O’ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

SHAROF RASHIDOV NOMIDAGI
SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI

SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETINING
KATTAQO‘RG‘ON FILIALI

TA’LIM JARAYONIGA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VA ZAMONAVIY USULLARNI JORIY ETISH MUAMMOLARI

RESPUBLIKA ILMIY - AMALIY KONFERENSIYASI

MATERIALLARI TO‘PLAMI

2025-YIL 18-19-APREL

KATTAQO‘RG‘ON SHAHAR
A.TEMUR KO‘CHASI 27

2025

WWW.SAMDUKF.UZ

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

SHAROF RASHIDOV NOMIDAGI
SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI

SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETINING
KATTAQO‘RG‘ON FILIALI

“TA’LIM JARAYONIGA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VA ZAMONAVIY USULLARNI JORIY ETISH MUAMMOLARI”

mavzusidagi respublika miqyosidagi
ilmiy-amaliy konferensiyasi

MATERIALLAR TO‘PLAMI

Kattaqo‘rgo‘n sh. 18-19 aprel, 2025-yil

“Ta’lim jarayoniga raqamli texnologiyalar va zamonaviy usullarni joriy etish muammolari” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi: materiallar to‘plami. Kattaqo‘rg‘on, 18-19-aprel, 2025-yil.

Ushbu respublika ilmiy-amaliy anjumani Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filialida Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti bilan hamkorlikda 2025-yil, 18-19 aprel kunlari O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ma’muriy islohotlar doirasida oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar sohasida davlat boshqaruvini samarali tashkil qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2023-yil 4-iyuldagi PQ-200 qarori 9-bandiga asosan xalqaro ilmiy-texnik hamkorlik ko‘lamini kengaytirishga qaratilgan xalqaro va respublika miqyosidagi ilmiy anjumanlar, simpoziumlar, seminarlar va boshqa ilmiy hamda ilmiy-texnik tadbirlarning o‘z vaqtida samarali o‘tkazilishi hamda Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirining 2024-yil 27-dekabrdagi “2025-yilda xalqaro va respublika miqyosida o‘tkaziladigan ilmiy va ilmiy-texnik tadbirlar rejalarini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 490-son buyrug‘i ijrosi va Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali direktorining 2025-yil 10-martdagi **“Ta’lim jarayoniga raqamli texnologiyalar va zamonaviy usullarni joriy etish muammolari”** mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiyasini o‘tkazish to‘g‘risidagi 37-ij sonli buyrug‘i asosida tashkil etilgan.

Ta’lim jarayonlarini raqamli texnologiyalar asosida individuallashtirish, masofaviy ta’lim xizmatlarini rivojlantirish, vebinar, onlayn, «blended learning», «flipped classroom» texnologiyalarini amaliyotga keng joriy etish bo‘yicha xulosa va takliflar tayyorlashga asoslangan hamda xorijiy oliy ta‘lim muassasalari, ilmiy tekshirish va sohadagi ilmiy markazlarning yetakchi mutahassislari, olimlari, professor-o‘qituvchilari, doktorantlari, mustaqil tadqiqotchi, magistr va iqtidorli talabalari, shuningdek, ishlab chiqarish va sanoat korxonalarining mutahassislari tomonidan olib borilayotgan tadqiqot ishlari natijalari keltirilgan.

Muharrirlar: Sh.Urakov, F.Sirojiddinov. M.Turayev, T.Eshquvvatov, Sh.Daliyev, Z.Shukurov, J.Quchqorov, N.Ro’zieva.

Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filialining 2025-yil 30-apreldagi 9-son Kengash qarori bilan tasdiqlangan.

KONFERENSIYA TASHKILIY QO‘MITA TARKIBI:

Sh.Urakov	- SamDU Kattaqo‘rg‘on filiali direktori, rais
F.Sirojiddinov	- Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha direktor o‘rinbosari, rais o‘rinbosari
H.Xushvaqtov	- Sharof Rashidov nomidagi SamDU Ilmiy tadqotlar va innovatsion rivojlantirish boshqarmasi boshlig‘i, a’zo
S.Elmonov	- O‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari, a’zo
Sh.Mustafayev	- Yoshlar masalalari va ma’naviy-ma’rifiy ishlar bo‘yicha direktorning birinchi o‘rinbosari, a’zo
V.Axrorov	- Ta’lim sifatini nazorat qilish bo‘limi boshlg‘i, a’zo
A.Sobirov	- Pedagogika va tillarni o‘qitish fakulteti dekani, a’zo
S.Rajabov	- Aniq va tabiiy fanlar fakulteti dekani, a’zo

KONFERENSIYA DASTURIY QO‘MITA TARKIBI:

F.Sirojiddinov	- Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha direktor o‘rinbosari , rais
M.Turayev	- Ilmiy tadqiqotlar, innovatsiyalar va ilmiy pedagogik kadrlar tayyorlash sektori boshlig‘i, rais o‘rinbosari
D.Xursanov	- Sharof Rashidov nomidagi SamDU Ilmiy tadqiqotlar va innovatsion rivojlantirish boshqarmasi boshlig‘i o‘rinbosari, a’zo
M.Qudratov	- Xalqaro bo‘lim boshlig‘i, a’zo
T.Eshquvvatov	- Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim, sport kafedrasi mudiri, a’zo
Sh.Daliyev	- Raqamli texnologiyalar va iqtisodiyot kafedrasi mudiri, a’zo
X.Sharipov	- Aniq va tabiiy fanlar kafedrasi dotsenti, a’zo
J.Quchqorov	- O‘zbek tili va gumanitar fanlar kafedrasi mudiri, a’zo
N.Ro’zieva	- Xorijiy tillar kafedrasi mudiri, a’zo
J.O‘tayev	- RTTM boshlig‘i, a’zo
S.Norboboyev	- O‘zbek tili va gumanitar fanlar kafedrasi assistenti, ilmiy kotib

SO‘Z BOSHI

Mamlakatimizda so‘nggi yillarda raqamli texnologiyalar iqtisodiyotning, sanoatning, umuman olganda hayotimizning deyarli barcha sohalarida tobora ko‘proq foydalanilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 08.10.2019 yildagi PF-5847-son "O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida"gi farmoni asosida. raqamli iqtisodiyot uchun yuqori malakali muhandis-texnik kadrlar tayyorlash tizimini tashkil etish, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va ta’lim texnologiyalarining mustahkam integratsiyasini ta’minlash, bu borada pedagog kadrlarning kasbiy mahoratini uzluksiz rivojlantirib borish uchun qo‘shimcha sharoitlar yaratilishi ko‘zda tutilgan.

Jumladan:

Jismoniy va yuridik shaxslarga ko‘rsatiladigan davlat xizmatlarining yuqori sifat darajasida tezkor ravishda, yagona standartlar asosida ko‘rsatilishi;

Davlat va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarda, fuqarolarning davlat hokimiyati organlarining faoliyatiga oid axborotlar bilan uzluksiz ta’minlanishi;

Davlat hokimiyatining ichki strukturalarida, hukumat organlarining turli bo‘g‘inlarida, tashkilot va muassasalarda idoralararo ichki munosabatlarda samaradorlikni ortishiga erishilmoqda.

Umuman olganda bugungi kunda iqtisodiyot, sanoat va texnikaning barcha yo‘nalishlari rivojlanayotganligini barobarida, ilm-fan sohasida ham raqamli texnologiyalar qo‘llanishi sohaning keyingi yangi yutuqlarini o‘zida joriy etish orqali yanada takomillashib, mukammallashib borishi tabiiy. Bugungi Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filialida o‘tkazilayotgan ushbu “**Ta’lim jarayoniga raqamli texnologiyalar va zamonaviy usullarni joriy etish muammolari” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy** konferensiyasi ham ta’lim sohasidagi muammolar hamda yutuqlarini muhokama qilish va xulosalar chiqarish uchun muhim hisoblanadi.

Kattaqo‘rg‘on shahar hokimi
Alimova Gavxar Zayirovna

ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ПРОФЕССОР-ЎҚИТУВЧИЛАР ФАОЛИЯТИНИ БАҲОЛАШДА ХОРИЖИЙ ТАЖРИБАЛАР

Ш.Р.Ураков
СамДУ Каттақўрғон филиали директори, п.ф.д., доцент

Бугунги кунда АҚШ ва Европанинг ривожланган давлатларида олий таълим тизими профессор-ўқитувчиларининг касбий педагогик фаолиятини такомиллаштириш муаммоларини доимий равишда ўрганадиган бир қатор ихтисослашган тадқиқот марказлари фаолияти йўлга қўйилган. Жумладан, олий таълимни ўрганиш ассоциацияси (ASHE), Америка университетлари ассоциацияси (AAU), Европа университетлари ассоциацияси (EUA), Олий таълим сифатини таъминлаш бўйича Европа ассоциацияси (ENQA) ва бошқалар таълимнинг халқаролашуви шароитида профессор-ўқитувчилар фаолиятини такомиллаштириш методикаларини яратиш бўйича тадқиқотлар олиб бормоқда.

Профессор-ўқитувчиларнинг касбий-педагогик фаолиятини баҳолаш нафақат малака ва билим даражасини таҳлил қилишни, балки ушбу билимларни талабаларга етказиш қобилиятини ҳам ўз ичига олади. Ушбу кўрсаткичларни биргаликда ўрганиш хорижий университетлар ва бошқа таълим муассасалари даражасида ҳам, бутун таълим тизими учун ҳам асосланган маълумотларни олиш имконини беради. Касбий-педагогик фаолиятни баҳолаш тизимининг муваффақиятли ишлаши қўлланиладиган баҳолаш усулларини доимий равишда модернизация қилиб бориш, мавжуд камчиликларни тезкор коррекциялаш имкониятига узвий боғлиқ. Шу нуқтаи назардан самарали натижаларга эришган дунёнинг топ университетлари тажрибасини ўрганиш тизим даражасини ошириш имкониятини кенгайтиради.

АҚШ ва Европада ўқитувчиларни баҳолашнинг асосий усуллари

Хорижий амалиётда ўқитувчилар фаолияти тўғрисида статистик маълумотларни олишнинг асосий манбаи талабаларнинг мақсади ва эҳтиёжларини инобатга олган ҳолда тузиладиган сўровномалар натижалари ҳисобланади. Шунингдек, комплекс баҳолашни амалга оширишда эксперт баҳолари ва ўқитувчининг рефлексив кўникмалари муҳим рол ўйнайди. Олинган натижалар, биринчи навбатда, ўқитувчига таълим жараёнига ёки ўз фаолиятига ўз вақтида тузатишлар киритиши учун тақдим этилади; иккинчидан, таълим муассасаси раҳбарияти ушбу маълумотлардан ўқитувчи фаолияти самарадорлиги, иш ҳақини тартибга солиш ва бошқаларга оид қарорлар қабул қилишда фойдаланади; учинчидан, вазирлик ва юқори ташкилотлар ушбу маълумотлар асосида бутун таълим тизими фаолиятининг комплекс баҳосини ва белгиланган муаммоларни ҳал этишнинг намунавий механизмларини шакллантирадилар.

Олий таълим ўқитувчиларини баҳолаш тизимидаги алоқалар тузилиши схематик тарзда қуйидагича ифодаланиши мумкин (1-расм).

Ўқитувчиларни баҳолаш тизимининг барча усуллари икки тоифага бўлиш мумкин: форматив ва сумматив. Тадқиқотларга кўра [1], форматив таҳлил “ўқитувчилар ва талабалар томонидан ўзлари иштирок этаётган ўқув ва таълим фаолиятини ўзгартириш учун таклиф сифатида фойдаланиладиган маълумотларни тақдим этувчи ҳаракатларни назарда тутади”. Сумматив баҳолашни “курсдан кейинги баҳолаш, кимнингдир ютуқларини умумлаштирадиган ўлчовни таъминлайдиган ва эришилган нарсаларни ҳақиқий тавсифлаш” деб қараш мумкин.

Ушбу турдаги тадқиқотлардаги сезиларли фарқларга қарамай, кўплаб усуллар тўлиқроқ маълумот олиш учун иккала таҳлил турини ҳам ўз ичига олади. Чунки форматив таҳлилдан олинган маълумотлардан комплекс баҳо бериш учун фойдаланиш мумкин, сумматив таҳлил эса форматив таҳлил усулларини мослаштириш ва такомиллаштириш учун фойдаланиладиган маълумотларни тақдим этади.

Жаҳон амалиётида профессор-ўқитувчилар таркибини баҳолашнинг жуда кўп турли хил усуллари мавжуд, жумладан:

- Талабалар рейтинги асосида баҳолаш
- Экспертлар томонидан баҳолаш
- Ўз-ўзини баҳолаш (аутомониторинг)
- Битирувчиларнинг рейтинг асосида баҳолаш
- Сўровнома (талабалардан, иш берувчилардан) орқали баҳолаш
- Ютуқларни баҳолаш
- Таълим натижаларига асосланган баҳолаш
- Педагогик маҳорат ва малакаларни баҳолаш
- Ўқитувчининг шахсий сифатларини баҳолаш ва ҳ.к.

Талабалар рейтинги асосида баҳолаш.

Ушбу баҳолаш шакли энг кенг тарқалганлардан бири бўлиб, XX асрнинг 60-йиллари охири ва 70-йилларининг бошидан буён қўлланилади. Талабалар рейтингидан фойдаланиш асосида баҳолаш тадқиқотлари аноним бўлса ҳам, талабалар турли психологик сабабларга кўра балларни ҳаддан ташқари ошириб юборишлари ёки ҳаддан ташқари кам баҳо беришлари мумкин. Бундан ташқари, "Рейтингни тузишда талабалар барча таълим муаммолари учун ўқитувчиларни айблашади, таълим муассасаси раҳбариятининг роли ёки инфратузилманинг таъсирини унутишади" [2, 3].

Умуман олганда, талабалар рейтинги асосида баҳолаш қуйидаги кўрсаткичларга асосланади:

- шахсий хусусиятлар;
- ўрганилаётган фан бўйича билим даражаси;
- талабалар билан мулоқот қилиш;
- профессионаллик;
- дарс бериш услуби;
- аудиторияни бошқариши.

Ушбу кўрсаткичларнинг ҳар бирида талабалар томонидан баллик шкала бўйича баҳоланадиган турли хил аниқ кўрсаткичлар мавжуд, сўнгра ушбу параметрлар бўйича ўртача кўрсаткичлар кўрсатилади ва улар асосида умумий рейтинг тузилади. Бундан

ташқари ушбу турдаги кўрсаткичлар ўртасида барқарор корреляция мавжудлиги исботланган.

Талабалар томонидан ўқитувчини баҳолашга турли омилларнинг таъсири америкалик олимларнинг тадқиқотида эконометрик модел билан ўрганилган [4].

Маълумотлар тўплаш мақсадида Огайё штати университети танланди ва унинг доирасида микро ва макроиқтисодиёт курсларини ўқиган беш юз нафар талаба томонидан тузилган рейтинг тузилди. Модел жорий курс давомида олинган баҳолар билан ўқитувчилар ва умуман курсни баҳолаш ўртасида барқарор тўғридан-тўғри пропорционал боғлиқлик йўқлигини кўрсатди. Бироқ, олимлар шуни кўрсатдики, талабалар эркак ўқитувчилари учун ўз балларини кўпайтирадилар ва аёлларни кам баҳолайдилар ҳамда ўртача ҳисобда чет еллик ўқитувчилар америкалик ҳамкасбларига қараганда пастроқ баҳо олишади.

Тадқиқотда қайд этилишича, талабалар олинган билимлар миқдорини эмас, балки ўқитувчининг шахсий фазилатлари ёки аудиториядаги муҳит каби таълим жараёнининг бошқа жиҳатларини фаолроқ баҳолайдилар. Таърифланган муаммоларни ҳисобга олган ҳолда, модел муаллифлари талабалар рейтингидан фақат эксперт рейтинглари билан биргаликда фойдаланишни таклиф қилишади. Баҳолашни бузиши мумкин бўлган яна бир муҳим ҳолат - дарсга қатнашишнинг мажбурийлиги, дарсларга боришга мажбурлаш талабаларда норозилик ҳиссини келтириб чиқаради, шунингдек, якуний баҳонинг пасайишига олиб келади[5].

Талабалар рейтингини ўқитувчилар таркибини баҳолашнинг мустақил ёки ягона усули сифатида қўллаш қийин, аммо ҳозирги вақтда кўплаб мамлакатларда (айниқса АҚШда) улар ўқитувчиларни аттестациядан ўтказишнинг асосий усули ҳисобланади. Бошқа камчиликлар қаторида Антверпен университети олимлари [6] қайд этишларича, Европа амалиётида бундай рейтинглар ҳар бир параметр учун оз сонли саволлар асосида тузилади, бу эса баҳолашнинг долзарблигини чеклайди. Уларнинг фикрига кўра, талабалар рейтингини тузиш бир неча босқичлардан ўтиши керак: биринчидан, сўровномани яратиш, иккинчидан, кўрсаткичларнинг қайси бири баҳолаш учун қулайроқ эканлигини аниқлаш учун талабалар гуруҳининг ижтимоий фикри муҳим ҳисобланади.

Умуман олганда ОТМларда профессор-ўқитувчилар фаолиятини баҳолашда таълим истеъмолчиларининг ўрни муҳим ҳисобланади. Қачонки талабанинг таълим олиш эҳтиёжлари ва таълим мақсадлари таълим натижаларига йўналган бўлса, профессор-ўқитувчининг касбий-педагогик фаолиятини такомиллаштирувчи омилга айланади. ОТМ раҳбариятининг талабаларни таълим олишга бўлган интилишини рағбатлантириш, фанлар бўйича назоратларда реал билим, кўникма ва малакаларни баҳолашга устуворлик бериши, фаол таълим муҳитининг шаклланишига олиб келади. Шу нуқтаи назардан талабанинг қониқиш ва академик аспект ўртасидаги боғлиқлига асосланиб, профессор-ўқитувчиларнинг касбий-педагогик фаолиятини баҳолашнинг самарали усуллари ҳамда интикаторларини такомиллаштириш муҳим ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Кеннеди Д., Хайленд Э., Райан Н. Написание и применение результатов обучения: практическое руководство. Реализация Болонского процесса в вашем вузе. Использование результатов обучения и компетенций // Болонский процесс: Результаты обучения и компетентностный подход (книга-приложение 1) / Под. науч. ред. д-ра пед. наук, проф. В. И. Байденко. М.: Иссл. центр проблем качества подготовки специалистов, 2009. С. 476–502.2.

2. Greenwald A.G. Valifity Concerns and Usefulness of Student Ratings of Instruction //American Psychologist. 52(11). 2005.P.1182-1186.

3. OECD. The path to quality teaching in higher education//2008.P.1-50.

4. Weinberg B. A., Belton M. F., Masanori Hashimoto. Evaluating Teaching in Higher Education // Journal of Economic Education. 40. № 3. 2009. P. 227–261.

5. Neal C., Elliott T. The ethics of setting course expectations to manipu-late student evaluations of teaching effectiveness in higher education: An examination of the ethical dilemmas created by the use of SETEs and a proposal for further study and analysis // Contemporary Issues In Educa-tion Research. 2 (3). 2009. P. 7–10.

6. Hubball Harry, Clarke A. Scholarly Approaches to Peer-Review of Teach-ing: Emergent Frameworks and Outcomes in a Research-Intensive Uni-versity. Transformative Dialogues: Teaching & Learning Journal. Vol. 4. Issue 3. March 2011.

EXPLORATION AND PRACTICE OF PRECISION APPRENTICESHIP TALENT TRAINING MODEL FOR AUTOMOTIVE MAJORS IN CHINESE HIGHER VOCATIONAL COLLEGES

Tu Jie
Nanjing Polytechnic Institution
460263986@qq.com

Abstract: considering China's national conditions and industrial development needs, and taking the automotive major group as an example, this paper puts forward a precise job apprenticeship vocational teaching model in response to problems in the pilot implementation of apprenticeship talent training in some vocational colleges in China, and studies relevant curriculum system, standards, teaching forms, assessment, evaluation standards and management methods.

Keywords: precision positions, apprenticeship system, school enterprise cooperation, teaching mode; Curriculum system

1.Introduction

Since 2014 when China's Ministry of Education launched the modern apprenticeship pilot program, over 200 vocational colleges have joined teaching reform, with some forming characteristic models through industry-education integration. But by 2022, over half of the pilot colleges had issues like shallow enterprise participation. The lack of a dual selection mechanism led to uneven quality of cooperative enterprises, and insufficient investment from enterprise mentors made apprentices do low-skilled, repetitive jobs or be used as temporary labor when enterprises were short of staff, causing students' professional cognition deviation and a drop in professional identity. Nearly 30% of apprentices left mid-way and changed careers, impacting the precise integration of industry and education.

The author's school sent people to study automotive courses in Germany, exchanged with experts and teachers, and researched joint education in Germany's dual vocational education system. The teaching team selected high-quality enterprises under Nanjing Donghua Automobile Industry Co., Ltd. as pilot units for precision apprenticeship teaching reform in China, explored reform in three majors, and did in-depth research and practice on aspects like school-enterprise cooperation models, team building, and teaching models, forming valuable experience.

2.Implementation measures for teaching reform of precision job apprenticeship system (1) Optimize talent training programs and build relevant systems and modes.

Set up a teaching reform research team, research enterprises deeply, choose good ones for cooperation, and jointly develop a talent training plan for the automotive professional group based on the apprenticeship system. Clearly define and refine requirements for professional courses (theory and practice), teaching content, teaching forms and venues. Organize and implement each course unit design in a "spiral progression, layer by layer deepening" way, and carry it out in a series of "real job scenarios" teaching processes（figure 1).

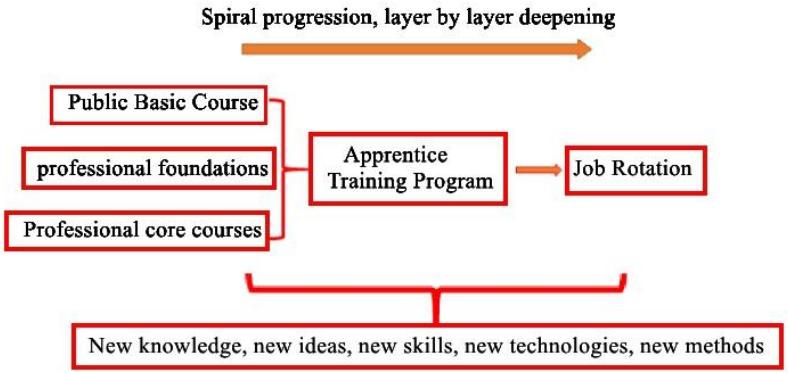

Figure 1 Spiral progression, layer by layer deep teaching mode

(2)Set up apprenticeship order classes and start recruiting students promptly to strengthen students' dual identities.

Schools and enterprises jointly sign training agreements for the apprenticeship teaching reform and formulate the "Implementation Measures for Precise Post Apprenticeship Enrollment and Recruitment". Enterprise experts and professional mentors introduce project details. Then students (parents) sign up as per their true wishes, followed by written exams and interviews. Some students meeting the enterprise's employment needs are selected to form apprenticeship classes. These students are both school students and enterprise apprentices.

In the next three years of study, they'll receive education, assessment and management from both sides, realizing a new collaborative education path like "school-enterprise dual subjects, teacher-student dual roles, classroom dual venues, academic dual assessment, interaction and integration between the curriculum system and work process, and between the curriculum structure and work content", and finally achieving the "Integration of Six Industries".(Figure 2).

Figure 2 Dual education and six industry integration education model

(3) Build a high-quality "dual teacher" teaching team and expand its scale. Send team teachers to participate in domestic and foreign professional learning, training and practical activities, so that they can obtain cutting-edge knowledge, etc., improve their professional knowledge, practical, teaching and research abilities, and build an excellent team with high teaching level, strong technical service ability and certain influence. Meanwhile, hire high-quality enterprise part-time teachers to participate in teaching and build professional mentor and part-time teacher teams.

(4) Construct a "dual" teaching quality assessment system.

Establish a "dual" talent training assessment and supervision mechanism through enterprise cooperation. Guided by enterprise job requirements and standards, focus on students' skill cultivation, comprehensively examine various aspects, establish an evaluation system, conduct supervision and audits, write reports and give rectification opinions. Students need to complete courses, earn credits, get certificates and have enterprise training and internships before graduation.

(5) Continuously optimize relevant systems.

The school-enterprise cooperation forms a teaching and research team led by the teaching department dean and enterprise leader and implemented by others. Teachers go to enterprises as

visiting engineers for teaching research. The person in charge convenes seminars to grasp the progress, adjust teaching plans and course content, construct an assessment system and arrange and adjust student apprenticeship positions precisely and scientifically.

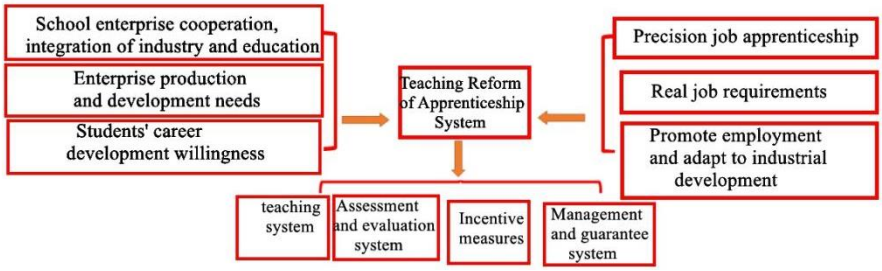

Figure 3 "Six Dimensional" Guided Teaching System

4 Conclusion

Quality is the foundation of existence, and skills are the basis of career. Technical and skilled talents support the high-quality development of the country's economy and society. About 5 million vocational college graduates enter society in China every year, and many face employment difficulties. Establishing a "six-dimensional" teaching system (Figure 3) can achieve a win-win for students, schools and enterprises. Further strengthening international, school-enterprise and school-school exchanges and building a talent growth "overpass" can fully stimulate talent vitality and release development momentum.

References

[1] Zhao Xi, Quan Chunfeng. Research and practice on modern apprenticeship system of higher vocational automobile majors under the background of industry-education integration. Automobile Practical Technology. 2021 (14): 180-184.

[2] Tu Jie. Exploration and practice of ideological and political education of "Automobile Maintenance and Care" course under the background of modern apprenticeship system. Times Automobile. 2022 (387): 36-38. 2023 (419): 76-78.

IMPLEMENTATION PATH OF DEEPENING THE INTEGRATION OF INDUSTRY-EDUCATION INTEGRATION IN HIGHER VOCATIONAL EDUCATION

Xu Jiuchun,
Nanjing Polytechnic Institute,Nanjing, Jiangsu,China

Abstract: In the context of the new era, deepening the integration of industry and education represents the direction and development trend of higher vocational education reform. It is crucial for higher vocational colleges to cultivate high-quality technical and skilled talents that meet industrial demands, thereby advancing the modernization journey with Chinese characteristics. The advancement of in-depth integration holds significant value.

Keywords: integration of industry and education; Higher vocational education; Implementation path

1. Reconstruct educational cognition and update educational concepts

Vocational colleges should reconstruct educational cognition and renew educational concepts to break through the long-standing dilemma of "closed education." Students' studies and lives have been confined to a relatively closed campus environment. Vocational education must open its doors, allowing students to venture beyond the campus and integrate into enterprises, gaining a deeper understanding of corporate culture. This promotes cultural exchanges between schools and enterprises, effectively improving the quality of personnel training and achieving a "seamless connection" between personnel training and industrial development. As a talent training mode, the integration of Industry-Education Integration has built a bridge between higher vocational colleges and industry enterprises, promoting close cooperation between schools and enterprises and indeed improving the quality of talent training. On one hand, in the talent training mode under the

background of the integration of Industry-Education Integration, the production workshops and factories of enterprises serve as practical teaching places. Students' practical teaching links are carried out in the real working scenes of the production line of enterprises, allowing students to truly experience the actual working atmosphere. Under the careful guidance of "skilled craftsmen" and "technical experts" of enterprises, they can master practical skills more intuitively, thereby better improving students' hands-on practical ability and professional quality. This further stimulates innovation awareness and creative potential, promoting them to become innovative and high-quality technical and skilled talents. On the other hand, by deepening the integration of industry and education, schools and enterprises can increase their understanding and recognition of each other's cultural concepts, enhance the cohesion and centripetal force of cooperation, promote cultural integration and mutual learning, and lay a cultural foundation for the deep integration of industry and education and long-term cooperation between enterprises.

2. Guided by industrial development trends, developing curriculum content and optimizing teaching methods

In the context of Industry-Education Integration, higher vocational education must develop curricula that align with industry trends. The primary prerequisite for this is a thorough analysis of current and future industry trends, technological advancements, and market demands for vocational skills. The execution and fulfillment of this task necessitate in-depth collaboration with industry experts, referencing and analyzing the latest industry reports and job market data. Based on the detailed analysis, a curriculum framework that encompasses industry technology, skills, and knowledge is designed, closely mirroring industry needs. The further development of courses and teaching materials requires close cooperation with relevant industry enterprises, including inviting experts from these enterprises to participate in the design of course content and the review of teaching materials, and incorporating real cases provided by enterprises into the course content and teaching materials. Professional training courses, in particular, need to be jointly developed with enterprises. The project-based learning component should be integrated into the course content, allowing students to immerse themselves in relevant professional knowledge through practical project applications and to solve real-world problems. Project-based content can be either simulated or based on real cases provided by enterprises. Given the profound changes in the economic, social, and industrial structures, as well as the rapid evolution of the technical field and market demands, course content and teaching materials should be continuously updated to ensure their timeliness and relevance. Simultaneously, curriculum effectiveness and teaching materials are comprehensively evaluated based on the outcomes of graduate surveys, employment rates, evaluations, and feedback from cooperative enterprises, among other forms. According to these evaluation results, the curriculum and teaching materials are constantly adjusted and optimized, and the content of teaching materials is updated to ensure that new materials effectively meet the demand of industry enterprises for professional and skilled talents and enhance the alignment of talent supply. At the same time, the digital empowerment of courses is realized, teaching methods are optimized, and a virtual simulation platform with a high degree of job training fit is jointly built. Adhering to students' needs as guidance, three-dimensional teaching materials and online excellent courses are jointly constructed, adopting a mix of online and offline teaching modes to complete classroom teaching in a multi-dimensional environment, and actively guiding students to learn independently and engage in inquiry-based learning. Full use of modern information technology is made to promote the spirit of craftsmanship, cultivate students' love for labor, foster their innovative consciousness and spirit, and build their cultural and value confidence, thereby achieving the established teaching goals. This approach helps cultivate high-quality talents, promote high-quality and full employment of higher vocational students, and address the structural contradiction between the supply side of human resources and the industrial demand side.

3. Deep integration of industry and education to achieve the integration of science and education

From the perspective of Industry-Education Integration, the in-depth cooperation between schools and enterprises to build a research and development (R&D) platform represents an innovative approach to talent training in higher vocational colleges. Such platforms typically involve a collaborative effort between vocational colleges and businesses, aimed at conducting joint scientific research, developing new products, and solving technical issues encountered in practical work. Through this kind of in-depth collaboration, students can acquire valuable practical experience and professional skills by participating in real R&D projects. These R&D platforms often concentrate on specific industry sectors, such as manufacturing, information technology, and new energy, where schools and enterprises jointly contribute funds, equipment, and professional expertise. On the R&D platform, students can apply the theoretical knowledge acquired in the classroom to address real-world problems and engage in direct communication and collaboration with industry professionals, gaining a deep understanding of the latest trends and technological advancements in their field. Moreover, the school-enterprise joint R&D platform offers teachers opportunities to collaborate with businesses on practical research, which not only enhances their industry experience but also brings the latest industry trends back into the classroom. This model not only strengthens students' practical skills and innovative capabilities but also fosters the reform of teaching content and methods in higher vocational colleges, providing students with a more practical learning environment. Through in-depth cooperation with enterprises, higher vocational colleges can gain a profound understanding of the technical needs of businesses. This allows teachers and students to participate in the technological research and development of enterprises, transforming scientific research achievements into real productivity and realizing the integration of science and education. Such collaboration not only enhances the practicality of research outcomes but also fosters students' practical abilities and innovative spirit, cultivating high-quality technical and skilled talents for enterprises.

TEACHING AND LEARNING IN THE DIGITAL WORLD: OPPORTUNITIES AND CHALLENGES

Dr.Tabassum Qazi.

Kattakurgan branch of SamSU

Brainugen P&L, Lucknow, India, since 2015. Director &Professor

Abstract. The rapid integration of digital technologies into education has transformed teaching and learning processes, presenting both opportunities and challenges. This article explores the roles of instructors and students in this evolving landscape, emphasizing the importance of skill improvement, curriculum development, and intrinsic motivation. It also examines critical factors for educational development, such as teacher self-efficacy and self-determination, while addressing the challenges faced in the 21st century. The study highlights the need for continuous improvement and adaptation to ensure effective education in a digital world.

Keywords: digital education, teaching challenges, student learning, teacher self-efficacy, curriculum development, intrinsic motivation

Introduction. The digital revolution has significantly impacted education, reshaping how knowledge is delivered and acquired. As technology becomes increasingly embedded in classrooms, educators and learners alike must adapt to new tools, methodologies, and expectations. This article delves into the opportunities and challenges of teaching and learning in a digital world, focusing on the roles of instructors and students, the necessity of skill enhancement, and the critical elements for educational progress.

The shift to digital learning environments requires a reevaluation of traditional teaching methods. Instructors must develop new competencies to effectively engage students, while students need guidance to navigate digital tools and self-directed learning. Additionally, intrinsic motivation and self-determination play pivotal roles in sustaining student engagement and

achievement. Teacher self-efficacy—the belief in one's ability to facilitate learning—is equally crucial for successful educational outcomes.

This article addresses key questions, such as: What is the role of teaching and learning in the 21st century? How can skills be improved for both teachers and students? What are the critical factors for educational development? By exploring these themes, the study aims to provide insights into fostering a resilient and adaptive education system in the digital age.

Key Themes.

1. Opportunities in Digital Education

The digital world offers unprecedented opportunities for personalized learning, collaboration, and access to global resources. Instructors can leverage multimedia tools, online platforms, and adaptive learning technologies to cater to diverse student needs. Students, meanwhile, benefit from flexible learning schedules and interactive content that enhances understanding and retention.

2. Challenges in the 21st Century

Despite its advantages, digital education presents challenges, including the digital divide, where unequal access to technology exacerbates educational disparities. Additionally, maintaining student engagement in virtual settings and ensuring the quality of online curricula remain pressing concerns. The repetitive questioning of "What is the role of teaching and learning?" in the source material underscores the need for clarity and purpose in digital pedagogy.

3. Improving Teaching and Learning

Enhancing skills for both teachers and students is vital. Teachers must adopt innovative instructional strategies and stay abreast of technological advancements. Students, on the other hand, need support in developing critical thinking and self-regulated learning skills. The source material repeatedly asks, "How to improve skills?"—highlighting the centrality of continuous professional development and student-centered approaches.

4. Intrinsic Motivation and Self-Determination

Intrinsic motivation is a cornerstone of effective learning. When students are self-determined and internally motivated, they are more likely to engage deeply with their studies.

The article emphasizes the need for educators to create environments that foster autonomy, competence, and relatedness—key components of self-determination theory.

5. Teacher Self-Efficacy

Teacher self-efficacy—the confidence educators have in their ability to teach and inspire—is critical for successful digital instruction. Enhancing self-efficacy involves providing teachers with training, resources, and support to navigate the complexities of digital education.

Conclusion. The digital world has redefined education, offering both opportunities and challenges. To harness its potential, educators must focus on skill development, intrinsic motivation, and self-efficacy. Addressing these areas will ensure that teaching and learning remain effective and relevant in the 21st century. Future research should explore practical strategies for implementing these principles in diverse educational settings.

References

1. Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. W.H. Freeman.

2. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry, 11*(4), 227-268.

3. Puentedura, R. R. (2006). Transformation, technology, and education. *Hippasus*.

4. Siemens, G. (2005). Connectivism: A learning theory for the digital age. *International Journal of Instructional Technology and Distance Learning, 2*(1), 3-10.

5. UNESCO. (2020). *Education in a post-COVID world: Nine ideas for public action*.

PEDAGOG KADRLAR TAYYORLASHDA ZAMONAVIY INFORMATSIYON TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING SAMARALI USULLARI

Jumayev Umidjon G‘ofir o‘g‘li
Qarshi davlat texnika universiteti
assistent o‘qituvchi

Annotatsiya

Mazkur maqolada pedagog kadrlar tayyorlash jarayonida zamonaviy informatsion texnologiyalardan samarali foydalanishning metodik jihatlari tahlil etilgan. Raqamli kompetensiyalarni shakllantirish, masofaviy ta’lim vositalarini joriy etish, elektron o‘quv kontent yaratish va ularni ta’lim jarayoniga integratsiyalash usullari yoritilgan. Shuningdek, zamonaviy IKT vositalarining pedagogik samaradorligi amaliy misollar asosida ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar

pedagog kadrlar, informatsion texnologiyalar, raqamli kompetensiya, onlayn ta’lim, interaktiv metodlar, virtual platformalar

Kirish

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) bugungi kunda ta’lim tizimining barcha bosqichlariga chuqur kirib bormoqda. Oliy ta’limda pedagog kadrlar tayyorlashda AKTning qo‘llanilishi o‘quv jarayonini modernizatsiyalash, samaradorligini oshirish va zamonaviy talablarga mos kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishda muhim vositaga aylanmoqda. Mazkur maqolada aynan pedagog kadrlarni tayyorlash jarayonida zamonaviy informatsion texnologiyalarning o‘rni, ularning samarali usullari va metodik yondashuvlar o‘rganiladi.

Metodologiya

Ushbu tadqiqotda quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

- Taqqoslov tahlil: mavjud AKT vositalari va ularning o‘quv jarayonidagi o‘rnini aniqlash;
- Empirik kuzatuv: pedagogika yo‘nalishidagi talabalar o‘rtasida AKTdan foydalanish darajasini baholash;
- So‘rovnoma va intervyular: talaba va ustozlarning AKTdan foydalanish bo‘yicha fikrlarini tahlil qilish;
- Statistik tahlil: yig‘ilgan ma’lumotlarni umumlashtirish va grafiklar orqali ifodalash.

Tadqiqot natijalari

Tadqiqot doirasida O‘zbekistonning turli hududlarida joylashgan 5 ta oliy ta’lim muassasasining pedagogika yo‘nalishida tahsil olayotgan 320 nafar talaba hamda 45 nafar tajribali ustoz-o‘qituvchilari o‘rtasida so‘rovnoma va intervyular o‘tkazildi. So‘rovnoma asosida quyidagi asosiy jihatlar aniqlab olindi:

- **Talabalarning 82 foizi** dars jarayonlarida zamonaviy informatsion texnologiyalardan foydalanayotganini ma’lum qildi. Bu ularda AKT vositalariga nisbatan yuqori qiziqish mavjudligini, shuningdek, masofaviy ta’lim va mustaqil o‘qish imkoniyatlaridan faol foydalanilayotganini ko‘rsatadi.
- **65 foiz ustoz** o‘zlarining kundalik dars faoliyatida elektron platformalardan foydalanayotganini bildirdi. Jumladan, Zoom, Google Meet, va Microsoft Teams kabi dasturlar yordamida dars o‘tish, Moodle platformasida dars materiallarini joylashtirish, onlayn testlar tashkil etish amaliyotda keng qo‘llanilmoqda.
- **Talabalarning 70 foizi** mustaqil ta’lim vaqtida internet resurslari (YouTube darslari, elektron kitoblar, pedagogik maqolalar, masofaviy kurslar) asosida bilimlarini chuqurlashtirishga harakat qilayotganini qayd etdi. Bu natija, talabalarda o‘z-o‘zini o‘qitish va bilimlarni izlash madaniyatining shakllanayotganini bildiradi.
- **Ustozlarning 58 foizi** elektron dars ishlanmalari, multimediaviy slaydlar va video materiallar tayyorlab, ularni dars jarayonida qo‘llayotganini ta’kidladi. Bu esa pedagoglarning raqamli kontent yaratish bo‘yicha kompetensiyalari ortib borayotganini bildiradi.

Bundan tashqari, so‘rovnomada qatnashganlarning 41 foizi ta’lim muassasasida raqamli texnologiyalarni qo‘llash bo‘yicha maxsus trening yoki seminar o‘tganini bildirgan. Biroq bu ko‘rsatkich hali ham past bo‘lib, o‘qituvchilarni muntazam ravishda AKT bo‘yicha malakasini oshirish ehtiyoji mavjudligini ko‘rsatadi.

Intervyu natijalariga ko‘ra, ustozlar asosan texnik infratuzilma (kompyuterlar, internet tezligi, projektorlar) yetishmovchiligi va ayrim talabalarning raqamli texnologiyalar bilan ishlashdagi bilim yetishmasligidan shikoyat qilishgan. Bu holat IKTdan samarali foydalanishni cheklovchi omillardan biri sifatida qayd etildi.

Ushbu ma’lumotlar asosida shuni ta’kidlash mumkinki, hozirda oliy pedagogik ta’limda raqamli vositalarni joriy etish bo‘yicha sezilarli qadamlar tashlangan. Ammo bu jarayonni yanada chuqurlashtirish uchun tizimli yondashuv, uslubiy qo‘llanmalar va muntazam malaka oshirish zarurati mavjud.

Tahlillar

Olingan natijalar pedagogik ta’limda AKT vositalarining muhim o‘rin tutishini ko‘rsatadi. Talabalar asosan masofaviy ta’lim platformalari, onlayn dars materiallari va mobil ilovalardan foydalanmoqda. Ustozlar esa multimedia darslar, interaktiv prezentatsiyalar, onlayn test va forumlardan samarali foydalanyapti. Bu esa ta’lim sifatini oshirib, o‘quvchilarning faolligini kuchaytirayotganini ko‘rsatmoqda.

Xulosalar

Pedagog kadrlar tayyorlashda zamonaviy informatsion texnologiyalarni qo‘llash – bu nafaqat ta’lim samaradorligini oshiradi, balki o‘qituvchining kasbiy salohiyatini yuksaltiradi. Raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish orqali bo‘lajak pedagoglar zamonaviy ta’lim muhitida mustaqil ishlashga tayyorlanadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, AKTdan samarali foydalanish ta’lim jarayonini zamonaviylashtirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 28 oktyabrdagi PF-6096-son Farmoni.
2. Ibragimov I. va boshqalar. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent, 2021.
3. Turaev M. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari. – Toshkent: “Fan va texnologiya” 2020.
4. UNESCO. ICT in Education: A Critical Literature Review and Its Implications. – Paris, 2022.
5. Anderson T., Elloumi F. Theory and Practice of Online Learning. – Athabasca University Press, 2020.

BOSHLANG‘ICH TA’LIM YO‘NALISHIDAGI TALABALARNI O‘QITISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNI O‘ZLASHTIRISH SAMARADORLIGINI NISBIY MODELLASHTIRISH ORQALI TAHLIL QILISH

Raxmonov Erkinjon Komil o‘g‘li
Qarshi davlat texnika universiteti
raxmonoverkin8519@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur tezisda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining raqamli transformatsiya siyosatiga muvofiq, boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishidagi talabalarning raqamli texnologiyalarni o‘zlashtirish samaradorligi nisbiy modellashtirish metodi asosida tahlil qilindi. Iqtisodiyot va pedagogika universiteti talabalari o‘rtasida olib borilgan tajriba asosida raqamli o‘qitish vositalarining pedagogik samaradorligi statistik jihatdan asoslab berildi.

Kalit so‘zlar: raqamli texnologiyalar, boshlang‘ich ta’lim, nisbiy modellashtirish, regressiya, pedagogik samaradorlik, motivatsiya, ta’limiy platformalar

Kirish

So‘nggi yillarda O‘zbekiston Respublikasida raqamli texnologiyalarni ta’lim jarayoniga joriy etish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylandi. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 28-oktabrdagi PQ–4884-sonli qarori — “Raqamli O‘zbekiston–2030” strategiyasi doirasida har bir bosqichdagi ta’limda raqamli texnologiyalarning integratsiyasi belgilab berilgan; shuningdek, 2022-yil 21-dekabrdagi PF–269-sonli farmoni — pedagog kadrlar tayyorlashda zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash majburiyatini belgilaydi.

Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiyalar jarayoni ta’lim sohasini tubdan o‘zgartirib, yangi pedagogik yondashuv va texnologiyalarni taqozo etmoqda. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichi uchun bu o‘zgarishlar nihoyatda dolzarbdir, chunki bu bosqichda qo‘yilgan tamal toshi butun hayot davomida ta’lim oluvchining bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarining shakllanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois, boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalarni zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) asosida o‘qitish, ularni raqamli savodxonlik va raqamli madaniyat bilan qurollantirish zarurati tobora ortib bormoqda.

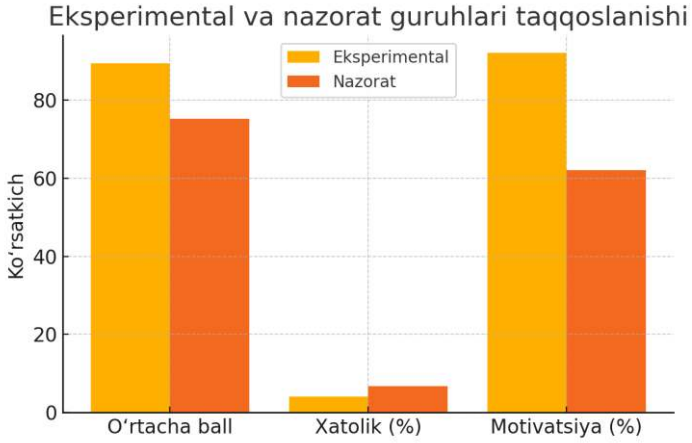
Zamonaviy raqamli texnologiyalar – masofaviy ta’lim platformalari, sun’iy intellekt asosidagi interaktiv tizimlar, virtual laboratoriyalar, multimediya vositalari va mobil ilovalar – pedagogik jarayonda nafaqat axborotni taqdim etish vositasi, balki o‘quvchini faollashtiruvchi, uning bilim olish faoliyatini boshqaruvchi va mustaqil o‘rganishga yo‘naltiruvchi kuchli vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda. Bu texnologiyalar orqali o‘quvchilarning qiziqishi, ijodiy fikrlashi, analitik yondashuvi, tanqidiy tafakkuri va muammolarni hal qilish qobiliyati rivojlanadi.

Shu bilan birga, raqamli vositalarning samaradorligini ilmiy asosda aniqlash, ya’ni bu texnologiyalarning haqiqiy natijalarga olib kelishini aniqlovchi metodik yondashuvlar zarur bo‘lmoqda. Shu maqsadda nisbiy modellashtirish usuli asosida o‘quv jarayonidagi sifat ko‘rsatkichlarini aniqlash, raqamli texnologiyalar bilan va ularsiz o‘qitish natijalarini taqqoslash, talabalar bilimini ob’yektiv baholash muhim hisoblanadi.

Metodologiya. Tadqiqot Iqtisodiyot va pedagogika universitetining boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishida tahsil olayotgan 3-4 kurs talabalari o‘rtasida olib borildi. Tadqiqot metodlari sifatida eksperimental va nazorat guruhlarini taqqoslash, raqamli vositalar (Moodle, Wordwall, Google Classroom, LearningApps) orqali ta’lim berish va nisbiy modellashtirish usullari (korrelyatsion va regressiv tahlil, ANOVA) qo‘llanildi.

Tadqiqot natijalari. Quyidagi jadvalda o‘quv samaradorligi ko‘rsatkichlari keltirilgan:

	O‘rtacha ball		ko‘rsatkichi (%)

Tahlillar. Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatmoqdaki, raqamli texnologiyalarni ta’lim jarayoniga integratsiyalash boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishidagi talabalar bilimini

chuqurlashtirish, ularning ta’limga bo‘lgan munosabatini ijobiy tomonga o‘zgartirish, shuningdek, mustaqil ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Tajriba guruhi ishtirokchilarining test natijalari, faol ishtiroki va topshiriqlarni bajarish sifatining yuqori bo‘lishi — bu texnologiyalarning amaliy samaradorligini isbotlaydi.

Birinchidan, raqamli vositalar orqali talabalar interaktiv, multimediya shaklida taqdim etilgan ma’lumotlarni an’anaviy usullarga qaraganda tezroq va yaxshiroq o‘zlashtirishga erishgan. Masalan, Google Classroom, Wordwall, Jamboard kabi vositalar orqali dars jarayoni nafaqat axborot yetkazishga, balki interaktiv muhitda bilimni mustahkamlashga xizmat qilgan. Bu vositalar o‘z navbatida talabalar o‘rtasida bilim almashinuvi, fikrlar tahlili, jamoaviy muhokama, mustaqil topshiriqlarni bajarishda muhim rol o‘ynagan.

Ikkinchidan, raqamli texnologiyalarning qo‘llanilishi o‘quvchilarning o‘quv jarayoniga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirgan. So‘rovnoma natijalariga ko‘ra, tajriba guruhi ishtirokchilarining 90 foizi dars jarayoni qiziqarli va foydali bo‘lganini bildirgan. Bu esa o‘z navbatida o‘quvchining ta’lim sifatiga bo‘lgan ehtiyojini aks ettiradi.

Uchinchidan, raqamli ta’lim vositalari o‘qituvchilar uchun ham yangi imkoniyatlar yaratdi. O‘qituvchi tomonidan mashg‘ulotlarni onlayn monitoring qilish, o‘quv materiallarini qayta ishlash, baholash mezonlarini avtomatlashtirish, o‘quvchilarning individual yondashuv asosida o‘rganishiga yordam beradigan sharoitlar yuzaga keldi. Bu jarayon o‘qituvchining vaqtini tejab, ko‘proq individual yondashuvga e’tibor qaratishga imkon berdi.

Shu bilan birga, tadqiqot davomida ayrim muammolar ham aniqlangan:

- Ba’zi talabalar texnologik vositalarni ishlatishda malaka yetishmovchiligi sababli boshlang‘ich bosqichda qiyinchiliklarga duch kelgan;
- Internet sifati va uskunaviy bazaning har doim yetarli bo‘lmasligi dars jarayoniga salbiy ta’sir ko‘rsatgan;
- O‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasi o‘zgaruvchan bo‘lib, barchaning zamonaviy texnologiyalarni puxta bilmasligi o‘qitish sifatiga ta’sir qilgan.

Shunday bo‘lsa-da, modellashtirish asosida olingan natijalar raqamli texnologiyalarni o‘qitish tizimiga samarali joriy qilish mumkinligini ko‘rsatdi. Muhimi, bu vositalar o‘zini oqlamoqda va ta’lim tizimi raqamli transformatsiyaga tayyor ekanligini isbotlamoqda.

Xulosa

Tadqiqotlar asosida raqamli texnologiyalarni boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishidagi talabalarga tatbiq etish ularning o‘quv ko‘rsatkichlari va mustaqil fikrlash salohiyatini oshirishi aniqlandi. Bu esa raqamli pedagogik modelni keng joriy qilish zaruratini isbotlaydi. Uchinchi renessans g‘oyalariga mos ravishda o‘qituvchilarni raqamli kompetensiyalarga tayyorlash muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risidgi PQ–4884-son qarori. 2020-yil 28-oktabr.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. “O‘zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish strategiyasi to‘g‘risida” PF–6079-sonli farmon. 2020-yil 5-oktabr.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. “Ta’lim tizimida raqamli texnologiyalarni keng joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PF–269-sonli farmon. 2022-yil 21-dekabr.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yangi O‘zbekiston – yangi ta’lim” konsepsiyasi. 2022.
5. Axmedova, M. Raqamli texnologiyalar asoslari. Toshkent: Innovatsiya, 2020.
6. Karimova, D. Boshlang‘ich ta’limda zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan, 2021.

ONLAYN TEST PLATFORMALARINING PEDAGOGIK SAMARADORLIGI

Rasulov Ulug’bek Murodulloyevich

Maxramova Dilfuza Abdumadatovna
Ahatqulov Salohiddin Zokir o'g'li
O`zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti
salohiddinahatqulov95@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada onlayn test platformalarining pedagogik jihatdan samaradorligi, ularning ta'lim jarayonidagi o'rni va afzalliklari tahlil qilinadi. Zamonaviy raqamli baholash vositalari orqali o'quvchilar bilimini tezkor, ob'ektiv va tahliliy usulda aniqlash imkoniyati kengaymoqda. Tadqiqotda onlayn test tizimlarining o'qituvchi va o'quvchi faoliyatiga ta'siri, shuningdek ularning kompetensiyaviy yondashuv bilan integratsiyasi yoritilgan.

Kalit so'zlar: onlayn test, raqamli baholash, pedagogik samaradorlik, masofaviy ta'lim, tahlil, interaktiv test, platforma, kompetensiya.

Ключевые слова: онлайн-тест, цифровая оценка, педагогическая эффективность, дистанционное обучение, анализ, интерактивный тест, платформа, компетентность.

Key words: online test, digital assessment, pedagogical effectiveness, distance learning, analysis, interactive test, platform, competence.

Kirish

Zamonaviy ta'lim tizimi, xususan, raqamlashtirilgan muhitda o'quv jarayonini tashkil etishda innovatsion texnologiyalarni keng qo'llash bilan ajralib turadi. Shunday vositalardan biri — onlayn test platformalaridir. Ular nafaqat o'quvchilarning bilimini sinovdan o'tkazish, balki o'quv faoliyatini boshqarish, tahlil qilish va takomillashtirishda ham muhim vosita bo'lib xizmat qilmoqda. Jahon tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, masofaviy ta'limning rivojlanishi va sun'iy intellekt asosidagi baholash vositalarining kirib kelishi bilan birga onlayn test tizimlari ham sifat jihatidan o'zgarib, o'zining pedagogik samaradorligini oshirib bormoqda.b

Xususan, test natijalarining tezkor va aniqlik bilan qayta ishlanishi, o'quvchilarning individual o'zlashtirish darajasiga mos baholash imkoniyati, platformalarning moslashuvchanligi va tahliliy mexanizmlari o'qituvchilar uchun ham, o'quvchilar uchun ham qulaylik yaratmoqda. Shu bilan birga, onlayn testlar orqali yig'ilgan katta hajmdagi ma'lumotlar yordamida o'quvchilarning muammoli nuqtalarini aniqlash, ularning o'zlashtirish dinamikasini monitoring qilish, shuningdek, ta'lim strategiyalarini takomillashtirish imkoniyati mavjud.

Shuningdek, pandemiya davrida onlayn baholashning o'rni yanada ortib, u ta'lim sifati va uzluksizligini ta'minlashda muhim vositaga aylandi. Bu holat onlayn test platformalarining nafaqat texnologik, balki didaktik imkoniyatlarini o'rganish, ularning pedagogik samaradorligini baholash zaruratini tug'diradi. Mazkur maqolada aynan shu jihatlar atroflicha yoritiladi, mavjud platformalar misolida ularning afzalliklari va muammolari tahlil qilinadi, shuningdek, kasbiy ta'lim kontekstida ularning qo'llanilishi o'rganiladi.

1. Onlayn test platformalarining turlari va ularning imkoniyatlari

Bugungi kunda keng qo'llanilayotgan onlayn test platformalari:

- **Google Forms** – bepul va qulay interfeysga ega, avtomatik baholash imkoniyati mavjud;
- **Moodle** – modul asosida o'quv dasturlari bilan integratsiyalashgan, murakkab testlar yaratish mumkin;
- **Quizizz**, **Kahoot**, **Socrative** – o'yinlashgan (gamifikatsiyalangan) testlar orqali o'quvchilarni motivatsiyalash imkonini beradi;
- **Testportal**, **ClassMarker** – professional sertifikatlash uchun ishlatiladi.

Ushbu platformalarning umumiy jihatlari:

- avtomatik baholash,
- interaktiv vizuallar,
- test statistikasini ko'rsatish,
- vaqti cheklangan testlar tuzish imkoniyati,
- foydalanuvchi faoliyatini kuzatish va tahlil qilish funksiyalari.

2. Pedagogik samaradorlik mezonlari

Onlayn test tizimlarining pedagogik samaradorligini quyidagi mezonlar orqali aniqlash mumkin:

Mezon	Ta’rifi
Obyektivlik	Test natijalari insoniy xatolarga yo‘l qo‘ymagan holda avtomatik aniqlanadi
Tezkorlik	Baholash natijalari zudlik bilan olinadi
Individual yondashuv	Har bir o‘quvchining bilim darajasiga qarab adaptiv testlar tuzish mumkin
Faollikni oshirish	Interaktiv savollar o‘quvchini faol ishtirok etishga undaydi
Tahliliy imkoniyat	O‘quvchi test natijalarini tahlil qilishi va xatolarini ko‘rib chiqishi mumkin

3. Tadqiqotlar va statistik ma’lumotlar

UNESCO (2022) hisobotiga ko‘ra, masofaviy ta’lim olgan o‘quvchilarning **65%** dan ortig‘i onlayn testlar orqali bilimini mustahkamlaganini bildirgan.

O‘zbekiston tajribasi: 2023-yilda o‘tkazilgan monitoringga ko‘ra, 412 ta kasb-hunar maktabida Google Forms, Moodle va Quizizz vositalari faol qo‘llanilgan bo‘lib, ularning 78% ixtisoslashtirilgan kasbiy fanlarda samarador deb topilgan.

4. Onlayn testlar samaradorligini oshirish bo‘yicha tavsiyalar

- Testlar mazmunini kompetensiyaviy yondashuv asosida tuzish;
- Audio, video, grafik elementlar bilan boyitish;
- Murakkab (turli shakldagi) savollarni aralashtirish;
- Fikr-mulohaza (feedback) berish imkoniyatini qo‘shish;
- Adaptiv testlarni ishlab chiqish.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, onlayn test platformalari zamonaviy ta’lim tizimining ajralmas elementi sifatida tobora kengroq qo‘llanilmoqda va bu jarayon o‘qituvchi hamda o‘quvchilar faoliyatini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Tadqiqotlar va amaliy kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, mazkur platformalar o‘quvchilarning bilim darajasini tez, adolatli va individual tarzda baholash imkonini beradi. Ayniqsa, testlarning avtomatik tahlili, teskari aloqa (feedback) mexanizmlarining mavjudligi, grafik va statistik hisobotlarning avtomatlashtirilganligi kabi imkoniyatlar ta’lim jarayonini tahliliy boshqarish imkonini yaratadi.

Onlayn test platformalari o‘zida zamonaviy texnologiyalar – sun’iy intellekt, adaptiv baholash, ma’lumotlar tahlili (data analytics) kabi yondashuvlarni mujassam etgan bo‘lib, ularning qo‘llanilishi pedagogik jarayonda sifat va samaradorlik ko‘rsatkichlarini sezilarli darajada oshiradi. Shu bilan birga, bu platformalar o‘quvchilarda raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish, o‘quv mas’uliyatini oshirish, ta’limga bo‘lgan motivatsiyani kuchaytirish kabi muhim vazifalarni ham bajaradi.

Biroq onlayn test tizimlaridan foydalanishda texnik, metodik va psixologik jihatlarni hisobga olish zarur: test savollarining aniqligi, murakkablik darajasi, akademik halollikni ta’minlash masalalari doimo e’tibor markazida bo‘lishi lozim. Shuningdek, bu platformalarni kasbiy ta’limda qo‘llashda mehnat bozoriga mos bilim va ko‘nikmalarni baholashga yo‘naltirilgan maxsus test modellarini ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega. Kelgusida onlayn test platformalarining samaradorligini oshirish uchun ta’lim muassasalari o‘rtasida tajriba almashish, o‘qituvchilarni zamonaviy test texnologiyalaridan foydalanishga o‘rgatish va milliy ta’lim tizimi

uchun moslashtirilgan innovatsion baholash mexanizmlarini yaratish dolzarb masala bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Axmedova M. Masofaviy ta’limda baholash metodlari. – Toshkent: O‘zbekiston pedagogika nashriyoti, 2023. – 112 b.
2. Xidirova Z. Raqamli test texnologiyalari va ularning samaradorligi // Pedagogik innovatsiyalar jurnali. – 2022. – №3. – B. 45–50.
3. Guglielmin P., Joly S., Morris L. Effective Use of Online Test Platforms // Journal of e-Learning and Assessment. – 2020. – Vol. 18(2). – P. 89–101.
4. UNESCO. Digital Assessment in Education Systems: A Global Overview. – Paris: UNESCO, 2022. – 76 p.
5. Saidova M. Onlayn testlar orqali bilimni baholashning zamonaviy yondashuvlari // Ta’lim va taraqqiyot. – 2023. – №2(14). – B. 22–27.
6. Rasulov F. Test texnologiyalarining raqamli muhitda tadbiqi // Kasb-hunar ta’limi amaliyoti. – 2024. – №1. – B. 33–38.
7. Karimov A. Pedagogik texnologiyalar: zamonaviy tendensiyalar. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2022. – 148 b.
8. Murodova D. Masofaviy ta’limda baholashda sun’iy intellekt vositalari // Ilm-fan va taraqqiyot. – 2024. – №4. – B. 60–64.

INTERFAOL TEXNOLOGIYALAR – TA’LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING ASOSIY OMILDIR

Мукаддас Норкабуловна Бабакулова
Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali
mukaddasbabakulova4@gmail.com.

Annotatsiya: Ushbu maqolada interfaol ta’limning psixologik-pedagogik mohiyati, talabalarga tezkorlik bilash ishlash tavsiyas fikrlar shiddati, tanqidsiz,asoslamay,erkin fikr bildirish imkoni berilishi. “men bilmayman,bu noto‘g‘ri bo‘lsa kerak?!”deb fikrlovchi talabalarning faollashishi, ,ularning noto‘g‘ri bo‘lsa ham o‘z fikrini bildira olish muhiti yaratilishi, bilimga nisbatan intilish sodir bo‘lishi va dars davomida guruhning o‘zi to‘g‘ri va noto‘g‘ri fikrlarni ajratishlari, bilimlar mag‘zini shakllantirish yo’llari yoritilgan.

Kalit so’zlar: Noan’anaviy-interfaol ta’lim, bilim-bu elastik-egiluvchan,bukiluvchan xarakterga ega, Interfaol ta’limning psixologik-pedagogik mohiyati, ,erkin fikr bildirish, bilimga nisbatan intilish, “FSMU, kichik guruhlar.

Kirish. Ta’limning bosh vazifasi barkamol avlod tarbiyasi, mustaqil erkin fikrlovchi, dunyoqarashi keng ijodkor shaxsni tarbiyalash masalasidir.

Interfaol ta’lim texnologiyalari orqali darslarda talabalarning munozara, mulohaza, shiddat bilan o‘z aqliga “hujum” qilish, bilganlarini o‘z vaqtida va joyida ishlata bilish, kichik guruhlarda ishlash, tinglay bilish, o‘z fikrini bayon qila olish, og‘zaki va yozma nutq, tanqidiy fikrlash, tanqid natijasida o‘z kamchiligi ustida ishlash, tashkilotchilik, bajaruvchilik, tahlil qila olish kabi xususiyatlari shakllanadi. Eng asosiysi mustaqil-ijodiy fikrlovchi, erkin shaxs kamol topadi.

Bu texnologiyalar qo‘llanilganda ta’lim beruvchi, ta’lim oluvchini faol ishtirok etishga chorlaydi, natijada auditoriya jonlanadi, befarq ,loqayd talabalarda ham mavzuga nisbatan motiv-mayl paydo bo‘ladi.

Metodologiya. O‘qituvchi mehnatidagi eng asosiy mazmun ham ana shu bilimlarga nisbatan loqayd, “o‘z qobig‘i ichida”gi talabalarni bilimga, o‘z faniga qiziqish va intilishlarini tarkib toptirishdadir.I nterfaol texnologiyalar aynan o‘sha passiv talabalar uchun mo‘ljallangan metoddir. Interfaol-zamonaviy darsining markazida talaba shaxsi turadi.

An’anaviy darsda bilim bu egallanishi lozim bo‘lgan cho‘qqi-dogma, ya’ni u bir joyda turibdi uni egallanishi uchun o‘qituvchi faol bo‘lishi o‘z metodiga ega bo‘lishi lozimdir. Bu ta’limda (an’anaviy) barcha talabalarning faol bo‘lmasliklari sababi shundaki, ta’lim beruvchi tomonidan faqat asosli, to‘g‘ri fikrlar qabul qilinadi va baholanadi.O‘qituvchi mavzuni o‘zlashtirgan 3-4 talaba bilan so‘rash va nazorat-baholash ishlari olib boradi.Auditoriyada bilimlarni o‘zlashtirash bo‘yicha dinamik harakat ro‘y bermaydi.

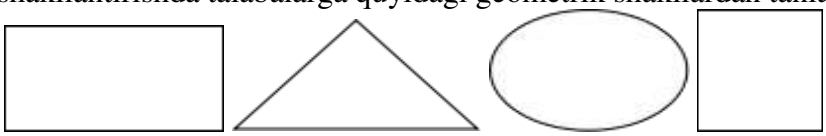
Noan’anaviy-interfaol ta’limda esa, bilim-bu elastik-egiluvchan, bukiluvchan xarakterga ega, ya’ni u talabaga uning individual xususiyatlari hisobga olinib, yetkaziladi, uni egallash uchun cho‘qqini zabt etish emas, balki shunday texnologiya ta’lim beruvchi tomonidan tanlanadiki, bunda talaba faol bo‘lib qiziqib, o‘yin tariqasida bilimlarga ega bo‘lganligini anglaydi.

Tadqiqot natijalari. Interfaol ta’limning psixologik-pedagogik mohiyati shundaki, bunda talabalarga tezkorlik bilash ishlash tavsiya etiladi va miyaga qanday fikr kelsa, uni tanqidsiz, asoslamay, erkin fikr bildirish imkoni beriladi.Ana shunday vaziyatda “men bilmayman, bu noto‘g‘ri bo‘lsa kerak?!”deb fikrlovchi talabalar ham faollashadi, ularning noto‘g‘ri bo‘lsa ham o‘z fikrini bildira olish muhiti yaratiladi, asosiysi ularda ham bilimga nisbatan intilish sodir bo‘ladi va dars davomida guruhning o‘zi to‘g‘ri va noto‘g‘ri fikrlarni ajratadi va bilimlar mag‘zini shakllantiradi.

Interfaol usullar ko‘p turli bo‘lib, ularning hammasi ham har qanday progressiv usullar kabi eng avvalo o‘qituvchidan darsga oldindan katta tayyorgarlik ko‘rishni talab qiladi.

Tahlillar. Misol tariqasida “Pedagogika” fani “Tarbiya metodlarining tasnifi” mavzusidagi dars ishlanmasini keltiramiz.

Talabalar umumiy soni 4 ga bo‘linishini hisobga olib, ulardan 4 kichik guruhlar shakllantiriladi. Kichik guruhlarni shakllantirishda ularning bir-birlari bilan ruhiy yaqinliklari hisobga olinadi,bu holat ularning bir guruhda ishlashlarini yengillashtiradi. Bunday kichik guruhni shakllantirishda talabalarga quyidagi geometrik shakllardan tanlash tavsiya qilinadi.

Bir xil geometrik shaklni tanlagan talabalar bir komandaga birlashadilar va berilgan tarqatma material ustida ishlaydilar.

1-Tarqatma material mavzusi: “Tarbiyaning insonning shaxs bo’lib shakllanishidagi rolii”.
2-Tarqatma material mavzusi: “Ta’limning insonning shaxs bo’lib shakllanishidagi rolii”.
3-Tarqatma material mavzusi: “Tarbiyahikmati -istiqbol qudratii”.
4-Tarqatma material mavzusi:“Ta’limn- bola yuksak kelajagi garovidir!i”.

Komandalar o‘zlariga nom tanlaydilar va nomlarini yozuv taxtasiga yozib qo‘yadilar.

O‘qituvchi-boshqaruvchi tomonidan bugungi darsning MAX balli va mezonlari e’lon qilinadi. Ular “FSMU” texnologiyasi orqali masalaga yechim topishadi:

F - fikringizni bayon qiling
S - fikringiz bayoniga sabab ko‘rsating,
M - fikringiz bayoni sababiga misol keltiring;
U - fikringiz bayonini umumlashtiring

FSMU tahlili qatnashchilarda kasbiy-nazariy bilimlarni amaliy mashqlar va mavjud tajribalar asosida tezroq va muvaffaqiyatli o‘zlashtirilishiga asos bo‘ladi.

Namuna.

Fikr: “Pedagogika ijtimoiy fan. Ijtimoiy fanlar tobora muhim ijtimoiy-o‘zgartiruvchi kuch bo‘lib qolmoqda. Faqat tabiiy-texnik fanlargina bevosita ishlab chiqaruvchi kuchga aylanib boradi”.

Topshiriq: Mazkur fikrga nisbatan munosabatingizni FSMU orqali tahlil qiling.

Taqdimot:

F- bu asosli fikr emas.

S – pedagogika fani tavsiyalari insonning mehnat faoliyatiga ta’sir ko‘rsatadi. Bu bilan uning umumiy va kasbiy tayyorgarligi, ijodiy imkoniyatlari rivojlanadi. Mazkur ko‘rsatgichlar moddiy va ma’naviy ishlab chiqarishga ta’sir ko‘rsatadi.
M – uzluksiz ta’limning imkoniyatlari.
U- pedagogika ijtimoiy fan sanalsada, uning qonuniyatlari jamiyatning rivojlanishida metodologik asos sifatida xizmat qiladi. Bu esa fanni o‘rganishga nisbatan innovatsion yondoshuvni shakllantiradi.

Interfaol usulda dars o‘tishning o‘ziga xos tomoni yana shundaki, bunda ta’lim oluvchilar qat’iy reglament asosida ishlaydilar. Belgilangan vaqtda o‘z bilim va fikrlarini tafakkurlab, tizimlab olishligi va vaqtdan unumli foydalanish bilan ham bu usul qimmatlidir.

Namuna: Tarbiya so‘ziga tuzilgan “Sinkveyn”

1.Tarbiya
2. Ulug‘, ma’naviyat asosi
3. Komilikka eltadi, baxt-saodatga yo‘l ochadi
4. Barkamollik vositasi
5. Ma’naviyat negizi.

Xulosa. Boshqacha qilib aytganda, interfaol ta’lim, eng avvalo, dialogli ta’lim bo‘lib, bunda o‘quvchi va o‘qituvchi, o‘quvchilarning o‘zlari o‘rtasida o‘zaro ta’sir o‘tkaziladi.

Interfaol ta'lim shakllarining maqsadlari:

- o'quvchilarda qiziqish uyg'otish;
- o'quv materialini samarali o'zlashtirish;
- talabalar tomonidan belgilangan o'quv vazifasini hal qilish usullari va variantlarini mustaqil ravishda izlash (taklif qilingan variantlardan birini tanlash yoki o'z variantini topish va echimni asoslash);
- talabalar o'rtasida ta'sirni o'rnatish, jamoada ishlashni o'rganish, har qanday nuqtai nazarga bag'rikenglik ko'rsatish, har kimning so'z erkinligi huquqini hurmat qilish, uning fazilatlarini hurmat qilish;
- talabalarning fikrlari va munosabatlarini shakllantirish;
- hayotiy va kasbiy ko'nikmalarni shakllantirish; talabaning ongli kompetentsiyasi darajasiga chiqish.

Interfaol texnologiyalardan foydalanganda o'qituvchining roli keskin o'zgaradi, jarayonda o’qituvchi markazda emas, u faqat jarayonni tartibga soladi va uni umumiy tashkil etish bilan shug'ullanadi, oldindan kerakli vazifalarni tayyorlaydi va guruhlarda muhokama qilish uchun savollar yoki mavzularni shakllantiradi, maslahat beradi, rejalashtirilgan rejani bajarish vaqti va tartibini nazorat qiladi.

Ishtirokchilar ijtimoiy tajribaga murojaat qilishadi-shu bilan birga ular bir-biri bilan aloqa qilishlari, vazifalarni birgalikda hal qilishlari, nizolarni yengib o'tishlari, umumiy til topishishlari va murosaga kelishlari yuzaga chiqadi.

Talabalarga belgilangan vaqtda ishlash tavsiya qilinadi va javob variantlarini yozuv taxtasiga, har bir komanda o‘z komandasi nomi belgilangan joyga yopishtiradi va bir kishi o‘z javob variantlarini taqdimot qiladi.Har bir komanda o‘z liderini tanlaydi va bu lider o‘qituvchi tomonidan komandalarga berilgan umumiy ballni komanda a’zolari o‘rtasida adolatli taqsimlaydi,ya’ni baholaydi. “Har qanday odamga uning qilgan ishlariga qarab baho berish kerak” degan Servantesning fikri liderlarga o‘qituvchi tomonidan singdiriladi

.Darsda barcha talabalar o‘z mehnatiga yarasha baholanadi va o‘z faoliyatlaridan u yoki bu darajada qoniqadilar. Zero, interfaol ta’limning asosiy shiori: **“Eshitganimizni unutamiz!” Yozganimizni tushunamiz!”, “Bajarganimizni bilamiz!”dir.**

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Современные образовательные технологии: учебное пособие/под ред. Н.В. Бордовской. – М.: КНОРУС, 2010.

2. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tadbiqiy asoslari – T.: 2006.
3.J.G‘.Yo‘ldoshev “Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy qilish” T.2008 y.
4. J.O. Tolipova. Pedagogik kvalimetriya.T.Toshkent. 2023 y.

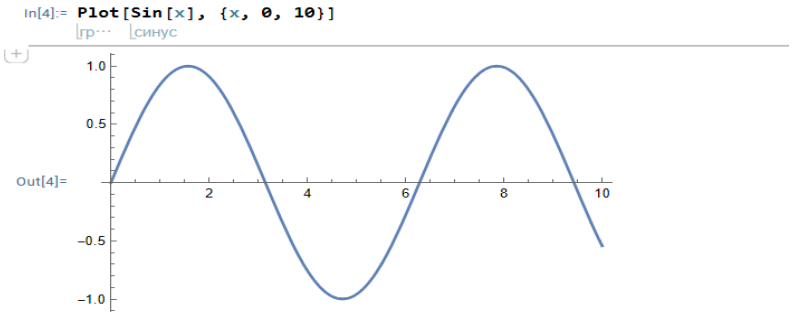
FIZIKA FANIDAN AMALIY MASHG‘ULOTLARNI WOLFRAM MATEMATIKA DASTURI YORDAMIDA TAHLIL QILISH.

[1]Hayitov Sh.A., [1]Karshiboyev Sh.E., [2]Rahmonova X G‘.,
[3]Toshpo‘latova B T., [3]Uroqova X G‘.
[1]O‘zbekiston-Finlandiya Pedagogika Instituti
[2]Samarqand davlat universiteti Urgut filiali
[3]O‘zbekiston-Finlandiya Pedagogika Instituti talabalar
shuhrathayitov34@gmail.com +998945319329

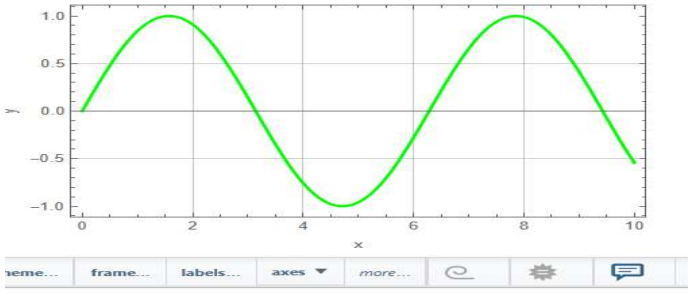
Kirish: Wolfram Mathematica ilmiy va muhandislik hisoblashlarida keng qo‘llanadigan dasturiy ta’minotlardan biridir. Matematik hisoblashlarni aniq va samarali bajarish imkonini beradi, ayniqsa fizik masalalarni modellashtirish va tahlil qilishda juda foydali. Wolfram Mathematica asosan analitik va raqamli modellarni birlashtirib, fizik jarayonlarni modellashtirish, tenglamalarni yechish, grafikalar yaratish va simulyatsiyalarni amalga oshirish imkonini beradi. Ushbu ishda Wolfram Mathematica dasturi yordamida fizik masalalarni qanday tahlil qilish mumkinligi va dasturdagi ba’zi foydali buyruqlar haqida gaplashamiz.

Fizikada ko‘plab masalalar vizual tasvirlarni talab qiladi. Wolfram Mathematica dasturi grafiklarni yaratish va ularni tahlil qilishda yordam beradi. Misol uchun, biror zarracha sinus qonuni bo‘yicha harakatlanayotgan bo‘lsin, bunda biz zarraning harakatlanish trayektoryasini tasvirlash uchun quydagi kodni ishlatamiz.

Plot[Sin[x], {x, 0, 10}]

Biz yuqoridagi grahikni tahrirlashimiz mimkin, buning uchun biz quyidagi kodlarni kiritamiz.
Plot[Sin[x],{x,0,10},Frame->True,FrameLabel->{"x","y"},PlotStyle->{Green,Thick},GridLines->Automatic], natijada quyidagi grafik hosil bo’ladi.

Mexanika bo‘limiga oid masalalarni Wolfram Mathematica dasturida tahlil qilish.

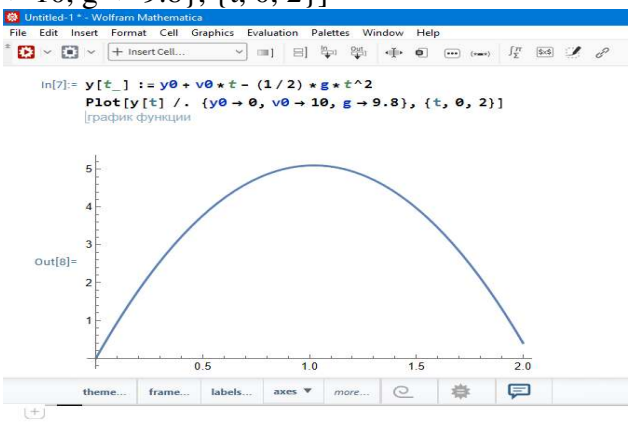
Yuqoriga otilgan jism harakati:

Yuqoriga otilgan jismning ko‘tarilish balandligi quyidagi ifoda orqali aniqlanadi.

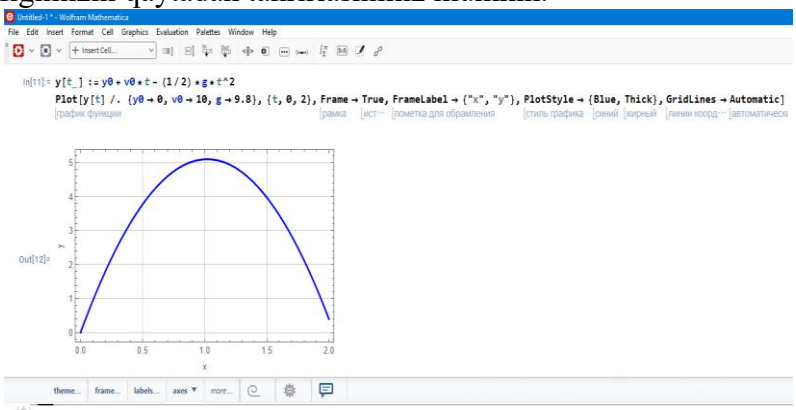
$$h = y_0 + \vartheta_0 t - \frac{gt^2}{2};$$

bu yerda, y_0-jismning vertikal o‘q bo‘yicha egallab turgan boshlang‘ich vaziyati, ϑ_0 -jismning boshlang‘ich tezligi, *t*-jismning uchish vaqti, *g*-erkin tushish tezlanishi, *h*-jismning ko‘tarilish balandligi. Biz bunday harakat grafik tahlilini Wolfram Mathematica dasturi orqali olishimiz mumkin bo‘ladi.

```
y[t_] := y0 + v0*t - (1/2)*g*t^2
Plot[y[t] /. {y0 -> 0, v0 -> 10, g -> 9.8}, {t, 0, 2}]
```


Hosil bo‘lgan grafigimizni qaytadan tahrirlashimiz mumkin.

Xulosa va takliflar: Ushbu ishda mexanika bo‘limiga oid bir qator fizik masalalar Wolfram Mathematica dasturi yordamida modellashtirildi va tahlil qilindi. Jumladan: Jismning erkin tushishi, matematik formulalar asosida ifodalandi.Harakat trayektoriyalari, tezlik va siljish grafigi vizual ko‘rinishda chizildi.

Fizika fanidan amaliy mashg‘ulotlarni Wolfram Mathematica dasturi yordamida tahlil qilish, o‘quv jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Ushbu dastur orqali murakkab matematik ifodalarni tez va aniq yechish, fizikaviy jarayonlarni vizual modellashtirish va natijalarni grafik ko‘rinishda tahlil qilish imkoniyati yaratiladi.

Wolfram Mathematica dasturidan foydalanish talabalarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi, ularni nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq eta olish ko‘nikmasini shakllantiradi. Shuningdek, eksperiment natijalarini tahlil qilish, fizik qonuniyatlarni chuqurroq anglash va murakkab jarayonlarni soddalashtirilgan shaklda tasvirlash imkonini beradi.

Amaliy mashg‘ulotlarda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish, xususan, Wolfram Mathematica kabi qudratli dasturlarni jalb qilish, fizika ta’limini raqamlashtirish va uni xalqaro standartlarga moslashtirish yo‘lida muhim qadam bo‘lib xizmat qiladi. Natijada, talabalar o‘z faniga nisbatan qiziqishini oshiradi, ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorlanishlari uchun mustahkam poydevor yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. R.K Scheckler, “Virtual labs: a substitute for tradition labs?” The International Journal of Developmental Biology, vol47, pp 231-236. 2003
2. Черемисина, Е. Н., Антипов О. Е., Белов М. А. Роль виртуальной компьютерной лаборатории на основе технологии облачных вычислений в современном компьютерном образовании // Дистанционное и виртуальное обучение. - 2012. - № 1. - с. 53-60
3. Д.И. Троицкий, Е.Е. Дикова. Виртуальные лабораторные работы в естественнонаучном образовании. Тульский государственный университет. Сборник научных статейXVIII Объединенной конференции «Интернет и современное общество» IMS-2015, Санкт-Петербург, 23-25 июня2015 г.
4. Wolfram Mathematica, Wolfram Research. https://www.wolfram.com/mathematica/

PEDAGOGIK FANLARNI MUAMMOLI O‘QITISH ASOSIDA TALABALARNING KREATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH

Boqiyev G‘ulomjon Ochilovich
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Jo‘rayeva Rushana Muxiddinovna
Pedagogika mutaxassisligi magistranti
Boqiev@mail.ru

Annotatsiya: *Bugungi kunda ilm-fan va texnologiyalar juda tez rivojlanmoqda, bu esa jamiyatda va iqtisodiyotda doimiy o‘zgarishlarni keltirib chiqaradi. Yangi texnologiyalar va innovatsion yechimlarni yaratish uchun kreativ fikrlash zarur. Talabalar kreativ kompetentlikni rivojlantirish orqali, yangi texnologiyalarni o‘rganish, mavjud bilimlarni yangilash va jahon miqyosida raqobatbardosh bo‘lish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Innovatsion fikrlash va texnologik yondashuvlar bu talabalar uchun nafaqat kelajakda muvaffaqiyatga erishish, balki global o‘zgarishlarga moslashish imkoniyatini yaratadi.*

Kalit so’zlar: *pedagogik fanlar, muammoli o‘qitish metodikasi, kreativ kompetentlik, ta'lim metodikasi, innovatsion o‘qitish metodlari, ijodiy fikrlash, muammoli ta'lim, kreativ o‘qitish, kognitiv rivojlanish.*

KIRISH. So'nggi yillarda ijodiy fikrlash va kasbiy ijodni baholash va talabalarning kreativ kompetentligini rivojlantirish masalalariga qiziqish ortdi. Hozirgi sharoitda yangi tajribalarga ochiqlik, nostandart vaziyatlarda yechim topa olish, voqelikka ijodiy yondashish kabi shaxsiy fazilatlarga talablar ortdi. Shu munosabat bilan ta’lim oldiga yangi va alohida muhim vazifalar qo‘yilib, ulardan biri shaxsning har tomonlama kamol topishiga, uning ijodiy intilishlariga, insonning turli muhitlarga moslashishiga, jadal o‘zgarib borayotgan ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatga ko‘maklashuvchi tarbiya va ta’limdir. Bu maqsadni amalga oshirish uchun o‘qituvchining o‘zi yuqorida qayd etilgan barcha ijodiy shaxs xususiyatlariga ega bo‘lishi zarur. Shu munosabat bilan pedagogik faoliyatda ijodiy qobiliyatlarni va o'qituvchining ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish masalasi ta'lim psixologiyasining amaliy vazifasi sifatida paydo bo'ladi.

METODOLOGIYA: Kasbiy kompetentsiya tarkibidagi ijodkorlik o'qituvchining kasbiy faoliyatining turli bosqichlarida erishgan ijodiy yutuqlarini aks ettiradi va shaxsning ijodiy qobiliyatlarini amalga oshirish orqali yangi kasbiy mahsulotlar va yuqori samaradorlik natijalarini yaratish qobiliyati sifatida tushuniladi. Universitet o'qituvchisi, o'qituvchisi yoki bolalar bog'chasi o'qituvchisi pedagogik faoliyatining ijodiy mahsulotining xususiyatlari g'ayrioddiylik, yangilik, qabul qilingan qarorlarning foydaliligi, shuningdek, energiya xarajatlarini minimallashtirishni hisobga olgan holda faoliyatni optimal tashkil etishda ifodalangan pedagogik faoliyatning umumiy samaradorligidir. Shu munosabat bilan, pedagogik kadrlarni kasbiy tayyorlashning mavjud tizimi va o'qituvchining ijodiy fikrlashga tayyorligini shakllantirish va amalga oshirishni ta'minlaydigan ta'lim va boshqaruv usullarini ishlab chiqish zarurati o'rtasida tub qarama-qarshilik aniqlandi.

Zamonaviy pedagogik faoliyatda talab qilinadigan bu jihatlarning barchasi o'qituvchining malakasi tarkibida kasbiy mahorat va kasbiy ijodkorlikni rivojlantirishga, o'qituvchilarning o'z faoliyatida kasbiy va ijodiy o'sishga erishish uchun turli xil psixologik modellarni ishlab chiqishga bag'ishlangan tadqiqotlarni o'tkazishning dolzarbligini aniqlaydi.

TADQIQOT NATIJALARI: Pedagogik fanlarni muammoli o‘qitish asosida talabalarning kreativ kompetentligini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish hozirgi kunga qadar o'rganilmagan, ammo bu masala atrofida "yaqin" bo'lgan tadqiqotlar mavjud. Bularga ijodiy tafakkurni o'rganishga bag'ishlangan asarlar D.Gilford, E.Torrance, M.Vollah, S.Mednik, Ya.A.Ponomarev, D.B.Bogoyavlenskaya, V.N.Drujinin, A.M.Matyushkin, V.D.Shadrikov, V.I.Panov, M.M.Kashapov, A.V.Kashapov va boshqalar kiradi. "Kompetentlik" tushunchasini chuqurlashtirish A. L. Zhuravlev, N. F. Talyzina, R. X. Shakurov, A. I. Shcherbakov, L. A. Petrovskaya, A. K. Markova, J. Raven va boshqalar ish olib borganlar. Turli xil faoliyat sharoitlarida L.G.Dikaya, V.I.Morosanova, A.O.Proxorov, T.L.Kryukova va boshqalar mutaxassisning ruhiy holatini o'z-o'zini boshqarish mexanizmlari va qonuniyatlarini aniqlashga tadqiqotchilar orasida qiziqish ortib bormoqda, bu ayniqsa shaxsning ijodiy salohiyatini amalga oshirish jarayonida talabga ega. Biroq, kasbiy ijodkorlikni rivojlantirish zarurati mavjud bo'lsa-da, shakllanish mexanizmlari va rivojlanish dinamikasi o'rganilmagan, ta'lim va shakllantirish jarayonining samaradorligini baholash mezonlari ishlab chiqilmagan. Ijodiy potentsialni baholash bo'yicha diagnostika kompleksi ham yetarli darajada ishlab chiqilmagan, ularsiz bu sohada kompetentsiya haqida gapirish mumkin emas.

Pedagogik fanlarni muammoli o‘qitish asosida talabalarning kreativ kompetentligini rivojlantirish jarayonida kattalarning roli bo'yicha adabiyotlarni tahlil qilishganda D.B.Bogoyavlenskaya, V.I.Panov, A.N.Voronin, N.M.Gnatko, V.N.Drujinin, G.V.Ojiganova, N.V.Xazratova, E.L.Yakovleva va boshqalar ushbu tadqiqotlar haqida gapirishga imkon beradi.

TAHLIL: Bizning fikrimizcha, ta’limning har qanday bosqichida talabalarning kreativ kompetentligini rivojlantirish metodikasini rivojlantirish uchun quyidagi muammolarni hal etish zarur:

-ta’lim jarayoni sub’ektlarining (o‘qituvchi va o‘quvchi) ijodiy fikrlash qobiliyatini tan olish;

-ijodiy jarayon uchun ichki motivatsiyani rag'batlantirish;

-ijodkorlik qadriyatini tarbiyalash; ta'lim jarayoni sub'ektlarining ijodiy salohiyatini yuzaga chiqarishni ta'minlaydigan muhitni yaratish.

Pedagogik fanlarni muammoli o‘qitish va talabalarning kreativ kompetentligini rivojlantirish bo'yicha formativ eksperimentda asosiy e'tibor ommaviy, oddiy ta'lim muassasalaridagi ishlarga, bolalarni tarbiyalash va o'qitish bo'yicha namunaviy dasturlar kontekstida o'qituvchining faoliyatiga qaratilgan. Tadqiqotda olingan ma'lumotlar ijodiy fikrlashni rivojlantirish tabiati va ijodiy modelga muvofiq shaxsning rivojlanishiga yordam beradigan va to'sqinlik qiluvchi omillarni tushunishni sezilarli darajada to'ldirishga imkon berdi; kasbiy ijod kabi hodisaning tarkibiy xususiyatlari va kasbiy ma'nolari va uni keying bosqichida shakllantirish va rivojlantirishning asosiy shartlari aniqlandi. Tadqiqot natijalari talabalarning kreativ rivojlanishining diagnostikasi va korreksiyasi, shuningdek, o'qituvchilarning kasbiy mahorati uchun amaliy ahamiyatga ega.

Tadqiqotlarda muammoli o’qitishni tashkil etish va talabalarninglarning ijodiy qobiliyatlarini kreativ kompetentligini rivojlantirish uchun uslubiy platformani tanlash masalasi behuda emas, chunki bugungi kunda pedagogika va psixologiyada yigirmadan ortiq yondashuvlar va uslubiy pozitsiyalar mavjud. U yoki bu pedagogik yondashuvni tanlash ta'lim jarayoni doirasidagi sabablarga ko'ra amalga oshirilishi mumkin. Biroq, buning asosiy sababi, shuningdek, ta'lim paradigmasining o'zgarishi bo'lishi mumkin, bu esa, o'z navbatida, iqtisodiy shakllanishning o'zgarishi, ijtimoiy, siyosiy va boshqa global o'zgarishlar bilan bevosita bog'liqdir. harakat qildik.

Kreativ kompetentlikni rivojlantirish pedagogik jarayonni yangi yondashuvlar va metodlar asosida takomillashtirishni ta'minlaydi. Muammoli o‘qitish, interaktiv darslar, loyihalar asosida o‘qitish va ko‘plab boshqa innovatsion metodlar talabalarga yaratish va ijodiy fikrlash imkoniyatini beradi. Bu esa ularning bilimlarini faqat nazariy emas, balki amaliy jihatdan ham mustahkamlaydi. Ta'lim jarayonida ijodiy yondashuvlar va metodlar nafaqat talabalarga yangi fikrlar yaratishga yordam beradi, balki ularning o‘zini erkin ifoda etish, jamoada ishlash, muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini ham rivojlantiradi.

XULOSA: Talabalarning kreativ kompetentligini rivojlantirish zamonaviy ta'limning asosiy yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, ularning nafaqat akademik, balki shaxsiy va professional sohalarda ham muvaffaqiyatga erishishiga yordam beradi. Kreativlik va innovatsion fikrlashni rivojlantirish talabalar uchun nafaqat bilimlarni o‘zlashtirish, balki ularga real hayotda muammolarni hal qilishda samarali yondashuvlarni topish imkonini beradi. Bu esa o‘z navbatida jamiyatda faol va samarali mutaxassislarning yetishib chiqishiga olib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Epstein, R. (2005). Generativity theory and creativity. In M.A. Runco & R.S. Albert (Eds.), Theories of creativity (Rev. ed.). Cresskill, NJ: Hampton Press.
2. Boqiyev G`.O. Kasbiy faoliyatni tashkil etishda pedagogik innovatsiyalar // “Talabalar ma’naviyatini rivojlantirishning innovatsion mexanizimlarini takomillashtirish yo`llari: muammo va yechimlari” Xalqaro tashkilotlar ishtirokida Respublika miqiyosidagi ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari . –Buxoro, 2020, –B. 103-107.
3. Bokiyev G. O. Improving the effectiveness of education through the principles of continuity in problem-based learning. // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences: -Great Britain, 2020, №3. –P. 144-146.
4. Шустина И.В. Рекомендации по подготовке научно– исследовательской работы по языкознанию //Организация и методика научно–исследовательской деятельности школьников. – Ярославль: Провинциальный колледж, –2012. – С. 67–76.
5. Шадриков В.Д. Базовые компетенции педагогической деятельности / Шадриков В.Д.// Сибирский учитель. – 2007. – N 6. – С. 5–15.

TEXNIK UNIVERSITETDA KIMYO FANIDAN TALAB QILINADIGAN INTELLEKTUAL IMKONIYATLARNI RIVOJLANTIRISH.

Jonimqulov Toxir Ibragim o‘g‘li
Qarshi davlat texnika universiteti
toxir.jonimqulov.87@bk.ru

Annotatsiya. Texnik universitetda kimyo fanini o‘qitish jarayonida talabalarning intellektual imkoniyatlarini rivojlantirish masalalari yoritilgan. Intellektual rivojlanish tushunchasining mohiyati, uning tarkibiy qismlari va ta’lim jarayonidagi ahamiyati tahlil qilingan. Pedagogik yondashuv asosida ishlab chiqilgan bo‘lib, texnik ta’lim tizimida kimyo fanining ahamiyatini oshirishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar. Kimyo ta’limi,intellektual rivojlanish, texnik oliy ta’lim, talabalarning kognitiv faolligi, ijodiy fikrlash, didaktik metodlar, analitik qobiliyat, ta’lim texnologiyalari, fanlararo yondashuv, kasbiy kompetensiyalar.

Intellektual imkoniyatlarning rivojlanishi mohiyatan maqsadlardan natijaga o'tish jarayonidir, bu o'qituvchilar va talabalarning sub'ekt - sub'ekt va sub'ekt - ob'ekt o'zaro ta'siri jarayoni bo'lib, talaba kimyoni o'qitishning passiv ob'ektidan intellektual o'zaro ta'sir sub`ektiga aylanadi. Ushbu sub'ekt-sub'ekt va sub'ekt-ob`ekt munosabatlarining tabiati texnik universitetdagi ijtimoiy-madaniy muhitni hisobga olgan holda o'zgaradi. "Intellektual imkoniyatlarni rivojlantirish" fenomeni, shuningdek, kimyoni o'qitish jarayonida turli darajalarda: shaxs, sotsium, jamiyat darajasida talabga ega bo'lgan vakolatli mutaxassisni keltirib chiqaradigan natijadir. Intellektual qobiliyatlarni rivojlantirish jarayonining natijasi har qanday ishlab chiqarish tizimiga

qo'shilish uchun tayyorlangan kimyoviy soha mutaxassisining ma'lum bir turi. Zamonaviy ijtimoiy - madaniy makonda talab qilinadigan shaxsning intellektual va kasbiy fazilatlarini oshirish vositasi sifatida intellektual imkoniyatlarni rivojlantirish vosita bo`lib xizmat qiladi.

Shunday qilib, intellektual imkoniyatlarni rivojlantirish, bir tomondan, natija, boshqa tomondan, kimyo fanini o'qitish uchun zarur shartdir. Kimyo fanini o'qitishda talaba shaxsining intellektual imkoniyatlarini rivojlantirishning mohiyati insonda yangi fikrlarning doimiy paydo bo'lishi qobiliyatining asosini tashkil etuvchi ichki jarayonlar madaniyatini rivojlantirishdan iborat bo'lib, u insonda yangi fikrlarning paydo bo'lishi uchun zarurdir. Aslida, bu intellektual rivojlanish darajasining eng aniq me`zoni bo'lib xizmat qiladi. Ushbu g'oyalarning aksariyati A. V. Brushlinskiy asarlarida batafsil eksperimental amalga oshirilgan. Xususan, muammolarni hal qilish sharoitida fikrlashning ichki protsessual dinamikasining turli xil ta'siri (sintez orqali analiz mexanizmining harakati, ehtimoliy prognozlash, tezkor tushuncha va boshqalar) tasvirlangan V.Yu.Kramarenkoning fikrlariga ko`ra, kuzatilgan aqliy faoliyat qonuniyatlarini tushuntirishga imkon beradigan kognitiv tuzilmalarni o'rganishga o'tish kerak. Kimyoni o'qitish natijasida intellektual imkoniyatlarni rivojlantirish ikki rejada ko'rib chiqiladi: jarayonning birinchi natijasi ideal shaklda saqlanib qolgan ijtimoiy-madaniy tajribani taqdim etish yutuqlari asosida kimyoviy bilimlar tizimining o'sishi. Intellektual imkoniyatlarni rivojlantirish jarayoni natijasi mavjudligining ikkinchi rejasi - bu ma'lum bir tizimda o'qitilgan talabaning o'zi. Uning tajribasi, shakllangan intellectual xulq-atvor fazilatlari, universal ko'nikmalar to'plami sifatida unga har qanday professional vaziyatda shu asosda yetarli darajada harakat qilish imkonini beradi.

Kimyo fanini o'qitishda talabalarning intellektual imkoniyatlarini rivojlantirishning yaxlit jarayonining tarkibiy qismlari quyidagilarni o'z ichiga oladi: qiymat - maqsadli, mavzu - mazmunli, operatsion - dinamik, shaxsiy.

* Qiymat-maqsadli komponent shaxsning intellektual imkoniyatlarini rivojlantirishning qiymat jihatlarini (konvergent, divergent, o'rganish), ehtiyojni anglashni, kimyo fanini o'qitishda har bir talabaga individual yordam ko'rsatishni ochib beradi.

* Mavzu-mazmunli qism kimyoviy bilimlarning tizimli bazasi (deklarativ, operatsion, protsessual, vaziyatli, xulq-atvorli) bilan ta'minlanadi, ular ajratilgan mazmunli sohalarda: ekologik, madaniy, tarixiy, kognitiv, texnik-texnologik, mintaqaviy, shaxsning umumiy madaniyatining asosi sifatida xizmat qiladi.

* Operatsion-dinamik komponent turli xil kognitiv operatsiyalarni, mexanizmlarni, usullarni rivojlantirishga yordam beradi, ular intellektual faoliyatning turli sohalariga, ma'lum bir mahsulotni olishga yo'naltirilgan fikrlash uslubiga, kimyoni o'qitish jarayonida shaxsning o'zini o'zi anglashi uchun zarur bo'lgan ijodkorlikka qaratilgan.

* Shaxsiy tarkibiy qism refleksiv xatti-harakatlarning rivojlanishini, o'z-o'zini rivojlantirish, o'zini takomillashtirish, hayotning o'zini o'zi belgilash usullarini ta'minlaydi, texnik universitetda kimyo fanini o'qitishda shaxsiy pozitsiyani va oqilona xulq-atvor xususiyatlarini shakllantiradi.

Intellektual imkoniyatlarni rivojlantirish jarayonining ajratilgan tarkibiy qismlari texnik universitetda kimyo fanini o'qitish tarkibiy qismlari bilan bog'liq.

Xulosa. Bundan kelib chiqadiki, metodistlarning kimyoviy tarkibni yangilash bo'yicha asosiy sa'y-harakatlari uning izchil, faol, ijtimoiy-madaniy yo'nalishini kuchaytirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Buning mumkin bo'lgan vositalari - gumanitar, ko'kalamzorlashtirish, tarkibiy qismni mintaqalashtirish, maxsus kognitiv, axborot texnologiyalari va texnikalarini joriy etish.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Axmedova, Z. T. Kimyo o‘qitish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
2. Yo‘ldoshev, A. M. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Fan, 2019.
3. Karimov, R. R. Oliy ta’limda innovatsion ta’lim texnologiyalari. – Toshkent: Ilm ziyo, 2020.

4. Xasanov, Sh. K. Talabalarning intellektual qobiliyatlarini rivojlantirishda zamonaviy yondashuvlar. // Oliy ta’lim muassasalari pedagogik jurnali, 2021, №4, – B. 45–51.
5. Бобкова, Е.В. Интеллектуальный потенциал Вуза [Текст]//Экономика региона. - 2006. - № 5. (http: jornal, vlsu.ru).
6. Брандин, В.Н. Интеллектуальный уровень [Текст]. - М.: Уникум центр, 1997.- 39с.
7. Брилон, А. Законы формирования интеллекта. Истоки роста преступности, трагедий, конфликтов. Путь к целеустремленности, достижениям, мудрости [Текст]. - М.: Мосты культуры, 2000. - 48 с.
8. Бру книг, А. Интеллектуальный капитал: Ключ к успеху в новом тысячелетии: Пер. с анг. [Текст] /Э. Брукинг. - СПб.: Питер, 2001. - 286 с.
9. Брунер, Д.С. Психология познания. Пер. с анг. / Под ред. А.Р. Лурия, [Текст]. - М.: Прогресс, 1977.-412 с.
10. Брушлинский, А.В. Психология мышления и проблемное обучение [Текст].- М.: Знание, 1983.- 96 с.

IXTISOSLIK FANLARINI INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA O’QITISHNING NAZARIY ASOSLARI

Qobilova Nilufar Xudoyshukurovna
Qarshi davlat texnika universiteti dotsenti,
nilufar.kobilova90@mail.ru

Annotatsiya*: Ushbu maqolada ixtisoslik fanlarini integrativ yondashuv asosida o‘qitishning nazariy asoslari va amaliy metodikasi yoritilgan. Integratsiya orqali fanlararo bog‘liqlikni kuchaytirish, talabalar bilimini mustahkamlash va amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishga alohida e’tibor qaratilgan. Hozirgi zamon ta’limi natijaga yo‘naltirilgan bo‘lib, o‘quvchi va talabalarning chuqur, tizimli va amaliy bilimlarni egallashini ta’minlashga intiladi. Ixtisoslik fanlarini o‘qitishda integrativ yondashuv qo‘llanilishi, ya’ni turli fanlararo bog‘liqlik asosida bilim berish talabalarning bilim doirasini kengaytirish, murakkab muammolarni kompleks yondashuv orqali hal qilish qobiliyatini shakllantirishda katta rol o‘ynaydi.*

Kalit so‘zlar*: integrativ yondashuv, ixtisoslik fanlari, o‘qitish metodikasi, fanlararo aloqadorlik, ta’lim innovatsiyalari, ko‘nikmalarni rivojlantirish.*

KIRISH. Hozirgi vaqtda fundamental fanlarni o'rganishda integratsiya jarayoni chuqurlashib bormoqda, uning maqsadi talabalarning dunyoni tushunishiga yaxlit yondashuvni amalga oshirishdir. Ilm-fan taraqqiyotining hozirgi bosqichida bilimlarning fanlararo sintezi, borliqning uchta sohasi: jonsiz, tirik tabiat va inson tomonidan yaratilgan muhit haqidagi g'oyalarning birlashuvi mavjud. Borliqning yuqorida qayd etilgan asosiy tarkibiy qismlari dunyoning yaxlit ilmiy manzarasini ta’minlaydi va umumiy ilmiy xarakterdagi tizimli tamoyillar asosida jamiyat hayotidagi o‘zgarishlarni, yangi shakllanishning bo‘lajak mutaxassis-professionalini tayyorlash texnologiyalarining tez o‘zgarishini hisobga olgan holda o‘quv jarayonini takomillashtirish yo‘nalishlarini ishlab chiqish imkonini beradi.

METODOLOGIYA: Integratsiya tushunchasi juda keng qo'llaniladi va turli jihatlarda ko'rib chiqilmoqda. Lotinchadan so'zma-so'z tarjima qilinganda "integrafio" - tiklash, to'ldirish, "ratsiya" to'liq, to'liq. Binobarin, integratsiya - bu "bir butunga, har qanday elementlarning birligiga birlashish, qandaydir birlikni tiklash" demakdir. Integratsiya - bu differentsiatsiya jarayonlari bilan birga yuzaga keladigan fanlarning yaqinlashuvi va aloqadorlik jarayoni va ta'limning sifat jihatidan yangi bosqichida sub'ektlararo aloqalarni amalga oshirishning yuqori shakli bo'lib, yangi butun blok, bilim qotishmasini yaratishga hissa qo'shadi. dunyoqarashning asoslarini yaratadigan, insonga butun umr hamrohlik qiladi. “Integratsiya” tushunchasi XVIII asrdayoq Spenser tomonidan izohlangan edi. Integral ta'lim o'rganish nazariyasi o'quvchilarga yordam beradigan yaxlit darslar tomon harakatni tavsiflash o'quv dasturlari bo'yicha aloqalar. Ushbu oliy ta'lim kontseptsiyasi boshlang'ich va o'rta maktablarning "yaxlit o'quv dasturi"

harakatidan ajralib turadi. Integratsiyalashgan tadqiqotlar odatda ajratilgan mavzularni birlashtirishni o'z ichiga oladi, shunda o'quvchilar yanada mazmunli va haqiqiy tushunchaga ega bo'lishlari mumkin.

Zamonaviy o'quv jarayonining strategik maqsadi - talaba shaxsini har tomonlama rivojlantirish. Biz insonda qadriyatlar tizimini rivojlantirish haqida bormoqda: shaxsiy, umuminsoniy, kasbiy va boshqalar. O'quv jarayonida shakllanadigan shaxsiy qadriyatlarga quyidagilar kiradi: kognitiv qiziqishlar va ehtiyojlar, ijtimoiy motivlar, konstruktiv ijodiy fikrlash, baholovchi mulohazalar va boshqalar. Shaxs ta'lim jarayonining sub'ekti sifatida organik ravishda yaxlit bo'lishi kerak. Aynan shu holat maktabning o'quv jarayoniga integratsiyalashuv zarurligini belgilaydi. Integrasiya haqida gapirganda, biz birinchi navbatda shaxsni oziqlantiruvchi va rivojlantiruvchi asos sifatida yaxlit tarkibni nazarda tutamiz.

TADQIQOT NATIJALARI: Zamonaviy ta'limda integratsiyani o'rganish uning mazmunini nazariy tushunish orqali amalga oshiriladi. T.K. Aleksandrova, I. Yu. Aleksashina, V. S. Bezrukova, A. P. Belyaeva, M. I. Berulava, I. D. Zverev, M. M. Levina, V. N. Maksimova va boshqalar. Gapeenkova, K.Yu Kolesina, E.A.Markova, M.A.Shatalov va boshqalar. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, integrativ ta'lim madaniy, aksiologik va faoliyatga asoslangan funktsiyalarni bajaradi. Zamonaviy sharoitda ta'lim sohasini yanada rivojlantirmasdan turib, ijtimoiy taraqqiyot muammolarini hal qilish mumkin emas. Ularning mohiyatini va amalga oshirish usullarini tushunmasdan turib, ko'plab ta'lim muammolarini hal qilishga yaqinlashib bo'lmaydi. Amaliyotida integratsiya turli o'quv fanlari tomonidan taqdim etilgan ilmiy bilimlarni sintez qilish darajasida amalga oshiriladi. Keyingi yillarda ular o`rtasidagi mazmunli va mantiqiy bog`lanishlarni aniqlash akademik pedagoglarning diqqat markazida bo`ldi. Amaliy nuqtai nazardan, mahalliy ta'lim sohasidagi integratsiya g'oyalari davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturlari darajasida ba'zi tashkiliy yechimlar uzluksiz ta'lim, o'quv jarayonini bosqichma-bosqich qurish va blok-modulli tarkibni qurish shaklida amalga oshiriladi. Biroq, turli fanlar uchun umumiy qonuniyatlar va ularni bilish usullarini o'rnatish, o'quv fanlarining mustaqilligini saqlab qolish, tizimli bilimlarga erishish hali aniq haqiqatga aylangani yo'q. Buning sababi, bizning fikrimizcha, o'qituvchining fanlararo integratsiya loyihasini va uni o'quv amaliyotida amalga oshirish usullarini amalga oshirishga etarli darajada tayyor emasligidadir.

TAHLIL: Ta'limga integratsiyalashgan yondashuv deganda biz talabalarning izlanish faoliyatini tashkil etishga, so'ngra uni faol va mustaqil bilimlarni o'zlashtirish, fanlararo va fanlararo sintez kontekstida zarur ko'nikmalarni o'zlashtirish orqali amalga oshirishga qaratilgan o'quv jarayoni sub'ektlarining o'zaro ta'sirini tushunamiz. Keng ma'noda integratsiya bilimning turli sohalari mazmuni o'rtasidagi munosabatlarni o'rnatishni o'z ichiga oladi. Ta'limning global maqsadlari o'zgarib bormoqda, ularning asosiy e'tibor shaxsning faol hayotiy pozitsiyasini rivojlantirishga, uning ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan faoliyatda o'zini o'zi takomillashtirish va o'zini o'zi anglash istagiga qaratilgan. Ta'lim amaliyotida ro'y berayotgan innovatsion jarayonlar o'quv jarayonini tashkil etishga yondashuvlarni optimallashtirishni, birinchi navbatda oligoh talabalarini dunyoga yaxlit ko'rish g'oyalari va uni bilishning turli usullarini sintez qilish sifatida o'qitishga integratsiyalashgan yondashuvni talab qiladi.

XULOSA: Xulosa qilib aytganda integrativ yondashuv — bu bir necha fanlarni yagona tizimda uyg‘unlashtirib o‘rgatish, ularni o‘zaro bog‘lash orqali o‘quv jarayonini yanada samarali va mazmunli qilishga qaratilgan yondashuvdir. Ushbu yondashuv orqali talabalarni turli soha bilimlari asosida kompleks fikrlashni, fanlararo bog‘liqlikni ta’minlaydi va teoretik bilimlarni amaliyot bilan uyg‘unlashtirish imkonini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Беляева А.П. Основы методики комплексного подхода к содержанию образования в средних ПТУ / А.П.Беляева // Советская педагогика. -1986.-№7.-С. 56-64.

2. Белкин А.С. Теория и практика витагенного обучения с голографическим методом проекций / А.С. Белкин // Школьные технологии. 1997. - № 4. -С. 3-10.

3. Берулава М.Н. Интеграция общего и профессионального образования / М.Н.Берулава // Советская педагогика. 1990. - № 9. - С. 57-60.
4. Берулава М.Н. Интеграция естественнонаучных и профессионально-технических дисциплин / М.Н. Берулава // Советская педагогика. 1987. -№ 8.-С. 81-83.
5. Берулава М.Н. Состояние и перспективы гуманизации образования / М.Н.Берулава // Педагогика. 1996. - № 1. - С. 9-12.
6. Берулава М.Н. Теоретические основы интеграции содержания образования / М.Н. Берулава М.: Совершенство, 1998. - 192 с.
7. Борисова Е.М. Профессиональное самоопределение учащихся / Возрастная и педагогическая психология: хрестоматия, учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений / сост. И.В. Дубровина и др. М.: Академия, 2003. - 367 с.

OLIY O‘QUV YURTIDA TARBIYAVIY ISHLARNI TASHKIL ETISHGA TIZIMLI YONDASHUV

Boqiyev G‘ulomjon Ochilovich
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Bozorova Zulfizar Abdisodiq qizi, *magistr*

Annotatsiya: Maqolada Oliy o‘quv yurtida tarbiyaviy ishlarning afzalliklari tahlil qilinadi. Tarbiya - yosh avlodni har tamonlama voyaga yetkazish, unda ijtimoiy ong va xulqatvorni tarkib toptirishga yo‘naltirilgan faoliyat bo‘lib, shaxsni aqliy , jismoniy, ahloqiy, ma‘naviy sifatlarini shakllantirishga qaratilgan bo‘lib, insonning jamiyatda yashashini ta‘minlash uchun zarur bo‘lgan xususiyatlarini tarkib toptirishning jarayonlaridir. Oliy o’quv yurtida tarbiyaviy ishlarni tashkil etishga tizimli yondashuv va tarbiyaviy ishlarning izchilligi haqida so‘z yuritiladi.

Tayanch so‘zlar: estetik tarbiya, dunyoqarash, texnologiya, ta’lim, pedagogika, psixologiya, oliy ta’lim, qadriyat.

Kirish. Hozirgi davrda mamlakatimizda tarbiyaviy ishlarning mazmuni barkamol avlodni shakllantirishga qaratilgan. Respublikada sog‘lom va barkamol avlodni tarbiyalash, yosh avlodni XXI asr talablariga to‘liq javob beradigan har tamonlama rivojlangan shaxslar etib voyaga yetkazish uchun zarur shart-sharoitlar va imkoniyatlar yaratilgan. Bu boradagi ishlarni aniq, maqsadli amalga oshirish uchun davlat ahamiyatiga molik hujjatlar, dasturlar va rejalar ishlab chiqilgan.

Tarbiya nafaqat oila, maktab, bolalar va yoshlar tashkilotlarida olib boriladigan jarayonlar bo‘libgina qolmay, uning yetakchi g‘oyalari ommaviy axborot vositalari, gazeta va jurnallar orqali singdirilgan mafkurani ham o‘z ichiga oladi. Zero, tarbiya ta‘limga nisbatan kengroq bo‘lgan tushunchadir. Bunday tarbiyaning oila va tarbiyaviy muassasalar hamda jamoat tashkilotlari tomonidan amalga oshirilishini nazarda tutadi. Shu jihatdan tarbiya ta‘lim olish bilan chambarchas bog‘liq holda amalga oshiriladi. Ta‘lim – tarbiya orqali shaxda ezgu ma‘naviy – axloqiy sifatlar tashkil topadi.

Binobarin, ta‘lim – tarbiya tizimini va shu asosda ongni o‘zgartirmasdan turib, ma‘naviyatni rivojlantirib bo‘lmaydi har qaysi ota ona, ustoz va murabbiy har bir bola timsolida avvalo shaxsni ko‘rish kerak. Ana shu oddiy talabdan kelib chiqqan holda, farzandlarimizni mustaqil va keng fikrlash qobiliyatiga ega bo‘lgan, ongli yashaydigan komil insonlar etib voyaga yetkazish ta‘lim – tarbiya sohasining asosiy maqsadi va vazifasi bo‘lishi lozim. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib shuni aytish joizki, insonning boy ma‘naviy – tarixiy jarayonida samarali foydalanish, o‘sib kelayotgan yosh avlodni vatanparvar, xalqparvar, yuksak ma‘naviyatli etib voyaga yetkazish, insoniy fazilatlarni singdirishda tarbiyaviy ishlarni to‘g‘ri tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Tarbiyaviy ishlarni tashkil etishning asosiy tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

- maqsadning aniq mezonlarda ifodalanishi;
- faoliyat maqsadini amalga oshirishda xizmat qilishi;

- bolalar tarbiyasidagi faoliyatni o‘qituvchi, ota–ona va jamoa bilan hamkorlikda boshqaruvni ta‘minlash muhimdir.

Tarbiya turlari turli sohalarga ko’ra tasnif etiladi. Ko’proq umumlashgan tasnif o’zida ishlarning turli yo’nalishlari bilan bog’liqlikda fuqarolik, siyosiy, baynalmilal, axloqiy, estetik, mehnat, jismoniy, huquqiy, ekologik, iqtisodiy tarbiyaga bo’linadi. Institutsional belgilariga bo’yicha oila, ta’lim muassasasi, ta’lim muassasasidan tashqari, diniy, bolalar, yoshlar tashkilotlaridagi tarbiya, maxsus ta’lim muassasalaridagi tarbiyaga bo’linadi.

Tarbiya va tarbiyalanuvchilar orasidagi munosabatlar uslubiga ko’ra avtoritar, aniq maqsad hamda ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida shaxsni har tomonlama o’stirish, uning ongi, ijtimoiy munosabatlar mazmunini aniqlash, ularni tashkil etish asosi bo’lib kelgan.

Yosh avlod tarbiyasi turli makon va zamonda muayyan maqsad asosida tashkil etiladi. Ijtimoiy tarbiyani yo’lga qo’yish jarayonida bir qator vazifalar hal etiladi. Tarbiyaning maqsad va vazifalari ijtimoiy tuzum mohiyati, taraqqiyot darajasi, ijtimoiy munosabatlar mazmuni, shuningdek, jamiyat fuqarolarining dunyoqarashi, intilishlari, orzu-niyatlari asosida belgilanadi.

Tarbiya jarayonining xususiyatlarini chuqur anglash va ularni inobatga olgan holda tarbiyani tashkil etish oldinga qo’yilgan maqsadga erishish, shuningdek, bu boradagi vazifalarni ijobiy hal etish imkonini beradi.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar, tatbiq etilayotgan yangiliklar, ta’lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilari uchun yaratilayotgan shartsharoitlar, xalqimizning yashash va mehnat qilish sharoitining yaxshilanishi, umuman olganda erishilgan moddiy va ma’naviy salohiyat erkinligi mamlakat mustaqilligining tuhfasi bo‘lib, erkin mehnat qilish va yashash, mustaqil fikrlash, e’tiqod va so‘z erkinligi, ijtimoiy faolligi, diniy bag‘rikenglik, umuminsoniy qadriyatlar va milliy urfodatlarning hurmat qilinishi va qadrlanishi, kuchli ijtimoiy himoya hamda bularni huquqiy asoslarining yaratilishi yoshlarni mustaqillik, uning mazmun-mohiyati, ahamiyati va zaruriyatini obyektiv baholashga o‘rgatish yo‘nalishida o‘ziga xos vazifalar yuklaydi.

Inson ijtimoiy munosabatlar jarayonida hayot kechiradi. Ijtimoiy jamiyatda qaror topgan ijtimoiy munosabatlar, ularni mazmuni, g‘oya va yo‘nalishlari shaxsning ijtimoiy shakllanishiga o‘z ta’sirini o‘tkazadi. Avvalambor ijtimoiylashish nima? Ijtimoiylashish – jamiyatning muvoffaqiyatli rivojlanishi uchun zarur bo‘lgan psixologik mexanizm, ijtimoiy me’yor va qadriyatlarni individ tomonidan o‘zlashtirish jarayoni. Ijtimoiylashuv kishilik madaniyati, xususan, milliy madaniyat an’analarini o‘zlashtirib borish jarayoni sifatida ham talqin etiladi. Madaniy muhitga moslashish jarayoni sifatida ijtimoiylashuv insonning butun umri bo‘yi davom etadi, biroq bu jarayon bolaning 2 yoshdan 6 yoshgacha bo‘lgan davrida boshlanadi. Mazkur davrda bola madaniy qadriyatlarni o‘rganish jarayonidan uzib qo‘yilsa ijtimoiylashuv jarayoni to‘xtab qoladi. Insonning madaniy an’analarni o‘zlashtirish jarayoni uning individualligining shakllanishi bilan hamohangdir.

Hayotga kirib kelayotgan bola va o‘smir, yigit va qiz ko‘pgina muammolarga ro‘baro keladi. Shular orasida istiqbolda na’munali jamiyatni rivojlantirishning yangi yo‘llarini, hayot – tartib qoidalari tizimini va qadriyatlarini belgilash, ijtimoiy holatlarni mustahkamlash va kasb tanlash muammolar asosiy o‘rin tutadi.

Yoshlarning ijtimoiy faolligi muammosini o‘rganish jarayoni shuni ko‘rsatmoqdaki, u hali yetarlicha o‘rganilmagan, ayniqsa, yoshlar bilan ishlash, dunyoqarash va milliy qadriyatlarni shakllantirish yo‘llari tadqiq etilgan alohida monografiya, risola yoki ilmiy tadqiqotlar yetarli emasligi muammoning dolzarbligini belgilamoqda.

Yoshlarda ijtimoiy faolligini oshirish natijaviylikni ta’minlash uchun ularning boshlang‘ich tushunchalari, ijtimoiy faolligining ahamiyati va zaruriyati haqidagi fikrlariga ilmiy

yondashish; ta’lim-tarbiya jarayoni hamda tarbiyaviy munosabatlar jarayonlarida motivlarning o‘ziga xos xususiyatlarini inobatga olish; yoshlarda ilm olishga bo‘lgan ijobiy motivlarni shakllantirish; yoshlarda ijtimoiy faolligini oshirish uchun zaruriy va qulay shart-sharoitlar yaratuvchi ijodiy muhitni vujudga keltirish; pedagogik jarayonlarning o‘zaro bog‘liqligi va aloqadorligini ta’minlash; ijtimoiy faolligini oshirish jarayonlariga innovatsion tuzilishga ega bo‘lgan murakkab pedagogik tizim sifatida yondashish; pedagogik jarayonlarda yoshlarda o‘tmish va kelajak haqidagi boy tasavvurni shakllantiruvchi refleksiv yondashuvni joriy etish; pedagogik jarayonlarda shaxsga yo‘naltirilgan ta’sirni ahamiyatini va o‘ziga xos xususiyatlarini inobatga olish kabi shartlarning bajarilishini ta’minlash zarur.

Ijtimoiy faollik - ijtimoiy subyektlar (jamiyat, tabaqa, guruh va shaxslar)ning ijtimoiy-siyosiy jarayonlardagi ishtirokining, mehnat hamda madaniy-ma’rifiy faoliyatining kuchayishi, qonunda belgilab qo‘yilgan huquq va burchlarini to‘liq amalga oshirishga intilishi.

Buyuk davlat arbobi Islom Abdug‘aniyevich Karimov ta’kidlaganlaridek “Yoshlarimizning iymon e’tiqodini mustahkamlash irodasini baquvvat qilish, ularni o‘z mustaqil fikriga ega bo‘lgan barkamol insonlar etib tarbiyalash. Ularning tafakkurida o‘zligini unutmaslik, ota-bobolarining muqaddas qadriyatlarini asrabavaylash va hurmat qilish fazilatini qaror toptirish. Ularning men o‘zbek farzandiman, deb g‘urur va iftixor bilan yashashga erishishdir.” Ijtimoiy faollik shaxsning hamiyatda o‘z o‘rnini topishi va hulq-atvorini ongli ravishda boshqrishining asosiy sharti hisoblanadi.

Xulosa. Dolzarb muammolarni yechish, avvalo milliy mustaqillik sharoitida ta’limi tizimi mazmunini yangilash va yangi ijtimoiy muhit sharoitida uni yanada rivojlantirish zarurligini ko‘rsatmoqda.

Keng pedagogik ma'nodagi tarbiya ma'lum maqsadga yo`naltirilgan bo`lib, jamiyat tomonidan tayyorlangan, ajratilgan kishilar yoxud o`qituvchilar yoki tarbiyachilar tomonidan amalga oshiriladi va turli xildagi o`quv mashg`ulotlari, maxsus o`tkaziladigan bir qator tarbiyaviy tadbirlarni o`z ichiga oladi.

Ko`pchilik olimu fuzalolar tarbiya deganda faqat bolaga tarbiya berishni tushunadilar. Bizningcha, bu ancha tor tushunchadir. Chunki tarbiyaga faqat bolalar emas, balki kattalar ham muhtojdirlar. Hozirgi kunda esa ayrim yigit-qizlar, shuningdek yoshi ulardan ham ulug`lar odob-axloq aqidalariga zid ish tutadilar. Bunga dalillar ko`p topiladi.

Demak, pedagogika insonni go`dakligidan boshlab to umrining oxirigacha hayot va turmush odobiga o`rgatuvchi va shu narsalarni tahlil hamda tadqiq etuvchi fandir. Tarbiya va tarbiyashunoslik haqidagi bu ta'rif ma'no va mazmuniga odamlarning butun umri davomidagi xulq-atvori, odob-axloqi, bu boradagi milliy an'anlarga sadoqat va shularga tarbiyachi hamda tarbiyalanuvchining to`la amal qilishi, milliy qadriyat, ma'naviyat va ma'rifatga hurmat, iymon va vijdon singari go`zal fazilatlar singgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ибрагимов Х.И., Абдуллаева Ш.А. Педагогика назарияси (дарслик). – Тошкент: Фан, 2008. – 184 б.
2. Авлоний А. Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ.–Т.:Ўқитувчи, 1992.–160 б
3. Жўраев Н. Мафкуравий иммунитет. Маъруза матни. –Т.: Маънавият, 2000. –116 б.
4. Bokiyev G. O. // Factors Providing Interconnectivity between Higher Education Stages and Qualification Upgrading Courses Integration as Pedagogical Phenomenom. Eastern European Scientific Journal. - GermaniY. 2019, №1. –P. 154-159. (13.00.01.№1)
5. Bokiyev G. O. Factors ensuring continuity between higher education levels and continuing education courses // The American Journal of Social Science and Education Innovations: - USA , December, 2020. –P. 115-121.

"BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISHDA TARBIYA DARSLARIDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNI QO‘LLASH"

Boqiyev G‘ulomjon Ochilovich
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Eshtemirova O‘g‘iloy Sobir qizi
Shahrisabz davlat pedagogika institute, magistr

Annotatsiya: Hozirgi kunda ta'lim tizimida kommunikativ kompetensiyaga e'tibor qaratish har doimgidan ham muhim ahamiyatga ega. O‘zbekistonning ta'lim tizimida yangilanishlar va innovatsiyalarni joriy etish maqsadida, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirishda tarbiya darslarida innovatsion texnologiyalarni qo‘llash zarurati paydo bo’lib bo‘lmoqda.Innovatsion texnologiyalar — bu zamonaviy bilimlarni joriy etuvchi, o‘zaro munosabat va muloqotni rivojlantiruvchi vositalardir. Ular orasida interaktiv doskalar, multimedia materiallari, onlayn platformalar va turli dasturlar mavjud. Tarbiya darslarida mana shunday texnologiyalarni qo‘llash, o‘quvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi va ularning fikr almashish qobiliyatini oshiradi.

Kalit so‘zlar: Innovatsiya, texnalogiya, multimedia, komunikativ, kompetensiya, interaktiv, grafik material, onlayn platforma

Kirish: Kommunikativ kompetensiya — bu insonning muloqotda erkin ishtirok etish, fikrlarini yetkazish, boshqa insonlarni tushunish va ularga javob berish qobiliyatidir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun bu kompetensiya juda zarurdir, chunki ularning kelajakdagi muvaffaqiyatlari ko‘pincha muloqot qilish qobiliyatiga bog‘liqdir. Ta'lim jarayonida ilg'or pedagogik texnologiyalarni faol qo'llash, ta'lim samaradorligini oshirish, tahlil qilish va amaliyotga joriy etish bugungi kunning muhim vazifalaridan biridir. O'quvchilarning fikr doirasi, ongi, dunyoqarashlarini o'stirish, ularni erkin tinglovchidan erkin ishtirokchiga aylantirmoq nihoyatda muhimdir. O'qituvchi darsda boshqaruvchi, o'quvchilar esa, ishtirokchiga aylanmog'i lozim. Ana shu vazifani uddalashda innovatsion faoliyat ustunligi ko'p qirrali samara keltiradi. Boshlang'ich ta'lim umumta'lim maktablarining bosh bo'g'ini bo'lgani sababli ana shu jarayonda o'quvchi shaxsining mukammal rivojlanib borishiga ko'proq e'tibor berish lozim. Boshlang'ich sinf o'qituvchilarining mas'uliyatlari cheksizdir. Ular maktab ostonasiga endigina qadam qo'ygan o'quvchilarni maktab hayotiga ko'niktirib, zamonaviy bilim olishlariga yo'l ochib beradilar. Bolalarning o'qishga munosabatlari, aqliy salohiyatlari ana shu davrda shakllanadi. Bu ham boshlang'ich sinf o'qituvchilarining vazifasi mas'uliyatli ekanligini ko'rsatadi. Pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etilgan darslar tashkiliy usullari, o'tkazish metodlariga ko'ra o'quvchi ehtiyojiga mos tushishi kerak. Chunki bunday darslar bola ruhiyatiga yaqinroq bo'ladi.

Asosiy qism. O'quvchilarning o'quv materiallarini egallashga bo'lgan qiziqish, xohish va istaklarini qo'zg'otish asosida maqsadga erishish motivatsiya bo'lib, bu o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro ichki yaqinlashuvidir. Ta'lim jarayonida innovatsion deyilganda ta'lim maqsadi va mazmuniga yangilik kiritish , yangicha yondashish , pedagog va talabaning hamkorligidagi jarayonini tashkil etish, pedagogik texnologiyalarni rivojlantirish holati, ta'limning uslub, shakl, va vositalarining yig’indisi tushuniladi. Boshlang'ich sinfda ta'lim jarayonida o'quvchilarning o'qish qiziqishini rivojlantirish katta ahamiyatga ega. Chunki qiziqish o'quvchilarni ta'lim jarayoniga tortadi, darsga faol qatnashishga, bilimlarni egallashga chorlaydi. Interfaol metodlar o'qish motivini rivojlantirishga katta yordam beradi. Boshlang'ich sinflarda ko'proq bolalarning yoshini, bilim darajasini hisobga olish lozimligini sedan chiqarmaslik kerak. Ularga oddiy, oson va vaqt kam sarflanadigan o'yin mashqlardan foydalanib, darslar o'tish yaxshi samara beradi. Ko'proq atrof-muhit bilan bog'lab o'tilgan mashg'ulotlar bolalar ongini, dunyoqarashini, erkin fikrlash, bayon etish qobiliyatini, mustaqil ishlashini shakllantirib beradi.

Tarbiya darslarida innovatsion texnologiyalarni qo‘llash usullari:

1. Interaktiv doskalar: Dars jarayonida interaktiv doskalardan foydalanish orqali o‘quvchilar nafaqat eshituvchi bo‘lmaydilar, balki yanada aktiv ishtirok etadilar. Bu esa ularda fikrlarni bayon qilish va munozara qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

2. Multimedia materiallari: Video, audio va grafik materiallar yordamida tarbiya darslarini yanada jonli va qiziqarli qilish mumkin. Multimedia vositalari bilan mavzularni yanada kengroq tushunishga erishiladi.

3.Onlayn platformalar: O‘zaro fikr almashinish uchun onlayn muhokamalar tashkil etish orqali talabalarni ijodkorlikka undaydi. Bu holat kommunikativ ko'nikmalarning mustahkamlanishi uchun katta imkoniyat yaratadi.

4. Loyihalar va guruh ishlari: O‘quvchilarni guruhlarga bo'lish orqali birgalikda loyiha tayyorlashlarini so'rab, ular orasidagi aloqani rag'batlantirish mumkin. Bu jarayon ijodiy fikrlash va jamoaviy ish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Ta’lim jarayonida o‘quvchilar voqea-hodisalarni kuzatish, anglash, iyoslash, analiz va sintez qilishga o‘rgatish orqali ijodiy va tanqidiy tafakkurini, fikrlash doirasini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Ona tili va o‘qish savodxonligi fani ushbu maqsadlarni amalga oshirishga xizmat qiladi. Bu o‘rinda ona tili va o‘qish savodxonligi ta’limiga o‘quv fani emas, balki, butun ta’lim tizimini uyushtiruvchi ta’lim jarayoni sifatida qaraladi. Shu bois ham, darsni tashkil qilishda unga integratsion va innovatsion yondashish davr talabi bo‘lib qolmoqda.

Xulosa. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirishda tarbiya darslarida innovatsion texnologiyalardan foydalanish samaradorligini oshiradi. Innovatsion yondoshuvlar orqali o‘quvchilarning faoliyatga jalb qilinishi, ularning ijtimoiy ko'nikmalarining rivojlanishi hamda kelajakdagi muvaffaqiyatlariga ta'sir etuvchi omillar sifatida xizmat qiladi. Shuning uchun pedagogik jarayonda ushbu texnologiyalarni kengaytirib qo'llash zarurdir.Ushbu maqola boshqaruv mutaxassislari, pedagogika professori va boshlang’ich sinf o'qituvchilari tomonidan e'tiborga olinishi kerak bo'lgan masalalarni yoritadi. Innovatsion texnologiyalar yordamida bolalarning ta’lim olish jarayoni yanada samarali bo'lishi mumkinligi haqida kengroq muhokama olib borilishi zarurdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.G. Yeldasheva, G.Karimova -Ta’lim -tarbiya texnologiyalari va jahon tajribasi moduli bo‘yicha o‘quv-uslubiy majmua. Toshkent. 2018 yil.

2.Zimnyaya I.A. Ta’limda kompetensiyaga asoslangan yondashuvning natija-maqsadli asosi sifatida asosiy kompetensiyalar. Muallif versiyasi. M.: Mutaxassislar tayyorlash sifati muammolari ilmiy markazi. 2004 yil.

3.T.N.Qori Niyoziy nomidagi ilmiy –tadqiqot institute. Umumiy o‘rta ta’lim tizimida o‘quvchilarning kompetensiyalarini shakllantirishga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalari. Toshkent-2015. 7-20-betlar

4.Bokiyev G. O. // Factors Providing Interconnectivity between Higher Education Stages and Qualification Upgrading Courses Integration as Pedagogical Phenomenom. Eastern European Scientific Journal. - GermaniY. 2019, №1. –P. 154-159. (13.00.01.№1)

5.Bokiyev G. O. Factors ensuring continuity between higher education levels and continuing education courses // The American Journal of Social Science and Education Innovations: - USA , December, 2020. –P. 115-121.

O’SMIRLIK DAVRIDAGI O’QUVCHILARDA XARAKTER AKSENTUATSIYASI VA UNING O’QUV FAOLIYATI SAMARADORLIGIGA TA’SIRI.

Fayzullayeva Farida Yusufjon qizi
O’zbekiston Milliy Universiteti, doktorant
fayzullayevafarida6@gmail.com

Annotatsiya:*Ushbu maqolada inson xarakteri va xarakter aksentuatsiyasi haqida, hamda uning o’smirlarda qay ko’rinishlarda namoyon bo’lishi borasida fikr-mulohazalar bayon etilgan hamda*

xarakter aksentuatsiyasi natijasida deviant xulq-atvor kelib chiqishiga doir ma'lumotlar bayon etilgan. Xarakter aksentuatsiyasining ta'sirida o'smir o'quvchilar ta'lim-tarbiya jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan nizoli vaziyatlarni bartaraf etish borasida tavsiyalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: o'smir, xarakter, xarakter aksentuatsiyasi, korrektsiya, temperament, gipertim, distim, kayfiyat,xulq-atvor, deviant xulq-atvor.

Kirish.O'smirlik davri yosh davrlari orasida o'zining shiddat bilan kechishi, organizmda tubdan o'zgarishlar yuz berishi hamda o'smirda anotomik hamda fizioligik jihatdan, psixologik jihatdan turli darajadagi o'zgarishlar bilan kechuvchi davr sifatida boshqa yosh davrlaridan tubdan farq qiladi. Bu yosh davrida o'quvchi yoshlar organizmida o'zgarishlar yuz berib, bu o'zgarishlar o'z navbatida organizmning psixologik holatiga ham o'z ta'sirini o'tkazmay qolmaydi. Ayrim o'zgarishlar organizm uchun ijobiy xususiyatlarga ega bo'lib bu o'quvchi yoshlarning ta'lim tarbiya jarayonlarida yuksalishga, rivojlanishga, yuksalishiga sabab bo'ladi. Ayrim o'zgarishlar salbiy ahamiyat kasb etib bu holat o'quvchi yoshlarning xulq-atvorida, o'quv faoliyati, ota-onalar bilan munosabatda, shaxslararo munosabatlarda muammoli vaziyatlarni keltirib chiqaradi. Ayniqsa, o'smirlik davrida o'quvchilarda uchrovchi xarakter aksentuatsiyasi ularda sezilarli o'zgarishlarni yuzaga keltiradi.

Adabiyotlar tahlili. Hozirgi kunga qadar maktab ta'limi jarayonlarida o'quvchilarda xarakter aksentuatsiyasi darajalari hamda deviant xulq-atvor turlari turlicha darajada o'rganilgan. O'smirlik davri psixofiziologiyasi (E.G'oziyev,Z.Nishonova,D.Abdullayeva,G.Baykunusova), o'smirlik davridagi hissiy o'zgarishlar (B.M.Umarov), o'smirlik davrida xarakter aksentuatsiyasi sabablari(A.Qodirov), xarakter aksentuatsiyasining o'ziga xos xususiyatlari(Sh.Abdullayev) kabi xarakter aksentuatsiyasining ko'plab tomonlari o'rganilgan. Shu bilan birga deviant xulq- atvorga doir ko'plab tadqiqot ishlari olib borilgan. Jumladan, deviant xulq-atvor sabablari, uning ijtimoiy-psixologik omillari(A.Qodirov),deviant xulq shakllanishida ijtimoiy muhitning ta'siri(F.Murodov), o'smirlarning deviant tendensiyalari(Sh.Abdullayev), deviant xulq kelib chiqishida ijtimoiy omillar va psixologik jihatlarni organilishi(D.Tursunov) kabi tadqiqot ishlari amalga oshirilib amaliyotga tadbiq etib kelinmoqda.

Metodlar. Xarakter aksentuatsiyasini ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgan, tadqiqotlar o'tkazilgan. O'tgan asring 1968-yilida nemis psixiatri A.Leongard tomonidan "aksentuatsiya" tushunchasini fanga kiritdi. Ushbu atamani ma'nosini "me'yordan chetga chiqish"," individual xususiyatlarning haddan tashqari kuchayishi" deb ta'riflagan. Leongard tomonidan taklif taklif etilgan aksentuatsiyalarning birinchi ilmiy tasnifi shaxsdagi xarakter tipologiyasidir. K.Leongard qarashicha bu shaxsning atrofdagilar bilan munosabat va muloqot uslublarini baholashga asoslangan. Olim fikricha odamlarning 20-30 % qismida xarakterning ayrim xususiyatlarini haddan tashqari kuchli namoyon bo'lishini aniqlaydi. Ba'zi bir xarakter tipidagi odamlarda xarakter xususiyatlarining bunday kuchli namoyon bo'lishi kuchli ziddiyatlar, hissiy portlashlar bilan namoyon bo'lishini ta'kidlab o'tadi. Olim fikricha xarakter aksentuatsiyasi tasnifini 3 guruhga, turlari jihatdan 12 turga ajratadi.

1-guruh temperament guruhi deb nomlaydi va tabiiy tarbiya tarkibiga kiruvchi xarakter turlarini kirgizadi:gipertimik,distimik,affektivlabil,affektiv-yuksak, xavotirli va hissiy turlar.

2-guruh namoyishkorona xarakter aksentuatsiyasi turlarini olim ijtimoiy-shartli ta'lim bilan bog'laydi va pedatik, hayajonli turlarni kirgizadi.

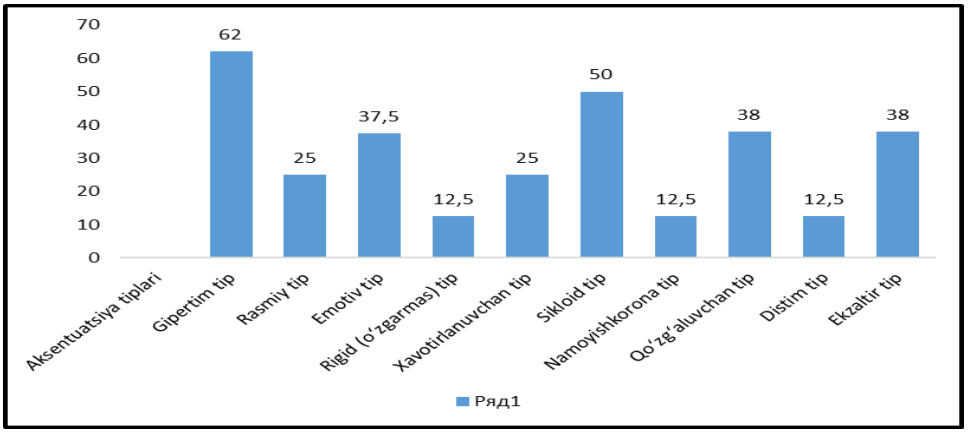
3-guruh shaxsiy darajadagi qo'shimcha va introvert turlar kiritilgan.

Oradan biroz vaqt o'tib rus olimi A.Lichko tomonidan ham xarakter xususiyatlari bilan bog'liq o'rganilish ishlari olib boriladi. Olimning ishlari asosida Leongard hamda sovet psixiatri P.B.Gannushkinning ishlari yotadi. Olim asosan tadqiqotlarida xarakter aksentuatsiyasi va deviant xulq-atvorni aniqlashda o'smirlar va yigitlarni kuzatish orqali xulosalar qiladi. Uning xarakter aksentuatsiyasi bilan bog'liq tadqiqotlari faqatgina o'smirlik yosh davri bilan chegaralanib qolmagan.

Mavzuni o’rganish va tadqiq etish davomida o’smirlarda xarakter aksentuatsiyasi va deviant xulq-atvorni aniqlash maqsadida 11 yoshdan 14 yoshgacha bo’lgan 40 nafar o’quvchilar tanlab olindi hamda o‘smirlardagi xarakter aksentuatsiyasi va uning namoyon bo‘lish darajasini aniqlash maqsadida foydalaniladigan Shmishek tomonidan taklif etilgan “O‘smirlarda xarakter aksentuatsiyasini aniqlash” test-so‘rovnomasi qo‘llanildi. Test-so‘rovnoma asosini K.Leongardning aksentuallashgan shaxs konsepsiyasi tashkil etadi. K.Leongard fikricha, aksentuatsiya – bu har bir insonga xos bo‘lgan ba’zi bir individual xususiyatlarning “kuchayib ketishi” bo‘lib, temperament va xarakter xususiyatlarining aksentuatsiyasini farqlash mumkin.

Test-so‘rovnoma 10 ta shkaladan tuzilgan 88 ta savoldan iborat bo‘lib, sinaluvchidan ushbu savollarga bo‘lgan munosabatlarini “ha” yoki “yo‘q” tarzida ifodalash talab etiladi. Ushbu metodika bo‘yicha sinaluvchida quyidagi aksentuatsiya tiplarini aniqlash mumkin:gipertim,xavotirlanuvchi,distim,rasmiy, qo’zg’aluvchan,emotive, rigid, sikloid, ekzaltir.

Natija: o’tkazilgan tadqiqotimiz natijalari quyidagi tasvirda o’z ifodasini topgan.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra sinaluvchilarning 37.5 foizida ekzaltir tip namoyon bo‘ladi. Bu tipdagi insonlar xarakteriga xos bo‘lgan ijobiy xislatlar xushchaqchaqlik, bag‘rikenglik, hamdardlik qila olish bo‘lsa, salbiy xislatlar qatoriga vahimachilik, kayfiyatning vaziyatga qarab tez o‘zgaruvchanligi kabilarni kiritish mumkin. Biroq, sinaluvchilar bilan o‘tkazilgan suhbat natijalarining dalolat berishicha, ularning xushchaqchaqligi va kulib turishi namoyishkorlik xususiyatiga ega.

Olingan ma’lumotlarga ko‘ra yana 37.5 % sinaluvchilar uchun aksentuatsiyaning qo‘zg‘aluvchan tipi xos. Bu tipdagilar muloqotga kirisha olmasliklari, muloqotning verbal va noverbal turlari sust rivojlanganligi bilan xarakterlanadilar. Ko‘pincha ular qovog‘i soliq holda yuradilar, surbetlik va janjalkashlikka moyildirlar. Jamoada boshqalar bilan chiqisha olmaydilar. Emotsional qo‘zg‘aluvchanlik holatida serjahl, jizzaki, o‘z xulq-atvorini boshqara olmaydilar.

Sinaluvchilarning 25 foizida xavotirlanuvchanlik aksentuatsiyasi kuzatiladi. Ular muloqotga kirishimsiz, bo‘sh, o‘ziga ishonmaydigan, ma’yus kayfiyat ustunlik qiluvchilardir. Juda kam hollarda atrofdagilar bilan kelishmovchilikka boradilar va ular ko‘pincha hazil uchun manba bo‘lib xizmat qiladilar.

Metodika natijalariga ko‘ra 12.5 % sinaluvchilar namoyishkor tipga mansubdirlar. Bu tipdagi insonlar o‘zlariga o‘ta ishonuvchanligi va o‘zlarini katta tutishlari bilan atrofdagilarning g‘ashiga tegadilar. Muntazam ravishda o‘zlari kelishmovchiliklar keltirib chiqaradilar. Ular xarakteridagi salbiy jihatlar xudbinlik, laganbardorlik, maqtanchog‘lik, ishyoqmaslik, ikkiyuzlamachilik ko`zga tashlanadi. Demak, oilada ota-onalarning farzandlariga bo‘lgan munosabati aynan destruktiv bo‘lgan o‘smirlar xarakterida xavotirlanuvchanlik, distim tip, ko‘zg‘aluvchanlik tiplariga xos bo‘lgan xususiyatlar namoyon bo‘lishi kuzatiladi.

Bugungi kunda yoshlar dunyoqarashi, tafakkurining jadal rivojlanishi uchun axborot vositalari muhim ahamiyat kasb etmoqda. Demokratik jamiyat qurilayotgan ayni sharoitda axborot

vositalari orqali olinadigan ma’lumotlarning sifati shaxsni shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga egadir. Ruhiy jihatdan o‘g‘il va qiz bolalar orasidagi farq keskin yo‘qolib bormoqda. O‘g‘il bolalar va qizlar orasidagi farq yaqqol namoyon bo‘lishi uchun ta’lim jarayonida gender muammolarining yechimiga alohida ahamiyat berish lozim. Jumladan xarakter akasentuatsiyasiga o`smirlarning gender xususiyatlari yoki tafovvutlarini aniqlash o`rganilayotgan muammoning mohiyatini yanada teranroq anglashga yordam beradi.

Muhokama: Yuqoridagi adabiyotlarni o’qib va tahlil qilish orqali shuni ta’kidlab o’tishimiz mumkinki, xarakter aksentuatsiyasi ma’lum bir vaqt oralig’ida o’zini namoyon etuvchi holatdir. Ko’pincha ota-onalar o’smir bolalardagi o’zgarishlar haqida ma’lumotlarga ega bo’lmaydilar. Ulardagi aksentuatsiyani shunchaki bolalardagi injiqlik, qaysarlik sifatida qabul qiladilar. Ta’lim muassasasi va pedagog xodimlar hamda ota-onalar hamkorligida, to’g’ri tashkil etilgan ta’lim tarbiya usullari yordamida o’smirlardagi salbiy xarakter xususiyatlarini bartaraf etish mumkin.

Xulosa: O’rganilgan adabiyotlar, o’tkazilgan tadqiqot natijalarini tahlil qilib shunday xulosa qilish mumkin-ki, o’smirlik davrida o’quvchi yoshlarning aksariyat qismida xarakter aksentuatsiyasi sababli salbiy turdagi xarakter xususiyatlari namoyon bo’ladi. Xarakterning bu xususiyatlari yosh davrlari bilan bog’liq bo’lib vaqtinchalik holat hisoblanadi. Agar korrektsiya ishlari tog’ri amalga oshirilsa mavjud salbiy xususiyatlarni bartaraf etish mumkin. O’z vaqtida korrektsiya ishlari amalga oshirilmasa bora-bora bu salbiy xususiyatlar insondagi odatiy xarakter xususiyatlari sifatida saqlanib qolishi mumkin. O’smir farzand tarbiyasidagi ota-onalar farzandlari bilan birga ko’proq vaqt o’tkazishlari, ma’lum bir faoliyatni birgalikda olib borishlari, ko’proq muloqot qilishlari o’smirlar uchun juda muhim hisoblanadi. O’smirlar mustaqillikka intiladilar, lekin ularda hali hayotiy tajribalar yetarlicha emas. Bunday holat ko’pincha ularda qiyinchilik bilan o’tadi. Bunday holatda ota-onalar tomonidan berilgan har bir yo’l-yo’riqlar ular uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Temperamentdan farqli ravishda insonda xarakter xususiyatlari ijtimoiy hayot, tevarak-atrofdagilarning munosabati va oila a’zolarning munosabati, shaxsninh hayot davomida orttirgan tajribalari asosida paydo bo’ladi. Xarakter aksentuatsiyasida ma’lum bir xususiyat ortib ketganda boshqa xususiyatlar o’z turg’unligini saqlab qolaveradi. Ya’ni, o’smirda ma’lum bir sohada iste’dod bo’lsa u xarakter aksentuatsiyasi natijasida yo’qolib qolmaydi. Demak, aytishimiz mumkin-ki o’smirlardagi xarakter aksentuatsiyasi pedagogik jamoada, oila a’zolar tomonidan beriladigan to’g’ri ta’lim-tarbiya jarayonida bartaraf etiliadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. F.I.Xaydarov, N.I.Xalilova Umumiy psixologiya.Toshkent. B-383
2.E.G’oziyev. Ontogenez psixologiyasi. Toshkent. .”Noshir” 2010. 178-179 b
3. M.G.Davletshin, Sh.Do’stmuhamedova, M.Mavlonov, S.To’ychieva, M. Djumabaeva Yosh va pedagogik psixologiya
4. www.e-library.namdu.uz
5. www.dislib.uz
6. www.uzedu.uz

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VOSITASIDA FIZIKADAN LABORATORIYA MASHG‘ULOTLARINI TASHKIL ETISH VA O‘TKAZISH METODIKASI

[1]Karshiboyev Shavkat Esirgapovich, [2]Rahmonova Xurshida G‘aybullayevna,
[1]O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti
[2]Samarqand davlat universiteti Urgut filiali
shavkat.qarshiboyev.89@bk.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada Oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak fizika o‘qituvchilarni tayyorlashda raqamli texnologiyalarning o‘rni va laboratoriya ishlarini bajarishda virtual laboratoriyalarning ahamiyati bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: Fizika, real virtual laboratoriya, virtual laboratoriya, talaba,raqamli texnologiya.

Bugungi kunda ta’lim tizimida raqamli texnologiyalarni qo‘llash, ulardan ta’lim va tarbiya jarayonida unumli foydalanish bo‘yicha bir qator ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 19-martdagi PQ-5032-sonli “Fizika sohasidagi ta’lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorida “ta’lim jarayoniga zamonaviy o‘qitish uslublarini, shu jumladan axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy qilish” masalasi alohida band sifatida kiritilgan.

Oliy ta’lim muassasalari fizika darslarida laboratoriya mashg‘ulotlarini zamon talablariga mos holda tashkil etish uchun o‘quv xonalari zamonaviy jihozlar bilan ta’minlangan va bu ishlar hozirgi kunda keng ko‘lamda olib borilmoqda. jihozlardan unumli foydalanishni tashkil etishda tadqiqotchilar va pedagog xodimlar tomonidan zamonaviy ta’lim vositalari va vizuallashtirilgan ishlanmalarni yaratish va mavjudlarini takomillashtirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Fizika fanini o‘rganishda nazariy bilimlar, masala yechish ko‘nikmasi, laboratoriya mashg‘ulotlarini bajarish kabi tushunchalar bir-biriga chambarchas bog‘liqligi hamda biri ikkinchisini, ikkinchisi birinchisini to‘ldiradi. Shunday ekan fizika fanini tushuntirish, har bir mavzu misolida nazariyani amaliyotda qo‘llash va amaliy mashg‘ulotlarni bajarishda virtual laboratoriyalardan foydalanish, tahlil qilish, mushohada yuritish, xulosa chiqarish va ijodkorlik kabi tushunchalar shakllanishidan tashqari fanda,texnikada ixtirolarga bo‘lgan qiziqishlari ham shakllanadi.

Talabalarga yetkaziladigan zamonaviy tarkib zamonaviy bilim amaliyotiga mos keladigan kompetentsiyalarni rivojlantirish kabi fan bilimlarini rivojlantirishni o‘z ichiga olmaydi. Ushbu tarkib yaxshi tuzilgan va zamonaviy raqamli texnologiyalar, aloqa vositalari yordamida uzatiladigan multimedia o‘quv materiallari shaklida taqdim etilishi kerak. O‘qitishning zamonaviy usullari bu nafaqat materialni passiv idrok etish asosida, balki talabalarning o‘zaro munosabatlari va ularning o‘quv jarayoniga jalb qilinishiga asoslangan vakolatlarni shakllantirishning faol usullari. Zamonaviy talabada mustaqil o‘z-o‘zini o‘qitish ko‘nikmalarini shakllantirish muhim vazifadir. Zamonaviy oliy ta’lim o‘quv jarayoniga AKT-axborot va kompyuter texnologiyaning turli shakllari va qurilmalarini faol joriy etish orqali, talabaning mustaqil auditoriyadan tashqari faoliyatini prinsipial jihatdan ta’limning yangi shakli sifatida joriy qildi. Hozirgi vaqtda talabalar tomonidan uyda bajariladigan mustaqil ishlarning hajmi va ahamiyatini yo‘qotmasdan ko‘p sonli mavzularni o‘zlashtirilishini rivojlantirishning yangi shakli raqamli texnologiya qurilmalarining o‘rni va rolini oshirish orqali amalga oshirilmoqda.

Fizikada laboratoriya ishlarini zamonaviy usulda o‘tkazishda XXI asr texnologiyasining rivojlanishidan foydalangan holda ta’limni samaradorligini oshirishda bir qancha ishlar olib borilmoqda. Hozirgi kunda raqamli texnologiyalarni fan va ta’limda qo‘llash mumkin bo‘lgan muhim ta’sirlaridan biri bu virtual laboratoriyalardir.

Ta’limda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish endilikda butun sivilizatsiyalashgan dunyo uchun innovatsiya emas, balki bugungi kunning haqiqatiga aylandi. Hozirgi vaqtda raqamli texnologiyalar ta’lim sohasiga mustahkam kirib keldi. Ular o‘quv jarayoni sifatini o‘zgartirish, darsni zamonaviy, qiziqarli, samarali qilish imkonini beradi. Virtual ta’lim axloqiy komponentni ham kiritadi - kompyuter texnologiyalari hech qachon talabalar o‘rtasidagi aloqani almashtirmaydi. U faqat yangi resurslarni birgalikda izlash potensialini qo‘llab-quvvatlashi mumkin va talabalar mavzuni o‘rganayotganda o‘rganilayotgan material bo‘yicha tengdoshlari va o‘qituvchilari bilan muloqotda qatnashadigan turli xil o‘quv vaziyatlarida foydalanish uchun mos keladi.

Darsni virtual vositalardan foydalangan holda o‘tkazishda didaktikaning asosiy prinsipi – talabalar tomonidan materialni optimal o‘zlashtirishni ta’minlaydigan, hissiy idrokni oshiradigan va o‘quvchilarda fikrlashning barcha turlarini rivojlantiruvchi ko‘rinishga rioya qilinadi. Fizika fanini o‘qitish jarayonida raqamli texnologiyalaridan foydalanish, laboratoriya sharoitida to‘liq namoyish qilish texnik jihatdan juda qiyin yoki umuman imkonsiz bo‘lgan fizik hodisa va

jarayonlarni namoyish qilish, laboratoriya mashg‘ulotlarini sifatli o‘tkazish imkoniyatlarini kengaytirib, turli jarayonlar va hodisalarni simulyatsiya qilishga imkon beradi.

Fizikadan interfaol ishlar yangi bilimlarni tushuntirishda yoki muayyan mavzuni o‘rganishni yakunlashda amaliy mashg‘ulot shaklida olib borilishi kerak. Yana bir variant - ishni mustaqil, ixtiyoriy, individual darslarda bajarish. Virtual fizika ta’lim tizimidagi yangi o‘ziga xos yo‘nalishdir. Hech kimga sir emaski, ma’lumotlarning 90 % miyamizga ko‘z va asab tizimi orqali keladi, odamning ko‘zi ko‘rmaguncha, u ba’zi hodisalarning mohiyatini aniq tushuna olmaydi. Shuning uchun o‘quv jarayoni vizual materiallar bilan ta’minlanishi kerak va nafaqat biron bir hodisani tasvirlaydigan statik rasmni ko‘rishingiz, balki bu hodisani harakatda ham ko‘rish mumkin bo‘ladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Fizika fanini o‘qitishda raqamli texnologiyalar yordamida, virtual laboratoriyalar majmuasidan foydalanib o‘quv jarayonini tashkil etish bir muncha afzalliklarga ega. - talabalarda fizika faniga bo‘lgan qiziqish, motivasiya paydo bo‘ladi va ortadi. - talabalar nazariy bilimlarni mustahkamlaydi va rivojlantiradi.

Ushbu ishda zamonaviy ta’lim tizimida virtual vositalardan foydalanish bo‘yicha ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil etildi, Shundan kelib chiqib, o‘quv jarayonida virtual laboratoriyadan foydalanishning alohida ahamiyati ochib berildi. Maqolada ta’lim jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanish, ta’limni virtuallashtirish masalasi, real sharoitda o‘rganish qiyin bo‘lgan jarayon va hodisalarni o‘rganishda virtual laboratoriya ishlarining imkoniyatlari va afzalliklari ko‘rib chiqiladi. O‘tkazilgan tajribalar shuni ko‘rsatdiki darsni ushbu usulda tashkil qilish orqali darsning sifat va samaradorligi oshishiga olib keldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 19 martdagi “Fizika sohasidagi ta’lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-5032-son Qarori. – (Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 19.03.2021 y., 07/21/5032/0226-son, Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 15.04.2022 y., 06/22/106/0314-son, Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 12.05.2022 y., 07/22/241/0408-son; 31.08.2022 y., 06/22/214/0791-son; 03.12.2022 y., 06/22/258/1064-son).
2. Хужанов Э.Б. Преподавание физики в общеобразовательных школах на основе статистического метода. Проблемы современного образования. Электронный журнал. http://www.pmedu.ru – Москва, 2019. – № 1. – С. 175–182.
3. Каршибоев Ш. Fizika fanidan laboratoriya mashg‘ulotlarini zamonaviy tashkil etish metodikasi // Общество и инновации. – 2023. – Т. 4. – №. 8/S. – С. 94-101.
4. Троицкий Д.И., Дикова Е.Е.. Виртуальные лабораторные работы в естественнонаучном образовании. Тульский государственный университет. Сборник научных статей XVIII Объединенной конференции «Интернет и современное общество» IMS-2015, Санкт-Петербург, 23-25 июня, 2015 г.
5. Esirgapovich K. S. Improving the methodology of using software in organizing virtual laboratory courses in physics // International Journal of Pedagogics. – 2023. – Т. 3. – №. 11. – С. 17-26.

JISMONIY TARBIYA DARSLARIDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI VA SAMARADORLIGI

Baxrom Ilxomovich Ashurov

Samarqand davlat universiteti Kattaqo’rg’on filiali

ANNOTATSIYA: Maqolada jismoniy tarbiya darslarida yangi pedagogik usullardan foydalanishning ahamiyati hamda sog`lom turmush tarzini shakllantirishda jismoniy tarbiya darslarining afzalliklari xususida so`z yuritiladi.

Kalit so`zlar: tarbiya, axloq, jismoniy tarbiya, uslub, metodika, ta`lim oluvchi, sportchi.

АННОТАЦИЯ: В статье обсуждается важность использования новых педагогических методов на занятиях по физическому воспитанию и преимущества занятий по физическому воспитанию в формировании здорового образа жизни.

Ключевые слова: воспитание, этика, физическое воспитание, стиль, методика, студент, спортсмен.

The article discusses the importance of using new pedagogical methods in physical education classes and the advantages of physical education classes in the formation of a healthy lifestyle.

Keywords: education, ethics, physical education, style, methodology, student, athlete.

KIRISH. Sport-imkoniyat. Sport mamlakatni dunyoga tanitishning eng samarali usuli. Sport-go‘zallik, halollik, salomatlik komposi. Yurtimizda yaratib berilayotgan imkoniyatlarning eng ko‘pi ham sportga bag‘ishlangan. Eng yuqori natijalar ham fan olimpiadalaridan oldin sport musobaqalariga berilishini inobatga olgan holda fanni yoshlar o‘rtasida ommalashtirish, sportchi chempionlarni yetkazishda biz pedagoglarning ham oldimizda ulkann vazifa turadi. Maqola davomida esa shunday yaxshi natijaga erishishda samarali foydalanib kelinayotgan metodlar xususida so‘z yuritmoqchimiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Shu o‘rinda ayrim darsliklarga ham e’tiborni qaratar ekanmiz jismoniy tarbiyada qo‘llaniladigan metodlar xususidagi ma’lumotlarga duch kelamiz. Xususan, R.S.Salomov, A.K.Sharipovlarning “Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati” hamda S.R.Salomovning “Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati” darsliklarida metodlardan namunalar keltiriladi. Masalan, dasrlikda ko‘rgazmalilik metodi haqida to‘xtalar ekan, metod haqida quyidagi ma’lumotlar beriladi. Unda ta’kidlanishicha, bu metod jismoniy tarbiyada keng qo‘llanilar ekan. Ya’ni hamma sezgi organlariga ta’sir etib, bor narsalar bilan aloqa o‘rnatiladi. Bunda ko‘rish, harakat va boshqa sezgilardan foydalaniladi. Keng ma’nodagi ko‘rgazmalikni amalga oshirishda mashqlarning xarakteristikasi, bajarish sharoitlariga asoslangan metodlar majmuasidan foydalanib bu metodlar quyidagi guruhchalarga bo‘linadi. Ular bavosita namoyish qilishni o‘qituvchi tomonidan yoki bir o‘quvchi yordamida metodik ko‘rsatishidan iborat.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Mashqlarni bajarilishini harakat ta’sirining, qoidalari haqida dastlabki tasavvurlarni shakllantirish uchun namoyishning yordamchi vositalaridan ya’ni bevosita ko‘rgazmali metodidan keng foydalaniladi. Bunday bevosita namoyish metodlari quyidagilarga bo‘linadi:

- rasm, sxema, fotosur’at va shu kabi ko‘rgazma qurollarini namoyish etish;
- Buyum modellar va maketlarni namoyish etish;
- Kino va videomagnitafonli namoyish;
- Tanlab olingan - apparatlar yordamida masalan: mikrofon,
- radioapparatura, yorug‘lik elektrosignallari;
- Yo‘naltirilgan sezish harakat metodlari (masalan, tre.-lar);
- Orientirovka (mo‘ljal) metodlari (osilgan to‘plar, bayroqchalar, zal va maydonchalardagi belgilar va h.k).
- Lider va kundalik sensor rejalashtirilgan metodlar;
- Tez informatsiya metodi (videomagnitafon).

Q

u
y
i
d
a
g
i
h
i
k
o
y
a
o

berdi. Metodning birinchi rejasi unga so‘z orqali, ya’ni Sunnatilloning sevimli sport mashg‘uloti kurash, futbolda katta yutuqqa erishish uchun faqat mashq qilish kerakligini, undan kelajakda zo‘r sportchi chiqishiga umid qilayotganini aytib ruxlantirdi. Birinchi g‘alabadan keyin Sunnatillo mashg‘ulotlarga kirishib ketdi. Barcha alamlarini sportdan olishiga qaramay, ustozi unga sportbu do‘stlik, imkoniyatlar eshigi, mehr-oqibatlar boshlovchisi ekanligini ta’kidladi.

Sportdagi g‘alabalari, ustozining qo‘llab-quvvatlashlari uni ijobiy tomonga o‘zgartirdi. Endi u ukalariga g‘amxo‘r, onasiga yelkadosh ro‘zg‘or egasiga aylandi.

Ha, boshqa fanlarga nisbatan jismoniy tarbiya darslarida o‘quv metodlar tubdan farq qiladi. Jismoniy tarbiya jarayonida o‘qituvchining asosiy faoliyati so‘z bilan amalga oshiriladi: so‘z yordamida bilimlar beriladi, tushunishni faollashtiradi va chuqurlashtiriladi, vazifalar beriladi, ularning bajarilishi boshqariladi, natijalar taxlil qilinadi va baholanadi, bolalarni intizomi boshqariladi. So‘z shug‘ullanuvchilar faoliyatini tushunishda, baholashda va o‘zicha boshqarishda kerakli vazifani hal etadi. Shu bilan bir qatorda so‘z o‘zining qo‘llanilishiga ko‘ra u yoki bu dediktiv hikoya, suhbat,muhokama va va hokozolardan iborat.

So‘z metodiga:

1) instruksiya berish;
2) qo‘shimcha tushuntirish;
3) ko‘rsatma va buyruqlar;
4) og‘zaki baholash;
5) o‘z-o‘ziga gaprish va o‘z- o‘ziga buyruq berish;
6) rag‘batlantirish,
7) so‘z orqali jabrlash;
8) umumiy buyruq;
9) tahlil qilish;
10) so‘z orqali o‘zaro munosabat

Bundan tashqari, i*nstruksiya berish* ham samarali usullardan biridir. Bunda texnikani o‘rganish faoliyatini vazifalarni yoki mashqlarni bajarish qoidalarini so‘z orqali konkret va aniq tushunarli shug‘ullanuvchilarga yetkazish.

Qshimcha tushuntirish metodida ayrim harakatlar, yoki bajarish usulini sifatini yaxshilash maqsadida chuqurroq bilim berish maqsadida turli ko‘rgazmalar orqali izohlash, tushuntirishladi.

*Ko‘rsatma va buyruqlar*da maxsus so‘z shaklida o‘quvchilar faoliyatini boshqarish. Ko‘rsatma va buyruq orqali dastlabki ko‘rsatish vazifalarni aniqlash maqsadida qo‘llaniladi hamda samarador usullardan biridir.

XULOSA

Dunyoda davlatlarini ezgu g‘oyasi do‘stlik, salomatlik, xalollik, mehr-oqibatlik shartlari bilan birlashtirgan sport faqatgina fan emas jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining hayotiy zarurati. Bir mamlakatni dunyoga tanitishda eng ilg‘or usul ham sportdir. Bugun shu maydonda, xalqaro, jahon, Osiyo sport musobaqalarida yurt bayrog‘ini ko‘klarga ko‘tarayotgan o‘g‘il-qizlarimizning yutuqlari zamirida albatta, mohir pedagoglarning ham o‘z xissasi bor. Buni e’tirof etib, yanada ko‘proq imkoniyatlar eshigini ochib, eng qimmatli sovrinlar bilan taqdirlayotgan davlatimiz rahbarining ham biz sport ustalaridan umidi katta. Shunday ekan sohada yangidan yangi metodlarni joriy qilib, jahongashta chempionlar safini kengaytirsak ulkan vazifalarni amalga oshirishda katta imkoniyatlarni yarata olamiz.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz.Toshkent “O‘zbekiston” – 2017 y.

2. Mirziyoyev Sh.M. “Erkin va farovon demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz”. O‘zbekiston NMIU, 2016 y.

3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash – yurt taraqqiyoti va xalq faravonligining garovi. “O‘zbekiston” NMIU, 2016 y.

4. 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947 sonli Farmoni.

5. Salomov R.S. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. Darslik. T.: «ITA- PRESS», 2014. 269 bet.

6. Salomov RS., Sharipov A.K. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. Darslik. T.: «ITA-PRESS», 2015.182 bet.

7. Goncharova O.V. “Yosh sportchilarning jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirish” o‘quv qo‘llanma T.: O‘zDJTI nashriyoti 2005 y.

8. Davydov V.V. Rivojlantiruvchi ta’lim nazariyasi.- M.: INTOR, 1996. -554 b.

9. Kudryavtsev M.D. Boshlang’ich maktabda jismoniy tarbiya darslarida o’quv faoliyati nazariyasini qo’llash // Boshlang’ich maktab: ortiqcha-minus. – 2000. – No 7. – B. 37–40.

10. Kudryavtsev M.D. Boshlang’ich maktabda dars paytida qiziqarli daqiqalar / M.D. Kudryavtsev, T.A. Shvaleva // Boshlang’ich maktab.-2005.- No 1.-B. 87-91.

11. Kudryavtsev M.D. Jismoniy tarbiya darslarida kichik maktab o’quvchilarining mustaqilligini rivojlantirish / M.D. Kudryavtsev, T.A. Shvaleva // Boshlang’ich maktab. – 2006. – B. 65–69.

12. Elkonin D.B. Tanlangan psixologik asarlar. – M., 1980. – 484 b. 10.

BOLALARDA IJTIMOIY KONIKMALARNI SHAKLLANTIRISH

Bahodirova Namuna
Samarqand davlatuniversiteti Kattaqo’rg’on filali talabasi
bahodirovanamuna663@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada maktabga tayyorgarlikning muhim jihatlaridan biri — yosh bolalarda ijtimoiy ko‘nikmalarni shakllantirish masalasi yoritilgan. Maqolada bu ko‘nikmalarni rivojlantirish bo‘yicha amaliy usullar — rolli o‘yinlar, guruhli mashg‘ulotlar, hissiyotlarn ianglash va madaniyatli muomal ako‘nikmalarini o‘rgatish yo‘llari keltirilgan.

Kalit so‘zlar: maktabga tayyorgarlik, ijtimoiy ko‘nikmalar, yosh bolalar, muloqot ko‘nikmalari, jamoada ishlash, emotsional rivojlanish, rolli o‘yinlar, bog‘cha tarbiyasi

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev tomonidan 2022-yil 11-mayda qabul qilingan PF–134-sonli “2022–2026-yillarda xalq ta’limini rivojlantirish bo‘yicha milliy dastur to‘g‘risida”gi farmonda maktabgacha ta’lim tizimini takomillashtirish, pedagogik kadrlar salohiyatini oshirish, ta’lim-tarbiya sifatini yaxshilash hamda bolalarda ijtimoiy ko‘nikmalarni shakllantirishga alohida e’tibor qaratilgan. Farmonda ta’kidlanganidek, maktabgacha yoshdagi bolalarning har tomonlama intellektual, psixologik va ijtimoiy rivojlanishini ta’minlash, ularni maktabga tayyorlashda kompleks yondashuv zarurligi belgilangan. Ayniqsa, bolalarning jamoadagi faolligi, muloqot madaniyati va shaxslararo munosabatlarga tayyorligi ta’limning ustuvor vazifalaridan biri sifatida ko‘rsatib o‘tilgan.

Maktabga tayyorgarlik jarayoni faqatgin bolalarning savodxonlik yoki hisob-kitob qilish malakalarin ishakllantirish bilan cheklanib qolmaydi. Asosiy va muhim yo‘nalishlardan biri bu – bolalarda ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirishdir. Zero, bola maktabga borganda nafaqat o‘qituvchi bilan, balki tengdoshlari bilan ham muloqot qiladi, jamoada ishlashni, navbat kutishni, o‘z fikrini ifoda etishni o‘rganadi. Bu esa rivojlangan ijtimoiy ko‘nikmalarsiz amalga oshmaydi.

Maktabgacha yosh davri bolalarining tasavvuri juda boy va cheksiz bo'ladi. Ular dunyoni o'rganishda o'ziga xos fikrlash tarzidan foydalanadilar. Tasviriy faoliyat bolalarning fikrlarini, his-tuyg'ularini va orzularini ifodalashning samarali vositasi hisoblanadi. Bu faoliyat orqali ular nafaqat estetik didini rivojlantiradi, balki ijodiy tasavvurini ham kengaytiradi. Shu sababli,

maktabgacha ta'lim muassasalarida tasviriy faoliyatni to'g'ri tashkil etish, ijodiy tafakkurni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tasviriy faoliyat bolalarning tasavvurini erkin ifodalashlari uchun keng imkoniyat yaratadi. Rasm chizish, bo'yash, haykaltaroshlik, kollaj yasash kabi mashg'ulotlar bolalarda ijodiy fikrlashni, fantaziyani va noan'anaviy yondashuvni rivojlantiradi. Shu jarayonlarda bolalar o'ziga xos obrazlarni yaratadi, tasavvurlarini turli shakl va ranglarda ifodalaydilar.

Shu nuqtai nazardan qaralganda, maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy ko‘nikmalarni shakllantirish ta’limning dastlabki va muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Bola o‘z atrofidagi insonlar bilan muloqot qilish, his-tuyg‘ularini ifodalash, boshqalarni tinglash, o‘z navbatini kutish, nizolarni tinch yo‘l bilan hal qilish, fikrini tushunarli yetkazish kabi muhim ijtimoiy tajribalarni aynan shu davrda o‘zlashtiradi.

Bunday ko‘nikmalar esa bolaning nafaqat maktab hayotiga moslashuvini osonlashtiradi, balki kelajakdagi shaxsiy va kasbiy muvaffaqiyatining asosiga aylanadi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, ijtimoiy jihatdan faol, hamkorlikda ishlashga qodir, ochiq va tashabbuskor bolalar o‘qish jarayonida ko‘proq muvaffaqiyatlarga erishadi, do‘st orttirishda va guruhda faol bo‘lishda ijobiy natijalarga ega bo‘ladi.

Shu sababli, pedagoglar va ota-onalar bolaning faqat bilim darajasiga emas, balki uning shaxslararo munosabatlardagi faolligiga, muloqot qilish madaniyatiga va guruh ichidagi o‘zini tutishiga ham e’tibor qaratishlari zarur. Bu esa maktabga tayyorlov jarayonida ijtimoiy ko‘nikmalarni shakllantirishni ta’limning asosiy ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylantiradi.

Ijtimoiy ko‘nikmalarni mavhumligi nega muhim?

Ijtimoiy ko‘nikmalar deganda boshqalar bilan sog‘lom munosabat o‘rnatish, hissiyotlarni boshqarish, hamkorlik qilish, muammolarni tinch yo‘l bilan halqilish, eshitish va o‘z fikrin iifoda etish kabi xatti-harakatla tushuniladi. Bu ko‘nikmalar bolaga maktab muhiti bilan moslashishda, o‘qituvchi va sinfdoshlar bilan ijobiy munosabatda bo‘lishda, shuningdek, stressli vaziyatlarga bardosh berishd yordam beradi.

Aga bola maktabga borganida bu ko‘nikmalar shakllanmagan bo‘lsa, u o‘zini yakkalangan, tushkun yoki maktabga moslasha olmayotgandek his qilishi mumkin. Bu esa ta’lim jarayoniga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Ijtimoiy ko‘nikmalar qanday shakllantiriladi?

Yosh bolalarda ijtimoiy ko‘nikmalarni shakllantirish oilada boshlanadi. Quyidagi usullar bu jarayonda samarali bo‘lishi mumkin:

1.**Rol o‘ynash o‘yinlari** – bolalar "do‘kon", "maktab", "kasalxona" kab o‘yinlarda turli rollarn bajarish orqali muloqotq ilish, navbat kutish, muammo hal qilish kabi ko‘nikmalarni egallashadi.

2.**Guruhli o‘yinlar** – bolalar birgalikda o‘ynaydigan o‘yinlar orqali jamoada ishlash, bo‘ysunish, boshqalarga quloq solish va yordam berishni o‘rganadilar.

3. **Hissiyotlarni tushunish va ifoda etish** – bolaning his-tuyg‘ulari haqida suhbatlashish, ularni to‘g‘ri nomlash va boshqarishga o‘rgatish ijtimoiy rivojlanishning muhim qismidir.

4. **Muomala madaniyatini o‘rgatish** – “Iltimos”, “Rahmat”, “Kechirasiz” kabi iboralarni qo‘llash, kattalar hurmat qilish, boshqalarga hurmat bilan munosabatda bo‘lish orqali bolada odob-axloq va madaniy muloqot shakllanadi.

5. **Kitob o‘qish va suhbat** – bolalar uchun mo‘ljallangan ijtimoiy mavzudagi hikoya va ertaklarni birgalikda o‘qish va ular ustida fikr yuritish orqali bola daempatiya (boshqalarnitushunish) va muloqot malakalari rivojlanadi.

Bog‘cha va tayyorlov guruhlarining roli

Maktabgacha ta’lim muassasalari – bog‘chalar va tayyorlov guruhlari ham ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Bu muassasalard bolalar tengdoshlari bilan doimiy muloqotda bo‘lishadi, belgilangan qoidalarga rioya qilishadi va turli faoliyatlar orqal

hamkorlikda ishlashn io‘rganadilar. O‘qituvchilar esa bu jarayonda bolalarning individual xususiyatlar inobatga olgan holda, ularga shaxsiy yondashuv asosida yordam berishlari lozim.

Ota-onalar uchun tavsiyalar

- Bolangiz bilan doimiy muloqotda bo‘ling, uning fikrini eshiting.
- Bola bilan birgalikda jamoat joylariga boring: bolalar maydonchasi, kutubxona, bolalar to‘garaklari – bu joylarda bola boshqalar bilan muomala qilishga o‘rganadi.
- Bolangizning har biri jtimoiy muvaffaqiyatini maqtang var ag‘batlantiring.
- Ijtimoiy vaziyatlarda qanday harakat qilishni bola bilan mashq qiling. Masalan, kimdir uni itarib yuborganidan ima qilish kerakligini muhokama qiling.

Yosh bolalarda ijtimoiy ko‘nikmalarni shakllantirish – bu ularning maktabga muvaffaqiyatli tayyorlanishining muhim omillaridan biridir. Bu ko‘nikmalar orqali bola nafaqat maktabda, balki butun hayoti davomida ijtimoiy jihatdan faol, o‘z fikrini ochiq bildiradigan, boshqalarni tushunadigan va jamiyatda moslasha oladigan inson bo‘lib yetishadi. Shu sababli, ota-onalar, tarbiyachilar va o‘qituvchilar bu jarayonda birgalikda ishlashlari va bolalarga kerakli ijtimoiy tajribani taqdim etishlari lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayeva, D. Maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalarn irivojlantirish. Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti. 2020
2. Karimova, M., Xodjayeva, Z. Maktabgacha ta’lim pedagogikasi. Toshkent: Ilm Ziyo. 2019
3. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi Maktabgacha ta’limning davlat o‘quv dasturi. Rasmiy hujjat. 2022
4. Ganieva M. “Maktabgacha yoshdagi bolalarda muloqot ko‘nikmalarini shakllantirishning psixologik asoslari”. Psixologiya va pedagogika muammolari, 2021 №4, 45-50.

RUHIY RIVOJLANISHIDA OG‘ISH KUZATILGAN MAKTABGACHA TA’LIM YOSHIDAGI BOLALARNING TA’LIM-TARBIYASI MASALALARI

Xalbayeva Gulnoza Arshidinovna
Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali
Bahronova Muxlisa. 1-kurs talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada ruhiy holatida nuqsoni mavjud bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berishning samarali usullari va metodik yondashuvlari tahlil qilingan. Ruhiy muammolarga ega bo‘lgan bolalar bilan ishlash hamda mashg‘ulot jarayonini tashkil etishning asosiy tamoyillari yoritilgan. Maqolada berilgan tavsiyalar og‘ir darajadagi ruhiy kasalliklarga, jumladan, autizm, shizofreniya va Daun sindromiga chalingan bolalar uchun mo‘ljallanmagan bo‘lib, asosan yengil va o‘rta darajadagi muammolarga ega bo‘lgan o‘quvchilarga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: Art terapiya, Harakatli o‘yinlar, Ko‘rgazmali uslubiy metod, Kundalik hayot ko‘nikmalarini o‘rgatish, Ruhiy nuqson bilan tug‘ilish sabablari, Sensor rivojlantiruvchi mashg‘ulotlar, Shifokor nazorati va tashxis, Ta’lim-tarbiyani rejalashtirish va uning ahamiyati, Tabiat qo‘ynidagi faoliyat.

Ruhiy buzilishlar insoniyat tarixida qadimdan o‘rganilgan muammolardan biridir. Dastlab bu sohadagi qarashlar qadimgi yunon tabiblari, xususan Gippokratning fikrlariga borib taqaladi. U ruhiy kasalliklarni organizmga tashqi muhitning ta’siri natijasida yuzaga keladigan holat sifatida izohlagan. Bu g‘oya mashhur alloma Abu Ali ibn Sino tomonidan ham qo‘llab-quvvatlangan. Ibn Sino ham ruhiy buzilishlarning sababi sifatida inson organizmidagi ichki o‘zgarishlarni ko‘rsatgan.

So‘nggi yuz yillikda psixik kasalliklarni davolashda sezilarli natijalarga erishildi. Ilgari nogironlik bilan bog‘lanadigan ushbu holatlar uchun maxsus tashxis va davolash tamoyillari ishlab chiqildi. Jumladan, ruhiy rivojlanishda nuqsoni bo‘lgan bolalar uchun ta’lim-tarbiya tizimi yo‘lga qo‘yildi.

Biroq ko‘plab ota-onalar farzandlaridagi ruhiy o‘zgarishlarni vaqtida sezmaydilar yoki shifokorga murojaat qilishni kechiktiradilar. Buning asosiy sababi — bolalaridagi muammoni tan olishni istamaslik, ruhiy kasallik bilan bog‘liq ijtimoiy stigmadan qo‘rquvdir. Kasallik o‘z vaqtida aniqlanmasa, uni bartaraf etish jarayoni murakkablashadi. Shuningdek, ruhiy buzilishlar chuqurlashganda bolaning tuzalishi, u bilan ishlash ancha mushkul bo‘ladi.

Psixik buzilishlar, asosan, miya faoliyatining buzilishi natijasida yuzaga keladi. Bu holatda bola atrofdagi voqelikni to‘g‘ri idrok eta olmaydi. Irsiy omillar ruhiy buzilishlarning yuzaga kelishida asosiy rol o‘ynaydi. Masalan, oligofreniya, psixosomatik buzilishlar, manik-depressiv psixoz, epilepsiya va shizofreniya ko‘pincha irsiyat bilan bog‘liq bo‘ladi. Ruhiy muammolarning kuchayishiga infeksiyalar, miya jarohatlari, intoksikatsiya holatlari hamda ruhiy travmalar sabab bo‘lishi mumkin.

Onaning homiladorlik davrida kasallanishi, ota-onaning spirtli ichimliklar yoki giyohvandlikka berilishi kabi holatlar bola organizmiga, xususan, ruhiy salomatligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Agar bolaning holati erta aniqlansa va kerakli choralar ko‘rilsa, u to‘liq sog‘ayishi mumkin. Bu esa psixiatr, defektolog, tibbiyot xodimlari va maxsus pedagoglarning hamkorligiga bog‘liq.

Ruhiy buzilishlarning belgilari orasida gallyutsinatsiyalar, alahlash, asabiylik, haddan tashqari hayajon, ong va xotiraning susayishi kabi holatlar uchraydi. Bunday bolalarda ko‘pincha asossiz va noto‘g‘ri fikrlar paydo bo‘ladi, ularni o‘zgartirish qiyin kechadi. Kayfiyatdagi o‘zgarishlar — manik (ko‘tarinki) va depressiv (tushkun) holatlar — navbatma-navbat kechadi.

Xotira buzilganda bola oldingi voqealarni eslay olmaydi, o‘zlashtirgan bilim va ko‘nikmalarni tezda unutishi mumkin. Bolaning ruhiy holatiga tashqi muhit bilan birga tug‘ma va genetik omillar ham sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

Agar ruhiy buzilish erta aniqlansa va kerakli pedagogik hamda psixologik yondashuv qo‘llansa, bu nafaqat bola, balki uning oilasi va jamiyat uchun ham foydali bo‘ladi. Maxsus maktabgacha ta’lim muassasalarida ruhiy nuqsoni bor bolalar bilan defektolog, logoped, psixiatr va hamshira ishlaydi. Bunday bolalar ruhan va jismonan zaif bo‘lganliklari sababli, ularga individual yondashuv zarur.

Pedagogik ish usullari bolaning yoshiga, fiziologik va psixologik holatiga mos ravishda tanlanishi kerak. Masalan, musiqa orqali bola bilan ishlash samarali bo‘lishi mumkin: birga qo‘shiq kuylash, raqs harakatlari qilish orqali u topshiriqlarni bajarishga jalb etiladi. Musiqa nafaqat ruhiy holatni tinchlantiradi, balki stress darajasini kamaytiradi. Biroq kuchli shovqin salbiy ta’sir qilishi mumkin.

Kunning ikkinchi yarmida bolani tabiat qo‘ynida sayr qildirish, dam olish sharoitlarini yaratish tavsiya etiladi. Shuningdek, bolaga televizor ko‘rish vaqtini cheklash zarur, chunki bu ularning asab tizimiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Aksincha, harakatli o‘yinlarga jalb etish foydali bo‘ladi.

Didaktik o‘yinlar esa bolaning fikrlash va xotira qobiliyatini rivojlantiradi. Har bir buyum yoki o‘yinchoq aniq tashqi ko‘rinishga ega bo‘lishi kerak, chunki takroriy muomala orqali bola ularning shakli, rangi va joylashuvini o‘zlashtiradi. Bunday o‘yinlar oddiy va tushunarli bo‘lishi, ko‘p marta takrorlanishi lozim.

Ta’lim va tarbiya jarayoni individual tarzda rejalashtirilishi kerak. Ota-onalar bilan hamkorlik muhim ahamiyatga ega, chunki bola eng ko‘p vaqtni ular bilan o‘tkazadi. Ota-onasining e’tibori bolaning ruhiy barqarorligini ta’minlaydi. Defektolog esa bolaning psixologik rivojlanishini hisobga olgan holda maxsus metodlar asosida mashg‘ulotlar olib boradi va har bir bola uchun alohida ta’lim rejasini tuzadi.

Kundalik hayot ko‘nikmalarini shakllantirish va kommunikativ rivojlanishni qo‘llab-quvvatlash

Maxsus ehtiyojli bolalar, xususan, autizm spektr buzilishi, intellektual zaiflik yoki boshqa turdagi rivojlanish cheklovlariga ega bo‘lgan bolalar uchun kundalik hayot ko‘nikmalarini

shakllantirish ta’lim-tarbiya jarayonining asosiy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ularni ovqatlanishdan oldin qo‘l yuvish, kiyinish, tish yuvish kabi oddiy, ammo mustaqillikka olib boruvchi faoliyatlarga bosqichma-bosqich jalb qilish zarur. Bu jarayonda bolaning imkoniyatlari va holati inobatga olinib, haddan tashqari talabchanlikdan qochish lozim.

Ruhiy rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda nutqning kechikishi, so‘zlashuv faoliyatining sustligi, muloqotga nisbatan loqaydlik kuzatiladi. Ular ko‘pincha o‘z tengdoshlariga nisbatan kam gapiradilar yoki umuman muloqotga kirishmaydilar. Bunday bolalar notanish insonlarga nisbatan ishonchsiz munosabatda bo‘lishadi, faqat yaqin oila a’zolari bilan cheklangan suhbat qurishadi va ko‘pincha savollarga qisqacha javob berish bilan kifoyalanadilar.

Biroq, maxsus maktabgacha ta’lim tashkilotlarida pedagog va mutaxassislarning uzluksiz va tizimli ishlari natijasida bola asta-sekin atrofdagilarga ochila boshlaydi. Ustozlarga nisbatan iliq munosabatda bo‘lishi, ijtimoiy aloqalarga kirishish istagi shakllanadi. Shu sababli, bunday bolalarning ta’lim-tarbiya jarayoni ularni mustaqil hayotga tayyorlash, ijtimoiylashuv va kommunikatsion ko‘nikmalarni rivojlantirishga qaratilishi zarur.

Nutq rivojida logopedik yondashuvning o‘rni

Nutqiy rivojlanishda nuqsoni mavjud bo‘lgan bolalar bilan ishlashda logopedik yondashuv alohida ahamiyatga ega. Tovushlarni to‘g‘ri talaffuz qilish, so‘z boyligini oshirish, grammatik jihatdan to‘g‘ri gapirishga o‘rgatish logopedning asosiy vazifalaridan hisoblanadi. Nutqning rivojlanishi bolaning boshqa kognitiv ko‘nikmalari — diqqat, xotira, tafakkur, tushunish darajasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

To‘g‘ri tashkil etilgan logopedik mashg‘ulotlar bolaning muloqotga kirishish qobiliyatini oshiradi, ularni o‘z fikrini ifoda eta olishga undaydi. Bu esa bolaning umumiy rivojlanishida, shaxsiy o‘sishida va jamiyatga integratsiyalashuv jarayonida muhim rol o‘ynaydi. Shu bilan birga, bu sohadagi faoliyat professional mutaxassisdan yuqori darajadagi sabr, didaktik yondashuv va metodik mahoratni talab etadi.

Art-terapiya

Chizish, bo‘yash va tasviriy ijod orqali bolaning ichki dunyosini ifoda etish imkoniyati art-terapiya asosini tashkil etadi. Bunday faoliyat bola uchun nafaqat estetik zavq bag‘ishlaydi, balki uning emotsional holatini tahlil qilish vositasi ham hisoblanadi. Bola o‘z his-tuyg‘ularini rasm orqali erkin bayon etadi. Masalan, agar bola rasm chizishda asosan qora rangdan foydalansa, bu holat oiladagi e’tiborsizlik, xavotir yoki qo‘rquv belgisi sifatida talqin qilinishi mumkin.

Shuning uchun art-terapiya orqali boladagi ichki bezovtalik, agressivlik, qo‘rquv kabi salbiy hissiyotlarni kamaytirish, ruhiy holatni barqarorlashtirishga erishiladi. Bunday faoliyat bolani mehr va e’tibor bilan doimiy ravishda qo‘llab-quvvatlashni taqozo etadi.

Tabiat qo‘ynidagi faoliyat

Maxsus ehtiyojli bolalar ta’lim-tarbiya jarayonida yopiq muhitda uzoq vaqt qolishlari salbiy fiziologik va psixologik oqibatlarga olib kelishi mumkin. Ayniqsa, kislorod yetishmovchiligi, diqqatning susayishi va charchoq holatlari tez-tez kuzatiladi. Shu bois, bolalarni ochiq havoda faoliyatga jalb qilish muhim hisoblanadi. Tabiat bag‘rida o‘tkaziladigan o‘yinlar, qum bilan o‘ynash kabi faoliyatlar boladagi stressni kamaytirishga xizmat qiladi.

Ochiq havodagi mashg‘ulotlar bolani erkin harakatga undaydi, bu esa uning harakat-motorik rivojiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Bunda atrof-muhit bilan bevosita aloqa, tabiiy ranglar va tovushlarning tinchlantiruvchi ta’siri bolaning ruhiy holatini muvozanatlashtiradi.

Tibbiy nazorat va salomatlikni qo‘llab-quvvatlash

Maxsus ehtiyojli bolalarning salomatligi doimiy ravishda shifokor nazoratida bo‘lishi zarur. Vaqtida tibbiy tekshiruvlardan o‘tkazish, kerakli muolajalarni o‘z vaqtida bajarish orqali kasallikning asoratlanish xavfi kamaytiriladi. Shifokor bilan maslahatlashgan holda bolalarni tez-tez ochiq havoga sayr qildirish foydalidir. Ochiq havoda bo‘lish organizmning yurak-qon tomir, nafas olish tizimi faoliyatini yaxshilaydi, modda almashinuvini faollashtiradi va immunitet tizimini mustahkamlaydi.Ayniqsa ertalabki quyosh nurlari ta’sirida organizmda D vitamini va

boshqa foydali biologik moddalarning ishlab chiqarilishi kuchayadi, bu esa bolaning umumiy jismoniy va ruhiy salomatligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Oila muhitining ta’siri va ruhiy salomatlik

Bola ruhiyatiga eng katta ta’sir ko‘rsatuvchi muhit bu — oila. Oilaviy munosabatlarning izchil va salbiy bo‘lishi bolaning ruhiy salomatligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Er-xotin o‘rtasidagi doimiy mojaro, biri ikkinchisini kamsitishi, jazo berishga moyillik kabi holatlar, ayniqsa, bolalarda ruhiy bosim va stressga sabab bo‘ladi. Bu holat bolada tashqi muhitga nisbatan ishonchsizlik, o‘zini ifoda etishda qiyinchilik va depressiv holatlar shakllanishiga olib kelishi mumkin.

Oiladagi spirtli ichimliklarga ruju, tajovuzkor muhit va emotsional sovuqlik – nasl davomiyligida ruhiy nuqsonli farzandlar tug‘ilishi ehtimolini oshiradi. Shuning uchun farzand sog‘lig‘i uchun sog‘lom turmush tarziga amal qilish, psixologik osoyishtalikni ta’minlash hamda oilaviy muhitda ijobiy munosabatlarni shakllantirish muhimdir.

Ruhiy salomatlik mezonlari

Bola sog‘lig‘i – bu faqat jismoniy salomatlik bilan cheklanmaydi. Bu, avvalo, uning ruhiy barqarorligi, stressli holatlarda o‘zini boshqara olishi, ijobiy kayfiyatda bo‘lishi, ijtimoiy muhitga tez moslasha olishi va psixik muvozanatini tiklay olish qobiliyatidir. Organizmning kasalliklarga qarshi kurashish qobiliyati ham bevosita ruhiy salomatlik bilan bog‘liqdir.

Shu bois, bola sog‘lom va har tomonlama yetuk bo‘lib voyaga yetishi uchun nafaqat tibbiy, balki pedagogik va psixologik yondashuvlar uyg‘un holda olib borilishi zarur.

Ruhiy ehtiyojmand bolalarni qo‘llab-quvvatlash faqatgina ularning fiziologik ehtiyojlarini qondirish bilangina cheklanmasligi lozim. Aksincha, ularning ta’lim olish, ijtimoiylashish va kommunikatsion ko‘nikmalarni rivojlantirish huquqlari to‘liq ta’minlanishi kerak. Bu esa, albatta, mutaxassislar – pedagog, logoped, psixolog va shifokorlarning samarali hamkorligida amalga oshadi.Shuningdek, har bir bola uchun alohida yondashuv zarur bo‘lib, individual rivojlanish xususiyatlarini inobatga olgan holda dars va mashg‘ulotlar rejalashtirilishi lozim. Shuni unutmaslik kerakki, “ruhiy nuqson bilan tug‘ilgan” degani – umid yo‘q degani emas. Vaqtida ko‘rsatilgan kompleks yordam va mehr-muhabbat asosidagi ta’lim-tarbiya orqali bola to‘laqonli hayotga qaytishi, o‘z qobiliyatlarini namoyon etishi mumkin.

Bolaga nisbatan e’tiborsizlik, noto‘g‘ri munosabat yoki befarqlik, nafaqat uning sog‘lig‘iga, balki ijtimoiy hayotga integratsiyalashuviga ham jiddiy salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu bois, bunday holatlarning oldini olish, kerakli chora-tadbirlarni o‘z vaqtida amalga oshirish — pedagoglar, ota-onalar va tibbiyot xodimlarining umumiy vazifasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Dalanova, Y. T. (2024). Psixosomatik kasalliklar. Journal of Innovations in Scientific and Educational Research, 7(12), 194–198.

2. Shodmonov, X. Q., Eshmurodov, X. Sh., & Tursunova, O. T. (2004). Asab va ruhiy kasalliklar. Toshkent: Bilim.

3. Sadullayeva, M. B., & Raxmatova, Z. R. Psixologik kasalliklar.

4. Zamolova, R. R. (2023). Uzluksiz ta’lim pedagogikasi va inklyuziv ta’lim. Namangan: Usmon Nosir nashriyoti, 568-bet.

5. Xamidova, M. (2022). Maxsus pedagogika asoslari. Toshkent.

6. Abdug’apporova, L. Inklyuziv Ta’lim: Xalqaro Tajriba va Amaliyot, erishilgan natijalar, muammo va ularning yechimlari.

7. Kayumova, D. P. (2024). Maktabgacha 6-7 yoshdagi Bolalarning rivojlanishiga qo’yiladigan talablar.

BOLALARNI GADJETLAR TA’SIRIDAN HIMOYALASH VA MILLIY QADRIYATLAR RUHIDA TARBIYALASHGA QO‘YILADIGAN TALABLAR

To‘rayeva Nilufar Rashidovna
Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali
turayevanilufar34@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada bolalarda gadjetlarga nisbatan ortiqcha qaramlikning oldini olish, ularni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalashning ilmiy asoslari va amaldagi talablari tahlil qilingan. Bolalarni axborot-kommunikatsiya muhitida ma’naviy yetuklik asosida tarbiyalash zarurati ta’lim-tarbiya tizimidagi vazifalar bilan uyg‘unlashtirilgan. Zamonaviy raqamli texnologiyalar, xususan gadjetlarning (smartfon, planshet, kompyuter) yosh bolalar rivojlanishiga ko‘rsatadigan psixologik, fiziologik va ijtimoiy ta’sirlari ilmiy asosda tahlil etilgan. Bolalar rivojlanishida texnologik vositalardan foydalanishning ijobiy va salbiy jihatlari tahlil qilinib, mavjud ilmiy tadqiqotlar natijalariga tayangan holda amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: milliy qadriyatlar, raqamli muhit, gadjet, ma’naviy tarbiya, axborot xatarlari, bola psixologiyasi, bolaning rivojlanishi, raqamli texnologiyalar, psixologik salomatlik, ijtimoiy moslashuv, ota-ona nazorati.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari jadal sur’atlar bilan rivojlanayotgan XXI asrda gadjetlar inson hayotining ajralmas qismiga aylangan. Ayniqsa, yosh bolalar hayotiga gadjetlarning erta kirib kelishi ularning rivojlanish jarayoniga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, texnologiyalardan foydalanish bolaning kognitiv (bilish), emotsional va ijtimoiy rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi, ammo bu jarayonda muvozanatning buzilishi salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Inson kamolotining poydevori bo‘lgan bolalik davrida olingan tarbiya insonning butun umri davomida unda yashaydi. XXI asrning raqamli muhitida bolalarning jismoniy va ma’naviy rivojlanishiga yangi omillar – gadjetlar, internet va virtual muhit kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu munosabat bilan bolalarni gadjetlar ta’siridan himoya qilish, milliy qadriyatlar asosida tarbiyalash masalasi pedagogika, psixologiya va sotsiologiya fanlari nuqtai nazaridan muhim ilmiy muammoga aylangan.

- Gadjetlarning bola rivojlanishiga ijobiy ta’siri;

Raqamli texnologiyalar ta’limiy vosita sifatida foydali bo‘lishi mumkin. Masalan, interaktiv dasturlar va o‘yinlar orqali bolalarda: til o‘rganish, rang va shakllarni ajrata olish, mantiqiy fikrlash va muammo yechish ko‘nikmalari rivojlanadi. Shuningdek, vizual va audio materiallar bolalarning eslab qolish qobiliyatini mustahkamlashi mumkin,ammo ijobiy ta’siriga nisbatan bir qator salbiy jihatlarini ham sanab o’tamiz;

- Gadjetlarning bola rivojlanishiga salbiy ta’sirlari va ularning oqibatlari;

Ko‘plab ilmiy izlanishlar shuni tasdiqlaydiki, gadjetlardan ortiqcha foydalanish quyidagi muammolarni keltirib chiqaradi:

- Kognitiv rivojlanishning sekinlashuvi. Ekran orqali doimiy passiv axborot iste’moli bolaning tafakkurini faollashtirmaydi (Christakis, 2018).
- Psixologik salomatlik muammolari. Surunkali stress, diqqat yetishmovchiligi, uyqu buzilishi.
- Ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar. Bolaning tengdoshlari bilan muloqotga kirishishiga to‘sqinlik qiladi, yolg‘izlik hissi ortadi. Oqibatda autizm kasalligini orttirib oladi.
- Jismoniy rivojlanish muammolari. Harakatsizlik, ko‘z zo‘riqishi, umurtqa shakllanishidagi buzilishlar.
- Yoshga qarab foydalanish cheklovlari, albatta ota-onani roli katta
- Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (WHO) va Amerika Pediatriya Akademiyasi (AAP) quyidagi cheklovlarni tavsiya qiladi:
- 0–2 yosh: gadjetlardan foydalanish tavsiya etilmaydi;
- 2–5 yosh: kuniga 1 soatdan oshmasligi kerak;

- 6 yosh va undan katta: ekran vaqtini nazorat ostida saqlash va faol hayot tarzini rag‘batlantirish zarur.
- Gadjetlarning bolaning rivojlanishiga ta’siri ko‘p omilli bo‘lib, ularning foydasi va zarari foydalanish usuli, davomiyligi, mazmuni hamda ota-ona nazorati darajasiga bog‘liq.
- Ota-onalar bolalarga gadjetlardan foydalanish madaniyatini o‘rgatishlari lozim;
- Ta’lim muassasalari texnologiyalardan foydalanishning pedagogik usullarini ishlab chiqishlari zarur;
- Bolalar uchun alternativ faoliyatlar (sport, rasm chizish, ertak aytish, tez aytish, har xil to’garaklarga jalb etish) ko‘proq taklif qilinishi lozim.

➢ Milliy qadriyatlar tarbiyaning ma’naviy-axloqiy asosi sifatida qo’yiladigan talablar.

- Milliy qadriyatlar – bu xalqning tarixiy xotirasi, ma’naviyati, urf-odatlari, an’analari, tili, madaniyati va ijtimoiy ongining ifodasidir (Qosimov, 2015). Bolalarni mazkur qadriyatlar ruhida tarbiyalash ularda milliy iftixor, odob-axloq, mehr-oqibat va mas’uliyat tuyg‘usini shakllantiradi.
- Bu uchun qo’yidagi talablar tavsiya etiladi:
- Ta’lim mazmunida xalq og‘zaki ijodi, milliy ertaklar,qahramonlik rivoyatlari asosida darslar tashkil etilishi,ushbu tavsiyalarni maktabgacha yoshidagi bolalardan boshlash muhim.bolani jim qilish uchun qo’liga telefon berib,yoki televizor bilan chalg’itmasdan ,unfan vaqtni ayamasdan shug’ullanish maqsadga muvofiq bo’lar edi. Qachonki ota-ona bola bilan vaqtini mazmunli o’tkazar ekan ,bola telefonga ,televizorga har xil gadjetlarga chalg’ib qolmas edi.
- Milliy an’analarga asoslangan o‘yinlar (masalan,chillak besh tosh o’yini, oq terakmi-ko’k terak o’yinlari) bolalar mashg‘ulotlariga joriy etilishi;
- Milliy bayramlar va tarixiy sana tadbirlarida bolalarning faol ishtirokini ta’minlash ham yaxshi natija beradi.

Psixologik tadqiqotlarga ko‘ra, bolalarda ekranga qaramlik fenomeni 3 yoshdan boshlab namoyon bo‘ladi va bu holatda diqqat yetishmovchiligi, tafakkurning pasayishi, ijtimoiy izolyatsiya va hulq-atvor buzilishlari kuzatiladi. (Anderson & Subrahmanyam, 2017; Christakis, 2018).

Xotirani susayishi , ko’z kasalliklari,diqqatning buzilishi, bukrilik holati, beparvoliklar ham gadjetlar tufaylidir.

Talablar:

Bolalar uchun ekranda o‘tkaziladigan vaqt cheklangan bo‘lishi (2–5 yosh — 30 daqiqadan oshmasligi kerak).

Ekrandagi har xil ovozi baland, bolaning asab sistemasiga ta’sir qiladigan multfilmlar ham bola tarbiyasiga ta’sir qilishini inobatga olib, bolani yosh jihatiga mos, qisqa metrajli , tarbiyaga undovchi multfilm va videoroliklarni ko’rish (avval ota-onani o’zi ko’rib olishini tavsiya etaman)maqsadga muvofiqdur.

Axborot muhitining mazmuni pedagogik va axloqiy filtrlardan o‘tkazilishi;

Gadjetlar foydalanilayotgan paytda ota-onaning doimiy ishtiroki va kuzatuvi ta’minlanishi kerak. Bolani nafaqat uyida,balki maktabgacha ta’lim muassasalarida ham televizorni qo’yib, bolani band qilmasdan har xil o’yinlar, mashg’ulotlar bilan band qilish kerak.Mashg’ulot davomida faqat bir ikkita bola bilan shug’ullanmasdan, butun guruh bolalarini diqqatini jalb etish kerak.

Bo‘sh vaqtni jismoniy va ijodiy faoliyatlar bilan to‘ldirish lozim (rasm chizish, she’r yodlash, milliy raqslar, tez aytishlar). Rang-barang qiziqarli, har kuni har xil bir-birini takrorlamaydigan o’yinlar bo’lsagina ,bola zerikib qolmaydi, qiziqishi ortadi.

Milliy tarbiyani raqamli muhitda integratsiya qilish imkoniyatlari.

Zamonaviy ta’lim vositalariga milliy mazmun kiritish orqali bolalarda axborot texnologiyalaridan ma’naviy foydalanish madaniyatini shakllantirish mumkin. Masalan:

Milliy multfilmlar (masalan, Alpomish, To’maris, Mashrab) orqali tarixiy va axloqiy g‘oyalarni singdirish.

Milliy yozuv va so‘z boyligini rivojlantiruvchi dasturlar yaratish;

Raqamli kitobxonlik (audio kitoblar, bolalar uchun milliy she’riyat) ni keng joriy etish. Agarda ko’rgan multfilmlarini rollarda ijro etishsa, bolajonlarni qiziqishi yanada ortadi. Tayyorlov guruhi bolalari bilan birorta multfilm qahramonlarini jonlantirib, rolga kirishib ,o’zlaridan kichik guruhlarga yoritib berishsa ,har ikkala guruh ham band bo’lishadi,qiziqishadi.

Xulosa va tavsiyalar.

Bolalarda axborot xatarlaridan himoyalanish qobiliyatini shakllantirish va ularning milliy ruhda yetuk shaxs bo‘lib voyaga yetishi uchun tarbiya tizimida quyidagi ilmiy asoslangan chora-tadbirlar muhimdir:

- Milliy qadriyatlarga asoslangan ta’lim-tarbiya konsepsiyalarini ishlab chiqish.
- Ota-ona va tarbiyachilarnilarni raqamli savodxonlik va milliy tarbiya masalalarida muntazam o‘qitib borish
- Axborot makonida bolalar uchun foydali va milliy ruhdagi kontentni ko‘paytirish.
- Milliy o‘yinlar va ijodiy mashg‘ulotlarni rag‘batlantiruvchi davlat dasturlarini joriy etish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Anderson, D.R., & Subrahmanyam, K. (2017). Media and Young Minds. Pediatrics Journal.

2. Christakis, D. A. (2018). Digital screen time and children development. JAMA Pediatrics.

3. Qosimov, Sh. (2015). Milliy qadriyatlar va ma’naviy tarbiya. Toshkent: Fan.

4. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim vazirligi. (2020). Maktabgacha yoshdagi bolalarni milliy tarbiya asosida rivojlantirish metodikasi.

MAKTABGACHA KATTA YOSHDAGI BOLALARDA TASVIRIY SAN’AT VOSITASIDA IJODKORLIKNI SHAKLLANTIRISHNING SHAKL VA METODLARI

Bozorova Gulbahor Rayimovna

Samarqand viloyat pedagogika texnikum psixologi

ANNOTATSIYA: Tasviriy faoliyat - bu borliqni o‘ziga xos obrazli bilishdan iborat bo‘lib, u turli xil bo‘lishi mumkin, Maktabgacha yoshdagi bolalar rasm, narsalar yasash (lepka), applikasiya mashg‘ulotlarida badiiy materiallarga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo‘lishni o‘rganadilar, ularda mehnat madaniyati tarkib topadi.

Rasm, narsalar yasash (lepka), applikasiya, konstruksiyalash mashg‘ulotlari rejalashtirilganda tevarak-atrof bilan tanishtirish, nutk o‘stirish, badiiy adabiyotlar o‘qish, shuningdek musiqiy mashg‘ulotlar bo‘yicha olib boriladigan barcha ta’limiy-tarbiyaviy ishlar hisobga olinadi.

Kalit so‘zlar: tasviriy san’at, tabiat, applikatsiya, loy va plastilin bilan ishlash.

Tasviriy faoliyat turlarining o‘zaro aloqasi yordamida rasm, lepka (narsalar yasash), applikasiya bo‘yicha topshiriqlar izchilligini belgilash mumkin. Masalan, dumaloq shaklni o‘zlashtirishni bolalarga dastlab applikasiyada (ayniqsa maktabgacha kichik yoshdagi bolalarga) tavsiya qilish mumkin. Bola tayyor dumaloq shaklni (sharik, koptok) qo‘li bilan konturda yuritish, aniq chizmalarini yelimlash va ko‘rishni idrok etadi. Ushbu shakllarni chizish jarayoni bola uchun qiyinroq, chunki harakatni muvofiqlashtirishni, qog‘oz varag‘ida tutash chiziq o‘tkazishni bilishni talab qiladi. Bular esa o‘z navbatida bolalarda ijodkorlikni shakllantiradi.

Atrof-borliqdan olingan taassurotlar, kuzatishlar, ertaklardagi obrazlar bolalar ishlariga mazmun bag‘ishlaydi. Rasmdagi syujet ikki o‘lchamli varaq yuzasida muayyan kompozisiyada ochiladi (maktabgacha yoshdagi bola fazoviy chuqurlikni bera olmaydi). Narsalar yasash

(lepka)da bolalar figuralarni umumiy mazmun bilan birlashtirgan holda syujetni tasvirlaydi. Applikasiyada ular soyali surat varag‘idan qirqib oldi va ularni tekislikka joylashtiradi,

Mamalakatimizda ishlab chiqilgan «Uchinchi mingyillikning bolasi» tayanch dasturida bolalarda tasviriy san’atga bo‘lgan havasni kuchaytirish va buning natijasida ularda nafosat tarbiyasining samaradorligiga erishish nazarda tutilib, quyidagi vazifalar belgilab berilgan:

“Bolalarda tasviriy san’atga oid tushuncha, tasavvur, ko‘nikma va malakalarni tarkib toptirish. Ularda tasviriy san’atni his etish, undan zavqlanish va rasmlarda aks ettirilgan qahramonlarga munosabat bildirish ko‘nikmasini shakllashtirish.

Bolalarda turli ranglardan zavqlanish, mavzuli rasmlarni idrok etish hissini tarbiyalash. Ranglar (qizil, sariq, yashil, ko‘k, jigarrang, oq, qora)ni bir-biridan ajrata olishni, ularni o‘zaro qiyoslash (qizg‘ish, ko‘kish, sarg‘ish)ni o‘rganish. Rasmdagi ranglarning ifodalilik xususiyatlaridan foydalanishni, ranglar orasidan o‘ziga ma’qul keladiganini tanlashga o‘rgatish” [2;38].

Bolalarning qalam, flomaster va mo‘yqalamdan to‘g‘ri foydalanish malakalarini shakllantira borish. Bolalarga qalam va mo‘yqalamni ushlash, mo‘yqalamni bo‘yoqka botirish, qalam va mo‘yqalamni qog‘oz ustida erkin yurgizish, ish tugagach, mo‘yqalamni yuvib, artib qo‘yishga o‘rgatish.

Bolalarga dumaloq, to‘g‘ri to‘rtburchak va uchburchak shakliga o‘xshash narsalar (meva, sabzavot, o‘yinchoqlar)ni qog‘ozning butun sathiga joylashtirib tasvirlashni o‘rgatish.

Bolalarni loy va plastilin bilan ishlash malakalarini o‘stirish.

Loy va plastilindan yumaloq, uzunchoq, tuxumsimon shakllar yasashga o‘rgatish. Loy bilan ishlash yo‘llarini yafindan tanishtira borish: barmoqlar bilan tasvirning mayda qismlarini chimdish, yapaloqlangan shakllarning chetlarini buklash va boshqalar.

Loy bo‘lagini kaftlar orasiga olib aylantirish orqali yumaloq, tuxumsimon, ustuncha shaklidagi narsalar (olma, sabzi, bodring, tuxum, baliq, toshbaqa, xo‘roz va boshqalar)ni yasashga O‘rgatish.

Bolalarni qog‘oz va kartondan tasvirlarni qirqib yopishtirish usuli bilan tanishtirish. Qirqib yopishtirish usulida sodda ko‘rinishdagi turli shakllarnn yasash orqali bolalarning tasviriy faoliyatini rivojlantirish.

Qirqilgan qog‘oz va karton bo‘laklarini bir-biriga yelimlab biron narsaning tasvirini yasashga o‘rgatish.

Qirqib yopishtirish bo‘yicha quyidagi topshiriqlarni bajarish tavsiya qilinadi: «Kvadrat», «Doiracha», «Barglar», «Gullar», «O‘yinchoq mashina», «Sandiqcha», «Bayroqcha», «Daraxt», «Uy», «Narvon», «Panjara».

Qog‘oz yoki kartonni qirqishda qaychi (bolalar uchun maxsus uchi to‘mtoq, plastmassa qoplangan)ni to‘g‘ri ushlash va ishlatishni, kvadrat shaklini qirqishni, kvadratdan doira shaklini qirqishni o‘rgatish.

Qurish-yasash ishlariga bolalarning qiziqishlarini rivojlantirish, ularning shakli va o‘lchami har xil bo‘lgan taxtachalar, uzun va qisqa, keng va tor, uchburchak va to‘rtburchak, katta va kichik taxtachalar bilan tanishtirish. Bu materialdardan sodda ko‘rinishdagi shakllarni qurish va yasashga o‘rgatish»[1].

Dasturda belgilangan ushbu rang-barang mashg‘ulotlar mahoratli tarbiyachi tomonidan bolalar bilan qiziqarli tarzda olib borilganda, ularda nafosat tarbiyasi shakllanishi bilan birga ijodkorlikka bo‘lgan kavas ham ortib boradi. Ijodkorlikka bolalar ilk yoshligidanoq qiziqadi, o‘zlaricha bilib-bilmay, anglab-anglamay nimalarnidir ijod qilishga intiladilar.

Tarbiyachi maktabgacha katta yoshdagi bolalarda ham ana shunday ijodkorlik belgilarini payqaganda, uni albatta turli xil pedagogik usullar bilan rag‘batlantirib borish zarur bo‘ladi.

Katta guruhdagi bolalar nafaqat san’atning har xil turlari bilan tanishadilar, balki ular rasmdagi, haykaltaroshlik va grafikadagi obrazni o‘zgacha idrok etadilar. Tasviriy san’atga o‘rgatishning metod va usullari xilma-xil bo‘lib, ular quyidagilardir:

1

- ta’limnnng ko‘rgazmali metod va usullari;
- ta’limning og‘zaki metod va usullari;
- ta’limning o‘yin usuli;
- amaliy metodlar;
- evristik metod,

“Tasviriy san’at ta’limnning butun tizimi asosida kuzatish metodi yotadi, chunki san’at tevarak-atrofni bilish va aks etgirish vositasidir. Bolalarda kuzata bilish, tevarak - hayotdagi hodisalar o‘rtasida aloqa o‘rnatish, umumiy va individuallikni ajrata bilish qanchalik rivojlangan bo‘lsa bu albatta ulardagi ijodiy qobiliyatning rivojlanganligiga bog‘liq. Ammo birgina kuzatish ko‘rganini to‘laligicha tasvirlash imkoniyatini ta’minlamaydi. Bolalarga maxsus tasviriy usullar, turli xil -tasviriy materiallardan foydalanish yo‘llarini o‘rgatish zarur” [3;90].

Ta’limning ko‘rgazmali metodi va usullariga naturadan, rasmlar reproduksiyasi, namunalar va boshqa usullaridan foydalanish kiradi.

Tasviriy san’atda natura deganda bevosita kuzatilganda tasvirlanadigan predmet yoki hodisalar tushuniladi. Naturada ishlash predmetni uning rasm chizuvchining ko‘ziga nisbatan qanday turganligi holatiga ko‘ra muayyan nuqtai nazardan tasvirlashni nazarda tutadi. Bu yerda ko‘rib idrok etish asos bo‘ladi, shu bilan birga tekislikda tasvirlanganda (rasm, applikasiya) predmet faqat bir tomondan idrok etiladi; narsalar yasash (lepka) va konstruksiyalashda bolalar naturani o‘chirish, har xil o‘chirishlardagi hajmli shaklni tahlil qila olish imkoniga ega bo‘ladi.

San’at bilan tanishtirish metodikasida ko‘rgazmali va og‘zaki metodlarning o‘zaro aloqasi katta ahamiyatga ega. Rasmni idrok etish jarayonida asosiy e’tibor vositasida san’atkor obraz yaratadigan rang koloriti, kompozisiyani tasvirlashga qaratiladi. Kichik shaklli haykaltaroshlik idrok etilganda, bolalar shaklni tekshirish, obrazning turli nuqtai nazardan xarakterli belgisini ko‘rish (aylanma obzor), uni og‘zaki tavsiflash, nafis tasvirlash xususiyatlarini belgilashni o‘rganadilar.

Tarbiyachi asosiy narsaga e’tiborni qaratishda, bolalarni badiiy obrazni ehtiros bilan idrok etishni o‘rgatishga yordam beradigan suhbat o‘tkazish katta ahamiyatga ega.

Suxbat paytida tasvirlashning har xil variantini ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Bu esa bolalarda obraz yaratishga turli xil yondashish haqida tasavvurni shakllantiradi. Boshqa tomondan, bu bolalarga ularning amaliy faoliyatlarida rang uyg‘unligining turli variantlari, kompozision tuzilishini berishga yordam beradi. Suhbat o‘tkazish oldidan guruhda kartinalar, haykaltaroshlikning kichik shakli, grafika, dekorativ-amaliy san’at reproduksiyasidan kichikroq ekspozisiya tashkil etish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Bunday o‘ziga xos ko‘rgazma mavzuli bo‘lishi mumkin. Masalan, bolalar kuzning turli davrlari tasvirlangan rasm bilan tanishadilar, qishda ularning e’tibori yoqqan qor, bo‘ron, izg‘irindan iborat qish obraziga qaratiladi.

Bularning yordamida bolalarda kuz, qish, bahor, yozni har xil tasvirlash mumkinligi haqida yorqin tasavvur hosil bo‘ladi.

San’at bilan tanishtirish tabiatni kuzatish paytida amalga oshirilsa yaxshi bo‘ladi. Bunda bolalar hayotda ko‘rganlari bilan san’atkor tomonidan qalamda, gilda tasvirlanganlarni qiyoslashni o‘rganadi.

“Bolalar tabiatda ranglar xilma-xilligini (shunchaki oq, ko‘k, qizil, balki tuslari turli xil ekanligini) bilib oladilar. O‘zlari chizgan rasmlarda ushbu rang tuslaridan foydalanadilar. Tarbiyachi bolalarga yorug‘likdan predmetning shakli, hajmi qanday o‘zgarishini ko‘rishni o‘rgatadi. Masalan, tunda go‘yo hamma narsa qop-qora, predmetlarning ko‘rinishi soyaga o‘xshaydi. Kunduzi esa, aksincha, barcha ranglar ochiq, go‘zal, predmet yaxshi ko‘rinadi” [4;87].

Predmetlarni naturadan tasvirlaganda pedagog e’tiborni uning asosiy qismiga, shakliga karatadi.

Narsalar yasash (lepka)da shakl yoki figurani tasvirlash jarayonida tarbiyachi ko‘pincha bolalarga ishning qaysi usulini tanlashni o‘zlariga havola etadi. Biroq dastlab yaxlit bo‘lakdan loy bo‘lagini olish yo‘li bilan narsa yasash, figurani keng asosga o‘rnatish usulini ko‘rsatish lozim.

Tarbiyachi bolalarni dekorativ-amaliy san’at predmetini ko‘rib chiqish va tekshirishga o‘rgatadi. Buning uchun narsalarni tanlaydi, uni bolalarga tanishtirganda ular xajmda va tekislikda nakshlarni ko‘radilar. Idrok etish jarayonida nakshning va uning tuzilishining asosiy elementlarini ajrata olish qobiliyati shakllanadi. Pedagog mo‘yqalam bilan naqsh solish usulini ko‘rsatadi, chunki qo‘lning harakati yanada muvofiqlashgan va ishonchli bo‘lishi lozim. Kompozisiya naqshi predmet va shaklga karab o‘zgaradi.

Shunday qilib, san’at bilan tanishish bolalarning badiiy faoliyati bilan uzviy bog‘langandir.

Katta guruhlarda ijodiy topshiriqlar katta o‘rin egallaydi, chunki ta’lim jarayoni bilan ijod o‘zaro bog‘liqdir. Ushbu topshiriqlarning mazmuni borliqning hodisalari, ijtimoiy voqyealar, ertak obrazlari bo‘lishi mumkin. Bolalarni tasvirlashning ayrim usullariga o‘rgatganda tarbiyachi e’tiborni obrazning xarakterli belgisini berishga qaratadi. Ijodiy topshiriqlar paytida bolalarga g‘ayri odatiy sharoit yaratiladi va ularga rang bilan ishlash, kompozision tuzilishning turli xil variantlarini mustaqil tarzda topish taklif etiladi. Izlanish vaziyati bolalarni noma’lumlikdan aniqlik sari borishga, o‘ylab topishga tasvirlash usulini qo‘llab ko‘rishga majbur qiladi. Bunday sharoit mavzuli, kompleks mashg‘ulotlar uchun xarakterli bo‘lib, ular mazmuniga, tasvirlash usuliga ko‘ra ham murakkab bo‘lib qoladi. Ijodiy xarakterdagi topshiriqlarda tarbiyachi bolalar e’tiborini qog‘oz foniga qaratadi, bu rasm, applikasiyaning rangli obrazini yaratishga yordam beradi. Bolalarni rasmning mazmuniga ko‘ra fonni mustaqil ravishda tuzishga, uni yanada jadalroq yoki ziddiyatliroq qilishga o‘rgatish lozim.

Tabiatni tasvirlashda tarbiyachi rangning xilma-xilligidan foydalanishga o‘rgatadi.

Katta guruhlarda jamoa ishi boshqacha xarakter kasb etadi. Bolalar o‘z harakatini kelishib bajarishga o‘rganadilar. Topshiriqlar 3-4 boladan iborat kichik guruh bilan bajarilishi mumkin. Bunda bitta rasmda qanday materiallar uyg‘unlasha olishini tushuntirish lozim.

Yil oxirida tarbiyachi bolalarning badiiy tafakkuri darajasini tekshiradi. (Suhbat jarayonila bolalar san’at asarini qanday qabul qilishini bilib olali. Topshiriqlar beradi, masalan, hayvonlarni rasmda, lepkada. applikasiyada tasvirlash va hokazo.

Tasviriy metodlardan yana biri - evristik metoddir. U grekcha «Evristika» so‘zidan olingan bo‘lib, haqiqatni topish san’ati ma’nosini bildiradi. Ushbu metod topog‘onlik, faollikni rivojlantirishga yordam beradi.

Tarbiyachining vazifasi - bolalar tasviriy faoliyatini shunday tashkil qilishi kerakki, u albatta faol, ijodiy bo‘lmogi lozim. Har bir mashg‘ulot nafaqat didaktik vazifani, balki biron-bir predmetni tasvirlashga o‘rganishni, boladan ishni mustaqil bajarishni ham talab qiladi. Ana shu maqsadda pedagog topshiriq bajarishning xilma-xil usullaridan: maslahat, rag‘batlantirish, ko‘rsatish (biroq to‘liq emas), o‘yinchoklar ko‘rsatish, eslatish va shu kabi usullardan foydalanadi.

Bolaga shunday vaziyat yaratish lozimki, maqsadni bajarish yo‘lini uning o‘zi topa bilsin. Shunday qilib, u yoki bu usul va metodni tanlashda:

- ushbu mashg‘ulot oldida turgan mazmun va vazifaga tasviriy faoliyat vazifasiga;
- bolalarning yosh va rivojlanish darajasi;
- bolalar foydalanadigan tasvirlash materiallarining turiga bog‘liq.

Ayrim metod va usullar - ko‘rgazmali va og‘zaki mashg‘ulotlarda yagona ta’lim jarayonida biri ikkinchisi bilan birga amalga oshishi va ketma-ket kelishi mumkin.

Tarbiyachi katta guruh bolalari uchun davlat dasturi asosida rasm, lepka, applikasiya va konstruksiyalash bo‘yicha yillik, oylik, haftalik mashg‘ulotlarni taxminiy rejalashtiradi. Rejalashtirganda albatta bolalarning yoshi, yil fasllari e’tiborga olinmog‘i zarur.

“Katta guruhda bolalarni tasviriy san’atning har xil turlari bilan tanishtirish tizimli va izchil amalga oshiriladi. Uning asosida mavzuli prinsip yotadi, har bir chorakda muayyan mavzu ko‘rib

chiqiladi. Masalan, birinchi chorakda asosiy mavzu - badiiy obrazga emosional iltifot, san'atkor kartinada tasvirlagan kayfiyatni seza bilishdir"[5;90].

Rasm solish, lepka, applikasiya jarayonida tarbiyachi bolalarni naturadan hamda tasavvur bo'yicha predmetning shaklini yaratish, ularning nisbatan hajmini, xarakterli belgisini aniqlashga o'rgatadi.

Tabiat ijtimoiy hayot hodisalarini tasvirlaganda pedagog obrazni, syujetni (rang, shakl, kompozisiya) tasvirlash uchun tasviriy vositalardan foydalanishni o'rgatadi. Bolalar dekorativ rasmlar chizishning turli usullarini o'zlashtiradi. Ular loyning yaxlit bo'lagidan narsa yasash, nisbatan katta qog'oz varagg'larini kesish, dekorativ kompozisiya tuzishni o'rganadilar, jamoa ishlarini bajaradilar, texnik malakalarni o'zlashtirish (qalamni qattiq va yumshoq ushlash, tur yordamida narsalar yasash va shu kabi)ni o'rganadilar.

Katta guruh bolalarida tasviriy san'at namunalari asosida ijodkorlikni shakllantirish maqsadida maktabgacha ta'lim muassasalarida olib boriladigan ayrim mashg'ulotlarning taxminiy konspektini ko'rib o'tamiz.

Rasm solish. «Yoz»

Dastur mazmuni. Bolalarda yoz to'g'risidagi xotiralarni uyg'otish, fikrni rivojlantirish, o'z taassurotlarini tasvirlab berish, mo'yqalam (barcha mo'yqalamlar, bo'yash) bilan chizishning har xil usullaridan foydalanish.

Material. Albom formati, turli xil rangdagi bo'yoqlar.

Tayyorgarlik ishi. Yoz haqida suhbat. Kitoblardagi rasmlarni ko'rib chiqish.

Mashg'ulotni o'tkazish metodi. Pedagog bolalarga yoz haqidagi eng yorqin taassurotlarini eslashni topshiradi. Ular yozda qayerda bo'lganlar, yoz o'zining nimalari bilan bolalarga yoqib qolgan (har xil mevalarni terish, daryo va anhorlarda cho'milish, dalalarni aylanish va h.). So'ngra ularning har biridan yoz haqida rasm solishni so'raydi, mashg'ulot oxirida barcha rasmlar stendda ko'rib chiqiladi. Bolalar rasmlariga qarab yoz nimasi bilan yoqib qolganini aytib beradilar.

Narsa yasash (lepka). «Sabzavot hosilini yig'amiz».

Dastur mazmuni. Bolalarda mehnatga hurmatni, jamoat ishlarida ishtirok etishga bo'lgan ishtiyoqini shakllantirish, shakliga ko'ra har xil sabzavotlarni yopishtirish (dumaloq, cho'zinchoq), ularning muhim belgilarini tasvirlash.

Material. Loy, taxtacha.

Tayyorgarlik ishi. Sabzavotlarni ko'zdan kechirish.

Mashg'ulotni o'tkazish metodi. Bolalarga K.Muhammadiyning «Sabzavotlar» she'rini o'qib berish. She'rda qaysi sabzavotlar haqida so'z borganligini so'rash. Ularga loydan lavlagi, sabzi, kartoshka yasashni topshirish. Yakunida bolalar ishlarini ko'rib chiqadilar, qiyoslaydilar va ularni shakliga ko'ra farqlaydilar. «Sabzavotlar» she'ri qaytadan takrorlanadi.

Applikasiya. «Mashinalar daladan yig'ilgan hosilni tashimoqda».

Dastur mazmuni. Bolalarda kattalar mehnatiga bo'lgan hurmatni tarbiyalash, mehnat qilish istagini uyg'otish, kattalar mehnati haqida o'z taassurotlarini bera bilish, kichikroq syujet tuzish (qismlardan qirqish va mashinaga yopishtirish, meva va sabzavotlarni qalam yoki flomaster bilan chizish).

Material. Yarim albom varag'ida qog'oz, rangli yul-yul mato, kvadratlar, qaychi.

Tayyorgarlik ishi. Sabzavot, meva tashiyotgan mashinani kuzatish, rasmlarni tomosha qilish, o'yinchok mashina bilan o'ynash.

"Mashg'ulot o'tkazish metodi. «Yilning eng yaxshi fasli-kuz!, -deydi pedagog. -U bizga mo'l hosil beradi, uni odamlar dalalarda, bog'larda, polizda yetishtiradi. Ularga bolalar ham yordam beradilar. Kuzda nimalar teriladi? Mo'l hosil dala va bogg'lardan qanday tashiladi? Buning uchun ko'plab mashinalar kerak bo'ladi. Bugun biz daladan hosil tashiymiz. O'zimiz mashinalarni yasaymiz, ularga sabzavot, mevalarni yuklaymiz». Bolalar mashinaning qismlarini (kuzov, kabina, g'ildirak) qirqadilar. Bolalar sabzavot, meva, haydovchini chizadilar" [6;78].

Barcha ishlar stendga qo‘yiladi, mashinalar kolonnasi hosil bo‘ladi, ular dala, bog‘lardan hosilni shaharga tashiydilar. Bolalar qaysi mashina nimani tashiyotganini aytadi.

Xulosa qilib aytganda, boshqa mashg‘ulotlar konspekti ham ana shu namunalar asosida tayyorlanadi va ilg‘or pedagogik texnologiyalar asosida o‘tkaziladi. Natijada maktabgacha katga yoshdagi bolalarda tasviriy san’at namunalari asosida xilma-xil metod va usullarga tayangan holda ijodkorlikka bo‘lgan ishtiyoq uyg‘otiladi va maktabgacha ta’lim jarayonida ijodkorlik bo‘yicha hosil qilingan ko‘nikma va malakalar rivojlantiriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.Uchinchi mingyillikning bolasi, tayanch dasturi – T.: Ma’rifat-madadkor”, 2000 yil, B - .109-111

2.Abdulazizov, A. (2015). "Maktabgacha ta'limda san'at ta'limi: nazariya va amaliyot". Tashkent: O'zbekiston davlat pedagogika universiteti nashriyoti.

3.Jumaniyozova, D. (2018). "Ijodkorlik va tasviriy san'at: Maktabgacha ta'limda yangi yondashuvlar". Tashkent: Fan va texnologiya.

4.Murodova, S. (2020). "Tasviriy san'at vositalari orqali bolalarda ijodkorlikni rivojlantirish". Tashkent: O'zbekiston milliy universiteti.

5.Tashkent, N. (2019). "Bolalar ijodkorligini rivojlantirishda tasviriy san'atning roli". Tashkent: O'zbekiston san'at akademiyasi.

6.Yusupova, L. (2016). "Maktabgacha yoshdagi bolalarda ijodkorlikni shakllantirish: metodlar va usullar". Tashkent: O'zbekiston ta'lim markazi.

7.Saidova, M. (2021). "Tasviriy san'at va bolalar: ijodiy faoliyat va rivojlanish". Tashkent: O'zbekiston davlat san'at va madaniyat institutining nashriyoti.

8.Qodirova, F. (2017). "Maktabgacha ta'limda ijodkorlikni rivojlantirish: nazariy asoslar va amaliyot". Tashkent: O'zbekiston ta'lim akademiyasi.

9.Ruziev, B. (2019). "Tasviriy san'at vositalari va bolalar ijodkorligi: yangi yondashuvlar". Tashkent: O'zbekiston san'at va madaniyat institutining nashriyoti.

10.Khamidova, Z. (2020). "Bolalar tasviriy san'atida ijodkorlikni rivojlantirish metodlari". Tashkent: O'zbekiston davlat pedagogika universiteti.

11.Ismoilov, A. (2018). "Maktabgacha yoshdagi bolalarda ijodiy faoliyatni rivojlantirish: tajribalar va natijalar". Tashkent: O'zbekiston ta'lim markazi.

ТЕХНОЛОГИЯ ФАНИНИ МАЗМУНИДА ХАЛҚ ҲУНАРМАНДЧИЛИГИНИ ЎРГАТИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ИЛМИЙ-МЕТОДИК АСОСЛАРИ

Игамов Собир Салимович

Самарқанд давлат университети Каттақўрғон филиали,

sobirigamov72@gmail.

Аннотация: Мазкур мақолада умумий ўрта таълим муассасаларида технология фанини ўқитиш жараёнида халқ ҳунармандчилигини инновацион ёндашув асосида ўргатишнинг илмий-методик механизмлари ёритилган. Мақолада таълим жараёнида фанлараро боғланишларни таъминлаш, ўқувчиларда ижодий ва дизайн-технологик компетенцияларни ривожлантириш масалалари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар :технология таълими, халқ ҳунармандчилиги, инновацион ёндашув, педагогик технологиялар, фанлараро боғланиш, ижодий компетенциялар, компетенциявий ёндашув.

Кириш

Бугунги кунда умумий ўрта таълим мактабларидан ўқувчиларга фақатгина билим бериш эмас, балки уларни хар томонлама ривожлантириш, ижтимоийлаштириш ва уларни мустақил, танқидий, инновацион фикрлаш қобилиятларини шакллантиришга йўналтирилиш талаб қилинмоқда. Ўзида ана шу имкониятларни намоён эта олган таълим шакли инновацион ёндашув асосида ташкил этилган таълимдир.

Инновацион ёндашув асосида ташкил этилган таълим – ўқувчининг фикрлаш ва ҳаракат стратегиясини инобатга олган ҳолда, уни янгича ижодий, креатив, ўзига хос хусусиятлари, қобилиятини ривожлантиришга йўналтирилган таълим туридир.

Бу таълим тури ўқитиш муҳитини ўқувчининг интеллектуал имкониятларига мослаштирилишини назарда тутади. Унга кўра таълим муҳити, педагогик ташкилий шарт-шароитлар, таълим ҳамда тарбия жараёнида тўлалигича барча имкониятларини, ўқувчининг инновацион фаолиятини рўёбга чиқариш, қобилиятини ривожлантириш, ижодий компетенцияларии шакллантириш, камолотга етишини таъминлаш, тафаккури ва дунёқарашини бойитишни назарда тутади.

Инновацион ёндашув асосида ташкил этилган таълим жараёнида шахсга йўналтирилган таълим турларидан фойдаланишда ўқитувчидан қатор шартларга қатъий риоя этишни талаб этади. Ушбу талаблар қуйидагича:

- ҳар бир ўқувчини алоҳида, индивидуал шахс сифатида кўра олиш;
- ўқитувчи ва ўқувчи ўртасида ўзаро ҳурмат мухитини ярата олиш;
- ўқувчининг психалогик ҳолатини тўғри баҳолай олиш;
- ўқувчининг хоҳиш-истак, эҳтиёжларини, қизиқишларини инобатга олиши;
- ҳар бир ўқувчига яхши муносабатда бўлиши;
- ўқувчининг кучи, имконияти ва интилишларига ишонч билдириши;
- ҳар бир ўқувчи учун қулай таълим муҳитини яратиши;
- ўқувчиларнинг инновацион ёки кичик гуруҳларда эркин ишлашларини таъминлаш;
- ўқувчининг қобилиятини ўстириш, ривожлантириш, ижодкор шахс сифатида ривожланишига ёрдам бериш.

Мақолада халқ ҳунармандчилигига асосланган технология дарсларини фанлараро боғланиш ва инновацион таълим методлари асосида ташкил этишнинг услубий ечимлари илмий асосланган ҳолда биринчи бор тизимлаштирилди.

Мақолада баён этилган таклиф ва тавсиялар технология фанини ўқитиш амалиётида янги ёндашувларни жорий қилиш, ўқувчиларда ижодий ва амалий фаолликни ривожлантириш, халқ анъаналарини сақлашга хизмат қилади.

Инновацион таълимда шахсга йўналтирилган ёндашув асосида ҳар бир ўқувчининг қизиқиши, қобилияти ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб дарс мазмуни шакллантирилади. Бу жараёнда қуйидаги методлар самарали ҳисобланади:

- **Муаммоли ўқитиш** – ижодий фикрлашни ривожлантиради;
- **Кейс-таҳлил ва лойиҳалаш** – реал муаммоларни ҳал қилиш қобилиятини шакллантиради;
- **Гуруҳда ишлаш** – ҳамкорлик ва мулоқот маданиятини ривожлантиради;
- **Интерфаол машғулотлар** – халқ ҳунармандчилигининг замонавий таълим билан интеграциясини таъминлайди.

Халқ ҳунармандчилиги орқали таълимни ташкил этишда ўқувчилар санъат, тарих, иқтисодиёт, табиатшунослик каби фанлар билан боғланишни амалий равишда ҳис қиладилар. Бу уларнинг дунёқарашини бойитади, миллий қадриятларга ҳурмат уйғотади.

Хулоса ва тавсиялар

Халқ ҳунармандчилигига таянилган технология таълими орқали:

- дизайн-технологик компетенциялар шаклланади;
- креатив ва танқидий фикрлаш қобилияти ривожланади;
- таълим жараёни миллий анъаналар асосида бойийди.

Тавсиялар:

1. Технология фанини инновацион методлар асосида ташкил этиш;
2. Халқ ҳунармандчилигини фанлараро ёндашув билан интеграциялаш;
3. Ўқитувчиларни интерфаол ва компетенциявий ёндашувлардан фойдаланишга йўналтириш.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Шарипов Ш.С. ва бошқалар. *Технология: Дарслик, 7-синф*. – Т.: “Шарқ”, 2017. – 237 б.
2. Шарипов Ш. *Ўқувчилар билиш фаоллигини оширишда ижодкорлик методларининг тутган ўрни*. // Ўзлуксиз таълим. – Тошкент, 2009. – №4. – Б.18–22.
3. Шомирзаев М.Х., Каримов И.И. *Технология фанини ўқитишда инновацион педагогик технологиялар*. – Тошкент: Университет, 2020. – 192 б.

TALABALARNI ART-PEDAGOGIKA ASOSIDA KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASHNING PEDAGOGIK – PSIXOLOGIK ASOSLARI

Komolova Iroda Xamidullayevna
Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali
Pedagogika va tillarni o‘qitish fakulteti Maktabgacha va boshlangich ta’lim, sport kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya.Ushbu maqolada art-pedagogika asosida kasbiy faoliyatga tayyorlashning pedagogik-psixologik asoslari,tamoyillari.Bo’lajak o’qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda art-pedagogika asosida talabaning ma’naviy va axloqiy madaniyatini rivojlantirish jarayonida axloqi va estetikasini shakllantirish orqali kasbiy faoliyatga tayyorlash to‘g‘risida to‘liq bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: Kasb,motivasiya,konseptual asos,insonparvarlik tarbiyasi,estetik immunitet .

O’qitish bilish faoliyatining psixologik tuzilishiga ega bo’lib, uning muvaffaqiyati talabalarning faolligiga bog’liqdir. Talaba – subyekt sifatida faoliyatini tashkil etishida, u eng yuqori darajada faoliyat olib borishi hamda bilim olishi, shuningdek, o’z harakatlari uchun javobgarlikni o’z zimmasiga olishi lozimdir.

Odatda, talabalarga madaniyatli va bilim olishga intiluvchan shaxs sifatida qaraladi. Shuning uchun, talabalar jamoasi jamiyatning eng muhim intellektual guruhi sanaladi.

Kasb zamonaviy oliy ta’lim mutaxassisidan nimani talab etadi?

Birinchidan, mutaxassis umumiy fan nazariyasini bilishi, ilmiy bilimga ega bo’lishi lozim. Ilmiy bilimlarni hayotiy bilimlardan farqi shundaki, ilmiy bilim umumlashtirish natijasi bo’lib, asosiylarini ajratib, muayyan hodisalar qonuniyatini aniqlashtiradi. Agar hayotiy bilimlar sezgiga asoslangan bo’lsa, ilmiy bilimlar hodisalarni ongli tushunish va tahlil qilishga asoslanadi. Ilmiy bilimlar umumlashtirilgan tajribalar (nazariya, qoida, tamoyil) orqali beriladi.

Ikkinchidan, ilm-fan ko’p miqdorda, xilma-xil va o’ziga xos daliliy materiallarga ega bo’lib, biroq, tizimlashtirilgan, tartibga solingan bo’ladi va har bir mutaxassisga aniq muammolarni hal qilish hamda turli xil bilimlarni tahlil qilish imkonini beradi.

Uchinchidan, mutaxassis o’z kasbiy sohasining konseptual asosi bilan tanish bo’lishi, tushunishi, tushunchalar bilan ishlashni, ramzlar tilini va boshqalarni bilishi lozim.

Faqatgina bunday sharoitda mutaxassis kasbiy faoliyat dalillarini ko’rishi, tasniflashi, fan qonuniyatlari nuqtai nazaridan tushuntirishi va ishlash vaqtida paydo bo’ladigan yangi amaliy muammolarni hal qila olishi mumkin. Bu kasbiy talablarga javob berish uchun talaba oliy ta’lim muassasasida ongli va maqsadli ravishda ta’lim olishi, shuningdek, bilim olishga bo’lgan ehtiyoj va qobiliyatiga ega bo’lishi, kelajakda kasbiy bilim va ko’nikmalarni mustaqil ravishda o’zlashtirib borishi zarur.

Bo’lajak o’qituvchilar uchun ta’lim olish hayot mazmuniga aylanmog’i, ularda ongni, hissiyot va irodani kuchaytirmog’i, ijodiy kognitiv faoliyatga, o’z hayotini o’zi belgilashiga hamda kasbiy tomonlama o’z o’zini anglashiga asos bo’lmog’i lozim. Bo’lajak o’qituvchilarning maqsadlarga, vazifalarga va o’quv jarayoniga bo’lgan munosabatlari ta’limiy – kasbiy faoliyatidagi muvaffaqiyatini belgilaydi.

Tadqiqotchi olimlar, talabalarning oliy ta’lim muassasalariga kirishga bo’lgan qiziqish sabablarini turlicha talqin etishadi. Bular

- talaba yoshlar davrasida bo’lishni xohlaydi;
- kasbning nihoyatda ahamiyatli ekanligi;
- kasbning keng doirada qabul qilinishi;
- kasbning qiziqish va moyilliklarga muvofiqligi;
- kasbning namoyon bo’lishi uchun ijodiy imkoniyatlar.

Bo’lajak o’qituvchilar orasida qiz va o’g’il bola talabalar qiziqishi o’rtasida farqlar mavjudligi aniqlangan. Qizlar ko’pincha kasbning ijtimoiy ahamiyatini: uni qo’llash ko’lamini, ishlash imkoniyatini, turli to’garaklarda qatnashish istagini va kasbning moddiy tomonlama ta’minlanishiga e’tibor qaratishsa, yigitlar esa qiziqish va moyilliklariga mos kelishi kerakligini ta’kidlashgan. Ular oilaviy an’analariga borib ta’qashadilar.

Pedagogika oliy ta’lim muassasalariga qabul qilingan talabalarning aksariyati 1-bosqichda oliy ma’lumot olish, ya’ni kasb egallash uchun kirishganini, kamchilik talabalargina bolalar bilan ishlash, ularga ta’lim berishi, maktabda ishlashni yaxshi ko’rishini aytishadi.

Shuningdek, ko’pchilik talabalar (70-80%) oliy ta’lim muassasiga pedagogik ma’lumot olishni va o’z mutaxassisligi bo’yicha ishlashni xohlashmasligini ta’kidlashadi. Pedagogika oliy ta’lim muassasasiga o’qishga kirish sabablari: o’qishga kirish osonligi, ball pastligi, harbiy xizmatga bormaslik yoki aksincha harbiy xizmatdan olgan imtiyozining to’g’ri kelganligi, tavakkalchilik bilan kirgani, tengdoshlari bilan muloqot qilishga imkoni bo’lishi, oliy ma’lumot bo’yicha diplomning obruligi va h.zo. Shuningdek, oliy ta’lim devalvasiyaga aylangani, ya’ni bilim yoki ta’lim muhim bo’lmay, hujjatning muhimligi bugungi kunning achinarli holatlaridan biridir.

A.N.Pechnikov, G.A.Muxinalar ta’biricha, bo’lajak o’qituvchilar uchun yetakchi ta’lim motivlariga: “kasbiy”, “shaxsiy obro’ orttirish”, “pragmatik” (oliy ma’lumotli diplom olish) va “kognitiv” (bilim olish)larni kiritish mumkin. Turli kurs bosqichlarida dominant motivlarning roli o’zgaradi. Birinchi kursda “kasbiy” qiziqish yetakchilik qilsa, ikkinchi kursda “shaxsiy obro’”, uchinchi va to’rtinchi kurslarda “pragmatik” motivlar ustunlik qiladi. Ta’limda “kasbiy” va “kognitiv” motivlar ko’proq muvaffaqiyatga olib keladi. “Pragmatik” motiv asosan yomon o’qiyotgan talabalarga xos bo’ladi.

M.V.Vovchik-Blakitnaya abituriyentning talabalik hayoti va o’qishiga o’tishida “obro’”, ya’ni “talabalik maqomi”ni boshlang’ich motiv sifatida ko’rsa, ikkinchi o’rinda “kognitiv”, ya’ni bilim olishga qiziqish, uchinchi o’rinda esa, kasbiy-amaliy motivni belgilaydi.

F.M.Raxmatullina “obro’” motivini o’rganmay, balki umumijtimoiy motivlarni (oliy ta’lim muassasasining yuqori ijtimoiy ahamiyatini) aniqlashtirgan. Uning so’zlariga ko’ra, barcha kurslarda “kasbiy” motiv birinchi o’rinni egallaydi. Birinchi kursda talabalar uchun ikkinchi o’rinda “kognitiv” motivi tursa, keyingi kurslarda uning o’rnini “umumijtimoiy” motivlar egallashini ta’kidlaydi. “Utilitar” (pragmatik) motiv barcha kurslarda to’rtinchi o’rinni egallab, kichik kursdan katta kursgacha uning reytingi pasayib, “kasbiy” va “umumijtimoiy” motivlar reyting ko’tarilishi olima tomonidan belgilab berilgan.

“Kasbiy”, “kognitiv”, “umumijtimoiy” motivlar ta’limni yaxshi o’zlashtiradigan talabalarda o’rta o’zlashtiruvchi talabalarga qaraganda yuqori bo’lgan. “Utilitar” motiv past o’zlashtiruvchilarda yuqoriligi aniqlangan. Shuni ta’kidlash joizki, “kognitiv” motiv yaxshi o’zlashtiruvchi talabalar orasida ikkinchi, o’rta o’zlashtiruvchi talabalarda esa uchinchi o’rinni egallaganlini olima F.M.Raxmatullina tomonidan tahlil etiladi.

R.S.Vaysman Psixologiya fakulteti talabalari o’rtasida 1-kursdan 4-kursgacha “ijodiy muvaffaqiyat”, “rasmiy-akademik” yutuq va “muvaffaqiyatga ehtiyoj” motivlarining o’zgarish dinamikasini kuzatgan. R.S.Vaysman “ijodiy muvaffaqiyat” motivi orqali har qanday ilmiy yoki texnik muammolarni hal qilish va ilmiy faoliyatda yutuqlarga erishish mumkinligini e’tirof etgan. “Rasmiy-akademik” yutuq motivini yaxshi o’qish va baholanishga motivasiya, deya

tushunadi. R.S.Vaysman shuni aniqladiki, “ijodiy muvaffaqiyat” va “muvaffaqiyatga ehtiyoj” motivi 3-kursdan 4-kursga oshib borsa, “rasmiy-akademik” yutuq motivi 2-kursdan 3-4-kursgacha kamayib boradi.

Ta’lim faoliyatining umumiy motivasiyasi (kasbiy, kognitiv, pragmatik, ijtimoiy va shaxsiy obru) asosida talabalarda turli o’quv fanlariga nisbatan muayyan munosabat shakllanadi. U quyidagilarda namoyon bo’ladi:

- kasbiy tayyorgarlik uchun fanning ahamiyati;
- ma’lum bir sohaga fanning bir bo’lagi sifatida qiziqishi;
- ta’lim sifati (fan doirasidagi mashg’ulotlardan qoniqish);
- o’z qobiliyatidan kelib chiqib fanni o’zlashtirishi;
- fan o’qituvchisi bilan munosabat.

Oliy ta’lim muassasasining asosiy va muhim vazifasi – bu talabalarni kasbiy faoliyatiga qiziqishini shakllantirish, ularning kasbiy bilim, ko’nikma va malakalarni o’zlashtirishga bo’lgan ehtiyojini rivojlantirish sanaladi. Kasbiy motivasiya mavjud bo’lganida, talabaning bilish faoliyati mas’uliyatli va talabchan xarakterda bo’ladi. Talaba shundagina ta’limdan ijobiy zavq va o’qishga bo’lgan ehtiyojni his qiladi. Muvaffaqiyatga erishish motivasiyasi ta’lim jarayonida o’qishga mehr va ishtiyoqni belgilaydi. Talabalar tashabbus ko’rsatishib, o’zining atrofida ijodiy-kognitiv muhit yaratadilar. Ular muvaffaqiyatli, samarali bo’lgan kasbiy faoliyatga tayyorligini namoyish etishadi. Muvaffaqiyatsiz holatlarda ham talabalar umidsizlikka tushmaydilar, balki qiyinchiliklarni yengib, yangi qobiliyat va imkoniyatlar kashf etishadi.

Olib borilgan tadqiqotlarga ko’ra, talabalarning kasbga bo’lgan qiziqishini ta’minlash tamoyillari va pedagogik – psixologik shartlari quyidagicha talqin etiladi:

1. Talabalarning kasbiy faoliyatga tayyorgarliklari jarayonida o’z iqtidorini namoyish etish va ko’rsatish istagini shakllantirish va qo’llab-quvvatlash. Bunda talabalarda:

- bo’lg’usi kasbiy faoliyat bilan tanishish;
- mutaxassisligi bo’yicha kasbiy faoliyat haqida tasavvur hosil qilish;
- kasbiy faoliyat bilan bog’liq holda yo’nalishlarini shakllantirish;
- adabiyotlar bilan mustaqil ishlash zarurati va ko’nikmasini shakllantirish;
- o’z-o’zini bilish, o’z-o’zini tarbiyalash, o’z-o’zini takomillashtirish uchun sharoit yaratish;
- talabalar jamoasida “bilimlilik” psixologik muhitini yaratish.

Natijada, kelajakda o’zini kasbiy faoliyatning ijrochisi sifatida tasavvuri, kasbiy model bilan shaxsiy o’ziga xoslik va vaqtinchalik istiqboli shakllanadi.

2. Bo’lg’usi kasbiy faoliyatga ishonchsiz bo’lgan ayrim talabalarning shaxsiy va muammoli vaziyatlariga yordam berish va kasbiy sifat samaradorligini rivojlantirishiga e’tibor qaratish. Shuning uchun ham talabalar uchun psixologik xizmat nihoyatda zarur.

3. Agar ta’lim muvaffaqiyat va mamnuniyat keltirsa talaba uchun hayotining ma’nosiga aylanadi. Shuning uchun, talabalarda o’z kasbiy faoliyatini qadrlashini muvaffaqiyatlar orqali oshirish mumkin.

Talabalarning kasbiy motivasiyasini ta’minlash muammosini hal qilish professor-o’qituvchilargayam bog’liqdir. Bunda:

- talabalarni turli fan bo’yicha yetuk mutaxassis sifatida shaxsiy rivojlanishi uchun muhim hisoblangan ma’lumotlar bilan boyitish;
- o’quv materialining mazmuni va yangiligini ta’minlash;
- talabalarning ijodiy qobiliyatini namoyish etishlari uchun shart – sharoit yaratib berish;
- innovasion yondashuv asosida o’quv materialini taqdim etish hamda o’z faniga qiziqishi, professor-o’qituvchi kompetenligi, o’qituvchi obro’si;
- talabalarning fan bo’yicha qiziqishlarini tizimli tahlil qilish;

- talabalarning o’z-o’zini o’qitishini rag’batlantirish, ularning kelajakda kasbiy faoliyati bilan bog’liq hamma narsaga kognitiv qiziqishini tashkil qilish.

Motivasiyadan tashqari bo’lajak o’qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorligi uning kasbiy va moddiy harakatlari hamda oliy ta’limdan keyingi faoliyati bilan tavsiflanadi.

Oliy pedagogika ta’lim muassasalari talabalari, ya’ni bo’lajak o’qituvchilarni kasbiy qiziqishini tashkil etish va kasbiy faoliyatga tayyorlashda art-pedagogikadan foydalanish dissertatsiya ishimizning asosi sanaladi. Art-pedagogikaning bo’lajak o’qituvchilarni ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish hamda bu orqali ularni kasbiy faoliyatga tayyorlash metod hamda texnologiyalarini ishlab chiqish zarurdir.

“San’at bilan tarbiya berish” g’oyasi asoschisi bo’lgan G.Rid («EducationthroughArt») tadqiqotlarida ushbu atamaning ma’nosiga alohida urg’u beriladi. Tadqiqotchi o’z qarashlarida “art” va “pedagogika” tushunchalarini bog’laydi va “ta’lim jarayoni”dan kattalar san’at maydonida bolaning tirik konstruktiv birlashuvi umumiy mazmuniga ongli ravishda o’tishini belgilaydi. Ushbu ta’rif “tarbiya tushunchasida majburlashlardan qochishni va san’atda tarbiya emas yoki tarbiyada san’atning o’rni emas, balki san’at orqali insonparvarlik tarbiyasi” ma’nosini beradi. G.Rid “san’at – tarbiyaning umumiy faoliyati sifatida ilgari surilgan yagona yo’li”, deya tasvirlagan.

So’nggi yillarda art-pedagogika atamasi Rossiya pedagogika va psixologiyasining eng faol tushunchasiga aylanib qolgan. Biroq, O’zbekistonda ushbu tushuncha deyarli tadqiq etilmagan yangi soha sifatida bugungi kunda ayrim manbalarda uchrayotganini ko’rishimiz mumkin. Shunday ekan, art-pedagogikaning pedagogik-psixologik tomonlarini va uni bo’lajak o’qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlash asosi sifatida ayrim manbalarni tahlil qildik.

Ye.V.Taranov art-pedagogika tushunchasini zamonaviy yondashuvlar bo’yicha milliy nazariy va amaliy tadqiqotlar asosida bir qancha fundamental yondashuvlarini aniqlagan. Bular: **korreksion-pedagogik, badiiy-didaktik, tor pragmatik hamda integrativ yondashuv.**

Ushbu yondashuvlarni quyida tahlilini berib o’tamiz.

Korreksion-pedagogik yondashuv. Ko’pincha art-pedagogika korreksion (tuzatish) ish sifatida qaraladi. Art-pedagogikani predmeti – rivojlanishida muammosi bor bolalarga san’at yordamida pedagogik ta’sir etish sanaladi.

Art-pedagogikaning ushbu yo’nalishi fan sifatida Rossiyalik olimlar Ye.A.Medvedeva, I.Yu.Levchenko va b.lar tomonidan “Maxsus ta’limda art-pedagogika va art-terapiya” tadqiqot ishi sifatida o’rganilgan bo’lib, unda “Art-pedagogika – ikki ilmiy bilim (san’at va pedagogika) sintezi sanalib, rivojlanishida nuqsoni bor bo’lgan bolalarni san’at orqali rivojlantirish hamda badiiy madaniyat ko’nikmalarini tarkib toptirish”, deyiladi.

Badiiy-didaktik yondashuv. Maxsus tashkil etilgan san’at ta’limi jarayonida art-pedagogika ostida turli xil metod va texnologiyalar tushuniladi. Bu yondashuv ingliz tilidagi «art-pedagogy» (art-pedagog) terminidan so’zma-so’z tarjima qilingan. Ushbu yondashuvga muvofiq badiiy-pedagogik ta’lim olgan barcha mutaxassislar art-pedagog sanaladi. Masalan, tasviriy san’at o’qituvchisi. Demak, art-pedagogika – bu turli xil toifadagi insonlarga mutaxassisning badiiy bilim va ko’nikma beruvchi kasbiy faoliyati sanaladi. Art-pedagogikaning bunday talqin etilishi xorijiy tadqiqot ishlardan art-terapiya tarjimasidan kelib chiqqan. Masalan, L.D.Lebedevaning yozishicha, “art-pedagog bolalarni badiiy tarbiyalash va tasviriy san’at masalalarini hal qiladi”.

Tor pragmatik yondashuv. Ushbu yondashuv doirasida art-pedagogika faqat amaliy ma’noda qaraladi. Ya’ni, bolalarni odatiy ishlashga yo’naltirilgan muayyan yo’nalish bilan bog’liq muammolarni hal qiluvchi tadqiq etilgan metodologiya sanaladi. Bu yondashuv V.Linkova tomonidan tavsif etilgan bo’lib, olima “Artpedagogika” nomli kitoblar turkumini yaratgan. Ularni savodxonlik samaradorligini oshirish maqsadida san’atni qo’llash birlashtiradi. Ushbu yondashuvlar art-pedagogikaning to’g’ri tushunchalarini, ya’ni ba’zi funksiyalarini subyektiv tanlashni ta’minlaydi.

Integrativ yondashuv. Bu yondashuv tanlov qoidalar (“yoki-yoki”)ga emas, balki integrativ qoidalar (“va-va”)ga asoslanadi. Integrativ yondashuvning mohiyati shundaki, art-pedagogikaning multimodal shakliga ko’ra uning barcha majmua funksiyalari faollashadi.

“Art-pedagogika – bu san’atning har xil turlarini shaxs tarbiyasiga integrasiyalashgan holda qo’llashga asoslangan pedagogik texnologiya”. Ushbu yondashuv zamonaviy san’atning barcha imkoniyatlaridan foydalanadi va uni pedagogik jihatdan keng amalga oshishiga imkon yaratadi.

An’anaga ko’ra, san’at – bu ijtimoiy ong shakllaridan biri sanalib, dunyoni o’ziga xos ma’naviy egallash turi hamda voqyelikni badiiy va xayoliy qayta ishlab chiqarish usuli hisoblanadi. San’atning psixologik va pedagogik jarayonlarga ta’siri mexanizmlarini ko’plab xorijlik (J.Demor, O.Dskroli, E.Seguin) va Rossiyalik (L.S.Vigotskiy, A.I.Graborov, V.P.Kashchenko va boshqalar) olimlar tomonidan tadqiq etilib, “San’at – shaxsning axloqiga, shuningdek, tafakkur, tasavvur, his-tuyg’ulari va hissiyotlarining shakllanishiga ta’sir etuvchi muhim ta’lim vositasi”, ekanligi e’tirof etiladi. P.P.Blonskiy, A.S.Makarenko, V.A.Suxomlinskiy va boshqa olimlar tomonidan esa, “San’at – bu insonni tarbiyalash, rivojlantirish va o’qitishda samarali omil”, deya ta’rif beriladi.

San’at odamlarni pragmatik maqsadlar chegarasidan tashqariga olib chiqib, insoniyatni hayotga qaytarish, borliqni eng yuksak qadriyatlari orqali haqiqatni o’zlashtirishiga yordam beradi. Shunday qilib, V.A.Suxomlinskiy “O’g’ilga maktublar” da shunday yozadi: “Gimnastika tanani to’g’rilaganidek, san’at ham inson ruhini “to’g’rilaydi”. V. A. Suxomlinskiy “Tarbiya to’g’risida”gi kitobida “... har xil yo’llar bilan ruhning sezgirligini rivojlantirish, vijdonni uyg’otish, ma’naviyatni qo’llab-quvvatlash kerak", deydi. “Bunday tarbiya vositalari orasida, birinchi navbatda, go’zallik bilan tarbiya berish birinchi o’rinda turadi. Aynan, go’zallikka murojaat qilish, qalbni zabt etish, go’zallikni his qilish, odamning his-tuyg’ularini shu qadar yaxshiyladiki, u so’zni qabul qila boshlaydi, demak u tarbiyali bo’la boshlaydi”.

T.A.Florenskayaning ta’kidlashicha, san’at bilan muloqot nafaqat odamlar bilan aloqa chegaralarini kengaytiradi, balki, dunyoni har xil ko’zlar bilan ko’rish imkonini beradi hamda qiyin hayotiy vaziyatlarda ma’naviy yordam beradi. Shu nuqtai nazardan, badiiy idrok va ijodkorlik orqali erishiladigan va odamni tajribalar, salbiy his-tuyg’ular, o’z munosabatini yorituvchi va yuksaltirishdan ozod qiladigan katarsis alohida o’rin tutadi.

San’atning shaxsga ta’siri asosan uch darajada amalga oshiriladi:

- **birinchi daraja,** tananing fiziologik va biologik o’zgarishi orqali sodir bo’ladigan psixofiziologik, vizual (ko’rgazmali), audial (eshitish) va boshqa reseptorlarning faollashishi, ya’ni psixofiziologik ta’sir hisoblanadi (B.G. Ananyev, V.A. Ganzen, A.L. Gotsdiner, V.N. Myasiщyev, V.I. Petrushin, D. N. Uznadze va b.);
- **ikkinchi daraja,** san’atning hissiy – irodaviy tuzilmasiga ta’sir etish bilan bog’liq bo’lgan psixologik, ya’ni, tanani ruhiy bo’sh qo’yish yoki aksincha ruhiy faollashtirishga qulay yengillik sanaladi (A.V.Zaporojes, A.N.Leontyev, P.M.Yakobson va b.);
- **uchinchi daraja,** ijtimoiy – psixologik, bunda san’at shaxsga ta’sir etib, unda katartik reaksiyaga sabab bo’ladi, o’z navbatida shaxsni o’zgartiradi va uyg’unlashtiradi, ekzistensial shaxs tuzilmalarini shakllantiradi (L.V.Vigotskiy, T.A.Florenskaya va boshqalar).

San’atning o’quvchilarga tarbiyaviy ta’siri ijtimoiy – psixologik darajada amalga oshiriladi.

Ko’pincha “art-pedagogika” tushunchasi “art-terapiya” atamasi bilan birgalikda ishlatiladi. Biroq, “art-pedagogika” tushunchasini “art-terapiya” tushunchasi bilan solishtirganda shuni e’tirof etish mumkinki, “art-pedagogika” atamasi hali yetarli darajada tadqiq etilmagan. Bu ikki tushuncha bir-biriga bog’liq tushunchalar bo’lsada, biroq ular sinonim emas. L.D.Lebedevaning fikricha, “art-terapiya atamasini art-pedagogika bilan almashtirganda, asl tushunchaning mohiyati yo’qoladi”.

J.S.Valeyeva, L.D.Lebedeva, I.Yu.Levchenko, Ye.A.Medvedeva, S.V.Starikovalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda “art-pedagogika” va “art-terapiya” tushunchalari qiyosiy tahlil qilingan bo’lib, ushbu tushunchalar bo’yicha quyidagi xulosa berilgan: “art-pedagogika” va “art-terapiya” tushunchalarining semantik va amaliy mazmunida umumiylik va xususiylik mavjud bo’ladi. Bunda insonlarning badiiy – ijodiy faoliyati umumiy, san’atga bo’lgan munosabatidagi “erkinlik”, ishlatiladigan asboblari va san’at turlarining shaxsga ijobiy ta’siri xususiy sanaladi.

Ye.A.Medvedeva “art-terapiya” va “art-pedagogika” tushunchalarini o’zaro solishtirib, quyidagilarni ta’kidlagan: “bu atamalarning o’xshashligi shundaki, tushunchalarning birinchi qismi –“art” – “badiiy” so’zi san’at bilan sinonim sanaladi. Ikkinchi qismida esa: terapiya – davolash ta’siri, tibbiy yo’nalish; pedagogika – ta’lim, tarbiya, rivojlanish haqidagi fan”.

Art-pedagogika inson “muammolari” bilan emas, balki uning imkoniyatlari bilan shug’ullanadi. Bunda birinchi navbatda insonning ijobiy imkoniyatlari doirasini kengaytirish turadi.

Ko’rib chiqilayotgan muammo doirasida art-pedagogika bo’lajak o’qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning o’ziga xos xususiyatlarini shakllantirishi bo’yicha quyidagilarni keltirish mumkin:

- ta’lim – tarbiya jarayonida tasviriy san’at vositalaridan foydalanish;
- ta’lim jarayonida o’qituvchi va talaba o’rtasidagi muloqotning yuqoriligi;
- o’qituvchi va talaba hamkorligida badiiy ijodiyot, auditoriya va auditoriyadan tashqari vaqtlardagi turli xil bir-biriga bog’liq mashg’ulotlar tashkil etish;
- turli mavzularni o’rganish va o’zlashtirishda san’at asarlaridan foydalanish;
- bo’lajak o’qituvchilarni kasbiy tayyorlash muhitini va ijodiy faoliyatini tashkil etish.

Bo’lajak o’qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda art-pedagogikaning maxsus maqsadi: talabaning ma’naviy va axloqiy madaniyatini rivojlantirish jarayonida axloqi va estetikasini shakllantirish orqali kasbiy faoliyatga tayyorlash.

Axloqiy va estetik immunitetni bo’lajak o’qituvchilarda shakllantirish oliy ta’lim muassasasi o’quv-tarbiyaviy jarayonining muhim vaziflaridan sanalar ekan, bu tushunchalarga olimlar tomonidan berilgan ta’riflar bilan izoh berib o’tamiz.

Axloqiy immunitet – bu mikro va makro muhitda axloqsiz hodisalarga qarshilik ko’rsatuvchi shaxsiy sifat sanalib, uning jamiyatda tez o’zgarib borayotgan ijtimoiy vaziyatlarga bo’lgan munosabatining yetarliligi hamda ma’naviy manbalarni salbiy axloqiy yo’nalishga olib boradigan moddiy va dunyoviy vasvasalarni yengishga safarbar etishdir, deydi A.S.Metelyagin.

Shuni aytish muhimki, bo’lajak o’qituvchilarni art-pedagogika asosida kasbiy faoliyatga tayyorlashimizda ularda axloqiy immunitetni hosil qilish birinchi vazifalardan sanaladi. Ya’ni, salbiy holatlarga va muammolarga axloqan yondashib, san’at orqali go’zallikni his qilib, turli vaziyatlarga ijodiy yondashib o’z “men”ini shakllantirishi juda muhimdir.

Estetik immunitet – bu shaxsning ma’naviy shakllanishining o’ziga xos xususiyati bo’lib, bunda go’zallikdan go’zallikni ajrata olish, san’atda uyg’unlikni uyg’unsizlikdan, tartibdan betartibliklarni farqlashi kabi qobiliyatining hamda insonning hulqida, xatti-harakatida, ijodida; ommaviy ta’sirga va madaniyatsizliklarga chidamli bo’lishi tushuniladi.

Bo’lajak o’qituvchilarda estetik immunitetning shakllanishi juda muhim sanaladi. Talabalarda estetik immunitetning shakllanishi kelgusida kasbiy-tarbiyaviy faoliyatida: tadbir, bayram kechalarini tashkil etishi; o’quvchi va ularning ota-onalari bilan muloqoti, pedagog imidjini yaratishi va boshqalarda eng muhim qurol bo’ladi.

Art-pedagogikaning asosiy tamoyillariga **insonparvarlik, ijodkorlik, integrativlik va refleksivlik** kiradi.

Insonparvarlik g’oyasi art-pedagogikada asosiy tamoyil sanalib, har bir talabaga badiiy, intellektual va boshqa qobiliyatlaridan tashqari alohida munosabatda bo’lish pedagog faoliyatining bosh g’oyasi sanaladi. Talabaning alohida qobiliyat egasi ekanligiga ishonish pedagog

munosabatida namoyon bo'ladi. Tarbiyaviy maqsadlarga ustuvorlik beriladi: o'quv jarayoni yaxshilik va yomonlik, mehr-muhabbat, go'zallik va uyg'unlik kabi muammolarga boy bo'ladi.

Erkin ijodiy muhitda ijodiy jarayonni tashkil etish orqali shaxsiy ijodkorlik yaratiladi. Ijodkorlik qobiliyati majburlash orqali yuzaga chiqmaydi. Shu sababli, artpedagogdan qanday qilib qulay ijodiy muhit va shart-sharoitni yaratish masalasi turadi.

Refleksivlik g'oyasi – bu insonning muammoli – ziddiyatli vaziyatlarni ijodiy anglashi va yengib o'tishiga tayyorligi hamda g'ayrioddiy amaliy vazifalarni belgilashi va hal qilishi, shuningdek, insonlar o'rtasidagi g'ayrioddiy munosabatlarga moslashishi tushuniladi.

Integrativlik g'oyasida art-pedagogikaning mazmun mohiyati aks etadi. Avvalo, bunda pedagogika, psixologiya, san'at va inson tafakkurining boshqa sohalari integrasiyasi namoyon bo'ladi. Talabaning axloqiy va estetik qiyofasini boyitishga qaratilgan turli xil badiiy faoliyat turlari va shakllarining uyg'unlashuvi sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Bulatova O.S. Art-pedagogicheskiy podxod v obrazovanii / O. S. Bulatova. - Tyumen : Izd-vo TGU, 2004. - 230 s.

2.Anisimov V. P. Artpedagogika kak sistema psixologicheskogo soprovoj¬deniya obrazovatelnogo protsessa / V. P. Anisimov // Vestnik Orenburg skogo gosudarstvennogo universiteta. — 2003. - № 4. - S. 146- 148.

3.Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardayev A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar (ta'lim muassasalari pedagog-o'qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar). – T.: "Iste'dod" jamg'armasi, 2008. – 180 b.

4.Yo'ldoshev J.F., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari: Qo'llanma. —T.: ''O'qituvchi'', 2004.

104 6.

5. Mahkamova M.Yu. Bo'lajak pedagoglarning pedagogik muloqot madaniyatini shakllantirish: ped. fan. nomz. ... diss. avtoref. – T., 1999. 22 b.

6. Медведева Е.А., Левченко И.Ю., Комиссарова Л.Н., Добровольская Т.А. Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании / М.: Изд.Центр «Академия», 2001. -248 с., С. 24.

7.Волгина Т.Ю. Адаптация студентов к обучению в педагогическом вузе: трудности, проблемы, пути их решения [Электронный ресурс] / Т. Ю. Волгина // Вестник Омского государственного педагогического университета: электронный научный журнал. — 2007. — Режим доступа: http://www.omsk.edu.

BOLALARDA KITOBXONLIK ORQALI MA'NAVIY SIFATLARNI SHAKLLANTIRISH

G.Sh Rahmatullayeva
Samarqand davlat universiteti Kattaqo'rg'on filiali talabasi
Ilmiy rahbar- M.N.Babakulova

Annotatsiya. Ushbu maqolada kitobxonlik orqali bolalardagi ma'naviy sifatlarni shakillantirishda oila va maktabning roli, kitobxonlik orqali bolalarning komil inson bòlishing bosqichlari, ma'naviy rivojlanish.

Kalit sòzlar. Ma'naviy sifatlar, kitobxonlik, ma'naviy olam, oilada kitobxonlik, ma'naviyatini shakllantirish, kitobga muhabbat.

Bugungi kunda jamiyatning ma'naviy rivojlanishida yoshlarning tarbiyasi muhim òrin tutadi. Bolaning yutuk va barkamol avlod bòlib voyaga yetishida uning dunyoqarashi ,tafakkuri, axloqiy sifatlari va ma'naviy tarbiyasi muhum hisoblanadi. Biz bilamizki, ma'naviy tarbiyasiz inson shaxs sifatida tabiyalana olmaydi .

Bolalarga ma'naviy tarbiya berish orqali komil inson shaxsini gavdalantirish ,albatta, kitobga murojatsiz yuzaga kelmaydi. Eng birinchi navbatda, bolaning ma'naviy olami oila va maktabda shakllanadi. Birinchi Prizedintimiz Islom Karimov fikrlari bilan aytganda "Har qaysi millatning o ‘ziga xos ma’naviyatini shakllantirish va yuksaltirishda, hech shubhasiz, oilaning o ‘rni va ta’siri beqiyosdir.Chunki insonning eng sof va pokiza tuyg‘ulari, ilk hayotiy tushuncha va tasavvurlari birinchi galda oila bag‘rida shakllanadi." Oilada kitobxonlik madaniyatini shakllantirish yosh avlodning ma'naviy -axloqiy tarbiyasi sifatlarini vujudga keltiradi. Ma'lumki , bola ona allasi, bobo va buvi ertak ,hikoya va rivoyatlari , ota mardligi ,oilaparvarligini ko'rib ulg'ayadi. Kichik maktab yoshida o'zi ilk bor mutolaa qila boshlaydi. Ota- onalar va pedagoglar bolalarga bolalik davridan boshlab kitobga muhabbatni shakllantirishi lozim. Bolalar qissalar, hikoyalar, ertaklar ,dostonlar orqali yaxshilik va yomonlikni farqlashini o'rganadi.Bolalarda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishimiz quydagi ma'naviy sifatlarni shaklantiradi:Halollik, sadoqat, mehribonlik, adolat, insof, vatanparvarlik, mardlik, jasurlik, kattalarga hurmat kabilardir.

Hammamizga ma’lumki, XXI asr axborot texnologiyalar asridir. Texnika, elektronika va shunga o‘xshash murakkab texnologiyalarning yaratilishi inson va uning bevosita kundalik hayotidagi muammolarning ko‘payib borishi va millat genofondiga tajovuzi bilan xarakterlanadi. Tan olish kerakki, bu texnika va texnologiyalar inson hayotidagi murakkabliklarni ancha yengillashtirib, bebaho vaqtini tejashga sabab bo‘lmoqda. Hozirgi jadallashish jarayoni, tezkorlik davri bir so‘z bilan aytganda globallashish insoniyatga, yoshlarning xulq-atvoriga o‘z ta’sirini o‘tkazmasdan qo‘ymaydi.

Bu tajovuzlarning bir ko‘rinishi, bolalarimizning kitob mutolaasidan yiroqlashishidir.

Bugungi texnologiyalar shiddat bilan rivojlanayotgan davrda bolalarni elektron qurulmalardan uzoqlashtirib, kitobxolik madaniyatini shakllantirish har birimizning vazfamiz hissoblanadi..Bu o‘rinda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev quyidagilarni qayd etib o‘tadi: “...Bugungi kunda bolalarimizni kitobxonlikka jalb etish bo‘yicha ishlamay qo‘ygan tizimni qayta tiklashimiz kerak. Axborot-kommunikatsiya sohasidagi oxirgi yutuqlarni e’tiborga olgan holda, biz yoshlarning kitob o‘qishga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirish, ularda kitob o‘qish orqali bilim olish, ahloqiy fazilatlar darajasini yanada oshirishga alohida e’tibor qaratish lozim”, - deya alohida ta’kidlaydi[1].

Bolaga biz ko'zgu bòlmog'imiz ,kitobxonlikni òzimizdan boshlamog'imiz lozim .Bolalarda "kitobxonlik madaniyati" ni shakllantirish uchun qanday ishlarni amalga oshirishimiz kerak

1. Shaxsiy namuna bo'lish.
2. Kitob òqish vaqti va izchilligini belgilashi.
3. Kichik kutubxona tashkil etishni òrgatish.
4. Kitobni saqlash qoidalari òrgatilishi zarurdir.

Kitob - bizning bugunimiz va ertamiz . Kitoblardagi tarixni bilmasdan turib kelajakni qurib bòlmaydi. Avloddan -avlodga o'tib kelayotgan ma'naviy -axloqiy qadiryatlarni kitob mutolaa qilish orqaligina yoshlarning ongu shuuruga singdirilishi zaruratdir .

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsam, Yangi O‘zbekiston kelajagi sohibi bo‘ladigan bugungi kun bolalarining tafakkurini yuksaltirishi uchun xizmat qiladigan va mustaqil fikr-mulohaza yuritishda eng asosiy omil hisoblanadigan kitobning intellektual faoliyatidagi rolini yuksaltirishimiz zarur.

Zero, birinchi navbatda biz yoshlar ham o‘z tengdoshlarimizning hayotda o‘z o‘rnini topishi, kelajakka bo‘lgan intilishining yo‘qolmasligi, oldiga qo‘ygan maksadga erishishda to‘g‘ri yo‘l tanlashlari, ma’naviy sifatlarini shakllantirilishi uchun ularga kitob o‘qish zarurligini singdirish muhim va dolzarb vazifadir.

Shunday ekan eng yaxshi do'st, hamroh kitobligini unutmang!

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev SH.M. Yangi O’zbekiston -Yangu imkoniyatlar davri .-Toshkent:O’zbekiston,-2021y

[1] Mirziyoyev SH.M. Yangi O’zbekiston -Yangu imkoniyatlar davri .-Toshkent:O’zbekiston,-2021

2.D.A.Muminova Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kitobxonlik ko'nikmalarini rivojlantirish metodikasi. Monografiya Namangan-2019 y
3. S.H.Nosirxo'jayev ,M.F.Lafasov,M.Z.Zaripov Ma'naviyat asoslari Toshkent 2005

INKLUZIV TA'LIM TIZIMIDA MAXSUS MAKTABGACHA TA'LIM PEDAGOGIKASINING O'RNI VA AHAMIYATI

Raximova Feruza Shavkatovna
Samarqand pedagogika texnikumi
E-mail: raximovaferuza@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada inklyuziv ta'lim tizimida maxsus maktabgacha ta'limning o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida nogironligi bor bolalar uchun ta'lim muhitini shakllantirishning dolzarb masalalari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, maxsus maktabgacha ta'lim muassasalarida pedagogik metodlar va inklyuziv yondashuvning samaradorligi yoritiladi.

Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim, maxsus pedagogika, maktabgacha ta'lim, nogironligi bor bolalar, ta'lim muhitini moslashtirish, pedagogik metodlar.

Kirish

Bugungi kunda inklyuziv ta'lim butun dunyoda dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Inklyuziv ta'lim tizimi barcha bolalarning, jumladan, nogironligi bor bolalarning ham sifatli ta'lim olish huquqini ta'minlashga qaratilgan. UNESCO ma'lumotlariga ko'ra, dunyo bo'ylab taxminan 93 million bola (taxminan 5 foiz) nogironlik bilan tug'iladi yoki hayoti davomida nogironlikka ega bo'ladi. O'zbekiston Respublikasida ham inklyuziv ta'limga katta e'tibor qaratilib, maktabgacha ta'lim bosqichida nogironligi bor bolalarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish muhim vazifa sifatida belgilangan. 2019-yilgi ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekistonda 35 mingdan ortiq nogironligi bor bola mavjud bo'lib, ulardan faqat 10-12 foizi maxsus maktabgacha ta'lim bilan qamrab olingan [1].

Inklyuziv ta'lim tizimi barcha bolalarning, jumladan, nogironligi bor bolalarning ham sifatli ta'lim olish huquqini ta'minlashga qaratilgan. O'zbekiston Respublikasida ham inklyuziv ta'limga katta e'tibor qaratilib, maktabgacha ta'lim bosqichida nogironligi bor bolalarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish muhim vazifa sifatida belgilangan. Har xil kelib chiqishi va qobiliyatiga ega bo'lgan bolalar birgalikda o'rgansa, ular do'stlik rishtalarini rivojlantirish, qo'llab-quvvatlovchi munosabatlar o'rnatish va bir-birining tajribasidan o'rganish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu ko'proq ijtimoiy birdamlikka va yanada uyg'un va inklyuziv jamiyatga olib kelishi mumkin [2].

Inklyuziv ta'limning asosiy maqsadi ta'limni boshlash imkoniyatiga ega bo'lgan barcha bolalar, shu jumladan alohida yordamga muhtoj bo'lgan bolalarni umumta'lim jarayoniga qamrab olishdir. Inklyuziv ta'lim alohida yordamga muhtoj bolalarga ta'lim olishni taqdim etishi bilan katta ahamiyatga ega. Bu ana shunday bolalarni uzluksiz umumiy ta'lim tizimiga kiritishni bildiradi. Inklyuziv ta'lim tizimida maxsus maktabgacha ta'lim pedagogikasining o'rni va ahamiyati chuqur tahlil qilinadi. Inklyuziv ta'lim – bu barcha bolalarning teng ta'lim olish imkoniyatini ta'minlashga qaratilgan pedagogik tizimdir. U nogironligi bor bolalarni umumiy ta'lim muhitiga jalb qilish, ularga shaxsiy rivojlanish uchun qulay sharoit yaratish, ijtimoiy integratsiyani ta'minlash kabi maqsadlarni o'z ichiga oladi. Inklyuziv ta'lim tizimi quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- **Barqarorlik va tenglik** – barcha bolalar uchun ta'lim olish imkoniyati yaratilishi kerak;
- **Moslashtirish** – ta'lim jarayoni har bir bolaning individual ehtiyojlariga mos ravishda shakllantirilishi lozim;
- **Qo'llab-quvvatlash** – bolalar o'z imkoniyatlarini to'liq ro'yobga chiqarishlari uchun maxsus pedagogik yondashuvlar tatbiq etilishi kerak.

Inklyuziv ta'lim bu maxsus yordamga muhtoj bolalar va yoshlar uchun individuallashgan va sharoitga qarab o'zgaruvchan, g'amxo'rlik bilan yondasha oladigan ta'lim tizimidir. Ushbu ishlar oddiy, me'yorda rivojlangan bolalar o'quv muassasalarida amalga oshiriladi. Buni amalga oshirish

uchun har bir bolaga indi vidual yondashish, nuqsonidan kelib chiqqan holda ma’lum, u uchun qulay sharoit yaratish, kerak bo‘lsa, dastur va rejani qisman o‘zgartirish lozim. Maxsus tarbiyaga muhtoj bola uyiga yaqin, o‘ziga qulay ommaviy bog‘cha yoki maktabga qatnaydi. U yerda asosiy ishni tarbiyachi yoki sinf rahbari amalga oshiradi. Har bir maktabgacha tarbiya muassasasida yoki maktabda maxsus tayyorlangan resurs tarbiyachi bo‘lib, u guruh tarbiyachisiga maslahatlar beradi va ko‘maklashadi: maxsus o‘qitish uskunalari, jihozlari bilan ta’minlaydi; ota-onalar, o‘qituvchilar bilan tushuntirish ishlari o‘tkazadi: dars jadvali, dasturga, kerak bo‘lsa, o‘zgartirishlar kiritadi, ularni asoslab beradi; o‘qituvchilarning malakasini oshiradi, bilim mahoratini boyitadi; sog‘liqni saqlash xizmatlarini tashkil etadi, qulay psixologik muhitni yaratadi. Jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolani oddiy bog‘cha yoki maktabga joylashtirish integrasiya yo‘lidagi birinchi qadamdir. Ta’lim integrasiyasining turli shakllari va darajalari mavjud. Jismoniy integrasiyada maxsus tarbiyaga muhtoj va sog‘lom bola orasidagi jismoniy tafovut iloji boricha kamaytirilishi lozim. O‘qituvchilar ham inklyuziv sinf madaniyatini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. O‘quvchilar o‘zlarini qadrli, hurmatli va erkin his qiladigan muhitni yaratish uchun mas’uldirlar. Bu hamkorlikni, tengdoshlarning qo‘llab-quvvatlash va o‘quvchilar o‘rtasida ijobiy munosabatlarni rivojlantirishni, noto‘g‘ri fikrlash, kamsitish yoki zo‘ravonlik holatlarini hal qilishni o‘z ichiga oladi [3].

Maxsus maktabgacha ta’limning inklyuziv ta’limdagi o‘rni

Maktabgacha ta’lim bosqichi bolaning intellektual, ijtimoiy va emotsional rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, maxsus ehtiyojlari bo‘lgan bolalar uchun bu bosqich ularning keyingi ta’lim jarayoniga tayyorgarlik ko‘rishida hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Maxsus maktabgacha ta’lim muassasalarida quyidagi yo‘nalishlar bo‘yicha faoliyat olib boriladi:

1. **Pedagogik moslashtirish** – darslar bolaning qobiliyat va ehtiyojlariga moslashtirilgan holda olib boriladi.
2. **Logopedik va psixologik qo‘llab-quvvatlash** – nutq buzilishlari yoki psixologik qiyinchiliklarga duch kelgan bolalar bilan individual mashg‘ulotlar o‘tkaziladi.
3. **Maxsus o‘quv dasturlari** – nogironligi bor bolalar uchun maxsus metodikalar asosida ta’lim berish tizimi joriy etiladi.
4. **Ijtimoiy integratsiya** – bolalarning tengdoshlari bilan muloqot qilishiga sharoit yaratiladi.

Maxsus maktabgacha ta’lim muassasalarida inklyuziv yondashuvning samaradorligi quyidagi omillar bilan belgilanadi:

- **Bola rivojlanishining yaxshilanishi** – individual yondashuv orqali bolalarning intellektual va ijtimoiy ko‘nikmalari oshadi;
- **Ota-onalar bilan hamkorlik** – farzandining ta’lim jarayonida faol ishtirok etishi ota-onalarni ham pedagogik jarayonga jalb etadi;
- **Jamiyatga moslashish** – nogironligi bor bolalar umumiy ta’lim tizimiga moslashib, keyingi bosqichlarda muvaffaqiyatli o‘qish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Dunyo tajribasida inklyuziv ta’limni rivojlantirish bo‘yicha turli model va strategiyalar mavjud. **Finlandiya** davlatida ta’limning barcha bosqichlari inklyuziv tamoyillarga asoslangan. Nogironligi bor bolalar umumiy sinflarga integratsiyalangan holda o‘qitiladi va individual yondashuv orqali qo‘llab-quvvatlanadi. **Germaniya**da maxsus maktablar saqlab qolingan bo‘lsa-da, nogironligi bor bolalar umumiy ta’lim muassasalarida ham o‘qishi mumkin. Maxsus yordamchi o‘qituvchilar va qo‘shimcha reabilitatsiya dasturlari tatbiq etilgan. **AQSh**da individual Ta’lim Rejasi (IEP) tizimi ishlab chiqilgan bo‘lib, har bir bolaning ehtiyojlariga moslashtirilgan ta’lim dasturlari ishlab chiqiladi. **Rossiyada** maxsus ta’lim muassasalari bilan bir qatorda inklyuziv maktablar ham faoliyat yuritadi. Bolalar uchun maxsus adaptiv ta’lim metodlari ishlab chiqilgan [4].

O‘zbekistonda Maktabgacha ta’lim agentligi tomonidan maxsus bog‘chalar faoliyati nazorat qilinadi. Shuningdek, inkluziv ta’lim yanada rivojlantirilmoqda, bu esa maxsus ehtiyojli bolalarning oddiy bog‘chalarda ham tarbiya olishiga imkon yaratadi. Hozirgi kunda O‘zbekiston

tajribasida maxsus maktabgacha ta’lim muassasalarida logopedik va psixologik qo‘llab-quvvatlash xizmatlari yo‘lga qo‘yilgan. 2019-yildan boshlab, inklyuziv ta’limni rivojlantirish bo‘yicha davlat dasturlari ishlab chiqilgan lekin hali ham inklyuziv ta’limga moslashtirilgan umumiy maktabgacha ta’lim muassasalarining yetarli darajada emasligi kuzatilmoqda. Pedagoglarni maxsus tayyorlash va qayta tayyorlash tizimi takomillashtirilmoqda[5].

Xulosa

Maxsus maktabgacha ta’lim inklyuziv ta’lim tizimining muhim bo‘g‘ini bo‘lib, nogironligi bor bolalarning ta’lim olish huquqini ta’minlashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. To‘g‘ri tashkil etilgan maxsus pedagogik yondashuvlar orqali bolalar o‘z salohiyatini to‘liq namoyon eta oladilar. Ta’lim tizimi o‘quvchilarning intellektini shakllantirish va rivojlantirish kabi vazifalarni ham bajarishga qodir bo‘lishi muhim. Ma’lum bir shaxs intellektual fikrlash salohiyatiga ega bo‘lishi uchun ijtimoiylashuv bosqichidan o‘tishi, ya’ni u yoshlikdan ijtimoiy munosabatlar tizimida faol ishtirok etishi kerak [6]. O‘zbekistonda ham inklyuziv ta’lim rivojlanib, maxsus maktabgacha ta’lim muassasalarining ahamiyati yanada ortib bormoqda. Ushbu jarayonda pedagoglar, ota-onalar va jamiyatning faol ishtiroki muhim ahamiyat kasb etadi. Xorijiy tajribalarni o‘rganish va ulardan samarali foydalanish orqali inklyuziv ta’limni yanada rivojlantirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Maktabgacha ta’lim agentligi (2019). "O‘zbekistonda maxsus ehtiyojli bolalar uchun maktabgacha ta’lim statistikasi.
2. Mansurovna, A. M. (2023). Inklyuziv maktabgacha ta’lim: zamonaviy rivojlanish jarayonlari. Qo‘qon universiteti xabarnomasi, 439-440.
3. Kobilova, S. X., Matanova, D. M., Dehqonboyeva, Z. D., & Abdushukurova, F. A. (2023). Inklyuziv ta’lim va diskriminatsion omillar. European Journal of Interdisciplinary Research and Development, 14, 280-283.
4. UNESCO. (2021). "Inclusive education for children with disabilities: Global Report."
5. UNICEF O‘zbekiston vakolatxonasi. (2020). "O‘zbekistonda inklyuziv ta’limni rivojlantirish bo‘yicha tahliliy ma’lumotlar."
6. M.S. Abbasova “Jamiyat ijtimoiy muhitini yangilashga sog‘lom ma’naviy raqobatning ta’siri”. Monografiya , Samarqand –2023.-87 b.

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILAR MEDIA KOMPITENTLIGINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI.

Quchqorova Nargiza Mamajonovna
Oriental universiteti
Muhamedova Nodirabegim Ravshanbek qizi, magistr

Annotatsiya: Ushbu maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarning media kompetentligini shakllantirishga qaratilgan metodik yondashuvlar yoritilib, media vositalaridan samarali foydalanish, axborotni tahlil qilish va tanqidiy fikrlash orqali kasbiy tayyorgarlikni oshirish masalalari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, axborot texnologiyalarini ta’lim jarayoniga integratsiya qilish va uning pedagogik ahamiyati asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: Ommaviy axborot vositalari, media savodxonlik, ijtimoiy tarmoqlar, axborot texnologiyalari, globallashuv, sun’iy yo‘ldoshlar, internet resurslari, pedagog malakasi, axborot agentliklari, instagram.

Annotation: This article discusses methodological approaches aimed at developing media competence in future teachers, focusing on improving professional preparation through the effective use of media tools, information analysis, and critical thinking. It also justifies the integration of information technologies into the educational process and highlights their pedagogical significance.

Keywords: Mass media, media literacy, social networks, information technologies, globalization, satellites, internet resources, pedagogical qualifications, news agencies, Instagram.

O‘qituvchilarning media kompitentligini rivojlantirish hozirgi davrning eng muhim masalalaridan biridir. Elektron aloqa vositalari, internet, sun’iy yo‘ldoshlar aynan ommaviy axborot vositalarining jadal sur’atlarda rivojlanishi pedagog xodimlarning tinmay o‘z ustida ishlashini talab qilmoqda. Globallashuv jarayonida gazetalar, jurnallar, radio, televideniye, fotografiya, hujjatli va badiiy kino, axborot agentliklari, internet, global tarmoqdagi axborot resurslarining son jihatdan beqiyos o‘sishi, sifat jihatdan sezilarli o‘zgarishlar yuz bermoqda. Ayniqsa media qurilmalariga insonlarni jalb qilayotgan facebook, twitter, tik-tok, instagram kabi ijtimoiy tarmoqlar ommaviy axborot vositalari rivojiga katta ta’sir ko‘rsatmoqda.

Media - bu yangi ta’lim madaniyatiga kirishga imkoniyat , shuningdek muhim zaruratdir. Mutaxassislarning ko‘pchiligi o‘z ustida ishlashning yuqori sifatiga yangi ommaviy axborot vositalarini darslarda qo‘llash orqali erishish mumkin. O‘quv vositalarining o‘zgaruvchan xilma-xilligi mediani ta’limning didaktik usullari bilan integratsiyasini ta’minlash, bu bilan o‘quv jarayonlarining samarali shakllanishiga erishish mumkinligini ko‘rsatmoqda.

A.V. Federov tadqiqotida “O‘quvchilarni va keng jamoatchilikni ommaviy axborot vositalarini tahlil qilish, tushunish va yaratish uchun zarur bo‘lgan ko‘nikmalar bilan ta’minlash jarayoni haqida gapirib - bu, ommaviy axborot vositalarini o‘rganishning o‘qitishdan farqli ravishda, texnologiya va madaniyatni chuqur tushunishni ta’minlashga yordam berishini.”[1]- ta’kidlaydi.

Media ta’lim- mustaqil fikr yuritishga, ijodkorlik faoliyatlarini yanada rivojlantirishga, axborot olish, uni qayta ishlash, umumlashtirish, xulosa chiqarish.

Media ta’limdan ko‘zlangan asosiy maqsad media savodxonlikni shakllantirishdir. Boisi savodxonlikning aynan shu turi insonga axborot maydonida televideniye, radio, video, kinematograf, matbuot, internet, media-madaniyatning tilini tushunishga axborotlarni tahlil etish yo‘li bilan qabul etishga, axborotlardan faol foydalanishga yordam beradi. Media savodxon odam sotsiomadaniy, siyosiy konteksdagi medianing faoliyatini tahlil etish, baho berish qobiliyatga ega bo‘ladi.

Media kompitentlik- insonning turli shakllarda media matnlarini tanlash, foydalanish, tanqidiy tahlil qilish, baholash, yaratish va uzatishga tayyorligida namoyon bo‘ladigan integral sifati, turlari, shakllari va janrlari, jamiyatdagi ommaviy axborot vositalari faoliyatining murakkab jarayonlarini tahlil qilish.

Media kompitentlik “OAVga nisbatan malakali, mustaqil, ijodiy va ijtimoiy mas’uliyatli harakat qilish” qobiliyatini anglatadi. Yana bir tadqiqotda mediakompitentlikning shakllanishiga asos bo‘ladigan 5 ta ko‘nikmalar bloki, jumladan, ommaviy axborot vositalari taqdim etayotgan narsalarni tanlash va undan foydalanish; o‘z media-mahsulotini ishlab chiqish va h.k. Shaxsning integral sifati sifatida media kompitentligi quyidagi ko‘rsatkichlar orqali namoyon bo‘ladi:

- motivatsion (OAV va OAV matnlari bilan aloqa qilish motivlari);
- kontakt (chastotali media matnlari bilan aloqa);
- axborot (media madaniyati, ommaviy kommunikatsiyalar nazariyasini bilish);
- pertseptiv (media matnlarini idrok etish qobiliyati);
- sharhlovchi/baholovchi (jamiyatdagi ommaviy axborot vositalari faoliyati jarayonini va media matnlarni tanqidiy tahlil qilish qobiliyati);
- amaliy va operatsion – ommaviy axborot vositalari va media matnlarni tanlash, o‘z media matnlarini yaratish / tarqatish qobiliyati);
- ijodiy – ommaviy axborot vositalarining faoliyati bilan bog‘liq ijodkorlikning namoyon bo‘lishi.

O‘qituvchi media kompitentligi (educator’s mediacompetence) – matbuot vakolatlari, uning sabablari, bilim, ko‘nikma va malakalariga (ko‘rsatkichlari: motivatsion, axborot, amaliy-tezkor, uslubiy faoliyati, ijodiy) ega bo‘lib, barcha yoshdagi ta’lim oluvchilarga mediata’lim bilimlarini targ‘ib qilish.

1

Федоров А.В. Медиаобразование и медиаграмотность. Таганрог: Изд-во Кучма, 2004. 11 с.

Media kompitentlik o‘qituvchilarning faoliyati davomida media makondan axborot va media matnlardan to‘g‘ri tanlay olishi va samarali foydalanishi muhim o‘rin tutadi. Media kompitentlikda media-ta’lim faqat faktik va yo‘naltirilgan bilimlarni o‘zlashtirish bilan chegaralanib qolmaydi – garchi bu yangi media hodisalarini tasniflash uchun ham muhim hisoblanadi.

Biz ommaviy axborot vositalari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan texnologik asrda media savodxonligi bilan ommaviy axborot vositalari taqdim etishi mumkin bo‘lgan afzalliklarni va agar u noto‘g‘ri ishlatilsa paydo bo‘lishi mumkin bo‘lgan muammolarni yaxshi bilishimiz kerak. O‘qituvchilar, avvalo, malakali media savodxonligi bo‘yicha ta’lim berish uchun media savodxonligi bo‘yicha ta’lim olishlari kerak. Bundan tashqari, yoshlarga beriladigan media savodxonligi bo‘yicha ta’lim boshlang‘ich maktab darajasidan boshlanishi va bolalarni jalb qiladigan kontent va interaktiv ilovalar ushbu treninglarga kiritilishi kerak.

Media kompetentlikni shakllantirish o‘qituvchilarga media vositalaridan samarali foydalanish, axborot tahlili va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish orqali ularga ta'lim jarayonini yanada sifatli va samarali boshqarish imkoniyatini yaratadi. Shuningdek, bu yondashuv axborot texnologiyalarini ta'limga integratsiya qilish va pedagogik jarayonda innovatsion usullarni qo‘llashni ta'minlaydi, bu esa o‘qituvchilarning kasbiy malakasini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Amirov D.M., Atadjanov A.YU., Atadjanov D.YU., Ibragimov D.A., Rahimjonov Z.YO., Saidxo‘jaev S.S. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari izohli lug‘ati. 2010.
2. Mamatova Ya., Sulaymanova S. O‘zbekiston mediata’lim taraqqiyot yo‘lida. O‘quv qo‘llanma. Extremum-press, 2015-y
3. Федоров А.В. Медиаобразование и медиаграмотность. Таганрог: Изд-во Кучма, 2004. 340 с

ERTAKLAR VA SHE’RIYAT OLAMINING INKLYUZIV TA’LIMGA TA’SIRI

Namozova Munisa Rizaqul qizi
O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti
Sayfiddinova Jamila Ziyodulla qizi, talaba
jamilasayfiddinova2@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqola inklyuziv ta’lim tizimida nutq o‘stirishda ertaklar va she’riy asarlarning ta’sirini o‘rganishga qaratilgan. Tadqiqotda, ushbu asarlarning bolalar va o‘quvchilarning til rivojlanishidagi o‘rni, nutqni ravon ifodalash, lug‘at boyligini kengaytirish, va ijtimoiy-ko‘nikmalarni shakllantirishdagi ahamiyati tahlil qilingan. Ertaklar va she’riyatning bolalar psixologiyasiga, ularning hissiy va intellektual rivojlanishiga qanday ta’sir ko‘rsatishi haqida chuqur izlanishlar olib borilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, ertaklar va she’riyat bolalar tilini o‘rgatishda samarali vosita sifatida xizmat qiladi, chunki ular bolalarni nafaqat lingvistik jihatdan, balki ijtimoiy, hissiy va kognitiv jihatdan ham rivojlantiradi. Maqolada inklyuziv ta’limda bu asarlarning qo‘llanilishi, bolalarning o‘ziga xos ehtiyojlariga mos yondashuvlar asosida qanday samarali natijalarga erishish mumkinligi tahlil qilinadi. Tadqiqot, shuningdek, inklyuziv ta’lim muhitida o‘qituvchilarga metodik qo‘llanma yaratish zaruratini ham ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: inklyuziv ta’lim, nutq o‘stirish, ertak, she’riyat, til rivoji, bolalar ta’limi, nutqni ifodalash, hissiy rivojlanish.

Abstract: This scientific article focuses on the impact of fairy tales and poetry on speech development within the context of inclusive education. The research analyzes the role of these literary works in the development of children’s language skills, vocabulary expansion, expressive speech, and the formation of social competencies. It examines how fairy tales and poetry influence children’s psychological, emotional, and intellectual development. The findings indicate that fairy tales and poetry are effective tools in language education as they not only enhance linguistic skills

but also contribute to social, emotional, and cognitive growth. The paper emphasizes the importance of incorporating these literary forms in inclusive education, highlighting strategies for adapting them to meet individual children's needs. The study also suggests the creation of methodological guidelines for teachers to implement these forms effectively in inclusive educational settings.

Keywords: inclusive education, speech development, fairy tales, poetry, language development, children's education, expressive speech, emotional development.

Аннотация: Данная научная статья посвящена влиянию сказок и поэзии на развитие речи в контексте инклюзивного образования. В исследовании анализируется роль этих литературных произведений в развитии речевых навыков детей, расширении словарного запаса, выразительной речи и формировании социальных компетенций. Рассматривается, как сказки и поэзия влияют на психологическое, эмоциональное и интеллектуальное развитие детей. Результаты исследования показали, что сказки и поэзия являются эффективными инструментами в обучении языку, поскольку они не только развивают языковые навыки, но и способствуют социальному, эмоциональному и когнитивному росту. Статья подчеркивает важность включения этих литературных форм в инклюзивное образование и выделяет стратегии их адаптации в соответствии с индивидуальными потребностями детей. Исследование также предлагает создание методических рекомендаций для педагогов, чтобы эффективно использовать эти формы в инклюзивных образовательных учреждениях.

Ключевые слова: инклюзивное образование, развитие речи, сказки, поэзия, развитие языка, детское образование, выразительная речь, эмоциональное развитие.

KIRISH: Inklyuziv ta'lim – bu barcha bolalar uchun teng va qulay ta'lim olish imkoniyatlarini ta'minlashga qaratilgan ta'lim yondashuvidir. Bunda bolalarning alohida ehtiyojlari va imkoniyatlari inobatga olinadi. Nutq o'stirish esa har bir bolaning muvaffaqiyatli rivojlanishida muhim o'rin tutadi, chunki nutq bolalarning fikrlash, muloqot qilish, o'zini ifoda etish va jamiyatda faol ishtirok etish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu jarayonda ertaklar va she'riy asarlarning o'ziga xos ta'siri mavjud.

Ertaklar va she'riyat bolalarni nafaqat tilni o'rganishga, balki ularning o'zini va boshqalarni tushunishiga, hissiy intellektini rivojlantirishga yordam beradi. Ertaklar o'quvchilarga o'z hayotida uchraydigan murakkab vaziyatlarni tushunishga va ularga qanday munosabatda bo'lish kerakligini o'rgatadi. She'riy asarlar esa bolalarni san'at va go'zallikni his qilishga, nutqning estetik tomonini qadrlashga o'rgatadi.

Ushbu maqola ertaklar va she'riyatning inklyuziv ta'limda nutq o'stirishga qanday ta'sir ko'rsatishini, bu asarlarning bolalarning til rivojlanishidagi ahamiyatini o'rganishga qaratilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Ertaklar va she'riyatning nutq o'stirishdagi o'rni haqida ko'plab ilmiy tadqiqotlar mavjud. Bu asarlarning bolalar ta'limidagi roli haqida bir nechta muhim nuqtalar qayd etiladi.

Ertaklar bolalarning til rivojlanishida o'ziga xos yondashuvni ta'minlaydi. Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, ertaklar bolalar uchun yangi so'zlar va frazalarning, grammatik strukturalarning o'rgatilishi uchun samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Ular tilni o'rganishda mavhum tushunchalar, abstrakt fikrlash va o'z fikrini izchil ifodalash kabi ko'nikmalarni rivojlantiradi. Ertaklarda ishlatiladigan o'ziga xos gaplar, so'z boyligi, mavzular bolalar nutqini kengaytiradi.

Shuningdek, ertaklar bolalar o'rtasida ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishda ham muhim o'rin tutadi. Ertaklar yordamida bolalar o'zaro muloqot qilish, boshqalar bilan hamjihatlikda ishlash, boshqalarning his-tuyg'ularini tushunish kabi ko'nikmalarni o'zlashtiradilar. Ertaklarning bosh qahramonlari orqali bolalar muammolarni qanday hal qilish, yomon xulq-atvordan qanday saqlanish va yaxshi xulqni qadrlashni o'rganadilar.

She’riyat esa tilni ifodalashda yanada murakkab vosita bo‘lib, uning yordamida bolalar nutqni aniq va izchil tarzda ifodalashni o‘rganadilar. She’riyatdagi so‘zlarning ritmi, ohangi va tasviriy elementlari bolalarda tilni estetik tushunishga yordam beradi. She’riyat orqali bolalar rasmiy va noformal nutqni birlashtirishni, fikrlarni chuqurroq ifodalashni o‘rganadilar. She’riy asarlar bolalar uchun tasavvur va tasvirlarning yangi dunyosini yaratadi, ularni emotsional jihatdan o‘stiradi.

Bundan tashqari, she’riyat orqali bolalar nutqni tinglash va eslab qolish ko‘nikmalarini ham rivojlantiradilar. She’riy asarlarda ishlatiladigan ritmik va melodik tuzilmalar tilning talaffuz va aksentlashtirish jihatlarini mustahkamlashga yordam beradi.

Mazkur tadqiqotda inklyuziv ta’limda nutq o‘stirishga ertaklar va she’riy asarlarning ta’sirini o‘rganish uchun quyidagi metodologik yondashuvlar qo‘llanilgan. O‘zbekiston va xorijiy mamlakatlarda chiqarilgan ilmiy maqolalar, kitoblar va tadqiqotlar asosida ertaklar va she’riyatning nutq o‘stirishga ta’siri haqida mavjud ilmiy nuqtai nazarlar tahlil qilindi. Bunda asosiy e’tibor bolalar ta’limi va inklyuziv ta’limga qaratilgan asarlarga qaratildi.

Tadqiqotning ikkinchi bosqichida o‘qituvchilar va ta’lim metodistlari bilan intervyular o‘tkazildi. Bu intervyularda inklyuziv ta’limda ertaklar va she’riyatning qo‘llanilishi, bolalarning nutq rivojiga ta’siri va o‘qituvchilarning ushbu asarlarga bo‘lgan yondashuvlari o‘rganildi.

Tadqiqot doirasida bir guruh bolalar bilan eksperiment o‘tkazildi. Bu guruhga bir oy davomida ertaklar va she’riy asarlar muntazam ravishda o‘qitildi. Tadqiqot davomida, bolalar nutqi, o‘zlarini ifodalashdagi qiyinchiliklar, nutqning ravonligi va yangi so‘zlarni o‘rganishdagi yutuqlar tahlil qilindi.

NATIJALAR. Tadqiqot davomida olingan natijalar inklyuziv ta’limda ertaklar va she’riyatning bolalar nutqini rivojlantirishdagi ahamiyatini to‘liq tasdiqladi. Eksperiment, intervyu va adabiyotlar tahlili natijalari shuni ko‘rsatdiki, ushbu asarlar nafaqat til rivojlanishiga, balki bolalarning ijtimoiy, hissiy va kognitiv rivojlanishiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Tadqiqotning asosiy natijalarini quyidagicha kengaytirish mumkin:

Lug‘at boyligi va til ko‘nikmalarini kengaytirish: ertaklar va she’riyat bolalarning lug‘at boyligini sezilarli darajada oshiradi. Tadqiqotda ishtirok etgan bolalar o‘rtasida yangi so‘zlar va murakkab frazalar o‘rganishda aniq farq ko‘rindi. Ayniqsa, ertaklarda ishlatiladigan obrazli til va she’riyatdagi ritmik so‘zlar bolalar nutqini boyitdi. O‘qish jarayonida bolalar nafaqat yangi so‘zlarni o‘rganibgina qolmasdan, balki ular qanday kontekstda ishlatilishini tushunishga ham erishdilar. Bu esa bolalarning nutqining aniqligi va izchilligini oshirdi.

Nutqni aniq va ravon ifodalash: ertaklar va she’riyat bolalarga nutqni ravon va aniq ifodalashni o‘rgatadi. Tadqiqot davomida, ertaklarni o‘qigan bolalar o‘z fikrlarini yanada aniqroq ifodalashni, so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilishni va ularni izchil ravishda qo‘llashni o‘rgandilar. She’riyat esa, o‘z navbatida, bolalarga nutqni musiqiy ohangda ifodalashni, ritmni sezishni va so‘zlarni tovushlar bilan bog‘lashni o‘rgatdi. Bu esa bolalar nutqining fonetik tomonini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo‘ldi.

Hissiy rivojlanish va emotsional intellektni oshirish: Ertaklar va she’riyat bolalarda hissiy intellektni rivojlantiradi. Tadqiqot davomida bolalar, ertaklarning mazmunidan kelib chiqqan holda, turli hissiyotlarni (baxt, qayg‘u, qo‘rquv, sevgi va boshqalar) tushunish va ularga munosabat bildirishni o‘rgandilar. Ertak qahramonlarining hissiy holatlari bolalarda empatiya rivojlanishiga yordam berdi. She’riyat esa bolalar uchun tasavvur va his-tuyg‘ularni izhor etishning yangi usulini taqdim etdi. Natijada, bolalar o‘z hissiyotlarini aniq ifodalash, boshqalarning his-tuyg‘ularini tushunish va o‘zaro aloqada bo‘lish ko‘nikmalarini rivojlantirdilar.

Ijtimoiy ko‘nikmalarni oshirish: ertaklar va she’riyat bolalarda ijtimoiy ko‘nikmalarni shakllantirishda ham samarali vositalar bo‘lib xizmat qiladi. Tadqiqotda, ertaklar orqali bolalar o‘zaro muloqot qilish, jamoada ishlash, boshqalarni hurmat qilish kabi ko‘nikmalarni o‘zlashtirishgan. Ertaklarning ijtimoiy mavzulari (do‘stlik, yordam berish, halollik, mardlik va boshqalar) bolalarga o‘zaro munosabatlarni tushunishga va ijtimoiy jamiyatda muvaffaqiyatli

yashashni o‘rgatdi. She’riyat esa bolalarga tilni ishlatishda noziklik va ehtiyotkorlikni o‘rgatdi, bu esa ijtimoiy aloqalarda ham muhim ahamiyatga ega.

Kognitiv rivojlanish va analitik fikrlashni oshirish: ertaklar va she’riyat bolalar uchun murakkab tushunchalarni o‘zlashtirishda muhim vositalar bo‘ldi. Tadqiqot davomida bolalar ertaklar orqali mavhum fikrlarni tushunishga, analitik fikrlashni rivojlantirishga va tasavvurlarini kengaytirishga muvaffaq bo‘lishdi. Ertaklar va she’riyatning murakkab va ko‘pincha ikki yoki ko‘proq ma’noga ega bo‘lgan ifodalari bolalarni chuqurroq o‘ylashga, voqealarni tahlil qilishga va turli nuqtai nazarlarga qarab baholashga o‘rgatdi. Bu esa bolalarda tanqidiy fikrlash va mantiqiy xulosalar chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantirdi.

Xotira va eslab qolish ko‘nikmalarini yaxshilash: she’riyatdagi ritmik tuzilma va ertaklarning qaytariladigan strukturalari bolalar xotirasini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Tadqiqotda qatnashgan bolalar she’rlarni eslab qolish va ertaklarni qayta so‘zlashda yaxshilangan natijalarni ko‘rsatdilar. Bu jarayon bolalarning xotira va e’tibor ko‘nikmalarini rivojlantiradi, ayniqsa, ular ma’lumotlarni uzoq muddatli xotirada saqlash va qayta eslab chiqarish qobiliyatini oshiradi.

XULOSA VA MUNOZARA. Inklyuziv ta’lim tizimi — bu barcha bolalar, jumladan, maxsus ehtiyojlari bo‘lgan bolalar uchun moslashtirilgan ta’lim berish muhitini yaratishga qaratilgan yondashuvdir. Ushbu ta’lim tizimining maqsadi har bir bolaga o‘zining individual imkoniyatlari, ehtiyojlari va qobiliyatlariga mos ta’lim olish imkoniyatini taqdim etishdir. Tadqiqotda ko‘rsatilganidek, nutq o‘stirish jarayoni inklyuziv ta’limning ajralmas qismidir, chunki til rivoji bolalarning kognitiv, emotsional va ijtimoiy rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Nutq rivojlanishi faqat so‘z boyligini oshirish bilan cheklanib qolmaydi, balki bolalarning fikrlash, tahlil qilish, muloqot qilish va o‘zini ifodalash ko‘nikmalarini ham rivojlantiradi.

Ertaklar va she’riyat bolalarning til rivoji va nutqni ifodalashda muhim vositalar sifatida xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, ertaklar yordamida bolalar yangi so‘zlar, murakkab frazalar va grammatik strukturalarni o‘rganadilar, shuningdek, o‘z fikrlarini aniq va izchil ifodalashni o‘rganadilar. Ertaklar bolalarga jamiyatda uchraydigan turli xil muammolarni tushunish, hissiy holatlarni tanib olish va ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish imkoniyatini beradi. Ertaklarda uchraydigan qahramonlar orqali bolalar moral, axloqiy qadriyatlar va jamiyatga moslashish haqida o‘rganadilar. Shu bilan birga, she’riyat orqali bolalar nutqni estetik jihatdan boyitadilar, ritmik va melodik elementlar orqali talaffuzni to‘g‘rilashadi va tilning o‘ziga xos jihatlariga yaxshiroq ega bo‘lishadi. She’riyatning obrazli tili bolalarda xayol, tasavvur va kreativlikni rivojlantiradi, bu esa ularning nutqni ijodiy tarzda ifodalash ko‘nikmalarini oshiradi.

Bundan tashqari, she’riy asarlar va ertaklar bolalarda xotirani mustahkamlash va ularning tasavvurlarini rivojlantirishda ham katta rol o‘ynaydi. Ertaklar va she’riyatdagi so‘zlar, tasvirlar va obrazlar bolalarga murakkab tushunchalarni o‘zlashtirishda yordam beradi. Bu jarayon bolalarning til o‘rganishdagi qiyinchiliklarini yengib o‘tishda muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot davomida o‘qituvchilarning fikriga ko‘ra, ertaklar va she’riyatni inklyuziv ta’limda qo‘llash jarayonida ba’zi qiyinchiliklar ham yuzaga kelishi mumkin. Masalan, ba’zi bolalar uchun she’riyatni tushunish va uning obrazli tili bilan ishlash qiyin bo‘lishi mumkin. Bu, albatta, yoshga va bolaning til rivojlanish darajasiga bog‘liq. Shu bois, o‘qituvchilar har bir bolaga mos yondashuvni tanlashlari zarur. Ertaklar va she’riyatni o‘qitishda individual yondashuvlar, bolaning ehtiyojlari va qobiliyatlari hisobga olinishi kerak. Ertaklar va she’riyatni inklyuziv ta’limda muvaffaqiyatli qo‘llash uchun o‘qituvchilar o‘z metodikalarini doimiy ravishda takomillashtirib borishlari zarur. Shuningdek, bu asarlar o‘qituvchilarga bolalarning nutq rivojlanishidagi individual farqlarni aniqlashda yordam beradi va ular o‘z metodik yondashuvlarini shaxsiylashtirish imkoniyatini yaratadi. O‘qituvchilarni ushbu jarayonga tayyorlash, ular uchun maxsus metodik qo‘llanmalar va o‘quv materiallarini yaratish muhimdir. Bu esa inklyuziv ta’limni samarali va yaxshilanishga yo‘naltirish imkoniyatini taqdim etadi.

Umuman olganda, ertaklar va she’riyat bolalar nutqini rivojlantirish, ularning estetik, hissiy va intellektual rivojlanishida, shuningdek, ijtimoiy ko‘nikmalarni shakllantirishda bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Bularning barchasi inklyuziv ta’lim jarayonida muhim omillar hisoblanadi, chunki ular bolalarni jamiyatga moslashish va o‘zini ifodalashda eng yaxshi shaklga keltiradi. Tadqiqotda ko‘rsatilganidek, bu asarlarning bolalar ta’limiga qo‘shgan hissasi ularning rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi va kelgusida inklyuziv ta’limni yanada mukammallashtirishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. R. Sh. Shomaxmudova. “Maxsus va inklyuziv ta’lim” uslubiy qo‘llanma. T.:2011 yil. 192 bet
2. L.R.Muminova. Inklyuziv ta’lim. T.:- 2014 yil.
3. Ture Yonsson. . Inklyuziv ta’lim. T.: -2003.
4. R.Sh.Shomaxmudova. “Maxsus va inklyuziv ta’lim” uslubiy qo‘llanma. T.:-2011 yil.
5. R.Shomaxmudova, D.Tulaganova, A.Berdieva. Jismoniy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalar bilan inklyuziv va maxsus ta’lim tizimida olib boriladigan korreksion pedagogik ishlar. Toshkent: XT «Roziqov O.J». 2007 y.

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARDA IJODIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH

Nomozova Latofat Rustamovna
Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali
Baxromova Ozoda Murodjonovna, talaba
zodabaxromova14@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada kichik maktab yoshidagi bolalar,ularning ijodiy fikrlashi,ijodiy fikrlashning o‘zini nima, hozirgi kunda Respublikamizda kichik yoshdagi o‘quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishga qanday e‘tibor qaratilmoqda.

Kalit so‘zlar: Kichik maktab yoshi, ijodkorlik, qobiliyatlar, ijodiy qobiliyatlar, zamonaviy yondashuv, STEAM, ijodiy fikrlash va iste‘dod.

Hammaga malumki, har bir davrning o’ziga xos dars o’tish usul va metodlari mavjud bo’ladi. Bularning hammasi o’quvchilarning ijodiy va intelektual fikrlashini rivojlantirishga qaratilgan hisoblanadi. Shu asosda Respublikamizda ta’lim sohasini rivojlantirish uchun bir qancha qarorlar va tendensiyalar qabul qilinyapti.

Kichik maktab yosh davrini o’rganish bugungi kun muammosi emas balki bu yosh davrdagi bolalarni asrlar davomida o’rganib kelinmoqda. Bunga sabab boalarning birinchi bor maktabga chiqishi ularning bilim olishlaridagi dastlabki poydevorlarini qura olishi zarur. Kichik maktab yoshidagi bolalar 7 yoshdan 12 yoshgacha bo’lgan bolarlarni aytishimiz mumkun. Bugungi kunda bu yoshdagi bolalar 1-4-sinflarni o’z ichiga oladi. Bu yillarda bolalar psixologiyasida juda katta o’zgarishlar ro’y beradi. Sababi bolalar o’yin faoliyatidan o’qish faoliyatiga o’tish jarayonida turli muammolarga duch keladi. Mamlakatimizda maktabga chuqush yoshi 7 yosh yetib belgilangan. Chunki bu yoshda bolalar miyasi yaxshigina rovojlangan va yangiliklarni o’rganishga intilishlari kuchayadi. Ammo bu yosh davrdagi bolalarning ham bazilarida ruhiy zo’riqishlar bo’ladi. Misol tariqasida bolalarning darslarda uxlab qolishi yoki uyga vazifalarni unitib quyib bajarmasdan kelishi. Ayniqsa maktabga chiqayotgan bolalarning tog’ri o’tirishiga e’tibor berishimiz zarur. Umurtqa pog’onasining to’g’ri rivojlanishi muhim hisoblanadi.

Kichik maktab yoshidagi bolarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish uchun turli xildagi psixo-treninglardan, jumboqli savollardan rebuslardan foydalanish mumkun. Eng avvalo ijodkorlik so’ziga izoh beradigan bo’lsak bu so’z uzining o’ziga xosligi bilan ajralib turadi.

Ijodkorlik bu-yangi go’ya va rejalarning paydo bo’lishi. Ijodkorlikni turli xil ko’rinishlarda sohalarda uchratishimiz mumkun. Bu tushuncha harakatchan hodisalarga nisbatan ishlatilishini ko’rishimiz mumkun. Chunki ijodkorlikni tanlagan kishilar bir joyda qotib qolishmaydi ular doim

harakatchan va yangilik tarafdorlari bo'lishadi. Ijodkorlik turli go'yalar va tushunchalar orqali vujudga keladi.

Ijodkorlik (lotincha-ijoddan) degan ma'nolarni anglatadi. U fikrlashda, muloqotda, his qilishda namoyon bo'adi. N.V.Vishnyakov shunday deydi „Ijodkorlik shaxsiy hayot istiqbollarini izlash va kashf etishdir''.Bundan tashqari bu ijodkorlik so'zining tub mohiyatiga yetish uchun biz „qobiliyat'' so'ziga yuzlanishmiz zarur. Ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish uchun bir qancha olimlar izlanishlar olib borilgan.Bular D.B.Bogoyavlenskaya, A.Maslow, A.Olox, A.Tanenbaum.

Bernal «Ijodkorlikni hamma narsadan yomonroq o'rganish mumkun emas» degan fikrlarni ilgari suradi.

Qobiliyat-bu shaxsning individual psixologik xususiyatlari hisoblanadi. Qobiliyat har bir shaxsda turlicha ko'rinishda namoyon bo'ladi. Qobiliyatni rivojlantirish uchun shaxs turli usullardan foydalanish kerak. Qobiliyatlarning tipalogiyasi ham to'liq ochib berilmagan olimlar tomonidan.Ammo qobiliyatlarni kichik yoshligidan boshlab rivojlangtirish lozim. Shundagina inson o'z ustida mustaqil ishlay oladi va yangi g'oyalar yaratadi.

Ijodiy qobiliyat bu muammoli vaziyatlar yaxshi tomonga o'zgartirish yoki yaratuvchanlik imkoniyatlarini yanada rivojlantirish. Ijodiy qobiliyatlar quyidagi tarkibiy qismlarga ajratishimiz mumkin.

-ijodiy fikrlash

-ijodiy tasavvur

-ijodiy faoliyatni tashkil etish usullarini qo'llash.

Kichik maktab yoshidagi bolalarning ijodiy qobiliyatini rivojlantirish bugungi kundagi eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi.Rivojlantirishning eng muhim usullaridan biri bu mamlakatimizda STEAM dasturining joriy qilinishi hisoblanadi.

S-Fan

T-Texnologiya

E-Muhandislik

A-San'at

M-Matematika

Respublikamizda STEAM dasturining joriy etilishi kichik maktab yoshidagi bolalarning ijodiy qobiliyatini rivojlantirishdagi zamonaviy yondashuv hisoblanadi.STEAM dasturi boalarda tabiatni his qilishni, ijodiy fikrlashni, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishni, jamoa bilan ishlashni, qiyin vaziyatlardan oson yo'l bilan chiqib ketishni o'rgatadi.STEAM bolalarda quyidagi muhim xususiyatlar va ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi bular;

-Muammolarni keng qamrovli tushunish

-Ijodiy fikrlash

-Muhandislik yondashuvi

-Tanqidiy fikrlash

-Dizayn asoslarini tushunish

Bu dastur juda qiziqarli va o'ziga xosligi bilan bolalarni zeriktirib quymaydi.Dars jarayonida bolalar qanday qilib vaqt o'tkanini ham sezmay qolishadi,muhimi charchashmaydi va zerikishmaydi.STEAM ta'limi 6ta bosqichdan iborat hisoblanadi.

1. Savol (vazifa) bosqichi
2. Muhokamalar bosqichi
3. Dizayn bosqichi
4. Qurilish bosqichi
5. Test bosqichi
6. Takomillashtirish bosqichi

Bu bosqichlarning asosiy maqsadi fan va texnologiyalarni bolalarda bir vaqtning o'zida rivojlantirish va yangi innovatsiyalar orqali texnika va texnologiyalar yaratish. STEAM ta'limi barcha 5ta sohani yagona ta'lim tizimiga integratsiyalashuviga asoslangan hisonlanadi. STEAM

dasturining asosiy vazifalaridan biri bu kichik maktab yoshidagi bolalarning qiziqishlarini rivojlantirish uchun dastlabli qadamlarni quyishga yordam berish. Bu ta’lim sohasi orqali bolalarga amaliy ko’nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi. Masalan, tadqiqotlar olib borish, tajribalar o’tkazish, dasturlash, robotatexnika yaratish kabi faoliyatlar orqali ular o’z bilimlarini real dunyoda qo’llashni o’rganadi. Bundan tashqari bolalarda turli xil muammolarni hal qilishda qat’iyatlilikni rivojlantiradi.

Ijodiy fikrlash oldin hech qachon mavjud bo’lmagam, yaratilmagan narsalar yoki fikrlarning paydo bo’lishi. Ijodiy fikrlash ko’plab fazilatlarning jamlammasi hisoblanadi.

Iste’dod bu qobiliyatlarning eng yuqori darajaga chiqishi hisoblanadi. Iste’dod ilmiy tushuncha emas balki,jamiyatda ishlatiladigan kundalik tushuncha.

Xulosa qiladigan bo’lsak, kichik maktab yoshidagi bolalarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishda ularning qay darajada kitoblar o’qiganiga va o’zlarining erkin fikrlari va dunyoqarashining mavjudligiga qaraladi. Hozirgi kunda bolalarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishga maktabgacha ta’lim muassasasidan boshlab e’tibor berilmoqda. Chunki yosh bolalarning yoshlariga mos bo’lgan kitoblarning mavjudligini ko’rishimiz mumkun. Kichik maktab yoshidagi bolalarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish yurtimiz kelajagining poydevoridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. Azizxo'jaeva N.N. O'qituvchi mutaxassisligiga tayyorlash texnologiyasi. -T.: TDPU, 2000. - 52 b.

2. Urinova Feruzakhon Uljaevna. Botirova Zuhra Abdurahmonova, Mirjalol Turgunov Mirzahamdam ugli. NECESSARY CONDITIONS FOR THE DEVELOPMENT OF CREATIVE THINKING IN FUTURE TEACHERS. Modern Journal of Social Sciences and Humanities. ISSN: 2795-4846 Vol. 4 (2022). https://mjssh.academicjournal.io/index.php/mjssh

3. Usmonova Shaxnoza. Comparative Study of Cosmonims(Sun, Moon ...) In Uzbek and English. In volume 7, of Eurasian Journal of Humanities and SocialSciences April, 2022 . ISSN (E): 2795-7683. JIF: 7.925

4. Akhmedov, B. A., Majidov, J. M., Narimbetova, Z. A., Kuralov, Yu. A. (2020). Active interactive and distance forms of the cluster method of learning in development of higher education. Экономика и социум, 12(79), 805-808.

5. Akhmedov, B. A., Eshnazarova, M. Yu., Rustamov, U. R., Xudoyberdiyev, R. F. (2020). Cluster method of using mobile applications in the education process. Экономика и социум, 12(79), 809-811.

MAKTABGACHA TA`LIMDA IJTIMOIY PEDAGOGIK FAOLIYAT

Nurullayeva Diyora
Samarqand Davlat Universiteti Kattaqo’rg’on filiali talabasi

ANNOTATSIYA:Ushbu maqola maqola maktabgacha ta`lim tashkilotida pedagog va tarbiyanuvchilarning o`rtasidagi munosabatni ko`rish mumkin. SHuningdek, amalga oshiriladigan ijtimoiy pedagogik kasbiy faolligi mazmuni yoritilgan. Pedagogning mazkur faoliyat jarayonida o‘qitish, yo‘l-yo‘riqlar ko‘rsatish, tarbiyalash, o‘quv-tarbiya ishlarini tashkil qilish hamda maktabgacha ta`lim tashkilotlariga beriladigan imkoniyatlar.

**KALIT SO`ZLAR**: Maktabgacha ta`lim, pedagog, bolalar, ijtimoiy, ijtimoiy pedagog, agrisivlik, faoiliyat, ta`lim, tarbiya

KIRISH: Maktabgacha ta`lim uzluksiz talimning asosiy bo`g`ini hisoblanadi. Maktabgacha ta`lim - bolalar tarbiyasi va rivojlanishining asosiy bosqichi bo'lib, bu davrda bolalr dunyoqarashi,axloqiy qadritatlar asosida ta`lim- tarbiya berishdir. Bunda asosan tarbiyachi pedagogni o`rni beqiyos. Pedagogik faoliyatning mohiyati va mazmunini ko‘rib chiqishdan oldin “faoliyat” va”pedagogik faoliyat” tushunchalar to‘g‘risida to‘xtalib o‘tish talab etiladi.Pedagogika (yunoncha) so`zdan olingan bo`lib “bola yetaklovchi” degan ma`noni bildiradi. Pedagog bolaga ta`lim - tarbiya berar ekan ijtimoiy pedagog esa bolalarni ta`lim -

tarbiyasi orqali jamiyatga kirib borishiga yordamlashadi.Bolalar jamiyatga kirib borar ekan o`zinog xulq -atvori bilan jamiyatga kirib boradi.unga bunga yordam beradi ijtimoiy pedagogik maktabgacha ta`lim tashkilotlariga turli hil bolalar tashruf buyuradi . Maktabgacha ta'limda ijtimoiy pedagogik faoliyatning asosiy maqsadi bolalarni ijtimoiy qobiliyatlarni o'zlashtirishga, jamiyatga moslashishga va axloqiy xulq-atvorni shakllantirishga yordam berishdir. Bu faoliyat pedagoglar, ota-onalar va jamiyatning boshqa a'zolari tomonidan birgalikda amalga oshirilishi kerak. Ijtimoiy pedagogik faoliyat maktabgacha ta'limda quyidagi jihatlarni o'z ichiga oladi:

Bolalar bilan muloqot va ijtimoiy muhit yaratish: Maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalar orasida ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirish, o'zaro hurmat, yordam va qo'llab-quvvatlashni targ'ib qilish juda muhimdir.

Pedagogik etika va jamiyatning ta'siri: Maktabgacha ta'limdagi pedagoglar o'quvchilarni nafaqat akademik ko'nikmalarni, balki ijtimoiy va axloqiy qadriyatlarni ham o'rgatishlari kerak. Bu bolalar jamiyatning to'g'ri va ahloqiy fuqarolari bo'lib o'sishi uchun zarurdir.

Oilaviy va jamiyat bilan hamkorlik: Maktabgacha ta'limda ijtimoiy faoliyat oilaning va jamiyatning maktabgacha ta'lim muassasalariga qo'shgan hissasini ham ko'rib chiqishni talab qiladi. Bolalar tarbiyasida hamkorlik va jamoaviy ish muhim ahamiyatga ega.

Bolalar huquqlari va tenglikni ta'minlash: Ijtimoiy pedagogik faoliyat, shuningdek, bolalarning huquqlarini himoya qilish va barcha bolalarga teng imkoniyatlar yaratishni o'z ichiga oladi

Ijtimoiy pedagog - ijtimoiy pedagogika mutaxassisligi bo`yicha o ’rta yoki oliy professional ma’lum otga ega bo’lgan mutaxassis, ijtimoiy pedagogik faoliyatni professional tartibda yurita oladigan mutaxassis. Bolalaning asosiy ijtimoiy muammolari ularning psixofiziologik maqom va ular yashayotgan jamiyatning ob’ektiv holatidan kelib chiqadi Haqiqiy, uyg’un oila hayotini ko`rmagan bolalar juda kam holatda to’liq oilaviy munosabatlarni qura olishadi. Bunday sharoitlarda ijtimoiy muhim qadriyatlar oila, nikoh, bolalar, ota-onalarning qadri pasayadi. So’nggi yillarda oilaviy aloqalar tizim ishida ham inqirozli o ’zgarishlari ro ’y berdi, chunki aksariyat ota-onalar bolalarini nafaqat ijtimoiy, balki fiziologik jihatdan ham ta ’minlay olmadilar. Kam- bag’allik va uning oqibatlaii bola, o ’sm ir olam ini vayron etadi, chunki uning ota-onasi, tabiiy himoyachilaii bolaning barcha ehtiyojlarini qondirishga qurbi etm aydi. Qarovsiz qolgan bolalar - oilaviy aloqalarning barbod bo’lishi natijasidir. Ijtimoiy etimlar soni borgan sari oshib bormoqda. SHuning uchun davlat birinchi navbatda bolani oilada saqlab qolish va davlat muassasasiuii tarbiyalash uchun topshirishni oldini olishga barcha kuchini ishga solmoqdi. Agar bolani oilada saqlab qolish iloji bo’lmasa, u uchun yangi oila o`tkaziladi. Biroq bolani yangi oila yoki tarbiya muassasasiga topshirayotganda bolaning etnik guruhi, mahalliy an’analari bilan bog’liq muhitda qolishi uchun barcha narsa qilinadi.Ijtimoiy pedagogika - shaxs ijtimoiylashuvi qonuniyatlarini o ’rganishga, jamiyatning ijtimoiy muammolarini hal qilish maqsadidagi samarali metodlar va ijtimoiy pedagogik faoliyat texnologiyalarini joriy qilishga qaratilgan pedagogika sohasi.Maktabgacha ta`lim muassalarida ijtimoiy pedagog bolajonlarni oilalar bilan ham shug`ulanadi. Ijtimoiy pedagogik yordamning vositachilik yo’nalishi uch komponentdan iborat: tashkil qilishga yordam, tartibga solishga yordam va axborot berishga yordam. Tashkil qilishga yordam oilaviy dam olishni tashkil qilishga qaratilgan. Oilaviy dam olish o’z ichiga xayriya auksionlari o’tkazish, oilaviy bayramlar, tanlovlar, uy xo’jaligini yuritish bo’yicha kurslar tashkil qilishdan iborat. Tartibga solishga yordam berish muayyan oilaning muammosini hal qilish bo’yicha turli muassasa va xizmatlarni faollashtirishdir.

Bolalar bilan muloqotda ijtimoiy pedagogik qoidalarni qo'llash, ijtimoiy faoliyatlar va o'yinlar orqali bolalarga guruhda ishlashni, o'zaro muloqotda bo'lishni o'rgatish, bolalarda axloqiy qadriyatlar va mas'uliyat hissini shakllantirish, ijtimoiy yordam va empatiya

ko'nikmalarini rivojlantirish esa maktabgacha ta’lim tashkilotlaridagi ijtomoiy-pedagogik ishning vazifalariga kiradi. Ijtimoiy-pedagogik faoliyat — bu tarbiyachi, pedagog va ijtimoiy pedagog tomonidan olib boriladigan kompleks faoliyat bo‘lib, u bolalarning **ijtimoiy rivojlanishi, emosional barqarorligi, muomala madaniyati, psixologik moslashuvi** va **insoniy qadriyatlarni** o‘zlashtirishiga xizmat qiladi. Maktabgacha yoshdagi bolalar shaxsiyati shakllanishining eng muhim bosqichi aynan 3-7 yosh oralig‘iga to‘g‘ri keladi. Bu davrda bola nafaqat jismonan, balki ijtimoiy va axloqiy jihatdan ham rivojlanadi. Shu bois maktabgacha ta’lim muassasalarida olib boriladigan **ijtimoiy-pedagogik faoliyat** muhim o‘rin tutadi. Bu faoliyat orqali bolalarda ijtimoiy muhitga moslashuvchanlik, muloqot madaniyati, axloqiy qadriyatlar, o‘z-o‘zini tutish qoidalari shakllantiriladi.

Bunday a) alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarni davlat maktabgacha ta’lim tashkilotlariga yo‘llash bo‘yicha tibbiy-psixologik-pedagogik komissiya hamda ixtisoslashtirilgan maktab, maktab-internatlarga yo‘llash bo‘yicha psixologik-tibbiy-pedagogik komissiyalar negizida Ijtimoiy himoya milliy agentligining Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar boshqarmalari huzurida yagona psixologik-tibbiy-pedagogik komissiyalarni yig`ildi. alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ixtisoslashtirilgan maktabgacha ta’lim tashkilotlari, maktab, maktab-internatlarda qisqa muddatli ta’lim va tarbiya berishga mo‘ljallangan “G‘amxo‘rlik” guruhlarini bajaradi.

XULOSA

Maktabgacha ta'limda ijtimoiy pedagogik faoliyat — bu bolalarning ijtimoiy hayotga oid ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik faoliyatdir. Bu sohada pedagoglarning asosiy maqsadi, bolalarga jamoada ishlash, boshqa odamlar bilan muloqot qilish, o'zini tutish va o'z fikrini bildirish kabi ijtimoiy ko'nikmalarni o'rgatishdan iborat. Bu jarayonda o'qituvchilar turli o'yinlar, mashg'ulotlar, muloqot va boshqa faoliyatlar orqali bolalarni rivojlantiradi. Maktabgacha ta'limda ijtimoiy pedagogik faoliyat bolalarga bir-birlariga bo'lgan hurmatni o'rgatish, jamoada ishlashda muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR RO`YXATI:

1.N. Egamberdiyeva ijtimoiy pedagogika
2.F.Ne`Matova. Ijtimoiy pedagogika 89-bet
3.Prezident Qarori, 2024 yil 25 yanivar 46-son qarori
4.A.A. Axmedov. Ijtimoiy pedagogika 70-bet 2017-yil
5.M.Umarova Qo`qon davlat pedagogika instituti, Qo`qon, O‘zbekiston
6.O.U. Hasanboyeva, M.X. Tojiyeva, Maktabgacha ta’lim pedagogikasi 2012-yil
7. H.B.Aliqulova “Ijtimoiy Pedagogika ” 2012-Yil

O‘QITUVCHINI UZLUKSIZ KASBIY RIVOJLANISHI

Okilova Kamola Sadulloyevna
Samarqand viloyati Pedagogik mahorat markazi

Annotatsiya. Ushbu maqolada uzluksiz malaka oshirish ta’limi termini ta’lim oluvchilarning professional vazifalari doirasidagi bilimlarini muntazam oshirib borishni nazarda tutadi. Pedagog xodimlarning kasbiy mahorati va faoliyat samaradorligini muntazam oshirib borish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishni nazarga tutadi.

Аннотатция. В данной статье термин «непрерывное профессиональное развитие» относится к систематическому совершенствованию знаний обучающихся в рамках их профессиональных обязанностей. Преподаватель стремится создать необходимые условия для постоянного повышения профессионального мастерства и эффективности педагогического коллектива.

Abstract. In this article, the term "continuous professional development" refers to the systematic improvement of students' knowledge within the scope of their professional

responsibilities. The teacher strives to create the necessary conditions for the continuous improvement of the professional skills and effectiveness of the teaching staff.

Kalit so‘zlar: ehtiyojlar, odatlar, shaxs, tadqiqot, natija, uzluksiz, rivojlanish, rag‘batlantirish, motivatsiya, tarbiya, tayyorgarlik, shaxs, ma’lumot.

Ключевые слова: компетенции, привычки, личность, исследование, результат, преемственность, организация, мотивация, обучение, подготовка, личность, информация.

Key words: competencies, habits, personality, research, result, continuity, organization, motivation, training, preparation, personality, information.

Uzluksiz ta’lim ko‘p qirrali tushuncha bo‘lganligi sababli, uni nafaqat mohiyatan, balki davlat tomonidan boshqariladigan yagona tashkiliy tuzilma sifatida ham talqinlash mumkin. Bizning fikrimizcha, o‘qituvchini uzluksiz kasbiy rivojlanishiga motivatsion tayyorlik kompetentligini rivojlantirishda uzluksizlik – shakl, uzviylik esa mazmun bo‘lib xizmat qiladi. Uzluksiz kasbiy rivojlantirish (keyingi o‘rinlarda – UKR) doirasidagi amalga oshirilishi zarur bo‘lgan vazifalar zamirida o‘qituvchining psixologik, pedagogik, metodik, innovatsion tayyorligi, o‘zgarishlarni qabul qilishi, ongiga singishini ta’minlovchi hodisa motivatsion kuch yotishi tabiiydir.

Shu nuqtayi nazarga ko‘ra, aytish mumkinki, mamlakatimizda ta’lim tizimi yagona va uzluksiz ravishda amalga oshiriladigan maktabgacha ta’lim va tarbiya; umumiy o‘rta va o‘rta-maxsus ta’lim; professional ta’lim; oliy ta’lim; oliy ta’limdan keyingi ta’lim; kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish; maktabdan tashqari ta’lim kabi turlarning yaxlitligi hamda uzviyligini ifodalaydi.

Izlanishlarimiz natijasida “uzluksiz ta’lim” muammolarini tadqiq etishga oid adabiyotlarda ushbu tushunchaning bir-biridan farqlanuvchi bir nechta tavsifiy yo‘nalishlari keltirilganining guvohi bo‘ldik. Ular orasidan quyidagi uch turini alohida ta’kidlash mumkin:

1. Hayot davomidagi ta’lim (life-long learning, LLL).
2. Katta yoshlilar ta’limi (adult education).
3. Uzluksiz malaka oshirish ta’limi (continuing vocational education and training).

Hayot davomidagi ta’lim (life-long learning, LLL) – ta’limning davomiyligini inson hayoti davomida amalga oshirilishini nazarda tutadi. Hayot davomidagi ta’lim esa, davlat tomonidan belgilangan (maktabgacha, umumiy o‘rta, o‘rta maxsus, oliy, oliy ta’limdan keyingi ta’lim va malaka oshirish) ta’lim va hayotiy ko‘nikmalarni shakllantirish, rivojlantirish, takomillashtirish maqsadidagi mustaqil ta’lim kabi turli shakllarda bo‘lishi mumkin.

Katta yoshlilar ta’limi (adult education) – yangi bilim, ko‘nikma, malaka, kompetensiyalarga ega bo‘lish maqsadida tizimli va doimiy mustaqil o‘qib bilim orttirishdir [53; 7-b.]. Uzluksiz ta’lim jarayonlarining “katta yoshlilar ta’limi”da ishtirokchilarning kontengenti xususiyatlari hisobga olingan holda o‘qitish va ta’lim sifatini baholash texnologiyalari ajralib turadi. Katta yoshlilar ta’limining eng asosiy jihati shundaki, ular amaliy ish tajribalariga, malaka va ko‘nikmalarga ega bo‘ladi. Shu nuqtayi nazardan bu davrda ta’lim berish hamda kasbiy rivojlantirishning o‘ziga xosligini, kattalarning bilim olish istagi va mustaqil yo‘naltirilishini hisobga olish talab etiladi.

Uzluksiz malaka oshirish ta’limi termini ta’lim oluvchilarning professional vazifalari doirasidagi bilimlarini muntazam oshirib borishni nazarda tutadi. Tadqiqot ishimiz misolida umumiy o‘rta ta’lim maktabi o‘qituvchilarining o‘z salohiyatini ro‘yobga chiqarish, o‘z-o‘zini namoyon qilish, mustaqil bilim olish, idroki, tafakkuri, kasbiy qiziqishlarini rivojlantirish, konsultativ va innovatsion faoliyatga turg‘un motivatsiya shakllanishini nazarda tutuvchi qisqa muddatli, muammoli, mualliflik o‘quv kurslarini taklif etish ularning bilim sifati samaradorligini yanada ortishiga xizmat qilmoqda.

1984-yilda YUNESKO tomonidan ishlab chiqilgan “Uzluksiz kasbiy rivojlantirish” konsepsiyasida UKR tushunchasining o‘ziga xos izohini ifodalovchi quyidagicha ta’rif berilgan: “ta’lim tizimida yoki undan tashqarida hayotning turli davrlarida ro‘y beradigan, bir-birini

to‘ldiradigan, bilim olishga, shaxs qobiliyatlarini rivojlantirishga, shu jumladan, o‘rganish va kasbiy vazifalarni bajarish uchun tayyorlashga qaratilgan ongli harakatlar yig‘indisidir”. Bugungi kunga kelib, respublikamizda xalq ta’limi tizimidagi islohotlar natijasida umumiy o‘rta ta’lim maktab o‘qituvchilarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish zarurati yanada ortdi. Jahondagi zamonaviy ta’lim integratsiyalashuvi jarrayonlarining kuchayishi bilan bir qatorda, O‘zbekistonning innovatsion rivojlanish vazifalari pedagog xodimlar malakasini oshirish tizimining raqobatbardoshligini ta’minlash uchun alohida talablar qo‘ymoqda.

UKR tarkibini aniqlashning hozirgi konseptual yondashuvlari asosan uchta muhim tamoyilga: hayot davomidagi uzluksizlik (life-long continuing), o‘qitish ko‘lamidagi kenglik (breadth in teaching scope), o‘rganishga yo‘naltirilganlik(directed at studying)ka asoslanadi.

Bizningcha, umumiy o‘rta ta’lim maktab o‘qituvchilarining uzluksiz kasbiy rivojlanishga motivatsion tayyorlik kompetentligini rivojlantirish malaka oshirish shakllarini tubdan isloh qilish va olib borilayotgan o‘zgartirishlarni tezroq amaliyotga kiritish, tajribada sinalganlik holatida xulosa chiqarishni talab qiladi, ya’ni:

- malaka oshirishning zamonaviy shakllarini joriy etish;
- uzluksiz kasbiy rivojlanish muhitini yaratish;
- uzluksiz kasbiy rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini tatbiq etish.

Shundan kelib chiqib o‘qituvchilarni uzluksiz kasbiy rivojlantirishga motivatsion tayyorlik komptetentligini rivojlantirish bu – ularning hayoti davomida bilimi, ko‘nikma va malakasini oshirish imkonini beruvchi o‘quvchi va ta’lim o‘rtasidagi munosabatlar mavjudligini nazarda tutadi.

Mazkur yo‘nalishdagi vazifalar ijrosini samarali ta’minlash maqsadi hamda amalga oshirilajak ishlar mexanizmi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrda qabul qilingan “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF–6108-sonli Farmonida o‘zining to‘liq aksini topdi. Mazkur Farmonda belgilangan quyidagi asosiy yo‘nalishlar xalq ta’limi xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini yangi sifat bosqichiga olib chiqish imkonini beradi hamda yetaklovchi funksiyani bajaradi:

mamlakat taraqqiyoti uchun yangi tashabbus va g‘oyalar bilan maydonga chiqib, ularni amalga oshirishga qodir bo‘lgan, intellektual va ma’naviy salohiyati yuksak yangi avlod kadrlarini tayyorlash, ta’lim tashkilotlari bitiruvchilari zamonaviy kasb egalari bo‘lishlari uchun ularda zarur ko‘nikma va bilimlarni shakllantirish;

dunyo miqyosidagi bugungi keskin raqobatga bardosh bera oladigan milliy ta’lim tizimini yo‘lga qo‘yish, darslik va o‘quv qo‘llanmalarini zamon talablari asosida takomillashtirish, ularning yangi avlodini yaratish, o‘quv dasturlari va standartlarini optimallashtirish;

ta’lim-tarbiya muassasalarining rahbar xodimlari, pedagog va murabbiylari, professor-o‘qituvchilari va ilm-fan sohalari vakillarining jamiyatimizdagi o‘rni va maqomini oshirish, ularning mashaqqatli mehnatini munosib qadrlash va faoliyat samaradorligiga qarab moddiy rag‘batlantirish;

pedagog xodimlarning kasbiy mahorati va faoliyat samaradorligini muntazam oshirib borish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish, malaka oshirish tizimini “hayot davomida o‘qish” tamoyili asosida takomillashtirib borish;

ilmiy-tadqiqot va ta’lim xizmatlarini ko‘rsatish bo‘yicha xususiy sektorning salmog‘ini kengaytirish, hududlarda nodavlat ta’lim tashkilotlarini tashkil etish orqali raqobat muhitini shakllantirish, ta’lim sohasida davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish;

zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo‘llagan holda ta’limni boshqarishni avtomatlashtirish va har tomonlama tahlil qilib borish tizimini yaratish, elektron resurslar hamda masofaviy ta’limni yanada rivojlantirish, ta’lim oluvchilar o‘rtasida IT sohasidagi kasblarni ommalashtirish;

ilm-fanni iqtisodiyotning asosiy harakatlantiruvchi kuchiga aylantirish, ilmiy tadqiqotlar ko‘lamini kengaytirish, iqtidorli yosh olimlarning innovatsion faoliyatini rag‘batlantirish, mavjud ilmiy tashkilotlar salohiyatini yanada mustahkamlash va rivojlantirish;

ta’lim tizimiga yuqori samarali xalqaro amaliyotni joriy etish, respublika ta’lim tashkilotlarini nufuzli xalqaro reytinglarga kiritish bo‘yicha tizimli ishlarni amalga oshirish.

Shuningdek, respublikamizda “Kasbiy malakalar, bilim va ko‘nikmalarni rivojlantirish milliy tizimi”ning institusional tuzilma tarzida shakllantirishga doir harakatlarning boshlanishi ham ta’lim sifatini olshirish, mehnat bozorining talablari yoki istiqbollariga mos kasblarga o‘qitish hamda malakali kadrlarni tayyorlashdan iborat bo‘lgan butun ta’lim jarayonini yangilash zaruriyatini dolzarblashtiradi. Shu maqsadda qabul qilingan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 31-dekabrdagi “Malakalarni baholash tizimini tubdan takomillashtirish va mehnat bozorini malakali kadrlar bilan ta’minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ–4939-sonli Qarorini ta’lim sohasida navbatdagi burilish nuqtalaridan biri sifatida ta’kidlash mumkin. Qarorda belgilangan, “ta’limning eng past darajasiga qo‘yiladigan talablarni bekor qilgan holda, har bir lavozim va kasb bo‘yicha malaka doirasiga muvofiq malaka darajasiga talablar kiritilishi”, ularni xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish majburiyati o‘qitish tizimini o‘zgartirish, jumladan, o‘qituvchilarning kasbiy malakalarini o‘stirishga doir yondashuvlarni zamonaviylashtirish lozimligini ko‘rsatadi.

Zamonaviy yondashuv hamda o‘zgarishlarni o‘zida jamlagan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 25-yanvardagi “Xalq ta’limi sohasidagi ilmiy-tadqiqot faoliyatini qo‘llab-quvvatlash hamda uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ–4963-son Qarorida belgilangan vazifalar xalq ta’limi xodimlarining malakasini oshirish borasidagi tom ma’nodagi yangiliklarga qaratilgan huquqiy-me’yoriy hujjat bo‘ldi, desak o‘rinli bo‘ladi .

2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida ham “maktablarda ta’lim sifatini oshirish, pedagog kadrlarning bilimi va malakasini xalqaro darajaga olib chiqish” maqsadi alohida ta’kidlanib, bu borada xalq ta’limi xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirib borishga ustuvorlik qaratish, malaka oshirish turlarini kengaytirish, muqobil shakllarini iste’molga kiritish hamda o‘zaro aloqadorligini ta’minlash orqali kutilgan natijalarga erishish muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqorida keltirilgan huquqiy-me’yoriy hujjatlar uzluksiz kasbiy rivojlanish, malaka oshirish ta’lim tizimiga jiddiy o‘zgartirishlar kiritish uchun metodologik asos vazifasini o‘taydi. Bu o‘zgarishlar iqtisodiyot va jamiyat ravnaqining mavjud talablariga javob beruvchi o‘qitish madaniyatini vujudga keltirish, ta’lim nazariyasi va amaliyotini integratsiyalash, tizimning barcha ishtirokchilari hamda ish beruvchilarning muvaffaqiyatli o‘zaro ta’sirini qaror toptirishni ilgari suradi. Kutiladigan natija esa, raqobatbardosh, ijodiy tafakkurga ega, murakkab vaziyatlarda mas’uliyatni o‘z zimmasiga oladigan, motivatsion tayyorlik kompetentliligi rivojlangan, mustaqil, o‘zgarishlarga chidamli, moslashuvchan, butun umri davomida o‘qishga o‘zini motivlashtirish ko‘nikmasiga ega bo‘lgan shaxslardir. Shubhaga o‘rin yo‘qki, bu maqsad va natijalarga faqatgina sifatli ta’lim hamda yuksak mahoratli o‘qituvchilar bilangina erishish mumkin.

Tadqiqot mavzusi yuzasidan olib borilgan izlanishlar fan – texnika hamda ijtimoiy munosabatlarning shiddatli rivojlanishi, ta’lim mazmuniga qo‘yilayotgan yangicha talablar ijrosi o‘qituvchini uzluksiz kasbiy rivojlanishida motivatsion tayyorlik kompetentliligini rivojlantirishning uzluksizlik va uzviylik muammosini hal etish bilan chambarchas bog‘liqdir, degan xulosaga olib keldi. Izlanishlar o‘qituvchining UKRga motivatsion tayyor bo‘lishi uzluksiz ta’limning takomillashgan shakl, metod, usul hamda vositalarini yaratish uchun poydevor vazifasini o‘tashidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Muxiddinov A.G. O’quv jarayonida nutq faoliyati. – T.: O’qituvchi, 1995.
2. Sayidaxmedov N. Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya. – T.: OPI, 2003.

3. Sultonova G.A. Pedagogik mahorat. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2005.
4. Kudratov T. Nutk madaniyati asoslari / OUYu uchun o'quv qo'll. – T.: "Pedagog", 1993.
5. Husanov B., G'ulomov V. Muomala madaniyati / Darslik. – T.: "Iqtisod-moliya", 2009.

UZLUKSIZLIK, UZVIYLIK VA O'QITUVCHILARNI KASBIY RIVOJLANTIRISH METODOLOGIYASINING MOHIYATI

Okilova Kamola Sadulloyevna
Samarqand viloyati Pedagogik mahorat markazi

Annotatsiya. Ushbu maqolada tadqiqotchi olimlar tomonidan motivlar turlicha klassifikatsiyalanadi.Olimlar tomonidan o'rganilgan va tahlil qilingan ilmiy adabiyotlar talqinida motivatsion holatlarning mazmuni bo'yicha turli raqobatdosh nazariyalar taklif etilgan.

Аннотатция. В данной статье ученые-исследователи по-разному классифицируют мотивы. В интерпретации научной литературы, изучаемой и анализируемой учеными, предлагаются различные конкурирующие теории содержания мотивационных состояний.

Abstract. In this article, research scientists classify motives differently. In the interpretation of scientific literature studied and analyzed by scientists, various competing theories of the content of motivational states are proposed.

Kalit so'zlar: ehtiyojlar, odatlar, shaxs, tadqiqot, natija, uzluksiz, rivojlanish, rag'batlantirish, motivatsiya, tarbiya, tayyorgarlik, shaxs, ma'lumot.

Ключевые слова: компетенции, привычки, личность, исследование, результат, преемственность, организация, мотивация, обучение, подготовка, личность, информация.

Key words: competencies, habits, personality, research, result, continuity, organization, motivation, training, preparation, personality, information.

Dunyoda hech bir jamiyat yo'qki, uning rivojida ham, tanazzulida ham inson omili hal qiluvchi rol o'ynamagan bo'lsin. Insonlarning jamiyatdagi o'rni esa, umumiy taraqqiyotga qo'shgan hissasi bilan belgilanadi. Xalqaro munosabatlarning integratsiyalashuvi va mamlakatlarning jahon maydonida raqobatbardoshligini ta'minlashning asosiy omili sifatida inson kapitalini rivojlantirishga bo'lgan zarurat, davlatlarning ta'limga oid siyosatini takomillashtirishga undamoqda. Jamiyat rivojidagi yangilanish zarurati va ehtiyoji zaminida ta'lim-tarbiya omili hamda bunda o'qituvchi asosiy poydevordir. Shu bois har bir jamiyat kelajagi uning ajralmas qismi bo'lgan ta'lim tizimining rivojlanish darajasi o'qituvchining mahorati bilan belgilanadi. O'qituvchilarni kasbiy rivojlantirishning uzluksizligi va uzviyligini ta'minlash bugungi zamonaviy ta'lim jarayonlarining muhim va ajralmas qismi hisoblanadi.

Keyingi yillarda uzluksiz ta'lim tizimini tubdan isloh qilish, unga ilg'or pedagogik texnologiyalarni joriy etish hamda umuta'lim maktablarida ta'lim berishning sifat va samaradorligini oshirish davlat siyosati darajasiga ko'tarilishi bejiz emas. Bu borada davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyevning: "Agar rahbarlar, muallimlar Yangi O'zbekistonga munosib harakatlar qilsa, farzandlarimizni davr talabiga munosib o'qitishimiz mumkin. Xalqimiz bizga eng katta boyligini – zurriyodini ishonib beryapti, bu juda katta mas'uliyat. Shuni his qilib, o'zimizni qiynab, maktabni isloh qilsak, kelajakka zamin yaratamiz", – degan ta'kidlari, shuningdek, davlatimiz rahbarining maktab o'qituvchilarini yangi metodikalar asosida qayta tayyorlash bo'yicha umummilliy loyiha boshlanishini e'lon qilishi, ushbu yangi tizim doirasida kelgusi 3-4 yilda maktablardagi barcha sinf o'qituvchilari yangi metodika asosida o'qitilishi, buning uchun har bir hududdagi Malaka oshirish markazlari negizida pedgoglarni yangi metodikalarga o'rgatuvchi Milliy ta'lim markazlarining tashkil etilishi borasidagi sa'y-harakatlar mavzuni yanada mustahkam g'oyaga aylantirmoqda.

Uzluksiz ta'lim tizimidagi yangilanishlar hamda mazkur ta'lim turlarining maqsadiga asosan ta'lim mazmunining belgilanishi, yangi avlod dasturlari, darsliklarining yaratilishi, shiddat bilan kirib kelayotgan o'zgarishlar – ta'lim berish muammosiga yangicha yondashuvni talab

qiladi. Shu bois keyingi yillarda pedagogika va o‘qitish metodikasi oldida turgan vazifalardan biri – nafaqat ta’lim turlari va bosqichlarini, balki, avvalo, mazmunni o‘quvchiga singdiruvchi o‘qituvchining kasbiy rivojlanishini, uning o‘zgarishlarga, zamon bilan hamnafas bo‘lishga motivatsion tayyorligini ta’minlashni ilmiy asoslab berishga qaratiladi.

Zero, O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunida qayd qilingan “o‘quv dasturlari doirasida mualliflik dasturlarini ishlab chiqish va joriy etish, o‘qitish uslubiyotini ishlab chiqish, shuningdek, tegishli o‘quv fanlari, kurslari, modullaridan foydalanish, ijodiy faollik ko‘rsatish” talabini amalga oshirishda ham o‘qituvchining uzluksiz kasbiy rivojlanishga motivatsion tayyorligini rivojlantirish alohida o‘rin tutadi. Shu o‘rinda ta’limda uzviylik va uzluksizlik tushunchalarining mohiyatiga to‘xtalish o‘rinli bo‘ladi.

Pedagogikada ta’limning uzviyligi va uzluksizligi tamoyiliga alohida urg‘u berilishi bejiz emas. “Bu tamoyil, – deb yozadi professor J.Hasanboyev, – ta’limda zarur fiziologik-psixologik qonuniyat hisoblanib, bilimni mantiqiy bog‘liqlikda o‘rganishni ta’minlab beradi. Har bir fan bo‘yicha dasturiy va uslubiy tavsiyanomalar yaratishda joriy qilinadi va ular tushunchalar, dalillar va boshqa fikrlar orasidagi aloqadorlikdan kelib chiqqan qonun va qoidalar bilan amaliy ishlarni bajarish o‘rtasidagi mantiqiy bog‘liqliklarni o‘rganish orqali amalga oshiriladi” .

Ta’limning uzluksizligi, uzviyligi g‘oyasi uzoq asrlarga borib taqaladi. Jumladan, Aflotun, Suqrot, Konfutsiy, Arastu, Seneka, Beruniy, Imom al-Buxoriy va boshqa mutafakkirlar tomonidan ta’limning uzluksizligiga alohida e’tibor qaratilgan bo‘lsa, Yan Amos Komenskiy uning maxsus tizimini yaratishga muvaffaq bo‘ldi. U birinchi marta ta’limda ketma-ketlik, tizimlilikka asos soldi. Keyinchalik I.P.Pavlov inson oliy nerv faoliyatining muhim xususiyati bo‘lgan tizimlilikning uzviylik bilan aloqadorligini tabiiy-ilmiy nuqtayi nazardan isbotladi.

Umuman olganda, uzluksizlik – o‘zaro mantiqiy izchillik asosida bog‘langan hamda soddadan murakkabga qarab rivojlanib boruvchi va bir-birini taqozo etuvchi bosqichlardan iborat yaxlit ta’lim tizimi sifatida ta’riflansa , uzviylik esa ta’lim-tarbiya jarayonining muayyan ketma-ketlik asosida tashkil etilishini ifodalovchi muhim sifat bo‘lib, u ma’lum bosqichda avvalgi bosqich o‘quv faoliyati mazmunini tashkil etuvchi bilim, ko‘nikma va malakalarning mustahkamlanishi, kengaytirilishi va chuqurlashtirilishini ta’minlaydi.

O‘qituvchini uzluksiz kasbiy rivojlantirishga shu nuqtayi nazardan qaraganda, o‘qituvchilarning bilim, ko‘nikma, malaka va kompetentliliklariga qo‘yilgan davlat talablari har bir fan kesimida alohida ko‘rsatilganligi, ushbu talablarni amalga oshirishda ularning ijodkorligi, tanqidiy fikrlashi, o‘z ustida ishlashi, kasbiy rivojlanishda, shaxsiy samaradorlikka erishishda tizimli ishlar yo‘lga qo‘yilayotgan bo‘lsa-da, biroq ba’zan pedagog xodimlar tomonidan olib borilayotgan ishlar ko‘lamida mas’uliyatni his etmaslik holatlaridan ham ko‘z yumib bo‘lmaydi.

Holbuki, ta’lim amaliyoti uzluksizlik, uzviylik uni o‘zlashtirish samaradorligining muhim sharti bo‘lib, falsafiy, psixologik va pedagogik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Jumladan, “uzviylik” kategoriyasi falsafiy jihatdan “rivojlanish” kategoriyasi bilan chambarchas bog‘liq hisoblanadi. Rivojlanish nuqtayi nazaridan uzviylik ham sifat o‘zgarishlari jarayoni, ham yangi sifatni hosil qilish maqsadida bir darajadan ikkinchi darajaga o‘tish tarzida talqin etiladi, oldingi bosqichlarda qo‘lga kiritilgan natijalarning rivojlanishini nazarda tutadi.

Psixologiyada uzviylik murakkab psixologik rivojlanish qonuniyatlari, yosh bilan bog‘liq o‘zgarishlarni o‘rganish; bilimlarni bosqichma-bosqich o‘zlashtirish; faoliyatning yetakchi turlari o‘zgarishi doirasida ko‘rib chiqiladi.

Pedagogik jihatdan esa uzviylik, birinchidan, didaktik tamoyil, ikkinchidan, ta’lim jarayonini samarali tashkil etishga ko‘maklashuvchi jarayon, harakatga keltiruvchi kuch (ta’lim jarayonini amalga oshirishga yordam beruvchi omil), ta’lim, rivojlanish va tarbiya jarayonida majburiy bajarilishi kerak bo‘lgan talab sifatida izohlaniladi.

Ta’lim tizimida uzviylik tushunchasiga turlicha ta’riflar berilganini kuzatish mumkin. Jumladan, taniqli rus olimi B.G.Ananyev: “Ta’limdagi uzviylik o‘quvchilar fan asoslarini egallashi jarayonida olgan bilimlar tizimining vaqt nuqtayi nazaridan rivojlanishidir” , – deb yozsa,

boshqa bir metodist Sh.I.Ganelinning fikricha, "...uzviylik – bu o‘quvchilar tomonidan o‘rganilayotgan o‘quv materiali uchun tayanch bo‘luvchi mavjud bilim, ko‘nikma va malakalarning amalda shunday qo‘llanishi va istiqbol rivojlanishidirki, ular asosida bilimlar o‘rtasida turli aloqalar yuzaga keladi, kursning asosiy g‘oyalari ochiladi, eski va yangi bilimlarning o‘zaro aloqadorligi ta’minlanadi, natijada o‘quvchilarda puxta va chuqur bilimlar tizimi shakllanadi" .

S.M.Godnik tadqiqotlarida esa uzviylik qonuniyat, tamoyil, omil, sharoit, usul, qoida, vosita sifatida e’tirof etiladi. Uning xulosasiga ko‘ra, "tor ma’noda uzviylik jarayoni – bu ta’limning turli bosqichlari orasidagi ketma-ketlik uzilishlarini to‘ldiruvchi pedagogik namoyishlarning tartibi. Keng ma’noda bu namoyishlar pedagogik faoliyatning umumiy kontekstiga kiritiladi". S.M.Godnik boshqa bir asarida fikrlarini davom ettirib "pedagogik jarayon va hodisalar orasidagi uzviylik, deganda eski va yangi, yangi va eski o‘rtasidagi shunday aloqa tushuniladiki, bu sharoitda vujudga keladigan dialektik qarama-qarshiliklar mos jihatlarni tashkil qilgan aloqadorlik asosida hal qilinadi" , deb ta’kidlaydi. Ushbu ta’riflarning aynan biz ta’kidlamoqchi bo‘lgan ifodasi o‘qituvchini uzluksiz kasbiy rivojlanishining muhim omili bo‘lib xizmat qiladi.

Taniqli psixolog S.L.Rubinshteynning fikricha, uzviylikning mohiyati shundaki, o‘qitish jarayonining har bir bosqichi avvalgisining negizida yuzaga kelganligi, uning ichki sharoitini tashkil etganligi sababli barcha bosqichlar o‘rtasida o‘zaro aloqa mavjud.

Boshqa bir tadqiqotchi Y.A.Kustov "o‘quv bilishdagi uzviylikning mazmun-mohiyati yuqoriroq ilmiy asosdagi bilim, ko‘nikma va malakalarni kengaytirish hamda chuqurlashtirishning bosqichli jarayonida eski, yangi va istiqbol o‘rtasida zarur aloqalarni o‘rnatishdan iboratdir", – deb ta’kidlaydi.

V.E.Tamarin va Y.Y.Zaxarovalar uzviylikning har bir yangi bosqichini o‘quvchilarning mavjud tajribalariga asoslangan holda tashkil etish va shu asosda navbatdagi ta’lim o‘quvchilarning ta’lim sharoitlariga moslashuvini yengillashtiruvchi maqsadlar, ta’lim mazmuni, metodlar, ta’lim-tarbiya vositalari o‘rtasidagi munosabatlarini ta’minlovchi sharoit sifatida belgilagan bo‘lsalar, A.V.Batarshev tomonidan uzviylikning uch komponentli yaxlit pedagogik tizimi ishlab chiqilgan bo‘lib, u quyidagilarni qamrab oladi: shaxs shakllanishidagi uzviylik (ta’lim jarayonining rag‘batlantiruvchi-motivatsion komponentiga mos keladi); ta’lim mazmunidagi uzviylik (ta’lim jarayonining mazmunli komponentiga mos keladi); ta’lim shakllari, metodlari hamda vositalari orasidagi uzviylik (ta’lim jarayonining jarayonli-faoliyatli komponentiga mos keladi) .

I.V.Artamonovaning fikriga ko‘ra, uzviylik deganda, bilimlarni o‘zlashtirish, tushunchalarni hosil qilish, ko‘nikmalarni shakllantirish jarayonida namoyon bo‘luvchi muayyan vujudga kelishining zaruriy sharti sifatida o‘quv-biluv faoliyati uzluksizligini nazarda tutadi.

Ko‘p hollarda tadqiqotchilar uzviylik, uzluksizlik deganda, ta’lim bosqichlari uzluksizligini va ta’limda mavzular uzviyligini ta’minlashni tushunadilar hamda o‘quv dasturlarining uzviyligi muammosi bilan shug‘ullanadilar. Xuddi shu jarayon ta’limni isloh etish davrida ham takrorlanadi. Kasbiy rivojlanish, uzviylik va uzluksizlikda ta’lim mazmunini tanlash ham muhim ahamiyat kasb etishini unutmaslik lozim. Ta’lim mazmunini tanlash bo‘yicha juda ko‘p manbalar mavjud. Masalan, V.N.Prosvirkin uzluksiz ta’limni bog‘lovchi elementlar va unga kiruvchi komponentlardan iborat bo‘lgan faoliyat subyektlarini o‘zaro harakatdagi uchta bir-biri bilan bog‘langan bloklar tarkibida ko‘rib chiqqan: 1) blok – mazmun va metodlar (unda uzviylikning mazmuniy va metodik jihatlari ko‘rsatilgan); 2) kadrlar (pedagogik kadrlarning o‘z-o‘zini qayta tayyorlash va o‘z-o‘zini rivojlantirish, shuningdek, o‘quvchilarning yosh, psixologik va fiziologik xususiyatlarini o‘rganishga qaratilgan kasbiy mahoratlarini oshirishga yo‘naltirilishi lozim); 3) muhit (ta’limiy rivojlanish muhitini yaratish) .

I.P.Podlasiy mazmunni shakllantirish tamoyillari sifatida insonparvarlik, ilmiylik, ketma-ketlik, tarixiylik, tizimlilik, hayot bilan bog‘liqlik, yosh xususiyatlariga moslik, tushunarli bo‘lish tamoyillarini ko‘rsatib o‘tadi .

Bu borada muammoga keng ko‘lamda va atroflicha yondashilishi jihatidan professor Sh.Sharipovning izlanishlari alohida e’tiborga loyiq. Jumladan, olim o‘z tadqiqotlarida ta’lim-tarbiya jarayonidagi uzviylik hamda uzluksizlik fan, ta’lim va ishlab chiqarishning o‘zaro uzviyligi; ta’lim mazmuni uzviyligi; bilim, ko‘nikma va malakalarni shakllantirishdagi uzviylik; o‘quvchi shaxsini shakllantirishdagi uzviylik, ta’lim metodlari hamda shakllarini qo‘llashdagi uzviylik o‘quvchilar o‘zlashtirishini baholashni tashkil qilishdagi uzviylikni ta’minlashini ta’kidlaydi.

Xuddi shuningdek, Uzviylik, bog‘liqlik muammolarini yechish fanlararo, muayyan o‘quv fanining bog‘liqlik holati va imkoniyatlarini aniqlashga qaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Muxiddinov A.G. O’quv jarayonida nutq faoliyati. – T.: O’qituvchi, 1995.
2. Sayidaxmedov N. Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya. – T.: OPI, 2003.
3. Sultonova G.A. Pedagogik mahorat. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2005.
4. Kudratov T. Nutk madaniyati asoslari / OUYu uchun o’quv qo’ll. – T.: “Pedagog”, 1993.
5. Husanov B., G’ulomov V. Muomala madaniyati / Darslik. – T.: “Iqtisod-moliya”, 2009.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING JISMONIY RIVOJLANISHI

Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali
Maktabgacha ta’lim yo‘nalishi talabasi
Qilichova Xumora 1-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqoladan maqsadi 6-7 yoshli bolalarning jismoniy rivojlanishi haqida ma`lumot berish.Maktabga tayyorlash jismoniy kompetensiyalarini ochib berish. Ularni sog`lom barkamol shaxs qilib tarbiyalash.

Kalit so’zlar: maktabgacha ta`lim, tayyorlov guruh, kompetensiya, jismoniy rivojlanish, yirik motorika, mayda motorika, sensamotorika, so`g`lom turmush tarzi va xavfsizlik.

6-7 yosh — bu bolaning maktabgacha yoshdan maktab davriga o‘tish bosqichi bo‘lib, bu davrda ularning jismoniy rivojlanishi juda faol kechadi. Bola o‘sadi, tana a’zolari, mushaklari va suyak tizimi mustahkamlanadi, harakatlar muvofiqlashuvi va nozik motorikasi takomillashadi. Bu bosqichda jismoniy faollik orqali bolaning sog‘ligi, harakat malakalari va mustaqillik darajasi oshadi.

6-7 yoshli bolani rivojlantirish boyicha dastur mavjud. O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 8-dekabr 2018-yil „Bolalarni boshlang‟ich ta‟limga majburiy bir yillik tayyorlashga bosqichma-bosqich o‟tish chora-tadbirlari to‟g‟risida“ gi 999-sonli qarori, bu qarorga o`zgartirishlar kiritilishi natijasida O‟zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 9-mart 2020-yil «Bolalarni boshlang`ich ta`limga majburiy bir yillik tayyorlash tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to`g`risida» gi 132-sonli qarori, shuningdek, 132-sonli qarorga o`zgartirishlar kiritilishi natijasida vujudga kelgan O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 10-fevral 2022-yil „Bolalarni boshlang`ich ta’limga majburiy bir yillik tayyorlash tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to`g`risida” gi 66-sonli qarori ni misol qilib olsak bo‟ladi. Umumiy olganda “Ilm yo‟li” variativ dasturi har tomonlama bolani maktab ta‟limiga sifatli tayyorlashga xizmat qiladi. Rivojlanish sohalari bo’yicha kompetensiyalarni o’zaro bog’liq holda takomillashtirish bolaning har tomonlama rivojlanishini ta'minlash, shuningdek, uning maktab ta'limi bo’lgan keyingi bosqichiga muammosiz o’tishi va unga tayyor bo’lishi, boshlang’ich ta'limda kompetensiyalarni shakllantirishi uchun zarurdir. Bolaning kompetensiyalari bola rivojining quyidagi sohalarida belgilanadi:

1. Jismoniy rivojlanish va sog’lom turmush tarzining shakllanishi;
2. Ijtimoiy-hissiy rivojlanish;

3. Nutq, muloqot, o’qish va yozish malakalari;
4. Bilish jarayonining rivojlanishi;
5. Ijodiy rivojlanish.

"Jismoniy rivojlanish va sog’lom turmush tarzining shakllanishi“ sohasidagi ta’lim va tarbiya jarayoni yakunida 6-7 yoshli bola:

● o’z imkoniyatlari va yoshi bilan bog’liq jismoniy rivojlanish me’yorlariga mos ravishda jismoniy faollik ko’rsatadi;
● turli xil faol harakat turlarini uyg’un holda va maqsadli bajarishni biladi;
● turli hayotiy va o’quv vaziyatlarida mayda motorika ko’nikmalaridan foydalanadi;
● o’z harakatlarini hissiyot va sezgi organlari yordamida boshqaradi;
● shaxsiy gigiena malakalarini namoyon etadi;
● sog’lom turmush tarzi va ovqatlanish asoslarini biladi;
● xavfsiz hayot faoliyati asoslari qoidalariga rioya qiladi.

Tana o‘sishi va suyak-mushak tizimining rivojlanishi

6-7 yoshli bolalar yiliga o‘rtacha 5–6 sm o‘sadi va 2–3 kg vazn qo‘shadi.Bu davrda tana tuzilmasi nisbatan muvozanatli tus oladi: bosh tanaga nisbatan kichikroq ko‘rinadi, oyoq-qo‘llar uzaya boshlaydi. Mushaklar kuchayadi, lekin hali to‘liq mustahkam emas — bu ularni haddan tashqari zo‘riqishdan asrashni talab qiladi.

Bolalar yugurish, sakrash, yugurib-to‘xtash, burilish kabi murakkab harakatlarni mustaqil va ravon bajara oladi.Harakatlarda muvofiqlik (koordinatsiya) kuchayadi: yugurish bilan to‘p otish, sakrash bilan burilish kabi bir necha harakatni uyg‘unlashtirishga qodir bo‘ladi.Sport o‘yinlari, raqs va harakatli o‘yinlar orqali harakat faoliyati kengayadi.

Soha: Yirik motorika

Kutilayotgan natijalar: bir, ikki, to’rtta bo’lib saflanadi,doira bo’lib, qator bo’lib yuradi; yurish vaqtida turli buyruqlarni bajaradi; yengil, tezkorlik bilan,to’siqlardan hatlab o’tgan holda, yo’nalish va muvozanatni saqlab yuguradi; turgan joyida burilib, oyoqlarini o’ngga-chapga qo’yib sakraydi; arqonda turli usullarda sakraydi; arqonli narvon, yo’g’on arqondayuqoriga ko’tariladi; ikki oyoqli velosipedda uchadi

Soha: Mayda motorika.

Kutilayotgan natijalar: tasavvurdagi predmetlar (gul, qush, kapalak, qulf)ni qo’llari, barmoqlari bilan ko’rsatadi; arqonlardan turli tugunlarni tugadi; o’yin faoliyati mobaynida mayda o’yinchoqlar bilan o’ynaydi; belgilangan chiziqlar bo’ylab qog’ozni batartib yirta oladi; mayda qismlardan iborat bo’lgan mozaika va pazllar yig’adi.

Soha: Sensomotorika

Kutilayotgan natijalar: koptokni pastdan, bosh ortidan otadi; koptokni yer bo’ylab iloniziqilib dumalatadi; chana, rolik, ikki g’ildirakli velosipedda uchadi; nishonni to’p bilan ag’daradi (bouling); gardish (obruch)ni qo’lida, oyog’ida, belida aylantiradi; halqalarni halqa ustuniga otib tushiradi

Soha: Sog’lom turmush tarzi va xavfsizlik

Kutilayotgan natijalar: o’zining tashqi ko’rinishiga etibor beradi; jismoniy mashqlarni mustaqil bajaradi; tabiat burchagidagi o’simliklar va jonzotlarni parvarishlaydi; salomatlikka zararli bo’lgan xulq shakllarini anglaydi (chekish, ichkilikbozlik, olov bilan o’ynash va hokazo); bog’chada, ko’chada, transportda yurish qoidalariga rioya qiladi; piyodalar va velosipedchilar uchun yo’l qoidalarini biladi; yong’in xavfsizligi – 101, milliy gvardiya – 102, tez yordam – 103, gaz xizmati - 104 telefon raqamlarini biladi; xavfli vaziyatlarda qanday yo’l tutishni biladi va tushuntiradi; supermarketda, shaharda, qishloqda, dalada yo’qolib qolsa, o’zini qanday tutish kerakligini biladi.

6-7 yoshda qo‘l barmoqlarining harakati ancha aniqlashadi. Bu yozuv, chizish, qirqish, tugma taqish kabi nozik harakatlarni bajarishda yaqqol ko‘rinadi. Bolalar oddiy geometrik shakllarni chiza oladi, o‘yinchoqlarni yig‘adi, mozaika va konstruktordan foydalanadi. Bu

bosqichda bolalarni rasm chizish, loydan yasash, rang berish kabi mashg‘ulotlar bilan shug‘ullantirish juda foydalidir.

Xulosa qilib aytganda, 6-7 yosh — bolaning jismoniy jihatdan eng faol rivojlanadigan bosqichlaridan biridir. Bu yoshda bolaning suyaklari va mushaklari mustahkamlanadi, harakatlari aniqlashadi, motorikasi rivojlanadi. To‘g‘ri jismoniy tarbiya, sog‘lom turmush tarzi va gigiyenaga amal qilish orqali bola maktabga tayyor bo‘lib boradi. Tarbiyachi va ota-onalarning yordami bilan bolaning jismoniy rivojlanishi to‘g‘ri yo‘naltiriladi va mustahkamlanadi.

ADABIYOTLAR RO`YXATI:

1.“Ilm yo`li” variativ dasturi Toshkent, 2022
2.O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim vazirligi. "Maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo‘yiladigan davlat talablari".
3. Karimova D. "Bola jismoniy rivojlanishining psixopedagogik asoslari". Toshkent, 2020.
4.Murodov B., Usmonova S. "Pedagogika va psixologiya asoslari". Toshkent, 2021.

BOLALARNI MAKTAB TA’LIMIGA PSIXOLOGIK TAYYORLASH

Xalbayeva Gulnoza Arshidinovna.
Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali
Rahmonova Zohira Shavkat qizi. 2-kurs talabasi

Anotatsiya: Ushbu maqola bolalarni maktab ta’limiga psixologik tayyorlashga bag’ishlangan bo’lib, maqolada bolalarni maktab ta’limiga tayyorlashning nazariy asoslari, usullari, metodlari, bunda pedagog bolaning qanday xususiyatlariga e’tibor qaratishi lozimligi haqida so’z yuritiladi.

Kalit so’zlar: maktabgacha ta’lim, psixologik tayyorgarlik, bola, hamkorlik, yangilik, yo’nalish, ijtimoiy- shaxsiy tayyorgarlik, intellektual tayyorgarlik, motivatsion tayyorgarlik, tarbiyachi.

Bugungi kunda Respublikamizda ta’lim sohasida katta o’zgarishlar olib borilmoqda. Shu jumladan, uzluksiz ta’limning ilk pog’onasi hisoblangan maktabgacha ta’lim tizimini rivojlantirish uchun ko’plab qonun va farmonlar qabul qilinishi, bundan tashqari tadqiqot va tashviqot ishlarining o’tkazilayotganligi buning yaqqol isbotidir. Maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama rivojlantirish va maktabga tayyorlash jarayoni O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 30-sentabrdagi PQ-3305-son «O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim vazirligi faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida»gi qaroriga muvofiq ta’lim tizimini yanada takomillashtirish, moddiy texnik bazasini mustahkamlash, maktabgacha ta’lim tashkilotlarining tarmog’ini kengaytirish, ularni malakali pedagog kadrlar bilan taminlash, bolalarni maktab ta’limiga tayyorlash darajasini tubdan yaxshilash, ta’lim tarbiya jarayoniga zamonaviy dastur va texnalogiyalarni joriy etish, bolalarni har tomonlama intelektual,axloqiy, estetik va jismoniy rivollantirish uchun shart- sharoitlar yaratish zarurligi takidlab o’tilgan[1].Bundan tashqari O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019- yil 8- maydagi “O’zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlanish konsepsiyasini tasdiqlash to’g’risidagi”qarori qabul qilindi. [2]Bu konsepsiya maktabgacha ta’lim tizimini yanada takomillashtirish, bolalarning sifatli maktabgacha ta’limdan teng foydalanishini taminlash, maktabgacha ta’lim xizmatlarini rivojlantirish, bir so’z bilan aytganda,maktabgacha ta’lim tizimini rivojlantirishning jarayonining ustuvorliklari va boshqichlarini belgilab beradi. Bu konsepsiya asosida maktabgacha ta’lim bilan qamrov darajasini 2026- yilgacha 80 foizga, 2030-yilga borib, 100 %ga yetkazish maqsad qilingan.

1

Prezidentining 2017-yil 30-sentabrdagi PQ-3305-son «O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim vazirligi faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida»gi qaroriga

2 O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019- yil 8- maydagi “O’zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlanish konsepsiyasini tasdiqlash to’g’risidagi”qarori qabul qilindi.

Bolalarni maktabga psixologik tayyorligi. Maktabgacha ta’lim tashkilotlari bolalarni har tomonlama ya’ni jismoniy, aqliy va psixologik yo’nalishlarda tayyorlashni o’z oldiga maqsad qilib quygan. Mana shunday muhim yo’nalishlardan biri bu bolalarni maktabga psixologik tayyorlashdir.Bola maktabda ta’lim olish jarayonida yangi muhitga tezga moslashishi, dars davomida diqqatini bir joyda jamlab turishi, unga yuklatilayotgan yangi vazifalarni qiynalmasdan bajarishi uchun maktabgacha ta’lim tashkilotida bolalar har taraflama tayyorlanishi lozim. Maktabda o'qishga psixologik tayyorgarlikning tarkibiy qismlari motivatsion, ijtimoiy-shaxsiy, intellektual va hissiy-irodaviy tayyorgarlikdir.

Maktab o'quvchisiga aylangan bolaning ichki ruhiy hayoti maktabgacha yoshdagi bolalikdan butunlay boshqacha mazmun, o'zgacha xususiyatga ega bo'ladi: u o'quv va o'quv ishlari bilan bog'liq bo'lib, bolaning maktabga moslashishi va o'qishdagi muvaffaqiyatiga bog'liq bo'ladi. Maktabga motivatsion tayyorgarlik kognitiv qiziqishning rivojlanish darajasi, o'rganishga ongli intilish va ta'limda muvaffaqiyatga erishish istagi bilan tavsiflanadi. Maktabga tayyor bo'lgan bola ikkalasini ham o'rganishni xohlaydi, chunki u allaqachon insoniyat jamiyatida ma'lum bir pozitsiyani egallashga muhtoj bo'lgan, ya'ni kattalar dunyosiga (o'rganishning ijtimoiy motivi) kirishni ochadigan pozitsiyaga ega. Ijtimoiy va shaxsiy tayyorgarlik bolaning ichki pozitsiyasini shakllantirish, uning yangi ijtimoiy pozitsiyani - "maktab o'quvchisi pozitsiyasini" qabul qilishga tayyorligi bilan tavsiflanadi. Bu ma'lum bir mas'uliyat doirasini nazarda tutadi. Ijtimoiy va shaxsiy tayyorgarlik bolaning maktabga, o'quv faoliyatiga, o'qituvchiga, o'ziga, o'z qobiliyatlari va mehnat natijalariga munosabatida namoyon bo'ladi va o'z-o'zini anglashning ma'lum darajada rivojlanishini nazarda tutadi. Shuningdek, ijtimoiy va shaxsiy tayyorgarlik bolalarda tengdoshlar bilan muloqot qilish va o'zaro munosabatda bo'lish uchun zarur bo'lgan muloqot qobiliyatlari va fazilatlarini, shuningdek, jamoaviy shakllarni rivojlantirish qobiliyatini shakllantirishni o'z ichiga oladi.Maktabda o'qishga intellektual tayyorgarlik ta'lim muvaffaqiyatining muhim shartidir. Chunki kognitiv faoliyat va aqliy psixik jarayonlarning rivojlanishi bilan bog'liq - atrofdagi voqelik ob'ektlarini umumlashtirish, taqqoslash, muhim belgilarga ko'ra tasniflash, sabab-oqibat munosabatlarini o'rnatish, mavjud ma'lumotlarga asoslanib, umumlashtirish, xulosalar chiqarish qobiliyati.Intellektual etuklik deb hodisalar orasidagi asosiy aloqalarni idrok etish qobiliyatida ifodalangan tabaqalashgan idrok, diqqatni jamlash, analitik fikrlash tushuniladi; mantiqiy eslab qolish qobiliyati, naqshni takrorlash qobiliyati, shuningdek, nozik qo'l harakatlari va sensorimotor muvofiqlashtirishni rivojlantirish. Aytishimiz mumkinki, bu tarzda tushunilgan intellektual yetuklik asosan miya tuzilmalarining funktsional yetukligini aks ettiradi.Ta'limga psixologik tayyorgarlikning muhim tarkibiy qismi bu hissiy-irodaviy tayyorgarlik bo'lib, u o'z xatti-harakatlarini boshqarish qobiliyati, hissiy barqarorlik va e'tiborni ixtiyoriy tartibga solish ko'nikmalarini shakllantirish bo'yicha ma'lum ko'nikmalarni shakllantirishni o'z ichiga oladi. O'quv faoliyati aqliy faoliyat rivojlanishining zarur darajasini, qiyinchiliklarni yengish va o'qituvchining muayyan talablarini bajarish qobiliyatini nazarda tutadi.Ixtiyoriy tayyorgarlik (ixtiyoriy soha) bolaning qattiq mehnat qilish, o'qishi va maktab hayoti undan talab qiladigan narsalarni bajarish qobiliyatidan iborat. Irodaviy harakat tarkibiy qismlarining yetukligi ta'lim faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarur bo'lgan irodaviy xatti-harakatlarning o'zini o'zi boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun asosdir. Bolalarni maktabga psixologik tayyorlashda uning shaxsini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratish lozim. Bola shaxsini rivojlantirishda ma'lum bir tomoniga (asosan, aqliy) kuchli yo'naltirish berishga alohida e'tibor berish kerak. Kattalar har doim shuni esda tutishlari kerakki, bolani tezlash-tirilgan, jadalo'qitish zarur hisoblanadi.

Maktabgacha davr inson shaxsini shakllantirishda juda katta ahamiyatga ega. Agar shaxsni har taraflama shakllantirishda aynan shu yoshdagi qulay sharoitlar qo'llanilmasa, rivojlanish to'xtab qolishi mumkin yoki chetlanishlarini bartaraf etish nihoyatda og'ir kechadi.7 yosh-bola yangi sharoitga tezo'rganadigan vao'qish jarayonida muvaffaqiyatli ishtirok etadigan davr hisoblanadi. Bolaning ona maktabida 5-6 yil ta'lim-tarbiya olishini (bolaning oiladagi tarbiyasi nazarada

tutilgan) u yetarli va optimal muhlat deb hisoblagan.Maktabga tayyor bo'lgan bola jismoniy chiniqqan, har qanday ob -havoda uzoq vaqt yura oladi, asosiy harakat malakalariga ega, uo'zining harakatlarini nazorat qila oladi, tozalikka rioya qiladi.Bola bilimining rivojlanganligi uning jamiyat va tabiatdagi vo-qeahodisalami tushunib yetishi, kuzatish qobiliyati, hodisalami to'g'ri nomlas hi bilan aniqlanadi. Bola o'z fikrlarini ifoda eta bilishi kerak, ijodiy va mustaqil fikrlay olishi, aniq ko'rgazma materialga tayanib, masalalarni yecha bilishi kerak. 6-7 yoshli bola oiladan tashqarida hamo'zini dadil tutishi kerak. Shakllangan madaniy ko'nikmalari o'z tengdoshlari bilan munosabatlar o'rnatishiga yordam beradi.Bola mustaqil kiyinishni, ovqat yeyishni, narsalarini toza va tartibli saqlashni o'rganishi kerak. Bola kattalar mehnatining muhimligini tushunishi va hurmat qilishi kerak. Har qanday ishga ijobiy yondashib, uni diqqat, e'tibor bilan vaqtida bajarishi lozim.

Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ta’lim-tarbiya jarayonini pedagog – tarbiyachi amalga oshiradi. U pedagogik jarayonda markaziy o’rin egallaydi. Shuning uchun tarbiyachi o’z sohasini chuqur bilishi, har xil metodik vositalarni yaxshi egallagan, puxta pedagogik va psixologik tayyorgarlikka ega bo’lishi lozim. Shu bilan bir qatorda mutaxassislik bo’yicha fanlarni hamda bolalarni maktabga tayyorlash metodikasi fanini ham puxta egallagan bo’lishi darkor. Tarbiyachi bolalarni maktabga tayyorlash davomida ota-onalar bilan doimiy aloqada bo’ladi.

Xulosa qiqlib aytganda, bolalarni maktab ta’limiga psixologik tayyorlash ularning kelajakdagi o‘qish faoliyatida muvaffaqiyat qozonishi uchun muhim omildir. Bu tayyorgarlik nafaqat bilim, balki hissiy barqarorlik, ijtimoiy moslashuvchanlik va mustaqil fikrlash kabi jihatlarni ham o‘z ichiga oladi. Oila, maktabgacha ta’lim muassasalari va psixologlarning hamkorligi orqali bola ichki motivatsiyaga ega, o‘qishga ijobiy munosabatda bo‘lgan, jamoadagi qoidalarni tushunadigan shaxs sifatida maktab hayotiga muvaffaqiyatli kirishadi. Shunday ekan, bolani maktabga tayyorlashda har tomonlama, ayniqsa psixologik jihatdan puxta yondashuv zarur hisoblanadi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 30-sentabrdagi “Maktabgacha ta’lim tizimini boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PF-5198-son farmoni // www.lex.uz 3.
2. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019- yil 8- maydagi “O’zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlanish konsepsiyasini tasdiqlash to’g’risidagi”qarori qabul qilindi.// www.lex.uz 3.
3. Xalbayeva G.A. Bolalarni maktabga tayyorlashning innovatsion-psixologik mexanizmlari. Monografiya. ISBN 978-9910-9768-2-7. SamDU nashriyoti, 2023.
4. Asqarova D.Q. Bolalarni maktab ta’limiga tayyorlash metodikasi. O‘quv qo‘llanma. – T.: 2020.
5. Nishonova Z.T. Bolalar psixologiyasi va uni o‘qitish metodikasi. – Toshkent, 2006.

METHODICAL METHODS IN THE DEVELOPMENT OF THE SOCIAL AND PROFESSIONAL IMAGE OF THE TEACHER

Saidova Ozoda Tohirovna
Independent Researcher at Tashkent State Pedagogical University

Annotation: *Methodological approaches to developing a teacher’s social and professional image have a significant impact on their success in the educational process, as well as on their self-confidence and reputation in society. This article analyzes the methodological approaches that are important for shaping a teacher’s professional image. Developing the teacher’s communicative skills, applying a creative approach to their work, introducing innovative technologies into the teaching process, and adhering to pedagogical ethics play a crucial role in strengthening their image.*

Keywords: *Teacher’s social image, professional image, methodological approaches, communicative skills, innovative technologies, pedagogical ethics, social development, professional development, innovations in education.*

Аннотация: *Методические подходы к развитию социального и профессионального имиджа учителя оказывают значительное влияние на его успех в образовательном процессе, а также на его уверенность в себе и репутацию в обществе. В статье анализируются методические подходы, которые имеют важное значение для формирования профессионального имиджа учителя. Развитие коммуникативных навыков учителя, творческий подход к своей работе, внедрение инновационных технологий в образовательный процесс и соблюдение педагогической этики играют ключевую роль в укреплении его имиджа.*

Ключевые слова: *социальный имидж учителя, профессиональный имидж, методические подходы, коммуникативные навыки, инновационные технологии, педагогическая этика, социальное*

Introduction. The social and professional image of a teacher is not only a factor that determines the effectiveness of the educational process but also shapes the respect and attention towards teachers in society. The image of a teacher is a reflection of their pedagogical activities and directly impacts the success of the education system. A teacher finds their place in society not only through knowledge but also through responsibility towards their work, communication skills, and adherence to pedagogical ethical norms. Therefore, developing the social and professional image of a teacher is an important pedagogical issue.

Today, the professional image of a teacher is not limited to their professional skills but also depends on their communication abilities, pedagogical ethics, creativity, experience in applying innovative approaches, and the quality of their relationships with society. Teachers must continuously improve their knowledge and skills, incorporate new methodological approaches, and apply pedagogical technologies in their work. Thus, this article analyzes the role and significance of methodological approaches in shaping the teacher's social and professional image, as well as the teacher's role in society and their influence on the education system.

Literature Review. The analysis of literature on the development of the teacher's social and professional image provides an opportunity to explore the methodological approaches necessary to improve the effectiveness of the educational process. The teacher’s image is not only connected to their professional competence but also to their role in society, adherence to pedagogical ethical norms, communication skills, creative approach, and the ability to adapt to changing educational conditions.

Several studies (Sharipova, 2017; Islomov, 2019) show that a teacher's professional image strengthens their self-confidence in their professional activities and increases their respect in society. The teacher's appearance, etiquette in communication, and adherence to pedagogical ethics also shape their social image. Furthermore, a teacher’s aspiration to improve education quality through scientific research and methodological developments contributes to the development of their professional image.

The teacher's communication skills play a crucial role in their interactions with society. Zokhidov (2020) suggests that a teacher’s communication skills help improve their success in the educational process. The teacher’s approach to conversation and communication, understanding their role in education, as well as their consistency in communication with students, strengthens their social image.

The application of innovative pedagogical technologies is considered an effective tool in developing the teacher's professional image. Daminov (2021) demonstrates that the use of pedagogical technologies affects not only the teacher’s pedagogical competence but also their reputation in society. The implementation of educational technologies reflects the teacher's openness to innovations and their readiness to apply new approaches, which strengthens their social and professional image.

A teacher's social image is closely related to their adherence to pedagogical ethics and the establishment of relationships based on mutual respect with students and colleagues. Literature on

high pedagogical ethics (Isakov, 2018) shows that this helps strengthen the teacher's position and reputation in society. Pedagogical ethics increases the teacher's social responsibility and enhances respect for their work.

The teacher's adaptability to changing educational conditions, the ability to apply new methods and technologies in their practice, is an important factor in developing their professional image. The use of pedagogical technologies, mastering new teaching methods, and their effective implementation increase the teacher's social respect and reputation (Murodov, 2020).

Discussion. Methodological approaches play a significant role in the development of the teacher's social and professional image. This process not only determines the teacher's success in the educational process but also shapes their respect and reputation in society. The introduction of methodological approaches and technologies in pedagogical practice helps the teacher to perform their work effectively and efficiently. At the same time, the teacher's social image is linked to their communication skills, pedagogical ethics, self-confidence, and the ability to adapt to changing conditions.

The application of innovative pedagogical technologies and mastering new teaching methods are important factors in shaping the teacher's professional image. Openness to innovations, readiness to apply modern pedagogical approaches, and the ability to adapt to changes in the education system increase the teacher's respect and reputation in society. However, in this process, it is essential not only to apply new technologies but also for the teacher to maintain their pedagogical ethics and feel social responsibility in education. The teacher should adhere to high moral standards, maintain respect when interacting with students, consider their opinions, and ensure fairness throughout the educational process.

Additionally, the teacher's social image and professional status are directly related to the effectiveness of pedagogical approaches. A good teacher not only presents knowledge effectively but also gains respect and reputation in society through their communication skills, social relationships, responsibility towards their work, and success in establishing positive relationships with students.

The teacher's creative approach to their work, developing new methods, and implementing innovations in the educational process leads to their professional development. In this context, the development of the teacher's social and professional image ultimately serves to improve the overall quality of the education system. Their professional and personal development enhances the effectiveness of the educational process, strengthening the trust in teachers within society.

At the same time, when developing the teacher's image, it is necessary to apply all methodological approaches and technologies correctly and together. Developing these approaches and harmonizing the teacher's personal and professional qualities is of great importance for their social and pedagogical role.

Conclusion. The development of the teacher's social and professional image is crucial in improving the quality of the education system. A teacher must not only be knowledgeable but also possess high communication skills, be ready to apply innovative approaches, and adhere to pedagogical ethics. Their professional image, reputation, and respect in society increase their confidence in their work and ensure the effectiveness of the educational process.

Through pedagogical innovations, methodological approaches, and the development of communication skills, a teacher can strengthen their image and contribute to improving the quality of education and the respect for teachers in society. At the same time, the teacher's social and professional image requires continuous growth, and therefore teachers must improve their qualifications, learn new methods, and remain open to innovations in education.

List of literature used:

1. Axmetova, N. (2017). O'qituvchining professional imidjini rivojlantirish. Toshkent: O'zbekiston Xalq Ta'limi Vazirligi.

2. Sharipova, Z. (2018). Komunikativ ko‘nikmalar va o‘qituvchining ijtimoiy roli. Toshkent: Ta’lim va rivojlanish.

3. Islomov, A. (2019). O‘qituvchining pedagogik etikasi va ijtimoiy imidji. Toshkent: O‘qituvchi.

4. Daminov, F. (2020). Innovatsion pedagogik texnologiyalar va o‘qituvchining imidjini shakllantirish. Toshkent: Fan va texnologiya.

5. Murodov, T. (2021). O‘qituvchining ijtimoiy imidjini rivojlantirishdagi metodik yondoshuvlar. Toshkent: Pedagogika.

6. Isakov, R. (2020). O‘qituvchining professional va shaxsiy imidjini shakllantirishda etik yondoshuvlar. Toshkent: O‘zbek universiteti.

7. Zohidov, M. (2021). Pedagogik innovatsiyalar va ta’limdagi o‘qituvchining rolini rivojlantirish. Toshkent: Ta’lim tizimi.

8. Rasulov, A. (2022). O‘qituvchining professional imidji va uning ta'limdagi ahamiyati. Toshkent: Xalq ta'limi va pedagogika.

9. Mirkhanov, B. (2018). O‘qituvchi va jamiyat: O‘qituvchining ijtimoiy mas'uliyati. Toshkent: Ta’lim.

10. Turaeva, G. (2020). O‘qituvchining shaxsiy va professional rivojlanishi. Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti.

BOLALARNI MAKTAB TA’LIMIGA IJTIMOIY PSIXOLOGIK MOSLSHTIRISH

Rajabova Zebo.
SamDUKF Boshlang’ich ta’lim yo’nalishi 2-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqola bolalarni maktabga tayyorlashning ko’rinishlari, bolalarni maktabga tayyorlashda oilaning va mahallaning o’rni,trening mashqlari o’tkazilishi,tarbiyaviy soatlar ,nima qilsak bolalarni maktabga yaxshi moslashtiramiz ,va nima uchun maktabga moslasholmaganligini aniqlashdan iborat.

Kalit so’zlar:ta’lim, bola tarbiyasi,ta’lim tizimi.

Abstract: This article is about the forms of preparing children for school, the role of the family and neighborhood in preparing children for school, conducting training exercises, educational hours, what we can do to make children adapt well to school, and to find out why they could not adapt to school.

Key words: education, child upbringing, educational system

Аннотация: В данной статье речь идет о формах подготовки детей к школе, роли семьи и соседства в подготовке детей к школе, проведении обучающих занятий, учебных часов, о том, что мы можем сделать, чтобы дети хорошо адаптировались к школе, а также выяснить, почему они не смогли адаптироваться к школе.

Ключевые слова: образование, воспитание детей, система образования

Hozirgi kunda O’zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim tashkilotlarida bolalarni sifatli maktab ta’limiga tayyorlashga alohida e’tibor berilmoqda jumladan O’zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoyev,,Zamonaviy maktabgacha ta’lim sog’lom avlodni voyaga yetkazishda muhim o’rin tutadi”.Bolalarni maktabga tayyorlashga barcha shart sharoitlar yaratish maqsadida “2017-2021-yillarda maktabgacha ta’lim tizimini yanada takomollashtirish chora-tadbirlari tadbirlari to’g’risida”gi PQ-2707-sonli qarori, “Nodavlat ta’lim xizmatlarini ko’rsatish faoliyatini yanada rivojlantirish chora -tadbirlari to’g’risida” gi PQ-3276-sonli qarori “Maktabgacha ta’lim tizimini tubdan takomillashtirish chora tadbirlari to’g’risida”gi PQ-3261-sonli qarori, ”O’zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’limni tashkil etish to’g’risida”gi PQ-3305-sonli qarori , “Maktabgacha ta’lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida” PF-5198-sonli formasi qabul qilindi .

Statistik ma’lumotlarga ko’ra insonlar umri davomida oladigan axborat va ma’lumotlarni 70% ni 7 yoshgacha bo’lgan davrda olar ekan. Ota-bobolarimizdan qolgan maqol bejiz emas “Yoshlikda olingan bilim toshga o’yilgan naqsh kabidir”. Bugungi kunda ta’lim to’g’risida turli qonun qoidalar jumladan <<Ta’lim to’g’risida gi O’zbekiston Respublikasi qonunining 8-moddasida Maktabgacha ta'lim tarbiya bolalarni o’qitish va tarbiyalashga ularni intellektual ,ma’naviy - axloqiy etik va estetik va jismoniy jihatdan rivojlantirishga ,shuningdek bolani umumiy o’rta ta’limga tayyorlshga qaratilan ta’lim turidan biridir .Bundan tashqari bolani ruhan yetuk aqlan baqquvvat qilib,tarbiyalashda oila bilan bog’chaning o’rni juda katta ,ahamiyat kasb etadi zero tarbiya oiladan boshlanadi.Oilagadi muhit qanchalik sof va go’zal bo’lsa farzand tarbiyasi ongi va dunyoqarashi shunga monand o’sib boradi.Jumladan bola tarbiyasiga mahalla kuy ham befarq bo’lmasligi kerak zero <<Bir bolaga yetti mahalla ota-ona>>deganlari bejiz ems.

Bolalarni maktabga tayyorlashda birinchi navbatda ularning psixologiyasini o’rganish lozim.Bolaning ta’lim olish istagi o’quvchi bo’lish orzusi maktabga bo’lgan munosabatini albatta o’yg’otish kerak.Darslarni diqqat bilan tinglash ,uyga berilgan vazifalarni vaqtida bajarishi intizomga rioya qilish kerak.

Hozirgi kunda turli ta’lim muassasalarida Bolani dars jarayoniga qiziqtirish maqsadida turli metod va darsturlar asosida olib borilmoqda .Jumladan :<<ILK QADAM>> dasturi interfaol metodlar ,aqliy hujum ,test ,suhbat bumerang vahokazolar.

Bundan tashqari boshlang’ich 1-4 sinflar balki undan yuqori sinflar uchun ham trening mashqlar o’tkazib turilish maqsadga muofiq bo’ladi.Bundan ko’zlangan asosiy maqsad:bolalarni bilim malakalarini o’stirish ,jamoa bilan ishlaydi hamjihatlikda bir biri bilan fikr almashadi.Tarbiyaviy soatlar ham bugungi kunda bazi hollarda quruq gap bilan o’tib ketyabti.Qaysidir o’quvchining o’zlashtirishlari davomati xulqi va qaysidir tadbirga tayyorgarlik sinfdgi muammolarni hal etish kabi masalalar o’stida so’z yuritish lozim.

Har bir sinflarda bo’lgani kabi boshlag’ich sinflarda o’zlashtirish darajasi past va yuqori bo’lgan o’quvchilat yo’q emas albatta bor.Bu o’quvchilar bilan alohida shug’illanish lozim.Va bularni albatta nazorat qilib turish kerak.Yaxshi o’qiydigan o’quvchilarga o’zlashtirish darajasi past bo’lgan o’quvchilarni bitta bitta biriktirib nazorat qilish kerak.

Bola birinchi sinfda uch fan (o‘qish, yozuv va matematika)ning asoslarini, tabiat va jamiyat to‘g‘risida oddiy bilimlarni egallaydi. Bola odamlar, jismlar va tevarak-atrofdagi hodisalar haqida ma’lum tasawur bilan maktabga kelishi kerak. Bolaning o‘quv materialni to‘liq o‘zlashtirishi va ta’limning bola qobiliyatlariga mos kelishi uning aqliy faoliyatiga bog‘liq bo‘ladi.

Bolaning yaxshi o‘qishiga aqliy faoliyatining rivojlanish darajasi, idrok, tasavvur, xotira va tafakkur funksiyalari hamda aqliy faoliyat bilan shug‘ullanish odatlari ta’sir qiladi. Bola tahlil qilishni, ya’ni narsalarni (predmetlarni) idrok etganda muhim va muhim bo‘lmaganlarni ajrata bilish, kuzatayotgan hodisalarni umumlashtirish, guruhlash kabilarni o‘rganishi kerak. Bola zehnli, ziyrak, topqir, mustaqil bo‘lishi kerak. Zavq, xursandchilik keltiradigan aqliy faoliyatiga nisbatan bolada qiziqish paydo bo‘ladi. Ta’limning muvaffaqiyatli bo‘lishi ko‘p jihatdan bola nutqining rivojlanish darajasiga, uning lug‘at boyligiga, mustaqil, aniq, ifodali va grammatik jihatdan to‘g‘ri gapira olishiga bog‘liq bo‘ladi. Bolada maktabga borish bilan nafaqat hayot tartibi va asosiy faoliyatida, balki ijtimoiy o‘rnida ham o‘zgarishlar sodir bo‘ladi. Bola munosabatlari shakllangan tanish tengdoshlar va kattalar jamoasidan, notanish bolalar va kattalar jamiyatiga o‘tadi. Oldingi jamoada bola o‘zining huquq, burch va imtiyozlarini bilar edi, yangi shakllanayotgan maktab jamoasida esa bola o‘zini boshidan ko‘rsatishi kerak. Bolaning burch va huquqlari, maktabgacha davrga nisbatan aniqroq va qattiqroq belgilanadi. Bola faoliyatini baholashning muhim mezonlaridan biri nafaqat maktabda, balki oilada, tengdoshlar davrasida muvaffaqiyatli o‘qish bo`lib qoladi. Maktabda uzoq muddat ota-ona g‘amxo‘rligisiz bo‘lgani sababli, bola o‘z yoshiga mos his-tuyg‘u va iroda mustahkamligiga ega bo‘lishi, o‘z xulqini nazorat qila olishi kerak. Agar o‘quvchi o‘qishga ijobiy yondashsa, o‘qishni xohlab, intilsa, ta’limdagi boshlang‘ich qiyinchiliklarni tezroq va osonroq bartaraf etadi. Irodali bo‘lish bolaga

barcha maktab vazifalarini doimiy va muvaffaqiyatli bajarishida muhim ahamiyatga ega. Bilim va ijtimoiy hayot qonun-qoidalariga rioya qilish, xarakter ijobiy jihatlarining shakllanganligi bolaga boshqa bolalar bilan muloqotda, sinfdoshlar bilan do‘stona munosabat o‘rnatishda va jamoada faol ishtirok etishida juda katta yordam beradi. Bolaning maktabga umumiy tayyorgarligi deganda uning har tomonlama rivojlanganligi tushuniladi. Biror tomonining rivojlanmagani, zaifligi (aqliy, histuyg‘uli, irodaviy yoki amaliy) maktabda o‘zlashtirmaslikning sabablaridan bo‘lishi mumkin.
Shu bilan birgalikda, bolalar birinchi sinfda o‘quv fanlarining (o‘qish, yozuv, matematika) mazmunini o‘zlashtirish uchun maxsus bilim, malaka va ko‘nikmalarga ega bo‘lishlari kerak. Masalan, matematikani o‘qitishda o‘qituvchi bola narsalarning rangi, shakli, katta-kichikligi, sonini ajrata biladi deb hisoblaydi, yozuvni o‘rganishda esa bola yozuv va rasm qurollarini to‘g‘ri ishlata olishiga, grafik mashqlarni bajara olishiga tayanadi. Shu kabi bilim, malaka va ko‘nikmalar maktabga maxsus tayyorgarlikni tashkil etadi. Umumiy va maxsus tayyorgarlik bir-biriga zid kelmaydi. Maktab fanlarini o‘zlashtirishda bolaning maxsus tayyorgarligi umumiy tayyorgarlikdan kelib chiqadi, unga mos keladi, tayanadi.
Bola shaxsini rivojlantirishda ma’lum bir tomoniga (asosan, aqliy) kuchli yo‘naltirish berishga alohida e’tibor berish kerak. Kattalar har doim shuni esda tutishlari kerakki, bolani tezlashtirilgan, jadal o‘qitish zarur hisoblanadi.
Maktabgacha davr inson shaxsini shakllantirishda juda katta ahamiyatga ega. Agar shaxsni har taraflama shakllantirishda aynan shu yoshdagi qulay sharoitlar qo‘llanilmasa, rivojlanish to‘xtab qolishi mumkin yoki chetlanishlarini bartaraf etish nihoyatda og‘ir kechadi.
7 yosh — bola yangi sharoitga tez o‘rganadigan va o‘qish jarayonida muvaffaqiyatli ishtirok etadigan davr hisoblanadi. Y.A. Kamenskiy bola hayotining yettinchi yilini bekorchilikda buzilib ketmaslik uchun maktabda o‘qishni boshlaydigan vaqt deb hisoblagan. Bolaning ona maktabida 5-6 yil ta’lim-tarbiya olishini (bolaning oiladagi tarbiyasi nazarda tutilgan) u yetarli va optimal muhlat, deb hisoblagan.
Maktabga tayyor bo‘lgan bola jismoniy chiniqqan, har qanday ob-havoda uzoq vaqt yura oladi, asosiy harakat malakalariga ega, u o‘zining harakatlarini nazorat qila oladi, tozalikka rioya qiladi. Bola bilimining rivojlanganligi uning jamiyat va tabiatdagi voqeahodisalarni tushunib yetishi, kuzatish qobiliyati, hodisalarni to‘g‘ri nomlashi bilan aniqlanadi. Bola o‘z fikrlarini ifoda eta bilishi kerak, ijodiy va mustaqil fikrlay olishi, aniq ko‘rgazma materialga tayanib, masalalarni yecha bilishi kerak. 6—7 yoshli bola oiladan tashqarida ham o‘zini dadil tutishi kerak. Shakllangan madaniy ko‘nikmalari o‘z tengdoshlari bilan munosabatlar o‘rnatishiga yordam beradi.
Bola mustaqil kiyinishni, ovqat yeyishni, narsalarini toza va tartibli saqlashni o‘rganishi kerak. Bola kattalar mehnatining muhimligini tushunishi va hurmat qilishi kerak. Har qanday ishga ijobiy yondashib, uni diqqat, e’tibor bilan vaqtida bajarishi lozim.
Bolada estetik idrokni shakllantirish, o‘zining yoshiga mos badiiy asarlarga qiziqish uyg‘otish, yon-atrofni estetik jihatdan bezatishiga intilishini rivojlantirish kerak. Bola musiqa, adabiy so‘z, rasmlarning chiroyini sezishni o‘rganishi, ashula aytish, rasm chizish, yasash, topishmoqlar, laparlar, tez aytishlar, maqollar, ertaklarni bilishi va aytib berishi, kitoblarni avaylashni bilishi kerak.
«So’zni tushuntiring»
Bolaga bir nechta oddiy so’zlarni (tugma, qalam, velosiped va boshqalarni) taklif qiling. Vazifa-bu so’zlarni o’z nomlarini ishlatmasdan tushuntirish — Misol uchun, siz bolaga ushbu tushunchalarni ushbu mavzu bilan tanish bo’lmagan o’tmishdan begona yoki insonga tushuntirishni taklif qilishingiz mumkin. Ushbu o’yin ko’pincha bolalar uchun kurslarda qo’llaniladi va bolaning nutq rivojlanishini yaxshilashga yordam beradi.
«Umumiy nima?»
Ushbu mashqda Leonardo da Vinchi bo’sh vaqtlarida o’zini o’ziga jalb qilishni yaxshi ko’rganligi haqida fikr bor. U bir-biriga bog’liq bo’lmagan ikkita ob’ektni oldi va ular o’rtasidagi munosabatlarni topishga harakat qildi. Bolaga bunday o’yinni o’ynashni taklif qiling. Kitob va stul

o’rtasida qanday umumiylik bor? Qurbaqa va raketa o’rtasidagi munosabatlar qanday? Ushbu mashq nafaqat fikrlash tezligini va nostandart fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi, balki kayfiyatni yaxshilaydi.

«So’zlarni eslab qolish»

Bolaga bir necha so’z beriladi. Uning vazifasi so’zlarni eslab qolish va ulardan hikoya qilishdir. Yod olish uchun assotsiatsiyalar, umumlashma usulini qo’llash mumkin, ammo so’zlarni yozish yoki chizish mumkin emas.

Kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish uchun doimiy va samarali bo’lish uchun bolani psixolog bilan rivojlanish mashg’ulotlariga yozib olish foydali bo’ladi. “Ishlab chiqarish nomlari” bolalar markazi barcha yoshdagi barcha bolalarni bunday tadbirlarga taklif qiladi. Mutaxassislarimiz bolaning kompleks rivojlanishiga hissa qo’shadigan noyob usullardan foydalanadilar. Psixolog bilan mashg’ulotlardan so’ng, bolalar maktabga osongina moslashadilar, yaxshi o’rganadilar va tengdoshlari bilan umumiy tilni tezroq topadilar.

Bolaning ixtiyoriy sohasi rivojlanishidagi yana bir muhim o’zgarish bu uning xulq-atvor qoidalarining axloqiy mazmunidan xabardorligi va o’z harakatlarida ularga rahbarlik qilish qobiliyatidir. Bu xabardorlik qoidalarning umumlashtirilgan mohiyatini va ularning umumiy majburiyatini tushunish asosida shakllanadi. Shu sababli, bolalar jamoasida tartibni buzuvchilar haqida shikoyat qilishlari mumkin, bu aslida ularni xafa qilmagan.

Agar kattalar bolani tanimasa, unga etarlicha his-tuyg’u va tushunishsiz munosabatda bo’lishadi, bolalarda tartibsiz, qo’pol, ba’zan hatto tajovuzkor xattiharakatlar shakllanadi.

O’zlarining xatti-harakatlarini ongli ravishda boshqarish, uni boshqarish qobiliyati bolalarning harakatlari va xatti-harakatlarini kuzatishga qodir ekanligida namoyon bo’ladi. Ammo, bu yoshda, nazorat kattalar tomonidan rag’batlantirilishi sharti bilan amalga oshiriladi, ularning ko’rsatmalariga binoan, nazorat qilish jarayoni o’z vaqtida aniqlanadi, go’yo mos keladi va boshlanadi.

Bolaning baholash va nazorat qilish harakatlarining rivojlanishi natijasida, bu vaqtda tayinlangan ish uchun javobgarlikning paydo bo’lishi ko’rib chiqilishi mumkin. Bir harakatning maqsadlarini boshqasiga bo’ysundirish, eng muhimi, shakllana boshlaydi.

Bolaning nafaqat amaliy harakatlari, balki qisman kognitiv aqliy jarayonlar (xotira, fikrlash) o’zboshimchalik bilan, qasddan boshqariladi. Kommunikativ ko’nikmalar shakllanadi, nutq odob-axloq elementlari: salomlashish, xayrlashish, boshqalarga ism va shunga o’xshash narsalar bilan murojaat qilish.

Bu yoshdagi bola mustaqil va tashabbuskor. Bu o’yin davomida yuzaga keladigan muammolarni mustaqil hal qilishda, o’yin mavzularini tanlashda, savollarni va hukmlarni chiqarishda namoyon bo’ladi.

Psixologik treninglar bolalarning amaliy faoliyati sanaladi. Shuning uchun ham psixologik treninglar bolalarning bilish faoliyatlarini kuchaytiradi, olgan bilimlaridan har xil usulda foydalanishlari uchun hayotiy sharoit yaratib beradi. Shuningdek, psixologik treninglar bolalarni tevarak-atrof to‘g‘risidagi bilimlarini mustahkamlashga yordam beradi, o‘z shaxsiy tajribalari va mashg‘ulotlarda olgan bilimlarini amalda qo‘llay bilishga o‘rgatadi, ulardagi fikrlash qobiliyatlari, ijodiy kuchlar, sensor jarayonni rivojlantiradi, olgan bilimlarini tartibga soladi.

Boshlang’ich sinf o’quvchilariga psixologik yordam ko’rsatish

Boshlang’ich maktab o’quvchilari bilan muomala qilishda psixologik yordam zarur, tarbiyachilar va o’qituvchilar bolalar uchun xavfsiz va qo’llab-quvvatlovchi muhitni yaratishi kerak. Va albatta quyidagi usullardan foydalanish mumkin:

1. Faol Tinglash. Faol tinglash ota-onalar, va o’qituvchilarga o’quvchilarning hissiy va psixologik muammolarini tushunishga yordam beradigan muhim mahoratdir. Faol tinglash ko’z bilan aloqa qilishni, diqqatni jalb qilishni va bolaning so’zlari haqida mulohaza yuritishni o’z ichiga oladi. O’qituvchi yoki tarbiyachi diqqatli va sezgir bo’lib, o’quvchiga o’z qiyinchiliklarini etkazish uchun xavfsiz joy yaratishi mumkin.

2. Rag’batlantirish va ijobiy mustahkamlash. Rag’batlantirish va ijobiy mustahkamlash boshlang’ich o’quvchilarning ishonchini mustahkamlashda uzoq yo’lni bosib o’tadi. O’qituvchilar, tarbiyachilar va ota-onalar bolalar akademik yoki ijtimoiy jihatdan yaxshi ishlashganda ijobiy fikrlarni taklif qilishlari kerak. Ushbu yondashuv o’quvchilarga ijobiy imidjni rivojlantirishga yordam beradi va o’z navbatida maktab muhitida o’zlarini qulay his qilishadi.
3. Ijtimoiy qo’llab-quvvatlash. Ijtimoiy qo’llab-quvvatlash boshlang’ich sinf o’quvchilari uchun maktabga moslashishda juda muhimdir. Ota-onalar, tarbiyachilar va maktab xodimlari o’yin vaqti, sport va guruh faoliyati kabi ijtimoiy tadbirlarni rag’batlantirishlari kerak. Ushbu tadbirlar bolalarga do’stlik o’rnatishga, ijtimoiy ko’nikmalarni rivojlantirishga va o’zlariga bo’lgan ishonchni oshirishga yordam beradi.
4. Maslahat Xizmatlari. Maslahat xizmatlari hissiy yoki psixologik qiyinchiliklarni boshdan kechirayotgan bolalar uchun ajoyib imkoniyat bo’lishi mumkin. Maslahat xizmatlari bolalar qo’rquv, umidsizlik va tashvishlarini ifoda etishlari mumkin bo’lgan maxfiy va qo’llabquvvatlovchi muhitni taklif etadi. Maslahatchilar bolalarga yengish strategiyasini ishlab chiqishda yordam berishlari va ularga his-tuyg’ularini boshqarish vositalarini taqdim etishlari mumkin.
5. Guruh Terapiyasi. Guruh terapiyasi boshlang’ich sinf o’quvchilariga psixologik yordam ko’rsatishning yana bir samarali usuli hisoblanadi. Guruh terapiyasi mashg’ulotlari tashvish, bezorilik yoki stress kabi muayyan mavzularga qaratilishi mumkin. Bolalar o’z tajribalari bilan o’rtoqlashishlari va bir-birlaridan o’rganishlari mumkin. Bundan tashqari, ushbu mashg’ulotlar bolalarga ijtimoiy ko’nikmalarni rivojlantirishga va yangi do’stlik o’rnatishga yordam beradi.
Boshlang’ich maktab o’quvchilarini maktabga moslashtirish-bu o’qituvchilar, ota-onalar va psixologlarning alohida e’tibor va g’amxo’rligini talab qiladigan jarayon. Ushbu davr bola hayotidagi muhim bosqichdir, chunki ularning aksariyati birinchi marta kundalik mashg’ulotlar, yangi xulq-atvor qoidalari va yangi odamlar bilan muloqot qilish zarurati bilan duch kelmoqdalar. Boshlang’ich maktab o’quvchilarining maktabga moslashishini psixologik qo’llabquvvatlash bolaga moslashish jarayonida yuzaga keladigan hissiy va psixologik qiyinchiliklarni engishga yordam beradigan bir qator tadbirlarni o’z ichiga oladi. Mana bu tadbirlarning ba’zilari:
Psixolog bilan individual suhbatlar.
O’quv yilining boshida psixolog har bir boshlang’ich maktab o’quvchisi bilan individual suhbatlar o’tkazishi mumkin. Ushbu suhbatlar davomida psixolog bola qanday his-tuyg’ularni boshdan kechirayotganini, yangi vaziyatga qanday munosabatda bo’lishini va qanday qiyinchiliklarga duch kelishini aniqlay oladi. Bunday suhbatlar natijasida psixolog bolaga kerakli maslahatlarni berishi va unga yangi maktabga moslashishiga yordam berishi mumkin.
Ijtimoiy ko’nikmalarni rivojlantirish bo’yicha guruh darslari
Boshlang’ich maktab o’quvchilari uchun sotsializatsiya va boshqa odamlar bilan muloqot qilish qobiliyati juda muhimdir. Bolaga ushbu ko’nikmalarni rivojlantirishga yordam berish uchun psixolog bolalar muloqot qilishni, bir-birlarini tinglashni va nizolarni hal qilishni o’rganadigan guruh mashg’ulotlarini o’tkazishi mumkin.O’yin terapiyasi.
O’yin terapiyasi-bu ijobiy psixologik ta’sirga erishish uchun o’yinlardan foydalanishga asoslangan psixoterapiya usuli. Bu usul bolalar uchun juda samarali bo’lishi mumkin, chunki o’yinlar ularga dam olishga, ijodkorlikni namoyon etishga va his-tuyg’ularini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.
Ota-onalar uchun psixologik treninglar.
Ota-onalar, shuningdek, boshlang’ich maktab o’quvchilarini maktabga moslashtirishda juda muhim rol o’ynaydi. Ularga o’z rolini tushunishga va farzandlarining ehtiyojlarini yaxshiroq tushunishga yordam berish uchun psixolog ota-onalar uchun psixologik treninglar o’tkazishi mumkin.Qo’llab-quvvatlash va monitoring tizimi.

Yosh o’quvchilarga moslashish jarayonida yordam beradigan qo’llab-quvvatlash va monitoring tizimini yaratish muhimdir. Ushbu tizim turli xil vositalar va usullarni o’z ichiga olishi mumkin, masalan, hissiy barqarorlik testlari va o’qituvchilar va psixologlarning fikr-mulohazalari.
Umuman olganda, boshlang’ich maktab o’quvchilarining maktabga moslashishini psixologik qo’llab-quvvatlash. Psixologik yordamning asosiy vazifasi bolaga yangi muhit va yangi talablar bilan bog’liq stressni engishga yordam berishdir. Psixolog bolaga tashvishlarni engishga, o’quv jarayoniga qiziqishga, o’qish uchun motivatsiyani rivojlantirishga yordam berishi kerak.
Psixologik qo’llab-quvvatlash individual va guruh mashg’ulotlari doirasida amalga oshirilishi mumkin. Shaxsiy mashg’ulotlar paytida psixolog bola bilan muloqot qiladi, uning muammolarini aniqlaydi va yechimlarni topishga yordam beradi. Guruh mashg’ulotlari ijtimoiy ko’nikmalarni rivojlantirish va bolalar jamoasini mustahkamlashga qaratilgan.
Psixologik yordamning muhim vazifalaridan biri bu ota-onalar bilan ishlashdir. Psixolog ota-onalarga bolani maktabga tayyorlashda yordam berishi, o’quv jarayonini tashkil etish bo’yicha tavsiyalar va moslashish davrida bola bilan o’zini tutish bo’yicha maslahatlar berishi kerak.
Bolani maktabga psixologik qo’llab-quvvatlashning bir qismi sifatida psixolog bolaga tashvishlarni engishga va yangi muhitga moslashishga yordam beradigan turli xil usul va usullardan foydalanishi mumkin. Masalan, ijtimoiy ko’nikmalarni va o’z-o’zini hurmat qilishni rivojlantirishga yordam beradigan o’quv o’yinlarini o’tkazish mumkin.
Boshlang’ich maktabga moslashish qiyin jarayon bo’lishi mumkin va o’quvchilarga yangi muhitga moslashishda psixologik yordam zarur. Ota-onalar, tarbiyachilar va o’qituvchilar bolalar uchun xavfsiz va qulay muhitni ta’minlash uchun birgalikda ishlashlari kerak. Faol tinglash, ijobiy mustahkamlash, ijtimoiy qo’llab-quvvatlash, maslahat xizmatlari va guruh terapiyasi psixologik yordam ko’rsatishning samarali usullaridir. Hissiy va psixologik yordam ko’rsatish orqali bolalar xavfsiz, qo’llab-quvvatlovchi muhitda o’sishi va rivojlanishi hamda akademik va shaxsiy hayotlarida muvaffaqiyat qozonishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 30 sentabrdagi “Maktabgacha ta’lim tizimini boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora- tadbirlari to‘g‘risida” PF-5198-son farmoni // www.le.x.uz
2. “Bolaga yo‘naltirilgan ta’lim” dasturi. T.: 2011
3. И.В.Роберт Современные информационные технологии в образовании: Дидактические проблемы; перспективы использования. – М.: Школа– Пресс, 1994. –С. 205.
4. N.Erxonova., Sh.Isakova. Psixolog kitobi. «Evrika» nashriyoti-matbaa uyi. Toshkent-2021
5. F.Umarova. Bola shaxsini rivojlantirishga yo‘naltirilgan ta’lim. T.: 2012

BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA MUSTAQIL ISHLARNI TASHKIL ETISHNING SAMARALI ROLI

Ch.B Abduraxmanova
Samarqand davlat unversiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya: Mazkur ish boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini shakllantirishda mustaqil ishlar, ahamiyatini yoritishga bag‘ishlangan. Unda kichik yoshdagi o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, qobiliyati, bilimini amaliyotda qo‘llay olish ko‘nikmalarini rivojlantirishda zamonaviy pedagogik yondashuvlar, o’rni tahlil qilinadi. Maqolada o‘quvchilarning bilimga bo‘lgan qiziqishini oshirish, dars jarayonini jonlantirish va ularni faol ishtirok etishga undovchi usullar misollar orqali ko‘rsatib berilgan. Shuningdek, o‘qituvchilarga boshlang‘ich sinfda mustaqil ishlarni tashkil etishda samarali metodik tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, o‘quv-bilish kompetensiyasi, mustaqil ish, zamonaviy yondoshuv usullari, pedagogik texnologiyalar, PIRLS dasturi ijodiy fikrlash, ta’lim samaradorligi.

Boshlang‘ich ta’limda mustaqil ishlarni tashkil etish, o‘quvchilarda o‘quv-bilish kompetensiyalarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Mustaqil ishlash jarayoni o‘quvchilarga o‘z bilimlarini mustaqil ravishda qo‘llash va yangi bilimlarni o‘zlashtirish

imkoniyatini yaratadi. O‘quvchilarning o‘z-o‘zini baholash, refleksiya, va muammoli vaziyatlarni hal qilish qobiliyatlari rivojlanadi. Mustaqil ishlar orqali o‘quvchilar o‘z bilimlarini amaliy holatlarda qo‘llash ko‘nikmalarini oshiradilar, bu esa ularning tahlil qilish, sintetik fikr yuritish va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini kuchaytiradi. Bu jarayon, shuningdek, o‘quvchilarning shaxsiy muvaffaqiyatini ta’minlaydi va ularning ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Bundan tashqari, mustaqil ishlar o‘quvchilarga o‘z vaqtlarini samarali rejalashtirish, o‘z maqsadlariga erishish uchun strategiyalarni ishlab chiqish Mustaqil ishlar orqali o‘quvchilar o‘z bilimlarini amaliy holatlarda qo‘llash ko‘nikmalarini oshiradilar, bu esa ularning tahlil qilish, sintetik fikr yuritish va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini kuchaytiradi. Bu jarayon, shuningdek, o‘quvchilarning shaxsiy muvaffaqiyatini ta’minlaydi va ularning ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Kompetensiyani shakllantirish jarayonida o‘qituvchi axborot-bilishga yo‘naltirilgan turli testlar va vazifalardan foydalanadi. Ushbu testlar, o‘quvchilarning yangi ma’lumotlarni qanday o‘zlashtirishlari va ulardan qanday foydalana olishlarini aniqlashga yordam beradi. Shunday qilib, o‘qituvchi o‘quvchilarning mustaqil ishlarni amalga oshirishlarini qo‘llab-quvvatlaydi va ularning bilim olish jarayonini yanada samarali qiladi.

Boshlang‘ich ta’limda mustaqil ishlarni tashkil etish o‘quvchilarning o‘quv-bilish kompetensiyalarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Biroq, o‘qishga qiziqishning yo‘qligi va o‘ziga ishonmaslik muammolari o‘quv jarayonida jiddiy to‘siqlarni keltirib chiqaradi. O‘quvchilarning yaxshi o‘qishi, o‘z qobiliyatlarini anglashlari va turli topshiriqlarni sifatli bajarish ko‘nikmalari kompetentlik hissining shakllanishiga olib keladi.

Boshlang‘ich sinf bitiruvchisi, ya’ni 4-sinf o‘quvchisi, o‘quv dasturida belgilangan hajmda va darajadagi bilimlarga ega bo‘lishi, amaliy xarakterdagi turli topshiriqlarni sifatli bajarish, mustaqil o‘qish va izlanish faoliyatining faol subyektiga aylanishi kerak. Bunday o‘quvchilar reflexiv xulq-atvor ko‘nikmalariga ega bo‘lishi, o‘zini adolatli baholay olishlari va o‘qish hamda tushunish darajasini tahlil qila olishlari lozim. Yoshlik xususiyatlariga ko‘ra, ular ta’lim oluvchi asosiy kompetensiyalarga ega bo‘lishi, shunda kompetentli deb hisoblanishi mumkin.

Agar boshlang‘ich sinf o‘quvchisi kompetentligi shaxsiy sifatlar tizimida ko‘rilsa, uning tarkibiy qismlari quyidagi belgi-xususiyatlar bilan namoyon bo‘ladi: tahlil qilish qobiliyati, ijodiy fikrlash, o‘z-o‘zini baholash va boshqalar. Bunday o‘quvchilar PIRLS baholash dasturi talablari va mezonlariga raqobatbardosh nomzod bo‘la olishadi. Shunday qilib, mustaqil ishlarni samarali tashkil etish orqali o‘quvchilar o‘z bilimlarini mustaqil ravishda rivojlantirish, qobiliyatlarini anglash va o‘zlariga bo‘lgan ishonchni oshirish imkoniyatini qo‘lga kiritadilar. O‘quv-bilish kompetensiyalari quyidagi asosiy qobiliyatlarni o‘z ichiga oladi:

-o‘quvchilar o‘z maqsadlarini belgilab, ularga erishish uchun reja tuzishlari zarur.

-o‘z maqsadlarini boshqalarga tushuntirish va bilganlarini og‘zaki va yozma shaklda etkazish.

-o‘quvchilar o‘z faoliyatlarini oldindan rejalashtirib, keyinchalik ularni tahlil qilish imkoniyatiga ega bo‘lishlari lozim.

-o‘quvchilar o‘z faoliyatlarini baholab, tushunmagan joylarini aniqlashlari kerak.

-o‘rganilayotgan matnlar va voqealar haqida savollar berish va faktlarni diqqat bilan kuzatish.

-o‘quvchilar o‘zlarini boshqarish va o‘rganayotgan materialni qanday tushunganligini ifodalash qobiliyatiga ega bo‘lishlari zarur.

-o‘quvchilar olingan natijalarni yozma shaklda ifodalay olishlari va xulosalar chiqarishlari kerak.

Ushbu qobiliyatlarni mustaqil ravishda amalga oshirish orqali, kelgusida o‘tkaziladigan PIRLS baholash dasturi bo‘yicha mamlakatimiz ta’lim tizimining reytingi oshishi mumkin. Shu sababli, o‘quv dasturlarini va mashg‘ulotlarni amaliyotga joriy qilishdan oldin, ularning samaradorligini baholash va o‘quvchilarning ehtiyojlariga mosligini tekshirish juda muhimdir. Bu

esa, o‘qituvchilarga o‘quv jarayonini yaxshilash va o‘quvchilarning muvaffaqiyatini ta’minlashda yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. 2019 yil 29 apreldagi PF-5712-son “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030 yilga qadar rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi farmonlari 70-85.
2. Aliyev N “Mustaqil ishlar va kompetensiyalar: O‘zbekiston va boshqa MDH mamlakatlari tajribasi”. O‘zbekiston Ta’lim Innovatsiyalari jurnali,2024-y 12(1), Bet: 60-75.
3.O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining tavsiyalari “Ta’limda innovatsion metodlar va texnologiyalarni qo‘llash” 2022-yil 15-yanvar
4. Akilov R “O‘zbekistonda boshlang‘ich ta’limda kompetensiya yondashuvlari”. MDH Ta’lim Jurnali, 2023-y 9(2), Bet:
5. Tolipov O‘.K., Usmonboeva M. Pedagogik texnologiyalarning nazariy va amaliy asoslari. – T.: “Fan va texnologiyalar” nashrièti, 2006.

BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA DIDAKTIK O‘YINLARDAN FOYDALANISH

Umarov Nurbek Irkinovich
SamDUKF

Annotatsiya. Ushbu maqolada didaktik o‘yinlarning o‘quvchilar faolligini oshirishda, boshlang‘ich sinf darslarida didaktik o‘yinlardan samarali foydalanish usullari hususida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar. Didaktik o‘yin texnologiyasi, samaradorlik, ziyraklikka, ishtirok.

Аннотация. В данной статье рассказывается о методах эффективного использования дидактических игр в повышении активности учащихся в начальных классах и анализируется их с помощью примеров.

Ключевые слова. Дидактическая игровая технология, эффективность, интеллект, участие.

Annotation. This article talks about the methods of effective use of didactic games in increasing student activity in primary classes and analyzes them with the help of examples.

Keywords. Didactic game technology, efficiency, intelligence, participation.

Hozirgi kunda ta’lim jarayonida o‘yinlardan foydalanib, ta’limning samaradorligini ko‘tarishga bo‘lgan qiziqish, e’tibor kundan-kunga kuchayib bormoqda. Zamonaviy texnologiyalar, qo‘llanilgan o‘yinlar mashg‘ulotlar o‘quvchilar egallayotgan bilimlarni o‘zlari qidirib topishlariga, mustaqil o‘rganib, tahlil qilishlariga, darsni qiziqarli o‘tkazishga qaratilgan. O‘qituvchi bu jarayonda shaxs va jamoaning rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi, shu bilan bir qatorda, boshqaruvchilik, yo‘naltiruvchilik vazifasini bajaradi. Bugungi kunda ta’lim muassasalarining o‘quv tarbiyaviy jarayonida pedagogik texnologiyalardan foydalanishga alohida e’tibor berilayotgani bejizga emas.

O‘yinni tizimli o‘rganishga urinishni birinchi bo‘lib, XIX asrning oxirida nemis olimi K.Gross amalga oshirdi. U o‘yinda kelajakda yashash uchun kurash sharoitlariga nisbatan instinktlarning ogohlantirishi bo‘lib o‘tadi, deb hisoblagan (“Ogohlantirishlar nazariyasi”). K.Byuler o‘yinni “funksional huzur” olish uchun bajariladigan faoliyat sifatida ta’riflaydi. Z.Freyd izdoshlari o‘yinda chuqur instinktlar yoki intilishlar ifodasini ko‘radilar. O‘yinning barcha bunday talqinlarida biologizatorlik yondashuvi mavjud. O‘quv jarayoni to‘g‘ri tashkil etilgandagina o‘quvchilarni bilim olish va kreativlik, jamoda ishlay olish, hamkorlik qilishga ruhlantirish mumkin. O‘quvchilarni taajjublantirish, ularni o‘quv materiallarini o‘zlashtirishga qiziqtirish va ongli tarzda yaratuvchilikka undashda o‘yinlar alohida ahamiyatga ega. Bunday o‘yinlarni tashkil etishni imkon qadar boshlang‘ich sinflardan boshlash lozim. Pedagoglar hamda psixologlarning ta’kidlashicha, o‘quvchining o‘zi qiziqmasa, egallagan bilimlari uning hissiyotlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatmaydi va intellektual jihatdan rivojlantirishga xizmat qilmaydi. Shuningdek, o‘quvchilar mazkur bilimlarni o‘zlashtirish jarayonida sinfdoshlari bilan manfaatli

hamkorlik o‘rnata olmaydi. O‘yinlar va o‘yinlarga asoslangan o‘quv mashg‘ulotlari kutilgan samaradorlikka erishish imkoniyatini berishi uchun ularni amalga oshirish jarayonida qanday vazifalarni yechish mumkinligi pedagogik jihatdan to‘g‘ri belgilanishi lozim.

Ta’limda o‘quvchilarning psixologik holatini yaxshilash, ularni turli zo‘riqishlardan asrash, bilimlarini turli o‘yinlar orqali mustahkamlab borish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda o‘quvchilarni ziyraklikka, chaqqonlikka hamda fikrni to‘g‘ri va aniq ifoda etishga qaratilgan o‘yinlardan foydalanish mumkin. Shu bilan birga, tanlangan o‘yinning o‘tilayotgan mavzuga mos kelishi, qulayligi, ko‘zlangan natijaga olib kelishi ham muhim mezonlardan sanaladi. Bu esa o‘qituvchining kasbiy mahoratiga, maqsadni to‘g‘ri belgilay olishiga ham bog‘liq. Ta’lim jarayonida motivlar hosil qilishda didaktik o‘yinlarning o‘rni beqiyosdir. O‘yinsiz tom ma’nodagi aqliy rivojlanish bo‘lishi mumkin emas. O‘yin o‘quvchilarda bilimga ishtiyoq va qiziqishni uyg‘otadigan uchqundir.

O‘yin – o‘quvchilarni bilish, ijod qilish, ma’naviy-intellektual jihatdan rivojlantirish vositasidir. O‘yin yordamida o‘quvchilar oldiga yangi olam ochiladi. O‘yindan foydalanmay, o‘quvchilarni to‘laqonli rivojlantirish imkonsizdir. O‘yin jarayonida o‘quvchilar o‘zaro munosabatlar tizimini o‘zlashtirib, hamkorlikka kirishadi, rivojlanadi, shaxs sifatida shakllanadi. O‘yin murakkab ijtimoiy-madaniy hamda didaktik hodisa sifatida alohida qimmatga ega bo‘lib, ko‘plab falsafiy madaniy, pedagogik-psixologik tadqiqotlar obyekti bo‘lgan. O‘yinlarning o‘ziga xos xususiyatlari sifatida ularning alohida pedagogik qimmatga egaligi, erkinligi va ixtiyoriyligi e’tirof etiladi. O‘yinlar amaliy yo‘naltirilgan bo‘lib, kafolatlangan natija
olishga xizmat qilishi bilan alohida pedagogik qimmatga ega. O‘yinlar ko‘p vazifali bo‘lishi bilan bir qatorda turli-tuman mazmun va ko‘rinishga egaligi bilan ham ajralib turadi. O‘yinlarni tasniflashga nisbatan turli yondashuvlar mavjud. Ularning asosiy qismi o‘yinlarning mavjud qismlaridan kelib chiqqan holda amalga oshirilgan. Ko‘plab mutaxassislar o‘yinlarni uchta katta guruhlarga bo‘lib tavsiflashga uringan:

- ✓ tayyor va qat’iy qoidalarga asoslangan o‘yinlar;
- ✓ qoidalari aynan o‘yin jarayonining o‘zida shakllantiriladigan erkin o‘yinlar,
- ✓ qisman qat’iy va qisman o‘yin jarayonida shakllanadigan qoidalarga asoslanadigan o‘yinlar.

Biroq yuqoridagi ko‘rsatkichlar shartli xarakterga ega bo‘lib, har bir o‘yin jarayoniga ijodiy yondashish imkoniyati mavjud. Bu jarayonda ishtirokchilar muayyan qoidalarga amal qilishi talab etiladi.

O‘yinning mustaqil shakllari sifatida quyidagi guruhlarni ajratib ko‘rsatish mumkin: barcha turdagi bolalar o‘yinlari; bayram o‘yinlari; xalq o‘yinlari; teatrlashtirilgan o‘yin harakatlari; o‘yin treninglari va mashqlari; o‘yin shaklidagi so‘rovnomalar va testlar; badihago‘ylikka asoslangan o‘yinlar; musobaqalar, bahs-munozaralar, qarama-qarshi kurashlar, raqobatlashishga asoslangan o‘yinlar, tanlovlar, estafetalar; to‘y an’analari, o‘yinga asoslangan urf-odatlar; aldash yo‘li
bilan o‘ynaladigan o‘yinlar, yutuqli o‘yinlar, sovrinli o‘yinlar; karnavallar, o‘yin shaklidagi kimoshdi savdolari va sh.k.

XULOSA: O‘quvchi dastlabki bilim oladigan maskani maktab ekanligi barchamizga ma’lum. Shu bois, ta’lim — tarbiyaning aynan maktab davridan qattiq nazorat ostiga olinishi katta ahamiyatga ega. O‘quvchilarning har bir darsni mukammal o‘zlashtirishi muhim o‘rin tutadi. O‘quvchilarning darsga bo‘lgan e’tibor va intilishlarini shakllantirish o‘qituvchi oldidagi dolzarb, ayni paytda muqaddas vazifadir. O‘qituvchi faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan har bir darsga puxta tayyorgarlik ko‘rish va uni namunali darajada tashkil etish bugungi kun o‘quvchisini ta’lim jarayonining faol sub’ektiga aylantiradi. O‘quv materialini takrorlovchi o‘yinlar, Bilimlarni nazorat qiluvchi o‘yinlar. O‘qituvchi o‘rni bilan ulardan foydalansa, muvaffaqiyatlarga erishib, o‘quvchilarning e’tiboriga tushishi aniq. Ta’limning ta’sirchanligi haqida o‘ylash muallimning faoliyatiga mezon bo‘lishi kerak.

Foydalangan adabiyotlar ro‘yxati.
1. Абдурахманов Ф.И., Рахимова. И.И. Психологическая характеристика комрьютерной игры, как вида игровой деятельности.Сборник материалов
2 .Ментс, М. ван. Эффективное использование ролевых игр в тренинге / М. ван Ментс. − СПб.: Питер, 2001. − 208 с.
3.Воронин А.С. Словарь терминов по общей и социальной педагогике. «Издательство ГОУ-ВПО УГТУ-УПИ» - Екатеринбург, 2006. 32 с.
4. Parpiev O.T. Pedagogik o‘yin turlari va ularga qo‘yiladigan talablar // Kasbhunar ta’limi. – 2009. 22-24 bet.
5. Узнадзе Д.Н. Основы экспериментальной психологии. – М., 1965.
6.Выготский, Л. С. Мышление и речь. М.-Л.: Соцэкгиз, 1934.
7. Леонтьев А. А., Леонтьев Д. А., Соколова Е. Е. Предисловие // Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность. — М.: Смысл, 2005.
8. Тюнникова С.М. Использование игры в учебно-воспитательной работе мастера производственного обучения. Мет.реком-ции.М.: 1990.-60 с
9. Куприянов Б.В. Формы воспитательной работы с детским объединением. – Кострома, 1991.
10. Крутецкий В.А. Психология обучения и воспитания школьников. Книга для учителей и кл. рук-лей. М., «Просвещение»,1976.

MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTLARIDA TASVIRIY FAOLIYAT MASHG’ULOTLARINI TASHKIL ETISH IMKONIYATLARI

Shavqiyev Elyor Raxmonberdiyevich
p.f.f.d. (PhD), Samaraqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali dotsenti,

Annotatsiya. Maqolada maktabgacha ta’lim tashkilotlarida bolalarni tasviriy faoliyatga o‘rgatishning ilmiy nazariy asoslari va metodlari yoritub berilgan.

Tayanch iboralar: ta’lim-tarbiya, tasavvur, tayyorlov guruhi, tasviriy faoliyat, yartuvchanlik, badiiy ijod, rasm chizish, estetik sezgi, san’at asarlari.

Ushbu maqoal talabalarda maktabgacha yoshdagi bolalaming tasviriy faoliyatiga rahbarlik qilishning maqsad va vazifalari, badiiy faoliyat qobiliyatlari va ijodini tarbiyalash, oilada va maktabgacha ta’lim tashkilotlarida bolalarning tasviriy faoliyatiga rahbarlik qilish usullari, rasm chizish, loy ishi, applikatsiya va qurish-yasashga o‘rgatish usullari, tasviriy san’at bilan tanishtirish metodikasi haqidagi bilimlarini boyitishga yordam beradi.

Adabiyotlar tahlili (Literature review). “Tasviriy faoliyatga o‘rgatish nazariyasi va metodikasi” o‘qitishiga doir eng qadimgi va o‘rta asr boshlaridagi (Misr, Yunon, qadimgi Rim) ma’lumotlar va ularning xarakteri. Tasviriy san’at o‘qitish metodikasini rivojlantirishda uyg‘onish davri rassomlarining xizmatlari (Ch.Chennini, Alberti, Leonarlo da Vinchi, A.Dyurer). XVII-XIX asrlarda g‘arbiy Evropada rasm chizish va chizmachilikni o‘rgatish metodikasiga bo‘lgan turli qarashlar. XVIII-XIX asrlarda Rossiyaning pedagogika o‘quv yurtlarida tasviriy san’atning o‘rni. I.D.Preysler, A.G.Sapojnikov, G.A.Gipiuslarning tasviriy san’at o‘qitish metodlarining rivojlanishidagi ro‘li. I.A.Rastovsev, A.A.Kuzin, I.Beda, A.Suxomlinskiy, B.Neminskiy, Sakulina, Kamorova va boshqalarning pedagogik qarashlari. O‘zbek olimlaridan R.Hasanov, S.Bulatov, S.Abdurasulov, H.Egamov va boshqalarning tasviriy san’atni o‘rgatish uslublari.

Zamonaviy pedagogik va psixologik tadqiqotlarda bolalarning aqliy, estetik rivojlanishi uchun maktabgacha bo‘lgan yoshdan boshlab shug‘ullanish zarurligi isbotlab berilgan. Tasviriy faoliyat bilan, jumladan applikatsiyalar bajarish bilan ham umumta’lim maktablarining boshlang‘ich sinflarida o‘rinli foydalanish imkoniyatlari juda ko‘p. Buni boshlang‘ich sinflarning darsliklarini tahlil qilish orqali ko‘rish mumkin.

Applikatsiyalardan tarbiyachi mashg‘ulotlarda bolalarni to‘garak faoliyatlarida foydalanishlari, ayniqsa, noan’anaviy applikatsiya turlaridan foydalanishi o‘quvchilarni ijodkorlik qobiliyalarini rivojlantirib, estetik didlarini yuqori darajaga ko‘taradi [10.5].

Sh.I.Botirova, M.S.Achilovalar hammuallifligida chop etilgan “Maktabgacha ta’limda tasviriy faoliyat” nomli o‘quv qo‘llanmasi hozirgi kunda ushbu qo‘llanma pedagogika oily o‘quv yurtlarida qimmatli metodik taklif va tavsiyalar, g‘oya va yo‘nalishlarni o‘zida mujassamlagan manba bo‘lib, fan o‘qituvchilari uchun metodik ko‘mak berib kelmoqda.

Tasviriy faoliyatga o‘rgatish masalalariga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlarning mazmuni va ko‘lami kelgusida yanada oshib borishiga shubha yo‘q.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Mavzuga doir muhim metodologik hujjat–“2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi” yangi jamiyat poydevorini barpo etishdek g‘oyat ulkan va ezgu maqsadni qo‘ygan bo‘lib, uning to‘rtinchi va beshinchi ustuvor yo‘nalishlarida belgilangan maqsadlar pirovardida ma’naviy tarbiya jarayonida yuqori samaradorlikka erishish, ushbu jarayonni eng zamonaviy shakl va uslublarda tashkil etishni nazarda tutadi [1.1].

O‘zbekiston hukumatining 2019-yil 31-dekabrdagi “Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” [3] hamda 2020-yil 6-iyuldagi Tadqiqot olib borilayotgan faoliyat va texnologiyalarni bolalarda qay darajada o‘zlashtira olish va ularni bu faoliyatni o‘zlashtirishdagi qulayliklar va qiyinchiliklarni o‘rganishdan keyingi ta’sir qilishini tahlil qilish uchun 13 ta ilmiy maqoladan iborat korpus yaratildi. (4 tasi boloalarga tasviriy faoliyatni o’rgatishda kelib chiqadigan muammolar va 9 tasi Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tasviriy faoliyatdan foydalanishning afzalliklari bo‘yicha maqolalar). Yig‘ilgan maqolalar 2019-2023 yillar oralig‘ida xalqaro va milliy akademik jurnallarda chop etilgan. Bu maqolalar tahlil qilindi va qiyosiy tahlil olindi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Bolalarga tasviriy faoliyatni o‘rgatish jarayonida umumiy bilim va tajribalarga tayangan holda yosh bola bilan muloqot qiladi ammo tasviriy faoliyatini an’anaviy ravishda o‘qitishga qaraganda ushbu maqolada qo‘llangan metodlardan qo‘llash tarbiyachi e'tiborni faol ravishda yo‘naltiradi va sharhlar orqali ularga bevosita murojaat qiladi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llagan holda bolalarga tasavvurni kengaytirish, tasviriy faoliyatni va va yaratuvchanlikni oshirish oson va qulaydir.

Respublikamizda maktabgacha ta’lim tizimini qaytadan qurish borasida olib borilayotgan tub ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy islohotlar, amalga oshirilayotgan keng qamrovli ishlar ertangi kunimiz, qolaversa, kelajagimiz egalari bo‘lmish yoshlarga ko‘rsatilayotgan g‘amxo‘rlikning yorqin ifodasidir. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-maydagi PQ-4312-son qarorining ikkinchi paragrafida Maktabgacha yoshdagi bolalarni intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy jihatdan har tomonlama rivojlantirish uchun sharoitlar yaratish masalasiga alohida e’tibor qaratilgan.

Tasviriy faoliyat bo‘yicha maktabgacha ta’lim tashkiloti dasturi bolalarda tevarak atrofga nisbatan qiziqishni uyg‘otish estetik munosabatni tarbiyalash, ijodiy qobiliyat va tasvirlashni rivojlantirishni ko‘zda tutadi. Tasviriy faoliyat bolalarga estetik tarbiya berishning asosiy vositasi hisoblanadi. Har bir predmetning katta-kichikligini, rangini, shaklini, fazoda joylashishini ajratish bu estetik sezgining bo‘laklari hisoblanadi. Bolalarda estetik sezgining rivojlanishi – rangi, ritmi, proporsiyani chuqurroq sezish bilan bog‘liqdir .

Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida tasviriy faoliyat vositasida bolalarning estetik qobiliyatlarini shakllantirishda tarbiyachining o‘rni beqiyos. U chuqur bilim va yuqori malakaga ega bo‘lishi, buning uchun muntazam ravishda o‘z ustida ishlashi, ilmiy-nazariy saviyasini tinimsiz ko‘tarishi, ilg‘or tajribalarga tayanishi kerak. Maktabgacha ta’lim tashkilotida tasviriy faoliyat mashg‘ulotlarini rejalashtirish va hisobga olish zarur. Tasviriy san’at bo‘yicha ishni ma’lum bir vaqtga rejalashtirishda, shu davrda faoliyatning boshqa turlari bo‘yicha amalga oshiriladigan ta’lim-tarbiyaviy ishlarni ham nazarda tutmoq lozim. Tasviriy san’at bo‘yicha

mashg‘ulotlarni rejalashtirishda, albatta tasviriy san’at mashg‘ulotlari o‘rtasida o‘zaro bog‘liqlikni ham hisobga olmoq zarurdir. Tasviriy faoliyatning har bir turi o‘ziga xos vazifalarni hal etadi, ammo qanday bo‘lsada, ularni bir yo‘nalish, maqsad bo‘yicha (tevarak-atrof, hayotning xilma-xil, o‘ziga xos ko‘rinishlardagi tasviri) birlashadilar. Tasviriy faoliyat bo‘yicha ishni rejalashtirishda tarbiyachi, albatta har bir turdagi mashg‘ulotlar soniga qat’iy rioya qilishi lozim. Tasviriy san’at bo‘yicha mashg‘ulotlarni rejalashtirish, yuqoridagilardan tashqari, mashg‘ulot qanday materiallar bilan o‘tkazilsa, maqsadga muvofiq bo‘lishini ham tarbiyachi nazarda tutmog‘i lozim. Tasviriy faoliyat mashg‘ulotlari – bu rasm chizish, loy, applikatsiya, qurish-yasash mashg‘ulotlaridir. Bu mashg‘ulotlar maktabgacha ta’lim tashkilotining barcha guruhlarida aniq bir vaqtda, kun tartibi asosida uyushtiriladi. Hamma faoliyatlar uch qismga bo‘linadi:–mashg‘ulotning boshlanishi–topshiriqni tushuntirish; – mashg‘ulotning borishi–topshiriqni bolalar tomonidan bajarilishi; – mashg‘ulotning yakuni–bolalar bilan bajarilgan topshiriqni tahlil qilish. Maktabgacha ta’lim tashkiloti rasm faoliyatini san’at markazlarida rejalashtiriladi.

Maktabgacha ta’lim muassasalarida tasviriy faoliyat vositasida bolalarning estetik qobiliyatlarini shakllantirishda tarbiyachining o‘rni beqiyos. U chuqur bilim va yuqori malakaga ega bo‘lishi, buning uchun muntazzam ravishda o‘z ustida ishlashi, o‘zining ilmiy nazariy saviyasini tinimsiz ko‘tarishi, ilg‘or tajribalarga tayanishi kerak. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida rasm chizishga o‘rgatish 3 yoshdan boshlanadi. Bu davrda bolalarni tasviriy faoliyatga tayyorlash davri hisoblanadi. Bu davrda bolalar qalamni ushlash va qog‘oz ustida yuritishga o‘rganadi. Lekin bu prosessda rivojlanmaydi, bola qalamni to‘g‘ri ushlashni bilmaydi, tarbiyachi asta sekin to‘g‘ri ushlashga odatlantiradi, bolani bajarayotganligini emas balki, qalamning harakatini uning uchi bilan qog‘oz betiga taqillatishi qiziqtiradi. Qalam bilan to‘g‘ri turli xil shtrixlar, nuqtalar chizadi, qog‘oz betida turli harakatlar qiladi, keyin sodda chiziqlar asta sekin murakkablashadi.

Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida tasviriy faoliyat mashg‘ulotlarda bolalar asosan amaliy ish bajaradilar, san’at asarlarini bilan rasmga qarab hikoya qilish, maktabda esa tasviriy san’atning turlari rang tasvir, grafik, xaykaltaroshlik va dekorativ san’at asarlari bilan yanada chuqurroq tanishadilar. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida tasviriy faoliyat mashg‘ulotlari xilma-xildir: rasm chizish, loy, applikatsiya, qurishyasash mashg‘ulotlari xisoblanadi. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida keltirilgan faoliyatlarning hammasiga katta ahamiyat beriladi. Boshlang‘ich sinflarda ta’lim- tarbiya masalalarining muvaffaqiyatli xal etilishi, maktabgacha ta’lim tashkilotlarida olib boriladigan tasvirlash faoliyatlari bilan uzviy ravishda olib boriladi

Maktabgacha ta’lim muassasalarida olib boriladigan tasviriy faoliyat mashg‘ulotlarida materialdan tartibli foydalanishga, ularni toza saqlashga, faqat zarur materiallardan hamda ularni ishlatish yo‘llarini rejalashtirishga o‘rganadilar. Bu faoliyatlar bolalarda diqqatni va ko‘rish xotirasini rivojlantiradi. Shunday qilib, tasviriy faoliyatlarda bolalardagi badiiy did va ijodiy qobiliyatlar o‘sadi va bu orqali maktabda o‘qishga tayyorlanib boriladi. Chunki bolalar predmetlar bilan uzviy bog‘lanadilar, ularning oziga xos sifatlari, shakli, rangi, katta kichikligi bilan tanishadilar, ularni farqini, o‘xshashligini aniqlaydilar, bu esa, bolalarni sensor tarbiyalashga, ko‘rgazmali, obrazli fikr yuritishga imkon beradi.

Xulosa Maktabgacha yosh davridagi bolalarga tasviriy faoliyatni tushuntirishdagi qulayliklar tasavvur qilish, chizish va yasashni o‘rgatish jarayonida muhim ahamiyati ko‘rsatilgan bu esa o‘z o‘rnida global bilimlarni rivojlantirish va ularni to‘g‘ri yo‘naltirishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. - T.: Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. -

2. Mirziyoyev Sh.M. Maktabgacha ta’lim tizimini yanada rag‘batlantirish va rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. 05.04.2018 y. PQ-3651.

3. “Maktabgacha ta’limni 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi” Xalq so‘zi gazetasi 30.09.2020
4. Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalalar rivojlanishiga qo‘yiladigan davlat talablari. Toshkent 2018 yil (Maktabgacha talim vazirligi)
5. Mamirova Z.U., Niyozova G.B. “Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida bolalarni tasviriy faoliyat mashg‘ulotlarida ijodiy qobiliyatlarini shakllantirish” Science and Education” Scientific Journal January 2021 / Volume 2 Issue 1
6. Sodiqova Sh.A. “Maktabgacha pedagogika”. T.: Tafakkur bo„stoni, 2013
7. Nurmatova M.Sh. Xasanova Sh.T. “Rasm buyum yasash va bolalarni tasviriy faoliyatga o‟rgatish metodikasi”. “Cho‘lpon”, T:.2010y.
8. Xaydarova M.D. Applikatsiya ishlarini bajarish metodikasi. BuxDU, 2022.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR UCHUN INTERAKTIV O‘QUV PLATFORMALARINING AFZALLIKLARI

Shaxlo Butayeva Samat Qizi
Toshkent XNU 723 guruh talabasi
Samarqand viloyati Kattaqo‘rg‘on shahar 19-DMTT tarbiyachisi

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalar uchun interaktiv o‘quv platformalarining afzalliklari tahlil qilinadi. Zamonaviy texnologiyalar yordamida o‘quv jarayonini qiziqarli va samarali tashkil etish, bolalarning bilim olishga bo‘lgan qiziqishini oshirish, ularning mustaqil fikrlash va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish imkoniyatlari yoritiladi. Shuningdek, interaktiv o‘quv platformalarining pedagogik ahamiyati va ularning ta’lim jarayoniga tatbiq etish usullari ham muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: Interaktiv ta’lim, maktabgacha ta’lim, zamonaviy pedagogika, innovatsion texnologiyalar, o‘quv platformalari, bolalar rivojlanishi, multimediya, raqamli ta’lim, mustaqil o‘rganish.

KIRISH: Zamonaviy axborot texnologiyalari ta’lim jarayonini tubdan o‘zgartirib, uni yanada interaktiv va samarali qilishga xizmat qilmoqda. Ayniqsa, maktabgacha yoshdagi bolalar uchun o‘quv jarayonini qiziqarli va tushunarli qilish muhim sanaladi. Shu sababli, interaktiv o‘quv platformalarining ta’limdagi o‘rni tobora ortib bormoqda.

Interaktiv o‘quv platformalari bolalarga nafaqat bilim olish, balki uni amaliyotda qo‘llash imkoniyatini ham yaratadi. Raqamli texnologiyalar yordamida bolaning individual qobiliyatlari va o‘rganish sur’ati hisobga olinib, moslashtirilgan ta’lim berish mumkin. Ushbu maqolada interaktiv o‘quv platformalarining afzalliklari, ularni joriy etish usullari va bolalar rivojlanishiga ta’siri tahlil qilinadi.

ASOSIY QISM

Interaktiv O‘quv Platformalarining Dars Jarayonida Joriy Etilishi

Zamonaviy maktabgacha ta’lim jarayonida interaktiv o‘quv platformalaridan foydalanish bolalarning ta’limga bo‘lgan qiziqishini oshirish, ularning faol ishtirokini ta’minlash va mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Quyida **Google Forms**, **Kahoot**, **Quizizz**, **ClassDojo**, kabi mashhur interaktiv platformalarning dars jarayonida qanday qo‘llanilishi batafsil yoritiladi.

1. Google Forms – Test va So‘rovnomalar Orqali Ta’lim

Google Forms – bu o‘qituvchilar uchun qulay bo‘lgan bepul platforma bo‘lib, u yordamida testlar, so‘rovnomalar, baholash va interaktiv mashg‘ulotlar yaratish mumkin.

Darsda qo‘llash usullari:

✓ **Bilimni baholash** – O‘quvchilar darsdan so‘ng **Google Forms** orqali berilgan savollarga javob berib, o‘z bilimlarini tekshirishi mumkin.

✓ **Rivojlantiruvchi o‘yinlar** – “To‘g‘ri va noto‘g‘ri” o‘yinini yaratib, bolalar to‘g‘ri javoblarni tanlash orqali mashg‘ulotni o‘rganadi.

✓ **Interaktiv ertak tuzish** – Bolalar uchun ertak yoki hikoya mazmunini davom ettirishga imkon beruvchi variantli testlar tuzish mumkin.
Misol: O‘yin: "Ranglarni tanib bilamiz"
– O‘qituvchi Google Forms orqali “Bu qanday rang?” nomli test yaratadi va unga qizil, yashil, ko‘k ranglarning rasmlarini joylaydi.
– Bolalar to‘g‘ri javobni tanlash orqali o‘z bilimlarini sinab ko‘radi.
– Natijalar avtomatik hisoblanib, qaysi bola qanday javob bergani ko‘rinadi.
2. Kahoot – O‘yinli Test va Viktorinalar
Kahoot – ta’limiy o‘yinlar va tezkor testlarni yaratish uchun mo‘ljallangan interaktiv platforma.
Darsda qo‘llash usullari:
✓ **Jamoaviy test o‘yinlari** – O‘quvchilar guruhlarga bo‘linib, viktorinalarda ishtirok etadi.
✓ **Ertaklar bo‘yicha savollar** – “Uch karra qo‘chqor” yoki “Zumrad va Qimmat” kabi ertaklar asosida savollar tuziladi.
✓ **Matematik mashqlar** – Sonlarni qo‘shish va ayirish bo‘yicha interaktiv topshiriqlar beriladi.
Misol:
O‘yin: "Hayvonlarni tanib bilamiz"
– O‘qituvchi **Kahoot** orqali hayvonlarning rasmlarini joylaydi va bolalar ularning nomini tanlashlari kerak.
– Har bir to‘g‘ri javob uchun bola ball yig‘adi.
– Eng ko‘p ball olgan bolalar rag‘batlantiriladi.
3. Quizizz – Gamifikatsiyalangan Testlar
Quizizz – o‘quvchilarga testlarni o‘yin shaklida o‘tish imkonini beruvchi platforma.
Darsda qo‘llash usullari:
✓ **Individual test topshiriqlari** – Bolalar o‘zlariga qulay vaqtda topshiriq bajarishlari mumkin.
✓ **Ovozli topshiriqlar** – Matnlarni ovozli shaklda eshittirish orqali eshitish qobiliyatini rivojlantirish.
✓ **Ranglar va shakllar** – Rasmlar yordamida bolalar ranglarni va geometrik shakllarni ajratib olishadi.
Misol: O‘yin: "Bu qanday ovoz?"
– Quizizz orqali har xil hayvonlarning ovozlari yuklanadi.
– Bolalar ushbu ovoz qaysi hayvonga tegishli ekanini tanlaydi.
– To‘g‘ri javob uchun ball to‘planadi.
4. ClassDojo – Motivatsion Ta’lim Platformasi
ClassDojo – o‘quvchilarning darsdagi ishtirokini baholash, ularni rag‘batlantirish va ota-onalar bilan bog‘lanish uchun yaratilgan platforma.
Darsda qo‘llash usullari:
✓ **Ijobiy rag‘batlantirish** – Bola har bir to‘g‘ri bajargan topshirig‘i uchun “yulduzcha” yoki “medal” oladi.
✓ **Jamoaviy ishlash** – Bolalar guruhlarga bo‘linib, umumiy maqsadlarga erishishga harakat qiladi.
✓ **Ota-onalar bilan aloqada bo‘lish** – Bola yutuqlari yoki ehtiyojlari haqida ota-onalar xabardor qilinadi.
Misol: O‘yin: "Yaxshi ishlar"
– Bolalar har bir yaxshi harakatlari uchun ClassDojo orqali ball yoki yulduzcha oladi.
– Haftaning oxirida eng ko‘p yulduzcha olgan bola maxsus sovg‘a bilan taqdirlanadi.

XULOSA

Interaktiv o‘quv platformalarining dars jarayoniga joriy etilishi bolalar uchun ta’limni yanada qiziqarli va samarali qiladi. Google Forms, Kahoot, Quizizz, ClassDojo kabi platformalar orqali bolalarning bilim olish jarayoni o‘yin shaklida tashkil etiladi, bu esa ularning ta’limga

bo‘lgan qiziqishini oshiradi. Ushbu texnologiyalar bolalarning individual yondashuv asosida ta’lim olishlariga, o‘z ijodiy qobiliyatlarini namoyon etishlariga va o‘qituvchilar bilan interaktiv aloqada bo‘lishlariga yordam beradi.

Zamonaviy maktabgacha ta’limda bu kabi platformalardan unumli foydalanish natijasida bolalar bilim olishni oson va qiziqarli jarayonga aylantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. Hasanboyeva O., Jo‘rayev R. “Maktabgacha ta’lim metodikasi” – Toshkent: O‘qituvchi, 2021.
2. Axmedova G. “Interaktiv o‘qitish texnologiyalari va ularning amaliyoti” – Toshkent: Fan, 2019.
3. Mayer R. E. **"Multimedia Learning"** – Cambridge University Press, 2020.
4. Papert S. **"Mindstorms: Children, Computers, and Powerful Ideas"** – Basic Books, 1993.

MAKTABGACHA TA’LIM YOSHIDAGI BOLALARDA CHIROYLI YOZUV TEXNIKASINI SHAKLLANTIRISH

Shodiyeva Dilshoda

Samarqand davlatuniversiteti Kattaqo’rg’on filali talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarda chiroyli yozuv texnikasini shakllantirishning pedagogic va psixologik asoslari, yozuvga tayyorlov jarayonining bosqichlari, did estetikasi va grafomotor ko’nikmalarini rivojlantirishning samarali usullari ilmiy asosda tahlil qilingan. Shuningdek, bolalarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda samarali metodlar taklif qilingan.

Kalit so’zlar: chiroyli yozuv, maktabgacha yosh, grafomotorika, estetik tarbiya, yozuv texnikasi, psixomotor rivojlanish.

Ta’limga e’tiborli bo’lish, azal-azaldan o’lkamizda yashagan va ijod qilib o’tgan buyuk bobokalonlarimizdan-bizgacha “avloddan-avlodga” o’tib, yanada rivoj topib kelmoqda. Davlatimiz Mustaqillikka erishganidan so’ng, Ta’lim tizimining barcha bo’g’inlarini tubdan isloh qilish va yanada rivojlantirish Davlat siyosati darajasiga olib chiqildi. Bu borada qator ishlar amalga oshirildi. Ayniqsa, Maktabgacha va maktab ta’limiga katta e’tibor qaratildi. Uzluksiz ta’limning ilk bo’g’ini bo’lmish Maktabgacha ta’limni yanada rivojlantirish bo’yicha Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev boshchiligida so’nggi yillarda keng ko’lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Bunga misol qilib, O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016yil 29-dekabrdagi PQ 2707-son “2017-2021yillarda Maktabgacha ta’lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi Qarori, O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017yil 30-sentabrdagi PQ 3305-son “Maktabgacha ta’lim Vazirligi faoliyatini tashkil etish to’g’risida”gi Qarori, hamda O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018yil 30-sentabrdagi PQ-3955-son “Maktabgacha ta’lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora tadbirlari to’g’risida”gi Qarori va O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019yil 8-maydagi PQ 43-12-son “O’zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim tizimini 2030yilgacha Rivojlantirish Konsepsiyasini tasdiqlash to’g’risida”gi Qarorlari ishlab chiqilgan.

Ammo maktabgacha ta’lim tizimida bolalarning yozuvga tayyorlash jarayoni dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Yozuvga tayyorgarlik-bu nafaqat harflarni o’rganish, balki bolaning mayda motorika, tafakkur, ko’z-qo’l muvofiqligi va e’tiborni shakllantirishga xizmat qiladi. Bu bosqichda bolaning chiroyli yozuv texnikasiga bo’lgan ilk qadamlarining to’g’ri tashkil etilishi, kelajakdagi yozuv malakasiga asos bo’lib xizmat qiladi.

Chiroyli yozuv bolaning estetik tarbiyasi, muloqot madaniyati va mustaqil fikrlash ko’nikmalarini shakllantiradi. Ayniqsa, maktabga tayyorlov guruhidagi bolalar uchun bu ko’nikmalar o’z vaqtida va to’g’ri yondashuv asosida berilishi zarur.

1. Chiroyli yozuv texnikasining pedagogik asoslari:

Chiroyli yozuv texnikasi-bu harflarni belgilangan shaklda, to’g’ri, bir xil o’lchamda va muvofiqlikda yozish ko’nikmasidir. U nafaqat yozuv malakasining tashqi ko’rinishi, balki bolaning e’tibor, koordinatsiya, mantiqiy fikrlash, fazoviy tasavvuri va sabr toqatini shakllantirishda muhim rol o’ynaydi.

Ilmiy tadqiqotlarga ko'ra, maktabgacha yoshdagi bolalarning yozuvga tayyorgarlik darajasi ularning mayda motorikasi rivojlanganligi bilan bevosita bog'liq. Psixolog L.S. Vigotskiy ta'kidlaganidek, bola harakati va nutqi bir-biriga bog'liq bo'lib, tafakkur harakat orqali namoyon bo'ladi. Demak, chiroyli yozuvni o'rgatish-bu bolaning psixik faoliyatini rivojlantirish vositasi hamdir.

2. Grafomotor ko'nikmalarini rivojlantirish usullari

Chiroyli yozuvga erishishda grafomotorik mashqlar alohida o'rin tutadi. Ushbu mashqlar bola qo'l harakati va barmoqlarining nozikligini oshirishga yordam beradi.

Asosiy mashqlar quyidagilardan iborat:

1. **To'g'ri va egri chiziqlarni chizish.** Bolaga qog'ozda chiziqlarni to'g'ri, bir tekisda chizish topshiriladi.
2. **Nutqni birlashtirish.** Harflar shaklida joylashtirilgan nuqtalarni izchil tarzda birlashtirish orqali harf tuzilishini tushunish osonlashadi.
3. **"Yo'lni top" o'yinlari.** Bu turdagi mashqlar bolada fazoviy tafakkur, diqqat va muvofiqlikni rivojlantiradi.
4. **Plastilin va mozaikalar bilan ishlash.** Ushbu faoliyatlar bolaning mayda muskullarini mustahkamlashga xizmat qiladi.
5. **Jismoniy mashg'ulotlar.** Barmoq gimnastikasi, kichik muskul mashqlari ham mayda motorikani rivojlantirish uchun katta ahamiyat kasb etadi.

3. Yozuvga tayyorlash bosqichlari.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni yozuvga tayyorlash bir necha bosqichlarda amalga oshiriladi:

1. **Bosqich: Motorik tayyorgarlik.** Bola qo'l mushaklarini harakatlantirishni o'rganadi, qalam ushlashga o'rganadi.
2. **Bosqich: Visual-fazoviy idrokni rivojlantirish.** Harflar va shakllarni ko'rish, ularni taqqoslash, rasm orqali tushunish ko'nikmalari hosil qilinadi.
3. **Bosqich: Harflar elementlarini yozish.** Asta-sekinlik bilan harf tuzilmalari mashq qilinadi.
4. **Bosqich: Kichik so'z va iboralarni yozish.** Bola o'z ismini, tanish so'zlarni yozishga harakat qiladi. ***Bunda bizga mayda chiziqli yozuv daftari kerak bo'ladi. (Daftar gorizontal va qiya vertikal chiziqlarga ega bo'lishi shart!)*** Bunday chiziqli daftarga yozish orqali bola "husnixat"i tartibli va muvofiqlik asosida shakllanadi va rivojlanadi.

4. Estetik tarbiya: Chiroyli yozuv faqat texnik ko'nikma emas, balki estetik tarbiyaning bir qismidir. Bola yozayotgan harflarni chiroyli, ozoda ko'rinishda yozishga odatlangan bo'lsa, bu uning umumiy didini shakllantiradi.

5. Tarbiyachi va ota-onaning roli.

Tarbiyachi har bir bolaning qobiliyati va xususiyatlarini hisobga olib, individual yondashuvi, rag'batlantirishi va mashg'ulotlarni qiziqarli usullarda tashkil qilishi orqali yozuvga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Ota-onalar bilan hamkorlikda bu jarayon yanada samarali kechadi. Ota-onalar esa uy sharoitida qo'llab-quvvatlash orqali bu jarayonda muhim ishtirokchiga aylanishadi.

Xulosa qilib aytganda, chiroyli yozuv texnikasini shakllantirish - maktabgacha ta'lim jarayonining muhim bosqichidir. Bu jarayon bolaning nafaqat yozuv malakasini, balki baolada mehnatsevarlik, e'tibor, sabr-toqat, tafakkur, muvofiqlik, estetik did, intizom va o'zini ifoda etish ko'nikmalarini ham rivojlantiradi. Yozuvga tayyorlash bosqichma-bosqich, tizimli va izchil olib borilishi zarur. Bunda tarbiyachi, uslubchi va ota-onalarning hamkorligi katta ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Axmedov M. Maktabgacha ta'lim metodikasi. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti**.** 2021
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019yil 8-maydagi PQ-4312-sonli Qarori
3. G'ulomova D., Qodirova S. Yozuv malakalarini shakllantirishda innovatsion metodlar. Toshkent. 2020

4. Vigotskiy L.S. Mind in society: The Development of Higher Pschological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press. 1978
5. Karimova Z. “Chiroyli yozuv texnikasini rivojlantirishda mayda motorikaning ahamiyati” Pedagogik izlanishlar jurnali. 2022
6. M. Montessori. The Montessori Method New York: Schocken Books 1995
7. Norqulova N. “Yozuvga tayyorlov bosqichida grafik o’yinlarning o’rni” Ta’lim va taraqqiyot, 2023. 1-2, 30-34

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA EKOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK USULLAR VA TADQIQOTLARI

Shodmonov Furqat Abdimumin o‘g‘li
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali assistenti
furqateko@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ekologik madaniyatni shakllantirishning pedagogik ahamiyati, usullari va istiqbolli yo‘nalishlari tadqiq etilgan. Maqolada zamonaviy ta’lim texnologiyalari (VR/AR, interfaol dasturlar), xalqaro tajribalar (Finlandiya, Yaponiya, Shvetsiya) va O‘zbekiston sharoitida qo‘llash mumkin bo‘lgan innovatsion yondashuvlar tahlil qilingan. Shuningdek, ekologik tarbiyani samarali tashkil etish uchun qo‘shimcha tadqiqotlar va amaliy tavsiyalar taklif etilgan.

Kalit so‘zlar. ekologik madaniyat, boshlang‘ich ta’lim, pedagogik usullar, ekologik tarbiya, atrof-muhit muhofazasi, xalqaro tajribalar, STEAM-ta’lim, virtual ta’lim, yashil maktab, ekologik ong.

Kirish. Atrof-muhit muammolarining kuchayishi bilan ekologik tarbiyaning ahamiyati ortib bormoqda. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ekologik ongni shakllantirish – kelajakda ekologik xabardor fuqarolarni tarbiyalashning asosiy bosqichidir. Ushbu maqolada ekologik madaniyatni rivojlantirishning pedagogik usullari, xalqaro tajribalar va O‘zbekiston sharoitida o‘tkazilishi mumkin bo‘lgan qo‘shimcha tadqiqotlar ko‘rib chiqiladi.

1. Ekologik madaniyatni shakllantirishning zamonaviy usullarini quyida ko’rib chiqamiz:

1.1. Texnologiyalar asosida ekologik ta’lim

Virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR) dasturlari – bolalarni tabiat qo‘riqxonalari, okeanlar va yo‘qolib borayotgan turlar bilan tanishtirish.

Interfaol elektron darsliklar – animatsion videolar, ekologik testlar va o‘yinlar orqali bilimlarni mustahkamlash.

Onlayn ekologik loyihalar – "Global Schoolyard Bioblitz" va boshqa shu kabi xalqaro dasturlarda qatnashish.

1.2. Tajriba va eksperimentlar asosida o‘qitish

- **Mini-ekotizimlar yaratish** (akvarium, terarium qurish);
- **Suv va havo ifloslanishini o‘lchash** (sodda sensorlar yordamida);
- **O‘simliklarning o‘sishini kuzatish** (fotosintez tajribalari).

2. Xalqaro tajribalar va O‘zbekistonda qo‘llash imkoniyatlari

2.1. Muvaffaqiyatli xorijiy namunalar

Finlandiya: "Tabiat maktabi" dasturi – bolalar 80% dars vaqtini ochiq havoda o‘tkazadi. **Yaponiya:** "Morinomori" loyihasi – maktablar atrofini o‘rmonlashtirish. **Shvetsiya:** Chiqindilarni qayta ishlash bo‘yicha maktablararo tanlovlar.

2.2. O‘zbekiston uchun moslashtirilgan yechimlar

"Yashil maktab" milliy dasturini joriy etish (har bir maktabda ekologik klub tashkil etish va yashil infratuzilmani rivojlantirish, tabiat bilan bog‘liq amaliy darslarni tashkil etish hamda o‘quvchilar uchun innovatsion ekologik loyihalarni qo‘llab-quvvatlash); **Qishloq maktablarida ekologik fermerlik loyihalarini targ’ib qilish va bolalar mehnatini shakllantirish** (bog‘dorchilik, asalchilik, gulchilikni o‘rgatish);

O‘zbekistonning noyob tabiiy resurslarini o‘rganish (Qizilqum, Orolbo‘yi ekotizimlari haqida maxsus darsliklar).

3. Qo‘shimcha tadqiqotlar va rivojlanish yo‘nalishlari

3.1. Tadqiqotlar uchun potensial mavzular

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ekologik ong darajasini o‘lchash metodikasi (anketalar, testlar).

Ota-onalarning ekologik tarbiyaga ijobiy ta’siri (sotsiologik so‘rovnomalar).

Tabiat bilan bevosita aloqa va bolalarning psixologik farovonligi o‘rtasidagi bog‘liqlik (eksperimental tadqiqotlar).

3.2. Amaliy tavsiyalar

1. Ekologik dasturlarni STEAM-ta’lim bilan birlashtirish (masalan, robototexnika yordamida chiqindilarni saralash tizimini loyihalash).

2. Maktab o‘quv dasturlariga "Ekologik axloq" fanini kiritish.

3. O‘qituvchilar uchun ekologik trening markazlarini tashkil etish.

Xulosa. Ekologik madaniyatni boshlang‘ich sinflarda shakllantirish – nafaqat atrof-muhitni muhofaza qilish, balki bolalarning ijtimoiy, intellektual va ma’naviy rivojlanishiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Xalqaro tajribalarni mahalliy sharoitga moslashtirish, yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish va doimiy tadqiqotlar olib borish samarali natijalarga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. UNESCO (2021). *Education for Sustainable Development: A Roadmap*.
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi (2023). *"Yashil iqtisodiyot" konsepsiyasi*.
3. Wilson, E.O. (2020). *Biophilia: The Human Bond with Other Species*.
4. SamDU ilmiy axborotnomasi (2022). *Pedagogik innovatsiyalar va ekologik ta’lim*.
5. F.Shodmonov. Globallashuv sharoitida ekologik ta’limni o‘qitishning muammolari. “Boshlang’ich ta’limning zamonaviy tendentsiyalari: Ta’lim va tarbiya integratsiyasi” III Xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiyasi. (2023 йил 4 май 72-76 bet.)
6. F.Shodmonov. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida noyob o‘simliklar va hayvonlarni muhofaza qilish to‘g‘risida elementar tasavvurlarni shakllantirish. Materials of the 1st international conference: conservation of eurasian biodiversity: contemporary problems, solutions and perspectives part I 2023 69-71 bet
7. F.Shodmonov. Sun’iy intellekt orqali ekologik muammolarni oldini olish va ekologik madaniyatni shakllantirish. «Ta‘limda sun‘iy intellektning roli» mavzusidagi respublika ilmiy - amaliy konferensiyasi: materiallar to’plami. Kattaqo‘rg‘on, 16-17-iyun, 2023 yil. 254-257 bet
8. O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi sayti: www.uznature.uz.
9. Iqlim o‘zgarishi bo‘yicha xalqaro hisobotlar: IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change).

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI AQLIY TARBIYALASHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Xalbayeva Gulnoza Arshidinovna.
Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali
Shunqorova Ruxshona Doniyor qizi, talaba

Annotatsiya: Ushbu maqolada bugungi kunda maktabgacha ta`lim tizimida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo`llashning afzalliklari keng yotirilgan.

Kalit so‘zlar: Maktabgacha ta’lim tizimi, bola shaxsi, jarayon, usul, texnologiya.

Hozirgi kunda ta’lim jarayonida interfaol uslublar innovatsion pedagogik va axborot texnologiyalardan foydalanib, ta’limning samaradorligni ko‘tarishga bo‘lgan qiziqish, e’tibor kundan-kunga kuchayib bormoqda. Zamonaviy texnologiyalar qo‘llanilganda pedagoglar egallayotgan bilimlarni o‘zlari qidirib topishlariga, mustaqil o‘rganib, tahlil qilishlariga, hatto

xulosalarni ham o‘zlari keltirib chiqarishlariga qaratilgan. Pedagog bu jarayonda shaxs va jamoaning rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi. Shu bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo‘naltiruvchi vazifasini bajaradi. Bunday o‘quv jarayonida pedagog asosiy figuraga aylanadi.

Bugungi kunda ta’lim muassalarining o‘quv-tarbiyaviy jarayonda pedagogik texnologiyalardan foydalanishiga alohida e’tibor berilayotganligining asosiy sababi quyidagilardir:

Birinchidan: pedagogik texnologiyalarda shaxsni rivojlantiruvchi ta’limni amalga oshirish imkoniyatining kengligida. «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonunda rivojlantiruvchi ta’limni amalga oshirish masalasiga alohida e’tibor qaratilgan.

Ikkinchidan: pedagogik texnologiyalar o‘quv-tarbiya jarayoniga tizimli faoliyat yondashuvini keng joriy etish imkoniyatini beradi.

Uchinchidan: pedagogik texnologiya pedagogni ta’lim-tarbiya jarayonining maqsadlaridan boshlab tashxis tizimini tuzish va bu jarayon kechishini nazorat qilishgacha bo‘lgan texnologik zanjirni oldindan loyihalashtirib olishga undaydi.

To‘rtinchidan: pedagogik texnologiya yangi vositalar va axborot usullarini qo‘llashga asoslanganligi sababli, ularning qo‘llanilishi «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» talablarini amalga oshirishni ta’minlaydi.

O‘quv-tarbiya jarayonida pedagogik jarayonni to‘g‘ri tashkil etilishi pedagogning bu jarayonda asosiy tashkilotchi yoki maslahatchi sifatida faoliyat yuritishiga olib keladi. Bu esa tinglovchilardan ko‘p mustaqillikni, ijodni va irodaviy sifatlarni talab qiladi.

Har qanday pedagogik texnologiyalarning o‘quv-tarbiya jarayonida qo‘lanilishi shaxsiy jihatdan kelib chiqqan holda tinglovchini kim o‘qitayotganligi va pedagog kimni o‘qitayotganiga bog‘liq. Pedagogik texnologiya asosida o‘tkazilgan mashg‘ulotlar bolalarning muhim hayotiy yutuq va muammolarga o‘z munosabatlarini bildirishlariga intilishlarini oshirib, ularni fikrlashga, o‘z nuqtai nazarlarini asoslashga imkoniyat yaratadi.

Hozirgi davrda sodir bo‘layotgan innovatsion jarayonlarda ta’lim tizimi oldidagi muammoarni hal etish uchun yangi axborotni o‘zlashtirish va o‘zlashtirgan bilimlarini o‘zlari tomonidan baholashga qodir, zarur qarorlar qabul qiluvchi, mustaqil va erkin fikrlaydigan shaxslarga aylanadi.

Shuning uchun ham ta’lim muassasalarining o‘quv-tarbiyaviy jarayonida zamonaviy o‘qitish uslublari-interfaol uslublar, innovatsion texnologiyalarning o‘rni va ahamiyati beqiyosdir. Pedagogik texnologiya va ularning ta’limda qo‘llanilishiga oid bilimlar, tajriba talaba yoki o‘quvchilarning bilimli va etuk malakaga egaligini ta’minlaydi.

Innovatsiya (inglizcha innavation) - yangilik kiritish, yangilik demakdir.

Innovatsion texnologiyalar pedagogik jarayon hamda o‘qituvchi va talaba yoki o‘quvchi faoliyatiga yangilik, o‘zgarishlar kiritish bo‘lib, uni amalga oshirishda asosan interfaol uslublardan foydalaniladi.

Interfaol («inter»- bu o‘zaro, «akt»- harakat qilmoq)- o‘zaro harakat qilmoq yoki kim bilandir suhbat, muloqot tartibida bo‘lishni anglatadi. Boshqacha so‘z bilan aytganda, o‘qitishning interfaol uslubiyotlari-bilish va kommunikativ faoliyatni tashkil qila bilishning maxsus shakli bo‘lib, unda ta’lim oluvchilar bilish jarayoniga jalb qilinadilar, ular biladigan va o‘ylayotgan narsalarni tushunish va fikrlash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Interfaol darslarda pedagogning o‘rni qisman tinglovchilarning faoliyatini dars maqsadlariga yo‘naltirishga olib keladi. Bu uslublarning o‘ziga xosligi shundaki, ular faqat pedagog va tinglovchilar birgalikda faoliyat ko‘rsatishi orqali amalga oshiriladi. Bunday pedagogik hamkorlik jarayoni o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, ularga:

- pedagoglarning jarayonga bo‘lgan qiziqishlarining doimiyligini ta’minlashi;
- mustaqil ravishda har bir masalaga ijodiy yondashgan holda kuchaytirilishi;
- pedagoglarning hamkorlikdagi faoliyatini doimiy ravishda tashkil etishlari kiradi.

Milliy ta’lim ravnaqini ta’lim-tarbiya amaliyotiga samarali va tejamli, yangi shakl, vositalarni qo‘llash, izlanish orqali yuqori natijalarga erishishni ko‘zlovchi pedagogik texnologiyalar ta’minlaydi. Maktabgacha ta’limda yangi pedagogik texnologiyalardan oqilona foydalanish tarbiyani ta’limga bog‘lash, har ikkisini tuzilishi va mazmun jihatdan yaxlitlashtirishga, tarbiyalanuvchi faoliyatini uyushtirishga, mustaqil fikrlashga yo‘llash uchun qulay sharoit yaratadi.

Demak, pedagogik innovatsion texnologiya ta’lim-tarbiya jarayonini ilg‘or vositalar, metodlar, texnik vositalar, usullariga tayanib takomillashtirish tizimi hisoblanadi. Bu tizim o‘qituvchi yoki tarbiyachi tomonidan yaratiladi, ta’lim-tarbiya bosqichlarini o‘zaro bog‘lashga xizmat qiladi. Uning mazmuni va vazifalarini, maqsadini oldindan belgilash, ta’lim-tarbiyaning shakillari va vositalarini tayyorlash, tarbiyalanuvchida shakllantirish ko‘zda tutilgan ma’naviy sifatlarni o‘zlashtirishga yo‘naltirilgan mashg‘ulotlarni rejalashtirish kabilarni o‘z ichiga oladi.

Shuning uchun ta’lim jarayonida bolaning tutgan o‘rni, ya’ni bolaga kattalar tomonidan ko‘rsatilgan munosabat pedagogik texnologiyaning muxim xususiyatidir. Mashg‘ulotlar orqali samarali natijalarga erishish ilg‘or innovatsion texnologiyalarni qo‘llash orqali yuzaga keladi. Demak, pedagogik texnologiya ta’limga tizimli yondashuv asosida tatbiq etiladi.

Tarbiyachining bu jarayon tashkilotchisi, raxbari, ijodkor sifatidagi faoliyati asosini uning bilimi va maxoratini, texnik vositalardan foydalanib, bolaning qiziqish va intiluvchanligiga ta’sir ko‘rsatish, bolani eng ko‘p darajada faollashtirishga xizmat qiluvchi usullarni qullab, kafolatlangan samaralarga erishish qobiliyati tashkil etadi.

Innovatsion texnologiyalarni maktabgacha ta’lim muassasalarida – o‘yin, mashg‘ulot, sayr davomida qo‘llash yaxshi samara beradi.

Bugungi kunda tarbiyachi mashg‘ulotlarda nafaqat bolalarga ma’lum bilimlarni berishi, balki mashg‘ulot jarayonida bolalarning ayrim tomonlarini shakllantira yoki rivojlantira olishlari darkor. SHuning uchun maktabgacha ta’lim muassasalardagi mashg‘ulotlarni interfaol usullar yordamida o‘tish maqsadga muvofiqdir.

Mashg‘ulotlar orqali samarali natijalarga erishish ilg‘or innovatsion texnologiyalarni qo‘llash orqali yuzaga keladi. Demak, pedagogik texnologiya ta’limga tizimli yondashuv asosida tatbiq etiladi.

Ushbu tizimda:

Tarbiyalanuvchining yoshi, ruxiyati, dunyoqarashi, bilimi, faollik darajasi va boshqalar e’tiborga olinadi.

Ta’lim-tarbiyaning maqsadi, yo‘nalishi, mazmuni, shakllari, usullari.

Ta’lim-tarbiya jarayoni.

Tarbiyachining bu jarayon tashkilotchisi, rahbari, ijodkor sifatidagi faoliyati asosini uning bilimi va maxoratini, texnik vositalardan foydalanib, bolaning qiziqish va intiluvchanligiga ta’sir ko‘rsatish, bolani eng ko‘p darajada faollashtirishga xizmat qiluvchi usullarni qullab, kafolatlangan samaralarga erishish qobiliyati tashkil etadi.

Innovatsion texnologiyalarni maktabgacha ta’lim muassasalarida – o‘yin, mashg‘ulot, sayr davomida qo‘llash yaxshi samara beradi.

Biz hozir innovatsion texnologiyalarni o‘yin va mashg‘ulot davomida qo‘llash usulini ko‘rib chiqamiz.

Ma’lumki o‘yin faoliyati bolalar hayotining mazmunini tashkil etish bilan birga, ularni atrofni, qolaversa, barcha yaqinlarini tanishga yordam beradi, kelgusi o‘quv faoliyatiga ruhan, aqlan tayyorlab boradi. Ayni paytda o‘yin bola uchun ermak, quvonch manbai hamdir. Bolaning diqqati, xotirasi, ijodiy tafakkuri va tasavvurini hamda dunyoqarashini shakllantirishga, o‘tsirishga xizmat qiladigan vositadir. Bu jihatlar bolaning bundan buyongi xayotida muhim o‘rin tutadi.

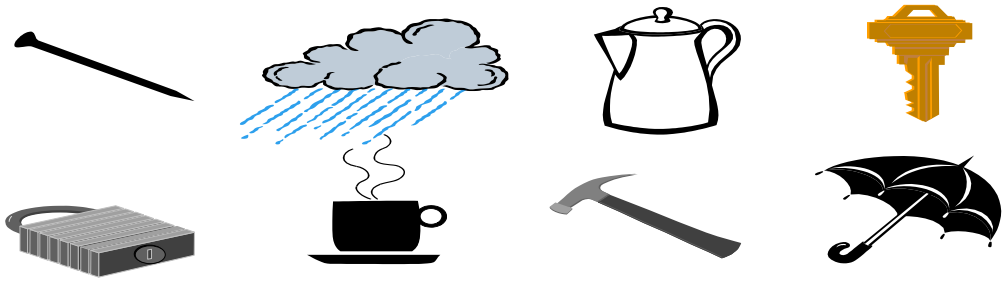
Bola bilan uynar ekanmiz, biz xam o‘z oldimizga maqsad ko’yib borishimiz kerak. O‘yin davomida albatta biz ularning xoxishi, istagi bo‘yicha xarakat qilishimiz, bizning shu paytdagi asosiy ishimiz bolaning aytganlarini bajarib, uni xushnud qilish, vaqtini chog‘lash va shu asosda

muayyan ko‘zlagan niyatimizni amalga oshirib, bolani ma’lum maqsadga yo‘naltirishdir. Masalan, biz bola idrokini rivojlantirishni o‘z oldimizga vazifa qilib quyishimiz mumkin. Idrokni o‘stirishga qaratilgan o‘yinlar bolada narsalarning rangi, shakli, kattaligiga ko‘ra tahlil qilish malakasini shakllantiradi.

Maktabga tayyorlov davriga kelib, bolalar rang qatoridagi 7 xil rangni bemalol farqlay oladilar. Ular asosiy geomtrik shakllar (doira, turtburchak, to‘g‘ri turtburchak, uchburchaqlarni bilishlari lozim. Namunaga ko‘ra, yoki nomi aytilgan ma’lum bir shakldagi narsalarni ajrata olishlari kerak. Shundan kelib chikib, sizlarga bir necha o‘yin mashg‘ulotlarini tavsiya etamiz.

Mantiqiy juftlikni top

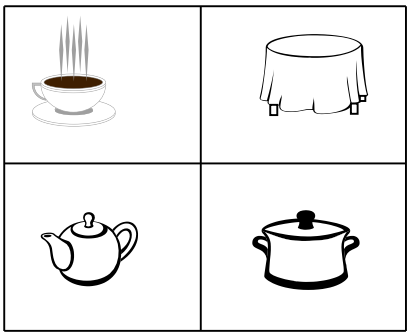
Rasmda turli predmetlar tasvirlangan. Ularning nomlarini ayta olasanmi? Ularning juftini top va birlashtir.

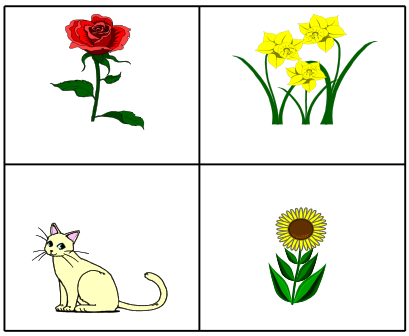
To‘rtinchisi ortiqcha

Bu-mantiqiy o‘yin bola oldiga 4 ta surat quying 3 tasi bitta umumiy tushunchaga doyr, 1 tasi boshka tushunchaga. Masalan. stol, stul, javon, olma. Bola shu surat to’plamidan ortiqchasini topib, nega aynan shu suratni ajratganini sharxlashi lozim. Bolaga o’yin qoidasi, tushunchalarning mohiyati, qaysi surat ortiqcha bulishi mumkinligini tushuntirib bering. Narsalarni umumlashtirish, farqlash malakasini hosil qilish, mustahkamlash uchun bir necha ko’rinishda mashq qilish mumkin.

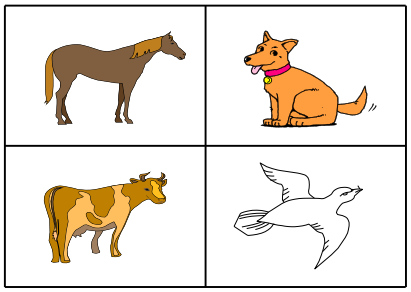
1

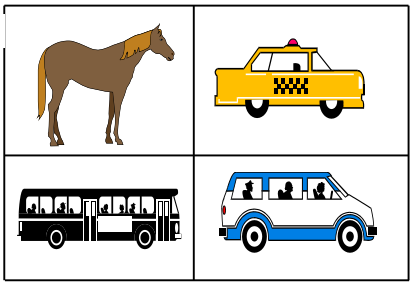

3

2

Xulosa qilib aytish mumkinki, bu o‘yinlar orqali bolalarda mantiqiy fikrlashni, diqqatni jamlashni, sezgini, bir narsani tezda idrok etishni, umumlashtirishni, chaqqonlikni rivojlantirish mumkin. Ta’lim tizimi, shaxsni shakllantirish uchun,davlat talablari asosida o‘qituvchilar, tarbiyachilar shahsini xar tomonlama mukammal bo‘lishini talab qiladi. Yangilanayotgan

maktabgacha ta’limga davlat va jamiyat tomonidan qo‘yiladigan talab ta’lim sohalari bo‘yicha o‘zaro muvofiqlik va mutanosiblik to‘la taminlanishi lozim. Shu jihatdan maktabgacha ta’lim davlat talablarini belgilashda shuni hisobga olish kerakki, ta’lim jarayonning tarkibini, xuddi shu tarkibiy qismlarning mazmunini ham modernezatsiyalash, yangi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O’zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag’ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo’shma majlisidagi nutq. - Toshkent: «O’zbekiston», 2016. -56 b.

2.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Maktabgacha ta’lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3261-sonli qarori. 2017 yil.

3. “Maktabgacha ta’limga qo‘yiladigan davlat talablari” T.: 2017

4. Богданова Т. Г.Диагностика когнитивной сферы ребенка.-М.:рос пед агенство, 1994г.

BOLALARNI MAKTAB TA’LIMIGA TAYYORLASHNING ILMIY-METODOLOGIK TAHLILI

Xalbayeva Gulnoza Arshidinovna
Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali
xalbayevagulnoza42@mail.ru

Annotatsiya. *Bugungi kunda amalga oshirilayotgan ilmiy tadqiqotlarda bolalarni maktabga innovatsion tayyorlashga alohida e’tibor qaratilib, yangicha psixologik usul va texnologiyalarga kiritilgan yangicha yondashuvlar asosida bolalarni maktabga tayyorlashni tashkil etish muhim masalalardan ekanligini amaliyot ko‘rsatadi. Bu borada ta’lim va maktabga tayyorlashni uzviyligini o‘rnatish jarayonida yangiliklarni izlab topish va kiritish, bolalarni maktabga innovatsion faoliyatga psixologik tayyor turish yondashuvini shakllantirish yo‘nalishlarda keng ko‘lamli ilmiy tadqiqot ishlari dolzarb muammo bo‘lib qolmoqda. Maktabga tayyorgarlik muammosi keng o‘rganilgan bo‘lib, ular turlicha yondashishlar, pozitsiyalar, yo‘nalishlarga asoslangan holda tadqiq qilingan.*

Kalit so‘zlar: *bola, maktabga tayyorlash, intellekt, innovatsiya, innovatsion ong, innovatsion tafakkur, innovatsion g‘oyalar, kretivlik, deviant xulq, o‘quv motivlari*

Kirish. Respublikamizda so‘nggi yillarda bolalarni maktabga innovatsion tayyorlash asosida ularni psixologik tayyorgarligini takomillashtirish davlat ciyocatining eng muhim uctuvor yo‘nalishlaridan etib belgilangan bo‘lib, zarur huquqiy-meyoriy asoslari yaratildi. Taraqqiyot strategiyasining birinchi ustuvor yo‘nalishida «Inson qadrini yuksaltirish va erkin fuqarolik jamiyatini rivojlantirish orqali xalqparvar davlat barpo etish» va «iqtidorli yoshlarning tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash borasida amalga oshirilayotgan ishlarni yanada jonlantirish, mamlakatda amalga oshiriluvchi innovatsion g‘oyalar, loyihalar va texnologiyalarni ishlab chiquvchi barkamol avlodni tarbiyalash» konseptual g‘oya negizida ijtimoiy-madaniy, iqtisodiy-siyosiy islohotlarni amalga oshirishga qaratilgan davlat siyosati O‘zbekiston Respublikasining 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot strategiyasida inson kapitalini rivojlantirish, sog‘lom dunyoqarash va bunyodkorlikni umummilliy harakatga aylantirish muhim vazifalar belgilanganligi ularni amalga oshirishda shaxsning individual qiyofasini to‘laqonli namoyon etishga xizmat qiluvchi omillarning ahamiyatini o‘rganishga yo‘naltirilgan tadqiqotlarni amalga oshirishga yetarli asos yaratilganidan dalolat beradi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24 iyuldagi «Innovatsion faoliyat to‘g‘risida»gi O‘RQ-630-son, 2021 yil 1 apreldagi «Ilm-fan sohasidagi davlat siyosati va innovatsion rivojlantirishdagi davlat boshqaruvini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida» O‘RQ-0270-son, 2021 yil 28 avgustdagi «Ilmiy va innovatsion faoliyatni boshqarish

tizimini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida» 0832-sonli Qarorlari, 2020 yil 6 noyabrdagi PF-6108-son «O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida», 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son «2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida», Farmonlari, hamda boshqa meyoriy hujjatlar doirasida belgilangan keng ko‘lamli strategik chora-tadbirlarni amalga oshirishda muayyan darajada xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Respublikamiz olimlaridan bolalarning shakllanishi hamda ularning rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatadigan psixologik xususiyatlari muammosi G.B.Davletshin, G‘.B.Shoumarov, V.M.Karimova, Z.T.Nishonova, B.R.Qodirov, B.M.Umarov, N.S.Safayev, E.G‘.G‘oziyevlar tadqiqotlarida o‘rganilgan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi olimlaridan G.M.Andreyeva, D.B.Elkonin, B.K.Lisina, L.S.Obuxova, C.B.Malanova, A.A.Orlov, A.N.Leontov, I.V.Dubrovina, L.S.Vigotskiy bolalarning yosh psixologiyasi va ularni shaxs kamolotidagi roli va ahamiyatini tadqiq etilganlar.

Xorij olimlari M.Bingham, J.Edmondson, J.R.Nuttin, Y.Peng, A.S.Waterman, J.Turner, S.Stryker, M.Rokeach, C.R.Rogers, G.Hofstede va boshqa olimlar bolalarni maktabga tayyorlashning turli psixologik jihatlarini o‘rganganlar.

SH.T.Kubayeva o‘z ilmiy tadqiqotlarida innovatsion-psixologik mexanizmlarni tafakkurga asoslangan yangicha g‘oyalar, konsepsiyalar va loyihalarni ishlab chiqarishga xizmat qiluvchi “innovatsion tafakkur” deb belgilashga asos bor deb ta’kidlaydi. Bizningcha innovatsion tafakkurni ilmiy jihatdan tahlil qilishda bir tomonloma yondashish to‘g‘ri bo‘lmagan bo‘lar edi. Chunonchi tafakkur subyektini yosh xususiyatlari va etnopsixologik xususiyatlarning o‘rnini ham unutmaslik lozim, chunki innovatsion-psixologik mexanizmlar asosida obrazlar, ramzlar, xulosalar, hukmlarning ixtiyoriy assotsiatsiyasi, ularning o‘zaro integratsiyasi mavjud bo‘lib, yangi obraz va tasavvurlarning paydo bo‘lishida ijtimoiy identifikatsiya asosiy rolni bajaradi.

J.Baerni tadqiqotlarida, amaliyotda innovatsion-psixologik mexanizmni asosini kreativlik tashkil qilishi alohida ko‘rsatib o‘tiladi. Albatta innovatsion-psixologik mexanizmlarni joriy ta’minlashda bu psixologik xususiyatni e’tibordan qochirmaslik lozim bo‘ladi. I.Abdullayeva va uning shogirdlari rivojlanayotgan jamiyatda iqtisodiy va innovatsion tafakkurning uyg‘unligini ijtimoiy-falsafiy jihatdan o‘rgangan. Uning fikricha, innovatsion-psixologik mexanizmlar albatta ijtimoiy normalar asosida boshqarilib turilishi lozim. Bunda innovatsion-psixologik mexanizmlar munosabatlarni tartibga soladi hamda ularni mazmundorligini (samarali, samarasiz) ta’minlaydi. Bizningcha muallif masalani ko‘proq falsafiy-umumiy tomonlarini yoritib, uning xususiy jihatlarini o‘rni va ahamiyatini nazaridan qochirgan.

A.Saitqosimov innovatsion ong, tafakkur, kretivlik, liderlik kabi psixologik xususiyatlarni ilmiy jihatdan tadqiq etgan hamda jamiyatda innovatsiyalarni joriy etishni tartibga solish, amaliy natijalarini esa davlat siyosatiga muvofiqlashtirish uchun «Innovatsion tadqiqot markazlarini tashkil etish lozimligini» ko‘rsatib o‘tgan. Tadqiqotchining fikricha, ta’lim tizimida klaster tizimini joriy etish, oliygohlar qoshida maktablar, bog‘chalar, texnopark kabilarni tashkil etib, ishlab chiqilgan mahsulotlarni miqyosini kengaytirish uchun tijoratlashtirish lozim.

S.R.Yagolkovskiy o‘z izlanishlarini innovatsiya psixologiyasini o‘rganishga bag‘ishlagan. Olimning ta’kidlashicha, har qanday innovatsiya bevosita biron-bir faoliyat sohasiga taalluqli bo‘ladi. Ayni paytda innovatsiya muallifi o‘z g‘oyasini amaliyotda qo‘llanilishining samara berishini anglashi kerak. Buning uchun esa kasbiy motivatsiya hamda psixologik ustanovkalar to‘g‘ri shakklangan bo‘lishi kerak va psixologlar bu masalaga e’tibor qaratishlari talab etiladi.

Innovatsiyalar, insonni psixologik tahlilining mahsuli sanalib, o‘z-o‘zidan vujudga kelmaydi. Innovatsiyalar ilmiy izlanishlar hamda alohida ilg‘or tajribalarning natijasi ko‘rinishida boshqarishni, tatbiq etishni taqozo etadi. Bu tushuncha XIX asrda ilmiy muloqotga kiritilgan bo‘lib, XXI asrning boshlarida innovatika tushunchasi zamirida texnika sohasidagi yangiliklarni moddiy ishlab chiqarish jarayoniga tatbiq etishda qo‘llanildi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ijtimoiy munosabatlar nazariyasini yetakchi vakili R.Mertonning ta'kidlashicha, maktabga tayyorlashning innovatsion g'oyalarni, deviant xulqning namunasi sanaladi (8(. Bunda muallif ta'lim berishning institutsional (bazaning zamirida vujudga keladigan) asoslarini ishlab chiqishda mavjud bulgan meyor va mezonlarni (aniq harakatlar ketma-ketligi, aloqadorlik va boshqalarni) inkor etib, ulardan voz kechib, iqtisodiy samaradorlik nuqtai nazaridan munosabat bildirgan

G.I.Gerasimov va L.V.Ilyuxinaning ta'kidlashicha, innovatsiya bu shaxsda ifodalangan ijodiy (kreativ) salohiyatni maqsadli namoyon qilish hisoblanib, uning faoliyat sifatidagi o'ziga xosligi shaxsning ma'lum tipini belgilab beradi. Agarda, bolani maktabga tayyorlash tizimida innovatsiyalarning qo'llashni e'tiborga olsak, bola shaxs tipologiyasini sohaviy kurinishda klassifikatsiyasini amalga oshirish mumkin buladi. G.I.Gerasimov va L.V.Ilyuxinaning fikrini S.Knowles Malcolm, F.HoltonElwood, A.SwansonRichardlar ham davom ettirib, bugungi kunda shunday bolalarni maktabga tayyorlash zarurki, ular har qanday holatda ham o'zlarining bilimlarini amaliyotda nafaqat qo'llab, balki uni rivojlantira olishga ham erishsinlar, degan fikrni ta'kidlaydilar.

K.Rodjersning fikricha, agarda insonga genetik layoqati uchun shart-sharoit yaratib berilsa, u takomillashishga erishadi. Bu esa, o'z navbatida bolaning kelajakda ham shaxsiy ham kasbiy faoliyatining muvaffaqiyatli kechishini ta'minlashga xizmat qilishi mumkin ekan.

Bolani maktabga innovatsion tayyorlash jarayoni bolalarni psixologik jihatdan tayyorgarligini oshirib, ularni maktabga tayyorlash jarayoni bilan bog'liq ijtimoiy tasavvurlarini rivojlantirishni nazarda tutadi. Bolalarni maktabga psixologik tayyorlashning asosiy komponentlari quyidagilarda aks etadi:

- ijtimoiy tasavvurlarni o'zgarishi natijasida o'zi va o'z qiziqishlariga bo'lgan munosabatning o'zgarishi;
- yangi bilimlarni o'zlashtirishga bo'lgan ishtiyoqni oshishi;
- orzu va istaklarni yuqori darajaga ko'tarilishi.
- Bolalarni maktabga tayyorlashni aniqlashda ularga darajaviy yondoshib amaliyot davomida psixologik jarayon sifatida inobatga olinishi lozim bo'lgan vazifalar:
- ta'lim jarayonida bolaning innovatsion faoliyatga tayyorlash davomida o'zgarishlarni belgilab olish;
- maktabga tayyorlash uchun optimal uslublarni aniqlab olish;
- ilmiy-psixologik modellashtirish;
- o'quvchilarni rag'batlantirish.

Ushbu vazifalarni yechish o'z o'rnida bolalarni maktabga innovatsion tayyorlash uchun muhim va ahamiyatli hisoblanadi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Bolani maktabga psixologik tayyorlashda albatta uning motiv va ehtiyojlarini ham nazardan qochirmaslik lozim. J.Piaje bolaning bir yoshgacha bo'lgan davrini absolyut egotsentrizm davri deb ataydi. Bunga qarama-qarshi fikrni L.S.Vigotskiy, hatto go'dakning elementar ehtiyojlarini qondirilishi ota-onaning ishtirokisiz amalga oshmaydi, shuning uchun bola "maksimal darajada ijtimoiy mavjudod" deb hisoblaydi.

L.S.Vigotskiy qarashlariga qo'shilgan M.I.Lisina bolaning psixik rivojlanishining birlamchi faktori sifatida muloqotga ehtiyojniva L.I. Bojovich – ta'surotlarga bo'lgan ehtiyojni e'tirof etadi. M.I.Lisina bo'yicha muloqot uchta asosiy ehtiyojlarni qamrab oladi:

1. Ta'surotlarga ehtiyoj- bilish motivlari
2. Faol faoliyatga ehtiyoj- ishbilarmon motivlar
3. Tan olinish va qo'llab-quvvatlashga ehtiyoj- shaxsiymotivlar

Bizning fikrimizga ko'ra ham, bolaning maktabga psixologik tayyorlashda ushbu muloqot motivi birinchi darajali ahamiyatga ega, sababi, bola birinchi kunidanoq boshlab uni bilim olish va faoliyatining markaziy obyekti hisoblangan kattalar bilan muloqot jarayonida uyg'unlashadi.

Undan tashqari ularga taqlid namunasi va bilim va ko‘nikmalarni baholovchi ekspert tariqasida qaray boshlaydi.

A.Maslou esa boladagi birinchi darajali sotsiogen ehtiyoj sifatida muloqotga bo‘lgan ehtiyoj konsepsiyasini oldinga suradi. Maslou fikricha, insontu g‘ilganda faqatgina fiziologik ehtiyojlarga ega bo‘ladi. Ma’lum muddatdan so‘ng esa bola ijtimoiy bog‘liqlikning birinchi belgilarini va atrofdagilarga nisbatan tanlovchan sevgini namoyon etadi. Yana ma’lum muddatdan so‘ng, bola ota-ona muhabbati va g‘amho‘rligini his etgandan, qondirilgandan so‘ng, unda avtonomlikka, mustaqillikka, qandaydir maqsad, maqtovga nisbatan muvaffaqiyatga erishishga intilish aniqlanadi. Demak, bolani maktabga psixologik tayyorlashda ushbu ehtiyojlarning qay darajada qondirilganligi keyingi ijtimoiy adaptatsiyasiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin ekan.

Bolani maktabga psixologik tayyorlashda ulardagi psixik jaryonlarning ham shz shrni va ta’siri borligini e’tibordan iochirmaslik lozim. Bolaga ko‘rsatilayotgan psixologik ta’sirni bir xilda namoyon bo‘lish yoki bo‘lmasligi, ya’ni ekstravertlar va introvertlarda L.S.Sapojnikova (1973) o‘rgangan bo‘lib, tadqiqot natijalariga asoslanib, u muloqotga intilish va ekstra-introvertlilik o‘rtasida aniq statistik ahamiyatli bog‘liqliknitopmagan. Natijalarga ko‘ra, bolalarning muloqotga intilishlari ularning ehtiyoj, da’vogarlik, mayllarining kuchi va darajasiga bog‘liq bo‘lib chiqdi. Da’vogarlikning adekvat darajasini namoyon etuvchi bolalarda o‘zgalarga intilish meyorida namoyon bo‘ladi, noadekvat intilishlar darajasiga ega bolalarda esa yo yuqori, yo past darajada namoyon bo‘ladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendation). Xulosa qilib aytganda, maktabga psixologik tayyorlikning muhim tarkibiy kismi maktabga o‘qishga kirayotgan bolada atrof, dunyo hakida yetarlicha keng bilish boyligining mavjud bo‘lishidir. Bilimlarning bu zahirasi o‘qituvchi o‘z ishini tashkil etishda tayanadigan zarur asos xisoblanadi. Bolani maktabga psixologik tayyorligida bolalar egallagan bilimlarning sifati ahamiyatlidir.

Bilimlar sifatining ko‘rsatkichi birinchi navbatda ularni bolalar tomonidan ongli egallaganligi; tasavvurlarining aniq va tabaqalashtirilganligi; oddiy tushunchlar mazmuni va hajmining to‘liqligi; o‘zlariga tushunarli o‘quv va amaliy vazifalarni hal etishda bilimlarni mustaqil qo‘llana olish qobiliyatlari; muntazamlilik, ya’ni maktabgacha tarbiya yoshidagilarning narsa va hodisalar o‘rtasidagi tushunarli, muhim aloqa hamda munosabatlarni aks ettira bilish kobiliyatidir.

ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «2022–2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-sonli Farmoni. 2022 yil 28 yanvar
2. Kubayeva Sh.T. O‘yin va innovatsion tafakkur (ontologik va gnoseologik tahlil) // Falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiya avtoreferati. – Samarqand, 2019. - 49 b.
3. Baer J. Domain specificity and the limits of creativity theory // Journal of Creative Behavior, 2012. – 46 (1). – pp. 16-29.
4. Abdullaeva I.G‘. Milliy taraqqiyotning yangi bosqichida iqtisodiy va innovatsion tafakkur uyg‘unligi // Falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiya avtoreferati. – Samarqand,
5. Яголковский С.Р. Психология инноваций: подходы, модели, процессы. – М.: Высшая школа экономики, 2011. – 272 с.
6. Организация инновационной деятельности в университетах ass: сб. информ.-аналит. материалов. – Н. Новгород: Изд-во ННГУ, 2011. – 96 с.
7. Халперн Д. Психология критического мышления. - СПб., 2000.
8. Герасимов Г.И., Илюхина Л.В. Инновации в образовании: сущность и социальные механизмы. – Ростов н/Д., 1999. - 136 с.
9. Knowles Malcolm S., Holton Elwood F., Swanson Richard A. The AdultLearner: The Definitive Classic in Adult Education and Human Resource Development(Managing Cultural Differences) 5 th ed, Houston, TX: Gulf Publishing Company, 1998.

10. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека: Пер.с англ. / Общ. ред. и предисл. Исениной Е. И. – М.: Издательская группа « Прогресс» , «Универс» , 1994. – 480 с.
11. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. –Москва: Международная педагогическая академия, 1994. – 680с.
12. Маслоу А. Мотивация и личность / пер. А.М. Татлыбаевой. - СПб.:Евразия, 1999. - 478 с.
fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2023. – 55 b.

INKLYUZİV TA’LIM TIZIMIDA STEAM TEXNOLOGIYASINING AHAMIYATI

Yusupova Farida
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali talabasi

Annotasiya. Ushbu maqolada inklyuziv ta’limda STEAM texnologiyasining ahamiyati yoritilgan. Turli imkoniyatga ega bolalarning ta’lim jarayoniga teng ishtirokini ta’minlashda STEAM yondashuvi samarador ekani misollar asosida asoslab berilgan.

Абстрактный. В статье подчеркивается важность технологии STEAM в инклюзивном образовании. На примерах обосновывается эффективность STEAM-подхода в обеспечении равноправного участия в образовательном процессе детей с разными возможностями.

Abstract. This article highlights the importance of STEAM technology in inclusive education. It provides case studies that demonstrate the effectiveness of the STEAM approach in ensuring equal participation of children with different abilities in the educational process.

Kalit so‘zlar: inklyuziv ta’lim, STEAM, texnologiya, san’at, matematika, muhandislik, imkoniyati cheklangan bolalar, interaktiv ta’lim, vizual materiallar, differensial yondashuv.

Ключевые слова: инклюзивное образование, STEAM, технологии, искусство, математика, инженерия, дети с ограниченными возможностями, интерактивное обучение, наглядные материалы, дифференцированный подход.

Keywords: inclusive education, STEAM, technology, art, mathematics, engineering, children with disabilities, interactive learning, visual materials, differentiated approach.

KIRISH.

“Inklyuziv” so’zi inglizcha “inclusive” so’zidan kelib chiqqan bo’lib, o’zbek tiliga tarjima qilinganda “shu jumladan” yoki “birlashtiruvchi” degan ma’noni anglatadi. Yoshi, jinsi, etnik kelib chiqishi, jismoniy yoki intellektual qobiliyatlari, ijtimoiy mavqei va boshqalardan qat’i nazar, barcha odamlarning ishtirokini o’z ichiga olishga qaratilgan tushuncha yoki yondashuvni bildirish uchun ishlatiladi.

Inklyuziv ta’lim hamma bolalarning bir xil maktab va bir xil sinfxonada – bir xil sharoitda ta’lim olishini anglatadi. Ya’ni imkoniyati cheklangan bola sog‘lom bolalar bilan bir xil e’tiborda o‘qiy olishi kerak. O‘zbekistonda oilaviy sharoitidan qat’i nazar, barcha bolalar davlat umumta’lim maktablariga qatnaydi. Bu davlat tomonidan kafolatlangan.Psixolog olim professor L.S.Vigotskiy o’zinig “Defektologiyaning asosiy muammolari” nomli kitobida anomal bolalar bilan rivojlantiruvchi ta’limni olib borish kerakligini korreksiya, kompensatsiya usullari va ulami amalga oshirish yo’llarini

Ko’rsatib berdi. Shuningek, u anomal boladagi nafaqat “salbiy”, balki “ijobiy” tomonlami ham o’rganib, aniqlab, ularga tayangan holda potensial qobiliyatni inobatga olib turib, ta’limtarbiya ishlarini tashkil etish zarurligiga diqqatni jalb etdi. Unga asosan anom al bolalam ing asosiy kategoriyalari quyidagilar:

- Eshitish qobiliyati buzilgan bolalar (karlar, zaif eshituvchilar, hech eshitmaydiganlar);
- Ko’rish qobiliyati buzilgan bolalar (ko‘r, zaif ko’ruvchilar);
- Nutqida nuqsoni borlar (logopedlar);
- Aqliy rivojlanish qobiliyati buzilgan (aqlan zaif bolalar, ruhiy rivojlanishi sust bolalar);

- Ruhan va jismonan rivojlanishda orqada qolgan bolalar (kar va ko‘r, soqov va aqlan zaif);
- Tayanch harakat sistemasi ishdan chiqqan bolalar.

Shunday qilib, anomal bolalar nuqsoni tufayli ruhiyih jrqada qolgan va maxsus tashkil etilagan ta’limtarbiyaga muhtoj bolalardir.[1]

STEAM Education o‘sib borayotgan ta’ lim fanlari tarmog‘ini, biznes va jamiyatni bog‘lash uchun foydalaniladigan asosni ta’minlaydi, bunda fuqarolar ishtirok etadigan, global mas’uliyatli, voqe’likka asoslangan dasturlarni yaratish mumkin. Ushbu yondoshuv samarasi o’laroq olingan bilim o’z tajribalari va ta’lim, ixtiro, tadbirkorlik va hayotga ta’siri haqida yangi va chuqurroq yo’llar bilan o’ylashga majbur qiladi.

STEAM ta’limi o’zi nimani anglatadi? Ushbu savolga javob quyidagicha ta’limni integratsiyalashgan holda olib borish yani barcha sohalarni ta’lim, fan va texnologiyani va ishlab chiqaish, bizness sohalari aloqasini etirof etgan holda, muhokama va tanqidiy fikrlash qobilyatlarini o’rganadigan tizimdir. Jahondagi ta’lim bo’yicha ekspertlarning ta’kidlashicha, STEAM ta’limi o’quvchilarda quyidagi qobiliyatlarni rivojlantirishga yordam beradi. O’ylab tavakkal qilingan ma’noli o’quv faoliyati bilan shug’ullaning bardoshli muammolarni hal qiluvchilarga aylaning hamkorlikni quchoqlang va qadrlang ijodiy jarayon orqali ishlang.

- S – science (tabiiy fanlar)
- T – technology (texnologiya)
- E – engineering (muhandislik ishi)
- A- art (san’at)
- M – mathematics (matematika) [2]

MUHOKAMA VA NATIJALAR

STEAM texnologiyasi orqali inklyuziv ta’lim samaradorligini oshirish mumkin. Chunki bu yondashuvda o‘quvchilar o‘z bilim va ko‘nikmalarini nazariy emas, balki amaliy mashg‘ulotlar, loyiha asosidagi ishlar, guruhli faoliyatlar orqali o‘zlashtiradilar. Bu jarayonda har bir bola, u qanday imkoniyatga ega bo‘lishidan qat’i nazar, faol qatnashadi, o‘z fikrini bildirishga, tashabbus ko‘rsatishga undaladi. Natijada, inklyuziv muhitda har bir bola teng sharoitda ta’lim oladi, bu esa ularning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi.

Masalan, *eshitishida muammosi bor bola* uchun vizual (ko‘rgazmali) materiallar, grafiklar, rasmlar, animatsiyalar yoki subtitrlar orqali tushuncha berish mumkin. Bu orqali u tinglamasdan ham tushunishga erishadi. Shuningdek, imo-ishora tili yoki maxsus dasturlar yordamida muloqot qilish imkoniyati yaratiladi.

Harakatida muammosi bor bolalar uchun esa dars jarayonlari raqamli texnologiyalar yordamida tashkil etilishi mumkin. Masalan, planshetlar, sensorli ekranlar, virtual laboratoriyalar orqali u boshqa bolalar bilan teng qatnashadi. U kompyuter orqali tajriba bajaradi, loyihalarda ishtirok etadi, fikrlarini raqamli vositalar orqali ifodalaydi.

Ko‘rishida nuqsoni bor bolalar uchun esa audio materiallar, braille yozuvidagi darsliklar, sensorli o‘yinlar kabi vositalardan foydalanish mumkin. Masalan, tajriba jarayonida fizik hodisalarni ovozli tasvirlash yoki maxsus tovushli qurilmalar orqali ishtirok etish imkoniyati yaratiladi.

STEAMning “A” — san’at yo‘nalishi ham inklyuziv ta’limda muhim o‘rin tutadi. Musiqa, rasm, teatr yoki hunarmandchilik orqali bolalar o‘zlarini erkin ifodalaydi, his-tuyg‘ularini namoyon qiladi. Bu esa ularning ruhiy holatini barqarorlashtiradi, o‘zini jamiyatda qadrlangan inson sifatida his etishiga yordam beradi.

Shuningdek, guruhli ishlar orqali bolalar o‘zaro muloqotga kirishadi, bir-birlarini tushunishga harakat qilishadi. Bu esa ijtimoiy inklyuziyani — jamiyatga to‘laqonli qo‘shilishni ta’minlaydi. Bolalar bir-biriga yordam berishadi, hurmat qilishadi va ijobiy muhitda rivojlanadilar. STEAM texnologiyasi o‘qituvchiga ham ko‘p imkoniyat beradi. U har bir bolaning o‘ziga xos

ehtiyojini hisobga olib, turlicha yondashuvlar bilan dars o‘tadi. Bu yondashuv differensial ta’lim prinsiplariga ham mos keladi. Misol uchun, bir vazifa bir nechta variantda taklif qilinadi: oddiy, murakkab va kreativ yo‘nalishlarda. Bola esa o‘z imkoniyatiga qarab o‘zi tanlaydi. STEAM texnologiyasi nafaqat o‘qitish, balki tarbiyaviy jihatdan ham muhim rol o‘ynaydi. Bu yondashuv orqali inklyuziv ta’lim muhitida bolalar orasidagi tafovutlar kamayadi, o‘zaro tushunish va hurmat shakllanadi, har bir o‘quvchining qiziqishi va salohiyati ochiladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, STEAM texnologiyasi inklyuziv ta’lim samaradorligini oshiruvchi muhim vosita bo‘lib, bolalarning intellektual, ijtimoiy va ijodiy rivojlanishini ta’minlaydi. Bu texnologiya yordamida biz barcha farzandlarga — imkoniyatidan qat’i nazar — sifatli, teng va quvnoq ta’lim muhitini yaratishga erishamiz. STEAM texnologiyasi darslarni interaktiv, vizual va amaliy shaklda olib borish orqali har bir bolaning faol ishtirokini ta’minlaydi. Bu esa inklyuziv muhitda bilim olishda tenglik, hurmat va hamkorlik muhitini shakllantiradi. Har bir bola o‘z qobiliyati va imkoniyatiga qarab o‘z salohiyatini ro‘yobga chiqarish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

FOYDALANILADIGAN ADABIYOTLAR

1. Zamilova, Rimma Ramilevna/Uzluksiz ta’lim pedagogikasi va inklyuziv ta’lim: darslik / – Namangan: “USMON NOS1R MEDIA” nashriyoti, 2023
2. Jumaniyazova, Z. A. (2024). Increasing creative competence of students and strengthening educational efficiency based on individual approach. Web of humanities: Journal of Social Science and Humanitarian Research
3. Vygotskiy, L. S. (1983). Defektologiyaning asosiy muammolari. Moskva: Pedagogika.

UZLUKSIZ TA’LIM TIZIMIDA INKLYUZIV TA’LIMNING O‘RNI VA AHAMIYATI

Z.T.Nazarova
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali
Mardonova O‘g‘iloy, talaba

Annotatsiya: Ushbu maqolada uzluksiz ta’lim tizimi va unëi yanada samaradorligini oshirish chora tadbirlari va “Eng insonparvar ta’lim turi” sifatida e’tirof etilgan Inklyuziv ta’lim tizimining dolzarbligi va uni joriy etish orqali erishilishi mumkin bo‘lgan yutuqlar to‘g‘risida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: Inson kapitali, Inklyuziv ta’lim, Korreksion pedagogika, Reabilitatsiya, Surdopedagogika, Teflopedagogika, Oligofrenapedagogika, Logopediya va boshqalar.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev inson qadri tushunchasini ifodalar ekan, “Inson qadr deganda, biz har bir fuqaro uchun munosib turmush sharoiti va zamonaviy infratuzilma tashkil etishni malakali tibbiy xizmat ko‘rsatish, sifatli ta’lim, ijtimoiy himoya tizimi, sog‘lom ekologik muhit yaratib berishni tushunamiz” deb ta’kidlaydi.[1]

Bugungi kunda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning zamirida inson manfaatlariga ustuvorlik berilgan bo‘lib, yuz berayotgan o‘zgarishlarni o‘z hayotida his etishlari uchun salmoqli ishlar amalga oshirilmoqda. Ayniqsa, ta’lim tizimiga qaratilayotgan e’tibor, xususan, maktabgacha ta’lim, umumiy o‘rta ta’lim, professional ta’lim va oliy ta’lim sohasidagi islohotlarni olida e’tirof etish lozim. [1]

Darhaqiqat, bugungi kunda yoshlarning sifatli ta’limi uchun respublikamizda bir qator samarali islohotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, misol qilib shuni ko‘rsatishimiz mumkinki, uzluksiz ta’lim tizimida inklyuziv ta’limning o‘rnini oshirishdir. Inklyuziv ta’lim tan olish kerakki, hali bizga to‘liqligicha o‘zlashtirilib ulgurmadi. Inklyuziv so‘zi inglizcha so‘zdan olingan bo‘lib, “uyg‘unlashmoq” degan ma’noni anglatadi. Bundan ko‘rinadiki, ushbu ta’lim turidan ko‘zlangan asosiy maqsad: sog‘lom jamiyat vakillari va nosog‘lom jamiyat vakillarini integratsiya orqali o‘qitishdir.

Inklyuziv ta’lim (ya’ni, imkoniyati cheklangan bolalar va maxsus ehtiyojga ega o‘quvchilarni umumiy ta’lim tizimiga qo‘shish) O‘zbekistonda rasman 2018-yildan boshlab joriy etila boshladi. Aynan shu yili Prezident qarori bilan “ Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risida” gi qonun va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar asosida inklyuziv ta’limni rivojlantirishga doir chora-tadbirlar belgilanib, ayrim maktab va maktabgacha ta’lim muassasalarida tajriba tariqasida inklyuziv ta’lim joriy etildi. 2020-yilga kelib, inklyuziv ta’lim bo‘yicha maxsus dasturlar va o‘quv qo‘llanmalar ishlab chiqildi. Shu tariqa inklyuziv ta’lim bosqichma-bosqich Respublika bo‘yicha kengaytirib kelinmoqda.

Aynan, inklyuziv ta’lim bo‘yicha respublikamizda Ta’lim vazirligi statistik ma’lumotlariga qaraganda, quyidagi ma’lumotlarni ko‘rishimiz mumkin:

-2020/2021-o‘quv yillarida: 42 ta umumta’lim maktabida inklyuziv ta’lim joriy etilib, 76 nafar imkoniyati cheklangan bolalar qabul qilingan;

-2022/2023 o‘quv yilida: inklyuziv ta’lim joriy etilgan maktablar soni 195 taga yetib, ularda 504 nafar imkoniyati cheklangan bolalar ta’lim olgan;

-2023/2024- o‘quv yili: Yangi o‘quv yilida inklyuziv ta’lim joriy etilishi tavsiya etilgan maktablar soni yana 390 taga ko‘paytirilib, respublikaning barcha tuman va shaharlarida inklyuziv maktablar tashkil etilmoqda.

-2024-yil sentabr holatiga ko‘ra: 530dan ortiq maktabda 1,195 nafar imkoniyati cheklangan bolalar ta’lim olishgan.

YUNESCO ma’lumotiga ko‘ra: Nogironligi bo‘lgan bolalar soni 2022-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra, 0 dan 16 yoshgacha bo‘lgan bolalar soni 92,067 nafarni tashkil etgan (bu yosh guruhidagi bolalarning 1 foizi), bu ko‘rsatkich 2013-yilga nisbatan 15,7 foizga oshgan deya ko‘rsatilmoqda. [2]

Bundan ko‘rinadiki, respublikamizda inklyuziv ta’lim bilan qamrab olish salmoqli ravishda oshib bormoqda. Albatta, bu hol bir tomondan quvonarli holat bo‘lsa, bir tomondan esaachinarli hamdir. Inklyuziv ta’lim o‘ziga rivojlanishdagi turli xil nuqsoni bo‘lgan bolalarni qamrab olishi jihatidan dunyodagi eng insonparvar ta’lim turi sifatida e’tirof etilgan. Jumladan, ushbu ta’lim samaradorligi jihatdan ham anchagina ildamlab bormoqda. Biz ushbu insonparvar ta’lim turli bilan “inson kapitali” ni ham bog‘lay olishimiz mumkin. Chunki har ikkalasida ham ilgari surilgan eng ulug‘ g‘oya bu-inson ekanligi va uning rivojlanishi uchun imkoniyatlarning yaratilishidadir.

Inklyuziv ta’lim bevosita Korreksion pedagogika bo‘limlari va turlari orqali o‘z faoliyatini olib boradi. Ya’ni ushbu ta’lim korreksia(tuzatish) ga qaratilganligi bilan e’tiborga molikdir. Korreksion pedagogika turlari:

1.Surdopedagogika- bunda asosan, eshitishida muammosi mavjud bo‘lgan bolalar bilan ishlash jarayoni

2.Teflopedagogika-ko‘rish tizimidagi muammolari bo‘lgan bolalar bilan ishlash

3.Logopediya- nutqida kamchiligi bo‘lgan bolalar bilan ishlash jarayonlari nazarda tutiladi

4.Oligofrenopedagogika- aqliy zaif bolalar bilan maxsus usullar bilan ishlash va ularni tuzatishga qaratilgan fan turidir.

Bular ichidan mening e’tiborimni tortgani bu – Logopediya ya’ni turli darajadagi nutqiy buzilishlarga uchragan bolalar bilan ishlash jarayonidir. Ushbu sohaga mening alohida to‘xtalishimga sabablar ham mavjud. Ya’ni aynan nutq buzilishlari sabablari shunchalik biz oddiy va odatiy tuyulgan sabablar bilan ko‘rsatilganki, unga bevosita to‘xtalib o‘tmaslikning hech ham ilji yo‘q. Demak, ular turli sabablarga ko‘ra yuzaga kelar ekan:

-noto‘g‘ri ekologik muhit;

-tilning nisbatan kalta va yo‘g‘on bo‘lishi;

-qo‘rquv va hayojon kuchli bo‘lishi;

-yosh bolalarga yoshi kattalar tomonidan buyumlar va hayvonlar nomi qisqartirilgan, talaffuz uchun qulay bo‘lgan turli xildagi “nom” lar bilan atab o‘rgatilishi. (mushukni-miyov, kuchukni-vov-vov va h.z)

Demakki, biz ko‘pincha oddiy hol sifatida talqin etadigan holatlar ham yosh bolalar nuqsonga duchor bo‘lib qolishining bosh omillaridan ekan. Nutq buzilishining yana bir turi esa duduqlanishdir. Duduqlanish asosan, quyidagi uch sabab orqali yuzaga kelar ekan:
-kuchli qo‘rquv;
-stress va depressiya;
-nerv sistemasidagi buzilishlar va miya jarohatlari bilan bog‘liq ekan.
Nutqiy buzilishlar birdaniga yaqqol namoyon bo‘lmasdan, ma’lum bosqichlar asosida shakllanib borar ekan:
-deslaliya- so‘zlarni to‘g‘ri ayta olmaslik;
-deskrafiya-nutq to‘g‘ri shakllanmaganidan, so‘zlarni to‘g‘ri yoza olmaslik;
-alaliya-fikrni bayon etishda so‘zlarni qoldirib talaffuz etish;
-afaziya-nutqning mutlaqo yo‘qolishi bilan ifodalanadi.

Ushbu holatlar reabilitatsiyasi (tuzatish) bilan maxsus mutaxassislar-logopedlar shug‘ulladilar. Ular turli metodlar orqali bolada mavjud kamchiliklarni bartaraf etishda chora-tadbirlar olib boradilar.

Samaradorligi bilan bir qatorda Inklyuziv ta’lim oldida yechimi topilishi zarur bo‘lgan bir qator muammolar ham mavjud bo‘lib, ular:
-moddiy-texnik baza;
-kadrlar masalasi;
-maxsus resurlarning yetishmasligi;

Bulardan ko‘rinib turibdiki, ushbu muammolarga maxsus yechimlar zarur. Men ushbu muammolarga yechim va takliflar berib o‘tishga harakat qildim;

1.Moddiy-texnik baza. Demak, bunda asosan, o‘quv maxsus binolarni faoliyatini yo‘lga qo‘ymoqlik va xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlikni yo‘lga qo‘yish orqali binolalar tashkil etilishi maqsadga muvofiq. Chunki, biz bilamizki, xorij mamlakatlari ushbu ta’lim yuzasida bizdan ko‘ra anchagina ilgariroqda;

2.Kadrlar masalasi. Bunda ham asosan, hamkorlikni yo‘lga qo‘ygan holatlardagi seminar-treninglarni tashkil etish va maxsus o‘rnak bo‘la oladigan shaxslardan foydalanish. Men aytmoqchimanki, ayni maxsus o‘rnak bo‘la oladigan shaxslar deyilganda, ya’ni dars beruvchi o‘qituvchi ham inklyuziv jamiyat vakilidan bo‘lganligi ko‘proq samaralidir. Chunki ko‘pchilik hollarda maxsus ehtiyojga muhtoj bolalar orasida o‘z kelajaklarini tasavvur eta olmaslik, to‘rt devor orasida qolib ketishlik kabi streotplarning mavjudligi alohida o‘ringa ega. O‘qituvchining ham ushbu jamiyatdan bo‘lishligi, yoshlar o‘rtasida ertangi kuni uchun umiq va qiziqish holatlarini kuchaytiradi;

3.Maxsus resurslar kamligi. Men ushbu muammo yechimini bevosita moddiyat bilan bog‘lagan holda, turli sohalarga tikilayotgan investitsiyalarning ma’lum qismini ushbu ta’lim tizimiga joriy etilishida deb bildim. Ya’ni maqsadli tikilgan sarmoya o‘z natijasini ko‘rsata oladi, faqatgina u aniq reja va loyihalar orqali amalga oshirilsa. Inklyuziv ta’lim ham aynan resurslari jihatidan kapital kiritilishi lozim bo‘lgan samardorligi yuqori bo‘lgan ta’lim tizimidir!

Xulosa qilib aytganda, inklyuziv ta’limning uzluksiz ta’lim turlariga joriy etilishida ma’lum maqsadlar mujassamdir. Ya’ni bolalar orasidagi nuqsonlarni bartaraf etish, ularda o‘ziga nisbatan ishonch hissini shakllantirish, imkoniyatlarni kashf etishga qaratilgandir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1) “Inklyuziv ta’lim” Madatov I.Y. darslik/ 2024
2) “Umumiy pedagogika” X. Ibraimov; M. Quronov/darslik/ 2023
3) “Rivojlanishda nuqsoni bo‘lgan bolalar diagnostikasi” D. Nurkeldiyeva; M.U.Hamidova

TA’LIM SIFATI SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA XORIJIY TAJRIBALARDAN FOYDALANISH.

Z.T.Nazarova
SamDU Kattaqo‘rg‘on filiali

ANNOTASIYA. Ushbu maqolada Yaponiya, Fransiya va Germaniya ta’lim tizimlari tahlil qilinadi. Ularning o‘ziga xos jihatlari, ta’lim darajalari, ta’lim oluvchilarga qo‘yiladigan talablar, bolalar tarbiyasiga yondashuv va oliy ta’limga qabul tartiblari o‘rganiladi. Shuningdek, xalqaro tajriba asosida O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan ta’lim islohotlari haqida fikr yuritiladi. Maqola ta’lim tizimining zamonaviylashuvi va raqobatbardosh kadrlar tayyorlash yo‘lida xalqaro tajribani o‘rganish muhimligini asoslaydi.

АННОТАЦИЯ. В статье анализируются системы образования Японии, Франции и Германии. Изучаются их особенности, уровни образования, требования к учителям, подходы к воспитанию детей, процедуры приема в высшие учебные заведения. В статье также рассматриваются образовательные реформы, реализуемые в Узбекистане на основе международного опыта. В статье обосновывается важность изучения зарубежного опыта модернизации системы образования и подготовки конкурентоспособных кадров.

ABSTRACT. This article analyzes the education systems of Japan, France, and Germany. Their specific features, levels of education, requirements for teachers, approaches to child education, and admission procedures to higher education are studied. It also discusses the educational reforms being implemented in Uzbekistan based on international experience. The article substantiates the importance of studying international experience in the modernization of the education system and training competitive personnel.

Kalit so‘zlar. *Ta’lim tizimi, Yaponiya ta’limi, Fransiya ta’limi, Germaniya ta’limi, xalqaro tajriba, maktabgacha ta’lim, boshlang‘ich ta’lim, oliy ta’lim, zamonaviy maktab, innovatsion yondashuv.*

Ключевые слова. *Система образования, японское образование, французское образование, немецкое образование, международный опыт, дошкольное образование, начальное образование, высшее образование, современная школа, инновационный подход.*

Keywords*: Education system, Japanese education, French education, German education, international experience, preschool education, primary education, higher education, modern school, innovative approach.*

Kirish. Bugungi globallashuv davrida har bir davlat o‘z ta’lim tizimini isloh qilish, uning sifatini oshirish, raqobatbardosh kadrlar tayyorlashga alohida e’tibor qaratmoqda. Jahon tajribasi shuni ko‘rsatmoqdaki, innovatsion yondashuvlar, ilg‘or pedagogik texnologiyalar va xalqaro ta’lim tizimlaridagi yutuqlarni o‘rganish hamda milliy tizimga moslashtirish orqali ta’lim samaradorligini sezilarli darajada oshirish mumkin. Ayniqsa, Yaponiya, Fransiya va Germaniya kabi mamlakatlar ta’limidagi ilg‘or jihatlar, o‘qituvchi maqomi, o‘quvchilarning erkin rivojlanishi va sifat nazorati tizimlari o‘rnak bo‘la oladi. Masalan, Yaponiya va Germaniyada o‘qituvchilik kasbining ijtimoiy maqomi juda yuqori baholanadi. Shu sababli, ularning ta’lim tizimiga oid ilg‘or tajribalarini o‘rganish va milliy ta’lim tizimimizga tatbiq etish bugungi kunning dolzarb masalasidir. Zero, raqobatbardosh, kuchli bilimga ega avlodni shakllantirish – har qanday jamiyatning ustuvor vazifasidir.

Muhokama va natijalar. *Yaponiya ta’lim tizimi*. Yaponiya ta`limida, ”iqtidorli o‘quvchi” tushunchasi yo‘q. Chunki har bir o‘quvchi alohida iqtidor sohibidir. Ilg‘or mamlakatlar ichida Yaponiya ta’limi o‘ziga xos yo‘nalishi yetakchi o‘rinni egallaydi. Jumladan, Yaponiya ta’lim tizimining tarkibi quyidagicha:

- maktabgacha ta’lim,
- boshlang‘ich maktab,
- kichik o‘rta maktab, yuqori o‘rta maktab,
- oliy ta’lim tizimlariga kiruvchi oliy o‘quv yurtlari.

Boshlang‘ich maktabda o‘qituvchilar bolalarni tanqidga, ya’ni o‘z xulqining yomon jihatlarini, maktabdagi kamchiliklarni tanqid qilishga o‘rgatishadi. Bundan ko‘rinib turibdiki, o‘qituvchi faqat ta’lim berish bilan cheklanib qolmay, bolaning har tomonlama rivojlanishiga tasir etadi. Yaponiya rivojlangan davlatlar ichida o‘qituvchining maoshi davlat rahbarlari orasida ham yuqori bo‘lgan yagona davlat.

Majburiy ta’lim muhiti. Ta’limning bu pog‘onasi 6 yoshdan 15 yoshgacha. bo‘lgan bolalarni o‘z ichiga oladi. Muhtoj oilalarning bolalariga moddiy yordam ko‘rsatiladi. Yuqori o‘rta maktab 10-11-12-sinflarni o‘z ichiga oladi, bunday maktablarning kunduzgi, sirtqi, kechki bo‘limlari mavjud. Yuqori bosqich o‘rta maktablarda butun o‘quv jarayonida o‘quvchilar 80 ta sinov topshirishadi. O‘quvchilar majburiy asosiy fanlardan tashqari o‘z xohishlariga ko‘ra ingliz tili, texnik ta’lim va maxsus sinovlarga jalb etiladi.

Universitetlariga yuqori va o‘rta maktabning yoki 12 yillik oddiy maktabni bitirgan o‘quvchilari qabul qilinadi.

Yaponiyada oliy ta’lim majburiy hisoblanadi va u kasb ta’limi bilan uzviy bog‘liqdir. Yaponiyada bolalar tarbiyasida onalarning roli va mas’uliyati ayniqsa kattadir. Ular farzandlarining aqlli, dono va mehnatsevar bo‘lib o‘sishlari uchun oila sulolasi va davlat oldida o‘zlarini ma’sul deb hisoblaydi. Yaponiyada oilaviy tarbiya xususida ko‘plab metodik qo‘llanmalar va tavsiyanomalar nashr etiladi, radio va televideniya orqali ko‘plab pedagogik maslahatlar berib boriladi.

Yaponiya oilalaridagi uy partalari diqqatga sazovordir. U mukammal, yon tomonidan muhofazalangan qurilma bo‘llib, parta ustida kitob javoni, yoritkich, soat, qalam, qog‘oz, mikrokalkulyator va boshqa zaruruy ashyolar, shuningdek kerak bo‘lib qolgan taqdirda ota-onalarini chaqiradigan signal tugmachalarigacha o‘rnatilgan.[1]

Fransiya ta’lim tizimi. Fransiyada ta’lim sifati ta’lim, sport va tadqiqotlar bo‘yicha bosh inspeksiya tomonidan nazorat qilinadi. Ushbu bosh inspeksiya 4 ta vazirlik uchun faoliyat ko‘rsatadi. Bosh inspeksiya 4 ta vazifani bajaradi:

1. Qo‘llab-quvvatlash - ta’lim, fan, sport, madaniyat boshqaruv idoralarini oliy ta’lim rektoratlarini.

2. Ekspertiza qilish–vazirliklar, idoralar, shartnomalar, rahbarlar faoliyati, xizmatlar, tuzilmalar va boshqalar.

3. Baholash - tashkilotlar, muassasalar, tuzilmalar, ijtimoiy siyosiy ahvol,kadrlar.

4. Nazorat qilish–tashkilotlar, muassasalar, xizmatlar va kadrlar. Bosh inspeksiyada to‘planadigan tajribalarning xilma–xilligi, bolalar bog‘chasidan doktoranturaga qadar davlat siyosatini muvofiqlashtirish imkonini beradi.Bu esa ta’lim, fan va yoshlarni rivojlantirishga, o‘quvchilarni sport, jamiyat hayoti va jamoat o‘qishiga jalb etishga ta’sir qiladi. Fransiya ta’lim tizimiga ko‘ra bola 6-7 yoshida tayyorlov sinfga boradi, keyin shu maktabda 4 yil boshlang‘ich sinfda o‘qiydi. Bu boshlang‘ich sinflar odatda alohida boshlang‘ich maktab sifatida faoliyat ko‘rsatadi hamda ularning inspeksiyasi ham, alohida bo‘ladi. Keyingi bosqich o‘rta ta’lim kollej deb ataladi. U yerda bola 4 yil o‘qiydi va yakunida to‘liqsiz maktab bitiruvchisi deb hujjat beradi. Keyingi 3 yil davomida turli yo‘nalishdagi litseylarda o‘qiydi hamda yakunida bakalavr imtihonini topshirib uning natijasiga qarab OTM larga qabul qilinadi. O‘qituvchilarni ishdan olishni maktab direktori amalga oshirmaydi.Yaxshi ishlamaydigan o‘qituvchilarni direktor tavsiyasiga muvofiq ta’lim inspeksiyasi tomonidan taftish qilinadi. Uning intizomi, o‘qituvchilik faoliyati, bolalar, ota-onalar o‘rtasidagi obro‘si diqqat bilan o‘rganiladi va tegishli chora ko‘riladi. Maktab o‘qituvchilariga qo‘yilgan talab Fransiyada o‘ta yuqori. Ayniqsa boshlang‘ich maktablarda o‘qituvchi o‘z kasbining ustasi, ajoyib notiq, san’atkor, musiqachi, sportchi, tashkilotchi, namunali xulq egasi bo‘lmog‘i lozim. Fransiya ta’lim tizimlarida maktabdan va sinfdan tashqari muassasalari ko‘zda tutilmagan. Biroq maktablarda, litseylarda turli to‘garaklar mavjud.[2]

Germaniya ta’lim tizimi. Germaniya jahon ma’rifat va madaniyat o‘choqlaridan biri. Ushbu davlatda har bir fuqaro o‘z shaxsini erkin rivojlantirish, o‘z iqtidori moyilligi va

qobiliyatiga qarab maktab, o‘qish joyi va kasb tanlash huquqiga ega. Maktab ta’lim tizimi boshlang‘ich va o‘rta ta’lim muassalaridan iborat. Barcha davlat maktablarida o‘qish bepul. Germaniyada maktab ta’limi quyidagi maktab tiplariga bo‘linadi: boshlangi’ch maktab;

- yo‘nalish maktablari;
- asosiy maktab;
- real maktab;
- gimnaziya;
- umumiy maktab ;
- maxsus maktab.

Boshlang‘ich maktab ta’lim tizimining poydevori hisoblanadi. Boshlang‘ich maktabdan so‘ng o‘quvchilar yo‘nalish maktabga o‘tishadi. Asosiy yoki to‘liq xalq maktabi boshlang‘ich maktabni bitirib, real maktab yoki gimnaziyaga bormagan barcha o‘quvchilar uchun majburiydir. Asosiy maktab o‘qituvchilari o‘zlarini o‘qituvchi emas, ijtimoiy pedagog, deb his qiladi. Lekin asosiy maktabdagi o‘quvchilar yomon o‘zlashtirishiga qaramasdan kasbiy ta’lim olishiga majbur bo‘lishadi. Real maktablar ikkinchi bosqichga qarashli bo‘lib, odatda 5-10-sinflarni o‘z ichiga oladi. Real maktab yuqori darajali kengaytirilgan umumiy ta’lim beradi va o‘quvchilarni mustaqil fikrlash, mas’uliyat hissi, insonlarga rahbarlik qilish ko‘nikmalariga yuqori talab qo‘yadigan kasb egalari bo‘lishi uchun kasbiy ta’lim kurslariga tayyorlaydi. Germaniya ta’limi o‘ziga xos yo‘nalishga juda murakkab tizimga ega. Germaniya avlatida taraqqiy etgan davlatlar orasidan o‘rin olishda o‘zini oqlab kelayotgan ta’lim tizimi mavjud.[3]

Xalqaro tajribalarini sinchkovlik va qunt bilan o‘rganish orqali ta’lim tarbiyada qotib qolgan, o‘z dolzarbligini yo‘qotb borayotgan ish shakllari, uslublaridan xalos bo‘lish bilan birga, uni munosib tarzda yangilashda qo‘shimcha boy manbalarga ega bo‘lamiz. Davlatimiz rahbari mamlakatda kadrlar muammosi mavjudligini barcha sohalarga islohotlar sur’atiga mos zamonaviy mutaxassislar kerakligini aytgan edi. Shu maqsadda butun ta’lim tizimi takomillashtirilmoqda. Maktabgacha ta’lim rivojlantirilayotganini maktab saboqlariga puxta zamin bo‘lmoqda. Umumiy o‘rta ta’lim sifati ilg‘or xalqaro tajriba va zamon talablari asosida yuksaltirilmoqda. Prezident maktablari, buyuk allomalarimiz nomi bilan ataladigan ixtisoslashtirilgan maktablar, ijod maktablari, Temurbeklar maktablari kabi zamonaviy va innovatsion ta’lim maskanlari tashkil etildi.Ularda xalqaro tajribalar yo‘lga qo‘yilganligi kelajakda yetuk kadrlar yetishib chiqishidan dalolat beradi. 2019-yil 26- noyabrda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining, , Zamonaviy maktab” larni tashkil etish chora tadbirlari to‘g‘risida“gi qaror qabul qilindi. Qarorga muvofiq 2021-yilgacha maktablarnng kamida 3 foizi, 2025-yilgacha 20 foizi 2030- yilga qadar esa 50 foizini, zamonaviy maktab” larga aylantirishning asosiy parametrlari belgilandi.[4]

Zamonaviy ta’lim tizimini rivojlantirishda rivojlangan davlatlar tajribasidan foydalanish muhimdir. Masalan, Yaponiyada har bir o‘quvchi iqtidorli hisoblanib, ularning qiziqishlari erta aniqlanadi, ota-onalar esa ta’lim jarayonida faol ishtirok etadi. Fransiyada esa ta’lim sifati mustaqil inspeksiyalar orqali nazorat qilinadi, o‘qituvchilardan esa keng ko‘lamli ko‘nikmalar talab qilinadi. Germaniya ta’limida esa o‘quvchilar iqtidoriga qarab yo‘naltiriladi va kasbga yo‘naltirish tizimi samarali yo‘lga qo‘yilgan. Ushbu tajribalarni O‘zbekiston sharoitiga moslashtirib, o‘qituvchi malakasini oshirish, interaktiv metodlarni qo‘llash va ota-onalar bilan hamkorlikni kuchaytirish orqali ta’lim samaradorligini sezilarli darajada oshirish mumkin.

Xulosa. Ta’lim sifatini oshirishda har bir mamlakatning yondashuvi o‘ziga xos. Yaponiya, Fransiya va Germaniya tajribasi shuni ko‘rsatadiki, muvaffaqiyatli ta’lim tizimi o‘zida yuqori malakali ustoz, o‘quvchining individual imkoniyatlarini e’tiborga olish, amaliyotga asoslangan yondashuv va ta’limda adolat tamoyillariga amal qilishni talab etadi. O‘zbekistonda xorijiy tajribalarni o‘rganish va ularni milliy ta’lim tizimiga moslashtirish orqali sifatni oshirishga erishish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. UNESCO Education Systems Analysis – www.unesco.org

2. Fransiya Ta’lim agentligi ma’lumotlari –www.education.gouv.fr
3. Germaniya Ta’lim vazirligi rasmiy sayti – www.kmk.org
4. Toshpo‘latova Dilafro‘z Muxtorovna /ACADEMIC RESEARCH IN MODERN SCIENCE /International scientific-online conference.

MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTINING OILA VA JAMOAT BIRLASHMALARI BILAN O’ZARO ALOQASI

Ziyodullayeva Jasmina
Samarqand davlatuniversiteti Kattaqo’rg’on filali, talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqola orqali maktabgacha ta’lim, oila va boshqa jamoat birlashmalari bilan hamkorligi,tarbiyachi va ota-onalar o’rtasidagi munosabatlar,bolaning rivojlanishida hamkorlikning ahamiyati, bolaning ijtimoiylashuvini ta’minlovchi hamkorlik metodlari haqida ma’lumotlarga ega bo’lasiz. Maqolada MTT, oila hamda jamoat birlashmalarining bola rivojlanishidagi ahamiyati yoritilgan.

Kalit so’zlar: maktabgacha ta’lim tashkiloti, oila, jamoat birlashmalari,hamkorlik,oila-kichik davlat,ta’lim-tarbiya,pedagogning roli.

Ota-onalar va tarbiyachining hamkorligi sheriklarning teng huquqli pozitsiyasini, o’zaro ta’sir qiluvchi tomonlarning indivudial imkoniyatlari va qobilatlarini hisobga olgan holda hurmat qilishni anglatadi va tarbiyachilar, ota-onalar va jamiyat o’rtasidagi hamkorlikni amalga oshirishning enh muhim usuli buz o’zaro munosabatdir, bunda ota-onalar passiv kuzatuvchi emas, balki faol ishtirokchilar bo’lib, o’quv jarayoni, bolalarni parvarish qilish sifatini oshirish va rivojlantirish bilan bog’liq muammolarni hal qilishda jamoaning to’liq a’zolari sanaladi. Bularning barchasi biz ota-onalar va jamoatchilik bilan ishlashni MTT faoliyatini muvaffaqiyatli tashkil etish va pedagogic faoliyatining muhim sharti sifatida ko’rib chiqishga imkon beradi.

Maktabgacha ta’lim muassasasi tarbiyachilarining oila bilan olib boradigan ishi mazmuniga quyidagilar kiradi:

• ota-onalarga o‘z farzandlarining tarbiyasi uchun davlat va jamiyat oldida javobgar ekanliklarini tushuntirib borish;

• ota-onalarni bola tarbiyasi uchun zarur bo‘lgan bilim, malakalardan xabardor qilish (bolalarning yosh, anatomik,fiziologik va ruhiy xususiyatlari, ularni oilada tarbiyalashning mazmuni, metodi, shart-sharoitlari bilan tanishtirish);

• bola tarbiyasida oila bilan hamjihatlik, bolani to‘g‘ri tarbiyalashni nazorat qilib borish, oila tarbiyasining eng yaxshi namunalarini o‘rganish va ommalashtirish. Bola MTTda egallagan eng yaxshi fazilatlarni oila sharoitida davom ettirib, oilada egallagan eng yaxshi fazilatlarini MTTda namoyon qilsa ,istalgan ijobiy natijalarga erishish mumkin. Tarbiyachilar oila tarbiyasiga doir ijobiy ishlarni ko‘ribgina qolmay, balki uni qo‘llab-quvvatlash va shu asosida ota-onalar e’tiborini bola tarbiyasida hali hal etilmagan vazifalarga qaratishlari lozim. Yuqoridagi ishlarni rejalashtirish, tashkil etish va ularga rahbarlik qilishda mudira javobgar shaxs hisoblanadi. Ota-onalar bilan ishlash bo‘yicha yillik reja tuziladi. Bu reja pedagogik kengashda muhokama qilinadi. Rejada umumiy va guruhiy majlislar, ota-onalar uchun ochiq eshik kunlari, suhbat va maslahatlar,tashkilotlarda ko‘rgazmalar tashkil etish va konsertlar qo‘yib berish, shuningdek, bu tadbirlarni o‘tkazish vaqtlari va unga mas’ul bo‘lgan shaxslar belgilanadi.

Ota-onalar va maktabgacha ta’lim tashkilotlarining o’zaro hamkorligi kamdan kam hollarda darhol yuzaga keladi.Bu sabr-toqatni, tanlangan maqsadga qat’iy rioya qilishni va ota-onalar bilan hamkorlik qilishning yangi usullarini doimiy ravishda izlashni talab qiladigan uzoq jarayon, uzoq davom etadigan mashaqqatli mehnatdir.

Oila bilan ishlashning turli shakllaridan foydalanish ota-onalarning maktabgacha ta’lim tashkilotiga joylashishi va ishonchini uyg’otishga imkon beradi. Oila va jamiyat a’zolarini bolalarda nutq hamda savodxonlikninmg rivojlanishiga jalbetishda biz foydalana olishimiz mumkin bo’lganko’plab usullar mavjud.Biz bolalarga sevimli ertaklarini o’qib yoki aytib berish

uchun ularning guruhga kelishlarini so’rashimiz mumkin bo’ladi.Biz shuningdek, ertakchilarni chaqirishimiz yoki ularning oldiga bolalarni olib borishimiz ham mumkin.Oila va jamoatchilik a’zolarining hikoya ,ertaklarni yozishga jalb etilishi ularning o’z farzandlari uchun muhim pedagoglar sifatidagi rolini kengaytiradi.Bu ularning ijodiy salohiyatini rivojlantirishdagi va ularning o’z farzandlari bilan munosabatlarini boyitadi.Yaratilgan kitoblar o’z farzandlariga berish uchun qimmatli sovg’aga aylanadi. MTT pedagoglari ota-onalarga ularning o’z farzandlari uchun dastlabki ilk pedagoglar sifatidagi rollarini mustahkamlash maqsadida resurslarni topishga yordam berishlari va tadbirlarda ishtirok etishlariga ko’maklashadi.Oilaviy yig’inlar,huquq va imkoniyatlarni kengaytirish dasturlari,oilani qo’llab-quvvatlash guruhlari mana shular biz oilalarga axborotarni bera olishimiz va ular bilan bog’lana olishimiz mumkin bo’lgan usullardan ayrimlaridir.

Ota-onalar burchagi va ko‘rgazma tashkil etish. Ota-onalar burchagi ularni tarbiyaga oid yangiliklar va pedagogik masalalar bilan tanishtirish maqsadida tashkil etiladi. Ularga kitoblar, jurnallar, rasmlar, bolalaming ishlari, bolalar ovqatining xillari, bolaning uyidagi kun tartibi, ota-onalar uchun eslatmalar, e’lonlar joylashtiriladi. Burchak vaqt-vaqti bilan tarbiya vazifasiga qarab o‘zgartirib turiladi. Pedagogik bilimlarni targ‘ib qilish bo‘yicha tashkil etiladigan ko‘rgazmalar ko‘pincha ota-onalar konferensiyalari, majlislari, konsultatsiyalar oldidan tashkil etiladi. Unda xalq ta’limi to‘g‘risidagi qonun va qarorlar, maktabgacha ta’lim muassasalari tarmoqlari va undagi tarbiyalanuvchilar sonining o'sishini ko‘rsatuvchi diagrammalar, bolalar bilan olib boriladigan ta’lim-tarbiya jarayonlari, bolalar hayotini aks ettiruvchi fotosuratlar, kitob va o‘yinchoqlar, bolalaming ishlari o‘rin oladi. Ota-onalar burchagi — oila bilan olib boriladigan ishning ko‘rgazmali usuli, uning did bilan bezatilishiga alohida e’tibor berilishi kerak. Bundan tashqari, ota-onalarga tarbiya tog‘risidagi filmlar namoyish etiladi, bular ko‘pincha ota-onalarni qiziqtiradigan bahslar boshlanishiga sababchi bo‘ladi. Ota-onalar uchun ochiq kunlar tashkil etilishi ham maktabgacha ta’lim muassasalari ishida muhim o‘rin egallaydi. Bunday kunlarda ota-onalarga bolalaming mashg‘ulotlari, mehnat, o‘yin faoliyatlari, sayrlar va bolalaming jamoada o'zlarini qanday tutishlari va shunga o‘xshashlar ko‘satiladi.

Ota-onalar bilan ishlashda quyidagi alohida ish shakllaridan foydalaniladi: suhbatlar, maslahatlar, oilalarga borish, ayrim otaonalami bog‘chaga taklif etish, alohida esdaliklar va ko‘chma papkalardan foydalanish. Bolaning uyiga borishdan ko‘zlangan maqsad — oila sharoiti, bolaning oiladagi xulqi, qiziqishlari, ota-onasi va oila a’zolari bilan tanishish, shuningdek, ota-onalami bola tarbiyasining samarali usullari bilan tanishtirish va oilaning bola tarbiyasidagi ijobiy tajribalarini o‘rganib, ommalashtirishdir.

Tarbiyachi bolaning uyiga tekshiruvchi sifatida emas, balki do‘st, bola tarbiyasidek murakkab ishda yordam beruvchi sifatida borishi, oila a’zolari bilan nazokat va xushmuomalalik bilan munosabatda bo‘lishi kerak. Tarbiyachi har bir oilaga borishidan avval o‘z oldiga aniq maqsad qo‘yishi, qaysi mavzuda suhbatlashishini oldindan belgilab olishi lozim. Ota-onalarga beriladigan savollar puxta o‘ylangan bo‘lishi kerak. Suhbat shunday tuzilishi kerakki, tarbiyachi bilan ota-ona birbirlarini yaxshi tushunishlari, ular o‘rtasida ishonchli aloqa o‘rnatilishi darkor. Oilaga borishdan oldin tarbiyachi shu oila to‘g‘risida (ota-onalarning fe’l-atvori, oilaviy munosabatlar, bolaning rivojlanish darajasi) to‘g‘risida ma’lum tasavvurlarga ega bo‘lishi kerak. Tarbiyachi ota-onalar hurmati va ishonchini qozonmoq uchun awal ota-onalarga bolaning ijobiy fazilatlari to‘g‘risida fikr, mulohazalarini bildiradi va bolaning uyidagi hayotini qanday tashkil etish kerakligi, unga nimalami o‘qib va hikoya qilib berish mumkinligi, bolaning kun tartibi, uni oila mehnatida qatnashtirish, kattalarga hurmat ruhida tarbiyalash kabi ta’lim-tarbiya ishlari mazmuni va usullari bo‘yicha tavsiyalar beradi.

Adabiyotlar ro’yxati

1. O'.Otavaliyeva. Bola tarbiyasida bog'cha va oila hamkorligi. T.:1994-y.

2. O.U. Hasanboyeva, M.X. Tojiyeva, Sh.K. Toshpo'latova va boshq. Maktabgacha ta'lim pedagogikasi. Pedagogika kollejlari uchun o 'quv qo'llanma. (To'ldirilgan va qayta ishlangan 2-nashri) . T.: «ILM ZIYO», 2011.

3. Fayziyeva Z. “MTM va oila hamkorligi” Maktabgacha ta’lim” jurnali 2/2016

4.”Oilalar va mahalliy jamoatchilik bilan hamkorlik” metodik o’quv qo’llanma 1-nashr Toshkent- 2020

BOLALARNING DIALOGIK VA MONOLOGIK NUTQNING MAZMUNI VA VAZIFALARI

Z.Sh. Qarshiyeva.
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali
R.Musurmonova, talaba

Annotatsiya. Mazkur maqolada bolalarning dialogik nutqini shakllantirish, maxsus mashg‘ulotlarda dialogik nutqqa o‘rgatish uslubiyotlari va usullari, monologik nutqqa o‘rgatish bo‘yicha ish mazmuni va vazifalari, dialogik nutqning mazmuni va vazifalari, bolalarning ijtimoiy va shaxs sifatida shakllanishida dialogning ahamiyati, bolalarni monologik nutqqqa o‘rgatish, turli yosh bosqichlarida monologik nutqni o‘rgatish ishining mazmuni va uning vazifalari haqida fikr yuritilgan.

Ka’lit so‘zlar: dialog, monolog, bola, shaxs, nutq, ijtimoiy, shakllantirish o‘rgatish, vazifa, o‘rgatish.

O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim tashkilotlari uchun “ILK QADAM” Davlat o‘quv dasturi kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan. Bu maktabgacha ta’lim va tarbiya jarayonida bolalar faoliyatining turli-tuman turlarida shakllanadigan kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan. Jumladan, “kommunikativ kompetensiya – atrofdagi odamlar bilan o‘zaro munosabatlarning konstruktiv usullari va vositalariga ega bo‘lishni taqozo qiladi; muloqot qilish va yuzaga kelgan o‘yin, bilish, maishiy va ijodiy vazifalarni muvaffaqiyatli hal qilish qobiliyati. Bu kompetensiyaga nutqni rivojlanish ham kiradi.

Nutq bolaning kognitiv va ijtimoiy rivojlanishi hamda dunyoni bilishi uchun zarur vositadir.Mazmunga boy va rag‘batlantiruvchi ta’lim muhitida bolalar og‘zaki va yozma muloqot ko‘nikmalarini rivojlantiradilar, bu ularga o‘zlariga ishonishga, boshqalar bilan munosabatlarni o‘rnatishga, dunyo haqidagi tushunchalarini shakllantirishga, mashg‘ulotlarda ishtirok etishga va loyiha ishlarini jamoa bo‘lib bajarishga yordam beradi.

Bolalar kattalar va boshqa bolalar tomonidan tushunilishlari uchun o‘zlarini namoyon etishlari mumkin. Ular aytilganlarni tushunish uchun tinglaydilar va kuzatadilar; savol va topshiriqlarni eshitadilar va shunga mos javob berishadi. Ular nutqni, ayniqsa, o‘qish va yozishni o‘z ichiga olgan mashg‘ulotlarga ijobiy qarashadi. Ular nutqning turli shakl va funksiyalarini biladilar, ulardan foydalanadilar va kerak bo‘lganda ularni turli xil muloqot holatlarida moslashtiradilar”. Ana shunday nutqning jadal rivojlanishida uni yuqori darajaga olib chiqishda pedagoglarning maqsadli rivojlantiruvchi muhitni tashkil etishi va ta’lim jarayonida turli usullardan foydalanishi muhim ahamiyatga ega

Bolaning dialogik va monologik nutq asta-sekin rivojlanib boradi va bu jarayonda pedagogning roli juda ahamiyatli: u avval oddiy jumlalarni qo‘rishni o‘rgatadi, so‘ngra maktabgacha davr oxiriga kelib hikoyalar tuzish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Pedagog turli usullardan foydalangan holda bolaning faol lug‘atini boyitadi, izchil, grammatik jihatdan to‘g‘ri dialogik va monologik nutqni rivojlantiradi; nutq ijodkorligini rivojlantiradi; nutq va intonatsiya madaniyatini rivojlantiradi; kitob madaniyati, bolalar adabiyoti bilan tanishtiradi, bolalar adabiyotining turli janridagi matnlarni tinglab tushuntiradi; savodxonlikning zaruriy sharti sifatida ovozli analitik va sintetik faoliyatni shakllantiradi.

Dialog – ikki yoki bir nechta so‘zlashuvchining biron – bir vaziyat bilan bog‘liq mavzudagi fikrlarining almashinuvi bilan tavsiflanadi. Monologik nutq – bolaning o‘z fikr va hissiyotlarini tizimli ravishda ifoda etishi bo‘lib, unda ichki tafakkur va o‘zini anglash jarayonlari yotadi.

So‘zlashuv nutqi bog‘langan, tushunarli bo‘lishi kerak. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar so‘zlashuv nutqini kattalar rahbarligida egallaydi. 2 – 3 yoshli bolalar so‘zlashuv mazmunidan tez chalg‘iydilar, Ular hali tafakkur, xotira, diqqat, lug‘at boyligi, nutqning grammatik tomoni yaxshi rivojlangan. Dialog nutq esa bolalardagi tafakkurning, xotira va diqqatning, lug‘at boyligining rivojlanganligi, nutqning grammatik shakllanganligiga bog‘liq.

4 – 5 yoshli bolalar sekin – astalik bilan fikrni keng va to‘liq bayon etishga o‘ta boshlaydilar. So‘zlashganda ko‘proq savollar bera boshlaydilar. 5 yoshli bolalar uzoq vaqt davomida so‘zlashish qobiliyatiga ega bo‘ladi. Bola bunday so‘zlashuvda savollarga javob beradi, suhbatdoshini tinglaydi va hokazo.

Tarbiyachi bolalar bilan so‘zlashganda buyumlarning nomini so‘rab qolmasdan, balki ularning sifatlarini, qismlarini, u bilan qilinadigan harakatlarni ham so‘raydi.

Bolalarning so‘zlashuv nutqini tarkib toptirishda maxsus mashg‘ulotlar hgam olib boriladi. Bu mashg‘ulotlar: 1) suhbatlar; 2) ta’limiy o‘yinlar; 3) sur’atlarni ko‘rib chiqish va u haqda suhbat.

Suhbat mashg‘ulotida tarbiyachi quyidagilarni amalga oshiradi:

1. Bolalarning afzalligini aniqlaydi va tartibga soladi.
2. Bolalarda tevarak – atrofga to‘g‘ri munosabatni tarbiyalaydi.
3. Bolalarni suhbat mavzusidan chalg‘imay, o‘z fikrini maqsadga yo‘naltirgan holda izchillik bilan bayon etishga o‘rgatadi.
4. O‘z fikrini oddiy va tushunarli tarzda ifodalashga o‘rgatadi.
5. Bolalarning ilgari o‘zlashtirgan bilimlariga asoslanib, ularninmg fikrlarini faollashtiradi, mustaqil mulohaza va muhokama qilishga o‘rgatadi.

Bolalarni monologik nutqini rivojlantirish taxminan maktabgacha katta yoshdan boshlash zarur. Ammo bu jarayonga kichik yoshdan she’rlarni yodlash va to‘rt yoshdan turli ta’riflovchi hikoyalarni tuzish orqali tayyorgarlik ko‘rish maqsadga muvofiq. Bolalarda diqqatni aniq bir voqea yoki san’at asarida jamlay olmaslik, va unda bir vaqtning o‘zida nafaqat turli predmetlarni ko‘rish, balki ularning bir-biriga bog‘likligini ko‘ra olmaslik monologik nutqni rivojlanishiga to‘siq bo‘la oladi. Aynan shu ko‘nikmalarni rivojlanishiga xotira yordam beradi. Demak xotiraning rivojlanishi monologik nutqni shakllantirish vositasi desa bo‘ladi

Monolog nutq dialog nutqqa nisbatan anchas murakkab bo‘lib, bu bitta odam tomonidan amalga oshiriladigan nutqdir. Monolog nutqda bitta kishi gapiradi, qolganlar esa tinglaydilar. Monolog nutq ko‘pchilikka qarata aytiladigan nutq bo‘lgani uchun, u har doim mantiqiy jihatdan izchil, grammatik jihatdan shaskllangan, hammaga tushunarli va ravon bo‘lishi kerak.

Monolog nutq yaxshi xotirani, nutqning shakl va mazmuniga diqqatni yo‘naltirishni talab etadi. Shuning bilasn bir vaqtda, monolog nutq tafakkuriga tayanadi.

Dialogik nutq ikki va undan ortiq kishilar o‘rtasida amalga oshiriladi. Nutqning bu ko‘rinishi o‘ziga xos xususiyatlarga ega, bu nutq keng jumlalarni talab etadi. Shuning uchun dialogik nutq tarkibida to‘liqsiz gaplar juda ko‘p bo‘ladi. Bunday nutq tarkibida so‘roq va undov gaplar ham uchraydi.

Dialog – suhbat bolalarning kattalar va o‘z tengdoshlari bilan muloqotining asosiy shakli hisoblanadi.

Bolalar bog‘chasida o‘qitish ikki shaklda amalga oshiriladi:

A) Erkin nutqiy muloqot
B) Maxsus mashg‘ulotlarda

Dialog ko‘proq erkin nutqiy muloqotda paydo bo‘ladi va u bolalar lug‘atini boyitishning talaffuzga oid grammatik ko‘nikmalarini tabiiy ravishda rivojlantirib, ravon nutq ko‘nikmalariga ega bo‘lish bazasi hisoblanadi. Dialog maxsus mashg‘ulotlarda o‘qitiladi. Dialog nutqni o‘rgatish odatda suhbat shaklida, ya’ni kattalar bilan bola o‘rtasidagi fikr almashish shaklida ro‘y beradi.

Dialogik ravon nutqni rivojlantirishga doir maxsus mashg‘ulotlar suhbat Metodi va imitatsiya metodi asosida o‘tkaziladi. Mzkur metodlar ko‘pincha quyidagi usullar yordamida amalga oshiriladi:

Tayyorgarlik suhbati usullar;

Teatrlashtirish usullari.

Dialogik nutqni rivojlantirish nafaqat shunchaki nutqning muayyan kompazitsion shaklini o‘zlashtirish balki bolaning ijtimoiy va shaxs jihatdan shakllanishining muhim tarkibniy qismi hisoblanadi. Dialogik dialog nafaqat aloqa va o‘z manfaatlariga vyo‘nalishini balki sherikning nuqtaiy nazarini, istaklarini ham ko‘zda tutadi.

Monologik nutq bir kishining boshqalarga qaratilgan nutqi hisoblanadi va hikoya qilish, xabar berish, o‘qigani yoki eshitganini qayta so‘zlab berish, o‘zi savol berib o‘zi javob berish shaklida namoyon bo‘ladi.

Kattalar bilan bolalarning birgalikdagi so‘z ijodkorligi monologic nutqni rivojlantirishning asosiy sharti hisoblanadi. Endigina besh yoshga to‘lgan bolalar tanish ertaklarni aytib berish, voqealar to‘qish, shaxsiy tajribalardan so‘zlab berishga qiziqishni namoyon qiladilar.

Bolalarning ijtimoiy va shaxs sifatida shakllanishida til, xususan dialogik va monologic nutq asosiy vazifalardan biridir. Nutq bola tafakkurini rivojlantiradi, jamiyat bilan o‘zaro aloqasini yo‘lga qo‘yadi va uning shaxsiyatini shakllanishiga xizmat qiladi.

Dialogik va monologik nutq bolalar nutqiy rivojlanishining asosiy ko‘rinishlaridan bo‘lib, ularning muloqotga kirishish, fikr bildirish, tushuncha va hissiyotlarini ifodalash jarayonida muhim o‘rin tutadi. Dialogik nutq bola uchun kundalik hayotda doimiy muloqot qilish vositasi bo‘lsa, monologik nutq esa mustaqil fikrlash, voqeani bayon qilish, his-tuyg‘ularni ifodalashga xizmat qiladi. Har ikki nutq shakli bolaning ijtimoiylashuvi, tafakkuri, eslab qolish qobiliyati va nutq madaniyatining shakllanishida beqiyos ahamiyatga ega. Maktabgacha yoshdagi bolalarning nutqini rivojlantirishda o‘yinlar, suhbatlar, ertak aytish va rolli mashg‘ulotlar muhim vosita sifatida foydalaniladi. Bolaning nutqiy rivojlanishi uning umumiy intellektual va ijtimoiy rivojlanishining ajralmas qismidir.

Ayniqsa, dialogik nutq orqali bola nafaqat eshitishni, balki tushunishni, javob qaytarishni, o‘z fikrini aniq ifodalashni o‘rganadi. Monologik nutq esa bola mustaqil fikr yuritishni boshlaganining belgisi sifatida qimmatlidir. Tarbiyachi yoki ota-onalar bu jarayonda faollik ko‘rsatib, bolalar bilan ko‘proq muloqot qilishlari, ularni tinglash va qo‘llab-quvvatlash orqali nutqiy rivojlanishga yordam berishlari kerak. Nutq madaniyati shakllangan bola keyinchalik ham jamiyatda muvaffaqiyatli muloqot qiluvchi, fikrini aniq ifoda eta oladigan inson bo‘lib voyaga yetadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. M.Asqarova va boshqalar. Kichik yoshdagi bolalar nutqini o‘stirish. – T. 2001.
2. Q.Shodiyeva. Nutq o‘stirish uslubiyoti. ’’O‘qituvchi” nashriyoti. Toshkent – 2008.
3. D.R.Babayeva. Nutq o‘stirish nazariyasi va metodikasi. (Darslik). – T.: ”Barkamol fayz media”, 2018.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING MANTIQIY TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHDA AQLIY FAOLIYATNING O‘RNI

Z.Sh. Qarshiyeva.

Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali

F. J.Davronova, talaba

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarning mantiqiy taafakkurini rivojlantirishda aqliy faoliyatning o’rni yoritilgan.Aqliy tarbiya o’z navbatida boshqa tarbiya turlari bola hayotida sekin astalik namoyon bo’la boshlashi haqida ma’lumot berilgan.Mantiqiy tafakkurni rivojlantirishda tevarak atrofdagi voqea hodisalarga qiziqish uyg’ona boshlaydi.Bilish jarayonlari tez takomillashishi haqida tavsiyalar berilgan.

Kalit so’zlar: Aqliy tarbiya, sensor, metodlar, psixik rivojlanishi, intellekti, mantiqiy tafakkuri.

Aqliy tarbiya deganda ta’lim oluvchining intellekti, bilish imkoniyatlarini, iqtidor va qobiliyatlarini rivojlantirish tizimi tushuniladi. Maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarni aqliy tarbiyalash bolalarning faol fikrlash faoliyatini rivojlantirishga kattalarning ma’lum maqsad bilan ta’sir etishidir. U bolalarga tevarak-atrofdagi olam haqida bilimlar berishni, ularni tizimlashtirish, bolalarda bilishga qiziqish uyg’otish, aqliy ko‘nikma va malakalarni tarkib toptirish, bilish qobiliyatlarini rivojlantirishni o‘z ichiga oladi. Maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarga aqliy tarbiya berishni to‘g’ri tashkil etish uchun ularning aqliy rivojlanish qonuniyatlari va imkoniyatlarini bilish kerak. Maktabgacha ta’lim yoshida boshqa yosh davrlariga qaraganda aqliy rivojlanishning yuqori sur’atda taraqqiy etishi kuzatiladi. Ayniqsa, ilk yosh guruhi bolalarining aqliy rivojlanishiga alohida e’tibor qaratish zarur.

Zamonaviy tadqiqotlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, ikki yoshgacha bolalarda juda katta hajmdagi bilish faolligi kuzatiladi. Bolaning ongi tez rivojlanib, u uch yoshga kelganda katta kishilarning aql kuchining sakson foiziga tenglashadi. Mazkur holat maktabgacha yoshdagi bola ongining ortiqcha zo‘riqishlardan asrashni talab etadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni aqliy rivojlanishida yo‘l qo‘yilgan kamchiliklarni keyinchalik bartaraf etish qiyin kechadi.

Ta’lim-tarbiya jarayonida yo‘l qo‘yilgan kamchiliklar kelajakda bolaning har tomonlama rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, oilada, maktabgacha ta’lim tashkilotida bolaning qurilish materiallari, konstruktorlar bilan o‘ynashiga e’tibor qaratmaslik oqibatida maktabda geometriya, chizmachilik kabi fanlarni o‘zlashtirishda qiyinchilik tug’diruvchi fazoviy idrok etishning rivojlanmasligiga olib keladi. Maktabgacha yoshdagi bolaning aqliy rivojlanishidagi asosiy o‘ziga xoslik – obrazli bilish shakllarini (idrok etish, obrazli fikrlash, tasavvur) egallashda yorqin namoyon bo‘ladi.

Bolada rivojlanadigan bilish jarayonlari xilma-xil faoliyat turlarida aks etadi. Bolada tasavvurning rivojlanishi orqali u faoliyatning manzarasini ko‘z oldiga aks ettira oladi, amalga oshirishi lozim bo‘lgan ishni rejalashtiradi, undan nima talab qilinayotganligini aniqlay oladi. Bola o‘zlashtirayotgan bilimlar faqatgina uning fikrlash doirasini o‘stiribgina qolmay, balki kishilarga, ularning xatti-harakatlariga, tabiat, san’at kabilarga munosabatni qaror toptiradi. Mazkur vazifalarni maktabgacha ta’lim bilan bog’liqlikda quyida ko‘rib chiqamiz.

Ilk yoshdan boshlab bolani aqliy tarbiyalashning asosiy vazifasi ularning bilish faolligini oshirishdir. Bilish faolligini oshirish orqali bola uni o‘rab turgan tevarak-atrofni o‘rganadi. Bola atrof-muhitni o‘yin, mehnat, sayr, mashg’ulotlar, kattalar va tengdoshlar bilan muloqot qilish jarayonida anglab boradi. Bilish faoliyati idrok etish va fikrlash tarzida amalga oshadi. Idrok etish orqali bola narsa buyumlarning tashqi xususiyatlarini (rang, shakl, o‘lcham va boshqalar) anglaydi. Mazkur xususiyatlarini aks etishi orqali ongda narsa-buyumning timsoli yaratiladi.

Bolaning fikrlashida narsa-buyumlarning ichki, yashirin xususiyatlari, narsa-hodisalar orasidagi sabab-aloqadorlik aks etadi.

Fikrlashning natijasi so‘zlar yordamida ifoda etiladi. Bolalarning fikrlashlari natijasi fikr yoki savol ko‘rinishida namoyon bo‘ladi. Idrok etish bola hayotining ilk oylaridan shakllanadi, fikrlashning rivojlanishi esa qarib ikki yoshdan boshlanadi. Fikrlashning asosida hissiy (sensor) tajribani chuqurroq bilib olish uchun qo‘llaniladigan idrok etish yotadi. Maktabgacha ta’lim yoshida idrok etish tahlil etish, taqqoslash, umumlashtirish, xulosalar chiqarish uchun fikrlashga yordam beradi. Fikrlash esa o‘z navbatida idrok etishning takomillashuvi va rivojlanishiga, uning maqsadga yo‘naltirilganligi, samaradorligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Aql – keng ma’noda sezish va idrok etishdan boshlanib tafakkur va hayotni o‘z ichiga oladigan bilish jarayonlari yig’indisidir.

Aqliy tarbiya – bu aqlni rivojlantirish maqsadida yoshlarga muntazam va maqsadga muvofiq pedagogik ta’sir ko‘rsatish. U yosh avlodning insoniyat to‘plagan bilimlar, malaka va ko‘nikmalarda, qoidalarda o‘z ifodasini topgan ijtimoiy-tarixiy tajribani egallashning rejali jarayoni sifatida ro‘y beradi. Bu ta’sir kattalar tomonidan amalga oshiriladi va bolalarning aqliy rivojlanishini ta’minlovchi xilma-xil vositalar, metodlar, sharoitlar yaratishni o‘z ichiga oladi. Odamning aqli, uning aqliy rivojlanishi, bilimlar hajmi, xususiyati va mazmunida namoyon

bo‘ladi. Ular aqliy faoliyatning jo‘shqinligida, mustaqil ijodiy bilishga intilishda o‘z ifodasini topadi.

Aqliy faoliyat diqqatning har doir ma’lum maqsadga qaratilgan bo‘lishini talab etadi. Kishining aqli uning asosiy faoliyatida erishgan muvaffaqiyati xususiyati bilan belgilanadi. Aqliy tarbiyasi yetuk, o‘tkir zehnli, zukko va zakovatli insonlarni xalqimiz donishmand kishilar deb ataydilar. Donishmandlik – bu donolik. Donolik insonning eng buyuk va olijanob fazilatidir. Donolik shunday bir noyob ne’matdirki, u har kimga ham nasib etavermaydi. Shuning uchun bo‘lsa kerak, xalq donoligida «Aql toji oltindan, oltin har kimda ham bo‘lmas», - deyiladi. Insoniyat paydo bo‘lgandan beri odamlar orasida yetishib chiqqan barcha olimu fozillar, shoiru-yozuvchilarning barchasi mukammal ilm egallash orqali o‘z davrining e’tiborli kishilari darajasiga ko‘tarilganlar. Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Ali Ibn Sino, Mahmud Qoshg’ariy, Alisher Navoiy, Abdulla Avloniy va boshqalar, g’arb olimlaridan Yan Amos Komenskiy, K.D.Ushinskiy, J.J.Russo va boshqalar mukammal ilm egallash orqali fanning barcha sohalarida buyuk kashfiyotlar yaratganlar. Tarixan ta’lim-tarbiya maxsus inson faoliyati sifatida shakllanib borish barobarida, ta’lim-tarbiya yakunida tarbiyalanuvchining sifatlari, yani ta’limiy maqsadlar ham aniqlanib bordi.

Aqlni ikki xil kategoriyalarga bo‘linadi.

1. Nazariy aql – borliqdagi umumiy narsalarni idrok etishdir.
2. Amaliy aql – buyumlarni tanlashda turtki sifatida ko‘rinadigan qobiliyatlardan.

O‘z davrining yirik ma’rifatchilaridan hisoblangan Abdulla Avloniy ham yoshlarni ilmli bo‘lishga chaqiradi. U aql va ilmni ulug’laydi hamda «Aql insonning piri komili, murshidi yagonasidir. Ruh ishlovchi, aql boshlovchidir» deb yozadi. Muallif o‘z fikrini aniqrok va ravshanroq anglashi uchun shunday deb aytadi. «Hayvonlar o‘zlariga bo‘laklar tarafidan qiladurg’on zulm va jabrlarni shox, tish, tirnoqlari ila qaytarurlar. Lekin inson aql idroki soyasida o‘ziga keladurg’on zarar va zulmlardan saqlanur. Yer yuzidagi hayvonlarni asir qilib, bo‘ynidan bog’lab iplari uchini qo‘llariga bergan insonlarning aqlidir». Maktabgacha tarbiya yoshdagi bolalarga ta’lim berish g’oyasi birinchi bo‘lib chet el pedagogikasida chex pedagogi Yan Amos Komenskiy (1592-1670) tomonidan yaratilgan. U ona rahbarligida 6 yoshgacha bo‘lgan bolalarga ta’lim tarbiya berish mumkinligini ko‘rsatib berdi. Shu davrda bolani yoshini e’tiborga olgan holda kishi o‘rganishi lozim bo‘lgan hamma narsaga o‘rganish lozim deydi.

Demak, maktabgacha yoshdagi bolalarga ya’ni biz ta’lim-tarbiya beradigan bolalarga har tomonlama bilim, ko‘nikma va malakalarni singdirishimiz mumkin. U 19 bo‘limdan iborat maktabgacha ta’lim dasturini tuzdi. Ya.A.Komenskiy «Onalar maktabi» kitobida kichik bolalarni ta’lim-tarbiyasiga, o‘qish metodikasiga katta e’tibor bergan. Maktabgacha yoshdagi bolalarni aqliy tarbiyalash bolani faol fikrlash faoliyatini rivojlantirishga kattalarning ma’lum maqsad bilan ta’sir etishidir. U bolalarga tevarak-atrofdagi olam haqida bilimlar berishni, ularni sistemalashtirishni, bolalarda bilishga qiziqish uyg’otishni, aqliy malaka ko‘nikmalarini tarkib toptirishni, bilish qobiliyatlarini rivojlantirishni o‘z ichiga oladi.

Bolalarni 6-7 yoshdan boshlab maktabda o‘qishga o‘tishi munosabati bilan ularni, maktab ta’limiga tayyorlash uchun aqliy rivojlanish yetarli darajada bo‘lishini ta’minlash tarbiyachilarning javobgarligini yanada oshiradi. Aqliy kamolot – bu yoshning o‘sib tajribaning boyib borishi munosabati bilan tarbiyaviy ishlar ta’sirida bolaning aqliy faoliyatida ro‘y beradigan miqdor va sifat o‘zgarishlarining majmuasidir. Maktabgacha yoshdagi bolalarda bilim tez sur’atlar bilan boyib boradi, nutq shakllanadi, bilish jarayonlari takomillashadi. Xullas, bola eng oddiy aqliy faoliyat usullarini egallab boradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning aqliy rivojlanishini ta’minlash ularni kelajakdagi butun faoliyati uchun katta ahamiyatga ega. Bola ijtimoiy muhit ta’sirida aqliy tomondan rivojlanib boradi. Atrofdagi kishilar bilan muomala qilish jarayonida u tilni va u bilan tarkib topgan tushunchalar sistemasini o‘zlashtiradi. Natijada maktabgacha ta’lim yoshdagi bola tilini shunchalik egallab oladiki, unda muomala vositasi sifatida erkin foydalanadigan bo‘lib qoladi.

Aqliy rivojlanish fikrning tengligida voqealarni har xil bog'lanishlarida, munosabatlarda ko‘ra bilish, umumiylashtirish qobiliyatida namoyon bo‘ladi.

Aqliy rivojlanish deganda hayotiy ta'sir etish va oqibatlarning barcha miqdoriy imkoniyatlari natijasida kelib chiqadigan aql kuchi hamda fikrlashning rivojlanish jarayonini tushunish mumkin. Aqliy rivojlanish atamasi bilan bir qatorda "aqliy kamolot" atamasi ham qo‘llaniladi. Aqliy kamolot – bu yoshning o‘sib, tajribaning boyib borishi munosabati bilan bolaning aqliy faoliyatida ro‘y beradigan miqdor va sifat o‘zgarishlarining majmuasidir. Maktabgacha ta'lim yoshida bilimlar tez sur'atlar bilan boyib boradi, nutq shakllanadi, bilish jarayonlari takomillashadi, bola eng oddiy aqliy faoliyat usullarini egallab oladi. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarning aqliy rivojlanishini ta'minlash ularning kelajakdagi butun faoliyatlari uchun katta ahamiyatga ega bo‘ladi. Bola ijtimoiy muhit ta'sirida aqliy tomondan rivojlanib boradi. Tevarak-atrofdagi kishilar bilan muomala qilish jarayonida u tilni va u bilan birga tarkib topgan tushunchalar tizimini o‘zlashtiradi.

Natijada maktabgacha ta'lim yoshidayoq bola tilni shunchalik egallab oladiki, undan muomala vositasi sifatida erkin foydalana oladigan bo‘lib qoladi. XX asrning so‘ngi choragida psixologik va pedagogik adabiyotlarda ta'lim jarayonining samaradorligiga ta'sir ko‘rsatuvchi pedagogik yondoshuv va tamoyillarni amalga oshirish ko‘plab ta'riflanganligini ko‘rish mumkin. Jumladan, "aqliy rivojlanish" tushunchasi keng qo‘llaniladi, lekin qanday belgilariga ko‘ra inson aqli, uning aqliy rivojlanish darajasi haqida fikr yuritish mumkin degan savolga bir mazmunli javob berilmaydi. Barcha psixologlar aqliy rivojlanishda ta'lim asosiy, hal qiluvchilik rolini o‘ynashini e'tirof etadi. Bu insonning ijtimoiy tabiatidan kelib chiqadi. Ma'lumki, insonning psixik rivojlanishi u yashayotgan ijtimoiy-tarixiy shart-sharoitlarda aniqlanadi.

O‘z hayotining birinchi kunidanoq bola kattalar ta'siri ostida ijtimoiy tajribani o‘zlashtira boshlaydi. Bu tajribalarni o‘zlashtirish jarayonida bolaning aqliy rivojlanishi, uning insoniy qobiliyatlarining shakllanishi sodir bo‘ladi. Olimlar orasidagi ba'zi xilma-xillik aqliy rivojlanishda bilimlarning roli qandayligi haqidagi masalani keltirib chiqaradi.

Aqliy rivojlanish – inson psixikasining individual o‘ziga xosliklaridan, u yashayotgan ijtimoiy-tarixiy sharoitlar bilan bog'liqlikda hayotiy tajribalarni oshib borishi va uning yoshi bilan aloqadorlikdagi intellektual faoliyatidan kelib chiqadigan miqdoriy va sifat o‘zgarishlarining murakkab dinamik tizimi. Insoniyat tajribasini qanchalik o‘zlashtirganlik aqliy rivojlanishda hal qiluvchi omil sifatida aks etadi. Amaliy bilimlar zahirasi aqliy rivojlanishning tuzilishiga kiruvchi tarkibiy qismlardan biri sifatida qaralishi kerak. Amaliy bilimlar zahirasi bilan bir qatorda aqliy rivojlanishning tuzilishida ta'lim olganlik o‘z aksini topadi.

Ta'lim olganlik – bu aql sifatini shakllantiruvchi shaxs intellektual xususiyatlarining tizimi. Aqliy rivojlanish quyidagi tushunchalar tizimini o‘z ichiga qamrab oladi: aqlning teranligi bola yangi materialni egallashi mumkin bo‘lgan belgilarning muhimligi uni o‘zlashtirish bosqichi va ularning umumlashganlik darajasida namoyon bo‘ladi; aqlning sustligi qarama-qarshilikda: bir qoliplikka, fikrlashdagi odatiylikka moyillikda, bir harakatdan tizimidan boshqasiga o‘tishdagi qiyinchilikda namoyon bo‘ladi; fikrning moslashuvchanligi maqsadga muvofiq o‘zgaruvchanlikni talab etadi; aqlning barqarorligi bolaga vazifalarni fikriy hal etish, ularning butun belgilarini xotirada eslab qolishga imkon beradi. Bu sifat tasniflashga oid biror vazifani hal etishda aniq ko‘rinadi; fikriy faoliyatning anglanganligi – uning mahsuli sifatida so‘z orqali ifoda etish imkoniyatida aks etadigan aqlning sifati; aqlning mustaqilligi – yangi bilimlarni, vazifalarni hal etishning yangi yo‘llarini faol izlashda namoyon bo‘ladi; fikrning tejamkorligi – kam vaqt sarflab yetarlicha bilimlarni egallay olishda aks etadi.

Aqliy tarbiya deganda ta'lim oluvchining intellekti, bilish imkoniyatlarini, iqtidor va qobiliyatlarini rivojlantirish tizimi tushuniladi.

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarni aqliy tarbiyalash bolalarning faol fikrlash faoliyatini rivojlantirishga kattalarning ma'lum maqsad bilan ta'sir etishidir. U bolalarga tevarak-atrofdagi olam haqida bilimlar berishni, ularni tizimlashtirish, bolalarda bilishga qiziqish uyg'otish, aqliy

ko‘nikma va malakalarni tarkib toptirish, bilish qobiliyatlarini rivojlantirishni o‘z ichiga oladi. Maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarga aqliy tarbiya berishni to‘g’ri tashkil etish uchun ularning aqliy rivojlanish qonuniyatlari va imkoniyatlarini bilish kerak.

Aqliy tarbiya vazifalari

Aqliy tarbiyaning umumiy vazifalariga quyidagilar kiradi:

-belgilangan hajmdagi ilmiy bilimlarni egallash;

-dunyoqarashni shakllantirish;

-aql kuchi, iqtidor va qobiliyatlarini rivojlantirish;

-bilishga oid qiziqishlarini rivojlantirish;

-shaxs salohiyati imkoniyatlarini rivojlantirish;

-bilish faoliyatini shakllantirish;

-doimiy ravishda o‘z bilimlarini to‘ldirish, umumta’limiy tayyorgarlik darajasini oshirish ehtiyojlarini rivojlantirish;

-ta’lim oluvchilarni bilish faoliyati metodlari bilan qurollantirish;

-fikrlash qobiliyati, ijodiy faoliyat tajribalarini shakllantirish.

Bolani maktab ta’limiga tayyorlashda aqliy tarbiyaning ahamiyati kattadir. Bolani bilimlarini egallab olishlari ularni aqliy faolligini rivojlantirish aqliy malaka va ko‘nikmalarini egallab olishlari ularni maktabda muvofaqqiyatli o‘tishlari uchun bo‘lajak mehnat faoliyatiga tayyorlanishida manba bo‘lib xizmat qiladi. «Aqliy mehnat madaniyati» tushunchasiga aqliy faoliyatning umumiy tartibliligi, rejaliligi, vazifani qabul qilish va o‘rtaga qo‘yish, uni hal etish usullarini tanlash, ishlab chiqilgan harakat rejasini izchil amalga oshirish natijalarini baholash mahorati kiradi.

Maktabgacha ta’lim yoshida boshqa yosh davrlariga qaraganda aqliy rivojlanishning yuqori sur’atda taraqqiy etishi kuzatiladi. Ayniqsa, ilk yosh guruhi bolalarining aqliy rivojlanishiga alohida e’tibor qaratish zarur. Zamonaviy tadqiqotlar natijalari hamda shu bilan bir qatorda M.X.Qilichovalar ilmiy izlanishlar olib borgan. B.E.Parmonov Maktabgacha ta‘lim tashkilotida bolalarni tarbiyalashda xorijiy tajribalarning psixologik jihatlari maqolasida xorijiy davlatlarning ilg’or tajribalarini yoritgan. Jumladan, Buyuk Britaniya, Rossiya federatsiyasi, Yaponiya, Germaniya kabi davlatlarining ilg’or tajriblarini tahliliy o‘rgangan. I.G. Mamajonov, R.Mamatovlar esa Germaniya davlati ta‘lim tizimini o‘rganishda qisman maktabgacha ta‘lim tizimiga oid ma‘lumotlarni kiritib o‘tgan. M.X.Qilichova maktabgacha ta‘lim va tarbiya sohasida amalga oshirilgan islohotlarning mazmun- mohiyatini hamda maktabgacha ta‘lim tashkilotlarida bolalarni tarbiyalashda xorijiy tajribalarning o‘ziga xos jihatlarini o‘rgangan. Maktabgacha ta‘lim va tarbiyaning davlat ta‘lim standartlariga ko‘ra maktabgacha ta‘lim — maktabgacha yoshdagi bolalar qiziqishi, iqtidori, individual ruhiy, va jismoniy xususiyatlari, madaniy ehtiyojlarini inobatga olgan holda hamda bolada ma‘naviy me‘yorlarning shakllanishi, hayotiy va ijtimoiy tajriba egallanishini ko‘zda tutgan har tomonlama rivojlantirishga
qaratilgan yaxlit jarayon hisoblanadi deb takidlagan. Ikki yoshgacha bolalarda juda katta hajmdagi bilish faolligi kuzatiladi.

Bolaning ongi tez rivojlanib, u uch yoshga kelganda katta kishilarning aql kuchining sakson foiziga tenglashadi. Mazkur holat maktabgacha yoshdagi bola ongining ortiqcha zo‘riqishlardan asrashni talab etadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni aqliy rivojlanishida yo‘l qo‘yilgan kamchiliklarni keyinchalik bartaraf etish qiyin kechadi.

Ta’lim-tarbiya jarayonida yo‘l qo‘yilgan kamchiliklar kelajakda bolaning har tomonlama rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, oilada, maktabgacha ta’lim tashkilotida bolaning qurilish materiallari, konstruktorlar bilan o‘ynashiga e’tibor qaratmaslik oqibatida maktabda geometriya, chizmachilik kabi fanlarni o‘zlashtirishda qiyinchilik tug’diruvchi fazoviy idrok etishning rivojlanmasligiga olib keladi. Maktabgacha yoshdagi bolaning aqliy rivojlanishidagi asosiy o‘ziga xoslik – obrazli bilish shakllarini (idrok etish, obrazli fikrlash, tasavvur) egallashda

yorqin namoyon bo‘ladi. Bolada rivojlanadigan bilish jarayonlari xilma-xil faoliyat turlarida aks etadi.

Bolada tasavvurning rivojlanishi orqali u faoliyatning manzarasini ko‘z oldiga aks ettira oladi, amalga oshirishi lozim bo‘lgan ishni rejalashtiradi, undan nima talab qilinayotganligini aniqlay oladi. Bola o‘zlashtirayotgan bilimlar faqatgina uning fikrlash doirasini o‘stiribgina qolmay, balki kishilarga, ularning xatti-harakatlariga, tabiat, san’at kabilarga munosabatni qaror toptiradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni aqliy rivojlanishi dastlab muomalada bo‘lish, narsalar bilan bajariladigan faoliyat natijasida keyin esa o‘quv mehnat, samarali faoliyatlar jarayonida (rasm chizish, loy) amalga oshirib boriladi.

Hozirgi zamon pedagogika fani bilimlar sistemasini uzlashtirib olish, ularni jamg’arish, ijodiy tafakkurni rivojlantirish hamda yangi bilimlar hosil qilish uchun zarur bo‘lgan bilish faoliyati usullarini egallab olish aqliy rivojlanishning asosiy ko‘rsatkichlari deb hisoblanadi. Aqliy tarbiyaning vazifasi uning mazmuni, metodi va tashkil etilishiga qarab belgilanadi. Pedagogika-psixologiya fani aqliy tarbiya berish vazifalarini samarali xal etishda birinchidan bolaning imkoniyatlaridan to‘g’ri foydalanish, ikkinchidan bola organizmining umumiy charchashiga sabab bo‘lishi mumkin bo‘lgan ortiqcha zo‘riqish bo‘lmasligi yo‘llarini topish uchun maktabgacha tarbiya yoshdagi bolalarning aqliy rivojlanishi qonunlari va imkoniyatlarini o‘rganish bilan shug’ullanadi.

Keyingi yillarda olib borilgan psixologik-pedagogik tadqiqotlarning natijalari maktabgacha tarbiya yoshi davrida bolalarning aqliy rivojlanishida juda katta imkoniyatlar mavjudligini ko‘rsatadi. Bularning hammasi maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga beriladigan bilim, malaka va ko‘nikmalarini yanada chuqurlashtirish, hajmini kengaytirish maqsadga muvofiq. Maktabgacha ta’lim yoshining oxiriga kelib bolalar tevarak atrof to‘g’risida kattagina hajmdagi eng oddiy bilim va tushunchalarga ega bo‘lib qoladilar, asosiy fikrlash jarayonini egallab oladilar, narsa va buyumlardagi voqealardagi muhim va muhim bo‘lmagan tomonlarini ajrata oladigan ba’zi bir sabab natijali bog’lanishlarni bilib oladigan bo‘lib qoladilar. Ular o‘quv faoliyatining dastlabki ko‘rsatkichlari shakllandi. Shuning uchun bog’cha yoshidan boshlab rivojlantirib borish katta ahamiyatga ega.

Maktabgacha tarbiya yoshining dastlabki bosqichlarida bolalarda tasavvur ta’limi bo‘ladi. Hayotiy tajribaning ortib borishi va tafakkurning rivojlanishi bilan ijodiy hayol tarkib topadi. Kichik maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar uchun ko‘rgazmali-harakatli, ko‘rgazmali obrazli tafakkur xosdir. Buning asosida so‘z, mantiqiy tafakkur, tushunchali tafakkur rivojlantiriladi. Tarbiyachi bolalarda analitik-sintetik tafakkur faoliyati tarkib toptiriladi bu hodisalarni, vokealarni, chuqur anglab olish, ularni muhim bo‘lgan va muhim bo‘lmagan tomonlarini ajratishga o‘rgatish lozim. Qiziquvchanlik bolaga xos xususiyatdir. U bolani tevarak-atrofdagi voqea xodisalarga, narsa va buyumlarga qiziqish bilan qarashga, hamma narsani ushlab his kilib, diqqat bilan tomosha qilishni kuzatishda namoyon bo‘ladi. Tarbiyachi kuzatishlar tashkil etib, bolalarda paydo bo‘lgan savollarga o‘z vaqtida javob berishga harakat qiladi, ularni fikrini mustaqil javob qidirishga yo‘llab, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda qiziquvchanlikning susayishiga yo‘l qo‘ymaydi. Aqliy tarbiyaning vazifasi bolalar qiziquvchanligini ular aqlining sinchkovligini rivojlantirish va shular asosida bilishga qiziqish hosil qilishdan iborat. Bolalar bog’chasi oldida bolalarning aqliy qobiliyatini rivojlantirsh vazifasi turibdi. Qobiliyatlar tegishli faoliyat jarayonida namoyon bo‘ladi va rivojlanadi. Insonning aqliy qobiliyati aqlining ziyraklik – fahm farosatlilik, tanqidiy ko‘z bilan qarash, sermulohazalik kabi sifatlari bilan ajralib turishi mumkin. Aqliy ko‘nikma va malakalarni rivojlantirish, ya’ni eng oddiy faoliyat usullari, predmetlarni tekshirish, ulardagi muhim va muhim bo‘lmagan belgilarni ajratib ko‘rsatish boshqa predmetlar bilan taqqoslash va hokazolarni tarkib toptirish maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga aqliy tarbiya berish vazifalaridan biridir. Bu ko‘nikma va malakalar bilish faoliyatining tarkibiy qismlari bo‘lib, bolani bilimlarini muvaffaqiyatli egallab olishga yordam beradi. Masalan:

o‘simliklar va hayvonlar bilan tanishtirish bo‘yicha sistemali mashg’ulotlar olib borilgandan keyin bolalar ayrim konkret o‘simliklar yoki hayvonlar to‘g’risida ma’lum bir tasavvurga ega bo‘ladilar. So‘ngra bolalardagi aqliy-ko‘nikma va malakalarni rivojlantirish maqsadida tarbiyachi bolalar bilan quyidagi mashg’ulotlarni o‘tkazishni rejalashtirishi mumkin. Eng muhimi shundaki, bolalarga bilim beribgina qolmasdan, ularni olgan bilimlaridan aqliy va amaliy vazifalarni xal etishda foydalanishga o‘rgatish zarur. Ilk va bog’cha yoshi davrida bolalarda tevarak-atrofga bo‘lgan qiziqish juda tez o‘sadi. Qiziqish bolaning aqliy rivojlanishini harakatga keltiruvchi qudratli kuchdir. Kattalar bolaning qiziquvchanligini, bilishga bo‘lgan har qanday hoxishini sezishlari va rag’batlantirib borishlari kerak.

Odamning aqliy faoliyati – bu umumiy ham maxsus aqliy harakatlar xilma-xil sistemalarining katta miqdoridir. Ko‘pgina vazifalarni hal etishda qo‘llaniladigan keng ko‘lamdagi aqliy harakatlarni shakllantirish ayniqsa muhimdir. Bunday harakatlarga tahlil, qiyoslash, umumlashtirish kiradi. Ham umumiy, ham maxsus aqliy harakatlarni egallash aqliy faollik va mustaqillikning rivojlanishini ta’minlaydi.

Aqliy faoliyatning moslashuvchanligi va jo‘shqinligini, hodisalarni xilma-xil aloqalar va munosabatlarda ko‘ra bilishni shakllantirishga yordam beradi. «Aqliy mehnat madaniyati» tushunchasiga aqliy faoliyatning umumiy tartibliligi, rejaliligi, vazifani qabul qilish va o‘rtaga qo‘yish, uni hal etish usullarini tanlash, ishlab chiqilgan harakat rejasini izchil amalga oshirish natijalarini baholash mahorati kirar ekan demak, Aqliy mehnat madaniyati aqliy faoliyatning maxsus malakalari va ko‘nikmalarini, kitob bilan ishlash ko‘nikmalarini egallash darajasi, ilmiy bilish usullari va metodlarini, turli yordamchi vositalardan foydalanish bilan ham bog’liqdir.

Aqliy tarbiya vazifalaridan har biri maktabgacha yoshdagi bolalarni tarbiyalashni tashkil etishda hisobga olish lozim bo‘lgan bir qancha vazifalarni o‘z ichiga oladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni aqliy tarbiyalashning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat.

Boladagi qiziquvchanlik va aqliy faollikning qay darajada rivojlanganligini bolaning aqliy ko‘rsatkichining yuqoriligida ko‘rish mumkin. Shunday qilib Maktabgacha ta’limning pedagogik jarayonda o‘yin jarayonida, maktabgacha yoshidagi bolalarni aqliy rivojlanishiga katta ahamiyat qaratish lozimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1.Xaliqov F, Qilichova M. Maktabgacha ta’lim tashkilotlari tarbiyalanuvchilarida ijodiy fikrlash qobiliyatini shakllantirish usullari. Maktabgacha ta’lim elektron jurnali. Jizzax. 2021.09.11.

2. Qarshiyeva. Z. Sh. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarni maktabga tayyorlashda zamonaviy yondashuvlar. Maktabgacha ta’lim tizimini rivojlantirishda ilmiy-amaliy Innovatsiyalarning pedagogik ahamiyati.Xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya .2020 yil 11-12 noyabr.Samarqand

3. Montessori M. "O'zimga yordam bering". Sat Sost. MV Boguslavskiy, G. B. Koretov. - M .: ID "Karapuz", 2000.

4. Montessori M. Bolaning aqli. - Moskva, 1997.

METHODOLOGICAL BASIS OF DEVELOPING SYNONYMOUS REFLECTION IN STUDENTS

Dildora Isayeva Sodikovna

Assistant, Uzbek-Finnish Pedagogical Institute

isayevad78@gmail.com

Abstract: This article analyzes the methodological foundations of the development of sanogenic reflection in students. Sanogenic reflection is interpreted as a reflexive activity that helps a person cope with stress and negative emotional states, adapt. The article describes methods of development based on interactive, person-oriented approaches and technologies. Also, the participation of a teacher, psychologist and group discussions in the development of sanogenic reflection is highlighted.

Keywords: sanogenic reflection, student, methodology, development, psychology, pedagogy, personality.

In the modern educational process, sanogenetic reflection plays an important role in supporting the process of personal development and social adaptation. Sanogenetic reflection is a special form of reflexive activity aimed at understanding a person's own emotional and mental state and improving these processes. Especially during student life, the basis of personal and professional development is closely related to the development of sanogenetic reflection. This article analyzes the theoretical and methodological foundations of sanogenetic reflection, its development factors in students, and methods of its application in the educational process. Student years are a period of intensive development of a person's intellectual, emotional, and social skills, and the level of self-awareness of students plays a major role in this process. Therefore, sanogenetic reflection, that is, the formation of a person's skills to overcome stress, anxiety, or negative emotional situations and to rationally use personal resources, is seen as one of the priority areas of the educational process.

From a methodological point of view, sanogenic reflection is a multifaceted concept, encompassing psychological, pedagogical, and philosophical aspects. In explaining the term sanogenic reflection, it is important to first emphasize that the word “sano-” means healthy, related to maintaining health. Reflection, on the other hand, represents the process of analyzing a person’s own actions, thoughts, and experiences, understanding the reasons for their occurrence, and drawing conclusions.

Sanogenic reflection reflects reflective activity that has a positive impact on human health and contributes to socio-psychological development. This process is becoming increasingly relevant among students, especially in times of stress and tension. Sanogenic reflection is recognized as an important factor in the social and personal development of an individual. Psychologically, it allows a person to manage their emotional state, overcome stress, and ensure emotional stability. From a pedagogical point of view, when integrated into the educational process, sanogenic reflection is effective in forming competencies such as self-awareness, self-confidence, and creative thinking. Sanogenic reflection can also strengthen a student's independent thinking, critical analysis, and decision-making skills. When it comes to methodological foundations, it is necessary to emphasize interactive methods in the development of sanogenic reflection. For example, trainings, group discussions, game technologies and approaches based on research projects, in turn, deepen the process of self-awareness in students. An important principle in this is to recognize the subjective experience of the student and see it as the basis for development. Because each person's emotional experience, stress reactions and way of analyzing their own behavior are unique and unrepeatable. In the process of developing sanogenic reflection, teachers, trainers and psychologists play a great role. They should give students not only theoretical knowledge, but also skills to correctly direct their emotional state in practical exercises. In this process, the principles of an individual approach and person-oriented pedagogy are important and it is necessary to approach each student in a way that is appropriate to his individuality. Also, teachers should create favorable conditions for the development of sanogenic reflection by creating a positive communication environment, reducing stress, and strengthening motivating factors during the learning process. It is worth noting that the development of the level of sanogenic reflection also directly affects the student's success in solving problems that arise in the process of learning. For example, students who overcome their emotional barriers will acquire competencies such as deeper mastery of the subject, demonstrating a creative approach, and independent solution of complex problems. In addition, they will be able to effectively manage various stress factors that they will encounter in their professional activities in the future. Modern information technologies also play a special role in the development of sanogenic reflection. With the help of online platforms, distance learning programs and interactive applications, students have the opportunity to regularly analyze their psychological state, share their thoughts and opinions, and thereby learn from each other. The virtual environment created

by distance technologies allows students to expand their communication and exchange of experiences, regardless of time and space constraints. Sanogenic reflection serves to improve the psychological climate not only of an individual student, but also of the entire team. By using sanogenic reflection methods in group classes, students can analyze problems together, build emotional support mechanisms, and strengthen social awareness. Such a team approach gives effective results in resolving conflicts, increasing flexibility, and forming positive motivation. As a result, by creating a healthy competitive environment among students, they are inspired by each other's successes. In conclusion, the development of sanogenic reflection in students is one of the important tasks of modern education. Methodologically, this process is person-oriented, requires interactive cooperation, and is carried out in a combination of psychological and pedagogical approaches. Sanogenic reflection helps the student to realize his personal potential, eliminate stress and emotional burdens, and deeply understand his views, goals, and values. In the future, these methodological foundations should be thoroughly studied and their effectiveness should be further studied in various disciplines. After all, the development of sanogenic reflection directly serves not only the personal development of the student, but also the social and intellectual development of society. Therefore, sanogenic reflection is one of the priority areas of attention in the world education system today.

REFERENCES USED

1.Кон И.С. Психология ранней юности. – М.: Наука, 1989. – 280 с. 66 International Conference on Linguistics, Literature And Translation
2. Василюк Ф.Е. Психология переживания. – М.: МГУ, 1984. – 192 с.
3. Болдырев Н.И. Педагогика. – М.: Просвещение, 1972. – 389 с.
4. Jahongirov M. Zamonaviy ta’lim metodlari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2020. – 215 b.
5. Baranova A.V. Sanogenic Reflection: Theory and Practice. – St. Petersburg: SPbU Press, 2018. – 312 p.
6. Kolb, D. A. (1984). Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. Prentice-Hall.
7. Gibbs, G. (1988). Learning by Doing: A Guide to Teaching and Learning Methods. Oxford: Oxford Further Education Unit.
8. Beck, A. T. (1997). The Past and Future of Cognitive Therapy. Journal of Psychotherapy Practice and Research, 6(4), 276–284.
9. Schön, D. A. (1983). The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. Basic Books.
10. Boyd, E. M., & Fales, A. W. (1983). Reflective learning: Key to learning from experience. Journal of Humanistic Psychology, 23(2), 99-117.
11. www.pedagoglar.org.
12. INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE “SMART TECHNOLOGIES AND INNOVATIVE APPROACHES IN RESEARCH: BUILDING A DIGITAL FUTURE” https://doi.org/10.5281/zenodo.14918182.
13. https://doi.org/10.5281/zenodo.14935073. https://t.me/science_innovations. scientists.uz.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI TARBIYALASHDA SHAXSGA YO‘NALTIRILGAN YONDASHUV.

Z.Sh. Qarshiyeva.
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda bilim olish faoliyatining yaxlit rivojlanish tizimini yaratish va atrofimizdagi dunyoni tubdan idrok etish imkonini beradigan tizimli integratsiya jarayonini ta'minlash maktabgacha ta’lim tizimidagi har bir pedagogning vazifasi yoritilgan.

Kalit so‘zlar. “Ilk qadam” Davlat o‘quv dasturi, “Sifatli ta’lim”, Individuallik tamoyili, refleksiya, kommunikativ

Maktabgacha ta’lim vazirligi tez o‘zgaruvchan dunyoning bugungi sharoitida maktabgacha ta’lim tashkilotlari oldiga ilk va maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanishiga qo‘yiladigan Davlat talablari hamda “Ilk qadam” Davlat o‘quv dasturi asosida kattalar va bolalarning integrativ o‘zaro ta'sir qilish jarayonini muayyan bir mavzu bo‘yicha bir kun ichida barcha faoliyat yo‘nalishlarini birlashtirgan holda mashg'ulotlar rejasini ishlab chiqishdek dolzarb vazifani qo‘ymoqda.

O‘zbekiston hukumati 2017 yildan beri maktabgacha yoshdagi bolalarning ta’lim-tarbiyasini yuqori sifatga olib chiqishga ustuvor ahamiyat qaratayapti. Shunga ko‘ra,

2018 yil 20 oktyabrda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2030 yilgacha bo‘lgan davrda Barqaror rivojlanish sohasidagi milliy maqsad va vazifalarni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g'risidagi qarori qabul qilindi. Ushbu hujjat o‘zida 16 ta maqsad va 225 ta vazifani qamrab olgan bo‘lib, Yurtboshimiz tashabbusi bilan qabul qilingan Harakatlar strategiyasiga to‘liq hamohangdir. Uning asosida aholi uchun qulay shart-sharoit yaratish, odamlar salomatligini muhofazalash,iqtisodiyotni rivojlantirish bo‘yicha tizimli ishlar amalga oshirilmoqda.

BMT Barqaror rivojlanish maqsadlarining to‘rtinchisi – “Sifatli ta’lim”ga bag'ishlangan bo‘lib, unga muvofiq, 2030 yilga qadar umumiy maktabgacha ta’limni

ta'minlash uchun qulay siyosiy muhitni va tizimli tarkibiy qismlarni yaratish ustida ish olib borilmoqda.

Zamonaviy dunyoda bolalar qaysi mamlakatda bo‘lishidan qat'i nazar, tez rivojlanayotgan jahonda qiyin hayot yo‘lidan o‘tishlari kerak. Dunyo juda tez o‘zgarayapti,yashash va mehnat sharoitlari o‘zgarmoqda, ilmiy va texnik ixtirolar natijasida yangi kasblar va texnologiyalar paydo bo‘layapti. Zamonaviy dunyoda odam doimiy ravishda o‘zgarishi, butun hayot davomida yangi narsalarni o‘rganishi kerak. “Bo‘lajak kattalar”ni ushbu keskin o‘zgarishlarga tayyorlash, dunyoda hayot uchun zarur bo‘lgan bilim va tajribasini boyitishga o‘rgatishni maktabgacha yoshdan boshlashimiz kerak.

Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv bolalarning real shaxsiy qiziqishlari va ehtiyojlari amalga oshiriladigan, bolalar tomonidan shaxsiy tajriba va bilimlar samarali to‘planadigan ta’lim muhitini yaratishni o‘z ichiga oladi.

Maktabgacha ta’lim tizimi qayta qurila boshladi – avtoritar tizimdan pedagogik jarayonni qurishning shaxsga yo‘naltirilgan modeliga o‘tilmoqda. Ma'lumki, shaxsi-

yatning asosiy poydevori hayotning dastlabki yetti yilida qo‘yiladi: bolaning mak-

tabgacha yoshida shakllangan fazilatlari va fe'l-atvorlari keyinchalik o‘zgarmaydi.

Qisman o‘zgarib, tashqi ko‘rinishi o‘zgaradi, xolos.

Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv – bu pedagogning e'tiborini bolaning ajralmas shaxsiga, uning nafaqat intellektual qobiliyatlari va fuqarolik mas'uliyat hissini rivojlantirishga bo‘lgan e'tiborini, balki hissiy, estetik, ijodiy moyilliklari va rivojlanish imkoniyatlariga ega bo‘lgan ruhiy shaxsni rivojlantirishga qaratishdir. Ta’limning asosiy qadriyatining bunday e'tirof etilishi shaxsning o‘ziga xos shakllanishidir. Biz har bir bolaga uning xususiyatlarini,hayotiy qadriyatlarini, intilishlarini aniqlash asosida o‘zlarining rivojlanish yo‘llarini tanlash huquqini berishimiz kerak. Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim faollik markazida tarbiyalanuvchining o‘zi, ya'ni bolani shaxs sifatida – uning xohish-istaklari, niyatlari, maqsadlari, noyob kichik hayot tajribasi ekanligi taxmin qilinadi. Shu munosabat bilan ta’lim jarayoni ta’lim “bilimlarni kattadan bolaga o‘tkazish” modelidan, “bola tashabbuslari ma'qullanadigan va bola ta’lim jarayonida faol ishtirok etadigan” modelga yo‘naltirilishi kerak.

Shaxsga yo‘naltirilgan ta’limning maqsadi: bolani o‘ziga xos shakllantirish uchun zarur bo‘lgan o‘zini-o‘zi anglash, rivojlantirish, moslashtirish, boshqarish, himoya qilish, tarbiyalash mexanizmlarini kiritishdan iborat.

Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim modeli – bizning ta’lim tizimimizga tanish bo‘lgan bolaga ta’lim va intizomiy yondashuvni yengishga, pedagoglarni bolalar bilan hamkorlik ko‘nikmalariga,

shuningdek, yangi pedagogik texnologiyalarga ega bo‘lishdir. Bola kattalar singari jamiyatning to‘laqonli a'zosi bo‘lganligi sababli uning huquqlarini tan olish, pedagogik pozitsiyani “yuqoridan” emas, balki yonma-yon va birga olishni anglatadi.
Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim modelining ijobiy tomonlarini ko‘rish uchun biz uni an'anaviy ta’lim va intizomiy yondashuv bilan taqqoslaymiz.
Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvning asosiy tamoyillari .O‘zini namoyon qilish tamoyili. Har bir bolada o‘zining intellektual, kommunikativ, badiiy va jismoniy qobiliyatlarini namoyon qilish ehtiyoji bor. Bolaning tabiiy va ijtimoiy qobiliyatlarini namoyon etish va rivojlantirish istagini rag'batlantirish va qo‘llab-quvvatlash juda muhimdir.
Individuallik tamoyili. Bola shaxsiyatining individual shakllanishi uchun sharoit yaratish ta’lim tashkilotining asosiy vazifasidir. Nafaqat bolaning individual xususiyatlarini hisobga olish, balki uning kelgusi rivojlanishiga har tomonlama hissa qo‘shish kerak.
Sub'ektivlik tamoyili. Individuallik faqat sub'ektiv kuchlarga ega bo‘lgan va ulardan faoliyat, aloqa va munosabatlarni qurish uchun mohirona foydalanadigan kishilarga xosdir. Bolaga guruh hayotidagi haqiqiy sub'ektiga aylanishiga, shaxsiy tajribasini shakllantirish va boyitishga hissa qo‘shish kerak.
Tanlash tamoyili. Tanlovsiz bolaning individual xususiyatlari va sub'ektivlikni rivojlantirish, qobiliyatlarini namoyon qilish mumkin emas. Bola doimiy ravishda tanlashi, ta’lim jarayonini tashkil etishning maqsadi, mazmuni, shakllari va usullarini tanlashda sub'ektiv vakolatlarga ega sharoitda yashashi va tarbiyalanishi pedagogik jihatdan ma'quldir. Aynan buning uchun maktabgacha yoshdagi guruhlarda ochiq rivojlantiruvchi muhit (rivojlantirish markazlari) zarur.
Faoliyat, ijodkorlik va muvaffaqiyat tamoyili. Bolani muvaffaqiyatga undash kerak. Bu bolaning faol hayotiy pozitsiyasini rag'batlantirish maqsadida o‘yin faoliyatiga kiritishdir. Bolaning o‘yinida va samarali faoliyatida ijodkorlikka maksimal darajada yo‘naltirish, o‘z ijodiy faoliyatda tajribaga ega bo‘lishi nihoyatda muhimdir. Shaxsiy va jamoaviy ijodiy faoliyat bolaning individual xususiyatlarini aniqlash va rivojlantirishga imkon beradi. Ijodkorlik tufayli bola o‘z qobiliyatlarini ochib beradi, o‘z shaxsiyatining “kuchli tomonlarini” bilib oladi. Faoliyatning muayyan turida muvaffaqiyatga erishish bola shaxsiyatining ijobiy tomonlarini, “Men” kontseptsiyasini shakllantirishga yordam beradi.Ishonch va qo‘llab-quvvatlash tamoyili. Pedagogik faoliyatni insonparvarlik, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim va tarbiya texnologiyalari bilan boyitish muhimdir. Bolaga ishonch, o‘zini-o‘zi anglash va o‘zini “men”ligiga bo‘lgan intilishlarini qo‘llab-quvvatlash, ortiqcha talablar va haddan tashqari nazorat o‘rnatmaslik kerak. Tashqi ta'sirlar emas, balki ichki motivatsiya bolani o‘qitish va tarbiyalashning muvaffaqiyatini belgilaydi.
Farqli yondashuv tamoyili – tarbiyalanuvchilarning shaxsiyatini takomillashtirishda samarali pedagogik yordam vazifalari hal qiladi, tarbiyalanuvchilarning psixofizik, shaxsiy qobiliyatlari va imkoniyatlarini ochishga yordam beradigan maxsus pedagogik vaziyatlarni yaratishga yordam beradi. Bolaning tabiatiga, uning sog'lig'iga, aqliy va jismoniy tuzilishiga, qobiliyat va moyilliklariga, idrokiga qarab rivojlanishidir.
Ushbu tamoyillarni amalga oshirish umumiy psixologik makonni yaratishni, ta’lim
jarayonini o‘yin orqali va bolalar bilan ishlashning shakli sifatida, munozaralarni, suhbatlarni, qo‘shma kuzatuvlar va eksperimentlarni tashkil qilishni o‘z ichiga oladi. Tarbiyachining oldiga qo‘yilgan vazifasi samarali muloqot tamoyillaridan foydalanishdan iborat.
Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv texnologiyalarning turlari
Shaxsga yo‘naltirilgan texnologiyalar har bir bolaning individual xususiyatlariga mos keladigan ta’lim va tarbiya usul va vositalarini aniqlaydi. Shu bilan birga, bolalarning munosabatini va faoliyati tashkil etilishini o‘zgartiradi, turli o‘quv qo‘llanmalardan foydalanadi:
● tadqiqot (muammolarni izlash, kashfiyot orqali o‘rganish, tajriba);
● (munozara, nutqni rivojlantirish, fantaziya, notiqlik);
● o‘yin (o‘yin orqali o‘rganish, ertak, vaziyat, sahnalashtirish – fantaziyaga kirish);

● psixologik (o‘z taqdirini o‘zi belgilash – bolani tanlashga o‘rgatish,o‘zini-o‘zi boshqarish, o‘zini-o‘zi himoya qilish, o‘z-o‘zini tarbiyalash);
● faoliyat (bola bilimlarni tayyor holda emas, balki ta’lim-tarbiya jarayonida o‘zi o‘rganadi. Ta’lim-tarbiyani tuzilishi faol qadamlar tizimini o‘z ichiga oladi);
● refleksiya (individuallikni saqlash, ijodiy yaratuvchanlik, shaxsiylikni har qanday faoliyatda shaxs sifatida saqlab qolish, o‘zini-o‘zi aniqlash vositasi).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv asosida ta’lim jarayonini rejalashtirish
metodik Qo'llanma (birinchi nashr) Toshkent – 2020

KO‘NGIL VA DILNING PSIXOLOGIK TALQINI

Qarshiboyeva Mavluda
SamDUKF Pedagogika yo‘nalishi talabasi
Ilmiy rahbar: M.Sulaymonov

Ey ko‘ngil, ibrat ol, boq xar tushgan yaproqqa,
U ham avval ko‘kdan boqardi tuproqqa.
Mavlono Rumiy

Annotatsiya: Mazkur ishda “Ko‘ngil” va “Dil” tushunchalarining psixologik mazmuni, ularning inson shaxsiyatini shakllantirishdagi o‘rni va ahamiyati chuqur tahlil qilinadi. Inson ichki dunyosini anglash, uning ruhiy kechinmalari, hissiyotlari, emotsional holatlari va axloqiy qadriyatlari kabi nozik jarayonlarni yoritishda ushbu ikki tushuncha muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. “Ko‘ngil” va “Dil” so‘zlari qadimdan o‘zbek xalqining ruhiyati, axloqiy qarashlari va estetik tushunchalarida alohida o‘rin egallab kelgan bo‘lib, ular xalq og‘zaki ijodida, adabiyotda, falsafiy fikrlarda va kundalik hayotda keng qo‘llanadi.

Kalit so‘zlar: Ko‘ngil, dil, psixologiya, hissiyotlar, ruhiy holat, emotsiyalar, ichki dunyo, shaxsiyat, vijdon, shaxslararo munosabatlar, axloqiy qadriyatlar, psixik jarayonlar, ruhiy sog‘liq, tushunchalar talqini, ichki muvozanat, hissiy intellekt, tafakkur.

Kirish: Insonning ichki dunyosi, ruhiy holati va emotsiyalarini anglash psixologiyaning asosiy maqsadlaridan biridir. Shu nuqtai nazardan, “ko‘ngil” va “dil” tushunchalari inson psixologiyasini tushunishda muhim o‘rin tutadi. Har ikki tushuncha psixologiyada nafaqat ruhiy holatlar va hissiyotlarni, balki shaxsning ichki muvozanatini, tafakkurini, ma’naviy qadriyatlarini ham ifodalaydi. Ular bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ko‘plab hollarda bir xil ma’nolarda ishlatiladi, lekin har biri o‘zining psixologik, madaniy va falsafiy talqinlariga ega. Biz qalbimiz orqali ulashgan mehr, bir insonni xursand qiladi, shu insondagi xursandchilik tugagunicha, bizni hayot boshqa tarafdan xursand qiladi. Aksincha bizdan berilgan yomonlik, nafrat ham bir insonni qalbini og‘rishiga sabab bo‘lib, toki u insonni qalb og‘rig‘i bitmagunicha, og‘riq bergan insonda salbiy o‘zgarishlar kuzatilar ekan.

“Ko‘ngil” tushunchasi psixologik nuqtai nazardan insonning hissiy va ruhiy holatini aks ettiradi. Ko‘ngilning tozaligi, xotirjamligi yoki iztirobi shaxsning ruhiy salomatligi bilan bevosita bog‘liq. Shuningdek, ko‘ngil tushunchasi ko‘plab adabiy asarlarda, she’rlarda va xalq og‘zaki ijodida ko‘rsatilgan. Uning mazmuni insonning ichki kayfiyatini, yuksak his-tuyg‘ularini ifodalaydi. Ko‘ngilning ruhi, qayg‘usi yoki xursandchiligi insonning umumiy ruhiy holatini shakllantiradi.

Asosiy qism: Ko‘ngil – bu insonning ichki ruhiy holatini, kayfiyatini va hissiyotlarini aks ettiruvchi tushuncha bo‘lib, psixologiyada u ko‘proq shaxsning hissiy dunyosini ifodalaydi. Ko‘ngilning turli holatlari – xushchaqchaq, g‘amgin, xafa, shodlik yoki iztirob – insonning ruhiy holatiga ta’sir qiladi va uning harakatlarini, qarorlarini, o‘zini tutishini shakllantiradi. Ko‘ngilning turli holatlari insonning hayotidagi ijtimoiy, madaniy, va shaxsiy voqealar bilan uzviy bog‘liqdir.

Ko‘ngil tushunchasi psixologiyada ko‘plab yirik nazariyalar va modellarda muhokama qilinadi. Psixologlar ko‘ngilni o‘rganishda, uning insonning ruhiy holatini qanday shakllantirishi va boshqarishi haqida fikr yuritadilar. Ko‘ngilning iztirobi va quvonchi, salbiy yoki ijobiy holatlari

insonning psixologik holatini ta’sir qiladi. Bu, o‘z navbatida, uning hissiy va ruhiy holatini shakllantiradi, shaxsning ijtimoiy munosabatlari, mehnat qobiliyati va umuman hayotdagi muvaffaqiyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ko‘ngilning xushchaqchaq bo‘lishi insonni ijobiy kayfiyatda bo‘lishiga va boshqalar bilan yaxshi munosabatlar o‘rnatishga undaydi. Aksincha, ko‘ngilning g‘amgin yoki iztirobli bo‘lishi odamning hissiy holatiga, ruhiyatiga, shuningdek, umidlarini va hayotga bo‘lgan qarashlarini negativ ravishda ta’sir qiladi. Ko‘ngilning salbiy holatlari psixologik kasalliklar, masalan, depressiya va bezovtalikni keltirib chiqarishi mumkin. Shu bilan birga, ko‘ngilni boshqarish va uning holatini barqarorlashtirish psixologik sog‘liqni saqlashda katta ahamiyatga ega. Psixoterapiya, meditasyon, ongli ravishda nafas olish kabi usullar ko‘ngilni tinchlantirish, hissiy salbiy holatlarni yengish va ichki muvozanatni saqlashda yordam beradi. Ko‘ngilning o‘zgargan holatlari, odatda, insonning ichki kechinmalarini aks ettiradi va bu kechinmalarni tahlil qilish psixologik yordam olishning birinchi qadamidir. Dil tushunchasi psixologiyada ko‘proq insonning ma’naviy va axloqiy holatini, qalbining ichki dunyosini ifodalash uchun ishlatiladi. Bu tushuncha nafaqat qalbni, balki insonning vijdonini, axloqiy qadriyatlarini va ichki ongini aks ettiradi. Dilning holati, ya’ni dilning baxtli yoki xafagarchilik holatlari shaxsning ruhiy va hissiy salomatligi bilan bevosita bog‘liqdir. Shuningdek, dil insonning axloqiy qarorlarida, ijtimoiy munosabatlarida va o‘zini tutishida asosiy rol o‘ynaydi. Dil tushunchasining psixologik talqini ko‘pincha qalbning ijobiy va salbiy holatlari orqali ko‘rsatiladi. Insonning dilidagi iztirob, g‘amginlik yoki baxtsizlik uning ichki qiyinchiliklari, orzu va istaklarining amalga oshmasligi, yoki ma’naviy qadriyatlaridagi o‘zgarishlarni aks ettiradi. Dilning og‘rig‘i yoki xursandchilik kayfiyati esa ko‘pincha shaxsning axloqiy qarashlari va shaxsiyatining shakllanishi bilan bog‘liqdir. Dilning ijobiy holatlari – sevgi, sadoqat, tinchlik va baxt – insonning hayotga bo‘lgan qarashlarini optimistik qiladi, uning ruhiy holatini yaxshilaydi va shaxsning ma’naviy o‘sishini ta’minlaydi. Dilning tinchligi va to‘g‘ri yo‘lda bo‘lishi shaxsning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi, uning atrofidagi dunyo bilan uyg‘unligini ta’minlaydi va hayotdan ko‘proq qoniqish hosil qilishiga yordam beradi. Boshqa tomondan, dilning og‘rig‘i, iztirobi yoki dardlari shaxsning ma’naviy muvozanatiga ta’sir qiladi. Bu holatlar ko‘pincha stress, depressiya, xavotir va boshqa psixologik kasalliklar bilan bog‘lanadi. Dilning og‘rig‘i insonning ichki hissiyotlarini aks ettiradi va u ko‘pincha odamning o‘ziga bo‘lgan munosabatining o‘zgarishi, ichki xavotirlar yoki hayotdagi muvaffaqiyatsizliklardan kelib chiqadi. Dilning iztirobi shaxsning ruhiy holatini yomonlashtirishi, uning ijtimoiy va psixologik rivojlanishiga to‘sqinlik qilishi mumkin. Ko‘ngil va dil tushunchalari insonning ichki dunyosini ifodalovchi muhim psixologik tushunchalardir. Ular bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, insonning hissiy holati, ruhiy salomatligi va psixologik rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi. Ko‘ngil va dilning o‘zaro ta’siri va bog‘liqligi nafaqat psixologik, balki axloqiy, ijtimoiy va ma’naviy jihatdan ham ahamiyatlidir. Ko‘ngil, asosan, insonning hissiy holatini, kayfiyatini ifodalaydi, dil esa ma’naviy va axloqiy holatni, vijdon va qalbning ichki muvozanatini aks ettiradi. Bu ikkala tushuncha bir-birini to‘ldiradi va o‘zaro ta’sirda bo‘ladi. Masalan, ko‘ngilning baxtli holatida bo‘lishi shaxsning dilidagi ijobiy tuyg‘ularni kuchaytiradi. Insonning ko‘ngli xotirjam bo‘lsa, dilida tinchlik va baxt bo‘ladi. Aksincha, ko‘ngilning g‘amgin yoki iztirobli holatlari dilni og‘ritadi, qalbda iztirobni keltirib chiqaradi. Ko‘ngil va dilning psixologik bog‘liqligi shundan iboratki, ko‘ngilning kayfiyat holatlari ko‘pincha dilning hissiy va axloqiy qarorlarini shakllantiradi. Misol uchun, ko‘ngli yaxshi bo‘lgan shaxs odatda o‘zini boshqa odamlar bilan yaxshi muomala qilishga va ijobiy emotsiyalarni tarqatishga tayyor bo‘ladi. U o‘zining ma’naviy holatiga, dilining holatiga ko‘proq e’tibor qaratadi va bu uning atrofdagi insonlar bilan munosabatlarida muvozanatni ta’minlashga yordam beradi. Aksincha, ko‘ngli xafagarchilik, g‘am yoki stress bilan to‘la bo‘lgan odam dilidagi axloqiy qadriyatlarni zaiflashtiradi va u o‘zini iztirobda his qilishi mumkin. Bundan tashqari, ko‘ngil va dilning o‘zaro bog‘liqligi insonning psixologik kasalliklariga, xususan, depressiya va ansiyetega ham ta’sir qiladi. Ko‘ngli doimiy ravishda iztirobda bo‘lgan shaxsning dilida ham doimiy bir og‘riq yoki xavotir bo‘lishi mumkin. Bu holat odamning ichki muvozanatini buzadi va uning

psixologik salomatligiga salbiy ta’sir qiladi. Bunday vaziyatda psixoterapiya, meditasyon, ijobiy fikrlash kabi psixologik yondashuvlar ko‘ngilni va dilni boshqarish, ularni tinchlantirish va barqarorlashtirish uchun zarurdir. Ko‘ngil va dil o‘rtasidagi bog‘liqlik shuningdek, shaxsning axloqiy qarorlarida ham aks etadi. Dilning halolligi, sadoqati va o‘zining ma’naviy qadriyatlariga sodiqligi ko‘ngilning xushchaqchaq holatida bo‘lishi bilan bog‘liqdir. Agar ko‘ngil xursand bo‘lsa, dil ham toza va pokiza bo‘ladi. Aksincha, ko‘ngilning xafagarchilik va iztirob holatlarida dilning axloqiy qadriyatlari, sadoqati va halolligi zaiflashadi.

Ko‘ngil mavzusini kengroq yoritish uchun xalq tilidagi iboralarga va badiiy adabiyotga murojaat qilish maqsadga muvofiqdir. Kishining his-tuyg‘u va kechinmalari manbai; yurak, qalb, dil.

Ko‘ngilda insonning fe’l-atvori, xarakteri, xulqi ham ifodalanadi masalan “Ko‘ngli bo‘sh” yoki “Yumshok ko‘ngil” kabilar.

Ko‘ngil yozmoq (yoki ochmoq) G‘am-g‘ussani tarqatmoq, unutmoq, xursandchilik qilmoq, o‘yin-kulgi, sayr va shu kabilar bilan dilgirlikni tarqatmoq.

Ko‘ngil so‘ramoq Kishi boshiga biror musibat yoki tashvish tushganda, undan hol-ahvol, kayfiyat va shu kabilar haqida so‘ramoq.

Ko‘ngil uzmoq Bahridan o‘tmoq, kechmoq, ajralmoq, tashlab ketmoq.

Ko‘ngil qo‘ymoq (yoki bermoq) Mehr-muhabbat bog‘lamoq, sevmoq.

Ko‘ngli bor 1. Xohishi, mayli bor; moyil. 2. Yaxshi ko‘radi, sevadi.

Ko‘ngli buzuq 1. Fikri, niyati yomon, yomonlik qilishni o‘ylovchi; 2. G‘amgin, ruhan ezilgan, ko‘ngli yarimta.

Ko‘ngli bo‘shamoq G‘am-tashvishdan yengillanmoq, ko‘ngli yorishmoq.

Ko‘ngli yo‘q 1. Mayli, xohishi yo‘q; moyil emas, istamaydi. 2. Yaxshi ko‘rmaydi, sevmaydi.

Ko‘ngli keng 1. Har narsaga siqilavermaydigan, tashvish tortavermaydigan. 2. Oliyhimmat, sahovatli.

Ko‘ngli ko‘tarilmoq (yoki o‘smoq) Ruhlanmoq, ruhi, kayfiyati ko‘tarilmoq, ruhi yengil tortmoq; xursand bo‘lmoq.

Ko‘ngli ko‘tarmaydi 1. Xohlamaydi, yoqtirmaydi, tabiatiga to‘g‘ri kelmaydi. 2. Hazm qilolmaydi; yeb-icholmaydi.

Ko‘ngli ochiq yoki ochiq ko‘ngil

1. Istagini, xafa yoki xursandligini yashirmaydigan; tortinmay gaplashaveradigan.
2. Har narsaga xafa bo‘lavermaydigan, gina saqlamaydigan; beg‘araz.

Ko‘ngli oq yoki oq ko‘ngil Birovga yomonlikni istamaydigan; beg‘araz, yuragi toza, sofdil. Oq ko‘ngil odam.

Dil (jon, qalb, yurak, ko‘ngil) – ma’naviyatning g‘oyat muhim ruhiy-ma’naviy omili, unsuri bo‘lmish ushbu tushunchalar inson ma’naviyatining tub mohiyatini ifodalash uchun xizmat qiladi. «Qalb shunday bir a’zoki, – deydi Forobiy, – u badanning boshqa hech qanday a’zolari bilan idora qilinmaydi. Undan keyin miya keladi. U ham asosiy a’zo sanaladi. Lekin uning hukmronligi ikkinchi darajalidir. U barcha a’zolarni qalb amriga ko‘ra boshqaradi, idora qiladi. U faqat qalbgagina xizmat qiladi».

Demak, kishining asl mohiyatini ifoda etuvchi dil uning barcha boshqa quvvatlarining manbai ekani ayon bo‘ladi. Shuning uchun ham tasavvuf falsafasida komillikka erishmoq yo‘li qalb yo‘li, deya talqin etilgani bejiz emas. Zero, dilni poklash – ma’naviy-ruhiy jihatdan sog‘lom bo‘lish yo‘li, deb tushunilgan. Dilni poklash ikkinchi darajadagi quvvat – qalbga bo‘ysundirish orqali amalga oshiriladi. Bu bilan nafs yoki quvvatlar uyg‘unligiga erishiladi. O‘zbek tilidagi «qalb» tushunchasi yunoncha «anima» va «psyuxe» tushunchalariga mos keladi. Dil faoliyatini o‘rganish esa, shunga muvofiq ravishda «psixologiya» deb atalgan. Arastuning «Qalb haqida» nomli maxsus asari bor. Forobiy, Ibn Sino qarashlari Arastu g‘oyalariga hamohangdir. Hind

falsafasida «qalb» tushunchasi «jivo» tushunchasiga mos kelib, inson qalbi uning tanasiga tutqun deb uqdiriladi. Jon yoki qalbning tanadan qutulish, ozod bo‘lish yo‘li nirvana hisoblanadi.

Abu Hamid o‘azzoliy «Kimyoi saodat» asarida «Xudoni tanimoq podshoh dilning sifatidur. Podshoh dilni va aning sifatlarini tanimoq Allohni tanimoq kalitidur. Dil gavhari azizdur, farishtalar gavhari jinsidandur va dilning madani asli Dargohi Ahadiyatdurkim, ul dargohdan kelgandur, ya’ni ul dargohda qaytguvchidir. Dil bu olam manzilgohida g‘aribdurkim, musofirlik uchun kelibdur», – deya ta’kidlaydi. Mavlono Rumiy «Ko‘ngilga ta’rif bermoq – bandasiga g‘oyatda mushkul, ammo uning mohiyatini anglagan kishiga saodat eshiklari ochiladi. Shubhasiz, Haqiqatni anglashning o‘zi – Saodatdir», deya ta’riflagan. Allomaning nazdida, dil qanchalik sof bo‘lsa, uning ilmu hikmati, jamolining nuri shunchalik tiniq namoyon bo‘ladi.

Darhaqiqat, inson haligacha kam o‘rganilgan xilqat, uning dili, ruhiyati – sir-sinoatga to‘la murakkab dunyo. Dil va jon ruh bilan hamnafas bo‘lgani uchun xalqimizda «Jon – aziz, dil – mukarram», degan hikmat urf bo‘lgani bejiz emas.

Xulosa: Ko‘ngil va dil tushunchalari inson psixologiyasining ajralmas qismlaridir va ular o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik insonning ruhiy holati, ijtimoiy munosabatlari va hayotdagi muvaffaqiyatlariga ta’sir ko‘rsatadi. Ko‘ngil va dilning psixologik talqinlari ularning bir-birini to‘ldiruvchi, bir-biriga ta’sir ko‘rsatuvchi xususiyatlarini ko‘rsatadi. Ko‘ngil, asosan, insonning hissiy kayfiyatini aks ettirsa, dil uning ma’naviy va axloqiy holatini bildiradi. Bu ikkala tushuncha bir-biriga tayanib ishlaydi va insonning ichki dunyosida muvozanatni saqlashda katta rol o‘ynaydi. Ko‘ngilning ijobiy yoki salbiy holatlari dilni boshqarishga ta’sir qiladi. Agar ko‘ngil xushchaqchaq bo‘lsa, dilning ham tinch va baxtli bo‘lishi ehtimoli yuqori. Aksincha, ko‘ngilning iztirobi yoki g‘amginligi dilni og‘ritadi va shaxsning ruhiy holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shuningdek, ko‘ngil va dil o‘rtasidagi bog‘liqlik insonning axloqiy qarorlarida va shaxsiyatining rivojlanishida ham muhim ahamiyatga ega. Ko‘ngil va dilning psixologik talqinlari, shuningdek, insonning ijtimoiy va axloqiy munosabatlariga ham ta’sir ko‘rsatadi. Yaxshi kayfiyat va ma’naviy poklik shaxsning boshqalar bilan o‘zaro munosabatlarini yaxshilaydi, o‘zini jamiyatda muvaffaqiyatliroq namoyon etishga yordam beradi. Bu tushunchalar nafaqat psixologiyada, balki hayotda ham insonning baxtli va tinch hayot kechirishiga imkon yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, "Qalb dengizdir, so‘z esa qalb tubidagi olmosdir" degan fikr chuqur ma’no kasb etadi. Inson ruhiyatining eng yashirin qatlamlaridagi his-tuyg‘ular, fikrlar va orzular so‘z vositasida namoyon bo‘ladi. So‘z inson ichki olamining oyinasi bo‘lib, qalb sirlari so‘z orqali ochiladi va inson uchun qimmatli bo‘lgan ma’nolar yuzaga chiqadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. **Davlatov, M. (2011).** *Ko‘ngil va dil: Psixologik tahlil.* Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi.
2. **Askarova, S. (2014).** *Psixologik holatlar va hissiy o‘zgarishlar.* Toshkent: Psixologiya ilmiy markazi.
3. **Jumaniyozova, M. (2016).** *Ko‘ngil va dilning psixologik bog‘liqligi.* Toshkent: Universitet nashriyoti.
4. **Mirzaeva, T. (2010).** *Ruhiy holat va axloqiy tuyg‘ular.* Toshkent: Ma’naviyat.
5. **Tursunov, A. (2012).** *Psixologik izlanishlar va amaliyot.* Toshkent: Xalq ta’limi nashriyoti.
6. **Xudoyberdiyeva, D. (2015).** *Ko‘ngil va dilning psixologik nuqtai nazari.* Toshkent: Fan va ta’lim.
7. **Rakhmonov, S. (2013).** *Insonning hissiy holati va uning psixologik ta’siri.* Toshkent: Ijtimoiy fanlar nashriyoti.
8. **Akramova, N. (2017).** *Ko‘ngil va dil: Psixologik va axloqiy yondashuvlar.* Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi psixologiya instituti.
9. **Rakhimov, E. (2018).** *Psixologiya va shaxsiyat: Ko‘ngil va dil.* Toshkent: Psixologiya nashriyoti.

10. **Yuldoshev, B. (2019).** *Inson ruhi va ma'naviyat.* Toshkent: Ma'naviyat va ta'lim nashriyoti.

ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ В СИСТЕМЕ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ: ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ УЧАЩИХСЯ С СДВГ

Турсунова Дилноза Ахат кизи
Докторант факультета Социальных наук,
Национального Университета им.Мирзо Улугбека
dilnoza.tursunova011@gmail.com

Аннотация. В статье проводится комплексный анализ эффективности преподавания в системе непрерывного образования с фокусом на учащихся с синдромом дефицита внимания и гиперактивности (СДВГ). Исследование базируется на сравнительном анализе отечественных законодательных документов и мероприятий в Республике Узбекистан и странах постсоветского пространства, а также зарубежных публикаций по данной тематике. Особое внимание уделяется инновационным педагогическим подходам, цифровым технологиям и программам подготовки педагогов. На основе проведённого анализа формулируются рекомендации для адаптации международного опыта к условиям национальной образовательной системы.

Ключевые слова: СДВГ, непрерывное образование, инклюзивное обучение, инновационные педагогические подходы, законодательство, Узбекистан.

Введение

Синдром дефицита внимания и гиперактивности (СДВГ) – одно из наиболее актуальных нейропсихологических расстройств, влияющих на познавательные и поведенческие процессы у детей. Современные образовательные системы, включая систему непрерывного образования, сталкиваются с необходимостью адаптации методик преподавания под специфические потребности учащихся с СДВГ. В Республике Узбекистан и странах постсоветского пространства вопросы инклюзии и адаптивного обучения становятся приоритетными в свете реформирования образования. Принятие закона «Об образовании» (2020) и Национальной стратегии по правам детей до 2030 года [1, 2] создают нормативную базу для совершенствования системы, однако практическая реализация этих инициатив зачастую затруднена недостатком методической поддержки и квалифицированных кадров. Зарубежный опыт демонстрирует успешное применение индивидуальных образовательных планов (IEP) и мультисенсорных технологий, что позволяет повысить эффективность обучения детей с СДВГ [3–5]. В данной статье проводится анализ существующих подходов и предлагаются рекомендации по адаптации международного опыта к отечественным условиям.

Методы

Для проведения исследования использовался комплексный методологический подход, включающий следующие методы:

1. Системный анализ нормативно-правовой базы:

Изучались законодательные акты Республики Узбекистан, такие как Закон «Об образовании» (ред. 2020 г.) и Национальная стратегия по правам детей [1, 2]. Анализ проводился с целью выявления ключевых положений, направленных на инклюзивное образование и поддержку учащихся с особыми образовательными потребностями.

2. Сравнительно-аналитический метод:

Сопоставлялись методы и подходы, применяемые в странах СНГ (Казахстан, Кыргызстан, Россия) и зарубежные практики в США и странах ЕС. Особое внимание уделялось анализу публикаций ведущих авторов в области СДВГ (Barkley, DuPaul, Kazdin) [3–6].

3. Контент-анализ педагогической литературы:

Проводился анализ научных статей, монографий и докладов, посвящённых инновационным методам обучения и цифровизации образовательного процесса, что позволило оценить перспективы интеграции данных подходов в отечественную практику.

4. Экспертное интервью и кейс-стади:

Дополнительно изучались практические примеры внедрения инновационных образовательных технологий в школах и вузах Узбекистана, а также мнения специалистов в области педагогики и психологии.

Такая методология позволила не только выявить существующие проблемы в системе обучения учащихся с СДВГ, но и определить направления для их дальнейшего совершенствования.

Результаты

Анализ нормативно-правовой базы выявил, что в последние годы правительство Республики Узбекистан предпринимает шаги по модернизации системы образования. Принятые законодательные акты, в частности Закон «Об образовании» (2020) и Национальная стратегия по правам детей до 2030 года [1, 2], декларируют принципы инклюзивного образования и равного доступа к образовательным ресурсам. Однако практическая реализация этих документов сталкивается со следующими проблемами:

Недостаточная подготовка педагогов:

Отсутствие специализированных курсов и тренингов по работе с детьми с СДВГ приводит к тому, что преподаватели зачастую не владеют современными методиками адаптивного обучения. Анализ показывает, что подготовка кадров в этой сфере требует усиления с привлечением зарубежного опыта [3, 4].

Ограниченность ресурсной базы:

В образовательных учреждениях наблюдается нехватка адаптированных учебных материалов, цифровых образовательных платформ и специализированного оборудования, что снижает возможности для внедрения инновационных методик.

Зарубежный опыт демонстрирует, что применение индивидуальных образовательных планов (IEP), активное использование цифровых технологий, мультимодальных подходов и методов когнитивно-поведенческой терапии существенно повышает вовлечённость и успеваемость учащихся с СДВГ [4–6]. Такие программы в США и странах ЕС сопровождаются постоянным мониторингом эффективности и регулярной адаптацией методик с учетом результатов независимых оценок.

Анализ полученных данных позволяет сделать вывод, что для повышения эффективности преподавания учащихся с СДВГ в Узбекистане необходимо не только совершенствовать законодательную базу, но и активно инвестировать в подготовку педагогов, развитие цифровой инфраструктуры и создание специализированных центров поддержки.

Обсуждение

Полученные результаты указывают на необходимость комплексного подхода к решению проблемы адаптации образовательного процесса под нужды учащихся с СДВГ. Ключевыми направлениями являются:

Повышение квалификации педагогов:

Создание специализированных программ повышения квалификации, семинаров и мастер-классов, ориентированных на методики работы с детьми с СДВГ, позволит педагогам освоить инновационные подходы. Обмен опытом с зарубежными специалистами может стать дополнительным стимулом для профессионального роста.

Развитие цифровых технологий:

Внедрение адаптивных цифровых образовательных платформ и интерактивных методик способствует индивидуализации обучения и созданию комфортной образовательной среды.

Цифровые решения позволяют оперативно корректировать учебный процесс с учётом потребностей каждого ученика.

Междисциплинарное сотрудничество:

Эффективное взаимодействие между педагогами, психологами, IT-специалистами и родителями является основой для успешной инклюзии. Совместная работа позволяет выработать комплексные решения, которые учитывают как педагогические, так и психологические особенности учащихся.

Мониторинг и оценка эффективности:

Регулярное проведение экспертизы внедряемых методик и корректировка программ на основе объективных данных способствуют постоянному совершенствованию образовательного процесса. Системный мониторинг позволяет своевременно выявлять проблемные зоны и внедрять необходимые коррективы.

Анализ показывает, что зарубежные модели, использующие индивидуальные образовательные планы (IEP) и мультимодальные подходы, доказали свою эффективность и могут быть адаптированы к условиям Узбекистана. Однако успешная интеграция инноваций требует не только технологических, но и культурных изменений в системе образования.

Заключение. Проведённое исследование демонстрирует, что повышение эффективности преподавания учащихся с СДВГ в системе непрерывного образования возможно при условии комплексного подхода. Необходимы системные изменения, включающие совершенствование законодательной базы, активное внедрение цифровых технологий, повышение квалификации педагогов и создание механизмов междисциплинарного взаимодействия. Применение индивидуальных образовательных планов и адаптивных методик, успешно реализуемых в США и странах ЕС [4, 5], может стать основой для модернизации отечественной образовательной системы.

Будущие исследования должны быть направлены на разработку пилотных проектов, тестирование инновационных методик и оценку их эффективности в реальных условиях. Только совместными усилиями государства, образовательных учреждений и специалистов можно создать устойчивую модель инклюзивного образования, способную обеспечить качественное обучение для всех категорий учащихся.

Список литературы

1. Закон Республики Узбекистан «Об образовании» в редакции от 23 сентября 2020 года // стр. 23-45.
2. Национальная стратегия по правам детей в Республике Узбекистан до 2030 года. Постановление Кабинета Министров №666 от 23.10.2021 г.
3. Barkley R.A. Attention-Deficit Hyperactivity Disorder: A Handbook for Diagnosis and Treatment. — New York: The Guilford Press, 2020. // стр. 206-301
4. DuPaul G.J., Stoner G. ADHD in the Schools: Assessment and Intervention Strategies. — New York: The Guilford Press, 2014. // стр. 67-91
5. European ADHD Guidelines Group (EUNETHYDIS). European consensus statement on diagnosis and treatment of ADHD: Recommendations for education. — 2018. // стр. 261-263
6. Kazdin A.E. Evidence-Based Treatment and Practices for Children with ADHD. // Annual Review of Clinical Psychology. — 2017. — Vol. 13. — P. 129–153.
7. Министерство народного образования Республики Узбекистан. URL: https://www.maktab.uz

TA’LIM MUVAFFAQIYATINI SAMARALI TASHKIL ETISH

Mansurov Farrux Najmitdinovich,
Samarqand viloyati pedagogik mahorat markazi
e-mail: farruxmansurov@gmail.com

ANNOTATSIYA: Ushbu maqola strategik rejalashtirishning asosiy tushunchalari va terminologiyasini bayon qiladi, shu jumladan missiya va qarashlar bilan strategik rejani shakllantirishning barcha bosqichlarini o‘z ichiga oladi. Shuningdek, ta’lim sohasida muvaffaqiyatli strategik rejalashtirish misollarini tahlil qiladi va taqqoslaydi hamda ularning kuchli va ba’zi zaif tomonlarini aniqlaydi. Maqolada ta’limni rivojlantirish uchun SMART strategik maqsadlar muhimligini ta’kidlaydi, bu maqsadlar missiya va qarash bayonotlari orqali ifodalanadi. Bundan tashqari, Finlyandiya, Singapur va Avstraliya kabi mamlakatlarda ta’lim sohasida muvaffaqiyatli islohotlar amalga oshirilgan bo‘lib, ushbu davlatlarning ta’lim vazirliklari o‘z maqsad va qarashlarini barcha davlat maktablari bilan muvofiqlashtira olganligi haqida so’z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: strategik reja, SWOT, SMART, missiya, qarash, jamiyat, qadriyatlar, maqsadlar

Globallashgan dunyo O’zbekiston ta’limi hal etishi lozim bo‘lgan ko‘plab muammolarni qo‘ymoqda. Eng asosiylaridan biri bu farzandlarimizni ertangi kunga, hayotga tayyorlashdir. Buning uchun bijga strategik reja zarur. Strategik reja – bu rasmiy hujjat bo‘lib, u bitta maktab yoki butun ta’lim tizimi uchun umumiy qarash va ustuvor yo‘nalishlarni belgilaydi. Ta’limni rejalashtirish kelajakni belgilash va maqsadlarga erishish uchun inson resurslari va moddiy imkoniyatlarni safarbar qilishda turli manfaatdor tomonlarni jalb etadi. Bu jarayon ham strategik qarashga, ham amaliy yondashuvga ega, chunki u maktab missiyasi va qarashini, shu jumladan maktab hamjamiyatining maqsad va qadriyatlarini o‘z ichiga oladi. Shuningdek, strategik rejalashtirish ta’lim tizimini qayta shakllantirish va rivojlantirish bo‘yicha qarorlar qabul qilishda siyosatchilar uchun muhim yo‘nalishlarni belgilaydi. U barcha ichki va tashqi manfaatdor tomonlarni jalb qiluvchi jonli hujjat bo‘lib, doimiy ravishda baholanib, yangilanib va monitoring qilib borilishi kerak. Strategik rejalashtirish jarayoni ta’lim tashkilotining modelini hayotga tatbiq etish va qarorlarni aniq yo‘naltirish uchun kerakli ma’lumotlar va strategiyalar bilan rahbarlarni qurollantirishga yordam beradigan uch bosqichni o‘z ichiga oladi.

1. Tadqiqot o‘tkazish – mavjud holat bo‘yicha ma’lumotlar to‘plash (intervyular, manfaatdor tomonlar o‘rtasidagi so‘rovlar, o‘quvchilar natijalarini tahlil qilish, arxiv ma’lumotlari va boshqalar).
2. Strategik reja ishlab chiqish – missiya va qarash bayonotlarini yaratish, yaxshilash, tadqiqot natijalari asosida SMART strategik maqsadlarini belgilash (har bir maqsad aniq, amaliy natijalarga asoslangan bo‘lishi kerak).
3. Ijro rejasini ishlab chiqish – rejani hayotga tadbiq etish uchun yig‘ilishlar tashkil etish, har bir maqsad uchun aniq harakatlar rejasini belgilash, natijalarni monitoring qilish.

Strategik rejalashtirish jarayoni tadqiqot bosqichida to‘plangan ma’lumotlarni tahlil qilish va talqin qilish, yangi ma’lumotlarni maktabning avvalgi tahlillari bilan taqqoslash, natijalarni umumlashtirish va SMART maqsadlarini belgilash kabi jarayonlarni o‘z ichiga oladi. Shuningdek, yillik harakat rejasini yaratish, inson va moddiy resurslarni to‘g‘ri boshqarish va ularni maqsadlarga erishish uchun safarbar qilish ham muhimdir.

Ta’limdagi strategik rejalashtirish maqsadlari maktab missiyasi va qarashiga hamda butun maktab hamjamiyatining asosiy qadriyatlariga mos kelishi kerak. Jarayon va natija maqsadlari o‘rtasidagi farqni tushunish o‘quv markaziga yo‘naltirilgan samarali SMART maqsadlarni belgilash uchun juda muhimdir. Shuningdek, maktab strategik rejasi GPS kabi bo‘lishi kerak – u maktabning hozirgi holatini "Biz hozir qayerdamiz?", kelajakdagi yo‘nalishni esa "Biz qayerga borishni xohlaymiz, qachon va qanday?" degan savollar orqali aniqlab berishi lozim. Maktab rahbari esa

kemani mohirona boshqarayotgan kapitan kabi, jamoasini qulay va og‘ir sharoitlarda samarali yo‘naltira olishi kerak.

Ta’lim vazirligi har qanday islohotni amalga oshirishdan oldin, SMART maqsadlarga asoslangan aniq va izchil strategik reja ishlab chiqishi kerak. Bundan tashqari, bu jarayonga boshqa vazirliklar hamda milliy va hududiy bo‘limlarni ham jalb qilish jamoaviy hamkorlik uchun zarur. Izchillik, sabr va davomiylik muhim, chunki ta’lim islohotlari bir necha yil, hatto o‘n yillab davom etishi mumkin. Vazirliklar uzoq muddatli strategik qarash va ustuvor yo‘nalishlarni belgilashi, yillik dasturlar va budjetlarni muvofiqlashtirishi, milliy va xalqaro moliyaviy tashkilotlar bilan hamkorlik o‘rnatishi va amalga oshirilayotgan islohotlar bo‘yicha doimiy monitoring olib borishi kerak.

Ta’limdagi muhim o‘zgarishlarni amalga oshirish uchun SWOT tahlili nima uchun zarur?

SWOT (Strengths – kuchli tomonlar, Weaknesses – zaif tomonlar, Opportunities – imkoniyatlar, Threats – tahdidlar) tahlili maktabning hozirgi holatini baholash, tahlil qilish va diagnostika qilish uchun ishlatiladigan muhim usul hisoblanadi. Ushbu jarayon maktabning ichki va tashqi muhit omillarini o‘rganadi va natijalar asosida maktabning haqiqiy holati bo‘yicha aniq tasavvur hosil qiladi. SWOT tahlili maktab rahbariyati, o‘qituvchilar, ota-onalar va o‘quvchilar ishtirokida o‘tkazilishi mumkin. Strategik rejalashtirish o‘z-o‘zini tahlil qilish va tadqiqot bosqichi bilan boshlanadi hamda bu jarayon kelajakdagi SMART maqsadlarni belgilashda muhim rol o‘ynaydi.

SMART maqsadlar nima?

SMART maqsadlar tushunchasi Jorj Doran, Artur Miller va Jeyms Kanningem tomonidan 1981-yilda “There’s a SMART way to write management goals and objectives” maqolasida ishlab chiqilgan.

Har bir ta’lim tashkiloti o‘z-o‘zini baholash natijalari asosida SMART rejasini ishlab chiqishi kerak. SMART tushunchasi quyidagi mezonlarga javob beruvchi maqsadlarni anglatadi:

- S – Specific (aniq)
- M – Measurable (o‘lchab bo‘ladigan)
- A – Attainable (erishish mumkin bo‘lgan)
- R – Realistic (real)
- T – Timely (muayyan vaqt doirasida)

Ta’limni rivojlantirish bo‘yicha barcha maqsadlar shu mezonlarga mos ravishda belgilanishi kerak, chunki faqat javobgarlik va aniq o‘lchovga ega bo‘lgan maqsadlar ta’lim tizimining sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Masalan, Singapur yillar davomida dunyoning yetakchi ta’lim tizimiga ega mamlakat bo‘lib, PISA reytingida doimo yuqori o‘rinlarni egallab kelmoqda. Ular o‘z ta’lim tizimini har tomonlama rivojlantirish uchun strategik rejalar asosida aniq SMART maqsadlarni belgilaydilar. Ularning asosiy mavzusi “Fikrlash” bo‘lib, bu 21-asrning muhim ta’limiy ko‘nikmalaridan biri hisoblanadi. 1997 yilda Bosh vazir Goh Chok Tong TSLN (Thinking Schools, Learning Nation - Fikrlovchi Maktablar, O‘rganadigan Millat) konsepsiyasini Singapur ta’lim tizimining kelajagi sifatida e’lon qilgan. Bu yondashuv maktablarda fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish orqali bolalar va kattalarni umr bo‘yi o‘rganishga undaydi, natijada ular millat va jamiyatning rivojlanishiga ijobiy hissa qo‘shadilar.

Reja bayonotida esa bu maqsadlarga qanday erishilishi ta’kidlangan: "Biz millatimiz kelajagini shakllantiramiz, chunki biz kelajagimizni belgilaydigan insonlarni tarbiyalaymiz." Ushbu yondashuv asosiy e’tiborni insonlarga qaratadi, ularni rivojlantirish va shakllantirish orqali mustaqil fikrlovchi, ijtimoiy mas’uliyatli shaxslarni tarbiyalashni maqsad qiladi. Singapurning ushbu yondashuvi ta’limning yuqori sifatini ta’minlashga qaratilgan.

Finlyandiya ta’lim va madaniyat vazirligining hozirgi strategik rejasi qanday?

Finlyandiyaning ta’lim tizimi besh o‘n yillik davomida bosqichma-bosqich isloh qilingan va bugungi kunda dunyodagi eng muvaffaqiyatli modellar qatoriga kiradi. Fin ta’lim tizimining asosi o‘quvchilar farovonligi va akademik taraqqiyoti hisoblanadi. Har qanday ta’lim islohoti oldidan

SWOT tahlili, SMART maqsadlarni belgilash, tizimli refleksiya va bosqichma-bosqich amalga oshirish kabi jarayonlar olib boriladi.

Finlyandiya ta’lim va madaniyat vazirligi K–12 o‘quv dasturlarining muntazam isloh qilinishini nazorat qiladi. Masalan, 2015-yilda milliy ta’lim dasturining islohoti uchun 100 dan ortiq maktab o‘qituvchilari, davlat amaldorlari va universitet mutaxassislari jalb qilingan edi. Ularning asosiy vazifasi talabalarni inson va fuqaro sifatida o‘stirish bo‘ldi. Barcha fanlarda o‘zaro bog‘liq yondashuv va mustaqil fikrlashni rivojlantirish ushbu strategiyaning muhim qismidir.

Finlyandiya ta’lim va madaniyat vazirligi 2030-yilgacha bo‘lgan strategik rejani ishlab chiqqan. Unga ko‘ra, madaniyat va ta’lim jamiyatning mustahkam asoslarini shakllantirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Strategiyada uchta asosiy yo‘nalish belgilangan:

1. Har bir inson o‘z bilim va ko‘nikmalarini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo‘lishi kerak.
2. Jamiyatning ijtimoiy tengligi va adolatini ta’minlash.
3. Insonlarning ijodiy va tadqiqotchilik qobiliyatlarini rivojlantirish.

Finlyandiyada barcha maktablar teng darajada sifatli ta’lim beradi va barcha o‘quvchilar teng imkoniyatlarga ega. Finlyandiya hukumati ta’lim tizimining strategik maqsadlarini shaffof va mas’uliyatli tarzda amalga oshirishga intiladi.

O’zbekiston respublikasi ham ta’lim sohasida xuddi shunday strategik reja ishlab chiqdi. Bu «O‘zbekiston respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasadiqlash to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni (29.04.2019 yildagi PF-5712-son)»da o’z aksini topgan. Konsepsiya doirasida belgilangan vazifalarni bajarish orqali O‘zbekiston Respublikasining xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirishda quyidagi ko‘rsatkichlarga erishish nazarda tutiladi: STEAM fanlarni va tanqidiy fikrlash, axborotni mustaqil izlash va tahlil qilish kompetensiyalari va malakalarining rivojlanishiga alohida urg‘u berishni hisobga olgan holda, zamonaviy innovatsion iqtisodiyot talablariga javob beradigan umumta’lim dasturlari va yangi davlat ta’lim standartlari joriy etiladi; xalq ta’limi tizimida o‘quvchilarning bilim darajasini baholashda ta’lim sifatini baholash bo‘yicha xalqaro dasturlar va izlanishlar (PISA, TIMSS, PIRLS va boshqalar)da O‘zbekiston Respublikasining doimiy ishtiroki ta’minlanadi; ta’lim dasturlari va muassasalarini akkreditatsiya qilish uchun O‘zbekiston Respublikasining yetakchi xalqaro birlashmalarga kirishi ta’minlanadi; xorijiy til, informatika, matematika, fizika, kimyo, biologiya fanlarini chuqur o‘rganishga mo‘ljallangan didaktik materiallar va multimedia mahsulotlarining yangi avlodlari tayyorlanadi; muvaffaqiyatli faoliyat ko‘rsatayotgan umumta’lim muassasalari negizida tarmoq maktablari yaratiladi va ushbu tarmoqqa o‘quvchilarni qamrab olish koeffitsiyenti past bo‘lgan boshqa maktablar ham kiritiladi.

Ta’lim muvaffaqiyatini ta’minlashda strategik rejalashtirish muhim ahamiyatga ega bo‘lib, u tizimli yondashuv orqali ta’lim sifatini oshirish va kelajak uchun barqaror rivojlanish yo‘nalishlarini belgilashga xizmat qiladi. Maqolada strategik rejalashtirishning asosiy bosqichlari, SWOT tahlili va SMART maqsadlarning ta’lim tizimida qo‘llanilishi batafsil yoritilgan. Shuningdek, ta’limda muvaffaqiyatli strategik rejalashtirish bo‘yicha Singapur, Finlyandiya tajribalari tahlil qilinib, ularning o‘ziga xos jihatlari o‘rganildi.

O‘zbekiston Respublikasi ham 2030-yilgacha xalq ta’limi tizimini rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqib, xalqaro tajribalarga asoslangan holda ta’lim islohotlarini amalga oshirishga harakat qilmoqda. Strategik rejalashtirish nafaqat ta’lim tizimini rivojlantirishga, balki o‘qituvchilar va o‘quvchilarni yangi pedagogik yondashuvlar bilan ta’minlashga, innovatsion texnologiyalarni joriy etishga ham xizmat qiladi. Shunday qilib, ta’lim strategik rejalashtirish jarayoni doimiy tahlil, monitoring va moslashuvchan yondashuv talab qiladigan uzluksiz jarayon bo‘lib, uning samarali amalga oshirilishi natijasida jamiyatning kelajagi uchun raqobatbardosh, bilimli va ijodiy fikrlovchi avlodni tarbiyalash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 29.04.2019 yildagi PF-5712-son

2. Burg, C. A. (2018). **21-asrda Finlyandiya ta’limi: Paradokslar va Vizyonlar.** *Inquiry in Education*, 2018, Jild 10, Son 1, Maqola 8.
3. ECRA. (2015). **Kelajakni yaratish: Maktablar uchun strategik rejalashtirish.** Atlantic City, NJ: ECRA Group.

JISMONIY MADANIYAT VA SPORTDA SOG’LOMLASHTIRISH TEXNOLOGIYALARINING MUAMMOLARI

M.A.Hotamov
ISFT instituti Samarqand filiali
muminhotamo5@gmail.com

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada, sog’lomlashtirish texnologiyalarining mazmun mohiyati, maqsad, vazifalari hamda jismoniy madaniyat va sportda sog’lomlashtirish texnologiyalarining muammolari, ahamiyati uning bugungi kunda sog’lom turmush tarzini shakllantirishda jismoniy sog’lomlashtirish funksiyalari ilmiy asoslab berilgan.

Kalit so’zlar: profilaktika, individualizatsiya, optimallashtirish, rekreatsion.

АННОТАЦИЯ. В статье научно обоснованы содержание, цель и задачи оздоровительных технологий, а также актуальность и значение оздоровительных технологий в физической культуре и спорте, их физкультурно-оздоровительные функции в формировании здорового образа жизни в современных условиях.

Ключевые слова: профилактика, индивидуализация, оптимизация, рекреация.

ANNOTATION. This article scientifically substantiates the essence, purpose, and objectives of health-improving technologies, as well as the relevance and importance of health-improving technologies in physical culture and sports, and their functions in shaping a healthy lifestyle today.

Keywords: prevention, individualization, optimization, recreational.

Muammolari. O’zbekiston Respublikasi mustaqillikni qo’lga kiritgandan so’ng barcha sohalarda har tamonlama yuksalish yuz berayotganini ko’rishimiz mumkin. Jismoniy-siyosiy va ma’naviy o’zgarishlar umuminsoniy qadriyatlar tizimida yangilanish, insonning barcha shaxsiy extiyojlari, talablari va ma’nfaatlari birinchi o’ringa ko’tarilayotganini, ayniqsa o’sib kelayotgan yosh avlodlarning ma’naviy- axloqiy va jismoniy imkoniyatlari yanada oshayotgani bugungi kunda sir emas. Jamiyatda sog’lom turmush tarzini shakllantirish, aholi salomatligini mustahkamlsh, jismonan sog’lom, ma’nan boy yosh avlodni tarbiyalash, aholini jismoniy madaniyat va sport bilan keng jalb etishni keng jalb etishni ta’minlashga yo’naltirishda yurtboshimiz tomonidan bir qancha qarorlar va farmonlar ishlab chiqildi.

2018 yil 28 dekabrda O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning Oliy majlisga murojaatnomasida “Jamiyatda sog’lom turmush tarzini qaror toptirish, jismoniy tarbiya va sportni yanada ommalshtirish dolzarb vazifadir. Sportni jadal rivojlantirish, xalqaro musobaqalarda yuksak natijalarga erishgan sportchilarni rag’batlantirish va qo’llab quvvatlashga bundan buyon ham kata ahamiyat beramiz”. Oxirgi yillarda Respublikamizda eng asosiy, muhim vazifalardan biri ommaviy sportni rivojlantirish masalasi turadi. Mamlakatimizning ma’naviy sog’lom avlodlarni, bo’lajak vatanparvarlarni tarbiyalash vazifasi pirovard o’qituvchilar, mutaxassislar zimmasiga tushadi.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”ga muvofiq, o’s Pedagogik fanlarni muammoli o‘qitish asosida talabalarning kreativ kompetentligini rivojlantirish ib kelayotgan yosh avlodni jismoniy va ma’naviy salomatligini shakllantirishning, sog’lom turmush tarziga intilish va mehr muhabbatini singdirishining g’oyat muhim sharti ommaviy sportni rivojlantirishdir.” Bundan tashqari jismoniy tarbiya o’qituvchilari, sport mutaxassislarining, ustoz-murabbiylarning chuqur bilim, yuksak malaka, boy tajriba va mahoratga ega bo’lishi har tamonlama yetuk, ma’naviy barkamol kadrlar tayyorlashning garovidir.

Respublikamizning strategik vazifalaridan biri-kelajakdagi barcha ezgu ishlarni amalga oshirishga qodir bo'lgan jismoniy sog'lom va ma'naviy barkamol shahsni voyaga yetkazishdan iborat. Bu vazifalarni amalga oshirish uchun nazariy bilimlarni chuqur o'rganishimiz, sog'lom turmush tarzini shakllantirish va takomillashtirishda yangi bilimlarni egallashimiz, zamon talablari darajasida ta'lim texnologiyalaridan foydalanib, kelajak avlod vakillarini vatanparvar, o'z kasbining yetuk bilimdon egasi qilib tarbiyalamog'imiz darkordir. Bu yo'lda ta'lim va tarbiya berish barobarida o'quv ishlarini rejalashtirishga hamda ularni samarali olib borishga yangicha va ijodiy qarashimiz, ishga tashabbuskorlik bilan yondoshmog'imiz lozim.

Maqsad. Mavzuga ko'ra, jismoniy madaniyat va sportda sog'lomlashtirish texnologiyalarining muammolari va ahamiyati borasida sog'lomlashtirish texnologiyalari birinchi navbatda jismoniy madaniyat orqali inson salomatligini saqlash va mustahkamlashni ta'minlashga qaratilgan. Sog'lomlashtirish samaradorligi har qanday jismoniy mashqlar shakllarining majburiy komponenti hisoblanadi. Shu munosabat bilan jismoniy madaniyatning barcha tarkibiy qismlari (sport, asosiy, kasbiy-amaliy, sog'lomlashtirish va jismoniy madaniyat) sog'lomlashtirish funksiyalarini bajaradi. Sog'lomlashtirish texnologiyasi - tibbiy-pedagogik va ijtimoiy toifadagi fan bo'lib, ham jismonan, ham ruxan sog'lom bo'lgan millat namoyondasini tarbiyalash va takomillashtirish borasidagi zarur omillarni va uslublarni o'rganib, ularni turmushga tadbiq etish kabi vazifalarni o'z zimmasiga oladi.

Sog'lomlashtirishning asl maqsadi mauyyan shaxsning salomatligini nazorat qilish va ta'minlash orqali oilaning, jamiyatning, millatning va davlatning mustaxkam bo'lishiga asos yaratishdir. Salomatlik insonning eng katta boyligidir. Shubhasiz, salomatlik insonning biologik va ijtimoiy funksiyalarini amalga oshirishning asosiy shartidir. Bu insonning o'zini o'zi anglashining asosi hisoblanadi. Ayni paytda, zamonaviy jamiyatda jismoniy madaniyat, shu jumladan yangi va rivojlanayotgan asbob-uskunalar va texnik vositalar yordamida sog'liqni saqlashni mustahkamlash zaruriyati tobora ortmoqda. Bu, birinchi navbatda, salomatlik muammolarini samarali hal etish uchun mo'ljallangan maxsus tashkil etilgan faoliyatni talab qiladi.

Jismoniy madaniyat va sportda sog'lomlashtirish texnologiyalarning asosiy maqsadlaridan biri har bir inson organizmidagi o'z ichki imkoniyatlarini mustaxkamlashga intilishi kerakligiga da'vat etish va har bir shaxs o'zi va boshqalar uchun sog'lom turmush tarzini yaratishligi hamda sog'lom avlod orzusida yashashlik va unga erishishga imkoniyat yaratish, salomatlikni saqlash, mustahkamlash va uzoq umr ko'rishga da'vat etishdan iborat.

Sog'lomlashtirish texnologiyalarini qo'llashning o'ziga xos xususiyati - yoshi, jinsi, mehnat va ta'lim faoliyati va salomatligini hisobga olgan holda, odamlarning jismoniy yuklamalarini optimallashtirish va shaxsiylashtirishning maqbul mexanizmi. Sog'lomlashtirish texnologiyalarining bir turi sifatida ularning maqsadi va vazifalari mavjud. Sog'lomlashtirish texnologiyalarini qo'llashdan maqsad aholini yaxshilashdir. Sog'lomlashtirish texnologiyalarini qo'llash maqsadlari esa:

- Tananing funksional qobiliyatini oshirish;
- Kasalliklar profilaktikasi;
- Vosita rejimini optimallashtirish;
- Faol dam olish tufayli charchoqni kamaytirish;
- JSST tavsiyalari asosida sog'lomlashtirish sinflarida optimal o'quv yuklarini individualizatsiya qilish;
- Yomon axloqlarga qarshi kurashda mashqdan foydalanish;
- Turli yoshdagi, jinsiy va sog'liqni saqlash ahvoli, shu jumladan, nogiron kishilarning faol jismoniy tarbiya va sog'lik sinflariga jalb qilinishi;
- Sog'lom turmush tarzining ajralmas qismi sifatida sog'liqni saqlash texnologiyalarini joriy etish;
- Professional ahamiyatga ega bo'lgan ish faoliyatini rivojlantirish.

Sog’lomlashtirish texnologiyalarining tarkibiy qismlariga muvofiq, inson faoliyati natijasida va mavzu qiymatlari majmui sifatida insonning faoliyat turi sifatida qaralishi mumkin. Sog’lomlashtirish texnologiyalari bir turdagi faoliyat sifatida qulay organizatsiya harakatlarini, shuningdek, sog'lom turmush tarziga rioya qilish bilan bog’liq faoliyatni tavsiflaydi. Shu bilan birga sog’lomlashtirish texnologiyalarining bir xil faoliyat turi sifatida sog’lomlashtirish samaradorligini shakllantirish modeli belgilanadi. Sog’lomlashtirish texnologiyalarini qo’llashdagi faoliyat, birinchi navbatda, salomatlikning eng katta ta’siriga erishishga qaratilgan.

Sog’lomlashtirish texnologiyalari ob’ektiv qiymatlar sifatida jismoniy va rekreatsion faoliyatning zarur samaradorligini ta'minlash uchun yaratilgan moddiy va ma’naviy qadriyatlardir. Bu borada sog’lomlashtirish texnologiyalarining mazmuni insonning harakatga bo’lgan ehtiyojiga va faol dam olishga bo’lgan ehtiyojini qondirish bilan bog’liq. Ushbu ehtiyojlarning to’liq amalga oshirilishi, oxir-oqibat, salomatlikni saqlash, yuqori samaradorlik va ish sharoitida ham insonning samarali hayotiy faoliyatini ta’minlaydi. Sog’lomlashtirish texnologiyalari sohasida jismoniy madaniyat, tibbiyot, psixologiya va boshqa sohalardagi ilm-fanning turli sohalaridan amaliy bilimlar tizimi muhim ahamiyatga ega.

Xulosa. Jamiyatimizda sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, aholining, ayniqsa, yosh avlodning jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan muntazam shug‘ullanishi uchun zamon talablariga mos shart-sharoitlar yaratish, sport musobaqalari orqali yoshlarda o‘z irodasi, kuchi va imkoniyatlariga bo‘lgan ishonchni mustahkamlash, mardlik va vatanparvarlik, ona Vatanga sadoqat tuyg‘ularini kamol toptirish, shuningdek, yoshlar orasidan iqtidorli sportchilarni saralab olish ishlarini tizimli tashkillashtirish hamda jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirishga yo‘naltirilgan keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Yoshlarni bo’sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish ularni salomatligini asrab avaylash, mustahkamlash maqsadida ommaviy sport turlariga jalb etish va aholi salomatligini mustahkamlash borasida ijtimoiy muhitga ommaviy sportni jalb etish borasida bir qancha ishlar amalga oshirilmoqda. Sog’lom turmush tarzi va tibbiy madaniyat va sport uyg’unligi borasida yosh avlodga tushnchalar berib, ongiga singdirish bugungi kunning dolzarb fazifalaridandir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. A.Abdullayev. Sh. Xonkeldiyev. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi.Toshkent. 2005 yil.
2. A.N. Livisky Maktabgacha yoshdagi bolalarni Jismoniy madaniyat asoslari va metodikasi Toshkent:1995-yil.
3. R.S.Salomov Sport mashg‘ulotning nazariy asoslari – Toshkent, O‘zbekiston Davlat jismoniy madaniyat institute 2005 yil.
4. O.V. Goncharova Yosh sportchilarning jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirish Toshkent: O‘zbekiston Davlat jismoniy madaniyat instituti 2005 yil.
5. M.X.Mirjamolov, R.F.Odilov, D.R.Zokirov “Salomatligi nogironat imkoniyatlari bo‘lgan o‘quvchilarning maxsus jismoniy tarbiyasini takomillashtirish”. Jismoniy tarbiya va sportning dolzarb muammolari. - 2020 yil.

JISMONIY TARBIYA DARSLARI JARAYONIDA HARAKATLI O‘YINLARDAN FOYDALANISH YO’LLARI

ISFT instituti Samarqand filiali Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasi o’qituvchisi
M.A.Hotamov muminhotamo5@gmail.com

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada ta’lim jarayonida harakatli o‘yinlar haqida alohida to‘xtalib o‘tganmiz. Bu malumotlar orqali ta’lim jarayonida harakatli o‘yinlardan foydalanishning ijobiy va salbiy oqibatlari, harakatli o‘yinlarning turlari maqsad va vazifalari haqida fikr mulohazalar bildirilgan.

Kalit so‘zlar: Milliy harakatli o‘yinlar, zamonaviy milliy harakatli o‘yinlar, texnika, metodika,tayyorgarlik.

АННОТАЦИЯ. В данной статье мы подробно обсудили использование активных игр в образовательном процессе. Данная информация дает представление о положительных и отрицательных последствиях использования игр-действий в образовательном процессе, а также о целях и задачах различных видов игр-действий.

Ключевые слова: Народные подвижные игры, современные народные подвижные игры, техника, методика, подготовка.

ANNOTATION: This article focuses on the use of mobile games in the educational process. This information provides insights into the positive and negative consequences of using mobile games in the educational process, the types of mobile games, their goals and objectives.

Keywords: National mobile games, modern national mobile games, techniques, methods, preparation.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 2018 yil 05-martgi PF5368-son “Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtiish chora tadbirlari to‘g‘risida” farmoni. Mamlakatimizda milliy sport turlari va xalq o‘yinlarini (etnosport) targ‘ib qilish va ommalashtirish, bolalar va o‘smirlarni ularga keng jalb qilish, xalqaro aloqalarni kuchaytirish maqsadida, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 17-iyundagi PQ-5149-son qaroriga muvofiq:

Milliy sport turlari va xalq o‘yinlarining mohiyati haqida targ‘ibot materiallari (qo‘llanma, buklet, banner, flayer va boshqalar) ni tayyorlasin hamda barcha ta’lim muassasalarida ularning jismoniy, intellektual, ma’naviy-axloqiy jihatdan o‘rni haqida jismoniy tarbiya darslari hamda ma’naviyat soatlarida tushunchalar berilishini tashkil etsin;

Ijtimoiy tarmoqlarda yoshlarni etnosport turlariga keng jalb etish, ular o‘rtasida musobaqalarni ommalashtirishga qaratilgan motivatsion roliklar tarqatish;

Ta’lim muassasalarida milliy sport turlari va xalq o‘yinlari bo‘yicha musobaqalarning muntazam ravishda o‘tkazilishini tashkil etish, g‘olib va sovrindor bo‘lgan jamoalarni o‘z mablag‘lari hisobidan rag‘batlantirish choralarini ko‘rish;

Ta’lim muassasalarida malakali ustozlar, murabbiylar, polvonlar hamda mutaxassislar ishtirokida seminar, trening, mahorat saboqlari tashkil etilishini ta’minlasin. Harakatli o‘yinlarni to‘plash va ularni hayotga tadbiq etish, ulardan oqilona foydalanish bugungi kunda oldimizda turgan ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan muhim vazifa bo‘lib hisoblanadi.

Ushbu vazifa yosh avlodni sog‘lom va barkamol qilib tarbiyalovchi jismoniy tarbiya oldida ham katta mas’uliyat yuklaydi. Yoshlarni har tomonlama jismonan baquvvat qilib tarbiyalashga imkon beradigan, o‘quvchilar jismoniy sifatlarini rivojlanishiga qaratilgan bu muammoni umum ta’lim maktab o‘quvchilari jismoniy madaniyatini tashkiliy va pedagogik jarayonlar bilan birga bir-biriga bog‘lab kelgan uzviylikda ko‘rib chiqish lozimligini keltirib chiqaradi, bunda harakatli o‘yinlarni roli kattaligini qayta-qayta ta’kidlab o‘tmoqchimiz. Shuning uchun xalqimizning asrlardan asrlarga o‘tib kelayotgan milliy o‘yinlarini avaylab-asrab, keyingi avlodga yetkazish yo‘llarini izlab, ishlab chiqish va hayotga tadbiq etish bizning maqsadimizdir. Harakatli o‘yinlar jismoniy tarbiyaning eng ta’sirchan usullaridan bo‘lib, o‘quvchilarda aqliy, axloqiy va nafosat tarbiyasini birgalikda muvaffaqiyatli amalga oshirishda muhim vositadir. Shuning uchun bolalar o‘yinlarining ruhi, tabiati, saviyasi, ishtirokchilarning xatti-harakatlari kabi jihatlariga ham e’tibor berish zarur.

Harakatli o‘yinlar o‘quv-mashg‘ulotlarida yordamchi vosita sifatida qo‘llaniladi. Chunki o‘yin shug‘ullanuvchilarda qiziqishni oshiradi, ularga zavq bag‘ishlaydi, ish qobiliyatini tezroq tiklanishini ta’minlaydi. O‘yin tufayli charchashni unutadilar, mashg‘ulotlarini diqqat bilan bajaradilar.

O‘zbekiston Respublikasida “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun hamda “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” talablari asosida ta'lim-tarbiyani takomillashtirish masalasi muhim ahamiyat kasb

etib, unda o‘quvchi-yoshlarning ma’naviy, jismoniy hamda estetik madaniyatini shakllantirish uchun tashkiliy, psixologik-pedagogik shart-sharoitlarning metodik tizimini ishlab chiqish dolzarb muammolar sirasiga kiradi.

Umum ta’lim maktablarining boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining jismoniy tarbiya darslarida harakatli o‘yinlar vositasida o‘quvchilarni estetik tarbiyalash borasida dars jarayonini muvofaqqiyatli tashkil etish uchun ularni (milliy harakatli o‘yinlarning) rejalashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu ma'noda ta’lim tizimining umum ta’lim maktablarining boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yuksak ma'naviyatli, estetik didli, axloqli va ma'rifatli, bir so‘z bilan aytgada, barkamol shaxs sifatida tarbiyalashga alohida ahamiyat berilishi talab etilmoqda.

Bu jarayonda yosh avlodning jamiyat rivojiga mos bilim, ko‘nikma va malakalar sohibi bo‘lishi muhimligini ta'kidlaydi.

Jumladan, ta’lim va tarbiya ishlarini boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida milliy harakatli o‘yinlarning estetik asoslarini anglash ko‘nikmasini shakllantirishga yo‘naltirish alohida e’tiborni talab etadi. Shu jihatdan olib qaraganda umumiy o‘rta ta’lim yo‘nalishida tadqiq qilinishi lozim bo‘lgan muhim masalalar tizimida o‘quvchilarni zamonaviy usullar asosida estetik tarbiyalashda milliy harakatli o‘yinlardan foydalanishning pedagogik tizimini ishlab chiqish, uni amaliyotga tatbiq etishning yangi uslubiy yondashuvlarini joriy etishning mazmuni va metodikasini ishlab chiqish muammosi utuvor tarzda qarilishi lozim.

Umum ta’lim maktabkarining boshlang‘ich sinflarida o‘qitiladigan jismoniy tarbiyadan DTS o‘zining tuzilishi va mazmuniga ko‘ra jismoniy tarbiyani o‘qitish jarayonida o‘quvchi shaxsi, uning jismoniy rivojlanishi, intilishlari, qobiliyati va qiziqishlari ustuvorligidan kelib chiqadi. Ammo amaldagi dasturlar bo‘yicha tuzilgan o‘quv qo‘llanmalarda taqdim qilinayotgan topshiriqlar har doim ham harakatli o‘yinlar o‘quvchilarni estetik tarbiyalashga mo‘ljallanmagan.

Avval aytganimizdek, juda ko‘p harakatli o‘yinlar chetdan kirib kelib, milliylashib ketgan. Chunki ulaming mazmun, maqsad va mohiyati yurtimizning iqlim sharoiti, aholining ijtimoiy mehnat turmush madaniyatiga mos kelgan. Shu sababdan milliy harakatli o’yinlar tarkibida uchraydigan boshqa millatlarning harakatli o‘yinlar haqida fikr-mulohazalar yuritilsa ikkilanmasligimiz zarur. Respublikamizning atoqli olimlari; R.Abdumalikov, T.Usmonxo‘jayev M.Murodov, U.Qomboyev, M.Jabborov, J.Toshpulatov va A.Atoyev kabilaming ilmiy-nazariy mulohazalari hamda o‘yinlarning mazmunlari asosida milliy harakatli o‘yinlami quyidagi turkumlariga ajratish mumkin:

1. Tabiat manzaralari, fanlar bilan bog‘liq o‘yinlar. Bunga “Ko‘chat o‘rnat”, “Kartoshka ekish”, “Yomg‘ir”, “Ayoz bobo” kabi o‘yinlarni namuna qilib ko‘rsatish mumkin. Bu o‘yinlar ob-havoning o‘zgarishi, sovuq va yomg‘irlardan saqlana bilish kabi harakatlar asosida shug‘ullanuvchi birdamlik, hushyorlik, epchillik, chidamlilik kabi jismoniy sifatlari va aqliy fazilatlarini tarbiyalashda xizmat qiladi.

2. Hayvonot olami bilan bog‘liq o ‘yinlar. Bunga “Qushlar pirr qilib uchdi”, “Kalxat keldi, qoch bolam”, “Bo‘rilar va ovchilar”, “Zovurdagi bo‘rilar”, “G‘ozlar”, “Tulki bilan xo‘roz”, “It va qarg‘a” va shu kabi juda ko‘p o‘yinlar misol bo‘la oladi. Bu o‘yinlarda do‘stlik munosabatlar, yaxshilik va yomonlik, o‘zini ehtiyot qilish kabi fazilatlar bilan birgalikda va jismoniy sifatlami tarbiyalash kayfiyatni oshiriladi. Shu asosda bolalarda hayvonot olamiga bo‘lgan qiziqish, uni asrash kabi his-tuyg‘ular uyg‘onishi mumkin.

3. Mehnat bilan bog‘liq o’yinlar. Inson faoliyati aqliy va jismoniy mehnat bilan belgilanadi. Ularni harakatli o‘yinlar mazmunida ham uchratish mumkin. Aqliy mehnatga doir o‘yinlar turkumiga” “Sanash o‘yinlari”, “Sonlarni yozish va o‘ylab top”, “Ism yoki buyumlami ketma-ket va aralash turib aytish”, “Sakrab qo‘shiq aytish”, “Kim tez rasm chizish”, “Shakllami joylashtirib o‘z holiga keltirish” (shakl yasash) va shunga o‘xshash faoliyatlami aks ettiruvchi o‘yinlar kiradi.

Jismoniy mehnatni aks ettiruvchi harakatli o‘yinlar ham juda ko‘p bo’lib, Ularga “O‘tin yorish”, “Poda to‘p” (cho‘pon), “Qo‘sh haydash” (yerni haydash, chopish), “Osilib chiqish”,

“Tortilish”, “Yuk ko‘tarish”, “Eshak mindi”, ‘Piyoda poyga”, “Poyezd” vaboshqalar kiradi. Ularning mazmunida mehnat qilish yo‘llari, uni bajarish usullari hamda chidamlilikni ifoda etuvchi xislatlar mujassamlashgan.

Umuman olganda, milliy harakatli o‘yinlaming barchasida aqliy va jismoniy mehnatlar uyg‘unlashib, asosan jismoniy barkamollikni tarbiyalashga xizmat qiladi.

4. Ommaviy madaniy tadbirlar (bayramlar, to‘ylar, turli xil marosimlar, sport musobaqalari va h.k.) da qo‘llaniladigan, yana namoyish va musohaqalashish maqsadida uyushtiriladigan murakkab va oddiy harakatli o’yinlar. Ular tarkibiga kurash elementlari, ot o‘yinlari, ko‘pkari-uloq, poyga, dorbozlik, tosh ko‘tarish, arqon tortishish, yelka urishtirish, “xo‘rozlar jangi” va h.k. kiradi.

5. Jismoniy sifatlami tarbiyalashga xizmat qiluvchi o‘yinlar ham o‘z navbatida turli turkumlurga bo‘linadi. Ularga quyidagilami namuna qilib ko‘rsatish mumkin: tezlikka doir o yinlar: “Qopqon”, “Kim oldin”, “Insiz quyon”, “To‘rt oyoqlab yugurish” (emaklab yugurish), “Hakkalagan qushchalar”, “Uchinchisi ortiqcha”, turli estafetalar va boshqatar; kuchga doir o‘yinlar: “Oq suyak”, “Chillik”,
“Yelkada ko‘pkari”, “Eshakmindi”, “Arqon tortishish”, “Bilak kuchini sinash”, “Qo‘llarda tortilish” va boshqalar; chidamlilikka doir o yinlar: “Oq terakmi, ko’k terak”, “Davradan chiqish”, “Olamon poyga”, “Dorboz”, “Oqsoq qarg‘a”, “Oshiq” (gardkam), “Qilichbozlar”, “Beshtosh”, “To‘qqiz tosh”, “Orqang kuydi”, “Bo‘ta soldi”, “Tortishmachoq”, “Ko‘z bog‘lash”, “Bekinmachoq”, “Kim keldi”, “Zuv-zuv” va boshqa o’yinlar.

Yuqorida nomlari keltirilgan murakkab va oddiy o‘zbek xalq milliy o‘yinlari barcha yoshda kishilaming jismoniy sifatlarini tarbiyalasb bilan birgalikda ularda insoniy fazilatlami ham shakllantirish va ulami yanada takomillashtirishda bevosita xizmat qiladi. Bolalarda epchillik, ixchamlik, abjillik, uddaburonlik, qayishqoqlik kabi xususiyatlarni rivojlantirishda faqat jismoniy tarbiya darslaridagi harakatli o‘ymlar bilan chegaralanib qolmaslik lozim. Ularning bo‘sh vaqtlarida hovli, ko‘cha, maydonlarda erkin ravishda sport o‘yinlari, gimnastika, yengil atletika, kurash kabi sport turlarining elementlari bilan shug‘ullanishlarini ta’minlash maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Xulosa qilib shuni aytish joizki, xilma-xil turkumlarga bo‘linadigan harakatli o‘yinlami o‘z vaqtida maqsadli qo‘llash zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. T.S.Usmonxaodjayev, A.A.Pulatov, S.S.Tojiboyev, F.A.Pulatov Sport va harakatli o'yinlar (Milliy va harakatli o'yinlar) Cho'lpon nashriyoti-matbaa ijodiy uyi Toshkent -2018 yil.
2. T.S.Usmonxo’jayev, Sh.X.Isroilov, A.A.Pulatov, Sh.A.Pulatov. Milliy va harakatli o’yinlar. Darslik. Toshkent, Iqtisod - moliya. 2015 yil.
3. T.S.Usmonxo’jayev, P.A.Usmonov, X.A.Meliyev, Sh.Shofayziyev 500 harakatli o’yinlar "Bekinmachoq - Plyus". Toshkent -2011 yil
4. Raximqulov K.D. “Milliy harakatli o‘yinlari” O`quv qo`llanma T.2012 y.
5. F.Xo‘jaev, K.D,Raximqulov, B.B.Nigmanov. Harakatli o‘yinlar va uni o‘qitish metodikasi. Kasb-hunar kollejlari talabalari uchun o’quv qo’llanma. 2010 yil.

XOTIRA RIVOJLANISHINING MAKTABGACHA TARBIYA YOSH DAVRIDA O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Kalkonova Lutfiya Yusufovna,
SamDU Kattaqo‘rg‘on filiali o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA: Ushbu tezisda maktabgacha tarbiya davrida qator bilish jarayonlarining intensiv taraqqiyoti kechishi, oliy psixik funksiyalardan diqqat, tafakkur, xotira, tasavvur va boshqa bilish jarayonlari jadal rivojlanishi tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: xotira, diqqat, psixika, tarbiya, tasavvur, tafakkur.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning xotirasi ixtiyorsizligi hamda yaqqol-obrazli xarakterga ega bo‘lishi bilan boshqa yosh davrlaridan ajralib turadi.

Rus psixologi L.S.Vigotskiyning ta’kidlashicha, maktabgacha tarbiya yoshida aynan xotiraning rivojlanishi yetakchi ahamiyatga ega bo‘lib, uning zamirida ko‘rgazmali-obrazli tafakkur shakllanadi. “Xotira – bu aks ettirilgan narsa va hodisalarni, tajribani esda qoldirish, esda saqlash va zarur bo‘lganda esga tushirishdan iborat bo‘lgan psixik jarayondir”.

U.Djeymsning ta’biri bilan aytganda, xotira – bu ongimizga ayni damda bevosita ta’sir etmay qo‘ygan o‘tmishdagi ruhiy holatimiz yoki bizning o‘tmishimizda o‘z o‘rniga ega bo‘lgan, lekin hozirda bizning xayolimizda, o‘y-fikrlarimizda mavjud bo‘lmagan ma’lumotlar haqidagi bilimlarimizdir [20]. Xotira jarayoni bevosita oliy nerv faoliyati bilan chambarchas bog‘liq hisoblanadi. Nerv sistemasi juda egiluvchan va ta’sirlarga beriluvchan bo‘ladi. Shuning uchun ham bolalarda vaqtli bog‘lanishlar hosil bo‘ladi. Ashula, ritmli she’r, qiziqarli holatlar, xususan, chuqur tasir etadigan narsalar beixtiyor bolaning esida saqlanib qoladi. Nerv sistemasi yengil qo‘zg‘aluvchan bo‘lganligi uchun ilk assotsiatsiyalar beqaror bo‘ladi, yani mustaxkam bo‘lmaydi. Shuning uchun, ham idrok qilingan narsa va hodisalar tez unutiladi. Ayniqsa, bu jarayon maktabgacha tarbiya yoshida ustuvorligi bilan xarakterlanadi.

Jahon psixologlari o‘z tadqiqotlarida 3-4 yoshli bolaning xotirasini kattalarniki singari tuzilishga ega bo‘lishi, lekin funksional jihatdan bir-biridan farq qilishi mumkinligini izohlab berganlar. Bunga eng birinchi sabab sifatida biologik taraqqiyot qonuniyatlarini ko‘rsatib o‘tadilar. Masalan, gippokamp — xotira jarayonlarida faol ishtirok etadigan miya strukturasi taxminan 1-2 yoshdan so‘ng rivojlana boshlaydi. Shu boisdan, inson hayotining birinchi va ikkinchi davrlarida sodir bo‘lgan voqaye va hodisalarning esda qolishi amri maholdir. Kattalar va kichik bolalarning xotirasini fiziologik asoslaridagi yagona va eng muhim farq miya egatchalaridagi izlardir. Chunki, insoniy xotiralarning barchasi mana shu egatchalarning tuzilishi, chuqurligi va miqdoriga qarab belgilanadi.

Avvalgi paragraflardagi nazariy ma’lumotlarning tahlilidan ma’lum bo‘ldiki, maktabgacha tarbiya davridagi xotiraning rivojlanishiga psixologik, ya’ni kognitiv omillarning: diqqat, tasavvur va nutqning shakllanishi o‘z ta’sirini o‘tkazmay qolmaydi. Bola shaxsi shakllanib, uning nutqi rivojlangani sari bola o‘ziga kerakli narsalarnigina esda olib qoladigan bo‘ladi.

Biz o‘rgangan va tahlil qilgan nazariy, ilmiy ma’lumotlarimizga tayangan holda maktabgacha tarbiya davridagi bolalar xotirasining rivojlanishiga ta’sir etuvchi qator omillarni umumlashtirgan holda to‘rt guruhga birlashtirdik. Bunda, albatta ta’sir etayotgan omillar xotira rivojlanishining qaysi jihatini intensiv ravishda takomillashuviga xizmat qilayotganligi inobatga olindi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning xotirasi ixtiyorsiz xarakterga ega bo‘lishiga qaramay, o‘yin faoliyati ta’sirida u anglanganlik darajasiga ko‘tarilib boradi. Ularda xotiraning mexanik (narsa va hodisalarning mazmuniga unchalik e’tibor qaratilmydi) va mantiqiy (narsa va hodisalarning mazmuniga asosiy e’tibor qaratiladi) esda saqlab qolish jarayonlari maktabgacha yosh davri tugallanib, kichik maktab yoshi davri boshlanishi arafasida yaqqol ko‘zga tashlana boshlaydi. Maktabgacha yosh davridagi bolalarda obrazli xotira (tasavvurlar va turmush manzaralari, shuning bilan birga, tovushlar, ta’mlar, ranglar shakllar, bilan bog‘liq bo‘lgan xotira turidir. Obraz xotirasi deb yaqqol mazmunni, binobarin, narsa, hodisalarning aniq obrazlarini, ularning xususiyatlari va bog‘lanishlarini esda qoldirish, ongda mustahkamlash hamda zaruriyat tug‘ilganida esga tushirishdan iborat xotira turiga aytiladi) jarayoni o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi, ya’ni bolalar eshitganlaridan ko‘ra ko‘proq ko‘rganlarini yaxshi esda olib qoladilar. J.Piajening fikricha, bog‘cha yoshidagi bola aqliy faollikning ikkinchi bosqichida bo‘ladi. 3 yoshdan 6 yoshgacha aqliy taraqqiyot obrazli xotiraga bog‘liq ravishda obrazli tafakkurning shakllanishi bilan chambarchas bog‘liq bo‘ladi.

Maktabgacha yosh davrida xotiraning ikki darajasini funksional o‘zgarishlari kechadi. Yuqori ijtimoiy daraja o‘z tarkibiga quyi elementar darajani bo‘ysundira boshlaydi, lekin shunga

qaramay o‘zining muayyan xususiyatlarini saqlab qoladi. Xotiraning birlamchi darajasiga predmetlarni tanish jarayoni kiradi, bu jarayon maktabgacha yosh davrida jadallik bilan rivojlanadi. Predmetlarni tanish va xotiraning obrazli ko‘rinishi psixikaning elementar, individual xarakteristikasiga mansub bo‘lib, ularning shakllanishi ijtimoiy omillar, eng avvalo, nutqning rivojlanishi bilan bog‘liq. Chunki, bola atrof-muhitni o‘rab turgan predmetlarni nomlash, ya’ni verbalizatsiyalash orqali ularni tanib qoladi va xotirasida saqlaydi, shu orqali esda saqlash ixtiyoriy xarakterga ega bo‘la boshlaydi.

Oliy psixik funksiyalar — murakkab jarayon bo‘lib, ijtimoiy jarayon bilan determinantlangan bo‘ladi. Oliy psixik funksiyalar qatoriga ixtiyoriy xotira, ixtiyoriy diqqat, nutq va boshqalar kiradi. Oliy psixik funksiyalarning rivojlanishi tarixiy - madaniy konsepsiyaning mohiyatiga ko‘ra, avval bolaning atrofidagilar bilan bo‘lgan munosabatida namoyon bo‘ladi, keyinchalik u individual sohaga ko‘chadi. Bu bevosita maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar xotirasini rivojlanishining ijtimoiy omillarini belgilab, ularning ta’siri bola psixik taraqqiyotida nihoyatda katta ekanini ko‘rsatib beradi.2 yoshdan 6 yoshgacha bo‘lgan davr mobaynida oliy psixik jarayonlar, eng avvalo, ixtiyoriy xotiraning rivojlanishi jadal kechadi. Bolalardagi ixtiyoriy xotiraning rivojlanishida tarbiyaning o‘rni beqiyosdir.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning narsa va hodisalarni esda saqlab qolishi uning qiziqishlariga ham bog‘liq. Bolalar o‘zlarini qiziqtirgan ma’lumotlarni tezda eslab qoladilar. Bundan tashqari, ular predmet va voqea, hodisalarning mantiqiy mazmuniga emas, balki, ko‘rgazmalilik jihatiga jiddiy e’tibor berib, esda olib qoladilar. Demak, xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, maktabgacha tarbiya davridagi xotiraning o‘ziga xos jihatlari quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

bu davrda ixtiyorsiz xotira yetakchi bo‘lib, bola shaxsining shakllanishi jarayonida o‘yin faoliyati orqali xotiraning ixtiyoriy turiga o‘tib boriladi;

boladagi nutq, tasavvurning rivojlanishi natijasida obrazli xotira mustahkamlanib boradi;

qolaversa, maktabgacha tarbiya davrida xotiraning rivojlanishiga qator omillar majmui ta’sir etib, ularning yaxlit tizimi bola xotirasining mustahkamligini ta’minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bola taraqqiyotini psixologik tashxis qilish. Sunnatova R.I., Irgasheva N.G. tahrirlari ostida. Toshkent: San’at. 2008 156 b.
2. Abramova G.S. Vozrastnaya psixologiya. -M.: Yekaterenburg. 1999, -97 s.
3. Andreyev O. Texnika razvitiya pamyati – M.: Omega –L. 2007, S 71-74.
4. Atkinson R. Pamyat i uxod za ney – M.: Progress,1994.

ВОСПИТАНИЕ ЛЮБВИ К ПРЕКРАСНОМУ У ДОШКОЛЬНИКОВ В РАЗВИВАЮЩЕЙ ПРЕДМЕТНО-ПРОСТРАНСТВЕННОЙ СРЕДЕ

Темирова Барно Киемхоновна
Педагогический университет им.Низами
Руководитель: Кандидат педагогических наук,
доцент, Гарифуллина Альмира Маратовна

Аннотация В статье рассматривается значение воспитания любви к прекрасному у детей дошкольного возраста через создание развивающей предметно-пространственной среды. Анализируются основные методы и приемы, способствующие формированию эстетического восприятия, творческих способностей и художественного вкуса у дошкольников. Отмечается роль педагога в организации среды и проведении эстетического воспитания.

Annotation The article examines the importance of fostering a love for beauty in preschool children through the creation of a developmental subject-spatial environment. The main methods and techniques contributing to the formation of aesthetic perception, creative abilities, and artistic

taste in preschoolers are analyzed. The role of the teacher in organizing the environment and conducting aesthetic education is highlighted.

Ключевые слова: эстетическое воспитание, дошкольники, предметно-пространственная среда, творчество, художественный вкус, педагогическая методика.

Введение Воспитание эстетического восприятия у детей дошкольного возраста играет важную роль в их гармоничном развитии. Окружающая среда влияет на формирование чувства прекрасного, художественного вкуса и творческих способностей ребенка. Как отмечает В.С. Мухина, "развитие эстетического восприятия у детей начинается с раннего возраста через наблюдение за окружающим миром и художественные впечатления" [Мухина В.С. Психология дошкольника. - М.: Академия, 2010]. Важно создать такую предметно-пространственную среду, которая способствует развитию эстетического восприятия и позволяет детям проявлять себя в творческой деятельности.

Методика воспитания любви к прекрасному Предметно-пространственная среда в дошкольных учреждениях должна быть эстетически привлекательной, насыщенной элементами искусства и природы. Она должна включать:

- Разнообразные художественные произведения (картины, скульптуры, иллюстрации);
- Природные объекты (цветы, композиции из природных материалов);
- Музыкальное сопровождение, создающее гармоничную атмосферу;
- Пространства для творческой деятельности (уголки рисования, лепки, конструирования).

По мнению Л.С. Выготского, "развитие художественного вкуса у детей происходит в процессе активного взаимодействия с искусством и эстетически организованной средой" [Выготский Л.С. Психология искусства. - М.: Искусство, 1986].

Для развития эстетического восприятия у дошкольников педагоги могут использовать различные методы:

1. **Наблюдение и обсуждение**. Рассматривание произведений искусства, обсуждение их содержания, выразительных средств.
2. **Творческая деятельность**. Рисование, лепка, аппликация, художественное конструирование позволяют детям выражать свои впечатления и эмоции.
3. **Музыкальное воспитание**. Слушание классической музыки, знакомство с народными мелодиями способствует развитию музыкального вкуса.
4. **Театрализованные игры**. Инсценировки сказок, драматизация литературных произведений развивают художественное восприятие.
5. **Экскурсии и прогулки**. Посещение музеев, парков, театров знакомит детей с красотой окружающего мира.

Результаты исследования. В результате проведенного исследования выявлено, что формирование предметно-пространственной среды, насыщенной эстетическими элементами, способствует развитию у дошкольников художественного вкуса, эмоциональной отзывчивости и творческих способностей. Дети, находящиеся в такой среде, проявляют больший интерес к искусству, более активно участвуют в творческой деятельности и демонстрируют высокий уровень эстетического восприятия. По данным исследования А.В. Запорожца, "развитие эстетической культуры в раннем детстве является важным фактором формирования личности" [Запорожец А.В. Развитие эстетического восприятия у детей. - М.: Педагогика, 1995].

Заключение. Развитие любви к прекрасному у дошкольников через предметно-пространственную среду – важная задача педагогов и родителей. Гармонично оформленная, насыщенная эстетическими элементами среда способствует формированию художественного вкуса, творческого потенциала и эмоциональной отзывчивости детей, помогая им вырасти чуткими к красоте окружающего мира. Организация эффективного

эстетического воспитания требует комплексного подхода, включающего взаимодействие педагогов, родителей и окружающей среды.

Используемая литература

1. Выготский Л.С. Психология искусства. - М.: Искусство, 1986.
2. Запорожец А.В. Развитие эстетического восприятия у детей. - М.: Педагогика, 1995.
3. Мухина В.С. Психология дошкольника. - М.: Академия, 2010.
4. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность. - М.: Наука, 1975.
5. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. - М.: Интуит, 2004.

TA'LIM MUASSASALARIDA BOSHQARUV SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA PSIXOLOGIK MEXANIZMLARNING ROLI

Samarqand Davlat Chet tillar institute mustaqil tadqiqotchisi.
Nurboboyev Shokir Baynazarovich

Annotatsiya: ushbu maqola ta'lim muassasalarida boshqaruv tizimlarini takomillashtirishda psixologik va motivatsion omillarni integratsiyalashni o'rganadi. Tadqiqotda yetakchilik kompetensiyalari, emotsional barqarorlik, kommunikatsiya va strategik innovatsiyalar, shuningdek, Hersey va Blanchardning situatsion yetakchilik nazariyasi va partisipativ boshqaruv yondashuvlari ko'rib chiqiladi. Maqola boshqaruv tizimlarida motivatsiya va psixologik qo'llab-quvvatlashning ahamiyatini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: ta'lim muassasalarini boshqarish, psixologik mexanizmlar, motivatsiya, yetakchilik uslublari, partisipativ boshqaruv, emotsional barqarorlik, strategik yondashuv.

РОЛЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ МЕХАНИЗМОВ В ПОВЫШЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Аннотация: в статье рассматривается интеграция психологических и мотивационных факторов в совершенствовании систем управления в образовательных учреждениях. В исследовании рассматриваются лидерские компетенции, эмоциональная стабильность, коммуникация и стратегические инновации, а также теория ситуационного лидерства Херси и Бланшара и подходы к управлению на основе участия. В статье подчеркивается важность мотивации и психологической поддержки в системах управления.

Ключевые слова: управление образовательными учреждениями, психологические механизмы, мотивация, стили лидерства, партисипативное управление, эмоциональная устойчивость, стратегический подход.

THE ROLE OF PSYCHOLOGICAL MECHANISMS IN INCREASING MANAGEMENT EFFICIENCY IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Annotation: this article examines the integration of psychological and motivational factors in improving management systems in educational institutions. The research examines leadership competencies, emotional stability, communication, and strategic innovation, as well as Hersey and Blanchard's situational leadership theory and participative management approaches. The article emphasizes the importance of motivation and psychological support in management systems.

Keywords: management of educational institutions, psychological mechanisms, motivation, leadership styles, participatory management, emotional stability, strategic approach.

Ta'lim muassasalarida boshqaruv tizimini samarali tashkil etish nafaqat tashkiliy va texnik omillarga, balki psixologik mexanizmlarga ham tayanadi. Boshqaruv samaradorligi pedagoglar, o'quvchilar, rahbarlar va ota-onalar o'rtasidagi psixologik muhit, motivatsiya va o'zaro muloqot sifatiga bog'liq. Sog'lom psixologik muhitni shakllantirish ishonch, hurmat va hamkorlik ruhini kuchaytirib, ta'lim sifatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Motivatsiya tizimining to'g'ri shakllantirilishi pedagoglarning ishga bo'lgan munosabatini yaxshilaydi va kasbiy o'sishga bo'lgan intilishni kuchaytiradi. Bunda rag'batlantirish, qo'llab-quvvatlash va kasbiy rivojlanish imkoniyatlari muhim rol o'ynaydi. Rahbarlarning psixologik

yetukligi, muloqot madaniyati va stressga chidamliligi jamoaviy muhitni barqarorlashtiradi va innovatsion o‘zgarishlarga zamin yaratadi.

Stress omillarini kamaytirish va psixologik moslashuvni oshirish uchun psixologik maslahatlar, trening mashg‘ulotlari muhim ahamiyatga ega. Jamoada ijobiy muhit yaratish, kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish va jamoaviy ishlash madaniyatini shakllantirish boshqaruv tizimini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, psixologik baholash tizimlari orqali pedagog va talabalarning psixologik holatini aniqlab, mos yondashuvlarni ishlab chiqish mumkin. Psixologik qo‘llab-quvvatlash tizimining kuchaytirilishi boshqaruv samaradorligini oshirib, jamoaning psixologik farovonligini ta’minlaydi.

Respublikamizda yuz berayotgan ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ma’naviy va huquq-tartibot sohalardagi tub o‘zgarishlar ko‘p jihatdan oliy ta’lim muassasalari rahbarlarini o‘rganish bo‘yicha amalga oshiradigan tadqiqot ishlariga mukammal ravishda tayyorgarlikka ega bo‘lishi uchun yaratib berilayotgan barcha shart-sharoitlar davlatimiz siyosatidagi ustuvor vazifalardan biri sifatida qaralmoqda.

XXI asr axborot texnologiyalari asri deya e’tirof etilmoqda. Ammo qaysi asr, qanday davrda inson omili o‘zining muhimligi bilan o‘zgacha qiyofa kasb etadi. Ishlab chiqarish jadal sur’atlar bilan rivojlanayotgan ayni bir paytda inson resursidan unumli foydalana olish uchun uning ruhiyati, hayot tarzi va ehtiyojlarini nazarda tutgan holda boshqaruvni yo‘lga qo‘yish zamonaviy rahbar oldida turgan dolzarb muammolardan biridir. Boshqaruv uslubida an’anaviy (liberal, demokratik va avtoritar) yondashuvdan tashqari, zamonaviy g‘oyalar ta’sirida yuzaga kelgan bir qator uslublar yaratildiki, buning natijasida xodim va rahbar o‘rtasida o‘zaro hamjihatlik paydo bo‘ldi. Shu munosabat bilan situativ ya’ni, vaziyatga oid rahbarlik uslubi haqida ma’lumot berib o‘tishni lozim deb topdik. Bu g‘oya boshqaruv sohasidagi olimlar P.Xersi va K.Blanded tomonidan ilgari surilgan bo‘lib, boshqaruvning u yoki bu uslubini qo‘llash xodimlar va jamoaning ruhiy tomondan rivojlanganligiga, kasbiy barkamolligiga bog‘liqdir. Ruhshunoslarning fikricha, mutaxassisning malakasi qanchalik yuqori bo‘lsa, rahbar uni shunchalik kamroq boshqarishi va hissiy jihatdan qo‘llab-quvvatlashi talab etiladi va aksincha, xodim qanchalik yuqori malakaga va ruhiy yetuklikka erishgan bo‘lsa, rahbarning nazorati va boshqaruviga shunchalik kamroq zarurat tug‘iladi.

Xizmatga yo‘nalganlik yoki xodimlar bilan munosabatga yo‘nalganlik asosida besh xil boshqaruv uslubi farqlanadi. Tashkilot boshqaruvidagi yana bir uslub – partisipativlik deb atalib, unda rahbarning tashkilot maqsadiga erishish yo‘lida xodimlar bilan gorizontal yo‘ldagi munosabatlarni rivojlantirishi tushuniladi. Bu uslub rahbarning quyidagicha xulqida namoyon bo‘ladi:

1.Rahbarning xodimlar bilan muntazam fikr almashuvi.

2.Rahbar va xodim munosabatidagi ochiqlik va samimiylik.

3.Xodimlarning tashkiliy qarorlar qabul qilishga jalb etilganligi.

4.Rahbar o‘z burch va huquqlarining ma’lum qismini xodim zimmasiga yuklatadi.

5.Tashkilot vazifalarini rejalashtirish va amalga oshirishda xodimlarni jalb etish.

6.Mustaqil qaror qabul qila olish huquqiga ega bo‘lgan maxsus guruhlar tuzish (masalan, “sifat nazorati guruhi”).

Rivojlangan mamlakatlar rahbarlari quyidagi hollarda partisipativlik strategiyasiga murojaat etadilar:

- Xodimlar saviyasining yuqoriligi sharoitida, qaror qabul qilishni asta-sekin markazlashmagan tarzda amalga oshirish maqsadida.
- Qaror samarali ijro etilishi zaruriyatida (yaponiyaliklar qarorni sekin qabul qilishadi, lekin qaror ijrosi juda tez amalga oshiriladi).
- Quyi bo‘g‘in Rahbarlari va xodimlar malakasini oshirish mexanizmi yaratilganda.
- «Yangiliklarni joriy etish » yuzasidan takliflarni ko‘paytirish maqsadida.

Xo‘sh, qanday vaziyatda ushbu uslubni qo‘llash qulay? Amerikalik tadqiqotchilar B.Bass va D.Baretta fikricha, bunday vaziyatda uch omilni hisobga olish lozim: birinchidan – rahbar shaxsini, ikkinchidan – xodimlarni, uchinchidan – guruh oldida qanday vazifalar turganligini.

Zamonaviy boshqaruv uslublarini ko‘rib tahlil etar ekanmiz, “qaysi uslub yaxshi?” degan savol tug‘ilishi tabiiy. Bunga javoban aytamizki, rahbar uslubdan yuqorida turishi lozim, u uslublarni yuqoridan “tomosha” qila olishi va vaziyatga muvofiq keladiganini tanlab qo‘llay olishi lozim. Demak, zamonaviy boshqaruvning mahorati – jamoaning maqsadga intilishini ta’minlashdir. Rahbar esa o‘z xodimlari uchun hamisha yaxshi do‘st bo‘lib qolishi zarur.

Rahbarlik qilish malakalarining zaifligi. Rahbarlik muayyan tuzilishga o‘zaro bog‘liqlikka ega bo‘lgan murakkab shaxslararo munosabatni maqsadga muvofiq amalga oshirishdir. Bundan tashqari, moliyaviydan boshlab to tarbiyaviygacha funksiyalarni bajarish, buning uchun esa ma’lum kasbiy malakalarni lozim bo‘lmasligi, ularning zaifligi, rahbarlikni qiyinlashtiradi. Boshqarish, o‘qitish, ularga saboq berish, o‘qitish o‘quvining yo‘qligi. Maktab rivojini ta’minlash kadrlar tayyorlash va ularning malakasini oshirish muayyan bilim hamda ko‘nikmalar bilan qurollantirishga ko‘p jihatdan bog‘liq. Rahbar o‘z tajribasini yoshlarga o‘rgatmas ekan, demakki, vorislik tamoyili buziladi, muayyan malakalarni ularda shakllantirmaslik istiqbolga ko‘r-ko‘rona yondashishni yuzaga keltiradi bilimlar bilan ularni qurollantirmaslik esa ravnaq opishiga to‘sqinlik qilqdi. Mehnat jamoasini jipslashtirish qobiliyatining quyi darajada ekanligi. Jamoada psixologik iliq muhit, o‘zaro yordam, do‘stlik, o‘zaro moslik, ahillik, totuvlik, o‘zaro tushunuv simpatiya singari his-tuyg‘ularning barqaror majmuasini o‘zida aks ettiradi. Jamoa fikri, guruhiy intilish, jamoaviy ong, tafakkur, umumiylik o‘rtasidagi moslik, shaxslararo munosiblik psixologik muhitning tarkibiy qismidir.

Yangiliklar bilan o‘zgalarni o‘ziga jalb qilishga uquvsizligi. Rahbarda yangi g‘oyalar tug‘ilishi bilan muayyan maqsadlar vujudga kelishi mumkin, lekin u ana shu narsalar bilan o‘zgalarni jalb eta olmasligi boshqaruv san’ati zaifligini bildiradi. Buning uchun “o‘zini reklama” qilishdan or qilmaslik lozim.

Odamlar bilan muomalaga kirishish jarayonida dilkashlik, ibolilik va nazokatlilik yo‘qligi. Rahbar etnopsixologik xususiyatlarga ega bo‘lishi orqali dilkashlilik, ibolilik va nazokatlilik fazilatlariga ega bo‘ladi. Milliy qiyofa milliy ong, milliy xarakter, milliy his-tuyg‘u, milliy shaxslararo munosabat bilan qurollanish orqali ko‘zlangan maqsadga erishish mumkin.

Aql-idrok va farosat bobida sustlashadi. Rahbarlik lavozimiga toyilish yoki ko‘tarish jarayonida shaxsning aql-idroq fahm-farosati hisobga olinadi. Chunki, yaxshi rahbar maktabning 50% kuchidir. Bilimdonlik, iste’dodlilik, aql – zakovatlilik rahbarning muhim xususiyati ekanligini ta’kidlab o‘tish maqsadga muvofiq.

Ishbilarmon qobiliyatining kuchsizligi. Hozirgi zamon rahbari ishbilarmon, uddaburon, teran fikrli, o‘ta sinchkov shaxs bo‘lishi lozim. Favquloddagi o‘zgarishlarga tez munosabatga kirishishmasdan turib, muayyan yutuqlarga erishish mumkin emas. Shuning uchun bozor iqtisodiyotiga moslashuvchi marketing xususiyatlarni shakllantirgan insonlargina rahbarlikni uddalay oladi xolos. Mazkur qobiliyatning kuchsizligi boshqaruv imkoniyati mavjud emasligini bildiradi. Har qanday vaziyat va holatdan muvaffaqiyatli chiqib olish ishbilarmonlikni taqozo etadi.

Rahbar faoliyatining nuqsonlari va ularni bartaraf etish yo‘llari. Keyingi yillarda to‘plangan materiallar tahlilining ko‘rsatishicha, rahbar faoliyatida bir qator nuqsonlar mavjuddir. O‘zini o‘zi boshqarish imkoniyatiga ega emasligi. Rahbar kadr o‘z faoliyatini rejalashtira olmaslik, o‘zini o‘zi nazorat qila bilmasligi, o‘zini o‘zi baholash imkoniyatiga ega emasligi, o‘ziga o‘zi buyruq berish, o‘zini o‘zi takomillashtirish, o‘z aqliy va jismoniy zaxiralarini o‘zi ro‘yobga chiqarish imkoniyati yo‘qligi tufayli o‘zini o‘zi boshqara olmaydi. O‘zini o‘zi boshqarishning ikki tomoni mavjud bo‘lib, uning bittasi xulq-atvorni, ikkinchisi esa bilimni jarayonda, ya’ni fikrlash, fahmlash idrok qilishni o‘zida aks ettiradi. Aql – zakovatning zaifligi, xotiraning bo‘shlig‘i, irodaning kuchsizligi,

qat’iyatsizlikning yetishmasligi oqibatida jamoa a’zolari o‘rtasida rahbarning nufuzi pasayadi, kundan-kun qadr-qiymati yo‘qola boradi.

Shaxsiy qadriyatlarga putur yetganligi. Birinchi navbatda rahbar muayyan qadriyatlari bilan jamoa o‘rtasida “Men”ining individualligini namoyish qiladi. Mavjud qadriyatlarga moslashgan maktab muassasa xodimlari rahbarni avvalo shaxs-subyekt sifatida tan oladilar. Soxta bilimdonlik, kibr-u havo, o‘z “Men”ini super “Men”ga aylantirishi, boylikka hirs qo‘yishi adolatli qarorlardan voz kechish singari illatlar paydo bo‘lishi natijasida rahbarning qadriyatlarga nisbatan munosabati o‘zgaradi. Bu o‘zgarishlar, munosabatlar jamoa a’zolari tomonidan ekspert sifatida baholanadi, ularning boshliqqa nisbatan munosabati zaiflashadi, unga e’tiqodi pasayadi.

Shaxsiy maqsadning noaniqligi. Rahbar lavozimni egallagandan keyin ulug‘vor va bosh maqsad belgilaydi, qadam – baqadam ularni amaliyotga tatbiq qilish uchun muayyan sa’y-harakatlarni amalga oshiradi. Faoliyatda faollik, aniqlik, sobitqadamlik, maqsadga muvofiq intilish ustuvorlik qiladi. Lekin, ayrim obyektiv va subyektiv sabablarga ko‘ra, maqsadning ulug‘vorligi yo‘qola boradi, aniq xatti-harakatlar miqdori kamayadi, rejali faoliyat tashkil qilish imkoniyati tobora torayadi. Maqsadning noaniqligi, to‘g‘risi uning yo‘qligi maktab ravnaqini paymol qiladi, yuzaki intilishlar mavjudligini namoyish etadi xolos.

Umumiyatga qaratilgan maqsad – ko‘pincha shaxsiyatga yo‘naltiradi, oqibatda “Biz” bilan “Men” o‘rtasida qarama-qarshilik vujudga keladi. Rahbar bilan jamoa o‘rtasida nizo, ziddiyatli va mojaroli vaziyatlar vujudga keladi hamda ularni bartaraf qilish uchun qancha aqliy kuch-quvvat sarflanadi.

O‘zini – o‘zi kamol toptirishning izdan chiqqanligi. Rahbar o‘zini o‘zi tarbiyalash, o‘zini o‘zi kamol toptirish, mustaqil bilim olish, ma’naviy dunyosini uzluksiz ravishda takomillashtirish ustida sa’y – harakat qilsa, demakki, uning istiqboli porloq. Lekin, uning faoliyatini nazorat qilmaslik, baholamaslik, rag‘batlantirmaslik kabi omillar o‘z ustida ishlashni pasaytiradi, lavozimiga nisbatan sovuqqonlik, loqaydlik illati namoyon bo‘ladi. Shu sohada va tizimda faoliyat ko‘rsatayotgan hamkasblarining maslahatlari, ishga munosabatlari uni sustkashlashtiradi, asta – sekin faollik yo‘qola boradi.

Muammolarni hal qilish malakalarining yetishmasligi. Ishlab chiqarishda har xil xususiyatli muammolar tinimsiz ravishda namoyon bo‘lib turadi. Notanish, yangi nostadart yondashishni taqozo etuvchi, yangicha yechimni talab qiluvchi, ijodiylikka asoslanuvchi vositalar bilan qurollanish rahbarning bosh vazifasi hisoblanadi. Yangi texnologiya, yangicha jihozlash, original qurilmalar, kompyuterlarning yangi modellari, universal elektr hisoblash mashinalari rahbardan ular bilan munosabatga kirishish malakalarini egallashni taqozo etadi. Malakalarga ega bo‘lmaslik rahbarni taraqqiyotdan orqada qolishga olib keladi. O‘z – o‘zidan ma’lumki, zamondan orqada qolgan qoloq rahbar maktab uchun hech qanday ahamiyat kasb etmaydi.

Ijodiy yondashuvda nuqsonlarning mavjudligi. Bozor iqtisodiyoti ijodiy izlanishni taqozo etadi, hamisha yangi texnologiya ishlab chiqishni talab qiladi. Ijodiy fikrlash, ijodiy rejalar, ulug‘vor g‘oyalar zamon ruhi bilan hamohanglikda bo‘lishi lozim. Ijodiy yondashuvdagi nuqson ham ma’naviy, ham iqtisodiy zarar keltiradi. Yangilikni sinab ko‘rish, uning samaradorligini hisoblash, istiqboli yuzasidan qat’iy qarorga kelish, bu sohada yanglishishlarga yo‘l qo‘ymaslik maktab faoliyatini takomillashtiradi, jamoa a’zolari kayfiyatini ko‘taradi, iqtisodiy foyda olishni ta’minlaydi. Ijodiylik rahbar shaxsiyatiga begona bo‘la boshlar ekan, demakki, nuqsonlar yuzaga keladi, boshqaruv sifati zaiflashadi, sifat pasayadi, ijtimoiy psixologik muhit buziladi.

Odamlarga ta’sir o‘tkazishni uddalay olmasligi. Rahbarning salohiyati, umuminsoniy madaniyati muomala maromini o‘zlashtirganlik, notiqlik san’atini egallaganlik, shaxsiy fazilati, mustahkam irodasi, rostgo‘yligi, g‘amxo‘rligi, ishchanligi kishilarga ta’sir o‘tkazishning asosiy omillari hisoblanadi. Obro‘- e’tiborning pasayishi, nutqiy nuqsonlar, iqtisodiy munosabatlarni hal qila olmaslik, qat’iyatsizlikning zaiflashuvi xulq-atvordagi tobe kishilarga ta’sir o‘tkazish darajasini keskin tushirib yuboradi.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash lozimki, ta’lim muassasalarida boshqaruv tizimini samarali tashkil etish psixologik mexanizmlarining to‘g‘ri qo‘llanilishiga bevosita bog‘liq, shu bois, sog‘lom psixologik muhit, motivatsiya, yetakchilik, emotsional barqarorlik va ishtirokchilik asosidagi boshqaruv uslublari ta’lim sifati va jamoaviy muvozanatni ta’minlaydi. Hersey va Blanchardning situativ yetakchilik nazariyasi hamda boshqaruv matritsasi kabi zamonaviy yondashuvlar rahbarning holatga moslashuvchan va psixologik jihatdan yetuk bo‘lishini talab etadi. Shu bilan birga, rahbarlarda muloqot madaniyati, innovatsion fikrlash va o‘zini o‘zi boshqarish qobiliyatining shakllanganligi muhim ahamiyatga ega. Shunday ekan, ta’lim tizimida samarali boshqaruv — bu faqat texnik va tashkiliy yechim emas, balki chuqur psixologik asoslangan yondashuvdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati

1. Andreyeva, G. M. (2004). Psikhologiya rukovodstva [Leadership Psychology]. Moskva: Akademiya.
2. Bazarov, T. Y. (2003). Psikhologiya motivatsii [Psychology of Motivation]. Tashkent: Universitet.
3. Petrovsky, A. V. (1995). Psikhologiya liderstva [Psychology of Leadership]. Sankt-Peterburg: Rech.
4. Gordeyev, A. A. (2001). Sotsial’naya psikhologiya i motivatsiya [Social Psychology and Motivation]. Moskva: Aspekt-Press.
5. Bayer, V. (2007). Innovatsionnye tekhnologii v obrazovanii [Innovative Technologies in Education]. Moskva: VINITI.
6. Hersey, P., & Blanchard, K. H. (1982). Management of Organizational Behavior: Utilizing Human Resources. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
7. Goleman, D. (1995). Emotional Intelligence. New York: Bantam Books.

AUTIZM SPEKTR BUZILISHLARI: ZAMONAVIY TADQIQOTLAR VA AMALIY YONDASHUVLAR

Fozilova Mavluda
Samarqand davlat unversiteti Kattaqurg’on filliali talabasi

Annotatsiya: So'nggi yillarda butun dunyo bo'ylab autizm spektrining buzilishi (ASD) bo'lgan bolalar soni tez sur'atlar bilan o'sishda davom etmoqda. Hech kim kasallikning aniq sabablarini yoki bu muammoni bartaraf etishga qanday kafolat berishni bilmaydi. Faqat bir narsa aniq: kasallik qanchalik erta aniqlansa, bolaning xatti-harakatlarini to'g'rilash, uni jamiyat hayotiga moslashtirish va boshqalar bilan normal munosabatda bo'lish imkoniyati shunchalik katta bo'ladi. Bunday odamlarning qanday xususiyatlarini hisobga olish kerak va qanday ish usullarini tanlash kerak - biz maqolamizda tahlil qilamiz.

Kalit so‘zlar:Autizm,ASD belgilari, Pecs kartalari,gipporterapiya,sensorli integratsiya,turish terapiyasi,ABA terapiyasi

Autizm - bu psixopatologik holat bo'lib, u "o'z-o'ziga chekinish" va tashqi dunyo - odamlar, narsalar, hodisalar bilan o'zaro ta'sirning buzilishi bilan tavsiflanadi.

"Autizm" atamasi ("autismus": yunoncha autos - o'z-o'zidan) 20-asr boshlarida shveytsariyalik psixiatr Eugen Bleuler tomonidan kiritilgan. To'g'ri, dastlab bu so'z shizofreniyaning asosiy belgilaridan birini bildirgan.

"Autizm" tushunchasi o'zining zamonaviy ma'nosiga keyinchalik, 1938 yilda yaqinlashdi. Avstriyalik psixiatr Xans Asperger "autistik psixopatiya" deb atagan bolalarning o'zini do'stlashtira olmaslik, boshqa odam bilan empatiya qila olmaslik, g'alati bema'ni harakatlar va bir tomonlama qiziqishlarda namoyon bo'ladigan xatti-harakatlari. Shu bilan birga, o'g'il bolalar etarlicha rivojlangan nutq va yuqori darajadagi aqlga ega edilar, shuning uchun olimning o'zi ularni "kichkina professorlar" deb atagan. Keyinchalik bu sindrom Asperger sharafiga nomlanadi.

Kasallikning birinchi ta'rifi muallifi amerikalik psixiatr Leo Kanner bo'lib, u xuddi shunday alomatlari bo'lgan 11 bolani o'rgangan - "autistik yolg'izlik", yolg'izlik istagi, harakatlar monotoniyasiga bo'lgan ehtiyoj. Shuningdek, u "erta bolalik autizmi" tushunchasini kiritdi.
Bugungi kunda mutaxassislar "autizm" tashxisi o'rniga "autizm spektrining buzilishi" (ASD) iborasini ishlatishadi. Ushbu kontseptsiya bir vaqtning o'zida bir nechta patologik sharoitlarni birlashtiradi:

- autizm (yoki Kanner sindromi);
- bolalikdagi parchalanish buzilishi;
- nospetsifik keng tarqalgan rivojlanish buzilishi (yoki atipik autizm);
- Asperger sindromi;
- Rett sindromi.

Ikkita autistik odamda kasallikning aynan bir xil kechishi yo'q. Buzilish engil bo'lishi mumkin va boshqalar uchun deyarli sezilmaydi, bu o'zini muloqotda g'alatiliklar, tezkor, formulali nutq yoki cheklangan qiziqishlar shaklida ma'lum qiladi. Autizmning og'ir shakli aqliy zaiflik, ma'nosiz, takroriy harakatlar va mutelik bilan birga bo'lishi mumkin.

ASD belgilari

1. Tashqi dunyodan izolyatsiya.
2. Boshqalar bilan aloqani saqlab qolish zarurati yo'qligi.
3. Ta'sirli blok (boshqa odam, shu jumladan qarindoshlar bilan sodir bo'layotgan voqealarga befarqlik).
4. Jonli va jonsiz narsalarga nisbatan xuddi shunday xatti-harakatlar.
5. Eshitish va vizual ogohlantirishlarga etarlicha aniq reaktsiya (psevdokarlik, psevdoko'rlik).
6. Stereotipik xatti-harakatlar: atrofdagi dunyoni o'zgarishsiz saqlash zarurati (bir xil marshrut bo'ylab yurish, ob'ektlarni qat'iy belgilangan tartibda joylashtirish), har qanday o'zgarishlardan qo'rqish, takrorlanadigan monoton harakatlar - stereotiplar (stulda tebranish, barmoqlar bilan skripka).
7. Bolalar uchun odatiy o'yinlar o'rniga pufakchalar, kalitlar, arqonlar va ba'zan hatto o'yinchoqlar bilan stereotipik manipulyatsiyalar mavjud. Autizmli bolalar go‘yo jodu ta’siri ostida bir piyoladan ikkinchisiga suv quyish, mashinani oldinga va orqaga aylantirish uchun soatlab vaqt sarflashlari mumkin va to‘xtab, boshqa narsaga o‘tishga harakat qilganda ular qichqiradi, yig‘laydi va faol norozilik bildiradi.
8. O'ziga xos vizual xulq-atvor: odamlarni yoki o'tmishdagi odamlarni ko'rish, chayqalish (bola "ko'z-ko'z" nigohiga dosh berolmaydi), vizual diqqat markazida ko'rish maydonining chetiga o'tkaziladi.
9. Yolg'iz qolish istagi.

Autizmli bolalar rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari

Autistik kasalliklarning rivojlanishiga turtki markaziy asab tizimining noto'g'ri ishlashidir, shuning uchun buzilishlar barcha kognitiv funktsiyalarga ta'sir qiladi - diqqat, xotira, fikrlash, nutq, shuningdek, bolaning hissiy, intellektual, motor sohalari, uning sezgirligi. Ko'pincha autizm belgilari uch yoshgacha bo'lgan bolalarda aniqlanadi. Birinchi ogohlantirish belgilari odatda chaqaloqlik davrida paydo bo'ladi. Masalan, chaqaloq kuchli ogohlantirishlarga zaif munosabatda bo'ladi, onasi uni ovqatlantirish uchun ko'targanida deyarli befarq qoladi va yuzida qoniqarli ifoda bilan mazali tushlik uchun "minnatdorchilik" bildirmaydi. Ammo zaif tirnash xususiyati beruvchilar, aksincha, unda butun hissiyotlar bo'ronini keltirib chiqaradi. Shu sababli, ota-onalar bolaning xatti-harakatiga ayniqsa ehtiyot bo'lishlari, yosh normasiga xos bo'lmagan barcha g'alati, shubhali daqiqalarni qayd etishlari muhimdir.

Autizmli bolalarning rivojlanish xususiyatlari qanday:

- Bolaning qichqirishi va qichqirishi yo'q yoki zaif ifodalangan.
- Bola o'z ismiga javob bermaydi, gapirmaydi va og'zaki ko'rsatmalarni qabul qilmaydi.

- Ikki yoshli bolaning so'z boyligi juda cheklangan bo'lib, uch yoshga to'lganda u iboralar yoki jumlalarni tuza olmaydi.
- Nutq butunlay yo'q bo'lishi yoki buzilishlar bilan rivojlanishi mumkin.
- Bola teginish bilan aloqa qilishdan qochishga harakat qiladi, ko'zlarga qaramaydi, tabassum qilmaydi, o'z his-tuyg'ularini bildirmaydi va boshqalarning his-tuyg'ulariga munosabat bildirmaydi, hamdardlik bildirishni bilmaydi, yolg'izlikka intiladi.
- Otistik bola yangi narsalarga befarq, o'yinchoqlarga qiziqmaydi.
- Ehtimol, oziq-ovqatga ehtiyotkorlik bilan yoki hatto jirkanch munosabatda bo'lish va aksincha, ongli yoshda yeyilmaydigan narsalarni eyishga urinish.
- Bola xavfni etarli darajada idrok eta olmaydi: u atrofga qaramasdan yo'l bo'ylab yugurishi yoki eng kichik shovqindan boshpana izlashi mumkin. • ASD bilan og'rigan bolalarda vosita rivojlanishi buzilgan: ularning qo'llari va oyoqlari muvofiqlashtirilmagan, ularning harakatlari noqulay, lekin ular odatdagidek muayyan harakatlarni takrorlashlari mumkin - tebranish, aylanalarda yugurish, qo'llarini silkitish.
- Otistik odamlar kosmosda harakat qilishda qiyinchiliklarga duch kelishadi.
- Qat'iyat va diqqatni jamlash bilan bog'liq muammolar ko'pincha paydo bo'ladi, ammo impulsivlik jadvaldan tashqarida bo'lishi mumkin.
- Yomon xotiraga qaramay, ASD bilan og'rigan bolalar uzoq vaqt davomida ular uchun muhim bo'lgan ba'zi daqiqalarni eslab qolishadi.
- Autizmli bolalar aniq fikrlashga moyil, ular sabab-oqibat munosabatlarini tushunmaydilar va ular egallagan ko'nikmalarni boshqa vaziyatga o'tkaza olmaydilar.
- Nazorat qilish uchun har qanday urinishlar - bu ko'rsatmalar, mashg'ulotlar yoki qo'shma harakatlar, odatiy harakatlar algoritmini o'zgartirish - salbiy reaktsiyaga olib keladi, shu jumladan tajovuzkorlik portlashi.

Autizmli bolalarni o'qitish usullari

Otistik kasalliklarning namoyon bo'lish spektri har bir alohida holatda keng va noyobdir. Kichkintoyning barcha xususiyatlarini bilish mutaxassisga o'zining xulq-atvori profilini yaratishga imkon beradi, bu texnikalarni, tuzatish va o'qitish usullarini tanlashga yordam beradi va maxsus bolaning atrofdagi dunyoga moslashishini osonlashtiradi.

PECS kartalari

Autizm spektrining buzilishi bo'lgan bolalar jim bo'lishadi - ular ularni nima bezovta qilayotganini, nimaga muhtojligini yoki ularni nima bezovta qilayotganini ayta olmaydi. Bu begonalar bilan muloqotni juda qiyinlashtiradi. Tushunmovchilikka duch kelganda, autizmli odamlar taranglashadi, asabiylashadi, isterik bo'lishni boshlaydilar va tajovuzkorlik portlashlari bo'lishi mumkin. PECS kartalari og'zaki bo'lmagan bolani boshqa odamlar bilan muloqot qilishni o'rgatishda yordam beradi .

Picture Exchange Communication System (PECS) kartaga asoslangan muqobil aloqa tizimi 1980-yillarning oxirida doktor Endryu Bondi tomonidan ishlab chiqilgan.

Rasmlar bilan kartalardan foydalangan holda, bola asosiy muloqot qobiliyatlarini egallaydi - u biror narsa bilan muloqot qilishi, so'z bilan ifodalab bo'lmaydigan narsani so'rashi, atrofidagi ob'ektlarning nomlarini, muayyan harakatlarni tasvirlash uchun qanday so'zlar ishlatilishini eslay oladi va unga qaratilgan so'rovlarni tushuna boshlaydi.

Kartalar bilan ishlash 6 bosqichda tuzilgan:

1. Chaqaloq evaziga kerakli narsani olish uchun "aloqa sherigiga" kartani topshirishni o'rganadi. "Peri" bolani boshqaradi, lekin uning tashabbus ko'rsatishiga to'sqinlik qilmaydi.
2. Maqsadga erishish yo'li - kerakli ob'ektni olish - yanada murakkablashadi: bola turishi, kartani olishi, aloqa sherigiga borishi va ob'ekt uchun tasvirni "almashtirishi" kerak.
3. Bola kartalar uning atrofidagilarga ta'sir qilishini tushundi. Endi u tanlashni o'rganishi kerak - birinchi navbatda u nimani olishni xohlasa va nima istamaydi (konfet yoki shlyapa), keyin - bir xil toifadagi ikkita ob'ekt (masalan, konfet va olma).

4. Bola "gaplar" qurishni o'rganadi, masalan, "Men shirinlik istayman". Buning uchun u mos keladigan rasmlarni lenta yoki Velcro chizig'iga yopishtirishi kerak, so'ngra bu chiziqni kerakli narsaga almashtirishi kerak. Keyin talabaning "so'z boyligi" boyitiladi: unda ta'riflar paydo bo'ladi - ob'ektning rangi, shakli yoki hajmini yoki tana qismini bildiruvchi sifatlar. "Iboralar" 3-4 belgigacha uzaytiriladi.

5. Bola rasmlar yordamida nimani xohlashini "tushuntirishni" o'rgangandan so'ng, "Siz nimani xohlaysiz?" Degan savolga reaktsiyalarni o'zlashtirish vaqti keldi.

6. Vazifa - nima sodir bo'layotganini sharhlashni o'rganish, avval "Siz nimani ko'ryapsiz?" Degan savolga javob berish, keyin o'z-o'zidan. Natijada, chaqaloq "Men xohlayman", "Men ko'raman" iboralarini shakllantirishi va "Nima istaysiz?", "Nima ko'ryapsiz?" Degan savollarga javob berishi va eng muhimi, ular orasidagi farqni aniqlay oladi. To'g'ri ijro maqtov bilan mustahkamlanadi.

Shunday qilib, autistik bola asta-sekin boshqalar bilan muloqot qilishni o'rganadi. Rasmlar unga so'zsiz fikr-mulohazalarni qabul qilish va berishga yordam beradi.

Ushbu usulning afzalliklari: kartalar asosiy muloqot ko'nikmalarini tezda o'zlashtirishga yordam beradi, ASD bilan og'rigan bolani tashabbus ko'rsatishga o'rgatadi, so'zlarni o'z-o'zidan talaffuz qiladi va boshqa odamlar bilan muloqotni unga qulayroq qiladi.

Sensorli integratsiya-Otistik odamlarda sensorli tizim funktsiyalari buziladi, ular ma'lumotni idrok etishda qiyinchiliklarga duch kelishadi va tashqi ogohlantirishlarga nisbatan sezgirlik chegarasi oshadi yoki kamayadi. Ma'lum bo'lishicha, ularning sezgi organlari xuddi o'chirilgan - miya ular uzatadigan ma'lumotni shunchaki idrok etmaydi va qayta ishlay olmaydi. Sensorli integratsiya usuli buni tuzatishga yordam beradi. Tashqi tomondan, bunday harakatlar o'yinga o'xshaydi, masalan:

- Kaftingiz va tanangizning boshqa qismlarini qalam yoki barmoq bilan kuzatib boring.
- Ko'zlaringiz bilan narsalarning harakatini yoki chiroq nurini kuzatib boring.
- Onam orqasiga, oshqozoniga yoki kaftiga qanday xat yozganini taxmin qiling.
- Kauchuk lampalarni siqib oling.
- Katta to'plarga mining.
- Shakllarni nusxalash.
- Barmoqlaringiz bilan chizish.

Ushbu oddiy mashqlar miyani tashqi ogohlantirishlarga to'g'ri javob berishga o'rgatadi. Markaziy asab tizimi, o'z navbatida, nutqning rivojlanishiga, harakatlarni muvofiqlashtirishga va e'tiborga ta'sir qiluvchi hissiy sezgilarni birlashtirish qobiliyatiga ega bo'ladi. Bunday "trening" ayniqsa, autizm spektrining buzilishi 3 yoshdan oldin aniqlangan hollarda muhimdir.

Gippoterapiya-Otlar bilan muloqot autizmli odamlarning holatiga foydali ta'sir ko'rsatadi. Gippoterapiya psixomotor sohaning rivojlanishini rag'batlantiradi - harakatlarni muvofiqlashtirish va muvozanat hissini yaxshilaydi. Hayvonlarning yaqinligi bolalarda ijobiy his-tuyg'ularni uyg'otadi va ot minish ularni davom ettirish uchun tanani harakatga moslashtirishga o'rgatadi. Mashqlar egarsiz bajariladi, bu bolalar va otlar o'rtasida yaqin aloqani ta'minlaydi. Hayvonlar kichik chavandozlarni tanalarining issiqligi bilan isitadi, shu bilan jismoniy zo'riqishni engillashtiradi, o'zini himoya qilishni zaiflashtiradi - chaqaloq tashqi dunyodan o'zini himoya qiladigan zirhni "nozikroq" qiladi. Psixo-emotsional stress ham pasayadi, bolalar ma'lumot olishga ko'proq moyil bo'lishadi - ular bilan imo-ishoralar yoki eng oddiy suhbatlar yordamida muloqot qilish vaqti keldi.

Tutish terapiyasi-Usulning nomi inglizcha "ushlab turish" so'zidan olingan. Uning muallifi Nyu-Yorkdagi Onalar markazi direktori, doktor Marta Uelsdir. Holding terapiyasi "tizzalarda terapiya" deb ham ataladi va autizm, giperaktivlik sindromi, psixopatiya va boshqa hissiy kasalliklarni tuzatish uchun ishlatiladi.

Usulning maqsadi ona va autistik bola o'rtasidagi jismoniy aloqani qayta tiklashga harakat qilishdir, biz eslaganimizdek, teginish va har qanday tashqi ogohlantirishlar yoqimsiz.

Asosiysi: ona stulga o'tiradi, bolani ko'taradi va oyoqlari yon tomonlarga osilib turishi uchun uni tizzasiga qo'yadi. Kichkintoyning qarshiligini, quchog'idan xalos bo'lishga urinishlarini bartaraf etish, uni yuzma-yuz ushlab turish, hissiy aloqa o'rnatish va jismoniy aloqani tiklashga erishish muhimdir. Bunday mashg'ulot paytida ona bola bilan gaplashadi, uni tinchlantiradi, shunda rad etish va rad etish yo'qoladi. Avvaliga chaqaloq noqulaylik his qiladi, lekin asta-sekin himoyasizlik holati xavfsizlik hissi bilan almashtiriladi va bola qulay va xotirjam bo'ladi. Shunday qilib, onaga bog'liqlik deyarli kuch bilan shakllanadi, bu go'daklik va erta bolalik davridagi bolalar uchun xos va hayotiy ahamiyatga ega.

Usul kontrendikatsiyaga ega: bolada yoki ota-onada og'ir somatik kasalliklar (miya falaj, epilepsiya), otaning ishtirok eta olmasligi, ota-onalarning bolani rad etishi.

ABA terapiyasi yoki amaliy xulq-atvor tahlili

Xulq-atvor tahlili birinchi marta 1963 yilda Kaliforniya universitetida doktor Ivar Lovaas va uning hamkasblari tomonidan autizmli bolalar bilan ishlash uchun ishlatilgan. Usulning asosiy g'oyasi shundaki, har qanday bolaning xatti-harakati ma'lum oqibatlarga olib keladi. Chaqaloq bu oqibatlarni yoqtiradimi yoki yo'qmi, u o'z harakatlarini davom ettiradi yoki ularni to'xtatadi.

Usulning mohiyati nimada? Har bir murakkab mahorat - ijodiy o'yin, nutq, aloqa o'rnatish, ko'z bilan aloqa qilish - kichik qadamlar yoki harakatlarga bo'linadi. Bu harakatlarning har biri bola tomonidan alohida o'zlashtiriladi, so'ngra hamma narsa bir zanjirga to'planadi - murakkab harakatni ifodalovchi ketma-ketlik.

Trening kattalar tomonidan to'liq nazorat qilinadi: u autizmli odamning faoliyatini qat'iy nazorat qiladi, istalmagan harakatlarni to'xtatadi va to'g'ri qilishga undaydi. Ko'nikma ustida ishlash, agar bola 80% vaziyatlarda xatosiz harakatni bajarsagina yakunlanadi.

ABA usulidan foydalangan holda rivojlanish rejasi har bir bola uchun uning xususiyatlariga qarab alohida tayyorlanadi. Shu bilan birga, bola bir-biriga bog'liq bo'lmagan ikki yoki uchtadan ko'p bo'lmagan ko'nikmalarni egallaydi. Asta-sekin vazifalar murakkablashadi, ko'nikmalar to'plami yangilari bilan to'ldiriladi - kundalik, kommunikativ, kognitiv, ijtimoiy. Xulq-atvor terapiyasining natijasi bolaning dunyoni mustaqil ravishda o'rganish uchun vositalarni o'zlashtirishidir.

Maxsus bolalar bilan ishlash qoidalari

1. Rejimga qat'iy rioya qiling. Kundan kunga takrorlanadigan marosimlar autizmli bolalarning hayotini osonlashtiradi, tushunarli qiladi va eng muhimi, tinchlantiradi.
2. Nima qilish kerakligini ko'rsating. Maxsus bolalar vizual ma'lumotni yaxshiroq idrok etadilar. Shuning uchun, so'rovni 10 marta takrorlashdan ko'ra, rasmni bir marta ko'rsatish yaxshiroqdir.
3. Aniq, qisqa va aniq gapiring. Bolaga murakkab, ko'p hikoyali jumlalar kerak emas - u ularni oxirigacha diqqat bilan tinglay olmaydi va aytilganlarning mohiyatiga erisha olmaydi. Shuning uchun oddiy, qisqa iboralarga ustunlik berishga arziydi: "Sayhatga chiqmoqchimisiz?", "Boshim og'riyapti" (va bo'laklarga bo'linmaydi).
4. Sabr qiling. Otistik odamdan zudlik bilan reaktsiyani kutmasligingiz kerak, uni shoshiltirmasligingiz yoki bir xil savolni tez-tez takrorlashingiz kerak - bu vaziyatni yanada yomonlashtirishi mumkin.
5. Tinchlik bilan, zo'riqishsiz, asabiylashmasdan gapiring. Muhim silliq hissiy fon, unda tajovuz yoki xavf haqida hech qanday ishora yo'q.
6. Sensorli yengillikni ta'minlang. Tashqi ogohlantirishlarga yuqori sezuvchanlik juda charchagan. Shuning uchun chaqaloq ortiqcha kuchlanishni bartaraf etishga yordam beradigan marosimga muhtoj: kuchli quchoqlash, qorong'i xonada bir necha daqiqa sukut saqlash yoki qo'llaringizga muloyimlik bilan surtishingiz mumkin bo'lgan pufakchaning bir qismi.

Xulosa :

Autizmning aniq sababi noma'lum, ammo genetik va atrof-muhit omillarining kombinatsiyasi rol o'ynashi mumkin.Autizm tashxisi mutaxassislar (psixologlar, nevrologlar, rivojlanish pediatrlar) tomonidan xulq-atvor kuzatuvlari, intervyular va standartlashtirilgan testlar asosida qo'yiladi. Odatda, bolalikka oid davrda tashxis qo'yiladi.

Muhim jihatlar:

• Autizmga chalingan har bir inson noyobdir va o'ziga xos kuchli va zaif tomonlariga ega.

• Erta tashxis va aralashuv autizmga chalingan odamlarning hayotini yaxshilashda muhim rol o'ynaydi.

• Autizmga chalingan odamlarni qabul qilish va qo'llab-quvvatlash ularning jamiyatga to'liq qo'shilishiga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yo‘ldoshev Q., Jo‘raev R. – Maxsus pedagogika va defektologiya asoslari. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti, 2018.

2. Raxmonqulova D. – Maxsus pedagogika. – Toshkent: "Fan va texnologiya" nashriyoti, 2017.

3. Tursunov U. – Defektologiya va maxsus ta’lim metodlari. – Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2019.

4. Usmonov M., Abduqodirov A. – Psixologiya asoslari. – Toshkent: "Iqtisod-moliya" nashriyoti, 2020.

5. Niyozova G. – Psixodiagnostika va psixokorreksiya asoslari. – Toshkent: "Ma’naviyat", 2016.

6. Karimova R. – Psixologiya va pedagogik psixologiya. – Toshkent: "Sharq", 2015.

7. Bo‘ronov S. – Pedagogik psixologiya va tarbiya masalalari. – Samarqand: Samarqand davlat universiteti nashriyoti, 2021.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QISH DARSLARIDA UYGA VAZIFA BERISH TARTIBI VA MUSTAQIL ISHLAR

Iskandarova Maftuna Quvondiq qizi

SamDUKF Pedagogika va tillarni o‘qitish fakulteti o‘qituvchisi

maftunaiskandarova718@gmail.com

ANNOTATSIYA: *Tezisda o‘qish darslarida mustaqil ishlarni tashkil etish, ularni qanday usulda olib borish,uyga vazifa berishning ahamiyati va ijobiy tomonlari, qanday mustaqil ishlarni tashkillashtirish haqida fikr yuritilgan.*

Kalit so‘zlar: *Mustaqil ish turlari, ichda o‘qish, gapirib berish, anglash, tarbiya, oila, nazorat, uzviylik, fikr bildirishdi.*

Аннотация: *В статье рассматривается организация самостоятельной работы на уроках чтения, как ее проводить, какой вид самостоятельной работы следует организовать.*

Ключевые слова: *Самостоятельные виды работы, чтение, рассказывание, понимание, образование,семья, контроль, единство, высказали свое мнение.*

Annotation. *The article discusses the organization of independent work in reading lessons, how to conduct it, and what kind of independent work should be organized.*

Keywords: *Independent work types, reading, telling, understanding, upbringing, family, control, unity, expressing opinions.*

Mustaqil ish mashqning faol turi bo‘lib, uni bajarish jarayonida o‘quvchilar fikrlashga va mustaqil faoliyat yuritishni o‘rganadilar. Bir vaqtning o‘zida ikki yoki uch sinf bilan ishlanadigan oz komplektli maktablarda mustaqil ish, ayniqsa, juda zarur hamda katta ahamiyatga ega. O‘qish darslarida mustaqil ishni bajarishga bolalar taxminiy tayyorlanadi,albatta. O‘quvchilarni mustaqil ishga tayyorlashda topshiriqning maqsadi ularga qisqa va aniq tushuntiriladi. Mustaqil ish uchun tanlangan matnning hajmi kichik va o‘quvchilar saviyasiga mos bo‘lishi lozim. Mustaqil ish turlari

har xil bo‘lib, uni tanlashda o‘quvchilarning tayyorgarligi, o‘qiladigan matnning xarakteri, asarni o‘rganish bosqichi hisobga olinadi.
Boshlang‘ich sinflarning o‘qish darslarida mustaqil ishning quyidagi turlaridan foydalaniladi:
1. Asarni ichda o‘qish. 1-sinfda bu mashqni topshirishdan oldin ayrim so‘zlarni kesma harflar bilan tuzdirish va uni o‘qishni mashq qildirish maqsadga muvofiq. O‘quv yilining ikkinchi yarmidan boshlab ichda o‘qib, ayrim qatnashuvchi shaxslarning gaplarini topish, uni o‘qish va o‘z so‘zi bilan gapirib berish, matndan o‘qituvchi bergan savolga javob bo‘ladigan o‘rinni topish kabi topshiriqlar berilishi mumkin.
2. O‘qilgan matn yuzasidan berilgan savollarga javob berish. Bu mashq bolalarni diqqat-e`tibor bilan o‘qishga o‘rgatadi. Bu ish turidan oz komplektli maktablarda foydalanish dars tartibini belgilashga ham yordam beradi. Mashqning bu turi asta murakkablashtira boriladi: avval o‘quvchilar matnga oid savollarga javob berish bilan uning mazmunini o‘zlashtirsalar, keyin asarning asosiy G‘oyasini bilib oladilar, voqea-hodisalar o‘rtasidagi sabab-natija boG‘lanishlarini tushunadilar.
3. O‘qilgan asar mazmunini to‘liq anglash, bilib olish uchun o‘qituvchi topshiriG‘ini bajarish. Topshiriqlar quyidagicha bo‘lishi mumkin:
a) O‘qing va omonatga xiyonatning jazosi qandayligini aytib bering. («Omonatga xiyonat», IV sinf) b) O‘qing va nima uchun hunarsiz kishi o‘limga yaqinligini tushuntirib bering. («Hunarsiz kishi o‘limga yaqin», IV sinf) va hokazo. Turli janrdagi badiiy asarlar qurilishi, uslubi jihatidan o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, ularning o‘quvchilarga ta`siri ham har xil bo‘ladi. Tabiiyki, har bir janrga oid asar matni lingvistik jihatdan ham o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Masalan, she`riy asarlar matni hikoya matnidan, ertak matni she`r matnidan, ilmiy-ommabop maqola matni masal janriga taaluqli asarlar matnidan tubdan farq qiladi. Topishmoqlar predmet, voqea-hodisalar o‘rtasidagi o‘xshashlikni taqqoslash orqali o‘zlashtirilsa, maqollar mazmuni hayotiy misollar vositasida sharhlashni taqozo etadi. Shunga ko‘ra, turli janrdagi badiiy asarlarni o‘qishda o‘qituvchidan unga mos usullar tanlash talab etiladi. O‘quvchilarda mustaqil ishlash, avvalo unga tayyorlash o‘qituvchi tomonidan materiallarni muammoli tarzda bayon etish kabi yo‘llar bilan hosil qilinadi. Bunda quyidagi topshiriqlarni muntazam ravishda tavsiya etish mumkin: materialni darslik asosida o‘rganish, namunaviy mustaqil mashqlar, yangi turdagi topshiriqlar, ijodiy ishlarni o‘rgatishni o‘z ichiga oladi. Mustaqil faoliyat faollikni oshiradi, bosh
o‘zlashtiruvchi o‘quvchilarni mustaqil ishlashga o‘rgatish yaxshi samara beradi. Mustaqil faoliyat insonni ziyrak va hozirjavob qiladi. Bu faoliyat kichik yoshdagi maktab o‘quvchilarida uyg'un holda rivojlanishi kerak. Buning uchun avvalo, o‘quvchilarni mustaqil faoliyatga ruhan tayyorlash, ularda biror ishni qila olishga va shu ishni sifatli qilib bajarishga ishonch hosil qilish lozim. Mustaqil ish turlarini qanday turlari bo‘lishi kerak? Avvalo, ish turlari o‘qituvchi tomonidan puxta o‘ylangan, ta'lim maqsadiga asoslangan va surunkali bo‘lishi kerak. Bunda har bir o‘quvchining imkoniyati hisobga olinishi, ularning yosh xususiyati, nimalarga qiziqishi ham e'tibordan chetda qolmasligi kerak. O‘quvchilarni aqliy rivojlantirishning sifatlaridan biri topshiriqlarni to‘la eslab qolib bajarishlaridir. Bunda bajariladigan ishning maqsadini tushungan (tasavvur qilgan) holda, uning rejasini belgilash va ish usulini tanlash yo‘l qo‘yilgan xatolarni mustaqil topa olish va uni tuzata bilishlariga alohida e'tibor beriladi. O‘quvchilarning topshiriqlarni tez, to‘g'ri bajarishlari uchun qulay usullarni tanlash, uni tashkil etish uchun doimiy yetakchi savollar berib tayanch so‘zlar tavsiya etish foydalidir. O‘quvchilarda mustaqil ishlarni sifatli qilib bajarishda qiyinchiliklar paydo bo‘lishi tabiiy. Chunki hali ularning tasavvurlari yorqin, so‘z boyligi yetarli emas. Ma'lumki bola ilk bor tarbiyani oiladan oladi. Oiladagi ijtimoiy muhit uning ichki tartib intizomi ongli ravishda bola tarbiyasiga ta'sir ko‘rsatadi. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 64- moddasida belgilanishicha , ota-onalar o‘z farzandlarini voyaga yetkunlaricha boqish va tarbiyalashga majburdirlar. Ushbu qoidaga muvofiq ota-onalarning

o‘zfarzandlari oldidagi majburiyatlari huquqiy kafolatlangan va farzandini voyaga yetkazish, tarbiyalash ota-onaning burchi ekanligi uqtirilgan. Farzand dunyoga
kelganidan so‘ng, uni voyaga yetkazish, moddiy ta'minlash, o‘qitish tarbiya berish ota-ona zimmasidagi yuksak mas'ulyatdir. Ana shunday mas'ulyatli ishlarga befarqlik, bepisandlik bilan munosabatda bo‘lish kechirib bo‘lmaydigan hollarga olib kelishi hammaga ayon. Bolaga G‘amxo‘rlik, uning oiladagi huquqini ta'minlash masalalari muqaddas Qur'oni Karim, hadis kitoblarida, o‘tmish allomalarimizning pand-nasihatlarida ham teran aks etgan. Muqaddas Qur`on kitobida keltirilishicha, bola Olloh tomonidan ota-onaga omonat topshirilgan. Olloh ana shu omonatni voyaga yetkazish, ilmli, oqil, halol inson qilib tarbiyalashni esa ota-ona zimmasiga
yuklagan. Ma`lumki, bola maktabga kelgunga qadar ham, maktabda o‘qish davrida ham, asosan oilada tarbiyalanadi. Oila davlatning asosiy kurtagi sifatida bolalarning dunyoqarashi, xulqi va
didiga ta`sir ko‘rsatishi tabiiy holder. Bolalar ulG‘aya boshlashi bilanoq o‘z otaonalarining qayerda ishlashlari, jamiyatda tutgan o‘rinlari, ularning bilimiga qiziqa boshlaydilar. Oiladagi hamkorlikning tarbiyaviy jihatdan to‘G‘ri bo‘lishini ta`minlash maktabning muhim vazifalaridan biridir. Oilaviy tarbiyaning mazmunli tashkil etilishiga dastlabki ta`sirni maktab belgilaydi. Maktabgina oilaviy tarbiya samaradorligini oshirish yuzasidan rahbarlik qila oladi. Bola tarbiyasi yuzasidan oila, maktab va jamoatchilik hamkorligi hozirgi kunimizning dolzarb masalaligi ham mana shundadir. Tajribalar shuni ko‘rsatadiki, bolalar O‘qituvchi rahbarligida ishlaganda tez mushohada qiladilar. Bu holga o‘rganib qolmasliklari uchun ko‘proq ularning o‘zlarini mustaqil fikrlashga davat etish lozim. O‘quvchilar e'tiborini jalb etish maqsadida matndagi voqealarni eslatib: Nega? Nega shunday bo‘ldi? Seningcha qanday bo‘lishi kerak edi? Kabi savollar
berib, uning fikrini ma'qullab, yana o‘ylasang topasan, juda yaxshi, juda soz ! kabi rag'batlantiruvchi so‘zlarni ishlatish foydalidir. Masalan, o‘roq va kombayn masalasi yuzasidan: O‘roq nega afsuslanadi? Kombayn unga nima dedi? Kabi savollar berib, har ikkisini solishtirish orqali texnikaning kuch-quvvatiga bolalar e'tiborini tortiladi, har bir texnika asbobining hayotimizdagi ahamiyatini baholashga o‘rgatiladi. Dastlabki bajargan mustaqil ishdan bola mamnun bo‘lsa, uning qiziqishlari ortib, yangi-yangi ish turlarini amalga oshirishga kirishadi. Mustaqil ish natijalarini hamisha tekshirish lozim. Tekshirish og'zaki yoki yozma tarzda bo‘lishi mumkin. Bola yozishidan oldin o‘ylaydi, fikrini og'zaki jamlaydi, so‘ng uni yozishga kirishadi. o‘z fikrini bayon qilish, yo‘l qo‘yilgan biror savol yoki masala yuzasidan mushohada yuritish uchun jiddiy fikrlaydi. Bu jarayon (og'zaki) nutq asosida paydo bo‘ladi va mustahkamlanadi. Masalan, o‘quvchi o‘z fikrini yozma ifodalashdan ilgari o‘ylaydi. Pichirlab allanimalar haqida o‘z-o‘zicha gapiradi (pedagogikada bu faol faoliyat hisoblanadi). Insho yozishning dastlabki shakllari ana shundayishlardan boshlanadi. Bola matnni o‘qib, og'zaki tahlil qiladi, sarlavhalar o‘ylab topib, qanday rasmlar ishlash lozimligini rejalaydi. O‘quvchilarni mustaqil faoliyatga o‘rgatishda quyidagilarga amal qilishi lozim:

-beriladigan har bir topshiriq o‘quvchilarning imkoniyatlariga mos bo‘lsin va qiziqish uyg'ota olsin;

-ish osondan qiyinga, soddadan murakkabga qarab yo‘naltirilsin, o‘quvchiga tushunarli bo‘lsin;

-ishni bajarishda bolalarda o‘ziga ishonch hissi uyg'onsin, ishga kirishishda
ular o‘zlarida dadillik sezsin;

-mustaqil bajariladigan topshiriqlar yakkama-yakka tarzda amalga oshirilsin (hamma o‘quvchi uchun bir xil topshiriq berish bu mustaqil faoliyat emasligini eslatamiz), albatta bunda bosh - topshiriqlarni doimo navbatlashtirib, turini almashtirishga alohida ahamiyat berish kerak;

-topshiriqlarni hamma bir ish joyi hamisha qulay, saramjon-sarishta bo‘lishi (parta ustida ortiqcha narsalar bo‘lmasligi) kerak;

-topshiriqlar darsning turli bosqichida bajarilishi mumkin;

-darslik, didaktik materiallar bilan ishlashda uzviylik bo‘lishi maqsadga muvofiqdir.

Uyga beriladigan vazifalar ham mustaqil ishning bir turidir. Bolalarga, iloji boricha sinf sharoitida asosiy bilim va malakalarni singdirish, uyga vazifalar berishni me'yorlash kerak. Bolalar

darsdan keyin (og'ir, mashaqqatli mehnatdan keyin) tiniqib dam olsalar, ko‘proq ochiq havoda bo‘lib, harakatli o‘yinlar, sayr, kuzatishlar bilan vaqtlarini o‘tkazib, tunda osuda uxlab, ertangi kungi darslarga yaxshi kayfiyat bilan kelsalar, darsni o‘zlashtirish yaxshi bo‘ladi. Shuning uchun uy vazifalari oson bo‘lishi, asosan, bolalarni kuzatishlarga undashi lozim.Darslarda yangi pedagogik, zamonaviy texnologiyalar, noananaviy usullardan keng qo‘llash, ko‘rgazmali, didaktik, test, tarqatma materiallaridan keng foydalanish, o‘quvchilarga do‘stona munosabatda bo‘lish, o‘qish sifati va samaradorligiga etibor berish;

- O‘quvchilarni erkin va mustaqil fikrlashga o‘rgatishda turli mashqlardan foydalanish;
-Nutq o‘stirishga alohida etibor qaratish;
-Yanga axborot texnalogiyalardan foydalanish;
-Lug'at ustida ishlashga o‘rgatish;
-Xalq og'zaki ijodidan foydalanish;
-She'riyat gulshani,ifodali o‘qish kabi to‘garaklar tashkil etish;
-Bo‘sh vaqtlarda ulgurmovchi o‘quvchilar bilan alohida, yakka tartibda ish olib borish;
- Fanlararo bog'liqlikka ahamiyat berish.

O‘quvchilar bilishini nazorat qilib borishda, albatta, past o‘zlashtirgan o‘quvchiga alohida e'tibor qaratish lozim. Boshlang'ich sinflarda o‘quvchilarni o‘qishning bir necha turlari ya'ni, ongli, tez, to‘g'ri va ifodali o‘qishga o‘rgatib boriladi.

***FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR*:**

1. Abdullaeva Q.A., Safarova R.G‘., Bikbayeva N., Baxramov U., BoshlanG‘ich ta'lim davlat ta'lim standarti. // BoshlanG‘ich ta‘lim jurnali №6 –2010 Boshlang‘ich ta‘lim konsepsiyasi // Boshlang‘ich ta‘lim jurnali № 6-1998.
3. Abdullaeva Q., Ochilov M., Nazarov K., Fuzailov S, Bikbaeva.N. Boshlang‘ich maktab darsliklarini yaratish mezonlari // "Science and Education" Scientific Journal Volume 1 Issue 2 May 2020 478 www.openscience.uz
4. Mavlonova R.A Raxmonqulova.N. Boshlang□ich ta□limning integratsiyalashgan pedagogikasi□T.: Ilm-Ziyo, 2009 .
5. Umumiy o‘rta va o‘rta maxsus kasb-hunar ta'limi jarayonida fanlararo uzviylikni ta'minlash muammolari respublika ilmiy-amaliy konferentsiyasi.□Toshkent, 2009.
6. O‘zbekiston Respublikasining «BoshlanG‘ich sinf tarbiya va sport to‘G‘risida» qonuni (Yangi taxrirda). □T., 2000.
7. O‘zbekiston Respublikasining «Ta'lim to‘G‘risida» qonuni. 1997.

MAKTABGACHA TA’LIMDA O‘YIN TEXNOLOGIYALARI

SamDU Kattaqo‘rg‘on Filiali
3- bosqich talabasi
Berdiqulova Aziza

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha ta’lim tashkilotlarida o‘yin texnologiyalaridan foydalanishning ahamiyati, ularning turlari hamda bolalarning rivojlanishiga ta’siri yoritilgan. Shuningdek, o‘yin texnologiyalarining ta’limiy va tarbiyaviy imkoniyatlari haqida fikr yuritiladi. Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun o‘yin ularning rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Ushbu davrda bolalar asosan faol o‘yin orqali atrof-muhitni o‘rganadi, ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantiradi va o‘z shaxsini shakllantiradi.

Kalit so‘zlar: o‘yin texnologiyalari,o‘yin, ta‘lim, ijtimoiy hayot, qoidalar, syujetli o‘yinlar, kognitiv munosabat, kinestika, o‘yin g‘oyasi, tafakkur, rivojlantiruvchi o‘yinlar, rolli o‘zaro munosabat, intellektual,

Bugungi kunda maktabgacha yoshdagi bolalarga ta‘lim berish,rivojlantirish va tarbiya qilish davlat ta‘lim siyosatining muhim vazifasi hisoblanadi. Uning asosiy yo‘nalishlari davlat va

hukumat ,Maktabgacha va maktab ta‘limi vazirligining qator hujjatlarida aks etgan. O‘yin maktabgacha yoshdagi bolalar ijtimoiy hayotining muhim va yetakchi shakli sanaladi.

O‘yin - bu kutilmagan va faol jarayon bo‘lib,unda takakkur,his-tuyg‘ular va harakatlar rivojlanishi mumkin. Mashhur pedagog A.S.Makarenko bolalar o‘yinlarining rolini ta‘riflab,bola hayotid o‘yinni xuddi kattalarning ish faoliyati,xizmatining ahamiyati bilan tenglashtiradi. O‘yin shunday ahamiyatga egaki, 2013- yilda BMT ning Bola huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiyasiga uning ahamiyati haqida quyidagi izoh qo‘shildi. Unda aytilishicha, o‘yinlar va o‘yin-kulgu bolalar salomatligi va farovonligi uchun juda muhimdir va ijodkorlik, tasavvur, o‘z-o‘ziga ishonch, samaradorlik va jismoniy, ijtimoiy, kongnitiv va hissiy kuch va ko‘nikmalarning rivojlanishiga zamin yaratadi. Ular ta‘limning barcha jihatlariga hissa qo‘shadilar; o‘yinlar kundalik hayotda ishtirok etish shaklu bo‘lib, bolaga faqat quvonch va zavq keltirishi nuqtai nazaridan katta ahamiyatga ega. Bola o‘yinda qanday bo‘lsa,ishda ham ko‘p jihatdan u shunday bo‘ladi deb hisoblaydi. Shuning uchun bo‘lajak arbobning tarbiyasi ko‘p tomondan o‘yin orqali amalga oshiriladi. O‘yin odatda erkin tanlangan,bolalarga qaratilgan va zavqli faoliyat sifatida belgilanadi. U ijtimoiy, kognitiv va rivojlanish xususiyatlari va bosqichlari bo‘yicha qo‘shimcha tahlil qilinadi va tavsiflanadi. Agar o‘yin rivojlantiruvchi, ijtimoiy va kognitiv afzalliklarga ega bo‘lsa,maktabgacha yoshdagi guruhlarda o‘yinni tashkil etish va pedagogning roli uchun qanday xulosalar mavjud, Agar bolalar maktabgacha ta‘lim tashkilotlarida o‘ynasa, "akademik"ko‘nikma va bilimlarni qanday o‘rganadi?

O‘yin texnologiyalari esa shu ehtiyoj asosida ta’lim va tarbiya jarayonini tashkil etishga xizmat qiladi. Pedagogika fanida o‘yin texnologiyalari - bu o‘quv-tarbiyaviy maqsadlarga yo‘naltirilgan, ma’lum didaktik materiallar asosida ishlab chiqilgan metodlar majmuasidir.

O‘yin texnologiyalarining turlari

1. Didaktik o‘yinlar:Bu turdagi o‘yinlar orqali bolalar bilim oladi va mustahkamlaydi. Masalan, ranglar, shakllar, sonlar, harflar bilan bog‘liq o‘yinlar. Ular bolalarda diqqat, xotira, mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi.
2. Rolli o‘yinlar:Bolalar turli ijtimoiy rollarni bajarish orqali hayotiy vaziyatlarni tushunadi. Masalan, “Do‘konchi va xaridor”, “Shifokor va bemor”, “Oila” o‘yinlari orqali ular muomala qilishni o‘rganadi.
3. Harakatli o‘yinlar:Jismoniy faollikni rag‘batlantiradi. Bu o‘yinlar sog‘lomlashtirish, mushaklarni chiniqtirish, chaqqonlikni rivojlantirishda yordam beradi. Masalan: “Topni ot”, “Ushlab qol”, “Sakrab o‘t”.
4. Intellektual o‘yinlar:Bu o‘yinlar mantiqiy fikrlash, muammo hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Masalan: “Nimani ortiqcha?”, “Topmoqchi o‘yinlar”, “Jumboqlar”.
5. Konstruktiv o‘yinlar:Mozaika, lego, qurilish konstruktori orqali bolaning tasavvuri, kreativligi, mayda motorikasi rivojlanadi.

O‘yin texnologiyalarining afzalliklari

- O‘quv jarayonini qiziqarli va samarali qiladi.
- Bolalarning mustaqil fikrlashi, ijodkorligi rivojlanadi.
- Ijtimoiylashuv, nutq va muloqot malakalari shakllanadi.
- Pedagog va tarbiyachining bolaga individual yondashishiga imkon yaratadi.

O‘yin jarayonida ular o‘z xohishiga ko‘ra birlashadi,mustaqil harakatlanadi,o‘z g‘oya va istaklarini amalga oshiradi,dunyoni anglaydi. Mustaqil o‘yin faoliyati bolaning jismoniy va ruhiy rivojlanishi,axloqiy-irodaviy fazilatlarining shakllanishi,ijodiy qirralarining ochilishiga zamin yaratadi.O‘yin jarayonining quyidagi jihatlarda ko‘rish mumkin:

1. Ijodiy va tasavvurga asoslangan o‘yinlar: Bolalar ushbu yoshda ijodkorlik va tasavvurni rivojlantiruvchi o‘yinlarga moyil bo‘ladilar. Masalan, rolli o‘yinlarda (doktor-doktor, oila o‘yini) ular kattalarning harakatlarini takrorlaydi va bu orqali ijtimoiy rollarni o‘rganadi.Tasavvur orqali bolalar muammolarni hal qilish, ijodiy fikrlash va yangi g‘oyalarni sinab ko‘rish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

2. Ijtimoiylashuv va muloqot ko‘nikmalari: O‘yin bolalarda ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantiradi. Guruhli o‘yinlarda ular birgalikda ishlashni, o‘z fikrini bildirishni va boshqalarni tushunishni o‘rganadi.O‘yin orqali bolalar tengdoshlari bilan muloqot qilish, ularga moslashish va mojarolarni tinch yo‘l bilan hal qilishni o‘rganadi.

3. Hissiy rivojlanish: O‘yin bolalarga o‘z his-tuyg‘ularini ifoda qilish imkonini beradi. Masalan, qurilish yoki konstruktor o‘yinlari orqali ular o‘zlarini muvaffaqiyatli his qiladi yoki murakkab vaziyatlarni yengib o‘tish yo‘llarini topadi.Hissiy o‘yinlar orqali bolalar stressdan xalos bo‘ladi va o‘zlarini xavfsiz his qiladilar.

4. Aqliy rivojlanish: O‘yin jarayonida bolalar mantiqiy fikrlash, diqqatni jamlash, xotira va aqliy faollikni rivojlantiradi.Masalan, stol o‘yinlari, konstruktiv o‘yinlar va qoidalarga asoslangan o‘yinlar bolalarda tartib-intizom va strategik fikrlashni rivojlantiradi.

5. Harakat va jismoniy rivojlanish: Bolalar harakatli o‘yinlar orqali motorika ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Yugurish, sakrash, to‘p bilan o‘ynash kabi o‘yinlar mushaklarni mustahkamlaydi va koordinatsiyani yaxshilaydi.Mayda motorika o‘yinlari (pazllar, mozaikalar, rasm chizish) esa bolaning qo‘l harakatlarini rivojlantiradi.

6. O‘yin va ta’lim birligi: Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun o‘yin ta’limning eng samarali shakli hisoblanadi. Didaktik o‘yinlar orqali ular ranglar, shakllar, sonlar va boshqa bilimlarni osonlik bilan o‘zlashtiradiO‘yin maktabgacha yoshdagi bolalar hayotining ajralmas qismidir va ularning psixologik, ijtimoiy, aqliy, hissiy va jismoniy rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli, kattalar bolalarning o‘yin jarayonlarini qo‘llab-quvvatlashi, ularni rag‘batlantiruvchi muhit yaratishi muhimdir. Ko‘pincha turli xil o‘yinlar bolalarning yoshibilan bog‘liq. Masalan, kichik yoshdagi bolalar yakka tartibdagi va parallel o‘yin bilan shug‘ullanishlari ehtimoli ko‘proq, ammo katta bolalar o‘z fikr va his-tuyg‘ularini o‘rganishi uchun yolg‘iz o‘ynashga yoki ortiqcha rag‘batlantirishdan tanaffus olishga muhtoj. Xuddi shunday tarzda katta bolalar o‘yin va o‘yin faoliyatiga qo‘shilishdan oldin boshqalar qanday o‘ynashini tomosha qilishni istashi mumkin. O‘yinda hech qayerda uchramaydigan jihat bor: bola o‘z mustaqilligini ko‘rsata oladi; o‘yin va o‘yinchoq, o‘yindagi do‘stlarini tanlashi mumkin. Bu qobiliyat bolalarda ma‘lum ma‘noda 3-4 yoshda paydo bo‘ladi. O‘yin bolalarning muzokara qilish, hissiy muvozanatni tiklash, nizolarni hal qilish va qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi. Bolalar o‘yin va o‘yin-kulgilarda ishtirok etib, amaliy ko‘nikmalarni egallaydi; atrofdagi olamni o‘rganadi va anglaydi; yangi g‘oyalar, rollar va tajribani sinovdan o‘tkazishadi hamda shu bilan birga dunyodagi o‘z ijtimoiy mavqeini tushunish va "ko‘rishni" o‘rganishadi.

Jismoniy jihatdan o‘yin bolalarga mayda va yirik motorikani rivojlantirish hamda jismoniy malaka hamda mushaklarni boshqarishni mashq qilish va takomillashtirish imkonini beradi. Bundan tashqari, u bolalarning makonni tushunishi va tavakkalchilik qobiliyatini rivojlantiradi. Muntazam jismoniy faoliyat salomatlik, ovqatlanish va farovonlikka sog‘lom munosabatda bo‘lishga yordam beradi.

Kognitiv munosabatda o‘yin xotira, tasavvur, konsentrasiya va ijodkorlikni rag‘batlantiradi, shuningdek, g‘oyalar va savollarni o‘rganish va muammolarni bashorat qilish va hal qilish imkonini beradi.

Xulosa qilib olganda, maktabgacha ta’limda o‘yin texnologiyalaridan foydalanish bolalarning har tomonlama rivojlanishi uchun zarur shart-sharoit yaratadi. Bu texnologiyalar bolalarda bilim, ko‘nikma va malakalarni shakllantirishda, ijtimoiy-psixologik moslashuvni ta’minlashda katta rol o‘ynaydi. Zamonaviy maktabgacha ta’lim tizimida o‘yinlar nafaqat dam olish va ko‘ngil ochar vosita, balki samarali o‘quv-metodik texnologiya sifatida ham qaralmoqda. O‘yin maktabgacha yoshdagi bolalar uchun nafaqat o‘yin-kulgi, balki ularning har tomonlama rivojlanishini ta’minlaydigan asosiy faoliyatdir. Shu sababli, ota-onalar va pedagoglar bolalarning o‘yin faoliyatiga e’tibor qaratib, ularni rag‘batlantirish va rivojlantirishlari zarur.

Fodalanilgan adabiyotlar

1. "Bola huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiya" 1989-yil 20- noyabr.

2. Grosheva.I.V., Kenjabayeva D.A., Gulyamova N.B., Miftayeva N.A., Ismailova M.A., Mikailova U.T " O‘yin orqali ta‘lim olish" metodik qo‘llanma. Toshkent-2020
3. F.Qodirova. "Maktabgacha pedagogika" TAFAKKUR" nashriyoti TOSHKENT - 2019
4. Sh.Sodiqova. "Maktabgacha pedagogika" "Tafakkur bo‘stoni" TOSHKENT-2013

MAKTABGACHA TA’LIM MUASSASALARINING O‘RTA GURUHLARDA APLEKATSIYA MASHG‘ULOTLARINI OLIB BORISH TEXNOLOGIYASI.

To'ychiyeva Sevinchoy Do’stmurod qiz
Samaraqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali talabasi
Rahbar. p.f.f.d.(PhD) dotsent. Shavqiyev.E.R.

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktabgacha ta’lim muassasalarining o‘rta guruh bolalari bilan aplikatsiya mashg‘ulotlarini tashkil etish texnologiyasi, metodik yondashuvlar hamda pedagogik tamoyillar yoritilgan. Aplikatsiya orqali bolalarning mayda motorikasi, tasavvuri, estetik didi va ijodkorligi rivojlanishiga ko‘mak beriladi.

Kalit so‘zlar: O‘rta guruh, aplekatsiya, bolalar, materiallar, mashg‘ulot, ranglar, ijodiy, rivojlanish, maktabgacha ta’lim, kompozitsiya, tarbiyachi.

Maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarning ijodiy faoliyatini rivojlantirishda tasviriy san’at mashg‘ulotlari, ayniqsa aplikatsiya (yopishma) mashg‘ulotlari muhim o‘rin tutadi. Aplikatsiya – bu turli materiallardan shakl va obrazlar yasab, ularni sathga joylashtirish orqali kompozitsiya yaratish san’atidir. Ayniqsa, o‘rta guruh yoshidagi bolalar uchun bu faoliyat nafaqat ijodiy rivojlanish, balki qo‘l barmoqlari harakatlarini takomillashtirish, sabr-toqat va mustaqillikni shakllantirish vositasi hisoblanadi. O‘rta guruh bolalari (4-5 yosh) allaqachon oddiy shakllarni tanib olish, ranglarni farqlash, materiallar bilan ishlash ko‘nikmasiga ega bo‘la boshlaydilar. Shu sababli aplikatsiya mashg‘ulotlari ularning rivojlanish darajasiga mos ravishda bosqichma-bosqich tashkil etiladi: Mashg‘ulotni olib borish texnologiyasi. 1. Tayyorlov bosqichi: -Mashg‘ulot mavzusi tanlanadi (masalan: “Bahor gullari”, “Uy hayvonlari”, “Meva-sabzavotlar”).-Zarur materiallar: rangli qog‘ozlar, qaychi, elim, namunaviy rasm yoki shakllar tayyorlanadi. -Bolalarning joylashuvi va ish sharoitlari tartibga keltiriladi. 2. Kirish qismi: -Mavzu bilan tanishtirish: qisqa suhbat, savol-javob orqali bolalar mavzuga yo‘naltiriladi. -Mavzuga oid namuna ko‘rsatiladi (rasm yoki tayyor aplikatsiya). -Bolalar fikri so‘raladi: “Bu nima?”, “Qanday ranglar ishlatilgan?”, “Nimadan yasalgan?” 3. Asosiy qism: -Tarbiyachi aplikatsiya tayyorlash ketma-ketligini bosqichma-bosqich ko‘rsatadi. -Bolalar mustaqil ishlaydi. Zarur joylarda yordam beriladi. -Tashkiliy yordam: shaklni qanday qirqish, qanday elimlash, joylashtirish haqida tavsiyalar beriladi. 4. Yakuniy qism: -Tayyor ishlanmalarni ko‘rib chiqiladi, har bir bola ishi maqtov bilan baholanadi. -Ijodiy yondashuv va rang tanlash qobiliyati alohida ta’kidlanadi. -Yakuniy xulosa: “Bugun nimalarni o‘rgandik?”, “Qanday ishlash sizga yoqdi?”

Mashg‘ulotlar mavzusi fasllar, hayvonlar, tabiat, kasblar, ertak qahramonlari kabi bolalar dunyosiga yaqin bo‘lgan obrazlar asosida tanlanadi. Shu orqali bolalarda nafaqat tasviriy ko‘nikmalar, balki lug‘aviy zaxira, muloqot, tafakkur ham rivojlanadi. Aplikatsiya turlari: Yassi aplikatsiya: faqat qog‘ozdan ishlanadi. Hajmli aplikatsiya: paxta, mato, tugma, ip, yelim kabi qo‘shimcha elementlardan foydalaniladi. Erkin (kollaj) aplikatsiya: turli materiallar birgalikda qo‘llanadi.

Tarbiyachiga metodik tavsiyalar. Har bir bolaning qiziqishi va rivojlanish darajasini inobatga olish. Qaychi va elim bilan ishlashda xavfsizlik qidalarini tushuntirish. Ilg‘or tarbiyalanuvchilarga murakkabroq vazifa berish. Aplikatsiyani ertak, tabiat hodisasi, fasllar bilan bog‘lash orqali bolalarning dunyoqarashini kengaytirish.

XULOLSA. O‘rta guruhlarda aplikatsiya mashg‘ulotlarini to‘g‘ri tashkil qilish orqali bolalarning ijodiy fikrlashi, motorik ko‘nikmalari, mustaqilligi va estetik qarashlari shakllanadi. Bu mashg‘ulotlar orqali nafaqat badiiy did, balki bolalarda mehnatsevarlik, diqqat-e’tibor va sabr-toqat ham rivojlanadi. Tarbiyachi uchun esa bu jarayonni puxta rejalashtirish va bolalarning

individual xususiyatlarini inobatga olish muhim ahamiyatga ega. O‘rta guruhdagi aplikatsiya mashg‘ulotlari orqali bolalar ijodkorlik, mustaqillik, estetik did va amaliy ko‘nikmalarni egallaydilar. Tarbiyachi bu jarayonda bolani ruhlantiruvchi, yo‘naltiruvchi va ilhomlantiruvchi bo‘lishi zarur. Innovatsion yondashuvlar, didaktik o‘yinlar va interaktiv metodlar orqali mashg‘ulotlar yanada samarali bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda maktabga bolalarni tayyorlashda tasviriy faoliyat katta ahamiyat kasb etadi. Yassi aplikatsiya, erkin (kollaj) aplikatsiya, hajmli aplikatsiya usullari bo’yicha bilim, malakalarini egallash maktabda tasviriy faoliyat darslari va texnologiya darslarini muvaffaqiyatli egallashlariga asos bo’ladi. Ularni o’quv faoliyatiga tayyorlaydi: pedagogni tinglashga, uning ko’rsatmalarini bajarishga o’rgatadilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. “Ilk qadam” davlat dasturi T:2018.
2. Maktabgacha ta’limga qo’yiladigan davlat talablari.T.2019.
3. Amirova G.A.Sulaymonov A.P. Djurayeva B.R. Maktabgacha ta’lim muassasalarida applikatsiya mashg’ulotlari.T.2014
4. Maktabgacha ta’lim metodikasi , G.Sultonova – Toshkent: Fan, 2018.
5. www.maktabgacha.uz – O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim agentligi rasmiy sayti.
6. Ziyonet.uz – Ta’lim va tarbiya elektron axborot portal.

TALABALARNING FRILANSERLIKKA OID KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHGA MO‘LJALLANGAN VEB-PLATFORMA ISHLAB CHIQISH VA UNDAN FOYDALANISH METODIKASI

Himmatov Shohrux Oripovich
Samarqand davlat unversitetining Kattaqo‘rg‘on filiali

Annotatsiya*:* Mazkur maqolada talabalar uchun frilanserlikka oid kompetentligini shakllantirish va rivojlantirishga xizmat qiluvchi veb-platforma – freelance-sage.vercel.app ning ishlab chiqilishi, strukturasi va undan foydalanish metodikasi bayon qilingan. Platforma yordamida foydalanuvchilar o‘z sohalari bo‘yicha mustaqil ravishda freelance ko‘nikmalarini o‘zlashtirishlari, portfoliolar yaratishlari hamda amaliy mashqlar orqali real mehnat bozoriga tayyorlanishlari mumkin. Maqola IMRAD modeliga asoslanib yozilgan bo‘lib, metodologik yondashuvlar, texnik vositalar va dastlabki natijalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Frilanserlik, platforma, talaba, kompetentlik, portfolio, o‘quv metodikasi, freelance-sage.

Annotation: This article describes the development, structure, and methodology of using a web platform designed to build and enhance students' freelance competencies — *freelance-sage.vercel.app*. Through the platform, users can independently acquire freelance skills in their respective fields, create portfolios, and prepare for the real labor market through practical exercises. The article is written based on the IMRAD model and presents methodological approaches, technical tools, and initial results.

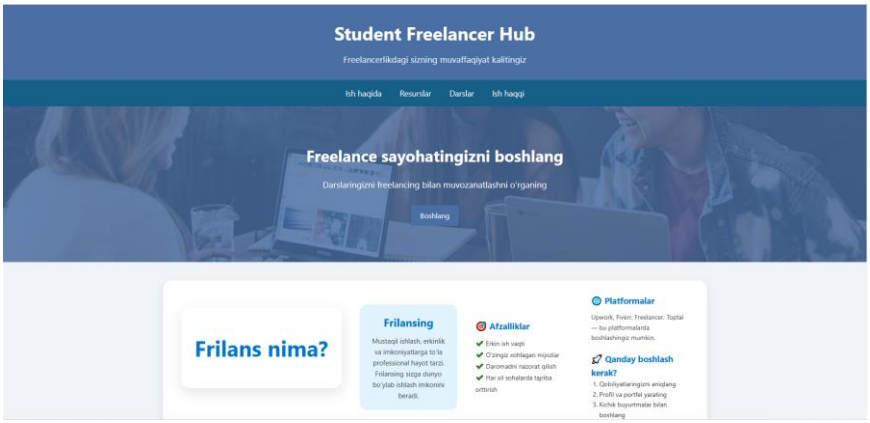
Keywords: Freelancing, platform, student, competency, portfolio, educational methodology, freelance-sage.

Bugungi raqamli davrda talabalarning mehnat bozoriga moslashuvchanligi va mustaqil daromad topish qobiliyati muhim ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, frilanserlik sohasi yoshlar uchun katta imkoniyatlar ochmoqda. Ushbu maqolada talabalarning frilanserlikka oid kompetentligini shakllantirish va rivojlantirishga mo‘ljallangan freelance-sage.vercel.app nomli veb-platformani ishlab chiqish va undan foydalanish metodikasi ko‘rib chiqiladi.

Platforma ishlab chiqishda kompetensiyaviy yondashuv asos qilib olindi. U foydalanuvchilarning mustaqil ishlashi, real muammolarni hal etishga yo‘naltirilgan ko‘nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Veb-texnologiyalar sifatida ReactJS asosida frontend va Vercel asosida joylashtirish ishlari olib borildi. Metodik yondashuvda loyiha asosida

o‘rganish (project-based learning) usuli qo‘llanildi. Har bir modulda nazariy bilimlar va amaliy topshiriqlar uyg‘unlashtirilgan.

Platformaning dastlabki versiyasi ishlab chiqildi(1-rasm). U orqali foydalanuvchilar freelance asoslarini o‘rganish, portfolio yaratish va imitatsiya asosida buyurtmalar bajarish imkoniga ega. Kurs modullari, loyiha topshiriqlari va baholash tizimi mavjud. Hozirda platforma test sinovlaridan o‘tkazilmagan, ammo talabalar bilan ishlash uchun tayyor holatda.

1-rasm Talabalarning frilanserlikka oid kompetentligini rivojlantirishga mo‘ljallangan veb-platforma.

Platformaning imkoniyatlari boshqa xalqaro freelance platformalarga (Fiverr, Upwork, Behance) taqqoslab o‘rganildi. Uning afzalligi – mahalliy til, o‘quv dasturlariga mos keluvchi metodika va bosqichma-bosqich yondashuvda namoyon bo‘ladi. O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalaridagi talabalar uchun ushbu platforma moslashuvchan, interaktiv va real ish tajribasini shakllantiruvchi vosita bo‘lishi mumkin.

Bundan tashqari, platforma kompetensiyaviy yondashuvga asoslanadi, ya’ni talabalarning bilimlari, ko‘nikmalari va qobiliyatlari umumiy natija sifatida baholanadi. Bu yondashuv zamonaviy ta’lim standartlariga mos keladi va talabalarni real mehnat bozoriga tayyorlaydi.

Frilanserlik kompetentligini shakllantirish uchun freelance-sage veb-platformasi innovatsion yondashuvga asoslangan o‘quv vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Platforma orqali talabalar o‘z bilim va ko‘nikmalarini real ish sharoitida sinab ko‘rishlari, mustaqil daromad manbalarini topishlari mumkin. Kelgusida uni tajribadan o‘tkazish, takomillashtirish va keng miqyosda joriy etish rejalashtirilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov, B. B. (2020). Raqamli texnologiyalar va ta’limda innovatsion yondashuvlar. Toshkent: Fan nashriyoti.
2. Saidov, A. S. (2019). Zamonaviy mehnat bozori va yoshlar bandligi. O‘zbekiston Respublikasi Mehnat vazirligi hisobot materiallari.
3. Tashkent University of Information Technologies. (2021). Freelancing asoslari bo‘yicha uslubiy qo‘llanma. TUIT nashriyoti.
4. Upwork Research. (2022). Freelancing in 2022: America’s Freelance Economy Report. https://www.upwork.com/research/freelance-forward-2022
5. Suhara, H., Xu, Y., & Pentland, A. (2019). Deep learning job compatibility from online job postings. ScienceDirect - Information Processing & Management, 56(5). https://doi.org/10.1016/j.ipm.2019.102070
6. Dac-Nhuong Le, Reddy, G. T., & Ramesh, D. (2021). Cybersecurity and data science applications for smart cities. ScienceDirect.https://doi.org/10.1016/B978-0-12-823117-1.00001-5
7. freelance-sage.vercel.app — Muallif tomonidan ishlab chiqilgan veb-platforma, 2025-yil.

1000 ICHIDA NOMANFIY BUTUN SONLAR USTIDA ARIFMETIK AMALLARNI O'RGATISH METODIKASI

Umarov Nurbek Irkinovich
SamDUKF
Xidirova Shahlo Norovnava,talaba

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinflarda arifmetik amallarni o'rgatishda pedagogik texnologiyalar asosida zamonaviy metodlardan foydalanishning samarasi xususida so'z boradi.
Kalit so'zlar. pedagogik texnologiya, zamonaviy metodlar, samaradorlik, raqamlash, ziyraklik.
Аннотация. В данной статье рассматривается эффект использования современных методов на основе педагогических технологий при обучении арифметическим действиям в начальных классах
Ключевые слова. педагогические технологии, современные методы повышения эффективности, оцифровки, сообразительности, вовлеченности.
Annotation. This article will talk about the effectiveness of the use of modern methods based on pedagogical technologies in teaching arithmetic operations in elementary grades.
Keywords. pedagogical technology, modern methods efficiency, numbering, elegance, participation.

Ta'lim berish, tarbiyani ham o'z ichiga oladi. Ta'lim ishi – Respublikamizni aql-zakovat va ilm borasidagi kuch–quvvatini rivojlantirish, jamiyat, davlat va oila oldidagi o'z ma'suliyatini anglaydigan har jihatdan barkamol, erkin shaxslarni shakillantirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Hozirgi zamonaviy bosqichlarda pedagogik dolzarb vazifalarga fan texnika, ilg'or texnologiyalar yutuqlaridan foydalanish asosida shaxsni tarbiyalash o'qitish va rivojlantirish maqsadlari, mazmuni metodlarini ilmiy ta'minlash kiradi.

Maktabda matematika o'qitishning maqsadi jamiatning ijtimoiy iqtisodiy rivojlanishiga insonparvarlik demokratik guruhlarga asoslangan davlat talablariga mos kelishi kerak. Matematika bolalarda tafakkur, xotira, diqqat, kuzatuvchanlik, ijodiy fikrlashni rivojlantirishga imkon beradi. Shuningdek, matematika o'quvchilarning mantiqiy fikrlash malakalarini o'stirishi, ularning o'z fikrlarini aniq to'g'ri va tushunarli bayon etishi uchun zamin hozirlaydi.

Maktabda matematika o'qitishning maqsadi jamiatning ijtimoiy iqtisodiy rivojlanishiga insonparvarlik demokratik guruhlarga asoslangan davlat talablariga mos kelishi kerak. Matematika bolalarda tafakkur, xotira, diqqat, kuzatuvchanlik, ijodiy fikrlashni rivojlantirishga imkon beradi. Shuningdek, matematika o'quvchilarning mantiqiy fikrlash malakalarini o'stirishi, ularning o'z fikrlarini aniq to'g'ri va tushunarli bayon etishi uchun zamin hozirlaydi. Barkamol inson tarbiyasida boshlang'ich sinf o'qituvchilariga katta ma'sulyat yuklaydi.

Yuqoridagi fikrlarni tasdiqlagan holda Respublikamiz Prezidenti Sh. Mirziyoyev shunday fikr bildiradi "Yoshlarimiz haqli ravishda vatanimizning kelajagi uchun javobgarlikni zimmasiga olishga qodir bo`lgan, bugungi ertangi kunimizning hal etuvchi kuchiga aylanib borayotgani barchamizga g`urur va iftixor bag`ishlaydi. Bu sohada olib borayotgan keng miqiyosli ishlarimizni, xususan ta`lim-tarbiya bo`yicha qabul qilingan umummilliy dasturimizni mantiqiy yakuniga etkazishimiz zarur", deb ta'kidlagan edilar.[1] Boshlang'ich sinflarga matematikani turli zamonaviy texnologiyalar, metodlar yordamida o'rgatish dolzarb hisoblanadi.

Boshlang'ich sinflarda dars mashg'ulotlari samarali va qiziqarli o'tishi uchun o'qituvchi darsga ma'suliyat bilan yondashishi zarur.Bunda u turli xil qiziqarli metod va usullardan foydalanishi kerak. Boshlang'ich sinf matematika darslarda arifmetik amallarni o'rgatishda pedagogik texnologiyalardan foydalanish, pedagogik asoslarini ishlab chiqish maqsad qilib qo'ygan. Boshlang'ich sinf materiali konsentrik tuzilgan. Masalan:1-o'nlikni raqamlash o'qitilsa,keyin100 ichida raqamlash va arifmetik amallar bajarish o'qitiladi.Undan keyin 1000 ichida arifmetik amallar bajarish, keyin ko'p xonali sonlar ichida. Raqamlar o'z qiymatiga ega bo'lish bilan birga sonning yozuvidagi o'rniga qarab ham qiymatga ega bo'lgani uchun ayni bir

raqamni takrorlash bilan bir xonali, ikki xonali va h. k. sonlarni yozish mumkin. Nomerlashni o’rganishga ajratilgan butun vaqt davomida o’quvchilarga u yoki bu sonni yozish uchun hammasi bo’lib nechta raqam kerak bo’lganini, bunda necha xil raqamdan foydalanilganligini sanab chiqishlarini taklif etish, bir xil raqamlar nimani bildirishini, shuningdek, sonning yozuvidagi 0 raqami nimani bildirishini so’rash kerak O’qituvchi bergan raqamlar yordamida turli sonlarni yozish va bu sonlarni taqqoslashga doir mashqlar foydalidir. Shunday bo’lsada, tajriba ko’rsatishicha, o’quvchilarga u yoki bu xona birligi qatnashmagan sonlarni yozish ayniqsa, qiyinlik qiladi.[1]

Bu rnavzuni o'qitishda quyidagicha reja tuzish mumkin:

I-dars. 2-0'nlikdagi sonlarni raqamlash, bir xonali sonlarni raqamlash va taqqoslash asosida tuiiladi, shuning uchun darsning boshqa bir sonlarni raqamlash va uning umumiy savollari takrorlanishi kerak. Shundan keyin bir va birlik, o'n va o'nlik, o'nta narsani bitta birlikka birlashtirish haqida tushuncha.

2-dars. 2-o'nlikning har bir sonini ifodalash, uning o'nlik tuzilishi, 20 ichida hisoblash, sonlarning natural ketma-ketligi o'qitiladi. Barcha ishlar ko'rgazma asosida raqamlash qoidalari va tamoyillari asosida bajariladi.

3-dars. Detsimetr. «Detsimetr va santimetr» uzunlik birliklari va ular orasidagi bog'lanish bilan tanishtirish raqamlashni o'qitishda yordam beradi, aksincha raqamlash bilimlari bu uzunlik birliklarini yaxshi tushunishga yordam beradi. Shuningdek, sodda va murakkab ismli sonlar haqida tushuncha beriladi.

4-dars. Og'zaki raqamlash va dastlabki uch darsda hosil qilingan bilim va rnalakalarni mustahkamlash.

5-dars. 2-o'nlikdagi sonlarni yozma raqamlash: sonlarni raqam bilan ifodalash usuli va sonlarni o'qish. Bu yerda o'quvchilar diqqatini yangi sonlami raqamlash uchun yangi raqamlar kiritish talab qilinrnasligini, balki o'ngdan chapga qarab o'qishda birinchi o'rinda birliklarni, ikkinchi o'rinda o'nliklarni yozishni kelishib 01- ishni uqtirish kerak. Bu bilan o'rinlariga qarab raqamlarning qiymatini o'zgarishini o'rgatish mumkin.

6-dars. 2-o'nlik sonlarini o'qishi va yozishi uchun rnashqlar bajarish. Oldingi darslardan olingan bilimlar mustahkamlanadi. Bu yerda sonlarni mustahkamlashga doir mashqlar juda ham foydalidir.

Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish jarayonida o'qitish materialining mazmuni va o'quv sin fining katta-kichikligiga qar~b bu metodlardan turli o'rinlarda foydalanish murnkin.

Matematika 0 'qitishda kuzatish O'quvchilar bilan matematik faktlarni kuzatish muhim ahamiyatga ega. Natural son laming xossalari, arifmetik amallaming xossalari, geometrik figuralaming xossalarini va hokazolami kuzatish o'quvchilaming fikrlash qobiliyatini o'stiradi. Arifmetik amallar va son laming ko'pgina xossalarini quyi sinflarda kuzatish bilan tushuntirilishi maqsadga muvofiqdir. Masalan, l-sinf o'quvchilari qo'shishining o'rin almashtirish xossasini kuzatish orqali tez bilib oladi. 5+3= 0, 3+5= 0, 6+1 =0, 1+6=0,2+7= 0, 7+2=0.

Suhbat metodi O'qituvchi biror metodni, masalan, suhbat metodini qo'llaganda o'quvchilarning bilish faoliyatini har tomonlama o'stirish mumkin. Masalan: 100 ichida raqamlashni o'qitishda o'quvchilarga qanday sonlar bir xonali va qanday sonlar ikki xonali ekanligini, undan keyin ikkita raqam bilan ifodalangan sonlami ikki xonali sonlar deyilishini aytib o'tish lozim. Shuningdek, suhbatjarayonida nechta raqam bilan nol ifodalanilishini va 1 dan 9 gacha nechta son, 10 dan 99 gacha nechta son borligini bayon qilish kerak.

Zamonaviy ta’lim jarayonida boshlang‘ich sinflar matematika fanining poydevori hisoblanadi. Ayniqsa, raqamlash va arifmetik amallarni o‘rgatish orqali o‘quvchilarda mantiqiy fikrlash, muammoli vaziyatni yechish ko‘nikmalari shakllanadi. Bugungi kunda o‘qitishda yangi

pedagogik texnologiyalar, zamonaviy yondashuvlar va raqamli resurslar keng qo‘llanilmoqda.1–4-sinflar o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashi, hisoblash malakasi va matematik tafakkuri shakllanadigan eng muhim bosqichdir. Dastlabki yillarda raqamlar tushunchasini shakllantirish va amallarni o‘rgatish orqali o‘quvchilar kelgusida murakkab mavzularni chuqur o‘zlashtiradi.

Raqamlash tushunchasi va uni o’qitish usullari:

Raqamlash-sonlar bilan tanishish,ularni yozish,o’qish va ularning tartibini o’rganishni anglatadi.Bu bosqichda quyidagi zamonaviy metodlar qo’llaniladi:

-Vizual usullar: Raqamlar ko’rinishini rasm,grafik,shakl orqali o’rgatish.

-Manipulyativ vositalar: Hisob tayoqchalari,kubiklar,maxsus tarqatmalar.

-Raqamli resurslar: Kompyuter va planshetdagi ilovalar.

-Didaktik o’yinlar: “Qaysi son yo’qolgan?”, “Raqamni top” kabi interaktiv o’yinlar.

-Pazllar va kodlash elementlari: Sonli ketma-ketliklar orqali algoritmik fikrlashni rivojlantirish.

Arifmetik amallarni zamonaviy metodlar asosida o’rgatish

Boshlang’ich sinflarda to’rtta asosiy arifmetik amal-qo’shish,ayirish,ko’paytirish va bo’lish o’rgatiladi. Har bir amal uchun zamonaviy metodlar quyidagicha:

-Real hayotiy misollar (savdo narxlar bilan bog’liq mashqlar)

-Matematik diktantlar.

-Rangli hisob kartalari va interaktiv doskalar.

-Ko’paytirish jadvali o’yinlari.

-Bo’lishni geometric shakllar orqali tushuntirish.

-QR kodli mashqlar-o’quvchi kodni skaynerlab, topshiriqni yechadi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar:

STEAM metodikasi-matimatika va informatika integratsiyasi orqali dars o’tish.

Smart doska-interaktiv topshiriqlar.

Zamonaviy metodlardan biri “Basketbol o’yini” metodi haqida mavzuni bog’lab o’rganish.

Basketbol o’yini metodi-bu interaktiv o’qitish usullaridan biri bo’lib,o’quvchilarni faollikka,jamoaviy ishlashga va tezkor fikrlashga undaydi. Ushbu metod,ayniqsa boshlang’ich sinflarda matematikani o’rgatishda juda samarali hisoblanadi. Ushbu metod nomi sportdagi basketbol o’yiniga o’xshashligi sababli shunday ataladi. Unda o’qituvchi darsni savol-javob shaklida tashkil etadi, savollarni “top” deb tasavvur qiladi. Har bir to’p o’quvchilar jamoasiga uzatiladi. To’g’ri javob bergan o’quvchi “to’pni savatga tushirgan hisoblanadi”

O’quvchilarga raqamlashni va arifmetik amallarni bajarishni o’rgatishda eng qiziqarli metod hisoblanadi.Masalan “2-sinflarga 1 dan 100 gacha bo’lgan sonlar ustida arifmetik amallarni bajarish” mavzusida ushbu metodni qo’llaymiz.

1.O’quvchilar 2 yoki 3 guruhga bo’linadi.

2.Har bir jamoaga arifmetik masalalar beriladi.

3.To’g’ri javob-“to’p savatga tushdi”ya’ni 1 bal

4.Noto’g’ri javob bo’lsa,boshqa jamoa huquqni egallaydi.

Metodning afzalliklari:

Arifmetik amallarni mustahkamlashda tezkor va samarali.

Bolalarda hamkorlik va raqobat ruhini o’yg’otadi.

O’quvchilar darsda faol ishtirok etadi, zerikmaydi.

Raqamlash va arifmetik amallarni zamonaviy usullar asosida o’rgatish o’quvchilarning matematikaga bo’lgan qiziqishini oshiradi. Interaktiv yondashuvlar ularning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi, axborot texnologiyalariga moslashadi va kelgusida fanlarni oson o’zlashtirishiga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. Mirzaahmedov M.,Ahmedov M.Masalalar yechish metodikasi.”Boshlang‘ich ta’lim” 014. №15.

2. M.E.Jumayev, Z.G.Tadjiyeva, O.Toshmetova, Z.Yunusova —“Boshlang’ich sinflarda matematikadan fakultativ darslarni tashkil etish metodikasi” Toshkent 2005 – yil
3. Jumayev M.E.,Tojiyeva Z.G’.“Boshlang’ich sinflarda matematika o’qitish metodikasi”.–T., 2015.
4. Jumayev M.E., Matematika o’qitish metodikasidan praktikum”—- Toshkent.: O’qituvchi, 2004
5. Boboyev O.P., Shamsiyeva G.F.” Matematikadan qo’shimcha masala, mashq va misollar” T.: Turon-Iqbol, 2017- yil
6. Jumayev E.E.” Boshlang’ich matematika nazariyasi va metodikasi” T.: Turon - Iqbol 2012- yil
7 . Ahmedov M., Abdurahmonova N., Jumayev M. Matematika 1-sinf Turon–iqbol T., 2017- yil

MAKTABGACHA VA KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARNING NUTQI VA IJTIMOIY KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING O'RNI.

Mirzayeva Vasila Qamariddin qizi, Muzaffarova Jasmina Xusniddin qizi
Samarqand davlat universitetining Kattaqo'rg'on filiali talabalari
vasilamirzayeva45@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada raqamli texnologiyalarning maktabgacha va boshlang‘ich ta'lim yoshidagi bolalarning intellektual rivojlanishi hamda ijtimoiy ko‘nikmalariga ta'sirini o‘rganishga bag‘ishlangan. Raqamli vositalarning bolalar o‘quv jarayonidagi o‘rni, ularning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish, ijtimoiy muloqot ko‘nikmalarini shakllantirish va ijodkorlikni rag‘batlantirishdagi afzalliklari tahlil qilingan. Shuningdek, raqamli texnologiyalardan noto‘g‘ri foydalanish natijasida yuzaga keladigan salbiy ta'sirlar, jumladan, diqqatning bo‘linishi, ijtimoiy izolyatsiya va ko‘z salomatligi muammolari ko‘rib chiqilgan. Maqola raqamli vositalardan samarali foydalanish bo‘yicha tavsiyalarni ham o‘z ichiga oladi.

Kalit so‘zlar: Raqamli texnologiyalar, maktabgacha ta'lim, boshlang‘ich ta'lim, bolalar rivojlanishi, ijtimoiy ko‘nikmalar, kognitiv rivojlanish, raqamli vositalar, ta'lim texnologiyalari, gadjetlar.

Аннотация: Данная статья посвящена изучению влияния цифровых технологий на интеллектуальное развитие и социальные навыки детей дошкольного и младшего школьного возраста. Анализируется роль цифровых инструментов в образовательном процессе детей, их преимущества в развитии познавательных способностей, формировании навыков социального общения и стимулировании творчества. В нем также рассматриваются негативные последствия неправильного использования цифровых технологий, включая отвлечение внимания, социальную изоляцию и проблемы со здоровьем глаз. В статье также приведены рекомендации по эффективному использованию цифровых инструментов.

Ключевые слова: Цифровые технологии, дошкольное образование, начальное образование, развитие ребенка, социальные навыки, когнитивное развитие, цифровые инструменты, образовательные технологии, гаджеты.

Abstract: This article is devoted to studying the impact of digital technologies on the intellectual development and social skills of children of preschool and primary school age. The role of digital tools in the educational process of children, their benefits in developing their cognitive abilities, forming social communication skills and stimulating creativity are analyzed. The negative effects of improper use of digital technologies, including attention deficit, social isolation and eye health problems, are also considered. The article also includes recommendations for the effective use of digital tools.

Keywords: Digital technologies, preschool education, primary education, child development, social skills, cognitive development, digital tools, educational technologies, gadgets.

Kirish

Hozirgi zamon ta’lim tizimida raqamli texnologiyalarning ahamiyati kundan-kunga ortib bormoqda. Ushbu texnologiyalar bolalarning bilim olish jarayonini yanada samarali va qiziqarli qilish imkonini beradi. Ayniqsa, maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim yoshidagi bolalar uchun raqamli texnologiyalar nafaqat o‘quv materiallarini o‘zlashtirish, balki ijodiy fikrlash, muammolarni hal qilish va ijtimoiy muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Biroq, raqamli texnologiyalarning bolalar rivojlanishiga bo‘lgan ta’siri ikki tomonlama bo‘lishi mumkin. Bir tomondan, ular bolalarning o‘quv va kognitiv faoliyatlarini qo‘llab-quvvatlaydi, ijodkorlikni oshiradi va zamonaviy axborot bilan tanishtiradi. Ikkinchi tomondan, noto‘g‘ri yoki ortiqcha foydalanish natijasida e’tiborning susayishi, ijtimoiy izolyatsiya va salomatlik bilan bog‘liq muammolar yuzaga kelishi mumkin. Ushbu ishda raqamli texnologiyalarning bolalarning intellektual va ijtimoiy rivojlanishiga ijobiy va salbiy ta’sirlari tahlil qilinadi hamda samarali foydalanish bo‘yicha tavsiyalar beriladi.

Metodologiya

So'nggi yillarda bolalarning elektron gadjetlar (planshetning tartiblari, o'yin pristavkalari, mobil televidenie va kelib chiqishi) bo'lgan bolalarning keng talaffuzi keng talaffuzi va asossiz tanishuvi mavjud. Ota-onalar ularni bolalar farovonligi, chalg'itishi va rivojlanishi uchun to'g'ri keladigan mablag'larni ko'rib chiqadilar. Otalar va onalarning bu lavozimi mustahkamlangan.

Shuningdek, bolalarni iste'mol qilishni istagan elektron o'yinchoqlar, ota-onalarga ish va shaxsiy hayot uchun vaqt va kuch sarflashga imkon beradi. Oiladagi aloqa usulini elektron antezat orqali almashtirish, ularda aqliy kod va aqliy, ijtimoiy, madaniyatning algoritmini buzgani uchun buni oldini olishga harakatlar qilinmoqda.

Elektron o'yinchoqlarning yosh foydalanuvchilari o'zini o'zi etarlicha zaiflashadi, ular moyillikka va ota-onalar va bolalar bilan aloqada motivatsiyada zaiflashadi. Asta-sekin, kattalar aqliy, nutq, hissiy, kommunikativ, ijtimoiy va ma'naviy rivojlanishga nisbatan etakchi rolini yo'qotadilar va bolaning boshqaruviga ta'sir qilish qobiliyatini yo'qotadi. Bu 21-asrning "epidemiyasi" ga aylanadigan autizm va autistik spektr kasalligi (RAS) bo'lgan bolalar sonining sezilarli o'sishining sabablaridan biridir. 2006 yilda Rossiyada "hatto eng ehtiyotkorlik bilan baholangan, kamida 150 ming bola", 2011 yilda "18 yoshgacha bo'lgan irqlar bilan kamida 250-300 ming bola" zararlangan.

2010-2013 yillarda Biz ilk va maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalari bo'lgan 130 oilamizni o'tkazdik (1 yildan 5 yilgacha). Barcha bolalar 2 guruhga bo'lindi: 1-guruhda (n = 80) bolalar, 2-guruhda, bolalarda, umumiy nutqni tashxislash, muvaffaqiyatli rivojlanmaganlik bilan kasallanishning tashxislanishi aytilmoqda. Statistik ma'lumotlarni qayta ishlash statistika 6.0 dasturidan foydalangan holda amalga oshirildi. XXI asr va ularning ota-onalari 1980 yilda tug'ilgan, multimediya inqilobining avlodidir. Tadqiqotga ko'ra, 96 (74%) bolalarni muntazam ravishda, bolalarning rivojlanishi, ko'zlari, ko'zlar, ko'zlar bilan parvarish qilish va farzand ko'rish uchun, shuningdek, vrachning tayinlashicha, shuningdek, shifokorni uchratish va farovonlikni, shuningdek, vrachning tayinlanishiga va farzand ko'rish uchun ham gadjetlardan va zamonaviy texnologiyalardan kam miqdarda foydalanish aytilgan.. Shaxsiy vaqtni olish uchun (telefonda, shoshilinch ish va yolg'izlik). Ikkinchi guruhda tez-tez ko'p gadjetlar ishlatilgan.

Ushbu tadqiqotda raqamli texnologiyalarning maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim yoshidagi bolalar rivojlanishiga ta’sirini o‘rganish uchun quyidagi metodlar qo‘llanildi:

1. Adabiyot tahlili: Mavzu bo‘yicha ilmiy maqolalar, kitoblar va xalqaro tadqiqotlar o‘rganilib, raqamli texnologiyalarning bolalar kognitiv va ijtimoiy rivojlanishiga ta’siri haqida ma’lumotlar yig‘ildi.
2. So‘rovnoma va intervyular: Maktabgacha ta’lim muassasalari va boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari, ota-onalar hamda bolalar bilan so‘rovnomalar va intervyular o‘tkazilib, texnologiyalar bilan ishlash tajribasi va ta’sir haqida fikrlar yig‘ildi.
3. Kuzatuv usuli: Bolalarning raqamli vositalardan foydalanish jarayoni bevosita kuzatilib, ularning kognitiv va ijtimoiy faoliyatidagi o‘zgarishlar qayd etildi.

4. Tahliliy yondashuv: Yig‘ilgan ma’lumotlar statistik va kontent tahlili orqali tahlil qilinib, raqamli texnologiyalarning ijobiy va salbiy tomonlari aniqlandi.
Ushbu metodlar bolalar rivojlanishiga raqamli texnologiyalarning ta’sirini har tomonlama o‘rganish va mazmunli xulosalar chiqarishga imkon berdi.

Tajriba

Ushbu tadqiqotda raqamli texnologiyalarning maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim yoshidagi bolalar rivojlanishiga ta’sirini aniqlash maqsadida amaliy tajriba o‘tkazildi. Tajriba quyidagi bosqichlarda tashkil etildi:
1. Ishtirokchilar tanlovi: Tajribaga maktabgacha ta’lim muassasalaridan 4-6 yoshdagi 20 nafar bola va boshlang‘ich sinflardan 7-9 yoshdagi 20 nafar bola jalb qilindi. Ishtirokchilarning ota-onalari va o‘qituvchilarining ruxsati olindi.
2. Nazorat va tajriba guruhlari: Bolalar ikkiga bo‘lindi: nazorat guruhi (raqamli texnologiyalardan foydalanilmagan) va tajriba guruhi (raqamli texnologiyalardan foydalanilgan).
3. Material va vositalar: Tajriba guruhi uchun ta’limiy mobil ilovalar, interaktiv o‘yinlar va multimedia materiallari tanlandi. Nazorat guruhi esa an’anaviy ta’lim vositalaridan (kitoblar, qog‘oz va qalam) foydalandi.
4. Jarayon: 4 hafta davomida har ikki guruh bir xil mavzularni o‘rganishdi, biroq tajriba guruhi raqamli texnologiyalar yordamida, nazorat guruhi esa odatiy usullar bilan mashg‘ulot o‘tkazdi. Har bir dars so‘ngida bolalarning materialni o‘zlashtirish darajasi maxsus testlar orqali baholandi.
5. Natijalarni qayd etish: Bolalarning e’tiborini jamlash qobiliyati, ijodiy fikrlash darajasi va ijtimoiy muloqotdagi faoliyati kuzatildi.
Har ikki guruhda o‘zgarishlar solishtirildi va raqamli vositalarning ta’siri tahlil qilindi. Tajriba guruhi bolalari mavzularni o‘zlashtirishda yuqori natijalarga erishgan bo‘lsa-da, ayrim bolalarda diqqatni jamlash bilan bog‘liq qiyinchiliklar kuzatildi. Nazorat guruhi bolalari esa ijtimoiy faoliyatda biroz ustunlikka ega bo‘ldi. Ushbu natijalar raqamli texnologiyalarni me'yorida va maqsadli qo‘llash zarurligini tasdiqladi.

Natijalar

Tajriba natijalari raqamli texnologiyalarning maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim yoshidagi bolalar rivojlanishiga turli xil ta’sir ko‘rsatishini aniqladi. Quyidagi asosiy natijalar qayd etildi:
1. Materialni o‘zlashtirish darajasi: Tajriba guruhi bolalari ta’limiy materiallarni tezroq va qiziqarli tarzda o‘zlashtirdi. Interaktiv o‘yinlar va multimedia vositalari bolalarda mavzuga nisbatan qiziqishni oshirishda samarali bo‘ldi.
2. Ijodiy fikrlash: Raqamli texnologiyalardan foydalangan bolalarda ijodiy fikrlash ko‘nikmalari yuqori darajada namoyon bo‘ldi. Ular yangi g‘oyalar yaratish va muammolarni hal qilishda faolroq ishtirok etishdi.
3. Ijtimoiy ko‘nikmalar: Nazorat guruhi bolalarining ijtimoiy muloqotda ishtirok etish darajasi yuqoriroq bo‘ldi. Raqamli texnologiyalardan foydalanish tajriba guruhi bolalarida ayrim hollarda muloqot cheklanishiga olib keldi.
4. Diqqatni jamlash: Tajriba guruhi bolalarida uzoq muddatli diqqatni jamlashda ayrim muammolar kuzatildi, bu raqamli vositalarning bolalarning e’tiborini bo‘lishishiga ta’sir qilishi mumkinligini ko‘rsatadi.
5. Salomatlik bilan bog‘liq jihatlar: Tajriba davomida ba’zi bolalarda ko‘z charchashi va ortiqcha ekran vaqtidan shikoyatlar qayd etildi, bu raqamli vositalardan me'yorida foydalanish zarurligini tasdiqlaydi. Tajriba shuni ko‘rsatdiki, raqamli texnologiyalar bolalarning kognitiv rivojlanishiga va o‘quv jarayonining samaradorligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatsa-da, ijtimoiy ko‘nikmalarning rivojlanishi va sog‘liq masalalarida ehtiyotkorlik talab etiladi. Texnologiyalardan muvozanatli va maqsadli foydalanish bolalarning har tomonlama rivojlanishiga xizmat qiladi.

Xulosa

Raqamli texnologiyalar maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim yoshidagi bolalarning intellektual rivojlanishi, ta’lim jarayonining qiziqarli va samarali tashkil etilishi uchun keng imkoniyatlar

yaratadi. Ushbu texnologiyalar bolalarning kognitiv rivojlanishini qo‘llab-quvvatlab, ijodiy fikrlash qobiliyatlarini oshiradi. Tajriba davomida aniqlangan natijalar raqamli vositalarning o‘quv jarayoniga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatdi. Biroq, raqamli texnologiyalardan noto‘g‘ri yoki me’yordan ortiq foydalanish bolalarning diqqatni jamlash qobiliyatiga, ijtimoiy muloqotiga va salomatligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli, raqamli vositalardan foydalanishda quyidagi masalalarga e’tibor qaratish zarur:

Texnologiyalarni bolalarning yoshiga mos va ta’limiy maqsadlarga yo‘naltirilgan tarzda qo‘llash. Raqamli vositalardan foydalanish vaqtini me’yorlash va ularni an’anaviy ta’lim usullari bilan muvozanatlash.

Bolalarning ijtimoiy muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun texnologiyalardan tashqarida ham faoliyatlarni tashkil etish.

Shunday qilib, raqamli texnologiyalarni samarali boshqarish orqali bolalarning intellektual va ijtimoiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash mumkin. Bu esa kelajak avlodni zamonaviy jamiyat talablariga mos tarzda tarbiyalashga xizmat qiladi.

Tavsiyalar

Raqamli texnologiyalarning maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim yoshidagi bolalar rivojlanishiga ijobiy ta’sirini kuchaytirish va salbiy oqibatlarini kamaytirish uchun quyidagi tavsiyalarni beraman:

Bolalar uchun moslashtirilgan ta’limiy ilovalar va interaktiv o‘yinlardan foydalanish va texnologiyalardan faqat ta’limiy maqsadlar uchun foydalanishni nazorat qilish aytiladi.

Bolalarning raqamli vositalardan foydalanish vaqtini yoshga mos me’yorda belgilash (maktabgacha yoshdagilar uchun 30 daqiqa, boshlang‘ich ta’lim yoshidagilar uchun 1 soatdan oshmasligi tavsiya etiladi). Natijada ekran cheklovlari o'rnatiladi.

An’anaviy o‘quv usullari (kitob o‘qish, ijodiy mashg‘ulotlar) bilan raqamli texnologiyalardan foydalanishni uyg‘unlashtirish. Bolalarning ijodkorligini oshirish uchun qo‘lda ishlash va guruhli faoliyatlarni tashkil etishda an’anaviy va raqamli ta’limning integratsiyasidan foydalaniladi.

Bolalarni jamoaviy mashg‘ulotlar va muloqotga yo‘naltirilgan o‘yinlarga jalb qilishda va texnologiyalardan foydalanish jarayonida ota-onalar va o‘qituvchilar ishtirokini ta'minlashda ijtimoiy muloqotni qo‘llab-quvvatlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Bolalarning texnologiyalar bilan ishlashida tanaffuslar tashkil etish va ko‘z sog‘ligini saqlash uchun ekran masofasi va yorug‘lik sharoitlariga rioya qilishda sog‘liqni saqlash bo‘yicha choralar aytib o'tilishi kerak bo'ladi.

Raqamli texnologiyalardan foydalanishning to‘g‘ri usullari bo‘yicha ota-onalar va pedagoglar uchun treninglar o‘tkazish va bolalarning texnologiyalar bilan ishlash jarayonini kuzatish va boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun ota-onalar va o‘qituvchilar uchun treninglar tashkil etish maqsadga muvofiq bo'ladi. Ushbu tavsiyalarni amalga oshirish raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish orqali bolalarning kognitiv va ijtimoiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Axunova Z.M. (2021). "Raqamli texnologiyalar va ta'lim: zamonaviy yondashuvlar." Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.
2. Hasanov B.K. (2020). "Bolalar psixologiyasi va rivojlanishi." Toshkent: Fan va texnologiyalar nashriyoti.
3. Qodirova D.M., Ismoilov N.A. (2019). "Maktabgacha yoshdagi bolalarda kognitiv rivojlanish." Samarqand: Samarqand davlat universiteti nashriyoti.
4. World Health Organization (WHO) (2019). "Guidelines on Physical Activity, Sedentary Behaviour and Sleep for Children Under 5 Years of Age." Geneva.
5. UNICEF (2020). "Digital Learning and the Future of Education: Opportunities and Challenges."
6. Prensky, M. (2001). "Digital Natives, Digital Immigrants." On the Horizon, 9(5), 1-6.

7. Anderson, J., & Rainie, L. (2018). "The Future of Well-Being in a Tec-Saturated World." Pew Research Center.
8. Goleman, D. (2006). "Social Intelligence: The New Science of Human Relationships." Bantam Books.
9. Yuldashev R.H. (2022). "Raqamli pedagogika: bolalar rivojlanishiga ta'sir." Namangan: Namangan davlat pedagogika instituti nashriyoti.
10. Vygotsky, L.S. (1978). "Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes." Harvard University Press.

DIDAKTIK O'YINLARNI MAKTABGACHA TA'LIM TIZIMIDA QO'LLASH USULLARI VA SAMARADORLIGI

Xoldarova Madina
SamDU Kattaqo'rg'on filiali talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqola uzluksiz ta'limning birinchi bo'g'ini hisoblangan maktabgacha ta'lim tizimida ta'lim jarayonini samarali tashkil qilishda didaktik o'yinlarni tashkil qilish va uning turli shakllari va usullarini amalda qo'llashga bag'ishlangan. Didaktik o'yinlar o'quv materialini mustahkam o'zlashtirishda ahamiyatlidir.

Kalit so'zlar: ta'lim, didaktika, ta'lim texnalogiyasi, ijodiy fikrlash, badiiy tasavvur, ta'lim jarayoni, o'quv materiali, sensor tarbiya , didaktik o'yinlar.

Абстрактный. Данная статья посвящена организации дидактической игры и практическому применению ее различных форм и методов в эффективной организации образовательного процесса в системе дошкольного образования. Дидактические игры помогают усвоить учебный материал.

Ключевые слова: образование, дидактика, образовательная технология, творческое мышление, художественное воображение, учебный процесс, учебный материал, сенсорное воспитание, дидактические игры.

Abstract. This article is devoted to the organization of didactic games and the practical application of its various forms and methods in the effective organization of the educational process in the preschool education system. Didactic games help to firmly master the educational material.

Keywords: education, didactics, educational technology, creative thinking, artistic imagination, educational process, educational material, sensory education, didactic games.

Bizga ma'lumki, so'ngi yillarda uzluksiz ta'limning birinchi bo'g'ini hisoblangan maktabgacha ta'lim tizimiga yurtboshimiz tomonidan katta e'tibor qaratilmoqda va bir qator qonun va qarorlar qabul qilinmoqda. Bu albatta, o'z samarasini berib kelmoqda va ko'zlangan maqsadlarga erishilmoqda. Xususan, maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, bolalarning sifatli maktabgacha ta'limdan teng foydalanishini ta'minlash, maktabgacha ta'lim xizmatlarining nodavlat sektorlarini ham rivojlantirish maqsadida qabul qilingan qaror va qonunlar, jumladan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-maydagidagi " O'zbekiston Maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ- 4312 sonli qarori amaliyotga tatbiq etildi va bu borasida samarali ishlar olib borildi. Shuningdek, ta'lim jarayonini samarali tashkil qilish va bolalarni maktab ta'limiga tayyorlash asosiy ilgari surilgan g'oyalardan biridir. Maktabgacha ta'lim tizimida ta'lim berish didaktik o'yinlarsiz amalga oshirish murakkab jarayonni yuzaga keltirishi mumkin.

Didaktik o'yinlar- ta'limning eng muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Maktabgacha ta'lim tizimining ilmiy-texnik nazariyasini shakllantirishda davlat dasturlariga muvofiq ta'limiy, tarbiyaviy maqsadlarga yo'naltirilgan mashg'ulotlarning ahamiyati kattadir. Maktabgacha ta'limning asosiy vazifalariga muvofiq keluvchi dasturlar bilan birga o'quv mashg'ulotlarining konsendratsiyalashgan tamoyillariga aloqadorligini saqlagan holda tashkil qilishda maktabgacha ta'lim sohasida faoliyat yurituvchi mutaxasislarning o'rni yuqoridir.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning yetakchi faoliyati o'yin faoliyati hisoblanadi. Didaktik o'yinlar esa bolalarni har tomonlama shakllantirishda ahamiyatli hisoblanadi. Chunki, didaktik o'yinlar va uning turli shakllari va usullari orqali bolalar o'rganishi kerak bo'lgan barcha sohalarni tarkib toptirish mumkin.

Didaktik o'yinlar orqali bolada quydagilarni shakllantirish mumkin:

- kognitiv va aqliy qobiliyatlarini rivojlantirish: yangi bilimlar olish, ularni umumlashtirish va mustahkamlash, obyektlar va tabiat hodisalari, tabiat haqidagi bilimlarni kengaytirish, diqqat, xotira, tafakkur va kuzata olishni rivojlantirish, o'z fikrlarini erkin bayon eta olish va xulosalar chiqara olishni rivojlantiradi;
- bolalarni nutqini rivojlantirish va lug'at boyligini oshirish va so'zlarni faollashtirish;
- bolalarning ijtimoiylashuvini rivojlantirish va axloqiy, estetik tarbiyalarini to'g'ri shakllantirish.

Didaktik o'yinlarda bolalar jonli va jonsiz tabiat obyktlari o'rtasidagi munosabatlar haqidagi bilimlar shakllanadi. Bunday o'yinlar bilan doimiy shug'ullanuvchi bolalar tengdoshlariga nisbatan sezgir munosabatda bo'ladi. Shu bilan birga insoniy fazilatlari ham shakllanadi. Didaktik o'yinlarning asosiy qoidalari mavjud. Aynan shu qoidalar orqali bolalarda insoniy fazilatlar rivojlanadi.Mavjud qoidalar quydagilardan iborat:

- navbatma-navbat ta'sir etish;
- so'ralganda javob berish;
- o'rtoqlari fikrini eshita olish;
- o'yin jarayonida boshqalarga halaqit bermaslik;
- o'yin qoidasini bajarish;
- o'z xatosini tan olish.

Didaktik o'yinlarda bolalarning yoshi, individual xususiyatlarini hisobga olish ahamiyatli hisoblanadi. Didaktik o'yinlarda kattalar tomonidan o'yin ishtirokchilarini to'g'ri baholash muhim ahamiyatga ega.

Didaktik o'yinlarning quydagi usullaridan foydalanish maktabgacha yoshdagi bolalarga to'g'ri ta'lim tarbiya berishda samarali hisoblanadi. Ular quydagilar:

a) buyum va o'yinchoqlar bilan o'ynaladigan didaktik o'yinlar;
b) stol-doska didaktik o'yinlari;
c) og'zaki so'z didaktik o'yinlari;

Har bir usulidan foydalanish maktabgacha ta'lim tizimida ahamiyatli hisoblanadi. Buyum va o'yinchoqlar bilan o'ynaladigan o'yinlar bolaning ilk yoshidan boshlab, to maktab yoshigacha o'ynaladigan o'yinlar sirasiga kiradi. Bunda bolalarning tasavvurlari, diqqatlari o'yin asosini tashkil etadi. Didaktik o'yinlar ta'limiy o'yin sifatida bolalarning yosh xususiyatlariga mos keladigan o'yinlar sirasiga kiradi. Didaktik o'yinlarning muhim belgisi shundaki, unda qoidalarning mavjudligidir. O'yin maqsadi, o'yin qoidalari, o'yin harakatlari o'rtasida uzviy aloqa mavjud. Bunday o'yin turining yana bir ahamiyatli tomoni o'yin davomida tabiiy narsa va buyumlardan keng foydalaniladi.

Didaktik o'yin ayni paytda maktabgacha yoshdagi bolalar uchun xos bo'lgan o'qitish va o'rgatish formasidir. Uning manbaalari xalq pdagogikasida bo'lib, unda qo'shiq aytib, turli harakatlar bajarib o'ynaladigan o'yinlarni birga qo'shish asosida ko'pgina ta'limiy o'yinlar yaratilgan.

Didaktik o'yinda bolalarning o'yin faoliyati uchun xos bo'lgan barcha strukturali elementar g'oya, mazmun, o'yin harakatlari, qoidalari va natijalari mavjud. Didaktik o'yinlarning usullari va ularning qo'llanilishi, shuning bilan birga uning samaradorligini ko'rib chiqamiz.

Buyum va o'yinchoqlar bilan o'ynaladigan didaktik o'yinlar.

Buyum va o'yinchoqlar, o'yin qo'llanmalari didaktik o'yinning markazidir. Pedagog shu maqsadni ko'zlab o'yinchoqlar, suratlar, turli predmetlarni tanlashi va ularni ma'lum bir joyda saqlashi zarur. O'yin vaqtida buyum yoki o'yinchoqni guruh bolalari ko'radigan joyga

qo’yishi va yetarli kattaligiga e’tibor qaratishi kerak. O’yinda faqatgina o’yinchoqlar bilan emas, balki, transport, hayvonlar, qushlar, maishiy buyumlar, texnikaviy o’yinchoqlardan keng foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi. O’yinning bu usuli bolalarni ijtimoiylashuviga ta’sir o’tkazuvchi usuli hisoblanadi.

Stol-doska didaktik o’yini. Suratlar, predmetli loto, domino tipidagi xilma-xil o’yin qo’llanmalari, tematik o’yinlar harakat aktivligini va mahoratni talab qiladigan o’yinlar hisoblanadi. O’yinning bu usulidan katta va tayyorlov guruhidagi bolalar uchun qo’llash maqsadga muvofiqdir. Bu usul orqali bolalarning ong bilim 2doirasini kengaytirishga, idroklilikni o’stirishga, atrofdagilar harakterini qabul qilishga o’rgatadi. Stol-doska o’yinlarida loto kartochkalar, juft-juft suratlar, buklama kitoblar, o’yinchoqlar, uy-ro’zg’or buyumlari, eng oddiy transport vositalari, sabzavot va mevalar tasvirlanishi o’yinning ahamiyatli tomoni hisoblanadi.

Og’zaki so’z didaktik o’yinlari. Didaktik o’yinning bu turi barcha yosh guruhlarida olib boriladi. Turli qo’shiqlar va she’rlar o’yinning qiziqarli bo’lishini ta’minlaydi. Bu o’yin turi ijodiyligi bilan ajralib turadi. Ijodiy o’yinlar syujetlari va mazmunining rang-barangligi bolani rivojlantirishda ahamiyatli hisoblanadi. Bunday o’yin faoliyati tizimida asosiy komponent sifatida o’z ichiga personajni, hayotiy vaziyatni, harakatlar va personajlar munosabatini oladi. Didaktik o’yinning bu usuli orqali bolalarda hayotiy vaziyatlar, munosabatlarga kirisha olish va o’zini qanday tutish kerakligi o’rgatiladi. Shuning bilan birga og’zaki so’z o’yinlarida milliy harakatli o’yinlarning borligi ham diqqatga sazovordir. Bunday o’yinlar orqali bolalarda milliy g’urur, vatanga muhabbat, shukronalik hissini shakllantirish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, didaktik o’yinlar maktabgacha ta’lim jarayonining ajralmas qismi hisoblanib, bolalarning intelektual, hissiy, va jismoniy rivojlanishiga katta hissa qo’shadi. Ularni maqsadli va tizimli ravishda qo’llash ta’lim sifatini va samaradorligini oshirishga yordam beradi. Didaktik o’yinlar maktabgacha ta’lim tizimida bolalarning bilish faoliyatini faollashtirish, mustaqil fikrlash, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish uchun samarali hisobanadi.

Bunday o’yinlar orqali bolalar yangi bilimlarni oson va qiziqarli tarzda o’zlashtiradilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-maydagi “ O’zbekiston Maktabgacha ta’lim tizimini 2030-yilgcha rivojlantirish konsetsiyasi to’g’risida”gi PQ- 4312 sonli qarori
2. Atayeva N, Salayeva M, Hasanov S “ Umumiy pedagogika” T 2013-yil
3. A.M. Karimova “ Nutq o’stirish mashg’ulotlari jarayonlarida didaktik o’yinlardan foydalanish” Samarqand. SamDU 2020.
4. Avliyaqulov N, Musaeva N, “Pedagogik texnalogiyalar” t-2008-yil.
5. R.Ishmuhammedov, M.Yo’ldoshev “Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnalogiyalar” T-2016.

JISMONIY TARBIYADA ZAMONAVIY TADQIQOTLAR

Abdullayev Navro’z

Annotatsiya: Ushbu maqolada jismoniy tarbiya sohasida olib borilayotgan zamonaviy ilmiy tadqiqotlar yoritilgan. Jismoniy faollik, innovatsion texnologiyalar, shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv, sport psixologiyasi, gender yondashuvi va inklyuziv ta’lim kabi asosiy yo‘nalishlar asosida tahlillar berilgan. Jismoniy tarbiya tizimini takomillashtirishda ilmiy asoslangan yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etishi ta’kidlangan.

Kalit so‘zlar: jismoniy tarbiya, innovatsiya, sport psixologiyasi, inkluziv ta’lim, gender yondashuvi, texnologiya, sog‘lom turmush tarzi.

Kirish: Hozirgi kunda jismoniy tarbiya sohasi faqatgina sog‘liqni mustahkamlash vositasi emas, balki har tomonlama barkamol shaxsni shakllantirishda muhim omil sifatida qaralmoqda. Ta’lim va tarbiya tizimida kechayotgan o‘zgarishlar, innovatsion texnologiyalarning joriy etilishi

jismoniy tarbiya dasturlariga ham ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu sababli, zamonaviy tadqiqotlar ushbu sohaning yangi tendensiyalarini o‘rganishga va amaliyotga tatbiq etishga qaratilmoqda.

Asosiy qism

1. Innovatsion texnologiyalar va raqamlashtirish

Zamonaviy texnologiyalar jismoniy tarbiya tizimiga faol kirib kelmoqda. Masalan, interaktiv doskalar, onlayn mashg‘ulotlar, virtual simulyatorlar, smart soatlar va mobil ilovalar orqali o‘quvchilarning jismoniy holatini tahlil qilish imkoniyati kengaydi. “Smart PE” dasturlari orqali mashqlarni avtomatik kuzatish, baholash va statistik tahlil qilish mumkin. Bu esa o‘qituvchiga har bir o‘quvchiga individual yondashuvni amalga oshirish imkonini beradi.Shaxsga yo‘naltirilgan o‘qitish prinsipi asosida jismoniy tarbiyada har bir ishtirokchining yoshi, jinsi, salomatligi va qiziqishlari hisobga olinmoqda. Tadqiqotlar ko‘rsatmoqdaki, moslashtirilgan jismoniy mashqlar motivatsiyani oshiradi, ishtirokchilarni faolroq va barqarorroq qiladi. Bunday yondashuv natijasida o‘quvchilar o‘z-o‘zini anglaydi, o‘ziga bo‘lgan ishonch kuchayadi.So‘nggi yillarda sport psixologiyasi jismoniy tarbiyaning ajralmas qismiga aylanmoqda. Tadqiqotlar orqali o‘quvchilarda stressni boshqarish, musobaqalarga psixologik tayyorgarlik ko‘rish, diqqatni jamlash, motivatsiyani oshirish kabi ko‘nikmalarni shakllantirish muhimligi aniqlangan. Ayniqsa, maktab va oliy ta’lim muassasalarida sportchilar uchun maxsus psixologik treninglar joriy etilmoqda.Jismoniy tarbiya darslarida gender tengligini ta’minlash muhim masalalardan biri bo‘lib qolmoqda. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, qizlar va o‘g‘il bolalarning jismoniy faollikka bo‘lgan munosabati, ishtiroki va yondashuvi bir-biridan farq qiladi. Shu bois, mashg‘ulotlar mazmunini diversifikatsiya qilish, qizlar uchun alohida sport mashg‘ulotlari va rag‘batlantiruvchi uslublarni joriy qilish muhimdir.Jismoniy tarbiyada inklyuziv ta’lim prinsiplari asosida imkoniyati cheklangan o‘quvchilar bilan ishlash metodikasi shakllanmoqda. Bunday o‘quvchilar uchun moslashtirilgan sport uskunalari, maxsus mashqlar komplekslari, ijtimoiylashtiruvchi treninglar joriy etilmoqda. Tadqiqotlar ko‘rsatmoqdaki, bunday yondashuv nafaqat ularning jismoniy holatini yaxshilaydi, balki o‘zaro tenglik, do‘stlik va ijtimoiy muhitga moslashuvini ham kuchaytiradi.

Xulosa. Zamonaviy jismoniy tarbiya tizimi doimiy rivojlanishda bo‘lib, ilmiy tadqiqotlar bu jarayonga katta hissa qo‘shmoqda. Innovatsion texnologiyalar, psixologik yondashuvlar, shaxsga va genderga moslashtirilgan metodikalar orqali jismoniy tarbiya samaradorligini oshirish mumkin. Shu nuqtai nazardan, har bir jismoniy tarbiya o‘qituvchisi, mutaxassis va tadqiqotchi yangi uslublarni o‘rganishi, ulardan faol foydalanishi zarur. Kelgusida bu yo‘nalishda yanada chuqur va tizimli izlanishlar olib borilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullaeva, M. (2022). *Jismoniy tarbiya va sport nazariyasi*. Toshkent: O‘zbekiston pedagogika nashriyoti.
2. Nurmatov, A., & Ergashev, I. (2021). *Jismoniy tarbiya darslarida zamonaviy innovatsion texnologiyalar*. Toshkent: Ilm ziyo.
3. Karimov, R. (2020). *Inkluziv ta’lim va jismoniy tarbiya: muammolar va yechimlar*. Ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Toshkent davlat pedagogika universiteti.
4. Hasanov, O. (2019). *Sport psixologiyasi asoslari*. Samarqand: Registon nashriyoti.
5. Xolmatova, D. (2023). *Ta’limda gender tengligi: jismoniy tarbiya nuqtai nazaridan tahlil*. O‘zbekiston fanlar akademiyasi jurnali, №2, 45-50 betlar.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING RIVOJLANISHIDA INKLYUZIV MUHIT VA OILANING ISHTIROKI

Yusupova Zulfizar

SamDU Kattaqo’rg’on filiali, Karimova Zuxra, talaba

Annotatsiya. Ushbu maqola maktabgacha yoshdagi bolalar uchun inklyuziv ta’limning ahamiyatini tahlil qiladi. Inklyuziv ta’lim barcha bolalar, jumladan, jismoniy yoki aqliy

imkoniyatlari cheklangan bolalar uchun teng ta’lim imkoniyatlarini yaratishga qaratilgan tizim ekanligi ta’kidlanadi. Maqolada inklyuziv ta’limning asosiy tamoyillari, uning jamiyatga ta’siri va bolalarning ijtimoiy hamda shaxsiy rivojlanishiga qo‘shadigan hissasi yoritilgan.

Kalit so’zlar: inklyuziv ta’lim, maktabgacha ta’lim, imkoniyati cheklangan bolalar, pedagogik moslashuv, ijtimoiy integratsiya, ta’lim usullari, bag‘rikenglik, jamiyat rivoji.

Kirish. Bugungi kunda O’zbekiston ta’lim tizimini modernizatsiya qilishning strategik yo'nalishlaridan biri inklyuziv ta'limdir. “Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risida”gi Qonun

— Bu qonun 2021-yil 16-iyun kuni qabul qilingan va 2021-yil 17-dekabrdan kuchga kirgan. Bundan tashqari:

— O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida ham nogiron bolalar va ularning oilalari uchun ijtimoiy himoya kafolatlari belgilangan.

— "Ta’lim to‘g‘risida"gi Qonun (yangi tahrirda) — nogironligi bor bolalar uchun inklyuziv ta’lim olish huquqini kafolatlaydi. Inklyuziv yoki qamrab olingan ta'lim - bu alohida ehtiyojli bolalarni umumiy ta'lim (ommaviy) muassasalarida o'qitish jarayonini tavsiflash uchun ishlatiladigan atama. [1, 14]

Inklyuziv ta'lim (FR. Inclusif-o'z ichiga oladi, lat. include-xulosa qilaman, o'z ichiga olaman) - umumiy ta'limni rivojlantirish jarayoni, bu barcha bolalarning turli ehtiyojlariga moslashish nuqtai nazaridan hamma uchun ta'limning mavjudligini nazarda tutadi, bu esa alohida ehtiyojli bolalar uchun ta'lim olish imkoniyatini beradi. Rivojlanish xususiyatlari bo'lgan bolalarni jamiyatga kiritish vazifasi butun ta'lim tizimining ustuvor vazifasidir. Ushbu muammoni hal qilish jamiyatning yetuklik darajasini va axloqiy madaniyati darajasini belgilaydi.

Inklyuziv ta'lim - bu barcha bolalar, shu jumladan jismoniy, aqliy yoki sensor buzilishlarga ega bolalar uchun teng imkoniyatlarni ta'minlashga qaratilgan ta'lim tizimi. U bolalarning ehtiyojlariga moslashtirilgan pedagogik yondashuvlar va sharoitlarni yaratishni o'z ichiga oladi. Inklyuziv ta'limning asosiy maqsadi - har bir bolaning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'lim olish huquqini ta'minlashdir. Bu nafaqat maxsus ehtiyojli bolalar uchun, balki butun jamiyat uchun ham foydalidir, chunki inklyuziv ta'lim tenglik va o'zaro tushunishni rivojlantirishga xizmat qiladi. Maktabgacha yosh - bolaning rivojlanishida muhim bosqich bo‘lib, aynan shu davrda ijtimoiy ko'nikmalar shakllanadi. Agar bolalar inklyuziv muhitda tarbiyalansa, ular boshqalarni tushunish va hurmat qilishni o‘rganadilar, bu esa kelajakda jamiyatning barcha a'zolari uchun foydalidir.

So'nggi o'n yil ichida nogiron bolalarning muammolari tobora ko'proq turli mutaxassislarning e'tiborini tortmoqda. Ta'lim olish huquqi insonning eng muhim ijtimoiy-madaniy huquqidir, chunki ta'lim jamiyat hayotining inson rivojlanishiga eng katta ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan sohasidir. Hozirgi vaqtda nogironligi bo'lgan shaxslar tomonidan ta'lim olish huquqini amalga oshirish imkoniyatlari huquqiy, tashkiliy, texnik, moliyaviy, ijtimoiy xarakterdagi bir qator muammolarning mavjudligi bilan bog'liq. Shu munosabat bilan, nogironligi bo'lgan shaxslarning ta'lim olish huquqini ta'minlashning konstitutsiyaviy va huquqiy mexanizmini o'rganish, nafaqat e'lon qilingan, balki davlat, mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari, jamoat institutlari va boshqalar tomonidan ta'minlanadigan haqiqiy huquq va erkinliklarni tahlil qilish alohida dolzarblikka ega.

Maktabgacha ta'lim muassasalari uchun inklyuziv jismoniy va ta'lim muhitini loyihalash bo'yicha biz ishlab chiqayotgan modelning kontseptual asosi uslubiy tamoyillar tizimidir. Maktabgacha ta'lim muassasasining inklyuziv jismoniy va ta'lim muhitini loyihalash tamoyillari ta'lim mazmuni, shakllari, usullari, shartlari va omillarining tizimli yaxlitligini anglatadi. Ta'lim jarayoni sub'ektlarini nogiron bolaning shaxsiyatining yaxlit sifatini shakllantirish bilan ta'minlaydi, uning rivojlanishi va ijtimoiylashuviga ta'sir qiladi.

Inklyuziv ta'limning juda muhim jihati bolalarning psixologik xususiyatlari va oilaviy munosabatlar dinamikasini hisobga olgan holda, umuman olganda, oila bilan ishlashga yo'naltirilganligidir. Ota-ona va bola munosabatlarini shakllantirish zarur, bu faqat ota-onalar va yaqinlar o'zaro aloqada bo'lganda, bolaning uyg'un rivojlanishi mumkinligi bilan asoslanadi.

Tarbiyachilar ta’limiy faoliyatining asosi bo'lgan yana bir muhim omil – bu ota-onalarni bola rivojlanishining faol ishtirokchilari bo'lishga undash, ularni o'quv jarayoniga kiritish hisoblanadi. Nogiron bolalarning turli toifalari uchun, ularning xususiyatlariga qarab, ta'limning zarur darajasi va sifatini amalga oshirishni ta'minlaydigan maxsus shartlarning yuqoridagi tarkibiy qismlarining har biri, shuningdek, ushbu toifadagi bolalarning ijtimoiylashivi har xil darajada, har xil sifat va hajmda amalga oshirilishi kerak.

Biz maktabgacha ta'lim muassasalari uchun inklyuziv jismoniy tarbiya va ta'lim muhitini loyihalashning maxsus tamoyillari qatoriga salomatlikni saqlash, optimistik xarakter, psixologik himoya, ijtimoiy bag'rikenglik, ijodkorlik va sinergiya tamoyillarini kiritdik.

Biz insonparvarlik pedagogikasi va psixologiyasining quyidagi postulatlari asosida inklyuziv jismoniy tarbiya va ta’lim muhitini loyihalashtiramiz:

- insonning qadr-qimmati uning qobiliyatlari va yutuqlariga bog'liq emas;

- har bir inson his qilish va o'ylashga qodir;

- har bir inson muloqot qilish va eshitish huquqiga ega;

- barcha odamlar bir-biriga muhtoj;

- haqiqiy ta'lim faqat haqiqiy munosabatlar kontekstida amalga oshirilishi mumkin;

- barcha odamlar tengdoshlarining qo'llab-quvvatlashi va do'stligiga muhtoj;

- barcha nuqsoni borlar uchun taraqqiyotga erishish, ular qila olmaydigan narsadan ko'ra, ular qila oladigan narsada bo'lishi mumkin;

- xilma-xillik inson hayotining barcha jabhalarini kuchaytiradi.

Bugungi kunda inklyuziv ta'limning kamchiliklari jamiyatning nogironlarni qabul qilishga psixologik tayyor emasligidir. Inklyuziv ta'limni joriy etishning dastlabki bosqichida o'qituvchilar duch keladigan muammo sog'lom bolalar va ularning ota-onalari o'rtasida paydo bo'ladigan muammodir. Ba'zi ota-onalar ko'pincha maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarning borligidan noroziligini bildiradilar, ularning fikricha, o'z farzandining rivojlanishini kechiktirishi mumkin. Biroq, ko'plab tadqiqotlar buning aksini ko'rsatadi. Shuningdek, pedagogik amaliyotda nogiron bolalar bilan ta'sir ko'rsatish va o'zaro munosabatlar jarayonida shaxsning salbiy namoyon bo'lishiga olib keladigan maktabgacha tarbiyachilarning neytral va noto'g'ri (ba'zan noqonuniy) xatti-harakatlari holatlari mavjud.

Maktabgacha tarbiyachining deontologik tayyorgarligi uning kasbiy tafakkurini, ishini tashkil etish qobiliyatini, muloqot qobiliyatlarini, to'g'ri qaror qabul qilish qobiliyatini, qulay psixologik muhitni yaratishni rivojlantiradi. Alohida ta'limga muhtoj bolalarni maktabgacha ta'lim muassasalarining ta'lim jarayoniga kiritish, birinchi navbatda, kattalarning (o'qituvchilar, ota-onalar) bolalarga bo'lgan munosabatini o'zgartirishga qaratilgan - barcha bolalar o'ziga xos xususiyatlarga va alohida ta'lim ehtiyojlariga ega. Shunday qilib, inklyuziv ta'lim bolalarga nisbatan har qanday kamsitishni istisno qiladigan va barcha odamlarga teng munosabatda bo'lishni ta'minlaydigan mafkuradir. Inklyuziv ta'lim muhitini loyihalash rejimida jismoniy tarbiya va sog'lomlashtirish faoliyati nogiron bolalarning sub'ektiv ko'rinishlarini, shuningdek, sub'ektlararo munosabatlarni hisobga olishga asoslanadi.

Xulosa. Inklyuziv ta’lim – bu nafaqat maxsus ehtiyojga ega bolalar, balki har bir bola uchun ta’lim olishning teng imkoniyatlarini yaratishga asoslangan yondashuvdir. Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalar uchun inklyuziv ta’limning ahamiyati, uning asosiy tamoyillari, ularni amalga oshirish usullari va MTT va oila hamkorligi masalalari keng muhokama qilindi. Inklyuziv ta’lim bolalarning ijtimoiy moslashuvini yaxshilash, ularning o‘ziga bo‘lgan ishonchini mustahkamlash hamda shaxsiy rivojlanishiga yordam berishda muhim rol o‘ynaydi.

FOYDALANILADIGAN ADABIYOTLAR

- Zamilova, Rimma Ramilevna/Uzluksiz ta’lim pedagogikasi va inklyuziv ta’lim: darslik / – Namangan: “USMON NOS1R MEDIA” nashriyoti, 2023

- Jumaniyazova, Z. A. (2024). Increasing creative competence of students and strengthening educational efficiency based on individual approach. Web of humanities: Journal of Social Science and Humanitarian Research
- Vygotskiy, L. S. (1983). Defektologiyaning asosiy muammolari. Moskva: Pedagogika.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA NUTQNI RIVOJLANTIRISH METODLARI VA USULLARI

Boymirzayeva Dinora Obid qizi

Samarqand davlat universitetining Kattaqo'rg'on filiali talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqola orqali maktabgacha ta'lim tashkilotlarida nutq o'stirish mashg'ulotidagi metod va usullardan foydalanib bolalarning nutqini rivojlantirish, komunikativ va ijtimoiy ko'nikmalarini shakllantirish hamda nutqdagi nuqsonlarni aniqlashga yo'l ochib beriladi.

Kalit so'zlar: nuqt, metodlar, savol-javob, ko'rgazmalilik, emmotsional holatlar, alla, maqollar, ijtimoiylashuv.

Kirish. Hammamizga ma'lumki maktabgacha ta'lim uzluksiz ta'limning birinchi bo'gini hisoblanadi. Ko'p yillik kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, bola 5 yoshgacha bo'lgan davrda hayotida oladigan informatsiyalarning 70%ini olar ekan. Bola ruhiy kamolotining ko'p jihatlari nutq bilan bog'liqdir. Shu sababdan ham ilk tarbiya berishni alla bilan boshlamoq kerak. Bu orqali bolaning eshitish qobilyatini tarbiyalash, hamda emmotsional holatlari- jilmayish, kulish, ovoz tonini uyg'otishda muhim ahamiyat kasb etadi. Kattalar va bolalar muloqotida keskin farqlar uchraydi. Masalan, ,,r'' harfi o'rniga ,,l'' yoki ,,sh'' harfi o'rniga ,,s'' tovushini ishlatishini kuzatishimiz mumkin. Bu davrda bola bilan to'g'ri ishlash pedagog uchun muhim hisoblanadi.

Nutq o'stirish mashg'ulotida bolalar bilimini kengaytirishga yo'naltirilgan, ishtirok etishga mo'ljallangan qo'yidagi enterfaol metodlardan foydalaniladi.

- Suhbat
- Ko'rgazmalilik
- Tushintirish
- Ko'rsatish
- Kichik guruhlarda ishlash (3-4 ta bola bilan)
- Savol-javob
- Rag'batlantirish
- Amaliy ish
- Bilimlarni mustahkamlash uchun o'yin

Bu usullar mashg'ulotlarda almashtirilgan holda qo'llaniladi. Asosan, mashg'ulotdan oldin quyidagi savol-javobdan tashkil topgan ,, Tanishuv " treningini o'tkazib olamiz.

1-jadval

SAVOLLAR	**JAVOBLAR**(namuna)
i	
2. Yoshingiz?	
3. Sizga kim g'amxo'rlik qiladi?	
4. Sizning kuchli tomonlaringiz?	
5. Sizning kuchsiz tomonlaringiz?	
6. Qaysi o'yinchoqni yaxshi ko'rasiz?	
7. Eng yaxshi ko'rgan she'ringiz?	

(ushbu jadval har bir bola bilan individual ishlagan holda to'ldiriladi)

Muhokama va natijalar. Bolalar nutqini o'stirishda eng ko'p qo'llaniladigan usul bu savol javobdir. Bolaning monologik va diologik nutqi eng muhimi rol o'ynaydi. Nafaqat Maktabgacha ta'lim tashkilotidagi xodim balki ota-onalar ham bolaning ravon nutqini

rivojlantirishda mas’ul shaxs hisoblanadi. Tarbiyachi bolani mashg‘ulotlar davomida og‘zaki so’z o‘yinlari va suhbatlar tashkil etadi. Bularning barchasi bolaning nutqini o‘stirishdagi ahamiyatga ega qismdir. (1-ilova) Yana bir muhim jihat kuzatuvchanlikdir. Bunda bolaning so‘zlashishidagi nuqsonlar aniqlanib, logopedga murojaat qilishi aytiladi.

Xulosa. Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, inson o’z hayoti davomida ham aqliy, ham jismoniy tomonlama rivojlanib boradi. Shu rivojlanish jarayonida bolaga ravon nutq orqali tushinchalar berib, ilk yosh davridayoq mustaqil fikrlaydigan, muammolarga yechim topadigan qilib tarbiyalash lozim. Shunda rivojlanayotgan bola o‘z ustida ishlaydigan, tinimsiz ravishda mustaqil o‘qib, izlanadigan bo‘ladi. Demak, bola egallayotgan bilimi, o‘zlashtirayotgan ko‘nikma va malakalaridan tashqari, turli metod va usullar hamda xalq og’zaki ijodining eng yaxshi namunalari(alla, lapar, yalla, she’r, maqol va h.k) orqali o‘zida insoniy fazilatlarni shakllantirib borsagina barkamol shaxs bo‘lib tarbiyalanishi mumkin. Agar pedaogog bolalarni jamiyatga kerakli shaxs qilib tarbiyalamoqchi bo’lsa, avvalo o’zida ravon nutqni rivojlantirish hamda turli usul va metodlardan foydalanishi hamda hech qachon bolalarga erkalatib bola tilida muloqot qilmasligi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O.Madayev. O’zbek xalq og’zaki ijodi. Mumtoz so’z. Toshkent-2010
2. A.To’rabekova, N.Nasriddinova. Xalq og’zaki ijodi namunalarini o’qitish metodikasi. Monografiya. Guliston-2021
3. S.S.Avezov, D.Xamrayeva. Maktabgacha ta’lim tashkiloti guruhlarida folklore kichik janrlarini o’rgatish. Monografiya. Buxoro-2022.

YUQORI SINF O‘QITUVCHILARIDA KASBIY MAHORAT OMILLARINI RIVOJLANTIRISH YO‘LLARI

Namozova Latofat Rustamovna
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali

Annotatsiya: Ushbu maqolada yuqori sinf o‘qituvchilarida kasbiy mahorat omillarini rivojlanishining bugungi avholi va uning istiqbollari shuningdek, unga ta’sir qiluvchi psixologik omillar bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: kasbiy mahorat, kompetensiyalar, fenomenologik, psixologik yondashuvlar, sotsial-psixologik kompetentlik.

Respublikamizda so‘nggi yillarda davom etayotgan barkamol avlodni har tomonlama yetuk qilib tarbiyalash jarayonlarida ularning kasbiy xususiyatlarini shakllantirish, ruhiy jihatdan voyaga yetishida psixologik kompetentliklarning o‘rni hamda uning muammolari tadqiqi alohida ahamiyat kasb etmoqda. O‘zbekistonda ta'lim tizimida yuqori sinf o’qituvchilariga zamonaviy kasbiy kompetentlikni rivojlantirishga qaratilgan islohotlar olib borilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlariga binoan 2022-2026-yillarda umumta'lim maktablarida yuqori sinf o’qituvchilarining psixologik kompetentligini rivojlantirish bo‘yicha maxsus dasturlar joriy etilgan. Shu bilan birga, pedagoglar uchun maxsus psixologik treninglar soni 30% ga oshirilgan[1].

Yuqori sinf o‘qituvchilarida psixologik kompetensiyalarning namoyon etilishi ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan bo‘lib, ko‘plab tadqiqotlar o‘qituvchilarning psixologik tayyorgarligi va ularning pedagogik jarayondagi muvaffaqiyatiga ta’sirini tahlil qiladi. Psixologik kompetensiya o‘qituvchilarning o‘z emotsiyalarini boshqarish, o‘quvchilar bilan samarali muloqot qilish, stressli vaziyatlarni hal etish, hamdardlik va empatiya ko‘rsatish kabi qobiliyatlarini o‘z ichiga oladi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, yuqori sinf o‘qituvchilarida psixologik kompetensiyalarning rivojlanganligi pedagogik faoliyat sifatini oshiradi, o‘quvchilarning ehtiyojlarini yanada yaxshiroq tushunishga va ularning rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Xususan, o‘qituvchilarning psixologik moslashuvchanligi, hissiy barqarorligi va stressni boshqarish qobiliyatlari ularning

[1] O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori. (2022). 2022-2026-yillar uchun umumta'lim dasturlari.

professional salohiyatini oshiradi. Shu bilan birga, o‘qituvchilarning o‘z-o‘zini anglash, o‘zlariga bo‘lgan ishonch va o‘zini rivojlantirishga bo‘lgan intilishi ularning kasbiy kompetensiyalarini mustahkamlaydi.

Psixologik kompetensiyalarni yoritish bo‘yicha ilmiy adabiyotlar, o‘qituvchilar o‘zlarining shaxsiy sifatlarini rivojlantirishlari va bu bilan ularning pedagogik jarayonlarga muvaffaqiyatli moslashishlari muhimligini ta’kidlaydi. Bu kompetensiyalarni o‘zlashtirish esa o‘qituvchilarni kasbiy sohada liderlik qilishga, o‘quvchilar bilan ishonchli va ijobiy munosabatlar o‘rnatishga imkon beradi. Shuningdek, yuqori sinf o‘qituvchilari uchun ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalar ham pedagogik jarayonning muhim qismidir, bu esa ta’lim jarayonining yanada samarali bo‘lishiga yordam beradi.

Inson, uning har tomonlama kamol topishi va farovonligi, shaxs manfaatlarini ro‘yobga chiqarishning sharoitlarini va ta’sirchan mexanizmlarini yaratish, eskirgan tafakkur va ijtimoiy xulq-atvorning andozalarini o‘zgartirish respublikada amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy maqsadi va harakatlantiruvchi kuchidir. Xalqning boy intellektual merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida, zamonaviy madaniyat, iqtisodiyot, fan, texnika va texnologiyalarning yutuqlari asosida kadrlar tayyorlashning mukammal tizimini shakllantirish O‘zbekiston taraqqiyotining muhim shartidir. Kadrlar tayyorlash sohasida hozirga qadar amalga oshirilayotgan o‘zgarishlar faqat mavjud ta’lim tizimini isloh qilishga qaratilgan edi. U shaxs, jamiyat va davlatning ehtiyojlari bilan kasbiy tayyorgarlikning amaldagi tizimi o‘rtasidagi tafovutlarni bartaraf etishni ta’minlamas edi. Xalqaro tajribada, mavjud kadrlar tayyorlash tizimining ahvoli va muammolarini tahlil qilish asosida uning prinsip jihatidan yangi modeli ishlab chiqildi.

Yuqori sinf o’qituvchilarida kompetentlikni bir qator g`arb va sharq psixologiya maktablarida, shuningdek pedagogik adabiyotlarda o`rganilish jihatlarini ko`rib chiqdik. Yuqori sinf o’qituvchilarining kasbiy kompetentligining turlicha xususiyatlarini o‘rganishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarda kompetentlik metodologiyasiga dahldor bo‘lgan psixologik xususiyatlarni nazariy jihatdan izohlashga harakat qildik. Ko‘pgina ilmiy adabiyotlarning tahliliga qaraganda, kompetentlikni aniqlashga doir tadqiqotchilar tomonidan turli yondashuvlar mavjud.

Evropa olimlari hamda mahalliy olimlarimiz psixologiyada shaxsning tuzilishi, uning individual jihatlari va bir qator xususiyatlarini har tomonlama rivojlantirishda turli xil psixologik usullardan foydalanishga alohida e’tibor qaratilib kelinmoqda.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, xorijiy adabiyotlarda «Kompetentlik» tushunchasini ta’riflashda yagona yondashuv mavjud emas. Kompetentlik so‘zining ma’nosi lotinchadan olingan bo‘lib, «competo» «erishyapman, munosibman» degan ma’nolarni anglatadi, hamda ma’lum faoliyat turidan xabardorligini bilishini bildiradi. «Kompetensiya» bu – inson faoliyatiga namoyon bo‘ladigan, yetarli darajada boxabar faoliyat yoki sohada insonning amaliy jihatdan qodirligi, shuningdek, kasbiy faoliyatning ma’lum bir tizim bo‘yicha shakllanganligini belgilovchi xususiyat hisoblanadi. Shunga qaramay, aksariyat mualliflar tomonidan kompetentlik faoliyat yoki harakatning samarali ishlashi bilan bog‘lanadi.

Shuningdek, kompetentlik shaxsning xususiyatlaridan biri bo‘lib, uning shakllanishi zamonaviy psixologiyaning asosi hisoblanadi.

Jumladan, Yevropa va amerikalik tadqiqotchilar kompetentlikning amaliy jihatlarini, ya’ni muhitga ta’sir etuvchi (I.Borg, M.Muller, V.I.Lupandin), vazifani muvaffaqiyatli uddalashga xizmat qiluvchi bilim, ko‘nikma va malakalar majmuasi (O.O.Gonina, M.Kaplan, L.Nuguist); faoliyat tuzilmasidagi alohida hatti-harakatlarni amalga oshirishni ta’minotchisi (A.A.Blaginin, G.Birkgoff), amaliyotga tatbiq etiladigan usullarni bilish jarayonlariga qo‘llovchi (S.P.Destra, S.Dollinger) sifatida o‘rganishgan.

Jahon psixologiyasida kompetentlik muammosini tadqiq qilishga nisbatan asosan ikkita yo‘nalish ko‘rsatib o‘tilgan: kasbiy rivojlanish, shaxsning kamol topishiga yo‘naltirilgan va kasbiy shakllanishning ijtimoiy tomonlari va omillariga yo‘naltirilgandir.

Jumladan, M.Argayl kasbiy sifatlar va individning kasbiy shakllanishi orasidagi bog‘liqlik mavjudligi haqida fikr yuritib, quyidagilarni mujassamlashtirgan murakkab jarayon ekanligi ta’kidlagan: kasbiy treninglar, faoliyatni amalga oshirishga nisbatan qo‘yiladigan talablar va standartlarni o‘zlashtirish, mehnat jamoasi doirasida xulq-atvor me’yorlarini tushunish [55].

Aynan mehnat jamoasidagi boshqa shaxslar bilan o‘zaro hamkorlik individga o‘zi egallab turgan kasbning aniq standartlarini o‘zlashtirish imkonini beradi. Kasbiy me’yorlarga amal qilish individga kasbiy sifatlarni o‘zida shakllantirishga va o‘z mavqeini uzoq vaqt saqlab turishga zamin hozirlaydi. Kasbiy sifatlar ushbu yondashuvda uzoq vaqt davom etadigan kasbiy faoliyat bilan bog‘liq kasbiy mavqega yaqin tavsifnoma sifatida izohlanadi.

Xorijiy tadqiqotlarda kasbiy rivojlanishni tahlil qilishda asosiy e’tibor qaror qabul qilishga qaratiladi. Shu bilan bir qatorda asosiy urg‘u insonning kasbiy rivojlanishidagi muammoli vaziyatlarni qabul qilish va ularni bartaraf etish usullarini bilishini tahlil qilishga qaratiladi. Kasbiy o‘zini o‘zi anglash borasida qaror qabul qilish jarayoni quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

- muammoli vaziyatlarning yuzaga kelishi;
- real imkoniyatlarni aniqlash;

- imkoniyatlarni qator mezonlar yordamida baholash (omad va omadsizlik tizimini baholash;

- mashhurlikni yoqtirmaslik, rag‘batlantirish yoki qanoatlantirish;

- kasbiy karyeradagi o‘sish, ishlab chiqarish faoliyatidagi qiyinchiliklar, ta’lim va ish joyidagi mavqe),

- adekvat imkoniyatlarni tanlash va amalga oshirish, qarorlarning ijtimoiy dinamika bilan muvofiqligi va boshqalar [99].

Shaxsiy rivojlanish va kasbiy shakllanish ijtimoiy kontekstining muvofiqligi muammosi kasbiy sifatlarni tadqiq qiluvchi jahon olimlarining ishlarida ham o‘z aksini topgan.

L.B.Shneyder asos solgan kasbiy sifatlarni tadqiq qilishning zamonaviy yo‘nalishida ushbu fenomen kasbiy o‘zini - o‘zi anglash sifatida ko‘rib chiqiladi, bunda shaxs o‘zini muayyan bir kasb va mehnat jamoasining vakili sifatida anglaydi, o‘z «Men»ini kognitiv, emotsional xulq-atvor jihatdan tavsiflashda o‘zini va boshqalardan farqli ekanligini aniqlaydi. Kasbiy sifatlarni tadqiq qiluvchi jahon psixologlari uchun psixik voqeliklarni tuzilmaviyligi va tizimliligi tamoyili, sifatlarning genetik o‘zaro bog‘liqlik darajasini qidirish, kasbiy faoliyatni o‘zlashtirish va amalga oshirish jarayonida sifatlarning shakllanishini tadqiq qilishga asos bo‘lib xizmat qiladi. Bu jahon tadqiqotchilarining an’anaviy va konseptual metodologik bazasi bo‘lib, quyidagilarga xizmat qiladi: kasbiy faoliyatdagi sistemagenez, shaxsning kasbiy shakllanishi, mehnat faoliyati va boshqalar.

Psixologik kompetensiyalarning rivojlanishi yuqori sinf o‘qituvchilariga o‘quvchilarning individual ehtiyojlarini aniqlash va ularga mos yondashuvlarni ishlab chiqishda yordam beradi. Bu esa o‘quvchilarning shaxsiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash va o‘z salohiyatlarini to‘liq ro‘yobga chiqarishiga imkon yaratadi. O‘qituvchining hissiy intellekti, ya’ni o‘z hissiyotlarini anglash va boshqara olish qobiliyati, uning sinfdagi stressli vaziyatlarni hal qilishiga, o‘quvchilarning qiyinchiliklarga moslashishiga yordam beradi. Bunga qo‘shimcha ravishda, o‘qituvchining empatiya ko‘nikmasi o‘quvchilarning his-tuyg‘ularini tushunish va ularning psixologik qulayligini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, o‘qituvchilar o‘quvchilar bilan muloqot o‘rnatishda yuqori darajadagi ijtimoiy kompetensiyaga ega bo‘lishlari kerak. Bu, ayniqsa, o‘quvchilarning shaxsiy fazilatlari va axloqiy qadriyatlarini rivojlantirish jarayonida muhimdir. Shu bilan birga, o‘qituvchilarning o‘z-o‘zini rivojlantirishga va kasbiy ko‘nikmalarini muntazam ravishda yangilab borishga bo‘lgan tayyorligi ularda yuqori darajadagi o‘quvchiga yo‘naltirilgan yondashuvni shakllantiradi. Ta'lim tizimining xalqaro standartlari va ilg‘or pedagogik texnologiyalarini o‘zlashtirish orqali yuqori sinf o‘qituvchilari nafaqat bilim berishda, balki

o‘quvchilarning psixologik holatlarini qo‘llab-quvvatlashda ham muvaffaqiyat qozonishlari mumkin.

Umuman olganda, psixologik kompetensiyalarning rivojlanishi o‘qituvchining pedagogik faoliyatini yanada samarali va muvaffaqiyatli qiladigan asosiy omillardan biri bo‘lib, bu jarayonni muntazam ravishda yangilab borish talab etiladi.

Adabayotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori. (2022). 2022-2026-yillar uchun umumta'lim dasturlari.
2. Ананьев Б. Г. Интеллектуальная деятельность и терморегуляция // Возрастная психология взрослых: Материалы конф. Вып. №3. Ленинград, 1991. С. 75—84.
3. Айзенк Г.Ю. Интеллект: новый взгляд // Вопросы психологии. 1995. М.:С. 111–131.
4. Mayer J.D., Salovey P., Caruso D.R. Mayer–Salovey–Caruso Emotional Intelligence Test (MSCEIT) user's manual. Toronto, Canada: MHS Publishers, 2002.

4. Немов Р.С., Алтунина И.Р. Социальная психология / Учебное пособие.- СПб.: Питер,2010.-432с.

5. Олпорт Г. Становление личности. Избранные труды. – М: Смысл, 2002 – 329 с.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA NUTQ BUZILISHI KAMCHILIKLARINI BARTARAF ETISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK METODLAR TAHLILI

SamDUKF Pedagogika va tillarni o’qitish fakulteti talabasi
Teshaboyeva Mehruza

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda uchraydigan nutq buzilishi holatlari va nutq buzilish holatlarining asosiy sabablari hamda bu muammoni bartaraf etish uchun qo‘llaniladigan pedagogik va psixologik metodlar tahlil qilingan.

Kalit so’zlar : idividual tuzatish dasturi , psixologik , pedagogik prinsip , lagopediya , sikrinning diagnostikasi , psixodiagnostika ,korreksiya .

Nutq – bolaning ijtimoiylashuvi, atrof-muhit bilan muloqoti va psixik rivojlanishining muhim omilidir. Maktabgacha yoshda bola asosiy nutq ko‘nikmalarini egallaydi.birlamchi va ikkilamchi nuqsonlar natijasida anomal rivojlanishning shakllanishi murakkab bo'lib, u bir tomondan har bir bola uchun individual nuqsonlar, ikkinchidan esa shunga o'xshash nuqsonlar bilan tavsiflanadi. Bu o'ziga xoslik rivojlanish nogironligining har bir turiga taalluqlidir va bolalarning psixofizik xususiyatlarini hisobga olgan holda maxsus ta'lim sharoitlarini aniqlashga yordam beradi. Shu sababli bu davrda yuzaga keladigan nutq buzilishlarini o‘z vaqtida aniqlash va samarali usullar bilan bartaraf etish dolzarb vazifalardan biridir .Maktabgacha ta’lim muassasalari va umumta’lim maktablarida ham aqliy va jismoniy nuqsonlari bor bolalar ko’pchilikni tashkil qiladi .bunday nuqsonlarning ko'rinishi har xil bo'lishi mumkin. Katta guruhning harakati, hissiy yoki intellektual sohalaridagi nuqsonlar aniq ifodalanmagan holda: eshitish, ko'rish, fazoviy-kognitiv hislar, tayanch -harakat tizimi, fonemik bilish, hissiy-irodaviy buzilishlar, nutq rivojlanishidagi nuqsonlar , xattiharakatlari buzilgan bolalar , aqliy zaiflik, somatik. Kechikish kabi belgilarida yaqqol ko’zga tashlanadi. . Maktabgacha yoshda aniq aqliy yoki jismoniy rivojlanish kamchiliklari aniqlanganda, engil kamchiliklar uzoq vaqt davomida sezilmaydi. Rivojlanishdagi nuqsonlarni tashxislash uch bosqichni o'z ichiga oladi. Birinchi bosqich skrining deb ataladi. Bu bosqichda bolaning rivojlanishidagi kechikishlar, aqliy va jismoniy nuqsonlar aniqlanadi, ammo ularning tabiati va chuqurligini aniqlash qiyin. Ikkinchi bosqich - rivojlanish nuqsonlarining differentsial diagnostikasi. Ushbu bosqichning maqsadi rivojlanish nuqsonining turini (turini, toifasini) aniqlashdir. Uning natijalariga ko'ra, bolaning imkoniyatlari va xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'lim muassasasining turi va dasturi, ularni tarbiyalashning optimal pedagogik yo'nalishi belgilanadi. Differensial diagnostikada psixologik-tibbiy-pedagogik komissiyaning faoliyati yetakchi rol o'ynaydi. Uchinchi bosqich -

fenomenologik. Uning maqsadi - bolaning individual xususiyatlarini, ya'ni fikrlash faoliyatining xususiyatlarini, hissiy va irodaviy 144 ko'lamini, mehnat qobiliyatini, shaxsiy o'rganish va rivojlantirish uchun individual sharoitlarni tashkil qilish. Maktabgacha yoshdagi bolalarda uchraydigan asosiy nutq buzilishlariga quyidagilar kiradi: Fonematik eshitish buzilishi – tovushlarni to‘g‘ri ajrata olmaslik. Dislaliya – tovushlarni noto‘g‘ri talaffuz qilish. Disartriya – nutq a’zolari muskullarining muvofiqlashtirilmagan harakati haqida .

Alaliya – miya faoliyati buzilishi tufayli nutqning umuman yo‘qligi yoki kechikkan rivojlanishi haqida .

Tartamlik (logonevroz) – nutqning ritmik buzilishi (tutilish) kabilar .

Bu buzilishlarning sabablari orasida quyidagilar alohida ajralib turadi:

Perinatal (homiladorlik yoki tug‘ilish paytida yuzaga kelgan) omillar

Nevrologik kasalliklar va psixologik kasalliklar

Psixologik travmalar ham shular jumlasidandir

Oila muhiti va tarbiyaning yetarli emasligi ham sabablardan biridir

Genetik moyillikka bo’lgan bolalar

Pedagogik metodlar

Pedagogik yondashuvlar bolani faol muloqotga jalb etish va nutqni bosqichma-bosqich rivojlantirishga qaratilgan. Asosiy usullar:

Logopedik mashqlar – maxsus o‘yinlar, nafas mashqlari va artikulyatsion gimnastika mashqlari.

Didaktik o‘yinlar – tovushlarni ajratish, so‘z birikmalarini tuzish va sodda gaplarni tartiblash .

Nutqni rivojlantirishga yo‘naltirilgan darslar – ertak aytish, savol-javob, hikoya tuzish suratlarga qarab so’zlab berish .

Har bir bosqichning o'z vazifalari bor va har bir bosqichda u psixodiagnostikaning zamonaviy holatini tavsiflovchi bir qator muammolar bilan bog'liq . Skriningdan ko‘zlangan asosiy maqsad – bolaning psixologik rivojlanishi davridagi turli nuqson va kamchiliklarni erta aniqlash, bolaning rivojlanishidagi psixologik-pedagogik muammolarni aniqlash va unga umumiy ta’lim muassasalarida sharoit yaratishdan iborat. Bundan tashqari, skrining-diagnostika ta'lim muassasalarida bolalarning ta'lim sifatini baholash muammosini hal qilishga yordam beradi: bolalar uchun ta'lim dasturlaridagi har qanday kamchiliklarni, muayyan ta'lim muassasasida ta'lim jarayonidagi kamchiliklarni aniqlash. Skrining - Tashxisni tashkil etish va o'tkazish muammosi hozirgi vaqtda boshqacha tarzda amalga oshiriladi. Masalan, bolaga ta'lim berishda qiynalayotgan pedagoglar maktab psixologidan 146 bolaning xususiyatlarini baholashni va tegishli harakatlar bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishni so'rashlari mumkin. Boshqa hollarda, ota-onalar psixologga murojaat qilishadi: ulardan bolani tarbiyalash jarayonida duch keladigan xatti-harakatlar muammolari haqida o'z baholarini berishlari va muayyan ta'lim choralari bo'yicha tavsiyalar berishlari so'raladi. Shuni ta'kidlash kerakki, murojaatlar kattaroq maktabgacha yoshdagi bolalarda ko'proq uchraydi, chunki ota-onalar bolaning maktabga "tayyorgarlik davrida" psixologik muammosi borligini his qila boshlaydilar . Va nihoyat, maxsus tashkil etilgan skrining tekshiruvi natijalari bolaning rivojlanishi muammosini aniqlashi mumkin. Skrining shakli individual va frontal bo'lishi mumkin. Ushbu yondashuv rivojlanishda nuqsoni bo'lgan bolalarni aniqlash uchun zamonaviy talablarga javob beradi, lekin har doim ham qo'llanilmaydi. Skriningda qo'llaniladigan usullar har doim ham skrining tekshiruvi vazifalariga mos kelmaydi va rivojlanish nuqsonlarini aniqlashda mutaxassis psixolog-pedagogni tayyorlash ko'pincha etarli emas. Hozirgi vaqtda “talablar” bo‘yicha skrining-tashxis qo‘yish birinchi o‘rinda turadi, lekin u bolaning xususiyatlarini har tomonlama o‘rganib, unga psixologikpedagogik yordam bera olmayapti. Shunday qilib, skrining tashxisida ham bir qator muammolar mavjud.1. Bolani tekshirish usullari ko'p bo'lsa-da, skriningda qo'llaniladigan diagnostika talablari ilmiy asoslangan emas. Bu, ayniqsa, birinchi 3 yoshgacha bo'lganlar uchun to'g'ri keladi. 2. Boshlang'ich va maktabgacha yoshdagi

aqliy rivojlanishi normal bo'lgan va psixologik-pedagogik va tibbiy ijtimoiy yordamga muhtoj bo'lgan bolalarni ajratish uchun skrining-tashxisni ishlab chiqish mezonlari tizimini ishlab chiqish juda qiyin. 3. Skrining o‘tkazishdagi muhim masalalardan biri sub’ektning shaxsiy xususiyatlari va emotsional holatini o‘rganish hisoblanadi. Oldingi tajribalarga salbiy munosabat, muvaffaqiyat va kamchiliklarga munosabat va hokazolar vazifaning sifatiga ta'sir qiladi.

Maktabgacha ta’lim muassasalarida logoped-pedagoglar bolalar bilan individual va guruhli mashg‘ulotlar olib boradi , ular bilan alohida ishlash juda katta samara beradi .

Psixologik metodlar tahlili

Psixologik yondashuvlar bolaning ruhiy holatini barqarorlashtirish va nutqqa oid ichki to‘siqlarni bartaraf etishga qaratilgan metod:

Psixokorreksion mashg‘ulotlar – tasavvur, diqqat, xotira va emotsional muvozanatni rivojlantirish metodlari .

Art-terapiya – rasm chizish, ranglar orqali his-tuyg‘ularni ifodalash va kamchiliklarni bartaraf etishga qaratilgan metod.

O‘yin terapiyasi – muloqotga kirishishda erkinlikni oshirish hamda boshqalar ichida o’zini erkin his qilish.

Shuningdek, ota-onalar bilan psixologik suhbatlar va maslahatlar orqali uy sharoitida bolani to‘g‘ri qo‘llab-quvvatlash ko‘nikmalari va yo’l yo’riqlarini o’rgatish beriladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq buzilishlarini erta aniqlash va bartaraf etish ko‘p qirrali yondashuvni talab etadi. Pedagogik va psixologik metodlar bir-birini to‘ldirib boradi va bola shaxsining har tomonlama rivojlanishiga xizmat qiladi. Logoped, psixolog, tarbiyachi va ota-onalarning hamkorligi samarali natijalarga erishish mumkin

ADABIYOTLAR

1.Ayupova MY “Logopediya” Toshkent – 2019

2. Mo‘minova L.R.-“Logopediya tekshiruvi va bolalarni o‘qitish” Toshkent – 1992 y.

3. Mo‘minova L.R. – “Logopediya” Toshkent – 1994 y.

4. Mo‘minova L.R.- “To‘liqsiz nutqi bo‘lgan bolalar nutqini rivojlantirishning korrektiv pedagogik asoslari” Annotatsiya.

5. Mo‘minova L.R. , Ayupova M.Yu. _ Nutq terapiyasi -T, 1993 yil.

6. L.R.Mo‘minova . Nutq nuqsonlari bo'lgan bolalarning psixologik-pedagogik diagnostikasi. - T., 2012 yil.

7. Mo‘minova L.R “Maxsus psixologiya” Toshkent 2016 y

TILSHUNOSLIKNING DOLZARB MASALALARI: FAN VA TA'LIM CHORRAHASIDA

Xayrullayev Xurshidjon Zayniyevich
Samarqand davlat chet tillar instituti

Annotatsiya. *Insoniyat hayoti jamiyatda kechadi. Jamiyat doimo o'zgarib boraveradi. Bu o'zgarish taraqqiyot bo'lishi ham, tanazzul bo'lishi ham mumkin. Taraqqiyot ham, tanazzul ham o'zgarish bo'gani bois, insoniyat hayotining barqarorligini ta'minlash, mavjud va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarning yechimini topish, oldini olish yashashning birdan bir shartidir. Bu muammolarni faqatgina bir fan doirasidagi bilimlar bilan hal qilib bo'lmasligi aniq. Shunday ekan, tanazzulning oldini olish yoki undan chiqish, shuningdek, taraqqiyot uchun mustahkam rivojlanish chiziqlarini chizib olish va bu yo'lda muvaffaqiyat qozonish uchun doimo ilmiy yuksalish hamda uning hayotga tatbiqi muhimdir. Bu borada tilshunoslik fanining rivoji, uning ilmiy yutuqlari, o'z davri va zamonasi muammolari doirasidagi masalalar yechimi bilan uzviylik hamda izchillikdagi xulosalari ham juda muhim ehtiyojlarni hal etishga xizmat qiladi. Zotan, kishi o'z atrofini, keng ma'noda o'z olamini kognitiv tasavvur etar ekan, bu olam va uning kognitiv ifodashi shakllanishi, rivojlanishi va bu bilan bog'liqlikdagi barcha masalalar yechimi til vositasida shakllanadi, amalga oshadi.*

Kalit so'zlar: *til, nutq, jamiyat, tafakkur, moddiyat, ma'naviyat, ilm, fan, ijtimoiy hayot, taraqqiyot, tanazzul, sistema, struktura, hissiy bilish, aqliy bilish, mantiq, matiqiy bilim, metafizika, ilmi hol, ilmi qol.*

Kirish. Dunyo yaralibdiki, unda tinimsiz harakat – faoliyat mujassamdir. Harakat bizning nazarimizda, hayot – tiriklik belgisidir. Hayot tushunchasi keng ko'lamlidir. Zotan, mazkur tushuncha zamirida ko'plab qarashlar va tasavvurlar mujassam. Tiriklikning eng muhim belgilaridan biri – o'zgarishlarning sodir bo'lishidir. Inson tirik ekan, u albatta, bu hayotiy dunyoda shu o'zgarishlarning qurshovida bo'ladi. Bu o'zgarishlar uni doimo faoliyatda bo'lishga, ya'ni o'zgarishlarga qarshi kurashish yoki unga moslashishga majbur etadi. Majburlik tushunchasi bu o'rinda mavjud ikki yo'ldan birini tanlash bilan bog'liqdir. Kishi bu ikki yo'lning qay birini tanlashi uchun esa doimo sezgi, bilim, tajriba va boshqalarning shunday vaziyatlarda qo'llagan yo'li – ibratiga tayanadi. Qayd etilgan holatlarda ma'lumot juda katta qimmatga ega bo'ladi. Bu esa ma'naviyatning moddiylikka aylanishi sifatida namoyon bo'ladi.

Metodologiya. Insoniyat moddiy va ma'naviy ehtiyojlar olamida yashaydi. Shunday ekan, uning ajdodlar tajribasi avlodlar uchun bilim manbayi bo'lishi shubhasiz. Bu yo'lda insoniyat hayotida ko'plab sivilizatsiyalar vujudga kelgani, ularning taraqqiy etib, rivojlangani va turli sabablarga ko'ra, yo'q bo'lib ketgani haqidagi ma'lumotlarni eslashning o'zi kifoyadir. Insoniyat olamda mavjud har bir narsa va hodisani sirlilik belgisi ostida qabul qiladi. Bu sirlarni ochish uchun esa, yuqorida qayd etilganidek, doimo sezgi, bilim, tajriba va boshqalarning shunday vaziyatlarda qo'llagan yo'li – ibratiga tayanadi. Bu insoniyat uchun yashash qonuniyati, murakkabliklarni hal qilishdagi takrorlanuvchi kuch-qudratdir. Bu insoniyatning hayot haqidagi eng buyuk o'zlari ottirgan intelektual tayanchidir. Buning nomini *logika – mantiq* deb ataymiz.

Logika tushunchasining asosi «logos» so'zi bilan bog'liqdir. Mazkur tushuncha, avvalo, *so'z* degan ma'no bilan bog'lanadi. *Mantiq* tushunchasi «logos» bilan o'zviy bog'liq ekani isbot talab qilmaydi. Chunki mantiq so'zi O'rta asrlarda Sharq (arab) ilmida yunon falsafasini tadqiq qilish davrida o'zlashtirilgan. *Mantiq* so'zining semantikasi *nutq* tushunchasi bilan uzviydir. Boshqacha aytganda, bu ikki so'z, ya'ni *mantiq* va *nutq* so'zlari o'zakdosh so'zlardir. Ma'lumki, logos ham *so'z* tushunchasida qo'llanilgan (Muhokamotul lug'atayn). Demak, hayot muammolari doirasidagi masalalar yechimi uchun muhim bo'lgan qonuniyatlar qadimgi asrlardan boshlab, to hozirgi kungacha va ayni davrda ham ma'lum darajada *logikaga – mantiqqa* tayanib hal qilinadi.

Ammo, shuni ham aytish joizki, insonning sezgilari, bilim va tajribalari, ajdodlarining ibrati asosida shakllangan bilim qudrati hamma narasini ham anglashga imkon beravermaydi.

Bunda bizga ilmning egasi, buyuk qudrat egasi tomonidan berilgan ilmlar majmui *metafizika – ilmiy g‘ayb* ehtiyojlarni qondirish darajasida imkoniyatlar eshigini ochadi (Kimyoyi saodat).

Albatta, *hayot – tiriklik* tushunchalari nafaqat insonlarga xos, balki bu tushuncha keng qamrovida *hayvonot va nabotot*ni ham mujassam etadi. Ammo jonli mavjudod ichida so‘zlashish – til – nutq faqat odamga in’om etilgan. Ana shu buyuk in’om – lisonning insoniyat hayotidagi muammolar yechimidagi kalitning yo vazifasini, yo qiyofasi (shakli)ni, yo uning mohiyatini taqazo etishiga shubha yo‘q. Shu bois, bu *kalit – lison*ni ilmiy bilish, bu bilish samarasi bo‘lgan bilimlardan har bir davrda to‘g‘ri foydalanish masalasi muhim bo‘lib kelgan va bu muhimlik belgilari bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini hamma davrlardagidek saqlab turibdi.

Tadqiqot natijalari. Biz yashab turgan tamaddun (sivilizatsiya) tarixiga nazar tashlaganimizda, uning bizga nisibatan yaxshi ma’lum bo‘lgan davri bu uch ming yillik tarixni taqazo etishi mumkin. Mazkur tamaddunda tilshunoslik ilmining paydo bo‘lishi, rivojlanishi tarixi qadimgi Hindiston, Yunoniston, Xitoy, O‘rta asrlarda Arab mamlaktarlari, Markaziy Osiyo, keyinchalik Eropa, Amerikada sodir bo‘lgani ma’lum. Bularning barchasida ham mazkur soha ilmining shakllanishiga sabab diniy, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy muammolar doirasidagi masalalarga yechim topish zaruratidir.

Bugun dunyoda globallashuv davri kechayotganidan kelib chiqilsa, yuqorida qayd etilgan diniy, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy muammolar doirasidagi masalalarning zamonaviy tus olgani, ularning dunyo maydonida tezkor sodir bo‘layotgani, o‘z navbatida, ularga yechim topish ham tezkorlikni talab qilmoqda.

Tahlillar. Bir vaqtlar bir insonning bir umrlik hayoti uchun bir til, yana ham konkret qilib aytganda, bir tilning muayyan shevasining o‘zi yetarli bo‘lgan. Inson bir makonda tug‘ilib, voyaga yetib hayot ne’matlaridan bahramand bo‘lib, yashab umr kechirib, shu makonda olamdan o‘tgan. Uning butun umrlik hayoti – tiriklik davri uchun o‘sha til aloqa quroli sifatida unga yetarli bo‘lgan.

Bugungi kunga kelib, til – muloqot vositasiga bo‘lgan ehtiyoj zamonaviy tezkorlik, rang-baranglik mezonlari va talablari asosida o‘zgacha tus oldi. Shu bois tilning insoniyat hayotidagi o‘rni va mohiyati ham shunga monand o‘zgardi. Bugun bir tilni bilishning o‘zi bizning jamiyatimizda har qanday insonga ham kamlik qilmoqda. Agar global miqyosdagi faoliyat va hayot tarzi prizmasidan bu olamga nazar tashlasak, qayd etilgan fikrlarimizning dalillari to‘lib-toshib yotganining guvohi bo‘lishimiz shubhasiz.

Ajdodlarimiz qayd etgan olam xususidagi ma’naviy qarashlarda o‘n sakkiz ming olam tushunchasi haqida tafakkur qiladigan bo‘lsak, bugungi kunga kelib insoniyat ro‘yi-rost tan olib turgan yana bir olam – vertual olam xususida bemalol gapirishimiz mumkin.

Insoniyat tarixida mamlakatlar biri boshqasining maydonini, hududini egallab olishga, moddiyatni dunyoning matohlaridan izlashga intilib ko‘plab urushlar, talonchilik, bosqinchilik qilishga yo‘l qo‘yganliklarining guvohi bo‘lamiz. Bu harakatlar ba’zan ochiqcha, ba’zan esa turli xil harakatlar nomi ostiga yashiringan holda bugungi kunda ham qaysidir darajada davom etib kelmoqda.

Ammo, buyuk qudrat egasi insoniyatga uning intellektiga jo etilgan yangi olam sarhadlarini in’om etdiki, bu olam yuqorida qayd etganimiz – vertual olamdir. Vertual olamda ham muloqot, bu olamni zabt etish, uni egallash, unda o‘z makoni va maqomiga ega bo‘lish shartlari biz yashab turgan olamnikidan farqli bo‘lmagan iva tubdan farqlanuvchi jihatlar mavjudligi bilan xarakterlanadi. Vertual olamda ham til kerak bo‘lishi aniq. Biroq bu til insonlarning milliy tillari emas, balki kodlarga asoslangan, boshqacha aytganda algoritmlar asosida shakllangan tildir. Bu olamda millatlar xalqlar o‘z o‘rnini egallashga jiddu jahd bilan urinayotgan bir davrda o‘zbek xalqi ham mazkur faoliyatni oqilona amalga oshirmog‘i zaruratdir. Tilshunoslik fani taraqqiyotida zamonaviy yo‘nalishlar sifatida kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistikasi, matn lingvistikasi, kommunikativ lingvistika, sotsiolingvistika, psixlingvistika, neyrolingvistika, pragmalingvistika, kognitiv lingvistika kabi sohalar shakllandiki, mazkur zamonaviy yo‘nalishlar fan taraqqiyotining dinamikasini belgilab beradi. Shundan kelib chiqqan holda, fanda shakllangan fundamental

konsepsiyalarni ta’lim jarayoniga olib kirish masalalari bugungi kunning ta’lim taraqqiyoti uchun kechiktirib bo‘lmaydigan muhim masalalar jumlasidandir. Shunday ekan, bugungi kunda mavjud ta’limning maqsad va vazifalarini isloh qilish, bunda til, muloqot va insonning kommunikativ ehtiyojlarining pragmatik, kognitiv masalalarini ta’lim jarayonida o‘rgatish ishiga alohida e’tibor qaratish lozim.

Xulosalar. Tilshunoslikning dolzarb masalalari jumlasiga til va nutq, til va jamiyat, muloqotning kognitiv, pragmatik aspektlarini ham majmuaviy tadqiq etish singarilarni kiritish asoslidir. Zotan, mazkur yo‘nalishlar doirasida til va inson, til va global jamiyat, til va iqtisod, til va sotsial muhit, milliy tillar va ularning algoritimik kodlarga tayanuvchi kompyuter dasturlari uchun yaratilgan versiyalari singari masalalarni hal etish mumkin.

Bugungi kunda til ta’limi masalasi zamonamizning yuksak talab va ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda shakllantirilmog‘i zarur. Bu kechiktirib bo‘lmas masalalar sirasiga kiradi. O‘zbekistonda siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, diniy, ma’rifiy va boshqa masalalarga alohida e’tibor berilayotgan bir davrda tilshunoslik fani taraqqiyotining fundamental yutuqlarini til ta’limi jarayoniga olib kirish kechiqtirib bo‘lmas vazifalar sirasiga kiradi. Chunki bugungi kunda o‘zbek tilining milliy korpusini yaratish, sohalarga oid tezaurslarni yaratish, lingvistik dasturlash masalalarini rivojlantirish global tarmoq – internet tizimida o‘zbek tilining o‘ziga xos va mos maqomini olishini ta’minlash, milliy tillarning yo‘qolib ketish xavfi vujudga kelayotgan kelajak davrda o‘zbek tilining ravnaq topishi, uning jahonning rivojlangan, ilmiy jihatdan asoslangan zamonaviy til maqomida dunyo xalqlari tilllari ichida munosib o‘rinda bo‘lishini ta’minlash yurt ravnaqi, millat va xalq kelajagi asosidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent, 2017. – 312 b.
2. Xayrullayev X. Tilshunoslik nazariyasi. – Samarqand, 2024. – 207 b.
3. Xayrullayev X., Ibragimova M. Tilshunoslik asoslari. – Samarqand, 2024. – 265 b.
4. Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимиёи саодат (руҳ ҳақиқати). – Тошкент, 2005. – 411б.
5. Алишер Навоий. Муҳокамату-л-луғатайн. – Тошкент, 2017. – 128 б.
6. Turniyozov N., Turniyozova K., Xayrullayev X. Struktur sintaksis asoslari //Samarqand: SamDCHTI. – 2009.
7. Хайруллаев Х. З. Сўз, сўз бирикмаси ва гапнинг предикативликка муносабати //Номзод. дис автореферати. Тошкент. – 2001.
8. Хайруллаев Х. О лингвистической природе уровней языка и речи //Вопросы филологических наук. – 2009. – №. 2. – С. 78-79.
9. Хайруллаев Х. Предикативлик ҳодисаси ва унинг ифода объектлари. – 2002.
10. Khayrullaev K. Z. The relation of word, word composition and sentence to the predicativeness //Abstract of candidate dissertation.–Tashkent. – 2001.

NUTQIY MULOQOTDA SO‘Z TARTIBI O‘RNI

Sobirov Anvar Kuvandikovich
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali
sobirovanvar52@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ma’lumot – og‘zaki yoki yozma shakldagi matn ekanligi, u nutqiy aloqada adresant va adresatni o‘zaro bog‘lab turuvchi, ularning nutqiy muloqotini ta’minlovchi asosiy vositaligi, ayniqsa, ma’lumot mavjud bo‘lmas ekan, ishtirokchilar o‘rtasida nutqiy aloqa bo‘lishi mumkin emasligi o‘rganilgan. Ushbu jarayonda so‘z tartibi hal ahamiyat kasb etishi tadqiq etilgan.*

Kalit so‘zlar: *muloqot, nutqiy ma’no, adresant, adresat, badiiy nutq, so‘z tartibi, intonatsiya, nutqiy gap, sintaktik tahlil.*

Nutqiy faoliyat insonning til orqali amalga oshadigan harakati bo‘lib, u o‘ta murakkab jarayon hisoblanadi. Bu jarayon o‘z ichiga adresant, adresat hamda ma’lum nutqiy vaziyat mavjudligini taqozo etuvchi alohida maqsadli harakatdan iborat. Nutqiy harakat sodir bo‘lishi so‘zlovchi nutq qaratilgan shaxsga o‘z fikrlarini yetkazishda nutqning qaysi ko‘rinishidan foydalanishi, qanday so‘z va jumlalarni qo‘llashi, nutq qaratilgan shaxsning aqliy-lisoniy sifatlari, muomala mezonlari, nutqiy vaziyat singari omillarga bog‘liq bo‘ladi. Nutqiy muloqot qanday vaziyatda, kimlar ishtirokida, qanday vositalar yordamida amalga oshishi va unda qanday mavzular yetakchilik qilishi hamda qanday nutqiy strategiyalardan foydalanilishidan qat’i nazar, ma’lum bir modelga ega bo‘ladi.

Bu modelni tashkil qiluvchi bir qator a’zolar borki, ular nutqiy aloqa samaradorligini ta’minlashga xizmat qiladi. Bular quyidagilardan iborat: Adresant – nutqiy muloqt tashkil bo‘lishining asosiy markaziy figurasi. Adresant deyilganda ma’lumot yetkazuvchi shaxs, ya’ni so‘zlovchi yoki yozuvchi kishi tushuniladi. Adresat - nutqiy muloqt tashkil bo‘lishining asosiy figuralaridan biri. Adresat deyilganda so‘zlovchi tomonidan nutq yo‘naltirilgan kishi - tinglovchi yoki o‘quvchi nazarda tutiladi.

Ma’lumot – og‘zaki yoki yozma shakldagi matn bo‘lib, u nutqiy aloqa modelida adresant va adresatni o‘zaro bog‘lab turuvchi, ularning nutqiy muloqotini ta’minlovchi asosiy halqa. Ma’lumot mavjud bo‘lmas ekan, ishtirokchilar o‘rtasida nutqiy aloqa bo‘lishi mumkin emas.

Bundan tashqari muloqot jarayonida ishtirokchilar tomonidan mavzuga aloqasi bo‘lgan yoki bo‘lmagan ifodalarning ham qo‘llanishi suhbat mavzusining o‘zgarishiga, shuningdek, muloqotning pragmatik samarasiga ham ta’sir ko‘rsatadi. Tildagi bunday ifodalar nutqiy ifodalar sifatida qaraladi. Insonning nutqi **kommunikativ akt** doirasida shakllanadi. Bunda dastlab voqelik to‘g‘risidagi fikr dastlab ongda shakllanadi, nutqiy ehtiyoj tufayli lisoniy qobiqqa ega bo‘lib, ichda qayta ishlanib, tafakkur prizmasidan o‘tkazilib, tashqariga, muomala jarayoniga yo‘naltiriladi. Tildagi so‘zlar vositasida yetkazilgan ma’lumot nutq qaratilgan shaxsni ma’lumotdan xabardor qilishi va unga ta’sir etishi bilan yangi nutqiy vaziyatni yuzaga keltirishi mumkin. Natijada teskari aloqa vujudga keladi.

Nutqiy jarayonda muloqotchilar pragmatik samaraga erishish uchun verbal va noverbal vositalardan foydalanishadi.

Nutqiy muloqotdan ko‘zlangan asosiy maqsad avvalo, voqelik faktlari to‘g‘risida ma’lumot almashishdan iborat. Bunda muloqotchilarning har bir nutqiy harakati markazida ma’lumot turadi. Shunga ko‘ra, ma’lumotni olish, tinglovchi yoki o‘quvchiga yetkazish samaradorligiga erishish, nutq qaratilgan shaxsga ta’sir etish va uni ma’lum harakatlarni bajarishga yo‘naltirish maqsadida til birliklari tanlanadi, nolisoniy xatti-harakatlar sodir etiladi. Nutqning **rasmiy, ilmiy, publitsistik** turlarida asosan, neytral lug‘aviy, grammatik birliklardan foydalaniladi, bo‘yoqdorlik va ta’sirchanlik kuchsiz bo‘ladi. Gap bo‘laklari joylashuvida esa odatdagi tartib yetakchilik qiladi.

Ko‘rinadiki, har qanday nutqiy harakatda ma’lum maqsad hamda so‘zlovchining mo‘ljali mavjud bo‘lib, unga bog‘liq holda turli nutqiy ifodalar shakllanadi. Badiiy asar tilining ifodalili, obrazliligini ta’minlash, tasviriylikni oshirish maqsadida tilshunoslikda uslubiy figuralar deb yuritiluvchi poetik sintaksis vositalaridan foydalaniladi. She’riy asarlar tilida ko‘p qo‘llanuvchi anafora, epifora, ritorik so‘roq va ritorik xitob, antiteza, inversiya kabi vositalar shular jumlasidandir. “Inversiya deb gap bo‘laklarining o‘rin almashinishi yoki gap bo‘laklari joylashish tartibining ma’lum bir maqsad bilan o‘zgarishi hodisasiga aytiladi. Inversiya og‘zaki nutqqa xos xususiyat. Badiiy matnda qahramonlar nutqini jonli nutqqa yaqinlashtirishda, ularning tilini individuallashtirishda mazkur usuldan foydalaniladi: Bolangni olib ketsang-chi! Kurmayotipsanmi, bu yerda odamlar ishlab o‘tiripti! (A.Qahhor) - Tashla u toshni! – deb do‘q qilib qoldi onam. Ko‘chaning o‘rtasidan haydatib ketdim aravani. – Bilasizmi, nimaga ergashdim sizga? - deb qolsa bo‘ladimi shunda. (Sh.Xolmirzayev)

She’riyatda esa inversiya ifodalilikni, ohangdorlikni va ta’sirchanlikni ta’minlovchi muhim uslubiy vosita sifatida ko‘p ishlatiladi.”

Poetik matnlarda inversiyadan foydalanish jumlaga ifodalilik, ma’nolilik bag‘ishlashda gapda so‘zlarning noodatiy tartibda joylashishiga asoslanadi. Gaplarning an’anaviy tartibida gap boshida aksariyat hollarda eganing, gap oxirida esa kesimning izchillikda joylashishi ma’lum. She’riy asarlar tilida biror bir so‘zni ohang jihatdan ajratish, ta’kidlab ko‘rsatish ehtiyoji kuchli bo‘ladi. Poetik matnlarda inversiya urg‘u, ma’noviy, ritm, shuningdek, lisoniy obrazi manzara hosil qilish vazifasini bajaradi. Nasriy matnlarda muallifning qahramonlarga munosabatini ifodalash va ularning emotsional holatini ifodalashda inversiya mantiqiy urg‘uni to‘g‘ri qo‘yish uchun xizmat qiladi.

Nutqda emotsionallik va ekspressivlik faqatgina til birliklarini tanlashga emas, balki gapda so‘zlarni to‘g‘ri joylashtirishga ham bog‘liq. Gapda ishtirok etuvchi har bir bo‘lakning o‘z o‘rni bor. Nutqning boshqa ko‘rinishlarida gapda so‘zlarning ma’lum tartibda qo‘llanishida belgilangan qoidalarga amal qilinsa, she’riyatda bu tartibga ko‘pda amal qilinmaydi. Muallif poetik nutq talabidan kelib chiqib, odatdagi tartibga rioya qilmaydi. Gap bo‘laklari odatdagi tartibining buzilishi bilan gapdagi biror bo‘lakka alohida urg‘u beriladi, ajratib ko‘rsatish bilan maxsus konnotatsiyaga ega bo‘ladi, emotsional-ekspressivlik ta’minlanadi. Gapning sintaktik jihatdan bo‘laklarining o‘zaro aloqasi va muallif maqsadiga bo‘ysungan holda odatdagi tartibning buzilishi she’riy asarlar tili uchun xos bo‘lib, poetik asarlar tilining o‘ziga xosligini ta’minlaydi. Gap bo‘laklarining odatdagi tartibining buzilishi **so‘zlashuv nutqida**, asosan esa **badiiy matnlarda** ko‘p kuzatiladi.

Uslubiy nuqtayi nazardan inversiyada so‘zlarning bo‘yoqdorligi va ta’sirchanligi, mantiqiy urg‘uga egaligi bilan ajralib turadi. Bu yerda tasviriy va ifoda vositalarini ajratish shartli ekanligi seziladi. She’riy asarlar tilida gap bo‘laklari ifodalilik xususiyatiga ega va ular tasviriy vosita sifatida asar tilining ta’sirchanligini oshirishga xizmat qiladi. Tilning belgilar tizimi sifatida amal qilishi o‘ziga semantik, sintaktik va pragmatik doiralarni qamrab oladi. Bu doiralarda tilning vazifaviy imkoniyatlari bir qator belgilar kategoriyalari, jumladan so‘z tartibida ham namoyon bo‘ladi.

So‘z tartibi va leksik birliklar aloqasi semantika doirasiga ko‘tariladi. So‘z tartibi ifodaning semantik va pragmatik xususiyatlari bilan aloqador bo‘lib, so‘zlovchining kognitiv faoliyatiga bog‘lanuvchi mantiqiy rejada namoyon bo‘ladi. Gapda so‘z tartibi til sintaktik tizimining imkoniyatlari va xususiyatlari bilangina emas, inson tafakkuri va mantiqiy idrokini aks ettiruvchi til uzusi bilan belgilanadi. She’riy asarlar tiliga oid materiallar tahlili natijalaridan ma’lum bo‘lishicha, semantik tanlash tamoyili gap bo‘laklari tadrijiyligini tanlashda muhim rol o‘ynaydi. Sintaktik sathda semantik tanlash tamoyili so‘zlovchi gap bo‘laklarini shunday tartibda joylashtiradiki, u mantiqiy jarayon va uning kognitiv qurilishi bilan muvofiq keladi.

“Nutqiy muloqotni faoliyat va o‘ziga xos bir sistema sifatida tushunish uning tarkibiy kismlari nimalardan iborat ekanligini sharhlashni talab qiladi. Muloqotning umumiy modelida tarkibiy qismlar o‘z aksini topgan. Shunga ko‘ra ularni ikki guruhga, ya’ni tashqi va ichki guruhlarga ajratish mumkin. Muloqotning tashqi omillari (tarkibiy qismlari) muloqotning maqsadi, undagi tinglovchi va so‘zlovchining maqsadi, muloqot voqelanayotgan shart-sharoit, vaziyat kabilarni kiritish mumkin. Chunonchi, muloqot maqsadi muloqot mazmunini belgilaydi. Vaziyat uning shaklini va ko‘p hollarda muloqotning ichki tarkibiy qismi bo‘lgan lisoniy va nolisoniy omillar tabiati va turlarini belgilaydi”. So‘z tartibi va ifoda pragmatikasi orasidagi bog‘liqlik, avvalo, gapning kommunikativ faollashuvida ko‘rinadi, bunda gapning aktual bo‘linishi natijasida so‘z tartibi grammatik va semantik jihatdan gapning ma’lum kommunikativ muhim turini vujudga keltiradi va bir vaqtning o‘zida qo‘shimcha kommunikativ yuk namoyon bo‘lishi uchun sharoit yaratadi. So‘zlarning nutq ko‘rinishlarida joylashuvini tilshunoslikda keyingi vaqtlarda ancha ommalashgan antropotsentrizm nuqtayi nazaridan dolzarb hisoblangan “lisoniy shaxs” muammolari paradigmasida qarash, u bilan bog‘liq holda yuzaga kelgan holatlarni

ana shu qarashlar asosida talqin qilish so‘z tartibining badiiy matnlar, xususan, she’riy matnlarda tutgan o‘rni to‘g‘risida muayyan xulosalarga kelishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2007.
2.Ne’matov X., Rasulov R. O‘zbek tili sistema leksikologiyasi asoslari. – Toshkent: O‘zbekiston, 1995.
3.Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 1992.
4. Safarov Sh,Toirova G. Nutqning etnosotsiopragmatik tahlili asoslari. - Samarqand, 2007.
5. Safarov Sh. Pragmalingvistika. Monografiya. – Toshkent, 2008.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ЦИФРОВЫХ РЕСУРСОВ В ОБУЧЕНИИ ГОВОРЕНИЮ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В ШКОЛАХ С УЗБЕКСКИМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ

Мирзаев Хамид Хамдамович
Каттакурганский филиал Самаркандского государственного университета
***Хайруллаева Заринабону Хасановна** студентка 4 курса*

Аннотация: *В статье рассматриваются особенности применения современных цифровых ресурсов в процессе обучения диалогической и монологической речи на уроках русского языка в общеобразовательных школах с узбекским языком обучения. Актуальность темы обусловлена необходимостью повышения речевой компетенции учащихся в условиях билингвальной среды. Анализируются возможности использования образовательных платформ, подкастов и диалоговых тренажёров как эффективных инструментов формирования устной речи. Отмечается значительное влияние цифровых технологий на развитие языковых навыков, повышение мотивации, создание условий для самостоятельной практики и погружения в русскоязычную речевую среду. Делается вывод о целесообразности интеграции цифровых ресурсов в образовательный процесс с целью повышения качества обучения русскому языку как неродному.*

Ключевые слова: *русский язык как неродной, устная речь, цифровые технологии, диалогическая речь, монологическая речь, подкасты, образовательные платформы, диалоговые тренажёры, билингвальное обучение, школы с узбекским языком обучения.*

Annotatsiya*: Maqolada ta’lim o‘zbek tilida olib boriladigan umumta’lim maktablarida rus tili darslarida dialogik va monologik nutqni o‘rgatish jarayonida zamonaviy raqamli resurslardan foydalanish xususiyatlari muhokama qilinadi. Mavzuning dolzarbligi talabalarning ikki tilli muhitda nutq kompetentsiyasini oshirish zarurati bilan bog‘liq. Og‘zaki nutqni rivojlantirishning samarali vositalari sifatida ta’lim platformalari, podkastlar va dialog simulyatorlaridan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Raqamli texnologiyalarning til ko‘nikmalarini rivojlantirishga, motivatsiyani oshirishga, mustaqil mashq qilish va rus tilidagi nutq muhitiga sho‘ng‘ish uchun sharoit yaratishga sezilarli ta’siri qayd etilgan.*

Kalit so‘zlar: *rus tili ikkinchi til sifatida, og‘zaki nutq, raqamli texnologiyalar, dialogik nutq, monolog nutq, podkastlar, o‘quv platformalari, dialog simulyatorlari, ikki tilli ta’lim, ta’lim o‘zbek tilida olib boriladigan maktablar.*

Abstract: *The article discusses the features of the use of modern digital resources in the process of teaching dialogic and monologue speech in Russian language lessons in comprehensive schools with the Uzbek language of instruction. The relevance of the topic is due to the need to improve the speech competence of students in a bilingual environment. The possibilities of using educational platforms, podcasts and dialogue simulators as effective tools for developing oral speech are analyzed.*

Key words: *Russian as a second language, oral speech, digital technologies, dialogic speech, monologue speech, podcasts, educational platforms, dialog simulators, bilingual education, schools with Uzbek language of instruction.*

В условиях стремительной цифровизации образования особую значимость приобретает вопрос внедрения современных технологий в процесс обучения языку. Особенно это актуально для школ с узбекским языком обучения, где русский язык не является родным для большинства учащихся. Формирование навыков устной речи — как диалогической, так и монологической — требует регулярной практики, взаимодействия с речевой средой и активного погружения в языковое пространство. В этом контексте цифровые ресурсы становятся не просто вспомогательным инструментом, а полноправным участником образовательного процесса.

Современные платформы позволяют организовать обучение таким образом, чтобы ученик мог не только усваивать теоретические знания, но и применять их в реальной речевой практике. Виртуальные среды создают условия для взаимодействия с живой речью — будь то в формате видеоуроков, голосовых заданий или общения с носителями языка через цифровые приложения. Это особенно важно для учеников, которые вне школы практически не имеют возможности слышать и использовать русский язык в повседневной жизни.

Одним из эффективных направлений является использование подкастов. Аудиоформат позволяет развивать восприятие речи на слух, а также способствует формированию интонационно правильной и логически выстроенной монологической речи. Учащиеся слушают фрагменты живого русского языка, погружаются в культурный и лексический контекст, а затем пересказывают услышанное, высказывают своё мнение, учатся аргументировать и использовать новые языковые конструкции. Подкасты можно интегрировать в урок как часть аудирования или как задание для подготовки устного выступления.

Цифровые технологии предлагают и другие интересные инструменты, например, диалоговые тренажёры, которые моделируют общение с виртуальным собеседником. Эти ресурсы помогают преодолеть страх перед говорением, дают возможность многократного повторения фраз, улучшают произношение и развивают навык построения реплик в диалоге. Такой тренинг особенно полезен для интровертов и тех учеников, которым трудно сразу вступить в разговор в классе.

Дополнительным преимуществом цифровых ресурсов является возможность обучения в индивидуальном темпе. Учащийся может повторить задание столько раз, сколько нужно, без страха осуждения или неудачи. Это создает более комфортные условия для обучения, повышает мотивацию и уверенность в своих силах.

Интеграция цифровых инструментов в учебный процесс делает уроки русского языка более интерактивными, динамичными и ориентированными на результат. Ученики не просто заучивают слова и правила — они начинают использовать язык как средство общения, осмысленно и с интересом. Это особенно важно в многоязычной среде, где каждый шаг к свободному владению русским языком требует комплексной и творческой работы.

Таким образом, цифровые ресурсы становятся мощным средством поддержки и развития речевых навыков у учащихся с неродным русским языком. Они расширяют рамки классического урока, обеспечивают доступ к живому языку и помогают формировать полноценную коммуникативную компетенцию. Внедряя эти инструменты в свою практику, учитель получает возможность создать образовательную среду, где каждый ученик чувствует себя активным участником процесса обучения и уверенно движется к овладению речью на русском языке.

Список использованной литературы:
1. Быстрова, Н. В. Методика развития устной речи учащихся на уроках русского языка как неродного / Н. В. Быстрова. — М.: Просвещение, 2019. — 168 с.
2. Богин, Г. И. Теория и практика обучения русской речи / Г. И. Богин. — М.: Флинта, 2017. — 240 с.
3. Гальскова, Н. Д., Гез, Н. И. Теория обучения иностранным языкам: Лингводидактика и методика / Н. Д. Гальскова, Н. И. Гез. — М.: Академия, 2020. — 336 с.
4. Костина, И. Г. Цифровые технологии в обучении русскому языку как иностранному // Современные проблемы науки и образования. — 2022. — № 2. — С. 115–120.
5. Лапшина, Н. А. Использование электронных образовательных ресурсов в процессе формирования коммуникативной компетенции // Образование и саморазвитие. — 2021. — Т. 16, № 3. — С. 89–94.
6. Соловова, Е. Н. Методика обучения иностранным языкам: Базовый курс лекций / Е. Н. Соловова. — М.: АСТ, 2021. — 272 с.
7. Тюрина, И. Н. Инновационные подходы к обучению русскому языку в поликультурной среде // Вестник педагогических наук. — 2020. — № 4 (38). — С. 67–70.
8. Шахназарова, Э. А. Интеграция цифровых образовательных ресурсов в обучение говорению на русском языке // Язык и культура. — 2022. — № 1. — С. 145–150.

ОСОБЕННОСТИ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК НЕРОДНОГО

Тухтаева Наргисхон Исамутдиновна
Каттакурганский филиал Самаркандского государственного университета
isamutdinovna67@gmail.com

Аннотация: *В статье рассмотрены особенности преподавания русского языка как иностранного в национальных школах, коммуникативно-речевые задачи стоящие перед преподавателем РКИ, условия необходимые для повышения эффективности и достижения поставленных целей.*

Ключевые слова: *коммуникативно-речевые задачи, лингвистические основы, взаимосвязь языков, содержание учебного материала, билингвизм, полингвизм*

Annotatsiya: *maqolada milliy maktablarda rus tilini chet tili sifatida o‘qitishning o‘ziga xos xususiyatlari, rus tilini xorijiy til sifatida o‘rgatadigan o‘qituvchi oldida turgan kommunikativ va nutqiy vazifalar, samaradorlikni oshirish va maqsadga erishish uchun zarur shart-sharoitlar tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *kommunikativ va nutqiy vazifalar, lingvistik asoslar, tillarning o‘zaro bog‘liqligi, o‘quv materialining mazmuni, ikki tillilik, polingvizm*

Abstract: *The article examines the features of teaching Russian as a foreign language in national schools, the communicative and speech tasks facing the Russian as a foreign language teacher, and the conditions necessary to increase efficiency and achieve their goals.*

Keywords: *communicative and speech tasks, linguistic foundations, interrelation of languages, content of educational material, bilingualism, polingualism*

Коммуникативно-речевые задачи русского языка в национальной школе побуждают делать упор прежде всего на общеречевые умения. Во-первых, они являются показателем свободного владения речью и способности общаться на данном языке. Во-вторых, упражнения, вырабатывающие коммуникативные умения, несут в себе наибольший воспитательный и познавательный заряд. В-третьих, в процессе формирования коммуникативных умений всегда одновременно отрабатываются самые различные навыки: орфоэпические, грамматические, орфографические и пр.

Формирование учебной мотивации в процессе обучения РКИ без преувеличения можно назвать одной из главных проблем. Ее актуальность обусловлена обновлением содержания обучения, постановкой задач формирования у обучающихся приемов самостоятельного приобретения коммуникативных умений и навыков, а также развития активной жизненной позиции.

Общие перспективы развития содержания образования по русскому языку для национальной школы те же, что и для русской. Однако в условиях национальной школы этот учебный предмет выступает прежде всего как процесс обучения речевой деятельности.

Методика обучения русскому языку в национальной школе использует в качестве методического средства прямые параллели с родным языком учащихся. Именно родной язык раскрывает все способности человека: сознание формируется на родном языке, окружающий мир воспринимается первоначально через родной язык, и родной язык является средством выражения мысли и знаний об окружающем мире. В подготовке основы для изучения русского языка огромную роль играет первоначальное обучения на родном языке: знание родного языка облегчает и ускоряет овладение вторым языком (русским, иностранным). Вопрос о переходе на русский язык обучения должен решаться с учетом конкретных условий (наличие учительских кадров, учебников и учебных пособий, степень речевой подготовленности учащихся, желание учащихся и т.д.).

Взаимосвязь в преподавании родного и русского языков может быть реализована следующим образом. Общеязыковые знания, на фоне которых раскрываются специфические особенности каждого языка, носят в основном теоретический характер. Усвоить общетеоретический языковой материал учащимся гораздо легче на родном языке, которым они практически владеют. Существует очень простая методика, позволяющая в любом классе начать эффективное обучение детей русскому языку. В этой методике нет ничего принципиально нового: 1) не давать учащимся непосильного по объему и сложности материала; 2) добиваться полного усвоения тем на уроках всеми учащимися.

Мотивация играет важную роль в повышении эффективности обучения русскому языку в иностранной аудитории. Но для того, чтобы она появилась, необходимо подбирать подходящие методы, которые позволят оживить урок на любом этапе, а также создать новое пространство для организации проблемно-ценностного общения.

Познавательный интерес учащихся во время занятий поддерживается изучением художественных, публицистических и научно - популярных текстов, беседами, выразительным чтением, викторинами, введением в учебный процесс дополнительных языковедческих знаний. На занятиях следует попытаться обеспечить мотивацию изучения учебных тем содержанием языкового материала и разнообразием методов обучения. Чтобы увлечь учащихся следует подбирать наиболее интересный фактический материал, стараться изложить его ярче, эмоциональнее, чтобы вызвать любопытство, внимание к рассказу учителя или к рассказу товарища.

Для реализации на практике взаимосвязанного изучения родного и русского языков необходимо решить ряд вопросов:

1) Скоординировать содержание школьных программ по родному и русскому языкам, выяснив:

- какие категории и понятия, общие для родного и русского языков, должны быть усвоены учащимися за курс средней школы (в каких классах, на каких уроках - родного или русского языка);
- какие специфичные для каждого языка категории и признаки должны быть усвоены;
- в какой временной последовательности целесообразно изучать подлежащий активному усвоению языковой материал;
- какими умениями и навыками по каждому виду речевой деятельности должны овладеть учащиеся в каждом классе;

- в каком объеме целесообразно давать теоретические сведения по совпадающим темам.

2) Скоординировать содержание и структуру учебников по родному и русскому языкам, в частности согласовать такие вопросы, как:

а) содержание теоретического материала и его объем (по конкретным темам);

б) последовательность подачи и методику изложения изучаемого теоретического материала;

в) система упражнений по усвоению языковых единиц и грамматических категорий, по формированию видов речевой деятельности (аудирование, говорение, чтение, письмо), по овладению функционально-смысловыми типами речи (повествование, описание, рассуждение);

г) объем, место и характер использования знаний учащихся по родному языку в учебниках русского языка (отсылки к родному языку, открытые сопоставления, переводы);

д) характер дидактического материала: связные тексты, их типы, виды заданий к ним, занимательный материал, соотношение диалогической и монологической речи, тематика текстов, их информированность, качество, образовательное и воспитательное значение и т.д.;

Учащиеся национальных школ испытывают большие затруднения в составлении связного предложения. Например,

1) не умеют связывать по смыслу простые и сложные предложения;

2) нарушают логическую связь между предложениями, что приводит к искажению высказываемой мысли;

3) не умеют правильно и уместно пользоваться средствами связи;

4) не соблюдаются паузы, логические ударения;

5) в письменной речи допускается большое количество орфографических, грамматических и пунктуационных ошибок;

7) беден и однообразен лексический состав письменной речи учащихся. Указанные ошибки и недочеты в связной речи учащихся мешают их свободному общению, затрудняют работу на уроках русского языка и литературы.

Приведем некоторые способы, которые могут помочь преподавателю РКИ мотивировать учащихся:

- Использовать наглядные материалы. Это могут быть картины, литературные и музыкальные произведения, различные предметы реальной действительности, которые помогут учащемуся освоить естественную культурную среду страны.
- Вовлекать учащихся в самостоятельную работу. Также повышению мотивации способствует проблемность заданий и ситуаций, контроль знаний, умений и навыков, страноведческий материал.
- Использовать игры. Это могут быть ролевые, сюжетные, языковые, дидактические и другие игры, которые создают возможности для развития индивидуальности каждого учащегося.
- Поддерживать доброжелательную обстановку. Это важное условие эффективности урока, которое располагает к общению и позволяет учащимся испытывать чувство успеха.
- Использовать современные технологии. Например, онлайн-платформы и интерактивные задания, которые делают процесс обучения более интересным и увлекательным.

При этом важно учитывать, что мотивация зависит от материала, который даётся в образовательном процессе, способов его подачи и реальных потребностей, интересов учащихся.

Итак, обучение русскому языку в национальной школе требует особого подхода, ориентированного на развитие коммуникативных умений, формирование устойчивой мотивации и активной познавательной деятельности учащихся. Важнейшей задачей является развитие общеязыковых умений, которые одновременно способствуют освоению

орфоэпических, грамматических, орфографических и других навыков. Мотивация обучающихся играет ключевую роль в эффективности освоения РКИ и должна поддерживаться содержанием языкового материала, его интересной подачей, применением современных технологий и разнообразных методических приёмов, включая наглядность, игровые элементы, самостоятельную работу и культурно-просветительскую составляющую.

Использованная литература:

1. Аббасова А. А., Косарева Л. А. «Формирование и повышение учебной мотивации при обучении РКИ с применением дискуссионных методов обучения» // «Глобальный научный потенциал». 2019. № 8(101). С. 20–23.
2. Богачёва А. В., Грушко К. А. «Мотивация и методы её повышения в процессе преподавания РКИ» // «Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук». 2016. №4. С. 12–15.
3. Макеенкова Т. В., Сенченкова Е. В. «Развитие мотивации на занятиях по русскому языку как иностранному» // «Смоленский медицинский альманах». 2015. №2. С. 209–212.
4. Лешутина И. А., Лёвушкина А. М. «Современный подход к понятию учебной мотивации в обучении РКИ: критерии формирования» // «Известия Юго-Западного государственного университета. Серия: Лингвистика и педагогика». 2024. №14(2). С. 115–126.

O‘ZBEK MUMTOZ NASRIDAGI SHOH ASAR

Sayipova Dilafruz Rahimovna
SamDUKF “O‘zbek tili va gumanitar fanlar” kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Maqolada Bobur shaxsi hamda “Boburnoma”ning dunyo ilmiy jamoatchiligida o‘rganilishi, asarga berilgan ta’rif-tavsiflar haqida so‘z yuritiladi. Shuningdek, “Boburnoma”ning olamshumul shuhratiga sabab bo‘lgan omillar haqida ma’lumot beriladi.*

Kalit so‘zlar: *memuar, tarixiylik, “Shayboniynoma”, “Tarixi Rashidiy”, “Humoyunnoma”, sharqshunoslik, qo‘lyozma, tarjima, fotih, badiiylik, devon, aruz, proza, ilmiy-tanqidiy matn.*

Zahiriddin Muhammad Boburning adabiy merosi - ulkan xazina. Uning she’riy devoni, “Boburnoma”, “Risolai aruz”, “Xatti Boburiy”, “Mubayyin” hamda hozirgacha topilmagan “Musiqa ilmi”, “Harb ishi” kabi ko‘plab ilmiy va badiiy barkamol asarlari jahon adabiyoti, madaniyati va san’ati rivojida muhim ahamiyat kasb etdi.

Albatta, bu buyuk alloma ijodining eng sara durdona asari “Boburnoma”dir. “Boburnoma” muallifi nomini abadiyatga muhrladi. Professor G‘aybulla Salomov ta’biri bilan aytganda, “...dunyoda hech bir fotih-u jahongir tillarda bunchalik doston bo‘lgan emas”.

Yevropa va Sharq olimlarining uzviy ravishda e’tiborini qozonib kelayotgan “Boburnoma” XVI asrning ikkinchi yarmidayoq forschaga o‘girilgan bo‘lsa, XIX asrga kelib uning ingliz, nemis, fransuz tillariga tarjima qilinib, chop etilishi G‘arb olimlarini hayajonga soldi: Yevropada Bobur asarlariga biror-bir tarzda murojaat etmagan yirik sharqshunos kam.

Hazrat Alisher Navoiydan keyin o‘zbek shoir va adiblaridan hech birining asarlari G‘arb va Sharqda Bobur ijodi kabi shuhrat qozonmagan, desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Misol tariqasida A.M.Midlenfordning “Farg‘ona vodiysi”, H.Mozerning “Markaziy Osiyo”, N.R.Roemerning “Temuriylar davrida davlat yozuvi”, B.Burxardning “Xonlar. Amirlar. Sultonlar” asarlarida “Boburnoma” haqida aytilgan ijobiy fikrlarni keltirish mumkin.

“Boburnoma”ning o‘ziga xos original xususiyatlari bois turli mamlakatlar olimlari unga katta qiziqish bildirganlar. Natijada XIX asrdan boshlab turli tillarga tarjima qilindi, asar haqida mulohazalar yuritilgan asarlar maydonga keldi, nashr ettirildi. Asarni o‘rganish va nashr ettirishda ingliz, nemis, fransuz, turk va boshqa xalqlar olimlarining xizmatlarini qayd etish lozim.

“Boburnoma” to‘rt marta forschada, to‘rt marta inglizchada, uch marta nemis, fransuz va turk, to‘rt marta rus, uch marta urdu, bir martadan holland, italyan, hind, ispan, qozoq, yapon, polyak va uyg‘ur tillarida chop etilgan. Boburning hayoti, shaxsi, harbiy va davlatchilik faoliyati, shajarasi: ajdod va avlodlari, Boburiylar saltanati tarixi bir necha asrdan beri dunyo sharqshunoslarining diqqatini jalb etib keladi. Bobur haqida turli tillarda risola va monografiyalar, besh yuzga yaqin ilmiy maqolalar, 30 tadan ortiq roman, esse, “Ajoyib kishilar hayotidan” turkumida kitoblar yozilgan, lug‘atlar tartib berilgan, harbiy yurishlari chizilgan xaritalar tuzilgan.

Yapon olimi Eyji Mano Bobur ijodini katta qiziqish va ishtiyoq bilan 30 yil mobaynida tadqiq qilib, “Boburnoma”ning to‘rt jilddan iborat ilmiy-tanqidiy matnini tayyorladi, asardagi atamalar, kishilar, joylar, qabilalar nomlari va boshqa ko‘rsatkichlar bilan nashr ettirdiki, bu chindan katta ilmiy voqea bo‘ldi. Eyji Mano avval “Boburnoma”ni yapon tiliga o‘girib, keyin arab alifbosida chop ettirdi. Besh yil ichida “Boburnoma”dagi uzilgan yillar voqealarini mavjud to‘rtta qo‘lyozma asosida qayta to‘ldirib, to‘rt jildli nashrini chiqardi. Asarning hozirgacha o‘n yettita qo‘lyozma nusxasi mavjud bo‘lib, asar dunyoning o‘n yetti tiliga tarjima qilingani ham asarga bo‘lgan qiziqishning katta ekanidan dalolat beradi.

Turkiyalik olim doktor Bilol Yujel Boburni: “Zahiriddin Muhammad Bobur o‘z asarlarida tariximizdan tortib to tilimizgacha bo‘lgan sohalarni to‘la qamrab olgan, turkiy tilni mumtoz holga keltirgan ulug‘ siymolardan biridir. Uning asarlari faqat chig‘atoy adabiyotininggina emas, balki butun turkiy xalqlar adabiyoti va tilining shoh asarlaridandir”, - deb ta’riflaydi va uni o‘z zamonasining yetuk shaxsi sifatida dunyo tarixida o‘tgan buyuk allomalarning eng peshqadamlari safidan munosib joy olganligini ta’kidlaydi.

“Boburnoma” manbalarda turlicha nomlar bilan, xususan, “Voqeoti Boburiy”, “Tuzuki Boburiy”, “Tavorixi Boburiy”, “Boburiya”, “Boburnoma” kabi nomlarda beriladi. Muallifning o‘zi asosan “Vaqoye’” tarzida tilga oladi. Gulbadanbegim o‘zining “Humoyunnoma” asarida ham “Vaqoye’”, “Voqeanoma” shaklida qo‘llaydi. Asarning turk tiliga tarjima qilgan va ilmiy matnini tayyorlagan olim Rashid Rahmati uni “Vaqoye’” (“Bobur xotiroti”) deb nomlaydi.

Akademik V.Zohidov asar haqida shunday yozadi: “Bobirnoma” o‘zbek adabiyoti tarixida badiiy prozaning eng birinchi buyuk namunasi ham hisoblanadi. Bu asar adabiyotimizda proza janrini rivojlantirishga uzoq vaqt ijobiy ta’sir etib keldi. “Bobirnoma” faqat o‘zbek madaniyati tarixidagina emas, balki o‘sha davrdagi boshqa ko‘p xalqlarning madaniyatlari tarixida ham favqulodda bir voqeadir”.

Bobur adabiy faoliyati o’zbek mumtoz adabiyotining boy adabiy an’analarini munosib davom ettirgani bilan muhim ahamiyat kasb etadi. U o’z ijodida davrning muhim qarama-qarshiliklarini aks ettirishga harakat qildi. Ayniqsa, “Boburnoma”da bu jihatlar ancha keng tasvirlangan. Asar tarixiy faktlarga asoslangan o’zbek mumtoz adabiyotining eng yaxshi, mukammal nasr namunasidir. Boburning ushbu asari orqali o’zbek adabiyoti yangi shakl (memuar) bilan boyidi, adabiy til sodalashdi va xalq tiliga yaqinlashi. Asarda ifodalangan voqea, hodisalarning bevosita ishtirokchisi sifatida muallif ularga xolisona yondashadi. Asar ravon uslubda Boburning tarjimayi holi, ishlari, yurishlari va zamonidagi muhim tarixiy voqealarni tavsif qiladi.

Ma’lumki, memuar xarakterida bo’lgan asar muallifning zamona va o’tmishiga aloqador xotiralarini, ko’rgan va eshitganlarini qandaydir bir shaklga soladi. Bunday turdagi asarlar bilan adabiyot o’rtasiga ba’zan qat’iy cheklovlar qo’yib bo’lmaydi. Memuar adabiyot yodgorliklarida u yoki bu darajada badiiylik elementlari kuchli bo’lishi, tarixiy vrqelikni to’g’ri berishi bilan badiiy to’qima ham qorishiq kelishi mumkin. “Boburnoma” murakkab memuarlar jumlasiga kiradi va unda muallif uzoq muddat orasida ro’y bergan tarixiy voqealarga muayyan kontseptsiya nuqtayi nazaridan qaraydi. Tasodifiy hollarni imkon qadar chiqarib tashlab, voqealarni tanlash, saralash, tipiklashtirishga katta ahamiyat beradi. Asarning ifoda kuchini oshirishga harakat qiladi, lekin asar boshidan oxirigacha o’zining memuar-tarixiylik xarakterini saqlaydi. Shu boisdan “Boburnoma” XV asrning oxiri XVI asr birinchi yarmidagi O’rta Osiyo tarixini o’rganuvchilar uchun ham

hozirgacha eng ishonchli manba bo'lib xizmat qilmoqda. V.V.Bartold, G.Vamberi, Yakubovskiy va boshqa bir qator olimlar tarixiy faktlarning aniqligini asoslash va ma'lumotlar uchun tez-tez "Boburnoma"ga murojaat qilishgan, undan iqtiboslar olishgan.

"Boburnoma"da Boburning Farg'ona viloyati hokimi bo'lib, Kobulda o'zini podshoh deb e'lon qilgani va nihoyat Hindistonda o'z saltanatiga asos solgani bilan bog'liq voqealar tizmasi o'z aksini topgan.

"Boburnoma"ni o'qish jarayonida o'quvchi voqealar ichiga tushib qoladi, o'zini yuzlab tarixiy shaxslar bilan birga his etadi; tabiat manzaralari, shaharlar, qishloqlar, tog'lar, vodiylar, me'moriy yodgorliklar, bog'lar, meva va gullarning go'zal tasviri uni maftun etadi. Asarni o'qigan kishi Movarounnahrning Andijon, Xo'jand, Samarqand shaharlari, Afg'onistonning Kobul va boshqa joylarida sayohat qilganday bo'ladi; go'yoki Bobur bu sayohat jarayonida unga yo'lboshchilik qilib borayotgandek tuyiladi. Bu esa asardagi jonli tasvirning, sodda, turkona va samimiy bayonning natijasidir. Yana shuni ham ilova qilish o'rinliki, asarda XV asrning oxiri va XVI asr boshlaridagi hodisa-voqealar bayoni, tarixiy shaxslar tasviri o'zining rasmiyatdan xoliligi, ba'zan achchiq haqiqatning ro'yirost ifoda etilgani bilan ham kishini hayratda qoldiradi.

"Boburnoma"ning mazmuni unda tasvirlangan hodisa-voqealar shunchalik boy va ko'pqirraliki, buning natijasida u Movarounnahr, Afg'oniston va Hindistonning XV asr va XVI asr boshlaridagi tarixiy, madaniy, urf-odatlar, ilmi va adabiyoti, o'simliklar va hayvonot dunyosi, shahar, qishloq, meva va gullarining boy manzarasini chizuvchi nodir manbaga aylanib qoldi. Bu sohadagi ma'lumotlarning qimmatbaholigi shundan ham bilinadiki, unda tasvirlangan ko'pgina shaharlar, me'moriy yodgorliklar, bog'lar, hayvonot va o'simliklar olami hozirgi kunda tanib bo'lmas darajada o'zgargan yoki saqalanmagan. Shu jihatdan "Boburnoma" noyob ma'lumotlarga boy qomusiy asar sifatida nihoyatda qadrlanadi va o'rganiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бартольд В.В. Европа ва Россияда Шарқни ўрганиш тарихи. – Т.: Фан, 1925.
2. Билол Южел. Бобур «Девон»идаги ўғуз-турк сўзларининг ўзига хос хусусиятлари. Т.: Фан, 2008.
3. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т.: Шарқ, 2002.
4. Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Аёзий. Тарихи Рашидий / Нашрга тайёрловчи О.Жалилов. – Т.: Ўзбекистон, 2011.
5. Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома: достон // таҳрир ҳайъати А.Қаюмов ва бошқ.; Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Э.Шодиев. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989.
6. Evliya Çelebi. Evliya Çelebi Seyahatnamesi. O.Ş.Gökyay (ed.). – Istanbul, 1996.
7. Ҳасан Бег. Бобурнинг адабий мероси. Тошкент: Фан, 2008.

ПРИМЕНЕНИЕ УЧЕБНЫХ КЕЙСОВ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ КАК ИНОСТРАННОМУ (РКИ)

Акрамова Насиба Хамитовна
Преподаватель русского языка и литературы КФ САМГУ
n.x.akramova@mail.ru

Аннотация: *В данной работе исследуется применение учебных кейсов в обучении русскому языку как иностранному (РКИ) как эффективного метода, способствующего усвоению языка и развитию коммуникативных навыков. Учебный кейс представляет собой описание реальной или гипотетической ситуации, с которой студенты могут столкнуться в своей деятельности. Применение кейсов на различных этапах обучения обогащает процесс, развивает критическое мышление и навыки работы в команде, подготавливая студентов к реальным профессиональным вызовам.*

Annotatsiya*: Ushbu ishda rus tilini xorijiy til sifatida o'rganishda (RKI) o'quv keyslarini qo'llashning samarali usuli sifatida ko'rib chiqiladi. O'quv keyslar, haqiqiy yoki gipotezaviy vaziyatlarni tasvirlab, talabalarning nutqiy faoliyatida uchrashi mumkin bo'lgan holatlarni aks*

ettiradi. O‘quv keyslarini ta’limning turli bosqichlarida qo‘llash jarayoni, tanqidiy fikrlash va jamoada ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirib, talabalarning professional jihatdan tayyorgarligini oshirishga yordam beradi. Bu metod tilni o‘zlashtirish va kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: *o‘quv keyslari, rus tili, ikkinchi tilni o‘rganish usullari, muloqot qilishni o‘rganish, o‘quv interaktivligi.*

Ключевые слова: *учебные кейсы, русский язык, методы обучения второму языку, обучение общению, обучающая интерактивность.*

Annotation: *This work explores the use of educational cases in teaching Russian as a foreign language (RFL) as an effective method that facilitates language acquisition and the development of communicative skills. An educational case represents a description of a real or hypothetical situation that students may encounter in their activities. The application of cases at various stages of learning enriches the process, develops critical thinking and teamwork skills, and prepares students for real professional challenges.*

Keywords: *educational cases, Russian language, methods of learning a second language, communication training, educational interactivity.*

Одной из главных задач модернизации высшего образования является повышение качества иноязычной подготовки студентов, их ориентация на использование иностранного языка в профессиональных целях для более глубокого освоения специальности.

Обучение русскому языку как иностранному представляет собой сложный и многогранный процесс, требующий применения разнообразных методов и подходов. В последние годы учебные кейсы становятся все более популярными среди преподавателей, поскольку они способствуют активному вовлечению студентов в процесс обучения и позволяют развивать навыки, необходимые для успешного общения на языке.

Учебный кейс — это структурированное описание реальной или гипотетической ситуации, с которой студенты могут столкнуться в своей профессиональной деятельности. Он представляет собой комплексный инструмент, который включает в себя не только текстовую информацию, но и различные элементы, такие как данные, графики, диаграммы и дополнительные материалы, которые помогают глубже понять контекст ситуации.

Основная цель учебного кейса — создать условия для активного участия студентов в процессе обучения, позволяя им анализировать, обсуждать и принимать решения на основе предоставленной информации.

Кейс-метод, как метод обучения, был впервые разработан в начале XX века в бизнес-школах, таких как Гарвардская школа бизнеса, и с тех пор получил широкое распространение в образовательной практике. Этот метод позволяет студентам не просто усваивать теоретические знания, но и применять их в реальных ситуациях, что делает процесс обучения более осмысленным и целенаправленным.

Учебный кейс обычно включает несколько ключевых компонентов, которые помогают создать полное представление о рассматриваемой ситуации.

Первым компонентом является контекст, который описывает ситуацию, в которой происходит действие. Здесь представлена информация о задействованных персонажах, организации или рынке. Это позволяет студентам лучше понять фон и специфику проблемы, с которой они сталкиваются.

Следующим элементом является проблема. Это основная задача или вопрос, который необходимо решить. Проблема может быть связана с управлением, этическими dilemmas или требовать анализа данных. Четкое определение проблемы помогает сосредоточиться на главном и направляет студентов в процессе поиска решений.

Третий компонент — данные. Это информация, необходимая для анализа ситуации. Данные могут быть как количественными, например, статистика и финансовые показатели, так и качественными, такими как отзывы клиентов и мнения экспертов. Наличие

разнообразных данных помогает студентам принимать обоснованные решения и формировать свои аргументы.

Наконец, задания представляют собой конкретные вопросы или задачи, которые студенты должны решить. Эти задания могут включать разработку стратегий, анализ рисков, оценку альтернатив и принятие решений. Четко сформулированные задания направляют студентов и помогают им структурировать свою работу, что способствует более глубокому пониманию темы.

Таким образом, структура учебного кейса, состоящая из контекста, проблемы, данных и заданий, создает основу для эффективного анализа и решения практических задач.

При разработке учебного кейса необходимо учитывать несколько важных аспектов.

Во-первых, кейс должен быть связан с реальными проблемами и ситуациями, с которыми студенты могут столкнуться в своей будущей профессиональной жизни. Это позволяет им увидеть практическое применение теоретических знаний и повысить интерес к изучаемому материалу.

Во-вторых, важно, чтобы кейс предлагал различные варианты решения проблемы. Это не только обогащает процесс обучения, но и способствует развитию критического мышления у студентов. Они учатся анализировать различные подходы, взвешивать плюсы и минусы каждого из них, а также формулировать аргументированные выводы.

Кроме того, учебный кейс должен быть интерактивным. Это значит, что он должен побуждать студентов активно обсуждать и взаимодействовать друг с другом. Такой подход помогает развивать навыки командной работы и коммуникации, что является важным аспектом профессиональной деятельности. Студенты учатся слушать мнения других, учитывать разные точки зрения и работать над общими решениями.

Таким образом, при создании учебного кейса необходимо помнить о его связи с реальностью, многообразии возможных решений и интерактивности, что в конечном итоге делает процесс обучения более эффективным и увлекательным.

Применение учебных кейсов в обучении русскому как иностранному (РКИ) представляют собой эффективный метод обучения, который может значительно улучшить процесс изучения. Они позволяют учащимся не только усваивать грамматические правила и лексику, но и применять их в реальных жизненных ситуациях. Использование кейсов на различных этапах образовательного процесса помогает создать интерес к языку и углубить понимание культурных аспектов, связанных с русским языком.

На вводном этапе учебные кейсы могут быть использованы для знакомства студентов с новой темой и создания интереса к предмету. Например, при изучении темы "Путешествия" преподаватель может представить кейс о путешествии иностранца в Россию. Студенты могут изучить, какие места он посетил, какие фразы ему понадобились, и какие культурные различия он заметил. Это позволит учащимся не только расширить свой словарный запас, но и понять контекст использования языка.

Пример кейса: Студенты получают описание путешествия иностранца в Санкт-Петербург. В кейсе рассказывается о том, как он планировал свою поездку, какие достопримечательности посетил, и какие трудности возникли при общении с местными жителями. Студенты обсуждают, какие фразы и выражения могли бы помочь герою кейса, а также делятся своими впечатлениями о посещенных местах.

На основном этапе учебные кейсы помогают углубить изучение материала и применить теоретические знания на практике. Например, при изучении темы "Работа и карьера" студенты могут получить кейс о трудоустройстве иностранца в российскую компанию. Они могут обсудить, какие документы необходимы для работы, какие вопросы могут задать на собеседовании и как правильно составить резюме на русском языке.

Пример кейса: Студенты работают с кейсом о молодом специалисте, который хочет устроиться на работу в российскую IT-компанию. В кейсе описываются этапы его подготовки к собеседованию, включая составление резюме, подготовку к вопросам и изучение корпоративной культуры. Студенты обсуждают, какие слова и выражения будут уместны в резюме и на собеседовании, а также разыгрывают сценки собеседования.

На заключительном этапе учебные кейсы помогают обобщить и закрепить знания, а также оценить понимание темы. Преподаватель может использовать кейсы для проверки усвоения материала, задавая вопросы, требующие глубокого анализа.

Пример кейса: Студенты анализируют кейс о том, как семья в России готовится к Новому году: какие блюда готовят, какие традиции соблюдают и как отмечают праздник. Затем они сравнивают это с тем, как Новый год празднуется в их странах. Студенты представляют свои выводы и делятся своими культурными традициями, что помогает закрепить изученный материал и развить навыки общения.

Применение учебных кейсов на разных этапах обучения РКИ значительно обогащает образовательный процесс, способствует активному вовлечению студентов и помогает им развивать навыки, необходимые для успешного общения на русском языке. Учебные кейсы не только закрепляют теоретические знания, но и формируют практические навыки, полезные в реальных жизненных ситуациях.

В результате применения кейс-метода студенты осваивают теоретические концепции и развивают такие практические навыки, как аналитическое мышление, принятие решений и командная работа. Это делает учебный процесс более динамичным и эффективным, готовя студентов к реальным вызовам в их профессиональной жизни.

Таким образом, учебный кейс является мощным инструментом для преподавателей, позволяющим интегрировать теорию и практику, а также развивать ключевые компетенции, необходимые для успешной карьеры в различных областях.

Использованная литература:

1. Барабанова, И. А. (2018). Метод кейсов в обучении иностранным языкам. Москва: Издательство "Наука".
2. Сидорова, Н. В. (2020). Интерактивные методы обучения в вузе. Санкт-Петербург: Издательство "Питер".
3. Тихомирова, Е. А. (2021). Развитие коммуникативных навыков у студентов в процессе изучения русского языка как иностранного. Казань: Издательство "Казанский университет".

O‘ZBEK TILI TOVUSHLAR TIZIMINING TARAQQIYOT BOSQICHLARI

Ganiyeva Dildora Sagdullayevna,
Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: *maqolada o‘zbek tilida unli tovushlar tizimining taraqqiyot yo‘li, tarixi, mavjud muammolar, unli tovushlarning darslik va qo‘llanmalarda berilishi, ayrim unli tovushlarning nazariy va amaliy jihatdan nomutanosibligi, talaffuzni o‘rgatish bilan bog‘liq qiyinchiliklar hamda ularni bartaraf etish bo‘yicha taklif va tavsiyalar bayon qilingan.*

Аннотация: *в статье описано пути развития узбекской системы гласных, ее история, существующие проблемы, изложение гласных в учебниках и пособиях, теоретическая и практическая несбалансированность некоторых гласных звуков, трудности связанные с обучением произношения и их устранения, представлены предложения.*

Annotation: *The language of the system of development, history, textbooks and textbooks of existing sounds, the theoretical and practical disproportionate, to eliminate them are described in the article.*

Kalit so‘z va iboralar: *unli tovush, tovushlar tizimi, talaffuz, adabiy til va adabiy talaffuz, talaffuzi qiyin unlilar.*

Ключевые слова и фразы*: гласный звук, звуковая система, произношение, литературный язык и литературное произношение, труднопроизносимые гласные.*

Keywords and phrases: *a vowel system, pronounciation, literary language and literary pronunciation, difficult pronounced vowels.*

Turkiy tillarning unli tovushlar tizimi asrlar davomida tadrijiy yo‘llar bilan rivojlangan. Jumladan, o‘zbek tilida unli tovushlarning taraqqiyoti diaxronik jihatdan umumturkiy xususiyat kasb etgan, sinxronik tomondan esa ba’zi bir ayrimliklarga ega. Qadimgi va eski turkiy, eski o‘zbek hamda hozirgi o‘zbek adabiy tillari tarixida ba’zi unli va undosh tovushlarda yuz bergan ayrim fonetik jarayonlar ustida to‘xtalib o‘tamiz.

O‘zbek tili orqa qator ochiq keng ***o/ ã /*** unlisining paydo bo‘lishi tarixi uzoq zamonlarga borib taqaladi, eski turkiy til davrida ***o/ ã /*** unlisi mustaqil tovush tarzida mavjud bo‘lmagan, shuningdek, bu tovushning paydo bo‘lishi uchun ba’zi turkiy so‘zlarda zamin bor edi.

Toli Imoniy Hiraviyning ma’lumotiga ko‘ra, eski o‘zbek tilida turkiy so‘zlarda etimologik cho‘ziq ***a:*** hamda orqa qator keng *a* tovushlari saqlanganligi ma’lum bo‘lgan. Arab tiliga xos bo‘lgan ***a:лым*** [1.ҲҲ, 242], ***a:хир*** [1.ҲҲ, 249], ***байа:н*** [2.Таф, 68], ***улама:*** [2.Таф, 9] kabi so‘zlarda qo‘llangan cho‘ziq *a:* tovushi turkiy etimologik cho‘ziq ***a:*** unlisiga yaqin talaffuz qilinadi. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida analogiya hodisasiga ko‘ra, orqa qator lablanmagan ochiq keng ***o/a/*** fonemasiga aylandi.

Turkiy yozma manbalarda old qator to‘liqsiz ***э,*** old qator o‘rta keng ***э`*** hamda old qator tor ***и*** tovushlari tarixiy dialektal hodisa tarzida rivojlangan. Shuningdek, harfiy jihatdan to‘la bo‘lmasa ham, yozuv shakllari orqali ifodalangan ***э// и// э`// э*** fonetik hodisasi yuz bergan. O‘rxun-Enasoy yozma manbalarida ***er*** [3.To‘n, 25] –*kishi, botir;* ***йэгирми*** [4.KT, II] – *yigirma* kabi so‘zlarning birinchi bo‘g‘inida old qator ***э`*** unlisi qo‘llangan.

Ba’zi undosh tovushlar ham qadimgi va eski turkiy hamda eski o‘zbek tili davrlariga oid yozma manbalarda turli fonetik hodisalarga uchrab, tadrijiy yo‘l bilan rivojlanib, hozirgi o‘zbek tiliga yetib kelgan. Qadimgi turkiy til davriga xos ***д*** undoshi so‘zlarning o‘rtasida, oxirida fonetik hodisalarga uchrab, eski turkiy til davriga kelib jarangli sirg‘aluvchi-portlovchi ***з`*** tovushiga o‘tdi, ***з`*** tovushi eski turkiy til davri uchun yangi ***з*** tovush, bu tovush bir qator turkiy tillarda qo‘llanildi va XI-XIV asrlar uchun asosiy ahamiyatga ega tovushga aylandi. Shuningdek, ba’zi turkiy so‘zlarda *д* tovushi saqlandi, yana bir guruh turkiy so‘zlarda fonetik zaruratga ko‘ra, sirg‘aluvchi sonor ***й*** tovushiga o‘tdi yoki ***д - з`- з - й*** fonetik hodisasi yuz berganligini guvohi bo‘lamiz. Yana bir guruh turkiy so‘zlarda ***з`*** tovushi jarangli sirg‘aluvchi oddiy ***з*** undoshiga o‘tgan: ***д - з`- з*** undoshlarining tadrijiy rivojlanganligi yuz berdi: ***қод*** [3.To‘n, 2]; ***қоз`*** [2.Taf, 80], ***қоз*** [5.МК, III, 444], ***қой (fe’l), адақ*** [4. KT, 47] kabi shaklida shakllandi.

Hozirgi qardosh turkiy xalqlarda ***д - з`- з - й*** fonetik hodisasi sinxronik holat kasb etib, ***р, т, з, й*** undoshlari tarzida iste’mol qilinmoqda: ***hur, qos, qoy-qo‘y; taran, tot, toz, tos-to‘ytmoq; azaq, azak, ayaq-ayoq*** kabi.

Qadimgi turkiy til davridan so‘ng X-XIV asrlardagi turkiy yozma obidalarda ***б, г, г*** undoshlarining fonetik o‘zgarishga uchrashi orqali bir guruh so‘zlarning o‘rtasida, oxirida jarangli sirga‘luvchi lab-tish *w* tovushi paydo bo‘lgan, bu tovush arab yozuviga xos bir va **uch nuqtali fe** orqali ifodalangan, ***б - w - в - й; г- w - в - й; г - w - в – й*** kabi fonetik jarayonlar yuz bergan: ***а`б*** [3.Тўн, 30]; ***э`w*** [7.ҚБН, 162]; ***эв*** [12.Ш.Тар. 19]; ***-уй; йалғады*** [5.МК, 321]; ***йалwади*** [5.МК, 1, 321]; ***йалвады - лади; согул*** [2.Таф, 98 б]; ***сойул*** [2.Таф, 45 б] ***тўсил*** kabilarni ko‘rish mumkin. Shuningdek, ***w*** tovushi eski o‘zbek tili yozma manbalarida lab-lab ***в*** undoshi bilan qo‘shilib ketdi yoki sosnor ***й*** tovushiga aylandi, ***э`w*** [14. НФ, 360] – ***эв*** [12.Ш.Тар. 19] –uy, hozirgi o‘zbek tilida ham bu fonetik jarayon ***уоп, уоvuz, иу*** kabi so‘zlarda uchraydi.

Turkiy tillar tarixida burun tovushi sonor ***н*** undoshi singormanizm qonuniga ko‘ra, so‘zlarning qalin yoki ingichka talaffuziga muvofiq, til orqa qator hamda til oldi qator xususiyatiga

ega bo‘lgan. Bundan tashqari, sonor ***н*** undoshi ***мэниз, кэнру, кенул, бэрин, ишлан*** kabi misollarda ingichka talaffuzili mustaqil fonema hisoblansa, ***қо н уз*** [5.МК, III, 375], ***қалин*** [5.МК, III, 382], ***тан*** [5.МК, III, 367] kabi turkiy so‘zlarda sonor ***н*** undoshi qalin aytiluvchi mustaqil fonema vazifasini bajarganligini guvohi bo‘lamiz.

Turkiy tillarda sakkizta unli tovush mavjud: ***а, о, у, ы*** unlilari orqa qator; ***ә, ө, у,и*** unlilari esa old qator tovushlardan iborat. Eski turkiy til (XI-XIV asrlar) yozma obidalarida to‘qqizta unli tovush: ***а, ә, э, о, ө, у, у, ы, и*** va eski o‘zbek tili (XV-XIX asrlar) yozma manbalarida o‘nta unli tovush: ***а, ã (о), ә, э, ө, о, у, у, ы, и*** mavjud bo‘lgan. Eski turkiy hamda eski o‘zbek tili yozma manbalarida arab, fors-tojik tillaridan o‘zlashgan, bu so‘zlar tarkibidagi unlilar turkiy til qonuniyatlariga moslashgan.

а unlisi qadimgi O‘rxun-Enasoy hamda uyg‘ur yozuvlarida maxsus harflar, arab yozuviga asoslangan eski o‘zbek yozuvida esa alif, fatha, hoyi havvaz bilan ifodalangan. Bu orqa qator lablanmagan keng tovush qattiq aytiluvchi turkiy so‘zlarning barcha holatida uchraydi: ***қаған–хоқон*** [4.КТб, 35]; ***атлығ– отли*** [6.Сувр, 4]; ***буқа – буқа*** [3.Тўн, 6]; ***аба – опа*** [5.МК, 1, 113]; ***башлағ – бўш*** [7.ҚБН, 316]; ***йарат – ярат*** [1.ҲҲ, 7]; ***ач*** [8.Нав., ҲА, 73]; ***алар*** [9.Нав., МҚ, 19]; ***йағач*** [10.Гулх., 19].

а unlisi singormanizmli o‘zbek shevalarida ham ***qaysi, tamg‘a, targ‘il, qo‘chqor, qutqar, maqta*** kabi so‘zlarda saqlangan. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida etimologik ***а*** unlisi turkiy so‘zlarning birinchi bo‘g‘inida ***qaysar, qamchi, qaytoq, qaychi*** kabi so‘zlarda qo‘llanilib kelmoqda.

э fonemasi eski turkiylarga xos bo‘lib, uyg‘ur va arab yozuvlarida alif, kasra harflari bilan ifodalangan, old qator lablanmagan to‘liqsiz keng tovush, turkiy so‘zlarning kuchli holatda, ya’ni birinchi bo‘g‘inda mavjud, ***э`*** unlisi yumshoq aytiluvchi so‘zlar tarkibida uchraydi: ***мэ`нзэт*** [7.ҚБН, 35 б]- ***ўхшат; э`ттмәк*** [5.МК,1, 127] - ***нон; эригсик*** [1.ҲҲ, 17]- ***қўрқмас; э`гри*** [11.Рабғ.,5]- ***эгри.***

Bir guruh turkiy tillarda so‘zlarning keyingi holatlarida ham ***э*** unlisining fonetik muqobillari uchraydi. Ba’zi turkiy tillarda ***е*** unlisi old qator lablanmagan tor ***и*** tovushiga aylangan.

Tovushlar va harflarning tarixiy taraqqiyotiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, o unlisi O‘rxun-Enasoy yozuvida **>** harfi, uyg‘ur yozuvida vov harfi, eski turkiy, eski o‘zbek tili yozma obidalarida ***alif vov, vov, damma,*** ba’zan ***alif damma*** orqali ifodalanganligini ko‘rish mumkin. ***О*** unlisi orqa qator, lablangan o‘rta keng, turkiy so‘zlarning boshida uchraydi: ***оғуш*** [4.КТ, I] - ***уруғ***; ***йол*** [3.Тўн, 16]) ***- йўл***; ***отачи*** [12. Ш.Тар., 34] ***- табиб***; ***йоғун*** [7.ҚБН, 177 б] ***- йўғон***; ***оз*** [5.МК, 1, 48] - ***ўзғин***; ***йоқ*** [1.ҲҲ, 34 ***- йўқ***; ***орман*** [13.ЎН, 12] – ***ўрмон***.

Tarkibida ***k, g*** tovushlari qo‘llangan o‘zlashgan so‘zlarda ***и*** unlisi yumshoq aytilishiga moyil bo‘lgan: ***кибр*** [1.ҲҲ, 145] ***- кибр***; ***икрãм*** [14.НФ, 56] ***- икром***; ***килид*** [14.НФ, 124 б] ***- калит***.

O‘zbek tili shevalarida ***i*** unlisi ***ilgak, bilak, tilak, ildiz, ilik, tikan*** kabi so‘zlarda yumshoq tallaffuzini saqlagan, bir guruh o‘zlashgan so‘zlarning barcha holatlarida ***i*** unlisi oraliq holatida talaffuz qilingan: ***инсан // ынсан***; ***илаж / / ылаж***; ***ҳисаб // ҳысаб*** kabi.

Til orqa lablanmagan ochiq keng ***ã*** unlisi eski o‘zbek yoki Chig‘atoy tilining so‘nggi davrlarida o‘zlashgan ***osmon, oftob, dono, olim, tijorat, qiroat*** kabi so‘zlarda paydo bo‘lgan. Shuningdek, ochiq keng ***ã*** alif madda bilan ifodalangan, til orqa keng cho‘ziq ***а:*** unlisi analogiya qonuniga ko‘ra hamda etimologik turkiy ***а*** tovushi bilan taqlidiy ravishda qo‘llanishi ham yuz bergan. Shunga ko‘ra, Chig‘atoy gurungi tomonidan amalga oshirilgan o‘zbek lotin alifbosida ham til orqa keng ***ã*** tovushi bilan til orqa turkiy ***а*** unlilari aralash qo‘llangani uchun ***ostona, oqibat, dono, yagona, iqbol*** kabi o‘zlashgan so‘zlarda faqat etimologik ***а*** tovushi iste’mol qilingan. Shu bilan birga, turkiy ***бала*** o‘zlashgan ***балã; сана (fe’l)*** o‘zlashgan ***санã*** kabi so‘zlarda ma’no farlash zarurati paydo bo‘ladi. Shu semantik zaruratga ko‘ra ham orqa qatot ochiq keng ***ã*** tovushining paydo bo‘lishiga sabab bo‘lgan. Hozirgi turk tilida ham o‘zlashgan so‘zlarda orqa qator ochiq keng ***ã*** tovushi maxsus belgi bilan ifodalash mavjud. Qardosh bir qator turkiy tillarda o‘zlashgan so‘zlarda orqa qator ochiq keng ***ã*** tovushi etimologik turkiy ***а*** bilan ifodalangan.

Turkiy til yozma manbalarida birlamchi cho‘ziq unlilarning qo‘llanilishi masalasi to‘la yechilmagan. Yozma yodgorliklarda birlamchi cho‘ziq unlilar qo‘llanganligini aniqlash turkiy tillarning tarixiy fonetikasini yoritishda muhim masalalardan biri hisoblanadi. Shuningdek, birlamchi cho‘ziq unlilarning yozuv formalarini aniqlash zarurati tug‘ilgan. Cho‘ziq unlilar bilan qisqa unlilar orasidagi fonologik, pozitsion munosabatlar qay darajada ekanligini ochish, yozma manbalarda qo‘llangan cho‘ziq unlilarning tarixiy-dialektal xususiyatini aniqlash, shu bilan birga, cho‘ziq unlilar umumturkiy xarakter kasb etadimi yoki yo‘qmi, degan masalani yechish, birlamchi cho‘ziq unlilarning qo‘llanilish doirasini belgilash, rudiment holatini aniqlash zarur. Turkiy til yozma manbalarida, jumladan turkiy yozma yodgorliklarda birlamchi cho‘ziq unlilar grafik jihatdan to‘la ifodalangan emas. Ba’zi yozma manbalarda ayrim cho‘ziq unlilar grafik jihatdan ifodalangan, ayrim yozma yodgorliklarda esa boshqa cho‘ziq unlilar yozuv orqali aks etgan. Umuman aytganda, birlamchi cho‘ziq unlilar turkiy so‘zlarning birinchi bo‘g‘inida sporodik holda grafik jihatdan ifodalangan. Biz o‘rganayotgan yozma manbalarda birlamchi cho‘ziq ***a:*** hamda cho‘ziq ***э, о, ө, у, ұ, ы, и*** unlilar qo‘llangan.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, o‘zbek xalqi turli-tuman qabilalar ittifoqi asosida yuzaga kelgani uchun hozirgi o‘zbek tili ko‘p shevaliligi bilan ajralib turadi. O‘zbek tilining ba’zi shimoliy guruh shevalari va hozirgi xorazm shevalaei o‘g‘uz lahjasi asosida tashkil topgan o‘zbek tilining ayrim shimoliy guruh va xorazm shevalarida birlamchi cho‘ziq unlilar fonema sifatida qo‘llaniladi.

Yuqorida ta’kidlanganlardan quyidagi qisqa xulosalarni chiqarishimiz mumkin:

1.Cho‘ziq unlilar turkiy yozma manbalarda qisman bo‘lsa ham ifodalangan.

2.Mavjud cho‘ziq unlilar ba’zan ma’no farqlasa ham, asosan, qisqa unlilarga nisbatan fonetik variant darajasida qolgan.

3.Barcha cho‘ziq unlilar yozma manbalarda grafik jihatdan to‘la ifodalanmagan.

4.Cho‘ziq unlilar turkiy so‘zlarning asosiy pozitsiyasida (birinchi bo‘g‘inda) qo‘llaniladi.

5.Cho‘ziq unlilar doirasida palatal-belyar garmoniya qonuni amalda bo‘lgan.

6. Qo‘sh alif, alif madda cho‘ziq ***a:*** hamda cho‘ziq ***э:*** unlilarning grafik formasini o‘tagan.

7.Alif fatha ba’zan cho‘ziq ***a:*** unlisiga nisbatan qo‘llanilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Аҳмад Югнакий. Ҳибатул ҳақойиқ (1. Рашид Раҳматий Арат нашри, Истанбул, 1952; Қ.Маҳмудов нашри, Тошкент, 1972).
2. Ўрта Осиётафсири (Қўлёзма.Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлими, С-197).Қ.Маҳмудов нашри. Туркий тафсир. Тошкент, факсимил, 2000. Шарқшунослик инсгитути
3. Тўнюқуқ шаънига қўйилган ёднома (Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменносги. М. —Л., 1951).
4. Кул тигин шаънига қўйилган ёднома. (Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М. —Л., 1951).
5. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғатит-турк (С. М. Муталлибов нашри, Тошкент, 1960, 1961, 1963).
6. Suvarnaprabhasa (“Олтун ёруқ”дан). (Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М .-Л ., 1951).
7. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг 1. Қулёзма, Шарқшунослик институти, инв № 1809 (Наманган нусхаси); 2. Қ. Каримов нашри, Тошкент, 1971).
8. Алишер Навоий. Ҳайратул аброр (Илмийтанқидий матн. Тайёрловчи Порсо Шамсиев, Тошкент, 1970).
9. Алишер Навоий. Маҳбубул қулуб (Танқидий матн. Т айёрловчи А. Н. Кононов, М. -Л ., 1948).
10. Гулханий. Зарбулмасал (Ф. Исҳоқов нашри, Тошкент, 1976).

11. Қиссаи Рабғузий (Қўлёзма, Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлими, С-245).
12. Абулғози Баҳодирхон. Шажараи тарокима (А.Н. Кононов нашри, М. —Л., 1958).
13. Ўғузнома (А. М. Шчербак нашри, М., 1959).
14. Маҳмуд Али. Наҳжул фарадис (Я.Экман нашри, Анқара, 1956).

ТЕСТЫ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Яркулова Фотима Усмановна
преподаватель русского языка и литературы КФ СамГУ
e-mail: fotima_yarkulova@mail.ru

***Аннотация**: Статья посвящена тестовым заданиям студентов и школьников на уроках русского языка.*

***Ключевые слова:** учебный процесс, эффективность, актуальность*

***Annotatsiya:** Maqola talabalar va maktab o‘quvchilarining test sinov ishlariga bag‘ishlangan.*

***Kalit so‘zlar:** o‘quv jarayoni, samaradorlik, dolzarblik*

***Annotation:** The article is devoted to the test tasks of students and schoolchildren in russian language lessons.*

***Key words:** The article is devoted to test works of students and schoolchildren.*

Тестирование – это отличная возможность для обучающихся поднять свой уровень подготовки по предметам и актуализировать знания по специализации, чтобы знать знания учащихся. Актуальность выбора темы состоит в том, что мы регулярно обновляем современный учебный процесс не мыслится без системы тестового контроля, которая последние несколько лет все шире применяется у нас в России. Результатом работы в этом направлении явилось создание государственной системы тестирования по ряду предметов школьного цикла. Между тем тест может служить методом педагогического измерения на любом этапе обучения. Тестовые задания эффективны и для самопроверки знаний. Использование тестов позволяет сэкономить массу времени, проверить широкий спектр знаний учащихся по предмету, уровень сформированности некоторых навыков и умений. История возникновения и использования теста как диагностического метода, а точнее сказать, ее предыстория уходит в глубь веков. Имеются сведения, что уже с I тысячелетия до н.э. в странах Древнего Востока (Египет, Вавилон, Индия, Китай) использовались системы конкурсных испытаний интеллектуального характера, предназначенные для отбора персонала на правительственные должности.

Тест — это инструмент, краткое стандартизованное испытание, в основе которого лежит специально подготовленный набор заданий, позволяющих объективно и надёжно оценить исследуемые качества на основе использования статистических методов Тесты — это задания, состоящие из ряда вопросов и несколько вариантов ответов на них для выбора и каждом случае одного верного. Тестовые задания удобно использовать при организации самостоятельной работы учащихся в режиме самоконтроля, при повторении учебного материала. Структурными компонентами теста являются: тестовое задание — задача в тестовой форме, предназначенная для выполнения, к которой помимо содержания предъявляются требования тестовой формы и эталон — образец полного и правильного выполнения действия, служащий для сравнения достигнутого уровня с планируемым.

Поскольку тестовое задание — это некоторая задача, которую проходится решать испытуемому, то необходимо усвоить понятие задачи. Под задачей понимается сформулированное для испытуемого задание по достижению определённой цели в известных условиях раннее изученными методами деятельности. При разработке и использовании уже готовых тестов важно знать, насколько они соответствуют запроектированным целям. Ответ на этот вопрос дают критерии качества теста, на

основании которых оценивается эффективность любого теста. Важнейшими показателями качества тестовых заданий являются: · Валидность (адекватность целям проверки). При составлении задания выделяются существенные и несущественные признаки элементов знаний. Существенные признаки закладываются в эталонный ответ. В другие ответы закладываются несущественные признаки с учетом характерных ошибок. Если учащийся при работе с заданием знает и выделяет существенные признаки, а не формальные, то задание отвечает критерию валидности. · Определенность. После прочтения задания каждый учащийся понимает, какие действия он должен выполнить, какие знания продемонстрировать. Если учащийся после прочтения задания правильно действует и отвечает, задание считается определенным. Если на вопрос задания отвечает менее 70% учащихся, то его необходимо проверить на определенность. · Простота. Формулировки заданий и ответы должны быть четкими и краткими. После проведения раздела по местоимении в 10-классе, можно провести контрольную работу.

Обязательно должен быть ключ к тесту.

Тестирование в педагогике выполняет три основные взаимосвязанные функции: · Диагностическая заключается в выявлении уровня знаний, умений, навыков учащегося. Это основная функция тестирования. По объективности, широте и скорости диагностирования тестирование превосходит все остальные формы педагогического контроля. · Обучающая функция тестирования состоит в мотивировании учащегося к активизации работы по усвоению учебного материала. Воспитательная функция проявляется в периодичности и неизбежности тестового контроля. Это дисциплинирует, организует и направляет деятельность учащихся, помогает выявить и устранить пробелы в знаниях, формирует стремление развить свои способности. Существуют три формы работы с тестами: коллективная, групповая, индивидуальная. Принципы тестового контроля. Тестовый контроль должен быть целенаправленным, объективным, всесторонним регулярным и индивидуальным. Раскроем эти принципы контроля подробнее. а) Целенаправленность предполагает четкое определение цели каждой проверки. Постановка цели определяет всю дальнейшую работу. Цели тестового контроля предполагают ответы на следующие вопросы: что должно проверяться, кто должен опрашиваться, какие выводы можно будет сделать на основе результатов проверки, какой ожидается эффект от проведения проверки. б) Объективность контроля предупреждает случаи субъективных и ошибочных суждений, которые искажают действительную успеваемость учащихся и снижают воспитательное значение контроля. в) Под всесторонностью тестового контроля понимается охват большого по содержанию проверяемого материала. Этот принцип включает в себя усвоение основных идей данного курса и знание учащимися отдельных и существенных фактов, понятий, закономерностей, теорем, способов действий и способов деятельности. г) Под регулярностью подразумевается систематический тестовый контроль, который сочетается с самим учебным процессом. Задание должно обеспечивать проверку знаний и умений на трех уровнях: узнавание и воспроизведения, применения в знакомой ситуации, применения в новой ситуации или творческого применения. Такая дифференциация требований к учащимся на основе достижения всеми обязательного уровня подготовки поможет создать основу для загрузки слабых учащихся, обеспечивая их посильной работой и формируя положительное отношение к учебе. Составление с учетом всех требований тесты удобны как для текущего, так и итогового контроля знаний и умений учащихся, а также для проведения поэлементного анализа этих данных. Вне зависимости от происхождения теста (создание нового, модификация старого, адаптация теста) инструкция составляется к каждому из них. Рекомендуется соблюдать следующий порядок составления инструкции: написание первого варианта инструкции; первое опытное проведение теста; устранение грубых ошибок в инструкции; апробация инструкции при проведении проверочного тестирования; окончательная редакция инструкции. Процесс ознакомления с заданиями

теста при групповом обследовании может быть организован разными способами, как в форме коллективного обсуждения заданий, так и в форме индивидуальной работы с печатным пособием. Следует помнить, что от выбора способа ознакомления испытуемых с правилами работы в процессе тестирования зависит уровень их самостоятельности, количество случайных ошибок и темп работы. Результаты теста во многом зависят от внешних условий — физических, психологических и технологических. При определении таковых учитываются характеристики помещения, его оснащение, наличие отвлекающих факторов, состояние тестовых материалов, субъективно психологические факторы. Непосредственная подготовка к проведению тестирования заключается в проверке состояния помещения, его пригодности для размещения определённого числа испытуемых, а также устранении или уменьшении ситуативных отвлекающих факторов. В идеале следует учитывать такие характеристики помещения, как удельный объём помещения на одного человека, освещённость, уровень шума, акустические характеристики. Однако выполнение таких требований в практике исследования чрезвычайно сложно, поскольку степень их соответствия без специального оборудования и специалистов оценена быть не может. Особое значения среди факторов, влияющих на работоспособность испытуемых, занимает время проведения теста и длительность его протекания. Считается, что наиболее благоприятным временем является период с 9 до 12 или с 16 до 18 часов. Решая вопрос о длительности проведения тестирования, следует исходить из особенностей протекания познавательного процесса — внимание, а точнее говоря, одного из свойств внимания — устойчивость. Под устойчивостью внимания в психологии понимается продолжительность времени, в течение которого человек может намеренно поддерживать свое внимание на объекте. Психологи, благодаря проведенным опытам, пришли к заключению о том, что интенсивное внимание может сохраняться произвольно без заметного ослабления и непроизвольного переключения, в течение сорокаминутного интервала, хотя это и вызывает утомление. В дальнейшем интенсивность внимания снижается тем быстрее, чем более однообразна работа. Следовательно, планируя тестирование, наиболее целесообразно процедуру проведения ограничить рамками одного часа. При организации обстановки для проведения тестирования важно учитывать ситуативные отвлекающие факторы, такие как различного рода шумы, запахи, состояние помещения и т.д., поскольку устойчивость внимания связана не только с длительностью времени выполнения определенных видов деятельности, но и с внешними обстоятельствами. При обстановке, которая характеризуется отсутствием внешних отвлекающих моментов, как отмечают психологи, внимание бывает достаточно устойчивым. При наличии множества сильных отвлекающих раздражителей оно колеблется, становится недостаточно устойчивым. В ряду причин, определяющих устойчивость внимания, на которые следует сделать акцент, рассматривая проблему организации тестирования, стоят факторы, связанные с индивидуальными физиологическими особенностями человека, в частности со свойствами нервной системы, общим и психическим состоянием испытуемого в данный момент времени. Люди со слабой нервной системой или перевозбужденные могут довольно быстро утомляться, становиться импульсивными. Человек, который не очень хорошо чувствует себя физически, так же, как правило, характеризуется неустойчивостью внимания. Следовательно, планируя тестирование, важно предусмотреть не только время его проведения и продолжительность, но и характер деятельности обследуемых до тестирования.

Заключительный этап в организации тестирования — вербализация, либо визуализация результатов тестирования. Обсуждение, полученных результатов в зависимости от его целей может существенно варьироваться от краткого сообщения испытуемым общих результатов до всестороннего анализа процесса.

Использованная литература:

1. Безрукова В.С. Словарь нового педагогического мышления. — Екатеринбург, 1992.

2. Майоров А.Н. Тесты школьных достижений: конструирование, проведение, использование. — СП6., 1997.
3. Энциклопедия психологических тестов. Личность, мотивация, потребность М.,1997
4. Клайн П. Справочное руководство по конструированию тестов. Киев, 1994
5. Аванесов В.С. Научные проблемы тестового контроля. М., 1994
6. Аванесов В. С. Композиция тестовых заданий. — М., Центр тестирования, 2002.
7. Майоров А. Н. Теория и практика создания тестов для системы образования: Как выбирать, создавать и использовать тесты для целей образования. М: Интеллект-Центр, 2002.
8. Нейман Ю. М., Хлебников В. А. Педагогическое тестирование как измерение. Ч.1. — М.: Центр тестирования МО РФ, 2002.

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В КОНТЕКСТЕ СОЗНАТЕЛЬНО-КОММУНИКАТИВНОГО ПОДХОДА

Умирова Дилфуза Суюновна
Каттакурганский филиал Самаркандского государственного университета.
Каримов Исломбек Одилбекович, студент 3 курса

***Аннотация**: в статье раскрывается применение методов, приёмов и педагогических технологий в изучении русского языка как иностранного в образовательном процессе. Свободное владение русским языком, как и среди других иностранных языков должно стать приоритетом для молодежи, заканчивающей общеобразовательные школы. Такой уровень владения русским языком может быть достигнут лишь при комплексном использовании различных организационных форм учебной работы по русскому языку различного типа уроков, факультативных занятий, внеклассной работы, индивидуальных самостоятельных занятий по самообразованию.*

***Ключевые слова:** Самообразование, свободное владение, уровень владения иностранным языком, инновационные технологии, изучение.*

***Annotatsiya**. Maqola rus tilini chet tili sifatida o‘rganishda o‘quv jarayonida metodlar va pedagogik texnologiyalardan foydalanishni ochib beradi. Umumta’lim maktablarini bitirayotgan yoshlar uchun boshqa xorijiy tillar qatori rus tilini ham ravon bilish ustuvor vazifaga aylanishi kerak. Rus tilini bilishning bunday darajasiga rus tilida tanlov darslari, sinfdan tashqari mashg‘ulotlar va individual mustaqil o‘z-o‘zini tarbiyalash darslarining turli tashkiliy shakllaridan kompleks foydalanish orqali erishish mumkin.*

***Kalit so‘zlar**: O‘z-o‘zini tarbiyalash, ravonlik, chet tilini bilish darajasi, innovatsion texnologiyalar, o‘qish.*

***Annotation**. The article reveals the application of methods, techniques and pedagogical technologies in the study of Russian as a foreign language in the educational process. Fluency in Russian, as well as other foreign languages, should become a priority for young people graduating from comprehensive schools. This level of proficiency in the Russian language is only be achieved through the comprehensive use of various organizational forms of educational work in the Russian language: various types of lessons, optional classes, extracurricular work, and individual independent self-education classes.*

***Key words**: Self-education, fluency, level of proficiency in a foreign language, innovative technologies, study.*

В соответствии с Постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан от 19 мая 2021 года «О разработке мер по эффективной организации содействия обучению иностранным языкам» № 312 особое внимание уделяется совершенствованию изучения иностранных языков. Установлены соответствующие льготы для тех, кто овладел международно-признанным языком и имеет сертификат иностранного языка. Свободное владение русским языком, как и среди других иностранных языков должно стать

приоритетом для молодежи, заканчивающей общеобразовательные школы. Такой уровень владения русским языком может быть достигнут лишь при комплексном использовании различных организационных форм учебной работы по русскому языку различного типа уроков, факультативных занятий, внеклассной работы, индивидуальных самостоятельных занятий по самообразованию.

Педагогические инновации позволяют охарактеризовать систему обучения русскому языку и литературе как многофункциональное явление, показать эффективные способы освоения ее познавательной, коммуникативной, культурной, эстетической функций. Инновационные технологии рассматриваются в контексте сознательно-коммуникативного подхода. Это представляется важным для понимания изменений, происходящих в обучении русскому языку и литературе, таких как внедрение стандартов в учебный процесс, уточнение и совершенствование содержания языкового образования, новые аспекты и технологии обучения, оценка качества преподавания и др.

Преподаватель русского языка и литературы направляет учебный процесс на развитие различных качеств личности, в том числе памяти и критического мышления, идеалов и эстетических вкусов, взглядов, убеждений.

Учитель обладает особенно большими возможностями для разнообразия и развлечения, при применении инновационных педагогических технологий на уроках русского языка. Хорошо организованные и систематически применяемые инновационные педагогические технологии позволяют, с одной стороны, закрепить знания и умения, полученные учащимися на уроках, а с другой-глубже раскрыть богатство русского языка, познакомить учащихся с языковыми фактами, не усвоенными на уроках, но знания которых необходимы. Это создает благоприятные условия для речевой практики: учащиеся тренируются по русскому языку своими силами и возможностями при активной помощи преподавателя.

Созданная на занятиях русская речевая микросреда подготавливает учащихся к речевой деятельности по русскому языку в естественных условиях. Содержание курса определяется школьной программой по русскому языку с учетом языковых интересов учащихся и уровня развития речевых навыков и умений. Их обычно интересуют такие вопросы, как возникновение русского языка, его развитие и место в современном мире, языки мира, образование слов и их этимология. Вопросы, не включенные в эту программу, могут быть включены во внеклассные занятия для старшеклассников. В практике роста сформировались определенные инновационные формы работы, которые успешно применяются и в работе с узбекскими подростками. Они подразделяются на индивидуальные, групповые и массовые. Некоторые из них постоянные, другие эпизодические. К наиболее распространенным формам групповой работы с учащимися относится работа в кружках (особенно при отсутствии речевой среды) кружок позволяет учителю объединять учащихся по интересам, систематически проводить внеурочную работу.

В частности, занятия в кружках по русскому языку способствуют расширению лингвистического кругозора учащихся, обогащают их знания по фонетике, лексике, словообразованию, грамматике, стилистике, то есть способствуют совершенствованию знаний и умений в области русского языка. В работу кружка русского языка наряду с традиционными занятиями входит подготовка силами кружковцев вечеров-дней (недель) русского языка, проведение на русском языке читательских конференций, диспутов и обсуждений интернет материалов, радио и телепередач, периодической печати, кинофильмов, выпуск «молний», лингвистических бюллетеней, стенных газет и др.

Применение инновационных педагогических технологий на кружковых занятиях русского языка, для учащихся школ с неродным языком обучения обладает большими объективными возможностями: организация массовых, групповых и индивидуальных форм

работы, позволяющая включать учащихся в различные виды активной учебной речевой деятельности, осуществлять индивидуализацию и дифференциацию обучения; широкая реализация межпредметных связей между уроками узбекского, русского языков с другими учебными предметами. Такой подход к пониманию и организации кружка по русскому языку позволяет вовлечь основную массу учащихся школ в активную речевую деятельность, обеспечивает органичное сочетание общешкольных мероприятий, проводимых на уроках русского языка и литературы.

Список использованной литературы:

1. Коротаева Е.В. О ситуации успеха в учебной деятельности. – Русский язык в школе и дома, 2003, № 1.
2. Лизинский В.М. Приемы и формы в учебной деятельности. – Москва, «Педагогический поиск», 2002
3. Ничкова Т.А. Активные формы, методы и приемы, используемые на уроках русского языка.
4. Бидерманн Г. Энциклопедия символов. М., «Просвещение», 2007. Лямзина Полина Николаевна «Межпредметные связи на уроках русского языка и литературы» статья 2019.
5. Даль В.И. Пословицы русского народа.
6. Какзанова Е.М. Терминологический энциклопедический словарь: Математика и всё, что с ней связано, на немецком, английском и русском языках. М.: Астрель: АСТ, 2009.

ПРОБЛЕМА АДАПТАЦИИ КОМПЬЮТЕРНОГО СЛЕНГА

Файзуллина Наргиза Дамировна
Ассистент-преподаватель Каттакурганского филиала СамГУ.
narciss.fayzullina@mail.ru

Аннотация. *В статье рассматриваются влияние компьютерно-игрового сленга на современный русский язык. Анализируется особенность данного явления, включая его структуру, функцию и контексты использования. Выясняются причины появления компьютерного сленга и его распространения в речи подростков, а также обсуждаются основные факторы, оказывающие влияние на культуру речи молодого поколения. Особое внимание уделяется роли Интернет-пространства как катализатора изменений в языке и формированию новых лексических единиц. Исследование направлено на понимание того, как сленг отражает социальные и культурные тренды среди молодежи, а также его влияние на коммуникацию в цифровую эпоху.*

Ключевые слова: *сленг, компьютерный сленг, Интернет-пространство, подростки.*

Annotatsiya. *Maqolada kompyuter o‘yinlari jargonining zamonaviy rus tiliga ta’siri ko‘rib chiqiladi. Ushbu hodisaning xususiyatlari, jumladan uning tuzilishi, funktsiyasi va foydalanish konteksti tahlil qilinadi. Kompyuter jargonlarining paydo bo‘lishi va o‘smirlar nutqida tarqalishining sabablari aniqlanib, yosh avlod nutq madaniyatiga ta’sir etuvchi asosiy omillar haqida so‘z yuritiladi. Tildagi o‘zgarishlar va yangi leksik birliklarning shakllanishida internetning katalizator roliga alohida e‘tibor qaratilgan. Tadqiqot jargon yoshlar orasidagi ijtimoiy va madaniy tendentsiyalarni qanday aks ettirishini, shuningdek, raqamli asrdagi muloqotga ta‘sirini tushunishga qaratilgan.*

Kalit so‘zlar*: jargon, kompyuter jargoni, Internet maydoni, o‘smirlar.*

Abstract. *The article examines the influence of computer and game slang on the modern Russian language. The features of this phenomenon are analyzed, including its structure, function and contexts of use. The reasons for the emergence of computer slang and its spread in the speech of adolescents are identified, and the main factors influencing the speech culture of the younger generation are discussed. Particular attention is paid to the role of the Internet as a catalyst for changes in language and the formation of new lexical units. The study is aimed at understanding*

how slang reflects social and cultural trends among young people, as well as its impact on communication in the digital age.

***Keywords**: slang, computer slang, Internet space, teenagers.*

Заимствование и появление компьютерного сленга стало важной частью развития современного русского языка, особенно среди молодежи. Это явление отражает динамику изменений в обществе и культуре, а также влияние технологий на повседневную жизнь. Молодежный сленг активно заимствует термины из различных областей — от компьютерных игр до социальных сетей. Это создает уникальную лексику, которая не только обогащает язык, но и служит средством идентификации для молодежи. Использование специфических терминов позволяет молодым людям выделяться и создавать свою собственную культурную среду. Кроме того, смешение лексики из разных жаргонов способствует кросс-культурному обмену и формированию новых значений. Компьютерный сленг включает термины и выражения, связанные с технологиями, играми и интернет-культурой, и постоянно эволюционирует, отражая изменения в цифровом мире.

Проникновение компьютерного жаргона в обыденную речь можно рассматривать как отражение изменений в социальной структуре и культурных нормах. Молодежь, активно использующая интернет и цифровые технологии, создает новые формы общения, которые часто отличаются от традиционных. Тем самым изучение вопросов возникновения и развития подросткового компьютерно-игрового сленга становится особенно актуальным, так как это явление отражает не только изменения в языке, но и культурные и социальные трансформации в обществе. Понимание механизмов, стоящих за формированием этого жаргона, позволяет глубже осознать, как новые технологии и интернет-культура влияют на коммуникацию и самовыражение молодежи. Изучение подросткового компьютерно-игрового сленга может дать ценные инсайты о том, как молодежь воспринимает мир вокруг себя, какие ценности и идеи они транслируют через свою речь, позволяет понять, как быстро меняющиеся технологии влияют на их восприятие времени, пространства и общения. Кроме того, исследование механизмов формирования компьютерного сленга может помочь в разработке образовательных программ, которые учитывают современные реалии. Например, преподавание языка с учетом актуальных терминов и выражений может сделать обучение более релевантным и интересным для молодежи, способствует развитию критического мышления и медийной грамотности, что особенно важно в условиях информационного перегруза. Данное исследование имеет потенциал не только для лингвистической науки, но и для педагогики, социологии и культурологии, так как способствует более глубокому пониманию того, как язык служит инструментом для формирования идентичности и взаимодействия в цифровую эпоху.

Важно отметить, что сленг постоянно меняется и эволюционирует в зависимости от социальных изменений, технологических новшеств и культурных влияний, поэтому сленг является важным элементом современного языка, отражающим динамику общества и культуры. Компьютерно-игровой сленг представляет собой специфический слой разговорной лексики, который связан с информационными технологиями и компьютерной культурой. Он включает в себя термины и выражения, используемые в контексте программирования, компьютерных игр, сетевой безопасности, веб-разработки и других областей, связанных с IT. Данная лексика основана на реалиях компьютерного мира, и поэтому она зачастую непонятна для тех, кто не знаком с этой сферой.

Причина появления такого пласта лексики обусловлено несколькими факторами: отсутствием в русском языке достаточного количества терминов в области IT, быстрым развитием индустрии, результатом чего является появление новых терминов и понятий, разнообразием игровых жанров и креативностью сообщества. Это многообразие позволяет игрокам более точно и креативно выражать свои мысли и эмоции в игровом контексте, отражая динамичное развитие технологий и изменений в культуре.

Мощным источником новых слов в компьютерном сленге стало повальное увлечение молодежи компьютерными играми. Это увлечение привело к появлению множества таких специфических терминов, как «баг», «пинг», «хак», «фрейм». Кроме того, многие слова молодёжного компьютерного сленга возникли благодаря сокращению английских фраз. Например, такие аббревиатуры, как LOL (laughing out loud — громко смеюсь) и IMHO (in my humble opinion — по моему скромному мнению), стали широко использоваться в общении. Эти сокращения не только упрощают коммуникацию, но и добавляют элемент игры и креативности в повседневное общение, позволяя молодежи выражать свои эмоции и мнения более ярко и лаконично.

Проблема, связанная с компьютерным сленгом, заключается в том, что он часто приветствует написание слов в сокращенной форме и с орфографическими ошибками. Это может затруднять понимание для тех, кто не знаком с данной лексикой. Следующей проблемой компьютерно-игрового сленга является переход значительной части слов в повседневную коммуникацию, так как компьютерно-игровой сленг прекрасно удовлетворяет потребность в емкой и экспрессивной лексике, способной передать чувства и эмоции, которые традиционно выражались в живом общении. Он прост в использовании, универсален и лаконичен, что делает его популярным среди подростков и оказывает значительное влияние на речь подростков. Подростки часто стремятся к самовыражению и единству с представителями своего поколения и к противопоставлению старшему поколению. Сленг позволяет им подчеркнуть свою современность и продвинутость.

Рассмотрим некоторые положительные стороны влияния данного пласта лексики. Во-первых, с его помощью подростки могут свободно и раскрепощенно общаться на любые темы. В наше время важно, чтобы дети могли взаимодействовать со сверстниками, чтобы не чувствовать одиночества и отстраненности. Во-вторых, как было уже упомянуто выше, компьютерный сленг краток и удобен в использовании, что делает общение быстрым и доступным. Это так же не маловажно в современном мире с его ускоряющимся ритмом жизни. В-третьих, такой язык делает общение простым, понятным и веселым.

Несмотря на положительные аспекты, влияние компьютерного сленга на речь подростков имеет и ряд отрицательных факторов. Во-первых, он может приводить к искажению устной и письменной речи как в Интернет-пространстве, так и в реальной жизни. Из-за большого количества сокращений и ненормативности сленга подростки могут привыкать к ошибкам, что, в свою очередь, приводит к потере языковых навыков и умений. Во-вторых, значительное количество заимствований из других языков, которые часто используются без перевода и понимания их значения, может сокращать словарный запас родного языка. Это создает проблемы с пониманием и выражением мыслей, что негативно сказывается на качестве общения. В-третьих, отсутствует четкая граница между нормативной и ненормативной лексикой. Компьютерный сленг часто включает нецензурные выражения и бранную лексику, что пагубно влияет на культуру речи подростков. Это может формировать негативные привычки и стереотипы, которые затрудняют адекватное выражение мыслей и чувств в более формальных или серьезных ситуациях.

Таким образом, мы можем прийти к выводу, что компьютерный сленг, несомненно, занимает значительное место в лексике молодого поколения. Однако вопрос, о его влиянии на культуру речи учащихся нельзя определить однозначно. Важно находить баланс между использованием сленга и соблюдением норм языка, чтобы избежать негативных последствий для речевых навыков подростков.

Список использованной литературы:

1. Горелова О.В., Круглова У.Р. Компьютерный сленг в современной интернет-коммуникации. // Современное педагогическое образование: – №1. 2022. – С. 220-223.

2. Малеева Д.А. Роль молодежного и компьютерного сленга в системе языка. // Вестник ВолГУ. Серия 9. Вып. 9. 2011. – С. 19-21.
3. Файзуллина Н.Д. Компьютерно-игровой сленг подростков. //Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi: – №1/4 (122). 2025. – С. 242–245.

PRAGMALINGVISTIKA FANINING SHAKLLANISH TARIXI

Rustamov Mirjalol Azamat o'g'li,
SamDU Kattaqo'rg'on filiali,
mirjalolrustamov9696@gmail.uz

Annotatsiya: *Ushbu maqolada pragmalingvistika fanining amaliy hamda nazariy rivojlanish bosqichlari va tarixi tilshunoslikning yangi yo'nalishi sifatida o'rganilgan. Sohada olib borilgan tadqiqotlar va ularning ahamiyati tahlil qilingan. Ushbu maqolada asosiy maqsad sifatida quyidagi vazifalar o'rtaga qo'yildi:*
- pragmatika tilshunoslik fanining alohida bo'limi sifatida shakllanishining tarixiy ildizlarini aniqlash;
- lingvistik pragmatikaning umumnazariy masalalarini ajratish;
- pragmalingvistika sohasiga oid tadqiqotlar tarixini o'rganish.

Kalit so'zlar: *pragmalingvistika, pragmatik «fetishizm», N.Chomskiy ta'limoti, deyktik ibora, kognitologiya.*

Mustaqillik milliy qadriyatlar qatorida ona tiliga yangicha munosabatni shakllantirdi. Milliy tilimizning ijtimoiy mavqeyini tikladi, ona tilimizning davlat tili sifatidagi maqomi, ijtimoiy-siyosiy hayotdagi nufuzini yuksaltirdi. O'zbek tilshunosligi fanining yangi taraqqiyot bosqichiga ko'tarilishi uchun keng yo'l ochdi. Ayniqsa, til hodisalarining milliy tabiati, o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishga yo'lboshchilik qildi. Mamlakat va millat taraqqiyotida ona tilining milliy ong va mafkurani shakllantirishdagi o'rni va vazifalariga davlat siyosatining ustuvor yo'nalaishlari darajasida alohida e'tibor qaratildi. Shunga muvofiq, tilshunoslik fanida o'zbek tilining ilmiy va amaliy tadqiqi ham jadal rivojlanmoqda. Fanimizda bir necha yangi yo'nalishlar shakllandi. O'zbek tilining pragmatik tadqiqi Mustaqillik davrida pragmatik lingvistikaning rivojlanishiga sabab bo'ldi. Tilni tizim sifatida o'rganish natijalari ommalashib, ona tili ta'limi mazmunini yangiladi. Lisoniy birliklar sistemaviy, struktural, semantik va substansial tadqiq usullari asosida o'rganildi. Natijada til birliklarining lisoniy imkoniyatlarini muayyan nutqiy faoliyat jarayonida tahlil qilish ehtiyoji paydo bo'ldi. O'zbek tilshunosligida til birliklariga xos lisoniy imkoniyatlarni nutqiy faoliyat jarayonida tahlil qilishni maqsad qilib qo'ygan pragmatik tilshunoslik yuzaga keldi. Bu ilmiy yo'nalishda T.A.Bushuy, Sh.Iskandarova, M.Kamolova, S.Mo'minov, A.Nurmonov, S.Raximov, B.Rahmatullayeva, Sh.Safarov, M.Hakimov kabi tilshunoslarning sohaga oid izlanishlari nazariy asoslarning shakllanib borayotganligidan darak beradi. Endigina rivojlanayotgan bu yo'nalishda tadqiqiqni kutayotgan muammolar anchagina. Chunki o'zbek pragmatik tilshunosligida gap va uning turlarini sintagmatik tahlil yo'nalishidan pragmatik tahlilga o'tish davri yetilgan. Bu ilmiy yo'nalishdagi tadqiq muammolari aniq yechimlarini kutmoqda. Pragmatik lingvistikaning tilshunoslik turkum fanlari orasidagi o'rni, lingvistik pragmatikaning amaliy va nazariy shakllanishi, pragmatik birliklar va ularning tahlili kabi muammolar nafaqat o'zbek tilshunosligida, balki jahon tilshunosligida ham dolzarb masalalalardan sanaladi.

O'zbek tilshunosligida o'tgan asrning oxirida struktural, semantik va substansial yo'nalishlarda amalga oshirilgan tadqiqotlar tilning ontologik mohiyatini ochib berdi. Ularning yutuqlari o'zbek tilining navbatdagi tadqiq yo'nalishini belgilab berdi. Hozirgi davrda jahon tilshunosligi, jumladan, o'zbek tilshunosligida tilning axborot texnologiyalari va kommunikativ vositalarning to'xtovsiz rivojlanish asridagi o'rni va vazifasi bilan bog'liq tadqiqi ilmiy tahlil yo'nalishlarini o'zgartirdi. Til tizimi va uning qurilish birliklarida mavjud lisoniy imkoniyatlar nutq voqeligida muayyanlashadi. Shunday ekan, XXI asr tilshunosligida til, shaxs va jamiyat tushunchalari ilmiy

qimmati oshdi. Bu tushunchalarni bog‘lab turgan inson hayotidagi muhim siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, mafkuraviy, madaniy, ma’naviy, ruhiy, axloqiy munosabatlar fanda alohida-alohida ilmiy tahlil usullari va mezonlarini belgilab berdi. Oqibatda tilshunoslikda tilning mazkur munosabatlar zanjirida faollashadigan amaliy vazifalari tadqiqiga e’tibor kuchaydi. Jahon tilshunosligida ilgarilab ketgan sotsial lingvistika tarmoqlari o‘zbek tilshunosligiga ham ta’sirini o‘tkazdi. Chunonchi, P.Grays, T.A.Deyk, Dj.R.Syorl, D.Frank kabi olimlarning roman-german tilshunosligidagi va A.A.Akishina, N.D.Arutyunova, V.V.Bogdanov, A.M.Bushuy, M.S.Kagan, L.P.Krisin, A.A.Leontyev, N.I.Formanovskaya, L.V.Sherba kabi tilshunoslarning rus tilshunosligidagi tadqiqotlari pragmatik tahlil namunalari hisoblanadi. Bu o‘zbek tilshunosligida pragmatik lingvistikaning ”ildiz otishi’’ ga yordam berdi. Zamonaviy tilshunoslikda pragmatika nutqqa lisoniy faoliyat − fikr almashtirish va o‘zgalarga ta’sir ko‘rsatish, bu faoliyatni yaratish va bunyod etishning asosiy turlaridan biri sifatida yondashadi. Shuning uchun nutqning ta’sirchanligi, tezkorligi, mantiqiyligi va samaradorligini lisoniy faoliyat doirasida tadqiq etish markaziy o‘rinni egallaydi. O‘zbek tilshunosligida T.A.Bushuy, Sh.Iskandarova, M.Kamolova, S.Mo‘minov, A.Nurmonov, S.Raximov, Sh.Safarov, N.Turniyozov, M.Hakimov kabi tilshunos olimlar o‘zbek tilining pragmatik talqiniga o‘z hissalarini qo‘shishgan. Ularning ishlarida pragmatik lingvistika va uning tadqiq obyekti, pragmatik birliklar va asosiy tushunchalar, pragmalingvistik tahlil usullari va tamoyillari o‘rganilgan. Shu bilan birga, nutqiy muloqot jarayoni stilistika, sotsiolingvistika, psixolingvistika, nutq odobi va madaniyati, diskursiv lingvistika nuqtayi nazaridan tahlil qilingan.

Har qanday fan sohasining shakllanishi va rivojlanishi ushbu soha obyektiga nisbatan qiziqish paydo bo‘lishidan boshlanadi. Qiziqishdan esa savollar tug‘iladi. Tilshunoslik ham bundan mustasno emas. Tilshunoslik fani taraqqiyotida turli yondashuvlar bo‘lishi tabiiy. Ana shunday yondashuvlardan biri semiotik yondashuv sanaladi. Tilga semiotik yondashuv natijasida pragmalingvistika yo‘nalishi yuzaga keldi. “Pragmatika” grekcha “Pragma” so‘zidan olingan bo‘lib , “bajarilgan, bajarilayotgan, bajarilishi zarur bo‘lgan ish” hamda “pragmatiko” so‘zi esa “ ishga qobiliyati bor”, “ ishchan”, “ishbilarmon” ma’nolarini ifodalaydi”.

Tilshunoslikda dastlab bir tushunchani ifodalovchi pragmatika, pragmalingvistika, lingvistik pragmatika, yoki lingvopragmatika kabi bir qancha terminlar qo‘llanila boshladi. Ma’lumki, fanda bir hodisani bir nechta termin bilan ifodalash chalkashlikni yuzaga keltiradi. Yuqoridagi holatni pragmalingvistika yo‘nalishining fanda nisbatan yangiligi hamda izlanuvchilarning tadqiqot predmetiga turli usul va metod orqali yondashayotganliklari bilan izohlash mumkin.

Pragmalingvistika pragmatikaning nazariy hamda amaliy masalalari bilan shug‘ullanuvchi alohida soha sifatida murakkab yo‘lni bosib o‘tdi. Hozirgi pragmalingvistikaning shakllanish tarixi va ildizlari semiotika sohasi nazariyotchilarining nomlari bilan uzviy bog‘liqdir. Tilshunoslikda semantika, sintaktika hamda pragmatika kabi sohalarning ajratilishi shubhasiz tilga semiotik yondashuv asosida yuzaga kelgan. Belgilar bilan shug‘ullanuvchi alohida fan semiotika va u bilan bog‘liq pragmalingvistika sohasining ilk shakllanish davri amerikalik taniqli olim Ch.Pirs nomi bilan bog‘liqdir. Ch.Pirs XIX asrning 60-yillarida o‘z g‘oyalari bilan semiotikaga asos soldi. Uning semiotikaga oid izlanishlari bevosita pragmalingvistikaning nazariy shakllanishiga yo‘l ochdi.

Pragmatika haqida so‘z borganda uning shakllanish tarixi, semiotik ildizlari va bu sohani mustaqil yo‘nalish sifatida shakllanishiga hissa qo‘shgan semiotika, falsafa, mantiq, psixologiya, tilshunoslik kabi soha mutaxassislarining qarashlariga to‘xtalib o‘tmaslik mumkin emas. Tilshunoslar A.Nurmonov hamda N.Mahmudovlarning “semantik, sintaktik va pragmatik” jihatlarni hisobga olgan izlanishlargina tom ma’nodagi chinakam tadqiqotga aylanadi degan ta’kidlari pragmatikaning ahamiyatini ko‘rsatishga xizmat qildi. Asrimiz boshlaridagina o‘zbek tilshunosligida pragmatika masalalari markaziy o‘rinni egallagan jiddiy tadqiqot ishlari yuzaga keldi.

Inson nutqiy faoliyati bilan bog‘liq uning ichki va tashqi ruhiy olamini nutqdagi oshkora va yashirin ifodasini tadqiq etish, ularni tahlil qilish insonning o‘z nutqi orqali o‘zligini namoyon etish kabi masalalarni o‘rganish bugungi milliy his, milliy mafkura va milliy g‘oya tushunchalarining mohiyatini ochishda muhim o‘rin tutadi. Shu nazardan insonning obyektiv olamdagi ijtimoiy faoliyatini o‘zida mujassamlashtirgan uning "harakati"dagi, "jonli" nutqini tadqiq etish faqat sof tilshunoslik uchungina emas, balki psixolingvistika, sotsiolingvistika, lingvistik geografiya, kommunikativ tilshunoslik, neyrolingvistika kabi umumtarmoqlar uchun ham muhim ahamiyatga ega.

Insonning obyektiv olamdagi barcha ijtimoiy xaatti-harakatlari uning nutqiy faoliyatida o‘z ifodasini topadi. Shuning uchun inson nutqini o‘rganish uning ma’naviy olami bilan tanishish imkoniyatini beradi. Pragmatika tilshunoslik faning nazariy va amaliy tarmog‘i sifatida insonning ijtimoiy faoliyatini o‘zida mujassamlashtirgan nutqiy jarayon, nutqiy vaziyat ta’siri bilan namoyon bo‘luvchi nutq ishtirokchilariga xos kommunikativ niyat bilan aloqador masalalarni o‘rganadi. ‘‘Pragmatika’’ tilshunoslik fanining yangi sohalaridan biri bo‘lib, uning manbasi CH.Pirs, U.Djems, D.Dion, CH.Morris kabi taniqli filosof olimlarning nomi bilan bog‘liq. Pragmatika grekcha pragmos so‘zidan olingan bo‘lib ish-harakat ma’nolarini anglatadi. Pragmatika terminini 20-asrning 30-yillarida CH.Morris tomonidan ilmiy hayotga olib kiritildi. U semiotikani semantika, sintaktika, pragmatika kabi tarkibiy qismlarga ajratdi. Tilshunoslikda pragmatikaning yangi tadqiqot obekti sifatida yuzaga kelishi va ajratilishi Ch.Pris g‘oyalari, Dj.Ostin, Dj.Serllarning mantiqiy-falsafiy qarashlari, P.Graysning ma’noning pragmatik nazariyasi va L.Linskiy, P.Stronsonlarning referentsiya nazariyasi ta’siri bilan uzviy bog‘liq. Ularning nazariyasi pragmatikaning fan sifatida shakllanishi uchun boshlang‘ich amaliy va nazariy manba bo‘lib xizmat qildi. Aynan mana shunday holatda lingvistik pragmatika falsafiy g‘oyalar ta’sirida shakllana boshladi. 1977-yildan boshlab, Amsterdamda aynan lingvistik pragmatikaga bag‘ishlangan maxsus jurnal nashr qilina boshlandi. Jurnal "Nutqshunoslik" va "Tekstologiya"ning turli yo‘nalishlari bilan bog‘liq masalalalarni yoritishga bagishlangan maqolalarni to‘plam sifatida e’lon qili, shuni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ydi.

Lingvistik pragmatika so‘zlovchi ijtimoiy faoliyatining nutqdagi real ifodasini qamrab oladi. Lingvistik pragmatikaning tilshunoslik fanining alohida tarmog‘i sifatida shakllanishi uning oldiga qator masalalalarni qo‘ydi. Pragmatikani tilshunoslikning boshqa sohalaridan ajratish va uning tadqiqiy manbasini chegaralash natjasidagina lingvistik pragmatikani yangi tarmoq sifatida talqin etish mumkin bo‘ladi. Lingvistik pragmatikaning eng muhim jihatlaridan biri uning boshlang‘ich chegarasini aniqlashdir. Shu ma’noda tilshunos olim V.V.Petrovning til haqidagi quyidagi tezisini esga olish lingvopragmatikaning boshlang‘ich tadqiqiy chegarasini aniqlash uchun lingvistik mezon bo‘ladi: "Inson qaysidir tilga xos semantik bilimlarsiz so‘zlashi yoki anglashi mumkin emas, ammo o‘sha tilga xos semantik bilimlar egasi bo‘lishning o‘zi ushbu tilda so‘zlash va anglash uchun kifoya qiladi degani emas, xuddi musiqali pyesa mazmuniy bilimlari uning ijrosi uchun yetarli bo‘lmaganidek va buning uchun eng asosiysi o‘yin mahorati, layoqati ("umenie igrat”) ga ham ega bo‘lishi lozim bo‘ladi. Bizning qarashimiz bo‘yicha, so‘zlash va anglash jarayoni ham xuddi shunday. Shuning uchun ham lingvistik pragmatika so‘zlovchi ijtimoiy faoliyatining nutqdagi real ifodasini qamrab oladi. Nutqiy faoliyat - til ham xuddi shundaydir. Inson semantik bilimlarga ega bo‘lishi mumkin, bunga ijtimoiy muhitning o‘zi har qanday shaxs uchun ma’lum imkoniyatlarni yaratadi. Biroq semantik bilimlarga ega bo‘lishuning o‘zi insonni so‘zlash, fikrlash va ifoda mazmunini anglashi uchun kamlik qiladi. Inson tildagi barcha semantik bilimlarni bilishi bilan birga ularni o‘z maqsadi yo‘lida tanlay olishi va ifodalash imkoniyatiga ega bo‘lishi lozim. Tildagi ayni mana shu jihatlarni lingvistik pragmatika o‘rganadi. F.de Sossyur tilni shaxmatga qiyoslash natijasida obyektiv olamdagi predmet, narsa va hodisalaring shaxmat donalari sifatida nomlagan bo‘lsa (shaxmat donalarni yurishni bilgan bilan o‘yin ko‘rsatishni ham bilish kerak), Vitgenshteyn esa tilga xos umumiy qonuniyatlarni "semantik o‘yin subyekti uchun ma’lum tushunchalar semantika deb qaraladi, har bir semantik o‘yinga xos oddiy yurish tartibi

ham semantika, o‘yin ishtirokchilarining o‘ziga xos strategiya tushunchasi pragmatika deb talqin etiladi.

Demak, nutq akt bilan matn o‘rtasidagi munosabat juda kuchli bo‘lganda, nutqiy akt matn bilan bog‘liq holda yechilgan joyda pragmatikaga ehtiyoj tug‘iladi. Sintaktik qurilma tarkibida deskriptiv so‘zlar tahlili semantikaga qarab tortsa, deskriptiv bo‘lmagan so‘zlar tahlili pragmatikaga qarab tortadi.

Shunday ekan, avvalo, deskriptiv va deskriptiv bo‘lmagan so‘zlarning mohiyati haqida fikr yuritishga to‘g‘ri keladi. Anglash vazifasini bajaradigan, denotativ ma’noga ega bo‘lgan so‘zlar indikativ yoki deskriptiv so‘zlar hisoblanishi yuqorida ta’kidlandi. Indikativ (denotativ ma’noli) so‘zlarning ma’nosini matnga bog‘liq bo‘lmagan holda aniqlash mumkin bo‘lsa, indikativ bo‘lmagan so‘zlarning ma’nosi faqat matn ichida, muayyan nutq vaziyatiga bog‘liq ravishda ochiladi. Shuning uchun ham bunday so‘zlar matn va nutq vaziyati bilan ouzviy bog‘liq bo‘ladi.Yuqorida ko‘rsatilgan ikki turdagi so‘zlarni farqlash uchun B.Rassel ularni zooparkka qiyoslaydi. "Agar siz farzandingizga sher so‘zining ma’nosini tushuntirmoqchi bo‘lsangiz, uni zooparkka olib borishingiz va "mana bu sher" deb ko‘rsatishingiz mumkin. Lekin indikativ bo‘lmagan agar, bu kabi so‘zlarni ko‘rsatish mumkin bo‘lgan zoopark mavjud emas", - deydi B.Rassel.

Indikativ bo‘lmagan so‘zlar qatoriga kiruvchi olmoshlar, atoqli otlarning konkret ma’nosi faqat matnda, ma’lum nutq vaziyatida oydinlashadi. Shuningdek, indikativ bo‘lmagan so‘zlar qatoriga yoradamchi so‘zlar ham kiritiladi. Chunki bunday so‘zlar ham matn yoki nutq vaziyati bilan bog‘langan.

Shunday qilib, gapdan anglashilgan mazmun bilan subyekt munosabati pragmatikaga daxldordir. Nutqiy akt indikativ bo‘lmagan so‘zlar, matn,nutqiy vaziyat, so‘zlovchi shaxsi kabi tushunchalar lingvistik pragmatikning markaziy tushunchalari sanaladi.

Til jamiyatda muhim aloqa vositasidir. Tilning amaliy faoliyati inson nutqiy faoliyatida alohidalik sifatida yuzaga chiqadi. So‘zlovchining nutqida lisoniy bilim zahirasidan foydalanish qobiliyati, tafakkuri, milliy madaniyati, milliy qadriyatlari va ruhiy olami aks etadi. Tilning amaliy faoliyatini o‘rganish zaruriyati XXI asrda tilning jamiyat va shaxs hayotidagi o‘rni, ahamiyati masalasiga yangicha yondashgan pragmatik lingvistikani vujudga keltirdi.

Pragmatik lingvistika fanning mustaqil tarmog‘i sifatida insonning ijtimoiy faoliyatini o‘zida mujassamlashtirgan nutqiy muloqot, muloqot sistemasi va birliklari, nutqiy vaziyat, muloqot ishtirokchilariga xos xatti-harakat, so‘zlovchi munosabati va kommunikativ maqsad bilan aloqador masalalarni o‘rganadi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak pragmalingvistikaga oid tarixi, semiotik ildizlari va bu sohani mustaqil yo‘nalish sifatida shakllanishiga hissa qo‘shgan semiotika, falsafa, mantiq, psixologiya, tilshunoslik kabi soha mutaxassislari mazkur sohaning rivojlanishiga o‘z hissalarini qo‘shib kelmoqdalar. Tilshunoslar A.Nurmonov hamda N.Mahmudovlarning “semantik, sintaktik va pragmatik” jihatlarni hisobga olgan izlanishlargina tom ma’nodagi chinakam tadqiqotga aylanadi degan ta’kidlari pragmatikaning ahamiyatini ko‘rsatishga xizmat qildi. Asrimiz boshlaridagina o‘zbek tilshunosligida pragmatika masalalari markaziy o‘rinni egallagan jiddiy tadqiqot ishlari yuzaga keldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Матвеева Г.Г., Ленец А.В. Петрова Е.И. Основ прагмалингвистики.Москва : Флинга-Наука , 2014.
2. Маҳмудов Н. Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси(синтаксис) . Тошкент: Ўқитувчи, 1995 .-232 б
3. Ҳакимов М .Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини. Филол.фанлари док.дисс...автореф.- Тошкент:2001
4. Ҳакимов М. Прагмалингвистика.-Тошкент.2020.25 б.

5. Islomjonova X.I. Paralingvistik vositalarning gender xususiyatiga doir lingvopragmatik tahlil// XXI asr: Fan va ta'lim ,2018.№ 4. -B 5-6.
6. Sh. Safarov. Pragmalingvistika.-T.2008.
7. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Синтаксис. –Т.: Ўқитувчи, 1995. – 232 б.
8. Сафаров Ш., Тоирова Г. Нутқнинг этносоциопрагматик таҳлили асослари. – Самарқанд: СамДЧТИ, 2007. −39 б.
9. Нурмонов А., Ҳакимов М. Лингвистик прагматиканинг назарий шаклланиши // Ўзбек тили ва адабиёти. −Т., 2001. №4. −Б.54-58
10.Turniyozov N., Turniyozova K., Xayrullayev X. Struktur sintaksis asoslari //Samarqand: SamDCHTI. – 2009.
11.Хайруллаев Х. З. Сўз, сўз бирикмаси ва гапнинг предикативликка муносабати //Номзод. дис автореферати. Тошкент. – 2001.
12.Хайруллаев Х. О лингвистической природе уровней языка и речи //Вопросы филологических наук. – 2009. – №. 2. – С. 78-79.
13.Хайруллаев Х. Предикативлик ҳодисаси ва унинг ифода объектлари. – 2002.
14.Khayrullaev K. Z. The relation of word, word composition and sentence to the predicativeness //Abstract of candidate dissertation.–Tashkent. – 2001.
15. www.ziyonet.uz

MUSTAQIL ISHLARNI BAJARISHDA TARIXGA BIR NAZAR

Sayipova Dilobar Rahimovna
Samarqand davlat universiteti Kattaqo'rg'on filiali o'qituvchisi

Annotatsiya. *"Mustaqil ta'lim" atamasi o'zbek ta'lim tizimida talabalar va o'quvchilar tomonidan o'z-o'zini o'rganish, mustaqil tadqiqotlar o'tkazish va bilimlarni amaliyotda qo'llash maqsadida bajariladigan ishlarni ifodalaydi. Bu atama, asosan, XX asrning oxiri va XXI asrning boshlarida ta'lim metodologiyasida mustaqil o'rganish va o'z-o'zini rivojlantirishga katta e'tibor berila boshlandi. Mustaqil ishlar, o'quvchilarning tanqidiy fikrlash, ijodiy yondashuv va mas'uliyat hissini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.*

Kalit so'zlar: *mustaqil ta'lim; shaxs; taraqqiyot; qadimgi davr; o'rta asrlar.*

Zamonaviy ta'lim tizimi an'anaviy usullar bilan cheklanib qolmay, talabaning shaxsiy faolligi va mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan. Ayniqsa, oliy ta'lim muassasalarida mustaqil ishlar ta'lim sifatini oshirishda muhim o'rin tutadi. Mustaqil ishlar - bu talabaning o'zi mustaqil ravishda ma'lumot yig'ishi, uni tahlil qilishi, izlanish olib borishi va yakuniy xulosa chiqara olishiga asoslangan faoliyat turidir.

Mustaqil o'rganish, ya'ni shaxslarning rasmiy ta'lim muassasalaridan tashqarida o'z-o'zini o'rganish jarayoni, uzoq va rivojlanayotgan tarixga ega. Quyida uning taraqqiyoti haqida qisqacha ma'lumot berilgan:

1. **Qadimgi davrlar**: Mustaqil o'rganish tushunchasi qadimgi tsivilizatsiyalarga borib taqaladi. Sokrat, Platon va Konfutsiy kabi olimlar va faylasuflar tanqidiy fikrlash va shaxsiy izlanishning ahamiyatini ta'kidlaganlar. Odamlar ko'pincha bilimni o'qish, kuzatish va shaxsiy mulohaza orqali izlaydilar.
2. **O'rta asrlar**: O'rta asrlarda mustaqil o'rganish ko'pincha diniy matnlar va falsafiy asarlar bilan bog'liq bo'lgan. Monastirlar ta'lim markazlari sifatida xizmat qilib, rohiblar diniy yozuvlar va klassik asarlarni o'z-o'zini o'rganish orqali o'rganardilar.
3. **Tug'ilish davri (XIV-XVII asr)**: Tug'ilish davri klassik bilim va gumanizmga qiziqishning yangilanishini olib keldi. Odamlar kengroq mavzularni o'rganishga kirishdilar, va bosma matbaa ixtirosi kitoblarni kengroq tarqatish imkonini berdi, bu esa mustaqil o'rganishni osonlashtirdi.

4. **XVIII-XIX asrlar**: Ma’rifat davrida sabab va shaxsiylikga qiziqish ortdi, bu esa mustaqil o‘rganishga bo‘lgan qiziqishni oshirdi. Ommaviy kutubxonalar va ta’lim islohotlari bu davrda mustaqil o‘quvchilar uchun ko‘proq resurslar taqdim etdi.

5. **XX asr**: Mustaqil o‘rganish tushunchasi kattalar ta’limi harakatlari bilan rasmiylashdi. Tashkilotlar maktub orqali ta’lim va keyinchalik masofaviy ta’lim dasturlari orqali o‘z-o‘zini o‘rganishni rag‘batlantira boshladilar.

6. **XX asrning oxiridan hozirgi davrgacha**: Internetning paydo bo‘lishi mustaqil o‘rganishni tubdan o‘zgartirdi. Onlayn kurslar, ta’lim platformalari va resurslar shaxslar uchun turli sohalarda o‘z-o‘zini o‘rganishni osonlashtirdi. “Doimiy o‘qish” tushunchasi ommalashdi va ta’limning an’anaviy maktab bilan cheklanmasligi, balki davomiy jarayon ekanligi ta’kidlandi.

“Talaba mustaqil ishining asosiy maqsadi o‘qituvchining rahbarligi va nazorat ostida talabada muayyan o‘quv ishlarini mustaqil ravishda bajarish uchun zarur bo‘lgan bilim va ko‘nikmalarini shakillantirish va rivojlantirishdir. Talaba mustaqil ishining vazifalari quyidagilardan iborat:

- yangi bilimlarni mustaqil tarzda puxta o‘zlashtirish ko‘nikmalariga ega bo‘lish;
- kerakli ma’lumotlarni izlab topish, qulay usul va vositalarni aniqlash;
- axborot manbalari va manzillardan samarali foydalanish;
- ananaviy o‘quv va ilmiy adabiyotlar, meyoriy hujjatlar bilan ishlash;
- elektron o‘quv adabiyotlar bilan ishlash;
- internet tarmog’idan maqsadli foydalanish, berilgan topshiriqning ratsional yechimini belgilash.

Talaba mustaqil ishning tashkiliy ishlari. Talaba mutaqil ishini tashkil etishda quyidagi shakllardan foydalaniladi:

- ayrim nazariy mavzularni o‘quv adabiyotlar yordamida mustaqil o‘zlashtirish; - hajmi, murakkabligi, mazmuni talabalarning o‘zi tomonidan shakllantiradigan ilmiy krossvordlar tuzish;
- turli hil harakterdagi uy vazifalarini bajarish (masalalar yechish, turli jadvallar tuzish va to‘ldirish);
- amaliy mashg’ulotlarga tayyorgarlik ko‘rish” [1;616].

Bugungi kunda mustaqil o‘rganish rasmiy ta’limga muhim qo‘shimcha sifatida tan olinadi, bu esa shaxslarga o‘z qiziqishlarini o‘rganish, ko‘nikmalarni rivojlantirish va zamonaviy dunyoning doimiy o‘zgaruvchan talablariga moslashishga imkon beradi.

“Ona tili ta’limida mustaqil ta’lim va o‘quv topshiriqlarini takomillashtirish zarurati mavjud bo‘lib, unda quyidagi lingvodidaktik talablar bajarilsa, mustaqil va o‘quv topshirig‘i zamon talabiga mos va samarali bo‘ladi: bir mustaqil va o‘quv topshirig‘ini bajarish asnosida bir nechta nutqiy ko‘nikmani rivojlantira olish imkoniyatiga ega bo‘lishi; talabalarning mustaqil ta’lim va o‘quv topshiriqlarni amalga oshirishga ongli yondashishi, bajarishda didaktik ketma-ketlikka rioya qilishi; mustaqil ta’lim va o‘quv topshiriqlarini zamonaviy axborot manbalaridan topish uchun sun’iy intellekt bilan to‘g‘ri muloqot qila olishi; o‘quv lug‘atlaridan mavzu doirasida unumli foydalana olishi. Takomillashtirilgan mustaqil ta’lim va o‘quv topshiriqlari muammoli o‘qitishning quyidagi asosiy psixologikpedagogik maqsadlariga muvofiq kelishi kerak: talabalarning fikrlash va qobiliyatlarini rivojlantirish, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga; talabalarning faol izlanish va mustaqil masalalar yechish jarayonida olgan bilim va ko‘nikmalarini o‘zlashtirishlari, natijada bu bilim va ko‘nikmalar an’anaviy mashg‘ulotlarga qaraganda mustahkam bo‘lishiga; nostandart muammolarni ko‘ra oladigan, o‘rnata oladigan va hal qila oladigan talabaning faol ijodiy shaxsini tarbiyalashga mos bo‘lishi lozim. Ona tili ta’limda faol qo‘llanila boshlagan matn bilan ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda muammoli ta’lim texnologiyasi muhim ahamiyatga ega. Har qanday matn tahlilini mustaqil ta’lim va o‘quv topshiriqlari orqali muammoli jarayonga aylantirish mumkin” [2;1371].

Xulosa qilib aytganda, oliy ta’lim tizimida talabalarni mustaqil ta’lim olishga o‘rgatish hamda ularning faoliyatini baholash bo‘yicha talablar, asosan, o‘qituvchilar tomonidan

platformaga yuklangan, talabalar uchun taqdim qilingan topshiriqlarni mustaqil bajaradilar. Shuni ta'kidlash joizki, har qanday ta'lim shakli, o'qitish metodikasi baholash mezoni bilan yaratilishi lozim. Mustaqil ta'lim topshiriqlari talabaning dunyoqarashini, tanqidiy fikrlashini, shaxsiy rivojlanishini yuksaltiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1.J.Smetova (2024) Mustaqil ta'lim topshiriqlari tuzishda tarbiya fanining metodik vazifalari va ARM.
2.Axmedova, M. (2023) Ona tili fanlarini o'qitishda mustaqil ta'lim va o'quv topshiriqlarini tuzish
3.Ismoilov, D. (2018). Mustaqil ta'lim jarayonida motivatsiya. Toshkent: O'zbek universiteti nashriyoti.
4.Kamalov, A. (2019). Mustaqil ishlar va ta'limda innovatsiyalar. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi.
5.Maqsudov, B. (2017). Ilmiy ishlarni yozish: metodologiya va amaliyot. Toshkent: Xalq ta'limi nashriyoti.

O'ZBEK TILIDA SODDA GAPLARNI MURAKKABLASHTIRUVCHI VOSITALAR

Rustamov Mirjalol Azamat o'g'li,
SamDU Kattaqo'rg'on filiali,
mirjalolrustamov9696@gmail.uz

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o'zbek tilida sodda gaplarni murakkablashtiruvchi vositalar tahlil qilingan. Bundan tashqari murakkablashgan sodda gaplarni yuzaga keltiruvchi birliklarning o'ziga xos xususiyatlari o'rganilish tadqiqi xususida bahs-munozaralar yuritilgan.*

Kalit so'zlar: *uyushiq bo'laklar, undalmalar, kirish va kiritma qurilmalar, ajratilgan bo'laklar, sifatdosh va ravishdosh o'ramlar, harakat nomli tizimlar.*

Boshqa tillar sathida lisoniy va nutqiy xususiyatlari bilan farqlanuvchi o'zbek tili ma'lum ma'noda betakrorlik kasb etdi. Birinchi o'zbek professori Abdurauf Fitrat "…Tilimizdagi so'z boyligi, ishtiqoq kengligi, qoida go'zalligi sarf-nahv ingichkalari (xususiyatlari) boshqa sharq tillaridan qolishmas", - degan fikrlari o'zbek tilining imkoniyatlari kengligidan dalolat beradi. Bu kabi imkoniyatlar sintaktik sath birliklari hisoblangan va qizg'in muhokamaga sabab bo'layotgan murakkablashgan sodda gaplarga birlashuvchi birliklar orqali ham yuzaga chiqishi mumkin. Murakkablashgan sodda gaplarni murakkablashishiga sabab bo'ladigan, shakllantiradigan vositalar mavjud, albatta. Bu masalada ham olimlar orasida bir xillik mavjud emasligini ko'rish mumkin. Yana quyidagi adabiyotlarga e'tibor qaratsak.

"O'zbek tili grammatikasi" kitobida ushbu sintaktik birliklarga "murakkab gap" atamasi qo'llanilgan bo'lib, uning tarkibiy shakllanishi haqida quyidagilar aytiladi: "Murakkab sintaksisda sodda gap tarkibida kelib, ularni murakkab gapga aylantiruvchi sintaktik konstruksiya va kategoriyalar o'rganiladi. Bular quyidagilar: gapning ajratilgan bo'laklari, undalmalar, kirish bo'laklar".

A.G'ulomov, M.Asqarovalarning "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligidagi bu sintaktik birliklar tarkibiy tuzilishini quyidagicha ko'rsatadi: "Sodda gapni murakakablashtiruvchi elementlar xilma xil: uyushiq bo'laklar, ajratilgan bo'laklar, kirish konstruksiyalar va kiritma konstruksiyalar va undalmalar".

G'.Abdurahmnovning "O'zbek tili grammatikasi" darsligida yuqoridagi "O'zbek tili grammatikasi" kitobidagi qarash mavjudligini ko'ramiz (ajratilgan bo'lak, undalma, kirish bo'laklar).

B.O'rinboyevning "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligida murakkablashgan sodda gaplarni murakkablashtiruvchi vositalarga quyidagilarni kiritadi: uyushiq bo'laklar, undalmalar, kirish va kiritma qurilmalar, ajratilgan bo'laklar, sifatdosh, ravishdosh o'ramlar, harakat nomli tizimlar. . .

Bunda murakkablashtiruvchi vositalar batafsil berilgan. Xuddi A.G‘ulomov, M.Asqarovalarning “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” darsligida ko‘rsatilganidek uyushiq bo‘laklarni ham murakkablashgan sodda gaplarni shakllantiruvchi vosita sifatida kiritilgan.

N.Mahmudov va A.Nurmonovlar esa undalmalar, kirish va kiritma qurilmalar, ajratilgan bo‘laklar, sifatdosh va ravishdosh o‘ramlar, harakat nomli tizimlar, ishtirok etgan gaplarni murakkablashgan gap deb hisoblaydilar.

H.Boltaboev sodda gaplarga sintagmatik yoki intonatsion bo‘laklarning ishtiroki asosida murakkablashishi sifatida qaraydi va bu tipdagi gaplar ajratilgan bo‘laklar, undalmalar, kirish bo‘laklar vositasida murakkablashishini ta'kidlab o‘tadi. Bundan shuni xulosa qilish mumkinki, sodda gap tarkibida ana shu sintagmatik bo‘laklar ishtirok etsa, bunday gap murakkablashgan sodda gap bo‘ladi. Vaholanki, sintagmatik bo‘lak tarkibida ham alohida sintagmalar mavjud bo‘lishi mumkin.

S.Ashirboev esa o‘zining tadqiqot ishida eski o‘zbek tilida yozilgan Alisher Navoiy nasriy asarlarida undalma, kirish so‘z, izoh va kiritmalar faol qo‘llanilib, sodda gaplarni ham shaklan, ham mazmunan murakkablashtirishi haqida fikr bildiradi.

Murakkablashgan sodda gaplar turkiy tillar miqyosida ham o‘rganilgan. Turkiy tillardagi sodda gapning murakkablashishi haqidagi fikrlar qozoq, boshqird, tatar, qo‘miq, turk tillari sintaksisida ham tadqiq etilgan. Jumladan, turk tilidagi uyushiq bo‘laklar, kiritma konstruktsiyalar, kirish konstruktsiyalar yoki undalmalar ishtirokidagi sodda gaplarni murakkablashgan sodda gaplar deya e'tirof etgan olimlar negadir bu qatorga ajratilgan bo‘laklarni kiritmaydi.

Demak, murakkablashgan sodda gaplar atamasi borasida ham, uni shakllantiruvchi tarkibiy vositalar yuzasidan ham o‘zbek tilshunosligida bir xil nuqtai nazar mavjud emas ekan. Chunki, ushbu grammatik kategoriya tilshunoslikda izlanishdagi soha bo‘lib, ko‘p yangiliklarni talab qilishi tabiiy.

Biz yuqoridagi qarashlarni tahlil qilish bilan ustoz olimlarimizni qoralash, ularga nisbatan salbiy munosabat bildirishdan yiroqdamiz. Aksincha, bizning bunday munozaralarimiz ularni yanada izlanishga, murakkablashgan sodda gaplar xususiyatini ochib beradigan yagona to‘xtamga kelishlariga turtki bo‘ladi degan niyatdamiz.

Murakkablashgan sodda gaplarning shakllantiruvchi grammatik birliklar haqida to‘xtaladigan bo‘lsak, G‘.Abdurahmonov, N.Mahmudov, A.Nurmonovlarning qarashlari ushbu sintaktik birliklarning xarakterini to‘g‘ri yoritgan deb o‘ylaymiz. Chunki, uyushgan bo‘laklar o‘z nomi bilan bo‘lak hisoblanib, u gap tarkibida ma’lum bir vazifani bajaradi va ma’lum bir so‘roqqa javob bo‘ladi. Shuningdek, gap tarkibida boshqa bo‘laklar bilan sintaktik aloqaga kirisha oladi. Shunday ekan, uni sodda gap tarkibida gap bo‘lagi sifatida o‘rganish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Shunday ekan, ajratilgan bo‘laklar, undalmalar, kirish va kirtmalar, shuningdek, ravishdosh, sifatdosh o‘ramlar, shart fe’lli qurilmalar ishtirok etgan gaplar murakkablashgan gaplarni shakllantiradi. Murakkablashgan sodda gap sintaksisida gap tarkibida kelib, ularni murakkab gapga aylantiruvchi sintaktik qurilma va kategoriyalar o‘rganiladi. Ular quyidagilar: Gapning ajratilgan bo‘laklari, undalmalar, kirish va kiritmalar.

I. Gapning ajratilgan bo‘laklarini ajratilgan sifatlovchilar, izohlar, ajratilgan predikativ qurilma (ravishdosh, sifatdosh va shart fe’lli birikmalar), maxsus ajratilgan ko‘makchili qurilmalar tashkil etadi.

1. 1 Ravishdosh, sifatdosh va shart fe’li boshqargan qurilmalarning ajratilgan bo‘laklar sanalishiga sabab, ularning mazmuni umumiy gap mazmunidan ajratilib ifodalanishi, ularda ma’lum darajada mazmun tugalligining, predikativlikning bo‘lishidir. Masalan: Tashlandiq tegirmonning chirik tomidan suv, mayda kumush tomchilarini sakratib, guvillab otiladi (Oybek). Atrofni aylanib zerikkanimizdan so‘ng, o‘rtoqlar bilan qishloq bozorini tomosha qilgani chiqishni ma’qul ko‘rdik (G‘. G‘.) Yaxshi bilan yursang, yetarsan murodga (maqol).

Bu xil ravishdosh va sifatdosh, shart fe’li boshqargan qurilmalar ma’lum gap bo‘laklaridan o‘ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bu o‘ziga xos xususiyatlar quyidagilardir:

A) ular mazmunan ma’lum maqsad ifodalaydi (ma’lumki, gap bo‘lagi ma’lum bir tushunchani ifodalaydi);

B) ularda ma’lum darajada predikativlik, hukm anglashiladi, bu mazmun ravishdosh, sifatdosh, shart fe’lining fe’llik xususiyatlaridan kelib chiqadi;

V) bu xil qurilmalarda ohang ergash gap ohangiga ma’lum darajada yaqin turadi.

Yuqoridagi qurilmalarning bu xil o‘ziga xos xususiyatlari ularga ma’lum mustaqillik beradi va shu tomondan ular oddiy gap bo‘laklaridan farqlanadi. Bu xususiyatlar ularni ergash gaplarga yaqinlashtirsa-da, ammo ular ergash gap sanalmaydi, chunki, tarkiblarida o‘z egalari yo‘q.

Demak, ravishdosh, sifatdosh, shart fe’lli qurilmalardagi semantik, grammatik va ohangdagi mustaqillik, ergash gaplardagi mustaqillikka qaraganda nisbiy bo‘lsa-da, bu xususiyatlar ularni alohida sintaktik qurilma sifatida izohlashga olib keldi. Bu xil qurilmali gaplar qo‘shma gap bilan sodda gap orasida turadi. Shuning uchun ham ravishdosh, sifatdosh, shart fe’lli qurilmalar ishtirok etgan gaplarni sodda gaplarning alohida bir qurilishi sifatida murakkablashgan sodda gaplar deb atash maqsadga muvofiqdir.

Hozirgi o‘zbek adabiy tili va boshqa turkiy tillarga oid grammatikalar va ilmiy-tadqiqotishlarida ravishdoshli qurilmalar ajaratilgan bo‘laklar sifatida qaraladi. Bunda ajratilgan bo‘lak sifatida faqat –(i) b, ba’zan –y shakli ravishdosh qurilmalargina ko‘zda tutiladi, -gach, -guncha, -ganicha shaklli ravishdoshli qurilmalar nima uchundir shu qatorda ajratilgan bo‘lak hisoblanmaydi. Vaholanki, bunday shaklli ravishdosh qurilmalarni ajratilgan bo‘lak sanamaslik uchun hech qanday asos yo‘q. Masalan: Buxorodan kelgach, Toshkent maktablarida o‘qituvchilik qila boshladi. (A. Q). Bekka yetguncha, beldan ayrilasan (maqol). Umurzoq ota, choynakni ushlaganicha, eshik oldida to‘xtagan Olimjonga qayrildi (Sh. R)

Shunday ekan, yuqoridagi gap qurilmalarini ergash gap hisoblab bo‘lmaganidek, ularni oddiy gap bo‘laklariga ham kiritib bo‘lmaydi. Chunki, ular gapning ayrim bo‘laklari bilan emas, gapning umumiy mazmuni bilan munosabatga kirishadi, ularda ma’lum darajada predikativlik, hukm xususiyatlarining bo‘lishi, alohida ohang bilan talaffuz etilib, asosiy gap bo‘laklaridan to‘xtam bilan ajralib turishi ma’lum darajada ularga mazmunda, ohangda mustaqillik beradi. Shu xususiyatlariga ko‘ra, sifatdoshli, ravishdoshli shart fe’li qurilmalarning bunday turlari ham ajratilgan bo‘laklar hisoblanadi. Shu sababli ular mazmun va ohangdagi xususiyatlari, ma’lum darajada mustaqillikka egaligi bilan murakkablashgan sodda gaplarni hosil qiladi, shakllantiradi.

1. 2. Ajratilgan bo‘laklarning ikkinchi guruhini ko‘makchili qurilmalar tashkil etadi. Albatta, har qanday ko‘makchili qurilmalar ajaratilmaydi. Ajratilgan bo‘lakni tashkil etuvchi ko‘makchilar quyidagilardan iborat: tashqari, qaraganda, ko‘ra, kabi singari, o‘rniga, ustiga, bilan, birga, qarshi, bo‘yicha, binoan, tufayli, muvofiq, qaramay, qaramasdan, qaraganda, yarasha, holda, bilan, sari. Ammo, bu ko‘makchili qurilmalar ham ajratilgan bo‘lak sanalishi uchun ma’lum shart-sharoit zarur bo‘ladi. Ular quyidagilardan iborat ya’ni ko‘makchili qurilmalarning ajaratilishi uchun: a) tarkib jihatdan yoyiq bo‘lishi; b) mazmunni bo‘rttirib, ajratib ifodalash; v) alohida ohang bilan talaffuz etilib, asosiy gap bo‘laklaridan to‘xtam (ohang, pauza) bilan ajralib turishi kerak. Masalan: Hozirgina o‘ynab yurgan ikki bola Yo‘lchini ko‘rishi bilan undan hurkkan kabi, ichkari hovliga qochishdi. –Ajratilgan holli murakkablashgan sodda gap.

Ajratilgan ko‘makchili qurilmalar o‘ziga xos quyidagi xususiyatlari bilan oddiy gap bo‘laklaridan farqlanib turadi:

1) ular gapning umumiy mazmuniga aloqador bo‘lib, harakat, holat, xususiyatlarning qanday asosda va qanday ro‘y berishi va bermasligini ko‘rsatadi yoki ikki xil mazmun bir-biriga qiyoslanadi;

2) ular ma’lum bir so‘roqqa javob bo‘lmaydi, gapning kesimi bilan yoki boshqa bir bo‘lagi bilan grammatik aloqaga kirishmaydi;

3) ularda ma’lum darajada predikativlik xususiyati bo‘ladi, hukm anglashiladi;

4) ular o‘zi ifodalayotgan mazmunni bo‘rttirib, uni boshqa gap bo‘laklaridan ajratib ifodalaydi.

5) shu xususiyatlariga ko‘ra, ular ajratilgan ohang bilan talaffuz etiladi, ya’ni boshqa gap bo‘laklaridan to‘xtam bilan ajralib turadi.

Demak, ajratilgan ko‘makchili qurilmalar o‘ziga xos xususiyatlari bilan oddiy gap bo‘laklariga teng bo‘lmaydi, ergash gaplarga o‘xshab ketadi. Lekin ular ergash gap ham bo‘lmaydi, chunki ularning tarkibida o‘z egasi bo‘lmaydi. “Shunday ekan ajratilgan ko‘makchili qurilma ishtirok etgan gap qo‘shma gap ham bo‘la olmaydi. Shunga qaramay, tarkibida ajratilgan ko‘makchili qurilma ishtirok etgan gaplarda murakkab fikr ifodalanadi. Shunga ko‘ra, bu xil qurilma gaplar murakkab gaplar deb ataladi”[1].

1. 3. Ajratilgan bo‘laklarning uchinchi guruhini ajratilgan sifatlovchilar va ajratilgan izohlar tashkil etadi. Masalan: Yopirilib kelinglar, aziz odamlar; Bu yer odam yeri-muqaddas, ko‘rkam. (G‘. G‘.). Bu yerlarga kelgan u-xalq o‘g‘li, shoir, Vatan tog‘lari sari ochib quchog‘in. (H.O).

Ajratilgan sifatlovchilar va izohlovchilar o‘z xususiyatlari bilan oddiy gap bo‘laklaridan farqlanadi. Bu xususiyatlar ma’noni bo‘rttirib, ajratib ifodalash, biror bo‘lakni izohlash ajratilgan ohang bilan talaffuz etilishida ko‘rinadi. Bundan tashqari, bu xil ajratilgan bo‘laklar ikki yoqlama ma’no munosabatiga kirishadi. Avvalo, ular ma’lum bir bo‘lakni aniqlaydi, izohlaydi (yuqoridagi misollarda yer so‘zi va u olmoshi aniqlanadi). Ikkinchidan, ajratilgan bo‘lak gapning kesim bilan va u orqali butun gap mazmuni bilan ma’no munosabatiga kirishadi: birinchi misolda muqaddas, ko‘rkam ajratilgan sifatlovchisi “yer”ni aniqlash va bu xususiyatni ajratib ifodalash bilan birga, kesimga (yopirilib kelinglar) ham bog‘lanadi – nima sababdan yopirilib kelish (sababini) zarurligini ko‘rsatadi (“bu yer muaqaddas, ko‘rkam bo‘lgani uchun yopirilib kelinglar”). Ikkinchi misolda ham ajratilgan izohlovchi xalq o‘g‘li, shoir so‘zlari u olmoshini izohlash bilan birga, kesimdan anglashilgan harakat (kelgan)ning nima sababdan ro‘y berishini anglatadi (“xalq o‘g‘li, shoir bo‘lgani uchun, bu yerlarga kelgan”).

Demak, ajratilgan aniqlovchi va izohlovchi qurilmalar tarkibidagi ma’no va ohangdagi mustaqillik, uning tarkibidagi predikativlik belgilari albatta, ularni ma’lum bir mustaqil yoki tobe gapga aylantirib yubormaydi (ma’lum sharoitlarda to‘liqsiz gapga aylanishi mumkin).

Shunday ekan, ajratilgan bo‘laklar o‘ziga xos xususiyatlari bilan bir tomondan, oddiy gap bo‘laklaridan farqlansa, ikkinchi tomondan, ular to‘liqsiz va ergash gaplardan farqlanib turadi. Ajratilgan bo‘lakli gaplar mazmun va ohangdagi o‘ziga xos xususiyatlari bilan murakkab fikrni ifodalaydi. Ammo murakkab fikrni ifodalovchi bunday gaplar qo‘shma gap bo‘la olmaydi, chunki, tarkibida bitta asosiy predikativ birlik mavjud. Shu bilan birga, bu turdagi gap qurilmalari sodda gap ham bo‘la olmaydi, chunki tarkibida asosiy predikativ birlikdan tashqari, yarim predikativlik mazmuni bo‘lgan ajratilgan gap bo‘lagi mavjud. shuning uchun ajratilgan aniqlovchilar yoki ajratilgan izohlovchilar ishtirok etgan gap qurilmalarini sodda gap bilan qo‘shma gap orasida turuvchi murakkab gaplar turi deb ajratish zarur bo‘ladi.

II. Murakkablashgan sodda gaplarni undalmalar, kirish va kiritmalar ishtirok etgan gaplar ham tashkil etadi. Bunday turdagi so‘zlarning gap bo‘lagi bo‘la olmasligi qator darslik va qo‘lanmalarda ko‘rsatib o‘tilgan. Ularning asosiy sababi qilib, undalma, kirish va kiritma bo‘laklari bilan grammatik munosabatga kirisha olmasligini ko‘rsatadilar. Lekin, hamma grammatik adabiyotlarda ham bu xil bo‘laklar gapning umumiy mazmuni bilan munosabatga kirishishi aytib o‘tilgan: bu turdagi bo‘laklar so‘zlovchining ifodalanayotgan harakat holatga munosabatini yoki fikrlar o‘rtasidagi munosabatni ko‘rsatadi yoki nutq qarashli bo‘lgan shaxs yoki predmetlarni ifodalaydi.

Albatta, gap tarkibidagi biror so‘z ma’lum bir ma’no ifodalash uchun ma’lum grammatik aloqaga kirishishi kerak. Ma’lumki, gapda so‘zlarning aloqasi teng va tobe aloqa deb kelinadi. Undalma va kiritmalar esa o‘ziga xos grammatik usul bilan munosabatga kirishadi. “Bu grammatik aloqa usulini introduktiv aloqa deb nomlash mumkin”. Introduktiv grammatik aloqa usuli hozirgi

an’anaviy teng aloqa usuliga ham, tobe aloqa usuliga ham o‘xshamaydi. Bu grammatik usul o‘ziga xos bo‘lib, grammatik munosabatlarning uchinchi turini-introduktiv usulini tashkil etadi. Chunki, undalma va kirishlar ham oddiy gap bo‘laklariga o‘xshab mustaqil so‘z turkumlari bilan ifodalanadi va o‘ziga oid ayrim bo‘laklarni boshqarib kela oladi.

Undalma, kirish va kiritmalar alohida ohang bilan talaffuz qilinib, gapning boshqa bo‘laklaridan ma’lum to‘xtam bilan ajralib turadi. Ular ma’nodagina emas, ohangda ham alohida mustaqildir.

Yuqoridagi sabablar asosida bunday birliklar ishtirok etgan gaplarda sodda bir niyat, fikr ifodalanmay, murakkab fikr va niyat anglashiladi deb ayta olamiz. Shu bilan birga, bunday gap turlari qo‘shma gapni ham tashkil etmaydi. Chunki, bu qurilmaning tarkibida bir-biribilan bog‘langan yoki mustaqil ikki xil predikativ birlik bo‘lmaydi. Undalmali, kirish va kiritmali gaplar murakkablashgan sodda gaplarni tashkil etadi.

Yuqorida aytilgan barcha fikr va qarashlarni inobatga olgan holda murakkablashgan sodda gaplarning o‘ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat bo‘ladi deb ayta olamiz:

1) murakkablashgan sodda gaplarning tarkibida, asosiy gap bo‘laklaridan tashqari ajratilgan bo‘lak, kirish va kiritma bo‘laklar bo‘ladi(ba’zi gaplarda bo‘laklarning bir nechasi ishtirok etishi mumkin);

2) murakkablashgan sodda gaplar orqali sodda, birgina maqsad, niyat ifodalanib qolmay, murakkab fikr ifodalanadi;

3) murakkablashgan sodda gap tarkibida ikki xil predikativ birlik, hukum bo‘ladi. Bu predikativ birlik yoki hukmning biri asosiy bo‘lib, ikkinchisi to‘liq bo‘lmagan hukm, ya’ni yarim predikativlikdir. Asosiy hukm gapning asosiy mazmunidan anglashilsa, to‘liq bo‘lmagan hukm bu xil gaplarning ajratilgan bo‘laklari orqali ifodalanadi;

4) murakkablashgan sodda gaplarni tashkil etgan bo‘laklar gapning boshqa bo‘laklari bilan yoki gapning umumiy mazmuni bilan izohlash munosabatga kirishadi;

5) undalma, kirish va kiritma, ajratilgan bo‘laklar gapning o‘ziga xos bo‘laklari sanaladi. Ajratilgan ko‘makchili qurilmalar to‘ldiruvchi ham, hol ham bo‘lmay, ajratilgan gap bo‘laklarining alohida bir turini tashkil etadi.

Murakkablashgan sodda gap tarkibidagi yarim predikativlik (to‘liq bo‘lmagan hukm) ergash gaplarga yoki to‘liqsiz gaplarga, yoki bir sostavli gaplarning ayrim turlariga o‘xshaydi. To‘liq bo‘lmagan hukmni ifodalagan ajratilgan bo‘laklar, undalmalar, kirish va kiritmalar mazmunan va ohangiga ko‘ra ma’lum darajada mustaqillikka ega bo‘lsalar ham, ammo, ular gap bo‘la olmaydi, balki sodda gaplarni murakkablashtiradi, xolos;

6) murakkablashgan sodda gaplarni tashkil etgan bo‘laklar asosiy gapning umumiy mazmuni bilan munosabatga kirishadi. Ular ba’zan shaklan ayrim gap bo‘lagini izohlash orqali gapning umumiy mazmuniga aloqador bo‘ladi, bunday bo‘laklarning mazmun munosabati ikki yoqlamadir. Ammo, bu mazmun munosabatlarining biri asosiy, yetakchi bo‘lib, ikkinchisi qo‘shimcha mazmun munosabatidir;

7) murakkablashgan sodda gaplarni tashkil etuvchi bo‘laklar ajratilgan bo‘laklar, undalmalar, kirish, kiritmalar va izoh bo‘lak va birikmalar o‘ziga xos ohang bilan talaffuz etiladi. Bu ohang boshqa gap bo‘laklari ohangiga o‘xshamaydi, ular gap bo‘laklaridan to‘xtam bilan ajralib turadi;

8) murakkablashgan sodda gaplar o‘ziga xos sintaktik qurilmadir. Ular sodda gapdan ham, qo‘shma gapdan ham farqlanadi. Ma’lumki, har bir sintaktik qurilmaning o‘ziga xos tarkibiy qismlari bo‘ladi (sodda gapning gap bo‘laklari, qo‘shma gapning ergash gaplari kabi). murakkablashgan sodda gap sintaksisning tarkibiy qismini ajratilgan bo‘laklar, undalmalar, kirish, kiritma va izoh bo‘lak va qurilmalar tashkil etadi.

Shu sababli bu ko‘rinishdagi sintaktik kategoriyalar oddiy gap bo‘laklaridan ham, qo‘shma gapni tashkil etuvchi qurilmalardan ham farqlanib, murakkablashgan sodda gaplar deb yuritiladi.

Mazkur maqolada murakkablashgan gaplar ataması ostiga birlashadigan sintaktik birliklarni o‘rganish muammolari tilshunoslikning muhim masalalaridan bo‘lib kelayotganini hisobga olgan holda, olimlar tomonidan bu borada olib borgan izlanishlari davrma-davr izohlandi;ayrim sintaktik birliklarning sodda gapni mazmunan va shaklan murakkablashtirishi to‘g'risidagi lingvistik qarashlar xilma-xilekanligi ta'kidlandi, sodda gapni murakkablashtiruvchi undalma, uyushiq bo‘laklar, kirish so‘z va kiritma gaplar, ajratilgan bo‘lakli gaplarning tilshunoslikda hususan jahon va o‘zbek tilshunosligida tadqiq etilishi alohida yoritildi hamda jadval ko‘rinishida asoslab berildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбек тили грамматикаси. 2 том. Синтаксис. Т. : Фан, 1976, 208б.
2. Ғуломов А, Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т. : Ўқитувчи, 1987, 140 б.
3. Абдураҳмонов. Ўзбек тили грамматикаси. Т. : ўқитувчи, 1996, 47 б
4. Н. Маҳмудов, А. Нурмонов. ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Т. : 1995, 97 б.
5. Б. Ўринбоев. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Самарқанд, 2006, 120 б.
6. Фитрат А. Танланган асарлар. Наҳв. (IV жилд) –Тошкент: Маънавият, 2006. –Б. 197-200.
7. Ғуломов А. Содда гап. –Тошкент: ЎзФА, 1955. –Б. 92-97.
8. Ашурова Д. , Убаева Ф. , Болтабоева Ҳ. Гапнинг уюшган ва ажратилган бўлаклари. –Тошкент: Ўзфанакаднашр, 1962. – Б. 179.
9. Холиқов Ҳ. Ҳозирги ўзбек адабий тилидамураккаблашгансодда гаплар услубияти (А. Қаҳҳор асарлари материаллари асосида). Филол. фанлари номзоди. . . дис. автореф. – Тошкент, 1993. –Б. 8-10.
10. Тожиев Ё. Туркий тилларда гап бош бўлакларининг кенгайиш

ОСОБЕННОСТИ ИЗОБРАЖЕНИЯ САТИРИЧЕСКОГО И ЮМОРИСТИЧЕСКОГО В ТВОРЧЕСТВЕ Н.ТЕФФИ

Г.Э.Кучкарова,

стажёр-преподаватель Каттакурганского филиала СамГУ

Аннотация. *В статье освещается тесная связь сатирической литературы в творчестве Надежды Теффи. Среди ярких имен в сатирической литературе начала XX века выделяется имя Надежды Теффи, т.к. именно всё сатирическом творчестве впервые смех проявляет себя не как обличающее, а как жизнеутверждающее начало, несмотря на то что именно российская действительность явилась главным объектом сатиры писательницы.*

Ключевые слова*: статья, ирония, юмор, комическое, мораль, трагикомедия, сатира, аллегория, гротеск, проза, художественный образ.*

Annotatsiya. *Maqolada satirik adabiyot va Nadejda Teffi ijodi o‘rtasidagi chambarchas bog‘liqlik ta’kidlangan. 20-asr boshlari satirik adabiyotidagi yorqin nomlar orasida Nadejda Teffi nomi alohida ajralib turadi, chunki barcha satirik asarlarda kulgi birinchi navbatda o‘zini ayblovchi sifatida emas, balki hayotni tasdiqlovchi printsip sifatida namoyon bo‘ladi, garchi yozuvchi satirining asosiy ob’ekti rus haqiqati bo‘lgan.*

Kalit so‘zlar: *maqola, kinoya, hazil, kulgili, axloq, tragikomediya, satira, allegoriya, grotesk, nasr, badiiy obraz.*

Ключевые слова*: статья, ирония, юмор, комическое, мораль, трагикомедия, сатира, аллегория, гротеск, проза, художественный образ.*

Annotation. *The article emphasizes the close connection between satirical literature and the work of Nadezhda Teffi. Among the bright names in the satirical literature of the early 20th century, the name of Nadezhda Teffi stands out, since in all satirical works laughter appears primarily not as self-incriminating, but as a life-affirming principle, although the main object of the writer’s satire was Russian reality.*

Key words: *article, irony, humor, comic, morality, tragicomedy, satire, allegory, grotesque, prose, artistic image.*

Отличительной чертой творчества Теффи является то, что в них не просто объекты сатирического осмеяния противостоят этическому и художественному идеалу автора, это своеобразный способ мышления, более того, это принцип авторского мышления, общее отношение автора к изображаемому миру.

В доэмигрантский период творчества позиция автора несёт не столько характер неодобрения и осуждения, здесь, скорее, можно усмотреть чеховскую жалость к объекту изображения и сожаление, но поводу его несовершенства. «Подобная смена оттенков авторской эмоциональности обусловлена изменением характера смехового в художественном мире Теффи, что связано, прежде всего, со сменой объекта изображения и синтезом форм комического: сатиры, иронии, юмора».

В качестве объекта изображения в своих первых рассказах Теффи выбирает общественные пороки, имеющие широкую социальную значимость, это, в первую очередь, нарушение нравов, норм морали. Сатира у Теффи не содержит обличающих нот, а смех имеет трагикомический характер. Нередко сатирические произведения автора окрашены в лирические тона повествования, что особым образом характеризует и выделяет рассказы Теффи из общего числа комедийно-сатирической литературы начала XX века.

Теффи, как сама она об этом упоминала, никогда не ставила перед собой цель стать сатириком, и она была далека от той агрессивности по отношению к изображаемым порокам и ненависти, которые непременно руководят пером сатирика. Со временем из произведений Теффи вообще исчезает обличительная манера письма, сатира сменяется юмором; вместо гиперболизации и гротеска, использованных в сатирических рассказах, посвященных политической тематике, появляются намёк, аллегория и языковая игра.

Отход от идеального образа Теффи видит в обыденной жизни и в характере обывателя как типичном её представителе. Автор, выставляя в комическом свете поведение обывателя, комическими средствами и приёмами создавая художественный образ объекта осмеяния, всё же находит в нем положительные стороны. В этом плане можно говорить о писательнице как о наследнице традиций как Гоголя, так и Чехова. В каждом изображаемом герое ей видится непременный талант, который возможно развить. Подобное сочетание насмешки и очевидно доверительного отношения к герою и определяет индивидуальный стиль писательницы.

В отличие от большинства комических произведений, где объектом изображения становятся явления, противоречащие норме, в произведениях Теффи в комическом свете представлена сама норма жизни.

Современниками произведения Теффи не были воспринимаются однозначно положительно. Неудавшейся была названа критиками серьёзная проза писательницы по причине неуловимости смены объекта изображения и форм смешного. Серьезная проза, например, вообще была объявлена критиками несостоявшейся по причине, но столь очевидного ухода от привычной формы повествования, и писательнице по-прежнему видели лишь комедийный талант.

После октябрьских событий писательница вынуждена была эмигрировать из страны. Конечно, подобные резкие изменения мс могли не сказаться на мироощущении писательницы, а также на поэтике произведений.

Эмигрантская жизнь становится основной темой творчества. Меняются герои, ситуации, характер смешного. Если ранее в поле зрения попадали действительно смешные стороны жизни, в комичных ситуациях обыватель оказывался по причине нелогичных поступков и некоторых особенностей мироощущения, то в эмигрантских рассказах Теффи выставляет в нелепом свете уже далеко не смешные стороны окружающей жизни. Сама

действительность рождает не комические, а трагикомические ситуации. Герой одинок, лишен привычного окружения, находится не просто в непривычной, а в чужой среде.

Иронизируя над исключительно замкнутой, обывательской жизнью героев, Теффи в своих доэмигрантских рассказах наблюдает за ними со стороны. Автор достаточно мягок и снисходителен к героям. В эмигрантских произведениях читатель слышит, скорее, исповедь. В эмиграции все меняется, рассказчик и автор в художественном мире Теффи становятся одним лицом. В основе произведений оказываются личные воспоминания автора, реалии его жизни. И уже не глупое поведение героев, их лексика становятся объектом изображения, а трагедия человеческой жизни, в том числе, и жизни самой Теффи. Однако и в этом случае писательница иронически настроена к ситуации в целом. Мотивы одиночества, тоски, душевной задавленности перемежаются юмористическими комментариями.

Комическое в художественном мире Теффи как бы смешивает различные формы: сатирическая форма комического ранних рассказов сменяется горькой улыбкой, «смехом сквозь слёзы».

В эмиграции меняется идейная направленность творчества и адресат комического. В комментариях к собственным сборникам, вышедшим в России до эмиграции, Теффи подчеркивает, что её творчество должно быть понятно всем: и ребёнку, и взрослому. К своему творчеству в эмиграции она относится по-мессионерски, главная задача для неё - спасение эмигрантской России. Соответственно, меняется и герой произведений. Теперь это эмигрант. «Горечь и сожаление, испытываемые по поводу несправедливости происходящего, определяют эмоциональную направленность трагических рассказов, малоизвестных читателю и по сей день».

От светлого чеховского юмора произведений, напечатанных в журнале «Сатирикон», от гоголевского «смеха сквозь слёзы» Теффи приходит к психологизму Достоевского. «Тема униженных и оскорблённых, своеобразно трансформируясь в эмиграции, раскрывается через изображение чувств и переживаний эмигрантов, трагичных в своей основе, но комично трактуемых Теффи».

Таким образом, формы комизма и характер смеха в художественном мире Теффи чрезвычайно разнообразны: от едкой иронии и сокрушающей сатиры политических рассказов, «смеха сквозь слёзы» «сатириконских» произведений до добродушного юмора рассказов о детях и трагического в своей основе смеха рассказов эмиграции.

Использованная литература:

1. Волков А.И. «Сатирические рассказы Н.Теффи». - М.,1997. - 265 с.
2. Кантор А.П. «Смех сквозь слезы» русской литературы». - М.,2001,- 163с.

QALBLARNING SEVGANI

Tursunova Shalola
SamDUKF stajyor-o‘qituvchisi

Annotatsiya. *She'riyat mulkining sultoni, davlat arbobi, xazrat Mir Alisher Navoiy mana necha asrlar davomida cho‘lpon yulduzi singari insonlarning qalbini yoritib kelmoqda. Ul zotning tarix zarvaraqlaridan o‘chmas izlari, ijodiy merosi avlodlar uchun cheksiz ummondir. Bu ummonga qancha chuqur sho‘ng‘isang, shuncha dur-u gavharlar topasan kishi.*
Mana shu ummondan bir marvarid sifatida xazratning “Mahbub ul-qulub” asari haqida to‘xtalmoqchimiz. Ushbu asar shoir umrining so‘ngi yillarida yozilgan bo‘lib hayot haqida chuqur mulohazalar aks etgan.

Kalit so‘zlar: *Hilm, “Mahbub ul-qulub”, Navoiy, yumshoq ko‘ngillilik*

Аннотация. *Султан поэзии, государственный деятель Хазрат Мир Алишер Навои на протяжении веков освещал сердца людей, словно полночная звезда. Его неизгладимый след на страницах истории, его творческое наследие — безбрежный океан для поколений.*

Чем глубже вы окунетесь в этот океан, тем больше драгоценностей вы найдете. Мы хотели бы остановиться на творении Пророка «Махбуб уль-кулуб», как на жемчужине этого океана. Это произведение было написано в последние годы жизни поэта и отражает глубокие размышления о жизни.

Ключевые слова: *Хилм, Махбуб уль-кулуб, Навои, мягкосердечность.*

Abstract. *The sultan of poetic property, statesman, Hazrat Mir Alisher Navoi has been illuminating the hearts of people like a midnight star for centuries. His indelible traces on the pages of history, his creative heritage are a boundless ocean for generations. The deeper you dive into this ocean, the more gems you will find. As a pearl from this ocean, we would like to dwell on Hazrat's work "Mahbub ul-qulub". This work was written in the last years of the poet's life and reflects deep reflections on life.*

Key words: *Helme, Mahbub ul-qulub, Navoi, gentleness of heart.*

“Mahbub ul-qulub” so‘zining ma'nosi “qalblarning sevgani” demakdir. Chindan ham bu kitobni o‘qigan kitobxon qalban unga oshifta bo‘ladi. Asar uch qismdan tashkil topgan bo‘lib, birinchi qismda kishilarning fe'l-atvori va gap so‘zlarining ahamiyati haqida so‘z boradi, ikkinchi qismda esa yaxshi fe'llar va yomon xislatlar to‘g‘risida gapiriladi. Uchinchi qismda turli foydali maslaxatlar va maqollar keltiriladi. Mana, oradan necha asrlar o‘tishiga qaramay ushbu asardagi nodir fikrlar bugungi kunda ham ahamiyatli. Quyida ulardan bugun odamlar orasida unitilayozgan insoniy xislatlar haqidagi bir qanchasiga to‘xtalib o‘tamiz.

“Hilm (muloyim tabiatlik) inson vujudining xushmanzara mevalik bog‘idir va odamiylik olamining javohirga boy tog‘idir. Yumshoq ko‘ngillilik xodisalar tula dengizdagi kishilik kemasining langari desa bo‘ladi va insoniyat qadrini o‘lchaydigan tarozining toshiga tenglashtirsa ham bo‘ladi... El agar ko‘kka etsa ham, baribir engil va qadrsiz; tog‘ agar tuproqqa botsa ham salobatlidir. Elning orasida o‘tga yoqiladigan xas-xashaklar bor;xilm mazmunida esa, shoh tojiga qadalgudek cho‘g‘ kabi qizil la'l bor.

Bayt:

Og‘irliq vaznidindur seldin g‘amsiz Hiriy tog‘i,

Engillik fartidin barbod erur qomg‘oq yafrog‘i.

(Hiri tog‘i og‘ir bo‘lgani uchun uni sel bossa ham tashvishi yo‘q,

To‘zg‘oq o‘simligining yaprog‘i yingil bo‘lgani uchun shamolda barbod bo‘ladi.)

Injudek terilgan bu so‘zlarni o‘qir ekanmiz jahl otiga minib, qiziqqonlikni va boshqa arzimas vajlarni keltirib qilgan xatolarimiz ko‘z oldimizdan bir-bir o‘tadi. Aqlga emas jahlga bo‘ysunib qo‘shnisidan, hamsuhbatidan, hattoki jigarlaridan, ota-onasidan arz qilib idorama idora yurganlar kammi? “Aqli bor odam janjallashishdan qochadi; do‘stlashishi uchun kelishuvchilik eshigini ochadiyu Arining g‘uvillashida nayza sanchishi xavfi bor; asalarining g‘ovurida bolga muyassar bo‘lish imkoni bor ”,-deydi xazrat Navoiy. Molimiz, jonimiz omonat bu dunyoda haq-huquq talashmoqlikdan ne naf? Ammo mana shu janjallarga sabab bo‘luvchilarni ham xazrat nazardan chetda qoldirmagan. “U erdan bu erga gap tashuvchilar elning gunohini bo‘yniga oshuvchilardir. Chaqimchilik hatto chin gap bo‘lsa ham ko‘ngilsizdir,yolg‘on bo‘lsa yanada nafratlidir. So‘z etkazuvchining xoh kattasi, xoh kichigi do‘zax o‘tining tutanturig‘i bil.

Bayt:

Kim so‘zni terib aytguvchi og‘zig‘a bergay,

Molik ani do‘zax o‘tining dudig‘a tergay.

(Kimki so‘zni terib chaqimchiga bergay,

Haq uni do‘zax o‘tining tutuniga solgay.) ”

Oqar suvdek umrimizning har lahzasini, halol yo‘l bilan topgan molimizni eslashga arzigulik ishlarga sarflasak qanday maroqli.

Shu o‘rinda Xazrat Navoiyning mol-davlat haqidagi ajoyib so‘zlarini keltirib o‘tamiz.

“Tez qo‘lga kirgan boylik – uzoqqa bormas; maqtagan bilan hech narsaning bahosi ortmas. Bir xumdondan mingta sopol idish chiqar, qiymati bir tangadan ortiq bo‘lmas, kunda yuztasi sinsa ham birov achinmas.

Chinni idishning qiymati – uni tayyorlashdagi qiyinchiligiga yarasha balanddir;uni asrashda ham qiymatiga yarasha ahamiyat beriladi. qiymati ozning hurmati oz.

Bayt:

Qayu mato‘kim oz voqe' o‘lsa qiymat anga,

Erur muvofiq aning qiymaticha hurmat anga.

(Qaysi narsa oz bo‘lsa, uning qiymati baland bo‘ladi

Uning qiymatiga yarasha hurmati ham ortadi.) ”

Haqiqatdan ham, oson yo‘l bilan topilgan boylik osongina qo‘ldan ketadi. Ammo bu osongina kelgan pulning xavotiri yuragimizdan ketmay halovatimizni o‘g‘irlaydi, salomatligimizga ziyon etkazadi. Osongina pul topish ilinjida jinoyatga qo‘l urganlar, nafaqat boshqalarning,balki o‘zining ham hayotini barbod qilganlar Xazratning bu qimmatli fikrlarini o‘qigan bo‘lganda edi.

“Har kimki birov bilan do‘st-yor bo‘lsa, yoki do‘st-yorlik da'vosini qilsa, o‘ziga ravo ko‘rmaganini unga ham ravo ko‘rmasligi kerak; ba'zi narsalarni o‘ziga ravo ko‘rsahamki, yoriga ravo ko‘rmasligi lozim”.

Biz yuqoridagi hech bir holatni hech kimga ravo ko‘rmaymiz. Barchamiz umr atalmish bog‘ning so‘lim go‘shalarida bo‘laylik. Biz ushbu kitobning yuzdan bir nasihatinigina tahlil qildik, bu nodir gavharni topib albatta o‘qishingizni istaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. O‘n jildlik: 9-jild. – Toshkent: G‘.G‘ulom, 2012-yil.
2. Alisher Navoiy, "Mahbub ul-qulub. Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2019-yil.
3. “Alisher Navoiyning hayoti va ijodi bo‘yicha o‘quv qo‘llanma” T.Matyoqubova, Toshkent – 2009.
4. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 4 tomlik. 1-tom. –Toshkent: Fan, 1983.

ZULFIYA POETIKASIDA OLMOSH ANAFORALARNING QO‘LLANILISHI

Axmedov Salohiddin Sahobiddin o‘g‘li
SamDUKF Pedagogika va tillarni o‘qitish fakulteti

Annotatsiya. *Adabiyotimizning noyob javohirlaridan iborat so‘z xazinasiga nodir durlar qo‘shilib, uning badiiy nafosatini beqiyos darajada oshiradi. Ana shunday durlardan biri bu—anaforalardir. Anafora—“bunda bir qancha gaplar—strofalar, abzaslar bir xil konstruksiya bilan boshlanadi. Bu parallelizm hosil qilib, tinglovchi-o‘quvchi diqqati takrorlanuvchi konstruksiyalarga tortiladi”. Demak, anafora misralarda so‘zlarning aynan takrorlanib kelishidir. Maqolada ushbu jihatlar Zulfiya she’riyati asosida keng tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *anafora, poetika, olmosh, she’riyat, parallelism*

Kirish. O‘zbek she’riyati bamisoli boqiy ummon, uning ufqini bepoyon ijod bo‘stoniga qiyos qilsa bo‘ladi. Ummonga qancha irmoqlar-u daryolar kelib qo`shiladi. She’rda ham xuddi shu kabi kichik-kichik irmoqlar bo‘ladi. Bu irmoqlarni biz til nuqtayi nazaridan tasniflab o‘rganamiz. Adabiyotimizning noyob javohirlaridan iborat so‘z xazinasiga nodir durlar qo`shilib, uning badiiy nafosatini beqiyos darajada oshiradi. Ana shunday durlardan biri bu—anaforalardir.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Anafora—“bunda bir qancha gaplar—strofalar, abzaslar bir xil konstruksiya bilan boshlanadi. Bu parallelizm hosil qilib, tinglovchi-o‘quvchi diqqati takrorlanuvchi konstruksiyalarga tortiladi”. Demak, anafora misralarda so‘zlarning aynan takrorlanib kelishidir. Kuzatishlarimiz natijasida Zulfiya she`riyatida olmosh anaforalarning betakror ko`rinishining guvohi bo`ldik.

Natijalar. Shoira she’riyatida olmoshlarning takrorlanishi yuzaga kelgan. Masalan, quyidagi shoiraning “Mening mehribon onaginam” she’ridagi parchada 1- va 3-misralarning

boshida bir xil so‘roq olmoshlari takrorlanib kelgan. Unga hamohang tarzda she’riy parchaning 2-misrasida **“qayda?”** so‘roq olmoshi qo‘llanilgan. Bu esa she’rning ohangdorligini yanada oshirishga, jozibadorligini ta’minlashga xizmat qilgan.

Qaysi mintaqada nafasing hayot,
Qayda kim yo‘liga ko‘zing muntazir!
Qaysi sayyorada ey, sen Odamzod,
Farzanding bo‘shliqni etmoqda asir.

Olmosh anaforalar ba’zan she`riy parchalarning uch misrasida takrorlanib kelishi mumkin. Masalan,

Qani o‘sha kuychi, xayolchan yigit?
Nechun ko`zingda yosh, turib qolding lol.
Nechun qora libos, sochlaringda oq,
Nechun bu ko‘klamda en parishon hol.

Yuqoridagi misralarda shoira nima uchun? So‘roq olmoshining **nechun?** ko‘rinishini qo‘llab, she’riy parchaning ekspressivlik ta’sirini yanada oshirgan. so‘roq olmoshlaridan tuzilgan anaforalar ko‘pincha misralarda ritorik so‘roq gaplarni yuzaga chiqaradi. Masalan,

Nega sevmay, erkalab o‘pmay,
Nechun demay uni hayotim?
Nega demay ko‘zimning nuri,
So‘zlaganda qandim, novvotim.

Ba’zan so‘roq olmoshlaridan tuzilgan anaforalar ta’kid ma’nosini kuchaytirib keladi. Zulfiyaning “Sog‘inganda” she’rining birinchi bandida xuddi shu hodisani kuzatish mumkin. Masalan,

Qancha bo‘ldi ko‘rmaganimga,
Ey qalbmning dilbari shoir!
Qancha bo‘ldi birga o‘ltirib,
So‘zlashmadik dillarga doir.

Belgilash olmoshlari ham anaforani yuzaga chiqarib, she’riy parchada tadrijiylikni oshirishga xizmat qiladi. Masalan,

Har navda bir gulda, **har** gulda bir ro‘y,
Har daraxt bargi bir dunyo hikoya.
Har birin hosili o‘zgasiga ko‘rk,
Biri biri uchun qudrat, himoya.

Xulosa. Anaforada shoir aytmoqchi bo‘lgan fikrlarini takrorlanayotgan so‘zga yuklaydi, badiiylikni oshiradi. She’riy misralarda anoforalarni qo‘llash orqali kitobxon qalbiga o‘sha holatga nisbatan nozik tuyg‘ularni oshirgan. She’rning ohangdorligi, jozibasi kitobxon qalbiga shunchaki she’r emas, balki bir hodisa, ajib bir ko‘tarinkilik bo‘lib kirib boradi.

Adabiyotlar ro`yxati:

1. **Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R.** Hozirgi o‘zbeĸ tili- Buxoro.: Durdona nashriyoti, 2021
2. Zulfiya., Shalola, Asarlar, uch jildlik birinchi jild- Toshkent.: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 1985
3. Hotam Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi –Toshkent.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004
4. www.ziyouz.com

SHOYIM BO‘TAYEV QISSALARIDA OBRAZLAR TALQINI

D.R.Suyunova
stajiyor-o‘qituvchi Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali

Annotatsiya*: Shoyim Bo‘tayev qissalaridagi obrazlar oddiy obrazlar emas. Bu obrazlar orqali biz shaxs qadr-qimmati, ong boshqaruvini anglab boramiz.*

Annotatsiya*:The characters in Shoyim Butayev's stories are not ordinary characters. Through these characters, we come to understand the value of the individual and the control of the mind.*

Аннотация:*Герои рассказов Шоима Бутаева — неординарные персонажи. Благодаря этим образам мы приходим к пониманию ценности личности и контроля над разумом.*

Kalit so‘zlar*: obraz, harakter, spetsifik, roviy, Nazoratchi*

Keywords*: image, character, specific, narrator, Supervisor*

Ключевые слова*: образ, персонаж, конкретный, рассказчик, руководитель*

San’atni obraz vositasida fikrlashi uning spetsifik, ya’ni tur sifatida belgilovchi xususiyatidir. San’atkor badiiy obraz vositasida dunyoni anglaydi, o‘zi anglagan mohiyatni va o‘zining anglanayotgan narsaga hissiy munosabatini ifodalaydi. Shu ma’noda obraz adabiyot va san’atning fikrlash shakli, usuli sanaladi; obrazlar vositasida fikrlagani uchun ham adabiyot va san’atga xos fikrlash tarzi obrazli tafakkur deyiladi.

“Obraz” termini rus tilidan olingan bo‘lib, o‘zbekcha tarjimada “aks” degan ma’noni anglatadi. Badiiy obraz borliqning badiiy asardagi aksi. Biroq badiiy obraz o‘sha borliqning oddiygina aksi emas, yo‘q, u borliqning san’atkor ko‘zi bilan ko‘rilgan va ideal asosida ijodiy qayta ishlangan aksidir. Bu aksda borlining ko‘plab tanish izlarini topasiz, biroq bu endibiz bilgan borliqning aynan o‘zi emas, balki tamoman yangi mavjudlik- badiiy borliqdir. Badiiy obrazning xususiyatlari haqida gap ketganda, birinchi galda, uning individuallashtirilgan umumlashma [1]sifatida namoyon bo‘lishi xususida to‘xtalish zarur. Ma’lumki, voqelikdagi har bir narsa-hodisada turga xos umumiy xususiyatlar bilan birga uning o‘zigagina xos xususiyatlar mujassamdir. Yuqorida, obrazli va abstrakt tafakkur haqida fikr yuritganimizda, bunga qisqacha to‘xtalib o‘tdik. Gap shundaki, abstrakt tafakkur narsa-hodisaning umumiy xususiyatlariga, obrazli tafakkur esa individual xususiyatlariga tayangan holda fikrlaydi. Deylik, fan umuman odam haqida so‘z yuritishi mumkin, biroq san’at hech vaqt umuman odam obrazini yarata olmaydi. Shu ma’noda konkretlilik-badiiy obrazning muhim spetsifik xususiyatlaridan biri sanaladi. Yozuvchi yuqorida “obrazni yaratayotgan yozuvchi yoki san’atkor o‘zi anglaganlarini o‘sha obrazga kiritadi”,- deb aytib o‘tdi.

80-yillardan boshlab o‘zbek qissa, romanlarida roviy masalasi alohida ko‘zga tashlanadi. Shoyim Bo‘tayev, Murod Muhammad Do‘st, Tog‘ay Murod, Erkin A’zamovlar roviy obraziga alohida e’tibor berdilar. Roviy zinhor-bazinhor muallifning aynan o‘zi emas. Shunday roviy qahramonlar borki, ularning tushunchalari fikrlash darajalari ancha jo‘n, past. Kitobxon roviy bilan yozuvchi orasidagi nozik aloqalarni, uslub tebranishlarini, asar poetikasi sirlarini anglab yetishi joiz. Roviy muommasiga ancha batafsil to‘xtalishimiz boisi shundaki, Shoyim Bo‘tayev qissalarida, ayniqsa “Sho‘rodan qolgan odamlar” asarida hikoyachi shaxsi, timsoli jiddiy o‘rin egallaydi. Yozuvchining “Shamol o‘yini” qissasida roviy masalasi jiddiy qo‘yiladi. Roviy masalasi jiddiy qo‘yiladi. Roviy voqealarni tasvirlaydi, qahramonlar qilmishi faoliyatini ko‘rsatadi. Lekin u na voqealar mohiyatini, na qahramonlar xatti-harakatini baholamaydi. Sinchikov kitobxon xolis tasvir, xatti- harakatlarning ifodasi orqali aar g’oyasini - yozuvchi konsepsiyasini bilib olishi rozim.

Shoyim Bo‘tayev qissalaridagi roviy kesatiq pichingga usta. U sho‘ro davridagi rasmiy siyqa munosabatlarni o‘rniga qo‘yib tasvirlaydi. Bir o‘rinda “bo‘yniga bo‘yinbog‘ bog‘langan xirandman” ning qilmish-qidirmashlari bo‘yinbog‘ga nisbatan berib tasvirlanadi: “Maxsus oshxonalarga kirib, egasining to‘yimli, xushbo‘y ovqatlarni ishtaxa bilan tushirayotganiga guvoh

bo‘ladi, uning kekira-kekira yana o‘zining salobatli xonasiga ko‘tarilayotganidan zavqlanadi. Kekirib turgan insonning sipolanishi haqiqatdan ham zavqli-da, to‘g‘rimasmi?” Roviy hikoyasida piching, kesatiq, soxta balandparvozlik kuchaydimi, bilingki, rasmiy, g‘ayritabiiy xolatlar, soxta munosabatlar tasvirlanayogan bo‘ladi. “Shamol o‘yini” dagi roviy rais, Berkinboy, Yoshiuzoq haqida gapirar ekan, bulbulgo‘yo bo‘lib ketadi. Labi-labiga tegmay tesha tegmagan kesatiq, pichinglar zo‘r beradi: bilingki, yolg’on munosabatlar to‘ralarcha munosabatlar ajoyibotlar fosh qilinayabdi. Bu qissadagi roviy endi tamoman eshilib ketadi.O‘zligini butunlay namoyon hikoya qiladiki, ularni to‘lib- toshmasdan tilga asal surtib olmasdan rivojlanish mumkin emas. Shoyim Bo‘tayevning „Eski arava”, “Muyulishdagi uy” qissalarida soni mo‘l-u salmog‘i kam, xiragina ijtimoiy yuki yengil persnajlari ko‘p. “Shamol o‘yini” da qahramonlar-u personajlarning tiniq,tirik, dardli; qahramonlar xarakter darajasiga ko‘tarilgan, jiddiy tahlil- talqinga tob bera oladi.

“Muyulishdagi uy”, “Shamol o‘yini” qissalarining ruhiga mana bunday estetik g‘oya singdirilgan: harom-xarish oralangan, yolg‘on aralashgan, jinoyat ro‘y bergan joydan imon-e’tiqod, qut-baraka, fayz-tarovat ko‘tariladi. Shoyim Bo‘tayev sho‘ro odamlarini, kechagi kunni chuqurroq o‘rganib bordi, ruhiy-ma’naviy tanazzul sirlarini aniqlashga intildi. Imon-e’tiqod, fayz-tarovat, murod-maqsadlilik, qalbi uyg‘oq tavallud togan ko‘ngillardagina bo‘lar ekan. Sho‘ro mafkurasi siyosati insoniylikning jon tomiri-Yaratganni tanigan, unga talpingan, undangina qo‘rqqan ko‘ngillarga tajovuz qildi. Masjid-u madrasalar buzilib tashlandi, yaroqsiz holga keltirildi; imom-u ulomalar, ahli ilm mahv etildi. Minglab qishloqlardan, shaharlardan imon ko‘tarilib, fayz keta boshladi.“Sho‘rodan qolgan odamlar” qissasida ham Aka, Amakidan, eri qamalib ketgan semiz ayoldan tashqari qalbida gavhari bor, din-diyonatni yutmagan o‘zlab yuzlarcha odamlar bor. Shulardan biri o‘g‘rilik qilgan uch yigitchaning o‘qituvchisi, muallim obrazidir. Befarosat, semiz ayol nazarida:malim ham kuchukday gap-da! Erta-yu kech vov-vov etadi-yu oldiga tashlangan bitta suyak. Shu ish uchun nechchi yillab katta shaharlarga borib o‘qib ham kelishadi, hayf!” Muallimning kiyimi bir holatda. Lekin uning qirtishlangan iyagi, ko‘zidagi oynak, o‘y hayollarga berilib yurishi diqqatni tortadi. Bu asardagi yana bir imon-insofli kishi echkisini yo‘qotgan dehqon obrazidir. U “oltmishlarga borib qolgan, yuzi chuvak qisiq ko‘z past bo‘yli”, uvadasi chiqib ayrim joylaridan paxtasi tusha boshlagan choponga o‘ranib olgan odam. Dehqon da’vosidan kechmasa qora kursida o‘tirgan navqiron o‘smirlar aybiga ayb qo‘shiladi, baribir echki bor bo‘lib qolmaydi. Dehqon echkisi topilganini aytdi. Bu o‘zbek kishisiga xos javonmardlim edi.

“Sho‘rodan qolgan odamlar” qissasi poetik nuqtai nazardan yetukligi, kompozitsion mutanosibligi, matn yashovchanligini ta’minlovchi ichki ziddiyatlarning izchil maromi bilan alohida o‘rin egallaydi. Asar nomidan ham seziladiki, qissadagi obrazlar tarixning yoki bugunning kishilari emas ular aynan o‘tgan asrning sho‘ro hukumati sharoitida yashagan odamlar. Xususan, Nazoratchi Mels qamoqxonada ishlaydi. Nazoratchi obrazi bir bahiya bo‘lsa ham o‘z g’ilofidan chiqmaydi: Mahbusni o‘z o‘g‘li qolaversa, onasidan ayrilgan yetimchani insoniy ko‘z bilan anglamaydi. Qolaversa marhumani so‘nggi yo‘lga kuzatish marosimi bo‘ladi. Nazoratchi burch, vazifa kishisi. U o‘z ayolini so‘nggi yo‘lga kuzatish vaqtida ham bir soniya bo‘lsada rasmiy kiyinishdan ayrilmaydi. Nazoratchi sho‘ro mafkurasi, siyosati tarbiyalangan o‘ziga xos manqurt, qalbi ko‘r odam edi. Uni o‘zbek xalqining avlodi ekani, shu el milliyligi, shaxsiyati uning ham g’ururi ekani Nazoratchi uchun ahamiyatsiz. Shunga qaramay yozuvchi asar oxiri jumlalariga katta bir mazmun joylaydi, kelgusida yuz berishi mumkin bo‘lgan o‘zgarishlarni xabarini qistirib o‘tadi. Qamoqxonada Nazoratchining o‘g‘liga mahbus mehr ko‘rsatishadi, hamqishloqlari Toshmurodga hamdard bo‘lib muruvvatla so‘zlashadi. Toshmurod qalbi o‘lmaganda, u uyg‘oq edi. O‘g‘llining “tavallud topgan kuni” Nazoratchiga ham ta’sir ko‘rsatadi. “Ota yuring endi-i...”- degan nido Nazoratchini chaqmoq urganday seskantirib yuboradi. Qissa Nazoratchining “hozir o‘g’lim...” deb tugatadi. Demak asliyat qanday bo‘lsa, inson har qanday sharoitda ham undan ajrata olmaydi

Masalan, Shoyim Bo‘tayevning “Sho‘rodan qolgan odamlar” qissasidagi Toshmurod obraziga qaraydigan bo‘lsak, unda yozuvchi aytolmagan gaplarni Toshmurod orqali Nazoratchiga

yetkazib beradi. Yozuvchi avvalgi va hozirgi hayotda bo‘lib o‘tayotgan qarindoshlar, aka-ukalar o‘rtasidagi nizolarni ham aka-uka ya’ni Nazoratchi, amaki va boshqalar orqali ko‘rsatib o‘tadi. Bu nizolarning kasriga esa yoshgina yigit qolib ketayotganligi yoritilib beradi. Nazoratchi obraziga to‘xtalib o‘tadigan bo‘lsak, oilasini, yurtini, bolasini o‘ylamaydigan sovet kishisi bo‘lib tobora manqurtga aylanib borayotgan obraz bo‘lib gavdalanadi ko‘z o‘ngimizda.

Asardagi obrazlardan Nazoratchi va uning turmush o‘rtog’i xarakterida biz bir-biriga teskari bo‘lgan xarakterni ko‘ramiz. Ota bolasining bir og‘iz gapiga undan voz kechadi. Xattoki bolasining qamalishidan yuqorida aytganimizdek xursand bo‘ladi. Onasi esa bolasining qamalganini eshitib daxshatga tushadi, ayol shunday mushtipar bo‘ladiki, eriga bir og‘iz ham qarshi gapirolmaydi. Bolasining dardida armon bilan vafot etadi. Toshmurod obrazini biz o‘sha davr tuzumi nohaqliklariga qarshi bosh ko‘targan obraz sifatida ko‘rishimiz mumkin.Asarda Sunnat o‘g‘ri obrazi keltirilgan. Bu obrazning nomidan biz salbiy fikrga kelishimiz mumkin, lekin u o‘g‘ri emas, sababi u olgan narsalar bilan xalqqa yordam beradi. U paytdagi o‘g‘ri bu sovet tuzumi edi. Xalqni boridan ayirgan va nazoratchiga o‘xshagan kimsalarni yetishtirib berayotgan o‘g‘ri edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1.Mirziyoyev Sh.Adabiyot va san’at, madaniyatni rivojlantirish-xalqimiz ma’naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir. Xalq so‘zi, 2017. 4-avgust.
2. 2.Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. –Toshkent, 2002. 560 b 3.Sulton I. 3.Adabiyot nazariyasi –T.:Sharq, 2008. -368b 4. Bo‘tayev Sh. Sho‘rodan qolgan odamlar. Qissalar. –Toshkent, 2019.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СИНТАКСИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В РЕЧИ

Норбобоев Собир Содик угли
Каттакурганскийо филиал Самаркандского государственного университета
sobirnv@gmail.com

***Аннотация**. В данной статье рассмотрено использование синтаксических единиц в повседневной жизни. Синтаксические фразеологизмы широко распространились в разговорной речи. Синтаксические фразеологизмы имеют такое свойство, как статичность. Если рассматривать синтаксические фразеологизмы со стороны грамматики, они не являются нормативными. Связи между их членами могут варьировать и не нормированы.*

***Ключевые слова**: фразеологизмы, синтаксические фразеологизмы, фразеологизированные конструкции, фразеосхемы.*

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada kundalik hayotda sintaktik birliklardan foydalanish ko‘rib chiqiladi. Sintaktik frazeologik birliklar so‘zlashuv tilida keng tarqaldi. Sintaktik frazeologik birliklar statik xususiyatga ega. Agar sintaktik frazeologik birliklarni grammatika tomonidan ko‘rib chiqsak, ular normativ emas. Ularning a‘zolari o‘rtasidagi aloqalar turlicha bo‘lishi mumkin va normallashtirilmagan.*

***Kalit so‘zlar:** frazeologik birliklar, sintaktik frazeologik birliklar, frazeologik tuzilmalar, frazeologik birliklar.*

***Annotation.** This article examines the use of syntactic units in everyday life. Syntactic phraseological units are widespread in colloquial speech. Syntactic phraseological units have the property of being static. If we consider syntactic phraseological units from the grammatical point of view, they are not normative. The relationships between their members may vary and are not normalized.*

***Keywords:** phraseological units, syntactic phraseological units, phraseologized constructions, phraseoschemes.*

Синтаксические фразеологизмы являются особыми конструкциями, которые широко распространились в речи. В современной русской разговорной речи существует большое

количество таких образований, которые можно назвать фразеологизированными. Фразеологизмы стали предметом исследования многих учёных, а история изучения синтаксических фразеологизмов (далее СФ) связана с именами таких ученых, как А.А.Шахматов и В.В.Виноградов, однако рассматриваемые ими постоянные элементы фразеосхем не воспринимались как лишенные своего прямого значения и функции, т.е. не являлись фразеологизированными. Например, в предложении *Чем он тебе не муж* компонент *чем* относился к «творительному причины».

Наиболее полное рассмотрение данные структуры получили в трудах Н.Ю.Шведовой, которые были отражены в «Русской грамматике-80». В РГ-80 синтаксические фразеологизмы определяются как «такие построения, в которых связи и отношения компонентов с точки зрения живых грамматических правил оказываются необъяснимыми».

В работах Н.Ю.Шведовой СФ рассматриваются с точки зрения структуры и синтаксических признаков. В основу их классификации положен грамматический характер лексически закрытого компонента.

В.Ю.Меликян, опираясь на понимание СФ Н.Ю.Шведовой и Д.Н.Шмелева, дает следующее определение изучаемого явления: «*Фразеосинтаксическая схема* – это коммуникативная предикативная единица синтаксиса, представляющая собой определяемую и воспроизводимую несвободную синтаксическую схему, характеризующаяся наличием диктумной или/и модусной пропозиции, выражающая членимое понятийное смысловое содержание (т.е. равное суждению), обладающая грамматической и лексической частичной членимостью, проницаемостью, распространяемостью, сочетающаяся с другими высказываниями в тексте по традиционным правилам и выполняющая в речи эстетическую функцию».

В нашей работе опорным материалом является исследование В.Ю. Меликяна «Синтаксическая фразеология русского языка». Диалоги послужили материалом исследования. Каждый день общаясь с окружающими нас людьми, в речи мы употребляем фразеологизмы. Данная речь является живой бытовой коммуникативной сферой. В ходе исследовании мы обнаружили синтаксические фразеологизмы со значением оценки, согласия, отрицания, непринятия, утверждения, целесообразности и нецелесообразности.

Нами были определены единицы – предложения, построенные по фразеосхемам, для анализа, которые затем были разделены на следующие группы: 1. Вот +сущ. (глаг., прил., нареч.), 2. Ну и + сущ. (глаг., нар.), 3. Хоть + императив, 4. Тоже + мне+ сущ. (глаг.), 5. Надо же+ глаг., 6. Как +же, 7. Мало ли + гл. / сущ., 8. Гл. + так + гл., 9. Сущ. + есть + сущ., 10. Что + за + сущ.

По значению мы группировали СФ:

Группа № 1. СФ, выражающие оценку, характеристику. В группу включаются синтаксические фразеологизмы, выражающие положительную и негативную оценку и оценку как указание на соответствие норме, обычному значение. СФ положительной оценки, состоящие из: Ну и + сущ. (глаг., нар.); Вот + сущ. +так + сущ.; Надо же+ глаг.; Что + за + сущ.. СФ.

Группа № 2. Выражение согласия, принятия, утверждения, несогласия, возражения, отрицания. Следующие СФ используются для выражения согласия: Гл. + так + гл.; Сущ. + есть + сущ.. Несогласие, возражение, приятие выражается структурами: Мало ли + гл. / сущ.; Сущ. + есть + сущ.

Группа № 3. Выражение целесообразности, нецелесообразности. В нами анализированных примерах целесообразность выражается конструкцией «хоть + императив».

Таким образом, в нашей работе по анализированным примерам мы может сделать вывод, синтаксические фразеологизмы являются важной составной частью речи

участников коммуникации. Кроме того, мы можем определить, что СФ является широким пластом синтаксически неотделимых конструкций, пополняющихся свободными компонентами по определённым правилам. В работе выявлена своеобразность СФ. Одна конструкция имеет не только основное значение, но и несколько дополнительных значений.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Избранные труды. Лексикология и лексикография. — М., 1977. — С. 140—161.
2. Русская грамматика. Под ред. Н.Ю.Шведовой. Том 1. Том 2. М.: Наука, 1980.
3. Меликян В. Ю. Синтаксическая фразеология русского языка [Электронный ресурс]:учеб. пособие. — М. : ФЛИНТА, 2013. — 351 с.
4. Шведова Н. Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи (Вопросы строения предложения). Автореферат дисс… учен. степени доктора филол. наук. М.: Академия наук СССР, 1958. 31с.
5. Шмелёв Д. Н. Избранные труды по русскому языку [Текст] /Д. Н. Шмелёв ; вст. ст. Л. П. Крысина. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 888 с.
6. Turniyozov N., Turniyozova K., Xayrullayev X. Struktur sintaksis asoslari //Samarqand: SamDCHTI. – 2009.
7. Хайруллаев Х. З. Сўз, сўз бирикмаси ва гапнинг предикативликка муносабати //Номзод. дис автореферати. Тошкент. – 2001.
8. Хайруллаев Х. О лингвистической природе уровней языка и речи //Вопросы филологических наук. – 2009. – №. 2. – С. 78-79.
9. Хайруллаев Х. Предикативлик ҳодисаси ва унинг ифода объектлари. – 2002.
10. Khayrullaev K. Z. The relation of word, word composition and sentence to the predicativeness //Abstract of candidate dissertation.–Tashkent. – 2001.

РОЛЬ ЯЗЫКОВОГО АНАЛИЗА В ФОРМИРОВАНИИ НАВЫКОВ РУССКОЙ РЕЧИ

Мирзаев Хамид Хамдамович
Каттакурганский филиал Самаркандского государственного университета
Жумаев Уктам *студент 4 курса*

Аннотация: *в статье рассматривается языковой анализ как эффективный метод обучения русскому языку в средней общеобразовательной школе с узбекским языком преподавания. Особое внимание уделяется методическим подходам, направленным на развитие речевых навыков учащихся, а также на преодоление языковых барьеров, связанных с различиями между русским и узбекским языками.*

Ключевые слова: *языковой анализ, обучение русскому языку, средняя школа, узбекский язык, билингвизм, методика преподавания, речевые навыки, синтаксис, лексика, языковые барьеры.*

Annotatsiya*: maqolada o‘zbek tilida ta’lim oluvchi umumiy o‘rta ta’lim maktabda rus tilini o‘rgatishda lingvistik tahlilning samarali usul sifatida ko‘rib chiqiladi. Asosiy e’tibor o‘quv usullari, shuningdek, rus va uzbek tillari o‘rtasidagi farqlar bilan bog‘liq til to‘siqlarini yengishga qaratilgan.*

Kalit so‘zlar: *lingvistik tahlil, rus tilini o‘rgatish, o‘rta maktab, o‘zbek tili, bilingvizm, o‘qitish metodikasi, nutq ko‘nikmalari, sintaksis, leksika, til to‘siq*

Abstract*: the article examines linguistic analysis as an effective method of teaching Russian in secondary schools with Uzbek as the language of instruction. Special attention is paid to methodological approaches aimed at developing students’ speaking skills, as well as overcoming language barriers related to the differences between Russian and Uzbek.*

Keywords: *linguistic analysis, Russian language teaching, secondary school, Uzbek language, bilingualism, teaching methodology, speaking skills, syntax, vocabulary, language barriers.*

Методы языкового анализа в обучении русскому языку учащихся с узбекским языком играют ключевую роль в формировании навыков русской речи. В условиях многоязычного общества, где учащиеся сталкиваются с различными языковыми системами, применение языкового анализа становится необходимым инструментом для успешного овладения русским языком. Учитывая, что узбекский и русский языки принадлежат к разным языковым семьям, процесс обучения требует особого подхода, который учитывает как лексические, так и грамматические особенности обоих языков.

Языковой анализ можно рассматривать как метод, который включает в себя систематическое изучение структуры языка, его компонентов и их функций. В контексте обучения русскому языку учащихся с узбекским языком это означает необходимость выявления и анализа различий и сходств между двумя языковыми системами. Это не только помогает учащимся лучше понять русский язык, но и способствует развитию их аналитического мышления и способности к сопоставлению языковых явлений.

Прежде всего, необходимо отметить, что узбекский и русский языки имеют различные фонетические, морфологические и синтаксические структуры. Например, в узбекском языке существует агглютинация, что означает, что слова формируются путем присоединения аффиксов к корням, в то время как русский язык использует флексию. Это различие может вызвать трудности у учащихся, так как они могут применять узбекские правила словообразования к русскому языку. В связи с этим, языковой анализ позволяет выявить такие ошибки и объяснить учащимся, как правильно строить слова и предложения на русском языке.

Важно отметить, что языковой анализ включает в себя не только грамматические аспекты, но и лексические. Учащиеся с узбекским языком могут столкнуться с трудностями в понимании значений русских слов, особенно если они имеют несколько значений или используются в переносном смысле. Поэтому важно проводить анализ слов, их значений и контекстов использования. Например, можно использовать методы контекстуального анализа, где учащиеся будут изучать, как одно и то же слово может менять свое значение в зависимости от контекста. Это позволит им не только расширить свой словарный запас, но и развить навыки интерпретации текста, что является важным аспектом овладения языком.

Кроме того, языковой анализ может быть полезен в обучении грамматике. Учащиеся могут проводить сравнение грамматических структур узбекского и русского языков, что поможет им лучше понять правила русского языка. Например, в узбекском языке нет категории рода, в то время как в русском языке она играет важную роль. Учащиеся могут анализировать примеры предложений, выделяя родовые окончания и их влияние на согласование слов в предложении. Такой подход позволяет не только усвоить грамматические правила, но и развивает навыки критического мышления, так как учащиеся учатся самостоятельно выявлять и анализировать языковые закономерности.

Методы языкового анализа также могут включать в себя синтаксический анализ. Учащиеся могут изучать структуру предложений, определять главные и второстепенные члены предложения, а также их функции. Это особенно актуально для учащихся, которые могут испытывать трудности с построением сложносочиненных и сложноподчиненных предложений в русском языке. Сравнение синтаксических конструкций узбекского и русского языков может помочь учащимся лучше понять, как правильно строить предложения на русском языке, а также развить навыки их анализа и интерпретации.

Немаловажным аспектом является также использование языкового анализа в обучении чтению и письму. Учащиеся могут анализировать тексты, выделяя ключевые идеи, структурные элементы и языковые средства, используемые автором. Это не только

способствует развитию навыков чтения, но и помогает учащимся научиться выражать свои мысли на русском языке. Например, анализируя литературные произведения, учащиеся могут изучать различные стили и жанры, а также особенности языка, используемого в каждом из них. Это расширяет их представление о языке и культуре, а также развивает креативные навыки, необходимые для написания собственных текстов.

Важным аспектом обучения русскому языку является также работа с устной речью. Языковой анализ может быть применен и в этом контексте. Учащиеся могут анализировать образцы устной речи, выявляя особенности произношения, интонации и ритма. Это особенно важно для учащихся с узбекским языком, так как они могут сталкиваться с трудностями в произношении русских звуков, которых нет в их родном языке. Работа над произношением может включать в себя не только анализ фонетических особенностей, но и практические упражнения, направленные на развитие артикуляционных навыков.

Методы языкового анализа также могут быть использованы для развития межкультурной компетенции учащихся. Учитывая, что язык является неотъемлемой частью культуры, анализ языковых явлений может помочь учащимся лучше понять культурные аспекты, связанные с русским языком. Например, изучая идиомы и фразеологизмы, учащиеся могут погружаться в русскую культуру, осваивая не только язык, но и традиции, обычаи и образ мышления носителей языка. Это способствует формированию более глубокого понимания языка и повышает мотивацию учащихся к его изучению.

Таким образом, языковой анализ как метод обучения русскому языку учащихся с узбекским языком является многофункциональным инструментом, который способствует формированию различных навыков русской речи. Он помогает учащимся выявлять и анализировать языковые закономерности, развивать критическое мышление и межкультурную компетенцию, а также улучшать навыки чтения, письма и устной речи. Применение языкового анализа в процессе обучения позволяет не только усвоить грамматические и лексические нормы русского языка, но и развить навыки, необходимые для успешной коммуникации в многоязычном обществе.

В заключение, стоит подчеркнуть, что эффективность методов языкового анализа в обучении русскому языку учащихся с узбекским языком во многом зависит от профессионализма преподавателя, который должен быть в состоянии адаптировать эти методы к потребностям и особенностям своих учеников. Применение языкового анализа должно быть систематическим и последовательным, что обеспечит учащимся возможность не только овладеть русским языком, но и развить необходимые навыки для успешного общения в будущем. Это требует комплексного подхода, включающего как теоретические, так и практические аспекты обучения, что в конечном итоге приведет к формированию уверенных и компетентных пользователей русского языка.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Али А. А. Лингвометодическое значение сопоставительного языкового анализа и его роль в прогнозировании трудностей усвоения РКИ // Преподаватель XXI век. – 2010. – №. 4-1. – С. 158-164. URL:https://cyberleninka.ru/article/n/lingvometodicheskoe-znachenie sopostavitelnogo-yazykovogo-analiza-i-ego-rol-v-prognozirovanii-trudnostey usvoeniya-rki.

2. Габдулхаков Ф. Очерки по методике обучения русскому языку. – Litres, 2022.URL:https://books.google.com/books?hl=ru&lr=&id=nHJsDwAAQBAJ&oi=fnd&pg=P4&ots=jgp1wTrRO2&sig=EMLo-nzHqeR7bIJWtQ1xCW5wDtc.

3. Данилова Ю. Ю., Рахмонова Ш. Ш. Многоязычие в образовательном пространстве // многоязычие в образовательном пространстве Учредители: Удмуртский государственный университет. – 2024. – Т. 16. – №. 3. – С. 335-346. URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=73382246.

МЕТОДИКА ИЗУЧЕНИЯ ИНОЯЗЫЧНЫХ СЛОВ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Н.И.Тухтаева
Каттакурганский филиал Самаркандского государственного университета
isamutdinovna67@gmail.com
Баротова Нозима, студентка

Аннотация. *В статье рассматриваются основные методические подходы к изучению иноязычных слов на уроках русского языка, выявить их эффективность и представить практические рекомендации для учителей.*

Ключевые слова: *классификация заимствованных слов, коммуникативный подход, интерактивная методика*

Annotatsiya. *Maqolada rus tili darslarida o‘zlashtirma so‘zlarni o‘rganishning asosiy uslubiy yondashuvlari, ularning samaradorligini aniqlash va o‘qituvchilar uchun amaliy tavsiyalar taqdim etish ko‘rib chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *o‘zlashtirma so‘zlarning tasnifi, kommunikativ yondashuv, interaktiv usullar*

Annotation. *The article discusses the main methodological approaches to learning foreign words in Russian language lessons, to identify their effectiveness and provide practical recommendations for teachers.*

Keywords: *classification of borrowed words, tracing paper, communicative approach, interactive methodology.*

В современном мире знание нескольких языков стало не только преимуществом, но и необходимостью. В условиях активной глобализации и постоянного культурного обмена русский язык всё чаще обогащается заимствованными словами из других языков. На уроках русского языка, особенно в школах с нерусским языком обучения, перед учителем встаёт важная задача — не только обучать грамматике и орфографии, но и формировать у учащихся языковую компетенцию, способную воспринимать, понимать и правильно использовать иноязычные слова. Русский язык на протяжении всей своей истории активно взаимодействовал с другими языками, заимствуя слова и выражения. Заимствованные, или иноязычные, слова — это слова, пришедшие в язык из других языков. Они могут обозначать новые предметы, явления, понятия, которых ранее в языке не существовало, или же заменять ранее употреблявшиеся слова.

Иноязычные слова можно условно разделить на несколько групп в зависимости от источника заимствования:

- Старославянизмы (например: благо, вразумить);
- Грецизмы (театр, география);
- Германизмы (бутерброд, шлагбаум);
- Англицизмы (интернет, маркетинг, блог);
- Французмы (меню, декор, кафе); и другие.

Также выделяют:

- Полные заимствования — пришедшие с сохранением формы и значения (например: компьютер, дизайнер);
- Частичные — подвергшиеся изменениям (например: макулатура — от французского maculature);
- Кальки — дословные переводы (например: небоскрёб — от skyscraper).

Иноязычные слова играют важную роль в развитии языка:

- они отражают культурные и технологические изменения;
- расширяют словарный запас;
- делают речь современнее и точнее.

Работа с иноязычной лексикой требует продуманной методики, включающей не только объяснение значения слов, но и создание условий для их активного усвоения. Важно

не просто сообщить значение, а раскрыть слово в контексте, показать его происхождение, эмоциональную окраску, сферу употребления.

Основные подходы изучения иноязычной лексики.

1. Коммуникативный подход. Учащиеся учат слово не в изоляции, а в реальной речевой ситуации. Например, при изучении слова «маркетинг» учитель предлагает обсудить, как магазины привлекают покупателей, какие виды рекламы они знают и т.д. Слово осваивается через живое общение.

2. Лингвокультурологический подход. Этот метод помогает не только узнать значение слова, но и познакомиться с культурой страны, из которой оно пришло. Например, изучая слово «бариста», можно кратко рассказать об итальянской кофейной культуре, обсудить традиции кофеен.

3. Этимологический подход. Знакомство с историей слова вызывает у учащихся интерес и облегчает запоминание. Объясняя происхождение слова «компьютер», можно разобрать его английские корни (compute — считать) и привести аналогии: calculator, calculation.

4. Приёмы введения и закрепления иноязычных слов:
- Словарная работа. Включает создание тематических словариков, составление глоссариев, ведение «личного словаря» иноязычных слов, где учащийся сам записывает слово, его значение, синонимы, антонимы, пример употребления.

- Контекстное изучение. Новое слово вводится через текст или диалог. Например, слово «файл» встречается в тексте о работе с компьютером, затем обсуждается его значение, род, формы склонения, произношение.

- Сравнение с родным языком. Очень эффективен приём сопоставления: «А как это слово звучит на узбекском языке? Есть ли аналог?» Такой подход помогает учащимся осмысливать значение глубже, избегать механического заучивания.

- Игровые технологии. Кроссворды, «угадай слово», «найди лишнее», «перевёртыши», карточки с картинками и словами — всё это делает процесс интересным и способствует лучшему запоминанию.

- Визуализация. Использование наглядных пособий: картинок, презентаций, видеофрагментов, где используются новые слова. Это особенно эффективно для младших классов и визуалов.

- Интерактивные методы. Работа в группах, ролевые игры, мини-проекты — например, составить мини-рекламу с использованием слов «бренд», «логотип», «дизайн».

Грамотная методика преподавания позволяет превратить изучение иностранных слов в увлекательное путешествие: от происхождения слова — к его значению, от значения — к контексту, от контекста — к активному употреблению. В этом процессе важны и теория, и творческий подход учителя, и активное участие самих учащихся.

Использование различных методов — коммуникативных, культурологических, интерактивных — позволяет учитывать возрастные особенности и уровень подготовки учеников. Особенно ценными являются практические задания, проектная деятельность и игровые формы, которые делают усвоение новой лексики не только эффективным, но и эмоционально привлекательным.

Таким образом, методика изучения иноязычных слов в системе преподавания русского языка должна быть гибкой, многоплановой и направленной на развитие языкового чутья, межкультурного понимания и любви к слову.

Использованная литература:

1. Аванесов Р. И. Русский язык: Фонетика, морфология, синтаксис. — М.: Просвещение, 1985.

2. Бабайцева В. В. Современный русский язык. Морфология. Синтаксис. — М.: Дрофа, 2001.

3. Виноградов В. В. История русского языка. — М.: Высшая школа, 1971.
4. Гак В. Г. Сравнительная лексикология романских языков. — М.: URSS, 2000.
5. Крысин Л. П. Иноязычные слова в современном русском языке. — М.: Русский язык, 2004.
6. Левин Ю. Д. Культурная семантика слова. — М.: Наука, 1991.
7. Макаров М. Л. Основы теории дискурса. — М.: ИТДГК «Гнозис», 2003.
8. Стернин И. А. Методика преподавания русского языка как иностранного. — Воронеж: ВГУ, 2001.
9. Ушакова О. В. Словарная работа на уроках русского языка. — М.: ВАКО, 2007.
10. Шанский Н. М. История лингвистических учений о заимствованиях. — М.: Наука, 1984.
11. Эльмслев Л. Основы теории языка / пер. с датск. — М.: Прогресс, 1977.

МЕТОДЫ И ПРИЁМЫ РАЗВИТИЯ РЕЧИ У ОДАРЁННЫХ ДЕТЕЙ ШКОЛ С УЗБЕКСКИМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ

Н.И.Тухтаева
Каттакурганский филиал Самаркандского государственного университета
isamutdinovna67@gmail.com
Наркулова М.У., студентка 4-курса

Аннотация: *В данной статье рассматриваются методы и приёмы развития речи у одарённых детей в школах с узбекским языком обучения. Актуальность темы обусловлена необходимостью создания эффективных образовательных условий для детей, обладающих высокими способностями, что требует индивидуального подхода и применения специализированных методов. В ходе исследования анализируются различные методики, направленные на развитие речевых навыков, такие как игровые технологии, проектная деятельность, использование мультимедийных ресурсов и интерактивные методы обучения. Особое внимание уделяется культурно-историческому контексту, который влияет на формирование речевых умений у учащихся.*

Ключевые слова: *одарённые дети, развитие речи, узбекский язык обучения, методы обучения, педагогические технологии.*

Annotatsiya*. Ushbu maqolada o‘zbek tilida ta’lim beradigan maktablarda iqtidorli bolalarda nutqni rivojlantirish usullari va usullari muhokama qilinadi. Mavzuning dolzarbligi yuqori qobiliyatli bolalar uchun samarali ta'lim sharoitlarini yaratish zarurati bilan bog'liq bo‘lib, bu individual yondashuvni va ixtisoslashtirilgan usullarni qo‘llashni talab qiladi. Tadqiqot o‘yin texnologiyalari, loyiha faoliyati, multimedia resurslaridan foydalanish va interaktiv o‘qitish usullari kabi nutq ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan turli usullarni tahlil qiladi. Talabalarning nutq ko‘nikmalarini shakllantirishga ta’sir qiluvchi madaniy va tarixiy kontekstga alohida e’tibor beriladi.*

Kalit so‘zlar*: iqtidorli bolalar, nutqni rivojlantirish, o‘zbek tilini o‘qitish, o‘qitish usullari, pedagogik texnologiyalar.*

Annotation: *This paper examines methods and techniques for developing speech in gifted children in schools with Uzbek language instruction. The relevance of the topic is determined by the need to create effective educational conditions for children with high abilities, which requires an individualized approach and the application of specialized methods. The study analyzes various methodologies aimed at developing speech skills, such as game technologies, project-based activities, the use of multimedia resources, and interactive teaching methods. Special attention is given to the cultural and historical context that influences the formation of speech skills in students.*

Keywords: *gifted children, speech development, Uzbek language instruction, teaching methods, pedagogical technologies.*

Развитие речи у одарённых детей — важная задача, которая требует особого подхода и применения специфических методов. Одарённые дети часто обладают высоким уровнем интеллекта, креативности и стремлением к познанию, что делает их обучение особенно интересным и сложным. В условиях школ с узбекским языком обучения необходимо учитывать как языковые, так и культурные особенности, чтобы максимально эффективно развивать речевые навыки у таких детей.

Индивидуальный подход. Одним из ключевых методов работы с одарёнными детьми является индивидуальный подход. Учителя должны учитывать уникальные способности и интересы каждого ученика. Это может быть достигнуто через:

• Диагностику уровня развития речи: Проведение тестов и наблюдений для определения сильных и слабых сторон речевых навыков.

• Персонализированные задания: Создание заданий, которые соответствуют уровню и интересам ученика, что поможет поддерживать его мотивацию.

Игровые технологии. Игровые методы обучения являются эффективным инструментом для развития речи. Игры способствуют не только улучшению языковых навыков, но и развитию креативного мышления. Некоторые примеры игровых технологий:

• Ролевые игры: Помогают детям развивать навыки общения и учиться выражать свои мысли.

• Словесные игры: Такие как "Угадай слово", "Ассоциации" и другие, способствуют расширению словарного запаса.

Интеграция искусства. Использование художественных форм, таких как театр, музыка и литература, может значительно обогатить процесс обучения:

• Театральные постановки: Учащиеся могут разрабатывать сценарии и участвовать в спектаклях, что помогает развивать не только речь, но и уверенность в себе.

• Чтение и обсуждение литературы: Выбор произведений на узбекском языке, которые будут интересны детям, способствует развитию аналитического мышления и критической оценки.

Проектная деятельность. Проектная деятельность позволяет детям работать над реальными задачами, что способствует развитию речевых навыков в контексте:

• Групповые проекты: Дети могут работать в командах, обсуждая идеи и представляя результаты своей работы.

• Исследовательские проекты: Поощрение детей к исследованию тем, которые их интересуют, помогает развивать навыки формулирования вопросов и аргументации.

Использование технологий. Современные технологии открывают новые возможности для развития речи:

• Онлайн-платформы и приложения: Использование образовательных ресурсов на узбекском языке может помочь детям развивать языковые навыки в интерактивной форме. Видеоуроки и подкасты: Позволяют детям слушать и повторять правильное произношение, а также расширять свои знания о культуре и языке.

В условиях современных вызовов образование одарённых детей требует комплексного подхода и применения разнообразных методов. Продемонстрирована, что индивидуализация обучения, игровые технологии, интеграция искусства, проектная деятельность и современные технологии могут существенно повысить эффективность образовательного процесса. Важно помнить, что каждая детская индивидуальность уникальна, и подходы к обучению должны быть адаптированы под конкретные потребности и интересы учеников. Развитие речи у одарённых детей — это не только задача учителей, но и общественная ответственность, которая требует совместных усилий родителей, педагогов и государства.

Использованная литература:

1.Алексеев Н.Г. О целях обучения школьников исследовательской деятельности //VII юношеские чтения им. В.И. Вернадского: Сб. методических материалов. - М., 2000. – С. 5

2.Алексеев А.Г., Леонтович А.В., Обухов А.С., Фомина Л.Ф. Концепция развития исследовательской деятельности учащихся// Журнал «Исследовательская работа школьников» №1, 2002. С.24-34.

3.Белова, Е. С. Одарённость малыша: раскрыть, понять, поддержать [Текст]: пособие для воспитателей и родителей.- 3 –е изд. / Е. С. Белова. – М.: Московский психолого – социальный институт: Флинта, 2004. - 144 с.

4. "Вестник педагогических наук" — публикации о новых методах обучения и исследованиях в области образования.

5. "Психология и педагогика" — статьи, посвящённые психологии обучения и воспитания одарённых детей.

6. Google Scholar (https://scholar.google.com/) — платформа для поиска научных статей и публикаций по теме одарённых детей и методов их обучения.

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ И ЕГО РОЛЬ В ЖИЗНИ СТУДЕНТОВ И УЧЕНИКОВ ШКОЛ

Яркулова Фотима Усмановна
Каттакурганский филиал Самаркандского государственного университета
e-mail: fotima_yarkulova@mail.ru
Норжигитова Исмигул Зафаровна, студентка 3 курса

Аннотация: *В научной работе исследуются полезные и вредные стороны использования искусственного интеллекта (ИИ) в нынешних периодах. Особое внимание уделяется его влиянию на образовательный процесс среди студентов и школьников. Анализируются положительные факторы, такие как расширение качества обучения, индивидуальный подход и доступ к информации, а также возможные риски, включая снижение мотивации к самостоятельному обучению и вопросы этики. Работа направлена на осмысление роли ИИ в жизни учащихся и поиск баланса между его использованием и традиционными методами образования.*

Ключевые слова: *Искусственный интеллект, эксперимент, анализ, синтез, обучения, образование, ChatGPt, Geemine, исследования и т. д.*

Annotatsiya*: Ushbu ilmiy maqola hozirgi davrlarda sun'iy intellektdan (AI) foydalanishning foydali va zararli tomonlarini o'rganadi. Uning talabalar va maktab o'quvchilari o'rtasidagi ta'lim-tarbiya jarayoniga ta'siriga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ta'lim sifatini oshirish, individual yondashuv va ma'lumotlarga kirish kabi ijobiy omillar, shuningdek, mumkin bo'lgan xavflar, jumladan, mustaqil ta'lim motivatsiyasining pasayishi va axloqiy muammolar tahlil qilinadi. Ish AI ning talabalar hayotidagi rolini tushunish va undan foydalanish va an'anaviy ta'lim usullari o'rtasidagi muvozanatni topishga qaratilgan.*

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, eksperiment, tahlil, sintez, o'rganish, ta'lim, ChatGPt, Geemine, tadqiqot va boshqalar.*

Abstract: *The scientific work examines the useful and harmful aspects of using artificial intelligence (AI) in modern conditions. Particular attention is paid to its impact on the educational process among students and schoolchildren. Positive factors such as improving the quality of education, an individual approach and access to information, as well as possible risks, including a decrease in motivation for independent learning and ethical issues, are analyzed. The work is aimed at understanding the role of AI in the lives of students and finding a balance between its use and traditional teaching methods.*

Keywords: *Artificial Intelligence, Experiment, Analysis, Synthesis, Training, Education, ChatGPt, Geemine, Research, etc..*

Искусственный интеллект распознает голос людей, изображения, пишет тексты и создает картинки. Голосовой помощник Siri отвечает на вопросы, дает рекомендации, приспосабливается к каждому и изучает интересы людей. Приложение устанавливает таймеры, переводит с иностранного языка тексты, бронирует отели, говорит прогноз погоды, выполняет другие задачи для людей. Виртуальным помощником управляют за рулем или во время утренней пробежки, потому что для команд достаточно одного голоса. справиться машине с этой задачей в несколько раз быстр

Нынешний мир стремительно развивается благодаря разным технологиям. В результате стал искусственный интеллект (ИИ) одним из наиболее значимых достижений последнего десятилетия. Его внедрение можно наблюдаться во многих сферах жизни. Особенно важно рассмотреть его влияние ИИ на образовательную сферу, где он становится неотъемлемым помощником как для преподавателей, так и для обучающихся. Однако, наряду с преимуществами, существуют и определённые угрозы, которые могут повлиять на качество обучения, развитие критического и логического мышления и самостоятельности учащихся. В данной статье рассматриваются как положительные, так и отрицательные стороны использования ИИ. А также их роль в образовательной деятельности студентов и школьников. Методы исследования: во время исследования научной работы был использован следующий метод: сравнительный анализ положительных и отрицательных последствий использования ИИ в обучении. Мы выбрали студентов одной группы университета, а в школе учеников 11 класса. Задали написать эссе-рассуждение на тему: «Материнская любовь». Студенты пользовали искусственный интеллект. Выполнение ими данного задания наблюдалось. Результат показал то, что многие из них использовали искусственный интеллект. При этом 62% признались, что из-за этого стали меньше тратить времени на самостоятельное мышление. Учителя же выразили как интерес, так и обеспокоенность: 70% считают ИИ полезным инструментом, но 55% отмечают снижение качества письменных работ. Также был зафиксирован рост числа случаев использования ИИ для списывания.

Полученные данные подтверждают, что ИИ играет двойственную роль в жизни плюсы и минусы студентов. Плюсы то, что он повышает доступность знаний и помогает ускорить процесс обучения. ИИ не устает - объективный и явный плюс. Внедрение современных инструментов и умных систем на промышленное производство позволяет сэкономить бюджет предприятия на работниках и человеческом труде. ИИ не нужно отдыхать, поэтому машины делают свою работу, выполняют задачи без перерыва на обед и отдых. В результате повышаются производительность и доход компании. Минусы то, что учащиеся становятся менее мотивированы к самостоятельной работе. Это требует разработки образовательных стратегий, в которых ИИ станет вспомогательным, а не основным инструментом, и будет стимулировать развитие навыков мышления, анализа и критического восприятия.

Таким образом, искусственный интеллект — сильный и популярный ресурс в руках современного образования. При грамотном применении он может значительно повысить эффективность учебного процесса. Однако важно учитывать потенциальные риски, особенно среди студентов. Такие обстоятельства много встречаются в жизни студентов учеников. Сегодня мы знаем, как пользоваться с искусственным интеллектом. ИИ очень полезен студентам при изучении языка, студент сюжет преодолеть все препятствия благодаря искусственному интеллекту.

Использованная литература:

1. Иванов И.И. Искусственный интеллект в образовании: возможности и угрозы // Образование и технологии. – 2023. – №2. – С. 15–21.

2. Петрова А.А. Цифровизация школы: взгляд в будущее. – М.: Наука, 2022.

3. Smith, J. Artificial Intelligence in Education: Benefits and Risks. – London: EdTech Press, 2021.

4. Бекмуродов У.Р. Использование ИИ в высших учебных заведениях // Современное образование. – 2024. – №1. – С. 42–47.

ВТОРОСТЕПЕННЫЕ ЧЛЕНЫ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В РУССКОМ И В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Яркулова Фотима Усмановна
Каттакурганский филиал Самаркандского государственного университета
Абдурахимова Сабина Ахмаджоновна, студентка 4 курса

Аннотация. *Статья посвящена исследованию особенностей употребления простых распространенных предложений. В данной статье мы исследуем простое предложение, распространенное предложение и его роль в русской речи. Мы проанализировали, как эти предложения влияют стилю и общему значению его повествований. Изучение простых предложений в речи и употребление членов предложений: подлежащих, сказуемых, определений, обстоятельств, дополнений.*

Ключевые слова: *простое предложение, словосочетание, согласование, управление, ударение, логическое ударение, подлежащее, сказуемое, определение, обстоятельство, дополнение.*

Annotatsiya*. Maqola nutqda ikkinchi darajali gap bo‘laklari bilan toldirilgan sodda gaplardan foydalanishning xususiyatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Ushbu maqolada sodda gaplar, soda yoyiq gaplar va ularning rus nutqidagi rolini tahlil qilingan. Ushbu gaplarning uslubi uning umumiy ma’nosiga qanday ta’sir etishi o‘rganilgan. Nutqdagi oddiy gaplarni o‘rganish va jumlalar a’zolaridan foydalanish: mavzular, predikatlar, ta’riflar, holatlar, qo‘shimchalar.*

Kalit so‘zlar: *sodda gap, jumla, ibora, kelishuv, boshqarish, stress, mantiqiy urg‘u, mavzu, predikat, ta’rif, holat, qo‘shimcha.*

Annotation. *The article is devoted to the study of the peculiarities of using simple sentences with secondary sentences. In this article, we will explore a simple sentence, common sentences, and its role in Russian speech. We study how these sentences contribute to the style and overall meaning of his narratives. The study of simple sentences in speech and the use of sentence members: subjects, predicates, definitions, circumstances, additions.*

Keywords: *simple sentence, phrase, coordination, control, stress, logical stress, subject, predicate, definition, circumstance, complement.*

Предложение – основная синтаксическая единица языка. Предложением называется слово или несколько слов, в которых включается сообщение, вопрос, побуждение, приказ, совет, просьба.

Предложение характеризуется интонационной и смысловой законченностью, т.е. представляет собой отдельное высказывание. Интонационная законченность выражается паузой конце предложения.

Предложение имеет грамматическую основу, состоящую из главных членов (подлежащего и сказуемого) или одного из них: *Зеленеет трава. Начиналась весна. (М.Пришвин.) Сумерки. Летний вечер. Рано вечереет. Мы плыли довольно медленно. (И.С.Тургенев.)*

Главные члены предложения русского и узбекского языков совпадают. Отличие предложений от словосочетаний.

Предложение:

1.Служит для сообщения, или для вопроса, или для побуждения; может быть восклицательным.

2. Имеет грамматическую основу, состоящую из одного или двух главных членов.

3. Характеризуется смысловой и интонационной законченностью.

Словосочетание:

Служит для более точного, чем слово, называния предметов, действий и их признаков.

Состоит из главного и зависимого слова. В предложении, помимо подчинительных связей (согласования, управления, примыкания), бывает сочинительная связь (между равноправными однородными членами предложения), например: *Я согрел чай и разбудил – своих спутников* (В. Арсеньев) - *согрел и разбудил* сочинительная связь между однородными сказуемыми в предложении.

Сочетания слов, объединённые сочинительной связью, не являются словосочетанием.

2.По строению грамматической основы простые продолжения делятся на односоставные (один главный член) (bir bosh bo‘lakli): Пахло сеном, созревающими хлебами, мёдом, полынью (А. Фадеев) и двусоставные (два главных члена): труд сделал человека человеком. (В. Закруткин)**.**

Логическое ударение - Mantiqiy urq’u.

Логическое ударение - это выделение в произношении (устной речи) одного на слов предложения, наиболее важного в сообщении, наиболее, *например:*

1)Школьники отправились в поход - O‘quvchilar sayohatga jo‘nadilar.

2) Школьники отправились в поход - O‘quvchilar sayohatga jo‘nadilar.

3)Школьники отправились в поход - O‘quvchilar sayohatga jo‘nadilar.

Если логическое ударение падает на слово, стоящее в начале предложения (школьники) или в середине него (отправились), то интонация, а само логическое ударение сильное. Если логическое ударение падает на слово, стоящее в конце предложения (в поход), то интонация всего предложения спокойная, а само логическое ударение слабое.

Члены предложения - главные члены предложения: подлежащее и сказуемое; второстепенные члены предложения: определение, обстоятельство, определение.

Подлежащее - главный член предложения.

Подлежащее отвечает на вопросы: Кто? Что?

Подлежащем могут выражаться:

1.Имя существительное (ot)***:*** *Ребята(кто?) рассказали сказку -Bolalar (kimlar?) ertak aytishdi.*

2.Имя прилагательное*: Больной (кто?) лёг спать – Bemor (kim?) uxlashga yotdi.*

3.Местоимение: *Я(кто?) всем рассказала события*.

4.Глагол: *Курить (что?) вредно для здоровья.*

5.Имя числительное: *Первый(кто?) не получил приз*.

Сказуемые бывают:

1.Простое глагольное сказуемое:

2.Составное-глагольное.

3.Именное сказуемое.

Простые глагольные сказуемые имеют глаголы: *прошедшего, настоящего и будущего времени.*

Например*:*1) *Дети писали диктант(прош.вр.)*

2*)С утра доктор проверяет больных(наст.вр.)*

3)Ученик поговорил с другом(будущ.вр.)

Составное-глагольное сказуемое образуется при помощи вспомогательных глаголов: *хотеть, любить, начинать, продолжать, заканчивать, мочь.*

1) Азиз *любит читать* романы.
2) Дети *начинали играть* футбол.
3) Повар *продолжал работать* в кухне.

4) Я *могу слушать* музыку после уроков.

5) Олег *хочет рассказать* путешествие.

6) Папа *закончил окучивать* землю.

В именном сказуемом сказуемые могут выражаться:

1.Имя существительное: Мой папа – учитель.

2.Имя прилагательное: Наш дом высокий.

3.Местоимение: Это книга моя.

4.Имя числительное: Дважды два – четыре.

Второстепенные члены предложения:

1.Обстоятельство *(наречие может выражаться обстоятельством).*

1*)образа действия: Ласточка высоко летала.*

2) *времени: Сегодня дети хорошо отвечали на вопросы.*

3) *место: Урок был проведён в классе.*

4) *причины: Мама сгоряча ругала сына.*

5) *цели: Лена нарочно опоздала на урок.*

2.Определение (определением могут выражаться: *имя прилагательное, местоимение, имя числительное)*:

1. Имя прилагательное: *Молодой* (какой?) художник хорошо нарисовал портрет Пушкина.

2. Местоимение: *Этот(который?)* дом высокий. *Моя(чья?)* школа находится около банка.

3. Имя числительное: *Четвертая(которая?)* аудитория находится возле кабинета директора.

3.Дополнением выражаются существительные косвенного падежа (*кроме именительного*):

1.Родительный падеж: На урок пришли все, *кроме Артура (кроме кого?).* Я для мамы *(для кого?)* купила все: костюмы, кофты.

2.Дательный падеж: Сестра рассказала сыну(кому?) о подвигах Амира Темура. Старик подошёл к старухе (к кому?) и что-то сказал.

3.Винительный падеж: Гуля по дороге увидел подругу(кого?) Надю. Дети очень уважали наставницу(кого?).

4.Творительный падеж: Мой дядя работает учителем(кем?) английского языка. Мои родители поехали с бабушкой (с кем?) в Самарканд. Азиз сидит в классе за Надей (за кем?).

5.Предложный падеж: Мадина рассказала маме обо мне (о ком?). На студенте (на ком?) чёрный костюм.

Подводя итог, мы можем сделать вывод, что сущность предложения как основной синтаксической единицы, обладающей интонационной и смысловой законченностью. Предложение отличается от словосочетания наличием грамматической основы — подлежащего и сказуемого или одного из них, и служит для выражения законченное мысли: сообщения, вопроса, побуждения.

Использованная литература:

1. Д.Э. Розенталь Русский язык сборник правил и упражнений [для старшего школьного возрастам Москва 2011.

2. Прияткина А.Ф. Русский язык: Синтаксис осложненного предложения. М., 1990.

3.Т.Т.Келдиев «Русский язык».Издательско-полиграфический дом «O‘qituvchi»,Тошкент-2015

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ГРАММАТИЧЕСКИХ НОРМ СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЯЗЫКА

Яркулова Фотима Усмановна
Каттакурганский филиал Самаркандского государственного университета
Хамзаева Зарина, студентка 4 курса
e-mail:zarinaxamzayeva78@gmail.com

Аннотация: *В статье выявляются основные направления изменений в грамматической системе русского языка, проанализированы причины этих изменений и проделаны попытки определить, какие из них могут закрепиться в языке будущего.*

Ключевые слова*: вариативность, традиционность, адаптация, грамматика.*

Annotatsiya: *Rus tilining grammatik tizimidagi o‘zgarishlarning asosiy yo‘nalishlarini tahlil qilingan, ushbu o‘zgarishlarning sabablari, ularning qaysi biri kelajakdagi tilda birlashtirilishi mumkinligini aniqlash muhokama qilingan.*

Kalit so‘zlar*: o‘zgaruvchanlik, an’anaviy, moslashish, grammatika*

Abstract: *To identify the main directions of changes in the grammatical system of the Russian language, analyze the reasons for these changes and determine which of them can be fixed in the language of the future.*

Keywords: *variability, traditionally, adaptation, grammar.*

Русский язык, как и любой живой язык, подвержен постоянным изменениям, которые затрагивают не только лексику и стилистику, но и грамматический строй. Современный этап развития характеризуется заметной вариативностью грамматических норм, их демократизацией и постепенной адаптацией к реальной языковой практике. На стыке традиционной нормы и разговорной речи происходят сдвиги, требующие научного осмысления.

Теоретические основы. Грамматика — это система правил, регулирующих строение слов, их формы и сочетания. В традиционной лингвистике различают:

- морфологию (формы слов и их грамматические категории);
- синтаксис (построение словосочетаний и предложений).

Изменения в грамматике происходят медленнее, чем в лексике, но именно они свидетельствуют о глубинных сдвигах в языке. Объектом внимания становятся такие явления, как:

- колебания в склонении существительных;
- трансформация форм причастий и деепричастий;
- изменение структуры сложных предложений.

Морфологическая вариативность. Склонение имён существительных. Одним из ярких примеров грамматической нестабильности является колебание в склонении существительных на *-ия* и *-ие*:

В современной речи встречается: в аудиторию, в сессию, в галерею. Подобные случаи обозначаются как «переход в другую парадигму склонения». Лингвисты (А. А. Зализняк, Н. Ю. Шведова) отмечают, что это связано с влиянием разговорной речи и упрощением грамматических форм.

Изменение форм родительного падежа. Устойчивым стало колебание форм родительного падежа множественного числа у существительных:

- нет бухгалтеров / бухгалтеров,
- килограмм апельсинов / апельсин,
- нет договоров / договоров.

Словарь грамматических трудностей предлагает обе формы, но с предпочтением литературной. Однако в СМИ и даже в деловой документации всё чаще встречается разговорный вариант.

Новые тенденции в синтаксисе. Согласование подлежащего и сказуемого. В речи наблюдаются случаи согласования по смыслу, а не по грамматической форме. Например:- *Больше половины студентов не сдал экзамен (вместо: не сдали)*.- *Комиссия решили… (вместо: решила)*

Нарушение конструкции «деепричастие + сказуемое». Например, *Идя по улице, у меня зазвонил телефон*

Грамматически некорректное предложение, так как нарушено условие совпадения подлежащего. Тем не менее такие конструкции становятся частыми в публичной речи, блогах, рекламе. Это вызывает обеспокоенность филологов, так как искажает логику синтаксической связи.

Причины изменений. Среди основных факторов грамматических изменений:

- развитие интернет-коммуникации и социальных сетей;
- прощение структуры речи в результате глобализации и ускоренного обмена информацией;
- ориентация на устную речь как на основной регистр общения;
- педагогический и социокультурный фактор — сокращение объёма чтения художественной литературы.

Прогнозы и выводы. Грамматические нормы меняются не стихийно, а под влиянием устойчивых тенденций. Среди возможных направлений развития:

- закрепление вариативных форм как нормативных (по аналогии с нормализацией слов творог/твóрог);
- упрощение согласования и склонения при сохранении семантики;
- повышенное влияние разговорного синтаксиса на письменную речь.

Однако одновременно с этим происходит усиление роли кодификаторов языка: обновление орфографических словарей, академических справочников, грамматических норм.

Итак, изучение современных изменений в грамматике русского языка позволяет не только наблюдать живой процесс языковой эволюции, но и участвовать в формировании речевой культуры нового поколения. Для лингвиста важно не просто фиксировать изменения, но понимать их причины, оценивать последствия и предлагать сбалансированные подходы к нормированию.

Список литературы:

1. Зализняк А. А. Грамматический словарь русского языка. Словоизменение. — М.: Русские словари, 2005. — 887 с.
2. Шведова Н. Ю. (ред.) Русская грамматика. Т. I, II. — М.: Наука, 1980.
3. Лопатин В. В. Современные проблемы русской орфографии и пунктуации. — М.: Просвещение, 2015.
4. Еськова Н. А. Грамматика современного русского языка. — М.: Логос, 2018.

РОЛЬ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ УЧЕНИКОВ ШКОЛ С УЗБЕКСКИМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ

Акрамова Насиба Хамитовна
Каттакурганский филиал Самаркандского государственного университета
Омонова Мадина Аслиддин кизи студент 4 курса

Аннотация: *В статье рассматривается влияние цифровых технологий на обучение русскому языку в узбекских школах. Подчеркивается, что цифровизация образования становится ключевым инструментом в преподавании иностранных языков, включая русский. Особое внимание уделяется особенностям использования этих технологий в Узбекистане, где учащиеся сталкиваются с языковыми барьерами и ограниченным доступом к современным образовательным ресурсам. Также обсуждаются*

проблемы, с которыми сталкиваются учителя, такие как недостаточная подготовленность педагогов и сложности интеграции технологий в традиционную образовательную систему.

Ключевые слова: *цифровые технологии, обучение русскому языку, школы с узбекским языком обучения, онлайн-платформы, мобильные приложения, интерактивные пособия, мультимедийные ресурсы, мотивация учащихся, языковой барьер, педагогическая подготовка, образовательные технологии.*

Annotatsiya: *ushbu maqolada raqamli texnologiyalarning o‘zbek maktablarida rus tilini o‘rgatishga bo‘lgan ta’siri tahlil qilinadi. Ta’kidlanishicha, ta’limni raqamlashtirish xorijiy tillarni, jumladan, rus tilini o‘rganishda muhim vositaga aylanishi mumkin. O‘zbekistonda ushbu texnologiyalarni qo‘llashning o‘ziga xos jihatlariga alohida e’tibor qaratiladi, chunki o‘quvchilar til to‘siklari va zamonaviy ta‘lim resurslariga cheklangan kirish imkoniyatlari bilan yuzma-yuz kelmoqdalar. Shuningdek, maqolada o‘qituvchilar uchraydigan muammolar, masalan, pedagoglarning yetarli tayyorgarlik darajasi va texnologiyalarni an’anaviy ta’lim tizimiga integratsiya qilishdagi qiyinchiliklar ham muhokama qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *raqamli texnologiyalar, rus tili ta’limi, o‘zbek tilida ta’lim beruvchi maktablar, onlayn platformalar, mobil ilovalar, interaktiv materiallar, multimedia resurslari, o‘quvchilarning motivatsiyasi, til to‘sig‘i, o‘qituvchilarni tayyorlash, ta’lim texnologiyalari.*

Annotation: *The article examines the impact of digital technologies on teaching the Russian language in Uzbek schools. It emphasizes that the digitalization of education is becoming a key tool in the teaching of foreign languages, including Russian. Special attention is given to the specifics of using these technologies in Uzbekistan, where students face language barriers and limited access to modern educational resources. The article also discusses the challenges faced by teachers, such as insufficient training of educators and the difficulties of integrating technologies into the traditional educational system.*

Keywords: *digital technologies, Russian language education, schools with Uzbek as the language of instruction, online platforms, mobile applications, interactive materials, multimedia resources, student motivation, language barrier, teacher training, educational technologies.*

Цифровые технологии в образовании – это использование различных информационно-коммуникационных технологий (ИКТ), таких как компьютеры, интернет, программное обеспечение и электронные устройства, с целью улучшения учебного процесса. Включая онлайн-платформы, электронные учебники, мультимедийные ресурсы и мобильные приложения, эти технологии помогают создать интерактивную и динамичную образовательную среду. Цифровизация позволяет сделать обучение более доступным, персонализированным и эффективным, а также способствует развитию критического мышления и творческих способностей учащихся.

Виды цифровых технологий, применяемых в обучении: онлайн-платформы, мобильные приложения, мультимедийные ресурсы.

Онлайн-платформы: это образовательные системы, которые позволяют учащимся и преподавателям взаимодействовать в виртуальном пространстве. Примеры таких платформ – Google Classroom, Moodle, Edmodo. Эти платформы дают возможность создавать уроки, загружать материалы, проводить тесты и обсуждения, а также отслеживать прогресс каждого ученика в режиме реального времени. Они способствуют гибкости обучения и дают доступ к материалам в любое время и в любом месте.

Мобильные приложения: существует большое количество мобильных приложений для изучения языков. Приложения, такие как Duolingo, Babbel, Memrise, предлагают увлекательные и интерактивные способы обучения русскому языку. Они включают упражнения на грамматику, лексику, а также игры, которые делают процесс обучения более интересным и мотивирующим для школьников.

Мультимедийные ресурсы: включают в себя видеоматериалы, подкасты, анимации, а также аудиокниги и виртуальные экскурсии. Эти ресурсы помогают учащимся развивать навыки восприятия языка на слух и воспринимать культуру и контекст языка через видео и аудио материалы. Мультимедийные ресурсы также создают визуальный и аудиовизуальный опыт, что способствует лучшему усвоению информации.

Цифровые технологии играют ключевую роль в улучшении всех аспектов обучения русскому языку, таких как чтение, говорение, аудирование и письмо. Например, мобильные приложения позволяют учащимся улучшать произношение через прослушивание правильных образцов речи и повторение слов. Мультимедийные ресурсы развивают навыки аудирования, так как учащиеся могут слушать различные акценты, диалекты и темпы речи. Онлайн-платформы позволяют учителям создать адаптивные задания, которые учитывают уровень знаний каждого ученика, что способствует индивидуализации обучения.

Цифровизация образовательного процесса помогает повысить интерес учащихся к изучению языка. В традиционном обучении учащиеся часто сталкиваются с однообразием учебного материала, что может привести к снижению интереса. Цифровые технологии, такие как геймификация и использование интерактивных заданий, позволяют сделать обучение более увлекательным. Например, игровые приложения, такие как Duolingo, используют баллы, уровни и соревнования, что мотивирует студентов к постоянному обучению и улучшению своих результатов.

Одним из важнейших преимуществ цифровых технологий является возможность индивидуализировать процесс обучения. На онлайн-платформах учитель может адаптировать материалы под уровень знаний и потребности каждого ученика. С помощью различных приложений, например, Quizlet или Kahoot, учащиеся могут самостоятельно выбирать задания, которые соответствуют их уровню, что помогает работать над слабым местами и углублять знания. Кроме того, цифровые ресурсы предоставляют возможность делать домашние задания и тренировать языковые навыки в любое время, что дает учащимся большую гибкость в обучении.

Цифровые технологии делают обучение доступным на любом устройстве – компьютере, планшете или смартфоне. Это позволяет учащимся учиться вне школьных стен, заниматься самостоятельно и повторять материал в удобное время. Современные мобильные приложения и онлайн-платформы предлагают занятия, которые можно пройти в любое время, что дает студентам большую свободу и гибкость. Например, учащиеся могут изучать русский язык, находясь в дороге или в перерыве между занятиями.

Для учеников школ с узбекским языком обучения одной из главных проблем является языковой барьер. Многие цифровые ресурсы на русском языке могут быть трудны для понимания, особенно если материал не адаптирован под начальный уровень учащихся. Это затрудняет восприятие информации и может снижать эффективность обучения. Проблему можно решить путем разработки специализированных материалов на русском языке, а также внедрения двуязычных платформ, которые помогут учащимся лучше усваивать язык.

Многие учителя не обладают достаточными знаниями и навыками для использования современных технологий в процессе обучения. Это может быть связано с недостаточной подготовкой педагогов или с нехваткой времени для освоения новых технологий. Педагогам важно пройти курсы повышения квалификации, которые помогут им научиться интегрировать цифровые инструменты в учебный процесс.

Не во всех регионах Узбекистана есть возможность использовать современные цифровые ресурсы. В некоторых сельских районах школы могут сталкиваться с нехваткой необходимого оборудования (компьютеров, планшетов) и плохим интернет-соединением.

Это ограничивает доступ учащихся к образовательным платформам и цифровым учебным материалам.

В Ташкенте и других крупных городах Узбекистана внедрены онлайн-платформы, такие как Moodle и Google Classroom, для организации учебного процесса. Некоторые школы активно используют мобильные приложения для обучения русскому языку, что позволяет учащимся практиковать язык в игровой форме. Например, в одной из ташкентских школ было проведено пилотное использование мобильных приложений для улучшения навыков говорения и восприятия речи на слух. Учителя отметили значительное улучшение произношения и уверенности у учащихся.

По результатам опросов учеников, большинство из них считают, что использование цифровых технологий делает обучение более интересным и доступным. Они отмечают, что могут учить русский язык в любое время и в удобном месте, а также легко повторять сложные темы. Учителя также подтверждают, что цифровые технологии помогают мотивировать студентов и дают им возможность работать в индивидуальном темпе.

Будущее цифрового образования в Узбекистане связано с внедрением технологий, таких как искусственный интеллект (ИИ), виртуальная реальность (VR) и дополненная реальность (AR). Эти технологии позволят создавать еще более интерактивные и погружающие в процесс обучения системы. Например, использование VR может позволить учащимся "путешествовать" по русскоязычным регионам, погружаться в реальные ситуации общения на языке и практиковать речевые навыки.

Использование онлайн-платформ, мобильных приложений, мультимедийных ресурсов помогает учащимся преодолевать языковой барьер, улучшать навыки аудирования, произношения и письма. Эти технологии дают возможность учителям адаптировать обучение под нужды каждого ученика, а также позволяют проводить уроки и заниматься в удобное время и месте.

Таким образом, несмотря на существующие вызовы, перспективы использования цифровых технологий в обучении русскому языку в школах Узбекистана действительно велики. Внедрение и активное использование современных технологий может значительно изменить образовательный ландшафт и предоставить учащимся новые возможности для полноценного изучения русского языка. Особенно важно, что цифровизация позволяет создать условия для более гибкого, адаптивного обучения, что особенно актуально для школьников, обучающихся на узбекском языке.

Список использованных литератур:

1.Ахмедова Л.Т., Лагай Е.А. современные технологии преподавания русского языка и литературы. ТАШКЕНТ – 2016

2. Азимов Э.Г. Использование компьютера в обучении русскому языку как иностранному. - М., 1999

3. Г’альскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. - М., 2009

4. Чернявская А. П., Байбородова Л. В., Харисова И. Г. Технологии педагогической деятельности. Часть I. Образовательные технологии: учебное пособие/ под общ. ред. А. П. Чернявской, Л. В. Байбородовой. — Ярославль;Изд-во ЯГПУ, 2012. — 311 с.;

5. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. – М.: Народное образование, 2004г.

6. Касымова, Ф. Использование цифровых образовательных ресурсов на уроках русского языка. Актуальное в филологии. – 2021

ТЕХНОЛОГИЗАЦИИ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Умирова Дилфуза Суюновна
Каттакурганский филиал Самаркандского государственного университета
Эшназарова Зухра студентка

***Аннотация**. В статье раскрывается актуальность темы технологизации в обучении русскому языку как иностранному (РКИ) обусловлена несколькими ключевыми факторами: современные технологии обучения РКИ (русскому как иностранному) включают разнообразные инновационные подходы и инструменты, которые делают процесс изучения более эффективным и интересным. Основные технологии включают:*

Цифровые платформы и онлайн-курсы – предоставляют доступ к интерактивным учебным материалам, тестам и заданиям.

Мобильные приложения – позволяют изучать язык через игры, упражнения и практические задания на смартфонах и планшетах.

***Ключевые слова:** современные технологии обучения РКИ, цифровые платформы и онлайн-курсы, мобильные приложения, мультимедийные ресурсы.*

***Annotatsiya**: maqolada rus tilini chet til sifatida o‘qitishda texnologiyalashtirish mavzusining dolzarbligini ochib beradi bir necha asosiy omillar bilan belgilanadi: zamonaviy RKI (rus tilini chet til sifatida) o‘qitish texnologiyalari turli innovatsion yondashuvlar va vositalarni o‘z ichiga oladi, bu esa o‘rganish jarayonini yanada samarali va qiziqarli qiladi. Asosiy texnologiyalar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:*

Raqamli platformalar va onlayn kurslar – interaktiv o‘quv materiallari, testlar va topshiriqlarga kirish imkonini beradi.

Mobil ilovalar – smartfonlar va planshetlarda o‘yinlar, mashqlar va amaliy topshiriqlar orqali tilni o‘rganishga imkon beradi.

***Kalit so‘zlar:** RKI o‘qitishning zamonaviy texnologiyalari, raqamli platformalar va onlayn kurslar, mobil ilovalar, multimediya resurslar.*

***Annotation**: the article reveals the relevance of the topic of technologization in teaching Russian as a foreign language (RCT) due to several key factors: modern technologies of teaching RCT (Russian as a foreign language) include a variety of innovative approaches and tools that make the learning process more effective and interesting. The main technologies include:*

Digital platforms and online courses - provide access to interactive learning materials, tests and assignments.

Mobile applications - allow language learning through games, exercises and practical tasks on smartphones and tablets.

***Key words**: modern technologies of teaching RCT, digital platforms and online courses, mobile applications, multimedia resources.*

Термин “технология” происходит от греческих слов “τέχνη” (téchnē), что означает “искусство”, “ремесло”, и “λόγος” (lógos), что означает “слово”, “учение”. Таким образом, “технология” в буквальном смысле означает "учение о ремеслах" или “наука о мастерстве”.

Современные технологии обучения РКИ (русскому как иностранному) включают разнообразные инновационные подходы и инструменты, которые делают процесс изучения более эффективным и интересным. Основные технологии включают:

Цифровые платформы и онлайн-курсы – предоставляют доступ к интерактивным учебным материалам, тестам и заданиям.

Мобильные приложения – позволяют изучать язык через игры, упражнения и практические задания на смартфонах и планшетах.

Мультимедийные ресурсы – использование аудио, видео и анимации для улучшения восприятия языка.

Виртуальная и дополненная реальность – создают погружающую среду для практики языка.

Интерактивные доски и планшеты – делают уроки более визуально насыщенными и интерактивными.

Системы автоматического контроля знаний – помогают отслеживать прогресс студентов и адаптировать обучение под их потребности.

Социальные сети и форумы – способствуют практическому применению языка через общение с носителями.

Эти технологии способствуют более глубокому погружению в языковую среду и индивидуализации процесса обучения.

Понятие и сущность технологизации обучения РКИ (русскому как иностранному) включают использование систематических методов, основанных на современных образовательных технологиях, для повышения эффективности процесса преподавания и изучения русского языка.

Технологизация обучения представляет собой процесс внедрения новых технологий в образовательный процесс с целью оптимизации методов преподавания, повышения мотивации и вовлеченности учащихся, а также улучшения результатов обучения.

Индивидуализация обучения – современные технологии позволяют адаптировать учебный процесс под индивидуальные потребности и уровень подготовки каждого учащегося. Индивидуализация обучения РКИ (русскому как иностранному) предполагает адаптацию учебного процесса под особенности, потребности и уровень подготовки каждого учащегося. Этот подход позволяет создать персонализированные условия обучения, которые способствуют более эффективному усвоению языка.

Определение начального уровня владения русским языком с помощью тестирования. Персонализированные учебные программы: создание индивидуальных планов обучения, которые соответствуют целям и потребностям учащегося. Использование различных тем, текстов и заданий, которые соответствуют интересам ученика.

Темп обучения: адаптация скорости изучения материала под возможности учащегося. Возможность замедлить или ускорить процесс обучения в зависимости от прогресса.

Поддержка мотивации учащихся за счет достижения небольших, но ощутимых целей. Развитие навыков самостоятельного изучения языка и использование ресурсов для самообучения.

Индивидуализация обучения РКИ позволяет учитывать уникальные потребности каждого учащегося, что делает процесс изучения более эффективным и результативным. Мотивация и роль обучения РКИ (русскому как иностранному) являются ключевыми аспектами успешного освоения языка. Мотивация студентов значительно влияет на их стремление к изучению русского языка, а роль обучения заключается в создании условий для эффективного языкового развития.

Внутренняя мотивация: интерес к русской культуре, литературе, искусству, истории, личное желание освоить новый язык для саморазвития, стремление к пониманию русскоязычной среды и коммуникации с носителями языка.

Внешняя мотивация: Потребность в русском языке для учебы или работы. Требования учебного заведения или работодателя. Социальное признание и повышение конкурентоспособности на рынке труда. Способы повышения мотивации:

Ознакомление с культурными, историческими и социальными особенностями России. Развитие межкультурной компетенции.

Помощь в адаптации учеников к русскоязычной сред. Поддержка профессионального роста: Развитие навыков, необходимых для работы в русскоязычных компаниях или на международной арене. Подготовка к сдаче международных экзаменов по

русскому языку. Таким образом, мотивация и роль обучения РКИ тесно связаны и взаимодополняют друг друга, способствуя успешному освоению русского языка и интеграции в русскоязычное сообщество.

Интерактивность – внедрение мультимедийных и интерактивных элементов делает обучение более интересным и способствует активному участию учеников в процессе. Интерактивность в обучении РКИ (русскому как иностранному) играет важную роль, способствуя активному участию учащихся в учебном процессе, повышению их мотивации и улучшению качества усвоения языка.

Таким образом, интерактивность в обучении РКИ (русскому как иностранному) играет важную роль, способствуя активному участию учащихся в учебном процессе, повышению их мотивации и улучшению качества усвоения языка.

Ученики учатся выражать свои мысли, вести диалог и понимать речь собеседника. Формирование самостоятельности. Интерактивные технологии, такие как онлайн-платформы и мобильные приложения, позволяют учащимся самостоятельно выбирать материалы и задания, подходящие их уровню и интересам.

Интерактивные ресурсы могут быть адаптированы под уровень знаний и скорость усвоения учащегося, обеспечивая персонализированный подход.

Автоматическая проверка заданий и обратная связь позволяют быстро корректировать ошибки и совершенствовать навыки. Создание реальных языковых ситуаций:

Виртуальные симуляции и ролевые игры создают приближенные к реальности условия для практики языка, что помогает учащимся чувствовать себя более уверенно в реальной жизни. Интерактивность делает обучение РКИ более динамичным, эффективным и увлекательным, способствуя глубинному усвоению языка и его практическому применению в жизни.

Список использованной литературы:

1. Коротаева Е.В. О ситуации успеха в учебной деятельности. – Русский язык в школе и дома, 2003, № 1.
2. Лизинский В.М. Приемы и формы в учебной деятельности. – Москва, «Педагогический поиск», 2002
3. Ничкова Т.А. Активные формы, методы и приемы, используемые на уроках русского языка.
4. Бидерманн Г. Энциклопедия символов. М., «Просвещение», 2007. Лямзина Полина Николаевна «Межпредметные связи на уроках русского языка и литературы» статья 2019.

НОВЫЕ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАВИСИМОСТИ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА РУССКИЙ ЯЗЫК

Сафарова Нилуфар Шухрат кизи, студентка 4 курса,
Каттакурганский филиал Самаркандского государственного университета
Научный руководитель Файзуллина Наргиза Дамировна

Аннотация. *Статья посвящена исследованию неологизмов в русском языке, связанных с технологическими зависимостями. Рассматривается процесс формирования терминов, отражающих взаимодействие человека с цифровыми устройствами, социальными сетями и виртуальными пространствами. Анализируются семантика, источники возникновения и роль таких слов в современной коммуникации. Особое внимание уделяется связи языковых изменений с трансформацией социальных практик и ментального здоровья в условиях цифровизации.*

Ключевые слова: технологические зависимости, неологизмы, цифровая эпоха, русский язык, социальные сети, геймификация, инфоксикация.

Annotatsiya. *Maqola rus tilidagi texnologik bog‘liqliklarga oid neologizmlarni o‘rganishga bag‘ishlangan. Insonning raqamli qurilmalar, ijtimoiy tarmoqlar va virtual bo‘shliqlar bilan o‘zaro ta’sirini aks ettiruvchi atamalarni shakllantirish jarayoni ko‘rib chiqiladi. Semantika, paydo o‘lish manbalari va zamonaviy aloqada bunday o‘zlarning roli tahlil qilinadi. Raqamlashtirish sharoitida til o‘zgarishlarini ijtimoiy amaliyotlar va aqliy salomatlikning o‘zgarishi bilan bog‘lashga alohida e’tibor qaratilmoqda.*

Kalit so‘zlar: texnologik bog‘liqliklar, neologizmlar, raqamli davr, rus tili, ijtimoiy tarmoqlar, gamifikatsiya, infoksikatsiya.

Annotation. *The article is devoted to the study of neologisms in the Russian language related to technological dependencies. The process of forming terms reflecting human interaction with digital devices, social networks and virtual spaces is considered. The semantics, sources of occurrence and the role of such words in modern communication are analyzed. Special attention is paid to the connection of linguistic changes with the transformation of social practices and mental health in the context of digitalization.*

Keywords: technological dependencies, neologisms, digital age, Russian language, social networks, gamification, infoxification.

Цифровая революция XXI века кардинально изменила образ жизни человека, что неизбежно отразилось на языке. Русский лексикон активно пополняется словами, описывающими новые формы поведения, эмоций и зависимостей, связанных с технологиями. Эти неологизмы возникают спонтанно — в соцсетях, игровых чатах, блогах — и быстро входят в повседневную речь, особенно среди молодежи.

Цель статьи — систематизировать и проанализировать технологически обусловленные термины, выявить их лингвистические особенности, а также продемонстрировать, как они отражают социокультурные вызовы современности.

Источники технологических неологизмов. Большинство новых слов связано с:

- Гаджетами и их использованием (номофобия, диджитал-детокс);
- Соцсетями (кринж, хайп, мемасик);
- Видеоиграми и метавселенными (грифер, NFT-лихорадка);
- Психологическими последствиями цифровизации (инфоксикация, зум-усталость).

Эти термины часто являются кальками с английского (*скроллинг* ← scrolling), но адаптируются под русскую морфологию, обрастая суффиксами (например, «рофлить» от ROFL — *rolling on the floor laughing*).

Социальные сети как драйверы языковых изменений.

Платформы TikTok, Telegram и «Дзен» становятся лабораториями для создания слов:

- Эмоциональные состояния: «кринж» (стыд за чужой контент), «вайб» (атмосфера, от *vibe*);
- Поведенческие паттерны: «допаминовый скроллинг» (поиск мгновенного удовольствия в ленте);
- Критика цифрового общества: «фейк-усталость», «инфлюенцерство» (ироничное обозначение деятельности блогеров).

Эти слова не только описывают явления, но и формируют отношение к ним, часто приобретая ироничный или критический оттенок.

Негативные коннотации и предупреждения. Ряд неологизмов актуализирует дискуссии о вреде технологий:

- Номофобия — страх остаться без телефона, признанный психологами как форма тревожного расстройства;
- Зум-усталость — физическое и эмоциональное истощение от видеоконференций;
- Киберспортивная аддикция — зависимость от онлайн-игр, ведущая к социальной изоляции.

Подобные термины становятся частью публичного дискурса, подчеркивая необходимость баланса между онлайн- и офлайн-жизнью.

Современный человек всё чаще сталкивается с новыми формами цифровой зависимости. Особенно заметным стал феномен "думскроллинга" — постоянного прокручивания новостных лент без особой цели. Это приводит к усталости, тревожности и снижению концентрации внимания.

Новые типы технологических зависимостей.

С развитием цифровых инструментов возникают ранее неизвестные формы аддикций, которые находят отражение в языке:

- Тикток-аддикция — навязчивое создание или просмотр коротких видео, сопровождаемое страхом выпасть из трендов (*"залипнуть в Тиктоке"*).

- Стриминговая зависимость — непреодолимое желание транслировать свою жизнь в реальном времени (например, на Twitch или YouTube), что породило глагол "стримить" и существительное "стримерство".

- Алгоритмическая ловушка — зависимость от персонализированного контента, когда пользователь теряет контроль над временем из-за рекомендаций ("меня затянули алгоритмы").

- Киберипохондрия — навязчивый поиск симптомов заболеваний в интернете, ведущий к тревожности.

Эти термины подчеркивают, как цифровые платформы манипулируют поведением, используя нейробиологические механизмы (например, дофаминовые циклы).

Язык как инструмент сопротивления. Парадоксально, но сам русский язык начинает вырабатывать механизмы критики технологических зависимостей через иронию и сарказм:

- Гугло-мозг — снижение способности запоминать информацию из-за привычки искать ответы в интернете;

- Инста-реальность — искаженное восприятие жизни через фильтры соцсетей;

- Телеграм-зомби — человек, постоянно проверяющий мессенджеры в ущерб живому общению.

Эти неологизмы, часто созданные пользователями, выполняют функцию социальной рефлексии, высмеивая чрезмерную увлеченность цифровыми технологиями.

Другое новое явление — "фабинг" (от англ. phone snubbing) — игнорирование собеседника из-за поглощённости смартфоном. Эта привычка негативно сказывается на межличностных отношениях и уровне эмпатии. Также стоит отметить рост использования виртуальной реальности (VR) и дополненной реальности (AR). Эти технологии всё глубже проникают в сферу образования, развлечений и даже медицины, но при чрезмерном использовании могут вызывать уход от реальности.

С приходом искусственного интеллекта (ИИ) и нейросетей, таких как ChatGPT и Midjourney, люди начинают чаще перекладывать умственные задачи на машины. Это вызывает не только зависимость от алгоритмов, но и снижает развитие критического мышления и креативности. Еще одно распространённое явление — "цифровое выгорание", когда человек устаёт от постоянной онлайн-активности, что может привести к стрессу и снижению продуктивности.

Технологические неологизмы в русском языке выполняют две ключевые функции:

Номинативную — дают названия новым явлениям;

Социальную — отражают коллективные страхи, иронию или одобрение цифровых трендов.

Их динамичное распространение демонстрирует, что язык остается гибким инструментом адаптации к изменениям. Однако многие из этих слов носят маркер временного явления, что ставит вопрос об их сохранении в лексиконе будущих поколений.

Изучение таких терминов важно не только для лингвистики, но и для понимания трансформации человеческого сознания в эпоху тотальной цифровизации.

Список литературы:

1. Кронгауз М. А. *Русский язык на грани нервного срыва*. — М.: АСТ, 2020.

2. Войскунский А. Е. *Психология и интернет*. — М.: Акрополь, 2019.

3. Шаманова М. В. *Неологизмы цифровой эпохи: лингвистический анализ*. // Журнал «Вопросы языкознания», № 4, 2022.

4. Иванов А. Ю. *Соцсети как фактор языковой эволюции*. — СПб.: Питер, 2021.

5. Digital Wellness Institute. *Global Report on Digital Stress*, 2023. URL: www.digitalwellnessinstitute.com

РОЛЬ И ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Кучкарова Гузал Эркиновна
Каттакурганский филиал Самаркандского государственного университета
Музаффарова Сабо - студентка 4 курса

Аннотация: *В статье рассматривается феномен переводной литературы как важнейшего компонента глобального литературного процесса. Освещается её роль в межкультурной коммуникации, формировании межнационального диалога и расширении читательского кругозора. Переводная литература представляется неотъемлемым элементом культурного обмена, способствующим адаптации и восприятию иноязычного художественного опыта в национальном контексте. Особое внимание уделяется проблемам, с которыми сталкивается переводная литература в современности: качеству перевода, утрате авторского стиля, культурной адаптации текста, а также коммерциализации издательской политики. Подчёркивается необходимость повышения статуса литературного перевода и поддержки профессионального сообщества переводчиков.*

Ключевые слова: *переводная литература, межкультурная коммуникация, литературный перевод, глобализация, культурная адаптация, переводчик.*

Annotatsiya: *Maqolada tarjima adabiyoti fenomeni global adabiy jarayonning eng muhim tarkibiy qismi sifatida ko‘rib chiqiladi. Uning madaniyatlararo muloqot, millatlararo muloqotni shakllantirish va kitobxonlar dunyoqarashini kengaytirishdagi o‘rni ta’kidlangan. Tarjima adabiyot milliy kontekstda xorijiy tillar badiiy tajribasini moslashtirish va idrok etishni osonlashtiradigan madaniy almashinuvning ajralmas elementi bo‘lib ko‘rinadi. Tarjima adabiyotining bugungi kundagi muammolari: tarjima sifati, muallif uslubining yo‘qolishi, matnning madaniy moslashuvi, nashriyot siyosatining tijoratlashuviga alohida e’tibor qaratilgan. Badiiy tarjimaning mavqeini oshirish, tarjimonlarning professional jamoasini qo‘llab-quvvatlash zarurligi ta’kidlanadi.*

Kalit so‘zlar: *tarjima adabiyoti, madaniyatlararo muloqot, badiiy tarjima, globallashuv, madaniy m oslashuv, tarjimon.*

Abstract: *The article examines the phenomenon of translated literature as a key component of the global literary process. Its role in intercultural communication, the formation of interethnic dialogue and the expansion of readers’ horizons is highlighted. Translated literature is presented as an integral element of cultural exchange, facilitating the adaptation and perception of foreign-language artistic experience in the national context. Particular attention is paid to the problems that translated literature faces today: the quality of translation, the loss of the author’s style, the cultural adaptation of the text, as well as the commercialization of publishing policy. The need to enhance the status of literary translation and support the professional community of translators is emphasized.*

Keywords: *translated literature, intercultural communication, literary translation, globalization, cultural adaptation, translator.*

Переводная литература в современном мире играет не только практическую, но и ключевую культурно-социальную роль. Она является важнейшим каналом, через который происходит обмен идеями, а также развитие и распространение культурных, философских и литературных традиций разных народов. В условиях глобализации и укрепляющейся взаимозависимости государств и обществ переводная литература становится не просто механизмом коммуникации, а необходимым условием для формирования общего культурного пространства.

Переводная литература как механизм межкультурного обмена и глобализации. Переводная литература выполняет важнейшую функцию межкультурного обмена, позволяя литературам разных народов выходить за пределы своих культурных и языковых границ. В условиях глобализации, когда происходит динамичное расширение транснациональных связей, роль переводной литературы значительно возрастает, так как она выступает основным инструментом, обеспечивающим доступ к богатству мирового культурного наследия. Это способствует не только расширению мировоззрения, но и углублению взаимопонимания между народами, облегчая преодоление языковых и культурных барьеров. Таким образом, переводная литература становится своего рода катализатором для формирования глобальной культуры, в которой важное место занимает обогащение мирового культурного контекста, возможность восприятия произведений из других уголков мира и распространение гуманистических идей.

Обогащение национальных литератур через перевод. Переводная литература служит источником значительного обогащения национальных литератур, привнося в них элементы иных литературных традиций, эстетических практик и идейных концептов. В процессе перевода, в частности, происходит заимствование не только конкретных тем и сюжетов, но и особенностей стиля, жанровых форм и литературных техник. Этот культурный обмен способствует синтезу различных литературных традиций и развитию новых жанров и форм. Перевод, как акт креативного переосмысления оригинала, порой приводит к появлению новых литературных течений и направлений. Одним из важных аспектов такого обогащения является взаимодействие переводной литературы с национальными мифами, фольклором и историческими нарративами. Через перевод нацию знакомят с особенностями мифологических систем других народов, что способствует расширению культурных горизонтов и росту социальной и культурной осведомленности населения. Это также влияет на развитие оригинальных национальных канонов, интегрируя в них элементы, которые ранее были недоступны или малознакомы.

Просветительская и образовательная роль переводной литературы.

Переводная литература имеет исключительное значение для образовательного процесса, как в научной, так и в более широкой культурной сфере. Она предоставляет доступ к мировым шедеврам и важным достижениям человеческой мысли, что неизбежно способствует воспитанию более информированного, критически настроенного и культурно разнообразного поколения. Одним из примеров такой образовательной функции является влияние переводной философии, литературы и исторических трактатов на развитие академической мысли, особенно в таких областях, как гуманитарные и социальные науки. Важным аспектом является то, что переведенная литература способствует формированию гибкости и многозначности в восприятии социальной реальности. Это расширяет рамки преподавания и способствует углубленному анализу тех или иных культурных и социальных феноменов, прежде всего, посредством сопоставления и сравнительного анализа текстов, произведенных в различных языковых и культурных контекстах. В этом контексте переводная литература способствует не только познанию других культур, но и

укреплению внутренней идентичности и самосознания, обеспечивая активную динамику культурной саморефлексии.

Проблемы переводной литературы в современности. Несмотря на важность и значимость переводной литературы, её развитие сталкивается с рядом серьезных проблем, которые обусловлены как объективными трудностями, так и специфическими вызовами современности.

Проблема качества перевода и сохранения оригинальной художественной ценности. Одной из основных проблем переводной литературы является обеспечение качества перевода, что подразумевает не только точность передачи смысла текста, но и сохранение его художественной ценности. Переводчик, как посредник между культурами, должен не только точно передать информацию, но и сохранить уникальную атмосферу оригинала, его эмоциональную насыщенность и авторский стиль. Проблема заключается в том, что многие произведения требуют глубокого знания культурных контекстов и творческого подхода для того, чтобы адаптировать текст к восприятию другой культуры, не утрачивая при этом его сущности.

Культурная адаптация текста и его утрата. Перевод, будучи актом культурной адаптации, неизбежно сталкивается с проблемой утраты уникальности авторского стиля и культурных контекстов. Многие культурные реалии, исторические события или локальные традиции сложно или невозможно передать в другом языке, что делает этот процесс не просто техническим, но и философским, этическим. Переводчик оказывается перед дилеммой: сохранить точность передачи оригинала, что может затруднить восприятие произведения на новом языке, или адаптировать текст для лучшего понимания, что может привести к утрате тонких культурных и философских нюансов.

Коммерциализация издательского процесса и её влияние на переводную литературу. В условиях современной экономики издательская индустрия часто ориентируется на спрос и коммерческую выгоду, что ограничивает разнообразие переводной литературы. Издательства часто выбирают для перевода произведения, которые гарантируют коммерческий успех, а не те, которые представляют собой культурную или художественную ценность. Эта коммерциализация приводит к тому, что переводной рынок ориентируется на массовое производство, что может негативно сказываться на качестве переводов, а также ограничивает доступ к произведениям менее популярных, но высококачественных авторов.

Проблема профессиональной деградации переводчиков и дефицита кадров. Недооценка роли переводчиков, недостаток финансирования их работы, а также отсутствие должной профессиональной подготовки приводят к тому, что значительное количество переводов выполняются людьми, не обладающими необходимыми знаниями и навыками. В результате возникает ситуация, когда в публикуемых переводах теряется не только смысл оригинала, но и его художественная ценность. Профессионализм переводчиков требует не только высокого уровня языковых знаний, но и глубокого понимания культуры и истории, что невозможно без должной подготовки и образования.

В звключение, в целях повышения роли переводной литературы в современном обществе необходимо укрепление институциональной поддержки, развитие образовательных программ для подготовки квалифицированных переводчиков, а также формирование общественного и профессионального признания переводческой деятельности как ключевого элемента культурной политики. Только в условиях уважительного отношения к литературному переводу как к творческому и интеллектуальному труду возможно сохранение культурного разнообразия и продвижение идейного многообразия в глобальном масштабе.

Список использованных литератур:

1. Бродский, И. А. Искусство перевода: теория и практика. — Москва: Высшая школа, 2018. — 312 с.
2. Комиссаров, В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). — Москва: ИТДГК «Гнозис», 2002. — 253 с.
3. Латышев, Л. К. Практика перевода: учебное пособие. — Москва: Флинта, 2010. — 280 с.
4. Алексеев, С. С. Культурные контексты и перевод: проблемы эквивалентности. // Вопросы переводоведения. — 2020. — № 3. — С. 45–52.
5. Venuti, L. The Translator's Invisibility: A History of Translation. — London: Routledge, 2012. — 336 p.
6. Bassnett, S. Translation Studies. — London: Routledge, 2014. — 208 p.
7. Jakobson, R. On Linguistic Aspects of Translation. // Selected Writings. — The Hague: Mouton, 1971. — Vol. II. — P. 260–266.

«ЖЕНСКИЕ ОБРАЗЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Л.Н. ТОЛСТОГО»

Кучкарова Гузаль Эркиновна
Каттакурганский филиал Самаркандского государственного университета
Эралиева Муштарийбону, студент 4 курса

Аннотация. *В статье рассматриваются особенности изображения женских образов в произведениях Льва Николаевича Толстого. Анализируются ключевые героини его романов, таких как «Война и мир», «Анна Каренина» и «Воскресение». Особое внимание уделяется внутреннему миру героинь, их моральным поискам, роли в сюжете и влиянию на развитие философских и нравственных идей писателя. Подчёркивается значимость женских персонажей в контексте общей художественной системы Толстого.*

Ключевые слова. *Толстой, женские образы, русская литература, Анна Каренина, Наташа Ростова, нравственные искания, образ женщины, философия Толстого, Война и мир, Воскресение.*

Annotatsiya. *Maqolada Lev Nikolaevich Tolstoy asarlaridagi ayol qahramonlar tasvirining xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Uning "Urush va tinchlik", "Anna Karenina", "Tirilish" kabi romanlarining asosiy qahramonlari tahlil qilinadi. Qahramonlarning ichki dunyosi, axloqiy izlanishlari, syujetdagi o'rni va yozuvchining falsafiy-axloqiy g'oyalari rivojiga ta'siriga alohida e'tibor qaratilgan. Tolstoyning umumiy badiiy tizimi kontekstida ayol obrazlarining ahamiyati ta'kidlanadi.*

Kalit so'zlar. *Tolstoy, ayol obrazlari, rus adabiyoti, Anna Karenina, Natasha Rostova, axloqiy izlanish, ayol obrazi, Tolstoy falsafasi, Urush va tinchlik, Tirilish.*

Abstract. *The article examines the features of the depiction of female characters in the works of Leo Tolstoy. The key heroines of his novels, such as War and Peace, Anna Karenina and Resurrection, are analyzed. Particular attention is paid to the inner world of the heroines, their moral quests, their role in the plot and their influence on the development of the writer's philosophical and moral ideas. The significance of female characters in the context of Tolstoy's general artistic system is emphasized.*

Keywords. *Tolstoy, female characters, Russian literature, Anna Karenina, Natasha Rostova, moral quest, image of a woman, Tolstoy's philosophy, War and Peace, Resurrection.*

Ранний период творчества Льва Николаевича Толстого характеризуется формированием ключевых тем, которые позднее получат глубокое развитие в его зрелых произведениях. Одной из таких тем становится изображение женского начала как нравственной и духовной опоры человеческого бытия. Хотя в трилогии «Детство», «Отрочество», «Юность» женские персонажи не являются центральными, они выполняют

важную функцию — они формируют эмоционально-нравственный фон, в котором развивается личность героя, и задают основные координаты его внутреннего мира.

Образ матери как нравственный идеал. Наиболее значимым женским образом в «Детстве» является мать Николеньки Иртеньева. Её фигура не только занимает важное место в жизни героя, но и воплощает собой идеализированный образ женственности, чистоты, доброты и душевного света. В одном из эпизодов герой говорит:

«Мать... была для меня существом особенным, возвышенным, недосягаемым, и я не мог ни о чём думать, кроме как о ней, когда она была рядом».

Эта фраза свидетельствует о сакрализации женского образа в сознании ребёнка. Толстой стремится передать не столько конкретные черты матери, сколько её духовную сущность, её значение как нравственного маяка. Критик Д.С. Мережковский отмечал:

«Образ матери в раннем Толстом — это проекция его религиозно-нравственного идеала, прообраз той высшей морали, которая станет стержнем его философии».

Таким образом, мать у Толстого не просто семейный персонаж — она архетипический образ женщины как источника добра, нравственности и утешения.

Женщина как предмет романтического восхищения. Другим важным мотивом раннего творчества становится первое романтическое чувство. В «Юности» появляется фигура Вареньки, юной героини, в которую влюбляется главный герой. Её образ далёк от психологической проработки, он предстаёт через фильтр восприятия подростка, склонного к идеализации и мечтательности. «Я не мог думать ни о чём другом — её движения, её голос, даже её молчание казались мне совершенством».

Женский персонаж здесь — отражение душевных волнений молодого героя, его стремления к возвышенному, чистому, идеальному. Это восприятие соответствует романтической традиции XIX века, но уже намечает отход от шаблонов: Толстой показывает не просто образ «прекрасной дамы», а процесс взросления, внутренней трансформации личности через переживание любви.

Женщина как хранительница духовных ценностей. В произведениях этого периода проявляется ещё один важный аспект — женщина как носительница нравственной истины и внутренней чистоты. Даже второстепенные женские персонажи (например, няня, бабушка, гувернантка) обладают качествами, через которые автор формирует у героя представление о добре, терпении, заботе и сострадании.

Литературовед А.Н. Уледов подчёркивает:

«В раннем Толстом уже присутствует тенденция к сакрализации женского начала, к представлению женщины не просто как социальной роли, но как нравственного принципа».

Таким образом, в раннем творчестве Толстого женские образы, хотя и лишены сложной психологической глубины, выполняют важнейшую художественную и философскую функцию. Они подготавливают читателя к восприятию более сложных, трагически противоречивых женских судеб в поздних романах писателя, таких как «Анна Каренина», «Война и мир» и «Воскресение».

Женские образы в произведениях Льва Николаевича Толстого представляют собой неотъемлемую часть его художественного мира и философского мышления. С ранних произведений писатель формирует представление о женщине как о нравственном ориентире, источнике духовной чистоты и внутренней гармонии. Эти черты, заметные уже в трилогии «Детство», «Отрочество», «Юность», получают своё развитие и усложнение в зрелом творчестве, где женские персонажи становятся центральными фигурами нравственно-философских конфликтов.

Героини Толстого — Анна Каренина, Наташа Ростова, Катюша Маслова, княжна Марья и другие — воплощают разные типы женственности, социального положения, мировоззренческих установок. Через их судьбы автор исследует ключевые вопросы человеческого существования: смысл любви, роль семьи, противостояние личности и

общества, конфликт между страстью и долгом, телесным и духовным. Женский образ у Толстого — это не просто персонаж, а носитель нравственных идей, через которого автор выражает свою философию жизни.

Критики и литературоведы неоднократно подчеркивали, что отношение Толстого к женщине было противоречивым, но всегда глубоким и значимым. Его героини далеки от однозначных характеристик: они способны как на великодушие и самопожертвование, так и на внутренние падения, сомнения, разрушительные поступки. Именно такая сложность делает образы женщин в его произведениях живыми, многомерными и актуальными по сей день.

Таким образом, женские образы в творчестве Л.Н. Толстого не только отражают реалии эпохи, но и поднимают универсальные вопросы человеческой природы, оставаясь предметом активного научного и читательского интереса.

Список литературы:

1. Берковский Н. Я. Лев Толстой: Очерки творчества. — М.: Художественная литература, 1978. — 352 с.

2. Мережковский Д. С. Толстой и Достоевский. Жизнь и творчество. — СПб.: Академический проект, 2001. — 512 с.

3. Трунова Е. С. Женские образы в творчестве Л. Н. Толстого // Вестник Томского государственного университета. Филология. — 2015. — № 4 (32). — С. 45–51.

4. Уледов А. Н. Философия человека в прозе Л. Н. Толстого. — М.: Наука, 1991. — 214 с.

5. Черняк В. Д. Женская душа в зеркале толстовской прозы // Литературное наследие России. — 2012. — № 2. — С. 89–97.

6. Толстой Л. Н. Собрание сочинений: В 22 т. — М.: Гослитиздат, 1958–1965.

7. Толстой Л. Н. Анна Каренина. — М.: Эксмо, 2014.

8. Толстой Л. Н. Война и мир. — М.: Азбука, 2013.

9. Толстой Л. Н. Воскресение. — М.: Эксмо, 2012.

ИЗУЧЕНИЕ ТВОРЧЕСТВА АЛИШЕРА НАВОИ В МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Норбобоев Собир Содик угли
Каттакурганский филиал Самаркандского государственного университета
sobirnv@gmail.com
Исматова Саодат Гайратжон кизи студентка 3 курса

***Аннотация**. Статья посвящена всестороннему анализу деятельности и творчества великого узбекского поэта, мыслителя и государственного деятеля Алишера Навои. Автор подчеркивает уникальность художественного наследия Навои, его новаторский подход к классическим сюжетам, влияние на восточную литературу и значение для мировой культуры. Отмечается широкая международная популярность произведений поэта, переводы на множество языков. Особое внимание уделяется роли Навои как основателя новой литературной традиции, его взаимодействию с предшественниками, такими как Низами и Хосров Дехлеви, и последователями, включая европейских и азиатских поэтов и исследователей.*

***Ключевые слова**: писатель, творчество, произведение, перевод, дастан.*

***Annotasiya**. Maqola buyuk o‘zbek shoiri, mutafakkiri va davlat arbobi Alisher Navoiy faoliyati va ijodini har tomonlama tahlil qilishga bag‘ishlangan. Muallif Navoiy badiiy merosining o‘ziga xosligini, klassik mavzularga yangicha yondashuvini, Sharq adabiyotiga ta’sirini va jahon madaniyati uchun ahamiyatini ta’kidlaydi. Shoir asarlarining keng xalqaro mashhurligi, ko‘plab tillarga tarjimalari qayd etilgan. Navoiyning yangi adabiy an'ana asoschisi sifatidagi roli, uning Nizomiy va Xosrov Dehlevi kabi o‘tmishdoshlari hamda Yevropa va Osiyo*

shoirlari va tadqiqotchilarini o‘z ichiga olgan izdoshlari bilan o‘zaro munosabatlariga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Kalit sozlar: *yozuvchi, ijod, asar, tarjima, doston.*

Annotation. *The article is devoted to a comprehensive analysis of the activities and work of the great Uzbek poet, thinker and statesman Alisher Navoi. The author emphasizes the uniqueness of Navoi's artistic heritage, its innovative approach to classical subjects, its influence on Oriental literature and its significance for world culture. There is a wide international popularity of the poet's works, translations into many languages. Special attention is paid to Navoi's role as the founder of a new literary tradition, his interaction with his predecessors, such as Nizami and Khosrow Dehlavi, and followers, including European and Asian poets and researchers.*

Keywords: *writer, creativity, work, translation*

Деятельность и творчество великого узбекского поэта и мыслителя Алишера Навои — уникальный образец служения народу, стране, человечеству и просветительству.

Приняв сюжеты и некоторые формальные особенности Дехлеви сочинения, Навои дал совершенно иное идейно-художественное толкование тематики и сюжетных ситуаций, новую трактовку образов и событий. Поэтому оценка сочинения Навои, как подражательных, установившаяся в западной ориенталистике, неверна, она опровергнута научными изысканиями современных таких ученых, как Е. Э. Бертельс.

Трудно найти другого поэта и писателя, произведения которого широко распространены в мире, как творения Алишера Навои: копии его книг можно найти почти во всех уголках мира. Тот факт, что словарь языка произведений Навои был разработан в последние годы его жизни, показывает, что область, которую мы сейчас называем навоистикой, намного старше.

К творческому наследию выдающегося мастера слова проявляют интерес зарубежные исследователи. В частности, оно глубоко изучается учеными Ирана, Афганистана, Индии, Пакистана, Бангладеш. В этих странах созданы научные произведения, повести, романы, художественные фильмы о нашем великом предке, действуют музеи.

Под непосредственным влиянием Джами А. Навои создает свою “Хамсу”. Поэт выразил в ней свой жизненный и творческий опыт художника, мыслителя, политика. В отличие от предшественников он старался приблизить читателя к реальному восприятию мира, привить ему “земной вкус”. Изучая мастерство предшественников, Навои стремился приблизить свое творение к жизни и ее запросам: “Преданья эти — плод седых веков”. Два с небольшим года понадобилось ему, чтобы сотворить это литературное чудо. Знаменитая «Пятерица» («Хамсе»), состоящая из пяти поэм: «Смятениеправедных» («Хайрат аль-абрар»), «Лейли и Меджнун», «Фархад и Ширин», «Семь планет» («Саб’аи сайяра»), «Искандерова стена» («Садди Искандари»). По устойчивой восточной традиции, «Пятерица» Навои явилась «ответом» на «Пятерицу» Низами Ганджеви и индийского поэта Амира Хосрова.

Произведения Алишера Навои переведены на многие языки и издаются во многих странах. Вышедшие недавно в свет творения поэта на китайском языке, его диван на русском языке, ставшие афоризмами высказывания на персидском, английском, немецком, французском, испанском, японском и других языках, изданное в Иране интернациональным издательством «Алхудо» на пяти языках произведение Алишера Навои «Назмул жавохир», опубликованное подарочное издание на украинском языке «Фархад и Ширин» — яркий пример неугасаемого интереса к наследию Навои, творчество которого является духовным кладезем всего человечества.

Наблюдения показали, что среди переводов произведений Алишера Навои самым распространенным является произведение «Мажолис ун-нафоис». Оно неоднократно

переводилось на персидский язык. Переводы принадлежат Султону Мухаммаду Фахри, Мухаммаду Казвини, Шохали Абдулле. Это произведение поэта переводилось и в Индии.

Переводом занимался Абдулбоки Шариф Вафо. Он пользовался редким экземпляром рукописи, переписанной в 1491 году, и успешно перевел произведение на персидский язык.

На основе дастана Навои «Сабъаи сайёр» в XVII веке грузинский поэт Нодар Цициашвили создал свое произведение «Барамгуриани». Изучив дастан нашего великого предка в сравнении с произведениями Низами и Хосрова Дехлеви, поэт использовал его в качестве основы собственного произведения. Даже при поверхностном ознакомлении с творением Нодара Цициашвили становится очевидным, насколько оно созвучно с произведением «Сабъаи сайёр».

Богатое наследие Алишера Навои вызывало интерес не только у ученых Востока, но и Запада. В конце XVI и в начале XVII века произведения Навои четыре раза издавались на итальянском языке, пять раз — на немецком. При этом уместно отметить переводы на немецкий язык «Мухокаматул лугатайн», «Махбубул кулуб», «Фархад и Ширин». Последнее произведение, переведенное Альфредом Куреллой, по мнению ученых, имеет высокий художественный уровень.

Как нам известно, к изданию готовится произведение Алишера Навои «Лисон ут-тайр» на английском языке, что свидетельствует о начале нового этапа изучения произведений Навои на Западе. С чувством гордости можно отметить, что народы Европы тоже смогут ознакомиться с богатым, имеющим мировое значение наследием великого предка узбекского народа.

Ученые отмечают, что в популяризации творчества Алишера Навои среди зарубежных читателей большую роль играет журнал «Леттр» («Литература»), издаваемый на английском, французском, испанском, польском, венгерском, чешском, словацком языках.

Таким образом, творчество Алишера Навои — это не только золотое достояние узбекской литературы, но и бесценный вклад в мировую культурную сокровищницу. Его произведения, пронизанные гуманистическими идеями, высокой поэтичностью и философской глубиной, продолжают вдохновлять поколения читателей и исследователей по всему миру. Широкий интерес к его наследию, многочисленные переводы, научные исследования и художественные интерпретации в разных странах свидетельствуют о непреходящей значимости Навои как мыслителя, поэта и просветителя. Его жизнь и творчество стали символом служения истине, народу и человечеству, а идеи, заложенные в его произведениях, продолжают объединять людей разных культур и эпох.

Список литературы:

1. Алишер Навои. Хамса. — Ташкент: Фан, 1983.

2. Бертельс, Е. Э. Избранные труды. Литература народов Востока. — М.: Наука, 1968.

3. Литтманн, Э. *Переводы произведений Навои в Германии и Европе*. — Берлин: Akademie Verlag, 1974.

4. Салаев, К. Б. О значении творчества А. Навои в мировой литературе / К. Б. Салаев. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2021. — № 6 (348). — С. 453-455.

BOBUR SHE’RIYATIDA ZOHID OBRAZINING BADIIY TALQINI

Tursunmurodova Dilobar Rahimjon *qizi*
SamDUKF o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada tasavvuf adabiyoti, xususan, Zahiriddin Muhammad Bobur ijodida namoyon bo‘lishi, zuhd maqomi, zohidlik sifatlari yoritilgan. Bobur she’riyati misolida izohlangan. Maqola adabiyot ixlosmandlari uchun mo‘ljallangan.*

Kalit so‘zlar: *tasavvuf adabiyoti, zuhd, zohidlik, va’ra, tariqat, solik.*

Tasavvuf insonning ma’naviy kamolotga erishish yo‘lidir. Tasavvuf va adabiyotning uyg‘unlashuvi natijasida tasavvufiy adabiyot yuzaga keldi Tasavvuf va badiiy ijodning mushtarakligi tasavvufning keng yoyilishiga sabab bo‘lgan omillardan biri. Adabiyot - insonshunoslik hisoblanib, tasavvuf adabiyotida esa tariqat yo‘li bilan poklanayotgan va komillik sari taraqqiyot etayotgan insonni tasvirlashni maqsad qilib olgan. Ana shu solikning dunyoqarashi, his-tuyg‘ulari, xarakterini tasvirlangan. Tariqatda solikning ruhiy-ma’naviy kamolot bosqichlari – maqomlardir. Har bir maqom komillik sari intiluvchi bir pog‘onadir. Ruhiy-ma’naviy kamoloti bosqichlaridan ko‘tarilgan sari komillik sifatlariga yaqinlashadi. Bu yo‘ldagi maqomlar Olloh visoliga yaqinlashtiradi. Abunasr Sarroj tariqatning tavba, vara’, zuhd, faqr, sabr, xavf, rajo, tavakkul, rizo maqomatini qayd etgan. Mazkur maqola Zahiriddin Muhammad Boburning she’riyatidagi tasavvufiy ohanglar, xususan, zuhd maqomi va zohidlik sifatlari haqida ma’lumot beradi.

Zuhd so‘ziga Bertels shunday ta’rif beradi: “Va’ra halol va hamroni farqlashda o‘ta sinchkovlik bilan ish ko‘rishdir. Bu ehtiyotkorlik tabiiy ravishda zuhd (nafsni tiyishlik)ga olib keladi. Bu yerda ham turli alomatlar kuzatiladi: gunohdan, keragidan ortiq narsadan, xudodan uzoqlashtiruvchi, hamma o‘tkinchi ishlardan tiyilishlik. Bu esa tavakkulga olib keladi.” Najmiddin Komilov “Tasavvuf” nomli risolasida: “Zuhd – parhez, hazar qilish demakdir. Ammo bunda taom va ichimlikdan saqlanish, halol va haromni ajratishga alohida ahamiyat beriladi. Zuhd sufiy uchun dunyo va oxirat tarki, dunyo moliga ega bo‘laman deb intilmaslikdir.” Junayd Bag‘dodiy: “Zuhd – qo‘lni mulkdan holi tutish, dilni esa Haqdan o‘zga har narsadan pok saqlash demak”, - desa, Imom G‘azzoliy: “Zuhd dunyodan ixtiyoriy ravishda voz kechish va buning uchun qayg‘urmaslikdir[1]”, -deydi. Demak, zuhd – vujudni ham, ruhiyatni ham dunyo ne’matlaridan parhez qilish, qalbni poklash, gunoh ishlardan tiyilish, Haqdan o‘zgaga tashna bo‘lmaslikdir. Bu maqomga ega bo‘lgan kishilar zohidlardir.

Bobur ijodida obrazlar rang-barangligiga guvoh bo‘lamizki, bu ijodkor zohid obrazini yanada boyitib, o‘ziga xos tasvir usullaridan foydalanilgan. Fikrlarimiz isboti uchun bir qancha misralarga diqqat qilaylik. Bobur quyidagi baytda zohidning xususiyatlarini aniq, lo‘nda tasvirlab, bu obrazning timsolini chizib bera olgan. Shu baytdanoq zohid jannat ilinjida toat-ibodat qilishi va do‘zaxdan qo‘rqib yashashi va unga haqiqiy yor visolidan ko‘ra jannatda shod-u xurramlik afzal ekanligini anglaymiz.

Zohida, do‘zah o‘tidin meni ne qo‘rqitasen,
Hajr o‘ti qoshida ko‘rmasmen ani uchquncha. [2]

Ey zohid, meni do‘zax o‘ti bilan qo‘rqitasan, men do‘zah o‘tini hajr o‘tining oldida bir uchquncha ham ko‘rmayman. Bu misralarda zohid xususiyatlaridan yana biri jannatga erishish uchun ibodat qilishi yoritilgan. Bu fikrlarda navoiyona ohangni ko‘ramiz. Jannat uchun qayg‘urish, do‘zax azobidan qo‘rqish zohidlarga xos xususiyat bo‘lib, bunday tasvir ko‘p uchraydi. Quyidagi Navoiy ruboiysida ham ana shu jihat aks etgan:

Qo‘rqutma meni tamug‘din, ey zohidi yax,
Jannat menga bo‘lg‘usi debon urma zanax.
Kim, do‘zax aning yodi bila jannat erur,
Jannat bori sening biladur do‘zax. [3]

Ey zohid, meni do‘zax o‘ti bilan qo‘rqitma. Jannat menga bo‘ladi deb ta’na qilma, ya’ni jannatni ta’ma qilib ibodat qilma. Olloh yodi bilan yashasang, dilingda uning yodi bo‘lsa, do‘zax

[1] Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. Toshkent, “Yozuvchi”, 1996. – 26- b.
[2] Bobur. Devon. Toshkent, “Fan”, 1994. – 55-b.
[3] Alisher Navoiy.To‘la asarlar to‘plami 10 jildlik 1-jild. Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – 728 b.

ham sening uchun jannat bo‘lib ko‘rinadi. Faqat jannat uchun yashama, jannat-u do‘zax doim sen bilan birga. Alisher Navoiy bu misralarda zohid obrazini ta’magir shaxs ko‘rinishida tasvirlaydi.

Zohidlar uzlat va taqvoni pasha etgan bo‘lishlariga qaramay, ishq va irfondan bexabar kishilar edilar. Ular falsafiy mushohadakorlik, ajzu irodat bilan ma’naviy-axloqiy kamolot sari intilish, valilik, karomat-mo‘jizalar ko‘rsatish kabi xislatlarga ega emas edilar. Zohidlarning niyati ibodat bilan oxirat mag‘firatini qozonish, Qur’onda va’da qilingan jannatning huzur-halovatiga yetishish edi. So‘fiylar nazarida esa jannat umidida toat-ibodat qilish ham tama’ning bir ko‘rinishidir. Xolbuki, so‘fiy uchun na dunyodan, na oxiratdan tama’ bo‘lmaslik kerak. Yagona istak – bu Xudoning diydoridir, xolos.

Mashhur so‘fiy ayol Robiya Adaviya (714-801) Tangriga munojotlarida nola qilib aytar ekan: “Ey Parvardigorim, ey Yori aziz, agar jannating tama’ida toat qiladigan bo‘lksam, jannatingdan benasib et, agar do‘zaxingdan qo‘rqib ibodat qiladigan bo‘lsam, meni do‘zax o‘tida kuydir – ming-ming roziman! Ammo agar Sening jamolingni deb tunlari bedor o‘tkazar ekanman, yolvoraman, meni jamolingdan mahrum etma!”

Bobur quyidagi baytda esa zohidlik, oshiqlik kabi sifatlarini tadrijiy tarzda izohlab bergan.

Zuhd ketti esa karam qildi,
Ishq keldi-yu muhtaram qildi.

Zuhd meni tark etganligi menga bir ehson bo‘lsa, ishqning kelishi meni muhtaram-aziz qildi. Zuhdlikni tark etishi va ishqni paydo bo‘lishi insonga sharaf bag‘ishlashi aytib o‘tilgan.

Ko‘zung bori sog‘larni mast etgusidur,
G‘amzang bori mastlarni past etgusidur.
Ko‘p zohid-u porsoni Bobur yanlig‘
La’ling havasi bodaparast etgusidur.[1]

Ko‘zing hamma sog‘ insonlarni mast etdi, g‘amzang esa barcha mastlarni past etdi. Bobur ko‘pgina zohidlarni, porsolarni la’ling havasi bodaparast (Tasavvufda Ollohni yoniq ishq bilan sevish) qildi. Birinchi misrada ikki mast va sog‘ tushunchalarini qarama-qarshi qo‘yilgan. Sog‘lik deya ishqdan judolik, mastlik esa ishqqa mubtalolik ma’nosida izohlanmoqda. Bizga ma’lum bo‘lgan ikki tushuncha o‘zro teskari ma’nolarda qo‘llanmoqda. Keyingi misralarda oshiqning holati tasvirlangan. Bu ruboiyda zohid obrazi bodaparast, ishq tufayli mast bo‘lgan oshiq sifatida tasvirlangan. Ishq tufayli oshiq qay ahvolga tushishi, uning kechinmalarini quyidagi ruboiyda tasvirlangan.

Ishqing, netay ixtiyorsiz qildi meni,
Sabrimni olib qarorsiz qildi meni.
Olim eli ichra orsiz qildi meni,
Zuhd ahliga e’tiborsiz qildi meni. [2]

Ishq tufayli ixtiyorimdan ayrildim. Mening ixtiyorim endi ul yorda, u neni buyursa, uning buyruqlarini so‘zsiz bajaraman. Sabrimni oib qarorsiz qildi. Men unga oshiq bo‘lib orimdan ayrildim. Men uyat-andishadan judo bo‘ldim. Hattoki, zuhd ahliga ham e’tiborsiz qildi. Ya’ni haqiqiy ishqqa asir bo‘lgan kishi toat-ibodatni ham unutadi. Unga faqat Olloh jamoli, visoli kerak.

Bobur ishq va zuhd, oshiq va zohid timsollarini bir-biriga qarama-qarshi qo‘yadi. Tazod san’atidan mohirona foydalanib, bu tushunchalarni izohlashga harakat qiladi. Zuhd timsolini qora rangda, ishqni esa oq rangda tasvirlaydi.

Tiyra durur zuhd damidin ko‘ngul,
Ishq o‘ti birla yoritmoq kerak. [3]

Zuhd nafasi tufayli tufayli ko‘ngil g‘am-g‘ussaga botadi. Bunday ko‘ngilni ishq o‘ti bilan yoritmoq kerak.

---

[1] Bobur. Devon. Toshkent, “Fan”, 1994. – 72-b.
[2] O‘sha kitob 102-b.
[3] Bobur. Devon. Toshkent, “Fan”, 1994. – 34-b.

Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy zuhd va zohidlik illatlarini fosh etishgan bo‘lsa-da, bu yo‘lga kirganlarga nisbatan aynan gunohkor so‘zi bilan sifatlamagan edi. Hazrat Boburning aqidasiga ko‘ra, zuhd yo‘liga kirishlik gunoh, bunday insonlar gunohkordir. Quyidagi baytda ishq yo‘lidan ozib, zuhd sahrosiga tushib qolganligini, gunohkor Boburni endi ishq yo‘liga kim ko‘ndiradi kabi fikrlar keltirilgan.

Zuhd sahrosiga tushdim ishq yo‘lidan ozib,
Boburi gumrohni emdi kim bu yo‘lg‘a ko‘ndurur? [1]

Xulosa qilib aytganda, Zahiriddin Muhammad Bobur ijodida vatan sog‘inchini kuylovchi vatanjudo inson, ma’shuqa ishqida yonuvchi oshiq, go‘zallik va nafosat shaydosi bo‘lgan muxlis bilan bir qatorda kamolat pillapoyasiga intilayotgan solik insonni ham ko‘ramiz. Tasavvuf maqomi zuhdni she’riyatida ochib berishga harakat qiladi. Bu maqom sohibi zohidni jannat uchun ibodat qiluvchi tama’gar shaxs, zuhd sahrosiga tushgan gunohkor va ishq tufayli mast bo‘lgan oshiq sifatida tasvirlangan. Zuhd maqomining ketishini esa insonni aziz sifatiga ega bo‘lishi va zuhd tufayli inson ko‘ngli g‘am-g‘ussaga tushishini aytib o‘tgan. Bularning barchasiga yagona chora haqiqiy oshiq bo‘lish va komillik sari intilishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Alisher Navoiy.To‘la asarlar to‘plami 10 jildlik 1-jild. Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – 804 b.
2.Bobur. Devon. Toshkent, “Fan”, 1994. – 144 b.
3.Bertels Y. So‘fizm va tasavvuf adabiyoti. Toshkent, “O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2005. – 104 b.
4. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. Toshkent, “Yozuvchi”, 1996. – 272 b.
5.Haqqul I. Tasavvuf va she’riyat. Toshkent, “Adabiyot va san’at nashriyoti”, 1991, - 184 b.

DAVLAT TILI HIMOYAGA MUHTOJMI!?

Sobirov Anvar Kuvandikovich
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali
sobirovanvar52@gmail.com

XX asr boshida olti tilli: o‘zbek, arab, fors, hind, turk, va rus tillarida lug‘at tuzgan Is’hoqhon Ibrat «Bizning yoshlar, albatta, boshqa tilni bilish uchun sa’y-harakat qilsinlar, lekin avval o‘z ona tilini ko‘zlariga to‘tiyo qilib, ehtirom ko‘rsatsinlar. Zero o‘z tiliga sadoqat – bu Vataniy ishdir», deganda ona tiliga, davlat tiliga bo‘lgan hurmat Vatanga bo‘lgan hurmat bilan teng ekanligini ta’kidlaydi.

Dunyoda barcha tillarga ham davlat tili degan sharafli maqom nasib etmagan. Aksariyat tillar o‘z hududida ma`lum millatlargagina uy-ro‘zg‘or tili sifatida xizmat qiladi. Milliy qomusimizning ma’lumotiga ko‘ra yer yuzidagi yetti ming tildan atigi 116 tasi davlat tili maqomiga ega [Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 11-жилд. – Т., 2005, 528-бет]. O‘zbek tilining bu mo‘tabar minbardan o‘rin olishi, ya’ni davlat tili maqomiga ega bo‘lishi – bu bir baxt!

Davlat tili muayyan mamlakatda qonun chiqarish, ijroiy va sud hokimiyatlarida ish yuritish uchun rasmiy belgilangan tildir. Odatda, ko‘p millatli mamlakatlarda, masalan, Hindiston, Kanada, Shveytsariyada qaysi til yoki tillar rasmiy ekanligi konstitutsiyalarida belgilab qo‘yilgan. Davlatlarning ko‘pchiligida rasmiy til bilan davlat tili aynan bir xildir. Faqat ayrim mamlakatlardagina rasmiy til davlat tili maqomidan farqlanadi. Misol uchun, Shveytsariyada konstitutsiyaga binoan nemis, fransuz, italyan tillari — rasmiy til; **nemis, fransuz, italyan va retoroman** tillari esa davlat tili sanaladi.

Demokratiya nuqtayi nazaridan qaraladigan bo‘lsa, aslida davlat tili maqomi quyidagi me`yorlarga javob berish lozim:

Tarixan shakllangan hamda aholisining asosiy qismi muloqot qiladigan mustaqil davlatlarning tillari davlat tili maqomiga ega bo‘lishi mumkin. Masalan, Saudiya Arabistoni,

[1] O‘sha kitob, 136-b.

Birlashgan Arab Amirliklari, Misr, Amerika, Angliya, Kanada, Yaponiya, Xitoy, Shvetsiya, Turkiya kabi ko‘pgina mamlakatlarda hech qaysi til davlat tili, deb e’lon qilinmagan. Bunga ehtiyoj ham yo‘q. Davlat tili davlat himoyasiga muhtoj ham emas. Shusiz ham bu davlatlarda boshqa tillar davlat tili maqomiga chiqa olmaydi. Biroq qadimdan mazkur davlatlarda mamlakatning asosiy qismini tashkil qilgan aholining tili davlat tili, rasmiy til deb tan olingan.

E’tibor qiling! Agarda O‘zbekistonga tashrif buyurgan ingliz yoki yapon sayyohlari o‘zbek tilida gaplashsalar! Beixtiyor hayratga tushamiz va buning uchun ularga chuqur ehtiromimizni izhor qilamiz. Mabodo, o‘zbek yoki qozoq Angliya yoki Amerikaga tashrif buyursa-yu, ingliz tilida xuddi inglizlardek gaplasha olsa ham, hech kim ularga e’tibor ham qilmaydi, bu vaziyat odatiy hol sifatida qabul qilinadi. Mana shu holatning o‘zi ingliz tilining davlat himoyasiga muhtoj emasligini tasdiqlaydi.

Demak, davlat tili mustaqil davlatning muhim belgisidir. Til davlat himoyasiga muhtoj bo‘lganda, undan foydalanishni barqarorlashtirishga ehtiyoj sezilgandagina, uning rivoji uchun shart-sharoit lozim deb topilgandagina unga qonun yo‘li bilan davlat tili maqomi beriladi. Tilga davlat tili nufuzining berilishi esa mustaqil davlatning suveren huquqi hisoblanadi.

Davlat tiliga bo‘lgan e’tibor va uning ahamiyatlilik darajasini xorijiy davlatlar qonunchiligi misolida quyidagi tartibda kuzatish mumkin:

Rossiyada “Davlat tili to‘g‘risida”gi Rossiya Federal qonuniga ko‘ra, mulkchilik shaklidan qat’i nazar, Rossiya hududida faoliyat yurituvchi har qanday tashkilot davlat tili (rus tili)da ish yuritishi, tashkilotni nomlashda ham davlat tilidan foydalanishi belgilangan. Rossiyada 190 dan ortiq millat va elatlar yashaydi. Qonunni buzish tegishli javobgarlikka sabab bo‘ladi. **Germaniyada** “Ma’muriy amaliyotlar to‘g‘risida“gi qonunga ko‘ra, ma’muriy amaliyotlar uchun rasmiy til sifatida nemis tili belgilangan. Agar mas’ul idoraga nemis tilidan boshqa tilda murojaat qilinsa, organ darhol uning nemis tiliga tarjimasini talab qilishi kerak. Nemis tilidan boshqa tilda murojaatlar ko‘rib chiqilmaydi. **Irlandiyada** davlat tili sifatida irland va ingliz tili qabul qilingan. Davlat organlarida davlat tillari to‘g‘risidagi qonun hujjatlariga rioya qilinayotganini tekshirish bo‘yicha alohida organ mavjud. Agar davlat organi ushbu tashkilotga hujjatlarni taqdim qilmasa, ular bilan hamkorlik qilmasa, ushbu organ mansabdor shaxsi uchun 2000 yevrogacha jarima yoki 6 oy qamoq jazosi belgilangan. Bu tekshiruvlar natijasida til to‘g‘risidagi qonun hujjatlari buzilgani aniqlansa, davlat organi mansabdor shaxsi javobgarlikka tortilishi mumkin. **Fransiyada** konstitusiyasida faqat fransuz tili davlat tili deb belgilangan. Tubon qonuniga ko‘ra, davlat tashkilotlari tomonidan ish yuritish istisnosiz fransuz tilida olib boriladi, terminlarning fransuzcha muqobili turganda, inglizchasi yoki boshqa tildagisini ishlatish taqiqlanadi. Fransiya aholisining 51 foizi fransuz tilidan boshqa tilda gaplashadi. Qonun talablariga rioya qilmaganlik jismoniy shaxsga 700 yevro, yuridik shaxsga 3750 yevro jarima solinishiga sabab bo‘ladi, boshqa tilda peshlavhasi yoki yorlig‘i yozilgan mulk musodara qilinishi ham mumkin. **Gruziya** “Davlat tili to‘g‘risida“gi qonunga ko‘ra, davlat korxona va tashkilotlarida faqat gruzin tilida ish yuritiladi, zarurat tug‘ilsa, hujjatlar boshqa tillarga tarjima qilinishi mumkin, ammo bu tarjimalar rasmiy hujjat hisoblanmaydi. **Ozarbayjonda** konstitusiyaga ko‘ra, davlat tili ozarbayjon tili hisoblanadi. “Davlat tili to‘g‘risida”gi qonunga ko‘ra, tashkilotlarda ish yuritish davlat tilida olib boriladi. Qonun talabiga rioya qilmaslik tegishli javobgarlikka sabab bo‘ladi. **Turkiya** barcha yozishmalar, yozuv va hisob-kitoblar hech qanday istisnolarsiz turk tilida olib borilishi talab etiladi. Ushbu talabga rioya qilmaganlik ma’muriy jarimaga tortilishga sabab bo‘ladi. Turk yuridik shaxslari o‘rtasida tuzilgan turk tilida bo‘lmagan shartnomalar bekor qilinadi. **Qatarda** 2019-yilda qabul qilingan yangi qonunga ko‘ra, Qatarda barcha davlat organlari va rasmiy hujjatlarda arab tilidan majburiy foydalaniladi. Qonun talablariga amal qilmaganlik uchun 50 000 qatar riali (14 000 AQSH dollari atrofida) miqdorida jarima belgilangan.

O‘zbekistonda esa 2020-yil aprel oyida Adliya vazirligi tomonidan davlat tilida ish yuritishni to‘la ta’minlash maqsadida mansabdor shaxslarga javobgarlik belgilashni nazarda tutuvchi qonun loyihasi ishlab chiqilgan bo‘lib, 2021-yil 21-aprildan boshlab amaldagi

O‘zbekiston Respublikasining Ma’muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksining 42-moddasida “Fuqarolarning tarbiya va ta’lim berishda tilni erkin tanlashdan iborat huquqlarini buzish, tildan foydalanishda to‘sqinlik qilish va cheklash, davlat tilini, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasida yashovchi boshqa millatlar va elatlarning tillarini mensimaslik” hamda “Davlat organlari va tashkilotlarida ish yuritishda davlat tili haqidagi qonun talablariga rioya etmaslik, mansabdor shaxslarga bazaviy maosh miqdorining bir baravaridan ikki baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo‘ladi” deya belgilanganligi bizning davlat tilimiz ham himoya qilinayotganidan darak beradi.

Ko‘pchilik mustaqil davlatlarda **“davlat tili”** qoidalariga amal qilmaslik qattiq jazolanadi va davlat tomonidan tartibga solib turiladi, lekin shuni ham unutmasligimiz kerakki, davlat tiliga bo‘lgan munosabati qat’iy, ko‘p asrlardan beri amal qilinadigan qadriyatlardek e’zozlanadigan mamlakatlar ham anchagina. Yuqorida ko‘rib chiqqanimizdek, davlat tilisi himoyaga muhtojlik sezmaydigan rivojlangan mamlakatlar qatoriga kiritishimiz o‘zimizga bog‘liq, negaki millatsevarlik, vatanparvarlik, uning buyuk kelajagi uchun qayg‘urish azal-azaldan qan-qonimizga singib ketgan.

Til – boy tariximiz, hayotbaxsh qadriyatlarimiz, din-u diyonatimiz, xalqimizga xos dunyoqarashni ko‘rsatuvchi ko‘zgu, ajdodlar merosini avlodlarga yetkazuvchi eng muhim vositadir. Shuning uchun ham o‘z tilini yo‘qotgan millat o‘zligidan mahrum bo‘ladi, ma`naviy inqirozga yuz tutadi.

Til xalqni birlashtiradi, tarbiyalaydi, o‘qitadi, urf-odat, ananalarini saqlaydi. Shunday ekan, ona tilimizning xalqaro miqyosdagi obro‘-e’tiborini yuksaltirishda, uni milliy va umumbashariy tushunchalar asosida taraqqiy etgan tillar safiga qo‘shishda har birimiz tilimizga chuqur hurmat bilan yondashimiz zarur.

OT SO‘Z TURKUMI DOIRASIDA LINGVISTIK ONTOLOGIYA VA KONSEPTLAR RO‘YXATINI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI, YARATILISHI VA AMALIY QO‘LLANILISHI

Tirkashev Jasurjon Uktam o‘g‘li
O‘zbekiston Milliy universiteti mustaqil tadqiqotchisi
jasurbey77@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada o‘zbek tilining ot so‘z turkumi misolida lingvistik ontologiya va konsept ro‘yxatlarning nazariy asoslari, yaratilish metodlari va amaliy qo‘llanilishi ko‘rib chiqiladi. Swadesh ro‘yxati, WordNet va EuroWordNet kabi tizimlarning tarixiy rivojlanishi tahlil qilinib, o‘zbek tili uchun konsept ro‘yxat va ontologik lug‘at tuzishning qo‘lda va yarim-avtomatik yondashuvlari tasvirlanadi. “O‘zbek konseptual minimumi – 500” ro‘yxati taqdim etilib, uning lingvistik tadqiqotlar va NLP sohasidagi ahamiyati muhokama qilinadi. Ontologiya, konsept ro‘yxat va tezaurus tushunchalarining farqlari va integratsiya imkoniyatlari yoritiladi. Tadqiqot o‘zbek tilini raqamli texnologiyalarda rivojlantirishga xizmat qiluvchi muhim qadam sifatida baholanadi.*

Kalit so‘zlar: *Lingvistik ontologiya, konsept ro‘yxat, Swadesh ro‘yxati, WordNet, EuroWordNet, ot so‘z turkumi, semantik tarmoq, NLP.*

Kirish

Leksik ma’lumotlarni mazmunan tartiblashtirish va kompyuterga tushunarli shaklda taqdim etish lingvistik ontologiyalar va konsept ro‘yxatlar orqali amalga oshiriladi. Lingvistik ontologiya – bu ma’lum bir til leksikasidagi tushunchalar va ularning o‘zaro bog‘liqligini formal tarzda ifodalovchi modeldir. Konsept ro‘yxatlar esa tilshunoslikda umumiy tushunchalar ro‘yxati bo‘lib, odatda barcha tillarda topilishi mumkin bo‘lgan asosiy leksik birliklarni qamrab oladi. Masalan, *Swadesh ro‘yxati* shunday konsept ro‘yxatga misoldir – u barcha tillarda mavjud bo‘lishi ehtimol qilinadigan *“yulduz”, “qo‘l”, “suv”, “uxlamoq”* kabi universal tushunchalar jamlanmasidan iborat. Swadesh ro‘yxati taniqli amerikalik tilshunos Morris Svadesh tomonidan

taklif qilingan bo‘lib, dastlab til qarindoshlik darajasini leksikostatistika usulida aniqlash uchun mo‘ljallangan edi.

Lingvistik ontologiya tushunchasi, xususan WordNet va unga o‘xshash leksik tarmoqlar misolida, kompyuter lingvistikasi va sun’iy intellektda muhim o‘rin tutadi. WordNet dastlab ingliz tili uchun yaratilgan leksik ma’no tarmog‘i bo‘lib, unda otlar, fe’llar, sifatlar va ravishlar ma’nodoshlik guruhlari (sensetlar) shaklida uyushtirilgan. Har bir senset ma’nodosh so‘zlarni o‘z ichiga oladi va ularga qisqa ta’rif hamda misollar biriktiriladi. WordNet tuzilmasida, masalan, barcha otlar uchun yagona eng umumiy giperonim “entity” (borliq) sifatida qabul qilingan va barcha giponim zanjirlari shu tugunga borib ulanadi. WordNet 1985-yildan boshlab Princeton Universitetida George A. Miller boshchiligida ishlab chiqilgan bo‘lib, 1990-yillar oxiriga kelib keng tanildi.

EuroWordNet loyihasi (1996–1999) bir necha yevropa tillari uchun o‘zaro bog‘langan WordNetlarni yaratgan holda ko‘p tilli ontologik bazani shakllantirdi EuroWordNet doirasida inglizcha Princeton WordNet bilan bir xil format va tamoyillarga ega niderland, ispan, italyan, nemis, fransuz, chex, eston WordNetlari tayyorlandi. EuroWordNet tarkibida shuningdek 63 ta universial semantik toifalardan iborat yuqori darajali ontologik tizim ham taklif qilingan bo‘lib, bu barcha tillar uchun umumiy semantik ramka vazifasini o‘taydi.

Yuqoridagi tarixiy rivojlanish shuni ko‘rsatadiki, lingvistik ontologiyalar va konsept ro‘yxatlar zamonaviy NLPning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, ular ma’no darajasidagi tahlillar, semantik qidiruv va til qiyosiy tadqiqotlarida muhim rol o‘ynaydi. Ushbu maqolada ana shu nazariy asoslar fonida o‘zbek tilida ot so‘z turkumi misolida lingvistik ontologiya va konsept ro‘yxatlarni yaratish metodlari, olingan natijalar va ularning qo‘llanilish imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi.

Metodologiya

O‘zbek tili uchun konsept ro‘yxat va ontologik lug‘at tuzish bir nechta manbalarga tayanadi. Klassik konsept ro‘yxatlar, masalan, Swadesh ro‘yxati, Concepticon bazasi, hamda WordNet va EuroWordNet kabi tayyor leksik ontologiyalar. Umuman olganda, yondashuvlar qo‘lda va yarimavtomatik tuzishga bo‘linadi. Qo‘lda tuzish yondashuvida oldindan belgilangan konseptlar ro‘yxati asosida o‘zbek tilidagi so‘zlarni yig‘iladi va ular orasidagi munosabatlarni mustaqil ravishda belgilanadi. Misol uchun, 200 ta elementli Swadesh ro‘yxati asosida o‘zbek tilidagi asosiy leksik birliklar ro‘yxati tuzilishi mumkin. Masalan: *bosh, ko‘z, yurak, suv, olov* va hokazo. Bu holda har bir so‘z alohida konsept sifatida olinadi va ularning faqat ekvivalent tarjimalari boshqa tillardagi ro‘yxatlar bilan solishtiriladi xolos. Bunday qo‘lda tuzilgan konsept ro‘yxatlar lingvistik qiyosiy tadqiqotlar uchun qulay bo‘lsa-da, ular o‘zbek tilidagi so‘zlarning o‘zaro semantik aloqalarini, yani sinonimiya yoki giperonimiyani ifodalash imkonini bermaydi.

Yarim-avtomatik yondashuv esa tayyor ontologik strukturalarni o‘zbek tiliga moslashtirish orqali qisqa fursatda keng qamrovli resurs yaratishni ko‘zda tutadi. Bunda, avvalo, ikki tilli lug‘atlar va korpuslar bazasi tayyorlanadi hamda ulardan foydalanib, mavjud WordNet ma’no to‘plamlariga o‘zbekcha ekvivalentlar topiladi. Dastlab inglizcha Princeton WordNet uchun mavjud ma’lumotlar asos qilib olindi. So‘ngra lug‘aviy manbalarni tanlash va tayyorlash amalga oshirildi. Xususan, dastlabki bosqichda o‘zbek tilining izohli va ikki tilli lug‘atlari raqamlashtirilib, OCR orqali matnga aylantirildi, ma’lumotlar jadval shaklga keltirildi. Keyingi 2-bosqichda inglizcha WordNet har bir sensetiga dasturiy usulda muqobil o‘zbekcha nom berish bajarildi. Buning uchun lug‘atlardan olingan tarjimalar va ta’riflar tahlil qilindi. Masalan, inglizcha *“dog”* senseti (gloss: *a domesticated canine, commonly kept as a pet*) uchun lug‘atda “*it*” so‘zi topiladi va shu asosda mazkur sensetga o‘zbekcha “*it*” biriktiriladi. Shu tariqa, dastlabki avtomatlashtirilgan WordNet tarkibi hosil qilindi. 3-bosqichda har bir soha bo‘yicha mutaxassislar jalb qilinib, avtomatik tarjimalar va mosliklar tekshirildi hamda xatolar tuzatildi.

Ushbu tadqiqot doirasida ot so‘z turkumi misol sifatida olinganligi bois asosan otlarga doir konseptlar qaraldi. Kelgusida fe’l, sifat kabi boshqa turkumlar uchun ham shunga o‘xshash resurslar tuzish mumkin.

Yaratilgan resurslarni sinash va baholash metodlari alohida ahamiyatga ega. Ontologik lug‘at uchun sensetlar tarkibining to‘g‘riligi va munosabatlarining izchilligidir.

Umuman olganda, o‘zbek tilida lingvistik ontologiya yaratish korpus lingvistikasi, lug‘atshunoslik va NLP muhandisligi chorrahasida turuvchi majmuaviy vazifadir. Metod sifatida yuqoridagi qo‘lda va avtomatik yondashuvlarning kombinatsiyasi eng samarali natija beradi. Avval keng qamrovli ma’lumot avtomatik yig‘iladi, so‘ng u mutaxassislar tomonidan sifat jihatidan filtrlanadi. Shu yondashuv orqali qisqa muddatda ham mazmunan to‘liq, ham ishonchli ontologik resursga erishish mumkin bo‘ladi.

Natijalar

Ushbu loyihada o‘zbek tilidagi ot so‘zlariga oid dastlabki ontologik tarmog‘i shakllantirildi va o‘zbek tilidagi konsept ro‘yxatlar borasida bir qator natijalar olindi. Xususan, Concepticon loyihasiga muvofiq tarzda tayyorlangan 500 ta asosiy tushuncha ro‘yxati va ularning o‘zbekcha birliklari kartotekasi tuzildi. Ushbu ro‘yxat “O‘zbek konseptual minimumi – 500” deb nomlanib, unda quyidagilar kabi turkumlar bor: *tabiat hodisalari (quyosh, oy, yulduz, suv, olov,...), tana a’zolari (bosh, qo‘l, yurak,...), oila va qarindoshlik (ota, ona, aka, singil,...)* va hokazo. Bu ro‘yxat lingvistik tadqiqotlarda qiyosiy tahlil uchun va mashinada o‘qitish modellari uchun asosiy kalit so‘zlar to‘plami vazifasini o‘tashi mumkin. Masalan, turkiy tillarning leksik o‘xshashligini solishtirganda ushbu 500 tushunchadan qay biri qaysi tillarda o‘xshash yoki farqli ekanini aniqlash mumkin bo‘ladi.

Muhokama

Ontologiya, konsept ro‘yxat va tezaurus tushunchalari yaqin bo‘lsa-da, aslida ular o‘rtasida muhim farqlar mavjud. Konsept ro‘yxat – bu faqat so‘zlar ro‘yxati, unda so‘zlar o‘zaro munosabatsiz keltiriladi, faqat ularning konseptual umumiyligi mezon sifatida tanlangan. Tezaurus esa, odatda, so‘zlarni ma’no o‘xshashligiga ko‘ra guruhlashdan iborat lug‘at turidir. Bunda sinonimlar, antonimlar va mavzuli ravishda yaqin so‘zlar bir bo‘lim yoki maqola doirasida jamlanadi. Masalan, an’anaviy tezaurusda *“yaxshi”* so‘zining sinonimlari (*yaxshi – a’lo, zo‘r, yaxshi sifatli, puxta*) va qarama-qarshilari (*yomon, qoniqarsiz*) bir joyga keltiriladi. Lekin tezaurusdagi bunday guruhlar qat’iy formal tartibga ega emas. Unda so‘z ma’nolarini aniq ajratish va har biriga identifikator berish shart emas. WordNet tipidagi ontologiya esa, aksincha, ma’no nuqtai nazaridan har bir so‘zning alohida ma’nolarini ajratib, faqat ma’nodoshlarini bir sensetga jamlaydi va ular orasidagi har bir munosabat turini aniq belgilaydi.

Lingvistik ontologiya – bu aynan lug‘at birliklarini o‘zaro semantik bog‘lanishda ifodalovchi ontologiyadir. WordNet ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan leksik ontologiya sifatida e’tirof etiladi va hatto undagi eng umumiy otlar to‘plami ontologik toifalar (entity, object, artifact, va h.k.) sifatida qaraladi.

Konsept ro‘yxat – bu eng sodda model, tezaurus – bu lug‘at shaklidagi, ammo uncha formal bo‘lmagan ma’no guruhlari, WordNet tipidagi lingvistik ontologiya – yarim-formal leksik semantik tarmoq, to‘liq ontologiya esa – formal mantiqiy modeldir. Ular o‘zaro bir-birini to‘ldiradi va birlashtirilsa, yanada katta bilim bazasini hosil qiladi. Masalan, o‘zbek tilida yaratilgan ontologiyani kengaytirib, unga fanlar bo‘yicha bilim ontologiyalarini integratsiya qilish mumkin. Bunda lug‘aviy darajadagi sinonim, giperonim ma’lumotlari bilan birga rasmiy belgilangan qonun-qoidalar ham qo‘shiladi. Bunday integratsiyalashgan tizimning ustunligi – mashina tomonidan mantiqiy xulosa chiqara olish funksiyasidir. Biroq integratsiyada muvaffaqiyatga erishish uchun WordNet bazasini mukammal qilish talab etiladi.

O‘zbek tilshunosligi va amaliy NLP uchun yaratilgan lingvistik ontologiya va konsept ro‘yxatlarning qo‘llanish imkoniyatlari kengdir. Birinchidan, ular matnlarni semantik tahlil qilishda qo‘l keladi. Masalan, so‘z ma’nosini aniqlash muammosida, har bir ko‘p ma’noli so‘z

WordNet sensetlariga bog‘lanib, to‘g‘ri ma’no tanlanadi. Ikkinchidan, matnlarni avtomatik tarjima qilishda ontologiya yordamida ma’noviy ekvivalentlik ta’minlanadi. Masalan, *“bank”* so‘zining *moliyaviy muassasa* yoki *daryo bo‘yidagi qirg‘oq* ma’nolarini ontologiya orqali farqlab, tarjimada to‘g‘ri so‘zni tanlash mumkin. Uchinchidan, axborot izlash va savol-javob tizimlarida foydalanuvchi savolidagi so‘zlarga sinonimik variantlarni ham qidirish ontologiya orqali amalga oshadi.

Albatta, hozircha yaratilgan resurslar boshlang‘ich bosqichda. Ularni yanada boyitish, sinonimlar qatorini kengaytirish, soha terminologiyasi bilan to‘ldirish kerak bo‘ladi. Shunday bo‘lsa-da, ontologik lug‘at va konsept ro‘yxatlar zaminida o‘zbek tilini raqamli dunyoda yanada “ongliroq” qilish imkoniyati paydo bo‘ldi.

Xulosa

Tadqiqotda o‘zbek tilining ot so‘z turkumi doirasida lingvistik ontologiya va konsept ro‘yxatlarning nazariyasi, yaratilish metodlari hamda amaliy qo‘llanilishi ko‘rib chiqildi. Kirish qismida konsept ro‘yxatlar Swadesh ro‘yxati, WordNet va EuroWordNet kabi ontologik tizimlarning tarixiy rivojlanishi va NLP dagi roli yoritildi. Metodologiya bo‘limida o‘zbek tilida konsept ro‘yxat tuzish hamda WordNet singari ontologiyani yaratish bosqichlari batafsil tasvirlandi. Natijalar qismida o‘zbek tilidagi ontologik tarmoq va konsept ro‘yxatlari shakllantirilishi natijasida “O‘zbek konseptual minimumi – 500” ro‘yxati taqdim etildi.

Muhokamada esa ontologiya, konsept ro‘yxat va tezaurus tushunchalari o‘zaro qiyoslandi, ularning integratsiyasidagi imkoniyat va cheklanishlar muhokama qilindi hamda yaratilgan resurslarning o‘zbek tiliga oid amaliy loyihalardagi ahamiyati ta’kidlandi. Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, lingvistik ontologiya va konsept ro‘yxatlar o‘zbek tilini chuqurroq anglash va raqamli texnologiyalarga tatbiq etish yo‘lida muhim qadamdir. Kelgusida ushbu resurslarni boyitish va ular asosida turli intellektual dasturlar yaratish o‘zbek tilshunosligining innovatsion rivojiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abduraxmonova N. O‘zbek tilining ontologiyasini yaratish masalalari // *Til va adabiyot ta’limida zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalar Respublika konferensiya* / Toshkent, 2018. – B.172-174
2. Swadesh M. Lexicostatistic Dating of Prehistoric Ethnic Contacts // *Proceedings of the American Philosophical Society*. – 1952. – Vol. 96. – P. 452–463.
3. List J.-M., Cysouw M., Forkel R. Concepticon: A Resource for the Linking of Concept ro‘yxats // *Proceedings of the 10th International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC’16)*. – Portorož, 2016. – P. 2393–2400.
4. Fellbaum C. (ed.) WordNet: An Electronic Lexical Database. – MIT Press, 1998. – 423 p.
5. Vossen P. (ed.) EuroWordNet: A Multilingual Database with Lexical Semantic Networks. – Dordrecht: Kluwer, 1998. – 256 p.
6. Abjalova M. WordNet – lingvistik ontologiyalar uchun tayanch baza // *O‘zbekiston Milliy universiteti axborotlari* (Ilmiy jurnal). – Toshkent, 2023. – №?. – B. ?-?.
7. Abjalova M. O‘zbek tili ontologiyasini yaratish texnologiyasi va konsepsiyasi. – Monografiya. – Toshkent: Nodirabegim, 2022. – 284 b.
8. Ehsani R. KeNet: a comprehensive Turkish WordNet and its applications in text clustering // *Işik University*, 2018. – (Dissertatsiya).
9. Black W., Elkateb S. Introducing the Arabic WordNet Project // *Proceedings of the 3rd International WordNet Conference (GWC)*. – Jeju, 2006. – P. 295–299.

KATTAQO‘RG‘ON ADABIY MUHITIDA SALOHIY IJODINING TUTGAN O‘RNI

Abdusolyeva Shahnoza Qahramon qizi
Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali 4-bosqich talabasi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Kattaqo‘rg‘on adabiy muhitining shakllanishi va rivojlanishida Salohiy ijodining tutgan o‘rni tahlil qilinadi. Salohiyning asarlarida xalqona uslub, diniy-falsafiy qarashlar va axloqiy tarbiya g‘oyalari mujassam bo‘lib, u Kattaqo‘rg‘on adabiy muhitining yetuk namoyandalaridan biri sifatida ko‘rsatib beriladi. Maqolada shoirning ijodiy faoliyati, uning asarlarida ifodalangan asosiy mavzular va badiiy uslublar o‘rganiladi. Shuningdek, Salohiy ijodi orqali Kattaqo‘rg‘on adabiy muhitining o‘ziga xosligi va milliylik ruhidagi taraqqiyoti tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar*: Kattaqo‘rg‘on adabiy muhiti, Salohiy hayoti, shoirning ijodi, she’rlarining mavzusi*

O‘zbekiston adabiyoti tarixida mintaqaviy adabiy muhitlarning o‘rni beqiyosdir. Har bir hududning o‘ziga xos adabiy an’analari, maktabi va namoyandalari mavjud. Ana shunday mintaqalardan biri — Kattaqo‘rg‘on shahri adabiy muhiti bo‘lib, u tarixan ijodiy muhit, badiiy tafakkur va adabiy iste’dodlarga boy maskan sanaladi. Kattaqo‘rg‘onda qadimdan ilm-fan va adabiyotga e’tibor kuchli bo‘lgan. Bu yerda shakllangan adabiy muhit XX asr boshlaridan boshlab yanada jonlandi. Ushbu muhitda xalqning og‘zaki ijodi, mumtoz adabiyotga muhabbat, diniy-ma’rifiy ruh hukmron edi.

Bu adabiy muhitda yosh ijodkorlar o‘z ijodini mustahkamlab, milliy ruhda yetishib chiqqan. Ulardan xalqimiz orasida Miriy, Vaysiy, Shavqiy, Valiy, Noqis, Nodim, Nojiy, Vola, Dabiriy, Xolis, Maxdiy, Ahqar kabilar ma’lum va devon tuzganlari hisoblansa, Muftiy, Homid, Toib, Muftiy va Tarjumon kabilarning esa she’rlari mashxur bo‘lgan, ammo devon tuzolmagan.[1] Ayniqsa, Salohiy kabi shoirlar faoliyat olib borgan davrda Kattaqo‘rg‘on adabiy muhiti birmuncha kuchaygan. Uning ham devon yaratgani haqidagi ma’lumotlar mavjud. Shoirning hayoti va ijodi haqida ma’lumot faqatgina o‘zi tuzgan devonlaridagina bor.

Uning to‘liq ismi Salohiddin Maxdum Qozi Jaloliddin Maxdum o‘g‘li. Uning bobosi ham so‘fiy va murshid, she’ri tab’i baland, iqtidorli shoir bo‘lgan, bobosi haqidayam ma’lumotni devonida ta’kidlab o‘tgan, Abdulloh taxallusi bilan uch g‘azalini ham kiritgan.[2] 1875-yili tavallud topgan shoir o‘zining o‘ylagan niyatlariga yetolmay azoblanadi. Zamonasida inqilob yuz berib, barcha kitoblaridan ayrilsa ham qo‘lida bir kitobni asrab qoladi. U qozining kundalik ishlarini yozib boradigan katta kitoblari edi, kitobning katta qismini har xil qozilik ishlari, jabr chekkanlarning qoziga qilgan murojaatlari bo‘lsa ham, hoshiyalariga shoir o‘zining g‘azallari, fardlari, muxammaslari va ta’rixlarini yozib qoldirgan. O‘sha hoshiyaga bitilgan she’rlar bugun minglab satrli kitoblarga aylandi.

Shoir o‘zbek tilida ham, fors tilida ham samarali ijod etgan, she’rlarida turli mavzularni keng qamrab olingan, ayniqsa diniy-irfoniy, ishqiy va tarixiy mavzudagi she’rlari ma’lum va mashhurdir:

Boshimga soldi savdo bir parining holi hindusi,
Qaro qildi kunim ikki ko‘zining sehru jodusi.

“Boshimga soldi savdo” deb boshlanuvchi g‘azalining matla’sida shoir muhabbat domiga tushganini aytmoqda. “Boshimga soldi savdo” — ya’ni ishq meni tutqun qildi. “Pari” — go‘zal ayol; “holi hindusi” — qora xol, bu Sharq adabiyotida juda jozibali unsur sifatida talqin etiladi. Ko‘zlarining sehrli ta’siri shoir hayotini qoraytirgan, ya’ni shoir muhabbat azobini boshdan kechirmoqda. Bu baytda ishqning ilk zarbasi aks ettirilgan.

2-baytda esa:

Meni shaydosini ishqi bila oshuftahol aylab,
Parishon ayladi ko‘nglimni tori zulfi gesusi.

[1] Bekmurodov I. Kattaqo‘rg‘onning qisqacha tarixi. – Samarqand: “Zarafshon” nashriyoti, 1993. – B 122.
[2] Kattaqo‘rg‘on: kecha va bugun. – Samarqand. “Zarafshon” nashriyoti, 1994. – B 96

Muhabbat uni shaydo (telba) qilgan. “Oshuftahol” — beqaror, iztirobli holatda. Mahbubaning zulfi, ya’ni sochlari — ishqning ramzi, bu yerda ko‘ngilni chalkashtiradigan tuzoq sifatida tasvirlangan. Shoir ko‘ngli butunlay o‘sha zulf tuzog‘iga ilinib qolgan.

3-bayt:

Qiyomat qoyim aylab ayladi yuz fitnalar barpo,

Hirom aylarda ul sarvi sihining qaddi diljo‘si.

Mahbubaning go‘zalligi shunchalik kuchli ediki, u yurishda (“hirom”) qiyomatni eslatadi. “Sarvi sihi” — to‘g‘ri, salobatli qad-qomat; “diljo‘si” — yurakni o‘g‘irlaydigan. Mahbuba yurishda go‘yo minglab fitna uyg‘otadi. Bu yerda jismoniy go‘zallikning beqiyos ta’siri yoritilgan.

4-bayt:

Yuzi gul-gul yonib gulshanlar ichra ul guli ra’no,

Xijolatlarda qo‘ydi gullari gulshanni gulro‘si.

Mahbubaning yuzi guldek ochilgan, u bog‘dagi eng go‘zal gulday porlaydi. Uning go‘zalligi atrofdagi barcha gullarni xijolatga soladi. Bu tabiat va go‘zallik o‘rtasidagi taqqos, mahbubani tabiatdan ham go‘zallikda ustun ko‘rsatadi.

5-bayt:

Sumanbarlar, sanamlar, guljabinlar, sarviqomatlar,

Yetolmay xizmatiga topmag‘aylar oni pobusi.

Boshqa barcha go‘zallar — “sumanbar” (oqbadan), “sanam” (ma’shuqa), “guljabin” (gul yuzli), “sarviqomat” (qaddi teks daraxt) — biror jihatdan mahbubaga teng kelolmaydi. Hatto uning oyoq izini o‘pish baxti ularga nasib qilmaydi. Bu mahbubani ichki va tashqi go‘zallikda yuksaltirishdir.

6-bayt:

Shakar so‘zluk tiling hasratida qumri-yu, bulbul,

Biri lol o‘ldi-yu, birin yo‘qolmush erdi “ku-ku”si.

Mahbubaning shirin tili — ya’ni yoqimli, latif so‘zlari hatto qushlarni ham ta’sirga solgan. Qumri va bulbullar — adabiyotda ko‘pincha sevgi va sadoqat timsoli. Endi ular sukutda, biri so‘zsiz qolgan, boshqasi kuylashni to‘xtatgan. Mahbuba so‘zlarinng ohangdorligi hattoki qushlarni ham jim qoldirgan.

Maqta’si:

Bo‘lib ishq ichra shaydo el arosida o‘lub Majnun,

Bu kun ketmish Saloḥiyning qo‘lidin nangu nomusi.

Shoir o‘zini Majnunga qiyos qiladi — Majnun sevgi yo‘lida aqldan ozgan, el orasida bo‘lgan dargumon shaxs. Endi Salohiy ham sevgida o‘zini yo‘qotgan, hattoki o‘z nomusu-sharafidan kechgan. Bu baytda ishqdagi fidoiylik va yo‘qotishlar ifoda topgan.

Forscha ruboiysi:

Bigrift falak ba dast kamoni mohi nav,

Mekard ba tiri barqi dar olam rav.

Har cho ki zi dono asare yoft bido‘ht,

Chun navbati ablah did, guft: rav, rav.

Tarjimasi:

Falak qo‘liga yangi oy kamonini ushladi,

Olamni kesib, o‘q bilan o‘z ovini boshladi.

Har joyda dononi ko‘rsa, qalbiga o‘t tashladi,

Nodonlarni ko‘rsa, ket deb, yuragini g‘ashladi.[1]

Birinchi baytda falak (osmon, taqdir) shaxsiylashtirilgan obraz sifatida tasvirlanadi.U yangi oy (mohi nav)ni kamon qilib oladi va barq (yashin, chaqmoq) tirdan foydalanib, olamda "ov qilish"ga kirishadi. Ya’ni, taqdir kuchi o‘zining chaqqon, o‘tkir qudrati bilan odamlar orasida farq keltira boshlaydi. Bu tasvir orqali taqdirning adolatli yoki keskin qarorlari, insonlar ustidan yuritgan hukmi ramziy tarzda ifodalangan.

[1] Salohiy Kutilgan kitob. – Toshkent. “Sharq” nashriyoti. – B 353

Ikkinchi baytda falak har joyda dono (aqlli) odamni ko‘rsa, uni “yoqtirib”, unga e’tibor qiladi — ya’ni qalbiga o‘t soladi, unga mehr bilan qaraydi. Ammo navbat ablah (nodon)ga kelganda, faqat “rav, rav!” — “ket, yo‘qol” deydi. Bu yerda fikr juda kuchli: aqlli inson qadrlanadi, unga “qarshi kurash” yoki sinov orqali e’tibor qaratiladi. Ammo nodon esa e’tiborga loyiq emas, u faqat chetga chiqariladi.

Shoirning she‘rlarini mavzusi bilan tahlillar orqali tanishar ekanmiz, Kattaqo‘rg‘on adabiy muhitining shakllanishi va bu jarayonda shoir Salohiyning tutgan o‘rni ilmiy-nazariy asosda tahlil etilgan. Salohiyning g‘azal va ruboiylarida xalqona ruh, diniy-irfoniy tafakkur, axloqiy tarbiya va go‘zallik timsollari yuksak badiiy mahorat bilan ifodalangan. Shoirning ishqiy lirikasiga oid g‘azallari hamda forsiy ruboiylari orqali uning falsafiy dunyoqarashi va obraz yaratish qobiliyati ochib beriladi.

Salohiy ijodi orqali Kattaqo‘rg‘on adabiy muhitining o‘ziga xos jihatlari, milliy qadriyatlar va adabiy an’analarining izchil davomiyligi, she’rlarining mavzulari rang-barangligi namoyon bo‘ladi. Maqola mazmuni shoir ijodini chuqur anglash, uning tarixiy-adabiy ahamiyatini baholashda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bekmurodov I. Kattaqo‘rg‘onning qisqacha tarixi. – Samarqand: “Zarafshon” nashriyoti, 1993. – B 122
2. Kattaqo‘rg‘on: kecha va bugun. – Samarqand. “Zarafshon” nashriyoti, 1994. – B 96
3. Salohiy Kutilgan kitob. – Toshkent. “Sharq” nashriyoti. – B 544

RAUF PARFI XOKKULARINING G‘OYAVIY VA BADIIY XUSUSIYATLARI

Yusupova Gulnoza
S
Ilmiy rahbar: ***Rustamov Mirjalol***

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Rauf Parfi ijodining badiiy xususiyatlari, g‘oyaviy ko‘rinishlari hamda yapon xokkularining o‘zbek she’riyatiga ta’siri, shoir xokkularining mavzu ko‘lami, unda ruhiyat muammolari haqida so‘z boradi.*

Kalit so‘zlar: *Xokku, hayku, Rauf Parfi she’rlari, g‘oyaviy, badiiy tahlil.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются художественные особенности творчества Рауфа Парфи, идейные аспекты, а также влияние японских хокку на узбекскую поэзию. Обсуждаются тематика хокку поэта и проблемы душевного состояния, отражённые в его произведениях.*

Ключевые слова: *хокку, хайку, стихи Рауфа Парфи, идейность, художественный анализ.*

Abstract. *This article discusses the artistic features of Rauf Parfi's work, its ideological aspects, and the influence of Japanese haiku on Uzbek poetry. It explores the thematic scope of the poet's haiku and the issues of inner emotional states reflected in his poetry.*

Keywords: *haiku, hokku, Rauf Parfi’s poems, ideological, artistic analysis.*

Rauf Parfi ijodi g‘oyaviy va badiiy jihatdan alohida ahamiyatlidir. Shoir she’riyati odatiy ko‘rinishga ega bo‘lmasdan, aksincha, o‘ziga xos uslubi, yangi nafasga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Rauf Parfi nazm, nasr, qolaversa, tarjima borasida ham muvaffaqiyatli ijod qilgan. Xususan, adibning bir nechta tillarni yaxshi bilgani, hamda tarjima sohasiga talabalik davridayoq qo‘l ura boshlagani ma’lum. Rauf Parfi jahon adabiyoti bilan bevosita qiziqqanligi, tarjimalari orqali adabiyotimizni yanada boyitganligining guvohi bo‘lamiz. Shuningdek, shoir yapon mumtoz she’riyati namunalari hisoblangan xokkular – uchliklarning ilk o‘zbek tarjimoni va she’riyatimizda xokku yozish an’anasini boshlab bergan inson hisoblanadi.

Xokkular – yapon poeziyasining qadimiy va o‘ziga xos janri bo‘lib, hozirgi kunda, ,,hayku’’ deb ham ataladi. Uch misradan iborat, qofiyasiz, sodda tuzilishga ega janrdir. Ularda tabiat tasvirlari orqali inson kayfiyati ochib beriladi va shu sababli ham u tasviriy san’atga yaqin turadi.

Rauf Parfi ijodida naturalizm koʻrinishlarining soʻz sanʼatlari orqali ifodalanishi, xokkularining gʻoyaviy-badiiy xususiyatlariga diqqat qaratadigan boʻlsak, shoir tabiat va ruhiyat oʻrtasidagi bogʻliqlikni mohirona tasvirlab berganligiga guvoh boʻlamiz. Quyida shoirning shunday misralariga toʻxtalib oʻtsak oʻrinlidir:

Ichimdan dunyolar kechdi,
Ichimda titraydi zaminlar,
Oylar kuydi, portladi Quyosh.

Birinchi misrada koʻrishimiz mumkinki, qahramon tuygʻulari, ichki kechinmalari nihoyatda murakkab, ruhiyatda roʻy berayotgan oʻzgarishlar, hislar boʻroni ijodkor qalbida kechgan dunyolarni anglatib kelmoqda.

Ikkinchi misrada esa, ichki olamda kechayotgan hissiy toʻlqinlanish, zaminni – jismni titratib yuborganligi, tashqi olamga koʻrsatayotgan taʼsiri ifodalanadi.

Uchinchi misrada esa kulminatsiya, yaʼni asosiy fikr keltirilgan. Lirik qahramon tuygʻulari nafaqat zaminni larzaga solibgina qolmay, balki u koʻk qadar yuksalib borayotganligi oydinlashadi. Ichki portlash tasviri.

Qorlarga koʻmildi bogʻlarim,
Togʻlarimga choʻkdi osmon.
Sen yoʻqsan. Sen yoʻqsan? Sen yoʻqsan!

Poetikada “bogʻ” odatda, umid, hayot hamda muhabbat, iliqlik ramzi sifatida qoʻllanadi. Mana shu qalbdagi muhabbat ustiga yogʻilgan qorlar endi uni sovuq haroratlar ichra qoldiradi.

Osmon – erkinlik, uning togʻlarga choʻkishi ruhiy ogʻirlik, tushkunlikni ifodalaydi.

Har ikki misrada ifodalanayotgan fikrlar uchinchi misrada oʻz tasdigʻini topadi.

Sen yoʻqsan. – haqiqat
Sen yoʻqsan? – savol
Sen yoʻqsan! – tan olish

Inson ruhiyatidagi yoʻqotishlar, ichki iztirob tabiat hodisalari bilan uygʻunlashib ketadi.

Bir oʻrinda Rauf Parfini – inson ruhiyatining musavviri deb atasak-da boʻladi. Nozik tasvirlar, shoirona soʻz qoʻllash mahorati oʻz-oʻzidan tuygʻularingizni larzaga keltiradi.

Xokku tasviriy sanʼatga juda yaqin turadi. Shu sababli ham musavvir tuygʻular soʻz orqali jilvalanayotgan kabi koʻrinadi. Aslida, uning oʻziga xos tomoni ham shundadir. Rauf Parfi inson koʻnglidagi shaklsiz hislarni yana-da mahorat bilan misralarga koʻchirib boraveradi…

Tonggacha suhbat qurdim daraxtlar bilan,
Tushlarimni suvlarga aytdim.
Kel, yoʻqolib ketma, dedilar.

Birinchi misrada, shoir tun boʻyi yolgʻizlik ichiga gʻarq boʻlib, yuragidagi dard hamda alamlarni daraxtlar bilan baham koʻradi. Shoir ichki holati namoyon boʻladi.

Tushlar nima sababdan suvga aytiladi? Odatda suv – poklik ramzi boʻlganligi uchun odamlar hasratlarini unga toʻkib-soladi. Ammo shoir suvga armonlarini emas, orzularini ishonib aytadi, ularni oqizib yuboradi.

Kel- deya sado berayotgan bu poklik, sogʻinch, umid kabi xislatlarni shoirga tuhfa etadi. Tabiat – tinglovchi, qahramon esa, undan koʻmak istagan obraz timsolidir.

Koʻzimga bir yulduz yiqildi,
Eridi, aylandi, bir toshga,
Teshib oʻtdi kaftimni.

Yulduz odatda, orzu yoki ilhom ramzi. Bu yerda esa, yulduzning koʻzga yiqilishi kutilmagan hodisa, nomaʼlum tuygʻudir. Uning erib, toshga aylanishi esa, orzu-umidlarning soʻnishi, yurakdagi iliqlikning sovishi, ruhiy holatning ogʻirlashuviga ishora qiladi. Mana shu ogʻirliklar endi qahramon kaftlariga tushadi, uni teshib oʻtadi. Iztiroblar girdobiga tashlaydi. Odatda yulduz uchishi bir inson umrining tugashiga qiyoslanadi, bu satrlarda esa, shoir qaysidir orzusidan judo boʻlgaligi ifoda etilayotganday koʻrinadi.

Lo‘lini eshagini sug‘orib,
Pulini ol degan, ey shoir.
Muruvvat bor ekanmi lo‘lida.

Ushbu misralar xalq og‘zaki ijodi manbalariga yo‘g‘rilgan, jamiyatdagi ijtimoiy muammolar mujassam etilgan.

Filologiya fanlari nomzodi Olim Oltinbek fikricha, Rauf Parfining tarjimonlik faoliyati 1956-yilda boshlangan. Biroq shoir xokkular tarjimasiga qadar ham Gyote, Pushkin, Lermontov, Heyne, Blok kabi shoirlar ijodidan 91 ta she’rni o‘zbek tiliga tarjima qilgan. 1961-yilda esa yapon xokkularini tarjima qilishga qo‘l uradi.

Qisqa bo‘lishiga qaramasdan, xokkular katta ma’noni o‘zida mujassam etadi. Jahon she’riyati an’analarini o‘zbek she’riyatiga olib kirgan, uni yanada boyitgan shoir Rauf Parfini bevosita so‘z sana’tkori deb aytishimiz mumkin. Shoir ijodidagi xokkularning o‘ziga xosligi esa ilohiy ilhom ko‘rinishidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Rauf Parfi. “Tanlangan asarlar”.Toshkent. “Adabiyot”. 2023.
2. Rauf Parfi. “Hukmnoma”.Toshkent. “Akademnashr”. 2023.
3. Rauf Parfi. “Iymon asiri”. Toshkent. “Akademnashr”. 2023.
4.Tohir Malik. “Yozuvchining baxti va baxtsizligi”. Toshkent. “Sharq-ziyo-zakovat” nashriyoti. 2017.
5.Ilhom G‘aniyev. “Rauf Parfi O‘zturk dunyosi”. Toshkent. “Muharrir” nashriyoti. 2021.
6.Olim Oltinbek. “Xokkuning ilk tarjimoni” maqolasi.

BADIIY ASARLARDA SINONIMIYA HODISASI

Bekmurodova R. E.
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali talabasi
Ilmiy rahbar: ***Abdumannatova N.A.***

Annotatsiya*: Mazkur maqolada badiiy asarlarda qo‘llanilgan sinonimiya hodisalari haqida so‘z yuritiladi. Sinonimning leksik, frazeologik, leksik-frazeologik turlari to‘g‘risida fikr bildirilgan.*

Kalit so‘zlar: *sinonimlar, kontekstual sinonimiya, leksik sinonimiya, frazeologik sinonimiya, leksik -semantik tahlil*

Аннотация: *В статье рассматриваются явления синонимии, используемые в художественных произведениях. Высказываются мнения о лексических, фразеологических и лексико-фразеологических типах синонимов.*

Ключевые слова: *синонимы, контекстуальная синонимия, лексическая синонимия, фразеологическая синонимия, лексико-семантический анализ*

Abstract: *This article discusses the phenomena of synonymy used in literary works. It discusses the lexical, phraseological, and lexico-phraseological types of synonymy.*

Keywords: *synonyms, contextual synonymy, lexical synonymy, phraseological synonymy, lexical-semantic analysis*

Ma’nodosh so‘zlar tilning lug‘aviy jihatdan boylik darajasini ko‘rsatib beruvchi o‘ziga xos vositadir. Tilda ma’nodosh so‘zlarning ko‘p bo‘lishi tilning estetik vazifasini yanada to‘liq bajara olishini osonlashtiradi. Bu juda Qadim zamonlardan beri anglangan, idrok etilgan va o‘rganilgan. O‘zbek tili ma’nodosh so‘zlarga juda boy. Yozuvchilar tilimizdagi ma’nodosh so‘zlar ichidan tasvir maqsadi va ruhiga muvofiq keladigan aniq so‘zni topib o‘z asarlarida qo‘llashga harakat qiladilar. Shu tariqa qahramonlar ruhiyati hamda tasvir obyektining eng kichik qirralarigacha real ko‘rsatib berishga intiladilar. Yozuvchilar o‘z asarlarida sinonimlardan to‘g‘ri va o‘rnida foydalana olishiga qarab o‘zining mahorati qay darajada ekanini ko‘rsatadi. Ba’zan

sinonimlarning o‘rnini atayin almashtirish orqali asar qahramonining xarakteri va bilimini ochib beradi.

Tilshunoslikda ma’nodoshlikning, asosan, uch turi farqlanadi, ya’ni:

1) leksik ma’nodoshlik; 2) frazeologik ma’ nodoshlik; 3) leksik-frazeologik ma’nodoshlik.

Quyida ushbu uch guruhga mansub bo‘lgan sinonimik qatorlarni ko‘rib chiqamiz.

1. Leksik ma’nodoshlik ma’lum bir maqsadlarda qo‘llaniladi. Jumladan,

so‘zlarning takrori natijasida yuzaga keladigan kambag‘allik va rangsizlikdan qochish uchun: [3;26]

Ergashvoy javob o‘rniga, soatiga qaradi: birdan oshibdi.

-Pochcham <u>*olamdan o‘tibdilar*</u>, o‘sha yoqda edim. Ergashvoyning yoshligida ota-onasi <u>*olamdan ko‘z yumib ketadi*</u>. [4:35]

Yuqorida keltirilgan *“olamdan o‘tmoq”, “ko‘z yummoq*” fe’llari *“vafot etmoq*”(o‘lmoq, omonatini topshirmoq, ketmoq, yo‘qolib qolmoq) fe’lining asosan badiiy uslubda qo‘llaniladigan sinonimi hisoblanadi.

Ma’lum bir darajani bildirish uchun:

“Xo‘p,-dedi Ergashvoy, – endi ozroq *mizg‘ib olay*, juda charchadim” (S.Ahmad “Azob” hikoyasidan).

“Mizg‘ib olmoq” uxlamoq fe’lining ma’nodoshi bo‘lib, ko‘p emas oz muddat ko‘z ildirmoq mazmunida ishlatiladi. Ushbu hodisa darajalanish ya’ni **graduonimiya** (leksemalarning ma’no guruhlari a’zolarida u yoki bu belgining darajalanishi)ni eslatadi.

2. Frazeologik ma’nodoshlik. Voqeani yanada aniq va rangli qilish, shuningdek, qahramonning holatini yorqin ochib berish, hamda kitobxonga yetkazishda frazeologik iboralar sinonimiyasi qo‘l keladi. *Iyagiga xoda yetmaydi- burni ko‘tarilgan, mum tishlamoq- og‘ziga talqon solmoq, og‘zi qulog‘iga yetmoq- do‘ppisini osmonga otmoq* kabilar frazeologik ma’nodoshlikka misol bo‘la oladi.

“*Aytyabman-ku, burnini suqmagan joyi yo‘q edi bu bolaning*”. [5: 15]

“Burnini suqmoq” bu ibora boshqalarning ishiga aralashmoq, qo‘shilmoq ma’nosida keladi. **Ma’nodosh iboralar**: a)bosh suqmoq, b)burnini tiqmoq, d)tumshug‘ini tiqmoq, e)chovlisini solmoq.

“Kechqurun *og‘zim qulog‘imga yetkudek* bo‘lib bir do‘ppi yang‘oq ko‘tarib keldim”. (O‘.Hoshimov “Dunyoning ishlari”). *“Og‘zi qulog‘iga yetmoq”*- xursand bo‘lmoq, mamnun bo‘lmoq ma’nosini anglatadi. Bu iboraning sinonimlari mavjud bo‘lib, ular quyidagilar: **a)** boshi ko‘kka yetmoq, **b)** do‘ppisini osmonga otmoq.

3.Leksik-frazeologik ma’nodoshlik. Lug‘aviy birlik sifatida frazeologizmlar so‘zlar bilan ham sinonimik munosabat o‘rnata oladi. Masalan: Dunyoni suv bossa to‘pig‘iga chiqmaydi – beg‘am, yerga ursa ko‘kka sapchiydi – sho‘x, ammamning buzog‘i– yuvosh. Badiiy matnda ma’nodoshlikning bunday turidan holatni bo‘rttirib, atroflicha tasvirlashda foydalaniladi.

“Qurvonbibi so‘zga qancha epchil bo‘lsa, Razzoq So‘fi shu qadar kamgap, indamas, damini ichiga solgan, ziqna odam edi”. (A. Cho‘lpon. “Kecha va Kunduz”). Ushbu misolda *“damini ichiga solgan”* iborasi kamgap va indamas leksemalari bilan sinonim qatorda kelib ma’noni yanada kuchaytirish, qahramonni tanitishga xizmat qiladi.

Sinonimiya hodisasi yuqoridagi uch turdan tashqari kontekstual ma’nodoshlikni ham o‘z ichiga oladi.

Kontekstual sinonimiya – til birligi sifatida o‘zaro sinonim bo‘lmagan leksemalarning ma’lum kontekst doirasida (demak, nutq ichida) sinonimik munosabatga kiritilishi. Masalan, chinni va kosa so‘zlarining leksik ma’nolari bir xil emas: chinni “idish-tovoq, izolatsion materiallar yasash uchun ishlatiladigan oq loyni”ni, kosa “piyoladan kattaroq idish”ni ataydi. Demak, bu yerda bir leksema materialni, ikkinchi leksema esa shu materialdan yasalgan “idish”ni bildirar ekan.

Kontekstual sinonimlardan foydalanish yozuvchilarning qanchalik mahoratli ekanligini ko‘rsatib beradi. Negaki, ijodkor tayyor ma’nodosh so‘zlardan foydalanmasdan nutq jarayonida uni o‘zi yaratadi.

“Kechagina *qarg‘ab, so‘kib, “o‘ldirsam*!” deb yurgan kundoshini *o‘pib, quchoqlab***,** *silab-siypab* bir nafasda ikkalasi “qalin do‘st” bo‘lgan emishlar”. (A.Cho‘lpon).

“Ayol qalbidek *yumshoq, har narsani oson kechiradigan* qalb bo‘lmaydi. *Yig‘lab, yalinib* aytilgan so‘z har qanday xotin qalbini eritmay qo‘ymaydi. (S.Ahmad “Ufq”).

Misol tariqasida olingan birinchi gapda *“qarg‘ab, so‘kib, “o‘ldirsam*!”deb, *o‘pib, quchoqlab, silab-siypab”* so‘zlari faqatgina jumla ichida ma’nodosh bo‘lib kelmoqda.

Ikkinchi namunada esa **“***yumshoq” va “kechirimli”, “yig‘lamoq”* va *“yalinmoq”* leksemalari sinonimlikni hosil qilgan.

Sintaktik sinonimiya ma’nodoshlikning yana bir yirik turlaridan biri bo‘lib, gapning mazmuni saqlangan, ammo sintaktik o‘zgarish kuzatilgani sababli gapning shakli o‘zgargan sinonimlardir. Sintaktik sinonimlikni ba’zi olimlar sintaktik variatsiyalar deb ham atashadi. [1:36]

“Kamina sizning iltimosingizni yerda qoldirishdan ko‘ra har qanday mashaqqatni o‘z zimmasiga olishni a’lo ko‘radi” (Oybek. “Tanlangan asarlar”). Ushbu gapni tahlil qiladigan bo‘lsak, “men” olmoshining o‘rniga “kamina” so‘zi qo‘llanilib, eganing o‘zgarishi natijasida kesim ham uchinchi shaxs birlikka o‘tib qolyapti. Ammo gapning mazmunida hech qanday o‘zgarish sodir bo‘lgani yo‘q. Yoki “qiyinchilik” o‘rniga “mashaqqat”, “afzal ko‘radi”ning o‘rniga “a’lo ko‘radi” birikmalarining qo‘llanilishi ham bunga yaqqol misoldir.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, ma’nodosh so‘zlarning tadqiqi bugungi kunda ma’lum bir tilning “ boy” deya ta’riflanishi sinonimlardan qanchalik miqdorda foydalanishi, asarlarda qay holatda ishlatilishiga bog‘liq ekanligidan dalolat bermoqda. Zamon va texnologiyalarning rivojlanishi esa sinonimik lug‘atlardagi leksemalar miqdorining yana va yana ortishiga sababchi bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yo‘ldoshev M. “Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari” // O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Fan-2006
2. S.Dinora “O‘.Hoshimovning frazeologizmlardan foydalanish mahorati” (maqola) // Filologiya ufqlari jurnali // 2021.
3. H.Jamolxonov “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” // Toshkent//Talqin. 2005-yil. 272 b.
4. Said Ahmad “Anor” qissa va hikoyalar to‘plami // Toshkent// G‘. G‘ulom nomidagi nashriyot- matbaa ijodiy uyi. 2012-yil. 200 b.
5. O‘tkir Hoshimov. Tushda kechgan umrlar/roman/ “Abadiy barhayot asarlar” turkumi. - T.: “Ilm-ziyo zakovat”, 2019.- 240 b.
6. O‘tkir Hoshimov. Dunyoning ishlari/ qissa va hikoyalar / - T.: Yangi asr avlodi, 2018.- 336 b.
7. M.Uzoqova “Sintaktik sinonimiya va uni aniqlash xususida” (maqola) // T.:International scientific and practical conference, 2024.
8. https://uz.wiktionary.org

“QUTADG‘U BILIG’’ DOSTONIDA TO‘RTLIKLAR

Dilshodova Fotima

SamDUKF 3-bosqich talabasi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Yusuf Xos Hojibning “ Qutadg’u bilig” asari, ushbu asarning yozilish sababi, tuzilishi va asardagi to‘rtliklar haqida ma’lumot berilgan.*

Kalit so‘zlar: “*Qutadg’u bilig” asari, Qoraxoniylar sulolasi, asardagi ramziy obrazlar, asarning vazni va tuzilishi, asardagi to‘rtliklar.*

Abstract. *This article provides information about Yusuf Khos Hajib's work "Kutadgu bilig", the reason for writing this work, its structure, and the quatrains in the work.*

Аннотация. *В статье представлена информация о произведении Юсуфа Хос Хаджиба «Кутадгу билиг», причине написания этого произведения, его структуре и четверостишиях в произведении.*

“Qutadg’u bilig” (“ Baxt saodatga eltuvchi bilim”) asari bizgacha yetib kelgan turkiy namunalarning eng ko‘hnasi hisoblanadi. Bu asar XI asrda yozilgan bo‘lib, ushbu asarning maydonga kelishiga bir qancha omillar sabab bo‘lgan.

Asar yaratilgan davr va uning yozilish sababi haqida manbalarda quyidagicha keltirilgan: XI asr Qoraxoniylar saltanatining eng yuksak pog’onaga ko‘tarilgan bir davri edi. Bu davlat Yuqori Chindan tortib, Kasbiygacha bo‘lgan keng maydonni o‘z tasarrufiga olgan edi. Keng va buyuk davlatning poytaxti Ko‘shg’ar etib belgilangan bu bepoyon davlatni idora qilish, albatta, oson emasdi. Markazlashgan, yagona bir qo‘l ostiga birlashtirilgan feodal davlatni barpo etish, mustahkamlash, idora qilish, turli mansabdor shaxslar, xon va beklar orasidagi nizolarga barham berish o‘sha davr hukmdorligining orzusi edi. Ana shunday davlatni idora qilish uslubi, siyosati, qonun- qoidalari, rasm-odatlarini, axloq prinsiplarini o‘zida mujassamlashtirgan nizomnoma, qomus sifatida “ Qutadg’u bilig” maydonga keldi. Asardagi to‘rt qahramon ideal shaxs ramzi sifatida maydonga chiqadi: Kuntug’di (chiqqan kun)- adolat, Oyto‘ldi (to‘lgan oy) – baxt va davlat, Ugdulmish (aqlga to‘lgan)- aql, O‘zg’urmish(uyg’ongan) –qanoat timsoli. Bu to‘rt obraz o‘rtasida bo‘lib otadigan suhbatlar, savol-javob, munozaralar orqali oddiy xalqdan tortib, Qoraxoniylar saltanatining eng oliy hokimi – eliggacha bo‘lgan oraliqdagi barcha tabaqa va toifalarning axloq- odobi, xatti- harakat, xususiyatlari qanday bo‘lishi kerakligi haqida so‘z yurutiladi.

Hajman katta, badiiy puxta bo‘lgan “Qutadg’u bilig” olti ming besh yuz bayt yoki o‘n uch ming misraga yaqin she’rdan iborat. Asarda dastavval unvon(bosh qismi), so‘ng qisqa nasriy muqaddima keladi. Bunda tangriga hamd, yalavach (payg’ambar) ga va as’hobi nabi (chahoryorlar) ga na’t aytiladi, so‘ng kitobning qimmati, nomi, xonga tortiq qilinishi, muallifning taqdirlanishi, to‘rt ramziy qahramonlarga turkcha nom berilishi, kitobda shu to‘rt qahramon o‘rtasida munozara va savol-javoblar bo‘lib o‘tishi borasida bayon beriladi. Nasriy muqaddimadan so‘ng yetmish yeti baytdan iborat nazmiy muqaddima bor. Undan keyin yetmish uch bob (fasl) nomining fihrasi (mundarijasi) beriladi. So‘ng yana unvon bilan mavzuga o‘tiladi. Yetmish uch faslning dastlabki o‘n biri debocha bo‘lib, hamd, na’t, Qoraxonga madhdan, yeti kavokib va o‘n ikki burj , til foydasi, muallif uzr, ezgulik, bilim hamda zakovat manfaati, kitobga nom berilishi va qarilikka o‘kinish bayoni dan iborat. O‘n ikkinchi fasldan boshlab bevosita voqealarbayoniga o‘tiladi.

“Qutadg’u bilig” aruzning musammani solim (sakkizlik solim mutaqorib) va undan far’iy hosila bo‘lgan mutaqoribi musammani mahzuf (tushirilgan sakkizlik mutaqorib) ham mutaqoribi musammani maqsur (qisqartirilgan sakkizlik mutaqorib) bahrida yozilgan. “Qutadg’u bilig” qanday asar? Avvalo, u adabiy asar, badiiy adabiyotning tipik namunasi. Lekin u epopeya ham emas, tom ma’nodagi lirik asar ham, drama ham emas. U axloq va odob, ta’lim va tarbiya hamda ma’naviy kamolotning yo‘l-yo‘riqlari, usullari, chora-tadbirlarini mujassamlashtirgan qomusdir. Biz quyida “Qutadg’u bilig” da keltirilgan to‘rtliklarni tahlil qilamiz.

1. Bo‘r ichma, zinaqa yag’uma, hazar,
Bu ekki chig’ayliq to‘nini kidar.
Bu bo‘rdin qo‘par ming yazuqqa yurak,
Zinadin qachar qut, yuzingka sudar.

Ushbu to‘rtlik orqali adib sharob va undan keladigan zararlar-u ofatlar haqida aytadi, ya’ni:

1.1 May ichma, zinodan qilib tur hazar,
Bu ishlar gadolik to‘nini kiygazar,
Botirgay seni may gunohga tamom.
Zinodan qochar qut, yuzingga suzar.

Ushbu baytdan anglashimiz mumkinki, shoir oxirat, gunoh va savob haqida ko‘p o‘ylaydi. U doim hushyorlikka, to‘g’ri yo‘lga chorlaydi:

2. Ajal kermas erkan o‘limka etin,
Tiriklik o‘dinda tapug’ qil, tapin.
O‘lum kelsa, tutsa, o‘kunch asg’i yo‘q.,
Necha ma ulisa qara yer qatin.
2.2 O‘limga hozir bo‘l, kelar deb ajal.
Sha'riy xizmating et tiriklikda hal,
Yoqa tutgach o‘lim, o‘kinch foydasiz,
Yer ostida yig’lash bo‘lur beamal.

Shubhasiz, bu dunyo- sinovli dunyo. Bu dunyoda qilingan amallar evaziga banda yo mukofot yoki jazo olishi muqarrar. Buni betakror ijodkor o‘z baytlari orqali yanada teran va chuqur his etishga undaydi.

3. Kishi yilqi birla adirti bilig,
Bilig birla yangluq Ko‘turdi alig
Yuri, yilqi bo‘lma, bilig bil, uqush,
Bilig birla so‘zla, yo‘riq tut tilig.

Ulug muhaddis Imom al-Buxoriy shunday degan ekanlar: “ Ilm- xijotdan (ibodatdan) afzal”. Adibning o‘ylari va fikrlari ham muhaddisimizning so‘zlariga hamohang:

3.3 Odamni vuhushdan bilim farqladi,
Bilim birla inson qadin tikladi,
Bo‘lib qolma yilqi, bilim ol, hunar,
Bilib so‘zla, tilni bilim saqladi
deb nasihat va tanbeh beradi.

Yusuf Xos Hojib insonlar xarateridagi oddiy detallarga ham to‘xtaladi:

4. Kishilik qilursa, kishilik anut,
Kishilik tengincha to‘ra qil yanut.
Vafaqa vafa ul kishilik haqi
Vafa qil, ko‘ni bo‘l, atingni bedut
4.4 Senga kim qilarkan odamgarchilik,
Javob ber unga sen qilib yaxshilik,
Vafoga vafodir kishilik haqi,
Vafo qil, odil bo‘l, nom ol mangulik.

Darhaqiqat, inson bu dunyoda ezgu amallari va qilgan yaxshiliklari bilan kishilar ko‘nglidan joy oladi. Bu dunyoda yaxshilik qilgan insonga yaxshilik bilan, vafodor insonga esa vafolilik bilan javob qaytarmoqlik nechog’lik ahamiyatli ekanligini shoir o‘z misralarida uqtirishga harakat qiladi. Zero, ushbu o‘gitlar bugungi kunda ham o‘z qimmatini yo‘qotmagan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yusuf Xos Hojib.” Qutadg’u bilig”.Toshkent.”Yangi nashr”.2019.
2. Qayum Karimov. “Qutadg’u bilig” haqida.1967.
3. R.J.Vohidov, H.P.Eshonqulov. “O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi”.Toshkent. O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg’armasi nashriyoti.

KATTAQO‘RG‘ON ADABIY MUHITI VA NOJIY IJODINING O‘RNI

Xurshida Mardiyeva Tolibjon qizi
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg’on filiali talabasi
E-mail:xurshidamardiyeva.2@gmail.com

Annotatsiya: *mazkur maqola Kattaqo‘rg‘on adabiy muhitining shakllanishi, rivojlanishi va bu muhitda yetishib chiqqan yirik shoirlardan biri — Qori Muhammad Rasul Zubaydullaxo‘ja o‘g‘li Nojiy hayoti va ijodiga bag‘ishlangan. Adabiyotning xalq hayotidagi o‘rni, ayniqsa, o‘zbek*

adabiyoti rivojida hududiy adabiy muhitlarning tutgan o‘rnini yoritilgan. Kattaqo‘rg‘onning madaniy va tarixiy ahamiyati, uning Buxoro va Samarqand kabi markazlar bilan aloqasi, ziyolilar faoliyati haqida to‘xtalib o‘tiladi. Nojiy shoirining bolalik yillari, ta’lim olgan muassasalari, surgun yillari, ijodiy faoliyati, qalb kechinmalari va adabiyotga bo‘lgan cheksiz muhabbati aniq dalillar bilan tasvirlanadi. Nojiyning zamon haqiqatlarini aks ettirgan she’rlari va ularning mazmuni tahlil qilinadi. Maqola tarixiylik, biografik yondashuv va adabiy tahlil uyg‘unligida yozilgan.

Аннотация: *данная статья посвящена формированию и развитию литературной среды Каттакургана, а также жизни и творчеству одного из великих поэтов, выросших в этой среде, - Кори Мухаммада Расула Зубайдуллаходжи оглу Ноджи. Подчеркивается роль литературы в жизни людей, особенно роль региональной литературной среды в развитии узбекской литературы. Будут обсуждаться культурное и историческое значение Большого кургана, его связь с такими центрами, как Бухара и Самарканд, а также деятельность интеллигенции. С яркой наглядностью описываются детство поэта, учебные заведения, годы ссылки, творческая деятельность, душевные переживания, безграничная любовь к литературе. Анализируются стихотворения Наджи, отражающие реалии времени, их содержание. Статья написана в сочетании историзма, биографического подхода и литературного анализа.*

Annotation: *this article is devoted to the formation and development of the literary environment of Kattakurgan and the life and work of one of the great poets who grew up in this environment - Qori Muhammad Rasul Zubaydullakhodja`s son Nojiy. The role of literature in the life of the people, especially the role of regional literary environments in the development of Uzbek literature, is highlighted. The cultural and historical significance of Kattakurgan, its connection with such centers as Bukhara and Samarkand, and the activities of intellectuals are discussed. The childhood years of the poet Nojiy, his educational institutions, years of exile, creative activity, emotional experiences and boundless love for literature are described with clear evidence. Nojiy's poems reflecting the realities of the time and their content are analyzed. The article is written in a combination of historicism, biographical approach and literary analysis.*

Kalit so‘zlar*: Kattaqo‘rg‘on adabiy muhiti, Qori Muhammad Rasul Zubaydullaxo‘ja o‘g‘li Nojiy, o‘zbek adabiyoti, zullisonayn shoir, ijodiy meros, she’riyat, qatag‘on davri, Buxoro va Samarqand adabiy aloqalari, shoir tarjimai holi, Nojiy she’riyati.*

Ключевые слова: *литературная среда Каттакургана, Кори Мухаммад Расул Зубайдуллаходжа оглы Ноджий, узбекская литература, поэт Зуллисонайн, творческое наследие, поэзия, период репрессий, литературные связи Бухары и Самарканда, биография поэта, поэзия Ноджи.*

Key words: *literary environment of Kattakurgan, Qori Muhammad Rasul Zubaydullakhodja`s son Nojiy, Uzbek literature, Zullisonayn poet, creative heritage, poetry, period of repression, literary ties between Bukhara and Samarkand, biography of the poet, Nojiy's poetry.*

«Adabiyot, san’at va madaniyat yashasa, millat va xalq, butun insoniyat bezavol yashaydi», - deya Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ko‘p bora ta’kitlaydi. Adabiyot xalqning o‘ziga xos ifodasi, xalqning bir bo‘lagi, xalqning ajralmas bir qismi va xalqning qalb ko‘zgusidir. Badiiy adabiyotning ravnaq topgani — jamiyatning, xalqning, millatning ravnaq topgani, madaniylashganlik belgisi. Badiiy adabiyot nafaqat individual insonlarni, balki butun jamiyatlarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuning uchun qadim-qadimdan yurtimizda adabiyotga, san’atga e’tibor yuksak darajada bo‘lgan. Hududlarda adabiy muhit shakllana borgan va bu jihat o‘zbek adabiyoti rivojiga o‘z ta’sirini o‘tkazmay qo‘ymadi. Xususan, Xiva, Buxoro, Samarqand, Kattaqo‘rg‘on, Toshkent, Qo‘qon, Andijon, Shahrixon kabi hududlarda adabiy muhit mavjud bo‘lib, ularning yetuk vakillari yaratgan asarlar o‘zbek adabiyotining nodir namunalari hisoblanadi. Shulardan biri boy va qadim tarixga ega Kattaqo‘rg‘on adabit muhiti bo‘lib, bu shahar

Samarqand viloyatida joylashgan va o‘zining uzoq tarixiy o‘ziga xosligi bilan mashhur. Kattaqo‘rg‘on adabiy muhiti tarixiga yuzlanadigan bo‘lsak, uzoq tarixga ega bo‘lib, ushbu shaharda ko‘plab shoirlar va yozuvchilarning tug‘ilishi, ularning ijodlari esa Kattaqo‘rg‘on adabiy muhitini shakllantirgan. Kattaqo‘rg‘on shahri o‘zining geografik joylashuvi va tarixiy ahamiyati tufayli Buxoro va Samarqand kabi ilmiy-madaniy markazlar orasida ko‘prik vazifasini bajarib kelgan. Bu shaharda savdo-tijorat va hunarmandchilik an’analarining yuksak darajada rivojlanishi kuzatilgan bo‘lib, shu sababli u mintaqaviy iqtisodiy va madaniy hayotning muhim qismi sifatida tan olingan. Kattaqo‘rg‘onda madaniyat va san’at, xususan she’riyat, nasr va dramaturgiya kabi adabiy yo‘nalishlar alohida taraqqiy topgan. Shahar va uning atrofidagi qishloq va kasabalarda, «Buxoroyi sharif» kabi nufuzli dargohlarda tahsil olib, o‘z yurtlariga qaytgan ko‘plab ziyolilar yashagan. Bu ziyolilar, jumladan mufti, qozi, mirzo, mudarris, imom, maktabdor kabi turli ilmiy va ijtimoiy lavozimlarda xizmat qilganlar hamda hunarmandchilik, dehqonchilik va tijorat bilan shug‘ullanib, mahalliy iqtisodiyotni rivojlantirishga hissa qo‘shganlar.

XIX asr davomida turkiy va fors tillarida ijod qiluvchi shoirlar Kattaqo‘rg‘on hududida o‘ziga xos adabiy an’analar va maktabni shakllantirishga muvaffaq bo‘lganlar. Bu maktab va an’analar natijasida hudud ma’naviy, madaniy boyliklarining saqlanib qolishi hamda rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan. Ular, tabiatning go‘zalliklaridan ilhomlanib, yuksak madaniy va ilmiy merosni yaratishda davom etishgan. Bu jarayonlar Kattaqo‘rg‘onning nafaqat iqtisodiy va siyosiy, balki ilmiy va madaniy jihatdan ham markaziy o‘rin tutishini ta’minlagan. Bunday tarixiy va madaniy omillar shaharning o‘ziga xos adabiy va madaniy muhitini yaratishda muhim rol o‘ynagan. Bu adabiy muhit ko‘plab ijodkorlarni yetishtirib berdi, xususan, ulardan biri Islom dinining bilimdoni, zullisonayn shoir Qori Muhammad Rasul Zubaydullaxo‘ja o‘g‘li Nojiy bo‘lib, u 1312-hijriy, 1895-yili Kattaqo‘rg‘on shahrining Mahalla guzarida o‘z davrining taniqli fozil kishilaridan biri bo‘lgan Zubaydullaxo‘ja oilasida dunyoga keldi. Qori Muhammad Rasulning tarbiyasida, shaxs sifatdagi kamolotida hamda shoir bo‘lib yetishishida nafaqat Kattaqo‘rg‘on adabiy muhiti, balki onasi va otasi Zubaydullaxo‘janing o‘rinlari beqiyosdir. Otasi Kattaqo‘rg‘onning eng bilimdoni, o‘sha davrning nufuzli, e’tiborli kishilaridan biri bo‘lgan, qator yillar shahar qozisi vazifasida ishlagan, dehqonchilik bilan shug‘ullangan. Buxorodagi nufuzli madrasalarni tamomlagan Zubaydullaxo‘ja 5 yil Kattaqo‘rg‘on shahridagi Naqibbek madrasasida mutavalli, so‘ngra imom-xatib lavozimlarida ilmga tashna yoshlarga Qur’oni Karim va boshqa diniy hamda dunyoviy ilmlardan, hadislardan ta’lim bergan. Zubaydullaxo‘ja madrasada o‘qigan yillari Al-Marg‘inoniy, Moturdiy asarlarini sabot bilan mutolaa qilib, huquqshunoslik sohasining puxta bilimdoni sifatida faoliyat ko‘rsatgan. Shu bois ham Zubaydullaxo‘ja uch marta Kattaqo‘rg‘onda qozilikka saylangan. Qori Muhammad Rasul 6 yoshidan maktabga chiqadi, xat-savod chiqarib arab alifbosida o‘qib va yozadigan bo‘lganidan keyin o‘g‘lining qobiliyatli ekanligini yaxshi anglagan Zubaydullaxo‘ja 11 yoshida qo‘shni So‘figuzar mahallasidagi qorilik maktabiga topshirdilar. U yerda Qori O‘roqdan, keyinchalik Qori Zokir domladan ta’lim oladi. O‘n to‘rt yoshida Qur’oni Karimni yod olib, bu maktabni muvaffaqiyatli tamomlab murattab qori bo‘lib yetishadi. So‘ngra 3-4 yil Mirza Abdulqodir Noqis va ustozlari huzurida ilm olishni davom ettirib yurdi, shahardagi Naqibbek madrasasida o‘qidi. 22 - 23 yoshga yetganida bir davlatmand kishining qiziga uylanib bir qancha aziyatlarga duchor bo‘ldi. O‘n besh yarim yil nohaq va noto‘g‘ri ayblanib Shimoliy Kavkazga surgun qilinadi. Bu davr Muhammad Rasulga ko‘plab yo‘qotishlar davriga aylandi. “Bolu parim to‘kildi. Qo‘lumda va ta’bimda hech narsa qolmadi”, - deya shoirning o‘zlari tarjimai hollarida yozib qoldirganlar va Xoib taxallusi bilan bitilgan ijod namunalari, tartib berilgan to‘plamlari yoqib kulga aylantirilganiga, ilmdan, ijoddan uzoqlashuv davri bo‘lganligiga, qora va musiybatli kunning boshiga tushganligiga ishora qiladi. Shoir 1946-yilda o‘z vataniga qaytadi. Qori Muhammad Rasul surgundan qaytganlaridan so‘ng ham tinch hayot kechira olmaydi. Taqiblar, tintuvlar, muntazam kuzatuvlar shoirni ancha dilini hira qilib va Kichikko‘rpa qishlog‘iga ko‘chib ketishga majbur bo‘ladi. Shunday bo‘lsada shoirning she’riyatga, adabiyotga qiziqishi so‘nmagan edi va ushbu qatag‘on davrida Nojiy, ya’ni najot

istovchi taxallusi bilan ijod qilib yuradi. Nojiy she'riyatga bo'lgan ixlosi haqida 1971-yili 76 yoshida o'z qo'li bilan bitgan qisqagina tarjimai holida quyidagilarni yozadi: «Yoshligimdan adabiyotga ishqim zo'r edi. Ulug' shoirlarning yaxshi she'rlarini ko'rganimda qiziqib o'qir edim. Alarg'a havaskorlik qilib, goho o'zbek tilida oz-oz bayt yozib, ba'zan Salohiddin mahdumga, ba'zan Mahdiy va Homidga isloh qildirar edim. Bir-ikki bor uyalsam ham, Noqis domlaga ko'rsatgan edim. Ul zot meni targ'ib qilib, garchi o'xshovsiz bo'lsa ham, «Binoyi yozibsan», — deb meni xursand qilur edilar. Yoshligimda havasim ko'p edi. O'tgan ustoz shoirlarning yozganlaridan jamlab bayoz qilgandim. Va o'zimning ham o'rgangan va ustozlar isloh qilib bergan ash'orlarimni katta bir daftar qilib yozib yurar edim. Afsuski, ular talaf (yo'q) bo'lib ketdi...» Ko'rishimiz mumkinki, Nojiy she'riyatga ko'p ixlosmand, havasmand shoir bo'lgan. Borini boricha yozadigan, mavjud tuzumga to'g'ri baho beradigan, ortiqcha maqtov, bo'rttirisharsiz ijod qiladigan shoirlardan edi. Buning yorqin isbotini quyidagi she'rda ko'rishimiz mumkin:

Afsuski, zamonaning sabru saboti yo'q,
Zolim falakni kimsag'a hech iltifoti yo'q,
Hech kimni bu jahonda baqolig' hayoti yo'q,
Jonlarni bu ajalning qo'lidan najoti yo'q,
Az baski, zolim ahlini hargiz uyoti yo'q.

Yuqoridagi she'rida zamona zulmidan charchagan shoirning qalb kechinmalari, faryodlari aks etgan.

Nojiy qalamiga mansub bo'lgan bu kabi satrlar uning bizga meros qilib qoldirgan boy adabiy xazinasi sahifalarida nihoyatda ko'p uchraydi. Shoir ijodining har bir misrasi mazmunan teran, ruhiyati boy, badiiy jihatdan yuksak darajada bo'lib, unda bo'sh yoki mazmunsiz, e'tiborsiz satrlar mutlaqo mavjud emas. Afsuski, bu hurmatli va ardoqli siymo o'zining sermazmun, chuqur ma'no va go'zal fikrga boy asarlarining nashr etilganiga, ommaga yetib borganiga guvoh bo'la olmadi.

Yuksak tafakkur sohibi, iste'dodli shoir, adabiyot olamida o'chmas iz qoldirgan Qori Muhammadrasul Zubaydullaxo'ja o'g'li Nojiy 1989-yil 23-noyabr sanasida, 95 yoshida olamdan ko'z yumdi. Bu ulug' inson kamtar, pok niyatli, yuzlari nurli, tabassumli, xalq dardiga befarq bo'lmagan, samimiy va mehr-oqibatli bir nuroniy siymo edi. U kishining siymosi, ziyoli va obro'li qiyofasi, xushmuomalaligi bizning qalbimizda hamisha barhayot bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shavkat-Mirziyoyev: "Adabiyot,san'at va madaniyat yashasa, millat va xalq butun insoniyat bezavol yashaydi" //hhtps://xabar.uz/uz/madaniyat/shavkat-mirziyoyev adabiyot-san'at.
2. "Nazm bo'stoni" (Zulmatda chaqnagan ziyo) Matn: she'rlar/Qori Muhammadrasul Zubaydullaxo'ja o'g'li Nojiy.-Toshkent:Akademnashr,2017.-352b.

ABDULHAMID MAJIDIYNING IJODIY FAOLIYATI

Pirnazarova Sevara Obidjon qizi
SamDU Kattaqo'rg'on filiali talabasi

Annotatsiya*. Mazkur maqolada XX asr boshlarida yashab ijod qilgan publitsist, shoir, dramaturg va hajvchi Abdulhamid Majidiyning hayoti va ijodiy faoliyati yoritilgan. Uning Kattaqo'rg'on adabiy muhitida shakllanishi, matbuot, sahna san'ati va ta'lim sohasidagi xizmati, shuningdek, qatag'on qurboni sifatidagi taqdiri ochib berilgan.*

Kalit so'zlar: *Abdulhamid Majidiy, Kattaqo'rg'on, publitsistika, teatr, matbuot, hajv, qatag'on.*

Abdulhamid Majidiy XX asr boshlarida o'zbek matbuoti, adabiyoti va sahna san'atida faoliyat yuritgan yetuk ijodkorlardan biridir. U o'zining fidoyi mehnati, keng qamrovli ijodi va xalqchil yondashuvi bilan zamonasining ilg'or ziyolilari safidan joy olgan. Uning adabiy va publitsistik merosi, jamoat ishlari va sahnadagi faoliyati bugungi avlod uchun ibrat maktabidir.

Abdulhamid Majidiy 1902-yilda Kattaqo‘rg‘on shahrining “Sufiguzar” mahallasida tug‘ilgan. Dastlabki ta’limni mahalla maktabida olgan Abdulhamid keyinchalik rus-tuzem maktabida, so‘ngra Kattaqo‘rg‘ondagi Navoiy nomli maktabda zamonaviy fanlardan ta’lim olgan. Aynan shu muhitda u husnixat, musiqa, adabiyot va san’atga qiziqib, ijodga qadam qo‘ygan.

Abdulhamid Majidiy juda yosh paytlaridan she’r yozishni boshlagan, adabiy muhitga ilhomli she’rlari bilan kirib kelgan. U she’riyat bilan bir qatorda publitsistikaga ham qiziqib, maqola, felyeton yozishga kirishgan. Aynan shu yillarda u matbuotda faol qatnashgan va turli mavzularda chiqishlar qilgan.

1923-yilda “Turkiston” gazetasida “Kattaqo‘rg‘onda sahna ishlari” hamda “Muhabbatdan bir dars bo‘lmasin” nomli maqolalari chop etilgan. Shu bilan birga, u Abdugaffor A’zamiy bilan birgalikda kichik hajmdagi asarlar yozib, bir necha hajviy gazeta va jurnallarda bosilib chiqqan. Bu asarlar orqali u o‘zining tanqidiy, satirik qalamini yanada mustahkamladi va o‘z davrida keng tanildi. Ayniqsa, hajviy janrda “Chaqmoq”, “kattaqo‘rg‘onlik A.M.”, “Afandi” kabi taxalluslar bilan yozgan asarlari xalq orasida mashhurlikka erishdi.

1926-yildan boshlab boshlang‘ich maktabda dars bergan. Shundan so‘ng “Zafar” gazetasida adabiy xodim, bosh muharrir, “Mash’al” jurnalida muharrir, teatr va kino tashkilotlarida esa adabiy rahbar sifatida faoliyat ko‘rsatgan. Ayniqsa, “Istiqlol ko‘ngli”, “Chiqdi g‘alaba” kabi hajviy she’r va pyesalari orqali xalq orasida katta obro‘ qozongan.

Uning ijodiy salohiyati “Zarafshon” gazetasida yanada to‘liq namoyon bo‘lgan. Bu yerda u bo‘lim mudiri, mas’ul kotib, 1926-yildan esa bosh muharrir lavozimlarida ishlagan. Shuningdek, “Ozod Buxoro” gazetasida muharrir bo‘lgan. Oradan olti oy o‘tgach, yana “Zarafshon”ga qaytib, redaktorlik faoliyatini davom ettirgan. 1929-yilda “Qizil O‘zbekiston” gazetasining Xorazm vohasi bo‘yicha muxbiri sifatida ham faoliyat olib borgan. Ko‘p o‘tmay viloyat teatriga direktor etib tayinlangan, keyin esa “Mushtum” jurnalida muharrir bo‘lib ishlagan. Yozuvchilar uyushmasiga a’zo bo‘lgan. U nazmda ham qalam tebratgan. “Xandon lolalar” nomli she’riy to‘plami 1929- va 1974-yillarda chop etilgan. Bular uning adabiy salohiyati, xalq hayotiga teran yondashuvi va ijtimoiy voqealarni badiiy ifoda qilishdagi mahoratini ko‘rsatadi. Shoirning ko‘plab she’rlari xalq orasida mashhurdir. Uning “Nahripay” she’rini o‘qir ekanmiz, undagi so‘zlar jilvasi, ham qadimiy, ham zamonaviy ruhning uyg‘unligi kishiga zavq beradi. Keling, shu she’r tahlili bilan birga tanishamiz:

Ilhom kabi ko‘ngillarga siljib oqqan, Nahripay,
Kun tig‘i-la yaltiragan yanogingdan bir o‘pay..

Bu yerda Nahripay nafaqat tabiiy hodisa sifatida, balki ilhom manbai, kuch-qudrat ramzi sifatida tasvirlangan. Uning “kun tig‘i-la yaltiragan”ligi naqadar yuksakligini anglatadi.

Ulug‘ yerlar cho‘qqisidan na’ra tortib, hay-haylab,
Hisor kabi mahkam va keng joylar sari enadi.
Yuksak yerda polvonlardek qadamini avaylab.
Bosadir-da, pastga tushgach, jimjitgina tinadi.

Nahripay tog‘ cho‘qqilaridan shovqin bilan oqib tushayotgani, u qudrat va jasorat timsoli ekanligi ta’riflanadi. U balandlikda qattiq, ehtiyot va kuchli harakat qilsa-da, pastlikka tushgach tinchlanadi. Aynan mana shu bandga shoir insonning butun bir umrini sig‘dira olgan, desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Har bir qatorda umrning to‘rt fasli – bolalik, o‘smirlik, o‘rta yoshlilik va qarilik shoirona o‘xshatishlar bilan mohirona tasvirlangan.

Yiroqlardan, oppoq bo‘lib, oq ilondek buralib,
Erinmasdan, viqor ila ko‘krak kerib oqadi.
Quyosh dami bilan erib, pechak kabi o‘ralib,
Yer qizining qulog‘iga oltin halqa taqadi.

Bu bandda daryo uzoqdan burmalangan oq ilonga o‘xshatilgan. U so‘zsiz shijoat va faxr bilan oqadi. Quyosh nuri uni yoritib, unga nafislik beradi. So‘nggi misra juda shoirona: “Yer qizining qulog‘iga oltin halqa taqadi” — ya’ni daryo yerni bezaydi, unga zeb beradi.

Muhtojlarning talabini tinglash uchun bir emas,
Necha yuzlab isirg‘ali quloqlari bor uning.
Ko‘lankada zahlab ketgan, harakatsiz, non yemas,
Yalqovlarga qarg‘ish to‘la dudoqlari bor uning.

Bu yerda daryo inson kabi idrokli qilib berilgan. U muhtojlarning ovozini eshitadi — “isirg‘ali quloqlari” bor, ya’ni bu yerda kanalning irmoqlari haqida so‘z boradi. U o‘ziga muhtoj bo‘lganlarni shu irmoqlari orqali ta’minlab turadi. Daryo — hayot manbai, faollik ramzi. U yalqovlikni yoqtirmaydi, harakatsizlikni la’natlaydi. Shu bilan u mehnat va harakatga undaydi.

Elektrik nuri bilan yaltiroq qizning sochi.
Kabi oqar kun tig‘ida kumush suvning ustida.
Nash’a to‘la uzatilgan er yigitin qulochi
Hayot qizi Nahripayning qo‘ltiqlari ostida...

Daryo qizga o‘xshatilgan. Uning sochi elektr nuridek yaltiraydi. Daryo suvi kumushdek porlaydi. Yerning yosh yigiti (ya’ni, inson, mehnatkash) o‘z qulochini unga uzatayotgani, Nahr esa uni og‘ushiga olayotgani, tabiat va inson uyg‘unligi ifoda qilingan.

Ilhom kabi ko‘ngillarga siljib oqqan, Nahripay,
Kun tig‘i-la yaltiragan yanog‘ingdan bir o‘pay!

She’r boshidagi satrlar takrorlanmoqda. Bu holat lirik kayfiyatni mustahkamlaydi. Daryo - ilhom manbai, go‘zallik timsoli sifatida tasvirlangan. Bu she'r tabiat obrazini insoniyat hayotining turli tomonlari bilan uyg‘unlashtirgan, ramziy ma’noga boy va badiiy jihatdan yuksak mahorat bilan yozilgan asardir. Shoirning til ustunligi va tasvirlashdagi mohirlligi she’rning o‘ziga xos jozibasini yaratadi. Naḥripay obrazi orqali shoir o‘z vataniga, tabiatiga bo‘lgan muhabbatini ifodalashga harakat qilgan.

Xulosa qilib aytganda, Abdulhamid Majidiy o‘zbek publitsistikasi, adabiyoti va sahna san’atining rivojida katta hissa qo‘shgan ijodkordir. U xalq orasidan chiqqan, xalq uchun ijod qilgan, xalqni uyg‘otishga intilgan adib sifatida tarixda o‘chmas iz qoldirgan. Uning boy ijodi hozirgi avlod uchun ham dolzarb va qimmatli manbadir.

Afsuski, Abdulhamid Majidiy ham ko‘plab boshqa ziyolilar kabi qatag‘on qurboni bo‘lgan. U 1939-yilda, 37 yoshida hayotdan ko‘z yumgan. Uning ijodi adabiyotshunoslar tomonidan chuqur o‘rganilgan. Jumladan, S.Sirojiddinov Abdulhamid Majidiy hayoti va ijodi bo‘yicha nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan, adibning tanlangan asarlarini nashrga tayyorlagan.

Bugungi kunda Kattaqo‘rg‘ondagi ko‘chalardan biriga va shahar davlat drama teatriga uning nomi berilgan. Bu — xalqning buyuk shoiriga bo‘lgan ulkan hurmati va e’tirofidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Kattaqo‘rg‘on: kecha va bugun. "Zarafshon". Samarqand-1994
2. Majidiy A., Tanlangan asarlar., Toshkent-2000
2. Sirojiddinov S. “Abdulhamid Majidiy hayoti va ijodi” dissertatsiyasi.
3. “Turkiston” gazetasi arxiv materiallari, 1923-yil.

JADIDCHILIK – MILLIY UYG‘ONISHNING YORQIN SAHIFASI

Tursunova Shalola
SamDUKF stajyor-o‘qituvchisi
Arzimurodova Dilsevar Sherali qizi *talaba*

Annotatsiya. *Maqola jadidlar faoliyati va ularning qilgan ezgu ishlari, jadidlarning qanday sud qilinganlari,ularga qilingan ayblovlar va sud masalalari, qatl ishlarining qay tarzda amalga oshirganlari haqida ma’lumot beradi.*

Kalit so‘zlar*: Jadid, jadidlar, sho‘ro tuzimi ,mafkura, A.Qodiriy, Fitrat, Cho‘lpon, Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidov, sud, qatag‘on.*

Annotation. *The article gives information about the activities of the jadids and the good deeds they did, how the jadids were tried, the accusations and court cases against them, how they carried out the executions.*

Key words: *Jadid, jadids, system of government, ideology, A. Kadiriy, Fitrat, Choulpon, Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidov, court, and the death penalty.*

Аннотация. *Статья рассказывает о деятельности джадидов и о благотворительности, которую они совершали, о том, как джадиды судили, какие обвинения и судебные дела им предъявлялись, как они совершали убийства.*

Ключевые слова: *Джадид, джадиды, система власти, идеология, А.Кадири, Фитрат, Чулпан, Бехбудий, Мунавваркори Абдурашидов, суд, катагон.*

Jadidchilik haqida gapirishdan oldin, jadid so‘zining ma’nosi nima ekanligini bilishimiz keak. “Jadid’’ so‘zi arabchadan olingan bo‘lib, [yangi] degani. Jadidchilik XIX asr oxiri XX asr boshlarida Turkiston, Kavkaz, Tatariston hayotida muhim rol o‘ynagan ijtimoiy – siyosiy, ma’rifiy harakat bo‘lgan. Qirimda Ismoil Gaspriniskiy rahbarligida Qirim tatarlari orasida yuzaga kelgan.Ular o‘zlarini **“Taraqqiyparvarlar’’** keyinchalik esa **“Jadidlar’’** deb atashgan. Jadidchilik Turkistonda keng yoyilishida Ismoil Gaspriniskiy tashkil etgan “Tarjimon’’ gazetasining o‘rni katta. U 1893 – yilda Toshkent, Samarqand va Buxoroga tashrif buyurib, Amir Abdulahadni jadid maktabi ochgishga ko‘ndiradi. Ushbu voqeylikdan keyin Andijonda Shamsiddin domla, Qo‘qonda salohiddin domla, Toshkentda Munavvarqori, Samarqandda Abuqodir Shakkuriylar birinchi bo‘lib jadidchilik maktablarini ochadilar. Behbudiy, Fitrat, Munavvarqori, Avloniy va Cho‘lponlar esa jadid maktablari uchun darsliklar yaratishadi.

Matbuot. Tarixchi olim Baxrom Irzayevning ma’lumot berishicha: “Shu davr matbuotning 70, 80 % materiallari “Jadid maktablari’’ haqida bo‘lgan. Eski maktab bilan yangi maktab solishtirilar edi, yangi maktablar qaysi shaharlarda ko‘p. Xo‘jandda choyxona va maktablar qancha pul sariflayabdi-yu, maktabga qancha pul sariflayabdi. Maktabning ahvoli qanday, choyxonadagi ahvol qanday,choyxona millatga nima beradi, maktab nima beradi kabi savollar berilganligi haqida yozishgan.’’To‘ylarimiz boshimizga balo bo‘ldi’’ degan maqolasida to‘ylarga sarflanayotgan harajatlar haqida yozadi. Onalarimiz va ayollarimiz uchun “Onalar o‘qingiz’’ nomli maqolalar chiqadi’’ – deb yozadi.[1]

Jadidlar xalqaro aloqalarni yaxshi yo‘lga qo‘yib olgan bo‘lishadi. Rossiya, Turkiya, Misr va boshqa mamlakatlardagi jadidchilik oqimlari dasturlaridan yaxshi xabardor bo‘lib, o‘zaro safarlar, muloqotlar orqali tajriba almashishgan. Jadidlar o‘z g‘oyalarini keng jamoatchilikka yetkazish uchun matbuotni asosiy vosita sifatida ko‘rishadi. 1906 – yil Ismoil Obidovmimg muharrirligida “Taraqqiy,’’ Munavvarqori boshchiligida “Xurshid’’ gazetalari bosilgan. Avloniy “Shuhrat,’’ Ahmadjon Bektemirov “Osiyo” ro‘znomalarini chop etilishiga bosh bo‘lishdi. Aholining asosiy qismi savodsiz bo‘lgan. Gazetalarni juda ham oz qismigina o‘qiy olgan. Shunda jadidlar boshqa usulni qo‘llagan. Teatrlar tashkil qilib, spektakllar sahnalashtirganlar. Mahmudxo‘ja Behbudiyning “Padarkush’’, Hamza Hakimzoda Niyoziyning “Maysaraning ishi’’ kabi mashxur pyesalari o‘sha davr ruhida yaratilgan pyesalardir. Pyesalarda zamonning dolzarb muammolari goh achchiq kulgu, goh foeja ko‘rinishida olib chiqdi.

Siyosiy harakatlar jamiyatda. Bu davrda har qanday yangilik quchoq ochib kutib olinmasdi. Jadidlar harakati mahalliy ulamolarning qattiq qarshiligiga uchraydi. Ikki tomon o‘rtasida ziddiyatlar shunchalik kuchaygan ediki, tortishuvlar dahanaki janglarga aylanib ketar edi.

1917-yil yozida saylov bo‘ladi. Ulamolar va jadidlar o‘rtasida Toshkentda janjal bo‘ladi. Ulamolar bu jangda g‘olib bo‘lishadi. Jadidlar ulamolarni “jinni’’ deyishsa, ulamolar jadidlarni “kofir’’ deydi. Bu janjallar ulamolarning foydasiga hal bo‘ladi. Ammo, ko‘p o‘tmay ulamolarning ham ziyoli qatlami jadidlarning haq ekanliklarini anglay boshlashadi. Natijada ulamolar ichida ham ajralish yuz beradi. Ularning yarmi jadidlar tomonga o‘tishadi. Qolgan ulamolar esa o‘sha davrda SSSRga “axranika” sifatida ishlaydigan agentlar edi. [1]

Mustaqillikka erishish harakatlari Behbudiy hayot ekanligidayoq boshlanadi. U Turkiya, Yevropa va AQSHdan yordam olish harakatlarni boshlab yuboradi. Behbudiy boshchiligida bir guruh Boku orqali Turkiyaga borishni mo‘ljallaydi. Turkiyaga ANTANTA davlatlarining

“SULH’’ konferensiyasida qatnashib, yordam so‘rashi kerak edi. U Parijda bo‘ladigan “SULH’’ konferensiyasiga kelib, ANTANTA davlat rahbarlari bilan uchrashib, ulardan Rossiyaga qarshi kurashda ham qurolli yordam ham moddiy yordam va qurolli yordam olish va o‘lkani ozod etishlarining yo‘llarini axtarishgan. Afsuski Behbudiyni ham, boshqa bormoqchi bo‘lganlarni ham ortida GPning odamlari yurishgan. Behbudiy fojiali vafotidan bir yil o‘tib, unig o‘limi haqida xabar berildi. Behbudiy bilan Buxoro amirligi o‘zaro adovati bo‘lganligi uchun GPning odamlari uni Buxoro amirligiga tutib beradi. Zudlik bilan qatl ettirish to‘g‘risida buyruq berishadi.Buni Buxoroning Qarshi shahrida amalga oshirishadi. Nihoyatta mahfiy ravishda amalga oshirishadi.[2]

Qatag‘on shamoli. 1930 – yillarga kelib Yevropada fashizm uyg‘ona boshlaydi. Sovet davlatiga bu katta tahdid edi. Fashizimga qarshi kurash ichdan boshlanadi. Shu boisdan obro‘-e’tiborli insonlar ommaviy qatag‘on qilina boshlanadi.1930 – yilda Munavvarqori rahbarlik qilayotgan maorif hodimlari hibsga olinadi. 1937 – yilga kelib esa barcha ziyolilar qamoqqa olinadi. Ularning ko‘pchiligini jadidlar tashkil etardi. Qamoqqa olish may oyidan boshlanib, iyul oyida eng avj nuqtasiga yetadi.

Munavvarqori qamalishini oldindan bilganligi uchun ayoliga taloq xatini beradi. Shundan keyin ayoli boshqa uyda, o‘zi boshqa uyda yotadi. Ertasi kuni qizlari joylarini yig‘ishtirish uchun kirganlarida, otasining yostig‘i jiq – jiq ho‘l bo‘lgan. Ayoliga taloq xatini bergandan keyin ertalabgacha ko‘zyosh to‘kib chiqqan. Oradan bir kun o‘tgach hammasi qamoqqa olingan. Ular qamalgach ayollari va farzandlarini jazolamasliklari uchun taloq xati berishgan ekan. Qatag‘on qilinganlarning farzandlarini 16 yoshga to‘lganidan keyin hammasi qamoqqa olingan. 3 yoshdan kattalari esa mehribonlik uylariga tarqatilgan.[2]

Qodiriyni sotib shoir bo‘lganlar. 1930 – yilda qatag‘onning sovuq shamoli esib yurgan paytda hamma bir biridan qo‘rqib yashardi. Xalq orasida obro‘ - e’ tiborga ega ziyoli borki, qo‘rqib yashardi. Ular Stalin qatag‘on mashinasidan omon qolish ilojsiz ekanligini bilardi. Shunaqa bir davr ediki, ziyolilar orasiga nifoq solish, bir – birlariga qarshi ko‘rsatmalar berish avj olgandi. O‘zbek millatining buyuk iste’dodlari zanjirband etiladi. Ko‘rinmas ip bilan siyosat darbozasiga bog‘lab qo‘yiladi. Soxta g‘oyaning qo‘riqchisiga aylantiriladi.

Qonli 4 – oktabr. 1938 – yil 4 – oktabr millat gullari: Cho‘lpon, Fitrat, A.Qodiriy, Xudoybergan Devonov, Otajon Hoshim va yana yuzlab oltin boshlar otib tashlangan kun. 1938 – yil 28 – may kuni Stalin, Malikov, Hagamovich, Vrashilovlar rahbarligida O‘zbekistondagi siyosiy elitadan 165 kishini qatag‘on qilish haqidagi ro‘yxatga qo‘l qo‘yiladi. Ana shu ro‘yxat asosida 4-,7- oktabr kunlaridagi fojialar ro‘y berdi. 155 kishi otuvga, 10 kishi mehnat tuzatish lagerlariga hukm qilindi. 5 – oktabr kuni esa allaqachon otib tashlangan odamlar go‘yoki sud qilindi.

O‘sha vaqti otilish ishlari juda ham sirli bo‘lishi kerak bo‘lgan. Shu vaqtlari Toshkentning Yunusobod tumani anchagina kam aholidan iborat joy edi. Asosan Toshkent shahridan biron bir imtiyozga ega bo‘lganlarning dalahovlilari bu yerda bo‘lgan. Ular yozda dalahovliga chiqib, bahor, kuz vaqtlari shahardagi hovlilarida yashashgan. Shuning uchun u yerda kam odam bo‘lgan. O‘q ovozlari eshitilmasin deb, shu yerda qatl qilishgan. Yarim kechada yuk mashinasini olib borishib, 30 ta,40 ta ba’zan 50 nafar mahbuslar qatl qilingan. 1950 – yildan keyin qatag‘on qoralanadi.

Intiho. Ziyolilar ko‘pincha yarim kechasi, odamlar uxlagan, mahalla tinch paytda uyidan olib ketilgan. Ularning yaqinlari yig‘lasa, yig‘i ovozi tashqariga chiqmasligini aytib, harbiylar qattiq qo‘rqitishgan. Asosan, ko‘p kitob o‘qiydiganlar va qo‘lida qalami bor ijodkorlarning uyida tintuv o‘tkazilgan. Tintuv vaqtida topilgan har qanday qiymatli narsalar: hujjatlar, kitoblar va boshqalar xatlovga olingan. Ayrim mahbuslar ish joyida qo‘liga kishan solib, olib ketilgan.

1938 – yilning mash’um 4 – oktabrida ertalab tong saharda qurolli askar A.Qodiriyni kutib turar edi.Ular birin ketin qamoqxona dahlizi yoniga yaqinlashishdi. Qo‘shni kameradan boshqa mahbuslar, bir tarafdan Abdurauf Fitrat, boshqa tarafdan Cho‘lponning qo‘llarida kishan bilan olib chiqishadi. Jadidlar NKVDning maxsus mashinasida olib ketilardi. Qamoqxona hovlisida “Qora quzg‘un’’ mashinasi ularni so‘nggi manzilga kuzatib qo‘yishga tayyor turar edi.U mashinada

ketgan mahbuslar hech qachon qaytib kelishmas edi. Ularning oila a'zolari bu ulovni xosiyatsiz qush, xosiyatsiz mashina, deb atashgan. Bu mashinaning ichida kim borligi va nima qilayotgani hech kimga bilinmasdi, ko'rinmas edi. Unga chiqqan odam uyiga tirik qaytmas edi, buni hamma bilardi. Qodiriy Cho'lpon bilan quchoqlashdi. Cho'lpon ko'z yosh to'kar edi. Birin ketin A.Qodiriy, Fitrat va Cho'lponlar mashinaga o'tirishdi. "Qora quzg'un'' joyidan qo'zg'aldi. O'lim sari yuzlashayotgan A.Qodiriy, Fitrat va Cho'lponlar bir – birining zanjirband qo'llarini mahkam ushlab ketishar edi. Hamma qayerga ketayotganligini – yu, muqarrar o'limning eshik qoqib turganini yaxshi bilardi.

1938 - yilning 4-7 oktabr kunlari ro'y bergan fojialar ham Stalin, Molotov, Kagonovich, Voroshilovlar rahbarligida tuzilgan ro'yxat asosida amalga oshiriladi. Bu shaxslar shu yilning 28-mart kuni yuzlab ziyolilarni qatag'on qilishga oid ro'yxatga imzo qo'yadi. Ularning barchasi bitta chuqurga kafansiz, janozasiz maxfiy ravishda dafn etilgan.

Bugun qatag'on, johillikning sovuq izg'irinlari tinib yurtimizda hurriyatning xush nasimlari esmoqda. Xalq fidoyilarining kurashi behuda ketmadi. Biz ular orzu qilgan va intilgan zamonda yashayapmiz. Bugungi erkin va farovon hayotimiz, ma'rifat ulashuvchi dargohlarga qarar ekanmiz, xalqimiz fidoyilarining zahmatlari behuda ketmaganiga, olayotgan har bir nafasimizda ularning nasimi borligini qalban his etamiz. Zero ilm ziyosi so'nmasdir.

Foydalanilgan manbalar:

1. Tarixchi Bahrom Irzayev ma'lumotlari. [1]
2. Adabiyotshunos olim Naim Karimov ma'lumotlari.[2]
3. Internet ma'lumotlari https://youtu.be/1ZCZRLwbiaY?si=hVxY32wclGPslMc3
4. ''Jadid dramalari poetikasi va sahnalashtirish masalalari: muammo va yechimlari '' mavzusidagi respublika ilmiy – amaliy konferensiya materiallari.[2023 – yil, 18 – aprel.]

XIX ASRNING IKKINCHI YARMIDAGI PROGRESSIV ADABIYOTINING ISTE'DODLI VA SERMAHSUL NAMOYONDASI - OCHILDI MIRIY

Yaxshiboyeva Farangiz Farxod qizi

Samarqand davlat universitetining Kattaqo'rg'on filiali talabasi

yaxshiboyevafarangiz420@gmail.com

Ilmiy rahbar: ***Soyipova Dilafruz***

Annotatsiya. *Ushbu maqolada XIX asrda yashab ijod qilgan Ochildimurod Miriy shaxsiyati va lirik tafakkurini, shoirning qalamiga mansub asarlarni ulardagi mavzular ko'lami va janrlar xususiyati yoritilgan. Uning Kattaqo'rg'on adabiy muhitiga qo'shgan hissasi ochib berilgan.*

Аннотация: *в статье рассматриваются личность и лирическое мышление Очилдимурода Мирия, жившего и творившего в XIX веке, творчество поэта, тематика его произведений, особенности жанров. Раскрывается его вклад в литературную среду Каттакургана.*

Annotation: *this article examines the personality and lyrical thinking of Ochildimurod Miriy, who lived and worked in the 19th century, the works of the poet, the scope of their themes and the characteristics of genres. His contribution to the literary environment of Kattakurgan is revealed.*

Kalit so'zlar*: Kattaqo'rg'on adabiy muhiti, Ochildi Miriy, lirika, janr, mavzular rang-barangligi.*

Ключевые слова: *Литературная среда Каттакургана, Очилди Мирий, тексты, жанры и тематика.*

Key words: *The literary environment of Kattakurgan, Ochildi Miriy, lyrics, genre, and variety of themes.*

Jamiyatni ma'naviy-ma'rifiy yangilashning bosh maqsadi yurt tinchligi va xalq faravonligiga erishish, shuningdek, komil insonlarni tarbiyalashda ifodalanadi. Bu jarayonda ijtimoiy hamkorlik

va diniy bag‘rikenglik kabi masalalar muhim ahamiyat kasb etadi. Tarixda ko‘plab davlatlar va sulolalar hukm surgan, har biri o‘z ma’naviy-ma’rifiy merosini qoldirgan. Mustaqil bo‘lishimiz bilan, mamlakatimiz rahbari barcha sohalarga e’tibor qaratdi. O‘zbek adabiyoti va buyuk adiblarimizning merosiga ham alohida ahamiyat berildi. Birinchi prezidentimiz Islom Karimov ta’kidlaganidek, insonning ma’naviy olamini kashf etishda badiiy adabiyot muhim vosita sanaladi. Adabiyot inson ruhining tarjimoni va tarbiyachisi hisoblanadi. Adabiyot shaxs tarbiyasida asosiy omil bo‘lib, unda har bir xalqqa xos milliy g‘oyalar, an’ana va qadriyatlar aks etadi. Shuning uchun ham adabiyot, shoir, yozuvchilar va adabiy muhit o‘rganiladi. Xususan, shunday bir rivojlangan va adabiyotda katta o‘rin tutgan Kattaqo‘rg‘on shahridagi adabiy muhitdir. XIX asr davomida Kattaqo‘rg‘on mavzeida qator iste’dodli shoirlardan iborat o‘ziga xos adabiy an’analar muhiti, maktabi shakllandi va rivojlandi. XVIII asr oxiri, XIX asrning birinchi yarmida va o‘rtalarida zabardast shoir, fiqhshunos olim Muhammad Sharif Shavqiy (1985-1861), Kattaqo‘rg‘onga yaqin Yangiqo‘rg‘onda Eshonxoja Vola yashab ijod etdilar. XIX asr o‘rtalaridan Ochildi Miriy (1841-1899), Avazmuhammad Vidoiy, Nurmuhammad Do‘st, Nozuk, Dilafgor kabi shoirlar adabiyot maydonida paydo bo‘lishdi. XIX asr oxiri va XX asr avvallarida Ahmad, Ahqar (vafoti 1919) Abdulqodir Noqis (1860-1929), Hoqiy, Homid, Valiy, Mahdiy, Ostonaqul Dabiriy kabi shoirlar o‘zbek va tojik mumtoz adabiyoti an’analarini davom ettirdilar. Bir-biriga ustoz-u shogird sifatida Kattaqo‘rg‘on shukuhini oshirib borgan bu siymolarning adabiy meroslarini o‘z ichiga oluvchi she’riy devonlar, bayozlar doston va boshqa xildagi asarlarning bir qancha qo‘lyozma va bosma nusxalari bizgacha yetib kelgan. Kattaqo‘rg‘on adabiy muhiti yuqoridagi ko‘pgina shoirlarni yetishtirib berdi, shular jumlasidan Ochildi Miriyni ham. Miriy XIX asrning ikkinchi yarmidagi progressiv adabiyotning iste’dodli va sermahsul namoyandalaridan. Shoirning hayoti va ijodini o‘rganish bundan qariyb bir asr avval adabiyotshunos Abdulhamid Majidiy tomonidan boshlangan. U o‘zining Miriy haqidagi maqolasida shoirning hayoti va ijodi haqida qisqacha ma’lumot beradi. Ochilmurod Ne’matullo o‘gli Miriy 1839-yilda Kattaqo‘rg‘onning Eshonqishloq mavzesida dehqonlar oilasida tavallud topgan. Miriy dastlabki savodini boshlang‘ich maktabda olgach, Kattaqo‘rg‘on shahrida joylashgan Naqibxo‘ja madrasasida tahsilni davom ettiradi. So‘ngra Buxoroning mashhur ilm maskanlaridan biri bo‘lgan madrasa bilan ilmini boyitadi. Ilk she’riy mashqlarini Roqim va Shavqiy singari mashhur shoirlar uslubida yozishni boshlaydi. Ochildi yoshligidan adabiyotga, ayniqsa, she’riyatga katta ishtiyoq bilan qiziqadi. Uning qalbida badiiy ijodga bo‘lgan havas va iste’dod juda erta, bolalik chog‘idanoq namoyon bo‘ladi. Atigi 14 yoshida yozgan “Etar” nomli she’ri davr arboblari va ijod ahli e’tiborini tortadi. Bu she’r shunchalik mahorat bilan yozilganki, uni o‘qiganlar yosh shoirning zakovati va she’riy salohiyatiga qoyil qoladilar.

She’rni ko‘rib hayratga tushgan adib va zamondoshlaridan biri — tajribali shoir yosh iqtidor egasini ko‘klarga ko‘tarib, “Bu bola hammadan ham avval taxallusga muhtoj ekan!” deya e’lon qiladi. U “Etar” she’rining oxiriga quyidagi baytni tazmin qilib qo‘shadi:

Visol istayub ul pari deyrdin Miriy,
Mudom nay kabi ovoz etib tarannum etar.

Shu tariqa yosh Ochildi ilk bor “Miriy” taxallusini oladi. Bu laqab garchi so‘fiylik g‘oyalariga qisman zid bo‘lsa-da — negaki “Miriy” so‘zi aslida “amirga xos”, “mirga mansub”, “amir avlodi” degan ma’noni anglatadi — shoir bu nomni ulug‘ ustozga bo‘lgan hurmat va ehtirom ila qabul qiladi. U bu taxallusni e’tiqodiga zid bo‘lmagan tarzda, uni ichki ruhiy olami va so‘fiylik qarashlariga uyg‘un ma’noda talqin qiladi. Miriy bu nom ostida nafaqat she’r yozadi, balki uni o‘zining hayoti va ijodida yuksak badiiy mahorat bilan ardoqlaydi. Bu taxallus keyinchalik nafaqat shaxsiy imzosiga, balki o‘zbek adabiyotida chuqur iz qoldirgan, ma’naviy jihatdan yetuk shoir nomiga aylanadi.

Miriy madrasa ta’limini yakunlagach, u nafaqat shoir, balki donishmand va chuqur tafakkur egasi sifatida ham tan olinadi. 1888-yilga kelib, Miriy Kalliqo‘rg‘on hududida imomlik va qozilik vazifalarini bajaradi. Uning ijodiy merosi juda boy bo‘lib, zamonamizga mukammal

devoni, ikki bayozi va ko‘plab epik asarlari yetib kelgan. Uning ijodida dostonlar alohida o‘rin egallaydi. Xususan, 1884-yilda fors tilida bitilgan „Ra’no va Zebo“ dostoni shoirning yuksak badiiy mahoratini namoyon etadi. Miriy tarixiy voqealarni asos qilib olgan holda romantik ruhdagi dostonlar yaratadi. Masalan, „Qissai Salim Javhariy“ (1887), „Rustam va Suhrob“ (1898) hamda „Majdiddin va Faxruniso“ (1899) dostonlarida adolatli jamiyat, farovon hayot va barkamol inson g‘oyalari ilgari suriladi. Ayniqsa, Firdavsiyning „Rustam va Suhrob“ dostoni asosida yozilgan tarjimasi adabiyotshunoslar tomonidan yuksak baholangan. Bundan tashqari, „Gulnoma“ va „Choynoma“ kabi masnaviylarida hayot, inson, sevgi, sadoqat, insonparvarlik va ma’rifatparvarlik kabi falsafiy-estetik qarashlar o‘zining yorqin ifodasini topgan. Bu asarlar orqali Miriy o‘z zamonasining ilg‘or g‘oyalarini, ijtimoiy va ma’naviy qadriyatlarini targ‘ib qiladi.

Miriy shuningdek, buyuk shoir Firdavsiy tomonidan yozilgan „Shohnoma“ asarining ayrim qismlarini hamda Husayn Voiz Koshifiy qalamiga mansub „Anvori Suxayliy“ asarini she’riy yo‘sinda o‘zbek tiliga tarjima qilgan. U Navoiy, Jomiy, Sa’diy kabi atoqli adiblarning ayrim asarlarini nafis nasx va nasta’liq xatlari bilan ko‘chirib, ilm-ma’rifatga bo‘lgan ehtiromini namoyon etgan.

Miriy o‘zining g‘azallarida hayotning murakkab va ziddiyatlarga boy jihatlarini, turmushdagi muammolar, tartibsizliklar va ijtimoiy tengsizliklarni nihoyatda teran va tasirchan tarzda tasvirlagan. Uning she’riyati, ayniqsa, zamonasidagi nohaqliklar va adolatsizliklarga qarshi bir norozilik nidosi bo‘lib yangraydi. Shoir o‘z asarlarida xalqning dardu hasratini, ko‘ngil iztiroblarini, haqiqat izlovchi qalblarning faryodini badiiy mahorat bilan ifodalagan. Uning hajviy ruhdagi she’rlarida esa riyokor, ikkiyuzlamachi qozilar, zolim mirshablar va boshqa adolatsizlikni targ‘ib qiluvchi toifa vakillari fosh etilgan. Miriy bunday asarlar orqali jamiyatdagi illatlar, mansabparastlik, soxta din peshvolarining ikkiyuzlamachiligi ustidan kuladi, ularni keskin tanqid ostiga oladi. Bu jihatlari bilan shoirning ijodi yuksak ijtimoiy mazmun va chuqur badiiy talqinga ega. Miriy lirik she’riyatda inson qalbining nozik kechinmalari, muhabbat, sadoqat, orzu va armonlarni nihoyatda samimiy va falsafiy ohangda kuylaydi. Uning epik asarlari esa keng qamrovli syujet, jonli obrazlar, hayotiy voqealar va insoniy qadriyatlarni o‘zida mujassam etgan bo‘lib, o‘zbek adabiy merosining durdona namunalaridan hisoblanadi. Bugungi kunda Miriy asarlari O‘zbekiston Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik instituti hamda Samarqand Davlat Universitetining asosiy kutubxonasi fondlarida asrab-avaylab saqlanmoqda. Bu nodir qo‘lyozmalar va asarlar orqali Miriy merosi hozirgi zamon o‘quvchilari va tadqiqotchilari uchun ham muhim manba bo‘lib xizmat qilmoqda.

Afsuski, shoirning hayot yo‘li fojiaviy tarzda yakun topgan. 1899-yilda dushmanlari tomonidan uyushtirilgan fitna, adovat va hasad bilan to‘la ig‘volar natijasida uning ikki o‘g‘li vahshiylarcha o‘ldiriladi. Bu og‘ir musibat Miriy qalbini larzaga soladi va oradan ko‘p o‘tmay, u ham hayotdan ko‘z yumadi. Ularning fojiali qismati Miriy hayotining so‘nggi sahifalarini og‘riq va iztirob bilan to‘ldirgan bo‘lsa-da, shoirning ruhi va ijodi o‘chmas iz qoldirib, bugungi avlodga yuksak ma’naviy meros sifatida yetib kelgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Miriy. Tanlangan asarlar. T., "Toshkent", 1965-y. 312 bet.
2. Kattaqo‘rg‘on:kecha va bugun. "Zarafshon" nashriyoti, Samarqand-1994-y. 236 bet.
3.Ochildi Miriy(Buklet) Rahmonqul Orzibekov. Kattaqo‘rg‘on 1992-y.

SINTAKTIK ALOQA VA SINTAKTIK MUNOSABAT

Zuxriddinova Aziza Ilxomjon qizi
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali talabasi
zuxriddinovaaziza@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada bugungi kun tilshunoslik sohasidagi yutuqlarga asoslangan holda so‘zlar, so‘z birikmalari, gaplar, matndagi abzaslar o‘rtasidagi aloqa va munosabatlar,*

ularni tashkil etadigan vositalar, sintaktik munosabatning turlari,ular o‘rtasidagi farqlar haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: *Sintaktik aloqa, sintaktik munosabat, atributiv, relyativ, obyektli va subyektli munosabat, gap qurilishi, til birliklari, sintaktik aloqani tashkil etadigan vositari, aloqa va munosabatning farqlar.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются связи и отношения между словами, словосочетаниями, предложениями и абзацами текста, основанные на современных достижениях в области лингвистики. Описываются средства, обеспечивающие синтаксические отношения, типы синтаксических связей и различия между ними.*

Ключевые слова: *Синтаксическая связь, синтаксическое отношение, атрибутивное, релятивное, объектное и субъектное отношение, структура предложения, языковые единицы, средства синтаксической связи, различия между связью и отношением.*

Abstract. *This article discusses the syntactic connections and relations between words, phrases, sentences, and paragraphs in a text, based on modern achievements in linguistics. It describes the means of establishing syntactic relations, types of syntactic connections, and the differences between them.*

Keywords**:** *Syntactic connection, syntactic relation, attributive, relative, objective and subjective relation, sentence structure, linguistic units, means of syntactic connection, differences between connection and relation.*

Bugungi kunda butun jahon tilshunosligida, xususan, o‘zbek tilshunosligida ham sezilarli darajada o‘zgarishlar amalga oshirilmoqda. Tilshunoslikda yangi soha va yo‘nalishlarning paydo bo‘lganligi, ko‘plab tadqiqotlar, izlanishlar antroposentrik paradigma asosida amalga oshirilayotganligi ham bugungi kun tilshunoslik sohasidagi yutuqlarning yaqqol namoyonidir. Bu o‘zgarishlar tilshunoslikning deyarli barcha bo‘limlariga ta’sir etmoqda. Shu jumladan, grammatikaning morfologiya va sintaksis bo‘limida ham sezilarli o‘zgarishlarni ko‘rishimiz mumkin.

Sintaksis-grammatikaning bir bo‘limi sifatida marfologiya bilan uzviy bog‘liq.Morfolgiyada so‘zlarning strukturasi o‘rganilsa, sintaksisda ularning munosabati, aloqasi, bog‘lanishi, birikishi, qo‘shilish yo‘llari va vositalari tekshiriladi. Sintaksis so‘z birikmasi va gapni tekshiradi, uning asosi gap haqidagi ta’limotdir; gap qurilishi, so‘zlarni biriktirish qoidalari, ular orasidagi aloqa va munosabatlarni shu bilan birga gapdan katta birliklar murakkab strukturali qurilmalar, matndagi abzaslar va gaplarning orasidagi aloqa va munosabatlarni o‘rganadi.

Sintaktik aloqa- mustaqil so‘zlarning nutq jarayonidagi erkin bog’lanishi sintaktik aloqa deyiladi. Aslida sintaktik aloqa bundan kengroq tushunchani o‘z ichiga oladi. U gapda so‘zlar va so‘z birikmalarining o‘zaro bog‘lanishini bildirishi bilan birga, nutqdagi gaplarning ma’lum usul va vositalar yordamida bir-birlari bilan bog‘lanishini ham bildiradi. An’anaviy tilshunoslikda „sintaktik munosabat“ va “sintaktik aloqa” terminlari farqlanadi.„Sintaktik munosabat“termini sintaktik birliklar o‘rtasidagi mazmuniy sintagmatik munosabatni, “sintaktik aloqa” termini esa shakliy sintagmatik munosabatni ifoda tomonini bildiradi. Har qanday shakliy sintagmatik munosabat ma’lum mazmuniy sintagmatik munosabatni ifodalaydi va bu ikki munosabat birgalashib shakl va mazmun dialektikasini aks ettiradi. Masalan, ega va kesim shakliy munosabatidan tashkil topgan men keldim sintaktik qurilmasi subyekt va predikatning mazmuniy munosabatini ifoda qiladi. Nutqda, gapda sintaktik aloqaga kirishmaydigan elementlar ham qo‘llanilishi mumkin. Undalma va kirishlar gapdagi biror so‘z bo‘lagi bilan sintaktik aloqaga kirishmaydi. Lekin ular gap bilan uning biror bo‘lagi bilan ma’lum munosabatda bo‘ladi. Kirish so‘zlar odatda gap yoki uning bo‘lagiga nisbatan modal munosabatni ifoda qiladi. Masalan: Ehtimol, u kecha uyiga ketgan(gumon munosabati). Albatta, bu ishni uddasidan chiqamiz(ishonch). Umuman, har qanday gapda modallik bo‘ladi, lekin bu gaplarimizda moddalik aynan ehtimol va albatta kirish so‘zlari orqali ifodalangan. Shunday ekan, sintaktik aloqa hodisasi

sintaktik munosabat hodisasiga teng emas. Sintaktik aloqa bor joyda sintaktik munosabatni ko‘rishimiz mumkin va yoki aksincha sintaktik munosabat bor joyda sintaktik aloqa bo‘lishi ham bo‘lmasligi ham mumkin.

O‘zbek tilining qonun-qoidalari asosida ma’lum bir so‘z yoki so‘zlar guruhining bog‘li nutqning mustaqil (sodda, qo‘shma gaplar va matn) va nomustaqil(gap bo‘lagi ba so‘z birikmasi) xususiyatga ega bo‘lgan birligi sifatida shakllantiruvchi va ularni bog‘lovchi vositalar sintaktik aloqa vositalari sanaladi. Ular quyidagilardan iborat: a) kelishik, egalik shakllari; b) yordamchi so‘zlar; d) mustaqil so‘zlardan,asosan, olmoshlar va ayrim otlar; e) gap va matnda gap bo‘laklarining yoki boshqa qismlarning tartibi; f) ohang.

Kelishik va egalik shakllari nutqda mustaqil so‘zlarni o‘zaro aloqaga kirituvchi vositalar sanaladi. Nutq jarayonida kelishik shakllaridan ham egalik shakllaridan ham sintaktik xarakterga eng mos keladigan aniq bir shaklini qo‘llash yordamidagina maqsadimizga mos ma’noni bera olamiz va gapni grammatik jihatdan til me’yorlarga muvofiq ravishda to‘g‘ri qo‘llay olamiz.Masalan: akamga kitob oldim vs akamdan kitob oldim. Birinchi gapimizda maqsad kitobni kim uchun olganligi bo‘lsa ikkinchi gapimizda kitobni kimdan olganlig maqsad paradigmasi bo‘lganligi sababli kelishik shakllarining ham aynan maqsadga yarashalari tanlab olingan.

Yordamchi so‘zlar nutqdagi gap, gap bo‘laklarini grammatik aloqaga kirituvchi vositalar hisoblanadi.Ko‘makchilar ham xuddi so‘z o‘zgartiruvchilar kabi gap bo‘laklarini va qo‘shma gap qismlarini sintaktik aloqaga kirituvchi vosita vazifasini bajaradi. Bu vositalar ot yoki ot o‘rnida almashib kelgan olmoshlarni boshqa so‘zlar bilan(asosan fe’llar bilan) bog‘lab keladi. Masalan: Ota bu g’am-tashvishni qizining shirin so‘zi bilan yengib o‘tdi. Mard o‘g‘lonlarning vatan uchun to‘kkan har bir qoni muqaddasdir. Ko‘makchilarni ba’zi o‘rinlarda kelishik shakllari bilan almashtirish mumkin. Lekin ular orasida ma’no nozikliklari farqlanadi. Akmal maktabga ketdi(yo‘nalish nuqtasi aniq)–Akmal maktabga tomon ketdi(yo‘nalish nuqtasi aniq emas).Bog‘lovchilar sodda gap qismlarini, qo‘shma gap komponentlarini va matn tarkibidagi gaplarni o‘zaro grammatik va mazmuniy aloqaga kirishtirish uchun xizmat qiladi. Masalan:Sizlarga Alisher Navoiyning ruboiy va g‘azallardan aytib beray. Yuklamalarning vazifasi bog’lovchi va ko‘makchilarga qaraganda ancha xilma-xildir. Birinchidan sodda gap tarkibidagi gap bo‘laklarning sintaktik aloqaga kirishishida teng bog‘lovchilar kabi xizmat qiladi. Azim-u Sarvar bugun darsga kelmadi. Azim va Sarvar bugun darsga kelmadi. Yoki keldi va ketdi–keldi-da ketdi. Faqat bog‘lovchi va yuklamalar o‘rtasida nozik farqlar bor. Uyushiq fe’l kesimlar yuklamalar yordamida bog’langanda harakat tezligi semasi, yoki ba’zi hollarda ta’kid semasini yuklaydi. Ba’zi hollarda yuklamalar butun bir gapga inkor semasini ham yuklaganligini ko‘rishimiz mumkin. Masalan:Na Aziz, na Salim dars tayyorlamagan. Ikkinchidan, yuklamalar ergash gapli qo‘shma gaplar tarkibida ergash gapni bosh gapga bog‘lab keladi. Masalan: Qish keldi-yu, qordan darak yo‘q.

Olmoshlar. Olmoshlar ergash gaplarni bosh gapga bog’lashda, matn qismlarini o‘zaro bog’lanishida ishtirok etadi. Olmosh ichi „bo‘sh“ so‘z bo‘lganligi uchun undan keyingi gap bo‘sh so‘sning ma‘nosini to‘ldirish ichun xizmat qiladi. Maqsadim shuki, eng nufuzli oliy o‘quv yurtiga kirish. Olmosh matn qismlarini bo‘g’lash vazifasini ham bajaradi. Bunda matnning birinchi qismida qatnashgan ot, sifat, son o‘rnida keyingi gapda olmosh almashib keladi va bu almashish matn qismlarini bir butunligicha birlashtirishga xizmat qiladi. Masalan: U erining yaqin o‘rtog’i To‘lanboy ismli kishi edi. I qiz tanlab-tanlab yoshini o‘tkazib qo‘ygan, oxiri qirqni qoralab qolganda uylangan, o‘zi kichkina, har gapiga maqol yo matal qo‘shib gapiradi. U kirgan davra birdan yashnab ketar, to‘y-u hashamlarda u bo‘lmasa o‘rni yo‘qlanib turadi. U o‘zini sira katta olmas edi. Bu mikro matnda gaplarning sintaktik aloqasi birinchi gap tarkibida kelgan atoqli ot, keyingi gaplarda III shaxs kishilik olmoshi bilan almashinishi orqali yuzaga chiqadi.

Gap bo‘laklarining tartibi. O‘zbek tili morfologik jihatdan agglyutinativ tillarga kirganligi va ko‘p hollarda so‘z shakllarining ham sintaktik o‘rinlarini tayinlab turganligi tufayli gap bo‘laklarining tartibi anchayin erkin. Lekin bu degani gap bo‘laklarining tartibi ma’lum bir

me’yorga bo‘ysunmaydi degani emas.. So‘z birikmalari qismalrining tartibi; nutq uslib xususiyatlarini aks ettirishda tso‘zlar artib juda muhimdir.

Ohang. Gapning grammatik shakllanishida ohangning ishtiroki zaruriydir. Chunki ohang gapning zaruriy belgilaridan hisoblanadi. Gapning melodikasi turli xildagi axborotlarni ifodalashga ega. Gaplarning darak, so‘roq, buyruq, emotsionallikka ko‘ra turlarini ajratishda ohang muhim rol o‘ynaydi. Masalan: Poyezd keldi. Poyezd keldi! Poyezd keldi?

Sintaktik birliklar o‘trasida sintaktik aloqa bilan birga u orqali sintaktik munosabat ham hosil bo‘ladi. Sintaktik birliklar faqat shakliy jihatdan emas mazmuniy jihatdan ham o‘zaro bog’lanadi.Masalan: toshni yemoq, toshni otmoq, nonning yemoq birikmalarimizda birinchi birlik struktur jihatdan to‘g‘ri ammo mazmunjihatidan to‘g‘ri emas. Uchinchi gapimizda aksi, mazmun jihatdan to‘g‘ri bog‘lanish jihatdan esa noto‘g’ri kelishik shakli tanlangan. Mana shu sintaktik (mazmuniy) munosabat sanaladi. Shunga muvofiq, sintaktik birliklar o‘rtasida a) subyekt va predikat munosabati; b) belgi va predmet o‘rtasidagi munosabat; d) belgi bilan harakat o‘rtasidagi munosabat; e) predmet va harakat o‘rtasidagi munosabat turlari mavjud.

Belgi va predmet o‘rtasidagi munosabat (atributiv). Belgi+predmet semantik modelidagi so‘z birikmasi uchun xosdir. Masalan: qizil qalam, uchta daftar. Shoir Erkin Vohidov tipidagi oppozitiv munosabat ham atributiv munosabatning bir turi sifatida qaraladi.

Obyekt va harakat o‘rtasidagi munosabat(obyektli). Obyekt+harakat predmetning belgisi(komparativ birikmalarda): Karimdan katta, Azimdan kuchli va h.k.

Belgi va harakat o‘rtasidagi munosabat(relyativ). Bu munosabatni ifodalovchi birikmalar bir qancha semantik modellarga ega:1) harakat+uning sifati yoki miqdor tavsifi–tez yugurmoq, ko‘p kulmoq; 2) harakat+ uning yuzaga chiqish o‘rni–Toshkentdan kelmoq, Samarqandda o‘qimoq; 3) harakat yo belgi+payt–tongda turmoq; 4) harakat yoki belgi +sababi– uyalgani uchun aytolmadi; 5) harakat+maqsad– o‘qish uchun bordi.

Subyekt va predikat o‘rtasidagi munosanat (subyektli). Bu munosabat ikki xil sintaktik munosabat orqali ifodalanadi. Birida ega va kesim moslashuvi , ikkinchisida esa subyektni bildiruvchi qism qaratqich aniqlovchi shaklida, qaratucchi predikatni bildiruvchi qism esa egalik shaklida qaralmish vazifasida keladi.

Xulosa qilib aytganda, sintaktik aloqa va sintaktik munosabat varoqning ikki tomoniga o‘xshaydi. Bu hodisalarni bir-biridan ayro holda o‘rganib bo‘lmaydi. Biri ikkinchisi bilan uzviy aloqada, Sintaktik aloqa bor joyda sintaktik munosabat, sintaktik munosabat bor yerda esa sintaktik aloqa mavjud bo‘ladi. Lekin biz ba’zi o‘rinlardagi istisno holatlarini ham ko‘rib o‘tdik. Sintaktik aloqani ta’minlovchi xilma-xil vositalar haqida, sintaktik munosabatning turlari haqida batafsil tushunchalar berildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. N. Mahmudov, A. Nurmonov. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi (sintaksis). Toshkent: O‘qituvchi, 1995.
2. B. Fayzullayev, T. Abdullayev, Sh. Haydarov. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Jizzax, 2007.
3. O‘zbekiston SSR Fanlar Akademiyasi. O‘zbek tili grammatikasi (sintaksis). Toshkent:Fan nashriyoti, 1976.
4. R. Sayfullayeva va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent, 2009.
5. Sh. Rahmatullayev. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent, 2008.
6. A. G‘ulomov, M. Asqarova. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent: O‘qituvchi, 1965
7.Turniyozov N., Turniyozova K., Xayrullayev X. Struktur sintaksis asoslari //Samarqand: SamDCHTI. – 2009.
8.Хайруллаев Х. З. Сўз, сўз бирикмаси ва гапнинг предикативликка муносабати //Номзод. дис автореферати. Тошкент. – 2001.
9.Хайруллаев Х. О лингвистической природе уровней языка и речи //Вопросы филологических наук. – 2009. – №. 2. – С. 78-79.

10.Хайруллаев Х. Предикативлик ҳодисаси ва унинг ифода объектлари. – 2002.
11.Khayrullaev K. Z. The relation of word, word composition and sentence to the predicativeness //Abstract of candidate dissertation.–Tashkent. – 2001.

PAHLAVON MAHMUD -XORAZM XAYYOMI

Umirova Zilola Mahmatqul qizi
Samarqand davlat universitetining Kattaqo'rg'on filiali talabasi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Pahlavon Mahmud tug'ilishi,hayoti uning xalq orasida tanilgan taxalluslari,turli asarlarda u haqida keltirilgan ma'lumotlar,bir nechta ruboiylar tahlili berilgan.Shoirning Umar Xayyomdek allomaning shogirdi ekanligi va uning ta'limotini davom ettirganligi yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *PahlavonMahmud, Xorazm, Puryoyvaliy, po'stindo'z, telpakdo'zlik, Xayyom, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Fuzuliy, Bobur, ruboiy, futuvvat, juvonmardlik.*

Xorazm xalqining zabardast shoiri-Pahlavon Mahmudning tug'ilgan yili haqida turli rivoyatlar mavjud. Shoirning otasi ko'hna urganchlik bo'lib, xotini homiladorlik paytida Xivaga ko'chib keladi. Ular yo'lda ekanligida shoirning onasini to'lg'oq tutadi va Pahlavon Mahmud tu'g'iladi. Bu hodisa 645-hijriy, milodiy hisobi bilan 1247-yilda bo'ladi. Bolaga Mahmud deb nom qo'yadilar. Mahmud jismoniy jihatdan juda baquvvat, pahlavon bo'lib yetishadi. U Xorazmning ko'p shaharlariga, hatto Hindistonga borib kurashadi, lekin hech yerda yengilmaydi, butun umri yelkasi yerga tegmay, mamlakatning birinchi pahlavoni bo'lib qoladi. Shulardan kelib chiqib Xorazm xalqi Mahmudga "Pahlavon" laqabini berib, uni "Pahlavon Mahmud", "Pahlavon ota" deb yuritadilar. Biroq Pahlavon Mahmudning asosiy asl kasbi po'stindo'zlik, telpakdo'zlik bo'lgan. Mahmud bu hunarda ham zo'r mahorat kasb etgan, uning juda ko'p shogird va xalfalari bo'lgan. Pahlavon hijriy 726-yilda, milodiy hisobi bilan 1326-yilda vafot etganda, uning vasiyatiga amal qilib shogirdlari Pahlavon Mahmudning jasadini o'zining po'stindo'zlik korxonasi atrofiga dafn etganlar, maqbarasi ham ana shu qabr ustida barpo etilgan.

1299-hijriy (1881-yilda) Bombayda nashr etilgan "Otashkadai Ozariy" nomli mashhur Sharq tazkirasida Pahlavon Mahmud haqida quyidagilar yozilgan: "Ismi Pahlavon Mahmud, Puryoyvaliy laqabi bilan shuhrat topgan, uning pahlavonlik ovozasi olamni tutgan, o'z asrining yagonasi bo'lgan. She'riyatda qudratli, "Kanzul haqoyiq" nomli masnaviysi bor. Keyingi vaqtlarda tasavvuf mavzusida yozgan ruboiylari ancha yaxshi chiqqan".Mashhur turk olimi Shamsiddin Somibek ham "Qomusul a'lom"ning V va VI jildlarida Pahlavon Mahmud xususida ba'zi ma'lumotlar keltirgan. "Pahlavon Mahmud Eronning mashhur shoirlaridan bo'lib, Xorazmning Urganch qishlog'idandir. Yoshligida o'z kuchi va pahlavonligi bilan faxrlanib yurdi. Keyingi paytlarda tasavvuf tariqatida ko'p riyozat chekib, jismoniy zaiflashgan edi. "Kanzul Haqoyiq" nomli masnaviysi bor".1327-hijriyda Istanbulda nashr etilgan "Turklarin ulum va fununa xizmatlari" nomli kitobda ham (muallifi Muhammad Tohir bin Rif'at) Pahlavon Mahmud haqida so'z boradi. Sharq adabiyotini juda yaxshi bilgan Sadriddin Ayniy "Namunayi adabiyoti tojik" kitobida Pahlavon Mahmudning "Qomus" va "Otashkada" tazkiralarida keltirilgan ruboiylarini ko'chirib, «o'zi xorazmlik, lekin tarjimai holini bilmadik» deyilgan ma'lumotni keltiradi. Professor Yahyo G'ulomovning "Pamyatniki goroda Xivi" asarida Pahlavon Mahmud maqbarasiga va unga oid bir qancha ma'lumotlarga to'xtalingan.Bugungi kunda Pahlavon Mahmud maqbarasi yurtimizning Xiva shahrida joylashgan bo'lib, u yerga boradigan sayyohlarning soni kundan kun ortib bormoqda.Chunki shoirning hayot yo'liga,ijodiga va u yashagan hududga qiziqish mavjud.

Pahlavon Mahmud she'riyatda ham, falsafada ham Xayyomning zakovatli davomchisidir. Fors adabiyotida Xayyomdan so'ng faqat ruboiy yozgan boshqa shoir mavjud emas. Bu hol turkiy xalqlar adabiyotida ham deyarli ko'rinmaydi. Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Fuzuliy, Bobur va boshqa ko'p shoirlar ruboiyda o'z kuchlarini sinab ko'rgan bo'lsalar-da, bu janr, ularning ijodida asosiy o'rin tutmagan. Pahlavon Mahmud esa, butun umri davomida fors-tojik tilida ruboiy

yozgan. Shunday qilib, Pahlavon Mahmud Xayyomning falsafiy va badiiy g‘oyalarini rivojlantirgan, unga o‘z asri ruhini bergan. Bu – xayyomshunoslikda ham, o‘zbek va tojik adabiyoti tarixida ham muhim yangilikdir. Pahlavon Mahmud Xayyomning oddiy taqlidchisi emas, balki, u o‘zining zakovat va iste’dodi, mushohada kuchi jihatidan Xorazm Xayyomidir. Sharq adabiyotida teran mazmunli, nafis va o‘ynoqi ruboiylarni “xayyomona” deb atash odat bo‘lib ketgan. Pahlavon Mahmud ruboiylarini o‘qigan kishi o‘zini qandaydir ma’naviy pokiza, ruhiy tetik va ulug‘vor his etadi, chunki bu ruboiylarda shu ruh singdirib yuborilgan. Ko‘hna manbalar, jumladan Farididdin Attorning “Tazkirat ul-avliyo” kitobida aytilishicha, bu pokiza ruh tarixda futuvvat yoki juvonmardlik nomi bilan mashhur bir oqimning, bir ijtimoiy tabaqaning asoschisidir. Juvonmardlar xalqqa beminnat xizmat qilib, muzdini haqdan talab qilish shiori ostida ish tutganlar. Eron olimlaridan Said Nafisiy “Sarchashmai tasavvuf dar Eron” nomli asarida: “Futuvvat — juvonmardlik guruhining ulug‘ peshvolaridan biri mashhur shoir Pahlavon Mahmud Xorazmiydir”, – deb ta’kidlaydi. Shu olimning aytishicha, O‘rta Osiyoning dovyurak isyonkorlari —sarbadorlar ham juvonmardlar guruhiga mansub bo‘lganlar. Bundan ko‘rinib turibdiki, Pahlavon Mahmud yashagan davrida o‘zi bir tariqatga asos solgan. XIII—XIV asrlarning bir daraja uyushgan mehnatkash tabaqasi, shubhasiz, shahar hunarmand kosiblari bo‘lgan.Ular temirchilar, qurolsozlar, misgarlar, duradgorlar, ko‘nchilar, mo‘ynado‘zlar, to‘quvchilar, tikuvchilar va me’morlardan iborat katta kuch edilar. Juvonmardlar mana shu hunarmandlar guruhining jangovar namoyandalari sifatida maydonga chiqdilar. Juvonmardlar guruhining hayot uslublari mardlik va uning bezagi: marhamat, shafqat, muruvvat, sahovat va olijanoblik asosiga qurilgan. Juvonmardlar elga xizmat qilishni, aftodalarga dastgir bo‘lishni, muhtojlarga marhamat-u zaiflarni himoya qilishni o‘zlari uchun sharaf deb bilganlar. Professor Y.E.Bertels “So‘fizm va so‘fiylik adabiyoti” nomli kitobida: “Futuvvat hunarmandlarning yashirin tashkiloti” — deb ataydi. Yosh olimlarimizdan Yoqubjon Is`hoqov futuvvat — juvonmardlik harakatidan bahs etib: “Hunarmandlar guruhining ilg‘or qarashlari va intilishlarini ifodalagan bu yo‘nalish o‘sha davrdagi ilg‘or kuchlarning ma’lum qismi uchun ma’naviy zamin bo‘lgan” deydi. Pahlavon Mahmud futuvvat — juvonmardlik harakatining tashkilotchisigina emas, uning ma’naviy rahnamosi.Shoir ruboiylarining asaosiy qismida mardlik, oliyjanoblik xislatlarining ulug’lanishini ko‘rishimiz mumkin:

Olam fili qaytarolmas jur’atimiz,
Charxdan zo‘rroq qudratimiz, shavkatimiz,
Gar chumoli kirib qolsa safimizga—
Sher etajak uni darhol davlatimiz,

Shoir o‘z ruboiylarida nafsga qul bo‘lmaslik haqida shunday deydi:

O‘z nafsingga bo‘lgin amir, shunda mardsan,
O‘zgalarga bo‘lma haqir, shunda mardsan,—
Yiqilganni tepib o‘tish mardlik emas,
Aftodaga bo‘lsang dastgir, shunda mardsan.

Bu bayt orqali haqiqiy mard kishining qanday bo‘lishi lozimligi uqtirilgan.

Pahlavon Mahmud ushbu baytida:
Qora tosh sira ham bo‘lmas lojuvard,
Toza qalbga yuqmas aslo changu gard,
Quloq solgin Puryoyvaliy so‘ziga,
Qo‘rqoqlardan biron chiqqanmidi mard!

Qora oddiy toshning qimmatbaho-lojuvard (ko‘k tusli tosh)ga aylanmasligi, sof, toza qalbli insondan yomonlik chiqmasligi keltiriladi. Ruboiyning keyingi baytida haqiqiy mard qo‘rqoq bo‘lmasligini satrlarida isbotlaydi. Bu bilan shoir mardlik sifatiga urg’u beradi.

Pahlavon Mahmud 79 yil umr ko‘rgan. (1247—1326).U o‘zining barakali umri davomida talay tarixiy voqealarning shohidi bo‘ldi, ko‘p kuzatishlar, mushohadalar o‘tkazdi va o‘zidan ismiga munosib nom qoldira oldi.

Foydalanilgan adabiyotlar:
1. Suyunova N. (2021). Pahlavon Mahmud asos solgan tariqatning ahamiyati va mazmuni.
2. H.Hodimiy. Tasavvuf allomalari.: Sharq nashriyoti Toshkent: 2014.
3. Jalolov T. Pahlavon Mahmud. Puryoyvaliy. Toshkent: 1975.
4.Ortiqova.Z. Pahlavon Mahmud ruboiylarining mazmun va mohiyati xususida. 2023
5.Vohidov.R, Eshonqulov.H.: O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi. Toshkent-2006.

“HIKMATLAR SOCHGAN SHOIR” – SULAYMON BOQIRG‘ONIY MEROSI

Maftuna Suyundiqova
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali talabasi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ma’rifatparvar shoir Sulaymon Boqirg‘oniyning boy ilmiy-ma’naviy merosi yoritiladi. “Hikmatlar” nomli asari orqali targ‘ib etilgan ma’naviy fazilatlar, tasavvufiy tushunchalar bilan bog‘liq jihatlar haqida fikr yuritiladi.*

Kalit so‘zlar: *Hakim ota, “Manoqib”, Ahmad Yassaviy, “Hikmatlar” to‘plami, halollik, haqiqatgo‘ylik, sabr, mehr, ilm, ibodat, ‘‘Ismoil alayhissalom qissasi’’, ‘‘Me’rojnoma’’, ‘‘Bibi Maryam’’, “Imom A’zam” (“Sobit qissasi”).*

Abstract. This article highlights the rich scientific and spiritual heritage of the enlightened poet Sulayman Bakirgani. The spiritual qualities promoted through his work "Wisdoms" and aspects related to mystical concepts are discussed.

Keywords. *Hakim Ota, “Manaqib”, Ahmad Yassavi, “Wisdoms”collection, honesty, truthfulness, patience, love, knowledge, worship, “The Story of Ismail”, “Me’rajnoma”, “Bibi Maryam”, “Imam A’zam”(“The Story of Sobit”).*

Аннотация. *В статье освещается богатое научное и духовное наследие просвещенного поэта Сулаймона Бакыргани. «Духовные добродетели, пропагандируемые в произведении под названием «Хикматли», связаны с мистическими характеристиками».*

Ключевые слова: *Хаким Ота, «Манакиб», Ахмад Яссави, сборник «Мудростей», честность, правдивость, терпение, доброта, знание, поклонение, «История Исмаила», «Меараджнама», «Биби Марьям», «Имам Азам» («История неподвижного»).*

O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixida diniy-ma’rifiy ruhda ijod qilgan shoirlar ichida Sulaymon Boqirg‘oniy alohida o‘rin egallaydi. U Xo‘ja Ahmad Yassaviyning uchinchi xalifasi, yassaviya tariqatining yetuk namoyandasi, o‘z fazilatlari bilan “Hakim” unvoniga sazovor bo‘lgan Sulaymon Boqirg‘oniy — Hakim otadir. 1911-yilda yozilgan Jo‘yborzoda qalamiga mansub “Manoqib”da aytilishicha, Hakim ota (Hazrat Sulaymon) “Qur’oni karim”ga o‘zgacha hurmat ko‘rsatib, darsga borayotib “'Mus’haf”ni boshi uzra ko‘tarib olar ekan. Buni ko‘rgan Ahmad Yassaviy hazratlari uni shogirdlikka taklif etadi. Hakim ota u zotning qo‘lida ta’lim olib, o‘n besh yoshida muridlikni qabul qiladi.

Uning asarlari, xususan “Hikmatlar” nomli to‘plami orqali xalq qalbiga yo‘l topgan, ularni halollikka, sabr-toqatga, din-u diyonatga, komil inson bo‘lishga da’vat etgan. Sulaymon Boqirg‘oniyning hikmatlari asosan axloqiy-ta’limiy, diniy-irfoniy mavzularda bitilgan bo‘lib, ularning tub mohiyatini inson taqdiri va komillik haqiqatlari tashkil etadi. Boqirg‘oniy she’rlarining tili sodda, ifodasi xalqona bo‘lgan. Lekin bu so‘fiy shoir ijodiyotining tub mohiyatini tasavvufiy g‘oyalar tashkil etadi. Boqirg‘oniyning din va tasavvuf, ishq va axloqdan saboq beruvchi asarlari Turkistonda keng tarqalib, sevib o‘qilgan.

Islomiy ilmlarni yaxshi bilgan Boqirg‘oniy she’rlarida “Qur’on” oyatlari, hadislardan iqtiboslar keltiradi. Hikmatlarida oyat va hadislarning ma’no va mazmunlarini singdirib, yaxshilik va yomonlik, savob va gunoh ishlarni anglatib, tushuntirib o‘tadi. Talmeh san’ati orqali ulug‘ Payg‘ambarlar va avliyolar qissalariga murojaat etib, ulardan ibrat olishga chaqiradi.

“Qur’on” va hadisni qanchalik chuqur bilsak, Boqirg‘oniy hikmatlarini ham shu qadar teran anglaymiz. Ulug‘ mutasavvuf bir hikmatida sakkizta turli ma’nodagi oyatlarni keltiradi. Dunyo va oxirat hayotiga tegishli bo‘lgan har bir oyat mazmuni kishini chuqur o‘yga toldiradi,

do‘zax va jannat haqida mushohadaga undaydi. Sulaymon Boqirg‘oniy o‘z o‘gitlarida davriga xos ijtimoiy tengsizlik, adolatsizlik va boshqa illatlar uchun javobgar shaxslarni u dunyo azoblari dahshatini eslatish bilan tarbiyalashga ham intiladi. Insofsiz va imonsiz amaldorlar, nopok ishlar bilan shug‘ullanuvchi haromxo‘r, nodon va johillar hamda bosqinchi, talonchilarni fosh etadi.

Har bir hikmatda muayyan ma’naviy g‘oya ilgari suriladi: halollik, haqiqatgo‘ylik, sabr, mehr, ilm, ibodat va xalq xizmatida bo‘lish — shoir shu qadriyatlarni ulug‘laydi. Masalan:

“Ilm istasang, ilmdin anga amal qil,
Amal qilmasang, ilmdin ne hosil qil?”

Bu misralar orqali shoir ilmni amal bilan bezash kerakligini uqtiradi.

Boqirg‘oniy hikmatlarida hazrat Payg‘ambarimiz alayhissalomga muhabbat ko‘rsatish va u kishiga payravlik qilishni alohida ta’kidlab o‘tiladi. Shuningdek ulug‘ mutasavvif tez-tez insonni tavba qilishga, tavbaga shoshilishga da’vat qiladi. Bu bilan insonni hushyorlikka, o‘zini o‘zi taftish qilishga va eng muhimi hayotda yaxshilik bilan umr o‘tkazib, o‘limga hozir turishga undaydi. Tavbakorlik — tavoze va mujohadadir. Boqirg‘oniyning “Tavba suvi birla yoziq kirlarin” yuvmoqqa chorlashi — badbinlik yoki mavhum g‘ussalardan ko‘z yosh to‘kishga emas, nafsga qarshi kurashga, gunoh-u ma’siyatlarga nadomat qilishga undash edi. Shoirning ko‘ngli “tun-u kun tavba” qilib, undan keyin poklanib, nurlanib Haq “yo‘liga kirish” ni xohlaydi.

Sulaymon Boqirg‘oniy lirik she'rlar yozish barobarida epik asarlar: "Ismoil alayhissalom qissasi", "Me'rojnoma", "Bibi Maryam", "Imom A'zam (“Sobit qissasi” deb ham yuritilgan) kabi dostonlar ham yozib, o‘zbek adabiyotiga munosib hissa qo‘shdi. Mazkur dostonlar, asosan, diniy sujetlar asosida yozilgan bo‘lib, qadim turkiy she'riyat an'analarining barcha xususiyatlarini o‘zida mujassam etganligi bilan e’tiborga loyiq. Chunki dostonlar, asosan, turkiy she'riyatning barmoq vaznidagi to‘rtliklar shaklida hamda til va uslub jihatidan xalqchil uslubda yozilgan. Qo‘lyozmalardagi matniy tafovutlarni ko‘rsatib berish esa alohida tadqiqotni talab qiladi.

O‘tmish adabiy merosimizda Sulaymon Bogirg‘oniy asarlarining alohida o‘rni bor. Uning ijtimoiy-ma'naviy, ta'lim-tarbiyaviy ruhdagi asarlari bugungi kunda ham o‘zining axloqiy va ma'rifiy qimmatini yo‘qotgani yo‘q. Zero, insonni komillikka, ezgulikka va savobli ishlarni qilishga da’vat etguvchi asarlarning umri boqiy bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Hayitmetov A. Hakim ota dostonlari. Tafakkur jurnali, 2003
2. Haqqulov I , Rafiddinov S. Boqirg‘on kitobi – Toshkent, 1991
3. Mallayev N. O‘zbek adabiyoti tarixi – Toshkent: O‘qituvchi, 1976
4. Rafiddinov S, Nodirxon Hasan. Xoja Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg‘oniy Toshkent: O‘zbekiston, 2022

SAYFI SAROYI VA UNING “GULISTON BIT-TURKIY” ASARINING O‘ZBEK ADABIYOTI TARIXIDA TUTGAN O‘RNI

Sharofova Shaxrinoz
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali talabasi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Sayfi Saroyining o‘zbek adabiyoti tarixidagi o‘rni. Yozuvchining “Guliston bit – turkey” asari, asardagi obrazlar tizimi va janrlar rang-barangligi haqida ma’lumotlar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *“Saroyi” taxallusi, Saroy shahri, Oltin O‘rda, Mamluklar davlati, “Turkiy Guliston”, “Guliston bit – turkey”, hikoyat, she’riy hikoyat.*

Abstract. *In this article, the place of Sayfi Palace in the history of Uzbek literature. The author's work “Guliston Bit Turki”, the system of images in the work and the variety of genres are given.*

Key words: *the nickname “Saroy”, the city of the Palace, the Golden Horde, the Mamluks state, "Turkish Gulistan", "Gulistan is Turkish", story, poetic story.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается место дворца Сайфи в истории узбекской литературы. Приведены авторское произведение «Гулистон бит тюрки», система образов в произведении и разнообразие жанров.*
Ключевые слова: *прозвище «Саройи», город-Дворец, Золотая Орда, государство мамлюков, «Турецкий Гулистан», «Гулистан турецкий», повесть, поэтический рассказ.*

Mumtoz adabiyotimizning atoqli vakillaridan biri Sayfi Saroyi XIV asrda yashab ijod etgan. Manbalarga qaraydigan bo‘lsak shoirning 1321-yili Qamishli qishlog‘ida tug‘ilib, taxminan 1396-yili Misrda vafot etganligiga guvoh bo‘lamiz. “Saroyi” taxallusidan Oltin O‘rda davlatining poytaxti Saroy shahrida ijod qilganligi ma’lumdir. Sayfi Saroyi umri davomida Movarounnahrda va bir muddat Turkiyada yashagan. Sayfi Saroyining quyidagi she’ri uning tarjimayi holiga oid ba’zi tomonlarni yoritishga yordam beradi:

Ilohi, bu qari miskin qulingni
Bag‘ishla ko‘rguzub to‘g‘ri yo‘lingni,
Maliklar rasmidir dilshod qilmoq,
Qarisa qullarni ozod qilmoq.

Sayfi Saroyi bu she’rini Misrda - Mamluklar davlatida yashayotgan paytda yozgan bo‘lib, hayotining so‘nggi yillarini o‘sha yerda o‘tkazgan. U mazkur she’ri orqali hukmdordan o‘z yurtiga qaytish uchun ijozat so‘ragan. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, Sayfi Saroyi shoh saroyidagi e’tiborli shaxslardan bo‘lgan. Zamondosh shoirlarga she’riy javoblaridan ham Sayfi Saroyining o‘z davridagi baland mavqei haqida bilib olish mumkin. Quyidagi parcha Sayfi Saroyining tarjimai holiga aniqlik kiritish bilan bir qatorda, adabiyotda o‘z o‘rniga ega shoir bo‘lib tanilganini va e’tirof etilganini dalillaydi:Qamishli yurt manim tuvg‘on elimdi,Bilik g‘urbatg‘a kelturg‘on bilimdi.Kelib o‘ldim Saroyda she’r fidoyi,
Saroyning shoiri, elning gadoyi.Sayfi Saroyining ilmiy merosi to‘la holda bizgacha yetib kelmagan. Sayfi Saroyining adabiy merosidan oz qismi yetib kelgan. Uning bir necha g‘azallari, qasida, qit’a, ruboiylari (uchta forscha ruboiysi ham), “Suhayl va Guldursun” dostoni va Sa’diy Sheroziyning “Guliston” asarining o‘zbek tiliga qilgan tarjmasi yetib kelgan.

Sayfi Saroyi ijodi haqida gapirar ekanmiz uning “Gulistoni bit-turkiy” asariga to‘xtalmasdan ilojimiz yo‘q. Zotan, bu asar Sayfi Saroyi ijodida katta hajmdagi asar bo‘lish bilan birga, asarga olib kirgan o‘z ijod namunalari XIV asr o‘zbek nasrini va she’riyatini yangi taraqqiyot bosqichiga ko‘tardi. Sayfi Saroyi Shayx Sa’diyning “Guliston” asarini tarjima qilgandan keyin, bu asariga “Guliston bit-turkiy”, ya’ni “Turkiy guliston” deb nom qo‘yadi. Sayfi Saroyining “Guliston bit-turkiy” asari ilm ahliga birinchi marta 1915-yili ma’lum bo‘lgan. Sayfi Saroyi “Guliston bit-turkiy”ni tarjima qilar ekan, turkiy tilda so‘zlashuvchi keng kitobxonlar ommasini nazarda tutadi. Shu bois asar tarjimasida arabcha va forscha so‘zlar o‘rniga ko‘proq xalqona iboralardan foydalandi, xullas, tarjimani xalqqa yaqin tilda yaratdi. “Guliston bit-turkiy”ning tuzilishi Shayx Sa’diyning “Guliston” asaridan farq qilmaydi. Asar sakkiz bobdan iborat:

1-bob. Salotin siyrati ichinda turur;
2-bob. Fuqaro axloqi ichinda turur;
3-bob. Qanoat fazilati ichinda turur;
4-bob. Sukut foydasi ichinda turur;
5-bob. Ishq dag‘i yigitlik sifati ichinda turur;
6-bob. Qariliq dag‘i zaifliq sifati ichinda turur;
7-bob. Tarbiyat ta’siri ichinda turur;
8-bob. Suhbat adablari ichinda turur.

Asardagi obrazlar bevosita va bilvosita ijodkorning o‘z oldiga qo‘ygan maqsadiga — hikoyatlarni o‘zbekzabon (umuman turkiyzabon) kitobxonga Sa’diy nazarda tutgan mazmun-mohiyatni tushunarli tilda yetkazib berishga qaratilgan. Hikoyatlarda turli toifa obrazlarni — adolatparvar va qonxo‘r sultonlarni ham, oqil va fitnachi vazirlarni ham, ochko‘z va saxiy insonlarni ham, oqil va

kaltafahm davlatmandlarni ham, xullas, har turli toifadagi qahramonlarni uchratamiz. Sultonlar haqidagi hikoyatlar “Guliston” va “Guliston bit-turkiy”ning boshidan o‘rin olgani bejiz emas. Hamma zamonlarda ham insoniyat hukmdorlardan yo namuna olganlar yoki hukmdorlaming adolatsizligidan saboq chiqarganlar yoki ularga o‘z nafratini ifoda etganlar. Ayniqsa, tarixda o‘tgan hukmdorlarga oid hikoyatlar bu jihatdan alohida diqqatga sazovor. Sayfi Saroyi bu singari hikoyatlarda tarixiy haqiqatni buzmagan holda hukmdorlarning esda qoladigan obrazlarini yaratadi. Sulton Mahmud G‘aznaviy otasi Sabukteginni tushida ko‘rganiga oid hikoya, Horun ar-Rashidga oid hikoya shular jumlasidandir. Hikoyalarning birinchisida G‘aznaviylar saltanatining asoschisi Sabuktegin va uning o‘g‘li, G‘aznaviylar davlatini o‘ttiz yildan ortiq boshqargan Sulton Mahmud obrazlari orqali jamiki hukmdorlarning qiyofasini yaratish bilan bir qatorda, ularning urushlar, bosqinchiliklar oqibatida to‘plagan mol-mulki oxiri qolib ketadi, narigi dunyoga bo‘sh qo‘l bilan ketadi, degan bir o‘gitni beradi. Hikoyatlar — Sharq donishmandligining mezoni sifatida taassurot qoldiradi, hikoyatlardan kitobxon o‘z-o‘zidan saboq chiqaradi. Bu turkum hikoyatlarning asosida aksariyat hollarda ustoz va shogird munosabatlari yotadi. Hikoyatlar quruq va’zxonlik yoki nasihat ruhida emas, balki kitobxon o‘ziga kerakli xulosa chiqarib olishiga qaratilgan.

"Guliston bit-tutkiy"da janrlar rang-barangligini ham uchrtamiz. Asardan qit’a, hikoyat va she’riy hikoyatlar o‘rin egallagan. Uning she’riy hikoyatlari ham nasriy hikoyatlari singari, didaktik mazmunda bo‘lib, insonlar o‘rtasidagi ahdu-vafo, sadoqatni madh etadi. U bir necha she’riy hikoyatlar ijodkori. “Gulistoni bit-turkiy” tarkibida ham o‘z she’riy hikoyatlarining ba’zilaridan, jumladan, “Qari bo‘ldung, yigitlikdan aling yuv” she’riy hikoyatidan parcha keltirgan va hikoyatning didaktik mazmuniga alohida urg‘u qaratgan. Hikoyat “teng tengi bilan” naqliga amal qilish lozimligi, yoshi o‘tgan odam yigitning xatti-harakatlarini qilishga bel bog‘lasa, sharmanda bo‘lishi muqarraligi haqida o‘git beradi.

Adabiyotshunos olimlar Sayfi Saroyining ijodidagi ma’no-mohiyatdan kelib chiqib, shunday yuqori saviyali shoirning devoni bo‘lishi kerakligini ta’kidlaydilar. Ammo hozircha bizga devon tartib berganligi haqida ma’lumotlar yetib kelmagan. Tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra Sayfi Saroyining adabiy merosi Turkiyada ancha katta qiziqish bilan o‘rganilgan. Jumladan 2017-yilda “Seyfı Saräyïnın gülistan tercümesi’nde geçen Atasözleri ve türkiye türkçesindeki karşiliklari” va 2019-yilda esa “Seyfı saräyïnın gülistan tercümesi’nde metaforalar” mavzusida dissertatsiya himaya qilinganligi, Sayfi Saroyi ilmiy merosining bugungi kunda ham nafaqat yurtimizda, balki Turkiyada ham katta ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Xulosa qilib, Sayfi Saroyi ijodini o‘rganish orqali Sa’diy Sheroziy ijodini, fors tilida yozilgan “Guliston” asarining turkiy tilga erkin ijodiy tarjimasini o‘rganamiz. Ushbu tarjima orqali Sayfi Saroyining o‘sha davr ilmiy-adabiy jamoatchiligi orasida katta mavqega ega ekanligini anglashimiz mumkin. Shoir ijodida tarbiyaviy-axloqiy ruh ancha sezilib turadi. Ayniqsa, “Guliston bit-turkiy” asaridagi hikoyatlar orqali bugungi kun yosh avlod tarbiyasida munosib foydalanishimiz ham mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Rahmonov N. O‘zbek adabiyoti tarixi – Toshkent: Sano-standart, 2017.
2. R. Orzibekov. O‘zbek adabiyoti tarixi – Toshkent: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.
3. Sayfi Saroyi. "Gulistoni bit-turkiy". Nasrullo Davron tabdili. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1986.
4. Sayfi Saroyi. “Gulistoni bit-turkiy”. – Toshkent: Uch bulbul gulshani. G‘. G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1986.
5. Vohidov R, Eshonqulov H. O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi – Toshkent: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.

O‘ZBEK MUMTOZ ADABIYOTIDA RUBOIY JANRINING O‘RNI

Sarimsoqova Sevinch

Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali talabasi

Annatatsiya. *Maqolada o‘zbek adabiyotida ruboiy janrining shakllanishi, rivojlanishi va adabiy merosdagi o‘rni tahlil etiladi. Ruboi janri orqali ifoda etilgan falsafiy, axloqiy va estetik g‘oyalar, shuningdek, bu janrning shakl jihatdan ixcham, mazmun jihatdan esa chuqur bo‘lishi unga bo‘lgan qiziqishni izohlaydi. Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Mashrab kabi klassik shoirlar ijodida ruboiylar orqali berilgan fikrlar namunalar asosida tahlil qilinadi. Maqolada, shuningdek, ruboiy janrining bugungi kunda adabiy-estetik tarbiya vositasi sifatidagi ahamiyati ham yoritiladi. O‘zbek mumtoz she'riyatida ruboiy janri ham ahamiyati va tarqalishi jihatdan g‘azaldan keyingi muhim o‘rinni egallaydi.*

Kalit so‘zlar: *ruboiy, dubayt, falsafiy, diniy, axloqiy, tezis, sintez, antitezis, moddayi ruboiy, ruboiyi xosiy ,ruboiyi tarona , vazn, qofiya, janr, misra.*

Ruboiy arabcha ‘‘arba'tun’’, ‘‘to‘rtlik’’so‘zidan olingan bo‘lib, to‘rt misradan iborat hamda aruzning hazaj bahrida yozilgan she'rni anglatadi. Ruboiyda muayyan falsafiy, diniy, ishqiy, axloqiy yoki ta'limiy-tarbiyaviy mavzu qamrab olinadi. Ruboiydagi to‘rt unsur har bir misrada aytilmoqchi bo‘Igan fikirning to‘g‘ri, badiiy jihatdan yuksak, kompozitsion jihatdan pishiq bo‘lishini ta'minlaydi. Birinchi misra ‘‘tezis” deb ataladi va shoir nazarda tutgan fikrni o‘rtaga tashlaydi. Ikkichi misra—‘‘antitezis’’da birinchisiga qarama-qarshi fikr aytiladi, biroq u tezisning isbotiga xizmat qiladi. Uchinchi misra ‘‘moddayi ruboiya’’ oxirgi u misrada aytilishi kerak bo‘lgan xulosa uchun ko‘prik vazifasini o‘taydi. To‘rtinchi misra_"sintez"da avvalgi uch misradan xulosa chiqariladi, bu narsa shoirning asosiy g‘oyasi sanaladi. Lekin bu unsurlarning doimiy mavjud bo‘lish talabi nisbiy bo‘lib, ko‘pincha tezis va antitezisning o‘rniga faqat moddayi ruboiy va sintezning qo‘llanilganligini kuzatish mumkin.Yuqorida keltirilgan ruboiyda ham oshiq kechinmalari, asosan, moddayi ruboiy tarzida berilgan.Ruboiy o‘ziga xos maxsus vaznda yoziladi. Bu hazaj bahrining axrab va axram shajarasidir. Bu haqda Navoiy „Mezonul-avzon‘‘ asarida shunday yozadi: ‘‘Ruboiy vaznikim, oni ‘‘dubaytiy’’va ‘‘tarona’’ ham derlar, hazaj bahrining ‘‘axram’’ va ‘‘axrab’’idin istixroj qililbdurlar va ul vaznedur asru xushoyanda va vaznedur bag‘oyat raboyanda’’. Hazaj bahrining axrab shajarasi 12 vaznni, axram shajarasi yana 12 vaznni o‘z ichiga oladi va ushbu jami. 24 vazn ruboiy vaznlari hisoblanadi.

‘‘Ruboiy, to‘rt misraga sig‘dirilgan butun bir she'riyat dunyosi, insonning g‘oyat xilma-xil va juda boy fikr-hislari,’’qalb dialektikasining ajoyib tarjimonidir’’. ‘‘Xazoyin ul-maoniy’’da ruboiy janrining ham o‘ziga xos o‘rni bor. Ruboiy (ar. ‘ ‘to‘rtlik’’) ikki baytdan iborat mustaqi she'rdir, dastlab fors-tojik she'riyatida, Abu Abdulloh Rudakiy ijodida paydo bo‘lgan. Turkiy adabiyotda ruboiy janrining dastlabki namunalari Hofiz Xorazmiy devonida uchraydi. Uning jami 12 ta ruboiysi mavjud. Ruboiyning 2 xil turi bor:

1.Xosiy ruboiy yoki ruboiyi xosa (qofyalanishi: a-a, b-a):

Sen borg‘ali ortmish ko‘ngul zorlig‘i,
Oh o‘qlaridin har nafas afgorlig‘i.
Bilman unutulg‘anmu ekandur manga hajr
Yo ko‘prak erur bu qatla dushvorlig‘i

2) taronayi ruboiy yoki ruboiya (qofiyalanishi: a-a, a-a):

Olimda tabibi chorasozim ham yo‘q.
Yonimda rafiqi dilnavozim ham yo‘q,
Tegramda anisi jongudozim ham yo‘q,
Boshimda shahi bandanavozim ham yo‘q.

Dastlabki ruboiylarni fors shoirlari Abu Abdulloh Rudakiy va Shahidi Balxiylar yaratgan. Badriddin al-Qavomiy (XII asr) arab, fors va turk tillarida ruboiylar yaratgan. Turkiy adabiyotda ruboiy janrining dastlabki namunalari Hofiz Xorazmiy devonida uchraydi. Uning jami 12 ta ruboiysi mavjud. “Haft qulzum” asaring muallifi Qabul Muhammad ruboiy janriga shunday ta’rif

beradi: “Bilgilki, ruboiy lug‘atlarda ikki baytli she’r deganidir. Vazn va qofiyada to‘rttala misrasi ham muofiq kelgan she’r ruboiy deyiladi. Ruboiyda aksar birinchi, ikkinchi, to‘rtinchi misralar qofiyadosh bo‘ladi. Maboda uchinchi misra ham kelsa , unga “ruboiy tarona” deb yuritiladi”. XI-XII asrlarda yashagan fors astronomi va matematigi Umar Xayyom ham ruboiynavislikni yuksak pog‘onaga ko‘targan. O‘zbek adabiyotida esa Pahlavon Mahmud, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Ubaydiy, Abdulqodir Bedil, Shermuhammad Munis, Muhammad Rizo Ogahiy, Komil Xorazmiy kabi ijodkorlar ruboiy janri rivojiga o‘z hissalarini qo‘shganlar.

Hazrat Navoiyni o‘zbek adabiyotida ruboiy janrining asoschisi desak mubolag‘a bo‘lmaydi lekin, 8-sinf adabiyoti darsligida turkiy adabiyotga birinchilarda bo‘lib ruboiy janrini olib kirgan shoir sifatida Mavlono Lutfiy ko‘rsatilgan. Dilmurod Quronovning ‘‘Adabiyotshunoslik lug‘ati’’ kitobida esa Lutfiy to‘rtliklari ramal bahrida yaratilganligi aytilgan.[B-261 Demak, Lutfy to‘rtliklari ruboiy bo‘la olmaydi. Chunki, Yoqubjon Is'hoqov: ‘‘Biror to‘rtlikni ruboiy deb atash uchun unda tugal mazmun, ruboiy shakli bo‘lishidan tashqari ruboiy vazni ham bo‘lishi kerak. To‘rtlik qanchalik chuqur mano va go‘zal shaklga ega bo‘lmasin, agar u ruboiyning maxsus vazniga tushmasa, ruboiy bo‘la olmaydi’’ - deydi. Bu haqda Navoiyning o‘zi ham yozgan edi:‘‘Ruboiy vaznikim, oni ‘‘dubaytiy’’ va ‘‘tarona’’ ham derlar, hazaj ahrining axram va axrabidan istixroj qilibdurlar va ul vaznedur asru xushoyanda vazvaznedur bag‘oyat raboyanda’’. Shuninhdek Xondamir o‘zining ‘‘Makorimul-axloq’’ asarida: ‘‘Ko‘rinishicha, ul hazratdan ilgari hech kim turkiy tilda ruboiy aytmagan’’, - deya Navoiy haqida fikr bildiradi. Ushbu ilmiy dalillarga asoslangan holda biz yuqoridagi fikrga keldik. Lekin Lutfiy to‘rtliklari o‘zbek yozma adabiyotida klassik ruboiy janrining shakllanishida muhim bosqich bo‘lgan. Ammo, bu faktlar bilan ‘‘Navoiygacha ruboiy janrida hech kim ijod qilmagan ekanda?’’ - degan fikrga kelish noto‘g‘ri, albatta. Ruboiy so‘zining kelib chiqishi arabcha bo‘lsa-da, bu janr dastlab fors adabiyotida paydo bo‘lgan. Keyinchalik esa arab va turkiy adabiyotga ham ko‘chgan. Fors adabiyotida bu janr asoschisi sifatida Rudakiy ko‘rsatiladi. Keyinchalik esa, Shahid Balxiy ijodida ham ko‘zga tashlangan. Turkiy adabiyotimizda ruboiy janrida xo‘p va ko‘p baytlar bilan o‘zbek adabiyotiga benazir hissa qo‘shgan Navoiyning lirik merosi bilan o‘ziga xos o‘rin egallaydi. Alisher Navoiyning turkona ruboiylarining 133 tasi "Xazoyin ul-maoniy"ning birinchi devoni – ‘‘Garoyib us-sig‘ar’’ga, ‘‘Badoye ul-bidoya’’ debochasiga 8 ta, ‘‘Mahbub ul-qulub’’ga 12 ta, ‘‘Majolisun-nafois’’ga 8 ta, ‘‘Vaqfya’’ga 15 ta, ‘‘Munshaot’’ga 58 ta, ‘‘Holoti Pahlavon Muhammad’’ga 1 ta, Holoti Sayid Hasan Ardasher’’ga 2 ta, ‘‘Mezonul-avzon’’ga 7ta ,‘‘Muhokamat ul lug‘atayn’’ga 3 ta, ‘‘Xamsatul-mutahayyirin’’ga 3 ta kiritilgan. Olima Ma'rifat Rajabova ozining ‘‘Nazm ul-javohir’’ manbalari va badiiyati" nomli nomzodlik dissertatsiyasida shoirning tarjima asari ‘‘Nazm ul-javohir’’ (‘‘Nasr ul-laoliy’’- ‘‘Marvarid hikmatlar’’asarining she`riy tarjimasi) da ruboiylar soni 268 ta ekani aytilgan.Demak, Navoiy turkiy tilda 500 ga yaqin ruboiy bitgan.

Ruboiylar qofiyalanishiga ko‘ra 2 ga bo‘linadi:ruboiyi xosiy va ruboiyi tarona. Ruboiyi xosiy a-a-b-a tarzida, ruboiyi tarona esa a-a-a-a tarzida qofiyalanadi. Navoiyning o‘zbekcha ruboiylarining 95 foizi, forsiy ruboiylarining hammasi ruboiyi taronaga to‘g‘ri keladi. "Mahbub ul-qulub"dagi ba’zi ruboiy ham ruboiyi taronada yozilgan.

G‘urbatda g‘arib shodmon bo‘lmas emish
El anga shafiqu mehribon bo‘lmas emish
Oltun qafas ichra gar qizil gul butsa
Bulbulga tikandek oshyon bo‘Imas emish

Bu ruboiy "G‘aroyib us-sig‘ar"dan olingan bo‘lib, shoir uni hozirgi Eronning Mashhad shahrida musofirlikda yurgan vaqtlarida yozganligi aytiladi. Buni ruboiy nazmunidan ham bilish mumkin. Yaniki, ruboiyning birinchi va ikkinch misrasida: "musofirlikda inson xursand bo‘la olmasligi, o‘zga yurt vakillar begonaga mehribonlik qilmasliklari", - aytilgan. Buning dalili sifatida esa: "bulbul qafas oltindan bo‘lsa ham o‘zining tikonli erkin vataniga alishmasligi" keltirilgan Buni dastlabki ikki satrda aytilgan umumiy fikrning qiyosiy isboti deyish mumkin.

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, Navoiy ruboiylarining 95 foizi taronai ruboiyda yozilgan. Ushbu ruboiy esa qolgan 5 foiz tarkibidagi ruboiylardan. Yani, ruboiyi xosiyda yozilgan.

Ruboiyni tushunib, undan zavq olish uchun, avvalo, misralar zamiridagi ma’nolarni obdon anglab olish lozim. Zero, Sharq adabiyotining o‘ziga xos jihati, har bir shakliy vosita muayyan mazmunning ifodasiga mutanosib ekanligidadir. Navoiy ruboiylarida aynan shu narsani ko‘rishimiz mumkin. Yani, ularda shakl va ma’no uyg‘unligi mujassam. Ruboiy — o‘zbek adabiyotining bebaho janrlaridan biri bo‘lib, unda xalqning ma’naviy olami, falsafiy dunyoqarashi va hayotiy tajribalari mujassamdir. To‘rt satrda butun bir fikr, tuyg‘u va hayot haqiqatlarini ifoda etish imkoniyati ruboiyga xos bo‘lgan yuksak badiiy mahoratni talab etadi. Alisher Navoiy, Bobur, Mashrab kabi mutafakkir shoirlar ijodida bu janrning yuksak namunalarini ko‘rish mumkin. Bugungi kunda ham ruboiy janri o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan, balki yangi mazmun va shakllar bilan boyib, adabiy-estetik tarbiya vositasi sifatida o‘zbek adabiyotida munosib o‘rin egallab kelmoqda. Shu bois ruboiy janrini chuqur o‘rganish, uni yosh avlod qalbiga singdirish — milliy adabiy merosimizni asrash va rivojlantirishning muhim qismidir.

Foydalanigan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Shuhrat Sirojiddinov, Dilnavoz Yusupova, Olimjon Davlatov ‘’Navoiyshunoslik’’ -Toshkent ‘’Akademnashr’’ , 2020
2. Quronov D, Mamajonov Z, Sheraliyeva M, Adabiyotshunoslik lug‘ati. -T: Akademnashr , 2013.
3. „Navoiyning badiiy mahorati’’ (1979)
4. Alisher Navoiy. „G‘aroyib us-sig‘ar’’
5. E. Ochilov Ruboiy gulshani. T: „O‘zbekiston’’, 2010
6. Anvar Hojiahmedov. Mumtoz badiiy malihati. – Toshkent, 1999.

ABU MANSUR SAOLIBIYNING IJODIY FAOLIYATI

Rajabova Aziza
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali talabasi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada 961-1038-yillar oralig‘ida yashab o‘tgan adabiyotshunos, tazkirachi va tarixchi olim Abu Mansur Saolibiyning hayoti va ijodiy faoliyati va uning “Yatimat ad-dahr’’ va “Tatimat al-Yatima’’ tazkiralari, uning yozilish sabablari va unda zikr qilingan shoirlar, tazkiralarning o‘ziga xos xususiyatlari va asarning umumiy tarkibiy tuzilishiga doir ma’lumotlar keltirilgan.*

Kalit so‘zlar: *“Yatimat ad-dahr”, ‘’Tatimat al-Yatima’’, shoirlar, tazkira, arab tili adabiyoti.*

Annotation. *The article contains information about the life and creative work of Abu Mansur Saolibi, a literary scholar, commentator, and historian who lived between 961 - 1038, and his commentary "Yatimat ad-Dahr", the reasons for its writing and the poets mentioned in it, as well as the genre characteristics of the poems in the work and the general structural structure of the work.*

Key words: *“Yatimat ad-dahr”, “Tatimat al-Yatima”, poets, tazkira, Arabic language literature.*

Ma’lumki, Sharq xalqlari adabiyotida ko‘plab olimlar, shoirlar va mutafakkirlar yetishib chiqqan bo‘lib, X-XI asrlarlarda Nishopurda yashab ijod qilgan, adabiyotshunos, tilshunos, tarixchi olim Abu Mansur Saolibiy ham ana shunday shaxslar sirasiga kiradi. Abu Mansur Abdulmalik ibn Muhammad ibn Ismoil Saolibiy 961-yili Nishopurda tug‘ilgan. Olim fanning turli soxalari, xususan tarix,adabiyot,mantiq, arab tili kabi fan sohalarda samarali ijod qilgan va Abu Bakr Xorazmiy degan donishmanddan ta’lim olgan. Olim asosan tulki terisidan po‘stin tikib, sotish bilan shug‘ullangani uchun “as-Saolibiy” degan mashhur laqabni olgan. Ma’lumki, “Saolib’’ arabchada “sa’lab’’ yani tulki so‘zining ko‘pligi ma’nosini anglatadi. Saolibiy ko‘plab mamlakatlarni kezib sayohat qiladi va 993 yilda Buxoroga kelib bir muddat shu yerda yashaydi va u yerdan Xorazmga o‘tadi. Saolibiyning safari Xorazmshoh Ma’mun (997-1017) davriga to‘g‘ri kelgan.

Abu Mansur Abdumalik ibn Muhammad ibn Ismoil as-Saolibiy 350 (961)- 429 (1038)-yilllarda yashab ijod etgan va ko‘plab o‘lkalarni kezib 50 dan ortiq ilmiy asarlar yozgan olim.

Shulardan biri “Yatimat ad-dahr” asaridir. Bundan tashqari shoirning xuddi Firdavsiyning “Shohnoma”si singari “G‘urar axbor muluk al-furs va siyaruhum” nomli arab tilidagi asari ham mavjuddir. Ushbu tarixiy asarni Saolibiy Xuroson hokimi,harbiy qo‘mondon Abu Muzaffar ibn Nosiruddinga bag‘ishlagan. Asar aynan o‘sha hokimning buyrug‘i bilan yozilgan. Beruniydek alloma ham “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida Saolibiyning yuqoridagi asarini ayrim voqealarni tasvirlash jarayonida qayd etib o‘tadi.

Shuningdek, Saolibiyning “At-Tamassul va-l-muhozarat” (“O‘xshatish uchun olingan so‘zlar va suhbatlar”) va “Mubhij” (“Ko‘ngil ochuvchi”) nomli asarlari ham bo‘lib, ular Jurjon hokimi Qobus ibn Vashmgirga bag‘ishlangan.Chunki, Saolibiy uning saroyida yashab ijod qilgandi.Ma’lumki,Beruniy ham “Osorul-boqiya” asarini Vashmgirga bag‘ishlagan va u ham Jurjonda bir necha muddat yashab o‘tgandi. Ya’ni, o‘sha davrda allomalar, ijodkorlarning qaysidir hukmdor, hokimga atab o‘z asarini bag‘ishlashi oddiy hol, an’ana tusini olgandi. Biz uchun eng ahamiyatlisi esa muallifning “Yatimat ad-dahr” asari hisoblanadi.Chunki, ushbu asarida muallif Xorazmda yashab ko‘rgani uchun tabiati, ayniqsa, sovuq qishi to‘g‘risida hayratlanarli fikrlar keltiradi:” Xorazm Tangrining eng sovuq joylaridan biridir.Hatto, u yerda qishda Amudaryo muzlab, uning tepasidan fil, karvon, va askarlar o‘tadi, u qirq kundan ikki oygacha muzlagan holda qoladi”. Ayni qish pallasida Xorazmshoh Ma’mun ibn Ma’mun Saolibiyni qabul qilgandi. O‘shanda Nishopur , arab cho‘llarining issig‘iga o‘rgangan olim, sovuqdan qalt-qalt qilib turardi. Biroz isinib olgach,Xorazmshoh nishopurlik olimdan qishning qatiqligiga oid fikrini so‘radi.Shunda u shohga she’r bilan javob beradi.Quyidagi fikrlar uning she’ri mazmunidir:“Xudo haqqi, agar Xorazmning sovug‘i quturib “tishlasa”, badanlarimiz momoqaldiroqqa o‘ralib qoladi, quyosh yuzini bekitib, shamol badandan qon chiqarib yuboradi…suv toshga aylanib, it iniga kirib ketadi.Agar oshiq mash’uqasini o‘padigan bo‘lsa, og‘zi uning og‘zida muzlab qoladi”. Shuningdek, muallif o‘z asarida Xorazmdan boshqa joylarga qul, qo‘ylar, mo‘yna, ayniqsa, qizil va qora tulki mo‘ynalari, ajoyib yoylar, tuzlangan baliq, rahqin (pishloq), ipak gazlamalar olib ketilib sotilganini yozgan. Saolibiyning yuqoridagi asari tazkirachilikning ilk ko‘rinishlaridan biri bo‘lib, ‘‘Yatimat ad-dahr” ya’ni (“Asr ahlining fozillari haqida zamonasining durdonalari”) va unga qo‘shimcha manba sifatida “Tatimmat al- Yatima”nomli asarini yozgan. As-Saolibiyning nomini dunyoga tanitgan ushbu asar asosan to‘rt qismdan iboratdir. Asardagi har bir qism 10 ta bobdan tashkil topadi. Asarda shoir o‘zning uslubiy manerasini ijodkor sifatida qo‘llaydi. Tazirada zikr etilgan movarounnahr va xurosonlik shoirlar hayoti yoritiladi. Ushbu tazkirani as-Saolibiy bir necha marotaba qayta tahlil etib X-XI asrda yana yangi shoirlarni kiritib boradi.

Saolibiyning “Yatima ad-dahr” asarida ham Xorazmga doir ko‘pgina qimmatli ma’lumotlar bor.Eng e’tiborlisi shundaki, ushbu asarning to‘rtinchi bobi orqali hanuzgacha ko‘pchilikka ma’lum bo‘lmagan xorazmlik ijodkorlar to‘g‘risida ma’lumotga ega bo‘lish mumkin.Ular Abu Bakr Muhammad al-Xorazmiy, Abu Said Ahmad ibn Shabib ali-Shabibiy, Abul Hasan Ma’mun ibn Muhammad ibn Ma’mun, Abu Abdulloh Muhammad ibn Ibrohim at-Tojir al-Vazir, Abul Muhammad Abdulloh ibn Ibrohim ar-Raqqoshiy, Abu Abdulloh Muhammad ibn Hamid al-Xorazmiy, Abul Qosim Ahmad ibn Zirg‘omdir. Saolibiy Xorazmlik shoirlardan Abu Abdulloh Muhammad ibn Homid al-Xorazmiy haqida shunday ta’rif berib o‘tadi: “Xorazmning eng yaxshilarining yaxshisi va uning eng ko‘zga ko‘ringan kishisi, har qanday fazilat egasi, haqqoniy so‘z va buyuk adabni o‘zida mujassamlashtirgan, sochilgan fazilatlarni o‘zida jamlagan va maqtalgan marvarid donalarini nazmga tizgandi.Uning hayoti go‘zallik qismlarini to‘la egallagan, nasri sochilgan atir gulday, nazmi terilgan durday edi”.“Yatimat at-dahr”da shuningdek Buxoroda yashagan 47 nafar arabiynavis shoirlar to‘g‘risidagi ma’lumot ham bor.Saolibiy ularning she’rlaridan ayrim parchalar ham keltirib o‘tgan. Abul Qosim ad-Dovudiy,Abu Muhammad al-Hiraviy, Abu Sa’d al-Hiraviy,Zafar al-Hiraviy, Abu Mansur al-Hiraviy, as-Soviy singari ijodkorlar ham Saolibiyning “Yatimat at-dahr” asaridan o‘rin olgan bo‘lib, ular Hirotlik

shoirlar edi.Shu kabi ushbu asarda Nishopurlik,Tuslik,Balxlik ijodkorlar to‘g‘risidayam ko‘plab ma’lumotlar, ularning ijodi va hayotiga ta’riflar berib o‘tadi. As-Saolibiy “Yatimat ad-dahr” asarini tugatgandan keyin ham o‘z ustida ishlab turli shaharlarga sayohat qiladi. “Tatimat al-Yatima” (Yagona durdonaga qo‘shimcha) asarida she’riyat olamida tanilgan va o‘z o‘rniga ega bo‘lgan 209 shoir va ilm ahlini kiritadi. Shoir o‘zi ta’kidlaganidek: “Qo‘shimchasiz bu asar to‘liq hisoblanmagan bo‘lar edi. “Yatimad ad-dahr” dagi uslub va mahorat “Tatimmat al-Yatima”da ham o‘z jilosini ko‘rsatadi”Xulosa qilsak, asar mana shu yillar davomida yozilgan “Tatimmat al-Yatima” asarida ijodkor uchun asosiy obyekt bu shoirning o‘zi ko‘rgan shoirlar edi. Asarda zikr etilgan ijodkorlarning she’rlarini As-Saolibiy shoirlarning o‘zidan yoki munshidlaridan yozib olgan. Mana shundan Movarounnahr va Xurosondan yetishib chiqqan shoirlar 104 nafari edi. “Tatimmat al- Yatima” asari ham “Yatimmad ad-dahr” singari 4 qismdan iborat:

“Birinchi qism. Shom (Suriya) va al-Jazira xalqdan chiqqan fozil ahli 48 ta shoir haqida ma’lumot beradi.

Ikkinchi qism. Iroq ahlining 32 ta fozillari va ularning she’rlaridan na’munalar keltiradi. Uchinchi qism. Ray, Hamadon, Isfahon va Jabal viloyatlardagi shoirlar va ularga qo‘shni viloyatlar Tabariston, Jabal fozillari haqida, jami 25 shoir va ularning asaridan namuna keltiriladi.

To‘rtinchi qismda G‘aznaviylar davrida yashagan Xuroson, Movoraunnahrlik 104 nafar shoir va ularning she’rlaridan namuna keltiradi. “Tatimmat al-Yatima” tazkirasi asarida birorta shoirning ijodiga oid asarlari yoki hayotiga oid ma’lumot to‘liq keltirilmagan. Abu Mansur as-Saolibiy ‘’Yatimat ad-dahr” tazkirasini yozgan davri 994-1000 yillarga to‘g‘ri keldi. Bu paytda shoir Nishopurda istiqomat qilgan. Asarni birinchi qismi tugatilganda so‘ng shoir yana ko‘plab joylarga sayohat qilib, ko‘pgina shoirlar va adiblar bilan tanishadi. Shu boisdan, endilikda asarni qayta to‘ldirish zaruriyati paydo bo‘ladi. O‘z tazkiralarida birorta shoirga nisbatan mukammal baho berishi mumkin emas. Chunki ijodkor “Yatimmat ad-dahr”dek ushbu tazkiraga ko‘p vaqt sarflamagan. “Tatimmat al-Yatima” tazkirasidan joy olgan she’rlar qasida, g‘azal, vasf va hajvlardan tashkil topgan. Asar 1011-1017 yillarda yozilib, yangi boblardan tashkil topadi. Abu Mansur as-Saolibiy asarni Xorazm shohi Ma’munga taqdim etadi.

Xulosa qilib aytganda, Mansur as-Saolibiy o‘zining keng qamrovli ilmiy faoliyati bilan arab madaniy merosiga katta hissa qo‘shgan. Uning adabiy-antologik asarlari o‘z davrining shoirlari va olimlari haqidagi qimmatli ma’lumotlarni saqlab qolgan. Saolibiy asarlari bugungi kunda ham arab tili va adabiyoti bilan shug‘ullanuvchi olimlar uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. U ijodkor sifatida nafaqat tarixiy ma’lumotlarni yig‘gan, balki ularni o‘ziga xos uslubda tahlil ham qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abu Mansur as-Saolibiy “Tatimmat al-Yatima” Toshkent., “Fan”-1990.
2. H.Homidiy, Sh.Abdullayeva.“Adabiyotshunoslik terminlari lug‘ati” Toshkent., “O‘qituvchi”-1970.
3.Adabiyot nazariyasi. Ikki jildlik. I jild. –T.: “Fan”, 1978.
4. Fitrat. A. Adabiyot qoidalari. 1995-T. Fan-B.21
5. Abdullayev I., Abu Mansur as -Saolibiy, T., 1972.
6. Sulaymonova H.,Monografiya.T. 202"

JALOLIDDIN RUMIY MEROSI VA UNING BUGUNGI KUNDA TUTGAN O‘RNI

Feruzabonu Po‘latova
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada buyuk mutasavvuf va shoir Jaloliddin Rumiyning hayot faoliyati, ilmiy merosi, asarlarining g‘oyalari qanday qadrlanayotgani, jahon madaniyatidagi o‘rni, insoniyatni birlashtiruvchi ruhiy qadriyatlar targ‘ib etilayotgani tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *Balx shahri, Muhammad Bahouddin Valad, “Ichingdagi ichingdadir”, “Ma’naviy masnaviy”, “Makotib”, “Horut va Morut qissasi”, g‘azal, ruboiy, hikoyat.*

Abstract: *This article analyzes the life and work of the great mystic and poet Jalaluddin Rumi, his scientific heritage, how his ideas are valued, his place in world culture, and the promotion of spiritual values that unite humanity.*

Key words: *Balkh city, Muhammad Bahauddin Walad, “What is within you is within you”, “Spiritual masnavi”, “Makotib”, “The story of Horut and Marut”, ghazal, rubai, story.*

Аннотация: *В статье анализируется жизнь и творчество великого мистика и поэта Джалалуддина Руми, его научное наследие, то, как оцениваются идеи его произведений, его место в мировой культуре, а также пропаганда духовных ценностей, объединяющих человечество.*

Ключевые слова: *город Балх, Мухаммад Бахауддин Валад, «То, что внутри тебя, то внутри тебя», «Духовный маснави», «Макотиб», «История Хорута и Марута», газель, рубаи, рассказ.*

Mavlono Jaloliddin Rumiy donishmand, mutasavvuf, shoir, inson qalbini chuqur anglagan mutafakkir, tasavvufdagi mavlaviya tariqatining asoschisidir. Shoirning hayot tarixiga ko‘ra, u hijriy 604-sananing rabiul avval oyining oltinchi kuni (30-sentabr milodiy 1207-yil)da Balx shahrida tug‘ilgan va umrining ko‘p qismini Konya (hozirgi Turkiya)da o‘tkazgan. Uning otasi – Muhammad Bahouddin Valad zamonaning mashhur so‘fiysi, fiqh donishmandi, notiq va’zxoni bo‘lgan.

Uning hayoti, ijodi va ilmiy qarashlari faqat o‘z davrining emas, balki bugungi kunning ham dolzarb masalalarini qamrab oladi. Rumiy ilmiy merosining asosiy qismini “Ma’naviy masnaviy”(“Fihi mohi fihi”), “Ichingdagi ichingdadir”, “Makotib”kabi mashhur asarlari hamda she’riy devonlar, g‘azallar, ruboiylar tashkil qiladi.

“Ichingdagi ichingdadir” nasriy asar bo‘lib, olimning turli majlis va suhbatlardagi falsafiy nutqlarining majmuasidir. Ushbu asar insonni fikrlashga, fikr orqali o‘zligini, o‘zligi orqali Haqni – Yaratganni tushunishga undaydi. Asar ulug‘vorlik va soddalikning bir makon-u bir zamonda sig‘inib yashashining go‘zal namunasidir. „Makotib“ esa muallifning zamondoshlari va ustozlari bilan bo‘lgan turli yozishmalari – maktublaridan iborat. Har 2 asarda muallifning ijtimoiy-falsafiy, axloqiy-ta’limiy mushohadalari, tasavvufga doir nazariy qarashlari o‘z ifodasini topgan.

Rumiy tasavvufga ilmiy asos berib, uni ma’naviy tarbiya maktabiga aylantirdi. U ilmni nafaqat aqliy mashg‘ulot, balki qalbni tarbiyalovchi kuch deb bilgan. Shu jihatdan uning asarlari zamonaviy pedagogika, psixologiya va axloqshunoslik fanlari uchun ham muhim manbadir.

„Ma’naviy masnaviy“ asarida Qur’oni karim va Hadisi sharif ma’nolarini o‘ziga singdirgan, inson hayoti bilan bog‘liq barcha masalalar badiiy yo‘sinda bayon etilgan. 6 jild (daftar)dan iborat asarning dastlabki qismlarini adibning shogirdi Hisomiddin Chalabiy ustozi og‘zidan yozib olib, tahlildan o‘tkazgan. Chalabiy vafotidan so‘ng muallif asarning davomini 10 yilda yozib tugatadi. Qur’oni karim oyatlarining 70 foizi mohiyatini o‘zida mujassamlashtirgan, 270 dan ziyod hikoyalarni, yuzlab pand-u hikmatlarni o‘z ichiga olgan bu kitob o‘z vaqtida va keyinchalik ham yozuvchi nomining dunyoga keng tarqalishiga sabab bo‘lgan. Chunki Rumiy masnaviyda o‘zigacha bo‘lgan Sharq-u G‘arb donishmandlarining falsafiy qarashlarini, islomiy farzlarni sodda bir uslubda, she’riy yo‘l bilan badiiy ifodalagan. Agar Rumiy “Har ertalab bemorlar shifo tilab Iso alayhissalom eshigiga borishgani”, ‘‘Lochinning o‘rdaklarni sahroga chiqargani’’ , “Zarvon ahli qissasi’’, ‘‘Majnun Layli ko‘yida yurgan itni o‘pib, erkalagani’’, ‘‘Bo‘yoqchining xumiga tushgan shaqalning tovuslik da’vo etgani’’, ‘‘Horut va Morut qissasi’’ singari qissa va hikoyalarida payg‘ambarlar hayotidan turli mo‘jizalar keltirib, islomiy tasavvufiy g‘oyalarni targ‘ib etgan bo‘lsa, boshqa turkum hikoyalarida bevosita insonning kundalik turmushi, ilm-ma’rifat kasb etishi, hunar o‘rganish yo‘lidagi riyozatlarini badiiy tasvirlab, chuqur falsafiy xulosa chiqarishga undagan.

Rumiy she’riyati, asosan, ilohiy ishq bilan bog‘langan. U o‘zining barcha asarlarida yer-u ko‘kning sohibi bo‘lmish Alloh va uning zamindagi xalifasi hazrati insonni ulug‘laydi.

Jaloliddin Rumiy ijodi bugungi kunda ham butun dunyoda keng o‘rganilmoqda. Uning asarlari o‘nlab tillarga tarjima qilingan, g‘oyalari esa ko‘plab ilmiy anjumanlar va konferensiyalarda muhokama etiladi. Ayniqsa, Rumiyning insonparvarlik, tinchlik, tolerantlik va ma’naviy uyg‘onish haqidagi qarashlari XXI asr uchun ham o‘ta muhim.

Zamonaviy jamiyatda insonlar ko‘proq moddiy qadriyatlar tomon intilayotgan bir vaqtda, Rumiy g‘oyalari bizga ma’naviy muvozanatni tiklash, qalbni poklash, mehr va sabrni qadrlashni eslatadi. U: “Sen o‘zingni o‘zgartir, dunyo o‘zgarmasa ham, sening ko‘zoynaging o‘zgaradi” — deya ruhiy kamolotga chaqiradi.

Jaloliddin Rumiy ilmiy va ma’naviy merosi — bu insoniyatga qoldirilgan bebaho boylikdir. Uning asarlaridagi bilimlar, hikmatlar, tasavvufiy qarashlar bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan, aksincha, yanada chuqurroq qadrlanmoqda. U nafaqat o‘z davrining allomasi, balki bugungi insoniyatga ham ruhiy yo‘l ko‘rsatuvchi ma’naviy ustoz bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Jaloliddin Rumiy Ichingdagi ichingdadir – Toshkent: Yangi asr avlodi nashriyoti, 2017
2. Jaloliddin Rumiy Ma’naviy masnaviy – Toshkent: Fan nashriyoti, 2003
3. Tohir Qahhor – Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti, 2022
4. Radiy Fish – Toshkent: Gafur G‘ulom nashriyoti, 2005

ORFOEPIYA MASALALARI

O‘lmasova Dilshoda
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali talabasi

Annotatsiya:*Ushbu maqolada orfoepiya haqida va orfoepiyaning hayotimizdagi tutgan o‘rni,shuningdek,uning yozma va og’zaki nutqimizga ta’siri haqida aytib o‘tilgan.Bundan tashqari,aholi o‘rtasida to‘g'ri talaffuzni shakllantirish uchun nimalar qilish kerakligi haqida takliflar berilgan.*

Аннотация:*В этой статье обсуждается орфоэпия и ее роль в нашей жизни, а также ее влияние на нашу письменную и устную речь. Кроме того, даются рекомендации о том, что следует делать для поощрения правильного произношения среди населения.*

Abstract: *Three articles discuss orthoepy and its role in our lives and its impact on our written and spoken speech. In addition, suggestions are given on what should be done to promote correct pronunciation among the population.*

Kalit so‘zlar: *to‘g'ri talaffuz,adabiy talaffuz qoidalari,yechim,lahjalar,targ'ibot ishlari.*
Ключевые слова: *правильное произношение, правила литературного произношения, решение, диалекты, пропагандистская работа.*
Keywords: *correct pronunciation, rules of literary pronunciation, solution, dialects, propaganda work. Keywords: correct pronunciation, rules of literary pronunciation, solution, dialects, propaganda work.*

Kirish. Insonlar bir-biri bilan muloqat qilishi uchun o‘z nutqlaridan foydalanadi.Tilshunoslikning orfoepiya bo‘limida so‘zlarni,ularning tarkibidagi tovushlarni,shuningdek,o‘zak va qo‘shimchalardan iborat so‘z formalarini to‘g'ri talaffuz qilish o‘rganiladi.Afsuski,hozirgi kunda barcha uchun tushunarli bo‘lgan adabiy til til me’yorlariga rioya qilish kamdan kam kuzatiloqda.O‘z-o‘zidan savol paydo bo‘ladi,har bir kishi orfoepiya normalariga rioya qilmoqdami?

Asosiy qism. Biz bilamizki,to‘g'ri talaffuz nutq madaniyatining muhim belgilaridan biri sanaladi,biroq davlatimiz tomonidan adabiy talaffuz qoidalari ishlab chiqilganicha yo‘q.Bunday qonun bo‘lgan taqdirda ham aholini talaffuz normalariga rioya qilishga majburlab bo‘lmaydi.Bunga shunday yechim topish kerak-ki,hozir xato hisoblanayotgan holatlar kelgusida kuzatilmasin.Negaki,orfoepiyaga rioya qilishimiz bizni og'zaki va yozma nutqimizga o‘z ta’sirini

ko‘rsatmasdan qolmaydi.Chunonchi,insonlar orasida so‘zlarni noto‘g'ri talaffuz qilib va aytib turilgan so‘zlarni o‘zimiz qanday talaffuz qilsak, shunday yozib,uyalib qolmaslik uchun ham zarurdir.Shuni ham inobatga olish kerak-ki,mamlakatimiz turli-tuman lahjalarga boy o‘lka bo‘lganligi natijasida har xil lahjalarda gaplashadigan insonlarni uchratamiz.Ularning ongiga o‘z shevalarida gaplashish singib,odat tusiga kirganligi sababli talaffuzini o‘zgartirishda qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin,shuning uchun endi ulg'ayib kelayotgan bolalarga birinchi navbatda,bog'cha,umumta’lim maktablarda tarbiyachi va o‘qituvchilar tomonidan adabiy til me’yorlariga mos holda ta’lim-tarbiya berilsa,kelajak avlodlarda talaffuzni buzish holatlari kuzatilmaydi.Hozirda maktablararo o‘tkazilayotgan she’rxonlik kechalari,kitobxonlik,ijodiy tadbirlar va konferensiyalarda ham adabiy til me’yorlariga mos talaffuz qilinsa,maqsadga muvofiq bo‘lar edi.Afsuski,shahar tipdagi joylarga qaraganda,chekka hududda yashovchilar bunga amal qilmaydi.So‘zlarni qo‘pol tarzda buzish holatlari:opa-apa,aka-oka,dada-ada,soch-chach,yo‘l-jo‘l,ona-una,yetti-jetti,tog'-tov kabi so‘zlar qatorini minglab keltirish mumkin.Shu kabi so‘zlarni kamaytirish uchun targ'ibot ishlarini umumta’lim maktablardan boshlash zarur.Zero,”Bo‘ladigan bola boshidan ma’lum”,-deb bekorga aytilmagan.Maktab darsliklarining ko‘p qismi yangilangani bois darsliklarda o‘quvchilarning talaffuziga urg'u berilgan.Masalan,audiomatnlar nutqi va o‘quvchilar nutqini diktafonga yozib olib,ikkalasini eshittirib,bir-biriga qiyoslanilsa ham yaxshi samara beradi.Bundan tashqari, davlatimiz oldidagi asosiy ustuvor masala “Orfoepiya qoidalar”ini ishlab chiqib,xalqqa joriy qilishdir.

Xulosa

Muxtasar qilib aytganda, to‘g'ri talaffuz qilish nafaqat biz uchun va yutimiz kelajagi uchun ham muhimdir.Yuqorida aytilganlardan kelib chiqqan holda,insonning nuq faoliyati umumiy nuqtai nazardan murakkab,ko‘p qirrali hisoblanadi.Mana shunday qiyin vaziyatlarga duch kelmaslik uchun adabiy til me’yorlariga mos talaffuz qilish talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.H.Jamolxonov.Hozirgi o‘zbek adabiy tili.Toshkent-“Talqin”-2005.
2.M.T.Irisqulov.Tilshunoslikka kirish.Toshkent.
3.”O‘zbek xalq maqollari”.Toshkent.-2019.

GULXANIY VA UNING “ZARBULMASAL” ASARI XUSUSIDA

Olimova Shohsanam Jahongir qizi
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali talabasi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Muhammad Sharif Gulxaniyning hayoti, “Zarbulmasal” asarining yaratilish tarixi, asarning g`oyasi, mazmuni, kompozitsiyasi ochib berilgan. Qushlar timsollari orqali yozuvchining badiiy mahorati, insonlarning xarakteri, davr muhiti yaqqol ko`rinadi. Gulxaniy haqida ma’lumotlar boshqa asarlarda uchrashi hamda “Zarbulmasal”ga o`xshash asarlarning yaratilganligiga to`xtalinadi.*

Kalit so‘zlar*: Muhammad Sharif Gulxaniy, Ho`qand, Ko`histon, O`ratepa, o`t yoquvchi, rus sharqshunoslari, ramz, kinoya, masallar, maqollar, satirik, quda-andachilik, sovchilik, mahr, ekspozitsiya, tugun, voqealar rivoji, yechim.*

O‘zbek adabiyoti tarixida o`zining ramziylik, majoziylik ma’nolari bilan iz qoldirgan Muhammad Sharif Gulxaniy XVI-asrining oxiri XIX-asrning 20-yillarida yashab ijod qilgan. Shoir haqida ma’lumotlar hayotlik paytida yaratilgan “Majmuai shoiron”da, Qori Rahmatullohning “Tuhfat ul-ahbob”, Dilshod Otinning “Sabot ul- bashar” kitoblarida uchraydi. Adabiyotshunos olim Po`latjon Qayumov “Tazkirayi Qayyumiy”asaridan kelib chiqib, Gulxaniyning Ho`qand shahrining Sarbotur mahallasida tug`ilganligini ta’kidlasa, boshqalar uning yurti Ko`histon (tog`lar diyori) deya tahmin qilishadi. Asl ismi Muhammad Sharif Gulxaniy esa taxallusi. Gulxaniy so`zining “o`t yoquvchi” ma’nosini anglatishiga ko`ra u hammomda ushbu kasb bilan shug`ullanganligi tog`risida qarashlar bor. Otasi tojik millatiga mansub, onasi o`zbek. Yoshligidayoq otasidan erta yetim qolgan Muhammad Sharif askariy mulozim lavozimida saroyda

xizmat ko`rsata boshlagan. Uning shoirlik qirralari fors-tojikcha g`azallar bitishi hamda “Zarbulmasal” asarini yaratishda namoyon bo`lgan. Asar XIX-asrning 80-yillarida rus sharqshunos olimlari nazariga tushib, yuksak baholangan. 1980-yil Qozon universitetining bosmaxonasida ruschada ham nashr qilingan. 300 dan ortiq xalq og`zaki ijodi mahsuli bo`lmish maqollarni o`z ichiga olgan san’at namunasida hikoya xulosasi-matal, matal mazmuni-hikoya usulida bayon qilinadi. Didaktik, tarbiyaviy ahamiyatga molik, murakkab majozlarni tarkibida o`xshatish, ramz, kinoya, qochirimlar yetakchilik qiladi. “Zarbulmasal” so`zining asl ma’nosi arabcha so`zdan olingan bo`lib “masallar yig`indisi”, “maqollar ta’mi” kabi ma’nolarni anglatadi. Zarbulmasal asariga o`xshash boshqa “Jome ut-tamsil”, Kalila va Dimna”, “Ming bir kecha”, “Marzbonnoma”, “Sinbodnoma”, “Qobusnoma”, “Guliston” asarlari mavjud. Ulardan eng ahamiyatga molik sifatida qaraladigan “Zarbulmasal” sotsial-satirik yo`nalishda yozilgan. Kitobda oilaviy munosabatlar, quda-andachilik, sovchilik, mahr, o`sha davrdagi ijtimoiy jamiyatdagi insonlar hayoti aks etadi. Kitob yozilgan vaqtda Xo`janddan Jizzaxgacha bo`y cho`zgan O`ratepa muammolari hal bo`layotgan edi. O`ratepada 1817-yildan boshlab Amir Umarxon boshqaruviga o`tdi. Adabiyotshunos Zohidovning fikrlariga qaraganda, asarda yolg`iz Farg`ona qalamga olinmaydi. Gulxaniy yashagan davrdagi din vakillari, mansabparastlik, xato qiluvchi kotiblar,qadimiy urf-odat sifatida qarab kelinayotgan to`y-marosimlar,ularda yo`l qo`yilayotgan hashamat, mahr masalalari ham ko`ringan. Sayyid Muhammad Umarxon davridagi muhit birmuncha yomon ekanligi, Ko`rqush tilidan Umarxon davrida boyqushbop biror vayrona qolmaganligi tarzida kesatiq qilingan. Asarda hayvon hasharotlar, kishilar, qushlar obrazlari orqali insonlar xarakterlari ochib berilgan. “Zarbulmasal” dagi bosh qoliplovchi hikoya, ya’ni eskpozitsiya Boyog`li va Yapaloqqush timsollari yoritilishi bilan yuzaga chiqadi. Ya’ni ekspozitsiya Farg`ona iqlimida davlatli Boyog`li va uning oilasi Kayqubod otli podshohdan qolgan bir shahristonda, Yapaloqqush esa ota-bobosidan qolgan eski yerda yashashidir. Tugun Yapaloqqushning Boyog`lining qizini og`li Kulonkirga olib bermoqchi bo`lishi,sovchilik uchun Ko`rqushni tanlashida yuzaga kelgan. Shundan so`ng an’analar davom etadi. Boyqushning qizi Gunashbonu uchun ming xaroba-chordevor mahr so`rash vaziyatlari-kulminatsiyani tashkil etadi.Yechim sifatida ming chordevorning berilishi, Kulonkir va Gunashbonularning nikoh xutbasi o`qilishini keltirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Abdurahimovna.Q.S. “Zarbulmasal”–maqsadni majoz yo`li bilan ifodalashga qaratilgan hikoyat – 2022. –T. 2. – №. 4. 363-365
2.Adizova.I, O`zbek mumtoz adabiyoti tarixi , Fan, Toshkent-2006.
3.Gulxaniy. Zarbulmasal, T.,2019.
4.Gulxaniy “Garbulmasal” ning ilmiy-tanqidiy tekstini yaratish yo`lida. O`zbek tili va adabiyoti .1971. 3-son.
5.Vohidov R., Eshonqulov H., O`zbek mumtoz adabiyoti tarixi, O`quv qo`llanma, 2006.

NUTQ MADANIYATI

Maxmudova Sh
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada, nutq madaniyati tushunchasi, uning ijtimoiy va madaniy hayotdagi o‘rni, shuningdek, zamonaviy kommunikativ jarayonlarda nutq madaniyatiga rioya qilishning ahamiyati yoritilgan. Nutqning mantiqiyligi, ifodaviyligi, adabiy til me’yorlariga muvofiqligi kabi jihatlar tahlil qilinadi. Maqola tilni ongli ravishda to‘g‘ri ishlatish, nutq etikasiga amal qilish orqali ijtimoiy muomala samaradorligini oshirish yo‘llarini ochib beradi.

Kalit so‘zlar: nutq madaniyati, adabiy til, til me’yorlari, kommunikatsiya, muloqot, nutq etikasi, ifoda uslubi, tilga hurmat.

Kirish. Nutq – inson tafakkuri, his-tuyg‘ulari va ijtimoiy munosabatlarini ifoda etuvchi asosiy vosita bo‘lib, jamiyat taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi. Til madaniyati va nutq madaniyati

tushunchalari bir-biriga chambarchas bog‘liq bo‘lib, har bir kishining o‘z fikrini aniq, ravon, ifodali va adabiy til me’yorlariga muvofiq tarzda bayon eta olishi – nutq madaniyatining asosiy ko‘rsatkichidir. Bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlar, ommaviy axborot vositalari va ta’lim muassasalarida nutq madaniyatining o‘rni va zarurati yana-da oshib bormoqda.

Nutq madaniyati – bu insonning til vositalaridan samarali, to‘g‘ri va maqsadga muvofiq foydalana olish madaniyatidir. U nafaqat grammatik, uslubiy va leksik me’yorlarga amal qilishni, balki axloqiy, estetik va kommunikativ jihatlarga rioya qilishni ham nazarda tutadi.

Nutq madaniyatining asosiy mezonlari

Nutq madaniyatining quyidagi asosiy mezonlarini ajratish mumkin:

- **To‘g‘rilik** – adabiy til me’yorlariga muvofiqlik;
- **Aniqlik va mantiqiylik** – fikrlarning tartibli va tushunarli bayoni;
- **Ifodaviylik** – so‘zlashuvda badiiy vositalar va boy til imkoniyatlaridan foydalanish;
- **Mazmundorlik** – fikrning mohiyatini ochib berish;
- **Axloqiylik** – odob va etika me’yorlariga rioya qilish.

Nutq madaniyati va kommunikatsiya

Bugungi kunda nutq madaniyati faqat og‘zaki yoki yozma nutq doirasidagina emas, balki keng kommunikativ jarayonlarda – nutqiy chiqishlar, prezentatsiyalar, ommaviy chiqishlar, matbuot, ijtimoiy tarmoqlarda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Tilni noto‘g‘ri ishlatish, tildagi qo‘pollik va odobsizlik, noto‘g‘ri urg‘u va ifodalar, muloqot madaniyatining pasayishiga sabab bo‘ladi.

Nutq madaniyatini shakllantirish vositalari

- **Ta’lim va tarbiya** – maktab, oliy ta’lim muassasalari va oiladagi til tarbiyasi;
- **Adabiyot va OAV** – adabiy asarlar, axborot vositalari orqali til namunalari;
- **Shaxsiy o‘z ustida ishlash** – so‘z boyligini oshirish, kitob o‘qish, yozish amaliyoti;
- **Jamiyatdagi nutqiy muhit** – til madaniyati yuqori bo‘lgan ijtimoiy muhit.

Til birliklaridan qanday tarzda va qaysi tizim asosida foydalanilishiga qarab nutq og‘zaki yoki yozma shakllarda namoyon bo‘ladi. Til vositalari yordamida muayyan vaziyatda aloqa o‘rnatish va turli kommunikativ niyatlarni amalga oshirish mumkin. Shu asosda nutq turlari shakllanadi: kundalik muloqot, xizmat nutqi, bayramona nutq, shevaga xos nutq, badiiy, adabiy so‘zlashuv, kasbiy nutq, ommaviy chiqish, erkin so‘zlashuv, sahna nutqi, og‘zaki ijod (folklor) nutqi, badiiy obrazlar nutqi, muallifning ifodasi, qahramonlar nutqi va boshqalar. Nutqning qanday ko‘rinishda bo‘lishidan qat’i nazar, unga xos ayrim umumiy xususiyatlar mavjud.

Nutq agogikasi – bu, og‘zaki yoki o‘qiladigan matnning hissiy, fikriy mazmuni, ritm va temp jihatlari bilan bog‘liq. Matnning tuzilishidagi ohang va tezlik nutqni to‘g‘ri ifoda etishda muhim rol o‘ynaydi.

Nutq harakati – bu nutqning ritmik va sintaktik jihatdan rivojlanishini ko‘rsatadi. Tez sur’atda so‘zlangan nutqda tovushlar qisqarishi (reduksiya) hodisasi yuzaga keladi, sekin sur’atda esa so‘zlar to‘liq talaffuz qilinadi. Nutq ko‘pincha bo‘laklarga bo‘linadi.

Nutq birligi – tilga nisbatan nutqda o‘ziga xos birliklar mavjud. Nutq oqimida tabiiy ravishda bo‘g‘in, so‘z, birikma va gap hosil bo‘ladi. Bu birliklar to‘g‘ri intonatsiya va pauzalar yordamida ajratiladi.

Nutq elementlarining izchilligi – nutqdagi elementlar ketma-ket joylashadi. Bu izchillik vaqt o‘tishi jarayonida turli bosqichlarni ifodalaydi, ya’ni nutqning yo‘nalishi deb ataladi. Tildan farqli o‘laroq, nutqda vaqt davomiyligining o‘ziga xos jihatlari mavjud bo‘lib, bu nutq momenti bilan bog‘liqdir.

Nutq momenti va situasiyasi – nutq momenti deganda fikrga ta’sir ko‘rsatadigan holat tushuniladi, bu esa nutqiy vaziyat (situasiya)ni yuzaga keltiradi. Nutqning turli sohalarida til vositalari va uslublarini to‘g‘ri tanlab ishlatish muhim bo‘ladi. Bunday yondashuv nutq uslubi deyiladi. Nutq uslublariga poetik, kitobiy, rasmiy va oddiy so‘zlashuv uslublari kiradi. Har tomonlama mukammal nutq esa, nutq madaniyati mezonlariga javob beradi.

Nutq madaniyati barcha nutq shakllari uchun asosiy mezon sifatida namoyon bo‘ladi. U nutqning tuzilishi, soddaligi va ravonligi, tushunarli va mazmunli bo‘lishi, ta’sirchanligi, ifoda boyligi hamda obrazlilik kabi xususiyatlarni o‘z ichiga oladi. A.N. Vasileva tasnifiga ko‘ra, bu holat nutqning sifat jihati sifatida qaraladi. Nutq madaniyati faqat adabiy tilga emas, balki nutqning barcha ko‘rinishlariga xos bo‘lishi kerak. Ayniqsa, badiiy nasr san’atini yuksak nutq madaniyatisiz tasavvur etish mushkuldir.

Tilshunoslikda nutq madaniyati — bu so‘zga ongli munosabatda bo‘lish, so‘zning ma’no nozikliklarini va hissiy tusini to‘g‘ri qo‘llab, mazmunli fikr ifodalash orqali yuzaga keladigan nutq sifati hisoblanadi. L.V. Sherba bu borada nutqning rang-barangligini ta’minlaydigan til omillarini sanab o‘tadi. Birinchidan, bu — tilning boy leksikasi bo‘lib, u har qanday nutq turiga xizmat qiladi. Ikkinchidan, bu — sinonimik boylik bo‘lib, bitta tushunchani turli shakllarda ifodalash imkonini beradi. Uchinchidan, bu — fikrni emotsional va ifodali tarzda bayon etish imkoniyatidir.

Haqiqatan ham, har bir xalq tili fikrni nozik jihatlari bilan ifoda etish salohiyatiga ega. Bu imkoniyat barcha nutq shakllarida, xususan o‘zbek badiiy nasrida ham aks etadi. Albatta, badiiy nasr va adabiy til o‘rtasida ba’zi funksional tafovutlar bo‘lishi mumkin, ammo umumtil qonuniyatlari va, albatta, nutq madaniyati tamoyillari ikkalasiga ham tegishlidir. Shu sababli, badiiy nasrda ham adabiy tilga xos nutq madaniyati mezonlari amal qiladi.

Nutq madaniyatining eng muhim belgilaridan biri — bu **aniqlik**dir. Bu tushuncha qadimdan, jumladan, Aristotel tomonidan ham nutqning asosiy bezaklaridan biri sifatida e’tirof etilgan. Biroq nutqiy aniqlik har doim ham bir xil talqin etilmaydi — bu, ko‘proq nutqning funksional xususiyatiga bog‘liq. Masalan, adabiy tilda shevalar, kasbiy terminlar yoki xalq tiliga xos so‘zlar nutqning aniqligini buzuvchi omillar deb qaralsa, badiiy nasrda ular aksincha, obrazli va jonli ifoda yaratishga xizmat qiladi.

Chunki badiiy nasrda hayotning o‘zi, insonlarning fe’l-atvori, ichki kechinmalari ifodalanadi. Har bir badiiy asarda muayyan tarixiy davr, hudud, kasb egalari aks etadi. Ularning shaxsiyati va ijtimoiy maqomi asosan nutqi orqali ochiladi. Bu esa badiiy nasrda shevalar, dialektlar va xalq tiliga oid leksik birliklar keng qo‘llanilishini anglatadi.

XULOSA

Barcha ko‘rsatilganlarni xulosalaylik, Mazkur maqola tahlil natijalariga asosan, Nutq madaniyati – shaxsiy kamolot, ijtimoiy muloqot va madaniy taraqqiyotning ajralmas qismidir. Har bir inson tilga nisbatan e’tiborli, ongli va madaniyatli bo‘lishi kerak. Adabiy til me’yorlariga amal qilish, axloqiy va estetik qadriyatlarga sodiqlik – zamonaviy insonning nutqiy portretini belgilaydi. Nutq madaniyati yuksak bo‘lgan jamiyatda ijtimoiy barqarorlik va ma’naviy taraqqiyotga erishish imkoniyati ortadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. G‘afurov N. “Nutq madaniyati asoslari.” – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
2. Jo‘rayev R. “Til va nutq madaniyati.” – Toshkent: Fan, 2021.
3. Boqoyev B. “Adabiy til me’yorlari va uslub.” – Samarqand, 2018.
4. G‘ulomov A. “Nutq etikasi va muloqot madaniyati.” – Toshkent: Ziyo, 2020.
5. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi. “Nutq madaniyati” fanidan o‘quv qo‘llanma, 2022.

O‘ZBEK TILIDA INTERADUKTIV MUNOSABAT BILDIRUVCHI BIRIKMALAR

Karimova Nargiza Faxriddin qizi

Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali talabasi

karimovanargiza@gmail.com

***Annotatsiya**. Mazkur maqolada o‘zbek tilida interaduktiv munosabat bildiruvchi birikmalarning lingvistik xususiyatlari, ularning kirish va kiritma konstruksiyalari bilan aloqasi, gapda tutgan o‘rni ilmiy asosda tahlil qilinadi. Shuningdek, ushbu birliklarning nutq jarayonidagi*

kommunikativ vazifasi, grammatik va pragmatik jihatlari o‘zbek tili grammatikasi asosida yoritilgan.

***Kalit so‘zlar**: undalma, kirish konstruksiyalar, kiritma konstruksiyalar, interaduktiv munosabat, pragmatika*

***Аннотация**. В статье на научной основе анализируются лингвистические особенности интердуктивных союзов в узбекском языке, их связь с вводными и вводными конструкциями, а также их место в речи. Также на основе грамматики узбекского языка рассматриваются коммуникативная функция, грамматические и прагматические аспекты этих единиц в речевом процессе.*

***Ключевые слова:** подсказка, вводные конструкции, вводные конструкции, интердуктивные отношения, прагматика*

***Abstract**. This article analyzes the linguistic features of interductive relations in the Uzbek language, their relationship with introductory and insertion constructions, and their place in speech on a scientific basis. Also, the communicative function of these units in the speech process, grammatical and pragmatic aspects are covered on the basis of Uzbek grammar.*

***Keywords**: interductive relations, introductory constructions, insertion constructions, interductive relations, pragmatics*

O‘zbek tilida so‘zlovchi shaxsning nutqqa munosabatini bildiruvchi birikmalarning nutq jarayonida tinglovchini diqqat qilishga,nutqa e’tibor qaratishga, aytilayotgan fikrga nisbatan turli munosabat bildirishga undovchi vositalardir.Ular nutqning muloqotga yo‘naltirilganligini ko‘rsatadi va muloqot jarayonining tabiiyligini ta’minlaydi.Ushbu maqolada ushbu birliklarning grammatik va funksional xususiyatlari yoritiladi.

Metodologiya:

Maqolada tavsifiy-analitik va sintaktik yondashuv asosida ilmiy tahlil amalga oshirildi. Tadqiqotda N. Mahmudov, A. Nurmonov, R. Sayfullayeva, M. Asqarova, A.G‘ulomov, Sh. Rahmatullayev kabi yetuk tilshunos olimlarning asarlari asos qilib olindi. Shuningdek, o‘zbek tilining “Akademik grammatikasi” da undalma,kirish-kiritma konstruktsiyalar haqidagi izohlar tahlil qilindi.

Tadqiqot natijalari:

Ushbu tadqiqot davomida o‘zbek tilidagi interaduktiv munosabat bildiruvchi birikmalar undalma,kirish va kiritma konstruksiyalar turli matnlardan qanday qo‘llanilayotgani, ularning funksional xususiyatlari va nutqdagi o‘rni o‘rganiladi. Sh.Rahmatullayev tahlili bo‘yicha,bu bo‘laklar gap shaklga qo‘shiladigan sintaktik bo‘laklar deb atagan. Ya’ni, gapshakl qurilishining asosini tashkil etadigan ega va kesimdan, shuningdek gapshakl asosini yoyadigan to‘ldiruvchi va hollovchidan tashqari gapshaklga qo‘shiladigan, lekin gapshakl bilan sintaktik aloqaga kirishmaydigan, faqat mazmunan bog‘lanadigan sintaktik bo‘laklar ham mavjud bo‘lib,bular undalma va kirish deb yuritiladi.

Undalma ham, kirish ham sintaktik birlik: leksemashakl bilan, birikmashakl bilan (hatto gapshakl bilan ham) ifodalanadi, ma’lum sintaktik vazifani bajaradi; shunga ko‘ra bularni sintaktik bo‘lak deb nomlash kerak, lekin gapshakl bo‘lagi deb emas, gap shaklga qo‘shiladigan bo‘lak deb baholash to‘g‘ri.Undalma bo‘lak va kirish bo‘lak o‘zi qo‘shiladigan gap shakldan talaffuzda pauza (to‘xtam) bilan, yozuvda esa odatda vergul bilan ajratiladi. Undalma bo‘lak tinglovchining diqqatini gapshakl bilan anglatilayotgan fikrga jalb qilish uchun xizmat qiladi, bosh kelishikdagi sintaktik birlik bilan ifodalanadi, undash ohangi bilan aytiladi: ***Kennoyi, kuyib ketayotibsiz-a.*** Undashni kuchaytirish uchun undalma bo‘lakdan oldin *hoy,ey,ho* kabi ta’kid undovlari ishlatiladi: ***Ey domlajon!*** kabi. Undalma bo‘lak fikr qaratilgan shaxsni bildirganda u bilan birga keladigan gapshakl tarkibida ega bo‘lak odatda ishlatilmaydi, chunki bunday qurilmalarda ega bo‘lakning ishlatilishi o‘ziga xos pleonazimni(ortiqchalikni)yuzaga keltiradi: ***Dada, boshimni og‘ritmang.*** Undalma bo‘lak va u birga ishlatilgan gapshakl boshqa-boshqa shaxsni bildirsa, bunday gapshakl tarkibida ega bo‘lakning ishlatilishi tabiiy: ***Men bir narsaga hayronman,aka***

Kirish bo‘lak o‘zi qo‘shiluvchi gapshakl anglatayotgan fikrga so‘zlovchining turli aqliy va hissiy munosabatini bildiradi; o‘zi qo‘shilayotgan gapshaklga bir butun holda taalluqli bo‘ladi, odatda gapshakldan, oldin joylashadi, shunga ko‘ra asli kirish emas, *kirishish* deb nomlanish to‘g‘riroq bo‘ladi deydi. Kirish bo‘lak vazifasida kelgan birlikning gapshaklning qayerida o‘rinlashishi asosan erkin: ichida ham, oxirida ham kelaveradi. Ayrim birliklarda esa bog‘liqlik mavjud: faqat gapshaklning oldida yoki oxirida keladi, masalan, *shekilli* modali gapshaklning oxirida keladi. Kirish bo‘lak leksemashakl bilan ham, birikmashakl bilan ham, (hatto gapshakl bilan ham) ifodalanadi. Modal birliklar kirish bo‘lak vazifasiga xoslangan.

Boshqa turkum leksemashakllarining kirish bo‘lak bo‘lib kelishi - ikkilamchi vazifa. Kirish bo‘lak vazifasida turlicha shakllangan birikmashakllar, hatto gapshakllar ham ishlatiladi.

Kirish bo‘laklar ishonch, gumon, muomala-munosabat kabi ma’nolarni anglatadi. R.Sayfullayeva fikricha, kirish kengaytiruvchilari gap tarkibida grammatik aloqaga kirishmaydigan bo‘lsa-da, [Pm] dagi mazkur ma’noga bevosita daxldor bo‘lgan subyektiv modallik munosabatini ifodalaydi. Ya’ni [Pm] tarkibidagi modal va tasdiq/inkor ma’nolarini muayyanlashtiradi, gapning kesimi bilan bog‘lanadi. Ammo, [Pm] ga grammatik jihatdan bog‘lanmaganligi bois unga nisbatan *konstruktiv* sifatini qo‘llab bo‘lmaydi. Biroq, unga zich mazmuniy munosabatda bo‘lganligini inobatga olib, ularni gap kengaytiruvchilari deyish mumkin.

Demak, kirish kengaytiruvchilari so‘z va gap kengaytiruvchisi orasida <oraliq uchinchi> bo‘lganligi bois ularni gapning *konstruktiv bo‘lmagan bo‘lagi* atamasi bilan nomlash mumkin. Kirish kengaytiruvchi so‘z, birikma va gap ko‘rinishida bo‘lishi mumkin. 1. Farg‘onada, **balki** balqarsan. 2. **Tabibning ta’biricha,** shohning sog‘ayishi uchun uch narsa zarur ekan. 3. **Men sizga aytsam,** bir kunda uch mahal shaharga qatnashning o‘zi bo‘lmaydi. Shu sababli kirish kengaytiruvchi kirish so‘z, kirish birikma, kirish gap kabi turlarga bo‘linadi. Aslida, barcha kirish kengaytiruvchisi nominativ birlik. Garchi ularning ayrim ko‘rinishi gap xarakterida bo‘lsa-da, ularni tom ma’nodagi gap deb bo‘lmaydi. Chunki unda [Pm] shakli mavjud bo‘lsa-da, tegishli ma’nolar voqelanishi o‘ta kuchsizlangan. Shu boisdan, undagi [Pm] shakllari va unga mos gap kengaytiruvchisi o‘zgartirib turilsa, uning kirishlik mohiyati butunlay yo‘qoladi. Kiritma qurilma esa, gap holatida bo‘lib, nutqda gapdan anglashilayotgan fikrga qo‘shimcha tariqasidagi yangi fikrni bayon etish vositasi ekanligini aytadi. Kiritma kirish gapdan o‘zining gaplik mohiyatiga to‘la egaligi, asosiy gap bilan mazmuniy bog‘liqlikning o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi: Buvamga (**hamma band bo‘lgani uchun)** men qarashib turadigan bo‘ldim. Bu gapdagi hamma band bo‘lganligi uchun qurilmasi kiritma gap bo‘lib, u asosiy gap bilan grammatik jihatidan bog‘lanmagan bo‘lsa ham, mazmunan qo‘shma gapda bo‘lgani kabi izohlash vazifasini o‘tamoqda. Kiritma qurilmaning gap tarkibida o‘rni qat’iy. U asosiy fikrga qo‘shimcha, ilova fikrni ifodalaganligi bois gap avvalida kela olmaydi.

Ammo, A.Nurmonov, N.Mahmudovlarning fikricha bu bo‘laklarni 2 xil yondashuv asosida tahlil qilish mumkin.

1)undash (vokativ)munosabat

2)modal munosabat

Undalma gapning boshqa bo‘laklari bilan tobe aloqaga kirishmaydi. Shuning uchun undalma qatnashgan gap faqat mazmun tomondan emas, balki shakliy tomondan ham murakkablashadi. Gap tarkibida tobe aloqa bilan birgalikda, tobe bo‘lmagan grammatik aloqa hisoblamaydigan aloqa ham mavjud bo‘ladi. Bunday aloqani tilshunoslar **introduktiv aloqa** deb nomlaydilar. Yana biz uchun yangilik bo‘lgani, undalma bo‘lakdan undash semasi yana bir necha semalarni o‘z ichiga olgan murakkab butunlik ekanidir. Masalan:

1) Erkalash: *Bilasanmi, jonim, naqadar, shirin, janglar to‘fonida seni o‘ylamoq.*

2) Kesatiq: *Arpangizni xom o‘ribmizmi,boy?*

3) Do‘q-po‘pisa: *Hoy zumrashalar,to‘xta!*

Modal munosabatni ham 2 xil tasniflaydilar.

1) obyektiv

2) subyektiv

Obyektiv modallik kesim vaziyatida kelgan sintaktik shakl orqali ifodalanib,muhim kategorial belgilardan biri bo‘lsa, subyektiv modallik hamma gaplarda bo‘lishi shart emas. Obyektiv modallik ishtirok etayotgan gaplarda bu gap orqali ifodalanadigan obyektiv mazmunga so‘zlovchining modal munosabati maxsus leksik vositalar yordamida qo‘shiladi. Natijada mazmuniy murakkablik vujudga keladi: obyektiv mazmun+modal munosabat.

A.G‘ulomov, M.Asqarovalarning fikricha esa bu bo‘laklar kirish va kiritma konstruksiyalar deb nomlangan. Ularning fikricha, kirishlar so‘zlovchining fikriga subyektiv munosabat bilan birgalikda shu munosabat bilan tug‘ilgan emotsiyalarini, fikrning umumiy bahosini bildiradi. Kiritma gapning asosiy xususiyati esa, bunda asosiy gapdagi fikrga qo‘shimcha tariqasida, yo‘l-yo‘lakay yangi fakt bayon qilinadi. Kiritmalar kirish gapdan ayrimlilikning kuchliligi, mustaqilligi, asosiy gap bilan bog‘lanishining kuchsizligi bilan farq qiladi. Kiritmalarning yana bir xususiyati, tayyor strukturaga ega bo‘lgan gapga nutq momentida tug‘ilib qolgan ehtiyoj, zarurlikka ko‘ra xuddi kutilmagandek, birdan kiritilishidir. Undalma bo‘lak bo‘yicha qarashlari boshqa tilshunos olimlar fikridan farq qilmaydi, ammo istisnoli holatlar ham mavjud: undalma ba’zan gapning ixchamlanishida katta rol o‘ynaydi. Sostavida undalma bo‘lgan gapning kesimi bilan ifodalangan harakat, belgining logik subyekti, belgining tashuvchisi-egasi shu undalmadan anglashilgan shaxs, predmet bo‘lsa, gapning egasi ko‘pincha “yashirinadi”. Bunday vaqtda eganing mazmuni kontekstdan shu undalma orqali aniq bilinib turadi: «yashiringan ega» *sen* yoki *siz* olmoshi bo‘ladi. (ega o‘sha gapdagi kesimdan anglashilgan harakatning bajaruvchisi, belgining tashuvchisi bo‘lmaganda,undalma boshqa sz bilan ifodalanadi). Masalan: **Butun dunyo proletarlari, (siz) birlashingiz!** kabi.

Undalmaning gapdagi o‘rni erkin bo‘lishiga qaramasdan, gap boshida kelgan undalma boshqa o‘rinda keladigan undalmalarga nisbatan kuchliroq ajraladi; unda har vaqt ajratuvchi pauza bo‘ladi; undash, tinglovchining diqqatini tortish vazifasini bajaradigan undalma odatda gap boshida keladi. Gap o‘rtasida va gap oxirida keladiganlari esa, emotsionallikni, modallikni-so‘zlovchining suhbatdoshga munosabatini bildirish uchun xizmat qiladi. O‘zbek tilining akadem grammatikasida esa, undalmaning ajratilgan izohlardan farqlari to‘liq yoritib berilgan:

1.Undalma chaqirish intonatsiyasi bilan talaffuz etiladi. Ajratilgan izohlar esa ajratilgan, sust intonatsiya bilan aytiladi.

2.Undalma nutq qarashli bo‘lgan obyektni ifodalaydi, izohlar esa biror bo‘lakni izohlaydi.

3.Undalma bosh kelishikda bo‘ladi, izohlar izohlanmishning shakliga ko‘ra,turlicha bo‘lishi ham mumkin.

Undalmalar shakliy jihatdan, nominativ gaplarga ham o‘xshaydi. Ammo, mazmunan va grammatik, intonatsion xususiyatiga ko‘ra ulardan farq qiladi. Shuningdek,kirish bo‘laklarni o‘rganishda kirish bo‘laklar va kirish gaplarga ajratishgan. Ularning farqi esa strukturada ko‘rinadi. Kirish gapning o‘z ichida predikativ munosabat bor. Ikkinchidan, kirish gap ma’lum izohni kengroq, to‘laroq, konkretroq ifodalaydi. Uchinchidan, kirish gaplar, ko‘pincha, ma’lum gap bo‘laklari bilan kengayib keladi.

O‘zbek tilida interaduktiv munosabat bildiruvchi birikmalar sintaktik va pragmatik jihatdan tahlil qilinar ekan, ularning nafaqat grammatik birlik sifatida, balki muloqotning samarasini oshiruvchi kommunikativ vosita sifatida ham muhim o‘rin tutishi aniqlanadi. Undalma, kirish va kiritma konstruksiyalar orqali so‘zlovchi tinglovchining e’tiborini tortadi, o‘z munosabatini bildiradi, fikrning aniqlik darajasini ifodalaydi yoki emotsional fon yaratadi. Bu birliklar yordamida gapga subyektiv baho, ehtimol, shubha, ishonch, iltimos, do‘q-po‘pisa, tanbeh kabi turli modal ohanglar kiritiladi. Interaduktiv birliklarning xususiyatlarini o‘rganish nafaqat nazariy tilshunoslik uchun, balki amaliy nutq faoliyati uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:
1. N. Mahmudov, A. Nurmonov. O‘zbek tilining akademik grammatikasi. Toshkent: O‘qituvchi , 1995.
2. R. Sayfullayeva , B.Mengliyev, L.Raupova, M.Qurbonova, M.Abuzalova , D.Yo‘ldosheva. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. “Innovatsion rivojlanish” nashriyoti. 2020
3. M. Asqarova, A.G‘ulomov. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent. O‘qituvchi.1965.
4. Sh. Rahmatullayev. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent. 2008
5. O‘zbek tili grammatikasi. II tom. Toshkent. “Fan” nashriyoti. 1976

O‘RXUN – ENASOY OBIDALARI, QADIMGI TURK YOZUVI VA ALIFBOSI HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR

Arzimurodova Dilsevar Sherali qizi
SamDUKF Pedagogika va tillarni o‘qitish fakulteti talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada O‘rxun-Enasoy obidalarining O‘zbekistonda o‘rganilishi haqida so‘z yuritiladi. O‘zbekistondan topilgan ko‘kturk yodgorliklari izohi yuzasidan fikrlar keltiriladi. Obidalarni tadqiq qilgan o‘zbek olimlari, ilmiy asarlari tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar:*O‘rxun-Enasoy obidalari, ilmiy maktab, Kultegin bitiktoshi, nasriy ilmiy asar.*

Absrtact: *This article focuses on the study of the Orkhon-Enasay monuments in Uzbekistan. Comments are made on the description of runic monuments found in Uzbekistan. The works of Uzbek scientists who have studied the monuments will be analyzed.*

Keywords: *Orkhon-Enasay monuments, scientific school, Kultegin inscription, prose scientific work.*

KIRISH.

Tarix davomida ko‘plab sivilizatsiyalar ta’sirida bo‘lgan madaniyatimiz til sohasiga ham ta’sir ko‘rsatadi. Vaqt o‘tishi bilan alifbolardan foydalanishda u joylashgan geografiyaga muvofiq o‘zgarishlar yuz bera boshladi. Turklar tomonidan qo‘llanilgan birinchi alifbo sifatida tanilgan ko‘kturk alifbosi ham hozirgi alifbodan ancha farq qilsa-da, kelib chiqishi jihatidan o‘xshashdir. Qadimgi turk xalqi tomonidan qo‘llanilgan ko‘kturk alifbosidan keyinchalik xunnlar, qirg‘izlar ham foydalanganlar. Bundan tashqari, Yevropaga ko‘chib kelgan turklar va XVI asrda Vengriyada Sekeller deb nomlangan guruh tomonidan ham foydalanishgani izlanishlar davomida ma’lum bo‘ldi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.

Alfavit yaratilishidan oldin birinchi qo‘lyozmalar tizimlari, ular tasvirlangan ramzlar va ieroglif deb ataladigan narsalar yaratilgan.Bu haqida 3200-3000 yillarda Misrdagi qabrlarda birinchi misollar mavjud. IerogumplyFous yozish tizimi XVI asrga qadar ishlatilgan va chapdan o‘ngga yozilgan. Ushbu vizuallar tosh qalam bilan yumshoq qilingan. Miloddan avvalgi

1750-1850 yillar orasida, bir guruh Sami-nutq so‘zlayotgan odamlar o‘z tillarini namoyish etish uchun Misr ieroglifik shaxslar moslashgan. Ushbu Proto-imtihon tizimi birinchi alifbo tartibida yozish tizimi hisoblanadi. Ushbu alfavitda taniqli tovushlar e'tiborsiz qoldiriladigan alifboda, kononentant tovushlar uchun belgilar mavjud. Ushbu alifboda Livan, Suriya va Isroilni egallagan Finikiya Navol savdogarlari tarqaldi. Keyinchalik Finikiya alifbosi miloddan avvalgi 1200-yillarda yaratilgan 22 belgidan iborat ushbu alifbo, bu - Taryn alifbosidir. Turk tilining eng qadimgi misollari XIX asrda Mo‘g‘ulistondagi Onun daryosi vodiysida joylashgan yozuvlar.

NATIJALAR.

Turk tilining eng qadimgi misollari XIX asrda Mo‘g‘ulistondagi Onun daryosi vodiysida joylashgan yozuvlar. O‘rxonning ba'zi yozuvlari Bilga Tonyuquq, Kultigin va Bilga xoqon yozuvlari. Ushbu yozuvning misollari XX asrning boshidan eng qadimiy alifbolardir va Qadimgi turk yozuvi yoki O‘rxun alifbosi qadimgi turk yozuvi sifatida tanilgan va toshlarda yozilgan. Alifbosi 38 ta harfga ega bo‘lib, 4 ta unli va 34 unli undoshdan iborat bo‘lib, o‘ngdan chapga

yoziladi. Qadimgi turk yozuvi ham bolgariyaliklar, Hazars, pecheneg va ushlashlarda ba'zi o‘zgarishlar ishlatgan. Alifboni kashf etgandan so‘ng, insoniyat tarixining yozma dalillari shakllana boshladi. Birinchi alifbolar, shubhasiz, boshqa alifbolar kashshofi edi. Dunyodagi ko‘plab turli tillarni va madaniy, siyosiy, diniy va rivojlanish farqlaridan foydalanishni hisobga olsak, turli xil alifbolar paydo bo‘lishidan hayratda qolmasligimiz kerak. Ushbu maqolada biz vaqt o‘tishi bilan turklarning alifbolarini qanday va nima uchun ishlashga yordam berganini sizga ochib berishga harakat qilamiz.

O‘rxun-Enasoy obidalari V-VII asrlarda qadimgi turk tilidagi va yozuvidagi tarixiy yodgorlik sifatida qadrli. Mo‘g‘ulistondagi O‘rxun va Janubiy Sibirdagi Enasoy daryolari sohillarida topilgani uchun ham shunday nomlangan. Mo‘g‘ulistondan Shimoliy dengizlargacha, Uraldan Saxalinga qadar davom etgan hududda shu yozuvdagi yodnomalar uchraydi. Shimoliy Kavkazda XV asrda ham O‘rxun yozuvidan foydalanilgan. O‘zbekiston hududida (Farg‘ona, Surxondaryo v.b. joylar) dan 20 dan ortiq turkiy-run yozuvi yodgorliklari topilgan.Yirik O‘rxun bitiklari Kultigin, Bilga xoqon, To‘nyuquq va boshqa bu yozuvdagi yodnomalar (mas. Irq bitigi) adabiy manba sifatida qahramonlik qissa va dostonlariga mazmunan yaqin keladi. Kultigin bitiktoshi 732 yil Turk xoqonligi (551—745)ning lashkarboshisi sharafiga o‘rnatilgan.Bitiktosh ikki qismdan: Kichik va Ulug‘ bitikdan iborat. Vatan manfaati yo‘lida xizmat qilish, mamlakatning mustahkam, osoyishta bo‘lishi uchun kurash bitikoshlarda bosh maqsad ekani aytiladi. Asarda Tabg‘ach, Tibet, Sug‘d, Turgash, Qirg‘iz kabi joy nomlari tilga olingan. Enasoy bitiklari marsiya va madhiya janrlarining qadimgi turk adabiyotidagi ildizlari haqida tasavvur beradi.Bitiktoshlar XIX asr oxirlarida topilib, U.Tomsen tomonidan o‘qilgan va ilmiy muomalaga kiritilgan. Ba’zi yodgorliklar deshifrovka qilingan emas. AQSh, Polsha, Vengriya, Finlandiya va Turkiyada ham o‘rganilgan. Rossiyada V.Radlov, S.Malov, I.Stebleva ishlari ma’lum. O‘zbekistonda Fitrat, A.Qayumov, N.Rahmonov v.b. asardan namunalar va tadqiqot ishlarini chop qildirgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Rahmonov.N, B.Matboboyev. “O‘zbekistonning ko‘hna turkiy-run yozuvlari’’ Toshkent, “Fan”, 2006;
2. Soatova .G “O‘zbekistonda Urxun-Enasoy yofgorliklari tadqiqi” O‘zbek tili va adabiyoti jurnali, 2020-yil, 6-son;
3. Sodiqov .Q “Turkiy yozma yodgorliklar tili: adabiy tilning yuzaga kelishi va tiklanishi’’ Toshkent: Sharqshunoslik institute.2006;
4.www.ziyo.uz
5.library.uz

XX ASR O‘ZBEK ADABIYOTINING TARAQQIYOT TENDENSIYALARI

Ashirova M
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali talabasi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada, XX asr o‘zbek adabiyotining taraqqiyot tendensiyalari o‘rganiladi. Asr davomida o‘zbek adabiyoti milliy uyg‘onish, modernizm va ijtimoiy realizm*

yo‘nalishlarida rivojlandi. Jadid adabiyoti, sovet davri ijodkorlari va mustaqillikdan keyingi davr adabiyoti o‘rtasidagi uzviylik va farqlar tahlil qilinadi. XX asr o‘zbek adabiyoti o‘zbek xalqining madaniy, siyosiy va ijtimoiy o‘zgarishlarini aks ettirishda muhim rol o‘ynagan.

Kalit so‘zlar: *XX asr o‘zbek adabiyoti, jadidchilik, ijtimoiy realizm, milliy uyg‘onish, modernizm, mustaqillik davri, adabiy yo‘nalishlar.*

Kirish:XX asr o‘zbek adabiyoti xalq ma’naviyati va tafakkurini yuksaltirishda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan davrni tashkil qiladi. Bu davrda milliy uyg‘onish g‘oyalari, jadidchilik harakati va keyinchalik sovet mafkurasining ta’siri ostida adabiyotda turli yo‘nalishlar rivojlandi. Adabiyot ijtimoiy hayotning aks-sadosi sifatida xalqning dardlarini, orzu-umidlarini va ma’naviy-ruhiy olamini ifodalashda muhim vosita bo‘lib xizmat qildi. Ushbu maqolada XX asr o‘zbek adabiyotining asosiy taraqqiyot tendensiyalari tahlil qilinadi.

Milliy uyg‘onish va jadid adabiyoti. XX asr boshlarida jadidchilik harakati o‘zbek adabiyotida yangi sahifani ochdi. Jadid adabiyoti demokratik va milliy uyg‘onish g‘oyalarini ilgari surib, o‘quvchilarni savodli qilish va jamiyatni taraqqiyotga undashni maqsad qilgan. Abdulla Avloniy, Fitrat, Cho‘lpon kabi ijodkorlar ushbu davrning yorqin vakillari sifatida maydonga chiqdi.

Sovet davri o‘zbek adabiyoti. 1920-1980-yillarda sovet mafkurasi o‘zbek adabiyotiga chuqur ta’sir ko‘rsatdi. Ijtimoiy realizm adabiyoti jamiyatni qurish va xalq manfaatlarini targ‘ib qilish vositasi sifatida qaraldi. G‘afur G‘ulom, Abdulla Qodiriy, Oybek, Shayxzoda kabi yozuvchilar bu davrda milliy va ijtimoiy muammolarni o‘z asarlarida aks ettirdi.

Mustaqillik davri adabiyoti va uning o‘ziga xos xususiyatlari. Mustaqillikdan so‘ng o‘zbek adabiyoti erkinlik va milliy o‘zlikni anglash davriga kirdi. Bu davrda o‘tmishning qayta ko‘rilishi va yangi janrlar rivojlandi. Mustaqillik davri ijodkorlari xalqning milliy qadriyatlarini va tarixiy yodgorliklarini asarlarida ifoda etdilar.

Adabiyot-xalq ijodi. Bu inson hayotining ajralmas qismi bo‘lib, uning umri davomida rivojlanadi. Adabiyotning boqiyligi ikkita asosiy omilga bog‘liq: birinchisi, uning tarbiyaviy ahamiyati; ikkinchisi, inson ongiga va kayfiyatiga kuchli ta’siridir. Shu sababli, adabiyot har doim insoniyat hayotida mavjud bo‘lib kelgan va mavjud bo‘lib qoladi. Badiiy-axloqiy asarlar hech qachon o‘z ahamiyatini yo‘qotmaydi, zamonaviy, ammo faqat mafkuraviy talablar asosida yaratilgan asarlar esa qisqa muddat ichida unutiladi. XX asr o‘zbek adabiyoti ham bundan mustasno emas, lekin davr sinovlaridan muvaffaqiyatli o‘tgan, sevib o‘qiladigan asarlar yetarlicha mavjud.

XX asr adabiyotining muhim xususiyatlari haqida gapiradigan bo‘lsak, yutuqlari nuqsonlaridan ustunroq. Professor Naim Karimovning fikricha, “XX asr insoniyat tarixidagi buyuk asarlardan biridir, chunki bu davrda insoniyat kelajak sari katta qadam tashladi.” Yana bir munaqqid Ozod Sharafiddinov shunday deydi: “XX asrda o‘zbek adabiyoti jahon adabiyoti talablariga javob bera oladigan yuqori darajada rivojlandi. Hikoyachilik, romanchilik va dramaturgiya bunga isbotdir.” Shu davrda so‘z san’atida erishilgan yutuqlarni o‘rganish va mukammallashtirish – adabiyotning asosiy vazifalaridan biri.

XX asrning murakkab siyosiy va ijtimoiy sharoitida o‘zbek adabiyoti o‘zining tarbiyaviy va ma’naviy vazifalarini davom ettirdi. Qadimiy Turkistonning uch xonlikka bo‘linishi, feodal tarqoqlik va iqtisodiy zaiflik tufayli chet el bosqinchilarining xurujlariga duch kelgan xalq, adabiyot orqali dalda topdi. Adabiyot ijtimoiy hayotning ko‘zgusi sifatida o‘z vazifasini bajardi. Muqimiy davri o‘zbek adabiyotida satiraning rivojlanishi bu davrning muhim xususiyatlaridan biridir. A. Abdug‘afurovning ta’kidlashicha, ikki yoqlama zulm va kapitalistik munosabatlarning kuchayishi natijasida tanqidiy realizm metodi shakllanib, satirik yo‘nalish rivojlandi.

Bugungi kunda adabiy va madaniy merosimizni xolis ilmiy o‘rganish va xalq mulkiga aylantirish adabiyotning dolzarb vazifalaridan biridir. Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov ta’kidlaganidek, “O‘z tarixini bilmaydigan millatning kelajagi yo‘q.” Millatning jahon hamjamiyatidagi o‘rni uning ilm-fan, san’at va madaniyat rivojiga qo‘shgan hissasi bilan

o‘lchanadi. Qadimgi ijodkorlarimizning jahon miqyosida salmoqli o‘rin egallagan asarlari bunga yorqin misoldir. Istiqlol sharofati bilan adabiy merosni ilmiy jihatdan xolis tahlil qilish va xalqqa taqdim etish imkoniyatlari kengaydi.

XX asr oxiri va XXI asr boshlaridagi o‘zbek adabiyoti turli ijtimoiy-siyosiy, madaniy va iqtisodiy o‘zgarishlarning o‘z aksini topgan murakkab davr hisoblanadi. Ushbu davrda o‘zbek adabiyoti o‘zining estetik yo‘nalishlarini rivojlantirish bilan birga, yangi g‘oyaviy-estetik tendensiyalarni shakllantirdi. Bu jarayon turli sohalarda tadqiqotchilar va tanqidchilar tomonidan yoritilib, adabiy jarayonni ilmiy tahlil qilishga qaratilgan bahs va munozaralar orqali rivojlantirilmoqda.

Zamonaviy o‘zbek adabiyotida kuzatilgan asosiy yo‘nalishlar:

1. **G‘oya va mavzu maydonining kengayishi** – ijodkorlar ijtimoiy, axloqiy, ma’naviy va falsafiy masalalarni yoritishga katta e’tibor qaratdilar.
2. **Modernizm va realizm elementlari uyg‘unligi** – estetik qarashlar yangi turdagi badiiy uslublar va janrlarni yuzaga chiqardi.
3. **Psixologizm va insonparvarlikning chuqurlashuvi** – asarlarning asosiy mavzularidan biri inson ruhiy olamini chuqur tahlil qilish bo‘ldi.
4. **Milliy o‘zlikni anglash va xalq mentalitetiga murojaat** – ijodkorlar milliy tarix va qadriyatlarni chuqur mushohada qilishga harakat qildilar.
5. **Ramz va majozlarga asoslangan yozuv uslublari** – milliy mifologiya va ramzlar zamonaviy asarlarning ajralmas qismi sifatida qaraladi.

Zamonaviy adabiyot tanqidchiligi

Tadqiqotchilar Hakimjon Karimov, Yo‘ldosh Solijonov va Gulchira Garipovaning ishlari o‘zbek adabiyoti taraqqiyoti to‘g‘risida muhim konsepsiyalarni ilgari suradi. Ular zamonaviy adabiy jarayondagi asosiy tendensiyalarni ijtimoiy, madaniy va shaxsiy muammolar orqali tahlil qilar ekan, o‘zbek adabiyotining realizm va modernizm kabi uslublarini aniqlashga alohida e’tibor qaratadilar.

Adabiy bosqichlar

1. **“O‘tish” davri (XX asr oxiri – 1990-yillar):** Mumtoz meros tiklandi, diniy-ma’naviy qadriyatlar jonlandi va jadid adabiyoti vakillarining asarlari chop etildi.
2. **Integratsiya davri (1990-yillar o‘rtalari – XXI asr boshlarida):** Sharq va G‘arb adabiy an’analarini birlashtirish jarayoni boshlandi.
3. **Yangilanish davri (XXI asr boshidan bugungi kungacha):** Adabiyotda ijtimoiy masalalar, milliy qadriyatlar va zamonaviy uslublarni birlashtirgan yangi tendensiyalar shakllandi.

Zamonaviy o‘zbek adabiyoti o‘zining murakkab taraqqiyot bosqichida turli yo‘nalishlarni qamrab olgan holda, milliy va xalqaro tendensiyalarni o‘zlashtirgan yangi badiiy olamni yaratmoqda. Bu jarayon ijodkorlarning yangi yondashuvlari va g‘oyaviy-estetik izlanishlar bilan boyib borayotganini tasdiqlaydi.

XULOSA

Barcha ko‘rsatilganlarni xulosalaylik, Mazkur maqola tahlil natijalariga asosan, XX asr o‘zbek adabiyoti tarixiy, ijtimoiy va madaniy o‘zgarishlar bilan uyg‘un holda rivojlandi. Milliy uyg‘onish davridan boshlangan adabiy jarayonlar sovet davri va mustaqillik davri adabiyotida turli xil yo‘nalishlar va g‘oyalar bilan davom etdi. Bu davr adabiyoti xalqning o‘zligini anglash va uning madaniy merosini saqlashda katta rol o‘ynadi. Ushbu jarayonlarni o‘rganish kelajakdagi adabiy izlanishlar uchun muhim poydevor yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Avloniy, A. "Turkiy guliston yohud axloq." Toshkent: O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi, 2020.
2. Fitrat, A. "Adabiyot qoidalari." Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2019.
3. Qodiriy, A. "O‘tkan kunlar." Toshkent: O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi, 2018.

4. Oybek. "Qutlug‘ qon." Toshkent: Sharq nashriyoti, 2020.
5. G‘ulom, G. "She’rlar va dostonlar." Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019.
6. Ismoilov, O. "O‘zbek adabiyoti tarixi." Toshkent: Universitet nashriyoti, 2021.
7. Karimov, I. A. "O‘zbekiston mustaqillik yillarida." Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti, 2020.

IBN SINO VA UNING ADABIYOTGA QO’SHGAN HISSASI

Sevinchbonu Abdivaitova
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali talabasi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Ibn Sinoning hayoti va ijodi, adabiyotga qo’shgan hissasi va ,,Tibbiy doston", ,, Hay ibn Yaqzon", ,, Risolat at-tayr", ,,Salomon va Ibsol" hamda ,,She’r san'ati" asari haqida ma'lumot berilgan.*

Kalit so’zlar*: ,,Tabiblar begi", ,,Urjuza" dostoni, ,, Risolat at-tayr", ,, Salomon va Ibsol", ,,Yusuf" qissalari,, Mehren, ,,Kitob ash-shifo", falsafiy she'rlar.*

Abstract. *This article provides information about Ibn Sina's life and work, his contribution to literature and the works of "Tibbii dostan", "Hay ibn Yaqzan", "Risalat al-Tayr", "Solomon and Ibsol" and "The Art of Poetry".*

Key words*: "Tabiblar Begi", "Urjuza" epic, "Risolat al-Tayr", "Salomon and Ibsol", "Yusuf" stories, Mehren, "Kitab ash-shifa", philosophical poems.*

Аннотация. *В данной статье представлены сведения о жизни и деятельности Ибн Сины, его вкладе в литературу, а также о произведениях «Медицинский эпос», «Хай ибн Якзан», «Рисалат ат-Тайр», «Соломон и Ибсол» и «Искусство поэзии».*

Ключевые слова: *«Табиблар беги»,,, сага «Урджуза»,,, Рисолат ат-тайр»,,, Саломон и Ибсол»,,, рассказы Юсуфа,, Мерен, «Китаб аш-шифа», философские поэмы.*

Buyuk qomusshunos Abu Ali ibn Sinoning ijodiy faoliyati juda xilma-xil va rang-barangdir. Alloma o‘z davridagi mavjud bo‘lgan hamma fanlarda salmoqli iz qoldirgan. Ibn Sino o‘rta asr Sharq olamida tibbiyot, kimyo, astronomiya, falsafa, psixologiya, adabiyot, musiqa kabi qator fanlarni puxta egallagan va bu fanlarga doir asarlar yaratgan ulkan olimdir. U fanning 29 sohasiga oid 450 ta asar yozgan bo‘lib, shundan 240 tasi bizgacha yetib kelgan. Uning asarlari, asosan, arab tilida. U tug’ilgan paytda Buxoroda Somoniylar hukmronlik qilardi. Qoraxoniylar saltanati Somoniylar sulolasini yiqitgach, Ibn Sino Urganchga Xorazm hukmdorlari saroyiga xizmatga bordi. Bu yerda u “Tabiblar begi” degan nomga musharraf bo’ldi. Mahmud G’aznaviy saroyida xizmat qilishni rad etib, Hamadonga ketdi. 1015-1024-yillari Hamadonda yashadi, amir Shamsiddin ad-Davlani shifolagandan keyin, vazir lavozimiga ko‘tarildi. Ibn Sinoning atrofida unga nisbatan dushmanlik kayfiyatida bo‘lganlar bor edi. Ulaming chaquvi bilan Shamsiddin ad-Davla Ibn Sinoni o‘z hukmronligi hududidan chiqarib yubordi. U yana qattiq betob bo’lib qolgach, Ibn Sinoni toptirib keldi va yana vazir lavozimiga tayinladi.

Ibn Sino ma’rifatparvar shoir edi. U insonlarni fan va madaniyat, bilim va ma‘rifat o‘chog‘ini yoqishga, ilmiy yo‘lda og‘ishmay kamolot hosil qilishga, har bir masalaga ilmiy, aqliy yondashishga, rostgo‘y, vijdonli bo‘lishga, xullas, insoniylikning eng yaxshi xislatlarini o‘zida aks ettirib, mujassamlashtirishga va inson degan ulug‘ nomni yanada yuqori ko‘tarishga chaqiradi. Ibn Sino dostonlarini aruzning rajaz vaznida yozgan. Shuning uchun ba’zan bu asarlarni ,,Urjuza" deb ham ataganlar. Shu vaznda u tibbiyotga atab bir qancha she’riy asarlar yozdi, hozircha, bular soni to‘qqizta. Bu dostonlarning sakkiztasi tibbiyotga, bittasi mantiqqa oid asardir. Bu dostonlarning eng yirigi «Tibbiy doston» nomi bilan mashhur bo‘lgan.Ibn Sino bu asarini yozganida hali u meditsina olamiga tanilmagan va o‘zining mashhur «Tib qonunlari» asarini yozmagan ham edi.

,,Tibbiy doston"da 1326 bayt bo‘lib, 2652 she’rdan iborat. U yerda muallif ozgina nazmiy muqaddima (o‘n olti bayt)dan so‘ng nazariy meditsinaga o’tadi, bunga 705 bayt bag‘ishlangan, so‘ng amaliy meditsinaga o‘tadi, bunga esa 605 bayt bag‘ishlangan.Undan tashqari Ibn Sino

falsafiy she’rlar ham yozgan, bu borada uning yigirma bayt, ya’ni qirq yo‘llik nafs-jon haqidagi mashhur she’ri ham bor. Ibn Sinoning bu she’ri kichik hajmli bo‘lishiga qaramay, ko‘p faylasuflar unga sharhlar yozishgan, u bir necha bor nashr ham etilgan. Misol qilib, ,,Urjuza" dostonidan olingan ruboiysini keltirishimiz mumkin:

Mening kufrimni ayblarga muhakkak sizda imkon yo‘q,
Bu olamda mening pokiza imonimdek imon yo‘q.
Zamon ahli aro tanho musulmon men edim, e voh,
Agar kofir esam men ham, bu dunyoda musulmon yo‘q.

Nasr yo‘lida Ibn Sinoning bizgacha yetib kelgan mashhur asarlaridan «Hayy ibn Yaqzon», «Risolat at-tayr», «Salomon va Ibsol», «Yusuf» kabi qissalarini aytish mumkin.

«Hayy ibn Yaqzon» qissasining tili, stili juda og‘ir, ayrim hollarda tushunib bo‘lmaydigan iboralar, ortiqcha sinonim so‘zlar qatorlashtirib yuborilgan bo‘lib, tushunish va tarjima qilishni ancha mushkullashtiradi. Buning bir sababi bo‘lib, albatta, bejiz bo‘lmasligi kerak. Hatto ibnsinoshunos G‘arb olimlaridan Mehren bunday qiyin formada fikr yuritishni zamondosh teologlar hujumiga uchramaslik uchun shunday qilgan, deb izohlaydi. «Ibn Sino bu risolalarini,— deb yozadi Mehren,— o‘zining eng yaqin shogirdlari uchun yozgan. Bu asarlardan uning dunyoga bo‘lgan qarashini ham bilish mumkin». Ibn Sinoning bu qissasi ko‘p jihatdan majoziy, ramziy bitilgan, kishilar fe’li atvorini o‘z ichiga qamrab ololgan va hayotiy gaplardan mulohaza yuritadigan adabiy asar hamdir. Mana shu nuqtai nazardan qaraganimizda qissaning ikki planda — ham falsafiy, ham adabiy planda yozilganligini ko‘ramiz. Darhaqiqat, Ibn Sino bu asarida ham ramz — ishoralar orqali, adabiy vositalar yordami bilan o‘ziga tuyulgan ma’lum qarashlarini bayon qilgan.

Ibn Sinoning adabiy ijodiga kiradigan asarlaridan biri uning «Risolat at-tayr» («Qush risolasi»)dir.Bu asar ham aslida ramz — ishoralar bilan yozilgan bo‘lib, olimning jon, haqiqat to‘g‘risidagi fikr va g‘oyalarini bilish uchun ham ahamiyatga molik. Sharqning yirik siymolaridan Farididdin Attor «Mantiq ut-tayr», ulug‘ Navoiy «Lison ut-tayr» kabi asarlarini yozishida Ibn Sinoning shu asari asosiy turtki bo‘lgan deyish mumkin. «Qush» haqida birinchi o‘laroq kichik asar yozgan Ibn Sinodan so‘ng bu sohada asar yozganlar uni yanada chuqurroq, yanada kengroq bo‘lishini ta’minladilar.Ibn Sinoning bu asari bilan birinchi bo‘lib Umar ibn Sahlon Soviy (1145 yilda o’lgan) shug‘ullanib, uni fors tilida sharhlagan. Undan keyin Sharqda unga juda ko’p sharhlar bitilgan.

Abu Ali ibn Sinoning avvalgi ikki nasriy asari Sharq va G’arb olimlariga ma’lum bo‘lsa ham, lekin «Salomon va Ibsol» bilan «Yusuf» qissasi to keyingi vaqtlargacha ko‘pchilik olimlarga deyarlik ma’lum bo‘lmay keldi. «Yusuf» qissasi bilan «Salomon va Ibsol» qissalarining bir-birlariga tematik bog‘liqligi Ibn Sinoning «Xutbayi tasliya»sini tashkil qilishga olib kelgan edi va natijada ikkalasi bir asar sifatida bir xil sarguzashtga duchor bo‘lgan edi. Shu sababdan bo‘lsa kerak, bular O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan majmuaga oldinma-ketin tushib qolgan.Masalan, Salomon bir inson bo‘lsa, Ibsol shu insonning ma’rifiy, ruhiy darajasi. Ibn Sino Ibsol obrazida berilgan xislatlarni insonlarda ko‘rmoqchi bo’ladi, shunga odamlarni da’vat qilib, uni ulug‘laydi. Insonning tabiatida bo‘ladigan shahvoniy hislari Salomonning xotini obrazi orqali beriladi. Bunda go‘yo istak, ya’ni xotin aqlni (ya’ni Ibsolni) egallamoqchi bo‘ladi. Lekin aql unga bo‘ysunmaydi. Shu jihatdan ham alloma Nasiruddin Tusiy Ibsolning xotindan o‘zini olib qochishi, aqlning o‘z olamiga tortishidir, deydi. «Salomonning xotini,— deydi Tusiy yana,— nafs bilan birlashib ketib, bir shaxsga aylangan, istak va g‘azabga tortadigan badan quvvatlariga o‘xshatmadir. Xotinning Ibsolga bo‘lgan ishqi esa uning boshqa quvvatlarini egallagandek, aqlini ham egallashga bo‘lgan intilishiga o‘xshatmadir».Xullas, Ibn Sinoning bu asari o‘rta asrdan qolgan adabiy yodgorliklarning bir namunasidir.«Yusuf» qissasi. Abu Ali ibn Sinoning bu asari hajm jihatidan kichik bo‘lishiga qaramay, bu to‘g‘rida dastlab asar yozganligi bilan diqqatga sazovordir.

Bulardan tashqari, Ibn Sino adabiyotshunoslikka oid «She’r san’ati» (Qohira, 1966) degan asar ham yozgan. Allomaning bu asari uning «Kitob ash-shifo»sining bir qismi bo‘lib kelgan. To‘rt qismdan iborat bo‘lgan «Ash-shifo» mantig‘ining to‘qqizinchi bo‘lagi mana shu «She’r san’ati»dan iboratdir. Bunda muallifimizning adabiyot borasidagi qarashlari, munosabatlari bitilgan.Ibn Sino «She’r san’ati» asarini sakkiz bobga ajratadi va bularning har birini fasl deb ataydi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Abu Ali ibn Sino sermahsul ijodi, boy ilmiy merosi bilan jahon ilm-fani va madaniyati taraqqiyotiga beqiyos hissa qo‘shgan allomadir. U o‘z ilmiy-ijodiy faoliyati davomida nafaqat Markaziy Osiyo, balki Yaqin va O‘rta Sharq mamlakatlarida ham yuqori mavqega erishdi. Hatto G’arb ilm-fani va madaniyati taraqqiyotiga ham katta ta’sir ko‘rsatdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Rahmonov N O‘zbek adabiyoti tarixi — Toshkent: ,,Sano-standart" nashriyoti
2. R. Orzibekov. O‘zbek adabiyoti tarixi — Toshkent: O‘zbek Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006
3. Vohidov R, Eshonqulov H. O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi — Toshkent: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi, 2006

O‘RXUN-ENASOY BITIKLARINING BADIY XUSUSIYATI

Zuxriddinova Aziza Ilxomjon qizi
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali talabasi
zuxriddinovaaziza@gmail.com

***Annotatsiya**. Ushbu maqolada O‘rxun-enasoy bitiklarining badiiy xususiyatlari, ulardagi ifoda vositalari, poetik unsurlar hamda qadimiy turkiy tilning obrazli va emotsional imkoniyatlari tahlil qilinadi. Bitiklarning san’atli bayoni, tarixiy voqealarni poetik shaklda yetkazilishi, ularning adabiy ahamiyati ochib beriladi.*

***Kalit so‘zlar:** O‘rxun-enasoy bitiklari, badiiylik, poetik uslub, qadimiy turkiy til, obrazlilik, tarixiy yodgorlik*

***Аннотация**. В данной статье рассматриваются художественные особенности Орхоно-енисейских надписей, их выразительные средства, поэтические элементы и эмоциональные возможности древнетюркского языка. Показывается литературное значение этих памятников, передающих исторические события в художественной форме.*

***Ключевые слова**: Орхоно-енисейские надписи, художественность, поэтический стиль, древнетюркский язык, образность, исторический памятник*

***Annotation**. This article analyzes the artistic features of the Orkhon-Enisei inscriptions, their expressive means, poetic elements, and the emotional capacity of the Old Turkic language. The literary value of the inscriptions, which convey historical events in poetic form, is explored.*

***Keywords**: Orkhon-Enisei inscriptions, artistic quality, poetic style, Old Turkic language, imagery, historical monument*

O‘rxun-enasoy bitiklari qadimiy turkiy yozma yodgorliklarning eng qadimiysi va eng muhimlaridan biridir. Bu bitiklar VIII asrga oid bo‘lib, ularda turkiy xalqlarning tarixi, madaniyati, harbiy yurishlari, siyosiy qarashlari bayon etilgan. Bitiklar faqat tarixiy hujjat sifatida emas, balki o‘zining badiiy ifoda vositalari bilan ham e’tiborga loyiqdir. Ushbu maqolada aynan bitiklarning badiiy xususiyatlari yoritib beriladi.

O‘rxun bitiklarida badiiylikka erishish uchun ko‘plab obrazli ifodalar, metaforalar, parallelizm, epitet va boshqa poetik vositalar qo‘llanilgan. Masalan, “El barça toghla ilgürdi” (“Xalq tog‘lar bilan kurashdi”) kabi ifodalar kuchli badiiy yuklamaga ega.0‘rxun-Yenisey yodgorliklari o‘z navbatida , uch tarmoqqa bo‘linadi.

1. Yenisey yodgorliklari. Bu hozirgi Yenisey va Tuva avtonom viloyatidan topilgan yodgorliklardir.
2. O‘rxun yodgorliklari. Mo‘g‘uliston hududidagi 0 ‘rxun daryosi bo‘yidan topilgan Kultegin, To‘nyuquq yodgorliklaridir.
3. Talas yodgorliklari. Hozirgi QozogMstonning Jambul viloyatidan topilgan yodgorliklardir.

Bitiklarda ko‘plab poetik birliklar mavjud bo‘lib, ular nafaqat ma’lumot yetkazadi, balki tinglovchida estetik zavq uyg‘otadi. Bunday uslubiy boylik qadimiy turkiy adabiyotning shakllanishi va rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. So‘zni “To‘nyuquq” bitiktoshidan boshlaylik. To‘nyuquq — shaxs nomi. U ikkinchi turk xoqonligiga asos solgan Eltarish xoqonining maslahatchisi va sarkardasi bo‘lgan. To‘nyuquq “Turk Bilga xoqon davlatida bu bitigni yozdirdim” deydi. Bilga xoqon Eltarish xoqonning o‘g‘li edi. Bitiktoshdagi voqealar To‘nyuquq tilidan hikoya qilinadi: “Men — Dono To‘nyuquqman. O‘zim Tabg‘ach davlatida voyaga yetdim. Turk xalqi Tabg‘ach davlatiga bo‘ysunar edi…”

“To‘nyuquq” bitiktoshi kompozitsion jihatdan yetuk asar. Unda o‘ziga xos boshlanma, voqealar rivoji, xotima mavjud. Shu kompozitsiyaning o‘zida ham katta badiiylik bor. Bu maqsad to‘laligicha amalga oshgan.Yodgorlikning til xususiyatlari ham e’tiborga loyiq. U VIII asrdagi adabiy til namunasidir. Asar tilidagi ko‘plab so‘zlar hozirgi o‘zbek tilida aynan qo‘llaniladi.Bir qism so‘zlarda ozgina tovush o‘zgarishlari yuzaga kelgan, yana bir toifa so‘zlar esa bugungi iste’moldan chiqib ketgan.

Yodgorlikda o‘rni-o‘rni bilan so‘zlarning ko‘chma ma’nolarda qo‘llanishi seziladi. Shuningdek, majoz, matal, maqollardan foydalanish kuchli: “Tabg‘ach, O‘g‘uz, Qitan — bu uchovi qamal qilsa, qamalda qolajakmiz. Unda vujudining ich-u tashini — mol-u jonini topshirgan kishiday bo‘lamiz. Yupqa yig‘in tor-mor qilishga oson emish, ingichka yig‘in uzishga oson emish. Yupqa qalin bo‘lsa, tor-mor qiladigan bahodir emish, ingichka yo‘g‘on bo‘lsa, uzadigan bahodir emish”.

Asarda oltinga “sariq”, kumushga “oq”, tuyaga “yegri” singari epitetlar – sifatlashlar qo‘llangan. Undagi asosiy tasvir vositasi alliteratsiyadir. Alliteratsiya — tovushlar ohangdorligi, asosan, bir xil tovushlarning takrorlanishi natijasida yuzaga keladigan ohangdorlikdir. Unda unli va undosh takrorlanishi mumkin.

O‘ngra qitaynyig‘ o‘lurtachi terman,
Bani o‘g‘uzug‘ o‘lurtachi — o‘q terman.
So‘z takrori ham yodgorlikda ko‘p uchraydi.
Tabg‘ach qag‘an yag‘imiz erti
O‘n o‘q qag‘ani yag‘imiz erti.

Undagi o‘ziga xos tasvir usullaridan yana biri voqea-hodisalarga muayyan yondashish bilan izohlanadi. Ko‘pincha bir necha voqea-hodisalar yoki ular bilan bog‘liq detallar ketma-ket sanaladi: “Turk budun o‘lti, alqinti, yo‘q bo‘ldi”. Bu yerdagi ketma-ket sanoq voqea zamiridagi dahshatli musibatni, kuchli fojiani juda yorqin namoyon etadi. Yoki: “Tabg‘ach, bardanayin teg. Qitany, o‘ngdalayin teg. Ban yirdantayin tegayin”. (Tabg‘ach, sen o‘ngdan hujum qil! Qitan, oldindan hujum qil! Men chapdan hujum qilay!).

Bu o‘g‘uzlar orasidan kelgan kuzatuvchi nutqidan parcha. U o‘g‘uzlar fikrini ifodalamoqda. Bu yerdagi sanoq dushman tomonidan solinayotgan tahdid va xavf-xatar doirasining nechog‘li kattaligini tasavvur etishga imkon beradi. Bularning hammasi To‘nyuquq bitiktoshining yuksak vatanparvarlik ruhi bilan sug‘orilgan qadimiy nodir badiiy asar ekanligini yana bir marta tasdiqlab turadi.

Yodgorliklarda inson shaxsi va, ayniqsa, uning erki bilan bog‘liq masalalar teran badiiy tahlil qilingan. So‘zlar takrori yodgorlikdagi asosiy tasvir vositalaridan biridir. Ammo ular matnda g‘alizlik tug‘dirmagan, aksincha, muallif fikrining ta’kidlanishiga, alohida urg‘u bilan ko‘rinishiga

yordam bergan. Bularning barchasi yodgorliklarning juda katta ma’rifiy hamda badiiy-estetik ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatib turibdi.

Bundan ko‘rinib turibdiki, turkiy xalqlarning badiiy ijodi moziyning juda qadim qatlamlariga tutashgan. O‘rxun-enasoy bitiklari tarixiy manba sifatida qadrlanishi bilan birga, o‘zining badiiy uslubi bilan ham turkiy xalqlar adabiy merosida muhim o‘rin egallaydi. Ushbu bitiklarning poetik jihatlarini o‘rganish kelajakdagi adabiy tadqiqotlar uchun muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qo‘shjayev, A. (2010). O‘rxun yozuvi va uning o‘rganilishi. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi.
2. Ertayev, T. (2018). Qadimgi turkiy adabiyot yodgorliklari. Toshkent: Fan.
3. Tekin, T. (1994). Orhon Yazıtları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
4. Clauson, G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press.
5. Berta, A. (2002). Old Turkic. München: Lincom Europa.

ERKIN VOHIDOVNING “RUHLAR ISYONI” DOSTONIDA PAREMIOLOGIK BIRLIKLARNING VAZIFASI

Temirova Gulshoda Nabijon qizi
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali talabasi
Ilmiy rahbar: Sobirov Anvar Kuvandikovich

***Annotatsiya**: Ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligida paremiologik birliklarning o‘ziga xos xususiyatlari, badiiy asar matnida tutgan o‘rni, eng muhimi matndagi asosiy vazifalari o‘rganilgan. Paremiologik birliklar Erkin Vohidovning “Ruhlar isyoni” dostoni asosida tadqiq qilingan. Doston matnida paremiologik birliklar har bir xalqning o‘ziga xos qadimiy va boy ma’naviyati, madaniyati, turmush tarzi, hayoti, kishilarning jamiyatga bo‘lgan munosabati, kuzatishlar va tajribalariga suyanish asnosida chiqarilgan xulosalarini ifodalovchi ruhiy holati, etik va estetik tuyg‘ularini, ijobiy fazilatlarini o‘zida mujassamlashgan tuyg‘ulari namoyon bo‘lishi isbotlangan.*

***Kalit so‘zlar**: Paremiologiya, paremiologik birliklar, maqol, matal, hikmatli so‘z, ibora, filologik tahlil, til birliklarining vazifasi, tag ma’no, konnotativ ma’no.*

***Аннотация**: в статье предоставлена информация о парнемологических подразделениях, а паркологические подразделения были изучены на основе эпосов Эркина Вахидова. Их долг в тексте EPIC был идентифицирован.*

***Ключевые слова**: парремиология, пармологические единицы, пословица, маталь, мудрый слово и фраза «Ruhlar isyoni»*

***Annotation**: The article provides information on paremoliological units and the paremological units were studied on the basis of the epics of Erkin Vahidov. Their duty in the text of the epic has been identified.*

***Keywords**: parememiology, paremological units, proverb, matal, wise word, and the phrase Ruhlar isyoni".*

Xalq og‘zaki ijodining qadimiy namunalaridan hisoblangan paremiologik birliklar boshqa janrlardan o‘zining qisqa, lo‘nda, obrazli va chuqur mazmunga egaligi bilan alohida ajralib turadi. Paremiologiya – (yunoncha: paroimia – hikmatli so‘z, zarbulmasal) 1) ma’lum bir tildagi avloddan avlodga og‘zaki shaklda ko‘chib yuruvchi, ixcham va sodda, qisqa va mazmundor, mantiqiy umumlashma sifatida paydo bo‘lgan maqol, matal, aforizm kabi hikmatli iboralar; 2) muayyan tilda mavjud bo‘lgan maqol, matal kabi hikmatli so‘zlar paremalar tizimini tashkil etadi.

Paremiologik birliklar orqali har bir xalqning o‘ziga xos qadimiy va boy ma’naviyati, madaniyati, turmush tarzi, hayoti, kishilarning jamiyatga bo‘lgan munosabati, kuzatishlar va

tajribalariga suyanish asnosida chiqarilgan xulosalarini ifodalovchi ruhiy holati, etik va estetik tuyg‘ularini, ijobiy fazilatlarini o‘zida mujassamlashgan tuyg‘ulari namoyon bo‘ladi.

Paremiologiyada quyma fikrni ifodalovchi eng mayda birlik parema deb atalishi ma’lum. Paremiologiya tildagi maqol, matal, aforizm va hikmatli so‘z hamda iboralarni ikki uslubda o‘rganadi. Paremalar avloddan avlodga faqat og‘zaki holdagina o‘tib kelganligi, xalq og‘zaki ijodining mahsuli bo‘lganligi uchun adabiyotshunoslik fanining o‘rganish obyekti hisoblanadi, chunki shu hikmatli iboralarning asosiy qismi ko‘proq she’riy formaga o‘xshaydi hamda ularda o‘xshatish (tashbeh, istiora, metofara) taqqoslash (antiteza) parallelizm, qofiyalash, anafora, piching, kesatiq, kinoya kabi badiiy tasviriy vositalar qo‘llangan bo‘ladi. Paremalar so‘zlardan tuzilib ma’lum bir fikrni ifodalovchi gaplardan iborat bo‘lganligi uchun tilshunoslikning ham obyekti sanaladi, ya’ni ular so‘zlardan tuzilganligiga ko‘ra oddiy gaplarga o‘xshasa ham, mazmuni, tuzilishi, ohang jihatdan va boshqa grammatik xususiyatlari jihatidan o‘ziga xosliklarga ega. Paremiologiya sohasining o‘rganish obyekti keng bo‘lganidek, paremiologik birliklarni uch guruhga bo‘lishimiz mumkin:

1. Maqollar – grammatik jihatdan tugallangan fikrni bildiruvchi kichik, ixcham, o‘tkir mazmunli, ko‘chma ma’noda yoki ham ko‘chma ma’noda ham o‘z ma’nosida qo‘llana oladigan birikmalardir.
2. Matallar – tarbiyaviy, pand nasihat ruhidagi, grammatik jihatdan to‘liq gap shaklida bo‘lgan, faqat o‘z ma’nosidagina qo‘llanadigan qisqa, ixcham xalq iboralaridir. Masalan: Odam olasi ichida – mol olasi sirtida, Kattaga hurmatda bo‘l, kichikka – izzatda. Yaxshidan bog‘ qoladi, yomondan dog‘.
3. Aforizmlar – umumlashtirilgan fikrni ifodalovchi lo‘nda, hikmatli birikmalar. Shuni ham aytib o‘tish joizki, aforizmlar aslida ikki guruhga bo‘linadi: nutqiy aforizmlar, til aforizmlari. Nutqiy aforizmlar ma’lum bir shaxsga tegishli bo‘ladi, Til aforizmlari umumiy hammaga tegishli bo‘lib umumiy bo‘ladi. Misol uchun; Alisher Navoiyning: “Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur, Qatra-qatra yig‘ilib daryo bo‘lur”, – deb nomlangan bayti nutqiy aforizm bo‘lsa, “Yaxshiga yondosh, yomondan qoch”, “Yetti o‘lchab bir kes”, “Tilingda bo‘lsa boling, kulib turar iqboling” kabi hikmatli so‘zlar til aforizmlariga aylanib ketgan.

4.Frazeologizmlar so‘zlar kabi yaxlit bir ma'no ifodalasa-da, lekin frazeologik ma'no yordamida leksik ma'nodan farq qiladi. Frazeologik ma'no qoshimcha attenkalardan iborat boladi. Belgi, harakat kabilar haqida frazeologizm ifodalaydigan ma'lumot frazeologik ma'no deyiladi. Masalan: Endi to‘rtinchi rotani ham ratsiya bilan ta'min qilsak, oshiq olchi bolardi. Bu yerda ekanizni eshitib, hech narsa ko‘zimga ko‘rinmadi, uchib bora qolsam dedim. Birinchi misoldagi frazeologizm belgi, ikkinchi misoldagisi esa harakatni bildiradi. Shu sababli, frazeologizmlar so‘zlarga sinonim bo‘lgan paytda ham frazeologik ma'no bir-biriga teng bo‘lmaydi. Frazeologik ma'noning hajmi leksik ma'noning hajmiga nisbatan keng, murakkab bo‘ladi. Masalan, yorilishi qiyin yong‘oq – juda qiyin muammo. (Boshida yong‘oq chaqmoq – o`ta darajada azoblanmoq).

Erkin Vohidovning “Ruhlar isyoni” dostonidagi paremiologik birliklarni tahlil qilar ekanmiz, avvalo, ularning doston matnida quyidagicha uchrashi aniqlandi.

		Dardin to‘kmoq		
		Yuragidan to‘kmaslik		
		Nuqta qo‘ymas		
		Dunyodan o‘tmoq		
				Tirik bo‘lmoq
				Umidsiz bo‘lmoq
		Ko‘zi to‘ymaslik		Tashna bo‘lmoq
		O‘yga toldi		O‘ylanib qolmoq

		Ko‘zyosh to‘kmoq		Yig‘lamoq
		Bosh ko‘tarmoq		
				qayg‘urib yig‘lamoq
		Alamni qog‘ozga to‘kmoq		
		Chirog‘i yonib		
		Qon to‘kmoq		O‘ldirmoq
				Ishonchi ko‘paymoq
		Ko‘r ko‘zni ochmoq		
		Manglayi sho‘r		
		Yo‘ldan ozmoq		
		Ko‘zni ochmoq		
		ter to‘kmoq		
		Ko‘zlar ochilmoq		
		Ta'na-tosh yog‘moq		
				Baxtsiz bo‘lmoq
		Qo‘lni qonga bo‘yamoq		Kimnidir o‘ldirmoq
				bo‘lmaslik
		Qad ko‘tarmoq		bo‘lmoq
				Qayg‘urib yig‘lamoq

		Mard agar sen Dardni ichga yut. Ul yuzingga ursalar,sen Bul yuzingni tut.		
		Quloq solgin so‘zimga Adolat deb bitdim-u she’r Nil tortdilar ko‘zimga		
		La’nat Rustam,Zolni tanib olam O‘zim qoldim tahqirga		
		Zulmat aro Ko‘p izladim yo‘limni, Men o‘zimni qildim ado yengolmadim zulmni		
		Tole yo‘qki jonima balolig‘ bo‘ldi Har ishniki ayladim xatolig‘ bo‘ldi O‘z yerni qo‘yib Hind sori yuzlandim Yo rab,Netayin ne yuz qarolig‘ bo‘ldi		
		Yorab, baloyi ishq ila qil oshino mani Bir dam baloyi ishqdin qilma judo mani		

		U dunyo chin Ista ruhning kamolin		
		Shoirlik – yurakda qon silqib turgan jarohat		
		Zohid, senga hur-u manga janona kerak Jannat senga bo‘lsin manga mayxona kerak		

		O‘zingga ur tig‘ni avval og‘rimasa birovga	

Dostonda hind xalqini oqsuyak ingliz istibdodidan omon bo‘lishini istagan, o‘z xalqini ham shu istak royobi uchun uyg‘oqlikka chorlagan, so‘ngra shu chorlovga to‘lov sifatida o‘z erkidan mosuvo qilingan Nazrul Islomning tutqunlikdagi achchiq qismati, qismatidan-da achchiq o‘y-xayollari birma-bir hikoya qilina turib, muallif ora-sira o‘quvchi diqqatini insoniyat tarixidagi turfa xil rivoyatlarga qaratadi. Har bir belgi, har bir harfda adabiy niyati uchun xizmat qilishini hisobga olsak, bu rivoyatlar Nazrul Islomning ayanchli qismatini yoritish emas, bashariyatning diqqatini ikki toifaga qaratish: oq va qora, yorug‘lik va zulmat, ma’rifat va jaholat, istibdod va ozodlik…, shu bilan birga, muallif o‘quvchi nigohini strelka harakati boylab turfa voqealar, taqdirlar, tasvirlarga qaratar ekan, ularga ozodlikning eng ulug‘ ne’mat ekanligini, uni asrash, yaltiroq yovlarga boy berib qo‘ymaslik zarurligini uqtiradi. Bu kabilarni o‘quvchiga uqtirish jarayonida Erkin Vohidov yuqoridagi kabi paremiologik birliklardan foydalanadi. Biz mazkur “Ruhlar isyoni” dostonidagi paremiologik birliklarni tadqiqiga nazar tashlasak, asardagi har bir parema o‘z ma’nosi jihatdan salmoqli vazifa bajarganligi ma’lum bo‘ladi. Asardagi:

Kimning dildosh
Bor ulfati,
***Dardin** unga **to‘kadi**.*
Yolg‘izlarning bor kulfati
Dil tubiga cho‘kadi. (8-bet)

she’riy parchaga e’tibor bersak, “dardin to‘kmoq” iborasi asnosida shoir o‘quvchiga Nazrul Islomning “dardini eshitguvchi” bir hamrohi yo‘qligi, uning qarashlariga hamfikr do‘sti bo‘lmaganligini, shuning uchun u yovga qarshi bir o‘zi mardonavor tura olganligini yaqqol ochib bermoqda. Yana shunga e’tibor qaratish joizki, ”Kimning dildosh Bor ulfati” misrasidagi “Bor” kesim egadan oldinga chiqishi, ya’ni inversiya hodisasiga uchrashi bir qadar ma’no tashimoqda.Muallif ”Kimning dildosh ulfati bor” tarzida ham keltirsa ham bo‘lar edi, ammo u urg’uni aynan “bor” so‘ziga tushirmoqda hamda Nazrul Islom do‘stga muhtoj ekanligini anglatmoqda. “Dardini to‘kmoq” iborasi qofiya talabi bilan “dardin to‘kmoq” tarzida qo‘llangan. “Yolg’izlarning bor kulfati” misrasida inversiya hodisasi mavlud bo‘lib, asarda zamon shiddati, shafqatsizligini ochib berishga xizmat qilgan.”Dil tubida cho‘kadi” misrasi metafora usulida ma’no ko‘chirlib, asarda “o‘kinish” kayfiyatini berib turibdi.

Yoki bo‘lmasa:

So‘yla, inson
*So‘yla **qadding***
***Ko‘tarib** baland.*
Yuksaklikda sening qadring
Himolay monand. (30-bet)

Dostondagi “Isyon qo‘shig‘i” sarlavhasi ostidagi mazkur she’riy jumlada o‘sha notinch vaziyatda xalqqa “Qad ko‘tarib” isyon qilishga da’vat etmoqda. Bu yerdagi “**qad ko‘tarmoq**” iborasini qo‘llash asosida xalqining mustamlakachi zolimlar qo‘lida “**qaddi egik**”, “**tili qisqa**” bo‘lib yashayotganligiga ishora qilingan.”So‘yla,inson” misrasida undalma gapning oxirida kelib undash, chaqirish ma’nosini bildirib kelmoqda.”So‘yla qadding ko‘tarib baland” misrasi inversiya hodisasiga uchrab, “tili qisiq” xalqqa haqiqatini aytishga da’vat bor go‘yo.”Qadding ko‘tarib baland” birikmasida holning hollanmishdan keyinga o‘tib ketganligiga

guvoh bo‘lamiz. Bu yerda kuchli ma’no tashishga xizmat qilgan.”Yuksaklikda sening qadring Himolay monand” birikmasida metafora usulida ma’no ko‘chirilmoqda.

Ishi qiziq bu jahonning
Hakamlar hukm etdilar:
Shoirni ul g‘alayonning
Sababkori, dedilar.
Aybnomani tinglang, hatto –
Faryod qilar toshlar ham,
“Hindu bilan
Muslim aro
Qutqu solgan shul odam”. (56-bet)

Mustamlakchilar o‘z ayblarini Nazrul Islomga to‘nkab, uni “xalq dushmani” deb atashadi hamda u “hind va musulmonni gijgijlagan inson” deya daxshatli tuhmat bilan qamoqqa olinadi. Bu yerdagi asosiy vazifani “Qutqu solmoq” iborasi, ya’ni “gijgijlamoq” bajarmoqda.”Ishi qiziq bu jahonning” misrasida inversiya hodisasi kuzatilib, aniqlovchi aniqlanmishdan keyinga o‘tib ketib, qofiya talabini yuzaga chiqarmoqda.”Shoirni ul g’alayonning sababkori, dedilar” misrasida epiteza hodisasini ko‘rishimiz mumkin. Epiteza so‘z oxirida bir tovushning ortishidir.”Aybnomani tinglang, hatto – faryod qilar toshlar ham” misrasida inversiya hodisasi kuzatiladi. Gapda mantiqiy urg’u kesimga tushgan.”Hindu bilan muslim aro qutqu solgan shul odam” misrasida epiteza hodisasi kuzatiladi.

Brahmanlar Dovul qoqdi.
Fatvo berdi Imomlar
Ko‘cha to‘lib qonlar oqdi
To‘qnashganda Imonlar. (46-bet)

Ushbu parchada jang paytidagi holat gavdalanmoqda.”Dovul qoqdi” iborasi “Yomon ovoz chiqarmoq” ma’nosini anglatmoqda. “Fatvo bermoq” iborasi “Ruxsat bermoq” ma’nosida kelmoqda.” Ko‘cha to‘lib qonlar oqdi To‘qnashganda Imonlar” misrasida inversiya hodisasi kuzatilib, payt holi hollanmishdan keyinga o‘tib ketgan. Bu qofiya talabi bilan yuzaga kelgan.”To‘qnashganda imonlar” birikmasi metafora usulida ma’no ko‘chirilgan.

U kun bo‘yi
Giyoh terib
Kezib tog’-u biyobon,
Odamlarga shifo berib
Yashar ekan
Shodumon. (60-bet)

“Jaholat to‘g’risida rivoyat” sarlavhasi ostidan olingan ushbu parchada hakimning faoliyati haqida gap ketmoqda.”Kezib tog’-u biyobon” birikmasi inversiya hodisasiga uchragan.”Shifo bermoq” iborasi “Kasaldan tuzatmoq” ma’nosini anglatib kelmoqda. “Yashar ekan shodumon” misrasida inversiya hodisasi kuzatilgan.

Mazkur asarda aforizmlar o‘rni beqiyosdir, chunki muallif aforizmlarni keltirish orqali o‘quvchiga pand-nasihat berib o‘tadi:

“Mard agar sen
Dardni ichga yut, degan.
Ul yuzingga ursalar, sen
Bul yuzingni tut, degan”. (35-bet)

Yuqoridagi aforizm hikmatga yo‘g‘rilgan bir o‘gitnomadir. Shoirni nafaqat kuchli bo‘lishga, balki doston o‘quvchisiga ham ta’sir qilishini o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan. Bu yerda Nazrul Islom she’riyati tanqid ostiga olinib, uning she’riyati xalq tomonidan tan olinmayapti. Shu bois muallif Nazrul Islomga taskin berish maqsadida Budda tilidan aytilgan yuqoridagi aforizmni keltirmoqda hamda shoirni yanada shijoat bilan ishlashga undamoqda.

Xulosa qilib aytganda, tilshunoslikning paremiologiya bo‘limi juda rang-barangdir. Bu bo‘limning maqol, matal, hikmatli so‘z, ibora kabi turlari bor. Shu nuqtayi nazardan paremiologik birliklar sirasiga kiruvchi ibora doston tarkibida yangicha ma'nolarni anglatgan. Asarda ibora so‘zlovchining o‘quvchiga obrazlarning hissiy kechinmalarini yaqqol ochib berishga xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Berdiyorov H., Rasulov R., O‘zbek tilining paremiologik lug‘ati. – Toshkent, 1984.
2. Proceedings of Global Technovation 2nd International Multidiscriplinary Scientific Conference.
3. Normamatova Gulasal Toshboy qizining “O‘zbek xalq dostonlarida paremiologik birliklarning ifodalanishi” 70230101-Lingvistika: o‘zbek tili mutaxassisligi bo‘yicha magistr akademik darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi, Termiz-2023.
4. “Ruhlar isyoni” dostoni.
5. www.ziyouz.com kutubxonasi.

MAXMUDXOJA BEHBUDIY G‘OYALARINING BUGUNGI KUNGA TATBIQI

Abduhakimova D.
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali talabasi

Annotatsiya*. Maqola Mahmudxo‘ja Behbudiy asarlaridagi g‘oyalar haqida bo‘lib, unda asarlarining ma’no mazmuni, xalqimiz uchun ahamiyati, yosh avlodni tarbiyalashdagi o‘rni aks ettirilgan. Shuningdek, bugungi kun uchun nechog‘lik muhim ekanligi yoritib berilgan.*

Kirish so‘zlar: *ta’lim, tarbiya, jaholat, qoloqlik, o‘zbek dramachiligi, "Padarkush", madrasa talabalari, "Aziz talabalarga murojaat", buyuk Turkiston, dunyoviy fan, "Ikki emas to‘rt til lozim", "Ehtiyoji millat" millat ravnaqi, mutolaaxona, qaror*

Maxmudxoja Behbudiy XX asr bo‘sag‘asidagi Turkistonning orzu-armonlaridan biri sifatida maydonga keldi. U o‘z davrining ijtimoiy-siyosiy harakatlarida faol qatnashgan eng yirik namoyondasi, yangi zamon o‘zbek madaniyatining asoschisi edi. Turkiston jadidchilarining tan olingan rahnamosi, mustaqil jamhuriyat g‘oyasining nazariyotchisi va amaliyotchi, o‘zbek dramachiligini boshlab bergan birinchi dramaturg, teatrchi, noshir, jurnalist edi.

Uning buyuk Turkiston bo‘lish g‘oyalari o‘z asarlarida aks etganini ko‘rishimiz mumkin. Xususan,1913-yil 12-iyulda "Samarqand" gazetasida chop etilgan "Ehtiyoji millat" maqolasida ko‘rinadiki, " Chin dunyoda turmoq uchun dunyoviy fan va ilm lozim, faqat shari'at bilmoq kifoya etmas, qonun va zakotni ham bilmoq lozim. Davlat dumasida biz Turkiston musulmonlaridan huquqshunos vakil bo‘lsa, bizning din va millatimiz na’figa harakat qilur. Ammo shunday odam bizda yo‘q. Boshimiz og‘risa, do‘qturga boramiz. Ammo dardimizni aytmoqqa til yo‘q. O‘zimizda do‘qtur yo‘q. Imorat qurmoqchi bo‘lsak, injenerga muhtoj bo‘lamiz".

"Ikki emas to‘rt til lozim " maqolasida esa turkistonliklar zamon bilan hamnafas bo‘lishlari uchun turkiy, forsiy, arabiy, rusiy tillarni bilishlari, ularda bemalol muloqot qilish darajasiga yetishishlari lozimligi ta’kidlanadi. Behbudiy maqolalarining aksariyati Turkiston maktab va madrasalarining islohi, sa’y-harakatlari haqida edi.

"Behbudiy maqolalarining ko‘besi muhim mavzularda yozilgan bo‘lib hanus eskirgan emas va bu kunlarda ham biz uchun dastur amal bo‘laturg‘on foydalik so‘zlardir" deb yozadi o‘z vaqtida Hoji Muin. Darhaqiqat, uning "Aziz talabalarga murojaat" maqolasida Behbudiy asosiy urg‘uni madrasa talabalari tahsil olayotgan darsliklar mazmun-mohiyatini anglashga, yangi davr talabasi yangicha fikrlar beradigan zamonaviy darsliklardan o‘qib o‘rganishlariga qaratgan. Bu maqolada muallif zamonda tenglar bilan bir safda qadam tashlash uchun 500 yil oldin yozilgan asarlardan emas, dunyo kashfiyotlari, ixtirolari, yangi fikrlari bilan sug‘orilgan yangi ilmiy asarlar yaratilishi va ular asosida talabalarga tahsil berilishi kerakligiga alohida e’tibor qaratadi. Behbudiyning ushbu fikrlari hali zamon dolzarbligini yo‘qotgan emas.

O‘zbek dramachiligining hamma e’tirof etgan birinchi namunasi "Padarkush" da milliy fojia sifatida ilmsizlik ochib berilgan. Behbudiy asar g‘oyasini keskin ziddiyatlar, to‘qnashuvlar,

xarakterlar kurashi asosida ko‘rsatishdan ko‘ra ta’lim-tarbiya orqali mamlakatni rivojlantirish mumkinligini hamda Turkistonlik yoshlarning ilm olishdan bosh tortishlari yomon oqibatlarga olib kelishini ko‘rsatishga, ya’ni didaktik ta’sirga urg‘u beradi. Dramada ilgari surilgan jiddiy muammolar: ta’lim va tarbiyani kuchaytirish, xalqni asriy jaholat, qoloqlikdan qutqarish, jinoyat va jazo, majburiyat va mas’uliyat singari ijtimoiy munosabatlar sodda va ta’sirli ifodalangan. Drama asosidagi eng muhim ijtimoiy masalalar jadidlar va ularning maqsadlari bilan uyg‘unlashib ketgan.

Bugungi kunda Prizedentimiz Sh.Mirziyoyev Behbudiy ijodi, ilgari surgan g‘oyalariga alohida e’tiborni qaratishi ham bejiz emas. Chunki uning fikrlari zamonamiz uchun muhim va dolzarb masalaga aylanmoqda. Xususan, Behbudiy 1908-yili Samarqand shahrida "Mutolaaxona" nomli kutubxonaga asos solgan edi. Bugungi kunda esa bu kutubxona zamonaviy yondashuv asosida qayta bunyod bo‘ldi. 2024-yil "Mutolaa"loyihasining keng ko‘lamli taqdimoti ishlab chiqildi. Loyihaning maqsadi O‘zbekistonda kitobxonlik madaniyatini yanada rivojlantirish, kitob o‘qish va uning targ‘ibotini zamonaviy texnologiyalardan foydalangan holda yangi bosqichga olib chiqish, o‘zbek va jahon adabiyotining eng sara asarlarini jamlab aholi, jumladan, yoshlar uchun audio, video variantlarda bepul foydalanish imkoniyatini yaratishdan iborat edi. "Mutolaa" loyihasi doirasida 1100 dan ortiq kitoblarning audio va elektron variantlari tayyorlanib mobil ilovaga joylashtirildi. Bu kabi ezgu loyihalar zamirida, albatta, jadidchilarimiz, jumladan, Behbudiy g‘oyalarining ta’siri kuchli ekanini ko‘rishimiz mumkin. Behbudiy hayotini ma’rifatga bag‘ishladi. Bir umr shu maqsad bilan yashadi. Xalq farzandlarini o‘qitishga chorladi. Ularga til o‘rgatish, zamonaviy ilmlardan saboq berishni ertangi yorug‘ kelajak bilan bog‘ladi. Maktab ochib darsliklar, kitoblar yozdi, bolalarga saboq berdi. 2025-yil 3-yanvar kuni "Turkiston jadidchilik harakatining asoschisi, atoqli adib, jamoat arbobi, noshir va pedagog Maxmudxoja Behbudiy tavalludining 150 yilligini keng nishonlash to‘g‘risida"gi qarorda Behbudiy "Tanlangan asarlar to‘plami", uning hayoti va faoliyatiga bag‘ishlangan ilmiy-ommabop kitoblarni nashr etish, "Maxmudxoja Behbudiy" kino seriali, "Xalq yuragi" badiiy-publitsistik filmlarining ommaviy namoyishlarini tashkil qilish belgilandi. 2020-yil Prezidentimiz farmoni bilan Maxmudxoja Behbudiy "Buyuk xizmatlari uchun" ordeni bilan taqdirlandi va mukofot Behbudiy avlodlariga topshirildi.

Umuman olganda, Behbudiy ijodiy me’rosini o‘rganar, uning fikrlari, g‘oyalarining targ‘iboti sifatida zamonamizdagi ezgu ishlarni amalga oshirar ekanmiz, barcha sa’y-harakatlar millat ravnaqi, xalqning orzu-armonlari ushalishi, ma’naviy va madaniy ongni yuksaltirishga qaratilganligini teran anglashimiz kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1.B.Qosimov. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti.T,: Sharq 1998.
2.Maxmudxoja Behbudiy.Tanlangan asarlar T.:Ma’naviyat 1998.
3.Jadidlar.Maxmudxoja Behbudiy. T.: 2022.
4.ZarNews.uz veb.sayti

M.BEXBUDIY HAYOTI, IJODI VA PUBLISISTIKASI

Saxlaqulova Z.
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali talabasi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada jadidchilik harakatining yorqin vakillaridan biri bo‘lgan ma’rifatparvar yozuvchi va publitsist Mahmudxo‘ja Bexbudiyning hayoti, ijodi hamda publitsistik faoliyati atroflicha o‘rganilgan. Unda Bexbudiy ilgari surgan islohot g‘oyalari, uning milliy uyg‘onishdagi tutgan o‘rni, ta’lim-tarbiya va maktab-maorifga bo‘lgan qarashlari tahlil qilingan. Shuningdek, u nashr etgan “Taraqqiy” va “Shuhrat” kabi gazeta va jurnallar orqali olib borgan publitsistik faoliyatining mazmuni ochib berilgan. Bexbudiyning asarlari va g‘oyalarining hozirgi zamon uchun dolzarbligi ham alohida e’tiborga olingan.*

Kalit so‘zlar: *Mahmudxo‘ja Bexbudiy, jadidchilik, ma'rifatparvarlik, islohot, publitsistika, milliy uyg‘onish, taraqqiyot, o‘zbek matbuoti, maorif, “Taraqqiy” gazetasi.*

Annotation*. This article comprehensively studies the life, work and publicistic activity of Mahmudkhodja Bekbudiy, an enlightened writer and publicist, one of the brightest representatives of the Jadid movement. It analyzes the reform ideas put forward by Bekbudiy, his role in the national revival, his views on education and school education. It also reveals the content of his publicistic activity through newspapers and magazines such as "Taraqqiy" and "Shuhrat". The relevance of Bekbudiy's works and ideas for the present time is also given special attention.*

Keywords: *Mahmudkhodja Bekhbudiy, Jadidism, Enlightenment, reform, journalism, national awakening, development, Uzbek press, education, "Taraqqiy" newspaper.*

Аннотация. *В статье подробно рассматриваются жизнь, творчество и публицистическая деятельность Махмудходжа Бехбуди — просвещенного писателя и публициста, одного из ярчайших представителей джадидского движения. В статье анализируются реформаторские идеи, выдвинутые Бехбудий, его роль в национальном возрождении, а также его взгляды на образование и школьное обучение. Раскрывается также содержание его публицистической деятельности посредством таких газет и журналов, как «Тараккий» и «Шухрат». Особое внимание было уделено актуальности произведений и идей Бехбуди для современной эпохи.*

Ключевые слова: *Махмудходжа Бехбудий, джадидизм, Просвещение, реформа, журналистика, национальное пробуждение, развитие, узбекская пресса, образование, газета «Тараккий».*

KIRISH:O‘zbek xalqining ma’naviy va ma’rifiy uyg‘onishida katta rol o‘ynagan jadidchilik harakati XIX asr oxiri va XX asr boshlarida shakllanib, millatning ijtimoiy, siyosiy hamda madaniy hayotiga chuqur ta’sir ko‘rsatgan. Ushbu harakatning eng ilg‘or, fidokor namoyandalaridan biri Mahmudxo‘ja Bexbudiy bo‘lib, u nafaqat zamonasining mashhur ma’rifatchisi, balki iqtidorli publitsist, o‘qituvchi va sahna asarlari muallifi sifatida ham tarixda muhim o‘rin egallagan. Bexbudiy ilm-ma’rifatni asosiy qurol deb bilib, xalqni jaholatdan chiqarish va taraqqiyot sari yetaklash g‘oyasini ilgari surgan, matbuot va adabiyot orqali keng jamoatchilikni uyg‘otishga intilgan.[1]

Uning hayoti va ijodini chuqur o‘rganish — nafaqat tarixiy haqiqatni anglash, balki bugungi ma’naviy taraqqiyot yo‘lida muhim saboqlarga ega bo‘lish imkonini beradi. Ayniqsa, Bexbudiyning publitsistik merosi va islohotchi qarashlari yosh avlod qalbida milliy o‘zlikni anglash, Vatanga sadoqat va fidoiylik tuyg‘ularini shakllantirishda katta ahamiyatga ega.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Mahmudxo‘ja Bexbudiy (1875–1919) – o‘zbek jadidchilik harakatining etakchi vakillaridan biri bo‘lib, ma’rifatparvar, publitsist, dramaturg va jamoat arbobi sifatida o‘zining boy faoliyati bilan xalqimiz tarixida katta iz qoldirgan. Samarqandda tug‘ilib, diniy ilmlarni o‘zlashtirgan holda, zamonaviy bilimlarga ham e’tibor bergan Bexbudiy yoshlik yillaridayoq musulmon dunyosidagi orqada qolish sabablarini tahlil qila boshlagan. Uning fikricha, bu holat jaholat va ilm-fanning yetishmasligidan kelib chiqqan.[2]

Bexbudiy ilm-fanni yoyish, yangicha fikrlashni rivojlantirish va xalqni o‘qitish orqali taraqqiyotga erishish g‘oyasini ilgari surgan. U jadid maktablarini tashkil etish, darsliklar yozish va matbuot orqali jamiyatni uyg‘otish bilan shug‘ullangan. 1906-yilda o‘zining "Taraqqiy" gazetasini nashr etishni boshlagan va bu gazeta o‘zbek matbuoti tarixida muhim o‘rin egallagan. "Shuhrat" jurnali ham uning tashabbusi bilan chop etilgan.[3]

Bexbudiyning publitsistikasi o‘tkir fikrlar, xalqparvarlik g‘oyalari va islohotlarga chaqiruv mazmuni bilan ajralib turadi. Uning maqolalari ilm olish, Vatanga sadoqat, o‘zlikni anglash va zamonaviy dunyo bilan hamqadam bo‘lish g‘oyalarini o‘quvchilarga singdirgan. Jumladan, "Biz nega orqada qoldik?" va "Milliy uyg‘onish nima?" kabi maqolalari zamonaviy tafakkurni shakllantirishda muhim rol o‘ynagan.

Bexbudiy nafaqat publitsistika bilan cheklanib qolmay, balki sahna asarlari yozgan. 1911-yilda yaratgan "Padarkush" dramasi o‘zbek dramaturgiyasining ilk realizm namunalaridan biri hisoblanadi. Unda oila tarbiyasi, axloqiy inqiroz, zamonaviylik va eskilik o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar ko‘rsatilgan. U teatrni xalqni tarbiyalash vositasi sifatida ko‘rgan.

Afsuski, Bexbudiy ko‘plab qarshiliklarga duch kelgan. 1919-yilda Toshkentga safar qilib qaytayotganida Qizil Armiya tomonidan hibsga olinib, qatl etilgan. Uning o‘limi jadidchilik harakati uchun katta yo‘qotish bo‘lsa-da, uning g‘oyalari, merosi va islohotparvarlik ruhi bugungi kungacha xalqimiz ongida yashab kelmoqda.

“Biz nega orqada qoldik?”[4]

“Millat ichra bir millat ham borki, ular bizdan ancha orqada edilar. Endi ular bizdan ming marta o‘zib kettilar. Nega? Sababi bitta: ular ilmga yopishdilar, biz esa uxlab yotdik.”

Izoh: Bu maqolada Bexbudiy ilm-fan, bilim olishning hayotiy zarurat ekanini ta'kidlab, musulmon jamiyatining orqada qolish sabablari ustida mulohaza yuritadi.

“Padarkush” (1911-yil, drama)[5]

“Aqlsiz farzand – ota-onaning yuziga dog‘, el-yurtga fojia.”

“Aqlli bola – jamiyat ustuni, johil bola – uning balosi.”

Izoh: Bu sahna asarida oila, tarbiya, qadriyatlar va yangicha dunyoqarash o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar ochib berilgan. “Padarkush” o‘zbek dramaturgiyasidagi ilk realizm namunasi hisoblanadi.

“Taraqqiy” gazetasi materiallaridan[6]

“Haqiqiy musulmonlik – ilmga, taraqqiyotga, poklikka asoslangan bo‘lishi kerak. Biz faqat tashqi rasmiyat bilan emas, asl mohiyat bilan yashashni o‘rganmog‘imiz lozim.”

Izoh: Bu fikrlar orqali Bexbudiy diniy tushunchalarni ham zamonaviy tafakkur bilan uyg‘unlashtirish tarafdori bo‘lganini ko‘rish mumkin.

Bexbudiy faoliyati jadidchilik harakati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, u zamonasining eng ilg‘or, islohotparvar ziyolilaridan biri sifatida millatning ma’naviy uyg‘onishiga fidoyilik bilan xizmat qilgan. Bexbudiyning publitsistik asarlari, ma’rifiy maqolalari, sahna asarlari va islohotlari xalqni jaholat va savodsizlikdan qutqarishga, ilm-fan orqali taraqqiyotga erishishga intilgan.

Uning maqolalari yangi fikrlashni, milliy o‘zlikni anglashni va zamonaviy ilm-fan bilan birga yashashni targ‘ib etgan. "Taraqqiy" va "Shuhrat" kabi nashrlar faqat axborot berish bilan cheklanib qolmasdan, balki ijtimoiy ongni shakllantirishda ham muhim rol o‘ynagan. Bexbudiyning asarlarida xalq taqdiri, yosh avlod tarbiyasi, milliy birlik va taraqqiyot g‘oyalari chuqur ifoda topgan.

Shunday qilib, Bexbudiy o‘z davrining dolzarb masalalarini ko‘tarib chiqqan va bugungi kunda ham uning g‘oyalari dolzarb bo‘lib qolmoqda. Uning ijodi va publitsistik merosi yosh avlod uchun ibrat maktabi sifatida xizmat qilmoqda. Bexbudiyning merosini o‘rganish orqali biz o‘z tariximiz, ma’naviyatimiz va milliy qadriyatlarimizni chuqur anglab, kelajakka ishonch bilan qadam qo‘yish uchun kuch olamiz.

XULOSA

Mahmudxo‘ja Bexbudiy o‘z davrining yirik ma’rifatparvari, publitsisti va fidoyi ziyolisi sifatida xalqni ilm va ma’rifatga undagan, yangi fikrlar va zamonaviy dunyoqarashni targ‘ib qilgan buyuk shaxsdir. U jadid maktablarini tashkil etib, matbuot orqali jamiyatni uyg‘otish, ijtimoiy-siyosiy rivojlanishga hissa qo‘shishni maqsad qilgan. Bexbudiyning publitsistik merosi xalqparvarlik, adolat va millatga bo‘lgan muhabbat bilan yozilgan bo‘lib, u bugungi avlod uchun katta tarbiyaviy ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, Mahmudxo‘ja Bexbudiy merosi — bu o‘zlikni anglash, Vatanga sadoqat va milliy g‘urur tuyg‘usini oshirishga yo‘naltirilgan bebaho xazina. Uning hayoti va ijodini chuqur o‘rganish, qadrlash va kelajak avlodga yetkazish bizning muqaddas burchimizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.

2. Abdurahmonov A. Jadidchilik harakati va Mahmudxo‘ja Bexbudiy. – Toshkent: O‘zbekiston, 2010.
3. Rajabov A. Mahmudxo‘ja Bexbudiy va o‘zbek matbuoti. – Samarqand: Zarafshon, 2007.
4. Bexbudiy M. Tanlangan asarlar. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1999.
5. Usmonov Q. Jadidlar merosi va bugungi davr. – Toshkent: Fan, 2015.
6. G‘aniyeva H. O‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2004.

CHO‘LPONNING “KECHA VA KUNDUZ” ASARIDA IJTIMOIY MUAMMOLAR VA BADIIY GO‘ZALLIK

Nuriddinova Zarnigor Nizomiddin qizi
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg'on filiali

***Annotatsiya**. Ushbu maqolada Abdulhamid Cho‘lponning "Kecha va Kunduz" romanidagi ayol obrazlarining ramziy va badiiy jihati tahlil qilinadi. "Kecha va Kunduz" romani adabiyotimizdagi ilk realist asarlardan biri hisoblanadi. Asarda ijtimoiy muammolar yaqqol ko‘rsatilgan va ayol obrazlari orqali ramziy va badiiylik yuzasidan chuqur ma'nolar aks ettirilgan. Markaziy o‘rinda Zebi va Qurvonbibi XX asr boshidagi o‘zbek jamiyatidagi gender tengsizligi, va shaxsiy erksizlik jihatlarini ramziy tarzda ochib bergan obrazlari ekanligi ko‘rsatilgan.*

***Kalit so‘zlar:** Cho‘lpon, "Kecha va Kunduz", ayol obrazlari, ramziylik, badiiylik, realizm, gender tenglik, o‘zbek adabiyoti.*

Zebiniso obrazi: Erkinlik va cheklovlar ramzi. Zebiniso "Kecha va Kunduz" asaridagi eng murakkab obrazlardan biri sanalib, uning taqdiri o‘zbek ayolining ichki va tashqi olamdagi kurashlarini ramziy tarzda ochib beradi. Zebi o‘z xohish va istaklari jamiyatning qat'iy belgilab qo‘ygan normalari o‘rtasida qolgan ayol sifatida gavdalantiradi. Uning Razzoq so‘fi bilan munosabatlari, Akbarali mingboshiga turmushga chiqishi va mazmunsiz hayotidan ham uzilib qolishi shaxsiy fojiasi emas, balki yuqorida ta'kidlangan ijtimoiy normalarning ayolga qo‘ygan cheklovlarining ramzidir. Zebinisoning hayotdan uzilishi o‘z joniga qasd qilish shaklida emas, balki u psixologik bosimlar ta'sirida ruhan nobud bo‘lishi tasvirlanadi. Bu ramziylik Cho‘lponning o‘zbek xalqi ayollarining o‘z taqdirlarini o‘zgartira olmasligini ko‘rsatish usulidir.

Badiiy jihatdan Zebiniso obrazi muallifning psixologik realizm uslubini yaqqol namoyon qilib beradi. Uning his-tuyg'ulari- sevgi, ilojsizlik, qo‘rquv, ichki kurashlar va ramziylik orqali ko‘rsatiladi. Misol uchun, Zebining "kecha" va "kunduz" o‘rtasidagi ruhiy jihatdan yuz berayotgan kurashi asar nomining ramziyligini kuchaytirib beradi: "kecha" qorong'u zulmat, cheklovlar va o‘sha davr jamiyatidagi normalarni, "kunduz" esa umid, erkinlik, hayotga intilish kabi ijobiy ma'nolarni anglatadi. Asar qahramonining tashqi go‘zalligi va ichki ruhiy azoblari o‘rtasidagi qarama-qarshilik kitobxonda badiiy ta'sir uyg'otadi.

Qurvonbibi obrazi: An'ana va sabr-toqat ramzi. Qurvonbibi o‘zbek jamiyatidagi an'anaviy ayol timsolini - sabr-toqat va jamiyatidagi qoidalarga boysunishini - ramziy tarzda ochib beradi. U qizi Zebiniso va Akbarali mingboshi o‘rtasidagi murakkab vaziyatlarda o‘zini chetga olib, lekin oilani saqlab qolishga urinardi. Qurvonbibi qizining xatti-harakatlariga o‘z munosabatini bildirmasligi va oilaviy kelishmovchiliklarni jimlik bilan qabul qilishi tasvirlanadi: " Qurvonbibi Zebinisoning har bir so‘zini tinglardi,lekin ko‘zlarida og'ir bir sukut saqlardi". Bu jumlalar uning oilaga sadoqatini va badiiy roliga sodiqligini ko‘rsatadi. U Zebinisoga qarshi an'anaviy tuzumning aksi sifatida namoyon bo‘ladi, bu esa romanidagi "kecha"(an'ana) va "kunduz"(o‘zgarish) o‘rtasidagi ziddiyatlilikni kuchaytiradi. Qurvonbibining yuqorida aytib o‘tilgan normalarga so‘zsiz bo‘ysunishi XX asr boshidagi o‘zbek xalqi ayollarining odatiy hayotni ochib beradi.

Badiiy jihatdan Qurvonbibi o‘sha jamiyatning adolatsiz qoidalari ta'sirida oyoqosti bo‘lgan, insoniy erkinliklari poymol qilingan va ruhiy jihatdan ezilgan bir ko‘ngilchang ona obrazini gavdalantirgan. Romandan olingan quydagi parchada ham bu aks ettirilgan:

– Xotin kishini yig‘lashga haq qilgan Xudo… Yig‘lay ber!

Shundan so‘ng uy ichida og‘ir bir jimlik cho‘kdi. Qurvonbibining yig‘isi xo‘rsinish darajasiga tushib qoldi. Keyincha u ham jimib ketdi.

– Qani, bo‘l, choyingni ber! – dedi.

Kampir ezilib muloyimlashgan ovoz bilan:

– Shu yerga beraymi yo eshikka chiqasizmi? – deb so‘radi. So‘fi yana o‘sha dag‘al ovoz bilan:

– Dim uyda nima bor! – deb qichqirdi.

Onasi tashqariga chiqqach, Zebi borib uning bo‘yniga osildi. Qurvonbibining ko‘zlari qizarib, qovoqlari ko‘kargan edi.

– Nimaga yig‘ladingiz, oyi? – deb so‘radi Zebi. Onasi darhol javob berolmasdan bir oz o‘ylanib turgach:

– Hech… – deb qo‘ydi.

Javobning birdaniga berilmagani, so‘ngra bu “hech” degan ma’nisiz javob Zebining tashvishga tushgan ko‘nglini battar tashvishlantirdi.

Gender tengsizlikda ayollar roli: Zebiniso va Qurvonbibi. Zebiniso va Qurvonbibi o‘sha davr ayollarining jamiyatidagi rollarining qarama-qarshi tomonini ifodalaydi. Zebiniso shaxsiy erkinlikga intiluvchi isyonkor ayol timsolida, Qurvonbibi esa an'anaviy ayol rolini – oilaga sadoqat,erga itoat va sukutni ifodalaydi. Uning eri oldidagi ziddiyatlarda o‘z fikrini bildirmasligi patriarxal jamiyatda ayollarining o‘z ovozini yo‘qotishini aks ettiradi. Romandan olingan quydagi parcha buni isbotlaydi:

Umuman, so‘fining bu bobda o‘ziga ko‘ra asoli bir maslagi bor: u o‘zi maqtanib aytganiday, xotin-xalaj oldida og‘iz ochib til qaldiratishni ravo ko‘rmaydi. “Bu til, – deydi so‘fi, – doim Xudoning zikri bilan qaldiraydi. Bu og‘iz hamma vaqt Xudoning zikriga ochiladi. Og‘iz bilan til – bandaning jismida eng aziz va tabarruk a’zolar. Ularni xotin kishiday past maxluq oldida xor qilinadimi? Bo‘lmasa, haq taoloning bandalari it bilan ham gaplasha bersin! Yo‘q, xotin kishiga juda zarur gap aytiladi, u toifa bilan zarurat yuzasidangina gaplashiladi. Vassalom!”

Yuqorida keltirilgan parchada xulosa shuki, ayollar hattoki itdanda past o‘rinda ko‘rilgan. Bunga romandan yana bir misol:

– Qanjiqlar! – deb baqirdi.

– Yosh narsalar o‘ynashsa, nima bo‘libdi? Muncha endi zabtiga oldingiz? – dedi Qurvonbibi.

– Gapirma, eshak!

Tengsizlik natijasida ayollarining huquqlari toptalganligini Cho‘lpon asar syujeti davomida yorqin aks ettirgan.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, asardagi ayol obrazlari: Zebiniso, Qurvonbibi, Akbarali mingboshining xotinlari va Miryoqubning ayoli orqali jamiyatda ayollarining qadrsizlanishi, huquqlarining poymol bo‘lishi, dinniy va dunyoviy ilmlarning sustligi natijasida ayollar o‘z erkini yo‘qotishini muallif yorqin namoyon qilganligi ayollar erkining tiklanishida va o‘zbek adabiyotining rivojlanishida katta yutuqdir. Demak, romanda inson tabiati, o‘zlikni yo‘qotish, oila munosabatlari, dinniy ta'lim va dunyoviy ilm mavzulari asosiy o‘rinlarga qo‘yilganligi va bu jihatlar makon va zamon tanlamasligi asarni doimiy qiziqishlarga sabab bo‘lishini ta'minlaydi.

Adabiyotlar:

1. Cho‘lpon "Kecha va Kunduz" "Sharq" nashriyot matbaa konsernining tahririyati Toshkent – 2000
2. Cho‘lpon "Kecha va Kunduz" "Mutolaa" Toshkent – 2024
3. Saydulla Mirzayev "XX asr o‘zbek adabiyot" "Yangi asr avlodi" nashriyoti Toshkent – 2005

4. Usmonova Umida "Kecha va Kunduz" romani umrboqiyligida mavzu va g'oyaning o‘rni So‘ngi ilmiy tadqiqotlar nazariyasi respublika ilmiy-uslubiy jurnali 6-jild 5-son

OG‘ZAKI VA YOZMA NUTQ SHAKLLARI.

Norsafarova Iroda
Samarqand Davlat universiteti Kattaqo‘rg’on filiali talabalari
Ilmiy rahbar: ***Suyunova Dilbar***

Annotatsiya. *Ushbu tizimda og‘zaki va yozma nutq shakllari haqida batafsil ma’lumot berilgan. Nutqning har ikki shaklining xususiyatlari, qo‘llanilish sohalari, ustunlik va kamchiliklari tahlil qilingan. Shuningdek, og‘zaki va yozma nutqning jamiyatdagi o‘rni, ularning o‘zaro bog‘liqligi va til madaniyatiga ta’siri haqida fikr yuritilgan. Tizim ta’lim jarayonida, tilshunoslik tadqiqotlarida va kommunikatsiya sohalarida foydalanish uchun mo‘ljallangan.*

Kalit so‘zlar: *nutq shakllari, og‘zaki nutq, yozma nutq, til madaniyati, kommunikatsiya, tilshunoslik.*

KIRISH: Til insoniyat taraqqiyotining eng muhim vositasi hisoblanadi. Insoniyatning ijtimoiy mavjudot sifatidagi asosiy ehtiyojlaridan biri bu — o‘z fikrini bayon etish, boshqalar bilan muloqotda bo‘lishdir. Aynan til orqali inson o‘z fikrini ifoda etadi, bilim va tajribasini boshqalarga yetkazadi. Nutq esa tilning amalda qo‘llanish shakli bo‘lib, u fikrni ifoda qilish, axborot yetkazish va tushunchalarni shakllantirishda vosita bo‘lib xizmat qiladi. Nutq ikki asosiy shaklda mavjud: og‘zaki va yozma nutq. Har ikki shakl insoniyat taraqqiyoti davomida shakllangan va rivojlanib borgan. Og‘zaki nutq tarixan yozma nutqdan ancha oldin paydo bo‘lgan. U insonlar o‘rtasidagi eng qadimgi muloqot shaklidir. Yozma nutq esa jamiyat taraqqiyoti va madaniyatining muhim bosqichida, axborotni saqlab qolish va undan foydalanish zarurati tufayli paydo bo‘lgan. Bugungi kunda har ikki shakl inson hayotida muhim o‘rin tutadi. Mazkur tizimda og‘zaki va yozma nutq shakllari chuqur tahlil qilinadi, ularning o‘ziga xos xususiyatlari, kommunikatsiya jarayonidagi roli, farqlari va umumiy jihatlari, shuningdek, til madaniyatiga ta’siri ko‘rib chiqiladi.

ASOSIY QISM

Og‘zaki nutq shakli Og‘zaki nutq insonlar o‘rtasidagi bevosita yoki vositali muloqotning asosiy shaklidir. U real vaqt davomida, tovushlar orqali yuzaga keladi. Og‘zaki nutq orqali insonlar fikrlarini ifoda etishadi, his-tuyg‘ularini bildirishadi va o‘zaro aloqa o‘rnatishadi. Uning asosiy xususiyati – jonli va improvizatsion bo‘lishidadir. Og‘zaki nutq kundalik suhbatlar, telefon orqali muloqot, darslik mashg‘ulotlari, ommaviy tadbirlar, teatr, televizion chiqishlar kabi ko‘plab sohalarda keng qo‘llaniladi.

Og‘zaki nutqning xususiyatlari quyidagilar:
Improvizatsiyaga asoslangan: oldindan rejalashtirilmagan, vaziyatga qarab shakllanadi;
Ohang, tembr, pauza, gest va mimikalar orqali boyitiladi;
Grammatik jihatdan ba’zan soddalashtirilgan bo‘ladi;
Tezkorlik bilan yuzaga keladi va tezda unutiladi;
Muloqotchi shaxslarning o‘zaro bevosita aloqasiga bog‘liq.
Og‘zaki nutqning afzalliklari:
Tirik muloqot muhitida amalga oshadi;
Fikrlar tez bayon qilinadi;
Tushunmovchiliklar tezda aniqlanadi va tuzatiladi;
Muloqot paytida savol-javob qilish imkoniyati mavjud.
Kamchiliklari:
Nutq tezda unutiladi;
Grammatik xatoliklar ko‘proq uchraydi;
Axborot doimiy saqlanmaydi.

Yozma nutq shakli Yozma nutq tilda ifoda etilgan fikrning yozuv vositalari orqali bayon etilishidir. U real vaqtga bog‘liq bo‘lmaydi va muloqotda auditoriya bevosita ishtirok etmaydi. Yozma nutq rasmiy hujjatlar, ilmiy va badiiy asarlar, ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar, internet saytlari va boshqa ko‘plab manbalarda qo‘llaniladi.

Yozma nutqning xususiyatlari:

Oldindan rejalashtiriladi, tahrir qilinadi va mukammallik talab qilinadi;

Grammatik jihatdan aniq va tartibli bo‘ladi;

Axborot saqlanadi, nusxa olinadi, qayta ishlatiladi;

Auditoriyaga kechiktirilgan tarzda ta’sir qiladi.

Yozma nutqning afzalliklari:

Fikrlar aniq, ravon va mukammal ifodalanadi;

Axborot uzoq muddat saqlanadi;

Ko‘p auditoriyaga yetkazish mumkin;

Tahrir va qayta ishlash imkoniyati mavjud.

Kamchiliklari:

Bevosita muloqot mavjud emas;

Savol-javob imkoniyati yo‘q yoki cheklangan;

Og‘zaki va yozma nutqning farqlari va umumiy jihatlari Og‘zaki va yozma nutq o‘rtasida sezilarli farqlar mavjud. Og‘zaki nutqda muloqot jonli bo‘lib, bevosita aks etadi. Unda tinglovchining reaktsiyasi darhol ko‘rinadi. Yozma nutqda esa bu imkoniyat mavjud emas, biroq u o‘zining mustahkamligi va saqlanish imkoniyati bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, har ikki shaklda ham asosiy maqsad — axborot uzatish, fikr ifoda qilish, tushuncha va g‘oyalarni bayon qilishdan iborat.

Ularning umumiy jihatlari:

Har ikkalasi ham til orqali amalga oshiriladi;

Fikr ifodasi va axborot yetkazishga xizmat qiladi;

Ijtimoiy hayotda muhim o‘rin tutadi;

Madaniyat, ta’lim va kommunikatsiyaning asosiy vositalaridandir.

Jamiyatdagi o‘rni va ahamiyati Zamonaviy jamiyatda har ikki nutq shakli muhim ahamiyatga ega. Ta’lim, ommaviy axborot vositalari, diplomatiya, ijtimoiy tarmoqlar, internet va ishbilarmonlik aloqalarida yozma nutq keng qo‘llaniladi. Ayniqsa, axborot texnologiyalari rivojlanishi bilan yozma nutqning roli ortib bormoqda. Og‘zaki nutq esa insonlar o‘rtasidagi bevosita muloqotda, o‘qitish jarayonida, rasmiy uchrashuvlar va norasmiy muhitda muhim o‘rin tutadi. Ikkala shakl ham til madaniyatining tarkibiy qismi sifatida inson tafakkurini, ifoda uslubini va muloqot madaniyatini boyitadi.

XULOSA: Og‘zaki va yozma nutq shakllari inson hayotining ajralmas qismlaridan biridir. Ularning har biri o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, turli kommunikatsion ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiladi. Og‘zaki nutq insonlar orasida jonli muloqotni tashkil etsa, yozma nutq rasmiylik, aniqlik va uzoq muddatli axborot saqlash imkonini beradi. Har ikki shaklning samarali va maqsadli qo‘llanilishi orqali jamiyatda til madaniyati yuksaladi, insonlar o‘rtasidagi aloqa samaradorligi ortadi. Shunday ekan, og‘zaki va yozma nutqni mukammal o‘rganish, ularning imkoniyatlaridan to‘g‘ri foydalanish har bir shaxs uchun muhim hisoblanadi. Bu esa nafaqat shaxsiy rivojlanish, balki jamiyat taraqqiyoti uchun ham muhim omildir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rasulov Sh. “Til va nutq”, Toshkent, 2019.
2. Karimov A. “O‘zbek tili stilistikasi”, Toshkent, 2018.
3. Nurmonov A. “Nutq madaniyati asoslari”, Toshkent, 2020.
4. Xudoyberganov G‘. “O‘zbek tili va uslubiyoti”, Toshkent, 2017.
5. Internet manbalari: www.ziyonet.uz, www.lex.uz

QASHQADARYO VILOYATI SHEVALARINING LEKSIK TAHLILI

D.R.Suyunova
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg'on filiali
A.M.Yo‘ldosheva, *talabasi*

Annotatsiya. *Dialektolagiyada foydalaniladigan shevalarning leksik tahlili asosiy vosita qilib olindi. Ushbu maqolada Qashqadaryo viloyatining ayrim hududlarida ishlatiladigan shevalar, ularning leksik tahlili va boshqa shevadagi so‘zlar bilan ma'no va shakl jihatidan farq qilishi yoritilgan.*

Annotatsiya*: Lexical analysis of dialects used in dialectology was taken as the main tool. This article discusses the dialects used in some regions of the Kashkadarya region, their lexical analysis, and their differences in meaning and form from words in other dialects.*

Аннотация. *В качестве основного инструмента был взят лексический анализ диалектов, используемых в диалектологии. В данной статье рассматриваются диалекты, используемые в некоторых регионах Кашкадарьинской области, их лексический анализ, а также их отличия по значению и форме от слов в других диалектах.*

Kalit so‘zlar: *Dialektolagiya, shevalar, leksika ,leksik tahlil.*

Ключевые слова*: Диалектология, диалекты, лексика, лексический анализ.*

Keywords: *Dialectology, dialects, lexis, lexical analysis.*

O‘zbek adabiy tili asosan xalq shevalaridan foylangan holda boyib boradi.Shevalar har bir milliy tilning asosini tashkil etadi hamda u milliy-ma'naviy qadriyat hisoblanadi. O‘zbek shevalari ,asosan, 1920-1930-yillardan boshlab ilmiy asosda o‘rganila boshlandi. SHevalar o‘zbek milliy tilining tarkibiy qismi sifatida umumiy leksik qatlamiga egadir. Har bir shevaning leksik qatlami o‘sha shevaning hayotiy va muntazam ravishda ishlatilib keladigan so‘zlarini qamrab oladi.

Til muttasil rivojlanar ekan,unda yangidan yangi tushunchalar,so‘zlar paydo bo‘lishi uzluksiz davom etadigan jarayondir. “**Dialektologiya**” sozi yunon tilidan olingan bolib ,shevalar, dialektlar ,lahjalar degan manoni bildiradi. “**sheva** ” forscha so‘z bo‘lib ,ravish ,tarz, yosin degan ma’nolarni bildiradi va dialektologiya fanida o‘ziga xos leksik,fonetik hamda grammatik xususiyatlari bilan farqlanib turadigan milliy[xalq] tilning kichik territoriyaga oid qismini anglatadi . J.K. Chambers, Peter Trudgillning belgilashicha, **sheva** muayyan tilning tarkibiy qismidir. Tilning boyib borishi va leksikasi sofligini saqlash uchun xalq shevalaridagi so‘zlar bilan boyitilishi zarur. Bu borada prezidentimiz SH.M.Mirziyoyevning: “… O‘zbek tilining o‘ziga xos xususiyatlari ,**shevalari** ,tarixiy taraqqiyoti,uning istiqboli bilan bog‘liq ilmiy tadqiqotlar samarasini oshirish…”haqidagi fikri e’tiborlidir. Adabiy tilga norma sifatida qabul qilngan so‘zlar zamirida ham shevalar yotadi ,ammo aynan bir sheva yoki lahjadagi so‘zlarni adabiy tilga norma sifatidagi so‘z deb qabul qila olmaymiz . Shevalar asosan og‘zaki nutqimizda sodir bo‘ladi va ularni yozib olishimizda aynan mana shu og‘zaki nuqtimizda qanday aytilgan bo‘lsa shu tarzda yozib olamiz. Bu shevalarning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Ashurboy Samixonning "O‘zbek dialektolagiyasi " kitobida O‘zbek shevalari leksikasi quyidagi ma’noda tushunilgan . 1.O‘zbek shevalari leksikasi shevalardagi barcha sohalarga oid so‘zlar yig‘indisi. 2. muayyan shevaga xos barcha so‘zlar yig‘indisi.3. Har bir shevaning o‘ziga xos bo‘lgan so‘zlari yig‘indisi,ya'ni aynan bitta hududda ishlatilib boshqa hududda esa ma'no jihatdan yoki shakl jihatidan farq qilishi nazarda tutilgan so‘zlardir. O‘zbek shevalari tarixiy jihatdan quyidagi leksik qatlamlardan iborat.

1. Umum turkiy so‘zlar.

2. O‘zlashgan so‘zlar [fors,arab,rus tili va u orqali]o‘zlashgan so‘zlar.

3. O‘zbek tili sharoitida yaratilgan so‘zlar.

4. Shevalarning maxsus so‘zlari.

Shevaga oid so‘zlar o‘zbek adabiy tilida aynan qo‘llanmaydi, lekin ular adabiy tilning boyish manbalari hisoblanadi. O‘zbek shevalaridagi barcha o‘ziga xosliklarni o‘rganish lug‘at boyligini va til imkoniyatlarini kengaytirishga yordam beradi .

Qashqadaryo viloyatining tog‘ va tog‘ oldi hududlari, qishloqlarda yashovchi aholi hamda Qarshi shahrida istiqomat qilayotgan sheva vakillarining suhbatlari jarayonida kuzatilgan shevaga oid so‘zlar. Ayniqsa qishloqda yashovchi aholi vakillari so‘zlashadigan shevaga doir so‘zlardan keltiramiz:

Adabiy tilda **ip** so‘zi Qashqadaryo viloyatining chiroqchi tumanida yashovchi aholi shevasida **kalava - dug‘iriq - g‘altak, jarchi** so‘zi esa **aytimchi, qo‘shni - hamsiya, devor - divol , oftoba - aptiva, arava - tachka, g‘altak** tarzda , **yostiq- dostiq,**bu Xorazmda **taka** shaklida keladi. **Soch- chach, kiyim-kechak** esa **miyim ,nimcha -** so‘zini Ko‘kdala tumanida **qisma,** Samarqandning ayrim joylarida esa **sinacha** shaklida aytadi. **Tuxum - tuqum ,mayak** tarzida Xorazmda **yumurta** shu kabi ma'nolarda ishlatiladi.

Hayvon nomlari : **sigir - siyir, buzoq - bizov , echkining endi tug‘ilgan bolasi - uloqcha,** Samarqandda esa **echkicha, it bolasi - duchikcha .**

Qarindosh- urug‘ nomlari: **ona - aya yoki ena** ma’nosida ,**kelinoyi - yanga - checha, o‘g‘lim** so‘zi **ulim , bolalar** so‘zi esa **bachalar, Qarshi shahrida esa bolla, buvi** so‘zi Jarquduq qishlog‘ida **ena , bobo - ota , yigit - jigit** .

Ayrim fe’llar ham shevada o‘zgargan holda uchraydi : **bo‘lmaydi - bo‘maydi, boryapman - boryappan, bor ekan** so‘zi esa **boraqan** shaklida **kelinglar - keliyla, borar edik, qilar edik** so‘zlar esa Nishon tumanining ayrim joylarida **boraychiydik, kelaychiydik** deb talaffuz qilinadi. Masalan: Daraxtni kesdi gapi shevada **daraxti kesti , kitobni akamga ber - kitapti akama ber .** U ish bilan keldi - **u ishminan keldi .** Uydagi barcha ishlarni qilinglar gapi shevada **iydagi bari ishti qingnar** deb aytiladi. **Shu yerda** so‘zi Soy boyi So‘fi qishlog‘ida **shiyarda** Kattaqo‘rg‘onda esa **shaqqa , Chumoli** esa **qimirsqa** Xorazmda esa **qarinja** deb aytiladi.

Ilmiy adabiyotlarda (adabiy) tilning leksik tizimida biron tushunchani anglatish uchun so‘zning yetishmasligi **lakuna** termini bilan yuritiladi. Bu termin lotincha - fransuzcha **bo‘shliq, tushirib qoldirilgan, ayirib qo‘yilgan** degan ma’nolarni anglatadi, lekin dialektolagiyada uni **adabiy tildagi bo‘sh o‘rinni to‘ldiruvchi dialektal** so‘z deb tushunish to‘g‘ri bo‘ladi. **Lakunani** adabiy tildagi muhtoj tushuncha uchun sinonimi bo‘lmagan dialektal so‘z deb qarash ham mumkin. Bunga misol qilib Qashqadaryo viloyatining ayrim qishloqlarida ishlatiladigan shevaga oid so‘zlarni keltiramiz. **Uch xonadan iborat bo‘lgan uyni shevada - xo‘rjuntom** deb aytiladi. Uy qurganda derazadan boshqa yana qo‘shimcha qilib qurilgan kichkina joyini shevada - **takcha** deb nomlanadi .Qo‘yning junini qirqish uchun ishlatiladigan qaychi esa shevada **qilliqqaychi** ma’nosida, go‘shtning faqat o‘zini qozonga solib tayyorlanadigan taom nomi esa **choponcha** shaklida keladi. Bundan tashqari **boyagi** so‘zi shevada **jangag‘i- baynag‘i** tarzida mavjud bo‘lsa, **yo‘q** so‘zi **jo‘q- yaq, yo‘l - jo‘l, yubordi** so‘zi **jigardi, yetti - jeti** shakllari mavjud bo‘lib shevalarda shunday talaffuz qilinadi va shunday yoziladi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, shevalar asosan og‘zaki nutqda mavjud bo‘ladi, ularni o‘rganishda adabiy tildagi yozma nutq bilan almashtirmaslik kerak. Chunki sheva adabiy til normalariga bo‘ysunmaydi. Shunday bo‘lsada adabiy til shartli ravishta shevaga oid so‘zlar, dialektizmlarga tayanadi. Misol sifatida adabiy tildagi **jo‘natmoq** so‘ziga asos bo‘lgan **jun ,jo‘na** so‘zlari adabiy tilga qipchoq lahjasidan o‘tgan hisoblanadi. Dialektologiya fanida tadqiqot ishlarini olib borish va shevalarni o‘rganish milliy tilimizning yanada rivojlanishi ,takomillashishi va uzoq yillar davom etishiga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. S. Ashurboyev " o‘zbek dialektolagiyasi" darslik.Toshkent - 2021. 2. SH.M.Mirziyoyev “Milliy o‘zligimiz va mustaqil davlatimiz timsoli” “O‘zbekiston ovozi”,2019-yil . 3. V.V.Reshetov, Sh. Shoabdurahmonov " o‘zbek dialektolagiyasi" Toshkent 1978.
4. N.Murodova " o‘zbek adabiy tili va shevalar leksikasining qiyosiy tadqiqi . Toshkent- 2005 .

MUHAMMAD YUSUF SHE’RIYATIDA XALQONA VA AN’ANAVIY OBRAZLAR TALQINI

Nizomova Husniobod G'ayrat qizi
SamDU Kattaqo'rg'on filiali 1-bosqich talabasi
Ilmiy rahbar: ***Abdumannatova N.A***

Annotatsiya: *Mazkur maqolada o'zbek she'riyati haqida shuningdek, she'riyatimizda qo'llaniladigan xalqona va an'anaviy obrazlar to'g'risida xalqimizning ardoqli shoiri Muhammad Yusuf she'rlari misolida tahlilga tortilgan va yoritib berilgan.*

Kalit so'zlar: *She'riyat, poeziya, majmua, san'at, adabiyot, ijod, obraz, poetik hodisa.*

Аннотация: *В данной статье анализируется и освещается узбекская поэзия, а также народные и традиционные образы, используемые в нашей поэзии, на примере стихотворений нашего заслуженного поэта Мухаммада Юсуфа.*

Ключевые слова: *Поэзия, комплекс, искусство, литература, творчество, образ, поэтическое явление.*

Abstract: *This article analyzes and highlights Uzbek poetry, as well as the folk and traditional images used in our poetry, using the example of the poems of our honored poet Muhammad Yusuf.*

Keywords: *Poetry, complex, art, literature, creativity, image, poetic phenomenon.*

She'riyat, poeziya-she'riy asarlar majmuyi. Dastlab, she'riyat deyilganda badiiy adabiyot tushinilgan. She'riyat badiiyatga daxldor sanalgan. Insoniyat tarixida faqat she'r shaklida yozilgan bitiklargina so'z san'atiga tegishli hisoblanib kelingan. Garchi qadim zamonlarda ham narsaga oid asarlar yaratilgan bo'lsa-da, ular nafis san'atga, badiiy adabiyotga tegishli emas deb qaralgan.

Adabiyot – insoniyat ichki olamining tarjimonidir. "Adabiyot chin ma'nosi ila o'lgan, so'ngan, qoralangan, o'chgan, majruh, yarador ko'ngilga rux bermak uchun faqat vujudimizga emas, qonlarimizga qarb singishgan qora balchiqlarni tozalaydirg'on, o'tkir yurak kirlarini yuvadirg'on toza ma'rifat suvi, xiralangan oynalarimizni yorug' va ravshan qiladirg'an buloq suvi bo'lg'onlig'idan bizga g'oyat kerakdir…" degan edi o'zbek adabiyotining zabardast vakillaridan biri bo'lgan Cho'lpon.[1:3]

Darhaqiqat, adabiyotning rivojlanishi, sayqallanishi va ravnaq topishi insoniyatning insoniyligini belgilab beruvchi asosiy mezonlardandir. O'zining qadim tarixiga, milliy madaniyatiga hamda buyuk adabiyotiga ega bo'lgan o'zbek xalqi quchog'ida minglab so'z san'atkorlari dunyoga kelgan. Shunday so'z san'atkorlaridan biri xalqimizning haqiqiy xalqchil shoiri Muhammad Yusufdir. O'zbekiston Qahramoni, O'zbekiston xalq yozuvchisi, Said Ahmad ta'biri bilan aytadigan bo'lsak: "Muhammad Yusuf pokiza inson edi, u odamlarning esini og'dirgan, o'ylatgan, kuldirgan, yig'latgan, topgan tutganini odamlar ustidan sochgan saxiylik timsoli edi. [4:32]

Muhammad hammani o'ziga do'st deb bilar edi, Hech kimni begona qilmas edi…" [7:23]

Shoir ijodining tadqiq etishda boshqa ijodiy metodlar singari biografik metod asosida tahlil qilish ham katta samara beradi. Shu ma'noda shoirning qalbidagi insonlarga yaqinlik, odamshinavandalik uning ijodini qalblardan qalblarga yengil ko'chishiga, she'rlarini dilbar, diltortar bo'lishiga sabab bo'lgan omillardan deyish mumkin.

Shoir ijodi haqida so'z ketganda vatan mavzusi alohida o'rin tutadi. Uning "Ulug'imsan vatanim" nomli to'plamining e'lon qilinganligi ham buning dalilidir.

O'zbekiston yuksaltar yodni,
Ganj, xazina tuproq qatlari.
Ko'tarmoqqa qodir avlodni,
Uxlab yotgan Muhammadlari.

degan ajoyib satrlarni O'zbekistin xalq shoiri Halima Xudoyberdiyeva qog'ozga tushiradi va she'rining davomida : "Bir vaqtlar Buxoro haqida siz quydagi jumlalarni yozgan edingiz: "Buxoroning batamom sog'ayib ketishi uchun – obidalarning, betakror qasrlarning buyuk memori – sinosi yetishmay turibdi" [6:24]

Bugun ham men ba’zan baland davralarda, ulug‘ xalqning sayillarida, tantanalarda, oddiy kunlarda sizning yetishmasligingizni sezib qolaman. Axir kim sizday mustaqillikning ilk ayozli davrlaridayoq “Hech kimga bermaymiz, seni O‘zbekiston” deb kurash maydonlariga tusha olgan edi. Kim elga, yurtga mehru-muhabbatini shu qadar sodda, shu qadar suyukli ayta olmagan…” degan fikrlar bilan Halimaxonim Xudoyberdiyeva shoir xotirasini yodga oladi.

Haqiqatdan ham Muhammad Yusuf she’riyatida xalqona pafosning o‘zgacha yuksak cho‘qqisini ko‘rishimiz mumkin. Muhammad Yusuf she’riyati murakkab tuyg‘ularni samimiy va xalqchil so‘zlar bilan ifodalaydi. Bu she’rlarning borar manzili aniq: yurakdan yuraklargacha.

Yuqoridagi fikrlarning dalili sifatida shoirning “Xalq bo‘l elim” nomli she’riga e’tiborimizni qaratamiz. Ushbu she’r mazmunan tugalligi, ohang jihatidan jarangdorligi va qofiyalanish tizimining ravonligi bilan o‘quvchini o‘ziga jalb qiladi. Mazkur she’rning oxirgi bandida:

Bo‘lar elning bolalari bir birin der,
Bo‘lmas elning bolalari bir birin yer.
Bir bo‘l endi qaddi balant qadingni ker,
Xalq bo‘l elim, xalq bo‘l elim, xalq bo‘l elim. [5:16]

Ushbu she’rida shoirning xalqiga aytmoqchi bo‘lgan barcha tilaklari, istaklari, undovlari va chaqiriqlari o‘rin olgan. She’r ohiridagi “Xalq bo‘l elim” jumlasining uch marotaba takrorlanishi esa ta’kid ma’nosini yanada kuchaytirilishiga sabab bo‘ladi. Quyidagi she’riga ham e’tibor qaratsak:

Sen Xo‘jandsan,
Chingizlarga
Darvozasin ochmagan,
Temur Malik orqasidan
Sirdaryoga sakragan,
Muqannasan, qorachig’i
Olovlarga sachragan,
Shiroqlarni ko‘rgan cho‘pon-
Cho‘lig’imsan,Vatanim. [5:38]

Bu she’rida esa shiorning xalqona obrazlar talqinida vatan madhini ko‘rishimiz mumkin. Masalan, o‘zining buyuk qahramonlik tarixiga va xalqimiz olqishiga sababchi bo‘lgan Shiroq obrazini olsak. Shiroq o‘z xalqini qutqarish uchun yolg‘iz yo‘lga chiqadi va o‘zini qurbon qilib elini qutqarib qoladi. Buning uchun hattoki quloqlari va burnidan ayrilgan bo‘lsa-da xalqini zulm va qullikdan ozod qilgan. Ammo bu ishlarni o‘zi uchun katta qurbonlik deb hisoblamagan. Aynan mana shunday jihatlari bilan jamiyatimiz kishilari e’tirofiga sazovor bo‘lgan kishilar ushbu she’rda alohida ta’kidlanib ismlari keltirilgan. Bundan tashqari nohaqlik qurbonlari bo‘lgan, yurtimizni ilm-fanga chorlagan jadidlarimiz ham keltirilib o‘tilgan.

Dunyoda jamiki shoirlar borki, o‘z vatanini ko‘ngli to‘lguncha, umri bitguncha ko‘klarga ko‘tarishadi ammo shoir ifodasidagi “O‘zbekiston jonim to‘shay soyangga”, “Rimni alishmasman bedapoyangga” yoki “bahorda baxmalda tug‘ilgan qo‘zing, arab ohusidan azizroq menga” kabi sodda va samimiy satrlar uning xalq qalbiga yaqinligini yana oshiradi. Yana qaysi shoir vatanini ko‘ksida gulday o‘stirib, yuragining olampanohiga aylantira oladi. Yana kim Muhammad Yusufdek:

“Sen islomdan iymon darsin olgan dunyo”
“Suluvlarning bo‘yniga osilgan dunyo”

Deya hayot haqiqatlarini ochiq va baralla ayta oladi. Kim xalq manfaati yo‘lida:

“Bo‘ynim egilguncha ketsin uzilib”
degan mardonavor, betakror satrlarni yoza oladi!

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, Muhammad Yusuf she’riyati faqatgina qog‘ozga emas, balki butun xalqning shuuriga quyundek kirib, yuraklariga o‘chmas qilib muhrlangan she’riyatdir. Shoir so‘zi bilan aytganda :

O‘zi o‘lsa o‘lar so‘zi o‘lmaydi,
Hamisha barhayot nasl shoirlar.
Haqiqiy shoirning qabri bo‘lmaydi,
Yurakka ko‘milar asil shoirlar.

Shoir bu she’ri orqali haqiqiy shoirlar aslida qanday bo‘lishini isbotlab ketdi.

Muhammad Yusuf lirikasi: xalqning dardi, yurtning madhi, tarixning haqiqatidir. Shoirning she’rlaridagi hayotiy haqiqatlar, noyob topilmalar, badiiyatidagi o‘ziga xoslik yillar o‘tsada o‘zbek she’riyatini bezayveradi, She’riyat muxlislariga zavq ulashaveradi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdulhamid Cho‘lpon Adabiyot nadur? // WWW kh-davron.uz
2. Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз, –Т.: Янги аср авлоди, 2006. – 548 б.
3. Йўлдошев Қ. Юсупов Ж., Бадиий таҳлил асослари. –Урганч: УрДУ нашриёти, 2008 – 254 б.
4. Норматов У. Тафаккур ёғдуси. -Т.: Фикр-медиа, 2005 – 89 б.
5. Муҳаммад Юсуф. Сайланма. – Тошкент: Шарқ, 2002. – 288 б.
6. Расулов А. (2006). Таҳлил, талқин, баҳо. –Т.: “Фан”,
7. Қаҳрамонов Қ. (2009). Адабий танқид: янгиланиш жараёнлари. Ўзбекистон Миллий кутубхонаси.
8. Умуров Ҳ. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Шарқ, 2002. – 254 б.

AVESTO – QADIMIY MA’NAVIY MANBA

Qodirova Marjona
SamDUKF 1-kurs talabasi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Avesto asari, uning kelib chiqishi, tarkibi, diniy, ma’naviy va axloqiy mazmuni, shuningdek O‘zbekiston hududidagi tarixiy ahamiyati tahlil qilinadi. Avesto qadimgi Eron sivilizatsiyasining muhim yodgorligi bo‘lib, zardushtiylik dini asoslarini aks ettiradi. Maqolada Avestoning zamonaviy jamiyat uchun qanday qadriyatlarni taklif etishi haqida ham fikr yuritiladi.*

Kalit so‘zlar: *Zardusht, Avesto, Yasht, Yasna,Visperad, odob- axloq,tarbiya, ekologiya,madaniy ahamiyati.*

“Avesto” — bu qadimgi diniy matn, nafaqat diniy matn balki dunyoviy bilimlar,tarixiy voqealar,o‘zi tarqalgan o‘lkalar, makonlar,elatlarning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti,axloqiy,madaniy va ma’naviy qarashlari, diniy e’tiqodlari,urf-odatlari haqidagi manbalardandir. Unga Zardusht (Zarathustra) tomonidan asos solingan zardushtiylik dinining muqaddas kitobi bo‘lib, ilk sodda diniy bilimlar ifoda etilgan. Avesto tarkibiga kirgan bilimlar miloddan avvalgi I ming yilliklarda yaratilgan va avloddan avlodga og‘zaki tarzda o‘tib kelgan. Uning ko‘p qismlari yo‘qolib, yettidan bir qismi saqlanib qolgan. Bu kitob Ashrakiylar sulolasi davrida to‘plangan. Avestoni asosan 3 qismga bo‘lib o‘rganishgan.Avesto qadimgi Eron, hozirgi O‘zbekiston hududlarida keng tarqalgan bo‘lib, bu dinning izlari tarixiy va arxeologik manbalarda ham aks etgan. Bugungi kunda “Avesto” falsafasi insoniyatga tozalik, tinchlik, adolat va tabiatga hurmat kabi qadriyatlarni eslatmoqda.

“Avesto” qadimgi Eron tillaridan biri – avesto tilida yozilgan bo‘lib, taxminan 21 kitobdan iborat bo‘lgan. Uni 12 ming qoramol terisiga oltin harflar bilan yozilganligi haqida ma’lumotlar mavjud. Lekin asuski, faqat besh qismi bizgacha yetib kelgan: Yasna, Visperad, Vendidad, Yashtlar va Khord Avesto. Har bir qism o‘ziga xos marosimlar, duolar, axloqiy qoidalar va falsafiy g‘oyalarni o‘z ichiga oladi. Ularda asosiy g‘oya Yakka xudolilkka yo‘naltirilgan hisoblanadi. Misol sifatida shuni keltirishimiz mumkinki Yashtlar qismida qadimiy e’tiqodlar va tabiat kuchlariga sig‘inish aks etgan. Masalan, “Mithra Yasht” qismida quyosh ilohi Mithra madh etiladi.

Zardushtiylik dini tarqalganda ibodatxonalar, maxsus diniy kitoblar bo‘lmagan, ular ochiq havoda gulxan yonida marosimlar bo‘lib o‘tgan. Keyinchalik esa kohinlar tomonidan Zardusht vafotidan keyin kitob shakliga keltirilgan.Avestoning asosiy shiori — “Yaxshi fikr, yaxshi so‘z, yaxshi amal” (“Humata, Hukhta, Hvarshta”) bo‘lib, bu jamiyatda ijobiy axloqiy muhitni shakllantirishga xizmat qiladi. Avestoda yolg‘on, zo‘ravonlik, adolatsizlik qoralangan; rostgo‘ylik, tozalik, mehr-oqibat targ‘ib etilgan.Axura Mazda odamlarni bir-biri bilan murosa qilib yashashlari,g‘arazgo‘ylik, hasadchilik, shuhratparastlik,kalondimog‘lik, nomaqbul ishlardan tiyilib yurishlari uchun chaqiradi. Bergan sizning ustidan chiqish, unga sodiq qolish, savdo-sotiq shartnomalariga amal qilish,qarzni vaqtida to‘lash,aldamchilik va xiyonatdan holi bo‘lish-iymonlilik alomotlari ekanligi aytiladi. Iymonli odam birovning haqqini o‘zlashturishdan, o‘g‘irlikdan,talonchilikdan ya’ni o‘z iymoniga xilof bo‘lgan ishlardan o‘zini tiya bilishni biladigan komil inson ekanligi aytib o‘tilgan.

“Avesto” tabiatni muqaddas deb biladi va mehnatni juda qadrlagan.Suv, olov, havo va yerni ifloslantirish eng og‘ir gunohlardan biri hisoblangan. Har bir tabiiy unsur – ilohiy kuch sifatida qadrlangan. Har bir narsani toza saqlash kerakli uqtirilgan. Yerni iflos qilganlarni 400 darra qamchilashgan. Misol uchun Vendidad kitobida suvni ifloslantirgan odam og‘ir jazo bilan jazolanishi kerakligi yozilgan. Bu o‘z davrida ekologik ongning yuksak darajada bo‘lganini ko‘rsatadi.

O‘zbekiston hududida — ayniqsa, qadimgi Xorazm, Buxoro va Samarqand atrofida — zardushtiylik izlari topilgan. Toshkent viloyatidagi Ko‘kcha dahasida zardushtiylik yodgorliklari topilgan. Sho‘rolar davrida ko‘plab arxeologlar, jumladan E. R. Xidoyatov, Avesto va uning tarixi bilan bog‘liq ilmiy tadqiqotlar olib borgan.

Bugungi kunda “Avesto” insoniyatni tinchlik, tozalik, adolat, bag‘rikenglik kabi umumiy insoniy qadriyatlarga da’vat etadi. Bu kabi qarashlar ham islom dinida ham mavjud bo‘lib, insonlarni poklikka yo‘naltiradi. Shu jihatdan u qadimiy bo‘lishiga qaramay, zamonaviy ijtimoiy muammolarni hal qilishda ma’naviy mezon bo‘la oladi. Hozirgi kungi dolzarb muammolardan biri ham ekologiya bilan bog‘liq muammolar hisoblanadi. Tabiatning, ya’ni yashil makonlarning turar joy, zamonaviy fabrika, zavodlar qurilishi natijasida kamayib borishi, hayvonlarning ma’lum bir turlarining yo‘qolib borishi, suv havzalarining qurishi, ichimlik suvining tobora tanqislashuvi kabi muammolariga ma’lum bir darajadagi yechim taklif qila olishi bilan bugungi kunga ta’sirini sezishimiz mumkin.Ta’limiy jihatdan bolalarning qanday bilim olishi, donolik,zukkolik haqida so‘z yuritilgan. Bundan tashqari jismoniy sog‘lom, bardoshli, kuchli, irodali yoshlarni tarbiyalashga doir o‘gitlar ham mavjuddir.

Xulosa qilib aytganda, Avesto – bu qadimgi davrda yozilgan diniy kitob bo‘lishiga qaramay, u bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan. Uning asosiy g‘oyalari insonni yuksak axloq va aql bilan yashashga da’vat etadi. Avesto nafaqat diniy asar, balki axloqiy, ijtimoiy, ekologik qadriyatlarni o‘zida mujassam etgan muhim tarixiy manbadir. Insonning komil shaxs sifatida yetishi uchun zarur va kerakli ma’lumotlarni ham uchratishimiz mumkin.O‘zbekiston hududidagi tarixiy ildizlari esa bu asarning bizning milliy ma’naviyatimizdagi o‘rnini yanada mustahkamlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Xidoyatov E. R. Avesto va qadimgi O‘zbekiston madaniyati. – Toshkent: Fan, 2002.
2. G‘afurov B. Zardushtiylik tarixi va Avesto. – Dushanbe: Irfon, 1986.
3.Nasimxon Rahmonov O‘zbek adabiyoti tarixi o‘quv qo‘llanma. -Toshkent: Sano 2017.
4. Sodiqov N. O‘zbekiston tarixida zardushtiylikning o‘rni. // O‘zbekiston Tarixi, 2015, №3.
5. Arxiv.uz ijtimoiy tarmoq ma’lumotlari.

TILIMIZDAGI *J* VA *DJ* UNDOSHLARINING MUAMMOLARI TAHLILI

D.R.Suyunova
SamDUKF o‘qituvchisi
***S.Shoxo‘jayev** 1-bosqich talabasi*

Annotatsiya: *Tilshunoslikdagi undoshlarning muammoli tomonlari, uni bartaraf etish yo‘llarini tahlil qilish.*

Kalit so‘zlar: *Undoshlar, J,DJ undoshlari, jarangli, jaranfsizlik, qorishiq, kirill alifbosi.*

Annotatsiya*: Analysis of problematic aspects of consonants in linguistics and ways to overcome them*

Аннататция*:Анализ проблемных аспектов согласных в лингвистике и пути их преодоления.*

Keywords: *Consonants, J, DJ consonants, sonority, lack of vowels, mixture, Cyrillic alphabet.*

Ключевые слова*: Согласные, J, DJ согласные, звучность, отсутствие гласных, смешение, кириллица.*

J va DJ tovushlarining kelib chiqishi, ular bo‘yicha bo‘layotgan xatoliklar, qaysi manbalarda xato ma’lumot berilgan-u qaysi darsliklarda bu xatolik o‘z isbotini topgan. Keling, shu masalalarni muhokama qilamiz.

Tilshunoslik fanida ba’zi tovushlarning talaffuzi va yozilishi to‘g’risida xatoliklarni ko‘rishimiz mumkin.Bugungi kunda alifbomizni yangilanishi haqida gaplarni eshitmoqdamiz, o‘ylaymanki, yangilanishdan oldin shu tildagi muammolarni tuzatgan birmuncha yaxshiroq.

Xo‘sh, tilimizda muammolarga sababchi bo‘lgan bu xatolik nima? Biz buni qay jabhalarda ko‘ramiz? U xatoliklarni qaysi manbalardan o‘rgana va bila olamiz?

Ayni damda amalda bo‘lgan 5- “ sinf “ ona tili darsliklarida “J” va “DJ” tovushlarining aytilishi, yozilishi va shu orqali yuzaga keladigan jarangsizlik to‘g’risidagi xatolarni ko‘rishimiz mumkin (J-ch / DJ-sh). Bu xatoliklarga bee’tibor bo‘lish tilimizning buzilishiga olib keladi. Shu sababli bu kichik xatolik e’tibordan holi qolmaslik zarur. O‘quvchilar ayni shu ma’lumotlarni qayta-qayta o‘qishmoqda.

“DJ” tovushining xatoligini tubdan bilishimiz uchun bu tovushning kelib chiqish tarixini bilishimiz zarur. Bu tovush Rossiya imperiyasi yurtimizni bosib olib, o‘z yozuvini, ya’ni krill alifbosini yurtimizga tatbiq etgan vaqtda(1940-yillar) paydo bo‘lgan. Krill alifbosidagi tovush va harflarni o‘zlashtirayotgan vaqtda u tildagi harf va tovushlar bizda mavjud bo‘lgan va ularni biz bevosita yozolganmiz (хат – хат). Lekin bizda “H” tovushi bilan boshlanuvchi so‘zlar bor (Hulkar, Hatto), Krill alifbosida esa bu tovush ham, shu tovush bilan boshlanuvchi so‘z ham mavjud emas.

Natijada bu tovush bilan boshlanuvchi so‘zlarni yozish uchun biz yangi harf yasashga to‘g’ri keldi. Krill alifbosidagi “X” harfidan foydalanib, uning ostiga **ilmoqcha** *qo‘yish orqali yangi harf yasadik (х - ҳ). Endilikda esa bu harf bilan boshlanuvchi so‘zlarni yozish hech qanaqa muammo tug’dirmaydigan bo‘ldi.*

Yoki krill alifbosida “K” tovushi bilan boshlanuvchi so‘zlar mavjud va biz u so‘zlarni to‘g’ridan to‘g’ri yozolganmiz (Кел – кел). Lekin bizda “Q” tovushi bilan boshlanuvchi so‘zlar bor (Qobil, Qosim), Krill alifbosida esa bu tovush ham, shu tovush bilan boshlanuvchi so‘z ham mavjud emas.

Natijada bu tovush bilan boshlanuvchi so‘zlarni yozish uchun bizning yana bir yangi harf yasashimizga to‘g’ri keldi. Krill alifbosidagi “K” harfidan foydalanib, uning ostiga **ilmoqcha** *qo‘yish orqali yangi harf yasadik (К – Қ). Endilikda esa bu harf bilan boshlanuvchi so‘zlarni yozish hech qanaqa muommo tug’dirmaydigan bo‘ldi.*Bu xildagi tovushlar tilimizda birmuncha.

E’tibor qaratgan bo‘lsak, krill alifbosidan o‘zlashgan tovushlar hech qanday o‘zgarishlarsiz tilimizga olib kirilmoqda (хат – хат / кел – кел). Krill alifbosidan bevosita foydalangan holda yasagan harflarimizgagina o‘zgarish kiritilmoqda (*хам – ҳам / Кул – Қош).*

Agar yuqoridagi tovush va u orqali yuzaga kelgan harflarga tushungan bo‘lsangiz, ishonamanki, “DJ” tovushining kelib chiqishiga ham oson tushunasiz. Krill alifbosida quyidagi harf bilan boshlanuvchi so‘zlar mavjud (Журнал, Жирафа, жимфер) v.b. Xuddi shu so‘z va tovushlar bizning tilimizda ham bor, shu sababli hech qanday o‘zgarishlarsiz tilimizga kiritganmiz. Lekin bizda quyidagi harf bilan boshlanuvchi so‘zlar bor (Jo‘ja, Juma, Jo‘xori). Krill alifbosida esa bu tovush ham, shu tovush bilan boshlanuvchi so‘z ham mavjud emas.

Natijada bu tovush bilan boshlanuvchi so‘zlarni yozish uchun bizning yana bir yangi harf yasashimizga to‘g’ri keldi. Faqat biz bu harfni yasashda yuqoridagilar kabi ilmoqcha qo‘ymasdan *(х – ҳ / К – Қ) krill alifbosida mavjud bo‘lgan “J” harfining oldiga bir tovush qo‘yish orqali yangi harf yasadik (J – DJ).*

“ Журнал ”so‘zida qo‘llangan tovush hech qanday o‘zgarishlarsiz tilimizga olib kirildi (jurnal). Yuqoridagi tovushlar singari yangi yasalgan harf esa o‘zgarishlar bilan tilimizga kiritildi (djuma, djo‘rayev).

Natijada “J” harfining jarangsizi sifatida “SH”, “DJ” harfining jarangsizi sifatida esa “CH” harfi olinmoqda.

Х|К|Ж ---- O‘zgarishlarsiz tilimizga olib kiritildi.

Ҳ|К|DJ ---- O‘zgarishlar bilan tilimizga olib kiritildi.

Biz ko‘rib guvohi bo‘lgan ona tili 5-“sinf ” maktab darslikida va shu asosda o‘tiladigan o‘quv markazlardagi (Repititor) qo‘llanmalarda, aynan “ Nargiza Erkaboyevaning (ona tili) darsligida xato ma’lumotni ko‘rishimiz mumkin (J-ch / DJ-sh).

Abduzuhur Abduazizov*ning “ Tilshunoslik nazariyasi “ (71-bet), Nosirjon Uloqovning “ Tilshunoslik nazariyasi “ (18-bet), Rahmiddin Vafaxonovning “ Ona tili ma’ruzalar to‘plami “ (3- bet) da biz maktab darsliklarini rad etgan holda to‘g’ri ma’lumotni ko‘rishimiz mumkin.*

J — til oldi, jarangli, qorishiq undosh — (masalan, juft, jumla).
Ch — til oldi, jarangsiz, qorishiq undosh — (masalan, chana, chumoli).
J — til oldi, jarangli, sirg‘aluvchi undosh — (masalan, jurnal, ajdar).
Sh — til oldi, jarangsiz, sirg‘aluvchi — (shamol, shaxmat).

Ushbu darslikda j/li tovushlarninng xususiyatini ko‘rsatib, uning ostidan j/siz tovushini ham xususiyatlari haqida ketma-ket ma'lumot bergan. Ushbu tovushlarning eski o‘zbek tilida Qanaqa so‘zlarda ishlatilinganini, hozirgi o‘zbek tilida qay o‘rinlarda kelishini ko‘rib chiqamiz.

J qorishiq tovush undoshi eski turkiy til yozma manbalarida o‘zlashgan so‘zlar tarkibida uchraydi, jarangli, affrikat tovush: jafá — jafo; hajib — hojib; jádu — jodu; javab— javob. Eski o‘zbek tili davrida ham *j qorishiq tovush* undoshi o‘zlashgan so‘zlariga xos: jahän; jân; rânj; juldur. Demak qadimdan ham qorishiq undoshi o‘zlashgan so‘zlarda ishlatilingan. Shuningdek, turkiy so‘zlardan taqlidiyat qonuni asosida affrikat *jch* undoshi *j qorishiq* tovushiga o‘tgan: jar; jarchi; jiba; jilav kabi. *Ch* undoshining *j* undoshiga o‘tganing bosh sababi ularning bir xillik asosida birlashuvidadir. Ya'ni har ikki undosh ham qorishiq undosh hisoblanib, o‘zaro jarangli, jarangsizlik hosil qiladi.

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida jilovchi shevalarida *y* o‘rnida, shuningdek, adabiy tilda ham *j* undoshi jarchi, *jar,* jingalak kabi so‘zlarda uchraydi.

J undoshi jarangli, sirg‘aluvchi tovush: ajun — dunyo.

Eski turkiy til taqlidiyat qonuniga ko‘ra, *j* tovushi turkiy so‘zlarning boshida, o‘rtasida, oxirida paydo bo‘lgan: jagiladi — sharilladi; qorujin — qo‘rg‘oshin. Ko‘rib turganimizdek, *j* sirg‘aluvchi ham *sh* undoshiga moyil talaffuz etilgan qadimdanoq. Chunki ayni har ikkala undosh ham sirg‘aluvchiligi bilan birlashtiruvchi xususiyatga ega.

O‘zlashgan so‘zlarda : ajdaha // ajdarhä — ajdar kabi. Eski o‘zbek tili davrida ham *j* undoshi, asosan, o‘zlashgan so‘zlarda uchraydi: mujgän; ajdahâ; gajdum; vajgun.

Hozirgi o‘zbek tilida ham *j* undoshi, asosan, mujgon, ajdar, jurnal, ekipaj, montaj kabi o‘zlashgan so‘zlarda uchraydi. Agar e'tibor bergan bo‘lsangiz, yuqorida aytilgan har ikkala

farqlovchi tovushlar ham ayni bugungi kundagi tilshunoslikdagi masalaning asosidir. Dastavvalgi qorishiq *j ayni damdagi DJ,* keyin nazarda tutilgan sirg‘aluvchi *j ayni vaqtdagi J.*

Foydalanilgan adabiyotlar

1.G. Abdurahmonov, Sh. Shukurov, G. Mahmudov. " O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi " o‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. Toshkent 2008, 4- bet.
2.O‘zbek tilining kirill va Lotin alifbolaridagi imlo lug‘ati " Tosh shar nashriyoti matbaa konserni 1999- yil

AVESTO KITOBINING AXLOQIY QOIDALARI VA BUGUNGI KUNDAGI O‘RNI.

Erkinova Ruhshona Olim qizi
Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg’on filiali talabasi

Annotatsiya*. Maqolada Avesto kitobining muqaddas yozuvi, Avestodagi real dunyoviy qadriyatlar va ma’naviy hayoti, diniy qarashlari,olam va odam to‘g’risidagi tasavvur, urf-odat va qadriyatlari haqida so‘z boradi.*

Kalit so‘zlar*: AhuraMazda, Mithra, Yasna, Yasht, Visparad, Vendidad.*

Abstract

The article discusses the sacred writings of the Avesta book, real wordly values and spiritual life in the Avesta, religious views, visions of the world and man, traditions and values.

Key words: *AhuraMazda, Mithra, Yasna, Yasht, Visparad, Vendidad.*

‘’AVESTO‘’ning paydo bo‘lishi. ‘’Avesto yozuvi. ‘’Avesto‘’ O‘rta Osiyo tarixidagina emas, balki dunyo madaniyati tarixida muhim voqeadir. ‘’Avesto‘’ to‘g’risida so‘z ketganda, albatta Zardusht shaxsi to‘g’risida so‘z yuritiladi. Zardushtning ta’limoti ‘’Avesto‘’ ni yuzaga keltirdi. Zardusht **‘’AVESTO‘’** ni qanday yaratgani to‘g’risida turli rivoyatlar mavjud. Bu rivoyatlardan ma’lum bo‘lishicha, ‘’Avesto‘’ dunyo tarixida ilk muqaddas kitob hisoblanadi. Beruniy bu asar to‘g’risida shunday deydi: ‘’Zardusht majusiylar‘’ Abisto(Avesto-N.R) deb ataydigan kitob bilan yuzaga keldi. Bu kitob barcha xalqlar tillariga muxolif bir tilda yozilgan… va hamma bilishi uchun u tildagi harflar soni hamma tillar harflaridan ortiq edi’’. Avesto Zardusht nomi bilan bog’lansa-da, bu noyob asar bir davrning mahsuli emasligini ham ta’kidlamoq darkor. ‘’Avesto‘’ bir necha asrlar davomida shakllanib, yaxlit asar holiga kelgan. Bu jarayon dunyo madaniyati tarixida sinovlardan o‘tgan tajriba bo‘lib, ‘’Avesto‘’ ana shu tajribaning mahsullaridan biridir. Sharqda bu jarayonning namunalari kuzatiladi. Qadimgi Xitoydagi falsafiy risolalar, Bibliya ham shakllanganda, anashu yo‘lni-asrlar yo‘lini bosib o‘tgan.’’Avesto‘’ ning eng qadimiy qatlamiga ko‘ra shunday xulosa chiqarish mumkinki, zardushtiylik urug’chilik jamiyatida-tabaqalashish boshlanganda va hukmron tabaqa o‘z hukmni o‘tkaza boshlaganda yaratilgan. ‘’Avesto‘’ faqat zardushtiylik oqimining muqaddas yodgorligi bo‘lib, qolmay Markaziy Osiyo xalqlarining ijodiy qobiliyati, og’zaki ijodi, e’tiqodi va dunyoqarashining mahsuli hamdir. Bunda ko‘rishimiz mumkin bo‘lgan va hozirgi kunga tatbiq qilish masalasida qadriyatlar bugungi kunda ham real, dunyoviy (diniybo‘lmagan) qadriyatlar sifatida qadrlanadi. Quyida Avestodagi asosiy dunyoviy qadriyatlardan ba’zilari keltirilgan: **Halollik va rostgo‘ylik-** Avestoda yolg’on eng yomon illat sifatida keltirilgan. Rost so‘zlash va halol yashash asosiy axloqiy qadriyat sifatida targ’ib qilinadi. Va buning bugunga ta’siri aksincha hollarda ham uchraydi avvalo inson halol va rostgo‘y bo‘lsa jamoada jamiyatda muhima hamiyatga ega inson sifatida taniladi. **Mehnatga hurmat-** Mehnat qilish, ayniqsa dehqonchilik va hunarmandchilik, insoniy fazilat sifatida qadrlanadi. Har bir inson o‘z mehnati bilan yashashi kerakligi uqtiriladi. **Adolatparvarlik-** jamiyatda adolatni saqlash va zulmga qarshi chiqish Avestoda asosiy qadriyat hisoblanib, boshqaruvchi insonlar adolatli bo‘lishi lozimligi ta’kidlanadi. Asosan adolatli inson har qanday jamiyatning mustahkam poydevoridir. Adolatli inson yuqorida ta’kidlanganidek rostgo‘y halol bo‘lmog’i kerakdeb qaraladi**. Ilm va donishmandlik**-bilim olish va donolik ortirish olqishlanadi. Aql va tafakkur orqali inson haqiqatni anglay oladi, degan fikrlar yo‘q emas.

Prezidentimiz nutqlari: ‘’Avesto‘’ bundan XXX asr muqaddam ajdodlarimizning biz avlodlarga qoldirgan merosidir’’ deya fikrini bayon qiladi Avesto ayni paytda bu qadim o‘lkada

buyuk davlat, buyuk madaniyat bo‘lganidan guvohlik beruvchi tarixiy hujjatdirki uni hech kim inkor eta olmaydi’’ bunda bugungi kundagi ta’siri ayni muddao. Shu bizga qadar ‘’Avesto‘’ ning 1288-yilda ko‘chirilgan nusxasi bizgacha saqlangan.1771-yilda tarjima qilinadi va

•IX asrda pahlaviy tilida yozilgan ‘’Denkart’’ kitobida‘’ Avesto‘’ ning kitoblari ularning qisqacha nomlari keltirilgan.

•1-nask Saxovat va savob ishlarning mazmuni va mohiyati haqida;
•2-nask Diniy marosimiy urf-odatlar, amallar bayoni;
•3-nask Mazda yasna dinining mohiyati va aqidalari haqida;
•4-nask Olamning yaralishi, fano va boqiy dunyo haqida;
•5-nask Osmon jismlari
•8-nask Huquqiy masalalar
•10-nask Vishtaspning shohlik zamoni
•15-nask Adolat
•17-nask Diniy marosim qoidalari
•19-nask Devlar va jinlarga qarshi kurash
•20-nask Ruhning u dunyodagi sarguzashtlari
•21-nask Axuramazda va uning 6 doimiy o‘lmasmalaklar haqida

Avesto kitobining 4 parchasi yetib kelgan ular Yasna (Diniy marosimlar), Yasna – yaz o‘zagidan bo‘lib, «sajda, topinch, namoz» ma’nolarini ifodalaydi. Yasna 72 bobdan iborat bo‘lgan. Boblari ha, haitiy deb atalgan. Har bir ha zarur o‘rniga qarab marosimlarda, ibodatlarda kohinlar tomonidan o‘qilgan, qavmlar unga ergashib ibodat qilganlar. Yasna kitobi (nask) tarkibiga Zardusht o‘zi ijod qilgan targ’ibot she’rlari ham kirgan. Ular Yasnaning 28-34, 43-46, 47-50, 51, 53 – jami bo‘lib, 17 ta hasini tashkil qiladi.Zardusht she’rlari ilmiy adabiyotda gatalar deb atab kelinadi. Ha «bashorat» demakdir. Yasnaning 35-42-halari ayniqsa, yuksak qadrlangan. Bu etti ha Haptanxati Yasna – «Etti bob Yasna» deb nomlangan. Ular orasida olovning muqaddasligi haqida bob bo‘lib, zardushtiylik urf-odatlari orasida olovga e’tiqod qilish, dinning esa «otashparaslik» deb atalishi shunga bog’liq. Binobarin, olov Axura-Mazda nurining quyoshda namoyonligi va uning erdagi zarrasi deb hisoblangan. Oliy haqiqat Arta ham olovda o‘z ifodasini topgan. Olov haqni nohaqdan, eng oliy gunoh hisoblanmish yolg’onni rosdan ajratib bergan. Yolg’on esa chin e’tiqodga xiyonat deb qoralangan. Arta so‘zi fonetik o‘zgarib, dastlab atar, hozir esa otash shaklida ishlatilib kelmoqda. Visparad (barcha ilohlar haqidagi kitob)U 24 bobdan tashkil topgan va har bir bob alohida karde deb atalib, ma’budlar sha’niga o‘qilgan duolar va ibodat ustida ularga murojaatlar hamda olamni bilishga doir pand-nasihatlardan iboratdir. Uni ibodat namozlari yig’indisi ham deyishadi. Ayni paytda u Yasnaga qo‘shimcha hisoblanadi. Vendidad (yovuz ruhlarga qarshi qonunlar majmuasi), Yasht (ma’no jihatdan yasnaga yaqin)Yasht» (gimn) deb ataladi. U Avestoning eng qadimiy qatlami bo‘lib, 22 bobdan iborat. Har bir bob Axura-Mazdadan boshlab, u yaratgan va uning ma’lum vazifalarini bajaruvchi ma’budlar sha’niga aytilgan madhiyalardan iborat. Avestoning bizgacha etib kelmagan kitoblaridan ba’zi qismlari uning yig’ma parchalar to‘plami «Xo‘rdak Avesto» kitobida jamlangan. Masalan, Exrpatastan kitobidan mo‘badlar (kohinlar) uchun qonun-qoidalar, diniy boshqaruv tizimiga xos ma’lumotlarga oid qismlari, Nirangastan – diniy-mavsumiy, ijtimoiy marosimlar tartib-qoidalari qismi, 20-naskda jonning u dunyodagi ahvoli haqidagi qismi va boshqalar shu kitobda saqlangan. Avesto haqida eng muhim manba IX asrga oid «Dinkard» (din amallari) asaridir. Unda Avestoning 21 kitobi to‘la ta’riflab berilgan. Bu ta’riflar savobli ishlar yo‘riqnomasi, diniy marosimlar va rasm-rusumlar qoidasi; zardushtiylik ta’limoti asoslari; dunyoning Axura-Mazda tomonidan yaratilishi; oxirat kuni va undagi hisob-kitob; falakiyot; ijtimoiy-huquqiy qonun-qoidalar; Zardushtning tug’ilishi va bolaligi; haq yo‘lini tutish; jamiyat a’zolarining haq-huquqlari; devlar, jinlar kabi yovuz kuchlarga qarshi o‘qiladigan duolar, amallar va boshqalardan iboratdir. Zardushtiylik dini haqida frantsuz olimi Anketil-Dyuperron juda qimmatli ma’lumotlar qoldirgan. Masalan, Anketil-Dyuperron 1755 yilda Hindistonga ilmiy safar qilib, u erdagi zardushtiylar orasida uch yil

yashagan, ularning ibodatlari, urf-odatlarini yaxshi o‘rgangan va Avestoni frantsuz tiliga tarjima qilgan. Uch jildlik tarjima 1771 yilda nashr etilgan. Ayni paytda, shuni ham ta’kidlash joizki, olimlarimizning fikricha, Avesto G’arbiy Evropa, Eron va Hindiston tillari orqali bizga etib kelgani uchun undagi nomlar, atamalar aksariyat hollarda asliga to‘g’ri kelmaydi. Avestoda turkona jihatlar kam qolgan. Zartushtiylikni o‘rganish hozirgi kunlarda ham faol olib borilayapti. Ta’kidlash kerakki, bu sohadagi tadqiqotlar O‘zbekiston uchun alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki milliy qadriyatlar va ko‘p qatlamli diniy tajribada mazkur dinning tutgan o‘rni beqiyosdir..

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Rahmonov N. 2017.O‘zbek adabiyoti tarixi. Toshkent, 19 b.
2.Rahmonov N. ‘’Avesto‘’ ning paydo bo‘lishi. –‘’O‘zbekiston ovozi’’ gaz., 2001, 26-may

AVESTO - O‘RTA OSIYONING TARIXIY-ADABIY YODGORLIGI

Farxodova Mahfuzaxon
SamDUKFning 1-bosqich talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Markaziy Osiyoda vujudga kelgan qadimgi zardushtiylik dinining muqaddas kitobi "Avesto"haqida mulohaza yuritiladi. "Avesto" o‘zining ma'naviy-axloqiy qarashlari bilan bir necha ming yillik kishilik taraqqiyotida sezilarli ta'sir ko‘rsatgan, butun borliq, mavjudot, shuningdek, inson mohiyati bilan bog'liq bo‘lgan buyuk qadriyat , shuningdek, tub mohiyati bilan dunyoviy tafakkurning noyob, o‘ziga xos, barkamol majmuasi, fundamental qarashlarga asoslangan, qomusiy ahamiyatga ega bo‘lgan buyuk adabiy-yodgorlik ekanligi aytiladi.*

Kalit so‘zlar: *Avesto, Xorazm, Zardusht, Ahura-Mazda , Ahriman, ko‘p xudolilik, olov, suv, quyosh, marosim, ezgu fikr, ezgu so‘z, ezgu amal, "Goxlar", "Yasna", "Vandidod", "Yashtlar", "Vispirad", "Kichik Avesto".*

Zardushtiylikning muqaddas kitobi "Avesto" mil.avv. 1ming yillikning birinchi yarmida paydo bo‘lganligini tasdiqlaydi. Dastlab "Avesto"matnlari og'zaki ravishda saqlanib kelgan. Uning eng qadimiy qismlari 2ming yillik oxiri 1ming yillik boshlariga oid bo‘lib, keyingi asrlarda uning tarkibi turli diniy urf-odatlar bayoni, axloqiy, huquqiy qonun-qoidalar bilan to‘ldirib borilgan. Milodiy uchinchi asrda qonunlardan iborat Avestoning sharhi "Zend" yozilgan. Zamonaviy zardushtiylarning fikriga ko‘ra "Avesto"ning to‘liq qismi yetib kelmagan bo‘lsa-da, uning dastlabki yozma nusxasi 12 ming qoramol terisiga bitilgan edi. Abu Rayhon Beruniy

"Avesto" va uning ayanchli taqdiri haqida gapirar ekan, " Podshoh Doro ibn Doro xazinasida o‘n ikki ming qoramol terisiga tillo bilan bitilgan bir nusxasi bor edi. Iskandar otashxonalarni vayron qilib, ularga xizmat etuvchilarni o‘ldirgan vaqtda uni kuydirib yubordi. Shuning uchun Avestoning beshdan uchi yo‘qolib ketdi. Avesto 30 nask edi, majusiylar qo‘lida taxminan 12 nask qoldi. Biz Qur'on bo‘laklarini xaftiyaklar deganimizdek, nask Avesto bo‘laklaridan har bir bo‘lakning nomidir", - degan edi. Ko‘p xudolikka asoslangan zardushtiylik diniga spitama qabilasidan bo‘lgan Pourushaspa o‘g'li Ashoga Zaratushtra (yunoncha -Zoroastr, paxlaviycha - Zaraxustra " boqiy yulduz" va "chiroyli tuyalarga ega bo‘lgan") payg'ambari asos solgan. Ko‘p tadqiqotchilar Zardusht tarixiy shaxs bo‘lib, milodgacha 589-512 yillarda yashab ijod etgan birinchi ilohiyotchi, faylasuf, tabiatshunos va shoir ekanini e'tirof etadilar. Zardushtiylikning vatani masalasida ikki xil qarash mavjud. Jumladan , ayrim tadqiqotchilar zardushtiylik qadimgi Eron hududida keng tarqalgani, "Avesto"ning sharhlari paxlaviy tilida yozilganidan kelib chiqib, uning vatani Midiya (hozirgi Eron hududi) deb hisoblasalar, ko‘pchilik tarixchilar esa "Avesto" da Xorazmning Zardushtning vatani, Ahura- Mazda bilan aloqa bog'langan va muqaddas olov birinchi bor yoqilgan joy ekani qayd qilinganiga asoslanib, Xorazmni e'tirof etadilar.

"Avesto" to‘rt qismdan tashkil topgan: Yasna (diniy marosimlar) bu yerda asosan Zardushtning xatlari va barcha savollariga 72 ta "ha" degan bashoratlaridan iborat , Yasht (ma'no jihatdan Yasnaga yaqin) Zardushtning yovuz kuchlarga qarshi kurashni ulug'lovchi 22ta

qo‘shiqdan iborat , Visparad (barcha ilohlar haqidagi kitob) 24 bobdan iborat bo‘lib, pand-, Vendidad (yovuz ruhlarga qarshi qonunlar majmuasi) 22 bobdan iborat bo‘lib, unda asosan Zardusht bilan Ahura-Mazdaning savol-javoblari bayon qilingan. Yasna tarkibiga kirgan madhlar "Gatlar" (ba'zi manbalarda "Goxlar") deb nomlanib , Zardushtning o‘zi yozgan degan taxminlar bor. Gatlar qismida Yima, Gershasp , Afrosiyob kabi afsonaviy qahramonlar hikoya qilinadi."Avesto" ilk svilizatsiyaning ilk sahifalari bo‘lgani uchun ko‘plab olimlar u haqida ilmiy tadqiqotlar olib borgan. "Avesto" ning ta'limotiga ko‘ra hayot ikki asosdan: yorug'lik va zulmatdan, yaxshilik va yomonlikning to‘xtovsiz kurashlaridan iborat sanalgan. Ezgulik ilohi Ahura-Mazda sanalgan va u dunyodagi barcha o‘simlik va hayvonlarni yaratgan hisoblanadi, insonlarni ezgulik sari chorlaydi degan. Yovuzlik va yomonliklar ilohi Ahriman Ahura-Mazda bilan jang qiladi ,lekin ezgulik g'alaba qozongan. Ezgulik ilohi Ahura-Mazda osmonda yashagan va insonlarni boshqargan , Ahriman esa yer ostida yashagan va odamlarga yomonlik qilgan , ikkisi yer sathida jang qilgan degan qarashlar bo‘lgan. Zardushtiylik dinida to‘rt unsur muqaddas hisoblangan, bular: olov, suv, tuproq va havo. Ularning ibodatxonalari otashkadalar deb atalagan va u yerda olovga sig'inganlar.Ular olovni muqaddas deb bilganlar, shuningdek, ko‘p marosimlari olovsiz amalga oshirilmagan. Zardushtiylik dinida inson o‘lgandan keyin uni olovda yoqmagan, suvga tashlamagan va yerga dafn qilmagan, sababi insonning jasadi ularni nopok qilib qo‘yadi deb ishonishgan. Inson jasadini tog'-toshlar chiqarib qo‘yishgan, oftobda toblangan va yomg'irda yuvilib poklangan ssuyaklarni maxsus suyakdonlarga solib dafn qilishgan. "Avesto"da Jannat va Do‘zax tushunchalari mavjud bo‘lib, agar inson ezgu so‘zlasa, namoz o‘qisa va ezgu amallarni bajarsa, rohat-farog'atda mangu yashaydi, agar inson yomon so‘zlarni gapirsa, Ahura-Mazdani madh etmasa va yomonliklar qilgan bo‘lsa azobga duchor bo‘ladi dega g'oyalar mavjud. Olovni gunohlardan tozalovchi sehrli kuch deb bilishgan. "Avesto"da ko‘chmanchilik va dehqonchilik hayot tarzi o‘rtasida qarama-qarshiliklar bo‘lgan, ko‘chmachilik yomon mashg'ulot sifatida ko‘rilgan bo‘lsa, dehqonchilikni ezgulik belgisi deb e'tirof etishgan. Zardushtiylik dinining kohinlarinining martabasi ulug' bo‘lgan va boshqa tabaqa vakillaridan ajralib turgan, Barcha marosimlar kohinlar yordamida amalga oshirilgan. "Avesto" katta kitob bo‘lgani uchun uni ko‘tarib yurishga noqulayliklar keltirib chiqargan, shuning uchun ular "Kichik Avesto" yaratadilar. Bunda asosan kundalik duolar va ilohlarga madhlar yozilgan. "Avesto" ning mohiyati "ezgu fikr" , "ezgu so‘z" va "ezgu amal" dan iborat bo‘lgan va bularga qat'iy rioya qilganlar.Bugungi kunda zardushtiylik diniga e'tiqod qiladiganlar ham topiladi, masalan hozirgi Eron va Hindiston davlatidagi ba'zi hududdagi aholi qatlami hozirgacha zardushtiylik diniga sig'inadi va "Avesto"ni muqaddas hisoblashadi. Zardushtiylikda mavjud bo‘lgan urf-odatlar hozirgacha saqlanib qolgan, buni ba'zi bir to‘y-marosimlarimizda ko‘rishimiz mumkin.Masalan nikoh to‘ylarida kelin va kuyov olovni aylanishi, kasal odamni olovdan o‘tkazish, yomon ruhlarni olov bilan haydash, jumladan, Navro‘z va Mehrijon bayramlarini misol qilib ko‘rsatishimiz mumkin." Avesto" da ham inson tahorat olib yurishi, uyini toza tutishi, kiyimlarini pokiza tutishi va boshqa poklovchi amallar mavjud. "Avesto" ning bugungi kundagi ahamiyati juda yuqori. Kitob Markaziy Osiyoning noyob qo‘lyozmasi sifatida e'tirof etiladi,chunki kitobda o‘sha davrdagi O‘rta Osiyo aholisining turmush tarzi,madaniyati, urf-odatlari va yashash sharoiti haqidagi qimmatli ma'lumotlar bugunga qadar saqlanib qoldi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, "Avesto" nafaqat diniy asar, balki o‘z davrining falsafiy, axloqiy va ijtimoiy fikrlarini o‘zida mujassam etgan bebaho tarixiy manbadir. U o‘zbek xalqining qadimiy madaniy merosi tarkibida alohida o‘rin egallaydi va bugungi kungacha ayrim urf-odatlar zamirida yashab kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdusamedov A.A. Dinshunoslik asoslari.-T:O‘zbekiston,1995.
2. Jo‘rayev H, Xalilov H, Bo‘ronov M. Avesto.-Ta’lim nashriyoti-2021.
3. Muratov D, Alimova M,Karimov J ,Jo‘rayev Sh Dinshunoslik asoslari.
4. Avesto.Asqar Mahkam tarjimasi.-T: O‘zbekiston,2021

5. Boboyev H, Hasanov S. Avesto-ma’naviyatimiz sarchashmasi.-T, 2001

JADID ADABIYOTINING IJTIMOIY HAYOTDAGI O‘RNI

Fayzullayeva Laziza
SamDUKF 1-kurs talabasi

Behbudiyning badiiy ijod sohasidagi eng katta xizmati shundaki, u o‘zbek adabiyotida birinchi bo‘lib drama janriga qo‘l urib, milliy dramaturgiyaga asos soldi. Bu sahna asarining yuzaga kelishi milliy adabiyot va san’at tarixida katta voqea bo‘ldi. Zotan, o‘zbek milliy dramaturgiyasi va zamonaviy tushunchadagi milliy teatr Behbudiyning “Padarkush»i bilan boshlandi.

Bu tasodifiy bo‘lmay, muayyan qonuniyatga ega edi: jadid adabiyoti to‘liq millatni uyg‘otishga qaratilgan edi. Bu adabiyotning qahramonlari avvalgi davrlardagiday yuqori tabaqa vakillari yoki ilohiy qudrat bilan nurlantirilgan siymolar emas, balki ommaning ichidan chiqqan, unga qaytib boradigan va shu bois xalqqa ta’sir ko‘rsatish imkoniyati kattaroq bo‘lgan oddiy kishilar edi. Jadid adiblari yangi mavzularni yangi janrlarda va yangi obrazlar orqali ifodalashga urindilar. Yana bir muhim jihat shundaki, jadid yozuvchilari shunchaki ijodkor emas, balki jamoatchi ham edilar. Ular faqat qalami bilan emas, balki ijtimoiy, siyosiy, ma’rifiy amali bilan ham millatni uyg‘otishga jahd qilgan edilar. Agar ma’rifatchilar ko‘p asrlik milliy adabiyotga yangi mavzular olib kirgan bo‘lsa, jadidlar o‘zbek adabiyotiga drama, roman, hikoya singari yangi janrlarni kiritdilar. Mahmudxo‘ja Behbudiy 1911-yilda “Padarkush» (yoki “O‘qimagan bolaning holi») dramasini yozish bilan adabiyotda o‘ziga xos yangilik yaratdi.

Avvalo, shuni aytish kerakki, “Padarkush» dramasida inqilobiy g‘oyalar emas, ma’rifatchilik va komillikka qarashlar ilgari surilgan. Pyesada chorizm mustamlakachilik siyosatini fosh etuvchi va qoralovchi fikr-mulohazalar yo‘q bo‘lishiga qaramay, 1913-yilgacha “Padarkush»ni sahnalashtirish yoki nashr etishga ruxsat berilmadi. Shu holatning o‘ziyoq mustamlakachilar yerli xalqni ma’rifat, ilm-fandan uzoqda tutishga jon-jahdlari bilan uringanliklarini dalillaydi. **“**Padarkush**»** 1913-yilda o‘zbek va tojik tilida chop etildi. Ko‘p o‘tmay, Samarqand, Toshkent, Buxoro, Andijon, Namangan, Qarshi, Qo‘qon, Kattaqo‘rg‘on shaharlardagi teatrlarda sahnalashtirildi. Hamma joyda tomoshabinlar pyesani olqishlar bilan kutib oldilar.

Buning ikkita sababi bor:

1. O‘sha vaqtlarda xalq uchun tamomila yangilik bo‘lgan teatr san’atiga qiziqish nihoyatda kuchli edi.
2. Asarda o‘sha davr hayoti uchun xos voqealar ko‘rsatilgan va xalqni qiziqtiradigan ezgu g‘oyalar, ibratli fikrlar aks ettirilgan edi.

“Padarkush» dramasida boy (50 yoshda), boyning o‘g‘li Toshmurod (15-17 yoshlarda), domulla (yangi fikrli mulla, 30-40 yoshlarda), ziyoli (musulmon), boyning qotili Tangriqul, armani mayxonachi (Artur) va boshqa obrazlar ishtirok etadilar. Qatnashchilar ro‘yxati ham asar g‘oyasidan kelib chiqib, uni yanada ochiqroq va ta’sirliroq qilish uchun xizmat qiladi.

“Padarkush» asari yangi g‘oyani targ‘ib etishning yangi usuli sifatida yuzaga keldi. Jadidlarning qarashlarini ommaga singdirish uchun katta auditoriya zarur edi. Bu esa drama orqali amalga oshirildi. Shu sababli, “Padarkush»dagi g‘oyalar badiiy libosga burkab o‘tirilmay, to‘g‘ridan-to‘g‘ri aytilgan. Asar xotimasida bir ziyoli sahnadan odamlarga qarab shunday deydi: “...Ilmsiz va tarbiyasiz bolalarning oqibati shuldir. Agar bularni otasi o‘qitsa edi, bu jinoyat va padarkushlik sodir bo‘lmas edi». “Padarkush» dramasida hayotiy voqealar bor ziddiyatlari bilan ko‘rsatilib, ma’rifatsizlik va johillik qoralanadi. Asar to‘laligicha ilm-ma’rifatni egallash g‘oyasini targ‘ib qilishga bag‘ishlangan. Uning tarbiyaviy-estetik ahamiyati ham ana shundadir.

Behbudiyning “Padarkush» asari o‘zbek dramaturgiyasining shakllanishiga, xususan unda ma’rifatchilik an’analarining qaror topishiga samarali ta’sir etdi. Natijada, Abdulla Avloniy, Hamza, Fitrat, Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon, Badriy kabi ijodkorlarning ma’rifatparvarlik ruhida yozilgan asarlari yuzaga kela boshladi.

Xulosa qilib aytganda, Behbudiyning “Padarkush» pyesasi keyinchalik yaratilajak asarlarga yo‘nalish berib, yosh yozuvchilarga sahna asarlari yaratishda o‘rnak va turtki bo‘lib xizmat qildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hasanov B. Karimov N. Jadid marifatparvarlik harakatining g‘oyaviy asoslari. T-2016 6-9 b.
2. Qosimov V. va boshqalar. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti. T-2004 67 b.
3. Nosirov O. Ma’murov M. O‘zbek adabiyotchining muhim sanalari. - Namangan: 1993. - B. 124.
4. Qosimov B. Milliy uyg‘onish - T: Ma’naviyat. 2002.

MA’NAVIYAT XAZINASI (ODIL YOQUBOVNING „ULUG‘BEK XAZINASI’’ ROMANI ASOSIDA)

Ibidimova Lobar Muzaffarovna

SamDUKF Pedagogika va tillarni o‘qitish fakulteti o‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi talabasi.

Annotatsiya*. Ushbu maqolada ,,Ulug’bek xazinasi’’ romaning yaratilishi, asardagi voqealar rivoji hamda Mirzo Ulug’bekning xazinasi, uning nodir asarlari va Ali Qushchining sadoqati haqida ma’lumot beradi. Shuningdek, ,,Ulug’bek xazinasi’’ asarining o‘zbek nasridagi o‘rni va o‘ziga xos xususiyatlari haqida so‘z boradi.*

Abstract*. This article provides information about the creation of the novel "The Treasure of Ulugbek", the development of events in the work, as well as the treasure of Mirzo Ulugbek, his rare works and the loyalty of Ali Kushchi. It also discusses the place and unique features of the work "The Treasure of Ulugbek" in Uzbek prose.*

Аннотация*. В данной статье дана информация о создании романа «Сокровище Улугбека», развитии событий в произведении, а также о сокровище Мирзо Улугбека, его редких произведениях, верности Али Кушчи. В статье рассматриваются место и уникальные особенности произведения «Сокровище Улугбека» в узбекской прозе.*

Kalit so‘zlar*: Ulug’bek xazinasi, Tarixiy roman, Temuriylar davri adabiyoti, Ilmiy merosning badiiy talqini,Badiiy obrazlar talqini.*

Keywords: *Ulugbek's treasure, Historical novel, Literature of the Timurid era, Artistic interpretation of scientific heritage, Interpretation of artistic images.*

Ключевые слова*: Сокровище Улугбека, Исторический роман, Литература эпохи Тимуридов, Художественная интерпретация научного наследия, Интерпретация художественных образов.*

O‘zbek adabiyotida tarixiy roman janri muhim o‘rin tutadi.Ayniqsa,yurtimiz tarixidagi buyuk shaxslar hayoti va ilmiy merosini badiiy talqin etgan asarlar nafaqat adabiy, balki ilmiy ahamiyatga ham ega.Xususan,Odil Yoqubovning ,,Ulug’bek xazinasi’’ romani o‘tmishdagi buyuk alloma Mirzo Ulug’bek siymosini yoritish, uning ilm-fanga qo‘shgan hissasini ochib berishda muhim manba sifatida qaraladi.Ushbu maqolada roman tahlil orqali tarix, badiiyat va ilmiy tafakkur uyg’unligi o‘rganiladi.

,,Ulug’bek xazinasi’’ romanining yaratilishi tarixi shuni ko‘rsatadiki, badiiy jarayoning ibtidosi uning hayot haqiqatini bevosita o‘rganishdan boshlanadi.

Asarda uning shogirdlarining jasoratini va uning rasadxonasi, kitoblarining qadrli va ziyoga boy ekanligini ko‘rsatadi.Shuni ham aytib o‘tish keraki, yozuvchi bu asarni yozish bilan cheklanib qolmasdan, Ulug’bekning nodir kitoblari haqida qiziqib o‘zi uchun bir necha savollarga yuzlanadi.Ana shu jarayoning faoliyati haqida yozuvchi shunday hikoya qiladi:

Ba’zan tafakkur otining o‘rnida jilish uchun yengil turtkining o‘zi yetarlidir.Bir vaqtlar gazetada Ulug’bekning fojiali o‘lmidan keyin izsiz yo‘qolgan mashhur Ulug’bek kutubxonasi to‘g’risidagi kichik bir maqolani o‘qigandim.Unda bu kitoblar Ulug’bekning qotillar tomonidan

yo‘q qilib yuborilmaganligi, balki uning shogirdlari tomonidan Samarqanddan olib chiqib ketilib, Urgut tog’lariga yoki Shahrisabz yaqinidagi bir g’orga yashirilganligini taxmin qilingandi.Maqola talay o‘quvchilarda fikr uyg’otdi, yangi dalillar keltirildi,turli afsonalar naql qilindi.Ba’zi xatlarning mualliflari hatto kitoblar ko‘milgan joyning ehtimolga yaqin o‘rnini ham keltirishdi.

„Mening ongimda esa sarguzasht qissa tug’ula boshladi. Men halitdan kutubxonani qutqarib qolish maqsadida Ulug’bek shogirdlarining bu yerga yashirincha kirib kelishlarini „ko‘rardim’’ saroy to‘polonlari, dovyurak yigitlar ortidan uyushtirilgan quv-quvlarni tasavvur qilardim,otlar dupuri va qilichlar jarangi eshitilardi.

Imkoni boricha tarixiy materiallarni o‘rganib, Samarqandga yo‘l oldim.Go‘ri Amir va Ulug’bek madrasalarining g’ira-shira,nim qorong’u yo‘laklardan kezdim,atoqli riyoziyotchi Qozizoda Rumiy va Ulug’bek navjuvon talabalariga saboq aytgan mashhur madrasaning ulkan yarim vayrona xonasida o‘yga cho‘mdim.Necha daf’a buyuk rasadxona xarobalarida titroq va hayajon bilan ko‘zdan kechirdim.

Sarguzasht qissa haqidagi fikrdan voz kechib, katta tarixiy polotno ustida o‘ylay boshladim.’’

Bu asarda aytishimiz kerak bo‘lgan jihatlar juda ko‘p.Men kitobni o‘qish jarayonida asosiy e’tiborim Ali Qushchi (to‘liq ismi Alouddin Ali ibn Muhammad Qushchi) va Ulug’bekning kitoblarini qandey yo‘l bilan qutqarib qolishda bo‘ldi.Hatto Samarqandga kelganimda o‘zimda boshqacha his paydo bo‘ladigan bo‘ldi.Romanda aks ettirilgan „ Siyob va uzoqda ko‘ringan gumbaz,Urgut tog’lari’’ yuragim joyida turaolmayotgandek go‘yo,hayolimda aylangan narsa „Nahotki bu rost, rostan ham bu haqiqatmikan’’ va Samarqanda tarixiy o‘lka, hozirgi paytdagi holatni va vaqtni taqqoslaydigan bo‘lsam bu men uchun juda mukammal va uzoq o‘tmishdek ko‘rinardi. Ammo bizdan ham shundey ko‘p va qiymatli me’roslar qoladimikan degan savol qiynardi meni.

Asarning boshlanishi Ali Qushchini Mirzo Ulug’bek o‘z yoniga saroyga chaqirishi bilan boshlanadi.

Bu tovushlar rasadxona tolibi ilmlarning sharpasiz odimlariga o‘xshamas, sipohlarning betakalluf qadamlarini eslatardi.Movlono sergaklanib yuqori oshyonaning darchadan kichik o‘ymakor eshigiga tikildi,nimqorong’i rasadxonada yo‘g’on va o‘ktam ovoz yangradi:

-Mavlono Ali ibn Muhammadi Qushchi hazratlari! Shahriyori falak-iqtidor Mirzo Ulug’bek Ko‘rogoniy hazratlari amr etmishlarki, Ko‘ksaroyda darhol hozir-u nozir bo‘lg’aysiz!

-Bir daqiqa fursat bergaysiz.Olatlarni yig’ishtiray

- dedi Ali Qushchi.

Tun qorong’usida, kech kirganligi uchun Ali Qushchining hayolida allanimalar bilan saroyga bordi…

Ali Qushchi bilar, bu yil sohibqiron Amir Temur tug’ulgan yilidagiday falak qozisi Mushtariy bilan Zuhro yulduzlari bir-biriga yaqin kelishi kutilar edi. Ko‘ngil notinch davlatpanoh esa bunga allaqachon umid bog’lar,nimanidir kutar edi.

Mana, bir-ikki yil bo‘ldi, olis Hirotdan Xaqoni Said atalmish Shohruh Mirzo vafoti to‘g’risida ma’shum xabar kelganidan buyon Movarounnahr va Xuroson osmonidan qora bulutlar armay qoldi. Taxt va saltanat ishqida yongan Temuriy shahzodalar qilich va tig’ charxlashdan qo‘llari bo‘shamadi. Nihoyat, Ulug’bek qilichi o‘tkir chiqib, mag’ribdan mashriqqa qanot yozgan hududsiz saltanat xiyol osoyish topgan edi, toj-u taxt valiahdi shahzoda Abdullatif o‘z padari buzrukvoriga qarshi shamshir ko‘tarib chiqdi.Rajab oyining boshlarida a’lo hazratlari lashkar tortib Jayhun tomon otlanishga majbur bo‘ldi.Ammo davlatpanoh Jayhun bo‘ylarida lashkar tortib turganida dorulmulkda sodir bo‘lgan fitnalar uni Samarqandga qaytishiga majbur edi. Mana endi uch-to‘rt kundirkim, shaharda vahimali mish-mishlar:go‘yo shahzoda lashkarlari Jayhundan o‘tib Keshga yaqinlashib qolganmish…

Bu davr haqiqatni ochib beruvchi tarixiy va to‘qima obrazlarning hammasi Ulug’bekning atrofida aylanib turuvchi ikki xil jihatlilar yig’ilganligini ko‘rsatadi,biri – muhabbat va sadoqat,

boshqasi nafrat va yovuzlik timsoli sifatida guruhlana boshlaydi. Romaning markazida davr haqiqatini butun salobati bilan ochib beruvchi adolatli va ma'rifatparvar shoh Ulug'bek obrazi turadi.Shuningdek, roman ikki qismdan iboratdir.Birinchi qismi Ulug'bekning fojiasi bilan tugasa,ikkinchi qismi padarkush Abdulatifning fojiasi bilan tugaydi.Yana shuni aytish mumkinki,Mirzo Ulug'bekning o'g'li Abdulatif ko'zlarini boyligu davlat, saltanat ko'r qilgan,uning xohishi hammani o'ziga bo'y sindirish va aysh-u ishratdan iborat edi.Asarda Mirzo Abdulatifga Miryusuf Xilvatiy bir she'r yozadi.Garchi bu she'r Abdulatifga unchalik yoqmagan bo'lsa ham saroyda ulamolar, fozil va shoirlar bo'lganligi uchun va as'asa-yu dabdabali hayot kechirish ishqida yongan Mirzo Abdullatif uchun bu…. birinchi qaldirg'och edi…

Bobongiz fath etib shuhrat qozondi,
Bu olam ko'rmagay emdi aningdek zoti a'loni.
Padari nokingiz umrin nuri rahmatga to'ldiradi,
Olib shohista otiga Xoqoni Said unvoni.
Falak asroriga ilkin ko'tarib noravo sulton,
Falak qahriga uchrab o'z boshiga soldi g'avg'oni.
Amir-ul mo'minin taxti uzukka mos la'l yang'lig',
Yarashgay, qutlug' o'lsun,mukli islom ahli sarboni….

Ammo,bu qaldirg'och uzoqqa uchmadi, u barcha narsaga erishsada otasining ruhi uni tinch qo'ygani yo'q. Abdulatif uchun eng og'ir narsa padarkush nomini olganligi edi.Asarda Ulug'bekning xazinasini yashirishga oltindan yasatirilgan sandiqlar va ,,Ajdar g'or'', Ali Qushchi, Qalandar Qarnoqiy yordamida bu kitoblar mahorat bilan yashirilgan. Biz asarni o'qish jarayonida shunchalik asarning mukammal ekanligini anglashimiz va hattoki Mirzo Ulug'bekga siz ham yordam berishni xohlaysiz.

,,Ulug'bek xazinasi'' romani faqat badiiy asar emas, balki ilm-fan tarixini targ'ib qiluvchi muhim manbadir. Mirzo Ulug'bekning ilmiy faoliyat, uning o'z zamonasida qandey yuksak darajadagi tafakkur egasi bo'lgani roman orqali keng ochib berilgan. Asarda tarixiy haqiqat va badiiy tasavvur uyg'unligi ilmiylik bilan uyg'unlashgan. Shuningdek, asar bugungi avlod uchun tarixiy xotira, ilmiy meros va milliylik bilan o'zini anglash vositasi sifatida ham gavdalanadi.

Asar Yoqubovning eng sara asari hamda o'zbek adabiyotidagi eng muhim romanlarning biri hisoblanadi.Romon ilk marotaba 1973-yil Toshkent shahrida G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyotida chop etilgan.O'n marotabadan oshiq, jumladan, 1980-1986-(Yoqubovning uch jildli tanlangan asarlar to'plamida) va 1994-yilllarda qayta nashr qilingan.Shuningdek, roman bir necha tilga tarjima qilingan. 1976-yil romaning Yu.Surovsev muallif bilan hamkorlikda o'girgan ruscha tarjimasi Maskva shahrida ,,Sovetskiy pisatel'' nashriyotida chop etilgan.

Xullas, o'zbek mumtoz adabiyotida ham serqirra ijodkorlar va ularning asarlarini o'rganish bugungi kun uchun ham juda muhim.Shuningdek ,,Ulug'bek xazinasi'' romanida tasvirlangan Ulug'bek fojiasi, Ali Qushch shijoatini, Abdulatifning xoinligini, Mavlono Muhiddin sotqinligini psixologik asosda ko'rsatilgan voqealarni kattalashtirib, bo'rttirib ko'rsatilgan.

Foydalangan adabiyotlar:

1.Saylanma.Uch tonlik.T.,G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1985-1987.
2.Ulug'bek xazinasi. Odil Yoqubov.,, Ilm-ziyo-zakovat'' Toshkent- 2019.
3.Diyonat.T.,G'afur G'ulom nomidagi nashriyot,1978.
4.www.ziyonet.uz.

O‘ZBEK DIALEKTIKASI RANG-BARANGLIGI (KATTAQO‘RG‘ON SHAHRI VA KOSON TUMANI QIYOSIDA)

Jo‘rayeva Kamola
SamDUKF 1- kurs talabasi

Annotatsiya. *Dialektologiya sohasi va uning o‘rganilish bosqichlari, o‘zbek dialektologiyasidagi o‘zgachaliklar, kattaqo‘rg‘onliklar shevasi va lug‘at boyligidagi nozikliklar, kosonliklar shevasida ba‘zi so‘zlar ta‘rifi, so‘zlarning leksik va grammatik xususiyati.*

Kalit so‘zlar*: dialektika, kattaqo‘rg‘on shevasi, koson shevasi, bir so‘zning turlicha ma‘no farqlari, oycha, o‘shxatmoq, mullapa, domillo, yanga va shunga o‘xshash so‘zlar ma‘nosi.*

Tilshunosligimizda alohida dialektologiya degan yo‘nalish borki, haligacha ko‘pchilikni qiziqtirib , hayratga solib keladi. Dialektologiya o‘zi nima? Dialektologiya bu- tilshunoslikning shevalarni o‘rganuvchi bo‘limi. Oddiy qilib aytganda bu soha turli hudud shevalarini, grammatikasini, fonetikasini, lug‘at tarkibini o‘rganadi.

Dialektologiya nimani o‘rganadi degan savolga to‘xtalsak, u turli geografik hudud shevalarini va shu shevaga xos so‘zlarning adabiy tilga qanchalik mos ekanligini, o‘xshash va farqli jihatlarini, so‘zlarning ma‘no va mohiyatidan kelib chiqib, xalq madaniyati va urf- odatlarini tahlil qiladi.

Misol tariqasida: Toshkent shevasida *kelyapsanmi?,* Andijon shevasida *kelyapsana?,* Samarqandchada *kelyapsammi?* va Qashqadaryo hududida *kelopsanmi?* shaklida ko‘rishimiz mumkin.

O‘zbek dialektologiyasi rivojiga hissa qoshgan olim va tilshunoslardan A. A. Muhammadjonov, I.G‘. G‘afurov, M. Jo‘rayev kabi olimlarni qilgan ishlarini aytish mumkin.Aynan shu olimlar tasnifi yuzasidan biz o‘zbek lahjalarini 3 guruhga bo‘lib o‘rganishimiz mumkin:

1 . Qarluq lahjasi.
2. Qipchoq lahjasi.
3. O‘guz lahjasi.

O‘zbek dialektologiyasi shunchalik rang barang va o‘zgachaki, bir hudud shevasidagi so‘zlar boshqa hududda boshqacha ma‘noni ifodalashi yoki umuman qo‘llanmasligi mumkin. Xalq orasida ba‘zi sozlar foydalanish jihatdan turli turkumga mansub bo‘lishi ham mumkin. Misol tariqasida hozir Samarqand viloyati Kattaqo‘rgon shahri va Qashqadaryo viloyati Koson shahri shevalarini solishtirib ko‘ramiz.

Kattaqo‘rg‘on shahri leksikasi shu qadar boy va jilokorki, bu tildagi so‘zlar qo‘llanishida fonetik o‘zgarishlarni ham kuzatish mumkin. Misol uchun aytish mumkinki, shahar aholisi orasida *o* yoki *o‘* tovushini *u* ga monand ba‘zida esa aynan *u* tarzida tallaffuz qilinadi:*odam-udam, o‘qish-uqish* tarzida. Yoki xalq orasida *a* harfiga urg‘u berish kuchliroq :*qorong‘u-qarang‘i, qayerga-qayga, ha-haa kabi.* Bu kabi o‘zgachaliklar fonetik jihatdan tavsiflansa, tovush almashishi jihatdan qo‘llanadigan ba‘zi bir sozlarni ham ko‘rishimiz mumkin:o‘xshataman-o‘shxataman, shuytib-shunday qilib kabi.

Endi Koson shahri leksikasiga etibor beradigan bo‘lsak .Koson shahri joylashish jihatidan Buxoroga yaqin bo‘lganligi sababli tilidagi so‘z va leksemalar Buxoro tojiklariga tortib ketadi va bu ko‘p jihatdan Qashqadaryoning boshqa hududlaridan farq qiladi. Aholisi orasida tojik tilida so‘zlashadigan qismi ko‘p bo‘lganligidan tojikcha so‘zlar muloqotda ko‘p va xo‘p ishlatiladi. Kosonlik aholi kattaqo‘rg‘onliklarga nisbatan *o* lovchi turga mansub bo‘lib, shevada buni yaqqol sezish mumkin: *boropman, kelopman, aytomman va hokazo(bu albatta butun viloyat emas balki bitta tuman hududi miqyosida).*

Endi ikki shevada bir xil yoziladigan ammo turlicha mano ifodalash uchun qo‘llanadigan so‘zlarga e‘tibor qaratsak: *o‘xshatmoq* so‘zi kosonliklar orasida bitta manoda bir buyumni boshqasiga o‘xshatish manosida qo‘llansa, kattaqo‘rgonliklarda 2 xil manoda 1- yuqorida

aytilgandek o‘xshamoq, 2- o‘xshatmoq - tuzattirmoq, to‘girlamoq manosida so‘zlashuv uslubida qo‘llanadi:” Buzilgan eshikni o‘xshatish kerak”- dedi ayol o‘g‘liga.

Bundan tashqari *kelinoyi* manosida ishlatiladigan soz ham kosonliklarda *yanga* bo‘lsa, kattaqo‘rg‘onliklar bu so‘z o‘rnida *yangmullo,* yoki umuman boshqacha soz bo‘lgan *oycha* atamasini qo‘llashadi.

Yuqorida ishlatilgan - mullo qoshimchasi kattaqo‘rg‘onliklar tilida aka so‘ziga qo‘shilib, *akmullo* tarzida aytiladi va adabiy tildag *qayniaka* soziga to‘gri keladi. Endi yana bir soz qo‘llash farqini solishtirsak: kosonliklar ustoz yoki oqituvchiga nisbatan *domillo, ustoz, muallim* kabi sozlardan foydalansa, kattaqo‘rg‘onlik shahar maktabi oquvchilar bu so‘z o‘rnida *mullapa* so‘zidan keng foydalanishadi.

Endi ***ona*** sozining manolariga ham etibor bersak. Koson shahri aholisi uchun bu so‘z o‘z manosida ya‘ni adabiy tildagi ***oyi*** sozi o‘rnida qo‘llansa, kattaqo‘rg‘on aholisi uchun esa ***buvi*** manosida qo‘llanilar ekan. ***Ota*** so‘zi ham adabiy tilda dada so‘zining sinonimi hisoblanadi, kattaqo‘rg‘on shevasida esa dadaning otasi ya‘ni ***buva*** so‘zi o‘rnida aynan shu termin qo‘llaniladi. Kosonliklar orasida esa hozirgi kunda bu so‘z eskirgan so‘z hisoblanib kamdan kam hollarda so‘zlashuvda qo‘llanadi(*katta avlod vakillari tomonidan).*

Shevalar xususiyatini kuzatar ekanman kattaqo‘rg‘onliklar orasida keng qo‘llanilgan va adabiy tilga yaqin bo‘lgan ***tovoq*** sozi osh suziladigan idish manosida qo‘llanilishini bilib oldim. Koson shevasida bu so‘z umuman boshqa manoda- biror narsa solib qo‘yiladigan chuqur idish manosida, ovqat suziladigan idish manosida esa ***la‘li*** so‘zi qo‘llanishini aytish mumkin. ***La‘li*** so‘zi esa kattaqo‘rg‘onliklar orasida umuman qo‘llanilmaydi.

Yosh tilshunos sifatida shuni aytishim mumkinki, ozim qashqadaryolik bo‘lib va talaba sifatida kattaqo‘rg‘on sharida yashab shevaga oid so‘zlarni ba‘zilarinigina solishtirib, qiyoslab tilimizdagi rang-baranglikka qoyil qolish mumkin.

Endi butun yurtimiz bo‘ylab aholi orasida qo‘llaniladigan so‘zlarni tahlil qilish qanchalik qiziq va etiborli ekanligini alohida ta‘kidlash lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. M. Jo‘rayev kitoblari
2. Arxiv.uz, Soff. Uz saytlari.
3. To‘ychiboyev B, Hasanov B ning “O‘zbek dielektologiyasi” asari.Toshkent 2004
4. Rajabov N. “O‘zbek shevashunosligi”. Toshkent 1996- yil.
5. Shoimov N . Qashqadaryo qipchoq shevalari leksikasi. Nasaf 2000 - yil.

“OLTUN YORUG‘” DAGI AFSONALARDAN “KU TAU AFSONASI” NING BUGUNGI HAYOTDAGI AHAMIYATI.

Mixriyeva Nozima

Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali talabasi

Annotasiya*. Ushbu maqola orqali “Oltun yorug‘” kitobida keltirilgan muqaddas afsonalardan bilgan “Ku tau”afsonasida obrazlar hayoti uning bugungi zamon insonlariga o‘rnak bula oladigan jihatlari haqida ma’lumotlar beriladi.*

Kalit so‘zlar*: “Oltun yorug‘”, Ku tau, no‘m, Inchyu, burch, azob-uqubat, Erklig xoqon, burxon, braxmanizm, qayta tug‘ilish.*

Bizga ma’lumki buddaviylik dini dunyoda eng yirik va qadimiy din hisoblanadi. “Budda” so‘zi sanskiritcha so‘z bo‘lib, “ong tiniqlashuvi” ma’nosini bildiradi. Budda tarixiy shaxs sifatida talqin qilinadi.Tirik mavjudodlarni azob-uqubatlardan qutqarish Buddaning asosiy maqsadi bo‘lgan.

Budda - haqiqat najotkori demakdir. Uning asl nomi Siddxartxa. Siddxartxaning onasi - shakiylar hukmdori Mayyaning xotini bir kuni tushida yoniga oq filning kirib yotganini ko‘rdi. Ma’lum vaqtdan so‘ng u o‘g‘il tug‘di. U boshqa ayollar singari tug‘may, qoltigldan tug‘di.

Ayolning ovozini koinotdagi hamma xudolar eshitdi. Borliqdagi uqubatlarning oldini oladigan Zot keldi, deb xursand boldilar. Dono Asita

chaqaloqning buyuk qahramonliklar koʻrsatishi haqida karomat qildi. Chaqaloqqa Siddxartxa deb ism qoʻydilar. Bu-"topshiriqni bajaruvchi" deganidir.

Siddxartxaning tugʻilgan yili mil.ol. 642-448-yillar oraligʻida deb taxmin qilinadi. Onasi Siddxartxani tuqqandan keyin bir necha kun oʻtgach vafot etdi. Onaga vafotidan oldin, siz gʻayritabiiy narsani dunyoga keltirdingiz, deb xabar berishga ulgurdilar. Buddaning tug'ilishi haqidagi rivoyatlarga koʻra, u nuqsonsiz homila boʻlgan va homiladorlik davri ham nuqsonsiz boʻlib oʻtdi, shu bois Buddani onasi dunyoga keltirgandan keyin ham, u bokira qizligicha qolgan.

Buddaning tanasida olamning boʻlgʻusi hukmdori alomatlari

koʻringan. Siddxartxaning otasi oʻgʻli diniy tarbiya olishini istamadi. Ota hayotning salbiy tomonlarini oʻgʻlidan yashirib, dabdabali hayotni muhayyo qildi.Oʻgʻliga haqiqiy dunyoviy tarbiya berdi. Siddxartxa oʻn olti yoshida ikkita malikaga uylanib, otasining saroyida betashvish hayot kechiraverdi. U saroydan uch marta tashqariga chiqib, uchta muqarrar yovuzlikni bilib oldi: bular - keksalik, azob-uqubat va oʻlim edi. Toʻrtinchi marta saroydan tashqari chiqib, qashshoq rohibga duch keldi. Rohibning xotirjam va shod ekanini koʻrib, zaminiy yovuzliklarga qarshi dori-darmonni topdi. Yarim tundan uygʻonib, yonida yotgan malikalaming horgʻin tanasiga nazar tashladi va yana butun zaminning ogʻir yukini anglab yetdi. Oʻsha zohoti Siddaxartxa saroyni tark etib, saroyidan butunlay chiqib ketdi va zohidona hayot kechira boshladi,ismini Gautama deb oʻzgartirdi. Ikki muallim rahbarligida falsafani va yog texnikasini oʻrgandi, beshta shogirdi bilan oʻz tanasini azoblashni mashq qildi. yetti yil davomida u azob-uqubat bilan ter toʻkib, kohin braxmanlaming muqaddas kitoblarini oʻqidi. Ammo maqsadga erisholmay va bu singari riyozat chekishning behudaligini tushunib yetdi. Endi u guruch bilan oziqlana boshladi, Siddxartxaning zaiflashib borayotganidan xafa boʻlgan shogirdlari uni tark etdilar. Shundan keyin Shakyamuni (Shakya shohligidan kelgan zohid) anjir daraxti ostiga oʻmashib oldi va "Menda "ong tiniqlashuvi" yuz bermaguncha joyimdan qimirlamayman", deb qaror qildi. U Oʻlim va Yovuzlik ilohi Maraning siquvlariga va tazyiqlariga bardosh berdi. Ertasiga tong payti Mara ustidan gʻalaba qilib, Buddaga aylandi va "toʻrt oliyjanob haqiqat" ni anglab yetdi. Shu tariqa u "toʻrt oliy haqiqat"ning sohibi boʻldi. Ilgari uni tark etib ketgan beshta shogirdiga Banoras shahrida ana shu haqiqatni va'z qila boshladi. Budda jamiki olam jonzotlariga, xususan insoniyatga oʻnta va'dasini e'lon qilgan. Islomgacha yaratilgan yozma obidalar orasida buddaviylik oqimiga mansub "Oltun yorugʻ"(ya'ni oltin singari nur) sudurlari Markaziy Osiyo turkiy xalqlarining ijodiy mahsuli boʻlib keldi.

"Oltun yorugʻ"da keltirilgan afsonalardan biri "Ku tau" afsonasi boʻlib u insonlarni komillik yoʻl-yoʻriqlarini koʻrsatadi, shu yoʻlga da'vat etadi. Zotan asarning boshidan oxirigacha koʻtarilgan masalalar, aqidalar, gʻoyalar komillikka da'vat etadigan omillardir.

Afsonada hikoya qilinishicha, noʻm keng tarqalmagan vaqtda Inchyu nomli shaharda chang qabilasidan Ku tau degan bir odam shahar begi edi. U shahar begi boʻlib turganda, koʻp jonzotlami qurbon qildi. Vaqti kelib, qizining toʻy boʻlganda, sigir, qoʻy, toʻngʻiz, gʻoz, oʻrdak, tovuq kabi koʻplab jonzotlami soʻyib, katta ziyofat berdi. Oradan oʻn kun oʻtmasdan oʻsha bek og'ir xastalikka yoʻliqib, gap-soʻzdan qolib, tutqanoq kasaliga yoʻliqdi va olamdan oʻtdi.

Oʻlgandan keyin butun a'zolari sovib, faqat yolgʻiz yuragi sirtida bir parcha eti sovimay qoldi. Buni koʻrib, xonadonidagi odamlar qattiq yigʻi-sigʻi qilib murdani koʻmishga olib bormasdan, uch kunni oʻtkazdilar. Toʻrtinchi kun tong saharda ular kuyib-yonib turganlarida, oʻsha bek tirilib, oʻrnidan turib keldi, yuqoriga oʻtirib, ovqat, ichimlik soʻradi. Bu ahvoldan bekning qarindosh-urugʻlari, bir qancha odamlar vahimaga tushib, nariroq qochdilar. Ulaming qochib borayotganini bek koʻrib, ovoz berdi va shunday dedi: "Qaytinglar, yaxshilarim, men tirilganimga sizlar nima uchun darrov qochib ketyapsizlar? Qoʻrqmanglar, men endi sizlarga tirilishim sababini aytib berayin, burxanlar noʻmining turlichaligini endi eshitinglar". U shunday deya soʻzlab berdi: "Kasal boʻlganimda, eng avval menga toʻrtta shayton yaqin keldi. Bittasi yoʻgʻon qamchi tutgan, ikkinchisi arqon tutgan, uchinchisi qop tutgan, toʻrtinchisi koʻk toʻnli, ot

mingan bek ekan. Bu to‘rt iblis meni bir uy darvozasiga olib borganlaridan keyin, o‘sha ko‘k to‘nli bek otdan tushib, meni chaqirdi. Men u bekning oldiga borganimda, u qo‘ynidan bir bitigni chiqarib, menga o‘qitdi.

O‘qisam, bu bitigda o‘sha kungi bizning ziyofatda o‘ldirilgan sigir, qo‘y, to‘ng‘iz kabi jonivorlaming so‘zi bitilgan ekan. Ularning so‘zlari quyidagicha ekan: “Biz, hamma hayvonlar, oldin insoniyat dunyosida qilgan yomon qilmishlarimiz sababidan hayvonot olamida tug‘ilgan edik. Qarzimizni to‘laydigan, burchimizni o‘taydigan yil, oy vaqt miqdorini tugatsak edi, unda qiyofamizni o‘zgartirib, insoniyat dunyosida tug‘iladigan bo‘lar edik. Shunday qilib, hayvonot olamidan ayrilib, qutiladigan vaqtimiz, kunimiz tugamasdan, Inchyu shahridagi chang qabilalik Ku tau degan bek bizni o‘ldirdi. Shuning uchun hammamiz qaytadan yana hayvonot dunyosida tug‘iladigan burchdan, azob-uqubatdan shikastlandik. Bunday azob-uqubatdan shikastlangan zamonda bizning bu qayg‘ularimizni, azob-uqubatlarimizni ochiqchasiga tushuntirib so‘zlab beradigan darajada madorimiz yo‘q edi. Qanday qilib yana qarshilik qilishga, bardosh berishga kuchimiz bo‘lsin?! Bu qayg‘umizni endi yaratgan Tangri o‘ngarsin”, deb iltijo qildilar. Shuning uchun biz seni olib ketgani keldik. Bu xabar bitigda bor”. Bu so‘zlami bitigdan men oxirigacha o‘qib bitirdim. Keyin o‘sha ko‘k to‘nli bek: “Ushlanglar uni!” deb baqirgan edi, uchala iblis menga yaqin keldi, bittasi arqon bilan bo‘ynimni bo‘g‘di, bittasi qopga meni soldi, bittasi yo‘g‘on qamchi bilan boshimga urdi, ikkala qo‘limni qayirib, Bopso‘qa tog‘i tomonga olib bordilar. Yo‘l o‘rtasiga borganda, o‘sha meni olib borayotgan iblislar menga shunday dedilar: “Ey inson, sen shuncha-shuncha hayvonlarni o‘ldirding. O‘sha sen umrlariga zomin bo‘lganlar maktubi sababidan seni olib ketgani keldik. Sen buni bilishing kerak”, deb aytdilar. Bu so‘zni eshitib, men ularga shunday dedim: “Ey yaxshilarim, tangrilarim! Agar men u paytda insonlarning bu dunyolik ko‘zi o‘ngida yomon ish qilganimni ko‘rib-bilgan bo‘lsam, bular Yamaning-boyligidir. O‘sha yomon ishlaming hozirgiday og‘ir natija va oqibatlarini bilmagan edim. Mendan boshqa qancha-qancha odamlar son-sanoqsiz jonzotlami o‘ldirganlarini ko‘rdim. Ammo o‘sha kishilarning ochiq-oydin tushiga kirgan narsalarga yaxshi e’tibor bermagan edim. Shuning uchun ikki orada yana hozirgiday tilim bog‘lanib, o‘lim azobiga duchor bo‘ldim. Qanday amal-chorasini qilsam, qaytadan tirik jon bo‘la olaman? Bilmasdan yanglishib, xato qilib yovuz qilmishim uchun o‘zim pushaymon bo‘lyapman, qattiq azob tortyapman. Endi nima qilayin?” deb so‘radim. Shu gaplami aytganimdan keyin o‘sha iblislar menga shunday dedilar: “Ey inson! Sen issiq jonini olganlardan o‘ttizdan ortig‘i bog‘langan, ushlangan jonzotlar qudratli.

Erklig xonning-qarshisida dushmanlarcha ko‘zini chaqchaytirib, o‘sha ko‘zlarini tikib, seni kutib turibdilar. U yerga borganingda, Erklig xon juda qattiq qiynab o‘ldirilganlaming qattiq qonuni bo‘yicha hukm qiladi, u yerdagi og‘ir azoblardan qutulmagaysan”, deya so‘zladilar. Bu so‘zni eshitganimdan keyin men yanada qattiq qo‘rqdim, azoblarim ortdi. Ular har tarafga alanglab, meni pastga tushirib, oldinga tortib, keyinga tortib, urib-so‘kib, yana bekning huzuriga qattiq shoshiltirdilar. Shundan keyin men yana ularga yolvorib, shunday dedim: “Ey yaxshilarim, o‘ylab qarasam, azoblarimdan aslo qutulmoqlik yo‘q. Endi sizlardan o‘tinib so‘rayman, yolvoraman: o‘zim o‘ldirganlarning qo‘liga tushgach, ular meni Erklig xon oldiga so‘roqqa olib borganlarida, men nima qilay? Shuni menga aytinglar”, deb so‘ragan edim, ular menga shunday dedilar: “Ey inson! Agar o‘sha o‘zing o‘ldirgan jonzotlar uchun ko‘nglingda o‘kinch paydo bo‘lsa, qanday bo‘lmasin, ko‘nglingni pok qilgin. Dunyoning umid-ishonchi komil, dono Tangri tangrisi burxon qonun qilib bergan “Oltin rangli, yorug‘, yaltiroq, hamma narsadan ustun bo‘lgan no‘m podshohi” nomli no‘m bitigini tugal, to‘liq bitishga xohish uyg‘otishni chin dildan istasang, bu azoblaringdan xalos bo‘lar eding”, dedilar. Bu so‘zni eshitishim bilanoq, men birinchilarning birinchisi bo‘lib yetti toza ko‘nglim bilan o‘sha jonzotlami o‘ldirgan yovuz qilmishim uchun tavba qildim, dadillanib, yovuzlikni tashladim, toza sodiq ko‘ngil bilan turib, so‘ngra “Oltin rangli, yorug‘, yaltiroq, hamma narsadan ustun bo‘lgan no‘m podshohi” nomli no‘m xazinani to‘liq, tugal bitishga ko‘nglimni chog‘ladim.Buddaviylik paydo bo‘lmasdan ilgarigi braxmanizm e’tiqodi va udumlariga ko‘ra, xudolarga jonzotlar qurbonlik qilinavergan, bu davrda hali buddaviylik aqidalari

yaratilmagan va hayotga tatbiq qilinmagan edi. Ku tau hali buddaviylik aqidalaridan bexabar, braxmanizm aqidalari bo‘yicha hayvonlar va parrandalarni qurbon qilgani uchun, ular braxmanizmdan nirvonga yetisha olmagan. Shundan keyin Erlik xonga shikoyat qilganlar. Ku tau maxayana mazhabiga asoslangan “Oltun yorug‘”ni ko‘chirtirishga va targ‘ib qilishga va’da berishi bilanoq “o‘likdan tirildi”. Bu degani - Ku tau nirvonga yetishib, “qayta tug‘ildi” demakdir.

Xulosa: “Oltun yorug‘”dagi “Ku tau” afsonasida voqealardan ibrat olgan holga bugungungi zamonda ham turli xil jonivorlarga, hayvonlarga ozor bermaslik, ularni ham Tangi yaratganligiga ishongan holda yaxshi muomalada bo‘lish kerakligini ta’kidlab o‘tish lozimdir. Tangri tomonidan mavjud bo‘lgan katta-kichik jonzotlar ham huddi insonlar kabi hayotga yashash uchun kelishgandir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.N.Rahmonov “O‘zbek adabiyit tarixi” T 2017y.
2.V.V.Radlov.”Oltun yorug‘” qo‘lyozma namunasi 1913 y.
3.S.Y.Malov “Oltun yorug‘” qo‘lyozma namunasi 1917 y.
4.Internet ma’lumotlar.

ADABIY MEROSNI O‘RGANISHNING YOSHLAR TARBIYASDIDAGI AHAMIYATI

Ne’matullayeva Munojat Orif qizi
SamDUKF O‘zbek tili va adabiyot yo‘nalishi talabasi

Anotatsiya*: Ushbu maqolada adabiy meros vositasida yoshlar dunyoqarashini kengaytirish, estetik didini rivojlantirish va ularni milliy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash masalalarig alohida e’tibor qaratilgan.Xulosa sifatida esa adabiy merosni chuqur o‘rganish yoshlarning ijtimoiy faolligi va ongli fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishda muhim omil bo‘lishi ta’kidlangan.*

Kalit so‘zlar*: xalq og‘zaki ijodi, yozma adabiyot, adabiy meros, yoshlar tarbiyasi, ma’naviy immunitet, adabiyot.*

Har bir xalqning o‘ziga xos milliy g’ururi, qadriyatlari va ma’naviy boyligi bo‘lib, bularning barchasi tarixiy va adabiy merosda mujassamdir. Ayniqsa, biz o‘zbek xalqining boy, qadim tarixga ega, adabiy merosi asrlar osha sayqallangan, bebaho durdona asarlardan iborat bo‘lib, yosh va ilmga chanqoq kelajak avlod tarbiyasida ulkan ahamiyat kasb etadi.O‘zbek adabiyotining rivojlanishi tarixi ko‘plab muhim asarlar, ularning yaratilishi va yaratuvchilari bilan ham boydir. Shu bilan birga adabiyotni xalqning ijtimoiy hayotiga ta’siri, ayniqsa, ma’naviyatga oid asarlarning ahamiyati ham juda katta. Maqolada biz o‘zbek tilidagi adabiyot va uning xalq ma’naviyatiga qo‘shgan hissasi ni o‘rganamiz. Adabiyotlarning zamon va makon bilan bog’langanligi, o‘quv yurtlarida adabiy merosimizning o‘qitilishi, xalqning ijtimoiy hayotini va dunyoqarashini aks ettirganligini ko‘rish mumkin.

Adabiy meros deganda biz Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy, Mahmudxo‘ja Behbudiy kabi ko‘plab mumtoz va jadid adiblarining asarlarini tushunamiz. Ularning ijodi nafaqt badiiy mahorat namunasi, balki o‘z o‘rnida biz uchun ibrat maktabidir. O‘zbek xalqining og’zaki va yozma ijodi asrlar davomida ma’naviyatning yetakchi manbai bo‘lib kelgan. Bunday ijodda xalqimizga xos qadriyatlar, urf-odatlar, e’tiqodlarva ko‘hna tarixi aks etadi. Og’zaki ijodning rivojlanishi xalqning ma’naviy salohiyatini oshishiga xizmat qilgan desak mubolag’a bo‘lmaydi. Og’zaki ijodning yozma adabiyotga ta’siri ham o‘ziga xos ahamiyatga egadir. O‘zbek xalqining og’zaki adabiy merosida she’r, rivoyat, doston va na’tlar keng tarqalgan va ularda oddiy xalqimizning axloqiy, madaniy qadriyatlari o‘z aksini topgan Jumladan, Alisher Navoiyning “Sab’ayi sayyor “ (Yetti sayyora) nomli dostonida Bahrom shoh va Dilorom obrazlarini uchratishimiz mumkin. Bu asarda aytib o‘tgan qadriyatlarimiz, xalq hayoti, adolat, tinchlik, sevgi va ma’rifat, ota-bobolarimizga xos qadim ovchilik san’ati kabi g’oyalar ilgari suriladi.

Yozma adabiyot esa o‘zbek xalqining ilmiy, falsafiy va diniy merosini o‘zida jamlagan. Yozma adabiyotning asrlar davomida boyib, saqlanib, ajdodlardan avlodlarga o‘tib kelayotgani, adabiyotning shakllanishi va rivojlanishi, xalqning ma’naviy hayotiga ta’siri haqida bir qator ilmiy ma’lumotlar ham mavjud. Misol qilib, Ibrohim Haqqulovni olsak. U “ Adabiyotshunoslikka kirish” asarida yozma adabiyotning shakllanishi, turlari va janrlarining taraqqiyotini ilmiy asosda o‘rgangan. U o‘z asarida o‘zbek yozma adabiyotining tarixiy bosqichlarini tahlil qilib bergan. Yozma adabiyotning xalq ta’limi va madaniy yuksalishidagi o‘zining roli ajralmasdir. Yozuvchilarimiz doim o‘z asarlari orqali yosh avlodning dunyoqarashlarini shakllantirshga , ularni yaxshilikka chaqirishga va ezgulik sari chorlashga intilganlar va maqsad qilib qo‘yganlar. Shu bilan birga, yozma adabiyotlar va xalq og’zaki ijodi, xalqning normativlarini, me’yorlarini va tarixiy xotirasini saqlashda, katta- katta yillar davomida qo‘ldan qo‘lga o‘tib saqlanishida muhim vosita bo‘lib kelmoqda. Bugungi globallashuv sharoitida yoshlarga ma’naviy immunitet zarur. Turli yot g’oyalar, begona madaniyatlar ta’sirida qolmaslik, o‘zligini yo‘qotmaslik uchun adabiy merosni chuqur o‘rganish lozim.Shu orqali ular o‘z millatini sevishga, ajdodlar yo‘lini davom ettirishga, fidoyilik bilan xizmat qilishga intiladilar. Bundan tashqari, ta’lim muassasalarida, ayniqsa, maktab va oliy o‘quv yurtlarida adabiy merosni o‘qitish orqali yoshlarning tafakkurini boyitish, ularni hayotiy haqiqatlarni anglashga undash mumkin. Badiiy asarlar orqali yoshlar o‘tmish va bugunni solishtirib milliy g’oya, qadriyat va madaniyat, ezgulik muhimligini tushuntirib yetadilar.

Xulosa qilib aytganda, adabiy merosni o‘rganish, yoshlar tarbiyasida hal qiluvchi omil sanaladi. U yosh avlodni barkamol inson etib shakllantirishda, ularning qalbiga vatan va xalqqa muhabbat, ma’naviyatga sodiqlikni sindirishda bebaho vositadir. Shu sababli ham bu merosni asrab-avaylash, o‘rganish va kelajak avlodlarga yetkazish barchamizning muqaddas burchimizdir.

FILOLOGIYANING JAMIYATDAGI O‘RNI VA NUTQ MADANIYATINING AHAMIYATI

Qilichova.A.Z

Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali 1-bosqich talabasi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada filologiya fanining jamiyatdagi roli, uning ijtimoiy, ma’naviy-ma’rifiy va madaniy taraqqiyotdagi o‘rni tahlil qilingan. Shuningdek, nutq madaniyatining hozirgi zamonaviy jamiyatdagi ahamiyati, uning muloqot, madaniyat va axloqiy qadriyatlar bilan bog‘liqligi yoritilgan. Maqola filologiya va nutq madaniyati sohalarining jamiyatdagi o‘zaro ta’sirini ochib beradi.*

1. Filologiyaning jamiyatdagi o‘rni

Filologiya — bu til va adabiyotning o‘rganilishi, tilni xalqning ma’naviy mulki sifatida chuqur anglashga xizmat qiladigan fan. Ushbu fan nafaqat tilshunoslik va adabiyotshunoslikni, balki ijtimoiy ong, madaniyat, tarix va qadriyatlar bilan uzviy bog‘liqdir. Filologiya fani jamiyatda insonlar o‘rtasidagi muloqotni ta’minlash, bilim va tajribaning avloddan avlodga o‘tishini kafolatlashda muhim o‘rin tutadi.

Til — millatning ruhi, tarixiy xotirasi va madaniy yodgorligidir. Filologiya ana shu til orqali xalqning ongini, tafakkurini, hayot tarzini o‘rganadi. Shuningdek, filologiya adabiyot orqali jamiyatdagi axloqiy, estetik, falsafiy va ijtimoiy g‘oyalarni tahlil qiladi. Ushbu jarayon jamiyatning ma’naviy yetukligiga xizmat qiladi. Filologik tadqiqotlar natijasida til va adabiyotning ijtimoiy hayotdagi o‘rni, ularning jamiyatdagi o‘zgarishlarga qanday ta’sir etishi oydinlashadi.

Filologiya nafaqat ilmiy soha, balki pedagogik, madaniy va ma’rifiy missiyani ham bajaradi. Tilni saqlash, rivojlantirish va uni yosh avlodga to‘g‘ri yetkazish filologlarning zimmasiga tushadi. Demak, filologiya — bu jamiyatni birlashtiruvchi, uni ruhiy va madaniy jihatdan yuksaltiruvchi kuchdir.

Filologiya — inson tafakkurining eng chuqur qatlamlarini o‘rganadigan fan sohasidir. Bu

fan til va adabiyot orqali jamiyatdagi ijtimoiy ong, mentalitet, estetik qarashlar, tarixiy xotira va falsafiy tafakkurni tahlil etadi. Filologik yondashuv yordamida tilning shakllanishi, uning tarixiy taraqqiyoti va zamonaviy ijtimoiy ehtiyojlarga moslashuvi chuqur o‘rganiladi.

Bundan tashqari, filologiya fani — bu milliy o‘zlikni anglash va uni mustahkamlash vositasidir. Til va adabiyot orqali milliy qadriyatlar, urfdodalar, tarixiy voqealar, ijtimoiy muammolar badiiy ifodalanadi. Shu bois filologiya orqali xalq ruhiyati va ma’naviy olami yoritiladi. Shu jihatdan, filologiya millat ma’naviyatining tarixiy xotirasi va zamonaviy qiyofasini shakllantiradi.

Bugungi kunda filologiya fanining zamonaviy texnologiyalar bilan uyg‘unlashuvi ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Masalan, korpus lingvistikasi, kompyuter tilshunosligi, matn tahlili dasturlari va sun’iy intellekt imkoniyatlari orqali tilshunoslik tadqiqotlari samaradorligi oshmoqda. Shuningdek, adabiyotshunoslikda intertekstual tahlil, madaniy antropologiya, sotsiolingvistika kabi yo‘nalishlar orqali filologiya fanining ilmiy metodologiyasi kengaymoqda.

Xulosa qilib aytganda, filologiya fanining jamiyatdagi o‘rni beqiyosdir. U faqat til va adabiyotni emas, balki jamiyatning o‘tmishi, buguni va kelajagini anglashga, uni ijtimoiy ong va tafakkur bilan boyitishga xizmat qiladi. Shu bois, filologiya — bu jamiyatni ma’naviy yuksaltiruvchi fan sifatida qadrlanishi zarur.

2. Nutq madaniyatining jamiyatdagi o‘rni

Foydalanilgan adabiyotlarNutq madaniyati — bu insonning og‘zaki va yozma nutqda fikrni to‘g‘ri, aniq, ravon hamda madaniyatga mos tarzda ifodalash san’atidir. Bu tushuncha faqat til bilish emas, balki uni to‘g‘ri, mazmunli, axloqan toza va estetik jihatdan chiroyli tarzda qo‘llay olishni ham o‘z ichiga oladi. Jamiyatda nutq madaniyati rivojlangan sari ijtimoiy muloqot sifati, madaniy saviya va muomala madaniyati oshadi.

Nutq madaniyatining jamiyatdagi o‘rni beqiyos. Avvalo, bu ijtimoiy munosabatlar, ta’lim-tarbiya, siyosiy, huquqiy va madaniy muhitda muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, davlat rahbarlari, pedagoglar, jurnalistlar, huquqshunoslar va boshqa kasb egalari uchun nutq madaniyatining yuqori darajada bo‘lishi zaruratdir. Chunki ular xalq bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri muloqot qiladilar va ularning nutq madaniyati jamiyatga ijobiy yoki salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Nutq madaniyati inson shaxsiyati va axloqiy qiyofasini ham namoyon etadi. O‘z fikrini hurmat bilan, betaraflikdan yiroq, loqayd bo‘lmagan holda, lekin bahsga tortmaydigan yo‘l bilan ifodalash — bu nutq madaniyatining asosiy tamoyillaridan biridir. Jamiyatda bu kabi yondashuvlar tarqalgan sayin, ziddiyatlar kamayadi, totuvlik, hamjihatlik mustahkamlanadi.

Bugungi globallashuv davrida nutq madaniyati nafaqat ona tilida, balki xorijiy tillarda ham dolzarb bo‘lib bormoqda. Har bir jamiyat a’zosi o‘z ona tilini chuqur bilish, uni to‘g‘ri va estetik ishlatish orqali milliy qadriyatlarni asrab-avaylaydi va uni kelajak avlodga yetkazadi. Shu bilan birga, xorijiy tillarda ham to‘g‘ri, madaniyatli muloqot qila olish insonning intellektual salohiyatini, madaniy saviyasini ifodalaydi.

Nutq madaniyatining jamiyatdagi yana bir muhim jihati — bu axborot vositalarida va ijtimoiy tarmoqlarda ifoda etilayotgan fikrlarning madaniyati bilan bog‘liq. Bugungi kunda axborot tez tarqaladigan, jamoatchilik fikri tez shakllanadigan davrda har bir so‘z va ifoda mas’uliyat bilan aytilishi lozim. Aks holda, noto‘g‘ri talqin, tushunmovchilik va ijtimoiy ziddiyatlar yuzaga keladi.

Xulosa qilib aytganda, nutq madaniyati — bu shunchaki chiroyli so‘zlash emas, balki ijtimoiy mas’uliyat, axloqiy yetuklik, estetik tafakkur va madaniy qadriyatlarning ifodasidir. U jamiyatda madaniy muhitni yaratadi, ma’naviyatni boyitadi va ijtimoiy barqarorlikni ta’minlaydi. Shuning uchun har bir inson nutq madaniyatiga e’tiborli bo‘lishi, uni shakllantirish va rivojlantirish ustida muntazam ishlashi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayeva M. O‘zbek tilshunosligi asoslari. – Toshkent: Fan, 2020.
2. G‘afurov N. Til va jamiyat. – Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti, 2018.

3. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
4. Jo‘raqulov M. Nutq madaniyati asoslari. – Samarqand: SamDU, 2019.
5. Quronov D. Filologiya v Tilshunoslikning dolzarb masalalari a zamon. – Toshkent: Akademnashr, 2021.
6. Rahmonov A. Filologik tadqiqotlar metodologiyasi. – Buxoro, 2020.
7. Til va nutq madaniyati. O‘quv qo‘llanma / Tahrir hay’ati: M.Mirzayev va boshqalar. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi, 2017.

KATTAQO‘RG‘ON ADABIY MUHITIDA SO‘FFI OLLOYORNING TUTGAN O‘RNI

Toshtemirova Sevinchbonu Jamshit qizi
Samarqand davlat universiteti Kattaqo’rg’on filiali 4-bosqich talabasi
Ilmiy rahbar : Anvar Sobirov Kuvandikovich

Annotatsiya: *Ushbu maqola XVII–XVIII asrlarda Kattaqo‘rg‘on shahrining madaniy-ma’naviy muhitidagi taraqqiyot va bu davrda yetishib chiqqan yirik so‘fiy shoir So‘fi Olloyorning ijodiy merosiga bag‘ishlangan. Asarda So‘fi Olloyorning “Maslak ul-muttaqin” va “Sabot ul-ojizin” asarlari diniy-ma’rifiy, axloqiy-didaktik jihatdan chuqur tahlil etilib, ularning tasavvufiy ramzlar, uslubiy vositalar va pedagogik yo‘nalishlar bilan boyitilgani ko‘rsatiladi.*

Kalit so’zlar: *So‘fi Olloyor, Kattaqo‘rg‘on, XVII–XVIII asr adabiy muhiti, tasavvuf, Naqshbandiya, Sabot ul-ojizin, Maslak ul-muttaqin, ma’naviy meros, she’riy uslub, ramziy obrazlar, axloqiy she’riyat, ma’rifiy g‘oyalar, madrasalar, ilmiy-ma’naviy muhit*.

Zarafshon vodiysida joylashgan Kattaqo‘rg‘on Markaziy Osiyoning madaniy va ma'naviy geografiyasida muhim o‘rin tutadi. XVII asrning ikkinchi yarmida shahar maqomini olgan bu maskan, tez orada Buxoro va Samarqand kabi islom ilmi va san’ati markazlari orasida joylashganligi sababli, jonli madaniy markazga aylandi[1]. Bu strategik joylashuv olimlar, shoirlar va so‘fiy shayxlar oqimini ta’minlab, Kattaqo‘rg‘onni adabiy va ilmiy faoliyat markaziga aylantirdi.

XVII–XVIII asrlar mintaqadagi adabiy va ruhiy hayotda "oltin davr" sifatida ko‘zga tashlanadi. Bu davr axloqiy-ma’rifiy she’riyatning o‘sishi, Naqshbandiya kabi so‘fiy tariqatlarning rivojlanishi va tasavvufiy tafakkurning kundalik madaniy amaliyotlarga singib borishi bilan ajralib turadi[2]. Bu davrda adabiyot nafaqat badiiy ifoda vositasi, balki axloqiy tarbiya va ilohiy tafakkurni ifodalovchi vosita sifatida xizmat qilgan. Shoir va olimlar xalqning ma’naviy tarbiyasida muhim rol o‘ynagan, ular fors va chig‘atoy (eski o‘zbek) tillarida yozib, mahalliy an’analarni islomiy tafakkur bilan uyg‘unlashtirgan[3].

Ana shunday boy ilmiy va ma’naviy muhitda **So‘fi Olloyor** yirik adabiy va diniy siymo sifatida yetishib chiqdi. Uning *Maslak ul-Muttaqin* va soddalashtirilgan *Sabot ul-Ojizin* kabi she’riy asarlari nafaqat badiiy ijod namunasi, balki ruhiy-ma’naviy ko‘rsatmalar manbai sifatida qadrlangan. U murakkab tasavvufiy g‘oyalarni tamsiliy obrazlar, kinoya va ohangdor til orqali omma uchun tushunarli tarzda yetkazgan. So‘fi Olloyorning ta’siri adabiyot doirasidan ancha keng bo‘lgan. U Kattaqo‘rg‘onning madaniy va ma’naviy hayotini shakllantirishda muhim rol o‘ynagan; shogirdlar tarbiyasiga e’tibor qaratgan, davrning so‘fiy tafakkurida faol ishtirok etgan va ilmiy yig‘inlarda faol qatnashgan[4]. Uning asarlari keng yoyilgan, qo‘lyozma holida

[1] Karimov, R. (2021). *Kattakurgonning madaniy merosi*. Samarqand Davlat Universiteti Nashriyoti.
[2] DeWeese, D. (1999). *Islamization and Native Religion in the Golden Horde*. Penn State University Press.
[3] Allamurodov, S. (2020). “17–18 asrlar Turkiston adabiy muhitida tasavvufiy adabiyotning o‘rni.” *Sharq yulduzi*, 2(3), 45–56.
[4] Turaqulov, I. (2022). “Kattakurgon adabiy hayoti va uning taraqqiyot bosqichlari.” *O‘zbek tili va adabiyoti*, 4(6), 78–85.

ko‘paytirilib, Buxoro, Samarqand, Uralsk va Istanbul kabi markazlardagi madrasalarda saqlanib kelgan[6].

Shu bois, So‘fi Olloyorning Kattaqo‘rg‘on adabiy muhitiga qo‘shgan hissasini o‘rganish – tarixiy davrning madaniy va intellektual qadriyatlarini anglashda muhim manba bo‘la oladi. Uning hayoti, ijodi va ta’sirini tahlil qilish orqali bir shoir qanday qilib bir shaharning va bir avlodning ma’naviy ruhiyatini shakllantirganini anglash mumkin.

So‘fi Olloyor dastlabki ta’limni mahalliy maktab va madrasalarda olgan. Bu ta’lim maskanlari ko‘pincha yirik so‘fiy xonaqohlar (xonqoh) bilan bog‘langan bo‘lib, ular nafaqat an’anaviy islomiy fanlar — tafsir, hadith, fiqh va kalomni o‘rgatgan, balki falsafiy tafakkur va badiiy ijod ko‘nikmalarini ham shakllantirgan. XVIII asr boshlariga kelib, Kattaqo‘rg‘on hududida 20 dan ortiq faol madrasalar mavjud bo‘lgan bo‘lib, ularning aksariyati Naqshbandiya tariqati bilan yaqin aloqada bo‘lgan.

Ko‘plab so‘fiy allomalar singari, So‘fi Olloyor ham rasmiy ilmiy ta’lim bilan birga, murshid (so‘fiy ustoz) rahbarligida suluk — ya’ni ruhiy sayr-sulukdan ham o‘tgan. Naqshbandiya tariqatining ichki poklanish, jim dhikr (Allohni yod etish) va shariatga qat’iy rioya qilishga urg‘u beruvchi asosiy tamoyillari uning diniy dunyoqarashiga chuqur ta’sir ko‘rsatgan[3].

Shoirning ijodida aks etgan tasavvufiy qarashlar **nafsni poklash (tazkiya)**, **ilohiy muhabbat (ishq ilohiy)** va **dunyoviy hayotning o‘tkinchiligi (faniy dunyo)** kabi mavzular atrofida shakllanadi. U tez-tez “nafsni yo‘q qilish” (*fanā’*) va “Allohda barhayot qolish” (*baqā’*) g‘oyalariga murojaat qiladi. Bu tushunchalar tasavvuf metafizikasining markazida turadi[1]. Uning she’riyati murakkab timsollar, ramzlar va tamsiliy obrazlarga boy bo‘lib, uni Ahmad Yassaviy, Jaloliddin Rumiy kabi tasavvuf adabiyotining buyuk vakillari bilan bog‘laydi.

O‘zbekiston Milliy kutubxonasida saqlanayotgan zamonaviy qo‘lyozma manbalariga ko‘ra, So‘fi Olloyorning *Maslak ul-Muttaqin* asari XVIII asrda Buxoro va Samarqand madrasalarida keng tarqalgan va o‘rganilgan. Bu holat uning mintaqaviy miqyosdagi taniqli olim-shoir sifatidagi maqomini tasdiqlayi[2]. Bundan tashqari, ayrim qo‘lyozmalardagi pedagogik izohlardan ma’lum bo‘lishicha, XVIII asr oxirlariga kelib Kattaqo‘rg‘ondagi kamida to‘rtta diniy-ta’lim muassasasida uning asarlari *adab* (axloqiy-tarbiyaviy adabiyot) dasturiga kiritilgan[6].

So‘fi Olloyor nafaqat shoir, balki chuqur bilimli olim bo‘lib, uning ilmiy-ma’rifiy tayyorgarligi matnshunoslik asoslariga tayanadi. U matnli bilimni ichki tajriba bilan uyg‘unlashtirib, nafaqat ilm ahli, balki oddiy xalq qalbiga ham yetib borgan, keng ta’sir doirasiga ega adabiy meros qoldirgan.

So‘fi Olloyorning adabiy merosi ko‘p jihatdan uning ikkita markaziy asari: Maslak ul-muttaqin («Taqvokorlar yo‘li») va uning soddalashtirilgan varianti Sabot ul-ojizin («Zaiflarning sabri»)da jamlangan. Bu asarlar so‘fiylik axloqi, islom ilohiyoti va poetik estetikaning o‘ziga xos sintezini ifodalab, nafis adabiy doirada ma’naviy yo‘l-yo‘riq ko‘rsatadi. Bu matnlarning ahamiyati nafaqat diniy mazmunida, balki ularni O‘rta Osiyo so‘fiy adabiyotining kengroq kanoniga joylashtirgan uslubiy va ramziy teranligida hamdir.

Qofiyali misra (nazm) bilan tuzilgan Maslak ul-muttaqin didaktik she’r bo‘lib, axloqiy xulq-atvor va ma’naviy tarbiyani targ‘ib qilishga qaratilgan. Asar tematik bo‘limlarda joylashtirilgan 1500 dan ortiq satrlardan iborat bo‘lib, ularning har biri axloqiy yoki tasavvufiy xatti-harakatlarning ma'lum bir jihatiga, masalan, kamtarlik, sabr-toqat, tavba, samimiylik va ilohiy sevgiga qaratilgan. Tuzilish so‘fiylik yo‘li (tariqat) bosqichlarini kuzatib, shaxsning tashqi dindorlikdan ilohiy birlikni (tavhid) ichki anglashgacha bo‘lgan ruhiy sayohatini aks ettiradi.

Soddaroq til va tuzilmada yozilgan Sabot ul-Ojizin maxsus ma’lumoti cheklangan kengroq auditoriya uchun mo‘ljallangan. Bu asar Maslak ul-muttaqin ga qulay sharh bo‘lib, o‘z

[11] Karimov, A. (2021). “So‘fi Olloyorning tasavvufiy dunyoqarashi.” *O‘zbekiston adabiyoti va san’ati*, 14(739), 23–26.

[2] Jalilov, U. (2022). “So‘fi Olloyor asarlarining pedagogik manbalari.” *Ilmiy izlanishlar jurnal*, 3(6), 55–60.

mavzularini saqlagan holda tilshunoslik registrini oddiy kitobxonlar uchun moslashtiradi[1]. Mavzu jihatidan ikkala asarda ham naqshbandiyaning asosiy qadriyatlari aks ettirilgan: botin poklanish (tazkiya), Allohni zikr qilish (zikr) va nafsni yo‘q qilish (fanāʾ).

So‘fi Olloyor she’riyatida mumtoz adabiy vositalar, jumladan allegoriya, antiteza, giperbola va ramziy ma’lumotlarning boy palitrasi mavjud. Shoir Xudoning "yor" (suyukli), ma'naviy vaj uchun "mastlik" (mastlik), ilohiy huzur maskani sifatida "koongil" (yurak) kabi metaforalarni tez-tez ishlatadi. Bu qurilmalar Attor, Rumiy va Alisher Navoiy[2] ijodiga o‘xshab, kengroq fors so‘fiylik an’analariga mos keladi.U ko‘p misralarda ko‘zgu tashbehi yordamida inson qalbining ilohiy nurni aks ettirish imkoniyatlarini ifodalaydi, agar u dunyoviy chalg‘itishlardan poklangan bo‘lsa. Masalan:

Agar qalbing pok bo‘lsa, Xudodan porlaydi,
Agar g‘aflatning changi yuvilsa, iymon tajalli bo‘ladi.
(“Qalb ko‘zgusi poklansa, Uning nuri bilan porlaydi;
Qachonki g‘aflat changi yuvilsa, iymon zohir bo‘ladi”)

Uning uslubi ritmik kadens va arab-fors lug‘atini sinchkovlik bilan tanlash bilan ajralib turadi, ko‘pincha ilohiy xabarlarni mustahkamlash uchun Qur'on ishoralari va hadis zikrlarini birlashtiradi. Bu lisoniy xususiyatlar uning qasidasining ma’naviy nufuzini oshirib, so‘fiy didaktik she’riyatiga xos bo‘lgan qatlamli talqinga chorlaydi[3].

So‘fi Olloyor she’riy shaklga murakkab diniy g‘oyalarni singdirish orqali ham nozik pedagogik strategiyani namoyon etadi. U tasavvufning mavhum tamoyillarini jonli tasvirga aylantiradi — o‘quvchilarni retsept emas, metafora orqali yo‘naltiradi. Misol uchun, haqiqatga yo‘l yo‘l emas, balki okean sifatida ifodalanadi, bu erda sayohatchi Ilohiy bilan birlashish uchun o‘z nafsini g‘arq qilishi kerak. Uning adabiy uslubi ham badiiy mahoratini, ham pedagogik niyatini ochib beradi. Uning mistik simvolizmdan foydalanishi, axloqiy ta'limotlar va tushunarli til bilan birgalikda uning asarlariga sinf va ta'lim to‘siqlarini engib o‘tishga imkon berdi va uning xabarini asrlar davomida doimiy ravishda dolzarb qilib qo‘ydi.

Tarixiy ma’lumotlar va bizgacha yetib kelgan qo‘lyozmalarning chekka ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, So‘fi Olloyor Samarqand, Buxoro va Zarafshon vodiysidagi taniqli zamondoshlari bilan ilmiy va ma’naviy yozishmalarni olib borgan[1]. Ulardan Sayyid Muhammad Shohi Samarqandiy, Mavlono Mahmud Kattaqo‘rg‘oniy kabi siymolar so‘fiylik odob-axloqini o‘z she’riy asarlariga singdirishda faol ishtirok etganlar[4].

Davrdagi ta'lim tizimi kuchli o‘qituvchi-shogird tarmoqlari bilan ajralib turardi. So‘fi Olloyorning Kattaqo‘rg‘ondagi hujra (o‘quv hujrasi) butun mintaqadan talabalarni o‘ziga jalb qildi, ularning ko‘pchiligi og‘zaki va yozma ravishda uning ta’limotini tarqatuvchilarga aylandi. So‘nggi qo‘lyozma tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, “Maslak ul-muttaqin”ning 1750—1830 yillar oralig‘ida 15 dan ortiq turli yozma nusxalari ko‘chirilgan bo‘lib, ular Olloyor shogirdlariga tegishli bo‘lgan kolofonlar. U she’riy va diniy madaniyatning avlodlarga o‘tishi da ham muhim rol o‘ynadi. Uning ta'limoti Qur'on germenevtikasi bilan she'riy ta'limni uyg‘unlashtirib, ma'naviy bilimli va badiiy mahoratga ega shogirdlarni yetishtirdi. Bu ikkilamchi urg‘u Kattaqo‘rg‘on adabiy muhitining XIX asrgacha barqaror jonlanishiga katta hissa qo‘shdi.

Mushaiyra madaniyati — fors va turkiy an’analarga asoslangan she’riy simpoziumlar So‘fi Olloyor hayotligida Kattaqo‘rg‘onda unumdor zamin topdi. Bu yig‘inlar shunchaki o‘yin-kulgi emas edi; ular metafizik g‘oyalar sinovdan o‘tkaziladigan, axloqiy dilemmalar muhokama

[1] Tolibov, M. (2022). «Sabat ul-ajizin: Soddalashtirilgan so'fiy risolasi sifatida». Adabiyotshunoslik , 2(5), 66–72.
[2]Islomov, A. (2020). “So‘fiylar she’riyatidagi ramziy obrazlar”. Sharq yulduzi , 1(2), 41–47.
[3] Karimova, S. (2019). “Tasavvuf she’riyatida til va uslub masalalari”. O‘zbek tili va adabiyoti , 6(4), 18–22
[4] Turaqulov, I. (2022). “Sho‘ro va xotira: So‘fi Olloyorning zamondoshlari bilan munosabatlari”. Adabiyotshunoslik izlanishlari , 4(1), 49–54.

qilinadigan va adabiy shakllar takomillashtiriladigan ta'lim maydoni bo‘lib xizmat qilgan[4]. Tazkirat ash-Shuaro kabi zamonamiz yilnomalaridan olingan dalillar shuni ko‘rsatadiki, So‘fi Olloyor ko‘pincha madrasa hovlilarida shom namozidan keyin o‘tkaziladigan mahalliy mushoiyralar ning ham tez-tez ishtirokchisi va tashkilotchisi bo‘lgan[5].

Madrasa madaniyati nuqtai nazaridan So‘fi Olloyor matnlari axloqiy o‘quv dasturiga kiritilgan. Uning asarlari nafaqat adabiy matn sifatida, balki xarakterni rivojlantirish (axloq) va diniy ta'lim uchun qo‘llanma sifatida ham ishlatilgan. Darg‘om tumanidagi 1785-yildagi madrasa reestrida Sabot ul-Ojizin o‘rta darajadagi so‘fiyshunoslik talabalari uchun tavsiya etilgan qo‘shimcha matnlar qatoriga kiritilgan. Bundan tashqari, So‘fi Olloyor adabiy asrab-avaylash va tarqatishning asosiy vositasi bo‘lgan qo‘lyozma madaniyatiga ham katta ta’sir ko‘rsatdi. Uning asarlari ko‘pincha nasta‘liq va shikasta xattotlik uslublarida transkripsiya qilinib, ko‘pincha chekka sharhlar va jilolar bilan birga bo‘lgan. Omon qolgan ba'zi qo‘lyozmalarning bezakli sifati - yoritilgan sarlavhalar va qatorlararo tushuntirishlar - uning asarlari nusxachilar va kitobxonlar tomonidan hurmat bilan baholanganidan dalolat beradi.

So‘fi Olloyorning Kattaqo‘rg‘on adabiy madaniyatiga ta’sirini ortiqcha baholab bo‘lmaydi. U o‘zining ustozligi, she’riy hayotdagi faol ishtiroki, bardavom qo‘lyozma merosi orqali avlodlar o‘rtasida hududning intellektual xususiyatini belgilab bergan ma’naviy asosli, estetik jihatdan boy adabiyot an’anasini shakllantirdi.

Xulosa

So‘fi Olloyor ning adabiy, ma’naviy va pedagogik xizmatlari Kattaqo‘rg‘on va kengroq O‘rta Osiyo mintaqasi ma’rifiy tarixida alohida o‘rin tutadi. Ushbu maqoladan ko‘rinib turibdiki, uning asarlari naqshbandiya so‘fiylik an’anasi ning yuksak axloqiy g‘oyalarini o‘zida mujassamlashtiribgina qolmay, balki ilohiyot, tasavvuf va she’riy ifodani uyg‘un bir butunlikka birlashtira oladigan nafis adabiy tuyg‘uni ham aks ettiradi. Uning she’riyati, xususan, Maslak ul-muttaqin va Sabot ul-ojizin nafaqat diniy matn, balki o‘zbek didaktik va tasavvuf adabiyotining durdonalari sifatida ham o‘rganilayapti.

Sofi Olloyor fikrining davom etayotgan dolzarbligi bir necha jihatlarda yaqqol namoyon bo‘ladi. Birinchidan, uning axloqiy poklanish , ma’naviy intizom va ijtimoiy etikaga e’tibor qaratgani modernizatsiya va globallashuv muammolariga duch kelayotgan Markaziy Osiyo jamiyatlarida ma’naviy qadriyatlarni tiklashga qaratilgan zamonaviy sa’y-harakatlar bilan aks sado beradi. Ikkinchidan, uning qasidasining stilistik ravshanligi va ramziy boyligi tasavvufiy adabiy kanon bilan qayta bog‘lanishga intilayotgan akademik tadqiqotchilarni ham, amaliyotchi shoirlarni ham ilhomlantirishda davom etmoqda.

Adabiy va diniy merosga o‘zlikni anglash va madaniy diplomatiya vositasi sifatida qaralayotgan hozirgi madaniy sharoitda So‘fi Olloyor intellektual davomiylik va axloqiy donolikning qudratli ramzi bo‘lib xizmat qilmoqda. Uning merosi o‘tmish bilan bugungi kunni bog‘laydi, axloqiy fikrlash, madaniyatlararo muloqot va she'riy ijod uchun vositalarni taklif etadi.

Xulosa qilib aytganda, So‘fi Olloyor shunchaki tarixiy shaxs emas, balki Markaziy Osiyo madaniy xotirasidagi tirik ovoz dir. Uning she'rlari va ta'limotlari imon, san'at va jamiyat chorrahasida ma'no izlovchilar uchun hayotiy manba bo‘lib qolmoqda. Uning Kattaqo‘rg‘on adabiy muhitidagi rolini tan olish va o‘rganish mintaqaviy bilim markazlari musulmon olamining boy ma’naviy va adabiy mozaikasini shakllantirishga qanday yordam berganini kengroq tushunishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Niyozova, N. *Sufi Olloyor's Life and Work*. – Qarshi: Nasaf, 1995. – B. 12–25. https://www.researchgate.net/publication/387787431_Interpretation_Of_Stories_In_Sabot-Ul_Ojizin_By_So%27Fi_Olloyor_As_Some_Of_His_Stories
2. Homidiy, H. *Scholarships of Sufism*. – Toshkent: Sharq, 2004. – B. 88–94.

3. Karimova, S. “Issues of Language and Style in Mystical Poetry.” *O‘zbek tili va adabiyoti*, 2019, 6(4): 18–22.
4. Karimov, A. “Mushaiyra Culture and Mystical Poetry.” *Tasavvuf ilmiy jurnali*, 2020, 2(3): 25–32.
5. Turaqulov, I. “Council and Memory: Sufi Olloyor's Relations with His Contemporaries.” *Adabiy tadqiqotlar*, 2022, 4(1): 49–54.
6. Rasulov, N. *Sufi Olloyor's Main Works and Their Structure*. – Buxoro: Ilm Ziyo, 2021. – B. 68–75.
7. Islomov, A. “Symbolic Images in the Poetry of Sufi Olloyor.” *Sharq yulduzi*, 2020, 1(2): 41–47.
8. Karimova, S. “Manuscript Traditions of Sufi Poetry in Central Asia.” *Manbasho‘noslik yilligi*, 2022, 3(1): 77–84.
9. O‘zbekiston Milliy qo‘lyozmalar fondi. *ML-218 inventar raqamli nusxa: Maslak ul-muttaqin qo‘lyozmasining kolofon tadqiqi*. – Toshkent, 2023. – B. 102–110.
10. Buxoro viloyati ruhiy arxivi. *Darg‘om madrasasi daftaridan ko‘chirma, 1785 yil, 48-band.* – Buxoro, 1785. – B. 48.

ЦИФРОВЫЕ СЕРВИСЫ В АДАПТИВНОМ ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Иванова Дарья Сергеевна,
К.п.н., доц. кафедры информатики, РГУ им. С.А.Есенина,
г. Рязань, Россия, d.ivanova@rsu-rzn.ru
Баранова Полина Валерьевна, *студент 3 курса*

Аннотация*. В статье проведен анализ реализации возможностей цифровых сервисов в адаптивном обучении иностранному языку. Выделены особенности популярных сервисов. Приведен опыт реализации учебной дисциплины «Сквозные технологии» в институте иностранных языков Рязанского государственного университета имени С.А.Есенина. Выделены особенности изучения этой дисциплины будущими преподавателями иностранного языка с целью дальнейшей реализации адаптивных технологий в профессиональной деятельности.*

Ключевые слова: *цифровые сервисы, сквозные технологии, адаптивные технологии обучения, цифровые компетенции, изучение иностранного языка.*

Введение. На современном этапе развития образования всё большую роль играют адаптивные технологии. К основным принципам адаптивного обучения относят: персонализацию образования и дифференцированный подход. Существенным плюсом реализации возможностей адаптивных технологий является повышение мотивации учащихся. Успехи в обучении, отслеживаемые адаптивной системой, повышают уверенность в собственных силах и уменьшают тревогу, связанную с процессом обучения [5].

С другой стороны, необходимо отметить актуальность подготовки педагогов в области цифровых сервисов, формирование их цифровых компетенций с целью реализации государственной программы цифровизации экономики и образования Российской Федерации.

Многие авторы изучают эту тему, рассматривая как теоретические аспекты, так и практические применения. Например, такие авторы книг как Салман Хан "The One World Schoolhouse: Education Reimagined", Сеймур Паперт "Mindstorms: Children, Computers, and Powerful Ideas", Джон Хэтти "Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement", Кэрол Двек "Mindset: The New Psychology of Success" и др. [1] проанализировали принципы адаптивного обучения на базе цифровых инструментов, а также психологические, педагогические и методические особенности реализации такого подхода.

Методы исследования. Анализ литературы и электронных ресурсов, разработка структуры и содержания дисциплины «Сквозные технологии» по направлению обучения «Педагогическое образование» для будущих учителей иностранного языка, разработка модели цифровых компетенций студентов при изучении этой дисциплины.

Результаты исследования. С 2022 учебного года в Рязанском государственном университете имени С. А. Есенина для студентов направления обучения «Педагогическое образование» включена в программу учебная дисциплина «Сквозные технологии». В ее компетентностную модель входят три основные составляющие: личностные, базовые цифровые и профессиональные цифровые компетенции [4]. В процессе формирования данной компетентностной модели будущие учителя изучают основы реализации адаптивных технологий обучения иностранному языку на базе цифровых сервисов.

Реализация адаптивных технологий в обучении иностранному языку имеет широкие возможности. Процесс изучения иностранного языка требует времени и усилий. Важные аспекты: комплексный подход, который включает фонетику, лексику, грамматику, чтение, письмо, аудирование и говорение [2]. Все аспекты взаимосвязаны и важны для успешного обучения, многоуровневость (процесс постепенный, от начального уровня к продвинутому; каждый уровень имеет свои требования к знаниям и навыкам), погружение в языковую

среду (путешествия, фильмы, песни и литература на языке оригинала ускоряют обучение и обогащают словарный запас) [3].

В процессе изучения дисциплины «Сквозные технологии» студенты знакомятся и реализуют на практике возможности современных цифровых сервисов. Наиболее часто используемые цифровые сервисы для изучения иностранных языков это: Duolingo, Lingualeo, Babbel, Rosetta Stone, Busuu, Memrise, Quizlet. Они позволяют как подбирать индивидуальные программы с учетом диалекта выбранного языка так и создавать игровые ситуации, общение с носителями языка. Широкие возможности предоставляет российская платформа для изучения английского с адаптивными уроками и индивидуальным подходом Skyeng и российский сервис с адаптивными заданиями для школьников Яндекс.Учебник. Интересные адаптивные занятия можно организовать на базе сервиса дополненной реальности (AR) и чат-ботов Mondly . Программный продукт DynEd предлагает новый подход к изучению языков, используя адаптивные технологии для подбора материалов в зависимости от уровня ученика. Вместо текста используются ситуационные картинки с аудиоматериалом. Приложение Parla развивает разговорные навыки через диалоги и ролевые игры, используя игровые элементы для мотивации.

Ещё одной уникальной платформой является Khan Academy, которая предлагает обширную библиотеку видеоуроков, упражнений и тестов по различным предметам. Будущие учителя могут создавать собственные уроки, используя инструменты Khan Academy Teacher), Khan Academy Classroom (учителя могут создавать свои классы и назначать ученикам задания и упражнения из библиотеки Khan Academy), система прогресса (Khan Academy Teacher позволяет отслеживать прогресс учеников в выполнении заданий и получать подробную информацию о их успеваемости). Чат-боты, такие как Replika и Mitsuku, позволяют практиковать разговорный язык с виртуальным собеседником. Виртуальная реальность (VR) погружает в среду для общения с виртуальными персонажами. ИИ-системы распознают и транскрибируют речь, предоставляя обратную связь по произношению. Переводчики, такие как Google Translate и DeepL, помогают с быстрым переводом текста. Модели, как GPT-3, генерируют тексты на иностранном языке. ИИ проверяет задания и оценивает произношение, выявляя ошибки. Игры, как Wordle и Scrabble, развивают словарный запас и грамматику. Платформы HelloTalk и Tandem так же позволяют общаться с носителями языка.

Выводы. Компетентностная модель дисциплины «Сквозные технологии» для будущих учителей иностранного языка позволяет реализовать требования цифровой трансформации образования. Предложенные в программе дисциплины цифровые сервисы помогают сделать изучение иностранных языков более эффективным и увлекательным, адаптируя процесс под индивидуальные потребности каждого ученика. Адаптивные технологии открывают новые возможности в изучении иностранных языков, интегрируя мультимедиа и создавая индивидуальные учебные программы. Они не заменяют традиционные методы, но усиливают их, повышая эффективность обучения. Разработанная учебная дисциплина может быть рекомендована как для использования для подготовки студентов, так и для повышения квалификации действующих учителей иностранного языка с целью совершенствования их профессиональной деятельности.

Использованная литература

1. Digital technologies as an adaptive learning tool in higher education / N. Tekesbaeva, Ya. Kultan, A. Ongarbayeva [et al.] // E3S Web of Conferences : XII International Scientific and Practical Forum - «Environmentally sustainable cities and settlements: problems and solutions» (ESCP-2023), Moscow, Hanoi, 20–21 апреля 2023 года. Vol. 403. – Moscow, Hanoi: E3S Web of Conferences, 2023. – P. 08023. – DOI 10.1051/e3sconf/202340308023. – EDN RCDGVJ.

2. Внедрение адаптивного обучения в университете: кейс УрФУ реализации дисциплины «Иностранный язык» / В. А. Ларионова, Н. В. Гончарова, Л. В. Дайнеко, Ф. Д.

Ковалев // Образование и саморазвитие. – 2024. – Т. 19, № 1. – С. 111-127. – DOI 10.26907/esd.19.1.09. – EDN PRKFAL.

3. Добрица В. П., Горюшкин Е. И. Применение интеллектуальной адаптивной платформы в образовании // Auditorium. 2019. №1 (21). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/primenenie-intellektualnoy-adaptivnoy-platformy-v-obrazovanii (дата обращения: 02.04.2025).

4. Иванова, Д. С. Формирование цифровых компетенций педагога при изучении дисциплины «Сквозные технологии и технологии искусственного интеллекта» / Д. С. Иванова // Психолого-педагогический поиск. – 2023. – № 1(65). – С. 63-70. – DOI 10.37724/RSU.2023.65.1.008. – EDN OFADKG.

5. Саламатина, И. И. Передовые технологии обучения иностранным языкам в ВУЗе / И. И. Саламатина // International Journal of Professional Science. – 2023. – № 12-1. – С. 51-56. – EDN PKUVBO.

USING HUMOR TO CRITIQUE: TECHNIQUES IN POLITICAL DISCOURSE

Kitibaeva Alfiya Kanibekovna
Doc. Phd docent of Karaganda Buketov University
Kaf.fil2018@mail.ru
Azimova Marjona Salim qizi, Teacher of SamSIFL
bg2635860@gmail.com

Abstract: This article examines the strategic utilization of humor as a tool for critique within the landscape of political discourse. It analyzes various comedic techniques employed to challenge authority, deconstruct ideologies, and influence public opinion. By examining the various techniques employed to leverage humor for political commentary, focusing on satire, parody, sarcasm, and wit. It analyzes how these techniques function to expose flaws, challenge authority, and shape public opinion within the specific context of the United States. Furthermore, the article explores the evolution of these comedic techniques in American political discourse, from early political cartoons to contemporary late-night comedy and internet memes. Finally, it considers the potential pitfalls and limitations of humor as a tool for political critique, including the risks of trivialization, polarization, and misinterpretation.

Keywords: Political Humor, Critique, Satire, Comedy, Political Discourse, Social Commentary, Irony, Parody, Caricature, Rhetoric, Media Studies, Political Science

Introduction. Political discourse, often characterized by seriousness and gravity, can be effectively disrupted and challenged through the strategic deployment of humor. While comedy might appear to be a mere diversion, it can serve as a powerful tool for critique, enabling individuals and groups to scrutinize political power, expose hypocrisy, and challenge established norms. This article investigates the multifaceted ways in which humor functions as a critical instrument in political discourse. It seeks to identify the key techniques employed to comedic effect and analyze their persuasive and subversive potential. The intersection of humor and politics in the USA has a rich and complex history. From Benjamin Franklin's satirical writings to modern-day political cartoons and late-night comedy shows, humor has consistently been used to critique power, expose hypocrisy, and engage the public in political discourse. This article delves into the specific techniques employed in American political humor, analyzing their effectiveness and exploring the evolving landscape of comedic critique in the digital age.

Techniques of Humor in Political Critique:

Humor employs a variety of techniques to critique political discourse.

• **Irony:** Irony involves expressing a meaning that is the opposite of the literal meaning, often to highlight the absurdity or hypocrisy of a situation. In political discourse, irony can be used to expose the gap between the rhetoric and the reality of political actions. Example: A politician promising fiscal responsibility while simultaneously increasing national debt.

• **Parody:** Parody involves imitating a style or genre for comedic effect, often exaggerating its features to highlight its flaws or limitations. In political discourse, parody can be used to mock the language, behavior, or ideology of political figures. Example: A satirical website creating a fake news story that mimics the style of a mainstream news outlet.

• **Satire**: Satire uses humor, irony, exaggeration, or ridicule to expose and criticize people's stupidity or vices, particularly in the context of contemporary politics and other topical issues. Satire aims to bring about social or political reform by highlighting societal shortcomings. Example: A political cartoon that depicts a politician as a pig, symbolizing greed and corruption.

• **Caricature**: Caricature involves exaggerating the physical features or personality traits of an individual for comedic effect. In political discourse, caricature is often used to ridicule political figures and undermine their authority. Example: A political cartoon exaggerating Donald Trump's hair or Joe Biden's age.

• **Sardonic Wit**: Sardonic humor is characterized by its cynicism, sarcasm, and bitterness. It often involves expressing contempt or scorn for a particular situation or individual. Example: A cynical comment about the futility of political action in the face of systemic corruption.

• **Mockery and Ridicule**: Direct mockery and ridicule can be used to undermine the authority of political figures or institutions. This often involves making fun of their appearance, behavior, or policies. Example: A late-night talk show host making jokes about a politician's gaffes.

• **Incongruity:** Humor often arises from the juxtaposition of incongruous elements, creating a sense of surprise and absurdity. In political discourse, incongruity can be used to challenge conventional wisdom and expose the contradictions inherent in political ideologies. Example: A protest sign that combines a serious political message with a humorous image.

• **Understatement**: Understatement involves expressing a concept with less emphasis than is warranted, often to create irony or emphasize the absurdity of a situation. Example: Describing a major political scandal as a "slight misunderstanding."

• **Self-deprecation**: Self-deprecating humor can be used by politicians or political commentators to appear more relatable and authentic. It involves making jokes about oneself, often to defuse criticism or connect with the audience. Example: A politician joking about their own lack of experience.

Evolution of Comedic Critique in American Politics:

The techniques of political humor have evolved alongside communication technologies. Early political cartoons in newspapers and magazines played a crucial role in shaping public opinion, often utilizing caricature and satire to criticize politicians and policies. The advent of radio and television brought new forms of comedic critique, with radio shows like *Fireside Chats* using humor to connect with audiences and television programs like *The Smothers Brothers Comedy Hour* pushing the boundaries of political satire. The internet and social media have further democratized political humor, allowing individuals to create and share satirical content through memes, viral videos, and online commentary.

Potential Pitfalls of Humor in Political Critique:

While humor can be a powerful tool for critique, it also carries potential risks:

- **Trivialization:** Excessive use of humor can trivialize serious political issues, reducing complex debates to simplistic punchlines.
- **Polarization:** Humor can reinforce existing biases and contribute to political polarization, particularly in the context of partisan comedy shows and online echo chambers.
- **Misinterpretation:** Satire and sarcasm can be easily misinterpreted, especially in online environments where context and tone can be difficult to convey. This can lead to unintended offense or the spread of misinformation.

Conclusion:

Humor serves as a vital mechanism for political critique in the USA, employing a range of techniques to expose flaws, challenge authority, and engage the public. From traditional forms like political cartoons to contemporary digital platforms, comedic critique has adapted to the changing media landscape.

However, the potential pitfalls of humor in political discourse necessitate careful consideration of its impact and responsible usage. Understanding the nuances of these comedic techniques and their potential consequences is crucial for navigating the complex landscape of American political communication. As political communication continues to evolve in the 21st century, the role of humor as a critical instrument is likely to become even more significant. Future research should focus on exploring the impact of digital satire on political engagement and the development of ethical guidelines for the use of humor in political discourse.

REFERENCES:

1. Baumgartner, J. C., & Morris, J. S. (2010). *Laughing Matters: Humor and American Politics in the Media Age*. Routledge.

2. Sarvinoz, Dustmurodova. "THE USAGE OF SATIRICAL EXPRESSIONS IN POLITICAL DISCOURSE." Лучшие интеллектуальные исследования 39.2 (2025): 81-87.

3. Jamieson, K. H., & Waldman, P. (2013). *The Press Effect: Politicians, Journalists, and the Stories That Shape the Political World*. Oxford University Press.

4. Jones, J. P. (2017). *Entertaining Politics: New Political Television and Civic Culture*. Rowman & Littlefield.

5. Meyer, J. C. (2000). *Humor as a Double-Edged Sword: Four Functions of Humor in Communication*. Communication Theory, 10(3), 310-331.

6. Palczewski, C. H., Fritch, J. R., & Ice, R. L. (2016). *Rhetoric in Civic Life*. Strata Publishing.

NAZAR ESHONQUL ASARLARIDA IJODIY O‘ZIGA XOSLIK PRINSIPLARI

Bobur Shahanov Choriyevich
O‘zDXA Urganch filiali Urganch davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
boburshahanov@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy o‘zbek adabiyotining yorqin vakillaridan biri – Nazar Eshonqul ijodiga xos bo‘lgan badiiy tafakkur, tasvir uslubi va adabiy-estetik prinsiplari tahlil qilinadi. Muallifning asarlarida ilgari surilgan g‘oya va mavzular, ularni yoritishdagi uslubiy yondashuvlar, shuningdek, obrazlar dunyosi orqali aks etgan ijtimoiy va falsafiy qarashlar o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: Nazar Eshonqul, o‘ziga xoslik, adabiy uslub, obrazlar tizimi, zamonaviy adabiyot, falsafiy tafakkur.

Аннотация: В данной статье анализируются художественное мышление, стиль изображения и литературно-эстетические принципы, присущие творчеству одного из ярких представителей современной узбекской литературы — Назара Эшонкула. Рассматриваются темы и идеи, представленные в его произведениях, стилистические подходы к их раскрытию, а также социально-философские взгляды, отражённые через систему образов.

Ключевые слова: Назар Эшонкул, самобытность, литературный стиль, система образов, современная литература, философское мышление.

Annotation: This article analyzes the artistic mindset, narrative style, and literary-aesthetic principles characteristic of Nazar Eshonqul, one of the prominent figures of contemporary Uzbek literature. It examines the themes and ideas presented in his works, the stylistic approaches used to convey them, as well as the social and philosophical views reflected through his system of imagery.

Keywords: Nazar Eshonqul, uniqueness, literary style, system of imagery, contemporary literature, philosophical thinking.

Mustaqillik davri adabiy jarayonda alohida o‘ringa ega bo‘lgan ijodkorlardan biri Nazar Eshonquldir. Asli Qashqadaryo viloyatining olis qishloqlaridan birida tavallud topgan bu adib o‘zbek nasrining yangi bosqichini belgilab bergan ijodkorlardan bir desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Uning ilk ijodiy faoliyati jurnalistika sohasi bilan bog‘liq bo‘lib, keyinchalik u badiiy adabiyotga chuqur sho‘ng‘ib, o‘ziga xos falsafiy-estetik qarashlarini nasr orqali ifoda eta boshladi. Nazar Eshonqul “Maymun yetaklagan odam”, “Tobut”, “Bahovuddinning iti”, “Og‘riq lazzati”, “Xaroba Shahar surati”, “Zulmat saltanatiga sayohat”, “Shamolni tutib bo‘lmaydi”, “Yalpiz hidi” kabi hikoyalari va “Taqiq mevasi”, “Go‘ro‘g‘li yohud hayot suvi” romanlari orqali o‘zining badiiy dunyoqarashi va yuksak ijodiy salohiyatini namoyon etdi. Yozuvchining ijodida insoniylik, ma’naviyat, vijdon, haqiqat va yolg‘on, tarix va zamon, shaxs va jamiyat kabi dolzarb mavzular chuqur falsafiy mushohadalar orqali yoritiladi. Adib badiiy tasvirda realistik asos bilan metaforik ifodani uyg‘unlashtirib, o‘ziga xos uslub yaratdi. Asarlarida yozuvchi ko‘pincha muallif sifatida emas, balki kuzatuvchi, hayot voqealari va inson ruhiyatini aks ettiruvchi vositachi sifatida namoyon bo‘ladi.

Yozuvchi o‘zining ilk hikoyalari bilanoq adabiy jamoatchilikda katta qiziqish uyg‘otdi. Natijada bu hikoyalar xususida bir qancha ilmiy izlanishlar olib borilib, ularning g‘oyaviy-mavzuiy o‘ziga xosligi, badiiy idrok va ifoda prinsiplari, yozuvchining badiiy mahorati masalalari atroflicha tadqiq etildi. Nazar Eshonqul asarlarining o‘zaro - ruhan yaqinligi ma’naviy-axloqiy masalalar ustuvorligi bilan belgilanib, odamni badiiy tasvirlashdagi individual tafakkur tabiatining ijodiy yo‘sini bilan xarakterlanadi. Ularda insonni badiiy tushunish hamda tushuntirishda ikki yo‘nalish ko‘proq ko‘zga tashlanadi. Birinchidan, xalqimizning milliy mustaqillikka erishgungacha kechgan hayotidagi erkka tashnalik kayfiyati hamda milliy istiqlol arafasidagi odamlarning ruhiy holatlari va jamiyat hayotini yoritishga harakat qilinadi. Ikkinchidan, ezgulik, jaholat tantanasi uchun g‘ov bo‘lgan ma’naviy-axloqiy illatlarni fosh etishga intilish, haqiqatning tantana qilishiga ishonmagan, ko‘ngli mudroq odamlar ruhiyatini jamiyat psixologiyasi bilan uzviy aloqadorlikda tahlil qilish va ana shunday odamlar amal qiladigan falsafa mohiyatini ramzlar tilida ochib berish hamda shaxs ichki tuyg‘ularining parchalanish sabablarini badiiy-falsafiy jihatdan o‘rganish alohida ko‘zga tashlanadi.

Har bir insonning ko‘ngli, qalbi, ruhi bo‘lgani singari har bir asarning ham o‘ziga xos ma’naviy dunyosi bo‘ladi. Bu esa ijodkorlarning o‘ziga xos va betakror ma’naviy-intellektual dunyoqarashidan vujudga keladi. Nazar Eshonqul asarlarida kuzatilganidek har bir ijodkor ramzlarga burkangan badiiy nigohi bilan ham alohida xususiyatlarga ega. Zero, adibning har bir hikoya janriga mansub asarlarida o‘ziga xos ma’naviy-axloqiy masalalar etakchilik qiladi. “*Amakim bilan bir hovlida yashardik. Ularning uylari hovlining etagida edi. Ammo butun hovlining supur-sidiridan tortib mollarga beriladigan yem-xashakkacha Oyto‘ldi enam zimmasida edi. U o‘ziga ishonib topshirilgan xonadonni tirnoqqa zor qilayotgani uchun ham shunga mahkumday edi. Buni hech kim tovush chiqarib aytmas, biroq uning boshi ishdan chiqmayotganini ko‘rib-bilib tursa ham, bu yumushlarning yarmi bizning, bolalarining vazifamiz ekanini bilishsa ham, na dadam, na onam bir og‘iz biron narsa demasdi. Go‘yo shu bilan ammamning enam haqidagi gaplarini tasdiqlashganday, ammamning qayta aytganlarini qo‘llashganday bo‘lardi*[1]”. Ushbu parcha yozuvchining “Bepoyon osmon” hikoyasidan olingan. Hikoyada yozuvchi hayotiy-maishiy muammo talqinini kun tartibiga qo‘yadi, asar ammadan kelgan qisqa hamda zardali xat bilan boshlanadi. “Bir parcha qog‘ozda” adresat Oyto‘ldi enaga nisbatan “bir umr tark etmagan ta’na-yu dashnom” ham, “azaliy munosabat” ham, “piching-u kinoya” ham qorishib ketadi, aslida bolaga yanga bo‘lgan ayol yuvoshligi, kuydi-pishdi, jonsarakligi, bolajonligi bilan ajralib turadi. Amakisi xonadonida chaqaloq tug‘ilmaganligi bois qahramon farzand qilib beriladi, tinch-totuv yashayotgan oila hayotiga og‘u solib turadigan Amma xarakteri keskinlikni ushlab turadi.

[1] Nazar Eshonqul. Saylanma, 1-jild. – Toshkent**:** Akademnashr, 2022. – B. 386

“Nisbatan juda shafqatsiz va murosasiz” ayol tirnoqqa zor mushtiparga tinimsiz azob beradi, “ko‘cha to‘ldirib o‘ynayotgan bolalarga havas va orzumand tikilib o‘tiradigan” kelinchak orzulari armonga ko‘chadi. Muallif turmush mashaqqatlarida toblangan, sabr-bardosh timsoli bo‘lgan “bu o‘ksik ko‘ngil sohibasi” botiniga nazar tashlaydi. Ezgulik a’moliga o‘zgargan Oyto‘ldi butun mahalla tutingan onasiga aylanadi, bolalarni yaxshi ko‘rishi bois u hamsoyalari ehtiromiga sazovor bo‘ladi. Yangi ota-ona sevgisi tillarda doston bo‘ladi, “ularning yurish-turishlari xuddi kukulab don terib yurgan bir juft musichani eslatardi”. Peshonasiga befarzandlik tamg‘asi bosilgan erkak va ayol o‘rtasidagi rishta yillar mobaynida tobora mustahkamlanadi. Yozuvchi hayotiy ikr-chikirlardan nozik mantiq chiqaradi, hayotiy ziddiyatlar badiiy umumlashmasi kitobxon his-tuyg‘ularini yuksak pardaga ko‘taradi.

Yozuvchi “Evolyutsiya” (1993) hikoyasida yaqin moziy manzarasini chizadi, “shahar markazidagi maxluq har kecha tinmay o‘kiradigan” yurt g‘anim istilosidan aziyat chekadi. “*Garchi dalv oyi oxirlarida kun to‘satdan qish fasliga xos bo‘lmagan tarzda isib jo‘nagan bo‘lsa-da, unga deyarli hech kim e’tibor bermasdi yoki e’tibor berishsa ham, o‘lgudek ichib olgan bo‘lsa kerak, degan xayolga borishardi: kiyimi, isqirti chiqqan yomg‘irpo‘shini aytmasa, ish izlab daydib yuradigan qora ishchilardan farqi yo‘q edi; u negadir hech kimga yuzini ko‘rsatmaslikka yoki birov bilan duch kelmaslikka harakat qilar, agar qarshisidan yo‘lovchi kelayotgan bo‘lsa, yuzini e’lonlar taxtasiga burib o‘zini xuddi o‘qiyotganday ko‘rsatib turar va yana yo‘lga tushar, o‘zini kimsasiz ko‘chalarga urib tanib qolishidan qo‘rqardi. Birov bilan tasodifan ro‘paro‘ kelib qolsa, yerga qaragancha tez o‘tib ketish, uzoqlashishga harakat qilardi*[1]”. Hikoyada “shaharni shiorlar saltanatiga aylantirish” maqsadini ko‘zlagan qattol siyosat, fath keltirib chiqarayotgan oqibat o‘ziga xos tarzda talqin qilinadi. “Eng uzun tush”ga mengzalgan mustamlaka tutumi tazyiq va ta’qibni kuchaytiradi, qo‘rquv hamda zulmni kasb etgan idora usuli aholini iztirobga soladi. Turli-tuman da’vatlar “yopishqoq va shilqim so‘zlarga asir tushish” vaznini oshiradi, ta’qibdan asta qochayotgan qahramon shuurida hadik kattalashadi. “Maxluqning tovushsiz o‘kiriklari”, “istilo qilichi”, “ulkan kitob”, “avaxtanusxa binolar”, “ko‘rimsiz binolar” – so‘z birikmasidan tashkil topgan epitetlar hayotiy ziddiyatlarni ifoda etadi. Muallif tavsif va tahlil vositachiligida ruhiyatga salbiy ta’sir o‘tkazadi, ozod va erkin uchadigan qushlar, bepoyon va daxlsiz osmon rutubatli bulutlar tomonidan egallangan, qarg‘alar tovushi fojiani quyuqlashtiradi.

“Xaroba shahar surati” hikoyasi ham yozuvchining mahorati, iste’dodidan darak beradi. Parishon yigitning o‘y-xayollari, fikrlari, ichki kechinmalari, o‘zligini anglash yo‘lidagi mashaqqatlari bayon etilgan mazkur hikoya insoniyat ong-shuurining naqadar qotib qolganligi, uning yozuvchi Ch.Aytmatov “Asrga tatigulik kun” asari qahramoni Jo‘lomon misoli manqurtga aylanib ulgurmaganini xaroba shahar surati orqali badiiy timsollar bilan ochib bergan. E’tibor beradigan bo‘lsak, yozuvchi asardagi shahar nomini Tursoriya deb ataydi va uning vayron bo‘lishdan avvalgi go‘zalligini odamlarga uqtirishga, uni qaytadan qurishga chaqirib, quyidagicha tasvirlaydi: “*Tursoriya meni qanchalik qiziqtirsa, boshqalarni shunchalik ajablantirardi. Ular tayinsiz bir rassomning fazli-irodasi bilan vayron etilgan qandaydir Tursoriyani deb tashvish chekib yurish sababini tushunmasdilar va buni shunchaki oliftagarchilik deb o‘ylashar yoxud g‘irt safsataga yo‘yishardi. Men ularga Tursoriya haqida, uning yashil bog‘lari, zangori osmoni, tuman qoplagan tosh ko‘chalari, odamzotning qudratini namoyish etish uchun qurilgan minoralari, shahardan uzoqlarda ham hidi ufurib turadigan xuddi qizlar kabi durkun va nafis gullari, qirmizi tulporlar minib yuradigan yigitlari, xayoldan ko‘ylak tikib kiygan qizlari, hilol bilan birga hilpiraydigan cho‘g‘lari, saxar chog‘lari xo‘rozlaridan ham oldin uyg‘otadigan azonlari hamda bolaning ko‘zlari kabi tiniq va ma’sum daryolari haqida gapirib berar va bularni Tursoriya boshqalarning ham e’tiborini tortsin, deya ko‘pincha o‘zim to‘qirdim*[2]”.

Beparvolik va loqaydlik inson tanazzuli. Uning tuyg‘ularsiz yashashi, kimligini va nima uchun bu dunyoga kelganligini anglamaslik, misoli hayvondek faqat qorin g‘amini, o‘z tinchini

[1] Nazar Eshonqul. Saylanma, 1-jild. – Toshkent: Akademnashr**,** 2022. – B. 239-240.
[2] Nazar Eshonqul. Saylanma, 1-jild. – Toshkent: Akademnashr, 2022. – B. 51.

o‘ylashi insoniylikdan yiroqlashish degani. “Xaroba shahar surati” hikoyasi insoniyatning o‘sha tanazzuliga, zulmatga singish jarayonini ko‘rsatganligi bilan ham ahamiyatlidir.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, Nazar Eshonqul ijodining markazida inson va uning ichki olami turadi. Adib har bir hikoya va romani orqali jamiyatdagi muhim muammolarni ko‘taradi, biroq buni didaktika yoki ochiqchasiga tanqid emas, balki ramzlar, falsafa va poetik tilda bajaradi. Bu esa uning ijodiy o‘ziga xosligini belgilab beruvchi asosiy jihatidir. Adibning hikoyalari qisqa hajmda bo‘lsa ham chuqur ijtimoiy-falsafiy ma’no mujassamlashadi. Har bir hikoyasi – bu badiiy mushohada, ijtimoiy tanqid va ruhiy holatlarning badiiy tahlilidir. Shu jihatdan uning ijodi klassik realizm va zamonaviy postmodernizm o‘rtasida ko‘prik bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Adabiyot nazariyasi. Ikki tomlik. 2-tom. – Toshkent: Fan, 1979. – 444 b.
2. T. Boboyev “Adabiyotshunoslik asoslari” Toshkent – 2002.
3. Nazar Eshonqul. Saylanma, 1-jild. – Toshkent: **Akademnashr**, 2022.
4. Nazar Eshonqul. Kitob bandasi, maqolalar, esselar to‘plami – Toshkent: **Akademnashr**, 2022.
5. Rasulov, A. Nazar Eshonqul ijodida falsafiy-estetik qarashlar. *Adabiyot va san’at*, 2021 №4, 33–37.
6. Xudoyberdiyev, S. (2022). Postmodernizm unsurlarining o‘zbek adabiyotidagi talqini. *Adabiyotshunoslik izlanishlari*, 2022 №3, 21–27.

TALABALARNING KOGNITIV MUSTAQILLIGINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Abduraxmonov Jasur Bekpulatovich,
SamDUKF

Annotatsiya: Ushbu maqolada talabalarning kognitiv mustaqilligini rivojlantirish metodikasi yoritilgan. Kognitiv mustaqillik tushunchasi, uning ahamiyati, rivojlantirish yo‘llari, amaliy mashg‘ulotlar va ilg‘or pedagogik texnologiyalar asosida yondashuvlar tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada taniqli pedagog va psixolog olimlarning fikrlari keltirilib, real amaliy tajribalar asosida misollar keltirilgan.

Аннотация: В статье рассматривается методика развития познавательной самостоятельности учащихся. Анализируется понятие познавательной самостоятельности, ее значение, пути развития, практические занятия, подходы, основанные на передовых педагогических технологиях. В статье также представлены мнения известных ученых-педагогов и психологов, а также приведены примеры, основанные на реальном практическом опыте.

Abstract: This article discusses the methodology for developing students' cognitive independence. The concept of cognitive independence, its importance, development methods, approaches based on practical exercises and advanced pedagogical technologies are analyzed. The article also presents the opinions of famous pedagogical and psychological scientists, and provides examples based on real practical experiences.

Bugungi kunda ta’lim tizimidagi asosiy vazifalardan biri - mustaqil fikrlaydigan, muammoni tahlil qilish va yechish qobiliyatiga ega bo‘lgan shaxslarni tayyorlashdir. Bu esa, eng avvalo, talabalarning kognitiv mustaqilligini rivojlantirishni taqozo etadi. Kognitiv (bilish) mustaqillik - bu shaxsning mustaqil o‘ylashi, o‘z bilimini mustaqil tarzda izlab topishi va uni amaliyotda qo‘llay olish qobiliyatidir.

Kognitiv mustaqillik tushunchasi va uning ahamiyati. Kognitiv mustaqillik — bu talabaning bilimlarni nafaqat passiv tarzda qabul qilishi, balki ularni chuqur o‘zlashtirishi, o‘zi izlanish olib borishi, fikr yuritishi va mustaqil qarorlar qabul qila olish qobiliyatidir. Bu tushuncha zamonaviy pedagogikada o‘quvchilarning faolligini, o‘z-o‘zini rivojlantirish va o‘rganishga bo‘lgan

ehtiyojini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Kognitiv mustaqillik shaxsiy rivojlanish, kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish va umrbod ta’lim olishga tayyorlikni kuchaytiradi.

Psixolog J. Piaget ta’kidlaganidek, bola (va talaba) o‘zi o‘rganayotgan dunyoni faol o‘rganish orqali o‘z bilish sxemalarini rivojlantiradi. Shu sababli, ta’lim jarayoni doimo faol kognitiv izlanishlarga asoslanishi kerak. L.S. Vygotskiy esa "yaqin rivojlanish zonasi" nazariyasida o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi muloqotni kuchaytirish orqali mustaqil fikrlashga yo‘l ochishni taklif qiladi.

Bruner esa bilish faoliyatini "kashfiyotchilik yo‘li" orqali olib borish zarurligini urg‘ulaydi. Uning fikricha, har bir talaba bilimni o‘zining izlanishlari orqali egallasa, bu bilim mustahkamroq va samaraliroq bo‘ladi. Zamonaviy ta’limda kognitiv mustaqillikning ahamiyati shundaki, u o‘quvchini tayyor javoblarni yodlashga emas, balki yangilik yaratishga, muammolarni hal qilishga va turli manbalar bilan ishlashga yo‘naltiradi. Bu esa axborot asrida muvaffaqiyatli faoliyat yuritish uchun zarur bo‘lgan asosiy ko‘nikmalardan biridir.

Kognitiv mustaqillikni rivojlantirishning metodik asoslari. Xorijiy til, xususan ingliz tilini o‘rganishda kognitiv mustaqillikni rivojlantirish juda muhim. Bu jarayonda talaba nafaqat grammatik qoidalarni yodlab olishi, balki mustaqil tarzda so‘z boyligini oshirishi, kontekstual tafakkur yuritishi va og‘zaki yoki yozma shaklda o‘z fikrini ifodalashi lozim. Quyidagi metodik yondashuvlar aynan ingliz tili fanida samarali natija beradi:

- **Muammoli topshiriqlar orqali o‘rganish (Problem-based learning):** Talabalarga murakkab muloqotli vaziyatlar (masalan, aeroportda yo‘nalishni so‘rash, ish intervyusiga tayyorgarlik) taqdim etiladi. Ular ushbu vaziyatni ingliz tilida mustaqil hal qilish yo‘llarini topadilar, bu esa izlanish va tanqidiy fikrlashni faollashtiradi.
- **Leksik-kontekstual izlanish:** Talabalarga autentik matnlar (maqolalar, esse, dialoglar) berilib, noma’lum so‘zlarni mustaqil aniqlash, sinonim/antonim topish va ularni yangi gaplarda ishlatish topshiriladi. Bu usul kontekstda o‘rganish orqali so‘z boyligini oshiradi.
- **Mini-loyihalar (Project-based learning):** Masalan, “Mening orzuimdagi kasb” yoki “Mening shahrimga sayohat” mavzularida ingliz tilida slayd tayyorlash va uni sinf oldida taqdim qilish. Bu topshiriq tahlil qilish, ijodiy yondashish va jamoaviy ishlash ko‘nikmalarini shakllantiradi.
- **O‘z-o‘zini baholash (Self-assessment):** Har bir mashg‘ulotdan so‘ng talabalar o‘zlarining til o‘zlashtirish darajasi va faol ishtirokini baholaydilar. Bu ularda refleksiya qilish, mustaqil o‘rganish rejasini tuzish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.
- **Axborot texnologiyalaridan foydalanish:** Duolingo, BBC Learning English, Quizlet kabi onlayn platformalar orqali o‘z tempida va qiziqarli shaklda o‘rganish imkoniyati yaratiladi.

Misol uchun, Toshkent davlat pedagogika universitetida ingliz tili kurslarida “dialogik interaktiv mashg‘ulotlar” asosida tashkil etilgan darslarda talabalar intervyu formatida mashqlar bajaradilar. Ular o‘zaro rol o‘ynash orqali so‘zlashuv ko‘nikmalarini faollashtiradi, savol-javoblar orqali esa tanqidiy fikrlash va mulohaza yuritish qobiliyatlari rivojlanadi.

Amaliy misollar. Oliy ta'lim muassasalarida quyidagi amaliy mashg‘ulotlar orqali kognitiv mustaqillik rivojlantirilmoqda:

- "Kognitiv xaritalar" tuzish orqali talabalar o‘z bilimlarini vizual tarzda tasniflaydilar;
- Mustaqil mini-loyihalar ishlab chiqish orqali talaba izlanishga undaladi;
- "Case-study" metodidan foydalanib, talabalar real hayotiy muammolarni tahlil qiladilar;
- Onlayn platformalarda forumlar orqali talabalarning fikrlari baholanishi va rivojlantirilishi.

Pedagogik texnologiyalar va vositalar. Axborot-kommunikatsion texnologiyalar talabalarning mustaqil izlanishlarini yengillashtiradi. Masalan, Moodle, Google Scholar, Zotero kabi platformalar talabalarga ilmiy maqolalarni izlab topish va tahlil qilish imkonini beradi. Bundan tashqari, interaktiv taqdimotlar, testlar, viktorinalar orqali ham mustaqil fikrlash rag‘batlantiriladi. Shuningdek, quyidagi ilg‘or pedagogik texnologiyalar kognitiv mustaqillikni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi:

- Blended Learning (Aralash o‘qitish): Onlayn va an’anaviy darslarni uyg‘unlashtirish orqali talabalar o‘z tezligida mustaqil o‘rganish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

- Flipped Classroom (Aylantirilgan sinf): Talabalar darsga tayyor holda kelib, dars vaqtida faqat muhokama, tahlil va amaliy topshiriqlar bajarishadi.
- Gamifikatsiya (O‘yinga asoslangan ta’lim): Bilimlarni mustahkamlash va mustaqil o‘rganishni rag‘batlantirish uchun dars jarayoniga o‘yin elementlarini kiritish.
- Mobil ta’lim (M-learning): Mobil ilovalar orqali talabalar istalgan joyda va vaqtda mustaqil mashg‘ulotlar olib borishadi.
- Virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar: Tabiiy va texnik fanlarda mustaqil amaliy tajriba o‘tkazish imkonini yaratadi.

A.N. Leontyev fikricha, har qanday bilish faoliyati ongli maqsadga yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak. Bunga erishish uchun ta'limda motivatsiyani kuchaytirish lozim. H. Yodgorov esa o‘z tadqiqotlarida, mustaqil izlanish orqali o‘zlashtirilgan bilim ancha barqaror bo‘lishini ta'kidlaydi.

Xulosa. Kognitiv mustaqillikni rivojlantirish nafaqat ta'lim samaradorligini oshiradi, balki talabalarni hayotda mustaqil qaror qabul qilishga, tanqidiy va ijodiy fikrlashga undaydi. Ta'lim jarayonida muammoli yondashuv, interfaol metodlar, AKT vositalari va motivatsion yondashuvlar bu jarayonni samarali tashkil etishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Piaget, J. (1950). *The Psychology of Intelligence*.
2. Vygotsky, L.S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*.
3. Bruner, J. (1966). *Toward a Theory of Instruction*.
4. Leontyev, A.N. (1977). *Activity, Consciousness, and Personality*.
5. Yodgorov, H. (2018). Talabalarning kognitiv mustaqilligini rivojlantirish metodlari. // *Ta'lim va Innovatsiya*, 2(1).
6. Azizxo‘jaeva, N.N. (2003). *Pedagogik texnologiyalar*.
7. Nishonov, F.N. (2015). *Zamonaviy ta'lim texnologiyalari*.
8. www.edu.uz - O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta'lim vazirligi sayti.

BOG’LOVCHILAR TAHLILIDA TINISH BELGILARINING O’RNI

Berdikulova Shakhnoza Ruzikulovna
Samarqand davlat universitetining Kattaqo’rg’on filiali
mehriddinsher2018@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada bog‘lovchilarning pragmatik ma’nosi tinish belgilarining vazifalari asosida o‘rganilgan. Bog‘lovchilarning nutq vaziyatida lokutiv, illokutiv, perlokutiv aktlarni yuzaga keltirishi aniqlangan.

Kalit so‘zlar: bog‘lovchi, pragmatika, uslub, bo‘lak, ma’no, munosabat, nutq, vergul.

Аннотация: В этой статье исследуется прагматическое значение союзов, основанных на функциях пунктуации. Было обнаружено, что союзы производят в речи локитивные, иллокутивные и перлоговорящие действия. ***Ключевые слова:*** связующее, прагматика, стиль, часть, значение, отношение, речь, запятая.

Abstract: This article explores the pragmatic meaning of conjunctions based on punctuation functions. It has been found that conjunctions produce locutive, illocutive, and perlocutive acts in speech.

Keywords: connective, pragmatics, style, part, meaning, attitude, speech, comma.

Tilshunoslik empirik tahlilni bilishning boshqa g‘oyalari va amallari bilan boyitishga uzoq tayyorgarlik ko‘rdi. XX asr davrda empirizm, fenomenologiya, konstruktivizm kabi falsafiy g‘oyalarni o‘zida jamlagan metodologiyaga asoslangan lisoniy tahlil yo‘nalishlari yuzaga keldi. Ana shunday yo‘nalishlardan biri, albatta, pragmalingvistikadir. O‘zbek va ingliz tillarida bog’lovchining vazifasi va semantik tipologiyasi o‘rganilayotgan tillarda so‘zning turkumga mansubligini o‘rganishdan boshlanadi. O‘zbek tilida bo‘lgani kabi ingliz tilida ham bosh gap bo‘laklari ot, sifat, son, olmosh, ergash gap va fe’ldan iborat. Predloglar va bog’lovchilar ikkinchi

darajali bo‘laklar sifatida alohida guruhlanadi. Kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, ingliz tilidagi predlog o‘zbek tilida yuklama vazifasini bajaradi. Darslik va o‘quv qo‘llanmalarida bog‘lovchiga berilgan ta’riflar deyarli bir-biridan farqlanmaydi. Bog‘lovchi - mantiqiy fikrni, gapning grammatik qismlarini bog‘lash uchun xos bo‘lgan gap bo‘lagi.

Bizga ma’lumki, uyushiq bo‘laklar sanash ohangi vositasida bog‘langanda ba’zan vergul o‘rniga biriktiruv bog‘lovchilarni qo‘llash mumkin bo‘ladi. Masalan: Daftar, kitob sotib oldim. Qiyoslang: Daftar va kitob sotib oldim. Uyushiq bo‘laklar bog‘lovchisiz, intonatsiyaning o‘zi bilan bog‘lana olganidek, bog‘lovchilar yordami bilan ham birikadi.[6:256] Endi e’tiborimizni yuqoridagi gapga qaratamiz. Eronda musulmonlar arabcha o‘zlashmalarni qo‘llashni afzal bilsalar, musulmon bo‘lmaganlar va “fors sof tili jonkuyarlari” sof forscha so‘zdan tuzilgan iboralarni qo‘llashga urinadilar. Bu galgi tahlilimizda gapdan va bog‘lovchini tushurib (nutqda qo‘llamasdan) o‘rniga vergul qo‘yib tahlil qilamiz. Eronda musulmonlar arabcha o‘zlashmalarni qo‘llashni afzal bilmoq, (1- nutqiy ma’no yig‘indisi), Musulmon bo‘lmaganlar, “fors sof tili jonkuyarlari” sof forscha so‘zdan tuzilgan iboralarni qo‘llashga urinadilar. (2-nitqiy ma’no yig‘indisi). Bog‘lovchining tushurilishi bilan unga bog‘liq bo‘lgan “bilan birga, birgalikda” kabi ma’no yo‘qoldi va uning o‘rniga “ajratib ko‘rsatish, takidlash” (bu ma’no vergul qo‘yish bilan yuzaga kelgan) ma’nosi anglashilmoqda. Aslida ham shunday, gapda kelgan uyushiq bo‘laklarni alohida olgan holda tahlil qilib ko‘ramiz. Gapda bosh bo‘lak ya’ni ega uyushgan. Birinchi nutqiy ma’no yig‘indisidagi ega musulmonlar, ikkinchi nutqiy ma’no yig‘indisidagi ega (uyushiq ega) musulmon bo‘lmaganlar va “fors sof tili jonkuyarlari” hisoblanadi. Uyushiq egani va bog‘lovchisi orqali bog‘laganimizdagina “musulmon bo‘lmaganlar va ular bilan birgalikda, musulmon bo‘lmaganlardan tashqari, (alohida) “fors sof tili jonkuyarlari” ham sof forscha so‘zdan tuzilgan iboralarni qo‘llashga urinadilar” ma`nosi anglashiladi.

Har qanday til birligi, jumladan yordamchi so‘zlar tarkibiga kiruvchi bog‘lovchilar ham tinish belgilari ham nutq jarayonida pragmatik, hosila ma’no kasb etadi. Aslida bog‘lovchilar qo‘shma gap tarkibidagi ayrim sodda gaplarni hamda uyushiq bo‘lakli murakkab sodda gaplar orasidagi turli xil munosabatlarni ifodalash uchun qo‘llanuvchi yordamchi so‘zlardir. Sh.Bobojonov nutqiy ma’noning yuzaga kelishi haqida quyidagi fikirlarni bildiradi: “Nutqiy ma’no muayyan sintaktik qurshovda nutq sharoiti va so‘zlovchining kommunikativ niyatiga mos ravishda ma’lum bir nutq jarayonidagina yuzaga keltiriladi.”[8:26-b.] Tilshunos bu o‘rinda leksik nutqiy ma’no (sememani nutqiy voqeylanishi) haqida so‘z yuritgan bo‘lsada, bizningcha, bu kabi holatlar barcha nutq birliklariga (shu jumladan pragmatik birliklarga ham) birdek tigishlidir. Demak, pragmatik ma’no talqinida lison va nutqni izchil farqlash talabi har bir so‘zga xos barqaror lisoniy va o‘tkinchi nutqiy jihatlarni ajratishni taqozo qiladi. Nutqiy hodisalar cheksizlik va rangbaranglik tabiatiga ega bo‘lganligi bois leksikografik talqinlarning obyekti bo‘la olmaydi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, bog‘lovchilar hamda tinish belgilarining pragmatik ma’no xilma-xilligini so‘zlovchi va tinglovchining tushunishi va anglashi faqat ular uchun umumiy asos mavjud bo‘lgandagina amalga oshishi mumkin. Mening fikrimcha, bir tipga kiruvchi so'z turkumlarining tuzilishi, turlarini bir xil nomlab ozgina bo'lsa ham osonlashtirish darkor. Misol sifatida ko'makchilarning sof yoki vazifadoshligi uning turlari hisoblanadi. Bog'lovchining sof yoki vazifadoshligi esa kelib chiqishiga ko'ra turi deya belgilanadi. Yuklamalarda berilmagan ham, oddiygina qilib "Yuklamalar ham sof yoki vazifadosh bo'lishi mumkin" deyilgan. Aziz yoshlar, chet tillarni o'rgangan yaxshi, albatta. Lekin o'z ona tilimizni birinchi o'ringa qo'yishimiz kerak. Uning rivojlanishi uchun o'z hissamizni qo'shishimiz darkor.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: ЎзМЭ, 2008. –Б.10.
2. N.Mahmudov Ona tili. (Umumta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik), 2009 y.
3. A.Nurmonov, A.Sobirov, N.Qosimova. Hozirgi o'zbek adabiy tili" Toshkent 2013 y.
4. Rustamov M.A., Asriyans M.I. Ingliz tili grammatikasi: O‘quv qo‘llanma. – T.: O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2006

5. Нурмонов А., Ҳакимов М. Лингвистик прагматиканинг назарий шаклланиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001, 4-сон, 55-бет.
6. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Тошкент: Ўқитувчи, 1987. - 256 б.

O‘ZBEK TILIDAGI BOG‘DORCHILIK TERMINLARINING SHAKLIY-STRUKTUR TAVSIFI

Diyarov Akmal To‘lqin o‘g‘li
SamDU Kattaqo‘rg‘on fililali o‘qituvchisi

Annotatsiya: Bog’dorchilikka oid bo’lgan terminlar tartibga solinish va shakllanish bosqichida bo’lib, bu esa o’z navbatida ushbu sohaga oid bo’lgan terminlarni qishloq xo’jaligi va boshqa sohalardan ajratib, ularning ustida lingvistik tadqiqotlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq, chunki ular atamashunoslik jarayonlarining mohiyatini ochib berish va maxsus lug’atning shakllanish qonuniyatlarini ko’rsatish imkonini beradi. Bog’dorchilik sohasidagi terminlar mazmunini chuqurroq tushunish uchun ularning shakliy struktur xususiyatlarini o’rganish va ularni tizimlashtirish muhim vazifa sanaladi va ushbu maqolada o‘zbek tilidagi bog‘dorchilik terminlarining shakliy-struktur tavsifi tahlil qilinadi.

Kalit so’zlar: sematnik, morfologik, sintaktik, *egat, ekin, ekliptika, ekma, fitotron, floks, florarium.*

Abstract: Terms related to gardening are in the stage of regulation and formation, which allows us to separate the terms related to our own production sector from those related to agriculture and other sectors, to implement a linguistic view on the report, as they allow us to reveal the processes of terminology and see the processes of formation of a special dictionary. In order to deepen the content of the terms of gardening, it is important to study the formal structure of the page and systematize them, and in this article the formal structural description of the term gardening in the Uzbek language is analyzed.

Key words: semantic, morphological, syntactic, egat, crop, ecliptic, ekma, phytotron, phlox, florarium.

Аннотация: Термины, связанные с садоводством, находятся в стадии регламентации и формирования, что позволяет отделить термины, связанные с собственной производственной сферой, от терминов, связанных с сельским хозяйством и другими отраслями, осуществить лингвистический взгляд на отчет, так как они позволяют раскрыть процессы терминогенеза и увидеть процессы формирования специального словаря. Для углубления содержания терминов садоводства важно изучить формальную структуру страницы и систематизировать их, и в данной статье анализируется формально-структурное описание термина садоводство в узбекском языке.

Ключевые слова: семантический, морфологический, синтаксический, эгат, урожай, эклиптика, экма, фитотрон, флокс, флорариум.

XXI asr birinchi choragidan boshlab mamlakatimizda ilm-fanga, ayniqsa, oliy ta’lim muassasalari professor-o’qituvchilari uchun har galgidan ham e’tibor ortdi. Jumladan, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev: “Ilm-fan yutuqlari – taraqqiyotning muhim omili. Na davlatning, na jamiyatning zamonaviy ilm-fan yutuqlariga, innovatsion g’oyalarga tayanmaydigan kelajagi yo’q. Faqat ilm-fan va ma’rifat orqali intellektual salohiyat, yuksak bilimli kadrlar bilan biz O’zbekiston taraqqiyotini yangi bosqichga olib chiqa olamiz”[1] – deb ta’kidlaganliklari yurtimiz olimlari uchun ilm-fan naqadar ahamiyatli ekanligini ko’rsatadi.

Ko'pgina olimlarning asarlari "termin" tushunchasini va terminologik tizimini turli jihatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Zamonaviy tilshunoslikda "termin" atamasi "fan, texnika,

[1] https://president.uz/oz/lists/view/169

san'at, ijtimoiy-siyosiy hayot va hokazolar sohasida aniq belgilangan tushunchani ifodalovchi so'z yoki ibora" sifatida talqin qilinadi 1.

Terminologiya tilshunoslikning tez o'zgaruvchan va murakkab tuzilishga ega sohasi hisoblanadi. Shu sababli jamiyatda bo'layotgan o'zgarishlar tilde ham o'z ifodasini topishi maqsadga muvofiq. Har bir fanning terminologik tizimi mavjud. Shu nuqtayi nazardan P.A.Florenskiy terminlarning fandagi o'rnini quyidagicha izohlagan: "Fanning mohiyati terminologiyani tuzish, aniqrog'i, joy joyiga qo'yishdan iborat…Terminlar hayoti fan tarixining o'zidir"2. Demak, bog'dorchilik bir fan deb qaraydigan bo'lsak, uning ham o'z lingvistik terminlari mavjud. Bog'dorchilik terminlarini tartibga solish va puxta ishlash nafaqat ushbu yo'nalishga oid bo'lgan darslik va o'quv qo'llanmalarni yaratish, balki shu sohada faoliyat olib borayotgan tadqiqotchilar uchun ham ahamiyatli sanaladi.

Terminlar til tizimining boshqa birliklaridan tarkibiy tuzilmasining murakkabligi bilan ajralib turadi. Masalan, umumtil leksikasida birikma shaklidagi birliklarning mustaqil atov birliklari sifatida qo'llanilishi kuzatilmaydi. Ayrim hollardagina leksik lakunalar bilan bog'liq ravishdagi bunday qo'llanishlarga duch kelishimiz mumkin3, lekin sohaviy nutqda bunday holatlarning ko'plab uchrashiga lug'atlar asosida amin bo'lish mumkin. Masalan, *bog'dorchilik sohasini raqamlashtirish, ajratilgan muhitda o'stirish, almashlab ekish zvenosi, almashlab ekish dalalarning agrotexnik pasporti, dala ishlarini sifatini baholash, davlat nav sinash tarmog'i, bog'dorchilikning ekstensiv sistemasi, ekologik muvozanat, ekologik sistema, gidrologik tavsiflarning ta'minlanganligi4.*

Mazkur holat terminlarning tor qatlam uchun xosligi va lug'at tuzish holatlarida birikmali tuzilishga egaligi bilan bog'liq. Shuningdek, terminlarning faqat sohaviy nutqda uchrashi, o'z-o'zidan, ularning kam qo'llanilishi lisoniy birliklar sifatida umumiste'mol til birliklari kabi *silliqlanmasligiga* sabab bo'ladi. Bu holat terminlarning aksariyatida formal-semantik nomuvofiqlikni yuzaga keltiradi. Bunday terminlarda shaklan erkin birikmalilik, ma'noviy jihatdan esa yaxlitlanish, muayyan bir tushunchani ifodalash tendensiyasi ustuvor. O'zbek tilidagi bog'dorchilik terminosistemasida ham bunday holat yaqqol ko'zga tashlanadi.

Ko'p hollarda so'zlarni, ayniqsa terminlarni shakliy jihatdan turlarga ajratganda birdan ortiq o'zakdan topgan birliklarga nisbatan *qo'shma, juft, murakkab tarkibli, birikmali, birikma terminlar* ishlatilaveradi.

Izlanishlar davomida aniqlandiki, bog'dorchilikka sohasiga oid bo'lgan terminlar faqatgina O'zbek tilining izohli lug'atining 2,5 va 6 jildli nashrlarida va Qishloq xo'jaligiga oid terminlar izohli lug'atlarida keltirilgan, lekin shuni alohida ta'kidlash joizki, har ikkala izohli lug'atlarda bog'dorchilikka oid terminlar qishloq xo'jaligi va biologiyaga oid terminlar qatoriga kiritib ketilgan, ya'ni alohida soha sifatida ajratilmagan.

Terminlarning boyib borishi turli yo'llar bilan amalga oshiriladi, xususan, ularning asosiy vositalaridan biri so'z yasashdir. Umumadabiy tildan farqli o'laroq, terminlarni yasalishida quyidagi uch xil usuldan foydalanadi.

1. Sematnik; 2. Morfologik; 3. Sintaktik.

O'zbek tilshunosligida so'z ma'nosining o'zgarishi, ma'no ko'chish, polisemantik so'zlarning ba'zi ma'nolari orasidagi bog'lanish uzilib, ayrimlarining maxsuslanishi orqali yangi hosil bo'lishi semantic yoki leksik-semantik yo'l bilan yasash deb yuritiladi.

---

1 Adambaeva F.R. About the Definition of the Concept "Term" // "O'zbekiston olimlari va yoshlarining innovatsion ilmiy-amaliy tadqiqotlari" mavzusidagi respublika 35-ko'p tarmoqli ilmiy masofaviy onlayn konferentsiya materiallari to'plami. -Toshkent: «Tadqiqot», 2021. -B 168-169.

O’zbek tilida nashr etilgan bog’dorchilikka oid darsliklar, o’quv qo’llanmalar, terminologik hamda izohli lug’atlar va boshqa manbalardan to’plangan misollarni tahlil qila turib, o’zbek tili leksikasining qator qatlamlaridan olingan leksik birliklar bog’dorchilik terminlarga aylanganligini ko’rish mumkin. Bu o’rinda mazkur so’zlarning ma’nosi o’zgargan yoki ko’chma ma’noda qo’llangan.

O’zbek bog’dorchilik terminlarining ma’lum qismini tashkil etuvchi bunday birikma terminlar boshqa sohalarda bo’lganidek, tushunchalarni mantiqan to’g’ri, mazmunan va grammatik jihatdan to’g’ri ifodalashda birikmaning semantic transformatsiyasiga uchraga ikkinchi qismning ahamiyati kattadir.

Ayon bo’ldiki, bog’dorchilik terminologiyasida butun nomini anglatuvchi terminlarga qaraganda, uning qismlarini anglatuvchi terminlar kamroq uchraydi. Ma’lumki, muayyan terminologik tizim yoxud umumiste’moldagi ma’nosi ko’chirilgan leksemalar boshqa sohaning mulkiga aylanar ekan yakka holda ham, ma’lum so’zlar qurvoshida ham shu sohaga oid tushunchalarni ifodalay oladi. Masalan, shunday tushunchani olib ko’raylik: *mineral oziqlanish, terim mashinasi, meva konservalari, tuproq umumdorligi, sonoat akvakulturasi.*

Struktur tasnif jarayonida soda va qo’shma bog’dorchilikka oid terminlarni farqlash mumkin. Tasnifdagi *qo’shma* so’ziga sinonim sifatida *murakkab* so’zi ham ishlatiladi. Ammo murakkab termin deyilganda nafaqat shakl, balki mazmuniy mruakkablik ham tushunilishi mumkin. Aslida murakkab deyilgan komponentlar miqdori nazarda tutiladi. Birdan ortiq tarkibiy qismlardan tashkil topgan har qanday termin murakkab deyiladigan bo’lsa, qo’shma terminlar ham murakkab termin tushunchasi tarkibiga kirib qoladi. Ammo qo’shma termin birdan ortiq so’zning leksik uyg’unlashuvi hamda natijada, yaxlit lug’aviy birlikning hosil bo’lishi (*agrobiotsenoz, agroelektronika, buvadehqon*). Shu sababdan, murakkab termini sintaktik aloqa yordamida hosil qilinadigan terminlarga nisbatan qo’llash maqsadga muvofiq. Yuqorida keltirilgan ko’p komponentli bog’dorchilik terminlari *(daraxt gummi, daryo oqimini tartibga solish, daryo suvchanligi, davitaminoz kasalligi)* murakkab termin misol bo’ladi.

Sodda terminlar. Bunday terminlar yakka asosli, ularda yaxlit shakliy va semantik tuzilish aks etadi. Yuqorida ta’kidlanganidek, ushbu terminlarni ikkiga ajratib tahlil qilindi:

Tadqiq etilgan Qishloq xo’jaligi terminlarining izohli lug’ati va O’zbek tilining izohli lug’ati kitoblarida bog’dorchilikka oid sodda terminlar 456 tani tashkil qiladi va ulardan ba’zilarini keltirib o’tadigan bo’lsak, *egat, ekin, ekliptika, ekma, fitotron, floks, florarium, flyaga, forzitsiya, forsunka, jut, gullash, novda, tomir, shira, urug‘, meva.*

Bog’dorchilikka oid qo’shma terminlarni hisobga oladigan bo’lsak, 2 ta izohli lug’atdan jami bo’lib, 125 tasi ajratildi. Qo’shma terminlarni tadqiq qilish oldidan, shuni ta’kidlash joiz deb bildikki, yasalish usullariga ko’ra qo’shma terminlarni kompozitsiya usuli orqali yasalish usullariga kiritadigan bo’lsak, qo’shma, juft va takror terminlar ham bular qatoriga kiritiladi. Tahlilga tortilgan bog’dorchilikka oid birdan ortiq asosdan tarkib topgan, asoslarning yaxlit bitta tushunchani ifodalash orqali bitta so’z shaklga aylanishidan hosil bo’lgan terminlarni tadqiq qilishga qaror qildik. Bu shakldagi bog’dorchilikka oid terminlar quyidagilar: *sassiqkavrak, obiravon, nomozshomgul, nishxo’rd, navnihol, qirqmabarg, marvaridgul, marjondaraxt, ko’ksulton, kechpishar, baribog’.*

Asosi ikki mustaqil ma’nodan iborat bo’lgan birliklar o’z ichida quyidagi bo’linishlarga ega:

a) ot + fe’l = ot: *gulxayr;*

b) ot + ot = ot: *gilosbog’;*

d) sifat + ot = ot: *ko’kuzum;*

d) ravish + ot = sifat: *kechpishar.*

Yuqoridagi tahlillardan ko’rinib turibdiki, ikkita turli so’z turkumlaridan tashkil topgan mustaqil ma’noga ega birliklar asosan *ot* so’z turkumiga o’zgarayotganligini kuzatish mumkin. Bundan tashqari ushbu birikmalar tarkibida so’z yasovchi morfemalar ham qatnashishi mumkin.

Ushbu morfemalarning ko’pchiligi yasovchilardan iborat. Masalan, *gulxayridoshlar,* qolgan qo’shma terminlarga esa lug’aviy shakl yasovchi qo’shimchalar ham qo’shiladi.

Xulosa sifatida ta’kidlash mumkinki, O’zbek tilining izohli lug’ati va Qishloq xo’jaligi terminlarining izohli lug’atlarida berilgan bog’dorchilikka oid terminlar tuzilishi jihatdan sodda, qo’shma, juft va birikma terminlar guruhlariga birlashadi. O’zbek tili bog’dorchilik terminologiyasida mavjud bo’lgan gibrid qo’shma terminlar ham O’TILga kiritilishi zamon talabi. Birikma terminlar tarkibida murakkab tushunchalar ifodalanadi. Shu boisdan birikma shaklidagi mazkur soha terminlari ushbu terminosistemada salmoqli o’rin egallaydi. Izohli lug’atlarning yangi tahriri tayyorlanishi jarayonida bosh so’z ishtirokidagi bog’dorchilikka oid birikma terminlar ham ko’proq berilishi maqsadga muvofiq, qolaversa, O’TILdagi bog’dorchilik terminlarini ko’paytirish va tartib solish maqsadga muvofiq. Shuningdek, bog’dorchilik mevalariga taalluqli bo’lgan, xalq tilidagi uzum, anjir, anor gilos kabi meva nomlari bilan ifodalangan bog’dorchilik birliklarini terminlar qatoriga qo’shish keyingi qadamlarda bog’dorchilik sohasi bilan shug’ullanadigan olimlar uchun foydali manba bo’lib xizmat qiladi. Shuningdek, Qishloq xo’jaligi terminlarining izohli lug’atidan bog’dorchilik, chorvachilik, tuproqshunoslik sohalariga ajratgan holda terminlarini izohlash, yo’nalishlarga oid birliklarni chuqurroq o’rganishga sabab bo’ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Muhiddinova X va boshqalar. Hozirgi o’zbek adabiy tili: o’quv qo’llanma. – O’qituvchi: Toshkent, 2006

2. Зайниддинова Н.Қ. Машғуллик семасига эга бўлган шахс отларининг лексикографик талқини. Фил.фан.номз… диссертация. – Тошкент, 2004

3. Қаранг. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. 41-бет. Раҳматуллаев Ш. Тил қурилишининг асосий бирликлари. – Тошкент: Университет, 2002. – 16-бет.

4. Зайниддинова Н.Қ. Машғуллик семасига эга бўлган шахс отларининг лексикографик талқини. Фил.фан.номз… диссертация. – Тошкент, 2004. – 32-бет

5. Қосимов Н. Ўзбек тили илмий-техникавий терминологияси масалалари (Сўз ўзлаштириш ва аффиксация масалалари). – Тошкент: Фан, 1985. – Б.47

6. Қосимов Н. Ўзбек тили илмий-техникавий терминологияси масалалари (Сўз ўзлаштириш ва аффиксация масалалари). – Тошкент: Фан, 1985. – Б.56

KRASHEN IN ACTION: A CASE STUDY OF ACQUISITION, ORDER, AND INPUT IN ESL

Kamalova Madina
Kattakurgan branch of Samarkand State University

Annotation: This study examines the second language acquisition journeys of two 15-year-old students, Nilufar and Babur, learning English as a foreign language in a Russian school. Through the lens of Stephen Krashen's influential theories – the Acquisition-Learning Hypothesis, the Natural Order Hypothesis, and the Input Hypothesis – this analysis explores their individual learning experiences, highlighting the impact of different learning styles, motivation levels, and instructional approaches aligned with these theoretical frameworks. Nilufar, a proactive visual learner, and Babur, a more recent auditory learner requiring additional support, provide contrasting yet insightful perspectives on the principles underpinning successful second language acquisition.
Key words: Case study; order; teaching English; **The Acquisition-Learning Hypothesis.**

Description of learner

As an ESL teacher, I’ve been working for 3 years. Through this time, I experienced a lot about many students who are at the different ages and from separate backgrounds. My students come from different backgrounds, from primary school students to university students. For this task, I chose my 15-year-old students studying in a Russian school, since the school has Uzbek

and Russian classes. My first student, Nilufar, comes from an Uzbek family, her native language is Uzbek. Another learner is that Babur grew up in a Russian family and was a native speaker of Russian. Babur and Nilufar are studying in Russian class, so they both know Russian well. This means that learning English is not that difficult as both languages have common aspects such as language structure, similar pronunciation of some words and some grammatical rules. Since Nilufar comes from an Uzbek family, she knows Uzbek language very well and now she is learning French. They are both studying in the 10th grade but their language levels are different, Nilufar is moving from the pre-intermediate level to the intermediate level as she has been studying English diligently for almost 2 years. She also took extra lessons for three months to improve her English. She is currently preparing to receive her IELTS certificate. She was more hardworking and farsighted than Babur. She participates in extracurricular activities after school and is very responsible with her duties. Nilufar loves learning languages and outside of class, she learns by watching movies and listening to songs. Also, her sister is a teacher who is always promoter in her education. She is good at learning effectively by watching videos, so this says that she is a **visual learner**. Actively participates in various competitions, debates and competitions held in school and outside school. In the future, she wants to become an interpreter and serve her country to translate. Like Canagarajah (2016) who merely guided Nilufar and pointed her in the right direction, "the right motivation is all that is required for success in language acquisition." However, sometimes she hesitates to answer and makes mistakes.

In contrast, Babur has been moving below average since it started developing six months ago. He was not good at English, having previously studied mathematics and physics. Therefore, it was kind of unprecedented learning English and establish a daily routine, and he had to learn everything from scratch. As his parents are living in another country, he lives with his grandmother and therefore needs more help comparing to Nilufar. Since his grandmother is old, she cannot support him in his education and guide him in completing the tasks, so he always needs extra help from the teacher in his education. In the beginning, he struggled to understand or adjust even one topic or topics, so this required me to explain it to him several times and do some extra individual study after class. By completing his tasks during and after class, Babur receives additional rewards and comments that are "extrinsic motivation" (Canagarajah, 2016, p. 14). In the beginning, I even helped him with homework to get him to learn English. Only then he shown interest in learning English. His knowledge of the Russian language helped him to learn the language easily and quickly. He learns words and memorizes them by listening more easily, so he would go for an auditory learner. So I asked him to learn new words by listening to English audio flashcards and songs. In the future, he dreams of becoming an engineer and getting a bachelor's degree abroad. He will take the IELTS exam next year, so he has started studying English hard.

Stephen Krashen's three Hypothesis of Second Language Acquisition

The Acquisition-Learning Hypothesis

When I applied this hypothesis to two of my students, I noticed an effect on them. But Nilufar does not experience any difficulties in mastering the language material, her independence helped her not to hesitate and not make mistakes. She became more active in class and group work. I chose this scenario for another student of mine, Babur, because he has some difficulty learning the language. After examining Krashen's hypothesis, I decided to change the way I taught not only Babur but also other students like him to achieve my goal. As Krashen notes, "While learning is a conscious process that leads to understanding a language, acquisition is an unconscious process similar to the process children use to learn their native language." At that moment I realized that designing an environment where students can be engaged and independent is one of the key aspects of language teaching. To improve his writing skills, I asked him to write short essays on various themes (here I gave him the freedom to opt the topic) and retell them. Eventually I started using these methods and witnessed an increase in language proficiency.

The Natural Order Hypothesis. The natural order hypothesis proposes that trainee learn their native language in a sequential manner, regardless of age, presumptive learning methods, or other approaches (**https://www.teachingenglish.org**).

I began to help Babur, who was struggling with language learning, using the natural order hypothesis in language learning. This ultimately improved his accuracy and overall language skills. While practicing with Babur, I started teaching grammar using the inductive method because he always had difficulty understanding complex grammar rules. At first, I embarked on using different chants to explain grammar issues and gave similar examples. Online grammar games are very effective in teaching grammar for students who struggle with grammar rules. To practice and teach some lessons, I started using inclusive activities and role-plays, such as Find Someone, Bingo or Day at the Bank. This had a positive effect not only on Babur, but also on Nilufar. While Babur was working on his English, Nilufar also faced problems, even her English was pretty good. Both of my students made mistakes when it came to the past tense, such as adding -ed to the end of irregular verbs. To fix this, I used the interactive online game Blooket (**https://www.blooket.com**). To fill this gap, they easily learned the usage of irregular verbs by playing this game as a competition. Although they were already in the middle of this process, I took them back to the basics of grammar to reinforce their basic knowledge.

The Input Hypothesis. As an example of how I use this concept with my students, yet they pick up languages in alternative ways, I use different deep access strategies for each. Since Nilufar is a visual learner, she uses infographics, posters, and videos to figure out grammar topics. She mostly enjoys working with graphic organizers and posters. When teaching the comparative and superlative forms of adjectives, posters and some visual materials have become a good opportunity to distinguish between levels. For Babur, I mainly use audio recordings, chants and table completions. He will learn the subject better if I explain it in simple words. I come up with this idea to mean that students must decode the information when they listen or read some materials because in words of Lightbown & Spa (2013) language is not acquired by learning something or just listening. Comprehensible input "remains the foundation of all language acquisition." For my students, I choose those that are a little more advanced than their current level and estimate their understanding of the essence and grammatical rules. Because if they don't understand the main point, there will be no clear contribution. I use this theory in my lessons using understandable language with subject and grammatical rules. Babur is having some difficulties in spelling some difficult words such as *comprehensible* or *understandable*, so to solve this problem I needed to use some audio materials that were useful to improve my students' listening skills.

REFERENCE

1. Canagarajah, A.S. 2006. TESOL at FORTY: What are the Issues, TESOL QUARTERLY, 40(1).
2. Krashen, S.D. 1985. The Input Hypothesis. Issues and implications 78-109. Longman Group UK Ltd.
3. Krashen, S.D. 1988. Second Language Acqusition and Second Language Learning. Prentice-Hall International.
4. **https://www.teachingenglish.org**
5. **https://www.blooket.com**

PROBLEMS OF TEACHING WRITING IN ENGLISH IN EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS

Khamidov Tohir Olmos o'g'li
Teacher of Kattakurgan branch of SamSU
Yo'ldosheva Donoxon Xamro qizi, Student

Abstract: This article discusses the problems of teaching English writing in educational institutions.

Key words: critical thinking ,teaching writing, brainstorming, essays, testing, content-specific reporting.
Аннотация: В данной статье рассматриваются проблемы обучения письму на английском языке в учебных заведениях.
Ключевые слова: критическое мышление, обучение письму, мозговой штурм, эссе, тестирование, содержательная отчетность.
Annotatsiya: Ushbu maqolada ta'lim muassasalarida ingliz tilini yozishni o'rgatish muammolari muhokama qilinadi.
Kalit so'zlar: tanqidiy fikrlash, yozishni o'rgatish, aqliy hujum, insholar, test, mazmunga oid hisobot.

Professors in departments other than English often feel writing is outside their area of expertise. Many of us in English departments (I'm generalizing here) feel that students should have gotten rudimentary skills and grammar in high school, so that we can focus on ideas and critical thinking and mastery.

In larger universities, graduate students teach writing, though they seldom are trained in the teaching of writing. We always felt that writing came easily to me, so it should be easy to teach. Teaching writing is not an impossible task, though. If it were, our entire career would have to be classified as a failure. It does require a balance of guiding students through the process of writing and helping them to understand and evaluate the products of writing. It requires that students buy in to the importance of writing—and that means that they have to see writing valued in all classes. The best thing a Writing Across the Curriculum program can do toward this end is to train professors how to evaluate student writing. The best thing a teacher of writing can do is spend one-on-one time with students, guiding them and helping them to shape their ideas. Yet colleges put a lot into their writing programs. Most offer two classes, introductory composition and researching. All have a tutoring lab to offer additional assistance to students. Writing Across the Curriculum programs validate the need for writing in all disciplines. Why isn't this working? The reasons are many and complicated, but two are at the forefront for me.

The first is student attitudes. In general, students aren't convinced that writing will play a major part of their careers. They also aren't convinced they can learn to write: some people are born with the talent and some are not, they believe. These students, when presented with information about how to write better pretty much ignore it and continue to do what they have always done, even if ineffective.

The second reason is students want rules and structure. It's also easier to teach writing as a set of rules and structures—that is why the Five-paragraph Theme and grammar instruction are so pervasive, especially in high school. Students today are trained to learn the right and wrong answers. Writing isn't like that. The best writing teachers offer guidelines and teach the process. What makes good writing depends so much on context, audience, and purpose. Students hate that kind of ambiguity.

The "rules" of writing taught in college for academic writing don't transfer to the workplace. Students need to learn the critical thinking and analytical skills to assess their various writing situations and make decisions about how to communicate effectively. That is difficult to teach, difficult to learn, and difficult to grade.

According to *The Chronicle of Higher Education*, 44% of college professors feel that their students are not prepared for entry-level college writing. Why is this happening? Some experience has led us to a few insights into the shortcomings of our system.

First, high school students are learning different skills to succeed in high school than those they need in college. In high school, teachers have to contend with many competing demands: discipline, curriculum requirements, testing, content-specific reporting. Students learn to answer content related questions to show that they know required information and to report facts culled from research. That is very different from what we would expect of our students in a college class,

which may be way the 2010 Deloitte Education Survey states that only 31% of high school teachers think their students are ready for college.

In college, we expect students to be able to apply critical thinking skills to formulate original insights into their topics. We expect them to synthesize information from their research into well-developed academic arguments. And we expect them to offer credible evidence for the claims they make. College students need to offer logically developed and organized papers. These are the standards of college-level work, along with being able to integrate sufficient breadth and depth knowledge on a topic (perhaps the single point of intersection with high school expectations).

The situation seems to be this: high schools tend to focus (largely but not exclusively) on other skills than those colleges expect, and nothing to enhance writing skills happens during the summer between students graduating from high school and beginning college.

What's the solution? Additional writing classes in high school? Summer writing workshops to prepare students? More remedial classes (those these are often portrayed as the road to dropping out)?

I have often thought that even in college, if we truly wanted students to learn to write, instead of offering one or two semesters of writing classes, we would assign each student to a writing workshop and provide each with an individual tutor. The students would continue in the workshop and with the tutor until they could reach a basic level of competence. Of course, the expense of this, through student tuition or other means, would be enormous.

Conclusion. Teaching students to produce a successful written text is a complex task which requires simultaneous control over a number of language systems as well as an ability to factor in considerations of the ways the discourse must be shaped for a particular audience and a particular purpose. Teaching students to become successful writers is no less a complex task. But it can be a tremendously rewarding one as well.

In this article we have presented some of the issues involved in applying writing activities in teaching the writing class.

REFERENCES

1. Al Mutawa, N. and Kailani. T..Methods of Teaching English to Arab Students. UK : Longman Group, 1989.-P-3

2. Arnold, Jane. Affect in Language Learning. Cambridge: Cambridge University Press. 1999

3. Boden, Margaret.The Creative Mind. London: Abacus. 1998

4. Burkland & Grimm, Motivating through responding. Journal of Teaching writing.5(2),1986.

5. Carter, Ronald. Language and Creativity: the art of common talk. London: Routledge. 2004

6. Cook, Guy. Language Play: Language Learning. Oxford: Oxford University Press. 2000

HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE HOSPITALITY INDUSTRY IN EUROPE

Mamadkulova Kamila Abdukhalikovna
Samarkand State University of Kattakurgan branch
Abdukarimova Adiba, student

Annotation: The hospitality industry in Europe has a rich and diverse history, evolving from ancient inns and taverns to the modern luxury hotels and global tourism we see today. This article explores the key stages of this development, from the Middle Ages to the present day, highlighting the socio-economic and cultural factors that shaped the industry. The analysis covers the rise of grand hotels, the impact of transportation advancements, and the influence of

globalization on European hospitality. The study concludes with insights into current trends and future prospects.

Keywords: Hospitality industry, Europe, history of hotels, tourism development, medieval inns, grand hotels, industrial revolution, modern hospitality, travel evolution.

Introduction. The hospitality industry is one of the oldest and most dynamic sectors in Europe, deeply intertwined with trade, travel, and cultural exchange. From the rudimentary lodgings of medieval pilgrims to the opulent palaces of the 19th century and today's digitalized hotel chains, Europe has been at the forefront of hospitality innovation. This article traces the historical trajectory of the industry, examining how political, economic, and technological changes have influenced its growth.

Analysis and Discussion: The Evolution of the Hospitality Industry in Europe

The hospitality industry in Europe has undergone profound transformations over centuries, shaped by socio-economic changes, technological advancements, and cultural shifts. This section delves into the key phases of its development, exploring how each era contributed to the modern landscape of hotels, tourism, and guest services.

Early Foundations: Medieval Hospitality (5th–15th Century)

The roots of European hospitality lie in the Middle Ages, a period dominated by religious pilgrimages, feudal economies, and rudimentary travel networks. Monasteries played a crucial role, offering shelter to pilgrims journeying to sacred sites such as Santiago de Compostela in Spain or Canterbury in England. These religious institutions provided basic lodging and meals, often in exchange for donations or labor.

Simultaneously, the growth of trade routes spurred the establishment of inns and taverns. Merchants traveling along the Silk Road or through bustling medieval cities like Venice and Bruges needed safe places to rest. These early accommodations were far from luxurious—travelers often slept in communal rooms, and hygiene standards were minimal. However, they laid the groundwork for commercial hospitality by creating a demand for paid lodging.

The feudal system also influenced hospitality, as noble households were expected to host visiting dignitaries. This tradition of aristocratic hospitality later evolved into the grand estates and palaces that would inspire luxury hotels.

The Renaissance and the Birth of Modern Hospitality (16th–18th Century)

The Renaissance brought a renewed interest in travel, culture, and commerce, leading to more sophisticated hospitality services. As European explorers and traders expanded their reach, cities became hubs for diplomats, artists, and wealthy elites. This period saw the emergence of coaching inns, which provided not only lodging but also stables for horses and carriages.

In England, the stagecoach system improved long-distance travel, and inns became essential stopping points. Meanwhile, in Italy, the concept of the *pensione*—a small, family-run guesthouse—gained popularity among travelers on the Grand Tour, a cultural pilgrimage undertaken by young aristocrats.

France played a pivotal role in refining hospitality. By the 17th century, Paris had established some of the first establishments resembling modern hotels, offering private rooms and gourmet dining. The term *hôtel* originally referred to urban mansions for the nobility, but it gradually came to denote upscale accommodations for travelers.

The Grand Hotel Era: Luxury and Innovation (19th Century)

The 19th century marked a golden age for European hospitality, driven by the Industrial Revolution and the rise of the bourgeoisie. The advent of railways and steamships made travel faster and more accessible, creating a demand for high-end accommodations.

London's **Savoy Hotel (1889)**, founded by Richard D'Oyly Carte, revolutionized the industry with its electric lighting, en-suite bathrooms, and gourmet cuisine under chef Auguste Escoffier. Paris followed suit with **The Ritz (1898)**, which set new standards for elegance and

service. These grand hotels were not merely places to sleep—they were social landmarks, hosting royalty, celebrities, and political figures.

The rise of leisure tourism also played a role. Coastal resorts like Nice and Brighton became fashionable retreats for the wealthy, leading to the construction of lavish seaside hotels. Meanwhile, spa towns such as Baden-Baden and Bath attracted visitors seeking health treatments, further diversifying the hospitality market.

Mass Tourism and Standardization (20th Century)

The two World Wars disrupted travel but also set the stage for post-war tourism growth. The 1950s and 1960s saw an explosion of mass tourism, fueled by rising disposable incomes, paid vacations, and the popularity of package holidays. Airlines like **British Airways** and **Lufthansa** made international travel more affordable, while companies like **Thomas Cook** pioneered all-inclusive tours.

Hotel chains emerged to meet the demand for standardized, reliable accommodations. **Hilton International (founded 1919)** expanded across Europe, introducing American-style service. French group **Accor (1967)** launched budget-friendly brands like **Ibis**, catering to middle-class travelers.

The late 20th century also saw the rise of boutique hotels, offering unique, design-driven experiences as an alternative to corporate chains. This trend reflected a growing consumer preference for personalized hospitality over uniformity.

The Digital Age and Sustainable Hospitality (21st Century)

Today, the European hospitality industry is shaped by technology and sustainability. Online booking platforms like **Booking.com** and **Airbnb** have disrupted traditional models, empowering independent properties and changing traveler expectations. Artificial intelligence is enhancing guest experiences through chatbots, personalized recommendations, and automated check-ins.

Sustainability has become a major focus. Hotels are adopting eco-friendly practices, from energy-efficient designs to zero-waste policies. Scandinavia leads in green hospitality, with properties like **Svart Hotel (Norway)**, the world's first energy-positive hotel.

The COVID-19 pandemic forced rapid adaptation, with contactless services and hygiene innovations becoming standard. As travel rebounds, the industry is balancing recovery with long-term trends like remote work tourism ("workations") and experiential travel.

Europe's hospitality industry has evolved from humble medieval inns to a sophisticated, technology-driven sector. Each historical phase introduced innovations that redefined guest expectations—whether through luxury, accessibility, or sustainability. Today, the industry faces new challenges, including overtourism and climate change, but its ability to adapt suggests a dynamic future. By embracing digital transformation and environmental responsibility, European hospitality continues to set global benchmarks.

Conclusion

The European hospitality industry has evolved from basic medieval inns to a multi-billion-dollar sector driven by innovation and globalization. While luxury remains a key aspect, modern trends focus on technology, sustainability, and unique guest experiences. The future will likely see further integration of AI and green practices, ensuring Europe remains a leader in global hospitality.

References

1. Walton, J. K. (2000). *The British Seaside: Holidays and Resorts in the Twentieth Century*. Manchester University Press.

2. Sandoval-Strausz, A. K. (2007). *Hotel: An American History*. Yale University Press.

3. O'Gorman, K. D. (2010). *The Origins of Hospitality and Tourism*. Goodfellow Publishers.

4. Berger, M. W. (2011). *Hotel Dreams: Luxury, Technology, and Urban Ambition in America, 1829–1929*. Johns Hopkins University Press.

5. Denby, E. (2002). *Grand Hotels: Reality and Illusion*. Reaktion Books.
6. Lashley, C., & Morrison, A. (2000). *In Search of Hospitality: Theoretical Perspectives and Debates*. Butterworth-Heinemann.
7. Ritzer, G. (1996). *The McDonaldization of Society*. Pine Forge Press.
8. Shaw, G., & Williams, A. M. (2002). *Critical Issues in Tourism: A Geographical Perspective*. Blackwell Publishing.
9. Spang, R. L. (2001). *The Invention of the Restaurant: Paris and Modern Gastronomic Culture*. Harvard University Press.
10. Weaver, D. (2006). *Sustainable Tourism: Theory and Practice*. Elsevier.

MODERN INTENSIVE METHODS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES AND THEIR APPLICATION IN UNIVERSITIES

Mamadkulova Kamila Abdukhalikovna
Samarkand State University of Kattakurgan branch
Botirov Ogabek, student

Annotation: In recent decades, globalization and technological development have significantly changed approaches to teaching foreign languages. Modern intensive methods of teaching are focused on rapid and effective acquisition of language skills, which is especially relevant in the context of university education. This abstract examines the modern spectrum of intensive methods of teaching languages, their theoretical foundations, practical application in universities, as well as the results of their implementation.

Keywords: intensive training, accelerated learning, intensification methods, learning efficiency, short-term courses, concentrated learning, terminology, scientific and technical style, professional language, multilingualism, bilingualism, communicative approach, problem-based learning, project activities, case studies, active learning, distance learning, blended learning, translation, abstracting, annotating.

INTRODUCTION

In a rapidly changing world characterized by increasing globalization and expanding international ties, knowledge of foreign languages has ceased to be just a useful skill, but has become an urgent necessity. Economic integration, cultural exchange, scientific cooperation and technological progress require from a modern specialist not only deep knowledge in his professional field, but also the ability to effectively interact with representatives of different cultures and language communities. Knowledge of a foreign language opens the door to new opportunities, allowing to expand horizons, gain access to advanced knowledge and technologies, and actively participate in the global community. In this regard, the key role in the training of competitive specialists with developed linguistic competencies is given to the system of higher education. Universities, as centers of generation and dissemination of knowledge, are called upon not only to form professional skills, but also to provide a high level of proficiency in foreign languages, allowing graduates to successfully integrate into the international professional environment.

However, traditional methods of teaching foreign languages are often insufficiently effective for achieving the required level of language proficiency in the limited period of study provided by the curriculum. Focus on grammar analysis, memorization of rules and texts, and insufficient practice of oral speech often do not allow students to overcome the language barrier and freely use a foreign language in real communication situations [2,45].

The result is a paradoxical situation when, having formal knowledge of grammar, students experience difficulties in understanding speech by ear, expressing their own thoughts and conducting full-fledged communication. In the context of growing demands on the linguistic competence of graduates and the limited time allocated for the study of foreign languages, the search for and implementation of innovative approaches and teaching methods that allow

achieving maximum results in the shortest possible time is becoming relevant. In this regard, modern intensive methods of teaching foreign languages based on the principles of activating cognitive activity, creating a favorable psychological climate and using the communicative focus of training are of particular interest. These methods, which have proven their effectiveness in various educational contexts, provide new opportunities for optimizing the educational process and improving the quality of training specialists who have a command of foreign languages at the level necessary for a successful career in the modern world. Within the framework of this study, the theoretical foundations and principles of intensive training will be considered, the most effective methods will be reviewed, their advantages and disadvantages will be assessed, and recommendations for their implementation in the educational process of universities will be offered. The purpose of this work is to provide a practice-oriented analysis of modern approaches to teaching foreign languages, contributing to improving the quality of training specialists who have a command of foreign languages at the level corresponding to the requirements of the modern labor market.

MAIN PART

The main goal of all reforms in the field of education is to bring up spiritually mature people, improve the education system, implement the educational process on the basis of new pedagogical and information technologies in accordance with modern requirements. Therefore, today in the education system special attention is paid to the effective use of modern computer and information technologies. This should increase the level of knowledge and skills in this area, provide technical support to the education system, create full access to the Internet so that teachers who teach students in various disciplines in the educational process could use modern information tools. technology an effective result can be achieved only through [4,66].

One of the main ways to improve the quality and efficiency of the education system is the use of modern information and communication technologies in the educational process, including multimedia training courses, ensuring interactive interaction between teacher and student, multimedia involvement of highly qualified personnel in the educational process. development of training courses and textbooks. We know that today it is difficult to imagine the quality and efficiency of education without modern computer and information technologies. The National Program for Personnel Training emphasizes the importance of creating modern educational technologies aimed at solving the problem of mastering the content of education at the stage of developing and implementing a new generation of didactic and information support for the educational process. In particular, the development of methods for integrating science and production into the educational process, implementing it into practice, individualizing theoretical and practical training and independent learning, as well as developing distance learning technology, its tools, mastering, and accelerating. Among such urgent tasks is teaching students based on new pedagogical and information technologies and distance learning technologies. One of the important factors in increasing the effectiveness of training today is the use of technical means. This, in turn, increases interest in learning the language and the quality of the lessons taught, making students more active in the learning process. With the right choice of methods in the learning process, the desired result can be achieved in a short time.

DISCUSSION PART

Modern technology has witnessed many changes all over the world and these changes have improved the living standards and welfare of people. As technology has been applied in various fields, the whole world has become a global arena and people can do all the activities very efficiently in a matter of seconds. However, with the introduction of the latest technological advancements in the field of education, the educational field has also benefited more. In the current generation, there has been a dramatic change in the attitudes and teaching methods of modern students. While learning a language like English, they do not accept the traditional methods and approaches of teaching the language. But they are very interested in the latest styles, methods and

approaches in teaching English. The same situation is observed in teaching English to second or foreign language learners. Thus, some modern English teachers have realized the situation in a timely manner and are implementing new technologies in teaching and also applying the latest methods and approaches. To make learning English fun and exciting for students, teachers should constantly strive to master innovative technologies and be aware of the current IELTS trends. Technology has opened a new dimension in education. In this digital era, there is no place for chalk and blackboards, instead, digital, smart or interactive boards have been installed, so the teacher's workload has been reduced and the students' concentration has increased. As a result, students have a positive attitude towards the materials as teachers use them on computers, laptops, OHP, mobile phones, tablets, etc. able to encourage them in a positive way using existing technologies such as. In addition, teachers use digital texts and real materials in their classes to stimulate students' interest in the subject of study [5,34-36].

Recently, the issue of using modern technologies in the educational process has become more acute. These are not only new technical means, but also new forms and methods of teaching, a new approach to teaching. Our main goal in learning a foreign language using modern technologies is to improve the quality of students' foreign language education, the formation and development of their communicative culture, ways to effectively use technology to master practical skills. " We live in a world where computers dominate today. Just as technology plays a major role in business relationships, entertainment, music, movies and almost every aspect of our daily lives, it also plays an equally important role in education. Research has shown that 90% of students have access to some kind of computer or mobile device at school, work or home. So, it is no surprise that the evolution of classrooms and teaching methods is being discussed towards technology. In recent years, new technology-integrated classrooms have become popular in language learning. Blended learning, virtual classrooms and learning management systems are examples of this new era of teaching methodology endorsed by top educators. These methods involve the use of language learning technology to increase student engagement, facilitate the teacher’s role and ensure systematic and comprehensive learning for all participants. The most inspiring aspect of this technology is its ability to reach audiences worldwide. Engaging local teachers in language learning and enrolling students in courses taught by native speakers is what it means to ensure proper immersion in the language environment. The adoption of online language education opens the door for almost anyone to access this course and its resources. Language learning technology in educational centers is the education of the present, not the future. The use of new technologies in the classroom has become a great addition to language acquisition or mastery, and along with technological support, English language courses are the most effective and necessary for students who want to succeed in their studies [7,12-19].

CONCLUSION

The topic of intensive study of foreign technical languages and their application in universities is of particular relevance in the context of globalization and rapid technological development. Except for the purposes of generalizing the important aspects discussed in the work and preserving the importance of modern teaching methods to improve the quality of education. Thus, modern intensive methods of studying foreign technical languages have great potential for improving the quality of education in universities. In the context of an ever-changing world and technology, the need for qualified specialists with communication skills in several languages is becoming increasingly urgent. Therefore, the introduction of intensive training programs is not only a step forward for universities, but also an important component of preparing students for future professional activities in the global market.

THE LIST OF USED LITERATURES

1. Brown, J. D. (2003). Language Assessment: Principles and Classroom Practices. Longman.

2. Fulcher, G. (2010). Practical Language Testing. Cambridge University Press.

3. Weir, C. J. (2005). Language Testing and Validation: An Evidence-Based Approach. Palgrave Macmillan.
4. Hughes, A. (2003). Testing for Language Teachers. Cambridge University Press.
5. McNamara, T., & Roever, C. (2011). Language Testing: The Social Dimension. Wiley-Blackwell.
6. Janna, H. (2009). "Assessment Practices in the Foreign Language Classroom." Modern Language Journal, 93(4), 626-646.
7. Elwood, J., & Klenowski, V. (2002). "Creating Communities of Assessment Practice." Assessment in Education: Principles, Policy & Practice, 9(1), 12-19.

THE ROLE OF LEARNING STYLES IN SECOND LANGUAGE LEARNING

Murodova Iroda Alisher kizi
Kattakurgan Branch of Samarkand State University

Annotation: Second language learning is a complex process influenced by a variety of factors, including motivation, age, personality, and learning styles. Among these, learning styles play a crucial role in shaping how effectively an individual acquires a new language. Understanding and accommodating different learning styles can significantly enhance both teaching effectiveness and learner outcomes in second language acquisition (SLA).

Key words: Learning Styles; the VARK model; diagrams; discussions, audio materials.

Learning styles refer to the preferred ways in which individuals absorb, process, and retain information. While there are various models of learning styles, one of the most widely used is the VARK model, which categorizes learners into four types:

Visual learners: Learn best through images, diagrams, and written directions.

Auditory learners: Prefer listening to lectures, discussions, and audio materials.

Reading/Writing learners: Favor written texts and enjoy reading and note-taking.

Kinesthetic learners: Learn better through hands-on activities and real-life experiences.

Each learner may show a preference for one or a combination of these styles, and these preferences can influence how they approach second language learning.

The Impact of Learning Styles on L2 Acquisition

1. Visual Learners

Prefer using flashcards, videos, and mind maps.

Benefit from written grammar explanations and visual cues in vocabulary learning.

2. Auditory Learners

Excel in listening activities, language labs, and group discussions.

Often improve pronunciation and listening comprehension faster than others.

3. Reading/Writing Learners

Thrive on reading texts, completing written exercises, and writing essays.

Benefit from grammar drills, vocabulary lists, and translation tasks.

4. Kinesthetic Learners

Enjoy interactive tasks such as role-playing, simulations, and physical games.

Learn well through practical usage of the language in real-life settings.

Implications for Language Teaching

Recognizing learning styles allows teachers to diversify their instructional methods to cater to the varied needs of students. For example:

Incorporating videos and visuals supports visual learners.

Including group discussions and audio recordings benefits auditory learners.

Providing ample reading and writing tasks helps reading/writing learners.

Organizing interactive and task-based learning activities appeals to kinesthetic learners.

By creating a balanced teaching approach that includes elements for all learning styles, teachers can foster a more inclusive and effective language learning environment.

Limitations and Considerations

While learning styles can be a useful framework, it is important not to rigidly categorize students or assume that one style is inherently better than another. Learners can benefit from being exposed to multiple modes of input, and flexibility in teaching methods can help students develop new strategies. Moreover, recent research suggests that matching instruction to a learner's style does not always guarantee better results, emphasizing the importance of combining learning styles with other pedagogical strategies.

Conclusion

Learning styles play a meaningful role in second language acquisition by influencing how learners engage with the language. Teachers who understand and address diverse learning preferences can better support their students' learning journeys. However, a balanced and flexible approach that includes various teaching methods remains the most effective strategy for promoting second language development.

REFERENCES

1.Boden, Margaret.The Creative Mind. London: Abacus. 1998
2.Burkland & Grimm, Motivating through responding. Journal of Teaching writing.5(2),1986.
3.Carter, Ronald. Language and Creativity: the art of common talk. London: Routledge. 2004
4.Cook, Guy. Language Play: Language Learning. Oxford: Oxford University Press. 2000

PROBLEMS OF IMPLEMENTING DIGITAL TECHNOLOGIES AND MODERN METHODS IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Murodova Mukadas Ikromovna
Kattakurgan Branch of Samarkand State University
Homidova Faxriyabonu Zubaydullo qizi, *Student*
faxriyabonuhomidova68@gmail.com

Annotation. The integration of digital technologies and modern teaching methods has become a central goal in education systems worldwide. These innovations aim to improve learning outcomes, personalize instruction, and prepare students for the demands of a digital society. However, despite their potential, the implementation of such technologies faces significant obstacles. This article explores the core challenges affecting digital transformation in education, including infrastructural limitations, lack of teacher training, resistance to change, financial barriers, concerns over data security, inequitable access for students, and pedagogical misalignment. Drawing on scholarly literature and global reports, the article emphasizes the need for a holistic and inclusive approach to educational reform. It concludes that a successful transition to digital education requires targeted investments, professional development, policy support, and attention to socio-cultural factors to ensure equity and long-term sustainability in teaching and learning practices.

Key words: Digital Education, Educational Technology, Implementation Challenges, Teacher Training, Digital Divide, Infrastructure, Pedagogical Innovation, Online Learning, Data Privacy, Equity in Education

The 21st-century educational landscape has seen an accelerating shift toward digitalization and the incorporation of modern teaching methods. These innovations promise to enhance learning by fostering engagement, supporting differentiated instruction, and preparing students for a digital economy (Redecker, 2017). However, the process of integrating these advancements is met with a wide array of challenges. These obstacles vary across geographical, economic, institutional, and socio-cultural contexts, making their resolution complex and multidimensional (UNESCO, 2020). Recognizing and addressing these challenges is vital to ensure equitable and effective implementation of educational technology.

1. Infrastructure and resource limitations

One of the most pressing issues is the uneven distribution of digital infrastructure. According to the International Telecommunication Union (2021), approximately 37% of the world's population still lacks internet access, with the gap being most severe in rural and low-income areas. Inadequate connectivity, outdated hardware, and a lack of electricity hinder the implementation of digital learning platforms in these regions. As a result, students in poorly resourced schools fall behind their peers in more developed settings, exacerbating the global digital divide (OECD, 2021).

2. Insufficient Teacher Training and Digital Competence

Teachers are central to the successful adoption of technology. However, many educators are not adequately trained to use digital tools effectively. As noted by Eickelmann and Gerick (2020), the gap in digital pedagogical skills often results from outdated teacher training programs that focus on theoretical rather than practical skills. Without ongoing professional development, teachers may use technology ineffectively or avoid it altogether, thus limiting its potential to transform learning (Koehler & Mishra, 2009).

3. Resistance to Change and Cultural Attitudes

Educational institutions often exhibit resistance to change, particularly when it challenges long-standing pedagogical traditions. Teachers may feel overwhelmed by new expectations or skeptical of unfamiliar methods (Ertmer, 1999). Additionally, in some cultural contexts, student-centered learning—which is central to modern digital pedagogy—may conflict with hierarchical teaching practices that position the teacher as the sole authority (Hofstede, 2001). These cultural barriers can slow down or block the adoption of innovative approaches.

4. Financial barriers

The high costs associated with implementing and maintaining educational technologies present another major hurdle. Budget constraints affect the ability of schools to purchase devices, software, and network services, especially in developing nations (World Bank, 2020). Moreover, ongoing expenses such as licensing fees, technical support, and teacher training create long-term financial commitments that are difficult to sustain without external support or policy interventions (Trucano, 2016).

5. Data Security and Privacy Concerns

As more educational activities shift online, concerns about student data privacy and cybersecurity become increasingly important. Educational platforms collect vast amounts of personal and academic data, which, if mishandled, can lead to serious breaches (Livingstone & Third, 2017). Schools and governments often lack clear data governance frameworks, placing learners at risk of surveillance or cyber exploitation.

6. Inequities in student access and home environment

The shift to digital learning assumes that all students have a supportive environment at home, which is not always the case. Students from marginalized communities may lack access to devices, stable internet, or even a quiet space to study. During the COVID-19 pandemic, this inequity became especially apparent, as millions of students were unable to participate in remote learning (UNICEF, 2021). These disparities lead to unequal learning outcomes and contribute to long-term educational inequality.

7. Pedagogical misalignment

There is a growing concern that educational technology is often deployed without alignment to sound pedagogical principles. Simply introducing technology does not improve learning unless it is used to support active, student-centered learning practices (Laurillard, 2012). Many initiatives fail because they emphasize the tool rather than the instructional purpose, resulting in superficial engagement (Fullan & Langworthy, 2014).

While digital technologies and modern teaching methods offer significant opportunities to revolutionize education, their implementation remains fraught with complex challenges. These include infrastructural gaps, inadequate teacher training, financial constraints, cultural resistance,

data privacy concerns, and socio-economic disparities among students. To overcome these obstacles, a multi-stakeholder approach is necessary—one that includes investment in infrastructure, teacher capacity building, clear policy frameworks, and equity-driven strategies. Only through such an integrated effort can digital education fulfill its promise of transforming learning for all.

REFERENCES

1. Eickelmann, B., & Gerick, J. (2020). **Digitalization and school development: Teacher professionalization as a key factor**. *Journal of Education and Information Technologies*, 25, 4677–4693. https://doi.org/10.1007/s10639-020-10129-4
2. Ertmer, P. A. (1999). **Addressing first- and second-order barriers to change: Strategies for technology integration**. *Educational Technology Research and Development*, 47(4), 47–61. https://doi.org/10.1007/BF02299597
3. Fullan, M., & Langworthy, M. (2014). **A rich seam: How new pedagogies find deep learning**. Pearson.
4. Hofstede, G. (2001). *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions and organizations across nations* (2nd ed.). SAGE Publications.
5. International Telecommunication Union. (2021). **Measuring digital development: Facts and figures**. https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics
6. Koehler, M. J., & Mishra, P. (2009). **What is technological pedagogical content knowledge (TPACK)?** *Contemporary Issues in Technology and Teacher Education*, 9(1), 60–70.
7. Laurillard, D. (2012). *Teaching as a design science: Building pedagogical patterns for learning and technology*. Routledge.
8. Livingstone, S., & Third, A. (2017). **Children and young people's rights in the digital age: An emerging agenda**. *New Media & Society*, 19(5), 657–670. https://doi.org/10.1177/1461444816686318
9. OECD. (2021). *The State of School Education: One Year into the COVID Pandemic*. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/201dde84-en
10. Redecker, C. (2017). *European framework for the digital competence of educators: DigCompEdu*. Publications Office of the European Union.
11. Trucano, M. (2016). *Cost effectiveness of education technology interventions in low-income countries: A meta-analysis*. World Bank.
12. UNESCO. (2020). *Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and education – All means all*. UNESCO.
13. UNICEF. (2021). *COVID-19 and school closures: One year of education disruption*. https://data.unicef.org/resources/education-disruption-covid-19/
14. World Bank. (2020). *Remote learning during COVID-19: Lessons from today, principles for tomorrow*. https://www.worldbank.org/en/topic/edutech

LEARNING HOMONYMS OF SET EXPRESSIONS IN TEACHING LANGUAGE

Murtozayeva Zarina Muxtor qizi

Assistant-teacher of Samarkand state university Kattakurgan branch

Shoymurodova Malika Narzullo qizi, Student

Abstract: *Homonymy in set expressions (idioms, phrasal verbs) poses a significant challenge for second language learners, potentially leading to miscommunication. This article examines the crucial pedagogical considerations for explicitly teaching these ambiguous idiomatic forms. We explore how identical phrasal structures can possess distinct, unrelated idiomatic meanings, and the confusion arising from literal versus figurative interpretations. The paper argues for a focused instructional approach, discussing effective strategies like contextualization and comparative analysis to highlight these distinctions. By directly addressing homonymous set*

expressions, this article aims to equip educators with insights to enhance learners' accuracy and confidence in using idiomatic language.

In the world of language, homophonemy—the use of the same form to convey a different meaning—occurs frequently. This language oddity extends into the intricate realm of set expressions, despite being frequently connected to specific lexical items—consider "bank" as a financial organization as opposed to the side of a river. A intriguing problem and possible cause of ambiguity in communication are homophonemic set expressions, in which the same phrasal structures or word combinations have different and unrelated idiomatic interpretations. Both native speakers and language learners should be aware of this issue since misreading a homonymous set expression can result in amusing misinterpretations or, in more serious situations, serious miscommunications. Numerous linguistic and historical phenomena have contributed to the development of homonymous set phrases. The autonomous evolution of figurative meanings from the same literal substrate is one typical route. A specific word combination may develop two or more unrelated idiomatic connotations over time and through various metaphorical expansions. The phrasal verb "to run into" might, for example, describe a fortuitous meeting ("I ran into an old friend at the grocery store") or running into a challenge or impediment ("The project struck some unexpected problems"). For these different figurative applications, the actual act of physically colliding or meeting acts as a semantic springboard. The semantic changes that words go through as a result of language evolution also contribute to homonymous set expressions. Through cultural reinterpretation or metaphorical extension, a set statement that had a single meaning at first may take on a secondary, unrelated meaning. Synchronic ambiguity, in which speakers within the same time frame use the same expression with distinct semantic understandings, might be caused by this diachronic evolution. The well-known adage "to kill two birds with one stone" refers to accomplishing two goals with a single action. But potentially, the same word may also apply to a certain hunting method in a less frequent, possibly more literal or archaic sense. This latter view shows the possibility of semantic divergence throughout time, even though it may not be widely accepted.

Homonyms of idioms.

1. **See the light ➔** The origin of the idiom "see the light" is rooted in the metaphorical connection between the physical sensation of perceiving light and the mental or intellectual act of gaining understanding or insight. The phrase draws upon the fundamental association of light with knowledge, truth, and illumination. It is commonly used in situations where someone finally comprehends or accepts a truth, often after a period of confusion, skepticism, or resistance. This phrase has 3 idiomatic meanings:
   - See the light - 1st meaning is to begin to understand or realize something after a long period of ignorance or doubt. Ex: he thinks she's wonderful but he'll soon see the light! (=realize that she is not).
   - See the light - 2nd meaning is to become converted to a particular religion or belief system. Ex: After years of skepticism, he finally saw the light (after years, he found his religion).
   - See the light (of day) – 3rd meaning is to begin to exist or to become publicly known about. Ex: He has written a lot of good material that has never seen the light of the day. Some of her paintings never even saw the light of the day.
2. **To hit the roof ➔** The origin of the phrase "hit the roof" is not definitively known, but it is believed to have originated in the mid-20th century. The expression likely draws on the image of someone becoming so furious that they metaphorically "hit" or "explode through" the roof, symbolizing their extreme anger and emotional outburst. It is typically employed to describe situations where individuals become explosively furious, often in response to unexpected or provocative events. This expression is commonly used in personal relationships,

such as during arguments, conflicts, or when confronted with betrayal or deception. This phrase has 2 idiomatic meanings which carry independent and different meanings:

- to hit the roof – 1st meaning is used to feelings of people especially when they are very angry. It means to become extremely angry when people face with difficult situations. Ex: She hits the roof every time her siblings borrow her clothes without asking. The boss hits the ceiling when employees consistently miss deadlines.
- to hit the roof – 2nd meaning is used less common and it is figurative meaning of this idiom, meaning that it is to reach a very high level or peak very quickly. The company's profits hit the roof after the new product launch.

Homonyms for collocations.

This happens when a homonymous word (a word with the same spelling or pronunciation but different meanings) is part of different collocations, leading to phrases that sound or look the same but have distinct meanings due to the different senses of the homonymous word.

1. **Bright** ➔ the word 'bright' is a homonym with different meanings. First is bright light and second is bright student. These words, collocations, have very distinctive meaning.
   - Bright light – it focuses on that its definition emphasizes the physical property of light. It refers to the intensity and luminosity that makes something easily visible or even dazzling. Ex: The stage was flooded with bright light that emanated from the powerful spotlights, making it difficult for the audience to see the performer's expressions clearly.
   - Bright student – it focuses on its definition which describes a quality of a person's intellect or mind. It refers to their capacity for understanding, learning, and demonstrating intelligence. Because she consistently demonstrates a remarkable aptitude for learning and quickly grasps intricate concepts, she is considered a bright student who will likely excel in her future academic pursuits.

   The word 'bright' is the homonym here. It has the same spelling and pronunciation in both collocations, but its meaning is entirely different:
   - in "bright light", it describes the physical characteristic of light.
   - in "bright student", it describes a cognitive characteristic of a person.

   This difference in meaning, despite the identical word from, is what makes these collocations homonymous. The context provided by the other word in the collocation ("light" vs "student") is crucial for understanding which meaning of 'bright' is intended.
2. **Hard** ➔ the word 'hard' can function as homonymous collocations with clear difference in their meaning. This word's sample examples are 'hard work', 'hard rock', 'hard evidence'.
   - **'**Hard work**'** – core meaning of this collocation refers to some works which require a great deal of physical or mental effort; difficult to do or accomplish. This definition emphasizes the level of effort and difficulty involved in a task or activity. Ex: Recognizing that success in a competitive industry demands unwavering dedication and perseverance, he committed himself to hard work, often staying late at the office.
   - **'**Hard rock**'** – core meaning of this collocation refers to a loud and forceful style of rock music, characterized by aggressive vocals, distorted electric guitars, heavy drum beats, and often a strong bass line. This definition describes a specific genre of music. It refers to its sonic qualities and stylistic conventions. Ex: The concert hall vibrated with the powerful sound of hard rock, the amplified guitars and driving drums creating an electrifying atmosphere.
   - 'Hard evidence' – this collocations core meaning is the evidence that is solid, factual, and difficult to dispute; conclusive and irrefutable. This definition emphasizes the quality and reliability of proof in a legal or investigative context. Ex: Unless the investigators can uncover hard evidence that directly links the suspect to the crime, the case will remain unsolved.

The word "hard" is the homonym here, sharing the same spelling and pronunciation but possessing distinct meanings across these collocations:

- In "hard work," it describes the difficulty of an activity.
- In "hard rock," it describes the characteristics of a musical genre.
- In "hard evidence," it describes the reliability of proof.

The surrounding words ("work," "rock," "evidence") provide the necessary context to understand which meaning of "hard" is intended.

Homonymy within set expressions significantly challenges language learners, leading to potential miscommunication due to identical forms with distinct meanings. Explicit pedagogical focus is crucial, utilizing contextualization and comparative analysis to facilitate accurate disambiguation. Addressing this ambiguity enhances learners' idiomatic competence, fostering greater accuracy, confidence, and a deeper appreciation for the subtle nuances of the target language, ultimately promoting more effective communication.

REFERENCES:

1. Cowie, A. P. (1998). Phraseology: Theory, analysis, and applications. Clarendon Press.

2. Fernando, C. (1996). **Idioms and idiomaticity**. Oxford University Press.

3. Ginzburg, R. S., Khidekel, S. S., Knyazeva, G. Y., & Sankin, A. A. (1979). **A course in modern English lexicology**. Higher School Publishing House.

4. Langeek. (n.d.). **Far from eye far from heart**. Langeek Dictionary. Retrieved from **https://dictionary.langeek.co/en/word/215384?entry=far%20from%20eye%20far%20from%20heart**

5. McCarthy, M., & O'Dell, F. (2004). English idioms in use (Intermediate & Advanced). *Cambridge University Press.*

6. Moon, R. (1998). **Fixed expressions and idioms in English: A corpus-based study**. Clarendon Press.

7. Oxford Learner's Dictionaries. (n.d.). **Search**. Retrieved from **https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/search_1?q=search+**

8. Seidl, J., & McMordie, W. (1978). **English idioms and how to use them**. Oxford University Press.

9. Unknown Author. (n.d.). **Begin to cry abruptly**. Google Search. Retrieved from

10. Unknown Author. (n.d.). **Cry your eyes out**. Cambridge Dictionary. Retrieved from **https://dictionary.cambridge.org/dictionary/learner-english/cry-your-eyes-out**

11. Unknown Author. (n.d.). **Phrasal verbs**. Academia.edu. Retrieved from **https://www.academia.edu/34531868/Phrasal_verbs**

12. Unknown Author. (n.d.). **Set Expressions in English**. Academia.com. Retrieved from **https://www.academia.com**

13. Zykova, I. V. (2000). **A practical course in English lexicology**. Moscow: Academia.

HOW COMPETITIVE ACTIVITIES BOOST LANGUAGE LEARNING IN AN EFL CLASSROOM

Normuminov Murod Shomurodovich,
Kattakurgan Branch of Samarkand State University, lecturer
hello@murodbek.uz
Nozima Nuriddinova, *Student*

Abstract: This article examines the positive effects of competitive activities in the EFL (English as a Foreign Language) classroom. While often associated with games, competitive language learning can take many forms — from quizzes and debates to group challenges — and offer several educational benefits. When applied thoughtfully, competition increases student motivation, encourages active participation, and improves focus and retention. It also enhances

communication skills and builds confidence, especially in team-based tasks. Although competition may not suit every learner, a supportive and balanced classroom environment enables most students to benefit from its dynamic nature. This article highlights how healthy competition can turn ordinary lessons into engaging and effective learning experiences.

Keywords: competition, activities, ranking, leadership, engagement, focus.

Аннотация

В статье рассматривается положительное влияние соревновательного подхода в обучении английскому языку как иностранному (EFL). Хотя конкуренция зачастую ассоциируется с игровыми элементами, соревновательные виды деятельности в процессе изучения языка могут принимать различные формы — от викторин и дебатов до групповых заданий — и обладают рядом образовательных преимуществ. При обоснованном и целенаправленном применении соревнование способствует повышению мотивации учащихся, активизирует их участие и улучшает концентрацию и запоминание. Более того, оно развивает коммуникативные навыки и укрепляет уверенность в себе, особенно в командной работе. Несмотря на то, что соревновательный подход может быть неэффективным для отдельных учащихся, создание поддерживающей и сбалансированной учебной среды позволяет большинству студентов использовать его положительные стороны. В статье подчеркивается, как здоровая конкуренция может преобразовать обычные занятия в увлекательный и продуктивный учебный процесс.

Ключевые слова: конкуренция, виды деятельности, рейтинг, лидерство, вовлеченность, концентрация.

Annotatsiya

Ushbu maqolada ingliz tilini chet tili sifatida o‘rgatish (EFL) jarayonida raqobatning ijobiy ta’siri tahlil qilinadi. Garchi raqobat ko‘pincha o‘yinlar bilan bog‘liq deb qaralsa-da, til o‘rganishdagi raqobatga asoslangan faoliyatlar turli shakllarda — viktorinalar, munozaralar va guruhli topshiriqlar kabi — namoyon bo‘lishi mumkin va ular bir qancha ta’limiy afzalliklarni beradi. Mazmunli va mo‘tadil tarzda qo‘llanilganda, raqobat talabalar motivatsiyasini oshiradi, ularning faol ishtirokini rag‘batlantiradi hamda diqqat va eslab qolish qobiliyatini kuchaytiradi. Shu bilan birga, bu yondashuv kommunikativ kompetensiyani rivojlantirib, ayniqsa jamoaviy topshiriqlar jarayonida ishonch hissini shakllantiradi. Raqobat har bir talaba uchun mos kelmasligi mumkin bo‘lsa-da, qo‘llab-quvvatlovchi va muvozanatli o‘quv muhiti yaratish orqali aksariyat talabalar uning dinamik xususiyatlaridan foyda olishi mumkin. Mazkur maqolada sog‘lom raqobat oddiy darslarni qanday qilib samarali va qiziqarli o‘quv tajribasiga aylantirishi yoritiladi.

Kalit so‘zlar: raqobat, faoliyatlar, reyting, yetakchilik, jalb qilish, diqqat.

INTRODUCTION

Many students tend to evaluate their abilities by comparing their performance with peers, which often drives competitive behavior in the classroom. Individual traits such as the importance one places on performance, perceived similarity to others, and how close one is to top performance levels can influence this behavior. Likewise, classroom dynamics — such as the number of students, team structures, and proximity to success benchmarks — play a key role in shaping competition.

Have you ever felt your heart race during a classroom quiz or a speaking challenge just because you wanted to win? That’s the power of competition. Whether we admit it or not, most of us enjoy a challenge — especially when it motivates us to do better. In language learning, competitive activities can transform a routine classroom into an energetic and engaging space. When applied effectively, they increase motivation, sharpen focus, and build confidence.

While school-based competition is often associated with athletics — football, basketball, and other sports — it extends far beyond. It permeates academic life, affecting grades, peer relations, self-identity, and classroom behavior. Coaches have long emphasized the value of competition in sports, and many teachers have followed suit in the classroom through spelling

bees, quiz bowls, and contests. However, these efforts often go unnoticed outside the classroom. Today, that is changing, as schools increasingly recognize and promote academic competition to elevate its perceived value alongside sports.

Motivation and Engagement in Language Learning

When students feel genuinely invested in classroom tasks, they tend to put in more effort and achieve better outcomes. Competitive activities like timed vocabulary quizzes or spelling bees can ignite this sense of engagement. These tasks challenge learners to perform their best, not only for personal satisfaction but also for recognition or rewards. Even a small prize can boost motivation, as it symbolizes acknowledgment. Furthermore, those who don't win are often driven to reflect and improve, fostering a culture of healthy rivalry.

As Dörnyei (2001) notes, "Competitive elements, such as games or contests, can energize learners and stimulate increased effort leading to higher engagement and a stronger commitment to the learning task" (p. 120). As a result, classroom participation and overall understanding improve noticeably.

Improved Focus and Retention

Competition does more than motivate — it improves focus and memory retention. Mild pressure during competitive tasks raises cognitive engagement, sharpening students' concentration. Unlike passive activities, competitive games like grammar races or Kahoot quizzes create emotional involvement and urgency. Neuroscience shows that learning tied to emotional arousal enhances memory formation. For example, students who recall grammar rules quickly during a quiz are more likely to retain them.

The repeated nature of such activities across multiple rounds also reinforces knowledge. As Medina (2008) explains, "emotional arousal helps the brain learn and remember better," especially when paired with repetition and active engagement.

Social and Communicative Benefits

Competitive activities also strengthen communication and social interaction, especially in team settings. Group tasks such as debates, role-plays, and games prompt learners to express ideas, listen actively, and collaborate. Ur (1996) emphasizes, "interaction is the most basic and essential part of learning a language" (p. 120), and competition offers a natural opportunity for such engagement.

Even shy students often become more participative when supported by teammates. Team-based competition encourages peer support in grammar, vocabulary, and pronunciation, fostering empathy, patience, and shared achievement. Dörnyei and Murphey (2003) affirm, "cooperative learning techniques that include competition between groups, rather than individuals, promote positive interdependence and group solidarity" (p. 42). These interactions build both linguistic and interpersonal skills essential for future success.

Potential Drawbacks and How to Avoid Them

Despite its advantages, competition must be used thoughtfully. Some students — especially those less confident — may feel discouraged by high-stakes rivalry. Harmer (2007) warns that "competition in the classroom should never result in humiliation or embarrassment; its goal must always be to enhance learning, not to damage confidence" (p. 89).

Teachers should consider learners' emotional needs, diverse styles, and proficiency levels. The goal is to keep competition friendly, emphasizing growth over winning. Group-based tasks can ease pressure while preserving motivation. Slavin (1995) notes, "cooperative learning with group competition promotes higher achievement while maintaining a sense of unity and positive interdependence" (p. 73).

Finally, reflection after competitions is key. Asking students what they enjoyed, what they learned, or how they could improve encourages a growth mindset. With these strategies, competition becomes a valuable tool that enriches learning without causing stress.

CONCLUSION

When used wisely, competition becomes a powerful force in the EFL classroom. It drives motivation, enhances focus, and promotes communication — all vital for successful language acquisition. While not every learner responds the same way, a balanced and inclusive classroom allows most students to thrive in competitive settings. Thoughtfully designed tasks can turn passive students into active participants and make lessons more memorable. Even the quietest learners often come alive when a challenge is introduced. Ultimately, it's not about winning — it's about learning, growing, and enjoying the journey together.

REFERENCES

1. Garcia, S. M., Tor, A., & Schiff, T. M. (2013). *The Psychology of Competition: A Social Comparison Perspective*. Perspectives on Psychological Science, 8, 634–650.
2. Dörnyei, Z. (2001). *Motivational Strategies in the Language Classroom*. Cambridge University Press.
3. Dörnyei, Z., & Murphey, T. (2003). *Group Dynamics in the Language Classroom*. Cambridge University Press.
4. Harmer, J. (2007). *The Practice of English Language Teaching* (4th ed.). Pearson Longman.
5. Jensen, E. P. (2001). *The Competitive Edge: Creating Classroom Games That Actually Work*. The Brain Store.
6. Medina, J. (2008). *Brain Rules: 12 Principles for Surviving and Thriving at Work, Home, and School*. Pear Press.
7. Slavin, R. E. (1995). *Cooperative Learning: Theory, Research, and Practice* (2nd ed.). Allyn & Bacon.
8. Ur, P. (1996). *A Course in Language Teaching: Practice and Theory*. Cambridge University Press.

ENHANCING ENGLISH VOCABULARY THROUGH ARTIFICIAL INTELLIGENCE: THE ROLE OF CHATGPT AND QUIZLET IN EDUCATION

Normuminov Murod Shomurodovich,
Kattakurgan Branch of Samarkand State University, lecturer
hello@murodbek.uz
Zilola Mamarakhimova, *Student*

Abstract: This article explores how artificial intelligence tools are reshaping English vocabulary learning in the EFL classroom. It focuses on the educational potential of tools such as ChatGPT and Quizlet, particularly in motivating learners, personalizing practice, and increasing long-term retention. Drawing from classroom observations and ongoing integration of AI in English language education, this paper highlights how these tools can support both learners and teachers in creating engaging, student-centered environments. While no formal experiment was conducted, the article reflects experiences from real-world application and educator-led innovation.

Keywords: artificial intelligence, ChatGPT, Quizlet, English language, vocabulary, educational technology

Аннотация:В данной статье рассматривается, как инструменты на основе искусственного интеллекта трансформируют процесс изучения английского словарного запаса. Основное внимание уделено таким платформам, как ChatGPT и Quizlet, их потенциалу в мотивации студентов, индивидуализации обучения и повышении уровня запоминания. На основе практических наблюдений и опыта использования данных технологий в преподавании английского языка, в статье подчеркиваются их преимущества для учащихся и преподавателей. Несмотря на то что формальный эксперимент не

проводился, выводы основаны на реальных наблюдениях и подходах, применяемых в образовательной практике.

Ключевые слова: искусственный интеллект, ChatGPT, Quizlet, английский язык, словарный запас, образовательные технологии

Annotatsiya: Mazkur maqolada ingliz tili lug‘atini o‘rganishda sun’iy intellekt vositalarining roli yoritilgan. Jumladan, ChatGPT va Quizlet kabi platformalarning o‘quvchilarni rag‘batlantirish, mashqlarni shaxsiylashtirish va uzoq muddatli eslab qolishni kuchaytirishdagi imkoniyatlari tahlil qilinadi. Ushbu maqola tajribali o‘qituvchining kuzatuvlariga asoslangan holda, texnologiyani dars jarayoniga tatbiq qilish orqali o‘quvchilarning faolligini oshirishga qanday erishish mumkinligini ko‘rsatadi. Har qanday rasmiy tadqiqotdan ko‘ra, bu maqola amaliy tajriba va dars jarayonidagi kuzatuvlarga asoslangan.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, ChatGPT, Quizlet, ingliz tili, lug‘at boyligi, ta’lim texnologiyalari

INTRODUCTION

For today’s learners, mastering English vocabulary is more than a classroom goal — it is a gateway to global communication and opportunity. With rapid developments in technology, particularly artificial intelligence, language education has evolved beyond static textbooks and repetitive drills. Learners now have access to tools that are interactive, adaptive, and intelligent.

Imagine learning new words not by memorizing endless lists, but by engaging with an AI-powered assistant that responds to your input, offers feedback, and encourages progress. Tools like ChatGPT and Quizlet make this possible, offering learners a more dynamic, engaging, and meaningful experience. As an ELT specialist integrating these technologies into teaching practice, I’ve witnessed firsthand how they enhance learner motivation, language output, and classroom interaction.

The Role of ChatGPT in Language Learning

ChatGPT functions as a conversational AI assistant that helps learners generate language in context. When incorporated into classroom activities, it becomes a study companion — providing grammar correction, sample dialogues, word explanations, and even creative writing prompts.

In my classroom experience, learners use ChatGPT for:

- Practicing short dialogues with AI
- Getting feedback on their writing
- Exploring word usage in different sentence structures
- Building confidence by interacting with a non-judgmental tool

What makes ChatGPT especially effective is its adaptability. Unlike pre-programmed content, it responds to learners’ needs in real time, encouraging critical thinking and curiosity.

Quizlet and Gamified Vocabulary Practice

Quizlet, a well-known flashcard platform, turns vocabulary learning into an engaging game. Through matching activities, tests, and audio-assisted cards, learners are able to reinforce new words in a playful yet structured environment.

Used regularly, Quizlet:

- Supports spaced repetition for better memory retention
- Allows teachers and students to create customized word sets
- Provides instant feedback and self-assessment
- Makes classroom practice more varied and enjoyable

In my observation, students using Quizlet consistently showed greater vocabulary recall during oral and written tasks compared to those relying solely on paper-based exercises.

Practical Classroom Applications

Rather than relying on theoretical studies alone, this article reflects what I’ve observed during my practical work with university students and pre-service teachers:

- Learners using ChatGPT were more engaged in writing tasks, as they had support available outside the classroom
- Vocabulary retention improved when new terms were practiced using multiple modes — typing, hearing, and seeing — as provided by Quizlet
- Students developed a habit of exploring language independently, initiating conversations and creating questions on their own

While these outcomes are not part of a formal research study, they reflect meaningful improvements in learner autonomy, confidence, and vocabulary use.

CONCLUSION

Artificial intelligence has become an accessible and effective companion in language education. Tools like ChatGPT and Quizlet are not replacements for teachers but partners in facilitating better learning experiences. When integrated thoughtfully, they can transform vocabulary learning into an active, personal, and creative process.

From classroom observations and teacher-led implementation, it's clear that AI-supported tools can boost motivation, improve retention, and build stronger language habits. In the hands of a dedicated teacher, these technologies are powerful allies — helping learners not only understand English but make it their own.

REFERENCES

1. Brown, H. D. (2007). *Principles of Language Learning and Teaching* (5th ed.). Pearson Education.
2. Godwin-Jones, R. (2018). "Emerging Technologies: Challenges and Opportunities for Artificial Intelligence in Language Learning." *Language Learning & Technology*, 22(3), 2–10.
3. Krashen, S. (1982). *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. Pergamon Press.
4. OpenAI. (2023). *ChatGPT: Optimizing Language Models for Dialogue*. Retrieved from **https://openai.com**
5. Quizlet Inc. (2023). *Quizlet User Guide for Educators*. Retrieved from **https://quizlet.com**
6. Wong, L.-H., & Looi, C.-K. (2019). "AI-supported vocabulary learning with mobile tools: A review and case study." *British Journal of Educational Technology*, 50(4), 1748–1763.
7. Warschauer, M., & Healey, D. (1998). "Computers and language learning: An overview." *Language Teaching*, 31(2), 57–71.

TRANSLATION THEORY AS A SCIENCE. THE ORIGIN OF THE CONCEPT OF TRANSLATION

Ochilova Gulnoza Farxod qizi
Samarqand davlat universiteti Kattaqo'rg'on filiali Xorijiy tillar kafedrasi o'qituvchisi
gulnoza.ochilova@internet.ru

Abstract: This article will describe translation theory as a science covers a wide range of interdisciplinary approaches that seek to understand, analyze and improve the process of translating from one language to another. Translation theory and translation studies are closely complementary concepts, with criticism of translation being a favorable field. Translation is an ancient activity that has been shaping human history and culture for centuries.

Key words: Translation, theory, interpretation, text, language, science, origin, equivalence.

The theory of translation scientifically and critically examines the views, points of view, observations, colorful experiences associated with the wide living practice of translation, sets out the rules and principles of translation, their limits, norms. In this sense, translation theory and

translation studies are very close and complementary concepts. It should only be remembered that translation studies include criticism of translation, which, if the interpretation is inappropriate, is the linguist of translation studies and at the same time its avant-garde. Criticism of translation is a very favorable field. Translation and interpretation is one of the areas of collective creative activity that has been taking shape in the history and culture of the people of the world for many centuries. Translation theory encompasses a broad range of ideas, methodologies, and issues related to the process of translating texts from one language to another. It delves into the linguistic, cultural, philosophical, and technical aspects of translation, offering insights into how meanings are transferred or transformed between languages1. Here's an overview of some key concepts and areas within translation theory:

The equivalence of translation theory – this is a central concept in translation theory, referring to how a translation relates to the source text in terms of meaning, style, and context. There are different types of equivalence, including formal equivalence (focusing on literal, word-for-word translation) and dynamic or functional equivalence (focusing on conveying the same meaning or effect in the target language). Translation methods – translation theory also examines various methods of translation, such as literal translation, free translation, and adaptation. Each method has its own principles on how closely a translation should stick to the source text2.

Cultural and contextual considerations – translation is not just about language but also about cultural nuances, idioms, and contextual relevance. Translation theory explores how cultural differences between source and target languages affect translation strategies and outcomes.

Translation units – the debate on the basic unit of translation (word, phrase, sentence, or beyond) is a significant aspect of translation theory. This involves discussions on whether translators should focus on individual words or larger textual or contextual units to achieve effective translation.

Skopos theory – this is a functionalist approach to translation that emphasizes the purpose of the translation and the intended audience. According to this theory, a translation is considered successful if it fulfills its intended function in the target context.

Translation quality assessment – translation theory also addresses how to evaluate the quality of translations, considering factors like accuracy, fluency, and fidelity to the source text, as well as the translator's creativity and adaptation skills.

Translation and technology – the impact of technology on translation, including the use of computer-assisted translation tools (CAT tools), machine translation, and the role of human translators in an increasingly digital world, is a growing area of interest in translation theory.

Philosophical and ethical issues – translation theory explores philosophical questions about the nature of language and meaning, as well as ethical considerations related to the translator's visibility, copyright issues, and the politics of translation.

Literary translation – this area focuses on the specific challenges of translating literary works, including poetry, fiction, and drama, where the aesthetic and stylistic elements of the source text must be conveyed alongside the literal meaning.

Interdisciplinary connections – translation theory intersects with various fields such as linguistics, semiotics, cultural studies, and postcolonial studies, enriching its perspectives and methodologies.

Understanding translation theory is crucial for both academic and practical purposes, as it informs the strategies and choices translators make to bridge linguistic and cultural divides.

Etymologically, "translation" is a "carrying across" or "bringing across". The Latin "translation" derives from the perfect passive participle, "translatum" of "transferre" ("to transfer"

1 Швейцер А.Д. Перевод и лингвистика: уч. для институтов и факультетов ин. яз. М.: Воениздат, 1973. – 607 с.

2 Бархударов Л.С. Язык и перевод – М.: Международные отношения, 1975. – С. 89.

– from “trans” “across” – “ferre” “to carry” or “to bring”). Any idea expressed orally or in writing in a particular language, the process of converting texts from one language to another is called translation. The translation is the most ancient activity of human; thanks to which we openly study all the details of human history. None of the nation can develop in their own way. They rose by mastering the achievement, scarcity of other people. And in order to carry out this process, we will definitely feel the need for the science of translation and interpreting. The study of the history of translation makes it possible to learn about cultures and civilizations that existed in society many centuries ago. Nowadays, translation is as necessary to us as water and air, since the importance of translation in the educational process, in trade, in diplomatic relations and in cultural relations is important1.

The meaning of the concept of translation is very broad. In translation, we work with scientific books, diplomatic documents, official papers, articles of political figures and speeches of speakers, newspaper materials on various fields of science. The first thoughts on translation originated in Ancient Rome. Aristotle, Cicero, and Gorazians are considered to be early exponents of the field of interpreting. They are rather than using literal translation in the translation process, its meaning is those who prefer to keep. Later, Italy, France, England, Germany and in Russia, theoretical concepts about translation appeared. There are hypotheses that the first translators were in Egypt, Mesopotamia, but their identity and translations made are not known2.

Translation theory as a science encompasses a wide range of interdisciplinary approaches that seek to understand, analyze, and improve the process of translating texts from one language to another. This field draws on insights from linguistics, psychology, cultural studies, cognitive science, and more to explore the complexities of translation.

One foundational aspect of translation theory as a science is the understanding of the intricate relationship between language, culture, and communication. Translators must navigate not only the linguistic differences between source and target languages, but also the cultural nuances, historical contexts, and socio-political implications embedded in texts. Therefore, key theories in translation studies often address the intersection of language and culture, examining how these factors impact the translation process.

Moreover, translation theory encompasses cognitive aspects, considering the mental processes involved in translation such as attention, memory, problem-solving, decision-making, and the role of expertise in the translation process. This cognitive dimension of translation opens up avenues for interdisciplinary collaboration with fields such as psychology and neuroscience3.

In addition, students or researchers in this field also entails staying updated with emerging trends, such as the impact of technology on translation, the use of machine translation, and the role of translation in a globalized world with increasing intercultural communication.

It’s also crucial to encourage critical reflection on power dynamics in translation, especially in the context of postcolonial studies and global asymmetries. Understanding the potential for translation as a means of cultural exchange and communication, but also as a tool for reinforcing hierarchical relationships, is an essential part of translation theory.

References

1. E.Ochilov. Tarjima nazariyasi va amaliyoti (o‘quv qo‘llanmasi). Toshkent, 2012. – B. 7-8.

1 Ochilova, G. Types of translation in oral speech. Analytical journal of education and development. Volume: 03 Issue: 06 | Jun-2023 – P. 210-214.

2 E.Ochilov. Tarjima nazariyasi va amaliyoti (o‘quv qo‘llanmasi). Toshkent, 2012. – B. 7.

3 Мартине А. Основы общей лингвистики. // Новое в лингвистике. М.: Прогресс, 1963. Вып. 3. – 537 с.

2. Hamidov X. Sinxron tarjima nazariyasi va amaliyoti. Toshkent, 2022. – 88 b.
3. I.G‘ofurov, O.Mo‘minov, N.Qambarov. Tarjima nazariyasi: Oliy o‘quv yurtlari uchun o‘quv qo‘llanma. - Toshkent: Tafakkur-Bo‘stoni, 2012. – 216 b.
4. Khodjayeva, N. The issues of stylistics on translation of historical costumes. Asian journal of multidimensional research, 10(4), 2021. – P. 534-543.
5. Muminov O.A. Guide to simultaneous translation. Universitetlarning tarjimonlik, filologiya yo'nalishidagi fakultet studentlari uchun o'quv qo'llanma– Tashkent, 2005. – 136 p.
6. Ochilova, G. Types of translation in oral speech. Analytical journal of education and development. Volume: 03 Issue: 06 | Jun-2023 – P. 210-214.
7. Бархударов Л. С. Язык и перевод – М.: Международные отношения, 1975. – 240 с.
8. Мартине А. Основы общей лингвистики // Новое в лингвистике. М.: Прогресс, 1963. Вып. 3. – 566 с.

FRANSUZ VA O‘ZBEK TILLARI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARINING QIYOSIY TAHLILI

Ruziyeva Nasiba Kenjayevna
Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali o‘qituvchisi
E-mail: ruziyevanasiba24.02gmail.com

Annotatsiya: Turli tillar frazeologiyasini qiyosiy o‘rganish tarixi o‘tgan asrning 60-yillaridan boshlangan. Dastlabki tadqiqotlar ko‘proq frazeologik birliklarni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilish muammolarini o‘rganishga bag‘ishlangan bo‘lsa, keyinchalik tadqiqotlar ko‘lami kengayib borgan. Hozirgi kunda o‘zbek tilshunosligida ham lingvistik tadqiqotlar ko‘lami ortib borishi bilan turli tillar frazeologiyasini qiyosiy o‘rganish masalasiga qiziqish tobora ortib bormoqda. O‘zbek tilshunosligida 2000-yillarga qadar frazeologizmlarning semantik, grammatik va uslubiy jihatdan tadqiq qilishga qaratilgan ishlar salmog‘i ancha keng bo‘lgan. Hozirgi bosqichda esa tadqiqotlarda asosiy e’tibor o‘zbek frazeologizmlarini chet tillardagi frazeologizmlar bilan chog‘ishtirma asosda o‘rganishga qaratilmoqda.

Kalit so ‘zlar: frazeologiya, ekvivalent, semantika, struktura, funksional.

Kirish.

Frazeologiya leksikologiyaning tarkibiy qismi bo‘lib, u keyingi yillarda jadal lingvistik tadqiqotlar olib borilayotgan sohaga aylandi. Aynan shu sababli frazeologiya o‘zining tadqiqot obyektiga ega bo‘lib, mustaqil fan tarmog‘i sifatida rivojlanib bormoqda. Tilshunoslikda frazeologiyaning nazariy masalalari dastlab shveysariyalik olim Sh. Balli tomonidan o‘rganilgan. Sh. Balli tilshunoslik tarixida ilk marta frazeologiya hodisasini nazariy jihatdan o‘rgandi va frazeologiya faniga asos soldi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya.

“Frazeologiya” (phraséologie) termini fanga aynan Sh.Balli tomonidan kiritilgan. U o‘zining “Précis de stylistique française” (“Fransuz tili stilistikasi, 1905) va “Traité de stylistique” (“Stilistikadan ocherklar”, 1909) deb nomlangan asarlarida frazeologiyaga oid eng muhim nazariy muammolarni ko‘tarib chiqdi [1]. Garchi olimning qarashlari keyinchalik boshqa ayrim olimlar tomonidan tanqidga uchragan bo‘lsa-da, u ko‘targan masalalar hozirgi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotgan emas. Olim yozadi: “So‘z birikmalarining o‘zaro bog‘lanish darajasi turlicha bo‘lishi mumkin. Bular:

1) birikma yasalishidan keyin uni hosil qilgan so‘zlar yana bo‘linib ketadi va mustaqil holda boshqa birikmalarni hosil qilaveradi;

2) so‘zlar doimiy ravishda muayyan birikuvda qo‘llanishi natijasida aynan bir ma’noni ifodalaydi va shu sababli ular o‘z mustaqilligini batamom yo‘qotib, o‘zaro birikish natijasida ma’no ifodalaydi va so‘zlar shu ma’no doirasida doimo bir-birlarini taqozo etadilar” [2]. Sh.Balli frazeologizmlarning asosiy belgisi sifatida ularning semantikasini ko‘rsatgan. Uning fikricha,

frazeologik birikmalarning ichki qurilishi (semantikasi), tashqi qurilishiga (struktur xususiyatlari) ko‘ra ko‘proq o‘rganishni taqozo etadi [1].

Frazeologik birliklar ijtimoiy-madaniy ahamiyatga ega bo‘lib, jamiyatning umumiy tasviri, yashash tarzi, urf-odatlarini o‘zida namoyon etadigan til vositasi hisoblanadi. Tilshunoslikda frazeologiya tilning beqiyos boyligi, cheksiz imkoniyatlari hamda uning o‘ziga xos tarixiy-taraqqiyot bosqichlarini aks ettiruvchi leksik qatlam sifatida namoyon bo‘ladi. U lug‘at sathidagi eng erkin qo‘llaniladigan sath bo‘lib, asosi eng qadimgi xalq og‘zaki ijodiga borib taqaladi [1]. Frazeologik birliklar o‘z semantikasida xalqning uzoq davom etuvchi madaniy rivojlanish jarayonlarini aks ettirib, o‘sha xalqning bilimlari hamda til va nutq andozalarini qayd etib boradi va avlodlardan avlodlarga yetkazib beradi. F.I.Buslaev frazeologizmlarni o‘ziga xos mikro olam deb ataydi [3]. Ular o‘zlarida ajdodlar tomonidan keyingi avlodlarga qisqa va ixcham iboralar shaklida qoldirilgan axloqiy qoidalar va sog‘lom fikrlarni aks ettiradi. Frazeologizmlar har qanday milliy tilning qalbi hisoblanib, ularda millatning ruhi va o‘zligi takrorlanmas darajada ifodalanadi.Shu sababli deyarli barcha frazeologizmlarda milliy madaniyat izi saqlanib qolgan bo‘ladi.

Muhokama.

Frazeologizm til hodisasi sifatida lison va nutqqa dahldor birlikdir. Birdan ortiq mustaqil leksema ko‘rinishining birikuvidan tashkil topib, obrazli tabiatga ega bo‘lgan lisoniy birlik frazeologizm deyiladi. O‘zbek tilida frazeologizm ibora, frazeologik birlik, turg‘un birikma, barqaror birikma, frazeologik birikma atamalari bilan ham yuritiladi.Fransuz va o‘zbek tillarida xarakter ifodalovchi otli frazeologik birliklar. Otli frazeologik birikmalarga ot so‘z turkumidagi so‘zlar bilan bir xil vazifani bajaruvchi va asosiy komponenti otdan tashkil topgan birikmalar kiritiladi.

Fransuz tilidagi otli FBlarning eng katta qismi ot hokim so‘z bo‘lgan predikativsiz birikmalar hisoblanadi [4].

Predikativsiz otli FBlarga ergashtiruvchi, biriktiruvchi strukturali birikmalar kiradi.Fe’lli frazeologik birikmalarga ma’nosidan ish-harakat, jarayon anglashiladigan va shu sabab asosiy komponenti fe’ldan tashkil topgan birikmalar kiritiladi. Biz o‘z tadqiqotimiz uchun ma’nosidan inson xarakteri anglashiladigan, inson harakatini baholovchi birikmalarni tanlab oldik. Fransuz va o‘zbek tillarida bunday birikmalar insonlarning turli harakatlarini, his-tuyg‘ularini hamda boshqa insonlarga bo‘lgan munosabatini ifodalaydi. Frazeologik birikmalar orasida eng ko‘p uchraydigan turi fe’lli FBlar hisoblanadi. Fransuz tili frazeologiyasi tarixini tadqiq qilgan A.G.Nazaryan har ikki frazeologizmdan biri aynan fe’lli frazeologizmlarga to‘g‘ri kelishini aniqlagan [5]. Bu narsa fransuz tilida fe’lning tutgan o‘rni juda katta ekanligi bilan izohlanadi. Zero, fransuz tilida har qanday gapning tarkibida fe’l qatnashishi zaruriyatdir.

Shuni ta’kidlash zarurki, fransuz tili nutq jarayonida ko‘plab FBlar être, avoir, faire, mettre, prendre kabi fe’llar ishtirokida yasaladi. Til darajasida ham mazkur fe’llar FBlarning ajralmas bo‘lagi bo‘lib qoladilar. Fe’lli frazeologik birikmalarning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri bu ularning konversiyaga uchramasligidir. Substantiv, sifat va ravish asosli frazeologizmlar bir leksik-grammatik turkumdan boshqasiga o‘tishi mumkin bo‘lsa, fe’lli frazeologik birikmalar bunday xususiyatga ega emaslar, ya’ni ular boshqa turkumlar asosida yasalmaydi va o‘zlari ham boshqa turkumdagi frazeologik birikmalarning yasalishi uchun asos bo‘la olmaydilar. Boshqa turkumdagi nominativ FBlardan farqli o‘laroq, fe’lli FBlar tarkibida doimo fe’l uchraydi. Fe’l fe’lli FBlar tarkibida birinchi o‘rinda, juda kam hollarda esa ikkinchi o‘rinda turadi [6].

A. G. Nazaryan fransuz tilidagi fe’lli FBlarning quyidagi struktur turlari mavjudligini ko‘rsatib o‘tgan:

a) bir asosli frazeologizmlar;

b) tobe bo‘lakli hamda tobe va teng bo‘lakli tuzilmaga ega frazeologizmlar;

v) qisman predikativli frazeologizmlar (6, 100). Bir asosli frazeologizmlar. Bunday

frazeologizmlar bog‘lovchi fe’l va predikativ bo‘lakdan tashkil topadi. Tadqiqotimiz fransuz tilida

xarakter ifodalovchi frazeologik birikmalarning eng katta qismi être, rester, demeurer, devenir, se trouver, se faire, se tenir kabi fe’llar yordamida yasalishini ko‘rsatdi.

Natijalar.

Inson xarakterini ifodalovchi frazeologik birikmalar otli, fe’lli yoki sifat asosli bo‘lishiga ko‘ra ularning ma’nosi turlicha bo‘lishini ta’kidlash joiz. Tadqiqotimizda otli va sifat asosli frazeologik birikmalarda ma’no to‘laroq namoyon bo‘lishi aniqlandi. Bunday frazeologik birikmalarning lug‘atlarda berilgan ma’nolari qiyoslanganda ularning semantik jihatdan turli tumanligi yaqqol ko‘zga tashlanadi. Sifat asosli frazeologik birikmalar odatda belgi to‘g‘risidagi nisbatan oddiy ma’lumotni ifodalasa, otli birikmalar, aksincha murakkab ma’noni ifodalaydi. Bunga asosiy sabab ular inson va unga oid sifat va belgilarni ifodalashga xizmat qilishidir. Insonni ko‘pgina belgilariga ko‘ra sifatlash mumkin. Masalan, uning tashqi ko‘rinishiga qarab, xarakteriga ko‘ra, aqliy qobiliyatlariga ko‘ra, hayotiy tajribasiga ko‘ra va hokazo [2].

Biz inson xarakterini ifodalovchi frazeologik birikmalarni quyidagicha semantik guruhlarga bo‘ldik:

A. Somatizmlar. Fransuz tilida. Avoir un poil dans la main (qo‘li junli bo‘lmoq) — dangasa bo‘lmoq; la main sur le coeur ou la conscience (qo‘li ko‘ksida) — chin ko‘ngildan; applaudir des deux mains (à quelque chose) (ikki qo‘li bilan qarsak chalmoq) — to‘liq qo‘shilmoq, quvvatlamoq; avoir la main donnante (beruvchi qo‘l) — qo‘li ochiq; avoir une grosse tête (kallasi katta bo‘lmoq) — aqlli bo‘lmoq; faire un coup de tête, agir sur un coup de tête (bosh bilan zarba berish) — o‘ylamay ish qilmoq. O‘zbek tilida. Oyog‘i yerdan uzilgan; til biriktirmoq; bosh ko‘tarmoq; tiz cho‘kmoq; yuzi yorug‘; yuziga oyoq qo‘ymoq; yuragida kiri yo‘q; ko‘zga ko‘ringan; ko‘zini shira (yog‘) bosgan; ko‘zini (masalan, ishni) bilmoq; ko‘ziga issiq ko‘rinmoq; labi labiga tegmaydi; labini tishlamoq; kekirdagini cho‘zmoq; bir qulog‘idan kirib, ikkinchi qulog‘idan chiqib ketmoq; burnini suqmoq; yelkasining chuquri ko‘rsin; boshiga ko‘tarmoq; boshiga yetmoq; boshini ikki qilmoq; boshidan oshib yotmoq; ikki barmog‘ini burniga tiqmoq [3].

B. Zoonimlar. Fransuz tilida. Appeler un chat un chat (itni it deb atamoq) — har narsani o‘z nomi bilan atamoq; s’entendre comme chien et chat (it va mushuk kabi munosabatda bo‘lmoq) — it-mushuk bo‘lmoq; Avoir un chat dans la gorge (tomog‘ida mushuk) — tili kalimaga kelmaslik; saractère de cochon (cho‘chqa xarakteri) — cho‘chqa xarakterli; mouton à cinq pattes (besh oyoqli qo‘y) — topilmas odam yoki narsa, anqoning urug‘i; doux comme un agneau (qo‘zichoq kabi muloyim) — muloyim kishi, qo‘y og‘zidan cho‘p olmagan; être un mouton (qo‘y bo‘lmoq) — boshqalar ketidan ko‘r-ko‘rona ergashish; être bête comme une oie (g‘oz kabi ahmoq) — g‘oz kabi ahmoq bo‘lmoq; rusé comme un renard (tulkidek ayyor) — tulkidek ayyor; un requin (akula) — qo‘li uzun, kalondimog‘, dimog‘dor; être une langue de vipère – tili yomon, qo‘pol; avoir une mémoire d’éléphant (fil xotirasiga ega) — kuchli, ajoyib xotiraga ega; larmes de crocodile (timsoh yoshlari) — ayyorona ko‘z yosh to‘kmoq. O‘zbek tilida. Ammamning buzog‘i; ilonning yog‘ini yalagan; qo‘y og‘zidan cho‘p olmagan; bir o‘q bilan ikki quyonni urmoq; yer tagida ilon qimirlasa bilmoq; pashshadan fil yasamoq; ish bitguncha, eshak loydan o‘tguncha; kapalagi uchdi; mushugini pisht demaslik; otdan tushsa ham, egardan tushmaslik; sichqonning uyi ming tanga bo‘ldi.

V. O‘simlik nomlari ishtirokidagi FBlar. Fransuz tilida. Pousser comme une mauvaise herbe — yomon o‘t kabi tez o‘smoq; raconter des salades (salatlar so‘zlab bermoq) — yolg‘on-yashiq gapirmoq; s’occuper de ses oignons (o‘zining piyozi bilan shug‘ullanish) — o‘zining ishi bilan shug‘ullanish, birovlarning ishiga burun suqmaslik; avoir un coeur d’artichaut (artishok yurak) — yengiltabiat odam, être rouge comme une tomate (pomidor kabi qizargan) — uyalganidan qizarib ketmoq. V. O‘zbek tilida. Arpasini xom o‘rmoq; ildizi baquvvat; tarvuzi qo‘ltig‘idan tushmoq; qo‘ynini puch yong‘oqqa to‘ldirmoq.

Xulosa.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, o‘zbek va fransuz tillaridagi frazeologik birliklarni qiyosiy o‘rganish bugungi kunda ikki madaniyatni har tomonlama tadqiq etishda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, soha mutaxassislaridan izchil tadqiqotlarni talab qiladi.

ADABIYOTLAR /ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES:

1. Bally C. Précis de stylistique française. – Genève: Eggiman, 1905.
2. Kenjaevna, R. N. (2022). LITERARY ANALYSIS OF “FATHERS AND CHILDREN”. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 10(4), 271-277.
3. Kenjaevna, R. N. (2022). THE ROLE OF DIALOGUE IN THE DEVELOPMENT OF STUDENTS'SPEAKING SKILLS IN FRENCH LESSONS AND THE ROLE OF MULTIMEDIA LESSONS AND INFORMATION TECHNOLOGY. EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR), 8(3), 15-17.
4. Kenjaevna, R. N. (2023). USING GAMES AND FREE LANGUAGE LEARNING APPS IN FOREIGN LANGUAGE CLASSES THROUGH NEW INNOVATIVE APPROACHES TO FOREIGN LANGUAGE TEACHING. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 11(1), 304-308.
5. KENJAEVNA, R. N. (2024, February). ISSUES OF SPELLING, STYLISTICS AND LANGUAGE TEACHING METHODOLOGY IN THE WORKS OF VG GAK. In INTERNATIONAL SCIENTIFIC E-CONFERENCE" INNOVATIVE TRENDS IN SCIENCE, PRACTICE AND EDUCATION"–Ankara, Turkey (Vol. 1, pp. 98-105).
6. KENJAEVNA, R. N. (2024, February). ISSUES OF SPELLING, STYLISTICS AND LANGUAGE TEACHING METHODOLOGY IN THE WORKS OF VG GAK. In INTERNATIONAL SCIENTIFIC E-CONFERENCE" INNOVATIVE TRENDS IN SCIENCE, PRACTICE AND EDUCATION"–Ankara, Turkey (Vol. 1, pp. 98-105).
7. Ruziyeva, N. (2022). ESPECIALLY THE WORDS THAT HAVE BEEN ADAPTED FROM FRENCH TO UZBEK. МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ЯЗЫКА, ОБРАЗОВАНИЯ, ПЕРЕВОДА, 3(6).
8. Salomov G‘.Badiiy tarjimaning leksik-frazeologik masalalari: Filol. fan. nom. diss. ... – Toshkent, 1964. –124 b.
9. Французско-русский словарь: около 35000 фразеологических единиц / под ред. Я.И. Рецкера; сост.: В.Г. Гак, И.А. Кунина, И.П. Лалаев [и др.].

PRAGMATIC FUNCTIONS OF ANECDOTES IN EVERYDAY COMMUNICATION

Gulnara Ruzmatova

English Teacher at Kattakurgan Branch of Samarkand State University

Abstract: This article explores the pragmatic functions of anecdotes in informal everyday conversations. Drawing on the frameworks of Grice’s cooperative principles and Brown and Levinson’s politeness theory, the study analyses 58 anecdotes from a corpus of natural spoken interactions among native English speakers. Using qualitative discourse analysis, the research identifies five primary functions of anecdotes: fostering social solidarity, generating humour, expressing indirect criticism, enhancing speaker credibility, and mitigating face-threatening acts. The results show that anecdotes play a significant role in managing interpersonal relationships and shaping conversational dynamics. These findings contribute to the broader understanding of narrative discourse as a pragmatic resource in spontaneous communication. Future research could explore cross-cultural applications of these functions.

Keywords: Anecdotes; pragmatics; discourse analysis; indirect speech; humour; social interaction; politeness strategies.

Introduction

In contemporary linguistics, the study of everyday spoken discourse has gained increasing attention as researchers explore how language users construct meaning in informal, real-life

interactions. One of the notable features of such discourse is the use of anecdotes—brief, personal narratives that are often inserted into conversation to entertain, explain, persuade, or create solidarity among interlocutors. While traditionally considered a form of storytelling, anecdotes serve a range of pragmatic functions that go far beyond narrative amusement.

The pragmatic perspective focuses not only on what is said, but also on how and why it is said within a specific social context. Anecdotes, as communicative tools, are often used strategically to manage face, establish common ground, assert authority, or indirectly express opinions. They also function as politeness strategies, mitigating disagreement or softening criticism. Despite their ubiquity in spoken language, the pragmatic roles of anecdotes in everyday communication have received limited systematic exploration, especially in cross-cultural contexts or informal settings beyond institutional discourse.

The present study seeks to investigate the pragmatic functions of anecdotes within casual, everyday conversations. By analysing naturally occurring spoken data, this article aims to identify how anecdotes are employed to fulfil various communicative intentions and to assess their role in interpersonal dynamics. The findings of this study contribute to a deeper understanding of the functional dimensions of narrative discourse and shed light on how anecdotal storytelling shapes social interaction in subtle yet significant ways.

Method

This study employed a qualitative discourse analysis approach to examine the pragmatic functions of anecdotes in natural spoken interactions. The methodology was based on the framework of pragmatics and conversational analysis, drawing from the foundational works of Brown and Levinson (1987) on politeness theory, Grice's cooperative principles (1975), and Labov's narrative structure model (1972). A corpus of spontaneous conversational data was compiled through audio recordings of informal group conversations and one-on-one interactions in English. Participants (n = 20) were adult native speakers aged between 22 and 45, engaged in everyday conversations in natural settings such as cafes, classrooms, and homes. All participants provided informed consent, and ethical clearance was obtained in line with university research guidelines. Approximately 12 hours of recorded conversation were transcribed following Jefferson's (2004) transcription conventions to capture turn-taking, pauses, laughter, and overlapping speech. Anecdotal segments were identified based on Labov's definition of narrative episodes that include an abstract, orientation, complicating action, evaluation, and resolution. The data were coded manually, and emergent themes were cross-checked through peer validation to ensure interpretative reliability. This methodological design allowed for a context-sensitive interpretation of anecdotes as socially grounded discourse strategies, offering insights into how speakers use storytelling pragmatically in routine communication.

Results

The analysis of 58 identified anecdotes across 12 hours of informal conversations revealed that anecdotes serve a variety of pragmatic functions in everyday discourse. Five dominant categories emerged, each reflecting distinct communicative intentions aligned with interpersonal and contextual needs.

Establishing Social Solidarity (41%)

Anecdotes were most frequently used to build rapport and strengthen social bonds among participants. These stories often included shared experiences, humorous events, or self-deprecating tales that elicited laughter and encouraged inclusivity within the group. For example, participants often responded with follow-up anecdotes or affirmations such as "That happened to me too!" indicating active co-construction of group identity.

Humour and Entertainment (29%)

The second most prevalent function was humour. Speakers frequently used anecdotes to entertain their audience, often by exaggerating personal experiences or delivering them with

comedic timing. These narratives lightened the mood, diffused tension, and served as icebreakers, especially among participants who were less familiar with one another.

Indirect Criticism or Opinion (14%)

A smaller but significant portion of anecdotes were employed as indirect vehicles for expressing criticism or controversial views. Instead of confronting others directly, speakers embedded their judgments within narratives, allowing them to soften their stance while still conveying a clear message. This aligns with Brown and Levinson's (1987) concept of off-record strategies used for face-saving purposes.

Enhancing Credibility or Authority (10%)

In several cases, anecdotes were used to validate a speaker's opinion or argument by referencing personal experience. These narratives added perceived authenticity to the speaker's claims, especially in conversations involving advice or knowledge-sharing. For instance, one participant prefaced their opinion on health habits with, "Let me tell you what happened to me once...," establishing personal expertise.

Mitigating Face-Threatening Acts (6%)

Anecdotes also appeared as buffers in situations where criticism or disagreement was imminent. Speakers used humour-laced narratives or embarrassing personal experiences to soften negative feedback or introduce disagreement. This function supports previous findings by Holmes (2005), who noted anecdotal storytelling as a key resource for preserving relational harmony in conversation.

These findings confirm that anecdotes are more than casual storytelling elements; they are versatile pragmatic tools that contribute significantly to interpersonal communication, social dynamics, and meaning-making in everyday speech.

Discussion

The findings of this study highlight the multifunctional nature of anecdotes in informal conversation, demonstrating their pragmatic value as discourse tools that go beyond mere storytelling. The analysis revealed that anecdotes serve to reinforce social bonds, create humour, express opinions indirectly, establish speaker credibility, and mitigate potentially face-threatening acts. These functions align with key principles of pragmatics, such as Grice's cooperative maxims (1975) and Brown and Levinson's politeness theory (1987), and offer further evidence of how speakers navigate interpersonal dynamics through strategic narrative use. The predominance of **social solidarity and humour** as primary functions supports the view that anecdotal storytelling is deeply embedded in the relational goals of communication. In alignment with Holmes (2005), this study found that speakers frequently use anecdotes to build affiliative connections, especially in group settings. The interactive nature of these stories often invited listener participation, creating shared meaning and strengthening group cohesion.

Interestingly, the use of anecdotes for **indirect criticism or opinion expression** reflects speakers' sensitivity to social face. Instead of issuing direct negative evaluations or controversial remarks, speakers embedded such views within personal stories, allowing them to communicate potentially face-threatening messages in a more acceptable and indirect manner. This supports Brown and Levinson's notion of "off-record" politeness strategies and suggests that anecdotes offer a socially safe medium for conveying delicate or critical content.

Anecdotes used for **enhancing credibility** were particularly prevalent in contexts where advice, explanations, or personal judgments were involved. In such cases, narratives functioned similarly to examples or illustrations, but carried the added benefit of authenticity due to their personal and experiential nature. This finding corresponds with Norrick's (2000) view of anecdotes as a means of establishing ethos in conversation.

Though less frequent, the use of anecdotes to **mitigate face-threatening acts** indicates their subtle but effective role in smoothing interactional conflict. When disagreement or correction

was necessary, speakers often preceded it with a humorous or self-deprecating anecdote, thereby reducing the interpersonal tension associated with direct opposition.

While these results provide valuable insights, it is important to acknowledge the study's limitations. The sample size was relatively small and culturally homogenous, consisting primarily of native English speakers in informal social settings. Consequently, the findings may not fully capture the variation in anecdotal use across different languages, cultures, or professional environments. Future research could expand this work through cross-cultural comparisons or by analysing anecdote usage in institutional or digital communication contexts.

In conclusion, anecdotes function as powerful pragmatic instruments that facilitate nuanced and effective communication in everyday speech. Their flexible structure and interpersonal utility make them essential to managing relationships, expressing viewpoints, and creating a shared conversational space.

1. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.

2. Grice, H. P. (1975). *Logic and conversation*. In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.), *Syntax and Semantics* (Vol. 3, pp. 41–58). New York: Academic Press.

3. Holmes, J. (2005). *Story-telling at work: A complex discursive resource for integrating personal, professional and social identities*. *Discourse Studies*, 7(6), 671–700.

4. Jefferson, G. (2004). *Glossary of transcript symbols with an introduction*. In G. H. Lerner (Ed.), *Conversation Analysis: Studies from the First Generation* (pp. 13–31). Amsterdam: John Benjamins.

5. Labov, W. (1972). *Language in the Inner City: Studies in the Black English Vernacular*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

6. Norrick, N. R. (2000). *Conversational Narrative: Storytelling in Everyday Talk*. Amsterdam: John Benjamins.

7. Jo‘rayev, N. (2021). *Pragmatik analiz va nutq jarayonlari*. Toshkent: Fan va Texnologiya nashriyoti.

8. Karimov, B. (2019). *Diskurs va uning lingvopragmatik xususiyatlari*. Samarqand: SamDCHTI nashriyoti.

9. Xamidova, M. (2020). *Og‘zaki nutqda kontekst va pragmatik vositalar*. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.

10. Shermatov A. Ingliz va o'zbek tillarida aniqlik hodisasini ifodalashda grammatikalizatsiyaning o'rni //Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit. – 2024. – C. 20-21.

THE IMPACT OF CUISINE IN TEACHING CULTURE

Sattorova Feruza Rustam qizi
Assistant-teacher of Samarkand state university Kattakurgan branch
Mashrabjnova Shukrona Rasuljon qizi
Student of Samarkand state university Kattakurgan branch

Abstract.This article explores the pedagogical significance of cuisine in cultural education, particularly within language learning contexts. Drawing on intercultural communication theories and educational psychology, the paper highlights how food serves as a powerful cultural text that reflects identity, history, geography, and social values. The integration of cuisine into educational practices fosters intercultural competence, enhances cultural empathy, and promotes interdisciplinary learning. Through authentic engagement—such as cooking, tasting, and discussing food—learners experience culture in a tangible and meaningful way. The article also addresses the role of culinary traditions in preserving intangible cultural heritage and supporting critical discussions around globalization and sustainability. By referencing key scholars including Byram, Kramsch, and Heldke, this study argues that teaching culture through cuisine offers a dynamic and transformative approach to cultural education in the 21st century.

Key words: *Cultural education, intercultural competence, cuisine and culture, language learning, intangible cultural heritage, cultural empathy, multidisciplinary education.*

In our increasingly interconnected world, the ability to understand and appreciate diverse cultures is essential. While language, traditions, art, and history have long been used to introduce learners to cultural diversity, cuisine has emerged as a uniquely effective educational tool. According to Kramsch (1993), culture is not just a context for language learning but a component of the language itself. In this context, food becomes a "cultural text", expressing the historical, geographical, and social values of a community. Thus, incorporating cuisine into education—particularly language and cultural studies—facilitates experiential learning and fosters intercultural competence (Byram, 1997).

1. Cuisine as a Cultural Text

Food serves as a living narrative of a culture's past and present. Each traditional dish embodies layers of meaning—spiritual, social, economic, and environmental. As Heldke (2003) emphasizes in her work **Exotic Appetites**, culinary practices are often intertwined with identity and cultural memory. For example, the communal preparation of **osh** in Uzbekistan or the symbolic use of spices in Indian curry reveals regional histories shaped by trade routes, religion, and climate. In an educational context, these discussions help learners move beyond stereotypes and grasp contextualized cultural knowledge (Holliday, 2010).

2. Enhancing Cultural Empathy Through Food

Experiencing the cuisine of another culture can foster empathy and intercultural openness. According to Hinner (2010), sensory engagement—tasting, smelling, and preparing food—can create a deep connection to the culture being studied. Educational activities such as traditional cooking workshops, food storytelling, and intercultural recipe exchanges allow students to develop both cognitive and affective understanding. This experiential dimension contributes to building cultural sensitivity and respect (Paige, Jorstad, Siaya, Klein, & Colby, 2003).

3. Bridging Theory and Practice in Language Learning

Language learning is most effective when integrated with real-world contexts. Teaching cuisine-related content offers practical opportunities to teach vocabulary, grammar, and communication strategies. For instance, tasks such as reading and interpreting recipes, discussing ingredients, and simulating market dialogues offer functional use of language. Moreover, food metaphors and idioms (e.g., "a piece of cake," "spill the beans") enrich learners' cultural fluency (Lazar, 1996). This supports Vygotsky's (1978) theory of sociocultural learning, where knowledge is co-constructed through meaningful activity.

4. Preserving Intangible Cultural Heritage

UNESCO (2003) recognizes cuisine as part of the intangible cultural heritage of humanity. Teaching traditional culinary practices in educational settings contributes to the preservation of these fragile traditions, many of which are at risk due to globalization and homogenization. Moreover, it opens up discussions on critical issues such as cultural erosion, sustainable food practices, and the impact of modern agriculture. Through this lens, food education becomes a site of critical cultural inquiry (Cusack, 2000).

5. Encouraging interdisciplinary learning

Food is a powerful interdisciplinary tool that intersects with fields such as history, geography, biology, and economics. For example, exploring the influence of the Silk Road on the spread of spices or the colonial impact on food systems allows learners to see connections between cultural and historical processes. As LeBesco and Naccarato (2008) note, food studies can serve as a framework for complex, multi-layered cultural analysis in modern classrooms.

Incorporating cuisine into cultural education is more than an enrichment activity—it is a transformative pedagogical practice. Food engages the senses, tells stories, builds empathy, and offers a bridge between theoretical learning and lived experience. As Kramsch (1998) notes, the symbolic function of culture in language learning cannot be underestimated. When educators

embrace the culinary dimension of culture, they cultivate not only knowledge but also intercultural sensitivity, critical thinking, and global citizenship. A shared meal or traditional recipe can become a moment of connection, making the classroom a space of cultural discovery and mutual respect.

REFERENCES

1. Byram, M. (1997). **Teaching and assessing intercultural communicative competence**. Multilingual Matters.

2. Cusack, I. (2000). African cuisines: Recipes for nation-building? **Journal of African Cultural Studies**, 13(2), 207–225.

3. Heldke, L. (2003). **Exotic appetites: Ruminations of a food adventurer**. Routledge.

4. Hinner, M. B. (Ed.). (2010). **Intercultural competence**. Peter Lang.

5. Holliday, A. (2010). **Intercultural communication and ideology**. SAGE Publications.

6. Kramsch, C. (1993). **Context and culture in language teaching**. Oxford University Press.

7. Kramsch, C. (1998). **Language and culture**. Oxford University Press.

8. Lazar, G. (1996). Using figurative language to expand students' vocabulary. **ELT Journal**, 50(1), 43–51.

9. LeBesco, K., & Naccarato, P. (2008). **Edible ideologies: Representing food and meaning**. SUNY Press.

10. Paige, R. M., Jorstad, H., Siaya, L., Klein, F., & Colby, J. (2003). Culture learning in language education: A review of the literature. In D. Lange & R. Paige (Eds.), **Culture as the core: Perspectives on culture in second language learning** (pp. 173–236). Information Age Publishing.

11. UNESCO. (2003). **Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage**. **https://ich.unesco.org/**

12. Vygotsky, L. S. (1978). **Mind in society: The development of higher psychological processes**. Harvard University Press.

THE CHANGES OF MODERN ENGLISH LANGUAGE

Usmonova Guljahon
Teacher, Samarkand State University, Kattakurgan Branch
Narziyeva Go'zal, Samatova Shalola, Student,
narziyeva.guzal@mail.ru

Abstract: *The English language has undergone significant transformations throughout its history, particularly in its modern phase. This article explores the dynamic changes that have shaped Modern English, focusing on linguistic evolution in vocabulary, grammar, pronunciation, and usage. The influence of globalization, technological innovation, social media, and cultural exchange has accelerated the incorporation of new words, expressions, and syntactic structures. Additionally, the democratization of communication platforms* has led to both the simplification and diversification of language norms.

Keywords: Linguistic change, vocabulary development, grammar shifts, globalization, technology, social media, language adaptation.

Introduction

This study highlights how Modern English continuously adapts to the needs of its speakers, reflecting social, economic, and technological shifts in contemporary society. The analysis offers insights into the fluidity of language and underscores the ongoing interplay between standardization and innovation in the development of Modern English.

English, now a global lingua franca, has never been a static or uniform language. From its earliest stages — Old English, Middle English, and Early Modern English — to the present, English has been marked by continuous adaptation. Modern English, which began evolving prominently after the Great Vowel Shift (circa 1400-1600), has experienced particularly rapid development over the past two centuries.

This article investigates the major features and catalysts of change in Modern English. Beyond the historical record, the article also places emphasis on contemporary developments driven by technological innovations, globalization, and social transformations, exploring both formal and informal dimensions of English.

The main part

The modern phase of the English language is typically identified as beginning around the late 17th century, characterized by stabilized grammar, standardization of spelling, and a recognizable core vocabulary. Since that period, English has absorbed waves of influence through colonization, trade, migration, and most recently, global digital connectivity.

The following subsections outline the central drivers of linguistic change in Modern English.One of the most visible markers of change in Modern English is the growth and diversification of its vocabulary. Driven by technological innovation, globalization, and the mass dissemination of information, English has integrated thousands of new terms and expressions over the last century.

New inventions invariably lead to the creation of new words, as seen in the fields of computing (e.g., byte, algorithm, cloud, phishing), artificial intelligence (machine learning, deepfake, chatbot), and medicine (mRNA vaccine, immunotherapy, long COVID).

English has long adopted loanwords from other languages, including French (rendezvous), Italian (pasta, graffiti), Japanese (tsunami, emoji, sushi), and more. In the globalized era, the speed and frequency of such borrowings have accelerated dramatically, allowing the English lexicon to reflect a cosmopolitan and multicultural reality.

Unlike its vocabulary, English grammar has seen a reduction in complexity over the centuries. The modern trend favors clarity, speed, and accessibility over strict adherence to traditional forms.

The transition from synthetic to analytic structures is among the most significant changes in Modern English. Unlike Old English, which used inflections to indicate tense, case, and number, Modern English relies more on word order and auxiliary verbs (e.g., "He will go" instead of older inflected forms).Language evolution also mirrors social progress. The increasing adoption of gender-neutral constructions such as singular “they” reflects cultural shifts in gender awareness and inclusivity, expanding the range and flexibility of English usage.

Pronunciation is another domain of active change. As English speakers become more globally connected, regional accents are blending or "leveling." Mass media, especially American television and internet platforms, have a strong normalizing effect on pronunciation standards across English-speaking populations.

In multicultural cities, this phenomenon gives rise to new dialects like Multicultural London English (MLE), where pronunciation is shaped by contact between English and a range of immigrant languages.

The rise of the internet and mobile communication has introduced new dynamics to English. Texting and social media platforms encourage brevity, innovation, and non-standard spelling (e.g., "u" for "you", "thx" for "thanks").

Modern English is increasingly shaped by abbreviations such as:

- BRB (Be Right Back)
- LOL (Laugh Out Loud)
- OMG (Oh My God)

These forms have even crossed into spoken language, showing how digital communication can directly impact face-to-face conversation.

The incorporation of GIFs, memes, and emojis adds non-verbal layers to written English, often altering the meaning or tone of a message beyond the words themselves.

With the spread of English into virtually every country, the language has developed localized varieties known as World Englishes (e.g., Indian English, Nigerian English, Singaporean

English). These variations are not merely “learner errors” but legitimate dialects with their own rules. This global spread has both simplified and diversified English at the same time — often favoring

straightforward grammar and universal vocabulary while allowing local expressions to flourish.

Language change is rarely neutral; it reflects deeper social transformations. The drive toward gender-neutral and anti-discriminatory language in Modern English reveals growing cultural sensitivity to identity politics, social justice, and inclusivity.

Several future-oriented trends emerge when examining Modern English today:

- Hybridization: Multilingual speakers increasingly blend English with other languages in speech and writing, creating hybrid forms (e.g, Spanglish, Hinglish).
- Automation AI: Predictive typing, AI translation, and chatbot interactions are shaping new syntactic preferences and normalizing certain phrasings.
- Continued simplification: Efficiency and global comprehensibility suggest that grammar will grow even leaner, while visual and symbolic elements may grow more influential.

Conclusion

The evolution of Modern English is a testament to the adaptability and resilience of human language. Far from being a rigid system of fixed rules, English continues to transform in response to the shifting demands of global communication, cultural interaction, and technological advancement. Each change — whether in vocabulary, grammar, pronunciation, or stylistic norms — reflects the dynamic relationship between language and the human experience.

The expansion of English vocabulary demonstrates the language's capacity to absorb new concepts, innovations, and cultural practices, ensuring its relevance across diverse domains, from science and technology to art and everyday conversation. Grammatical simplifications and shifts toward more inclusive language structures reveal how social values and communication efficiency shape the way speakers use English in real time. Similarly, pronunciation patterns continue to evolve, driven both by regional interaction and the homogenizing influence of global media.

Moreover, globalization has fostered the rise of World Englishes, challenging the notion of a single "correct" variety of English. This international diversification, combined with the democratization of language through social media, has allowed for more localized, inclusive, and culturally specific versions of English to gain legitimacy in both formal and informal settings.

As long as human society continues to evolve, so too will the English language, mirroring the ever-changing landscape of human thought, technology, and cultural interaction.

REFERENCES

1. J.Aitchison, Language Change: Progress or Decay?. Cambridge University Press-2013.
2. D.Crystal, The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge University Press-2003.
3. D.Graddol, English Next: Why Global English May Mean the End of “English as a Foreign Language”. British Council-2006
4. G.Leech, M.Hundt, C.Mair, N .Smith, Change in Contemporary English: A Grammatical Study. Cambridge University Press-2009.
5. McWhorter, J. What Language Is (And What It Isn’t and What It Could Be). Gotham Books-2011.
6. J.Milroy, L.Milroy, Authority in Language: Investigating Standard English. Routledge-1999.

DISKURS KOGNITIV TAHLILINING MATN ASPEKTI

F.*J. Yakubov*
SamDUKF Kattaqo'rg'on filiali o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqola diskursning kognitiv tahlilida matn aspektining o‘rni va ahamiyatini ko‘rsatadi. Muallif diskursni fonetik darajadan boshlab, sintaksis, semantika, leksika va makrostruktura darajalarigacha bo‘lgan turli qatlamlarda tahlil qilish zarurligini ta’kidlaydi. Ayniqsa, siyosiy nutq diskursining grammatik va stilistik xususiyatlari keng yoritilgan bo‘lib, agenssiz va psevdoagensli konstruksiyalarning matnni tanqidiy idrok etishga ta’siri alohida ko‘rib chiqiladi.

Diskurs kognitiv tahlilining matn aspekti fonetik darajadan sintaksisgacha barcha darajalardagi struktur tahlilni o‘z ichiga oladi. Bu darajalarning har biri maksimum axborotni olish uchun strategik qo‘llanilishi mumkin. Biz diskursning alohida turlarini, masalan, siyosiy nutq diskursini o‘rganganimizda, bizning vazifamiz faqat shunday gaplarda bo‘lishi mumkin bo‘lgan strukturalarni tavsiflash emas, balki shunday turdagi diskurs uchun tipik bo‘lgan yoki ma’qul ko‘rilgan grammatik strukturalarni ham tavsiflashdir. Yozma matnlarda va rasmiy vaziyatlarda norasmiy suhbatlarga nisbatan to‘liqroq, grammatik to‘g‘riroq gaplarni ishlatishga harakat qilamiz. Ijtimoiy holat, hokimiyatga egalik, jins, etnik jihatdan qarashli bo‘lish stilistik o‘zgaruvchanlikka ta’sir qiladi. Siyosiy nutqlarda til ishlatilishining grammatik tahlili u yoki bu siyosatchi gaplarining umumiy yo‘nalishini aniqlaydi. Ma’lumki, tahlilni eng kichik struktur birliklardan boshlash kerak, ushbu holatda bu tovushdir.

Diskursning fonetik qobig‘ini o‘rganish, masalan, urg‘u, intonatsiya, ohang balandligi, temp, olqish, kulgularning mavjudligi va hok. diskursni tushunish uchun katta ahamiyatga ega bo‘lishi mumkin. Urg‘u yordamida muallif ta’kidlab aytishi, yoki aksincha, ba’zi gaplarni o‘chirishi mumkin, intonatsiya ham o‘zida ma’lum bir ma’no va pragmatik kuchga ega bo‘ladi (intonatsiya yordamida biz gapning kommunikativ yo‘nalganligini aniqlaymiz); olqishlar ko‘p hollarda auditoryaning aytilgan gap (nutq) ga nisbatan qo‘llab-quvvatlovchi reaksiyasini bildiradi[1] [Dijik 1983: 3]. Biroq diskursni tashkil etuvchi barcha tovush qobiqlari tahlili tovushlarning ovoz yozuvi bo‘lmaganligi uchun har doim ham imkoniyati bo‘lavermaydi.

Diskurs qobig‘ining grafik (yoki vizual) tahlilining mavjudligini ham qayd etish kerak. Qandaydir axborotni saralash (ajratish) uchun bir qator vositalar mavjud, yoki aytaylik, unga e’tiborni qaratish uchun, masalan: *qalin shriftli yozuv, kursiv, ostiga chizish, bosh harflar, rangli yozish* va hok.

Bu vositalar o‘qish uchun mo‘ljallangan diskurslarda keng qo‘llaniladi: gazeta maqolalarida, jurnallarda, bosma harfli reklamalarda[2] [Dijic 1988: 4]. Siyosiy diskurs muhokamasida morfologik tahlil darajasining relevant emasligi qiziqarlidir, chunki spetsifik so‘z yasalishini uni ajratib turuvchi xususiyati deb atab bo‘lmaydi[3] [Ibid 4].

Ma’lumki, ko‘plab sintaktik konstruksiyalar mavjud, biroq, T.A. van Deyk ko‘rsatib o’tadiki, ishlatilishi diskurs va kontekst janriga bog‘liq ravishda o‘zgaradigan konstruksiyalar diskursiv tahlil uchun tog‘ri keladi. Masalan, ko‘pgina Yevropa tillarida grammatika qoidalariga binoan Artikl+Ot nominativ frazasi barcha kontekstlarda amal qiladi, (skandinaviya tillaridan boshqa, u yerda Ot+Artikl) demak ushbu tahlil uchun relevant emas[4] [Ibid: 5]. Ayni paytda *gap*

1 Dijk, T. A. van. Strategies of Discourse Comprehension / T. A. vanDijk, W. Kintsch. -N. Y.:Academic Press, 1983. — 418 p.
2 Dijk, T. A. van. News as Discourse / T. A. van Dijk. — New Jersey; L.: Lawrence Elbbaum Associates.Publ., 1988. — 200 p.
3 o‘sha yerda
4 o‘sha yerda

sintaksisi so‘zlar tartibi bilan yoki aniq nisbat yoki majhul nisbat shakllari bilan voqea ishtirokchilari semantik rollarini aks ettira oladi. M.V. Novikova-Grund birinchi tipni *agenssiz*, ikkinchisini – *psevdoagensli* deb ataydi[1] [Novikova-Grund 2000: 89]. Tajribalar ko‘rsatishicha, o‘qish yoki tinglash jarayonida agenssiz va psevdoagensli konstruksiyalar o‘quvchini hushyor torttirmaydi, ammo matnni tanqidiy idrok etishni sezilarli darajada kamaytiradi. Ko‘p sonli *agenssiz va psevdoagensli konstruktsiyalarni* o‘z ichiga olgan matn, garchi to‘g‘ri ma’noda xabar hisoblanmasa ham va haqiqatga aloqasi bo‘lmasa ham haqiqatni yetkazuvchi xabar sifatida qabul qilinadi. Boshqa so‘zlar bilan aytganda, bu o‘quvchi va tinglovchi fikrini manipulyatsiya qilishning qudratli quroli, u siyosiy diskursning har qanday tipida keng qo‘llanilishi mumkin.

Diskurs semantikasi va leksikasi tadqiqot uchun qiziqarli material bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Ushbu tahlil darajasida qanaqa leksik birliklar gaplarda ishlatilayapti va qanday ishlatilayotganligiga e’tibor qaratish kerak bo‘ladi.

Diskurs ishtirokchilari, ularning harakatlari va xarakteristikalarini tavsiflash va ifodalash uchun ishlatilayotgan so‘zlarga e’tibor qaratish kerak. U yoki bu voqea yetarli darajada mavhum yoki qanday natija olishga umid qilishimizga bog‘liq holda tafsilotlari bilan va to‘liq tasvirlanishi mumkin. Misol tariqasida, o‘zimizni yorqinroq rangda ko‘rsatmoqchi bo‘lsak, yutuqlarimiz va fazilatlarimiz haqida to‘liq gapiramiz, kamchiliklarimiz haqida gapirganda umumiy, mavhum ifodalardan foydalanamiz. Bundan tashqari, nimadir haqda ijobiy fikrlarni ifodalash uchun ijobiy konnotatsiyali so‘zlarga (positive word meaning), norozilik, yoqtirmaslikni ifodalaganimizda salbiy konnotatsiyali (negative word meaning) so‘zlarga murojaat qilamiz[2] [Dijic 1988: 8].

Siyosiy nutqlar haqida gapirganda M.V. Novikova-Grund fe’llar semantikasiga alohida e’tibor qaratadi. Semantik nuqtaiy-nazardan fe’llarni (predikatlarni) ikki asosiy guruhga bo‘lish mumkin. *Birinchi* (“tashqi”) *guruh predikatlari* prinsip jihatdan chet kishi guvohi bo‘lishi mumkin bo‘lgan situatsiyani tasvirlaydi. Ya’ni, chet kishi bu situatsiyaning aktanti emas. Bunday predikatlar ikki sezgi organlariga qaratilgan: ko‘rish (birinchi navbatda) va eshitish. Ularga yurish, harakat fe’llari, gapirish fe’llari kiradi (bordi, aytdi, yozdi, otdi va hok.). Ikkinchi guruhga “ichki” predikatlar, hech bir sezgi organlari bilan qayd etilmaydigan, faqat uni boshidan o‘tkazgan kishigagina ma’lum bo‘lgan, situatsiyani xarakterlaydigan predikatlar kiradi. Ularga *bildim, hohladim, tushundim, umid qilgandim* kabi fe’llarni misol keltirish mumkin. Bunday fe’llarni faol qo‘llaydigan siyosatchi auditoriya ko‘z o‘ngida u bilan osongina aniqlanadi. Yana bir predikatlar guruhi, ko‘zlarga, quloqlarga emas, boshqa sezgi organlari bilan seziladigan *oraliq predikatlar guruhi* bor. Ular ta’m bilish, teginish, hid bilishni tavsiflaydi.

Shunday fe’llar bor bo‘lgan fragment o‘quvchiga yoki tinglovchiga yanada ko‘proq darajada ta’sir qilishi, qahramon bilan o‘z-o‘zini aniqlashga majbur etishi mumkin. Masalan: “sirt g‘adir-budurligini sezdim” (ощутил шероховатость поверхности), “tilimda shirinlik his qildim” (почувствовал сладость на языке)[3] [Novikova-Grund 2000: 88].

Diskurs ajratilgan alohida gaplardan iborat bo‘lmaydi. Lingvistika va gapning ana’naviy grammatikasidan tashqari diskursning boshqa strukturalari ham olg‘a surilgan, xususan *gaplarning ketma-ketligi strukturalari*.

T.A. van Deykning mantig‘iga ergashib, diskursda gapning sintaksis va semantikasi odatda avval kelgan o‘sha kontekstdagi ma’noni ochishga yordam beradigan gaplarning talqini va

1 Новикова-Грунд, М. В. «Свои» и «чужие»: маркеры референтнойгруппы в политическом дискурсе / М. В. Новикова-Грунд // Полис. Политические исследования. — 2000. — № 4. — С. 82–93.

2 Dijk, T. A. van. News as Discourse / T. A. van Dijk. — New Jersey; L.: Lawrence Elbbaum Associates. Publ., 1988. — 200 p.

3 Новикова-Грунд, М. В. «Свои» и «чужие»: маркеры референтнойгруппы в политическом дискурсе / М. В. Новикова-Грунд // Полис. Политические исследования. — 2000. — № 4. — С. 82–93.

strukturasini hisobga olgan holda tavsiflanadi. U mafkuraviy jihatdan sub'ektiv nuqtaiy-nazar nafaqat ma'lum gap strukturalari ishlatilishida, balki matn sintaksisi va semantikasida ham ifodalanadi deb hisoblaydi[1] [Dijic 1988: 8]. Agar biz matnga harakat ishtirokchisini kiritgan bo'lsak, keyin u matnda kishilik olmoshlari, ko'rsatish olmoshlari yoki to'liq takrorlanadigan yoki yangi deskripsiya bilan belgilanishi mumkin. Ularning asosida semantik aloqadorlik signallari sifatida yotgan bu va boshqa tashqi strukturalar odatda *kogeziya (cohesion*) xususiyatlari sifatida tavsiflanadi. Semantik aloqadorlikning oddiy asosiy qoidasi shundaki, agar A gap B gap aloqador bo'lgan situatsiya yoki hodisaning mumkin (zarur) bo'lgan sharti bo'lsa, A gap B gap bilan bog'langan bo'ladi yoki aksincha[2] [Deyk 1989: 126]. Aytish kerakki, "semantik aloqadorlik bu dunyoda bo'lishi mumkin bo'lgan narsalar haqida bizning bilimlarimiz va mulohazalarimizga bog'liq[3] [O'sha yerda].

Diskurs kognitiv tahlilining keyingi bosqichi so'zlarning, gaplarning mikrodarajasidan va gaplar o'rtasidagi aloqalardan ko'ra yuqoriroq va globalroq berilgan. Bu daraja odatda *semantik makrostruktura* deyiladi.

Bu termin matnning umumiy topik va mavzularini ko'rsatadi va ayni vaqtda nimani matnning umumiy bog'langanligi deb atash haqida, qanday atash, va umumiy hamda asosiy ma'nosi haqida xarakteristika beradi. Makrostrukturalar qandaydir nazariya (masalan, lingvistik nazariya) qoidalari bo'yicha saralash, umumlashtirish, qurish operatsiyalari yordamida matn gaplari ma'nosidan chiqariladi. Bu protsedura ko'p darajada olam haqida konseptual bilimlarimizga bog'liq[4].

Gap ma'nolarini tashkil qilish va ifodalash uchun sintaktik forma zarur bo'lganidek, umumiy ma'no tashkil qilinishi uchun yoki butun sifatida makrostrukturalar uchun ham forma zarur. *Sxematik superstruktura* mana shunday formadir. Sxema bu qoidalar ketma-ketligini aniqlovchi xarakterli kategoriyalar va qoidalar to'plami bilan berilishi mumkin[5] [o'sha yerda]. Diskursning tez-tez ishlatiladigan ko'p tiplari ulardagi *superstrukturani* namoyon qiladi. Bu yaratish jarayoni va matnni qabul qilishni osonlashtiradi. "Agar, masalan, biz qabul qilishimiz kerak bo'lgan matn hikoya ekanligini bilsak, unda bizning madaniyatimizga qo'llagan holda hikoya sxemasi haqidagi barcha bilimlarimizni faollashtirishimiz mumkin bo'ladi. Bu alohida narrativ funksiyalarni matnning tegishli epizodlariga qo'shishga yordam beradi. Makrostruktura va superstrukturalardan foydalanmasak, biz matnni talqin qilishimizga va uning aloqadorligini faqat mikrodarajada aniqlashimizga to'g'ri kelardi, oliy darajadagi strukturalar qurilishini esa, faqat alohida olingan matnga nisbatan qo'llash mumkin bo'lardi[6] [Deyk 1989: 129].

---

1 Dijk, T. A. van. News as Discourse / T. A. van Dijk. — New Jersey; L.:Lawrence Elbbaum Associates. Publ., 1988. — 200 p.

2 Дейк, Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк. — М.: Прогресс, 1989.- 312 с.

3 o'sha yerda

4 Дейк, Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк. — М.: Прогресс, 1989.- 312 с.

5 o'sha yerda

6 Дейк, Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк. — М.: Прогресс, 1989. - 312 с.

Shunday qilib, ushbu maqolada diskurs kognitiv tahlilining matn aspektini har tomonlama koʻrib chiqishga harakat qildik. Diskurs tahlili faqat til birliklarini grammatik jihatdan oʻrganish bilangina cheklanmay, balki ularning kontekstda qanday ishlatilishini, qanday ma'no va ta'sir kuchiga ega ekanligini ham qamrab oladi. Ayniqsa, siyosiy nutq misolida fonetik vositalar, sintaktik tuzilmalar, leksik birliklar va semantik elementlarning qanday qilib manipulyativ vositaga aylanishi koʻrsatiladi. Diskursning makro va superstrukturalari esa matnning umumiy mazmuni va tashkil topishini tushunishda muhim rol oʻynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Dijk, T. A. van. Strategies of Discourse Comprehension / T. A. van Dijk, W. Kintsch. — N. Y.: Academic Press, 1983. — 418 p.

2. Dijk, T. A. van. News as Discourse / T. A. van Dijk. — New Jersey; L.: Lawrence Elbbaum Associates. Publ., 1988. — 200 p.

3. Новикова-Грунд, М. В. «Свои» и «чужие»: маркеры референтной группы в политическом дискурсе / М. В. Новикова-Грунд // Полис. Политические исследования. — 2000. — № 4. — С. 82–93.

4. Dijk, T. A. van. News as Discourse / T. A. van Dijk. — New Jersey; L.: Lawrence Elbbaum Associates. Publ., 1988. — 200 p.

5. Дейк, Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк. — М.: Прогресс, 1989. — 312 с.

6. Дейк, Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк. — М.: Прогресс, 1989. — 312 с.

O‘ZBEK SIYOSIY DISKURSINING KOGNITIV TAHLILI

F.J. Yakubov

SamDu Kattaqo‘rg‘on filiali oq’ituvchisi

Annotatsiya: Maqola Oʻzbek siyosiy diskursining kognitiv tahliliga bagʻishlangan boʻlib, unda Yu.N. Karaulov tomonidan ilgari surilgan metodologik yondashuv asosida siyosiy nutqlarning mantiqiy-strukturaviy va semantik xususiyatlari tahlil etiladi. Muallif Prezident Shavkat Mirziyoyevning 2023-yil 20-sentabr kuni BMT Bosh Assambleyasida soʻzlagan nutqini asosiy tahlil obyekti sifatida olib, unda tolerantlik gʻoyalarining qanday ifoda etilganini koʻrsatadi. Maqolada matn, kontekst, eksplisitlik va implisitlik mezonlari asosida nutqning kognitiv va pragmatik jihatlari yoritiladi. Tahlil natijasida siyosiy diskursda ijobiy konnotatsiyali leksika, diplomatik ifodalar va insonparvarlik da'vatlari orqali tolerantlikning semantik-diskursiv jihatlari ochib beriladi. Shuningdek, Afgʻonistondagi vaziyatga nisbatan bildirgan pozitsiya orqali mintaqaviy xavfsizlik, hamkorlik va murosaga asoslangan yondashuvlar namoyon boʻlishi koʻrsatiladi.

Kalit soʻzlar: siyosiy diskurs, kognitiv tahlil, tolerantlik, konnotatsiya, kontekstual tahlil, kommunikativ-pragmatik kenglik.

Abstract. The article is dedicated to the cognitive analysis of Uzbek political discourse. It examines the logical-structural and semantic features of political speeches based on the methodological approach proposed by Yu.N. Karaulov. The author takes President Shavkat Mirziyoyev's speech delivered at the UN General Assembly on September 20, 2023, as the main object of analysis, demonstrating how the ideas of tolerance are expressed in it. The article highlights the cognitive and pragmatic aspects of the speech using the criteria of text, context, explicitness, and implicitness. As a result of the analysis, the semantic-discursive aspects of tolerance in political discourse are revealed through the use of positively connoted vocabulary, diplomatic expressions, and appeals to humanism. In addition, the President's position regarding the situation in Afghanistan is shown to reflect approaches based on regional security, cooperation, and compromise.

Keywords: political discourse, cognitive analysis, tolerance, connotation, contextual analysis, communicative-pragmatic scope.

O‘zbek siyosiy diskursini tahlil qilishda Yu.N. Karaulov tomonidan taklif qilingan kriteriyalarga amal qilindi[1] [Karaulov 2002].

1.O‘zbek siyosiy diskursining umumiy xarakteristikasi. Bu yerga yana quyidagilar kiradi: siyosiy arbobning lisoniy shaxs sifatida tavsifi (tolerantlik) // gapiruvchining kognitiv-nutqiy tavsifi.

2.Kommunikativ-pragmatik kenglik (kontekst) tavsifi, ya’ni kontekstual tahlil.

3. Lisoniy kenglik (matn) tavsifi, ya’ni matn tahlil.

4. O‘zbek siyosiy diskursida eksplisitlik va implisitlik tavsifi.

Tolerantlik prinsipi namoyon bo‘lishini Shavkat Mirziyoyevning Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 20.09.2023 yil 78-sessiyasidagi nutqini[2] ko‘rib chiqamiz. Bu nutqda Afg‘onistonda yuzaga kelgan yangi vaziyatga, yangi hokimiyatga nisbatan tolerantlikka chaqiruv o‘z ifodasini topgan. Shavkat Mirziyoyev sessiya qatnashchilari bo‘lgan davlatlarni Afg‘oniston muammosini hal etish yo‘lida birlashishga, Afg‘on xalqiga insonparvarlik yordami ko‘rsatishni susaytirmaslikka chaqiradi.

Hurmatli sessiya ishtirokchilari!

1. Xalqaro xavfsizlik Afg‘onistondagi jarayonlar bilan bevosita bog‘liqdir. Ushbu mamlakatda yangi vaziyat vujudga kelgan bo‘lib, u afg‘on masalasini hal etishda o‘ziga xos yondashuvlarni talab etmoqda. Afg‘onistonni o‘z muammolari bilan yana yolg‘iz qoldirish – bu katta xato bo‘ladi. Inkor qilish, yakkalab qo‘yish va sanksiyalar qo‘llash oddiy afg‘on xalqining ahvolini yanada og‘irlashtirmoqda.

Afg‘on xalqiga insonparvarlik yordami ko‘rsatishni susaytirmaslik lozim, deb hisoblaymiz. Afg‘onistonning muzlatilgan xalqaro aktivlarini bu yurtdagi o‘tkir ijtimoiy muammolarni hal etishga yo‘naltirish uchun maqbul mexanizmlarni ishlab chiqishga chaqiramiz. Bizga tinch va barqaror, mintaqaviy hamkorlik jarayonlarida ishtirok etadigan, qo‘shnilari va boshqa mamlakatlar bilan o‘zaro manfaatli sheriklik uchun ochiq Afg‘oniston kerak.

Men bugun ushbu nufuzli minbardan turib, dunyo hamjamiyatini Afg‘oniston muammosini hal etish yo‘lida birlashishga chaqiraman. Bu borada Birlashgan Millatlar Tashkiloti rahnamoligida Afg‘oniston bo‘yicha birgalikda ishlab chiqilgan, vaziyatga moslashuvchan va konstruktiv pozitsiyani belgilash prinsipial jihatdan muhim, deb hisoblayman.

O‘z maqasadiga ko‘ra bu diskurs parchasi tolerantlikka chaqiruv. Unda Afg‘onistonni yakkalab qo‘yish, inkor qilish va sanksiyalar qo‘llash oddiy afg‘on xalqining ahvolini yanada og‘irlashtirishi ta’kidlanadi.

2. *Biz butun jahon jamoatchiligiga islom dinining asl insonparvarlik mohiyatini yetkazishni eng muhim vazifa, deb hisoblaymiz. Biz muqaddas dinimizni azaliy qadriyatlarimiz mujassamining ifodasi sifatida behad qadrlaymiz. Biz muqaddas dinimizni zo‘ravonlik va qon to‘kish bilan bir qatorga qo‘yadiganlarni qat’iy qoralaymiz va ular bilan hech qachon murosa qila olmaymiz.*

Islom dini bizni ezgulik va tinchlikka, asl insoniy fazilatlarni asrab-avaylashga da’vat etadi …

---

1 Караулов, Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. — М.: Едиториал УРСС, 2002. — 264 с.

2 https://uzbekistan.org/uz/ozbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoyevning-birlashgan-millatlar-tashkiloti-bosh-assambleyasining-78-sessiyasidagi-nutqi/3857/

Bu yerda ijobiy konnotativ leksika qo‘llanilishi yordamida tolerantlikning semantik diskursiv rivojlantirilishi kuzatiladi. Shavkat Mirziyoyev tomonidan so‘z ishlatilishining o‘zi tolerantlik g‘oyalari propagandasiga xizmat qilayotganligini kuzatamiz.

3. *Birinchi. Afg‘oniston hududi xavfsizligimizga tahdid va xatarlar manbai bo‘lib qolishiga yo‘l qo‘yib bo‘lmaydi. Bu borada so‘z yuritganda, eng avvalo, ekstremizmning ortishi va radikal mafkuraning eksportini, Afg‘oniston hududidan mamlakatlarimizga qarshi qo‘poruvchi harakatlar uchun foydalanishni, jangarilarning chegaralarni buzib o‘tish xavfini nazarda tutyapman.*

Umumiy sa’y-harakatlar bilan, qat’iy choralar ko‘rgan holda, birgalikda terrorchilarni “qaynoq nuqtalar”dan Afg‘onistonga ko‘chirish kanallarini kesish muhimdir.

Shu munosabat bilan SHHT MATT Ijroqo‘mi va KXSHT Kotibiyati, shuningdek, davlatlarimiz maxsus xizmatlari yo‘nalishida amaliy hamkorlikni kengaytirish tarafdorimiz.

Ikkinchi. Yangi hokimiyatni tan olish jarayoniga kirish uchun sharoitlar yaratish maqsadida Afg‘oniston va uning atrofidagi vaziyatning rivojlanishiga nisbatan SHHT va KXSHTning umumiy strategik yondashuvini ishlab chiqish g‘oyatda muhimdir.

Uchinchi. Yangi hukumat bilan muloqot u o‘z zimmasiga olgan majburiyatlarning bajarilishiga yarasha amalga oshirilishi lozim.

Bu nutqda Afg‘oniston bilan munosabatlarda tolerantlikka chaqiruv, diplomatik aloqalar va tinch muzokaralar yo‘li bilan konfliktlarni hal qilish haqida aniq fikrlar aytiladi.

Bu yerda diqqat-e’tiborni kutilmagan o‘zgarishga ishontirish – Afg‘onistonga yordam berishga tayyor bo‘lishlik ifodasiga ishontirish, tolerantlik esa yangi hokimiyatni tan olish jarayoniga kirish uchun sharoitlar yaratishga chaqiruvda ko‘rinadi. Umuman, xulosa qilib aytganda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti nutqlarida so‘z ishlatilishining o‘zi tolerantlik g‘oyalari propagandasiga xizmat qilayotganligini kuzatamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Караулов, Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. — М.: Едиториал УРСС, 2002. — 264 с.

2.Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса / Е.И. Шейгал. – Волгоград: Перемена, 2000. – 386 с. – С. 28.

3.**https://uzbekistan.org/uz/ozbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoyevning-birlashgan-millatlar-tashkiloti-bosh-assambleyasining-78-sessiyasidagi-nutqi/3857/**

CONSIDERATIONS ON THE LINGVOPRAGMATIC AND LINGVOCULTUROLOGICAL ANALYSIS OF INFORMATIVE AND COMMUNICATIVE GESTURES IN ENGLISH AND UZBEK

Sherzod Rabbimkulovich Yuldashev
SamSUKB, assistant English teacher, ***serzoduldasev28@gmail.com***

Abstract: *This article explores the lingvopragmatic and lingvocultural dimensions of informative and communicative gestures as depicted in English and Uzbek literary texts. By analyzing various literary works, the study aims to identify how gestures function within different cultural contexts and their implications for communication. The findings highlight the interplay between language, culture, and non-verbal communication, shedding light on the significance of gestures in conveying meaning beyond spoken words.*

Key words:lingvopragmatic, lingvocultural, informative and communicative gestures, non-verbal communication, interpersonal dynamics, cultural significance, symbolism, cultural values, comparative analysis, cultural norms.

Introduction

Gestures are an integral part of human communication, serving as vital non-verbal cues that complement verbal language. This study investigates the role of informative and communicative gestures in English and Uzbek literary texts, focusing on their lingvopragmatic

functions—how they influence interactions—and their lingvocultural aspects—how they reflect cultural norms and values.

Literature Review

Previous research has established that gestures can vary significantly across cultures. Studies have shown that while some gestures are universally understood, others are culturally specific. This section reviews relevant literature on the pragmatics of gestures, their cultural significance, and their representation in literature, particularly in English and Uzbek contexts.

Methodology

The study employs a qualitative analysis of selected literary texts from both English and Uzbek authors. Texts are chosen based on their rich depiction of characters' gestures and their contextual relevance. The analysis focuses on identifying types of gestures, their meanings, and their interaction with linguistic elements within the texts.

Analysis

1. Linguopragmatic Features

• Types of Gestures: Informative gestures (e.g., pointing, illustrating) vs. communicative gestures (e.g., nodding, shaking hands). **Informative (passive) (6)** Informative gestures are passive gestures that provide information about the speaker as a person and not about what the speaker is trying to communicate. Some movements are not purely considered gestures, however a person could perform these adapters in such way like scratching, adjusting clothing, and tapping (1).

e.g. The Negroes, having waited for the white people to go upstairs, began to come in. “Whoa now, just a minute,” said a club member, holding up his walking stick. “Just don’t start up them there stairs yet awhile.” (7, 140)

“Voy, qayoqdan olardim, ombordan,” - dedi qiz beparvolik bilan. “Vaqt bo’lmayapti-da, kelolmay qoldim. Tuzukmisiz?” (8, 168)

• Contextual Usage: How gestures enhance or alter the meaning of spoken dialogue. Gesture has frequently been taken up by researchers in the field of dance studies and performance studies in ways that emphasize the ways they are culturally and contextually inflected. Performance scholar Carrie Noland describes gestures as "learned techniques of the body" and stresses the way gestures are embodied corporeal forms of cultural communication (3). But rather than just residing within one cultural context, she describes how gestures migrate across bodies and locations to create new cultural meanings and associations. She also posits how they might function as a form of "resistance to homogenization" because they are so dependent on the specification of the bodies that perform them (4).

e.g. Reverend Sykes edged his way upstairs. In a few moments he was back. “There’s not a seat downstairs. Do you all reckon it’ll be all right if you all came to the balcony with me?” “Gosh yes,” said Jem. Happily, we sped ahead of Reverend Sykes to the courtroom floor. (7, 140-141)

“Qayoqdan olyapsiz, ochig’ini ayting?” Komila darrov javob bermadi-da, bosh egib kelib uning bilagidan ushladi, yerdan ko’zini olmay turib: “Ombordan,” dedi sekin. “Siz tuzalishingiz kerak, Matniyoz … Bo’lmasa …” “Nima bo’lmasa?” Komila birdan piqillab yig’lagancha yugurib chiqib ketdi. (8, 169)

• Interpersonal Dynamics: The role of gestures in establishing relationships between characters, indicating power dynamics or emotional states.

2. Linguocultural Features

• Cultural Significance: Examination of culturally specific gestures in both English and Uzbek literature. The most familiar are the so-called emblems or quotable gestures. These are conventional, culture-specific gestures that can be used as replacement for words, such as the handwave used in the US for "hello" and "goodbye". A single emblematic gesture can have a very different significance in different cultural contexts, ranging from complimentary to highly

offensive (2). The page List of gestures (5) discusses emblematic gestures made with one hand, two hands, hand and other body parts, and body and facial gestures.

• Symbolism: How certain gestures carry symbolic meanings that reflect cultural values (e.g., respect, hospitality).

e.g. Atticus seemed to be bordering on another question, but he thought better of it and said, "Yes, what were her other injures?" AS Mr. Tate answered, Atticus turned and looked at Tom Robinson as if to say this was something they hadn't bargained for. (7, 145)

Elekboy bilan Gavrila bir-biriga qaradilar, yelka qisishdilar. Gavrila to'rva soqoliga barmog'ini turtib cho'qinar, bir qo'li bilan qichiqton achitgan dumbasini qashir edi. Bu payt ko'zlari baqraygan Elekboy chetanga mahkamroq yopishdi. "O'y pirimay! Minau Volodimir Yakoblebish emespi?" "A? Jinni bo'ldingmi, qo'shni?" "So'lg'oy! O'ybayov! Janindag'I ayolig'o'y!" (8, 197)

• Comparative Analysis: Differences and similarities in gesture usage between English and Uzbek contexts, highlighting cultural norms.

Discussion

The discussion synthesizes the findings from the analysis, emphasizing the importance of understanding gestures within their cultural context. It argues that gestures are not merely supplementary to verbal communication but are essential for a comprehensive understanding of literary texts. The article also addresses potential challenges in cross-cultural interpretations of gestures.

Conclusion

The study concludes that informative and communicative gestures play a crucial role in both English and Uzbek literary texts, serving as key elements in conveying meaning and cultural identity. Recognizing these gestures enhances our appreciation of literature and underscores the intricate relationship between language, culture, and non-verbal communication.

REFERENCES

1. Krauss, Robert M.; Chen, Yihsiu; Chawla, Purnima (1996). "Nonverbal Behavior and Nonverbal Communication: What do Conversational Hand Gestures Tell Us?". Advances in Experimental Social Psychology Volume 28. Vol. 28. pp. 389*–450.* **doi***:***10.1016/S0065-2601(08)60241-5**. **ISBN 978-0120152285**.

2. **Morris, Desmond**, *Collett, Peter, Marsh, Peter, O'Shaughnessy, Marie. 1979.* Gestures, their origins and distribution*. London. Cape*

3. Noland, Carrie. Agency and Embodiment : Performing Gestures/producing Culture. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2009. p. 2.

4. Noland, Carrie. "Introduction." Migration of Gesture. Ed. Carrie Noland and Sally Ann Ness. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2008. p. x.

INTERNET RESOURCES

5. https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_gestures

6. https://en.wikipedia.org/wiki/Gesture#cite List of fiction

7. Harper Lee. To kill a mockingbird – harpercollins.com – 242 p.

8. Asqad Muxtor. Chinor. /roman/ – "Abadiy barhayot asarlar" turkumi. T.: "Oltin qalam", 2024. – 432 b.

HOW TO TEACH ENGLISH AT KINDERGARTEN LEVEL

Alibekova Robiya Baxodir qizi
Student of Kattakurgan branch of SamSU
Normuminov Murod Shomurodovich,

Annotation: This article explores the fundamental role of learner attitudes and language aptitude in the process of acquiring a second language at an early age. It discusses how motivation, shaped by both internal and external factors, significantly affects language learning outcomes. In addition, the concept of language aptitude is examined as a set of cognitive abilities that support

learners' ability to acquire and use a foreign language effectively. The article emphasizes the importance of combining motivational strategies with teaching approaches that cater to individual differences in young learners.

Keywords: Language learning, attitudes, language aptitude, young learners, motivation, cognitive abilities, second language acquisition.

Аннотация: В данной статье рассматривается важная роль отношения учащихся и языковых способностей в процессе изучения иностранного языка в раннем возрасте. Обсуждается, как мотивация, формируемая как внутренними, так и внешними факторами, влияет на успехи в обучении. Также анализируется понятие языковой способности как совокупности когнитивных умений, таких как логическое мышление, восприятие и запоминание. Особое внимание уделяется необходимости сочетания мотивационных стратегий с методами обучения, учитывающими индивидуальные особенности детей.

Ключевые слова: Изучение языка, отношение, языковая способность, дети, мотивация, когнитивные способности, освоение иностранного языка.

Annotatsiya: Ushbu maqolada kichik yoshdagi bolalarning chet tilini o‘rganish jarayonida ularning shaxsiy munosabati va til o‘rganish qobiliyatining asosiy o‘rni yoritib berilgan. Unda o‘quvchining ichki va tashqi omillar bilan shakllanadigan motivatsiyasi til o‘rganish natijalariga qanday ta’sir ko‘rsatishi muhokama qilinadi. Shuningdek, til o‘rganish qobiliyati — ya’ni tahlil qilish, eslab qolish va mantiqiy fikrlash kabi kognitiv ko‘nikmalarning tildagi muvaffaqiyatga ta’siri ochib berilgan. Maqolada motivatsiyani oshirish va individual farqlarni inobatga olgan holda mos uslublarni qo‘llash zarurligi ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: Til o‘rganish, munosabat, til qobiliyati, kichik yoshdagi o‘quvchilar, motivatsiya, kognitiv ko‘nikmalar, chet tilini o‘rganish.

Introduction

In recent years, English education for children has become especially important. One of the reasons is the introduction of EFL education in kindergartens and primary schools in many European countries, but it is also a global phenomenon. There is a lot of excellent teaching in kindergarten and primary EFL classes. However, it is true that many teachers now find themselves teaching preschool without having been trained at this level. And even qualified teachers lack good books on this important educational area. They remind us that we are children and help us adapt our teaching styles to meet the needs and motivations of young learners. The role of teachers and their continued interest in improving teaching practices becomes increasingly crucial as time goes by, this is particularly evident in situations where students are not fully immersed in the language, as is the case in countries such as Uzbekistan where you learn English. This research has been structured in three chapters distributed as follows: In the first chapter we develop the entire theoretical part where we will find the fundamental principles, including topics such as teaching English to children. Likewise, the second chapter deepens the development of the four English language skills. It also emphasizes the importance of people in the teaching and learning process, teaching methodologies and general strategies to improve the mastery of each skill.

Theoretical framework

In the development of this chapter, we describe the theoretical bases of all monographic research. In the first instance we mention and discuss teaching English to children as a basic principle. Then we disaggregate the role that teachers and students play in the teaching and learning process. Finally, we mention and compile the work of the British Council "Going Forward: Continuing professional development for ESOL teachers in the UK", where we review the teaching stages of English teachers, mainly in the areas of teaching skills, knowledge and comprehension.

1.1 The young language learner

According to Dörnyei & Ryan (2015), the learning period in students from three to five years old is described as the most important period in the child's development because at this stage

greater learning is captured, thus making the teaching of a language positive. foreign, since it contributes to its development.

Mc Adams (2006) presents a theory of personality that has important educational importance, because this theory offers information about students through the use of a three-level framework: dispositional traits, which are those such as extroversion, agreeableness, loyalty and even depression; Along the same lines we have the adaptive traits in which we find including times, environments, social roles, aspirations, virtues and self-perception; Finally we have an integrative life narrative that is a deeply personal organizational structure. To achieve the goals described above, it is essential that educators stay informed about the complexities of individual variations. This understanding can help mitigate many of the challenges related to a lack of understanding of each student's unique needs and critical circumstances.

1.1.1 Attitudes.

The teacher's expectations towards the students must be realistic, respect must be present at all times, observing and monitoring their individual development.

Children who are learning foreign languages and other subjects need to know that they like their teachers, for this it is vitally important that the teacher demonstrates or shows the same care for all his students; This being the case, role plays can be included, of which children may not be aware.

Knowing where you are going and what you are doing is essential. You can build your confidence by planning, reading, evaluating and talking to others. I hope this piece helps you know what you are doing.

There is growing interest in exploring global culture and identity, fostering connections with individuals from diverse regions and incorporating elements such as ethnicity, identity and diversity within the field of sociolinguistics (Ushioda and Dörnyei, 2004). Similarly, there are several perspectives on the role and effectiveness of motivation in the context of second language acquisition, specifically, the concept of linking motivation to contextual factors. Likewise (Donitsa-Schmidt, Inbar and Shohamy, 2004) refers to the essential elements within a classroom, such as instructors, the curriculum and groups of students. Likewise (Kimura, 2003, p. 78), he emphasizes that the motivation to learn in the L2 classroom is not a static entity; instead, it responds to the dynamics of complex and interconnected phenomena situated in various resources and tools.

(Ushioda & Dörnyei, 2004) describes that there is a growth in the desire to know more about global identity and culture, as well as being able to interact with individuals from different places in the world and thus be able to understand factors such as diversity, ethnicity and identity in the sociolinguistic context. Furthermore, there are several perspectives on how and how much motivation influences the process of learning a second language, specifically, linking motivation with contextual elements. On the other hand, Donitsa-Schmidt, Inbar & Shohamy, (2004) alludes to the teaching staff, the curriculum and the student composition as a fundamental part of the classroom, as well as the motivation that is so important for learning in a second language class that It is not fixed; rather, it is constantly changing, influenced by a series of "interconnected and complex elements present in various media and tools."

Motivation to learn a new language can be affected by external and contextual factors, but is also driven by self-determination. Self-determination theory is based on a sense of autonomy, relatedness, and competence. That is, feeling in control of actions, having a connection with others and feeling competent (Deci & Ryan, 2000).

It is essential that today language teachers must take into account all the following components so that students can adapt, apply effective approaches and methods, which suit both their individual needs and the contexts in which they operate, being So; Motivation plays a crucial role in acquiring skills and knowledge when learning a second language. This is influenced by internal factors such as self-determination, desires, mental development, skills, attitudes and

psychological aspects. However, it is also strongly linked to external elements, such as the classroom environment, classmates, teaching methodologies, cultural context, globalization, among others.

A look at the statements above reveals the importance of recognizing the importance of motivation within the English classroom for teachers to strive for excellence. And not only develop pedagogical/andragogical tools to motivate students, but also put your own into practice to develop pedagogical skills.

1.1.2 Language aptitude.

Robinson (2005) argues that during second language acquisition, "skills can be defined as the specific cognitive strengths that learners possess when processing information in language learning of the foreign language." (p. 46). Furthermore, he emphasizes that the idea of 'linguistic aptitude' is not simply limited to conventional human capabilities, but rather encompasses a more comprehensive vision, considering the particularities that make each student unique. These singularities can positively or negatively influence the experience of learning a new language.

In this context, these skills certainly contribute to a more efficient learning process. This is because we are starting from more solid foundations in this sense. Thus, linguistic aptitude, combined with the correct application of motivational strategies, should produce positive results in students.

In discussions within the field of language teaching, the terms "ability" and "aptitude" are often used interchangeably when addressing the acquisition of a new language. Furthermore, it is crucial to emphasize that language aptitude encompasses a range of diverse skills, including logical reasoning, mental quickness, and problem-solving abilities. This is similar to the notion that "intelligence," when used in the singular, encompasses the broader, more general concept of aptitude. Similarly, Thurstone (1938) characterizes it as a set of mental aptitudes that encompass verbal comprehension, verbal fluency, arithmetic skills, spatial visualization, associative memory, perceptual speed and logical reasoning.

Several experts argue that there is no direct link between "linguistic ability" and intelligence. Instead, what is often examined is simply "language ability." Thus, they are seen as components that are part of a broader spectrum of cognitive abilities. Although there is not necessarily a perfect correlation between these two concepts, a significant interaction between them can be identified (Carroll & Sapon, 1959).

In this context, Carroll and Sapon (1959) argue that linguistic aptitude should not be considered as a singular factor but rather as an intricate structure comprising fundamental skills designed to facilitate the acquisition of knowledge in non-native languages. Therefore, it is imperative to update and modernize teaching techniques, which must be in tune with the challenges and contemporary situations of today's world and undoubtedly adapt to the abilities of each student. Likewise (Dörnyei & Ryan, 2015), describes that despite the absence of a universally accepted definition, the term "linguistic aptitude" persists in its use as a metric to measure success in the field of education.

(Carroll and Sapon, 1959) consider that there is a relationship between linguistic aptitude, motivation and the success of the teaching-learning process; However, it is vitally important to plan and design an adequate and successful educational program or process, to analyze the scope or consequences of the aforementioned "linguistic skills" (understood as a set of skills).

The learning process encompasses numerous factors, which can act as limitations (when they are deficient) or facilitators (when they are abundant). Consequently, an individual's cognitive abilities should not be perceived as fixed limitations or conditions that cannot be improved to acquire new knowledge at a level that exceeds the level initially identified or diagnosed.

According to Wesche (1981), "The design of the educational process must be oriented to satisfy the attitudinal needs of people interested in learning a new language." Traditional teaching

methods have lost their efficacy and effectiveness. It has been shown that better results are obtained when tasks are assigned according to the type of learning and the ability of the student. However, it is true that the differences in linguistic skills between students do not represent a limit that is impossible to overcome if there is motivation on the part of both the teacher and the student.

Conclusion

In summary, both attitudes and language aptitude play fundamental roles in the successful acquisition of a second language at an early age. The attitudes of both teachers and learners create the emotional and psychological foundation necessary for effective language learning. Teachers who demonstrate fairness, care, and respect can significantly increase students' motivation, self-confidence, and engagement in the learning process. Motivation, as highlighted by researchers like Ushioda and Dörnyei, is not static—it evolves based on personal, contextual, and social influences. Thus, teachers must constantly adapt their approaches to meet the dynamic needs of their students.

In parallel, language aptitude reflects the cognitive abilities that support a child's ability to understand, process, and use language. While linguistic aptitude varies from learner to learner, it should not be viewed as a fixed trait. Instead, when combined with effective motivational strategies and modern teaching methods, it can be nurtured and developed over time.

Therefore, the interaction between internal factors like personality and cognitive strengths, and external factors like classroom environment and teaching quality, ultimately determines how effectively a young learner can acquire a new language. Educators must strive to understand and respond to this interplay to ensure meaningful and lasting language learning experiences.

References

1. Carroll, J. B., & Sapon, S. M. (1959). *Modern Language Aptitude Test Manual*. Psychological Corporation.

2. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). *The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior*. Psychological Inquiry, 11(4), 227–268.

3. Donitsa-Schmidt, S., Inbar, O., & Shohamy, E. (2004). *The effects of teaching spoken Arabic on students' attitudes and motivation in Israel*. Modern Language Journal, 88(2), 217–228.

4. Dörnyei, Z., & Ryan, S. (2015). *The Psychology of the Language Learner Revisited*. Routledge.

5. Kimura, Y. (2003). *Second language motivation: Intertwining with the self*. System, 31(1), 73–96.

6. Robinson, P. (2005). *Aptitude and second language acquisition*. Annual Review of Applied Linguistics, 25, 46–73.

7. Thurstone, L. L. (1938). *Primary mental abilities*. University of Chicago Press.

8. Ushioda, E., & Dörnyei, Z. (2004). *Motivation, language identities and the L2 self: A theoretical overview*. In Z. Dörnyei & E. Ushioda (Eds.), *Motivation, Language Identity and the L2 Self* (pp. 1–8). Multilingual Matters.

9. Wesche, M. (1981). *Language aptitude measures in streaming, matching students with methods, and diagnosis of learning problems*. In K. C. Diller (Ed.), *Individual differences and universals in language learning aptitude* (pp. 119–154). Newbury House.

THEME: THE IMPACT OF CLIMATE CHANGE ON GLOBAL FOOD SECURITY

Sabo Aliyeva Ilkhom kizi
Student of Kattakurgan branch of Samarkand State University
saboaliyeve@gmail.com

Annotation: This article examines the profound effects of climate change on global food security, highlighting its disruptions to agricultural production, supply chains, and vulnerable populations. Rising temperatures, erratic precipitation, and extreme weather events like floods and droughts reduce crop yields and destabilize food systems, particularly in developing nations reliant

on rain-fed agriculture. The article discusses how these changes exacerbate hunger and malnutrition, with projections estimating an additional 100 million people at risk by 2050. It also explores adaptation strategies, including climate-smart agriculture, technological innovation, and global cooperation, while emphasizing the need to reduce greenhouse gas emissions. The urgency of collective action to ensure food security in a warming world is underscored as a humanitarian imperative.

Аннотаци: Статья исследует значительное влияние изменения климата на глобальную продовольственную безопасность, подчеркивая его разрушительное воздействие на сельскохозяйственное производство, цепочки поставок и уязвимые группы населения. Повышение температуры, нерегулярные осадки и экстремальные погодные явления, такие как наводнения и засухи, снижают урожайность и дестабилизируют продовольственные системы, особенно в развивающихся странах, зависящих от дождевого земледелия. В статье обсуждается, как эти изменения усиливают голод и недоедание, с прогнозами, что к 2050 году еще 100 миллионов человек могут оказаться в зоне риска. Рассматриваются стратегии адаптации, включая климатически ориентированное сельское хозяйство, технологические инновации и международное сотрудничество, а также подчеркивается необходимость сокращения выбросов парниковых газов. Срочность коллективных действий для обеспечения продовольственной безопасности в условиях потепления мира выделяется как гуманитарный приоритет.

Annotatsiya: Ushbu maqola iqlim o‘zgarishining global oziq-ovqat xavfsizligiga chuqur ta’sirini ko‘rib chiqadi, uning qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishiga, ta’minot zanjirlariga va zaif aholiga ta’sirini ta’kidlaydi. Haroratning ko‘tarilishi, yomg‘irning tartibsiz yog‘ishi va to‘fon, qurg‘oqchilik kabi ekstremal ob-havo hodisalari hosilni kamaytiradi va oziq-ovqat tizimlarini beqarorlashtiradi, ayniqsa, yomg‘irga qaram bo‘lgan rivojlanayotgan mamlakatlarda. Maqola bu o‘zgarishlar ochlik va to‘yib ovqatlanmaslikni kuchaytirishini muhokama qiladi, 2050 yilga kelib qo‘shimcha 100 million odam xavf ostida qolishi taxmin qilinmoqda. Shuningdek, iqlimga mos qishloq xo‘jaligi, texnologik innovatsiyalar va global hamkorlik kabi moslashuv strategiyalari ko‘rib chiqiladi, issiqxona gazlari chiqindilarini kamaytirish zarurligi ta’kidlanadi. Isib kelayotgan dunyoda oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash uchun birgalikda harakat qilishning dolzarbligi insonparvarlik nuqtai nazaridan muhimligi urg‘ulanadi.

Key words: Climate change, Food security, Agriculture, Crop yields, Extreme weather, Supply chains, Vulnerable populations, Adaptation strategies, Greenhouse gas emissions, Global cooperation.

Climate change is no longer a distant threat; it is a present reality reshaping the world in profound ways. Among its many consequences, one of the most critical is its impact on global food security. As temperatures rise, weather patterns shift, and natural disasters become more frequent, the ability to produce, distribute, and access food is increasingly under strain. This article explores how climate change threatens food security worldwide, the challenges it poses to agriculture, and potential solutions to mitigate its effects.

The Growing Threat to Agriculture

Agriculture, the backbone of food security, is highly sensitive to environmental conditions. Climate change disrupts this delicate balance through rising temperatures, changing precipitation patterns, and extreme weather events. According to the Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), global temperatures have already risen by approximately 1.1°C since pre-industrial levels, and they are projected to increase further unless significant action is taken. This warming affects crop yields in multiple ways.

For instance, staple crops like wheat, rice, and maize—staples that feed billions—thrive within specific temperature ranges. Studies suggest that for every 1°C increase in temperature, yields of these crops could decline by 3-10%, depending on the region. In tropical and subtropical

areas, where many developing nations are located, the impact is even more severe. Prolonged heatwaves dry out soil, reduce water availability, and stress plants beyond their tolerance levels. Meanwhile, in temperate zones, warmer winters disrupt the natural cycles of pests and diseases, allowing them to proliferate and damage crops.

Precipitation patterns are also shifting. Some regions face prolonged droughts, while others experience intense flooding. In Sub-Saharan Africa, for example, erratic rainfall has led to crop failures, threatening the livelihoods of millions of smallholder farmers. In South Asia, monsoon seasons are becoming less predictable, with heavy rains often washing away crops or delaying planting schedules. These disruptions not only reduce food production but also destabilize rural economies that depend on agriculture.

Extreme Weather and Supply Chains

Beyond direct impacts on farming, climate change amplifies the frequency and intensity of extreme weather events—hurricanes, typhoons, wildfires, and floods—that disrupt food supply chains. In 2022 alone, floods in Pakistan submerged a third of the country, destroying crops and livestock worth billions of dollars. Similarly, wildfires in Australia and California have razed farmland, while hurricanes in the Caribbean repeatedly devastate agricultural infrastructure.

These events create ripple effects. When local production fails, countries rely on imports, driving up global food prices. The 2021 heatwave in Canada, a major wheat exporter, slashed yields and contributed to a spike in grain prices worldwide. For low-income nations, this volatility makes food unaffordable, exacerbating hunger and malnutrition. The World Food Programme estimates that climate change could push an additional 100 million people into food insecurity by 2050 if current trends continue.

Transportation and storage are also affected. Flooded roads, damaged ports, and power outages hinder the movement of goods. In tropical regions, higher temperatures spoil perishable items like fruits, vegetables, and dairy more quickly, especially where refrigeration is limited. As a result, food loss and waste increase, further straining an already burdened system.

Vulnerable Populations Bear the Brunt

The effects of climate change on food security are not felt equally. Developing countries, particularly in Africa, Asia, and Latin America, are disproportionately vulnerable due to their reliance on rain-fed agriculture, limited resources, and weaker infrastructure. Smallholder farmers, who produce up to 80% of the food in these regions, often lack access to modern technology, insurance, or financial support to adapt to changing conditions.

Indigenous communities and marginalized groups face additional challenges. For example, pastoralists in East Africa are losing livestock to drought, while fishing communities in the Pacific see declining catches due to ocean warming and acidification. Women, who play a significant role in food production and preparation, are also disproportionately affected. In many societies, they have less access to land, credit, or training, making it harder for them to cope with climate-induced disruptions.

In contrast, wealthier nations can often buffer these impacts through advanced farming techniques, subsidies, and trade networks. However, even they are not immune. The 2023 heatwaves across Europe reduced harvests of olives, grapes, and other crops, signaling that no region is entirely safe from climate change's reach.

Solutions and Adaptation Strategies

Addressing the impact of climate change on food security requires a multi-faceted approach. First, agriculture must become more resilient. This can be achieved through the adoption of climate-smart practices, such as drought-resistant crop varieties, improved irrigation systems, and agroforestry. For instance, in Ethiopia, farmers have successfully used terracing and water harvesting to combat soil erosion and drought, boosting yields even in harsh conditions.

Second, investment in technology is crucial. Precision farming tools—like satellite monitoring and soil sensors—can help farmers optimize water and fertilizer use. Genetic

engineering offers promise too, with scientists developing crops that withstand heat, salinity, and pests. However, these innovations must be made accessible to small-scale farmers, not just large agribusinesses.

Third, global cooperation is essential. Wealthier nations can support vulnerable regions through funding and knowledge sharing. Initiatives like the Green Climate Fund aim to finance adaptation projects in developing countries, though disbursements have been slow. Trade policies should also be adjusted to ensure food flows to where it's needed most during crises, rather than being hoarded or wasted.

Finally, reducing greenhouse gas emissions remains the ultimate solution. Agriculture itself is a significant emitter, contributing around 25% of global emissions through deforestation, livestock, and fertilizer use. Shifting to sustainable practices—like plant-based diets, reduced tillage, and renewable energy in farming—can lower this footprint while securing food supplies.

A Call to Action

The link between climate change and food security is undeniable, and the stakes could not be higher. By 2050, the world's population is projected to reach nearly 10 billion, increasing food demand by 50%. Meeting this challenge in a warming world will require unprecedented effort. Governments, scientists, farmers, and individuals must work together to adapt to the changes already underway and prevent worse outcomes.

Climate change is not just an environmental issue—it is a humanitarian one. Every degree of warming, every lost harvest, and every disrupted supply chain pushes more people toward hunger. The time to act is now, not only to protect the planet but to ensure that future generations inherit a world where food is a right, not a privilege.

REFERENCES

1. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). (2021). Sixth Assessment Report: The Physical Science Basis. Cambridge University Press.
2. World Food Programme (WFP). (2022). Climate Change and Hunger: A Global Perspective. WFP Publications.
3. Food and Agriculture Organization (FAO). (2020). The State of Food Security and Nutrition in the World. FAO, IFAD, UNICEF, WFP, and WHO.
4. Lobell, D. B., & Field, C. B. (2007). "Global scale climate–crop yield relationships and the impacts of recent warming." Environmental Research Letters, 2(1), 014002.
5. United Nations Environment Programme (UNEP). (2023). Adaptation Gap Report 2023. UNEP.

RELATED LITERATURE

1. Wheeler, T., & von Braun, J. (2013). Climate Change Impacts on Global Food Security. Science Publishers.
2. Schmidhuber, J., & Tubiello, F. N. (2007). Global Food Security Under Climate Change. Proceedings of the National Academy of Sciences.
3. Rosenzweig, C., & Parry, M. L. (1994). Potential Impact of Climate Change on World Food Supply. Nature Publishing Group.
4. Nelson, G. C., et al. (2010). Food Security, Farming, and Climate Change to 2050: Scenarios, Results, Policy Options. International Food Policy Research Institute (IFPRI).
5. Porter, J. R., et al. (2014). Food Security and Food Production Systems. In: Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability. Cambridge University Press.

LISTENING AND SPEAKING SKILLS DEVELOPMENT: TECHNIQUES FOR ENHANCING ORAL COMMUNICATION.

Buriyeva Marjona Abdulla kizi, Holiqulova Umida Nuriddin kizi,
Nasrullayeva Gulchehra Bexzod kizi
Students, Kattakurgan branch of Samarkand state University

Murodova Muqaddas Ikromovna, Assistant-teacher

Abstract: This document highlights the significance of listening and speaking as essential components of effective communication. Listening is described as an active process that involves hearing, understanding, evaluating, and responding. It is emphasized as a critical skill for individuals and organizations, enabling clear understanding and minimizing miscommunication. The document categorizes types of listening into active, content, emphatic, critical, and attentive listening—each serving a unique purpose in the communication process.Speaking skills are explored through key elements such as fluency, vocabulary, grammar, and pronunciation. The text outlines how mastering these aspects contributes to clear and confident oral communication.The document also sheds light on effective communication strategies and common barriers such as stress, distraction, inconsistent or negative body language, which hinder meaningful interaction. It concludes by emphasizing that successful communication is not just about exchanging information, but about building understanding, trust, and emotional connection.

Key words: Fluency, vocabulary, grammar, pronunciation, listening, speaking.

Listening is an important component in the process of communication. In oral communication it is essential that the receiver must listen to what the speaker communicates and if the message is not properly listened to, it is natural that the meaning cannot be understood or it may be bewildering or misleading and it would definitely get lost. In fact, listening is an art which is important for both, the person and the organization. The correct meaning of a message can only be obtained if and when the listener absorbs the message as it is communicated by the speaker and it is possible only when the listeners listens carefully to the speaker. Listening involves hearing, making someone understand and its remembering. As per different resources, to listen with an objective is a mixed process which includes listening, explaining or expounding, evaluating, concentrating and remembering etc. The listening process begins with the listening of message, understanding and evaluating and then responding to it.

Listening and Speaking skills:

Speaking Skill: It is a common desire for all of us to speak a second language well. To do this we need to know what skills are required to become a good speaker. Following are the things required for effective speaking skills FLUENCY- Fluency is about how comfortable and confident you are in speaking English. If you can speak for an extended period of time, that is an indicator of strong fluency. It is also about showing a clear connection between each point that you are trying to make. This skill means that the listener can follow what you are saying and do not get lost.

VOCABULARY- Being a good speaker means constantly growing your vocabulary.The more interesting words you know, the stronger your speaking skills.The best way to grow your vocabulary is to read in English and make a note of any new words that you encounter in a vocabulary notebook.

GRAMMAR- Grammar does matter and the fewer mistakes you make, the better your speaking skill will be. It is a good idea to make sure that you have mastered the major tenses.

PRONUNCIATION- Pronunciation is a complex area, with a lot of sub skills that can be practiced. The basic rule of thumb is that an average speaker can speak and be understood. A skilled speaker can use the sub skills of pronunciation to emphasize and make the communicative effect of their speech more impactful. The sub skills of pronunciation include: word and sentence stress, intonation, rhythm and the use of the individual sounds of a language. A good way to practice your pronunciation is to copy. Simply listen to how someone with good pronunciation speaks, and try to imitate them as closely as possible.

Listening Skill: One of the weaknesses of most human beings is that we love to listen to our own voice rather than listen to others. Listening is as important as speaking in a GD, unless you listen, you cannot contribute to the stated purpose of communication. It is extremely important to listen .

1. Active Listening: It is a listening which is required to listen to a message and react to it immediately. In this process, the listener accepts the message with interest and desire.

2. Content Listening: The purpose of content listening is to understand the message completely and to retain it in a safe custody. Thus, the listener has to concentrate on the main points of the message

3. Emphatic Listening: When a listener, in order to grasp the message, takes up physical, emotional and psychological exercise, his purpose lies in the evaluation of a message.

4. Critical listening: The audience makes varied appraisal of the message with an intent to find faults or errors in it. It includes credibility of validity, validity of facts and logic in argumentation.

5. Attentive Listening: As the term implies, the audience listens to the speaker with rapt attention, focusing the mind on the message, very carefully, only then you will be able to pick up the thread of discussion and continue. Only active participation as a listener in a group makes a person a good leader. A leader is identified by the panel.

Types of Listening:

Effective communication is about more than just exchanging information. It's about understanding the emotion and intentions behind the information. As well as being able to clearly convey a message, you need to also listen in a way that gains the full meaning of what's being said and makes the other person feel heard and understood. Effective communication sounds like it should be instinctive. But all too often, when we try to communicate with others something goes astray. We say one thing, the other person hears something else, and misunderstandings, frustration, and conflicts ensue. This can cause problems in your home, school, and work relationships. For many of us, communicating more clearly and effectively requires learning some important skills. Whether you're trying to improve communication with your spouse, kids, boss, or co-workers, learning these skills can deepen your connections to others, build greater trust and respect, and improve teamwork, problem solving, and your overall social and emotional health.

Common barriers to effective communication include:

Stress and out-of-control emotion. When you're stressed or emotionally overwhelmed, you're more likely to misread other people, send confusing or off-putting nonverbal signals, and lapse into unhealthy knee-jerk patterns of behaviour. To avoid conflict and misunderstandings, you can learn how to quickly calm down before continuing a conversation.

Lack of focus. You can't communicate effectively when you're multitasking. If you're checking your phone, planning what you're going to say next, or daydreaming, you're almost certain to miss nonverbal cues in the conversation. To communicate effectively, you need to avoid distractions and stay focused.

Inconsistent body language. Nonverbal communication should reinforce what is being said, not contradict it. If you say one thing, but your body language says something else, your listener will likely feel that you're being dishonest. For example, you can't say "yes" while shaking your head no.

Listening and speaking are not isolated skills. They work best when used together in real conversations. For instance, during a team meeting, someone who listens carefully can respond in ways that move the discussion forward. They might say, "I agree with what John mentioned about the deadline. Maybe we can divide the tasks so we meet it more easily?" This kind of response shows they've listened, understood, and contributed constructively. Similarly, when two friends talk about a personal problem, the listener who offers supportive words like "That sounds really tough. Do you want to talk more about it?" shows empathy and care, making the speaker feel heard and valued. Building Skills Through Everyday Practice You don't need to be on a stage or in a classroom to develop these skills. Simple daily practices can make a big difference. Imagine a group of friends meeting regularly for a book club. They take turns summarizing chapters and sharing opinions. One member listens carefully, takes notes, and asks follow-up questions that

deepen the discussion. Another improves their public speaking by confidently presenting their thoughts. Over time, both their listening and speaking skills grow—without any formal training. Watching English movies, listening to podcasts, or even shadowing dialogues (repeating lines as you hear them) are all fun ways to develop language rhythm and pronunciation. Engaging in casual conversations, trying out new vocabulary, or even telling stories to children can boost fluency and confidence.

Reference:

1. Adler, R. B., Rosenfeld, L. B., & Proctor, R. F. (2018). Interplay: The Process of Interpersonal Communication (14th ed.). Oxford University Press.

2. Brown, H. D. (2001). Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy (2nd ed.). Longman.

3. Goleman, D. (1995). Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. Bantam Books.

4. Hargie, O. (2011). Skilled Interpersonal Communication: Research, Theory and Practice (5th ed.). Routledge.

5. Pearson, J. C., Nelson, P. E., Titsworth, S., & Harter, L. (2017). Human Communication (6th ed.). McGraw-Hill Education.

6. Rost, M. (2011). Teaching and Researching Listening (2nd ed.). Routledge.

7. Thornbury, S. (2005). How to Teach Speaking. Pearson Longman.

8. Underwood, M. (1989). Teaching Listening. Longman.

EXPLORING STRUCTURAL DIFFERENCES BETWEEN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES.

Ergasheva Mashkhura
Student of Samarkand State University Branch of Kattakurgan
Murtozayeva Zarina, Teacher

Annotation: This article explores the structural differences between the Uzbek and English languages, focusing on aspects such as word order, use of articles, verb conjugation, and case systems. By comparing these two languages, the article highlights how their distinct linguistic families—Uzbek being an agglutinative Turkic language and English a fusional Indo-European language—affect grammar and sentence structure. This bilingual approach provides insights into the unique characteristics of each language, offering a useful resource for language learners, teachers, and linguists.

Ushbu maqola o‘zbek va ingliz tillari o‘rtasidagi strukturaviy farqlarini o‘rganadi. Unda so‘z tartibi, artikllardan foydalanish, fe’l shakllanishi va kelishiklar tizimi kabi jihatlar qiyosiy tahlil qilinadi. O‘zbek tili agglutinativ turkiy til, ingliz tili esa indoevropa tili sifatida grammatik va gap tuzilishiga qanday ta’sir ko‘rsatishi ko‘rsatib o‘tilgan. Ushbu maqola tillarni o‘rganuvchilar, o‘qituvchilar va tilshunoslar uchun foydali manba sifatida mo‘ljallangan.

Key words: word order, using of articles, verb conjugation, case system, grammar.

Every language has a specific system which differs from that of any others. This is all the more so with respect to English, Uzbek whose grammatical systems are typologically and genetically heterogeneous. English belongs to the Germanic group in the Indo-European family of languages. The uzbek language patronize to the Turkish group of Altaic family. English has analytical character while Uzbek language expresses an agglutinative.

Har bir til o‘ziga xos tizimga ega bo‘lib, u boshqa tillardan farq qiladi. Bu ayniqsa ingliz va o‘zbek tillarida yaqqol namoyon bo‘ladi, chunki ularning grammatik tizimlari tipologik va genetik jihatdan turlichadir. Ingliz tili german guruhiga va hind-yevropa tillari oilasiga mansubdir. O‘zbek tili esa altaik tillar oilasining turkiy tillar guruhiga kiradi. Ingliz tili analitik xarakterga ega bo‘lsa, o‘zbek tili agglutinativdir.

Analytical language is a type of language that relies on word order and auxiliary words (like prepositions, articles, and helping verbs) to express grammatical meaning, rather than changing the form of words (such as adding suffixes or prefixes).

Analitik til — bu so‘z shaklini o‘zgartirish (masalan, qo‘shimchalar yoki suffikslar qo‘shish) o‘rniga grammatik ma'noni ifodalash uchun so‘z tartibi va yordamchi so‘zlarga (masalan, predloglar, artikllar va yordamchi fe'llar) tayanadigan til turidir.

Agglutinative language is a type of language where words are formed by adding different parts (called morphemes) to a root word. Each part has a specific meaning, and they are added in a clear and simple way, one after another.

Agglutinativ til — bu so‘zlar ildiz so‘zga turli qismlar (morfemalar deb ataladigan) qo‘shish orqali hosil qilinadigan til turidir. Har bir qism ma'lum bir ma'noga ega bo‘lib, ular aniq va oddiy tarzda, bir-birining orqasidan qo‘shiladi.

By the effect of typological and genetical differences affect grammar and sentence structure in both languages:

Bu tipologik va genetic farqlar ta’siri Grammatik va gap tuzilishiga ham har ikkala tilde ham o’z ta’sirini ko’rsatadi:

Word order:

So’z tartibi:

English (Analytical language):

Ingliz tili (Analitik til):

The word order is typically **Subject+Verb+Object** (SVO) to convey meaning.

So’z tartibi ma’noni bildirish uchun odatda **Ega+Kesim+To’ldiruvchi** shaklida bo’ladi.

Example: She reads a book.

Misol uchun: U kitob o’qiydi.

“ She” is the subject, “reads” is the verb, and “ a book” is the object.

“ U” ega, “ o’qimoq” kesim va “ kitob” to’ldiruvchi.

Uzbek (Agglutinative Language):

Uzbek tili (Aglutinativ til) :

The word order in agglutinative language is usually **Subject + Object + Verb** (SOV) to express the meaning of the sentence.

Agglyutinativ tillarda gap ma'nosini ifodalash uchun odatda so‘z tartibi Subyekt + Ob’yekt + Fe’l (SOV) ko‘rinishida bo‘ladi.

Example: I enjoy spending time with my family in weekends.

Misol uchun: Men dam olish kunlarida oilam bilan vaqt o'tkazishdan zavqlanaman.

" I " is subject, " enjoy " is the predicate, " at weekends" is adverbial modifier, " spending time with family " is object jn in this sentence.

" Men" ega, " zavqlanaman " kesim, " oilam bilan vaqt o'tkazishdan " to’ldiruvchi va " dam olish kunlarida " hol bo'lib kelgan bu gapda.

Using of article:

In English there are three articles: a, an, and the. Articles are used before nouns or noun equivalents and are a type of adjective. The definite article (the) is used before a noun to indicate that the identity of the noun is known to the reader. The indefinite article (a, an) is used before a noun that is general or when its identity is not known. There are certain situations in which a noun takes no article.

Ingliz tilida uchta artikl mavjud: "a", "an" va "the". Artikllar otlar yoki ot o‘rnini bosuvchi so‘zlar oldidan ishlatiladi va ular sifatning bir turi hisoblanadi. Aniq artikl ("the") ot oldidan ishlatilganda, otning kimligi o‘quvchi uchun ma’lum ekanligini bildiradi. Noaniq artikl ("a", "an") esa umumiy yoki kimligi noma’lum bo‘lgan otlar oldidan qo‘llaniladi. Ba’zi hollarda ot oldidan hech qanday artikl ishlatilmaydi.

In English article is divided into 2 types:

Definite article: the (this article is used before singular and plural, countable and uncountable nouns for identifying nouns).

Indefinite articles: a/an (these articles are used before singular nouns for only countable nouns) .

Ingliz tilida artikl 2 turga bo'linadi:

Aniq artikl: the (bu artikl otlarni aniqlash uchun birlik va ko‘plik, sanaladigan va sonlanmaydigan otlardan oldin qo‘llaniladi).

Noaniq artikllar: a/an (bu artikllar noma’lum otlarni aniqlash uchun faqat sanaladigan otlar uchun birlikdagi otlardan oldin qo‘llaniladi) .

Article doesn't exist in Uzbek language, so instead of articles are used demonstrate pronouns can be used.

O'zbek tilida artikl mavjud emas. Shuning uchun, artikllarning o'rniga ko'rsatish olmoshlari ishlatiladi.

I saw the lion in circus yesterday.

Men bu sherni kecha sirkda ko'rgan edim.

Use "a" or "an" with a singular countable noun when the reader doesn't know exactly which one you're referring to. Use "a" before words that start with a consonant sound and "an" before words that start with a vowel sound.

Agar o'quvchi aynan qaysi otni nazarda tutayotganingizni bilmasa, "a" yoki "an" ning birlik sanaladigan ot bilan ishlatilishi. Undosh tovush bilan boshlangan so‘zlardan oldin “a” va unli tovush bilan boshlangan so‘zlardan oldin “an” harfini qo‘ying.

Specific point out: Definite article can be used the with any noun (whether singular or plural, count or noncount) when the specific identity of the noun is known to the reader, as in the following situations.

Aniq artikl quyidagi holatlarda bo'lgani kabi, otning o'ziga xos shaxsi o'quvchiga ma'lum bo'lsa, har qanday ot bilan (birlik yoki ko'plik, son yoki noaniq) ishlatilishi mumkin.

A little kid loves eating chocolate.

Kichkina bola shokolad iste'mol qilishni yaxshi ko'radi.

The book is now recognized as a classic.

Bu kitob hozir betakror deb tan olingan.

Verb conjugation in English and Uzbek languages.

Ingliz va O'zbek tillarida fe'l tuslanishi.

In English grammar has a type of six different persons:

First person singular - I

Second person singular - You

Third person singular - He, She, It

First person plural - We

Second person plural - You

Third person plural - They

In each person verb should be conjugated.

Ingliz tili grammatikasi olti xil shaxs turi mavjud:

Birinchi shaxs birlik - Men

Ikkinchi shaxs birlik - Siz, sen

Uchinchi shaxs birlik - U

Birinchi shaxs ko'plik - Biz

Ikkinchi shaxs ko'plik - Siz

Uchinchi shaxs ko‘pligi - Ular

Har bir shaxsda fe'l tuslanishi kerak.

In English after third person singular verbs have to get the suffixes - es or s.

In Uzbek language for each person's verbs have to get different suffixes, but in the third person singular and plural forms get the same suffixes- man, -san, -di, -miz, -lar, -di.

Ingliz tilida uchinchi shaxsdan keyin birlik fe'llar - es yoki s qo'shimchalarini olishlari kerak. O‘zbek tilida har bir shaxsning fe’li uchun har xil qo‘shimchalar olish kerak bo‘lsa, uchinchi shaxsda birlik va ko‘plik shakllari bir xil qo‘shimchalarni oladi- man, -san, -di, -miz, -lar, -di.

I speak fluently in English.

Men ingliz tilida ravon gapiraman.

He speaks fluently in English.

U ingliz tilida ravon gapiradi.

The using of case systems in English and Uzbek languages.

Ingliz va O'zbek tillarida kelishiklarning ishlatilishi.

Case is a grammatical category that refers to inflections which make it clear exactly what function a given word fulfills in a given sentence. These infections may be applied to nouns, pronouns, adjectives, numerals, and, in some languages, adverbs. Words are transformed into a given case by either adding a suffix or by changing entirely (as is the case with personal pronouns).

Kelishik - grammatik kategoriya bo'lib, u berilgan so'zning ma'lum bir jumlada qanday vazifani bajarishini aniq ko'rsatuvchi qo'shimchalarni anglatadi. Bu infektsiyalar otlar, olmoshlar, sifatlar, raqamlar va ba'zi tillarda qo'shimchalarga qo'llanilishi mumkin. So'zlar ma'lum holatga qo'shimcha qo'shish yoki butunlay o'zgartirish yo'li bilan aylanadi (shaxsiy olmoshlarda bo'lgani kabi).

In English has only 3 cases: nominative, accusative and genetive cases.

Ingliz tilida faqat 3 ta kelishik mavjud: bosh, tushum va qaratqich kelishiklar.

Nominative case is one of the three cases in English to help to indicate the subject of a verb.

Bosh kelishik ingliz tilidagi uchta kelishikdan biri bo'lib, fe'lning egasini ko'rsatishga yordam beradi.

John likes sweets.

John shirinliklarni yoqtiradi.

"John" is the subject of verb and it is in nominative case.

Fe'lning egasi "John" va u bosh kelishikda.

Accusative case is used to show the direct object of a verb.

Tushum kelishigi harakat yo'naltirilgan obyektni ko'rsatish uchun ishlatiladi.

He stroked the dog.

U itni siladi.

" The dog" is the direct object in this sentence.

" It " bu gapda harakat yo'nalgan obyektni bildiradi.

Genitive case is aslo called possessive case which used to show possession. The suffixes of -s, 's and "of" are used in this. Both of suffixes and the preposition "of " have the same meaning.

Qaratqich kelishigi egalikni ko'rsatish uchun ishlatiladi, egalik kelishigi deb ham ataladi. -s, 's saffikslari va "of" ishlatiladi. " of " qo‘shimchasi

The capital of Uzbekistan.

O'zbekistonning poytaxti

Uzbekistan's capital.

O'zbekistonning poytaxti.

In Uzbek cases are grammatical forms that show the relationship of nouns, pronouns, and adjectives to other words in a sentence. Uzbek has six main cases, similar to other Turkic languages.

O‘zbek tilida ot, olmosh va sifatlarning gapdagi boshqa so‘zlarga munosabatini ko‘rsatuvchi grammatik shakllar. O‘zbek tilida boshqa turkiy tillarga o‘xshash oltita asosiy kelishik mavjud.

1. Nominative Case
Function: The basic form of the word (subject of the sentence).
Inflection: no inflection
"Book"
The book is on the table.
1. Bosh kelishik
Funktsiya: So'zning asosiy shakli (gapning egasi).
Qo‘shimchasi : qo‘shimchasi yo'q
"Kitob "
Kitob stolda.
2. Genitive Case
Function: Shows possession.
Inflection: "of" or ""s"
My friend's book ; The book of my friend;
This is my friend's book.
2. Qaratqich kelishigi
Vazifasi: Tegishlilikni ko'rsatadi.
Qo‘shimchasi: - ning
Do'stimning kitobi.
Bu mening do'stimni kitobi.
3. Dative Case
Function: Indicates direction or recipient
Inflection: "to"
"To school "
"I go to school".
3. Jo‘nalish kelishigi
Vazifasi : Yo'nalishni yoki qabul qiluvchini ko'rsatadi.
Qo'shimchasi: - ga, (- qa, -ka)
"Maktabga"
"Men maktabga boraman."
4. Accusative Case
Function: Marks the direct object of a verb.
Inflection: This inflection doesn't exist in English.
"The book"
"I am reading the book".
4. Tushum kelishigi
Vazifasi: Fe'lning to'g'ridan-to'g'ri ob'ektini belgilaydi.
Qo‘shimchasi: - ni
"kitobni"
"Men kitobni o‘qiyapman."
5. Locative Case
Function: Shows location
Inflection: "in," "on," "at"
"In the house"
"He/She is at home"
5. O‘rin-payt kelishigi
Vazifasi: Joylashuvni ko'rsatadi.
Qo‘shimchasi: -da.
"uyida"
"U uyida."

6. Ablative Case
Function: Indicates movement away
Inflection: "from".
"From Tashkent"
"I came from Tashkent. "
6. Chiqish kelishigi
Vazifasi: Uzoqlashishni ko'rsatadi
Qo‘shimchasi: -dan.
"Toshkentdan"
"Men Toshkentdan keldim."

REFERENCES:

1. The article of Ivan Gryazin " Grammatical Case: What It Is and Why English (Almost) Doesn't Need It"
https://ai.glossika.com/blog/what-is-a-grammatical-case
2. Butte College | 3536 Butte Campus Drive, Oroville
https://www.butte.edu/departments/cas/tipsheets/grammar/articles.html
3. https://classics.osu.edu/Undergraduate-Studies/Latin- rogram/Grammar/Cases/English-Case
4. https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Kelishik
5. https://www.studysmarter.co.uk/explanations/english/english-grammar/case/
6. https://goong.com/uz/word/word-order-uzbek-tilida/
7. https://www.grammarly.com/blog/parts-of-speech/verb-conjugation/
8. Farogat Komil Kizi Mamatova and Nasiba Kenjayevna Ro’ziyeva's article called "Word order comparison in Uzbek and English speech structure"
https://cyberleninka.ru/article/n/word-order-comparison-in-uzbek-and-english-speech-structure

SHAVQIY KATTAQO‘RG‘ONIY O‘ZBEK ADABIYOTIDA YANGI BIR SAHIFA

Nafisa G‘oziboy qizi Ergasheva
Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali talabasi
nafisaorinboyeva1@gmail.com
Ilmiy rahbar: N.A.Abdumannatova

Annotatsiya: Ushbu maqolada Kattaqo‘rg‘on adabiy muhitining shakillanishida o‘z hissasini qo‘shgan ijodkor Shavqiy Kattaqo‘rg‘oniy hayot yo‘li haqida bir qancha ma’lumotlar beriladi.

Kalit so‘zlar: Kattaqo‘rg‘on, adabiyot, ijod, ta’lim, she’r, qalam, risola, lug‘at.

Ma’lumki, zaminimizda ko‘plab allomalar, muhaddislar, huquqshunoslar, shu bilan birga yozuvchi va shoirlar yetishib chiqqan. Ularning barchasiga o‘z zamonasidan bugunga qadar alohida e’tirof va hurmat bilan qaraladi. Aynan Kattaqo‘rg‘on hududida yashab, ijod qilgan ana shunday yuksak e’tirof va e’tiborga loyiq insonlardan biri Shavqiy Kattaqo‘rg‘oniydir.

Shoir Muhammad Sharif Shavqiy 1875-yilda tug‘ilgan. Otasi Muhammad Tohir Abdulqosim dehqon farzandi, ma’rifatli kishi bo‘lib, fan va madaniyat, badiiy adabiyotni qadrlaydigan kishilardan bo‘lgan deyiladi. Shavqiy dastlabki ta’limni o‘z qishlog‘ida olib, 25 yoshida Kattaqo‘rg‘ondagi Muhammad Rasul maktabida, so‘ngra Buxorodagi Ko‘kaldosh madrasasida o‘qiydi. U nafaqat o‘zbek tilini, balki arab imlosini, huquqni, geometriyani va boshqa fanlarni o‘zlashtiradi. Madrasada shoir-u olimlar davrasida bo‘lib, adabiy suhbatlar, sherxonliklar uyishtirishgan. Anashunday sherxonlik-u suhbatlarda faol qatnashib, elga tanilgan. Bu haqidagi ma’lumotlar Shavqiyning “Debochai devon va g‘azaliyoti Shavqiy” nomli qo‘lyozma asarida keltirilgani izlanishlar natijasida ma’lum bo‘lgan. U talabalik yillarida g‘ayrat va qunt bilan

o‘qiydi, ilm olish bilan birga, she’r mashqiga ham beriladi, adabiy suhbat va mushoiralardan bahramand bo’lib, yuksalib boraveradi. Madrasa mudarrislaridan Xalifa Bozorning nomini ehtirom bilan qayd etadi. Shavqiy bu shaxsni o‘sha davrdagi olimlarning sarvari deb ataydi. Shavqiy 30 yoshida ya’ni 1815-yilda madrasa tahsilini tamomlab, “Xatmi qutub” qilganidan so‘ng, Kattaqo‘rg‘onga qaytadi va umrining oxirigacha Alijon qishlog‘ida yashab, dehqonchilik, maktabdorlik hamda ijod bilan shug‘ullanadi.

Shavqiy ijodiy kamolotga yetib, taniqli shoir bo‘lganida Kattaqo‘rg‘onda amir istibdodiga qarshi xalq noroziligi kuchayadi. Shoir amir Haydar va uning o‘g‘li Nasrulloning talonchilik siyosatiga qarshi kurashadi. Muhammad Sharif Shavqiy 1861-yili Alijon qishlog‘ida vafot etadi. O‘limidan keyin o‘rnatilgan yodgorlikda “Bu yerda marhum shoir Muhammad Sharif Shavqiy yotibdi” deb yozilgan. U yerda she’riy satrlar ham keltirilgan:

Samandi tabii o‘ az bodi choloq,
G‘ubori nazmro burda bor afloq.
Ba maydoni fasohat raxshi aqlash,
Rabuda ko‘yi shavq – az markazi xok.
Ba nahvu, sarfu mantiq benaziri,
Ba ilmi handasa bud sohib idrok.
Xirad kaz jiddu mahdash guft tarix,
Nishimangohi jurmash toqi afloq.

Mazmuni:

Uning tabi oti shamoldan tezdirki,
Nazm g‘uborlarini falaklarga uchiradi.
Fasoxat maydonida aqlining kuchi
Shavq tupini tuproq orasidan tortib oladi.
Nahvu sarfu mantiqda tengsiz,
Xandasa ilmida juda idroklidir.
Aql juda urinib tarix aytdi:
Uning tanasining joyi falakning ustidir.

Ta’kidlash joizki, Shavqiy yashagan zamondan buyon uning ijodi bilan tanish bo‘lgan ilm-ijod kishilari to‘g‘risida faqat iliq so‘zlar aytganlar. XIX asr tazkiranavislaridan Rahmatullo Vozeh Buxoriy 1871-yilda yozgan mashxur “Tuhfat ul-ahbob” tazkirasida shoir haqida ancha keng ma’lumotlar berib, “She’r aytishga extirosi zo‘r. Arab, fors va turkiyda she’rlar aytgan hamda turkiyda devon tamom qilgan. “Muxtasar ul-viqoya” ni ham nazmda sharhlagan. She’rlari g‘oyat nafisdir”, deydi. Uning zamondoshlaridan Mirsiddiq Xashmat ham o‘zi tuzgan “Tazakirat ush-shuaro”da Shavqiy turkiy va forsiy she’riyat maydonining, fasohat hamda sha’riya ilmining chavandozidir”, degan ta’riflarni keltirib o‘tgan. XIX asrda Kattaqo‘rg‘onda yetishgan Miriy, Ahqor, Noqis kabi istedodli shoirlar, Shahrisabzlik mutarjim va epik shoir Xiromiy Navoiy, Bedil, Fuzuliy kabi ulug‘ san’atkorlar bilan bir qatorda Shavqiy ijodidan ham bahramand bo‘lishib, uning ta’rifida misra va baytlar yaratganlar, g‘azallariga naziralar, muhammaslar yozganlar. Jumladan, Miriy o‘zining “Ra’no va Zebo” dostonida Shavqiyni nihoyatda ehtirom bilan xotirlaydi, uning siymosi madadlashuvchi xomiy bo‘lganligini e’tirof etadi.

Farog‘at baxsh ayvoni saodat,
Ba kilkam mujda medod un bashorat.
Ki ya’ne ruhi Mavlonon Shavqiy.
Shavad xuddi barin ma’voi Shavqiy.
Shabe dar xob budam mastu shaydo,
Daromad dar xarimanchun masiho…

Demak, xulosa o‘rnida shuni alohida ta’kidlash joizki, Shavqiy asarlari adabiy doiralarda, keng aholi o‘rtasida sevib o‘qilgan, rag‘bat topgan. Shavqiyning shaxsiy fazilatlari, zakovati ulug’langan va e’tirofga sazovor jihati shundaki, bugungu kunda ham xuddi shunday e’tirof

qozonmoqda va Kattaqo‘rg‘on hududida joylashgan Shavqiy ziyoratgohi faoliyatini kun sayin yuksaltirmoqda. Ayni paytdagi izlanishlarimiz ham Shavqiyning o‘ziga xos ijodini bugungi kun yoshlariga tanitish va adabiyotimiz sahifalaridan shoir faoliyati chuqurlashtirib o‘rganilgan holatda joy olishiga qaratilgandir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abduhakimov Sh.O. Kattaqo‘rg‘on tarixidan lavhalar. – Toshkent: Tamaddun, 2016. – 400 b.
2. Bekmurodov I. Kattaqo‘rg‘onning qisqacha tarixi. – Samarqand: Zarafshon, 1993. – 76 b.
3. Shukurov N. Kattaqo‘rg‘on kecha va bugun. – Samarqand: Zarafshon, 1994. –236 b.
4. Shukurov G‘. Kattaqo‘rg‘onning ardoqli farzandi. – Samarqand: Zarafshon, 2006. – 32 b.
5. **www.ziyouz.com** sayti.

EFFECTIVE STRATEGIES FOR TEACHING ENGLISH VOCABULARY TO YOUNG LEARNERS IN UZBEKISTAN

Eshmamatova Shahlo, Bolkiboev Diyorbek
Students of Kattakurgan Branch of Samarkand State University
Eshmamatovashahlo592@gmail.com

Abstract: This study examines efficient methodologies for instructing English vocabulary to young learners in Uzbekistan. Considering the increasing significance of English in academia and professional environments, cultivating robust vocabulary skills from a young age is essential. The essay examines techniques like visual aids, narrative, games, and interactive activities that improve language memory. It underscores the significance of technology and contextual learning in enhancing the engagement of the learning process. The results indicate that integrating several methods can markedly enhance vocabulary acquisition in young learners.

Keywords: English lexicon, juvenile learners, pedagogical methodologies, interactive education, Uzbekistan, vocabulary development, linguistic instruction.

Introduction. Vocabulary constitutes a vital element of language acquisition, significantly influencing communication and understanding. For young learners in Uzbekistan, the successful acquisition of English vocabulary is crucial due to the growing need for English proficiency in education and future jobs. Teaching vocabulary to children necessitates engaging and interactive strategies that correspond with their cognitive growth and learning preferences. This study analyses the most efficacious methods for instructing English vocabulary to young learners in Uzbekistan. It examines methods like visual aids, storytelling, games, and technology to improve retention and engagement. The discussion encompasses the significance of contextual learning and repetition in language acquisition. The objective is to furnish instructors with pragmatic ideas for rendering vocabulary acquisition both pleasurable and efficacious for young learners.

Main part. The instruction of English is expanding progressively, with researchers now concentrating on the demands of learners. In exploring new techniques, they adhere to specific criteria. Currently, this involves devising diverse methodologies for instructing young learners in English as a foreign language. Effective instruction of English for young learners necessitates careful selection of materials and methods. It requires highly experienced and committed instruction (Audrey, M, 2006). Instructors of English for young learners must comprehend the cognitive processes and behaviours of students, specifically how young learners acquire a language. Prior to examining well-established and effective tactics, it is essential to define who constitutes a young learner. During the instructional process, educators initially categorize students based on their age. What type of learners may we categorize young individuals as? Extracurricular learning It is essential to provide numerous learning opportunities beyond the classroom (Cameron, L, 2003). Given the typically restricted amount of weekly courses for very young learners, why not engage parents in their educational journey?

► Create an inviting early education atmosphere Create an inclusive environment by: showcasing the linguistic and cultural diversity of all children through classroom posters, images, props, tabletop toys, games, storybooks, media resources, musical instruments, and food served in the classroom; facilitating opportunities for family and community members to share experiences with children in their native language as well as in English; organising learning experiences such as field trips and community outings to locations where chi

► Promote children's engagement in play Play is the fundamental activity for social, cognitive, and linguistic development in children aged two-and-a-half to five years. Early childhood educators ought to advocate for play as the primary activity for children. Utilise items and images to enhance explanations and event narratives. Reiterate the same concept or directive multiple times, with the second iteration employing concise words, simpler terminology, and a slower pace of speech. To assess understanding, pose enquiries that elicit responses beyond a mere "yes" or "no." Summarise and discuss the narrative of a book instead of reading it verbatim. Written language poses greater challenges for young children compared to spoken language, as it typically comprises lengthier sentences and more complex vocabulary. Select novels using accessible language and/or repetitive structures that captivate children's interest. Motivate children to participate during the segments of the narrative they recognize.

► Recommendations for Activity Planning Engage youngsters in conversations with peers and adults that exemplify more sophisticated language usage. Design activities that promote authentic communication between peers and between adults and children, rather than depending on tasks that only necessitate children to indicate agreement through nodding or by pointing to images. Promote engagement among children in pairs or small groups (Gardner, H. (2000). Functions of language to highlight: soliciting (e.g., requesting participation in an activity, seeking an object, seeking permission, enquiring for information, making polite requests) replying (e.g., to enquiries, to advance the discussion) articulating preferences and aversions Engage with the youngsters. When youngsters commit a lexical or grammatical error, reformulate their statement using the proper form, and subsequently continue the conversation.

Strive to enhance children's linguistic abilities. For instance, if a youngster states, "My shoes," you may discuss the colour or style of the shoes the child is wearing. The study on effective tactics for teaching English to young learners in Uzbekistan underscores the essential importance of immersive, interactive, and culturally pertinent methods in facilitating language acquisition. The study illustrates that the use of multimedia resources, including educational movies and interactive language games, markedly enhances student engagement and recall of vocabulary and grammar.

In early childhood education, vocabulary development is crucial for influencing children's linguistic skills. Educators encounter the issue of imparting vocabulary in a manner that is both informative and enjoyable for young learners. This article explores practical techniques to enhance vocabulary learning for youngsters in an enjoyable and stimulating manner.

1. Establishing a Linguistically Abundant Environment: Cultivating a language-rich environment is crucial for young learners to encounter a diverse vocabulary. This can be accomplished by integrating lexically diverse literature, labels, and word walls into the educational environment. Facilitating talks and discussions aids children in enhancing their vocabulary through contextual learning.

2. Utilisation of Visual Aids and Realia: Visual aids, including flashcards, images, and tangible items, serve as effective instruments for imparting vocabulary to young learners. By linking words to visual representations, children can enhance their comprehension and retention of new vocabulary. Realia, or authentic artifacts, offer actual illustrations that render learning more concrete and unforgettable.

3. Contextual Learning: Instructing vocabulary within context proves to be exceptionally helpful for young learners. Narratives, melodies, and quotidian scenarios can facilitate the

introduction of novel vocabulary and expressions, aiding children in comprehending their meanings and applications organically. Contextual learning not only improves understanding but also cultivates a more profound relationship with the language.

4. Interactive Games and Activities: Engaging young learners in interactive games and activities renders vocabulary acquisition both entertaining and effective. Word puzzles, memory games, and scavenger hunts are enjoyable methods to increase vocabulary while fostering active engagement and teamwork among children.

5. Word Associations and Mnemonics: Word associations and mnemonic devices are effective strategies for enhancing memory retention in young learners. Linking new vocabulary to known concepts or forming vivid mental imagery might facilitate children's memory of words. Mnemonics, including acronyms and rhymes, enhance the enjoyment and retention of learning.

6. Repetition and Practice: Repetition is essential for consolidating language acquisition. Promoting consistent practice via activities such as word drills, spelling games, and vocabulary quizzes facilitates children's internalization of new lexicon and the gradual enhancement of their linguistic abilities. Consistent reinforcement is crucial for enduring retention.

7. Technology Integration: Incorporating educational technology into vocabulary instruction can augment interest and participation. Educational applications, digital resources, and multimedia instruments provide novel approaches to enhance conventional pedagogical techniques and accommodate varied learning preferences among young students. Implementing appropriate ways to teach vocabulary to young learners is essential for fostering their language development.

Educators may empower children to establish a robust vocabulary foundation by fostering a stimulating learning environment, utilizing visual aids, boosting contextual learning, combining interactive activities, employing memory techniques, emphasizing repetition, and integrating technology. Investing in early vocabulary education enhances language proficiency and facilitates academic achievement and lifelong learning.

Conclusion. Instructing young learners in Uzbekistan on English vocabulary necessitates a blend of entertaining, interactive, and contextually relevant tactics. Visual aids, narrative techniques, interactive games, and technological resources have demonstrated effect in improving language memory. Furthermore, repetition and contextual learning are essential in solidifying new vocabulary. By employing diverse pedagogical approaches, educators can cultivate an engaging learning atmosphere that enhances vocabulary acquisition and elevates overall linguistic ability.

BIBLIOGRAPHY:

1. Audrey, M. (2006*). Teaching English to very young learners*.

2. Cameron, L. (2003). *Teaching languages to young learners*. Cambridge University Press,150-210.

3. Gardner, H. (2000). *Intelligence reframed: Multiple intelligences for the 21st century*. Basic Books, 65(2), 108-114.

4. Gurian, M., Stevens, K., & King, K. (2008). *Strategies for teaching boys & girls: Elementary level*. Jossey-Bass.

5. Hughes, A. (2009). An introduction to teaching English to young learners. *Journal of Teaching English to Young Learners.*

6. Kang Shin, J. (2009). Teaching English to young learners. *English Language Center, University of Maryland, Baltimore County.*

7. Paradis, J. (2009). Working with young children who are learning English as a new language.

8. Luis, J. (2013). *Teaching young learners.*

TEACHING CREATIVE WRITING TECHNIQUES

G‘aybullayeva Shakhinabonu G‘olib qizi, Ro‘ziyeva Charos Dilmurod qizi
Students of Kattakurgan branch of SamSU
Scientific supervisor: Diyarov Akmal To‘lqin o‘g‘li

Annotation: This article discusses the use of effective methods in teaching Creative Writing techniques.

Key words: creative writing, blogs, poems, essays, travelogues.

Аннотация: В этой статье обсуждается использование эффективных методов в обучении приемам творческого письма.

Ключевые слова: творческое письмо, блоги, стихи, эссе, путевые заметки.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Ijodiy yozish texnikasini o'rgatishda samarali usullardan foydalanish muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: ijodiy yozish, bloglar, she'rlar, insholar, sayohatnomalar.

Creative writing normally refers to the production of texts which have an aesthetic rather than a purely informative, instrumental or pragmatic purpose. Most often, such texts take the form of poems or stories, though they are not confined to these genres. (Letters, journal entries, blogs, essays, travelogues, etc. can also be more or less creative.) In fact, the line between creative writing and expository writing is not carved in stone. In general, however creative writing texts draw more heavily on intuition, close observation, imagination, and personal memories than expository texts.

One of the chief distinguishing characteristics of creative writing texts is a playful engagement with language, stretching and testing its rules to the limit in a guilt-free atmosphere, where risk is encouraged. Such writing combines cognitive with affective modes of thinking. As the poet, R.S. Thomas once wrote, ‘Poetry is that which arrives at the intellect by way of the heart.’ The playful element in creative writing should not, however be confused with a lax and unregulated use of language. On the contrary, creative writing requires a willing submission on the part of the writer to the ‘rules’ of the sub-genre being undertaken. If you want to write a Limerick, then you have to follow the rules governing limericks. If not, what you produce will be something other than a limerick: obvious, perhaps, but important too. The interesting thing is that the very constraints which the rules impose seem to foster rather than restrict the creativity of the writer. This apparent paradox is explained partly by the deeper processing of thought and language which the rules require. Creative writing aids language development at all levels: grammar, vocabulary, phonology and discourse. It requires learners to manipulate the language in interesting and demanding ways in attempting to express uniquely personal meanings. In doing so, they necessarily engage with the language at a deeper level of processing than with most expository texts.

The gains in grammatical accuracy and range, in the appropriacy and originality of lexical choice, in sensitivity to rhyme, rhythm, stress and intonation, and in the way texts hang together are significant.

As mentioned above, a key characteristic of creative writing is a willingness to play with the language. In recent years there has been a resurgence of interest in the role of play in language acquisition. In some ways, the sunami of the Communicative Approach has done a disservice to language teaching by its insistence on the purely communicative functions of language. Proponents of ‘play’ point out, rightly, that in L1 acquisition, much of the language encountered by and used by children is in the form of rhythmical chants and rhymes, word games, jokes and the like. Furthermore, such playfulness survives into adulthood, so that many social encounters are characterized by language play (punning, spontaneous jokes, ‘funny voices’, metathesis, and a discourse which is shaped by quasi-poetic repetition2. These are precisely the kinds of things L2 learners are encouraged to do in CW activities. This playful element encourages them to play creatively with the language, and in so doing, to take the risks without which learning cannot take place in any profound sense. As Crystal states, ‘Reading and writing do not have to be a prison

house. Release is possible. And maybe language play can provide the key[1].'

Much of the teaching we do tends to focus on the left side of the brain, where our logical faculties are said to reside. Creative writing puts the emphasis on the right side of the brain, with a focus on feelings, physical sensations, intuition and musicality. This is a healthy restoration of the balance between logical and intuitive faculties. It also affords scope for learners whose hemisphere dominance or learning-style preferences may not be intellectual or left brain dominant, and who, in the normal process of teaching are therefore at a disadvantage. Perhaps most notable is the dramatic increase in self-confidence and self-esteem which creative writing tends to develop among learners. Learners also tend to discover things for themselves about the language… and about themselves too, thus promoting personal as well as linguistic growth. Inevitably, these gains are reflected in a corresponding growth in positive motivation. Among the conditions for promoting motivation, Dornyei cites[2]:

1. Create a pleasant and supportive atmosphere.
2. Promote the development of group cohesiveness.
3. Increase the students' expectation of success in particular tasks and in learning in general.
4. Make learning more stimulating and enjoyable by breaking the monotony of classroom events.
5. Make learning stimulating and enjoyable by increasing the attractiveness of tasks.
6. Make learning stimulating and enjoyable for learners by enlisting them as active task participants.
7. Present and administer tasks in a motivating way.
8. Provide students with regular experiences of success.
9. Build your learners' confidence by providing regular encouragement.
10. Increase student motivation by promoting cooperation among the learners.
11. Increase student motivation by actively promoting learner autonomy.
12. Increase learner satisfaction.

All these conditions are met in a well-run creative writing class. The exponential increase in motivation is certainly supported by my own experience in teaching creative writing. Learners suddenly realize that they can write something in a foreign language that has never been written by anyone else before, and which others find interesting to read. Hence the importance of 'publishing' students' work in some form. And they experience not only a pride in their own products but also a joy in the 'flow' of the process.

Finally, creative writing feeds into more creative reading. It is as if, by getting inside the process of creating the texts, learners come to understand intuitively how such texts function, and this makes similar texts easier to read. Likewise, the development of aesthetic reading skills provides the learner with a better understanding of textual construction, and this feeds into their writing. Teachers, as well as learners, should engage with extensive reading. In the same spirit there are significant benefits to teachers if they participate in creative writing. There is little point in exhorting learners to engage in creative writing unless we do so too. The power of the teacher as model, and as co-writer is inestimable.

Creative writing is one way of keeping teachers' English fresh and vibrant. For much of our professional lives we are in thrall to the controlled language of textbook English and the repeated low level error-laden English of our students. As teachers of language, we surely have a responsibility to keep our primary resource alive and well.

Creative writing seems to have an effect on the writer's level of energy in general. This

---

1 Mukundan, Jayakaran. (ed) Creative Writing in EFL/ESL Classrooms II. Petaling Jaya: Pearson Longman Malaysia. 2006

2 Dornyei,ZoltanMotivational Strategies in the Language Classroom. Cambridge: Cambridge University Press. 2001

tends to make teachers who use creative writing more interesting to be around, and this inevitably impacts on their relationships with students. The experimental stance with regard to writing in general appears to fee back into the teaching of writing. Teachers of creative writing tend also to be better teachers of writing in general.

In conclusion, if teachers are eager to be more creative and innovative, they can find various activities to improve writing skills but they should take into consideration the following facts:

1) to create tasks in accordance with students level of English and interest
2) to teach writing starting from skill building exercises to process based
3) to get started form pre-writing techniques to proof reading
4) to let students do peer checking
5) to combine reading and writing tasks
6) to use techniques mentioned above

REFERENCES

1. Al Mutawa, N. and Kailani. T..Methods of Teaching English to Arab Students. UK : Longman Group, 1989.-P-3
2. Arnold, Jane. Affect in Language Learning. Cambridge: Cambridge University Press. 1999
3. Boden, Margaret.The Creative Mind. London: Abacus. 1998
4. Burkland & Grimm, Motivating through responding. Journal of Teaching writing.5(2),1986.
5. Carter, Ronald. Language and Creativity: the art of common talk. London: Routledge. 2004
6. Cook, Guy. Language Play: Language Learning. Oxford: Oxford University Press. 2000

QIZIQARLI IBORALAR

G'aybullayeva Shaxinabonu, Hamzayeva Muhabbat
SamDU Kattaqo‘rg‘on filiali talabalari
F.J. Yakubov, SamDUKF o’qituvchisi

Annotasiya. Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi qiziqarli va mashhur iboralar iboralarning ishlatilishi, ularning gap tarkibida va gapdan tashqaridagi ma’nolari tahlil qilinadi va izohlanadi.

Kalit so‘zlar: ibora, ko’chma ma’no, idioma, fraza, to’g’ridan-tog’ri tarjima, idiomatic ibora.

Abstract. In this article, the use of interesting and popular phrases in English and phrases in Uzbek, their meaning, and their meanings in and outside of sentences are analyzed and explained.

Keywords: word combination, indirect meaning, idiom, phrase, word to word translation.

Аннотация. В данной статье анализируется и поясняется употребление интересных и популярных фраз на английском языке и словосочетаний на узбекском языке, их значение, а также их значения в предложениях и вне них.

Ключевые слова: словосочетание, переносное значение, идиома, фраза, дословный перевод.

Ingliz tilida ham boshqa tillar kabi so‘zlashuvda iboralardan samarali tarzda nutqning tabiiyligini oshirish maqsadida foylanishadi O‘zbek tilidagi qiziqarli, ma’nosi yozilgani va aytilganidek tarjima qilinmaydigan iboralar ingliz tilida ham mavjud. Quyida shu kabi qiziqarli iboralar bilan tanishamiz hamda ularni birma bir tahlil qilamiz. Masalan, *Burn the midnight oil* iborasini ingliz tilidan o‘zbek tiliga so‘zma so‘z tarjima qilsak "Yarim tunda moyni yoqish" degan ma’noni anglatadi. Iboraviy ma’nosiga ko‘ra tahlil qilganda esa ko‘pincha loyiha yoki maqsad bilan bog‘liq kuchli qat’iyat yoki kuchli his tuyg‘ular tufayli kechgacha ishlash ma’nosi kelib chiqadi. Yanada tushunarliroq bo‘lishi uchun quyidagi misol orqali ham ko‘rib chiqamiz:

- I had to *burn the midnight oil* to meet the deadline for my presentation.

Taqdimotni belgilangan muddatda bajarishim uchun kechgacha qat’iyat bilan ishlashim zarur. Ushbu gapni to‘g‘ridan to‘g‘ri tarjima qilsak “taqdimotni belgilangan muddatda bajarish uchun yarim tungacha moyni yoqib chiqdim” degan ma’no kelib chiqadi. Gaplar ma’nosidan yaqqol ko‘rinib turibdiki ibora o‘z manosida qo‘llanganda gapdan hech qanday ma’no chiqmaydi. Shuning uchun ham biz ularni doim ko‘chma ma’noda qo‘llaymiz.Yana bir misol orqali tahlil qilamiz. *Throw in the towel* iborasini ham avvalo so‘zma so‘z tarjima qilganimizda sochiqni tashlash degan ma’noni anglatadi. Bu ibora o‘zbek tilidagi "taslim bo‘lish yoki oq bayroqni ko‘tarish" iboralari bilan ma'no jihatdan teng hisoblanadi. Bu ko‘pincha hissiy charchoq yoki kuch quvvat jihatdan endi bunga loyiq emasligini ko‘rsatish uchun ishlatiladi. Misollar orqali farqlashga harakat qilamiz.

After hours of trying to fix the computer, I finally *threw in the towel* and called for professional help.

Bir necha soat davomida kompyuterni tuzatishga urinib ko‘rganimdan so‘ng, taslim bo‘ldim va mutaxassislardan yordam so‘radim.

Matnda iboralarning o’rnini yaxshiroq tushunish maqsadida yana bir misol keltiramiz. Masalan, *in the same boat* xuddi shu ya’ni bir xil qayiqda bo‘lish, odatda umumiy his tuyg‘ular yoki qiyinchiliklarni o‘z ichiga olganga o‘xshash vaziyat yoki qiyin vaziyatni boshqalar bilan birga boshdan kechirish degan ma’noda qo‘llaniladi.

- We are all *in the same boat*, dealing with the stress of upcoming exams.
- Don't be mad at me. We are all *in the same boat* here.

"Hammasi bitta qayiqda" atamasi qayerdan paydo bo'lganligi haqida bir nechta taxminlar mavjud. Eng mashhurlaridan biri Titanikning cho'kishi bilan bog'liq bo'lib, kema aysbergga urilganidan keyin barcha tabaqa odamlari bir xil vaziyatda qolgan. Tepada berilgan *in the same boat* iborasiga doir gaplarni tahlil qiladigan bo‘lsak, birinchi gapdan quyidagi ma’no anglashiladi: Biz hammamiz bir xil vaziyatdamiz, yaqinlashib kelayotgan imtihonlar oldidan hayajonlanayapmiz. Ko‘rinib turibdiki, bu ibora yuqorida aytganimizdek bir xil vaziyatga tushish ma’nosida kelyapti. Ikkinchi misolda ham muammolar orasida qolgan insonlarnig hammasi bir xil vaziyatda va holatda ekanligiga urg‘u berilgan. Shu kabi qiziqarli va ingliz tilida kóp qo‘llaniladigan iboralar bilan quyidagi jadval orqali tanishib chiqishimiz mumkin.

-As easy as piece of cake oson
- once in a blue moon kamdan kam
- fingers crossed omad
- bright spark Aqlli odam
- cold fish qahri qattiq odam
- heart of gold g‘amxo‘r odam
- a lot on my plate band
- feel blue o‘zini yomon (xafa)his qilmoq
- off colour. Rangi o‘chgan
- carry weight muhim
-keep mum. Sir saqlamoq
- crack up. kasal bo‘lib qolmoq
-over the moon juda baxtli
-top dog. O'ta muhim inson
-sick as dog. Ahvoli og‘ir
-pour money down the drain. Pulni isrof qilish
-to feel under the weather O‘zini yomon his qilmoq
-to kill two birds with one
stone Bir o‘q bilan ikki quyonni o‘ldirish
-happy camper baxtdan ichiga sig‘maslik

Har bir tilda ana shunday so‘zlar yoki so‘z birikmalari uchraydiki ularni to‘g‘ridan to‘g‘ri tushunib bo‘lmaydi. Agar siz barcha so‘zlarning ma’nosini yaxshi bilsangiz ham va barcha grammatik iboralarni tushunsangiz ham, shunga qaramay idiomatik iboraning ma’nosini anglash murakkabligicha qolaveradi. Idioma deb ma’nosi tarkibidagi so‘zlar ma’nolarining yig‘indisidan kelib chiqmaydigan so‘z birikmalariga aytiladi. Xulosa qilib aytganda, iboralar so‘zlashuvda nutqning tabiiyligi va jozibadorligini ta’minlashga yordam beradi. Suhbat jarayonida so‘zlovchi iboradan foydalanganda tinglovchiga oddiy gapga nisbatan nutqning ta’sir kuchi ko‘proq bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. A.L. Yusupov " Inglizcha -O'zbekcha idiomalar lug‘ati
2. Michael McCarthy Felicity o'Dell "English Vocabulary in use"

Internet saytlar

3. https://www.ef.com
4. https ://www.storylearning.com
5. https://www.fluentu.com

THE ROLE OF TECHNOLOGY IN MODERN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Gayvullayeva Jasmina, Gulomiddinova Ezoza, Fayziyev Davlatbek
Students of Kattakurgan Branch of Samarkand State University
jasminagayvullayeva20@gmail.com
Scientific advisor: Murodova Mukaddas Ikromovna

Annotation: This article explores how technology has transformed English language teaching (ELT), enhancing engagement, personalization, and global access. It discusses the integration of digital tools such as learning apps, AI-powered platforms, and virtual classrooms that cater to diverse learning styles and needs. The article highlights how these tools support interactive, student-centered learning while also addressing challenges such as digital literacy, screen fatigue, and the digital divide. It emphasizes the need for balanced implementation and teacher training to harness technology effectively for inclusive and meaningful language learning.

Аннотация: Статья рассматривает, как технологии изменили преподавание английского языка, способствуя вовлеченности, персонализации и глобальному доступу. Обсуждаются цифровые инструменты, такие как обучающие приложения, платформы с искусственным интеллектом и виртуальные классы, которые удовлетворяют разнообразные потребности обучающихся. Также рассматриваются вызовы, такие как цифровая грамотность, усталость от экранов и цифровое неравенство. Подчеркивается необходимость сбалансированного подхода и подготовки преподавателей для эффективного использования технологий в обучении языку.

Annotatsiya: Ushbu maqolada texnologiyalarning ingliz tili o‘qitishidagi o‘rniga e’tibor qaratiladi. Raqamli vositalar – o‘quv ilovalari, sun’iy intellekt asosidagi platformalar va virtual sinflar yordamida interaktiv va individual yondashuvlar ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, maqolada raqamli savodxonlik, ekran charchoqligi va raqamli tafovut kabi muammolar ham yoritiladi. Texnologiyalarni samarali va inklyuziv tarzda joriy etish uchun o‘qituvchilarni tayyorlash muhimligi ta’kidlanadi.

Key words: English language teaching, digital tools, virtual classrooms, AI in education, interactive learning, student engagement, blended learning, teacher training, digital divide. Here's an expanded version of your introduction that maintains the original message but adds more depth and flow:

Introduction

The traditional classroom, once centered around blackboards, chalk, and printed textbooks, is undergoing a remarkable transformation. With the rapid advancement of digital technology, English Language Teaching (ELT) has entered a new era—one marked by innovation,

interactivity, and global connectivity. Smartphones, computers, tablets, and online learning platforms have now become essential components of the modern ELT classroom, reshaping how English is taught, learned, and assessed.

This shift is not limited to any one age group or learning context. From young children engaging with language through educational apps to adult learners attending virtual lessons from across the globe, technology is opening new doors to language acquisition. It offers immediate access to authentic materials, enables real-time communication with speakers from different cultures, and supports diverse learning styles and needs. As we move further into the digital age, the integration of technology into ELT is not just a trend—it is a powerful force that is redefining the landscape of language education.

Digital Tools and Resources

Online dictionaries, pronunciation guides, and grammar apps have become everyday aids for language learners. Platforms like Duolingo, BBC Learning English, and Quizlet offer gamified and personalized learning paths, keeping students motivated. Video conferencing tools such as Zoom and Google Meet enable real-time speaking practice with teachers or peers from different parts of the world.

Moreover, Learning Management Systems (LMS) like Google Classroom or Moodle allow teachers to organize materials, assign homework, and track student progress easily. These tools not only increase accessibility but also support a more interactive, student-centered approach to learning.

The Rise of Artificial Intelligence in ELT

Artificial Intelligence is revolutionizing the way English is taught and learned. Tools such as Grammarly and QuillBot offer instant feedback on writing, helping students correct mistakes and enhance their fluency. AI-powered conversation simulators allow learners to practice speaking in a safe, judgment-free environment. For educators, AI provides valuable data on student progress, making it easier to deliver personalized feedback and tailor lessons to individual needs.

Additionally, voice recognition and Natural Language Processing (NLP) technologies offer real-time pronunciation support, giving learners immediate correction and guidance. These innovations are especially beneficial for students in remote or underserved areas, where access to native speakers or professional tutors may be limited.

Challenges and Considerations

Despite the benefits, integrating technology into ELT comes with challenges. One major issue is the digital divide: not all learners have equal access to devices or stable internet connections. This gap can widen educational inequality, especially in rural or low-income regions.

Another concern is screen fatigue. Overreliance on digital tools may lead to reduced concentration and physical discomfort. Teachers also face a learning curve; many require training to effectively incorporate new tools into their lessons.

Furthermore, while AI can enhance learning, it lacks the human touch—empathy, encouragement, and adaptability—which are crucial in language teaching. Therefore, a balanced approach is needed, where technology supports rather than replaces the teacher.

The Future: Toward Blended and Inclusive Learning

Blended learning, which integrates both digital and traditional classroom approaches, presents a flexible and effective way to support students. It enables learners to take advantage of online resources—such as completing grammar exercises at their own pace—while still participating in valuable face-to-face activities like group discussions or presentations.

Equally important is the focus on inclusivity. Educational tools and platforms should be designed with accessibility in mind, ensuring that learners with disabilities can fully participate. In addition, offering content in multiple languages helps make English learning more approachable for non-native speakers, creating a more supportive and equitable environment for all.

Conclusion: Empowering Teachers and Learners in the Digital Age

Technology, when thoughtfully integrated, holds the power to transform English language teaching into a more dynamic, engaging, and inclusive experience. It offers educators innovative tools to enhance instruction and provides learners with personalized, flexible opportunities to acquire language skills. From interactive apps and online platforms to virtual classrooms and AI-powered tools, the digital age has redefined the boundaries of traditional education, allowing for creativity, collaboration, and connection on a global scale.

However, the true potential of technology is unlocked not by the tools themselves, but by the ways in which teachers and learners use them. Successful implementation relies on well-informed educators who are equipped with continuous training and support, as well as learners who are guided to use technology meaningfully and responsibly. Furthermore, it is essential to ensure that digital solutions are inclusively designed—accessible to learners of all backgrounds, abilities, and contexts.

As the world becomes more interconnected, English will remain a vital bridge for global communication and understanding. By embracing technology in its teaching, we are not only enhancing how English is learned today, but also preparing learners to thrive in a future where language, technology, and global citizenship go hand in hand. Through mindful integration, inclusive practices, and a commitment to continuous growth, educators can create a tech-supported environment where every learner is empowered to reach their full potential.

REFERENCES:

1. Hockly, N., & Dudeney, G. (2018). Current and Future Digital Trends in ELT. ELT Journal, 72(4), 387–396.

2. Stockwell, G. (2012). Using Mobile Phones for Vocabulary Activities: Examining the Effect of the Platform. Language Learning & Technology, 14(2), 95–110.

3. Godwin-Jones, R. (2018). Emerging Technologies: Language Learning with Artificial Intelligence: What Teachers and Learners Need to Know. Language Learning & Technology, 22(3), 2–17. An insightful analysis of AI applications in language learning and teaching.

4. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and Methods in Language Teaching (3rd ed.). Cambridge University Press. A foundational work explaining how digital tools can align with various teaching methodologies.

5. Kukulska-Hulme, A. (2009). Will Mobile Learning Change Language Learning? ReCALL, 21(2), 157–165. Looks into the rise of mobile learning in ELT and its long-term potential.

6. Bax, S. (2011). Normalisation Revisited: The Effective Use of Technology in Language Education. International Journal of Computer-Assisted Language Learning and Teaching, 1(2), 1–15. Focuses on how to integrate technology in a "normalised" way that feels natural to both learners and teachers.

7. Chapelle, C. A. (2003). English Language Learning and Technology: Lectures on Applied Linguistics in the Age of Information and Communication Technology. John Benjamins Publishing. Offers both theoretical and practical insights on integrating ICT in English language learning.

8. Motteram, G. (Ed.) (2013). Innovations in Learning Technologies for English Language Teaching. British Council. A collection of case studies and research on the application of innovative digital tools in ELT.

9. Reinders, H., & White, C. (2016). Twenty Ideas for Using Mobile Phones in the Language Classroom. English Teaching Forum, 54(1), 33–39. Provides teacher-friendly, practical suggestions on mobile integration.

10. Selwyn, N. (2016). Education and Technology: Key Issues and Debates. Bloomsbury Publishing. Broader exploration of the intersection between education and digital technology, with implications for language teaching.

USING RELATIVE CLAUSES IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Homidova Faxriyabonu Zubaydullo qizi, Mamatova Farog'at Komil qizi
Students of Samarkand state university Kattakurgan branch,
faxriyabonuhomidova68@gmail.com
Sattorova Feruza Rustam qizi, Assistant-teacher

Annotation. *Grammar is the backbone of any language, and one of its most useful tools is the* **relative clause**. *Relative clauses allow speakers and writers to add important or descriptive information about a person, place, thing, or idea without starting a new sentence. Both* **English** *and* **Uzbek** *use relative clauses, but the way they form and use them is quite different. In this article, we will explore the structure, usage, and types of relative clauses in English and Uzbek, compare their functions, and analyze the challenges that learners face when transitioning between these two systems.*

Key words: relative clauses, relative pronoun, verb participles, **defining (restrictive) clauses, non-defining (non-restrictive) clauses.**

What Is a Relative Clause?

A **relative clause** (also known as an adjective clause) is a group of words that contains a subject and a verb and provides additional information about a noun. It usually begins with a **relative pronoun** in English (such as *who*, *which*, *that*, etc.). In Uzbek, relative clauses are often formed with **verb participles** and placed before the noun they describe.

Purpose:

- To describe or identify nouns
- To combine sentences and avoid repetition
- To make language more fluent and informative

Basic Examples:

- English: *The girl **who sings well** is my sister.*
- Uzbek: *Yaxshi qo'shiq kuylaydigan **qiz** mening singlim.*

English relative clauses are introduced by **relative pronouns**, which relate to the noun they are modifying. The choice of pronoun depends on whether the noun refers to a person, animal, thing, or place and its role in the clause (subject, object, possession, etc.).

Common Relative Pronouns:

Pronoun	**Used for**	**Function**	**Example**
who	people	subject	The student **who passed the exam** is happy.
whom	people	object	The teacher **whom I met** was friendly.
whose	people/ animals/things	posession	The boy **whose bike was stolen** is crying.
which	animals/things	subject or object	I love the book **which you gave me**.
that	people/things(informal)	subject or object	The dog **that barked** is mine.

Types of Relative Clauses:

1. **Defining (Restrictive) Clauses**
   - Provide essential information
   - No commas
   - Cannot be omitted
   - *Example*: The student **who studies hard** will succeed.
2. **Non-Defining (Non-Restrictive) Clauses**
   - Provide additional, non-essential information

- Set off by commas
- Can be omitted
- *Example*: My brother, **who lives abroad**, is visiting us soon.

Note: In informal English, "**that**" often replaces "who" or "which" in defining clauses, but it is never used in non-defining clauses.

Unlike English, Uzbek does not use relative pronouns. Instead, relative clauses are expressed through **participial constructions** that act as modifiers. These clauses precede the noun and are marked by specific **verb endings**.

Ending	**Tense / Function**	**Example (Uzbek)**	**English Translation**
-gan	Past participle	Men ko'rgan odam	The person **(whom) I saw**
-ayotgan	Present continuous	O'qiyotgan bola	The boy **who is reading**
-adigan	Future / habitual	Yozadigan o'qituvchi	The teacher **who writes**
-ilgan	Passive past participle	Yozilgan maktub	The letter **that was written**

Uzbek relative clauses follow this pattern: **[Modifier Clause (with participle)] + [Noun]**

Example Sentences

- **Men yozgan maqola** juda foydali.
  - The article **that I wrote** is very useful.
- **Hozir kelayotgan odam** mening do'stim.
  - The person **who is coming now** is my friend.
- **Doim yordam beradigan o'qituvchi** yaxshi inson.
  - The teacher **who always helps** is a good person.

Uzbek's agglutinative nature allows for these clauses to be embedded directly into noun phrases, making them compact and syntactically efficient.

Comparison Between English and Uzbek Relative Clauses

Feature	**English**	**Uzbek**
Relative pronouns	Yes (*who, which, that, etc.*)	No
Clause position	After the noun	Before the noun
Verb form	Full verb	Verb participles (-gan, -ayotgan, etc.)
Non-defining clauses	Common, use commas	Rare, not structurally marked
Use of pronouns	Required (usually)	Not used
Sentence structure type	Analytic (uses helper words)	Agglutinative (uses suffixes)

Challenges for language learners

For Uzbek speakers learning English:

- Understanding when to use **who**, **whom**, **which**, or **that**
- Recognizing the difference between **defining** and **non-defining** clauses
- Correct punctuation with commas in non-defining clauses
- Avoiding literal translation of participles into relative pronouns

For English speakers learning Uzbek:

- Mastering the **participle system** and verb suffixes
- Placing the **modifier before the noun**
- Expressing relative ideas without **relative pronouns**
- Recognizing the **implicit subject/object roles** conveyed by verb endings

Practical tips for learners

For learners of English:

- Practice transforming simple sentence pairs into complex sentences using relative clauses.
- Memorize examples with each relative pronoun.
- Read authentic texts and observe how native speakers structure relative clauses.
- Learn punctuation rules, especially for non-defining clauses.

For learners of Uzbek:

- Study participial endings systematically.
- Translate English relative clauses into Uzbek and note the syntactic differences.
- Pay attention to verb-noun agreement and modifier placement.
- Practice by listening to and reading native Uzbek materials.

Although relative clauses in English and Uzbek aim to perform the same linguistic function—modifying nouns—they do so through distinct grammatical mechanisms. English employs a **pronoun-based, post-noun** system with varying punctuation, while Uzbek relies on **participial modifiers** that appear **before the noun**. These structural differences reflect broader typological distinctions between the two languages: English as an analytic language and Uzbek as an agglutinative one.

Understanding and mastering relative clauses in both languages not only enhances grammatical accuracy but also greatly improves fluency and sophistication in writing and speaking. For bilingual learners and translators, a deep comprehension of these systems enables precise, culturally and grammatically appropriate expression.

REFERENCES

1. Arakelova, V. (2006). The grammatical structure of modern Uzbek: Participial and subordinate clause formation. *Iran and the Caucasus*, *10*(1), 31–43. https://doi.org/10.1163/157338406779165347
2. Biber, D., Johansson, S., Leech, G., Conrad, S., & Finegan, E. (2007). *Longman grammar of spoken and written English* (2nd ed.). Pearson Education.
3. Cowan, R. (2008). *The teacher's grammar of English: A course book and reference guide*. Cambridge University Press.
4. Haspelmath, M. (2001). The European linguistic area: Standard average European. In M. Haspelmath, E. König, W. Oesterreicher, & W. Raible (Eds.), *Language typology and language universals* (pp. 1492–1510). De Gruyter Mouton. https://doi.org/10.1515/9783110194265
5. Mahmudov, N. (2012). *Hozirgi o‘zbek adabiy tili: Morfologiya va sintaksis*. Toshkent: Fan nashriyoti.
6. Radford, A. (2009). *Analyzing English sentences: A minimalist approach*. Cambridge University Press.
7. Swan, M. (2016). *Practical English usage* (4th ed.). Oxford University Press.
8. Tajibayeva, M. (2015). A contrastive study of English and Uzbek relative clauses. *Journal of Uzbek Philological Research*, *7*(2), 55–61.

THE ROLE OF UNIVERSITY RESEARCH IN ADDRESSING GLOBAL CHALLENGES

Homidova Faxriyabonu Zubaydullo qizi, Mashrabjonova Shukrona Rasuljon qizi
Student of Samarkand state university Kattakurgan branch
Murodova Muqaddas Ikromovna, Assistant-teacher

Annotation. *This article explores the vital role of university research in tackling global challenges such as climate change, public health crises, economic disparities, and social injustice. As centers of knowledge creation and innovation, universities contribute to sustainable solutions by conducting interdisciplinary research, influencing public policy, and collaborating internationally. Their efforts span diverse fields—from renewable energy and epidemiology to economic development and human rights. Additionally, universities play a pivotal role in shaping future leaders by integrating research into education. The article highlights the importance of continued investment in academic research as a strategic approach to resolving complex global issues and ensuring long-term societal resilience.*

Key words: *University research, global challenges, sustainability, climate change, public health, economic development, social justice, innovation, interdisciplinary collaboration, academic institutions.*

In an era marked by rapid technological advancements, environmental crises, and growing socio-economic disparities, the role of university research has become more crucial than ever. Universities are no longer merely institutions of learning; they are also epicenters of innovation, discovery, and societal transformation. Through rigorous academic research, universities contribute significantly to solving global challenges ranging from climate change and public health to economic development and social justice.

One of the most critical areas where university research has made a significant impact is climate change. Universities house research centers dedicated to environmental science, sustainable development, and energy innovation. For instance, many academic institutions are leading efforts to develop renewable energy technologies, improve carbon capture methods, and promote sustainable agricultural practices. These research endeavors not only generate knowledge but also influence environmental policies and industry practices. The Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) often relies on university-led studies to shape its climate assessments and recommendations.

Public health is another domain where university research plays a transformative role. During the COVID-19 pandemic, university laboratories were at the forefront of vaccine development, epidemiological modeling, and health communication strategies. Institutions like Oxford University, Johns Hopkins University, and others have demonstrated how academic research can rapidly respond to health crises and provide data-driven solutions. Moreover, long-term studies in medical schools and public health departments have contributed to the understanding and treatment of chronic diseases, mental health issues, and healthcare inequities across different populations.

Economic development and poverty alleviation are also influenced by university research. Business schools, economics departments, and interdisciplinary think tanks within universities conduct research that informs policy-making and drives innovation. Studies on microfinance, entrepreneurship, and global trade help governments and organizations develop effective economic strategies. Furthermore, universities serve as incubators for startups and social enterprises, creating new job opportunities and fostering economic resilience in both developed and developing nations.

Social justice and human rights represent another area where academic inquiry is essential. Research in the fields of sociology, law, and political science has shed light on systemic inequalities, discrimination, and institutional reforms. University researchers often partner with non-governmental organizations and international bodies to advocate for marginalized communities and promote inclusive policies. By offering a platform for diverse voices and critical perspectives, universities contribute to building more equitable societies.

The collaborative nature of university research also amplifies its global impact. International research partnerships, academic conferences, and cross-border projects enable the sharing of knowledge and best practices. Initiatives like the Horizon Europe program and the United Nations' Sustainable Development Goals (SDGs) have fostered global academic cooperation aimed at addressing shared challenges. Through such collaborations, universities help build a global knowledge economy that transcends national boundaries.

Moreover, universities play a key role in educating the next generation of researchers, policymakers, and leaders. By integrating research with education, they instill critical thinking, creativity, and problem-solving skills in students. This human capital development is vital for ensuring a continuous and sustainable response to global challenges.

In conclusion, university research is an indispensable tool for addressing the complex and interrelated challenges facing the modern world. From climate change and public health to

economic inequality and social justice, universities contribute not only through innovation and knowledge production but also by shaping public policy, informing global discourse, and preparing future leaders. As global issues become increasingly urgent and interconnected, the importance of supporting and expanding university research cannot be overstated. Investing in academic research is, ultimately, an investment in a better, more sustainable future for all.

REFERENCES

1. Altbach, P. G., & de Wit, H. (2018). *The challenge to higher education internationalization*. University World News. https://www.universityworldnews.com
2. Boulton, G., & Lucas, C. (2008). *What are universities for?* League of European Research Universities. https://www.leru.org/publications/what-are-universities-for
3. Etzkowitz, H., & Leydesdorff, L. (2000). The dynamics of innovation: From National Systems and "Mode 2" to a Triple Helix of university–industry–government relations. *Research Policy, 29*(2), 109–123. https://doi.org/10.1016/S0048-7333(99)00055-4
4. Godlee, F. (2020). Academic research must rise to meet global health crises. *BMJ, 369*, m1746. https://doi.org/10.1136/bmj.m1746
5. Huang, F. (2017). Internationalization of university research: Global trends and national policies. *Studies in Higher Education, 42*(8), 1450–1464. https://doi.org/10.1080/03075079.2017.1293874
7. Marginson, S. (2011). Higher education and public good. *Higher Education Quarterly, 65*(4), 411–433. https://doi.org/10.1111/j.1468-2273.2011.00496.x
8. OECD. (2019). *Universities and innovation: Creating economic and social value*. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/9789264309059-en
9. Rhoten, D., & Parker, A. (2004). Risks and rewards of an interdisciplinary research path. *Science, 306*(5704), 2046. https://doi.org/10.1126/science.1103628
10. Royal Society. (2011). *Knowledge, networks and nations: Global scientific collaboration in the 21st century*. https://royalsociety.org/topics-policy/projects/knowledge-networks-nations/
11. Sachs, J. D. (2015). *The age of sustainable development*. Columbia University Press.
12. UNESCO. (2021). *UNESCO Science Report: The race against time for smarter development*. UNESCO Publishing. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000377433

NON-VERBAL COMMUNICATION DIFFERENCES IN ENGLISH-SPEAKING AND UZBEK CULTURES.

Ilhomova Mohina Oybek qizi.
Student, Kattakurgan Branch of Samarkand State University
mohinailhomova3@gmail.com

Key words: body language, gestures, eye contact, proxemics, non- verbal behavior.

Introduction.

Non-verbal communication plays a key role in human interaction, often complementing or even replacing verbal messages. It helps to easy communicate without any words. In this article explore the differences in Non-verbal communication between English-speaking and Uzbek cultures. The focus will be on how facial expressions, gestures, body language and other non- verbal behavior can help a person appear more confident, trustworthy and engaging in conversation. The importantly , this article aims to shed light on how certain non- verbal signals, when misunderstood across cultures, can lead to confusion. By comparing these cultural approaches . The article will help readers gain a deeper understanding of non- verbal communication and it's significance in cross-cultural contexts.

Literature Review .

There are numerous researches have been conducted worldwide to understand body language. In this article is analyze and examine some of these studies. Edward T. Hall (1976) is studied non-verbal communication over the different cultures. This researcher conducted an important study on proximity, highlighting how perceptions of personal space across cultures. According to this findings, each culture maintains its own norms, regarding interpersonal distance. The scientist emphasized or contract depending on the context and social dynamics reflecting the unique values and communication styles of each society.

Argyle (1988) further explored the role of facial expressions, eye contact, gestures, and posture in conveying meaning without words. He highlighted that while direct eye contact in English-speaking cultures often signals confidence and attentiveness, in other societies, including Uzbek culture, such behavior may be interpreted differently, sometimes even as a sign of disrespect when used inappropriately.

In Uzbek culture, non-verbal cues are deeply influenced by social norms, hierarchy, and respect for elders. For example, raising one's eyebrows can serve as a subtle greeting or a sign of curiosity, which is contextually different from its use in Western communication. Likewise, traditional forms of greeting—such as placing a hand over the heart instead of a handshake—reflect cultural values regarding modesty and gender roles.

Recent studies have also emphasized the dynamic nature of non-verbal behavior across cultural contexts. Knapp and Hall (2010) noted that the interpretation of gestures, body movements, and even silence varies widely depending on the cultural framework in which communication occurs. These variations can easily lead to misunderstandings in cross-cultural interactions if not properly understood.

Personal Space and Touch

Cultural interpretations of personal space and physical touch vary significantly across societies. In many Western cultures, such as North America and Northern Europe, the concept of personal space is emphasized. Individuals tend to maintain noticeable distance in interpersonal communication, particularly in formal or professional environments. Touch is reserved and context-dependent, often limited to close acquaintances or family.

Conversely, Uzbek culture, shaped by collectivist traditions and hierarchical social structures, perceives personal space differently. Interpersonal distance is often reduced, particularly among close friends and relatives, where physical proximity is not only accepted but expected. Gender roles further influence this aspect; Uzbek women and girls are often socialized to maintain modesty and avoid physical contact with unrelated men.

During the analysis of non-verbal communication, several key observations and conclusions emerged based on personal experience and cultural comparison.

1. Eye Contact and Raised Eyebrows.

In English-speaking cultures, direct eye contact is often perceived as a sign of confidence and assertiveness. However, in Uzbek culture, particularly when addressing elders or individuals of higher status, prolonged eye contact can be interpreted as disrespectful or impolite.

Moreover, the use of eyebrows in communication is notably more frequent in Uzbek interactions. Raising the eyebrows can convey meanings such as curiosity ("What happened?") or serve as a non-verbal greeting equivalent to "How are you?"

2. Handshakes and Kissing on the Cheek

In many Western cultures, handshakes are a common greeting method used by both men and women. In contrast, within Uzbek culture, handshakes are typically reserved for men. Greetings between opposite genders usually avoid physical contact altogether. In such cases, a verbal greeting like "Assalomu alaykum" is preferred and considered appropriate, especially in formal or traditional contexts.

The primary aim of studying this form of communication is to facilitate better understanding and to prevent misunderstandings when interacting with people from different cultural backgrounds. There are several methods through which this can be achieved. For instance, analyzing relevant data allows us to identify culturally specific non-verbal cues and compare them with our own. This helps us recognize key differences in body language. Additionally, a simple experiment can be conducted: observing conversations involving people from different countries and analyzing how and why certain non-verbal signals are used. This approach enables us to interpret the intention behind those gestures and deepen our understanding of intercultural non-verbal communication.

REFERENCES:

1. Pease, A., & Pease, B. (2004). The Definitive Book of Body Language. London: Orion.
2.Knapp, M. L., & Hall, J. A. (2010). Nonverbal Communication in Human Interaction (7th ed.). Boston, MA: Wadsworth.
3.Argyle, M. (1988). Bodily Communication (2nd ed.). London: Methuen. Hall, E. T. (1966). The Hidden Dimension. Garden City, NY: Doubleday.

DISTINGUISHING BETWEEN FACTS AND OPINIONS

Irisova Gulbadanbegim Erkin kizi, Absattarova Durdona Sevar kizi
Students Kattakurgan branch of Samarkand State University
gulbadanbegimirisova@gmail.com
Scientific advisor : Murodova M.

Annotation: This article discusses the differences between facts and opinions, the importance of distinguishing between them, and the skills needed to think critically in everyday life, in academic research, and in the media. The article emphasizes that a fact is a verifiable truth, while an opinion is a statement based on personal opinion or feelings. It also provides examples and practical advice for students on how to distinguish between facts and opinions. This article will help students develop critical thinking skills.

Аннотация: В этой статье рассматриваются различия между фактами и мнениями, важность умения различать их, а также навыки, необходимые для здравого мышления в повседневной жизни, научных исследованиях и средствах массовой информации. В статье подчеркивается, что факт — это проверяемая истина, тогда как мнение — это суждение, основанное на личных взглядах или чувствах. Студентам также даются примеры и практические советы о том, как различать факты и мнения. Данная статья направлена на развитие критического мышления учащихся.

Annatatsiya: Ushbu maqolada faktlar va fikrlar o‘rtasidagi farqlar, ularni ajrata olish muhimligi hamda kundalik hayotda, ilmiy izlanishlarda va ommaviy axborot vositalarida to‘g‘ri tafakkur yuritish uchun zarur bo‘lgan ko‘nikmalar haqida so‘z boradi. Maqolada fakt – bu tekshirilishi mumkin bo‘lgan haqiqat ekanligi, fikr esa shaxsiy qarash yoki his-tuyg‘ularga asoslangan mulohaza ekani ta’kidlanadi. Shuningdek, o‘quvchilarga fakt va fikrni ajrata olish bo‘yicha misollar va amaliy tavsiyalar berilgan. Mazkur maqola o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Keywords: fact, opinion, truth, personal, view, critical thinking, source of information, evidence, subjective, objective, verifiable evaluation, analysis, media literacy, decision making,drawing conclusions

The Importance of Separating Fact and Opinion

In today's fast-paced information age, people are exposed to a stream of news, opinions, and analysis from various sources every day. Therefore, the ability to correctly separate fact (truth) and opinion (personal attitude) is important for every person. This skill is of great importance not only in scientific research, but also in everyday life, in the process of obtaining information on social networks.

What is a fact?

A fact is information that is based on reality, can be proven or verified. Facts are objective and do not depend on personal feelings. They can be confirmed through experience, observation, or official sources.
For example: Uzbekistan gained independence in 1991.
The Earth revolves around the Sun. There are 206 bones in the human body.

What is an opinion?

An opinion is a subjective judgment based on a person's views, attitudes, or feelings. Opinions are usually expressed using words like "I think," "I think," "best," "nice," "bad."
For example: I think summer is the most pleasant season. Studying history is quite boring.
Chocolate ice cream tastes better than vanilla ice cream.

Differences between Fact and Opinion:

Why is this skill necessary?

Being able to distinguish between fact and opinion: Develops critical thinking; Helps identify fake news; Allows you to present convincing arguments in scientific, political, and social debates;

Additional ideas (ideas) on the topic of "Separating Facts and Opinions":

1. The problem of confusing facts and opinions in the information age
How difficult is it to distinguish between facts and opinions among the messages circulating on social networks? How does fake news mislead people?
2. The role of distinguishing facts and opinions in the formation of critical thinking in students
The role of exercises for analyzing facts and opinions in school lessons. Methods for teaching students to think independently
3. The mixing of facts and opinions in the media. How do facts and opinions mix in news and analytical articles? How should journalists present facts impartially?
4. The balance between freedom of expression and adherence to facts. Everyone has the right to express their opinion, but what if it contradicts the facts? How can these two concepts be reconciled in a democratic society?
5. Interactive tasks for students on distinguishing between fact and opinion (lesson idea)

The Practical Importance of Separating Facts and Opinions

1. In the education system
Teaching students to separate facts and opinions means educating them as independent thinkers, analysts and well-founded conclusions. Analytical thinking is developed by separating facts and opinions in a text, article or video together during the lesson.
2. Protection from fake information and manipulations
In the modern information space, various kinds of incorrect, false or manipulative information are widely distributed. Especially on social networks. If people can separate facts and opinions in these messages, they will not make wrong decisions and will not believe false propaganda.
3. Reasoning in debates and discussions
When refuting someone's opinion or expressing your own opinion, the opinion is more reliable if it is based on evidence and facts. It is not the opinion that "I just think so," but rather well-founded opinions such as "Because the sources say so."
4. In science and scientific research
A scientific article, abstract, term paper or thesis is based only on facts. And opinions are ignored if they are not supported by scientific evidence. Therefore, this skill is a vital necessity for students and researchers.

Ideas for exercises and activities:

Table for separating facts and opinions from the text:
Students are given an article or passage. They divide it into two columns - "Facts" and "Opinions."
"Turning an opinion into a fact" exercise:
The student expresses an opinion and writes what facts are needed to prove it.

REFERENCES:

1. Paul, R. & Elder, L. (2014). Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life. Pearson Education.
2. Ministry of Public Education of the Republic of Uzbekistan. (2022). Developing Media Literacy in Schools: Methodological Recommendations.
3. Potts, D. (2020). "Facts vs. Opinions: How to Teach the Difference," Edutopia. Retrieved from:https://www.edutopia.org/article/teaching-facts-vs-opinions
4. Wardle, C., & Derakhshan, H. (2017). Information Disorder: Toward an Interdisciplinary Framework for Research and Policy Making. Council of Europe Report.
5. National Literacy Trust. (2021). How to Spot Fake News and Identify Bias. Retrieved from: https://literacytrust.org.uk

"CULTURAL CHALLENGES IN TEACHING ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE IN RURAL AREAS OF UZBEKISTAN"

Murodova Muqaddas
Samarqand davlat universitetining Kattaqo'rg'on filiali o'qituvchisi,
***Ismoilova Nozima**, talaba*
ismoilovanozima1203@gmail.com

Annotatsiya: Maqola O'zbekistonning qishloq joylarida chet tili sifatida ingliz tilini o'qitishdagi madaniy va ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni o'rganadi. Unda quyidagi qiyinchiliklar ta'kidlanadi: autentik materiallarga cheklangan kirish, an'anaviy qadriyatlar tufayli zamonaviy o'qitish usullariga qarshilik, o'qituvchilarning yetarli darajada tayyor emasligi, sinflarning haddan tashqari to'lishi va o'quvchilarning motivatsiyasining pastligi. Tadqiqot, ushbu muammolarni hal qilishning ahamiyatini ta'kidlab, yaxshi sifatli ingliz tili ta'limiga teng imkoniyatlar yaratish va o'quv natijalarini yaxshilash uchun zarur choralarni ko'rsatadi. Taklif etilgan yechimlar orasida o'qitish usullarini yangilash, madaniy jihatlarni hisobga olish, qishloq maktablarida resurslar va infratuzilmani yaxshilash kabilar kiradi. Xulosa qismida, tafovutlarni kamaytirish va inklyuziv ta'limni rivojlantirish uchun qo'shimcha tadqiqotlar va siyosiy choralar zarurligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: ingliz tili, qishloq ta'limi, madaniy to'siqlar, ijtimoiy-iqtisodiy qiyinchiliklar, o'qituvchilarni tayyorlash, o'quvchilarning motivatsiyasi, autentik materiallar, an'anaviy qadriyatlar, ta'lim resurslari, inklyuziv o'qitish.

Аннотация: В статье рассматриваются культурные и социально-экономические проблемы преподавания английского языка как иностранного в сельских районах Узбекистана. Выделяются такие трудности, как ограниченный доступ к аутентичным материалам, сопротивление современным методикам преподавания из-за традиционных ценностей, недостаточная подготовка учителей, переполненные классы и низкая мотивация учащихся. Исследование подчеркивает важность решения этих проблем для улучшения образовательных результатов и обеспечения равного доступа к качественному обучению английскому языку. Предлагаемые решения включают обновление методик преподавания, учет культурных особенностей, а также улучшение ресурсов и инфраструктуры в сельских школах. В заключении отмечается необходимость дальнейших исследований и политических мер для сокращения разрыва и развития инклюзивного образования.

Ключевые слова: английский язык, сельское образование, культурные барьеры, социально-экономические трудности, подготовка учителей, мотивация учащихся, аутентичные материалы, традиционные ценности, образовательные ресурсы, инклюзивное обучение.

Annotation: The article examines the cultural and socio-economic challenges of teaching English as a foreign language in rural areas of Uzbekistan. It highlights issues such as limited access to authentic materials, resistance to modern teaching methods due to traditional values, insufficient teacher training, overcrowded classrooms, and low student motivation. The study emphasizes the importance of addressing these challenges to improve educational outcomes and

ensure equitable access to quality English education. Solutions include updating teaching strategies, incorporating cultural relevance, and enhancing resources and infrastructure in rural schools. The conclusion underscores the need for further research and policy interventions to bridge gaps and promote inclusive education.

Keywords: English language, rural education, cultural barriers, socio-economic challenges, teacher training, student motivation, authentic materials, traditional values, educational resources, inclusive learning.

The main part

English, as a global language, plays an undeniably crucial role in today's interconnected world. Whether for international business, academic research, or cultural exchange, proficiency in English opens doors to countless opportunities. However, the path to mastering this language is not always straightforward, particularly in rural areas of Uzbekistan. While urban centres such as Tashkent and Samarkand have seen significant progress in English education, rural communities often face entirely different realities. Teaching English in these regions comes with its own set of challenges, many of which are deeply rooted in cultural and socio-economic factors. For instance, students in remote villages may struggle to relate to Western customs embedded in textbooks, while teachers might lack access to modern resources or professional development programmes. These obstacles make it harder for both educators and learners to achieve their goals effectively.

This article aims to shed light on the cultural difficulties that arise when teaching English as a foreign language in rural Uzbekistan. It will begin by exploring the cultural barriers that hinder effective learning, followed by an examination of socio-economic limitations within the educational system. By addressing these issues, the article seeks to offer insights into potential solutions and improvements. The structure includes two main chapters, each divided into three sub-sections, along with a conclusion summarising key points and suggesting future steps. One of the most significant challenges in teaching English in rural Uzbekistan is the limited exposure students have to authentic materials from English-speaking cultures. Unlike their urban counterparts, who may enjoy access to libraries, language clubs, or online resources, rural learners often find themselves cut off from such opportunities. For instance, books written in English, whether classic literature or modern fiction, are rarely available in local schools. Similarly, media such as films, podcasts, or news outlets in English are seldom accessible due to unreliable internet connections or financial constraints. This lack of resources creates a gap between what students learn in class and the real-world usage of the language.

Compounding this issue is the unfamiliarity students have with the cultural contexts of English-speaking countries. Many textbooks used in rural schools focus heavily on grammar and vocabulary but fail to provide meaningful insights into the traditions, history, or everyday life of nations where English is widely spoken. As a result, students might struggle to understand phrases or references rooted in Western customs, making it harder for them to connect with the material. For example, idiomatic expressions like "spill the beans" or cultural references to events such as Thanksgiving can seem alien and confusing without proper explanation.

This lack of exposure not only hinders comprehension but also has a notable impact on students' motivation and engagement. When learners cannot see how English fits into their own lives or future aspirations, they are less likely to invest time and effort into mastering it. Moreover, the absence of relatable examples or practical applications makes lessons feel abstract and disconnected from reality. Without opportunities to immerse themselves in the language through engaging content, many students lose interest, viewing English as a subject imposed upon them rather than a tool for personal growth. Addressing these barriers requires creative solutions, such as incorporating locally relevant examples into lessons or using storytelling techniques to bring foreign cultures closer to home. However, until systemic changes occur, limited exposure to English-speaking cultures will remain a persistent obstacle in rural education.

In rural areas of Uzbekistan, local traditions play a significant role in shaping educational practices, often clashing with modern approaches to teaching English. For generations, education in these communities has been deeply rooted in traditional values, which emphasize respect for authority, discipline, and rote memorization. Teachers are typically seen as figures of unquestionable authority, and students are expected to listen passively rather than actively participate.

While this approach has its merits, it can create challenges when introducing interactive or communicative teaching methods that are widely regarded as effective for language learning.

One major issue is the resistance to adopting modern methodologies, such as group discussions, role-playing, or project-based activities. Many educators and parents in rural areas view these techniques as unconventional or even unnecessary, preferring instead the tried-and-tested methods of grammar drills and vocabulary lists.

For example, asking students to engage in pair work or debates might be met with skepticism, as some community members believe such activities encourage informality or disrupt the traditional classroom dynamic. This resistance is further compounded by a lack of training for teachers, who may feel unprepared or uncomfortable implementing these new strategies.

Ultimately, finding this balance requires sensitivity, collaboration, and a willingness to adapt. By respecting local customs while gradually introducing modern techniques, educators can create a learning environment that feels both familiar and forward-thinking. This approach not only fosters greater acceptance of new methods but also ensures that students remain engaged and motivated throughout their English language journey.

The attitudes and perceptions surrounding English in rural Uzbekistan present yet another cultural barrier to effective language learning. For many residents of these areas, English is often viewed as a distant or irrelevant skill with little connection to their daily lives. Unlike urban centres where proficiency in English can lead to career opportunities or international exposure, rural communities may see little practical value in mastering the language. This perception is particularly prevalent among older generations, who are more likely to prioritise local languages such as Uzbek or Russian for communication, trade, and community interactions.

Compounding these issues are overcrowded classrooms and inadequate infrastructure. It is not uncommon for rural schools to have 40 or more students crammed into a single classroom, making it difficult for teachers to provide individual attention or tailor lessons to different learning needs. The physical environment often exacerbates the problem, with poorly maintained buildings, insufficient lighting, and a lack of basic amenities such as heating during winter or fans in summer. Such conditions not only affect students' concentration but also diminish their overall enthusiasm for learning. Furthermore, the absence of designated language labs or quiet spaces for group activities limits opportunities for immersive practice, leaving students ill-prepared for real-world communication in English. Addressing these resource constraints requires targeted investment in rural education. Providing ongoing professional development for teachers, supplying up-to-date materials, and improving school infrastructure could significantly enhance the learning experience. While these challenges are deeply entrenched, acknowledging them is the first step towards creating a more equitable and effective English language education system in rural Uzbekistan.

Student engagement and motivation are critical components of successful language learning, yet these are often lacking in rural Uzbekistan due to the perceived disconnect between English and students' daily lives. One of the primary reasons for this disengagement is the absence of practical application opportunities. In rural areas, where English is rarely used outside the classroom, students may struggle to see how the language fits into their everyday routines. For instance, they might not encounter situations where they need to write an email, read a foreign news article, or hold a conversation in English. This disconnect can cause learners to view English as an academic obligation rather than a skill that could enhance their personal or professional

growth. Without a clear vision of how mastering English might benefit their futures, students are less likely to invest time and energy into learning it.

Similarly, incorporating topics related to global trends—such as environmental sustainability or technology—while linking them to local issues can help students see the broader applicability of the language. Another effective strategy is to provide tangible goals, such as preparing students to participate in national competitions, write letters to international pen pals, or access online resources in English. These small but achievable milestones can instil a sense of accomplishment and encourage continued effort.

Conclusion

Teaching English as a foreign language in rural Uzbekistan is fraught with significant cultural and socio-economic challenges that hinder both educators and learners. From limited exposure to English-speaking cultures and resistance to modern teaching methods to resource constraints and low student motivation, these obstacles create a complex web of barriers that must be addressed to improve educational outcomes. Additionally, the influence of traditional values, gaps in teacher training, and overcrowded classrooms further complicate efforts to deliver effective English education in these areas. Understanding these challenges is essential for developing strategies that can bridge the gap between rural realities and global educational standards.

Addressing these issues is not only important but necessary for ensuring equitable access to quality education. English proficiency can open doors to opportunities such as higher education, international communication, and improved career prospects—benefits that should not be restricted to urban populations alone.

Looking ahead, there is a clear need for further research and targeted policy interventions. Future studies could explore innovative approaches to integrating local cultures into English lessons or examine the long-term impacts of teacher training programmes tailored to rural contexts. Policymakers, on the other hand, must prioritise investments in rural education by improving infrastructure, providing up-to-date materials, and creating sustainable professional development opportunities for teachers. Collaboration between government bodies, non-governmental organisations, and local communities will also be crucial in designing solutions that are both culturally sensitive and practically feasible. By working together to address these challenges, we can pave the way for a brighter future where all students, regardless of their location, have the chance to succeed through English language learning.

REFERENCE:

1. H.D.Brown, (2007). *Principles of Language Learning and Teaching* . Pearson Education.
2. D.Crystal, (2003). *English as a Global Language* . Cambridge University Press.
3. C.Kramsch, (1998). *Language and Culture* . Oxford University Press.
4. Ministry of Public Education of Uzbekistan. (2020). *National Programme for the Development of Education* .
5. D.Nunan, (2003). *Practical English Language Teaching* . McGraw-Hill.
6. J.W.Tollefson, (2002). *Language Policies in Education: Critical Issues* . Routledge.

EASILY ENGAGING FIRST-GRADE STUDENTS AT SCHOOL AND EXPLAINING TOPICS TO THEM IN A SIMPLE AND QUICK WAY

Murodova Mukaddas

Kattakurgan Branch of Samarkand State University Kattakurgan

Jurakulova Barno Bobokul kizi, Akhmadova Umida Shovkiddin kizi s*tudents*

Annotation: This article discusses how to quickly capture the attention of first-grade students during lessons, increase their readiness for learning, help them easily acquire knowledge and skills, broaden their thinking, develop independent thinking, increase their classroom engagement, and

also highlights the importance of their upbringing. It also emphasizes enhancing their learning both in traditional and online education settings.
Key words: first-grade students, education, upbringing, effective methods, cutouts, hands-on activities, encouragement, play-based learning, Method of Loci, well-structured lesson, traditional education, online education.
Annotatsiya: Ushbu maqola birinchi sinf o‘quvchilarining e’tiborini darsga tez jalb qilish hamda ularni darsga tayyorgarliklarini oshirish, bilim va ko‘nikmalarni oson o‘zlashtirishlariga, ularning fikrlash doirasini kengaytirishga, mustaqil fikrlashga,darslarda faolligini oshirishga,bundan tashqari ularning tarbiyasiga alohida e'tibor berish, an'anaviy ta'lim va online ta'limda ularning bilimini oshirish haqida.
Kalit so‘zlar: birinchi sinf o‘quvchilari,ta'lim, tarbiya, samarali metodlar, qirqmalar, amaliy mashg‘ulotlar, rag'batlantirish,o‘yin orqali o‘qitish, Loci usuli, yaxshi tuzilgan dars, an'anaviy ta'lim, onlayn ta'lim

Engaging and Teaching First-Grade Students Effectively.Modern teaching methods are innovative approaches used to engage students, support their self-development, and make the educational process more effective. These methods differ from traditional teaching techniques as they incorporate technology, interactivity, and individualized approaches. For students stepping into school for the first time, this period can be both exciting and challenging. They are transitioning from kindergarten to formal education and are admitted to first grade. Naturally, they are very curious, eager to learn quickly, and keen to discover and explore new things. They also try to think independently, be active during lessons, and strive to excel compared to others. However, they can also be easily distracted, have short attention spans, and are still in the process of fully grasping new concepts—they often don’t understand many things. Therefore, teachers must find effective methods that quickly capture the attention of first-grade students and explain topics clearly and simply, while also paying attention to their moral development. First graders learn quickly; they understand better when they see and do things. It is important to teach them to greet adults respectfully, keep their clothes, school supplies, and classrooms clean and tidy, and throw trash only in designated bins. All of this is undoubtedly beneficial for them.

There are several effective methods to engage first-grade students in lessons. One of the most important is play-based learning. Teaching through games, songs, colorful visuals, and hands-on activities makes the lessons more enjoyable and memorable. When students learn through play, they enjoy the lessons and absorb new information more easily. Since first graders are just beginning to learn how to write, their workbooks often include black-and-white images, cutouts, and similar elements. They color these, say the names in Uzbek, and then become curious about their English equivalents. While teaching, special attention should also be given to expanding their thinking abilities, as in today’s developing world, children must be able to express personal opinions. Sometimes, they should be given logical questions and encouraged to find the answers themselves.

Using simple language is also crucial. Teachers should avoid complex words and long explanations. Instead, they should explain using short, clear sentences and familiar examples. For example, in math lessons, using fruits or toys to explain concepts makes them more relatable. In English lessons, I use videos, pictures, visual aids, and topic-related exercises. We often use videos from the “English Singsing” YouTube channel, which offers interesting and child-friendly content. When teaching vocabulary, I apply the Method of Loci, which has been very effective and engaging for the children. Since they enjoy drawing and coloring, we used this to teach the names of fruits and vegetables—first having them draw and color, and then we learned the English names. They memorized the words quickly. In addition to traditional teaching methods, we also assigned homework through the eMaktab.uz website and shared additional tasks via Telegram. This approach was very effective, and the parents were very satisfied.

Repetition and structured lessons also produce positive outcomes. Young learners need to hear a concept several times to remember it. Repeating keywords and instructions boosts their confidence in learning. The most important thing is to ensure that repetition does not bore them. A well-structured lesson gives students a sense of security and helps prepare them for more effective learning.

We shared a variety of tasks on my Telegram channel based on previously covered topics. Many of my students completed the tasks and presented their results. During traditional lessons, I also gave students both topic-related and off-topic tasks to test their focus. When children search for answers and struggle, they understand that these questions are not part of the current topic—this is an effective way to check their engagement.In addition, the teacher must create a kind and supportive environment. Especially for first-grade students, encouragement, warmth, and kindness are essential—they are very sensitive and often act spoiled. All these qualities are important for a teacher. Praising students for their efforts, using kind words, and being patient motivate them. Rewarding them with small gifts, colorful stars, or paper-made points also helps. Group activities where students work together are beneficial—they try harder to win rewards, and lessons become more interesting. When children feel supported, they are more open to new experiences. They try to earn more points and rewards, and when working in groups, they enjoy the spirit of competition. Enhancing the thinking abilities of first-grade students involves developing their cognitive skills, logical reasoning, question-and-answer interaction, comparison, and analytical abilities. At this age, children are still at the initial stage of exploring the world around them, so their thinking should be developed through games, visual materials, conversations, and practical activities.

The following methods are considered effective:

1. Didactic games – Games involving colors, shapes, and numbers help activate children's logical thinking.
2. Question-and-answer method – Open-ended questions posed by the teacher encourage children to think independently.
3. Storytelling based on pictures – This method helps develop children’s imagination and thinking abilities.
4. Problem-solving situations – Solving small everyday problems helps build critical thinking skills.
5. Handicrafts and creative activities – Activities such as cutting, pasting, and drawing positively impact thinking and imagination.

Moreover, showing care to children, listening to them, encouraging their efforts, and recognizing their achievements increases their inner motivation and supports the development of their thinking skills.

In conclusion, engaging and teaching first-grade students effectively requires creativity, patience, and attention to their emotional development. Conducting lessons in a fun, simple, and supportive environment accelerates the learning process and makes it enjoyable. At the same time, it is also essential to focus on their upbringing. All of these methods are beneficial for both students and teachers.

LITERATUE:

1.Dilfuza Shakarboyeva “Effective ways of using modern methods to engage students in he lesson” Fevral 2025
2.htps://cyberleninka.ru
3.https://mohirdev.uz
4.Wikipedia
5.WWW.ziyonet.uz

IF CLAUSES IN UZBEK AND ENGLISH: A COMPARATIVE ANALYSIS

Kamalova Marjona Jaloliddin qizi, Hojiyeva Munisa Amon qizi,
Abdurazzoqova Kumush Vahob qizi
Students of Kattakurgan branch of Samarkand State University
Sattorova Feruza Rustamovna, assistant-teacher

Annotation: The article is devoted to the subject of conditional sentences and provides a comparative description of their features in English and Uzbek languages. It introduces students to sentence types in these languages, such as conditional, independent, exclamatory, interrogative, complex, and compound-complex sentences. The research presented can be applied in practical settings such as university lectures and seminars in general and comparative linguistics, lexicology, and linguoculturology, and can serve as valuable material for theses, manuals, and textbooks.

Annotatsiya: Ushbu maqola shartli gaplarga bag‘ishlangan bo‘lib, ingliz va o‘zbek tillaridagi ularning xususiyatlarini qiyosiy tahlil asosida yoritadi. Unda talabalar ushbu tillardagi gap turlari, jumladan, shartli, mustaqil, undov, so‘roq, murakkab hamda qo‘shma-murakkab gaplar bilan tanishtiriladi. Tadqiqot natijalari amaliy jihatdan umumiy va qiyosiy tilshunoslik, leksikologiya hamda lingvokulturologiya fanlari bo‘yicha universitet darajasidagi ma’ruzalar va seminar mashg‘ulotlarida qo‘llanishi mumkin. Shuningdek, ushbu maqola bitiruv malakaviy ishlari, o‘quv qo‘llanmalari va darsliklar uchun muhim ilmiy manba bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Key words: Conditional sentences, if clauses, comparative linguistics, English grammar, Uzbek grammar, sentence types, complex sentences, compound-complex sentences, linguoculturology, syntax language teaching, grammatical structures.

Kalit so’zlar: Shartli gaplar, taqqoslash lingvistigasi, ingliz tili grammatikasi, o'zbek tili grammatikasi, gap turlari, murakkab gaplar, lingvokulturologiya, sintaksis, til o'rgatish, grammatik tuzilmalar.

A review of subject literature reveals that syntax deals with the grammatical composition of the sentence and how phrases are structured. A sentence is a structural unit of speech, comprising one or more words, having a relatively complete thought, and constructed according to grammatical as well as intonational norms (Halliday & Matthiessen, 2014). Speech functions as a syntactic medium for expressing intentions, ideas, and emotions. Each sentence follows grammatical rules that determine its structure. For instance, general grammatical rules govern sentence formation across many languages, including German, English, and Uzbek. The most essential characteristic of a sentence is its grammatical-intonational structure and intellectual completeness (Croft, 2003).

In recent decades, linguists have shown increasing interest in larger linguistic and pragmatic-communicative units, particularly simple and compound sentences. These studies explore the structure, meaning, cognitive and functional use, pragmatic and stylistic characteristics of such communicative units (Celce-Murcia & Larsen-Freeman, 1999).

There has been significant progress in the analysis of communicative units in language, not only in specific branches of linguistics but also in typological and general linguistic studies. Yet, numerous open issues remain. For example, M. Haspelmath (2001) examines the typology of language structures across systems, which is crucial for understanding conjunctions and conditionality in Uzbek and English.

Syntactically, conditional sentences contain two main constituents: a conditional clause (commonly called the if-clause) that sets the condition, and a main clause (the result clause) that states the outcome. In Uzbek, these are known as "shartli ergash gap" (subordinate clause) and "bosh gap" (main clause). This structure aligns with the general linguistic understanding of conditionals as constructions that contain a dependent and an independent clause (Declerck & Reed, 2001).

Comparison of English and Uzbek examples shows structural similarity:

If she arrives early, we will start the meeting on time.

Agar u erta kelsa, uchrashuvni vaqtida boshlaymiz.

In English, "If she arrives early" is the dependent clause, and "we will start the meeting on time" is independent. In Uzbek, "Agar u erta kelsa" is the dependent part, and "uchrashuvni vaqtida boshlaymiz" is the main clause.

Both languages utilize various subordinators for conditionals, such as "unless" in English and "bo'lsa", "agar...masa" in Uzbek. However, this study focuses on conditionals introduced by "if" in English and "agar" in Uzbek.

Further distinctions are drawn regarding the syntactic function of the adverbial clause of condition—whether it acts as an adjunct or stylistic disjunct (Celce-Murcia & Larsen-Freeman, 1999). Quirk and his co-authors defined direct and indirect conditions as two core uses of conditional constructions, with direct conditions expressing outcomes that are clearly dependent on the if-clause.

Declerck & Reed (2001) describe a general English conditional structure as: "If p, then q," where the antecedent (if-clause) states the condition and the consequent (then-clause) states the outcome.

Despite similarities, key differences exist, particularly in word order. English allows flexibility, enabling either clause to appear first without losing meaning. In contrast, Uzbek typically requires the if-clause to come first for grammatical correctness.

Examples:

They will prepare dinner if guests arrive.

Agar mehmonlar kelsa, ular kechki ovqat tayyorlaydilar.

Inversion in Uzbek is rare and generally limited to poetic or emphatic contexts. In everyday usage, standard clause order is preferred to avoid ambiguity.

English conditionals are also categorized into real and unreal types. Real conditionals describe factual or possible outcomes, while unreal conditionals refer to hypothetical or counterfactual situations (Celce-Murcia & Larsen-Freeman, 1999). In English, these are expressed using specific verb forms and auxiliary constructions.

For instance:

If I were taller, I would join the basketball team. (Unreal)

If I save enough money, I will buy a new phone. (Real)

In Uzbek:

Agar bo’yim balandroq bo’lsa, basketbol jamoasiga qo’shilardim. (Unreal)

Agar yetarlicha pul yig’sam, yangi telefon sotib olaman. (Real)

In Uzbek, the distinction between real and unreal conditionals relies more on context than on grammatical form.

English also employs tense back-shifting to convey hypotheticality or unreality. This involves using the past tense to refer to present/future unreal conditions and the past perfect for unreal past events (Bybee & Dahl, 1989). For example:

If they complete the project, they will receive a bonus. (Present → future real)

If they completed the project, they would receive a bonus. (Past → present/future unreal)

If they had finished the project, they would have received a bonus. (Past perfect → past unreal)

Uzbek, by contrast, does not use tense in the same way and relies more heavily on semantics and shared context between speaker and listener.

Examples:

If I had remembered her birthday, I would have called her.

If it were sunny, we would go for a picnic.

If I get this job, I will move to another city.

Conclusion:

Uzbek and English both recognize conditional sentences, but they construct and interpret them differently. English uses a combination of grammatical, functional, and pragmatic cues, while Uzbek relies more on meaning and speaker-hearer understanding. These differences underscore the value of typological and cross-linguistic research in enhancing our understanding of sentence structure across languages.

REFERENCES:

Bybee, J. L., & Dahl, Ö. (1989). The creation of tense and aspect systems in the languages of the world. Studies in Language, 13(1), 51–103. https://doi.org/10.1075/sl.13.1.03byb

Celce-Murcia, M., & Larsen-Freeman, D. (1999). The grammar book: An ESL/EFL teacher's course (2nd ed.). Heinle & Heinle.

Croft, W. (2003). Typology and universals (2nd ed.). Cambridge University Press.

Declerck, R., & Reed, S. (2001). Conditionals: A comprehensive empirical analysis. Mouton de Gruyter.

Halliday, M. A. K., & Matthiessen, C. M. I. M. (2014). Halliday's introduction to functional grammar (4th ed.). Routledge.

Haspelmath, M. (2001). The European linguistic area: Standard Average European. Language Typology and Language Universals, 1(1), 1492–1510. https://doi.org/10.1515/9783110194265.1492

CHALLENGES WITH ENGLISH PRONUNCIATION FOR EFL LEARNERS AND PEDAGOGICAL IMPLICATIONS: COMPARATIVE STUDY AND PROPOSED SOLUTIONS

Kamalova Marjona Jaloliddin qizi,
Xolmo`minova Shaxrizoda Xolmo`min qizi, Latipov Mirjalol Nasim o`g`li
Students of Kattakurgan branch of Samarkand State University
Murodova Iroda Alisherovna, assistant-teacher

Abstract: Pronunciation is a key aspect of effective oral communication, especially for English as a Foreign Language (EFL) learners. Although it is very important, pronunciation training has sometimes not received sufficient attention in the classroom. This article integrates findings of two empirical studies of Qassim University, Saudi Arabia, EFL learners, and relies on other researchers' perspectives to examine the intricate challenges faced by English pronunciation among Arab learners. The areas most predominantly highlighted are segmental and suprasegmental issues, interference of first language (L1), absence of exposure, poor teacher training, non-standard English orthography, and learner demotivation. Analytically, this paper also proposes pedagogical ways of teaching such pronunciation issues in mind, where technology use, phonemic practice, teacher education, and learner autonomy are key. Ultimately, it advocates more systematic and integrative integration of pronunciation in teaching EFL with a view to enhancing learners' intelligibility and confidence in the use of English spoken language.

Keywords: Pronunciation, EFL Learners, Segmental Features, Suprasegmental Features, L1 Interference, Pedagogy, Arab Learners

1. Introduction. Pronunciation in English is a core issue for EFL learners, especially for Arab native speakers. Though vocabulary and grammar receive utmost importance in foreign language learning, pronunciation is overlooked. However, pronunciation plays a critical role in communication, where intelligibility determines the effectiveness of interaction. Mispronunciations can result in misunderstandings, loss of meaning, or communication breakdown. Also, in workplaces and higher studies, poor pronunciation can negatively influence learners' performance and confidence. The importance of correct pronunciation cannot be overemphasized, especially in our current globalized world where English is being used as a lingua franca. Proper pronunciation is not only beneficial for effective communication but also for

listening skills and general language use. The current article discusses the pronunciation issues experienced by Arab EFL learners and presents an extensive discussion of causal elements and pedagogic remedies.

2. Conceptual Framework. Pronunciation exists on two broad dimensions: segmental and suprasegmental features. Segmental features are individual sounds (phonemes) such as consonants and vowels. Suprasegmental features are the prosodic features such as stress, intonation, and rhythm (Roach, 2002). They all combine to produce intelligible speech. Students must not only pronounce sounds correctly but also learn the patterns of intonation and rhythmic pattern in English speech. Pronunciation understanding also involves the awareness of the connection between perception and production. The learners must be able to perceive the sounds prior to being able to reproduce them. This process is typically obstructed by the phonological structure of the learners' native language, which influences their ability to distinguish and produce the target sounds.

3. Review of Literature

3.1 Segmental Features

Segmental pronunciation challenges are common among Arab learners due to variations in the phonemic inventory of English and Arabic. There are several English phonemes absent in Arabic, such as /p/, /v/, /ʃ/, and /ʒ/. They are substituted by the nearest equivalent Arabic phonemes, resulting in miscommunication. For instance, /p/ is substituted with /b/, such as saying "pat" as "bat." Arabic learners also have difficulties with English vowel sounds. English has about 20 vowel sounds, including diphthongs and triphthongs, but Arabic has six vowels. This inconsistency leads to misunderstandings, particularly in the recognition of the difference between short and long vowels, i.e.,/æ/and /ɑ:/. Word meaning changes are impacted (e.g., "pat" and "part").

3.2 Suprasegmental Features

Suprasegmental features such as stress, rhythm, and intonation are often overlooked in pronunciation instruction but are essential to fluency and comprehensibility. Arab learners will often misplace word stress or employ a flat intonation contour, rendering speech monotonous or unclear. For example, improper stress on the incorrect syllable in words such as "record" (noun vs. verb) is ambiguous.

3.3 Mother Tongue Interference

First language interference is one of the primary causes of errors in pronunciation. Students transfer phonological rules automatically from the native Arabic language while speaking English, a phenomenon known as negative transfer. This explains systematic error in the form of omission, insertion of vowels within consonant clusters, or substitution of unfamiliar sounds with familiar ones. Sinha et al. (2009) and Kharma and Hajjaj (2011) highlight the pervasive impact of L1 interference among Arab EFL learners.

3.4 Orthographic Problems

One difficulty is the irregularity of English spelling. While Arabic is transparent in its spelling, English has many silent letters and non-predictable spelling patterns. Students will have to resort to spelling to make an educated guess at pronunciation, and these errors will be made. For example, the word "knee" has a /k/ sound or "colonel" mispronounced as spelled.

3.5 Deficiency of Exposure

Exposure to authentic English input is necessary to acquire proper pronunciation. EFL learners are largely deprived of exposure to hearing and imitating natural English. Deprivation of exposure prevents the acquisition of segmental and suprasegmental features. Krashen's (1982) input hypothesis identifies the importance of comprehensible input in second language acquisition. Multimedia sources such as podcasts, audiobooks, and language apps can serve as good substitutes for exposure to native speakers.

3.6 Teacher Competence

Teacher competence is a central consideration in teaching pronunciation. The majority of non-native English teachers have no formal training in phonetics and phonology, which affects their ability to model correct pronunciation and provide effective feedback. Murphy (2003) reports that teachers avoid teaching pronunciation because they do not know how to do it.

3.7 Learner Motivation and Confidence

Psychological factors are instrumental to pronunciation learning. Shy or anxious students who fear making mistakes will steer clear of speaking practice. Motivation is a key driving force in successful language learning. Dornyei (2009) points out that even the most proficient learners require motivation to achieve long-term goals. Positive reinforcement, interactive activities, and inspiring environments can increase learner confidence and engagement.

4. Empirical Evidence from Qassim University

4.1 Jahara & Abdelrady (2021) Study

This study involved 32 female Qassim University undergraduate students. It employed mixed-methods design using Blackboard LMS, pronunciation tests, and questionnaires. Key findings are:

High levels of /p/ and /b/, /ʃ/ and /tʃ/, and other similar vowel confusions.
Significant improvement following phonemic training with guidance.
Positive attitudes of learners towards pronunciation exercises.

4.2 Study by Mohammed & Idris (2020)

Conducted with 100 students, this study employed SPSS for the analysis of questionnaire data. Results showed:

Lack of practice and exposure as main issues.
Silent letter, diagraph, and word stress difficulties.
100% of the participants struggled with stress placement and vowel length.
Positive attitude towards utilizing multimedia and imitation techniques.

5. Comparative Analysis of the Two Studies

Both studies point to similar pronunciation problems and emphasize the necessity for systematic instruction. While Jahara & Abdelrady focus on phonemic training through LMS platforms, Mohammed & Idris report more universal problems like spelling interference and consonant clusters. Replication of results supports the need for curriculum reforms and improved instructional practices.

6. Pedagogical Implications

To address the identified problems, the following instructional practices are recommended:

6.1 Systematic Pronunciation Training

Integrate pronunciation into everyday class practice.
Design targeted modules that cover segmental and suprasegmental elements.

6.2 Teacher Training

Offer training and workshops on phonetics and phonology.
Encourage reflection and peer observation for teachers.

6.3 Technology

Make use of LMS platforms, language labs, and mobile apps.
Add speech recognition software to give instant feedback.

6.4 Authentic Materials

Reveal through movies, songs, and authentic conversations.
Employ audiobooks and podcasts to build listening and imitation skills.

6.5 Interactive Learning

Facilitate shadowing, imitation, and role-play practice.
Utilize minimal pair practice to improve phonemic awareness.

6.6 Feedback and Assessment

Conduct formative assessment through oral recordings.

Offer personalized feedback that aims for improvement rather than error.

7. Directions for Future Research. Future research should explore the long-term effects of blended pronunciation training and the effectiveness of AI-based tools to facilitate learner accuracy. Comparative research across Arab countries can reveal regional variations in L1 interference and inform region-based teaching strategies

8. Conclusion. Pronunciation is a critical but often neglected area of language learning. Arab EFL learners are faced with challenges emanating from phonemic dissimilarities, orthographic anomalies, and inadequate exposure. However, the challenges are overcome via appropriate pedagogical approaches. Both empirical and theoretical evidence supports the integration of systematic pronunciation instruction, technology, and teacher training in the EFL program. This way, teachers can facilitate students to achieve greater intelligibility, confidence, and success in spoken English usage.

REFERENCES:

Ancker, W. (2000). Forum English teaching. English Teaching Forum, 38(4), 20–25.

Baker, A. (2018). Ship or sheep? An intermediate pronunciation course (4th ed.). Cambridge University Press.

Burns, A., & Claire, S. (2003). Clearly speaking: Pronunciation in action for teachers. Macquarie University.

Celce-Murcia, M., Brinton, D. M., & Goodwin, J. M. (1996). Teaching pronunciation: A reference for teachers of English to speakers of other languages. Cambridge University Press.

Charity, H. A. H., & Mallinson, C. (2011). Understanding English language variation in U.S. schools. Teachers College Press.

Harmer, J. (2001). The practice of English language teaching (3rd ed.). Longman.

Hazen, K. (2001). Teaching about dialects. Retrieved from http://www.cal.org/resources/digest/0104dialects.html

Jahan, N. (2011). Teaching and learning pronunciation in ESL/EFL classes of Bangladesh. Journal of Education and Practice, 2(3), 36–46.

Jahara, S. F., & Abdelrady, A. H. (2021). Pronunciation problems encountered by EFL learners: An empirical study. Qassim University.

Jesry, M. M. (2005). Theoretically-based practical recommendations for improving EFL/ESL students' pronunciation. Language and Translation, 18(1), 1–33.

Kelly, G. (2000). How to teach pronunciation. Pearson Education.

Kenworthy, J. (1988). Teaching English pronunciation. Longman.

Kharma, N., & Hajjaj, A. (2011). Errors in English among Arabic speakers: Analysis and remedy. Language in India.

ENHANCING ENGLISH LANGUAGE LEARNING THROUGH TECHNOLOGY: OPPORTUNITIES AND IMPLICATIONS

Kamalova Marjona Jaloliddin qizi, Hojiyeva Munisa Amon qizi, Abdurazzoqova Kumush Vahob qizi

Students of Kattakurgan branch of Samarkand State University

Murodova Muqaddas Ikromovna, Teacher

Introduction: The advent of the digital age has had profound effects on methodologies of teaching, particularly about second language acquisition. The following comprehensive exploration brushes on technology integration in the teaching of English as a Second Language (ESL), paying particular attention to its impact on the four base linguistic skills, namely listening, speaking, reading, and writing. Based on groundbreaking work by Nomass (2013) and with the infusion of recent academic acumen, the article elucidates the intricate benefits and inherent weaknesses of technology integration in ESL instruction. It further offers pedagogical guidelines for optimising the successful incorporation of technology into learning for greater learning gains and overcoming probable stumbling blocks. The widespread of computerized technology in

today's world has brought forth cataclysmic changes across numerous fields, of which the educational field is one major beneficiary. For ESL students, the revolution towards computer-driven learning settings avails them an array of stimulating tools in harmony with responsive and personalized learning scenarios. This represents a paradigm from traditionally deep-seated instructor-control patterns towards pupil-centred ones deeply bolstered by the current trajectory in educational technology (Davies & Hewer, 2012).

2. History and Development of Technology

The trajectory of English language teaching has experienced waves of technological uptake one after the other: Language Laboratories (1960s-1970s): The initial language labs provided outlined speaking and listening exercises but were limited by low interactivity and student involvement.

Computer-Assisted Language Learning (CALL): CALL introduced with it computer programs focusing on grammar, intonation, and vocabulary and supported autonomous learning (Singhal, 1997). Modern Developments: Innovations in the tool, with mobile apps, speech-to-text applications, and AI-based ones that have added a new edge to the learning of ESL beyond basic levels in an adaptive manner.

3. Technology's Role in Developing Language Skills

3.1 Listening

Electronic materials such as interactive multimedia, internet radio, and podcasts expose students to various accents and real-life dialogues, enhancing understanding and auditory discrimination (Saricoban, 1999). Sites such as BBC Learning English and Voice of America provide filtered listening materials with various levels of proficiency.

3.2 Reading

Internet-based reading sites, including graded e-books, digital libraries, and news aggregators, give ESL students immediate access to authentic texts. Integrated dictionaries and hyperlinked glossaries are some of the features that enable vocabulary acquisition and contextual knowledge (AlKahtani, 1999). Adaptive learning systems also tailor content, which is aligned with the skill levels of individual learners.

3.3 Speaking

Advancements in speech-to-text and text-to-speech software, as well as video conferencing tools, have revolutionized the teaching of oral language. It is now feasible for students to engage in live conversation with native speakers using language exchange platforms or enhance pronunciation using AI tools such as ELSA Speak and Google pronunciation tools.

3.4 Writing

Word processing software with integrated spell and grammar checkers, collaborative working spaces like Google Docs, and electronic mail communication make real writing possible. Grammarly and other tools offer detailed feedback, which aids in the development of grammatical correctness, coherence, and stylistic competence.

4. Student Attitudes and Case Study Feedback. A survey among Libyan university students (Nomass, 2013) confirmed strong support for applying technology to learning languages: 98% of the participants believed that computers assisted them in learning vocabulary. 90% credited technology with building speaking skills.

However, only a third claimed to have adequate technological infrastructure in their institutions, reflecting a disconnect between institutional readiness and student enthusiasm. This discovery aligns with larger research that has indicated students are becoming increasingly at ease with using technology to learn languages but disparities in digital resource availability still persist in education settings (Chapelle & Sauro, 2017).

5. Challenges and Considerations. Despite the abundance of advantages, the use of technology in the teaching of ESL has its drawbacks:

Digital Divide: Device and internet inequity, especially in developing nations, poses obstacles to uniform technological adoption. The United Nations indicated that a new digital divide threatens

to leave developing nations behind, hampering progress toward Sustainable Development Goals (UN Press, 2023).United Nations Press Releases

Teacher Training: Most teachers lack the requisite digital literacy or pedagogical training to incorporate technology into teaching effectively. In-service training in this regard is needed to bridge the gap (Bridge, 2023).

Distraction and Over-reliance: If left unguided, students will more likely misuse technological aids or over-rely on automated responses, thereby possibly eroding critical thinking and problem-solving skills.

These are overcome through institutional investment in infrastructure, continuing professional education for teachers, and the application of pedagogically potent education technology.

6. Recommendations. Based on Nomass (2013) and recent studies, the following is recommended:

1. Teacher Empowerment: Set up professional development schemes on applying instructional technology effectively.
2. Institutional Investment: Invest money in enhancing digital infrastructure, including stable internet connectivity, smart classes, and multimedia laboratories.
3. Integration into Curriculum: Incorporate technology-based activities and assessments into the normal ESL curriculum to enable integrated learning experiences.
4. Student Autonomy: Involve students in the use of technology to enhance independent learning, which promotes goal-setting and reflective practice competencies.
5. Research and Assessment: Conduct ongoing studies to evaluate the effects of various technological tools on diverse learning environments.

7. Conclusion

The integration of technology in ESL instruction has changed from an appendage to a pedagogical necessity. Technology, used well, can enhance language learning to be more engaging, accessible, and effective. The future of ESL instruction rests on harmonizing technological advancement with sound pedagogical practice to allow teachers and learners alike to realize the full potential of technological advancement.

REFERENCES:

AlKahtani, S. (1999). Teaching ESL reading using computers. The Internet TESL Journal, 5(11). http://iteslj.org/Techniques/AlKahtani-Reading.html

Bridge. (2023). The importance of teaching digital literacy in the ESL classroom. BridgeTEFL. https://bridge.edu/tefl/blog/teaching-digital-literacy-esl-classroom/

Chapelle, C. A., & Sauro, S. (Eds.). (2017). The handbook of technology and second language teaching and learning. Wiley-Blackwell.

Constantinescu, A. I. (2007). Using technology to assist in vocabulary acquisition and reading comprehension. The Internet TESL Journal, 13(2). http://iteslj.org/Articles/Constantinescu-Technology.html

Davies, G., & Hewer, S. (2012). Introduction to new technologies and how they can be used to support language teaching and learning. ICT4LT. http://www.ict4lt.org/en/en_mod1-1.htm

Nomass, B. B. (2013). The impact of using technology in teaching English as a second language. English Language and Literature Studies, 3(1), 111–116. https://doi.org/10.5539/ells.v3n1p111

Saricoban, A. (1999). The teaching of listening. The Internet TESL Journal, 5(12). http://iteslj.org/Articles/Saricoban-Listening.html

Singhal, M. (1997). The Internet and foreign language education: Benefits and challenges. The Internet TESL Journal, 3(6). http://iteslj.org/Articles/Singhal-Internet.html

United Nations. (2023). Digital divide growing wider, with developing countries falling behind. UN Press Release. https://press.un.org/en/2023/dev3456.doc.htm

COMPARISON OF BRITISH AND AMERICAN VOCABULARY

Kholmamatov Abduhokim, Murodjonov Javohir
students of Samarkand State University, Kattakurgan Branch
Guljahon Usmonova, *Scientific supervisor*

Annotation: This article provides a detailed comparison of British and American English vocabulary, focusing on the lexical differences that have developed over time due to cultural, historical, and social influences. The study examines the most frequently used words that differ in meaning, spelling, and pronunciation between the two varieties. Particular attention is given to categories such as transportation, clothing, food, education, and daily communication. The article also discusses how these differences can lead to misunderstandings in both written and spoken communication, especially for non-native speakers learning English as a foreign language. Through various examples taken from literature, media, and real-life conversations, the article highlights how vocabulary choice reflects the identity and culture of each English-speaking region. Furthermore, it emphasizes the importance of recognizing these differences in academic, professional, and intercultural communication. This comparative study aims to equip language learners, translators, and English teachers with a deeper awareness of regional vocabulary distinctions, ultimately contributing to more effective and context-appropriate language use.

Keywords: British English, American English, vocabulary differences, lexical variation, regional dialects, spelling differences, word usage, language learning, cultural influence, English varieties, communication, comparative linguistics.

Introduction. English is a global language spoken by millions of people across different continents, and it exists in several varieties, among which British English and American English are the most prominent. While both forms are mutually intelligible, they have developed distinct characteristics over time due to geographical, historical, and cultural influences. One of the most noticeable differences lies in their vocabulary. Words that are commonly used in daily communication in the United States may have different equivalents or meanings in the United Kingdom, and vice versa. These lexical differences not only reflect regional preferences but also showcase how language evolves based on the needs and environments of its speakers. The development of American English was influenced by various factors such as immigration, native languages, and the need to describe new experiences in a different land. Meanwhile, British English remained more traditional, preserving many elements of historical English. As a result, learners of English often encounter confusion when dealing with vocabulary differences, especially in contexts like education, business, travel, and media. Understanding these distinctions is crucial for clear and effective communication, as well as for avoiding misunderstandings in both formal and informal situations. This article aims to examine and compare the key vocabulary differences between British and American English. By categorizing these differences and providing relevant examples, the study seeks to enhance the reader's awareness of regional language variation. Furthermore, it emphasizes the importance of being familiar with both varieties in the context of global communication, especially for students, teachers, and professionals who use English as a tool for international interaction.

Main Body. The vocabulary differences between British and American English can be categorized into several areas, including spelling, meaning, pronunciation, and word choice. These differences, though often subtle, can significantly impact understanding and communication. In this section, we will explore various categories where these distinctions are most commonly observed.

1. Everyday Vocabulary: Many common items have different names in British and American English. For example, the British use the word lorry for what Americans call a truck, flat for apartment, and boot for the trunk of a car. These differences are often encountered in everyday conversations and can cause confusion for language learners and even native speakers unfamiliar with the other variety.

2. Spelling Differences: American English tends to simplify spellings compared to British English. This is largely due to the influence of Noah Webster, who promoted spelling reforms in the 19th century to create a distinct American version of English. Examples include: Colour (British) vs. Color (American) Centre (British) vs. Center (American) Organise (British) vs. Organize (American) These differences are especially important in academic and professional writing, where consistency in spelling style is expected.
3. Words with Different Meanings: Some words exist in both varieties but have different meanings. For instance: Biscuit in British English refers to a sweet baked good (similar to a cookie), while in American English, a biscuit is a soft bread roll. Pants in British English means underwear, whereas in American English, it refers to trousers. Such differences can lead to misunderstandings if the context is not clear.
4. Differences in Pronunciation and Stress: Although the focus here is vocabulary, it is worth noting that pronunciation can also change the perception of a word. Words like schedule are pronounced /ˈʃedjuːl/ in British English and /ˈskedʒuːl/ in American English. Similarly, stress patterns can vary, as in advertisement (British: ad-VER-tis-ment vs.American: AD-ver-tize-ment).
5. Influence of Culture and Society: The evolution of vocabulary is heavily influenced by culture. American English often incorporates terms from Spanish, Native American, and other immigrant languages, reflecting the country's diverse population. British English, on the other hand, has integrated words from French, Latin, and various colonial languages. This cultural context shapes vocabulary and gives each variety a unique character.
6. Media and Globalization: With the global spread of American media—films, television, music, and the internet—American English vocabulary has become more familiar worldwide. However, British English remains influential, especially in countries with historical ties to the UK. Learners are now exposed to both versions and are often required to switch between them depending on the context.
7. Implications for English Language Learners: For non-native speakers, understanding the differences between British and American vocabulary is essential. It helps avoid confusion in communication, particularly in academic or business settings. Teachers are encouraged to expose students to both varieties to improve comprehension and flexibility in language use.

Conclusion:

In conclusion, while British and American English share a common foundation, their vocabulary differences highlight the rich diversity and dynamic nature of the English language. These differences—ranging from everyday word choices to spelling and meanings—are not merely linguistic variations but also reflections of cultural, historical, and societal distinctions. For English language learners, awareness of these differences is not only beneficial but necessary for effective and accurate communication in a globalized world. Understanding and recognizing the unique features of both British and American English enhances language competence and prepares learners to interact confidently in diverse academic, professional, and social settings. As English continues to evolve, embracing its variety will contribute to greater intercultural understanding and communication across different regions and communities.

REFERENCES:

1. Algeo, J. (2006). British or American English? A Handbook of Word and Grammar Patterns. Cambridge University Press.
2. Crystal, D. (2003). The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge University Press.
3. Trudgill, P., & Hannah, J. (2017). International English: A Guide to Varieties of Standard English (6th ed.). Routledge.
4. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., & Svartvik, J. (1985). A Comprehensive Grammar of the English Language. Longman.
5. Peters, P. (2004). The Cambridge Guide to English Usage. Cambridge University Press.

6. Yule, G. (2016). The Study of Language (6th ed.). Cambridge University Press.
7. Baugh, A. C., & Cable, T. (2012). A History of the English Language (6th ed.). Routledge.
8. Hughes, A., Trudgill, P., & Watt, D. (2012). English Accents and Dialects: An Introduction to Social and Regional Varieties of English in the British Isles (5th ed.). Routledge.
9. Mencken, H. L. (1963). The American Language: An Inquiry into the Development of English in the United States. Knopf.
10. Bryson, B. (1990). The Mother Tongue: English and How It Got That Way. William Morrow.
11. Swan, M. (2005). Practical English Usage (3rd ed.). Oxford University Press.
12. McArthur, T. (2002). The Oxford Guide to World English. Oxford University Press.
13. Jenkins, J. (2009). World Englishes: A Resource Book for Students (2nd ed.). Routledge.
14. Oxford University Press. (2020). Oxford Advanced Learner's Dictionary (10th ed.).
15. Merriam-Webster. (2020). Merriam-Webster's Collegiate Dictionary (11th ed.).

ROBINZON KRUZO" ASARI: MUSTAQILLIK, TIRIK QOLISH VA INSONIY QADRIYATLAR HAQIDAGI ABADIY DOSTON

Kurbanbayeva Lobar Bahodirovna
Student of Samarkand state university Kattakurgan branch
lobarkurbanbayeva2@gmail.com
Murtozayeva Zarina Muxtor qizi
Assistant-teacher of Samarkand state university Kattakurgan branch

Annotatsiya. Ushbu maqolada Daniel Defoening "Robinzon Kruzo" romani badiiy, falsafiy va ijtimoiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Asarda yolg'izlikda qolgan insonning tirik qolish, mehnat, sabr-toqat, ruhiy o'zgarish va o'z-o'zini anglash jarayonlari chuqur yoritilgan. Roman nafaqat sarguzashtli syujetga ega, balki inson va tabiat, axloq va mehnat, sivilizatsiya va madaniyat o'rtasidagi munosabatlar haqida falsafiy mushohadalar bilan boyitilgan. Yozuvchi Robinzon obrazida insoniyatga xos irodani, tafakkurni, Xudoga bo'lgan ishonchni va axloqiy yetuklikni namoyon etadi. Asar zamonaviy o'quvchi uchun ham dolzarb bo'lib, undagi g'oyalar mustaqil yashash, sabrli bo'lish, ongli yashash va tabiatga hurmat bilan munosabatda bo'lish kabi qadriyatlarni targ'ib etadi.

Kalit so'zlar: realizm, yolg'izlik, ruhiy o'sish, mehnat falsafasi, sivilizatsiya, tabiat va inson, ma'naviy kamolot, madaniyatlar to'qnashuvi.

Buyuk ingliz yozuvchisi **Daniel Defoe** tomonidan 1719-yilda yozilgan **"Robinzon Kruzo"** romani nafaqat ingliz, balki jahon adabiyotining eng muhim asarlaridan biri hisoblanadi. Asarda ilgari faqat aristokratlar hayotini tasvirlash urf bo'lgan bir davrda, oddiy inson — mehnatkash, qat'iyatli va sabrli yigit obrazining yaratilishi roman janrining tubdan o'zgarishiga sabab bo'ldi. "Robinzon Kruzo" — bu faqat sarguzasht emas, balki insonning ruhiy kamoloti, aqliy o'sishi va axloqiy yuksalishi haqida hikoya qiluvchi falsafiy-badiiy asardir. Uning markazida yolg'izlikda qolgan insonning tabiat, vaqt va o'z nafsi bilan kurashi tasvirlanadi.

Roman syujeti soddaligi bilan birga, kuchli dramatik kuchga ega. Robinzon Kruzo — sayohatga oshufta yigit sifatida ota-onasining maslahatlariga quloq solmay, dengizda sarguzasht izlaydi. Uning bir nechta sayohati omadsiz tugaydi va nihoyat kema halokatga uchrab, u bir tropik orolda yolg'iz qoladi. Asarning 80 foizi aynan shu oroldagi hayotga bag'ishlangan bo'lib, unda Robinzonning mehnat, sabr, bilim va e'tiqod orqali hayotga qayta bog'lanishi jarayoni tasvirlanadi. Asarda "**Juma**" nomli yovvoyi yigit bilan Robinzonning munosabati esa madaniyatlar to'qnashuvi, sivilizatsiya va ma'naviy ustuvorlik haqida muhim savollarni o'rtaga tashlaydi.

Odamzod jamiyatda yashashga o'rgangan mavjudot sifatida yolg'izlikni eng og'ir sinov deb biladi. Robinzon uchun orolda yolg'iz qolish dastlab g'am, umidsizlik va qo'rquv manbaidir. Ammo vaqt o'tishi bilan u bu sinovni o'z foydasiga o'giradi: tabiat bilan do'stlashadi, mehnat qiladi, o'zini anglaydi. Shu orqali muallif inson faqat jamiyatda emas, hatto yolg'iz holda ham

rivojlana olishini, ichki kuchini namoyon etishini ko‘rsatadi. Bu g‘oya ayniqsa zamonaviy davrda, axborot va texnologiyalarga qaramlik ortib borayotgan bir paytda, yana-da dolzarb bo‘lib bormoqda.

Roman davomida Kruzo tabiatni emas, balki o‘zini o‘zgartiradi. U tabiatni zo‘rlik bilan emas, balki sabr va bilim bilan egallaydi. Daraxt kesadi, yer haydaydi, qurol yasaydi, lekin tabiatga zarar yetkazmaydi. Shu orqali muallif o‘z zamonasi jamiyatida keng tarqalgan utilitaristik yondashuvdan farqli, ekologik mas’uliyatli inson obrazini yaratadi. Bu jihat asarni nafaqat sarguzasht roman, balki **ekologik-falsafiy** asar sifatida ham talqin qilish imkonini beradi.

Robinzonning orolda erishgan barcha yutuqlari uning jismoniy kuchi emas, balki tafakkuri, kuzatuvchanligi va qat’iyati evaziga ro‘y beradi. Asarda mehnat — insonni yuksaltiruvchi vosita sifatida ko‘rsatiladi. Robinzon dehqonchilik qiladi, uy quradi, ovqat pishirishni o‘rganadi, shuningdek, kundalik yuritadi. Uning bu faoliyati shunchaki tirik qolish uchun emas, balki **ma’naviy o‘sish** uchun xizmat qiladi. Defoe bu orqali insonning hayot mazmunini mehnat, bilim va e’tiqod orqali topishini ilgari suradi.

Roman davomida Kruzo ilgarigi hayotidagi xatolarni tushunadi va ularni tavba orqali tuzatishga harakat qiladi. U orolda Bibliyani o‘qish orqali o‘z ichki dunyosini tahlil qiladi, Xudo bilan aloqasini tiklaydi. Shu tariqa roman real sarguzashtga asoslangan bo‘lsa-da, aslida insonning **ichki ma’naviy sayohati**ni tasvirlaydi. Xudoning sinovlari, iymon va tavba roman g‘oyasining markaziy nuqtalaridan biriga aylanadi.

Robinzonning “Juma”ga nisbatan ustunlik pozitsiyasi, uni "tarbiyalash" jarayoni, bu asarning zamonaviy talqinida ko‘plab bahslarga sabab bo‘lgan. Ayrim tadqiqotchilar bu jihatni **kolonialistik mafkura**ning in’ikosi sifatida ko‘rsalar, boshqalar uni Robinzonning ijtimoiy tajribalari sifatida baholaydi. Har holda, bu voqealar sivilizatsiya va yovvoyilik, taraqqiyot va tabiiy hayot o‘rtasidagi qarama-qarshilikni tahlil qilishga undaydi. Shu tariqa, asarda madaniyat, din, axloqiy ustunlik kabi tushunchalar ham muhim o‘rin egallaydi.

“Robinzon Kruzo” ingliz adabiyotida **realistik roman janrining poydevorchisi** sifatida tan olingan. Defoe kundalik shaklidan foydalangan holda birinchi shaxs hikoyasini real voqealardek tasvirlaydi. Uning tili sodda, voqealar ketma-ketligi aniqligi va tafsilotlarning realistik yoritilishi asarni o‘qishli va ishonchli qiladi. Roman zamonaviy psixologik tahlil, realizm, falsafiy mushohada, sarguzasht va pedagogik yondashuvni birlashtirgan holda yuksak adabiy yutuqqa erishadi.

Daniel Defoening “Robinzon Kruzo” asari inson tabiatining chuqur qatlamlarini o‘rganishga bag‘ishlangan ijodiy tajriba sifatida tarixga kirgan. Asarda insonning yolg‘izlikdagi mustaqil hayoti, ruhiy o‘sishi, sabr va mehnat orqali yuksalishi o‘z aksini topgan. Bu roman bugungi zamon o‘quvchisi uchun ham dolzarb bo‘lib, unda erkinlik, qat’iyat, tafakkur va insoniylik g‘oyalari uyg‘unlashgan. Robinzon obrazi o‘z yo‘lini topishga harakat qilayotgan har bir inson uchun timsol bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Backscheider, P. R. (1989). *Daniel Defoe: His Life*. Johns Hopkins University Press. Википедия
2. Defoe, D. (2007). *Robinson Crusoe*. Oxford University Press.
3. Hunter, J. P. (1990). *Before Novels: The Cultural Contexts of Eighteenth-Century English Fiction*. W. W. Norton & Company.
4. Keymer, T. (2010). *The Cambridge Companion to Robinson Crusoe*. Cambridge University Press.
5. Nforbin, G. N. (2023). Identity, Power and Otherness: A Postcolonial-Oriental Reading of Daniel Defoe’s Robinson Crusoe. *Advances in Social Sciences Research Journal*, 10(7), 1–20. https://doi.org/10.14738/assrj.107.15028 journals.scholarpublishing.org
6. Novak, M. E. (2001). *Daniel Defoe: Master of Fictions: His Life and Ideas*. Oxford University Press.Википедия

7. Richetti, J. (2005). *The English Novel in History, 1700–1780*. Routledge.
8. Seidel, M. (1991). *Robinson Crusoe: Island Myths and the Novel*. Twayne Publishers.

THE ROLE OF GRAMMAR IN LANGUAGE TEACHING: APPROACHES AND METHODS

Mamatova Farog'at Komil qizi, Ochilova Orzibonu Begzod qizi
Latipov Mirjalol Nasim o'g'li
Students of Kattakurgan branch of Samarkand State University
Murodova Muqaddas Ikromovna, Assistant-teacher

Annotation: *This paper explores the evolving role of grammar in English Language Teaching (ELT), highlighting its importance in both traditional and modern teaching methods. It reviews several approaches including Grammar-Translation, Direct Method, Audio-Lingual Method, Oral-Situational Teaching, Communicative Language Teaching (CLT), Total Physical Response (TPR), and the Eclectic Approach. The study outlines three major shifts in grammar instruction: grammar-based, situation-based, and function-notion based teaching. It concludes that while the methods may differ, grammar remains a foundational element in developing learners' communicative competence in both spoken and written English. The paper encourages educators to integrate grammar meaningfully into teaching practices to support student success in real-life communication.*

Key words: *English Language Teaching (ELT), Grammar instruction, Grammar-Translation Method,Direct Method, Audio-Lingual Method, Communicative Language Teaching (CLT), Total Physical Response (TPR), Eclectic Approach, Grammar-based teaching, Situation-based teaching, Function-notion approach, Language acquisition, Communication skills, Teaching method, Grammar integration*

INTRODUCTION

Language plays a crucial role in communication, and grammar forms its foundation by helping us construct clear and meaningful sentences. Without it, communication becomes confusing—even for native speakers. Grammar supports learners in forming well-structured sentences, paragraphs, and longer texts. However, in many educational settings, grammar is often taught as isolated rules to memorize, making it hard for students to apply what they learn in speaking and writing. Teachers must address this by integrating grammar into real-life contexts using effective teaching methods.

Over time, several English Language Teaching (ELT) methods have emerged, each with different roles for grammar. The Grammar-Translation Method, popular for over a century, focused on reading and writing, with heavy use of translation and grammar memorization. The Direct Method, introduced in the 19th century, emphasized learning through conversation and real-world use, avoiding translation and encouraging students to discover grammar patterns themselves. The Audio-Lingual Method followed, promoting fluency through repetition and drills without direct grammar instruction. It became prominent during World War II and was based on structuralist and behavioral theories.

In the 1920s, Oral-Situational Language Teaching was developed, focusing on speaking in real-life scenarios and teaching grammar from simple to complex. Later, Communicative Language Teaching (CLT) shifted the focus to using language appropriately in social situations, prioritizing communication over grammar. In CLT, grammar is learned naturally through meaningful interaction. Total Physical Response (TPR), created by James Asher, combined physical movement with language learning, allowing students to understand commands and grammar structures through action rather than speech.

The Eclectic Approach emerged as a flexible method that blends elements from different approaches, allowing teachers to adapt based on learners' needs. Across these methods, grammar

teaching has gone through three major shifts: from grammar-based (focused on rules), to situation-based (focused on practical use in real-life settings), and finally to function-notion based (focused on what learners need to do with language in communication). This last model includes tasks like describing, instructing, or writing letters, where grammar is taught through relevant activities.

Overall, this paper highlights that grammar has always played an essential role in language teaching. It is not only necessary for forming correct sentences but also for effective oral and written communication. Teachers should prioritize grammar within their chosen methods to help students become confident, competent English users in both academic and real-world contexts.

REFERENCES:

mes, D. (1972). On communicative competence. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds.), Sociolinguistics (pp. 269–293). Harmondsworth: Penguin.

Grady, W., Archibald, J., Aronoff, M., & Rees-Miller, J. (1993). Contemporary linguistics: An introduction. St. Martin's Press.

19. Skinner, B. F. (1957). Verbal behavior. New York: Appleton-Century-Crofts.

MAKING COMPARISONS IN THE ENGLISH LANGUAGE

Mashrabjnova Shukrona Rasuljon qizi, Bo'riyeva Marjona Abdulla qizi
Students of Samarkand state university Kattakurgan branch
Sattorova Feruza Rustam qizi, Assistant-teacher

Abstract. *Comparative structures are essential for expressing degrees of similarity and difference, allowing speakers and writers to evaluate, describe, persuade, and analyze. Drawing on established linguistic sources, the article examines the three degrees of comparison (positive, comparative, and superlative), irregular forms, equative structures, idiomatic usage, and their role in both everyday and academic contexts. It also highlights common learner errors and provides guidance for accurate and fluent usage. By mastering comparative constructions, English language learners can significantly enhance their communicative competence in both spoken and written forms.*

Key words: *comparative structures, English grammar, positive degree, superlative, equative comparisons, idioms, academic writing, language learning, learner errors, communicative competence.*

Comparative structures are fundamental in English as they enable speakers to articulate similarities and differences, evaluate options, and express preferences. This function is essential across both informal and formal communication, including conversation, academic writing, and professional discourse (Celce-Murcia & Larsen-Freeman, 1999). Whether referring to concrete entities such as people or objects, or abstract concepts like ideas or emotions, comparisons play a critical role in meaning-making and effective communication.

In English, adjectives and adverbs are typically used in three degrees: **positive**, **comparative**, and **superlative**. These degrees reflect the intensity or quantity of a particular quality (Murphy, 2019). For instance, the positive form describes a basic state (e.g., *She is tall*), the comparative form indicates a greater or lesser degree in comparison to another item (e.g., *She is taller than her brother*), and the superlative expresses the highest degree among three or more entities (e.g., *She is the tallest in her class*). One-syllable adjectives usually form the comparative

with *-er* and the superlative with *-est*, while multi-syllable adjectives typically use *more* and *most* (Azar & Hagen, 2016).

Not all adjectives conform to this pattern. Some, such as *good → better → best* and *bad → worse → worst*, are irregular and must be memorized (Swan, 2016). These irregular forms can be challenging for English language learners but are crucial for achieving fluency and grammatical accuracy.

English also employs **equative comparisons** through the structure "as...as" to indicate equality (e.g., *He is as intelligent as his sister*) or inequality in its negative form (e.g., *She is not as fast as her friend*) (Yule, 2016). These constructions are especially useful in objective, descriptive statements where a neutral tone is required.

The word "than" typically follows comparative adjectives to introduce the element being compared (e.g., *This device is more efficient than the previous one*). Furthermore, English allows for complex comparative structures such as "the more..., the more..." (*The more you study, the better your results*) to express proportional relationships (Quirk et al., 1985). Quantitative comparisons are also achieved using structures like *twice as much as* or *three times more than*, which are frequently used in academic, scientific, and business contexts.

Idiomatic and metaphorical comparisons enrich English expression. Fixed expressions such as *as light as a feather*, *as cold as ice*, or *better late than never* demonstrate the language's creative capacity and cultural depth (McCarthy & O'Dell, 2005). Mastery of such idioms not only enhances fluency but also aids in cultural competence.

In academic writing, comparative language is vital for analyzing trends, evaluating theories, and drawing contrasts. Connectors like *in contrast*, *similarly*, and *unlike* are used to structure comparative arguments and support logical progression (Bailey, 2018). This makes comparisons an essential part of critical thinking and scholarly discourse.

However, learners often encounter challenges. Common errors include the use of **double comparatives** (e.g., *more better*), ambiguous references (e.g., *She likes her sister more than John*), and confusion between *fewer* (used with countable nouns) and *less* (used with uncountable nouns) (Swan, 2016). Avoiding such pitfalls is crucial for clear and accurate communication.

In summary, making comparisons in English extends beyond grammatical correctness — it is a sophisticated tool for conveying meaning, persuasion, evaluation, and nuance. As learners develop proficiency in comparative structures, they gain the ability to express complex ideas with clarity, precision, and confidence across a variety of contexts.

REFERENCES

1. Azar, B. S., & Hagen, S. A. (2016). *Understanding and using English grammar* (5th ed.). Pearson Education.
2. Bailey, S. (2018). *Academic writing: A handbook for international students* (5th ed.). Routledge.
3. Celce-Murcia, M., & Larsen-Freeman, D. (1999). *The grammar book: An ESL/EFL teacher's course* (2nd ed.). Heinle & Heinle.
4. McCarthy, M., & O'Dell, F. (2005). *English idioms in use: Intermediate*. Cambridge University Press.
5. Murphy, R. (2019). *English grammar in use* (5th ed.). Cambridge University Press.
6. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., & Svartvik, J. (1985). *A comprehensive grammar of the English language*. Longman.
7. Swan, M. (2016). *Practical English usage* (4th ed.). Oxford University Press.

u
l
e
,
G
.
(
2
0
1

PARTS OF SPEECH IN ENGLISH AND UZBEK

Nasriddinova Bakhora
Student of Samarkand State University Branch of Kattakurgan

Murtozayeva Zarina , Teacher

Annotation: This article explores the similarities and differences of parts of speech between two non-related languages English and Uzbek,focusing on noun,verb,adjective,adverb categories.By comparing these two languages ,the article highlights how their similarities and differences. The Uzbek language belongs to the Turkic language family, while the English language belongs to the Indo-European language family, and this article also highlights the connections between them.This bilingual approach provides insights into the unique characteristics of each language,offering a useful resource for language learners,teachers,and linguists.

Ushbu maqola bir-biriga aloqador bo‘lmagan ikki til — ingliz va o‘zbek tillaridagi so‘z turkumlarining o‘xshash va farqli jihatlarini o‘rganadi. Asosan ot, fe’l, sifat va ravish toifalariga e’tibor qaratilgan. Ushbu ikki tilni taqqoslash orqali maqola ularning o‘xshashliklari va farqlarini yoritib beradi. O‘zbek tili — Turkiy tillar oilasiga, ingliz tili esa Hind-Yevropa tillar oilasiga mansub bo‘lib, maqola ularning o‘zaro bog‘liqlik jihatlarini ham ko‘rsatib o‘tadi. Ikki tilda olib borilgan bu yondashuv har bir tilning o‘ziga xos xususiyatlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi va bu til o‘rganuvchilar, o‘qituvchilar hamda tilshunoslar uchun foydali manba bo‘lib xizmat qiladi.

Key words: parts of speech, noun, verb, adjective, adverb, Turkic family, Indo-European family, categoriesParts of speech are the categories into which words are grouped based on their function in a sentence. Both English and Uzbek languages classify words into specific groups, although there are some differences in structure and usage. Understanding parts of speech is essential for learning grammar and building sentences in both languages.

In English grammar, a noun is a word that represents a person, place, thing, or idea. They are the basic building blocks of sentences and are essential for naming and identifying the subject of a sentence or phrase. Nouns can also act as objects within sentences and can be further categorized into types like common, proper, concrete, and abstract.For example:book,school,tulip.

In Uzbek grammar, a noun (ot) is a word that represents a person, place, thing, or concept. Nouns are a fundamental element in sentence construction and play an important role in identifying and naming the subject in a sentence or phrase. Nouns can function as the subject and also as an object in a sentence. They are categorized into types such as concrete and abstract.

For example: kitob (book), maktab (school), lola (tulip).

Verbs constitute one of the main parts of speech in the English language. Like other types of words in the language, English verbs are not heavily inflected. Most combinations of tense, aspect, mood and voice are expressed periphrastically, using constructions with auxiliary verbs.

In Uzbek, a verb(fe’l) expresses an action or a state and is divided into action verbs and state verbs. Verbs indicate tense, mood, and person-number agreement. There are four main types of verbs in Uzbek: the pure verb, the verbal noun, the adverbial participle, and the participial adjective.

In addition, Uzbek has five types of voice: the active voice, the passive voice, the reflexive voice, the causative voice, and the reciprocal voice.

An adjective is a word that describes or defines a noun or noun phrase. Its semantic role is to change information given by the noun. Traditionally, adjectives are considered one of the main parts of speech of the English language, although historically they were classed together with nouns.

In Uzbek, an adjective (sifat)describes the quality or characteristic of a person or thing. Adjectives are divided into several types based on their features: color adjectives, taste adjectives, descriptive adjectives, and size/measurement adjectives.

There are three degrees of comparison in adjectives: the positive degree, the comparative degree, and the superlative degree.

In English, an adverb is a word that modifies or describes a verb, adjective, another adverb, or the entire sentence. Adverbs typically provide more information about how, when, where, or to what extent an action is performed. They often end in "-ly," but not always.

In Uzbek, an adverb (ravish) is an independent part of speech that describes the manner, degree, time, place, cause, or purpose of an action or state. Adverbs typically answer questions such as “how?” (qanday?), “when?” (qachon?), “where?” (qayerda?), “why?” (nega?), and “to what extent?” (qancha?).

References

1.Erkaboyeva.N Ma’ruzalar to’plami.G’afur G’ulom.2016.435

2. https://www.grammarly.com/blog/parts-of-speech/adjective

THE PRACTICAL BASIS OF TEACHING ENGLISH GRAMMAR WITH INTERACTIVE METHODS

Nuriddinova Nozima Nodirbek qizi
Student of Kattakurgan branch of SamSU
Diyarov Akmal To’lqin o’g’li, Teacher

Annotation: This article discusses the effectiveness of interactive methods in teaching English grammar in schools and other educational institutions.

Key words: teaching, games, methods, dialogues, charts, graphs.

Аннотация: В статье рассматривается эффективность интерактивных методов обучения грамматике английского языка в школах и других учебных заведениях.

Ключевые слова: обучение, игры, методы, диалоги, диаграммы, графики.

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktablar va boshqa ta’lim muassasalarida ingliz tili grammatikasini o‘qitishda interfaol usullarning samaradorligi haqida so‘z boradi.

Kalit so'zlar: o'qitish, o'yinlar, usullar, dialoglar, jadvallar, grafiklar.

Objective requirement of a modern society is the search of optimum ways of organization educational process, rational variants of the contents of training and its structure. It is obviously important, that at school the different strategy of training are checked. The new ways of training to a subject as a whole will be more fruitful. Thus the central problems of reorganization of teaching foreign language in high school are the questions of definition of the purposes, and also contents of training adequate to them. On the one hand, the purpose is determined by objective needs of the majority, expressing its social order, with another, it determines all system of training, determining and contents of this system, and its organization.

Presenting Grammar Using Charts and Graphs. Visual learning is a proven method in which ideas, concepts, data and other information are associated with images and represented graphically. Charts and graphs are some of the techniques used in visual learning to enhance thinking and learning skills. Another grammatical system that lends itself well to charts is the verb system. David Cross offers the following commonly used system of depicting some verb tenses. Time can be shown by a line across the board. An arrow pointing down indicates this moment now[1]. To the left of the arrow is past time, to the right is the future. A cross indicates a single event, a row of dots denotes an action that lasted or will last for a period of time. The uses of most tenses can be shown and contrasted pictorially on such time line, as shown in the following examples. This is by no means the full range of tenses, but once you have grasped the idea you will be able to use the technique to introduce others the same way. You can also use a time scale to show concepts like: for two months, since April and from March to mid June. This is done in

[1] Шатилов С.Ф. “Теоретические основы методики обучения грамматическому аспекту иноязычной речи”. В сборнике “Общая методика обучения иностранным языкам”. Хрестоматия/сост. Леонтьев А.А. – М., Русский язык., 1991

the following example. Visual learning helps students: Clarify thoughts Students see how ideas are connected and realize how information can be grouped and organized. With visual learning, new concepts are more thoroughly and easily understood when they are linked to prior knowledge. Organize and analyze information Students can use diagrams and plots to display large amounts of information in ways that are easy to understand and help reveal relationships and patterns. Integrate new knowledge According to research, students better remember information when it's represented and learned both visually and verbally. Think critically linked verbal and visual information helps students make connections, understand relationships and recall related details. Visual learning is a proven method in which ideas, concepts, data and other information are associated with images and represented graphically. Charts and graphs are some of the techniques used in visual learning to enhance thinking and learning skills.

Explaining Grammar Using Objects. It is known that lessons become more interactive with the use of objects. Although teaching grammar through the use of objects might sound complex and complicated, it is really quite simple. A little thought and effort can actually make a big difference to how well a student understands the facts and information presented. A concrete presentation can provide a foolproof understanding of grammar concepts, ideas and rules. Remember, grasp ability, clarity and simplicity must be ensured. The use of objects as assistive devices in the classroom there for seems indispensable to make the integrated system of education more efficient and fruitful in the real sense of the term. They provide an entry point into the subject that allows student to initially anchor their understanding of new grammar terms to concrete entities. Objects brought into the classroom not only liven up the context but provide some kinesthetic hands-on dimension to your teaching. To teach the possessives to beginning level students, for example, bring in a few things like: a necklace, a purse, some glasses. Then ask students each to put two or three of their own things on their desks. Then do something like the following activities.

Clarifying Grammar Using Maps and Other Simple Drawings. Maps are effective illustrations that can provide students with a general overview of information. They can also help students understand and memorize new grammar items. It is now widely accepted that people have a better memory for images than for words. The combinations of words and images that are not simply decorative have been found to facilitate learning, understanding, remembering and performing. Images can help students select, structure, synthesize and integrate information in a meaningful way. Simple drawings help students with language processing deficits by visually presenting the most important information and eliminating information that is not as critical. This helps students focus and to place information into a mental framework without excess language processing demands getting in the way. Maps can help student's link new grammar structure to prior learning and provide a foundation to link future learning. For example, maps can stimulate learners' use of. In order to enhance grammatical explanations the use of simple drawings maybe suggested. They can provide effective practice in giving directions and stating locations. In order to do this, you might begin by using the following drawing, modeling the expressions which follow. The circle is in the center of the paper. The diamond is directly above the circle. The square is to the right of the circle. The rectangle is in the upper right-hand corner. The triangle is in the lower left-hand corner. After you have introduced these terms tell the students to take out a piece of paper. Give them a series of commands and have them draw these on the paper. Later you might use this same technique to introduce more technical vocabulary of shapes along with the relative proportion. Draw a circle above the triangle. The diameter of the circle should be the same length as the base of the triangle.

Teaching Grammar through Dialogues. Dialogue establishes patterns of inters actions and a framework for investigation. In teaching grammar through dialogue we should use pattern dialogues as they involve all features which characterize this form of speech. They listen to the dialogue recorded or reproduced by the teacher. The teacher helps pupils in comprehension of the

dialogue using a picture or pictures to illustrate its contents. They listen to the dialogue a second time and then read it silently for better understanding, paying attention to the intonation. They may listen to the dialogue and read it again, if necessary. Pupils enact the pattern dialogue. We may distinguish three kinds of reproduction: Immediate. Pupils reproduce the dialogue in imitation of the speaker or the teacher while listening to it or just after they have heard it. The teacher checks the pupil's pronunciation and intonation in particular. The pupils are asked to learn the dialogue by heart for homework. After pupils have learned the dialogue at home, they enact the pattern dialogue in persons. Before calling on pupils it is recommended that they should listen to the pattern dialogue recorded again to remind them of how it "sounds". Pupils enact the dialogue with some modifications in its contents. They change some elements in it. The first two stages aim at storing up patterns in pupils memory for expressing themselves in different situations, of course within the topics and linguistic material the syllabus sets for each form. Pupils make up dialogues of their own. They are given a picture or a verbal situation to talk about. This is possible provided pupils have a stock of patterns, a certain number of phrases for starting a conversation, joining in, etc. They should use those lead-response units they have learned in connection with the situation suggested for a conversation. At the third stage the choice of stimuli is of great importance, as very often pupils cannot think what to say, though they know how to say this or that. Therefore audio-visual aids should be extensively utilized. Rule for the teacher: In teaching dialogue use pattern dialogues; make sure that your pupils go through the three stages from receptive through reproductive to creative, supply them with the subject to talk about. Consider the following suggestions for teachers in using conversations. Introduce the grammatical point, explain and give examples on the board. Call on students to underline all the examples of the grammatical structure explained. Read the conversation or play the cassette. Answer any questions students have about vocabulary and structures. Introduce the new words. Have the students close their books. Ask them questions about the conversation. In pairs have the students practice the conversation. Encourage them to use their own ideas by changing the names of places, times, and activities. Call on several pairs to present their conversation to the class. Example Work with a partner. Complete the interviews with can, can't, have to ordinate had to.

Teaching Grammar Using Games. Games are often used as short warm-up activities or when there is some time left at the end of a lesson. Games encourage, entertain, teach, and promote fluency. If not for any of these reasons, they should be used just because they help students see beauty in a foreign language and not just problems. Yet, a game "should not be regarded as a marginal activity filling in odd moments when the teacher and class have nothing better to do". Games ought to be at the heart of teaching foreign languages. Roxon suggests that games should be used at all stages of the lesson, provided that they are suitable and carefully chosen. Games also lend themselves well to revision exercises helping learners recall material in a pleasant, entertaining way. Many teachers agree that even if games resulted only in noise and entertained students, they are still worth paying attention to and implementing in the classroom since they motivate learners, promote communicative competence, and generate fluency. There are many advantages of using games in the classroom:[1] Games are a welcome break from the usual routine of the language class. They are motivating and challenging. Learning a language requires a great deal of effort. Games help students to make and sustain the effort of learning. Games provide language practice in the various skills- speaking, writing, listening and reading. They encourage students to interact and communicate. In the easy, relaxed atmosphere which is created by using games, students remember things faster and better. The most instructive language learning games are those that emphasize specific structures. They do not only practice the basic pattern but also do so in a pleasant, easy way that allows the students to forget they are drilling grammar and concentrate on having fun. Take a small object, such as a pen, and do something with it, then

[1] Rinvolucri Mario. Grammar Games. Cognitive, affective and drama activities for EFL students Cambridge, 1989

describe your action. That student repeats what the teacher did and what the first student did with the object. The second student then does something different with the object before passing it to the third student. Songs also give new insights into the target culture. They are the means through which cultural themes are presented effectively. Since they provide authentic texts, they are motivating. Prosodic features of the language such as stress, rhythm, intonation are presented through songs, thus through using them the language which is cut up into a series of structural points becomes a whole again. There are many advantages of using songs in the classroom. Through using contemporary popular songs, which are already familiar to teenagers, the teacher can meet the challenges of the teenage needs in the classroom. Since songs are highly memorable and motivating, in many forms they may constitute a powerful subculture with their own rituals. Furthermore, through using traditional folk songs the base of the learners‘ knowledge of the target culture can be broadened. Correctly chosen, traditional folk songs have the dual motivating attack of pretty tunes and interesting stories, plus for many students- the added ingredient of novelty. Most songs, especially folk songs, follow a regularly repeated verse form, with rhyme, and have a series of other discourse features, which make them easy to follow. In consequence, if selected properly and adopted carefully, a teacher should benefit from songs in all phases of teaching grammar. Songs may both be used for the presentation or the practice phase of the grammar lesson. They may encourage extensive and intensive listening, and inspire creativity and use of imagination in a relaxed classroom atmosphere. While selecting a song the teacher should take the age, interests of the learners and the language being used in the song into consideration. To enhance learner commitment, it is also beneficial to allow learners to take part in the selection of the songs. Teaching Procedure There are various ways of using songs in the classroom. The level of the students, the interests and the age of the learners, the grammar point to be studied, and the song itself have determinant roles on the procedure. Apart from them, it mainly depends on the creativity of the teacher. For primary students, the best songs would be those that are either familiar to the children or those, though maybe not familiar, which have an international nature, such as Old Mac Donald. Since there is not a strict teaching procedure, the teacher can mainly concentrate on what to teach rather than on how to teach. For instance, while teaching them individual letter sounds or spelling the words, the traditional camp song Bingo, or while teaching them counting Johnny Works with One Hammer will be useful. In order to make the songs more meaningful and more enjoyable, motions can be added to the song which parallel the words of the song. Since most children enjoy singing fun and nonsensical lyrics, using easy children songs will be useful. Furthermore, choosing lively action songs through which they can dance or act while singing will ensure a lively atmosphere. For teenagers or adults in the intermediate or advanced level, it is better to use more meaningful or popular songs, which not only review or introduce grammar points but also reflect cultural aspects. At the primary level of singing the song, the prosodic features of the language is emphasized. At the higher levels, where the practice of grammar points is at the foreground, songs can be used with several techniques. Some examples of these techniques are: gap fills or close texts, focus questions, true-false statements, put these lines into the correct sequence, dictation, add a final verse, circle the antonyms/synonyms of the given words and discuss. A teacher’s selection of a technique or a set of techniques should be based on his or her objectives for the classroom. After deciding the grammar point to be studied, and the song and the techniques to be used, the teacher should prepare an effective lesson plan. Since songs are listening activities, it is advisable to present them as a listening lesson, but of course it is necessary to integrate all the skills in the process in order to achieve successful teaching. When regarding a lesson plan, as a pre-listening activity, the theme, the title, or the history of the song can be discussed. By directing the student’s to ward specific areas, problem vocabulary items can be picked up in advance. Before listening to the song, it is also beneficial to let the students know which grammar points should be studied. At this stage, pictures may also be used to introduce the theme of the song. In the listening stage, some of the techniques listed above can be used, but

among them gap filling is the most widely used technique. Through such gaps, the vocabulary, grammar, or pronunciation is highlighted. This stage can be developed by the teacher according to the needs of the students and the grammar point to be studied. In the follow-up, integrated skills can be used to complete the overall course structure. Since many songs are on themes for which it is easy to find related reading texts, it may lead the learner to read a text about the singer or the theme. Besides, many songs give a chance for a written reaction of some kind. Opinion questions may lead the learner to write about his own thoughts or reflections. Some songs deal with a theme that can be re-exploited through role plays. Acting may add enthusiasm to the learning process. Finally, some songs deal with themes, which can lead to guided discussion. By leading the student's into a discussion, the grammar point could be practiced orally and, in a way, naturally. As a consequence, the use of songs in language classrooms provides many advantages. They entertain and relax the learners while they are learning or practicing a structure, and they often eliminate the students 'negative attitude towards learning. Through providing authenticity and context they make the grammar points more understandable and easy. As language teachers, we can benefit from using songs, since our concern is to motivate the students and draw their utmost attention on the subject during teaching.

REFERENCES

1. Шатилов С.Ф. "Теоретические основы методики обучения грамматическому аспекту иноязычной речи". В сборнике "Общая методика обучения иностранным языкам". Хрестоматия/сост. Леонтьев А.А. – М., Русский язык., 1991
2. Abbott G., D. McKeating, J.Greenwood, and P.Wingard. 1981. The teaching of English as a international language. A practical guide.
3. Azar B.SH. Fun with grammar. New York 2000
4. CELCE-MURCIA, M., Teaching English as a Second or Foreign Language, 3rd edition, pp.132-140

ENGLISH AS A GLOBAL LANGUAGE

Ochilova Orzibonu Begzod qizi, Qurbonova Dilfuza, Latipov Mirjalol
Students of Kattakurgan branch of Samarkand university
Sattorova Feruza, *Assistant –teacher*

Abstract : This article discusses English as a global language.The description of its history is offered to enable us to detect the underlying motivation of spreading English world-wide.How English plays a role on the death of other languages is presented to make us aware of preserving our own language .The Future of English is predicted to give us a direction to our activities in relation to a possible future of English.

Key words: Global language, English, globalization, communication, business,education future of English

Introduction. The rise of English as a global language is one of the most significant linguistic phenomena of the modern era. With over 1.5 billion speakers worldwide, English has solidified its position as a key language in various domains such as international business, diplomacy, science, technology, and popular culture. In fact, it has become a lingua franca, a common language that enables communication between people of different native languages. This article will examine the historical development of English, its current role in the globalized world, and the social, economic, and political implications of its widespread use.

The article will also consider the advantages and challenges of English as a global language. While English has facilitated international communication and collaboration, it has also raised concerns about linguistic imperialism, the erosion of linguistic diversity, and the unequal distribution of language resources. The discussion will be informed by both the positive and negative aspects of English's dominance in the world.

Historical Development of English

The history of English as a global language is rooted in a combination of historical, political, and economic factors. The British Empire, which at its peak controlled vast territories across Europe, Africa, Asia, and the Americas, played a significant role in spreading English around the world. British colonialism and the establishment of the British Empire in the 16th and 17th centuries facilitated the spread of English to diverse regions, making it the language of administration, education, and trade in many parts of the world.In the 20th century, the global influence of the United States further accelerated the spread of English. Following World War II, the United States emerged as a dominant global power, both politically and economically. The establishment of international organizations such as the United Nations, NATO, and the International Monetary Fund, where English is the primary working language, further cemented English's status as a global language.The rise of globalization and the rapid expansion of the internet have also contributed to the spread of English. As technology advanced, English became the predominant language of the digital world, with the majority of online content, programming languages, and scientific publications being in English. This technological revolution has reinforced English's role as the language of innovation and global communication.

The role of English in modern society

English's current role in the world is multifaceted and extends across numerous domains. It is the dominant language in international business, diplomacy, science, technology, entertainment, and education. The following sections outline the various ways in which English functions as a global language.

International business and commerce

English is often referred to as the "language of business." It is the primary language of international trade, finance, and multinational corporations. In fact, many global companies require employees to be proficient in English in order to operate in international markets. English has become the standard language for business meetings, negotiations, and documentation, facilitating communication between people from different linguistic backgrounds.The dominance of English in business has also been facilitated by the rise of the global economy and the increasing interconnectedness of markets. English serves as a common language for multinational corporations, making it easier for companies to operate in different countries. Moreover, English is often used as the medium of instruction in international business schools, further reinforcing its role in the global economy.

Education and Academia

English is the language of instruction in many of the world's leading universities and academic institutions. In countries such as the United States, the United Kingdom, Canada, and Australia, English is the primary language of higher education. Many international students also choose to study in English-speaking countries to gain access to world-class education and research opportunities.In addition to its role in higher education, English is the dominant language in scientific research and academic publishing. The majority of academic journals, research papers, and scientific conferences are conducted in English. This has made English essential for researchers and scholars who wish to contribute to the global body of knowledge and engage with the international academic community.

Science and Technology

The field of science and technology has played a significant role in establishing English as the global language of innovation. Scientific research, particularly in fields such as medicine, engineering, and computing, is predominantly conducted in English. The majority of scientific journals, research articles, and technical reports are written in English, and many international conferences and symposia are conducted in English as well.

English is the closest thing to a global language that has ever existed, as highlighted in the section on "English Today." Its influence surpasses that of Latin or French in historical contexts, and no other language has ever been spoken as widely. In various sectors such as business,

academia, science, computing, education, transportation, politics, and entertainment, English has already become the dominant lingua franca.The United Nations, which represents the most extensive global community, recognizes five official languages: English, French, Spanish, Russian, and Chinese. However, approximately 85% of international organizations include English as one of their official languages, with French ranking second at less than 50%. Even more strikingly, about a third of international organizations—such as OPEC, EFTA, and ASEAN—operate solely in English, with this percentage reaching nearly 90% among Asian-based international organizations.Historically, the rise of a global language is primarily linked to the political and economic influence of its native speakers. The expansion of English across the world from the 17th to the 20th century was driven by British imperial and industrial dominance. As a result, many former British colonies have deeply embedded English within their legal systems, government institutions, educational systems, and civil services. In other nations, English serves as a neutral medium of communication among diverse ethnic communitiesThe dominance of English in the scientific community has facilitated global collaboration and the exchange of ideas. Researchers from different countries are able to communicate more effectively in English, enabling them to work together on groundbreaking projects and share their findings with a wider audience.

Future trends of English

The concept of global English, much like globalization itself, suggests a process of homogenization in which English, as the dominant language, overshadows local languages (Samuel, 2000). Various terms have been used to describe this relationship between English and other languages. Colebrook (1996) identifies four key paired terms: The Centre-Periphery Relationship, The Language and Other Languages, The Native Speaker and Non-Native Speaker, and Standard Forms of English and Non-Standard Forms of English.These terms highlight the perception that English-speaking nations are central players, while other linguistic communities play a secondary role. English is often regarded as the primary language, with other languages serving as mere supplements. Additionally, the third paired term, which distinguishes between native and non-native speakers without explicitly naming English or other languages, reinforces the idea that English dominates global communication, making it seem like the only language of importance. Furthermore, the widespread use of English has led to the emergence of various dialects and forms, some of which are perceived as more prestigious than others.

The status of English as a global language is the result of historical developments and the forces of globalization. It has established itself as the primary language for international communication, business, education, and culture. While its widespread use offers many advantages—such as enabling cross-cultural communication, fostering economic progress, and expanding educational access—it also raises concerns about linguistic imperialism, cultural uniformity, and social inequality.Although English is expected to maintain its global significance, its dominance may face challenges from rising languages and shifts in global communication trends. As the world becomes more interconnected, English will continue to play a key role in fostering communication and cooperation. However, it is equally important to recognize the impact of linguistic dominance and strive to preserve linguistic diversity and cultural heritage in an increasingly globalized society.

REFERENCES:

1. Crystal, D. (2003). English as a Global Language (2nd ed.). Cambridge University Press.
2. Graddol, D. (2006). English Next: Why Global English May Mean the End of English as a Foreign Language. British Council.
3. Kachru, B. B. (1992). The Other Tongue: English Across Cultures (2nd ed.). University of Illinois Press.
4. Jenkins, J. (2003). World Englishes: A Resource Book for Students. Routledge.

“SHAKESPEARE UNBOND”

Otamurodova Zilola Maxmudjonovna
Student of Samarkand state university Kattakurgan branch
zota4453@gmail.com
Zarina Murtozayeva Muxtor qizi, Assistant-teacher

Annotatsiya. Shekspirning jahon adabiyotiga ta’siri tengsizdir. U hikoya qilish san’atining chegaralarini kengaytirib, inson psixologiyasining murakkabliklarini chuqur tahlil qilgan holda va tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytirib, san’atiy mukammallik mezonini yaratdi. Bu mezon bugungi kungacha yozuvchi va ijodkorlarga ilhom bag‘ishlab kelmoqda. Uning umuminsoniy mavzulari va doimiy dolzarbligi asarlarini global adabiy merosning muhim qismiga aylantiradi hamda insoniyat mohiyatini o‘rganishda madaniyatlar va avlodlarni birlashtiradi.

Bundan tashqari, Shekspirning tilga bo‘lgan ta’siri faqat ingliz tili bilan cheklanmaydi. Uning asarlari barcha asosiy tillarga tarjima qilingan bo‘lib, ko‘pincha ushbu tillarning adabiy an’analarining shakllanishiga ta’sir ko‘rsatgan. Masalan, Shekspirning poetik va dramatik uslublari Gyote va Shiller kabi nemis yozuvchilari, shuningdek Pushkin va Tolstoy kabi rus adiblariga ilhom bergan.

Kalit so‘zlar: klassik ta’lim, "mualliflik masalasi", kulgili unsurlar, qasos, til innovatsiyasi.

Аннотация. Влияние Шекспира на мировую литературу не имеет себе равных. Расширяя границы повествования, углубляясь в тонкости человеческой психологии и развивая выразительные возможности языка, он установил стандарт художественного совершенства, который до сих пор вдохновляет писателей и творцов. Его универсальные темы и вечная актуальность обеспечивают неизменную значимость его произведений в мировом литературном каноне, объединяя культуры и поколения в поисках ответа на вопрос, что значит быть человеком.

Кроме того, влияние Шекспира на язык выходит за пределы английского. Его произведения были переведены на все основные языки, часто формируя развитие литературных традиций этих языков. Например, поэтические и драматические приёмы Шекспира вдохновили таких немецких писателей, как Гёте и Шиллер, а также русских авторов, таких как Пушкин и Толстой.

Ключевые слова: классическое образование, «вопрос авторства», комические элементы, месть, языковые инновации.

Annotation. Shakespeare’s influence on world literature is unparalleled. By pushing the boundaries of storytelling, delving into the intricacies of human psychology, and expanding the expressive potential of language, he set a standard for artistic excellence that continues to inspire writers and creators. His universal themes and timeless relevance ensure that his works remain a vital part of the global literary canon, bridging cultures and generations in their exploration of what it means to be human.

Moreover, Shakespeare’s influence on language extends beyond English. His works have been translated into every major language, often shaping the development of those languages’ literary traditions. For instance, Shakespeare’s poetic and dramatic techniques inspired German writers like Goethe and Schiller, as well as Russian authors like Pushkin and Tolstoy.

Key words: classical education, "authorship question", comic elements, revenge, linguistic innovation.

William Shakespeare, born in Stratford-upon-Avon in April 1564, stands as the most influential figure in English literature and theater. His works, encompassing 37 plays, 154 sonnets, and two narrative poems, have shaped language, storytelling, and artistic expression for over four centuries. Born to John Shakespeare, a glove-maker and local official, and Mary Arden, from a wealthy landowning family, Shakespeare received his education at the King’s New School in Stratford. This classical education, though not university-level, provided him with knowledge of Latin and Greek literature that would later influence his works.

At eighteen, Shakespeare married Anne Hathaway, eight years his senior. Their marriage was hastened by Anne's pregnancy; their first child, Susanna, was born six months after the wedding. Twins Hamnet and Judith followed in 1585. The period between his marriage and his emergence in London's theater scene in the late 1580s remains mysterious, often referred to as the "lost years."
Shakespeare's theatrical career began in London, where he worked as an actor and playwright. He joined the Lord Chamberlain's Men, one of the most successful acting companies of the Elizabethan era. The company later became the King's Men under James I's patronage. Shakespeare wasn't just a creative force; he was also a shrewd businessman who became a shareholder in the company and part-owner of the Globe Theatre.
His writing career can be divided into distinct periods. The early period (1590-1594) saw him producing histories and comedies, including "Henry VI," "Richard III," and "The Comedy of Errors." His middle period (1595-1600) yielded masterful comedies like "A Midsummer Night's Dream" and "The Merchant of Venice," alongside historical plays such as "Henry V".
The period between 1600 and 1608 marked Shakespeare's tragic period, during which he created his most profound works: "Hamlet," "Othello," "King Lear," and "Macbeth." These plays explore the depths of human nature, examining themes of ambition, jealousy, revenge, and moral corruption. In his final period, Shakespeare wrote the "problem plays" and romances, including "The Winter's Tale" and "The Tempest," which blend tragic and comic elements with themes of redemption and reconciliation.
Shakespeare's genius lies not just in his plotting but in his unprecedented character development and linguistic innovation. He created over 1,700 common words and phrases that remain in use today, demonstrating his extraordinary impact on the English language. His characters display psychological complexity that was revolutionary for his time, making them eternally relevant to audiences across centuries and cultures.
The playwright's sonnets, published in 1609, represent another significant achievement. These 154 poems explore love, beauty, mortality, and time's passage with remarkable depth and sophistication. The sonnets have generated endless discussion about their autobiographical nature and the identities of the "Fair Youth" and "Dark Lady" to whom many are addressed.
Shakespeare's influence extends far beyond literature and theater. His works have been adapted countless times across various media, from opera and ballet to film and television. His plays continue to be performed more frequently than those of any other playwright, with interpretations ranging from traditional to experimental, demonstrating their remarkable adaptability to different cultural contexts and historical periods.
Despite his towering reputation, Shakespeare's life remains partially shrouded in mystery. The "authorship question" - debates about whether he actually wrote the works attributed to him - persists among some scholars, though most experts firmly believe in his authorship. The limited biographical information available has led to numerous speculations about his personal life, religious beliefs, and sexuality.
Shakespeare transformed the structure of drama and storytelling. Before his time, many plays followed rigid conventions. Shakespeare broke away from these norms by blending genres—his works often combine elements of tragedy, comedy, and history. This versatility inspired future generations of playwrights and novelists to experiment with hybrid genres. For example, tragicomedies like The Winter's Tale set a precedent for stories that could balance humor and heartbreak, influencing later works in both theater and literature.
Shakespeare's use of subplots is another innovation that changed the way stories are constructed. By weaving multiple narratives into a single play, as seen in King Lear or A Midsummer Night's Dream, he created a layered complexity that mirrors the multifaceted nature of human experience. This narrative technique has become a staple in modern storytelling, from novels to films.
References:

1.Bate, J. (2008). Soul of the Age: A Biography of the Mind of William Shakespeare. Random House.
2.Bloom, H. (1998). Shakespeare: The Invention of the Human. Riverhead Books.
3.Crystal, D., & Crystal, B. (2002). Shakespeare's Words: A Glossary and Language Companion. Penguin Books.
4.Greenblatt, S. (2004). Will in the World: How Shakespeare Became Shakespeare. W.W. Norton & Company.
5.Honan, P. (1998). Shakespeare: A Life. Oxford University Press.
6.Potter, L. (2012). The Life of William Shakespeare: A Critical Biography. Wiley-Blackwell.
7.Schoenbaum, S. (1987). William Shakespeare: A Compact Documentary Life. Oxford University Press.
8.Shapiro, J. (2005). 1599: A Year in the Life of William Shakespeare. Faber & Faber.

TYPES OF MEDIA

Po'latova Munisa Safarali qizi, Sulaymonova Nilufar Dobil qizi
Students of Samarkand state university Kattakurgan branch
Sattorova Feruza Rustam qizi, *Assistant-teacher*

Abstract. *This article explores the diverse types of media that play a critical role in modern communication, including print, broadcast, digital, outdoor, and hybrid media forms. It highlights the characteristics, functions, and societal impact of each type, demonstrating how media has evolved with technological advancement and continues to shape public opinion, behavior, and global connectivity. The discussion also emphasizes the importance of media literacy in understanding and responsibly engaging with various media platforms.*

Keywords: *media types, communication channels, print media, digital media, broadcast media, outdoor media, hybrid media, media literacy, mass communication, technological evolution.*

In today's interconnected world, media is not just a source of entertainment-it's a powerful tool that informs, educates, influences, and connects societies. The word "media" broadly refers to communication channels through which information is disseminated to the public. Over the years, media has evolved dramatically, adapting to technological advancements and changing social needs. This article explores the primary types of media and their significance in shaping modern life.

1. Print media

Print media is one of the oldest forms of mass communication. It includes:

- **Newspapers**
- **Magazines**
- **Books**
- **Pamphlets and brochures**

Even in the digital age, print media retains its value, particularly in regions with limited internet access. It offers a tangible and reliable source of information and is often seen as more trustworthy due to editorial standards.

2. Broadcast media

Broadcast media brought about a revolution in the 20th century, allowing information to be transmitted rapidly to large audiences. It includes:

- **Radio**
- **Television**

Radio remains a vital source of news and entertainment, especially in rural areas, while television blends visuals and sound to create powerful storytelling. Both have played critical roles in education, political communication, and cultural dissemination.

3. Digital media

Digital media is the most dynamic and rapidly growing form of communication today. It includes:

- **Websites and blogs**
- **Social media platforms (e.g., Facebook, Twitter, Instagram)**
- **Podcasts and webinars**
- **Streaming services (e.g., YouTube, Netflix)**

Digital media offers interactivity and immediacy. It empowers users to create and share content, engage with communities, and access information from around the globe in real time. However, it also raises concerns about misinformation, data privacy, and digital addiction.

4. Outdoor media

Also known as out-of-home (OOH) media, this type includes:

- **Billboards**
- **Posters**
- **Transit ads (e.g., bus and train advertisements)**

Outdoor media targets large audiences in public spaces and is particularly effective for marketing and political campaigns. Its visual nature makes it easy to capture attention quickly.

5. New and hybrid media

In recent years, media has become more integrated. Hybrid media combines elements from different types. For example, **interactive television**, **augmented reality apps**, and **virtual reality experiences** blend traditional and digital formats to engage users in innovative ways. These technologies are redefining how stories are told and experienced.

Media in all its forms continues to shape public opinion, influence behaviors, and drive change. From the printed word to virtual realities, each type of media serves a unique role in our daily lives. As consumers, it is important to remain critical, informed, and responsible in how we engage with media content. Understanding the types of media helps us better navigate the complex landscape of modern communication.

REFERENCES

1. Buckingham, D. (2003). *Media Education: Literacy, Learning and Contemporary Culture*. Polity Press.
2. Hobbs, R. (2010). *Digital and Media Literacy: A Plan of Action*. Aspen Institute.
3. Jenkins, H. (2006). *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. New York University Press.
4. Jenkins, H., Ito, M., & boyd, d. (2015). *Participatory Culture in a Networked Era: A Conversation on Youth, Learning, Commerce, and Politics*. Polity Press.
5. Kress, G. (2003). *Literacy in the New Media Age*. Routledge.
6. Livingstone, S. (2004). Media literacy and the challenge of new information and communication technologies. *The Communication Review*, 7(1), 3–14. https://doi.org/10.1080/10714420490280152
7. National Association for Media Literacy Education. (n.d.). *Media Literacy Defined*. https://namle.net/publications/media-literacy-definitions/
8. Potter, W. J. (2010). *The State of Media Literacy*. Journal of Broadcasting & Electronic Media, 54(4), 675–696.https://doi.org/10.1080/08838151.2011.521462
9. Silverblatt, A., Ferry, J., & Finan, B. (2014). *Approaches to Media Literacy: A Handbook*. Routledge.
10. UNESCO. (2011). *Media and Information Literacy Curriculum for Teachers*. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.

USING "IF" AND ITS COMPARISON WITH OTHER LANGUAGES

Po‘latova Makhbuba Akbar qizi, Otaqulova Gulir'ano
Students, Samarkand State University, Kattakurgan Branch

Sattorova Feruza Rustam qizi
Assistant Lecturer, Samarkand State University, Kattakurgan Branch
Annotation: This article highlights the significance of conditional sentences in various languages. It presents a comparative linguistic analysis relevant to both learners and researchers of Uzbek and other Turkic languages. The paper distinguishes between real, unreal present/future, and unreal past conditionals—reflecting standard methods used in teaching conditional forms across languages. Practical examples make real conditionals relatable, while theoretical constructions illustrate hypothetical scenarios. The analysis also includes common learner errors and comparisons with conditional structures in other Turkic languages.
Keywords: Real conditionals, unreal conditionals, Uzbek grammar, verb morphology, hypothetical scenarios, vowel harmony, common learner errors, Turkic languages, language acquisition, Uzbek tense usage, conditional mood, comparative linguistics, language fluency.

1. Introduction

In every language, the ability to express possibilities, conditions, and hypothetical scenarios is crucial for effective communication. In English, the word if plays a central role in conditional sentences. In Uzbek, the equivalents include agar, the suffixes -sa/-se, and the auxiliary bo‘lsa, depending on the context and tone of the sentence.

For language learners and linguists studying Turkic languages, understanding how conditional sentences function in Uzbek is essential. Uzbek, a Turkic language spoken by over 30 million people, has a well-structured approach to expressing conditionals using verbal suffixes, particles, and context.

This article explores the role of if in Uzbek, various conditional structures, grammatical rules, learner difficulties, and comparisons with other Turkic languages.

2. The Role of “If” in Uzbek

The Uzbek equivalent of “if” is agar, typically placed at the beginning of a conditional clause.

Structure:
Agar + [Verb Clause] + , + [Main Clause]
Example:
Agar u kelsa, men xursand bo‘laman.
(If he comes, I will be happy.)

3. Verb Endings in Conditional Sentences

Uzbek employs verb morphology to express tense and conditionality. The suffix -sa/-se indicates conditional mood:

- Kelsa (if he comes) – from kel- (to come)
- Yozsa (if he writes) – from yoz- (to write)

These suffixes may substitute agar in informal or poetic language.

4. Types of Conditional Sentences in Uzbek

a. Real Conditionals (Haqiqiy shartli gaplar)
These describe actual or likely situations.
Structure:
Agar + Present/Future Verb + , + Future/Main Clause
Examples:
- Agar darsni tugatsang, uyga ketishing mumkin. (If you finish the lesson, you may go home.)
- Agar quyosh chiqqan bo‘lsa, ob-havo yaxshi. (If the sun is out, the weather is nice.)

b. Unreal Present/Future Conditionals (Haqiqiy bo‘lmagan shartli gaplar)
These describe hypothetical or imaginary scenarios.

Structure:
Agar + Past Tense Verb + , + Conditional Verb (-gan bo‘lardi / -gan edi)
Examples:
- Agar men boy bo‘lganimda, sayohat qilgan bo‘lardim. (If I were rich, I would travel.)
- Agar u maktabga borganida, ko‘proq bilgan bo‘lardi. (If he had attended school, he would know more.)
c. Unreal Past Conditionals (O‘tmishda haqiqiy bo‘lmagan shartli gaplar)
These refer to past situations that did not occur.
Structure:
Agar + Pluperfect + , + Pluperfect Conditional
Examples:
- Agar u meni chaqirganida, men ham kelgan bo‘lardim. (If he had called me, I would have come too.)
- Agar pulimiz yetganida, biz mashina olgan bo‘lardik. (If we had enough money, we would have bought a car.)

5. Grammar Rules in Uzbek Conditionals

a. Conditional Mood: -sa / -se
The suffix is attached to the verb stem to show condition:
- Kelsa – if he comes
- Yursa – if he walks
- Yozsa – if he writes

Note on Vowel Harmony:
Unlike some Turkic languages, Uzbek does not strictly follow vowel harmony. Both -sa and -se are acceptable, with -sa more commonly used.

b. Negative Conditionals:
Add -ma/-me before the suffix:
- Kelmasa – if he doesn't come
- Yozmasa – if he doesn't write

c. “Bo‘lsa” and “Bo‘lmasa” Usage:
- Bo‘lsa = “if there is” or “if it happens”
- Yordam kerak bo‘lsa, ayting. (If you need help, let me know.)
- Bo‘lmasa = “otherwise” or “if not”
- Bo‘lmasa, uyga qaytamiz. (Otherwise, we will return home.)

6. Common Errors Among Learners

a. Tense Confusion:
Incorrect: Agar u keladi, men ham kelaman.
Correct: Agar u kelsa, men ham kelaman.

b. Overusing “Agar”:
Correct: Yomg‘ir yog‘sa, ketmaymiz.
Beginners often redundantly use both “agar” and conditional verbs.

c. Mixing Unreal and Real Conditionals:
Incorrect: Agar u kelganida, men ham kelaman.
Correct: Agar u kelganida, men ham kelgan bo‘lardim.

7. Practical Usage

a. Daily Speech:

Agar vaqting bo‘lsa, kinoga boramiz.

(If you have time, we’ll go to the cinema.)

b. Academic/Professional Language:

Agar iqtisodiy o‘sish davom etsa, yangi ish o‘rinlari yaratiladi.

(If economic growth continues, new jobs will be created.)

c. Proverbs and Literature:

Agar do‘sting yaxshi bo‘lsa, yo‘ling ham oson bo‘ladi.

(If your friend is good, your journey will be easy.)

8. Comparison with Other Turkic Languages

a. Turkish:

Uses eğer for “if” with suffix -sa/-se

- Turkish: Eğer gelirse, gideriz.
- Uzbek: Agar kelsa, boramiz.

b. Kazakh:

Uses eger with -sa/-se

- Kazakh: Eger u kelse, men de baramyn.
- Uzbek: Agar u kelsa, men ham boraman.

Uzbek shares core structure with other Turkic languages but allows more flexibility due to Persian influence.

9. Conclusion

Mastering conditional structures in Uzbek is essential for fluency and nuanced expression. Understanding agar, the -sa/-se suffix, and auxiliary forms like bo‘lsa enhances clarity and depth in communication. Through reading, media, and conversation practice, learners can internalize these patterns and use them effectively in both everyday and academic settings.

References

1. Johanson, L. (2001). Discovering Turkic: The Scope of the Turkic Languages.
2. Eckmann, J. (1966). The Function of Verb Suffixes in Uzbek Grammar. Acta Orientalia, 19(2), 189–203.
3. Boeschoten, H. (1998). Conditional Sentences in Uzbek. In L. Johanson & É. A. Csató (Eds.), The Turkic Languages (pp. 301–318). Routledge.
4. Underhill, R. (1976). Turkish Grammar. MIT Press.
5. Lewis, G. L. (2000). Turkish Grammar (2nd ed.). Oxford University Press.
6. Norman, J. (1994). A Concise Uzbek-English Dictionary. Dunwoody Press.
7. Tataroğlu, E. (2019). Conditional Sentences in Turkic Languages: A Cross-linguistic Perspective. Journal of Turkic Linguistics, 6(1), 45–64.
8. Kadirova, N. (2020). O‘zbek tilida shart mayli va uning ifodalanishi. O‘zbekiston Milliy Universiteti Ilmiy Nashrlari, 4(3), 102–108.

MAKING COMPARISONS IN ENGLISH AND UZBEK

Kudratova Barchinoy Davronovna, Tursunova Surrayyo Akmalovna
Students of Samarkand State University, Kattakurgan branch
Email:barchinoydavronovna03@gmail.com
Supervisor : Sattarova Feruza.R

Abstract: It is very important that learners correctly form comparative structures in both English and Uzbek. However, learning how to apply the comparison rules is fraught with difficulties. This is due to differences in the structures and grammar between the two languages. This article aimed at finding evidence-based methods for inculcating a better understanding and practice of comparative structures for both languages. The article reviews linguistic research aiming at comparative constructions while providing techniques by which these can be learnt. Recommendations for infusing practical data into language education will be drawn out through this research.

Keywords: Comparative structures, language learning, English grammar, Uzbekistan grammar, second language acquisition, linguistics.

Introduction: Comparison is an important language function that creates a basis for similarity or difference. Comparative structures in English are characterized by morphological modification and composites with periphrastic construction (Swan, 2005). On the contrary, suffixation and postpositional markers are relied on by Uzbek (Yuldashev, 2010).

Thus, due to differences in comparison, structural errors emerge while learning English for Uzbek, and the requirement for agglutinative system hampers the learning of Uzbek for English speaker (Krashen, 1982). The present article intends to describe the contrast reflected in this linguistic evidence between both languages with at least practical and effective suggestions for mastering comparative structures.

1. ***Morphological and Syntactic Differences in Comparative Structures***

1.1 Comparative Degrees in English Comparison involves changing an adjective into a noun or adverb for comparison.

• Short adjectives: Add -er (comparative) and -est (superlative).
• fast → faster → fastest
• Long adjectives: Use "more" and "most".
• important → more important → most important
• Irregular adjectives:
• good → better → best

This differentiation is necessary because Old English had synthetic comparative systems that have developed into a modern mixed system (Comrie, 1989). 1.2 Comparative Degrees in Uzbek As a Turkish language, Uzbek forms comparisons with suffixation and sometimes with prefixation.

• Comparative degree: -roq with adjectives.
• katta → kattaroq (bigger)
• Superlative degree: -eng before the adjective.
• eng chiroyli (most beautiful)

Unlike English, Uzbek does not use auxiliary words like more or most. It instead changes the adjective itself, a typical construction in agglutinative languages (Kornfilt, 1997).

2. Problems of Learning Comparative Structures

2.1 Typical Errors Among Uzbek Learners of English language

The investigations of the EFL learners of Uzbek reveal quite a number of common errors that can be seen (White, 2003):

Overuse of "more" for small adjectives (for example, "more bigger" instead of "bigger").
Omission of "than" or wrong placement of "than" in comparisons.
Wrong use of irregular comparative forms (for example, "gooder" for "better").

2.2 Common Errors in English by Learners of the Uzbek Language

The first error is that English-speaking students miss (Larsen-Freeman, 1991):

• Forgetting the "-roq" suffix in comparisons.
• Misuse of "eng" in superlative structures.
• Inappropriate placement of "dan" (than) in explicit comparisons.

These mistakes arise because English relies on word order and auxiliary words, while Uzbek depends on suffixes and postpositions (Clever-Murcia & Larsen-Freeman, 1999).

3. Effective Teaching Actions on Comparative Structures

3.1 Contrastive Grammar Approach A contrastive study of the two languages allows students to identify some salient differences.

For instance:

• *This book is more interesting than that one. → Bu kitob u kitobdan qiziqroq.*

Given that comparisons like this make explicit the grammatical contrasts, they help students internalize the differences (Lightbown & Spada, 2006).

3.2 Interactive Activities with Visuals

Some examples of good techniques include:

Fill-in-the-blank exercises that reinforce correct comparative forms.

Comparison charts visualize the differences between English and Uzbek.

There is substantial evidence from second language acquisition that supports the claim that visual and contextual treatment reinforces retention (Schmitt, 2000).

3.3 Technology-Assisted Learning

By providing AI feedback on such apps, comparative errors could be corrected immediately. Immediate responsiveness has been shown to assist in the rapid development of grammar accuracy compared to traditional drills (Stockwell, 2012).

Conclusion

Mastery of comparative structures involves an understanding of both the morphological and syntactical differences of English and Uzbek. Contrastive grammar analysis, interactive exercises, and technology-mediated learning will allow side by side comparisons to become clearer for students in both languages. Future studies would be interested in how digital tools support comparative grammar acquisition of English in Uzbek learners and vice versa.

REFERENCES

1. Celce-Murcia, M., & Larsen-Freeman, D. (1999). The Grammar Book: An ESL/EFL Teacher's Course. Heinle & Heinle.
2. Comrie, B. (1989). The World's Major Languages. Oxford University Press.
3. Kornfilt, J. (1997). Turkish Grammar. Routledge.
4. Krashen, S. D. (1982). Principles and Practice in Second Language Acquisition. Pergamon Press.
5. Larsen-Freeman, D. (1991). An Introduction to Second Language Acquisition Research. Longman.
6. Lightbown, P., & Spada, N. (2006). How Languages Are Learned. Oxford University Press. Schmitt, N. (2000). Vocabulary in Language Teaching. Cambridge University Press.
7. Stockwell, G. (2012). Computer-Assisted Language Learning: Diversity in Research and Practice. Cambridge University Press.
8. Swan, M. (2005). Practical English Usage. Oxford University Press.
9. White, L. (2003). Second Language Acquisition and Universal Grammar. Cambridge University Press.
10. Yuldashev, A. (2010). O‘zbek tilining grammatikasi.

MODERN APPROACHES, INNOVATIVE RESEARCH, AND INTERACTIVE METHODS IN TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

Rakhmonova E’zoza Sherzod qizi

Samarkand State Institute of Foreign Languages,1st-year student

ezozaraxmonova2804@gmail.com

ABSTRACT: This article analyzes the role of modern approaches, innovative methods, and interactive techniques in the teaching of language and literature. It discusses the significance of applying new pedagogical technologies to develop students’ creative thinking, enhance their

speech culture, and shape their aesthetic taste. The integration of digital platforms, artificial intelligence, QR-coded tasks, and online tests into the educational process is also explored.
KEYWORDS: modern approaches, interactive methods, innovative technologies, QR code, link, pedagogical methodology.

In the 21st century, known as the age of technology, reforms in the education system, digitalization processes, and the rapid development of modern technologies have made it essential to introduce new approaches to the learning process. In particular, the use of innovative research and interactive methods in teaching language and literature plays a crucial role in broadening students' thinking, enriching their vocabulary, and developing their creative potential. These subjects contribute to the formation of students' speech culture, cognitive abilities, and aesthetic taste.

Modern approaches involve harmonizing traditional methods with contemporary tools. In fact, any educational process that enhances learner engagement is considered modern. For example, a competency-based approach focuses on developing practical skills in students. Learners should not only acquire theoretical knowledge but also be capable of applying it in real-life situations.

Through individual approaches, differentiated instruction, collaborative learning, and project-based education, it becomes possible to identify each student's unique abilities and provide tailored instruction accordingly.

The individual approach is an integral part of modern education that fosters creative thinking and helps students develop their personal style. As Abdulla Avloniy stated, "Every child must be educated according to their individual circumstances." This ensures a fully personalized learning experience.

The differentiated approach identifies students' differences in knowledge levels and potential, allowing them to be grouped accordingly. This optimizes the learning process by making instruction more targeted and effective.

Interactive Methods

Interactive methods are strategies that boost student engagement during lessons and promote positive idea exchange. Why are interactive methods preferred? Teaching techniques typically fall into three categories:

Passive – The learner listens or observes without active participation. This can be efficient in terms of speed and content coverage but lacks teacher-student interaction.

Active – Students can express their opinions and solve problems. There is collaboration between teacher and student.

Interactive – Learners engage in full communication with each other and the teacher, exchange ideas, and work collaboratively. This approach fosters role switching, allowing learners to take on leadership or analytical roles multiple times. The teacher presents a problem and provides information, while students work together to solve it. As a result, learners develop the ability to solve problems independently.

These methods include brainstorming, clustering, "brainstorming sessions," pyramid structures, role-plays, quizzes, tests, and interactive games. The main goals are to improve lesson quality and foster collaboration and communication among students.

One of the most effective is the "brainstorming session" method, which involves the free flow of creative ideas without criticism. It is aimed at enhancing creativity and uniting students around common ideas.

Recent research has increasingly focused on the psycholinguistic and sociolinguistic aspects of language learning. At the same time, areas such as the impact of artificial intelligence and neural networks on language learning and the use of digital tools for literary analysis are also developing. Using modern pedagogical technologies in language and literature classes is an effective way to shape the educational process. For instance, students' knowledge can be

reinforced through digital platforms, multimedia presentations, QR-coded exercises, online tests, electronic textbooks, and video analyses. These tools help learners develop skills such as independent study, information seeking, analysis, and interpretation.

QR codes can now be found in new literature textbooks, allowing quick and convenient access to assignments. School textbooks are being thoroughly updated, with reduced content encouraging students to independently study supplementary materials. QR codes provide access to this information. However, not all students can utilize QR codes, as not everyone owns a mobile device. Although new textbooks may reach 100% of students, only 60-70% have the means to read QR codes.

As a solution, including direct hyperlinks can be proposed. Replacing QR codes with links ensures all students can access the information without difficulty.

Teaching language and literature through modern technologies enhances education quality and increases student engagement. Digital tools and interactive methods are becoming increasingly essential in the learning process. Consequently, educators must not only deliver knowledge but also cultivate innovative capabilities.

References:

- Abdurakhmonov K., Akhmedov N. Pedagogical Technology and Pedagogical Skills. – T.: O‘qituvchi, 2020. – 224 pages.
- Karimova V.M. Interactive Teaching Methods. – T.: Ma’naviyat, 2019. – 128 pages.
- Hasanboev J. Methods of Teaching Literature. – T.: Nur-Press, 2021. – 176 pages.
- Brown H.D. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. Pearson Education, 2001. – 480 pages.
- Hamraev A. Innovative Approaches in Teaching Philological Sciences. – 2023. – pp. 45–49.

ROLE OF GAMES IN TEACHING VOCABULARY

Rahmatova Shaxina San’at qizi, Aminova Ra’no O‘ktam qizi
Students of Kattakurgan branch of SamSU
Scientific supervisor: Diyarov Akmal To‘lqin o‘g‘li

Annotation: This article discusses the role of games in increasing vocabulary in English.

Key words: teaching vocabulary, games, hiliraty, fun, interactive methods.

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz tilida so'z boyligini oshirishda o'yinlarning o'rni haqida muhokama qiliniladi.

Kalit so'zlar: lug'at o'rgatish, o'yinlar, lol-hayron, qiziqarli, interfaol usullar.

Аннотация: В этой статье обсуждается роль игры в расширении словарного запаса английского языка.

Ключевые слова: обучение лексике, игры, веселье, развлечение, интерактивные методы.

There is a common perception that all learning should be serious and solemn in nature and that if one is having fun and there is hilarity and laughter, then it is not really learning. This is a misconception. It is possible to learn a language as well as enjoy oneself at the same time. One of the best ways of doing this is through games. Games can help the teachers to create contexts in which the language is useful and meaningful. In the whole process of teaching and learning by games, the pupils can take part widely and open-mindedly. To win the games each pupil or group should competitively answer the questions addressed by the teacher or other pupils or groups. In order to do so they must understand what the teacher or others are saying or have written, and they must speak or write in order to express their own point of view or give information The English instruction in elementary school is intended to endorse the mastery and development of the four basic abilities and skills. Those are reading, writing, speaking and listening as reflected in abilities and skill concerning language use so that the pupils are able to express simple expression with emphasis our vocabulary mastery in order to avoid to vocabulary infraction and attain better out comes, the teacher should choose an appropriate teaching method, which is suitable with subject

matter in teaching learning process. The need to use various instructional media will be able to help pupils to increase their English vocabulary. Teaching vocabulary is clearly more than just presenting new words. It also includes a decision that words should teach the basic of how frequent they are used by speaker of the language. The words are most commonly used are those a teacher should teach first. But commonly and usually the way of teaching makes the pupils lazy and bored. The teacher needs something different to make pupils interested, mostly children, because they are very easy to get bored. Therefore, teacher needs something interesting which can make motivate them. It is based on the characteristics and attitude of the children that they are curious and often seeks something that the teacher notices them and shows appreciation for what they are doing. So, to motivate them teacher needs something new that can stimulate their curiosity. With the current analysis on communication in teaching language, using games appears to hold a solution for many teachers. The communication activities some how involves in a varied use of language. It had been found in many schools, teacher use games activities as their teaching aid. The pupils really appreciate any kind of activities which provide excitement and fun. It will be easy to understand and practice of English. The writer chooses games as the simple illustrated media to facilitate pupils' method of learning, as we know children learn while playing games.

It is easy to be understood and comprehended by pupils. However, learning English vocabulary using games has an importance role for elementary teachers and pupils. The first, as pupils, they have strong and good motivation to deepen English language. The second, they are easy to accept the English language because they learn by playing games that nowadays has been grown and developed in Indonesia. The third, teaching English vocabulary using games can help teacher in teaching learning process. Finally, they (teacher and pupils) can teach and learn English vocabulary using games

The characteristic of children as learners Slattery and Willis (2001)

a. They are developing quickly as individuals; it means that they have difference in language acquisition.

b. Learn in a variety of ways, for example; by watching, by listening, by imitating and by doing things

. It means children learn their knowledge get rough what they see, heard in their surrounding and then imitate it and imitating by doing things (children learn by doing)

c. Are not able to understand grammatical rules and explanations about language

Children are not understanding about the rule of language, they only imitate what they are seeing and hearing.

d. Try to make sense of situations by making use of non-verbal clues

Children will do imitate, it means learning by doing.

e. Talk in their mother tongue about they understand and do this helps them learn.

It means they use their mother tongue to understand every thing.

f. Can generally imitate the sounds they hear quite accurately and copy the way adults speak.

It means they do imitation, memorization, practice and over learning, what the people are said.

g. Are naturally curious

They have strong willingness to know what they see and hear in their surrounding.

h. Love to play and use their imagination

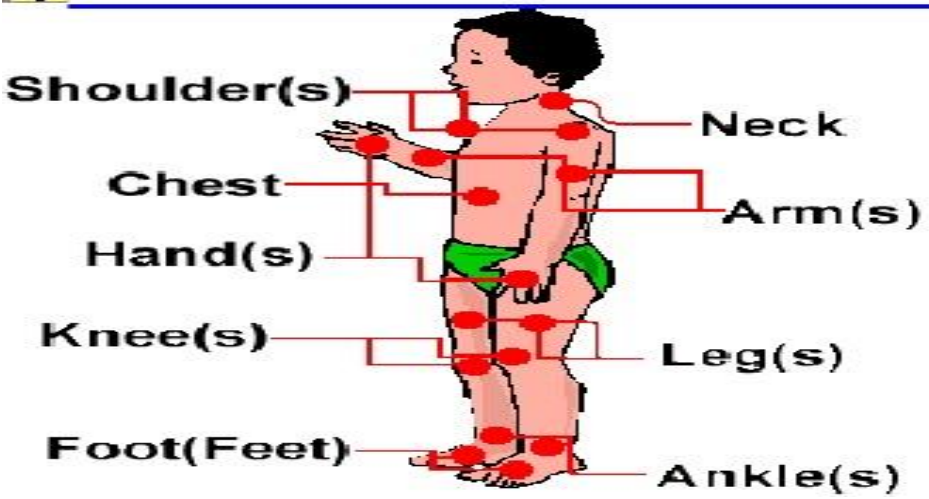
It means they are learning while playing.

I. Are comfortable with routines and enjoy repetition

It means they need habit to learn.

j. Have quite a short attention span and need variety

Because they are learning while playing, it is needed many ways to make them understand what the teacher means.

Learning is one of the primary activities of pupils in the classroom. Successful learning is only on the right way to lead the process. Good learning atmosphere and method can guide the pupils to learn more and meaningful. To accomplish such condition, teachers must create varitype and attractive methods for the class. What should a teacher do if their pupils get bored? Using variety games can be alternative solution to handle this problem. Games, as a matter of fact, can help and encourage many pupils to sustain their interest and work.

There is a common perception that all learning should be serious and solemn in nature and that if one is having fun and there is hilarity and laughter, then it is not really learning. This is a misconception. It is possible to learn a language as well as enjoy oneself at the same time. One of the best ways of doing this is through games. Games can help the teachers to create contexts in which the language is useful and meaningful. In the whole process of teaching and learning by games, the pupils can take part widely and open-mindedly. To win the games each pupil or group should competitively answer the questions addressed by the teacher or other pupils or groups. In order to do so they must understand what the teacher or others are saying or have written, and they must speak or write in order to express their own point of view or give information The English instruction in elementary school is intended to endorse the mastery and development of the four basic abilities and skills. Those are reading, writing, speaking and listening as reflected in abilities and skill concerning language use so that the pupils are able to express simple expression with emphasis our vocabulary mastery in order to avoid to vocabulary infraction and attain better out comes, the teacher should choose an appropriate teaching method, which is suitable with subject matter in teaching learning process. The need to use various instructional media will be able to help pupils to increase their English vocabulary. Teaching vocabulary is clearly more than just presenting new words. It also includes decision that words should teach the basic of how frequent they are used by speaker of the language. The words are most commonly used are those a teacher should teach first. But commonly and usually the way of teaching makes the pupils lazy and bored. The teacher needs something different to make pupils interested, mostly children, because they are very easy to get bored. Therefore, teacher needs something interesting which can make motivate them. It is based on the characteristics and attitude of the children that they are curious and often seeks something that the teacher notices them and shows appreciation for.

What they are doing. So, to motivate them teacher needs something new that can stimulate their curiosity. With the current analysis on communication in teaching language, using games appears to hold a solution for many teachers. The com-mutilation activities somehow involves in a varied use of language. It had been found in many schools, teacher use games activities as their teaching aid.

The pupils really appreciate any kind of activities which provide excitement and fun. It will be easy to understand and practice of English. The writer chooses games as the simple illustrated media to facilitate pupils' method of learning, as we know children learn while playing games. It is easy to be understood and comprehended by pupils. However, learning English vocabulary using games has an importance role for elementary teachers and pupils. The first, as pupils, they have strong and good motivation to deepen English language. The second, they are easy to accept the English language because they learn by playing games that nowadays has been grown and developed in Uzbekistan. The third, teaching English vocabulary using games can help teacher in teaching learning process.

References

1. Jim Scrivener. Learning teaching. Oxford. Macmillan publishers limited. 2005. Pp.247-248
2. Abbott G., D. McKeating, J.Greenwood, and P.Wingard. 1981. The teaching of English as an international language. A practical guide.
3. Azar B.SH. Fun with grammar. New York 2000
4. Cross,D . "A Practical Handbook of Language teaching" London : Cassell Publishers Limited. 1992. p.15
5. Diamond, S.&Gutlohn, T Learning Vocabulary through Activities. Cambridge: Cambridge University Press. 2006.p.34
6. Ersoz Aydan. The Internet TESL Journal, Vol. VI. No 6,June 2000
7. Harmer, J. "Practice of English language Teaching". New York: Longman Publishers House. 1991.p.23

ARTUR KONAN DOYL IJODIDA SHERLOCK HOLMES OBRAZI: MANTIQ, KUZATUVCHANLIK VA ADABIY YUKSALISH TIMSOLI

Ruzimurodova Dilnoza Xasanovna

Student of Samarkand state university Kattakurgan branch

ruzimurodovadilnozaxx@gmail.com

Zarina Murtozayeva Muxtor qizi

Assistant-teacher of Samarkand state university Kattakurgan branch

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz adabiyotining klassik namoyandasi Artur Konan Doyl tomonidan yaratilgan Sherlock Holmes obrazining badiiy va ijtimoiy-falsafiy mohiyati tahlil qilinadi. Holmesning obrazida mantiqiy fikrlash, ilmiy yondashuv, kuzatuvchanlik va adolatga intilish kabi jihatlar mujassam bo'lgan. Maqolada yozuvchining tibbiy bilimlari va hayotiy kuzatuvlari Holmes xarakterini yaratishda qanday o'rin tutgani yoritiladi. Shuningdek, doktor Uotsonning roli, deduktiv metodning adabiy va ilmiy qiymati, hamda asarlarda Viktoriya davri jamiyatiga oid tanqidiy fikrlar tahlil etiladi. Sherlock Holmes nafaqat badiiy qahramon, balki tafakkur, adolat va ongli hayot tarzining ramzi sifatida talqin qilinadi.

Kalit so'zlar: detektiv janr, deduktiv metod, mantiqiy fikrlash, adabiy obraz, kuzatuvchanlik, viktorian jamiyati, jinoyat, tafakkur timsoli.

Jahon adabiyotida shunday qahramonlar borki, ular faqat badiiy obraz sifatida emas, balki tafakkur timsoli, aql va kuzatuvchanlik ramzi sifatida e'tirof etiladi. Ana shunday unutilmas obrazlardan biri — **Sherlock Holmes**dir. Ingliz yozuvchisi **Artur Konan Doyl** tomonidan yaratilgan bu qahramon XIX asr oxirida detektiv janrining eng yuksak namunalarini yaratishda markaziy figura bo'ldi. Holmes obrazining muvaffaqiyati uning sirli jinoyatlarni ilmiy va mantiqiy asosda fosh etishi, oddiy detallarni tahlil qilib yirik haqiqatlarni yuzaga chiqarish qobiliyati bilan bog'liq. Konan Doyl bu obraz orqali inson tafakkurining kuchini, adolatga intilish va ilm-fan yutuqlarini birlashtirib, universal adabiy meros yaratdi.

Sherlock Holmes obrazi o'zining tibbiyot fani bilan bog'liq asoslari bilan ajralib turadi. Konan Doyl Edinburg universitetida tahsil olayotgan chog'ida taniqli shifokor **Jozef Bell**dan

ilhom oladi. Bellning bemorlar haqida tashqi ko‘rinish, so‘zlashuvi va harakati asosida chuqur tahlil yuritish qobiliyati Doyl uchun real ilhom manbai bo‘lgan. Holmes aynan mana shu kuzatuvchanlik, mantiqiy tahlil va dalillarga asoslangan deduktiv metodni amalda namoyon qiladi.

Sherlock Holmes haqida ilk hikoya — **“Yetuk qizil rangdagi tadqiqot”** (A Study in Scarlet) 1887-yilda nashr etilgan. Bu asar o‘zining yangicha uslubi, jinoyatga ilmiy yondashuvi va qahramonning aqlan ustunligi bilan o‘quvchilar e’tiborini jalb etdi. Shundan so‘ng Konan Doyl qator hikoya va romanlar orqali Holmes obrazini yanada mukammal holga keltirdi.

Sherlock Holmes obrazining kuchi uning yakka faoliyatida emas, balki sherigi — **doktor Uotson** bilan bo‘lgan munosabatida ham aks etadi. Holmes — sovuqqon, faqat aql bilan harakat qiladigan, mantiqiy tahlilga asoslangan qahramon. Uotson esa hissiyotli, oddiy inson sifatida o‘quvchini Holmes olamiga kirgizuvchi vositadir. Bu ikki obraz o‘zaro qarama-qarshi bo‘lishiga qaramay, bir-birini to‘ldirib, detektiv janrning eng kuchli dinamikasini yaratadi.

Doktor Uotson nafaqat voqealarni qayd etuvchi, balki Holmesning teran fikr yuritish jarayonini yoritib beruvchi ko‘zgu rolini o‘ynaydi. O‘quvchi Holmesga emas, aynan Uotson orqali voqealarni tushunadi. Bu esa Konan Doyl ijodining adabiy uslubiy yutug‘i hisoblanadi.

Sherlock Holmes obrazini noyob qilgan jihatlardan biri — bu **deduktiv metod**dir. Holmes har doim umumiy hodisalardan emas, aksincha, kichik detallar, noaniq belgilar asosida yirik jinoyatni fosh etadi. U voqeani ilmiy va analitik asosda o‘rganadi, xulosalar chiqaradi, so‘ngra jinoyatchini fosh etadi.

Bu metod zamonaviy kriminalistika, sud tibbiyoti, psixologik tahlil va jinoyat profilaktikasi uchun ham asosiy poydevor bo‘lib xizmat qilgan. Holmes obrazida psixologiya, kriminologiya, forensik ekspertiza va kuzatuvchanlik bir-biriga uyg‘unlashgan.

Sherlock Holmes hikoyalarining asosiy diqqat markazida jinoyat va uni fosh etish tursa-da, bu asarlarda **jamiyatdagi axloqiy muammolar, adolatsizliklar, ijtimoiy tabaqalanish va insoniy zaifliklar** ham muhim o‘rin tutadi. Masalan, *“Baskervillarning iti”* asarida boylik va meros ortidan quvganlarning g‘arazli niyatlari, *“To‘rtlar ittifoqi”* hikoyasida mustamlakachilik davridagi zo‘ravonliklar yoritiladi. Holmes bu muhitda insoniyatning axloqiy mezonlarini tiklashga harakat qiladi.

Sherlock Holmes obrazi butun dunyoda minglab roman, film, serial va teatr asarlariga ilhom bergan. Holmes bugungi kunda ham hayotiy, zamonaviy va ilg‘or qahramon sifatida qabul qilinmoqda. Ayniqsa, XXI asrda suratga olingan **BBC seriali “Sherlock”** (2010–2017) Holmes obrazini zamonaviy texnologiyalar va urbanistik muhit bilan uyg‘unlashtirdi.

Shuningdek, Holmes obrazidan ilhomlanib, boshqa yozuvchilar tomonidan yaratilingan detektivlar (masalan, Erkil Puaro, miss Marpl, Kolombo va boshqalar) bu timsolning qanchalik chuqur ildiz otganini ko‘rsatadi. Holmes nafaqat o‘z davrining qahramoni, balki **universal va doimiy aktual** obraz sifatida yashab kelmoqda.

Artur Konan Doyl tomonidan yaratilgan Sherlock Holmes — bu faqat detektiv obraz emas, balki aql, mantiq, kuzatuvchanlik va ilm-fan qudratining timsolidir. Holmes orqali yozuvchi jamiyatga axloqiy signal yuboradi: adolat faqat kuch bilan emas, tafakkur bilan tiklanadi. Bu obraz bugun ham o‘z o‘quvchilarini topmoqda, yangi avlodni fikrlashga, kuzatishga, tahlilga va haqiqatni izlashga undamoqda. Holmes nafaqat adabiy qahramon, balki inson tafakkurining yuksak cho‘qqilaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

oyle, A. C. (2009). *The Adventures of Sherlock Holmes*. Oxford University Press.

2. Doyle, A. C. (2014). *Sherlok Holms va doktor Uotsonning sarguzashtlari* (V. Ro‘zimatov, Trans.). Yangi Asr Avlodi.
3. Doyle, A. C. (2019). *Artur Konan Doyl. Eng sara asarlari. Sherlok Xolms sarguzashtlari. Yo‘qolgan dunyo. Baskervillar iti*. Munir nashriyoti.
4. Doyle, A. C. (2020). *Baskervillar iti*. Kitobxon.com. Retrieved from https://kitobxon.com/oz/kitob/baskervillar-iti

5. Doyle, A. C. (2021). *Sherlok Xolms haqida hikoyalar*. Asarlar.uz. Retrieved from https://asarlar.uz/muallif/artur-konan-doylУзбекская
6. Doyle, A. C. (n.d.). *Sherlock Holmes haqida hikoyalar*. Vikipediya. https://uz.wikipedia.org/wiki/Sherlock_Holmes_haqida_hikoyalar_(1966)

INGLIZ ADABIYOTIDA ROMANTIK DAVRI (1780-1830)

Murtozayeva Zarina Muxtor qizi
Samarqand davlat universiteti Kattaqo'rg'on filiali o'qituvchisi
Safarova Zarrina Shirinboyevna, talabasi
zarrinasafarova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Ingliz adabiyotida romantik davri haqida so`z yuritiladi. Romantisizm Angliyadagi ijtimoiy iqtisodiy va siyosiy vaziyatlar ancha murakkab vaziyatda bo`lgan. Shuningdek ushbu davrda ko`pgina yozuvchilar yashab, ijod qilishgan. Misol uchun Bayron, Skot, Robert Burns, Uillyam Blak, Uilliam Wordworth va boshqalarni aytib o`tish mumkin. Bu yozuvchilar san`at va adabiyot rivoji uchun katta hissa qo`shgan desak mubolag`a bo`lmaydi. Shuningdek yozgan asarlari orqali o`zlaring idealidagi qahromonlarni yaratibgina qolmay o`sha davr odamlarining ongiga sezilarli darajada ta`sir ko`rsatgan.

**Kalit so`zlar:** romantizm, obraz, ballada, oq she`r, hissiyot, sanoat inqilobi, individualizm, ekzotika,siyosiy vaziyatlar,

Abstract: This article is about the romantic period in English Literature. Romanticisizm in England was in rather complicated social, economic and political situation. Also, many writers lived and created during this period. For example, it includes Robert Burns, William Blake, William Wordworth and others. It is no exaggeration to say that these writers made a great contribution to the development of art and literature. Also, through their writings they do not only created the heroes of their ideal, but also had a significant impact on the minds of the people that time.

Key words: romanticism, image, a ballad, feeling, the industrial revolution, exotic, political situation.

Аннотация:Данная статья посвящена романтической эпохе в английской литературе.Романтизм в Англии находился в довольно сложной социальной и политической ситуации.Также в этот период жили и творили многие писатели. Примеры включают Роберта Бернса,Уильяма Блэка,Уильяма Вордсворта и других Не будет преувеличением сказать,что эти писатели внесли большой вклад в развитие искусства и литературы.т Также своими произведениями он не толька создал героев своего идеалаб но и оказал значительное влияние на сознане людей того времени.

Ключевые слова: романтизм, образ баллада, белый стих, эмоция, промишленная ревалюция, индивидуализм, екзотика, политические ситуации.

Romantizm Yevropaga XVII asr oxiri va XIX asr boshlarida kirib kela boshladi. Taxminan 1780-yillardan 1830- yillargacha bo`lgan bu davr, ya`ni bu davrda mantiqiy yondashuvlarga qarama qarshi bo`lgan davr ko`z oldimizda mujassam bo`ladi. Bu davrda adabiyot va san`at rivoji uchun harakatlar avjiga chiqqan.

Yozuvchi va shoirlar ham o`z asarlarida muhabbat, hissiyot, tabiat va individualizmni ahamiyatini yuksaltirishni aks ettirishgan. "Romantizm" atamasi "roman" so`zi bilan bo`g`liq hisoblanadi. Roman so`zining asli kelib chiqishi XII asrdan boshlab Fransiyada boshqalardan aralib turuvchi qahramonlar sodir bo`lgan ishqiy, jangovor sarguzashtlar bayon etilgan asarlar bilan bog`liq.bu asarlarning barchasi fransuz tilida yozilgan. Sagalardan farqli ravishda romanda real voqealarga emas, muallif tomonidan hayolot olamiga tayanilgan.

Angliya romantic adabiyotiga bir qancha shoir va yozuvchilarni sanab o`tishimiz mumkin. Misol uchun Uilyam Vordsvort "Tabiatni ruhiy tozalik timsoli sifatida tasvirlaydi" bu ta`rifga yaqqol

misol sifatida “Lyrical Ballads” kitobini aytib o`tish mumkin, Samuel Taylor Kolerij “Falsafiy g`oyalar va g`ayritabiy obrazlar orqali romantic poeziyaga yangilik kiritadi”, Lord Bayron o`zining asarlarida g`amgin qahramonlar orqali jamiyatdagi adolatsizliklarni ochib berishga harakat qiladi va bu narsani biz uning “Childe Harold`s Pilgrimage” asarida ko`rishimiz mumkin, Persi Bish Shelli-bu yozuvchi asosan insonlarning jamiyatda erkinligini va umuminsoniy orzular mavzusida asarlar yozadi va Jon Kits asosan falsafiy yondashishga harakat qiladi. Misol uchun go`zallik va san`atni o`zining asarlarida aks ettiradi. XVII asr o`rtalariga kelib Angliyada romantic davr paydo bo`ldi. Romantizm tushunchasi sarguzashtdan bilan birgalikda sirlilikni ham anglata boshlagan. Angliyada romantic adabiyot o`zidan keyingi davrlargaham kata ta`sir ko`rsatgan. U ingliz she`riyatida yangi yo`nalishlar, mavzular va ifoda usullarining shakllanishiga sabab bo`ldi. Romantizm insoniylik, hissiyot va san`at orqali dunyoni anglash yo`lida yangi yo`llar ocha oldi.

Romantizmga yana quyidagicha ta`rif berish mumkin:

XVIII asrning oxiri – XIX asrning birinchi choragida Yevropa, shuningdek, Amerika adabiyoti va san`atida paydo bo`lgan, klasssitsizm qonun- qoidalariga qarshi chiqib, milliy individual o`ziga xoslikka, ideal qahramonlar va tuyg`ularni tasvirlashga intilish bilan ajralib turuvchi yo`nalish, oqim;Adabiyot va san`atda- optimism ruhi bilan sug`orilgan va insonning yuksak burchini yorqin obrazlarda tasvirlashga intilgan yo`nalish[9].Shu turdagi ta`riflardan kelib chiqadigan bo`lsak , bu asarlar ancha yillar ilgari paydo bo`lganligini bilishimiz mumkin.Bunga misol tariqasida bir necha yozuvchilarning asarlarini ko`rishimiz mumkin bo`ladi: Sofoklning “Shoh edip”, Evripidning “Ediya” va” Elektra” tragediyalari.Romantizm shabbodalarigina emas balki bo`ronlari, dovullari, dengiz po`rtanalari va ruh g`alayonlari Homerning “Illiada’ “Odissey”, Vergiliyning “Eneyda”, Geliodorning “Argonovtika” dostonlarida ham yaqqol ko`zga tashlanadi.Arastu “Poetika” sida aytgan daramatik asarda harakterlarning ilijanob bo`lishi, mard insonlarning katta falokatlarga bir o`zi qarshi tura olishi, qahramonlar hal etishi mumkin bo`lmagan mushkulotlar, dramatic ruhiy kolliziyalar. Umuman, yetuk badiiy asarga va ko`proq romantizm adabiyotiga xos xususiyatlardir.[6;12].

Romantizm shunchalik keng tushunchaki uni bir so`z bilan tariflash qiyin. Shu sababdan ham turli davrlarda yashagan yozuvchilar turlicha tariff keltirib o`tishgan. Shuning uchun ham romantizm davri aynan qachon kirib kelganligi aniq emas. Bunga isbot tariqasida 1965- yilda Morze Pekham shunday degan: “romanticisizm is still the most vexing problem in literary history, even more irritating than the problem of the Renaissance” [2;1].shundan ham bilishimiz mumkinki olimlar buning ustida juda ko`p izlanishganlar .

Romantizm Angliyadagi ijtimoiy siyosiy vaziyatlar murakkab bo`lgan davrga to`g`ri kelgan. Aynan shu davrda sanoat inqilobi ro`y berdi va natijada ko`plab insonlraning turmush tarsi keskin o`zgarib ketdi.mana shu murakkab vaziyatlarda adabiyot sohasida bir nechta taniqli yozuvchi va shoirlar maydonga chiqdilar. Romantizmning klassizmdan farqi shundaki adiblar afqatgina tabiatni tasvirlabgina qolmay asarlarida o`zlari yaratgan qahramonlar orqali o`z orzularidagi haqiqatlarni yaratishgan.shu bilan bir qatorda shu asarlar orqali odamlarning dunyoqarashini ham o`zgartirishga muvaffaq bo`ldilar.

Shu izlanuvchilar safidan Bayron haqida aytadigan bo`lsak u haqiqiy jangchi edi. U xalq ozodligi uchun ham qalamda ham qilichda kurashgan yozuvchi hisoblanadi.u urushlarni yomon ko`rardi ammo unga qo`yilgan chegaralar unga chuqur ziddiyatlar keltirib chiqarardi. Uning ko`pgina she`rlari umidsizlik va shubha bilan tasvirlangan.Shuningdek uning hayotida onasining roli katta sababi uning onasi goh erkalasa goh urishar bu esa Bayronga kuchli tasir qilardi. U yoshligidan cho`loq edi u bundan tasirlanardi biroq u o`zida doimo kuch topardi. Shuning uchun juda intiluvchanligi tufayli u zo`r chovondoz, champion suzuvchi va bokschi shuningdek atletikachi bo`lib qatnashdi. U o`ziga uzoqroq qarindosh bo`lgan bir qizni sevadi ammo unga erisholmaydi shu sababdan keyichalik u bir qizga uylanadi ammo baxtli hayot kechirishmaydi. Shuning uchun ham uning ko`p asarlari muhabbat va hasratga to`la edi.[1;83].

Yana bir romantik yozuvchilarimizdan biri Sir Valter Skot, u tarixiy romanlarning ilk yozuvchisi bo`lgan. U 10 yildan ortiq advokat bo`lib ishladi va osha davrida u eski balladalarni yig`ib yurardi keyinchalik esa o`sha balladalardan ilhomlaning o`zi ham mashhur she`rlar yoza boshlagan b va u ommaga juda tez tarqalgan .biroq u Bayron bilan bir davrda ijod qilardi shu sababli yo`nalishini o`zgartirishga qaror qildi hamda roman yozishni boshladi. U o`zing ilk romanlari "veyverli" yoki "Oshandan beri oltmish yil" asarini nashr etdi. Uning bu asari ham tez oradi omma orasida mashhurlikka erishdi.bu yozuvchini romantic davrga ulkan hissa qo`shgan yozuvchi deyishimizga u turli madaniyatlar o`rtasidagi to`qnashuvlar ziddiyatlar haqida ko`p yozganligi sabab bo`ladi[2;88]. Shunday qilib bu yozuvchilar romantic davrda ijod qilgan mashhur yozuvchilar hisoblanadi. Ularning asarlari eng ko`p o`qilgan va omma orasida mashhurlikka erishgan. Romantizm haqida xulosaga keladigan bo`lsak uni olimlar renesans davridan ham murakkab ekanligini va o`z ichiga individualizmdan tashqari sirlilikni ham o`z ichiga olganligini bilishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- Байроню Сайланма. –Тошкент: Гафур Гулом, 1974.
- Umarova M. Ingliz va O`zbek adabiyotida ijodkor shaxs va qahramon.-Toshkent: Mumtoz so`z, 2021.
- Qurbonov P.A. Bayron ijodida sharq va sharqona motivlar tavsifi: filologiya fan.bo`yicha (PhD) fal. Dokt. Ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi.-Samarqand, 2019.
- Hamdamov U., Qosimov A. Jahon adabiyoti:o`quv qo`llanma.- Toshkent, 2017.
- M. Бакоева.,Э. Муратова, М.Очилова."English Literature" дарслик.-Toshkent, 2016.

IMPORTANCE OF MENTAL HEALTH A LEARNING FOREIGN LANGUAGE

Saidahmadova Bahora, Xudoyqulova Salomat
Kattakurgan branch of Samarkand state university
2nd year students of Foreign Language and Literature
Supervisor: Feruza Sattorova

Abstract: This article analyzes the impact of learning a language, which has become a global demand, on mental health, its role in enhancing brain activity, as well as its beneficial aspects combating unhappiness, boosting your confidence to fighting demantiya.

Key words: Grow in confidence, fight unhappiness, demantiya , communicate openly, recover from Brain Injury, isolation

Why are you learning a foreign language?

There is a huge benefit to learning languages which most people don't realise exists. Learning a language can improve your mental health. From boosting your confidence to fighting dementia, by speaking more than one language you are improving your health.

- Improve brain power
- Grow in confidence
- Fight unhappiness

Improve confidence

Most of us look forward to our annual holidays, often heading abroad for sunshine and relaxation. But one thing that can really hold people back, both in their pre-trip excitement and their enjoyment on the ground, is a lack of language skills.

Your relaxing holiday becomes a source of stress, and damages, rather than improves, your mental health.

A few language lessons can go a long way to helping you feel more confident. And can eliminate the feeling of anxiety that could plague an otherwise excellent holiday.

Improve brain power

When you speak two languages, your brain has to work harder.

Switching between two languages is like a workout. This means that certain areas in your brain become stronger. Because of this, people who speak two languages have better cognitive functions. For example, they are better able to switch between two tasks at work, and are better at conflict management. They are also better at concentrating and have a better memory than people who speak only one language.

A bilingual brain is better able to cope with the changes that dementia brings. Long- and short-term memory is better in bilingual suffers of dementia than in monolingual patients. And it's not just in people who have been bilingual since birth. Evidence shows that taking language learning seriously at any age can help with dementia.

Fight unhappiness

Learning a language isn't easy. You know that. Mindfulness is an important skill in language learning and makes us concentrate on the task we are doing. We can block out all other thoughts and simply allow our brain to process those verb tenses. There is even anecdotal evidence that learning a language can help in mild cases of depression. Learning makes you focus, it gives you a task with manageable goals, and it often allows you to expand your social circle. All of these things are important ways to combat depression.

Communicate openly

There is another side to speaking another language that many ignore. Many second or third generation immigrants in the UK can't speak the language of their grandparents or even elderly parents. This creates a barrier and leads to a disconnect in families, which can have serious consequences for the mental well-being of everyone involved.

But learning a language isn't just about opening up in your family. Learning a language inevitably requires you to open your mind. The very act of wanting to learn another language means that you have an interest in another culture and in other people.

Isolation is damaging to our mental health. If you move to another country and can't speak to the locals, or access vital services like the doctor, then your mental state will inevitably decline. Learning a language allows you to interact better with the world around you. It opens up new communities. And it allows you to build relationships with others.

Recover from Brain Injury

Just like dementia, a stroke may not be something you think about now. However, it's always beneficial to be prepared. According to the University of Edinburgh research, learning a new language can help you recover from a brain injury, such as a stroke, and start leading a normal life faster. This is only effective if you have learned a new language prior to the injury.

The first steps toward learning a new language could be complicated, long, and even frustrating. But once you get through them, you can discover an ocean of possibilities for self-awareness, exploration, and entertainment.

Given all the mental health benefits, studying a language is a substantial investment in your well-being. Consider taking the opportunity offered by the lockdown to give a new language a chance.

LIST OF USED LITERATURE:

Murphey, T. (1998). Language hungry!: An introduction to language learning fun and self-esteem. Japan: MacMillan Language house.

Dunlosky, J., Rawson, K. A., Marsh, E. J., Nathan, M. J., & Willingham, D. T. (2013). Improving students' learning with effective learning techniques promising directions from cognitive and educational psychology. Psychological Science in the Public Interest, 14(1), 4-58.

Brown, H. D., & Gonzo, S. T. (1995). Readings on second language acquisition. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall Regents.

EMPOWERING YOUNG LEARNERS THROUGH DIGITAL VOCABULARY INSTRUCTION: EFFECTIVE TOOLS AND STRATEGIES.

Sattorov Shamshod, Abdurasulov Temur,
Students of Samarkand State University, Kattakurgan Branch
Usmonova Guljahon, Supervisor
shamshodsattorov439@gmail.com

Annotatsiya: *This article investigates the role of digital tools in enhancing vocabulary acquisition among young English learners. By examining specific platforms such as Quizlet, Wordwall, and Kahoot, the study reveals how interactive technology supports learner motivation, word retention, and engagement. Findings suggest that when used effectively, digital tools can significantly improve the quality and efficiency of vocabulary instruction. The paper also addresses challenges and considerations for practical classroom integration.*

Keywords: Digital pedagogy, vocabulary acquisition, young learners, technology-enhanced learning, interactive tools, language education

Introduction

In the 21st century, digital technology has become an essential part of modern education, especially in the field of language teaching. Traditional vocabulary instruction often fails to maintain the interest and motivation of young learners. As digital natives, today's students require interactive and engaging learning experiences that align with their everyday digital exposure. This paper focuses on the integration of digital tools into English vocabulary instruction for children aged 7–13, aiming to demonstrate how these tools can boost learner engagement, support retention, and foster a more dynamic classroom environment.

Methodology

The research employed a qualitative approach through classroom-based action research over a period of four weeks at a language learning center. A group of 20 young learners at A1-A2 levels participated in lessons that incorporated digital tools—Quizlet for flashcard learning and games, Wordwall for interactive exercises, and Kahoot for formative vocabulary assessments. Observation logs, student feedback, and vocabulary test results were analyzed to assess the effectiveness of these tools. The goal was to evaluate not only learning outcomes but also learner motivation and participation.

Results and Discussion

The findings clearly indicated a positive impact of digital tools on vocabulary learning. Students showed increased enthusiasm and active participation when using platforms like Quizlet and Wordwall. Vocabulary quizzes on Kahoot created a competitive but low-pressure environment, which helped reduce language anxiety and improved spontaneous impact.

Data from weekly vocabulary tests showed a 28% increase in word retention among students who engaged with digital tools compared to those using printed flashcards. Learner feedback highlighted the appeal of visual and auditory reinforcement provided by these platforms. Moreover, the interactive nature of the tools encouraged peer collaboration and immediate feedback, both of which are crucial for young learners. Despite the benefits, certain challenges were noted: limited access to devices at home, varying levels of digital literacy among students and parents, and the occasional technical issues that disrupted the flow of lessons. Nevertheless, with proper planning and support, these challenges can be minimized.

Role of the Teacher

In the digital age, the role of the teacher goes far beyond simply delivering information. When it comes to vocabulary instruction using digital tools, the teacher becomes a **facilitator, guide, and designer of meaningful learning experiences**. Young learners require structured support, and it is the teacher's responsibility to ensure that technology is used in a purposeful, age-appropriate, and educationally sound way.

One of the most important tasks for a teacher is to **select appropriate digital tools** that align with learners' age, language level, and cognitive abilities. For example, very young learners may benefit from colorful, game-based apps with simple instructions,

in, C.-H., & Warschauer, M. (2015). Online vocabulary learning: Tools and techniques. Language Learning & Technology, 19(3), 26–43.

while older children might be ready for more complex platforms involving writing or collaborative tasks. The choice of digital tools must support not only vocabulary learning but also engagement and motivation.

Another key responsibility is to **integrate digital vocabulary tools into the broader language curriculum**. Digital activities should not stand alone but be meaningfully connected to other classroom learning. For example, new words introduced through an app like Quizlet can later be used in storytelling, writing tasks, or class discussions. Teachers must ensure that digital vocabulary instruction complements and reinforces traditional teaching strategies.

In addition, the teacher must **monitor students' progress closely**. Many digital tools provide feedback and track individual performance, which allows teachers to identify students who are struggling or need extra support. Based on this data, teachers can offer targeted help, review difficult words, or adapt their lesson plans.

Finally, it is essential to **promote responsible and purposeful technology use**. Young learners should be guided to understand that digital tools are not just for entertainment but can also be powerful resources for learning. Teachers can model positive behaviors, establish clear rules for device use, and encourage students to stay focused on their learning goals.

In summary, teachers play a central role in creating a balanced, interactive, and effective digital vocabulary learning environment. Their thoughtful guidance helps young learners use technology as a tool for growth rather than distraction.

Conclusion

Digital tools have the potential to transform vocabulary instruction for young English learners by making learning more interactive, personalized, and enjoyable. Teachers who integrate such technologies into their practice can enhance both student engagement and learning outcomes. However, successful implementation depends on thoughtful pedagogical design, access to infrastructure, and ongoing teacher training. As technology continues to evolve, its role in language education will only become more central, offering exciting new possibilities for vocabulary development and beyond.

REFERENCES

1. Lin, C.-H., & Warschauer, M. (2015). Online vocabulary learning: Tools and techniques. Language Learning & Technology, 19(3), 26–43.
2. Nation, I. S. P. (2013). Learning Vocabulary in Another Language (2nd ed.). Cambridge University Press.
3. Coxhead, A. (2012). Digital learning and vocabulary instruction. TESOL Quarterly, 46(1), 135–145.
4. Schmitt, N. (2008). Review article: Instructed second language vocabulary learning. Language Teaching Research, 12(3), 329–363.

CHARLOTTE BRONTE'S "JANE EYRE"

Sayfullayeva Nigora Jasur kizi
Student of Kattakurgan branch of Samarkand State University
nigorasayfullayeve63@gmail.com
Murtazoyeva Zarina Mukhtor kizi, *Assistent-teacher*

Annotation: This article discusses the work "Jane Eyre" by the famous English poet Charlotte Bronte. This work examines the childhood of the main character "Jane Eyre" and the

fate of a ten-year-old girl who lost her parents early, as well as the humiliation and hardships she experiences from her cousins. This work has been translated from English into Uzbek.

Annotatsiya: Bu maqolada mashhur ingliz shoiri Charlotte Brontega tegishli "Jane Eyre" asari haqida mulohaza yuritiladi. Bu asarda bosh qahramon "Jane Eyre" ning bolalik davrlari va ota onasidan erta ayrilgan o'n yoshlik qizning taqdiri hamda amakivachchalari tomonidan kamsitilgani va boshdan o'tkazgan qiyinchiliklari ko'rib chiqiladi. Bu asar ingliz tilidan o'zbek tiliga tarjima qilindi.

Key words: orphan, make fun of, injure, cold and dark room, cousin, belongs to Rids family, noise.

Kalit so'zlar: yetim, masxara qilmoq, jarohatlamoq, sovuq va qorong‘u xona, amakivachcha, Ridlar oilasiga mansub, shovqin.

Mening ismim Jeyn Eyre va mening hikoyam aslida men o‘n yoshda bo‘lganimda boshlangan. Men o‘sha paytda xolam Missis Rid bilan yashardim, chunki ota-onam vafot etgandi. Missis Rid juda boy edi, uning uyi katta va chiroyli edi, lekin men u yerda baxtsiz edim. Mening uchta amakivachcham – Eliza, Jon va Georgiana mendan katta edi. Ular meni mazax qilishardi va o‘ynashni istashmasdi. Ba’zan ular juda shafqatsiz edi. Men ulardan qo‘rqardim, ayniqsa, Jon Riddan qo‘rqardim. U meni qo‘rqitishni yoqtirar va baxtsiz qilardi. Men ko‘pincha undan kichkina xonaga yashirinardim. U yerda men kutubxonadan olingan katta kitobdagi suratlarni tomosha qilardim. O‘sha kuni o‘zimni kichkina xonamda baxtli va xavfsiz his qilardim, chunki bilardim, Jon va uning opa-singillari onasi bilan edi. Lekin Jon zerikib qoldi va meni qidirishga qaror qildi."Jeyn Eyre qayerda?" – deb qichqirdi u. Men tinchgina o‘tirib, u meni topmaydi deb umid qildim, chunki u aqlli bola emas edi. Ammo uning opasi Eliza tezda meni qaerdaligimni topdi."Mana u bu yerda," – dedi Eliza, va men xonadan chiqishga majbur bo‘ldim. Jondan yomon kulgu bilan qarab turardi."Nima istaysan?" – deb so‘radim men.U meni o‘z oldida turishga majbur qildi. U uzoq vaqt menga tikilib qaradi, so‘ng birdaniga meni urdi. "Endi eshik oldida tur," – dedi u. Men juda qo‘rqib ketdim. Bilardimki, Jon meni jarohatlamoqchi. Men eshik yoniga bordim."Senga bizning mulkimizni olishni o‘rgataman," – dedi Jon Ridd va katta og‘ir kitobni oldi. Avvaliga u nima qilmoqchi ekanini tushunmadim. Keyin u qo‘lini ko‘tardi va kitobni menga otmoqchi ekanini tushundim. Men chetga qochishga harakat qildim, lekin kech edi. U kitobni to‘g‘ri boshimga otdi, kitob boshimga tegdi va men yiqildim.

"Sen yovuz va shafqatsiz bolasiz," – deb baqirdim men.

– "Nega meni jarohatlamoqchisan?"

Boshimni ushladim. Unda qon bor edi.

"Mana nimalar qilding!" – deb yig‘ladim.

Mening so‘zlarim Jondan battar g‘azablantirdi. U xonani kesib o‘tdi va meni yana urishga tushdi. Men juda qo‘rqib ketdim va unga qaytib urdim. Jon Riddga nima qilganimni bilmayman, lekin bu unga zarar yetkazdi. U onasini chaqira boshladi. Missis Rid shovqinni eshitib, xonaga shoshilib kirdi. U yuzimdan oqayotgan qonni ko‘rgandek ham bo‘lmadi.

"Jeyn Eyre, sen yomon qizsan!" – deb qichqirdi u.

– "Nega har doim yaxshi bo‘lgan Jonni uryapsan?"

Men Jonga nima qilganini tushuntirishga urindim, lekin hech kim tinglamadi. Missis Rid ikki xizmatkorni chaqirdi va:

"Buni qizil xonaga olib borib, eshikni qulflang," – dedi.

Qizil xona sovuq va qorong‘i edi. Bir xizmatkor menga xonada Missis Ridning eri vafot etganini aytgandi. Kechasi u yerga hech kim bormasdi.

Men juda qo‘rqib ketdim. Yordam so‘rab yig‘ladim, lekin hech kim kelmadi.

"Iltimos, menga yordam bering!" – deb qichqirdim.

– "Meni bu yerda yolg‘iz qoldirmang!"

Hech kim kelmadi. Men uzoq yig‘ladim. Har bir o‘tgan daqiqada qo‘rquv kuchayardi. Keyin birdan hamma narsa qorong‘i bo‘lib qoldi va men hushimdan ketdim. Keyin nima

bo‘lganini eslolmayman. Hushimga kelganimda, o‘z karavotimda yotardim. Boshim og‘rirdi. Yonimda shifokor o‘tirardi. Men xonada Ridlar oilasiga mansub bo‘lmagan biror kishi borligidan xursand bo‘ldim.

"Menga nima bo‘ldi?" – deb so‘radim undan.

"Sen kasalsan, Jeyn," – deb javob berdi shifokor.

– "Xizmatkor aytishicha, sen juda ko‘p yig‘lading. Nega bunchalik yig‘lading?"

"Men yig‘ladim, chunki juda baxtsizman," – deb javob berdim.

Shifokor hayron bo‘lib menga qaradi. "Kecha uni nima kasal qildi?" – deb so‘radi u xizmatkordan.

"U yiqilib tushdi, janob," – dedi xizmatkor. Men bu imkoniyatni qo‘ldan chiqarmaslikka qaror qildim. Shifokorga Ridlar oilasi bilan qanday yashashimni aytishni xohladim.

"Meni yiqitib yuborishdi," – dedim.

– "Lekin bu meni kasal qilmadi. Meni qorong‘i va sovuq xonaga kechgacha qamab qo‘yishdi."

Shifokor xizmatkorni tashqariga yubordi va keyin mendan so‘radi:

"Sen xolang va amakivachchalaring bilan yashashdan baxtsizmisan?"

"Ha, men juda baxtsizman," – dedim.

Shifokor menga mehribonlik bilan qaradi. "Tushunarli," – dedi u.

– "Maktabga ketishni xohlaysanmi?"

"Ha, xohlayman," – dedim.

Shifokor menga yana uzoq qarab turdi, keyin pastga tushib, Missis Rid bilan gaplashdi. Ko‘p vaqt o‘tmay, Missis Rid xonamga keldi va meni maktabga yuborishga qaror qilganini aytdi. Bir necha kundan keyin men xolamning uyidan maktabga ketdim. Bilardimki, Missis Rid va amakivachchalarim mening ketganimdan xursand edilar. Ular mening ta’tilga qaytishimni ham xohlamasdilar. Men ular bilan xotiramda boricha uzoq yashagan edim, lekin ketishimdan juda ham qayg‘urmading.

"Ehtimol, maktabda baxtli bo‘lar edim," – deb o‘yladim. – "Balki u yerda menga yoqadigan odam topilsa kerak. Do‘stlar orttirishim mumkin."

REFERENCES:

1. Bronte, C. (1992). Jane Eyre. Wordsworth Editions.

2. Bronte, Charlotte. (1992). Jane Eyre. Wordsworth Classics. Ware, England: Wordsworth Editions.

3. Medicine and Literature. (2018). Volume Two.

LEARNING SYNOYMYS OF SET EXPRESSIONS IN TEACHING LANGUAGE

Shoymurodova Malika Narzullo qizi

Student of Samarkand state university Kattakurgan branch

Yakubov Faxriddin

Assistant-teacher of Samarkand state university Kattakurgan branch

Abstract. *The acquisition of set expressions (idioms, phrasal verbs, and fixed phrases) poses a significant challenge for second language learners due to their inherent non-compositionality and cultural embeddedness. This article explores the pedagogical implications of explicitly teaching synonyms of set expressions within language instruction. While traditional approaches often focus on the primary meaning and usage of these expressions, understanding synonymous alternatives can significantly enhance learners' receptive and productive fluency, idiomaticity, and overall communicative competence. This paper argues that a systematic approach to presenting and practicing synonymous set expressions can foster a deeper understanding of semantic nuances, stylistic variation, and contextual appropriateness.*

Set Expressions in English: Characteristics and Types

In the English language, set expressions—also referred to as fixed expressions or phrasemes—are word combinations that serve as distinct units with certain meanings. Because of

their fixed forms and common usage, these expressions have meanings that cannot be fully inferred from the words that make them up. They come in a variety of forms, each with a unique function in communication, including as idioms, collocations, proverbs, and phrasal verbs. Set phrases have developed over centuries due to literary, historical, and cultural influences, and they are ingrained in the English language. These terms, which convey a feeling of tradition and common knowledge, frequently come from religious texts, folklore, classical literature, and even historical occurrences. Idioms such as "the writing on the wall" have biblical roots, whereas "Achilles' heel" has Greek mythological roots. In addition to improving communication, these expressions provide a window into the collective mindset of English-speaking societies.

Set expressions also function as indicators of one's social and professional identity. Specialized set phrases that are specific to their settings are used by various sectors and fields. Examples include medical language ("chronic condition"), legal jargon ("beyond a reasonable doubt"), and business idioms ("synergy" or "value proposition"). Gaining proficiency in these expressions makes it easier for people to move among different discourse groups, which enhances their fluency and trustworthiness in academic and professional contexts. Since established expressions are essential to both written and spoken communication, mastering them is essential to being fluent and understanding in English. By employing well-known expressions that capture intricate meanings, they enable speakers to communicate ideas more successfully. Additionally, they enhance the expressiveness of the language by giving writing and speech more emphasis, comedy, or emotional depth.

For example:

- "Break the ice" – This doesn't mean literally breaking ice but refers to starting a conversation or activity in a social situation to make people feel more comfortable.
- "Bite the bullet" – This means to do something difficult or unpleasant with courage, not actually biting a bullet.

One's expressive abilities and language competency can be improved by recognizing and employing these expressions correctly. Furthermore, learners who want to gain a deeper understanding of the language and social components of English must study set expressions since they represent cultural and historical influences. Non-native speakers can sound more natural and participate in discussions more successfully if they can appropriately comprehend and use defined expressions.

Types of set expressions:

1. Idioms. Expressions whose meanings are not predictable from the usual meanings of their constituent elements. Examples include "let the cat out of the bag" (to reveal a secret) and "barking up the wrong tree" (to pursue a mistaken course of action). Idioms are widely used in English, making them essential for learners to master in order to sound more natural and fluent. Idioms are a crucial component of English communication since they frequently have their roots in literary allusions, cultural customs, or historical occurrences.

2. Collocations. Word combinations that regularly occur together to generate statements that sound natural to native speakers are known as collocations. For instance, "make a decision," "heavy rain," and "strong tea." Although collocations, as opposed to idioms, have some degree of literal meaning, their specific word pairs are more common and favored than alternatives like "do a decision" or "big rain."

3. Phrasal Verbs. Combinations of verbs with prepositions or adverbs that create meanings different from the original verb. Examples include "give up" (to quit), "run into" (to encounter unexpectedly), and "look after" (to take care of). Phrasal verbs are particularly challenging for English learners because the added particles often change the meanings unpredictably. The structure and transitivity of phrasal verbs allow for their classification into many kinds.

4. Proverbs are brief, well-known sayings that offer conventional wisdom or counsel. Examples include "a picture is worth a thousand words" and "actions speak louder than words."

Proverbs are a significant component of English idiom since they frequently convey historical lessons and cultural values. They act as a vehicle for passing down knowledge from one generation to the next, preserving societal mores, moral teachings, and useful advice. The fact that many proverbs have roots in religious writings, oral traditions, and ancient literature lends them legitimacy and popularity.

Synonyms of Set Expressions

Synonyms for Idioms

1. Actions speak louder than words ➔ it is used for expressing that what you do something is more important than just talking about it. This expression is commonly used in daily English language however, this phrase cannot have its exact same meaning with the same level of common usage.

Direct Synonyms (with slightly different emphasis):

- Deeds are more important than words. (More formal);
- What you do matters more than what you say. (More straightforward);
- Results count more than promises. (Focuses on outcomes);

These are the direct synonyms of this above-given phrase, but these phrases have little different meaning than “actions speak louder than words”.

Related Expressions (conveying a similar idea):

- Walk the walk. (Stresses consistency between words and actions);
- Practice what you preach. (Highlights hypocrisy when words and actions don't align);
- Show, don't tell. (Often used in writing and communication advice);
- By their fruits ye shall know them. (Biblical, emphasizing judging people by their actions);

The power of "actions speak louder than words" lies in its concise and memorable way of expressing a universal truth about human behavior. It's a very common and well-understood idiom, so while there are similar phrases, none have quite the same impact or widespread use.

2. **As easy as pie** ➔ The phrase "as easy as pie" means that something is very easy or simple to do. It implies that a task requires little effort or skill. "As easy as pie" has several idiomatic synonyms, though some are more common in certain regions than others. Here are some of the most common:

- A piece of cake: This is probably the closest and most widely used synonym.
- Child's play: This idiom emphasizes the simplicity of the task, suggesting it's something even a child could do.
- A breeze: This implies that something is very easy and effortless.
- A cinch: This is a more informal synonym, also meaning something very easy.
- Duck soup: This is an older idiom, less common now, but still understood.
- Easy peasy (lemon squeezy): A very informal, often childish expression.

These idioms all convey the same basic meaning: that a task is very simple and requires little effort. "A piece of cake" is probably the most universally understood and used, but the others are also common, depending on the speaker's region and style.

Synonyms for collocations.

1. A day off ➔ a day when someone does not go to work or school. This can be because of a holiday or an individual choice to not go to work. Usually, this phrase is not applied to Saturdays and Sundays, however it can be used to describe scheduled days in which one does not work.

For example: For example, Sophie always used her day off to do errands. [Late 1800s].

- A spare day: this phrase implies a day available for leisure (it is more formal synonym for a day off)
- A bunk-off: to absent oneself from school or work. This phrase is usually used in British English, referring to skip work or school without permission. (it is more informal synonym for a day off)

- A duvet day: a day of leave from work that an employee is allowed to take at short notice. This refers to a day spent relaxing in bed, usually used in British English and informal way.

2. In the deep end ➔ this has two meanings.

- **The literal meaning -** is the area of a swimming pool with the greatest depth.
- **The figurative meaning –** when someone finds himself or herself in the most complex and complicated part of a problem or situation. If a company throw you in at the deep and when you start a new job, it means that they put you in the job without the necessary training or resources and you are supposed to adapt and learn while you are working.

For example:

- I will jump straight in the deep end – the literal meaning is used.
- He was thrown in very much the deep end – the figurative meaning is used.

- Throw in at the deep end: this is very close and often used interchangeably with in the deep end, meaning that to make someone start a new and difficult job or activity without helping them or preparing them for it.

In her first overseas teaching job, Kathy was thrown in at the deep end with a class of 30 kids and no training, no books, and no guidelines.

- In the thick of: if you are in the thick of any activity or situation, you are very involved in it.

I enjoy being in the thick of things.

Synonyms for phrasal verbs.

1. **Look up ➔** this phrasal verb has 2 meanings: literal and figurative. Its literal meaning is to direct one's gaze upwards. Ex: I looked up at the tall building. Its figurative meaning is to search for information in a reference book, online or other sites. Ex: if you don't know the word, you can look it up in a dictionary.

- Search for: an act or the activity of looking for information on a computer or on the internet. Ex: I did an image search for 'vinly record'
- Consult: to go to somebody for information or advice. Ex: If the pain continues, consult your doctor.

Consult somebody about something. Have you consulted your lawyer about this?

- Raise one's eyes: it is the synonym for look up in its literal meaning that it can be used to describe someone raising their eyes to look at something or someone.

Ex: For a moment Crooks did not see him, but on raising his eyes he stiffened and a scowl came on his face.

- Research: it means to study something carefully and try to discover new facts about it. Ex: She is in New York researching her new book (= finding facts and information to put in it).

2. **Carry on ➔** it means to continue to do something. This phrasal verb is commonly used in daily English instead of continue in general meaning. Ex: Carry on until you get to the junction, then turn left. There phrasal synonyms for this phrasal verb. Some of them will be given below.

- Go on: this phrasal verb is used to describe nearly same meaning this carry on, however there is slight difference between them, meaning that go on means to continue an activity without stopping it. After go on both infinitive and gerund can come so we need to clarify their meaning by contrasting them. When to infinitive comes after go on, it has very different meaning "to do something after completing something else", however, gerund after go on means the same with continue and carry on.

Ex: Unemployment is likely to go on rising this year (= carry on).

The book goes on to describe his experiences in the army (= to do something after completing something else).

- Keep going: if you keep going to do something, you continue doing things or doing particular thing. This phrase has the same meaning with carry on. After this phrase both noun and gerund can come.

Keep going + noun. If you can keep going with the money you have, you can manage to live on it.

Keep going + noun. You just have to keep going trying to pick up results.

- Persist: if you persist in doing something, you continue to do it, even though it is difficult or other people are against it. After it, both noun and gerund come, both means same meaning.

Ex: persist in + gerund. Why does Britain persist in running down its defense forces?

Persist with + noun. He urged United States to persist with its efforts to bring about peace.

REFERENCES:

14. Cowie, A. P. (1998). *Phraseology: Theory, analysis, and applications*. Clarendon Press.

15. Fernando, C. (1996). **Idioms and idiomaticity**. Oxford University Press.

16. Ginzburg, R. S., Khidekel, S. S., Knyazeva, G. Y., & Sankin, A. A. (1979). **A course in modern English lexicology**. Higher School Publishing House.

17. Langeek. (n.d.). **Far from eye far from heart**. Langeek Dictionary. Retrieved from **https://dictionary.langeek.co/en/word/215384?entry=far%20from%20eye%20far%20from%20heart**

18. McCarthy, M., & O'Dell, F. (2004). English idioms in use (Intermediate & Advanced). *Cambridge University Press.*

19. Moon, R. (1998). **Fixed expressions and idioms in English: A corpus-based study**. Clarendon Press.

20. Oxford Learner's Dictionaries. (n.d.). **Search**. Retrieved from **https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/search_1?q=search+**

21. Seidl, J., & McMordie, W. (1978). **English idioms and how to use them**. Oxford University Press.

22. Unknown Author. (n.d.). **Begin to cry abruptly**. Google Search. Retrieved from https://www.google.com/search?q=Begin+to+cry+abruptly&sca_esv=60fc72c6afa20bbd&sxsrf=AHTn8zqXaq

23. Unknown Author. (n.d.). **Cry your eyes out**. Cambridge Dictionary. Retrieved from **https://dictionary.cambridge.org/dictionary/learner-english/cry-your-eyes-out**

24. Unknown Author. (n.d.). **Phrasal verbs**. Academia.edu. Retrieved from **https://www.academia.edu/34531868/Phrasal_verbs**

25. Unknown Author. (n.d.). **Set Expressions in English**. Academia.com. Retrieved from **https://www.academia.com**

26. Zykova, I. V. (2000). **A practical course in English lexicology**. Moscow: Academia.

IMPACT OF GLOBAL DISEASE ALL OVER THE WORLD

Sulaymonova Muhayyo Bahromjon qizi,Ulug'bekova Sarvinoz Baxrom qizi,
Rahmatullayev Sardor Umidjon o'g'li
Students of Kattakurgan branch of Samarkand State University
Supervisor : Sattorova Feruza Rustam qizi
sulaymonovamuhayyoxon817@gmail.com

ANNOTATION: This article explores the extensive effects of global diseases, especially pandemics, on different facets of life worldwide. It underscores the strain on healthcare systems, the negative economic impacts that accompany widespread outbreaks, the interruptions to educational environments, and the mental health repercussions for individuals. The article stresses the significance of global collaboration and readiness in tackling such international health emergencies.

Furthermore, the article addresses the mental health repercussions of global diseases, noting increased levels of stress, anxiety, and depression due to isolation, uncertainty, and fear of the unknown. It emphasizes how these crises have brought attention to the importance of global collaboration, with countries needing to share resources, knowledge, and medical advancements to combat the spread of infectious diseases.

KEY WORDS: Global diseases, health systems, economy, education, mental health, pandemic, cooperation, preparedness.

INTRODUCTION

Today, it has become clear that global diseases affect almost every aspect of our lives. When a disease spreads to many countries, such as COVID-19, it changes the way we live, work, study, and even communicate with each other. During the pandemic, I personally saw the hardships of people in my own neighborhood — some lost their jobs, schools closed, hospitals were full. This was not just a health issue; it affected everything. It helped many of us realize that the world was not prepared for such a crisis. In this article, I want to look at how global diseases affect different areas of life and the need for countries to be prepared for future health crises.

MAIN BODY

One of the first areas of global impact is the health care system. Hospitals quickly become overwhelmed, and nurses and dieticians are forced to work long and stressful hours. Many people with even simple illnesses are unable to recover because hospitals are overwhelmed. The COVID-19 era has been a very difficult time for Uzbekistan, but also for the entire world. The COVID-19 pandemic killed nearly 16 million people worldwide in 2020 and 2021 and caused global life expectancy to decline by 1.6 years between 2019 and 2020. However, it did not erase the progress of the past 72 years.The virus that causes COVID-19 upsets immune system communication. This could lead immune cells to mistake the body's own cells as a threat and react to them, called an autoimmune reaction. Having COVID-19 awakens viruses that haven't been cleared out of the body. The coronavirus infection upsets the gut's ecosystem. On the social side, we see a dramatic loss of employment – with a decline of almost 10.5 percent in total working hours, the equivalent of 305 million full-time workers. And some 1.6 billion students have been affected by school closures and the crisis will push an additional 40–60 million people into extreme poverty.

The economy has also taken a huge hit. Many businesses have had to close during the pandemic. In my own city, many small shops have closed and never reopened. People have lost their jobs, families have struggled to make ends meet. Even major industries have been affected, and countries have seen a decline in sales and income.

Education has been another area that has undergone major changes. Schools and universities have been closed, and students have had to study online. While some students have been able to do well, others have struggled because they don’t have good internet or a quiet place to study. I remember how hard it was to concentrate during online classes — it wasn’t the same as studying in person.

Finally, mental health has become a serious issue. Staying at home, away from friends and family has left many people feeling lonely or anxious.

Activities for Understanding the Impact of Global Diseases

1. Group Discussion: Students will break into small groups and discuss how the pandemic has affected areas such as health, the economy, and education.

2. Global Cooperation Debate: Organize a debate on the need for global cooperation during a pandemic. One side may argue that cooperation is essential for an effective response, while the other side may argue that countries can manage crises on their own. This activity will help participants understand the importance of international cooperation.

3. Case Study: Previous pandemics, such as COVID-19 or Ebola, are presented and participants are asked to analyze their impact on public health, the economy, and society. They

will present their research findings to the group, which will help them learn more about the broader implications of global diseases.

4. Pandemic Role-Play: In this activity, students or participants will take on roles such as health workers, government officials, or business owners during a pandemic. Through role-playing, they experience the challenges of these roles and discuss potential solutions to managing the health crisis.

5. Research Project: Individuals or small groups are tasked with researching a current global disease. The research can focus on examining the impact on various areas such as health, economics, and education, and participants present their findings through a report or presentation.

CONCLUSION

In conclusion, global diseases have a profound impact on health, economies, education, and mental well-being. They remind us how interconnected we all are – what happens in one country can quickly spread to others. That's why it's so important for countries to share information, help each other, and make sure they're prepared if something like this happens again. If we learn from the past, we can better protect ourselves in the future.

REFERENCES:

1. World Health Organization. (2020). Coronavirus disease (COVID-19) pandemic. Retrieved from https://www.who.int

2. United Nations. (2020). Shared responsibility, global solidarity: Responding to the socio-economic impacts of COVID-19. Retrieved from https://www.un.org

3. The Lancet. (2020). Mental health effects of COVID-19 pandemic on healthcare workers. The Lancet Psychiatry, 7(7), 597. Retrieved from https://www.thelancet.com

4. OECD. (2020). Education and COVID-19: Focusing on the long-term impact. Retrieved from https://www.oecd.org

5. International Monetary Fund. (2021). World Economic Outlook: Managing Divergent Recoveries. Retrieved from https://www.imf.org

6. Gopinath, G. (2020). The Great Lockdown: Worst Economic Downturn Since the Great Depression. International Monetary Fund

7. Schippers, M., & van den Broek, M. (2020). Pandemic and mental health: Exploring the relationship. Journal of Clinical Psychology, 76(12), 2311-2325.

8. Centers for Disease Control and Prevention. (2020). COVID-19 and mental health. Retrieved from https://www.cdc.gov

9. Zhang, L., & Liu, H. (2021). The impact of COVID-19 on global trade and economy. International Business Review, 30(1), 101623.

10. McKinsey & Company. (2020). COVID-19: Impacts on global supply chains. Retrieved from https://www.mckinsey.com

GULLIVERNING SAYOHATLARI: TANQIDIY FANTAZIYA VA INSONIYATGA SATIRIK NIGOH

Tojiboyeva Jaxongul Ulug'bek qizi
Student of Samarkand state university Kattakurgan branch
jahongultojiboyeva042@gmail.com
Zarina Murtozayeva Muxtor qizi, *Assistant-teacher*

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz adabiyotining taniqli namoyandasi Jonatan Swift qalamiga mansub "Gulliverning sayohatlari" asarining mazmun-mohiyati, undagi satirik yo'sindagi ijtimoiy tanqid, siyosiy va axloqiy g'oyalar keng yoritilgan. Asarda Gulliverning to'rt mamlakatga qilgan sayohatlari orqali insoniyatning turli illatlari – manmanlik, urushparastlik, nodonlik, haddan tashqari ilmga berilish va axloqiy tanazzul satira vositasida tasvirlanadi. Muallif har bir mamlakatni ramziy obraz sifatida talqin etib, o'quvchini jamiyat va inson mohiyati haqida

chuqur mulohaza yuritishga undaydi. Maqolada asarning badiiy xususiyatlari, ideya-falsafiy jihatlari va hozirgi davrdagi dolzarbligi tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Jonatan Swift, Gulliverning sayohatlari, satira, allegoriya, ijtimoiy tanqid, siyosiy hajv, badiiy obraz, axloq, ramziy ma’no.

Abstract. This article extensively covers the content, satirical social criticism, political and moral ideas of the work "Gulliver's Travels" by the famous representative of English literature Jonathan Swift. The work depicts various human vices - arrogance, warlikeness, ignorance, excessive devotion to knowledge and moral decline - through satire through Gulliver's travels to four countries. The author interprets each country as a symbolic image, encouraging the reader to deeply reflect on the essence of society and man. The article analyzes the artistic features, ideological and philosophical aspects of the work and its relevance in the present era.

Key words: Jonathan Swift, Gulliver's Travels, satire, allegory, social criticism, political satire, artistic image, morality, symbolic meaning.

Абстрактный. В статье подробно рассматривается содержание «Путешествий Гулливера», написанных Джонатаном Свифтом, выдающейся фигурой английской литературы, а также его сатирическая социальная критика, политические и моральные идеи. В произведении сатирически изображаются различные человеческие пороки — высокомерие, воинственность, невежество, чрезмерная преданность знаниям и моральное разложение — через путешествия Гулливера по четырем странам. Автор интерпретирует каждую страну как символический образ, побуждая читателя глубоко задуматься об обществе и сущности человека. В статье анализируются художественные особенности, идейно-философские аспекты произведения, его актуальность в современную эпоху.

Ключевые слова: Джонатан Свифт, «Путешествия Гулливера», сатира, аллегория, социальная критика, политическая сатира, художественный образ, мораль, символика.

Ingliz adabiyotining eng yorqin va ta’sirli asarlaridan biri bo‘lgan **“Gulliverning sayohatlari”** (ingliz tilida *Gulliver’s Travels*) asari, o‘zining satirik kuchi, ijtimoiy-falsafiy teranligi va badiiy fantaziyasi bilan butun dunyo o‘quvchilarining e’tiborini qozongan. Muallif Jonatan Swift (1667–1745) bu asarda oddiy sarguzasht hikoyasi niqobi ostida jamiyatdagi chuqur muammolarni, siyosiy buzuqliklarni, axloqiy inqirozlarni va insoniyat tabiati bilan bog‘liq ziddiyatlarni ochib beradi.

“Gulliverning sayohatlari” asari 1726-yilda Angliyada nashr etilgan bo‘lib, Swift uni "kapitan Lemuel Gulliverning sarguzashtlari" deb ataydi. Asar Angliya va Irlandiyadagi siyosiy qarama-qarshiliklar, monarxiya va parlament o‘rtasidagi ixtiloflar, ilm-fan va din atrofidagi bahslar kuchaygan davrda yozilgan. Swift, o‘sha paytdagi ijtimoiy hayotni chuqur tahlil qilib, bu muammolarni qattiq tanqid ostiga oladi. Asar to‘rt bo‘limdan iborat bo‘lib, har bir sayohat o‘ziga xos g‘oya va simvolik ma’noga ega.

Gulliverning birinchi sayohati uni Liliput nomli kichik odamlar yashaydigan mamlakatga olib boradi. Bu yerda odamlar faqat 15 santimetr uzunlikda bo‘lib, o‘zlarining siyosiy, diniy va maishiy mojarolariga haddan tashqari jiddiy munosabatda bo‘lishadi. Swift bu orqali Angliya va Frantsiya o‘rtasidagi urushlarni, Angliyadagi partiyaviy kurashlarni (Torilar va Viglar), diniy sektalar o‘rtasidagi to‘qnashuvlarni tanqid qiladi. Liliput aholisi orasida *"tuxumning qaysi uchidan urilishi kerak"* degan masalada boshlangan urush — aslida insoniyatning ahmoqona urushlari va zo‘ravonligining ramzidir.

Ikkinchi sayohatda Gulliver o‘zini ulkan odamlar mamlakati — Brobdingnegda topadi. Endi u o‘zi kichik, atrofdagilar esa ulkan ko‘rinadi. Bu simvolik o‘zgarish orqali Swift insoniyat o‘zini doimo markazda ko‘rishga urinayotganini tanqid qiladi. Brobdingneg qiroli bilan bo‘lgan muloqotda Gulliver Angliya jamiyatini faxr bilan tasvirlaydi, biroq qirol uning so‘zlariga tanqidiy qarab, Angliyani “yo‘lbars bolasi” deb ataydi. Bu bo‘limda siyosiy tanqid yanada chuqurlashadi: Swift urush, korrupsiya, va yolg‘on diplomatiyani fosh etadi.

Uchinchi sayohat — Laputa va Lagado orollariga bo‘ladi. Laputa osmon ostidagi orol bo‘lib, bu yerda faqat matematik formulalar va musiqiy nazariyalar bilan yashaydigan odamlar hukmron. Ular real hayotdan butunlay uzilgan va amaliyotdan yiroq. Lagado shahrida esa ilm-fan nomidan odamlar g‘alati tajribalar o‘tkazishadi: ovqatni tuproqdan tayyorlash, binoni yuqoridan pastga qurish, yel bilan suzadigan mashinalar kabilar. Bu bo‘lim orqali Swift ilm-fanning ijtimoiy foydasi yo‘q bo‘lsa, u be’manilikka aylanishini ko‘rsatadi. Ayniqsa, o‘sha davrdagi qirol homiylik qilgan, lekin natijasiz bo‘lgan "Royal Society" kabi ilmiy tashkilotlar tanqid ostiga olinadi.

To‘rtinchi bo‘limda Gulliver Houyhnhnmlar — aql bilan boshqariladigan otlar jamiyatiga keladi. Bu otlar ideal jamiyat qurishgan: ular o‘zaro ishonch, halollik, aql va izchillik asosida yashaydi. Ularning qarshisida esa Yahular — inson qiyofasidagi, ammo hayvon darajasida yashaydigan jirkanch mavjudotlar turadi. Swift orqali Gulliver odamzodni o‘z tabiatiga ko‘ra yovuz, yolg‘onchi va nafsga berilgan mavjudot sifatida ko‘rsatadi. Houyhnhnmlar esa insoniyatning erishmog‘i lozim bo‘lgan aql va axloqiy ideal sifatida tasvirlanadi. Bu bo‘limda Swift insoniyatga bo‘lgan umidini yo‘qotganini yashirmaydi.

“Gulliverning sayohatlari” sarguzasht janrida yozilgan bo‘lsa-da, u o‘z mohiyati bilan falsafiy, satirik va ijtimoiy-psixologik roman hisoblanadi. Swift o‘z asarida kinoya, o‘xshatish, simvolizm va grotesk kabi uslublardan mahorat bilan foydalanadi. Har bir bo‘limda voqealarning keskin o‘zgarib borishi, teskari mutanosibliklar va o‘tkir irodi bilan yoritilgan tafakkur Swiftning yozuvchi sifatidagi kuchini ko‘rsatadi. Bu asar o‘quvchini nafaqat o‘ylantiradi, balki o‘z hayotiga tanqidiy qarashga undaydi.

Jonatan Swiftning “Gulliverning sayohatlari” asari o‘zbek o‘quvchisi uchun ham dolzarb bo‘lib, undagi falsafiy g‘oyalar, jamiyatga tanqidiy munosabat va axloqiy qarashlar har qanday davrda o‘z ahamiyatini yo‘qotmaydi. Asar orqali muallif insoniyatga haqiqatni ko‘rsatish, uni o‘z xatolarini anglashga undash va yaxshi jamiyat sari intilish zarurligini eslatadi. Swift uchun satira — kulgi emas, balki og‘riqli haqiqatni bildirish vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Bugun ham bu asar o‘z o‘quvchisini topmoqda, chunki unda ko‘tarilgan muammolar har bir davrga xos, har bir jamiyatga tegishli, eng muhimi — har bir odamga taalluqlidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Damrosch, L. (2004). *Jonathan Swift: His Life and His World*. Yale University Press.
2. Greenblatt, S., Christ, C., David, A., Lewalski, B., Logan, G., Lynch, K., & Stillman, A. (2018). *The Norton Anthology of English Literature* (10th ed., Vol. 1). W. W. Norton & Company.
3. Keymer, T. (2006). *The Cambridge Companion to Gulliver’s Travels*. Cambridge University Press.
4. Rawson, C. (2001). *Jonathan Swift: A Collection of Critical Essays*. Prentice Hall.
5. Sitter, J. (Ed.). (2005). *The Cambridge Companion to Eighteenth-Century Poetry*. Cambridge University Press.
6. Swift, J. (2003). *Gulliver’s Travels* (R. Demaria Jr., Ed.). Penguin Books. (Original work published 1726)
7. Todd, D. (2012). *Defining Literary Satire: Eighteenth-Century Satirists and Their Readers*. Cambridge Scholars Publishing.
8. Womersley, D. (Ed.). (2012). *Gulliver's Travels by Jonathan Swift: A Critical Edition*. Penguin Classics.

IMPACT OF PERSONAL IDENTITY IN TEACHING LANGUAGES

Nazokat Usmanova, Farida Haydarova
Kattkuragan branch of Samarkand State University, Students
nozi.usmanova@unilinguistics.edu

Abstract: This article explores the significance of personal identity in language teaching and its effects on learners' motivation and engagement. It focuses on how teachers can integrate aspects of identity to create a more enriching language learning experience.

Keywords: personal identity, language teaching, learner engagement, motivation, cultural identity

Introduction

In recent years, there has been a growing interest in the influence of personal identity on language acquisition. Language is more than just a means of communication; it also represents social situations, individual histories, and cultural quirks. By highlighting how recognizing and embracing students' identities may greatly improve their learning experience, this essay seeks to clarify the complex relationship between personal identity and language instruction.

Methodology

A qualitative review of the body of research on personal identity in language instruction was done for this paper. To find pertinent research and theoretical frameworks, databases like Web of Science, Scopus, and ScienceDirect were used. Identity theory, cultural effects, and pedagogical techniques for creating an inclusive language learning environment were among the major themes that were recognized and examined.

Research Results

1. Understanding Personal Identity

A person's unique traits, convictions, life experiences, and cultural upbringings all contribute to their personal identity. Personal identity is becoming more widely acknowledged as a crucial element in educational environments that affects student motivation and performance (Žeželj, 2018).

2. Identity in Language Learning

Students' identities are brought into the classroom during language acquisition, and this might affect how they approach learning. According to Norton (2000), a learner's identity and sense of belonging to the language community are strongly related to how invested they are in the language. Therefore, in order to promote meaningful involvement, language teachers need to take into account the identities of their students.

3. Pedagogical Approaches

Effective teaching strategies include:

Culturally Relevant Pedagogy: Incorporating students' cultural backgrounds into the curriculum enhances relevance and fosters a sense of belonging.

Identity Affirmation: Encouraging students to share their personal stories and identities can create a supportive classroom atmosphere, promoting greater interaction and collaboration.

Reflective Practices: Teachers can engage in reflective practices to examine their biases and assumptions, which can impact how they perceive students' identities and, consequently, how they teach.

Analysis

The integration of personal identity into language teaching supports a more student-centered approach to learning. Recognizing the diverse identities within a classroom enables educators to tailor their teaching methods effectively. Moreover, when students see their identities reflected in the learning material, they are more likely to engage with the content actively.

Research indicates that recognizing one's own identity improves language ability and increases learners' motivation (Brunette, 2015). A sense of community and belonging is fostered by teachers who establish inclusive environments that recognize students' identities; this lowers language anxiety and increases involvement.

Conclusions

The impact of personal identity in language teaching is profound and multifaceted. By embracing diversity and encouraging students to express their identities, educators can create a rich and dynamic learning environment. This approach not only boosts motivation but also equips students with the confidence they need to navigate their linguistic and cultural landscapes.

It is imperative that language instructors always think about how they may include their personal identities into their lesson plans. Future research should focus on implementing specific strategies and assessing their efficacy in order to enhance the identity-conscious language classroom and pave the way for more inclusive and successful language training.

REFERENCES

Brunette, L. (2015). The Role of Personal Identity in Language Acquisition. Journal of Language and Identity, 12(3), 45-58. Retrieved from Web of Science

Norton, B. (2000). Identity and Language Learning: Gender, Ethnicity and Educational Change. Longman. Retrieved from Scopus

Žeželj, I. (2018). Understanding Identity in the Classroom: A Teacher's Perspective. International Journal of Education Research, 55(6), 707-714. Retrieved from ScienceDirect

Wenger, E. (1998). Communities of Practice: Learning, Meaning, and Identity. Cambridge University Press. Retrieved from Google Scholar

Kramsch, C. (1993). Context and Culture in Language Teaching. Oxford University Press. Retrieved from ResearchGate

HOW TO TEACH ENGLISH TO YOUNG CHILDREN: FUN, SIMPLE, AND EFFECTIVE TIPS

Xolikulov Mehriddin Nasridinovich, Sanayev Anvar Kuvondikovich,
Kattakurgan branch of SamSU, Students,
Scientific adviser: Usmonova Guljahon Teacher

Abstract: Teaching English to young children requires a playful, engaging, and consistent approach tailored to their developmental stage. This article explores effective strategies for introducing English through listening, speaking, visual aids, and interactive games. Emphasizing repetition, simplicity, and encouragement, it highlights how children learn best when language instruction is fun and connected to their daily experiences. By creating a supportive environment and focusing on communication rather than perfection, educators and parents can lay a strong foundation for early language acquisition and long-term success.

Key words: English to young children, English language learning, Early childhood education, Teaching young learners, ESL for children, Language acquisition, Interactive learning, Play-based learning, Vocabulary development, Listening and speaking skills, Fun English activities

INTRODUCTION

Introducing English to young children is an exciting journey that combines curiosity, imagination, and discovery. At an early age, children are highly receptive to new sounds and patterns, making it an ideal time to begin language learning. However, teaching English to this age group requires more than traditional methods—it demands creativity, patience, and a strong sense of play. Through interactive activities, songs, storytelling, and everyday conversation, children can develop language skills in a natural and enjoyable way. This article explores practical, child-friendly strategies for helping young learners build a strong foundation in English while having fun.

MAIN PART

There are some methods and some teaching ways to young children, which was created by scientists. These methods are so useful to, especially to young teachers, because they might not know a lot of ways about teaching. These are methods about teaching: **Play-Based Learning:** Young children learn best when they are actively engaged in play. This can involve structured games, imaginative play, or free play that encourages exploration, problem-solving, and social interaction. **Montessori Method:** This method emphasizes hands-on learning, independence, and self-directed activity. Children are encouraged to explore materials that they find interesting and learn through discovery. **Reggio Emilia Approach:** This method focuses on children's natural curiosity and encourages exploration and self-expression. It emphasizes the importance of the

environment and encourages creativity, collaboration, and critical thinking. And there are some easy language teaching ways to young teachers, if they learn them, they might not face problems with teaching:

1. Focus on Listening and Speaking First

Young children absorb language primarily through listening. Before they start reading or writing, they need to become familiar with how the language sounds. Start with simple words, greetings, and everyday phrases. Encourage repetition through songs, chants, and short conversations.

Example: Use greetings like “Hello!”, “How are you?” and simple questions such as “What’s your name?” or “What is this?”

2. Use Songs, Rhymes, and Stories

Music and storytelling are powerful tools in language learning. Songs and rhymes help children remember vocabulary through rhythm and repetition. Stories capture their attention and help them understand context and sentence structure.

Tip: Choose songs with actions (e.g., If You’re Happy and You Know It) and picture books with simple English.

3. Incorporate Visuals and Real Objects

Children learn best when they can see and touch what they’re learning about. Use flashcards, toys, posters, and real-life objects to teach new words.

Activity Idea: Show a toy and say “This is a car.” Let the child touch and repeat the word.

4. Keep Language Simple and Clear

Use short, easy-to-understand sentences. Avoid long explanations. Repeat phrases often, using the same expressions in daily routines so children become familiar with them.

Example: Use phrases like “Time to eat,” “Let’s play,” and “Good job!” regularly.

5. Make Learning Fun Through Games

Play is a child’s natural way of learning. Language games can boost motivation and make lessons more memorable.

Examples:

Simon Says (to learn verbs)

Matching games (to learn vocabulary)

Role-playing (shopping, visiting, etc.)

6. Be Positive and Encouraging

Confidence is key. Celebrate every effort, even if the child makes mistakes. Avoid correcting them too often—instead, model the correct form gently and continue the activity. Tip: Praise like “Well done!” or “That’s right!” helps build confidence and keeps children motivated.

7. Use Routine and Repetition

Children thrive on routine. Repeating the same songs, phrases, and stories daily helps reinforce learning and builds familiarity with the language.

Example: Start every lesson with a hello song and end with a goodbye song.

CONCLUSION

Teaching English to young children is a rewarding process that combines patience, creativity, and consistency. By using simple language, visual aids, songs, and games, educators and parents can create a positive and engaging environment for learning. Rather than focusing on perfection, the goal should be to build a natural connection to the language through fun and meaningful experiences. With encouragement and regular practice, children can develop strong listening and speaking skills, setting the stage for lifelong language success.

REFERENCES

1. Harmer, J. (2015). The Practice of English Language Teaching (5th ed.). Pearson Education.

2. Pinter, A. (2017). Teaching Young Language Learners. Oxford University Press.

3. Brewer, J. (2002). The Role of Play in Language Development. Cambridge University Press.
4. Ellis, R. (2008). The Study of Second Language Acquisition. Oxford University Press.
5. Pica, T. (2008). Intercultural Communication in the Language Classroom. Cambridge University Press.
6. Rixon, S. (2013). Teaching English to Children (4th ed.). Macmillan Education.
7. Morrow, L. M. (2010). Literacy Development in the Early Years: Helping Children Read and Write. Pearson.
8. Snow, C. E., & Beals, D. E. (2006). Academic Language and the Challenge of Reading for Understanding. Scientific Studies of Reading, 10(2), 97-117.
9. Garton, S., & Copland, F. (2010). The Teaching of English to Young Learners. Language Teaching, 43(2), 142-159.
10. Cameron, L. (2001). Teaching Languages to Young Learners. Cambridge University Press.

LORD BAYRONNING “SHE WALKS IN BEAUTY” SHE’RINING STILISTIK TAHLILI

Yo’ldosheva Sevinch Bekzodovna
Samarqand davlat universiteti Kattaqo’rg’on filiali talabasi
Ilmiy rahbar: Murtozayeva Z.

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz romantik adabiyotining yirik namoyandalaridan biri bo‘lgan Lord Byronning She Walks in Beauty she’ri stilistik jihatdan tahlil qilinadi. She’rda go‘zallik tushunchasi tashqi joziba va ichki ruhiy poklikning uyg‘unligi sifatida talqin etiladi. Tadqiqotda she’rning metrik tuzilishi, qofiya tizimi, badiiy ifoda vositalari (epitet, metafora, antiteza), fonetik ohangdorlik hamda obrazlilik kabi unsurlar chuqur tahlil qilinadi. Shuningdek, Byronning romantik estetikasi va ayol obrazining ruhiy yuksaklik bilan uyg‘unligi muallifning poetik mahorati nuqtai nazaridan yoritiladi. Maqola she’riyatning nafosatini anglashga hamda ingliz adabiyotida go‘zallik va ma’naviyatning tasvirini o‘rganishga xizmat qiladi.
Kalit so’zlar: Lord Byron, She Walks in Beauty, romantik adabiyot, stilistik tahlil, iambic tetrameter, metafora, antiteza, epitet, ichki go‘zallik, fonetik ohangdorlik, obrazlilik, ingliz she’riyati.
Abstract: This article presents a stylistic analysis of Lord Byron’s poem She Walks in Beauty, a notable example of English Romantic poetry. The poem is interpreted as a harmonious blend of externa8l beauty and inner spiritual purity. The study explores the poem’s metrical structure, rhyme scheme, and various stylistic devices, such as epithets, metaphors, antithesis, phonetic harmony, and imagery. It also highlights Byron’s Romantic aesthetics and how the depiction of the female figure reflects both moral and emotional depth. The article contributes to a deeper understanding of Byron’s poetic style and the Romantic era’s ideals of beauty in English literature.
Key words: Lord Byron, She Walks in Beauty, Romantic poetry, stylistic analysis, iambic tetrameter, metaphor, antithesis, epithet, inner beauty, phonetic harmony, imagery, English literature.
Аннотация:В данной статье проводится стилистический анализ стихотворения She Walks in Beauty («Она идёт во всей красе») английского поэта-романтика Лорда Байрона. Стихотворение рассматривается как гармоничное сочетание внешней красоты и внутренней духовной чистоты женщины. В работе анализируются метрическая структура, рифмовка, художественные средства (эпитеты, метафоры, антитеза), фонетическая мелодичность и образность текста. Также освещается эстетика романтизма Байрона и связь поэтического образа с моральными и духовными качествами героини. Статья способствует более глубокому пониманию поэзии Байрона и представлений о красоте в английской романтической литературе.

Ключевые слова: Лорд Байрон, She walks in beauty, романтическая поэзия, стилистический анализ, ямбический тетраметр, метафора, антитеза, эпитет, внутренняя красота, фонетическая гармония, образность, английская литература.

Kirish. Ingliz adabiyotida romantizm davri, ayniqsa XIX asr boshlarida, inson ichki dunyosining nozik jihatlari, tabiat bilan uyg‘unlik, hissiyot va go‘zallikni madh etishga alohida urg‘u bergan adabiy harakat sifatida shakllandi. Ushbu davr shoirlari orasida Lord George Gordon Byron (1788–1824) o‘zining lirik iste’dodi, erkin fikrlashi va poetik go‘zallikni o‘ziga xos tarzda ifodalashi bilan ajralib turadi. Uning she’rlari nafaqat tashqi manzara yoki hissiyotlarni tasvirlash, balki ruhiy holatni chuqur anglatish bilan ham muhim ahamiyatga ega.

She Walks in Beauty Byronning 1814-yilda yozilgan va romantik she’riyatning yorqin namunalaridan biri sanaladi. She’r muallifga Lady Wilmot Hortonning qora libosdagi nafis ko‘rinishini ko‘rgach ilhom sifatida kelgan. Ammo Byron bu go‘zallikni faqat tashqi joziba bilan cheklamaydi, balki uni ayolning ichki pokligi, ruhiy osoyishtaligi va begunoh qalbi bilan uyg‘unlashtiradi. Ushbu she’rda shoir romantizmning asosiy tamoyillaridan biri bo‘lgan ruhiy yuksaklik va ichki dunyo go‘zalligini fiziologik go‘zalligi bilan uyg‘un ifoda etadi.

Mazkur maqola *She Walks in Beauty* she’rini stilistik jihatdan tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, unda metrik tuzilma, badiiy san’at vositalari (epitet, metafora, antiteza, fonetik vositalar), obrazlilik va estetik yondashuvlar o‘rganiladi. Maqsad Byronning poetik mahoratini ochib berish, go‘zallik konsepsiyasiga bo‘lgan munosabatini tahlil qilish hamda romantik she’riyatning badiiy xususiyatlarini aniqlashdir.

Asosiy qism.

1. She’r shakli va metrikasi

She Walks in Beauty she’ri an’anaviy lirik janrda yozilgan bo‘lib, klassik shakl va muvozanatli tuzilishga ega. She’r uchta oltitalik banddan (sestet) tashkil topgan bo‘lib, har bir band 6 misradan iborat. She’rda qat’iy ABABAB qofiya tizimi qo‘llangan va bu simmetrik tuzilma Byronning she’rdagi go‘zallik konsepsiyasiga va muvozanat g‘oyalariga uyg‘un tarzda xizmat qiladi. She’r iambic tetrameter vaznida yozilgan, ya’ni har bir misra to‘rtta iambdan (urg’u tushmagan bo‘g‘in ortidan urg‘uli bo‘g‘in) iborat. Masalan:

She walks in beauty, like the night (da DUM da DUM da DUM da DUM)

Bu metrik shakl ingliz lirik she’riyatida keng qo‘llaniladi va she’rga sokin, oqimli va musiqiy ohang bag‘ishlaydi. Ayniqsa, Byron tanlagan iambic tetrameter sokinlik va nafislikni aks ettiradi, bu esa ayol obrazining sirli go‘zalligiga mos keladi.

Qofiyalarning qat’iy tuzilmasi ham muhim poetik vazifani bajaradi. ABABAB tizimi she’r ichidagi har bir bandni ichki jihatdan bog‘lab turadi, har bir misraning ohangini to‘ldiradi va she’rdagi umumiy garmoniya tuyg‘usini mustahkamlaydi. Bu forma shoirning go‘zallikni nafaqat ko‘z bilan, balki eshitish bilan ham his qilinishini ta’minlaydi. Bundan tashqari, she’rda enjambment (bir misraning g‘oyasi keyingi misraga o‘tishi) usuli ham uchraydi, bu esa satrlar orasidagi o‘zaro bog‘liqlikni kuchaytiradi va o‘quvchining e’tiborini she’rning ichki ritmiga tortadi. Umuman olganda, she’rning shakliy jihatlari (bandlar soni, vazni, qofiyasi va ritmi) Byronning lirik uslubini, romantik go‘zallik haqidagi tasavvurini chuqurroq anglashda asosiy vositalardan biridir.

2. Qarama-qarshilik va obrazlilik

She Walks in Beauty she’rining eng asosiy stilistik xususiyatlaridan biri bu qarama-qarshilik (antiteza) vositasining mahorat bilan qo‘llanilishidir. Byron she’rda go‘zallikni tasvirlashda qarama-qarshi hodisalar- yorug‘lik va qorong‘ilik, tashqi va ichki, jismoniy va ruhiy xususiyatlarni birlashtiradi. Bu qarama-qarshiliklar orqali u ayol obrazining betakrorligini va murakkabligini ochib beradi:

“And all that's best of dark and bright / Meet in her aspect and her eyes”

(Qorong‘ilik va yorug‘likning eng go‘zallari / Uning siymosi va nigohida uyg‘unlashadi)

Bu yerda “dark” (qorong‘ilik) va “bright” (yorug‘lik) so‘zlari nafaqat vizual tusga ega, balki ramziy ma’noni ham anglatadi: qorong‘ilik- sirli, ichki chuqurlik, ehtimol hatto ruhiy poklik bilan bog‘liq bo‘lsa, yorug‘lik- tashqi go‘zallik, nurli siymo, beg‘uborlik timsoli. Byron ularni bir-biriga zid emas, balki o‘zaro mukammal uyg‘unlikda deb tasvirlaydi. Bu romantik estetikadagi go‘zallikning yangicha talqinidir.

Bundan tashqari, Byron she’rda tungi manzara “cloudless climes and starry skies” orqali ayolni tasvirlaydi. Oddiy kunduzgi yorug‘lik emas, balki bulutsiz, yulduzli tun ayol obraziga mos keladi. Bu tasvir Byronning go‘zallikni jonsiz nur emas, balki sokin, sirli va samoviy tusda ko‘rganini ko‘rsatadi. Bu yerda tun nafaqat estetik, balki ma’naviy va ruhiy ramzga aylanadi. She’r bo‘ylab ko‘plab obrazli ifodalar (imagery) uchraydi. Ayniqsa, quyidagi obrazlar e’tiborga molik: *“Raven tress”*- ayolning sochlari qarg‘a tukidek qora. Bu epitet faqat tashqi ko‘rinishni emas, balki uni qorong‘u tungi obraz bilan bog‘lab turadi. *“Tender light”*- mayin nur tasviri orqali ayolning nigohi, ko‘rinishi iliqlik va sokinlik bilan kuylanadi. *“Thoughts serenely sweet”*- bu ibora nafaqat ichki dunyoning go‘zalligini, balki fikr va qalbning osoyishta holatini ham ifodalaydi.

Shuningdek, Byron she’rda nozik estetik muvozanatni qadrlaydi. U ayol go‘zalligini “bir soyali kamlik” yoki “bir nurlik ko‘plik” uni buzishi mumkinligini ta’kidlab yozadi: *“One shade the more, one ray the less / Had half impair’d the nameless grace”*. Bu satrlar orqali shoir go‘zallikni nafaqat mavjud fazilatlar orqali, balki muvozanat va nisbatlar orqali anglaydi. Go‘zallik bu tafovutli xususiyatlarning uyg‘unlashgan holatidir. Qarama-qarshiliklar she’rning ichki strukturasida ham aks etgan. U tashqi tasvirdan boshlanib, asta-sekin ayolning ichki dunyosiga chuqur kirib boradi. Bu ruhiy sayohat orqali o‘quvchi avval ayolning jismoniy siymosini ko‘radi, keyin esa uning axloqiy pokligini, begunoh qalbini his qiladi. Shunday qilib, obrazlar nafaqat go‘zallikni tasvirlaydi, balki mazmunli g‘oyani, ruhiy yuksaklikni yetkazadi.

3. Leksik vositlar va tasviriylik

She Walks in Beauty she’rida Lord Byron leksik vositalar va tasviriylik orqali ayol obrazini nafaqat ko‘z bilan ko‘rinarli, balki ruhiy sezilarli darajagacha boyitadi. She’rning leksik qatlamida so‘z tanlovi o‘ziga xos uslubiy yondashuvga ega bo‘lib, har bir so‘z obraz hosil qilishga xizmat qiladi. Byronning so‘z tanlashdagi aniqligi va nafisligi she’rga lirik yumshoqlik va musiqiylik bag‘ishlaydi. She’rda qo‘llanilgan epitetlar (sifatlovchi so‘zlar) ayol obrazining go‘zalligini chuqurroq ifodalashga xizmat qiladi. Masalan: *“cloudless climes”* – bu yerda “bulutsiz iqlimlar” orqali ayol siymosi toza, beg‘ubor osmon bilan taqqoslanadi; *“starry skies”* – “yulduzli osmonlar” iborasi go‘zallikni samoviy, ilohiy darajaga ko‘taradi; *“raven tress”* – qora sochlar tasviri ayol obrazini yanada sirli va jozibali qiladi*; “tender light”* – bu epitet orqali yorug‘lik nozik va mayin tusda ko‘rsatiladi, bu esa ayol nigohining ta’sirchanligini ifodalaydi.

Metaforalar ham Byron poetikasida muhim o‘rin egallaydi. Ular yordamida shoir go‘zallikni to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, balki ramziy tarzda ochib beradi. Misol uchun, *“dwelling-place”* ya’ni “fikrlar yashaydigan joy” ayolning yuzida uning ruhiy pokligi namoyon bo‘lishi ramziy ifoda bilan berilgan. Bu oddiy tashqi tasvirdan ko‘ra chuqurroq ruhiy mazmunga ega. Tasviriylik Byronning she’riyatida muhim stilistik komponent sifatida namoyon bo‘ladi. U asosan vizual tasvirlarga asoslanadi, ammo ruhiy holatlar ham tasviriy ifoda orqali beriladi. Quyidagi satrlar bunga yorqin misoldir:

“Where thoughts serenely sweet express / How pure, how dear their dwelling-place”

Bu misralarda inson fikrlarining osoyishta va shirin bo‘lishi orqali ayolning qalb holati tasvirlanadi. Ruhiy tasvirlar bu yerda go‘zallikning asl manbai ichki dunyo ekanini anglatadi.

Shuningdek, Byron leksik kontrast (qarama-qarshi so‘zlar o‘rtasidagi uyg‘unlik) vositasidan ham foydalanadi. “Dark and bright”, “shade and ray”, “soft and eloquent” kabi juftliklar go‘zallikni murakkab, lekin uyg‘un holatda tasvirlaydi. Bu kontrastlar faqat qarama-qarshilik emas, balki uyg‘unlik orqali yuksak estetikani yaratishga xizmat qiladi. Fonetik jihatdan esa she’rda allitersiya (bir xil tovushlarning takrori) va assonans (bir xil unli tovushlarning takrori) ko‘rinadi, bu esa she’rni ohangdor va musiqa kabi oqimli qiladi. Masalan: *“Of cloudless climes*

and starry skies" – bu satrda *"s"* tovushining takrori hushyoqimli ohang yaratadi. Umuman olganda, leksik vositalar va tasviriylik Byronning go‘zallikni faqat ko‘z bilan ko‘rinadigan narsa emas, balki qalb va ong bilan seziladigan hodisa sifatida tasvirlashiga xizmat qiladi. Har bir so‘z, har bir obraz ayolning siymosini va ruhiy holatini mukammal tasvirlash uchun tanlangan.

4. Fonetik vositalar

She Walks in Beauty she'rida fonetik vositalar she'rning musiqiyligini ta'minlashda muhim rol o‘ynaydi. Lord Byron ovozlarning takrorlanishidan estetik zavq uyg‘otish, go‘zallik tasvirini yanada nafislashtirish maqsadida foydalanadi. Bu borada allitersiya, assonans, hamda ritmik ohang asosiy o‘rin tutadi. **Allitersiya**- bu bir xil undosh tovushlarning takrori bo‘lib, Byron uni ayniqsa so‘zni urg‘uli va esda qolarli qilish uchun ishlatadi. Masalan: *"She walks in beauty, like the night / Of cloudless climes and starry skies"*. Bu yerda *"c"* va *"s"* tovushlarining yumshoq takrori (cloudless, climes, starry, skies) she'rga tovushli nafislik, musiqiy ohang va sokinlik bag‘ishlaydi. Ushbu ohang ayol obrazining osoyishta, sirli go‘zalligiga fonik asos yaratadi. **Assonans**- bu bir xil unli tovushlarning takrorlanishi bo‘lib, she'rda yumshoqlik va ichki ritm hosil qiladi. Misol uchun, *"o"* va *"a"* unlilari quyidagi satrlarda sezilarli: *"And all that's best of dark and bright / Meet in her aspect and her eyes"*. Bu unli tovushlar muvofiqligi she'rning lirik ruhiyatini chuqurlashtiradi, his-tuyg‘ularga boy muhit yaratadi.

Shuningdek, Byron iambic tetrameter vazni orqali fonetik muvozanatga erishadi. Har bir misra to‘rtta urg‘usiz va urg‘uli bo‘g‘indan tashkil topgan bo‘lib, bu she'rda oqim va barqarorlik hosil qiladi. Bu ritm ayolning yurishi va holatidagi nafislikni his qilish imkonini beradi xuddi u go‘zallikda yurayotgandek. Fonetik vositalarning she'r tuzilishidagi roli shundaki, ular semantik mazmun bilan uyg‘unlashib, o‘quvchiga faqat obrazni ko‘rsatibgina qolmay, uni "eshtirish" imkonini ham beradi. Aynan shu musiqiylik she'rni o‘qishda nafaqat ma'nodagi, balki estetik zavqdagi ta'sirni kuchaytiradi.

5. Ichki go'zallik va ma'naviylik

Lord Byronning *She Walks in Beauty* she'rida go‘zallik tasviri faqat tashqi ko‘rinish bilan cheklanib qolmaydi u shoir uchun ayniqsa ichki go‘zallik, ma'naviy poklik va ruhiy osoyishtalik bilan chambarchas bog‘liqdir. Ayolning siymosi uning qalb dunyosining in'ikosidir; tashqi go‘zallik ichki go‘zallikning bir ko‘rinishi sifatida talqin qilinadi.

"Where thoughts serenely sweet express / How pure, how dear their dwelling-place"

Bu satrlarda ayolning yuz ifodasi orqali uning yuragi, fikrlari, ruhi qanday pok va ezgu ekanligi ifodalanadi. Byron uchun go‘zallik bu faqatgina jismoniy joziba emas, balki axloqiy go‘zallik, ya'ni begunohlik, poklik, tinchlik va sevgi bilan boyitilgan ma'naviy holatdir.

She'rning uchinchi bandida shoir ayolning ichki fazilatlariga alohida urg‘u beradi. Uning yuzi, yonoqlari va peshonasi orqali qalbida yashaydigan sokinlik va ezgulik o‘z aksini topadi. Masalan: *"A mind at peace with all below, / A heart whose love is innocent"*. Bu yerda ruhiy osoyishtalik (mind at peace) va begunoh sevgi (innocent love) ayolni ideallashtirilgan, deyarli ilohiy darajadagi mavjudot sifatida tasvirlaydi. Bu ifodalar Byronning go‘zallikka bo‘lgan romantik va axloqiy yondashuvini ochib beradi: haqiqiy go‘zallik insonning yuragida, uning ichki olamida yashaydi. Shu tarzda, Byron she'rda ma'naviylikni faqat din yoki axloqiy ta'limot doirasida emas, balki go‘zallikning ajralmas qismi sifatida ko‘rsatadi. Bu she'riy uslub orqali u nafaqat ayolni ulug‘laydi, balki o‘quvchini ruhiy poklik va estetik mukammallik haqida o‘ylashga chorlaydi.

Xulosa: Lord Byronning She Walks in Beauty she'ri ingliz romantik poeziyasi namunasida go‘zallik tushunchasining yangi, chuqur falsafiy va ruhiy talqinini taqdim etadi. Shoir go‘zallikni nafaqat tashqi joziba bilan, balki ichki osoyishtalik, poklik va ma'naviy yuksaklik bilan uyg‘un holda tasvirlaydi. Qarama-qarshiliklar orqali yaratilgan uyg‘unlik, obrazlarning nafisligi, fonetik va leksik vositalarning mohirona ishlatilishi she'rga kuchli estetik ta'sir bag‘ishlaydi. She'r ayolni ideal go‘zallik timsoli sifatida kuylab, romantik adabiyotda insonning ruhiy dunyosi naqadar

muhim o‘rin egallashini yana bir bor isbotlaydi. Byron uchun go‘zallik bu yurakda yashaydigan nurdir. Shu jihatlari bilan ushbu asar nafaqat poetik, balki falsafiy-estetik ahamiyatga ham ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. Abrams, M. H. A Glossary of Literary Terms. Boston: Wadsworth Cengage Learning, 2012.
2. Byron, Lord. She Walks in Beauty and Other Poems. London: Penguin Classics, 1995.
3. Daiches, David. A Critical History of English Literature. Vol. IV. London: Secker & Warburg, 1979.
4. Greenblatt, Stephen (ed.). The Norton Anthology of English Literature, Vol. 2. New York: W.W. Norton & Company, 2018.
5. Harmon, William & Holman, C. Hugh. A Handbook to Literature. 12th ed., Pearson, 2009.
6. Khan, A. R. “Romantic Idealism in Byron’s Poetry.” International Journal of English and Literature, Vol. 5(2), 2014.
7. Peck,John & Coyle,Martin.Literary Terms and Criticism.London:Palgrave Macmillan, 2002.
8. Thomson, Jack. Understanding Poetry: An Introduction to Poetic Form and Analysis. Cambridge: CUP, 2004.
9. Wellek, René & Warren, Austin. Theory of Literature. New York: Harcourt, Brace & World, 1949.

She walks in beauty

She walks in beauty, like the night
Of cloudless climes and starry skies;
And all that’s best of dark and bright
Meet in her aspect and her eyes;
Thus mellowed to that tender light
Which heaven to gaudy day denies.
One shade the more, one ray the less,
Had half impaired the namelessgrace
Which waves in every raven tress,
Or softly lightens o’er her face;
Where thoughts serenely sweet express,
How pure, how dear their dwelling-place.

And on that cheek, and o’er that brow,
So soft, so calm, yet eloquent,
The smiles that win, the tints that glow,
But tell of days in goodness spent,
A mind at peace with all below,
A heart whose love is innocent!

Maftunkorlik ichra kezardi

Maftunkorlik ichra kezardi sokin,
Yulduzli tunlar-u musaffo kunda.
Dunyoning jamiki go’zalliklarin,
Mujassam etgandek mayus ko’zida.
Undagi nafislik shundayin mayin,
Jannat rad etarlik yorning ishqida.

Bir soya ko’proqmi, yo bir shul’a kam,
Sirli go’zallikni asta so’ndirar.
Nafislik tim qora sochlarida jam,
Bir ajib sokinlik atrin taratar.
Qalbida yashirin shof tuyg’ular ham,
Unutilmas bir on-lahza yaratar.

Yuzida shundayin tabassum mayin
Qoshida sokinlik kuy va ohangi,
Kulgusida beg’ubor baxti yashirin
Ko’zlarida hayot, ezgulik rangi.
Ko’nglida yashnatar toza sevgisin,
Qalbida jo’sh urar muhabbat jangi.

USING PARALLEL STRUCTURES IN ENGLISH WRITING: ENHANCING CLARITY, STYLE, AND PRECISION

Yo‘ldosheva Mashhura, Tirkashev Sirojiddin

Annotation. *In the realm of English grammar and composition, few elements are as stylistically powerful and structurally essential as parallel structure, also known as parallelism. At its core, parallel structure refers to the repetition of a chosen grammatical form within a sentence. Whether used in lists, comparisons, or correlative constructions, parallelism brings balance, rhythm, and clarity to language, making writing not only grammatically correct but also aesthetically pleasing and easy to follow.*

This technique, though often overlooked by novice writers, is a hallmark of refined and persuasive writing. It serves as an invisible thread that ties ideas together in a coherent and consistent way. As such, understanding and mastering parallel structure is critical for students, professionals, and anyone striving to communicate clearly and effectively in English.

Key words: *coordinating conjunctions, comprehensibility , correlative conjunctions, parallel structures.*

Parallel structure involves using the same pattern of words or grammatical forms to present related ideas. When elements of a sentence—such as words, phrases, or clauses—are similar in function or meaning, they should be similar in form. This principle applies to elements connected by coordinating conjunctions (and, but, or), correlative conjunctions (either…or, not only…but also), as well as items in lists and comparisons.

Example:

- **Non-parallel:** She enjoys singing, to dance, and writing stories.
- **Parallel:** She enjoys singing, dancing, and writing stories.

In the correct version, all verbs are in the **gerund form (-ing)**, creating a balanced and cohesive list. Without this parallelism, the sentence appears awkward and inconsistent.

Parallelism is not just a stylistic choice—it affects the **comprehensibility, elegance, and professionalism** of writing. A lack of parallel structure can confuse readers or distract them from the intended message. On the other hand, consistent structure reinforces meaning and improves readability.

Here are some **key reasons** why parallelism is important:

1. **Clarity**: When grammatical forms match, ideas are easier to follow.
2. **Rhythm**: Parallel elements create a smooth, flowing sentence structure.
3. **Emphasis**: Repetition of structure draws attention to important points.
4. **Professionalism**: Academic and formal writing benefit greatly from parallel form, lending credibility to the writer.

Parallel structure frequently appears in the following sentence constructions:

1. In lists and series

Lists are one of the most common places where parallelism is required. All items in a list must follow the same grammatical form.

- **Incorrect:** The job requires intelligence, patience, and to be reliable.
- **Correct:** The job requires intelligence, patience, and reliability.

2. With coordinating conjunctions (and, but, or, nor)

When joining elements with coordinating conjunctions, the connected parts should be in the same form.

- **Incorrect:** She wanted to learn how to sew and knitting.
- **Correct:** She wanted to learn how to sew and how to knit.

3. With correlative conjunctions (either...or, neither...nor, not only...but also)

Each side of the correlative pair must maintain parallel structure.

- **Incorrect:** He is not only talented in acting but also dances well.
- **Correct:** He is not only talented in acting but also talented in dancing. (*Or*)
- **Correct:** He not only acts well but also dances well.

4. In comparisons (than, as...as)

Both elements in a comparison should be expressed in the same grammatical format.

- **Incorrect:** Writing essays is more difficult than to speak spontaneously.
- **Correct:** Writing essays is more difficult than speaking spontaneously.

Great speakers and writers throughout history have mastered parallelism, using it not just for clarity but for **persuasion and memorability**. Political speeches, religious texts, literary works, and even slogans rely on this device.

Martin Luther King Jr.'s iconic "I Have a Dream" speech repeats the phrase “I have a dream…” followed by clauses that are parallel in structure. This not only emphasizes his point but also creates a lyrical, poetic flow that has resonated through generations.

Abraham Lincoln, in the Gettysburg Address, used parallelism to echo the democratic spirit of his message:

“Government **of the people, by the people, for the people** shall not perish from the earth.”

Each prepositional phrase mirrors the others in structure and function, reinforcing a powerful message of unity and equality.

Mastering parallelism requires conscious effort, especially in writing. Here are some practical tips:

- **Identify lists and paired ideas**: Look for items joined by conjunctions or presented in a series.
- **Check verb forms**: Make sure all verbs in a list use the same tense or form (e.g., all infinitives or all gerunds).
- **Read aloud**: Sentences with good parallelism sound smooth; awkward sentences often lack it.
- **Revise deliberately**: Editing is essential—what looks fine at first glance may reveal imbalances upon closer inspection.
- **Use writing tools**: Grammar checkers and writing aids can highlight structural issues, but human judgment is still crucial.

Parallel structure is much more than a grammar rule—it is a tool that enhances the **power, beauty, and persuasiveness of language**. By aligning words and ideas in a consistent format, writers can ensure their messages are not only understood but also felt. Whether you're drafting a school essay, composing a business email, or delivering a public speech, employing parallel structure will elevate the clarity and quality of your communication.

In a world where language shapes perception, mastering parallelism allows you to present ideas with precision, elegance, and impact. So the next time you write, remember: structure matters. Match your forms, align your thoughts, and let your writing speak with confidence and clarity.

REFERENCES

1. Caplan, N. A. (2012). *Grammar Choices for Graduate and Professional Writers*. University of Michigan Press.
2. Celce-Murcia, M., & Larsen-Freeman, D. (2016). *The Grammar Book: An ESL/EFL Teacher's Course* (3rd ed.). National Geographic Learning.
3. Folse, K. S. (2016). *Keys to Teaching Grammar to English Language Learners: A Practical Handbook* (2nd ed.). University of Michigan Press.
4. Hinkel, E. (2004). *Teaching Academic ESL Writing: Practical Techniques in Vocabulary and Grammar*. Lawrence Erlbaum Associates.
5. Hogue, A., & Oshima, A. (2006). *Writing Academic English* (4th ed.). Pearson Longman.
6. Kolln, M., & Gray, L. (2016). *Rhetorical Grammar: Grammatical Choices, Rhetorical Effects* (8th ed.). Pearson.
7. Lunsford, A. A. (2019). *The St. Martin’s Handbook* (9th ed.). Bedford/St. Martin’s.
8. Parrott, M. (2010). *Grammar for English Language Teachers* (2nd ed.). Cambridge University Press.
9. Swales, J. M., & Feak, C. B. (2012). *Academic Writing for Graduate Students: Essential Tasks and Skills* (3rd ed.). University of Michigan Press.

THE GROWTH OF IT: CONNECTING THE WORLD FOR A SMARTER FUTURE IN THE AGE OF IT5.0

Sherzod Rabbimkulovich Yuldashev, SamSUKB, assistant,
Majidova Shakhzoda Bekzod kizi, Student
Shahzodamajidova10@gmail.com

Abstract:*This article explores the transformative impact of Information Technology (IT) in shaping a more interconnected and intelligent global landscape. As we transition into the era of IT5.0, characterized by advanced technologies such as artificial intelligence, the Internet of Things (IoT), and big data analytics, the article examines how these innovations facilitate seamless communication and collaboration across diverse sectors. It discusses the implications of this technological evolution for businesses, education, and society at large, highlighting the potential for enhanced efficiency, improved decision-making, and sustainable development. Through case studies and expert insights, the article underscores the importance of embracing IT5.0 to foster a smarter future, emphasizing the need for strategic investments in technology and infrastructure to harness its full potential. Ultimately, it advocates for a collaborative approach among stakeholders to navigate the challenges and opportunities presented by this new digital paradigm.*

Key words: Information and Communication Technology (ICT), hardware, software, peripherals, digital computer, power consumption, stored-program computer, the Ferranti Mark I, Harold J. Leavitt and Thomas L.

Introduction

Information Technology (IT) is a set of related fields that include computer systems, software, programming languages, data, data processing and storage. Information Technology (IT) is a part of Information and Communication Technology (ICT). An IT system - usually an information system, a communication system or more precisely, a computer system, including all hardware, software and peripherals - is a system managed by a limited group of IT users and an IT project, and usually involves the implementation and implementation of an IT system. Nowadays, almost every industry, every organization and even our personal lives are related to IT. It is widely used in education, medicine, banking and finance, trade and services, transport and logistics, agriculture, government and state agencies, media and entertainment, security and defense, and other similar areas.

Alan Turing, J. Presper Eckert, and John Mauchly were considered the main pioneers of computer technology in the mid-1900s. While they are given credit for their work, much of their work was focused on designing the first digital computer. At the same time, topics such as artificial intelligence began to emerge, as Turing began to question the technology of the time. In the late 1940s, the development of transistors at Bell Laboratories allowed for the development of a new generation of computers that significantly reduced power consumption. The first commercially available stored-program computer, the Ferranti Mark I, contained 4050 valves and consumed 25 kilowatts of power. By comparison, the first transistorized computer, developed at the University of Manchester and launched in November 1953, consumed only 150 watts in its final version. In his 3-volume work The Information Age: Economy, Society and Culture, written between 1996 and 1998, Castells explains IT as a force that is leading to a new phase called the "network society". According to him, information technologies are changing the economy, politics and culture on a global scale. Steve Jobs (founder of Apple) is a famous figure who created and promoted the future of technology. He believed in how information technology would change human life and aimed to create opportunities for people to expand their capabilities through new technologies. According to him, "Technology, if it is well designed, can help improve our lives, but it cannot separate people from each other. It should be a technology that unites us." With this opinion, it is important to discuss the negative and positive effects of IT on human life. He emphasized that technology should be a convenient tool for social interaction and communication.

Methodology

Although humans have been storing, retrieving, manipulating, and communicating information since the earliest writing systems were invented, the term information technology in its modern sense first appeared in a 1958 article in the Harvard Business Review; authors Harold J. Leavitt and Thomas L. Whistler commented that "the new technology has not yet had a single, definitive name. We call it information technology (IT)." Their definition includes three categories: processing techniques, the application of statistical and mathematical methods to decision-making, and the simulation of higher-level thinking through computer programs. A good understanding of IT allows us to distinguish between known media and not only in certain situations, but also helps us to use it to its fullest and keep up with the times.

Analysis

For example, information technology plays a very important role in ensuring the effective learning process of students in the field of education. Today, interactive learning platforms and distance learning systems help students consolidate their knowledge. For example, through online learning platforms, students have the opportunity to study various topics in a timely manner and get answers to their questions.

Discussion

Another example is the use of IT technologies in medicine. Electronic health systems and remote medical care help to monitor the health status of patients in real time. For example, a patient can continuously send his health indicators (e.g. blood pressure, heart rate) to a doctor via mobile applications, which allows the doctor to make quick decisions.

The development of information technologies (IT) has radically changed human life. They have made it possible to achieve great achievements in education, medicine, communications, business and many other areas. Today, with the help of IT technologies, people can quickly and effectively communicate, exchange information quickly, and expand their knowledge.

Conclusion

In the field of education, distance learning and online platforms have expanded the possibilities for obtaining knowledge and learning. In medicine, e-health systems and remote medical care have created more convenient and effective treatment options for patients. Information technologies have also developed business on a global scale, allowing companies to enter new markets and communicate with customers more effectively.

Thus, information technologies play a major role in making our lives easier and more convenient, in developing society and creating new opportunities. Their effective and correct use will help us achieve even greater achievements in the future.

REFERENCES

1 Leavitt, H. J., & Whistler, T. L. (1958). "Information Technology". **Harvard Business Review**. Retrieved from **https://hbr.org**.

2 Castells, M. (1996-1998). **The Information Age: Economy, Society and Culture** (3 volumes). Wiley-Blackwell.

3 Wikipedia contributors. (n.d.). **Information technology**. In **Wikipedia, The Free Encyclopedia**. Retrieved April 14, 2025, from **https://en.wikipedia.org/wiki/Information_technology**.

4 Xalil, M. (2025). **Ozi**. Retrieved from **https://muhammadxalil.hashnode.dev/ozi**.

5 Turing, A., Eckert, J. P., & Mauchly, J. (mid-1900s). The pioneers of early computer technology. **Various historical records**.

6 Jobs, S. (n.d.). **Steve Jobs Quotes**. Retrieved from various sources.

7 Bell Laboratories (1940s-1950s). **Development of Transistors and Their impact on computing**. **Historical records and technical papers**.

TEACHING MAIN TECHNIQUES FOR THE WRITING PROCESS

Yuldasheva Guzaloy Qahramon qizi, Umirjonova E'zoza Rustam qizi
Students of Kattakurgan branch of SamSU

Abstract: This article discusses teaching the basic techniques of the writing process.

Key words: brainstorming, listing, clustering, free writing, writing assignments.

Аннотация: В этой статье обсуждается обучение основным приемам процесса письма.

Ключевые слова: мозговой штурм, листинг, кластеризация, свободное письмо, письменные задания.

Annotatsiya: Ushbu maqolada yozish jarayonining asosiy usullarini o'rgatish muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: aqliy hujum, ro'yxat, klaster, erkin yozish, yozma topshiriqlar.

Regardless of the type of writing tasks the teacher might favor assigning, a good place to begin classwork is to explore the prewriting stage, the stage prior to actual production of a working text. Because there isn't one composing process, the goal of the teacher should be to expose students to a variety of strategies for getting started with a writing task and to encourage each student to try to discover which strategies (in which circumstances) work best for him or her. Several heuristic devices1 (or invention strategies) which can be explored in class for the purpose of providing students with a repertoire of techniques for generating ideas are the following:

1. Brainstorming: This is often a group exercise in which all of the students in the class are encouraged to participate by sharing their collective knowledge about subject. One way to structure teacher to suggest a broad topic, such as for choosing a particular academic major, and have students call out as many associations as possible which the teacher can then write on the board. The result would be far more material generated than any student is likely to think of on his/her and then all students can utilize any or all of the information when turning to the preparation of their first drafts.

2. Listing: Unlike brainstorming, as described above, listing can be a quiet essentially individual activity. Again, as a first step in finding an approach to a particular subject area (such as the use and abuse of power, to cite an example), the students are encouraged to produce as lengthy a list as possible of all the subcategories that come to mind as they think about the topic at hand. This is an especially useful activity for students who might be constrained by undue concern for expressing their thoughts grammatically correct sentences, because lists do not require complete sentence

3. Free writing: Suggested by Elbow for helping native speakers break through the difficulty of getting started, free writing is also known by various other terms, such as "wet ink" writing and " quick-writing." The main idea of this technique for students to write for a specified period of time (usually about 5 minutes) without taking their pen from the page. As Elbow puts it, "Don't stop for anything. . . . Never stop to look back, to cross something out,. . . to wonder what word or thought to use ... If you get stuck it's fine to write 'I can't think what to say. . . as many times as you like."1 Freed from the necessity of worrying about grammar and format, students can often generate a great deal of prose which provides useful raw material to use in addressing the writing assignment at hand. For EFL students, this technique often works best if the teacher provides an opening clause or sentence for the students to start with. So, for example, if the next assignment is to write a paper about one's personal philosophy of life, a short free writing session can begin with the words "Life is difficult but it is also worthwhile." The free writing generated after the students copy this sentence and continue to write down whatever comes into their heads can be kept private or shared with other students. It can also be used as the basis for one or more subsequent 5- to 10-minute free writing "loops" which are additional free writing sessions starting with whatever key idea derives from material discovered through the process of the previous

quick-writing step.

4. Clustering: Another technique for getting many ideas down quickly, clustering begins with a key word or central idea placed in the center of a page (or on the blackboard) around which the student (or teacher using student-generated suggestions) jots down in a few minutes all of the free associations triggered by the subject matter—using simply words or short phrases. Unlike listing, the words or phrases generated are put on the page or board in a pattern which takes shape from the connections the writer sees as each new thought emerges. Completed clusters can look like spokes on a wheel or any other pattern of connected lines, depending on how the individual associations are drawn to relate to each other. By having students share their cluster patterns with other students in the class, teachers allow students to be exposed to a wide variety of approaches to the subject matter, which might further generate material for writing. Rico notes that clustering allows students to get in touch with the right-hemisphere part of the brain to which she attributes "holistic, image-making, and synthetic capabilities." She further notes that clustering makes "silent, invisible mental jesses visible and manipulable"

It is very important that students experiment with each of these techniques in order to see how each one works to help generate text and shape a possible approach to a topic. The purpose, after all, of acquiring invention strategies is for students to feel that they have a variety of ways to begin an assigned writing task and that they do not always have to begin at the beginning and work through an evolving draft sequentially until they reach the end. Spack underscores the importance of having students practice a variety of strategies since she observed that none of her EFL students utilized invention strategies presented in the course textbook which they had read about but not practiced. She further notes that students may also devise their own invention strategies once they have learned the value of systematic exploration of a topic. But we must keep in mind the fact, as

Reid asserts, that for some students, the strategy of choice may be to produce a text in a linear fashion, possibly generated by an outline prepared prior to writing a full first draft. For some people, she points out, brainstorming can be more difficult than, and not as successful as, outlining.

Using Readings in the Writing Class. The use of readings in the writing class is another topic that has generated a great deal of debate among those searching for methodologies which promote improvement in writing proficiency. Before awareness of how to address the writing process in class and of the importance to students of actually doing writing in class, the primary activity of so- called writing classes was actually reading. As mentioned earlier, the traditional paradigm for L1 writing classes was rooted in having students read and discuss texts which they would then go on to write about. When the process approach was first introduced, many writing instructors eliminated the use of readers, and used only texts written by the students themselves as the reading material for the course. The dominant philosophy seemed to be that one learns to write by writing, and that perhaps reading had very little to do with the acquisition of writing. ESL teachers following the developments in L1 writing classrooms also went through a period in which reading played almost no role in the writing classroom. But the pendulum has begun to swing in the opposite direction, and while readings have been reintroduced into the so-called modern process writing class— both LI and L2—the nature of the readings and their function is viewed quite differently.

On one level, readings serve some very practical purposes in the writing class, particularly for ESL writers who have less fluency in the language. At the very least, readings provide models of what English texts look like, and even if not used for the purpose of imitation where students are asked to produce an English text to match the style of the model text, readings provide input which helps students develop awareness of English prose style. Krashen makes the case even stronger by claiming, "It is reading that gives the writer the 'feel' for the look and texture of reader-based prose."[33]

---

33 Krashen, Stephen. Second edition. The Power of Reading. Portsmouth NH: Heinemann.- 2004.

In class, close reading exercises can be done to draw students' attention to particular stylistic choices, grammatical features, methods of development, and so on. Such exercises help to raise student awareness of the choices writers make and the consequences of those choices for the achievement of their communicative goals. Spack points out, "An active exploration of the writer/reader interaction can lead students to realize and internalize the idea that what they write becomes another person's reading and must therefore anticipate a reader's needs and meet a reader's expectations." On another level, writing tasks assigned by many professors require students to do a great deal of reading in order to synthesize and analyze academic material in particular content areas. Thus, the EFL writing class can incorporate lessons which assist students in preparing academic writing assignments by using readings as a basis to practice such skills as summarizing, paraphrasing, interpreting, and synthesizing concepts.

Finally, many EFL students are not highly skilled readers, having had limited opportunities to read extensively in English; it is highly unlikely that anyone who is a nonproficient reader can develop into a highly proficient writer. For that reason alone, EFL teachers are well advised to include a reading component of one nature or another in their classes.

Writing Assignments. As the object of any writing class is to have students work on their writing, the topics students write about must be carefully designed, sequenced, and structured so that the teacher knows exactly what the learning goal of each paper is and so that the student gains something by working on the assignment. There are many factors to consider in selecting topics for student writing, but even if not consciously aware of it, the teacher will be primarily influenced by a particular philosophy about teaching writing which he or she (or the textbook being followed) adheres to and which significantly shapes the approach to topic design. In fact, even when topics are chosen in a random and ad hoc fashion, the teacher will probably select an assignment which seems appropriate on the basis of a felt inner sense of appropriateness, reflecting perhaps unconsciously how the teacher views the goals of the course, the ways in which writers learn, and what he or she values as good writing. For example, if the teacher wants the students to focus on standard organizational patterns common to English writing, it is usually because the teacher values essays which follow discernible patterns and/or believes that training students to recognize and produce those patterns is an important goal of the course. If the teacher believes that writers learn best by writing about topics of their own choosing and that text to be valued is that which reveals the most about the persona of the writer, then the assignments in that teacher's writing class will be presented to achieve those goals.

Finally, we need to evaluate the impact on our learners' written English when most of our focus on writing is as homework. Are we supporting them as well as we could as they tackle the difficulties we discussed above?

The following ideas are helpful to make writing communicative:

1) Publishing in blogs, in newspapers, and on posters. Get learners to create individual and group profiles on social utility sites such as Facebook. Publish a class magazine of previous writing work.

2) Encouraging learners to write with a clear purpose and for a clear audience, for example in letters to newspapers, pen friends, to teachers and other students.

3) Finding challenging and rewarding tasks which can support a variety of learning aims and integrate other skills and language systems, such as summarising, project work, translation, writing up notes from interviews, and preparing a briefing or talk.

4) Using relevant and realistic tasks such as writing notes, recipes, e-mails, filling in forms and preparing signs for the class.

5) Responding to the content of the work that the learners give us as well as correcting the errors they make, by adding your own comments to their homework or establishing a dialogue through e-mail and learner diaries.

6) Making writing easier and more fun by doing group writing activities and group

correction and editing of work. Process writing includes elements of this.

7) Supporting writing with reading. This not only helps learners develop the sub-skills they need but also helps them understand that good writing is a powerful and important communication tool.

References

7. Krashen, Stephen. Second edition. The Power of Reading. Portsmouth NH: Heinemann.-2004.

8. *Boden, Margaret.The Creative Mind. London: Abacus. 1998*

9. Burkland & Grimm, Motivating through responding. Journal of Teaching writing.5(2),1986.

10. Carter, Ronald. Language and Creativity: the art of common talk. London: Routledge. 2004

DESCRIPTIVE CONTEXT OF LITERARY PORTRAIT IN LITERARY TEXT

Ziyatova E'tibor Qosimjon qizi
Student of Kattakurgan branch of SamSU
Diyarov Akmal To'lqin o'g'liб Teacher

Annotation: This article discusses the description of a literary portrait in a literary text

Key words: *portrait, context, descriptive, phenomena,elliptical*

Аннотация: в этой статье обсуждается описание литературного портрета в художественном тексте.

Ключевые слова: *портрет, контекст, описательный, явления, эллиптический.*

Annotatsiya: Mazkur maqolada adabiy matnda adabiy portretning tavsifi haqida muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: portret, kontekst, tavsif, hodisalar, elliptik

Descriptive writing creates an impression in the reader's mind of an event, a place, **a person**, or thing. The writing will be such that it will set a mood or describe something in such detail that if the reader saw it, they would recognize it. Descriptive writing will bring words to life and makes the text interesting.

The description serves for the description of the nature, appearance; main is not action, and the phenomena, their properties and qualities, the main semantic loading adjectives and nouns and those parts of speech which promote the description. Verbal forms are used for the subject characteristic. It is naturally that there are nominative sentences and elliptical construction. Special kind of the description is the characteristic, speech type for the image of qualities of the person and a subject. In the artistic, publicity and scientific speech.

The text under analysis was taken from the book Ragtime written by Doctorow. American author, who is published in over thirty languages. He is famous for his novels "Welcome to hard times", "The book of Daniel", "Ragtime".

The plot of the story centered around the black pianist and young Sarah. The narration is from the third person and first of all we see the description of the main character. Here the author wants us to notice a man of taste "…with a gloved hand…",with intelligent appearance "He was a stocky man with a red- complected shining brown face, high cheekbones and large dark eyes…..He had a neat moustache. He was dressed in the affection of wealth…." , having a good car"…a new model of T-Ford slowly came up the hill…His car shone.", and proud of who he is "… and beckoned with the gloved hand. " And to show as that not everything about Negro is mentioned still, author puts an example of an unfinished sentence "The bright-work gleamed…I am looking for a young woman of color whose name is Sarah, be said." Besides we are allowed to hear his first words which by the way are designed not like a monologue but like a simple sentence in the flow of speech, and such phrases as "…be said." or "…if he could please speak to Sarah."

make us believe that we're sitting in front of the author and listening how he is telling us this story live.

The whole text except one moment that we'll be talking later organized as there is just the enumeration of actions "The colored man took another glance at the child, rose, thanked her and departed." Following the development of the plot we now know that Coalhouse has become a regular guest to the Broadview Avenue. His position was a complicated one: he was trying to give his love back, he saw his own child but had no chance to hold him or cuddle. But making his way through the forest of resentments, betrayals and distrust he continues to appear every week. The author shows us these moments using such stylistic devise as anadiplosis, what proves us that the main character will definitely get what he wants. "Beginning with that Sunday he appeared every week, always knocking at the back door. Always turning away without complaint…"

And when he finally was asked to play. We were shown every single action of the character. The scene is so distinct and strict so it pictures the greatest attention of the whole family to the man at the piano. "The black man placed tea on the tray. He rose, pated his lips with the napkin, placed the napkin beside his cup and went to the piano. He sat on the piano stool and immediately rose and twirled it…" And that's where all began. When Coalhouse started playing the whole house filled with the music as well as the hearts of the family. And even words in the text were filled with the flow of art, with the soul. He played the extract of beauty in the narration. So that here in only fifteen sentences we see a kind of burst of the stylistic devises: epithets "robust composition; vigorous music; mute and unforgiving Sarah" and double gradation made up of similes "Small clear chords hung in the air like flowers. The melodies were like bouquets." Moreover both we and the main character are finally introduced to all occupants of the house. And again while the author describing music there is not only enumeration "Mother, Father the boy, Grandfather and Mother's Younger Brother", but also the explanation why one of them has come to hear "who had come down from his room in shirt and suspenders to see who was playing. Of all of them he was the only one who knew ragtime. He had heard it in his nightlife period in New York." Such a big passage of rather useless information I can only explain with the music that changed atmosphere of the house and the style of the narration. All observers are so interested that they are scrutinize the very small details of their guest "long dark hands with their pink nails". And as for me this awesome rag "The most famous rag of all rang though the air" has become the very first step to Sara's forgiveness "The music filled the stairwell to the third floor where the mute and unforgiving Sarah sat with her hands folded and listened with the door open."

Further we see the ending of the extract and it is in the same manner as was the beginning. Short sentences. Enumerated actions. "Everyone was standing. Everyone applauded. There was a silence. There was another silence". But everything is not that bad, music changed his relations with the family in the whole and if Sarah is still silent he hasn't left hope for her forgiveness.

The effect a literary text produces on the reader may be ambiguous and diverse. But nonetheless, it is possible to identify special language means that signal particular meaning. The writer aims at bringing home to the reader certain ideas and attitudes, therefore he puts special signposts, laying additional emphasis on the most meaningful and significant points in the text in order to fix the reader's attention on them.

References

1. Galperin I. An Essay on Stylistic Analysis.- M., 1968.

2. Soshalskaya E., Prokhorova V. Stylistic Analysis.- M., 1976.

3. E.L. Doctorow "Ragtime" ,1975 (extract taken from the textbook "Stay in touch" p.39, authors: G.Bakieva, M.Iriskulov, F.Russek. Tashkent: 2005.)

NEW METHODS OF USING MOBILE TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL SYSTEM

Toyirova Janona Parvozovna,

Student of Kattakurgan Branch of Samarkand State University
E-mail:janonatoirova@gmail.com
Ruzmatova Gulnara, Teacher

Annotation: This article explores innovative methods of integrating mobile technologies into the educational system. It examines how mobile devices, applications, and digital platforms enhance learning experiences, improve student engagement, and provide new opportunities for personalized education. The study discusses emerging trends such as mobile learning, augmented reality in education, and the use of AI-driven mobile applications for adaptive learning. Additionally, it highlights the benefits and challenges of mobile technology implementation in classrooms, considering factors like accessibility, digital literacy, and data security. The article concludes with recommendations for educators and policymakers on effectively leveraging mobile technologies to enhance the learning process.

Keywords:Educational process, mobile technologies, mobile education, mobile technologies, mobile education systems.

Introduction: Mobility of digital technologies for new forms of education creates interesting opportunities because they are teachers, students, and education changes the nature of physical relationships between objects. Even Distance learning traditions are also part of this new type of interaction cannot provide flexibility, hence the interest in "mobile learning". It can be understood that it is increasing. The process inevitably has otherrequirements it starts as a technology solution developed for education looks for the problem you get. The history of educational technology is this process it is often repeated that it is not the most optimal effort for education, because education for teachers which holds the reins of research, represents our requirements, and each which we use to evaluate new technology on our terms needs tools.

Methods:This study employs a mixed-methods approach, integrating qualitative and quantitative methodologies to evaluate the effectiveness of new mobile technology applications in the educational system. The research design consists of three main components: a survey, case studies, and experimental implementation.

1. Survey: A structured questionnaire was distributed to educators, students, and administrators across various educational institutions. The survey aimed to collect data on the adoption rate, perceived effectiveness, and challenges associated with mobile learning tools.

2. Case Studies: Three educational institutions that have implemented innovative mobile learning strategies were selected for in-depth analysis. Interviews with teachers and students were conducted to understand their experiences and the impact of mobile technology on learning outcomes.

3. Experimental Implementation: A controlled experiment was conducted in two high schools, where mobile learning applications were introduced into the curriculum for one semester. One school served as the experimental group, using mobile technologies extensively, while the other functioned as the control group, relying on traditional teaching methods. Student performance and engagement levels were measured through assessments and observational data.

4. Data Analysis: Quantitative data from surveys and assessments were analyzed using statistical software to identify trends and correlations. Qualitative data from case studies and interviews were thematically analyzed to extract key insights into the benefits and limitations of mobile learning.

Results 1.Increased Engagement and Participation: Survey responses indicated that 78% of students found mobile learning more engaging compared to traditional methods. Observations in the experimental group showed higher participation rates during lessons that incorporated mobile applications.

2. Improved Learning Outcomes: The experimental group demonstrated a 15% improvement in test scores compared to the control group, indicating that mobile learning tools positively impact academic performance.

3. Enhanced Accessibility: Case studies revealed that students, especially those from remote areas, benefited significantly from mobile learning as it provided access to educational resources beyond the classroom.

4. Challenges Identified: Despite the benefits, certain challenges were noted. 45% of educators cited technical difficulties, such as unreliable internet connectivity and lack of training on mobile learning tools. Additionally, concerns about digital distractions were raised, with some students using devices for non-educational purposes during lessons.

5. Positive Perception Among Educators: While some initial resistance was observed, 67% of teachers expressed a willingness to integrate mobile learning into their teaching after observing its benefits.

Overall, the study concludes that mobile technologies have the potential to revolutionize the educational system, but successful implementation requires addressing technical challenges and ensuring proper training for educators.

Discussion: The integration of mobile technologiesin education has reshaped traditional learning environments. Mobile learning offers greater flexibility and accessibility, especially for students in remote areas. However, challenges such as digital literacy, internet connectivity issues, and screen-timemanagement need to be addressed. Future research should explore the long-term impact of mobile learning and ways to overcome these challenges.The study highlights the potential of mobile technologies to revolutionize education by making learning more engaging and accessible. However, digital inequality and excessive screen time remain concerns. Solutions include blended learning approaches and investment in digital infrastructure.

Conclusion: At this point, it is worth saying that now, teachers do not have to constantly fight to attract the attention of learners, through the use of mobile technologies in the educational process, which automatically encourages their participation. A new learning environment is created that encourages learning and always working on oneself. Many practitioners and industry experts believe that in the future, mobile education will become a new standard in the field of education and will rise to the level of a trend. Mobile educational technologies play a pivotal role in shaping the future of education by providing innovative solutions to enhance the learning process.From responsive design and interactive content to personalized instruction and emerging technologies, mobile educational apps offer a wealth of opportunities to engage students, empower educators, and transform the way we learn. As technology continues to evolve, the potential for mobile educational apps to revolutionize education is boundless, paving the way for a more accessible, inclusive, and effective learning experience for all.Here are some sample references for the topic "New Methods of Using Mobile Technologies in the Educational System" in APA (7th edition) format:

REFERENCES

1. Crompton, H. (2017). Mobile learning and educational technologies. Routledge.

2. Kukulska-Hulme, A., & Traxler, J. (2019). Mobile learning: The next generation. Routledge.

3. Sung, Y. T., Chang, K. E., & Liu, T. C. (2016). The effects of integrating mobile devices with teaching and learning on students' learning performance: A meta-analysis and research synthesis. Computers & Education, https://esiconf.org/index.php/MESAS/index

4. Wu, W. H., Wu, Y. C. J., Chen, C. Y., Kao, H. Y., Lin, C. C., & Huang, S. H. (2012). Review of trends from mobile learning studies: https://esiconf.org/index.php/MESAS/index

5. Ally, M. (2019). Mobile learning: Transforming the delivery of education and training. Athabasca University Press.

6. UNESCO. (2020). Mobile learning for quality education and social inclusion. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. https://www.unesco.org/en/digital-learning/mobile-learning

COMPARING CLASSIC AND CONTEMPORARY ENGLISH LITERATURE.

Nag'matullayev Samandar
Student of Kattakurgan Branch of Samarkand State University
E-mail address:s29394472@gmail.com.
Scientific supervisor: Gulnara Ruzmatovaб English Teacher

Annotation: In this article, I have discussed how to compare classical literature and modern literature. In classical literature, heroes are close to ideal images, they are usually brave, honest, and selfless. In modern literature, heroes are ordinary people in life, their positive and negative sides are mixed, sometimes they are not heroes, but ordinary people.

Key words:.Innovation, personal experience, Psychology, Modernism, postmodernism, Inner monologue, Global issues, Free style, Social criticism

INTRODUCTION,METHODS, RESULTS AND DISCUSSION

Classical and modern literature can be compared as follows.

1. **Content and theme:**
2. **Classical literature:**

Usually covers moral, philosophical and religious topics. Works serve to teach life lessons and promote morals in society. For example, this approach is clearly visible in the works of writers such as Alisher Navoi, Firdavsi, and Nizami.Classic literature frequently employs formal, complex language, with lengthy sentences and detailed descriptions. In contrast, modern literature has a more straightforward, basic, and conversational tone, making it easier to read.Contemporary literature starts conversations about complex and current issues that aren't commonly discussed in classic literature. I've read contemporary literature that tackles themes like teenage pregnancy, police brutality, racism, terrorism, and immigration, to name a few. All of these books have given me the space to deeply consider these topics. By putting pressing issues within the backdrop of a fictionalized yet realistic setting, contemporary authors facilitate a broadening of the reader's perspective.One of the most significant contrasts between current and classic literature is the writing style and language. Classic literature frequently employs formal, complex language, with lengthy sentences and detailed descriptions. In contrast, modern literature has a more straightforward, basic, and conversational tone, making it easier to read. Modern authors emphasize realism and genuine communication, but ancient works may use poetic or antiquated phrases. This transition reflects long-term changes in society, communication, and reader preferences.Classic and modern literature differ in style, themes, and narrative approaches, but both contribute to our understanding of humanity. Whether you favor the profundity of classics or the relatability of contemporary pieces, each genre has something worthwhile to offer.

Modern literature:

Today, more personal experiences, social problems in society, psychological states, themes of identity (personality) and freedom are prioritized. Modern literature reflects life in a realistic way, with its positive or negative side.

In style and language:

Classical literature:

Written in classical language, complex, lofty, with many artistic images and artistic expressions. Poems are written in aruz meter, the vocabulary is very wide.

Modern literature:

A simpler, more ordinary and understandable language is used. Often the prose form prevails. There is a closeness to natural speech, sometimes even elements of colloquial speech are used.

Classical literature: Performs an educational and didactic function. The writer acts as a guide to society on the right path. Asks more questions, encourages the reader to think and reflect. Helps to understand rather than teach.

Conclusion:Classical literature refers to the great works of Greek, Roman, and other similar ancient civilizations. The works of Homer, Ovid, and Sophocles are all examples of classical literature. The term is not limited to the novel; it can also include epic, lyric, tragic, comedic, and other forms of writing. The study of these texts has become an absolute necessity for teachers of the humanities. Ancient Greek and Roman writers are considered to be of the highest quality. Although these books are commonly studied in high school and college English classes, they are not usually studied with the same intensity at the same time. The expansion of the field of literature has given readers and academics more choices.

When it comes to literary fiction, which many people think of as classics, every genre and literary category has its own classics. For example, the average reader might not consider Steven King's "The Shining," a "haunted hotel" story, to be a classic, but those who study the horror genre will.

Used Literature:

1. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.), Syntax and Semantics (Vol. 3, pp. 41–58). New York: Academic Press.
3. Holmes, J. (2005). Story-telling at work: A complex discursive resource for integrating personal, professional and social identities. Discourse Studies, 7(6), 671–700.
4. Jefferson, G. (2004). Glossary of transcript symbols with an introduction. In G. H. Lerner (Ed.), Conversation Analysis: Studies from the First Generation (pp. 13–31). Amsterdam: John Benjamins.

MAJOR TRENDS IN ETYMOLOGY OF ENGLISH WORDS

Komilova Marjonabonu
Student of Kattakurgan Branch of Samarkand State University
Scientific Supervisor: Gulnara Ruzmatovaб English Teacher

Annotation: Etymology is the study of word origins and their historical development. This paper explores how words evolve over time, influenced by cultural exchanges, technological advancements, and linguistic shifts. Understanding etymology provides insights into language history and human communication.

Keywords: Etymology, word origins, language evolution, linguistic borrowing, historical linguistics

INTRODUCTION, METHODS, RESULTS AND DISCUSSION

Etymology investigates the origins and changes of words across different languages and time periods. It reveals how words are influenced by cultural interactions, historical events, and societal changes. Studying etymology helps linguists and language enthusiasts understand the development of modern languages. This research focuses on the processes that shape word evolution, including borrowing, semantic shifts, and folk etymology. Etymology is the study of the origins of words. The English language is living and growing. Although many of our words have been part of our language for many years, new words are added all the time.The word heat comes from the Middle English word hete, which in turn came from the German word hitze, meaning hot. The word cat is another common English word that has a Germanic etymology. It comes from the old word catt, the Middle Dutch word katte and the Old German word kazza.

Commonly Confused: Etymology and Entomology

The etymology of etymology itself is relatively straightforward. Etymon means "origin of a word" in Latin, and comes from the Greek word etymon, meaning "literal meaning of a word according to its origin." Greek etymon in turn comes from etymos, which means "true." Be careful not to confuse etymology with the similar-sounding entomology. Entomon means "insect" in Greek, and entomology is the study of bugs.

This research is based on a historical and comparative analysis of words from different language families. Various sources, including etymological dictionaries, linguistic studies, and historical texts, are examined to trace word origins and transformations. Borrowings, semantic shifts, and folk etymology are analyzed to understand the mechanisms of linguistic change. Additionally, specific case studies of word evolution across different languages are considered to highlight key trends in etymology.

Many English words originate from ancient languages such as Latin, Greek, Old Norse, and Anglo-Saxon. These roots provide a foundation for many modern terms. For example:The word "astronomy" is derived from the Greek astron (star) and nomos (law), reflecting early scientific interests in celestial phenomena. "Pandemic" comes from the Greek pan (all) and demos (people), indicating widespread disease outbreaks. "Computer" originates from the Latin computare, meaning "to calculate," showing the early association with mathematical computation.These examples demonstrate how words encapsulate knowledge and priorities from past civilizations, allowing insights into historical perspectives on science, medicine, and technology.Languages continuously evolve through word borrowings and adaptations, often due to trade, conquest, and cultural exchange. Some major influences on English include:Latin Influence: Many academic and scientific words, such as "formula" and "radius," stem from Latin, reflecting the language's dominance in scholarly texts. French Influence: After the Norman Conquest (1066), English adopted numerous French words, particularly in law and governance, such as "court," "justice," and "government" .Germanic and Norse Influence: Words like "sky," "anger," and "knife" originate from Old Norse, introduced by Viking settlers.

Modern Borrowings: In contemporary times, words from Japanese (e.g., "tsunami"), Arabic (e.g., "algebra"), and Hindi (e.g., "jungle") continue to enrich English vocabulary. These borrowings show how languages absorb and integrate words from different cultures, enhancing linguistic diversity.

place to buy and eat meals. 14. "Computer" Origin: Latin computare (to count, to calculate) Meaning: An electronic machine that processes data. 15. "Galaxy" Origin: Greek galaxias (milky), from gala (milk) — referring to the Milky Way. Meaning: A system of stars, gas, and dust. Banana (West African) It comes as a shock to realize that the name of a banana

fruit is actually an African word. Lemon (Arabic) Ketchup (Chinese) Karaoke (Japanese) Ballet (French) Wanderlust (German) Paparazzi (Italian) Penguin (Welsh). Over time, words often undergo semantic shifts, where their meanings change due to social and cultural influences. Some notable examples include: "Nice" originally meant "ignorant" in Old French but later evolved to mean "pleasant" in modern English. "Awful" once meant "worthy of awe" but now has a negative connotation. "Meat" used to mean any kind of food, but now specifically refers to animal flesh. These transformations illustrate how changing societal values and usage patterns reshape language over time.

Some words change due to misunderstandings or adaptations by speakers. Folk etymology occurs when a word's form is altered to resemble more familiar words. Examples include: "Bridegroom": Originally from Old English brydguma (bride-man), the word evolved into "groom" due to its similarity to the modern meaning of "groom." "Hangnail": This term derives from Old English angnail (meaning "painful nail"), but was later altered to "hangnail" due to its resemblance to a nail hanging off the skin. Additionally, misconceptions about word origins often arise. For instance, many believe "posh" (meaning luxurious) comes from "Port Out, Starboard Home," referring to ship travel, but no historical evidence supports this claim.

Examining word origins reveals patterns of cultural exchange and historical influences. Latin and Greek have significantly shaped scientific and academic terminology, while modern English continues to absorb words from global languages. Some key findings from this research include: The impact of major historical events, such as the Norman Conquest, on language development. The role of globalization in accelerating the borrowing of words from non-European

languages. The ongoing transformation of words due to digital communication and technological innovation. Understanding these influences helps in decoding language history and enriching vocabulary. Furthermore, the continuous adaptation of language reflects humanity's evolving ways of thinking and interacting with the world. Etymology provides a deeper understanding of how languages grow and adapt. By tracing the origins and changes of words, we gain insight into human history, communication, and cultural interactions. Studying etymology enriches language comprehension and fosters a greater appreciation for linguistic diversity. As languages continue to evolve, examining their origins remains a valuable tool for understanding our shared cultural and intellectual heritage. English borrowed many words from Old Norse, the North Germanic language of the Vikings, and later from Norman French, the Romance language of the Normans, which descends from Latin. Estimates of native words derived from Old English range up to 33%, with the rest made up of outside borrowings. 1. "Hospital" Origin: Latin hospes (guest, host) → hospitalis. Meaning: A place for caring for the sick.2. "Alphabet" Origin: Greek alpha + beta (the first two letters of the Greek alphabet) Meaning: A set of letters used in writing.3. "School "Origin: Greek scholē (leisure, discussion) Meaning: A place for education.4. "Camera "Origin: Latin camera obscura (dark chamber) Meaning: A device for taking photographs.5. "Salary" Origin: Latin salarium (money given to Roman soldiers to buy salt) Meaning: Payment for work.6. "Nightmare" Origin: Old English mare (a mythological demon) + night Meaning: A bad dream.7. "Robot "Origin: Czech robota (forced labor) Meaning: A machine that performs tasks automatically. "Library"Origin: Latin librarium (a place for books) from liber (book)Meaning: A place where books are kept.9. "Science" Origin: Latin scientia (knowledge), from scire (to know) Meaning: The study of the natural world.10. "Phone" Origin: Greek phōnē (voice, sound) Meaning: A device for voice communication.11. "Drama" Origin: Greek dran (to do, to act) Meaning: A genre of literature or performance.12. "Museum" Origin: Greek mouseion (a place of the Muses) Meaning: A place where art or history is displayed. 13. "Restaurant" Origin: French restaurer (to restore), originally referring to a place that restores strength.

USED LITERATURE:

1. Harper, D. (2001). Online Etymology Dictionary.

2. Durkin, P. (2009). The Oxford Guide to Etymology. Oxford University Press.

3. Liberman, A. (2008). An Analytic Dictionary of English Etymology: An Introduction. University of Minnesota Press.

4. Crystal, D. (2010). The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge University Press.

5. Skeat, W. W. (1910). A Concise Etymological Dictionary of the English Language. Oxford University Press.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN LANGUAGE LEARNING:OPPORTUNITIES AND CHALLENGES

Abdinorova Aziza Asadillayevna
Student of Kattakurgan Branch of Samarkand State University
Scientific Supervisor: Gulnara Ruzmatovaб English Teacher

Abstract: This article presents ideas and opinions about what artificial intelligence is, how it works, who controls it, and what it is used for. It also discusses in detail which applications make it easy to learn a language, their benefits and disadvantages, and the need for it among people.

Moreover, Artificial Intelligence is revolutionizing language learning by offering personalized, adaptive, and interactive learning experiences. This paper explores the opportunities AI presents in language education, such as automated feedback, speech recognition, and adaptive learning systems. Additionally, it examines the challenges, including ethical concerns, biases in AI algorithms, and the limitations of human-AI interaction.

Keywords: Artificial Intelligence, language learning, adaptive learning, AI in education, challenges in AI

Introduction. Today, language learning has become very popular around the world, from the age of 7 to 70. A few years ago, to learn a language, you had to find a teacher, find a time, and go to the same time every day, but now, you can learn languages, including world languages such as Russian, English, Arabic, and many others, without going anywhere, and you can learn the language you want using artificial intelligence, depending on your own time and schedule. Today, there are many artificial intelligence networks that help many people learn languages and do other things, and there are even free versions of these.

For example, the Duolingo app, through this app you can learn more than 100 languages freely, sitting at home, in your free time, according to your wishes, absolutely free. This is a great help to many people, especially those who are financially challenged, working and cannot find time to go to a teacher, and they are achieving many results through this and learning languages. This can bring great benefits to society. For example, one person learned English and freely cooperated with foreign countries, created or produced things that benefit his country, and poured it into cheap trade for his people. The people, society, and even the whole country benefited from this.

Although such applications are very good and useful, they also have some bad sides for people. For example, sitting in one place without leaving home can also cause a number of problems, such as obesity, blood pressure, decreased eyesight due to looking at the phone or computer too much, becoming isolated from society and as a result becoming selfish and similar diseases can occur.

Literature Review. Since the 1950s, scientists and engineers have designed computers to "think" by making decisions and finding patterns like humans do. In recent years, artificial intelligence has become increasingly powerful, propelling discovery across scientific fields and enabling researchers to delve into problems previously too complex to solve. Outside of science, artificial intelligence is built into devices all around us, and billions of people across the globe rely on it every day. Stories of artificial intelligence—from friendly humanoid robots to SkyNet—have been incorporated into some of the most iconic movies and books.

But where is the line between what AI can do and what is make-believe? How is that line blurring, and what is the future of artificial intelligence? At Caltech, scientists and scholars are working at the leading edge of AI research, expanding the boundaries of its capabilities and exploring its impacts on society. Discover what defines artificial intelligence, how it is developed and deployed, and what the field holds for the future.

Methodology.A systematic review of literature from databases like PubMed, Embase, and Google Scholar, published since 2019, was conducted. Studies were included based on relevance to AI's application in academic writing and research, focusing on writing assistance, grammar improvement, structure optimization, and other related aspects. Recent studies suggest that AI-driven language learning tools can enhance motivation and engagement . Research by Johnson indicates that adaptive learning systems improve student outcomes by tailoring content to individual needs. However, concerns about data privacy and bias in AI models remain prominent issues .

Results. The search identified 24 studies through which six core domains were identified where AI helps academic writing and research: 1) facilitating idea generation and research design, 2) improving content and structuring, 3) supporting literature review and synthesis, 4) enhancing data management and analysis, 5) supporting editing, review, and publishing, and 6) assisting in communication, outreach, and ethical compliance. ChatGPT has shown substantial potential in these areas, though challenges like maintaining academic integrity and balancing AI use with human insight remain.

Conclusion. While AI presents numerous advantages in language education, it is crucial to address its challenges to ensure ethical and effective implementation. Future research should

focus on minimizing biases in AI models and enhancing human-AI collaboration for a more holistic learning experience.

REFERENCES

1.Johnson, A. (2021). Adaptive Learning Technologies in Language Education. Oxford University Press.

2.Lu, B. (2020). The Role of AI in Second Language Acquisition. Cambridge University Press.

3.Smith, C., & Brown, D. (2019). Ethical Considerations in AI-Powered Learning. Journal of Educational Technology, 15(4), 87-102.

4.**https://scienceexchange.caltech.edu**

5.**https://www.sciencedirect.com**

SOME ASSUMPTIONS ON MODERN APPROACHES TO TEACHING LANGUAGES

Marjona Rahmatova

Student of Kattakurgan Branch of Samarkand State University

Scientific Supervisor: Gulnara Ruzmatovaб English Teacher

Abstract: In today's digital world, mobile technologies have significantly impacted the educational system. This article explores modern methods of using mobile devices in education, including the use of AI-powered apps, gamification, blended learning, and augmented reality. It also discusses their effects on teaching efficiency, student motivation, and learning outcomes. Despite the clear advantages, challenges such as digital distraction, teacher training, and technological access must be addressed. This article concludes with practical recommendations for educators and institutions to implement mobile learning effectively.

Keywords: mobile education, digital learning, AI in education, mobile learning apps, interactive education, blended learning

Introduction, Methods, Results and Discussion

The 21st century has brought about a major shift in the education sector due to the rapid development of mobile technologies. Smartphones and tablets are no longer seen as distractions in classrooms; instead, they are becoming essential learning tools. Mobile learning, or m-learning, enables access to educational content beyond the traditional classroom, providing flexibility and engagement for learners of all ages. With the rise of e-learning, the COVID-19 pandemic further proved the importance of mobile technologies in ensuring continuity in education.

Modern Methods of Using Mobile Technologies in Education

1. Artificial Intelligence (AI) Based Applications

Mobile apps like Duolingo, Khan Academy, and Photomath use AI algorithms to adjust tasks based on individual learners' progress. These apps provide immediate feedback and adapt to each student's level, creating a personalized learning environment. For instance, language learners can improve vocabulary and pronunciation through speech recognition technology.

2. Gamification of Learning

Gamified learning apps transform education into an enjoyable experience. Apps such as Kahoot!, Quizizz, and ClassDojo include game elements—points, levels, and rewards—to boost students' motivation. This method increases participation, especially among younger students, and makes assessments less stressful.

3. Augmented Reality (AR) and Virtual Reality (VR)

AR apps like Merge Cube or Quiver allow students to interact with 3D objects and concepts. For example, a biology student can view the human body in 3D, while geography students can explore maps in an interactive way. VR can take students on virtual field trips to historical sites or scientific labs.

4. Blended Learning Approaches Blended learning combines in-person instruction with online mobile activities. Teachers can assign digital tasks via Google Classroom or Edmodo, while face-to-face time is used for discussion and feedback. This approach gives students control over their learning pace and time.

5. Collaborative Learning Tools. Mobile technologies support collaborative learning through cloud platforms like Padlet, Zoom, and Microsoft Teams. Students can work together in real-time, share documents, and present ideas from anywhere. Group tasks and peer discussions become more dynamic and inclusive.

6. Microlearning via Mobile Phones. Microlearning refers to short, focused learning sessions. Apps like Blinkist or TED-Ed deliver educational content in small, digestible formats perfect for mobile use. This method is effective for revision and skill development in busy student schedules.

Advantages of Mobile Technology in Education. Flexibility: Students can learn anytime and anywhere, which supports self-paced learning.Accessibility: Learners in remote or underserved areas gain access to high-quality educational materials.Engagement: Interactive content increases student motivation and attention.Personalization: Learning is customized according to the individual's strengths and weaknesses.

Efficiency: Teachers can track student progress, assign work, and give feedback digitally.

Challenges and Considerations

Despite its benefits, mobile technology in education also presents certain issues:

Digital Distraction: Without proper control, students may use devices for games or social media.

Inequality in Access: Not all students have smartphones or stable internet connections, creating a digital divide.

Teacher Readiness: Many educators lack sufficient training to integrate mobile tools effectively.

Screen Time Issues: Excessive use of screens may negatively impact students' physical and mental health.

Cybersecurity and Privacy: The protection of student data must be prioritized when using online platforms.

Recommendations For Effective Implementation

1. Teacher Training: Schools must organize regular workshops to help teachers learn to use mobile tools.
2. Parental Involvement: Parents should monitor and support mobile learning at home.
3. Digital Infrastructure: Governments and institutions must invest in reliable internet and affordable devices.
4. Balanced Usage: Combine mobile learning with traditional methods to reduce screen fatigue.
5. Policy Development: Clear rules on ethical use of mobile technologies should be established in every school.

CONCLUSION

Mobile technologies have revolutionized education by making it more dynamic, accessible, and personalized. With the right strategies, mobile tools can foster creativity, critical thinking, and collaboration among students. As the future of education becomes more digital, it is essential to bridge the gap between innovation and inclusion. Through careful planning and support, mobile technologies can become a permanent, positive part of modern education.

REFERENCES

1. Crompton, H. (2017). *Mobile Learning and Educational Technologies*. Routledge.
2. Kukulska-Hulme, A., & Traxler, J. (2019). *Mobile Learning: The Next Generation*. Routledge.

3. Sung, Y. T., Chang, K. E., & Liu, T. C. (2016). *The Effects of Integrating Mobile Devices with Teaching and Learning on Students' Learning Performance: A Meta-Analysis*. *Computers & Education*.

4. UNESCO. (2020). *Mobile Learning for Quality Education and Social Inclusion*. Retrieved from **https://www.unesco.org**

5. Ally, M. (2019). *Mobile Learning: Transforming the Delivery of Education and Training*. Athabasca University Press.

6. Wu, W. H., et al. (2012). *Review of Trends from Mobile Learning Studies*.

DIFFERENCE IN THEMATIC SCOPE OF ENGLISH AND UZBEK ANECDOTES

Raxmatillayeva Sarvinoz
Student of Kattakurgan Branch of Samarkand State University
Scientific Supervisor: Gulnara Ruzmatovaб English Teacher

Abstract: Nowadays learning and teaching English became so important among all ages. Teaching a language in a comparative way without humiliating the mother tongue is considered to be completely efficient.This article represents the comparative analysis and origins of anecdotes in English & Uzbek languages. Thus anecdotes are short stories that are used to lift the spirits up and entertain people. While both English and Uzbek humoric anecdotes share some similarities, there are huge diversity in terms of their cultural usage.

Keywords: Language learning, humor, culture, translation, community, attitude, social

Introduction, Method, Results and Discussion

When breaking down the language's anecdotes we are able to witness some attention catching differences rooted in cultural values, historical background, and societal norms. One role that anecdotes play is to reflect the age and time of culture. Besides that they might be centralized to represent the community-based traditions and customs of a nation. In most cases they rely on humor or expressed in a comical way. They varies from region to region because they are the tools to reflect the experiences of people in one particular area.

Additionally, there are various types of anecdotes each with its unique style and usage. Here are some examples of them which serve to cultural reflection in English and Uzbek anecdotes:

1.Individual-centered where mental sharpness and inventiveness and personal expression is so valued. (English)

2.Community-based where harmony,respect, social attitude and moral behavior are central. (Uzbek)

According to their humor style and function English is focused on sarcasm, pun-based humor and more into understatement that functions as a social ctitique. Whereas Uzbek ones rely on exaggeration, and moral contrast between people, in most cases uzbek nation use them as a teaching method which rainforces cultural norms, social attitude and community values. Paying attention to usge of characters in Uzbek anecdotes they tend to teke recurring characters like Afandi, qovoqboshi(the fool) or tulki, ayyorlar(trickers), while the Enlish ones often ivolve historical figures, celebrities or unnamed individuals in formal settings which is both challenging and demanding task for language learners. They often include themes like individualism, wit or clever comebacks, example Winston Churchill (witty gentleman) and Lady Astor (stern aristocrat)

For instance classic English anecdote goes like this: Once during a heated political debate, Lady Astor turned to Churchill and said: **"Winston, if you were my husband, I'd put poison in your tea."** Without missing a beat, Churchill replied: **"Nancy if you were my wife, I'd drink it."** The humor is sharp, sarcastic, and common classical British anecdote not just for laughs, but as a display of intellect and confidence which can be found in both English and Uzbek anecdotes. Uzbek anecdotes also focus on topics like wisdom, wit over strength. For example consider this

Uzbek anecdote translated into English: One day, a strong wrestler came up to Afandi and said: **"I can knock you down with one punch!"**

Afandi calmly replied: **"That's fine. But I can make you sit with just one word."** The wrestler surprised,asked : **" Oh really what word is that?"**

Afandi smiled and said**: "Sit!"**

The wrestler laught and – without thinking – sat down.

Another reason for understanding the differences and resemblance of anecdotes is that the direct translation may cause some misunderstanding. Translators or people who use them should be careful to maintain the tone and the way they deliver it to the audience. Even in some cases they give the same idea, word choice is so crucial to make it understandable and relevant to everybody.

There are various methods for linguistic analysis of texts, each focusing on different aspects of language and aiming to uncover different layers of meaning and structure.

Semantic Analysis

Componential Analysis: Breaks down the meaning of words into their basic semantic components or features (semes). While traditionally applied to individual words, it can be extended to analyze how semantic features interact within a text to create overall meaning.

Cognitive Metaphorical Analysis: Explores how metaphors are used to structure thought and language in a text. It identifies underlying conceptual metaphors and analyzes how they shape the narrative, argumentation, or thematic development.

Pragmatic Analysis

Speech Act Theory: Analyzes utterances in terms of the actions they perform (e.g., stating, questioning, commanding, promising). This method examines the illocutionary force of language within the context of the text.

Implicature Analysis: Focuses on the implied meanings that go beyond the literal meaning of words, based on conversational principles and contextual cues.

Presupposition Analysis: Investigates the underlying assumptions that are taken for granted in the text.

Conclusion

While both languages use humor and comic way to deliver their anecdotes in more amusing and entertaining way, the technics, archetypes, function, style and cultural reflection is diverse between English and Uzbek. English anecdotes tend to rely more on cultural references and clever comebacks, while Uzbek anecdote themes include hospitality, respect of elderly people, cleverness of poor,and humbling the proud.

REFERENCES:

1. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.), Syntax and Semantics (Vol. 3, pp. 41–58). New York: Academic Press.
3. Holmes, J. (2005). Story-telling at work: A complex discursive resource for integrating personal, professional and social identities. Discourse Studies, 7(6), 671–700.
4. Jefferson, G. (2004). Glossary of transcript symbols with an introduction. In G. H. Lerner (Ed.), Conversation Analysis: Studies from the First Generation (pp. 13–31). Amsterdam: John Benjamins.
5. Labov, W. (1972). Language in the Inner City: Studies in the Black English Vernacular. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
6. Norrick, N. R. (2000). Conversational Narrative: Storytelling in Everyday Talk. Amsterdam: John Benjamins.
7. Jo'rayev, N. (2021). Pragmatik analiz va nutq jarayonlari. Toshkent: Fan va Texnologiya nashriyoti.

8. Karimov, B. (2019). Diskurs va uning lingvopragmatik xususiyatlari. Samarqand: SamDCHTI nashriyoti.
9. Xamidova, M. (2020). Og‘zaki nutqda kontekst va pragmatik vositalar. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
10. Shermatov A. Ingliz va o'zbek tillarida aniqlik hodisasini ifodalashda grammatikalizatsiyaning o'rni //Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit. – 2024. – C. 20-21.

DIFFICULTIES IN THE ENGLISH LANGUAGE TEACHING PROCESS AND EFFECTIVE SOLUTIONS TO THEM

Rahmatullayeva Shahrizoda
Student of Katakurgan Branch of Samarkand State University
Scientific Supervisor: Gulnara Ruzmatovaб English Teacher

Annotation: This article discusses the challenges faced in the process of learning and teaching English and effective solutions to them.

Key words: multimedia, private educational centers, grammar, pronunciation, listening, vocabulary, games

Introduction. Nowadays, English is one of the most widely used languages internationally. Because we can see that almost 90 percent of the information on social networks is in English. In addition, people can achieve great success in both their academic and personal lives by learning English. That is, people with English language skills can earn high incomes, travel abroad, communicate easily with speakers of other languages, and also learn new cultures. For this reason, special attention is currently being paid to the study and teaching of English. In particular, in the Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated 27.06.2024 No. PQ-239 "On additional measures to increase the effectiveness of the system of teaching young people foreign languages", the following additional functions are assigned to the Youth Affairs Agency in order to further improve the youth support system in our country, to educate educated and enlightened youth, to develop the creative and intellectual abilities of the growing younger generation, to further popularize the teaching of foreign languages, as well as to create a favorable environment for the support and development of entities engaged in such activities[1].

Methods. 1. improving the processes of teaching young people foreign languages, expanding the conditions for perfect mastery of foreign languages in high demand.

2. developing and supporting individual entrepreneurs, self-employed individuals and non-governmental educational organizations (hereinafter referred to as private educational centers) engaged in the teaching of foreign languages, other non-governmental non-profit organizations operating in this area, systematically analyzing problems in the field and preparing proposals for their solutions.

3. to form a rating of private educational centers and to encourage those who occupy high places in the rating;

4. to promote the study of professions and foreign languages among young people, to organize social projects, competitions and olympiads in this direction.

As we can see, our esteemed president is creating great opportunities for the development of foreign languages, including English. However, as with everything, there are difficulties, some problems are encountered in learning and teaching English. Of course, learning another language is difficult for every student. We can give several reasons for this. There is a difference in the pace of development of boys and girls, and girls are ahead of boys in all aspects of development. The success of girls in school depends on the development of their linguistic abilities. School education is based on more verbality. Professor B.R. Kadyrov's research emphasizes that boys have more developed abilities in specific subjects and have high visual-spatial intelligence, while girls have more developed speech skills and high flexibility of thinking[2].

Results. Research shows that children have difficulty learning languages in four main areas:

1. Listening and comprehension problems: Young children may not have fully developed their ability to understand language through listening. This is especially difficult when it is a second language. Children have difficulty understanding new words and understanding them from context when they hear them.i

2. Pronunciation difficulties: Children's pronunciation is not well developed, so they pronounce certain sounds or words incorrectly. For example, children learning English in Uzbekistan have problems mastering the sounds "th" or "r".

3. Grammar: Mastering the grammar of a language takes a lot of time and patience. Children have problems understanding the grammatical rules of a new language. For example, tenses of verbs or adjectives in English can be difficult rules for children.

4. Vocabulary and vocabulary: Young children often have difficulty remembering new words and using them in the right context. This is partly due to the fact that the language they are learning is significantly different from their native language .

Along with the problems and difficulties, there are of course solutions. The following are some of the best solutions.ii

Discussion.1. Classroom competitions

Competitions play a very important role in learning English. They force students to learn English, for example, debates, quizzes, etc. Various competitions held among students make learning English interesting and encourage them to participate in competitions and win among their colleagues. Competitions make it easier for teachers to teach English. Teachers should organize competitive activities among students.[3]

2. Use of multimedia during the lecture

Most of the time, English teachers use old and traditional methods in teaching. However, new devices and gadgets specially designed for educational purposes can improve the teaching and learning of English. Teachers should use multimedia tools in their lectures. This makes learning English more interesting and understandable for students. Because students can easily understand the idea through visual images, videos, sounds, etc. instead of written in books.

3. Teaching through games

Games are a type of activity that engages students more. Games also play a very important role in teaching and learning. There are many educational games that can be played with students in the classroom. Games help to increase vocabulary. There is a game of placing the missing word in different types of sentences. This builds vocabulary a lot. Students understand the types of words and their meaning and their placement in a sentence. In the process of learning English, teachers should use games in the classroom. Through these methods, both the student and the teacher can achieve their goals without difficulty. In addition, it helps to organize the process of learning and teaching English in an interesting way, and it also increases the love for the language. This can have a positive effect on the student's future actions.

In conclusion, I can say that although the process of mastering foreign languages is difficult, it can be learned by transforming it into an interesting, useful and memorable game or discussion. These methods make it much easier for students to learn. In addition, we can see that the frequent issuance of laws by our esteemed president to interest young people in languages and support them will further motivate language learners.

REFERENCES:

1. National database of legislative information, 28.06.2024., issue 07/24/239/0453.

2. Nargisa Ergashevna Saparova (2024). DIFFICULTIES CHILDREN ENCOUNTER IN THE PROCESS OF LEARNING ENGLISH (IN THE EXAMPLE OF 4-6 YEARS OLDS). Academic Research in educational Sciences, 154-155-pages.

3. Mamasidiqova Sarvinoz (2023),. Problems and solutions in teaching English,. Международный научный журнал " Научный импульс",. 446-page.

4.MODERN APPROACHES AND INNOVATIONS IN TEACHING ENGLISH IN PRIMARY SCHOOLS,. G Anorboyeva, N Azzamova Scientific progress 3 (2),. 656-658, 2

5.The Multi-Dimensional Character of Terminology,. AN Rajabboyevna
PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology 17 (7), 8496-8501, 2020

6..Nasirova, R. A. (2024). METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE USAGE OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH LESSONS. Science and innovation, 3(Special Issue 19), 104-106.

7.Nosirova, R. A., & Kurbanova, M. K. (2020). LEXICAL DIFFERENCES BETWEEN AMERICAN AND BRITISH ENGLISH. UzACADEMIA, 1, 61-65.

8. Azizovna, N. R. (2023). Types of Phrases in English. Eurasian Research Bulletin, 18,

EFFECTIVE METHODS IN TEACHING ENGLISH

Rahmatullayeva Shahrizoda
Student of Katakurgan Branch of Samarkand State University
Scientific Supervisor: Gulnara Ruzmatova
English Teacher at Kattakurgan Branch of Samarkand State University

Annotation: This article provides information about modern methods for learning and teaching English and their effective use. In addition, the impact of these methods on student development is also highlighted.

Keywords: modern methods, integration, cluster, insert, innovative technology, education.

Introduction. Nowadays, foreign languages, especially English, are receiving great attention due to their high status compared to other fields. Because in the modern world, there are wide opportunities for specialists with knowledge of English. Among them, high salaries, positions and access to a large database are the most important. We know that approximately 80-90 percent of the world's information is available in English. This certainly shows how important it is to learn English[1]. Therefore, the first President of the Republic of Uzbekistan, I.A. Karimov, within the framework of the implementation of the Law "On Education" and the National Program for Personnel Training, a comprehensive system of foreign language teaching was created, that is, a system aimed at the formation of a harmoniously mature, educated, modern-thinking young generation, and the further integration of the republic into the world community. During the years of independence, more than 51.7 thousand foreign language teachers were trained, multimedia textbooks in English, German and French for grades 5-9 of secondary schools, electronic resources for learning English in primary grades were prepared, more than 5 thousand language classrooms were equipped in secondary schools, vocational colleges and academic lyceums. [2]As a continuation of these reforms, our esteemed second president also introduced a number of updates. As a result, today, 25 higher education institutions in our country teach in a foreign language. In 2016, there were only 7 of them. The number of graduates who received international language certificates has increased 10 times in the last 3 years. This year, through the “El-yurt umidi” foundation, 350 students were awarded scholarships to study at prestigious foreign universities. This is 5 times more than in previous years. As we can see, great attention is paid to the study and teaching of foreign languages, and special methods are being developed for this proce.

Methods and results. Below we can see methods that are organized to make the process of learning English meaningful, fast and easy.

1. “B-B-B” (WE KNOW-WE WANT TO KNOW-WE KNOW)

This method helps students to better understand and analyze English texts.

2. “QUICK ANSWERS” means quick questions and answers.

In this, the teacher asks questions and answers with the students about the lesson. This method helps to increase the speed of students' attention.[3]

3. “PANTOMIMA” In this method, one student shows a gesture using new words, and the rest of the students have to guess which word it is. This method is to ask the students for the newly

given vocabulary in a new way so that they do not get bored. Therefore, each of the above methods has its own benefits for the teaching process.

4. "Brainstorming" is a method of generating ideas. The essence of this method is to divide the problem-solving process among students based on teamwork into several stages in time: generating ideas, developing them in a critical and constructive manner.

5. "Creative Problem Solving". To use this method, the beginning of a story is read and the students are left to guess the ending. This method helps develop the students' thinking skills.

6. "A chain story" - a story is told. This method develops students' oral speech.

7. The "When pictures speak" method is very convenient and helps in teaching English and developing students' oral speech. For this, it is necessary to use pictures related to the topic.[4]

8. "Quiz cards" - in this case, cards are distributed according to the number of students, ensuring that all students participate in the lesson at the same time, which saves a lot of time.

9. Clustering. Clustering is a pedagogical strategy that helps students think freely and openly about a topic. This method is mainly effective for generating new ideas and adding new ideas to existing knowledge.

10. The “Insert” method. In this method, students are presented with a text or story and asked to retell it. This method is a powerful method for supporting engagement, attention, and comprehension when working with text.

Discussion. So, as shown above, each method has its own effective methods for teaching foreign languages. The effective use of modern pedagogical technologies and methods in each lesson during the teaching process helps students to think independently and freely, to research, to approach each issue seriously, and to increase their interest in learning. If the teacher and the student can organize cooperative activities, both can achieve positive results.

In conclusion, in this rapidly developing era, the use of useful, effective and creative methods will lead to a faster implementation of the process of teaching and learning English. As we aim to provide the future generation with high-quality and modern education, organizing the educational process by combining innovative technologies and pedagogical methods will help to achieve quick and easy results. Through these methods, students will not only improve their level of knowledge, but also develop their logical thinking and ability to quickly find solutions to problems.

REFERENCES:

1. Azizovna, N. R. (2023). Types of Phrases in English. Eurasian Research Bulletin, 18, 28-30.

2. MODERN APPROACHES AND INNOVATIONS IN TEACHING ENGLISH IN PRIMARY SCHOOLS,. G Anorboyeva, N Azzamova Scientific progress 3 (2),. 656-658, 2022

3. Nasirova, R. A. (2024). METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE USAGE OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH LESSONS. Science and innovation, 3(Special Issue 19), 104-106.

4. Nosirova, R. A., & Kurbanova, M. K. (2020). LEXICAL DIFFERENCES BETWEEN AMERICAN AND BRITISH ENGLISH. UzACADEMIA, 1, 61-65.

5. Nazarova Navbahor Ahrorovna (2021),. "The importance of using modern methods in teaching a foreign language",. Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes,. pp. 116-117.

6. Q. Nasiba,. O'. Madina,. "Modern methods in teaching a foreign language (English)",. Conference "Innovative research in the modern world: Theory and practice",. pp. 219-220.

7. Resolution of the First President of the Republic of Uzbekistan “On measures to further improve the system of studying foreign languages” No. PQ-1875. – Xalq so‘zi. – No. 240 (5660). – Tashkent, 2012.

THE ROLE OF MOTIVATION IN LEARNING ENGLISH.

Savriddinova Feruza Abdusattorovna

Student of Kattakurgan Branch of Samarqand State University.
Scientific Supervisor: Gulnara Ruzmatova
English Teacher of Kattakurgan Branch of Samarkand state University

Annotation: In this article, I discussed how to motivate oneself to learn English. English is today the language of international communication, science, technology and business. Learning it opens up new opportunities: studying abroad, finding a good job, being directly informed about world news, communicating with new people and increasing personal development. Knowing English is not just a language, but a key that opens the way to a new world.

Keywords:Learning English, Motivation, Motivation in language learning, Motivation to learn, Learning a foreign language, Education and motivation.

Introduction: In today's globalized world, English has become the most widely used international language. Many learners across the globe, especially in non-English-speaking countries, strive to acquire proficiency in English for educational, professional, and personal purposes. Among the various factors influencing language learning, motivation plays a central role. This article aims to explore how motivation affects the process of learning English as a foreign language.

Method: To examine the impact of motivation, a qualitative approach was used. A group of 50 university students learning English in Uzbekistan were surveyed. Open-ended questions were asked to understand their reasons for learning English, the challenges they face, and what keeps them motivated throughout their learning journey.

Results: The survey results showed that students with strong intrinsic motivation (such as personal interest or a desire to travel or connect with global culture) performed better in English classes and demonstrated more consistent learning habits. Meanwhile, those motivated extrinsically (e.g., to pass exams or get a good job) also showed progress, but were more likely to lose interest when they faced difficulties.

Analysis/Discussion: The findings indicate that motivation—both intrinsic and extrinsic—is essential for successful language acquisition. However, intrinsic motivation tends to foster long-term commitment and deeper engagement. Teachers play a key role in nurturing students' motivation by creating a supportive environment, using interactive teaching methods, and showing the real-life benefits of English skills.

Conclusion: In conclusion, motivation significantly impacts how effectively learners acquire English. While external rewards can initiate learning, internal interest and personal goals sustain it. Therefore, educators and curriculum developers should consider motivational strategies as a core component of English language teaching.Many people consider "motivation" to be the main force when they start learning English. The thoughts "I will read when I feel inspired", "I will start when I am interested" are very common. However, this approach is often ineffective, because motivation is variable - it is there today, it is gone tomorrow. Motivation can motivate short-term action, but regular practice leads to long-term growth. For example, make it a habit to read an English article for 15 minutes every morning or memorize a new word. These small habits will lead to big results over time.Perfectly mastering English is the goal. But loving the process of moving towards this goal will help you to continue for a long time. Motivate yourself with each new word or phrase you learn. Then learning will become interesting, not boring.If you lack motivation, external pressure can be useful. Start learning a language with a friend, report to each other, or join a Telegram group. This way you will feel responsible and it will be difficult to back down.Many people wait for motivation. In fact, the very act of starting a task is motivating. Start a workout, even for 2 minutes - it is often easier to continue. Action is the best source of inspiration.The effectiveness of learning English often depends on motivation. If a student is well motivated, he will devote more time and do more practical exercises. As a result, the student will achieve his goal faster. In addition, motivated students will spend more time in classes and collect more information to improve their skills.Motivation makes purposes clearly visible. Learning

English is very challenging but if the leaner has internal desire to learn English, he/she can do well. It is an internal or external desire in people, which increases learners' interest to learn a different language to achieve a goal.Motivation exerts a major influence on our behavior. It is a concept to describe the factors within an individual that enable behaviour in achieving goal. Thus Motivation proves a goal-oriented behavior. It may be divided into two basic types: Integrative and Instrumental.One way is to integrate current topics, music, movies, and fads to create a relevant class culture. Another option is to investigate the theme of self-expression. By using personalized tasks, idea journals, and speaking circles, learners will be motivated by the fact that the class focuses on their personal lives.Motivation is important because it helps students set and reach their academic goals, develop self-discipline, stay organized, and take initiative. Motivation can also help students develop a positive attitude towards learning and help them stay motivated when the going gets tough.The review of literature indicated that motivation has a very important role in learning English as a foreign or second language successfully. Motivation is a key factor for explaining the success or failure of any difficult activity. We know that success in a task is due to the fact that someone is motivated.Motivation determines the extent of active, personal involvement in L2 learning; research shows that motivation directly influences how often students use Motivation is something that cannot be understood with words but with practice. It means to be moved by something so strongly that it becomes an inspiration for you. Furthermore, it is a discipline that helps you to achieve your life goals and also helps to be successful in life.One of the most important factors in learning English is motivation. It is what drives you, keeps you going, and leads you towards your goals. Therefore, if you want to learn English, first of all, determine why you are learning it. Only then will you have enough strength to keep going.

Used Literature:

1.Brown, H. D. (2007). Principles of Language Learning and Teaching (5th ed.). Pearson Education.

2.Harmer, J. (2007). The Practice of English Language Teaching (4th ed.). Pearson Longman.

Noels, K. A., Pelletier, L. G., Clément, R., & Vallerand, R. J. (2000). Why Are You Learning a Second Language? Motivational Orientations and Self-Determination Theory. Language.

3.Oxford, R. L., & Shearin, J. (1994). Language Learning Motivation: Expanding the Theoretical Framework. The Modern Language Journal.

4.ResearchGate,Academic.edu,Edutopia,Psychology Today**.**

THE IMPORTANCE OF ENGLISH AS A GLOBAL LANGUAGE

Yorqulov Quvonchbek Ikrom o`g`li.
Student of Kattakurgan Branch of Samarkand State University
Scientific Supervisor: Ruzmatova Gulnara
English Teacher of Kattakurgan Branch of Samarkand State University

Annotation: In this article, I will analyze the role of English as an international language and the importance of increasing its importance. Today, English is widely used as a primary tool in global communication, economics, education, and culture. My article will highlight the problems and difficulties in learning English. It will also examine the development of English and its role in global cultural exchange, as well as the approaches needed to improve English learning in the education system. The importance of English for students and educational institutions is very strong.

Key words: International communication, english in globalization, global collaboration, diplomacy and business, education and technology, global language.

English, International Language, Global Communication, Education System, Culture, Economy, Foreign Experience

Introduction, Method, Results and Discussion

The recognition of English as an international language is largely due to its widespread use in global communication and diplomacy.

By learning English, a person opens up new opportunities for personal development. It creates an opportunity to get acquainted with world culture, literature, art and technology. By reading and understanding works written in English, scientific articles, classical literature and modern technologies, a person expands his worldview. This leads not only to intellectual development, but also to success in life in general. English as a global language. People often talk about English as a global language or lingua franca. With more than 350 million people around the world speaking English as a first language and more than 430 million speaking it as a second language, there are English speakers in most countries around the world. English as a global language because it is the one language that the majority of the population in almost every region of the world can speak and understand. It's spoken on every continent and used in many different fields like business, science, and technology. This makes it a powerful tool for communication and understanding. English helps people from different countries connect and work together. It is the language of international trade, diplomacy, and travel. Global English is a style of writing that makes written English more easily understood by non-native speakers. Global English does this by being precise, logical and literal. It is the language of manual and technical writers who want their writing to be extremely clear to anyone who reads it. As the third most widely spoken language in the world, English is widely spoken and taught in over 118 countries and is commonly used around the world as a trade language or diplomatic language. It is the language of science, aviation, computers, diplomacy and tourism.Modern English is the language we speak today. It is divided into periods, however. Early Modern English lasted from roughly 1450 to 1800. Modern English, also called New English, is the language now used in the English-speaking world.

In conclusion: the role of English as an international language is undeniable. Its widespread use in science and global communication has made it an essential tool today.However, the dominance of English creates problems such as linguistic inequality, cultural and communication barriers for non-native speakers. Addressing these problems requires a multifaceted approach. Education systems should promote multilingualism in order to preserve linguistic diversity while providing the skills needed to succeed globally. Efforts to make English more accessible and accessible to non-native speakers should be a priority, and the use of multiple international languages can help all voices be heard. By taking these steps, we can preserve the benefits of English as an international language while reducing its negative impacts. The goal is to fully master the language and create a communication system.

Used literature:

1.Axmedova, D., & Zarmaskhonov English Language (2024, February)

2. Ammon, U. (2001). The Internationalization of English: Language Policy and Practice - Berlin: De Gruyter.

3.https‖w.w.wJestor.org.stable 43207533.

---

i Nargisa Ergashevna Saparova (2024). DIFFICULTIES CHILDREN ENCOUNTER IN THE PROCESS OF LEARNING ENGLISH (IN THE EXAMPLE OF 4-6 YEARS OLDS).

ii Azizovna, N. R. (2023). Types of Phrases in English. Eurasian Research Bulletin, 18,

FUQAROLIK JAMIYATI INSONIYAT SIVILIZATSIYASI TARAQQIYOTINING YUKSAK BOSQICHI

Quchqorov Javlon Suyindikovich
Samarqand davlat universiteti Kattaqo'rgo'n filiali

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada jamiyatning asosini inson, uning fozilligi, axloqiy xislatlari jamiyatni mukammal qiluvchi eng muhim omili insonning ijtimoiy tabiati, insonlarning o'zaro munosabati jarayonidagi vujudga keluvchi xislatlari haqidagi qarashni ilgari suradi. Shakllangan mukammal ijtimoiy tuzum, insonning komilligi xalqdagi qarash, ijtimoiy g'oya hisoblanadi.

Kalit so'zlar: fuqarolik jamiyati, sivilizatsiya, taraqqiyot, ijtimoiy ong, ijtimoiy tuzum, fuqaro, davlat.

Insonlarning jamiyat bo'lib yashashga o'tganligi ijtimoiy zarurat natijasidir. Boshqacha qilib aytganda, ibtidoiy davrda kishilar tabiat oldida ojiz bo'lganlar. Shu bois ular tabiat hodisalaridan (zilzila, toshqin va boshqalar) hamkorlikda himoyalanish, shuningdek, ishlab chiqarish, mehnat qurollari o'ta oddiy bo'lganligi tufayli birgalikda yashash uchun zarur oziq – ovqatlarni topishga majbur bo'lganlar. Mazkur moddiy yashash ehtiyojlarini qondirish ularni jamoa, o'zaro ishlab chiqarish zarur qilib qo'ydiki, bu dastlabki shakldagi jamiyat tizimining shakllanishiga asos bo'lib xizmat qiladi. Va mazkur munosabatlar asta – sekinlik bilan takomillashib boradiki, bu jamiyat tizimining sifat jihatidan murakkablashib borishiga olib keladi. Shunga ko'ra jamiyat kishilar orasida amal qiladigan juda ko'plab munosabatlar yig'indisi maqomiga ega bo'ladiki, uni falsafa, tarix, sotsialogiyada murakkab o'ziga xos qonunlarga ega bo'lgan sistema, "jonli organizm" tarzida o'rganiladi.

"Necha asrlardan buyon, - deb yozadi birinchi prezident, I.A.Karimov - yuksak tafakkur va aql – zakovat timsoli bo'lib kelayotgan antik davrga mansub yunon faylasufi Platonning hayot yo'lini o'zimizda bir tasavvur qilib ko'raylik. Ma'lumki, Platon butun umrini ilmu ma'rifatga bag'ishlagan ulug' donishmand Sokratning munosib shogirdi edi... Uning qanchadan – qancha qiyinchilik, sarson – sargardonlikdan so'ng mol – mulkini sarflab, afina shaxri yaqinidan maxsus yer sotib olib, olimlar to'platib, bahs – munozara olib boradigan joy akademiya tashkil etish chinakam ma'naviy jasorat namunasi edi."[1]

Aflotunning "Qonunlar" kitobida bayon etilgan qarashlar diqqatga sazovordirki "Qayerdaki qonunlar hokimlar ustidan hukmron bo'lsa, o'sha davlatga xudolar ne'matlar yog'diradi". Yana Aflotun shu o'rinda, agar davlat qonunlar ustidan yaroqsiz hokimiyatni o'rnatib qo'yadigan bo'lsa, u holda qonun hech qanday foyda beramaydi; aksincha davlat uchun juda katta zarar keltiradi deb ta'kidlaydi.[2]

Abu Nasr Forobiy (873 – 950) mukammal jamiyat insonni baxt – saodatga eltuvchi jamoa fazilatlari, bugungi ibora bilan ataladigan, fuqarolik jamiyati haqida g'oyat muhim, bugungi kunda ham o'z qimmatini yo'qotmagan qarashlarni ilgari suradi. Uning bu jihatdan "Fozil odamlar shahri, fazilatlar xulqlar" kabi asarlari qimmatligidir.

Mutafakkir jamiyatni paydo bo'lishini kishilar o'rtasidagi munosabatlarning, ularni esa zaruriy ehtiyoj natijasi deb biladi. U "Ideal shahar" aholisining fikrlari asarida shunday deb yozadi: "Har bir inson o'z tabiati bilan shunday tuzulganki, u yashash va oliy darajasi yetuklikka erishmoq uchun ko'p narsalarga ehtiyoj bo'lar u bir o'zi bunday narsalarni qo'lga kirita olmaydi va ularga ega bo'lish uchun insonlar jamoasiga ehtiyoji tug'iladi. Shu sababli yashash uchun zarur bo'lgan

[1] Islom karimov. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. T. "Ma'naviyat", 2008, 159 – 160 betlar.
[2] Aflotun. Qonunlar. Urfon otajon tarjimasi. Toshkent "Yangi asr avlodi", 2008, 5, 124 – betlar.

narsalarni bir – birlariga yetkazib beruvchi ko‘p insonlarning birlashuvi orqaligina, odam o‘z tabiati bo‘yicha intilgan yetuklikka erishuvi mumkin.

Bunday jamoa a’zolarining faoliyati bir butun holda ularning har biriga yashash va yetuklikka erishuv uchun zarur bo‘lgan narsalarni yetkazib beradi. Shuning uchun inson shaxslari ko‘paydilar va yerning aholi yashaydigan qismiga o‘rnashdilar, natijasida inson jamoasi vujudga keldi”.[1]

Forobiy jamiyatning asosini inson, uning fozilligi, axloqiy xislatlari jamiyatni mukammal qiluvchi eng muhim omil barcha mavjudot, hayvonlardan farq qilgan holda, uni “madaniy – ijtimoiy hayvon” deb tushuniladi va bu bilan insonning ijtimoiy tabiati, insonlarningo‘zaro munosabati jarayonidagi vujudga keluvchi xislatlari haqidagi qarashni ilgari suradi.

Forobiy inson jamoasini “madaniy – ijtimoiy hayvon” darajasi bo‘yicha uch turga bo‘ladi: 1) buyuk jamoa – bu barcha inson jamoalarining birlashuvi. 2) o‘rta jamoa – bu ma’lum xalqning birlashuvi. 3) kichik jamoa – bu ma’lum xalq yashayotgan territoriyaning ma’lum qismini egallobvi shahar aholisi.

Odamlarga nisbatan ularni birlashtiruvchi boshlang‘ich asos insoniylikdir, shuning uchun ham odamlar insoniyat turkumga kirganliklari uchun o‘zaro tinchlikda yashamoqlari lozim.

Aytish mumkinki, Forobiyning bunday qarashlari bugungi kunda “fuqarolik jamiyati” deb ataladigan, insoniyat doimo orzu qilgan va unga eshishga intilgan jamiyat haqidagi qarashlarning shakllanishidagi davlatchilik ishlarida muhim rol o‘ynagan.[2]

Sohibqiron Amir Temurning bu boradagi, ya’ni davlatchilik borasidagi siyosati ana shu jihatdan olib qaralganda, Forobiyning jamiyat, fuqarolik jamiyati haqidagi qarashlariga asoslangandir. Amir Temur o‘zining davlatni boshqarish siyosatini Forobiy ko‘rsatib o‘tgan hukmdorlarga qo‘yilgan talablarga rioya qilgan holda boshqaradi. Va shu tufayli o‘rta asrlardauning tassrrufidagi mamlakatlarda ikkinchi Uyg‘onish davri yuz beradi.

Amir Temur o‘zining “Tuzuklari”da jamiyatni boshqarish, uni Forobiy aytgan “ijtimoiy – madaniy mavjudotlar” yashaydigan jamiyatga aylantirish, uni boshqarish yo‘llari haqida batafsil yozadi.

Va ushbu kitob – qo‘llanma uning davlatchilik siyosatining tajribalarining sar – hisobi hisoblanadi.

“Sohibqiron davlatni boshqarishda adolat, kengash tamoyillari asosida boshqargan. U shu haqida shunday deydi: 1) Kengash (unda adolatli qarorlar qabul qilish – izoh bizniki); 2) mshvaratu maslahat; 3) Qat’iy qaror; 4) Ehtiyotkorlik.

Biron ishni qilmoqchi bo‘lsam, kengashib olib, keyin Qur’ondan fol ochardim va Qur’on hukmi bilan ish qilur edim.” [3]

Fransuz utopik sotsialistlari F.Furyening fikricha, jamyat izchil ravishda edemizm (“ibtidoiy jannat”), yovvoyilik, varvarlik, sivilizatsiyadan iborat bosqichlarni o‘tadi. O‘zining chuqur inqirozini boshidan kechirayotgan sivilizatsiyalashgan jamiyat o‘rniga uyg‘unlikka asoslangan oliy ijtimoiy tuzum keladi. Ana shu tuzum fuqarolik jamiyati bo‘ladi. Bu jamiyat nafaqat Xudoning – tabiatning irodasiga mos keladi, balki tarixiy, zaruriyat sifatida ham maydonga

[1] Ko’chirma – iqtibos M. M. Xayrullayevning “Forobiy va uning falsafiy risolalari” kitobi bo’yicha keltirilmoqda. T. 1963, 86 – bet.
[2] Qarang: Xayrullayev. Forobiy va uning falsafiy risolalari. T.,”fan”, 1963, 86 – 87 betlar.
[3] Temur tuzuklari.T., G’afur G’ulom nomidagi nashriyot – matbaa birlashmasi, 1991, 14, 17 – betlar.

chiqadi. Lekin Furyening bunday jamiyatning yuzaga kelishi haqidagi qarashlari utopik xarakterga ega edi.

Sen – Simon fikricha tarix ijtimoiy tuzum shakllarining quyi bosqichidan oliy bosqichiga tomon rivojlanishida: teologik, metafizik pozitiv bosqichlardan o‘tadi. Kelgusidagi jamiyat, fuqarolik jamiyat o‘zida sanoat sistemasini mujassamlashtiradigan ideal jamiyat bo‘ladi.

Bunday jamiyatda sanoat sistemasi, “yangi xristianlik” g‘oyalari belgilovchi rol o‘ynaydi.

Sen – Simon birinchi bo‘lib “grajdanlik jamiyati” va davlat tushunchalarini nazariy jihatdan tahlil qiladi, “industrlashtirish”, “industrial jamiyat” atamalarini ilmiy muomalaga olib kiradi.

Nemis mumtoz falsafasining vakili G. V. Gegel (1770 – 1831) jamiyatni o‘zining dialektik xarakterga ega ob’yektiv idealizm tamoyili asosida talqin qiladi.

Bunga ko‘ra jamiyat “mutlaq g‘oya” ning o‘z – o‘zini insonda anglashi natijasida yuzaga keladi. U fuqarolik jamiyatini ana shu tarzda, ya’ni mutlaq ruxning insonda” ozodlikning anglashdagi taraqqiyoti natijasi sifatida qaraydi.

Nemis mumtoz falsafasining yana bir yirik vakili L. Feyerbax (1804 – 1872) ijtimoiy hodisalarni antropologizm (insonni biologik mavjudot sifatida talqin qiluvchi ta’limot).

Dinga u inson xossalarining begonalashuvi deb qaraydi; inson bamisoli ikkilanib, Xudo qiyofasida o‘zining asl mohiyatini mushohada qiladi. Shunday qilib, din insonning “o‘z – o‘zini ongsiz anglshi” bo‘lib chiqadi. Din kishilarning tabiatning oliy mahsuli sifatida bir – biriga mehr – muhabbat ko‘ysagina o‘z vazifasini bajaradi. Va shunga ko‘ra u yangi – ana shu munosabatga asoslangan dinni yaratish zarur deb hisoblaydi. Shunday ijtimoiy munosabatlar qaror topganda jamiyat mukammal bo‘ladi, u fuqarolik jamiyatini ana shu tipdagi jamiyat deb tasavvur qiladi.

Shunday qilib, yuqoridan aytilganlardan kelib chiqadigan xulosa shuki, fuqarolik jamiyati insoniyat tarixiy taraqqiyoti jarayonida shakllangan mukammal ijtimoiy tuzum, insonning komilligi xalqdagi qarash, ijtimoiy g‘oya hisoblanadi. Mazkur g‘oya, qarash turli davrlarda shu tarixiy davr, muhit asosida takomillashib borgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1.Islom karimov. Yuksak ma’naviyat-yengilmas kuch. T. “Ma’naviyat”, 2008, 159 – 160 betlar.
2.Aflotun. Qonunlar. Urfon otajon tarjimasi. Toshkent “Yangi asr avlodi”, 2008, 5, 124 – betlar.
3.Ko‘chirma – iqtibos M. M. Xayrullayevning “Forobiy va uning falsafiy risolalari” kitobi bo‘yicha keltirilmoqda. T. 1963, 86 – bet.
4. Qarang: Xayrullayev. Forobiy va uning falsafiy risolalari. T.,”fan”, 1963, 86 – 87 betlar.
5. Temur tuzuklari.T., G‘afur G‘ulom nomidagi nashr– matbaa birlashmasi, 1991, 14, 17 – betlar

JAMIYATNI MA’NAVIY YANGILANISHIDA SOG‘LOM TURMUSH TARZINING O‘RNI

Ilxom BUTOYEV
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada yangilanayotgan O‘zbekistonda sog‘lom turmush tarzini rivojlantirishda diniy va dunyoviy qadriyatlarni uyg‘unlashtirish masalasiga katta e’tibor qaratilmoqda. Bugungi kunda islom dinidagi axloqiy-ma’rifiy qadriyatlar barkamol insonni tarbiyalashga xizmat qilmoqda. Shunday ekan, jamiyatimizda yoshlarni sog‘lom turmush tarziga amal qilishida ularga diniy va dunyoviy qadriyatlar bilan ta’lim va tarbiyani berib bormoqlik lozimdir.

Kalit so’zlar: Sog‘lom turmush tarzi, din, islom dini, qadriyat sog’lik, axloq, jismoniy tarbiya, sport

АННОТАЦИЯ: В данной статье большое внимание уделено вопросу гармонизации религиозных и светских ценностей в развитии здорового образа жизни в обновляющемся Узбекистане. Нравственные и образовательные ценности ислама сегодня служат воспитанию всесторонне развитого человека. Поэтому в нашем обществе необходимо воспитывать молодежь с религиозными и светскими ценностями, чтобы вести здоровый образ жизни.

Ключевые слова: Здоровый образ жизни, религия ислам, ценности здоровье, нравственность, физкультура, спорт.

ANNOTATION: In this article, great attention is paid to the issue of harmonizing religious and secular values in the development of a healthy lifestyle in the modernizing Uzbekistan. Today, the moral and educational values of Islam serve to educate a well-rounded person. Therefore, in our society, it is necessary to educate young people with religious and secular values in order to follow a healthy lifestyle.

Keywords: Healthy lifestyle, religion Islam, value health, morality, physical education, sports.

Xalqimiz tarixidan ma’lumki, ilm-fan, adabiyot, san’at va ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal qilishda dunyoviylik va diniylikka nisbatan to‘g‘ri yondashilganligi uchun ijtimoiy va ilmiy sohada ko’plab yutuqlarga erishildi. Shu sabab o‘laroq, bizning diniy qadriyatlarimiz jamiyatning ma’naviy yangilanishi va poklanishi, sog‘lom turmush tarzi qaror topishining muhim omillaridan biri bo‘lib hisoblanadi. Shunday ekan, qadriyat o‘zi nima degan savolga bir to‘xtalsak, qadriyat - bu qandaydir obyekt (hodisa)ning jamiyat va inson hayotidagi ahamiyati yoki rolidir. Falsafiy ma’noda “qadriyat narsa va buyumlarning qimmatiga nisbatan qo‘llanilmasdan, balki inson uchun biror ahamiyatga ega bo‘lgan voqeylikning shakllari, holatlari, narsalar, voqea-hodisalar, jarayonlar, holatlar, sifatlar, talab, tartiblar va boshqalarning qadrini, ijtimoiy ahamiyatini ifodalash uchun ishlatiladigan falsafiy kategoriyadir”.[1] Qadriyatlar jamiyat taraqqiyoti, inson faoliyatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatarkan, islom dinidagi asl insonparvarlik, halollik, adolat, ezgulik kabi qadriyatlarning bugungi kunda jamiyatning ma’naviy yangilanishidagi tutgan o‘rni va ahamiyati oshib bormoqda.

Islom dinida sog‘lom turmush tarziga ham e’tibor qaratilgan. Hadislarda “*Ikki ne’mat borki, odamlar ularning qimmatini anglab yetmaydilar. Ulardin biri sog‘lik bo‘lsa, ikkinchisi vaqtdir*”, deyilgan. Hadislarda yana “*Zarar berish va zararlanish (islomda) yo‘q*” degan fikr bayon qilingan bo‘lib, zararlanishning oldini olish insondan badantarbiya bilan shug‘ullanishni, sog‘lom turmush tarziga o‘tishni talab qiladi. Sharq Uyg‘onish davri mutaffakkirlaridan Abu Ali Ibn Sino ham “*Badantarbiya bilan muntazam shug‘ullangan inson hech qanday dori-darmonga muhtoj bo‘lmaydi*”, deb o‘z fikrini bayon qilgan. Sog‘lom tanda - sog‘ aql deb bejizga aytishmagan. Shunday ekan jismonan va ma’nan yetuk yosh avlodni tarbiyalash eng asosiy masalalardan biriga aylangan. Haqiqatdan ham, bu yorug‘ olamdan eng oliy qadriyat - inson ekan, bugungi kundagi amalga oshirayotgan islohotlarimiz zamirida ham inson manfaati turganligini ko‘rishimiz mumkin.

Islom dinida sog‘lom insonni tarbiyalash va sog‘lom oilani barpo etishga katta e’tibor qaratilgan. Sog‘lom inson va sog‘lom oila - sog‘lom jamiyatning asosi hisoblanadi. Inson hayoti

[1] .Назаров Қ.Н. Фалсафа асослари.-“Ўзбекистон миллий файласуфлар жамияти” 2012-б

mehnat qilish, hordiq chiqarish, mutolaa qilish, sport bilan shug‘ullanish, ibodat qilish asosida tashkil qilinadi. Islom dinida inson hayoti ma’lum qonun-qoida, halollik va poklik, o‘zaro ishonch va hurmat asosida shakllanshi belgilangan bo‘lib, sog‘lom hayot-sog‘lom jamiyat uchun asos bo‘ladi. Islom dini insonning ma’naviy va jismoniy sog‘lomligiga katta e’tibor qaratadi.

Islomda farz qilingan ro‘za ruhiy tarbiya bo‘lish bilan birga jismoniy tarbiya hamdir. “Hozirgi kunga kelib, tabobat bilimdonlari insonga bir yilda bir kurs ochlik muolajasini olishni tavsiya qilmoqdalar. Kundalik besh mahal namozda ham ajoyib jismoniy tarbiya bor. Musulmon kishi ibodat qilar ekan, namozga tayyorgarlik hamda namoz mobaynida o‘zi sezmagani holda talaygina jismoniy xatti-harakatlarni bajaradi. Jismoniy tarbiyada nafas masalasi birlamchi masala hisoblanadi. Kelajak avlod sog‘lom va kuchli bo‘lishi uchun, xalqning ertasi buyuk bo‘lishi uchun jismoniy tarbiya zarurdir. Hadislarda «*O‘q otinglar, ot mininglar, men uchun otganingiz minganingizdan yaxshiroqdir»*, degan hadis bo‘lib, islom dinining ilk davrida ham harbiy jismoniy mashg‘ulotlarga katta e’tibor qaratilgan. Islomda sog‘lom turmush tarziga, jismoniy tarbiyaga katta e’tibor qaratilib, islom odamlarning ham jismoniy, ham ma’naviy tarbiyasiga doimo katta e’tibor qaratib kelgan”.[1] Shu o‘rinda ta’kidlash kerakki, bugungi axborot texnologiyalar asrida inson uchun eng katta boylik sog‘lik ekanligi, bu omil esa kundan kunga inson uchun hayotiy qadriyatga aylanmoqda, desak mubolag‘a bo‘lmasa kerak. Chunki bugungi davrda insonlar ko‘p vaqtini kam harakatlilik bilan o‘tkazmoqda, natijada turli xil kasalliklarga chalinish holatlari kelib chiqmoqda.

Qur’oni Karim, Hadisi Sharif, shariat hukmlarida oila va oilaviy tarbiya masalalariga keng o‘rin berilgan bo‘lib, ularning hammasi har bir musulmonni haqqoniylik va yaxshilik ruhida tarbiyalashga qaratilgandir. Bu diniy manbaalar diniy qadriyatlar sifatida oilada farzandlarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalashda muhim vosita bo‘lib xizmat qilib kelgan. Bugungi kunda davlatning dinga bo‘lgan munosabati keskin o‘zgargan bir sharoitda, ularning qiymati va tarbiyaviy ta’siri yanada ortib bormoqda.

Islomda bilim olishga, ilmli insonga hurmat, farzandlarni shu ruhda tarbiyalash shunchalik chuqur va keskin qo‘yilganki, uni quyidagi bir misol bilan asoslash mumkin: Muhammad Alayhissalom Badr degan joydagi urushdan so‘ng, har bir asirga ozod bo‘lishi uchun 10 ta musulmonga o‘qish va yozishini o‘rgatib qo‘yishni shart qilib qo‘yganlar. Zotan, bu o‘rinda pul, mol, yoxud xohlagan narsalarini shart qilib aytishlari mumkin edi. Ammo, islomda ilm hamma narsadan ustun qo‘yilganligi uchun mazkur shartni aytganlar. Haqiqatdan ham, bugungi kunda ilmdan o‘zga najot yo‘q ekanligini yosh avlodga ta’lim va tarbiya orqali ilm olish g‘oyalarini singdirish lozimdir. Islomiyatdagi ilm o‘rganish, ta’lim olish g‘oyasi haqida Abdulla Avloniy batafsil to‘xtalib o‘tgan: “Ilm dunyoning izzati, oxiratning sharofatidir. Ilm inson uchun g‘oyat oliy va muqaddas fazilatdur. Zeroki, ilm bizga savobni gunohdan, halolni haromdan, tozani murdordan ayirib berur, ilmsiz kishilar ota-onasiga, qarindosh-urug‘iga, yor do‘stiga, din va millatiga foyda yetkurmak bir tomonda tursin, o‘z ustiga lozim bo‘lgan ibodat va toatni ham lozim qila olmas.”[2] Bugungi kunda yosh avlodni sog‘lom turmush tarziga amal qilib yashashi, yot g‘oyalarning ta’siriga tushib qolmasligi uchun ularni ilm-ma’rifat bilan tarbiyalash lozim. Chunki

[1] . J. Ya. Yaxshilikov, N. E. Muhammadiyev Falsafa darslik *(barcha bakalavr yo‘nalishlari uchun).Samarqand. SamDU nashri.2021 yil 637 bet.*

[2] .A.Avloniy. Turkiy Guliston yoxud axloq. T. O’qituvchi. 1992 yil. 160-bet.

bugungi dunyoda sodir bo‘layotgan tahlikali davrda inson uchun yagona ozuqa ilm ekanligini ko‘rishimiz mumkin, bu borada “Eng katta boylik- bu aql-zakovat va ilm, eng katta meros- bu yaxshi tarbiya, eng katta qashshoqlik-bu bilimsizlikdir”.[1] Shu o‘rinda jamiyatda sog‘lom turmush tarzini qaror toptirishda, birinchi galda, “ilm va yana ilm” degan g‘oya bilan yoshlarni kamol toptirish kerak, aks holda xalqaro maydonda chetga chiqib qolish hech gap emas.

Sog‘lom e’tiqod tarkibini tashkil etuvchi: halollik, to‘g‘rilik, birovlar haqqiga xiyonat qilmaslik, xayr-ehson, saxovat, muruvvat, tejamkorlik, isrofgarchilikka yo‘l qo‘ymaslik kabi fazilatlar milliy va diniy qadiyatlar zamirida shakllangan. Ular oilaviy tarbiya natijasida ajdodlardan avlodlarga o‘tib, ularning ma’naviy dunyosini yoritgan. Sog‘lom e’tiqod ma’naviy-axloqiy tushuncha hisoblanadi. Buni yoshligidan bola ongiga singdirib borilsagina, shaxs uchun ham, jamiyat uchun ham zaruriy samara berishi mumkin. Sog‘lom e’tiqod ruhida tarbiya topgan avlodgina ma’rifatli jamiyat qurishga qodir. Buni o‘z farzandlari taqdirini o‘ylagan ota-onagina to‘la his qilishi mumkin. Farzandlarimizni sog‘lom e’tiqod ruhida tarbiyalash o‘z holicha olib boriladigan ish emas, balki, asta-sekinlik bilan bir maqsadga qaratilgan murakkab va ziddiyatli jarayondir. Buni ota-onalar to‘la anglab yetishlari va yoshlar ongiga doimiy ravishda singdirib borishlari muhimdir. Yoshlar tarbiyasida ko‘zlangan maqsadga erishishda, sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda azaliy va amaliy bilim va qadriyatlarimiz muhim rol o‘ynaydi.

Zero, shariatda ham qaysi ilmga muhtoj bo‘lsang, shuni bilmak musulmon uchun farzdur, deb ta’kidlangan. Hadisi Sharifda ham “Beshikdan to qabrgacha ilm izla”, deyilgani bejizga emaski, insoniyat paydo bo‘lganidan beri ilm olish masalasi hamma davrlarda eng dolzarb bo‘lgan. Bugungi kunda ilm olish qadriyatga aylanib borilmoqda, chunki turmush tarzimizni yaxshilash va inson qadrini oshirish uchun ilm kerak. Bu borada Abu Muso al-Ash’ariy raziyallohu anhu rivoyat qiladi: “Rasulullоh sollallohu alayhi vasallam aytganlar: «Alloh taolo menga yuborgan hidoyat (Alloh taolo bandalariga ko‘rsatgan to‘g‘ri yo‘l, yo‘llanma) singari ilm ham ko‘p yoqqan yomg‘irga o‘xshaydi. Ba’zi yer sof, unumdor bo‘lib, yomg‘irni o‘ziga singdiradi-da, har xil o‘simliklar va ko‘katlarni o‘stiradi. Ba’zi yer qurg‘oq, qattiq bo‘lib, suvni emmasdan o‘zida to‘playdi, undan Alloh taolo bandalarini foydalantiradi: odamlar suvdan ichadilar, hayvonlarini va ekinlarini sug‘oradilar. Ba’zi yer esa tekis bo‘lib, suvni o‘zida tutib qolmaydi, ko‘katni ham ko‘kartirmaydi.”[2] -deb ta’kidlanganligini ko’rishimiz mumkin. Jamiyatda sog‘lom turmush tarzi qaror toptirishda, birinchi navbatda, insonlar ongi va qalbida yurt tinchligi, inson salomatligi eng oliy qadriyatlardan biri ekanligini tushunib yetishimiz lozimdir. Darhaqiqat, jamiyatning moddiy va ma’naviy qadriyatlari bilan birga kamol topgan avlodi ilmli va mustahkam e’tiqodga ega bo’lib boradi. Turmush tarzi insonlarning ongini belgilab beradi, shunday ekan ,eng avvalo, turmush tarzimizni to‘g‘ri yo‘lga qo‘yib olishimiz lozim. Xalqimizning sog‘lom turmush tarziga amal qilishi, avvalo, bugungi kundagi davlatimiz tomonidan amalga oshirilayotgan siyosiy islohotlarning mazmun-mohiyatini anglab yetishga xizmat qiladi.

Ma’lumki, inson jamiyatda yashar ekan, o‘z sog‘ligiga e’tibor qilib hayot kechirishi juda muhim. Sog‘lom turmush tarzi bo‘yicha ko‘plab mutaxassislar o‘zlarining izlanishlari asosida foydali ma’lumotlarni bayon qiladi. Shulardan eng muhimlari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

-shaxsiy gigiyena;

[1] Shavkat Mirziyoyev. “Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi “.Toshkent 2022 yil 23 bet.

[2] Imom Ismoil al-Buxoriy “Al-jome' as-sahih ” (1-jild) Arabchadan Zokirjon Ismoil tarjimasi. Qomuslar Bosh tahririyati .Toshkent .1991 yil. 21 bet.

-badantarbiya;

-to‘g‘ri ovqatlanish;

-kun tartibiga amal qilish;

-ruhiy xotirjamlik;

-zararli odatlardan cheklanish,

shu kabi meyorlar asosida jamiyat taraqqiyotini amalga oshirib borishimiz kerak.

O‘zbekistonda dunyoviylik tamoyiliga asoslangan demokratik, huquqiy davlat va fuqoralik jamiyati barpo etilmoqda. Ushbu davlat va jamiyatning milliy modelida diniy qadriyatlarga ham katta e’tibor qaratilmoqda. O‘zbekistonda davlatning dinga munosabati “Dunyoviylik dahriylik emas” degan tamoyil asosida amalga oshirilmoqda. Mamlakatimizda “jaholatga qarshi ma’rifat” degan ezgu g‘oya asosida islom dinining insonparvarlik mohiyatini, tinchlik va do‘stlik kabi olijanob maqsadlarga xizmat qilishini targ‘ib etish kun tartibimizdagi doimiy masalalardan biri bo‘lib qoladi.” [1]

Xulosa o‘rnida bugungi kunda islom dini asosida asrlar davomida yaratilgan axloqiy-ma’rifiy qadriyatlar jamiyatdagi ma’naviy yangilanish va barkamol insonni tarbiyalashga xizmat qilmoqda. Islom axloqiy qadriyatlar odamlarni halol, pok, adolatli, insofli, diyonatli, mehr-shafqatli bo‘lishga da’vat etib kelmoqda. Shunday ekan jamiyatimizda yoshlarni sog‘lom turmush tarizga amal qilishida ularga diniy va dunyoviy qadriyatlar bilan ta’lim va tarbiyani berib bormoqlik lozimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Назаров Қ.Н. Фалсафа асослари.-“Ўзбекистон миллий файласуфлар жамияти” 2012-б.755.

[2] J. Ya. Yaxshilikov, N. E. Muhammadiyev Falsafa darslik *(barcha bakalavr yo‘nalishlari uchun).Samarqand. SamDU nashri.2021 yil 637 bet.*

[3] A.Avloniy. Turkiy Guliston yoxud axloq. T. O‘qituvchi. 1992 yil. 160-bet.

[4] Shavkat Mirziyoyev. “Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi “.Toshkent 2022 yil 23 bet.

[5] Imom Ismoil al-Buxoriy “Al-jome' as-sahih ” (1-jild) Arabchadan Zokirjon Ismoil tarjimasi. Qomuslar Bosh tahririyati .Toshkent .1991 yil. 21 bet.

[6] Мирзиёев Ш.М. “Миллий тикланишдан - миллий юксалиш сари”. 4-жилд. Тошкент. Ўзбекистон. 2020 йил. 43 бет.

GLOBALLASHGAN TA’LIM SHAROITIDA TARBIYA FANINI O‘QITISHNING ZAMONAVIY YONDOSHUVLARI

Jumanazarov Sirojiddin Salaydinovich,

A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti kafedra mudiri, t.f.n., dotsent

Annotatsiya. Ushbu maqolada globallashgan ta’lim sharoitida Tarbiya fanini o’qitishning zamonaviy yondoshuvlari, xususan loyihalash ta’lim texnologiyalaridan foydalanishga oid fikrlar yuritilgan

Tayanch so‘zlar: globallashuv, tarbiya, loyihalash, loyiha usuli, loyihalash texnologiyalari, axborot-ta’lim muhiti.

Kirish. Hozirda biz bilim va dunyoqarashimizni sezilarli darajada o‘zgartirib, butun jahon hamjamiyatining rivojlanish yo‘nalishini belgilab beruvchi globallashuv davrida yashayapmiz.Bu

[1] Мирзиёев Ш.М. “Миллий тикланишдан - миллий юксалиш сари”. 4-жилд. Тошкент. Ўзбекистон. 2020 йил. 43 бет.

davrda dunyoning geosiyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy, axborot-kommunikatsiya manzarasida chuqur o‘zgarishlarni, turli mafkuralar tortishuvi keskin tus olayotgani bilan muhim sanaladi. Axborot sohasi jadal sur’atlar bilan rivojlanib borayotgan mazkur sharoitda global internet tarmog‘i turli davlatlar va mintaqalar o‘rtasidagi siyosiy hamda geografik chegaralarga to‘siq qo‘yib bo‘lmaslikni anglatadi [1]. Bunday globallashuv sharoitida mamlakatimiz yoshlarini tarbiyalash, ma’naviy dunyoqarashini yuksaltirish, ularda milliy-ma’naviy immunitetni mustahkamlash orqali nafaqat o‘z hayoti, oila a’zolari, Vatani va millati oldidagi, balki atrof-muhit hamda jami bashariyat oldidagi ma’naviy burch va mas’uliyat tuyg‘usini shakllantirish masalasi bugungi kunda dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Asosiy qism. Jahonda globallashuv sharoitida yoshlarini tarbiyalash, ma’naviy dunyoqarashini yuksaltirish, ularda milliy-ma’naviy immunitetni mustahkamlash, murakkab axloqiy muammolarni hal qilish borasidagi dolzarb vazifalar bugungi kun pedagoglari uchun asosiy vazifalardan biri hisoblanadi. Bu borada tarbiya fani o‘qituvchilaridan yoshlarning ijtimoiy qadriyatlarni ongli ravishda qabul qilishlari uchun tarbiyalash borasida zamonaviy yondashuvlari muhim hisoblanadi.

Bugungi kunda umumiy o‘rta ta’lim maktablari zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan jihozlangan va global internet tarmog‘iga ulangan. Shunining uchun darslarni loyhalashda va olib borishda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiylaridan foydalanishning zamonaviy yondashuvlarini ishlab chiqish lozim.

Ushbu maqolada “Tarbiya” fani o‘qituvchilarining darslarini axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yordamida loyihalashga oid kompetentligini rivojlantirish g‘oyasi ilgari surilgan. Bunda loyihalash ta’lim texnologiyasidan va axborot-ta’lim muhitlari, ta’lim portallari, ta’limga oid veb-saytlar, bulutli xizmatlardan foydalanish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Chunki, loyihalash ta’lim texnologiyasi va ta’lim muhitlarining integratsiyalash yordamida tashkil etilgan darslar o‘quvchilarning o‘quv motivatsiyasini oshirishda, ijodkorlikni rivojlantirishda, kognitiv qiziqishni va hokazolarda keng qo‘llaniladi.

Ta’lim sohasidagi mahalliy adabiyotlarning tahlili shuni ko‘rsatdiki, “Loyiha usuli” mustaqil yoki boshqa ijodiy usullarni o‘z ichiga olgan butun texnologiya sifatida ko‘rib chiqiladi. Pedagogik va uslubiy adabiyotlarda turli xil atamalarni topish mumkin: loyiha usuli, loyiha texnologiyasi. Mazkur masala bo‘yicha ko‘pchilik manbalarda “Loyiha usuli” atamasi faqat ushbu ibora uzoq vaqtdan beri qo‘llanilganligi sababli qo‘llaniladi. Shu bilan birga, “Pedagogik loyiha” tushunchasining o‘zi pedagogika sohasidagi loyihani nazarda tutadi [2,3,4,5].

Loyiha texnologiyalari haqida gapirganda va “loyiha” tushunchasining mohiyatini inobatga olgan holda, biz buni har qanday shaklda (material, matn va boshqalar) qo‘yilgan natijaga erishishga o‘quvchilarning o‘quv va kognitiv faoliyatini tashkil etish usuli sifatida tushunamiz.

Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, loyiha texnologiyalari ta’limda turli xil bilim sohalarida, deyarli har qanday fanni o‘qitishda, o‘quv motivatsiyasini oshirishda, kognitiv qiziqishni, ijodkorlikni rivojlantirishda va hokazolarda keng qo‘llaniladi. Loyiha texnologiyalarini ishlab chiqish va ulardan amaliyotda foydalanish bilan shug‘ullanadigan barcha tadqiqotchilar va o‘qituvchilar loyiha texnologiyasi keng pedagogik imkoniyatlarga ega, dastur materialini chuqurroq o‘zlashtirishga, o‘z o‘quv faoliyatini rejalashtirishga, amaliy foydalanish ko‘nikma va malakalarini shakllantirishga yordam beradi degan fikrga qo‘shiladilar.

Loyihaviy o‘qitish texnologiyasining mohiyati o‘quvchilarning mustaqil bilim faoliyatini uyushgan holda rag‘batlantirishdan iborat. Shuning uchun “Tarbiya” fanini o‘qitishda loyihalash

ta’lim texnologiyasidan foydalanishning o‘ziga xos xususiyati shundan iboratku, unda maktab o‘quvchilarini tarbiyalashga qaratilganligidadir. O‘quvchilarning loyiha topshiriqlarini amalga oshirish bo‘yicha ishlashi “Tarbiya” fani o‘qituvchisiga haqiqiy ijodkorlik holati uchun sharoit yaratishga imkon beradi. Shu bois umumiy o‘rta ta’lim maktablarida “Tarbiya” fanini o‘qitishda loyihalash ta’lim texnologiyasidan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu fanni mazmuni loyihaga asoslangan ta’limning mohiyatiga to‘liq mos keladi, bu ko‘pgina o‘quv fanlari mazmuni bilan integratsiyalashish, ilmiy bilimlarni birlashtirish, mantiqiy izchil sabab-natija munosabatlarini o‘rnatish, paydo bo‘lgan savollarga javob topish va amaliyotda qo‘llash imkonini beradi.

Shunday qilib loyihaga asoslangan ta’lim texnologiyasi quyidagi xususiyatlarga ega:

- o‘quvchilar e’tiborini olingan bilimlarning amaliy ahamiyatiga qaratish, loyiha vazifalarini hal qilish zaruratidan kelib chiqib, ularni o‘zlashtirishga shaxsiy qiziqishni shakllantirish;

- kognitiv faoliyatni nafaqat bitta fanga, balki o‘quv rejasining boshqa mavzulariga ham moslashtirish imkoniyati;

- loyiha topshiriqlarini bajarish jarayonida o‘quvchilarning ko‘p qirrali bilimlarning ahamiyati va zarurligini anglash.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, olib borilgan izlanishlar tahliliga ko‘ra, umumiy o‘rta ta’lim maktablarida “Tarbiya” fanini o‘qitish samaradorligini oshirishda raqamli ta’lim texnologiyalardan foydalanishga yetarlicha e’tibor qaratilmayotgaligiga amin bo‘ldik. Buning sabablaridan biri sifatida “Tarbiya” fani o‘qituvchilarining uzluksiz kasbiy rivojlantirishda raqamli ta’lim texnologiyalaridan foydalanib darslarni loyihalashga oid kompetentligini rivojlantirishga yetarlicha e’tibor qaratilmayotgaligi bilan e’tirof etish mumkin. Shuning uchun, “Tarbiya” fani o‘qituvchilarining uzluksiz kasbiy rivojlantirish jarayonida darslarni loyihalash ta’lim texnologiyasi va raqamli vositalar, shu jumladan axborot-ta’lim muhitlari, ta’lim portallari, ta’limga oid veb-saytlar, bulutli xizmatlarni o‘zaro integratsiyalash asosida loyihalash kompetentligini rivojlantirish lozim.

ADABIYOTLAR:

1. Мавлонов Ў.М. Глобаллашув шароитида ёшларни мафкуравий таҳдидлардан ҳимоя қилиш – давр талаби // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Scientific Journal Impact Factor. VOLUME 1 | ISSUE 3 ISSN 2181-1784. – B. 794-797.

2. Джураев А.С. Малака ошириш жараёнида тингловчиларнинг касбий малакасини ривожлантиришнинг педагогик механизмларини такомиллаштириш //Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Самарқанд, 2019. 52 б.

3. Полат, Е.С. Метод проектов: история и теория вопроса / Е.С. Полат // Школьные технологии. 2016. – № 6. – С.43-47.

4. Стернберг В. Н. Теория и практика "метода проектов" в педагогике XX века // Автореферат диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук Рязань 2003. – 24 с.

5. Сидоренко В.Ф. Генезис проектной культуры // Вопросы философии. 1984. – №10. – С.87-99

TURKISTON O‘LKASINING DINIY TARKIBINI YORITILISHI (1867-1917-YILLAR MISOLIDA)

Xolxujayeva Yulduz Uralboyevna
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali
Xolxujayeva91@mail.ru

Annotatsiya: XIX - asr oxiri va XX - asr boshlarida o‘lka aholisining etnik tarkibi bilan birgalikda, diniy konfessial mazarasi xilma-xil bo‘lib bordi. Umuman, mustamlakachilik siyosati asosida olib borilgan ko‘chirish, ruslashtirish siyosati, bu o‘zgarishlar Rossiya imperiyasidan ko‘chirib keltirilgan xalqlarni joylashtirish hisobidan, mahalliy aholining sonining ko‘payib borishi, Turkiston aholisining diniy tarkibi hamda xalqlar o‘rtasidagi munosabatlarda sezilarli darajada o‘zgarishlar bo‘ldi.

Kalit so‘zi: Rossiya, Turkiston o‘lkasi, etnik tarkibi, diniy konfessial, diniy tarkibi, o‘lka shahar va qishloqlarida demografik o‘zgarishlar, jadidlar.

Kirish: O‘zining ko‘p ming yillik tarixi davomida yuzlab etnoslar va etnik birliklarni bag‘riga sig‘dirgan O‘zbekiston tarixini ham aholining etnik tarkibi va soni kabi asosiy aspektlarsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Zero, ma’lum bir hudud aholisining milliy tarkibi va soni to‘g‘risida chop etilgan yozma manbalar, arxiv materiallari, ilmiy tadqiqotlar va tarixiy adabiyotlarda keltirilgan ma’lumotlarning tarixiy-manbaviy tahlili tarix fanining bosh masalalaridan biri hisoblanadi. Ma’lumki, turli tarixshunoslik ishlarida Markaziy Osiyo aholisining milliy va etnik tarkibi bo‘yicha qiziqarli va shu bilan birgalikda inkor etiladigan fikr-mulohazalar ham aks etgan. Bu o‘z navbatida, bugunda turli munozaralarni keltirib chiqargan. Xususan, masalaning bir qismi rus tarixshunosligi bilan ham bog‘lanadi. Ushbu maqolada rus arxiv hujjatlari va mualliflari tomonidan Turkiston aholisining diniy tarkibi hamda xalqlar o‘rtasidagi munosabatlar to‘g‘risidagi ma’lumotlar tahlilini havola etish maqsad qilindi.

Metodologiya; Turkiston aholisining diniy tarkibi hamda xalqlar o‘rtasidagi munosabatlar to‘g‘risida yozma manbalar va tarixiy adabiyotlarda keltirilgan ma’lumotlarni o‘rganish va tahlil etishda tarix fanining zamonaviy konseptual-metodologik yondoshuvlari hisoblangan mavzuga doir yozma manbalar va tarixiy adabiyotlarda keltirilgan ma’lumotlarning qiyosiy tahlili, mantiqiy sinflashtirish va tarkibiy tahlil uslublaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar

XIX - asr oxiri va XX - asr boshlarida o‘lka aholisining etnik tarkibi bilan birgalikda, diniy konfessial mazarasi xilma-xil bo‘lib bordi. Albatta bu davrda Turkiston mahalliy aholisi, ya’ni musulmonlar qariyb 90 foizni tashkil etgan[1]. Unday so‘ng, yirik sharqiy slavyanlar diasporasi yoyilgan viloyatlar va shaharlarda pravoslav dinining yetakchi o‘rinda turgan. Markaz Toshkentda ko‘p sonli musulmonlar 75 foizni, undan so‘ng pravoslavlar 22 foiz va keyin boshqa diniy jamoalar turgan.

Ma’lumki, rus hukumati tomonidan bu davrda yahudiylar qo‘llab-quvvatlangani bois, ularga fuqarolikka o‘tish, savdo gildiyalarini olish va boshqa ko‘plab huquqlar berilgan edi. Natijada, bu diniy konfessiya vakillari soni yildan-yilga o‘sib bordi. Markaz Toshkentda birgina o‘n yil davomida, ya’ni 1878-yilda jami 592 kishi aniqlangan bo‘lsa, 1888-yilga kelib 1275 kishi hisobga olingan[2]. Bu avvalo, ularning diniy e’tiqodiga erkinlik bo‘lganligi va avvalgi ma’lum ta’qiqlar olib tashlanganligini anglatadi.

Yettisuv viloyati statistika qo‘mitasi ma’lumotiga ko‘ra, viloyat aholisining ko‘pchiligini musulmonlar (90,12 %) tashkil etgan bo‘lsa, pravoslavlar 9,79 % ga yetgan, boshqa diniy vakillar

0,09 %ni qamrab olgan. Shu bilan birgalikda, ona tilisi rus tili bo‘lganlarning deyarli barchasi (ruslar, ukrainlar va beloruslar), kichik istisnolar bilan, pravoslav cherkoviga e’tiqod qilganlar. Ularning orasida kichik sondagi eski e’tiqodchilar va undan ham kam sonda rim-katoliklar bo‘lgan.

Yana shuni ham alohida ta’kidlash kerakki, Samarqand va Farg‘ona viloyatlari aholisining diniy vakillari orasida karaimlar[3] ko‘rsatilgan bo‘lib, bular yahudiylik dinining bir oqimiga mansub bo‘lib, ular kam sonli etnik guruh sifatida karaim tilida (turkiy tillarning qipchoq guruhi) so‘zlashganlar. Ular sharqiy Yevropadagi karaimizm izdoshlaridan kelib chiqib, bu davrda ularning umumiy aholiga nisbatan foizi juda past edi.

1900-yilgi Samarqand viloyati aholisi diniy e’tiqodiga nazar tashlasak, ular orasida - musulmonlar, pravoslavlar, yahudiylar, arman-grigoryanlar, katoliklar, protestantlar, butparastlar bo‘lganini ko‘rish mumkin[4].

Tadqiqotchilar fikriga ko‘ra, dastlabki davrda Turkistonning harbiy-fuqarolik hokimiyati bilan davlat dini bo‘lgan pravoslav nasroniylik vakillari o‘rtasidagi munosabatlar sovuq bo‘lgan. Mintaqada pravoslav yepiskopi faqat 1872-yilda, mustaqil pravoslav yeparxiyasi 1-yanvardan faoliyat yurita boshlagan. O‘rta Osiyoda pravoslav diniy institutlar yo‘q edi, bundan tashqari Rossiya imperiyasining 78 ming pravoslav diniy muassasalaridan Turkistonda faqat 180 ga yaqini bor edi[5] Bu holat O‘rta Osiyoda davlat pravoslav cherkovining mavqyei unchalik kuchli bo‘lmaganligi bilan izohlanadi.

Garchi 1897-yilgi aholi ro‘yxatiga ko‘ra, Turkiston o‘lkasida 11 mingga yaqin katolik bo‘lib, ularning bir qismini polyaklar tashkil etsa-da, XX-asrning boshlariga qadar bu yerda birorta katolik cherkovi bo‘lmagan. Rossiya davlatidagi qonunlarga ko‘ra, katolik cherkovlari ixtiyoriy ehsonlar hisobiga qurilar edi. Ehson to‘planganidan keyin Samarqand va Ashxobodda cherkovlar qurildi.

Endi o‘lkaning etnik va diniy rang-baranglik sharoitida mahalliy va rus xalqlari o‘rtasidagi munosabatlarga to‘xtalib o‘tamiz. XIX-asr oxiri va XX-asr boshlarida Turkiston o‘lkasida bir qator jiddiy ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy o‘zgarishlar sodir bo‘ladi. Bular jumlasiga Yevropa turmush-tarziga xos hayot tarzining kirib kelishi, shaharsozlik, me’morchilik, transport, xizmat ko‘rsatish vositalari, kiyinish uslubi va kundalik boshqa jihatlar kiritish mumkin. Ayniqsa, rus xalqi, uning madaniyati va bu orqali Yevropa madaniyati va taraqqiyotiga xos jihatlar mahalliy aholi vakillarini e’tiborini befarq qoldirmadi.

Bu orqali, mustamlaka sharoitida tobora ko‘p elatli va ko‘p konfessiyali muhitning kuchayib borishi xalqlar o‘rtasida muloqotning oqilona tomonlarini izlashga ehtiyoj sezila borildi. Albatta mahalliy ziyolilar rus mustamlakachiligi oqibatlari xususida qayg‘urib, milliy qaramlik, huquqlarning kamsitilishiga doimo qarshi turdilar. Biroq ziyolilarning eskilik tarafdorlari bo‘lgan ulamolar hamda yangi islohotparvar qismi o‘rtasida rus halqi va G‘arb madaniyati bilan yaqinlashishga munosabat turlicha edi. Bunda ayniqsa, millatlararo tenglik va totuvlikka doir g‘oyalar milliy taraqqiyparvar - jadidlarning doimiy diqqat markazida turdi. Shu bois, o‘zlarining diniy va dunyoviy bilimlari, taraqqiyotga intilishlari bilan ular mahalliy va rus xalqlari o‘rtasida bag‘rikenglik tarafdorlari bo‘lib chiqdilar. Jadidlar, Yevropa xalqlarining madaniyati va texnologiyalar borasidagi yutuqlaridan bahramand bo‘lish O‘rta Osiyoni turg‘unlik xolatidan olib chiqishga ko‘maklashadi, deb hisoblashgan.

Rossiya imperiyasi va boshqa xorijdan kelgan xalqlar bilan mahalliy aholi o‘rtasida munosabatlar ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy sohalarda ko‘zga tashlanib bordi. Ular o‘rtasida

tolerantlik (bag‘rikenglik) munosabatlar albatta aholining ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy rivoji uchun o‘ziga xos ahamiyatli bo‘lgan. Imperiyaning o‘lkada olib borgan mustamlaka siyosatiga qaramasdan, o‘lka tub joy xalqlari o‘z bag‘rikengligi, ochiq ko‘ngilliligi bilan hududga kelgan turli etnoslarni qarshilab, hamjihat munosabatlar olib bordi.

Natijada, bu ular o‘rtasida etnik va diniy tolerantlik, ya’ni bag‘rikenglik munosabatlarini rivojlantirib bordi. Tadqiqotchilar qayd etganidek, do‘stlik uchun birinchi qadamni ko‘p hollarda mahalliy millat kishilari qo‘yganlar. Turkistonda yashochi xalqlar o‘rtasida jiddiy ziddiyatlar deyarli kam bo‘lgan, bu holat faqat ayrim hollarda xususiy shaxslar o‘rtasida ro‘y bergan[6].

Xulosa

Ushbu bob bo‘yicha qisqacha xulosa qilganda, XIX - asrning oxiri – XX - asrning boshlarida Rossiyaning Turkistondagi mustamlakachiligi siyosiy, shu bilan birga, rus kapitalining iqtisodiy hukmronligi ham edi. Umuman, mustamlakachilik siyosati asosida olib borilgan ko‘chirish, ruslashtirish siyosati, Markaziy Osiyo umumiy bozorining shakllanishi, xom-ashyo yetkazish, kapitalistik munosabatlarning vujudga kelishi, mehnat taqsimoti jarayonlarining chuqurlashishi va boshqa ijtimoiy-iqtisodiy omillar o‘lka shahar va qishloqlarida demografik o‘zgarishlarni sodir bo‘lishiga olib keldi. Bu o‘zgarishlar Rossiya imperiyasidan ko‘chirib keltirilgan xalqlarni joylashtirish hisobidan, mahalliy aholining sug‘oriladigan yerlarga ehtiyoji, aholi sonining ko‘payib borishi, xo‘jalik turmush tarzining o‘zgarishi, ya’ni o‘troqlashuv jarayonining kuchayishi, tug‘ilish va o‘lim, mehnat taqsimoti, bandlik va boshqa sohalardagi shu kabi demografik muammolarni keltirib chiqardi. Ayniqsa, bu muammolar mahalliy aholining ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatdi.

Ko‘p sonli aholiga ega Turkiston aholisining bu davrda milliy, etnik tarkibi bilan birgalikda, diniy tarkibi ham rang-barang bo‘ldi. Rossiya imperiyasining Yevropa qismi, Kavkaz, Ural, Volga va markaziy guberniyalaridan turli xalqlarning ko‘chirib kelinishi o‘lkada ma’lum diniy konfessiya jamoalarining vujudga keltirdi. General-gubernatorlikda ko‘p sonli musulmonlardan so‘ng, pravoslavlar, unday keyin yahudiylik, lyuteranlik dini vakilari ulushi nisbatan yuqori turdi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar

1. O‘z MA, I-19-jamg’arma, 2-ro‘yxat, 271-yig’ma jild, 4-varaq.
2. O‘z MA, I-36-jamg’arma, 1-ro‘yxat, 3085-ish, 280-varaq.
3. IX-X asrlarda O‘rta Osiyoda karaimlar deb ataladigan yahudiy oqimi paydo bo‘ladi. Bu oqim tarafdorlari faqat Torani (muqaddas kitob) tan olar, Talmudni esa inkor qilgan edilar. Qarang: Markaziy Osiyo xalqlari dinlari tarixi..., -B.48.
4. Нормуродова Г. XIX аср охири – XX аср бошларида Самарқанд вилояти аҳолисининг ижтимоий стратификацияси. ..., -Б.80.
5. Кадырбаев А.Ш., Сыздикова Ж.С. Страна в Междуречье. (Очерки истории Узбекистана). - Москва, 2017. – С.261.
6. Брусина О.И. Славяне в Средней Азии. Этнические и социальные процессы. Конец XIX – конец XX века. – М., 2001. - С.144.

INSON SALOMATLIGINING NAZARIY-METODOLOGIK MASALALARI

Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali

Javliyev Feruz Komilovich

Annatatsiya: Inson salomatligini har qancha moddiy boylik va mablag‘ evaziga sotib olib bo‘lmaydi. Har bir shaxs o‘zining yurish-turishi uchun mas’ul deb qabul qilingan demokratik jamiyatda, inson salomatligi muhim ahamiyatga ega bo‘lgan oliy qadriyat darajasiga

ko‘tariladi. Aytishimiz mumkinki, so‘z, fikr, niyat, amal insonning axloqiy-estetik faoliyatida hamda xulqiy go‘zallikka erishish yo‘lidagi maqsad va intilishlariga asos bo‘ladigan, insonni to‘g‘ri faoliyati.

Kalit so‘zlar: *Jamiyat, Transformatsiya, Salomatlik, inson, estetik munosabat, zotan, so‘z, fikr, niyat, turmush estetikasi*

Аннотация: Здоровье человека нельзя купить никакие материальные блага и деньг. В демократическом обществе, где каждый человек несет ответственность за свое поведение, здоровье человека возведено на высший уровень важности. Можно сказать, что слова, мысли, намерения, дела являются основой нравственно-эстетической деятельности человека, а также целей и стремлений к достижению нравственной красоты, правильной деятельности человека.

Ключевые слова: *Общество, Трансформация, Здоровье, человек, эстетическое отношение, Я, слово, мысль, намерение, эстетика жизни.*

Abstract: Human health cannot be bought with any amount of wealth and money. In a democratic society, where each person is considered responsible for his or her own behavior, human health is elevated to the level of a supreme value of paramount importance. We can say that words, thoughts, intentions, and actions are the basis for a person's moral and aesthetic activities and goals and aspirations towards achieving moral beauty, which are the basis for the correct functioning of a person.

Keywords: *Society, Transformation, Health, human, aesthetic attitude, essence, word, thought, intention, aesthetics of life*

Sog‘lom turmush tarzi deganda ikkita muhim omil, ya’ni konkret hayotiy faoliyatning shaxsning genetik mohiyatiga mos kelishi va quyidagi asosiy holatlar e’tiborga olinadi: a) obyektiv ijtimoiy sharoitlarni ijtimoiy-iqtisodiy omillar bilan shartlash; b) muayyan hayotiy faoliyat shartlari asosida shaxsiy va tadbirkorlik kasbiy faoliyatini amalga oshirish; v) shaxsning dunyoqarashi va mentaliteti va ularning sog‘lom turmush tarziga yo‘naltirilganlik darajasi bilan belgilanadigan shaxsiy motivatsiya omillari. Davlat darajasida inson salomatligi maqsad sifatida quyidagi omillarni muvofiqlashtirishni talab qiladi: huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ta’lim, oilaviy, shaxsiy-tibbiy, madaniy, ekologik va boshqalar. Zero, «... bugungi tez o‘zgarayotgan ziddiyatli davrda oilaviy masalalarni ilmiy asosda chuqur o‘rganmasdan turib, ijtimoiy hayotdagi ko‘plab murakkab savollarga javob topish qiyin»[1].

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, odamlar va ayniqsa, bolalarning sog‘lom turmush tarziga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan obyektiv va subyektiv omillar dunyoning barcha mamlakatlariga xosdir. Hamma joyda atmosferaning kimyoviy ifloslanishi ruhiy salomatlikka, shuning uchun miyaning funksional holatiga ta’sir qiladi. Shu boisdan ham mamlakatimizda «...psixologik salomatlikni keng targ‘ib etishga va psixik salomatlik bilim va ko‘nikmalarini yoshlar va kattalarda shakllantirishga qaratilgan ijtimoiy, amaliy, ilmiy va fundamental loyihalar ta’sis etish»[2] muhim hisoblanadi.

[1] Mirziyoyev SH.M. Oila va jamiyat ustuni, hayotimizning fayzi va ko‘rki // Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-jild. -T.: O‘zbekiston, 2018. – B. 464.

[2] O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 7 iyundagi “Psixologiya sohasida kadrlarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va jamiyatda huquqbuzarliklarning oldini olish choratadbirlari to‘g‘risida”gi 472-

Jamiyatdagi transformatsion o‘zgarishlarning inson salomatligiga ta’sirini estetiklashtirish ushbu o‘zgarishlarni vizual jozibali yoki hissiy rezonansli tarzda taqdim yetishni va tomoshabinlarni ularning farovonlikka ta’siri haqida xabardor qilishni o‘z ichiga oladi. Bunga qanday yondashishingiz mumkin:

Vizual hikoya qilish: Jamiyatdagi o‘zgarishlarni tasvirlash uchun fotosuratlar yoki videolar kabi jozibali tasvirlardan foydalaning. Misol uchun, shovqinli shahar hayotining sokin tabiat manzaralari bilan qarama-qarshi bo‘lgan sahnalari urbanizatsiyaning ruhiy salomatlikka ta’sirini ta’kidlashi mumkin.

Infografika: Sog‘liqni saqlash natijalariga ijtimoiy o‘zgarishlarning ta’siri haqida statistik ma’lumotlarni ko‘rsatadigan estetik jihatdan yoqimli infografikani yarating. Asosiy xabarlarni samarali yetkazish uchun ranglar, piktogramma va tipografiyadan foydalaning.

Badiiy installatsiyalar: rassomlar jamiyatdagi o‘zgarishlar va inson salomatligi chorrahasini aks yettiruvchi installatsiyalarni yaratish uchun komissiY. Ushbu o‘rnatishlar fikrni uyg‘otish va suhbatlarni uyg‘otish uchun jamoat joylarida ko‘rsatilishi mumkin yedi.

Interaktiv media: foydalanuvchilarga ijtimoiy o‘zgarishlarning salomatlikka ta’sirini qiziqarli vizual tasvirlar, animatsiyalar va hikoyalar orqali o‘rganish imkonini beruvchi interaktiv veb-saytlar yoki ilovalarni ishlab chiqish.

Hujjatli filmlar: Jamiyatdagi transformatsion o‘zgarishlar va ularning sog‘liqqa ta’siri ortidagi insoniy hikoyalarni o‘rganadigan hujjatli filmlar yarating. Hissiy javoblarni uyg‘otish va yempatiyani rivojlantirish uchun kinematik usullarni qo‘shish.

Ijtimoiy media kampaniyalari: Ijtimoiy o‘zgarishlar va salomatlik natijalari o‘rtasidagi bog‘liqlik haqida xabardorlikni oshirish uchun vizual tarzda ajoyib grafikalar va videolarni o‘z ichiga olgan ijtimoiy media kampaniyalarini ishga tushiring. Foydalanuvchilarni o‘z tajribalari va istiqbollarini baham ko‘rishga undash.

Art-terapiya seminarlari: Ishtirokchilar rasm, kollaj yoki she’riyat kabi turli san’at turlari orqali jamiyatdagi o‘zgarishlar va ularning sog‘liqqa ta’siri haqida o‘z fikrlari va his-tuyg‘ularini ifodalashlari mumkin bo‘lgan seminarlarni tashkil qilish.

Virtual haqiqat tajribalari: foydalanuvchilarga ijtimoiy o‘zgarishlarni aks yettiruvchi turli ssenariylarga o‘tish va ularning sog‘liqqa ta’sirini bevosita guvohi bo‘lish imkonini beruvchi immersiv virtual haqiqat tajribalarini ishlab chiqing.

Jamiyatdagi transformatsion o‘zgarishlarning inson salomatligiga ta’sirini estetiklashtirib, siz sog‘lom jamoalarga ta’lim berish va harakatni ilhomlantirishning qiziqarli va ta’sirli usullarini yaratishingiz mumkin.

Jamiyatdagi transformatsion o‘zgarishlarning inson salomatligiga ta’sirini estetiklashtirish mavzusi ta’lim, atrof-muhit o‘zgarishi, vizual estetika, yekologiya va hatto sog‘liqni saqlash muassasalarining estetikasi va transformatsion ta’lim kabi turli sohalarning yelementlarini birlashtiradi.

Umuman olganda, tabiiy go‘zallik jismoniy va ruhiy salomatlikni saqlashda muhim rol o‘ynaydi, shuning uchun uni kundalik hayotga kiritish insonning umumiy farovonligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda estetik idrokning rivojlanishi muhim rol o‘ynaydi. Bu sodir bo‘lishining bir necha yo‘li:

---

son qarori. Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 08.06.2019 y., 09/19/472/3253-son; Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 13.08.2021 y., 09/21/511/0793-son.

Oziq-ovqatlarni qadrlash: Oziq-ovqatga estetik munosabatni rivojlantirish odamlarga sog‘lom ovqatlanishni tanlashga yordam beradi. Oziq-ovqatlarning tashqi ko‘rinishi, xushbo‘yligi, tuzilishi va ta’mini qadrlashni o‘rganish sizga yangi, tabiiy, to‘yimli ovqatlarni tanlashga yordam beradi va qancha ovqatlanishingizga e’tibor beradi.

Jismoniy faollik: estetik idrok yetishning rivojlanishi estetik qoniqish asosida jismoniy faoliyatni tanlashni osonlashtirishi mumkin. Misol uchun, raqs, yoga, suzish yoki manzarali yurish nafaqat sog‘liq uchun foydalari, balki estetik jihatlari uchun ham jozibali bo‘lishi mumkin.

Atrof-muhit: Estetik ongni rivojlantirish odamlarga go‘zal, mehmondo‘st va ilhomlantiruvchi muhitlarni yaratishga yordam beradi. Bu uy va ish joyini bezash, shahar atrofini obodonlashtirish yoki dam olish va dam olish uchun tabiiy hududlarni rivojlantirishni o‘z ichiga olishi mumkin.

Ochiq havoda dam olishni tanlash: estetik tuyg‘uni rivojlantirish odamlarni faolroq va ijodiy dam olish shakllarini tanlashga ilhomlantirishi mumkin. Tabiat qo‘ynida sayr qilish, muzey va ko‘rgazmalarga borish, teatr va konsertlarga borish – bularning barchasini estetik qoniqish prizmasi orqali sog‘lom turmush tarziga kiritish mumkin.

Farovonlik va tashqi ko‘rinishni baholash: Estetik idrokni rivojlantirish odamlarga sog‘lig‘i va tashqi ko‘rinishi haqida ko‘proq ongli bo‘lishga yordam beradi. Bu sog‘lom kosmetika va terini parvarish qilishni tanlash, kiyim va aksessuarlar turini qadrlash, jismoniy holat va shaklga g‘amxo‘rlik qilishni o‘z ichiga olishi mumkin.

Umuman olganda, estetik idrokning rivojlanishi odamlarga o‘z hayotining turli jabhalarida go‘zallikni ko‘rishga yordam beradi, bu yesa o‘z sog‘lig‘i va atrof-muhitga qadriyat va hurmatga asoslangan sog‘lom turmush tarzini shakllantirishga xizmat qiladi.

Odamlarda salomatlik estetikasini shakllantirishning falsafiy muammolari bizning estetika, yetika haqidagi tushunchamiz va bu tushunchalarning inson tajribasi va xulq-atvorini shakllantirishdagi roli bilan chuqur bog‘lanadi. Sog‘liqni saqlash estetikasini o‘rganish nafaqat go‘zallik va farovonlik haqida fikr yuritishni, balki bu ideallar bizning qadriyatlarimiz, amaliyotlarimiz va yaxshi hayot kechirish nimani anglatishini tushunishga qanday ta’sir qilishini va aks yettirishning axloqiy jihatlarini ham o‘z ichiga oladi.

Estetika, shu jumladan salomatlik estetikasi nafaqat san’at va go‘zallik sohasini qamrab oladi, balki inson hayotining barcha jabhalarini qamrab oladi va bizning estetik tajribalarimiz va mavjudlikning axloqiy, madaniy va shaxsiy o‘lchovlari o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ta’kidlaydi.

Tabiat estetikasi va uning inson holatiga munosabati estetik tajribalarning dunyo va o‘zimizni tushunishimizni shakllantirishdagi muhimligini ta’kidlaydi, estetikani hayotimizga integratsiyalashning falsafiy ahamiyatini ta’kidlaydi.

Insonning estetik afzalliklari, shu jumladan salomatlik va farovonlik bilan bog‘liq bo‘lganlar psixologik jarayonlarda chuqur ildiz otgan, bu bizning estetik mulohazalarimizga hissiy, kognitiv va hissiy omillarning murakkab o‘zaro ta’siridan dalolat beradi.

Estetikaning roli inson hayoti kontekstida yuzaga keladigan murakkab estetik muammolarni tushunish va boshqarishda hal qiluvchi ahamiyatga yega bo‘lib, estetikani falsafiy tadqiq qilish individual qadriyat va hayotning ma’nosini anglash uchun muhim ahamiyatga yega. Estetik fikrlarning salomatlik va salomatlik tashabbuslariga integratsiyalashuvi ushbu dasturlarning samaradorligini sezilarli darajada oshirishi mumkin, bu yesa yaxlit salomatlik va farovonlikni ta’minlashda estetikaning muhimligini ta’kidlaydi.

Sog‘lom turmush tarzi estetikasi sog‘lom turmush tarziga asoslangan go‘zallik, muvozanat va uyg‘unlik ideallarini o‘zida mujassam yetgan. Ushbu estetikani tavsiflovchi bir nechta asosiy yelementlar:

Jismoniy faollik: Sog‘lom turmush tarzi tanani mustahkamlaydigan va unga inoyat beradigan muntazam jismoniy mashqlarni o‘z ichiga oladi. Bu sport, yoga, suzish yoki shunchaki faol hayot tarzi bo‘lishi mumkin.

To‘g‘ri ovqatlanish: Oziq moddalar, vitaminlar va minerallarga boy sog‘lom ovqatlanish teri, soch va tirnoqlarning go‘zalligiga, shuningdek, umumiy salomatlikka yordam beradi. Meva, sabzavotlar, yong‘oqlar, donalar va oqsillar diyetaning asosini tashkil qilishi kerak.

O‘z-o‘zini parvarish qilish: sog‘lom turmush tarzining estetikasi teri, soch va tanani muntazam parvarish qilishni o‘z ichiga oladi. Bunga teringizni tozalash, namlash, yotishdan oldin bo‘yanishni olib tashlash, sochingizni muntazam ravishda kesish va boshqalar kiradi.

Psixologik farovonlik: ongingiz va hissiy farovonligingiz haqida g‘amxo‘rlik qilish sog‘lom turmush tarzi uchun ham muhimdir. Meditatsiya bilan shug‘ullanish, stressni boshqarish, chegaralarni belgilash va sog‘lom munosabatlarni saqlash aqliy muvozanatni ta’minlaydi.

Moderatsiya: Sog‘lom turmush tarzi estetikasi hamma narsada - ovqatlanish, jismoniy faollik, dam olish va hayotning boshqa sohalarida meyorni o‘rgatadi. Muvozanatli yondashuv uyg‘unlikni saqlashga va ortiqcha ish yoki ortiqcha stressdan qochishga yordam beradi.

Tashqi ko‘rinish: Sog‘lom turmush tarzi estetikasi ko‘pincha tabiiy va yangi ko‘rinish bilan bog‘liq. Bu tabiiy bo‘yanish, kiyimdagi tabiiy matolar va tabiiy go‘zallik va sog‘likka ye’tiborni o‘z ichiga olishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Nurmatrva M. Shaxs komolotida axloqiy va estetik qadriyatlar uyg‘unligi. –Toshkent: Universitet, 2009. -48 b
2. Karimov I.A. O‘zbekistonning o‘z istiqlol va taraqqiyot yo‘li // O‘zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. T. 1. – Toshkent: O‘zbekiston,1996. – B.80
3. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. –Toshkent: Ma’naviyat, 2008. -171 b.
4. Erkin va farovon hayotni yuksak ma’naviyatsiz qurib bo‘lmaydi. / Muharrir Xudoyorova B. – Toshkent: O‘zbekiston, 2006. – B.16.
5. Borodina N.K. Duxovnost: fenomen i ponimaniye. – Volgograd: Volg. GASA, 1999. – s.37.
6. Maslow A.H. A Theory of Human Motivation//Psychological Review. 1943. 50.P.370
6. Darvin CH. AvtobiografiY. M., 1957. – 157 b.
7. Dadaboyev M. Ma’naviyat, musiqa, din. //Guliston. 2002, №1.B. 19-23

IJTIMOIY HAMKORLIK, O‘ZARO YORDAM VA JAMIYAT IJTIMOIY AXLOQI

Ibragimov Jahongir Toshniyozovich

Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali o‘qituvchisi

jahongir.5066@gmail.com

Annotatsiya: Jamiyatimizda ko‘p asrlardan beri shakllanib kelgan ijtimoiy muhofaza, ijtimoiy yordam, o‘zaro ijtimoiy hamkorlik, jamiyatdagi ijtimoiy-axloqiy munosabatlarga kirishish jarayonlari, davlat boshqaruvida ijtimoiy hamkorlik munosabatlari, xalq farovon yashashi eng oliy maqsad ekanligi, muqaddas e’tiqodimiz, ulug‘ ajdodlarimiz ma’naviy merosi, xalq ijtimoiy-ma’naviy qiyofasi va zamonaviy sharoitlarda unga xavf solayotgan muammolar,

Forobiyning asarlarida ta’lim-tarbiya va odob-axloq masalalari va ular yuzasidan fikrlar ilgari surilgan, maqola yuzasidan xulosalar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy axloq, fozil shahar kishilari, fozil jamiyat, ijtimoiy hamkorlik, ijtimoiy munosabat, o‘zaro yordam, xalq farovonligi, demokratik davlat, ijtimoiy barqarorlik, xalq, ta’lim-tarbiya, davlat boshqaruvi.

Buyuk ajdodlarimizga xos azmu shijoat, xalqimizning metin irodasi, tobora ulg‘ayib kelayotgan barkamol avlodimizga tayanib, jamiyatimiz hayotini tubdan yangilash yo‘lini izchil davom ettirish - eng dolzarb vazifamizdir.[1]

Ijtimoiy fanlar va ijtimoiy ish sohasidagi tadqiqotlar, amaliy va nazariy tadqiqotlar bizning atrofimizdagi ijtimoiy borliqni, voqelikni tushinish, anglash uchun juda ham muhim hisoblanadi. Soha bo‘yicha izlanishlar inson va jamoalarning ijtimoiy xulq-atvori va qadriyatlar tizimini o‘rganadi.[2]

Jamiyatimizda ijtimoiy muhofaza, ijtimoiy hamkorlik va ijtimoiy axloq masalalari muhim amaliy ahamiyatga ega. Ijtimoiy axloq tushunchasining o‘zi axloqiy munosabatlarni, insonning jamiyatdagi qadriyatlarini, maqsad va burchlarini anglatadi. Axloqning ko‘rinishlaridan biri intizom bo‘lib, u insonning boshqa odamlar va tabiat bilan munosabatlarda mas’uliyati mavjud ekanligini nazariy va amaliy yondashuvlarni ishlab chiqishga imkon beradi va tartibga solish funksiyasiga egadir. Shu bilan birga intizom, ijtimoiy ahamiyatga ega normalar va majburiyatlar tizimi natijasida tug‘ilgan harakatlarga qaratilgan.

Ijtimoiyotchi olimlar jamiyat ijtimoiy tuzilmalarida tarixan shakllangan ikki asosiy maqsad namoyon bo‘lishini qayd etadilar: birinchisi – jamiyat a’zolari tomonidan umumiy maqsadlarni nazarda tutuvchi tushunchalar tizimi bo‘lib, unda yaxlit ijtimoiy tuzilma sifatida jamiyat o‘z-o‘zini saqlash va rivojlantirish uchun madaniy qadriyatlar tizimini yaratadi va uni saqlashga intiladi. Bunda jamoaviy hayotning eng asosiy tamoyillarini o‘zida mujassam etuvchi qadriyatlar hal qiluvchi rol o‘ynaydi va aniq bir davrni nazarda tutmaydi, jamiyat hayotining butun davri uchun ta’sir kuchiga ega bo‘ladi; ikkinchisi – muayyan davrni nazarda tutuvchi, shu davrgagina xos bo‘lgan meyyorlar yig‘indisi bo‘lib, odatda bu meyyorlar jamiyat hayotining qaysidir bir qismini, sohasini tashkil etuvchi, nazorat qiluvchi davriy xususiyatga ega qadriyatlarni nazarda tutadi. Bunda davriy evrilishlar natijasida jamiyat a’zolari hayotida yuzga keluvchi ijtimoiy hodisalar va ular bilan bog‘liq holda qo‘llaniluvchi meyyorlar va qadriyatlar ko‘zda tutiladi.[3]

Zamonaviy globallashuv jarayonlari muhitida jamiyatlarda ijtimoiy-ma’naviy qiyofaning, jamiyat a’zolarining ijtimoiy hodisalar va ularning oqibatlariga nisbatan qarashlari va fikrlash tarzi

---

[1] Sh.Mirziyoyev Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2021. 9-bet.

[2] Science and Social Work. Social Service Review. Volume 60, Number 1Mart., 1986. Article DOI https://doi.org/10.1086/644353

[3] Социальная теория и социальная структура / Роберт Мертон. — М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006.-с.245.

jiddiy o‘zgarishlarga uchramoqda. Jumladan, O‘zbekistonda yangi davrda insonlarning turli xorijiy jamiyatlar bilan ijtimoiy-integrativ munosabatlar oqibatida ijtimoiy muhitning tobora sifat o‘zgarishlarga uchrayotganligini kuzatishimiz mumkin. Bu borada muammoning tub ildizlariga nazar solinsa, barcha masalalar ulug‘ ajdodlarimiz, milliy an’analarimiz va muqaddas e’tiqodimizdan chetlashib borayotganligimizga borib taqaladi.[1]

Jamiyat ijtimoiy hayotidagi tarixiylik va qadriyatlarga bog‘liqlik hodisasi boshqa olimlar tominidan ham o‘z ilmiy ishlarida alohida ta’kidlangan. Jumladan, Diane DePanfilisning “Back to the Future: Using Social Work Researchto Improve Social Work Practice”[2] nomli maqolasida jamiyatlardagi ijtimoiy masalalarni hal etishda asosiy e’tibor yangi texnologiyalarni kashf etishga emas, balki tarixan shakllanib kelgan “jamiyatda birgalikda yashab kelgan insonlar jamoalari o‘rtasida ko‘p asrlardan beri shakllanib kelgan o‘zaro yordam va ijtimoiy hamkorlik g‘oyalariga qaratilishi lozim”ligiga, ya’ni an’analarga, ularning tarixiy davomiyligini ta’minlashga qaratilgan. Buning uchun yangi davr insonlarini jamiyat ma’naviy qadriyatlari nuqtai nazaridan tizimli tarbiyalash, umuminsoniy vorisiylikni saqlashga e’tibor berilgan.

“Ijtimoiy ish” atamasi O‘zbekistonga MDHning boshqa davlatlaridan farqli, nisbatan yaqin yillarda - o‘tgan asrning 90-yillarida kirib keldi. Mazkur G‘arbga oid atamaning mamlakatimiz ijtimoiy amaliyotiga ko‘chirib o‘tkazilishi yagona geosiyosiy makonning parchalanishi, shuningdek, aholining turli qatlamlarini himoya qilish va qo‘llab-quvvatlashga bo‘lgan ehtiyojlarini shakllantirish, uni tashkillashtirish shakllarini belgilash bilan bog‘liq. Ijtimoiy ish fenomeniga murojaat qilishning muhim omili - tafakkurning problematika va multimadaniy jihatdan qaraladigan muayyan turining rivojlanishiga asos bo‘lib xizmat qildi.

Qashshoqlarga moddiy yordam ko‘rsatishga yo‘naltirilgan xayriya an'anasi muhtojlarga ko‘ngilli tarzda pul, mulk va xizmatlarni taqdim qilishda namoyon bo‘lgan. Odamlarni xayriya amallarini sodir etishga majburlagan asosiy sabablar diniy, ma'naviy sabablarga, insonparvarlik tufayli boshqa odamlarning farovonligiga ko‘maklashishga asoslangan. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, bularning bari tashqi majburlash natijasi emas, balki o‘z istagi bilan va ongli ravishda amalga oshirilgan harakatlar demakdir.

Jamoadagi ijtimoiy yordam mexanizmining o‘ziga xos xususiyatlari har bir inson o‘zi tegishli bo‘lgan an'anaviy tuzilmalar himoyasi ostida bo‘lishidan iborat. Mazkur tuzilmalar o‘z a'zolariga yordam ko‘rsatuvchi oila va jamoani qamrab olgan. Shunday qilib, O‘zbekiston hududidagi qadimiy jamoa tarbiya, ishga joylashtirish, bo‘sh vaqt kabi muammolarning ahamiyatli qismini hal etgan va shaxs, oila, guruh darajasida ijtimoiy yordam ko‘rsatish bo‘yicha o‘ziga xos jamoaviy markaz bo‘lib xizmat qilgan.

Qadimda yordam ko‘rsatish va jamoa a'zolarini qo‘llab-quvvatlash shakllaridan biri *xashar* - jamoaning uy, ko‘prik, to‘g‘on, kanallar qurishdagi xolis va ko‘ngilli yordami bo‘lgan. Bu kabi ko‘ngilli yordam odamlar orasidagi ijtimoiy birdamlikni mustahkamlagan va ishning butun hajmini bajarish uchun qo‘shimcha ishchi kuchi talab etilgan hollarda ixtiyoriy ravishda

---

[1] Jahongir Toshniyozovich Ibragimov - Академия Google. https://scholar.google.com/citations?view_op=list_works&hl=ru&user=WtrCbdgAAAAJ

[2] Back to the Future: Using Social Work Researchto Improve Social Work Practice. Diane DePanfilis University of Maryland. https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/675852 Journal of the Society for Social Work and Research Volume 5, Number 1 Spring 2014 pp. 1–21

tashkillashtirilgan. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, o‘zaro yordam ko‘rsatishning ushbu qadimiy urf-odati bugungi kunda ham saqlanib qolgan.

Muhtoj kishilarga ijtimoiy yordam ko‘rsatish shakllari kengayib bormoqda, chunki jamiyat madaniy qadriyatlarning yangi turlariga ehtiyoj sezmoqda. Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va yordam ko‘rsatish vazifalari masjidlar, Shuningdek, ijtimoiy-diniy uyushmalarga yuklatilgan. Yordamning eng keng tarqalgan individual shakli islomning asosiy jihatlaridan biri zakot berish hisoblanadi.

Jamiyatda insonlarning axloqi bevosita munosabatlarga kirishish jarayonida namoyon bo‘ladi. Shu o‘rinda ijtimoiy axloq quyidagi ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi:

- oilada, chunki u odamlarning jamiyat bilan birinchi aloqasi va shuning uchun hamjihatlikning o‘zi bilan uning rivojlanishiga imkon beradigan me’yorlar va qadriyatlarni jamiyat ichida singdirish uchun mas’ul bo‘lgan kishidir. Har bir inson o‘z vazifalariga rioya qilgan holda va boshqalarning huquqlarini hurmat qilgan holda ish tutushi oilaga bog‘liq.
- jamiyat ushbu qoidalarni qo‘llab-quvvatlovchi qoidalar va qonunlarni yaratishga mas’uldir. Ya’ni qaysi xulq-atvor qabul qilinadi va qaysi biri qabul qilinmasligini hal qiladi.
- davlat – jamiyat ichidagi xulq-atvor me’yorlarini qo‘llash va amalga oshirishga mas’ul hisoblanadi.

Donishmand xalqimiz har ikki Renessans davrida jahonning eng ilg‘or, taraqqiy etgan xalqlari qatorida bo‘lgani barchamizga ulkan g‘urur va iftixor bag‘ishlaydi.[1]

O‘rta asr mutafakkirlaridan biri bo‘lgan Abu Nasr Farobiyning inson va jamiyat, ularning o‘zaro ta’siri, davlat, siyosat, urush va tinchlik kabi masalalariga bag‘ishlangan “Fozil shahar kishilarining qarashlari” asarida ham odob-axloq, ta’lim-tarbiya to‘g‘risidagi fikrlari bayon etilgan. Farobiy yosh avlodni kamolga yetkazish u yashayotgan jamiyatdagi muhit, hayotiy tajriba, ta’lim-tarbiyaning ta’siri va bu ta’sir natijsida ular o‘zlaridagi ijobiy yoki salbiy xislat-fazilatlarni namoyon qilishlarini aytadi. “Insonlar tug‘ilganida kamolotli bo‘lib tug‘ilmaydi, ularni orasida aslida farq ham bo‘lmaydi, ularning xulqi, faoliyati, hayoti o‘xshash bo‘ladi, keyinchalik esa o‘zgaradi”.[2] Demak insonlarning axloqi tug‘ilib, ijtimoiy munosabatlarga kirisha boshlaganidan keyin o‘zgara boshlaydi.

Aynan Farobiy jamiyatning iqtisodiy, siyosiy va ma’naviy hayotida katta voqealarga boy bo‘lgan ilk o‘rta asr davrida yashadi. Farobiy ijtimoiy hayot haqida va undagi axloqiy munosabatlarni “al-madaniyya” ya’ni siyosiy faniga bir qism sifatida axloq va ta’lim-tarbiyani kiritadi. Bunda axloq fani – jamiyat a’zolarining xatti-harakatlari haqidagi bilim hisoblanadi. “Inson tabiiy xislatlarga ega – bular undagi xulq-atvor va xatti-harakatlarga sabab bo‘ladilar, deb tushuntiradi. Sohibi qonun bu xislatlarni nazarda tutishi, ularni nazarda tuzatish, shu xislatlarni tuzatuvchi qonunlar chiqarishi kerak, chunki bu bilan sohibi qonun fuqaroning xulq-atvorini ham tuzatadi”.[3] Farobiyning fikricha, davlat ikki xil boshqaruvda bo‘ladi: ular haqiqiy yoki hayoliy baxt-saodatga yetaklab olib boruvchi. Demak bunda davlatni to‘g‘ri boshqarish kerakligi nazarda

[1] Sh.Mirziyoyev Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2021. 225-bet.
[2] Abu Nasr Farobiy “Fozil odamlar shahri” Toshkent Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. 1993y. 19-bet.
[3] O‘sha asar.. 23-bet.

tutilmoqda. Bundan tashqari davlat aholisi baxt-saodatga erishishi uchun faqat to‘g‘ri yo‘ldan borishi va adolat tamoyiliga asoslangan holda boshqarilishi aytib o‘tilgan.

Kishilar jamiyatga turli maqsadlari yuzasidan birlashadilar. Dunyoga kelishi bilanoq insonlarda ehtiyojlar paydo bo‘ladi va bu extiyojlarni yakka o‘zi qondirala olmaydi. Ma’lum darajada ijtimoiy aloqalarga kirish orqali jamiyat a’zolariga qo‘shiladi. Jamiyat esa turli xil xalqlardan tashkil topadi. Farobiy xalqlarning fe’l-atvorini va o‘ziga xos xislatlarini u yoki bu xalq yashayotgan xalqning jo‘g‘rofiy sharoit xususiyatlari bilan bog‘liq holda tushuntiradi. Shahar-davlatlarni Farobiy fozil yoki orzudagi va johilga ajratadi. Orzudagisi – shunday bir shaharki, unda barcha o‘zaro hamkorlikda faoliyat yuritadi va shu sababli mavjuddir. Davlatning ikki xil vazifasi bo‘lib, ular tashqi va ichki hisoblanadi. Tashqi vazifasi shahar-davlat aholisini tashqi xavf va dushmanlardan himoya qilish bo‘lsa, ichki esa xalq farovonligini, ularning baxt-saodatga erishishini ta’minlashdir. Bundan biz o‘sha davrda davlatda xalq farovonligi birinchi o‘rinda ekanligini, ular bilan o‘zaro hamkor ravishda faoliyat olib borganini ko‘rishimiz mumkin. Forobiy davlatda avvalo xalq roziligini, ijtimoiy barqarorlikni, shu bilan birga boshqaruv shaklining o‘zigina emas, balki sog‘lom aqlga to‘g‘ri kelishi ham muhim ekanligini aytadi.

Davlat va jamiyatning pirovard maqsadi bo‘lgan umumiy baxt-saodatga erishish muammosi Farobiy ta’limotida muhim o‘rin tutadi. Bunga yo‘l esa ilm-fan va ta’lim-tarbiyadir. “Jamiyatning rivojlanish jarayoni. jamiyatda yashayotgan insonlarga nisbatan ijtimoiy munosabat orqali belgilanadi”.[1] Albatta, jamiyat, butun bir davlat yuksalishi uchun xalq farovon hayot kechirishi lozim. Ya’ni xalqqa adolatli munosabatda bo‘lish, ularga barcha zarur shart-sharoitlar yaratib berish muhimdir. Zero Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev aytganlaridek “Xalq rozi bo‘lsa, ishimizda unum va baraka bo‘ladi.” Xalqni rozi qilish qanchalik muhim ekanligiga yana bir bor amin bo‘ldik.

Ijtimoiy hamkorlik har qanday jamiyat uchun hayotiy zarurat hisoblanadi. Chunki jamiyatda shunday hamkorlik bo‘lmasa, yurtda tinchlik va osoyishtalik, o‘zaro hamjihatlik ham bo‘lmaydi. Bunday qadriyatlar bo‘lmagan davlat esa hech qachon taraqqiy etmaydi. Farobiy ham o‘zining “Fozil shahar kishilarining qarashlari” asarida yurt tinchligini, uning muhofazasini birinchi qo‘ygan. Avvalo shahar-davlat boshqaruvchisi bo‘lish uchun bir qancha xususiyatlarga ega bo‘lishi lozim. “Bunday shahar hokimi bo‘ladigan odam (Allohdan boshqa) hech kimga bo‘ysunmasligi kerak. Fozillar shahrining birinchi boshlig‘i shu shahar aholisiga imomlik qiluvchi oqil kishi bo‘lib, u tabiatan o‘n ikkita xislat-fazilatni o‘zida birlashtirgan bo‘lishi zarur. Fozillar shahri hokimi avvalo to‘rt muchali sog‘-solim bo‘lib, o‘ziga yuklangan vazifalarni bajarishda biror a’zosidagi nuqson unga xalal bermasligi lozim. Aksincha u sog‘-salomatligi tufayli bu vazifalarni oson bajarishi lozim.”[2] Mana shu kabi xislatlarning bir odamda jamlanishi amri mahol, zero bu kaki tug‘ma fazilatlar sohibi bo‘lgan odamlar juda kam uchraydi va ular nodir insonlardir. Demak ko‘rishimiz mumkinki, davlat boshqaruvi muhim masala bo‘lib, uni hamma ham boshqara olmaydi. Haqiqiy hukmdorgina avvalo o‘z jamiyatini mustahkamlaydi. Yanikim, o‘sha

[1] Ijtimoiy ish etikasi. Darslik, F.X.Nabiyev, S.X.Tadjiyeva. – T:”Fan va texnologiya”,2015-y.7-bet.

[2] Abu Nasr Farobiy “Fozil odamlar shahri” Toshkent Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. 1993y. 160-bet.

boshqaruvchining o‘zi sog‘lom fikrlaydigan, tafakkur qila oladigan va har qanday vaziyatdan chiqib keta oladigan bo‘lishi zarur.

O‘zaro yordamga intilish insonlarga xos xususiyatdir. Bugungi kunda jadal rivojlanib borayotgan davrda inson va uning hayoti muhim hisoblanadi. Prezidentimiz ta’kidlaganidek, “Eng asosiysi, islohotlarimiz natijasini yurtimizda yashayotgan har bir inson, har bir oila o‘z kundalik hayotida his etishi kerak.”[1] Shu sababli ham huquqiy demokratik davlat qurishda ham avvalo jamiyat mustahkamligi masalasi birinchi o‘rinda turadi. Chunki albatta jamiyat insonlar va ularning jamoalaridan tashkil topgan. Abu Nasr Farobiyning asarida ham ifodalangan yetuk jamiyat g‘oyasi bugungi kundagi tushchalarga, demokratik jamiyatga to‘g‘ri keladi. “Ma’lumki, demokratik jamiyatda qonun ustuvor bo‘lib, butun ijtimoiy hayot ana shu qonunlar asosiga qurilgan. Shu ma’noda yetuk jamiyatda, avvalo siyosiy erkinlik mavjud bo‘ladi. Unda tenglik tushunchasi kun tartibida bo‘lib, bu me’yor jamiyatning asosi bo‘ladi.”[2] Shu o‘rinda Farobiyning fikricha, jamiyat davlat bilan kuchlidir. Chunki u yetuklashgani sayin o‘z a’zolarini himoyaga oladi. Bunga aynan “fozil jamiyat konseptsiyasi” yaqqol misoldir. Har qanday shahar-davlat-jamiyatning ma’lum bir vazifalarni bajaruvchi boshqaruvchi tizimi va lozim bo‘lganda yakuniy va qat’iy qaror chiqarishga qodir boshqaruvchisi bo‘lishi, u o‘zida mujassam bo‘lgan sifat-fazilatlar bilan boshqalardan ajralib turishi shart bo‘lgan. Jumladan, jamiyat rahbariga xos bo‘lgan ko‘plab sifatlar ro‘yxatida jismoniy salomatlik, sog‘lom farosat, kuchli idrok sohibi bo‘lish, o‘tkir zehn, fasohatli nutq, ilm-ma’rifat sohibi bo‘lish, meyyorli bo‘lish, haqiqat oshig‘i va haq so‘z homiysi, or-nomusli va hamiyatlilik, oliy himmatlilik, dunyodan ustun turuvchi, odillik va jasorat kabi o‘n ikki sifat va fazilatlar haqida “Fozil shahar hokimining fazilatlari” bobida fikr yuritilgan.[3] Shuningdek, boshqaruvchilarni tanlashda “eng afzali” tamoyilini ham batafsil bayon qilinganki, bu tamoyillarga amal qilish bilan har qanday jamiyatda ideal boshqaruv tizimini tashkil qilish mumkin bo‘ladi.[4] Shu bilan birga asarning 29-bobi “Fozillar shahrining ziddi bo‘lgan shaharlar haqida” bo‘lib, alloma bu bobda jamiyatni tubanlikka olib boruvchi vositalar, xulq-atvor va turmush tarsi haqida fikrlarini bayon qilgan.[5]

Jamiyatlar ijtimoiy-ma’naviy qiyofasini ijobiy yoki salbiy sifatlarga boshlovchi turmuz tarzi, insonlarning axloqiy sifatlari va tafakkur tarzi haqidagi barcha davrlarda ham o‘z ahamiyatini va mohiyatini yo‘qotmoydigan ijtimoiy fikrlar 33-bob “Fozillar shahri aholisining umumiy fikrlari”[6] va 34-bob “Jaholatdagi va adashgan shaharlar ahllarining fikrlash usullari”[7] boblarida keltirilgan bo‘lib, agar diqqat qilinsa salbiy jihatlarning deyarli barcha jihatlarini

[1] Sh.Mirziyoyev. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi. 2021-yi. 33-bet.
[2] S.To'ychiyev, A.Sh.Norbekov, Ijtimoiy siyosat fanidan o‘quv qo‘llanma. Toshkent – 2010. 13-bet.
[3] Abu Nasr Farobiy “Fozil odamlar shahri” Toshkent Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. 1993y. 159-bet.
[4] O‘sha asar. 161-bet.
[5] O‘sha asar. 162-bet.
[6] O‘sha asar. 166-bet.
[7] O‘sha asar. 169-bet.

bugungi G‘arb jamiyatlarida ko‘rish mumkin. Go‘yoki, ulug‘ mutafakkir bobomiz o‘sha davrlardan turib bugungi kunlarga nazar tashlagan va bizni kata halokatlardan ogohlantirgandek go‘yo.

Bu masalada Sh.Mirziyoyevning quyidagi fikrlari nihoyatda adolatli va o‘rinlidir: “Milliy ma’naviyatimizga mutlaqo begona bo‘lgan zararli g‘oyalar, tushuncha va qarashlar chegarani buzmasdan, bildirmasdan, ta’bir joiz bo‘lsa, “chaqirilmagan mehmon” bo‘lib xonadonimizga, jamiyatimizga, eng yomoni, murg‘ak bolalarimizning pokiza qalbi va ongiga kirib kelayotganidan ham ko‘z yuma olmaymiz.[1]

Bugungi kunda biz ham davlatimizda o‘z umrini yashab bo‘lgan eski qarashlardan chekinib, yangi davrni barpo etishni, shu bilan birga yangi voqealik bo‘y ko‘rsatishini anglab yetdik va guvohi bo‘lmoqdamiz. Shu nuqtai nazardan qaraganda, Prezidentimiz aytganlaridek, “Jamiyatimizning yangi qiyofasi” tushunchasi qotib qolgan voqelik yoki o‘zgarmas aksiomani anglatmaydi. Biz uchun endi yangi davr eshiklari ochildi. Ushbu eshikdan qanday kirib borishimiz albatta o‘z qo‘limizda.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, bugungi demokratik islohotlar davrida jamiyat va uning a’zolarining roli muhim hisoblanadi. Chunki har qanday davlatni insonlar va jamoalar tashkil qiladi. Ularning qay ahvolda ekanligi esa mana shu mamlakatni baholab beradi. Jamiyatdagi ijtimoiy axloqiy munosabatlarni tartibga solish, yosh avlodni kamolga yetkazishda u yashayotgan jamiyatdagi muhit, hayotiy tajriba, ta’lim-tarbiyaning ta’siri to‘laqonli mavjud hisoblanadi. Ijtimoiy axloq jamiyat ichida birgalikda yaxshi yashash uchun zarurdir. Shunday ekan, ijtimoiy axloq shaxslarning har bir harakatning bizni o‘rab turgan narsalarga ta’sir qiladigan oqibatlarini borligini anglash qobiliyatiga bog‘liq. Buni anglab yetgach, inson nafaqat o‘zi haqida, balki boshqalarni ham o‘ylab harakat qiladi.

Buyuk ajdodlarimizning betakror va noyob ilmiy- ma’naviy merosi biz uchun doimiy harakatdagi hayotiy dasturga aylanishi kerak. Bu o‘lmas meros hamisha yonimizda bo‘lib, bizga doimo kuch-quvvat va ilhom bag‘ishlashi lozim. Avvalambor, milliy ta’lim tizimini ana shunday ruh bilan sug‘orishimiz kerak. Buning uchun olim va mutaxassislarimiz, hurmatli ulamolarimiz bu ma’naviy xazinani bugungi avlodlarga sodda va tushunarli, jozibali shakllarda yetkazib berishlari zarur.[2]

Kelajakda jamiyatimizning ayrim G‘arb jamiyatlari kabi tuzatib bo‘lmas darajadagi ijtimoiy-ma’naviy muammolarga duchor bo‘lmasligi uchun buyuk ajdodlarimiz merosi, xalqimizning tarixiy xotirasiga bog‘liq an’analar va muqaddas e’tiqodimiz durdonalarini saqlash va kelajak avlodlarga sof holda yetkazib berish dolzarb vazifalardan biridir.[3]

---

[1] Sh.Mirziyoyev Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2021. 268-bet.

[2] Sh.Mirziyoyev Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2021. 225-bet.

[3] Jahongir Toshniyozovich Ibragimov - Академия Google. https://scholar.google.com/citations?view_op=list_works&hl=ru&user=WtrCbdgAAAAJ

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA MANBALAR RO‘YXATI

1. Sh.Mirziyoyev Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2021. - 464 bet.
2. Sh.Mirziyoyev Xalqimiz roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. Toshkent: “O‘zbekiston”, 2018.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 29.12.2020-yil // https://president.uz/uz/lists/view/4057 (Murojaat sanasi 31.12.2020 yil);
4. S.To‘ychiyeva,A.Sh.Norbekov. “Ijtimoiy siyosat” fanidan o‘quv qo‘llanma. Toshkent-2010
5. Abu Nasr Farobiy “Fozil odamlar shahri” Toshkent Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. 1993y. 224 b.
6. F.X.Nabiyev, S.X.Tadjiyeva. Ijtimoiy ish etikasi. Darslik T:”Fan va texnologiya”. 2015 y.
7. Jahongir Toshniyozovich Ibragimov - Akademiya Google. https://scholar.google.com/citations?view_op=list_works&hl=ru&user=WtrCbdgAAAAJ
8. Lex.uz – Milliy huquqiy hujjatlar elektron bazasi;
9. Hayotiy vaziyatlar. https://my.gov.uz/oz/life-situations/7
10. Back to the Future: Using Social Work Researchto Improve Social Work Practice. Diane DePanfilis University of Maryland. https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/675852 Journal of the Society for Social Work and Research Volume 5, Number 1 Spring 2014 pp. 1–21.
11. Science and Social Work. Social Service Review. Volume 60, Number 1Mar., 1986. Article DOI https://doi.org/10.1086/644353.
12. *Social Work and Social Work Education*. N. Viswanathan M. S. Gore. Social Service ReviewMarch 1969Volume 43, Number 1pp. 114 – 115 Mar., 1969. Article DOI https://doi.org/10.1086/642353.
13. Социальная теория и социальная структура / Роберт Мертон. — М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. — 873, [7]

O‘ZBEKISTONDA IJTIMOIY FANLARNI O‘QITISHDA ADOLAT, TENGLIK VA INSON HUQUQLARINI RIVOJLANTIRISHNING DOLZARBLIGI

Do‘stov Bahodir Tashpo‘latovich
O‘zbekiston –Finlyandiya Pedagogika instituti
bohodustov@inbox.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekistonda ijtimoiy fanlarni o‘qitishning dolzarbligi adolat, tenglik va inson huquqlari tamoyillarini rivojlantirish nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy o‘zgarishlar sharoitida o‘quvchilarda ushbu qadriyatlarni uyg‘un va demokratik jamiyatning poydevori sifatida anglashni shakllantirish alohida ahamiyat kasb etadi. Ijtimoiy adolat, gender tengligi va inson huquqlariga hurmat g‘oyalarini targ‘ib qilishda ta’lim dasturlarining o‘rnini tahlil etadi, shuningdek, o‘quv jarayonida ushbu tamoyillarni samarali o‘zlashtirishga ko‘maklashadigan usul va yondashuvlarni tadqiq qiladi. Ijtimoiy fanlarni o‘qitishda xalqaro tajriba va milliy an’analarni uyg‘unlashtirishga alohida e’tibor qaratiladi.Maqola jahonshumul va mahalliy muammolar sharoitida ijtimoiy fanlarni o‘qitishni

takomillashtirish masalalari bilan qiziquvchi pedagoglar, tadqiqotchilar va ta’lim sohasidagi mutaxassislarga mo‘ljallangan.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy fanlar, ta’lim, adolat, tenglik, inson huquqlari,Jamiyat o‘zgarishlari, texnologik o‘zgarishlar, bag‘rikenglik.

Kirish. Milliy islohotlarga muvofiq 2016-yildan buyon O‘zbekiston Prezident Shavkat Mirziyoyev rahbarligida modernizatsiya, ochiqlik va xalqaro hamkorlikka urg‘u berib, muhim islohotlarni amalga oshirib kelmoqda. Ta’lim islohoti mazkur kun tartibining asosiy yo‘nalishi bo‘lib, ijtimoiy fanlar fuqarolik mas’uliyati va tanqidiy tafakkurni rivojlantirishda asosiy rol o‘ynaydi. O‘quv dasturlariga adolat, tenglik va inson huquqlarini singdirish ushbu maqsadlarga mos keladi va o‘quvchilarni taraqqiyparvar jamiyatga hissa qo‘shishga tayyorlaydi. Demokratik qadriyatlarni targ‘ib qilish orqali ushbu tushunchalarni o‘rgatish demokratik tamoyillar, qonun ustuvorligi va inklyuziv boshqaruv haqida xabardorlikni shakllantirishga yordam beradi. Bu tarixan mustabid tuzumdan siyosiy va ijtimoiy ochiqlikka o‘tayotgan O‘zbekiston uchun juda muhim. Ijtimoiy fanlar ta’limi yoshlarga jamiyat muammolariga konstruktiv yondashish imkonini beradi. Jamiyatning barqaror rivojlanishi va aholi farovonligini ta’minlashda ijtimoiy fanlarning o‘rni salmoqli hisoblanadi. O‘zbekistonda ijtimoiy fanlarni o‘qitish, ularning ahamiyati va zamon talablariga javob berish yo‘llari haqidagi qarashlar, bilim va ko‘nikmalarni shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Zamonaviy dunyo jahonshumullashuv, texnologik o‘zgarishlar va ijtimoiy o‘zgarishlar kabi misli ko‘rilmagan muammolarga duch kelmoqda. Bu borada o‘zgaruvchan sharoitlarga muvaffaqiyatli moslasha oladigan va yechim topa oladigan malakali kadrlarni tayyorlash alohida ahamiyat kasb etadi. O‘zbekistonda bunday yangi avlod mutaxassislarini shakllantirishda ijtimoiy-gumanitar fanlar muhim o‘rin tutadi. Ijtimoiy-gumanitar fanlar sotsiologiya, psixologiya, antropologiya, madaniyatshunoslik va siyosat kabi keng ko‘lamli fanlarni qamrab oladi. Ular ijtimoiy jarayonlarni, madaniy xususiyatlarni va inson faoliyatining psixologik jihatlarini tushunishga yordam beradi. Etnik va madaniy guruhlar xilma-xilligi mavjud bo‘lgan O‘zbekiston sharoitida bag‘rikenglik va madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish uchun ushbu fanlarni o‘rganish ayniqsa dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ijtimoiy fanlar sotsiologiya, psixologiya, antropologiya, ta’lim, iqtisodiyot va boshqa tarmoqlarni qamrab oladi.[3] Bu fanlar inson xulq-atvorini, jamiyatning strukturasini va ijtimoiy munosabatlarni o‘rganish bilan shug‘ullanadi. O‘zbekistonda ijtimoiy fanlarni o‘rganish orqali, davlat siyosati, iqtisodiy rivojlanish va jamiyatdagi o‘zgarishlarni yaxshiroq anglash mumkin. Inson huquqlari va xalqaro standartlar O‘zbekiston o‘tmishdagi inson huquqlari muammolari uchun xalqaro tanqidlarga duch keldi. Inson huquqlari sohasidagi ta’limni joriy etish inson qadr-qimmatini hurmat qilish, xilma-xillik va huquqiy himoyani rag‘batlantirish orqali bu muammoni hal qiladi. Shuningdek, u O‘zbekistonning BMT Barqaror rivojlanish maqsadlari va inson huquqlari bo‘yicha konvensiyalar kabi xalqaro tuzilmalar oldidagi majburiyatlariga mos keladi. Ijtimoiy-gumanitar fanlarning asosiy vazifalaridan biri talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishdir.[2] Tanqidiy fikrlash murakkab ijtimoiy hodisalarni tahlil qilish va ijtimoiy hayotda konstruktiv ishtirok etish uchun zarurdir. Axborot tez o‘zgarib turadigan zamonaviy iqtisodiyot va siyosat sharoitida o‘z bilimlarini tanqidiy idrok etish va asosli qarorlar qabul qilish qobiliyati eng muhim ko‘nikma hisoblanadi. Ijtimoiy fanlar ta’limining eng muhim maqsadi talabalarda tanqidiy tafakkurni rivojlantirishdir. Talabalar ijtimoiy fanlar predmeti orqali voqealarni, ijtimoiy protsesslarni chuqur tahlil qilish va mustaqil fikrlash, o‘z fikrlarini bayon etish qobiliyatini rivojlantirish imkoniga ega bo‘ladilar.

O‘zbekistonda adolat, tenglik va inson huquqlarini ta’lim tizimida rivojlantirishning ijtimoiy-siyosiy islohotlar konteksti yaratilib kelindi. O‘zbekiston 2016-yildan buyon amalga oshirilayotgan keng qamrovli ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy islohotlar davrida adolat, tenglik va inson huquqlari prinsiplarini joriy etishga alohida e’tibor berib kelmoqda. Bu jihatdan ta’lim sohasi strategik ahamiyatga ega bo‘lib, yangi avlodning qadriyatlar tizimini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi.Jumladan

Islohotlarning asosiy yo‘nalishlari va ta’limga ta’siri quyidagicha:

- Konstitutsiyaviy islohotlar: 2023-yilda qabul qilingan yangi Konstitutsiyada inson huquqlari, adolat va tenglik tamoyillari kuchli ta’kidlangan (13, 18, 45-moddalar). Bu ta’lim dasturlariga inson huquqlari mavzusini joriy etishning huquqiy asosidir.[1]
- Milliy ta’lim strategiyasi 2021-2030-yillarga mo‘ljallangan.
- "Ijtimoiy adolat" va "inklyuziv ta’lim" tushunchalarining kiritilishi;
- Darsliklarda gender tengligi, inson huquqi va fuqarolik jamiyati mavzularini kengaytirish.
- Qonunchilikdagi o‘zgarishlar: "Ta’lim to‘g‘risida"gi qonun (2020) va "Oilaviy zo‘ravonlikka qarshi kurashish to‘g‘risida"gi qonun (2019) ta’limda tenglik va huquqlarni muhofaza qilishni talab etadi.[7]

Ta’lim tizimi[1]ni rivojlantirishdagi amaliy qadamlar:

- Qayta ishlangan darsliklar: Ijtimoiy fanlar (jumladan, "Fuqarolik jamiyati", "Inson huquqlari") darsliklariga BMTning "Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi", O‘zbekistondagi qonunlar bilan tanishtirish bo‘limi kiritildi.
- O‘qituvchilarning salohiyatini oshirish: Xalqaro hamkorlikda (YUNESKO, YUNISEF) "Inson huquqlari va tenglik" mavzusida treninglar o‘tkazilmoqda.
- Innovatsion usullar:
- Ta’lim muassasalarida "Inson huquqlari maktabi" to‘garaklarining tashkil etilishi;
- "Adolatli jamiyat" mavzusida simulyatsion o‘yinlar va munozaralarning o‘tkazilishi.

Ijtimoiy fanlarning o‘zgaruvchi roli (tarix, fuqarolik jamiyati, huquq) darslarida:

- Qadriyatlarning o‘zgarishi, Sovet davridagi targ‘ibot o‘rniga insonni markazga qo‘yuvchi qarashlarning o‘rganilishi,
- Ijtimoiylashuv mexanizmi, O‘quvchilarning huquqiy madaniyatini shakllantirish uchun ijtimoiy loyihalarda ishtirok etishi (masalan, "Yosh huquq himoyachilari" tashkiloti) amalga oshirilishi belgilangan.[5]

Ijtimoiy fanlarni o‘qitishda, albatta, muammolar va istiqbollar ham mavjud.

- Muammolar:
- Ayrim o‘qituvchilarning an’anaviy metodlarga moyilligi;
- Darsliklardagi ma’lumotlarning nazariy va amaliy jihatdan notengligi.
- Istiqbolli yo‘nalishlari:
- Ijtimoiy fanlarni o‘qitishda raqamli platformalardan foydalanish (masalan, inson huquqlariga oid onlayn kurslar);
- Xalqaro tajribalarni (Finlyandiya, Kanada) milliy ta’limga moslashtirish.

O‘zbekistonda 2021-2030-yillarga mo‘ljallangan "Yangi O‘zbekiston ta’lim strategiyasi"da ijtimoiy adolat va tenglikni ta’lim tizimiga integratsiyalashning quyidagi asosiy yo‘nalishlarini belgilab bergan.

Konstitutsiyaviy va huquqiy asoslar 2023- yilgi Konstitutsiyadagi yangiliklar:

1

· 18-modda -"Har bir inson huquq va erkinliklarga teng"
· 45-modda -"Har bir shaxsning bilim olish huquqi kafolatlanadi".[1]
· "Ta’lim to‘g‘risidagi ""gi 2020-yildagi qonunda inklyuziv ta’lim prinsiplari belgilangan.
· Gender tengligini ta’minlash O‘quvchilarning 49% ayollardan iboratligini nazarda tutish.
· STEM (fan-texnika) sohasida qizlarni qo‘llab-quvvatlash dasturlari.
· O‘qituvchilarning 65% ayollardan iboratligini hisobga olib, gender tafovutlarini bartaraf etish.
Ta’lim sifatini tenglashtirish Yagona milliy ta’lim standartlarini joriy etish.
Digital tengsizlikka barham berish:2023 yildan "Elektron maktab" loyihasi
· Qishloq joylariga 10 000 dan ortiq kompyuter uskunalarini taqsimlash.

Ijtimoiy adolatning yangi mexanizmlari "Adolatli ta’lim" indeksini joriy etish (har yili monitoring o‘tkazish).
· Huquqiy ma’rifatni ko‘paytirish.
· "Yosh huquq himoyachilari" klublari.
· Maktablarda ombudsman institutini joriy etish.
· Ijtimoiy moslashuvchilik Pandemiya tajribasidan saboq olish.
· Nogironlar uchun alohida dasturlar.
· 1 millionga yaqin o‘quvchiga distansion ta’lim imkoniyatlarini yaratish.
· Ijtimoiy tabaqalashtirishga qarshi kurash.
· Qashshoq oilalar farzandlariga stipendiyalarni ko‘paytirish.
· "Ijtimoiy shartnoma" tizimi orqali ta’limdagi ijtimoiy mobillikni oshirish.
Metodik tahlil Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o‘qitish va texnologiyalarning innovatsion yondashuvlari bo‘yicha quyidagilarni keltirib o‘tish mumkin.
1. O‘qitishning turli usullari:
- Problemali o‘qitish: Bu metod talabalarni haqiqiy hayotdagi muammolarni hal qilishga undaydi. Masalalar orqali talabalar fikrlash, muammolarni aniqlash va ularni yechish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.
- Tadqiqotga asoslangan o‘qitish: Talabalar mustaqil tadqiqotlar olib borish orqali bilim olishadi. Bu metod o‘z-o‘zini boshqarish va tanqidiy fikrni rivojlantirishga yordam beradi.
2. Kuchli aloqa va muloqot.
- O‘qitish jarayonida o‘qituvchi va talabalar o‘rtasidagi ochiq va samarali muloqot muhimdir. O‘qituvchilar, talabalarni tinglash va ularga izohlar berish orqali ular bilan mustahkam aloqalar o‘rnatishi kerak.
3. Gibrid ta’lim:
- Gibrid ta’lim modelida an’anaviy darslar va onlayn darslar birlashtiriladi. Bu yondashuv talabalar uchun yuqori moslashuvchanlikni ta’minlaydi va turli sharoitlarda o‘qish imkonini yaratadi.
4. Samarali baholash tizimlari:
- Ta’lim jarayonida talabalarni baholashning zamonaviy usullari, masalan, shaklli baholash va o‘rganish jarayonidagi rivojlanishlari uchun qayta aloqa berish muhimdir. Bu usullar, talabalarga o‘z natijalarini yaxshilashga yordam beradi.
5. O‘quv dasturlari va modellarini yangilash.
- Ta’lim tizimida o‘quv dasturlari va modellarni zamon talablari asosida yangilash zarur. Bu, o‘qitilayotgan fanlarning dolzarbligini va samarasini ta’minlaydi.

6. O‘qituvchilarni tayyorlash va rivojlantirish:
- O‘qituvchilar uchun har 3 oyda texnologik treninglar hamda Yosh o‘qituvchilar va tajribali ustozlar juftligini ta’minlash ishlari.
- Zamonaviy o‘qituvchilar uchun doimiy ravishda ta’lim va malaka oshirish kurslari tashkil etilishi kerak. O‘qituvchilar yangi metodlar va texnologiyalarni o‘rganish orqali o‘zlarini yangilashlari lozim.[11]
7. Ijtimoiy-gumanitar fanlarning transditsiplinar yondashuvi.
- Ijtimoiy-gumanitar fanlar bir-biri bilan bog‘liq bo‘lgani uchun transditsiplinar yondashuvlar, ya’ni turli fanlarni birlashtirgan holda ta’lim berish, talabalar uchun yanada kengroq ko‘lamda bilim olish imkonini yaratadi.
Bu ma’lumotlar ijtimoiy-gumanitar fanlarni O‘zbekiston Jamiyatlarning transformatsiyasi va Jamiyat o‘zgarishlari bilan yuzma-yuz kelmoqda. Bugungi kunda globalizatsiya, texnologiyalar, ijtimoiy va iqtisodiy sharoitlarning o‘zgarishi ijtimoiy fanlarning ahamiyatini yanada oshirmoqda. Ijtimoiy fanlar jamiyatning muammolarini yanada chuqur o‘rganish, tahlil qilish va ularga yechim izlashda muhim vosita hisoblanadi.[10]
Ijtimoiy fanlar ta’limi jamiyatning konstruktiv rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Ushbu fanlar talabalarni ijtimoiy adolat, tenglik va inson huquqlari munosabatlarini tushunishga yordam berishi bilan, ularning ijtimoiy faoliyatini va yosh avlod orasidagi o‘zgarishlarni rivojlantirishda kerakli asoslarni taqdim etadi.
Ijtimoiy-gumanitar fanlar talabalarni nafaqat nazariy faoliyatga, balki bilimlarni amalda qo‘llashga ham tayyorlaydi. Ta’lim muassasalarining ushbu fanlarga yo‘naltirilgan dasturlari amaliyot, tadqiqot va loyihalarni o‘z ichiga oladi, bu esa kelajakdagi kasbiy faoliyat uchun zarur bo‘lgan amaliy tajriba va ko‘nikmalarni egallashga yordam beradi.Ijtimoiy-gumanitar fanlar iqtisodiyot, huquq va ekologiya kabi boshqa akademik fanlar bilan faol integratsiya qilinmoqda. Ushbu fanlararo o‘zaro ta’sir ijtimoiy muammolarni hal qilish uchun kompleks yechimlar ishlab chiqish imkonini beradi. Masalan, sotsiologiyani iqtisodiyot bilan birlashtirish kambag‘allikni kamaytirish uchun samarali ijtimoiy dasturlarni ishlab chiqishga yordam berishi mumkin.[9]
Ijtimoiy adolat va me’yorlar.
Ijtimoiy fanlarni o‘qitish ijtimoiy adolat, tenglik va inson huquqlarini rivojlantirishga yordam beradi. O‘zbekistonda ta’lim tizimida ijtimoiy fanlarni joriy qilish, yoshlarning huquqiy savodxonligini oshirish, gender tengligi va ijtimoiy inklyuziyani shakllantirish uchun alohida ahamiyatga egadir. Ijtimoiy fanlar inson huquqlari va ularning muhofazasi masalalariga alohida e’tibor qaratishi kerak. Inson huquqlarini, muhofaza mexanizmini, jamiyatdagi murosalar va huquqiy sifatida ijtimoiy transformatsiyalarni o‘rganish, talabalarni faol jamiyat fuqarolariga aylantiradi. Inson huquqlari bo‘yicha ta’lim, rivojlanishda muhim elementlardan biri sifatida, tenglik, adolat va farovonlikni ta’minlashga xizmat qiladi.Ijtimoiy adolatni rivojlantirish uchun ijtimoiy fanlar bilim olishning birlamchi manbai hisoblanadi.[4] Talabalar ijtimoiy faoliyatlar, betakrorlik, ma’naviy qoidalar va odob-axloq normalari haqidagi bilimlarga ega bo‘ladilar. Misol uchun, sotsiologiya va psixologiya fanlari talabalarga ijtimoiy xususiyatlarni, xalqning ixtiyor va ehtiyojlarini o‘rganishda yordam beradi. Ijtimoiy adolatni rivojlantirish uchun ijtimoiy fanlar bilim olishning birlamchi manbai hisoblanadi. Ijtimoiy fanlarni o‘qitish orqali tenglik konsepsiyasini tushunish tarbiyalanadi. Talabalar gender tengligining, ijtimoiy madaniyatning, rasa va etnik tenglikning muhimligini inobatga olishadi. Ijtimoiy fanlarni o‘rganish, o‘zgalarga nisbatan ehtirom, bo‘ysunish va o‘zaro hamkorlikni rivojlantirishga yordam olib, ijtimoiy javobgarlikni

oshiradi. Ijtimoiy fanlar talabalarni amaliy ishlar, tadqiqotlar va jamiyat muammolarini samarali hal qilish uchun tanlovlar va qarorlar qabul qilishda faol ishtirok etishga tayyorlaydi. Talabalar ijtimoiy vazifalarni hal qilishda, muhitni tadqiq qilishda, jamiyatdagi ijtimoiy muammolarni aniqlashda amaliy ko‘nikmalarga ega bo‘ladilar.[6]

Amaliy tadqiqotlar ijtimoiy fanlar sohasida muammolarni aniqlash va hal qilish uchun olib boriladi. Ularda e’tibor jamiyatdagi ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarni tadqiq qilishga qaratiladi. Talabalarning mazkur tadqiqotlari hayotiy vaziyatlarni o‘rganish va yechimlarni taklif qilish maqsadida amalga oshiriladi. Praktik tadqiqotlarda foydalaniladigan usullar mos ravishda ijtimoiy falsafa, sotsiologiya, psixologiya va iqtisodiyot fanlaridan olingan metodlarga asoslanadi. Kelgusidagi tadqiqotlar uchun ma’lumot to‘plashda oshkora mustaqillik, sotsiologik anketa, intervyu, fokus-gruppalar, tadqiqot stajirovkalaridan foydalanish mumkin. Tadqiqotlar yordamida olingan ma’lumotlar jamiyatning holati, muammolari va imkoniyatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Qabul qilingan ma’lumotlar jamiyatni faol ravishda o‘zgartirish uchun zarur bo‘lgan yordamlarni taklif qiladi. Mos ravishda, jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy doiralari takliflarini umumlashgan holda tadqiqot natijalari bilan bog‘langan qarorlarni qabul qilishda asos bo‘ladi. Tadqiqotlar natijalari asosida qarorlar qabul qilish jarayoni ijtimoiy fanlarda asosiy bosqichlardan biri hisoblanadi. Talabalar, muammolarni hal qilish uchun ilmiy asoslantirilgan takliflar uyg‘unlashadi va amal qilishga tayyorlashadi. Tadqiqot orqali olingan ma’lumotlar jamiyatda ijtimoiy adolatni ta’minlash, tenglikni rivojlantirish va inson huquqlarini muhofaza qilishga yordam beradi. Amaliy tadqiqotlar jamiyat qarorlarini, ijtimoiy fanlar ta’limida istiqbollarni belgilash, jamiyatdagi muammolarni hal qilish va innovatsion yechimlarni ishlab chiqish uchun zarurdir. Har bir tadqiqot natijalari fuqarolik jamiyatining rivojlanishida, ijtimoiy adolatni ta’minlashda hamda inson huquqlarini hatto boshqa yo‘sinda masalaga mos ravishda tashkil etilgan qarorlarga asos bo‘ladi.[7]

Takliflar:

- Ijtimoiy fanlar o‘qitishida zamonaviy metodlarni joriy etish.
- Oliy ta’lim muassasalarida ijtimoiy fanlarga e’tiborni kuchaytirish.
- Tadqiqotlar olib borish va ularni amaliy qo‘llab-quvvatlash bugungi kunning eng muxim dolzarb vazifalaridan biridir..

Xulosa. O‘zbekistonda adolat, tenglik va inson huquqlarining ta’lim jarayonida rivojlantirilishi bu faqat ta’lim masalasi emas, balki umumiy ijtimoiy-siyosiy modernizatsiyaning muhim qismidir. Bu yo‘lda nafaqat davlat tomonidan qo‘llanilayotgan chora-tadbirlar, balki har bir mutaxassisning shaxsiy ishtiroki zarur. Ijtimoiy fanlarning O‘zbekistonda o‘qitilishi jamiyatning rivojlanishi, iqtisodiy barqarorligi va ijtimoiy adolatni ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. Shundan kelib chiqib, ijtimoiy fanlarning ta’limga integratsiyasi yoshlarning bilimini va qobiliyatlarini rivojlantirish, jamiyatda faol ishtirok etishini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi.[8] Shunday qilib, ijtimoiy-gumanitar fanlar O‘zbekistonda yangi avlod kadrlarini tayyorlashda tanqidiy fikrlash, kasbiy ko‘nikmalar va fanlararo yondashuvni rivojlantirishda beqiyos rol o‘ynaydi. Jahonshumullashuv va jamiyatning shiddat bilan o‘zgarishi sharoitida zamonaviy tahdidlarga tayyor malakali mutaxassislarni shakllantirish uchun ta’lim muassasalarida ushbu fanlarga e’tiborni kuchaytirish zarur.Ijtimoiy fanlarni o‘qitish ijtimoiy adolat, tenglik va inson huquqlarini rivojlantirishda so‘zsiz muhim ahamiyatga ega. Bu fanlarning ta’limi, oldingi avlodga e’tibor berishdan tortib, ijtimoiy to‘g‘rilikni, faollikni va inson huquqlarini tushunishni rivojlantirishga yordam beradi. Ijtimoiy fanlarni yaxshi shakllantirish, fuqarolik jamiyatining dastlabki ta’lim

manbai sifatida, jamiyatning barqaror rivojlanishini ta’minlashda katta rol o‘ynaydi. Ijtimoiy fanlar orqali adolat, tenglik va inson huquqlarini o‘qitish nafaqat qonuniy jihatdan, balki ma’naviy-axloqiy jihatdan ham jamiyatni yaxlitlashga xizmat qiladi. O‘zbekistonda ushbu yo‘nalishda metodik yondashuvlarni ishlab chiqish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish va jamiyatning barcha qatlamlarini jalb etish orqali barqaror ijtimoiy taraqqiyotga erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (2023 yilgi tahrir) – Toshkent: "Adolat", 2023.
2."Inson huquqlari" Umumjahon deklaratsiyasi (1948) – BMTning rasmiy tarjimasi.
3.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning nutqlari va qarorlari:
"Adolatli jamiyat va fuqarolarning huquqiy himoyasini ta’minlash yo‘lida" 2021y.
4.Sh. Nigmonov -"Ijtimoiy adolat: nazariy va amaliy strukturalari" T- 2014-y
5. A. Madjidova - "Gender tengligi: nazariy va amaliy asoslar" — T-2019 y
6. Rahimova M., Yusupov A. Ijtimoiy fanlarni o‘rgatishda innovatsion usullar" (TDPU, 2022 yil)
7. O‘zbekiston 2021-2030 yillarga mo‘ljallangan "Yangi O‘zbekiston ta’lim strategiyasi"
8. F. T. Mirzaev "Ijtimoiy tadqiqotlar: nazariy va amaliy asoslar" T-2015y
9. A. I. Muxamedov Jamiyatning ijtimoiy munosabatlar tarixi" — T-2020 y
10. N. A. Ibodullaev — "Ijtimoiy o‘zgarishlar va madaniyat" T-2018 y
11. Azizxo‘jayeva N. "Ijtimoiy fanlarni o‘qitishda zamonaviy metodlar" – Toshkent: "O‘qituvchi", 2020.

KATTAQO‘RG‘ON SHAHRI TARIXI: O‘TMISHDAN BUGUNGACHA

Abdullayeva Xurshida

Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rgo‘n filiali

AnnotatsiyaMazkur maqolada Kattaqo‘rg‘on shahrining qadimiy davrlaridan to zamonaviy holatigacha bo‘lgan tarixiy taraqqiyoti yoritilgan. Shahar geografik joylashuvi, iqtisodiy va madaniy ahamiyati, shuningdek, tarixiy obidalari asosida tahlil qilinadi. Kattaqo‘rg‘onning o‘ziga xos arxitektura yodgorliklari va u yerdagi ijtimoiy hayot tarixi orqali, u Samarqand vohasining muhim siyosiy va iqtisodiy markazlaridan biri sifatida namoyon bo‘lganligi ko‘rsatib o‘tiladi.

Kalit so‘zlar: *Kattaqo‘rg‘on, tarix, Samarqand, qo‘rg‘on, madaniyat, arxitektura, O‘rta Osiyo, qadimiy shaharlar, ijtimoiy hayot, yodgorliklar.*

Kirish

O‘zbekistonning qadimiy va boy tarixga ega shaharlaridan biri bu – Kattaqo‘rg‘ondir. U Samarqand viloyatining shimoli-g‘arbiy qismida joylashgan bo‘lib, tarixiy va madaniy merosi bilan ajralib turadi. Kattaqo‘rg‘onning nomi va mavjudligi ilk bor manbalarda XVII asrda tilga olinadi, biroq bu hududda yashash va hunarmandchilik ancha avval boshlangan.

Asosiy qism

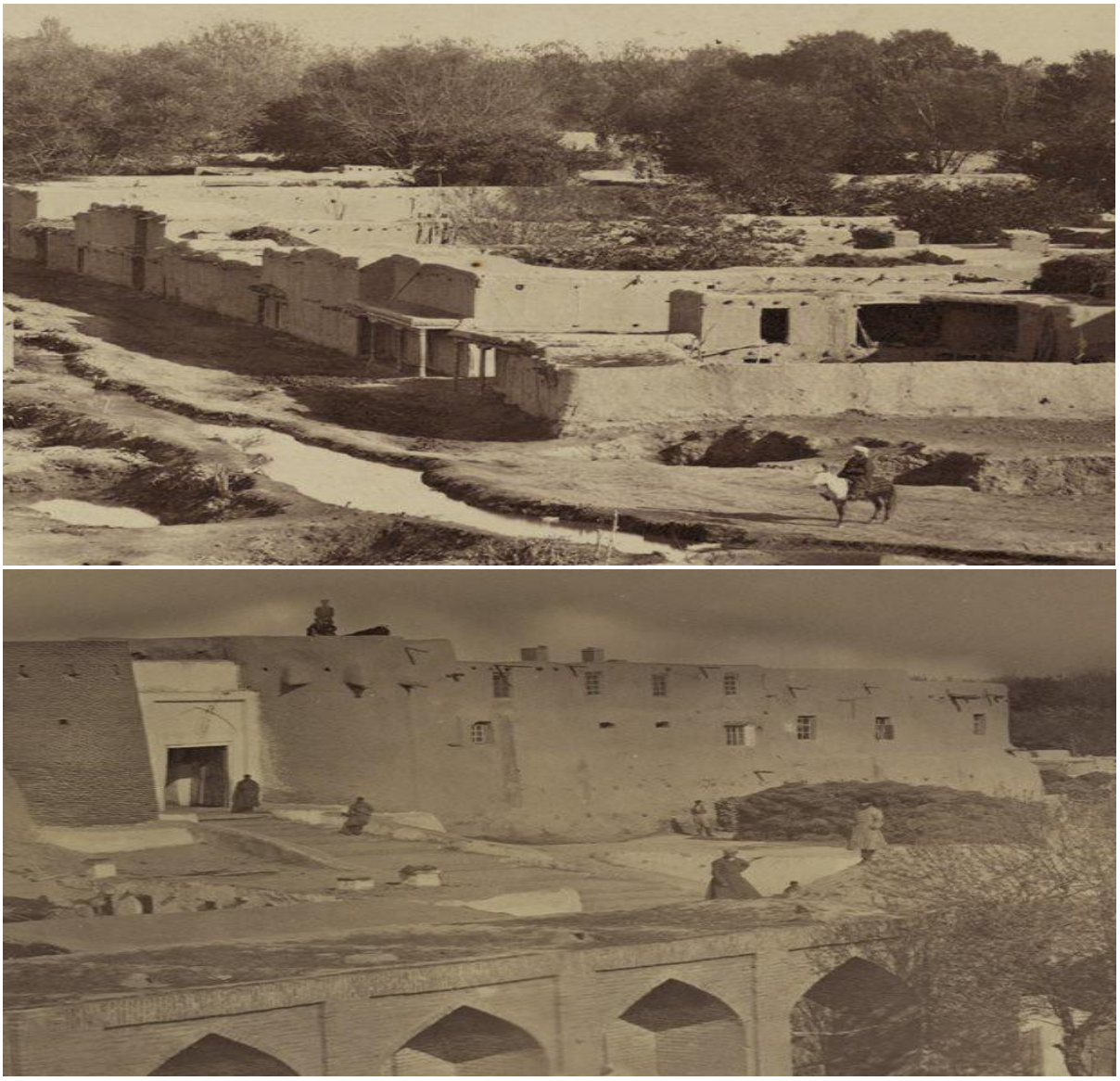
Kattaqo‘rg‘on nomi ikki so‘zdan – "katta" va "qo‘rg‘on" iboralaridan tashkil topgan bo‘lib, u "keng va qudratli qal’a" degan ma’noni anglatadi. Dastlab bu joyda qal’a, ya’ni mudofaa maqsadida qurilgan qo‘rg‘on mavjud bo‘lgan. Asta-sekin qal’a atrofiga aholi joylasha boshlagan va bu yerda shahar shakllana boshlagan.

Tarixiy manbalarda Kattaqo‘rg‘on haqida Boburiylar davrida, so‘ngra Buxoro amirligi vaqtida ma’lumotlar uchraydi. Shahar o‘zining strategik joylashuvi tufayli savdo yo‘llari chorrahasida joylashgan va muhim iqtisodiy nuqta bo‘lgan.

Kattaqo‘rg‘on shahrining kelib chiqish tarixi uzoq asrlarga borib taqaladi. Aytish mumkinki, bu shahar O‘zbekiston hududida qadimda mavjud bo‘lgan eng qadimiy sivilizatsiyalarning

shaharsozlik an’analarini davom ettiruvchi voris sifatida shakllangan. Biroq, aynan Kattaqo‘rg‘onning qurilishi bizning o‘lkamiz tarixining og‘ir bir davriga to‘g‘ri kelgan.

XVII asrda uzoq vaqt davomida mintaqaga hokimlik qilgan Astarxoniylar sulolasi tanazzulga yuz tutdi va feodal parokandalik davri boshlandi. Urug‘lar va bekliklar o‘rtasidagi ichki nizolar kuchayib, Turkiston bir necha qismlarga bo‘linib ketdi. Aynan shu sababdan eronlik hukmdor Nodirshoh Samarqand va Buxoroni osongina bosib oldi. Ammo shu qiyin sharoitda ham ajdodlarimiz bunyodkorlik ishlarini davom ettirdilar, aynan o‘sha yillarda Kattaqo‘rg‘on shahrining poydevori qo‘yildi.

Kattaqo‘rg‘on qal’asi va Narpay kanali – “Turkiston albomi”

Shahar paydo bo‘lishi bilan bog‘liq bir nechta afsonalar saqlanib qolgan. Ulardan biriga ko‘ra, shahar qurilishida uzbeklarning utarchi urug‘idan bo‘lgan aka-ukalar – Sufi Allayar, Farhod Otalik va Allo Nazarbiylarning xizmatlari katta bo‘lgan. Ular shahar barpo etish uchun eng qulay joyni tanlashgach, Sufi Allayar o‘zining piridan (ustozidan) duolar olish uchun yo‘lga chiqadi. Ammo ukalari uning qaytishini kutmay, shahar qurilishini boshlab yuboradi. Farhod Otalik akasi qaytayotganini eshitib, unga qarshi chiqib, allaqachon katta qo‘rg‘on (qal’a) qurilganini aytadi. Sufi Allayar ukasining bu shoshqaloqligidan ranjib, Qashqadaryoga ko‘chib ketadi. Shunga

qaramay, Farhod Otalik boshlangan ishni oxiriga yetkazadi va oilasi bilan yangi shaharni o‘zlashtirib yashay boshlaydi. Aholi uni shahar hokimi etib tanlaydi.

Yillar o‘tishi bilan Kattaqo‘rg‘on shahrining maydoni kengayib bordi, u qal’a devorlari bilan o‘raldi. To‘rt tomoni bo‘ylab darvozalar – Bozordarvoza, Haydarchaman, Samarqand darvozasi va Buxoro darvozasi barpo etildi. Ular har kuni kechqurun yopilardi.

XVIII asr oxirlariga kelib, shaharning umumiy maydoni 170 gektarga yetdi. Aholi sonining ortishi bilan Arobxona, Qalandarxona, Sufiguzar, Qorirobot kabi ko‘plab mahallalar tashkil topdi. Har bir mahallada alohida masjid mavjud edi.

Shahar aholisi asosan hunarmandchilik, dehqonchilik va savdo bilan shug‘ullangan. Qo‘qon va Xiva xonliklari hamda Buxoro amirligi bilan bo‘lgan urushlar esa oddiy xalq zimmasiga og‘ir yuk bo‘lib tushgan. Urush vaqtida qishloq xo‘jaligi yerlari vayron qilingan, g‘olib taraf askarlari aholini talon-taroj qilgan. Shuningdek, turli soliq turlari ham xalq uchun katta yuk bo‘lgan. Ammo eng og‘ir muammo – suv tanqisligi bo‘lib, bu dehqonlarning daromadlarini juda past bo‘lishiga sabab bo‘lgan.

1821 yilda amir Haydar Xiva bilan Merv uchun urush olib borgan. Shu sababli yer solig‘i odatdagidan ancha oldin yig‘ila boshladi. Shuningdek, askarlikka odam yollash kampaniyasi kuchaydi. Natijada, 1821 yilda Kattaqo‘rg‘on aholisi isyon ko‘tardi. Isyon tez orada Chelek, Yangiqo‘rg‘on va hatto Karmanaga ham tarqaldi. Amir Haydar isyonni bostira olmay, murosaga borishga majbur bo‘ldi.

XIX asr o‘rtalarida Turkiston Rossiya bilan faol savdo aloqalarini yo‘lga qo‘ydi. Masalan, 1850 yilda rus savdogarlari bu yerda 299 ming so‘mlik mahsulot sotgan bo‘lsa, 1860 yilda bu raqam 3 million so‘mga yetgan. Kattaqo‘rg‘on orqali Rossiyaning Orenburg shahriga olib boruvchi asosiy karvon yo‘li o‘tgan.

1868 yilda Rossiya imperiyasi va Buxoro amirligi o‘rtasida tinchlik shartnomasi tuzilib, Kattaqo‘rg‘on Rossiya imperiyasi tarkibiga kirdi.

Rossiya qo‘shinlari Turkistonga kirgach, ilgari ruhoniylarga, savdogarlarga va harbiylarga tegishli bo‘lgan ayrim yerlar dehqonlarga merosiy tarzda ajratildi. Bu holat dehqonlarning ahvolini yengillashtirdi, qishloq xo‘jaligi taraqqiy topdi. Soliqlar yig‘imida ham tartib joriy qilindi. Temiryo‘l qurilishi mintaqa iqtisodiyotining rivojlanishiga turtki berdi. 1888 yil 1 may kuni kattaqo‘rg‘onliklar ilk bor poezdni ko‘rishdi.

1916–1917 yillarda shaharda 6 ta sanoat korxonasi faoliyat yuritgan. Bu esa hunarmandchilik rivojiga, savdo aloqalarining jonlanishiga va butun mintaqaning iqtisodiy o‘sishiga sabab bo‘lgan.

XVIII asrda Kattaqo‘rg‘on mustaqil hokimiyatga ega bo‘lgan. Buxoro amirligi davrida bu yerda mahalliy beklar tomonidan boshqarilgan hokimiyat shakllanadi. Aynan shu davrda Kattaqo‘rg‘onda jadal rivojlanish, bozorlar, masjidlar, madrasa va karvonsaroylar qurilishi yuz bergan.

Shahar aholisi orasida savdogarlar, hunarmandlar, zargarlar va dehqonlar yashagan. Ko‘plab madaniy-ma’rifiy markazlar mavjud bo‘lgan, bu esa Kattaqo‘rg‘onni ilm-fan va diniy markaz sifatida tanitgan.

Bugungi kunda Kattaqo‘rg‘on zamonaviy shahar bo‘lib, sanoat va xizmat ko‘rsatish sohalarida taraqqiy etmoqda. Shunga qaramay, shahar o‘zining tarixiy qiyofasini saqlab qolgan. Muhim tarixiy obidalar qatoriga quyidagilar kiradi:

- Kattaqo‘rg‘on minorasi – XVIII asrda qurilgan, o‘ziga xos g‘ishtin bezaklari bilan mashhur.
- Madrasa va masjidlar – o‘tmishdagi diniy hayotni aks ettiruvchi yodgorliklardir.
- Eski bozor – qadimiy savdo markazlaridan biri bo‘lib, hozir ham faoliyat yuritadi.

Xulosa

Kattaqo‘rg‘on – o‘z tarixiga ega bo‘lgan, ming yilliklar davomida turli sivilizatsiyalarni ko‘rgan va rivojlangan shahar hisoblanadi. Uning geografik joylashuvi, tarixiy obidalari va madaniy boyligi O‘zbekiston tarixida muhim o‘rin egallaydi. Ushbu shaharni o‘rganish, uni asrab-avaylash va yosh avlodga yetkazish muhim vazifalardan biridir.

Kattaqo‘rg‘on shahrining tarixini o‘rganishda taniqli pedagog, sobiq mahalliy tarix muzeyi direktori, marhum Izzatullo Bekmurodovning xizmatlari beqiyosdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ahmadov, R. (1998). O‘zbekiston shaharlari tarixi. Toshkent: Fan nashriyoti.
2. Karimov, I. (2002). O‘zbek xalqining tarixi. Toshkent: Sharq.
3. Abdullayev, H. (2010). Samarqand viloyatining tarixiy obidalari. Samarqand: Ilm ziyo.
4. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. (2005). Kattaqo‘rg‘on maqolasi. Toshkent.
5. Rasulov, M. (2017). O‘zbekiston tarixi darsligi. Toshkent: Yangi asr avlodi.

INKLUZIV TA’LIM TIZIMIDA MAXSUS MAKTABGACHA TA’LIM PEDAGOGIKASINING O‘RNI VA AHAMIYATI

Raximova Feruza Shavkatovna

Samarqand pedagogika texnikumi direktori:

E-mail: raximovaferuza@gma il. Com

Annotatsiya: Mazkur maqolada inklyuziv ta’lim tizimida maxsus maktabgacha ta’limning o‘rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida nogironligi bor bolalar uchun ta’lim muhitini shakllantirishning dolzarb masalalari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, maxsus maktabgacha ta’lim muassasalarida pedagogik metodlar va inklyuziv yondashuvning samaradorligi yoritiladi.

Kalit so‘zlar: inklyuziv ta’lim, maxsus pedagogika, maktabgacha ta’lim, nogironligi bor bolalar, ta’lim muhitini moslashtirish, pedagogik metodlar.

Kirish. Bugungi kunda inklyuziv ta’lim butun dunyoda dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Inklyuziv ta’lim tizimi barcha bolalarning, jumladan, nogironligi bor bolalarning ham sifatli ta’lim olish huquqini ta’minlashga qaratilgan. UNESCO ma’lumotlariga ko‘ra, dunyo bo‘ylab taxminan 93 million bola (taxminan 5 foiz) nogironlik bilan tug‘iladi yoki hayoti davomida nogironlikka ega bo‘ladi. O‘zbekiston Respublikasida ham inklyuziv ta’limga katta e’tibor qaratilib, maktabgacha ta’lim bosqichida nogironligi bor bolalarni ta’lim jarayoniga integratsiya qilish muhim vazifa sifatida belgilangan. 2019-yilgi ma’lumotlarga ko‘ra, O‘zbekistonda 35 mingdan ortiq nogironligi bor bola mavjud bo‘lib, ulardan faqat 10-12 foizi maxsus maktabgacha ta’lim bilan qamrab olingan [1].

Inklyuziv ta’lim tizimi barcha bolalarning, jumladan, nogironligi bor bolalarning ham sifatli ta’lim olish huquqini ta’minlashga qaratilgan. O‘zbekiston Respublikasida ham inklyuziv ta’limga katta e’tibor qaratilib, maktabgacha ta’lim bosqichida nogironligi bor bolalarni ta’lim jarayoniga integratsiya qilish muhim vazifa sifatida belgilangan. Har xil kelib chiqishi va qobiliyatiga ega bo‘lgan bolalar birgalikda o‘rgansa, ular do‘stlik rishtalarini rivojlantirish, qo‘llab-quvvatlovchi munosabatlar o‘rnatish va bir-birining tajribasidan o‘rganish imkoniyatiga

ega bo‘ladilar. Bu ko‘proq ijtimoiy birdamlikka va yanada uyg‘un va inklyuziv jamiyatga olib kelishi mumkin [2].

Inklyuziv ta’limning asosiy maqsadi ta’limni boshlash imkoniyatiga ega bo’lgan barcha bolalar, shu jumladan alohida yordamga muhtoj bo’lgan bolalarni umumta’lim jarayoniga qamrab olishdir. Inklyuziv ta’lim alohida yordamga muhtoj bolalarga ta’lim olishni taqdim etishi bilan katta ahamiyatga ega. Bu ana shunday bolalarni uzluksiz umumiy ta’lim tizimiga kiritishni bildiradi. Inklyuziv ta’lim tizimida maxsus maktabgacha ta’lim pedagogikasining o‘rni va ahamiyati chuqur tahlil qilinadi. Inklyuziv ta’lim – bu barcha bolalarning teng ta’lim olish imkoniyatini ta’minlashga qaratilgan pedagogik tizimdir. U nogironligi bor bolalarni umumiy ta’lim muhitiga jalb qilish, ularga shaxsiy rivojlanish uchun qulay sharoit yaratish, ijtimoiy integratsiyani ta’minlash kabi maqsadlarni o‘z ichiga oladi. Inklyuziv ta’lim tizimi quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- **Barqarorlik va tenglik** – barcha bolalar uchun ta’lim olish imkoniyati yaratilishi kerak;
- **Moslashtirish** – ta’lim jarayoni har bir bolaning individual ehtiyojlariga mos ravishda shakllantirilishi lozim;
- **Qo‘llab-quvvatlash** – bolalar o‘z imkoniyatlarini to‘liq ro‘yobga chiqarishlari uchun maxsus pedagogik yondashuvlar tatbiq etilishi kerak.

Inklyuziv ta’lim bu maxsus yordamga muhtoj bolalar va yoshlar uchun individuallashgan va sharoitga qarab o‘zgaruvchan, g‘amxo‘rlik bilan yondasha oladigan ta’lim tizimidir. Ushbu ishlar oddiy, me’yorda rivojlangan bolalar o‘quv muassasalarida amalga oshiriladi. Buni amalga oshirish uchun har bir bolaga indi vidual yondashish, nuqsonidan kelib chiqqan holda ma’lum, u uchun qulay sharoit yaratish, kerak bo‘lsa, dastur va rejani qisman o‘zgartirish lozim. Maxsus tarbiyaga muhtoj bola uyiga yaqin, o‘ziga qulay ommaviy bog‘cha yoki maktabga qatnaydi. U yerda asosiy ishni tarbiyachi yoki sinf rahbari amalga oshiradi. Har bir maktabgacha tarbiya muassasasida yoki maktabda maxsus tayyorlangan resurs tarbiyachi bo‘lib, u guruh tarbiyachisiga maslahatlar beradi va ko‘maklashadi: maxsus o‘qitish uskunalari, jihozlari bilan ta’minlaydi; ota-onalar, o‘qituvchilar bilan tushuntirish ishlari o‘tkazadi: dars jadvali, dasturga, kerak bo‘lsa, o‘zgartirishlar kiritadi, ularni asoslab beradi; o‘qituvchilarning malakasini oshiradi, bilim mahoratini boyitadi; sog‘liqni saqlash xizmatlarini tashkil etadi, qulay psixologik muhitni yaratadi. Jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolani oddiy bog‘cha yoki maktabga joylashtirish integrasiya yo‘lidagi birinchi qadamdir. Ta’lim integrasiyasining turli shakllari va darajalari mavjud. Jismoniy integrasiyada maxsus tarbiyaga muhtoj va sog‘lom bola orasidagi jismoniy tafovut iloji boricha kamaytirilishi lozim. O‘qituvchilar ham inklyuziv sinf madaniyatini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. O‘quvchilar o‘zlarini qadrli, hurmatli va erkin his qiladigan muhitni yaratish uchun mas’uldirlar. Bu hamkorlikni, tengdoshlarning qo‘llab-quvvatlash va o‘quvchilar o‘rtasida ijobiy munosabatlarni rivojlantirishni, noto‘g‘ri fikrlash, kamsitish yoki zo‘ravonlik holatlarini hal qilishni o‘z ichiga oladi [3].

Maxsus maktabgacha ta’limning inklyuziv ta’limdagi o‘rni

Maktabgacha ta’lim bosqichi bolaning intellektual, ijtimoiy va emotsional rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, maxsus ehtiyojlari bo‘lgan bolalar uchun bu bosqich ularning keyingi ta’lim jarayoniga tayyorgarlik ko‘rishida hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Maxsus maktabgacha ta’lim muassasalarida quyidagi yo‘nalishlar bo‘yicha faoliyat olib boriladi:

1. **Pedagogik moslashtirish** – darslar bolaning qobiliyat va ehtiyojlariga moslashtirilgan holda olib boriladi.

2. **Logopedik va psixologik qo‘llab-quvvatlash** – nutq buzilishlari yoki psixologik qiyinchiliklarga duch kelgan bolalar bilan individual mashg‘ulotlar o‘tkaziladi.
3. **Maxsus o‘quv dasturlari** – nogironligi bor bolalar uchun maxsus metodikalar asosida ta’lim berish tizimi joriy etiladi.
4. **Ijtimoiy integratsiya** – bolalarning tengdoshlari bilan muloqot qilishiga sharoit yaratiladi.

Maxsus maktabgacha ta’lim muassasalarida inklyuziv yondashuvning samaradorligi quyidagi omillar bilan belgilanadi:

- **Bola rivojlanishining yaxshilanishi** – individual yondashuv orqali bolalarning intellektual va ijtimoiy ko‘nikmalari oshadi;
- **Ota-onalar bilan hamkorlik** – farzandining ta’lim jarayonida faol ishtirok etishi ota-onalarni ham pedagogik jarayonga jalb etadi;
- **Jamiyatga moslashish** – nogironligi bor bolalar umumiy ta’lim tizimiga moslashib, keyingi bosqichlarda muvaffaqiyatli o‘qish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Dunyo tajribasida inklyuziv ta’limni rivojlantirish bo‘yicha turli model va strategiyalar mavjud. **Finlandiya** davlatida ta’limning barcha bosqichlari inklyuziv tamoyillarga asoslangan. Nogironligi bor bolalar umumiy sinflarga integratsiyalangan holda o‘qitiladi va individual yondashuv orqali qo‘llab-quvvatlanadi. **Germaniya**da maxsus maktablar saqlab qolingan bo‘lsa-da, nogironligi bor bolalar umumiy ta’lim muassasalarida ham o‘qishi mumkin. Maxsus yordamchi o‘qituvchilar va qo‘shimcha reabilitatsiya dasturlari tatbiq etilgan. **AQSh**da individual Ta’lim Rejasi (IEP) tizimi ishlab chiqilgan bo‘lib, har bir bolaning ehtiyojlariga moslashtirilgan ta’lim dasturlari ishlab chiqiladi. **Rossiyada** maxsus ta’lim muassasalari bilan bir qatorda inklyuziv maktablar ham faoliyat yuritadi. Bolalar uchun maxsus adaptiv ta’lim metodlari ishlab chiqilgan [4].

O‘zbekistonda Maktabgacha ta’lim agentligi tomonidan maxsus bog‘chalar faoliyati nazorat qilinadi. Shuningdek, inkluziv ta’lim yanada rivojlantirilmoqda, bu esa maxsus ehtiyojli bolalarning oddiy bog‘chalarda ham tarbiya olishiga imkon yaratadi. Hozirgi kunda O‘zbekiston tajribasida maxsus maktabgacha ta’lim muassasalarida logopedik va psixologik qo‘llab-quvvatlash xizmatlari yo‘lga qo‘yilgan. 2019-yildan boshlab, inklyuziv ta’limni rivojlantirish bo‘yicha davlat dasturlari ishlab chiqilgan lekin hali ham inklyuziv ta’limga moslashtirilgan umumiy maktabgacha ta’lim muassasalarining yetarli darajada emasligi kuzatilmoqda. Pedagoglarni maxsus tayyorlash va qayta tayyorlash tizimi takomillashtirilmoqda[5].

Xulosa

Maxsus maktabgacha ta’lim inklyuziv ta’lim tizimining muhim bo‘g‘ini bo‘lib, nogironligi bor bolalarning ta’lim olish huquqini ta’minlashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. To‘g‘ri tashkil etilgan maxsus pedagogik yondashuvlar orqali bolalar o‘z salohiyatini to‘liq namoyon eta oladilar. Ta’lim tizimi o‘quvchilarning intellektini shakllantirish va rivojlantirish kabi vazifalarni ham bajarishga qodir bo‘lishi muhim. Ma’lum bir shaxs intellektual fikrlash salohiyatiga ega bo‘lishi uchun ijtimoiylashuv bosqichidan o‘tishi, ya’ni u yoshlikdan ijtimoiy munosabatlar tizimida faol ishtirok etishi kerak [6]. O‘zbekistonda ham inklyuziv ta’lim rivojlanib, maxsus maktabgacha ta’lim muassasalarining ahamiyati yanada ortib bormoqda. Ushbu jarayonda pedagoglar, ota-onalar va jamiyatning faol ishtiroki muhim ahamiyat kasb etadi. Xorijiy tajribalarni o‘rganish va ulardan samarali foydalanish orqali inklyuziv ta’limni yanada rivojlantirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Maktabgacha ta’lim agentligi (2019). "O‘zbekistonda maxsus ehtiyojli bolalar uchun maktabgacha ta’lim statistikasi.
2. Mansurovna, A. M. (2023). Inklyuziv maktabgacha ta’lim: zamonaviy rivojlanish jarayonlari. Qo‘qon universiteti xabarnomasi, 439-440.
3. Kobilova, S. X., Matanova, D. M., Dehqonboyeva, Z. D., & Abdushukurova, F. A. (2023). Inklyuziv ta’lim va diskriminatsion omillar. European Journal of Interdisciplinary Research and Development, 14, 280-283.
4. UNESCO. (2021). "Inclusive education for children with disabilities: Global Report."
5. UNICEF O‘zbekiston vakolatxonasi. (2020). "O‘zbekistonda inklyuziv ta’limni rivojlantirish bo‘yicha tahliliy ma’lumotlar."
6. M.S. Abbasova “Jamiyat ijtimoiy muhitini yangilashga sog‘lom ma’naviy raqobatning ta’siri”. Monografiya , Samarqand –2023.-87 b.

MAKTABGACHA KATTA YOSHDAGI BOLALARDA TASVIRIY SAN’AT VOSITASIDA IJODKORLIKNI SHAKLLANTIRISHNING SHAKL VA METODLARI

Bozorova Gulbahor Rayimovna
Samarqand viloyat pedagogika texnikum psixologi

ANNOTATSIYA: Tasviriy faoliyat - bu borliqni o‘ziga xos obrazli bilishdan iborat bo‘lib, u turli xil bo‘lishi mumkin. Maktabgacha yoshdagi bolalar rasm, narsalar yasash (lepka), applikasiya mashg‘ulotlarida badiiy materiallarga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo‘lishni o‘rganadilar, ularda mehnat madaniyati tarkib topadi.

Rasm, narsalar yasash (lepka), applikasiya, konstruksiyalash mashg‘ulotlari rejalashtirilganda tevarak-atrof bilan tanishtirish, nutk o‘stirish, badiiy adabiyotlar o‘qish, shuningdek musiqiy mashg‘ulotlar bo‘yicha olib boriladigan barcha ta’limiy-tarbiyaviy ishlar hisobga olinadi.

Kalit so‘zlar: tasviriy san’at, tabiat, applikatsiya, loy va plastilin bilan ishlash.

Tasviriy faoliyat turlarining o‘zaro aloqasi yordamida rasm, lepka (narsalar yasash), applikasiya bo‘yicha topshiriqlar izchilligini belgilash mumkin. Masalan, dumaloq shaklni o‘zlashtirishni bolalarga dastlab applikasiyada (ayniqsa maktabgacha kichik yoshdagi bolalarga) tavsiya qilish mumkin. Bola tayyor dumaloq shaklni (sharik, koptok) qo‘li bilan konturda yuritish, aniq chizmalarini yelimlash va ko‘rishni idrok etadi. Ushbu shakllarni chizish jarayoni bola uchun qiyinroq, chunki harakatni muvofiqlashtirishni, qog‘oz varag‘ida tutash chiziq o‘tkazishni bilishni talab qiladi. Bular esa o‘z navbatida bolalarda ijodkorlikni shakllantiradi.

Atrof-borliqdan olingan taassurotlar, kuzatishlar, ertaklardagi obrazlar bolalar ishlariga mazmun bag‘ishlaydi. Rasmdagi syujet ikki o‘lchamli varaq yuzasida muayyan kompozisiyada ochiladi (maktabgacha yoshdagi bola fazoviy chuqurlikni bera olmaydi). Narsalar yasash (lepka)da bolalar figuralarni umumiy mazmun bilan birlashtirgan holda syujetni tasvirlaydi. Applikasiyada ular soyali surat varag‘idan qirqib oldi va ularni tekislikka joylashtiradi,

Mamalakatimizda ishlab chiqilgan «Uchinchi mingyillikning bolasi» tayanch dasturida bolalarda tasviriy san’atga bo‘lgan havasni kuchaytirish va buning natijasida ularda nafosat tarbiyasining samaradorligiga erishish nazarda tutilib, quyidagi vazifalar belgilab berilgan:

“Bolalarda tasviriy san’atga oid tushuncha, tasavvur, ko‘nikma va malakalarni tarkib toptirish. Ularda tasviriy san’atni his etish, undan zavqlanish va rasmlarda aks ettirilgan qahramonlarga munosabat bildirish ko‘nikmasini shakllashtirish.

Bolalarda turli ranglardan zavqlanish, mavzuli rasmlarni idrok etish hissini tarbiyalash. Ranglar (qizil, sariq, yashil, ko‘k, jigarrang, oq, qora)ni bir-biridan ajrata olishni, ularni o‘zaro qiyoslash (qizg‘ish, ko‘kish, sarg‘ish)ni o‘rganish. Rasmdagi ranglarning ifodalilik xususiyatlaridan foydalanishni, ranglar orasidan o‘ziga ma’qul keladiganini tanlashga o‘rgatish” [2;38].

Bolalarning qalam, flomaster va mo‘yqalamdan to‘g‘ri foydalanish malakalarini shakllantira borish. Bolalarga qalam va mo‘yqalamni ushlash, mo‘yqalamni bo‘yoqka botirish, qalam va mo‘yqalamni qog‘oz ustida erkin yurgizish, ish tugagach, mo‘yqalamni yuvib, artib qo‘yishga o‘rgatish.

Bolalarga dumaloq, to‘g‘ri to‘rtburchak va uchburchak shakliga o‘xshash narsalar (meva, sabzavot, o‘yinchoqlar)ni qog‘ozning butun sathiga joylashtirib tasvirlashni o‘rgatish.

Bolalarni loy va plastilin bilan ishlash malakalarini o‘stirish.

Loy va plastilindan yumaloq, uzunchoq, tuxumsimon shakllar yasashga o‘rgatish. Loy bilan ishlash yo‘llarini yafindan tanishtira borish: barmoqlar bilan tasvirning mayda qismlarini chimdish, yapaloqlangan shakllarning chetlarini buklash va boshqalar.

Loy bo‘lagini kaftlar orasiga olib aylantirish orqali yumaloq, tuxumsimon, ustuncha shaklidagi narsalar (olma, sabzi, bodring, tuxum, baliq, toshbaqa, xo‘roz va boshqalar)ni yasashga O‘rgatish.

Bolalarni qog‘oz va kartondan tasvirlarni qirqib yopishtirish usuli bilan tanishtirish. Qirqib yopishtirish usulida sodda ko‘rinishdagi turli shakllarnn yasash orqali bolalarning tasviriy faoliyatini rivojlantirish.

Qirqilgan qog‘oz va karton bo‘laklarini bir-biriga yelimlab biron narsaning tasvirini yasashga o‘rgatish.

Qirqib yopishtirish bo‘yicha quyidagi topshiriqlarni bajarish tavsiya qilinadi: «Kvadrat», «Doiracha», «Barglar», «Gullar», «O‘yinchoq mashina», «Sandiqcha», «Bayroqcha», «Daraxt», «Uy», «Narvon», «Panjara».

Qog‘oz yoki kartonni qirqishda qaychi (bolalar uchun maxsus uchi to‘mtoq, plastmassa qoplangan)ni to‘g‘ri ushlash va ishlatishni, kvadrat shaklini qirqishni, kvadratdan doira shaklini qirqishni o‘rgatish.

Qurish-yasash ishlariga bolalarning qiziqishlarini rivojlantirish, ularning shakli va o‘lchami har xil bo‘lgan taxtachalar, uzun va qisqa, keng va tor, uchburchak va to‘rtburchak, katta va kichik taxtachalar bilan tanishtirish. Bu materialdardan sodda ko‘rinishdagi shakllarni qurish va yasashga o‘rgatish»[1].

Dasturda belgilangan ushbu rang-barang mashg‘ulotlar mahoratli tarbiyachi tomonidan bolalar bilan qiziqarli tarzda olib borilganda, ularda nafosat tarbiyasi shakllanishi bilan birga ijodkorlikka bo‘lgan kavas ham ortib boradi. Ijodkorlikka bolalar ilk yoshligidanoq qiziqadi, o‘zlaricha bilib-bilmay, anglab-anglamay nimalarnidir ijod qilishga intiladilar.

Tarbiyachi maktabgacha katta yoshdagi bolalarda ham ana shunday ijodkorlik belgilarini payqaganda, uni albatta turli xil pedagogik usullar bilan rag‘batlantirib borish zarur bo‘ladi.

Katta guruhdagi bolalar nafaqat san’atning har xil turlari bilan tanishadilar, balki ular rasmdagi, haykaltaroshlik va grafikadagi obrazni o‘zgacha idrok etadilar. Tasviriy san’atga o‘rgatishning metod va usullari xilma-xil bo‘lib, ular quyidagilardir:

- ta’limnnng ko‘rgazmali metod va usullari;

[1] Учинчи мингйилликнинг боласи, Таянч дастури —Т.: «Marifat-Madadkor», 2000й. 109-111-б.

- ta’limning og‘zaki metod va usullari;
- ta’limning o‘yin usuli;
- amaliy metodlar;
- evristik metod,

“Tasviriy san’at ta’limnning butun tizimi asosida kuzatish metodi yotadi, chunki san’at tevarak-atrofni bilish va aks etgirish vositasidir. Bolalarda kuzata bilish, tevarak - hayotdagi hodisalar o‘rtasida aloqa o‘rnatish, umumiy va individuallikni ajrata bilish qanchalik rivojlangan bo‘lsa bu albatta ulardagi ijodiy qobiliyatning rivojlanganligiga bog‘liq. Ammo birgina kuzatish ko‘rganini to‘laligicha tasvirlash imkoniyatini ta’minlamaydi. Bolalarga maxsus tasviriy usullar, turli xil -tasviriy materiallardan foydalanish yo‘llarini o‘rgatish zarur” [3;90].

Ta’limning ko‘rgazmali metodi va usullariga naturadan, rasmlar reproduksiyasi, namunalar va boshqa usullaridan foydalanish kiradi.

Tasviriy san’atda natura deganda bevosita kuzatilganda tasvirlanadigan predmet yoki hodisalar tushuniladi. Naturada ishlash predmetni uning rasm chizuvchining ko‘ziga nisbatan qanday turganligi holatiga ko‘ra muayyan nuqtai nazardan tasvirlashni nazarda tutadi. Bu yerda ko‘rib idrok etish asos bo‘ladi, shu bilan birga tekislikda tasvirlanganda (rasm, applikasiya) predmet faqat bir tomondan idrok etiladi; narsalar yasash (lepka) va konstruksiyalashda bolalar naturani o‘chirish, har xil o‘chirishlardagi hajmli shaklni tahlil qila olish imkoniga ega bo‘ladi.

San’at bilan tanishtirish metodikasida ko‘rgazmali va og‘zaki metodlarning o‘zaro aloqasi katta ahamiyatga ega. Rasmni idrok etish jarayonida asosiy e’tibor vositasida san’atkor obraz yaratadigan rang koloriti, kompozisiyani tasvirlashga qaratiladi. Kichik shaklli haykaltaroshlik idrok etilganda, bolalar shaklni tekshirish, obrazning turli nuqtai nazardan xarakterli belgisini ko‘rish (aylanma obzor), uni og‘zaki tavsiflash, nafis tasvirlash xususiyatlarini belgilashni o‘rganadilar.

Tarbiyachi asosiy narsaga e’tiborni qaratishda, bolalarni badiiy obrazni ehtiros bilan idrok etishni o‘rgatishga yordam beradigan suhbat o‘tkazish katta ahamiyatga ega.

Suxbat paytida tasvirlashning har xil variantini ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Bu esa bolalarda obraz yaratishga turli xil yondashish haqida tasavvurni shakllantiradi. Boshqa tomondan, bu bolalarga ularning amaliy faoliyatlarida rang uyg‘unligining turli variantlari, kompozision tuzilishini berishga yordam beradi. Suhbat o‘tkazish oldidan guruhda kartinalar, haykaltaroshlikning kichik shakli, grafika, dekorativ-amaliy san’at reproduksiyasidan kichikroq ekspozisiya tashkil etish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Bunday o‘ziga xos ko‘rgazma mavzuli bo‘lishi mumkin. Masalan, bolalar kuzning turli davrlari tasvirlangan rasm bilan tanishadilar, qishda ularning e’tibori yoqqan qor, bo‘ron, izg‘irindan iborat qish obraziga qaratiladi.

Bularning yordamida bolalarda kuz, qish, bahor, yozni har xil tasvirlash mumkinligi haqida yorqin tasavvur hosil bo‘ladi.

San’at bilan tanishtirish tabiatni kuzatish paytida amalga oshirilsa yaxshi bo‘ladi. Bunda bolalar hayotda ko‘rganlari bilan san’atkor tomonidan qalamda, gilda tasvirlanganlarni qiyoslashni o‘rganadi.

“Bolalar tabiatda ranglar xilma-xilligini (shunchaki oq, ko‘k, qizil, balki tuslari turli xil ekanligini) bilib oladilar. O‘zlari chizgan rasmlarda ushbu rang tuslaridan foydalanadilar. Tarbiyachi bolalarga yorug‘likdan predmetning shakli, hajmi qanday o‘zgarishini ko‘rishni

o‘rgatadi. Masalan, tunda go‘yo hamma narsa qop-qora, predmetlarning ko‘rinishi soyaga o‘xshaydi. Kunduzi esa, aksincha, barcha ranglar ochiq, go‘zal, predmet yaxshi ko‘rinadi” [4;87].

Predmetlarni naturadan tasvirlaganda pedagog e’tiborni uning asosiy qismiga, shakliga karatadi.

Narsalar yasash (lepka)da shakl yoki figurani tasvirlash jarayonida tarbiyachi ko‘pincha bolalarga ishning qaysi usulini tanlashni o‘zlariga havola etadi. Biroq dastlab yaxlit bo‘lakdan loy bo‘lagini olish yo‘li bilan narsa yasash, figurani keng asosga o‘rnatish usulini ko‘rsatish lozim.

Tarbiyachi bolalarni dekorativ-amaliy san’at predmetini ko‘rib chiqish va tekshirishga o‘rgatadi. Buning uchun narsalarni tanlaydi, uni bolalarga tanishtirganda ular xajmda va tekislikda nakshlarni ko‘radilar. Idrok etish jarayonida nakshning va uning tuzilishining asosiy elementlarini ajrata olish qobiliyati shakllanadi. Pedagog mo‘yqalam bilan naqsh solish usulini ko‘rsatadi, chunki qo‘lning harakati yanada muvofiqlashgan va ishonchli bo‘lishi lozim. Kompozisiya naqshi predmet va shaklga karab o‘zgaradi.

Shunday qilib, san’at bilan tanishish bolalarning badiiy faoliyati bilan uzviy bog‘langandir.

Katta guruhlarda ijodiy topshiriqlar katta o‘rin egallaydi, chunki ta’lim jarayoni bilan ijod o‘zaro bog‘liqdir. Ushbu topshiriqlarning mazmuni borliqning hodisalari, ijtimoiy voqyealar, ertak obrazlari bo‘lishi mumkin. Bolalarni tasvirlashning ayrim usullariga o‘rgatganda tarbiyachi e’tiborni obrazning xarakterli belgisini berishga qaratadi. Ijodiy topshiriqlar paytida bolalarga g‘ayri odatiy sharoit yaratiladi va ularga rang bilan ishlash, kompozision tuzilishning turli xil variantlarini mustaqil tarzda topish taklif etiladi. Izlanish vaziyati bolalarni noma’lumlikdan aniqlik sari borishga, o‘ylab topishga tasvirlash usulini qo‘llab ko‘rishga majbur qiladi. Bunday sharoit mavzuli, kompleks mashg‘ulotlar uchun xarakterli bo‘lib, ular mazmuniga, tasvirlash usuliga ko‘ra ham murakkab bo‘lib qoladi. Ijodiy xarakterdagi topshiriqlarda tarbiyachi bolalar e’tiborini qog‘oz foniga qaratadi, bu rasm, applikasiyaning rangli obrazini yaratishga yordam beradi. Bolalarni rasmning mazmuniga ko‘ra fonni mustaqil ravishda tuzishga, uni yanada jadalroq yoki ziddiyatliroq qilishga o‘rgatish lozim.

Tabiatni tasvirlashda tarbiyachi rangning xilma-xilligidan foydalanishga o‘rgatadi.

Katta guruhlarda jamoa ishi boshqacha xarakter kasb etadi. Bolalar o‘z harakatini kelishib bajarishga o‘rganadilar. Topshiriqlar 3-4 boladan iborat kichik guruh bilan bajarilishi mumkin. Bunda bitta rasmda qanday materiallar uyg‘unlasha olishini tushuntirish lozim.

Yil oxirida tarbiyachi bolalarning badiiy tafakkuri darajasini tekshiradi. (Suhbat jarayonila bolalar san’at asarini qanday qabul qilishini bilib olali. Topshiriqlar beradi, masalan, hayvonlarni rasmda, lepkada. applikasiyada tasvirlash va hokazo.

Tasviriy metodlardan yana biri - evristik metoddir. U grekcha «Evristika» so‘zidan olingan bo‘lib, haqiqatni topish san’ati ma’nosini bildiradi. Ushbu metod topog‘onlik, faollikni rivojlantirishga yordam beradi.

Tarbiyachining vazifasi - bolalar tasviriy faoliyatini shunday tashkil qilishi kerakki, u albatta faol, ijodiy bo‘lmogi lozim. Har bir mashg‘ulot nafaqat didaktik vazifani, balki biron-bir predmetni tasvirlashga o‘rganishni, boladan ishni mustaqil bajarishni ham talab qiladi. Ana shu maqsadda pedagog topshiriq bajarishning xilma-xil usullaridan: maslahat, rag‘batlantirish, ko‘rsatish (biroq to‘liq emas), o‘yinchoklar ko‘rsatish, eslatish va shu kabi usullardan foydalanadi.

Bolaga shunday vaziyat yaratish lozimki, maqsadni bajarish yo‘lini uning o‘zi topa bilsin. Shunday qilib, u yoki bu usul va metodni tanlashda:

- ushbu mashg‘ulot oldida turgan mazmun va vazifaga tasviriy faoliyat vazifasiga;

- bolalarning yosh va rivojlanish darajasi;

- bolalar foydalanadigan tasvirlash materiallarining turiga bog‘liq.

Ayrim metod va usullar - ko‘rgazmali va og‘zaki mashg‘ulotlarda yagona ta’lim jarayonida biri ikkinchisi bilan birga amalga oshishi va ketma-ket kelishi mumkin.

Tarbiyachi katta guruh bolalari uchun davlat dasturi asosida rasm, lepka, applikasiya va konstruksiyalash bo‘yicha yillik, oylik, haftalik mashg‘ulotlarni taxminiy rejalashtiradi. Rejalashtirganda albatta bolalarning yoshi, yil fasllari e’tiborga olinmog‘i zarur.

“Katta guruhda bolalarni tasviriy san’atning har xil turlari bilan tanishtirish tizimli va izchil amalga oshiriladi. Uning asosida mavzuli prinsip yotadi, har bir chorakda muayyan mavzu ko‘rib chiqiladi. Masalan, birinchi chorakda asosiy mavzu - badiiy obrazga emosional iltifot, san’atkor kartinada tasvirlagan kayfiyatni seza bilishdir”[5;90].

Rasm solish, lepka, applikasiya jarayonida tarbiyachi bolalarni naturadan hamda tasavvur bo‘yicha predmetning shaklini yaratish, ularning nisbatan hajmini, xarakterli belgisini aniqlashga o‘rgatadi.

Tabiat ijtimoiy hayot hodisalarini tasvirlaganda pedagog obrazni, syujetni (rang, shakl, kompozisiya) tasvirlash uchun tasviriy vositalardan foydalanishni o‘rgatadi. Bolalar dekorativ rasmlar chizishning turli usullarini o‘zlashtiradi. Ular loyning yaxlit bo‘lagidan narsa yasash, nisbatan katta qog‘oz varagg‘larini kesish, dekorativ kompozisiya tuzishni o‘rganadilar, jamoa ishlarini bajaradilar, texnik malakalarni o‘zlashtirish (qalamni qattiq va yumshoq ushlash, tur yordamida narsalar yasash va shu kabi)ni o‘rganadilar.

Katta guruh bolalarida tasviriy san’at namunalari asosida ijodkorlikni shakllantirish maqsadida maktabgacha ta’lim muassasalarida olib boriladigan ayrim mashg‘ulotlarning taxminiy konspektini ko‘rib o‘tamiz.

Rasm solish. «Yoz»

Dastur mazmuni. Bolalarda yoz to‘g‘risidagi xotiralarni uyg‘otish, fikrni rivojlantirish, o‘z taassurotlarini tasvirlab berish, mo‘yqalam (barcha mo‘yqalamlar, bo‘yash) bilan chizishning har xil usullaridan foydalanish.

Material. Albom formati, turli xil rangdagi bo‘yoqlar.

Tayyorgarlik ishi. Yoz haqida suhbat. Kitoblardagi rasmlarni ko‘rib chiqish.

Mashg‘ulotni o‘tkazish metodi. Pedagog bolalarga yoz haqidagi eng yorqin taassurotlarini eslashni topshiradi. Ular yozda qayerda bo‘lganlar, yoz o‘zining nimalari bilan bolalarga yoqib qolgan (har xil mevalarni terish, daryo va anhorlarda cho‘milish, dalalarni aylanish va h.). So‘ngra ularning har biridan yoz haqida rasm solishni so‘raydi, mashg‘ulot oxirida barcha rasmlar stendda ko‘rib chiqiladi. Bolalar rasmlariga qarab yoz nimasi bilan yoqib qolganini aytib beradilar.

Narsa yasash (lepka). «Sabzavot hosilini yig‘amiz».

Dastur mazmuni. Bolalarda mehnatga hurmatni, jamoat ishlarida ishtirok etishga bo‘lgan ishtiyoqini shakllantirish, shakliga ko‘ra har xil sabzavotlarni yopishtirish (dumaloq, cho‘zinchoq), ularning muhim belgilarini tasvirlash.

Material. Loy, taxtacha.

Tayyorgarlik ishi. Sabzavotlarni ko‘zdan kechirish.

Mashg‘ulotni o‘tkazish metodi. Bolalarga K.Muhammadiyning «Sabzavotlar» she’rini o‘qib berish. She’rda qaysi sabzavotlar haqida so‘z borganligini so‘rash. Ularga loydan lavlagi, sabzi, kartoshka yasashni topshirish. Yakunida bolalar ishlarini ko‘rib chiqadilar, qiyoslaydilar va ularni shakliga ko‘ra farqlaydilar. «Sabzavotlar» she’ri qaytadan takrorlanadi.

Applikasiya. «Mashinalar daladan yig‘ilgan hosilni tashimoqda».

Dastur mazmuni. Bolalarda kattalar mehnatiga bo‘lgan hurmatni tarbiyalash, mehnat qilish istagini uyg‘otish, kattalar mehnati haqida o‘z taassurotlarini bera bilish, kichikroq syujet tuzish (qismlardan qirqish va mashinaga yopishtirish, meva va sabzavotlarni qalam yoki flomaster bilan chizish).

Material. Yarim albom varag‘ida qog‘oz, rangli yul-yul mato, kvadratlar, qaychi.

Tayyorgarlik ishi. Sabzavot, meva tashiyotgan mashinani kuzatish, rasmlarni tomosha qilish, o‘yinchok mashina bilan o‘ynash.

“Mashg‘ulot o‘tkazish metodi. «Yilning eng yaxshi fasli-kuz!, -deydi pedagog. -U bizga mo‘l hosil beradi, uni odamlar dalalarda, bog‘larda, polizda yetishtiradi. Ularga bolalar ham yordam beradilar. Kuzda nimalar teriladi? Mo‘l hosil dala va bogg‘lardan qanday tashiladi? Buning uchun ko‘plab mashinalar kerak bo‘ladi. Bugun biz daladan hosil tashiymiz. O‘zimiz mashinalarni yasaymiz, ularga sabzavot, mevalarni yuklaymiz». Bolalar mashinaning qismlarini (kuzov, kabina, g‘ildirak) qirqadilar. Bolalar sabzavot, meva, haydovchini chizadilar” [6;78].

Barcha ishlar stendga qo‘yiladi, mashinalar kolonnasi hosil bo‘ladi, ular dala, bog‘lardan hosilni shaharga tashiydilar. Bolalar qaysi mashina nimani tashiyotganini aytadi.

Xulosa qilib aytganda, boshqa mashg‘ulotlar konspekti ham ana shu namunalar asosida tayyorlanadi va ilg‘or pedagogik texnologiyalar asosida o‘tkaziladi. Natijada maktabgacha katga yoshdagi bolalarda tasviriy san’at namunalari asosida xilma-xil metod va usullarga tayangan holda ijodkorlikka bo‘lgan ishtiyoq uyg‘otiladi va maktabgacha ta’lim jarayonida ijodkorlik bo‘yicha hosil qilingan ko‘nikma va malakalar rivojlantiriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.Uchinchi mingyillikning bolasi, tayanch dasturi-T.: Ma’rifat-madadkor”, 2000 yil, B - .109-111
2.Abdulazizov, A. (2015). "Maktabgacha ta'limda san'at ta'limi: nazariya va amaliyot". Tashkent: O'zbekiston davlat pedagogika universiteti nashriyoti.
3.Jumaniyozova, D. (2018). "Ijodkorlik va tasviriy san'at: Maktabgacha ta'limda yangi yondashuvlar". Tashkent: Fan va texnologiya.
4.Murodova, S. (2020). "Tasviriy san'at vositalari orqali bolalarda ijodkorlikni rivojlantirish". Tashkent: O'zbekiston milliy universiteti.
5.Tashkent, N. (2019). "Bolalar ijodkorligini rivojlantirishda tasviriy san'atning roli". Tashkent: O'zbekiston san'at akademiyasi.
6.Yusupova, L. (2016). "Maktabgacha yoshdagi bolalarda ijodkorlikni shakllantirish: metodlar va usullar". Tashkent: O'zbekiston ta'lim markazi.
7.Saidova, M. (2021). "Tasviriy san'at va bolalar: ijodiy faoliyat va rivojlanish". Tashkent: O'zbekiston davlat san'at va madaniyat institutining nashriyoti.
8.Qodirova, F. (2017). "Maktabgacha ta'limda ijodkorlikni rivojlantirish: nazariy asoslar va amaliyot". Tashkent: O'zbekiston ta'lim akademiyasi.
9.Ruziev, B. (2019). "Tasviriy san'at vositalari va bolalar ijodkorligi: yangi yondashuvlar". Tashkent: O'zbekiston san'at va madaniyat institutining nashriyoti.
10.Khamidova, Z. (2020). "Bolalar tasviriy san'atida ijodkorlikni rivojlantirish metodlari". Tashkent: O'zbekiston davlat pedagogika universiteti.
11.Ismoilov, A. (2018). "Maktabgacha yoshdagi bolalarda ijodiy faoliyatni rivojlantirish: tajribalar va natijalar". Tashkent: O'zbekiston ta'lim markazi.

BOLALAR BILAN IJTIMOIY ISH OLIB BORISH TEXNOLOGIYALARI

Ibragimov Jahongir Toshniyozovich
Samarqand davlat universitetining Kattaqo'rg'on filiali o'qituvchisi.
jahongir.5066@gmail.com
Nomozova Shoxsanam Abdualim qizi, talaba

Annotatsiya: Mazkur maqolada bolalar bilan ishlashda qo'llaniladigan asosiy texnologiyalar, ularning turlari, bosqichlari, shuningdek, xalqaro va mahalliy tajribalar tahlil qilinadi. Shuningdek, bolalar bilan ishlovchi ijtimoiy xodimlarning kasbiy mahorati, axloqiy qadriyatlari va kommunikativ ko'nikmalari ham yoritiladi. Shuningdek mavzu yuzasidan muallifning fikr mulohazalari bayon etiladi.

Kalit so'zlar: bolalar, ijtimoiy ish, ijtimoiy moslashuv, diagnostik texnologiyalar, ijtimoiy adaptatsiya va integratsiya texnologiyalari, psixologik pedagogik medotlar, raqamli platformalar, sun'iy intellekt tizimlari.

Аннотация: В данной статье рассматриваются основные технологии, применяемые в работе с детьми, их виды и этапы реализации. Проанализирован международный и отечественный опыт применения технологий в социальной работе с детьми. Особое внимание уделено профессиональному мастерству, нравственным ценностям и коммуникативным навыкам социальных работников, работающих с детьми. В статье также изложены авторские мнения и размышления по рассматриваемой теме.

Ключевые слова: дети, социальная работа, социальная адаптация, диагностические технологии, технологии социальной адаптации и интеграции, психолого-педагогические методы, цифровые платформы, системы искусственного интеллекта.

Abstract: This article examines the main technologies used in working with children, their types, and stages of implementation. The international and local experiences of applying these technologies in social work with children are analyzed. Particular attention is paid to the professional skills, ethical values, and communication competencies of social workers engaged in working with children. The article also presents the author's opinions and reflections on the topic.

Keywords: children, social work, social adaptation, diagnostic technologies, social adaptation and integration technologies, psychological and pedagogical methods, digital platforms, artificial intelligence systems.

Kirish

Bugungi kunda jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri – bu yosh avlod tarbiyasi, ularning huquq va manfaatlarini himoya qilish, shuningdek, bolalarning sog'lom va har tomonlama barkamol bo'lib voyaga yetishlarini ta'minlashdir. Ayni shu nuqtai nazardan, bolalar bilan ijtimoiy ish olib borish sohasining ahamiyati kundan-kunga ortib bormoqda. Bolalar – bu nafaqat har bir oilaning, balki butun jamiyatning kelajagi bo'lib, ularning ijtimoiy muammolariga e'tiborsizlik jamiyatda salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Bolalar bilan ijtimoiy ish olib borish — bu ijtimoiy xizmat ko'rsatish tizimining o'ziga xos va murakkab yo'nalishlaridan biri bo'lib, unda bolalarning ijtimoiy moslashuvi, himoyasi, rivojlanishi va farovonligini ta'minlashga yo'naltirilgan ilmiy asoslangan yondashuvlar, uslub va texnologiyalar qo'llaniladi. Bu jarayonda ijtimoiy ishning zamonaviy texnologiyalari, yondashuvlari, psixologik-pedagogik metodlari muhim o'rin egallaydi.[1]

Bolalar bilan ijtimoiy ish – bu bolalarning huquqlarini himoya qilish, ularning rivojlanishi va farovonligini ta’minlashga qaratilgan faoliyatdir. Ijtimoiy ishchilar bolalar bilan ishlash jarayonida ularning psixologik, ijtimoiy va huquqiy muammolarini hal qilishga ko‘maklashadilar.

Asosiy qism

Hozirgi davrda turli sabablarga ko‘ra ijtimoiy himoyaga muhtoj bolalar soni ortib bormoqda. Yetim bolalar, nogironligi bor bolalar, muhojirlikdagi yoki ijtimoiy xavf ostida bo‘lgan oilalardan chiqqan bolalar – bularning barchasi alohida yondashuv va texnologiyalarni talab etadi. Shu bois, bolalar bilan samarali ijtimoiy ishni tashkil etish, ularning muammolarini aniqlash, individual yondashuv asosida yordam ko‘rsatish – zamonaviy ijtimoiy ishchining muhim vazifalaridandir. Bolalar bilan ijtimoiy ishning asosiy maqsadi – ularning huquq va manfaatlarini himoya qilish, ijtimoiy moslashuvini ta'minlash va sog‘lom rivojlanishiga ko‘maklashishdir. [2]

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar amalga oshiriladi:

1. Ijtimoiy muammolarni aniqlash: bolalarning hayotidagi ijtimoiy muammolarni erta aniqlash va ularning sabablarini o‘rganish.
2. Profilaktik chora-tadbirlar: muammolarni oldini olish uchun profilaktik ishlarni tashkil etish.
3. Reabilitatsiya va moslashuv: ijtimoiy moslashuvda qiyinchiliklarga duch kelayotgan bolalarga reabilitatsiya xizmatlarini ko‘rsatish.
4. Huquqiy yordam: bolalarning huquqlarini himoya qilish va ularga huquqiy maslahatlar berish.

Bundan tashqari ijtimoiy ishchilar bolalar bilan turli yo‘nalishlarda ijtimoiy ish olib borishadi. Quyidagilar bolalar bilan ijtimoiy ishning asosiy yo‘nalishlari hisoblanadi. Jumladan:

a) Muhtoj bolalar bilan ishlash:

- yetim bolalar va ota-onasi tashlab ketgan bolalar
- ijtimoiy nochor oilalardan chiqqan bolalar
- nogironligi bor bolalar
- zo‘ravonlik yoki - ekspluatatsiyaga uchragan bolalar

b) Oilaviy muhitni yaxshilash:

- muhtoj oilalarga ijtimoiy yordam ko‘rsatish
- ota-onalarga bolalar tarbiyasi bo‘yicha maslahat berish
- oilaviy nizolarni hal etishda yordam berish

c) Ta’lim va tarbiya jarayoni:

- maktab va maktabgacha ta’lim muassasalarida psixologik qo‘llab-quvvatlash
- aqliy va jismoniy rivojlanishida muammosi bor bolalar bilan ishlash
- ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirish
- ish uslublari va tamoyillari
- individuallik – har bir bolaning shaxsiy ehtiyojlarini hisobga olish
- empatiya va tushunish – bolaning hissiyotlari va muammolariga e’tibor qaratish
- konfidensiallik – bolalar va oilalar haqidagi ma’lumotlarni maxfiy saqlash
- hamkorlik – maktablar, oilalar, davlat va nodavlat tashkilotlar bilan birga ishlash

Bolalar bilan ishlashda duch kelinadigan muammolar:

- ota-onalar va bolalar o‘rtasidagi munosabatlar muammosi
- ijtimoiy tengsizlik va qashshoqlik
- ta’lim olish imkoniyatlarining cheklanganligi

- zo‘ravonlik va ekspluatatsiya muammosi
- nogiron bolalarga yetarli darajada e’tibor qaratilmasligi [3]

Bolalar bilan ijtimoiy ishning istiqbollari

Raqamli texnologiyalarni joriy etish – onlayn maslahat va yordam tizimlari

📌 Ta’lim va tarbiya sifatini oshirish – maxsus dasturlar va treninglar

📌 Ko‘ngillilar va NNTlarni jalb qilish – jamiyatni jalb etish

📌 Huquqiy asoslarni kuchaytirish – bolalar huquqlarini himoya qilish tizimini rivojlantirish

Bolalar bilan ijtimoiy ishning asosiy texnologiyalari

Bolalar bilan ijtimoiy ish olib borish texnologiyalari ularning ehtiyojlari, muammolari va rivojlanish darajasiga qarab individual yondashuvni taqozo etadi. Ijtimoiy ishchilar bolalar bilan ishlashda turli xil texnologiyalar va metodlardan foydalanadilar. Ular quyidagilarga bo‘linadi:

1.1. Diagnostik texnologiyalar

Bu texnologiyalar bola va uning oilasining ijtimoiy, psixologik va huquqiy holatini baholashga qaratilgan.

🔹 So‘rovlar va testlar – bolaning hissiy holatini aniqlash

🔹 Suhbatlar – bolaning muammolarini tushunish uchun individual suhbatlar

🔹 Kuzatish – bolaning ijtimoiy muhitdagi xulq-atvorini tahlil qilish

🔹 Ijtimoiy xarita tuzish – bolaning ijtimoiy muhitini baholash

1.2. Reabilitatsiya va psixokorreksiya texnologiyalari

Bu texnologiyalar bolalar bilan psixologik va ijtimoiy ishlash jarayonida qo‘llaniladi.

📌 Art-terapiya – rasm chizish, musiqa, qo‘g‘irchoq terapiyasi orqali bola hissiyotlarini ifodalashiga yordam berish

📌 O‘yin terapiyasi – bolalar bilan o‘yinlar orqali ularning muammolarini hal qilish

📌 Psixologik maslahat berish – bola va uning oilasiga psixologik yordam ko‘rsatish

📌 Ijtimoiy treninglar – bolalarning jamiyatga moslashuvchanligini oshirish

1.3. Profilaktika texnologiyalari

Bu texnologiyalar bolalarning muammolarini oldindan aniqlash va ularni oldini olishga qaratilgan.

✓ Huquqiy savodxonlik – bolalarga huquq va majburiyatlarini o‘rgatish

✓ Oilaviy tarbiya dasturlari – ota-onalar bilan ishlash va bolalar tarbiyasini yaxshilash

✓ Maktab va mahalla bilan hamkorlik – bolalarni muammolarini erta aniqlash va ularni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash

1.4. Ijtimoiy adaptatsiya va integratsiya texnologiyalari

Bu texnologiyalar nogironligi bor bolalar, yetim bolalar va ijtimoiy himoyaga muhtoj bolalarni jamiyatga moslashtirishga qaratilgan.

✅ Maxsus ta’lim dasturlari – nogiron bolalar uchun maxsus o‘quv rejalari

✅ Ko‘ngillilar ishtiroki – bolalar bilan ishlashda jamiyatning qo‘llab-quvvatlashi

✅ Mehnatga o‘rgatish va kasbga yo‘naltirish – bolalarni kasb tanlashga tayyorlash

✅ Oilaviy tarbiya va patronaj tizimi – yetim bolalarni oilaviy muhitga moslashtirish

2. Zamonaviy texnologiyalar va innovatsiyalar

Hozirgi kunda bolalar bilan ishlashda raqamli texnologiyalar ham faol qo‘llanilmoqda:

💻 Onlayn konsultatsiyalar – bolalar va ota-onalar uchun virtual maslahatlar

📱 Mobil ilovalar – bolaning ijtimoiy holatini monitoring qilish

📊 Sun’iy intellekt tizimlari – bolalarning psixologik muammolarini aniqlash uchun dasturlar

📡 Raqamli kuzatuv tizimlari – bolalarning xavfsizligini ta’minlash

3. Bolalar bilan ijtimoiy ish texnologiyalarining samaradorligi

🔹Bolalarning psixologik holati yaxshilanadi

🔹Ularning huquqlari himoya qilinadi

🔹Jamiyatga moslashish darajasi oshadi

🔹Zo‘ravonlik va ekspluatatsiyaning oldi olinadi

🔹 Ijtimoiy tenglik ta’minlanadi

Bolalar bilan ijtimoiy ish texnologiyalarining samaradorligini oshirish

1. Innovatsion texnologiyalarni joriy etish

📌 Raqamli platformalar va mobil ilovalar – bolalarga tezkor yordam berish uchun onlayn xizmatlar yaratish

📌 Sun’iy intellekt va ma’lumotlar bazasi – bolalarning psixologik va ijtimoiy muammolarini avtomatik aniqlash

📌 Virtual reabilitatsiya markazlari – onlayn trening va maslahat xizmatlari orqali bolalarga yordam ko‘rsatish

2. Kadrlar malakasini oshirish

📌 Ijtimoiy ishchilar va psixologlar uchun maxsus treninglar – bolalar bilan ishlash bo‘yicha zamonaviy metodikalar o‘rgatish

📌 Ko‘ngillilar tayyorlash dasturlari – bolalarga yordam berish uchun jamiyatdan ko‘ngillilarni jalb qilish

📌 O‘zaro tajriba almashish – xorijiy tajribani o‘rganish va ilg‘or amaliyotlarni joriy etish

3. Oilaviy muhitni yaxshilash

📌 Ota-onalar uchun tarbiya va psixologik treninglar – bolalar bilan to‘g‘ri muloqot qilishni o‘rgatish

📌 Muammoli oilalar bilan individual ishlash – oilalarga psixologik va moddiy yordam ko‘rsatish

📌 Huquqiy savodxonlikni oshirish – ota-onalarga bolalar huquqlari va majburiyatlarini tushuntirish

4. Ijtimoiy adaptatsiya va integratsiya jarayonini takomillashtirish

📌 Maxsus reabilitatsiya dasturlari – nogiron va muhtoj bolalar uchun maxsus moslashuv dasturlari yaratish

📌 Kasbga yo‘naltirish va ta’lim imkoniyatlarini kengaytirish – bolalarning mustaqil hayotga tayyorgarligini oshirish

📌 Madaniy va sport tadbirlarini rivojlantirish – bolalarning ijtimoiy muhitga qo‘shilishiga ko‘maklashish

5. Ijtimoiy hamkorlik va hamkorlik tarmoqlarini kengaytirish

📌 Davlat va nodavlat tashkilotlari o‘rtasida hamkorlikni kuchaytirish

📌 Jamoatchilik va mahalla tizimini jalb qilish

📌 Xususiy sektor va homiylarni bolalar ijtimoiy himoyasiga jalb qilish

6. Bolalar bilan ishlashning profilaktik tizimini kuchaytirish

📌 Maktab va bog‘chalarda ijtimoiy xizmat ko‘rsatish tizimini kuchaytirish

📌 Bola huquqlarini buzishning oldini olish bo‘yicha maxsus dasturlar ishlab chiqish

📌 Erta aniqlash tizimlarini takomillashtirish

Xulosa

Yuqoridagi takliflar bolalar bilan ijtimoiy ish texnologiyalarining samaradorligini oshirishga va ularning huquqlarini yanada samarali himoya qilishga yordam beradi. Texnologiyalar, kadrlar, oilaviy muhit va jamiyatning qo‘llab-quvvatlashi orqali bolalarning ijtimoiy muhitga integratsiyasi ta’minlanadi. Zamonaviy yondashuvlar ijtimoiy ishning faqatgina yordam beruvchi emas, balki taraqqiyotga yo‘naltiruvchi va bolani mustaqil hayotga tayyorlovchi muhim tizim sifatida shakllanishini taqozo etmoqda. Shu nuqtai nazardan, bolalar bilan ishlashda innovatsion texnologiyalardan foydalanish ijtimoiy xizmatlar samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Xulosa qilib aytganda, bolalar bilan ijtimoiy ish olib borish texnologiyalari faqat muammolarni bartaraf etishga emas, balki bolalarning ijtimoiy faolligini oshirish, ularni hayotga tayyorlash va huquqiy madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladigan muhim ijtimoiy institutdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. M.X. Ganieva, Q.N. Kayumov, M.B. Sherov. Ijtimoiy ishga kirish. Darslik. Toshkent – 2020. 118-120-betlar.

2. Исломов Х.Х. (2021). Ижтимоий иш асослари. Тошкент: “Ижтимоий фанлар нашриёти”. 134-135-betlar

3. Qodirov, A., & Xodjayev, M. (2020). Yoshlar bilan ijtimoiy ish texnologiyalari. Toshkent: “Ilm ziyo”.

4. Payne, M. (2014). Modern Social Work Theory. Palgrave Macmillan.

XIX ASR OXIRI XX ASR BOSHLARIDA SAMARQAND VILOYATIDA IJTIMOIY HAYOT.

Urinboyeva Jamila Ulug‘bek qizi
Oriental universiteti
jamilaurinboyeva43@gmail.com

Annotatsiya: O‘rta Osiyo mintaqasi XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida jiddiy siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlarni boshidan kechirdi. Shular jumlasidan, mustamlaka Turkiston xalqlari va o‘lkada ko‘pmillatlilikning shakllanish masalalarini tarixiy tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Turkistonda XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida vujudga kelgan ko‘pmillatlilikning mohiyati, demografiya muammolarini o‘rganish O‘zbekistonning mustamlaka davr tarixiga yangi ma’lumotlar kiritishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zi: O‘rta Osiyo, Turkiston o‘lkasi, Turkistonda bo‘lgan rus va xorijlik sayyohlar, elchilar, harbiylar, ma’murlarga tegishli asarlar, O‘rta Osiyo xalqlari, turmush tarzi, etnik va ijtimoiy tarkibi, sovet davri tarixchilari, manbalar.

Kirish: XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Samarqand viloyatining o‘troq va ko‘chmanchi aholisi yashash sharoitlari mustamlaka boshqaruvi ta’sirida o‘zgarishlarga uchradi. Turkiston o‘lkasini boshqarish uchun ishlab chiqilgan “Nizom”larning yer egaligi

munosabatlariga doir qismlari bir vaqtning o‘zida ham o‘troq aholi ham ko‘chmanchi aholiga o‘zining ta’sirini ko‘rsatib bordi. Masalan, mustamlaka ma’muriyati o‘troq aholining yer-suv masalalari hal etish jarayonida yer egaligining turlarida ham o‘zgarishlar ro‘y berdi.

Metodologiya: Imperiya hukumati talabi bilan ko‘chmanchilar foydalanib kelayotgan yerlar davlat mulki deb e’lon qilindi. Bu Samarqand viloyatining ko‘chmanchi aholi istiqomat qilib kelgan hududlarida chorvachilikning qisqarishi va o‘troqlashuvning tezlashishiga olib keldi. O‘troq hayotga intilish odamlarni ko‘chmanchi turmush-tarzidagi qiyinchiliklardan qutqarishi nuqtai-nazaridan har bir ko‘chmanchi o‘z mehnati natijalaridan foydalanishini va ularni erkin tasarruf etish huquqini ta’minlash uchun harakat qildilar. Shu maqsadda har bir ko‘chmanchiga yerga ishlov berish, bog‘ va to‘qayzorlar barpo etish, turar joy va xo‘jalik inshootlari qurish uchun imkon berilgan.

Rossiya imperiyasiga qaramlik davrida Samarqand viloyatining Jizzax uezdi aholisini ko‘chmanchilar, o‘troq yerlilar va ruslar tashkil etgan. Jizzax va Xo‘jand uezdlaridagi qirg‘izlarning bu hududlarda paydo bo‘lishi XVI-XVII asrlarga to‘g‘ri keladi. Ular Mirzacho‘l hududida 7524 ta xo‘jalikni tashkil etgan. Shundan 6228 tasi ya’ni, xo‘jaliklarning 82,8 foizi Jizzax uezdiga, 930 ta xo‘jalik, ya’ni 12,4 foizi Xo‘jand uezdiga, 366 ta xo‘jalik, 4,8 foizi Toshkent uezdiga to‘g‘ri kelgan. Toshkentlik qirg‘izlar Xo‘janddagi qirg‘izlarga yaqin yashab kelgan va ular bilan birgalikda yerdan foydalanishgan. Jizzax uezdiga qarashli Qizilqum va Otaqo‘rg‘on bo‘lislarining ayrim qishloqlari yil bo‘yi Qizilqumdan Chimkent uezdi chegarasida, Jizzax uezdi bilan chegaraga yaqin joyda joylashgan bo‘lib, bu yerda ularning doimiy quduqlari mavjud bo‘lgan. Shuningdek, mazkur hudud bo‘yicha ko‘chmanchilarning uy xo‘jaliklari soni miqdori asosiy qismini tashkil etgan qirg‘izlar 97,1 foiz (shu jumladan, qoraqalpoqlar - 5,7 foiz) ni, o‘zbeklar faqat 2,9 foizini tashkil qilgan [1].

Tadqiqot natijalari: 1887-yilgi ma’lumotlar bo‘yicha Samarqand viloyati Xo‘jand uezdi aholisi joylashgan geografik hududi va xo‘jalik yuritish turlari bo‘yicha to‘rt guruhga ajratilgan. Xo‘jand uezdi ham aholining ijtimoiy yashash sharoitlari va xo‘jalik turlariga ko‘ra rang-barangligi bilan ajralib turgan. Samarqand viloyati bo‘yicha xo‘jaliklarning ko‘chmanchi va ovul xo‘jaligi bilan bog‘liq asosiy qismi vakillari Xo‘jand uezdida yashab kelganlar.

Umumiy jihatdan olib qaraganda Samarqand uezdi aholisining hududiy joylashuvi va ularning xo‘jalik yuritish shakllari boshqa uezdlarga nisbatan ajralib turgan. Xo‘jand uezdi aholisining asosiy qismini asosan o‘troq dehqonchilik va savdo-sotiq bilan shug‘ullanuvchi tojiklar tashkil etgan. Aholining asosiy qismi shahar va qishloq hududlarida yashab kelgan. Sirdaryo oqib o‘tuvchi vodiy hududlarida yashovchi tojiklar asosan dehqonchilik bilan shug‘ullanib, Sirdaryodan ariqlar chiqarib sug‘orish tarmoqlarini tashkil etishgan [2]. Shu tariqa mazkur xalq mintaqaning egalariga aylanishib, yer haydash, bog‘dorchilik va boshqa dala ekinlarida yaqqol ajralib chiqishgan edi.

X.Toshev XIX asrning ikkinchi yarmida Zarafshon vohasida yashagan aholini mashg‘ulotlariga ko‘ra ikki guruhga ajratish mumkin, deb hisoblaydi [3]. Vohaning o‘troq aholisi dehqonchilik bilan chorvachilikni qo‘shib olib borgan. Bunday xo‘jaliklarda yer, suv yetakchi ahamiyatga ega bo‘lgan. Ular paxta, g‘alla, dukkakli ekinlar, poliz va sabzavot ekinlari, shuningdek beda ekishgan. Vohaning cho‘l va dasht qismida yashagan aholi turmushida esa, aksincha, chorvachilik yetakchi o‘rinda turgan. Viloyatning asosiy hududlaridan biri hisoblangan o‘rta Zarafshon vohasida ham o‘troq ham ko‘chmanchi turmush- tarziga xos bo‘lgan aholi vakillari yashab kelgan. Umuman, voha aholisi turmushida dehqonchilik chorvachilik bilan

uyg‘unlashib borgan, chunki yer haydashda, g‘alla yanchishda, suv tortishda, hosilni tashishda hayvon kuchidan foydalanilgan. Chorva mollarining ko‘plab boqilishi aholining oziq-ovqat (go‘sht, sut mahsulotlari), kiyim-kechak (issiq kiyim-bosh va poyabzal) va yerni mahalliy o‘g‘it bilan boyitish imkonini bergan. XIX asrning ikkinchi yarmida o‘troqlashuv jarayonlarining kuchayib borishidagi asosiy omillardan biri yaylovlarning qisqarib ketganligi bilan bog‘liq edi. Natijada Zarafshon vohasining tog‘li va dasht hududlarida yashovchi chorvador aholining katta qismi o‘troq turmush tarziga o‘tadi. Ammo ayrim o‘zbek etnik guruhlari (nayman, xitoy, saroy) yarim o‘troq turmush tarzini davom ettirib, ularning asosiy mashg‘uloti chorvachilik bo‘lib qolavergan. Shuningdek, voha chekkalarida, dashtga yaqin bo‘lgan hududlarda yashovchi o‘troq aholi ham chorvachilik bilan shug‘ullangan.

Tahlillar: O‘troq aholining hududiy geografik joylashuviga ko‘ra, ularni shahar va qishloqlarda yashab kelgan guruhlarga ajratgan holda tahlil etish mumkin. Viloyat aholisining yashash tarzidan kelib chiqib o‘troq, ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi bo‘lislar tashkil etilgan. Xususan, Xo‘jand uezdidagi Savat uchastkasida 1 ta ko‘chmanchi bo‘lis – Erjar va 1 ta yarim ko‘chmanchi bo‘lis – Uralsk bo‘lgan[4]. Uezddagi ko‘chmanchi va o‘troq aholini Sirdaryo daryosi ajratib turgan. Jizzax uezdidagi ko‘chmanchilar Qizilqum tekisliklari, Sirdaryo bo‘yidagi to‘qayzorlar va Mirzacho‘lning g‘arbiy qismlarida yashagan. Xo‘jand uezdidagi ko‘chmanchilar Mirzacho‘l, qisman Dalvarzin cho‘li va Sirdaryo bo‘yidagi to‘qayzorlarda yashagan. Ko‘chmanchilar soni Xo‘jand uezdida 8265 nafarni tashkil etgan. Mazkur uezdlarning ko‘chmanchilari o‘zlarining hududida ko‘chib yurib, oz qismi o‘zlarining va o‘zgalarning podalari bilan yoz oylarida Yag‘nob daryosining yuqori oqimiga yoki Sirdaryo viloyatidagi Chirchiq daryosi bo‘ylariga ketganlar[5].

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Samarqand viloyatida xo‘jalik yuritish shakllaridagi evrilishlar asrlar davomida shakllanib kelgan an’anaviy xo‘jalik tariblarida o‘zgarishlar yasadi. Tadqiqotchilarning fikrlariga ko‘ra, viloyatdagi ko‘chmanchi chorvador aholi asosan Nurota, Hisor, Toshkent, Xo‘jand, Panjikent va Qarshi oralig‘idagi geografik hududlarda xo‘jalik yuritgan. Ko‘chmanchi aholining bir yaylovdan ikkinchi yaylovga ko‘chib yurishlari uchun birinchidan yaylovlar yilning ma’lum vaqtlarida mavjudligi yoki yaylovlardagi maysalarning yetishmovchiligi, ikkinchidan insonlar va chorva uchun suv tanqisligi sabab bo‘lgan[6].

Xulosalar: Viloyatning o‘troq aholi vakillari singari bu yerda yashovchi o‘zbeklar ham asosan shahar va qishloqlarda istiqomat qilishib, dehqonchilik, bog‘dorchilik va savdo bilan shug‘ullanishgan. Viloyatning yarim o‘troq xo‘jalik shaklida yashovchi aholisi qishloq xo‘jaligi bilan shug‘ullansalar-da, chorva mollarini ham boqib kelishgan. Bahor kelishi bilan bahorgi g‘alla ekinlarini ekib bo‘linganidan so‘ng, o‘zlariga tegishli chorvalarini kech kuzga qadar yaylovlarga olib chiqib ketishgan. Dehqonchilikning sug‘orish pallalarida esa sug‘orish uchun dehqonchilik dalalariga qaytishgan. Samarqand viloyati o‘troq va ko‘chmanchi aholisining rivojlanish xususiyatlarini o‘rganish masalalari, bugungi kunga qadar o‘zining dolzarb ahamiyatini yo‘qotmagan holda ilmiy jamoatchilikda o‘ziga xos maxsus ko‘chmanchishunoslikning muhim ilmiy-nazariy muammolaridan biridir. Mazkur jihat eng avvalo, o‘troq va ko‘chmanchi aholi tarixiy taraqqiyotning mohiyati va darajasini baholash, ularning tadqiq qilinayotggan davr ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlariida tutgan o‘rni va rolini baholash uchun xizmat qiladi. Shunga ko‘ra, Samarqand viloyatining ko‘chmanchi aholisi ham muayyan tabiiy, ekologik va tarixiy sharoitlarda shakllangan o‘ziga xos turmush sharoitida yashaganlar.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar.

1. Материалы по землепользованию туземного кочевого населения района Голодной степи и прилегающих местностей Ходжентского и Джизакского уездов Самаркандской области // Туркестанский Сборник. Том. 565. – Ташкент, 1914. – С. 18.
2. Кушакевич А.А. Сведения о Ходжентском уезде // Записки императорского Русского географического общества по общей географии. – СПб., 1871. – Т.4. – С. 15.
3. Тошев Х. XIX аср охири – XX аср бошларида Зарафшон ўзбекларининг хўжалиги ва ижтимоий турмуши. – Тошкент: Фан, 1987. – В. 4.
4. Ўз МА И-18-жамғарма, 1-рўйхат, 3263-иш, 232-варақ.
5. Ўз МА И-7-жамғарма, 1-рўйхат, 4132-иш, 23-24-варақлар.
6. Базарбаев А.М. XIX аср охири – XX аср бошларида Мирзачўлда аграр муносабатлардаги ўзгаришлар: Тарих фан. фалсафа докт (PhD) дисс автореф. – Тошкент. 2018. – В. 20
7. https://scholar.google.com/citations?hl=ru&user=khjVcA0AAAAJ

XIX ASR IKKINCHI YARMI XX ASRLARDA ZARAFSHON MUZOFOTINING TASHKIL ETILISHI

Urinboyev Dostonbek Ulug‘bek o‘gli
Oriental universiteti magistri

Annotatsiya: Jahon taraqqiyotida davlatlar, jamiyatlar rivojlanib borgani sari inson omili tobora bosh o‘ringa chiqa boradi. Bu borada ijtimoiy tarix masalasi har bir jamiyatning taraqqiyoti va turli ijtimoiy qatlamlar o‘rtasidagi munosabatlarni ochib berishda muhim ahamiyatga ega. Turkistonda XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida vujudga kelgan ko‘pmillatlilikning mohiyati, demografiya muammolarini o‘rganish O‘zbekistonning mustamlaka davr tarixiga yangi ma’lumotlar kiritishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zi: O‘rta Osiyo, Turkiston o‘lkasi, Turkistonda bo‘lgan rus va xorijlik sayyohlar, elchilar, harbiylar, ma’murlarga tegishli asarlar, O‘rta Osiyo xalqlari, turmush tarzi, etnik va ijtimoiy tarkibi, sovet davri tarixchilari, manbalar.

Kirish: O‘rta Osiyo mintaqasi XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida jiddiy siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlarni boshidan kechirdi. Shular jumlasidan, mustamlaka Turkiston xalqlari va o‘lkada ko‘pmillatlilikning shakllanish masalalarini tarixiy tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. O‘rta Osiyo xonliklarining Rossiya imperiyasi tomonidan istilo qilinishi va Samarqand viloyatining tashkil etilishi. XIX asrning o‘rtalarida mustamlakachi ikki imperiya, ya’ni Angliya va Rossiyaning manfaatlari Turkistonda to‘qnashadi. O‘rta Osiyoning Rossiya tomonidan zabt etilishi 1953 yildan 1885 yilgacha davom etdi. 1864 yilda harbiy harakatlar boshlanib 1865 yil 17 mayda general Chernyayev qo‘shinlari Toshkentni ishg‘ol qildi. 1866 yilda Xo‘jandni, O‘ratepani va Jizzaxni egallab, Buxoro xonligi hududiga kirdi.

Metodologiya: Samarqandni egallagandan so‘ng rus askarlari 1868 yil 17 mayda Kattaqo‘rg‘onga yurish boshladi. Shaharda hayot osoyishta kechar, bek O‘rdada o‘tirar, soliq yig‘ishtirar, bo‘ysunmaganlar jazolanardi. Buxoro amiri Kattaqo‘rg‘on yaqinida harbiy lashkar qoldirib, uning boshlig‘i Umarbekka istilochilarni o‘tkazmaslikni buyuradi. Ammo Golovachev boshliq rus qo‘shinlari yaqinlashganda Umarbek Shahrisabzga qochib ketadi. Ertalab Kattaqo‘rg‘on aholisi bek g‘oyib bo‘lganini eshitdi. 1868 yil 18 mayda shaharga kiradi. Bitta rota qal’ada, qolganlari Chig‘anoq qishlog‘ida joylashdi. 1868-yil 29-mayda Kattaqo‘rg‘on atrofida 30 ming kishidan iborat qo‘shin va olomon rus askarlariga qarshi jangga tashlandilar. Dushman bu

urushda 30 to‘p va 13156 dona miltiq o‘qlarini ishlatib, 7000 kishining yostihini quritdi. Ammo bu katta talofatga qaramay, vatanparvarlar 31 mayda Kattaqo‘rg‘on istehkomidagi rus askarlariga hujum qildilar. Kattaqo‘rg‘ondagi janglar bosqinchilarga qarshi kurashning eng daxshatlilaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Shuning uchun ham Kattaqo‘rg‘onga Kaufmanning shaxsan o‘zi borishi bejiz bo‘lmagan[1]. Ikki kundan keyin Kaufman keladi. Shu kuni Kattaqo‘rg‘onga amir elchisi ham keladi. Biroq tinch muzokaralar samara bermagach, bundan g‘azablangan Buxoro amiri Zirabuloqqa qo‘shin keltirishi ruslarni og‘ir ahvolga solib qo‘ydi. General Kaufman rus qo‘shinlarini jamlab, Buxoro amiriga zarba berishga qaror qiladi. Golovachev qo‘shinida 2 ming odam bor edi.

1868 yil 23 iyunda Buxoro amiri Turkiston general-gubernatori fon Kaufman bilan sulh tuzib, Rossiyaning vassaliga aylanadi. Bu sulhga ko‘ra, Buxoro amirligi o‘z mustaqilligini yo‘qotibgina qolmay, Samarqand, Kattaqo‘rg‘on va Zarafshon daryosining yuqori qismidagi yerlardan ham ajraldi. Chor imperiyasi tomonidan bosib olingan hududlarda ma’muriy hududiy birlik, ya’ni markazi Samarqand bo‘lgan Zarafshon okrugi tuzildi, okrug boshlig‘i etib Aleksandr Konstantinovich Abramov tayinlandi. [2]

Tadqiqot natijalari: Turkiston o‘lkasi uzil-kesil tashkil etilguniga qadar Buxoro amirligidan 1868 yilda qo‘lga kiritilgan erlarda alohida Zarafshon muzofoti tashkil etiladi. Zarafshon muzofoti ma’muriy munosabatlarda ikki: Samarqand va Kattaqo‘rg‘on bo‘limlariga bo‘linadi. Ular o‘rtasidagi chegara muzofot boshlig‘i tomonidan belgilanadi. Bo‘limlar o‘rtasidagi chegara chizig‘i Samarqand va Kattaqo‘rg‘on bekliklari o‘rtasida mavjud bo‘lgan chegaralar asosida o‘tkazilishi lozim.

Zarafshon muzofoti janubda Shahrisabz tog‘lari, g‘arbda Buxoro amirligi bilan chegara chizig‘i (u Kattaqo‘rg‘onning oldidan alohida xalqaro komissiya tomonidan o‘tkaziladi), shimolda Nurato tog‘lari va sharqda Ilono‘tti darasi va Qoshg‘ar-Davon tizmasi tarmog‘i bilan chegaralanadi. Sangzor vodiysi ham Zarafshon muzofoti tarkibiga kiradi. So‘ng Zarafshon muzofoti Turkiston general-gubernatori tomonidan tayinlanadigan va chetlatiladigan alohida boshliq yurituvida bo‘ladi.[3]

Zarafshon muzofoti boshlig‘i qo‘lida unga biriktirilgan muzofotdagi harbiy-xalq va harbiy boshqaruv jamlanadi. Yettisuv va Sirdaryo viloyatlari harbiy gubernatorlari bilan teng huquq va majburiyatlarga ega bo‘lgan Zarafshon muzofoti boshlig‘i harbiy-xalq boshqaruvi ishlari bo‘yicha bevosita Turkiston general-gubernatoriga bo‘ysunadi. Zarafshon muzofoti boshlig‘i boshqaruvi ostidagi hududda joylashgan qo‘shinlar jangavor munosabatlarda Zarafshon muzofoti boshlig‘iga bo‘ysunadi. Boshqa barcha munosabatlarda bu qo‘shinlar Sirdaryo viloyati qo‘shinlari qo‘mondoni yurituvi ostida faoliyat olib borganlar.

Zarafshon muzofoti boshlig‘i harbiy xalq boshqaruvi ishlari bo‘yicha o‘z huzuridagi mahkama va topshiriqlar uchun xizmatchilar orqali harakat qiladi. Qo‘shinlarni boshqarish uchun uning huzurida yo‘l mahkamasi bo‘lishi ta’minlanadi. Natijada, ikkala mahkamaning tarkibi va topshiriqlar uchun xizmatchilar soni, ularning ta’minoti shtatlar bilan belgilanadi.

Turkiston general-gubernatori tomonidan tasdiqlangan “Zarafshon muzofotini boshqarish bo‘yicha muvaqqat shtatlarning yangi loyihasi” nuxsasi yuborilganligi ma’lum qilingan ma’lumotlar mavjud bo‘lib unda Zarafshon muzofotida harbiy-xalq boshqaruvi amaldorlari muzofot boshlig‘i taqdimi bilan Turkiston general-gubernatori tomonidan vazifalariga tayinlanadilar va bo‘shatiladilar. Zarafshon muzofoti boshlig‘i yo‘qligida yoki betobligida uning vazifasini bo‘lim boshliqlaridan kattasi bajaradi. Zarafshon muzofoti boshlig‘ining muzofotni

boshqarish joyi Samarqand shahrida joylashgan va bo‘limni boshqarish o‘sha yerdan turib amalga oshirilgan. [4]

Tahlillar: 1868 yil 29 mayda Kattaqo‘rg‘on atrofida 30 ming kishidan iborat qo‘shin va olomon rus askarlariga qarshi jangga tashlandilar. Dushman bu urushda 30 ta to‘p va 13156 dona miltiq o‘qlarini ishlatib, 7000 kishini yostig‘ini quritdi. Ammo bu katta talofatga qaramay, vatanparvarlar 31 mayda Kattaqo‘rg‘on istehkomidagi rus askarlariga xujum qildilar. Kattaqo‘rg‘ondagi janglar bosqinchilarga qarshi kurashning eng dahshatlilaridan biri sifatida namoyon bo‘ldi. Shuning uchun ham Kattaqo‘rg‘onga Kaufmanning shaxsan o‘zi borishi bejiz bo‘lmagan. Bu paytda Abdumalik to‘ra boshchiligida Qarshi va G‘uzorda ruslarga qarshi xujumga qizg‘in tayyorgarlik ko‘rilayotgan edi. Ular Hisor, Sherobod qo‘ng‘irotlariga, Qarshi atrofida istiqomat qilib turgan aholi hamda Ersari turkmanlariga xat yollab, Abdumalik to‘raga sodiq bo‘lishga da’vat etdilar, qasamyod qilib, ruslarga qarshi otlanishga chaqirdilar. Tez orada Abdumalik to‘raga tarafdor bo‘lgan, g‘azot alangasida yongan kishilar to‘da-to‘da bo‘lib G‘uzorga yig‘ila boshladilar. Hisor, Sherobod, Denov, Kulob bekliklarida Amir Muzaffar tomonidan qo‘yilgan hokimlar ag‘darilib, Abdumalik to‘raga tarafdor kishilar tizginni qo‘lga oldilar. Zarafshon vohasida chorizm mustamlakachilik istibdodi va mahalliy amaldorlar zulmiga qarshi ko‘tarilgan dehqonlar qo‘zg‘oloni 1869-yilning oktabr oyida boshlanib, 1870-yilning sentabr oyiga qadar davom etgan. Ushbu qo‘zg‘alonlardan biri, Bobon Aliboyev (Bobon to‘qsabo) boshchiligida Kattaqo‘rg‘on uezdida bo‘lib o‘tgan.[5]

Xulosalar: O‘zining ko‘p ming yillik tarixi davomida yuzlab etnoslar va etnik birliklarni bag‘riga sig‘dirgan O‘zbekiston tarixini ham aholining etnik tarkibi va soni kabi asosiy aspektlarsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Zero, ma’lum bir hudud aholisining milliy tarkibi va soni to‘g‘risida chop etilgan yozma manbalar, arxiv materiallari, ilmiy tadqiqotlar va tarixiy adabiyotlarda keltirilgan ma’lumotlarning tarixiy-manbaviy tahlili tarix fanining bosh masalalaridan biri hisoblanadi. Keltirilgan ma’lumotlardan xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, Samarqand viloyati Kattaqo‘rg‘on bo‘limiga ko‘ra, Samarqand aholisining etnik tarkibi va soni to‘g‘risida yangi faktlarni qo‘lga kiritish imkoniyatini berdi. Kattaqo‘rg‘on bo‘limida uylarning umumiy soni 2080 tani tashkil etib, shundan 48 tasi ruslarga tegishli bo‘lgan. Samarqand shahri aholisining etnik tarkibi va soni to‘g‘risida faqat muzofot boshlig‘i mahkamasi hujjatlaridan nisbatan ishonchli ma’lumotlarni olish mumkinligi aniqlandi. Shaharning barcha aholisi qo‘shinlardan tashqari 10000 jonni tashkil etgan.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar.

1. Sodiqov H. R.Shamsutdinov, P.Ravshanov, Q,Usmonov.”Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida ” Toshkent-2000. B-111.
2. G.B.Normurodova. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Samarqand viloyati aholisining ijtimoiy stratifikatsiyasi. – Toshkent: Yangi nashr, 2013. B-55.
3. Axmedov T. “Zarafshon muzofoti boshlig‘i mahkamasi ish yuritish hujjatlari tarixiy manba sifatida” (PhD) dissertatsiyasi. Toshkent – 2021. B-30-32.
4. Axmedov T. “Zarafshon muzofoti boshlig‘i mahkamasi ish yuritish hujjatlari tarixiy manba sifatida” (PhD) dissertatsiyasi. Toshkent – 2021. B-41-43.
5. Abdiyev H, Qo‘nishev J. “Tarix:istilolar va qo‘zg‘alonlar” Toshkent 2016. B-36.

O‘ZBEKISTONDA MILLATLARARO MUNOSABATLARNI MUSTAHKAMLASHDA MILLIY MADANIY MARKAZLARNING O‘RNI.

Omonboyev Luqmon Abduqayim o‘g‘li
SamDU Kattaqo‘rg‘on filiali xodimlar bo‘limi,

Annotatsiya: Mazkur maqolada, O‘zbekistonda millatlararo totuvlikni ta’minlash va etnik guruhlar o‘rtasida do‘stona munosabatlarni mustahkamlashda milliy madaniy markazlarning roli tahlil qilinadi. Shuningdek, ushbu markazlarning faoliyati, jamiyatdagi ijtimoiy barqarorlik va madaniy xilma-xillikni asrashdagi ahamiyati yoritiladi.

Kalit so’zlar: Milliy madaniy markazlar, millatlararo totuvlik, ijtimoiy barqarorlik, madaniy xilma-xillik, tolerantlik, O‘zbekiston xalqlari do‘stligi.

KIRISH: Milliy madaniy markazlar O‘zbekiston hududida yashovchi turli millat va elat vakillarining madaniy ehtiyojlarini qondirish, urf-odat, an’ana va qadriyatlarni saqlash va keyingi avlodlarga yetkazishda muhim rol o‘ynaydi. Bu markazlar mamlakatimizda amaldagi huquqiy-me’yoriy hujjatlar va o‘z nizomlari asosida faoliyat olib boradi. Ularning o‘ziga xos xususiyati shundaki, ular turli millatlar uchun xos bo‘lgan madaniyat, til, urf-odatlar, qadriyatlar, an’ana va marosimlarni o‘rganish, saqlash va rivojlantirishga qaratilgan. Milliy madaniy markazlar o‘z faoliyatida O‘zbekiston fuqarolarini ixtiyoriy ravishda birlashtiradi.

Mamlakatimizdagi birinchi milliy-madaniy markazlar koreyslar, qozoqlar, yahudiylar va armanlar tomonidan 1989-yilda tashkil etildi. Ularning chinakam rivojlanishi va o‘sishi O‘zbekiston mustaqil bo‘lgach boshlangan. Mustaqillik yillarida bu markazlarga samarali faoliyat yuritish uchun keng imkoniyatlar yaratildi. 1992-yilda 10 ta milliy-madaniy markaz faoliyat olib borgan bo‘lsa, 1995-yilda ularning soni 72 taga, 2003-yilda esa 135 taga yetdi. Hozirgi kunda Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do‘stlik aloqalari qo‘mitasi mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan 150 ta milliy madaniy markaz, 38 ta do‘stlik jamiyati va xorijdagi vatandoshlarning 38 ta jamiyati bilan hamkorlik qilib kelmoqda. Bu markazlar respublika miqyosida faoliyat yurituvchi madaniy markazlar, viloyat, shahar va tuman madaniy markazlaridan tashkil topgan.

O‘zbekiston — ko‘p millatli davlat bo‘lib, bu yerda yuzdan ortiq millat va elat vakillari istiqomat qiladi. Mustaqillik yillarida mamlakatda millatlararo totuvlikni ta’minlash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Shu jarayonda milliy madaniy markazlar muhim ijtimoiy institut sifatida shakllandi va rivojlandi. Ular turli millatlar madaniyatini asrab-avaylash, o‘zaro hurmat, do‘stlik va bag‘rikenglik muhitini mustahkamlashda beqiyos rol o‘ynamoqda.

Milliy madaniy markazlar tushunchasi va ularning shakllanishi

Milliy madaniy markazlar — bu O‘zbekistonda yashovchi milliy ozchiliklar manfaatlarini ifoda etuvchi, ularning madaniy merosini asrash, tilini, an’ana va urf-odatlarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi nodavlat-notijorat tashkilotlardir. Ular ilk bor 1992-yildan boshlab O‘zbekistonda faoliyat yurita boshladi. Bugungi kunda mamlakatimizda 140 dan ortiq milliy madaniy markazlar mavjud.

Millatlararo totuvlik va barqarorlikni ta’minlashdagi roli

Milliy madaniy markazlar:

- Har bir millat vakillarining madaniy huquqlarini ta’minlaydi;
- O‘zaro hurmat, do‘stlik va bag‘rikenglik muhitini rivojlantiradi;

- Millatlararo dialog maydonini yaratadi;
- Bayramlar, ko‘rgazmalar, ilmiy va amaliy anjumanlar, adabiy kechalar tashkil qiladi;
- Yoshlarda vatanparvarlik ruhini, o‘zligiga hurmat hissini shakllantiradi.

Masalan, "O‘zbekiston koreyslari madaniy markazi", "Tatar-Boshqird madaniy markazi", "O‘zbekiston yahudiylari madaniy markazi", "Nemis madaniy markazi" singari markazlar doimiy ravishda o‘z xalqining urf-odatlari, tili, madaniyatini targ‘ib qilib kelmoqda.

Davlat siyosati va huquqiy asoslar

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to‘g‘risida”gi Qonun, “O‘zbekiston Respublikasida fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi” millatlararo totuvlik va madaniy xilma-xillikni himoya qilishga xizmat qiluvchi asosiy huquqiy hujjatlardir.

Prezident Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganidek:

“Millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglik – bizning beqiyos boyligimizdir.”

Dastlabki milliy-madaniy markazlar 1989-yilda respublikaning viloyatlarida koreys, qozoq, yahudiy va arman millatlarining tashabbusi bilan tashkil etilgan. Biroq ularning jiddiy rivojlanishi O‘zbekistonning mustaqillikka erishganidan so‘ng boshlandi. Mustaqillik tufayli milliy-madaniy markazlar uchun faoliyat yuritish yo‘lida keng sharoit va imkoniyatlar yaratildi. Bu esa markazlar sonining yil sayin ortib borishiga olib keldi. Masalan, agar 1992-yilda mamlakatda 10 ta milliy-madaniy markaz faoliyat olib borgan bo‘lsa, 1995-yilga kelib ularning soni 72 taga, 2003-yilga esa 135 taga yetdi.

Milliy-madaniy markazlarning asosiy vazifalaridan biri – turli millat vakillarining O‘zbekiston ijtimoiy, ma’naviy-ma’rifiy hayotida faol ishtirok etishlarini ta’minlashdan iboratdir. Bundan tashqari, ular xorijdagi turdosh tashkilotlar hamda o‘z tarixiy vatanlari bilan do‘stlik, madaniy-ma’rifiy aloqalarni rivojlantirishga ham xizmat qilmoqda. Ular Respublika Baynalmilal madaniyat markazi, tegishli vazirlik va idoralar, davlat va jamoat tashkilotlari hamda ijodiy uyushmalar bilan hamkorlikda fuqarolar o‘rtasida millatlararo totuvlik va hamjihatlikni mustahkamlashga hissa qo‘shmoqda.

Bu markazlar o‘z faoliyatlarini quyidagi yo‘nalishlarda olib boradilar: musiqa, teatr san’ati, milliy hunarmandchilik, urf-odatlar, adabiyot, til, xalq og‘zaki ijodi, milliy sport o‘yinlari bo‘yicha o‘quv guruhlari va yakshanba maktablari tashkil etadilar. Shuningdek, milliy madaniyat va san’at turlarini, milliy urf-odatlarni o‘rganish va targ‘ib etish maqsadida seminar, anjuman, davra suhbatlari, festival va uchrashuvlar o‘tkazadilar; xor jamoalari va badiiy to‘garaklar tashkil etadilar. Ushbu faoliyatlar Respublika Baynalmilal madaniyat markazi tomonidan muvofiqlashtiriladi. Bu markaz 1992-yil 13-yanvarda Vazirlar Mahkamasining qaroriga binoan tashkil etilgan.

O‘zbekiston rahbariyati milliy-madaniy markazlarning mamlakatdagi millatlararo do‘stlik va totuvlikni mustahkamlash, turli millat va elatlar o‘rtasida o‘zaro hurmat, birdamlik va mehr-oqibat muhitini asrab-avaylash, yosh avlodni vatanparvarlik hamda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalashdagi o‘rnini yuksak baholab kelmoqda. Shuningdek, bag‘rikenglik, tinchliksevarlik va insonparvarlik muhitini qaror toptirish, milliy urf-odatlar va an’analarni asrash hamda rivojlantirish, yoshlarda istiqlol g‘oyalariga sadoqat va ona Vatanga muhabbat tuyg‘usini shakllantirish borasidagi faoliyatiga ham katta e’tibor qaratilmoqda.

Xususan, 2017-yil 24-yanvar kuni O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan Respublika Baynalmilal madaniyat markazining 25 yilligi munosabati

bilan qabul qilingan farmonga asosan, bir qator milliy madaniy markazlar vakillari orden va medallar bilan taqdirlandi.

Bundan tashqari, Prezidentning 2018-yil 28-noyabrdagi “O‘zbekiston Respublikasida milliy madaniyatni yanada rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PQ-4038-sonli qarori asosida milliy-madaniy markazlar faoliyatini takomillashtirish choralari ko‘rilmoqda. Ushbu qarorning ijrosini ta'minlash maqsadida 2019-yil 30-martda Vazirlar Mahkamasi tomonidan “Madaniyat markazlari faoliyatiga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to‘g‘risida”gi 264-sonli qaror qabul qilindi. Unda Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari, shuningdek, tegishli vazirlik va idoralarga madaniyat markazlari samaradorligini baholash mezonlarini joriy etish bo‘yicha vazifalar yuklatilgan.

Yurtimizdagi ijobiy millatlararo muhit tufayli 2020-yilda tojik, turk va qozoq millatiga mansub fuqarolar tomonidan 7 ta yangi milliy madaniy markaz va 2 ta do‘stlik jamiyati tashkil etildi. Shu yili Oliy Majlis huzuridagi Jamoat fondi tomonidan, davlat ijtimoiy buyurtmasiga muvofiq, ushbu markazlar va jamiyatlarni qo‘llab-quvvatlash uchun 600 million so‘m mablag‘ hamda 1,45 milliard so‘mlik grant ajratildi.

Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do‘stlik aloqalari qo‘mitasining ma’lumotlariga ko‘ra, 2021-yil holatiga ko‘ra, mamlakatimizda 147 ta milliy madaniy markaz, 38 ta do‘stlik jamiyati va xorijiy davlatlardagi vatandoshlar tomonidan tashkil etilgan 38 ta jamiyat bilan hamkorlik olib borilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida turli millat vakillarining ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy-ma’rifiy va madaniy jarayonlarga faol ishtirokini ta’minlash milliy-madaniy markazlar faoliyatining asosiy yo‘nalishlaridan biridir. Bundan tashqari, markazlar millatlarning xorijdagi millatdoshlari bilan do‘stona aloqalar o‘rnatish va madaniy-ma’rifiy hamkorlikni rivojlantirishga ham hissa qo‘shadi. Respublika baynalmilal madaniyat markazining asosiy maqsadi mamlakat fuqarolari o‘rtasidagi hamjihatlik va millatlararo totuvlikni mustahkamlashga yordam berishdir. Milliy madaniy markazlar quyidagi faoliyat turlarini amalga oshiradi: a) musiqa va teatr studiyalarini tashkil etish, ona tilini, tarixni, yozuvni, adabiyot, xalq og‘zaki ijodi, teatr va rassomchilik san’ati, milliy urf-odatlar, hunarmandchilik, milliy sport va o‘yinlarni o‘rganish uchun o‘quv guruhlari va yakshanba maktablarini tashkil etish; b) milliy madaniyat, til, san’at turlari va urf-odatlarni o‘rganish va targ‘ib qilish maqsadida seminarlar, konferensiyalar, davra suhbatlari, festivallar va uchrashuvlar o‘tkazish; v) xorijiy va badiiy jamoalarni tashkil etish.

Milliy-madaniy markazlar faoliyatini O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1992-yil 13-yanvardagi qarori bilan tashkil etilgan Respublika baynalmilal madaniyat markazi muvofiqlashtiradi.

O‘zbekiston Respublikasida milliy madaniyat markazlarini tashkil etishning asosiy maqsadi milliy madaniyat, til va urf-odatlarni saqlash va rivojlantirishni o‘rganishdan iborat. Bu markazlar respublika hududida har bir millatning urf-odatlari, an’analari va manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan. Sovet davrida millatlararo munosabatlar masalasiga yetarlicha e’tibor berilmagan bo‘lsa-da, endi bu masala mustaqillikdan so‘ng davlat siyosatining muhim bir qismiga aylandi. Sobiq Sovet hukumati davrida milliy siyosat bir yo‘nalishda bo‘lib, milliy madaniyatga e’tibor berilmagan edi. Hozirgi kunda esa, milliy madaniyatni tiklash, rivojlantirish va saqlab qolish mustaqillikdan keyin davlat siyosatining asosiy yo‘nalishiga aylandi.

XULOSA

Barcha ko'rsatilganlarni xulosalaylik, Mazkur maqola tahlil natijalariga asosan, O‘zbekistonda milliy madaniy markazlar nafaqat madaniy merosni asrash va rivojlantirish, balki jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash, millatlararo totuvlikni mustahkamlashda ham muhim o‘rin tutadi. Ular bugungi kunda O‘zbekistondagi demokratik, barqaror va taraqqiyotga yo‘naltirilgan fuqarolik jamiyatining ajralmas bo‘lagiga aylangan.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, yurtimizda faoliyat yuritayotgan ko‘plab milliy-madaniy markazlar O‘zbekistonning millatlararo totuvlik va dinlararo bag‘rikenglik yo‘lidagi qat’iy pozitsiyasining yaqqol ifodasidir. Ular nafaqat turli millatlar va diniy konfessiyalar o‘rtasida o‘zaro hamjihatlik va barqarorlikni ta’minlashda, balki xorijiy davlatlar bilan do‘stona va madaniy-ma’rifiy hamkorlikni mustahkamlashda ham muhim o‘rin tutmoqda. Shu bilan birga, “xalq diplomatiyasi” vositasida chet eldagi vatandoshlar bilan aloqalarni kengaytirishga ham fidokorona hissa qo‘shmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: Adolat, 2021.
2. Mirziyoyev Sh.M. “Yangi O‘zbekiston – taraqqiyot yo‘li”. – Toshkent: O‘zbekiston, 2022.
3. www.ziyonet.uz – Milliy madaniy markazlar haqida axborot portali.
4. Axmedov A. “Fuqarolik jamiyati va millatlararo munosabatlar”. – Toshkent, 2019.
5. “Millatlararo totuvlik — taraqqiyot garovi”, Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – 2020.

YOShLARNI TARBIYALASHDA MAFKURAVIY IMMUNITETNING O‘RNI

Usanova Marjona Baxriddin qizi
Samarqand viloyati Kattaqo‘rg‘on shahar
6-sonli umumta’lim maktabi o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada Jamiyat taraqqiyoti bu uning tizimiga kiruvchi barcha jabhalarning bir butun uyg‘unligi va o‘zaro aloqada, ta’sirda ekanligi. “Mafkuraviy immunitet”, “mafkuraviy profilaktika” va “Mafkuraviy poligonlar” ularning ahamiyati ijtimoiy hayotidagi o‘rni. Jamiyat xavfsizligi va barqarorligini ta’minlashda mafkuraviy immunitetni yanada mustahkam bo‘lishida jamiyatdagi asosiy kuchlar va ular o‘rtasidagi munosabatlarni ham ahamiyati kattadir.

Kalit so‘zlar: Mafkuraviy immunitet, milliy g‘oya din, inson ma’naviy olami, aql – idroki, tafakkuri, qadriyat sog‘lik, axloq.

Jamiyat taraqqiyoti bu uning tizimiga kiruvchi barcha jabhalarning bir butun uyg‘unligi va o‘zaro aloqada, ta’sirda ekanligi bilan bog‘liq. Jamiyat bu insonlarning umumiy ehtiyojlari, manfaatlari, maqsadlari asosida birlashgan kishilar birligidir. Jamiyat va uning muhim bo‘lagi bo‘lgan insonlarning ehtiyoj va manfaatlarining birligi bu jamiyatni taraqiyotga olib boruvchi muhim ijtimoiy omil hisoblanadi. Jamiyatdagi barcha sog‘lom insonlarning aql – idroki, tafakkuri, yaratgan boyligi va jamiyatning kelajagi bo‘lgan yoshlarga beradigan bilimlari, jamiyatning meros va qadriyatlari uning bitmas va tugalmas boyligi hisoblanadi.

Shunday ekan aynan shu paytda biz bilan birgalikda mavjud bo‘lgan madaniy meros va ma’naviy boyliklarimiz bizni aktual borlig‘imiz sanaladi.

Bu boyliklarni saqlab qolish va ko‘paytirish har bir insonning qilayotgan mehnati natijalari bilan bog‘liqdir. Buning uchun inson ongi va uning to‘g‘ri tarbiyalanganligi, yoshlarni aql idroki, siyosiy jihatdan charxlanganligi bilan bog‘liqdir. Ingiliz faylasufi Frensis Bekon (1561-1626 yy.)

moddiy olamni bilishda inson bilimining kuchi va qudratiga yuqori baho beradi va birinchi bo‘lib «bilim kuchdir» deb ta’kidlab o‘tishgan, bilim o‘zi nima u qanday hosil bo‘ladi.

“Bilim — kishilarning tabiat jamiyat hodisalari haqida hosil qilgan voqelik ma’lumotlar va voqelikning inson tafakkurida aks etishi. Kundalik tasavvurimizda nimaning nima ekanligiga ishonsak va bu ishonchimiz biz odatlangan voqea va hodisalarga (qoidalarga) zid kelmasa bunday ishonch bilim hisoblanadi”[1].

Davlatimiz tomonidan yaratilayotgan imkoniyatlar yosh avlodni ertangi kuniga ishonch bilan dadil qadamlarni qo‘yishni ko‘rsatib beradi. Imkoniyat bu kelajakga bo‘lgan ishonchni belgilaydi. Kelajakda mavjud bo‘lish imkoniyati bor va bo‘lishi mumkin bo‘lgan olam potensial olam hisoblanadi. Shunday ekan yoshlarimizni potensialini belgilab berishda samarali yollarni ko‘rsata olish har bir insonni kundalik faoliyatiga aylanishi kerakdir. Bunday faoliayat ko‘proq yoshlarni bilimga bo‘lgan extiyojini ortirish lozimdir. 2020-yil 24-yanvardagi Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev Oliy Majlisga murojaatnomada yilga nom berishda, Mamlakatimizda ilm-fanni yanada ravnaq toptirish, yoshlarimizni chuqur bilim, yuksak ma’naviyat va madaniyat egasi etib tarbiyalash, raqobatbardosh iqtisodiyotni shakllantirish borasida boshlagan ishlarimizni jadal davom ettirish va yangi, zamonaviy bosqichga ko‘tarish maqsadida, men yurtimizda 2020-yilga “Ilm-ma’rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili”, deb nom berishni, taklif etaman”. deb nom berishi ham jamiyatimizda ko‘proq yoshlarning bilim olishga bo‘layotgan etibordir. Nafaqat yoshlar, balki butun jamiyatimiz a’zolarining bilimi, saviyasini oshirish uchun avvalo ilm-ma’rifat, yuksak ma’naviyat kerak. Ilim yo‘q joyda qoloqlik, jaholat va albatta, to‘g‘ri yo‘ldan adashish bo‘ladi. Sharq donishmandlari aytganidek, “Eng katta boylik – bu aql-zakovat va ilm, Eng katta meros – bu yaxshi tarbiya, Eng katta qashshoqlik – bu bilimsizlikdir!”

Shu sababli, hammamiz uchun zamonaviy bilimlarni o‘zlashtirish, chinakam ma'rifat va yuksak madaniyat egasi bo‘lish, uzluksiz hayotiy ehtiyojga aylanishi kerak.”[2]

Bugungi globallashuv davrida davlatlarni qudratini belgilovchi kuch bu ilmiy salohiyati yuqori bo‘lgan yoshlari bilan belgilanadi. “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmonida “Yoshlarning hayoti va sog‘ligini saqlash, ular uchun malakali tibbiy xizmatdan foydalanish shart-sharoitlarini yaxshilash, yoshlar o‘rtasida tibbiy savodxonlikni oshirish va sog‘lom turmush tarzini mustahkamlash, Yoshlarda sog‘lom turmush tarziga intilishni shakllantirish, shuningdek, yoshlarning bo‘sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish va yoshlar sportini ommaviy rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish”[3] kabi vazifalar belgilanganligi ko‘rsatilgan Bu borada jamiyat hayotida ezgu qadriyat va an’analarni chuqur qaror toptirishga, xususan, xalqimiz ayniqsa, yosh avlodning ma’naviy-intellektual salohiyati, ongu tafakkuri va dunyoqarashini yuksaltirishda, ona vatani va xalqiga muhabbat va sadoqat tuyg‘usi bilan yashaydigan barkamol shaxsni tarbiyalashda beqiyos ahamiyatga ega bo‘lgan kitobxonlik madaniyatini oshirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Bunga

[1] Falsafa qomusiy lug’at. Toshkent 2004 yil.

[2] Sh.M.Mirziyoyev Oily Majlisga murojaatnoma 2020-yil 24-yanvar

[3] Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида. 2022 йил 28 январь, №ПФ-60. 17-бет. https://lex.uz/docs/5841063

sabab hozirgi kunda yoshlarimizning kitobxonlik madaniyatini shakillantirish va rivojlantirishning milliy g‘oya va mafkurani ularning qalbi va ongiga singdirish borasida o‘rni haqida mamlakatimiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev shunday degan edi: “Inson ma’naviy olamini boyitishda ulkan ta’sirga ega bo‘lgan kitob haqida so‘z ochilgan, ekan shu bilan bog‘liq muhim bir masalaga e’tiboringizni qaratmoqchiman. Yani, bugungi kunda jamiyatimizda kitobxonlik darajasi qanday? U bizni qoniqtiradimi? Kim keyingi paytda qaysi kitobni o‘qidi, farzandimizga qanday kitob olib berdik? Afsuski, ko‘p hollarda bu savollarga ijobiy javob berishimiz qiyin. Odamlarning ongu tafakkuri, dunyoqarashini o‘zgartirish, ma’naviy saviyasini yuksaltirish haqida ko‘p gapiramiz. Lekin bu borada eng oddiy va ayni paytda eng ta’sirchan vosita-bu kitob emasmi? Men shunga aminman kitobsiz taraqqiyotga, yuksak ma’naviyatga erishib bo‘lmaydi. Kitob o‘qimagan odamning ham, millatning ham kelajagi yo‘q”[1] – deb ta’kidlab o‘tadilar.

Shu o‘rinda davlatimiz taraqqiyoti, kelajagimiz bilimli yoshlar qo‘lida bo‘lish kerak ekanligini anglab yetib: birinchidan, vatanparvarlik ruhida yozilgan adabiyaotlar sonini ko‘paytirish, ikkinchida, kitob mutola qilish tadbirlarini muntazam oshirib borish, uchunchidan yoshlarimiz sog‘lom turmish tarziga roya qilishi, to‘rtinchidan yoshlarni kasbga yo‘naltiradigan darsliklarni yaratish, dolzarb ahamiyatga ega deb hisoblayman.

O‘z o‘rnida jamiyat, davlat rivojlanishi uchun fikr, g‘oya, mafkuralar, hilma xilligini ta’minlashimiz kerak bunday rivojlanish yo‘lini ko‘p kitob o‘qiydigan, vatan taqdiri uchun qayg‘uradigan yoshlar, zamonaviy bilimga ega bo‘lgan insonlargina bera olishga qodir. Bu o‘z navbatida aktual hayotimizdan unimli foydalanishimiz kerak ekanligini anglatadi. Inson va jamiyatni mufkurasiz, g‘oyalarsiz tasavvur etish mumkin emas. “Tabiiyki, milliy g‘oyamiz shu yurtda yashayotgan barcha odamlarning olijanob niyatlarini, hayotiy manfaatlarini mujassam etadigan yurt tinchligi, Vatan ravnaqi, xalq farovonligi degan yuksak tushunchalarni o‘z ichiga oladi”[2]. Mamlakatimizda erishilgan yutuqlarni saqlab qolish uchun inson ongiga ta’sir etayotgan buzg‘unchi g‘oyalardan ularni asrash, himoya qilish uchun, jamiyatimizga xavf solayotgan, uning barqarorligiga ta’sir etmoqchi bo‘lgan omillardan saqlanish uchun alohida mafkuraviy immunitet hosil qilish lozim.

G‘oya faqatgina inson qalbini egallaganda, inson ma’naviy – ruhiy holatining uzviy qismiga aylangandagina harakatga davat etuvchi, rag‘batlantiruvchi kuchga, harakat uchun qo‘llanmaga aylanadi. Shuning uchun ham bugungi kunda nafaqat inson ongini, balki qalbini ham egallash mafkuraviy kurashning bosh maqsadi bo‘lib qolmoqda. Har qanday g‘oyani asosini bilim tashkil qiladi, g‘oyani asosida yotuvchi kuch esa maqsaddir. Bugungi kunda hayotimizga kirib kelgan ko‘pgina tushunchalar mavjudki ular bizning hayotimiz uchun zaruriy harakterga ega hisoblanadi. Bu tushunchalar eng avvalo jamiyatimizning xavfsizligi va barqarorligini saqlashda muhim va hayotiy tushunchalardir. Bularni ijtimoiy hayotga birinchi bo‘lib muhtaram birinchi prezidentimiz I.A.Karimov tadbiq qilganligini gohida ta’kidlash mumkin. Bu tushunchalar “Mafkuraviy immunitet”, “mafkuraviy profilaktika” va “Mafkuraviy poligonlar” hisoblanib ularning ahamiyati ijtimoiy hayotidagi o‘rni beqiyos hisoblanadi. Jamiyat xavfsizligi va barqarorligini ta’minlashda mafkuraviy immunitetni yanada mustahkam bo‘lishida jamiyatdagi asosiy kuchlar va ular o‘rtasidagi munosabatlarni ham ahamiyati kattadir. Jamiyatdagi turli ijtimoiy – siyosiy kuchlar, guruhlar mafkurasi muayyan maqsadlar va manfaatlardan kelib chiqqan

[1] Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.-T.: O’zbekiston, 2017.-B.114.2

[2] Каримов И.А. “Юксак маънавият – енгилмас куч”. – Т.: 2008. – Б. 72.

holda davlat siyosatiga, kishilarning onggi va e’tiqodiga ta’sir etishga qaratilgan bo‘ladi. Shu sababli ko‘p partiyali mamlakatlardagi mafkuralarda ifoda etilgan fikrlar, nuqtai nazaridan turli tumanligi taraqiyotning yo‘llari va imkoniyatlarini taqoslab, to‘g‘risini tanlab olishga imkon beradi. Taraqiyot uchun eng xarakterli narsa bir – biridan farq qiluvchi turli mafkuralar mavjud bo‘lishi emas, balki hamma bita mafkuraga qul va qaram bo‘lib qolishidir. Bunday hol kishilarning erkin va mustaqil o‘ylash, fikrlash imkoniyatini cheklaydi.“Fikrqaramligi, tafakkur qulligi esa har qanday iqtisodiy, yoki siyosiy qaramlikdan ko‘ra daxshatlidir” [1].

Demak, mafkuraviy immunitet masalasi har doim diqat e’tiborda bo‘ladigan va shuni talab qiladigan jarayon hisoblanadi. Mavjud konsteptual g‘oyadan kelib chiqqan holda mavzuning dolzarbligi quyidagilar bilan belgilanadi:

Birinchidan, hozirgi davrda aholining ongiga ta’sir etuvchi har xil buzg‘unchi g‘oyalardan ularni saqlash. Bunda ularning ongiga ta’sir etayotgan buzg‘unchi g‘oyalarni asossiz ekanligini ko‘rsata olish va ularda bu g‘oyalarga qarshi tura oladigan mafkurani shakllantirish;

Ikkinchidan, jamiyatning kelajagi bo‘lgan yoshlarni tarbiyalashda ularga berilayotgan bilimlarning muhim bo‘lagi bo‘lgan mafkuraviy bilimlarni ularning ongiga singdirib borish zarurligi;

Uchinchidan, hozirda mafkuraviy immunitet kategoriyasini o‘rganishga bo‘lgan talabni oshib borayotganligi;

To‘rtinchidan, bugungi globallashuv jarayonida jamiyatda axborot xurujlarining kurtak otib, jamiyatda yashayotgan aholining ongini yot g‘oyalar bilan chulg‘ashga bo‘lgan intilishlar mavjud bo‘lgan sharoitda mafkuraviy immmunitetni o‘rganish va insonlar ongiga himoyaviy mafkurani singdirib borish zarurligi;

Beshinchidan, umuman bir butun jamiyatni har xil xavflardan saqlash va uning barqarorligini taminlash uchun mafkuraviy immunitet zarur ekanligidir.

Xulosa qilib shuni takidlab o‘tish lozimki yoshlarning aktual hayotida mafkuraviy immunitetni oshirishda g‘oyaviy mafkuraviy omillardan tashqari, ijtimoiy-iqtisodiy omillar ham muhim ahamiyatga ega. Masalan xalqimizni ayniqsa yoshlarni uy-joy ish, bilan ta’minlanish darajasini oshirib borish, islohatlarimizning mevasi sifatida yalpi ichki maxsulotni oshib borishi, xalqimizni bosqichma-bosqich farovonligini taminlanganligi ham xalqimizning, ayniqsa, yoshlarni turli yod g‘oyalar ta’siriga qolishidan asrashda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati

1. Falsafa qomusiy lug‘at. Toshkent 2004 yil.
2. Sh.M.Mirziyoyev Oily Majlisga murojaatnoma 2020-yil 24-yanvar
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида. 2022 йил 28 январь, №ПФ-60. 17-бет. https://lex.uz/docs/5841063
4. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.-T.: O‘zbekiston, 2017.-B.114.
5. Каримов И.А. “Юксак маънавият – енгилмас куч”. – Т.: 2008. – Б. 72
6. Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. “Фидокор” газетаси, 2000 йил 8 июн.

[1] Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. “Фидокор” газетаси, 2000 йил 8 июн.

TEKIS ALGEBRAIK EGRI CHIZIQLARNI DARAJALI GEOMETRIYA VA KOMPYUTER ALGEBRASI METODLARI YORDAMIDA TADQIQ QILISH

X.X. Ro'zimuradov
Samarqand davlat universiteti Kattaqo'rg'on filiali
S.N. Uroqova, Samarqand davlat universiteti

Annotatsiya. Ushbu ishda bir tekis algebraik egri chiziq darajasi geometriya va kompyuter algebrasi metodlari yordamida tadqiq qilingan

$f(x_1, x_2)$ – funksiya haqiqiy yoki kompleks koeffisiyentli ko'phad bo'lsin. Quyidagi

$$f(x_1, x_2) = 0 \qquad (1)$$

tenglamaning yechimlari to'plamiga

$$F = \{(x_1, x_2) \in \mathbb{R}^2 | f(x_1, x_2) = 0\}, \qquad (F = \{(x_1, x_2) \in \mathbb{C}^2 | f(x_1, x_2) = 0\})$$

yassi (*tekis) algebraik egri chiziq deb ataladi.*

Ma'lumki, $x = (x_1^0, x_2^0)$ nuqtada $f(x_1^0, x_2^0) = 0$ bo'lib, bu nuqtada $\left(\frac{\partial f}{\partial x_1}, \frac{\partial f}{\partial x_2}\right) \neq 0$ bo'lsa, $x = (x_1^0, x_2^0)$ nuqta F - egri chiziqning *oddiy nuqtasi deyiladi*.

Aks holda $x = (x_1^0, x_2^0)$ nuqta (1) chiziqning *maxsus* yoki kritik nuqtasi deb yuritiladi. Koordinatalar sistemasiga siljitish almashtirishini qo'llab, koordinatalar boshini $x = (x_1^0, x_2^0)$ nuqtaga o'tkazamiz. $x = (x_1^0, x_2^0)$ nuqta (1) chiziqning oddiy nuqtasi bo'lganda quyidagi teorema o'rinli.

1 –teorema (Koshi [1])**.** *Agar* $x = (0,0)$ *bo'lganda* $\frac{\partial f}{\partial x_2} \neq 0$ *bo'lsa , u holda (1) tenglamaning barcha yechimlari* $x = (0,0)$ nuqta atrofida

$$x_2 = \sum_{k=1}^{\infty} b_k x_1^k$$

yoyilmadan iborat bo'ladi, bu yerda b_k *— o'zgarmaslar (haqiqiy yoki kompleks).*

$x = (x_1^0, x_2^0)$ nuqta (1) chiziqning maxsus nuqtasi bo'lganda yuqoridagi teorema o'rinli emas. Ushbu ishda maxsus nuqta atrofida (1) tenglamaninig taqribiy yechimlarini topish uchun darajali geometriya metodlaridan Nyuton ko'pyoqligi usuli qo'llanilgan [2, 3], ma'lum bir yassi chiziqning maxsus nuqta atrofidagi taqribiy yechimlari topilgan.

$f(x)$ ko'phadni quyidagicha tasvirlab olamiz:

$$f(x) = \sum a_Q x^Q \ , \qquad (2)$$

bu yerda $x = (x_1, x_2)$, $Q = (q_1, q_2)$, $x^Q = x_1^{q_1} x_2^{q_2}$, a_Q-o'zgarmaslar koeffisiyentlar. (2) ko'phadga quyidagi to'plamni mos qo'yamiz.

$$\boldsymbol{S}(f) = \{Q \in \mathbb{R}^2 | a_Q \neq 0\}.$$

S to'plam $f(x)$ ko'phadning tashuvchisi deyiladi. Bu to'plam $Q_1 \ldots, Q_k$ nuqtalardan iborat bo'lsin. $\boldsymbol{S}(f)$ tashuvchining qavariq qobig'i

$$G(S) = \left\{ Q = \sum_{j=1}^{k} \mu_j Q_j, \ \mu_j \geq 0, \ \sum_{j=1}^{k} \mu_j = 1 \right\} = N(f)$$

to'plamdan iborat bo'lib, bu to'plamga $f(x)$ ko'phadning *Nyuton ko'pyoqligi deyiladi.* Bu ko'pyoqlikning chegarasi $\partial N(f)$ to'plam $G_j^{(0)}$ uchlar va $G_j^{(1)}$ qirralardan iborat, bu yerda $\boldsymbol{j}$ — qirra yoki uchning tartib raqamidan iborat.

Har bir ummumlashgan $G_j^{(d)}$ qirraga uning chegaraviy qism to'plami $S_j^{(d)} = S \cap G_j^{(d)}$ mos keladi, bu qism to'plamga $f(x)$ ning qisqartirilgan ko'phadi

$$\hat{f}_j^{(d)}(x) = \sum a_Q x^Q, \quad Q \in S_j^{(d)}$$

mos keladi va bu qisqartirilgan ko'phadga o'zining normal konusi

$$U_j^{(d)} = \left\{ P: \langle P, Q_1 \rangle = \langle P, Q_2 \rangle > \langle P, Q_3 \rangle, Q_1, Q_2 \in G_j^{(d)}, Q_3 \in G \setminus G_j^{(d)} \right\}$$

mos keladi, bu yerda $P = (p_1, p_2) \in \mathbb{R}_*^2$, $\mathbb{R}_*^2$ tekislik $\mathbb{R}^2$ tekislikka qo'shma tekislikdan iborat. Endi $x_1 \in C, x_1 \to 0$ yoki $x_1 \to \infty$ bo'lsin, $o(1)$ - esa x_1 ning funksiyasidan iborat bo'lib, u nolga intilsin. U holda

$$x_2 = bx_1^p\big(1 + o(1)\big), \text{ (bu yerda } b \in \mathbb{C},\ p \in \mathbb{R}\text{)}$$

egri chiziqda

$$f_{q_1 q_2} x_1^{q_1} x_2^{q_2} = f_Q x^Q, \qquad (3)$$

(bu yerda $Q = (q_1, q_2)$ $x^Q = x_1^{q_1} x_2^{q_2}$, $f_Q \in \mathbb{C}, x \in \mathbb{C}^2$) (3.3) monom

$$f_Q\, b^{q_2}\, x_1^{q_1+q_2}\,(1 + o(1)) = f_Q\, b^{q_2}\,\{exp[(q_1 + +pq_2)lnx_1]\}(1 + o(1))$$
$$= f_Q\, b^{q_2}\,\{exp[\langle Q, P\rangle \omega |lnx_1|]\}(1 + o(1))$$

qiymatlar qabul qiladi. Bu $P\ va\ \omega$ larda eng katta modullarga shunday (3) monomlarda erishadiki, ularda (2) yig'indilar

$$\omega\langle Q, P\rangle \text{ bunda } Q \in S \qquad (4)$$

miqdor maksimumga erishadi.

Agar $x_1 \to 0$ bo'lsa, *u holda* $\omega = -1$ va vektor $\omega P = (-1, -p)$. Shuning uchun, bu erda masalaning konusi K- bu R^2 tekislikning chap yarim tekisligi va Q nuqtalar (4) maksimal qiymatlar bilan ∂N **chegaraning chap qismida yotadi.**

Agar $x_1 \to \infty$ bo'lsa, *u holda* $\omega = 1$ va vektor $\omega P = (1, p)$. Shuning uchun, bu erda masalaning konusi K- bu R^2 tekislikning o'ng yarim tekisligi va Q nuqtalar (4) maksimal qiymatlar bilan ∂N **chegaraning o'ng qismida yotadi.**

$$f(X) = \sum_{Q \in S} f_Q X^Q = 0 \qquad (5)$$

tenglama yechimlarini

$$x_2 = b_1 x_1^{p_1} + b_2 x_1^{p_2} + b_3 x_1^{p_3} + \cdots, \qquad (6)$$

yoyilmalar ko'rinishida izlaymiz.

2-t**eorema.** (5) tenglamaning (6) yechimlari uchun

$$x_2 = b_1 x_1^{p_1} \qquad (7)$$

qisqartirilgan yechim $\omega(1, p_1)$ tashqi normal vektorli $G_j^{(d)}$ chegara elementiga mos

$$f_j^{(d)}(X) = 0 \qquad (8)$$

qisqartirilgan tenglamaning yechimi bo'ladi.

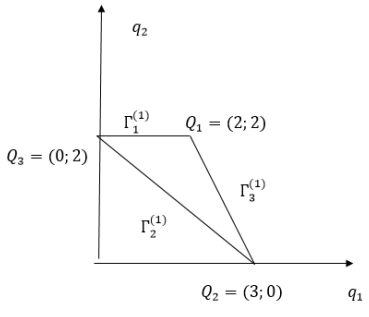
Ishlab chiqilgan algoritmlarning tadbiqlari.

Faqat bitta maxsus nuqta $X = 0$ ga ega bo'lgan quyidagi egri chiziqning eskizini chizish talab qilinsin. Ushbu

$$f = x_1^2 x_2^2 + x_1^3 + x_2^2$$

ko'phad berilgan bo'lsin. Ko'phadning tashuvchilari uchta nuqtadan iborat. $Q_1 = (2; 2)$ $Q_2 = (3; 0)$ $Q_3 = (0; 2)$.

Ularning qavariq qobig'i bu uchlarga ega bo'lgan Nyuton uchburchagidir.

1-rasm

Ko'phadning uchta qirrasi $\Gamma_1^{(1)}, \Gamma_2^{(1)}, \Gamma_3^{(1)}$ bor. $\Gamma_1^{(1)} = [Q_1; Q_3]$, $\Gamma_2^{(1)} = [Q_2; Q_3]$, $\Gamma_3^{(1)} = [Q_1; Q_2]$.

Birinchi qisqartirilgan $f_1^{(1)} = x_1^2\, x_2^2 + x_2^2 = 0$ tenglama $x_1 = 0$ yechimga ega. Ikkinchi qisqartirilgan $f_2^{(1)} = x_2^2 + x_1^3 = 0$ tenglama esa

$x_2 = \pm\sqrt{-x_1^3}$ yechimga ega. Uchinchi qisqartirilgan $f_3^{(1)} = x_1^2\, x_2^2 + x_1^3 = 0$ tenglama $x_2 = \pm\sqrt{-x_1}$ yechimga ega:

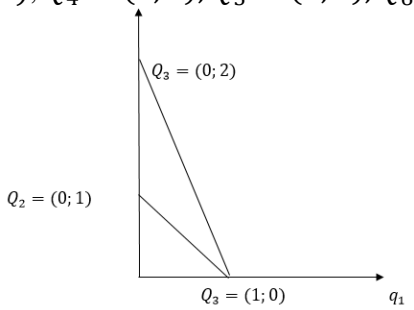
$\Gamma_3^{(1)}$ qirra holida $x_2 = \sqrt{-x_1}(1 + y_2)$ almashtirishdan so'ng

$$f = x_1^2 x_1^2 (1 + y_2)^2 + x_1^3 + x_1^2 (1 + y_2)^2 = (1 + y_2)^2 = x_1^2((1 + y_2)^2 + 1 + x_1)$$
$$= x_1^2 (x_1^2 y_2^2 + 2x_1^2 y_2 + x_1^2 + y_2^2 + 2y_2 + 1 + x_1)$$

bo'ladi. Qavslar ichidagi qisqartirilgan tenglama uchun

$$(x_1^2 y_2^2 + 2x_1^2 y_2 + x_1^2 + y_2^2 + 2y_2 + 1 + x_1) = 0$$

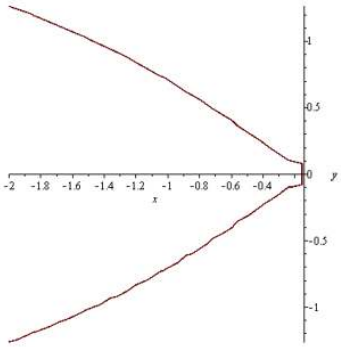
hosil bo'ladi. Ushbu ko'phadning tashuvchisi va ko'pburchagi 2-rasmda ko'rsatilgan. $Q_1 = (2; 2)$, $Q_2 = (2; 1)$, $Q_3 = (2; 0)$, $Q_4 = (0; 2)$, $Q_5 = (0; 1)$, $Q_6 = (1; 0)$.

2-rasm

$$y_2 = -1 + \sqrt{-1 - x_1}$$
$$x_2 = x_1\sqrt{-1 - x_1}$$

Berilgan polinomning Maple tizimida chizilgan grafigi

Foydalanilgan adabiyotlar

1. *Брюно А. Д.* Степенная геометрия в алгебраических и дифференциальных уравнениях. М.: Наука, 1998. 288 с.
2. *Barber C. B., Dobkin D. P., Huhdanpaa H. T.* The Quickhull algorithm for convex hulls // ACM Trans. on Mathematical Software. 1996. Vol. 22, no. 4. P. 469–483. DOI: 10.1145/235815.235821.
3. *Брюно А. Д., Батхин А. Б.* Разрешение алгебраической сингулярности алгоритмами степенной геометрии // Программирование. 2012. № 2. С. 12— 30.
4. F. J. Mahmatqobilova, H.X Ro'zimuradov. Yassi algebraik chiziqning maxsus nuqtalari to'g'risida. "Amaliy matematikaning zamonaviy muammolari va istiqbollari" Respublika ilmiyamaliy njuman materiallari to'plami. 2024 yil 24-25- may. Qarshi: "Qarshi davlat universiteti" nashriyoti, 2024. 457-459 betlar.

ANALYSIS OF RECTANGULAR FLAT PLATE BENDING VIA FINITE ELEMENT METHOD (FEM)

Madatov Ibrokhim Abdirafiyevich
Dept. of Theoretical and Applied Mechanics of Samarkand State University,
Turaev Umarkhon
Institute of Engineering Physics of Samarkand State University,
Student, turaev.umarkhon@samdu.uz

Abstract. *Solving engineering problems has been relevant since ancient times. Various solutions have historically addressed different challenges. Today, numerous modern methods and tools are emerging. Engineers now face the challenge of selecting and mastering the most accurate and efficient computational methods. In mechanics, problems are often solved using FEM-based software packages like ANSYS, Abaqus, COMSOL Multiphysics, Lira SAPR, and others. Despite their common basis, differences in computational stages and theories can cause variations in results. Thus, comparing specific problems across different software is necessary. In this article, a flat rectangular plate is analytically solved, and results are compared with ANSYS and Lira SAPR.*

Key words. *ANSYS, Lira SAPR, Finite Element Method (FEM), plate bending, deflection, concrete plate, total deformation, Young's modulus.*

Problem Statement. The objective is to determine the deflection at the center of a flat plate with dimensions $6000 \times 1000 \times 220$ mm, subjected to a uniformly distributed load. The plate is supported with one side hinged-fixed and the opposite side hinged-movable. This deflection will be calculated using various methods.

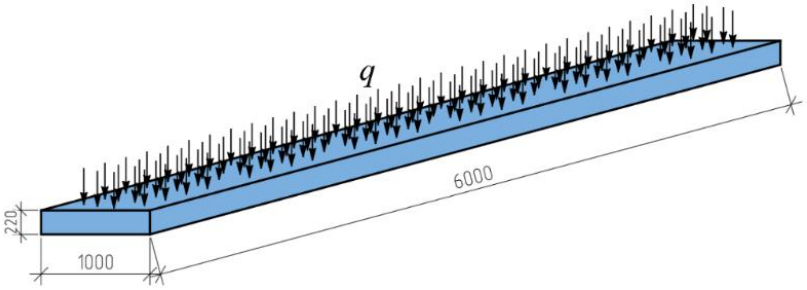

Figure 1. Rectangular Plate with Distributed Load q

- Case (1): $q_1 = 8\ kN/m^2$
- Case (2): $q_2 = 10\ kN/m^2$
- Case (3): $q_3 = 12\ kN/m^2$

Material properties:

- Concrete, Young's modulus: $E = 3 \cdot 10^{10} Pa$
- Density: $\rho = 2500\ kg/m^3$

Methodology. According to Euler–Bernoulli beam theory, the fourth-order differential equation governing deflection under uniform load is:

$$EI \cdot \frac{d^4y(x)}{dx^4} = q$$

Integrating this equation four times yields the general solution:

$$y(x) = \frac{q}{24}x^4 + \frac{C_1}{6}x^3 + \frac{C_2}{2}x^2 + C_3x + C_4$$

Boundary Conditions:

$$where\ x = 0\ \rightarrow\ y(0) = 0\,;\ \frac{d^2y(0)}{dx^2} = 0\,;$$

$$where\ x = l\ \rightarrow\ y(l) = 0\,;\ \frac{d^2y(l)}{dx^2} = 0\,;$$

Solving the resulting system of equations leads to the constants:

$$C_1 = -\frac{q}{2}l\,;\;\; C_2 = 0\,;\;\; C_3 = \frac{q}{24}l^3\,;\;\; C_4 = 0\,;$$

Substituting these into the general solution gives the deflection function:

$$y(x) = \frac{q}{24}x^4 - \frac{q}{12}lx^3 + \frac{q}{24}l^3x$$

The maximum deflection occurs at the midpoint $x = \frac{l}{2}$ substituting into the deflection function:

$$f = y\left(\frac{l}{2}\right) = \frac{5ql^4}{384EI_x}$$

Analytical Results. The analytical results for the concrete plate with dimensions **6000×1000×220** mm simply supported at both ends, with one end pinned and movable (roller support), and the other end pinned and fixed (hinged support) are summarized as follows:

$$f_1 = \frac{5q_1l^4}{384EI_x} = \frac{5 \cdot 8000 \cdot 6^4}{384 \cdot 3 \cdot 10^{10} \cdot \frac{1 \cdot 0{,}22^3}{12}} = 5{,}071\ mm$$

$$f_2 = \frac{5q_2l^4}{384EI_x} = \frac{5 \cdot 10\,000 \cdot 6^4}{384 \cdot 3 \cdot 10^{10} \cdot \frac{1 \cdot 0{,}22^3}{12}} = 6{,}339\ mm$$

$$f_3 = \frac{5q_3l^4}{384EI_x} = \frac{5 \cdot 12\,000 \cdot 6^4}{384 \cdot 3 \cdot 10^{10} \cdot \frac{1 \cdot 0{,}22^3}{12}} = 7{,}607\ mm$$

To simplify the analytical work, we will present the obtained bending values in the table below:

Case №	Load – q_i $[kN/m^2]$	Deflection $[mm]$
1.	8	5,071
2.	10	6,339
3.	12	7,607

Table 2. The results of deflection from Analytical Methods

ANSYS Results. Next, we will calculate the maximum central deflection of a concrete plate under applied load using ANSYS (FEM) Simulation to compare the values obtained through different methods. In ANSYS, elements are considered in a volumetric form. Therefore, to ensure uniformity in the calculations, a connection is established at the neutral plane of the plate during the analysis.

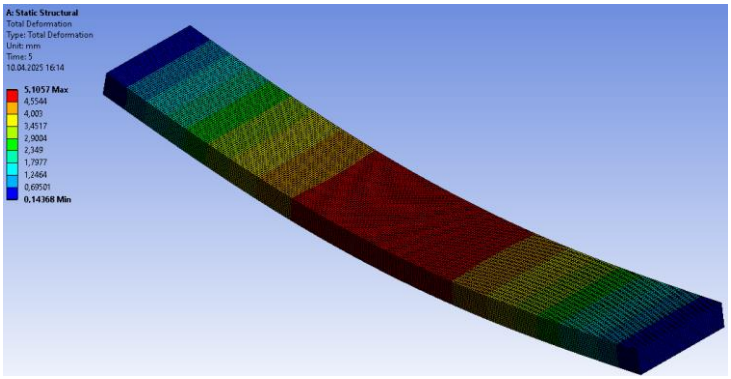

Figure 2. Plate bending under the load q_1 in ANSYS

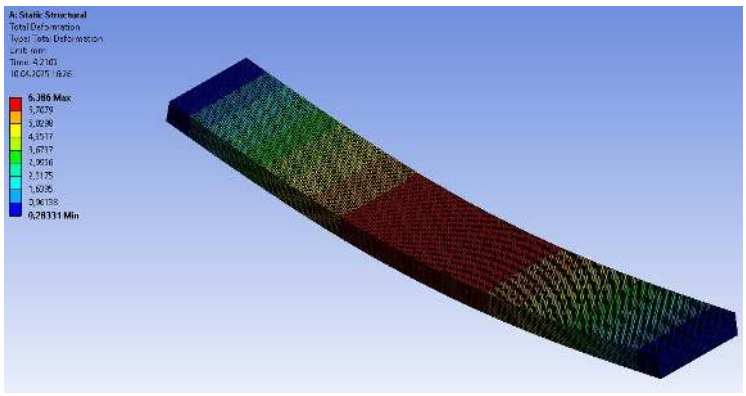

Figure 3. Plate bending under the load q_2 in ANSYS

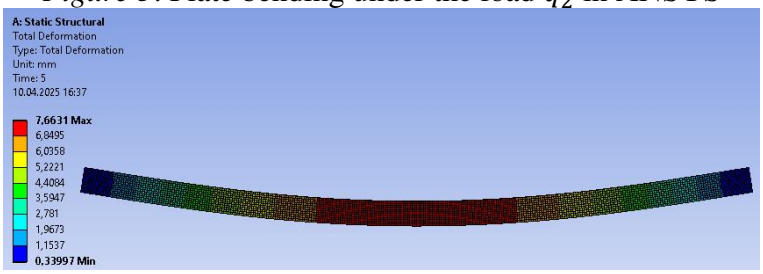

Figure 4. Plate bending under the load q_3 in ANSYS

To simplify the analytical work, we will present the obtained bending values in the table below:

Model (A1) > Static Structural (A2) > Solution (A3) > Total Deformation

Case №	Load – q_i $[kN/m^2]$	Minimum [mm]	Maximum [mm]	Average [mm]
1.	8	0,14368	5,1057	3,2596
2.	10	0,28331	6,386	4,0851
3.	12	0,33997	7,6631	4,9022

Table 2. The results of deflection from ANSYS (FEA) simulation

Lira SAPR Results. We calculate the maximum central deflection of a concrete plate under the applied load using Lira SAPR (FEM) simulation. To do this, the plate is modeled according to the given dimensions, and uniformly distributed surface loads are applied to it.

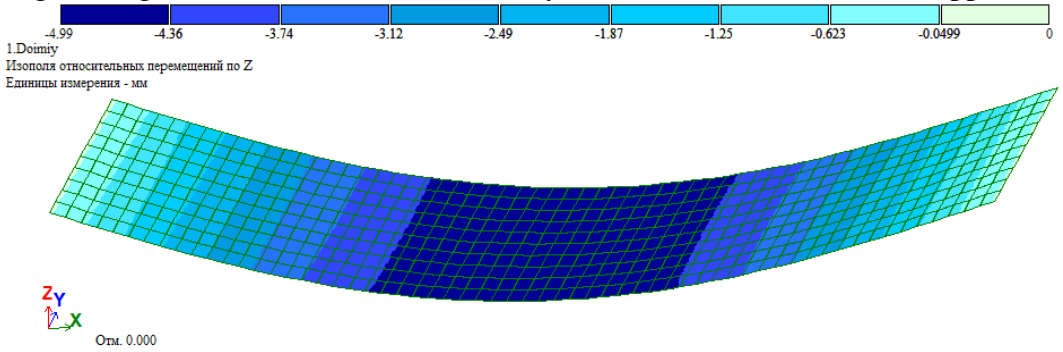

Figure 5. Plate bending under the load q_1 in Lira SAPR

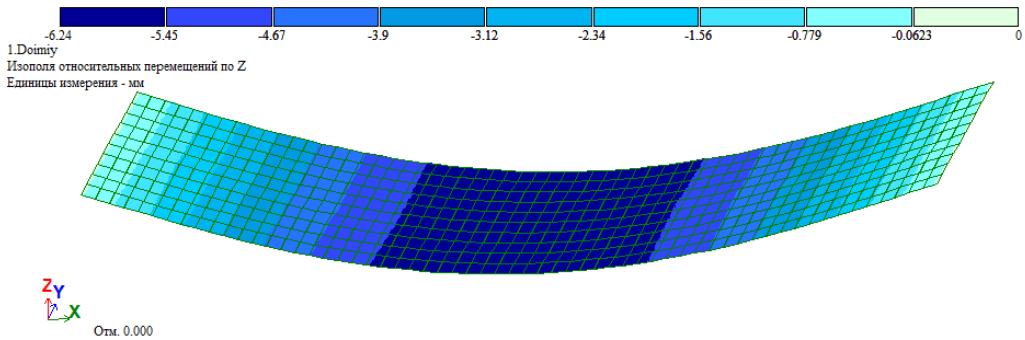

Figure 6. Plate bending under the load q_2 in Lira SAPR

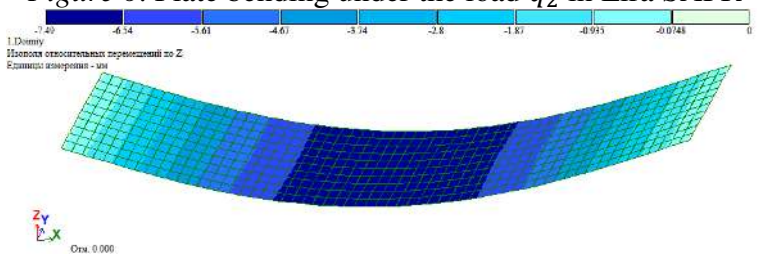

Figure 7. Plate bending under the load q_3 in Lira SAPR

To simplify the analytical work, we will present the obtained bending values in the table below:

Case №	Load – q_i $[kN/m^2]$	Deflection $[mm]$
1.	8	4,99
2.	10	6,24
3.	12	7,49

Table 3. The results of deflection from Lira SAPR

Conclusion. To analyze the results of the analytical method, ANSYS (FEM), and Lira SAPR (FEM) calculations, we summarize the results (tab.4) and present them graphically (fig.8).

Case №	Load – q_i $[kN/m^2]$	Deflection $[mm]$		
		Analytical Results	ANSYS Results	Lira SAPR Results
1.	8	5,07	5,11	4,99
2.	10	6,34	6,39	6,24
3.	12	7,61	7,66	7,49

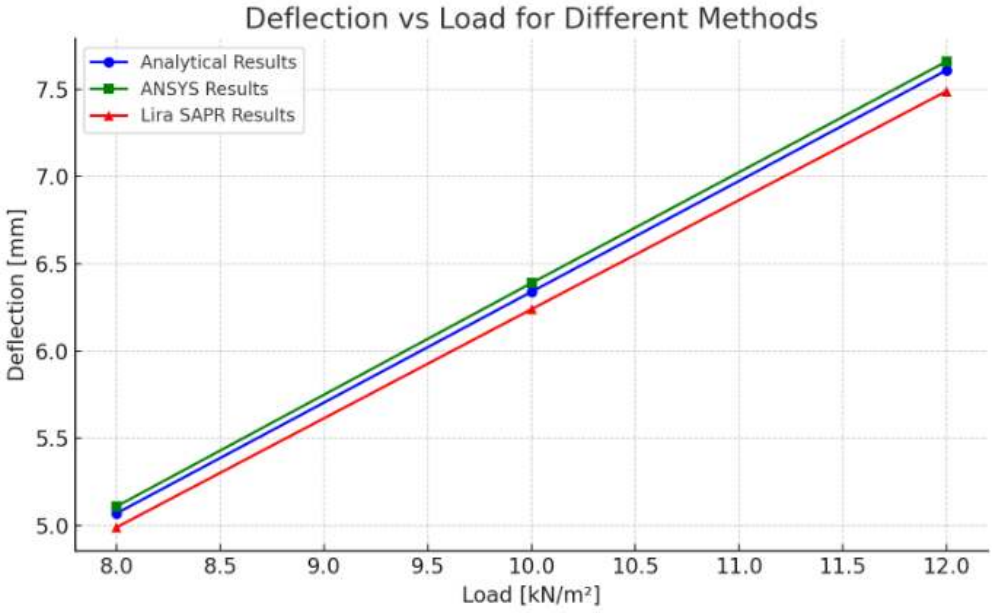

Figure 8. General graph of loads and deformations.

By analyzing the data in the table and the graph, the following conclusions can be drawn:

- Even when the loads are the same, the deformation in the element varied depending on the calculation methods used;
- As the loads increased, the deformation in the element increased linearly;
- Other types of stresses (not presented in the article) in the element were observed to change in a different manner, similar to the deformation;

When calculating the deformation of a rectangular flat plate, the difference in values obtained was almost negligible (1–2%) for a single plate. However, in large-scale practical applications, these small differences could become significant. In this study, we considered three different calculation methods, and as mentioned earlier, such software packages are widely available. Therefore, choosing the most optimal software that meets both economic and strength requirements is essential.

REFERENCES

1. Ibrokhim Madatov, Qiang Li, Valentin L. Popov, Actuators Based on Superposition of Normal and Tangential Oscillations, International Conference Advanced Mechanics: Structure, Materials, Tribology, Samarkand State University (2024).
2. V. L. Popov, Nanomachines: Methods to induce a directed motion at nanoscale, Phys. Rev. E 68, 026608 (2003).
3. V. L. Popov, Oscillation-based methods for actuation and manipulation of nano-objects. AIP Conference Proceedings 1882, 020056 (2017).
4. Qurilish me'yorlari va qoidalari. QMQ 2.01.07-96 "Yuklar va ta'sirlar". O'zbekiston Respublikasi Davlat arxitektura va qurilish qo'mitasi. Toshkent. 1996 yil. 126-bet.
5. Турабой, Қ., Мадатов, И. А., & Абдуллаев, Б. Н. (2023). Пўлат-темирбетон конструкцияларни замонаваий шаҳар қурилишида қўллаш ва ҳисоблаш муаммолари. Problems of architecture and construction (scientific technical journal), 1(2), 669-674.

SILJISHLI FUNKSIONAL OPERATORLARNING GYOL'DER FAZOLARIDA BIR TOMONLAMA TESKARILANUVCHANLIGI

R.Mardiyev
Mamatqulova Munavvar
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand Davlat Universiteti
munavvar19980103@gmail.com

Annotatsiya: Bu ishda Gyol'der fazolarida siljishli funksional operatorlarning bir tomonlama teskarilanuvchanlik shartlari, siljish chekli sondagi qo'zg'almas nuqtalarga ega bo'lgan holda o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Siljish, teskarilanuvchanlik, bir tomonlama teskarilanuvchanlik

Γ-sodda silliq yopiq kontur,α-yo'nalishni saqlovchi Γ konturni o'ziga akslantiruvchi diffeomorfizm (siljish) bo'lib,chekli sondagi qo'zg'almas $\Lambda=\{\tau_1, \tau_2, \dots \tau_n\}$nuqtalar to'plamiga ega bo'lsin (Λ-to'plam bittadan ko'p qo'zg'almas nuqtalarga ega).

Bu ishda $H_\mu(\Gamma)$ $0< \mu \leq 1$ Gyol'der fazosining qism fazosi bo'lgan $H_\mu^0(\Gamma,\Lambda)=\{\varphi\in H_\mu(\Gamma): \varphi(\tau)=0, \tau\in\Lambda\}$ bo'lgan fazoda

$$A= a(t)I-b(t)W$$

ko'rinishdagi siljishli funksional operatorlar qaralgan. Bu yerda a (t),b(t) ∈C(Γ), I-birlik operator,W-siljish operatori: (Wφ)(t)=φ(α(t)),t∈Γ

Ma'lumki Γ kontur Λ qo'zg'almas nuqtalar orqali s ta α siljishga nisbatan invariant bo'lgan γ_k yoylarga bo'linadi. γ yoy orqali γ_k (k=1,2,…s) yoylarning birini belgilaymiz. γ yoyning chetki nuqtalarini $\tau_+ va\ \tau_-$ orqali belgilaymiz.

τ_+ nuqta α(t) siljishning tortiluvchi qo'zg'almas nuqtasi, τ_- esa uning itaruvchi qo'zg'almas nuqtasi.

Ko'rinib turibdiki, ([1],408-409-betlar) A operatorning $H_\mu^0(\Gamma,\Lambda)$ fazoda o'ngdan (chapdan) teskarilanuvchanligi uning har bir $H_\mu^0(\gamma)$= $\{\varphi\in H_\mu(\gamma): \varphi(\tau_\pm)=0\}$ fazoda o'ngdan (chapdan) teskarilanuvchanligiga ekvivalent bo'ladi.

$\eta(\tau)=|a(\tau)|-(\alpha'(\tau))^{\mu}|b(\tau)|,\ \tau\in\Lambda$

belgilashni kiritamiz.

Teorema: A operator $H_\mu^0(\gamma)$ fazoda o'ngdan (chapdan) teskarilanuvchi bo'lishi uchun

1) $\eta(\tau_\pm)>0$, $\forall\ t\in\gamma\ \ a(t)\neq 0$
2) $\eta(\tau_\pm)<0$, $\forall\ t\in\gamma\ \ b(t)\neq 0$
3) $\eta(\tau_+)<0$, $\eta(\tau_-)>0$ va $\forall\ t\in\gamma$, $\exists\ k_0\in\mathbb{Z}$, $k\geq k_0$, $b(\alpha_k(t))\neq 0$ va $k< k_0$, $a(\alpha_k(t))\neq 0$.

(mos ravishda $\eta(\tau_+)>0$, $\eta(\tau_-)<0$ va $\forall\ t\in\gamma$, $\exists\ k_0\in\mathbb{Z}$, $k< k_0$, $b(\alpha_k(t))\neq 0$ va $k> k_0$, $a(\alpha_k(t))\neq 0$).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Г.С.Литвинчук "Краевые задачи и сингулярные уравнениясо сдвигом" Москва "Наука" 1977.

STUDY, ANALYSIS AND DETERMINATION OF STRAIN TENSOR INVARIANTS. SPHERICAL AND DEVIATORIC PARTS OF STRAIN TENSOR

Turaev Mukhammadi,
Kattakurgan Branch of Samarkand State Universitet
Turaev Umarkhon,
Institute of Engineering Physics of Samarkand State University,
Student, turaev.umarkhon@samdu.uz

Abstract. *This article presents a novel method for calculating deformation tensor invariants, which are expressed through the spherical and spherical component invariants. The research builds upon foundational theories in elasticity and continuum mechanics, incorporating concepts from well-established works by Timoshenko, Malvern, and Love, who have contributed significantly to the understanding of strain and stress tensors. The proposed approach offers new insights into the application of deformation tensors in practical fields such as material science and geophysics. By employing these methods, the study aims to address gaps in the existing literature and provide more efficient solutions for analyzing complex deformation patterns in various engineering and scientific problems.*

Key words: *Principal strains, invariants of strain tensor, spherical part of strain tensor, deviatoric part of strain tensor, directon cosines, permutation matrix, coefficient of volume expansion.*

Methodology. The strain tensor is a second-rang symmetric tensor whose principal values are equal to the roots of the following cubic equation:

$$\varepsilon^3 - I_1(\varepsilon_{ij})\varepsilon^2 + I_2(\varepsilon_{ij})\varepsilon - I_3(\varepsilon_{ij}) = 0 \qquad (1)$$

Moreover, this equation is a known as "Centurial equation". Here $I_1(\varepsilon_{ij})$, $I_2(\varepsilon_{ij})$ and $I_3(\varepsilon_{ij})$ are the 1st, 2nd and 3rd invariants of the strain tensor (ε_{ij}). We can find these invariants by the following expressions, using the components of the strain tensor:

$$I_1(\varepsilon_{ij}) = \varepsilon_{ij}\delta_{ij} = \varepsilon_{ii}$$
$$I_2(\varepsilon_{ij}) = \frac{1}{2}\left(\varepsilon_{ii}\varepsilon_{jj} - \varepsilon_{ij}\varepsilon_{ji}\right) \qquad (2)$$
$$I_3(\varepsilon_{ij}) = det(\varepsilon_{ij})$$

Here δ_{ij} is the kronecker symbol. Kronecker symbol is as follows:

$$\delta_{ij} = \begin{cases} 1, & if \quad i = j \\ 0, & if \quad i \neq j \end{cases}$$

Moreover, it can also be called the unit matrix component. Thus, we can write it in matrix form as follows:

$$\delta_{ij} = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 1 \end{pmatrix}$$

If we put the numbers 1, 2, 3 instead of i and j in the expressions (2), we get the following expressions for invariants of strain tensor:

$$\begin{gathered} I_1(\varepsilon_{ij}) = \varepsilon_{11} + \varepsilon_{22} + \varepsilon_{33} \\ I_2(\varepsilon_{ij}) = \begin{vmatrix} \varepsilon_{11} & \varepsilon_{12} \\ \varepsilon_{21} & \varepsilon_{22} \end{vmatrix} + \begin{vmatrix} \varepsilon_{11} & \varepsilon_{13} \\ \varepsilon_{31} & \varepsilon_{33} \end{vmatrix} + \begin{vmatrix} \varepsilon_{22} & \varepsilon_{23} \\ \varepsilon_{32} & \varepsilon_{33} \end{vmatrix} \\ I_3(\varepsilon_{ij}) = \begin{vmatrix} \varepsilon_{11} & \varepsilon_{12} & \varepsilon_{13} \\ \varepsilon_{21} & \varepsilon_{22} & \varepsilon_{23} \\ \varepsilon_{31} & \varepsilon_{32} & \varepsilon_{33} \end{vmatrix} \end{gathered} \tag{3}$$

Principal values of the strain tensor are called principal strains and denoted by ε_i (i=1, 2, 3). We have to denote these principal values as follows:

$$\varepsilon_1 > \varepsilon_2 > \varepsilon_3$$

We denote by n_j the components of the $\vec{n}$ unit vectors of the principal axes of the strain tensor. Also, we can find them from the following expressions:

$$\begin{cases} (\varepsilon_{ij} - \varepsilon\delta_{ij})n_j = 0 \\ n_j n_j = 1 \end{cases} \tag{4}$$

If we put the numbers 1, 2, 3 to i and j to the above expressions, we get the following expressions:

$$\begin{cases} (\varepsilon_{11} - \varepsilon)n_1 + \varepsilon_{12}n_2 + \varepsilon_{13}n_3 = 0 \\ \varepsilon_{21}n_1 + (\varepsilon_{22} - \varepsilon)n_2 + \varepsilon_{23}n_3 = 0 \\ \varepsilon_{31}n_1 + \varepsilon_{32}n_2 + (\varepsilon_{33} - \varepsilon)n_3 = 0 \\ n_1^2 + n_2^2 + n_3^2 = 1 \end{cases} \tag{5}$$

Here, n_1, n_2, n_3 are direction cosines. We know that the permutation matrix has 9 components. If we put the first principal strain in the expression (5), we find the first row elements of permutation matrix. Also, through second and third principal strain we can find second and third row elements of permutation matrix. The permutation matrix is as follows:

$$(n_{ij}) = \begin{pmatrix} n_{11} & n_{12} & n_{13} \\ n_{21} & n_{22} & n_{23} \\ n_{31} & n_{32} & n_{33} \end{pmatrix}$$

Here, n_{1j} is the component of permutation matrix, which found by using first principal strain. n_{2j} and n_{3j} are the component of permutation matrix, which found by using second and third principal strains. If we direct the coordinate axes along the principal axes of the strain, we get the following expressions:

$$\varepsilon_{ii} = \varepsilon_i \quad ; \quad \varepsilon_{ij} = 0 \quad (i \neq j)$$

In this case, (2) expressions have the following form:

$$\begin{gathered} I_1(\varepsilon_{ij}) = \varepsilon_1 + \varepsilon_2 + \varepsilon_3 \\ I_2(\varepsilon_{ij}) = \varepsilon_1\varepsilon_2 + \varepsilon_1\varepsilon_3 + \varepsilon_2\varepsilon_3 \\ I_3(\varepsilon_{ij}) = \varepsilon_1\varepsilon_2\varepsilon_3 \end{gathered} \tag{6}$$

The strain tensor divided into two parts. We can see this in the following expression:

$$(\varepsilon_{ij}) = (\varepsilon_0\delta_{ij}) + (\tilde{\varepsilon}_{ij}) \tag{7}$$

Here $(\varepsilon_0\delta_{ij})$ is the spherical part of the strain tensor, $(\tilde{\varepsilon}_{ij})$ is the deviatoric part of the strain tensor. Their tensor representation is as follows:

$$(\varepsilon_0\delta_{ij}) = \begin{pmatrix} \varepsilon_0 & 0 & 0 \\ 0 & \varepsilon_0 & 0 \\ 0 & 0 & \varepsilon_0 \end{pmatrix} \;\; ; \;\; (\tilde{\varepsilon}_{ij}) = \begin{pmatrix} \varepsilon_{11} - \varepsilon_0 & \varepsilon_{12} & \varepsilon_{13} \\ \varepsilon_{21} & \varepsilon_{22} - \varepsilon_0 & \varepsilon_{23} \\ \varepsilon_{31} & \varepsilon_{32} & \varepsilon_{33} - \varepsilon_0 \end{pmatrix}$$

Here ε_0 is determined by the following expression:

$$\varepsilon_0 = \frac{\varepsilon_{11} + \varepsilon_{22} + \varepsilon_{33}}{3} \tag{8}$$

The invariants of the spherical part of the strain tensor are found as follows:

$$I_1(\varepsilon_0\delta_{ij}) = \varepsilon_0 + \varepsilon_0 + \varepsilon_0 = 3\varepsilon_0$$

$$I_2(\varepsilon_0\delta_{ij}) = \begin{vmatrix} \varepsilon_0 & 0 \\ 0 & \varepsilon_0 \end{vmatrix} + \begin{vmatrix} \varepsilon_0 & 0 \\ 0 & \varepsilon_0 \end{vmatrix} + \begin{vmatrix} \varepsilon_0 & 0 \\ 0 & \varepsilon_0 \end{vmatrix} = 3\varepsilon_0^2 \tag{9}$$

$$I_3(\varepsilon_0\delta_{ij}) = \begin{vmatrix} \varepsilon_0 & 0 & 0 \\ 0 & \varepsilon_0 & 0 \\ 0 & 0 & \varepsilon_0 \end{vmatrix} = \varepsilon_0^3$$

We have the expressions (6) of the invariants of the strain tensor for the case where the coordinate axes is directed along the principal axes of the strain. We find the invariants of the deviatoric part of the strain tensor by using expressions (6). In turn 1, we write down the deviatoric part of the strain tensor for the case when the coordinate axes are directed along the principal axes:

$$(\tilde{\varepsilon}_{ij}) = \begin{pmatrix} \varepsilon_1 - \varepsilon_0 & 0 & 0 \\ 0 & \varepsilon_2 - \varepsilon_0 & 0 \\ 0 & 0 & \varepsilon_3 - \varepsilon_0 \end{pmatrix}$$

And now, we can find the invariants of this tensor using the following expressions:

$$I_1(\tilde{\varepsilon}_{ij}) = (\varepsilon_1 - \varepsilon_0) + (\varepsilon_2 - \varepsilon_0) + (\varepsilon_3 - \varepsilon_0)$$

$$I_2(\tilde{\varepsilon}_{ij}) = \begin{vmatrix} \varepsilon_1 - \varepsilon_0 & 0 \\ 0 & \varepsilon_2 - \varepsilon_0 \end{vmatrix} + \begin{vmatrix} \varepsilon_1 - \varepsilon_0 & 0 \\ 0 & \varepsilon_3 - \varepsilon_0 \end{vmatrix} + \begin{vmatrix} \varepsilon_2 - \varepsilon_0 & 0 \\ 0 & \varepsilon_3 - \varepsilon_0 \end{vmatrix}$$

$$I_3(\tilde{\varepsilon}_{ij}) = \begin{vmatrix} \varepsilon_1 - \varepsilon_0 & 0 & 0 \\ 0 & \varepsilon_2 - \varepsilon_0 & 0 \\ 0 & 0 & \varepsilon_3 - \varepsilon_0 \end{vmatrix}$$

If we calculate the above expressions, we get the following expressions for invariants of deviatoric part of strain tensor:

$$I_1(\tilde{\varepsilon}_{ij}) = \varepsilon_1 + \varepsilon_2 + \varepsilon_3 - 3\varepsilon_0 = 0$$

$$I_2(\tilde{\varepsilon}_{ij}) = (\varepsilon_1 - \varepsilon_0)(\varepsilon_2 - \varepsilon_0) + (\varepsilon_1 - \varepsilon_0)(\varepsilon_3 - \varepsilon_0) + (\varepsilon_2 - \varepsilon_0)(\varepsilon_3 - \varepsilon_0) =$$
$$= \varepsilon_1\varepsilon_2 + \varepsilon_1\varepsilon_3 + \varepsilon_2\varepsilon_3 - \varepsilon_0(\varepsilon_1 + \varepsilon_2) - \varepsilon_0(\varepsilon_1 + \varepsilon_3) - \varepsilon_0(\varepsilon_2 + \varepsilon_3) + 3\varepsilon_0^2 =$$
$$= \varepsilon_1\varepsilon_2 + \varepsilon_1\varepsilon_3 + \varepsilon_2\varepsilon_3 - 2\varepsilon_0(\varepsilon_1 + \varepsilon_2 + \varepsilon_3) + 3\varepsilon_0^2$$

$$I_3(\tilde{\varepsilon}_{ij}) = (\varepsilon_1 - \varepsilon_0)(\varepsilon_2 - \varepsilon_0)(\varepsilon_3 - \varepsilon_0) = \varepsilon_1\varepsilon_2\varepsilon_3 - \varepsilon_0(\varepsilon_1\varepsilon_2 + \varepsilon_1\varepsilon_3 + \varepsilon_2\varepsilon_3) +$$
$$+\varepsilon_0^2(\varepsilon_1 + \varepsilon_2 + \varepsilon_3) - \varepsilon_0^3$$

Solution. Thus, we can determine the invariants of deviatoric part of the strain tensor through the invariants of the strain tensor as follows, only when the coordinate axes are directed along the principal axes of the strain tensor:

$$I_1(\tilde{\varepsilon}_{ij}) = 0$$

$$I_2(\tilde{\varepsilon}_{ij}) = I_2(\varepsilon_{ij}) - \frac{I_1^2(\varepsilon_{ij})}{3} \tag{10}$$

$$I_3(\tilde{\varepsilon}_{ij}) = I_3(\varepsilon_{ij}) - \frac{I_1(\varepsilon_{ij}) \cdot I_2(\varepsilon_{ij})}{3} + \frac{2 \cdot I_1^3(\varepsilon_{ij})}{27}$$

Conclusion. In this study, we explored the invariants of the deviatoric strain tensor in terms of strain tensor invariants. The findings contribute to a deeper understanding of strain representation in continuum mechanics, offering a refined approach to analyzing deformation characteristics. These results are particularly useful in fields such as elasticity theory, material science, and structural engineering, where precise deformation analysis is crucial. Additionally, the derived expressions bear a mathematical resemblance to certain aspects of the Cardano method

for solving cubic equations, hinting at potential applications in computational mechanics and algebraic approaches to strain analysis. Future research may focus on leveraging these invariants for more efficient numerical simulations and advanced material behavior modeling.

REFERENCES

1. Timoshenko, S. P. & Goodier, J. N. (1970). *Theory of Elasticity*. McGraw-Hill.

2. Malvern, L.E. (1969). *Introduction to the Mechanics of a Continuous Medium*. Prentice-Hall.

3. Love, A.E.H. (1927). *A Treatise on the Mathematical Theory of Elasticity*. Cambridge University Press.

4. Truesdell, C. & Noll, W. (2004). *The Non-Linear Field Theories of Mechanics*. Springer.

5. Mase, G.E. & Mase, G.T. (1999). *Continuum Mechanics for Engineers*. CRC Press.

6. Spencer, A.J.M. (1980). *Continuum Mechanics*. Dover Publications.

7. Rivlin, R.S. (1948). *Large Elastic Deformations of Isotropic Materials*. Philosophical Transactions of the Royal Society A.

8. Batdorf, S.B. & Budiansky, B. (1949). *A Mathematical Theory of Plasticity Based on Strain Invariants*. Journal of the Aeronautical Sciences.

SINGULYAR SIRTLAR BILAN BOG‘LANGAN MAKSIMAL OPERATORLAR HAQIDA

Usmanov Salim Eshimovich[1]

[1]*Sharof Rashidov nomidagi Samarqand Davlat Universiteti*

Po‘latov Baxtiyor Sobirovich,[2] *Turdimurodov Otabek Farxod o‘g‘li*[3]

[2]*Samarqand Davlat Universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali*

otabekfarxodovichturdimurodov@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur ishda uch o‘lchovli Evklid fazosida parametrik tenglamalar orqali berilgan singulyar sirtlar bilan bog‘langan maksimal operatorlarning jamlanuvchi funksiyalar fazosida chegaralanganligi o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: gipersirt, maksimal operator, o‘rtalashtirish operatori, singulyar sirt, regulyar nuqta, kasr-darajali qator.

Kirish

Gipersirtlar bilan bog’langan maksimal operator quyidagicha aniqlanadi:

$$\mathcal{M}f(y) \coloneqq \sup_{t>0}|A_t f(y)|, \tag{1}$$

bu yerda

$$A_t f(y) \coloneqq \int_S f(y - tx)\psi(x)dS(x) \tag{2}$$

o‘rtalashtirish operatori deb ataladi. $S \subset \mathbb{R}^{n+1}$ – gipersirt, ψ - kompakt tashuvchiga ega cheksiz marta differensiallanuvchi silliq nomanfiy funksiya, ya’ni $\psi \in C_0^\infty(\mathbb{R}^{n+1})$, $t > 0$ va $f \in C_0^\infty(\mathbb{R}^{n+1})$, $dS(x) - S$ dagi sirt o‘lchovidir.

Agar $|f(x)|^p$ funksiya $\mathbb{R}^{n+1}$ fazoda integrallannuvchi bo’lsa, u holda $\mathbb{R}^{n+1}$ da aniqlangan f o‘lchovli funksiyalar to‘plamini $L^p \coloneqq L^p(\mathbb{R}^{n+1})$ deb belgilaymiz.

Agar shunday musbat $C > 0$ soni mavjud bo‘lib, har qanday $f \in C_0^\infty(\mathbb{R}^{n+1})$ uchun $\|\mathcal{M}f\|_{L^p} \le C_p\|f\|_{L^p}$ tengsizlik (baho) bajarilsa, u holda $\mathcal{M}f$ maksimal operator L^p da chegaralangan deyiladi.

Berilgan S gipersirt va berilgan $0 \le \psi \in C_0^\infty(\mathbb{R}^{n+1})$ funksiya uchun mos keladigan maksimal operatorning chegaralanganlik ko‘rsatkichi tabiiy ravishda ushbu munosabat bilan aniqlanadi:

$$p(S) \coloneqq p_\psi(S) \coloneqq inf\{p: (1)\ operator\ L^P\ da\ chegaralangan\}.$$

Gipersirtlar bilan bog‘liq maksimal operatorlar ko‘plab olimlar tomonidan o‘rganilgan. Birinchi marta 1976-yilda E.M.Stein isbotladiki, agar gipersirt birlik sfera bo‘lsa, unga mos

keladigan maksimal operator $p > \frac{n+1}{n}$ uchun $L^p(\mathbb{R}^{n+1})$ fazoda chegaralangan, $1 \le p \le \frac{n+1}{n}$ uchun esa chegaralanmagan [1]. Keyinchalik E.M.Steinning isbotlash usullari qo‘llanilmaydigan tekis holat uchun E.M.Stein teoremasining analogi J.Burgen tomonidan isbotlangan [2].

A.Greenleaf [3] isbotladiki, agar gipersirt $\mathbb{R}^{n+1}(n \ge 2)$ da kelib chiqishiga nisbatan qat’iy qavariq va yulduzsimon bo‘lsa (demak, koordinatadan chiqadigan har qanday nur gipersirtni bir nuqtada kesib o‘tadi va gipersirtning Gauss egriligi musbat), u holda E.M.Stein teoremasining tasdiqlari to‘g‘ri bo‘ladi. Bundan tashqari u ko‘rsatganidek agar gipersirtning har bir nuqtasida kamida $k(k \ge 2)$ nolga teng bo‘lmagan asosiy egriliklar mavjud bo’lsa, $p > \frac{k+1}{k}$ uchun maksimal operator L^p da chegaralangan. Murakkabroq holatda $k = 1$ integral operatorlarning lokal silliqligidan foydalangan holda, xuddi Shunday natijani C.D.Sogge [4] olgan. Xususan, C.D.Sogge J.Burgen teoremasining yangi isbotini taqdim etdi.

Shuningdek, (1) maksimal operatorlarning chegaralanganligi M.Cowling, G.Mauceri, A.Nagel, A.Seeger and S.Wainger, A.Iosevich, E.Sawyer , M.Greenblatt ishlarida ham tadqiq qilingan [5]- [8].

I.A.Ikromov, M.Kempe va D.Müller lar $p > h$ [9]-[10] holatda bir jinsli gipersirtlar bilan bog‘langan maksimal operatorlarning chegaralanganligini isbotladilar.

Undan tashqari, yoyiluvchan va singulyar sirtlar bilan bog‘langan maksimal operatorlarning chegaralanganlik masalasi I.A.Ikromov va S.Usmanovlarning [11]-[12] ishlarida ham o‘rganilgan.

1-Ta’rif. $V \subseteq R_+^n$ ochiq bog‘langan to’lpam bo’lsin, bunda $0 \in \bar{V}$, $w \subseteq \mathbb{R}^n$ ochiq to’plam bo‘lsa, f ga V to‘plamda kasr darajali qator deyiladi. $\bar{V}$ yopiq to‘plam, N natural son va g haqiqiy analitik funksiya $\Phi_N^{-1}(W)$ to‘plamdan olingan. V to‘plamda $\Phi_N = g \cdot \Phi_{1/N}$, bu yerda $\Phi_N: \mathbb{R}^n \to \mathbb{R}^n$ akslantirish. $\Phi_N(x) = (x_1^N, x_2^N, \dots, x_n^N)$ formula bilan berilgan [12].

Ushbu ishda quyidagi parametrik tenglamalar bilan berilgan $\mathbb{R}^3$ fazodagi sirtlarni qaraymiz:

$$\begin{aligned} x_1(u_1,u_2) &= r_1 + u_1^{a_1}u_2^{a_2}g_1(u_1,u_2) \\ x_2(u_1,u_2) &= r_2 + u_1^{b_1}u_2^{b_2}g_2(u_1,u_2) \\ x_3(u_1,u_2) &= r_3 + u_1^{c_1}u_2^{c_2}g_3(u_1,u_2) \end{aligned} \qquad (3)$$

Bu yerda r_1, r_2, r_3 - ixtiyoriy kamida bittasi nol bo’lmagan haqiqiy sonlar va $a_1, a_2, b_1, b_2, c_1, c_2$ lar manfiy bo‘lmagan ratsional sonlar, $u_1 \ge 0, u_2 \ge 0$, $\{g_i(u_1,u_2)\}_{i=1}^3$ lar $\mathbb{R}^2$ da koordinatalar boshining yetarlicha kichik atrofida aniqlangan haqiqiy kasr darajali qatorlar.

Tadqiqot natijalari

Quyidagi belgilashlardan foydalanamiz:

$$B_1 = \begin{vmatrix} a_1 & b_1 \\ a_2 & b_2 \end{vmatrix}, \quad B_2 = \begin{vmatrix} b_1 & c_1 \\ b_2 & c_2 \end{vmatrix}, \quad B_3 = \begin{vmatrix} a_1 & c_1 \\ a_2 & c_2 \end{vmatrix}.$$

Ta’kidlash kerakki, agar $g_i(0,0) \neq 0$ va B_1, B_2, B_3 sonlardan kamida bittasi noldan farqli bo‘lsa, u holda (2) sirtning (r_1, r_2, r_3) nuqtasining yetarlicha kichik atrofida va koordinatalar boshi shu nuqtada bo’lgan koordinatalar sistemasining koordinata tekisliklaridan tashqarida yotadigan nuqtalari regulyar nuqtalaridir. (2) sirtning koordinatalar boshi (r_1, r_2, r_3) nuqtada bo‘lgan koordinatalar sistemasining koordinatalar tekisliklarida yotadigan nuqtalari uning singulyar nuqtalari bo‘lishi mumkin [12].

(3) singulyar sirtlar bilan bog‘langan (2) o‘rtalashtirish operatori quyidagicha aniqlanadi:

$$A_t^{\phi} f(y) = \int_{R_+^2} f\Big(y_1 - t\Big(r_1 + u_1^{a_1}u_2^{a_2}g_1(u_1,u_2)\Big),$$
$$y_2 - t\Big(r_2 + u_1^{b_1}u_2^{b_2}g_2(u_1,u_2)\Big), y_3 - t\Big(r_3 + u_1^{c_1}u_2^{c_2}g_3(u_1,u_2)\Big)\Big) \cdot$$

$$\cdot \psi_1(u_1,u_2)\sqrt{\phi(u_1,u_2)}du_1du_2.$$

Bunda $\phi(\mathrm{u}_1,\mathrm{u}_2)=EG-F^2$ kasr darajali qator, E,F,G lar (3) sirtning birinchi kvadratik formasining koeffitsentlari, $f\in C_0^\infty(\mathbb{R}^3)$ va

$$\psi_1(u_1,u_2)=\ \psi\big(r_1+u_1^{a_1}u_2^{a_2},\ r_2+u_1^{b_1}u_2^{b_2},r_3+u_1^{c_1}u_2^{c_2}\big).$$

(1) ga ko'ra $A_t^\phi f$ operatorga mos maksimal operator quyidagiga teng:

$$\mathcal{M}^\phi f(y)\coloneqq \sup_{t>0}\left|A_t^\phi f(y)\right|,\qquad y\in\mathbb{R}^3.$$

$\mathcal{M}^\phi f$ maksimal operatorni (3) sirtning (r_1,r_2,r_3) singulyar nuqtasining yetarlicha kichik atrofida o'rganamiz va bu operator $L^p(\mathbb{R}^3)$ fazoda bazi $p\,(p>2)$ larda chegaralanganligini va ba'zi p larda chegaralanmaganligini isbotlaymiz. Biz ushbu ishda $\mathcal{M}^\phi f$ maksimal operatorning chegaralanganlik ko'rsatkichi quyidagiga teng bo'lishini aniqladik:

$$p'(S)=\max\left\{\frac{a_1}{c_1+b_1},\frac{a_2}{c_2+b_2},\frac{b_1}{a_1+c_1},\frac{b_2}{a_2+c_2},\frac{c_1}{a_1+b_1},\frac{c_2}{a_2+b_2}\right\}.$$

Quyidagi teorema ishning asosiy natijasidir.

Teorema. Faraz qilaylik, $\{g_i(u_1,u_2)\}_{i=1}^3$ lar $\mathbb{R}^2$ da koordinatalar boshining yetarlicha kichik atrofida aniqlangan haqiqiy kasr darajali qatorlar bo'lib, $g_i(0_1,0)\neq 0$ bo'lsin, hamda $B_1\neq 0, B_2\neq 0, B_3\neq 0$ shartlar bajarilsin. U holda (r_1,r_2,r_3) nuqtaning shunday U atrofi mavjud bo'lib, har qanday $\psi_1\in C_0^\infty(U)$ funksiya uchun $M^\phi f$ maksimal operator $p>\max\{p'(S),2\}$ bo'lganda $L^p(\mathbb{R}^3)$ da chegaralangan bo'ladi. Bundan tashqari, agar $\psi_1\,(0,0)>0$ va $p'(S)>2$ bo'lsa, $M^\phi f$ maksimal operator $2<\ p\le p'(S)$ bo'lganda $L^p(\mathbb{R}^3)$ da chegaralanmagan bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Stein E. M., Maximal functions. Spherical means, Proc.Nat. Acad. Sci. U.S.A., 73(7) (1976) 2174-2175.

2. Bourgain J., Averages in the plane convex curves and maximal operators, J.Anal. Math., 47 (1986) 69-85.

3. Greenleaf A. , Principal curvature and harmonic analysis, Indiana Univ. Math. J., 30(4) (1981) 519-537.

4. Sogge C.D., Maximal operators associated to hypersurfaces with one nonvanishing principal curvature. In Fourier analysis and partial differential equations, Stud. Adv. Math., pages 317-323.CRC, Boca Raton, FL, 1995.

5. Cowling M., and Mauceri G., Inequalities for some maximal functions. II. Trans. Amer. Math. Soc., 296(1):341-365, 1986.

6. Nagel A., Seeger A., and Wainger S., Averages over convex hypersurfaces. Amer. J. Math., 1993. 115. 4. P. 903–927.

7. Iosevich A., Maximal operators, associated to families of flat curves in the plane. Duke Math. J., 76(2): 633-644, 1994.

8. Greenblatt M., L^p boundedness of maximal averages over hypersurfaces in R^3. Trans. Amer. Math. Soc., 2013. 365. P. 1875–1900.

9. Ikromov I.A., Kempe M., Müller D., Estimates for maximal functions associated to hypersurfaces in R^3 and related problems of harmonic analysis. Acta Math. 204 (2010), 151-271.

10. Ikromov I. A., Damped oscillatory integrals and maximal operators, Mathematial Notes, 78(6) (2005) 833-852.

11. Ikromov I.A., Usmanov S.E., On boundedness of maximal operators associated with hypersurfaces. J Math Sci. 264, (2022), 715-745.

12. Usmanov S. E., The Boundedness of Maximal Operators Associated with Singular Surfaces, Russian Mathematics, 65(6) (2021) 73-83.

PARAMETRIK TENGLAMALAR BILAN BERILGAN SINGULYAR SIRTLAR HAQIDA

Usmanov Salim Eshimovich[1], Po'latov Baxtiyor Sobirovich[2], Ibragimov Nurbek Sanjar o'g'li[3]
[1]Sharof Rashidov nomidagi Samarqand Davlat Universiteti,
[2]Samarqand Davlat Universiteti Kattaqo'rg'on filiali
Assistent, bpsbaxtiyor@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu ishda uch o'lchovli Evklid fazosida parametrik tenglamalar orqali berilgan sirtlarning regulyar va singulyar nuqtalari aniqlangan.

Kalit so'zlar: Parametrik tenglama, sirt, regulyar nuqta, singulyar nuqta, singulyar sirt.

Kirish

Ma'lumki, agar $x_1(u_1,u_2), x_2(u_1,u_2), x_3(u_1,u_2)$ lar differensiallanuvchi funksiyalar bo'lib, uch o'lchovli Evklid fazosidagi biror sirt

$$x_1 = x_1(u_1,u_2),\ x_2 = x_2(u_1,u_2),\ x_3 = x_3(u_1,u_2) \qquad (1)$$

parametrik tenglamalar bilan berilgan bo'lsa, u holda quyidagi ta'rif o'rinli.

Ta'rif. Agar (u_1,u_2) nuqtada ushbu

$$C = \begin{pmatrix} \frac{\partial x_1}{\partial u_1} & \frac{\partial x_2}{\partial u_1} & \frac{\partial x_3}{\partial u_1} \\ \frac{\partial x_1}{\partial u_2} & \frac{\partial x_2}{\partial u_2} & \frac{\partial x_3}{\partial u_2} \end{pmatrix}$$

matritsaning rangi 2 ga teng bo'lsa, u holda (1) sirtning

$$P = (x_1,x_2,x_3) = \big(x_1(u_1,u_2), x_2(u_1,u_2), x_3(u_1,u_2)\big)$$

nuqtasi uning regulyar nuqtasi deyiladi ([1, 72-b.] yoki [2, 218-b.]). Sirtning regulyar bo'lmagan nuqtalari uning singulyar nuqtalari deyiladi.

$\mathbb{R}^3$ fazoda quyidagi parametrik tenglamalar bilan berilgan sirtlarni qaraymiz:

$$\begin{aligned} x_1(u_1,u_2) &= r_1 + u_1^{a_1}u_2^{a_2}f_1(u_1,u_2), \\ x_2(u_1,u_2) &= r_2 + u_1^{b_1}u_2^{b_2}f_2(u_1,u_2), \\ x_3(u_1,u_2) &= r_3 + u_1^{c_1}u_2^{c_2}f_3(u_1,u_2). \end{aligned} \qquad (2)$$

Bu yerda r_1,r_2,r_3 - ixtiyoriy haqiqiy sonlar va a_1,a_2,b_1,b_2,c_1,c_2 - manfiy bo'lmagan butun sonlar, $u_1 \geq 0, u_2 \geq 0$, $f_i(u_1,u_2)$ - $\mathbb{R}^2$ da koordinatalar boshining yetarli kichik atrofida analitik funksiyalar.

Tadqiqot natijasi

Quyidagi belgilashlarni kiritamiz:

$$B_1 = \begin{vmatrix} a_1 & b_1 \\ a_2 & b_2 \end{vmatrix}, \quad B_2 = \begin{vmatrix} b_1 & c_1 \\ b_2 & c_2 \end{vmatrix}, \quad B_3 = \begin{vmatrix} a_1 & c_1 \\ a_2 & c_2 \end{vmatrix}.$$

(2) sirtni yuqoridagi ta'rif bo'yicha tekshirib, quyidagi teorema o'rinli bo'lishini ko'ramiz.

Teorema. Agar $f_i(u_1,u_2)$ lar $\mathbb{R}^2$ da koordinatalar boshining yetarli kichik atrofida aniqlangan analitik funksiyalar bo'lib, $f_i(0,0) \neq 0$ va B_1,B_2,B_3 sonlardan kamida bittasi noldan farqli bo'lsa, u holda (2) sirtning (r_1,r_2,r_3) nuqtasining yetarlicha kichik atrofida va koordinatalar boshi shu nuqtada bo'lgan koordinatalar sistemasining koordinata tekisliklaridan tashqarida yotadigan nuqtalari regulyar nuqtalaridir. (2) sirtning koordinatalar boshi (r_1,r_2,r_3) nuqtada bo'lgan koordinatalar sistemasining koordinatalar tekisliklarida yotadigan nuqtalari uning singulyar nuqtalari bo'lishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Б.А.Дубровин, С.П.Новиков, А.Т.Фоменко. Современная геометрия. Москва "Наука". 1979.
2. П.К.Рашевский. Курс дифференциальной геометрии. Москва, 1938.

FURYE QATORLARI VA UNING AYRIM TADBIQLARI

O. Abdullayev
Samarqand davlat universiteti "Nazariy va amaliy mexanika" kafedrasi dotsenti.
S.Gafforova
Sirdaryo viloyati pedogogik maxorat markazi. Aniq va tabiiy fanlar kafedrasi katta o'qituvchisi
E-mail: abdullaev2006@inbox.ru

Fan va texnikada davriy funsiyalar ko'p uchraydi. Bu hodisalar T davr bilan takrorlanadi, ular davriy $\varphi(x+T)=\varphi(x)$ funksiya bilan xarakterlanadi. Ushbu maqolada $y=A\sin(\omega t+\alpha)$ funksiya bilan aniqlanadigan garmonik jarayonlarni o'rganamiz. Agar funksiya $2l$ davrga ega bo'lsa uning ko'rinishi:

$$y=A\sin(\frac{\pi nx}{l}+\alpha),\ n=0;1;2;...$$

Shunday qilib davri $2l$ bo'lgan funksiyani

$$f(x)=A_0+\sum_{n=1}^{\infty}A_n\sin(\frac{\pi nx}{l}+\alpha) \tag{1}$$

qatorga yoyish bilan shug'ullanamiz. Geometrik nuqtai nazardan davriy funksiyaning grafigi sinusoidadir grafiklarini qo'shishdan hosil qilinadi. Agar $l=\pi$ bo'lsa (1) qator eng sodda ko'rinishda bo'ladi.

$$f(x)=A_0+\sum_{n=1}^{\infty}A_n\sin(nx+\alpha) \tag{2}$$

(1) ni $x=\frac{lt}{\pi}$ almashtirish orqali (2) ga keltirish mumkin. Agar

$$\sin(nx+\alpha)=\sin\alpha\cos nx+\cos\alpha\sin nx$$

dan foydalansak (2) ni quyidagicha yozish mumkin.

$$f(x)=\frac{a_0}{2}+\sum_{n=1}^{\infty}\left(a_n\cos nx+b_n\sin nx\right) \tag{3}$$

Agar $e^{i\varphi}=\cos\varphi+i\sin\varphi$ –Eyler formulasidan foydalansak (3) ni yana quyidagicha yozish mumkin:

$$f(x)=\frac{a_0}{2}+\sum_{n=1}^{\infty}\frac{a_n}{2}\left(e^{inx}+e^{-inx}\right)+\sum_{n=1}^{\infty}\frac{b_n}{2i}\left(e^{inx}-e^{-inx}\right)=$$

$$=\frac{a_0}{2}+\frac{1}{2}\sum_{n=1}^{\infty}(a_n-b_ni)e^{inx}+\frac{1}{2}\sum_{n=1}^{\infty}(a_n+b_ni)e^{-inx}$$

$$\frac{1}{2}(a_n-b_ni)=c_n;\ \frac{1}{2i}(a_n+b_ni)=c_{-n},\ \frac{a_0}{2}=c_0$$

belgilashlarni kiritsak, yuqoridagi qatorni quyidagicha tasvirlash mumkin

$$f(x)=\sum_{n=1}^{\infty}c_ne^{inx} \tag{4}$$

Agar funksiya Dirixle shartini qanoatlantirsa uni yaqinlashuvchi trigonometrik qatorga yoyish mumkin. $[-\pi;\pi]$ oraliqda ushbu sistemani qaraymiz:

$$\frac{1}{\sqrt{2\pi}};\frac{\cos x}{\sqrt{\pi}};\frac{\sin x}{\sqrt{\pi}};\frac{\cos 2x}{\sqrt{\pi}};\frac{\sin 2x}{\sqrt{\pi}};...;\frac{\cos nx}{\sqrt{\pi}};\frac{\sin nx}{\sqrt{\pi}};... \qquad (5)$$

Bu oronormal sistemadir. U holda (3) dagi a_0, a_n, b_n lar quyidagicha topiladi:

$$a_0=\frac{1}{2\pi}\int_{-\pi}^{\pi} f(x)dx,\ a_n=\frac{1}{\pi}\int_{-\pi}^{\pi} f(x)\cos nxdx,\ b_n=\frac{1}{\pi}\int_{-\pi}^{\pi} f(x)\sin nxdx,\quad n=1,2... \qquad (6)$$

ularga Furye koeffitsiyentlari deyiladi.(3) da $\lim\limits_{n\to\infty} a_n=\lim\limits_{n\to\infty} b_n=0$ ya'ni agar $f(x)$ funksiya $[-\pi;\pi]$ da absolyut integrallanuvchi bo'lsa, da Furye koeffisiyentlari nolga intiladi. Dirixle teoremasini keltiramiz:

Agar $f(x)$ funksiya $[-\pi;\pi]$ oraliqda aniqlangan, bo'lakli uzluksiz, bo'lakli monoton va chegaralangan bo'lsa, uning $[-\pi;\pi]$ dagi Furye qatori oraliqning barcha nuqtalarida yaqinlashuvchi bo'ladi. Agar $S(x)$, $f(x)$ ning Furye qatori yig'indisi bo'lsa $f(x)$ ning barcha uzluksizlik nuqtalarida $S(x)=f(x)$ barcha uzulish nuqtalarida esa

$$S(x)=\frac{1}{2}[f(x-0)+f(x+0)] \quad \text{va} \quad S(\pi)=S(-\pi)=\frac{1}{2}[f(\pi-0)+f(\pi+0)]$$

Misol1. Davri 2π bo'lgan ushbu funksiyani Furye qatoriga yoying:

$$f(x)=\begin{cases}-x, & -\pi\le x<0\\ \dfrac{x^2}{\pi}, & 0\le x\le\pi\end{cases}$$

Yechish: Bu funksiya intervalning har xil qismida har xil ko'rinishda berilgan: $[-\pi;0)$ va $[0;\pi]$

$$a_0=\frac{1}{\pi}\int_{-\pi}^{\pi} f(x)dx=\left(\frac{1}{\pi}\int_{-\pi}^{0} f(-x)dx+\int_{0}^{\pi}\frac{x^2}{\pi}dx\right)=\frac{1}{\pi}\left(-\frac{x^2}{2}\Big|_{-\pi}^{0}+\frac{x^3}{3\pi}\Big|_{0}^{\pi}\right)=\frac{1}{\pi}\left(\frac{\pi^2}{2}+\frac{\pi^2}{3}\right)=\frac{5}{6}\pi$$

$$a_n=\frac{1}{\pi}\int_{-\pi}^{\pi} f(x)\cos nxdx=\left(\frac{1}{\pi}\int_{-\pi}^{0} f(-x)\cos nxdx+\frac{1}{\pi}\int_{0}^{\pi}\frac{x^2}{\pi}\cos nxdx\right)=$$

$$=-\frac{1}{\pi}\left(\frac{\cos nx}{n^2}+\frac{x\sin nx}{n}\right)\Big|_{-\pi}^{0}+\frac{1}{\pi^2}\left(\frac{x^2\sin nx}{n}-\frac{2}{\pi}\left(\frac{\sin nx}{n^2}-\frac{x\cos nx}{n}\right)\Big|_{0}^{\pi}\right)=$$

$$=-\frac{1}{\pi n^2}+\frac{(-1)^n}{\pi n^2}+2\frac{(-1)^n}{\pi n^2}=\frac{-1+3(-1)^n}{\pi n^2}=\begin{cases}-\dfrac{4}{\pi n^2}, & agar\ \ n\ \ toq\ \ bo'lsa\\ \dfrac{2}{\pi n^2}, & agar\ \ n\ \ juft\ \ bo'lsa\end{cases}$$

$$b_n=\frac{1}{\pi}\int_{-\pi}^{\pi} f(x)\sin nxdx=\left(\frac{1}{\pi}\int_{-\pi}^{0} f(-x)\sin nxdx+\int_{0}^{\pi}\frac{x^2}{\pi}\sin nxdx\right)=$$

$$=\frac{1}{\pi}\left(\frac{\sin nx}{n}+\frac{x\cos nx}{n}\right)\Big|_{-\pi}^{0}+\frac{1}{\pi^2}\left(-\frac{x^2\cos nx}{n}+\frac{2}{\pi}\left(\frac{\cos nx}{n^2}+\frac{x\sin nx}{n}\right)\right)\Big|_{0}^{-\pi}=$$

$$=\frac{(-1)^n}{n}-\frac{(-1)^n}{n}+2\frac{(-1)^n}{\pi^2n^2}-\frac{2}{\pi^2n^2}=\begin{cases}-\dfrac{4}{\pi^2n^2}, & agar\ \ n\ \ toq\ \ bo'lsa\\ 0, & agar\ \ n\ \ juft\ \ bo'lsa\end{cases}$$

Natijada ushbu qatorga ega bo'lamiz:

$$f(x)=\frac{5}{12}\pi-\frac{4}{\pi}\cos\ x-\frac{4}{\pi^2}\sin\ x+\frac{1}{2\pi}\cos\ 2x-\frac{4}{9\pi}\sin\ 2x-\frac{4}{27\pi^2}\sin\ 3x+\ldots$$

Fure qatorlari xusussan matematik fizikaning turli masalalariga ham tadbiq etiladi. Misol sifatida torning erkin tebranma harakatini olamiz.

$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2}=a^2\frac{\partial^2 u}{\partial x^2} \tag{7}$$

$$u(0,t)=u(l,t)=0 \tag{8}$$

$$u(x,0)=f(x),\qquad u'(x,0)=\varphi(x) \tag{9}$$

(7)-torning tebranma harakati differensial tenglamasi; (8)-chegaraviy shart, (9)-boshlang'ich shart. Bu masala yechimi quyidagicha ko'rinishda izlaymiz.

$$u(x,t)=\sum_{n=1}^{\infty}\left(A_n\cos\frac{n\pi at}{l}+B_n\sin\frac{n\pi at}{l}\right)\sin\frac{n\pi x}{l} \tag{10}$$

Bu yerda

$$A_n=\frac{2}{l}\int_0^l f(x)\sin\frac{n\pi x}{l}dx;\quad B_n=\frac{2}{a\pi n}\int_0^l \varphi(x)\sin\frac{n\pi x}{l}dx \tag{11}$$

agar $a_n=\sqrt{A_n^2+B_n^2}$, $\psi_n=arctg\ \frac{A_n}{B_n}$ belgilash kiritsak (11) ni quyidagicha yozish mumkin:

$$u(x,t)=\sum_{n=1}^{\infty}a_n\sin\left(\frac{n\pi at}{l}+\psi_n\right)\sin\frac{n\pi x}{l} \tag{12}$$

Misol 2. Uzunligi l bo'lgan sterjenda issiqlikning tarqalishi masalasi

$$\frac{\partial u}{\partial t}=a^2\frac{\partial^2 u}{\partial x^2} \tag{13}$$

$$u(x,0)=f(x) \tag{14}$$

$$u(0,t)=u(l,t)=0 \tag{15}$$

Bu masala yechimi ushbu ko'rinishda bo'ladi:

$$u(x,t)=\sum_{n=1}^{\infty}A_n e^{-\left(\frac{n\pi at}{l}\right)}\sin\frac{n\pi x}{l} \tag{16}$$

Bu yerda

$$A_n=\frac{2}{l}\int_0^l f(x)\sin\frac{n\pi x}{l}dx \tag{17}$$

Xulosa. Furye qatorlari dastlab differensial tenglamalarni yechish yaratilgan bo'lib uning fan va texnikadagi ko'plab masalalarni yechishga tadbiqini ko'rish mumkin. Furye qatoriga yoyish kuchli apparatdir. Uni differensiallash yoki integrallashda garmonik holga saqlanib qoladi. Bu yerda teoremalar isbotsiz keltirildi, masalani keng o'rganish uchun kerakli adabiyotlar ro'yxati berildi.

Foydalanilan adabiyotlar

1. Кудряьвцев Л.Д. Курс математического анализ. В 3Т. Т.3. Гармонический анализ / Л.Д. Кудряьвцев-М:Дрофа, 2006 -351с
2. Пискунов Н.С. Дифференциальное и интегральное исчисление Т. 2/ Н.С. Пискунов -М:Интеграл –Пресс, 2005 -544с.

3. Ильин В.А. Основы математического анализа У.2/ В.А Ильин, Э.Г. Позняк- М:Наука. Физматлит. 2006-256с
4. Бугров Я.С. Высшей математике. В 3Т. Т.2. Дифференциальное и интегралное исчисление /Я.С. Бугров С.М. никольский-М:Дрофа, 2007 -472с

TAQRIBIY HISOBLASHLARNING O‘QUVCHILAR HISOBLASH MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHDAGI AHAMIYATI

O. Abdullayev
Samarqand davlat universiteti.
S.Gafforova
Sirdaryo viloyati pedogogik maxorat markazi.
E-mail: abdullaev2006@inbox.ru

Annotatsiya. *Oxirgi yillarda hisoblash malakalarini rivojlantirishga alohida e’tibor berilmayapti. Bu ongli va puxta hisoblash malkalarini shakllantirish dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Bu hatto kuchli o‘quvchining ham hisoblash malakalarining yo‘qligi tufayli testlarda o‘z bilimlarini to‘la qonli namoyish etishga xalaqit beradi.*

Kalit so‘zlar. Taqribiy hisoblash, matematik amal, zichlik, ulush.

Kirish. Hisoblash madaniyati matematika kursining barcha bosqichlarida shakllantiriladi, lekin uning asosi 1 sinfdan 6 sinfgacha yaratiladi. Bu davrda o‘quvchilar matematik amallardan ongli foydalanish ko‘nikmasini egallaydilar. Keyinchalik olingan ko‘nikma va malakalar takomillashadi va boshqa predmetlarni o‘rganishda mustahkamlanadi.

Hisoblash ko‘nikma va malakalari shakllangan deb hisoblanadi, agar o‘quvchilar natural sonlar, o‘nli va oddiy kasrlar bilan matematik amallarni yetarlicha tezlikda bajara olishlari hamda turli sonli ifodalarni ayniy almashtirishlarni va taqribiy hisoblashlarni bajara oladigan darajada ko‘nikma va malakalarga ega bo‘lsa.

Taqribiy hisoblash qoidalari

Ko‘pincha tajribasiz odamlar hisoblashlarda foydalanilgan ma’lumotlar aniqligi bilan umuman mos tushmaydigan natijani hosil qiladilar. Bu esa mehnat va vaqtning behuda sarflanishiga olib keladi. Quyidagi holni qaraymiz.

Masalani yechishda biror jismning modda zichligi R ni hisoblash talab qilingan bo‘lsin. Jism hajmi $m = 9{,}38$ g va uning hajmi $V = 4{,}46\ см^2$ .berilgan bo‘lsin. Berilgan ma’lumotlar uchta ishonchli raqamga ega. Ishonchli raqamlar deb, noldan tashqari barcha raqamlarga aytiladi, hamda nol ikki holda: 1) u ishonchli raqamlar orasida joylashgan bo‘lsa; u berilgan sonda mos razryad birligi mavjud bo‘lmagan holda son oxirida turgan bo‘lsa, masalan, $1{,}57$, $0{,}00507$, $3{,}80$ sonlari uchta ishonchli iraqamga ega. Izlanayotgan modda zichligini hisoblashga tanqidiy yondashmasdan

$$\rho = \frac{m}{V} = \frac{9{,}38}{4{,}46} = 2{,}71098\ {}^{г}\!/_{см^3}.$$

natijani olish mumkin. Lekin yozilgan natija ishonchli bo‘lib faqat birinchi uchta ishonchli raqam hisoblanadi, bu berilganlar aniqligiga mos keladi. Demak, olingan natijani yaxlitlash lozim va

$$\rho = 2{,}71\ {}^{г}\!/_{см^3}.$$

ko‘rinishda yozish mumkin. Taqribiy hisoblashlarni quyidagi qoidalarga rioya qilgan holda bajarish lozim.

Taqribiy sonlarni qo‘shish va ayirishda oxirgi natijani shunday yaxlitlanadiki, u hech bo‘lmaganda bitta taqribiy sonning razryad birliklarida bo‘lmagan raqmlarni o‘z ichiga olmasin. Masalan, sonlarni qo‘shishda

$$\begin{array}{l} 4{,}462 \\ 2{,}38 \\ 1{,}17273 \\ \underline{1{,}0262} \\ 9{,}04093 \end{array}$$

yig‘indini yuzdan bir ulushgacha yaxlitlab ,uni $9{,}04$ sga teng deb olish lozim.

Ko‘paytirishda ko‘paytuvchilarni shunday yaxlitlash lozimki, ularning har biri eng kam sondagi raqamlarga ega bo‘lgan son qancha ishonchli raqamlarga ega bo‘lsa, shuncha ishonchli raqamga ega bo‘lsin.

Masalan,

$$3{,}723 \cdot 2{,}4 \cdot 5{,}1846$$

ifodani hisoblash o‘rniga

$$3{,}7 \cdot 2{,}4 \cdot 5{,}2.$$

ifodani hisoblash lozim. Oxirgi natijada ko‘paytuvchilarda yaxlitlashdan so‘ng qancha ishonchli raqam bo‘lsa, shuncha raqam qoldirish lozim.Oraliq natijalarda bitta ko‘p ishonchli raqam qoldirish lozim. Bunday qoida taqribiy sonlarni hisoblashda ham amal qilinadi.

Kvadratga va kubga ko‘tarishda daraja asosida nechta ishonchli raqam bo‘lsa, shuncha ishonchli raqam olish kerak.

Masalan,

$$1{,}32^2 \approx 1{,}74.$$

Kvadrat yoki kub ildiz chiqarishda ildiz ostida qancha ishonchli raqam bo‘lsa, shuncha ishonchli raqam olish kerak.

Masalan,

$$\sqrt{1{,}17 \cdot 10^{-8}} \approx 1{,}08 \cdot 10^{-4}.$$

Murakkab ifodalarni hisoblashda ko‘rsatilgan qoidalarni bajarilayotgan amallar turi bilan mos ravishda qo‘llash lozim

Masalan,

$$\frac{(3{,}2+17{,}062)\sqrt{3{,}7}}{5{,}1 \cdot 2{,}007 \cdot 10^3}.$$

Ko‘paytuvchi 5,1 eng kam ishonchli raqamga ega, ya’ni ikkita. Shuning uchun barcha oraliq hisoblashlar natijalari uchta ishonchli raqamgacha yaxlitlanishi lozim:

$$\frac{(3{,}2+17{,}062)\sqrt{3{,}7}}{5{,}1 \cdot 2{,}007 \cdot 10^3} \approx \frac{20{,}3 \cdot 1{,}92}{10{,}3 \cdot 10^3} \approx \frac{39{,}0}{10{,}3 \cdot 10^3} \approx 3{,}79 \cdot 10^{-3}.$$

Natijani ikkita ishonchli raqamgacha yaxlitlashdan so‘ng oxirgi natija $3{,}8 \cdot 10^{-3}$ natijani olamiz. Bu qoidalarni na faqat masalalar yechishda, balki laboratoriya ishlarini bajarishda o‘lchashlar natijalarini qayta ishlashda foydalanish mumkin.

Taqribiy hisoblashlarga doir masalalar yechishga o‘rgatish.

1-masala. Kolba va po‘kak alohida tortildi, ulaprning massalari mos ravishda m_K= 323,1 *g* i m_P = 5,722 *g* larga teng bo‘ldi(po‘kak aniqroq tarozida tortildi). Kolba va po‘kakning birgalikdagi massasini topish uchun

m_{K+P} = 323,1 + 5,722 = 328,822g deb olish noto‘g‘ri bo‘lar edi. Haqiqatdan, kolba massasi 0,1 g gacha aniqlikda topilgan va shuning uchun javobdagi yuzdan va mingdan birlar na faqat ortiqcha raqamlar, balki zararli: m_K massa 0,001 gacha aniqlangandek bo‘ladi, bu esa noto‘g‘ri. Shuning uchun qo‘shishda m_P ni 2 ta raqamgacha yaxlitlash lozim. Va hisoblashlarni quyidagicha bajarish lozim: m_{K+P} = 323,1 + 5,7 =328,8 *g*.

Bu javob yuqorida hisoblangan natijani yaxlitlasa ham hosil bo‘ladi. Shunday qilib, yig‘indida verguldan so‘ng eng katta absolyut xatolikka ega hadda qancha raqam bo‘lsa shuncha

olinadi. Agar qo‘shiluvchilar ko‘p bo‘lsa, ulardagi xatolar qo‘shilishi mumkin va yig‘indida katta xato berishi mumkin. Bunday hollarda ortiqcha raqam qoidasini qo‘llash tavsiya etiladi*:* bitta ortiqcha raqam qoldirish kerak, javobda esa uni yaxlitlash lozim. Masalan: 132,7; 1,274; 0,06321; 20,96; 46,1521 sonlar yig‘indisini topish talab etilgan bo‘lsin. Eng katta absolyut xatolik birinchi qo‘shiluvchida va u 0,1 ga teng. Shuning uchun qolgan qo‘shiluvchilarni. 0,01 gacha yaxlitlaymiz:

å=132,7 + 1,27 + 0,06 + 20,96 + 46,15 = 201,14 , ya’ni å = 201,1.

Agar biz ortiqcha raqam qoidasidan foydalanmaganimizda barcha qo‘shiluvchilarni 0,1 gacha yaxlitlagan bo‘lar edik, u hoda kamroq aniqlikdagi natijani olgan bo‘lar edik.:

å = 132,7+ 1,3 + 0,1+ 21,0+46,2 = 201,3.

2-masala. $\sqrt{5}+\sqrt{6}+\sqrt{7}+\sqrt{8}$ yig‘indini 0,01 gacha aniqlikda topish talab qilingan bo‘lsin, bunda ildiz ostida turgan butun sonlar aniq deb hisoblanadi. Ortiqcha raqam qoidasidan foydalanib ildizlar qiymatlarini 0,001 gacha aniqlikda qo‘yamiz:

2,236 + 2,449 + 2,646 + 2,828 = 10,159, t. ye. å= 10,16.

Agar qo‘shiluvchilar soni juda ko‘p bo‘lsa, ikkita ortiqcha raqamdan foydalanish mumkin. Verguldan so‘ng bir xil sondagi raqamlar bilan berilgan bir nechta qo‘shiluvchilar yig‘indisini hisoblashda yig‘indining limitik absolyut xatosi qo‘shiluvchilarnikidan kattaroq bo‘ladi. Shuning uchun javobni oldingi raqamgacha yaxlitlash maqsadga muvofiq. Masalan: å = 1,38 + 8,71 + 4,48 + 11,96 + 7,33.å = 33,86 ni olamiz. Lekin oxirgi raqam shubhali, shuning uchun javobni å = 33,9 ko‘rinishda yozish lozim.

Bir nechta miqdorlarning yig‘indisi yoki ayirmasining limitik absolyut xatosi bu miqdorlarning limitik absolyut xatoliklari yig‘indisiga teyeng. Masalan, agar ikkita miqdor 0,1 gacha aniqlangan bo‘lsa, u holda bu miqdorlarning yig‘indisi yoki ayirmasi, 0,2 gacha aniqlangan,chunki xatoliklar qo‘shilishi mumkin. Agar qo‘shiluvchilar juda ko‘p bo‘lsa u holda barcha xatolar qo‘shilishi kam ehtimoli. Bunday holda yig‘indining xatosini aniqlash uchun ehtimollar nazariyasi usullaridan foydalanish lozim. Bundan ko‘rinadiki, yig‘indida bir raqamni taxminan beshta qo‘shiluvchidan boshlab, ikkita raqamni esa taxminan 500 ta qo‘shiluvchidan boshlab yaxlitlashni boshlash lozim.

Xulosa. Taqribiy sonlarni ayirishda ham qo‘shishdagi qoidalar o‘rinli, lekin yaqin sonlarni ayirishda nisbiy aniqlik keskin yomonlashadi. Masalan, 327,48 va 326,91sonlar ayirmasini topish kerak bo‘lsin, Ayiriluvchi va kamayuvchida D = 0,01, ya’ni. $d < 0{,}004\%$. 0,57 ga teng ayirmada esa limitik absolyut xato 0,02 ga teng, shuning uchun limitik nisbiy xato $d = 3{,}5\%$. Nisbiy xato 1 000 martaga ortdi!

Shuning uchun yaqin sonlar ayirmasini bunday ayirishni bajarmasdan o‘lchash yoki hisoblashga harakat qilish lozim.

Adabiyotlar

[1] A.N. Krilov. Leksii o priblijyonnых vыchisleniyax. M.-L. 1950.
[2] S.M. Nikolskiy i dr. Arifmetika-5. M., 2005.
[3] S.M. Nikolskiy i dr. Arifmetika-6. M., 2006.
[4] S.M. Nikolskiy i dr. Algebra-7. M., 2003.
[5] S.M. Nikolskiy i dr. Algebra-9. M., 2006.
[6].Sh.A. Alimov , Algebra 8, M.-Drofa, 2009

ANALYSIS OF THE SOLOW GROWTH MODEL USING MAPLE SOFTWARE

J.Uralov

Jizzakh branch of the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

Abstarct: *This paper presents a computational analysis of the Solow growth model using Maple software. We implement the core differential equation of the neoclassical growth model,*

examine convergence properties, and analyze the effects of parameter variations. The study includes graphical representations of capital dynamics under different initial conditions and policy scenarios.

Keywords: *Core Economic Concepts, Solow growth model, Neoclassical economic growth, Capital accumulation dynamics, Steady-state equilibrium analysis, Cobb-Douglas production function, Savings rate effects, Technological progress in growth models, Population growth rate impact.*

Mathematical Foundation

The Solow growth model is governed by the fundamental differential equation

$$\frac{dk}{dt} = s \cdot f(k) - (n + g + \delta) \cdot k \qquad (1)$$

Where:

- k =capital per effective worker (*K/AL*)
- s =savings rate
- $f(k) = k^a$ =production function (Cobb-Douglas)
- n =population growth rate
- δ =depreciation rate
- a =capital's share of output

The steady-state condition is derived by setting $\frac{dk}{dt} = 0$:

$$k^* = \left(\frac{s}{n+g+\delta}\right)^{\frac{1}{1-a}} \qquad (2)$$

Maple Implementation

Parameter Initialization

```
restart;
with(plots):
with(DEtools):

# Model parameters
s := 0.3;        # Savings rate
n := 0.02;       # Population growth
g := 0.01;       # Tech progress
delta := 0.05;   # Depreciation
alpha := 0.3;    # Capital elasticity

# Production function
f := k -> k^alpha;
```

Capital Dynamics

The core differential equation is implemented as:

```
diff_eq := diff(k(t), t) = s*f(k(t)) - (n + g + delta)*k(t);
```

Numerical Solutions

We compute trajectories for different initial conditions:

```
init_conds := [k(0)=0.5, k(0)=1, k(0)=2, k(0)=3];
solutions := seq(dsolve({diff_eq, ic}, k(t), numeric), ic in
    init_conds);

# Plotting
colors := [red, blue, green, black];
display(seq(
  odeplot(solutions[i], [t, k(t)], 0..100, color=colors[i],
  legend=cat("k(0)=", rhs(init_conds[i]))),
  i=1..nops(init_conds)),
  title = "Capital Dynamics",
  labels = ["Time", "Capital per worker"],
  labeldirections = [horizontal, vertical]);
```

Comparative Dynamics
Savings Rate Variations

```
s_values := [0.2, 0.25, 0.3, 0.35];
solutions_s := map(s_val -> dsolve({subs(s=s_val, diff_eq), k(0)
    =1},
                k(t), numeric), s_values);

display(seq(
```

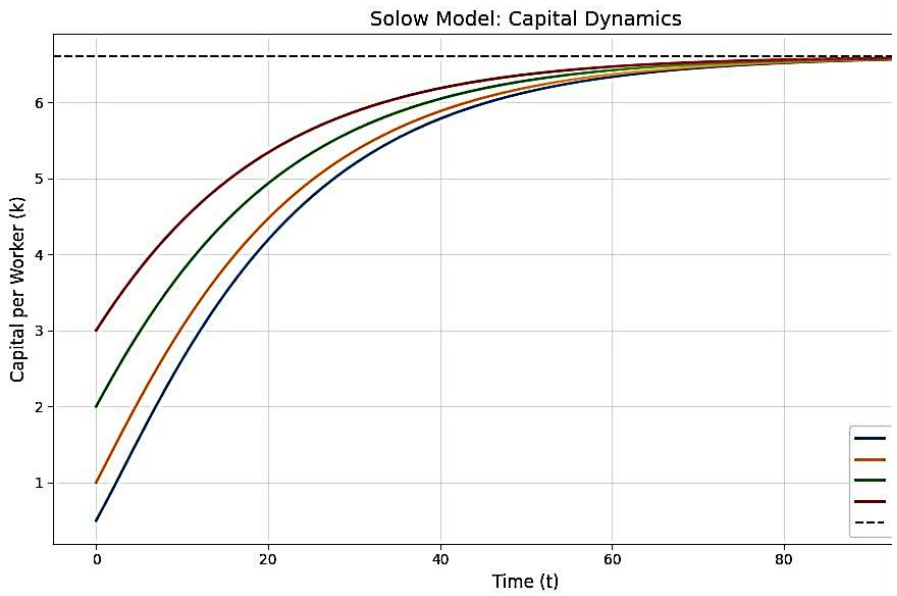

Figure1: Convergence to steady state from different initial conditions

```
  odeplot(solutions_s[i], [t, k(t)], 0..100,
  legend=cat("s=", s_values[i])),
  i=1..nops(s_values)),
  title = "Savings Rate Effects");
```

Steady State Analysis
The steady-state solution is computed symbolically:

```
steady_state := solve(s*k^alpha = (n + g + delta)*k, k);
```

Which yields:

$$k^* = \left(\frac{s}{n+g+\delta}\right)^{\frac{1}{1-a}}$$

Conclusions

The Maple implementation demonstrates several key insights:

- The economy converges to steady state regardless of initial conditions
- Higher savings rates increase steady-state capital but long-run growth
- Technological progress is crucial for sustained growth
- The model provides a framework for policy analysis

Table 1: Parameter Effects on Steady State

Parameter Change	Effect on k^*
Increase in s	↑
Increase in n	↓
Increase in g	↓
Increase in δ	↓

REFERENCES

[1] Solow, R. M. (1956). "A Contribution to the Theory of Economic Growth". The Quarterly Journal of Economics, 70(1), 65-94.

[2] Barro, R. J., & Sala-i-Martin, X. (2004). Economic Growth (2nd ed.). MIT Press.

[3] Romer, D. (2019). Advanced Macroeconomics (5th ed.). McGraw-Hill Education.

[4] Humpherys, J., & Jarvis, T. (2019). Foundations of Applied Mathematics, Volume 2: Algorithms, Approximation, Optimization. SIAM.

ANIQ VA TABIIY FANLARNI O‘QITISHDA MUAMMOLAR VA ULARNING YECHIMLARI

Rajabov Suxrob Xudoyberdiyevich, Turdimurodov Otabek Farxod o‘g‘li[2]

SamDU Kattaqo‘rg‘on filiali

Farmonov O‘ktamjon Rustamovich[3], *SamDU Kattqo‘rg‘on filiali, talabasi*[2]*.,*

rajabovsuxrob72@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada aniq va tabiiy fanlar o‘qitilishida yuzaga kelayotgan muammolar, xususan, matematikaning boshqa fanlar bilan uzviy bog‘lanmasdan, izolyatsiyalangan holda o‘qitilishi tanqid qilinadi. Shuningdek, fanlararo integratsiyani kuchaytirish orqali bu muammoning yechimlari taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: aniq fanlar, tabiiy fanlar, matematika, fanlararo integratsiya, o‘qitish metodikasi, amaliy topshiriqlar, fanlararo aloqalar, o‘quvchilarga motivatsiya, real hayotiy misollar, matematik formulalar.

Kirish Aniq va tabiiy fanlar jamiyatning ilmiy-texnik taraqqiyotini belgilab beruvchi asosiy yo‘nalishlar bo‘lib, ular orqali insoniyat turli ixtirolar, yangiliklar, va yangilanishlarga erishgan. Ushbu fanlar, o‘zining kashfiyotlari va yutuqlari bilan dunyoqarashni o‘zgartirgan va zamonaviy texnologiyalarni yaratish imkonini bergan. Shu bilan birga, aniq va tabiiy fanlarning o‘qitilishi jarayonida ko‘plab muammolar mavjud. Bu muammolarni hal qilish uchun yangi yondashuvlar, metodlar va pedagogik strategiyalar ishlab chiqilishi kerak.

Ushbu fanlar o‘qitilishida eng jiddiy muammolardan biri bu fanlararo bog‘liqlikning yetarli darajada yo‘qolganligidir. Aniq va tabiiy fanlar o‘rtasida kuchli integratsiya va uzviy aloqaning yo‘qligi o‘quvchilarning ilmiy sohalar bo‘yicha ko‘nikmalarini rivojlantirishda to‘sqinlik qilmoqda. O‘quvchilarga, ayniqsa, matematika fani faqatgina matematik formulalarni yechish yoki nazariy bilimlarni yodlash bilan cheklanishi ko‘pincha noaniqlik, tushunmovchilik va qiziqmaslikka olib keladi. Matematika o‘qitish jarayonida uning amaliy qo‘llanilishi va boshqa sohalar bilan uzviy bog‘lanishi yetarli darajada taqdim etilmaydi, bu esa o‘quvchilarda “bu

bilimlar hayotda qanday qo‘llaniladi?” degan savolni tug‘diradi. Bunda, formulalarni yodlash va ularni yechishdan ko‘ra, ularga nisbatan motivatsiya va tushuncha yaratish zarurati mavjud.
Misol uchun, matematika fanining ko‘plab sohalarda, jumladan, moliya, iqtisodiyot, tibbiyot, fizika, kimyo va boshqa sohalarda qo‘llanilishini tushunish juda muhim. Aks holda, o‘quvchilar uchun matematikaning dolzarbligi va uning kundalik hayotdagi o‘rni aniqlanmaydi. Masalan, moliya sohasida foizlar, kredit grafigi, amortizatsiya kabi tushunchalar matematikaning progressiya, logarifmlar, statistik taqsimotlar kabi formulalari asosida ishlaydi. Shuningdek, tibbiyotda differensial tenglamalar va grafik tahlillar yordamida qon aylanish tezligi, yurak urish ritmlari va dori moddalarning taqsimlanishi tushuntiriladi. Ushbu formulalar real hayotda qanday qo‘llanilishini tushunmasdan, o‘quvchilar ularni faqat raqamli amallar sifatida ko‘rib, ularning ahamiyatini yodlashda davom etadilar.
Shu sababli, matematika fani boshqa fanlar bilan integratsiyalashgan holda o‘qitilsa, o‘quvchilarning bilim olish jarayoni samarali bo‘ladi. Fanlararo bog‘lanish o‘quvchilarni matematik bilimlarning hayotdagi real qo‘llanilishi haqida o‘ylashga undaydi va bu ularda fanlarga nisbatan qiziqish va motivatsiyani oshiradi. Matematik formulalar o‘qitishda ularning amaliyotda qanday ishlatilishini ko‘rsatish orqali, o‘quvchilarga bu bilimlarning ularga qanday foyda keltirishi haqida to‘liq tasavvur shakllanadi.
Bundan tashqari, matematika fanining yodlanadigan va amaliyotga yaqinlashtirilmagan formulalarga qaratilishi, o‘quvchilarning shaxsiy qiziqishlariga to‘g‘ri kelmaydi va bu o‘z navbatida ular orasida fanga nisbatan salbiy munosabatning shakllanishiga olib keladi. Bu muammoni bartaraf etish uchun, fanlararo bog‘lanishni kuchaytirish zarur, chunki o‘quvchilarga nafaqat formulalarni o‘rganish, balki bu bilimlarni hayotda qanday qo‘llanilishini tushuntirish muhimdir. Matematika va boshqa fanlar o‘rtasidagi uzviy aloqani ta’minlash orqali, o‘quvchilar o‘zlarining bilimlarini real holatga bog‘lab, o‘rganganlarini kundalik hayotda qo‘llash imkoniyatini topadilar. Bu esa, o‘z navbatida, ularning ta’lim olishini yanada samarali va mazmunli qiladi.

Matematika va boshqa fanlar o‘rtasida bog‘lanishni o‘rganishda matematik formulalar yirik ahamiyatga ega. Quyida ba’zi formulalarning real hayotdagi qo‘llanishiga misollar keltirilgan:

Populyatsiya o‘sishi modeli (Malthusian growth model):

$$\frac{dN}{dt} = rN \quad \text{yoki} \quad P(t) = P_0 e^{rt}$$

Bu formula populyatsiyaning o‘sishini tasvirlaydi. Bu yerda N – populyatsiya soni, r – o‘sish sur’ati, t – vaqt. Bu formula populyatsiyaning o‘sishini tasvirlaydi. $P(t)$ – vaqtning ttt-da populyatsiya soni, P_0 boshlang‘ich populyatsiya soni, r – o‘sish sur'ati, t – vaqt (yillar).
Eksponensial kamayish modeli:

$$P(t) = P_0 e^{-rt}$$

Logistik o‘sish modeli:

$$\frac{dN}{dt} = rN\left(1 - \frac{N}{K}\right)$$

Bu formulada K – resurslar chegarasi (taqsimlashning maksimal darajasi), r – o‘sish sur’ati, va N – populyatsiya soni.

Genetik mozaika (Hardy-Weinberg tenglamasi):

$$p^2 + 2pq + q^2 = 1$$

Bu formula genetik populyatsiyada allellarning taqsimlanishini tahlil qilish uchun ishlatiladi, bunda p va q genotiplarning chastotalarini ifodalaydi.

Dori moddalarining konsentratsiyasini hisoblash (Pharmacokinetics):

$$C(t) = C_0 e^{-kt}$$

Bu formula dori moddalarining organizmdagi konsentratsiyasini vaqtga nisbatan hisoblashda ishlatiladi, bu yerda $C(t)$ – dori konsentratsiyasi, C_0 – boshlang‘ich konsentratsiya, k – eliminatsiya tezligi, va t – vaqt

Qon bosimi va yurakning tebranishi (Diferensial tenglamalar):

$$\frac{dH}{dt} = \alpha H(t) + \beta P(t)$$

Bu model yurak urish ritmi $H(t)$ va qon bosimi $P(t)$ o‘rtasidagi munosabatni ifodalaydi. Ushbu modelda α va β konstantalar.

Riskning o‘lchovi (Standard Deviation yoki Volatilite)

Investitsiyaning riskini o‘lchash uchun eng keng tarqalgan usul – standart og'ish (standard deviation)ni hisoblashdir. Bu investitsiyaning daromadlarining o‘zgarishini yoki volatilligini ko‘rsatadi:

$$\sigma = \sqrt{\frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n}\left(R_i - \overline{R}\right)^2}$$

σ – standart og‘ish (risk), R_i – har bir davrdagi rentabellik, $\overline{R}$ – o‘rtacha rentabellik, n – davrlar soni.

Asosiy qism Matematika – boshqa fanlarning asosimi yoki alohida fanmi?

Matematika, nafaqat o‘ziga xos fan, balki boshqa barcha aniq va tabiiy fanlar uchun asosiy vosita va "til" hisoblanadi. Boshqa fanlar o‘z nazariyalarini yaratishda, formulalarini tushuntirishda, va jarayonlarini modellashtirishda matematika bilimlariga tayanadilar. Shu sababli, matematika faqat o‘zining alohida o‘quv fanidan ko‘ra, kengroq yondashuvni talab qiladi, u boshqa fanlar bilan uzviy bog‘lanib, ularni o‘rgatishda muhim o‘rin tutadi. Quyida bunday bog‘lanishlarning misollarini keltirib o‘tamiz:

Moliya va iqtisodiyot sohalarida matematika yordamida turli moliyaviy tushunchalar aniqlanadi. Masalan, foiz stavkalari, kredit grafigi, amortizatsiya, investitsiya daromadliligi kabi moliyaviy hisob-kitoblar, progressiya (masalan, arifmetik va geometrik progressiyalar), logarifmlar, statistik taqsimotlar kabi matematik tushunchalar va formulalar asosida amalga oshiriladi. Bu matematik modellar orqali iqtisodiyotda pul aylanmasi, narxlar o‘zgarishi, iqtisodiy o‘sish va boshqa jarayonlarni hisoblash mumkin. Ammo, ko‘pincha matematika fanida o‘rgatilayotgan formulalar real hayotdagi vaziyatlarga tatbiq etilmasdan, faqatgina bitta masalani yechish maqsadida o‘rganiladi. Natijada o‘quvchilar bu bilimlar ularning kundalik hayotida qanday qo‘llanilishini anglamay, ularga nisbatan qiziqish yo‘qotishadi.

Tibbiyotda ham matematika o‘zining muhim o‘rnini ko‘rsatadi. Masalan, qon aylanish tezligi, yurak urish ritmlari, dori moddalarning tana bo‘yicha taqsimlanishi kabi jarayonlar differensial tenglamalar yordamida o‘rganiladi. Bu tenglamalar tibbiy jarayonlarning harakatini, vaqt o‘tishi bilan qanday o‘zgarishini tasvirlashga imkon beradi. Shuningdek, grafik tahlillar tibbiyotda keng qo‘llanilib, tibbiy statistikani va sog‘liqni saqlash ko‘rsatkichlarini tahlil qilishda yordam beradi. Masalan, yurak urish tezligini kuzatish uchun ishlatiladigan grafiklar va boshqa statistik vositalar matematikaning real hayotdagi qo‘llanilishining yorqin misolidir. Tibbiyotda matematik modellarni ishlatish nafaqat ilmiy tadqiqotlar, balki tibbiy amaliyotda ham samarali bo‘lishi mumkin. Ammo, agar matematika fani faqat nazariy formulalar bilan cheklansa, uning real hayotdagi ahamiyatini tushunish qiyinlashadi va bu o‘quvchilarda motivatsiyani kamaytiradi.

Fizika va kimyo fanlarida ham matematikaning roli juda katta. Fizika va kimyoda barcha asosiy qonunlar va tenglamalar matematika yordamida ifodalanadi. Masalan, harakat tenglamalari, energiya saqlanish qonunlari, konsentratsiya va gazlar qonunlari — bularning barchasi matematik model va formulalar yordamida tasvirlanadi. Fizikada Newtonning harakat qonunlari, kimyoda esa reaksiyalar tezligi va qonunlari kabi masalalar matematikaning kuchli vositalari bilan

yechiladi. Agar matematika fanini faqatgina bu formulalarni yechish uchun o‘rganilsa, o‘quvchilar uchun fizika yoki kimyo fanining amaliyotda qanday qo‘llanilishi qiyinlashadi.
Bularning barchasi shuni ko‘rsatadiki, matematika nafaqat alohida bir fan sifatida o‘rganilishi kerak, balki boshqa aniq va tabiiy fanlar bilan integratsiyalashgan holda taqdim etilishi zarur. Agar matematika darslari faqatgina formulalarni yodlash va ularni yechishga qaratilgan bo‘lsa, o‘quvchilar formulalar va matematik modellarni real hayotdagi misollar bilan bog‘lay olishmaydi, natijada ular bilimlarini kundalik hayotda qo‘llay olmaydilar.
Shu sababli, matematika fani boshqa fanlar bilan bog‘lanib o‘rgatilsa, o‘quvchilar nafaqat matematik bilimlarni o‘zlashtirishadi, balki bu bilimlarni real dunyo muammolarini hal qilishda qanday qo‘llashni ham o‘rganadilar. Bu esa o‘z navbatida ularning bilimlariga bo‘lgan qiziqish va motivatsiyani oshiradi, shuningdek, o‘quvchilarda o‘rgangan bilimlarning amaliy qiymatini tushunishlariga yordam beradi.

O‘qitishdagi muammolar**:**Fanlararo aloqaning yo‘qligi: Matematika fani o‘qituvchilari ko‘pincha boshqa fanlar bilan integratsiya qilmaydi. Fizika yoki iqtisodiyotga oid masalalarni keltirishdan chetlanadi.
Amaliyotga yaqinlashtirilmagan formulalar: O‘quvchilarga real hayotda qo‘llanadigan foizlar, daromadlar, tezlik va bosim haqida emas, balki hayotdan uzoq formulalar beriladi.
Talabalarda motivatsiyaning yo‘qligi: Talaba formulani o‘rganadi, lekin uning foydasini ko‘rmagani sababli bu bilimni unutiladi.

Yechimlar:Fanlararo integratsiyani kuchaytirish: Matematika darslarida iqtisodiy, tibbiy, texnik fanlarga oid real hayotiy misollar ishlatish talabalarni fanga bog‘laydi.
Amaliy topshiriqlarni kiritish: Misol uchun, foiz hisoblash darsida bank kreditlari, kimyoviy reaksiya darsida matematik tenglamalardan foydalanish orqali talabalar bilimini mustahkamlash mumkin.
O‘qituvchilar uchun fanlararo metodik qo‘llanma yaratish: Har bir matematik mavzuni hayotdagi sohalarga qanday bog‘lash mumkinligi haqida metodik qo‘llanmalar tayyorlash foydali bo‘ladi.

Xulosa:Matematika va boshqa aniq fanlarni o‘qitishda ularning hayotdagi va boshqa fanlardagi o‘rnini ochib berish — asosiy vazifadir. Nazariy bilimni real holatga bog‘lay olmagan ta’lim samarali bo‘la olmaydi. Shu sababli fanlararo yondashuvlar, integratsiyalashgan darslar, amaliy topshiriqlar asosida tashkil etilgan o‘qitish uslublari o‘quvchilar va talabalar tafakkurini rivojlantirishda, fanga bo‘lgan ishonch va qiziqishni kuchaytirishda muhim rol o‘ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Impendant method for determining the reduction of hydraulic resistance in large arterial vessels with permeable walls FB Abdikarimov, KN Navruzov, SX Razhabov, ZK Shukurov
   Journal of Applied Biotechnology & Bioengineering 5 (2-2018), 79-82
2. Синтез и изучение высших жирных спиртов на основе промышленных отходов и их применение для улучшения свойств дизельных топлив ОБ Ахмедова, МЗ Комилов, СФ Фозилов, ШБУ Мавлонов, СХ Ражабов, ...Universum: технические науки, 75-78
3. Mathematical modeling of hydrodynamic resistance in an oscillatory flow of a viscoelastic fluid
   K Navruzov, S Rajabov, M Ashurov - E3S Web of conferences, 2023
4. Mathematical modeling of hydrodynamic resistance in an oscillatory flow of a viscoelastic fluid K Navruzov, S Rajabov, M AshurovE3S Web of conferences 401, 02026
5. On the reduction of the resistance in the central arterial vessel KN Navruzov, SX Rajabov, ZK Shukurov, A Begjanov, Y BabajonovaAsian Journal of Research 12 (12), 30-31
6. Methods of Transition of Arithmetic and Geometrical Materials in an Inalienable Linkage in Elementary Mathematics Classes Q Tursunov, S Rajabov, S Nurillaev, O Turdimurodov JournalNX 7 (1), 271-275

7. Study of non-stationary flow of viscoelastic incompressible fluid in a flat channel K Navruzov, S Rajabov, N Abdikarimov, O Turdimurodov, R Nasrulloeva E3S Web of Conferences 587, 01012
8. Non-stationary flow of viscoelastic fluid in a cylindrical pipe K Navruzov, S Rajabov, N Abdikarimov, O Turdimurodov, R Nasrulloeva E3S Web of Conferences 587, 01013
9. Эластик ёпишқоқ суюқликларнинг умумлашган реологик модели ННР Наврузов К., Ражабов С.Х.Вестник Хорезмской академии 2023 (2), 212-214

КАСАТЕЛЬНОЕ НАПРЯЖЕНИЕ СДВИГА ПРИ КОЛЕБАТЕЛЬНОМ ТЕЧЕНИИ ВЯЗКОУПРУГОЙ НЕСЖИМАЕМОЙ ЖИДКОСТИ В ПЛОСКОМ КАНАЛЕ

Наврузов К., Rajabov Suxrob Xudoyberdiyevich[1], Turdimurodov Otabek Farxod o'g'li[2]
SamDU Kattaqo'rg'on filiali
rajabovsuxrob72@gmail.com

Аннотация: В данной работе исследуется колебательное течение вязкой и вязкоупругой несжимаемой жидкости в плоском канале, вызванное гармоническими колебаниями расхода жидкости. Подчеркивается значимость этого исследования для биомеханики, в частности, для систем микрочипов, используемых в диагностике органов и адресной доставке лекарств, а также для медико-биологических установок с пневматическими микронасосами. В работе выводятся уравнения, включая дифференциальное уравнение движения и уравнение Максвелла для реологического состояния жидкости, для моделирования данного течения. Решение приводит к определению передаточной функции для касательного напряжения на стенках канала.

Ключевые слова: Колебательное течение, Вязкоупругая жидкость, Плоский канал, Касательное напряжение сдвига, Микрочипы, Биологическая механика, Уравнение Максвелла, Передаточная функция , Амплитудно-фазовая частотная характеристика (АФЧХ).

Исследование колебательное течение вязкой и вязкоупругой жидкости в плоском и прямоугольном канале под действием гармонических колебаний расхода жидкости, могут быть применятся в биологической механике, в частности для работы системы микрочипов . Эти системы предназначены для диагностики работы различных органов человека, а также адресной доставке к ним лекарственных препаратов. Кроме этого с целью обеспечение постоянного расхода жидкости, часто используется медико-биологических установках пневматические микронасосы с периодическим вытеснением жидкости из свободных объемов. В таких системах экономически выгодным могут быть установка с пульсирующим расходам. В связи с этим в данной работе, решены задачи колебательного течения вязкоупругой несжимаемой жидкости между двумя неподвижными параллельными плоскостями. Обозначены расстояния между стенками через $2h$. Ось $0x$ проходит горизонтально в средине канала вдоль потока. Ось $0y$ направлено перпендикулярно к оси $0x$. Течение вязкоупругой жидкости происходит симметрично по оси канала.

Дифференциальное уравнение движения вязкойупругой несжимаемой жидкости в напряжение имеет следующие вид [1]

$$\rho \frac{\partial u}{\partial t} = -\frac{\partial p}{\partial x} - \frac{\partial \tau}{\partial y} \qquad (1)$$

где u -продольная скорость; p -давление; ρ -плотность; τ -касательная напряжения; t -время. Реологическое уравнения состояния жидкости принимается в виде уравнение Максвелла [2,3]

$$(1+\lambda\frac{\partial}{\partial t})\tau(y,t) = -\mu\frac{\partial u}{\partial y} \qquad (2)$$

Здесь λ -время релаксация; μ -динамическая вязкость. В (2) при $\lambda = 0$ получаем закон вязкого трения Ньютона. Подставляя (2) в уравнение движения для скорости жидкости, получаем

$$\rho(1+\lambda\frac{\partial}{\partial t})\frac{\partial u}{\partial t} = -(1+\lambda\frac{\partial}{\partial t})\frac{\partial p}{\partial x} + \mu\frac{\partial^2 u}{\partial y^2} \qquad (3)$$

Считаем, что колебательное течение вязкоупругой жидкости происходит за счет заданного гармонического колебание расхода жидкости или продольной скорости осреднённой по сечению канала.

$$Q = a_Q cos\omega t = \mathrm{Re}\, a_Q e^{i\omega t}\ , \quad < u >= a_u cos\omega t = \mathrm{Re}\, a_u e^{i\omega t}$$

где a_Q и a_u- амплитуды расхода жидкости и амплитуды продольной скорости осредненной по сечению канала. В данном случае течение происходит симметрично по оси канала, а стенке канала удовлетворяется условия прилипание. В силу линейности уравнение (1) продольной скорости, давление, касательное напряжение на стене можно записывать в следующем образом

$$u(y,t) = \mathrm{Re}\, u_1(y)e^{i\omega t},\ p(x,t) = \mathrm{Re}\, p_1(x)e^{i\omega t},\ \tau(t) = \mathrm{Re}\,\tau_1 e^{i\omega t}$$

Подставляя эти выражения в уравнение (3), получаем

$$\frac{\partial^2 u_1(y)}{\partial y^2} - \frac{\rho i\omega\eta^2(i\omega)}{\mu}u_1(y) = \frac{\eta^2(i\omega)}{\mu}\frac{\partial p_1(x)}{\partial x} \qquad (4)$$

Здесь $\eta^2(i\omega) = (1+i\omega\lambda)$

Решения уравнение (4) будет

$$u_1(y) = \frac{1}{\rho i\omega}\left(-\frac{\partial p_1(x)}{\partial x}\right)\left(1 - \frac{\cos\left(i^{3/2}\alpha_0\eta(i\omega)\frac{y}{h}\right)}{\cos\left(i^{3/2}\alpha_0\eta(i\omega)\right)}\right) \qquad (5)$$

где $\alpha_0 - \sqrt{\frac{\omega}{\nu_0}}h$ - колебательное число Уомерсли (безразмерная частота колебаний); ν_0 - кинематическая вязкость раствора. С помощью решение (5) определяем передаточную функцию $W_{\tau,u}(i\omega)$ для касательного напряжения на стенки, как

$$W_{\tau_1,u_1}(i\omega) = \frac{h}{3\eta_0}\frac{\tau_1(i\omega)}{< u_1(i\omega) >} = -\frac{\left(i^{\frac{3}{2}}\alpha_0\right)^2\sin\left(i^{\frac{3}{2}}\alpha_0\eta(i\omega)\right)}{3(i^{\frac{3}{2}}\alpha_0\eta(i\omega)\cos\left(i^{\frac{3}{2}}\alpha_0\eta(i\omega)\right) - \sin\left(i^{\frac{3}{2}}\alpha_0\eta(i\omega)\right))} \qquad (6)$$

Передаточная функция (6), иногда называется амплитудно-фазовая частотная характеристика (АФЧХ). Эти функции позволяет определить изменение касательного напряжение сдвига при заданном законе изменение во времени продольной скорости осредненной по сечению канала. Литература

1. Impendant method for determining the reduction of hydraulic resistance in large arterial vessels with permeable walls FB Abdikarimov, KN Navruzov, SX Razhabov, ZK Shukurov
   Journal of Applied Biotechnology & Bioengineering 5 (2-2018), 79-82

2. Синтез и изучение высших жирных спиртов на основе промышленных отходов и их применение для улучшения свойств дизельных топлив ОБ Ахмедова, МЗ Комилов, СФ Фозилов, ШБУ Мавлонов, СХ Ражабов, ...Universum: технические науки, 75-78
3. Mathematical modeling of hydrodynamic resistance in an oscillatory flow of a viscoelastic fluid
K Navruzov, S Rajabov, M Ashurov - E3S Web of conferences, 2023
4. Mathematical modeling of hydrodynamic resistance in an oscillatory flow of a viscoelastic fluid K Navruzov, S Rajabov, M AshurovE3S Web of conferences 401, 02026
5. On the reduction of the resistance in the central arterial vessel KN Navruzov, SX Rajabov, ZK Shukurov, A Begjanov, Y BabajonovaAsian Journal of Research 12 (12), 30-31
6. Methods of Transition of Arithmetic and Geometrical Materials in an Inalienable Linkage in Elementary Mathematics Classes Q Tursunov, S Rajabov, S Nurillaev, O Turdimurodov JournalNX 7 (1), 271-275
7. Study of non-stationary flow of viscoelastic incompressible fluid in a flat channel K Navruzov, S Rajabov, N Abdikarimov, O Turdimurodov, R Nasrulloeva E3S Web of Conferences 587, 01012
8. Non-stationary flow of viscoelastic fluid in a cylindrical pipe K Navruzov, S Rajabov, N Abdikarimov, O Turdimurodov, R Nasrulloeva E3S Web of Conferences 587, 01013
9. Эластик ёпишқоқ суюқликларнинг умумлашган реологик модели ННР Наврузов К., Ражабов С.Х.Вестник Хорезмской академии 2023 (2), 212-214.

GEOMETRIK YASASHGA DOIR MASALALARNI GEOGEBRA DASTURIDA VIZUALLASHTIRISH

Sharipov X.[1], Xoliqov L.[2]
[1] Samarqand Davlat universitetining Kattaqo'rg'on filiali, sh_xurshid@yahoo.com.
[2] Samarqand iqtisodiyot va servis instiituti Akademik litseyi.

Annotatsiya. Geometriya matematikaning asosiy bo‘limlaridan biri bo‘lib, uning tushunchalari ko‘pincha abstrakt va murakkab bo‘ladi. Aynan shuning uchun, geometrik shakllarni vizuallashtirish, o‘quvchilarga ularni tushunishga yordam beradigan muhim vosita hisoblanadi. Geometrik masalalarni yechishda vizualizatsiya metodlari yordamida tushunchalarni aniqroq ko‘rsatish mumkin, bu esa o‘quvchilarning matematik tushunchalarni yanada osonroq o‘zlashtirishiga olib keladi.

Kalit so’zlar: Geogebra, matematik dastur, vizuallashtirish, yasashga doir masala, ta’lim texnologiyalari.

1. Kirish

Geometriya matematikaning asosiy bo‘limlaridan biri bo‘lib, uning tushunchalari ko‘pincha abstrakt va murakkab bo‘ladi. Aynan shuning uchun, geometrik shakllarni vizuallashtirish, o‘quvchilarga ularni tushunishga yordam beradigan muhim vosita hisoblanadi. Geometrik masalalarni yechishda vizualizatsiya metodlari yordamida tushunchalarni aniqroq ko‘rsatish mumkin, bu esa o‘quvchilarning matematik tushunchalarni yanada osonroq o‘zlashtirishiga olib keladi.

GeoGebra dasturi matematika va fizika darslarida keng qo‘llaniladigan interaktiv dastur bo‘lib, u algebra, geometriya, statistikalar va boshqa matematik sohalarda ishlash imkoniyatini taqdim etadi. Bu dastur yordamida geometrik shakllarni yaratish, o‘zgartirish va ular bilan ishlash osonlashadi, bu esa darslarni yanada samarali o'tkazishga yordam beradi.

2. GeoGebra Dasturining Imkoniyatlari

GeoGebra dasturida geometrik yasashlarni vizuallashtirish uchun ko'plab qulayliklar mavjud. Ularning ba'zilariga quyidagilar kiradi:

Geometrik ob'ektlar yaratish: GeoGebra yordamida har xil geometrik shakllar yaratish mumkin. Masalan, **to'g'ri chiziqlar**, **doiralar**, **uchburchaklar**, **paralelogrammalar** va

boshqalar. Har bir shakl yaratishda, foydalanuvchi ularning xususiyatlarini o'zgartirishi, masalan, uzunlik, burchak va boshqa parametrlarni ko'rishi mumkin. Bu dastur yordamida geometrik shakllarni yaratish va o'zgartirish jarayoni juda qulay va tushunarli.

O'zgaruvchan geometriya: GeoGebra'da o'zgartirish imkoniyatlari juda keng. O'quvchi biron bir geometrik shaklni yaratgach, uni harakatlantirib yoki o'zgartirib, masalan, chiziqlarning kesishgan nuqtasini yoki doiraning markazini ko'rsatishi mumkin. O'zgarishlarni dinamik tarzda ko'rish orqali o'quvchilar o'zlari matematik jarayonlarni kuzatishlari mumkin.

Vizualizatsiya va dinamiklik: GeoGebra yordamida shakllarning dinamik o'zgarishini ko'rish mumkin. Masalan, doira yaratib, uning radiusini o'zgartirish orqali doiraning qanday o'zgarishini kuzatish mumkin. Bu orqali o'quvchilar geometrik tushunchalarni yanada aniqroq tushunishlari mumkin.

3. Geometrik Yasashlar Turlari

GeoGebra dasturi yordamida bajariladigan geometrik yasashlarga misollar keltirilsin:

To'g'ri chiziqlar va kesish nuqtalari:

GeoGebra dasturida ikki to'g'ri chiziqni yaratib, ularning kesishgan nuqtasini aniqlash mumkin. Misol uchun, ikki to'g'ri chiziqning teng bo'lib, ular orasidagi kesishish nuqtasini topish. Bu yerda, foydalanuvchi chiziqlarni harakatlantirish orqali kesishgan nuqtaning joyini o'zgartirish va vizual tarzda ko'rish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Doiralar va tangensial chiziqlar:

GeoGebra yordamida doira yaratish va unga tegishli tangensial chiziqlarni qurish mumkin. Doiraning markazidan tashqariga chiziq chizib, tangensial chizig'ini yaratish hamda bu tangensial nuqtaning aniq joyini topish o'quvchilarga geometrik tushunchalarni yanada aniqroq tushunishga yordam beradi. Bu kabi vizualizatsiya o'quvchilarga tangensial tushunchasini aniqroq tushunishga yordam beradi.

Ko'pburchaklar:

Uchburchaklar, to'rtburchaklar va boshqa ko'pburchaklar GeoGebra dasturida yaratib, ularning xususiyatlarini tahlil qilish mumkin. Misol uchun, bir uchburchakning o'rtacha balandligini va o'zgarishini ko'rish mumkin. O'quvchilar uchburchakning tomoni va burchaklarini o'zgartirib, qanday o'zgarishlar bo'lishini ko'rishlari mumkin.

Birinchi va ikkinchi darajali egri chiziqlar:

GeoGebra dasturi yordamida parabola, ellips va giperbolalarni yaratish va ularning xususiyatlarini ko'rish mumkin. Misol uchun, parabola yaratib, uning tenglamasi va uning tangensial nuqtasini aniqlash. Bu usul o'quvchilarga parabola va uning o'zgarishini vizual tarzda ko'rish imkoniyatini beradi.

4. Vizuallashtirishning Pedagogik Ahamiyati

Geometrik tushunchalarni vizual tarzda tushuntirishning pedagogik ahamiyati juda katta. GeoGebra yordamida geometrik shakllarni ko'rish va ularni o'zgarishini kuzatish o'quvchilarga quyidagi afzalliklarni taqdim etadi:

Abstrakt tushunchalarni aniqroq qilish: O'quvchilarga geometriya tushunchalarini vizual tarzda ko'rsatish, masalan, chiziq va doiraning kesishish nuqtalarini ko'rsatish, tushunchalarni yanada aniqroq va sodda qilib tushuntirishga yordam beradi.

Interaktiv o'quv muhiti: GeoGebra dasturi o'quvchilarga geometrik shakllarni o'zgartirish imkonini beradi. Masalan, chiziqlarni siljitish, doira radiusini o'zgartirish yoki uchburchakning nuqtalarini siljitish orqali shakllarning o'zgarishini kuzatish mumkin. Bu o'quvchilarning aktiv ishtirokini ta'minlaydi va ularni o'rganish jarayonida mustaqil fikrlashga undaydi.

5. Natijalar va Xulosa

GeoGebra dasturi yordamida geometrik yasashlar va masalalarni vizuallashtirish o'quvchilarga geometrik tushunchalarni aniqroq o'zlashtirishga yordam beradi. Darslar davomida interaktivlik va dinamik ko'rsatish orqali o'quvchilar geometriya tushunchalarini

mustahkamlashlari mumkin. GeoGebra'da ishlash o'quvchilarni o'z fikrini erkin ifodalashga, matematik jarayonlarga qiziqish bildirishga va mustaqil ishlashga undaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Sharipova S., Sharipov X., Xoliqov L. BA'ZI BIR SONLI YIG'INDILARNI KETMA-KETLIKNING DISKRET HOSILASI YORDAMIDA HISOBLASH //Журнал математики и информатики. – 2022. – Т. 2. – №. 1.
2. Sharipov X. F., Abriyev N. T., Boymatov B. FAZODA KILLING VECTOR MAYDONLAR GEOMATRIYAS //Toshkent Viloyati Chirchiq Davlat Pedagogika Instituti.–2021.
3. Sharipov X. F., Sharipov S. S. DIFFERENTIAL INVARIANTS OF SUBMERSIONS //СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРИКЛАДНОЙ МАТЕМАТИКИ, ИНФОРМАТИКИ И МЕХАНИКИ. – С. 60.
4. Sharipov X. F., Boymatov B., Abriyev N. Singular foliation generated by an orbit of family of vector fields //Advances in Mathematics: Scientific Journal. – 2021. – Т. 10. – С. 2141-2147.
5. Шарипов Х. Ф., Шарипова С. Ф. РЕАЛИЗАЦИЯ ВИЗУАЛИЗАЦИИ ПРИ ДОКАЗАТЕЛЬСТВЕ ТЕОРЕМЫ ЭЙЛЕРА В ПЛАНИМЕТРИИ И ЕЕ АНАЛОГ //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – Т. 1. – №. 2. – С. 373-377.

RATSIONAL TARTIBLI HOSILALAR: ULARNING MATEMATIK USULLARI VA AMALIY QO‘LLANILISH

Turdimurodov Otabek Farxod o‘g‘li, SamDU Kattaqo‘rg‘on filiali
Otayorov Oxunjon Shovxiddin o‘g‘li, Berdiyorova Nafosat Orif qizi, Normurodova Orasta Qahramon qizi, talabalar
otabekfarxodovichturdimurodov@gmail.com

Anotatsiya:

Ushbu maqola ratsional tartibli hosilalar (fractional derivatives) va ularning matematik usullarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Tadqiqotda ratsional tartibli hosilalarni hisoblash uchun asosiy matematik usullar, shu jumladan, **Gamma funksiyasi**, **Grünwald–Letnikov** va **Riemann–Liouville** usullari tahlil qilingan. Ushbu usullar tizimlarning noan’anaviy jarayonlarini, masalan, sekin o‘zgarishlarni va tarixiy xotirani hisobga olishda qo‘llaniladi. Ratsional tartibli hosilalar asosan **issiqlik tarqalishi**, **suyuqlik oqimi** va **muhandislikdagi murakkab tizimlarni modellashtirish**da qo‘llaniladi. Maqola ratsional tartibli hosilalar nazariyasini va ularning amaliy qo‘llanilishini kengaytirishga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: Ratsional tartibli hosilalar**,** Gamma funksiyasi**,** Grünwald–Letnikov usuli**,** Riemann–Liouville usuli**,** issiqlik tarqalishi**,** suyuqlik oqimi**,** muhandislik**.**

Hosila tushunchasi

Matematik analizning asosiy tushunchalaridan biri bu — hosila tushunchasidir. Hosila — bu funksiya argumentining juda kichik o‘zgarishiga funksiyaning mos ravishda qanday o‘zgarishini aniqlovchi qiymatdir. Hosila orqali funksiya grafigining ma’lum nuqtadagi og‘ish burchagi, tezligi yoki o‘sish sur’ati aniqlanadi.

Matematika fanida dastlab oddiy butun tartibli hosilalar o‘rganilgan bo‘lib, ular integer (butun) tartibdagi hosilalar deb ataladi. Ammo murakkab jarayonlarni modellashtirish zarurati yuzaga kelishi bilan hosilani umumlashtirishga ehtiyoj tug‘ildi va natijada ratsional yoki kasr tartibli hosilalar tushunchasi paydo bo‘ldi.

Hosila — bu differensial hisobning asosiy tushunchasi bo‘lib, funksiya o‘zgarishi tezligini ifodalaydi. Agar $f(x)$ funksiya berilgan bo‘lsa, uning xxx nuqtadagi hosilasi quyidagi limit orqali aniqlanadi:

$$f'(x)=\lim_{h\to o}\frac{f(x+h)-f(x)}{h}$$

Bu formula funksiya grafigiga chizilgan tepa chiziqning (tangentaning) qiyaligi yoki nishabligini ifodalaydi.

Misol:

Agar $y=x^2$ bo‘lsa, uning hosilasi:

$$\frac{dy}{dx}=2x$$

Bu natija x ning har bir qiymatida y ning o‘zgarish tezligini ko‘rsatadi.

Ratsional tartibli hosila tushunchasi

Ratsional tartibli hosila — bu funksiya hosilasining oddiy butun son tartibdan farqli ravishda, istalgan haqiqiy yoki ratsional son (masalan, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$, 0.75 kabi) darajasidagi hosilasidir.

Umuman olganda, kasr tartibli hosilalar fractional calculus (kasr tartibli analiz) deb nomlangan matematik sohaga kiradi.

Ratsional tartibli hosila quyidagicha belgilanadi:

$D^{\alpha}f(x)$ bu yerda α — istalgan haqiqiy yoki ratsional son bo‘lib, hosilaning tartibini ifodalaydi.

Ratsional tartibli hosilalarning paydo bo‘lishi Leibniz, Euler, Riemann, Liouville kabi olimlarning ishlari bilan bog‘liq.

Gamma funksiyasi yordamida aniqlash

Ratsional tartibdagi hosila $D^r f(x)$, bu yerda $r \in Q$, quyidagicha aniqlanadi:

$$D^r x^n = \frac{\Gamma(n+1)}{\Gamma(n-r+1)} x^{n-r}$$

Bu formula faqat $n > r-1$ bo‘lganda ishlaydi.

Grünvald–Letnikov usuli

Bu usul ratsional tartibdagi hosilani limit orqali aniqlaydi:

$$D^r f(x) = \lim_{h\to 0} \frac{1}{h^r} \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k \binom{k}{r} f(x-kh)$$

Bu yerda $\binom{r}{k} = \frac{\Gamma(r+1)}{\Gamma(k+1)\Gamma(r-k+1)}$

3. Riemann–Liouville usuli

Bu usu integral asosida aniqlanadi va u quyidagicha yoziladi:

$$D^r f(x) = \frac{1}{\Gamma(n-r)} \frac{d^n}{dx^n} \int_a^x (x-t)^{n-r-1} f(t)dt$$

Bu yerda $n = [r]$ (ya’ni r dan katta eng yaqin butun son)

Caputo usuli

Bu usul ko‘proq fizikada ishlatiladi, chunki u dastlabki shartlarga qulay:

$$D^r f(x) = \frac{1}{\Gamma(n-r)} \int_a^x (x-t)^{n-r-1} f^{(n)}(t)dt$$

Ratsional Tartibli Hosila: Gamma Funktsiyasi Usuli

Misol: Berilgan funksiya:

$$f(x) = x^3$$

va ratsional tartib: $r = \frac{1}{2}$

Gamma funksiyasi yordamida ratsional hosila quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$D^r x^n = \frac{\Gamma(n+1)}{\Gamma(n-r+1)} x^{n-r}$$

Bu yerda:

- $n = 3$
- $r = \frac{1}{2}$

1. Gamma funksiyalarini hisoblash

1.1. $\Gamma(n+1)$:

$\Gamma(3+1) = \Gamma(4) = 3! = 6$

1.2. $\Gamma(n-r+1)$:

$\Gamma(3-\frac{1}{2}+1) = \Gamma(\frac{7}{2})$

Yarim butun sonlar uchun Gamma funksiyasi:

$\Gamma(\frac{7}{2}) = \frac{5}{2}\frac{3}{2}\cdot\frac{1}{2}\sqrt{\pi} = \frac{15}{8}\sqrt{\pi}$

2. Ratsional tartibli hosilani hisoblash

Formulaga qiymatlarni qo‘yamiz:

$$D^{\frac{1}{2}} x^3 = \frac{16}{5\sqrt{\pi}} x^{\frac{5}{2}}$$

Yakuniy natija:

$$D^{\frac{1}{2}} x^3 = \frac{16}{5\sqrt{\pi}} x^{\frac{5}{2}}$$

Grünwald–Letnikov usuli formulas:

Olaylik:

$$f(x) = x, \quad r = \frac{1}{2}, \quad h = 1$$

Bu holda:

$$D^{1/2} f(x) \approx \sum_{k=0}^{N} \frac{(-1)^k \Gamma(3/2)}{\Gamma(k+1)\Gamma(3/2-k)} f(x-k)$$

Ammo amaliy hisoblash uchun N ni kichik qiymat bilan (masalan, 3 yoki 4) olamiz. Keling, $N = 3$ deb olaylik va $h = 1$ nuqtada hisoblaylik.

Bosqichlar:

Kerakli Gamma funksiyalar:

$$\Gamma(3/2) = \frac{1}{2}\cdot\sqrt{\pi}$$

$$\Gamma(2) = 1!, \Gamma(1) = 1, \Gamma(\frac{1}{2}) = \sqrt{\pi}$$

Hisoblash:

$$D^{1/2} x \approx \frac{1}{1^{1/2}}[1\cdot f(1) - \frac{1}{2} f(0) + \frac{3}{8} f(-1) - \frac{5}{16} f(-2)]$$

$$= 1\cdot 1 - \frac{1}{2}0 + \frac{3}{8}(-1) - \frac{5}{16}(-2) = 1 - 0 - \frac{3}{8} + \frac{10}{16}$$

$$= 1 - \frac{3}{8} + \frac{5}{8} = \frac{10}{8} = 1.25$$

Yakuniy natija:

$D^{1/2}x \approx 1.25, (x = 1)$

1. Gamma funksiyasi usuli (Algebraik yondashuv)

Asosiy g‘oya:

Formulasi:

$$D^r f(x) = \frac{1}{\Gamma(n-r)} \frac{d^n}{dx^n} \int_a^x (x-t)^{n-r-1} f(t) dt$$

An’anaviy monom funksiyalar (xnx^nxn) uchun ishlatiladi.

Gamma funksiyasi orqali aniq formulali ifodaga ega.

✓ **Afzalliklari:**

Juda tez hisoblanadi.

Teoretik jihatdan qulay.

Oddiy ko‘rinishdagi funksiyalar uchun ishlatish oson.

✗ **Kamchiliklari:**

Faqat xnx^nxn kabi funksiyalar uchun qulay.

Real vaqtli (signal) ilovalarda ishlatish qiyin.

---

2. Grünwald–Letnikov usuli (Ketma-ketlik yondashuvi)

Asosiy g‘oya:

Limit va diskret ketma-ketliklar asosida aniqlanadi:

$$D^r f(x) = \lim_{h \to 0} \frac{1}{h^r} \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k \binom{k}{r} f(x - kh)$$

Raqamli analizda keng qo‘llaniladi.

✓ **Afzalliklari:**

Diskret tizimlar, raqamli signal va differensial tenglamalarda ishlatiladi.

Kompyuterda kod yozish uchun mos (yaqinlashtirma bilan).

✗ **Kamchiliklari:**

Hisoblash murakkab va sekin.

Tez aniqlik talab qilinadi (katta kkk kerak bo‘lishi mumkin).

3. Riemann–Liouville usuli (Integral yondashuvi)

Asosiy g‘oya:

Integral asosida ifodalanadi:

$$D^r f(x) = \lim_{h \to 0} \frac{1}{h^r} \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k \binom{k}{r} f(x - kh)$$

✓ **Afzalliklari:**

Aniq nazariy asosga ega.

Uzluksiz funksiyalar uchun yaxshi ishlaydi.

Fizik modellashtirish (masalan, issiqlik tarqalishi) uchun mos.

✗ **Kamchiliklari:**

Integral hisoblashda murakkabliklar.

Har doim real funksiyalar ustida ishlash kerak.

Qisqacha taqqoslash jadvali:

Usul	Qulay holatlar	Qiyin tomoni	Asosiy ilovalar
Gamma usuli	Tez va sodda hisob	Faqat xnx^nxn uchun	Teoretik tahlil
Grünwald–Letnikov	Diskret funksiya / signal	Sekin va noaniqlikli	Raqamli modellar, signal tahlili
Riemann–Liouville	Fizik modellar	Integral hisoblash murakkab	Issiqlik, suyuqlik oqimi, muhitlar

Xulosa:

Ratsional tartibli hosilalar (fractional derivatives) — bu an’anaviy butun tartibli hosilalar (integer derivatives) generalizatsiyasi bo‘lib, ularni matematikada va amaliy sohalarda qo‘llash mumkin. . Ratsional tartibli hosilalar **matematika**, **fizika**, **muhandislik**, **biologiya** va boshqa sohalarda keng qo‘llanilmoqda.

Ushbu tezis doirasida uchta asosiy ratsional tartibli hosila usuli — **Gamma funksiyasi usuli**, **Grünwald–Letnikov usuli** va **Riemann–Liouville usuli** tahlil qilindi. Har bir usulning o‘ziga xos xususiyatlari va amaliy qo‘llanilish joylari mavjud, va ular turli tizimlar va jarayonlarni modellashda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilga adabiyotlar

1. Gumerov, B. – Matematik Hisoblashlarda Ratsional Funktsiyalar va Ularning Foydalanishi
Yili: 2015
2. Shamsiev, Sh. – Ratsional Funktsiyalar va Ularning Amaliy Qo‘llanilishi
Yili: 2017
3. Ismoilov, A. – Differensial Tenglamalar va Ularning Amaliy Qo‘llanilishi
Yili: 2013
4 . Pashaev, K. – Matematik Modellar va Ularning Foydalanish Metodlari
Yili: 2016
5 . Adilov, R. – Sanoat Muhandandigida Ratsional Hosilalarning Qo‘llanilishi
Yili: 2019
6 . Babayev, D. – Matematik Modellar va Ratsional Tartibli Hosilalar
Yili: 2018

HOMOTHETICALLY SHRINKING SOLUTIONS WITH ONE BOUNDED COMPONENT

F. Almuratov and M. Kakhramonova
Jizzakh brunch of the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek
almurotov@gmail.com

Abstarct: *We study the crystalline curvature flow of planar networks with a single hexagonal anisotropy. After proving the local existence of a classical solution for a rather large class of*

initial conditions, we classify the homothetically shrinking solutions having one bounded component. We also provide an example of network shrinking to a segment with multiplicity two.

Keywords: anisotropy, network, partition, crystalline curvature, crystalline curvature flow.

Crystalline evolution, more generally, geometric interface motions in which surface tension acts as a main driving force, model many processes in material sciences such as phase transformation, grain growth, crystal growth, ion beam and chemical etching etc., and therefore, became the topic of many papers (see e.g. [2,3,4] and references therein). In the planar case, the interface is usually represented by a family of curves bounding different regions (phases, or grains) and moving in a nonequilibrium state. In simplified models, the motion of these curves is described by a geometric equation relating, for instance, the normal velocity of the interface to its curvature. When the interface is represented by a single closed curve, i.e., the two-phase case, such an evolution is usually called anisotropic curve shortening flow. In presence of more than two phases in the plane, the interface is called a network, and consists of a set of curves with multiple (typically triple) junctions.

In our crystalline setting, we can provide explicit examples leading to those phenomena, including higher multiplicity segments, and it is worth mentioning that if after vanishing of some segments, the resulting network remains simple (not necessarily parallel to the initial one and possibly with multiple junctions), then the flow restarts until a subsequent singularity is reached.

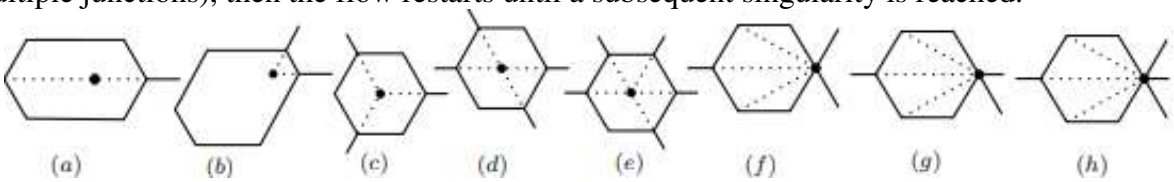

Fig 1. All possible self-shrinker with one bounded phase.

Theorem. *Up to a rotation and mirror reflection, there are only eight different simple self-shrinkers possibly with multiple junctions (see Figure 1. (a)-(h)).*

Definition (Self-shrinker). *A family* $\{S(t)\}_{t\in[0,T)}$ *of admissible polygonal networks evolving by* φ*-curvature is called a* ***homothetically shrinking solution*** *starting from* S^0*, if there exists a strictly decreasing function* $r(t)\colon [0,T) \to [0,1]$ *such that*

$$lim_{\{t\to T^-\}}\, r(t) = 0 \quad and \quad S(t) = r(t)S^0 \quad for\ all \quad t \in 0,T).$$

For shortness, we call S^0 *a* ***self-shrinker.***

We classify the homothetically shrinking solutions starting from a polygonal admissible network S^0, partitioning $\mathbb{R}^2$ into phases with only one bounded component consisting of a convex hexagon $\boldsymbol{A}$; when necessary, the hexagon is parametrized counterclockwise. By definition, any half-line of a self-shrinker must lie on a straight line passing through the origin and, being A convex, the homothety center cannot be in its exterior. Furthermore, if the origin is located in the (relative) interior of some segment $S = [XY]$ of $\boldsymbol{A}$, then by the self-similarity, that segment does not move (it has zero $\varphi -$ curvature). In this case, by the convexity of $\boldsymbol{A}$ at least one endpoint of $\boldsymbol{S}$, say $\boldsymbol{X}$, should be the starting point of a half-line, lying on the same line with $\boldsymbol{S}$. Then one can readily check that another segment of $\boldsymbol{A}$ sharing common point $\boldsymbol{X}$ with $\boldsymbol{S}$ should also have zero $\varphi -$curvature, i.e., it does not move, which falsifies the self-similarity of S^0. Therefore, we only have to deal with two situations: the origin is either in the interior of $\boldsymbol{A}$ or it is one of the vertices.

References

[1] F. Almgren, J. Taylor, L. Wang: Curvature-driven flows: a variational approach. SIAM J. Control Optim. 31 (1993), 387–438.

[2] O. Benois, T. Bodineau, P. Buttà, E. Presutti: On the validity of the van der Waals theory of surface tension. Markov Process. Related Fields 3 (1997), 175–198.

[3] J. Cahn: Stability, microstructural evolution, grain growth, and coarsening in a two-dimensional two-phase microstructure. Acta Metall. Mater. 39 (1991), 2189–2199.

[4] J.W. Cahn, C.A. Handwerker, J.E. Taylor: Geometric models of crystal growth. Acta Metall. Mater. 40 (1992), 1443–1474.

EKUB VA EKUK TOPISHNI TURLI USULLARI

Samarqand davlat universitetining Kattaqo'rg'on filiali talabasi
Eshmurodova Zarnigor Erkin qizi
zarnigoreshmurodova73@gmail.com
Samarqand davlat universiteti Kattaqo'rg'on filiali Aniq va tabiiy fanlar kafedrasi dotsenti Shukurov Zohid
shukurovzoxid742@gmail.com

Anotatsiya*:Ushbu tezisda EKUB (Eng Katta Umumiy Bo'luvchi) va EKUK (Eng Kichik Umumiy Ko'paytuvchi) ni topishning bir nechta usullari, ularning mohiyati, amaliy qo'llanilishi va o'zaro bog'liqligi yoritib berilgan. Matematik masalalarni yechishda ushbu tushunchalar sonlar orasidagi bog'liqlikni tushunish, qisqartirish va ko'paytirish jarayonlarini soddalashtirishda muhim o'rin tutadi [1].*

Аннотация: *В данной работе освещены различные методы нахождения НОД (наибольший общий делитель) и НОК (наименьшее общее кратное), их сущность, практическое применение и взаимосвязь. Эти понятия играют важную роль в решении математических задач, поскольку помогают понять взаимосвязь между числами, а также упрощают процессы сокращения и умножения.*

Annotation: *This thesis explores several methods for finding the GCD (Greatest Common Divisor) and LCM (Least Common Multiple), their essence, practical applications, and interrelation. These concepts play an important role in solving mathematical problems, as they help to understand the relationship between numbers and simplify the processes of reduction and multiplication.*

Kalit so'zlar: EKUB, EKUK, Evklid usuli.

EKUB — berilgan ikki yoki undan ortiq sonlarning eng katta umumiy bo'luvchisi.

EKUK — berilgan ikki yoki undan ortiq sonlarning eng kichik umumiy ko'paytuvchisi. Bu ikki tushuncha sonlar orasidagi bog'liqlikni aniqlashda, ulardan eng kichik yoki eng katta darajada qanday birlashtirish mumkinligini ko'rsatadi.

EKUB va EKUK topishning usullari:

a) Bo'luvchilarni yozish usuli (qo'lda topish). Har bir sonning barcha bo'luvchilari yoziladi va umumiy bo'luvchilar ichidan eng kattasi tanlanadi (EKUB), yoki umumiy ko'paytuvchilar ichidan eng kichigi tanlanadi (EKUK). Kamchilik: Katta sonlar uchun samarasiz.

b) Evklid algoritmi (EKUB uchun). Evklid algoritmiga ko'ra: EKUB(a, b) = EKUB(b, a mod b)
Qoldiq nolga teng bo'lsa, oxirgi nol bo'lmagan son EKUB hisoblanadi. Afzalligi: Tez va samarali, kompyuter dasturlarida keng qo'llaniladi.

c) Asosiy ko'paytuvchilarga ajratish usuli. Har bir son asosiy ko'paytuvchilarga ajratiladi.
EKUB: umumiy bo'lgan ko'paytuvchilar, eng kichik darajalarda olinadi.
EKUK: barcha ko'paytuvchilar, eng katta darajalarda olinadi.
Afzalligi: Aniq va nazariy asoslangan.

d) EKUK va EKUB o'zaro bog'liqligi
Ikki son uchun quyidagi tenglik har doim o'rinli: EKUB(a, b) × EKUK(a, b) = a × b. Bu usulda agar biri topilsa, ikkinchisi avtomatik ravishda aniqlanishi mumkin [2].

Misol -1: EKUB(48, 18)

Evklid algoritmi:
48 mod 18 = 12
18 mod 12 = 6

12 mod 6 = 0 → EKUB = 6

Misol 2: EKUK(4, 10)

Asosiy ko‘paytuvchilar:

$4 = 2^2$; $10 = 2 \times 5$; $EKUK = 2^2 \times 5 = 20$

EKUK bilan bog‘liq masofa masalasi: Ikki avtobus harakatlanmoqda. Birinchi avtobus har 8 km da yo‘l chetidagi bekatda to‘xtaydi. Ikkinchi avtobus esa har 12 km da to‘xtaydi. Savol: Agar ikkisi bir vaqtda bir joydan harakatni boshlasalar, har ikki avtobus yana nechanchi kilometrda bir vaqtda bekatda to‘xtaydi?

Yechim: EKUK(8, 12) = 24

Demak, har ikki avtobus 24-kilometrda bir vaqtda bekatda to‘xtaydi.

EKUB bilan bog‘liq masofa masalasi ;Shahzod 60 km va Kamron 48 km yurishdi. Ular har birida bir xil uzunlikdagi yo‘lni bosib o‘tgan.

Savol: Har birining bosib o‘tgan yo‘l bo‘lagi maksimal nechaga bo‘linishi mumkin, ya'ni bu ikki yo‘l uzunligi qanday eng katta bir xil bo‘laklarga bo‘linadi?

Yechim: EKUB(60, 48) = 12. Demak, yo‘l 12 km lik bo‘laklarga bo‘linadi. Shahzod 60 ÷ 12 = 5 bo‘lak, Kamron 48 ÷ 12 = 4 bo‘lak yurgan.

EKUK (Eng Kichik Umumiy Karrali) bilan bog’liq masala: Bir maktabda ikkita sport to‘lovi har xil kunlarda bo‘lib o‘tadi: biri har 4 kunda, ikkinchisi esa har 6 kunda o‘tkaziladi. Savol: Har ikki to‘lov bir kunda yana necha kundan keyin birga to‘g‘ri keladi?

Yechim: EKUK(4, 6) = 12. Demak, har ikki to‘lov 12 kunda bir marta birga o‘tkaziladi

Misol 3: EKUB va EKUK o‘zaro bog‘liqligi

a = 12, b = 18; EKUB(12,18) = 6; EKUK = (12 × 18) ÷ 6 = 216 ÷ 6 = 36

Xulosa: EKUB va EKUK topish matematikada ko‘plab amaliy va nazariy muammolarni hal etishda muhim o‘rin tutadi. Ularni topishda turli usullar mavjud bo‘lib, har biri muayyan holatlar uchun qulay va samaralidir. Evklid algoritmi va asosiy ko‘paytuvchilarga ajratish usullari eng keng qo‘llaniladigan samarali metodlardir.

ADABIYOTLAR

1. Курош А.Г. Олий алгебра курси. Тошкент, 1972.
2. Бир номаълумли таққосламалар бўйича методик кўрсатмалар. Самарқанд, СамДУ нашри, 1986.
3. Нарзуллаев У.Х., Солеев А.С. Алгебра и теория чисел. I-II часть, Самарканд, 2002.
4. U.X. Narzullayev, A.S. Soleev, X.X.Ro’zimuradov “Algebra va sonlar nazariyasidan masala va mashqlar” I-qism. O’quv qo‘llanma. Samarqand, 2020. – 185 bet.

MAKTAB DARSLIGIDAGI DIFFERENSIAL TENGLAMALARNI YECHISHDAGI MUAMMOLAR

Nasrulloyeva Rayhona, Qurbonboyeva Shohida

Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg’on filiali talabalar

Annotatsiya. Ushbu tezisda maktab matematikasi kursida differensial tenglamalarni o‘qitish jarayonida uchraydigan asosiy muammolar va ularning sabablari atroflicha tahlil qilinadi. Differensial tenglamalar tabiiy fanlarda, muhandislikda, iqtisodiyotda va boshqa ko‘plab sohalarda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan matematik vosita hisoblanadi. Shunga qaramay, ularning maktab bosqichida o‘qitilishi ko‘p hollarda yuzaki va formal ko‘rinishda amalga oshiriladi.

Kalit so‘zlar: differensial tenglamalar, maktab darsligi, o‘quvchi qiyinchiliklari, o‘qitish metodikasi, nazariy tayyorgarlik, amaliy misollar, matematik modellashtirish, interaktiv o‘qitish, raqamli texnologiyalar, STEAM yondashuvi.

KIRISH

Tezisda aynan shu muammo—differensial tenglamalarning nazariy asoslarining yetarli tushuntirilmasligi, amaliy misollarning yetishmasligi, cheklangan yechim usullarining o‘rgatilishi hamda o‘qituvchilarning tayyorgarlik darajasining turlicha bo‘lishi kabi jihatlar yoritilgan.

Shuningdek, tezisda ushbu muammolarni bartaraf etish uchun bir qator takliflar ilgari surilgan. Jumladan, darsliklarda nazariy asoslarni chuqurroq yoritish, real hayotiy va amaliy misollarni ko‘proq kiritish, vizual va interaktiv vositalar orqali mavzuni tushuntirish samaradorligini oshirish, hamda o‘qituvchilar uchun maxsus malaka oshirish dasturlarini yo‘lga qo‘yish zarurligi ta’kidlanadi.

Tezis nafaqat mavjud muammolarni ochib berishga, balki ularni amaliy yechimlar orqali bartaraf etish yo‘llarini ko‘rsatishga intiladi. Bu esa differensial tenglamalarni o‘rganish va o‘qitishni yanada samarali qilishga xizmat qiladi. Mazkur tadqiqot natijalari o‘rta maktab matematikasi mazmunini boyitish va o‘quvchilarning mavzuga nisbatan qiziqishini oshirishga qaratilgan muhim metodik tavsiyalarni o‘z ichiga oladi. Differensial tenglamalar matematik analizning muhim bo‘limlaridan biri bo‘lib, u turli tabiiy, texnik va ijtimoiy jarayonlarni modellashtirishda keng qo‘llaniladi. Oliy ta’lim tizimida bu mavzu chuqur o‘rganiladi, ammo maktab darajasida bu jarayon yuzaki yoritilgan bo‘lib, o‘quvchilarda mavzuni to‘liq anglashda muayyan qiyinchiliklar tug‘diradi.

Maktab darajasida differensial tenglamalarni o‘rgatishning maqsadi faqatgina oddiy birinchi tartibli tenglamalarni yechishni o‘rgatish emas, balki o‘quvchiga bu vosita orqali real hayotdagi dinamik jarayonlarni tushunish imkoniyatini yaratishdir. Afsuski, mavjud darsliklar va o‘quv-uslubiy qo‘llanmalarda bu maqsad to‘liq amalga oshmayapti. Ushbu maqola aynan shu muammolarni aniqlash va ularni hal etish bo‘yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqishga qaratilgan.

ASOSIY QISM

Nazariy asoslarning yetarli yoritilmasligi. Ko‘plab darsliklarda differensial tenglama tushunchasi qisqacha ta’riflanadi, biroq uni tushunish uchun zarur bo‘lgan hosila, limit, funksiyalar sinfi kabi tushunchalar chuqur o‘rganilmaydi. Bu esa o‘quvchilarning mavzuni faqat formulalar asosida yodlashiga olib keladi. Shu sababli, o‘quvchilar differensial tenglamaning mantiqiy va amaliy asoslarini anglamay, faqatgina mexanik yechimga e’tibor qaratadi.

Hayotiy va amaliy misollarning yetishmasligi. Darsliklarda keltirilgan masalalar ko‘pincha mavhum va o‘quvchining kundalik hayoti bilan bog‘liq emas.

Bu esa ularning mavzuga nisbatan qiziqishini susaytiradi va differensial tenglamalarning amaliy ahamiyatini anglashiga to‘sqinlik qiladi.
Masalan, radioaktiv moddalar parchalanishi, bakteriyalar o‘sishi, elektr zanjirlaridagi tok o‘zgarishlari yoki avtomobil tezlanishini modellashtirish kabi misollar orqali o‘quvchilar mavzuning hayotdagi qo‘llanilishini ko‘rib, unga nisbatan faol ishtirok etishadi.

Yechim usullarining chegaralanganligi. Maktab darsliklarida asosan ajratiluvchi va chiziqli birinchi tartibli tenglamalargina o‘rgatiladi. Bu esa differensial tenglamalarning keng imkoniyatlarini to‘liq aks ettirmaydi. O‘quvchilar noan’anaviy metodlar yoki numerik yondashuvlar haqida hech qanday tasavvurga ega bo‘lmaydi. Natijada, ular bu mavzuni real muammolarga tatbiq eta olmaydi.

O‘qituvchilar tayyorgarligi. O‘qituvchilarning ba’zilarida differensial tenglamalar bo‘yicha chuqur bilim yo‘qligi, zamonaviy o‘qitish texnologiyalaridan foydalanmaslik holatlari mavjud. Ba’zi hollarda o‘qituvchilar darslikda berilgan sxematik misollarni o‘zlashtirish bilan cheklanadi, bu esa o‘quvchilarning faolligini pasaytiradi.

O‘qituvchilarga metodik ko‘rsatmalar, dars ishlanmalar va raqamli platformalarda foydalanish bo‘yicha qo‘llanmalar berilishi, ularning kompetensiyalarini doimiy oshirib borish kerak.

O‘quvchilarning tayyorgarlik darajasi va psixologik to‘siqlar. Differensial tenglamalar murakkab mavzu bo‘lgani bois, ko‘pchilik o‘quvchilarda "men buni tushunmayman" degan psixologik to‘siq yuzaga keladi. Bu holat o‘qituvchi tomonidan mavzuni to‘g‘ri taqdim etilmasa, yanada kuchayadi. Shuningdek, matematik tayyorgarligi past bo‘lgan o‘quvchilar mavzuni o‘zlashtirishda ortda qoladi.

Takliflar:

Nazariy tayyorgarlikni kuchaytirish: Darsliklarda differensial tenglamalarga oid bo‘limlardan oldin zarur analiz tushunchalarini mustahkamlash kerak.

Amaliy misollar bazasini kengaytirish: Masalan, issiqlik almashinuvi, biologik populyatsiya o‘sishi, radioaktiv parchalanish kabi real jarayonlarga oid misollar kiritilishi lozim.

STEAM yondashuvini qo‘llash: Fanlararo bog‘liqlikni kuchaytirish orqali differensial tenglamalarning fizika, biologiya, texnologiya bilan qanday bog‘liqligini ko‘rsatish mumkin.

O‘qituvchilar malakasini oshirish: Maxsus o‘quv kurslari va seminarlarda zamonaviy yondashuvlar va dasturiy vositalarni o‘rgatish zarur.

O‘quvchilar bilan psixologik ishlash: Differensial tenglamalarga oid mavzularni soddalashtirib, qiziqarli va bosqichma-bosqich yondashuv orqali berish kerak. Har bir o‘quvchining tayyorgarlik darajasini hisobga olish muhim.

Ko‘pchilik o‘quvchilar uchun differensial tenglama — bu faqat hosila ishtirok etadigan formulaga tenglik sifatida qabul qilinadi.

Misol uchun, $dy/dx=ky$ tenglamasining yechimi sifatida $y = Ce^{kx}$ formulasi berilganida, bu ifoda qanday topilganligi, u qanday mantiqqa asoslanganligi haqida hech qanday tushuntirish bo‘lmaydi. Bu esa o‘quvchilarda “tashqaridan yodlatilgan formula” tasavvurini uyg‘otadi. Aslida esa bu yechim matematik nuqtayi nazardan hosila tushunchasi, ajratish metodikasi, va logarifmik integrallar bilan bog‘liq mantiqiy zanjir mahsulidir. Agar bu jarayonlar bosqichma-bosqich ochib berilsa, o‘quvchi nafaqat formulani eslab qoladi, balki uni o‘zi hosil qila oladigan darajaga yetadi.

Shuningdek, ayrim darsliklarda hatto hosila tushunchasi to‘liq izohlanmasdan turib differensial tenglamalarga o‘tilishi holatlari kuzatiladi. Bu esa mavzulararo uzviylikni buzadi va o‘quvchida chalkashliklarni keltirib chiqaradi. Natijada, u differensial tenglamani boshqa fanlardagi (fizika, biologiya) modellashtirish jarayonlarida qo‘llashga tayyor bo‘lmaydi.

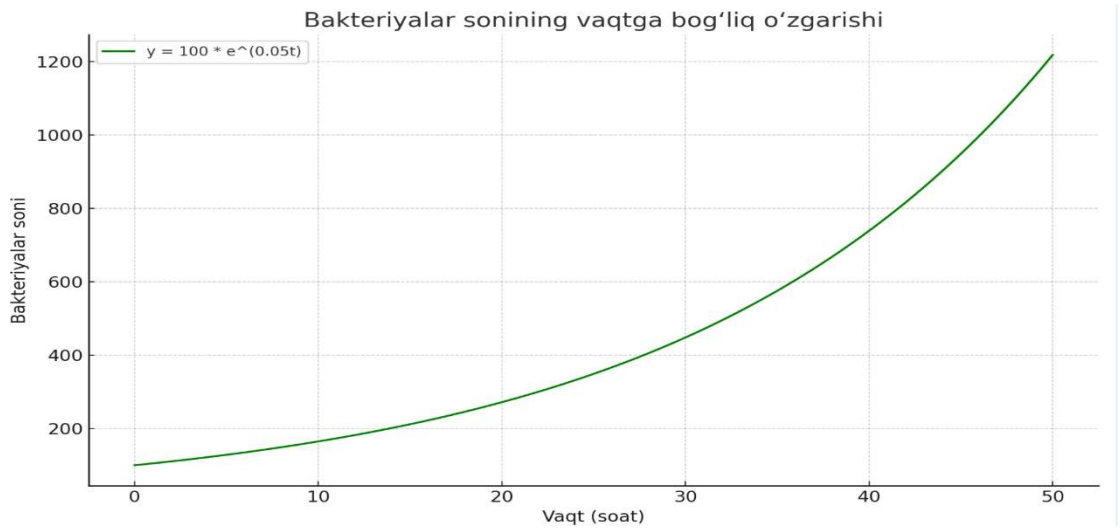
Yangicha metod sifatida ushbu tenglamani real holat – masalan, bakteriyalar o‘sishini modellashtirish orqali tushuntirish mumkin:

"Tasavvur qiling, bakteriyalar soni har daqiqada 5% ga ortmoqda. Bu jarayonni qanday ifodalaysiz?" Differensial tenglama:

$$dy/dx=0,05y \Rightarrow y=Ce^{0,05t}$$

C–boshlang‘ich bakteriyalar soni. Bu biologik muhitda bakteriyalar qanchadan boshlanganini ko‘rsatadi.

k–har soatda yoki daqiqada necha foizga o‘sishini bildiradi. O‘quvchi bu qiymatlarni o‘zgartirib, grafikdagi o‘zgarishlarni ko‘radi va tushunchani mustahkamlaydi.

1-rasm. Bakteriyalar sonining vaqtga bog‘liq o‘zgarish grafigi

Bu grafikda boshlang‘ich qiymati 100 ta bakteriyadan iborat populyatsiya har bir daqiqada 5% ga ortib boradi. Yechim formulasi: $y(t)=100e^{0,05t}$

Bunday yondashuv o‘quvchining mavzuga qiziqishini oshiradi, matematik modellashtirishni amaliy ravishda tushunishga yordam beradi va real hayotga bog‘laydi. Shu bilan birga, ushbu metod STEAM yondashuviga asoslangan bo‘lib, biologiya bilan bog‘lanish hosil qiladi.

XULOSA

Differensial tenglamalarni o‘rgatish maktab matematikasi kursida chuqur e’tibor talab etadigan muhim masalalardan biridir. Ushbu maqolada ko‘rib chiqilgan muammolar — nazariy yetishmovchilik, amaliyotdan uzilgan misollar, tor doiradagi yondashuvlar, o‘qituvchilik malakasidagi farqlar va o‘quvchilarning psixologik to‘siqlari — o‘quvchilarning bu mavzuni to‘laqonli o‘zlashtirishiga to‘sqinlik qiladi.

Taklif etilgan yechimlar esa nafaqat o‘quv jarayonining sifatini oshiradi, balki o‘quvchilarda matematik modellashtirishga nisbatan qiziqishni kuchaytiradi. Ayniqsa, grafik vositalar, Python kabi dasturlash tillaridan foydalanish, real hayotiy misollar asosida mavzuni bayon qilish, fanlararo integratsiyani kuchaytiradi. O‘quvchilar mavzuni chuqur tushunibgina qolmay, uni turli sohalarda qo‘llash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Shunday qilib, differensial tenglamalarni o‘qitishga zamonaviy va integratsiyalashgan yondashuvlar orqali yondashish umumta’lim maktablaridagi ta’lim sifatini sezilarli darajada oshirishi, o‘quvchilarning ilmiy tafakkurini rivojlantirishi va kelajakdagi kasbiy faoliyatiga mustahkam asos yaratishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. M.M.Baranov. Differensial tenglamalar va ularning yechish usullari. T. – 2005. Fan nashriyoti.
2. A.N.Shishkin. Matematik modellashtirish va differensial tenglamalar. T. – 2011. Matematik adabiyotlar nashriyoti.
3. L.A.Elistratov. Maktab darsliklarida differensial tenglamalar va ularning amaliy qo‘llanilishi. T. – 2018. O‘quv-uslubiy nashriyot.
4. S.I.Zhuravlev. Differensial tenglamalar va ular yordamida modellashtirish. S. – 2016. Mashhur nashriyot.
5. F.G‘ulomov. Matematika darsliklari va o‘quvchilar uchun metodik qo‘llanmalar. T. – 2012. O‘zbekiston Respublikasi Ta’lim vazirligi nashriyoti.
6. A.N.Jo’raev. STEAM yondashuvi asosida differensial tenglamalarni o‘rgatish metodikasi. T. – 2020. Ilmiy-texnik nashriyot.
7. B.D.Zohidov. Maktabda matematik modellashtirish va differensial tenglamalar. T. – 2017. O‘quv-uslubiy qo‘llanma.

A OPERATORNING $L_p(l)$ FAZOSIDA SILJISH QO'ZG'ALMAS NUQTALARGA EGA BO'LMAGAN HOLDA TESKARILANUVCHANLIK SHARTLARI.

Barotov Elbek Nodirbek o‘g‘li
SamDU Kattaqo‘g‘on filiali talabasi: barotovelbek8877@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada L(l) fazosida aniqlangan siljish operatorining xossalari, xususan, uning qo‘zg‘almas nuqtalari va teskarilanadiganlik shartlari o‘rganiladi. Siljish operatorining qo‘zg‘almas nuqtalarga ega bo‘lishi uning periodik funksiyalar bilan bog‘liqligini anglatadi. Maqolada operatorning bir-biriga moslik (bijektivlik), cheksiz va chekli oraliqlarda ta’riflanish holatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, operatorning inversiyasining mavjudligi va chegaralanganligi kabi holatlar asosida uning teskarilanadiganligi uchun zarur va yetarli shartlar bayon etiladi.

Kalit so‘zlar. Siljish operatori, Qo‘zg‘almas nuqta, Teskarilanadiganlik, Bijektivlik, Periodik funksiya, L fazosi, Operator inversiyasi, Chegaralangan operator, Cheksiz oraliq, Chekli oraliq

Faraz qilaylik, α(t) siljishga nisbatan quyidagi qo'shimcha faraz bajarilgan bo'lsin: $\{\alpha'_m(t)\}$, m = 0, ±1, ±2,….. hosilalar to'plami I da chegaralangan yani Shunday d>0 son mavjudki barcha m, $t \in I$ lar uchun

$$|a'_m(t)| \le d \qquad (1)$$

o'rinli bo'lsin. Agar ko'rsatilgan chegaralash bajarilgan bo'lsa u holda quydagi teorema o'rinli.

1. teorema. Agar p(t), q(t) $\in$C(Γ) va t $\in$Γ da $|p(t)| - |q(t)| \neq 0$ bo'lsa u holda $\mathcal{A} = p(t)\mathcal{I} + q(t)\mathcal{W}$ operator $L_p(I$), 1<p<∞ fazoda eskarilanuvchi bo'ladi.

Isbot. Faraz qilaylik aniqlik uchun $|p(t)| > |q(t)|$ bo'lsin. Bu shart bajarilganda chegaralangan teskari

$$\mathcal{A}^{-1} = \{\mathcal{I} + \sum_{n=1}^{\infty}(-1)^n \prod_{i=0}^{n-1} \frac{q[\alpha_j(t)}{p[\alpha_j(t)} \mathcal{W}^n\} \frac{1}{p(t)} \mathcal{I} \qquad (2)$$

operator mavjudligini ko'rsatamiz.Haqiqatdan, $L_p(I$), 1<p<∞ operator normasini baholab va (1) tengsizlikdan foydalanib

$$\left\| (-1)^n \prod_{i=0}^{n-1} \frac{q[\alpha_j(t)}{p[\alpha_j(t)} \mathcal{W}^n \right\|_{L_p(\Gamma)} \le \|\alpha'_{-n}\|^{\frac{1}{p}}_{c(\Gamma)} \left\| \frac{q(t)}{p(t)} \right\|^n_{c(\Gamma)} \le d^{\frac{1}{p}} \left\| \frac{q(t)}{p(t)} \right\|^n_{c(\Gamma)}$$

ni olamiz. Shartga ko'ra $\left\| \frac{q(t)}{p(t)} \right\|_{c(\Gamma)} < 1$ bo'lgani uchun (2) o'ng qismidagi qator yaqinlashadi, demak, A^{-1} operator $L_p(I$), 1<p<∞o fazoda aniqlangan va Chegaralangan.

$$\mathcal{A}^{-1} = \mathcal{A}^{-1}\mathcal{A} = 1$$

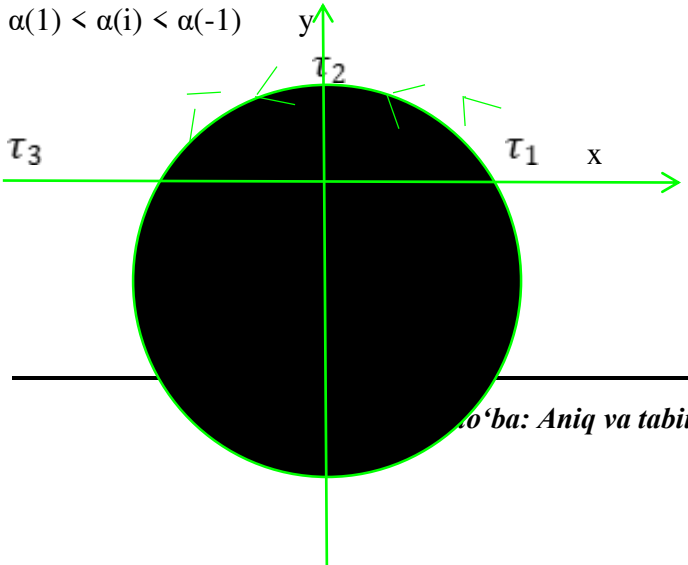
munosabatning bajarilishini bevosita tekshirish mumkin.
2.teorema isbot bo’ladi.

1-misol. α(t) yo'nalishni saqlasin ya'ni.

$\tau_1<\tau_2<\tau_3$, $\alpha(\tau_1) < \alpha(\tau_2) < \alpha(\tau_3)$ shart bajarilsa α(t) yo'nalishni saqlaydi deyiladi.

α(t) = t , t$\in$ T = {t$\in\notin$, , Itl = 1} bo'lsin

$\tau_1 = 1$, $\tau_2 = i$, $\tau_3 = -1$, 1<i<-1
α(1) = 1, α(i)= i, α(-1) = -1
α(1) < α(i) < α(-1) y

2-misol. α(t) yo'nalishni saqlamasin ya'ni.

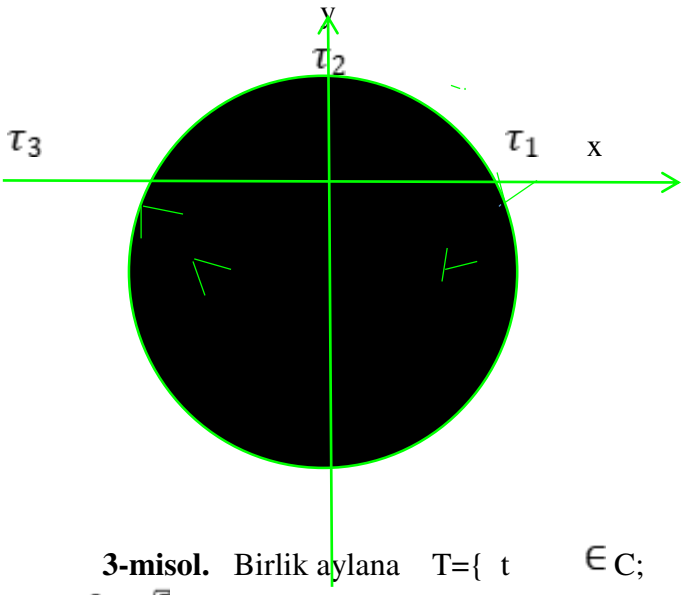
$\tau_1<\tau_2<\tau_3$, $\alpha(\tau_1) < \alpha(\tau_2) < \alpha(\tau_3)$ shart bajarilmasin

$\alpha(t) = \frac{1}{t}$, $t \in T = \{t \in \notin , , Itl = 1\}$ bo'lsin

$\tau_1 = 1$, $\tau_2 = i$, $\tau_3 = -1$, $1<i<-1$

$\alpha(1) = 1$, $\alpha(i)= i$, $\alpha(-1) = -1$

$\alpha(1) < \alpha(i) < \alpha(-1)$ bu xato, shuning uchun $\alpha(t) = \frac{1}{t}$ yo'nalishni saqlamaydi

3-misol. Birlik aylana T={ t $\in$ C; $|t| = 1$ } da

$\alpha(t) = \frac{\frac{3}{2}t+\frac{\sqrt{5}}{2}}{\frac{\sqrt{5}}{2}t+\frac{3}{2}}$ formula orqali aniqlanuvchi akslantirishning qo'zg'almas nuqtalarini toping.

$|t| = 1, \quad t = x + iy, \quad \sqrt{x^2 + y^2} = 1,$

$\alpha(t) = \frac{\frac{3}{2}t+\frac{\sqrt{5}}{2}}{\frac{\sqrt{5}}{2}t+\frac{3}{2}}$, $|\alpha(t)| = 1$,

Yechish. Daslab bu siljishning T birlik aylanani o'ziga o'tkazishini ko'rsatamiz buning uchun agar t $\in$T bo'lsa $|\alpha(t)|$=1 ekanligini ko'rsatish yetarli

$$\left|\frac{\frac{3}{2}t+\frac{\sqrt{5}}{2}}{\frac{\sqrt{5}}{2}t+\frac{3}{2}}\right| = \left|\frac{\frac{3}{2}(x+iy)+\frac{\sqrt{5}}{2}}{\frac{\sqrt{5}}{2}(x+iy)+\frac{3}{2}}\right| = \left|\frac{\frac{3}{2}x+i\frac{3}{2}y+\frac{\sqrt{5}}{2}}{\frac{\sqrt{5}}{2}x+i\frac{\sqrt{5}}{2}y+\frac{3}{2}}\right| = \left|\frac{\frac{3}{2}x+\frac{\sqrt{5}}{2}+i\frac{3}{2}y}{\frac{\sqrt{5}}{2}x+\frac{3}{2}+i\frac{\sqrt{5}}{2}y}\right| = \frac{\left|\frac{3}{2}x+\frac{\sqrt{5}}{2}+i\frac{3}{2}y\right|}{\left|\frac{\sqrt{5}}{2}x+\frac{3}{2}+i\frac{\sqrt{5}}{2}y\right|} =$$

$$\frac{\sqrt{(\frac{3}{2}x+\frac{\sqrt{5}}{2})^2+(\frac{3}{2}y)^2}}{\sqrt{(\frac{\sqrt{5}}{2}x+\frac{3}{2})^2+(\frac{\sqrt{5}}{2}y)^2}} =$$

$$\frac{\sqrt{\frac{9}{4}x^2+2\frac{\sqrt{5}}{2}\frac{3}{2}x+\frac{5}{4}+\frac{9}{4}y^2}}{\sqrt{\frac{5}{4}x^2+2\frac{\sqrt{5}}{2}\frac{3}{2}x+\frac{9}{4}+\frac{5}{4}y^2}}=\frac{\sqrt{\frac{9}{4}(x^2+y^2)+\frac{5}{4}+\frac{3\sqrt{5}}{2}x}}{\sqrt{\frac{5}{4}(x^2+y^2)+\frac{9}{4}+\frac{3\sqrt{5}}{2}x}}=\frac{\sqrt{\frac{9}{4}+\frac{5}{4}+\frac{3\sqrt{5}}{2}x}}{\sqrt{\frac{5}{4}+\frac{9}{4}+\frac{3\sqrt{5}}{2}x}}=\frac{\sqrt{\frac{13}{4}+\frac{3\sqrt{5}}{2}x}}{\sqrt{\frac{13}{4}+\frac{3\sqrt{5}}{2}x}}=1$$

Bu akslantirish birlik aylanani o'ziga o'tkazar ekan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Г.С.Л.итвинчик "Краевые задачи и сингулйарные интегральные уравнения со сдвигом", "науr" москва 1977.
2. Л.А.Лйустерник , В.И.Соболев, "Элемент функционалного анализа" «Наука» Москва 1965 год.
3. Ф.Д.Гахов. "Краевке задачи. Изд. "Наук" Москва 1977.
4. Н.И.Мусхлишвили. Сингулиярные интегральные уравнения.Изд. "Наук" Москва 1968 год.
5. A.G'oziyev. R.Mardiyev. "Analitik funksiyalarming chegaraviy masalalari, maxsus kursi bo'yicha o'quv uslubiy qo'llanma" Samarqand 2013 йил.
6. J.LAbdullaev va boshqalar "Funksional analiz" Toshkent – Samarqand 2009.
7. Р.Мардиев., Д.Ганиев. Условия *n(d)* – нормальности сингулярные интегральных операторов с изменяющим ориентацию сдвигом в пространствах Гёльдера. СамДУ ахборотномаси №3 2012 год стр 54-55.

KASR TARTIBLI HOSILA TUSHUNCHASI

Shukurov Zoxid Kuchkarovich SamDU Kattaqo'rg'on filiali
shukurovzoxid742@gmail.com
Nuriddinova Shahzoda Shavkatjon qizi SamDU Kattaqo'rg'on filiali, talaba

Annotatsiya: Maqolada kasr tartibli kasr tartibli hosilani hisoblashning rivojlanishi qisqacha sharhi berilgan. Butun sonlar bo'lmagan hosilalar bilan ishlash uchun matematik tahlilning maxsus funksiyalari qaralgan Kaputo va Riman-Liuvilning kasr tartibli hosilalari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Kasr tartibli tenglama, Kaputo kasr tartibli hosilasi, Riman-Liuvil kasr tartibli hosila, Gamma funksiya.

Kasr tartibli hosilalarni $f'(x)$ hosila tushunchasi paydo bo'lishi bilan savol paydo bo'lgan. $f^{\left(\frac{1}{2}\right)}(x)$ hosila mavjudmi degan savol o'ylantiradi? G. Leybnits (1646-1716) Lopitalga Matquis de L 'Hopital (1661-1704) yozgan maktubida $\frac{1}{2}$ tartibli hosilalarni imkoniyati haqida o'zining bir qancha fikrlarni bayon etgan. Kasr tartibli hosila va differensial tushunchalari ilk G. W. Leybnits qo'l yozmalarida ko'rish mumkin. Ya. Bernulli unga yozganlar xatlarining birida ikkita funksiyaning ko'paytmasining hosilasi haqidagi teoremada agar hosila kasr tartibli bo'lgan holda ham o'rinli bo'ladimi degan savolni so'ragan. G. W. Leybnits 1695-yil 30-sentyabrda G. Lopitalga va 1697-yil 28-mayda wallisga yozgan xatlarida $\frac{1}{2}$ tartibli differensial va hosilani olishning bir nechta usullari haqida yozib o'tgan. Birinchi qadamni 1739-yilda L. Eyler qo'ydi va darajali funksiyaning

$$\left(x^n\right)^{(k)}=\frac{n!}{(n-k)!}x^{n-k} \qquad (1)$$

hosilasi butun bo'lmagan k uchun o'rinli bo'lishini payqadi. Shu munosabat bilan u umumlashgan faktorialni kiritdi biz uni hozir Eylerning Gamma funksiyasi deb ataymiz:

$$\Gamma(s+1)=s\Gamma(s), \qquad \Gamma(n)=(n-1)!.$$

1812-yil kasr tartibli hosilalarni $\int f(t)t^{-x}dt$ integral ko‘rinishda hisoblash usuli P. S. Laplas tomonidan joriy qilingan. S. Lyakura 1820-yil L.Eyler g‘oyasini takrorlab darajali funksiyalarning $\frac{1}{2}$ kasr tartibli hosilalarni hisoblashning aniq formulasini keltirib chiqardi. Funksiyalarning keng sinfini darajali qatorlar shaklida yozish mumkinligi sababli, bunday funksiyalar uchun kasr tartibli hosilalarni shu tarzda aniqlash mumkin.

Keyingi qadamni 1822-yilda J. Fury’e (1768-1830) qo‘yib butun bo‘lmagan tartibli hosilani aniqlash uchun quyidagi tenglikdan foydalanishni taklif qildi:

$$f(x)=\sum_{k=0}^{\infty} f_k e^{ikx}\ ,\ f_k=\frac{1}{2\pi}\int_{-\pi}^{\pi} f(y)e^{-iky}dy\ ,\ f^{(k)}(x)=\sum_{k=0}^{\infty}(ik)f_k e^{ikx} \qquad (2)$$

Bu har qanday musbat tartib va har qanday funksiya hosilasining birinchi ta’rifi edi.

Yuqorida keltirilgan faktlar faqat kasr hisobning tarixidan oldingi davrdir. Haqiqiy davr N. Abel (1802-1829) va J. Liuvill (1809-1882) asarlaridan boshlangan. 1823- va 1826-yillarda nashr qilingan asarlarida N. G. Abel Tautoxron muammosini o‘rganib chiqdi. Bu muammoni yechish uchun u Integral tenglamani oldi:

$$A_\alpha\varphi(x)=\int_a^x \frac{\varphi(t)}{(x-t)^a}=f(x)\ ,\ x>a\ ,\ 0<\alpha<1 \qquad (3)$$

bu yerda $\varphi(t)$ Tautoxron masalasining yehimini beruvchi egri chiziq. Abel bu tenglamani yechdi va A_α ga teskari operatorni topdi: $\varphi(x)=R_\alpha f(x)$ (4)

Keyinchalik ma’lum bo‘lishicha A_α bu $1-\alpha$ tartibli integratsiya amali, R_α esa kasr differensiallash amalidir. Biroq bu ta’riflar keyinroq paydo bo‘ldi. J. Liuvill 1832-1837-yillarda uni kasr tartibli integral va differensiallar nazariyasini asoschisi deyishga haqli bir nechta maqolalar yozib chop qildi. J. Liuvill 1832-yilda ko‘rsatkichli funksiyalar va $f(x)=\sum_{k=0}^{\infty} c_k e^{a_k x}$ ko‘rinishda yozish mumkin bo‘lgan funksiyalar uchun kasr tartibli differensial tushunchasini quyidagicha aniqladi:

$$D^p f(x)=\sum_{k=0}^{\infty} c_k a_k^p e^{a_k x} \qquad (5)$$

bu yerda p-ixtiyoriy son J. Liuvill asarlaridan keyin B. Riman (1826-1866) asarini muhim o‘ringa qo‘yish kerak B. Riman biz hozir qo‘llayotgan integrao-differensiallash nazariyasini yaratdi. U kasr integral va hosilalarni aniqladi va ularning xossalarini o‘rganadi. Bu asarlar turkumini 1847-yilda talabalik yillarida tugatgan ammo ular vafotidan 10 yil o‘tib 1876-yilda nashr etilgan. Keyinchalik ko‘pgina matematiklar tomonidan kasr tartibli integral va differensial tuhunchalari kiritildi. Ammo bu aniqlangan ta’riflar ichida X. Holmgren va B. Rimanlar tomonidan aniqlangan kasr tartibli integral tushunchalari Liuvill tomonidan aniqlangan ta’rifga yaqin bo‘lib, u quyidagi ko‘rinishda ifodalanadi:

$$\frac{1}{\Gamma(\mu)}\int_0^x \frac{\varphi(t)}{(x-t)^{1-\mu}}dt\ ,\ x>0 \qquad (6)$$

Kasr tartibli hosilalarning mashurlik davri 1960-1970-yillarda tan olingan. 1974-yilda Nyu-Havenda Sobir Umarov tomonidan juda ko‘p ochiq muammolar ko‘rilgan. Oddiy hosilalarning jadvali mavjud bo‘lib ammo kasr tartibli hosilalar uchun aniq jadval keltirilmagan.

Olimlarning kasr tartibli hisoblashga bo‘lgan qiziqishlarining yangi to‘lqini 1974-yilda “Kasr tartibli hisoblash” kitobi nashr etilgandan so‘ng paydo bo‘lgan. Ushbu kitobda kasr tartibli hisoblash nazariyasi tizimli ravishda keltirilgan. Shu vaqtdan boshlab turli xil jurnallarning tematik sohalari paydo bo‘la boshlagan, ular ilm-fan, texnika, tabiatshunoslikning turli sohalarida kasr

tartibli hisoblashni qo‘llashga bag‘ishlangan. Hozirgi vaqtda kasr tartibli hisoblash nazariy jihatdan ham amaliy jihatdan ham zo‘r rivojlanish bosqicha. Kasr tartibli differensial tenglamalar ko‘pgina matematiklar tomonidan o‘rganilgan. Bu haqda ma’lumotlar bilan S. G.Samko, A.A.Kilbas va O.I.Marichevlar ishida tanishishingiz mumkin.

Kasr tartibli hosilalar asosan pandemiya davrida karonavirus pragnozi uchun keng foydalanilgan. Sabablarining asosiysi karonavirus issiqlikda tezroq yoki sekinroq tarqalishi. Hozirgi kunda rivojlanib kelayotgan yo‘nalish hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. RIMAN-LIUVILL KASR TARTIBLI INTEGRAL VA HOSILAGA OID AYRIM MASALALARNING ISHLANISHI. *Educstional Research in Universal Sciences* , 2(12), 216-220.
2. MITTAG-LIFFER FUNKSIYASI VA UNI HISOBLASH USULLARI. *Educstional Research in Universal Sciences* 2(9), 238-244.
3. KASR TARTIBLI TENGLAMALARDA MANBA VA BOSHLANG‘ICH FUNKSIYANI ANIQLASH BO‘YICHA TESKARI MASALAR. In *“Conference on Universal Science Research 2023”* (Vol. 1, No. 3, pp. 8-10).
4. RIMAN-LIUVILL KASR TARTIBLI INTEGRALI VA HOSILASIGA OID AYRIM MASALALARNING ISHLANISHI. *Educational Research in Universal Sciences,* 2(12), 216-220.
5. Jurakulov, NUCLEAR ENERGY. *Educational Research in Universal Sciences* , 2(10), 514-518.
6. Oghly, J. S. Z. (2023). PHYSICO-CHEMICAL PROPERTIES OF POLYMER COMPOSITES. *American Journal of Applied Science and Technology* , 3(10), 25-33.
7. Oghly, J. S. Z. (2023). THE RELATIONSHIP OF PHYSICS AND ART IN ARISTOTLE’S SYSTEM. *International Journal of Pedagogics* , 3(11), 67-73.
8. Sharipova, M. P. L. (2023). CAPUTA MA’NOSIDA KASR TARTIBLI HOSILALAR VA UNI HISOBLASH USULLARI. *Educational Research in Universal Sciences* , 2(9), 360-365.

ANALITIK HISOBLAB BO‘LMAYDIGAN INTEGRALLARNI HISOBLASH USULLARI VA ULARNING YECHIMLARI.

Turdimurodov Otabek Farxod o‘g‘li,
SamDU Kattaqo‘rg‘on filiali
otabekfarxodovichturdimurodov@gmail.com
Otayorov Oxunjon Shovxiddin o‘g‘li, Tõxtamurodova Marjona Bahodir qizi,Ergashova E’zoza Yusup qizi talabalar

Anotatsiya:Ushbu ishida analitik hisoblab bo‘lmaydigan integrallarni hisoblashning zamonaviy usullari, xususan, raqamli integratsiya metodlari o‘rganildi. Elementar funksiyalar orqali ifodalanmaydigan integrallar nazariy jihatdan tahlil qilinib, ularni yechishda Maple dasturiy vositasi imkoniyatlari ko‘rib chiqildi. Amaliy misollar orqali Maple dasturida integralni raqamli usulda hisoblash texnologiyasi yoritildi. Grafik ko‘rinishdagi tasvirlar yordamida yechimlar vizual tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, Maple muhitida noanalitik integrallarni hisoblash yuqori aniqlik va qulaylikni ta’minlaydi.

Kalit so‘zlar:Analitik integrallar, noanalitik integral, raqamli integratsiya, Maple, sonli hisoblash, Simpson qoidasi, trapezoid usuli, grafik yechim, matematik analiz, kompyuter algebra tizimi.

Trapetsiya metodi va ketma-ket yaqinlashish usuli

Trapetsiya metodi

Trapetsiya metodi — bu raqamli integratsiya metodlaridan biri bo‘lib, integralni hisoblashda funksiyaning grafikasi ostidagi maydonni trapetsiyalar bilan yaqinlashish asosida ishlaydi. Ushbu usul aniq hisoblab bo‘lmaydigan integralni taxminiy hisoblash uchun ishlatiladi. Formulasi:

Agar bizning integralimiz $\int_a^b f(x)dx$ shaklida bo‘lsa, trapetsiya metodining asosiy formulasini quyidagicha yozish mumkin:

$$I \approx \frac{b-a}{2}(f(a)+f(b))$$

Bu yerda:

- $f(a)$ va $f(b)$ — funksiyaning integrallashuv chegaralaridagi qiymatlari.
- $\frac{b-a}{2}$ — bu trapetsiyaning asosiy uzunligini ko‘rsatadi.

Trapetsiya metodining yondoshuvi:

Agar integral chegaralaridagi $f(x)$ funktsiyasi chiziqli bo‘lsa, ya’ni, yassi chiziq shaklida bo‘lsa, trapetsiya metodi uning aniq qiymatini beradi.

- Ammo funksiyaning shakli murakkab bo‘lsa, trapetsiya usuli natijalari faqat taxminiy bo‘ladi, va xatolik bilan birga keladi.

Trapetsiya metodining ketma-ket yaqinlashishi:

Trapetsiya metodini yaxshilash uchun ketma-ket yaqinlashish usulidan foydalanamiz. Bu metodda, integralni hisoblashda qadam-baqadam kichikroq bo‘limlarga ajratilib, natijalar yondoshuv sifatida yaxshilanadi.

Har bir ketma-ket qadamda intervalning bo‘linishi ortadi va natijalar aniqlash darajasi oshadi.

Ketma-ket yaqinlashish formulasi:

Agar T_n - n -bo‘limli trapetsiya usuli bo‘lsa, unda ketma-ket yondoshuv:

$$T_{n+1} = \frac{1}{2}T_n + h_n \cdot f(x_n)$$

Bu yerda:

- T_n — n -bo‘limli trapetsiyaning natijasi,
- h_n — bo‘linish uzunligi (interval uzunligini bo‘lib olinadigan kichik qism),
- $f(x_n)$ — har bir kichik qismdagi funksiya qiymati.

Ketma-ket yaqinlashish natijalarining yaxshilanishi:

- Bu yondoshuvda, har bir yangi qadamda hisoblashda yanada aniqroq natijalarga erishiladi.
- Xatolikni kamaytirish va integralning aniq yechimini topish uchun ko‘proq qadamlar qo‘llaniladi.

Misol: Trapetsiya metodining ketma-ket yaqinlashishi

Masala:

Quyidagi integralni hisoblash:

$$I \approx \int_0^1 e^{-x^2} dx$$

Birlamchi trapetsiya yondoshuvi ($n = 1$):

$$T_1 = \frac{1-0}{2}(e^{-0^2} + e^{-1^2}) = \frac{1}{2}(1+e^{-1}) \approx 0.6839$$

Ketma-ket yaxshilash (Ikkinchi yondoshuv uchun $n = 2$):

$$T_2 = \frac{1}{2}T_1 + h_1 \cdot f(0.5)$$

Bu yerda $f(0.5) = e^{-0.25}$ va h_1 — interval uzunligini kichikroq qismga bo‘lishdir.

Maple Dasturida 10 Qadamli Trapetsiya Metodi

```
# Funksiyani aniqlaymiz
f := x -> exp(-x^2);

# Intervalni belgilash
a := 0;
b := 1;
# Trapetsiya metodining asosiy formulasi
Trapetsiya := (f, a, b, n) ->
  (b - a) / (2 * n) * (f(a) + f(b) + 2 * sum(f(a + i * (b - a) / n), i = 1 .. n - 1));
# 10 qadamni hisoblash va har bir qadamning natijasini olish
n := 1:
results := [];
for n from 1 to 10 do
  result := Trapetsiya(f, a, b, n);
  results := [op(results), result];
end do;

# Natijalarni chiqarish
results;
# 10 qadam uchun natijalarni ko'rsatish
seq(Trapetsiya(f, a, b, n), n = 1 .. 10);
```

XULOSA.

Trapetsiya usuli – bu sonli integrallarni hisoblashda keng qo'llaniladigan, oddiy va samarali yondashuvlardan biridir. Ushbu metod, aslida, **funksiya grafigi ostidagi maydonni** trapetsiya shaklidagi elementlar yordamida yaqinlash orqali hisoblashni ta'minlaydi. Bu usulning asosiy maqsadi - integralni hisoblash uchun funktsiyaning maydonini kichik trapetsiyalar bilan taqrizlashdir.

Adabiyotlar:

1. **S. T. O'Rourke**. (2018). *Numerical Methods: A Practical Introduction*. 2nd Edition, Addison-Wesley.
2. **J. D. Anderson**. (2017). *Computational Fluid Dynamics: The Basics with Applications*. McGraw-Hill Education.
3. **Burden, R. L., & Faires, J. D.** (2011). *Numerical Analysis*. 9th Edition, Brooks/Cole.
4. **Kreyszig, E.** (2011). *Advanced Engineering Mathematics*. 10th Edition, Wiley.
5. **Maple Documentation** (2025). *Trapetsiya Metodi va Uning Amaliyotda Qo'llanilishi*. Maple Tizimi.
6. **Stewart, J.** (2016). *Calculus: Early Transcendentals*. 8th Edition, Cengage Learning.

"AYLANMA STOLLAR DARS METODI" – MATEMATIKANI QIZIQARLI QILISHNING INNOVATSION USULI

Rashidova Lobar Zohid qizi, SamDU Kattaqo`rg`on filiali
lobarrashidova1106@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada matematika darslarida "Aylanma stollar" (Rotating Stations) metodini qo'llashning samarali usullari va pedagogik jihatlari tahlil qilinadi. Metodning asosiy maqsadi – o'quvchilarning faolligini oshirish, nazariy bilimlarni amaliyot bilan birlashtirish va sinfdagi hamkorlik muhitini yaratishdir.*

Kalit so'zlar: aylanma stollar, interfaol usullar, guruhli ish, geometriya, perimetr, innovatsion metodlar.

Annotation. *This article analyzes the effective methods and pedagogical aspects of using the "Rotating Stations" method in mathematics lessons. The main goal of the method is to*

increase student engagement, combine theoretical knowledge with practice, and create a collaborative environment in the classroom.

Key words: round tables, interactive methods, group work, geometry, perimeter, innovative methods.

Аннотация. *В статье анализируются эффективные методы и педагогические аспекты использования метода «Вращающиеся станции» на уроках математики. Основная цель метода — повысить вовлеченность студентов, объединить теоретические знания с практикой и создать в классе атмосферу сотрудничества.*

Ключевые слова: круглые столы, интерактивные методы, групповая работа, геометрия, периметр, инновационные методы.

Kirish. Zamonaviy ta’lim jarayonida an’anaviy o‘qitish usullaridan tashqari innovatsion metodlardan foydalanish kundan-kunga muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, matematika kabi murakkab va mantiqiy fikrlashni talab qiluvchi fanda o‘quvchilarni qiziqtirish va ularga mavzuni yaxshi tushuntirish uchun interfaol usullarni qo‘llash samarali natijalar beradi. Shu nuqtai nazardan, "Aylanma stollar" metodi (Rotating Stations) matematika darslarida muvaffaqiyatli qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan eng samarali metodlardan biridir. "Aylanma stollar" metodi o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlaydi, ularga turli bilim darajalariga mos topshiriqlarni bajarish imkoniyatini beradi va sinfda qiziqarli o‘quv muhitini shakllantirishga yordam beradi. Ushbu metod yordamida o‘tkazilgan darslar nafaqat o‘quvchilarning mavzuni yaxshiroq tushunishiga, balki ularning mantiqiy fikrlash, ijodiy yondashuv va jamoada ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishiga ham xizmat qiladi. Maqolada "Aylanma stollar" metodining mohiyati, matematika darslarida qo‘llash usullari va uning pedagogik ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, metodni amaliyotda qo‘llashning aniq misollari, xususan, "Geometrik shakllar perimetri" mavzusidagi dars ishlanmasi keltiriladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ushbu metod yordamida o‘tkazilgan darslar an’anaviy darslarga nisbatan o‘quvchilarning bilim darajasini sezilarli darajada oshirishga yordam beradi.

"Aylanma stollar" metodining matematika darslarida qo‘llanilishi

1. Metodning nazariy asoslari

"Aylanma stollar" metodi - bu sinfni bir nechta stansiyalarga (stollarga) bo‘lish va har bir stansiyada turli xil topshiriqlarni bajarishga asoslangan interfaol o‘qitish usuli. Ushbu metod:

- Har xil bilim darajadagi o‘quvchilarga moslashuvchanlikni ta’minlaydi
- Ko‘p qirrali o‘rganish imkoniyatini yaratadi (nazariy, amaliy, loyihaviy)
- Vaqtni samarali taqsimlash imkonini beradi
- Guruhdosh ta’limini rivojlantirishga yordam beradi

Matematika darslarida tatbiq etish bosqichlari

a) Darsga tayyorgarlik:

- Mavzuga mos 3-4 ta stansiya tayyorlash
- Har bir stansiya uchun ko‘rsatmalar va materiallar (kartochkalar, o‘lchov asboblari, vizual vositalar)
- Vaqt chegaralarini belgilash (odatda stansiyada 10-15 daqiqa)

b) Darsning asosiy qismi:

1. Kirish stansiyasi (nazariy qism):
   - Mavzuga oid asosiy tushunchalar
   - Formulalar va ularni qo‘llash usullari
   - Misollar bilan tushuntirish
2. Amaliy stansiya:
   - Masalalar yechish
   - O‘lchov ishlarini amalga oshirish
   - Hisoblashlar
3. Ijodiy stansiya:

- Loyihalar ishlab chiqish
- Haqiqiy hayotdagi muammolarni hal qilish
- Modellar yaratish

c) Yakuniy qism:
- Har bir guruh natijalarini taqdim etish
- Umumiy baholash va xulosa chiqarish

Metodning afzalliklari

1. Faol o‘rganish:
   - Har bir o‘quvchi shaxsan ishtirok etadi
   - Passiv tinglovchilar soni kamayadi
2. Individual yondashuv:
   - Har xil darajadagi topshiriqlar
   - Har bir o‘quvchi o‘z darajasida ishlay oladi
3. Ko‘nikmalarning kompleks rivoji:
   - Nazariy bilimlar
   - Amaliy ko‘nikmalar
   - Kommunikativ qobiliyatlar
4. Qiziqarli dars muhiti:
   - Harakat va o‘zgaruvchanlik
   - Rivojlangan raqobat tuyg‘usi

Cheklovlar va yechimlar

Muammolar:
- Katta sinflarda boshqarish qiyin
- Qo‘shimcha tayyorgarlik vaqt talab qilishi
- Ba’zi o‘quvchilarning moslashish qiyinligi

Yechimlar:
- Yordamchi o‘qituvchi yoki katta o‘quvchilardan foydalanish
- Tayyor shablonlardan foydalanish
- Metodga bosqichma-bosqich o‘rganish

Amaliy misol: "Geometrik shakllar perimetri"

Stansiya 1: "Formula topish"
- Turli geometrik shakllar (kvadrat, to‘g‘ri to‘rtburchak, uchburchak)
- Har bir shakl uchun perimetr formulasini aniqlash

Stansiya 2: "Amaliy hisoblash"
- Sinfdagi real narsalarni o‘lchash (daftar, doska, deraza)
- Ularning perimetrini hisoblash

Stansiya 3: "Loyiha ishlab chiqish"
- "Mening xonam" loyihasi
- Xona rejasini chizish va mebel perimetrini hisoblash

Stansiya 4: "Muammoni hal qilish"
- Haqiqiy hayotdagi masalalar (masalan, bog‘ chegarasini o‘lchash)
- Yechimlarni muhokama qilish

Xulosa "Aylanma stollar" metodi matematika darslarini samarali tashkil etishning isbotlangan usullaridan biridir. U nafaqat o‘quvchilarning mavzuni yaxshiroq tushunishiga, balki ularning mantiqiy fikrlash, ijodiy yondashuv va jamoada ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishiga yordam beradi. Metodni to‘g‘ri tashkil etish va qo‘llash orqali an’anaviy darslardan ko‘ra yuqori samaradorlikka erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sh.K.Shayakubov, R.X.Ayupov Interfaol ta’lim usullari Toshkent “Tafakkur bo’stoni nashriyoti – matbaa uyi” 2012, 85-bet

2. Azizxo‘jayeva, N.N. (2023). Interfaol ta'lim texnologiyalari: nazariya va amaliyot. Toshkent: "Innovatsion ta'lim" nashriyoti. - 245 bet

3. Johnson, D.W., Johnson, R.T. (2021). Active Learning: Cooperative Learning Strategies. New York: "Academic Press". - 78-112 betlar.

KOMBINATORIKAGA KIRISH. KOMBINATORIKANING EHTIMOLLIKDAGI AHAMIYATI

Xudoyberdiyev Sobirjon Shavkat o‘g‘li, Muxtorova Marjona Baxtiyor qizi,
SamDU Kattaqo‘rg‘on filiali talabalari
sobirjonxudoyberdiyev03@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada kombinatorika va ehtimollar nazariyasi bo‘limiga oid tushunchalar va uning xossalari berilgan bo‘lib, u orqali sonli kombinatorik va ehtimollikka oid masalalarni soda yechish usuli ko‘rib o‘tilgan. Maqolaning asosiy maqsadi o‘rta maktab, akademik litseylardagi olimpiadaga qiziquvchi o‘quvchilar va abituriyentlarga ba’zi kombinatorik va ehtimollik nazariyasi bo‘limidan murakkab masalalarni sodda, qulay va bir necha usullar bilan yechishni o‘rgatishdan iborat.

Kalit so’zlar. kombinatorika, birlashma, ehtimollik, statistik va klassik tariflar, gruppalashlar.

Asosiy qism. Matematikaning kombinatorik tahlil, kombinatorik matematika, irlashmalar nazariyasi, qisqacha, kombinatorika deb ataluvchi bo’limida chekli yoki muayyan ma’noda cheklilik shartini qanoatlantiruvchi to‘plamni (bu to’plamning elementlari qanday bo’lishining ahamiyati yo’q: harflar, sonlar, hodisalar, qandaydir redmetlar va boshqalar) qismlarga ajratish, ularni o’rinlash va o’zaro joylash ya’ni, kombinatsiyalar, kombinatorik tuzilmalar bilan bog’liq masalalar o’rganiladi.

Ta’rif. Biror chekli to’plam elementlari ichida ma’lum bir xossaga ega bo’lgan elementlaridan iborat qism to’plamlarni tanlab olish yoki to’plam elementlarini ma’lum bir tartibda joylashtirish bilan bog’liq masalalar kombinatorik masalalar deyiladi.

Ta’rif. Turli to’plam elementlaridan tuzilgan kombinasiyalarga birlashmalar deyiladi.

Hodisaning ehtimolini hisoblash uchun zarur bo’lgan birlashmalarni qaraymiz.

1. O’rin almashtirishlar. n ta har xil elementlardan tuzilgan o’rin almashtirishlar deb, biri -biridan faqat elementlarining o’rinlari
bilan farq qiladigan birlashmalarga aytiladi. Ularning soni quyidagicha aniqlanadi:

$P_n = n!$ bu yerda $n! = 1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot \ldots \cdot n$

Keyinchalik qarama-qarshilikka duch kelmaslik uchun 0! = 1 deb qabul qilamiz.

Misol: Uchta A, B, C elementlardan tuzilgan o’rin almashtirishlar soni topilsin.

Yechish. Ta’rifga asosan A, B, C elementlardan faqat o’rinlari bilan farq qiladigan birlashmalar tuzamiz, ya’ni

$$ABC \quad BAC \quad CAB$$
$$ACB \quad BCA \quad CBA$$

Demak, uchta elementdan tuzilgan o’rin almashtirishlar soni 6 ta ekan. Buni formula orqali hisoblasak ham bo’ladi:

$$P_3 = 3! = 1 \cdot 2 \cdot 3 = 6$$

2. O’rinlashtirishlar. n ta har xil elementlardan k tadan tuzilgan o’rinlashtirishlar deb, bir-biridan elementlari bilan hamda elementlarining o’rinlari bilan farq qiladigan birlashmalarga aytiladi. Ularning soni qo’yidagicha aniqlanadi:

$$A_n^k = n(n-1)(n-2)\cdot\ldots\cdot(n-(k-1)).$$

Misol: Uchta A, B, C elementlardan ikkitadan tuzilgan o’rinlashtirishlar soni topilsin.

Yechish. Ta’rifga asosan bir-biridan elementlari hamda elementlari-ning o’rinlari bilan farq qiladigan birlashmalar tuzamiz, ya’ni

$$AB \quad AC \quad BC$$

$$BA \quad CA \quad CB$$

Demak, ularning soni 6 ta ekan. Agar buni formulada hisoblasak:

$$A_3^2 = 3 \cdot 2 = 6 .$$

Xulosa. Agar n ta elementdan k tadan tuzilgan o'rinlashtirishlarda bir xil elementlar takrorlansa, u holda n ta elementdan k tadan tuzilgan o'rinlashtirishlar soni qo'yidagi formula bilan hisoblanadi.

$$\left(AR\right)_n^k = n^k$$

Masalan, 0, 1, 2, ... 9 raqamlardan tuzilgan besh xonali sonlar soni $\left(AR\right)^5 = 10^5$ ga teng bo'ladi (bu yerda 00000 ham besh xonali son).

3. Gruppalashlar. n ta har xil elementlardan k tadan tuzilgan gruppalashlar deb, bir-biridan faqat elementlari bilan farq qiladigan birlashmalarga aytiladi. Ularning soni qo'yidagicha topiladi:

$$C_n^k = \frac{n!}{k! \cdot (n-k)!}$$

Gruppalashlarda agar $k > \frac{n}{2}$ bo'lsa, $C_n^k = C_n^{n-k}$ tenglikdan foydalaniladi.

Misol. To'rtta a, b, c, d elementlardan ikkitadan tuzilgan gruppalashlar soni topilsin.

Yechish. Ta'rifga asosan 4 ta elementdan 2 tadan bir-biridan hyech bo'lmasa bitta elementi bilan farq qiladigan birlashmalar tuzamiz:

$$ab, ac, bc, ad, bd, cd \ .$$

Buni formula bilan hisoblasak:

$$C_4^2 = \frac{4 \cdot 3}{1 \cdot 2} = 6$$

Agar birlashmalarda elementlar soni ko'p bo'lsa, uni oddiy yo'l bilan hisoblash qiyin, lekin formula bilan hisoblash oson. Biz ko'rgan birlashmalar o'zaro qo'yidagicha bog'lanishga ega:

$$A_n^k = C_n^k \cdot P_k .$$

Mulohazani misoldan boshlaylik. Skladda 7 ta rangli televizorlar bo'lib, shulardan 5 tasi yaroqli va 2 tasi yaroqsiz bo'lsin. Hamma televizorlar yaxshilab o'ralgan bo'lib, qaysilari yaroqsizligi ma'lum emas. Ma'lumki, tasodifiy olingan televizorni yaroqli chiqish imkoniyati yaroqsiz chiqish imkoniyatidan kattaroq. Bizning maqsadimiz, shu imkoniyatni soniy baholashdan iborat. A - hodisa, tasodifiy olingan televizorni yaroqli chiqishini bildirsin. Har bir tajribaning natijasi elementar hodisani tashkil etadi. Elementar hodisalarni $e_1, e_2, e_3, e_4, e_5, e_6, e_7$ harflar bilan belgilaylik. Bizning misolimizda elementar hodisalar soni 7 ta, ya'ni e_1, e_2, e_3, e_4, e_5 - yaroqli televizorlar chiqishi va e_6, e_7 - yaroqsiz televizorlar chiqishi. Bizni qiziqtirayotgan hodisalarga sharoit yaratuvchi hodisalar deyiladi. Yuqoridagi misolda ularning soni 5 ta (e_1, e_2, e_3, e_4, e_5). Agar sharoit yaratuvchi hodisalar soni 5 ni, hamma elementar hodisalar soni 7 ga nisbatini olsak, 5/7 nisbat tasodifiy olingan bitta televizorni yaroqli chiqish ehtimolini beradi.

Ta'rif. A hodisaning ehtimoli deb, shu hodisaning ro'y berishiga sharoit yaratuvchi hodisalar sonini hamma mumkin bo'lgan elementar hodisalar soniga nisbatiga aytiladi va qo'yidagicha belgilanadi:

$$P(A) = \frac{k}{n}$$

bu yerda k - A hodisaning ro'y berishiga sharoit yaratuvchi hodisalar soni, n - hamma mumkin bo'lgan elementar hodisalar soni. Bu ta'rifdan quyidagi xossalar kelib chiqadi:

1-xossa. Ishonchli xodisaning ehtimoli birga teng:

$$P(U) = 1 .$$

Haqiqatan ham, agar hodisa ishonchli bo'lsa, u har bir sinashda albatta ro'y beradi, ya'ni sinashlar soni bilan ro'y berishlar soni teng $(n = k)$ bo'ladi. Hamma ishonchli hodisalarni U bilan belgilaymiz. U holda

$$P(U) = \frac{k}{n} = \frac{n}{n} = 1 .$$

2-xossa. Ishonchsiz hodisaning ehtimoli nolga teng:

$$P(\text{V}) = 0 .$$

Haqiqatdan, agar hodisa ishonchsiz bo'lsa, u hyech bir sinashda ro'y bermaydi, ya'ni sharoit yaratuvchi hodisalar soni $k = 0$ bo'ladi. Agar ishonchsiz hodisalarni V bilan belgilasak, u holda

$$P(V) = \frac{k}{n} = \frac{0}{n} = 0 .$$

3-xossa. Tasodifiy hodisaning ehtimoli nol va bir oralig'idagi songa teng:

$$0 < P(A) < 1 .$$

Haqiqatdan, agar hodisa tasodifiy bo'lsa, uning ro'y berishiga hamma elementar hodisalardan faqat bir qismi sharoit yaratadi, ya'ni $0 < k < n$ bo'ladi. Bu ikkilangan tengsizlikni n ga bo'lsak,

$$\frac{0}{n} < \frac{k}{n} < \frac{n}{n} \quad \text{yoki} \quad 0 < \frac{k}{n} < 1.$$

Ta'rifga asosan k/n hodisani ro'y berish ehtimoli, demak

$$0 < P(A) < 1 .$$

Shunday qilib, hodisaning ehtimoli quyidagi ikkilangan tengsizlikni qanoatlantiradi:

$$0 \le P(A) \le 1 .$$

Demak, agar hodisaning ehtimoli nolga teng bo'lsa, hodisa ishonchsiz, agar birga teng bo'lsa, hodisa ishonchli, agar nol bilan bir oralig'ida bo'lsa, tasodifiy bo'ladi. Agar tasodifiy hodisaning ehtimoli nolga yaqin bo'lsa, hodisa juda ham kam ro'y beradi, agar birga yaqin bo'lsa hodisa tez-tez ro'y beradi. Shunday qilib, hodisaning ehtimoli uning ro'y berish darajasini ko'rsatadi.

Misollar

1. O'yin kubi tashlanganda juft raqam yozilgan tomoni tushish eqtimoli topilsin.

Yechish. O'yin kubida 6 ta tomoni bo'lib, har bir tomoniga 1, 2, 3, 4, 5, 6 raqamlardan biri yozilgan. Demak hamma yuz berishi mumkin bo'lgan hodisalar soni n = 6. Juft raqam yozilgan tomoni tushishiga sharoit yaratuvchi hodisalar esa 2, 4, 6 ya'ni ularning soni $k = 3$. Agar o'yin kubi tashlanganda juft tomoni tushishini A bilan belgilasak, uning ehtimoli ta'rifga asosan quyidagicha bo'ladi:

$$P(A) = \frac{k}{n} = \frac{3}{6} = \frac{1}{2} .$$

2. Besh tomlik kitob aralashtirib qo'yilgan. Shu kitoblarni tasodifiy ravishda olib bir qatorga tersak, kitoblar o'sish tartibida joylashish ehtimoli topilsin.

Yechish. 5 ta kitobni bir-biridan o'rinlari bilan farq qiladigan $P_5 = 1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 4 \cdot 5 = 120$ ta har xil usul bilan olib terish mumkin. Bu esa hamma mumkin bo'lgan hodisalar soni. Sharoit yaratuvchi hodisalar soni faqat bitta, u ham bo'lsa kitoblar tomining o'sib borishi tartibida joylashishi. Shunday qilib, izlanayotgan hodisaning ehtimoli:

$$P(A) = \frac{1}{120}.$$

3. Xaltachada 1 dan 10 gacha nomerlangan kublar bor. Tasodifiy ravishda uchta kub olindi. Olingan kublarda juft nomerlar yozilgan bo'lish ehtimoli topilsin.

Yechish: Tasodifan olingan kublarni uchalasini ham juft nomerli bo'lish hodisasini A bilan belgilaymiz. Hamma mumkin bo'lgan elementar hodisalar soni 10 ta kubdan 3 tadan olingan o'rinlashtirishlar soniga teng bo'ladi, ya'ni

$$n = A_{10}^3 = 10 \cdot 9 \cdot 8 = 720 .$$

Misol. Ishlab chiqarilayotgan mahsulotlardan 100 ta olib tekshirish natijasida 5 ta yaroqsiz chiqdi. Ishlab chiqarilgan mahsulotlarni yaroqsiz bo'lish nisbiy sanog'i topilsin.

Yechish. Shartga ko'ra, $\mu = 5,\ n = 100$, demak,

$$W(A) = 5/100 = 0{,}05 .$$

Agar tekshirish uchun qancha ko'p mahsulot olinsa, natija shuncha aniq bo'ladi.

Xulosa.

Ushbu maqola mavzusi bo'yicha o'quv-uslubiy adabiyotlar, darsliklar tahlili, shuningdek, umumiy o'rta ta'lim maktabi boshlang'ich sinflari va 6-9 sinflari matematika kursidagi kombinatorika va ehtimollar nazariyasi elementlari va matematik statistika elementlari bo'yicha quyidagi xulosaga olib keldi.

Umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilari oby'ektlarni xossalari bo'yicha tartiblay olishi va sodda kombinatsiyalar tuza olishi, sodda amaliy vaziyatlarda kombinatorik va mantiqiy masalalarni yecha olishi kerak. Shu asosda ularning maktab darsliklarida xona birliklari mavzularida kombinatorikaga doir mashqlar berilsa o'quvchilarning sonlarni chalkashmay o'qishi va yozishi samarasi oshardi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. H.To'rayev va boshqalar, "Kombinatorika elementlari va graflar Nazariyasi" Toshkent-„ilm ziyo"-2009.
2. Qosimov N.X., Dadajonov R.N., Ibragimov F.N. Diskret matematika va matematik mantiq elementlari. Uslubiy qo'llanma. Toshkent – 2013.
3. N. N. Vilinkin. Kombinatorika. M., "Nauka", 1969.

MATEMATIKA DARSLARIDA ZAMONAVIY HAMDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH

Rustamova Feruza Sherzod qizi, Roziqova Marjona Baxtiyor qizi[2],
Asadova Durdona Zafar qizi[3]
Samarqand davlat universiteti Kattaqo'rg'onga filiali, talabalari

Annotatsiya: Dars mashg'uloti uchun eng maqbul deb topilgan shakl, metod va vositalarning belgilanishi ta'lim jarayonining qariyb 90 foizlik muvaffaqiyatini kafolatlaydi. Yangi, zamonaviy pedagogik texnologiyalarning asosiy mohiyati aynan mana shu bosqichda ochib beriladi. Ushbu maqolada matematika darslarida zamonaviy hamda interfaol metodlardan foydalanish to'g'risida yoritilgan.

Kalit so'zlar: matematika, interfaol, zamonaviy metod, baholash, nazariy bilim, "fikriy hujum" metodi.

O'quvchilarni ijodiy izlanish, faollik, erkin fikr yuritishga yo'naltiruvchi ta'lim shakli, metod va vositalarining to'g'ri tanlanishi dars jarayonini samarali, qiziqarli, bahs-munozaralarga boy

bo'lishi, ijodiy tortishuvlarning yuzaga kelishiga turtki beradi. Mana shu holatdagina o'quvchilar tashabbusni o'z qo'llariga oladilar, o'qituvchining zimmasida esa ularning faoliyatini ma'lum yo'nalishga solib yuborish, umumiy faoliyatni nazorat qila olish, murakkab vaziyatlarda yo'l-yo'riq ko'rsatish, maslahatlar berish, hamda ular faoliyatini baholash kabi vazifalar qoladi. Pedagogik texnologiyaning mohiyati – ta'lim jarayonini jadallashtirish, o'quvchilarning o'zlashtirish va uning natijalarini sur'atini tezlashtirish, natijalarini obyektiv, holisona baholay olish, ko'zlangan natijalarga erishishni kafolatlashga qaratilgan pedagogik jarayonni anglatadi. Boshqacha aytganda, o'qitish jarayonining barcha bosqichlarini aniq maqsad asosida kutilgan natijalarni beradigan tarzda tizimli loyihalash tushuniladi. O'qituvchilarning matematika fanlarini o'qitishda yo'naltirilgan darslar jarayonini noan'anaviy shakllarda tashkil etish, ta'lim jarayonini mukammal andoza asosida loyihalashga erishish, mazkur loyihalardan oqilona foydalana olish ko'nikmalariga ega bo'lishi ta'lim oluvchilar tomonidan nazariy bilimlarning puxta, chuqur o'zlashtirilishi, ularda amaliy ko'nikma va malakalarning hosil bo'lishining kafolati bo'la oladi. Matematika o'qitish metodikasi eng avvalo kichik yoshdagi o'quvchilarni umumiy tizimda o'qitish va tarbiyalash vazifasini qo'yadi. Bugungi kunda o'quvchilarning o'quv va ijodiy faolliklarini oshiruvchi hamda ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini kafolatlovchi pedagogik texnologiyalarni qo'llash borasida katta tajriba to'plangan bo'lib, ushbu tajriba asoslarini tashkil etuvchi metodlar interfaol metodlar nomi bilan yuritiladi. Matematika darslarida foydalaniladigan interfaol metodlardan bir nechtasining mohiyati va ulardan foydalanish usullarini ko`rib chiqamiz.

"Fikriy hujum" metodi. Mazkur metod o'quvchilarning darslar jarayonidagi faolliklarini ta'minlash, ularni erkin fikr yuritishga rag'batlantirish hamda bir xil fikrlash inertsiyasidan ozod etish, muayyan mazvu yuzasidan rang-barang g'oyalarni to'plash, shuningdek, ijodiy vazifalarni hal etish jarayonining dastlabki bosqichida paydo bo'lgan fikrlarni yengishga o'rganish uchun xizmat qiladi.

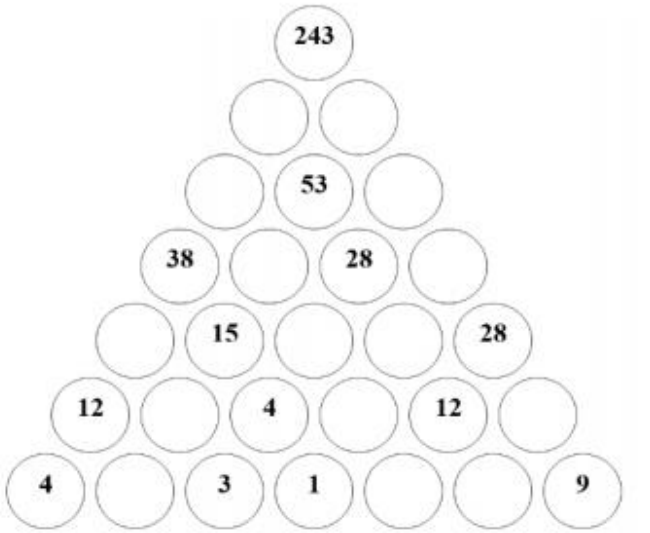
Ta'lim jarayonida ushbu metoddan foydalanish o'qituvchining pedagogik mahorati va tafakkur ko'lamining kengligiga bog'liq bo'ladi. "Fikriy hujum" metodidan foydalanish chog'ida o'quvchilarning soni 15 nafardan oshmasligi maqsadga muvofiqdir. Ushbu metodga asoslangan mashg'ulot bir saotga qadar tashkil etilishi mumkin.

"5x5x5" metodi. "5x5x5" metodi yordamida bir vaqtning o'zida 36 nafar o'quvchini muayyan faoliyatga jalb etish orqali ma'lum topshiriq yoki masalani hal etish, shuningdek, guruhlarning har bir a'zosi imkoniyatlarini aniqlash, ularning qarashlarini bilib olish mumkin. Bu metod asosida tashkil etilayotgan mashg'ulotda har birida 5 nafardan ishtirokchi bo'lgan 5 ta guruh o'qituvchi tomonidan o'rtaga tashlangan muammoni muhokama qiladi. Belgilangan vaqt nihoyasiga yetgach o'qituvchi 5 ta guruhni qayta tuzadi. Qaytadan shakllangan guruhlarning har birida avvalgi 5 ta guruhdan bittadan vakil bo'ladi. Yangidan shakllangan guruh a'zolari o'z jamoadoshlariga guruhi

tomonidan muammo yechimi sifatida taqdim etilgan xulosani bayon etib beradilar va mazkur yechimlarni birgalikda muhokama qiladilar.

“Sonlar piramidasi” metodi.

Piramidaning pastki qismidagi sonlar yig‘indi shaklida ko‘payib boradi. Tepa qismida esa aksincha, sonlarning ayirmasi bajarilib, sonlar kamayib boradi. 1 dan 9 gacha bo‘lgan sonlarni shunday joylashtiringki, natijada to‘g‘ri matematik amallar hosil bo‘lsin.

Bugungi kunda bir qator rivojlangan mamlakatlarda ta‘lim-tarbiya jarayonining samaradorligini kafolatlovchi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash borasida katta tajriba asoslarini tashkil etuvchi metodlar interfaol metodlar nomi bilan yuritilmoqda. Interfaol ta‘lim metodlari hozirda eng ko‘p tarqalgan va barcha turdagi ta‘lim muassasalarida keng qo‘llanayotgan metodlardan hisoblanadi.

Shu bilan birga, interfaol ta‘lim metodlarining turlari ko‘p bo‘lib, ta’lim tarbiya jarayonining deyarlik hamma vazifalarini amalga oshirish maqsadlari uchun moslari hozirda mavjud. Amaliyotda ulardan muayyan maqsadlar uchun moslarini ajratib tegishlicha qo‘llash mumkin. Bu holat hozrda interfaol ta‘lim metodlarini ma‘lum maqsadlarni amalga oshirish uchun to‘g‘ri tanlash muammosini keltirib chiqargan.

Hozirgi kunda eng ommaviy interfaol ta‘lim metodlari quyidagilar sanaladi:

1.Interfaol metodlar: ―Keys-stadi (yoki ―o‘quv keyslari),―Blist-so‘rov, ―Modellashtirish, ―Ijodiy ish‖, ―Muammoli ta‘lim‖ va b.

2.Interfaol ta‘lim strategiyalari.―Aqliy hujum, ―Bumerang, ―Galereya, ―Zig-zag, ―Zinama-zina, ―Muzyorar, ―Rotastiya, ―Yumaloqlangan qor‖ va k. interfaol ta‘lim metodlari tarkibidan interfaol ta‘lim strategiyalarini ajratishda guruh ishini tashkil qilishga yondashuv ma’lum ma’noda strategik yondashuvga qiyoslanishiga asoslaniladi. Aslida bu strategiyalar ham ko‘proq jihatdan interfaol ta‘lim metodlariga tegishli bo‘lib, ularning orasida boshqa farqlar yo‘q.

Xulosa

Zamonaviy va interfaol metodlardan foydalanish matematika darslarining samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Bu metodlar o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, mantiqiy tahlil qilish va amaliy ko‘nikmalarni shakllantiradi. Interfaol usullar dars jarayonini faollashtiradi, o‘quvchilarni darsga qiziqtiradi va ularni faol ishtirokchi sifatida jalb etadi. Shuningdek, zamonaviy texnologiyalar, masalan, multimediya vositalari, elektron dasturlar va interaktiv platformalar orqali darslar ko‘rgazmali, tushunarli va esda qolarli bo‘ladi. Demak, matematika ta’limida zamonaviy va interfaol yondashuvlarni keng joriy etish nafaqat bilim sifatini oshiradi, balki yosh avlodni innovatsion fikrlashga undaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Azizxodjayeva N.H ―Pedagogik texnologiya va pedagogik maxorat‖- Toshkent.: TDPU, 2003, 174 bet.
2. Axmedov M va boshqalar Matematika 1, Toshkent.: O‘zinkomsentr, 2003, 160- bet. Axmedov M va boshqalar 1-sinfda matematika darslari Toshkent.: O‘zinkomsentr, 2003, 96bet.
3. Interfaol ta’lim usullari” Sh.K Shayaqubov, R.X Ayupov Toshkent-2020
4. Matematika o’qitish metodikasi” S Alixonov Toshkent-2011
5. Sobirovna, U. M. (2022). Improving the educational system for children with disabilities. The Peerian Journal, 4, 20-22.

TASODIFIY MIQDORLARNING SHARTLI MATEMATIK KUTILMASI

Mahmudov Jaloliddin Dilshod o‘g‘li
SamDU Kattaqo‘rg‘on filiali talabasi
jaloliddinmahmudov344@gmail.com

Anotatsiya: Mazkur maqolada tasodifiy miqdorlarning shartli matematik kutilmasi tushunchasi, uning asosiy xossalari va qo‘llanish sohalari yoritilgan. Shartli kutilmaning aniqlanish usullari, ular yordamida murakkab ehtimollik modellarini tahlil qilish yo‘llari ko‘rib chiqiladi. Maqolada nazariy asoslar bilan bir qatorda amaliy misollar orqali shartli kutilmalarning ahamiyati ochib beriladi. Ushbu ish statistik model qurishda, ehtimollik nazariyasini chuqur o‘rganishda va amaliy hisoblashlarda foydali bo‘lishi mumkin.

Kalit so‘zlar:tasodifiy miqdor, shartli matematik kutilma, ehtimollik taqsimoti, statistik modellashtirish, ehtimollik nazariyasi, matematik tahlil, amaliy statistika

1.Tasodifiy miqdorlar va taqsimot funksiyalar

Tasodifiy miqdor ta‘rifini berishdan avval o‘lchovli funksiya tushunchasini kiritamiz .Bizga $<\Omega,F>,<R,G>$ o‘lchovli fazolar va $\xi:\Omega\to R$ funksiya berilgan bo‘lib, bu funksiya uchun $A\in G$ ekanidan $\xi^{-1}(A)=\{\omega|\xi(\omega)\in A\}\in F$ ekani kelib chiqadi, bunday funksiya *o‘lchovli funksiya* diyiladi. Agar $<\Omega,F,P>$ ixtiyoriy ehtimollik fazosi bo‘lsa, har qanday $\xi:<\Omega,F>\to<R,G>$ o‘lchovli funksiya tasodifiy miqdor diyiladi.

1-misol.Bitta tanga tashlaganimizda Ω ikkita elementar hodisa gerb va raqamdan iborat bo‘ladi.Agar tanganing gerbli tomoni tushsa 1 yozsak, u holda 0 yoki 1 ni qabul qiluvchi tasodifiy miqdorni hosil qilamiz.

2-misol.Agar ikkita tanga tashlasak, ω elementar hodisalar GG;GR;RG;RR dan iborat bo‘lib , “gerb” tushishlar sonini $\xi=\xi(\omega)$ deb belgilasak, bu tasodifiy miqdorni quydagi jadval bilan berish mumkin:

$F_\varepsilon(x)=P\{\omega:\xi<x\}$ ω	PP	GP	PG	GG
$\xi(\omega)$	0	1	1	2

3-miasol. $\{(x,y)|\ x\in[0,1],y\in[0,1]\}$ kvadratga tashlangan nuqtadan koordinatalar boshigacha bo‘lgan masofa tasodifiy miqdordir,chunki $\{(x,y)|\ x^2+y^2<t\}$ to‘plam o‘lchovli.

Tasodifiy miqdor ta‘rifiga ko‘ra ixtiyoriy $x\in R$ uchun

$\{\omega|\ \xi(\omega)<x\}=\{\xi<x\}=\xi^{-1}(-\infty,x)\in F$, chunki $(-\infty,x)\in G$ .Bundan

$F_\varepsilon(x) = P\{\omega : \xi < x\}$ funksiyani R da aniqlanganligi kelib chiqadi. Bu funksiya ξ *tasodifiy miqdorning taqsimot funksiyasi* diyiladi.

4-misol. ξ tasodifiy miqdor 1 va 0 qiymatlarni mos ravishda p va $q\,(p+q=1)$ ehtimol bilan qabul qilsin, ya‘ni

$$\xi : 0,1, \qquad p = P\{\xi = 1\},$$

$$p : q, p. \qquad q = P\{\xi = 1\}.$$

Bu holda

$$P\{\xi < x\} = F(x) = \begin{cases} 0, agar, x \le 0 \\ p, agar, 0 < x \le 1 \\ 1, agar, 1 < x \end{cases}$$

Bu tasimotning grafigi quydagicha bo‘ladi(1-rasm).

Agar tasodifiy miqdor $0,1,2,\ldots,n$ qiymatlarni $P\{\xi = k\} = C_n^k p^k q^{n-k}, k = \overline{0,n}$

Ehtimol bilan qabul qilsa, bu tasodifiy miqdor *binomial qonun bo‘yicha taqsimlangan tasodifiy miqdor* deyiladi.Uning taqsimot funksiyasi quydagicha bo‘ladi.

$$F(x) = \begin{cases} 0, agar, x < 0 \\ \sum_{k<x} C_n^k p^k q^{n-k}, agar, 0 \le x \le n \\ 1, agar, n < x \end{cases}$$

Grafigi quydagicha bo‘ladi (2-rasm).

5-misol.Agar ξ tasodifiy miqdor $0,1,2,\ldots,n$ qiymatlarni

$P\{\xi = k\} = \dfrac{\lambda^k}{k!} e^{-\lambda}, \lambda > 0$ ehtimollar bilan qabul qilsa, uni Puasson qonuni *qonuni bo‘yicha taqsimlangan tasodifiy miqdor* deyiladi.Uning taqsimot funksiyasi quydagicha aniqlanadi:

$$P(x) = \begin{cases} 0, agar, k < 0 \\ \sum_{k<x} \dfrac{\lambda^k}{k!} e^{-\lambda}, 0 \le k \le x \end{cases}$$

6-misol. ξ tasodifiy miqdor $x_1, x_2, \ldots, x_N$ qiymatlarni $P\{\xi = x_k\} = \dfrac{1}{N}, k = \overline{1,N}$ ehtimollik bilan qabul qilsin.Bu tasodifiy miqdor *tekis taqsimlangan tasodifiy miqdor* deyiladi.Uning btaqsimot funksiyasi quydagicha bo‘ladi:

$$F(x) = \begin{cases} 0, agar, x \le x_1 \\ \dfrac{k}{N}, agar, x_k < x \le x_{k+1} \\ 1, agar, x_N < x \end{cases}$$

7-misol.Agar tasodifiy miqdorning taqsimot funksiyasi

$$F(x) = c \cdot \int_{-\infty}^{x} e^{-\frac{(u-a)^3}{2\sigma^2}} du$$

Ko‘rinishida bo‘lsa,bunday tasodifiy miqdor *normal taqsimlangan tasodifiy miqdor* deyiladi.
Bu yerda $c > 0, \sigma > 0, -\infty < x < \infty$ - o‘zgarmas sonlar.

Taqsimot funksiyasi quydagi xossalarga ega.
1.Barcha haqiqiy x lar uchun

$$0 \le F_\xi(x) \le 1.$$

2. $F_\xi(x)$ kamaymaydigan funksiya.

Haqiqatdan ham , $x_1 < x_2$ bo‘lsin.Ushbu

$A_1 = \{\xi < x_1\}, A_2 = \{\xi < x_2\}, B = \{x_1 < \xi < x_2\}$, xodisalarni kiritsak ;

$A_2 = A_1 \cup B, A_1 \cap B = V$ munosabatlar o‘rinli bo‘ladi.Natijada ehtimolning additivlik xossasiga aksiomasiga ko‘ra

$$P(A_2) = P(A_1) + P(B)$$

yoki

$$0 \le P(x_1 < \xi < x_2) = P(\xi < x_2) - P(\xi < x_1) = F(x_2) - F(x_1)$$

Bundan esa $x_1 \le x_2$ da $F(x_1) \le F(x_2)$ bo‘lib ,xossaning isboti kelib chiqadi.

3.Taqsimot funksiya chapdan uzliksiz, ya‘ni

$$F_\xi(x) = F_\xi(x-0) = \lim_{x_m \to x} F(x_m).$$

Isot.Faraz qilaylik, $a_1 < a_2 < a_3 < ... < a_n < ...va, n \to \infty$ da $a_n \to b$ bo‘lsin, u holda

$$\bigcap_{n=1}^{\infty} \{\omega : \xi(\omega) \in [a_n, b]\} = V.$$

Natijada uzluksiz aksiomaga ko‘ra

$$F_\xi(b) - F_\xi(a_n) = P\left[\omega : \xi(\omega) \in [a_n, b]\right]$$

Ifoda $n \to \infty$ da nolga intiladi.Bu esa $F_\xi(x)$ ning chapdan uzliksizligini ko‘rsatadi.

4. $\lim_{x \to -\infty} F(x) = 0, \lim_{x \to +\infty} F(x) = 1.$

Isbot.Biz xossani isbotlash uchun ikkita $\{X_n\} va \{Y_n\}$ ketma-ketliklarni qaraymizki,bunda $\{X_n\}$ ketma-ketlik $-\infty$ ga monoton kamaydi, $\{Y_n\}$ esa $+\infty$ ga monoton o‘sadi. $A_n = \{\xi < x_n\}, B_n = \{\xi < y_n\}$ belgilashlarni kiritamiz, $x_n \to -\infty$ ligidan A_n to‘plamlar ketma-ketligi ichma-ich qo‘yilgan bo‘ladi va $\bigcap A_n = \varnothing$.

Ehtimolning uzluksizlik aksiomasiga binoan $n \to \infty$ da $P(A_n) \to 0$ .U holda $\lim_{n \to \infty} F(x_n) = 0$ kelib chiqadi.Bundan va $F(x)$ funksiyaning manotonligidan $\lim_{x \to \infty} F(x) = 0$ ekanligi kelib chiqadi.

XULOSA:

Tasodifiy miqdorlarning shartli matematik kutilmasi ehtimollik nazariyasining muhim tushunchalaridan biri bo‘lib, tasodifiy jarayonlar va statistik modellarni chuqur tahlil qilishda keng qo‘llaniladi. Ushbu maqolada shartli kutilma tushunchasining nazariy asoslari, uning asosiy xossalari va amaliy misollarda qo‘llanishi ko‘rib chiqildi. O‘rganilgan usullar yordamida real hayotdagi turli muammolarni tahlil qilish va statistik qarorlar qabul qilishda samarali yechimlar topish mumkin. Kelgusida bu tushunchani yanada chuqurroq o‘rganish va uni sun’iy intellekt, moliyaviy modellashtirish hamda boshqa amaliy sohalarda tatbiq etish istiqbollari mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sobolevsky P.E. *Ehtimolliklar nazariyasi va matematik statistika*. — Toshkent: O‘zbekiston, 2001.
2. Gmurman V.E. *Ehtimollar nazariyasi va matematik statistika*. — Moskva: Vysshaya shkola, 2003.
3. Ross S. M. *Introduction to Probability Models*. — Academic Press, 2014.

4. Shiryaev A.N. *Probability*. — Springer, 1995.
5. Karimov Yo.T., Xakimov N.X. *Ehtimolliklar nazariyasi va matematik statistika*. — Toshkent: “Fan va texnologiyalar”, 2016.
6. Feller W. *An Introduction to Probability Theory and Its Applications*. — Wiley, 1968.
7. Papoulis A., Pillai S.U. *Probability, Random Variables and Stochastic Processes*. — McGraw-Hill, 2002.
8. Online resurslar: www.statlect.com — Probability and statistics lecture notes

IXTOYORIY UCHBURCHAKKA ICHKI VA TASHQI CHIZILGAN AYLANALAR MARKAZLARI ORASIDAGI MASOFANI HISOBLASH

Najmiddinova Shohsanam Muzaffar qizi, Sultonova Sevara Akbarjon qizi,
Otayorova Maftuna Isroil qizi
SamDU Kattaqo`rg`on filiali talabalari
shohsanamnajmiddinova06.@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ixtiyoriy uchburchakka ichki va tashqi chizilgan aylana markazlari orasidagi masofani topish masalasi tahlil qilingan. Ichki markaz (incenter) va tashqi markaz (circumcenter) orasidagi bog‘lanishlar geometrik va trigonometrik formulalar asosida asoslab berilgan. Ushbu masofa uchburchak xossalarini chuqur tushunish va amaliy geometriya masalalarini yechishda muhim ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so‘zlar: Uchburchak, ichki aylana markazi, tashqi aylana markazi, markazlar orasidagi masofa, geometriya.

Annotation. *This article analyzes the problem of finding the distance between the centers of the incircle and circumcircle of an arbitrary triangle. The relationship between the incenter and the circumcenter is substantiated using geometric and trigonometric formulas. This distance plays an important role in deeply understanding the properties of a triangle and in solving practical problems in geometry.*

Key words: triangle, incenter, circumcenter, distance between centers, geometry.

Аннотация. *В данной статье рассматривается задача нахождения расстояния между центрами вписанной и описанной окружностей произвольного треугольника. Связь между инцентром и циркумцентром обоснована на основе геометрических и тригонометрических формул. Это расстояние имеет важное значение для глубокого понимания свойств треугольника и решения прикладных задач геометрии.*

Ключевые слова: треугольник, центр вписанной окружности, центр описанной окружности, расстояние между центрами, геометрия.

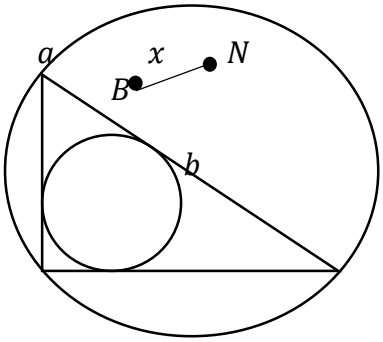
Kirish . Geometriyada uchburchaklar bilan bog‘liq masalalar doimo o‘zining murakkabligi va qiziqarli xossalari bilan ajralib turgan. Ayniqsa, uchburchakka ichki va tashqi chizilgan aylanalar bilan bog‘liq tushunchalar matematik tahlil va amaliy hisob-kitoblar uchun muhim ahamiyatga ega.

Uchburchakka ichki chizilgan aylana markazi (incenter) — uchburchakning barcha burchak bisektrisalari kesishgan nuqtasi bo‘lsa, tashqi chizilgan aylana markazi (circumcenter) — uchburchak tomonlariga o‘rnatilgan perpendikulyar o‘rta chiziqlar kesishgan nuqtasidir. Bu ikki markaz orasidagi bog‘liqlikni o‘rganish geometriyaning chuqur xossalarini ochib beradi.

Mazkur maqolada aynan shu ikki markaz — **ichki va tashqi aylana markazlari orasidagi masofani aniqlash**, unga oid formulalar, isbotlar ko‘rib chiqiladi. Ushbu masala, ayniqsa, geometriyada analitik yondashuvni o‘rganishda va murakkab masalalarni soddalashtirishda muhim rol o‘ynaydi.

Ixtiyoriy uchburchakka ichki va tashqi chizilgan aylanalar orasidagi masofani topish

To’g’ri burchakli uchburchakka ichki va tashqi chizilgan aylanalar orasidagi masofani topamiz:

x topishimiz uchun dekart koordinatasini kiritib olamiz. Natijada $(0;a)$ va $(b;0)$ a va b tomonlarning uchlari koordinatalari bo'ladi. Bundan foydalanib N nuqtaning koordinatasini topamiz. $N=\frac{0+a}{2},\frac{b+0}{2}$ bo'lib $N(\frac{a}{2},\frac{b}{2})$ ni hosill qilamiz. Keyingi navbatda B nuqtadan a va b tomonga perpendikulyarlar tushiramiz. Tushirilgan perpendikulyarlar ichki chizilgan aylananing radiusiga teng bo'ladi($r=\frac{a+b-c}{2}$). B va O nuqtalarni tutashtirsak bu a tomonga tushirilgan perpendikulyar va b tomonga tushirilgan perpendikulyar uchun gipotenuzani hosil qiladi. Biz perpendikulyarlar nimaga teng ekanligini bilamiz va bu orqali OB kesma uzunligini hisoblashimiz mumkin. Bunda perpendikulyarlar uzunligi $r=\frac{a+b-c}{2}$ va Pifagor teoremasiga asosan OB kesma uzunligi $OB=\sqrt{r^2+r^2}=\sqrt{2}r,\ OB=\sqrt{2}r$

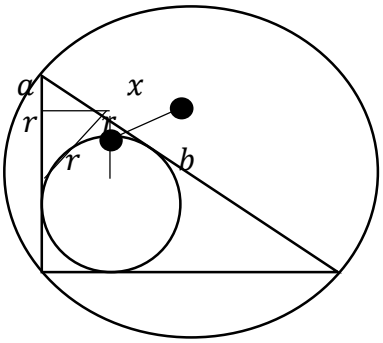
Endi B nuqtaning koordinatalarini topib olamiz. O va B nuqtalar orasidagi masofani hisoblash orqali aniqlaymiz. $O(0,0)$ va $B(x,y)$ ni deb olamiz.

$OB=\sqrt{(x-0)^2+(y-0)^2}=\sqrt{x^2+y^2}$

$OB=\sqrt{x^2+y^2}=\sqrt{2}r$

$x=r \quad y=r$

Demak B ni koordinatalari r ga teng bo'lib qoladi.

Endi bizda B va N larning koordinatalari bor va bu orqali BN kesma uzunligini hisoblay olamiz:

$$BN=\sqrt{(\frac{b}{2}-r)^2+(\frac{a}{2}-r)^2}=\sqrt{(\frac{b}{2}-\frac{a+b-c}{2})^2+(\frac{a}{2}-\frac{a+b-c}{2})^2}$$

$$=\sqrt{(\frac{c}{2}-\frac{a}{2})^2+(\frac{c}{2}-\frac{b}{2})^2}=\sqrt{\frac{c^2}{4}-\frac{2ca}{4}+\frac{a^2}{4}+\frac{c^2}{4}-\frac{2cb}{4}+\frac{b^2}{4}}$$

$$=\sqrt{\frac{c^2}{4}-\frac{2c(a+b)}{4}+\frac{a^2+b^2}{4}}=\sqrt{\frac{c^2}{4}-\frac{2c(a+b)}{4}+\frac{c^2}{4}}$$

$$=\sqrt{\frac{c^2}{4}-\frac{2c(a+b-c)}{4}}=\sqrt{R^2-2Rr}$$

$R = \frac{c}{2}$ $R^2 = \frac{c^2}{4}$ $\frac{a+b-c}{2} = r$, Demak $BN = \sqrt{R^2 - 2Rr}$

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ismoilov B. Yassi geometriya va trigonometriya asoslari. – Toshkent: Fan, 2014.
2. To‘xtayev N.T. Geometriya (o‘rta maxsus o‘quv yurtlari uchun darslik). – Toshkent: O‘qituvchi, 2008.
3. Mahmudov M. va boshqalar. Matematika (akademik litseylar uchun). – Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2010.
4. Abdullayev A., Tursunov J. Matematika va uning amaliyotlari (1-qism). – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2017.
5. “Geometriya fanidan masalalar to‘plami.” Tuzuvchilar: S. Toshpulatov, Z. Jo‘raev. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015.

ТЕХНИКА ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА БЎЛАЖАК МУҲАНДИСЛАРНИНГ МАТЕМАТИК КОМПЕТЕНТЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ОРҚАЛИ УЛАРНИ КАСБГА ЙЎНАЛТИРИШ

Шарипов Санжар Собирович
Жиззах SAMBHRAM университети катта ўқитувчиси
sharipov_sanjar@inbox.ru

Аннотация: Ушбу мақолада техника олий таълим муассасаларида таҳсил олаётган талабаларида математик компетенцияларни ривожлантириш орқали касбга йўналтириш ҳақида фикр юритилган. Шунингдек мақолада таълим жараёнини интеграциялаш, унинг методик асосларини ўрганиш, шакл ва методларини ишлаб чиқиш, давлат стандарти ва узлуксиз таълим тизими билан боғлиқ долзарб масалалар очиб берилган.

Таянч сўзлар: технология, узлуксиз таълим, мезон, дифференциал, ҳосила, интеграция, назария, методика.

Транспорт воситалари муҳандислиги ихтисослигида аниқ фанлар таълими мазмунининг таҳлили, математик билимларни транспорт воситалари муҳандислиги йўналиши ва баъзи умумкасбий фанларида фойдаланишни таҳлили, бу ихтисосликларда математик таълим асосида фаолиятли ёндашувга таяниб, касбга йўналтиришни амалга оширишнинг аниқ тизими шаклланганлигини кўрсатади.

Табиийки, таълимда касбий йўналтирилганликни амалга оширишни дастурларга тузатиш киритишдан ва курс мазмунини танлашдан бошлаш лозим.

Техника олий ўқув юртлари аниқ фанлар таълими мазмунини танлаш учун аниқ мезонлар мавжуд, улар [1]:

кўп маротаба татбиқ этиш;
фаннинг ички бир бутунлиги;
минимумлик;
вақт;
руҳий-мотивационлик;
касбий мақсадга мувофиқлик;
фанлараро таъминланганлик мезонларидир.

Техника олий ўқув юртларининг транспорт воситалари муҳандислиги ихтисосликлари учун қайд этилган мезонларга аниқлик киритамиз ва тўлдирамиз:

1. Давлат таълим стандартларига мос келишлик мезони (мазкур ихтисослик учун мазмун Давлат таълим стандартига мос келиши лозим);

2. Кўп маротаба татбиқ этишлик мезони. Аниқ фанлардан олинган билимларидан ички илмий муаммоларни ҳал қилишда ва турли амалиётга тааллуқли ҳолатларда фойдаланишни мўлжаллаш.

3. Математика ва физика фанларининг ички бир бутунлиги - фанларнинг ички мантиқий тузилмасини, ички ўзаро боғлиқлигини сақлаш ҳамда тақдим қилинаётган материал мантиғининг фаннинг мантиғига мос келиши. Касбга татбиқ қилиш имконияти йўқлиги - яққол кўриниб турган материални рад этиш дегани эмас, чунки у назария тузилмасининг ажралмас қисми бўлиши мумкин. Фаннинг ички бутунлиги мезонига мос келиш дейилганда, бу курс мазмуни зарур маълумотлар билан тўлдирилганлигини, мантиқий жиҳатдан тўғри, кетма-кетликка риоя қилинганлигини билдиради.

4. Тушунарлилик мезони. Аниқ фанларда назариянинг мантиқий тузилиши фан мантиғига мос келиши, лекин таълимий мақсадларда уни мувофиқлаштириш учун талабаларга тақдим қилинган билимларни қабул қилишининг руҳий ўзига хослигини ҳисобга олган ҳолда материал тузилмаси қулай шаклини қуриш лозим бўлади;

5. Касбий мақсадга мувофиқлик мезони.

Материал мазмуни, унинг ҳажми, кетма-кетлиги, унга ўзлаштириш учун ажратилган соат сонини амалий-касбий нуқтаи-назаридан таҳлил қилиш зарур. Шу билан бирга мазкур ихтисосликнинг бўлимлар ва мавзуларига, ушбу касб учун катта аҳамиятга эга бўлган математик аппаратига, математик моделлаштириш методидан фойдаланиш имкониятининг мавжудлигига, касбга йўналтирилганликни кучайтириш мақсадида фойдаланиладиган материалларга эътибор бериш керак бўлади, масалан, касбий мазмундаги матнли масалалар;

6. Фанлараро алоқадорликни таъминлаш мезони - умумкасбий ва ихтисослик фанлар талабига математика ва физика курсининг мос келишини аниқлайди;

7. Минимумлик мезони. Бу мезонга мувофиқ ўқув материалининг шундай мазмунига минимал дейиладики, ундан ҳеч нарсани чиқариб бўлмайди. Мазкур мезон баъзи саволларни, уларнинг методологик ва касбий аҳамиятига кўра баён қилиш теранлигини ҳамда тақдим қилинаётган материал баёнининг қуйи чегарасини тартибга солиш имкониятини беради.

8. Вақт мезони математика курси мазмуни ҳажмини, унга ажратилган вақтга мос келишини тартибга солади.

Умумкасбий ва ихтисослик фанларида фойдаланилган математик билимлар таҳлилига таяниб, касбий аҳамиятга молик мос бўлимлардан, мисол учун олий математика фани мавзуларини ажратиб келтирамиз:

1) “Векторлар ва чизиқли алгебра”: матрицалар устида амаллар, чизиқли тенгламалар системасини ечиш, хос векторлар ва хос қийматларни топиш, чизиқли тенгламалар системасини ечишнинг тақрибий усуллари.

2) “Дифференциаллаш”: ҳосила ва унинг физик маъноси, дифференциал ва унинг физик маъноси, юқори тартибли ҳосилалар ва дифференциаллар, функцияларни текшириш.

3) “Интеграллаш”: аниқмас, аниқ, хосмас, каррали, эгри чизиқли интеграллар, турли типдаги интегралларнинг геометрик ва физик иловалари, интегралларни сонли ва тақрибий ҳисоблаш усуллари.

4) “Дифференциал тенгламалар”: ўзгарувчиларга ажраладиган, биринчи ва юқори тартибли, тўлиқмас юқори тартибли дифференциал тенгламалар, системалар, тақрибий ва сонли усуллар билан дифференциал тенгламаларни ечиш.

5) “Қаторлар”: сонли, даражали, Фурье қаторлари, қаторлар ёрдамида тақрибий ҳисоблашлар.

6) “Хусусий ҳосилали дифференциал тенгламалар”: хусусий ҳосилали тенгламалар, хусусий ҳосилали тенгламалар типлари, каноник кўринишга келтириш, Фурье усули, иссиқлик ўтказувчанлик тенгламаси.

7) “Эҳтимоллар назарияси ва математик статистика”: тасодифий ҳодисалар ва уларнинг тақсимот қонуни, тақсимотнинг дифференциал ва интеграл функциялари,

тажрибада берилганлар асосида тасодифий катталиклар характеристикаси ва тақсимот қонунини аниқлаш, тасодифий жараёнлар.

Аниқ фанлардан олинган билимларни баъзи умумкасбий фанларида (назарий механика, амалий механика, материаллар қаршилиги) фойдаланишда муаммолар мавжуд. Талабалар баъзи аниқ фанлар билимларини параллел эгаллашса, баъзан эса қайд этилган предметлардан кейинга қолиш ҳолатлари кузатилади. Бу муаммони ечишнинг бир кўриниши – предметнинг муқаддимасида яъни кириш қисмида зарур тушунчаларни киритиб ўтишдир.

Ҳар доим ҳам барча тушунчаларни предметнинг кириш қисмида бериш мақсадга мувофиқ келавермайди. Масалан, ўзгарувчиларга ажраладиган оддий дифференциал тенгламаларни билиш физика ва назарий механика курсининг иккинчи семестрида керак бўлади. Шунинг учун ўзгарувчиларга ажраладиган оддий дифференциал тенгламаларни “Ҳосила” бўлимида дифференциаллашдан кейин, дифференциаллаш иловаларидан олдин киритилса мақсадга мувофиқ бўлади (шу билан бирга талабаларга лицей ва касб-ҳунар коллежларида бу ҳақида оддий тушунчалар берилганлиги эслатиб ўтилади). Маърузада, ўзгарувчиларга ажраладиган дифференциал тенгламалар тушунчаси учун икки ёки учта мисол келтирилса (вақт жиҳатдан 8-10 минут талаб қилади) етарли ва буни киритиш эса, бошқа материални ҳажмини камайтирмайди. Амалиёт дарсларида эса тақдим қилинган билимни мустаҳкамлаш учун бир нечта мисол ва масалалар ечиш кифоя ҳамда уйга топшириқлар бериш, оралиқ назоратда мазкур материални қўшиш лозим бўлади. Натижада, киритилган ўзгарувчиларга ажраладиган дифференциал тенгламалар ҳажми, физика ва назарий механиканинг керакли қисмида татбиқ этиш учун етарли бўлади. Бу билан муаммо ечилади ва бундан ташқари мазкур материал аниқмас интеграл учун кириш қисм бўлиб қолади.

Дифференциал тенгламалар бўлимини ўтиш вақти келганда эса, ўзгарувчиларга ажраладиган дифференциал тенгламалар, интегралаш методларига таяниб ечилаверади.

Талабалар томонидан келгуси касбларида математика масалаларни ечишнинг турли методларидан ихтисослик фанларда фойдаланишлари учун нафақат аналитик (формулалар) методлари, балки сонли ва тақрибий ҳисоблаш методлари ҳам таклиф қилинади. Тақрибий ва сонли методлардан фойдаланишда: “Аниқ интеграл” бўлимида Симпсон ва трапециялар формулалари ёрдамида тақрибий ҳисоблашлар амалга оширилади; “Дифференциал тенгламалар” бўлимида талабалар биринчи тартибли дифференциал тенгламаларини Эйлер усули билан тақрибий ҳисоблашни; “Қаторлар” бўлимида тақрибий ҳисоблаш методи дифференциал тенгламаларни Тейлор қаторига ёйишни ўрганадилар. [2]

Касбга йўналтиришнинг яна бир асосий таркибий қисми – келгусидаги касбий фаолият билан боғлиқ назарий материалларни мисоллар билан бойитишдир. Бу ерда касбга йўналтирилган масалаларни маърузаларда татбиқ этиш, математик тушунчаларнинг амалий маъносини талқин қилиб бериш, касбнинг аниқ бир соҳасига у ёки бу математик билимлар ва методларни қўллаш мумкинлиги билан таништириб бориш. Транспорт воситалари муҳандислиги ихтисослиги ихтисослик фанларда аниқ фанлардан олинган билимларнинг татбиқ қилинишини таҳлил қилиб, биз қўлланадиган асосий тушунчалар ва уларнинг талқини билан транспорт воситалари муҳандислиги соҳаси ўртасида мувофиқлик борлигини аниқладик.

“Дифференциал тенгламалар” бўлимида касбга йўналтирувчи масалалардан, мазкур бўлимнинг амалий аҳамиятини аниқ мисоллар ёрдамида дифференциал тенламалар тушунчасига келтириш мақсадида фойдаланилади. Транспорт воситалари муҳандислиги ихтисослиги бўйича таълим олаётган талабалар дифференциал тенгламалардан қандай фойдаланиш ҳамда уларнинг турли типларининг татбиқи билан танишадилар. Касбий амлиётга тааллуқли масалалар ечилаётганда ҳосилалар, дифференциаллар, интегралар (интеграл тенгламаларни тузиш)нинг амалий маъноси ҳақида тўхталиб ўтиш мақсадга

мувофиқдир. Бундан ташқари дифференциал тенгламалардан мазкур ихтисосликларда ўрганиладиган техника йўналишдаги бошқа предметларда: физикада, назарий механикада, материаллар қаршилигида, электротехникада ва бошқаларда фойдаланиш заруратини ҳисобга олиб, мос мавзудаги масалалардан фойдаланамиз. Мақсад, таълимда нафақат мотивацияни ошириш, балки талабаларда аниқ фанларга техник жараён ва ҳодисаларни ўрганиш воситаси сифатида қарашни, бошқача айтганимизда, уларга абстракт фан сифатида эмас балки, ўзининг ички масалаларини ўзи ўрганган, билган усули билан ечиш воситаси сифатида қарашни шакллантиришдир. Бўлғуси муҳандис аниқ фанларга худди шундай қарашга эга бўлиши лозим [3].

“Математика методларидан у ёки бу муаммони ҳал қилишда муваффақиятли фойдаланиш учун, энг аввало зарур билимга эга бўлиш ҳамда математик аппаратидан тўғри фойдалана билиш лозим”. Касбий масалаларни ечишнинг математик аппарати – етарли даражада, атрофлича касбий масалаларни ҳал қилишда қўл келадиган, маълум бир касбда фойдаланиш мумкин бўлган аниқ материалдир. Техника йўналишлари учун математик аппарат сифатида кўпроқ векторлар ва чизиқли алгебра, дифференциал тенгламалар, комплекс анализ ва унинг иловалари, операцион ва вариацион ҳисоб ва бошқалардан фойдаланилади. Транспорт воситалари муҳандислиги ихтисосликлари учун математик аппарат бўлиб, векторлар ва чизиқли алгебра лекин, кўпроқ дифференциал тенгламалар хизмат қилади.[4]

Амалий машғулотларда дифференциал тенгламаларни ўқитиш жараёнида қуйидаги мақсадлар қўйилади:

1. Дифференциал тенгламаларни тузишда уларни синфларга ажрата билиш;
2. Касбий-амалий масалаларда математик моделларини тузишга ўргатиш - дифференциал тенгламалар ҳосилаларда ёки дифференциалларда;
3. Дифференциал тенгламаларнинг дастурда кўзда тутилган турли типларини ечиш кўникмаларини шакллантириш;
4. Касбий-амалий масалаларда берилганларни ва ечим натижаларини таҳлил қилишга ўргатиш;
5. Бўлғуси муҳандис дифференциал тенгламалар аппаратидан қандай фойдаланиши мумкинлигини кўрсатиш;
6. Дифференциал тенгламаларни ечишнинг турли методларини кўрсатиш (аналитик, сонли, тақрибий);
7. Умумкасбий ва ихтисослик фанларда энг кўп қўлланиладиган тенгламаларни ечиш кўникмасини шакллантиришга асосий эътиборни қаратиш.

Аниқ фанларни ўқитиш жараёнида биз фойдаланадиган барча масалалар, уларнинг татбиқига кўра қуйидаги типларга бўлинади:

1) Мос бўлим ва мавзуларда ўрганиш бошлангунча шакллантириладиган аниқ математик тушунчалар;

2) Назарий билимларни мустаҳкамлашга йўналтирилган ижодий топшириқлар (концептуал модел тузиш, блок-схемалар, ечим режаси, жадваллар);

3) Ихтисосликнинг асосий математик аппаратини эгаллаш учун йўналтирилган масалалар;

4) Касбий-амалий характердаги матнли масалалар, улардан асосий мақсад – реал ҳолатнинг математик моделини тузишга, уни ва олинган натижани таҳлил қилишга ўргатиш;

5) Касбий соҳада аналитик методлардан ташқари, тақрибий ва сонли методлардан фойдаланиб масалаларни ечишга ўргатиш, уни татбиқ этишдан мақсад тенгламалар, интегралларни ва бошқаларни ечишнинг муқобил усуллари билан талабаларни таништириш.

Масалалар қўлланилиш шаклига кўра қуйидагиларга бўлинади:

1) Назарий билимларни мустаҳкамлашга қаратилган оғзаки топшириқлар;

2) Ижодий топшириқлар (концептуал модел тузиш, блок-схемалар);

3) Тенглама ва системаларни ечиш кўникмасини ҳосил қилишга қаратилган машқлар;

4) У ёки бу кўникмаларни шакллантириш ва назорат қилишга қаратилган тестлар (жумладан электрон);

5) Касбий-амалий матнли масалалар.

Ҳар бир масала типи учун ишлаб чиққан талабларимизни келтирамиз.

1. Мос бўлим ва мавзуларда ўрганиш бошлангунча аниқ фанлар тушунчаларини шакллантириш учун:

ички ёки фанлараро алоқадорлик талабига мослаштирилиш;

ўзлаштириладиган бўлим билан мантиқан боғланган бўлиш;

айни вақтдаги талабаларнинг аниқ фанлар билимига таяниш;

асосий бўлимларни ўрганишга тайёрлаш учун, зарур ва керакли тушунчалар билан таништириш.

2. Концептуал модел тузиш, блок-схемалар, ечим режаси, жадваллар каби ижодий топшириқлар, назарий билимларни мустаҳкамлашга мўлжалланган бўлиши учун:

мос назарий материални билишга таянган ҳолда танланган бўлиши;

аниқ масалаларни ечишда амалиёт жараёнида талабалар томонидан татбиқ эта олишга мўлжалланган бўлиши;

назарий жиҳатдан муҳим мавзуларни ўзида сақлаган бўлиши;

материални тасвирлашда тўғри келадиган алгоритмик тузилмага эга бўлиши;

ўзаро боғлиқ бўлган схемалар, режалар ва жадваллар тақдим этилиши мақсадга мувофиқдир;

ўқитувчи томонидан талабалар бажарган топшириқларнинг текшириб турилиши ва зарур ҳолатларда тавсиялар бериб бориш лозим.

3. Ихтисосликнинг асосий математик аппаратини эгаллашга йўналтирилган масалалар:

мураккаблик даражаси турлича бўлиши (элементардан мураккаблиги юқори бўлган ва ҳажм жиҳатидан катта);

ўзлаштирилган ёки мустақил ишлаб чиқилган алгоритм бўйича ечилиши лозим;

битта мавзу бўйича бериладиган масалалар секинлик билан мураккаблаштирилиши (оддийдан мураккабликка принципи), ҳаракатларни ривожлантиришга йўналтирилган бўлиши;

мустақил таълимга тавсия этиладиган вазифалар, амалий дарсларда ечилган масала мисолларга ўхшаш бўлиши (лекин ўша аниқ фанлар билимларига таяниши) лозим.

Шу билан бирга мустақил ишлаш учун тестлар қуйидаги талабларга жавоб бериши:

ўрганилаётган барча материални қамраб олиши;

курснинг дастурига мос келиши ва мавзулар кетма-кетлигига риоя қилиниши;

тест топшириқлари жавоблари билан берилиши (лекин, масалани қўйилиши билан аниқлаш мумкин бўлмаслиги керак);

тест натижаси дарҳол эълон қилиниши лозим.

4. Касбий-амалий матнли масалалар:

танланган ихтисослик бўйича аниқ фанлар билимларидан фойдаланишни, таҳлил қилишни ҳисобга олган ҳолда матн сараланиши лозим;

мураккаблик даражаси турлича бўлиши мумкин;

ечим жараён ёки ҳодисани математик моделлаштириш босқичида таълим мақсади учун ажратиб қурилиши лозим;

тавсия қилинаётган масалалар бошқа предмет масалалари бўлиши мумкин эмас (назарий механика ва бошқалар), улар мос билим соҳаларидаги маълум қонунларга

таяниши мумкин ва қуйидаги мақсадни кўзда тутиши керак – жараённи математик моделлаштиришга ўргатиш ва мос моделни (тенгламани) ечиш;

5. Тақрибий ва сонли методлардан фойдаланиб масалаларни ечиш учун қуйидагилар:

уларни аналитик усуллар билан ечиб бўлмайди;

бўлғуси касбида татбиқ этилиши мумкин бўлган методларни ўзида жамлаган бўлиши;

мос методни татбиқ этиш учун тасаввурга эга бўлиш;

мос методни мустаҳкамлаш мақсадида фойдаланиш учун масалалар ечишда бажариладиган қадамлар сони нисбатан кам бўлиши лозим. [5,6]

Дифференциал тенгламалардан транспорт воситалари муҳандислиги йўналишларида фойдаланиш мумкин бўлган соҳаларини ўрганиб чиқиб, касбий-амалий масалалардан қатор асосий типларини ажратиш мумкин ва уларни ечишни аниқ фанлар курсларида амалга ошириш тавсия этилади.

Моделларни кўриб эслаб қолиш:

I. Геометрик (ҳосила – уринманинг бурчак коэффициенти);

II. Физик ёки техник (ҳосила – тезлик ёки мазкур ихтисослик билан боғлиқ бўлган турли жараёнлардаги тезланиш) каби типларга эга.

Тенгламалар тузилишига кўра қуйидаги типларга бўлинади:

1.Ҳосилали тенгламалар; 2. Дифференциалли тенгламалар; 3. Интеграл тенгламалар. (8)

Дифференциал тенгламалар аниқ типларига кўра қуйидагиларга бўлинади:

I. Биринчи тартибли тенгламалар: ўзгарувчиларга ажраладиган; бир жинсли; чизиқли; Бернулли тенгламаси; тўлиқ дифференциалли тенглама.

II. Юқори тартибли тенгламалар: тартиби пасайтириб ечиладиган; чизиқли бир жинсли; чизиқли бир жинсли бўлмаган.

III. Дифференциал тенгламалар системалари.

Талабаларга тақдим этиладиган масалалар мавзулар бўйича амалиётда учрайдиганларига имкон даражасида яқинлаштирилган, аналитик усулда ечилади ҳамда математик моделининг етарли даражада оддийлиги билан фарқланади ва дастлабки босқич вазифасини бажаради, яъни талабаларни реал физикавий жараён ва ҳодисаларни математик моделлаштириш методи билан таништиради.

Бизнинг мақсадимиз талабаларни – математик моделлаштириш методига таяниб, амалий масалаларни ечишга ўргатишдан иборатдир. Математик моделлаштириш, назарий материални баён қилишда ва амалиёт дарсларида масалаларни ечишда қўлланилади. Талабаларга бу метод улар учун янгилик эмаслигини, турли амалий ҳолатларда математик моделлаштиришни татбиқ этиб, улар илгари ҳам масалалар ечишганлигини, жумладан коллеж ва лицейларда ҳам татбиқ этишганлиги ҳақида тушунтириш ишларини олиб бориш лозим. [7]

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Шарипов С. С. Аниқ ва умумкасбий фанлараро интеграсияни амалга ошириш педагогик муаммо сифатида. НамДУ илмий ахборотномаси - Научный вестник НамГУ 2020 йил 8-сон 365-370 бетлар.

2. Михайлова, И.Г. Математическая подготовка инженера в условиях профессиональной направленности межпредметных связей Текст. : дис. . канд. пед. наук / И.Г. Михайлова. Тобольск, 1998.

3. Н.А.Муслимов, О.А.Қўйсинов, Ф.С.Тўрабеков, Ш.С.Абдураимов, Х.Ш.Қодиров “Касб таълим практикуми” фанидан электрон дарслик, Давлат патент идораси, гувоҳномаси ВГУ 00204 21.10.2009.

4. Ожегов С.И., Шведова, Н.Ю. Толковый словар русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. - М.: Азбуковник, 1997.- 944 с.

5. Петров А.В., Гурев А.И. Межпредметные связи как основа формирования интегративного стиля мышления //Методы научного познания в обучении физике: Монография /Под ред. Петрова А.В. Париж, Горно-Алтайск: ПАНИ, 2002. - С.202-211.

6. Шарипов С.С. Талабаларда касбий математик компетенцияларни шакллантириш тизимининг модели. // Таълим, фан ва инновация. -2020. №4. – Б.60-66.

7. Шарипов С.С. Техника олий таълим муассасаларида талабаларни касбга йўналтиришда математика компетенциялардан фойдаланиш йўллари. // НамДУ илмий ахборотномаси -2021 №8. Б.596-602.

8. Sanjar Sharipov, Sadriddin Abdusaidov. Actual problems and solutions of mathematical competence development in future engineers. // Problems In The Textile And Light Industry In The Context Of Integration Of Science And Industry And Ways To Solve Them: Ptlicisiws-2. 4–5 May 2023, Namangan, Uzbekistan.

TEXNIKA OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA BO'LAJAK MEHANDISLARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH TIZIMINING MODELI

Sharipov Sanjar Sobirovich
Jizzax Sambhram universiteti NTM, katta o'qituvchisi
sharipov_sanjar@inbox.ru

Annotatsiya: Ushbu maqola texnika yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak mutaxassislarni kasbiy matematik kompetensiyalarni shakllantirish tizimining modeli keltirilgan. Shuningdek, talabalarning matematik kompetensiyalarini shakllantirish tizimining nazariy modeli biz tomonimizdan modulli kurs yaratishda va konseptual asoslarni ishlab chiqishda va pedagogik texnologiyalarni joriy etishda ishlatilgan.

Kalit so'zlar: model, ob'ekt, matematik analiz, vektorlar algebrasi, motivatsion, muammoli ta'lim, tezlik, tezlanish, normal tangensal tezlanish.

Kasbga yo'naltirishni amalga oshirishning asosiy vositasi sifatida matematikada fanlararo bog'liqlik qaralib, unda ikki ko'rinishdagi amaliy masalalar ajratib ko'rsatilgan: birinchi ko'rinish – kasbiy tushuncha va atamalardan foydalaniladigan maxsus mazmundagi matematik masalalar; matematik modelni tuzishda yangi materialni bayon qilishda ko'pincha motivatsiyali masalalar sifatida qaralishi, ikkinchi ko'rinish – talabani matematik metodlarni bilgan holda uni tatbiq etishni talab etadigan, kasbda uchrashi mumkin bo'lgan muammoli holatga tushirish; bunday holatlar matematika fani orqali talabalarning kasbiy tafakkurini rivojlantirishga imkon beradi [2, 116-b].

M.Vartovskiyning so'zlariga ko'ra, modellar - uskunalarning yuqori darajada ixtisoslashgan qismlari bo'lib, ularning vazifalari kelajakni yaratishdir. SHunday qilib, model deganda nafaqat sub'ekt, balki ushbu sub'ektni namoyish etadigan harakatlar rejimi tushuniladi. SHu ma'noda, modellar maqsadlarni o'z ichiga oladi va shu bilan birga - bu maqsadlar vositasi hisoblanadi [4].

Biz texnika oliy talim muassasalarida matematika fanini o'qitish orqali kasbga yo'naltirishni amalga oshirish uchun tadqiqotchilar tomonidan taklif etilgan yo'llarni atroflicha tahlil qilib chiqamiz. Masalan, T.M.Alievaning [1] dissertatsion tadqiqot ishida o'rta maxsus ta'lim muassasalarida (neft sanoati sohasida tayyorlanadigan kadrlar uchun) matematika orqali kasbga yo'naltirish tadqiq etilgan, unda quyidagi yo'llar tavsiya etilgan:

1. O'rganiladigan materialni tatbiq etish mumkin bo'lgan amaliy sohalar haqida o'quvchilarni tanishtirish.
2. Matematikadan nazariy tushunchalarni shakllantirishda texnikaviy ishlab chiqarish materiallaridan foydalanish.
3. Ishlab chiqarish mazmunidagi masalalarni echish.
4. Matematika darslarida o'quv texnologik-eslatma hujjatlarini tatbiq etish.
5. Matematikadan ishlab chiqarish tavsifidagi laboratoriya-amaliy ishlarini o'tkazish.

6. Ko‘rgazmali o‘quv qo‘llanmalarini (texnologik sxemalar, jadvallar, plakatlar, eskizlar va boshqalar) ishlab chiqarishdagi detallar modellarini ularning geometrik shakllarini va ularni nima maqsadda mo‘ljallanishini tushuntirgan holda tayyorlash.

7. O‘quv-texnologik mazmunidagi hujjatlardan o‘quvchilarning turli mashg‘ulotlardagi mustaqil ishlarida foydalanish; o‘quvchilar ijodiy faoliyatlarida ko‘nikmalarni shakllantirishga imkon beradigan umumkasbiy, maxsus va matematika fanlari bilan bog‘liq hisob-kitob ishlarini bajarish.

8. O‘qituvchi topshirig‘iga ko‘ra talabalar kasbga bog‘liq hisob-kitob ishlarini bajarishda texnikaviy lug‘atlardan va ma’lumotlardan foydalanishni bilishlari.

Ta’lim usullarini tanlash talabalarni muhandislik faoliyatiga yo‘naltirish hamda ularda kasbiy sifatlarni shakllantirish bilan shartlangan bo‘lib – matematik modellashtirish va mustaqil ta’limdir.

O‘tkazgan metodik tadqiqotimizning tahliliga ko‘ra, oliy texnika o‘quv yurtlarida kasbga yo‘naltirishni kuchaytirishga, bizningcha, quyidagi hollarda erishish mumkin:

1. Nazariy material mazmunini mukammallashtirish orqali, unda quyidagilar nazarda tutiladi:

a) o‘quv ishlarining motivatsion ta’minoti;

b) nazariy materialdan foydalanishning kelajakdagi holatini tashhislash;

v) kursni muammoli tavsifga ega savollar bilan boyitish, ta’limiy va amaliy aspektlarda muhim bo‘lgan muammoli holatlarni tashkil etish.

2. Amaliy mashg‘ulotlarda echiladigan misol va masalalar to‘plamiga aniq o‘zgarishlar kiritish, ya’ni bu quyidagilarni nazarda tutadi:

a) masalalarning solishtirma hajmini oshirish;

b) talabalar diqqatini maxsus tanlangan holat masalalarini matematika orqali echishga qaratish.

3. Tadqiqotchilik va izlanuvchanlik ko‘nikmalarini talabalarning o‘quv-tadqiqot ishlari orqali rivojlantirish.

O‘z navbatida biz talabalarning bilimlarni o‘zlashtirishlarini tashkillashtirishda o‘qituvchining vazifasi - ularda o‘zlashtirilishi lozim bo‘lgan fanga hamda turli o‘quv topshiriqlarini faol bajarishga nisbatan qiziqishlarini uyg‘otishda deb bilamiz. Keyinchalik esa o‘qituvchining vazifasi-ta’lim jarayonida ta’limning shunday motivlarini shakllantirish bo‘lib, bu talabalarda olingan bilimlarni tatbiq eta olish ko‘nikmasini ishlab chiqish, ularni hayot bilan bog‘lash, bilish, o‘rganish uchun o‘z imkoniyatlarini kengaytirishga intilish va boshqalar hisoblanadi.

Amaliy ishlarimizda, o‘quv faoliyatini motiv bilan ta’minlash uchun biz quyidagi usullardan foydalanamiz:

- talabalarning hayotiy kuzatishlari, bo‘lg‘usi kasblari bilan bog‘liq savol va topshiriqlarning qo‘yilishi;
- bilimlarning amaliy, ilmiy, dunyoqarash bilan bog‘liq ahamiyatini ochib berish;
- fanlararo bog‘liqlikdan foydalanish;
- faoliyatning maqsadi bilan talabalarni tanishtirish;
- talabalar mustaqil faoliyatlarini, savol va vazifalarni qo‘yish tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash hamda stimul berish.

Motivatsiya ko‘p hollarda o‘rganilayotgan materialni bilish kasbiy zarurat ekanligi bilan uyg‘unlashtiriladi.

Taqdim etilayotgan ma’lumotning talabalarning bo‘lg‘usi kasblarida zarur ekanligini qayd etish ularning harakatlarini faollashtiradi, chunki ular bu ma’lumotlar shunchalik qaerdadir kerak bo‘lib qolishi uchun emas, balki muhandisning aniq holatlarda qanday yo‘l tutishi lozimligi uchun taqdim etilayotganligini yaxshi tushunishlariga olib keladi.

Nazariy material mazmunini mukammallashtirish uchun bizningcha eng muhimi – muammoli ta’limdir. M.I. Maxmutov [2] da muammoli deb, shunday vaziyatlarni ya’ni, talabadan

ilgari taqdim qilingan ma’lumotlarni bunday holatda shunchalik qayd etishning talab qilinishi emas, balki olingan bilimlardan ijodiy foydalanish va tatbiq qila olishini hisoblaydi. Muammoli savol shunday qo‘yiladiki, unda talaba dalillar, hodisalar, tushunchalar va ularning bog‘liqligini qarab chiqishga majbur qilinadi. M.I. Maxmutov [2] murakkablik darajasiga qarab, muammoli holatning uchta asosiy darajasini ajratib ko‘rsatgan:

A darajadagi muammo – butun kursdagi muammo, ta’lim oluvchi tomonidan kurs boshlanishida qo‘yiladi;

B darajadagi muammo – mavzuni yoki kursning bo‘limini qamrab oluvchi muammo;

C darajadagi muammo – ma’ruza davomida shakllantiriladigan muammo.

Ma’ruzachi bu darajada muammoli holatni paydo qilib, uni ma’ruza davomida talabalarni ishtirokchi sifatida jalb etgan holda echadi.

Muammoli holatni tashkil etish uchun, biz mazkur tadqiqot ishimizda quyidagi usullardan foydalanamiz:

1. Talabalar bilimlari va amaliy masalalarni echish jarayonida paydo bo‘ladigan nomutanosibliklardan foydalanish.

2. Talaba tomonidan kerakli ma’lumotni tanlash zarurati (ortiqcha ma’lumotga egalik holati).

3. Talabalarning yangi dalillar, hodisalar va ilgari o‘zlashtirilgan bilimlar o‘rtasidagi nomutanosiblikka duch kelishlari hamda ularga nazariy jihatdan tushuntirish va uni tatbiq etish yo‘llarini izlash.

Matematika fanini o‘zlashtirish orqali kasbga yo‘naltirishning boshqa yo‘nalishi – texnika oliy o‘quv yurtlari amaliy mashg‘ulotlarida echiladigan masalalar to‘plamiga o‘zgartirishlar kiritish hisoblanadi.

Hozirgi vaqtda texnika oliy o‘quv yurtlarida foydalanilayotgan dasturlar, o‘quv qo‘lanmalar mazmunining tahlili shuni ko‘rsatadiki, qator mavzularni o‘zlashtirishda bir xil tipdagi masalalarni echish matematikada ham, umumkasbiy va ixtisoslik fanlarda ham qulaylik tug‘diruvchi shartlarni keltirib chiqaradi.

Masalan, matematik analiz, vektorlar algebrasining tushuncha va metodlaridan fizika kursining asosiy tushunchalarini kiritishda hamda fizikaviy aniq masalalarni echishda foydalaniladi.

Kinematikaning asosiy tushunchalari (tezlik, tezlanish, normal tangensal tezlanish va boshqalar), moddiy nuqta dinamikasida (kuch impulsi, inersiya markazi va boshqalar), ish kuchi, jism inersiya momenti, jismning bosimi, elektrostastik maydon vektor kuchlanganligi oqimi, elektr toki kuchi va boshqalar haqiqiy o‘zgaruvchining hosila va haqiqiy va vektor funksiya tushunchalariga asoslanib kiritiladi. Mexanikaning fizikaviy asoslarini o‘rganish, tebranish va to‘lqinlar, elektr va elektromagnitizm nazariyasi, atom fizikasi vektorlar algebrasi va vektorlar anlizi (vektorlar ustida chiziqli amallar, vektorlarning skalyar, vektor va aralash ko‘paytmalari, gradient, divergensiya, oqim, rotor, chiziqli algebraik tenglamalar sistemalari) metodlariga asoslanadi. Tebranma harakatlar va to‘lqinlarni, elektr tebranishlarni, elektromagnit to‘lqinlarni hamda boshqa bo‘limlarni o‘rganish birinchi tartibli oddiy differensial tenglamalarni va chiziqli ikkinchi tartibli differensial tenglamalarni echish metodlari va tushunchalarini bilishga asoslanadi.

Materiallar qarshiligining qator asosiy tushunchalari: nuqtadagi to‘liq kuchlanganlik; chiziqli va burchak deformatsiyalari; brus kesimining statik, qutb, markazdan qochma momenti; brus kesimining inersiya momenti va boshqalar funksiyaning hosilasi va integraliga asoslanib aniqlanadi. Kursda (masalan, deformatsiyalanuvchi sistemalar turg‘un muvozanatida) differensial tenglamalardan foydalanadi. Materiallar qarshiligidagi ba’zi masalalarni echishda funksiya harakatini tadqiq etish uchun hosiladan foydalana olish muhimdir.

Shunday qilib, keltirib o‘tgan tahlillarimiz, nazariy mexanika, materiallar qarshiligi, issiqlik texnikasi va shu kabi boshqa kurslardagi masalalardan matematika kursiga qo‘shish imkoniyatlari talabining mavjudligini ko‘rsatmoqda.

Masalan, hosilaning mexanik ma’nosini o‘rganish davrida matematika o‘quv materiali mazmuniga nazariy mexanikadagi tezlik va tezlanishni hisoblash masalalarni qo‘shish maqsadga muvofiqdir.

1. M_1 –nuqta vertikal holda yuqoriga otildi. Havo qarshiligi mavjud bo‘lmagan holda, nuqtaning harakat tenglamasi $x = \vartheta_0 t - \frac{gt^2}{2}$, bu erda ϑ_0 -boshlang‘ich tezlik va g –o‘zgarmas koeffitsientlar (*t* sekundlarda, *x* esa metrlarda). Nuqtaning tezligi va tezlanishini, nuqta eng yuqori holatga erishganda nuqtaning maksimal ko‘tarilish balandligi va vaqtni toping.

Yechish. Nuqtaning tezligi koordinatadan vaqt bo‘yicha hosila olish orqali topiladi:

$$x' = \vartheta = (\vartheta_0 - gt)\,\frac{м}{сек}.$$

To‘g‘ri chiziqli harakatda nuqtaning tezlanishi tezlikdan vaqt bo‘yicha olingan hosilaga teng yoki koordinatadan vaqt bo‘yicha olingan ikkinchi tartibli hosilaga teng:

$$a = \vartheta' = x'' = -g\,\frac{м}{сек^2}.$$

Nuqta maksimal balandlikka erishganda vaqt momentini aniqlash uchun, bu holatda nuqta harakati nolga teng bo‘lishidan foydalanamiz. Ko‘tarilish vaqtini t deb belgilab, $\vartheta_0 - gt = 0$ ni topamiz.

SHunday qilib, nuqta eng yuqori holatga erishish davomida vaqt quyidagiga teng

$$t = \frac{\vartheta_0}{g}\,сек\ .$$

Eng yuqori ko‘tarilish balandligi bo‘lgan *h* ni topamiz, buning uchun vaqt qiymatini harakat tenglamasiga qo‘yamiz:

$$h = \frac{\vartheta_0^2}{2g}\,м\ .$$

Fizikaviy hisob–kitoblarda aniq integraldan foydalanishni quyidagi masalada ko‘rishimiz mumkin.

Differensial tenglamalarni materiallar qarshiligi, issiqlik texnikasi, nazariy mexanika va shu kabi fanlarning misol va masalalari yordamida o‘rganish, talabalar tasavvuri va tafakkurini rivojlantirish uchun zamin tayyorlaydi, differensial tenglamalarni talabalarga matematik modellar yordamida tabiat hodisalarini o‘rganishning vositasi bo‘lishligini ko‘rsatadi.

Amaliyot mashg‘ulotlaridagi masalalar to‘plamiga o‘zgartirish kiritish haqidagi keyingi taklifimiz – maxsus tanlangan masalalarni echish uchun, talabalar diqqatini qaralayotgan holatga matematikani tatbiq qilishni kuchaytirishdir. Holat-hodisaga matematikani tatbiq qilishga talabalarni o‘rgatish, bevosita matematik modellashtirish metodini qo‘llash bilan bog‘liqdir.

Matematikadagi har qanday mavzu qandaydir matematik modelni tuzish bilan tugallanadi, lekin bu tuzilmada ham induktiv, ham deduktiv metodlardan foydalaniladi. Mulohazalar natijasida matematik modellashtirish orqali biz qandaydir formula, tenglama va boshqalarni hosil qilamiz.

Mantiqiy nuqtai-nazardan modellashtirish metodi bir ob’ektni bilishdan ikkinchisini bilishga yoki boshqa ob’ektlarni bilishga o‘tishni namoyon etadi.

Matematika kursida matematik modellashtirish elementlarini aks ettirish qator muhim pedagogik vazifalarni echish imkoniyatini beradi:

kasbga yo‘naltirishni mukammallashtiradi;

matematik madaniyat elementlari va umumiy madaniyatni shakllantiradi;

fanlararo bog‘liqlikni o‘zlashtiradi va boshqalar.

Umumkasbiy yoki ixtisoslik kafedralari nuqtayi-nazaridan qiziqish uyg‘otadigan masalalarni echish jarayonida matematik modellashtirish metodi bosqichlari ketma-ket bajarilishini bevosita kuzatish mumkin hamda u orqali bilimning har qanday sohasiga matematikani tatbiq etish amalga oshadi:

1-bosqich: rasmiylashtirilish, ya’ni mazkur masalani mos matematik nazariya tilida ifodalash;

2-bosqich: mazkur nazariya metodlari yordamida masalani echish;

3-bosqich: olingan echimni masalaning dastlabki tilida talqin qilish.

Tajribalarimiz shuni ko‘rsatadiki, aksariyat talabalar matematik modelni tuzish bosqichida qiyinchilikka duch keladilar.

SHunday qilib, talabalarni maxsus tanlangan masalalar orqali holatlarga matematikani tatbiq etishga o‘rgatish:

1. Talabalarga olinayotgan bilimlar bilan atrof olam o‘rtasidagi bog‘liqlikni ochib beradi;
2. O‘rganilayotgan o‘quv materialini tanlagan ixtisosligi bo‘yicha kelgusi ish faoliyatida zarurligini anglab etishga yordam beradi;
3. Talabalarning fanga, ilm olishga bo‘lgan munosabatlarini sezilarli ravishda o‘zgartiradi, ularning o‘quv faoliyatini o‘zlari uchun anglangan va tushunarli hamda mahsuldor qiladi.

Kasbga yo‘naltirishda etakchi rol mazmuniga ko‘ra, shakli va tadqiqotchi-muhandis faoliyatini amalga oshirish shartlariga yaqin bo‘lgan faoliyat bilan bog‘liqdir. SHu sababdan matematikada o‘qitish-o‘rgatishning asosiy vazifalaridan biri – o‘quv-tadqiqot ishlariga birinchi kurs talabalarini jalb qilishdir deb hisoblaymiz. Tarixan shunday shakllanib qolganki, talabalarni barcha ilmiy-tadqiqot shaklidagi (shu bilan birga o‘quv-tatqiqot ishlarida ham) ishlarga jalb etish yuqori kurslardan boshlanadi. Talabalarni texnika oliy o‘quv yurtlariga kelishlari bilanoq, ularni tizimli, rejali ravishda o‘quv-tadqiqot ishlariga jalb etish lozim va bu borada jiddiy tashkiliy-metodik ishlarni o‘tkazish zarurdir.

Tajribalarimiz shuni ko‘rsatadiki, birinchi kurs talabalarining aksariyati mustaqil ishlash ko‘nikmalariga ega bo‘lmaydilar. Kecha maktab, litsey va kollejlarda o‘qib yurgan o‘quvchilar, oliy ta’lim dargohiga qadam qo‘yar ekanlar, odatda ularda o‘quv va ilmiy-ommabop adabiyotlar, turli bibliografik ko‘rsatmalar, kataloglar va davriy ilmiy adabiyotlar bilan ishlash ko‘nikmasi shakllangan bo‘lmaydi. [5]

Oliy ta’limning boshlang‘ich davri, ya’ni birinchi kurs – talabaning yangi o‘quv sharoitiga moslashish davri bo‘lib, bu davrda o‘quv metodlari o‘rta maxsus kasb-hunar ta’limidagiga yaqin bo‘lishi kerak. SHu bilan birga u talabalarning mustaqil faoliyatlarini ratsional tashkillashtirilishiga yo‘naltirilgan bo‘lishi lozim. Mazkur vazifani esa, ularni o‘quv-tadqiqot ishlariga faol jalb qilish orqali hal etish qulayroqdir. Bu esa o‘z navbatida qator ijobiy holatlarga: ixtisoslik fanlarning teranroq o‘zlashtirilishiga, ilmiy manbalar bilan ishlash ko‘nikmasining rivojlanishiga va umuman olganda, talabani ilmiy yo‘nalishda izlanishga hamda o‘z ustida ishlashga o‘rgatadi. Mazkur bosqichda talaba tadqiqot ishlarining tashkil qilinish metodlari bilan tanishishi lozim, xususan, mehnatning ilmiy ravishda tashkil qilinishi, kitob, davriy ilmiy nashrlar bilan, mustaqil ishlash usullari bilan, tajriba-sinov tadqiqot ishining qo‘yilishi, ilmiy ma’ruza, referat, maqola va boshqalarni tayyorlash prinsiplari bilan tanishishi kerak.

Ikkinchi bosqichda mustaqil tadqiqot faoliyatining umumiy ko‘nikmalarini uning usullarini, bajarish namunalarini ko‘rsatgan holda shakllantirish maqsadga muvofiqdir. SHu bilan birga to‘plangan materiallar yuzasidan talabalar referat yoki mavzu bo‘yicha ma’lumot tayyorlashi, predmet yuzasidan muammolarning qo‘yilishi va ular orqali o‘quv-tadqiqot vazifalarining bajarilishi shaklida ishlashga o‘rgatish lozim.

O‘quv-tadqiqot faoliyatini shakllantirishning muhim vazifasi, intensiv ijod qilish metodlarini o‘zlashtirish hisoblanadi. Bunda eng avvalo ilmiy bilish metodlarini egallash nazarda tutiladi, ularning ichida muhimlari: empirik tafakkur metodlari sifatida – kuzatuv, taqqoslash, umumlashtirish; mantiqiy tafakkur metodlari sifatida – analiz va sintez, induksiya va deduksiya; nazariy bilish metodlari sifatida – abstraktlash, konkretlashtirish, analogiya, deduksiya; empirik-nazariy tafakkur metodi sifatida – modellashtirish.

Talabalarning o‘quv-tadqiqot faoliyatlari faqatgina aniq shartlarga amal qilgandagina kerakli natijalarni berishi mumkin. Bu shartlar orasidan eng asosiysi, talabalar o‘quv-tadqiqot ishlarining majmuaviy tashkil etilishidir.

Talabalarning o‘quv-ilmiy tadqiqot ishlarining mumkin bo‘lgan shakllarini tadqiq qilib, biz quyidagilarni taklif etamiz:

nazariy tavsifdagi muammoli masalalarni echish;

tadqiqot mazmunidagi masalalarni echish;

ma’ruzalarda qo‘yilgan muammolar yuzasidan muvaffaqiyatli echilgan masalalarni - mustaqil tadqiqotlarni muhokama qilish;

ijodiy topshiriqlarning yakka tartibda bajarilishi;

yechilishi lozim bo‘lgan materiallarni talabalar tomonidan tanlanishi;

talabalar tomonidan hisob-grafika ishlarining bajarilishi;

talabalar tomonidan referatlar va hisobotlarni tayyorlanishi;

ilmiy to‘garaklardagi ishlar;

talabalar ilmiy konferensiyalarida ishtirok etish;

talabalarning ilmiy tadqiqot to‘plamlarini tayyorlashdagi ishtiroki.

Matematika ta’limida talabalar ilmiy-tadqiqot ishlari tashkil etilishining alohida shakl va metodlari haqida to‘xtalib o‘tamiz.

Talabalar ilmiy-tadqiqot ishlari tashkil etilishining muhim qismi - tadqiqotchilik elementlari bilan bog‘liq masalalarni echish hisoblanadi. Bunday tadqiqotlar qo‘shimcha vaqtni talab etmaydi va barcha talabalarni qamrab oluvchi o‘quv jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi. Bu erda biz murakkablik darajasi turlicha bo‘lgan, nostandart yondashuvlarni talab etuvchi va ularni “kichik” tadqiqotlar materialida tashkil etishga imkon beruvchi masalalar echimlarini qarab chiqamiz. [6]

“Kichik” tadqiqotlarni o‘tkazish natijasida, har bir talabada mazkur ob’ekt yoki hodisa uchun muhim va muhim bo‘lmagan jihatlarni ajrata olish, umumlashtira olish, tizimlashtirish, farazlarni ayta olish va shu kabi boshqa ko‘nikmalar shakllanadi. Umumiy qilib aytadigan bo‘lsak, bunday masalalar echimini izlash jarayonida tafakkur qobiliyatlarining intensiv rivojlanishi davom etadi va natijada talabalarda abstrakt tafakkur shakllanadi.

Talabalar tadqiqot faoliyatini tashkil etish uchun, yaxshi masalani tanlash etarli emas, balki uni echish jarayonini to‘g‘ri tashkil etish zarurdir. Eng avvalo masala echish bosqichlari ketma-ketligini pedagogika jihatidan maqsadga muvofiqligini farqlash lozim bo‘ladi. An’anaviy amaliyotning (jumladan, oliy ta’limda ham) aksariyat hollarida, masala xos echimlari ustida ishlash bilan boshlanib, shu bilan tugaydi, ijodiy faoliyatni rivojlantirish uchun eng muhim bosqichlari – masalani tushunish, uning echimini izlash va uni umumlashtirish – amalga oshirilmaydi. Bunday metodikada maqsad faqat masalaning echimini topish bo‘lib, ta’lim oluvchilarni echimni izlash va tadqiq qilish metodlariga o‘rgatilmaydi.

Masala ustida ishlash, eng avvalo, echimni izlashning umumiy usullarini shakllantirishga yo‘naltirilgan bo‘lishi lozim. Bunga evristik ko‘rsatmalar (maslahatlar, tavsiyalar) tizimidan doimiy foydalanish echimni muvaffaqiyatli izlashga ko‘mak beradi. [7]

Talabalar o‘quv-tadqiqot ishlarining shakllaridan biri ma’ruza va referatlar tayyorlashdir. Biz o‘z ishimizda nazariy ilmiy anjumanlarni o‘tkazish amaliyotini tatbiq etamiz, uning dasturiga ko‘ra talabalar ma’ruzalar tayyorlab, seminarda chiqish qiladilar. Mazkur seminarlarda,

mashg‘ulotlarda qo‘yilgan muammo va uni hal etish yuzasidan mustaqil tadqiqotlar natijalari yoki tadqiqot masalasi echimi muhokama qilinadi.

Shunday qilib, matematikani o‘rganish jarayonida talabalarning tadqiqotchilik faoliyati quyidagi maqsadlarga erishish uchun:

yuqori malakali, ijodiy fikrlovchi talabaning kasbiy tayyorgarligini mukammallashtirishga;
talabalarning ijodiy qobiliyatlarini va shaxs sifatida rivojlanishiga;
tadqiqotchilikni shakllantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Алиева, Т.М. Профессиональная направленность обучения математике в средних профессионально- технических училищах, готовящих кадры для нефтяной промышленности Текст. : дис. .канд. пед. наук / Т.М. Алиева Баку, 1982.- 150 с.
2. Махмутов, М.И. Проблемное обучение понятие и содержание. Психолого-педагогические основы и пути развития Текст. / М.И. Махмутов, А.М. Матюшкин // ВВШ. - 1997. - № 2. - С. 17-24.
3. Михайлова, И.Г. Математическая подготовка инженера в условиях профессиональной направленности межпредметных связей Текст. : дис. . канд. пед. наук / И.Г. Михайлова. Тобольск, 1998.
4. Sharipov S. S. Aniq va umumkasbiy fanlararo integrasiyani amalga oshirish pedagogik muammo sifatida. NamDU ilmiy axborotnomasi - Nauchnыy vestnik NamGU 2020 yil 8-son 365-370 betlar.
5. Шарипов С.С. Талабаларда касбий математик компетенцияларни шакллантириш тизимининг модели. // Таълим, фан ва инновация. -2020. №4. – Б.60-66.
6. Шарипов С.С. Техника олий таълим муассасаларида талабаларни касбга йўналтиришда математика компетенциялардан фойдаланиш йўллари. // НамДУ илмий ахборотномаси -2021 №8. Б.596-602.
7. Sanjar Sharipov, Sadriddin Abdusaidov. Actual problems and solutions of mathematical competence development in future engineers. // Problems in the textile and light industry in the context of integration of science and industry and ways to solve them: ptlicisiws-2. 4–5 May 2023, Namangan, Uzbekistan.

VIRTUAL LABORATORIYALAR ORQALI BIOLOGIYA TA'LIMINING INTERAKTIVLIGI VA SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Turakulova Mehriniso Nuriddinovna[1]
SamDU tayanch doktaranti[1] , elektron pochta: *turakulovamehriniso@samdu.uz*
Ruziqulova Nilufar Abdumajidovna[2]
SamDU Kattqo'rg'on filiali, dots[2].,elektron pochta: nilruz.sam@mail.ru

Annotatsiya. Ta'lim texnologiyasining rivojlanishi fanlarni, ayniqsa, amaliy tajribaga asoslangan fanlarni o'qitishni takomillashtirishning yangi yo'llarini ochdi. Shu nuqtai nazardan, virtual laboratoriyalar o'quvchilar uchun simulyatsiya va virtual tajribalar orqali biologik tushunchalar bilan o'zaro aloqada bo'lishlari uchun interaktiv o'quv muhitini ta'minlaydi. Ushbu maqolada biologiya fanini o'qitishda virtual laboratoriyalardan foydalanishning afzalliklari va ularning ta'lim jarayoniga ta'siri tahlil qilinadi. Virtual laboratoriyalar o'quvchilarga mavzularni interaktiv ravishda o'rganish imkoniyatini berib, ularning bilim olish jarayonini samarali va qiziqarli qiladi.

Kalit so'zlar: ta'lim, umumta'lim maktabi, o'quvchilar, biologiya, virtual laboratoriya, interfaollik, samaradorlik.

Kirish. Zamonaviy texnologiyalar ta'lim jarayoniga integratsiya qilinishi o'quvchilarning fanlarga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Biologiya fanida virtual laboratoriyalarni joriy etish eksperimental tadqiqotlarni osonlashtirib, amaliy mashg'ulotlarni xavfsiz va samarali amalga oshirishga imkon yaratadi. Pearson va Kudzailarning [2] fikriga ko'ra, virtual laboratoriya - bu kompyuterga asoslangan faoliyat bo'lib, unda talabalar kompyuter interfeysi orqali eksperimental apparat yoki boshqa faoliyat bilan o'zaro ishlaydi. A.Harbalining [1] tadqiqotlariga ko'ra esa, virtual laboratoriyalar kabi kompyuterga asoslangan o'quv materiallaridan foydalanish, ayniqsa laboratoriya fanlarini o'qitish uchun xavfsizlik, iqtisodiy samaradorlik, xatolarni minimallashtirish, moslashuvchanlik, samaradorlik va fazoviy o'lchovlarni o'z ichiga olgan bir qator afzalliklarga egadir. Shuni ham ta'kidlab o'tish joizki, biologiya fanida laboratoriyalarni virtual tarzda shakllantirish o'quvchilarda kreativ fikrlashni shakllantiradi va uning rivojlanishiga yordam beradi hamda bilim olish samaradorligini ham oshiradi.

Asosiy qism. Bugungi jadal rivojlanayotgan davrda hayotimizning barcha jabhalariga axborot texnologiyalarikirib keldi. Shu jumladan. Ta'lim tizimida axborot texnologiyalarning roli ortib bormoqda. Shu jihatlarni hisobga olsak, virtual laboratoriyalar ta'lim tizimiga: tez va qulay o'quv muhitini yaratish, resurslarga qulay kirish, tajribalarni xavfsiz o'rganish, tajribani tezkor takrorlash, interaktivlik va xalqaro miqyosda o'qitish kabi imkoniyatlarni beradi.

Ma'lumki, biologiya ham bir qator tabiiy fanlar singari tadqiqot natijalari amaliy tajriba va laboratoriyalarga asoslangan fanlardan biri hisoblanadi. Ular o'quvchilarning tabiat haqidagi tasavvurlarini boyitadi, fanga bo'lgan qiziqishini oshiradi va chuqur idrok etishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. J.A. Mcqueenning [4] olib borgan tadqiqotlariga ko'ra, virtual laboratoriyalar jismoniy laboratoriyalar bilan solishtirilganda, virtual laboratoriyalar ko'proq o'quvchilarning o'rganishiga va akademik yutuqlariga olib kelganligini, virtual laboratoriyalarni olib borgan o'quvchilar biologik tushunchalarni ko'proq tushunishlarini ko'rsatishgan. Umumta'lim maktablarida biologiya fanlarida virtual laboratoriyalarni qo'llashning o'ziga xos bir nechta interaktivlik jihatlari mavjud. ularni quyidagicha izohlash mumkin:

O'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlash-unda virtual laboratoriyalar orqali o'quvchilar tajribalarni o'zlari mustaqil bajarib, natijalarni tahlil qilishlari mumkin. Bu esa ularning laboratoriya jarayonlarida faol ishtirok etishiga va mas'uliyat hissini oshirishga yordam beradi. An'anaviy ta'limda o'quvchilar asosan nazariy bilim olish bilan cheklanib qolsa, virtual laboratoriyalar ularga eksperimentlarni bevosita bajarish imkoniyatini yaratadi.

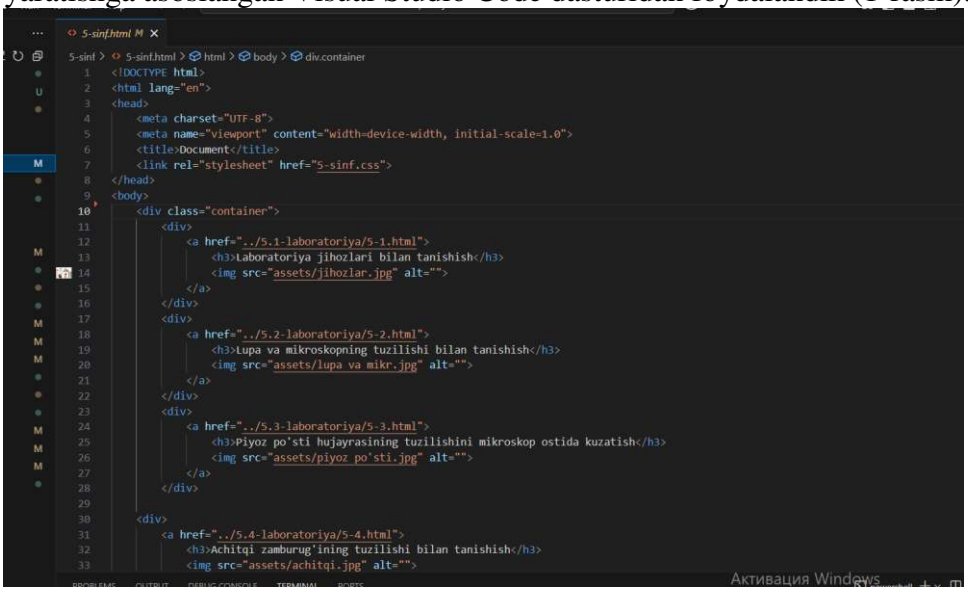
Biologik jarayonlarni jonlantirish va vizuallashtirish-murakkab biologik jarayonlarni real sharoitda tushuntirish qiyin bo'lishi mumkin. Virtual laboratoriyalar ushbu jarayonlarni jonlantirib, o'quvchilarga vizual tasvirlar orqali yanada aniqroq tushunish imkonini yaratadi.

Masalan, hujayraning ichki tuzilishi yoki barglarda organik moddalarning hosil bo‘lishi kabi jarayonlarni dinamik modellar orqali ko‘rsatish o‘quvchilarning mavzuga bo‘lgan tushunchasini kengaytiradi.

Mustaqil tajriba o‘tkazish imkoniyati-virtual laboratoriyalar o‘quvchilarga mustaqil tadqiqotlar olib borish, o‘zlari tajribalar o‘tkazish va natijalarni tahlil qilish imkoniyatini beradi. Har bir o‘quvchi o‘z qiziqishlari asosida turli tajribalarni amalga oshirishi, xatolar ustida ishlashi va o‘z natijalarini baholashi mumkin. Bu esa ularning ilmiy-tadqiqotga bo‘lgan qiziqishini oshirib, mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Shuningdek, virtual laboratoriyalar bir qancha jihatlari orqali ta’lim samaradorligini oshirishga yordam beradi. Bular: a) o‘quv materiallarini chuqurroq tushunish-virtual laboratoriyalar orqali o‘quvchilar biologik jarayonlarni nazariy tushunchalardan amaliy tajribalarga o‘tkazish imkoniyatiga ega bo‘ladilar; b) xatolarni tezda aniqlash va takroran o‘rganish imkoniyati- Virtual muhitda tajribalarni qayta-qayta bajarish mumkin, bu esa o‘quvchilarning xatolarini tezda aniqlab, ularni to‘g‘rilash imkonini beradi; c) qiziqarli va innovatsion ta’lim uslubini yaratish imkoniyati- an’anaviy ta’lim usullari bilan taqqoslaganda, virtual laboratoriyalar ta’lim jarayonini interaktiv va ko‘proq jalb etuvchi holga keltiradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda biz hozir umumta’lim maktablarining 5-hamda 7-sinflari uchun biologiya fanidan virtual laboratoriyalarni yaratdik. Bunda biz onlayn platformalarni yaratishga asoslangan Visual Studio Code dasturidan foydalandik (1-rasm).

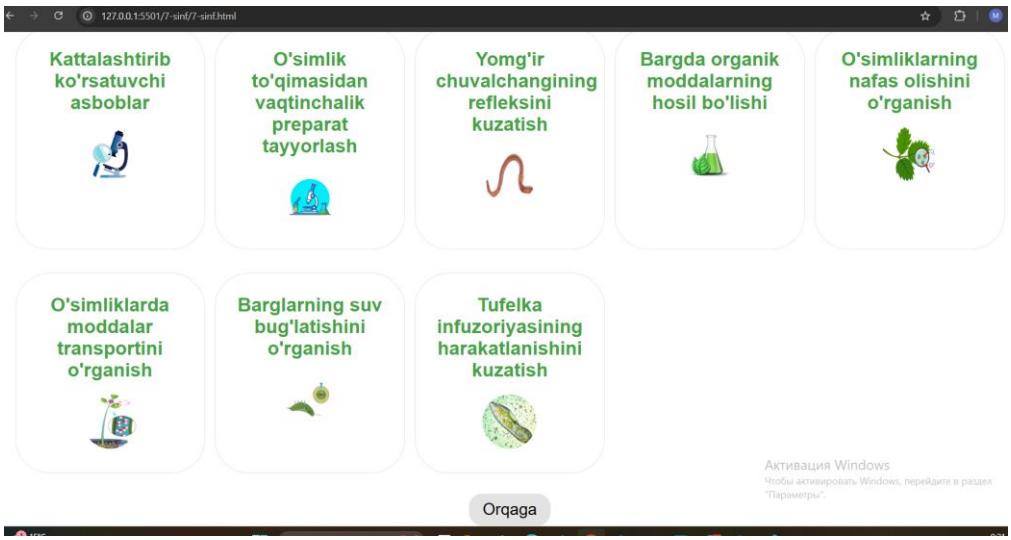

1-rasm. Visual Studio Code dasturi oynasi.

Quyida umumta’lim maktablarining 5-7-sinf o‘quvchilari uchun biologiya fanidan yaratilgan virtual laboratoriyalar platformasining umumiy interfeysi tadqim etilgan (2-3-rasmlar).

2-rasm. Onlayn platformaning umumiy interfeysi (5-sinf)

3-rasm. Onlayn platformaning umumiy interfeysi (7-sinf)

Xulosa. Biologiya fanida virtual laboratoriyalardan foydalanish interaktiv o‘qitish usullarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu texnologiyalar orqali o‘quvchilar biologik jarayonlarni chuqurroq o‘rganib, ilmiy-tadqiqot faoliyatiga bo‘lgan qiziqishlari ortadi. Virtual laboratoriyalar biologiya fanlarini o‘qitishda o‘quvchilarga nazariy bilimlar bilan birga amaliy tajriba ham taqdim etadi, bu esa biologiya fanlariga bo‘lgan qiziqishni oshiradi va bilimlarni yanada samarali o‘zlashtirishga imkon yaratadi.Virtual laboratoriyalarni keng joriy etish ta’lim jarayonining samaradorligini yanada oshirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Amina Harbali. The Impact of Inquiry-based Virtual Labs on 11th Grade Lebanese Students’ Achievement in a Biotechnology Unit. International Journal of Science and Research. Volume-6. Issue-12. pp-230-237.
2. Chaurura Pearson, Chuma Kudzai. VIRTUAL LABORATORIES: A SOLUTION FOR TERTIARY SCIENCE EDUCATION IN BOTSWANA? European Journal of Logistics. Vol-3. No-3. pp, 12-24.
3. Friska Damayanti Syahfitri, Binari Manurung, Muftiy Sudibyo. The Development of Problem Based Virtual Laboratory Media to Improve Science Process Skills of Students in Biology //International Journal of Research & Review. 2019. № 6. Pages 64-74.
4. Jamie Ann Mcqueen. The effects of biology lab delivery mode on academic achievement in college biology. Dissertation doctor of Philosophy. Texas A&M University-2017. pp-14-15.
5. Myburgh P.H. Reflecting on the creation of virtual laboratory experiences for biology students // Frontiers in education. 2022. № 7. Pages 1-9.
6. Turakulova M.N., Allanazarova N.A., Ruziqulova N.A. Virtual laboratoriyalardan veb sahifalar yaratish orqali foydalanishning afzalliklari. SamDU ilmiy axborotnomasi. 2-son. 144/2. 2024-yil. 112-116-betlar.

TABIIY FANLARNI O‘QITISHDA EKSKURSIYALARNING AHAMIYATI

Mavlonova Jasmina

SamDUKf Aniq va tabiiy fanlar fakulteti biologiya yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya: Maqola tabiiy fanlarni o‘qitish jarayonida sinfdan tashqari ishlarning ahamiyatiga bag’ishlangan bo‘lib, unda o‘quvchilarni har tomonlama rivojlantirishda, ularning qiziqishlarini oshirishda va ilmiy tadqiqot ko‘nikmalarini shakllantirishda sinfdan tashqari ishlarni qanday samarali tashkil etish mumkinligi muhokama qilingan. sinfdan tashqari ishlar, jumladan o‘lkashunoslik to‘garaklari, muzey va ekskursiyalar orqali ta'limning turli usullarini qo‘llash tasvirlangan.

Kalit sózlar: ekskursiya, tabiat, obiekt, kórgazmali material

Kirish. Biologiya fanini o‘qitishda ekskursiyaning ahamiyati katta bo‘lib, ularsiz ushbu fanni o‘rganishni samarali olib borish mumkin emas. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida ekskursiyalar davomiyligiga ko‘ra, bir soatlik, bir kunlik va ko‘p kunlik bo‘lishi mumkin. Bir soatga mo‘ljallangan ekskursiya – biologiya maydonchasida yoki o‘quv tajriba yer maydonchasida o‘tkaziladi. Bir kunga mo‘ljallangan ekskursiyani – tabiatga, ishlab chiqarish korxonalariga, fermer xo‘jaliklariga, hayvonot yoki botanika bog’iga tashkil etish mumkin. Ekskursiya insonning dunyoqarashini kengaytirish usulidir. Ushbu tadbirda ishtirok etishdan maqsad ma'lum bir mavzu, joy yoki voqea haqida bilim olishdir.

Zamonaviy ta’lim jarayonida nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtirish o‘quvchilarning fanlarga qiziqishini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Ayniqsa, biologiya kabi tabiiy fanlarda ekskursiyalar orqali o‘quvchilarda kuzatuvchanlik, tahliliy fikrlash va tabiatga mehr uyg‘otish imkoniyati yaratiladi. Biologiya – bu hayot fanidir. Uni chuqur o‘rganish uchun faqat sinfda o‘qish yetarli emas, balki tirik organizmlarni tabiiy sharoitda kuzatish ham muhim. Shu bois, ekskursiyalar biologik bilimlarni mustahkamlashda eng samarali metodlardan biri hisoblanadi.

Ekskursiyalar **-**nazariy bilimlarni mustahkamlaydi: darsda o‘rganilgan o‘simlik turlari, hayvonlar yoki ekologik muhit haqidagi bilimlar ekskursiya orqali real obyektlarga bog‘lanadi; o‘quvchilarda ilmiy izlanish qobiliyatini shakllantiradi – kuzatish, savol berish, fikr yuritish; ekologik tarbiya beradi – tabiatni asrash zarurligini tushunish, mas’uliyat hissi paydo bo‘ladi. Biologiya fanidan o‘tkaziladigan ekskursiyalarning asosiy maqsadi – o‘quvchilarda olamni ilmiy asosda tushunish, tabiiy obyektlar bilan bevosita tanishish orqali bilimlarini mustahkamlashdir. Ekskursiya jarayonida o‘quvchilar: tabiatdagi tirik organizmlar hayoti bilan yaqindan tanishadilar; o‘simlik va hayvonot dunyosining xilma-xilligini kuzatadilar; ekologik muammolar haqida fikr yuritadilar; biologik termin va tushunchalarni amaliyotda qo‘llashni o‘rganadilar. Ekskursiyani tashkil etish bosqichlari quyidagilardan iborat: tayyorlov bosqichi: ekskursiya o‘tkaziladigan joyni tanlash (botanika bog‘i, o‘rmonzor, daryo bo‘yi, milliy bog‘ va h.k.), zarur anjomlar (kundalik, lupa, kamera, gerbariklar) tayyorlanadi. O‘quvchilar qisqacha yo‘riqnoma bilan tanishtiriladi. Asosiy bosqich: Tabiatda o‘quvchilar o‘simlik va hayvonlarni kuzatadi, turli namunalar to‘plashadi, o‘rganilgan biologik obyektlar haqida yozuvlar olib boradilar. Tahliliy bosqich: Ekskursiya yakunida o‘quvchilar ko‘rgan va kuzatgan obyektlari asosida hisobot tuzadilar, fikr almashadilar va biologiya darslarida o‘rganilgan nazariy bilimlarni mustahkamlab chiqadilar.

Biologiya fanida ekskursiyalar turlicha shaklda o‘tkazilishi mumkin. Botanik ekskursiyalarda– o‘simliklar olamini (bog‘lar, o‘rmonlar, dala, tog‘li hududlar) o‘rganilsa, zoologik ekskursiyalarda esa hayvonot olami, qushlar, hasharotlar, suv jonzotlarini (zoologiya bog‘, daryo bo‘yi, yaylov) kuzatish mumkin. Ekologik ekskursiyalar atrof -muhitni ifloslanish darajasi, ekologik muvozanat, inson faoliyatining tabiatga ta’sirini o‘rganish imkonini beradi. Biologik ekskursiyalar nafaqat bilim, balki tarbiyaviy ahamiyatga ham ega. O‘quvchilarda tabiatni asrash, ekologik madaniyat, jamoa bilan ishlash, ijtimoiy mas’uliyat kabi fazilatlar shakllanadi. Bundan tashqari, bunday tadbirlar sog‘lom turmush tarziga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Biz Kattaqo‘rg‘on shahridagi 2-IDUMning 5-7 sinfalarida biologiya darslarida ekskursiyalar tashkil etdik. 5-sinf o‘quvchilari uchun biologiya darslari doirasida maktab hududiga ekskursiya tashkil qilindi. Bu yerda o‘quvchilar turli daraxtlar – eman, qayin, tol kabi o‘simliklarni bevosita kuzatdi. O‘quvchilarga har bir o‘simlikning bargi, tanasi va ildiz tuzilishi haqida qiziqarli ma’lumotlar berildi. O‘simliklarning tabiiy sharoitdagi o‘sish va rivojlanishi tushuntirildi. Shu bilan birga o‘simlik va hayvonot dunyosi ya’ni ayrim umurtqasiz hayvonlar chumolilar va kapalaklarning tabiatdagi roli haqida ham tushunchalarga ega bo‘lishdi. uchishini kuzatdi. Har bir o‘quvchi o‘z daftariga kuzatuvlar yozdi, chizmalar chizdi.

7-sinf o‘quvchilari bilan odatiy ekskursiyadan farqli o‘laroq – ilmiy tadqiqot tarzida o‘tkazildi. O‘quvchilar kichik guruhlarga bo‘lingan holda, maktab hovlisining turli qismlarida

o‘simlik va hasharotlarni kuzatish, haroratni o‘lchash, tuproq namligini tekshirish kabi topshiriqlarni oldi. Har bir topilmani suratga olish, barglar shaklini chizish va o‘z daftarlariga qisqacha xulosa yozish topshiriq berildi. Dars oxirida har bir guruh o‘z natijasini taqdim etdi. Eng ko‘p turlarni topgan guruh kichik sovg‘a bilan taqdirlandi. Ekskursiyalarni bu usulda tashkil etish o‘quvchilarda kuzatuvchanlik va tahlil qilish xususiyatni shakllantirishi aniqlandi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, tabiiy fanlardan o‘tkaziladigan ekskursiyalar – o‘quvchilarning fanlarga bo‘lgan qiziqishini oshirish, ularni kuzatuvchan, tahliliy fikrlaydigan, tabiatga mehribon insonlar qilib tarbiyalashda samarali vosita hisoblanadi. Har bir biologiya o‘qituvchisi bu usuldan unumli foydalansa, ta’lim jarayoni yanada sifatli va mazmunli bo‘ladi

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Belskaya Ye.M. Mo‘minov O.A, Tabiatshunoslik darslari. Toshkent:
“ o‘qituvchi” 1980- 224 b
2.Nuritdinova M. “ Tabiatshunoslik o‘qitish metodikasi” Toshkent: 2005. 170 b.
3. Sharipov .D , Xodiyeva. D.P,Tabiatshunoslik va uni o‘qitish metodikasi.Toshkent 2018.-204 b.

CHIQINDILARNI QAYTA ISHLASH MUAMMOLARINI O‘RGANISH VA BARTARAF QILISH

Malikov Dilshod Boymurod o‘g‘li
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali, assistint
Yusupova Shaxnoza Yazdon qizi, talaba

Annotatsiya: Ushbu maqola chiqindilar turlari, ularning zararlari bilan tanishish va chiqindilarni qayta ishlash muammolarini o‘rganish, ularni qanday bartaraf qilish chora tadbirlari haqida.

Kalit so‘zlar: qattiq chiqindilar, suyuq chiqindilar, og‘ir metallar, sanoat korxonalar , AQSH dolliri,

Kirish Insonlarga ta’sir etuvchi eng katta tashqi omil bu tabiatdir. Atrof-muhit qanchalik musaffo bo‘lsa inson aqlan va jismonan sog‘lom bo‘ladi, lekin atrofmuhitda salbiy o‘zgarishlar ro‘y bersa buning inson hayotiga ta’siri juda katta bo‘ladi. Insonlarda yuzaga kelayotgan davosiz va virusli kasalliklar ham tabiatda sodir bo‘layotgan salbiy o‘zgarishlar oqibatidir. Ammo yana bir masala borki, tabiatda yuz berayotgan bunday salbiy o‘zgarishlarning asosiy sababchilari bu insonlar bo‘lmoqda. Dunyo miqyosida eng dolzarb ekologik masalalardan biriga aylanib borayotgan muammo bu chiqindilar muammosidir. Tahlillarga ko‘ra, so‘nggi yillarda maishiy va sanoat chiqindilarining yildan-yilga ortayotgani yer yuzidagi ekologik barqarorlikka salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Ma’lumotlarga qaraganda, hozirgi kunda chiqindilarning 900 ga yaqin turi qayd etilgan bo‘lib, har yili dunyoda chiqindilar hajmi 3 foizga ko‘paymoqda. Atrof-muhitni ishlab chiqarish va iste’mol chiqindilaridan muhofazaqilish tabiiy resurslardan oqilona foydalanish hamda ekologik toza texnologiyalarni amaliyotga tatbiq etish muammolari bilan uzviy bog‘liqdir. Ko‘p asrlar davomida chiqindilarni noto‘g‘ri boshqarish tabiiy resurslar o‘zgarishiga, tabiat hodisalarining buzilishiga sabab bo‘lmoqda. Hozirgi kunda tobora ko‘payib borayotgan elektron chiqindilar ham insoniyatga xavf solmoqda. Har yili yer yuzida 2 million tonnaga yaqin elektron chiqindi paydo bo‘lmoqda. Misol uchun, birgina mobil aloqa vositasi 500 tadan 1000 tagacha turli qismlardan tashkil topgan. Ularning ko‘pchiligi zaharli og‘ir metallar qo‘rg‘oshin, simob, kadmiy va boshqa xavfli kimyoviy moddalarni o‘z ichiga oladi.

Asosiy qism. Dunyo rivojlanib borarkan, insonlar soni ortgani sari chiqindilar miqdori ham ortib boradi. Barcha chiqindilar asosan ikki guruhga bo‘linadi: suyuq va qattiq chiqindilar. Suyuq chiqindilar: xo‘jalik, sanoat korxonalari, inshoatlar chiqindi suvlari; cho‘milishda, xona pollari va kir yuvganda hosil bo‘ladigan chiqindi suvlari; xojatxonadan chiquvchi chiqindilar. Qattiq chiqindilari: uy chiqindilari, ko‘cha suprindilari, jamoat ovqatlanish korxonalarining axlatlari, sanoat korxonalarining axlatlari, savdo ob’ektlarining axlatlari, hayvonlarning o‘lik tanalari, qurilish axlatlari.Hozirgi kunda ko‘plab muammolarga sabab bo‘layotgan ifloslanishlardan biri

kimyoviy ta’sirlar natijasida ifloslangan tuproqdir. Bunday ifloslangan tuproqning xosildorligi past va undan olingan mahsulotlar tarkibida ko‘plab zararli moddalar uchraydi, ushbu mahsulotni iste’mol qilgan inson organizmiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Kimyoviy ifloslangan tuproqlarning havfli-zaharli xususiyati, kimyoviy tarkibi va umumiy miqdori bo‘yicha bir nechta turlarga ajratiladi :

1. Radioaktiv ifloslanish.
2. Og‘ir metallar va kimyoviy moddalar bilan ifloslanish.
3. Turli chiqindilar bilan ifloslanish.

Tahlillarga ko‘ra radioaktiv ifloslanish eng havfli o‘rinda turadi, chunki radioaktiv ifloslanishda dastlab biologik dunyo jiddiy zarar ko‘radi va juda katta radiusda ham ta’sir etish xususiyatiga ega, eng achinarlisi inson sog‘ligiga juda havfli ta’sir etib, uning kelajak avlodlariga genlar orqali ta’sir etishi bilan boshqa ifloslanish turlaridan farq qiladi. Barchamizga ma’lumki, axlatlarni yig‘ish va olib chiqib tashlash barcha mamlakatlarda mavjud bo‘lgani kabi bizning yurtimizda ham mavjud. Xo‘jalik axlatlarini yig‘ish va olib chiqib ketishda turar joylarning sharoitiga qarab alohidaalohida tartiblar belgilangan. Axlatlarni yig‘ishda asosan 12 - 15 litr hajmdagi qopqoqli idishlardan foydalaniladi. Bunday idishlar har sutkada bir marta bo‘shatiladi. Odatda 4-5 qavatli va undan ko‘proq qavatli binolarda to‘plangan axlatlarni olib chiqib ketishga mo‘ljallab har bir uyda yuqoridan pastga o‘tadigan quvurlar qurilgan bo‘lib, barcha axlatlar eng pastki qavatdagi axlat yig‘uvchi idishlarga to‘planadi va olib chiqib ketiladi. Hovli joylarda yig‘ilgan chiqindi axlatlarni sanitariya talablariga asosan muntazam ravishda ma’lum vaqtda maxsus transportlar yordamida yig‘ib, olib ketiladi. Suyuq axlatlar esa kanalizatsiya quvurlariyordamida olib chiqib ketiladi. Chiqindilar kimyoviy usullar bilan tozalangach ochiq muhit (axlatlar to‘kiluvchi ochiq maydon)ga tushadi.

Chiqindilarni zararsizlantirishning birinchi usuli ularni kompostlash bo‘lib, bunda murakkab aerobli biologik organik moddalar tez chiriydi va o‘simliklar tomonidan yaxshi o‘zlashtiriladigan holga keladi. Jarayon gumus degan moddalarni hosil bo‘lishi bilan boradi. Kompostlash natijasida axlatlardan gumus(bir xil rangli, go‘ngga o‘xshash modda) olinadi.

Chiqindilarning zararsizlantirishning ikkinchi usuli ularni issiqxonalarda zararsizlartirish bo‘lib, bunda shahar chiqindilari tosh, temir, latta va oyna siniqlaridan holi qilingach, issiqxonalarning tuprog‘i ostiga fevral va mart oylarida solinadi. Chiqindidagi bioximik jarayonlar ekzotermik(issiqlik ajralib chiqishi) holda o‘tgani uchun yuqori harorat issiqxonani isitadi, bu issiqlikdan foydalanib issiqxonada har xil erta pishar ekinlarni yetishtirish mumkin. Axlatlardan hosil bo‘lgan chiqindi esa o‘simliklar uchun yaxshi ozuqa o‘rnini bosadi.

Statistik ma’lumotlarga qaraganda mamlakatimizda o‘rtacha har yili 14 millon tonna chiqindi ajralib chiqmoqda. Chiqindining 1millon tonaga yaqin qismi qayta ishlash uchun zavot fabrikalarga yuborilmoqda qolgan katta miqdordagi chiqindilarni qayta ishlash bo‘yicha hozirgi kunda amaliy ishlar amalga oshirilgani yo‘q. Buning natijasida chiqindi poligonlaridan ajralib chiqayotgan katta miqdordagi gazlar atmosfera havosiga ko‘tarilib parnik efektining yuzaga kelishiga zamin yaratmoqda. Yaqol na’muna sifatida Toshkent shahrida kuztilayotgan ob-havoni ko‘rishimiz mumkin, sir emaski so‘ngi yillarda Toshkent shahri havosi dunyo mamlakatlari ichida eng iflos ob-hafoga ega shaharlar ichida peshqadamlar safida ketayotkanligidir. Mutasadilar tamonidan yituk sanoati rivojlangan mamlakatlar bilan xususan Xitoy Xalq Respublikasi va Birlashgan Arab Amirliklarining jami 6 ta yirik kompaniyasi o‘rtasida qo‘shma rivojlantirish shartnomalari imzolandi. Buning natijasida 8 ta chiqindini qayta ishlash zavodi va Ohangaron chiqindi paligonida havodagi gazlarni qayta ishlaydigan zavot qurish bo‘yicha shartnomalar imzolandi.

Kattaqo‘rg‘on shahrida 2024-yil 1-yanvar holatidagi doimiy aholi soni – 94899 kishini tashkil etadi, qariyib 100 ming kishilik aholi tamonidan ajralib chiqayotgan chiqindi miqdori kunlik 50-60 tonani tashkil etmoqda bu esa shaharga kiraverishda joylashgan 32 gektarlik chiqindi to‘kish poligonida ortiqcha ifloslanish darajasini keltirib chiqarmoqda va bu chiqindilar aholi

orasida turli kasaliklarni keltirib, poligoning yon tomonidan oqib o‘tadigan kirish kanalini ham benasib qoldirayotgani yo‘q.

1.1-jadval

Maishiy chiqindilarning biologik parchalanish shartlari

Qattiq chiqindilar turlari	**Parchalanish vaqt jadvali**
Oziq-ovqat chiqindilari	10 kundan 1 oygacha
Gazeta qog‘ozi	1 oydan 1 yilgacha
Karton qutilar	1 yilgacha
Qog‘oz	2 yil
Yog‘och taxtalar, temir armatura, temir qutilar, eski poyabzal	10 yilgacha
G‘isht, beton, folga, elektr batareyalar bo‘laklari	100 yilgacha
Rezina shinalar	100 yildan ortiq
Plastik butilkalar	100 yildan ortiq

O‘zbekiston Respublikasi bo‘yicha har yili millionlab tonna maishiy va sanoat chiqindilari hosil bo‘lmoqda. Aholining kundan-kunga ortib borayotgani, urbanizatsiya jarayonlarining kengayishi va ishlab chiqarish hajmining o‘sishi chiqindilar miqdorining ham ortishiga olib kelmoqda. Ayniqsa, Toshkent, Samarqand, Farg‘ona va boshqa yirik shaharlarda chiqindi poligonlari ortiqcha yuklama ostida qolmoqda.

Ba’zi hududlarda chiqindilarni saralash tizimi hali to‘liq yo‘lga qo‘yilmagan, chiqindilar bir joyga tashlanib, ularning biologik parchalanmasi uzoq yillar davom etadi(1.1-jadval). Bu esa yer va suv resurslarini ifloslantirib, atrof-muhitga katta zarar yetkazadi. Qishloq hududlarida esa chiqindilarni noqonuniy ravishda yoqish holatlari uchrab turadi, bu atmosferaga zararli gazlarning chiqishiga sabab bo‘ladi.

Biroq so‘nggi yillarda chiqindilarni qayta ishlash bo‘yicha sezilarli qadamlar tashlanmoqda. Maxsus chiqindi saralash markazlari, chiqindilarni qayta ishlash zavodlari barpo etilmoqda. Aholi o‘rtasida ekologik madaniyatni oshirish bo‘yicha targ‘ibot ishlari olib borilmoqda. Shuningdek, chiqindilarni alohida yig‘ish va ularni qayta ishlashni yo‘lga qo‘yish tizimli joriy etilmoqda.

Xulosa. Shuni takidlash joizki chiqindi muammosi dunyoda dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Ushbu muammoni yechishda chiqindilarni qayta ishlash va ulardan to‘g‘ri foydalanish to‘g‘risida loyihalar ko‘rilib, ko‘plab chiqindilarni qayta ishlab chiqaruvchi korxonalar barpo etilmoqda. Shu jumladan, mamlakatimizda ham chiqindilarni turlariga qarab alohida yig‘ish uchun plastiklar uchun alohida, qog‘oz uchun alohida va boshqa turdagi chiqindilar uchun alohida idishlar joylanmoqda. Bu usul bilan ajratib olingan chiqindilar qayta ishlash uchun korxonalarga yuboriladi. Lekin chiqindilarni qayta ishlashda va ulardan to‘g‘ri foydalanishda eng katta vazifa yer yuzidagi, shu jumladan yurtimizdagi har bir inson zimmasida desak yanglishmaymiz. Biz uchun belgilangan vazifa shuki, isrofgarchilikni oldini olish va o‘zimiz hosil qilgan chiqindilarni belgilangan tartibda, turlarga ajratgan holda tashlash va chiqindilarni chiqindi idishlarga tashlash. Biz uchun belgilangan barcha vazifalarni o‘z o‘rnida bajarsak chiqindi muammosini yechishga oz bo‘lsada o‘z hissamizni qo‘shgan bo‘lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov A., Islomov M. (2022). Ekologiya va atrof-muhit muhofazasi asoslari. Toshkent: Fan va Texnologiya nashriyoti.
2. O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi. (2023). O‘zbekistonda chiqindilarni boshqarish bo‘yicha yillik hisobot. www.env.uz
3. Tursunov N. (2021). Qayta ishlash sanoati va chiqindilarning ekologik xavfsizligi. Samarqand: Zarafshon nashriyoti.

4. Mamatqulov F. (2024). “O‘zbekistonda ekologik madaniyatni rivojlantirishda chiqindi saralash tizimining o‘rni”, Yosh olim ilmiy jurnali, №2, 54–59-betlar.
5. Sharipova Z. (2023). “Qishloq hududlarida chiqindilarni boshqarish muammolari va yechimlari”, O‘zbekiston ekologik axborotnomasi, №4, 37–42-betlar.

“ODAM SALOMATLIGI” FANINI O‘QITISHDA GIGIYENIK KO‘NIKMALARNI SHAKLLANITIRISH

Nurmonova Yeshoda Boris qizi
SamDUKf Aniq va tabiiy fanlar fakulteti, Biologiya yo‘nalishi 2-bosqich talabasi
numonovay@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Odam va unig salomatligi” fanining maqsadi va vazifalari, ushbu fanni o‘qitish orqali o‘quvchilarda shakllanadigan ko‘nikmalar haqida, dars jarayonida qo‘llanilgan interaktiv metodlar haqida so‘z boradi.Bundan tashqari o‘quvchilarga o‘tilayotgan har bir mavzu yuzasidan hosil bo‘lib borayotgan ko‘nikmalar haqida fikr mulohaza yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Odam va uning salomatligi, shaxsiy gigiyena, mikroblar, ovqatlanish, vitaminlar, interaktiv metodlar.

“Odam salomatlig” fani odam organizmining shaklini, tuzilishini, uning rivojlanish jarayonini, shuningdek atrof-muhitning a’zolar tuzilishi hamda vazifasiga bo‘lgan ta’sirini o‘rganadi. Ushbu fan o‘tilish jarayonida o‘quvchilarda ketma-ketlik bilan gigiyenik ko‘nikmalar shakllana boshladi. “Odam va uning salomatligi“fani mazmun mohiyati jihatidan ekologik, sitologik, morfologik, anatomik, fiziologik, gigiyenik, evolutsion tushunchalarni o‘z ichiga olganligi sababli ushbu fanni o‘rganishdagi turli xil usul va metodlar ham shularga muvofiq amalga oshiriladi. “Odam salomatligi” fani, asosan, inson salomatligini saqlash va mustahkamlash, shuningdek, gigiyenik ko‘nikmalarni shakllantirishga qaratilgan ta'lim yo‘nalishidir. Ushbu fan orqali o‘quvchilar inson organizmining tuzilishi, uning faoliyati, salomatlikni saqlash va kasalliklardan himoyalanish usullari haqida bilim olishadi.

Gigiyenik ko‘nikmalarni shakllantirish quyidagi turlarni o‘z ichiga oladi:

1. Shaxsiy gigiena: o‘quvchilar shaxsiy gigiena qoidalarini o‘rganadilar. Bu qoidalarga toza bo‘lish, muntazam ravishda qo‘l yuvish, tishlarni tozalash va boshqa shaxsiy gigiena qoidalari kiradi.
2. Atrof-muhit gigienasi: o‘quvchilar atrof-muhitning tozaligi va uning salomatlikka ta'siri haqida ma'lumot olishadi. Bu yerda havo, suv va oziq-ovqatning gigienik jihatlari muhokama qilinadi.
3. Ovqatlanish gigienasi: oziq-ovqat mahsulotlarini tanlash va tayyorlashda gigiena qoidalariga rioya qilish muhimdir. O‘quvchilar sog‘lom ovqatlanish tamoyillarini o‘rganadilar.
4. Kasalliklardan himoyalanish: o‘quvchilar turli kasalliklar va ularning oldini olish usullari haqida ma'lumot oladilar. Vaksinatsiya, profilaktika va sog‘lom turmush tarzini yuritish kabi mavzular muhokama qilinadi.
5. Jismoniy faollik: jismoniy tarbiya va sportning salomatlikka ta'siri haqida tushuncha beriladi. O‘quvchilar jismoniy faollikning ahamiyatini anglaydilar.

Ta'lim jarayonida “Odam salomatligi” fanini o‘qitishda interaktiv metodlar, amaliy mashg‘ulotlar va muhokamalar qo‘llaniladi. O‘quvchilarga turli vaziyatlarda qanday harakat qilish kerakligini ko‘rsatish uchun simulyatsiyalar va rolli o‘ylar tashkil etilishi mumkin. “Odam salomatligi” fanini o‘qitishda interaktiv metodlar qo‘llash, o‘quvchilarning faol ishtirokini ta'minlash va ularning bilimlarini mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega. Interaktiv metodlar o‘quv jarayonini qiziqarli va samarali qilishga yordam beradi. Quyida ushbu fanni o‘qitishda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan interaktiv metodlar keltirilgan: a) guruhli muhokamalar; o‘quvchilarni kichik guruhlarga bo‘lish va ma'lum bir mavzu bo‘yicha muhokama olib borish. Bu usul orqali o‘quvchilar bir-biridan fikr olishadi, o‘z fikrlarini ifoda etishadi va jamoaviy qarorlar qabul qilishni o‘rganadilar; b) rol o‘yinlari: o‘quvchilarga turli vaziyatlarni simulyatsiya qilish imkonini beruvchi rol o‘yinlari tashkil etish. Masalan, shifokor, bemor yoki gigiena mutaxassisi

rolida bo‘lish orqali kasalliklarni oldini olish yoki shaxsiy gigiena qoidalarini amalda ko‘rsatish; v) amaliy mashg‘ulotlar: oziq-ovqat mahsulotlarini to‘g‘ri tanlash, toza suv tayyorlash yoki shaxsiy gigiena qoidalarini amalda ko‘rsatish kabi amaliy mashg‘ulotlar o‘tish. Bu usul orqali nazariy bilimlarni amaliyotda qo‘llash imkoniyati yaratiladi; g) o‘yinlar va viktorinalar: o‘qituvchilar tomonidan tayyorlangan savollar asosida viktorinalar o‘tkazish yoki sog‘lom turmush tarzi haqida ma'lumot beruvchi o‘yinlar tashkil etish. Bu usul orqali bilimlarni mustahkamlash va raqobat ruhini oshirish mumkin.

Xulosa qilib aytish mumkinki, o‘quvchilarda gigiyenik ko‘nikmalarni shakllantirish nafaqat ularning shaxsiy salomatligi uchun muhim, balki jamiyatning umumiy salomatligini ta'minlashda ham katta ahamiyatga ega. Ushbu ko‘nikmalarni rivojlantirish orqali o‘quvchilar sog‘lom hayot tarzini tanlaydilar va kelajakda muvaffaqiyatli insonlar bo‘lishlari uchun zarur asoslarni egallaydilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimova M. Sh. Gigiyena asoslari va sog‘lom turmush tarzi. – Samarqand: SamDU nashriyoti. 2019. 200-b.
2. Norqulova N. Sog‘lom bola tarbiyasi va maktab gigiyenasi. – Buxoro: BuxDU nashriyoti. 2022. 170 b.

BIOLOGIYA FANINI O‘QITISHDA LOYIHA ASOSIDAGI YONDASHUVLARNING O‘RNI VA AHAMIYATI

Ruziqulova Nilufar Abdumajidovna, Bozorova Umida Baxtiyorovna,
Abdurashidova Nilufar Shuhratovna
SamDU Kattaqo‘rg‘on filiali
nilufarshuhratovna97@gmail.com

Annotasiya. Maqolada oliy ta’lim muassasalarida biologiya fanlarini o‘qitishda loyiha ishi mashg‘ulotlarining ahamiyati va ta’lim jarayoniga qo‘shgan hissasi tahlil qilinadi. Ushbu metod, talabalar o‘z o‘rganayotgan biologik masalalari bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar olib borishni, ilmiy qarorlar qabul qilishni o‘rgatish orqali ularning mustaqil fikrlash va ilmiy ish olib borish qobiliyatlarini oshiradi. Tadqiqotda loyiha ishi mashg‘ulotlarining o‘quvchilarning muvaffaqiyatlari va qiziqishiga ta’siri eksperimentlar orqali o‘rganiladi. Maqola loyiha ishi mashg‘ulotlarining biologiya fanlarini o‘qitish jarayonida samaradorligini va o‘quvchilarni ilmiy-texnikaviy yutuqlarga tayyorlashdagi o‘rnini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Ilmiy dunyoqarash,amaliy ko‘nikmalar, innovatsion uslublar,mustaqil ilmiy faoliyat, kreativ fikrlash,ilmiy tadqiqotlar

Kirish. Oliy ta’lim muassasalarida biologiya fanlarini o‘qitish jarayoni talabalarning ilmiy dunyoqarashini shakllantirish, amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirish va zamonaviy ilmiy-texnikaviy yutuqlarga tayyorlashda muhim ahamiyatga ega. Biologiya fani o‘zining keng qamrovli va murakkab tabiati bilan nafaqat tabiatni o‘rganishga, balki unga oid amaliyotlarni tushunishga ham imkon yaratadi. Shu bilan birga, biologiya fanini samarali o‘qitishda faqat an’anaviy darslar bilan cheklanib qolmasdan, turli innovatsion uslublardan ham foydalanish zarur. Ushbu innovatsion uslublardan biri loyiha ishi mashg‘ulotlaridir. Loyiha ishi talabalarga biologiya fanidagi nazariy bilimlarni amaliy faoliyatga tadbiq etish, muammolarni mustaqil hal qilish, jamoaviy ishda faol ishtirok etish kabi ko‘nikmalarni rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. Maqolada loyiha ishi mashg‘ulotlarining biologiya fanlarini o‘qitishda o‘rni, uning ta’lim jarayoniga qo‘shadigan hissasi va samaradorligi tahlil qilinadi. Loyiha ishi mashg‘ulotlari, avvalo, talabalarni mustaqil ilmiy faoliyatga o‘rgatish va ularning kreativ fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan. Biologiya kabi tabiiy fanlarda, faqat nazariy bilimlarni o‘rganish yetarli emas. Talabalar biologik jarayonlar, hayotiy tizimlar, ekologik muammolar va boshqa tabiiy hodisalar haqida chuqurroq tushuncha olishlari zarur. Loyiha ishi esa o‘z ichiga amaliy ishlarni, masalalarni hal qilishni, ilmiy

izlanishlarni o‘zida mujassam etadi. Bu esa talabalarning biologiya faniga bo‘lgan qiziqishini oshirishga yordam beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning asosiy maqsadi biologiya fanlarini o‘qitishda loyiha ishi mashg‘ulotlarining ahamiyatini aniqlash va bu metodning ta'lim jarayoniga qo‘shgan hissasini o‘rganishdan iborat. Bu metod o‘quvchilarning o‘rganish samaradorligini baholashda yordam beradi. Oliy ta’lim muassasalarida biologiya fanlarini o‘qitishdagi loyiha ishi mashg‘ulotlarini amaliyotga tatbiq etish, bu metodning ta’lim jarayonidagi ahamiyatini aniqlash uchun eksperimentlar o‘tkaziladi. Loyiha ishi talabalarga o‘zlari o‘rganayotgan biologik masalalar yuzasidan ilmiy tadqiqotlar olib borishni, natijalarni tahlil qilishni, ilmiy adabiyotlardan foydalangan holda ilmiy qarorlar qabul qilishni o‘rgatadi. Bu esa ularning mustaqil fikrlash va ilmiy ish olib borish qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Tadqiqot natijalari va muhokamalari. Biologiya fanini o‘qitishda loyiha ishlarini guruhlarda amalga oshirish talabalarga jamoaviy ishni boshqarish, o‘zaro muloqot qilish, birgalikda muammolarni hal etish kabi ko‘nikmalarni oshiradi. Jamoa ishida har bir talaba o‘zining bilim va tajribasini boshqalarga ulashish orqali umumiy maqsadga erishishda yordam beradi. Biologiya fani ko‘plab amaliy tajribalarni talab qiladi. Loyiha ishi mashg‘ulotlari laboratoriya ishlari, tajribalar o‘tkazish, dala kuzatuvlari o‘tkazish va boshqalar orqali talabalarga amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirish imkonini beradi. Bu esa biologiyaning o‘quv jarayoniga yanada yaqinroq va real dunyo bilan bog‘lanishiga yordam beradi. Loyiha ishlarini samaradorligini amalda aniqlash uchun Samarqand Davlat Universitetuti Kattaqo‘rg‘on filiali Biologiya talim yo‘nalishining 1-kurs talabalariga “Botanika” fanidan mustaqil ishlarni bajarish bo‘yicha loyiha dasturi ishlab chiqildi va loyiha ishlarini bajarish tadbiq etildi.Loyihani amalga oshirish jarayonida talabalar birgalikda loyihani yaratish ustida ishladilar hamda loyiha oxiriga qadar uning natijasini olishga erishdilar. Loyiha ishini bajarish uchun talabalar kichik guruhlarga ajratildi va har bir guruhga mavzular tanlandi: ”Barglar morfologiyasi”,”Gullar morfologiyasi”. Talabalar loyiha ishini bajarish davomida 36 tur o‘simliklarning barg namunalarini yig‘ildi va barg namunalaridan gerbariylar tayyorlandi. Tayyorlangan gerbariylar barglarni tuzilishi va tomirlanishiga qarab ajratildi. Bundan tashqari gerbariy yig‘ish jarayonida barglarni novdada joylashish tartibi ham o‘rganildi. Talabalar tomonidan gullarni morfologiyasini o‘rganish davomida 20 tur o‘simlik gullarini morfologiyasi o‘rganildi va gerbariylar tayyorlandi. Tayyorlangan gerbariylardan foydalanib, gullarni gul formulalari aniqlandi. Loyiha ishini bajarish orqali talabalar olgan nazariy bilimlarini tabiiy ob’ektlar ustida ishlash orqali mustahkamladi. Tayyorlangan gerbariylar fan bo‘yicha resurslar bazasini yaratish uchun katta ahamiyatga ega bo‘lib, keyingi mashg‘ulotlarning amaliy darslari uchun jihoz sifatida ishlatish mumkin.

Xulosa qilib aytish mumkinki, loyiha ishi mashg‘ulotlari biologiya fanini o‘qitishda yangi yondashuvlarni joriy etish, talabalarning mustaqil ilmiy faoliyatlarini rivojlantirish, jamoaviy ishlash qobiliyatlarini oshirish va amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish uchun samarali vositadir. Loyiha ishi orqali talabalar nafaqat nazariy bilimlarga ega bo‘ladilar, balki biologiya sohasida o‘zlarini amaliy jihatdan sinab ko‘rish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu jarayon esa ularning umumiy bilim va ko‘nikmalarini yuqori darajaga ko‘taradi, va kelajakda mutaxassis sifatida o‘z sohasida muvaffaqiyat qozonishlariga turtki bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1.J.O.Tolipova Biologiyani o‘qitishda pedagogik texnologiyalar. Toshkent - 2011
2. J.O.Tolipova,A.T.G‘ofurov Biologiya o‘qitish metodikasi .Toshkent 2004
3.B.S.Islomov,M.A.Hasanov Botanika Samarqand 2020
4.M.I.Ikromov,X.N.Normurodov,A.S.Yuldoshev.Botanika.Toshkent-2002

KEYS-STADI TEXNOLOGIYASINI O'QITILISHI VA QO'LLANILISHI

Shernazarov Bexruz Sayyod o'g'li, Boboqulov Doniyor Farhod o'g'li
Samarqand davlat universitetining Kattaqo'rg'on filiali Biologiya yo'nalishi talabalari

Annotatsiya: Ushbu maqolada "Keys-stadi texnologiyasi" ahamiyati, foydalanish va ularning qo'llanilish afzalliklari va ularning tutgan o'rni yoritilgan hamda biologiya faninida qo'llanilishi ko'rsatilgan. Biologiya sohasidagi bilimlarni hayotda va kundalik turmush tarzida qo'llay olishi, o'quvchilarning kreativ fikrlash qobiliyatini o'stirish, o'qitish samaradorligini oshirish uchun ta'lim texnologiyalaridan biri "Keys stadi" texnologiyasi haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: Keys-stadi texnologiyasi, keys-stadi tatixi, keys-stadi qo'llash.

Keys-stadi texnologiyasi o'quvchilar vaziyatni o'rganishlari, muammolarning mohiyatini tushunishlari, mumkin bo'lgan yechimlarni taklif qilishlari va eng yaxshisini tanlashlari kerak. Ishlar haqiqiy faktik materiallarga asoslangan yoki real vaziyatga yaqin bo'lishi zarur. Keys-stadi texnologiyasining asosiy maqsadi o'quv guruhda o'quvchilarning bilim olish jarayonini faollashtirish, mavjud muammoli vaziyatlarni hal qilish orqali ularning ilmiy–ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishdan iborat. Shuningdek texnologiya o'quvchilarning bilim, ko'nikma, malakalarini hamkorlikda qo'llashga, taklif qilingan yechimlarni tahlil qilish orqali eng to'g'ri yechimini izlashga o'rgatuvchi ta'lim texnologiyasidir. Keys – stadi texnologiyasi o'quvchilarni kreativ fikirlashga va o'z g'oyalarini ishlab chiqqan undaydi.

Biz shaxsiy-kasbiy faoliyatimizda turli xil muammoli vaziyatlarga duch kelamiz, aynan shu vaziyatlarning muqobil yechimini izlash, yuzaga kelgan har qanday muammoli jarayoning yechimini topish, istiqboli rejalarni tadbiq qila olish bizning bilim, mahoratimizga bog'liq. Aynan amaliy vaziyatlarni hal qilishda qo'llaniluvchi keys-stadi texnologiyasi kelgusi faoliyat jarayonida yuzaga keluvchi vaziyatlarning yechimini oldindan topishga o'rgatuvchi, yangi yechimlarni ishlab chiqishga yo'naltiruvchi pedagogik texnologiyalardan biri hisoblanadi.

Shuningdek, ilg'or pedagogik texnologiya asosida tashkil etilgan darslar o'quvchilarni bilimlarining yaxlit o'zlashtirilishiga yordam beradi, o'quvchi tafakkurini o'stiradi, mustaqil, ijodiy fikrlashga o'rgatadi. Olgan bilim va ko'nikmalarini hayotda qo'llay olishlariga, egallagan bilimlarini hayotda qo'llay olishlariga yordam beradi. Aynan amaliy vaziyatlarni hal qilishda qo'llaniluvchi keys-stadi texnologiyasi kelgusi faoliyat jarayonida yuzaga keluvchi vaziyatlarning yechimini oldindan topishga o'rgatuvchi, yangi yechimlarni ishlab chiqishga yo'naltiruvchi pedagogik texnologiyalardan biridir.

Bugungi kunda ommalashib borayotgan "Keys-stadi" texnologiyasining keys topshiriqlarini tuzishning biologiya fanidagi turlariga to'xtalamiz. Ular quyidagilarga bo'linadi:

1) Amaliy keyslar;
2) O'rgatuvchi keyslar;
3) Ilmiy tadqiqot keyslari.

Biologiya sohasida qo'llaniladigan keyslarning tuzilish tarkibi:

	Biologik bilimlarni o'rganish va ularni amalda qo'llay olishni o'rganish
Ta'limiy (o'rgatuvchi)	B i
	Keys topshiriqlarida ayrim ma'lumotlarning to'liq emas. Ilmiy tatqiqot ishlatish mumkin bo'lgan ilmiy izlanish jarayonlarida qo'llaniladi.

Quyidagi «Qonning kimyoviy tarkibi» mavzusini oid Keys-stadiga misollar keltiramiz.

Keysning asosiy maqsadi: "Anatomiya" fanini o'qitishning nazariy va amaliy masalalarini "Qonning kimyoviy tarkibi" mavzusi misolida yangicha o'quv moduli ishlanmasini shakllantirish

hamda o’qitishni takomillashtirish bo’yicha xulosalar va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Bularning barchasidan maqsad o’quvchilarda qonning kimyoviy tarkibi haqida bilimlar hosil qilish hisoblanadi. Axborot kommunikatsion texnologiyalari yordamida o’quv mashg’ulotlarini tashkil etish. O’quvchilarga mavzuni texnologiyalar orqali sodda va qulay usullarda tushuntirish modelini ishlab chiqish.

Keys-stadi texnologiyasini o’ziga xosligi shundaki berilgan savol talaba yoki o’quchilarni kreativ fikirlashga majbur qilib va olgan bilimlaridan foydalangan holda o’z fikirini bayon qilishiga undaydi. Beriladigan savollar ko’piroq o’quvchilarning o’z fikirini bildirishga undaydi.

Qon ikki qismdan iborat

1. Suyuq qismi, ya’ni qon plazmasi.
2. Quyuq qismi, ya’ni shaklli elementlar

Qon umumiy hajmining 55-60% ini qon plazmasi va 40-45% ini shaklli elementlar tashkil qiladi. Qonning o‘rtacha miqdori katta odamda 5 litr bo‘lib, u tana og‘irligining o‘rtacha 7% ini tashkil qiladi. Qon plazmasi qonning suyuq tarkibi bo‘lib, u murakkab aralashmadir.

Qon plazmasi: uning tarkibida 90% suv, oqsillar 7%, yog‘lar 0.1–0.3%, glyukoza 0.1%, mineral tuzlar 0.9%, gormonlar, fermentlar, antitelalar va erigan holdagi gazlar (kislorod, karbonat angidrid kabilar) bo‘ladi.

Shaklli elementlar: eritrositlar, leykositlar, trombositlar kabi asosiy tushunchalar beriladi va o’quvchilar o’zlari mustaqil o’qib izlanib qo’ydagi savollarga javob beradi.

Keys savollari:

1. Qoning yopishqoqligini tushuntiring?
2. Nega eritrositlar kislorod tashiydi?
3. Tanamizda qoning ivishi muxuma sababini tushuntiring.
4. Nimaga uchun tibbiyotda NaCl 0.9 % eritmasi qon plasmasiga nisbatdan izotonik? kabi o’quvchilarni o’ylashga va fikirlashga majbur qiladigan savollar beriladi. Bundan maqsad o’quvchilarni mustaqil izlanishga va o’qib o’rganishga qaratilgan bo’lib ularning aqliy salohyatini kengaytirishdir.

Xulosa qilib aytish mumkinki, zamonaviy texnologiyalardan foydalanib dars jarayonlarini olib borish o’qituvchi va o’quvchi o’rtasidagi qloqani yaqinlashtiradi va o’quvchilarni darslarda faol bo’lishiga undaydi. Zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanish o’quvchilarning nafaqat fanga bo’lgan qiziqishlarini oshiradi balki ularning chuqur bilim va ko’nikmalarga ega bo’lishlariga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1.Keys-stadi texnologiyasining rivojlanish tarixi. Rabbimova F.T. - dotsent Matmuratova G.B. - o`qituvchi (91-92)

2.Ishmuhamedov R.J. Innovatsion texnologiyalar yordamida ta'lim samaradorligini oshirish yo‘llari. - Toshkent, 2004-y

“DORIVOR ISSOP - HYSSOPUS OFFICINALIS BIOLOGIK XUSUSIYATLARI”

Abdurashidova Nilufar Shuhrat qizi
Samarqand Davlat Universiteti Kattaqo’rg’on filiali
Turdaliyeva Ruxshona Abdulla qizi, talaba
nilufarshuhratovna97@gmail.com

Annotatsiya. Dorivor issop_deyarli yer yuzining barcha qismlarida tarqalgan past bo‘yli buta.Uning barglari, gulidan tayyorlangan damlamalar tibbiyotda ishlatiladi, barglari aromatik bo‘lgani uchun ziravor sifatida ham ishlatiladi.Issop (Hyssopus officinalis L.) mashhur dorivor, aromatik va oshpazlik o'tidir.

Kalit so‘zlar: dorivor issop, ziravor, nektar, antiseptik, sil, astma, Gippokrat , Bibliya.

Abstract. Medicinal hyssop is a low-growing shrub distributed in almost all parts of the world. Its leaves and flowers are used in medicine, and its leaves are also used as a spice because they are aromatic. Hyssop (Hyssopus officinalis L.) is a popular medicinal, aromatic, and culinary herb.
Keywords: medicinal hyssop, spice, nectar, antiseptic, tuberculosis, asthma, Hippocrates, Bible.
Абстрактный. Иссоп лекарственный — низкорослый кустарник, распространенный практически во всех частях света. Отвары, приготовленные из его листьев и цветков, используются в медицине, а поскольку листья ароматны, его также используют в качестве пряности. Иссоп (Hyssopus officinalis L.) — популярная лекарственная, ароматическая и кулинарная трава.
Ключевые слова: иссоп лекарственный, пряность, нектар, антисептик, туберкулез, астма, Гиппократ, Библия.

Kirish qism. Issop - Evropa, Osiyo va Afrikada tug'ilgan Lamiaceae oilasiga mansub yarim doim yashil ko'p yillik yoki pastki buta.[2].Yevropa, Qora dengiz, Qrim, Kavkaz,Markaziy Osiyo va Oltoy hududida keng tarqalgan.[3]. Issopning vatani Yevropaning janubi- sharqidan Markaziy Osiyogacha bo'lgan hududda joylashgan bo'lib, Shimoliy Amerikada naturalizatsiya qilingan[7].Antiseptik , yo'talni yo'qotuvchi va ekspektoran sifatida taxmin qilingan xususiyatlari tufayli an'anaviy o'simlik tibbiyotida qo'llanilgan.[3].Issop (Hyssopus officinalis)_bu tarixiy va ochig'ini aytganda, yorqin binafsha gullari bilan go'zal doim yashil o't so'nggi paytlarda biroz unutilgan. Lamiaceacea oilasiga mansub (yalpiz va Rosemary urug'ining bir qismi) Injilga qadar eslatib o'tilgan va ko'pincha tibbiyotning otasi Gippokrat tomonidan 4 - asrda plevrit kabi kasalliklarni davolash uchun buyurilgan.[5].

Turlar

1.Hyssopus ambiguus (Trautv.) Iljin ex Prochorov. & Lebel - Rossiyaning Oltoy Respublikasi, Qozog'iston
2.Hyssopus cuspidatus Boriss. - Oltoy Respublikasi, Qozog'iston, Shinjon, Mo'g'uliston
3.Hyssopus latilabiatus CYWu & HWLi - Shinjon
4.Hyssopus macrathus Boriss. - Rossiyaning Oltoy Respublikasi, G'arbiy Sibir, Qozog'iston
5.Hyssopus officinalis L. — markaziy janubiy Yevropa, Jazoir, Marokash, sharqdan Erongacha.
6.Hyssopus seravschanicus (Dub.) Pazij - Afg'oniston, Pokiston, Qirg'iziston, Tojikiston
7.Hyssopus subulifolius (Rech.f.) Rech.f. - Afg'oniston.[9].

Asosiy qism. Issop (Hyssopus officinalis)

Yashash joyi:Yangi Angliya shtati,Konnektikut,Meyn,Massachusets,Vermont.
Gul barglari rangi:ko'kdan binafsha ranggacha
Barg turi:barglari oddiy ya'ni, labli yoki labsiz
Barglarning joylashishi :qarama-qarshi poya bo'ylab har bir tugunda ikkita barg bor.
Barg plastinkasining qirralari:barg plastinkasining qirrasi butun (tishlari yoki bo'laklari yo'q)
Gullarning simmetriyasi:gulni teng ravishda ajratishning faqat bitta usuli bor (gul ikki tomonlama nosimmetrikdir)[4].

Dorivor Issop Hyssopus Officinalis ning bo‘yi 30-80 sm bo‘lgan chala buta, asosiy qismi va o‘q ildizli yog‘ochlashgan.Shoxlangan , poyasi 4 qirrali qisman tukli va tuksiz, barglari 24-25 sm uzunlikdagi qarama-qarshi joylashgan, deyarli bandsiz, cho‘zinchoq lansetsimon, pastki qismini chetlari nisbatan qayrilgan, yuqoridagi barglari mayda.Gullari binafsha pushti, oq rangli, 3-7 barg to‘plamlari qo‘ltig‘ida joylashgan bo‘lib, ular uzunchoq boshoqsimon, 20-22 sm uzunlikdagi to‘pgullarni hosil qiladi.Gullari germofrodit; hasharotlar tomonidan asosan asalarilar tomonidan changlanadi.Issop birinchi yili gullaydi, lekin ommaviy gullash davri ikkinchi yili hisoblanadi.[12].Mevasi 4 ta noaniq 3 qirrali , uzunchoq teskari mayda tuxumsimon yong‘oqchalardan iborat.Dorivor issop asosan urug‘idan va vegetativ yo‘l bilan ko‘paytiriladi. Mevasi yong‘oqcha. Avgust-senttabrda pishadi.Yong‘oqchalarning yuzasi do‘ngchali qo‘ng‘ir qora rangda. 1000 dona urug‘ vazni 0.9-1 g.

Bargsiz novdasi shifobaxsh hisoblanadi.Ular gullashni boshlagandan faqat tepa qismi teriladi.Salqinda yoki quritqichda 40'C dan kam bo‘lmagan haroratda quritiladi.Xomashyosi hidi o‘tkir, ta'mi achchiqroq bo‘ladi.Yog‘ochli va shishali idishda 2 yilgacha saqlash mumkin.

Kimyoviy tarkibi. Hyssopus officinalis ning o'simlik moddasi ko'plab muhim tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi, masalan, EO, polifenollar, xlorogen, p-gidroksibenzoy, protokatechuik, ferulik, feruloilkinik, ukol, vanil, p-kumar, rozmarin, kofeik, flavonoidlar , taninlar , pigmentlar , polifenollar , qatronlar. Issopda aniqlangan xarakterli bioaktiv birikmalar issopin, diosmin va gesperidin , marrubin va gentis, ursolik va oleanolik kislotalardir .[11].

Issop uzoq vaqtdan beri oziq-ovqat va dori vositalarida qo'llanilgan. Barglardan tayyorlangan va asal bilan shirinlangan kuchli choy burun, tomoq va o'pka kasalliklari uchun an'anaviy davo bo'lib , ba'zida ko'karishlar uchun tashqaridan qo'llaniladi . O'rta asrlarda issop pishiriladigan o't edi. Uning zamonaviy qo'llanilishi go'sht, baliq, sabzavotlar, salatlar, shirinliklar va likyorlarni xushbo'ylash uchun ishlatiladi . [7].

Tibbiy maqsadlarda foydalanish

O'simliklar kelajak uchun o'simliklardan foydalanishning har qanday salbiy ta'siri uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olmaydi. Dorivor o'simlikni ishlatishdan oldin har doim mutaxassisdan maslahat so'rang.

Antiseptik Aromaterapiya Bog'lovchi Karminativ Diaforetik Emmenagoga Ekspektoran Pektoral Stimulyator Oshqozon Tonik Vazodilatator

Issop uzoq vaqtdan beri dorivor maqsadlarda foydalanish tarixiga ega va o'tmishda shunchalik qadrlanganki, u virtual davo hisoblangan.Hozirgi vaqtda kam baholangan o't ko'pincha uy sharoitida, xususan, ekspektoran va oshqozonni tonik sifatida ishlatiladi. Bronxit va nafas olish yo'llari infektsiyalarini davolashda, ayniqsa shilliq qavatning haddan tashqari ishlab chiqarilishida ijobiy ta'sir ko'rsatadi.Issop shilliq pardalarni tirnash xususiyati keltirishi mumkin, shuning uchun uni infektsiya cho'qqisiga chiqqandan keyin, o'tning tonik ta'siri umumiy tiklanishni rag'batlantirganda berish yaxshidir.[8]. Homilador yoki homilador bo'lishi mumkin bo'lganlar issopdan qochishlari kerak. Bundan tashqari, issop yalpiz, limon balzam yoki mushuk o'tiga alerjisi bo'lganlarda allergik reaktsiyaga sabab bo'lishi mumkin.[10].Barglari va gulli tepalari antiseptik, yo'talga qarshi, biriktiruvchi, karminativ, diaforetik, emmenagog, ekspektoran, ko'krak qafasi, tinchlantiruvchi, ogohlantiruvchi, oshqozon, tonik va qon tomirlarini kengaytiruvchidir. O'simlik to'liq gullaganda yig'ib olinishi va keyinroq foydalanish uchun quritilishi mumkin. Barglaridan tayyorlangan choy meteorizm, oshqozon og'rig'i, yuqori nafas yo'llari infektsiyalari, bolalarda yo'tal va boshqalarni davolashda ishlatiladi. Yangi o‘tdan tayyorlangan nayza yaralarni davolash uchun ishlatiladi. Efir moyi aromaterapiyada qo'llaniladi. Uning kalit so‘zi “Barqarorlik”. Bu moyni qattiq asabiylashgan odamlarda ishlatmaslik kerak, chunki u epilepsiya alomatlarini keltirib chiqarishi mumkin.Efir moyi faqat professional nazorat ostida ishlatilishi kerak.[8].O'simlik tibbiyotida issop tinchlantiruvchi, ekspektoran va yo'talni bostiruvchi xususiyatlarga ega ekanligiga ishoniladi . Issop qon aylanishini oshirish va yo'tal va tomoq og'rig'i kabi ko'plab kasalliklarni davolash uchun an'anaviy tibbiyotda asrlar davomida ishlatilgan . Hyssop oshqozon-ichak tizimini rag'batlantirishi mumkin. [3].

Hyssopus officinalis moylari doriga chidamli klinik gerpes simplex virusi 1 (HSV-1) va HSV-2 shtammlariga qarshi hamda dermatit va ekzema kabi teri kasalliklarini davolashda faoldir . O'simlik efir moyi tish og'rig'i, quloq og'rig'i va revmatizmni davolash uchun tashqaridan ham qo'llaniladi . Issop uchuvchi yog'lari massaj uchun ham mos keladi va mushaklarni bo'shashtiruvchi davolash sifatida qon va limfa aylanishining yomonlashishiga qarshi samarali.[11].

Bundan tashqari, Hyssopus officinalisning quritilgan barglarining xom ekstrakti kuchli OIVga qarshi faollikni ko'rsatdi va OITS bilan kasallangan bemorlarni davolashda foydali bo'lishi mumkin.[11].

Issopdan foydalanish. Agroforestry foydalanadi: issop changlatuvchilar va foydali hasharotlarni jalb qiladigan bog'larda hamroh o'simlik sifatida ishlatilishi mumkin. Bundan tashqari, eroziyaga qarshi kurashda va zamin qoplamasi sifatida foydalanish mumkin. Issop mitti to'siq sifatida o'stirilishi mumkin, u bahorda kesishga yaxshi javob beradi.O'sayotgan o'simlik karam oq kapalaklarini brassicasdan uzoqroqqa tortadi. Boshqa bir hisobotda issop karam oq kapalaklarini o'ziga jalb qiladi va karam yaqinida o'stirilmasligi kerakligi aytiladi. Barglaridan olingan efir moyi antiseptik bo'lib, parfyumeriya va oziq-ovqat uchun xushbo'y hid sifatida ishlatiladi.U ayniqsa nozik hidga ega va parfyumerlar tomonidan juda qadrlanadi. Neftning o'rtacha rentabelligi taxminan 0,6% ni tashkil qiladi.Ko‘k gulli navdan 1-1,5% efir moyi, qizil gulli navdan 0,8% ga yaqin, oq gulli navdan esa 0,5% efir moyi olinadi. Ilgari o'simlik o't o'tlari sifatida ishlatilgan va qozonda ham qo'llaniladi. Barglardan tayyorlangan choy bakterial o'simlik kasalliklarini nazorat qilish uchun foydalidir. O'simliklar bir-biridan taxminan 45 sm masofada joylashgan bo'lsa, zamin qoplamasi uchun o'stirilishi mumkin.

1. Nektar - nektar va gulchanglarga boy gullar:Issop asalarilar, kapalaklar va boshqa changlatuvchilar uchun juda jozibador bo'lib, nektar va gulchangni ham ta'minlaydi.
2. Yovvoyi tabiat - Oziq-ovqat (mevalar, urug'lar, barg axlati, boshpana, uyalar, cho'chqachilik): Urug'lar kichik qushlar uchun oziq-ovqat manbai bo'lishi mumkin bo'lsa-da, o'simlikning tuzilishi qushlar kabi kattaroq yovvoyi hayvonlar uchun u qadar ko'p uy qurish yoki qo'yishni ta'minlamasligi mumkin bo'lsa-da, ayniqsa hasharotlar uchun boshpana beradi.
3. Umurtqasizlar boshpanasi (Qishlash joylari, Barglar, tuproq qoplami): Issop o'zining yog'ochli poyalari ichida hasharotlar uchun qishlash joylarini taklif qiladi va boshqa tuproq qoplami kabi zich bo'lmasa-da, bir oz tuproq qoplamini ta'minlaydi.
4. Zararkunandalarni chalg'ituvchi (hid):Issopning kuchli aromatik hidi ba'zi zararkunandalarni chalkashtirib yuborishi yoki oldini olishga yordam beradi, bu uni foydali o'simlikka aylantiradi.[8].

Oziq-ovqat mahsulotlarini saqlash, lazzat va xavfsizlikda efir moylariga ko'ra : "Issop efir moylari antibakterial va antifungal xususiyatlarni ko'rsatadi. Bundan tashqari, moylar ko'plab oziq-ovqat patogenlariga qarshi potentsial antifungal va mikroblarga qarshi faollikni ko'rsatadi va oziq-ovqatning organoleptik xususiyatlarini yaxshilash, oziq-ovqat mahsulotlarining saqlanish muddatini oshirish va oldini olish uchun foydalidir".[10].

Qadimgi davrlarda issopdan foydalanish:

Ibroniylar bu o'tni azob deb atashgan, ya'ni "muqaddas o't". U muqaddas joylar uchun tozalovchi o't sifatida ishlatilgan

Rimliklar o'latdan himoya qilish uchun issopdan foydalanganlar. U o'simlik sharobida ham ishlatilgan.

Qadimgi Yunonistonda shifokorlar issopni tomoq va ko'krak qafasining yallig'lanishi kabi bronxial shikoyatlar uchun qadrlashgan.

17-18-asr boshlarida issop choyi va damlamasi sariqlik va tomchilarni davolash uchun ishlatilgan”.

Bugungi kunda Hyssopus officinalis butun dunyoda yaxshi tashkil etilgan aromatik va dorivor o'simlik bo'lib , uning farmakologik xususiyatlari qadimdan ma'lum. Ilgari u ibodatxonalar va muqaddas joylarni tozalash uchun ishlatilgan. Issop moxovlarni tozalash uchun dori sifatida ham ishlatilgan. O'simlikdan ma'naviy poklanishda foydalanish Bibliyada ko'p marta eslatib o'tilgan. O'rta asrlarda issop tepalari yomon hidlarni yashirish uchun pollarga sochilgan. Yangi, toza va yoqimli xushbo'yligi tufayli quritilgan barglar ko'pincha shkaflar va paltolarga joylashtiriladi. Issop - manzarali o'simlik bo'lib, bog'lar yoki yurish yo'llari bo'ylab joylar ko'pincha yorqin gulli buta bilan bezatilgan .

Issop parfyumeriya sanoatida muhim ahamiyatga ega, ayniqsa nozik hidga ega. Uning uchuvchi yog'lari sovun, parfyumeriya, odekolon suvi, kremlar va boshqa kosmetika mahsulotlarida, shuningdek aromaterapiyada xushbo'y komponent sifatida ishlatiladi .[11].

Xulosa . ISSOP inson hayotida va amaliy faoliyatda,tabiatda juda muhim o‘rin tutadigan o‘simlik.Qadim asrlardan beri uning dorivorlik va oshpazlik xususiyatlaridan foydalanib kelinadi. Shu bilan birga issop turli maqsadlarda ham ishlatiladi. Issop yog'lari ko'plab o'simlik va oziq-ovqat patogenlariga qarshi ishlatiladi.Issop qishloq xo'jaligi dalalarini, urug'larni, sabzavotlarni, mevalarni, donlarni va boshqa saqlangan mahsulotlarni ko'plab zamburug'lar va mikroblardan himoya qilishda muhim rol o'ynaydi.

Issop va uning EOlari ba'zi oziq-ovqat mahsulotlarining (baliq, go'sht, pishloq) ba'zi organoleptik xususiyatlarini, buzilishiga chidamliligini va saqlash muddatini yaxshilash uchun ishlatiladi. Issop alkogolsiz va alkogolsiz ichimliklar , turli xil likyorlar, aperitiflar va ko'plab qadoqlangan va qayta ishlangan oziq-ovqatlar (konfetlar, gazaklar , pishirilgan mahsulotlar , saqichlar , muzqaymoqlar va boshqalar) uchun xushbo'y moddalar sifatida ishlatiladi.

Issop uchuvchi moylarining toksikligi asosan pinokamfonlar, 1,8-sineol, limonen , linalool , metil evgenol va pinenlar kabi birikmalarning mavjudligi bilan bog'liq .

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1.M.X.Begmatova, A.A.Elmurodov, Sh.Sh.Shernazarov, A.A.Nurniyozov “Dorivor o‘simliklar yetishtirish texnologiyasi” fanidan amaliy mashg‘ulotlar uchun o‘quv qo‘llanma. Toshkent—2023. 97-b.

2.M.A.Jo‘rayeva. Dorivor o‘simliklar atlasi. Toshkent—2019. 74-b.

3.Issop (Hyssopus officinalis) - Little Wildling Co. https://www.littlewildlingco.com/blogs/herbal-glossary/hyssop-hyssopus-officinalis?srsltid=AfmBOoqQj361v74c9Xrli4PmW9amWe75qQaOphYPwzcNpokY9XeOJOTz.[5]

4.Hyssopus officinalis - umumiy ko'rinish | ScienceDirect mavzulari https://www.sciencedirect.com/topics/agricultural-and-biological-sciences/hyssopus-officinalis.[11].

5.Oyning o'ti: issop | WholeFoods jurnali https://www.wholefoodsmagazine.com/articles/16667-herb-of-the-month-hyssop.[10].

6.Hyssopus (plant) – Wikipedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Hyssopus_(plant).[9].

7.https://nauchniyimpuls.ru/index.php/noiv/article/download/11105/746.Dorivor issop o‘simlikni urug‘idan yetishtirilgan holda o‘sish va rivojlanishini o‘rganish.[12].

8.https://gobotany.nativeplanttrust.org/species/hyssopus/officinalis/.[4].

9.Hyssopus officinalis – Wikipedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Hyssopus_officinalis.[3].

10.Spice and herb | Types, Uses, & Facts | Britannica. https://www.britannica.com/topic/spice-food.[7].

11.https://plants.ces.ncsu.edu/plants/hyssopus-officinalis/.[2].

“ PAQ-PAQ - PHYSALIS ALKEKENGI O’SIMLIGINING TIBBIYOTDAGI AHAMIYATI.”

Abdurashidova Nilufar Shuhrat qizi
Samarqand Davlat Universiteti Kattaqo’rg’on filiali assistent o’qituvchisi
Rasulov Chexroz Bahodir qizi talaba
nilufarshuhratovna97@gmail.com

Annotasiya: Physalis alkekengi o‘simligi ko‘p yillik o‘t o‘simlik hisoblanadi. Physalis alkekengi o‘simligi o‘z tarkibida juda ko‘p foydali A, K va D vitaminlari, kaliy, kaltsiy, rux, fosfor, temir, magiy va mis kabi elementlar, organik kislotalar, limon kislotasi, olma kislotalari hamda juda ko‘plab flavonoidlar va karatinoidlarni o‘z tarkibida saqlanganligi sababli kasalliklarni davolashda qo‘llaniladi. Asosan yo‘tal, istmani tushurishda, jigar kasalliklarini davolashda, siydik haydovchi vosita sifatida va yana shunga o‘xshash vositalar sifatida keng foydalaniladi.

Kalit so‘zlari: Solanaceae, riboflavin, niatsin, rutin, xitoy fonari, diurez, barg, meva, kalikslar, alkaloidlar, solanin, solasidin, oq gullar.

Аннотация: Растение Физалис алкекенги — многолетнее травянистое растение. Растение физалис алкекенги содержит множество полезных витаминов A, K и D, такие элементы, как калий, кальций, цинк, фосфор, железо, магний и медь, органические кислоты, лимонную кислоту, яблочную кислоту и множество флавоноидов и каротиноидов, используемых при лечении заболеваний. . Его широко применяют главным образом для облегчения кашля, астмы, заболеваний печени, как мочегонное и другие подобные средства.

Ключевые слова: Пасленовые, черешок, рибофлавин, ниацин, рутин, китайский фонарь, кемпферол, диурез, лист, плод, чашечка, алкалоиды, соланин, соласидин, белые цветки.

Abstract: Physalis alkekengi plant is a perennial herb. Physalis alkekengi plant contains many useful vitamins A, K and D, elements such as potassium, calcium, zinc, phosphorus, iron, magnesium and copper, organic acids, citric acid, malic acid and many flavonoids and carotenoids. used in the treatment of diseases. It is widely used mainly to relieve cough, asthma, liver diseases, as a diuretic and other similar remedies.

Keywords: Solanaceae, petiole, riboflavin, niacin, rutin, Chinese lantern, kaempferol, diuresis, leaf, fruit, calyx, alkaloids, solanine, solasidine, white flowers.

Kirish: Dorivor o’simliklar uzoq vaqtlardan beri tibbiyotda kasalliklarni davolash uchun ishlatilib kelinmoqda. So’ngi yillarda dorivor o’simliklar maxsulotlaridan tibbiyotda keng foydalanilib kelinmoqda. Bunday dorivor o’simliklar qataoriga Paq- paq o’simligini misol qilib ko’rsatishimiz mumkun. Paq- paq o’simligi o’tsimon ko’p yillik o’simlik bo’lib, ituzumdoshlar (Solanaceae) oilasiga mansub. Uning dorivorlik hususiyatilar haqidagi malumotlar juda qadimdan ma’lum. Paq-paq o’simligining vegitativ va genirativ organlaridan olinadigan kimyoviy moddalar farmasevtika soxasida keng foydalaniladi.

Asosiy qism: Paq - paq - ko’p yillik o’simlik ituzumdoshlar (Solanaceae) ilasining Physalis turkumiga mansub. Paq - paq Yevropa va Osiyoda tarqalgan. Paq - paq o’simligining poyasi shoxlangan bo’yi 40 - 60 sm ga uzunligi 6–12 sm va eni 4–9 sm spiral shaklida joylashgan ko‘p yillik o‘t o‘simlik. Barglari sal cho’zinchoq tuxumsimon shaklda bandli, siyrak tuklar bilan qoplangan. Gullar yakka - yakka bo’lib ochilib, qovoqrang qizil ochiladi, oqish rangda. Mevalari - uzunligi 6 sm gacha boradigan, qovoqrang, - qizil tusli urug’li meva, qavariq kosachaga o’ralgan, mevalarini yesa bo’ladi. Urug’lari - mayda qovoqrang tusda.

Kimyoviy tarkibi: Physalis alkekengidan ajratilgan 530 ta kimyoviy tarkibiy qismlar orasida steroidlar va flavonoidlar asosiy faol moddalardir.

Steroidlar P. alkekengining asosiy tarkibiy qismidir. P. alkekengi kosasidan, mevasidan va yer usti qismlaridan jami 164 ta steroid ajratilgan va aniqlangan, bu umumiy birikma turlarining 30,65% ni tashkil qiladi. Bularga fizalinlar, neofizalinlar, sterollar va withanolidlar kiradi, ular orasida fizalinlar eng ko'p.

Flavonoidlar 2-fenilxromogen ketonlarning asosiy yadrosi bilan tavsiflangan birikmalar sinfidir. P. alkekengid*an* 55 ta flavonoid ajratilgan bo‘lib, ular umumiy birikma turlarining 10,28% ni tashkil etadi, bu P. alkekengining muhim faol moddalaridan biridir. P. alkekengi tarkibidagi flavonoidlar, asosan, meva, kosacha va kosacha-meva birikmasidan ajratilgan asosan flavonoidlar va flavonoid glikozidlar. Alkaloidlar tabiatda uchraydigan azotli organik birikmalar sinfidir. P. alkekengidan yigirma to‘qqizta alkaloid ajratilgan bo‘lib, ular umumiy birikma turlarining 5,42% ni tashkil qiladi. Physalis alkekengidagi alkaloidlar asosan birlamchi poyaning ildizlari va pastki qismlarida to‘plangan.

Uchuvchi yog'lar uchuvchanlikni ko'rsatadigan xushbo'y moddalar to'plamiga ishora qiladi. Physalis alkekengidan to‘qson oltita uchuvchi yog‘lar ajratilgan bo‘lib, ular umumiy birikma turlarining 17,94% ni tashkil qiladi. Bularga asosan yog 'kislotalari va seskiterpenoidlar kiradi.

Vitaminlar: vitamin C, A vitamini, K vitamini, tiamin, riboflavin, niatsin. Minerallar: kaliy, kaltsiy, fosfor, temir, magniy, mis, sink.

Mikroblarga qarshi ta'sir. Patogen mikroorganizmlar tanaga kirib kelganda infektsiyalar va ko'plab kasalliklarga olib kelishi mumkin. Phsalis alkekengi kosasining etanol ekstrakti alfa va beta Streptococcus, Staphylococcus aureus, Bacillus subtilis va Bacillus cereusga inhibitiv ta'sir ko'rsatadi, beta Streptococcus va Bacillus cereus ga eng kuchli inhibitiv ta'sir ko'rsatadi. Bundan tashqari, etanol ekstrakti va Physalis alkekengi polisaxaridi Bacteroides, Clostridium va Lactobacillus kabi probiyotiklarning o'sishiga yordam beradi, ichak tayoqchasi kabi patogen bakteriyalarning ko'payishini inhibe qiladi va ichak mikroekologiyasi muvozanatini yaxshilaydi Physalis alkekengi ning metanol va diklorometan ekstraktlari va fizalin D gram-musbat bakteriya turlariga, gramm-manfiy bakteriya turlariga va Candida turlariga bulyon mikrodilüsyonu va disk diffuziya usullari bilan antibakterial ta'sir ko'rsatishi, eng yaxshi antibakterial ta'siri aniqlandi. gramm-musbat bakteriyalar Va P. alkekengining etil asetat bilan ekstraksiya qilingan qismlari ham Helicobacter pylori ga qarshi antibakterial faollikni ko'rsatdi

Foydalanadi: Eng yaxshi landshaftning tarqalish tendentsiyalari tashvishlanmaydigan joylarida joylashgan. Bu o'simlik odatda chegaralar uchun tavsiya etilmaydi. Osiyo, Yevropa; boshqa joyda o'stirildi va tabiiylashtirildi. Ushbu turning mevalari quritilgan holda ishlatilishi mumkin va dorivor isitmani

Organik kislotalar: olma kislotasi, limon kislotasi, tartarik kislota.

Boshqa biologik faol moddalar: solanin , solasodin, alkaloidlar (psevdotropin), pektin, shakar, tolalar.Solanin, solasodin, psevdotropin kabi alkaloidlar tufayli ozuqaviy zaharlanish mumkin.SSSRda meva ishlab chiqarish uchun sanoat miqyosida fizalisning ba'zi navlari yetishtirildi, keyinchalik qandolatchilik va oziq-ovqat ishlab chiqarishda xom ashyo sifatida foydalanildi . Yangi va quritilgan mevalar xalq tabobatida infuzyon yoki kaynatma shaklida qo'llaniladi. Physalis yallig'lanishga qarshi, antiseptik , og'riq qoldiruvchi, gemostatik, diuretik va xoleretik ta'sirga ega. Janubiy hududlarda Physalis vulgaris mevalari yangi va konservalangan holda pishirishda ishlatiladi . Mo'tadil iqlim sharoitida mevalar pishmaydi va zaharlanishga olib kelishi mumki, shuning uchun ko'proq shimoliy hududlarda o'simliklar manzarali o'simliklar sifatida o‘stiriladi . Physalis tarkibida sut shakari mavjud bo'lib, u qayta tiklovchi va tiklovchi ta'sirga ega. Physalis miya faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi va tinchlantiruvchi ta'sirga ega. Bu og'ir jismoniy va ruhiy stress uchun, shuningdek, kasallikdan keyin zaiflashgan odamlar uchun foydalidir. U qog'oz chiroqlarga o'xshagan mevasi ustidagi katta, yorqin to'q sariq qizil qog'ozli kosacha bilan osongina aniqlanadi . Bu bo‘yi 40–60 sm gacha o‘sadigan, uzunligi 6–12 sm va eni 4–9 sm spiral shaklida joylashgan ko‘p yillik o‘t o‘simlik . Gullari oq rangda, diametri 10–15 mm bo‘lgan besh bo‘lakli gul tojiga ega, 4–5 sm uzunlikdagi va kenglikdagi qog‘ozsimon apelsin meva qoplamiga aylanadigan shishgan bazal kosachaga ega. . Va uning bitta navi bor, Alkekengi officinarum var. franchetii . Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, Calliphysalis carpenteri (ilgari Physalis carpenteri sifatida tasniflangan) Physalis alkekengi eng yaqin turlardan biri hisoblanadi .

An’anaviy foydalanish:

Quritilgan mevasi tibbiyot tizimida oltin gul deb ataladi va siydik haydovchi, antiseptik, jigarni tuzatuvchi va tinchlantiruvchi vosita sifatida ishlatiladi.

Tibbiyotda foydalanish: Xitoy tibbiyotida Alkekengi xo'ppoz , yo'tal, isitma va tomoq og'rig'i kabi kasalliklarni davolash uchun ishlatiladi. Yo‘qolib ketgan dak tili oz izlarini qoldirgan, ammo Pedanius Dioscorides tomonidan yozilgan De Materia Medica asarida Strychnos alikakabos (Struchnonos Lilíkalakos) deb nomlangan o‘simlik (thekylis (thekylis) deb nomlangan) haqida so‘z yuritilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Alkenkengi. https://en.wikipedia.org

2.Физалис обыкновенный. https://ru.wikipedia.org

3.Physalis alkekengi -L. https://pfaf.org

4.Physalis alkekengi in Flora of China @ efloras org.http://efloras.org
5.How to grow Chinese lantern plant (Physalis alkekengi) https://www. gardenersworld. com.
6.Physalis alkekengi- Plant. https://www.missouribotanicalgerden.org
7.Physalis alkekengi L. https.//www.gbif.org

TABOBATDAGI QIZIL OLTIN - ZA'FARON

Abdurashidova Nilufar Shuhrat qizi
Samarqand Davlat Universiteti Kattaqo'rg'on filiali
Davronova Munisa Davron qizi talaba
nilufarshuhratovna97@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada tabobatda juda foydali bo'lgan va qadimdan keng qo'llanilib keladigan za'faronning morfologiyasi, ekologiyasi, kimyoviy tarkibi, dorivorlik xususiyatlari, respublikamizda yetishtirish texnologiyasi, farmakologiyada, xalq tabobatida va zamonaviy tibbiyotdagi shifobaxsh xossalari o'rganildi.

Kalit so'zlar: za'faron, onalik guli, pikrokrosin, onkologik kasalliklar, nerv kasalliklari.

Annotation: This scientific article studies the morphology, ecology, chemical composition, medicinal properties, cultivation technology in our republic, and medicinal properties of saffron, which is very useful in medicine and has been widely used since ancient times, in pharmacology, folk medicine, and modern medicine.

Keywords: saffron, mother's flower, picrocrocin, oncological diseases, nervous diseases.

Аннотация: В данной научной статье изучены морфология, экология, химический состав, лечебные свойства шафрана, который очень полезен в медицине и широко применяется с древних времен, технология выращивания в нашей республике, лечебные свойства в фармакологии, народной медицине и современной медицине.

Ключевые слова: шафран, материнский цветок, пикрокроцин, онкологические заболевания, нервные болезни.

Kirish. Tabobatdagi qizil oltin – za'faron qadim zamonlardan qo'llanib kelina-digan o'simlik hisoblanib eng qadimgi ma'lumotlar Niniveya kutubxonasidan topilgan. Ruhoniylar za'faron iplarini matolarga to'qigan va marosimlarda foydalangan. Yunonlar va rimliklar undan hushbo'y suv tayyorlab kiyimlarni purkash uchun foydalangan. To'shaklarga va hushbo'y hidi uchun vannalarga sepilgan va bunday vannalardan Iskandar Zulqarnayn, Kleopatra kabi tarixiy shaxslar foydalangan. Kichik Osiyoda hozirda "Safranbolu" deb ataladigan butun bir "Za'faron shahri" bor edi. Za'faron dunyodagi eng qimmat vegetarian ziravorlardan biri sifatida dunyoda 3-o'rinni eagallaydi. (kg uchun 11 000 dollar). Ozarbayjonda za'faron sanoatidan yiliga 142 million dollar daromad olish mumkin. 2014 yilda bir kilogram Eron za'faronining narxi 2000 AQSH dollariga yetgan. Za'faron o'simligi qimmatligi sababi bu ishlab chiqarishning ko'p mehnat talab qiladigan tabiati bilan izohlanadi: bitta gul faqat uchta urug'chi ya'ni stigma hosil qiladi. Dunyodagi za'faronning qariyb 92-93% i Eronda yig'iladi. Erondagi Mashhad shahrida ko'plab za'faron do'konlarini ko'rishimiz mumkin. O'rta asrlarda bir qadoq (450 gr) za'faronni zotli arab chopqir otiga ayirboshlash mumkin bo'lgan. Za'faron xarid qilishda yanchib maydalanganini emas balki butun tolali gullarini olish maqsadga muvofiq. O'rta asrlarda za'faronni soxtalshtir-gan odam gulxanda yoqilgan.

Za'faronga Nikolay Ivanovich Annanekov tomonidan Crocus nomi berilgan. (1)

Za'faron 60ga yaqin turlari ma'lum bo'lib, asosan O'rta yer dengizi qirg'oqlarida yovvoyi holda o'sadi. Rossiyada taxminan 5 tur mavjud bo'lib, ulardan C. varegatus Rossiyaning janubi - g'arbiy dashtlarida o'sadi. (2)

Jizzax viloyati Baxmal tumanida za'faron "BMB Zafaron" brendi ostida milliy mahsulot sifatida yetishtirilib, qayta ishlanmoqda. Ushbu loyihani amalga oshirish uchun 2022-yilda

Italiyadan O‘zbekistonga 16 mln dona za’faron piyozi olib kelingan. 2021–yilda esa 20 mln dona piyozi ekilgan edi. Ayni paytda plantatsiya 305 gektardan ortiq maydonni egallaydi. (3)

Ziravorning yuqori narxi ko‘pincha za’faron o‘rniga boshqa o‘simliklarning sotilishiga olib keladi. Ko‘pincha, arzonroq, ammo o‘xshash rangdagi ziravorlar o‘rniga ishlatiladi: otquloq. Haqiqiy za’faronning asosiy xususiyati uning yuqori konsentratsiyasidir - atigi 2 ta ip 3 litr suvni to‘liq ranglashi mumkin. Maydalangan za’faronni sotib olayotganda, siz rangga e’tibor berishingiz kerak: masalan, zerdechal, qizil emas, balki aniq sarg‘ish rangga ega. (4)

Za’faron (Crocus sativus lotin.) - Sapsarguldoshlarga mansub ko‘p yillik o‘tsimon tuganak piyozli o‘simlik. Yovvoyi holda uchramaydi. Hindiston, Pokiston, Xitoy, Janubiy Yevropa, Ozarbayjonda katta maydonlarda ekiladi. Piyozining diametri 1 - 2 santimetr. Bargi 5 - 15 ta, och sariq rangda; eni 2 mm, tuksiz.

Guli 1 - 4 ta, gultoji oqish pastkiqismi, (tashqi tomondan) binafsha rang uzunligi 2-4 sm. Changchilari gulqo‘rg‘ondan qisqa. Ko‘sagi cho‘ziq, eni 6 - 7mm.

Fevral - iyulda gullaydi, aprel-avgustda meva beradi. Tarkibida efir moyi bo‘lgani uchun hidi juda o‘tkir va yoqimli. 90 - 100 ming dona za’faron gulidan 1 kg qurigan gul tumshuqchalari olinadi. Za’faron gulining quritilgan tumshuqchalari murabbo, tortlar rangi va ta’mini yaxshilash, oziq-ovqat (pishloq, sariyog‘, likyor va boshqalarda rang berish uchun), parfyumeriya (atir - upa) sanoatida ishlatiladi. Tabobatda dori-darmon sifatida qollaniladi. Za’faron o‘rta asrlardan beri Za’faron o‘rta asrlardan beri bahosi va qadri tushmay kelayotgan yagona ziravordir. Za’faron yiliga bir marta 10-15 kun ommaviy gullaydigan, har bir gul ochilishining davomiyligi faqat 2 - 3 kun bo‘lgan qirmizi "krokus" (lotincha nomi) onalik guli tumshuqlarining quritilganidir. Za’faron gullari va xususan onalik gullarini qayta ishlash faqat qo‘l mehnati bilan amalga oshiriladi. Onalik gullari tumshug‘i faqat gullarning birinchi ochilgan kuni qirqib-olinishi lozim. Uning sifati terim va uni quritishning tezligi bilan bog‘liqdir. Bir kilogramm za’faron yig‘ish uchun tongda quyosh hali onalik gullarini quritib ulgurmasidan, 150 ming dona atrofdagi guli terib olinishi lozim. Bir gektar yer maydonidan terimchilarning mahorati va terimchilarning mahorati va ob-havoning munosib sharoitiga qarab 8 - 12 kilogramm za’faron yig‘ib olish mumkin. Zafaronning kimyoviy tarkibi 10 - 12 % suv, 57 % mineral moddalar, 5-8 % moy va mum, 12-13 % oqsil va eng oz miqdorda yog‘ ekstraktidan iborat o‘ziga xos va xushbo‘y yoqimli moddalardan tarkib topgan. Stigmalar tarkibida efirmoyi mavjud bo‘lib uning tarkibi mutlaqo quruq vaznning 0,6-0,9% ni tashkil qiladi. Efir moyi pikrokrotsin glikozid shaklida bog‘langan holatda bo‘ladi. Efir moyi tarkibida pinen va sineol, shuningdek, 2,2,6-trimetilsiklogeksadien 4-6-aldegid mavjud. Bundan tashqari, za’faron stigmalarida krosetin va safranal glikozidlari [3], saqich, tiamin va riboflavin vitaminlari, sariq bo‘yoq krosin shuningdek flavonoidlar (izoramnetin va kaempferol) va yog‘li yog‘ (6,8%), shakar, tuzlar kalsiy. Gul barglarida antosiyanin pigmenti mavjud; barglarda 0,25% gacha askorbin kislotasi mavjud. Tarkibida A, B, C, PP vitaminlari mavjud.

Za’faron me’yoridan oshirib ishlatilsa, sezgi organlarini qattiq zo‘riqishiga olib kelishi mumkin. Me’yordan ko‘p ovqatga qo‘shilgan za’faron taomni buzishdan tashqari insonni zaharlanishga, bir necha gramm yangi uzilgan sifatli za’faron iste’mol qilinishi, o‘limga ham sabab bo‘lishi mumkin. Mutaxassis maslahatisiz homilador ayollarga tinchlantiruvchi vosita sifatida iste’mol qilish tavsiya etilmaydi.

Bugungi kunda ekma za’faronni respublikamizning turli tuproq va iqlim sharoitida o‘stirish, ko‘paytirish hamda sanoat plantatsiyalarini tashkil etish bo‘yicha bir qator ishlar amalga oshirilmoqda. Ushbu ekinni nafaqat mahalliy farmatsevtika, oziq - ovqat va parfyumeriya sanoatida ishlatish mumkin, balki jahon bozorida qimmatbaho mahsulot sifatida eksport qilsa bo‘ladi. Za’faron yetishtirish bo‘yicha ilmiy izlanishlar O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi huzuridagi Sabzavot, poliz ekinlari va kartoshkachilik ilmiy-tadqiqot instituti olimlari tomonidan olib borilmoqda. Institut tajriba maydonlariga Italiyadan za’faron piyozchalari keltirilib ekilmoqda.

Za’faronning shifobaxsh xossalari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- Onkologik kasalliklarni davolashda (hatto kasallikning oxirgi bosqichida saraton osimtalariga qarshilik korsatadi va ularning hujayralari o‘sishini toxtatadi);

- Qonni tozalashda (uni yangilaydi va tozalaydi, demak yurak qon tomir tizimini mustahkamlaydi, organizmning barcha hujayralarini oziqlantiradi);

- Miya faoliyati aktivligini yaxshilaydi (bosh miya to‘qimalarini o‘stiradi, xotirani yaxshilaydi);

- Nevrozdan forig‘ qiladi;

- Bosh og‘rig‘iva uyqusizlikdan xalos etadi;

- Oshqozon-ichak faoliyatini me’yorga keltiradi;

- Ortiqcha o‘tdan xalos etadi;

- Buyrak va qovuqni davolaydi (asal aralashtirilgan za’faron buyrak va qovuqdagi toshlarni maydalaydi);

- Antioksidan tasirga ega (energetik modda almashinuvini yaxshilaydi, zararlimoddalarni chiqarib yuboradi);

- Organizmni quvvatlaydi,

- Ko‘rish qobiliyatini tiklaydi;

- Allergiyadan xalos etadi;

- Ichkilikbozlik illatidan xalos etadi;

- Shamolash spazmalarni chiqarib yuboradi;

- Butun organizmni yoshartiradi;

Jigar faoliyatini me’yoriga keltirish va uni davolash maqsadida za’faron un kabi yanchilib, maydalanadi va ovqatlangandan 20 minut o‘tkazib iste’mol qilinadi.

Yurak, buyrak, jigar kasalliklarini davolashda, konyunktivit, keratit va yiringli jarohatlarni davolashda za’faronning suvdagi aralashmasidan foydalaniladi. Buning uchun bir choy qoshig‘i za’faron tolalari ustidan qaynab turgan bir stakan suv quyiladi, 20 daqiqa tindiradi, 3 qavat dokadan o‘tkazib, sovutiladi va kuniga uch mahal ovqatdan oldin 15 gramdan ichiladi yoki bu suvga doka ho‘llab jarohatga qo‘yiladi.

Tomirlar xastaliklari, kataraktada glaukomada, yurak qon tomir kasalliklarida va oshqozon-ichak kasalliklarini davolashda, buyrak toshlarini maydalashda za’faronning quritib maydalangan va as alga aralashtirilgan tolalari til tagiga qo‘yib shimib iste’mol qilinadi.

Allergik reaksiyada 5 g maydalangan za’faron tolalari choy qoshig‘ining 1/3 ida olingan yanchilgan zanjabil aralashtirib ustidan500 ml qaynoq suv quyiladi. Sutkasiga 3-4 mahal 125 ml dan ichiladi. Davolanish muddati 1 oy so‘ng zarur bo‘lsa, bir necha kun tanaffus qilib,2 oyda yana takrorlanadi.

XULOSALAR

Za’faron o’simligi nafaqat tabobatda balki zamonaviy tibbiyotda ham nihoyatda katta ahamyatga ega bo’lib, uning o’ziga xos hidi va ta’mi organizm uchun juda ham foydalidir. O‘simlikning foydali xususiyatlarini, kimyoviy tarkibini, hamda yetishtirish texnologiyasini o‘rganib, Respublikamiz hududida za’faron o’simligini yetishtirish chora - tadbirlarini yo‘lga qo‘yishimiz va farmasevtika soxasini xom ashyo bilan taminlash asosiy maqsadimizdir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Pokhlebkin V.V. Za’faron// Ziravorlar haqida. Oziq ovqat sanoati,1973. 85-87.-207 s.

2. Pokhlebkin V.V. Za’faron// Pazandachilik lug‘ati.- M . “E” nashriyoti,2015/ - P. 408-409.-456s. – 4000 nusxa. -ISBN 978-5-699-75127-3.

3. AGRO.UZ

TOG‘ RAYXON (ORIGANUM TYTTANTHUM) - O‘SIMLIGINING DORIVORLIK XUSUSIYATLARI.

Abdurashidova Nilufar Shuhrat qizi
Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filliali.
nilufarshuhratovna97@gmail.com
Rabbimqulova Xumora Arslon qizi talaba

Annotatsiya: Tog‘rayxon (Orgiganum tyttanthum) o‘simligi asosan O‘rta Osiyo, Qozog‘iston, Tojikiston, O‘zbekiston va boshqa Markaziy Osiyo hududlarida keng tarqalgan. Tog‘li va qoyali hududlarda yaxshi o‘sadi. Yalpizdoshlar oilasiga mansub ko‘p yillik o‘simlik. Tog‘rayhon tog‘ yonbag‘irlari, o‘tloqlar va o‘rmonlarda o‘sadi. Xushbo‘y, manzarali gul sifatida ham ekiladi. Tabobatda uning shoxchalari, yaprog‘i, urug‘i ishlatiladi.O‘simlikning damlama va qaynatmasi turli yaralarni tuzatishda ishlatiladi.

Kalit so‘zlar: Tog‘ rayxon (Orgiganum tyttanthum), tog‘ qora rayxoni, dorivor, damlamasi, qaynatmasi, efer moyi, oshlovchi moddalar, selen moddasi, askorbin kislata, timol, urug‘i, bargi.

Abstract: Mountain basil (Origanum tyttanthum) is a plant widely distributed in Central Asia, Kazakhstan, Tajikistan, Uzbekistan and other Central Asian countries. It grows well on mountainous and rocky terrain. It is a perennial plant belonging to the mint family. Mountain basil grows on mountain slopes, meadows and forests. It is also cultivated as a fragrant, ornamental flower. In medicine, its branches, leaves, and seeds are used as food. A decoction and infusion of the plant are harmless for various wounds.

Keywords: Mountain basil (Origanum tyttanthum), mountain black basil, medicinal, tincture, decoction, essential oil, seasonings, selenium, ascorbic acid, thymol, seeds, leaves.

Аннотация: Растение базилик горнолистный (Origanum tyttanthum) широко распространено в основном в Средней Азии, Казахстане, Таджикистане, Узбекистане и других регионах Средней Азии. Хорошо растет в горных и каменистых районах. Многолетнее растение семейства яснотковых. Базилик растет на склонах гор, лугах и в лесах. Его также выращивают как ароматный декоративный цветок. Его ветви, листья и семена используются в медицине. Настойку и отвар растения используют для заживления различных ран.

Ключевые слова: Базилик горный (Origanum tyttanthum), базилик горный черный, лекарственный, настойка, отвар, эфирное масло, приправы, селен, аскорбиновая кислота, тимол, семена, листья.

Kirish; Tog’rayxon (Origanum tyttanthum). Ko’p yillik, bo’yi 30-60, ba’zan 90 sm ga yetadigan xushbo’y o’t o’simlik. Poyasi bir nechta, tik o’suvchi yuqori qismi sershoxli, tulki va to’rt qirrali bo’ladi. Bargi oddiy, cho’ziq tuxumsimon, o’tkir uchli, tekis qirrali bo’lib, bandi bilan poyada qarama-qarshi o’rnashgan. Gullari mayda, barg qo’ltig’ida 2-3 tadan joylashib, qalqonsimon to’pgul hosil qiladi. Qalqonsimon to’pgullar poya uchida ro’vaksimon to’pgulni vujuda keltiradi. Gullari poyada yoki novdaning uchki qismida bandsiz joylashgan. Mevasi-kosachabarg bilan birlashgan to’rtta yong’oqcha. Iyun oyidan boshlab sentabrgacha gullaydi.Tabobatda uning shoxchalari, yaprog’I, urug’i ishlatiladi. Tibbiyotda tog’rayhonning yer ustki qismidan foydalaniladi. O’simlik gullaganda o’rib olinadi va soya yerda quritiladi. Quriganda so’ng bargi va gullari sindirib olinadi, poyalari esa tashlanadi.

Tog‘rayhon tog‘ yonbag‘irlari, o‘tloqlar va o‘rmonlarda o‘sadi. Bir yuz ellikka yaqin turi bor. Uni tog‘ qora rayhoni, o‘rmon yalpizi, sebinak ham deyishadi. Xushbo‘y, manzarali gul sifatida ham ekiladi. Bizda o‘simlikning bir turi va bir qancha formalari bor. Ular daryo yoqlarida, buloqlar atrofida, daraxtlar tagida, ochiq maydonlarda, adir va shimoliy tog‘ yonbag‘irlarida o‘sib dengiz sathidan 2400 m balandlikda keng tarqalgan. Bu o‘simlik juda yoqimli hidga ega, shuning uchun ham ziravor o‘simliklar qatoriga kiradi har xil konservalar tayyorlashda, bodring, karam pomidor, uzum, olma, tarvuzlarni sirkalashda hamda tuzlashda foydalanish mumkin. Undan olingan efer moyi dori darmon sifatida, tish og‘rig‘ini davolashda ham qo‘llaniladi. Tabobatda Tog‘rayhonning juda qadim zamondan beri shifobaxsh o‘simlik ekanligi kuchli ilgari surilgan. Uning yer ustki qismi gullash davrida ovqat qilish a’zolarining ish faoliyatini yaxshilash uchun ishlatiladi. Tibbiyotda undan tayyorlangan sharbatlar uyqusizlikka qarshi hamda siydik haydovchi vosita sifatida va tanadagi doriarni davolashda foydalaniladi. Undan olingan efirli moy—ila dorivor sifatida, turli o‘g‘itlarning davolashda ham ishlatiladi. O‘simlikdan vermut vinosiga, kvas va araklarga lazzat beruvchi hamda turli ichimliklar tayyorlashda foydalaniladi. Tog‘rayhonning yer ustki qismlaridan efirli moy olinadi. Bu moy xalq tabobatida hamda farmakologiyada foydalanilmoqda. F. Xandamirning ta’kidlashicha, tog‘rayhon o‘sayotgan maydonlardan gektariga 120 kg gacha hosil olinishi mumkin. Tog‘rayhon tarkibida 2,2% efirli moy, 6—8% tanin moddasi, 10% gacha qand moddalari, shuningdek, vitaminlar C va PP, provitamin A vitamin juda ko’p miqdorda mavjud.Tog‘rayhonning juda qadim zamondan beri shifobaxsh o‘simlik ekanligi kuchli ilgari surilgan. Uning yer ustki qismi gullash davrida ovqat qilish a’zolarining ish faoliyatini yaxshilash uchun ishlatiladi. Tibbiyotda undan tayyorlangan sharbatlar uyqusizlikka qarshi hamda siydik haydovchi vosita sifatida va tanadagi doriarni davolashda foydalaniladi. Undan olingan efirli moy—ila dorivor sifatida, turli o‘g‘itlarning davolashda ham ishlatiladi. O‘simlikdan vermut vinosiga, kvas va araklarga lazzat beruvchi hamda turli ichimliklar tayyorlashda foydalaniladi. Tog‘rayhonning yer ustki qismlaridan efirli moy olinadi. Bu moy xalq tabobatida hamda farmakologiyada foydalanilmoqda. F. Xandamirning ta’kidlashicha, tog‘rayhon o‘sayotgan maydonlardan gektariga 120 kg gacha hosil olinishi mumkin.

Tog‘rayhon tarkibida 2,2% efirli moy, 6—8% tanin moddasi, 10% gacha qand moddalari, shuningdek, vitaminlar C va PP, provitamin A mavjud.Tog‘rayhonning juda qadim zamondan beri shifobaxsh o‘simlik ekanligi kuchli ilgari surilgan. Uning yer ustki qismi gullash davrida ovqat qilish a’zolarining ish faoliyatini yaxshilash uchun ishlatiladi. Tibbiyotda undan tayyorlangan sharbatlar uyqusizlikka qarshi hamda siydik haydovchi vosita sifatida va tanadagi doriarni davolashda foydalaniladi. Undan olingan efirli moy—ila dorivor sifatida, turli o‘g‘itlarning davolashda ham ishlatiladi. O‘simlikdan vermut vinosiga, kvas va araklarga lazzat beruvchi hamda turli ichimliklar tayyorlashda foydalaniladi. Tog‘rayhonning yer ustki qismlaridan efirli moy olinadi. Bu moy xalq tabobatida hamda farmakologiyada foydalanilmoqda. F. Xandamirning ta’kidlashicha, tog‘rayhon o‘sayotgan maydonlardan gektariga 120 kg gacha hosil olinishi mumkin. Tog‘rayhon tarkibida 2,2% efirli moy, 6—8% tanin moddasi, 10% gacha qand

moddalari, shuningdek, vitaminlar C va PP, provitamin A mavjud. (Orgiganum tyttanthum) o‘simligining dorivorlik xususiyatlari. Tabobatda uning shoxchalari, yaprog‘i, urug‘i ishlatiladi. Tarkibida efir moyi, geranil atsetat, askorbin kislota, timol, karvakral, oshlovchi moddalar, urug‘ida o‘ttiz foizgacha moy bor. Tog‘rayhonning bargi, guli, shoxchalari pazandalikda, jumladan, bodring, qo‘ziqorin, pomidor tuzlab yopishda qo‘llaniladi. Quritib maydalangan tog‘rayhon o‘simligi quruq mevalarga, guruchga, kiyimlarga sepib qo‘yilsa, zararkunandalar kelmaydi.

Tog‘rayhon damlamasi ishtahani ochadi, ovqat hazmini yaxshilaydi. Yuqori nafas yo‘llari shamollaganida, asab kasalliklarida yaxshi davodir. O‘simlikning damlama va qaynatmasi turli yaralarni tuzatishda ishlatiladi. Raxit kasaliga uchragan bolalarni cho‘miltirishda, o‘tkir va surunkali me’da ichak kasalligida, yarali qulanj, o‘tkir va surunkali yo‘tal, o‘t pufagi tosh xastaligida, safro haydovchi sifatida, qorin dam bo‘lganida foyda beradi. Tomoq og‘rig‘ida damlamasi ajoyib doridir.

Tog‘rayhondan qon bosimi oshganida susaytiruvchi, parishonxotirlik, buyrak va jigar, nafas yo‘li, o‘pka kasalliklarini davolash vositalari tayyorlanadi. Tog‘rayhon damlamasi jig‘ildon qaynashi, hiqichoq, ko‘ngil aynashini to‘xtatadi.O‘ttiz gramm tog‘rayhonni bir litr qaynagan suvga solib, ikki soat damlab qo‘ying. So‘ng ellik gramm asal qo‘shib, yaxshilab aralashtiring. Har kuni ovqatdan keyin chorak, yarim stakondan ichib tursangiz, bu moddalar almanishuvini yaxshilaydi, qon hosil bo‘lishiga ijobiy ta’sir qiladi.Tog` rayxon turlari Yasnotkadoshlar oilasiga mansub ko`p yillik o`t o`simliklar hisoblanadi. Tibbiyotda oddiy tog` rayxoni va mayda gulli tog` rayxoni yer ustki qismidan tayyorlangan xomashyosidan foydalaniladi.Mayda gulli rayxonini tarkibida efir moyi, triterpen kislotalar, kumarinlar, flavonoidlar va boshqa moddalar bor. Tog` rayxoni tarkibida efir moyi, S vitamini, triterpin kislotalar, oshlovchi va boshqa biologik faol moddalar bor.

Tog' rayhon yetishtirish agrotexnikasi. Tog'rayhon ko'p yillik o'to'simlik bo'lib, uni kuzda va erta bahorda ham ekish mumkin. Tog'rayhonni haydab ekiladigan ekinlardan keyin ekilsa yaxshi natijalargaerishish mumkin. Tog'rayhonni unumdor va nam yaxshi saqlanadigan yerlarga ekishni tavsiya qilinadi. Uni Respublikamizning barcha tuproqlarida (sho'rlangan yerlardan tashqari) ekib o'stirish imkoniyatlari mavjud. Tog'rayhon ekiladigan yerlarni kuzda tayyorlab, haydash oldidan gektariga 15-20 tonnadan organik o'g'it va 40-50 kg dan sof fosfor o'g'iti, yog'ingarchilik yetarli bo'lmaydigan va sizot suvlari chuqur joylashgan yerlar 25-28 sm chuqurlikda sifatli qilib haydab qo'yiladi. Natijada tuproq tarkibida nam ko'proq saqlanadi. Shudgorlash begona o'tlar, zararkunanda va kasalliklarni kamaytiradi. Erta bahorda urug'larni ekishdan oldin yerlar borona va mola mexanizmlari bilan tekislanadi. Begona o'tlar ildizidan tozalanadi. Tuproq harorati+ 20-+22°S ga yetganda mart oyining oxirlarida urug'lar yer yuzasidan 0,5-1 sm chuqurlikda (urug' mayda bo'lganligi uchun qumga aralashtirib ekiladi) ekiladi va yer usti yengil g'altaklar bilan bir oz zichlashtiriladi. O'rtacha gektariga 5 kg gacha urug' sarflanadi. Tog'rayhonni parvarish qilish urug'lar unib chiqqandan keyin boshlanadi. Urug'lar unib chiqqunga qadar tuproq yuzasini nam holatda saqlansa urug'lar 10-12 kunda unib chiqadi. Tog'rayhonning nihollari unib chiqqandan so'ng, paykallar o'toq va yagana qilinib, qator oralari 60 sm, o'simliklar oralari 15-20 sm dan qilib har bir uyaga birikkitadan o'simlik qoldiriladi. Qator oralaridagi begona o'tlar doimo tozalanib, yerlar kul`tivatsiya yoki qo'lda yumshatilib turilishi lozim. Tog'rayhon mineral va organik o'g'itlarga talabchan hisoblanadi. Mineral o'g'itlardan, ayniqsa, azotli o'g'itlarning ta'siri ancha kuchli bo'ladi. Shularni e'tiborga olib, birinchi oziqlantirishni nihollar unib chiqqandan so'ng gektar hisobiga 25 kg azot va fosfor o'g'iti bilan70 oziqlantiriladi. Tog'rayhon shonalash davrida fosforli va kaliyli o'g'itlarga ancha talabchan bo'lganligi uchun ikkinchi oziqlantirishda 30 kg azot, 20 kg kaliy o'g'iti bilan oziqlantiriladi. Bu agrotexnik tadbir sug'orishdan oldin amalga oshiriladi. O'simlik bu davrga kelib shoxlab ketishi natijasida oralariga mexanizmlar yordamida ishlov berish ancha qiyinlashadi. Tog'rayhon gullash fazasida oziqa elementlarni ko'proq talab qiladi. Shularni e'tiborga olib gektariga 20 kg azot va kaliy o'g'iti berib oziqlantirishn tugatiladi. Tog'rayhon o'simligini birinchi yili 9-10 martagacha, keyingi yillarda yog'ingarchilik va haroratni hisobga

olgan holda 7-8 marta sug'oriladi. Tog'rayhonni ko'chatlar orqali ham ko'paytirish mumkin. O'simlik ommaviy gullagan davrda iyun` oyining oxiri va iyulning boshlarida yer ustki o't qismi (dorivor hosili) 20 sm uzunlikda o'roq, bog' qaychilari va katta maydonlarda ekilgan bo'lsa, o'rish agregatlarida extiyotlik bilan yig'ib olinadi.

Xulosa. To‘grayhon o‘simligi xalq tabobatida qadimdan foydalanib kelinayotgan, dorivor xususiyatlari bilan mashhur o‘simliklardan biridir hisoblanadi. U organizmga ko‘plab foydali ta’sir ko‘rsatadi – yallig‘lanishga qarshi, tinchlantiruvchi, antibakterial, immunitetni oshiruvchi va ovqat hazm qilishga yordam beruvchi xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bugungi kunda to‘grayhon o‘simligini yanada chuqur o‘rganish, uning dorivor shakllarini sanoat miqyosida ishlab chiqarish va zamonaviy tibbiyotga tatbiq etish dolzarb vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. https://xalq-tabobati.uz/uy/2092/tabobat-dorixonasi/tograyxonning-siz-bilmagan-foydalari/
2. https://bestpublication.org/index.php/ozf/article/download/3252/3118/3071
3. X.Xolmatov. O‘.A. Ahmedov “Farmakognoziya” 1 qism Toshkent-2008 .
4. К.Х.Хайдаров К.Х.Хожиматов “Узбекистон Усимликлари” Toshkent-1976
5. **Э.Т. Ахмедов, Э.Т. Бердиев “Доривор ўсимликларни етиштириш технологияси” Toshkent-2017**

BIOLOGIYADA TALABALARNING ILMIY FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Bozorova Umida Baxtiyorovna
SamDU Kattaqo‘rg‘on filiali
umidabozorova27@gmail.com
Ibodullayeva Bahora Xamidullayevna, Turniyozova Nargiza Rahmatovna
O'zbekiston-Finlandiya Pedagogika instituti
O'zbekiston-Finlandiya Pedagogika instituti Biologiya kefedrasi o'qituvchisi

Annotasiya. Ushbu maqolada biologiyada talabalarning ilmiy fikrlashini rivojlantirish metodikasi o‘rganiladi. Dars jarayonida qanday pedagogik usullar va texnologiyalarni qo‘llash orqali talabalarni ilmiy fikrlashga rag‘batlantirish mumkinligi, shuningdek, bu jarayonda o‘qituvchining roli, metodik yondashuvlar va talabalarning faolligini oshirishdagi samarali usullar tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Biologiya o‘qitish metodikasi,Ilmiy fikrlashni rivojlantirish, Pedagogik yondashuvlar,Muammoli o‘qitish,Loyiha asosida o‘rganish,Eksperiment asosida tadqiqot

Kirish. Ilmiy fikrlash, zamonaviy ta'lim tizimida talabalarning tafakkurini rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. Biologiya fani esa tabiat va hayotning turli jarayonlarini tushunishga yordam beradigan, ilmiy metod va tahlilga asoslangan fan sifatida talabalarda mantiqiy, tizimli va ilmiy yondashuvni shakllantirishga xizmat qiladi. Biologiya o‘qitish jarayonida ilmiy fikrlashni rivojlantirish, o‘quvchilarda keng ko‘lamli ilmiy savodxonlikni shakllantirish, dunyoqarashni kengaytirish va amaliy bilimlarni oshirishga imkon yaratadi.Ilmiy fikrlashni rivojlantirish, faqat ma'lumotni yodlash yoki o‘rganish bilan cheklanmaydi. Bu jarayon talabalarga murakkab biologik jarayonlarni tahlil qilish, ilmiy savollarni berish, eksperimentlar o‘tkazish, natijalarni baholash va ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish kabi ko‘nikmalarni o‘zlashtirishni o‘z ichiga oladi. Biologiya o‘qitish metodikasida ilmiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan yondashuvlar, o‘quvchilarni tadqiqot olib borish va yangi bilimlarni kashf etishga undaydi. Bu esa ularning mantiqiy tafakkurini, tahlil qilish va sintetik fikrlash qobiliyatini oshiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Biologiya fanlarida talabalarni ilmiy fikrlashini rivojlantirish uchun biologiya o‘qitish metodikasi va ilmiy fikrlashni rivojlantirishga oid mavjud ilmiy adabiyotlar tahlil qilish talab etiladi. Bu jarayonda biologiyada ilmiy tafakkurni rivojlantirish bo‘yicha ilgari o‘tkazilgan tadqiqotlar va pedagogik yondashuvlar o‘rganiladi. Tahlil qilingan materiallar, o‘qitish jarayonida talabalarni ilmiy fikrlashga yo‘naltirishning samarali metodlari va

metodologik yondashuvlarni aniqlashga yordam berdi.Tadqiqotda eksperiment asosida talabalarning ilmiy fikrlashini rivojlantirishga qaratilgan darslar va metodlar sinovdan o‘tkazish talab etiladi. Eksperimentda talabalarga biologiya fanidan ilmiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan innovatsion metodlar, masalan, muammoli o‘qitish, guruhli ishlar va loyihalar asosida o‘rganish kabi metodlar joriy etsa maqsadga muvofiq bo’ladi. Sinov darslarining natijalari talabalarning fikrlash qobiliyatidagi o‘zgarishlarni aniqlash imkonini berdi.Tadqiqot davomida biologiya darslarida talabalarning faoliyati kuzatildi. Kuzatuvlar orqali o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishi, ilmiy fikrlash qobiliyatlari, savollarni tahlil qilish va muammolarni yechish qobiliyati baholandi. Bu usul talabalarning darsdagi faolligini va ilmiy yondashuvni qanday qabul qilishini aniqlashga yordam berdi.Tadqiqot jarayonida talabalar va o‘qituvchilar o‘rtasida anketalar va intervyular o‘tkazish ham mumkin.Bu metod orqali ilmiy fikrlashni rivojlantirishda qo‘llanilgan metodlar va pedagogik texnikalarga bo‘lgan munosabatlar o‘rganiladi. Talabalarning o‘z fikrlashini qanchalik samarali rivojlantirishganligi haqida fikr-mulohazalari yig‘iladi.Bu metodologiya biologiya o‘qitishda ilmiy fikrlashni rivojlantirishda qo‘llaniladigan metodlar va usullarni aniq tushuntirib, tadqiqotning ilmiy asoslarini taqdim etadi. Metodlar yordamida talabalarning fikrlash qobiliyatlari, o‘quv jarayonidagi o‘zgarishlar va metodik yondashuvlarning samaradorligi baholandi.

Tadqiqot natijalari va muhokamalari. Tadqiqot davomida o‘tkazilgan eksperimentlar va kuzatuvlar asosida biologiya fanida talabalarning ilmiy fikrlashini rivojlantirishga qaratilgan metodlarning samaradorligi baholanadi. Ushbu bo‘limda tadqiqot natijalari umumlashtirilgan va ilmiy fikrlashni rivojlantirishdagi asosiy yondashuvlar muhokama qilinadi.Xususan, **muammoli o‘qitish** va **guruhli ishlar** metodlari talabalarning tahlil qilish, o‘z bilimlarini amaliyotda qo‘llash va mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini sezilarli darajada oshiradi. Muammoli o‘qitish metodida talabalarga tabiatshunoslikka oid murakkab savollar va vazifalar berilganida, ular mustaqil ravishda yechim izlashga undaydi va bu ularda tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi.**loyihalar asosida o‘qitish** metodlari ham samarali bo‘ladi. Talabalar, biologik jarayonlar yoki atrof-muhitdagi o‘zgarishlarni tahlil qilishda o‘zaro hamkorlikda ishlash orqali ilmiy fikrlashni yanada mustahkamlashadi. Bu metod talabalarni jamoaviy ishlashga va birgalikda qarorlar qabul qilishga yo‘naltiradi, bu esa ularning ilmiy tafakkurini rivojlantirishga katta hissa qo‘shadi.O‘quvchilar va o‘qituvchilar bilan o‘tkazilgan anketalar va intervyular orqali ilmiy fikrlashni rivojlantirishdagi metodlarning samaradorligi baholanadi. O‘quvchilar o‘z fikrlarini bildirishganida, ularning aksariyati biologiya darslarida innovatsion va interaktiv metodlarni qo‘llash orqali o‘zlarini faolroq his qilishadi. Ko‘plab talabalar, muammoli va amaliy mashg‘ulotlar orqali darslarda ko‘proq fikr yuritish imkoniyatiga ega bo‘lishadiEksperimentlar davomida sinov darslarida qo‘llangan innovatsion metodlar, ayniqsa **muammoli o‘qitish** va **tadqiqot asosida o‘qitish** metodlari, talabalarning ilmiy fikrlashini ancha rivojlantiradi. Talabalar ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirish, biologik hodisalarni o‘rganish, natijalarni tahlil qilish va xulosalar chiqarishda o‘zaro bahs-munozara qilish orqali o‘z fikrlarini aniq ifodalashga o‘rganadilar. Sinov darslari davomida talabalarning tahlil qilish, o‘zgaruvchilarni aniqlash va ilmiy xulosalar chiqarishdagi faoliyati sezilarli darajada yaxshilanadi.Tadqiqot natejasida ilmiy fikrlashni rivojlantirishda o‘qituvchining o‘rni beqiyos. O‘qituvchilar talabalarni ilmiy fikrlashga rag‘batlantirishda asosiy motivatsion omil bo‘ladi. O‘qituvchining metodik yondashuvi, darsni tashkil qilish usuli va o‘quvchilarga qo‘yilgan savollar ularning ilmiy tafakkurini rivojlantirishda muhim omil bo‘ladi. O‘qituvchilarning darsda innovatsion texnologiyalarni va metodlarni qo‘llashga intilishi talabalar uchun motivatsiya manbai bo‘ladi va ilmiy fikrlashni rivojlantirishga katta hissa qo‘shadi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Biologiya o‘qituvchilari uchun innovatsion metodlarni tatbiq etish, talabalarni faollashtirish va ularning ilmiy fikrlash qobiliyatini oshirishda samarali bo‘lishi mumkin. Shuningdek, talabalarning ilmiy fikrlashni rivojlantirishda metodlarning turlicha bo‘lishi, har bir talabaning individual ehtiyojlariga mos kelishini ta'minlashga yordam beradi

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati
1.J.O.Tolipova Biologiyani o‘qitishda pedagogik texnologiyalar. Toshkent - 2011
2. J.O.Tolipova,A.T.G‘ofurov Biologiya o‘qitish metodikasi .Toshkent 2004

XALQ TABOBATIDA ISHLATILADIGAN DORIVOR QOQIO'TNING XUSISIYATLARI

Abduhakimova Gavhar Shokirjon qizi
SamDU Kattaqo‘rg‘on filiali biologiya yo’nalishi 2- bosqich talabasi
Bozorova Umida Baxtiyorovna asissent
umidabozorova27@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada qoqio‘t o‘simligining kimyoviy tarkibi, dorivorlik xususiyatlari va xalq tabobatida qo‘llanilishi haqida batafsil ma’lumot berilgan. Qoqio‘tning ildizi va barglarida uchraydigan alkaloidlar, fenolik birikmalar, vitaminlar va minerallar uning shifobaxsh ta’sirini ta’minlaydi. O‘simlik oshqozon-ichak tizimi, jigar, yurak-qon aylanishi faoliyatini yaxshilash, immunitetni mustahkamlash hamda antioksidant va yallig‘lanishga qarshi ta’siri bilan ajralib turadi. Maqolada, shuningdek, qoqio‘tni xalq tabobatida qaynatma, damlama va xom holatda ishlatish usullari, uni to‘g‘ri yig‘ish, quritish va saqlash qoidalari ham yoritilgan. Ushbu maqola qoqio‘tning tabiiy davo vositasi sifatidagi ahamiyatini ochib beradi.

Kalit so'zlar: Xalq tabobati , Dorivor qoqio't, Taraxacum officinale, Dorivorlik xususiyatlari,Ildiz.

Kirish.Dorivor Qoqio't (Taraxacum officinale) – bu xalq tabobatida keng qo'llaniladigan o'simliklardan biridir. Uning dorivor xususiyatlari asosan ildizi va barglarida to'plangan faol moddalar bilan bog'liq. Qoqio'tning tarkibida alkaloidlar, fenolik birikmalar, fitokimyoviy moddalar va vitaminlar mavjud bo'lib, ular inson organizmiga turli foydali ta'sirlar ko'rsatadi. Qoqio't, asosan, oshqozon-ichak tizimi, jigar, yurak va nerv tizimi faoliyatini yaxshilashda qo'llaniladi. Uning ildizi hazm qilish jarayonini yengillashtiradi, jigar faoliyatini rag'batlantiradi va siydik ajratishni oshiradi. Shuningdek, u qon aylanishini yaxshilash va organizmni tozalashda ham yordam beradi.Xalq tabobatida qoqio'tning foydalari ko'p jihatdan uning antioksidant, antiinflamator, antibakterial va immunostimulyator xususiyatlaridan kelib chiqqan. O'simlikning barglari va ildizlari turli yallig'lanishlarga qarshi kurashishda, shuningdek, og'riqni kamaytirish va organizmni kuchaytirishda samarali bo'ladi. Tadqiqotlar, shuningdek, qoqio'tning qan bosimini pasaytirish, xolesterin darajasini normallashtirish va diabetga qarshi kurashishda ham foydali ekanligini ko'rsatmoqda.Mazkur annotatsiya orqali, qoqio'tning xalq tabobatidagi o'rni va uning dorivor xususiyatlari haqida umumiy ma'lumot berish maqsad qilingan. O'simlikning dorivor xususiyatlarini yanada chuqurroq o'rganish, uning turli kasalliklarni davolashdagi samaradorligini yaxshilashga yordam beradi.Xalq tabobatida turli o'simliklar va ularning tarkibidagi faol moddalar keng qo'llaniladi. Dorivor Qoqio't (Taraxacum officinale) – bu tabiatning inson salomatligi uchun foydali bo'lgan ko'plab o'simliklaridan biridir. Uning ildizi va barglari odam organizmiga turli xil foydali ta'sirlar ko'rsatadi. Qoqio'tning dorivorlik xususiyatlari xalq tabobatida qadimdan ma'lum bo'lib, u ko'plab kasalliklarni davolashda qo'llanilgan.

Asosiy qism.Qoqio'tning tarkibi va faol moddalari.Qoqio't o'simligi alkaloidlar, fenolik birikmalar, vitaminlar va minerallar kabi bir qator foydali moddalarni o'z ichiga oladi. Uning ildizi va barglarida to'plangan bu moddalar turli kasalliklarni davolashda samarali hisoblanadi. Qoqio'tning tarkibida quyidagi faol moddalar mavjud:

Alkaloidlar: Qoqio'tning alkaloidlar tarkibi nerv tizimi faoliyatini yaxshilashda yordam beradi. Ular og'riqni kamaytirish va stressni yengillashtirishda foydalidir.

Fenolik birikmalar: Bu moddalar antioksidant xususiyatlarga ega bo'lib, organizmni erkin radikallardan tozalashga yordam beradi. Shuningdek, ular yallig'lanishga qarshi samarali kurashadi.

Vitaminlar va minerallar: Qoqio'tda vitamin A, C, K, va B guruhi vitaminlari hamda kaltsiy, temir va magniy kabi minerallar mavjud bo'lib, ular organizmning umumiy sog'lig'ini qo'llab-quvvatlaydi.

Qoqio'tning dorivorlik xususiyatlari.**Oshqozon-ichak tizimi faoliyatini yaxshilash** Qoqio't ildizi hazm qilish tizimini qo'llab-quvvatlaydi. Uning tarkibidagi moddalarning oshqozonning ish faoliyatini yaxshilash, ovqatni hazm qilishni osonlashtirish, gazlarni chiqarish va ich qotishidan qutulishdagi roli muhimdir. Shu bilan birga, qoqio'tning ichaklarni tozalashda va oshqozon shishlarini bartaraf etishda ham samaradorligi yuqori.

Jigar faoliyatini yaxshilash Qoqio't jigarni tozalash va uning faoliyatini yaxshilashda juda foydalidir. U jigarni detoksifikatsiya qilish, toksinlarni chiqarish va zararlı moddalarni organizmdan chiqarishda yordam beradi. Qoqio'tning jigarni mustahkamlovchi xususiyatlari uni eng ko'p ishlatiladigan dorivor o'simliklardan biriga aylantirgan.

Yurak va qon aylanishi Qoqio'tning dorivorlik xususiyatlari yurak va qon aylanishini yaxshilashga yordam beradi. U qon bosimini pasaytiradi va qon aylanishini normallashtiradi. Shuningdek, qoqio'tning qon tomirlarini kengaytirish va qon oqimini yaxshilashda ham foydasi bor. Bu o'simlik xolesterin darajasini kamaytirishda va yurak-qon tomir kasalliklari xavfini pasaytirishda samarali hisoblanadi.

Immunitetni kuchaytirish Qoqio'tning immunostimulyator ta'siri mavjud bo'lib, bu organizmning kasalliklarga qarshi turishini kuchaytiradi. Uning tarkibidagi fitokimyoviy moddalar, ayniqsa, infeksiyalar va yallig'lanishlarga qarshi kurashishda yordam beradi.

Diabetga qarshi ta'sir Tadqiqotlar qoqio'tning insulin sezgirligini oshirish va qon shakarini normallashtirishda yordam berishini ko'rsatmoqda. U diabetga qarshi kurashishda samarali bo'lishi mumkin.

Antioksidant va yallig'lanishga qarshi ta'sir Qoqio'tning tarkibida mavjud bo'lgan fenolik birikmalar va flavonoidlar kuchli antioksidant xususiyatlarga ega. Ular erkin radikallarga qarshi kurashadi va organizmni yallig'lanishdan himoya qiladi. Bu o'simlik, ayniqsa, yallig'lanish bilan bog'liq kasalliklarda (masalan, artrit yoki ichak yallig'lanishi) foydali bo'lishi mumkin.

Xalq tabobatida qo'llanishi.Xalq tabobatida qoqio't asosan quyidagi usullar bilan qo'llaniladi:

Ildizni qaynatish: Qoqio't ildizidan tayyorlangan choy oshqozon va ichak tizimini yaxshilashda, shuningdek, jigarni tozalashda ishlatiladi.

Qoqio'tdan damlamalar: O'simlikdan olingan damlamalar, asosan, yurak va qon tomir tizimi kasalliklarini davolashda foydalaniladi.

Barglarini iste'mol qilish: Qoqio'tning barglari yuqori qon bosimini pasaytirish va yallig'lanishlarni kamaytirishda foydali bo'ladi.

Yig‘ish, quritish va saqlash. Qoqio‘t gullash davrida — iyun oyi oxiri va iyul oyining boshida poyasining yuqori qismi bilan kesib olinadi. Gullari va barglari soyali, havo o‘tadigan joyda 35–40°C da quritiladi. Quritilgan xomashyo matoli qoplarda, salqin va quruq xonada saqlanadi. Saqlash muddati – 1 yildan oshmasligi kerak.

Xulosa. Qoqio‘t o‘simligi o‘zining boy kimyoviy tarkibi va ko‘p qirrali dorivorlik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Undagi alkaloidlar, fenolik birikmalar, vitaminlar va minerallar inson organizmi uchun muhim biologik faol moddalardir. Qoqio‘t oshqozon-ichak, jigar, yurak-qon tomir tizimi faoliyatini yaxshilashda, immunitetni kuchaytirishda va yallig‘lanishga qarshi kurashishda samarali vosita sifatida xalq tabobatida keng qo‘llaniladi. Shuningdek, uning diabetga qarshi ta’siri va antioksidant xususiyatlari zamonaviy fitoterapiya uchun ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. O‘simlikni to‘g‘ri yig‘ish, quritish va saqlash usullariga rioya qilish uning shifobaxsh xususiyatlarini saqlab qolishda muhim ahamiyatga ega. Shu sababli, qoqio‘t xalq tabobati va tabiiy davo vositalariga qiziquvchilar uchun qimmatli o‘simlik hisoblanadi. Qoqio'tning dorivorlik xususiyatlari uning xalq tabobatidagi o'rnini mustahkamlaydi va uni turli kasalliklarni davolashda qo'llashni samarali qiladi. Shu bilan birga, qoqio'tdan foydalanishda ehtiyotkorlik zarur, chunki ba'zi holatlarda uning haddan tashqari iste'moli salbiy ta'sirlar ko'rsatishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. **Kamilov, A. & Ismailov, S. (2016).** "Qoqio't (Cichorium intybus) va uning tibbiyotdagi qo'llanilishi." *O'zbekiston Tibbiyot Jurnali*, 1(7), 78-83.
2. **Mullajonov, R. (2018).** "Tabobatdagi dorivor o'simliklar: Xalq tabobatida qoqio'tning roli." *Sog'lik va tabobat*, 4(2), 112-118.
3. **Zayniddinov, I., & Murodov, S. (2019).** "Dorivor o'simliklarning xususiyatlari va ularning salomatlikka ta'siri." *O'simliklar va tibbiyot*, 3(1), 34-40.
4. **Alimov, T., & Yusupov, K. (2021).** "Cichorium intybus: Antiinflamator va antioksidant xususiyatlari." *Bioximia va tabobat*, 8(6), 56-61.
5. **Karimov, J. (2015).** "Qoqio't va uning xalq tabobatida ishlatilishi." *Xalq tabobati ilmi*, 2(5), 23-30.

PISA TADQIQOTLARIDA KOGNITIV DARAJALARI VA TA'LIM TIZIMIDAGI ROLI

Bozorova Umida Baxtiyorovna, P.I.Yorqulova
SamDU Kattaqo‘rg‘on filiali Aniq va tabiiy fanlar kafedrasi asissenti
umidabozorova27@gmail.com
Yorqulova Parizoda Ikrom qizi, talaba

Annotasiya: Maqolada PISA testlarining ta'lim tizimidagi o'rni va uning o'quvchilarning kognitiv rivojlanishiga qaratilgan ta'siri tahlil qilinadi. Shu bilan birga, PISA testlarining kognitiv darajalari o'quvchilarning tanqidiy fikrlash, mantiqiy tahlil va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga qanday yordam berishi haqida ilmiy fikrlar ifodalangan. Bu maqola, ta'lim siyosatini shakllantirishda PISA natijalaridan foydalanishning muhimligini va ta'lim tizimlarining global miqyosda samaradorligini oshirishdagi ahamiyatini ko'rsatadi. PISA dasturi test va topshiriqlarining qiyinlik darajasi (kognitiv daraja) bo‘yicha ma’lumotlar va PISA topshiriqlaridan namunalar berilgan.

Kalit so‘zlar: PISA, kognitiv darajalar, ta'lim tizimi, o'quvchilarning ko'nikmalari, ta'lim sifatini baholash, analitik fikrlash, ta'lim samaradorligi.

Kirish. Dunyo bo'ylab ta'lim tizimlarining samaradorligini baholash va yaxshilash uchun bir nechta xalqaro baholash tizimlari mavjud. Ular orasida PISA (Program for International Student Assessment) testi eng muhim va keng tarqalgan tizimlardan biridir. PISA testi 15 yoshli o'quvchilarning bilim darajalarini, muammolarni hal qilish qobiliyatini, tanqidiy fikrlash va mantiqiy tahlil qilish ko'nikmalarini baholashga mo'ljallangan. Ushbu baholash tizimi ta'lim tizimlarining global miqyosda o'zaro taqqoslanishini ta'minlaydi, shu bilan birga o'quvchilarning o'qish, matematika va ilmiy savodxonlik darajasini o'lchash imkonini beradi.PISA testlarining kognitiv darajalari ta'lim tizimlarining samaradorligini baholashda muhim rol o'ynaydi. Kognitiv darajalar o'quvchilarning bilimi va ko'nikmalarini o'lchashdan tashqari, ularning o'quv jarayonidagi faoliyatini, mantiqiy tahlil qilish, muammolarni hal qilish va yangi vaziyatlarga moslashish qobiliyatini ham baholaydi. Bu baholash tizimi orqali o'quvchilarning o'qish va o'rganish jarayonida qanday muammolarni engishga harakat qilishi, qanday tahliliy yondashuvlarni qo'llashlari, shuningdek, ularning yuksak darajadagi intellektual rivojlanishini o'lchash mumkin bo'ladi.PISA testlari ta'lim tizimining ta'sirini o'rganish va xalqaro ta'lim siyosatini shakllantirishda ham katta ahamiyatga ega. Bu testlar ta'lim siyosatidagi o'zgarishlarni kuzatish, yangi pedagogik usullarni joriy etish va o'quvchilarning bilim darajasini yaxshilashda yordam beradi. Bundan tashqari, PISA testlari orqali mamlakatlarning ta'lim tizimlari o'rtasidagi farqlarni aniqlash va ularni bartaraf etish uchun samarali strategiyalar ishlab chiqish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning asosiy maqsadi PISA testlarida kognitiv darajalar asosida tuzilgan topshiriqlarning ta'lim tizimida qanday ahamiyatga ega ekanligini o'rganishga qaratilgan. Ushbu tadqiqot PISA testlarining kognitiv darajalari asosida tuzilgan topshiriqlarni yaratish va ularni ta'lim jarayonida qo'llashda qanday samarali yondashuvlarni tanlashni,

o'quvchilarning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadigan omillarni aniqlashga yordam beradi. Ma'lumotlar tahlili va sifatli tadqiqotlar natijalari PISA topshiriqlarining ta'lim tizimlarida qanday qo'llanilishini va kognitiv darajalarga mos topshiriqlarni yaratishning samaradorligini aniqlashga imkon beradi.

Tadqiqot natijalari va muhokamalari. Tadqiqotning natijalari, PISA testlarining kognitiv darajalar asosida tuzilgan topshiriqlarning ta'lim tizimlarida qanday samarali ishlatilishi kerakligi haqida muhim xulosalarga olib keladi. Kognitiv darajalar o'quvchilarning fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beruvchi muhim vositadir. Quyi daraja topshiriqlari o'quvchilarga oddiy bilimlarni yodlashni va osongina ishlatishni o'rgatadi, o'rta daraja topshiriqlari amaliy bilimlarni qo'llashni rivojlantiradi, yuqori daraja topshiriqlari esa analitik va tanqidiy fikrlashni shakllantiradi. Bu holat, o'z navbatida, ta'lim tizimlarining global miqyosda samaradorligini oshirishga yordam beradi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, kognitiv darajalarga mos topshiriqlarni qo'llash o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini yanada chuqurlashtiradi va ularning fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi. Topshiriqning kognitiv darajasi – bu topshiriqni bajarish uchun talab etiladigan aqliy jarayonlar, topshiriqning intellektual jihatdan qiyinligi, ya’ni talab qilinadigan fikrlash jarayonining murakkabligi va topshiriqni bajarish uchun zarur bo‘ladigan bilim, ko‘nikmalar ko‘lami. Topshiriqlar quyidagi kognitiv darajalardan biriga ega bo‘ladi:

quyi daraja (bir bosqichli amallarni bajarish, masalan, dalil, atama, qonuniyat va tushunchani yodga olish, jadval yoki grafikdan so‘ralgan ma’lumot ifodalangan nuqtani topish);

o‘rta daraja (hodisalarni tavsiflash va tushuntirishda tegishli bilimlardan foydalana olish va qo‘llay olish, ikki yoki undan ortiq bosqichli faoliyatni talab qiladigan tegishli amallarni tanlay olish, grafiklar yoki jadvallar ko‘rinishidagi oddiy ma’lumotlar to‘plamini talqin qila olish yoki qo‘llay olish);

yuqori daraja (murakkab ma’lumotlarni tahlil qilish, dalillarni umumlashtirish yoki baholash, asoslash, axborotning turli manbalaridan foydalangan holda muammoni hal qilish rejasini tuzish yoki amallar ketma-ketligini belgilash).

Kognitiv daraja o’quvchilarning yoshidan kelib chiqib holda topshiriqlarni tuzish amalga oshiriladi. Ya’ni soddadan murakkabga tomon ketadigan jarayon. Biz biror bir o’quvchining yoshiga mos bo’lmagan savollarni tuzsak, bu koginitiv darajaga asosan tuzilmagan bo’ladi. Albatta, yuqori darajada murakkab topshiriqlar o’rin olgan, quyi darajada esa nisbatan oson topshiriqlar tuzilgan bo’ladi.

1-topshiriq.

Islomjon bozordan o‘zining issiqxonasiga pamidor ko‘chati olish uchun bordi. Bozor sotuvchisi Islomjonga o‘simlik ko‘chatini tanlash bo‘yicha maslahat berib, unga bir necha savollar berdi.

Savol: Sotuvchi tomonidan berilgan savollarning qaysi biri o‘simlikning o‘sish sharoitiga tegishli? Barcha to‘g‘ri javoblarni belgilang.

A) Issiqxonaning temperaturasi nechchiga teng?

B) Suv bilan sug‘orish texnologiyasi qanday tashkil etilgan?
C) Issiqxonada nechta eshik bor?
D) Tuproqning unumdorligi qanday?
E) Issiqxonada deraza bormi?
F) Issiqxona uyingizga yaqinmi?
Murakkablik darajasi : quyi
2-topshiriq.
Islomjon pamidor ko‘chatini oqma suv orqali sug‘orishni hohladi. Lekin bobosi uni to‘xtatib, ko‘chatni tomchilab sug‘orish kerakligini aytdi.
Savol: Nima uchun o‘simlikni tomchilab sug‘orish kerak?
A) Suvni tejash
B) O‘sishning yaxshilanishi
C) O‘simlikni ortiqcha suv bilan yuvishdan saqlanish
D) Begona o‘tlarning tarqalishini kamaytirish uchun
E) Sahrodan (yer yuzasidan) bug‘lanishning kamayishi
F) Kasalliklarning kamayishi
G) Tuproqning unumdorligini saqlash
Murakkablik darajasi :o’rta
3-topshiriq
Islomjon issiqxonaga pamidor ko‘chatini qay usulda ekish bo‘yicha tajriba o‘tkazishga qaror qabul qildi. Issiqxonaning bir chekkasiga pamidor ko‘chatini oddiy usulda, ikkinchi tarafga esa pamidor ko‘chatini temir ustunga bo‘g‘lab ya'ni vertikal usulda ekdi. Har ikki o‘simlik ham bir xil sug‘orildi va bir xil issiqlik bilan ta’minlandi, bir parvarish qilindi. Bir necha vaqt o‘tganidan keyin Islomjonning ekkan ko‘chatlari hosilga kira boshladi. Faqat, birinchi ko‘chatning hosili kam va mayda, ikkinchi ko‘chatning hosili ko‘p va katta-katta bo‘lib yetishdi. Islomjon bunga sabab oddiy ekish usulida ko‘chatning yerga yaqinligi sabab sug‘orish jarayonida barg va ustki qismlarining nam bo‘lib o‘simlikda turli xil kasalliklarni rivojlanishiga sharoit yaratganida deb bildi. U o‘z taxminini sinab ko‘rishga qaror qildi.
Savol: Ko‘chatning sug‘orish jarayonida barg va ustki qismining nam bo‘lganligi o‘simlikda kasallik rivojlanishiga sharoit yaratdi, degan taxminni tekshirish usulini taklif qiling .
Murakkablik darajasi :yuqori

Xulosa qilib aytganda PISA kognitiv darajalari ta'lim tizimining samaradorligini baholashga xizmat qilishi bilan birga, o'qitish metodikalarini rivojlantirish, yangi pedagogik yondoshuvlar va strategiyalarni ishlab chiqishga turtki bo'ladi. Bu esa, o'z navbatida, global ta'lim tizimlarining yanada yuqori darajada rivojlanishiga yordam beradi. PISA tadqiqotlari nafaqat o‘quvchilarning kognitiv darajalarini o‘lchashga xizmat qiladi, balki ta'lim tizimlarining samaradorligini baholash, rivojlantirish va global ta'lim standartlarini oshirishda ham muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5712-sonli Farmoni.
2. Ismailov A.A., Tog‘ayev G.O., Akbarova S., Asqarova D. “Xalqaro tadqiqotlarda o‘quvchilarning tabiiy fanlar bo‘yicha savodxonligini baholash" qo‘llanma. – Sharq, Toshkent, 2019.
3. Ruziqulova N.A, Bozorova U.B. Biologiya fanidan PISA testlari va topshiriqlari. Maktab o‘qituvchilari uchun uslubiy qo‘llanma. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2023.

PISA SINOVLARI VA ULARNING TA`LIM TIZIMLARIGA TASIRI.

Bozorova Umida Baxtiyorovna, Z.K.Narzullayev, B.S.Shernazarov
SamDU Kattaqo‘rg‘on filiali Aniq va tabiiy fanlar kafedrasi asissenti
umidabozorova27@gmail.com
Narzullayev Zayniddin Kamoliddin o`g`li, Shernazarov Behruz Sayyod o’g’li, talaba

Annotatsiya: Ushbu maqolada PISA sinovlarining maqsadlari, metodologiyasi va ularning ta'lim tizimlariga ta'siri haqida batafsil ma'lumot beriladi. PISA sinovlarining davlatlarda olib borilgan ta'lim siyosatiga, tuzilgan va yangilangan o'quv dasturlariga va o'qituvchilarning bilimi va malakasiga ta'siri o'rganiladi. Shuningdek, PISA natijalari asosida ta'lim tizimlaridagi barcha kamchiliklar va ularni to`g`ilash yo'llari haqida muhokama qilinadi. Maqolada, ta'lim tizimlarining dunyo miqyosida qanday o'zgarishlarga olib kelganini va PISA sinovlari orqali o'quvchilarning olgan bilim va erishayotgan yutuqlarini oshirish uchun qanday chora-tadbirlar ko'rilishini ko'rsatadi.

**Kalit so`zlar:** pisa sinovlari, ta`lim tizimi, metodologiya, islohotlar, ta`lim tizimiga ta`siri.

Kirish. O‘quvchilarning bilim va malakasini umumiy ravishda tahlil qilish mamlakatdagi talim sifatini darajasini belgilaydi. Shu maqsadda o‘quv yili davomida har bir ta’lim muassasasida ichki va tashqi monitoring o‘tkazib boriladi. Uning natejasiga ko‘ra eng namunali maktablar ketma-ketligi, o‘quvchilar salohiyati va o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasi aniqlanadi. Bu jarayon talim taraqqiyotini belgilovchi muhim mezon bo‘lishi uchun Xalq talimi vazirligi va Respublika ta’lim sifatini nazorat qilish davlat enspeksiyasi tashabbusi bilan umumiy o‘rta ta’lim maktabi o‘quvchilari bilimini baholash bo‘yicha xalqaro dasturlarni amaliyotga joriy etish maqsadida ilk qadamlar tashlandi.Yani o‘quvchilar bilimini xalqaro talablarga yetkazish, unga mosligini o‘rganib borish maqsadida PISA (Programme for International Student Assesment), TIMSS (Trends in Mathematics and Science Study) kabi baholash dasturlarini keng qo‘llash rejalashtirildi.

PISA (Program for International Student Assessment) sinovlari 15 yoshli o'quvchda o`tkaziladi. Pisa sinovlari o`quvchilarning bilim ko`nikma va malakalarini hayotda qo`llay olishini baholaydi. Pisa sinovlari aniq va tabiiy fanlardan o`tkaziladi. Pisa sinovlari o`quvchilarning ilmiy bilim, matematika va o'qish ko'nikmalarini baholash uchun o‘tkaziladi. Pisa xalqaro tadqiqotlari dunyoning ko`plab davlatlarida ta`lim tiziming samaradorligini o`lchash va dunyodagi reytingini baholashda muhim vosita sifatida qaraladi. Pisadan olingan natijalar o`quvchilarning ta`limda olgan bilim va ko`nikmalarni qanday rivojlanganligini va dunyo davlatlarining ta`lim tizimlarining kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga yordam beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. PISA sinovlari natijalari ko‘plab davlatlar uchun ta'lim siyosatini qayta ko‘rib chiqish va yangilashga turtki beradi. Misol uchun, yuqori natijalar ko‘rsatayotgan davlatlar o‘z ta'lim tizimlarining muvaffaqiyatli qismlarini kengaytirishga harakat qilishadi, kamroq muvaffaqiyatga erishgan davlatlar esa o‘z tizimlarini takomillashtirishga qaratilgan yangilanishlar kiritadilar.Singapur va Finlyandiya kabi davlatlar PISA sinovlarida yuqori natijalar ko‘rsatgan. Bu davlatlar o‘z ta'lim tizimlarini sinovlar natijalari asosida mustahkamlash va jahon ta'limi bo‘yicha strategiyalarini ishlab chiqishda foydali natijalar olishgan. Aksincha, past natijalar ko‘rsatgan davlatlar o‘z ta'lim tizimlarida islohotlar qilishga majbur bo‘lganlar

PISA hech qanday o‘quv dasturini belgilamaydi yoki targ‘ib qilmaydi, yoki umumiy e’tirof etishni taqozo etmaydi.Topshiriqlar tabiiy fanlar bo‘yicha savodxonlikni tavsiflovchi kompetensiyalarni baholashga qaratilgan hamda real hayotiy vaziyatlarga asoslangan bo‘ladi. PISA xalqaro baholash dasturi o‘quvchilarning ta’lim olishga bo‘lgan munosabati va motivatsiyasi haqida qimmatli ma’lumotlar to‘playdi hamda ularning muammoni hal qila olish ko‘nikmalarini ham baholaydi. Masalan, global ahamiyatga ega masalalarni hal etishda o‘quvchi-yoshlarning fikr-mulohazalari va ular bergan taklif va yechimlarni baholaydi.

Tadqiqot natejalari va muhokamalari. PISA sinovlari natijalari ta'lim tizimlarining samaradorligini baholash, ta'lim siyosatini shakllantirish, o'qituvchilarning malakasini oshirish va innovatsion ta'lim metodlarini joriy etish kabi muhim sohalarda ta'sir ko'rsatadi. Bu natijalar

o'quvchilarning o'qish, matematika va tabbiy fanlar bo'yicha bilimlarini baholashda samarali vosita bo'lib, mamlakatlarga o'z ta'lim tizimlarini takomillashtirishga yordam beradi. PISA sinovlari orqali davlatlar ta'lim tizimlaridagi zaif tomonlarini aniqlab, ularni yaxshilash yo'lida samarali choralar ko'rishlari mumkin. PISA sinovlari o‘qituvchilar va pedagogik yondashuvlar haqida ham muhim ma'lumotlarni taqdim etadi. Natijalar orqali, o‘qituvchilarning malakasi va pedagogik metodlar qanday ta'lim tizimining muvaffaqiyatiga ta'sir qilishini aniqlash mumkin. Ta'lim tizimlari o‘qituvchilarning malakasini oshirishga, ularga yanada zamonaviy va samarali metodologiyalarni o‘rgatishga ko‘proq e'tibor qaratishadi. PISA natijalari Finlyandiya va Singapurda o‘qituvchilarni tayyorlashga bo‘lgan e'tiborni ko‘rsatdi. Bu davlatlar o‘qituvchilarga yuqori malakali tayyorgarlik kurslarini taqdim etadilar va ularning ta'lim metodologiyalarini doimiy ravishda yangilab boradilar.

PISA sinovlari davlatlardagi ta'lim tizimlarining tenglik darajasini o‘rganadi, ya'ni turli ijtimoiy va iqtisodiy qatlamlarga mansub o‘quvchilarning bilimlari o‘rtasidagi farqni aniqlash imkonini beradi. Natijalar ta'lim tizimining adolatli yoki noadolatli ekanligini ko‘rsatadi, ya'ni turli qatlamlar orasidagi farqlarni kamaytirish yoki kamaytirish kerakligini ko‘rsatadi.

PISA sinovlari ta'lim tizimlarining innovatsion yondashuvlarini va texnologiya integratsiyasini ham ko‘rsatadi. Natijalar davlatlarga ta'lim texnologiyalarini qanday ishlatish va o‘quvchilarga ilmiy, texnologik va raqamli ko‘nikmalarni qanday rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi.Singapur va Janubiy Koreya kabi davlatlar ta'lim texnologiyalarini o‘quvchilarga innovatsion usullar orqali taqdim etishda muvaffaqiyat qozongan. Bu davlatlarda o‘quvchilar uchun onlayn platformalar, interaktiv darslar va ilmiy texnologiyalarga keng imkoniyatlar yaratish ta'lim tizimlarining muvaffaqiyatini oshirgan.

PISA sinovlari ta'lim tizimining infratuzilmasi va maktablarda mavjud bo‘lgan resurslarning ta'sirini ham ko‘rsatadi. Maktablarning materiallar va resurslar bilan ta'minlanishi, shuningdek, o‘quvchilarga taqdim etilgan qo‘shimcha yordamlar ta'lim tizimining samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.Oliy resurslarga ega bo‘lgan mamlakatlar, masalan, Yaponiyada ta'lim tizimining samaradorligi yuqori bo‘lsa, kam resurslarga ega bo‘lgan davlatlarda bu samaradorlik past bo‘lishi mumkin. Maktablar o‘quvchilarga turli qo‘shimcha dasturlar, kutubxonalar va laboratoriyalarni taqdim etish orqali ularning muvaffaqiyatiga yordam beradi.

PISA sinovlarining ta'lim tizimlariga ta'siri keng qamrovli va turli yo‘nalishlarda namoyon bo‘ladi. PISA natijalari, har bir davlatning olib borilayotgan ta'lim siyosatining samaradorligini va o`quvchilarining bilim darajalarini baholashda asosiy omil sifatida xizmat qiladi. Pisa sinov natijalariga asoslanib, davlatlar o‘z ta'lim tizimlarida yutuq va kamchiliklarni isloh qiladilar. Misol uchun, yuqori natijalarga erishgan davlatlar, ta'lim tizimlarini yanada mustahkamlaydi, takomillshtiadi va yuqori standartlarga moslashtirish maqsadida yangi uslublar va pedagogik metodlarni qo‘llashadi.

Bundan tashqari, PISA sinovlari o‘qituvchilarga zamonaviy pedagogik uslublar, vosita va metodlarni joriy etish, o‘quvchilarni boshqarish va o`quvchilar yoshi va o`zlashtirish darajasiga qarab o‘quv dasturlarini tuzishga yordam beradi. Sinovlar, o‘qituvchilarga nafaqat ta'limning nazariy jihatlarini, balki o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini va ularning muvaffaqiyatga erishish uchun qanday qo‘llaniladigan yondoshuvlar kerakligini tushunishga yordam beradi.

PISA va ta'lim tizimlarining islohotlari.PISA sinovlarini o`tkazib bo`lgandan so`ng Pisa barcha davlatlar ta'lim tizimlarining islohotlariga katta ta'sir ko‘rsatgan. Masalan, o‘quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga yo‘naltirilgan yangi metodlar va usullar, ba'zi davlatlarda PISA sinovlari natijalari chiqqandan so`ng qabul qilingan. O‘qituvchilarni bilim darajasini oshirish va dars jarayonida yangi pedagogik texnologiyalarni qo`llash, shuningdek, o‘quvchilarning barcha ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan chora tadbirlar ta'lim tizimining rivojlanishiga xizmat ulkan hissa qo`shmoqda.

Xulosa qilib aytish mumkinki,PISA sinovlarining ta'lim tizimlariga ta'siri juda keng va ko‘p qirrali. Ular ta'lim siyosatini shakllantirish, ta'lim metodologiyasini takomillashtirish,

o‘qituvchilarning malakasini oshirish, ta'limning tengligini ta'minlash, o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirish va ta'lim texnologiyalarini integratsiya qilishda muhim ahamiyatga ega. PISA natijalari davlatlarga o‘z ta'lim tizimlarini baholash va ularni global miqyosda raqobatbardosh qilish imkonini beradi.

PISA sinovlari faqat o`quvchilrning bilim darajasini o`lchashga yordam beribgina qolmay, balki talim tizimini yanada rivojlanishga turki bo`ldi va zarur ma`lumotlarni taqdim etdi. PISA natijalari asosida Ta`lim tizimida o‘tkazilgan islohotlar davlatlarni ta'lim tizimlarida global miqyosda raqobatbardosh qilishga xizmat qilmoqda. Bu jarayon o‘quvchilarning kelajakdagi muvaffaqiyatlari va jamiyatdagi roli uchun mustahkam poydevor bo`lishiga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati.

1. Biologiya fanlarini o’qitishda Pisa testlaridan foydalanish.N.Ro’ziqulova,U.Bozorova .Fan va innovatsiyalar jurnali.
2. Biologiya fanidan Pisa topshiriqlarini tuzish metodikasi.B.U.Baxtiyorovna.Fan,ta’lim va amaliyotning integratsiyasi jurnali
3.Biolgiya fanlarini o 'qitishda pisa test va topshiriqlarini qo 'llashning samaradorligi. U.B.Bozorova,N.A.Ro’ziqulova,I.S.Zoxidova.Xalqaro ta’lim ijtimoiy va gumanitar fanlar jurnali
4. Ismailov A.A., Tog‘ayev G.O., Akbarova S., Asqarova D. “Xalqaro tadqiqotlarda o‘quvchi-larning tabiiy fanlar bo‘yicha savodxonligini baholash" qo‘llanma. – Sharq, Toshkent, 2019.

YUQORI DARAJALI TO‘LDIRUVCHILAR ASOSIDA KOMPOZITSION MATERIALLAR OLISHNING ZAMONAVIY USULLARI

Qo‘chqorova Dinora Baxron qizi,
SamDUKF 3-kurs talabasi.Kuchkorovadinora0615@gmail.com
Sottorova Shoira Abdurasulovna,
SamDUKF stajyor o`qituvchi. shoirasottorova196@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada yuqori darajali to‘ldiruvchilar (nanozarrachalar, uglerod nanotubalari, grafen va boshqalar) asosida kompozitsion materiallar olishning zamonaviy usullari tahlil qilingan. Zol-gel, 3D-printer, CVD va elektrospinning kabi ilg‘or texnologiyalar asosida ishlab chiqarilgan kompozitsion materiallarning afzalliklari va kamchiliklari yoritilgan. Shuningdek, ularning aerokosmik, avtomobilsozlik, tibbiyot va elektronika sohalaridagi amaliy qo‘llanilishi ko‘rib chiqilgan. Maqola yangi ilmiy manbalar asosida tayyorlangan bo‘lib, sohada yuz berayotgan innovatsion o‘zgarishlarni aks ettiradi.*

Kalit so‘zlar:kompozitsion materiallar, yuqori darajali to‘ldiruvchilar, nanozarrachalar, sol-gel, 3D-printer, CVD, elektrospinning, zamonaviy texnologiyalar, materialshunoslik.

Kirish. So‘nggi yillarda kompozitsion materiallar ilm-fan va sanoatning turli sohalarida keng qo‘llanilmoqda. Ular ikki yoki undan ortiq komponentlardan tashkil topgan bo‘lib, har bir komponentning eng yaxshi xususiyatlarini birlashtiradi. Yuqori darajali to‘ldiruvchilar (masalan, nanozarrachalar, uglerod nanotubalari, grafen) kompozitsion materiallarning mexanik, termal va elektr xossalarini sezilarli darajada yaxshilaydi. Ushbu maqolada yuqori darajali to‘ldiruvchilar asosida kompozitsion materiallar olishning zamonaviy usullari, ularning afzalliklari va qo‘llanilish sohalari tahlil qilinadi.

Yuqori darajali to‘ldiruvchilar: turlari va xossalari

Yuqori darajali to‘ldiruvchilar kompozitsion materiallarning asosiy komponentlaridan biri bo‘lib, ular quyidagi turlarga bo‘linadi:

- Uglerod nanotubalari (CNT): yuqori mustahkamlik va elektr o‘tkazuvchanlikka ega. Uglerod nanotubalari kuchli va egiluvchan, lekin juda birlashgan. Ular suv, etanol, moy, polimer yoki epoksi qatroni kabi suyuqliklarga tarqalishi qiyin. Uglerod nanotubalari (CNT) elimlar, qoplamalar va polimerlarda, shuningdek, elektr jihozlari va elektrostatik bo'yalgan avtomobil korpus panellarida statik zaryadlarni yo'qotish uchun plastmassalarda elektr o'tkazuvchan plomba

moddalari sifatida ishlatiladi. Nanotubalarni qo'llash orqali polimerlarni harorat, qattiq kimyoviy moddalar, korroziy muhit, haddan tashqari bosim va ishqalanishga nisbatan chidamliroq qilish mumkin. Uglerodli nanotubalarning ikkita toifasi mavjud: bitta devorli nanotubalar (SWNT) va ko'p devorli nanotubalar (MWNT).

- Grafen: engil, mustahkam va yuqori elektr o‘tkazuvchanlik xossalariga ega. Grafitning qatlamlari tekisligidagi elektr o‘tkazuvchanligi metal xarakterga ega bo‘lib 10^4 $(Om \cdot sm)^{-1}$ kattalikgacha yetadi. Qatlamlarga perpendikulyar yo‘nalishdagi elektr o‘tkazuvchanligi kuchli darajada mono kristall strukturani mukammalligiga, aralashmalar borligiga va boshqa qator faktorlarga bog‘liq. Elektr o‘tkazuvchanlik anizotropiyasi kattaligi keng oraliqda tebranadi: 250 dan 10^4 $Om^{-1} \bullet sm^{-1}$ gacha
- Metall oksidlar (masalan, TiO_2, ZnO): fotokatalitik va antibakterial xossalarga ega.
- Keramika zarrachalari: issiqlikka chidamli va mustahkamlikni oshiradi.

Kompozitsion materiallar olishning zamonaviy usullari

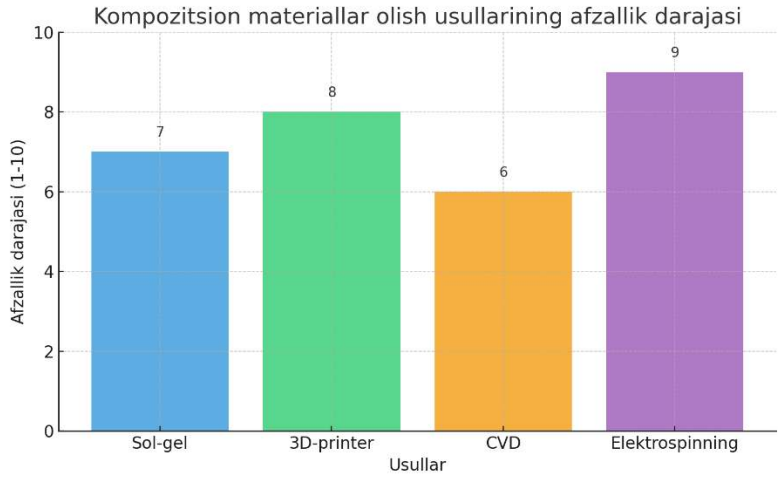
Zol-gel usuli: Zol-gel usuli suyuq fazadagi prekursordan gel holatiga o‘tish orqali materiallar olishni nazarda tutadi. Bu usul orqali nanozarrachalar bir tekis taqsimlanadi va yuqori darajadagi bir jinslilikka erishiladi. Zol-gel texnologiyasi turli xil keramika turlarini ishlab chiqarishda ham muhim rol o'ynaydi: ular ma'lum bir kompozitsiyaning nanokristalli kukunlaridan tayyorlangan Zollarni gellash orqali tayyorlanadi. Kukunlarni ishlab chiqarish parametrlarini o'zgartirib, keramika xususiyatlarida sezilarli o'zgarishlarga erishish mumkin. Masalan, mullit qimmatbaho optik, elektron, olovga chidamli va keramik material bo'lib, u termal zarbalarga va yuqori haroratlarda, hatto oldindan eritishgacha bo'lgan haroratlarda sudralishga noyob qarshilikka ega. Alyuminiy va kremniy oksidlari va turli xil qo'shimchalarning nano kukunlaridan foydalanish mullit sintezi haroratini pasaytiradi, unga asoslangan keramika tezroq yopishqoqligioshadi kuchliroq bo'ladi.

3D-printer yordamida ishlab chiqarish: 3D-printerlar yordamida kompozitsion materiallar qatlamma-qatlam yotqizish orqali yaratiladi. Bu usul murakkab shakldagi buyumlarni ishlab chiqarishda samarali hisoblanadi. 3D bosib chiqarish texnologiyasi yordamida polimer kompozitsiyalarni individual talablar asosida yaratish imkoniyati oshmoqda. Masalan, kosmik missiyalar uchun maxsus detallar 3D bosib chiqarish orqali yaratilmoqda.

Kimyoviy bug‘larni cho`ktirish(CVD): CVD usuli orqali gaz holatidagi prekursordan qattiq holatdagi qatlamlar hosil qilinadi. Bu usul yuqori sifatli yupqa qatlamlar olishda qo‘llaniladi. Vakuumli yuqori harorat sharoitida reaksiya kamerasiga ikkitadan ortiq gazsimon yoki suyuq reaktiv bug'lari kiritiladi, bu erda yangi material hosil qilish va uni cho'ktirish uchun gofret yuzasida kimyoviy reaktsiyalar sodir bo'ladi.

Elektrospinning: Elektrospinning usuli yordamida nano o‘lchamdagi tolalar hosil qilinadi. Bu usul tibbiyot va filtratsiya sohalarida keng qo‘llaniladi. Bunday elektrospinning usuli uch qismdan iborat: birinchi qismda, polimer eritmani maxsus shpritsdan diametri 0,5 mm atrofida bo'lgan kapillyardan o'rtacha 1 ml/s hajmiy sarflanish miqdoridagi tezlik bilan siqib chiqarish orqali tola hosil qiluvchi oqimni vujudga keltiladi. Ikkinchi qismda, kapillyardan chiqayotgan tola hosil qiluvchi oqimga yuqori kuchlanishli anod toki beriladi (miqdori 0,5 - 30 kilovolt va undan boshqa diapazonda ham bo'lishi mumkin) va oqim sochib yuboriladi. Uchinchi qismda esa katod - kollektor sochilgan oqimni o'ziga tortadi va buning natijasida fazaviy ajralish ro'y beradi, ya'ni tola bo'lib shakllangan oqim katodga boradi va erituvchi esa bug'lanib ketadi. Katodda hosil bo'lgan nanotolalar yig'iladi.

Diagramma 1. Kompozitsion materiallar olishning zamonaviy usullari

Diagrammada Sol-gel, 3D-printer, CVD va Elektrospinning usullarining afzallik darajalari (1–10) ko‘rsatilgan.

Zamonaviy usullarning afzalliklari va kamchiliklari

Jadval 1. Kompozitsion materiallar olish usullarining taqqoslanishi

	Yuqori bir jinslilik, past haroratda ishlov	
	Nano tolalar, tibbiyotda keng qo‘llaniladi	

Qo‘llanilish sohalari

Yuqori darajali to‘ldiruvchilar asosida olingan kompozitsion materiallar quyidagi sohalarda keng qo‘llaniladi:

- Aerokosmik sanoat: engil va mustahkam materiallar samolyot va raketa qismlarida ishlatiladi.
- Avtomobilsozlik: yoqilg‘i samaradorligini oshirish uchun yengil kompozitlar qo‘llaniladi.
- Tibbiyot: bio mos materiallar protezlar va implantlar uchun ishlatiladi.
- Elektronika: yuqori o‘tkazuvchanlikka ega materiallar sensorlar va boshqa qurilmalarda qo‘llaniladi.

Xulosa. Yuqori darajali to‘ldiruvchilar asosida kompozitsion materiallar olishning zamonaviy usullari ilm-fan va sanoatda katta ahamiyatga ega. Ushbu usullar yordamida yuqori sifatli, mustahkam va funksional materiallar ishlab chiqarish imkoniyati mavjud. Kelajakda bu sohada yanada ko‘proq innovatsion yondashuvlar va texnologiyalar paydo bo‘lishi kutilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ахмедов А. А. "Материаловедение композиционных материалов", Тошкент: Фан, 2020.
2. Callister, W. D., & Rethwisch, D. G. (2020). Materials Science and Engineering: An Introduction. 10th ed. Wiley.
3. Suryanarayana, C., & Al-Aqeeli, N. (2013). Mechanically alloyed nanocomposites. Progress in Materials Science, 58(4), 383–502.
4. Hussain, F., Hojjati, M., Okamoto, M., & Gorga, R. E. (2006). Review article: Polymer-matrix nanocomposites, processing, manufacturing, and application: An overview. Journal of Composite Materials, 40(17), 1511–1575.

5. Zhang, C., et al. (2021). Recent advances in 3D printing of nanocellulose: Structure, preparation, and applications. Carbohydrate Polymers, 260, 117768.

6. Васильев, В. В., & Морозов, Е. В. (2017). Механика композиционных материалов. Москва: МАИ.

7. Li, D., & Xia, Y. (2004). Electrospinning of nanofibers: Reinventing the wheel? Advanced Materials, 16(14), 1151–1170.

8. Jang, B. Z. (2015). Advanced Polymer Composites: Principles and Applications. ASM International.

9. Петров, Ю. В. (2019). Современные методы получения нанокомпозитов. Журнал нанотехнологий, №4, с. 45–52.

10. Salih, A. M. (2022). Application of nanomaterials in aerospace composites. Materials Today: Proceedings, 62, 440–448.

TABIIY VA SINTETIK BO‘YOQLARNING AHAMIYATI.

Hamidova Feruza O‘tkir qizi[1]
SamDU KF Aniq va tabiiy fanlar fakulteti K_23_04- guruh talabasi.
Ergashov Nurbek Zokir o‘g‘li[2]
o‘qituvchi.
Gmail:hamidovaf446@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu ishda tabiiy va sintetik bo‘yoqlarning ahamiyati o‘rganilgan. Bo‘yoqlar uzoq tarixga ega va kundalik hayotimizning muhim tarkibiy qismini tashkil qiladi. Bo‘yoqlar sanoati tabiiy o‘simlik va hashoratlar manbalaridan foydalanish bilan boshlanadi va keyin tezda sintetik ishlab chiqarib jarayonlariga o‘tdi. Afsuski bir necha sintetik bo‘yoqlar, ayniqsa azo bo‘yoqlar zaharli va mutagen ekanligi aniqlangan va butun dunyoda ba’zi turlari taqiqlanagan. Biroq, ularning arzonligi va boshqa kerakli xususiyatlari tufayli azo bo‘yoqlardan foydalanilanish va ishlab chiqarish bugungi kunda ham davom etmoqda. Ishning maqsadi: tabiiy va sintetik bo‘yoqlarning ahamiyatini o‘rganishdan iborat.

Kalit so‘zlar: Tabbiy bo‘yoqlar, Sintetik bo‘yoqlar, Ekalogiyaga tasiri, Qo‘llanish sohalari, Biologik tasri .

KIRISH

To‘qimachilikni bo‘yash uchun bo‘yoqlarni ikki asosiy guruhga ajratib o‘rganamiz: tabiiy bo‘yoqlar va sintetik bo‘yoqlarga ajratamiz. Tabiiy bo‘yoqlar faqat hayvov va o‘simliklardan olinadi. Ro‘yan o‘simligi ildizidan alizarin bo‘yog‘i olingan, juda qadim zamondan beri to‘q qizil rangni bo‘yash uchun ishlatilgan. Bundan tashqari tabiiy bo‘yoqlar o‘simlik poyalari, barglari, gullari,mevalar yoki tabiiy rudalardan olingan. Bo‘yoqlar va pigmentlar o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lsa-da, bo‘yoqlar to‘qimachilik substrati uchun muhim, pigmentlar esa yo‘q. Bundan tashqari, bo‘yoqlar noorganik bo‘lgan pigmentlardan farqli o‘laroq, asosan organikdir. Bundan tashqari, pigmentlar qo‘llash uchun bog‘lovchiga muhtoj, ammo bo‘yoqlar uchun birlashtiruvchi kerak emas[1,2]. Sintetik bo‘yoqlar neft va ko‘mir smolasidan olinadigan bo‘lsa, tabiiy bo‘yoqlarning pigmentlari tabiatdan olinadi. Sintetik bo‘yoqlardan keng foydalanish ularning yorqin ranglari, barqaror xususiyatlari, qulay foydalanish va arzonligi bilan bog‘liq. Biroq, sintetik bo‘yoqlardan foydalanishning potentsial xavfli omillari keng tarqalgan xavotirni uyg‘otdi. Hozirgi vaqtda to‘qimachilik mahsulotlarini qayta ishlash uchun tabiiy xom ashyo va bunday bo‘yoqlardan foydalanishning ekologik jihatlariga e'tibor qaratilmoqda [3]. Hozirgi kunda tabiiy bo‘yoqlarni sintetik bo‘yoqlar siqib chiqardi shu sababli ham sintetik bo‘yoqlarning xafi ham kun sayin ortmoqda. Sintetik bo‘yoqlar bilan bo‘yalgandan so‘ng, oqava suvlar tegishli tozalash jarayonisiz dalalarga, hovuzlarga yoki daryolarga tashlanadi, bu 2011 yilda ZDHC detoks kampaniyasi tomonidan e'tiborimizga havola qilingan. Bunday ifloslangan suv odamlar bilan aloqa qilganda teri kasalliklarini keltirib chiqaradi va dengiz ekotizimiga halokatli ta'sir ko‘rsatadi. Ushbu bo‘yoqlarning ba'zilari kanserogen va allergendir, bu sintetik bo‘yoqlarning yana bir kamchiligidir

[4,5]. Ko‘pgina bo‘yoqlar allaqachon taqiqlangan, ammo ba'zilari hali ham sanoatda qo‘llaniladi, chunki hozirgacha inson terisi uchun xavfsiz bo‘lgan alternativa mavjud emas edi. Sintetik bo‘yoqlar butunlay biologik parchalanmaydi, ular ekologik buzilishlarni keltirib chiqaradi. Aksincha, tabiiy bo‘yoqlardan to‘liq foydalanish ekologik toza yondashuv [6].Modda tendentsiyalarining tez-tez o‘zgarib turishi tufayli tabiiy bo‘yoqlarni ishlab chiqarish jarayonining rivojlanishi, shuningdek, tabiiy bo‘yoqlarni qo‘llash sanoatda katta e'tiborni tortmoqda [7,8]. To‘qimachilik sanoati Hindistonning asosiy iqtisodiy qismini egallaydi, bu bir necha asrlardan beri mavjud bo‘lgan eng qadimgi sanoatdir. Hatto bugungi kunda ham u qishloq xo‘jaligidan keyin ikkinchi yirik ish beruvchi bo‘lib, Hindiston eksportining 11% foizini tashkil etadi. Hozirgi vaqtda taxminan 108 milliard AQSh dollariga baholangan Hindiston to‘qimachilik sanoati 2021 yilga kelib 223 milliard AQSh dollariga yetishi kutilmoqda. Garchi to‘qimachilik sanoati har qanday mamlakat iqtisodiyotida muhim rol o‘ynasa ham, bu ekologik to‘siqdir. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (JSST) ma'lumotlariga ko‘ra, sanoat suvining ifloslanishining 17 ~ 20% to‘qimachilik sanoatini tozalash natijasida yuzaga keladi. Hisob-kitoblarga ko‘ra, to‘qimachilik sanoatida azo bo‘yoqlarning 80% ga yaqini bo‘yash uchun ishlatiladi, shundan taxminan 10-15% bo‘yoqlar oqava suvlar orqali atrof-muhitga tola bilan bog‘lanmasdan yo‘qoladi. Rangli oqava suvlarni chiqaradigan to‘qimachilik tarkibida zaharli moddalar, jumladan reaktiv bo‘yoqlar, sintetik azo bo‘yoqlar va suvning ifloslanishiga, atrof-muhit muvozanatining yo‘qolishiga va pH qiymatini o‘zgartirish va suv havzasining organik noorganik kimyoviy tarkibini o‘zgartirish orqali suvning kimyoviy kislorodga bo‘lgan talabi (KOD) va biologik kislorodga bo‘lgan talabning (BOD) oshishiga olib keladigan boshqa ko‘plab xavfli kimyoviy moddalar. Bu rangli chiqindilar yorug‘likning kam kirishi va kislorod iste'moli tufayli suv ekotizimiga o‘tkir toksik ta'sir ko‘rsatadi [4]. Har bir ekotizim bir-biriga bog‘langanligi sababli, umumiy yaxlitlik biosfera buzilib, sog‘likka oldindan aytib bo‘lmaydigan ta'sir ko‘rsatadi. Masalan, metanil sariq, azo bo‘yoq, albinos kalamushlarda gepatotoksik ta'sir ko‘rsatadi. Sintetik azo bo‘yoqlar N=N− bog‘lanish mavjudligi uchun tabiatda intiluvchan va kanserogendir. U asosan deyarli biologik parchalanmaydigan murakkab aromatik molekulyar tuzilishdan iborat. To‘qimachilikda qo‘llaniladigan ko‘plab bo‘yoqlar haqiqiy kimyosi bilan emas, balki faqat savdo nomi bilan ma'lum, bu o‘tkir toksik ta'sirni keltirib chiqaradigan asosiy sababdir, bu yerda bo‘yoqlarning parchalanishiga mumkin bo‘lgan yechim qabul qilinishi mumkin emas. So‘ngi yillarda butun dunyoda sintetik boyoqlar xafini kamaytirish va xarajati kam bo‘lgan tabiiy bo‘yoqlar ishlab chiqarishga qaratilmoqda.

Bo‘yoqlarni tasniflash: Eruvchanligi bo‘yicha tasniflash O‘simlik manbalaridan olingan tabiiy pigmentlar odatda suvda eriydigan, spirtda eriydigan va yog‘da eriydigan pigmentlarga bo‘linadi. Suvda eruvchan pigment suvda va suvli etanolda oson eriydigan, ammo mutlaq etanolda qiyin eriydigan va neft efirida erimaydigan pigmentga tegishli. Boshqa tomondan, yog‘da eriydigan pigment neft efirida, diklorometanda va boshqalarda oson eriydigan pigmentni anglatadi. Organik pigment suvda, etanolda, asetonda va boshqa erituvchilarda erimaydi. Alkogolda eriydigan pigment mutlaq etanol va aseton kabi qutbli organik erituvchilarda oson eriydi. Kimyoviy tarkibi va manbasiga ko‘ra tasnifi .Tabiiy bo‘yoqlarni kimyoviy tarkibiga ko‘ra ajratish mumkin, ya'ni ular tarkibida xlorofill, karotinoidlar, flavonoidlar yoki boshqa birikmalar mavjud. An'anaga ko‘ra, tabiiy bo‘yoqlar hayvon, o‘simlik yoki mineral manba bo‘lishi mumkin bo‘lgan manbaga qarab tasniflanadi. Oldindan belgilangan miqdordagi xarakterli ranglar ildizdan yig‘ilgan. Karmin qizil, hind sariq va binafsha rang - bunday ohanglarning odatiy yig‘ilishi. Ular orasida Karmin qizili Cochenille o‘simlikida yashovchi qoraqo‘tirlardan yig‘iladi.Hindiston va Xitoyda hind sariq rangining manbai tuyalar va fillarning siydigi edi.Bundan tashqari, dengiz chig‘anoqlari va kermes hasharotlari mos ravishda binafsha va qizil ranglarning manbai hisoblanadi. Bundan tashqari, ildizlar, qobiqlar, barglar, gullar va urug‘lar o‘simlikka asoslangan tabiiy bo‘yoqlarning umumiy manbaidir. Kinobar, marganes oksidi va turli xil mis tuzlari qadimgi davrlarda devor rasmlari uchun ishlatilgan bo‘lib, ular birinchi mineral asosli tabiiy bo‘yoqlar bo‘lishi kerak.

Tabiiy bo‘yoqlarni kundalik hayotda qo‘llash

Tabiiy bo‘yoqlardan lab bo‘yog‘i bo‘yog‘i sifatida lablar go‘zalligini oshirish uchun, shuningdek, sochlarni bo‘yash uchun foydalanish mumkin. Bu og‘ir metallar kabi zararli moddalarni o‘z ichiga olgan qo‘shimchalarni almashtirishi mumkin. Terini parvarish qilish effekti tufayli ba'zi bo‘yoqlardan samaraliroq mahsulotlar ishlab chiqilishi kutilmoqda. Tabiiy bo‘yoqlar nafaqat xavfsiz va ekologik toza, lekin ayni paytda o‘ziga xos hidga ega. Ular qog‘oz sanoatida ham qo‘llanilishi mumkin. Bundan tashqari, bakteriyalar, zamburug‘lar, mog‘orlar va boshqa mikroorganizmlar tomonidan ishlab chiqarilgan pigmentlar ham aniqlangan.

XULOSA:

Muayyan tabiiy bo‘yoq uchun tegishli ekstraksiya jarayonidan foydalangan holda, qayta ishlash narxini ma'lum darajada kamaytirish mumkin. Bundan tashqari, tabiiy bo‘yoqni qo‘llash va ekstraktsiya jarayoni bilan bog‘liq kamchiliklarni bartaraf etish uchun keyingi tadqiqotlar o‘tkazilishi kerak. Nihoyat, eng zamonaviy texnologiyalardan foydalanish tabiiy bo‘yoqlarni olish va uni qo‘llash bilan bog‘liq kamchiliklarni bartaraf etishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Broadbent AD. Basic principles of textile coloration, society of dyers and colourists. West Yorkshire. 2001.
2. V. Shenai, “Technology of textile processing. Technology of dyeing,” 1977, Volume 6.
3. Saxena S, Raja A. Natural dyes: sources, chemistry, application and sustainability issues. Roadmap to sustainable textiles and clothing: Springer; 2014. p. 37-80.
4. Rahman MM, Haque TMA, Sourav NS, Rahman S, Yesmin S, Mia R, et al. Synthesis and investigation of dyeing properties of 8-hydroxyquinoline-based azo dyes. Journal of the Iranian Chemical Society. 2021;18(4):817-826.
5. Al Mojnun Shamim SS, Mia R, Selim M, UddinBanna B. International journal of engineering sciences & research technology reuse of standing dye bath of reactive dyeing with nylon & silk. Cellulose. 2019;70(90):5-30.
6. Mia R, Islam MA, Ahmed B, Mojumdar JIA. Woolenization of Jute Fibre. European Scientific Journal. 2016; 13(30): 314-326
7. Grifoni D, Bacci L, Zipoli G, Carreras G, Baronti S, Sabatini F. Laboratory and outdoor assessment of UV protection offered by flax and hemp fabrics dyed with natural dyes. Photochemistry and Photobiology. 2009;85(1):313-20.
8. Degradation of Synthetic Azo Dyes of Textile Industry: a Sustainable Approach Using Microbial Enzymes Shrabana Sarkar1 & Aparna Banerjee[1] & Urmi Halder[1] & Raju Biswas[1] & Rajib Bandopadhyay[1] DOI 10.1007/s41101-017-0031-5

КАТАЛИЗАТОРНИНГ СТАЦИОНАР ҚАТЛАМИ ШАРОИТИДА МОНОХЛОРМЕТАННИ ПАРЧАЛАШ РЕАКЦИЯСИ БЎЙИЧА ТАДҚИҚОТЛАР.

Файзуллаев Н.И., Жавҳаров Ж.Ж.

SamDU KF

javharovjonibek844@gmail.com

Олдинги ишлардан маьлумки оралиқ бирикмаларнинг зичлашиш маҳсулотларига ва уларнинг углерод сақловчи қатламларга кейинги айланиши кимёвий реакциялар мажмуи монохлорметанни ҳавосиз жойда юқори ҳароратда қиздириш реакция маҳсулотларида водород пайдо бўлишига олиб келади[1-3]. Монохлорметаннинг каталитик ҳавосиз жойда юқори ҳароратда қиздириш жараёнида водород ҳосил бўлиши брутто-реакциясини қуйидаги кўринишда тасаввур қилиш мумкин[4-6]:

$$CH_3Cl \rightarrow C + H_2 + HCl.$$

Юқори ҳароратда ҳавосиз жойда қиздириб парчалаш реакцияси шароитида ҳосил бўлган водород монохлорметан билан метан олиниши билан ўзаро таъсирлашади[7]:

$$CH_3Cl + H_2 \rightarrow CH_4 + HCl.$$

Реакция маҳсулотларида метаннинг пайдо бўлиши углерод сақловчи қатламларнинг ҳосил бўлиши билан боғланган, улар жараённи амалга ошириш учун танланган юқори каталитик фаолликка эга бўлган ва селектив катализаторнинг дезактивланишига сабаб бўлади[8-10].

Монохлорметанни ҳавосиз жойда юқори ҳароратда қиздириш жараёнини ўтказишда ЮКЦ типидаги силикоалюмомагнийфосфат монохлорметанни юқори ҳароратда ҳавосиз жойда қиздириб, этилен ва пропилен олиш учун танланган катализаторлар, шунингдек эса монохлорметанни юқори ҳароратда ҳавосиз жойда қиздириб, этилен ва пропилен олиш учун юқори каталитик фаолликка эга бўлган катализатор (сохтасуюлтириш режими) углерод сақловчи қатламлар ҳосил бўлиши ҳисобига дезактивланади. Монохлорметанни юқори ҳароратда ҳавосиз жойда қиздириб, этилен ва пропилен олиш учун танланган юқори каталитик фаолликка эга бўлган катализаторлар намуналарининг дастлабки фаоллигини тиклаш учун ҳаво оқимида оксидланишли қайта тиклашга учратилади.

Монохлорметаннинг ҳавосиз жойда юқори ҳароратда қиздириб, этилен ва пропилен олиш фаолсизланган катализаторни қайта тиклаш жараёни ҳаво оқимида углерод сақловчи қатламларни йўқотиш мақсадида ёқиш усули орқали амалга оширилади.

Монохлорметанни юқори ҳароратда ҳавосиз жойда қиздириб, этилен ва пропилен олиш учун фаолсизланган катализатор юқори каталитик фаолликка эга бўлган катализаторнинг қайта тиклаш жараёни лаборатория қурилмаси схемасига мувофиқ равишда технологик жиҳоздан фойдаланиб амалга оширилади.

Монохлорметанни ҳавосиз жойда юқори ҳароратда қиздириб этилен ва пропилен олиш учун мўлжалланган реакторни ҳаво билан тозалаш реакцион зонадан реакцияга киришмаган монохлорметанни қолдиқ миқдорини йўқотиш, шунингдек қайта тиклаш жараёни ҳарорат режимига - 550°С га монохлорметанни ҳавосиз жойда юқори ҳароратда қиздириб этилен ва пропилен олиш учун мўлжалланган реакторни чиқариш мақсадида амалга оширилади. Ҳайдашда газ сифатида азотдан фойдаланилади. Азот монохлорметанни ҳавосиз жойда юқори ҳароратда қиздириб этилен ва пропилен олиш учун мўлжалланган реакторга баллондан юборилади. Азот сарфи 5 РРГ-10 регулятори орқали таъминланади, уни бошқариш блоки орқали амалга оширилади.

Монохлорметанни юқори ҳароратда ҳавосиз жойда қиздириб, этилен ва пропилен олиш учун фаолсизланган катализатор юқори каталитик фаолликка эга бўлган катализатор ҳавосиз жойда юқори ҳароратда қиздириш жараёни ўтказилгандан кейин 400-475°С ҳароратда туради. Монохлорметанни ҳавосиз жойда юқори ҳароратда қиздириб этилен ва пропилен олиш учун мўлжалланган реакторга монохлорметаннинг берилиши азот юборилиши билан аста-секин қопланиб тўхтатилади. Монохлорметанни ҳавосиз жойда юқори ҳароратда қиздириб этилен ва пропилен олиш учун мўлжалланган реактордаги ҳарорат азот оқимида 550°С гача кўтарилади.

Қайта тиклаш жараёни тугаши билан ютилган водород хлорид борлигига алкалиметрик усул орқали олинган водород хлорид таҳлили ўтказилади.

1-жадвал

Силикоалюмомагнийфосфат ЮКЦ-30да реакция маҳсулотларининг ҳосил бўлиш селективлигига монохлорметаннинг ҳажмий тезлигининг таъсири
Тажриба давомийлиги 500 дақ. Ҳарорат 430°С.

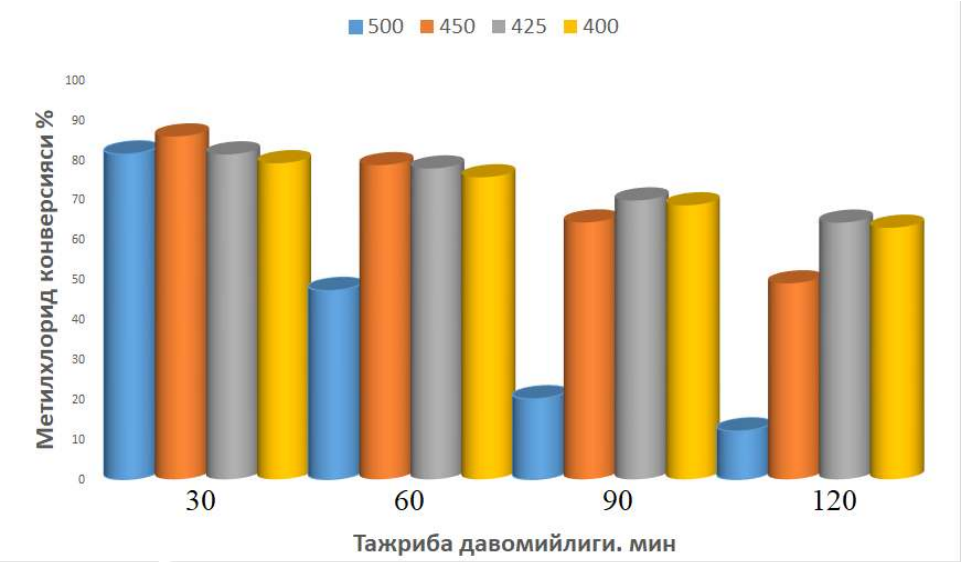
Ҳосил бўлиш селективлиги, мол.%	ҳажмий тезлик, соат$^{-1}$		
CH_4			
H_4			
H_6			

$\sum C_2 - C_3$			

Этиленнинг ҳосил бўлиш селективлиги бўйича маълумотлар шу ҳақда далолат берадики, монохлорметан бўйича ҳажмий тезликни 1000-1500 соат$^{-1}$ интервалда ошириш ҳисобига силикоалюмомагнийфосфатга юкламани ошириш силикоалюмомагнийфосфат ишлашининг 500 дақ ўтгач этилен ҳосил бўлиш селективлигининг 26 мол.% дан 41 мол.% гача ортишига имкон беради. Бунда монохлорметан ҳажмий тезликларининг барча ўрганилган оралиғида пропилен бўйича селективлик 45-47 мол.% даражада турғун қолади. Қуйи молекуляр тўйинмаган этилен қатори углеводородлар яъни этилен ва пропиленлар бўйича умумий селективлик монохлорметаннинг ҳажмий тезлигини 1000-соат$^{-1}$ дан 1500-соат$^{-1}$ гача ортиши билан тажриба бошланишидан 500 дақ ўтиб 71 мол.% дан 87 мол.% гача ортади.

Тажриба заводида монохлорметаннинг суюқланиш режимида каталитик юқори ҳароратда ва ҳавосиз жойда қиздириб қуйи молекуляр тўйинмаган этилен қатори углеводородларидан этилен ва пропилен олиш жараёнини ишлаб чиқиш ЮКЦ-30 силикоалюмомагнийфосфат иштирокида монохлорметан каталитик ҳавосиз жойда юқори ҳароратда қиздириш жараёни кўрсаткичларига ҳарорат ва хомашёнинг юбориш ҳажмий тезлигининг таъсирини тадқиқ қилиш 1-расмда монохлорметан конверсияси ва қуйи молекуляр тўйинмаган этилен қатори углеводородлар яъни этилен ва пропиленлар ҳосил бўлиш селективлиги температуравий боғлиқлигини аниқлаш натижалари келтирилган.

Даставвал силикоалюмомагнийфосфат 400-475°С ҳароратлар оралиғида монохлорметан юборилишининг 1500 соат$^{-1}$ ҳажмий тезлигида қўзғалмас қаватли жараённи амалга ошириш учун танланган юқори каталитик фаолликка эга бўлган ва селектив катализаторли жараённи амалга ошириш учун мўлжалланган реактордан фойдаланиб синовдан ўтказилди. Натижалар 1-расмда келтирилган.

5-расм. Турли ҳароратларда ЮКЦ-30 силикоалюмомагнийфосфатда тажриба давомийлигига боғлиқ ҳолда CH_3Cl конверсияси ўзгариши динамикаси. Ҳажмий тезлик – 1500 соат$^{-1}$.

400-475°С ҳароратлар оралиғида силикоалюмомагнийфосфатнинг бошланғич фаоллиги 77-84% ни ташкил этиши олинган (5-расм). Таъкидлаш лозимки, 400-450°С ҳароратлар оралиғида монохлорметаннинг конверсияси тажриба давомийлиги ортган сайин секинлашади. 475°С да монохлорметан конверсиясининг 84% дан 10% гача пасайиши кузатилади. Эҳтимол, бу шу билан боғланганки, ҳароратнинг кўтарилиши оралиқ

бирикмаларнинг зичлашиш маҳсулотларига иккиламчи ўзгариши реакцияларига имкон яратади. Бу углерод сақловчи қатламлар ҳосил бўлиши ортишига ёрдам беради, силикоалюмомагнийфосфатда уларнинг тўпланиши фаол марказлар тўсилишига, шу орқали ЮКЦ-30 дезактивланишига олиб келади.

АДАБИЁТЛАР

1. Свейти Т. Тенденции в развитии нефтеперерабатывающей промышленности мира: состояние и перспективы. // Нефтегазовые технологии, 2006. -№ 1. -С. 59.
2. Меньшиков В.А., Лякишев Г.Г., Апельбаум А.Л., Гольдштейн Л.Х. Технология получения этилена из природного газа и проблемы каталитической окислительной димеризации метана. Газохимия в XX веке. Проблемы и перспективы: Тр. Моск. семин. по газохимии 2000-2002 гг. / Под ред. проф. А.И. Владимирова и чл.-корр. РАН А.Л. Лапидуса; РГУ нефти и газа им. И.М. Губкина. - М., 2003. -С. 68-76.
3. Трегер Ю.А., Розанов В.Н., Соколова С.В., Мурашова О.П. Получение этилена и пропилена из природного газа через промежуточный синтез хлористого метила и последующий его каталитический пиролиз // Катализ в промышленности. 2012. № 3. С. 15–20.
4. Chen J.Q., Vora B.V., Pujado P.R., Gronvold E., Fuglerud T., Kvisle S. Most recent developments in ethylene and propylene production from natural gas using the UOP/Hydro MTOprocess // 7 th Natural Gas conversion Symposium, Dalian, China, June 6-10, 2004, abs. 1-01-071.
5. Арутюнов В.С., Басевич В.Я., Веденеев И.В. Прямое газофазное окисление природного газа при высоких давлениях в метанол и другие оксигенаты. // Успехи химии, 1996. -Т. 65. -№ 3. -С. 211.
6. Шелдон Р.А. Химические продукты на основе синтез-газа. -М.: Химия, 1987. -248 с.
7. Fox J.M, Chen T.P., Degen B.D. An Evaluation of Direct Methane Conversion Processes./// Chem. Eng. Prog. -1990. -V. 86. -P. 42.
8. Трегер Ю.А., Розанов В.Н. Получение хлорорганических соединений на основе одноуглеродных молекул. // Успехи химии, 1989. -Т. 58. -В.1. -С. 138.
9. Розанов В.Н., Трегер Ю.А. Разработка процессов получения хлорметанов.// Научные труды НИИ «Синтез». -М., 1996. -С. 176.
10. Chen J.Q., Vora B.V. Most recent developments in ethylene and propylene production from natural gas using the UOP/Hydro MTO process. // 7th Natural Gas conversion Symposium. Dalian, China, June 6-10. -2004. -abs. 1-01-071.

KOMPOZITSION MATERIALLARNI TISH BLOMBASIDA ISHLATILISHI.

Kenjayeva Guldona Azamat qizi, Mahammadiyeva Shahlo Rabbim qizi
SamDU Kattaqo'rg'on Filialli Aniq va tabiiy fanlar fakulteti talabalari
jorayevashahlo07@gmail.com

Annotatsiya. Ishda Kompozitsion materiallarni tish blombasida ishlatilishi o'rganildi. Kompozit ashyolarning dentin praymerlari bilan o'zaro aloqasi faqatgina mikromexanik yo'l bilan emas, balki, gidroksid, amin va karboksid guruhlar bilan o'zaro kimyoviy aloqasi orqali ham amalga oshiriladi Silikat sementlar asosan oldingi tishlarni plombalash uchun qo'llaniladi. Tarkibida ko'p miqdorda kvars tutgani uchun ham bu plomba ashyosi yaltiroqligi jihatidan emalga yaqin hisoblanadi**. Ishning maqsadi** kompozitsion materiallarni tish blombasida ishlatilishini o'rganishdan iborat.

Kalit so'zlar Kompozitsion materialla, Silikat, differensial, termo-vibratsiyali, silikat va fosfat, kukun-suyuqlik.

Kirish

Kompozitsion plomba ashyosida juda ko‘p izlanishlar bo‘lib o‘tdi shuningdek bunda ko‘p olimlarni fikri yuritildi uning inson tishlariga o‘rnatilganda qanchalik yaxshi his qilishi kerakligi va tish plobasi o‘z xususiyatini yo‘qolmasligi hamda yemirilib o‘z kovoklarida ovqat qoldiqlarini saqlab qolmaslikni oldini olish maqsadida juda mustahkam qilishni ko‘zda tutadilar [1,2]. Kompozitsion plombalarni boshqa plombalarda afzalliklari ham uning tarkibida tishga ziyon yetkazmaydigan noorganik moddalar borligi hamda qo‘yilgan plombalar inson organizmiga salbiy ta’sir ko‘rsatmasligi aytib o‘tiladi[3].

Hozirgi davrda yuqori estetik va fizik-mexanik xususiyatlari yuqori bo‘lgan kompozit ashyolar boshqa plomba ashyolar (sementlar, amalgamalar)ni siqib chiqardi[4].

"Kompozit ashyo" tushunchasi boshqa faol polimerlar asosidagi stomatologik ashyolarni aniq chegaralash maqsadida qo‘yilgan, boshqacha aytganda kompozitlar - bu murakkab tarkibdagi plomba ashyosi bolib, u organik asosda qat’iy tartib asosida kiritiladi[5]**.**

Kompozit ashyolar tarkibiga igna yuzali to‘ldirgichlarni qo‘shish natijasida yangi chaynov tishlar uchun zichlashtirilgan kompozitsion ashyolar ishlab chiqarildi. Yaniy ko‘p chaynalishi natijasida plombalar tushib qolishini oldini olish maqsadida Boshqa turdagi plombalar yopishqoqligi yaxshi emas va mexanik pishiq emas (mo‘rt,sinadi).Shu jihatdan ham kompozitsion plombalar tavsiya etiladi.Kompozitsion ashyolar noorganik to‘ldirgich zarrachasining hajmi va polimerizatsiya turiga qarab ajratiladi. Kompozitsion ashyolaming zarracha hajmiga qarab tasnifi F. Lutz va R.W. Phillips (1983) tarafidan ishlab chiqilgan[6-8]:

Makro to‘ldirilgan kompozitlar, mini to‘ldirilgan kompozitlar, mikro to‘ldirilgan kompozitlar gibrid kompozitlar, mayda dispers gibrid kompozitlar. Shuningdek bu kompozitlarni o‘z vazifalari bor bunda ham albatta effekti yaxshi bo‘lmagan kompozitlar yuq emas.

Kompozitsion materiallardan tayyorlangan plombalar tish emalini yaxshilash hamda o‘rnatish jarayonida tez qotuvchi xususiyatlarni namoyon qiladi.Hamda tish to‘qimalari bilan biologik kirishish xususiyatiga ega va kimyoviy turğun o‘z rangini yo‘qotmaydi[9].

Usullari

Ushbu tadqiqotda harorat dasturi doirasida jismoniy va kimyoviy jarayonlarning issiqlik ta'siri to'g'risidagi ma'lumotlarni ro'yxatga olish , shuningdek namuna massasidagi o'zgarishlarni aniqlash imkonini beruvchi differentsial skanerlash kalorimetriya va termogravimetriyani o'z ichiga olgan sinxron Termal tahlil ishlatilgan. gazsimon birikmalarning hosil bo'lishi va ajralib chiqishi, parchalanish va atmosfera bilan reaktsiyasi, issiqlik barqarorligi, reaksiya kinetikasi, polimer komponentlarining kimyoviy tarkibi, noorganik plomba, namlik va yumshatilish darajasi bilan bog'liq. Ushbu tadqiqot uchun 30 mg og'irlikdagi uch xil kompozitsiyadan 90 ta kompozit material namunalari tayyorlandi.

Qattiq tish to‘qimalaridagi nuqsonlarni o‘z vaqtida va sifatli almashtirish stamatologiyaning asosiy vazifalaridan biridir .Qattiq tish to‘qimalarini tiklashni asosiy usullari kompozitsion materiallar bilan to‘ldirish va inleysli protezlardir. Makro to'ldirilgan kompozitlar tarkibiga anorganik to‘ldirgich hajmi 2 dan 30 mk ga bo‘lgan zarralar kiradi. Birinchi kompozitni R.L. Bowen kvars unini silan bilan qayta ishlov berish yo‘li orqali zarracha hajmini 30 mk ga yetkazib ishlab chiqargan. Ular boshqa plomba ashyolaridan nisbatan yuqori estetik, chetki yopishish xususiyatining va fizik-mexanik xususiyatlarining yuqoriligi bilan ajralib turadi. Keyingi tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, ular yomon silliqlanadigan va pardozlanadigan, yuzasi ğadir-budur va ranggi o‘zgaruvchandir. Zarrachasi hajmi 1-8 mk bo‘Igan markofillar small particle macrofilled system - deb, ba‘zan yarim pardozga beriluvchan ashyo hisoblanadi.

Kompozitsion plomba ashyosining kimyoviy tarkibi va xususiyatlari.Zamonaviy kompozit ashyolari organik asosdan va to‘ldirgichdan tarkib topgan. Bundan tashqari polimerlash jarayonini boshqarish uchun kompozit ashyolar tarkibida inisiatorlar, polimerizatsiyaning aktivatori va ingibitorlan, stabilizatorlar, bo‘yoqlar va pigmentlar mavjuddir.Hamda ana shularni evaziga tish emaliga joylashtirilgan plombalar o‘z rangini uzoq vaqt saqlab turadi.

Ixtirolar guruhi noorganik oksid zarralarini qayta ishlash yuzasi, zarrachalar yuzasini qayta ishlash uchun birikma, noorganik oksid zarralarini qayta ishlangan sirt bilan va ularni davolash mumkin bo'lgan tish kompozitlarida qo'llash bilan bog'liq. Noorganik oksid zarralarini sirtni qayta ishlash usuli bosqichlarni o'z ichiga oladi, bunda sirtni qayta ishlash uchun birikma birinchi funktsional guruhning o'zaro ta'sirida olinadi, bu ko'p (met)akrilat monomerining funktsional guruhi bo'lgan, tarmoqlangan yoki siklik guruhni o'z ichiga oladi. molekulyar og'irligi, kamida 350 g / mol, silan birikmasining funktsional guruhi bo'lgan ikkinchi funktsional guruh bilan, birinchi va ikkinchi funktsional guruhlar kovalent bog'lanish hosil bo'lishi bilan reaksiyaga kirishadi, uretan, karbamid hosil bo'lishi bilan. yoki amid bog'lari; va sirtni qayta ishlash uchun birikma noorganik oksidning zarralari bilan birlashtiriladi. Sirtga ega noorganik oksid zarralari, shuningdek, yuqorida ko'rsatilgan usul bo'yicha qayta ishlangan va polimerlanadigan qatronlar tarkibini va qayta ishlangan yuzasiga ega bo'lgan noorganik oksid zarralarini o'z ichiga olgan davolanadigan tish kompozitsiyasiga da'vo qilinadi. Qayta ishlangan sirtga ega bo'lgan zarrachalarning versiyalaridan birini molekulyar og'irligi kamida 600 g / mol bo'lgan multi(met)akrilat monomerining hosilasi bo'lgan silan birikmasini ifodalovchi sirtni qayta ishlash uchun birikma qo'llash orqali olish mumkin. kamida uchta (met) akrilat guruhi. Murakkab shuningdek, uretan, karbamid yoki ko'p(met)akrilat monomer bilan amid bog'i orqali kovalent bog'langan silan guruhini o'z ichiga oladi, molekulyar og'irligi kamida 350 g / mol bo'lgan tarmoqlangan yoki siklik guruhni o'z ichiga oladi.

TA'SIR: da'vo qilingan usul bo'yicha qayta ishlangan sirt bilan noorganik oksid zarralarini davolash mumkin bo'lgan tish kompozitsiyasi tarkibida qo'llash bunday kompozitsiyaning qisqarishini kamaytiradi. Tish to‘qimasini qayta tiklash va u bilan yopishishni tiklash funksiyasiga ega tish plombalarini ishlab chiqarish uchun material

Tish plomba uchun tavsiya etilgan material noorganik plomba va aralashtiruvchi suyuqlik yoki organik monomerni o'z ichiga oladi va qo'shimcha ravishda allantoin va akorin bilan kalamus yog'ini o'z ichiga oladi. Texnik natija plomba va tish to'qimalari (dentin va emal) o'rtasidagi bog'lanishning o'z-o'zidan tiklanishini, plomba ostidagi tish to'qimalarining yangilanishini va natijada plombaning qisqarishining yo'qligini, uning jismoniy holatini saqlab qolishni ta'minlashdan iborat. va mexanik xususiyatlar qoniqarli darajada, shuningdek, tavsiya etilgan materialni har qanday turdagi (mineral, kopolimer sement) va har qanday turdagi (kimyoviy yoki yengil) sement plombalarini ishlab chiqarish uchun material shaklida ishlab chiqarish imkoniyati. "Kompozit aktivator" suyuqligini o'z ichiga oladi, bu shifokorning vaqtini, bemorning pulini tejashga va behushlikdan voz kechishga imkon beradi. qayta tiklash qoldiqlarini to'liq olib tashlash bilan muqarrar bo'lgan tish to'qimasini takroriy tayyorlash. Ammo muammo shundaki, vaqt o'tishi bilan og'iz bo'shlig'idagi kompozitsion massa biroz boshqacha soya va shaffoflikka ega bo'ladi, bu og'iz suyuqligida joylashgan oziq-ovqat pigmentlari va mikroorganizmlar bilan uzoq vaqt aloqa qilish oqibatidir [1]. Amaldagi kompozitsion materialning markasini, kompozit qatlamlarni qo'llash ketma-ketligi va xususiyatlarini, ularning soyalarini aniqlash mumkin emas. Shuning uchun, chiplarni ta'mirlashda kompozitsiyani avval qo'llanilganiga biriktirmaslik, balki tishning soyasi va shaffofligini aniq takrorlash qiyin.

Xulosa

Shunday qilib, kompozit materiallarning turlarini tavsiflash va texnologik nuqsonlar paydo bo'lishining oldini olish choralarini shakllantirishdir. Ushbu ishda o'rganilgan material polimer kompozit materiallardir. Mikro tuzilma va makrostrukturani o'rganishning optik usullari ham qo'llanilgan. Natija. Polimer kompozit materiallardan tayyorlangan uskunada yoki alohida komponentlarda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan fizik va mexanik nuqsonlarning xususiyatlari va tavsifi, shuningdek ularning tasnifi tavsiflanadi. Polimer kompozit materiallardan tayyorlangan mahsulotlarda texnologik nuqsonlarning oldini olish bo'yicha choratadbirlarni shakllantirish, birinchi navbatda, ushbu nuqsonlarni aniqlash va tasniflash, ularning ushbu materiallardan tayyorlangan asbob-uskunalar va mahsulotlarga ta'sirini hisobga olish usullarini shakllantirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

1. A. V. Grinev, I. M. Makeeva, E. V. Musixina Hamma uchun stomatologiya, 10-12,2005 y.
2. E.Yu Startseva, NA Makarova, G.M.Axmetova, K.I.Biktimirova, R.R.Musin Ural tibbiyot jurnali. 2018. 162-jild, 7-son, 2018-yil
3. B.A.Nabiraeva, E.A.Nasimova, B.N.Xabilov Konferentsiyalar, 414-416, 2023
4. IV Suvorov, V.M.Belov Polzunovskiy vestnik, 242-244, 2008 yil
5. Yuliya Borisovna Vorobyova, Anna Leonidovna Ermolovich, Marina Sergeevna Ignatenko, Yan Aleksandrovich Lupoyad Rossiya Federatsiyasi Mudofaa vazirligining "SM Kirov harbiy tibbiyot akademiyasi" Oliy ta'lim federal davlat byudjeti harbiy ta'lim muassasasi, 2022 yil.
6. A.A.Gushchin, AA Adamchik, V.Y.Zobenko, V.N.Samxayev
Kuban ilmiy tibbiy byulleteni 28 (4), 53-71, 2021.
7. NI Krikheli, MN Bychkova, OV Kramar, OV Rudneva, PU Peretyagin, NU Peretyagi. Tibbiyot alifbosi, 70-73, 2024
8. Коджаев М.Ф., Воробьева М.В., Невзоров А.Ю.
Эффективность использования вкладок при дефектах твердых тканей зубов ГБОУ ВПО Саратовский ГМУ им. В.И. Разумовского Минздрава России, кафедра стоматологии ортопедической
9. Applications of Nanocomposite Materials in Dentistry Woodhead Publishing Series in Biomaterials 2019, Pages 205-224.

KIMYO FANINI O’QITISHDA DIOGRAMMA VA PIKTOGRAMMALARNING AHAMIYATINI OSHIRISH

Rustamova Sevinch Tursunboy qizi, Qo'chqorova Dinora Bahrom qizi
Samarqand Davlat Universiteti Kattaqo’rg’on filiali talabalari
rustamovasevinch314@gamil.com

Annotasiya: Ushbu ishda kimyo fanini o’qitishda diogramma va piktogrammalarning ahamiyatini oshirish Kimyo fanini o’qitishda diagramma va piniktogrammalardan foydalanishning ahamiyatini tahlil qilinadi. Maqolada shuningdek, vizual axborot vositalarining didaktik roliga, ularning dars samaradorligini oshirishdagi o’rniga e’tibor qaratiladi. Ishning maqsadi: kimyo fanini o’qitishda diogramma va piktogrammalarning ahamiyatini oshirishdan iborat.

Kalit so’zlar: Kimyo, diogramma, vizual o’qitish, ta’lim texnaogiyalari, interaktiv metodlar, tushunishni osonlashtirish, dars samaradorligi.

Kirish. Kimyo fanining diogramma va puniktogrammalarining ahamiyatini oshirish haqida maqola yozishda quyidagi muhim ma’lumotlarga e’tibor qaratish mumkin[1]:

- **Diagrammalar va puniktogrammalar kimyoviy bilimlarni vizual tarzda ifodalashda yordam beradi:**

Kimyo fanida diogrammalar va puniktogrammalar yordamida murakkab jarayonlarni, elementlar o’rtasidagi bog’lanishlarni va reaksiyalarni tasvirlash mumkin. Bu o’quvchilarga ko’proq tushunarli va samarali o’qish imkonini beradi.

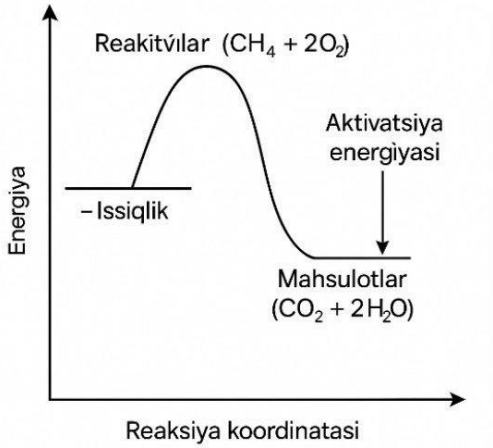
Masalan, periodik jadval diogrammasi orqali kimyoviy elementlarning xususiyatlari, guruh va davrlar o’rtasidagi aloqalar ko’rsatiladi. Bu kimyo o’rganuvchilari uchun juda foydali bo’lishi kerak[2,3].

Diogramma va punktogramalar yordamida kimyoviy elementlar periodik jadvalini o’qitishning ahamiyati

Ko’rsatkichlar	Diagrammalar	Punktogrammalar
Tshunishni osonlashtiradi	Ha	Ha
Vizual eslab qolishni kuchaytiradi	Yuqori	Yuqori
Murakkab ma’lumotlarni soddalashtiradi	Ha	Ha
Darsni qiziqarli qiladi	Ha	Ha

Xavfsizlik belgilarini anglatadi	Yo’q	Asosiy vazifa
O’quvchilarning e’tiborini jalb qiladi	Ha	Ha

Misol uchun metanning yonish mexanizmining diagrammada ko’rinishi[4]:

- **Kimyoviy reaksiyalarni va ularning mexanizmlarini tushunishga yordam beradi:**

Kimyo fanida reaksiyalar va ularning mexanizmlarni diagrammalar orqali taqdim etish o’quvchilarga reaksiya bosqichlarini va ular o’rtasidagi aloqalarni yaxshiroq tushunishga yordam beradi[5-7]. Energiya diagrammalari yoki reaksiya tezligini va energiya o’zgarishlarini aniq ko’rish mumkin.

- **O’quvchilarning mantiqiy fikrlash va tahlil qilish qobilyatini oshiradi:**

Diagramma va puniktogrammalarni to’g’ri o’qish va tahlil qilish kimyo fanida mantiqiy fikrlash va analiz qilishni rivojlantiradi. O’quvchilar Diagrammalarini ko’rib, kimyoviy jarayonlarni oldindan bashorat qilishga yoki natijalarni tahlil qilishga o’rganadilar[8-10].

- **Kimyo fanida interaktiv o’quv metodlarini qo’llash**

Diagrammalarni interaktiv tarzda o’qitish va ularga asoslangan
Labaratoriya ishlarini tashkil etish orqali o’quvchilarning qiziqishini oshirish mumkin. Masalan, kimyo labaratoriyasida o’quvchilarga reaksiyalarni diagrammalashtirishni yoki ularni jismoniy tizimlarda tasvirlashni o’rgatish samarali bo’lishi mumkin.

- **Puniktogrammalar va diagrammalarni o’qitish jarayonida innovatsion yondashuvlarni qo’llash:**

Puniktogrammalar yordamida molekulalar va atomlar o’rtasidagi aloqalarni tasvirlashda, kimyo fanining asosiy tamoyillarini tushunishni osonlashtiradi. Ayniqsa, molekulyar geometriya va izomerizatsiya kabi mavzularni o’rgatishda diagrammalar va puniktogrammalar muhim vosita hisoblanadi.
Kimyo fanini o’rganishda 3D modellari va interaktiv diagrammalar kabi texnologik yondashuvlar ilmiy tushunchalarni o’zlashtirishda samarali bo’lishi mumkin.

- **Kimyo fanining rivojlanishiga hissa qo’shish:**

Yangi kimyoviy moddalarni sintez qilish va ularni tahlil qilish va ularni tahlil qilish jarayonlarida diagrammalar va puniktogrammalarni qo’llash ilmiy tadqiqotlarni yanada samarali va aniq qilishga yordam beradi. Bu esa kimyo sohasida yangiliklar va kashfiyotlarning tezroq amalga oshishiga olib kelishi mumkin.

Xulosa: Kimyo fanining diagramma va puniktogrammalarini o’qitish va o’rgatishning ahamiyatini oshirish, o’quvchilarga kimyo bilimlarini yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi. Diagrammalar va puniktogrammalar nafaqat o’quvchilarga nazariy bilimlarni o’zlashtirishtirishda yordam beradi, balki ularning praktika va ilmiy tadqiqotlar bilan bog’lanishini ham kuchaytiradi. Diagrammalar kimyoviy jarayonlar, tuzilmalar va o’zgarishlarni ko’rgazmali ravishda ifodalab berib, mavzuni tushunishni soddalashtiradi. Punktogrammalar esa asosiy fikrlarni tizimli va bosqichma-bosqich ifodalash orqali o’quvchilarning fikrlash va tahlil qilish

ko’nikmalarini rivojlantiradi. Shunday ekan, ushbu vositalardan samarali foydalanish nafaqat dars sifati va o’quvchilarning faolligini oshiradi, balki ularning fan bo’yicha mustahkam bilim egallashlariga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ruyxari

1. Xasanboyeva D., To‘xtayeva M. Kimyoni o‘qitish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2020.
2. G‘afurov M., Abdullayeva S. Umumiy kimyo. – Toshkent: Fan, 2019.
3. Bobojonov Sh. Pedagogik texnologiyalar va multimediali ta'lim vositalari. – Toshkent: TDPU, 2021.
4. Karimov I. Kimyo fanidan interaktiv dars ishlanmalar. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2022.
5. Yusufova N. “Diagrammalar va grafiklardan samarali foydalanish orqali kimyo darslarining interaktivligini oshirish.” // Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar jurnali, 2023, №2.
6. Shodmonov A. “Piktogrammalarning o‘quvchilarda tushunishni rivojlantirishdagi o‘rni.” // Ilm va taraqqiyot, 2022, №4.
7. Mayer, R.E. Multimedia Learning. – Cambridge University Press, 2009.
8. Novak J.D., Gowin D.B. Learning How to Learn. – Cambridge University Press, 1984.
9. Sultonov B. Zamonaviy kimyo darslarida AKTdan foydalanish yo‘llari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2021.
10. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi. Kimyo fanidan davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturi.

OLEUMGA OID KIMYOVIY MASALALAR YECHISHDAGI TIPIK XATOLIKLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH USULLARI

Xudoyberdiyeva Farzona Ilhom qizi, Hikmatova Hilola Ilhom qizi,
Rayimova Zarina Alisher qizi
Samarqand davlat universitetining Kattaqo’rg’on filialli talabalari
Maxmudova Barchinoy Elmurod qizi
farzonaxudoyberdiyeva47@gmail.com

Annotatsiya. Hozirgi kunda barcha mamlakatlarida ta’limning asosiy boshlang‘ish bo‘g‘ini sanalgan umumiy o‘rta ta’lim maktablarida o‘qitiladigan barcha fanlar, xususan tabiiy fanlar sirasiga kiradigan kimyo fanini o‘qitish jarayonini takomillashtirish, darslarda yangicha innavatsion ta’limiy metodlarni qo‘llash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Kimyoni o‘qitishning samaradorligi va sifatini oshirishni ta’minlash uchun, zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalari, hamda interaktiv o‘quv uslublaridan samarali foydalanish zarur. Ta`lim tarbiya tizimini tubdan isloh qilish, uni zamon talablari darajasiga ko`tarish, kelajak uchun barkamol avlodni tarbiyalash ishlari davlat siyosatining ustuvor yo`nalishiga aylandi. Mazkur maqolada oleum bilan bog'liq masalalarning hal qilishning samarali va sodda usullari - "diaganal" hamda "qaychi" metodlari yoritib berilgan.

Kalit so’zlari. Oleum, SO_3, H_2SO_4, ω%, eritma, dioganal usul, zichlik(ρ), hajm(V),

KIRISH. Hozirgi kunda ta’lim sohasida olib borilayotgan islohotlar zamonaviy, chuqur bilimli va malakali mutaxassislar tayyorlashga yo‘naltirilgan. Mamlakatimizda uzluksiz ta’lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta’lim xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish hamda yoshlarning ilmiy salohiyatini to‘liq ro‘yobga chiqarish bo‘yicha keng ko‘lamli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, iqtidorli yoshlar bilan ishlashning yagona va samarali tizimini shakllantirish, yosh avlodning iste’dodi va salohiyatini ro‘yobga chiqarish maqsadida ularning tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash, ilg‘or xorijiy tajriba asosida darsliklar va o‘quv-uslubiy qo‘llanmalarni, jumladan, ularning elektron shakllarini yaratish, shuningdek, xalqaro miqyosda mamlakat manfaatlarini munosib ifoda eta oladigan, yuqori malakali va raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash zaruriyati dolzarb bo‘lib bormoqda.

Talablardan kelib chiqib, oliy ta’lim muassasalarida fanlarni o‘qitish jarayonini zamonaviy usullar asosida tashkil etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Mavzuning mohiyatini osonroq va samaraliroq tushuntirish uchun interaktiv usullar, vizual materiallar, tajriba asosidagi yondashuvlar va raqamli texnologiyalardan foydalanish ta’lim sifati va samaradorligini oshirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Iqtidorli yoshlarni aniqlash, tanlash, o’qitish va tarbiyalash, yosh iste’dodlarni yanada qo’llab-quvvatlash va rag’batlantirish, darsliklar va o’quv uslubiy qo’llanmalarni tayyorlash va nashr etishdagi muammolarni bartaraf qilish ishlarini sifat jihatidan yangi bosqichga ko’tarishni talab qilmoqda. Shu maqsadda quyidagi maqolada o’quvchilar o’rganishda qiynaladigan mavzu oleumga doir ayrim masalalarning yechilishi berilgan.

Oleum - 100% li sulfat kislota H_2SO_4. 96—98% li H_2SO_4 ga sulfat angidrid SO_3 yuttirish yo‘li bilan olinadi. Oleum tarkibida erkin holda bo‘ladigan SO_3 miqdori oleumning qo‘llanish maqsadiga qarab 18,5—20% gacha yetadi. Oleumni suvda eritib, har qanday konsentratsiyali juda toza sulfat kislota olish mumkin. Bo‘yoqlar, portlovchi moddalar to’qimachilik sanoati, qog’oz ishlab chiqarish, neft mahsulotlarini qayta ishlashda va boshqalar ishlab chiqarishda ishlatiladi.

1-masala. 80% li H_2SO_4 kislota eritmasini hosil qilish uchun 150 gr 20% li oleum eritmasiga necha ml 60% li H_2SO_4 kislota eritmasidan qo’shish kerak?

Yechish: 20% oleum tarkibida 20% SO_3 va 80% H_2SO_4 mavjud. Quyidagilar bilan oleum formulasini topamiz:

$H_2SO_4 \cdot nSO_3$ $80n = \frac{20 \cdot 98}{80}$, n=0,3

$H_2SO_4 \cdot 0{,}3SO_3$ tarkibli oleumdan olish mumkin bo`lgan H_2SO_4 ning massa ulushini topamiz:

$H_2SO_4 \cdot 0{,}3SO_3 \rightarrow 1{,}3H_2SO_4$

$\omega_{H2SO4} = \frac{\omega_{dast.oleum} \cdot m_{hosil.kislota}}{m_{oleum}} = \frac{100\% \cdot 127{,}4}{122} = 104{,}43\%$

Endi dioganal usul orqali H_2SO_4 kislota eritmasining massasini topamiz.

104.43% 20% ---------- 150gr

80%

60% 24.43% ---------- x=183,225

Eritma hajmini zichlik orqali topamiz.

$V = \frac{m}{\rho} = \frac{183{,}225}{1{,}08} = 170{,}14ml$

Javob: 170,14 ml hajmni egallaydi.

2-masala. 400ml (p=1.12g/ml) 45% H_2SO_4 eritmasi hosil qilish uchun necha g 12% li oleum bilan necha g 5%li H_2SO_4 eritmasini aralashtirish kerak?

Yechish: 12%li SO_3 dan olish kerak bo’lgan H_2SO_4 kislota $\omega\%$ topamiz.

$SO_3 + H_2O = H_2SO_4$

$\omega\% = \frac{98 \cdot 12}{80} = 14.7\%$

Umumiy sulfat kislotaning $\omega\%$ topamiz.

14.7 + 88=102.7% H_2SO_4

Zichlikdan foydalanib 45%li eritma masasini topamiz.

$m = \rho \cdot V = 1.12 \cdot 400 = 448g$

Dioganal usul orqali 5%li H_2SO_4 kislota eritmasini massasini topamiz.

102.7% 40%

45 % + 97.7%

5% 57.7 %

5%li eritma massasini topamiz.

$X = \frac{40 \cdot 448}{97.7} = 183{,}42g$

Javobi:183,42g (H_2SO_4)

3- masala. Oleum tarkibida 62% kislorod bo'lsa, oleum formulasini aniqlang?

Yechim: Dastlab kislorodning massa ulushi orqali oleum tarkibidagi SO_3 ning molini topamiz:

$H_2SO_4 \cdot nSO_3$ bunda 1mol H_2SO_4 kislotaga n mol SO_3 to`g`ri keladi deb olamiz:

$$0{,}62=\frac{nO+nO3}{H2SO4+nSO3}$$

$$0{,}62=\frac{64+48n}{98+80n}$$

$$60{,}76+49{,}6n=64+48n$$

$$49{,}6n-48n=64-60{,}76$$

$$1{,}6n=3{,}24$$

$$n=2{,}025$$

Javob: $H_2SO_4 \cdot 2SO_3$

XULOSA

Maktab o'quvchilari, abiturientlar kimyo fani bo'yicha eng ko'p qiynaladigan, yodda saqlab qolishi murakkab bo'lgan mavzu eritma va unga oid masalalari yechish hisoblanadi. Shuning uchun ushbu mavzuni tushunishlari oson bo'lishi uchun faqat murakkab matematik usullar yoki formula uusuli bilan bir qatorda diognal yoki qaychi usuli orqali yechish ko'proq natija beradi.

Oleumga doir masalalar yechishning faqat murakkab matematik usullar yordamida emas, balki nisbatan ancha sodda usul hisoblanadigan dioganal yoki qaychi metodlaridan foydalanib yechish maqsadga muvofiq bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RUYXATI

1. Blum, Faith C., Jatinder Singh, and D. Scott Merrell. "In vitro activity of neem (Azadirachta indica) oil extract against Helicobacter pylori." *Journal of ethnopharmacology* 232 (2019): 236-243.
2. Muradov, S. (2024). ASSESSMENT OF THE CHEMICAL SITUATION IN AN ACCIDENT IN FACILITIES USING KTZM. *Modern Science and Research*, *3*(2), 1142-1152.
3. Koriem K. M. M. Review on pharmacological and toxicologyical effects of oleum azadirachti oil //Asian Pacific journal of tropical biomedicine.–2013.–T. 3. – №. 10. – C. 834-840.
4. Xamzayevich, T. O. (2022). isotherm of Cu 2+ ion sorption on a new sorbent obtained on the basis of vermiculite Koordinatsion birikmalar kimyosining hozirgi zamon muammolari" mavzusidagi Xalqaro ilmiy–amaliy konferensiya materiallar to'plami.
5. S. Y. Botirova KIMYO FANINI O'QITISHDA HAMKORLIKDA O'QITISH TEXNOLOGIYASI VA SPINNER METODIDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI "Ta'lim fidoyilari" 12-son 1- jild 2023
6. AlMutairi , A.N.M. (2015). The Effect of Using Brainstorming Strategy in Developing Creative Problem Solving Skills among male Students in Kuwait: A Field Study on Saud Al-Kharji School in Kuwait City, Journal of Education and Practice, Vol.6, No.3,136-146
7. Ergashovich, Shernazarov Iskandar, and Tilyabov Maksudjon Umurzokovich. "Preparation for International Assessment Research by Forming Types of Functional Literacy in Future Chemistry Teachers." Web of Technology: Multidimensional Research Journal 1.7
8. X.Egamberdiyev "Kimyoviy algoritmlar" ilmiy-uslubiy qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi "Fan" nashriyoti 2009 y.
9. Maisenbacher, P., and K-A. Kovar. "Analysis and stability of Hyperici oleum." *Planta medica* 58.04 (1992): 351-354.
10. Turnaturi, R., Piana, S., Spoto, S., Costanzo, G., Reina, L., Pasquinucci, L., & Parenti, C. (2023). From plant to chemistry: Sources of active opioid antinociceptive principles for medicinal chemistry and drug design. *Molecules*, *28*(20), 7089.

TEACHING AND LEARNING IN THE DIGITAL WORLD: OPPORTUNITIES AND CHALLENGES

Dr.Tabassum Qazi.

Kattakurgan branch of SamSU

Brainugen P&L, Lucknow, India, since 2015. Director &Professor

Abstract. The rapid integration of digital technologies into education has transformed teaching and learning processes, presenting both opportunities and challenges. This article explores the roles of instructors and students in this evolving landscape, emphasizing the importance of skill improvement, curriculum development, and intrinsic motivation. It also examines critical factors for educational development, such as teacher self-efficacy and self-determination, while addressing the challenges faced in the 21st century. The study highlights the need for continuous improvement and adaptation to ensure effective education in a digital world.

Keywords: digital education, teaching challenges, student learning, teacher self-efficacy, curriculum development, intrinsic motivation

Introduction. The digital revolution has significantly impacted education, reshaping how knowledge is delivered and acquired. As technology becomes increasingly embedded in classrooms, educators and learners alike must adapt to new tools, methodologies, and expectations. This article delves into the opportunities and challenges of teaching and learning in a digital world, focusing on the roles of instructors and students, the necessity of skill enhancement, and the critical elements for educational progress.

The shift to digital learning environments requires a reevaluation of traditional teaching methods. Instructors must develop new competencies to effectively engage students, while students need guidance to navigate digital tools and self-directed learning. Additionally, intrinsic motivation and self-determination play pivotal roles in sustaining student engagement and achievement. Teacher self-efficacy—the belief in one's ability to facilitate learning—is equally crucial for successful educational outcomes.

This article addresses key questions, such as: What is the role of teaching and learning in the 21st century? How can skills be improved for both teachers and students? What are the critical factors for educational development? By exploring these themes, the study aims to provide insights into fostering a resilient and adaptive education system in the digital age.

Key Themes.

1. Opportunities in Digital Education

The digital world offers unprecedented opportunities for personalized learning, collaboration, and access to global resources. Instructors can leverage multimedia tools, online platforms, and adaptive learning technologies to cater to diverse student needs. Students, meanwhile, benefit from flexible learning schedules and interactive content that enhances understanding and retention.

2. Challenges in the 21st Century

Despite its advantages, digital education presents challenges, including the digital divide, where unequal access to technology exacerbates educational disparities. Additionally, maintaining student engagement in virtual settings and ensuring the quality of online curricula remain pressing concerns. The repetitive questioning of "What is the role of teaching and learning?" in the source material underscores the need for clarity and purpose in digital pedagogy.

3. Improving Teaching and Learning

Enhancing skills for both teachers and students is vital. Teachers must adopt innovative instructional strategies and stay abreast of technological advancements. Students, on the other hand, need support in developing critical thinking and self-regulated learning skills. The source material repeatedly asks, "How to improve skills?"—highlighting the centrality of continuous professional development and student-centered approaches.

4. Intrinsic Motivation and Self-Determination

Intrinsic motivation is a cornerstone of effective learning. When students are self-determined and internally motivated, they are more likely to engage deeply with their studies.

The article emphasizes the need for educators to create environments that foster autonomy, competence, and relatedness—key components of self-determination theory.

5. Teacher Self-Efficacy

Teacher self-efficacy—the confidence educators have in their ability to teach and inspire—is critical for successful digital instruction. Enhancing self-efficacy involves providing teachers with training, resources, and support to navigate the complexities of digital education.

Conclusion. The digital world has redefined education, offering both opportunities and challenges. To harness its potential, educators must focus on skill development, intrinsic motivation, and self-efficacy. Addressing these areas will ensure that teaching and learning remain effective and relevant in the 21st century. Future research should explore practical strategies for implementing these principles in diverse educational settings.

References

1. Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. W.H. Freeman.

2. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry, 11*(4), 227-268.

3. Puentedura, R. R. (2006). Transformation, technology, and education. *Hippasus*.

4. Siemens, G. (2005). Connectivism: A learning theory for the digital age. *International Journal of Instructional Technology and Distance Learning, 2*(1), 3-10.

5. UNESCO. (2020). *Education in a post-COVID world: Nine ideas for public action*.

THE DIGITAL TRANSFORMATION OF VOCATIONAL EDUCATION UNDER THE BACKGROUND OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

(演讲版)

Distinguished guests, colleagues, and friends,

It is a great honor to stand before you today to discuss a topic of profound significance: the digital transformation of vocational education in the era of artificial intelligence. As someone deeply engaged in both research and practice in this field, I am excited to share insights on how we can harness digital technologies to reshape vocational education and prepare students for the future.

Introduction: The Imperative of Digital Transformation

The rapid advancement of artificial intelligence and digital technologies has irrevocably changed the landscape of education. Traditional teaching models are no longer sufficient to meet the demands of modern industries. The Chinese Ministry of Education has recognized this shift, advocating for virtual simulation training, digital textbooks, and even replacing traditional theses with practical innovations such as "process improvement" and "patent research." This transformation is not just about adopting new tools; it requires a comprehensive reevaluation of our educational ecosystem, teaching methodologies, and governance systems.

1. Policy-Driven Transformation: Top-Level Design and Strategic Planning

To achieve successful digital transformation, we must start with strong top-level design. This includes: - Developing specialized plans that encompass governance systems, digital infrastructure, and the integration of industry with education. - Setting clear goals and metrics for each stage of implementation. - Promoting the development of smart campuses and national-level virtual simulation training centers. - Creating integrated platforms and intelligent governance models to connect vocational and general education, as well as science and education. Policy should act as a catalyst, fostering an environment where innovation can thrive.

2. Industry-Education Integration: Collaborative Resource Development

The future of vocational education depends on deep collaboration between schools and enterprises. Together, we can: - Co-develop digital courses and virtual simulation training systems that incorporate cutting-edge technologies and industry practices. - Revise talent

training plans to include digital and intelligent competencies, ensuring that graduates are job-ready. - Encourage collaborative innovation by having leading enterprises and universities jointly predict industry trends and restructure curricula to meet the demands of the digital economy. This partnership will create a dynamic, demand-driven educational model..

3. Innovative Teaching Environments: Blending Virtual and Real-World Learning

Digital transformation allows us to address long-standing challenges in vocational education, such as the high costs and risks associated with traditional practical training. Key innovations include:

Virtual simulation training platforms that offer safe, scalable, and immersive learning experiences.

Online premium courses and MOOC platforms hat support flexible and personalized learning.

Data-driven teaching models using analytics to optimize teaching strategies, with AI enabling intelligent evaluation and tutoring.

These tools empower educators to deliver more effective, student-centered instruction.

4. Empowering Educators: Building Digital Capabilities

Teachers are essential to this transformation. To prepare them for the digital age, we must: - Establish a model for teacher digital competency and appropriate evaluation criteria. - Provide targeted training in big data, AI, and other emerging technologies. - Encourage participation in teaching innovation competitions at all levels. - Foster a two-way collaboration between schools and enterprises, allowing teachers to gain industry experience and translate it into practical teaching examples. Investing in our educators ensures they can effectively lead this change.

5. Cultivating Student Digital Literacy: A Curriculum for the Future

Students must not only master technical skills but also develop a comprehensive understanding of digital literacy. This includes:

Offering digital general education courses and establishing evaluation standards and certifications.

Emphasizing project-based learning to strengthen practical skills. –

Preparing students to navigate and contribute to an increasingly digital world.

6. Infrastructure and Support: Laying the Digital Foundation

None of this is achievable without a robust infrastructure. We must:

Upgrade network infrastructure and hardware, including high-performance computing centers, to eliminate the digital divide.

Build unified data platforms to dismantle "information silos" and enable seamless data interconnectivity.

Implement strong security and assessment mechanisms to safeguard networks and evaluate the effectiveness of digital initiatives.

Conclusion: A Call to Action

The digital transformation of vocational education is not a distant vision; it is an urgent necessity. By embracing AI and digital technologies, we can create an education system that is adaptive, innovative, and aligned with the needs of the future workforce. Let us collaborate—educators, policymakers, and industry leaders—to turn this vision into reality. The future of vocational education is digital, and the time to act is now. Thank you.

EMBRACING THE DIGITAL TRANSFORMATION OF VOCATIONAL EDUCATION IN THE AGE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

(纸质版)

The exciting advancements in artificial intelligence and digital technology are revolutionizing the way we approach vocational education! This transformation is fundamentally reshaping teaching models, offering amazing opportunities for both educators and students. Recently, the

Chinese Ministry of Education announced groundbreaking guidelines that encourage vocational colleges to adopt virtual simulation training and integrate digital textbooks into their curricula. This initiative includes an innovative shift away from traditional undergraduate theses toward engaging projects focused on "process improvement" and "patent research and development." Embracing these changes means undergoing a systematic reconfiguration of our education ecosystem, and we have every reason to be optimistic about the positive impact it will have!

Visionary Planning: Strategically Shaping Policy and Governance

To successfully harness this digital transformation, it is crucial to develop a comprehensive plan that addresses governance systems, digital infrastructure, and the seamlessly integrated relationship between industry and education. This strategic blueprint should clearly define actionable goals and measures for a smooth transition at every stage. Key initiatives could include the creation of smart campuses and national virtual simulation training centers that revolve around digital innovation. We must emphasize the harmonious blending of vocational and general education, alongside a deeper collaboration between industry and academia, ultimately paving the way for a unified platform and intelligent governance model.

Thriving Through School-Enterprise Partnerships

The collaboration between educational institutions and businesses is essential in co-creating valuable digital resources such as courses and virtual training systems. By focusing on the adoption of cutting-edge technologies and refining training programs to meet evolving industry demands, we can ensure that students acquire the skills they need to thrive. Integrating digital and intelligent training objectives will enhance students' readiness for the workforce. Collaborative innovations between top companies and universities can lead to the development of a "Digital + Professional" teaching paradigm tailored to current industry requirements, preparing students for success in their careers.

Innovating Learning Environments and Methods: Inspirational Integrated Experiences

By establishing virtual simulation training bases, we can significantly reduce costs and risks associated with traditional hands-on training. Meanwhile, promoting engaging online courses and Massive Open Online Courses (MOOCs) will offer personalized and flexible learning experiences for all students. Leveraging big data to create a data-driven teaching model will help us optimize our strategies and enhance academic outcomes. Additionally, introducing intelligent assessments and personalized tutoring environments powered by AI technology will undoubtedly uplift the overall learning experience!

Empowering Educators: Building a Robust Training System

Developing a comprehensive digital competency model for teachers is vital. This should encompass training in game-changing technologies like big data and AI. By hosting teaching ability competitions at national, provincial, regional, and institutional levels, we can foster an exciting culture of innovation among our educators. Encouraging a reciprocal exchange of experiences between schools and enterprises will provide educators with valuable insights into the industry, inspiring them to translate these experiences into engaging lessons!

Fostering Students' Digital Literacy: A Dynamic Curriculum Ahead

As we work to cultivate our students' digital literacy, educational institutions should introduce engaging digital general education courses, alongside developing evaluation standards and certifications. Enhancing practical skills through project-based learning will not only engage students but will also empower them to confidently navigate the digital landscape.

Strengthening Infrastructure and Support Systems: Laying Strong Digital Foundations

Upgrading our network infrastructure and hardware is essential for success. This includes establishing high-performance computing centers and tackling the digital divide in underserved areas. Creating a unified data platform will eliminate "information silos" and promote connectivity among teaching, management, and service data. Moreover, putting in place robust security and evaluation mechanisms will enhance our network security and create a dynamic process for

assessing the effectiveness of our digital transformation initiatives. In conclusion, the digital transformation of vocational education is an exhilarating journey filled with opportunities for growth and innovation. By embracing these changes, we can equip students and educators alike for a brighter, more connected future! Let's move forward with confidence and enthusiasm, fueled by our shared commitment to excellence in vocational education.

DIGITAL SOLUTIONS IN THE DEVELOPMENT OF HEALTH AND WELLNESS TOURISM IN UZBEKISTAN

Kudratov Mirjalol Khurshid ugli,
Samarkand region, Kattakurgan city, Uzbekistan
Master's degree student of "Silk Road" International University of Tourism and Cultural Heritage in the field of Tourism and Hospitality
Head of International Cooperation Department of Kattakurrgan branch of Samarkand State University
kudratovmirjalol08@gmail.com

Abstract

It has become a strategic segment in efforts of Uzbekistan to diversify tourism proposition and boost economic resilience. This research discusses the existing state of health and wellness tourism in Uzbekistan and evaluates the contribution of digital technologies in this sphere of tourism. By a mixed-method online qualitative and quantitative survey approach, the study identifies main challenges and opportunities, and gives recommendations for digitalisation of health tourism services. The research implies that digital platforms can vastly improve visitor experience, reach a worldwide audience, and help economic growth in a sustainable way.

Keywords: Health tourism, wellness, Uzbekistan, digital transformation, spa tourism, sustainable development, online platforms.

Аннотация

Медицинский и велнес-туризм стали стратегическим направлением в усилиях Узбекистана по диверсификации туристических услуг и укреплению экономической устойчивости. В данном исследовании рассматривается текущее состояние сферы медицинского и оздоровительного туризма в Узбекистане, а также оценивается роль цифровых технологий в продвижении и управлении этой отраслью. Результаты показывают, что интеграция цифровых платформ может существенно улучшить опыт туристов, расширить международное присутствие и способствовать устойчивому экономическому развитию.

Ключевые слова: Медицинский туризм, велнес, Узбекистан, цифровая трансформация, спа-туризм, устойчивое развитие, онлайн-платформы.

Annotasiya

Sog'liqni saqlash va wellness turizmi O'zbekistonning turizm xizmatlarini diversifikatsiya qilish va iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash yo'lidagi strategik sohalardan biriga aylandi. Ushbu tadqiqotda O'zbekistonda sog'liqni saqlash va wellness turizmining hozirgi holati tahlil qilinadi hamda ushbu sohani targ'ib qilish va boshqarishda raqamli texnologiyalarning o'rni baholanadi. Sifat va miqdoriy tadqiqot metodlaridan foydalangan holda, asosiy muammolar va imkoniyatlar aniqlanib, sog'liqni saqlash turizmini raqamli transformatsiya qilish bo'yicha tavsiyalar berilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, raqamli platformalarni integratsiya qilish mehmonlar tajribasini yaxshilaydi, xalqaro bozorlarga chiqish imkoniyatini kengaytiradi va iqtisodiy rivojlanishga hissa qo'shadi.

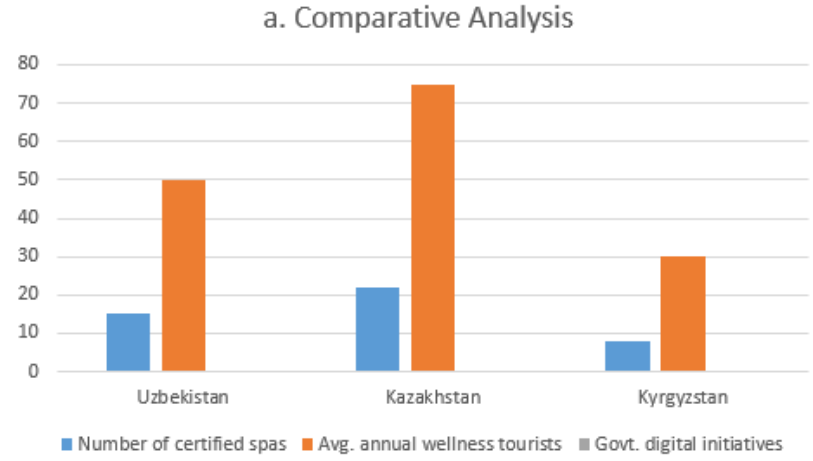
Kalit so'zlar: Sog'liqni saqlash turizmi, wellness, O'zbekiston, raqamli transformatsiya, spa turizmi, barqaror rivojlanish, onlayn platformalar

1.Introduction

Global wellness tourism market has been witnessing a rapid growth due to rising awareness of consumers towards the health and preventive care. Uzbekistan, with its natural resources, mineral springs, traditional healing practices, and historical spa centers like “Chorvoq,” “Zomin,” and “Obi Hayot,” holds significant potential in this domain. But to sell into the global sector, it must utilize digital tools to enhance service delivery as well as customer marketing strategies.

2. Literature Review

Wellness tourism, per il Global Wellness Institute (2023), incasserà una crescita a doppia cifra annuale (CAGR) del 9.9% sino al 2025. Countries with well-existing digital technology and actively supporters promoted campaigns and enjoy also more wellness tourists (Smith & Puczkó, 2014). For Central Asia, the health tourism up to date remains understudied, even when initiatives in Kazakhstan and Kyrgyzstan present valuable versions of comparison (Alimov and Rustamova, 2022).Digital platforms—https://www.hotels-casablanca.ma/ booking engines, telemedicine integrations, virtual tours, and AI personalization – are gradually determining in tourism such as offered how tourists picks destinations (Zeng, 2021).

3. Methodology

This study employed a mixed-method approach:

Quantitative survey: 35 people, including domestic and international tourists, were researched online about their interest in wellness tourism in the Uzbekistan.

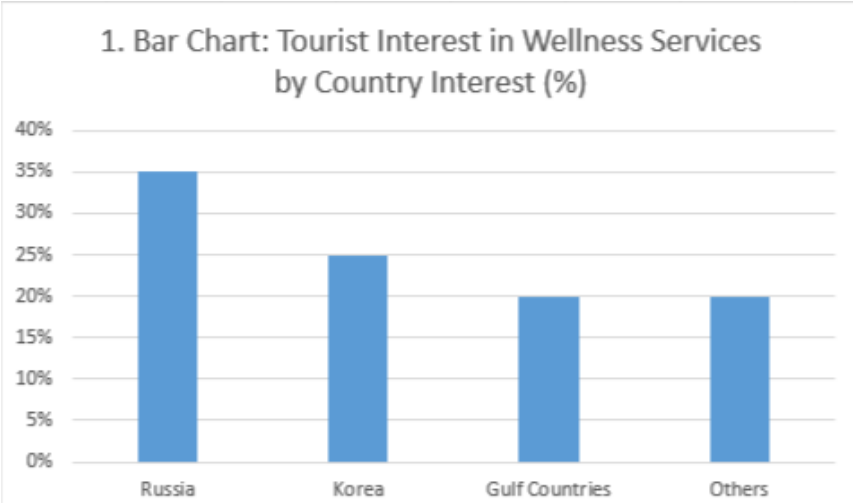
Qualitative interviews: Were held with 5 stakeholders, which included spa manager, tourism officials and IT specialists.

Secondary data: Analysis of existing reports from the State Committee for Tourism Development and digital marketing platforms.

4. Results and Discussion

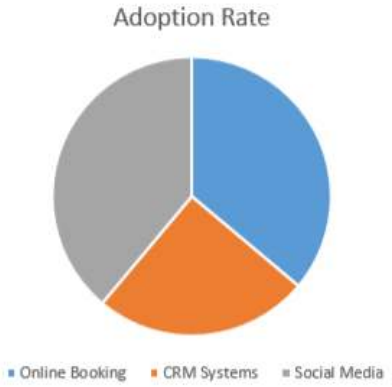
Findings highlight:

High interest in spa and natural healing destinations, particularly from tourists in Russia, Korea, and the Gulf countries.

Low digital exposure of Uzbekistan's wellness tourism facilities—only 23% have multilingual websites or booking engines..

Will to adopt technology: Finance and technical expertise must be addressed as major stakeholders are ready to implement, but realizing the resources have prompted reluctance in the majority.

Digital transformation can:

Improve accessibility and transparency

Enable real-time health consultations

Attract global audiences through SEO and content marketing

Integrate feedback loops via online review systems

5. Recommendations

The aim is to enhance Uzbekistan's Wellness tourism through the digital channel.

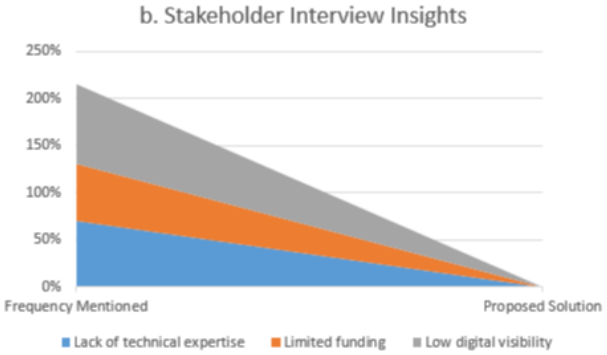
1.Create a national wellness tourism portal complimenting all of the countries health resorts, spas and preventive healing centers.

2.Train local businesses in digital marketing, data analytics, and online booking management.

3.Work with international health tourism platforms as Healing Hotels of the World or SpaFinder.

4.**Incentivise technology** Start-ups to build apps or platforms that boost the experience of wellness traveling.

5.**Use AI and big data** for targeted advertising and service customization.

6. Conclusion

Uzbekistan's abundant health and wellness resources give competitive advantage in the global tourism. But digital instruments should be used effectively to release this potential. Digitizing the country's healthcare services, alongside the backing of policies and an alliance of industries, can get the country on the health and wellness map.

References

Alimov, B., & Rustamova, Z. (2022). Regional Tourism Development in Central Asia: Comparative Analysis. Tashkent: University of Tourism Press.

Global Wellness Institute. (2023). Global Wellness Tourism Economy. Retrieved from https://globalwellnessinstitute.org

Smith, M., & Puczkó, L. (2014). Health, Tourism and Hospitality: Spas, Wellness and Medical Travel. Routledge.

Zeng, B. (2021). Digital transformation in wellness tourism: A customer experience perspective. Journal of Destination Marketing & Management, 20, 100589. https://doi.org/10.1016/j.jdmm.2021.100589

TEST TEXNOLOGIYALARINING O‘QUV JARAYONIGA INTEGRATSIYASI, SAMARADORLIK TAHLILI

Rasulov Ulug’bek Murodulloyevich
O`zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti assistenti
u_rasulov80@mail.ru, +998-97-920-07-35

Annotatsiya. *Mazkur maqola test texnologiyalarining o‘quv jarayoniga integratsiyalashuvi va uning samaradorligi tahlil qilinadi. O‘quv jarayonidagi baholash vositalarining ahamiyati va test tizimlarining o‘quvchilarning bilim darajasini aniqlashdagi roli muhokama qilinadi. Maqolada test texnologiyalarining integratsiya shakllari, jumladan, dars davomida, modul asosida, raqamli platformalar orqali va individual yondashuvlarni qo‘llashda qanday samarali ishlatilishi mumkinligi haqida batafsil ma’lumot berilgan. Shuningdek, test texnologiyalarining o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini monitoring qilish, ta’lim sifatini oshirish va o‘qituvchilar faoliyatini optimallashtirishdagi roli ta’kidlanadi. Maqola statistik tahlil, amaliy misollar va real o‘quv muhitlarida o‘tkazilgan kuzatuvlar asosida test tizimlarining samaradorligi haqida muhim xulosalar chiqaradi. Tadqiqot natijalari test texnologiyalarining o‘quv jarayoniga integratsiyasi o‘quvchilarning bilim darajasini oshirishga, o‘qituvchilarning pedagogik faoliyatini samarali yo‘naltirishga xizmat qilishini ko‘rsatadi. Shuningdek, maqolada test texnologiyalarining ta’lim tizimiga yanada chuqurroq integratsiyasi uchun takliflar va istiqbollar ham keltirilgan.*

Kalit so‘zlar*: test texnologiyalari, o‘quv jarayoni, baholash, integratsiya, samaradorlik, sun’iy intellekt, tahlil, masofaviy ta’lim.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimi oldida turgan eng dolzarb masalalardan biri — bu ta’lim sifatini oshirish va uning natijadorligini aniq o‘lchashdir. Ushbu jarayonda baholash vositalarining samaradorligi va adolatliligi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ayniqsa, raqamli transformatsiya sharoitida an’anaviy baholash usullari o‘rnini interaktiv, moslashuvchan va sun’iy intellekt asosidagi test texnologiyalari egallab bormoqda.

Test texnologiyalari — bu talabalarning bilim, ko‘nikma va malakalarini obyektiv, tezkor va tizimli tarzda aniqlash imkonini beruvchi usullar majmuasi bo‘lib, ular nafaqat nazorat funksiyasini, balki o‘quv jarayonining muhim tarkibiy qismi sifatida metodik va rivojlantiruvchi vazifani ham bajaradi. Ayniqsa, test savollari asosida tuzilgan o‘quv modullari, individual ta’lim yo‘nalishlari va adaptiv baholash platformalari talabalarning o‘zlashtirish darajasini oshirishda muhim vositaga aylanmoqda.

Test texnologiyalarining o‘quv jarayoniga integratsiyalashuvi – bu ularni o‘quv dasturlari, dars rejasi, fanlar mazmuni va baholash tizimi bilan uyg‘unlashtirishni anglatadi. Ushbu integratsiya orqali o‘quv jarayoni monitoringi muntazam olib boriladi, talabalarning qiyinchilik darajalari aniqlanadi, o‘qituvchining metodik yondashuvlari esa natijalarga qarab optimallashtiriladi.

Test texnologiyalarining mohiyati va rivojlanish tendensiyalari. Test texnologiyalari — bu talabalarning bilim, ko‘nikma va malakalarini aniq, tezkor hamda tizimli baholashga yo‘naltirilgan vositalar majmuasidir. Ular quyidagi afzalliklarga ega:

- Baholashda aniqlik va obyektivlik;
- Talabalarning ko‘p sonli guruhini qisqa vaqt ichida tekshirish imkoniyati;
- Natijalarni statistik tahlil qilish imkoniyati;
- Adaptiv yondashuvlar orqali individual baholashga o‘tish.

So‘nggi yillarda test texnologiyalari raqamli platformalarga ko‘chirilmoqda, sun’iy intellekt algoritmlari asosida avtomatik baholash imkoniyatlari kengaymoqda. Xususan,

gamifikatsiyalangan testlar, situatsion (ssenariyli) testlar, ochiq savolli tahliliy testlar o‘quv jarayoniga faol joriy etilmoqda.

Test texnologiyalarining o‘quv jarayoniga integratsiyalashuvi shakllari

1. Dars jarayonida integratsiyalashuv

- **Kirish testi (diagnostik testlar)**: Dars boshida talabalarning mavzu bo‘yicha dastlabki bilim darajasini aniqlash uchun ishlatiladi. Bu orqali o‘qituvchi individual yondashuvni tanlaydi.
- **Oraliq testlar (formativ baholash)**: Dars davomida talabalar materialni qanday o‘zlashtirayotganini real vaqt rejimida nazorat qilish uchun ishlatiladi.
- **Dars yakunida test**: Mavzuni qanchalik o‘zlashtirilganini aniqlash, tezkor fikr-mulohaza olish va bilimlarni mustahkamlashda muhimdir.

2. Modul asosida integratsiyalashuv

- **Mavzular bo‘yicha test modullari**: Har bir bo‘lim yoki modul tugagach, unga oid testlar orqali bilimlar tizimlashtiriladi.
- **O‘z-o‘zini baholash modullari**: Talabalar o‘z bilimlarini mustaqil ravishda tekshirib borishlari uchun yaratilgan test to‘plamlari.

3. Raqamli platformalar orqali integratsiya

- **LMS (Learning Management System) tizimlari**: Moodle, Google Classroom, Edmodo kabi tizimlarda avtomatlashtirilgan testlar o‘rnatiladi.
- **Mobil ilovalar**: Quizizz, Kahoot, Socrative va boshqa mobil test platformalari o‘quv jarayonini interaktiv qiladi.
- **AI asosida test yaratish**: Sun’iy intellekt orqali shaxsiylashtirilgan testlar tuzish, adaptiv baholashni yo‘lga qo‘yish imkonini beradi.

4. Baholash jarayonida integratsiya

- **Yakuniy baholash vositasi sifatida**: Semestr, modul yoki o‘quv yili oxirida talabalar bilimini obyektiv baholash uchun.
- **Portfel baholashga qo‘shimcha**: Talaba yutuqlarini hujjatlashtirishda test natijalari ham asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

5. Fanning didaktik komponentiga integratsiya

- **Test savollariga asoslangan ta’lim loyihalari**: Talabalarning mustaqil izlanishini test orqali rag‘batlantirish.
- **Teskari aloqa shakli sifatida**: Talabalarning noto‘g‘ri javoblariga asoslanib, darsni qayta rejalashtirish va metodik yondashuvni o‘zgartirish.

6. Differensial va individual yondashuvga asoslangan integratsiya

- Talabalarning test natijalariga ko‘ra individual ta’lim yo‘nalishlarini ishlab chiqish.
- Imkoniyati cheklangan yoki iste’dodli talabalar bilan alohida ishlash uchun test texnologiyalaridan foydalanish.

3. Samaradorlik tahlili: statistik va amaliy yondashuvlar

Tajriba sifatida 2023–2024 o‘quv yili davomida O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti matematika va informatika ta’lim yo’nalishi 2-bosqich talabalari o‘rtasida test texnologiyalari asosida o‘quv jarayoniga integratsiyalashgan yondashuv sinovdan o‘tkazildi. Quyidagi natijalar qayd etildi:

- An’anaviy baholash tizimiga nisbatan test asosidagi baholashda bilim darajasi o‘rtacha **15–18% yuqori** bo‘lgan.
- Test natijalari asosida tuzilgan individual o‘quv yo‘nalishlari orqali **30% talaba** o‘zlashtirishini oshirgan.
- Talabalar va o‘qituvchilarning 80% dan ortig‘i test tizimini **qulay, aniq va samarali** deb baholagan.

Ushbu ko‘rsatkichlar test texnologiyalarining samaradorligini ilmiy asosda tasdiqlaydi.

4. Integratsiya jarayonidagi muammolar va takliflar

Test texnologiyalarini o‘quv jarayoniga joriy qilishda ayrim muammolar mavjud:

- Test savollarining sifati va mosligi;
- Akademik halollikning buzilishi (masalan, testlarni ko‘chirib yechish);

- Texnik infratuzilma yetishmovchiligi;
- O‘qituvchilarning test metodologiyasini to‘liq o‘zlashtirmaganligi.

Bularni bartaraf etish uchun quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1. Milliy test savollari bazasini yaratish va muntazam yangilash;
2. O‘qituvchilar uchun test metodikasiga oid malaka oshirish kurslarini yo‘lga qo‘yish;
3. Sun’iy intellekt asosida plagiat va ko‘chirishni aniqlovchi tizimlarni integratsiyalash;
4. Test natijalarini pedagogik tahlil qilishga yo‘naltirilgan analitik vositalarni ishlab chiqish.

Xulosa. Test texnologiyalarining o‘quv jarayoniga chuqur integratsiyasi ta’lim sifatini oshirish, baholash tizimini zamonaviylashtirish, talabalar bilimini aniq va obyektiv tarzda baholash imkonini beradi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, test tizimlarining to‘g‘ri loyihalangan modeli talabalar faoliyatini faollashtiradi, o‘qituvchilarning pedagogik yondashuvini samaraliroq qiladi. Kelgusida test texnologiyalarining samaradorligini oshirish uchun ularni sun’iy intellekt, o‘yinli elementlar va tahliliy tizimlar bilan boyitish dolzarb masalalardan biridir.

ADABIYOTLAR

1. Abduraxmonov Q. Test texnologiyalari asoslari. – T.: O‘qituvchi, 2019.
2. Nazarov Sh.Yu., Hoshimov I.B. Ta’limda test metodlari va texnologiyalari. – Toshkent: Fan, 2021.
3. Ergashev A.X. Pedagogik texnologiyalar: nazariya va amaliyot. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2020.
4. Ganiyev I.H. Zamonaviy ta’limda baholash tizimi. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2022.
5. Brown, H.D. Language Assessment: Principles and Classroom Practices. – Pearson Education, 2017.
6. Saidov B. Test nazoratini tashkil etish va baholash usullari. – T.: TDPU, 2020.
7. Karimov M., Abduraxmonov K. Masofaviy ta’limda test asosida baholash: afzallik va muammolar. // *Ilm-fan va innovatsiyalar*, 2022, №2.

TA’LIMDA VIRTUAL VA TO‘LDIRILGAN REALLIK TEXNOLOGIYALARI

Javohir O’tayev, *Samarqand davlat universitetining Kattaqo’rg’on filiali*

Feruz Kasimov, *Buxoro innovatsiyalar universiteti*

Annotatsiya: Virtual va to‘ldirilgan reallik texnologiyalari ta’lim sohasida yangi imkoniyatlar yaratadi. Ushbu texnologiyalar yordamida talabalar interaktiv va amaliy mashg‘ulotlarda ishtirok etish imkoniga ega bo‘ladilar. Masalan, “EdTech Research” guruhi tomonidan 2023-yilda o‘tkazilgan global tadqiqot natijalariga ko‘ra, AR texnologiyalarini qo‘llash orqali talabalar o‘quv materiallarini tushunish tezligi 50% ga oshgan. Ushbu texnologiyalar, ayniqsa, tibbiyot, muhandislik va aniq fanlar bo‘yicha ta’lim berishda muhim ahamiyatga ega.

Аннотация: Технологии виртуальной и дополненной реальности создают новые возможности в образовании. Эти технологии позволяют учащимся участвовать в интерактивных и практических занятиях. Например, исследование EdTech Research 2023 года показало, что использование технологий дополненной реальности увеличило скорость понимания учебного материала на 50%. Эти технологии особенно важны для обучения в области медицины, инженерии и точных наук.

Abstract: Virtual and augmented reality technologies create new opportunities in education. These technologies enable students to participate in interactive and practical activities. For example, the 2023 EdTech Research study found that the use of AR technologies improved students' comprehension rates by 50%. These technologies are particularly significant for education in medicine, engineering, and exact sciences.

Kalit so‘zlar: Virtual reallik, kengaytirilgan reallik, ta’lim texnologiyalari, interaktiv o‘rganish, innovatsion usullar.

Ключевые слова: виртуальная реальность, дополненная реальность, образовательные технологии, интерактивное обучение, инновационные методы.

Keywords: Virtual reality, augmented reality, educational technologies, interactive learning, innovative methods.

Zamonaviy ta’lim jarayonida innovatsion texnologiyalar tobora ko‘proq ahamiyat kasb etmoqda. Masalan, 2022-yilda o‘tkazilgan bir tadqiqotga ko‘ra, AR va VR texnologiyalarini qo‘llash orqali o‘quvchilarning bilimni o‘zlashtirish ko‘rsatkichi 30% ga oshgani aniqlangan. Shuningdek, Janubiy Koreyada olib borilgan tadqiqotlarda VR yordamida murakkab jarrohlik amaliyotlari simulyatsiyasida ishtirok etgan talabalar amaliy natijalarni 25% ga yaxshiroq ko‘rsatgan. Virtual reallik (VR) va kengaytirilgan reallik (AR) texnologiyalari aynan shunday yangiliklardan bo‘lib, ta’lim tizimiga yangi interaktiv imkoniyatlar olib kiradi. VR foydalanuvchilarga to‘liq virtual muhitda ishlash imkoniyatini bersa, AR haqiqiy dunyoda virtual obyektlarni aks ettirishga yordam beradi.

Virtual reallik (VR) va kengaytirilgan reallik (AR) ta’lim sifati va foydalanish imkoniyatini yaxshilash uchun yangi imkoniyatlarni taqdim etuvchi muhim ta’lim innovatsiyalaridir. Ta’lim jarayonida VR va AR ni qo‘llashning ba’zi misollari:

Virtual reallikning ta’limdagi afzalliklari:

- **Virtual ekskursiyalar:** Masalan, 2020-yilda AQShda o‘tkazilgan tadqiqot natijalariga ko‘ra, virtual ekskursiyalar talabalarning mavzuni eslab qolish ko‘rsatkichlarini 40% ga oshirgan. Bundan tashqari, “Google Expeditions” platformasi orqali 10 milliondan ortiq talaba virtual sayohatlardan foydalangan va ularning ko‘pchiligi mavzuni chuqurroq tushunishga erishgan.
- **Immersiv o‘rganish:** Jarrohlik yoki kimyoviy jarayonlarni xavfsiz tarzda simulyatsiya qilish imkonini beradi. Shveytsariya universitetida o‘tkazilgan tajribada VR orqali o‘rganish amaliyot natijalarini 35% ga yaxshilagan. Masalan, tibbiyot talabalari VR yordamida murakkab operatsiyalarni oldindan o‘rganib, haqiqiy amaliyotda xatolarni 30% ga kamaytirgan.
- **Malaka oshirish:** VR platformalari jamoat oldida chiqish qilish yoki murakkab texnikalarni boshqarishni o‘rgatishda talabalarning o‘ziga ishonchini 50% ga oshirgani aniqlangan. Yevropada olib borilgan tadqiqotlarda, VR yordamida haydovchilik ko‘nikmalarini o‘rgangan talabalar an’anaviy usullarga nisbatan tezroq muvaffaqiyatga erishgan.
- **Hamkorlik:** Yevropa Ittifoqi tomonidan moliyalashtirilgan loyiha natijasida, VR orqali turli mamlakatlardagi talabalar birgalikda loyihalarni 25% samaraliroq tugatgan. Bu ularning jamoaviy ishlash va muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini yaxshilagan.

To’ldirilgan reallikning ta’limdagi afzalliklari:

- **Interaktiv darsliklar:** AR yordamida darsliklar animatsiyalar, 3D modellar va videolar bilan boyitiladi. Masalan, 2021-yilda Fransiyada o‘tkazilgan tadqiqotda AR asosida ishlangan darsliklar talabalar o‘rtasida mavzuni tushunish ko‘rsatkichlarini 45% ga yaxshilagan. Shuningdek, Hindistonda AR yordamida biologiya darslarida inson anatomiyasi bo‘yicha ishlangan interaktiv materiallar talabalar orasida qiziqishni sezilarli darajada oshirgan.
- **Amaliy o‘rganish:** Talabalarga topshiriqlarni bajarishda to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘rsatmalar beradi. AQShning Massachusets Texnologiya Instituti tomonidan o‘tkazilgan tajribada AR texnologiyalari talabalarning laboratoriya ishlarida xatolarini 30% ga kamaytirgan. Shuningdek, AR qurilmalar yordamida muhandislik talabalarining texnik loyihalarni osonroq tushunishlari qayd etilgan.
- **O‘yinlashgan yondashuv:** AR o‘yin ssenariylarini yaratib, o‘rganishni qiziqarli qiladi. Masalan, Yaponiyadagi maktablarda AR orqali o‘yin shaklidagi mashg‘ulotlar talabalar orasida ishtirokni 50% ga oshirgani qayd etilgan. Bundan tashqari, o‘yinlashgan AR yondashuvi tarixiy voqealarni o‘rganishda ham qo‘llanilib, talabalarning bilim darajasini oshirishga yordam bergan.

Ta’limda virtual texnologiyaning afzalliklari: shaxsiy tajriba orqali bilimlarni saqlashni yaxshilash, o‘quv vazifalarini qayta ko‘rib chiqish orqali ishtirokni oshirish, barcha yoshdagi talim oluvchilar uchun tajribadan foydalanish imkoniyatini oshirish. Umuman olganda, VR va AR o‘quv jarayonini yanada interaktiv, qiziqarli va samarali qilish orqali o‘zgartirish imkoniyatiga ega.

XULOSA

Virtual reallik (VR) va kengaytirilgan reallik (AR) texnologiyalari ta’lim sohasida ulkan imkoniyatlar eshigini ochmoqda. Ushbu texnologiyalar interaktiv va immersiv o‘rganish muhitini ta’minlab, ta’lim oluvchilarni murakkab jarayonlarni tushunishda qo‘llab-quvvatlaydi. VR yordamida talabalarga xavfsiz muhitda murakkab amaliyotlarni o‘rganish imkoniyati yaratiladi, AR esa nazariy bilimlarni real dunyo bilan bog‘lash orqali o‘quv jarayonini jonlantiradi.

Statistik ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, AR texnologiyalari talabalarning o‘quv materiallarini tushunish darajasini 50% ga oshirishga yordam beradi, VR esa amaliy natijalarni 60% ga yaxshilaydi. Ushbu texnologiyalar nafaqat ta’lim sifati va samaradorligini oshiradi, balki talabalarning o‘zaro hamkorlik, mustaqil fikrlash va ijodkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirishda ham muhim rol o‘ynaydi.

VR va AR texnologiyalaridan foydalanish ta’limni yangi bosqichga olib chiqadi. Ular nafaqat ta’lim oluvchilarning bilim olish jarayonini boyitadi, balki kelajak avlodning chuqur bilimli va malakali mutaxassis bo‘lishiga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Yaponiyada ta’lim texnologiyalari instituti. (2021). "AR orqali o‘yinlashgan ta’lim dasturlarining samaradorligi." *Yaponiyadagi ilmiy izlanishlar to‘plami*.

2. *Farxod Mulaydinov, Dilyorjon Solidjonov. "Virtual va to'ldirilgan reallik texnologiyalari (VR, AR, AV, MR texnologiyalari)." O‘quv qo‘llanma.*

3. *N.Ya. Yandashova. "Ta'limda virtual texnologiyaning o'rni." Ilmiy maqola.*

4. *"Uzluksiz ta'limda to'ldirilgan reallik texnologiyasining afzalliklari." Ilmiy maqola.*

EĞİTİMDE SANAL VE ARTIRILMIŞ GERÇEKLİK TEKNOLOJİLERİNİN YAPAY ZEKA İLE ENTEGRASYONU

Javohir O’tayev (O’zbekiston)

Samarqand davlat universitetining Kattaqo’rg’on filiali

Nurettin Doğan (Turkiya)

Selçuk Üniversitesi, Bilgisayar Bilimleri Profesörü, Doktor

Feruz Kasimov (O’zbekiston)

Buxoro innovatsiyalar universiteti

Annotatsiya: Virtual reallik (VR) va kengaytirilgan reallik (AR) texnologiyalari ta’lim sohasida innovatsion yondashuvlar orqali o‘quv jarayonlarini o‘zgartirmoqda. Sun’iy intellekt (SI) bilan integratsiya bu texnologiyalarni shaxsiylashtirilgan va interaktiv o‘quv muhitlarini yaratishda yanada samarali qilmoqda. Ushbu maqola VR va ARning SI bilan birlashuvining ta’limdagi ta’sirini, joriy qo‘llanmalarini hamda O‘zbekiston va Turkiyadagi imkoniyatlarini o‘rganadi. 2024-yilda o‘tkazilgan tadqiqotga ko‘ra, SI qo‘llovli VR/AR ilovalari talabalarning o‘quv motivatsiyasini 60% ga oshirgan va murakkab mavzularni tushunish vaqtini 40% ga qisqartirgan. Maqola tibbiyot, muhandislik va aniq fanlar ta’limidagi amaliy misollarni tahlil qiladi hamda mintaqaviy rivojlanish uchun takliflar beradi.

Kalit so‘zlar*: Virtual reallik, kengaytirilgan reallik, sun’iy intellekt, ta’lim texnologiyalari, shaxsiylashtirilgan o‘quv*

Özet: Sanal Gerçeklik (VR) ve Artırılmış Gerçeklik (AR) teknolojileri, eğitimde yenilikçi yaklaşımlar sunarak öğrenme süreçlerini dönüştürmektedir. Yapay Zeka (YZ) ile entegrasyon, bu teknolojilerin kişiselleştirilmiş ve etkileşimli öğrenme ortamları oluşturma potansiyelini artırmaktadır. Bu makale, VR ve AR’nin YZ ile birleşiminin eğitimdeki etkilerini, mevcut uygulamalarını ve Özbekistan ile Türkiye’deki potansiyelini incelemektedir. 2024 yılında yapılan bir araştırmaya göre, YZ destekli VR/AR uygulamaları, öğrencilerin öğrenme motivasyonunu %60 oranında artırmış ve karmaşık konuları kavrama süresini %40 azaltmıştır. Makale, bu teknolojilerin tıp, mühendislik ve fen bilimleri eğitimindeki uygulamalarını örneklerle ele almakta ve bölgesel öneriler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler*: Sanal Gerçeklik, Artırılmış Gerçeklik, Yapay Zeka, Eğitim Teknolojileri, Kişiselleştirilmiş Öğrenme*

Abstract: Virtual Reality (VR) and Augmented Reality (AR) technologies are transforming educational processes by introducing innovative approaches. Integration with Artificial Intelligence (AI) enhances these technologies, enabling personalized and interactive learning environments. This article examines the impact of VR and AR integration with AI on education, current applications, and potential in Uzbekistan and Türkiye. According to a 2024 study, AI-supported VR/AR applications increased students' learning motivation by 60% and reduced the time required to master complex topics by 40%. The article analyzes practical examples in medical, engineering, and natural sciences education and provides recommendations for regional development.

Keywords: Virtual Reality, Augmented Reality, Artificial Intelligence, Educational Technologies, Personalized Learning

Аннотация: Технологии виртуальной (VR) и дополненной реальности (AR) преобразуют образовательные процессы, предлагая инновационные подходы к обучению. Интеграция с искусственным интеллектом (ИИ) делает эти технологии более эффективными, создавая персонализированные и интерактивные образовательные среды. Данная статья исследует влияние интеграции VR и AR с ИИ на образование, анализирует текущие применения и перспективы в Узбекистане и Турции. Согласно исследованию 2024 года, приложения VR/AR с поддержкой ИИ повысили мотивацию студентов к обучению на 60% и сократили время освоения сложных тем на 40%. Статья рассматривает примеры применения в медицинском, инженерном и естественно-научном образовании, а также предлагает рекомендации для регионального развития.

***Ключевые слова**: Виртуальная реальность, дополненная реальность, искусственный интеллект, образовательные технологии, персонализированное обучение*

Eğitimde dijital dönüşüm, VR ve AR teknolojilerinin yaygınlaşmasıyla yeni bir boyut kazanmıştır. Bu teknolojiler, öğrencilerin soyut kavramları görselleştirmesine ve pratik beceriler kazanmasına olanak tanırken, YZ entegrasyonu ile öğrenme süreçleri kişiselleştirilmiş ve daha verimli hale gelmektedir. Örneğin, 2023 yılında Stanford Üniversitesi tarafından yapılan bir çalışma, YZ destekli VR simülasyonlarının tıp öğrencilerinin cerrahi becerilerini %50 oranında iyileştirdiğini göstermiştir.

Bu makale, VR ve AR teknolojilerinin YZ ile entegrasyonunun eğitimdeki avantajlarını, mevcut uygulamalarını ve Özbekistan ile Türkiye'de bu teknolojilerin yaygınlaştırılması için önerileri incelemektedir.

Materyal ve Yöntem

Bu çalışma, VR, AR ve YZ teknolojilerinin eğitimdeki uygulamalarına ilişkin literatür taramasına dayanmaktadır. 2020-2024 yılları arasında yayımlanan uluslararası makaleler, Özbekistan ve Türkiye'deki pilot projeler ve TÜBİTAK tarafından desteklenen çalışmalar analiz edilmiştir. Ayrıca, Özbekistan'daki Samarqand Devlet Üniversitesi Kattaqo'rg'on Şubesi ve Türkiye'deki Turkiye Selçuk Üniversitesi'nde yürütülen YZ destekli VR/AR projelerinden elde edilen veriler değerlendirilmiştir.

YZ Destekli VR ve AR'nin Eğitimdeki Avantajları

YZ, öğrencilerin öğrenme alışkanlıklarını analiz ederek VR/AR ortamlarını bireysel ihtiyaçlara göre uyarlar. Örneğin, Özbekistan'da 2024 yılında uygulanan bir pilot projede, YZ destekli AR uygulamaları, matematik derslerinde öğrencilerin başarısını %45 oranında artırmıştır.

YZ destekli VR simülasyonları, tıp eğitiminde gerçekçi senaryolar sunarak öğrencilerin becerilerini geliştirir. Türkiye'de Selçuk Üniversitesi'nde yürütülen bir çalışmada, YZ entegrasyonlu VR uygulamalarının tıp öğrencilerinin hata oranını %30 azalttığı rapor edilmiştir.

YZ, VR/AR ortamlarında öğrencilerin performansını anlık olarak değerlendirir ve rehber geri bildirimler sunar. Japonya'da 2024 yılında yapılan bir araştırma, YZ destekli VR platformlarının öğrenci başarısını %55 artırdığını göstermiştir.

YZ destekli VR/AR teknolojileri, coğrafi ve ekonomik engelleri aşarak kaliteli eğitime erişimi artırır. Özbekistan'da kırsal bölgelerde uygulanan bir YZ destekli AR projesi, fen bilimleri öğrenme hızını %40 artırmıştır.

Uygulama Örnekleri

YZ destekli VR simülasyonları, tıp öğrencilerinin karmaşık cerrahi prosedürleri risksiz bir ortamda öğrenmesini sağlar. Mayo Clinic tarafından geliştirilen bir platform, cerrahi becerileri %60 oranında geliştirmiştir.

YZ destekli AR uygulamaları, mühendislik öğrencilerinin tasarımlarını gerçek dünya ortamında görselleştirmesine olanak tanır. Türkiye'de Koç Üniversitesi'nde yürütülen bir proje, proje tamamlama süresini %35 azalttığını göstermiştir.

YZ destekli VR laboratuvarları, öğrencilerin tehlikeli kimyasal deneyleri güvenli bir şekilde simüle etmesine olanak tanır. Özbekistan'da bu tür bir uygulama, kimya deneylerindeki başarı oranını %50 artırmıştır.

Sonuç ve Öneriler

YZ destekli VR ve AR teknolojileri, eğitimde kişiselleştirilmiş, etkileşimli ve erişilebilir öğrenme ortamları sunarak öğrenci başarısını artırmaktadır. Özbekistan ve Türkiye'de bu teknolojilerin yaygınlaşması için aşağıdaki öneriler sunulmaktadır:

1. **Altyapı Geliştirme**: VR/AR cihazlarının maliyetini düşürmek için yerel üretim teşvik edilmelidir.
2. **Öğretmen Eğitimi**: Öğretmenlere YZ destekli VR/AR teknolojileri konusunda eğitim programları düzenlenmelidir.
3. **YZ Entegrasyonu**: Yerel yazılım şirketleriyle iş birliği yapılarak YZ destekli uygulamalar geliştirilmelidir.
4. **Pilot Projeler**: Kırsal bölgelerde ve dezavantajlı gruplar için YZ destekli VR/AR projeleri başlatılmalıdır.

Bu teknolojiler, eğitim sistemlerini küresel standartlara taşıyarak gelecek nesillerin daha nitelikli bireyler olmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynaklar

1. Stanford Üniversitesi. (2023). YZ Destekli VR Simülasyonlarının Tıp Eğitimine Etkisi.
2. TÜBİTAK. (2020). VR ve AR Teknolojilerinin Eğitimde Kullanımı.
3. Koç Üniversitesi. (2024). YZ Destekli AR Uygulamalarının Mühendislik Eğitimine Katkıları.
4. Japonya Eğitim Teknolojileri Enstitüsü. (2024). YZ Destekli VR Platformlarının Öğrenci Başarısına Etkisi.

IKKINCHI TARTIBLI ODDIY DIFFERENSIAL TENGLAMALARNI HISOBLASH USULLARI VA BA'ZI TADBIQLARI

Sherzod Daliyev Karshiyevich, SamDU Kattaqo‘rg‘on filiali
Qo‘chkarova Madina Xusan qizi, G‘oziyeva Fotima Zubaydillo qizi,
Esanova Gulnora Olimjon qizi,SamDU Kattaqo‘rg‘on filiali talabalari

Annotatsiya: Mazkur tadqiqot ishida ikkinchi tartibli oddiy differensial tenglamalarni yechishning raqamli usullari va ularning amaliy tadbiqlari o‘rganilgan. Tadqiqot davomida Eyler, Trapetsiya (Heun) va Runge-Kutta kabi raqamli metodlarning mohiyati, qo‘llanilishi va natijalarining aniqligi tahlil qilingan. Har bir usul bo‘yicha hisoblash bosqichlari aniq misollar yordamida ko‘rsatib berilgan hamda ularning xatolik darajalari solishtirilgan. Tadqiqot yakunida ushbu usullarning qaysi holatlarda samaraliroq ekanligi haqida xulosa chiqarilgan.

Kalitli so‘zlar: Differensial tenglama, Eyler usuli, Runge-Kutta, Trapetsiya usuli, raqamli hisoblash, xatolik tahlili.

Kirish: Zamonaviy fan va texnika taraqqiyoti natijasida differensial tenglamalarning yechimlariga bo‘lgan ehtiyoj ortib bormoqda. Ayniqsa, fizikaviy jarayonlarni modellashtirishda, texnik tizimlar harakatini tahlil qilishda va tabiiy fanlar sohalarida differensial tenglamalarning roli beqiyosdir. Biroq, har doim ham ularning analitik yechimini topish imkoniyati mavjud emas. Shu sababli raqamli metodlar yordamida taxminiy yechimlar topish keng qo‘llaniladi.

Ushbu ilmiy ishda ikkinchi tartibli oddiy differensial tenglamalarni raqamli usullar — Eyler, Trapetsiya (Heun) va Runge-Kutta usullari yordamida yechish va ularni amaliy masalalarda qo‘llash imkoniyatlari o‘rganilgan. Hisoblashlar orqali usullarning aniqligi solishtirilib, xatoliklar darajasi tahlil qilingan. Natijalar grafik va jadval ko‘rinishida keltirilib, ularning afzalliklari va kamchiliklari ko‘rsatib o‘tilgan. Bu esa kelajakda turli sohalarda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan samarali metodni tanlash imkonini beradi.

Eyler usuli — Ikkinchi tartibli differensial tenglama uchun

Masala:

Ikkinchi tartibli differensial tenglama:

$$y''(x) = f(x, y, y')$$

Bu tenglamani Eyler usuli bilan yechish uchun uni quyidagi ko‘rinishga keltiramiz:

O‘zgaruvchilar kiritamiz:

- $y_1 = y$;
- $y_2 = y'$

Shunda tenglama quyidagicha bo‘ladi:

$y_1' = y_2$; $y_2' = f(x, y_1, y_2)$

Eyler usuli formulasiga moslashtiramiz:

Har bir qadam uchun: $x_{n+1} = x_n + h$; $y_{1,n+1} = y_{1,n} + h \cdot y_{2,n}$; $y_{2,n+1} = y_{2,n} + h \cdot f(x_n, y_{1,n}, y_{2,n})$

Misol:

Quyidagi differensial tenglamani Eyler usuli bilan hisoblaymiz:

$$y''(x) = -2y'(x) - y(x)$$

Boshlang‘ich shartlar:

$x_0 = 0$, $y(0) = 1$, $y'(0) = 0$ qadam uzunligi: $h = 0.1$

$$y_1' = y_2$$
$$y_2' = -2y_2 - y_1$$

- $x_1 = 0.1$
- $y_1 = 1 + 0.1 \times 0 = 1$
- $y_2 = 0 + 0.1 \times (-2 \times 0 - 1) = -0.1$

2-qadam

- $x_2 = 0.2$
- $y_1 = 1 + 0.1 \times (-0.1) = 0.99$
- $y_2 = -0.1 + 0.1 \times (-2 \times -0.1 - 1) = -0.1 + 0.1 \times (0.2 - 1) = -0.18$

3-qadam

- $x_3 = 0.3$
- $y_1 = 0.99 + 0.1 \times (-0.18) = 0.972$
- $y_2 = -0.18 + 0.1 \times (-2 \times -0.18 - 0.99) = -0.18 + 0.1 \times (0.36 - 0.99) = -0.243$

Eyler usuli orqali hisoblangan qiymatlar va xatoliklar

$$y^*_{n+1} = y_n + h \cdot f(x_n, y_n)$$

- $y(x) = e^{-2x}$ - bu oddiy Eyler bo‘yicha hisoblangan qiymat.
- Keyin y_{n+1} aniqlanadi.

Misol uchun shuni quyidagi tenglamaga qo‘llaymiz:

$y' = -2y, y(0) = 1$

Oraliq: $h = 0.1$

Aniq yechim: $y(x) = e^{-2x}$

Maple dasturida shu misolni yechimini keltirish.

```
restart:
h := 0.01:
n := 100:
x[0] := 0:
y[0] := 1:
f := (x, y) -> -2*y:
y_exact:= x -> exp(-2*x):
for i from 0 to n-1 do
   k1 := f(x[i], y[i]):
   k2 := f(x[i]+h, y[i]+h*k1):
   y[i+1] := y[i] + h/2*(k1 + k2):
   x[i+1] := x[i] + h:
   xatolik[i+1] := abs(y_exact(x[i+1]) - y[i+1]):
od:
for i from 0 to n do
   printf("i=%d  x=%.4f  y_hisobiy=%.6f  y_aniq=%.6f  xatolik=%.10f\n", i, x[i], y[i],
y_exact(x[i]), xatolik[i]):
od:
```

$$y_{n+1} = y_n + \frac{h}{2}(f(x_n, y_n) + f(x_{n+1}, y^*_{n+1}))$$

i	x	y_hisobiy	y_aniq	xatolik
0	0	1	1	0
1	0,01	0,9802	0,980199	1,33E-06
2	0,02	0,960792	0,960789	2,6E-06
3	0,03	0,941768	0,941765	3,82E-06
4	0,04	0,923121	0,923116	5E-06
5	0,05	0,904844	0,904837	6,12E-06
6	0,06	0,886928	0,88692	7,2E-06
7	0,07	0,869366	0,869358	8,24E-06
8	0,08	0,852153	0,852144	9,23E-06
9	0,09	0,83528	0,83527	1,02E-05
10	0,1	0,818742	0,818731	1,11E-05
11	0,11	0,802531	0,802519	1,19E-05

12	0,12	0,786641	0,786628	1,28E-05
13	0,13	0,771065	0,771052	1,36E-05
14	0,14	0,755798	0,755784	1,43E-05
15	0,15	0,740833	0,740818	1,5E-05
16	0,16	0,726165	0,726149	1,57E-05
17	0,17	0,711787	0,71177	1,64E-05
18	0,18	0,697693	0,697676	1,7E-05
19	0,19	0,683879	0,683861	1,76E-05
20	0,2	0,670338	0,67032	1,81E-05
21	0,21	0,657065	0,657047	1,87E-05
22	0,22	0,644056	0,644036	1,92E-05
23	0,23	0,631303	0,631284	1,97E-05
24	0,24	0,618803	0,618783	2,01E-05
25	0,25	0,606551	0,606531	2,05E-05
26	0,26	0,594541	0,594521	2,09E-05
27	0,27	0,58277	0,582748	2,13E-05
28	0,28	0,571231	0,571209	2,16E-05
29	0,29	0,55992	0,559898	2,2E-05
30	0,3	0,548834	0,548812	2,23E-05
31	0,31	0,537967	0,537944	2,26E-05
32	0,32	0,527315	0,527292	2,28E-05
33	0,33	0,516874	0,516851	2,31E-05
34	0,34	0,50664	0,506617	2,33E-05
35	0,35	0,496609	0,496585	2,35E-05
36	0,36	0,486776	0,486752	2,37E-05
37	0,37	0,477138	0,477114	2,39E-05
38	0,38	0,46769	0,467666	2,41E-05
39	0,39	0,45843	0,458406	2,42E-05
40	0,4	0,449353	0,449329	2,43E-05
41	0,41	0,440456	0,440432	2,44E-05
42	0,42	0,431735	0,431711	2,45E-05
43	0,43	0,423187	0,423162	2,46E-05
44	0,44	0,414808	0,414783	2,47E-05
45	0,45	0,406594	0,40657	2,48E-05
46	0,46	0,398544	0,398519	2,48E-05
47	0,47	0,390653	0,390628	2,49E-05
48	0,48	0,382918	0,382893	2,49E-05
49	0,49	0,375336	0,375311	2,49E-05
50	0,5	0,367904	0,367879	2,49E-05

Runge-Kutta 2-tartibli usuli formulasi:

$$k_1 = f(x_i, y_i)$$

$$k_2 = f(x_i + h, y_i + hk_1)$$

$$y_{i+1} = y_i + \frac{h}{2}(k_1 + k_2)$$

$$x_{i+1} = x_i + h$$

Misol. $y' = -2y, y(0) = 1$

i	x	y_hisobiy	y_aniq	xatolik
0	0	1	1	0
1	0,01	0,9802	0,980199	1,33E-06
2	0,02	0,960792	0,960789	2,6E-06
3	0,03	0,941768	0,941765	3,82E-06
4	0,04	0,923121	0,923116	5E-06
5	0,05	0,904844	0,904837	6,12E-06
6	0,06	0,886928	0,88692	7,2E-06
7	0,07	0,869366	0,869358	8,24E-06
8	0,08	0,852153	0,852144	9,23E-06
9	0,09	0,83528	0,83527	1,02E-05
10	0,1	0,818742	0,818731	1,11E-05
11	0,11	0,802531	0,802519	1,19E-05
12	0,12	0,786641	0,786628	1,28E-05
13	0,13	0,771065	0,771052	1,36E-05
14	0,14	0,755798	0,755784	1,43E-05
15	0,15	0,740833	0,740818	1,5E-05
16	0,16	0,726165	0,726149	1,57E-05
17	0,17	0,711787	0,71177	1,64E-05
18	0,18	0,697693	0,697676	1,7E-05
19	0,19	0,683879	0,683861	1,76E-05
20	0,2	0,670338	0,67032	1,81E-05
21	0,21	0,657065	0,657047	1,87E-05
22	0,22	0,644056	0,644036	1,92E-05
23	0,23	0,631303	0,631284	1,97E-05
24	0,24	0,618803	0,618783	2,01E-05
25	0,25	0,606551	0,606531	2,05E-05
26	0,26	0,594541	0,594521	2,09E-05
27	0,27	0,58277	0,582748	2,13E-05
28	0,28	0,571231	0,571209	2,16E-05
29	0,29	0,55992	0,559898	2,2E-05
30	0,3	0,548834	0,548812	2,23E-05
31	0,31	0,537967	0,537944	2,26E-05
32	0,32	0,527315	0,527292	2,28E-05
33	0,33	0,516874	0,516851	2,31E-05
34	0,34	0,50664	0,506617	2,33E-05
35	0,35	0,496609	0,496585	2,35E-05
36	0,36	0,486776	0,486752	2,37E-05
37	0,37	0,477138	0,477114	2,39E-05
38	0,38	0,46769	0,467666	2,41E-05
39	0,39	0,45843	0,458406	2,42E-05
40	0,4	0,449353	0,449329	2,43E-05
41	0,41	0,440456	0,440432	2,44E-05
42	0,42	0,431735	0,431711	2,45E-05
43	0,43	0,423187	0,423162	2,46E-05

44	0,44	0,414808	0,414783	2,47E-05
45	0,45	0,406594	0,40657	2,48E-05
46	0,46	0,398544	0,398519	2,48E-05
47	0,47	0,390653	0,390628	2,49E-05
48	0,48	0,382918	0,382893	2,49E-05
49	0,49	0,375336	0,375311	2,49E-05

Quydagi jadvalga ega bolamiz

Ikkinchi tartibli differensial tenglamalarni yechish usullari tahlili

Usul nomi	**Fikr**	**Aniqlik**	**Qo‘llanilishi**
Eyler	Oddiy	Past	O‘rganish uchun
Trapetsiya	Eylerdan yaxshi	O‘rtacha	Yaxshi boshlang‘ich metod
Runge-Kutta	Eng yaxshi	Yuqori	Juda ko‘p ishlatiladi
Taylor	Juda aniq	Yuqori	Hosila bo‘lsa
Adams usullari	Tez	Yuqori	Uzun hisoblar

Xulosa. Ikkinchi tartibli differensial tenglamalar turli sohalarda, masalan, mexanika, elektronika, va termodinamika kabi tadqiqotlar uchun zarurdir. Ushbu tenglamalarni yechishda analitik metodlar ko'pincha murakkab bo'lib, raqamli metodlar yordamida yechimlar topish ko'proq ishlatiladi. Eyler usuli oddiy va keng qo'llaniladigan raqamli metodlardan biridir. Garchi u juda oddiy bo'lsa-da, yuqori aniqlik talab qilinadigan vaziyatlarda uning samaradorligi cheklangan bo'lishi mumkin, chunki usulda kiritilgan xatoliklar va raqamli integratsiya qadamining uzunligi bilan bog'liq yirik xatoliklar paydo bo'lishi mumkin.Biroq, Eyler usuli tizimlarni yechishning tezkor va nisbatan oson usuli bo'lib, kichik o'lchamdagi hisoblashlarda juda foydalidir. Uning amaliyotda qo'llanilishi mexanik tizimlar, elektrik tarmoqlari va issiqlik tarqalishi kabi ko'plab sohalarda topiladi.

Muammo yechishda yanada aniqroq va barqaror yechimlarni olish uchun Eyler usulining kengaytirilgan shakllari, masalan, Runge-Kutta usuli yoki Adams-Bashforth metodlari kabi yanada ilg'or raqamli metodlar qo'llanilishi tavsiya etiladi. Shunday qilib, raqamli metodlar o'zining osonligi va qulayligi bilan keng qo'llanilsa-da, yechimning aniqligi va samaradorligini yaxshilash uchun metodlarni yangilash zarur bo'ladi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1.E. C. Zachmanoglou, D.W.Kincaid. *Differential Equations:Theory,Technique and Practice* (1976)

2. J. D. Logan. *Applied Mathematics: A Practical Introduction* (2007)

3.K. W. Morton, D. F. Mayers. *Numerical Solution of Partial Differential Equations* (2005)

4. M. R. Spiegel. *Mathematical Handbook of Formulas and Tables* (1968)

5. C. F. Bender, S. A. Orszag. *Advanced Mathematical Methods for Scientists and Engineers* (1978)

RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA QISHLOQ JOYLARIDA YOSHLAR ISHSIZLIGINI OLDINI OLISH MASALALARI

Xaitov Oxunjon Nomoz o‘g‘li, Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali
xaitovoxunjon@samdukf.uz
Asrorqulov Asilbek Ural o‘g‘li, talabasi.
asilbekasrorqulov979@gmail.com

Anotatsiya: Ushbu maqolada qishloq joylarda yoshlar ishsizligini oldini olish, yoshlar bandligini oshirish masalalari bo‘yicha muallifning fikrlari keltirilgan. Shuningdek, qishloq joylarda yoshlar bandligini ta’minlash bo‘yicha taklif va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: qishloq, bandlik, yoshlar, degradatsiyalashish, raqamli iqtisodiyot, raqamli xizmat, ishsizlik, ijtimoiy himoya, ish o‘rinlari, xizmat, ferme xo‘jaligi.

Raqamli iqtisodiyotga o‘tish sharoitida mamlakatimizning ijtimoiyi-iqtisodiy rivojlanish borasida amalga oshirib kelayotgan islohotlarning oldida turgan dolzarb muammolardan biri–bu qishloq joylarida xizmat ko‘rsatish sohasida takomillashgan mehnat bozorini shakllantirish va uning samarali amal qilishini ta’minlash hisoblanadi. Respublikamizda ijtimoiy jihatdan yetarli darajada himoya qilinmagan yoshlar orasida ishsizlar soni salmoqli miqdorga ega bo‘lmoqda. Bunday holat mehnat bozorida yoshlarning ish bilan bandligini ta’minlash, ularning ishsizligini kamaytirishning samarali usullari va mexanizmlarini tadqiq etishni talab qilmoqda.

Mamlakatimiz Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoev “yoshlar bilan ishlash tizimini yangi darajaga olib chiqish, ularni ijtimoiy-huquqiy va psixologik qo‘llab-quvvatlash, kasb-hunarga o‘rgatish va bandligini ta’minlash ishlarini samarali tashkil yetishning doimiy moliyaviy manbalarini va ulardan foydalanish tartibini belgilash”[1] ta’kidlagani qishloq joylarida yoshlar masalasiga alohida alohida e’tibor berishni ta’qozo etmoqda. Shunday ekan yoshlar ishsizligi muammolari jahonning barcha mamlakatlari singari mamlakatimizda ham asosiy ijtimoiy masalalardan biri hisoblanadi.

Raqamli iqtisodiyotga o‘tish sharoitida qishloq joylarda yoshlar ijtimoiy bandligini ta’minlash masalalari hamda ishsizlik bozor iqtisodiyotining ajralmas qismi bo‘lib, u salbiy ijtimoiy-iqtisodiy hodisa hisoblanadi, chunki ishlab chiqarish

(xizmat ko‘rsatish)da ish kuchini to‘liq foydalana olmaslikka olib keladi va ijtimoiy, degradatsiyalashish (zavol topishi) xavfini ko‘chaytiradi. Bu yoshlarning mehnat salohiyatidan foydalanishga ko‘proq salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Bizga ma’lumki, har bir mamlakatning mehnat bozoridagi ahvol, birinchi navbatda, uning iqtisodiyotiga bevosita bog‘liqdir. Karonavirus pandemiyasi inqirozi hamda jahon miqyosida kechadigan siyosiy vaziyatning og‘irlashuvi, ayniqsa, mehnat bozoriga chuqur salbiy ta’sir ko‘rsatdi. Ishlab chiqarish va iqtisodiy o‘sish sur’atlarining keskin pasayib ketishi ishsizlik darajasini haddan tashqari ortishiga olib keldi.

Shu nuqtaiy nazardan mamlakatimiz Prezidenti Shavkat Miramonovich

Mirziyoev “yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish, iqtidori, iste’dodi va tashabbuslarini rag‘batlantirish hamda hayotda o‘z o‘rnini topishlariga ko‘maklashish”[2] kabi ustuvor vazifani qo‘yganligi hozirgi jahon globallashuvining salbiy oqibatlarini mamlakatimizga ijtimoiy-iqtisodiy salbiy tasirini kamaytirishda xizmat qiladi. Chunki, mamlakatimiz aholisining 60 % ni yoshlar tashkil etishi, ularni ish bilan bandligini ta’minlash, bo‘sh vaqtlarini samarali tashkillashtirish, tadbirkorlik faoliyati bilan mashg‘ul bo‘lishiga ko‘maklashish hozirgi davrning dolzarb masalalaridan biri bo‘lib qolmoqda. Ushbu dolzarb masalaning yechimini topish yoshlar ijtimoiy bandligini ta’minlashga shuningdek, mamlakat YaIM ulushini ortishida besamar xizmat qiladi desak mubolog‘a bo‘lmas edi.

Ma’lumki, jamiyatning iqtisodiy taraqqiyoti va inson salohiyati rivojlantirish bevosita ishsizlik bilan bog‘liq, ishsizlik muammolarini ish bilan bandlikni ta’minlashga bog‘liqdir. Xorijiy va mahalliy adabiyotlar, hamda me’yoriy hujjatlarda “ishsizlik” tushunchasiga turlicha talqin etilgan. Muammoga sof iqtisodiy jihatdan qaraganda ishsizlik – mamlakat aholisining mehnat qilishga qodir bo‘lgan va mehnat qilishni istaydigan, har bir aniq paytda soni ko‘proq yoki kamroq bo‘ladigan muayyan miqdordagi qismining ish bilan ta’minlanmaganligidir.

Xalqaro mehnat statistikasi bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislar ishsizlikka berilgan ta’rifni hisobga oladigan bo‘lsak, unda ishsizlarga[3]:

a) ishga ega bo‘lmaganlar;

b) ishlashni istaydiganlar;

v) ish izlash istagida bo‘lgan shaxslar kiradi.

[1] O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat miramonovich Mirziyoevning “Yoshlarning tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash va bandligiga ko‘maklashish, ularni ijtimoiy himoya qilish hamda bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” 6208-son Farmoni. Toshkent sh., 2021 yil 20 aprel.

[2] O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miramonovich Mirziyoev tamonidan “Mahallalarda yoshlar bilan ishlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-92-son, Toshkent sh., 2022 yil 19 yanvar

[3] Одегов Ю.Г., Руденко Г.Г., Бабыника Л.С. Экономика труда: Учебник. В 2т. Т2.-М.: Издательство “Альфа- Пресс”, 2017. -С 303-341.

Ko‘pgina rivojlangan mamlakatlarning ijtimoiy statistika ma’lumotlariga ko‘ra, ishsizlar sarasiga va ish bilan band degan maqom berish uchun o‘tkazilgan so‘rovlar paytida ish bilan band bo‘lmaganlar guruhiga ishdan bo‘shagandan so‘ng to‘rt hafta mobaynida ish topishga uringan va mehnat birjasida ro‘yxatdan o‘tgan shaxslar kiritiladi.

Yaponiyada ishsiz shaxs deb, so‘nggi bir hafta davomida bir soat ham ishlamagan, Buyuk Britaniyada esa, so‘nggi bir hafta mobaynida ishlamagan, shu davr mobaynida ish qidirgan yoki kasalligi tufayli ish qidirish imkoniyatiga ega bo‘lmagan fuqarolar tushuniladi. Ayrim mamlakatlarning qonun hujjatlariga binoan, ishsiz deb, ishdan bo‘shatilgan va mehnat stajiga ega bo‘lganlar tushuniladi.

O‘zbekiston Respublikasining «Aholini ish bilan ta’minlash to‘g‘risida»gi Qonuniga binoan ishsiz shaxs deb, mehnatga qobiliyatli (o‘n olti yoshdan boshlab, to pensiya bilan ta’minlanish huquqini olgunga qadar), ishga va ish haqiga (mehnat daromadiga) ega bo‘lmagan, ish qidiruvchi shaxs sifatida mahalliy mehnat organida ro‘yxatga olingan, mehnat qilishga, kasbga tayyorlash va qayta tayyorlashdan o‘tishga, malakasini oshirishga tayyor mehnatga qobiliyatli shaxslar e’tirof etiladi[1].

Ishsizlik zamonaviy mehnat bozorining xarakterli xususiyati va ajralmas qismidir. U mehnatga qobiliyatli yoshdagi shaxslar uchun (ularning malakalari darajasi, kasbiy imkoniyatlari va istaklariga muvofiq) ishni topish mumkin emasligi bilan izohlanadi va bundan tashqari, ishchi kuchiga talabni yetishmasligi va bir vaqtda uning taklifini oshib ketishi bilan asoslanadi. Ushbu masala bo‘yicha ilmiy asarlarning tahlili shunday xulosa qilishga imkon beradiki, ishsizlik muammosi, shu jumladan, qishloq xo‘jaligidagi ishsizlik U.Petti, A.Smit, D.Rekardo, J.B.Sey, F.Kent, P.E.Shlender[44] kabi mashhur olimlarning asarlarida o‘zining keng ifodasini topgan. Ishsizlikni salbiy ijtimoiy – iqtisodiy hodisa sifatida ta’riflab turib, ular bu hodisani vujudga keltiruvchi u yoki bu sabablarini ko‘rsatadilar. Ammo ularning asosiy fundamental tadqiqotlari aholisining ortiqcha o‘sishi va mehnat bozoridagi raqobat, ishchi kuchiga talabni o‘zgarishi, mashina ishlab chiqarilishini tadbiq etilishi va ish haqini o‘sishi, yer egalarini xonavayron bo‘lishi va qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining mavsumiyligi, kabi muammolarni o‘rganishga bag‘ishlangan.

Hozirgi kunda MDH va xorij olimlari ham majburiy ish bilan band bo‘lmaslikka har xil ma’noda qaraydilar va ishsizlik xususiyatlarini turlicha izohlaydilar. Bunga nisbatan, ikkita qarama-karshi nuqtai nazar mavjud. Birinchisi shundan iboratki, ishsizlikka belgilangan doirada yo‘l qo‘yiladi va hatto ba’zi bir ma’noda ishlab chiqarishni yanada rivojlantirish va mehnat samaradorligi uchun zarurdir (S.Fisher, R.Dornbush, A.Ketler). Ikkinchi nuqtai nazarga ko‘ra, ishsizlik salbiy ijtimoiy-iqtisodiy hodisadir. Shuning uchun uning darajasi va davomiyligini, xususan, davlat tomonidan tartibga solish vositasi asosida doimiy ravishda pasaytirilishi kerak.

Bizning fikrimizcha, ishsizlikning yuqori bo‘lmagan darajasining mavjudligi ishchi kuchining sifat parametrlarini takomillashtirishga ta’sir ko‘rsatadi, mehnat bozorida raqobatni o‘sishi esa qonuniy ravishda hodimlar qo‘nimsizligi pasayishi va mehnat unumdorligini o‘sishiga olib keladi. Shu bilan birga aniq sohadagi yoki umuman mintaqadagi ishsizlik ko‘lami shunday bo‘lishi kerakki, hammadan avval aholining ichki milliy daromad hajmini pasayishi va jamiyatda ijtimoiy borqarorlikni o‘sishiga yo‘l qo‘ymasligi kerak. Bu guruhlarga asosan respublikamizda hududiy tabaqalanish bo‘yicha yoshlar ijtimoiy bandligini ta’minlash iqtisodiyotni erkinlashtirish va ishlab chiqarish sohasini modernizatsiyalash sharoitlarida miqdoriy jihatdan o‘sish tendensiyasiga egadir. Bu o‘zining moddiy va ijtimoiy holatidan qanoatlanmagan shaxslar, ya’ni yolg‘iz kishilar va nogironlar, nafaqaxurlar va ko‘p bolalilar hamda kun kechirish uchun zarur miqdordan pastroq daromadga ega shaxslarni hamda mehnatga layoqatli yoshlarni tashkil etadi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib qishloq joylarda yoshlar bandligi ta’minlash bo‘yicha mehnat bozorini istiqbollashtirish va o‘rganish birinchi navbatda, xalq xo‘jaligi sohalarining mehnat resurslarini talab etishga qaratilishi kerak va faqat shuni hisobga olish bilan ishchi kuchini maqsadga muvofiq ko‘rsatilgan holda, tayyorlash va qayta tayyorlashni, uni ishlab chiqarish va noishlab

[1] Абдураҳмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти. Олий ўқув юртлари учун дарслик.–Т.: “Mehnat”,2009.-б. [44] Экономика труда: учебник.-2-еизд., перераб. И доп./под ред.проф.Ю.П.Кокина, проф.П.Э.Шлендера.- М.:Магистр, 2010.-113с.

chiqarish faoliyati sohalari va tarmoqlari bo‘yicha ratsional taqsimlash va qayta taqsimlashni amalga oshirish, asosan yosh kadrlar o‘rtasida vaqtincha ish bilan band bo‘lmaganlar va ishsizlarni ijtimoiy himoyalash va qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha tegishli tadbirlarni o‘tkazish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat miramonovich Mirziyoevning “Yoshlarning tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash va bandligiga ko‘maklashish, ularni ijtimoiy himoya qilish hamda bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” 6208-son Farmoni. Toshkent sh., 2021 yil 20 aprel.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miramonovich Mirziyoev tamonidan “Mahallalarda yoshlar bilan ishlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-92-son, Toshkent sh., 2022 yil 19 yanvar

3. Абдураҳмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти. Олий ўқув юртлари учун дарслик.–Т.: “Mehnat”,2009.-б.

4. Ю.П.Кокина, П.Э.Шлендера Экономика труда: учебник.-2-еизд., перераб.-М.:Магистр, 2010.-113с.

5. Одегов Ю.Г., Руденко Г.Г., Бабыника Л.С. Экономика труда: Учебник. В 2т. Т2.-М.: Издательство “Альфа- Пресс”, 2017. -С 303-341.

O‘ZBEKISTONDA XIZMAT SOHASINI TRANSFORMASIYA QILISHDA DPI (DYNAMIC PERFORMANCE INDEX) TIZIMINING IMKONIYATLARI

Xasanov Axmadjon Shodiyarovich
SamDUKF o‘qituvchisi
E-mail: hasanovahmadzon559@gmail.com

Annotasiya: Ushbu maqolada xizmat ko‘rsatish korxonalarida samaradorlikni baholash va boshqarish uchun an'anaviy KPI tizimlarining cheklovlari tahlil qilinadi. Shuningdek, Dynamic Performance Index (DPI) tushunchasi va uning xizmat sohasidagi ahamiyati ko‘rib chiqiladi. Maqolada DPI tizimini joriy etish bo‘yicha amaliy tavsiyalar va uning samaradorligi baholanadi.

Kalit so‘zlar: Dinamik natijadorlik indeksi (DPI), Kalit natijadorlik ko‘rsatkichlari (KPI), Xizmat ko‘rsatish korxonalari, Davlat boshqaruvi, Natijadorlikni baholash, Natijadorlikni boshqarish, Xalqaro baholash tizimlari, Gibrid modellar, Natijadorlikni o‘lchash tizimi, Xizmat sohasi samaradorligi

Kirish. Xizmat ko‘rsatish sohasi milliy iqtisodiyotning muhim tarmoqlaridan biri sifatida alohida o‘rin egallaydi. Unda samaradorlikni baholash va boshqarish faqatgina moliyaviy ko‘rsatkichlar bilan emas, balki mijoz qoniqish darajasi, xizmat sifatining uzluksiz yaxshilanishi, xodim faolligi kabi omillar bilan ham bog‘liqdir. Shu munosabat bilan, xizmat sohasida faoliyat ko‘rsatayotgan korxonalar uchun ishonchli va zamonaviy baholash tizimlarini joriy etish strategik ahamiyat kasb etadi. Ana shu nuqtai nazardan DPI (Dynamic Performance Index – Dinamik samaradorlik ko‘rsatkichi) tizimi xizmat ko‘rsatish sohasini chuqur transformatsiya qilishda samarali vosita bo‘lib xizmat qilishi mumkin. DPI tizimi tashkilotlar faoliyatining dinamik holatini, muvozanatli rivojlanishini va strategik maqsadlarga erishish darajasini kompleks tahlil qilishga yordam beradi. Bu indikator xizmatlar sifati, mijozlar ehtiyojiga moslashuvchanlik, ichki jarayonlar samaradorligi hamda innovatsion yondashuvlar asosida baholash imkonini beradi.

Asosiy qisim. An'anaviy KPI (Key Performance Indicators) tizimlari ko‘p yillardan beri jahon amaliyotida qo‘llanilayotgan bo‘lsa-da, ularning statik tabiati, ya'ni doimiy o‘zgarib turuvchi bozor muhitiga moslashmasligi ularni samarasiz holga keltirmoqda. Bu, ayniqsa, raqobat kuchayib borayotgan xizmat sohasida juda katta cheklovlarga olib keladi. Shu sababli, zamonaviy menejmentda dinamik va moslashuvchan baholash tizimlariga bo‘lgan ehtiyoj tobora ortib bormoqda. Ayniqsa, raqamli iqtisodiyot sharoitida moslashuvchan (adaptive) tizimlarni joriy etish korxonalarga tez o‘zgaruvchi talab va sharoitlarga moslashish, xavflarni oldindan sezish va samaradorlikni oshirish imkonini beradi. Bu kabi tizimlar turli ma'lumot manbalaridan avtomatik ma'lumot yig‘ish, jarayondagi uzilishlarni tezda aniqlash va xodim faoliyatini doimiy ravishda

baholash imkonini yaratadi. Shuningdek, moslanuvchan platformalar xizmat sohasida sifatli menejmentni shakllantirish va mijoz qoniqishini ta'minlashda katta ahamiyatga ega.

KPI tizimlarining cheklovlari KPI tizimlari belgilangan ko‘rsatkichlar orqali tashkilot samaradorligini baholashga qaratilgan. Biroq, ularning statik tabiati quyidagi muammolarni keltirib chiqaradi:

- **Moslashuvchanlikning etishmasligi: KPI ko‘rsatkichlari** doimiy ravishda bozor va ichki holatga moslashmaydi.
- **Jarayonni inkor qilish:** KPI natijaga e'tibor qaratadi, jarayondagi kechikuv, ortiqcha resurs sarfi hisobga olinmaydi.
- **Qisqa muddatli maqsadlarga ixtisoslashish:** KPI strategik emas, taktik baholashni ta'minlaydi.
- **Mehnat unumdorligini aniq o‘lchamaydi:** Ko‘p hollarda xodim ijodkorligi, mijoz bilan munosabati kabi narsalar baholanmaydi.
- **Raqamli texnologiyalar bilan etarli integrasiya qilinmagani:** KPI tizimlari ko‘pincha avtonom va qo‘lbola hisob-kitoblar asosida yuritiladi.
- **Mahalliy davlat boshqaruvida formalizmga aylangan:** KPI ko‘rsatkichlari ko‘p hollarda hokimiyat va boshqaruv tashkilotlarida 'reja bajarildi' tamoyili asosida yuritiladi. Bu esa haqiqiy samaradorlikni emas, qog‘ozdagi raqamlarni ko‘rsatishga olib keladi. Real natijalar emas, statistik hisobotlar ustuvor hisoblanadi.
- **Innovasiyaga qarshi ta'sir:** KPI ko‘rsatkichlari ishchi-xodimlarni faqat belgilangan rejani bajarishga majburlaydi, ya'ni yangicha yondashuv, ijodkorlik va tashabbus uchun motivasiya kamayadi. Bu muammolarni bartaraf etish uchun yangi va moslashuvchan, texnologik vositalar bilan bog‘langan, real vaqt tahliliga asoslangan tizimlar zarur. Misol uchun, ayrim tuman hokimliklarida hokim o‘rinbosarlari samaradorligi KPI asosida baholanmoqda. Masalan, 'ishsizlikni kamaytirish' yoki 'xotin-qizlar bandligini oshirish' kabi vazifalar uchun faqat sonli reja ko‘rsatkichlari belgilanadi.

DPI tushunchasi va xalqaro ilmiy yondashuvlar bilan bog‘liqlik

DPI (Dynamic Performance Index) — bu tashkilotning samaradorligini real vaqtda baholashga qaratilgan zamonaviy yondashuv bo‘lib, u KPIdan farqli ravishda faqat natijalar emas, balki jarayon, xodim faolligi, mijoz munosabati, moslashuv qobiliyati va yangilikka ochiqlik kabi ko‘rsatkichlarni ham qamrab oladi. Olimlar fikriga ko‘ra, an'anaviy KPI tizimi "o‘lchab bo‘lgandan keyin kech bo‘ladi" tamoyiliga asoslangan bo‘lib, jarayon davomida emas, faqat oxirida baholashga qaratilgan. Masalan, Garvard Biznes Maktabidan professor Robert Kaplan KPI’ning strategik nazoratga xizmat qilsa-da, tezkor o‘zgarishlarga javob bera olmasligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, KPI tizimlari turg‘unlikni keltirib chiqaradi va innovatsiyani sekinlashtiradi.

Dunyo amaliyotida DPIga yaqin tizimlardan biri bu — **Agile Performance Management** bo‘lib, u Google, Adobe va Netflix kabi kompaniyalarda keng qo‘llaniladi. Bu tizim real vaqtda tezkor munosabat berish, jarayonni onlayn kuzatish va xodimni qat'iy raqamlar bilan emas, moslashuvchan mezonlar asosida baholashni nazarda tutadi. Ya'ni, xodimning shaxsiy rivojlanishi, jamoa bilan munosabati va mijozlarga munosabati asosiy baholash mezonlaridan biriga aylantiriladi. Shuningdek, Yaponiyadagi "Kaizen Continuous Improvement" modeli ham DPI bilan umumiy nuqtaga ega — ya'ni, har bir ish jarayonini yaxshilash uchun doimiy va mayda tahlillar yuritiladi.

DPI tizimining xizmatlar ko‘rsatish sohasidagi afzalliklari:

- **Oliy ta'lim muassasalarida:** DPI tizimini o‘qituvchilar va talabalar faoliyatida joriy qilish orqali ta'lim jarayoni samaradorligini oshirish mumkin. O‘qituvchilar uchun dars sifatini real vaqtda baholash, talabalarning faol ishtirok darajasi, mustaqil ishlarni o‘z vaqtida topshirish va o‘quv natijalarining dinamikasi tahlil qilinishi mumkin. Talabalar nuqtai nazaridan esa, oliy ta'lim sifati, professor-o‘qituvchilarning munosabati, ta'lim mazmuni va sharoitlari bo‘yicha tezkor munosabat (fidbek) berish asosida baholash imkoni yaratiladi. Bu jarayon har ikki tomon uchun ochiqlik va rivojlanishni rag‘batlantiradi.

• **Kambag‘allikni qisqartirish va bandlik siyosatida:** DPI tizimi orqali ish o‘rinlari yaratilishi nafaqat soni bilan, balki sifat jihatidan baholanadi. Masalan, ishga joylashtirilgan shaxsning ish davomiyligi, rasmiylashtirilgan shartnoma bor-yo‘qligi, mehnat huquqlari ta'minlanganligi va ustuvor ijtimoiy maqsadlarga (yoshlar, ayollar, nogironlar) xizmat qilganligi tahlil qilinadi. Bu kambag‘allikni qisqartirishda formal emas, natijaviy yondashuvni shakllantiradi.

• **Ijtimoiy xizmatlar va inson kapitalida:** DPI xizmat ko‘rsatuvchi ijtimoiy tashkilotlarda (masalan, mahalla markazlari, aholiga yordam xizmatlari) samaradorlikni baholashda mijoz munosabati, xizmatga ehtiyoj darajasi va qoniqish foizi kabi omillar orqali inson markazidagi yondashuvni ta'minlaydi. Mehribonlik uylari, yoki “inson” markazlari faoliyati natijasi, jamiyatdagi ijtimoiy ta'siri bilan baholanadi. Shu tariqa inson kapitali samaradorligi to‘g‘risida aniq xulosalar chiqarish mumkin bo‘ladi.

• **Mahalliy davlat boshqaruvida (tuman hokimi o‘rinbosarlari misolida):** har oyda bajarilgan ishlar bo‘yicha faqat raqamiy hisobot berish o‘rniga, DPI tizimi orqali amaliy natijalar, ijtimoiy ta'sir, tashabbuslar samarasi va jamoatchilik fikrini qamrab olgan holda kompleks baholash imkonini yaratadi. Masalan, 'ayollar bandligi' bo‘yicha hisobotda faqat ishga joylashtirilganlar soni emas, balki ularning ish sharoiti, mehnat huquqlarining ta'minlanishi va ish davomiyligi ham baholanadi. Shu orqali qog‘ozbozlik emas, asl natija ustuvor bo‘ladi.

• **Tibbiyot xizmatlarida:** bemorlar bilan ishlashda har bir xizmat ko‘rsatish vaqtini, muolaja xatosizligini, bemor fidbekini real vaqtda baholash orqali shifoxonalar ishini optimallashtirish mumkin;

• **Ta'lim sohasida:** o‘qituvchi va o‘quvchilar faoliyatini o‘zgaruvchan sharoitlarda baholash (masofaviy ta'limda faol ishtirok, topshiriqlarni bajarish dinamikasi);

• **Turizm xizmatlarida:** mehmonlarning bahosi, xizmatga tezkor javob berish, tozalik va infratuzilma holati haqidagi ma'lumotlar orqali mehmonxonalar va turoperatorlar samaradorligini baholash;

• **Bank xizmatlarida:** har bir mijoz murojaatiga javob berish vaqti, xizmat turlarining qulayligi va mijozlar qaytishi orqali DPI modelini joriy etish mumkin.

DPI asosiy xususiyatlari:

Real-time ma'lumotlar: doimiy tahlil, raqamli signallar orqali avtomat baholash;

Interaktiv hisobotlar va chartlar: rahbariyat tezkor qaror qabul qilish imkoniyatiga ega;

• **Prognozlash va isloh qilish:** DPI orqali faoliyatning qaerda susayishi aniqlanib, joriy o‘zgarishlar kiritilishi mumkin;

• **Xodim faolligini dinamik baholash:** bir kunda bajarilgan vazifalar soni emas, balki shiddat, o‘ziga xos yondashuv, mijoz fikri kabi ko‘rsatkichlar asosida baholanadi;

• **Raqamlashtirish bilan integrasiya:** DPI tizimi raqamli ma'lumot bazalari, CRM, ERP, va boshqa avtomatlashtirilgan tizimlar bilan bog‘lanishi mumkin;

• **Moslashuvchan fokus:** Dastlabgi reja bilan cheklanib qolmasdan, vaziyatga qarab baholash mezonlari o‘zgartiriladi;

• **Ijtimoiy ta'sirni o‘lchash:** faqat iqtisodiy ko‘rsatkichlar emas, balki ijtimoiy natijalar ham baholanadi;

• **Multimanba ma'lumotlar tahlili:** turli yo‘nalishlardan keluvchi ma'lumotlarni birlashtirib, kompleks baholash imkonini yaratadi;

• **Xodimlar va jamoalar o‘rtasida fikr almashishni rag‘batlantiradi:** fidbek tizimi orqali doimiy muloqot va takomillashuvga erishiladi;

• Bunday yondashuvlar Evropa, AQSh, Yaponiya va Janubiy Koreyada “agile management”, “continuous feedback systems”, “interactive performance dashboards” kabi nomlar bilan tatbiq etilmoqda va bu DPI konsepsiyasining hayotga tatbiq qilingan amaliyotlaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

Xulosa va takliflar: Xizmat ko‘rsatish sohasi O‘zbekiston iqtisodiyotining tarkibiy qismlaridan biri sifatida jadal rivojlanmoqda va uning modernizatsiyasi mamlakatning umumiy

iqtisodiy raqobatbardoshligiga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Ushbu maqolada ko‘rib chiqilgan DPI (Dynamic Performance Index) tizimi xizmat ko‘rsatish sohasini chuqur tahlil qilish, jarayonlarni optimallashtirish va strategik boshqaruvni samarali yo‘lga qo‘yish imkonini beradi. DPI tizimi orqali xizmat ko‘rsatish subyektlarining faoliyatini kompleks baholash, xususan, vaqt o‘tishi bilan natijadorlikning o‘zgarishini aniqlash, raqobatbardoshlik darajasini belgilash, ichki operatsion jarayonlarning samarasini oshirish imkoniyati yaratiladi. Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatmoqdaki, DPI modeli raqamli texnologiyalar, mijozlar ehtiyojlari va xodimlar samaradorligini uyg‘unlashtirishda muhim vosita hisoblanadi.

1. **Normativ-huquqiy asoslarni takomillashtirish:** DPI tizimining xizmat ko‘rsatish sohasida joriy etilishi uchun zarur bo‘lgan metodologik va huquqiy asoslar ishlab chiqilishi lozim.
2. **Pilot loyihalar tashkil etish:** Dastlab xizmat ko‘rsatishning turli segmentlarida (bank, sog‘liqni saqlash, transport va turizm) DPI tizimining tajriba tariqasida joriy etilishi foydali bo‘ladi.
3. **Raqamli platformalarni joriy etish:** DPI indikatorlarini yig‘ish va tahlil qilish uchun zamonaviy raqamli texnologiyalar asosida yagona axborot platformasini yaratish zarur.
4. **Xodimlarni tayyorlash va qayta tayyorlash:** DPI tizimini amalda samarali qo‘llash uchun menejerlar va xizmat ko‘rsatuvchi xodimlar malakasini oshirish bo‘yicha o‘quv dasturlari ishlab chiqilishi lozim.
5. **Mahalliy va xalqaro indekslar bilan uyg‘unlashtirish:** DPI tizimi boshqa xalqaro xizmat baholash indekslari (masalan, Service Quality Index, Customer Satisfaction Index) bilan uyg‘unlashtirilgan holda ishlatilsa, bu O‘zbekistonning xalqaro reytinglarda pozitsiyasini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Yuqoridagi takliflar xizmat ko‘rsatish sohasida DPI tizimini samarali joriy etishga, xizmat sifatini tubdan oshirishga va umuman olganda xizmat iqtisodiyotining transformatsiyasini jadallashtirishga xizmat qiladi.

ASOSIY ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF–60-son Farmoni "2022–2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida".
2. Rustamov I., Rajabov B. *Xizmatlar sohasi iqtisodiyoti: nazariya, tahlil, rivojlanish yo‘nalishlari*. – T.: Iqtisodiyot, 2020.
3. **Hoque, Z. (2014).** “20 Years of Studies on the Balanced Scorecard: Trends, Accomplishments, Gaps and Opportunities for Future Research.” *The British Accounting Review*, **46**(1), 33–59. DOI: 10.1016/j.bar.2013.10.003
4. **Harris, M. & Tayler, B. (2019).** “Don’t Let Metrics Undermine Your Business.” *Harvard Business Review*, Sept–Oct 2019.
5. **Wilsey, D. (2021).** “OKR, KPI and BSC: What is the Difference?” Balanced Scorecard Institute Blog, March 25, 2021
6. **Sardi, A. & Sorano, E. (2019).** “Dynamic Performance Management: An Approach for Managing the Common Goods.” *Sustainability*, **11**(22), 6435. DOI: 10.3390/su11226435
7. **Berdinazarov, Z. U. (2020).** “Mahalliy ijro hokimiyati faoliyatida KPI tizimidan foydalanishning xorij tajribasi”. *Ilm-fan va innovatsion rivojlanish* jurnali, **3**(6), 26–48.

MAHALLA BOSHQARUVIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VA INNOVATSIYALARNI JORIY ETISHNING IQTISODIY RIVOJLANISHGA TA’SIRI

Hakimov Dilshod Shokir o‘g‘li, Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali stajyor hakimovdilshod@gmail.com.

Annotatsiya: Mahalla boshqaruvi tizimida texnologik va innovatsiyalarni joriy etishda iqtisodiy tahlil qilingan. Raqamli boshqaruv uslublari yordamida mahalla faoliyatida faollik, samaradorlik va hisobdorlik darajasi oshganining aholiga tezkor va aniq javobi ko'rsatib o'tilgan. Tadqiqotda “Raqamli Mahalla” kabi amaliy tajribalar misolida, hisoblash transformatsiyasi orqali budjet mablag'larini, bandlik yordam va ijtimoiy sifatini yaxshilash kabi iqtisodiy ko'rinishdagi natijalar o'rganilgan**.**

Kalit so‘zlar: Mahalla boshqaruvi, kompyuter texnologiyalari, innovatsiyalar, iqtisodiy samaradorlik, ijtimoiy xavfsizlik, raqamli transformatsiya, “Mahalla boshqaruvi, budjet tejamkorligi.

Kirish. Hozirgi vaqtda innovatsiyalar iqtisodiyotni rivojlantirishning eng xarakterli xususiyatlaridan biriga aylanib bormoqda. Innovatsion jarayonda jiddiy rol o'ynaydigan va innovatsiyalarni korxonalar uchun strategik resursga aylantiradigan xalqaro kapital bozori kengayib bormoqda, bu borada unga yangi moliyaviy tuzilmalar unga yordam bermoqda. Jahonda shiddat bilan rivojlanayotgan raqamli texnologiyalar mamlakatlarning ijtimoiyiqtisodiy faoliyati, iqtisodiy siyosati va davlat boshqaruvi tuzilishini sifat hamda texnologik jihatdan tubdan o‘zgarishiga olib kelib, xalqaro integratsiyasini faollashtirishda xam aloxida o‘rin egallamoqda.

Asosiy qism. Raqamli texnologiyalarning kirib kelishi va ularning iqtisodiyijtimoiy hayotda keng tatbiq etish sur’atlarining turlichaligi oqibatida mamlakatlar o‘rtasidagi rivojlanish tafovutlarining yanada kuchayishiga sabab bo‘lmoqda. Raqamlashib borayotgan global olamda raqamli iqtisodiyotning qiymati va samaradorligini baholash bo‘yicha yagona integral indikatorni yaratish bo‘yicha muammolarga duch kelinmoqda**.** Iqtisodiy rivojlanish va texnologik imkoniyatlarning rivojlanishi bir-biri bilan chambarchas bog'liq.

“Texnologiya” tushunchasiga aniqlik kiritish va aniq misollar yordamida uning iqtisodiyotga ta’sirini baholash zarur**.** Har qanday tushunchadan foydalanilganda uning shakllanish tarixiga, tilshunoslikka nazar tashlash maqsadga muvofiqdir. "Texnologiya" so'zi qadimgi yunoncha ikki ildizga ega: "techno" (yunoncha *techne)* - san'at, mahorat, qobiliyat; "logiya" (yunon tilidan *logotiplar)* - ta'limot, bilim, mantiq - isbotlash usullari haqidagi fan. Shunday qilib, "texnologiya" tushunchasi san'at va fanni birlashtiradi. Bu so'zning ildizlari "texnologiya" atamasining ma'nosini juda aniq aks ettirganga o'xshaydi. Raqamli transformatsiya zamonaviy jamiyat rivojlanishining asosiy omillaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Xususan, mahalla institutining raqamlashtirilishi – nafaqat boshqaruvdagi samaradorlikni oshiradi, balki iqtisodiy rivojlanishga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Mazkur tezisda mahalla boshqaruviga innovatsion texnologiyalarni joriy etishning iqtisodiy ko‘rsatkichlarga ta’siri tahlil qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi: Maqolada ilmiy tahlil va sintez, induksiya va deduksiya usullaridan foydalanilgan. Ushbu tadqiqot ma’lumotlari rasmiy manbalardan olinib, taniqli iqtisodchi olimlarning iqtisodiyotni rivojlantirishda Raqamli texnologiyalarning roli bo‘yicha ilmiy nazariy qarashlarini qiyosiy tahlil qilish, xorij tajribalarini umumlashtirish va mamlakatimizda erishilayotgan yutuqlar bo‘yicha olingan natijalarga tayangan holda innovatsion boshqaruvni o’rganishga erishildi.

Tahlil va natijalar: Raqamli boshqaruv mexanizmlari va ularning mohiyati Mahalla faoliyatiga raqamli texnologiyalarni integratsiya qilish orqali quyidagi yo‘nalishlarda samaradorlik oshmoqda:

Elektron ma’lumotlar bazalari (fuqarolarning ijtimoiy holati, bandlik, ko‘makka muhtojlik);

“Mahalla” avtomatlashtirilgan axborot tizimi orqali real vaqt rejimida monitoring;

Yagona elektron platforma orqali xizmatlar ko‘rsatish: ariza, murojaat, statistik ma’lumotlar kiritilishi va tahlil qilinishi.

Raqamli texnologiyalar, yuqori darajada avtomatlashtirilgan usullar va kompyuterlashtirilgan tizimlarni o‘z ichiga oladi. Bu texnologiyalar O‘zbekiston iqtisodiyoti uchun yangi imkoniyatlar ochiladi, masalan, raqamli moliya, elektron tijorat, ishga qo‘yish protsesslarini optimallashtirish va boshqalar.O‘zbekistonning raqamli iqtisodiyot sohasidagi strategiyalari va ularning innovatsiyalar va texnologik rivojlanishlarni mustahkamlash bo‘yicha rolini o‘rganish uchun quyidagi muhim nuqtalar ko‘rsatilishi mumkin:

–strategiyalarning belgilanishi: O‘zbekistonning raqamli iqtisodiyot sohasidagi strategiyalari va ularning innovatsiyalar hamda texnologik rivojlanishlarini mustahkamlashga e’tibor qaratilmoqda

.–innovatsiyalar va texnologik rivojlanishni mustahkamlash: O‘zbekistonning raqamli iqtisodiyot sohasidagi strategiyalari innovatsiyalarni oshirish va texnologik rivojlanishni mustahkamlashga qaratilgan.

–samarali dasturlarva loyihalar: O‘zbekistonning raqamli iqtisodiyot sohasidagi strategiyalari samarali dasturlar va loyihalar asosida amalga oshirilishi talab qilinadi.

–xalqaro hamkorlik va sarmoyalar: O‘zbekistonning raqamli iqtisodiyot sohasidagi strategiyalari va ularning innovatsiyalar va texnologik rivojlanishlarni mustahkamlash bo‘yicha xalqaro hamkorlik va sarmoyalarning muhim roli keltiriladi.

So’nggi yillarda iqtisodiyotni rivojlantirishda ilg’or texnologiyalar va innovatsiyalarning ahamiyati oshib bormoqda. Eng so’nggi texnologiyalar ishlab chiqarish va tadbirkorlik jarayonlarining samaradorligini oshirishi mumkin. Eng yangi texnologiyalar inson faoliyatining barcha yangi sohalari va tarmoqlariga kirib borishi bilan an’anaviy yondashuvlar o’zgaradi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) paydo bo’lishi va tarqalishi global iqtisodiyotga shu qadar ta’sir ko’rsatdiki, yangi bir hodisa –raqamli iqtisodiyot paydo bo’ldi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari ta’sirida odamlarning turmush tarzi o’zgara boshladi, foydalanuvchilar o’rtasidagi aloqalar o’zgardi -turli geografik mintaqalar, faoliyat sohalari va boshqalardagi odamlar o’rtasida aloqa o’rnatish imkoniyati paydo bo’ldi.

Bu raqamli iqtisodiyotning asosi bo’lgan axborot aloqalarining jadal o’sishi. Raqamli texnologiyalarning ta’siri global miqyosda ham, mahalliy darajada ham seziladi. Raqamli iqtisodiyot yangi ishlab chiqarishlarning kombinatsiyasi sifatida global iqtisodiyotning tez o’sib borayotgan qismidir. Yangi texnologiyalaryaxshi tashkil etilgan xo’jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining ba’zi jihatlariga o’zgartiruvchi ta’sir ko’rsatadi, bu asosan ishlaydigan mexanizmlarni –aloqa vositalarini yoki sanoat mashinalarini raqamli yoki raqamli mexanizmlarga almashtirish, shuningdek, ularni yanada modernizatsiya qilishdan iborat. Raqamli iqtisodiyotning o’sishi raqamli va mobil texnologiyalar bilan bevosita bog’liq bo’lgan bir qator bozorlarning o’sishi bilan bog’liq. Texnologiyalar rivojlanishining hozirgi bosqichida va bozorlarning hozirgi holati sharoitida raqamli iqtisodiyotni maqsad sifatida emas, balki iqtisodiy faoliyat samaradorligini oshirish vositasi sifatida ko’rib chiqish kerak. Zamonaviy raqamli iqtisodiyot yangi biznes modellarini taklif qiladi va boshqaruv mexanizmlarini o’zgaruvchan voqelikni aks ettirish uchun o’zgartirish zarurligini ta’kidlaydi.

Xulosa va takliflar: Raqamli texnologiyalarni mahalla tizimiga tatbiq etish orqali iqtisodiy barqarorlik, byudjet mablag‘larining tejalishi, aholining bandligi va ijtimoiy himoyasi sifat jihatdan yangi bosqichga ko‘tarilmoqda.

O‘zbekiston sharoitida mahalla tizimi – nafaqat ijtimoiy institut, balki mahalliy boshqaruvning muhim bo‘g‘ini sifatida iqtisodiy va ma’muriy islohotlarda faol ishtirok etmoqda. Raqamli texnologiyalar va innovatsion yechimlarning mahalla boshqaruviga joriy etilishi mahalla faoliyatining ochiqligi, shaffofligi, tezkorligi va samaradorligini sezilarli darajada oshirmoqda. Bu esa o‘z navbatida mahalliy iqtisodiy rivojlanishga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Innovatsiyalarni mahalla boshqaruviga keng joriy etish orqali quyidagi ijobiy iqtisodiy natijalarga erishish mumkin:

- Aholi bandligini ta’minlashga xizmat qiluvchi mahalliy loyihalarning tezkor va samarali muvofiqlashtirilishi;
- Tadbirkorlikni rivojlantirish uchun infratuzilma va axborot ta’minotining yaxshilanishi;
- Mahallalarda yashovchi aholining raqamli savodxonligining oshishi orqali ularning iqtisodiy faolligining ortishi;
- Davlat va jamiyat o‘rtasida ikki yo‘nalishli axborot oqimini tashkil etish orqali ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarga mos qarorlar qabul qilinishi.

Shunday qilib, raqamli texnologiyalar va innovatsion boshqaruv yondashuvlari mahalla

institutining nafaqat ijtimoiy, balki iqtisodiy rolini ham mustahkamlab, mahalliy darajadagi iqtisodiy o‘sishga xizmat qiluvchi muhim omil sifatida e’tirof etilishi lozim.

Adabiyotlar ro‘yxati

1.Raxmatov, A. Raqamli mahalla institutlarini rivojlantirishning faolligini oshirishi . Toshkent: Iqtisod-Moliya nashriyoti.

2. Qodirova D.T. Mahalliy boshqaruv tizimida raqamli texnologiyalarni joriy etishning ijtimoiy-iqtisodiy jihatlari. // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, 2023, №2. – B. 90–97.

3. Axmedov A.A., Rasulov Sh.M. Raqamli iqtisodiyot va uning rivojlanish istiqbollari. – T.: Iqtisodiyot, 2021. – 210 b.

4. Karimov F.T. Mahalla institutining iqtisodiyotni rivojlantirishdagi o‘rni. // Ilmiy-amaliy jurnal "Yosh olim", 2022, №3. – B. 45–51.

XIZMAT KO‘RSATISH SOHASIDA RAQOBATBARDOSHLIK SALOHIYATINI YO‘LLARI VA YONDASHUVLARI

Kuldoshev Lazizjon Sharifovich
Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali o‘qituvchisi
E-mail: kuldoshevlazijon@gmail.com

Annotasiya: mazkur maqolada “raqobatbardoshlik” kategoriyasi bo‘yicha ilmiy yondashuvlar, korxona salohiyati tarkibiy qismlari ishlashining kuchli va zaif tomonlari, raqobatbardoshlik salohiyatini aniqlovchi omillar, xizmat ko‘rsatish korxonalarida raqobatbardoshlikni oshirish usullari va vositalari, raqobat ustunliklarin aniqlash, xizmat ko‘rsatish korxonalarida raqobat salohiyatining shakllanishi tadqiq qilingan.

Kalit so‘zlar: raqobat, xizmat ko‘rsatish sohasi, xizmatlar bozori, boshqarish, raqobatbardoshlik salohiyati, raqobat ustunligi.

Kirish.

Jahon hamjamiyatining iqtisodiy rivojlanish dinamikasi, raqobat kurashi muammolari shuningdek, globallashuv jarayoniga intilayotgan har qanday mamlakat iqtisodiyoti uchun raqobat, uning nazariy va amaliy tadqiqoti muhim rol o‘ynaydi. Chunki, milliy iqtisodiyotni zamonaviy iqtisodiy rivojlanishning muhim va ustuvor yo‘nalishlaridan biri – bu to‘laqonli, adolatga asoslangan raqobat kurashi va uning muhitini shakllantirishdan iborat.

Bugungi kunda raqobatga katta e'tibor qaratilmoqda, u alohida shaxslarning mehnati va salohiyati hamda mamlakat va alohida hududlarda raqobatbardoshlikni oshiradi. Raqobat yordamida tovar ishlab chiqaruvchilar va tadbirkorlar bir-birining faoliyatini kuzatishi va nazorat qilishi mumkin hamda o‘zlarining individual xususiyatlarining ko‘payishi yoki kamayishini kuzatishlari uchun barcha imkoniyatlar va zarur resurslarga ega bo‘ladi.

Tadqiqotda qo‘llanilgan usullar.

Tadqiqot jarayonida xizmat ko‘rsatish sohasi korxonalarida raqobatbardoshlik salohiyatini oshirishni o‘rganishga dialektik va tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, statistik va dinamik yondashuv hamda guruhlash usullaridan foydalanildi. Shuningdek, xizmat ko‘rsatish korxonalarida raqobat salohiyatining shakllanishi xizmat ko‘rsatish jarayonlarining xususiyatlariga asoslanganligi ilmiy-uslubiy jihatdan tadqiq qilingan.

Adabiyotlar tahlili.

Xaksever K., Render B., Rassel R., Merdik R. asarida servis iqtisodiyoti rivojlanishi, iqtisodiy o‘sish, xizmat ko‘rsatish sohasining barqaror rivojlanishi, xizmatlar sifati va raqobatbardoshligini oshirish, ishlab chiqarish omillaridan xizmat ko‘rsatish jarayonida samarali foydalanish, ijtimoiy va iqtisodiy samaradorlikni oshirish, xizmat ko‘rsatishning zamonaviy tarmoqlarini rivojlantirish, sohada mehnat unumdorligini oshirish, xizmat ko‘rsatish sohasini innovasion rivojlanishi yoritib berilgan.

Mazilkina E.A. tahriri ostida yozilgan o‘quv qo‘llanmada xizmat ko‘rsatish, servis va turizm sohalarini rivojlantirish muammolari, xizmat ko‘rsatish sohasida mehnat resurslaridan samarali foydalanish yo‘llari, raqobatbardoshlikni oshirish omillari va yo‘nalishlari tadqiq etilgan. Shuningdek, mavzuga doir jihati bo‘yicha servis va turizm sohalarini rivojlantirishning ijtimoiy,

iqtisodiy va institusional asoslari ilmiy jihatdan tadqiq etilgan.

Tahlil va natijalar.

Raqobatbardoshlik xizmatning o‘ziga xos xususiyatlari bilan emas, balki xaridni amalga oshiradigan mijozlar uchun jozibadorligi bilan bog‘liq bo‘ladi. Shuningdek, raqobatbardoshlikni xizmatlarning iste'molchilar ehtiyojlarini qondirish darajasi hamda ularni sotib olish va ishlatish xarajatlari bo‘yicha boshqa o‘xshash tovarlar yoki xizmatlardan farqini belgilaydigan iste'mol xususiyatlarining to‘plami sifatida aniqlashimiz mumkin .

Raqobatbardoshlik quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

– bozorda taqdim etilgan o‘xshash ob'ektlarga nisbatan aniq ehtiyojning real yoki potensial qondirilish darajasi bilan tavsiflanadigan ob'ektning mulki;

– bozorda o‘xshash ob'ektlar bilan taqqoslaganda raqobatga dosh berish qobiliyati;

– ma'lum bir xizmat ko‘rsatish korxonalarining rivojlanishidagi raqobatdosh xizmat ko‘rsatish korxonalarining rivojlanishidan ularning xizmatlari odamlarning ehtiyojlarini qondirish darajasi va ishlab chiqarish faoliyati samaradorligi nuqtai-nazaridan farqlarini ifodalovchi belgidir.

“Raqobatbardoshlik” kategoriyasi bo‘yicha ilmiy yondashuvlarni to‘rtta asosiy guruhga ajratib o‘rganish mumkin.

Birinchi guruh – “ko‘p bosqichli yondashuv” raqobatbardoshlik kategoriyasining ko‘p qirrali xususiyatiga asoslangan. Ushbu yondashuv tarafdorlari M.Porter, A.P.Latkin, O.V.Vorozxbit, T.G.Filosofova va V.A.Bikovlardir.

M.Porter globallashuv sharoitiga qaramay, milliy raqobatbardoshlik bevosita ma'lum bir mahalliy sharoitga bog‘liq bo‘lgan omillar majmuasiga bog‘liq ekanligiga e'tibor qaratadi.

O.Yu.Vorojbit va A.P.Latkin raqobatbardoshlikni quyidagi darajalarga ajratgan:

– induvidual daraja, ya'ni mahsulot raqobatbardoshligi;

– mikro daraja, ya'ni korxona raqobatbardoshligi;

– me'zo daraja, ya'ni muayyan tarmoqdagi raqobatbardoshlik;

– makro daraja, butun bozordagi raqobatbardoshlik [2].

Ikkinchi guruh – “mahsulot yoki xizmat raqobatbardoshligiga asoslangan yondashuv”. Bunday yondashuv raqobatbardoshlikni mahsulot yoki xizmatning raqobat muhitida korxona savdosining muvaffaqiyatini ta'minlash qobiliyati sifatida belgilaydi. Ushbu yondashuv tarafdorlari orasida G.L.Azoev, P.S.Zavyalova, L.Sh.Lozovskogo, M.Dolinskuyu, I.Soloveva, R.A.Fatxudinova va boshqalarni alohida ajratib ko‘rsatish mumkin. Ularning fikricha, “xizmat ko‘rsatish korxonalari raqobatbardoshligi – bu korxonaning bozorlarda raqobatlasha olish, yuqori sifatli tovar yoki xizmatlarni, arzon narxlarni taqdim etishi, xaridorlarga qulaylik yaratishi” deb ta'riflagan.

R.A.Fatxutdinov korxona raqobatbardoshligi «raqobatbardosh mahsulot yoki xizmatni ishlab chiqarish qobiliyati» deb hisoblaydi. Bundan tashqari, mahsulot raqobatbardoshligi deganda, «bozorda sotilayotgan o‘xshash tovarlarga nisbatan ma'lum ehtiyojning real yoki potensial qondirish darajasi» tushuniladi deb izohlagan [19].

Uchinchi guruh – “bozor ulushini baholashga asoslangan yondashuv” [11]. Ushbu yondashuv tarafdorlari E.Dj.Vizer, M.Meskon, A.Albert, F.Xedouri, P.U.Zulkarpaev va L.R.Ilyasovlar bo‘lib, ular raqobatlashuv qobiliyati - bu ko‘proq mahsulot ishlab chiqarish, saqlash va sotish uchun ma'lum imkoniyatlardan foydalangan holda korxonaning raqobatchilarga qaraganda muvaffaqiyatli bo‘lish qobiliyati deb hisoblaydilar.

E.Dj.Vizerning fikriga ko‘ra, xizmat ko‘rsatish korxonalari raqobatbardoshligi - bu korxonaning bozor ulushini egallash, saqlab qolish va oshirish qobiliyatidir. A.Meskon, A.Albert, F.Hedourilarning fikricha xizmat ko‘rsatish korxonalarini raqobatchilar bilan solishtirganda raqobatdosh ustunliklarga ega bo‘lishi va raqobatbardoshligini saqlab qolishida ekanligi ta'kidlanadi, bu nafaqat yangi iste'molchilarni jalb qilish imkonini beradi balki, tovar yoki xizmatlarning kelajakda ham saqlab qolishidir .

To‘rtinchi guruh – “korxona rentabelligini baholashga asoslangan yondashuvlar”. Bunday yondashuvlar raqobatbardoshlikning quyidagi xususiyatini namoyon qiladi: ushbu holatda korxonaning qisqa vaqt ichida qo‘yilgan kapitaldan raqobatdosh korxonalar foydasidan ko‘ra

ko‘proq foyda olish qobiliyati raqobatbardoshlikdir. Shunday qilib, ushbu konsepsiyani o‘z tarkibiga xizmat ko‘rsatish korxonalarining quyidagi xususiyatlarini kiritish orqali kengaytirishga urinishlar mavjud: investisiya qilingan kapitaldan qisqa muddatda belgilanganidan past bo‘lmagan foyda olish qobiliyati .

Xizmat ko‘rsatish korxonalari raqobatbardoshligi deganda – aholining xizmatlarga bo‘lgan ehtiyojlarini qondirish uchun ma'lum bir vaqtda o‘z xizmatlari va mahsulotlari bilan ma'lum bir bozordagi korxonaning o‘ziga xos xususiyatlari, o‘zgaruvchan muhitda foyda olish va samaradorlikka erishish uchun raqobatchilardan ustun turish qobilyatini ta'minlaydigan faoliyat.

Hozirgi vaqtda xizmatlar bozorida raqobat darajasi oshib borayotgan sharoitda xizmat ko‘rsatish korxonalarining raqobatbardoshlik salohiyatini rivojlantirishga tobora ko‘proq e'tibor qaratilmoqda. Buning sababi shundaki, raqobatbardoshlik salohiyatining uzoq muddatli istiqbolda raqobat ustunligini saqlab qolish va uni oshirishga qodir bo‘lgan asosdir. Korxona salohiyatining mohiyatini keng tarqalgan talqini muayyan maqsadlarga erishish uchun ishlatilishi mumkin bo‘lgan tabiiy sharoitlar va resurslar, zahiralar va qadriyatlar to‘plami hisoblanadi. Bundan tashqari, ba'zida korxonaning potensiali iqtisodiy tizimning mahsulot ishlab chiqarish qobiliyati (bu uning ishlab chiqarish quvvati sifatida talqin qilinishiga yaqin) yoki ishlab chiqaruvchi kuchlarning imkoniyati sifatida muayyan samarani ta'minlash qobiliyati sifatida belgilanadi.

1-jadval.

Korxona salohiyati tarkibiy qismlari ishlashining kuchli va zaif tomonlari

Potensial komponent	**Kuchli tomonlari**	**Zaif tomonlari**
Ishlab chiqarish	Mahsulot tannarxining past darajasi; mahsulotning yuqori sifati; fondlar qaytimining yuqori darajasi; zamonaviy yuqori samaradorlikka ega jihozlar.	Eskirgan uskunalar; raqobatchilarga nisbatan yuqori narxni o‘rnatilishi; ishlab chiqarish (xizmat ko‘rsatish) quvvatlaridan foydalanishning past darajasi.
Kadrlar	Kadrlarning yuqori malakasi va kompetentligi; g‘oyalarni yaratishga xodimlarning layoqati; ijobiy ishbilarmolik obro‘i.	Mehnatni motivasiyalash va rag‘batlantirishning samarasiz tizimi; kadrlar qo‘nimsizligi- ning yuqori darajasi.
Marketing	Bozorning yuqori ulushi; samarali reklama va mahsulotlarni (xizmatlarni) sotishni rag‘batlan-tirish; iste'molchilarning mahsu-lotlarga nisbatan yuqori faolligi; mahsulotlarni yuqori darajada tabaqalashishi.	Assortimentning turlarining etarli darajada emasligi; bozor ulushining pasayishi; mijozlar soning qisqarishi.
Moliyaviy	Qarz mablag‘larining mavjudligi; yuqori ishbilarmonlik faolligi; aktivlarning yuqori likvidligi; barqaror moliyaviy holat; kapitalning yuqori rentabellik darajasi.	Moliyaviy resurslardagi etishmovchilik; moliyaviy holat-ning beqarorligi; kreditorlarga qaramlikning yuqori darajasi; rentabellikning past ko‘rsatkichi.
Tashkiliy imkoniyatlar (boshqaruv)	Malakali menejment; samarali tashkiliy tuzilma.	Menejerlar malakasining past darajasi; boshqaruv qarorlarini qabul qilishdagi faollikning pastligi.
Ilmiy-texnik	Innovasiyalarni ishlab chiqish; mehnat jarayonlariga innovasiya-larni joriy etish; intellektual mulk ob'ektlari (patentlar).	Raqobatchilar bilan taqqoslaganda texnologiyaning yuqori energiya sig‘imkorligi.
Logistika	Murakkab jihozlar; avtomobil yo‘llari; etkazib berish muddatini tezlashtirish; ulgurji savdo imkoniyatlari.	Moliyaviy resurslarning etishmasligi; etkazib beruvchilar va iste'molchilarga yuqori darajada bog‘liqlik.

Yuqoridagi tarkibiy qismlar va omillarni hisobga olgan holda, korxona o‘zini o‘zi tashkil etish va biznesni moslashtirishning murakkab jarayonlarini ishga tushirishi, sinergik ta'sir tufayli qo‘shimcha raqobatdosh ustunliklarni ta'minlashi va korxonaning boshqaruvchanligi va raqobatbardoshlik darajasini oshirishi kerak.

Raqobat munosabatlarining yangi xarakterini o‘rganishning istiqbolli yo‘nalishlaridan biri – bu raqobatbardoshlik salohiyatidir. Raqobat salohiyati tushunchasi hali ham yaxlit qabul qilingan talqinga ega emas va uning mazmun yukiga oid noaniq pozisiyalar iqtisodiyotni rivojlantirishda raqobat salohiyatining rolini etarlicha baholanmaslikka olib keladi.

“Raqobatbardosh salohiyat” tushunchasi birinchi marta L.V.Balabanova va A.V.Balabanislar tomonidan qarab chiqilgan bo‘lib, bu orqali mualliflar “bozorda barqaror raqobatdosh mavqeni ta'minlaydigan, qulay marketing muhiti sharoitida korxonaning raqobatdosh ustunliklariga transformasiyalanishi bo‘yicha kompaniyaning mavjud raqobatdosh ustunliklari va marketing imkoniyatlari yig‘indisini tushunadilar”.

R.A.Fatxutdinov tizimning raqobatdosh ustunligi tizim egalik qiladigan va unga raqobatchilarga nisbatan ustunlik beradigan eksklyuziv qiymat ekanligini ta'kidlaydi .

Korxona raqobat ustunligining mavjud ta'riflarini tahlil qilish va umumlashtirish, raqobatdosh ustunliklarga erishish, saqlash va oshirishga yordam bergan sabablarni hisobga olish muhim ahamiyatga ega. Raqobat ustunligi – bu etarli va samarali raqobat salohiyatini shakllantirgan va oshirgan hamda raqobatchilardan ustunlikni ta'minlagan noyob omillar tizimidir.

Ma'lumki, xizmatlar moddiy shaklga ega bo‘lmagan, aholi ehtiyojlarini qondirishga yo‘naltirilgan iqtisodiy faoliyatning alohida turi hisoblanadi. Xodimlarning xizmat ko‘rsatishdagi faoliyati oldi-sotdi ob'ekti bo‘lgan natijani shakllantiradi va pirovardida ishlab chiqarilgan xizmatlar hajmi mamlakat yalpi ichki mahsuloti tarkibiga rasmiy tarzda kiritiladi. Shuning uchun xizmat ko‘rsatish korxonalarida raqobat salohiyatining shakllanishi xizmat ko‘rsatish jarayonlarining xususiyatlaridan kelib chiqqan holda tavsiflanishi zarur.

Xulosa va takliflar. Xulosa qiladigan bulsak raqobatbardoshlik quyi- dagilarni o‘z ichiga oladi:

- bozorda taqdim etilgan o‘xshash ob'ektlarga nisbatan aniq ehtiyojning real yoki potensial qondirilish darajasi bilan tavsiflanadigan ob'ektning mulki; bozorda o‘xshash ob'ektlar bilan taqqoslaganda raqobatga dosh berish qobiliyati;

Hozirgi vaqtda xizmatlar bozorida raqobat darajasi oshib borayotgan sharoitda xizmat ko‘rsatish korxonalarining raqobatbardoshlik salohiyatini rivojlantirishga tobora ko‘proq e'tibor qaratilmoqda. Buning sababi shundaki, raqobatbardoshlik salohiyatining uzoq muddatli istiqbolda raqobat ustunligini saqlab qolish va uni oshirishga qodir bo‘lgan asosdir.

Xizmat ko‘rsatish korxonalari raqobatbardoshlik salohiyati – bu raqobatli bozorda muayyan maqsadlarga erishishga yo‘naltirilgan korxona faoliyati uchun biznes jarayonlarini samarali tashkil etish uchun zarur resurslar majmuidir. Raqobatbardoshlik salohiyati – raqobatbardoshlikning muhim va zarur elementi hisoblanadi. Bunda resurs, funksional va natijaga yo‘naltirilgan yondashuvlar asosida raqobat salohiyati kategoriyasi tizimlashtirildi. Bunda korxonaning raqobat salohiyatini boshqarish uning elementlariga ta'sir ko‘rsatish orqali sodir bo‘ladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Balabanova L.V. Marketingove upravleniya konkurentosposobnostyu predprinimatelstv: strategicheskiy podxod: Monografiya. / L.V. Balabanova, V.V. Xolod. - Donesk: DonDUET, 2006. - S. 294.
2. Vorojbit O.Yu. Konkurentosposobnost ekonomicheskix sistem: monografiya / O.Yu.Vorojbit, V.A. Osipov, A.I. Tonkix. – Vladivostok: izd-vo VGUES. 2011. – 124 s.
3. Gribov V.P. Ekonomika predpriyatiya: uchebnik V.P. Gribov, V.D.Gruzinov. - M.: Finansi i statistika. -2012. - 426 s.
4. Dolinskaya M.G. Marketing i konkurentosposobnost promishlennoy produksii / M.G.Dolinskaya, I.A. Solovev. –M.: izb-vo “Standarti”. 1991. – 128 s.
5. Zagorna T.O. Upravleniya konkurentnim potensialom torgovoy marki: Avtoref. dis. kand. ekon. nauk. - Donesk: DonDUET, 2005. – S. 5.
6. Zavyalov P.S. Rol marketinga v reshenii problemq konkurentosposobnosti Rossiyskix tovar o proizvoditeley / P.S.Zavyalov // Marketing, 1996. №6. 21-30 s.
7. Zulkarpaev I.U. Metod rascheta integralnoy konkurentosposobnosti promishlennix, torgovix i finansovix predpriyatiy / I.U.Zulkarpaev, L.R.Ilyasova // Marketing v Riossii i za rubejom. – 2001. №4. 17-27 s.

XIZMAT KO‘RSATISH SOHASIDA RAQAMLI IQTISODIYOTNING KICHIK KORXONALAR FAOLIYATIDAGI O‘RNI VA AHAMIYATI

Axmedov Sanjar Temur o‘g‘li, Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali
sanjaraxmedov07@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada xizmat ko‘rsatish sohasining mamlakatlar milliy iqtisodiyotlari tarkibining o‘zgarishi hamda iqtisodiy faoliyatning barcha yo‘nalishlarini transformatsiyalashishiga, raqamli iqtisodiyotning raqamli axborot va bilimlar ishlab chiqarishning asosiy omili sifatida tavsiflangan.

Kalit so‘zlar: xizmat ko‘rsatish sohasi, iqtisodiy rivojlanish, raqamli iqtisodiyot, raqamli xizmatlar, YAIM, iqtisodiy o‘sish.

Kirish. Jahonda xizmat ko‘rsatish sohasining rivojlanib borishi mamlakatlar milliy iqtisodiyotlari tarkibining o‘zgarishi hamda iqtisodiy faoliyatning barcha yo‘nalishlarini transformatsiyalashishiga olib kelmoqda.

Jahonda xizmat ko‘rsatish sohasini samarali rivojlantirish borasidagi tajribalar negizida servis korxonalari faoliyati samaradorligini baholash usullarini takomillashtirish, xizmat ko‘rsatish sifatini oshirish, xizmatlar raqobatbardoshligini ta’minlash, xizmat ko‘rsatish jarayonlarini modernizatsiyalash va intensivligini ta’minlash, korxonalar faoliyati rivojlanishini strategik rejalashtirish, xizmat ko‘rsatish jarayonlarini boshqarishning samarali usullarini joriy etish, xizmat ko‘rsatish korxonalari faoliyatini rivojlantirishning ijtimoiyiqtisodiy mexanizmini takomillashtirish kabi ilmiy muammolarni tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 6 sentyabrdagi PF5813-son «Savdo va xizmat ko‘rsatish sohasidagi hisob-kitoblar tizimiga zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy qilish hamda ushbu sohada jamoatchilik nazoratini kuchaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida» va 2021 yil 30 sentyabrdagi PF-6318-son «Xizmatlar sohasini qo‘llab-quvvatlashga qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi farmonlari belgilangan vazifalarni amalga oshirishda xizmat qiladi.

Xizmat ko‘rsatishning faoliyat turlarining muntazam kengayib borayotganligi xizmat ko‘rsatish sohasi tarmoqlarining aniq chegaralarini belgilashda murakkablikni yuzaga keltirmoqda. Haqiqatdan ham ushbu faoliyatning kengayib borishi iqtisodiyotning ba’zi sohalarida asosiy bo‘ladi, qolganlarida esa mazkur faoliyat qisman ishtirok etadi. Shunga ko‘ra, xizmatlar sohasining asosiy jihatlaridan biri, uning turli xilligi, statistika uchun xizmatlar chegarasini belgilash ancha dolzarb hioblanadi, chunki ushbu voqiylikni o‘rganishning muayyan darajada noaniqligi milliy iqtisodiyot rivojlanishida bevosita shakllanadi, iqtisodiy rivojlanish, iqtisodiy o‘sish natijalari va aholi turmush farovonligi, yaxlit iqtisodiy faoliyat turlari, iqtisodiy jarayonlar hamda iqtisodiyotning ba’zi tarmoqlari va hududlar bo‘yicha statistik axborotlarning integrasiyalashishi asosida mamlakatlar reytingi baholanadi.

Tadqiqotlar shundan dalolat bermoqdaki, agarda xizmat ko‘rsatish sohasining yalpi ichki mahsulot hajmidagi ulushi oltmish besh foizdan kam bo‘lsa, bunday davlat rivojlangan mamlakatlar qatoriga kiritilmaydi. Bu esa hozirgi zamon milliy va jahon iqtisodiyotida asosiy makroiqtisodiy tenglik sifatida xizmat ko‘rsatish va moddiy ishlab chiqarish sohalarining nisbati bilan belgilanadi. Xizmatlar sohasi rivojlangan mamlakatlar yalpi ichki mahsuloti tarkibida ahamiyatli ulushga egadir.

Xizmatlarni ko‘rsatish bo‘yicha ko‘plab tarmoqlar uzoq davrda iqtisodiyotning rivojlanishi uchun asosiy ahamiyatga ega bo‘lmoqda. Ushbu soha mamlakatning ilmiy-texnik va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida o‘ziga xos «lokomotiv»ga aylandi. Bu yerda gap birinchi o‘rinda fan-texnika va ilmiy xizmatlar ko‘rsatish, ta’lim, turli-tuman kasbiy xizmatlar, sog‘liqni saqlash, aloqa va axborot xizmatlarini ko‘rsatish to‘g‘risida boradi. Garchi, ilgarigidek iqtisodiyotda hali ham xizmatlar sohasining yetarlicha an’anaviy bo‘lgan moliya, savdo, shaxsiy xizmatlar kabilar muhim rol o‘ynasada, XXI asr boshlarining o‘ziga xosligi shundan iboratki, ham iqtisodiyot, ham jamiyat uchun xizmatlar sohasining yangi tarmoqlari guruhining ahamiyati ortib bormoqda.

Shu bilan birga, xizmat ko‘rsatish sohasida samarali xo‘jalik yuritishni tashkil etish industrial tarmoqlar faoliyatiga nisbatan keng miqyosda tadqiq etilgan bo‘lib, bunda faoliyatni rivojlantirish jamiyatda odamlarning turmush farovonligini ta’minlash, xizmat ko‘rsatish

jarayonlarining innovatsionligini oshirish hamda yuqori texnologik sig‘imga ega iqtisodiyotni rivojlantirishni nazarda tutadi.

Xizmat ko‘rsatish sohasining rivojlanishida raqamli iqtisodiyotning o‘rni alohida bo‘lib hisoblanadi. Innovatsion yuqori samaradorlikka ega bo‘lgan texnika - texnologiyalardan barcha tarmoqlar va sohalarda yoppasiga foydalana boshladik. Bu esa mamlakatlarning milliy iqtisodiyot tizimini raqamli iqtisodiyot shakliga olib keldi. Raqamli iqtisodiyot rivojlanishi xizmatlar sohasini, raqamli xizmatlar sohasi atamasi bilan atash kerak ekanligini ko‘rsatmoqda. Shu sababli bizlar har ikkala iqtisodiy atamaga nazariy jihatdan to‘xtalish kerak deb hisoblaymiz.

Raqamli iqtisodiyot ko‘p qirrali faoliyat bo‘lib, unda raqamli axborot va bilimlar ishlab chiqarishning asosiy omili sifatida qo‘llaniladi, zaruriy faoliyat maydoni tariqasida zamonaviy axborot tarmog‘i iqtisodiyot strukturasini optimallashtirish va unumdorlikni oshirishning yetakchi omili tariqasida axborot kommunikatsion texnologiyalardan samarali qo‘llaniladi.

Raqamli iqtisodiyot – bu jamiyat ne’matlarini ishlab chiqarish, taqsimlash va iste’mol qilish jarayonlarida elektron hamda axborotkommunikatsion texnologiyalarini keng joriy etishni ko‘zda tutadigan insonning xo‘jalik faoliyatini tadqiq etuvchi fandir. Raqamli iqtisodiyot atamasi ikki xil turli tushunchalarni ifodalash uchun ishlatiladi. Birinchidan, raqamli iqtisodiyot – bu rivojlanishning zamonaviy bosqichi hisoblanib, u ijodiy mehnat va axborot ne’matlarining ustuvor o‘rni bilan tavsiflanadi. Ikkinchidan, raqamli iqtisodiyot – bu o‘ziga hos nazariya bo‘lib, uning o‘rganish ob’ekti, axborotlashgan jamiyat hisoblanadi. Raqamli iqtisodiyot nazariyasi o‘z rivojlanishining boshlang‘ich davridadir, chunki sivilizatsiyaning raqamli axborot bosqichiga o‘tishi bir necha o‘n yil avvalgina boshlangan. “Raqamli iqtisodiyot” atamasi ilmiy amaliyotga ispaniyalik va amerikalik sotsiolog, axborotlashgan jamiyatning yetakchi tadqiqotchisi Manuel Kastels tomonidan kiritilgan. Bu borada u o‘zining “Axborot davri: iqtisod, jamiyat va madaniyat” nomli uch jildli monografiyasini chop etgan. Ilmiy adabiyotlarda hozirgi zamon “Yangi raqamli iqtisodiyoti” turli xil atamalar bilan nomlanadi. Masalan, “Postindustrial iqtisodiyot” (D.Bell), “Axborotlashgan iqtisodiyot” (O.Toffler), “Megaiqtisodiyot” (V.Kuvaldin), “Axborot va aloqaga asoslangan iqtisodiyot” (I.Niiniluto), “Texnoiqtisodiyot yoki raqamli iqtisodiyot” (B.Geyts), “Bilimlarga asoslangan iqtisodiyot” (D.Tapskott).

Raqamli xizmatlar – bu insonlarning turli talab, xohish va istaklarini qondirish maqsadida, yashash sharoitini yaxshilashga ko‘maklashadigan, kundalik vositalar yordamida texnika va texnologiyalarga asoslangan xizmat ko‘rsatishning yuqori zamonaviy shaklidir.

Ko‘plab rivojlangan mamlakatlar ro‘y berishi lozim bo‘lgan o‘zgarishlar muqarrarligini tushunib, iqtisodiyotni raqamlashtirish tomon harakatni ongli ravishda boshladi. Bu yo‘nalishni birinchilardan bo‘lib ma’lum qilgan AQSH, Yaponiya, Janubiy Koreya hamda Xitoy bugungi kunda raqamli poygada norasmiy yetakchilar sanaladi. Ulardan keyingi o‘rinlarda Buyuk Britaniya, Yevropa Ittifoqi mamlakatlari, Avstraliya, Belarus va boshqalar turadi. Raqamlashtirish jarayonining ba’zi yetakchi mamlakatlari esa qarama-qarshi yondashuvlarni, xususan, AQSH bozor yo‘nalishini, Xitoy esa rejali iqtisodiyotni tanlab olgan. Qolgan mamlakatlar ma’lum bir oraliq variantlarga rioya qiladi.

Raqamli iqtisodiyot platformalari tuzishda rivojlangan davlatlar transport, telekommunikatsiya, energetika, ma’lumotlarni qayta ishlash, sog‘liqni saqlash, dori-darmonlar logistikasi, turizm, tashqi iqtisodiy faoliyat, ko‘chmas mulk va ishlab chiqarish yo‘nalishlariga e’tibor qaratmoqda.

Aynan shu sohalarning rivojlanishi infratuzilma hamda texnologik bazis yaratishga imkon beradi, ularni boshqa sohalarga ko‘chirgan holda O‘zbekiston yetuk raqamli iqtisodiyotni maksimal darajada tez rivojlantirishi mumkin. Ilg‘or mamlakatlar raqamli iqtisodiyoti ko‘plab dasturlari (AQSH, Avstriya, Avstraliya, Buyuk Britaniya, Janubiy Koreya va boshqalar) asosiy e’tiborni «raqamli tibbiyot» hamda «aqlli shahar» ijtimoiy yo‘nalishlariga qaratmoqda. «Raqamli tibbiyot» va «aqlli shahar» ijtimoiy loyihalarini amalga oshirish ko‘proq murakkablik hamda xilma-xillikni talab qiladi va bunday loyihalar keng xalq ommasi tomonidan e’tirof etiladi.

Jahon bankining «Raqamli dividentlar» nomli tadqiqoti natijalari mamlakatlar iqtisodiyotini rivojlantirishda raqamli iqtisodiyotning naqadar dolzarb va muhimligini ko‘rsatdi.

Xususan, internet tezligining 10 foizga o‘sishi, mamlakat YAIMning o‘sishiga olib keladi. Rivojlangan davlatlarda bu ko‘rsatkich 1,21 foizni, rivojlanayotgan davlatlarda 1,38 foizni tashkil etayotir. Demak, internet tezligi ikki barobarga oshadigan bo‘lsa, YAIM hajmining qariyb 15 foizga oshishiga erishish mumkin. Jahonda amalga oshirilayotgan globallashuv sharoitida tashqi migratsiya, xalqaro savdo va kapitallar harakati, turizm, xorijiy investitsiyalar, AKT rivojlanishi mamlakatlarning iqtisodiy o‘sish sur’atlariga ta’sir etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Alimova M.T. Hududiy turizm bozorining rivojlanish xususiyatlari va tendensiyalari (Samarqand viloyati misolida) // I.f.d. diss. – Samarqand: SamISI, 2017. 25-26-b.

2. Архипова В.Ф., Девизов А.С. Об инфраструктуре как определяющем факторе развития туризма в регионе. URL:http://www.roman.by/r-78201.html

3. Safarova N.N. Milliy iqtisodiyot barqaror rivojlanishiga turizm sohasi ta’sirini

4. Tuxliyev I.S., Hayitboyev R., Safarov B.Sh., Tursunova G.R. Turizm asoslari. Darslik.

5. Ernazarov O.E. Innovatsiyalar asosida sanoat korxonalari samaradorligini oshirish // Diss. PhD. – T.: TDTU, 2021. 13-14-b.

6. O.N.Xaitov “Hududiy turizm sohasida innovatsion faollikni oshirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish” Monografiya. Samarqand. 2024. 256-b.

7. https://lex.uz/docs/6102462

" RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA SANOAT KORXONALARINING INNOVATSION BOSHQARUV MODELI "

Bahodirov Shohruh Bahodir o‘g‘li, Toshkent davlat transport universiteti doktaranti
E-mail: bahodirovshohruh1994@gmail.com

Annotatsiya: Raqamli iqtisodiyot davrining boshlanishi bilan, raqamli texnologiyalar asosida ko‘lgan ushbu iqtisodiy shaklning rivojlanishi sanoat, biznes modeli, texnologik innovatsiyalar, moliya kabi keng ko‘lamli sohalarni o‘z ichiga oladi va butun ijtimoiy-iqtisodiy tuzilma hamda odamlarning turmush tarziga chuqur ta’sir ko‘rsatmoqda. Aynan shu davrda raqamli iqtisodiyot sharoitida korxona boshqaruvi modelining innovatsion yondashuvlar asosida yangilanishi nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, korxonalar samaradorligi, innovatsion salohiyati va raqobatbardoshligini oshirish maqsadida raqamli texnologiyalar va yangi biznes modellardan to‘laqonli foydalanish, shuningdek, malakali kadrlar tayyorlash va tashkilot ichidagi innovatsion madaniyatni shakllantirishga alohida e’tibor qaratish lozim

Kalit so‘zlar: raqamli iqtisodiyot, Raqamli iqtisodiyot,,Sanoat korxonalari, Innovatsion boshqaruv, Raqamli transformatsiya, Sun’iy intellekt, Big Data (katta ma’lumotlar), Texnologik integratsiya, Raqamli boshqaruv modeli,

Kirish: Zamonaviy iqtisodiy taraqqiyotda raqamli texnologiyalarning roli tobora ortib bormoqda. Raqamli iqtisodiyot shunchaki texnik vositalarning joriy etilishi emas, balki chuqur iqtisodiy, ijtimoiy va boshqaruv transformatsiyasini o‘z ichiga oladigan murakkab tizim sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ayniqsa, sanoat korxonalarida boshqaruv modelining raqamli asosda yangilanishi nafaqat ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, balki global raqobatga bardosh bera olishda muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda. Bunday sharoitda innovatsion boshqaruv modeli — bu tashkilot strategiyasini ma’lumotlar asosida shakllantirish, ilg‘or texnologiyalarni integratsiyalash, inson kapitalini raqamli ko‘nikmalar bilan boyitish hamda bozordagi o‘zgarishlarga tez moslasha olish qobiliyatidir. Mavzuning dolzarbligi shundaki, raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi sanoat korxonalaridan faqatgina texnologik yangiliklarni emas, balki ularni boshqarishning innovatsion usullarini ham talab qilmoqda. Dunyo miqyosida kuzatilayotgan tendensiyalar shuni ko‘rsatmoqdaki, raqamli transformatsiyani o‘z vaqtida joriy etgan tashkilotlar ishlab chiqarish samaradorligida 25–40% gacha o‘sishga erishmoqda, bu esa raqamli boshqaruv modelining amaliy ahamiyatini yaqqol ifodalaydi. Shu bilan birga, bu

jarayonda inson resurslari salohiyati, ochiq innovatsion muhit, malaka oshirish va tashkiliy madaniyat kabi omillar alohida o‘rin tutadi. Mazkur tadqiqotda aynan raqamli iqtisodiyot sharoitida sanoat korxonalarining boshqaruv modeli qanday yangilanishi, bu jarayonda qanday omillar hal qiluvchi ahamiyat kasb etishi, xorijiy va milliy tajribalardan qanday saboqlar chiqarish mumkinligi, shuningdek, innovatsion transformatsiyaning amaliy mexanizmlari ilmiy tahlil asosida yoritiladi.

Adabiyotlar tahlili: Raqamli iqtisodiyotning shakllanishi global miqyosda korxonalar boshqaruviga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Zamonaviy boshqaruv modellari shunchaki raqamli texnologiyalarni joriy etish bilan cheklanmay, balki strategik fikrlash, mijozga yo‘naltirilganlik, tezkorlik va ma’lumotlarga asoslangan qaror qabul qilish kabi tamoyillar bilan boyitilishi lozim. Ilmiy adabiyotlarda bu o‘zgarishlar chuqur tahlil qilinib, turli yondashuvlar taklif etilmoqda.

Xitoylik tadqiqotchi Wang Taohui (2023) korxona iqtisodiy boshqaruv innovatsiyasi zarurligini, birinchi navbatda, raqamli transformatsiya jarayonining tezlashuvi bilan izohlaydi. U boshqaruv tizimining samaradorligi axborot oqimini boshqarish, katta ma’lumotlar asosida qaror qabul qilish va strategik rejalashtirish bilan chambarchas bog‘liq ekanligini ta’kidlaydi. Zhuang Yi (2020) esa raqamli muhitda muvofiqlashtirilgan va tizimli boshqaruv yondashuvlariga urg‘u beradi. U boshqaruv modelini transformatsiya qilishni strategik zarurat deb hisoblab, unda resurslarni integratsiyalash va qarorlarni markazsizlashtirish g‘oyasini ilgari suradi.

Yuqoridagi qarashlar Michael Porterning raqamli raqobat ustunligini shakllantirish konsepsiyasi bilan uyg‘unlashadi. Uning fikricha, raqamli texnologiyalar orqali korxonalar o‘z qiymat zanjirini optimallashtirib, mijozlarga tezroq va aniqroq xizmat ko‘rsatish imkoniga ega bo‘ladi. Erik Brynjolfsson va Andrew McAfee esa raqamli transformatsiya korxona faoliyatini avtomatlashtirish, inson kapitalining sifatini oshirish va yangi ish modellari yaratishda hal qiluvchi rol o‘ynashini ta’kidlaydi.

Ushbu ilmiy qarashlar O‘zbekiston olimlarining yondashuvlari bilan hamohang. Masalan, Saidaxmedova Dilafruz tadqiqotlarida raqamli iqtisodiyot sharoitida tadbirkorlik faoliyatini boshqarishda mijozga yo‘naltirilganlik, interaktiv marketing va raqamli platformalardan foydalanish zarurligi ko‘rsatib o‘tiladi. Xalikov Baxrom esa raqamli boshqaruv texnologiyalarining resurslardan foydalanish va samaradorlikni oshirishdagi ahamiyatiga to‘xtaladi. Arzikulov O.A. ning ishlari esa raqamli infratuzilma rivoji va hududiy boshqaruv o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni statistik asosda isbotlaydi.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, raqamli iqtisodiyotda sanoat korxonalarining innovatsion boshqaruvi:

- raqamli texnologiyalarni strategik darajada integratsiyalash,
- boshqaruv qarorlarini ma’lumotlar asosida qabul qilish,
- inson resurslarini raqamli transformatsiyaga tayyorlash,
- va ochiq innovatsion hamkorlik tarmoqlarini shakllantirishga asoslanishi kerak.

Shu bois, boshqaruv modelining transformatsiyasi nafaqat zamon talabi, balki iqtisodiy barqarorlik va uzoq muddatli raqobatbardoshlikning kafolati sifatida qaraladi.

Tahlil va natijalar: Raqamli iqtisodiyotning shakllanishi va jadal rivojlanishi sanoat korxonalarida boshqaruv modelining transformatsiyasini strategik zaruratga aylantirmoqda. Bu iqtisodiy shaklning asosida internet texnologiyalari, sun’iy intellekt, katta hajmdagi ma’lumotlar, mobil ilovalar va bulutli hisoblash tizimlarining keng joriy etilishi yotadi. Raqamli iqtisodiyot nafaqat ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish faoliyatini, balki korxonalar ichki boshqaruv mexanizmlarini ham tubdan o‘zgartirmoqda. Yangi raqamli muhitda korxonalar har kuni o‘zgarib borayotgan va murakkablashayotgan bozor talablari, shaxsiylashtirilgan iste’molchi ehtiyojlari va kuchaygan raqobat sharoitida ishlamoqda.

Bunday sharoitda an’anaviy boshqaruv modellarining funksionalligi yetarli emas. Korxona rahbariyatidan tezkorlik, moslashuvchanlik va aniq raqamli qaror qabul qilish qobiliyati talab etiladi. Ma’lumotlar tahliliga asoslangan boshqaruv yondashuvi strategik rejalashtirish, prognozlash va resurslardan samarali foydalanish imkonini beradi. Big Data, data mining va sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish korxonalarga bozor signallarini oldindan aniqlash,

mahsulotlar va xizmatlar sifatini oshirish, shuningdek, xarajatlarni kamaytirish imkonini taqdim etmoqda. So‘nggi yillarda ishlab chiqilgan raqamli KPI tizimlari, ERP (Enterprise Resource Planning) hamda CRM (Customer Relationship Management) kabi raqamli boshqaruv vositalari yordamida ishlab chiqarish samaradorligi 20-30 foizgacha oshgani kuzatilmoqda.

1-jadval O‘zbekiston Respublikasida o‘z kuchi bilan bajarilgan va sotilgan innovatsion mahsulotlar, ishlar va xizmatlar hajmi (QQS va aksizsiz)

2023-yilgi rasmiy statistik ma’lumotlarga ko‘ra, O‘zbekiston bo‘ylab 5 026 ta korxona va tashkilot o‘z kuchi bilan innovatsion mahsulotlar, ishlar va xizmatlar ishlab chiqargan. Bu ko‘rsatkich mamlakatda innovatsion faoliyatning izchil shakllanib borayotganini tasdiqlaydi. Eng yuqori ko‘rsatkich Toshkent shahrida qayd etilgan bo‘lib, u yerda 912 ta innovatsion subyekt faoliyat yuritgan. Ushbu natijalar poytaxtda raqamli infratuzilma, ilmiy markazlar, texnoparklar va startaplar uchun qulay ekotizim mavjudligini ko‘rsatadi. Keyingi o‘rinlarda Xorazm (446 ta), Toshkent viloyati (434 ta), Buxoro (426 ta) va Surxondaryo (420 ta) viloyatlari joylashgan. Aksincha, Namangan (116 ta) va Sirdaryo (110 ta) viloyatlarida innovatsion korxonalar soni ancha past bo‘lib, hududiy tafovutlar mavjudligini ko‘rsatadi.

Innovatsion salohiyatni yanada kengaytirish uchun davlat siyosati texnoparklar va inkubator markazlarini ko‘paytirish, inson kapitalini raqamli ko‘nikmalar bilan boyitish va hududiy innovatsion infratuzilmani kuchaytirishga qaratilishi zarur. Bu borada Koreya, Singapur va Estoniya kabi davlatlarning tajribasi shuni ko‘rsatmoqdaki, davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanadigan ochiq innovatsion platformalar, raqamli texnoparklar va IT-akademiyalar mintaqaviy innovatsion rivojlanishga kuchli turtki beradi. Boshqaruv tizimining zamonaviy talablarga moslashuvi inson resurslarining raqamli tafakkurini shakllantirish, xodimlarni o‘zgarishlarga tayyorlash va doimiy o‘rganishga yo‘naltirish bilan bevosita bog‘liqdir.

Korxona boshqaruvi – bu tashkilot ichidagi barcha resurs va omillarni yagona maqsad sari yo‘naltirishga xizmat qiluvchi murakkab tizim bo‘lib, unda rejalashtirish, tashkil etish, yetakchilik va nazorat kabi asosiy funksiyalar uyg‘un holda amalga oshiriladi. Raqamli transformatsiya ushbu funksiyalarni yanada soddalashtiribgina qolmay, balki ularning samaradorligini ham oshiradi. Masofaviy ish shakllari, virtual jamoalar, raqamli platformalarda onlayn hamkorlik — bularning barchasi boshqaruvga moslashuvchanlik va shaffoflik olib kelmoqda. Hozirda ilg‘or sanoat korxonalarida ishlab chiqarishdagi har bir jarayon sun’iy intellekt asosida monitoring qilinmoqda va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari yordamida real vaqt rejimida nazoratga olinmoqda. Shu bois, raqamli iqtisodiyot sharoitida korxonalarning boshqaruv modeli chaqqonlik, innovatsionlik, texnologik integratsiya va mijozga yo‘naltirilganlik kabi tamoyillar asosida qayta shakllanishi lozim. Katta hajmdagi ma’lumotlar asosida bozor imkoniyatlarini aniqlash, tendensiyalarni prognozlash, innovatsion biznes modellarni sinovdan o‘tkazish va ochiq innovatsion madaniyatni shakllantirish orqali sanoat korxonalari nafaqat iqtisodiy barqarorlikni ta’minlaydi, balki raqamli iqtisodiyotda faol ishtirokchiga ham aylanadi.

Xulosa va takliflar: Raqamli iqtisodiyot sharoitida sanoat korxonalarining boshqaruv modelini innovatsion asosda qayta tashkil etish – zamonaviy iqtisodiy rivojlanishning ajralmas qismidir. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, an’anaviy boshqaruv modellarining funksionalligi bugungi raqamli muhitga mos emas. Boshqaruv tizimlarining transformatsiyasi, birinchi navbatda, ma’lumotlarga asoslangan qaror qabul qilish, tezkorlik, moslashuvchanlik, mijozga yo‘naltirilganlik va texnologik integratsiyaga asoslangan bo‘lishi lozim. Statistik tahlillar esa O‘zbekiston sanoatida innovatsion faollik ortib borayotganini ko‘rsatmoqda, biroq bu jarayonda hududlar o‘rtasida jiddiy tafovutlar mavjud.

Shu asosda quyidagi amaliy takliflarni ilgari surish mumkin:

1. Raqamli transformatsiyani strategik rejalashtirish – har bir sanoat korxonasi o‘zining raqamli transformatsiya xaritasiga ega bo‘lishi lozim. Bunda KPI tizimi, ERP va CRM kabi integratsion boshqaruv texnologiyalaridan foydalanish muhim.
2. Malakali raqamli kadrlarga ehtiyojni qoplash – oliy ta’lim muassasalari va ishlab chiqarish korxonalari hamkorligida raqamli menejment, sun’iy intellekt asoslari va data analitika yo‘nalishida mutaxassislar tayyorlash tizimi yo‘lga qo‘yilishi kerak.
3. Hududiy innovatsion markazlar tarmog‘ini rivojlantirish – texnoparklar, IT-inkubatorlar va axborot-logistika markazlari orqali innovatsion muhit shakllantirilishi, ayniqsa past ko‘rsatkichga ega viloyatlarda (Namangan, Sirdaryo) faoliyat kuchaytirilishi zarur.
4. Korxonalarda ochiq innovatsion madaniyatni shakllantirish – startaplar, ilmiy muassasalar va xorijiy texnoparklar bilan kooperatsiya asosida innovatsion hamkorlik tizimi kengaytirilishi lozim.
5. Raqamli xavfsizlik va boshqaruv monitoringi tizimlarini mustahkamlash – kiberxavfsizlik, raqamli audit va tizimli tahlil vositalari orqali korxonalarning barqaror rivojlanishi kafolatlanishi kerak.

Kelajakda ushbu yo‘nalishlar bo‘yicha ilmiy-amaliy tadqiqotlarni kengaytirish, sanoat tarmoqlari kesimida boshqaruv modellarining raqamli uyg‘unligini baholash va ularni iqtisodiy natijalarga bog‘lash dolzarb ahamiyat kasb etadi. Zero, raqamli iqtisodiyotga mos boshqaruv – bu raqobatbardoshlikning asosiy kalitidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli Farmoni. *2022–2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida*. // Lex.uz
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14-dekabrdagi PQ-4066-sonli Qarori. *Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida*.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PQ-4851-sonli Qarori. *2020–2030 yillarda raqamli O‘zbekiston strategiyasini amalga oshirish bo‘yicha yo‘l xaritasi*.
4. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi. (2024). *2023-yil yakunlari bo‘yicha innovatsion faoliyat statistik to‘plami*.
5. Islomov, D.X. (2022). Raqamli menejment va inson kapitali uyg‘unligidagi barqarorlik modeli. *Iqtisodiyot va innovatsiyalar*,
6. Saidaxmedova, D. (2021). *Raqamli iqtisodiyotda tadbirkorlikni boshqarishning zamonaviy usullari*. TDIU ilmiy jurnali, №2, 53–57.
7. Xalikov, B. (2020). *Raqamli transformatsiya sharoitida resurslardan samarali foydalanish mexanizmlari*. “Innovatsion rivojlanish” ilmiy-amaliy jurnal, №3.
8. Arzikulov, O.A. (2021). *Hududiy boshqaruv va raqamli infratuzilma o‘zaro bog‘liqligi tahlili*. “Iqtisodiyot va ta’lim”, №4.
9. Wang, T. (2023). *Research on the necessity and strategy of enterprise economic management innovation under the new situation*. China Market, (15), 85–88.
10. Porter, M. (2001). *Strategy and the Internet*. Harvard Business Review.
11. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*. Norton & Company.

12. Don Tapscott. (2015). *The Digital Economy: Rethinking Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence*. McGraw-Hill.
13. UNCTAD (2023). *Digital Economy Report 2023: Cross-border data flows and development*. Geneva: United Nations.
14. Jahon banki (2024). *World Development Report: Digitalization for Development*. Washington D.C.: World Bank Group.
15. OECD (2023). *The Digital Transformation of SMEs*. Paris: OECD Publishing.

DASTURLASH KO‘NIKMALARINI OSHIRISH BO‘YICHA KREATIVLIK POTENTSIALINI RIVOJLANTIRUVCHI CONTEST TIZIMLAR

Shukurov Erkin Sodiq o‘g‘li, Bektemirova Gulrux Otabek qizi
SamDU KF assistenti
erkinjonshukurov1997@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur tadqiqot ishida dasturlash ko‘nikmalarini oshirish bo‘yicha kreativlik potentsialini rivojlantirishning usullari tadqiq qilingan. Bunda kreativ pedagogikaning mazmun va mohiyati, kraetiv pedagogikani kasbiy faoliyat turlaridagi o‘rni va o‘qitishda qo‘llashning tahlili keltirib o‘tilgan. Dasturlash ko‘nikmalarini oshirishda ijodiy rivojlanishning bosqichlari va ularning imkoniyatlari keltirib o‘tilgan. Dasturlash fanlarini o‘zlashtirish asosida ijodkorlikni oshirish uchun onlayn contest tizimlaridan foydalanish samaradorligi taklif qilingan. Dasturlash ko‘nikmalarini oshirish uchun foydali bo‘lgan contest tizimlaridan foydalanish usullari ishlab chiqilgan.

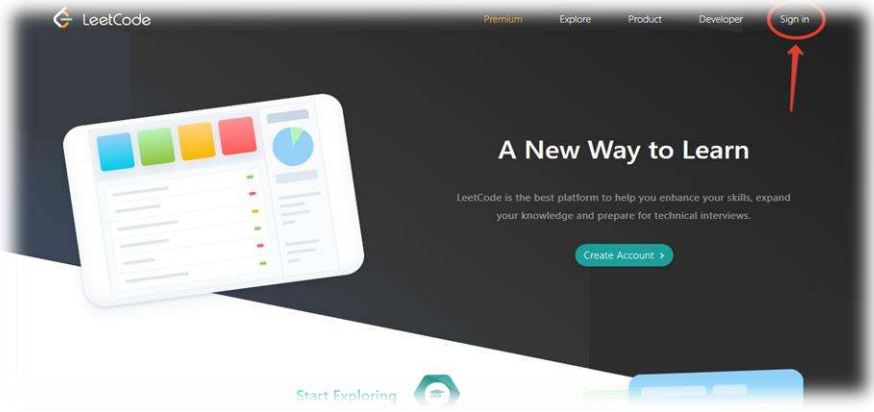
Kalitli so‘zlar. Kraetivlik, ijodkorlik, dasturlash texnologiyalari, kreativlik potentsiali, onlayn contest dasturlari.

Kirish. Zamonaviy ta’lim jarayonida dasturlash fanlarini o‘qitishda talabalarning kreativ fikrlashini shakllantirish va ularning ijodiy salohiyatini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, dasturlash ko‘nikmalarini mustahkamlashda kreativ pedagogika yondashuvlaridan foydalanish o‘quvchilarning qiziqishini oshirib, mustaqil fikrlash va muammoli vaziyatlarni hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Ushbu tadqiqotda dasturlashni o‘qitishda kreativlik potentsialini yuksaltirishga xizmat qiluvchi metodlar, shuningdek, onlayn contest tizimlaridan samarali foydalanish usullari o‘rganilgan.

Asosiy qism. Dasturlashda kreativlikni oshirish vositalari sifatida onlayn contest tizimlari juda ham samarali vosita hisoblanadi. Contest tizimlarida talabalar osondan qiyinga qarab dasturlarni onlayn yaratish imkoniyati yaratiladi.

Contest tizimlari – sport dasturlash bo‘yicha masalalar to‘plami va bu masalalarni yechishning onlayn komplyatorlar majmuasi hisoblanadi. Dasturlash ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun online contest dasturlarini taklif etamiz [3].

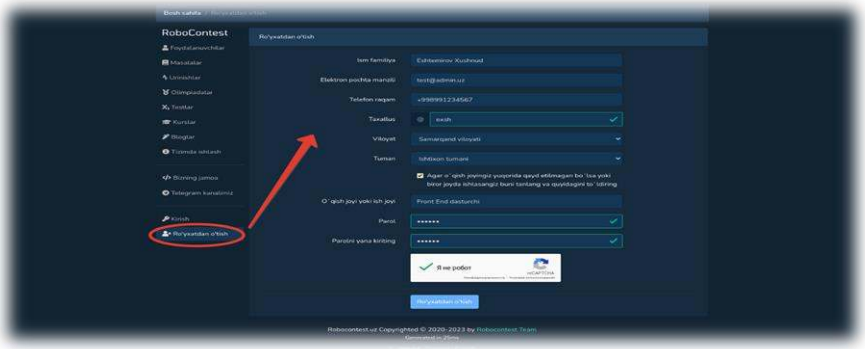
LeetCode. LeetCodeonline contest dasturi dasturlash ko‘nikmalarini oshirish uchun osondan qiyinga qarab shakllantirilgan masalalar to‘plami va bu masalalar yechimlarini onlayn tekshirishga mo‘ljallangan platforma hisoblanadi.

1-rasm. Leetcoda onlayn contest tizimini ko‘rinishi.

Dasturlashni o‘rganuvchilar uchun Leetcode turli xil qiyinchiliklarda minglab kodlash muammolarini joylashtiradigan sayt bo‘lib, unda ularni hal qilish imkoniyatlari keng. Shu bilan birga yechim aniq bo‘lishi kerak bo‘lgan turli sinov holatlarini taqdim etadi. Bundan tashqari LeetCode shuningdek, ushbu muammolarni hal qilish usullarini baham ko‘radigan va sharhlaydigan katta foydalanuvchilar hamjamiyatiga ega. LeetCodening eng keng tarqalgan foydalanuvchisi dunyodagi eng yirik texnologiya kompaniyalaridan birida ish izlayotgan kishi bo‘lib, ularning barchasi kodlash muammolaridan kuniga minglab murojaat etuvchilar orasidan eng yaxshi nomzodlarni tanlash vositasi sifatida foydalanadi. Saytdan ro‘yxatdan o‘tish uchun Leetcode.com saytiga kiriladi [2].

Robocontest. Robocontest contest dasturi dasturlash ko‘nikmalarini oshirish uchun osondan qiyinga qarab shakllantirilgan masalalar to‘plami va bu masalalar yechimlarini onlayn tekshirishga mo‘ljallangan platforma hisoblanadi.

2-rasm Robocontest onlayn contest tizimini ko‘rinishi.

Robocontest orqali dasturlash mahoratini oshirish va bilimlarni kengaytirish, texnik suhbatlarga tayyorgarlik ko‘rish uchun yordam beradigan eng ilg’or va qulay platformalardan biri hisoblanadi. Ushbu platforma dunyoning eng kuchli algo platformalari tajribasini o‘rganish asosida yaratilgan bo‘lib o‘quv va do‘stona raqobatni kuchaytirish imkonini yaratadi [2].

Dasturlash ko‘nikmalarini oshirish uchun albatta kreativlik potensialini rivojlantirish kerak bo‘ladi. Kreativlik potensialni rivojlantirishda onlayn contest platformalarining o‘rni kata hisoblanadi.

O‘quv jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish foydalanuvchilarning tafakkur ko‘nikmalarini va murakkab vazifalarni hal qilish malakalarini rivojlantirishning yangi yo‘llarini ochib beradi, ta’limni faollashtirish uchun prinsipial yangi imkoniyatlarni taqdim qiladi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari auditoriya va mustaqil mashg‘ulotlarni yanada qiziqarli va ishonchli, o‘rganiladigan axborotning katta oqimini oson o‘zlashtiriladigan qilish imkonini beradi [1].

Xulosa. Tadqiqot ishida bo‘lajak o‘qituvchilarda dasturlash ko‘nikmalarini oshirish uchun kreativlik potensialini rivojlantirish va uning imkoniyatlari tadqiq qilindi. Kreativlik potensialini rivojlantirishda o‘z-o‘zini tarbiyalashning paydo bo‘lishi va rivojlanishining asosiy bosqichlari keltirib o‘tildi. O‘quv jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish foydalanuvchilarning tafakkur ko‘nikmalarini va murakkab vazifalarni hal qilish malakalarini rivojlantirish imkoniyatlari, onlayn platformalarning o‘rni batafsil yoritib o‘tildi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. J. Kaufman “Toward a broader conception of creativity: a case for "mini-c" creativity”, Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts, Vol. 1/2, pp. 73-79, http://dx.doi.org/10.1037/1931-3896.1.2.73. (2007).

2. Bektemirova G. Kreativ usullar asosida talabalarda dasturlash kompitensiyasini rivojlantirish usullari. SamDU ilmiy axborotnomasi. 2023-yil, 6-son.

3. J. Kaufman, “Classroom contexts for creativity”, High Ability Studies, Vol. 25/1, pp. 53-69, http://dx.doi.org/10.1080/13598139.2014.905247.

4. B. Heuser “Creativity and Identity Formation in Adolescence: A Developmental Perspective”, in The Creative Self, Elsevier, http://dx.doi.org/10.1016/b978-0- 12-809790-8.00005-4 (2017),.

ХИЗМАТ КО‘RSATISH SOHASIDA IQTISODIY JARAYONLARNI BOSHQARISH MEXANEZIMLARI.

N.Berdiyev, Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali

Kirish. So‘nggi yillarda xizmatlar sektori nafaqat iqtisodiy o‘sishning muhim drayveriga, balki innovatsion transformatsiya va resurslardan samarali foydalanish orqali barqaror taraqqiyotga erishish vositasiga aylangan. Xizmatlar sohasi mamlakatning yalpi ichki mahsulotidagi (YAIM) ulushi bo‘yicha yetakchi tarmoq bo‘lib, mehnat bilan bandlik va aholiga xizmat ko‘rsatish darajasini oshirishda hal qiluvchi rol o‘ynamoqda.

Xizmatlar sektorida resurslardan samarali foydalanishning dolzarbligi bir necha omillar bilan belgilanadi:

- Birinchidan, energiya, vaqt, moliyaviy va inson resurslarini tejash orqali xizmat ko‘rsatish narxini pasaytirish va foydalanuvchilarga qulaylik yaratish imkoniyati mavjud;
- Ikkinchidan, raqamli texnologiyalar asosida xizmatlar samaradorligini oshirish orqali raqobatbardoshlikni kuchaytirish;
- Uchinchidan, resurslar tanqisligi sharoitida barqarorlikni ta’minlovchi boshqaruv modellarini ishlab chiqish zarurati tobora ortib bormoqda.

Xalqaro tajriba, jumladan, Yevropa Ittifoqi, Janubiy Koreya va Skandinaviya mamlakatlari misolida ko‘rish mumkinki, xizmatlar sohasida aylanma iqtisodiyot, "lean management", va servis dizayn asosidagi boshqaruv modellarini tatbiq etish orqali yuqori samaradorlikka erishilmoqda. Bu yondashuvlar resurslarni tejash, ularni qayta foydalanish, xizmat siklini uzaytirish va mijoz ehtiyojlarini individual tarzda qondirish imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili: So‘nggi yillarda xizmatlar sektorida resurslardan samarali foydalanish va barqarorlikni ta’minlashga qaratilgan strategik boshqaruv modellariga bo‘lgan ehtiyoj ortib bormoqda. Bu ehtiyoj, ayniqsa, raqamli transformatsiya va aylanma iqtisodiyot tamoyillarining integratsiyasi orqali yanada dolzarb tus olmoqda.

Karpen va Edvardsson (2023) tomonidan taqdim etilgan "Circular Service Management" kontseptsiyasi xizmatlar sektorida resurslarni tejash, ularning umrini uzaytirish va qayta tiklash orqali barqarorlikka erishishning muhimligini ta’kidlaydi. Ular xizmatlar boshqaruvida to‘rtta asosiy strategik yondashuvni ajratadilar: xizmat tizimini qayta loyihalash, resurs aylanishini kuchaytirish, ijtimoiy tenglikni hisobga olish va iqtisodiy qiymatni bir vaqtning o‘zida yaratish .

O‘zbekiston olimlari ham ushbu yo‘nalishda muhim tadqiqotlar olib bormoqdalar. Saidaxmedova D.S. raqamli iqtisodiyot sharoitida tadbirkorlik subyektlarining raqamli kompetensiyasini rivojlantirishning ahamiyatini ko‘rsatadi, bu esa xizmatlar sektorida raqamli texnologiyalarni samarali joriy etishga yordam beradi . Xalikov B.S. esa raqamli boshqaruv texnologiyalarining resurslardan foydalanish va samaradorlikni oshirishdagi ahamiyatini asoslaydi

Shu asosda, xizmatlar sektorida resurslardan samarali foydalanishga qaratilgan strategik boshqaruv modellarini ishlab chiqish va joriy etish nafaqat iqtisodiy samaradorlikni oshirish, balki barqaror rivojlanishni ta’minlash uchun ham muhim ahamiyatga ega.

Tahlil va natijalar: Xizmatlar sohasi bugungi kunda O‘zbekiston iqtisodiyotida yetakchi o‘rinni egallab, yalpi ichki mahsulotda 50 foizdan ortiq ulushni tashkil etmoqda. 2024-yil yakunlariga ko‘ra, xizmatlar hajmi 818,4 trln so‘mga yetib, 2023-yilga nisbatan 112,9 foizga o‘sdi. Bu ko‘rsatkich sektorning nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashdagi o‘rni ortib borayotganidan dalolat beradi. Ayniqsa, xizmatlar sohasining tarkibiy tuzilmasida sodir bo‘layotgan o‘zgarishlar — raqamli xizmatlarning kengayishi, moliyaviy texnologiyalarning chuqurlashuvi, xizmatlar diversifikatsiyasining jadallashuvi — xizmatlar sektorini strategik boshqaruvga tayangan holda qayta ko‘rib chiqishni taqozo etmoqda.

Хизматлар соҳасининг асосий турлари бўйича кўрсаткичлари (январь-декабрь)

Хизмат турларининг номи	Хизматлар ҳажми, млрд сўмда		Улуши, % да	Ўсиш суръати, % да
	2023 й.	2024 й.		
Хизматлар – жами	**649 806,4**	**818 428,3**	**100,0**	**112,9**
шундан асосий турлари бўйича:				
алоқа ва ахборотлаштириш хизматлари	39 064,4	56 174,2	6,9	125,8
молиявий хизматлар	107 290,6	135 509,5	16,5	120,6
транспорт хизматлари	114 553,3	145 124,4	17,7	108,6
шу жумладан: автотранспорт хизматлари	57 099,7	72 604,7	8,9	112,4
яшаш ва овқатланиш хизматлари	144 234,3	183 314,5	22,4	110,6
савдо хизматлари	125 995,0	149 599,8	18,3	111,8
кўчмас мулк билан боғлиқ хизматлар	16 554,0	20 633,1	2,5	113,3
таълим соҳасидаги хизматлар	24 533,1	30 036,5	3,7	113,4
соғлиқни сақлаш соҳасидаги хизматлар	12 858,4	15 778,7	1,9	109,4
ижара хизматлари	7 560,6	9 707,6	1,2	105,5
компьютерлар ва маиший товарларни таъмирлаш бўйича хизматлар	9 475,5	11 848,2	1,4	112,3
шахсий хизматлар	12 107,3	15 462,0	1,9	109,3
меъморчилик, муҳандислик изланишлари, техник синовлар ва таҳлил соҳасидаги хизматлар	8 854,9	11 200,6	1,4	103,9
бошқа хизматлар	26 725,0	34 039,2	4,2	107,9

2024-yil yakunlari bo‘yicha xizmatlar sohasining umumiy hajmi 818,4 trln so‘mga yetib, 2023-yildagi 649,8 trln so‘mlik ko‘rsatkichga nisbatan 112,9 foizga o‘sdi. Bu nafaqat xizmatlar sektorining iqtisodiy faolligi oshganini, balki xizmatlar diversifikatsiyasi jarayoni jadallashganini ham ko‘rsatadi. Xizmatlarning ichki tarkibiy tuzilmasi esa ushbu o‘sishning qaysi yo‘nalishlar orqali sodir bo‘lganini ochib beradi.

Hajm jihatdan eng yirik xizmat turi yashash va ovqatlanish xizmatlari bo‘lib, 2024-yilda ularning hajmi 183,3 trln so‘mga yetgan va umumiy xizmatlar ichidagi ulushi 22,4 foizni tashkil etgan. Bu yo‘nalishdagi o‘sish sur’ati 110,6 foiz bo‘lib, turizmning tiklanishi, mehmonxona va ovqatlanish tarmoqlarining kengayishi bilan izohlanadi. Savdo xizmatlari 149,6 trln so‘m hajm bilan 18,3 foizlik ulushga ega bo‘lib, 111,8 foizlik o‘sish sur’atini ko‘rsatdi. Bu raqamlar chakana savdo, logistika va elektron tijorat xizmatlarining jadal rivojlanayotganini tasdiqlaydi.

Transport xizmatlari ham muhim ulushga ega bo‘lib, ularning hajmi 145,1 trln so‘mga yetgan va 108,6 foizlik o‘sishga erishgan. Ayniqsa, avtotransport xizmatlari alohida ajralib turadi — ular 72,6 trln so‘m hajmni tashkil etgan bo‘lib, bu umumiy transport xizmatlarining deyarli yarmiga teng. Bu esa aholining mobiliteti, ichki va tashqi logistika zanjirlarining faoliyati bilan bevosita bog‘liq.

Moliyaviy xizmatlar sektori 135,5 trln so‘mlik hajm va 120,6 foizlik o‘sish sur’ati bilan ajralib turadi. So‘nggi yillarda moliyaviy texnologiyalar (fintech), onlayn to‘lov tizimlari, bank xizmatlarining raqamli shakllariga o‘tish kabi omillar ushbu yo‘nalishdagi rivojlanishni jadallashtirdi. Xuddi shunday, aloqa va axborotlashtirish xizmatlari 2024-yilda 56,2 trln so‘mlik hajm bilan eng yuqori o‘sish sur’atini — 125,8 foizni namoyon etdi. Bu esa raqamli infratuzilma, internet xizmatlari, mobil aloqa va IT xizmatlarining xizmatlar bozorida yetakchi kuchga aylanayotganini ko‘rsatadi.

Tahlilga ko‘ra, ta’lim sohasidagi xizmatlar hajmi 30 trln so‘mdan oshib, 113,4 foizga o‘sdi. Bu raqamlar masofaviy ta’lim texnologiyalari, xususiy ta’lim muassasalari va kurslar xizmatlarining faol kengayib borayotganini anglatadi. Sog‘liqni saqlash sohasidagi xizmatlar hajmi 15,8 trln so‘mga yetgan bo‘lsa-da, bu yo‘nalishda o‘sish nisbatan past — 109,4 foiz bo‘lgan.

Ijara xizmatlarining hajmi 9,7 trln so‘mga teng bo‘lib, 105,5 foizlik o‘sish sur’ati bilan eng past darajadagi ko‘rsatkichlardan biridir.

Kompyuter va maishiy texnikani ta’mirlash xizmatlari 11,8 trln so‘mlik hajm va 112,3 foizlik o‘sish bilan o‘rtacha faollikni ko‘rsatdi. Arxitektura, muhandislik izlanishlari, texnik sinovlar va tahlil sohasidagi xizmatlar esa 11,2 trln so‘mlik hajm bilan umumiy xizmatlar ichida kichik ulushga ega bo‘lsa-da, sanoat rivojlanishi bilan bog‘liq holda muhim funksiyani bajaradi. Boshqa xizmatlar guruhi esa 34 trln so‘mdan oshgan va 107,9 foizlik o‘sish sur’atini namoyish qilgan.

O‘zbekiston Respublikasi bo‘yicha 2023–2024-yillarda xizmatlar sektorida sezilarli o‘sish qayd etildi. 2023-yilda 649,8 trln so‘mni tashkil etgan xizmatlar hajmi 2024-yilda 818,4 trln so‘mga yetdi. Bu o‘sish 112,9 foizga teng bo‘lib, xizmatlar sohasi iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlaridan biriga aylanganini ko‘rsatadi. Ayniqsa, bu sektorning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 51,3 foizga yetgani e’tiborga molik.

Hududlar kesimida xizmatlar hajmining eng katta qismi Toshkent shahriga to‘g‘ri kelmoqda. 2024-yilda bu ko‘rsatkich 298,8 trln so‘mni tashkil etib, umumiy hajmning 36,5 foizini egalladi. Toshkentda yuqori texnologiyalar, moliyaviy xizmatlar, savdo va transport xizmatlarining konsentratsiyasi yuqori bo‘lgani tufayli bu natija kutilgan holatdir. Eng yuqori o‘sish sur’ati ham aynan Toshkent shahrida qayd etildi — 116,8 foiz. Bu poytaxtda raqamli xizmatlar, elektron to‘lov tizimlari va IT-platformalarning jadal rivojlanayotganini anglatadi.

Xulosa: Xizmatlar sektori O‘zbekiston iqtisodiyotining muhim tarmoqlaridan biriga aylangan bo‘lib, u nafaqat YAIMdagi ulushi, balki aholi bandligini ta’minlash, innovatsion texnologiyalarni joriy etish va resurslardan oqilona foydalanish orqali barqaror iqtisodiy rivojlanishga xizmat qilmoqda. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, 2024-yil yakunlariga ko‘ra xizmatlar hajmi 818,4 trln so‘mga yetib, 2023-yilga nisbatan 112,9 foizga o‘sdi. Bu o‘sish, birinchidan, sohada raqamli transformatsiya jarayonlarining jadallashgani, ikkinchidan, xizmatlar turlarining diversifikatsiyalashgani, uchinchidan, innovatsion boshqaruv modellarining bosqichma-bosqich joriy etilayotgani bilan bog‘liq.

Tadqiqot asosida aniqlanishicha, xizmatlar sohasida resurslardan samarali foydalanishni ta’minlash uchun quyidagi strategik yondashuvlar muhim hisoblanadi:

- xizmatlarning raqamlashtirilgan boshqaruvi;
- xizmat sikllarining samarali arxitekturasi;
- aylanma iqtisodiyot tamoyillariga asoslangan xizmat zanjirlari;
- mijozga yo‘naltirilgan va ma’lumotga asoslangan boshqaruv tizimlari.

Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatmoqdaki, Yevropa Ittifoqi, Janubiy Koreya va Skandinaviya mamlakatlari xizmatlar boshqaruvida innovatsion modellardan keng foydalanmoqda. Ular orqali nafaqat iqtisodiy foyda, balki ekologik va ijtimoiy barqarorlik ham ta’minlanmoqda. Shu asosda, O‘zbekiston sharoitida ham xizmatlar sektorini raqamli iqtisodiyot kontekstida boshqarish, xususiy sektor va davlat o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish, zamonaviy xizmat tarmoqlari uchun mos infratuzilma va inson kapitalini shakllantirish muhim vazifadir.

Xulosa qilib aytganda, xizmatlar sohasida resurslardan samarali foydalanishga qaratilgan strategik boshqaruv modellarini ishlab chiqish va joriy etish O‘zbekistonning iqtisodiy taraqqiyotini yangi bosqichga olib chiqadi. Bunda xizmatlar sifatining oshishi, foydalanuvchilarning qoniqish darajasining ortishi, operatsion xarajatlarning kamayishi va xizmatlarning eksport salohiyatining kengayishi asosiy natijalar sifatida qaraladi. Tadqiqot natijalari asosida ishlab chiqilgan tavsiyalar keyingi bosqichda xizmatlar boshqaruvini isloh qilishda amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Balabanova L.V. Marketingove upravleniya konkurentosposobnostyu predprinimatelstv: strategicheskiy podxod: Monografiya. / L.V. Balabanova, V.V. Xolod. - Donesk: DonDUET, 2006. - S. 294.

2. Vorojbit O.Yu. Konkurentosposobnost ekonomicheskix sistem: monografiya / O.Yu.Vorojbit, V.A. Osipov, A.I. Tonkix. – Vladivostok: izd-vo VGUES. 2011. – 124 s.

3. Gribov V.P. Ekonomika predpriyatiya: uchebnik V.P. Gribov, V.D.Gruzinov. - M.: Finansi i statistika. -2012. - 426 s.

4. Dolinskaya M.G. Marketing i konkurentosposobnost promishlennoy produksii / M.G.Dolinskaya, I.A. Solovev. –M.: izb-vo "Standarti". 1991. – 128 s.

5. Zagorna T.O. Upravleniya konkurentnim potensialom torgovoy marki: Avtoref. dis. kand. ekon. nauk. - Donesk: DonDUET, 2005. – S. 5.

6. Zavyalov P.S. Rol marketinga v reshenii problemq konkurentosposobnosti Rossiyskix tovar o proizvoditeley / P.S.Zavyalov // Marketing, 1996. №6. 21-30 s.

7. Zulkarpaev I.U. Metod rascheta integralnoy konkurentosposobnosti promishlennix, torgovix i finansovix predpriyatiy / I.U.Zulkarpaev, L.R.Ilyasova // Marketing v Riossii i za rubejom. – 2001. №4. 17-27 s.

OLIY TA'LIM TIZIMIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING O'RNI VA AHAMIYATI

Usmonov Erkin Tulqin o'g'li
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti Urgut filiali assistenti
erkinusmonov1822@gmail.com

ANNOTATSIYA: *Zamonaviy davrda raqamli texnologiyalar oliy ta'lim sohasida tub o'zgarishlarni keltirib chiqarmoqda. Universitetlar va institutlar yangi metodologiyalarni qo'llash, ta'lim sifatini oshirish va talabalarga zamonaviy ko'nikmalarni o'rgatish uchun raqamli yechimlardan faol foydalanmoqda. Ushbu maqolada biz oliy ta'limda raqamli texnologiyalarning rolini, ularning afzalliklarini va kelajakdagi istiqbollarini tahlil qilamiz.*

Kalit so'zlar: Raqamli ta'lim, Oliy ta'lim tizimi,Sun'iy intellekt, Masofaviy ta'lim, Virtual va kengaytirilgan realitet, MOOC, Aqlli ta'lim platformalari, Adaptiv o'qitish tizimlari, Katta ma'lumotlar, Blokcheyn texnologiyasi, Chatbotlar va virtual yordamchilar, Avtomatik baholash, Telekommunikatsiya texnologiyalari, Gamifikatsiya, Metavers universitetlari.

Kirish. Zamonaviy dunyoda raqamli transformatsiya jamiyatning barcha sohalarini, shu jumladan oliy ta'lim tizimini qamrab olmoqda. XXI asrda texnologiyalar tez rivojlanishi, global miqyosda ta'lim muassasalarini yangi metodologiyalar va innovatsion yechimlarni joriy etishga majbur qilmoqda. Oliy ta'lim sohasida raqamli texnologiyalarning qo'llanilishi nafaqat ta'lim jarayonining sifatini oshirish, balki kelajak mutaxassislarini zamonaviy bilim va ko'nikmalar bilan ta'minlash uchun ham muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Bugungi kunda dunyoning yetakchi universitetlari sun'iy intellekt, virtual realitet, katta ma'lumotlar tahlili kabi ilg'or texnologiyalardan foydalangan holda ta'limni yangi bosqichga olib chiqmoqda. O'zbekistonda ham "Raqamli O'zbekiston-2030" strategiyasi doirasida oliy ta'lim muassasalarini raqamlashtirish bo'yicha muhim ishlar amalga oshirilmoqda. Biroq, bu jarayonda texnik imkoniyatlar yetishmasligi, kadrlarning tayyorgarlik darajasi va an'anaviy ta'lim usullarini o'zgartirish qiyinchiliklari kabi muammolar ham mavjud.

Raqamli texnologiyalarning oliy ta'limga kirib borishi nafaqat ta'lim sifatini oshirish, balki iqtisodiyotning turli sohalari uchun yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashga ham xizmat qiladi. Shu sababli, ushbu mavzuni o'rganish va tahlil qilish zamonaviy ta'lim tizimini rivojlantirish yo'lida muhim qadam hisoblanadi.

Raqamli Ta'lim Platformalari va Masofaviy O'qitish. Pandemiya davrida onlayn ta'limning ahamiyati sezilarli darajada oshdi. Bugungi kunda ko'plab oliy o'quv yurtlarida Virtual darslar, materiallar tarqatish va testlar o'tkazish uchun Moodle, Blackboard, Google Classroom platformalar yordamida ta'lim jarayonini samarali tashkil etishmoqda. Zoom, Microsoft Teams platformalari Interaktiv onlayn darslar va seminarlar tashkil etish uchun ishlatilib kelinmoqda. Ochiq Onlayn Kurslar (MOOC) – Coursera, edX, Khan Academy – Dunyoning yetakchi universitetlarining bepul kurslari hisoblanadi. Bu platformalarning afzalliklari: Har joydan ta'lim olish imkoniyati, Talabalar uchun moslashuvchanlik va vaqtni tejash.

Sun'iy intellekt texnologiyalari talabalarga individual yondashuvni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Adaptiv o'quv tizimlari – AI talabalarning bilim darajasiga qarab mashqlarni moslashtiradi. Chatbotlar va virtual yordamchilar – Talabalarning savollariga tezkor javob berish

imkoniyati mavjud. Avtomatik baholash tizimlari esa imtihonlarni tez va xatosiz tekshirish uchun mo‘ljallangan. Bu tizimlarning afzalliklari: Har bir talaba uchun optimal o‘qitish metodlari va o‘qituvchilar uchun ish yukini kamaytirish uchun xizmat qiladi.

Virtual va Kengaytirilgan Realitet (VR/AR) Texnologiyalari esa tibbiyot sohasida, muhandislik va dizayn kabi sohalarda VR/AR texnologiyalari amaliy mashg‘ulotlarda samarali ishlaydi. Virtual laboratoriyalar – Kimyo, fizika va biologiyada xavfsiz tajribalar o‘tkazish, AR yordamida anatomiya darslari – Tibbiyot talabalari uchun interaktiv o‘qitish usullari hamda Muhandislik loyihalarini 3D modellashtirishda esa qurilish va arxitekturada vizual tushunchalarni oshirish xizmat qiladi. Bu tizimlar bilan ishlash jarayonida amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirish va qimmatbaho jihozlar va materiallarni tejashga xizmat qilish mumkin.

Universitet talabalari faoliyatini tahlil qilish va ta’lim jarayonini optimallashtirish uchun Katta Ma’lumotlar (Big Data) va Analitikadan foydalanmoqda. Bu tizimlar talabalar progressini kuzatish – Akademik yutuqlar va zaif tomonlarni aniqlash, o‘quv dasturlarini takomillashtirish – Eng samarali darsliklar va metodlarni tanlash hamda bitiruvchilarning ish bilan ta’minlanish statistikasi – Ta’lim tizimini bozorga moslashtirish uchun xizmat qiladi. Bu tizimlarning afzalliklari esa maqsadli o‘qitish strategiyalarini ishlab chiqish va talabalarning ishga joylashish darajasini oshirish.

Raqamli texnologiyalar oliy ta’limni qayta shakllantirib, uni qulayroq, samaraliroq va globalroq qilmoqda. Biroq, bu jarayonda quyidagi muammolar ham mavjud:

- Internet va texnika yetishmasligi – Ayrim talabalar uchun raqamli tafovut.
- Ma’lumotlar xavfsizligi – Shaxsiy ma’lumotlarning himoyasi.
- An’anaviy pedagogik usullarga moslashish qiyinchiliklari
- O‘qituvchilar va talabalarning yangi texnologiyalarga o‘rganishi.

Kelajakda:

Blokcheyn texnologiyasi diplomlarni himoya qilish uchun.

AI asosidagi shaxsiy o‘qituvchilar – Har bir talaba uchun individual dasturlar.

Metavers universitetlari – To‘liq virtual ta’lim muhiti.

Raqamli transformatsiya oliy ta’limni demokratik qilmoqda – hamma uchun ochiq, qulay va sifatli ta’lim imkoniyatlarini yaratmoqda.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. **O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni (2020).** *"Raqamli O‘zbekiston-2030" strategiyasi va uning ta’lim sohasidagi ahamiyati.*
2. **O‘zbekiston Milliy Universiteti (2023).** *Oliy ta’limni raqamlashtirish: yangi imkoniyatlar va qiyinchiliklar.* Ilmiy-uslubiy qo‘llanma.
3. **Alimova, S. (2023).** *"VR/AR texnologiyalarining oliy ta’limda qo‘llanilishi."* Xalqaro ta’lim innovatsiyalari konferensiyasi, Toshkent.
4. **Kim, H. et al. (2022).** *"Blockchain for Secure Academic Credentials: Global Case Studies."* Journal of Higher Education Technology, Vol. 15(3).
5. **Bates, A.W. (2019).** *Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning.* Tony Bates Associates Ltd.
6. **Clark, R.C., Mayer, R.E. (2016).** *E-Learning and the Science of Instruction: Proven Guidelines for Consumers and Designers of Multimedia Learning.* Wiley.
7. **UNESCO (2021).** *AI and Education: Guidance for Policy-Makers.* UNESCO Publishing.

O‘ZBEKISTONDA OILAVIY MOJAROLARNING OLDINI OLISHDA KONFLIKTOLOGIYA FANINING IMKONIYATLARI

Abduxoliqova Husniya Olimjon qizi
Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali talabasi
Electron manzil: husniyaabduxoliqova600@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada konfliktologiya, negativ va destruktiv funksiyaning pozitiv funksiyaga aylantirilishi va konflikt yechimi, mediatsiya, uning ziddiyatlarni bartaraf etishda

qo‘llanilishi to‘g‘risida so‘z yuritiladi. Shuningdek oilaviy zo‘ravonlik, suitsid holatlari keng tarqalganini inobatga olib, konfliktologiya sohasini rivojlantirish davr talabi ekanligi qayd etiladi.

Kalit so‘zlar: oilaviy nizolar, konfliktlar, konfliktologiya, ochiq va yopiq jamiyat, mediatsiya.

Kirish. Insoniyat tarixida uzoq vaqtlar konfliktlarga nisbatan salbiy munosabat mavjud bo‘lgan. Konflikt, asosan, tomonlarga zarar olib keladigan hodisa sifatida talqin qilingan. Konflikt ko‘p hollarda moddiy, ma’naviy, ruhiy-psixologik, iqtisodiy-moddiy qarama-qarshilik, jiddiy to‘qnashuv va murosasizlik sifatida baholanib kelingan. Biroq konfliktlarni o‘rganish jarayoni ijtimoiy makonda ularning o‘ziga xos pozitiv xususiyatlari mavjudligi isbotlaydi[1]. Dunyo miqyosida konfliktologiya (Conflict Resolution) biznes strukturalar o‘rtasidagi moddiy va iqtisodiy mojarolarni tinchlik yo‘li bilan hal qilish yo‘nalishi sifatida rivojlangan. Mazkur soha XIX asrning oxiri XX asr boshlarida o‘rganila boshlangan. Dunyo miqyosida esa intensiv tarzda konfliktologiya bilan o‘tgan asrning 50-yillaridan shug‘ullanilgan. Shunga qaramay, konfliktlarni o‘rganish sohasi ijtimoiy va sotsiologik fanlar tarkibidagi yangi ilmiy yo‘nalishlardan biridir. Rossiyada konfliktologiya sohasiga 1991-yili asos solingan, biroq keng rivojni so‘nggi 10 yil ichida kuzatsa bo‘ladi.

MDH da konfliktologiya bilan so‘nggi 10-15 yilda shug‘ullanib kelinmoqda. O‘zbekiston uchun bu soha umuman yangi yo‘nalishdir. Konfliktologiyaning o‘rganish predmeti bu – konfliktning ijtimoiy tabiati, tiplari, dinamikasini o‘rganish, uni yechimga olib kelishning usullari, vositalari, ularning oldini olish mexanizmlarini belgilash va amaliyotga tatbiq etishdir. Konfliktologiya ikki asosiy soha: sotsiologiya va psixologiya kesimida rivojlangan. Boshqa mamlakatlar tajribasini ko‘radigan bo‘lsak, Rossiyada oxirgi 30 yil ichida juda katta ishlar olib borildi. Masalan, Rossiyada so‘nggi besh yilda konfliktologiyaning turli yo‘nalishlariga bag‘ishlangan 600 ga yaqin kitoblar, monografiyalar, o‘quv qo‘llanmalari yaratilgan. Shu bilan birga, barcha katta oliy o‘quv yurtlari va FA qoshida Konfliktlar yechimi bo‘yicha markazlar tashkil qilingan. Ular jamiyatdagi konflikt vaziyatlarni o‘rganish asosida ijtimoiy prognozlash ishlarini olib boradi.Turli ijtimoiy krizis va nizolar eskalatsiyasining oldini olish imkoniyatini yaratadi.

Metodologiya. Konfliktlarni o‘rganishning ijtimoiy jihatdan o‘ta dolzarbligi, konfliktlar nazariyasi bilimlari ijtimoiy krizislarning oldini olishda juda katta ahamiyat kasb etishi konfliktlar borasidagi bilimlarga YUNESKO ning e’tiborini tortadi. Natijada, 1957-yildagi YUNESKO qoshidagi Sotsiologik assotsiatsiyaning Parij yig‘ilishi maxsus ravishda konfliktologiya masalalariga bag‘ishlandi.

V.I.Andreev konflikt vaziyatni “yashirin va yoki ochiqchasiga vujudga kelgan va namoyon bo‘lgan bir yoki bir necha tomonlarning o‘zaro qarama-qarshiligi” deb ataydi hamda har bir tomon o‘z qarashlari, motivlari, fikrlari, muammoni yechimga olib kelishning usul, vosita va yo‘llariga egaligini qayd etadi. Olimning fikriga ko‘ra, konfliktlarda ham shaxsiy manfaatdorlik kuchli namoyon bo‘ladi[2]. A.Y.Ansupov va A.I. Shipilov kabi olimlarning fikriga ko‘ra, konfliktni yechimga olib kelish va uni bartaraf etish uchun uning mazmuni, xarakteri va maqsadlari, tomonlar manfaatlarini bilish taqozo etiladi. Bu bilan esa maxsus fan, ya’ni konfliktologiya shug‘ullanadi. Konfliktlar xarakteri va ularni yechimga olib kelish jarayonini aynan konfliktologiya fani o‘rganadi[3].

A.V.Dmitriev esa konflikt, ayniqsa, ijtimoiy konfliktlar haqida fikr qilib, ularni, eng avvalo, qaramaqarshilik sifatida baholaydi. Olimning fikriga ko‘ra, konflikt tomonlarning qarshi tomon qarashlari, manfaatlari, territoriyasi, qadriyatlari, yoki madaniyati, yashash tarziga qarshi qilgan (1) hujumi yoki (2) himoyasidan iborat bo‘ladi. Mediatsiyani ko‘pchilik hollarda

[1] WIN WIN. Based on the Fighting Fair model created by Fran Schmidt and Alice Friedman. Grace Contrino Abrams Peace Education Foundation. Inc., Miami, Florida, 1998.

[2] Андреев В.И. Конфликтология: искусство ведения спора. Ведение переговоров и разрешения конфликтов. – Казань, 1999. – С. 82.

[3] Анцупов А.Я., А. И. Шипилов. Значение, предмет и задачи конфликтологии // Конфликтология. — М.: ЮНИТИ, 1999. – С. 81. – 551 с. – 10 000 экз. – ISBN 5-238-00062-6.

ziddiyatlarni shu vaqtchaga bo‘lgan bartaraf etish usullari qo‘l kelmaganda, barcha urinishlar foydali bo‘lmagan va natijaga olib kelmaganda ishlatiladi. Mediatsiyadan tomonlarni bir-birlarini tushinib olishga, boshqa tomonning qarashlari, fikrlari va qadamlarini anglashga ko‘mak beruvchi vosita sifatida qo‘llaniladi. Eng qadimgi vaqtlardan boshlab konfliktga kirgan odamlar o‘zlari masalalarni hal qilgandan ko‘ra boshqa uchinchi tomon yordamida mazkur sa’y-harakatlarni amalga oshirishlari yengilroq kechishini anglab yetganlar.

Tadqiqot natijalari. Bugungi kunda yoshlarda tez-tez “ijtimoiy transformatsiya” holati kuzatilmoqda. Uning xususiyatlari yoshlarning ijtimoiy jihatdan faolligi, o‘zini shaxs sifatida mustaqil va erkin tutishga intilishi, “kattalar” ijtimoiy xatti-harakatlariga nisbatan qaysarligi, ijtimoiy ziddiyatlarga moyilligi, o‘z fikrini qanday bo‘lsa ham o‘zgalarga singdirishga urinishi, o‘zini barchadan, ba’zan ota-ona, yaqinlari va o‘qituvchidan ustun qo‘yishi, o‘zbilarmon va qiziqqonligi, ziddiyatlarga kirishdan cho‘chimasligi, biroq uning oqibatlariga tayyor emasligi, hissiy va emotsional beqarorligi, o‘z hissiyotlarni baholashga ojizlik qilishi, shaxs sifatida to‘la shakllanib bo‘lmaganligi va buning oqibatida o‘zini “kattalardek” tutgani bilan, o‘z amallariga har doim ham javob berishga hozir emasligi bilan belgilanadi.

Shu bilan birga, yoshlar atrofidagi ijtimoiy makonda ham tanglik, jamiyatdagi turli iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik, demografik va b. vaziyatlarning keskinlashuvi ham ularning qarorlar qabul qilish jarayoniga o‘z ta’sirini o‘tkazmasdan qolmaydi. Mazkur ta’sirlar esa ijobiy, salbiy va yoki o‘ta salbiy bo‘lishi mumkin. Shunga ko‘ra, yoshlar shaxsining shakllanishi jarayonida, ya’ni ijtimoiy makon va ulg‘ayishi aloqadorligida bir qator o‘ziga xos negativ tendensiyalar ham vujudga kelmoqda. Yoshlar ichida odamovulik, individualizm, o‘z hissiyotlari va fikrlarini ichga yutish va yashirish, o‘spirinlar ichida turli jinoyatlarga moyillik, bolalarga ta’sir etayotgan turli tashqi axborotlarga nisbatan befarqlik, ularni taftish eta olmaslik, axloqni buzadigan axbrotlarga ruju qo‘yish, zo‘ravonlik, pofigizm, ksenofobiya, qahri qattiqlik, agressiya, suitsid holatlari uchramoqda.

Sotsiologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, oilaviy nizolar bilan bog‘liq konfliktlarda 63% erxotinlar o‘zini muhofazalash taktikasini qo‘llar ekan, 24% erkaklar bosim o‘tkazish yoki befarqlik bilan o‘zga tomonni yengish taktikasini ishlatar ekan. Biroq seminar ishtirokchilaridan qariyb 90% konfliktologiya sohasi borasida umuman erishilmaganligi qayd etilgan. Mahalla raislarining xotin-qizlar va oila bo‘yicha maslahatchilarining 90% konfliktlar nazariyasi va amaliyoti bo‘yicha o‘z bilim, malaka va ko‘nikmalarining professional tarzda shakllanmaganligi qayd etilgan[1]. Buning o‘ziga xos sabablaridan biri O‘zbekistonda konfliktologiya keng rivoj topmaganligi, o‘quv qo‘llanmalari, darslik va kitoblarning o‘zbek tilida mavjud emasligi, konfliktologiya bo‘yicha mutaxassislarni yetishtirib berish tizimi yaratilmaganligi, maxsus markazlarning yo‘qligi bilan belgilanadi.

Tahlillar. Binobarin, hozirgi kunda mahalla va oilani qo‘llab-quvvatlash tizimi xodimlarining ko‘pchiligi professional tarzda konfliktologiya bo‘yicha bilim, malaka va ko‘nikmalardan xabardor bo‘lishni istaydilar. Konfliktlogiya bo‘yicha bilim, malaka va ko‘nikmalarga ega bo‘lishi zarurligini ijtimoiy makon va zamonaviy taraqqiyot omillari ham taqozo etadi. Konfliktlar haqida gapirganda biz uni ko‘proq ijtimoiy voqelikdagi agressiya, urush, janjal, keskinlik, jahl, kelishib bo‘lmaydigan bahs, qarama-qarshilik, dushmanlik bilan bog‘laymiz. Aslida esa, real hayotda ko‘pchilik hollarda nizo va ularning to‘g‘ri yechimiga asoslangan qarorlarning qabul qilinishi, inson va uning fikr, qarash va qarorlarining o‘zgarishi, o‘z-o‘zini qayta anglashi, o‘z qadriyatlarini qayta ko‘rib chiqishi, munosabatlarning ochiqlik yo‘lidan ketishi, shu bilan birga, ba’zi yashirin bo‘lgan muammolarning muhokama etilishi bilan bog‘liq holda kechadi. Turli kelishmovchiliklarga e’tiborsizlik, ayniqsa, yoshlar hayotida ularning istiqbol qarashlari va tafakkurining shakllanishiga bevosita bog‘liq hol bo‘lib, bu holat ba’zan ularni noto‘g‘ri yo‘ldan olib ketishi va noto‘g‘ri qarorlar qabul qilishiga sabab bo‘lishi mumkin. Yoshlarni nizolar yechimlariga, nizolarni oldini olishga o‘rgatmaslik ular xarakterida nizoli xatti-harakatlarning stereotiplar asosida qat’iylashuvi va muntazam takrorlanishiga olib keladi. Yoshlar

[1] Oila institutini mustahkamlashning dolzarb masalalari: milliy va xorijiy tajriba [Matn]: xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi. – Toshkent: “Mahalla va oila nashriyoti”, 2021. – 336 b.

hayotida yuzaga kelgan turli nizolarga e’tiborsizlik ularda o‘zga insonlarga nisbatan ishonchsizlik xislatining vujudga kelishiga asos bo‘ladi, buning negizida esa odam muammoning yechimini qidirishga, vujudga kelgan nizoli vaziyatlarda tahlil qilishga emas, balki faqat birovlarni, nizoda qatnashgan o‘zidan boshqa insonlarni doimiy ayblashga o‘rgatilib qo‘yiladi.

Konfliktologiya fanining **amaliy yondashuvlari** konfliktlarni hal qilish va ularning oldini olishda ishlatiladigan bir qator metod va usullardan iborat. Ushbu yondashuvlar ijtimoiy, psixologik va kommunikatsion bilimlarga asoslanadi. Quyida bu yondashuvlarning ba'zilari to'liq bayon etilgan.

1. Mediatsiya (tinchlik o‘rnatish)

Mediatsiya – nizolarni hal qilishda uchinchi, neytral shaxs (mediator)ning yordamidan foydalanish usuli. Mediator nizolashayotgan tomonlar orasidagi aloqalarni o'rnatadi, ularning tushunishlarini kuchaytiradi va muammoni hal qilish uchun konstruktiv muloqot yo‘llarini taklif etadi. Mediatsiyaning asosiy maqsadi – taraflar o‘rtasida kelishuvga erishishdir. Mediatsiya, shuningdek, vaqt va xarajatlarni tejashga yordam beradi, chunki sudga murojaat qilishdan ko'ra tezroq va kamroq resurs talab qiladi.

2. Kognitiv-Behavioral Yondashuv (CBT)

Kognitiv-behavioral yondashuv, asosan, shaxsning fikrlash va xulq-atvorini tahlil qilishga qaratilgan. Konfliktologiya doirasida, bu yondashuv shaxslarning bir-birlariga nisbatan noto‘g‘ri fikrlar va talqinlarni aniqlash, ularni to‘g‘rilashga yordam beradi. Masalan, ikki tomon bir-birini noto‘g‘ri tushunishi yoki haddan tashqari umumlashtirishlar qilishlari mumkin.

3. Psixodrama

Psixodrama – bu terapiya usuli bo‘lib, unda ishtirokchilar o‘z tajribalarini va hissiyotlarini rolli o‘yinlar orqali ifodalaydi. Konfliktologiyada psixodrama o‘tkazish orqali har bir tomon o‘zining ichki dunyosini va hissiyotlarini anglashga yordam beradi. Bu usul shaxslarning o‘zini va boshqalarni yaxshiroq tushunishiga, shuningdek, konfliktda ishtirok etgan shaxslarning pozitsiyalarini ko‘rish va tushunishga yordam beradi.

4. Dialogik Yondashuv

Dialogik yondashuv muloqotning ijobiy va ochiq shaklini ta’minlashga qaratilgan. Bu yondashuvda tomonlar o‘zaro fikr almashadilar, o‘rtada hech qanday hukm yoki tanqid bo‘lmaydi. Ular o‘z nuqtai nazarlarini tushuntirishga, bir-birini yaxshiroq tushunishga va ijobiy yechim topishga harakat qilishadi.

5. Konfliktni Transformatsiya qilish (Konfliktni o‘zgartirish)

Konfliktni transformatsiya qilish yondashuvi, mojaroni faqat yechish emas, balki uning asosiy sabablarini aniqlash va tuzatish jarayoniga qaratilgan. Bu yondashuv konfliktni ijtimoiy o‘zgarishlar va yangilanish uchun imkoniyat sifatida ko‘radi. Konfliktologiya fanining amaliy yondashuvlari muayyan nizolarni hal qilishda samarali yordam beradi. Mediatsiya, kognitiv-behavioral yondashuv, psixodrama, dialogik yondashuv va konfliktni transformatsiya qilish kabi usullar konfliktlarni hal qilishda yangi imkoniyatlarni yaratadi. Bu yondashuvlar jamiyatdagi oilaviy, ijtimoiy va psixologik muammolarni hal qilishda foydali bo‘lishi mumkin. Binobarin, bugungi kunda ijtimoiy makon keskin o‘zgarmoqda, uning turli paradigmalari o‘zgarmoqda. Buning natijasida ziddiyatli vaziyatlar kuchaymoqda. Bularning barchasi yoshlar tafakkuriga ta’sir etmoqda. Yoshlar psixologiyasi va shaxsi ham, uning o‘sish, ulg‘ayish xususiyatlari ham ma’lum o‘zgarishlarni boshidan o‘tkazmoqda.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, konfliktologiya sohasini oilaviy mojarolar, ajrimlar, oilaviy zo‘ravonlikning oldini olish, suitsid holatlarni bartaraf etish, tinch va totuvlikda yashash ko‘nikmalarini joriy etish, avlodlar o‘rtasidagi kelishmovchiliklar oqibatlarini tahlil qilish va boshqa ko‘p yo‘nalishlarda rivojlantirish davr talabidir.

Konfliktologiya fani oilaviy mojarolarning mohiyatini tushunish, ularni ildizidan anglab, tinch yo‘l bilan hal qilishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. O‘zbekiston tajribasi shuni ko‘rsatmoqdaki, mojarolarni faqat jazolash bilan emas, balki profilaktika, muloqot va mediatsiya asosida hal etish barqaror ijtimoiy muhitni ta’minlaydi. Kelgusida konfliktologiya asoslarining maktab ta’limidan boshlab o‘rgatilishi, oilaviy maslahat xizmatlarining kengaytirilishi va

psixologik xizmatlarning takomillashuvi orqali oilaviy mojarolar sezilarli darajada kamayishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. WIN WIN. Based on the Fighting Fair model created by Fran Schmidt and Alice Friedman. Grace Contrino Abrams Peace Education Foundation. Inc., Miami, Florida, 1998.
2. Андреев В.И. Конфликтология: искусство ведения спора. Ведение переговоров и разрешения конфликтов. – Казань, 1999. – С. 82.
3. Анцупов А.Я., А. И. Шипилов. Значение, предмет и задачи конфликтологии // Конфликтология.— М.: ЮНИТИ, 1999. – С. 81. – 551 с. – 10 000 экз. – ISBN 5-238-00062-6.
4. http://oreluniver.ru/subdivision/unpcrk
5. Oila institutini mustahkamlashning dolzarb masalalari: milliy va xorijiy tajriba [Matn]: xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi. – Toshkent: “Mahalla va oila nashriyoti”, 2021. – 336 b.
6. Qodirova G. “Oila nizolarini hal etishda konfliktologik yondashuvlar” // Ijtimoiy fanlar jurnali, 2022, №2.
7. Mirzaahmedova D.S. Konfliktologiya. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2021.

PYTHON DASTURLASH TILINING TKINTER KUTUBXONASINI O‘QITISH USULLARI

Ahtamqulov Muhriddin Ahtamqul o‘g‘li, Eshturdiyeva Zebiniso Sobitjon qizi
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universitetining Urgut filiali
E-mail: eshturdiyevazebiniso09@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Python dasturlash tilining standart GUI (graphic user interface) kutubxonasi bo‘lgan Tkinterni samarali o‘qitish usullari yoritilgan. Tkinter kutubxonasi va uning ishlash prinsiplari haqida qisqacha ma’lumot berilib, amaliy mashg‘ulotlar orqali o‘qitishning samarali usullari tavsiya etiladi. Talabalarning bilimini mustahkamlash uchun kichik loyihalar, dasturlash muhiti va vizual materiallardan foydalanish muhimligi ta’kidlangan. Ushbu maqola Tkinterni o‘rganmoqchi bo‘lganlar uchun amaliy qo‘llanma bo‘lib xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *Python, Tkinter, GUI dasturlash, foydalanuvchi interfeysi, dasturlash o‘qitish usullari, amaliy mashg‘ulotlar, interaktiv o‘rganish, vidjetlar, dasturlash muhiti.*

Kirish. Talabalarga Tkinter kutubxonasining mohiyatini tushuntirish uchun dastlab uning vazifasi va imkoniyatlari haqida umumiy ma’lumot berish kerak. Buning uchun quyidagi mavzularni qamrab olish tavsiya etiladi. Tkinter standart Python GUI (Grafik foydalanuvchi interfeysi) kutubxonasi bo‘lib, grafik interfeysli ish stoli ilovalarini yaratish uchun asboblar va vidjetlar to‘plamini taqdim etadi. Tkinter ko‘pgina Python o‘rnatmalariga kiritilgan bo‘lib, qo‘shimcha o‘rnatish yoki kutubxonalarni talab qilmasdan GUI ilovalarini yaratmoqchi bo‘lgan ishlab chiquvchilar uchun osonlik bilan foydalanish imkonini beradi. “Tkinter” nomi” Tkinterfeysi” dan kelib chiqqan bo‘lib, Tkinter asoslangan Tk GUI asboblar to‘plamiga ishora qiladi. Tkinter interaktiv ilovalarni yaratish uchun oynalar, tugmalar, teglar, matn qutilari va boshqa GUI komponentlarini yaratish yo‘lini taqdim etadi. Tkinter- bu GUI ilovalarini yaratish uchun ishlatiladigan o‘rnatilgan python moduli.

Tadqiqot ob’yekti va qo‘llanilgan metodlar

Python dasturlash tilida Tkinter kutubxonasini o‘qitishda dastlab Tkinter haqida asosiy bo‘lgan tushunchalarni berish lozim.

Tkinter nima?: Tkinter Python ilovalarini dasturlash oson foydalanuvchi interfeysi bilan ta’minlaydi. Tkinter ko‘pgina ilovalar ehtiyojlarini qo‘llab-quvvatlaydigan Ik vidjetlari to‘plamini qo‘llab-quvvatlaydi. Tkinter - bu Python-ning Tk interfeysi, Tcl/Tk uchun GUI asboblar to‘plami. Tcl/Tk - dastlab Berklidagi Kaliforniya universitetida bo‘lgan Jon Ousterhout tomonidan ishlab chiqilgan skript va grafik qurilma va keyinroq Sun Microsystems kompaniyasida. Hozirda Tcl/Tk Ousterhout asos solgan Scriptics korporatsiyasi tomonidan ishlab chiqilgan va qo‘llab-quvvatlanmoqda.[1]

O‘rganuvchiga Tkinter kutubxonasidan foydalanishda ko‘proq tushunchaga ega bo‘lishi uchun amaliy mashg‘ulotlarni ko‘paytirish. Vidjetlardan foydalanish imkoniyatlari haqida ko‘proq tushuncha berish zarur.

Tkinter Windows va macOS distributivlari uchun Python standart kutubxonasiga kiritilgan. Bu shuni anglatadiki, agar sizda ushbu platformalarda Python bo‘lsa, Tkinterni o‘rnatish uchun hech narsa qilishingiz shart emas.[2]

Olingan natija va ularning tahlili

Barchasining orasida Tkinter eng ko‘p qo‘llaniladi Tkinter **Tk (ToolKit)** asosida ishlaydi va o‘z ichiga turli vidjetlar (tugmalar, matn oynalari, menyular va boshqalar) hamda interfeys elementlarini joylashtirish imkoniyatlarini oladi.

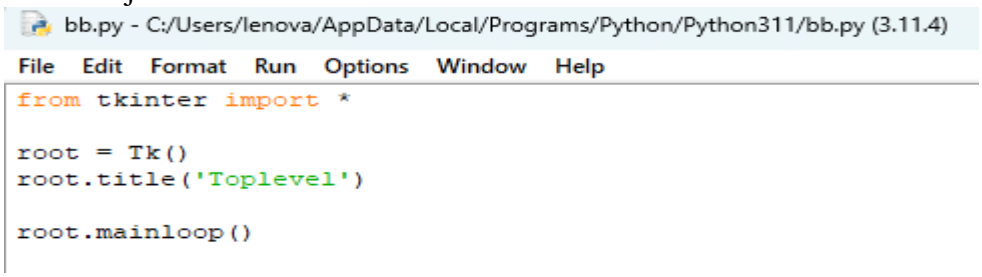
Tkinter asosiy vidjetlarini alohida o‘rganish, ularni alohida kodlar orqali sinab ko‘rish samarali usul hisoblanadi.

1-jadval

Vidjet sinfi	Izox
Label	Yangi oynaga matnni ko`rsatish yoki rasm qo`yish uchun ishlatiladi.
Button	Tugma yaratadi. Uni nomlash va bosilganda ma`lum amalni bajarishi mumkin.
Entry	1 qator matn kiritish vidjeti
Text	Ko`p qatorli matn kiritish vidjeti
Frame	Vidjetlari guruhlashni yoki vidjetlarni orasiga masofa qo`yish uchun to`g`ri to`rtburchakdan iborat maydon

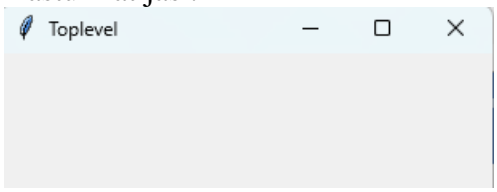
.[3]

Label vidjetini tushuntirish uchun dastur kodi.

1-rasm.

Dastur natijasi.

2-rasm.

Kod tahlili:

from tkinter import *

tkinter – bu Python’da GUI (grafik interfeys) yaratish uchun ishlatiladigan kutubxona.

from tkinter import * orqali tkinter kutubxonasidagi barcha funksiyalar va sinflarni chaqiryapmiz.

root = Tk()

Tk() – tkinter asosiy oynasini (root window) yaratadi.

root – bu dasturda bosh oynani ifodalovchi o‘zgaruvchi.

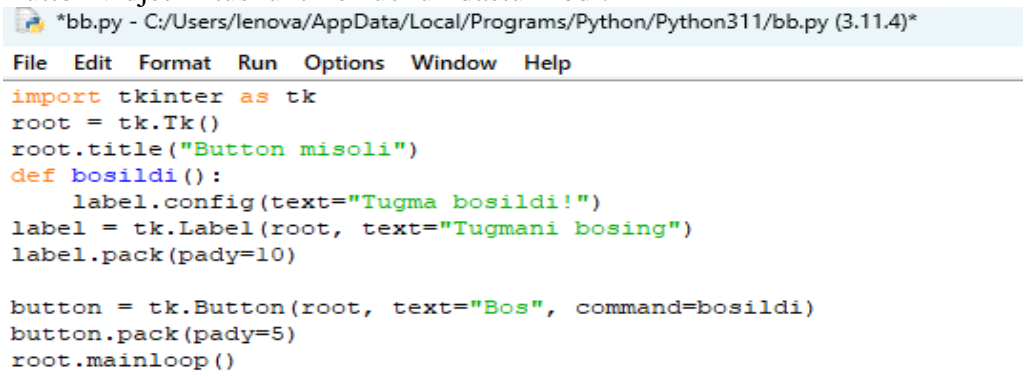
root.title(‘Toplevel’)

title(‘Toplevel’) – oynaning sarlavhasini (title) “Toplevel” deb nomlash uchun ishlatiladi.

root.mainloop()

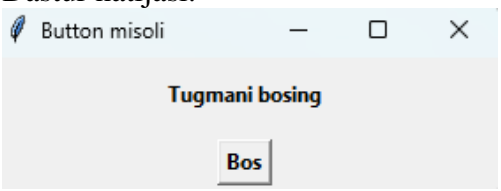
mainloop() – GUI dasturining asosiy siklini boshlaydi. Bu sikl oynani ekranda ko‘rsatib turadi va foydalanuvchi bilan o‘zaro aloqa qilish imkonini beradi.

Button vidjetini tushuntirish uchun dastur kodi.

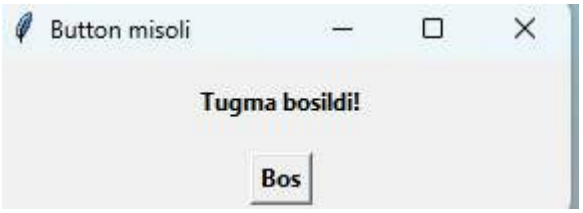

3-rasm.

Dastur natijasi.

4-rasm.

5-rasm.

Bu kod tkinter yordamida oddiy GUI oynasini yaratadi.

Oyna yaratish:

root = tk.Tk()

root.title(“Button misoli”)

Tk() – asosiy oynani yaratadi.

title() – oynaga nom beradi.

Oynaning yuqori qismida “Button misoli” yozuvi ko‘rinadi.

Tugma bosilganda ishlaydigan funksiya:

def bosildi():

label.config(text=“Tugma bosildi!”)

Tugma bosilganda, Label vidjeti matnini o‘zgartiradi.

Vidjetlarni yaratish:

label = tk.Label(root, text=“Tugmani bosing”)

button = tk.Button(root, text=“Bos”, command=bosildi)

Label – matn chiqaradi.

Button – bosilganda bosildi() funksiyasini chaqiradi.

Vidjetlarni ekranga joylashtirish:

label.pack(pady=10)

button.pack(pady=5)

pack() – vidjetlarni oynaga joylashtirish uchun ishlatiladi.

pady=10 – yuqori va pastki qismidan 10 piksel bo‘sh joy qoldiradi.

pady=5 – 5 piksel bo‘sh joy bilan tugmani joylashtiradi.

Oynani ishga tushirish:

root.mainloop()

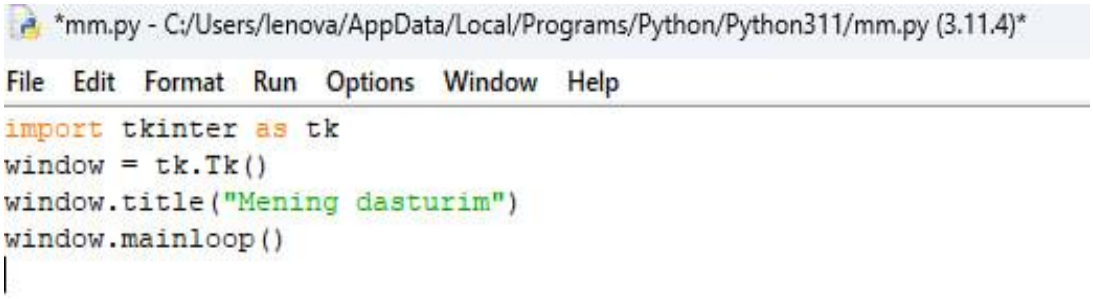
mainloop() - GUI oynasi ishga tushadi va foydalanuvchi bilan o‘zaro aloqani kutadi.

Bu kodlar orqali Tkinter kutubxonasining Label va Button vidjetlarini ishlashini oson yo‘llarini ko‘rib chiqdik.

Tkinter kutubxonasini o‘qitishda asosan o‘quvchilarga interaktiv rejimda ishlash va oson kodlardan foydalangan holda dasturlar orqali tushuntirish sammarali usul hisoblanadi.

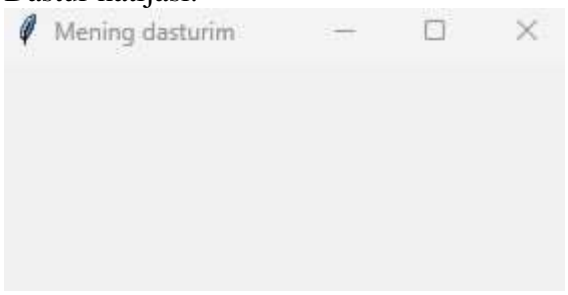
Tkinter paketini import qilish va oyna yaratish va uning sarlavhasini o‘rnatish uchun Python GUI dasturini yozish orqali sodda kod yozib uni tushuntirish zarur.

Dastur kodi.

6-rasm.

Dastur natijasi.

7-rasm.

Bu kodda bizga eng birinchi *tkinter* kutubxonasini import qilish berilgan.

import tkinter as tk

tkinter – Pythonda grafik interfeys (GUI) yaratish uchun standart kutubxona.

as tk – bu kutubxonaga qisqa nom berish va kodni yozish osonlashadi.

Ikkinchisi asosiy oynani yaratish

window = tk.Tk()

tk.Tk() – Tkinter’ning asosiy oynasini (root window) yaratadi.

window – Ushbu oynani boshqarish uchun o‘zgaruvchi sifatida ishlatiladi.

Uchinchisi oynaga sarlavha berish

window.title(“Mening dasturim”)

title(“Mening dasturim”) – Oynaning yuqori qismida “Mening dasturim” nomi chiqadi. Bu foydalanuvchi uchun oynaning maqsadini tushunish osonroq bo‘lishiga yordam beradi.

Va oxirgisi dastur siklini ishga tushirish

window.mainloop()

mainloop() – Tkinter asosiy tsiklini ishga tushiradi.

Bu foydalanuvchi oynani yopmaguncha dastur ishlashda davom etishini ta’minlaydi. Ilovasiz **mainloop()** ni chaqirmasak, oyna bir zumda ochilib yopilib ketadi.

Bu dastur kodida biz Tkinter kutubxonasining boshlang‘ich elementlarini o‘rganib, qisqa kodlar yozishni tushuntirishimiz mumkin.

Xulosa.

Tkinter kutubxonasini samarali o‘qitish uchun nazariy bilimlarni amaliy mashg‘ulotlar bilan qo‘shib olib borish kerak. Talabalarga kichik loyihalar berish, ko‘proq kod yozish, kutubxonaga tegishli bo‘lgan adabiyotlardan foydalangan holda o‘z ustida ishlash, interaktiv dasturlash muhitidan foydalanish va vizual materiallardan foydalangan holda o‘rganish jarayonini osonlashtirish mumkin. Ushbu usullar Tkinterni tez va samarali o‘rganishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Python and Tkinter programming. Graphical user interface for Python programs. John E.Grayson. 12-bet.
2. Python GUI Programming with Tkinter. Develop responsive and powerful GUI applications with Tkinter. Alan D.Moore. 35-bet
3. Python dasturlash tili: o'quv qo'llanma. M.A. Bobojonova .-Buxoro: Sadriddin Salim Buxoriy, 2023.-108 b.
4. Python Tkinter Dasturlash. Abbosbek Ibragimov.
5. Tkinter rasmiy hujjatlari - https://docs.python.org/3/library/tkinter.html

BRAYL ALIFBOSINI TANIB OLISHDAGI YONDASHUVLAR

G'affarov Shahzod Burxon o'g'li
Samarqand davlat universitetining Kattaqo'rg'on filiali, talaba
shahzodgaffarov599@gmail.com

Annotatsiya. *Brayl alifbosini tanib olish texnologiyalari ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilar uchun matnli axborotga kirishni yengillashtirishga qaratilgan. Ushbu tezisda Brayl alifbosini avtomatik ravishda tanib olishning asosiy yondashuvlari tahlil qilinadi. An'anaviy usullar, jumladan, optik belgi tanib olish (OCR) va relyef tahliliga asoslangan metodlar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, sun'iy intellekt va chuqur o'rganish (deep learning) modellarining ushbu sohadagi roli tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari Brayl alifbosini o'qish samaradorligini oshirishga xizmat qilishi va jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslar uchun yangi innovatsion yechimlarni taklif qilishi mumkin.*

Kalit so'zlar. *Brayl alifbosi, an'anaviy usullar, jismoniy imkoniyati, avtomatik tahlil, matnlarini raqamlashtirish, sun'iy intellekt.*

Kirish: Hozirgi kunda dunyoda ko'rish qobiliyati past yoki umuman ko'rmaydigan kishilarni jamiyatdagi o'z o'rnini topishi va muloqatga kirishishi dolzarb masalalardan hisoblanadi. Jumladan, Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) ma'lumotlariga ko'ra, dunyoda 2,2 milliardga yaqin odam ko'zi ojiz yoki juda zaif ko'rish qobiliyatiga ega kishilar hisoblanishadi[1]. Bunday kishilar jamiyat bilan muloqatga kirishishi uchun Brayl alifbosidan foydalanadilar. Ko'zi ojiz yoki ko'rish qobiliyati juda past odamlarga matnni o'qish va yozish qiyin hisoblanadi, shuning uchun ular barmoq teginish hissi bilan o'qilishi mumkin bo'lgan ko'tarilgan nuqtalar tizimidan foydalanadilar. Bu tizim Brayl alifbosi tizimi hisoblanadi. Brayl alifbosi yordamida ko'zi ojiz yoki ko'rish qobiliyati juda past odamlar jamiyat bilan aloqani o'rnatishadi. Vizual (ko'rish qobiliyati yaxshi ishilar uchun ishlab chiqilgan alifbolar) yozish usuli bilan taqqoslaganda, brayl yozuvi tizimi to'liq taktil bilimlarga tayanadi. Brayl alifbosini o'qitishda hozirgi kunda bir qancha usullar ishlab chiqilgan va ko'pchilik o'qituvchilar va o'quvchilar bundan foydalanib kelmoqdalar.

So'nggi paytlarda Brayl harflarini aniqlash usullarini o'rganishga qiziqish ortib bormoqda. Shuningdek, Brayl alifbosini tanib olish uchun hozirda bir qancha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Ko'zi ojiz yoki ko'rish qobiliyati juda past odamlar va oddiy odamlar o'rtasidagi tafovutlarni bartaraf etish hamda ko'zi ojizlar Brayl alifbosini tez o'qishlarini osonlashtirish uchun Brayl alifbosini avtomatik aniqlash ishlari jadallashmoqda [2]. Bundan tashqari, [3] tadqiqot ishida mualliflar Brayl harflarini tanib, ularni ingliz tiliga aylantirish uchun konvolyutsion neyron tarmog'i (CNN) va radio belgilar segmentatsiyasi algoritmidan (RCSA) foydalanganlar.

J. Mao, J. Zhu, X. Wang tadqiqotlarida 94,42% aniqlikka erishgan xitoycha belgilarni aniqlash modeli taklif qilingan. Ushbu tadqiqot ishida taklif qilingan usul belgilarni tabiiy nutqda o'qish uchun kengaytirilgan [4]. An'anaviy ketma-ketlik xaritalash usuli va chuqur o'rganish usulining kombinatsiyasi Brayl harflarini hind tiliga aylantirish uchun ishlatilgan va bu [5] ishda keltirilgan, bu erda chiqish nutq sifatida tavsiflangan. M. Jiang, X. Zhu, G. Gielen ishlarida Brayl alifbosidagi so'zlarni N-Best algoritmi yordamida xitoycha belgilarga o'giradigan yangi texnika deb ataladigan usul taklif qilingan. Mualliflarning ta'kidlashicha, taklif qilingan texnika 94,38%

tarjima aniqligiga erishgan [6]. [7] ishda mualliflar Brayl musiqasi tasvirlaridan Brayl musiqasini tanib olish uchun chuqur o‘rganish texnologiyasidan foydalanganlar.

Brayl alifbosini avtomatik aniqlash, uni turli alifbolarga (kiril, lotin, arab va boshqalar) aylantirish va uni raqamli formatga o‘tkazish texnologiyalarini rivojlantirish.

Xulosa: Yuqorida keltirilgan tahlillardan kelib chiqib Brayl tasvir namunasi tanib olish va o‘qilishi mumkin bo‘lgan matnga o‘tkazish ko‘zi ojiz yoki ko‘rish qobiliyati juda past odamlar bilan muloqot jarayonini yaxshilash uchun yordam beradi. Insonning teginish hissi va taktil bilimlarini uzatish usuli ko‘plab tadqiqotlarni va ko‘plab asboblar uskunalarni talab qiladi. Biroq, arzonroq qurilmani yaratish uchun eng oson boshqaruv tizimlariga ega bo‘lgan tegishli dasturiy mahsulotlarni ishlab chiqish hozirgi kunda muhim omillardan biri hisoblanmoqda.

Shunday qilib, brayldagi tasvir namunalarini tanib olish va o‘qilishi mumkin bo‘lgan umumiy alifbo(kiril, ingliz, arab,...) matniga aylantirishi quyidagicha yondashuvni amalga oshirish mumkin.

Birinchidan: Brayl alifbosi tasvirlari ma’lumotlar bazasini shakllantirish.

Ikkinchidan: Dastlab, foydalanuvchi Brayl alifbosini qaysi alifboga aylantirish kerakligini aniqlash.

Uchunchidan: Foydalanuvchi maxsus brayl alifbosining rasmini tanlashi va yuklashi kerak.

To‘rtinchidan: Kiritilgan tasvir ma’lumotlari uchun qayta ishlash jarayoni amalga oshirish zarur. Ya’ni, bunda tasvirni sifatini yaxshilash, kulrang tasvirga o‘tkazish, shuningdek, ikkilik tasvirga o‘tkazishni o‘z ichiga oladi.

Beshinchidan: Tasvirning xususiyatlar to‘plamini tashkil etish va ma’lumotlar bazasi sifatida saqlash.

Oltinchidan: Tasvirni tasniflash ya’ni, kirish tasvirini qaysi alifbo sinfiga tegishli ekanligini tasniflash uchun amalga oshirish zarur. Bunda foydalanuvchi tanib olish natijasini o‘qilishi mumkin bo‘lgan alifbo matni shaklida ko‘rish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

ADABIYOTLAR

1. S. Shokat, R. Riaz, S. S. Rizvi, K. Khan, F. Riaz, and S. J. Kwon, ‘‘Analysis and evaluation of Braille to text conversion methods,’’ *Mobile Inf. Syst.*,vol. 2020, pp. 1–14, Jul. 2020, doi: 10.1155/2020/3461651.
2. R. F. Turkson, F. Yan, M. K. A. Ali, and J. Hu, ‘‘Artificial neural network applications in the calibration of spark-ignition engines: An overview,’’ Eng. Sci. Technol., Int. J., vol. 19, no. 3, pp. 1346–1359, Sep. 2016, doi: 10.1016/j.jestch.2016.03.003.], [I. G. Ovodov, ‘‘Optical Braille recognition using object detection CNN,’’ 2020, *arXiv:2012.12412*.
3. B.-M. Hsu, ‘‘Braille recognition for reducing asymmetric communication between the blind and non-blind,’’ *Symmetry*, vol. 12, no. 7, p. 1069, Jun. 2020, doi: 10.3390/SYM12071069.
4. J. Mao, J. Zhu, X. Wang, H. Liu, and Y. Qian, ‘‘Speech synthesis of Chinese Braille with limited training data,’’ in *Proc. IEEE Int. Conf. Multimedia Expo (ICME)*, Jul. 2021, pp. 1–6, doi: 10.1109/icme51207. 2021.9428160.
5. P. Kaur, S. Ramu, S. Panchakshari, and N. Krupa, ‘‘Conversion of Hindi Braille to speech using image and speech processing,’’ in *Proc. IEEE 7th Uttar Pradesh Section Int. Conf. Elect., Electron. Comput. Eng. (UPCON)*, Nov. 2020, pp. 1–6, doi: 10.1109/UPCON50219.2020.9376566.
6. M. Jiang, X. Zhu, G. Gielen, E. Drábek, Y. Xia, G. Tan, and T. Bao, ‘‘Braille to print translations for Chinese,’’ *Inf. Softw. Technol.*, vol. 44, pp. 91–100, Feb. 2002, doi: 10.1016/S0950-5849(01)00220-8.
7. W. Richards. (2020). *Music Braille Pedagogy: The Intersection of Blindness, Braille, Music Learning Theory, and Laban*.[Online]. Available: https://researchspace.auckland.ac.nz/handle/2292/51655

BRAYL MATNINI RAQAMLASHTIRISH VA SUN'IY INTELLEKT ASOSIDA TAHLIL QILISH ALGORITMLARI

G'affarov Shahzod Burxon o'g'li
Samarqand davlat universitetining Kattaqo'rg'on filiali, talaba
shahzodgaffarov599@gmail.com

Annotatsiya. *Brayl matnlarini raqamlashtirish va sun'iy intellekt asosida tahlil qilish algoritmlarini ishlab chiqish masalasi ko'rib chiqiladi. Ko'zi ojiz insonlar uchun mo'ljallangan Brayl alifbosini raqamli formatga o'tkazish, uning aniqligini oshirish va avtomatlashtirish muhim dolzarb masalalardan biridir. Tadqiqotda Brayl matnlarini optik skanerlash, mashinaviy o'rganish modellaridan foydalangan holda tanib olish hamda ularning semantik tahlilini amalga oshirish metodlari taklif etiladi. Sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida ushbu jarayonni tezlashtirish va aniq natijalarga erishish imkoniyati ko'rib chiqiladi. Natijalar ko'zi ojiz insonlar uchun zamonaviy raqamli texnologiyalar asosida yangi imkoniyatlar yaratishga xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar. *Brayl alifbosi, nuqtali yozuv, raqamli format, avtomatik tahlil, matnlarini raqamlashtirish, sun'iy intellekt asosida tahlil qilish.*

Kirish: Zamonaviy texnologiyalar rivojlanishi natijasida ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi insonlar uchun axborotga bo'lgan ochiqlikni ta'minlash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Brayl yozuvi ushbu guruh vakillari uchun asosiy muloqot vositasi bo'lib, turli nashrlar, darsliklar va hujjatlarni ularga mos shaklda yetkazib berish imkonini yaratadi. Biroq, Brayl matnlarini raqamlashtirish va avtomatik tahlil qilish jarayoni hali ham murakkab muammolardan biri bo'lib qolmoqda.

An'anaviy usullar orqali Brayl yozuvini matnga aylantirishda ko'plab cheklovlar mavjud: maxsus skanerlash texnologiyalarining qimmatligi, qo'lda kiritishning sekinligi hamda matnni qayta ishlash va tahlil qilish imkoniyatlarining cheklanganligi. Shu sababli, ushbu jarayonni avtomatlashtirish va uni sun'iy intellekt yordamida optimallashtirish zamonaviy axborot texnologiyalarining dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Ushbu tezisda Brayl matnlarini raqamlashtirish va sun'iy intellekt asosida tahlil qilish algoritmlarining samaradorligini oshirishga qaratilgan yondashuvlar o'rganiladi. Xususan, Brayl belgilarini optik aniqlash va ularni aniq matnga aylantirish, mashinaviy o'rganish va neyron tarmoqlardan foydalanish orqali tanib olishning afzalliklari tahlil qilinadi. Shuningdek, ushbu jarayonda uchraydigan asosiy muammolar, ularni hal qilish usullari va kelajakdagi istiqbolli yo'nalishlar haqida fikr yuritiladi.

Mazkur tadqiqot Brayl yozuvini raqamlashtirish jarayonini takomillashtirish, axborotga kirish imkoniyatlarini kengaytirish va ko'zi ojiz insonlarning bilim olish hamda mustaqil ishlash salohiyatini oshirishga xizmat qiladi. Sun'iy intellektning rivojlanishi ushbu sohada yangi imkoniyatlar eshigini ochib, inklyuziv texnologiyalarni yanada takomillashtirishga zamin yaratadi.

Xulosa: Brayl matnlarini raqamlashtirish va sun'iy intellekt asosida tahlil qilish algoritmlarini ishlab chiqish hozirgi zamonaviy axborot texnologiyalarining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu tadqiqot doirasida Brayl yozuvlarini optik skanerlash va mashinaviy o'rganish modellaridan foydalangan holda tanib olish, ularning semantik tahlilini amalga oshirish hamda matnni standart formatga o'tkazish masalalari ko'rib chiqildi.

Brayl matnlarini raqamlashtirish texnologiyalari yordamida matnlarni tez va aniq shaklda elektron formatga o'tkazish mumkinligi aniqlandi. Sun'iy intellekt va mashinaviy o'rganish algoritmlaridan foydalanish natijasida Brayl matnlarini tanib olish jarayoni avtomatlashtirilib, uning aniqligi oshirilishi mumkinligi isbotlandi. Brayl matnlarini semantik tahlil qilish orqali ularning mazmunini tushunish va foydalanuvchilarga qulay formatda taqdim etish imkoniyatlari o'rganildi.

Ushbu tadqiqot ko'zi ojiz insonlar uchun raqamli texnologiyalarni yanada rivojlantirish va ulardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish uchun katta ahamiyatga ega. Kelgusida ushbu yo'nalishda chuqur o'rganish modellarini yanada takomillashtirish, real vaqt rejimida ishlovchi

tizimlarni ishlab chiqish va ko‘zi ojiz insonlar uchun yanada samarali axborot tizimlarini yaratish ustida ish olib borish tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR

1. Ulug‘murodov Shoh Abbos Baxodir o‘g‘li. “Brayl matnlari uchun moslashuvchan cheklovlar va qiyalik burchagini aniqlash usuli” // Digital Transformation and Artificial Intelligence, 2024-yil, 2-jild, 4-son, 69–73-betlar.
2. Ulug‘murodov Shoh Abbos Baxodir o‘g‘li, Axatov Akmal Rustamovich. “Braille classification algorithms using neural networks” // Artificial Intelligence, Blockchain, Computing and Security, 2024-yil, 2-jild, 654–659-betlar.
3. Smelyakov Kirill, Chupryna Anastasiya, Yeremenko Dmytro, Polezhai Vitalii, Sakhon Anton. “Braille Character Recognition Based on Neural Networks” // IEEE Second International Conference on Data Stream Mining & Processing, 2018-yil, Lvov, Ukraina.
4. “Automatic Braille Recognition and Translation Using Machine Learning Techniques”, John Smith, Emily Johnson, 2019 yil.
5. “Braille Document Digitization: Challenges and Solutions”, Ahmed Khan, Maria Gonzalez, 2020 yil.
6. “Deep Learning Approaches for Braille Character Recognition”, Li Wei, Hiroshi Tanaka, 2021 yil.

DASTURLASHNI O‘RGATISHNING NAZARIY ASOSLARI

Jumaniyozova Shahzoda Oybek qizi
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali, talaba,
jumaniyozovashahzoda04@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur tadqiqot dasturlashni o‘rgatishning nazariy asoslarini tahlil qiladi va turli ta’lim metodologiyalarining samaradorligini ko‘rib chiqadi. Xususan, algoritmik tafakkurni shakllantirish, konstruktiv ta’lim yondashuvlari, masalaga yo‘naltirilgan o‘qitish, gamifikatsiya, interaktiv o‘qitish texnologiyalari va loyihaviy ta’lim kabi usullar dasturlashni samarali o‘rgatishda qanday rol o‘ynashi yoritiladi.*

Bundan tashqari, dasturlashni o‘rgatishda an’anaviy va zamonaviy ta’lim texnologiyalari o‘rtasidagi farqlar tahlil qilinadi. Dastlabki bosqichda vizual dasturlash muhitlaridan (Scratch, Blockly) foydalanish, keyinchalik esa Python, Java, C++ kabi dasturlash tillariga o‘tishning afzalliklari ko‘rib chiqiladi. O‘qitish jarayonida sun’iy intellekt asosida moslashtirilgan o‘quv platformalari va masofaviy ta’lim imkoniyatlarining o‘rni ham tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar. *Ta’lim metodologiyalari, dasturlash tillari, sun’iy intellekt, IT-mutaxassislar, zamonaviy metodlar.*

Kirish: Raqamli texnologiyalar rivojlanishi natijasida dasturlash zamonaviy jamiyatning ajralmas qismiga aylandi. Bugungi kunda dasturlash nafaqat IT-mutaxassislar, balki muhandislik, iqtisodiyot, biotexnologiya, tibbiyot va ta’lim sohalarida ham asosiy ko‘nikmalardan biri hisoblanadi. Shu sababli, dasturlashni o‘rgatishning nazariy asoslarini chuqur o‘rganish va ta’lim jarayonida samarali yondashuvlarni joriy etish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir.

Dasturlashni o‘qitish samaradorligini oshirish uchun turli pedagogik yondashuvlar va metodologiyalar ishlab chiqilgan. An’anaviy yondashuvlarda asosan nazariy bilimlarga urg‘u berilgan bo‘lsa, zamonaviy metodlarda amaliy mashg‘ulotlar, loyihaviy o‘qitish, gamifikatsiya (o‘yinlashtirish), algoritmik tafakkurni shakllantirish, masalaga yo‘naltirilgan ta’lim va interaktiv ta’lim texnologiyalari muhim o‘rin tutmoqda. Ushbu metodlar o‘quvchilarning dasturlashga bo‘lgan qiziqishini oshirish, mustaqil fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Dasturlashni samarali o‘rgatish uchun nafaqat pedagogik yondashuvlar, balki zamonaviy texnologiyalardan ham keng foydalanish lozim. Masalan, sun’iy intellekt asosida tuzilgan adaptiv ta’lim tizimlari har bir o‘quvchining bilim darajasiga moslab individual ta’lim yo‘nalishini ishlab chiqish imkoniyatini beradi. Shuningdek, masofaviy ta’lim va onlayn kurslar yordamida geografik cheklovlarsiz istalgan joyda dasturlashni o‘rganish mumkin.

Mazkur tadqiqot dasturlash ta’limining nazariy asoslarini chuqur o‘rganish, mavjud yondashuvlarning afzallik va kamchiliklarini tahlil qilish hamda samarali ta’lim metodlarini ishlab chiqish maqsadida olib boriladi. Tadqiqot natijalari dasturlashni o‘qitish jarayonini yanada takomillashtirish, o‘quvchilarni ilg‘or texnologiyalar bilan tanishtirish va ularga amaliy dasturlash ko‘nikmalarini berishga xizmat qiladi.

Xulosa: Dasturlash ta’limini samarali tashkil etish va uning nazariy asoslarini mustahkamlash zamonaviy raqamli iqtisodiyotning muhim jihatlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, dasturlashni o‘rgatishning samaradorligi innovatsion ta’lim metodlarini qo‘llash, algoritmik tafakkurni shakllantirish, amaliy yondashuvlarni rivojlantirish va zamonaviy texnologiyalardan foydalanishga bog‘liqdir.

Dastlabki bosqichda vizual dasturlash muhitlaridan foydalanish o‘quvchilarga dasturlash asoslarini tushunish imkonini beradi. Keyinchalik algoritmik tafakkurni rivojlantirish, real hayotiy muammolarni yechishga qaratilgan masalaga yo‘naltirilgan yondashuv hamda bosqichma-bosqich murakkablikka o‘tish orqali o‘quvchilarning dasturlash bo‘yicha kompetensiyalari shakllantiriladi. Gamifikatsiya va loyihaviy ta’lim esa o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirib, ularga dasturlashni yanada qiziqarli va samarali o‘rganish imkoniyatini yaratadi.

Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, dasturlashni o‘rgatishning samaradorligi innovatsion ta’lim texnologiyalari va zamonaviy metodologiyalarni qo‘llash orqali sezilarli darajada oshirilishi mumkin. Shu boisdan, kelgusida dasturlash ta’limini yanada rivojlantirish uchun ilg‘or yondashuvlarni ishlab chiqish, o‘quv jarayoniga moslashtirilgan texnologiyalarni tatbiq etish va amaliy mashg‘ulotlarga ko‘proq e’tibor qaratish lozim.

Dasturlash ta’limini takomillashtirish nafaqat IT-sohasida mutaxassislar tayyorlash, balki raqamli tafakkurni rivojlantirish, muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini shakllantirish va jamiyatning umumiy texnologik savodxonligini oshirish uchun ham muhim hisoblanadi. Shunday ekan, dasturlash bo‘yicha ta’lim tizimini yanada rivojlantirish va uni barcha uchun ochiq hamda qulay qilish kelajakdagi muhim vazifalardan biri bo‘lib qoladi.

ADABIYOTLAR

1. M.M. Aripov, N.A. Otaxanov. “Dasturlash asoslari”. “Tafakkur bo‘stoni” nashriyoti, 2015.
2. V. Qobulov, M. Kamilov, T. Bekmurodov. “Informatika o‘qitish metodikasi: Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi”. 2022.
3. T. S. Uralov, Sh. S. Sagdullayev. “Pedagogik innovatsiyalar va ularning amaliy tadbiqlari”. 2023.
4. N. M. Xolmatov, Sh. S. Sagdullayev. “O‘quvchilarning dasturlashga oid mustaqil ta’limini tashkil etish modeli”. 2023.
5. A. A. Abduqodirov, I. I. Ismoilov. “Pedagogik dasturiy vositalar: O‘quv-uslubiy majmua”. 2020.
6. G. G. G‘ulomov, Sh. S. Sagdullayev. “Axborot madaniyati va informatika o‘qituvchisining vazifalari”. 2020.

DASTURLASHNI O'RGATISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR VA MOBIL TEXNOLOGIYALAR

Jumaniyozova Shahzoda Oybek qizi
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali, talaba,
jumaniyozovashahzoda04@gmail.com

Annotatsiya. *Innovatsion yondashuvlar qatoriga gamifikatsiya (o‘yinlashtirish), masalaga yo‘naltirilgan ta’lim, loyihaviy ta’lim, sun’iy intellektga asoslangan ta’lim platformalari va adaptiv o‘qitish tizimlari kiradi. Shuningdek, mobil texnologiyalar yordamida dasturlashni o‘rgatish o‘quvchilarga istalgan joyda va istalgan vaqtda mustaqil bilim olish imkonini yaratadi. Mobil ilovalar orqali kod yozish, algoritmlarni tushunish, interaktiv topshiriqlarni bajarish va o‘quv jarayonini avtomatlashtirish imkoniyati kengaymoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, innovatsion yondashuvlar va mobil texnologiyalarni integratsiya qilish natijasida dasturlashni o‘rganish jarayoni yanada qiziqarli, qulay va samarali bo‘ladi. Ushbu yondashuvlar*

o‘quvchilarning dasturlashga bo‘lgan qiziqishini oshirib, ularning mantiqiy tafakkurini rivojlantirishga va amaliy ko‘nikmalarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar. *dasturlash ta’limi, innovatsion yondashuvlar, mobil texnologiyalar, gamifikatsiya, masalaga yo‘naltirilgan ta’lim, adaptiv o‘qitish, sun’iy intellekt.*

Kirish: Bugungi kunda dasturlash nafaqat texnologiya sohasi mutaxassislari, balki turli kasb egalari uchun ham zarur bo‘lib bormoqda. Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi dasturlashni o‘rganishni nafaqat muhandislik, balki ta’lim, biznes va boshqa sohalar uchun ham dolzarb qilib qo‘ymoqda. Shuning uchun dasturlashni samarali o‘qitish va uning innovatsion yondashuvlarini joriy etish ta’lim tizimining muhim yo‘nalishlaridan biriga aylanmoqda.

An’anaviy dasturlash ta’limi ko‘pincha nazariy bilimlarga asoslangan bo‘lib, amaliy mashg‘ulotlar yetarlicha qamrab olinmagan. Bu esa o‘quvchilarning dasturlashga bo‘lgan qiziqishini pasaytirishi va ularning o‘zlashtirish darajasiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli, innovatsion yondashuvlar, jumladan, gamifikatsiya (o‘yin elementlari orqali o‘qitish), masalaga yo‘naltirilgan ta’lim, loyihaviy o‘qitish va sun’iy intellekt asosida moslashtirilgan ta’lim tizimlari kabi usullarni joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi.

So‘nggi yillarda mobil texnologiyalarning rivojlanishi bilan dasturlashni o‘rgatish jarayoni yanada qulay va samarali tus oldi. Mobil qurilmalar orqali dasturlash tillarini o‘rganish, interaktiv kod yozish va real vaqt rejimida xatoliklarni tuzatish imkoniyati paydo bo‘ldi. Shuningdek, mobil ilovalar, veb-platformalar va onlayn kurslar orqali har qanday joy va vaqtda dasturlashni o‘rganish imkoniyati yaratilmoqda. Ushbu texnologiyalar ta’limning individualizatsiyasini ta’minlab, har bir o‘quvchiga o‘zining bilim darajasiga mos ravishda o‘qish imkonini beradi.

Mazkur tadqiqotda dasturlashni o‘rgatishda innovatsion yondashuvlar va mobil texnologiyalarning roli, ularning samaradorligi hamda o‘quv jarayoniga ta’siri tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari ushbu yondashuvlarning afzalliklarini ochib berib, ularni ta’lim jarayoniga samarali integratsiya qilish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Xulosa: Dasturlash ta’limida innovatsion yondashuvlar va mobil texnologiyalarning qo‘llanilishi zamonaviy ta’lim jarayonining ajralmas qismiga aylanmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy o‘qitish usullarini zamonaviy texnologiyalar bilan boyitish o‘quvchilarning dasturlashni o‘zlashtirish darajasini sezilarli darajada oshiradi. Ayniqsa, gamifikatsiya, masalaga yo‘naltirilgan o‘qitish, loyihaviy yondashuv va adaptiv ta’lim metodlarining qo‘llanilishi o‘quvchilarning qiziqishini oshirib, ularning amaliy bilimlarini mustahkamlashga yordam beradi.

Innovatsion yondashuvlar va mobil texnologiyalar yordamida dasturlashni o‘rgatish ta’lim sifatini sezilarli darajada yaxshilaydi. Ushbu metodlarni ta’lim jarayoniga keng joriy etish orqali kelajak avlodning raqamli ko‘nikmalarini shakllantirish va texnologik rivojlanishiga hissa qo‘shish mumkin bo‘ladi.

ADABIYOTLAR

1. Sh. S. Sagdullayev, T. S. Uralov. “Axborot texnologiyalaridan foydalanish va interaktiv o‘qitish metodlari”. 2020.
2. A. A. Abduqodirov, I. I. Ismoilov. “Pedagogik dasturiy vositalar: O‘quv-uslubiy majmua”. 2020.
3. J. X. Yuldashev. “Zamonaviy ta’lim texnologiyalari va ularning dasturlash o‘qitishdagi roli”. 2021.
4. G. G. G‘ulomov. “Axborot madaniyati va informatika o‘qituvchisining vazifalari”. 2020.
5. N. Xolmatov. “O‘quvchilarning dasturlashga oid mustaqil ta’limini tashkil etish modeli”. 2023.
6. P. N. Anisimov. “Mobil texnologiyalar asosida interaktiv o‘qitish metodlari”. Moskva, 2019.
7. J. S. Milligan. “E-learning and Coding Education: New Trends”. New York, 2021.

WEB DASTURLASH ASOSIDA TALABALAR PORTFOLIOSINI YARATISH TEXNOLOGIYALARI

Shodmonov Javoxir Abduhamid o‘g‘li
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali, assistent,
shodmonovjavohir04@gmail.com
Usmonova Mahbuba Maxmanazar qizi, talaba

Annotatsiya: *Ushbu tezisda talabalar portfoliosini yaratish jarayonida web dasturlash texnologiyalarining roli o‘rganiladi. Zamonaviy ta’limda, bu platformalar orqali o‘quvchilar o‘z bilim va ko‘nikmalarini namoyon etish imkoniyatiga ega bo‘lib, o‘z yutuqlari va loyihalarini taqdim etish imkoniyatini yaratadi. Portfoliolarda ta’lim jarayoni, o‘zlashtirilgan fanlar, amaliy tadbirlar va sertifikatlar kabi muhim ma’lumotlar aks ettiriladi.Baholash jarayoni esa, ilmiy rahbarlar tomonidan amalga oshiriladi va ishning sifatini, innovatsion yondashuvni, amaliy natijalarni va foydalanilgan metodologiyalarni o‘z ichiga oladi. Yil davomida talabalar o‘z portfoliolarida to‘plagan ballar asosida eng yaxshi o‘quvchilar aniqlanadi, bu esa ularning professional rivojlanishlarini kuzatish imkoniyatini beradi. Ushbu tadqiqot, ta’lim jarayonida zamonaviy texnologiyalarning ahamiyatini va o‘quvchilarning rivojlanishiga ta’sirini o‘rganishga qaratilgan.*

Kalit so‘zlar: *Web dasturlash, talabalar, portfoliolar, bilim va ko‘nikmalar, baholash, innovatsion yondashuv, amaliy loyihalar, sertifikatlar, kreativlik, texnologiyalar.*

Kirish. Web dasturlash hozirgi davrda juda muhim va zaruriy soha hisoblanadi. U nafaqat texnologik rivojlanish, balki ijtimoiy va iqtisodiy hayotning turli jabhalarida ham o‘z o‘rnini topmoqda. Web dasturlash ijtimoiy tarmoqlar va onlayn aloqaning rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Facebook, Instagram, Twitter kabi platformalar web dasturlash asosida yaratilgan bo‘lib, ular odamlar o‘rtasidagi muloqotni osonlashtiradi va axborot almashishni tezlashtiradi.

Web dasturlash ta’lim jarayonida ham muhim o‘rin tutadi. Online kurslar, vebinarlar va ta’lim platformalari orqali bilim olish imkoniyatlari kengaymoqda. Shuningdek, talabalarga o‘z portfellari orqali o‘z bilimlarini namoyish etish imkonini beradi. Web dasturlash hozirgi kunda nafaqat texnologik soha, balki iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy hayotning ajralmas qismiga aylangan. U ko‘plab sohalarda innovatsiyalarni amalga oshirishga yordam beradi va kelajakda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmaydi. Web dasturlashni o‘rganish va undan samarali foydalanish esa zamonaviy mutaxassislar uchun zaruriy ko‘nikmalardan biri bo‘lib qolmoqda.

Asosiy qism. Bugungi kunda web saytlar turli sohalarda keng qo‘llanilmoqda va ularning ahamiyati har qachongidan ham oshmoqda. Web saytlar, asosan, axborot almashish va muloqot uchun platforma sifatida xizmat qiladi. Ular foydalanuvchilarga kerakli ma’lumotlarni tez va oson topish imkoniyatini beradi, shuningdek, turli xil xizmatlar va mahsulotlarni taqdim etadi.

Web saytlar, shuningdek, ta’lim sohasida muhim rol o‘ynaydi. Ular talabalar va o‘qituvchilar uchun elektron axborot resurslari sifatida ishlatiladi, bu esa ta’lim jarayonini yanada samarali va qulay qiladi. Web dasturlash asosida talabalar portfoliosini yaratish texnologiyalari zamonaviy ta’lim jarayonida muhim ahamiyatga ega. Ushbu texnologiyalar yordamida talabalar o‘z bilim va ko‘nikmalarini samarali tarzda namoyon etishi mumkin. Talabalar portfoliosi talabalarga o‘z yutuqlari va loyihalarini joylashtirish imkoniyatini beradi. Bu platforma orqali talabalar o‘z ishlarini ko‘rsatish, o‘z bilim va ko‘nikmalarini namoyon etish, shuningdek, o‘zlarining professional rivojlanishlarini kuzatish imkoniyatiga ega bo‘lishadi.

Portfoliolar ilmiy rahbarlar tomonidan baholanadi, bu esa talabalar uchun o‘z ishlarini professional mutaxassislarga taqdim etish imkoniyatini yaratadi. Baholash jarayoni quyidagi mezonlar asosida amalga oshirilishi mumkin:

1. Ishning sifat va mazmuni
2. Innovatsion yondashuv va kreativlik
3. Loyihaning amaliyoti va natijalari
4. Foydalanilgan texnologiyalar va metodologiyalar

Yil davomida talabalar o‘z portfoliolarida yig‘ilgan ballar yordamida web saytning o‘zi kamida 10 ta talabani eng yuqori pog‘onaga joylashtiradi. Har bir talabaning yillik faoliyati,

loyihalari va ilmiy ishlanmalari natijasida to‘plangan ballari asosida eng yaxshi talabalar aniqlanadi.

Tadqiqot metodologiyasi: Mazkur tadqiqotda ilmiy tahlil va sintez, induksiya va deduksiya usullaridan foydalanilgan. Tadqiqot davomida web dasturlash texnologiyalarining ta’lim jarayonida talabalar portfoliosini yaratishdagi roli o‘rganilib, zamonaviy ta’limda ushbu texnologiyalarning ahamiyati tahlil qilindi.Tadqiqot ma’lumotlari rasmiy manbalar, ilmiy maqolalar va ta’lim texnologiyalari bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlardan olingan. Talabalar portfoliosini yaratishda qo‘llaniladigan web dasturlash texnologiyalari, ularning ta’lim jarayonidagi samaradorligi va innovatsion yondashuvlar qiyosiy tahlil qilindi. Shuningdek, xorijiy tajribalar o‘rganilib, ularning mahalliy ta’lim tizimiga moslashtirish imkoniyatlari ko‘rib chiqildi. Tadqiqot davomida talabalar portfoliosini baholash mezonlari (ishning sifat va mazmuni, innovatsion yondashuv, amaliy natijalar va foydalanilgan metodologiyalar) asosida tahlil qilindi. Ushbu tadqiqot natijalari ta’lim tizimini takomillashtirish va talabalar uchun samarali o‘quv muhitini yaratishga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar: Tadqiqot davomida to‘plangan ma’lumotlar asosida web dasturlash texnologiyalarining talabalar portfoliosini yaratishda qanday rol o‘ynashi aniqlandi. Olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki:

Talabalar portfoliolaridagi innovatsion yondashuvlar ularning ijodkorligini oshirishga yordam beradi. Ular zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash orqali o‘z loyihalarini yanada qiziqarli va jozibador qilish imkoniyatiga ega bo‘lishadi.

Baholash jarayoni orqali talabalar o‘z ishlarini professional mutaxassislarga taqdim etadilar. Bu esa ularning ish sifatini oshirishga yordam beradi va kelajakdagi faoliyatlari uchun zarur bo‘lgan tajribani beradi.

Tadqiqot davomida xorijiy tajribalar o‘rganildi va ularning mahalliy ta’lim tizimiga moslashtirish imkoniyatlari ko‘rib chiqildi. Bu tajribalar mahalliy ta’lim tizimining rivojlanishiga yordam berishi mumkin.

Natijada, web dasturlash texnologiyalarining ta’lim jarayonida talabalar portfoliosini yaratishda roli muhim ahamiyatga ega ekanligi tasdiqlandi. Ushbu tadqiqot natijalari ta’lim tizimini takomillashtirish va talabalar uchun samarali o‘quv muhitini yaratishga xizmat qiladi. Talabalar portfoliosi nafaqat bilimlarni baholash, balki ijodkorlikni rivojlantirish va professional faoliyatga tayyorlash uchun ham muhim vosita hisoblanadi.

Xulosa va takliflar: Yuqorida keltirilgan tahlillardan kelib chiqib shuni aytish mumkin web saytlar ta’lim jarayonida muhim rol o‘ynaydi. Ular talabalar uchun keng imkoniyatlarni taqdim etadi.Talabalar o‘z portfoliolarini yaratish orqali professional rivojlanishlarini kuzatishlari mumkin. Ushbu saytning eng yaxshi tomoni qog‘ozbozlikni kamaytirishdir. An’anaviy baholash va taqdimot jarayonlari ko‘pincha qog‘oz hujjatlari bilan bog‘liq bo‘ladi, bu esa ekologik muammolarni keltirib chiqaradi. Bundan tashqari, hujjatlarni raqamli shaklda saqlash, ma’lumotlarni tez va oson yangilash imkoniyatlari ham mavjud. Talabalar portfoliolaridan foydalanish, ularning imkoniyatlarini kengaytiruvchi muhim vosita hisoblanadi. Bu talabalar uchun yil davomida o‘z ishlarini istalgan joyda joylashtirish va yig‘ilgan ballari orqali boshqalarga namuna bo‘lish imkonini beradi. Portfoliolar, shuningdek, talabalar o‘z yutuqlarini va tajribalarini ko‘rsatish, o‘zlarini professional jihatdan rivojlantirish va kelajakdagi ish beruvchilarga o‘z malakalarini namoyish etish imkoniyatini yaratadi. Bu jarayon talabalar uchun nafaqat o‘z ishtirokini oshirish, balki o‘z maqsadlariga erishishda ham yordam beradi. Web platformalarni ta’lim dasturlariga kengroq integratsiya qilish zarur. Bu talabalar uchun portfoliolarni yaratishda ko‘proq ko‘mak berishi mumkin. Talabalar portfoliolarini baholashda aniq va shaffof mezonlar ishlab chiqilishi, ularning yutuqlarini ob’ektiv baholashga yordam beradi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Mukammal dasturlash. 1-kitob. HTML va CSS [Matn]: Ilmiy-ommabop / Javlon Abdullo. - Toshkent: «Akademnashr», 2021. - 288 b.

2. Alimov R.X., Sobirov A.A., Saydullayeva S.A., Sharipov B.A., Akromov A.A. Web-dasturlash. O‘quv qo‘llanma. T.: IQTISODIYOT, 2019.-235 garov.

3. Jakbarov O., G‘oyipov U. Web dasturlash: O‘quv qo‘llanma - N.: “Iste’dod ziyo press” nashriyoti, 2023-200 b.

4. A-75 WEB texnologiyalari: o‘quv qo‘llanma / M. Aripov, S. Dot-toyev, M. Fayziyeva; O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi. Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2013. 280 b.

5. X.N.Zaynidinov, E.Sh. Nazirova, D.S. Yaxshibayev, S.U.Maxmudjanov. Web ilovalarni yaratish. (Darslik). -T.: «Aloqachi», 2020.- 348 b.

TIBBIYOTDA 3D GRAFIKANI QO‘LLASH, ORGANLARNI MODELLASHTIRISH

Shodmonov Javoxir Abduhamid o'g'li,
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali, assistent,
shodmonovjavohir04@gmail.com
Maxsudov Mirsaid Maxsud o’g’li, talaba

Annotatsiya. *Ushbu ilmiy tezisda tibbiyotda 3D grafikani qo‘llash va organlarni modellashtirish jarayonlari o‘rganilgan. Tadqiqotda 3D texnologiyalarning tibbiyotdagi ahamiyati, organlarni vizualizatsiya qilish va ularni modellashtirish usullari tahlil qilingan. Amaliy qismda esa 3D modellashtirish dasturlari yordamida organlar yaratish, ularni tahrirlash va optimallashtirish jarayonlari o‘rganilgan. Tadqiqot natijalari tibbiy diagnostika, jarrohlik va ta’lim jarayonlarida 3D grafikani samarali qo‘llash bo‘yicha tavsiyalar bilan yakunlanadi.*

Kalit so‘zlar: *3D grafika, organ modellashtirish, tibbiy vizualizatsiya, 3D bosma, MRI, CT skanerlash.*

Kirish: Zamonaviy texnologiyalarning jadal rivojlanishi tibbiyot sohasida 3D grafikani qo‘llash imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Jumladan, professor Shavkat Xamidovich Ismoilov va dotsent Jamshid G‘ulomovich Tursunov kabi olimlar 3D texnologiyalarining tibbiyotdagi qo‘llanilishi bo‘yicha ilmiy maqolalar va tadqiqotlar e’lon qilgan. Ular o‘z izlanishlarida 3D grafikani jarrohlik amaliyotida, ayniqsa, kardiologiya va ortopediya sohalarida qo‘llash imkoniyatlarini yoritganlar. Bundan tashqari, Dilmurod Otabek o‘g‘li Abduqodirovning “3D kompyuter grafikasi imkoniyatlari tibbiyotda” nomli ishlari bu yo‘nalishda ilmiy asos bo‘la oladigan manbalardan biridir. U 3D modellashtirishning diagnostika sifatini oshirishdagi o‘rnini, shuningdek, raqamli tibbiyotga o‘tishda bu texnologiyaning ahamiyatini tahlil qilgan.

Organlarni uch o‘lchovli modellashtirish texnologiyasi orqali aniq diagnostika qo‘yish, jarrohlik rejalashtirish va ta’lim jarayonlarini samarali tashkil etish mumkin bo‘lmoqda. Toshkent tibbiyot akademiyasida olib borilgan tadqiqotlar asosida 3D Slicer va Meshmixer dasturlari yordamida talabalarga interaktiv ta’lim berish yo‘lga qo‘yilgan. Abduqodirov Dilmurod Otabek o‘g‘li tomonidan 3D texnologiyalarning tibbiy ta’limdagi roli o‘rganilib, vizual materiallar asosida anatomik strukturani tushuntirish va mustahkamlash samaradorligi bo‘yicha natijalar e’lon qilingan.

Asosiy qism. Zamonaviy tibbiyotda 3D grafika texnologiyalarining ahamiyati tobora ortib bormoqda. Xususan, organlarni uch o‘lchovli modellashtirish orqali diagnostika aniqligi oshirilmoqda, murakkab jarrohlik amaliyotlari esa ancha rejalashtirilgan va xavfsiz tarzda bajarilmoqda. 3D grafikalar yordamida bemorning ichki organlari vizual tarzda namoyon bo‘lib, mutaxassislar ularni virtual muhitda sinchiklab o‘rganish imkoniyatiga ega bo‘lmoqdalar. Tibbiy vizualizatsiya, ya’ni organlarni MRI va CT skanerlash orqali raqamli formatda olish, so‘ng ularni 3D modellashtirish dasturlari — masalan, 3D Slicer, Meshmixer, yoki Autodesk MeshLab orqali modellashtirish bugungi kunda amaliyotda keng qo‘llanilmoqda. Bu jarayonlar yordamida bemorning individual anatomiyasiga mos maketlar, o‘quv vositalari yoki hatto jarrohlikdan avval tayyorlanadigan reja modellar yaratiladi. Xalqaro tajribada bu borada ko‘plab ilg‘or ilmiy ishlanmalar amalga oshirilgan. Masalan, Stanford universiteti olimlari yurakni 3D bosma orqali modellashtirish orqali kardiologik amaliyotlarda katta samaradorlikka erishgan. Harvard tibbiyot maktabida ishlab chiqilgan 3D Slicer loyihasi esa bugungi kunda ko‘plab klinikalarda amaliy foydalanishga kiritilgan. 3D grafikadan foydalanish tibbiyotda yangi innovatsion echimlarni

taqdim etish va jarrohlik amaliyotlarini aniqroq bajarish imkonini beradi. . Jahon miqyosida bu yo‘nalishda Dr. Michael V. McConnell (Stanford University), Dr. Ron Kikinis (Harvard Medical School – 3D Slicer loyihasi asoschisi) va Dr. Nassir Navab (TU Munich, tibbiyotda AR va 3D vizualizatsiya bo‘yicha yetakchi mutaxassis) kabi olimlar 3D grafikani tibbiyotga integratsiya qilishda muhim ilmiy ishlanmalarni olib borganlar.

Tadqiqot metodologiyasi: Ushbu tadqiqotning maqsadi – tibbiyot sohasida 3D grafikani qo‘llash imkoniyatlarini o‘rganish, organlarni modellashtirish jarayonlarini tahlil qilish va ularning amaliy ahamiyatini aniqlashdan iborat. Shuningdek, 3D modellashtirish vositalari va dasturlarining samaradorligini baholash ham ushbu ishning asosiy maqsadlaridan biridir.

Tahlil va natijalar: Tadqiqot davomida organlarni modellashtirish bo‘yicha bir nechta amaliy ishlar olib borildi. CT va MRI tasvirlari asosida 3D Slicer dasturida yurak va o‘pka modellarining uch o‘lchovli ko‘rinishlari hosil qilindi. Modellar tibbiy diagnostika va ta’lim uchun qulay tarzda tahrirlandi va STL formatida eksport qilindi. Bosma jarayonlar FDM texnologiyasida olib borildi. PLA materialidan tayyorlangan modellar tibbiy ta’limda — ayniqsa, anatomiya fanini o‘rgatishda yuqori samaradorlikni ko‘rsatdi. Talabalar uchun murakkab ichki organlarning tuzilishini real ko‘rinishda o‘rganish imkoniyati yaratildi. 3D grafikani tibbiyotda qo‘llash aniq diagnostika, samarali jarrohlik tayyorgarligi va amaliy ta’lim uchun muhim vosita ekanligi aniqlandi. 3D modellar yordamida bemorning anatomiyasiga mos reja tuzish imkoniyati yuzaga keldi. Modellashtirish jarayonining har bir bosqichi — tasvir olish, dasturiy tahlil, modellashtirish va bosma – o‘zaro uzviy bog‘liqlikda bo‘lishi zarurligi aniqlandi. Shuningdek, yaratilgan modellar transplantatsiya, protez tayyorlash va boshqa klinik ehtiyojlar uchun ham foydali bo‘lishi mumkin.

Xulosa va takliflar: Ushbu tadqiqot tibbiyotda 3D grafikani qo‘llashning afzalliklari va imkoniyatlarini o‘rgandi. 3D modellashtirish jarrohlik amaliyotlari, diagnostika jarayonlari va tibbiy ta’limda muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. 3D bosma texnologiyalari orqali organlarni modellashtirish esa kelajakda transplantatsiya va protez tayyorlash jarayonlarini takomillashtirish imkonini beradi. Tadqiqot natijalari kelajakda tibbiyot sohasida 3D grafikadan yanada samarali foydalanish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Ismoilov Shavkat Xamidovich, Tursunov Jamshid G‘ulomovich. “Tibbiyotda 3D texnologiyalarining qo‘llanilishi” // “Ekonomika va sotsium” jurnali, 2022-yil, №12(103), 45–50-betlar.

2. Abduqodirov Dilmurod Otabek o‘g‘li. “3D kompyuter grafikasi imkoniyatlari tibbiyotda” // “Scientific Aspects and Trends in the Field of Scientific Research” xalqaro ilmiy onlayn konferensiyasi materiallari, 2022-yil, 78–83-betlar.

3. Toshtemirov Anvar Murod o‘g‘li, Qodirov Shaxzod Ibrohimovich. “Tibbiyotda 3D bosma texnologiyalarining roli” // Toshkent davlat texnika universiteti ilmiy-uslubiy kengashi, 2023-yil, 3-jild, 112–118-betlar.

SUN’IY INTELLEKT VA BIG DATA ASOSIDA KELAJAKDAGI IQTISODIY HOLATNI BASHORAT QILISH

Sag‘dullayev Otabek Qo‘drat o‘g‘li,
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali, assistent,
Salimova Shaxnoza Lutfillo qizi, G‘affarov Shahzod Burxon o‘g‘li, Yuldashev Adham Akmal o‘g‘li, talaba
e-mail: otabek892603@gmail.com

Annotatsiya. *Hozirgi davrda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi natijasida iqtisodiy jarayonlarni chuqur tahlil qilish, real vaqt monitoringi va aniq prognozlar tuzish ehtiyoji keskin ortib bormoqda. An’anaviy statistik va iqtisodiy tahlil uslublari ko‘plab murakkab va dinamik iqtisodiy jarayonlarni to‘liq qamrab olishda yetarli darajada samarali emasligi tufayli sun’iy intellekt (SI) va katta hajmdagi ma’lumotlar (Big Data) asosidagi yondashuvlar keng qo‘llanilmoqda. Maqolada real iqtisodiy indikatorlar asosida amalga oshirilgan eksperiment natijalari va ularning asosida ishlab chiqilgan tavsiyalar keltirilib, kelgusida milliy va global*

iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlashda raqamli texnologiyalarning o‘rni va istiqbollari muhokama qilinadi. Shuningdek, Big Data texnologiyalaridan foydalanish orqali iqtisodiy xavflarni erta aniqlash, resurslarni optimal taqsimlash va samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkoniyatlari ko‘rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari esa iqtisodiy siyosat ishlab chiqish, moliyaviy risklarni boshqarish va investitsiya prognozlarini tuzishda muhim metodik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

***Kalit so’zlar**. Sun’iy intellekt (AI), iqtisodiy bashorat, neyron tarmoqlar, prognozlash algoritmlari, real vaqt tahlili, iqtisodiy siyosat.*

Kirish

Iqtisodiy bashorat qilish har bir mamlakatning iqtisodiy siyosatini shakllantirishda va resurslarni samarali taqsimlashda muhim ahamiyatga ega. An'anaviy iqtisodiy prognozlar odatda tarixiy ma'lumotlar va iqtisodiy modellarga asoslangan bo'lsa-da, so'nggi yillarda texnologiyalarning rivojlanishi, ayniqsa, sun’iy intellekt (SI) va big data (katta ma'lumotlar) sohalaridagi yutuqlar, iqtisodiy bashoratlarni yanada aniqroq va samaraliroq qilish imkonini yaratmoqda. Sun’iy intellektning mashinaviy o'qitish va chuqur o'qitish algoritmlari orqali iqtisodiy o'zgarishlarni oldindan aniqlash, bozorlardagi o'zgarishlarni prognoz qilish va siyosatni optimallashtirish jarayonlarini osonlashtiradi.Maqolada sun’iy intellekt va big data texnologiyalarining iqtisodiy holatni prognozlashdagi o'rni, ularning ishlash prinsiplari va amaliy qo'llanilishi, shuningdek, ushbu texnologiyalarning cheklovlari va potentsial imkoniyatlari batafsil tahlil qilinadi. Bu tadqiqot iqtisodiy prognozlash sohasida yangi yondashuvlarni va ilg'or texnologiyalarni qo'llashning afzalliklarini yoritishga qaratilgan.

Metodologiya

Tahlil metodologiyasi yordamida iqtisodiy ko'rsatkichlarni prognoz qilish, statistik usullar, mashinaviy o'qitish (machine learning), chuqur o'qitish (deep learning), va boshqa ilg'or texnologiyalarni qo'llashni o'z ichiga oladi. Ushbu metodologiyalar ko'p yillik tarixiy ma'lumotlarga asoslanib, kelajakdagi iqtisodiy holatni oldindan aniqlash va prognoz qilishda samarali vositalar hisoblanadi.

Tahlil metodologiyasi, ayniqsa, iqtisodiy holatni bashorat qilishda asosiy o'rin tutadi. Bu metodologiya ma'lumotlarning o'rganilishi, statistik va matematik modellar orqali tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Tahlil metodologiyasi asosida iqtisodiy masala yechimini ko'rib chiqamiz. Masalan, **ARIMA (AutoRegressive Integrated Moving Average)** modelidan foydalanib, vaqt seriyalari bo'yicha iqtisodiy ko'rsatkichni prognoz qilishni o'rganamiz. Bu metod iqtisodiy o'zgarishlarni prognozlashda keng qo'llaniladi.

Masalaning qo’yilishi: Faraz qilaylik, bizda biror mamlakatning oxirgi 12 oydagi inflyatsiya darajasi bo'yicha vaqt seriyasi mavjud. Biz ushbu ma'lumotlarga asoslanib, keyingi 3 oydagi inflyatsiya darajasini prognoz qilishni ko’rib chiqamiz.

Tahlil metodologiyasi:

Ma'lumotlarni tayyorlash: Ma'lumotlar to'plamini yig'ish va vaqt seriyasiga aylantirish. Ma'lumotlar to'plamida har bir oyda inflyatsiya darajasi ko'rsatilgan bo'lishi kerak.

Modelni tanlash: ARIMA modeli vaqt seriyasini prognozlashda juda samarali hisoblanadi. ARIMA modeli uchta parametrga ega:

1. a - avtomatik regressor (AR) parametri (oldingi qiymatlar bilan bog'lanish darajasi).
2. b - integratsiya darajasi (ma'lumotlar seriyasini stasionar holatga keltirish uchun necha marta farq olish kerakligini ko'rsatadi).
3. c - ko'chish o'rtacha (MA) parametri (xatoliklarning oldingi qiymatlari bilan bog'lanish darajasi).

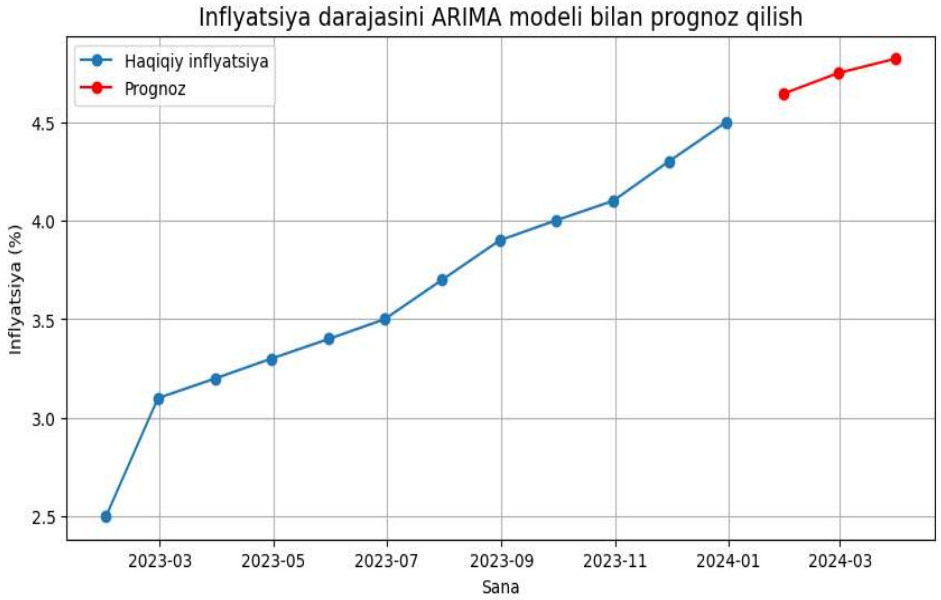
Tadqiqot natijalari

ARIMA modeli asosida tuzilgan algoritmni Python dasturlash tili orqali kodini yozamiz va quyidagi natijaga ega bo’lamiz:

3 oy uchun prognoz qilingan inflyatsiya darajalari:

2024-01-31 sanasiga prognoz: 4.64 %

2024-02-29 sanasiga prognoz: 4.75 %
2024-03-31 sanasiga prognoz: 4.82 %

Tahlil xulosalari:

Inflyatsiya darajasi barqaror o‘sish tendensiyasiga ega ekani kuzatildi. 2023 yil davomida inflyatsiya 2.5 % dan 4.5 % gacha oshgan. ARIMA modeli asosidagi prognoz natijalari ham bu tendensiyani tasdiqlab, 2024 yilning dastlabki uch oyi uchun inflyatsiya darajasining 4.58 % dan 4.81 % gacha ortishini bashorat qilmoqda. Bu ko‘rsatkichlar mavjud iqtisodiy siyosat, narxlar indeksi va tashqi iqtisodiy muhitga bevosita bog‘liq bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi. Prognoz natijalari asosida 2024 yilning birinchi choragida inflyatsiyaning sekin, ammo barqaror o‘sish sur’atlari saqlanib qolishi ehtimoli yuqori.

Xulosa

Ushbu maqolada zamonaviy sun’iy intellekt texnologiyalari va Big Data imkoniyatlaridan foydalanib, iqtisodiy ko‘rsatkichlarning kelajakdagi holatini bashorat qilish imkoniyatlari tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt va katta ma’lumotlar (Big Data) yordamida amalga oshirilgan bashoratlar iqtisodiy jarayonlarni oldindan tahlil qilish, kelajakdagi muammolar va imkoniyatlarni aniqlash hamda samarali iqtisodiy siyosat strategiyalarini ishlab chiqishda muhim vosita bo‘la oladi. Mazkur ishda olingan natijalar kelgusida iqtisodiy tahlil va prognozlash jarayonlarini avtomatlashtirish, sun’iy intellekt algoritmlari imkoniyatlarini yanada kengaytirish hamda Big Data asosidagi bashorat modellarini ishlab chiqish bo‘yicha ilmiy-amaliy ishlar uchun asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Box, G. E. P., Jenkins, G. M., & Reinsel, G. C. (2015). Time Series Analysis: Forecasting and Control. 5th Edition. John Wiley & Sons.
2. Hyndman, R. J., & Athanasopoulos, G. (2021). Forecasting: Principles and Practice. 3rd Edition. OTexts. https://otexts.com/fpp3/
3. Russell, S., & Norvig, P. (2020). Artificial Intelligence: A Modern Approach. 4th Edition. Pearson.
4. Provost, F., & Fawcett, T. (2013). Data Science for Business: What You Need to Know About Data Mining and Data-Analytic Thinking. O'Reilly Media.
5. Makridakis, S., Wheelwright, S. C., & Hyndman, R. J. (1998). Forecasting: Methods and Applications. 3rd Edition. Wiley.
6. Uzbekistan Respublikasi Davlat Statistika Qo‘mitasi rasmiy sayti — https://stat.uz
7. G‘afurov, U., & Qurbonov, S. (2022). Sun’iy intellekt asosida iqtisodiy jarayonlarni boshqarish tizimlari. Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti.
8. Ko‘kbayev, A. (2020). Big Data texnologiyalari va ularning iqtisodiy sohalarda qo‘llanilishi. “Iqtisodiy tadqiqotlar” jurnali, 3(12), 45–53.

O'ZBEKISTONDA RAQAMLI BIZNES MODDELLARINI RIVOJLANTIRISH VA SAMARALI XIZMAT KO'RSATISHNI TA'MINLASH

Xolmirzayeva Shaxribonu Otabek qizi, Qilichov Firdavs Jasurbek o'g'li
Samarqand Davlat Universiteti Kattaqo'rg'on filiali 3-bosqich talabalari

Annnotatsiya: Mazkur maqolada O‘zbekistonda raqamli biznes modellarini shakllantirish va ularni rivojlantirish yo‘llari tahlil qilingan. Raqamli iqtisodiyot sharoitida yangi biznes modellarining ahamiyati, ularning turlari, afzalliklari va amaliyotdagi qo‘llanilishi yoritilgan. Xususan, fintech, elektron tijorat, logistika va raqamli ta'lim kabi sohalarda joriy etilgan innovatsion xizmatlar misolida raqamli texnologiyalarning samarali ishlatilishi ko‘rsatib o‘tilgan. Shu bilan birga, mavjud muammolar – infratuzilma, raqamli savodxonlik, axborot xavfsizligi – va ularni bartaraf etish yo‘llari ham tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: Raqamli savodxonlik, Sun'iy intellekt, Internet, Fintech, Elektron tijorat, Logistika, Kiberxavfsizlik, Biznes modellar, Raqamli ta'lim, Transformatsiya

Kirish. Bugungi kunda O‘zbekiston raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish va raqamli biznes modellar orqali sifatli xizmat ko'rsatish bo'yicha global o‘zgarishlar jarayonida faol ishtirok etib, iqtisodiyotni raqamlashtirish, xizmat ko‘rsatish sifatini oshirish hamda innovatsion biznes muhitini yaratishga katta ahamiyat bermoqda. So‘nggi yillarda dunyo bo‘ylab raqamli transformatsiya tobora jadallashmoqda. Sun'iy intellekt, Internet tarmoqlari, mobil texnologiyalar va "bulutli" hisoblash kabi raqamli yutuqlar biznes modellarining tubdan o‘zgarishiga olib kelmoqda. O‘zbekiston ham bu jarayonlardan chetda qolmayapti. "Raqamli O‘zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida mamlakatda iqtisodiyotni raqamlashtirish, innovatsion xizmatlar joriy etish va zamonaviy biznes modellarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Asosiy qisim. O'zbekiston iqtisodiyotining barqaror rivojlanishi va global raqobatbardoshligini ta'minlashda raqamli biznes modellarini rivojlantirish va samarali xizmat ko'rsatishni yo'lga qo'yish muhim strategik vazifa hisoblanadi. Mazkur vazifani amalga oshirish, bir tomondan, elektron tijorat, fintex, raqamli ta'lim, agrotexnologiyalar va turizm kabi sohalarda innovatsion biznes modellarni joriy etishni taqozo etsa, ikkinchi tomondan, xizmat ko'rsatish sifatini oshirish, xususan, tezkorlik, qulaylik, shaffoflik, individual yondashuv va ma'lumotlar xavfsizligini ta'minlashni talab etadi. Biroq, aholi raqamli savodxonligining yetarli emasligi, telekommunikatsiya infratuzilmasining takomillashtirilmaganligi, qonunchilik bazasidagi ayrim nomuvofiqliklar va investitsiya muhitining to'liq shakllanmaganligi raqamli biznesning jadal rivojlanishiga to'sqinlik qilmoqda. Shu bois, mazkur to'siqlarni bartaraf etish maqsadida davlat tomonidan raqamli ta'limni rivojlantirish, infratuzilmani modernizatsiya qilish, biznesni qo'llab-quvvatlovchi qonunchilikni takomillashtirish, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va kiberxavfsizlikni ta'minlashga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur. Ushbu chora-tadbirlar, pirovard natijada, O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotning shakllanishiga va xalqaro standartlarga javob beradigan, yuqori sifatli va hamyonbop raqamli xizmatlar ko'rsatilishiga zamin yaratadi.

Raqamli biznes modeli – bu raqamli texnologiyalar (internet, mobil ilovalar, onlayn platformalar, sun'iy intellekt) asosida mahsulot va xizmatlarni taqdim etishning yangicha usuli bo‘lib, foydalanuvchiga qulay, tezkor va interaktiv yechimlar taqdim etadi.

O‘zbekistonda raqamli biznes modellarining rivojlanish holati

- **Fintech va elektron to‘lovlar**

Hozirgi kunda O‘zbekistonda Payme, Click, Apelsin, Zoomrad kabi raqamli to‘lov tizimlari ommalashgan. Ushbu xizmatlar nafaqat mahsulot uchun to‘lovni, balki kommunal xizmatlar, kredit to‘lovlari, davlat xizmatlari uchun ham tezkor to‘lovni ta'minlaydi.

- **Elektron tijorat va marketpleyslar**

Uzum Market, Goodzone, Asaxiy kabi platformalar keng ommalashmoqda. Bu xizmatlar orqali xaridorlar mahsulotni uydan chiqmagan holda tanlab, xarid qilish imkoniyatiga ega. Mahsulot yetkazib berish, qaytarish, kafolat kabi xizmatlar mijozlar ishonchini oshiradi.

- **Logistika va yetkazib berish**

Express24, MyTaxi va boshqa onlayn servislar orqali yetkazib berish va yo‘lovchi tashish xizmatlari yangi darajaga ko‘tarilmoqda. Bu xizmatlar sun’iy intellekt va xarita tahliliga asoslangan.

- **Ta’lim va sog‘liqni saqlashdagi raqamli yechimlar**

O‘quv markazlari, universitetlar Zoom, Google Meet, Moodle kabi tizimlar orqali dars o‘tmoqda. Med.uz, DoctorTap kabi onlayn konsultatsiya xizmatlari esa raqamli tibbiy xizmatning bir bo‘lagi bo‘lib qolmoqda.

O‘zbekistonda ham raqamli xizmatlar, raqamlashtirish jarayonlarining turli jihatlarini va samarali transformatsiyalarini kuzatish mumkin. Raqamli banklar, to‘lovlar, xizmatlar, universitet, ish o‘rinlarning yaratilishi va raqamli texnologiyalardan foydalanish allaqachon odatiy hayotning bir qismiga aylangan. Shuning uchun ham, davlat va jamiyat raqamli taraqqiyotini yanada jadallashtirish maqsadida respublikamizda bir qancha muhim xujjatlar qabul qilingan. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-sonli “Raqamli O‘zbekiston -2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida Farmoni qabul qilinib, unda 2020–2022-yillarda hudud va tarmoqlarni raqamli transformatsiya qilish doirasida quyidagilarni amalga oshirish qayd etilgan:

• aholi punktlarini Internet tarmog‘iga ulash darajasi oshirish va mobil aloqa tarmoqlari qamrovini 95%ga yetkazish;

• turli sohalarida 400 dan ortiq axborot tizimlari, elektron xizmatlar va boshqa dasturiy mahsulotlar joriy etish;

• “Bir million dasturchi” loyihasi doirasida 500 ming nafar yoshlarni qamrab olish orqali kompyuter dasturlash asoslariga o‘qitish;

• iqtisodiyotning real sektori tarmoqlaridagi korxonalarda boshqaruv, ishlab chiqarish va logistika jarayonlarini avtomatlashtirish bo‘yicha 280 dan ortiq axborot tizimlari va dasturiy mahsulotlar joriy etish;

• hududlarda hokimlar, davlat organlari va tashkilotlar xodimlarining raqamli savodxonligini oshirish, insonlarning hayot darajasini yaxshilash uchun AKTdan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish.

Yuqoridagilarning barchasi raqamlashtirish, raqamli tranformatsiya va biznes modellarni o‘rganishga, ularni samarali tatbiq etish bo‘yich bilimlarga ehtiyoj uyg‘otadi.

Muammolar va ularni bartaraf etish yo’llari

Muammo	Yechim
Internet sifati va qamrovi cheklangan	Hududlarda internet infratuzilmasini kengaytirish
Raqamli savodxonlik darajasining partligi	Aholi uchun beoul treninglar va o’quv kurslarini tashkil etish
Kiberxavfsizlik tahdidlari	Zamonaviy axborot axborot xavfsizligi tizimlarini joriy etish
Litsenziyalash va tartibga solishdagi murakkablik	Soddalashtirilgan tartiblar, “regulatory sandbox” joriy etish

Xulosa. O‘zbekistonning raqamli transformatsiya yo‘lidagi harakatlari bugungi kunda ijtimoiy-iqtisodiy sohalarning turli jabhalarida ijobiy natijalar bermoqda. Raqamli biznes modellarining shakllanishi va rivojlanishi — nafaqat zamonaviy talab va ehtiyojlarga javob beradigan xizmatlarni taqdim etish, balki mamlakatning innovatsion salohiyatini oshirish, iqtisodiy raqobatbardoshlikni mustahkamlashda ham muhim omilga aylanmoqda.

Elektron to‘lov tizimlari, onlayn savdo platformalari, raqamli logistika xizmatlari, ta’lim va sog‘liqni saqlashdagi raqamli xizmatlar kabi yo‘nalishlardagi muvaffaqiyatlar shuni

ko‘rsatmoqdaki, raqamli modelda faoliyat yuritayotgan biznes subyektlari nafaqat bozor talabiga moslashmoqda, balki yangi ehtiyojlarni shakllantirib, foydalanuvchilarning hayot tarzini o‘zgartirmoqda.

Shu bilan birga, raqamli biznes modellarini yanada samarali joriy etish uchun yechimini kutayotgan muammolar ham mavjud: infratuzilmaning to‘liq shakllanmaganligi, raqamli savodxonlik darajasining pastligi, axborot xavfsizligining zaifligi va tartibga soluvchi qonunlarning yetarlicha moslashuvchan emasligi. Ushbu to‘siqlarni bartaraf etish esa davlat siyosati, biznes sektori va fuqarolik jamiyati o‘rtasidagi hamkorlikni talab etadi.

Umuman olganda raqamli biznes modellarining rivoji O‘zbekiston uchun iqtisodiy o‘sish, xalq farovonligini oshirish va global raqobatga kirishish yo‘lida strategik imkoniyatdir. Bu yo‘ldagi har bir tashabbus va islohot mamlakatning raqamli kelajagini yaratishda muhim qadamlardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. “Raqamli O‘zbekiston — 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 05.10.2020 yildagi PF-6079-son

2. A.B. Bobojonov. Raqamli biznes modellar. O‘quv qo‘llanma. – T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2021, 196 b.

3. Raqamli iqtisodiyot: yangi biznes imkoniyatlari Shukurullo Yo'ldoshmaxmudov Xurshid o‘g‘li “O‘zbekistonda ilm-fanning rivojlanish istiqbollari” xalqaro ilmiy-amaliy anjumani 2022 yil 30 noyabr | scientists.uz

4. Qodirov Sardorbek Isroiljon o‘g‘li. Sanoat korxonalarida raqamli texnologiyalardan foydalanishning xususiyatlari. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” (Economics and Innovative Technologies) ilmiy elektron jurnali.

5. Electronic (digital) economy. Appendix to the medium-term program of social and eco-nomic development of Russia to 2025 “Risk system growth strategy”

6. O.V.Kitova, Digital Transformation of Business http://digitaleconomy.ru/images/easyblog_articles/320/kitova.pdf

7. Бойко, И.П. Экономика предприятия в цифровую эпоху / И.П. Бойко, М.А. Евневич, А.В. Колышкин // Российское предпринимательство. Том 18, – 2017. – №7. – С. 1127-1130.

DEMOGRAFIK O'ZGARISHLARNING ISTE'MOL VA JAMG'ARMA DARAJASIGA MAKROIQTISODIY TA'SIRI

A’zamova Feruza Abduholiq qizi, Sanakulova Iroda abrorovna
Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali talabalari

Annotatsiya: Ushbu maqolada demografik o‘zgarishlar o‘rganilib chiqilgan holda bu o‘zgarishlarning mamlakat iqtisodiyotidagi ahamiyati keltirib o‘tilgan. Shu bilan birga, demografik o‘zgarishlarning iste’mol va jamg‘arma darajasiga makroiqtisodiy ta’sirini o‘rganish ko‘zda tutilgan.

Kalit so‘zlar: aholi demografiyasi, iste’mol darajasi, jamg‘arma darajasi, iqtisodiy o‘sish

Annotation: This article explores demographic changes and highlights their significance for the national economy. It also examines the macroeconomic impact of demographic changes on consumption and savings levels.

Keywords: population demographics, consumption level, savings level, economic growth

Аннотация: В данной статье рассматриваются демографические изменения и их значение для экономики страны. Также изучается макроэкономическое влияние демографических изменений на уровень потребления и сбережений.

Ключевые слова: демография населения, уровень потребления, уровень сбережений, экономический рост.

Kirish: Demografik o‘zgarishlar jamiyatning barcha sohalariga ta’sir ko‘rsatadigan va iqtisodiy jarayonlarni shakllantiruvchi asosiy omillardan biridir. O‘zbekiston kabi rivojlanayotgan mamlakatlarda aholining yosh tarkibi, qarish jarayoni va migratsiya oqimlari kabi omillar, iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarga

bevosita ta’sir etmoqda. Aholining qarishi, yosh guruhlarining o‘zgarishi, oilaviy tuzilmaning shikastlanishi kabi demografik o‘zgarishlar, iste’mol va jamg‘arma xulq-atvorini shakllantiradi, bu esa makroiqtisodiy o‘sish va barqarorlikka ta’sir ko‘rsatadi.

Asosiy qism. Demografik o‘zgarishlar deganda, bir mamlakatninng aholisi sonida va tarkibida vaqt o‘tishi bilan yuzaga keladigan tabiiy va ijtimoiy o‘zgarishlarni ifodalaydi. Bu o‘zgarishlar asosan, mamlakat aholisining tug‘ilish darajasi hamda o‘lim darajasi, aholining yoshi bo‘yicha taqsimoti va migratsiya kabi omillar asosida yuzaga keladi.

Iste’mol — iqtisodiy ehtiyojlarni qondirish uchun yuzaga keladigan moddiy va ma’naviy ne’matlardan foydalanish bo‘lib, takror ishlab chiqarish jarayonining oxirgi bosqichi hisoblanadi. Iste’mol darajasi deganda, ma’lum bir payt davomida haqiqiy iste’molning istalgan, mo‘ ljallangan yoki ratsional iste’molga nisbatan erishgan darajasi tushiniladi.

Jamg‘armalar tushunchasini turli ko‘rinishlarda izohlashimiz mumkin. Xususan, kelajakdagi ehtiyojlarni qondirish maqsadida daromadning bir qismini ajratib qo‘yish, pul hamda moddiy vositalarni ma’lum bo‘lgan maqsad uchun foydalanishga jalb etish, harajatlardan hamda chiqimlardan orttirgan holda, tejab to‘plangan pullar, doimiy badallar va reinvestitsiya yo‘li orqali kapital qo‘yilmalarni pul ko‘rinishida jamlab borish tushiniladi. Jamg‘arma darajasi deganda, barcha xarajatlardan tashqari misol sifatida bevosita soliqlar to‘langandan keyin aniqlanadigan ko’rsatkich tushiniladi. **1.Demografik O'zgarishlar Tushunchasi va Ularning Iqtisodiy Jarayonlardagi Roli**

Demografik o‘zgarishlar, ayniqsa, aholining yosh tarkibi, qarish jarayoni va migratsiya oqimlari iqtisodiy jarayonlarga bevosita ta’sir qiladi. O‘zbekiston Respublikasida demografik o‘sish davom etmoqda. 2024-yilning 1-oktyabr holatiga ko‘ra yurtimiz aholisining soni 37,3 mln kishidan oshdi (O‘zbekiston Respublikasi Statistika Agentligi, 2024). Aholining yosh tarkibi va qarish jarayoni iqtisodiy faollikka ta’sir qiladi. 65 yoshdan oshganlar soni umumiy aholining 11,6 foizini tashkil etadi. Bu esa mehnat bozoriga kirishish, ishlab chiqarish jarayonlari va iste’mol odatlarini o‘zgartiradi.

Demografik Guruhlar Bo'yicha Iste'mol Tendensiyalari

Demografik Guruh	Asosiy Xarajat Yo'nalishlari	Izohlar
0-14 yosh (bolalar va o'smirlar)	Oziq-ovqat, kiyim-kechak, ta’lim, sog‘liqni saqlash	Ota-onalar xarajatlarining katta qismi shu yo‘nalishga to‘g‘ri keladi
15-64 yosh (mehnatga layoqatli aholi)	Uy-joy, transport, kommunikatsiya, dam olish, sog‘liqni saqlash	Ish bilan bandlik va faol iste’mol bosqichi
65+ yosh (keksalar)	Dori-darmon, sog‘liqni saqlash, ijtimoiy xizmatlar, parvarish	Sog‘liq va ijtimoiy yordamga ehtiyoj oshadi

2. Jamg'arma Darajasiga Demografik O'zgarishlarning Ta'siri

Aholining qarishi jamg‘arma darajasiga bevosita ta’sir qiladi. Hayot tsikli nazariyasiga (Life-Cycle Hypothesis) ko‘ra, odamlar ishlash davrida jamg‘arma qiladilar va nafaqaga chiqqach, ularni sarflashga o‘tadilar. Shuning uchun, qarib borayotgan jamiyatlarda milliy jamg‘arma darajasi pasayadi, bu esa investitsiya salohiyatining kamayishiga olib keladi va iqtisodiy o‘sish sur’atlariga salbiy ta’sir ko‘rsatadi (Piketty, 2014). O‘zbekistonda 2024-yilning ohiriga kelib, 65 yoshdan katta aholi ulushi 11,6% ni tashkil etdi. Bu ko‘rsatkich 2030-yilgacha 7,1% ga yetishi prognoz qilinmoqda.

Xulosa. Demografik o‘zgarishlar iste’mol va jamg‘arma darajasiga ta’sir ko‘rsatadi. Aholining yosh tarkibi, qarish jarayoni va farzandlar soni kabi omillar jamiyatning iqtisodiy faolligini belgilab beradi. Yosh va faol aholi iste’mol talabining oshishiga sabab bo‘lishi mumkin, shu bilan birga, qarib borayotgan aholi qatlamining ko‘payishi jamg‘arma imkoniyatlarini cheklaydi va ijtimoiy ta’minot tizimiga ortiqcha yuk keltiradi. O‘zbekistonning demografik o‘zgarishlari iqtisodiyotga ijobiy hamda salbiy ta’sirlar ko‘rsatmoqda. Aholining qarishi va

farzandlar sonining kamayishi jamg‘arma darajasini pasaytirishi mumkin, shu sababli davlatning pensiya tizimi va ijtimoiy ta’minot siyosatini takomillashtirish zarurati yuzaga keladi. Jamiyatning barqaror iqtisodiy o‘sishiga erishish uchun, demografik o‘zgarishlarning salbiy ta’sirini kamaytirish maqsadida samarali iqtisodiy va ijtimoiy siyosatlarni ishlab chiqish muhimdir.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. **Statistika Agentligi.** (2023). O‘zbekiston Respublikasi aholisi haqida ma’lumotlar. https://stat.uz

2. **Jahon Banki.** (2020). Demografik o‘zgarishlarning iqtisodiyotga ta’siri. https://www.worldbank.org

3. Egamberdiyev A. “Makroiqtisodiyot”. – T.: “Iqtisod-Moliya”, 2020.

4. Abdurahmonov Q.H. va boshq. “Iqtisodiyot nazariyasi” (darslik). – T.: “Fan va texnologiya”, 2021.

5. G‘ulomov S.S., Nurmuxamedov A.A. “Iqtisodiy o‘sish va makroiqtisodiy barqarorlik”. – T.: 2018.

6. **Wikipedia.** (2023). Demografik o‘zgarishlar. https://en.wikipedia.org/wiki/Demographic_change

NOGIRONLIGI BO‘LGAN BOLALAR UCHUN JAMIYAT VA TA’LIMDA TENG IMKONIYATLAR

Temirova Xurshida Turobovna
Samarqand davlat universiteti Kattaqo`rg’on filiali
Ilmiy rahbar: Abbasova Maftuna Subhonovna, talaba

Annotatsiya: Ushbu maqolada nogironligi bo‘lgan bolalar uchun jamiyat va ta’limda teng imkoniyatlar yaratishning dolzarbligi muhokama qilinadi. Inklyuziv ta’lim tizimining ahamiyati, mavjud muammolar va ularni bartaraf etish choralari yoritiladi. Ta’lim muassasalarida jismoniy va akademik moslashuvni yaxshilash, ijtimoiy stereotiplarni kamaytirish hamda mehnat bozorida imkoniyatlar yaratish muhimligi ta’kidlanadi. Shuningdek, texnologik yutuqlar va davlat siyosatining nogiron bolalar hayotidagi roli tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari jamiyat va ta’lim tizimida adolatli imkoniyatlar yaratish bo‘yicha tavsiyalarni o‘z ichiga oladi.

Kalit so‘zlar: Nogiron bolalar, inklyuziv ta’lim, teng imkoniyatlar, ijtimoiy integratsiya, inklyuziya siyosati, mehnat bozori, infratuzilma.

Butun dunyoda har bir bola uning jismoniy yoki aqliy imkoniyatlaridan qat’i nazar ta’lim olish va jamiyat hayotida faol ishtirok etish huquqiga ega. Nogironligi bo‘lgan bolalarning jamiyatdagi o‘rni, ularning teng huquqli ishtiroki va ta’lim tizimida yetarli darajada qo‘llab-quvvatlanishi zamonaviy ijtimoiy siyosatning muhim yo‘nalishlaridan biridir. BMTning Nogironlar huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyasi va boshqa xalqaro hujjatlar ushbu bolalarga teng imkoniyatlar yaratishni ta’minlashni talab etadi. Bugungi kunda nogironligi bo‘lgan bolalar uchun jamiyat va ta’limda teng imkoniyatlarni ta’minlash dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Nogironligi bo‘lgan bolalar ko‘pincha ijtimoiy cheklovlar, ta’lim tizimidagi to‘siqlar va jamiyatdagi salbiy stereotiplar bilan to‘qnash keladi . Hozirgi kunda inklyuziv ta’limni rivojlantirish va noronligi bo`lgan farzandlari bor oilalarga,ota-onalarga ushbu talim tizimi haqida yetarlicha ma’lumotlar yetkazish dolzarb masalalardan biridir.

Hamma bolalarning ehtiyojlarini hisobga olgan, huquq va qobiliyatlarini hurmat qiladigan, ijtimoiy adolat hamda tenglikka erishishni maqsad qilib olgan ta’limtizimi inklyuziv ta’lim deyiladi. Inklyuziv ta’lim maxsus tarbiyaga muhtoj bolalarni ta’lim jarayoniga integratsiya qilish hamda umumta’lim maktablarini maxsus tarbiyaga muhtoj bolalarga moslashtirishni ko‘zda tutadigan, ijtimoiy adolat va tenglikni bosh maqsad qilib olgan jarayondir. Dunyo miqyosida inklyuziv ta’lim tamoyillari rivojlanib borayotganiga qaramay, ko‘plab mamlakatlarda nogironligi bo‘lgan bolalar hanuzgacha sifatli ta’lim olishda muammolarga duch kelmoqda[1]. Bu muammolarning asosiy sabablaridan biri ta’lim muassasalarining jismoniy infratuzilmasi yetarlicha moslashtirilmagani, o‘qituvchilarning maxsus pedagogik tayyorgarligi yetarli emasligi

va o‘quv jarayonida nogiron bolalarning ehtiyojlari inobatga olinmasligidir. Shu sababli, ta’lim tizimini har tomonlama inklyuziv qilish zarur. Buning uchun, avvalo, ta’lim muassasalarida nogiron bolalar uchun maxsus jihozlangan sinf xonalari, rampalar, liftlar, Brayl alifbosi va subtitrlar kabi vositalar joriy etilishi kerak. Shuningdek, o‘qituvchilarning inklyuziv ta’lim bo‘yicha malakasini oshirish, ularni nogiron bolalar bilan ishlash metodikalari bo‘yicha o‘qitish ham muhim ahamiyatga ega.

Nogiron bolalar uchun ta’lim imkoniyatlarini kengaytirish nafaqat ularning shaxsiy rivojlanishiga, balki jamiyatning umumiy taraqqiyotiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Agar nogiron bolalar ta’lim olishdan chetda qolsa, bu ularning kelajakda mehnat bozorida o‘z o‘rnini topishiga to‘sqinlik qiladi, natijada esa ular jamiyatdan ajralib qolishadi. Shuning uchun inklyuziv ta’lim tamoyillarini joriy qilish orqali jamiyatdagi har bir inson, jumladan, nogironligi bo‘lgan bolalar ham o‘z salohiyatini to‘laqonli ro‘yobga chiqarish imkoniga ega bo‘lishi lozim. Xususan, zamonaviy texnologiyalar nogiron bolalarning ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirishda muhim rol o‘ynaydi. Masalan, eshitish qobiliyati cheklangan bolalar uchun maxsus audiokitoblar, nutq sintezatorlari va ishora tili tarjimonlari yordamida o‘quv jarayoni qulaylashtirilishi mumkin. Shuningdek, ko‘zi ojiz bolalar uchun Brayl yozuvi asosidagi elektron qurilmalar va maxsus dasturlar ularning bilim olish imkoniyatlarini kengaytirishga yordam beradi.

Shuningdek, nogironligi bo‘lgan bolalar uchun mehnat bozorida ham teng imkoniyatlar yaratish zarur. Aksariyat hollarda bunday bolalar voyaga yetgach, ish topishda katta qiyinchiliklarga duch keladilar. Ko‘plab ish beruvchilar nogironligi bo‘lgan insonlarni ishga olishni istamaydilar yoki ularga faqat past lavozimlarni taklif qiladilar. Bu esa nafaqat nogiron shaxslarning hayot sifatiga, balki jamiyatning iqtisodiy taraqqiyotiga ham salbiy ta’sir qiladi. Shu sababli davlat va xususiy sektor tomonidan maxsus ish o‘rinlari yaratish, nogiron xodimlar uchun moslashtirilgan ish sharoitlarini ta’minlash muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ayrim davlatlar tajribasidan kelib chiqib, nogiron shaxslarni ish bilan ta’minlagan korxonalarga imtiyozlar berish, soliq yengilliklari taqdim etish va maxsus ish dasturlarini joriy etish kabi chora-tadbirlar amalga oshirilishi mumkin.

Nogironligi bo`lgan bolalar uchun teng imkoniyatlar yaratish faqat davlat organlarining vazifasi emas, balki butun jamiyatning mas’uliyatidir. Oilalar, ta’lim muassasalari, davlat va xususiy tashkilotlar hamkorlikda ishlashi lozim. Chunki jamiyat faqat barcha a’zolarining to‘laqonli ishtiroki bilan barqaror rivojlana oladi. Shu nuqtai nazardan, nogiron bolalarni qo‘llab-quvvatlash, ularga sifatli ta’lim berish va jamiyatda to‘liq ishtirok etishini ta’minlash – har bir insonning burchidir. Nogironligi bo`lgan bolalar ham jamiyatining bir bo‘lagidir. Biz jamiyatni adolatli va teng huquqli qilishni istasak nogiron bolalar uchun ham barcha eshiklarni ochishimiz zarur.

Nogironligi bo‘lgan bolalar uchun jamiyat va ta’limda teng imkoniyatlarni ta’minlash bugungi kundagi eng muhim masalalardan biridir. Ushbu maqolada nogiron bolalarning ta’lim olish huquqlari, jamiyatda to‘laqonli ishtirok etishi uchun zarur sharoitlar va inklyuziv ta’lim tamoyillarining ahamiyati haqida so‘z yuritildi. Ta’lim tizimidagi mavjud muammolar, jumladan, jismoniy infratuzilmaning yetarlicha moslashtirilmagani, o‘qituvchilarning yetarlicha tayyorlanmagani va jamiyatdagi salbiy stereotiplar nogiron bolalarning o‘z qobiliyatlarini to‘laqonli ro‘yobga chiqarishiga to‘sqinlik qilayotgan omillar sifatida ko‘rsatib o‘tildi. Bugungi globallashgan dunyoda inklyuziv ta’lim nafaqat nogiron bolalar uchun, balki butun jamiyatning barqaror rivojlanishi uchun zaruriy shart hisoblanadi. Agar jamiyatda barcha bolalar, jumladan, nogironligi bo‘lgan bolalar ham sifatli ta’lim olish imkoniyatiga ega bo‘lsa, bu ularning kelajakda mustaqil hayot kechirishiga, mehnat bozorida o‘z o‘rnini topishiga va jamiyatga foydali bo‘lishiga yordam beradi. Nogiron bolalar ta’lim olishdan chetda qolsa, ular nafaqat iqtisodiy imkoniyatlardan mahrum bo‘ladilar, balki ijtimoiy izolyatsiyaga ham duch keladilar. Shu bois, ta’lim tizimi barcha bolalar uchun teng va adolatli bo‘lishi lozim. Mavjud muammolarni hal qilish uchun bir qator chora-tadbirlar amalga oshirilishi kerak. Avvalo, ta’lim muassasalarida nogiron bolalar uchun maxsus sharoitlar yaratish zarur. Bunga maktab va universitetlarda rampalar, liftlar, maxsus o‘quv materiallari, Brayl alifbosi va subtitrlar kabi vositalarni joriy etish kiradi.

Shuningdek, o‘qituvchilarning nogiron bolalar bilan ishlash bo‘yicha maxsus tayyorgarlikdan o‘tishi muhim ahamiyatga ega[2]. Agar o‘qituvchilar inklyuziv ta’lim metodikalarini yaxshi bilsa, ular nogiron bolalarga ta’lim jarayonida samarali yordam bera oladilar. Bundan tashqari, nogiron bolalar jamiyatda to‘liq ishtirok etishi uchun ijtimoiy stereotiplarni o‘zgartirish muhimdir. Jamiyatda ko‘pincha nogiron bolalar haqida noto‘g‘ri tushunchalar mavjud bo‘lib, bu ularning o‘ziga bo‘lgan ishonchini pasaytiradi va ijtimoiy cheklovlarga sabab bo‘ladi. Shu sababli ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar va madaniy tadbirlar orqali nogiron bolalarga nisbatan ijobiy qarashlarni shakllantirish zarur. Bu esa jamiyatda hamdardlik va bag‘rikenglik muhitini yaratadi. Nogiron bolalar uchun teng imkoniyatlar yaratish nafaqat davlatning, balki butun jamiyatning vazifasidir. Oilalar, ta’lim muassasalari, davlat idoralari va xususiy sektor ushbu masalada birgalikda harakat qilishi lozim. Agar nogiron bolalar jamiyatda to‘liq ishtirok eta olsalar, bu nafaqat ularning hayot sifatini yaxshilaydi, balki butun jamiyatning taraqqiyotiga ham ijobiy ta’sir qiladi. Agar nogironligi bo`lgan bolalar ta’lim olishdan chetda qolsa, bu ularning kelajakda mehnat bozorida o‘z o‘rnini topishiga to‘sqinlik qiladi, natijada esa ular jamiyatdan ajralib qolishadi. Shuning uchun inklyuziv ta’lim tamoyillarini joriy qilish orqali jamiyatdagi har bir inson, jumladan, nogironligi bo‘lgan bolalar ham o‘z salohiyatini to‘laqonli ro‘yobga chiqarish imkoniga ega bo‘lishi[3]. Bundan tashqari, jamiyatdagi nogiron bolalarga nisbatan munosabatni ijobiy tomonga o‘zgartirish ham juda muhimdir. Afsuski, ba‘zi hollarda nogiron bolalar jamiyatda past baholanadi, ularning qobiliyatlari cheklangan deb hisoblanadi va ular o‘z tengdoshlaridan ajratilgan holda yashashga majbur bo‘lishadi. Bu esa ularning ijtimoiy moslashuviga salbiy ta‘sir qiladi. Jamiyatda bunday bolalarni qo‘llab-quvvatlash, ularning qobiliyatlarini rivojlantirish uchun imkoniyat yaratish va ularni jamiyatga to‘liq integratsiya qilish zarur[4].

Xulosa qilib aytganda, nogironligi bo`lgan bolalar uchun jamiyat va ta’limda teng imkoniyatlar yaratish har bir insonning burchidir. Nogiron bolalarga nisbatan adolatli va bag‘rikeng muhit yaratish, ularning ta’lim olishiga va jamiyat hayotida faol ishtirok etishiga imkon berish orqali kelajak avlodlar uchun yanada adolatli va inklyuziv jamiyatni shakllantirish mumkin. Bu esa, o‘z navbatida, butun jamiyatning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi. Bugungi kunda eng dolzarb muammolardan biri alohida ehtiyojgl ega bolaning yakkalanib qolishidir. Umuman, to’rt devor ichiga qamalgan insonning ichki dunyosini «taraqqiy etgan» deyish qiyin. Bunday joy uy yoki internatmi, buning ahamiyati yo’q.

O‘zbekistonda maxsus ta’lim tizimi rivojlangan bo‘lib imkoniyati cheklangan bolalar va o‘smirlar ta’limini davr talabi darajasida samarali takomillashtirishga davlatimiz tomonidan katta e’tibor berilib kelinmoqda va maxsus hamda inklyuziv ta’limni joriy qilish masalalari yuqorida qayd etilgan davlat qonunlari hamda xalqaro huquqlarida qayd etilgan. Respublikamizda imkoniyati cheklangan bolalar nuqson turiga ko‘ra maxsus maktab, maktabgacha ta’lim muassasalarida ta’lim olishi tashkil qilinib kelingan. Ushbu ta’lim muassasalarida bolalarni o‘qitish uchun qulay sharoitlar yaratilgan va tibbiy, psixologik-pedagogik yordam mutaxassislar tomonidan amalga oshirilib kelinmoqda. Kam ta’minlangan oilalar bolalari ta’lim olayotgan mehribonlik uylari, uyda yakka tartibda ta’lim olayotgan maxsus tarbiyaga muhtoj bolalar ta’lim tizimi va mazmunini takomillashtirish, moddiy bazasini yaxshilash, ularni ta’lim olishi uchun zarur bo‘lgan shart sharoitlarni yaratish hamda o‘quv qurollari, maxsus yordamchi vositalar, dastur, darsliklar bilan ta’minlanishi birmuncha faollashib, turli chora-tadbirlar amalga oshirib kelinmoqda. Inklyuziv ta’limni O‘zbekiston Respublikasida joriy qilishning yana bir afzallik tomoni shundaki, maxsus ta’lim muassasalari mavjud bo‘lmagan joylarda ham imkoniyati cheklangan bolalarni umumta’lim tizimiga to‘liq jalb qilinishiga imkoniyat yaratiladi[6]. Nogironligi bo‘lgan bolalarga ta’lim va ijtimoiy hayotda teng imkoniyatlar yaratish nafaqat ularning huquqi balki jamiyatning taraqqiyotiga xizmat qiluvchi omildir. Inklyuzivlik inson qadr-qimmatiga asoslangan yondashuv bo‘lib, har bir bolaga o‘z imkoniyatlarini to‘liq namoyon qilish imkonini beradi. Shunday ekan bunday bolalarning hayot sifatini oshirish har birimizning vazifamizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Slee R. (2018). Defining the scope of inclusive education: Thinking philosophically and politically. Prospects, 47(1), 3-17. https://doi.org/10.1007/s11125-018-0945-8 Ainscow, M. (2020).
2. Promoting inclusion and equity in education: Lessons from international experiences. Nordic Journal of Studies in Educational Policy 6(1), 7-16. https://doi.org/10.1080/20020317.2020.1729587
3. Forlin C. (2019). Teacher education for inclusive education: Changing paradigms and innovative approaches. International Journal of Inclusive Education 23(1), 25-41. https://doi.org/10.1080/13603116.2019.1572335
4. Sharma U. & Sokal, L. (2015). The impact of teacher training on attitudes and concerns about inclusive education in India and Canada. Disability & Society,

30(5), 764-781. https://doi.org/10.1080/09687599.2015.1058879

5. Abbasova M.S "Nogironligi bo`lgan shaxslar bilan ijtimoiy ish amaliyoti" Uslubiy qo`llanma Samarqand-2024.
6. Madatov Ilhom Yusup o'g'li "INKLYUZIV TA'LIM" darslik. Toshkent "BEST-PUBLISH"-2024, 228-231

3D BOSMA TEXNOLOGIYALARI UCHUN UCH O'LCHOVLI MODELLAR YARATISH VA TAYYORLASH

Shodmonov Javoxir Abduhamid o'g'li
Samarqand davlat universitetining Kattaqo'rg'on filiali, assistent,
shodmonovjavohir04@gmail.com
Xalilov Ramziddin Akmal o'g'li, talaba,

Annotatsiya. *Ushbu ilmiy tezisda 3D bosma texnologiyalari va ular uchun uch o'lchovli modellarni jarayonlari o'rganilgan. Tadqiqotda 3D bosmaning tahlilllanilgan tarixiy uslublar va qo'llanilish sohalari. Amaliy qismda esa 3D modellashtirish dasturlari yordamida modellar, tahrirlash optimallashtirish jarayonlari va ishlab chiqarishni ko'rib chiqish. Tadqiqot natijalari 3D bosma texnologiyalarini yanada samarali qo'llashga oid takliflar bilan yakunlanadi.*

Kalit so'zlar: *3D bosma, uch o'lchovli modellashtirish, 3D modellar, FDM, SLA, STL formati.*

Kirish: Zamonaviy texnologiyalarning jadal rivojlanishi natijasida 3D bosma sanoat, tibbiyot, arxitektura va ta'lim kabi ko'plab sohalarda keng qo'llanilmoqda. Uch o'lchovli modellarni yaratish va ularni 3D bosmaga moslashtirish ishlab chiqarish jarayonlarini soddalashtirish va yangi innovatsion mahsulotlarni taqdim etish imkonini beradi. So'nggi yillarda 3D bosma texnologiyalari bo'yicha ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Masalan, Ismoilov Sh. X. va Tursunov J. G'. tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda 3D texnologiyalarining ta'lim sohasida qo'llanilishi va talabalar kompetensiyalarini rivojlantirish imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, Abduqodirov D. O. o'z ishida 3D kompyuter grafikasining imkoniyatlarini tahlil qilgan bo'lsa, Toshtemirov A. M. va Qodirov Sh. I. multimedia sohasida 3D texnologiyalarining qo'llanilishi bo'yicha tadqiqotlar olib borgan. Ushbu ishlarda 3D texnologiyalarining turli sohalardagi ahamiyati va ulardan samarali foydalanish usullari batafsil yoritilgan.

Asosiy qism. 3D bosma texnologiyalarining dastlabki asosi 1980-yillarda qo'yilgan bo'lib, amerikalik olim Chuck Hull tomonidan SLA (Stereolitografiya) texnologiyasi kashf qilingan. Bu texnologiya suyuq fotopolimer qatlamlarini lazer yordamida qotirish asosida ishlaydi. So'nggi yillarda FDM (Fused Deposition Modeling) va SLS (Selective Laser Sintering) kabi texnologiyalar ommalashdi. Har bir texnologiya o'ziga xos ishlash printsipi, material talabi va qo'llanilish sohalariga ega. FDM – eng keng tarqalgan 3D bosma turi bo'lib, plastik ipni (filament) eritib, qatlamma-qatlam obyekt hosil qiladi. Bu usul arzon va ta'lim muassasalarida keng qo'llaniladi. SLA – yuqori aniqlikdagi bosma texnologiya, suyuq qatron moddasini lazer yordamida qotiradi. SLS – kukunli materiallarni lazer yordamida eritib, zich va mustahkam buyumlar hosil qiladi. Ushbu texnologiyalar sanoatda turli ehtiyojlarga ko'ra tanlanadi. 3D

bosmaga tayyor obyektni yaratish uchun avvalo uch o‘lchovli model yaratiladi. Bu jarayon quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi. Modellashtirish – Blender, Tinkercad, AutoCAD, SolidWorks kabi dasturlar yordamida model chiziladi. Tahrirlash va tekshirish – modeldagi nosozliklar, bo‘shliqlar yoki noto‘g‘ri geometriyalar aniqlanadi va bartaraf etiladi. STL formatga o‘tkazish – 3D bosma qurilmalar ushbu formatdagi fayllarni o‘qiydi. Slicing (qirqimlash) – Cura, PrusaSlicer kabi dasturlar yordamida model qatlamlarga ajratiladi va G-code fayl hosil qilinadi. Tadqiqot doirasida bir nechta 3D modellar ishlab chiqildi: dekorativ buyumlar, texnik detallar va o‘quv vositalari. Blender dasturida modellashtirilgan obyektlar Cura yordamida slicing qilindi va FDM printerda PLA filamentdan bosib chiqarildi. Jarayon davomida quyidagilar aniqlandi, Obyekt murakkabligiga qarab slicing va bosma vaqtida sezilarli farqlar bo‘ladi. Harorat va bosma tezligining to‘g‘ri tanlanishi mahsulot sifatiga bevosita ta’sir qiladi. Modelda bo‘shliq yoki noto‘g‘ri geometriya bo‘lsa, bosma jarayonida xatoliklar yuzaga keladi. 3D bosma bugungi kunda quyidagi yo‘nalishlarda keng qo‘llanilmoqda, Sanoat – tez prototiplash, ehtiyot qismlar tayyorlash. Tibbiyot – ortopedik protezlar, individual jarrohlik vositalari. Ta’lim – o‘quv maketlari, laboratoriya vositalari. Dizayn va san’at – dekorativ elementlar, maketlar. Shuningdek, ekologik muammolarni hal qilishda biologik parchalanadigan materiallardan foydalanish istiqbollari ham keng muhokama qilinmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi: Ushbu tadqiqot 3D bosma texnologiyalarida uch o‘lchovli modellarni yaratish va ularni optimallashtirish jarayonlarini chuqur o‘rganishga qaratilgan. Ilgari amalga oshirilgan tadqiqotlar natijalari tahlil qilinib, ushbu ishda 3D modellashtirish jarayonlarini takomillashtirish hamda ishlab chiqarish jarayonida samarali qo‘llash yo‘llari ko‘rib chiqiladi. 3D bosma texnalogiyalari uchun uch o‘lchovli modellarni yaratish jarayoni – modellashtirish dasturlari va optimallashtirish usullari yordamida bosib chiqarish sifatini oshirish va jarayonni samarali tashkil etishga asos bo‘ladi.

Tahlil va natijalar: Tadqiqot davomida bir nechta 3D modellar yaratilgan va FDM texnologiyasi yordamida bosib chiqarilgan. Modellashtirish uchun Blender va Tinkercad dasturlaridan foydalanildi. Har ikki dastur ham o‘zining qulayligi va funksionalligi bilan samarali natija berdi. Bosma jarayonida Cura dasturida slicing (qirqimlash) jarayoni amalga oshirildi. Qatlam qalinligi, harorat va to‘ldirish zichligi kabi sozlamalar bosma sifatiga ta’sir ko‘rsatdi. Qatlam qalinligi kamayganda — modellar silliqroq, ammo bosma vaqti uzoqroq bo‘ldi. PLA filamentdan foydalangan holda yaratilgan modellar. Silliq yuzali va aniqligi yuqori bo‘ldi, bosma jarayoni barqaror kechdi, o‘quv va dizayn sohalarida amaliy qo‘llashga mos ekanligi ko‘rsatildi. Jarayon davomida ba’zi texnik muammolar (bosma harorati, o‘lcham noto‘g‘riligi) uchragan bo‘lsa-da, ularning bartaraf etish usullari ham tajriba asosida aniqlangan. Tadqiqot davomida bir nechta 3D modellar yaratilgan va FDM texnologiyasi asosida bosib chiqarilgan. Blender va Tinkercad dasturlaridan foydalanilib, oddiy geometrik shakllardan tortib murakkab strukturalargacha bo‘lgan modellar ishlab chiqildi. Blender dasturi yordamida yaratilgan modellar yuqori darajada aniqlikka ega bo‘ldi, Tinkercad esa o‘quvchilar va yangi foydalanuvchilar uchun juda qulay bo‘ldi. Slicing (qirqimlash) bosqichida Cura dasturi qo‘llanilib, modellar G-code fayliga aylantirildi. Qatlam qalinligi va to‘ldirish foizi o‘zgartirilib, turli variantlar sinovdan o‘tkazildi. Quyidagicha xulosalar chiqarildi. 0.1 mm qatlam qalinligi — yuqori sifatli va silliq modellar, ammo bosma vaqti uzoq.0.2–0.3 mm qalinlikda — tezroq bosiladi, ammo yuzalarda biroz qo‘pol tuzilma seziladi. PLA filamentdan foydalangan holda bosilgan modellar yengil, ekologik xavfsiz va mustahkam bo‘lib chiqdi. Bosma jarayonida yuzaga kelgan ba’zi muammolar — materialning noto‘g‘ri haroratda erishi, slicingdagi sozlama xatolari — sinovlar asosida bartaraf etildi.Amaliy tajriba shuni ko‘rsatdiki, 3D bosma texnologiyasi ta’lim, dizayn va kichik hajmdagi sanoat ehtiyojlari uchun keng imkoniyatlarga ega. Eng muhimi, modellashtirish va slicing jarayonlarida to‘g‘ri yondashuv bo‘lsa, natija ham sifatli bo‘ladi.

Xulosa va takliflar: 3D bosma texnologiyalari va ular uchun uch o‘lchovli modellarni jarayonlari o‘rganildi. 3D bosmaning tarixi, asosiy turlari, qo‘llanilish tarixi va modellashtirish usullari tahlil sohalari. Tadqiqot tadqiqot uch o‘lchovli modellarni va ularni olib tashlashga tayyorlash bo‘yicha amaliy tajribalar o‘tkazildi. Olingan manba shuni ko‘rsatadiki, 3D bosma

texnologiyalari sanoat, tibbiyot, arxitektura va boshqa sohalarda keng imkoniyatlarga ega. Modellashtirish jarayonida dasturlar va optimallashtirish usullarini tozalash sifatiga bevosita ta’sir qiladi. Kengaytirilgan 3D bosma jarayonini yanada qo‘shimcha ta’minot bo‘yicha tavsiyalarni taqdim etadi.

ADABIYOTLAR

1. Ismoilov Shavkat Xamidovich, Tursunov Jamshid G‘ulomovich. **“3D texnologiyalaridan foydalanib talabalarda konstruktiv kompetensiyalarni rivojlantirish modeli”** // “Экономика и социум” jurnali, 2022-yil, №12(103), 45–50-betlar.
2. Abduqodirov Dilmurod Otabek o‘g‘li. “3D kompyuter grafikasi imkoniyatlari” // “Scientific Aspects and Trends in the Field of Scientific Research” xalqaro ilmiy onlayn konferensiyasi materiallari, 2022-yil, 78–83-betlar.
3. Toshtemirov Anvar Murod o‘g‘li, Qodirov Shaxzod Ibrohimovich. “Multimedia sohasida 3D texnologiyalarining qo‘llanilishi” // Toshkent davlat texnika universiteti ilmiy-uslubiy kengashi, 2023-yil, 3-jild, 112–118-betlar.
4. Fayzullayeva Madina Abdumo'min qizi. "Ta'lim jarayonini 3D asosida tashkil qilish va rivojlantirish" // "Fan va ta'lim" jurnali , 2023-yil, №11.
5. Jo'raboyeva Munisa Haitboy qizi, Qurbonov Eldor Nuriddin o'g'li. "Ta'limda 3D texnologiyai: tushunchalarni hayotga olib kelish" // "Eng yaxshi intellektual salohiyat" jurnali , 2023-yil, 10-qism, 5-jild.

RAQAMLI VALYUTALAR VA ULARNING GLOBAL IQTISODIYOTDAGI O'RNI.

A’zamova Feruza Abduholiq qizi
Samarqand davlat universiteti Kattaqo’rg’on filiali talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada raqamli valyutalarning zamonaviy iqtisodiy muhitdagi o‘rni va ularning global moliyaviy tizimga ta’siri har tomonlama tahlil qilingan. Xususan, kriptovalyutalar va markaziy bank raqamli valyutalari (CBDC)ning paydo bo‘lishi, ularning iqtisodiy jarayonlardagi roli, davlatlar tomonidan qo‘llanilayotgan strategiyalar, imkoniyat va tahdidlar chuqur yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Raqamli valyutalar, kriptovalyutalar, DeFi, blokcheyn, barqarorlik, regulyatsiya, CBDC, raqamli iqtisodiyot.

Kirish So‘nggi yillarda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi moliyaviy tizimga tub o‘zgarishlar olib keldi. Ayniqsa, raqamli valyutalar — ya’ni markazlashmagan (kriptovalyutalar) yoki davlat tomonidan nazorat qilinadigan raqamli pul birligi (CBDC – Central Bank Digital Currency) shakllarining paydo bo‘lishi va ommalashuvi global moliya tizimining an’anaviy mexanizmlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ushbu valyutalar nafaqat to‘lov tizimlarini tezlashtiradi va soddalashtiradi, balki global savdo, investitsiya oqimlari, pul-kredit siyosati va monetar mustaqillik kabi strategik iqtisodiy masalalarga ham yangi yondashuvlarni taqdim etmoqda. Xususan, xalqaro miqyosda Bitcoin, Ethereum kabi kriptovalyutalarning qiymati va bozordagi ulushi ko‘plab investorlarga alternativ aktiv sifatida qiziqish uyg‘otayotgan bo‘lsa, Xitoy, Yevropa Ittifoqi, AQSH kabi yirik davlatlar o‘z markaziy bank raqamli valyutalarini (CBDC) ishlab chiqish va joriy etish bo‘yicha faol izlanishlar olib bormoqda. Bu esa raqamli valyutalarning nafaqat texnologik innovatsiya sifatidagi, balki geoiqtisodiy qurol darajasidagi o‘rnini ham namoyon qilmoqda.

Asosiy qisim: Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya, Yaponiya kabi yetakchi mamlakatlar uchun ustuvor yo‘nalishlardan biridir. So‘nggi yillarda biznes va ijtimoiy soha faoliyatida rivojlanishning yangi to‘lqini raqamli texnologiyalarning yangi avlodi, ya’ni sun’iy ong, robototexnika, simsiz aloqa texnologiyalari yordamida ro‘y bermoqda. Yangi texnologiyalar Barqaror rivojlanish maqsadlarini amalga oshirishga katta hissa qo‘shishi mumkin, ammo biz kutilgan ijobiy natijalarni ololmasligimiz mumkin.

Kriptovalyutalar nima? Kriptovalyutalar, odatda, decentralizatsiyalashgan tarmoqda ishlovchi raqamli valyutalardir. Ular matematik algoritmlar va kriptografiya yordamida himoyalangan bo'lib, markaziy nazorat organlari tomonidan boshqarilmaydi. Bu valyutalar o'zaro to'lovlar, sarmoyalar, to'lovlar va boshqa iqtisodiy faoliyatlarda ishlatiladi.

Kriptovalyutalar va markazlashtirilmagan moliya tizimlari (DeFi) so‘nggi o‘n yillikda global iqtisodiyotda sezilarli o‘zgarishlarni keltirib chiqardi. 2009-yilda Bitcoinning paydo bo‘lishi bilan boshlangan bu yangi iqtisodiy to‘lqin, moliya sohasidagi an'anaviy tizimlarni inqilobiy tarzda o‘zgartirishni boshladi . Raqamli valyutalar va ularning asosi bo‘lgan blokcheyn texnologiyasi, an'anaviy bank tizimlariga qarshi yangi va samarali raqobatni shakllantirib, iqtisodiy faoliyatning barcha sohalarini o‘zgartirishga imkon yaratdi. Bugungi kunda Bitcoin va Ethereum kabi kriptovalyutalar nafaqat investorlar uchun, balki keng omma uchun ham global moliya tizimiga yangi yondashuvni taklif etmoqda.

Blokcheyn texnologiyasi orqali barcha tranzaksiyalar xavfsiz, ochiq va tez amalga oshiriladi . Bu esa markazlashtirilgan tizimlarga qarshi katta imkoniyatlarni yaratadi. Kriptovalyutalar, shuningdek, jamiyatni moliyaviy tizimga kengroq jalb etish imkonini beradi. Global miqyosda raqamli valyutalar iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish va davlatlar o‘rtasidagi savdoni osonlashtirish uchun qulay vosita sifatida qaralmoqda.

Kriptovalyutalarning bozor qiymati 2024-yilda 500 milliard dollarga yetishi kutilmoqda, bu ularning global iqtisodiyotda sezilarli o‘rin egallashini ko‘rsatadi . Shuningdek, raqamli valyutalar orqali mamlakatlar o‘rtasida yangi iqtisodiy munosabatlar va savdo tizimlari shakllanmoqda.

Kriptovalyutalar va DeFi tizimlarining afzalliklari

Kriptovalyutalar va DeFi tizimlari iqtisodiyotning barcha jabhalarida yangi imkoniyatlarni yaratishda muhim rol o‘ynaydi. Asosiy afzalliklaridan biri, ularning markazlashtirilmagan tabiatidir. Markazlashtirilgan tizimlarda odatda banklar yoki davlatlar kabi o‘rta qo‘shiluvchilar mavjud, bu esa yuqori xarajatlar va vaqt cheklovlarini keltirib chiqaradi. Kriptovalyutalar orqali amalga oshirilgan tranzaksiyalar tezkor va arzon bo‘lib, o‘rtachalar yo‘q bo‘lishi tufayli ular odatda arzonroq xarajatlarga ega .

DeFi tizimlari orqali moliyaviy xizmatlarga ega bo‘lish, an'anaviy bank tizimlariga nisbatan ancha qulaydir. 2023-yilda DeFi tizimlari orqali 5,8 milliard dollardan ortiq kreditlar berildi . Shuningdek, stablecoin’lar, ya'ni barqaror narxga ega bo‘lgan raqamli valyutalar, ham iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda muhim o‘rin tutmoqda. Stablecoin'lar, ayniqsa, o‘zgaruvchan narxlar bilan bog‘liq risklarni kamaytirish va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash uchun samarali vosita sifatida qaralmoqda. DeFi tizimlarining bir muhim afzalligi shundaki, ular markazlashtirilgan moliya tizimlariga qarshi samarali raqobatni yaratib, global moliyaviy inkluziyaga yordam beradi. Bank hisob raqamiga ega bo‘lmagan insonlar ham moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Bu, ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda, aholining keng qatlamlari uchun muhim ahamiyatga ega.

Kriptovalyutalar va DeFi tizimlarining rivojlanishi bilan birga, ular bilan bog‘liq xavflar ham yuzaga kelmoqda. Ularning asosiy xavflaridan biri, o‘zgaruvchan narxlar va bozorning noaniqligi hisoblanadi. Kriptovalyutalar, xususan Bitcoin va Ethereum, juda yuqori darajada narx o‘zgarishlariga uchraydi. Masalan, Bitcoin 2021-yilda 69,000 dollarga yetgan narxdan 2022-yil oxirida 16,000 dollarga tushdi, bu esa investitsiyalarni xavf ostiga qo‘ydi . Bunday o‘zgaruvchanlik, investorlar va foydalanuvchilar uchun jiddiy moliyaviy risklarni keltirib chiqarishi mumkin. DeFi tizimlarining xavfi ham mavjud. Ushbu tizimlar odatda markazlashtirilmagan bo‘lishi sababli, tizimni boshqarish va nazorat qilishning qiyinchiliklari yuzaga keladi. Ko‘p hollarda, DeFi tizimlarida foydalanuvchilar o‘z mablag‘larini yo‘qotishi yoki hackerlar tomonidan hujumga uchrashi mumkin. Boshqa bir xavf, DeFi platformalarining barcha foydalanuvchilarga ochiq va erkin bo‘lishi bilan bog‘liq xavfsizlik muammolaridir.

Kriptovalyutalar va DeFi tizimlarining kelajagi

Kriptovalyutalar va DeFi tizimlarining kelajagi yuqori darajada istiqbolli bo‘lib, ular butun dunyo bo‘ylab iqtisodiy va moliyaviy tizimlarni o‘zgartirishda davom etmoqda. Birinchidan,

markaziy banklar raqamli valyutalarini (CBDC) joriy qilishga qaratilgan harakatlar intensivlashmoqda. CBDC'lar, an'anaviy pul tizimlarini raqamli shaklga o'tkazish orqali, o'zgaruvchan narxlarni nazorat qilishda va xalqaro savdoni qo'llab-quvvatlashda samarali vosita bo'lishi mumkin DeFi va kriptovalyutalar orqali yangi moliyaviy ekotizimlar shakllanmoqda, ularning ko'plab imkoniyatlari jamiyatning iqtisodiy o'sishiga hissa qo'shishi mumkin. Raqamli valyutalar va blokcheyn texnologiyasining rivojlanishi, ayniqsa rivojlanayotgan mamlakatlar uchun moliyaviy inklyuziya va iqtisodiy rivojlanishning yangi yo'llarini ochishi kutilmoqda.

Xulosa. Xulosa tariqasida aytish mumkinki, raqamli valyutalar zamonaviy iqtisodiy muhitda muhim o'rin egallamoqda va an'anaviy moliyaviy tizimga muqobil innovatsion yechimlar taklif qilmoqda. Ularning joriy etilishi nafaqat to'lov tizimlarini takomillashtirish, balki global iqtisodiy muvozanatga yangi yo'nalishlar olib kelmoqda. Xususan, raqamli valyutalar:

- **Transchegaraviy to'lovlarni soddalashtiradi** va ularni tezkor hamda arzon qiladi;
- **Moliyaviy inklyuziya**ni kuchaytirib, aholi va tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy xizmatlarga kirishini osonlashtiradi;
- **Monetar siyosatga yangi vositalar** beradi va inflyatsiya, likvidlik, pul massasini boshqarishda yangi yondashuvlarni taqdim etadi;
- **Moliyaviy nazorat va shaffoflikni oshiradi**, korrupsiyani kamaytirish va norasmiy iqtisodiyot hajmini qisqartirish imkonini beradi.

Biroq, ularning joriy etilishi bilan bog'liq muammolar jumladan, **maxfiylik, texnologik infratuzilma, xavfsizlik, regulyatsiya va suverenitet muammolari** global miqyosda ehtiyotkorlik va muvozanatli yondashuvni talab etadi. Kriptovalyutalar va DeFi tizimlarining rivojlanishi global iqtisodiyotda o'zgarishlarni keltirib chiqarmoqda. Ular an'anaviy bank tizimlariga qarshi yangi raqobatni shakllantirib, moliyaviy inkluziya va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirmoqda. Biroq, ular bilan bog'liq xavflar va noaniqliklar ham mavjud. Kriptovalyutalar, ayniqsa Bitcoin va Ethereum, o'zgaruvchan narxlari va xavfsizligi bilan bog'liq risklarni keltirib chiqarishi mumkin. DeFi tizimlarining kelajagi esa yangi imkoniyatlarni yaratish, jamiyatni raqamli iqtisodiyotga jalb qilish va global iqtisodiy tizimni takomillashtirishda davom etmoqda.

ADABIYOTLAR:

1. Nakamoto, S. (2008). Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System.
2. Buterin, V. (2013). Ethereum Whitepaper: A Next-Generation Smart Contract and Decentralized Application Platform.
3. Narayanan, A., et al. (2016). Bitcoin and Cryptocurrency Technologies.
4. Zohar, R. (2015). The Blockchain as a Decentralized Transaction Ledger: Its Potential and Implications.
5. Chohan, U. W. (2020). A Comprehensive Overview of Decentralized Finance (DeFi).
6. Yunusov Sh.S., To'laganov S.S. Raqamli iqtisodiyot asoslari. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2022. *(Raqamli texnologiyalarning iqtisodiyotdagi o'rni va turlari haqida)*
7. □ Soliyev A., Xo'jayev B. Moliyaviy texnologiyalar va raqamli to'lov tizimlari. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2021.
(Fintech va raqamli valyutalar bilan bog'liq tizimli tahlil)
8. Alimov R.K. Global moliyaviy tizim va zamonaviy chaqiriqlar. – Toshkent: TDIU, 2020. *(Global moliya tizimining evolyutsiyasi va kriptoaktivlar haqida bahs)*

SANOAT IQTISODIYOTIDA SUN'IY INTELLEKTNING O'RNI VA AHAMIYATINI OSHIRISH MEXANIZMLARI

Sanakulova Iroda Abrorovna
Samarqand davlat universitetining Kattaqo'rg'on filiali, 2-bosqich talabasi.
irodasanakulova06@gmail.com

Annatatsiya: Ushbu maqolada sanoat iqtisodiyotida sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining joriy etilishi, ularning ishlab chiqarish samaradorligiga, resurslardan foydalanish darajasiga va raqobatbardoshlikni oshirishga ta'siri tahlil etilgan. Sun'iy intellekt asosidagi tizimlarning avtomatlashtirish, monitoring, diagnostika va bashorat qilish funksiyalari orqali sanoat tarmoqlarida inson mehnatini yengillashtirish va jarayonlarni raqamlashtirishga xizmat qilishi yoritilgan.

Kalit so'zlar: ***Sun'iy intellekt, sanoat iqtisodiyoti, avtomatlashtirish, raqamlashtirish, sanoat 4.0, innovatsion texnologiyalar, ishlab chiqarish samaradorligi, raqamli transformatsiya, O'zbekiston sanoati, aqlli tizimlar.***

Kirish: Bugungi kunda mamlakatimizning sanoat iqtisodiyotida raqamli texnologiyalar, xususan, sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish uchun qulay shart-sharoitlar yaratilib kelinmoqda. XXI asrda raqamli texnologiyalar sanoat rivojlanishining asosiy harakatlantiruvchi kuchlaridan biriga aylandi. Ayniqsa, sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari sanoat jarayonlarini avtomatlashtirish, optimallashtirish va bashorat qilish imkoniyatlarini keskin oshirib, ishlab chiqarish samaradorligida yangi bosqichni boshlab berdi. O'zbekiston sanoatida ham raqamli transformatsiyaga intilish kuchaymoqda. "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida sanoat tarmoqlariga ilg'or texnologiyalarni joriy etish bo'yicha qator chora-tadbirlar belgilangan. Biroq SI texnologiyalarini keng joriy qilish uchun mamlakatda zarur infratuzilma, malakali kadrlar, ma'lumotlar xavfsizligi va normativ-huquqiy asoslarning rivojlanishi zarur. Ayni shunday sharoitda sanoat iqtisodiyotida sun'iy intellektning o'rnini oshirish mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb masalaga aylanmoqda.

Asosiy qisim. Sun'iy intellekt yordamida iqtisodiyotning barcha soha va tarmoqlarida avtomatlashtirilgan tizimlar, prediktiv tahlil imkoniyatlarini tatbiq etish rejasi ko'zda tutilmoqda. Bu esa mamlakatimizning sanoat iqtisodiyotini samaradorligini va raqobatbardoshligini oshirish hamda innovatsion rivojlanishini ta'minlash uchun muhim omillardan biri hisoblanadi. Mamlakatning iqtisodiy tuzilishini, rivojlanishini, joriy davrdagi holatini o'rganish, tahlil qilish va shunga ko'ra uning keyingi yillardagi yutuqlari yoki kamchiliklarini shu bilan birga yaqin kelajak uchun mamlakatning iqtisodiy holatini prognoz qilish sanoat konsepsiyasi bilan uzviy bog'liq bo'lgan tushunchalardir. Chunki, mamlakat sanoatining zamon talablariga parallel holatda rivojlanishi iqtisodiyoti yuqori sur'atlarda rivojlangan davlatlardan ortda qolmagan holda ildamlab ketishi, davlatning iqtisodiy holatini jadal sur'atlarda o'sishi uchun turtki beradi. Sanoat davlatning, uning iqtisodiy holatining asosiy bo'g'inlaridan biri hisoblanadi. Davlatning iqtisodiy tuzilishini, uning tarkibini o'rganish sanoatning konsepsiyasi bilan bog'liqlikni o'zida aks ettiradi. Shundan kelib chiqib ayta olamizki, iqtisodiyotning har bir bo'g'ini, masalan, fermerlar – qishloq xo'jaligi sanoatini, metall ishlab chiquvchi yoki uni qayta ishlovchilar- metallurgiya sanoatini tashkil etadi.

Sanoat, industriya – xalq xo'jaligining ishlab chiqaruvchi kuchlari taraqqiyoti ko'rsatkichiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadigan yetakchi tarmog'i; Sanoatning o'zi uchun hamda xalq xo'jaligining boshqa sohalari uchun mehnat qurollari va boshqa mahsulotlar ishlab chiqarish, bundan tashqari, xom ashyo, yoqilg'i qazib olish, energiya ishlab chiqarish, yog'och tayyorlash, Sanoatda yoki qishloq xo'jaligida olingan mahsulotlarga ishlov berish va ularni qayta ishlash bilan band korxonalar majmuidir.[1] Sanoat kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning asosigina bo'lib qolmay, industrial ravnaqning oshishiga ham shart-sharoitlar yaratib beradi.

Sun'iy intellekt, inson intellektiga taqlid qilishga qodir bo'lgan mashinalar yaratishga mo'ljallangan fan va texnologiya sohasidir.[2] Bugungi kunimizda sun'iy intellekt juda ko'plab sohalarning rivojlanishi uchun imkoniyatlar ochib bermoqda. Rivojlangan davlatlarning iqtisodiyoti ham aynan sun'iy intellekt bosqichiga ham yetib kelib bo'lgan. Shu sababli,

mamlakatimiz iqtisodiyoti uchun ham sun’iy intellekt muhim ahamiyat kasb etadi. Olimlar va mutaxasislarning fikriga ko‘ra Sun’iy intellekt- to’rtinchi sanoat inqilobining asosi hisoblanadi. Mamlakatimizda ham ustuvor yo‘nalish sifatida 2030-yilgacha raqamli iqtisodiyot va axborotlashni rivojlantirish yo‘li orqali innovatsion taraqqiy etgan davlatlar qatoridan o‘rin olish maqsadi belgilangan. Ta’kidlab o‘tish joizki, 2020-yil “Ilm,ma’rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili”dan boshlab, bugungi kunimizga qadar, raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish hamda axborotlashtirish borasida katta o‘zgarishlar kiritilgan holda, bir qancha yangi dasturlar va chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Bunga misol qilib, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni keng joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi va «Aholiga davlat ijtimoiy xizmatlari va yordam taqdim etish tartib-taomillarini avtomatlashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi qarorlari hamda boshqa dasturlar va hujjatlar mamlakatimizda raqamli iqtisodiyotni jadallashtirish va ijtimoiy-iqtisodiy sohalarga zamonaviy texnologiyalarni joriy qilish maqsadi kiritilgan.

2024-yilda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoniga asosan “Raqamli O‘zbekiston-2030” strategiyasi tasdiqlandi. “Raqamli O‘zbekiston-2030” strategiyasi milliy iqtisodiyotimizning raqamli transformatsiyasini tatbiq etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga bu strategiyaning asosiy maqsadi bo’lib aholining, jamiyatimizning raqamli savodxonligini oshirish ham ko‘zda tutiladi.

Xulosa. Zamonaviy sanoat iqtisodiyotida sun’iy intellekt (SI) texnologiyalari muhim strategik omil sifatida e’tirof etilmoqda. Global tahlillar shuni ko‘rsatmoqdaki, SI texnologiyalarini joriy etish ishlab chiqarish samaradorligini o‘rtacha 20–35% gacha oshiradi, inson mehnatiga bo‘lgan ehtiyojni 25–30% ga kamaytiradi, texnik xizmat xarajatlarini esa yiliga 15–25% gacha qisqartiradi. O‘zbekiston sanoatida raqamli texnologiyalarga asoslangan yangilanish jarayonlari boshlangan bo‘lsa-da, sun’iy intellekt yechimlarining keng joriy etilishi hali sust kechmoqda. 2022-yilda faqat 300 ga yaqin sanoat korxonasi raqamli boshqaruv tizimiga ega bo‘lgan bo‘lsa (Raqamli texnologiyalar vazirligi), SI asosida ishlovchi tizimlar ko‘rsatkichi undan ham kam. Bu holat quyidagi tizimli muammolar bilan izohlanadi:

- Yetarli darajada malakali raqamli kadrlar yetishmasligi;
- Tarmoqlararo integratsiya va ma’lumotlar almashinuvi mexanizmlarining yo‘qligi;
- SI texnologiyalarini moliyalashtirish uchun xususiy investitsiyalar sustligi;
- Normativ-huquqiy bazaning zaifligi, axborot xavfsizligiga oid risklarning tartibga solinmaganligi.

Shunday qilib, O‘zbekiston sanoatining raqobatbardoshligini oshirishda sun’iy intellektni ishlab chiqarish zanjirlariga integratsiyalash hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Bu o‘z navbatida yosh tadbirkorlar, ishbilarmonlar, ishlab chiqaruvchilar uchun yangi imkoniyatlar eshigini ochib beradi.Umuman olganda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish va undan keng foydalinishni joriy etish sanoat iqtisodiyotining har qaysi bo‘g‘inlari uchun yangi texnologiyalar va innovatsiyalarning ravnaq topishi yo’lida yangi loyihalar va dasturlarning paydo bo‘lishiga sabab bo’ladi. Yuqoridagilar esa mamlakatimizda sanoat iqtisodiyotining rivojlanib, industrial ravnaq topgan yetakchi davlatlar qatorian o‘rin olishiga yo‘l ochib beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risidagi farmoni, PQ-6079-son, 2020 yil 5-oktabr.

2. Raqamli texnologiyalar vazirligi (2023). “Sanoat tarmoqlarida raqamli transformatsiya bo‘yicha rasmiy hisobot.” – Toshkent: DTM..

3. O.N.Xaitov “Hududiy turizm sohasida innovatsion faollikni oshirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish” Monografiya. Samarqand. 2024. 256-b.

4.Soliyev A., Xo‘jayev B. (2021). Moliyaviy texnologiyalar va raqamli to‘lov tizimlari. – Toshkent: Iqtisod-moliya nashriyoti.

5.Yunusov Sh.S., To‘laganov S.S. (2022). Raqamli iqtisodiyot asoslari. Toshkent: Iqtisodiyot.

5. https://uz.wikipedia.org/wiki/Sun’iy_intellekt

DASTURLASH KO‘NIKMALARINI OSHIRISH BO‘YICHA KREATIVLIK POTENTSIALINI RIVOJLANTIRISH USULLARI

Bektemirova Gulrux Otabek qizi, Shukurov Erkin Sodiq o‘g‘li,
SamDU tadqiqotchisi, SamDU KF assistenti
erkinjonshukurov1997@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur tadqiqot ishida dasturlash ko‘nikmalarini oshirish bo‘yicha kreativlik potentsialini rivojlantirishning usullari tadqiq qilingan. Bunda kreativ pedagogikaning mazmun va mohiyati, kraetiv pedagogikani kasbiy faoliyat turlaridagi o‘rni va o‘qitishda qo‘llashning tahlili keltirib o‘tilgan. Dasturlash ko‘nikmalarini oshirishda ijodiy rivojlanishning bosqichlari va ularning imkoniyatlari keltirib o‘tilgan. Dasturlash fanlarini o‘zlashtirish asosida ijodkorlikni oshirish uchun onlayn contest tizimlaridan foydalanish samaradorligi taklif qilingan. Dasturlash ko‘nikmalarini oshirish uchun foydali bo‘lgan contest tizimlaridan foydalanish usullari ishlab chiqilgan.

Kalitli so‘zlar: Kraetivlik, ijodkorlik, dasturlash texnologiyalari, kreativlik potentsiali, onlayn contest dasturlari.

Kirish: Ushbu tadqiqot ishida dasturlash ko‘nikmalarini rivojlantirish jarayonida kreativlik potentsialini oshirishga xizmat qiluvchi samarali yondashuvlar tahlil qilingan. Asosan, kreativ pedagogikaning mazmuni va mohiyati, uning kasbiy faoliyat turlaridagi o‘rni hamda ta’lim jarayonida qo‘llash imkoniyatlari o‘rganilgan. Dasturlash fanlari orqali ijodiy fikrlashni shakllantirish bosqichlari va ularning amaliy ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, talabalarning dasturlash bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarini mustahkamlashda onlayn contest tizimlaridan foydalanishning afzalliklari va ularni samarali joriy etish usullari ishlab chiqilgan.

Asosiy qism: Pedagoglar o‘z-o‘zidan ijodkor bo‘lib qolmaydi. Ularning ijodkorlik qobiliyati ma’lum vaqt ichida tinimsiz o‘qib-o‘rganish, o‘z ustida ishlash orqali shakllantiriladi va ular asta-sekin takomillashib, rivojlanib boradi. Har qanday mutaxassisda bo‘lgani kabi bo‘lajak pedagogning kreativlik qobiliyatiga ega bo‘lishi uchun talabalik yillarida poydevor qo‘yiladi va kasbiy faoliyatni tashkil etishda izchil rivojlantirib boriladi. Bunda pedagoglarning o‘zini-o‘zi ijodiy faoliyatga yo‘naltirishi va bu faoliyatlarini samarali tashkil eta olishi muhim ahamiyatga ega. Pedagoglar ijodiy faoliyatni tashkil etishda muammoli masalalarni echish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, shuningdek, pedagogik xarakterdagi ijod mahsulotlarini yaratishga alohida e’tibor qaratishi zarur. Muammoli masala va vaziyatlarni hal qilar ekan, pedagogning masala yechimini topishga ijodiy yondashishi unda hissiy-irodaviy sifatlarning rivojlanishiga yordam beradi. Pedagog o‘z oldiga muammoli masalalarni qo‘yish orqali mavjud bilimlari va hayotiy tajribalariga zid bo‘lgan dalillar bilan to‘qnash keladi [3]. Buning natijasida o‘z ustida ishlash, mustaqil o‘qib o‘rganishga nisbatan ehtiyoj sezadi. Demak, o‘z-o‘zini tarbiyalash - bu pedagogik yo‘naltirilgan jarayon. O‘z ustida ishlashga psixologik va amaliy tayyorgarlik bu ta'limning eng muhim vazifalaridan biridir.

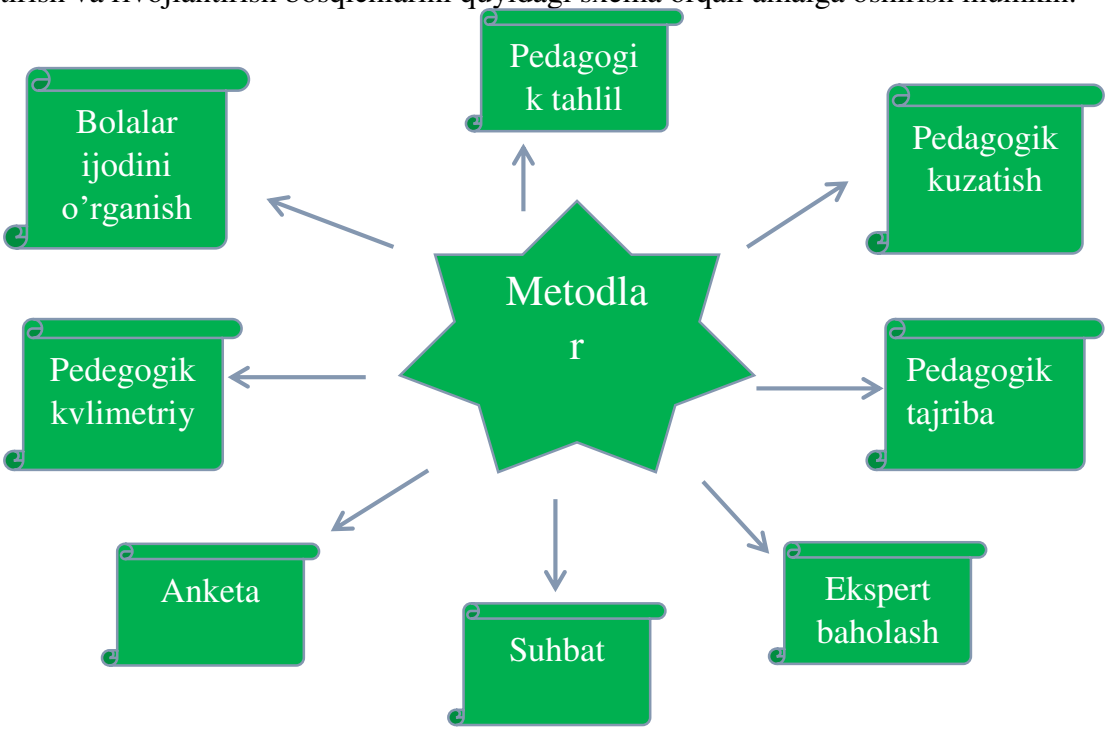
Alison Jeyms va Stiven Brukfillarning "To‘liq shaxsni o‘rganish"nomli maqolasida ijodiy ta'lim haqida ko‘p yozgan.Ularda shunday deydi men uchun butun shaxsni o‘rganish tajribaviy, mujassamlangan va hissiy jihatlarga ega bo‘lib, ularning barchasi talabalarni ijodkorlikka undaydi . Butun shaxsni o‘rganishni rag'batlantirish o‘qituvchilarning g'amxo‘rligi, qo‘llab-quvvatlashi va jasoratini talab qiladi. Olimlar shunday deydi biz o‘z-o‘zini tarbiyalashning paydo bo‘lishi va rivojlanishining asosiy bosqichlarini ajratib ko‘rsatishga harakat qildik [1].

Birinchidan. Bu talabalarning o‘z hayot tarzini anglashi, faoliyatining ahamiyatini anglashi o‘zini-o‘zi tarbiyalashni talab qiladi. Ushbu bosqichda pedagog o‘qituvchilar talabalarga o‘zlarining ijobiy va salbiy fazilatlarini anglashga, kamchiliklarini to‘g’irlashga yordam beradi.

Ikkinchidan. Mahoratli o‘zlashtirishni mustaqil o‘z ustida ish olib borib talaba muvaffaqiyatga erishmoqchi bo‘lgan talaba misolida ko‘rish mumkin.

Uchinchidan. Shaxs o‘z ustida ishlashning juda muhim bosqichi bu o‘z-o‘zini tarbiyalash dasturi. Bu yerda talabalarning o‘zini-o‘zi qanchalik ob'ektiv baholashi, ular maqsadlarini to‘g'ri belgilashi va kerakli usullarni tanlaganligini baholash uchun yordam talab qilinadi.

Talaba va o‘quvchilarda dasturlash ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun kreativ metodlar kata ahamiyat kasb etadi [3]. Kreativ metodlaridan foydalanib kreativ shaxslarni kasbiy shaklantirish va rivojlantirish bosqichlarini quyidagi sxema orqali amalga oshirish mumkin.

2-rasm. Kreativ shaxsni kasbiy shaklantirish va rivojlantirish bosqichlarining sxemasi.

Xulosa. Pedagogik kreativlik xususiyatlari tahlil qilindi va tahlil asosida pedagogik kreativlikni rivojlantirish bosqichlari taklif etildi. Pedagogik kreativlik potensialini rivojlantirish uchun zamonaviy usullar va ularning mohiyati keltirib o’tildi.Kreativ usullarning mazmun – mohiyati, ularning samaradorligi va o’rganilganlik darajasi tahlil qilindi, natijada kreativ usullarni qo’llashning dolzarbligi asoslandi. Kreativlik potensialini rivojlantirishda o‘z-o‘zini tarbiyalashning paydo bo‘lishi va rivojlanishining asosiy bosqichlari keltirib o‘tildi.

Adabiyotlar ro‘yxati

3. J. Kaufman, “Classroom contexts for creativity”, High Ability Studies, Vol. 25/1, pp. 53-69, http://dx.doi.org/10.1080/13598139.2014.905247

2. Аминов И., Назаров Ф.М. Использование интерактивных методов обучения в преподавании информатики УЧЕНЫЙ XXI ВЕКА Международный научный журнал.-2018.№ (12). Москва. [31-34] б.

3. Nazarov F. Recommendations for the development of the Olympic program. Scientific-methodical journal of physics, mathematics and computer science. Toshkent.2017 (3).

RAQAMLI IQTISODIYOTNING MAKROIQTISODIY O‘SISH OMILLARIGA TA’SIRI

Jaxonova Odina Xakimjon-qizi, Jahonova Sevinch Baxromjon qizi
Samarqand davlat universiteti, Kattaqo‘rg‘on filiali 3-kurs Talabalari

Annotasiya: mazkur tezisda, iqtisodiyotning rivojlanishi va barqarorligi muhim ahamiyatga egaligi va uning asosiy omili sifatida makroiqtisodiy o'sish ko'rsatilgan. Mamlakatlarning iqtisodiy o'sishning asosiy qobiliyatlarini, fan-texnika taraqqiyotini, raqamli iqtisodiyotni va global integratsiyani muhokama qiladi. O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi va uning iqtisodiy o‘sishga ta’sirini o‘rganadi. Raqamli texnologiyalar investitsiyalarni jalb qilish, ishlab chiqarishni samaradorligini oshirish va xalqaro savdoni kengaytirish imkoniyatlarini taqdim etadi.

Kalit so‘zlar: raqamli iqtisodiyot, makroiqtisodiy o‘sish, raqamli texnologiyalar, raqamli infratuzilma, YaIM, milliy daromad, lean production, addictive, makroiqtisodiy barqarorlashuv

Kirish. Raqamli iqtisodiyot hozirgi kunda rivojlanib borayotgan soha hisoblanib, u davlatlarning iqtisodiy o‘sishiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Iqtisodiy o'sish sur'atlari va ko'lamiga qarab jamiyatning iqtisodiy holatiga baho berish mumkin. Hozirgi kunda raqamli iqtisodiyot rivojlangan davlatlarda YaIM (Yalpi ichki mahsulot) hajmi ham, YaIMning aholi son boshiga ulushi ham yuqoridir.

Tezisda O‘zbekistonning raqamli iqtisodiyotga o‘tish jarayoni va uning iqtisodiy o‘sishga ta’siri batafsil tahlil qilinadi. Bugungi vaziyatga ko‘ra shuni ta’kidlash joizki, yaqin yillarda makroiqtisodiyot “lean production” (korxonaning barcha turdagi yo‘qotishlarni bartaraf etishga qaratilgan doimiy intilishlariga asoslangan ishlab chiqarish korxonalarini boshqarish konsepsiyasi), addictive (ko‘p jihatli), nano va biotexnologiya mezonlariga tayanadigan ishlab chiqaruvchilarga qattiq bog‘liq bo‘lishi kutilmoqda.

Tadqiqotda qo‘llanilgan usullar.

Tadqiqot jarayonida raqamli iqtisodiyotning makroiqtisodiy o‘sish omilariga ta’sirini o‘rganishda tahliliy (analitik) usul, statistik-uslubiy tahlil, solishtirma tahlil usuli va regressiya tahlili usullaridan foydalanildi. Shuningdek, raqamli iqtisodiyot sharoitida makroiqtisodiy o‘sishga ta’sir ko‘rsatuvchi omillarni baholashda raqamli texnologiyalarni qo‘llovchi sohalarda, xususan, korxonalarda raqobatbardoshlik salohiyatining shakllanishi xizmat ko‘rsatish jarayonlarining raqamli xususiyatlari va innovatsion yechimlarga asoslanganligi ilmiy-uslubiy jihatdan chuqur o‘rganildi.

Adabiyotlar tahlili.

Bugungi kunda zamonaviy xorijiy iqtisodchilar tomonidan raqamli iqtisodiyotning makroiqtisodiy o‘sishga ta’siri, xususan,barcha sohasida raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali iqtisodiy samaradorlik va raqobatbardoshlikni oshirish yo‘nalishida keng qamrovli ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda.

Erik Brynjolfsson va Andrew McAfee “The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies” deb nomlangan maqolasida mualliflar raqamli texnologiyalarning iqtisodiy o‘sish, mehnat bozori va samaradorlikka ta’sirini tahlil qilgan. Ular sun’iy intellekt, avtomatlashtirish va raqamli innovatsiyalar ishlab chiqarish samaradorligini oshirsa-da, daromadlar tengsizligini kuchaytirishi mumkinligini ta’kidlaydi.

Hal R. Varian Google bosh iqtisodchisi sifatida bir nechta maqolalari, masalan, “Information Technology and the Future of Economic Growth” maqolasida axborot texnologiyalarining iqtisodiy o‘sishdagi roli, ayniqsa, ma’lumotlarga asoslangan qaror qabul qilish va samaradorlikni oshirishdagi o‘rni haqida yoritadi.

OECD va Jahon Banki hisobotlari: Digital Economy Outlook (har ikki yilda chop etiladi), World Development Report 2016: Digital Dividends - bu xalqaro tashkilotlar raqamli iqtisodiyotning makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarga ta’siri, shu jumladan, bandlik, samaradorlik, inklyuzivlik va iqtisodiy o‘sish bo‘yicha statistik va tahliliy ma’lumotlarni taqdim etadi.

Tahlil va natijalar.

Globallashuv sharoitida milliy iqtisodiyotni raqamlashtirish rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotini integratsiyalashuvida muhim o‘rin tutadi. Yangi iqtisodiyotda raqamli tarmoq va aloqa infratuzilmasi unga korxona va tashkilotlarni rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqish imkonini beruvchi global platformani taqdim etadi. Bundan tashqari, ular hamkorlik, iqtisodiy aloqa va axborot almashinuvi va samaradorligini ta'minlaydi.

Raqamli iqtisodiyot rivojlanayotgan sharoitda barcha sohaning samarali rivojlanishi uning zamonaviy tarmoqlarini diversifikatsiyalash asosida jamiyatda mehnat salohiyatini oshirish uchun muayyan ijtimoiy va iqtisodiy shart-sharoitlarni yaratish, aholi bandligini ta’minlash, yalpi ichki mahsulot hajmini oshirish, aholini xizmatlarga talabini shakllantirish, mehnat taqsimotini kengaytirish imkonini yaratadi.

Hozirgi kunda raqamli iqtisodiyot rivojlangan davlatlarda YaIM (Yalpi ichki mahsulot) hajmi ham, YaIMning aholi son boshiga ulushi ham yuqoridir.

Raqamli iqtisodiyotni makroiqtisodiyotdagi o‘rni va trakzaksion sektor. Iqtisodiyotning raqamli segmentiga tegishli bosh manbasi – trakzaksion sektorning o‘sishi deb bilishimiz tabiiy hol.

Rivojlangan mamalakatlarda bu ko‘rsatkich YaIMning 70 foizdan ortiq miqdorni tashkil etib, davlat boshqaruvi, konsalting va informatsion xizmat ko‘rsatish, moliya, ulgurji va chakana savdo, shuningdek, xizmatlar sohasini birlashtiradi.

Raqamli iqtisodiyot omillarining makroiqtisodiy o‘sishga ta’siri quyidagi asosiy yo‘nalishlarda ifodalanadi:

- Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) rivoji - AKT infratuzilmasining rivojlanishi ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi, xizmatlar ko‘lamini kengaytiradi, yangi iqtisodiy faoliyat turlarini yuzaga keltiradi. YAIM o‘sishiga ijobiy ta’sir, soliq tushumlarining ortishi, investitsiyalarni jalbi ko‘payadi.
- Internet infratuzilmasi va raqamli platformalar - Internet foydalanuvchilari sonining ortishi elektron tijorat va xizmat ko‘rsatish hajmini oshiradi. Tashqi savdoning elektron platformalar orqali o‘sishi, bandlikning kengayishi, iste’mol bozorining rivojlanish jarayoni yuzaga keladi.
- Raqamli moliyaviy xizmatlar (onlayn bank, elektron to‘lovlar) - Aholining moliyaviy xizmatlarga qulay kirishiga yordam beradi. Moliyaviy inklyuziya ortadi, ichki iqtisodiy faollik kuchayadi, pul aylanishi tezlashadi.
- Innovatsiyalar va startaplar - Yangi texnologiyalar va mahsulotlar iqtisodiyotning yuqori qo‘shilgan qiymatli tarmoqlarini shakllantiradi. Raqobatbardoshlik oshadi, eksport imkoniyatlari kengayadi, iqtisodiy o‘sish barqarorlashadi.
- Raqamli ta’lim va inson kapitali - IT ko‘nikmalariga ega malakali kadrlar tayyorlanadi. Mehnat unumdorligi ortadi, innovatsion salohiyat kuchayadi, texnologik transformatsiya tezlashadi.

Jahon banki hisob-kitoblariga binoan, tezkor internet foydalanuvchilarining 10 foizga ko‘payishi yillik YaIM ko‘lamini 0,4 foizdan 1,4 foizgacha oshirishi mumkin ekan. Shuningdek, raqamli iqtisodiyotning mamlakat YaIMdagi ulushi har yili taxminan 20 foizga o‘sishi (rivojlangan mamlakatlarda bu ko‘rsatkich 7 foiz atrofida) uning ahamiyati belgilaydigan ko‘rsatkich sifatida qaraladi.

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi O‘zbekiston iqtisodiy o‘sishining asosiy manbalaridan biriga aylandi. 2021-2023 yillar davomida raqamli xizmatlar va texnologiyalar orqali GDP (ya’ni, yalpi ichki mahsulot) o‘sishida 2-3 foizga yaqin qo‘shgan hissasi kuzatildi.

O‘zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotning ulushi 2,2 foiz, shuningdek, Buyuk Britaniyada – 12,4 foiz, Janubiy Koreyada – 8 foiz, Xitoyda – 6,9 foiz, Hindistonda – 5,6 foiz, Rossiyada - 2,8%, Qozog'istonda - 3,9%. Hozirgi vaqtda o‘rtacha maqbul qiymat 7-8 foizni tashkil etishini hisobga olsak, Qozog‘iston, Rossiya va O‘zbekiston Respublikasida ko‘rsatkichlarning pastligi ushbu mamlakatlarda raqamlashtirish bo‘yicha ko‘proq ish olib borishni anglatadi.

Ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi YaIM o‘sish sur‘atlarini oshiradi, bandlikni kengaytiradi, eksport salohiyatini kuchaytiradi. Raqamli moliyaviy xizmatlar moliyaviy inklyuziyani ta’minlashi natijasida iqtisodiy faollik ortadi. Internet infratuzilmasi esa yangi ish o‘rinlarini yaratishda muhim omil hisoblanadi.

“Raqamli” iqtisod samaradorlikni oshirishda birinchi o‘rinda turadi: kompaniyaning mijozlari qancha ko‘p bo‘lsa, ishlab chiqarish jarayoniga yangi mijozlar va boshqalarni jalb qilish shunchalik “samarali” bo‘ladi va bir vaqtning o‘zida yanada yaxshi xizmat ko‘rsatish imkoniyatiga ega bo‘ladi. narx. “Raqamli” iqtisodiyotning afzalliklari ko‘p, eng muhimi, u yashirin iqtisodiyotning oldini oladi va korrupsiyani bartaraf etishga yordam beradi. Albatta, iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini raqamlashtirish oson bo‘lmaydi, lekin raqamlashtirishsiz jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashib bo‘lmaydi.

Raqamli iqtisodiyotning makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarga ta’siri

№	Makroiqtisodiy ko‘rsatkich	Raqamli iqtisodiyotning ta’siri
1	**Yalpi ichki mahsulot (YAIM)**	Raqamli xizmatlar (IT, e-commerce, fintech) YAIMning o‘sishiga hissa qo‘shadi. Elektron tijorat va raqamli texnologiyalar ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi.
		Misol: O‘zbekistonda IT xizmatlar eksporti 2023 yilda $300 mln.dan oshdi.
2	**Yalpi milliy mahsulot (YaMM)**	Raqamli xizmatlar, xususan IT eksporti orqali Yalpi milliy mahsulotga qo‘shilgan qiymat oshadi.
		Misol: O‘zbek IT mutaxassislari xalqaro loyihalarda faol ishtirok etib, xorijdan daromad olib keladi.
3	**Yalpi milliy daromad (YaMD)**	Raqamli iqtisodiyot orqali yaratilgan yangi ish o‘rinlari va daromad manbalari YaMDni oshiradi.
		Misol: Masofaviy ish, freelance va onlayn bizneslar orqali aholining daromadi ortadi.
4	**Inson taraqqiyoti indeksi (ITI)**	Raqamli texnologiyalar ta’lim, sog‘liqni saqlash va daromad kabi omillarni yaxshilaydi.
		Misol: Masofaviy ta’lim platformalari, telemeditsina xizmatlari aholi imkoniyatlarini kengaytiradi.
5	**Aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan ko‘rsatkichlar**	Raqamli iqtisodiyot orqali boylik va xizmatlar aholiga kengroq tarqatilmoqda.
		Misol: Onlayn to‘lovlar, mobil ilovalar orqali xizmatlardan foydalanish osonlashadi, daromad ortadi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qiladigan bo‘lsak raqamli iqtisodiyotning makroiqtisodiy o‘sish omillariga ta’siri quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- YAIM (Yalpi ichki mahsulot) o‘sishiga ta’siri raqamli xizmatlar (onlayn to‘lovlar, e-commerce) hajmining ortishi iqtisodiy aylanish tezligini kuchaytirib, YAIMning yillik o‘sish sur’atlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatmoqda.
- Solik bazasining kengayishi aqamli nazorat vositalari orqali norasmiy iqtisodiy faoliyat qisqarib, rasmiy sektor kengaymoqda. Bu davlat byudjetiga tushumlar ortishiga olib kelmoqda.
- Tashqi savdo va eksport salohiyati raqamli xizmatlar eksporti (IT-outsourcing, dizayn, dasturlash) yangi valyuta tushumlar manbai bo‘lib, to‘lov balansini ijobiy tomonga o‘zgartirmoqda.

O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyotning joriy etilishi va rivojlanishi mamlakatning umumiy iqtisodiy o‘sishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Raqamli texnologiyalar va innovatsion yechimlarning kengayishi milliy iqtisodiyotning samaradorligini oshirish, yangi ish o‘rinlari yaratish va aholi farovonligini yaxshilash imkonini bermoqda. Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqamli iqtisodiyot infratuzilmasini rivojlantirish hamda davlat siyosatlarini qo‘llab quvvatlash O‘zbekistonning iqtisodiy raqobatbardoshligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishga qaratilgan strategik chora-tadbirlar muvaffaqiyatli amalga oshirilgan taqdirda, O‘zbekiston iqtisodiyoti nafaqat mintaqaviy, balki xalqaro miqyosda ham yuqori o‘sish sur’atlariga erishishi mumkin. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish O‘zbekistonni yanada innovatsion va raqobatbardosh iqtisodiyotga aylantiradi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Arabov, N., Belotserkovskaya, N., Nasimov, D., Utemuratova, G., Abduraimov, D., &Makhmudova, M. Improving methods for assessing the effectiveness of tourism infrastructure development // In E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2023. Vol. 452, p. 07012.

2. O‘zbekiston Iqtisodiyot va moliya vazirligi. Raqamli texnologiyalar va moliyaviy tizimdagi o‘zgarishlar. T.: Iqtisodiyot va Innovatsiyalar jurnali
3. Sobirov I. Raqamli iqtisodiyot – rivojlanish trendlari va xususiyatlari. – T 2020
4. The Role of Digitalization in Economic Growth: Experience of Uzbekistan
5. Erik Brynjolfsson va Andrew McAfee “The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies”, 2014

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA HUDUDIY TURIZMNING INNOVATSION SALOHIYATINI RIVOJLANTIRISH YO‘LLARI

Xaitov Oxunjon Nomoz o‘g‘li
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali.
Botirov Og‘abek Jasurbek o‘g‘li, talaba
ogabek.botirov.06@mail.ru

Annotatsiya*. Ushbu maqolada hududlar iqtisodiyoti rivojlanishida turistik innovatsion klaster o‘rni ko‘rsatib o‘tilgan. Bu jarayonda yangi texnologiyalardan foydalanishni osonlashtirish, risklarni taqsimlash, hududning raqobatbardoshligini oshirishga o‘zaro hissa qo‘shadigan yangi bilimlar, mahsulotlar va texnologiyalarni yaratish, tarqatish bo‘yicha o‘z faoliyatini amalga oshiradigan turli xil mulkchilik shaklidagi tashkilotlar majmui ilmiy- nazariy jihatdan yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *turistik innovatsion klaster, aholi bandlik darajasi, tadbirkorlik va mahalliy ishlab chiqarishni subsidiyalash, innovatsion mahsulot, turizm bozorida raqobatbardoshlikka erishish, turizm industriyasi.*

Аннотация. *В данной стате показана рол турисцко-инновационного кластера в развитии регионалной экономики. Научно и теоретически освешена совокупност организаций различних форм собственности, котириэ осушествляют свою деятелност по содействию исползованию нових технологий, разделению рисков, созданию и распространению нових знаний, продуктов и технологий, взаимно способствуюших повишению конкурентоспособности региона.*

Abstract. *This article shows the role of the tourism and innovation cluster in the development of the regional economy. A set of organizations of various forms of ownership that carry out their activities to promote the use of new technologies, share risks, create and disseminate new knowledge, products and technologies that mutually contribute to increasing the competitiveness of the region are covered scientifically and theoretically.*

Tabiiy va tarixiy-madaniy turizm resurslarining o‘ziga xos xusuiyatlariga ega O‘zbekistonning yuqori turistik salohiyati, YUNESKO ro‘yxatiga kiritilgan jahon merosi ob’ektlarining mavjudligi milliy iqtisodiyot, xususan, turizm sohasini rivojlantirishning asosiy vositalaridan biridir. O‘zbekistoning hududlarida juda ko‘p jozibali va hatto noyob turizm ob’ektlari mavjud bo‘lib, ularning rivojlanishi turizm sohasidagi milliy siyosatni realizatsiya qilishning ustuvor yo‘nalishlaridan biridir.

Mamlakatimizda hududlarning raqobatbardosh salohiyatini rivojlantirish va ro‘yobga chiqarishga yo‘naltirilgan klasterlar tarmog‘ini yaratish hamda innovatsion yuqori texnologiyali klasterlarni shakllantirish 2025 yilgacha bo‘lgan muddatda O‘zbekiston Respublikasida turizm sohasini rivojlantirish konsepsiyasiga muvofiq amalga oshiriladi.

Klaster yondashuvi zamonaviy ilm-fanning eng kam rivojlangan, ammo turizm sohasidagi tadqiqot va modellashtirishning istiqbolli yo‘nalishlaridan biridir. Faoliyati turizm sohasida amalga oshirilayotgan korxonalar va tashkilotlarning yaxlit va muvofiqlashtirilgan guruhlari sifatida klasterlar milliy va hatto global miqyosda keng rivojlanmoqda. Ular, birinchi navbatda, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar va iqtisodiyoti o‘tish davridagi mamlakatlar uchun ham xususiyatli hisoblanadi. Klaster nazariyasining turizm sohasidagi asosiy tushunchasi alohida elementlarni birlashtirib, ularning o‘zaro ta’sirida muayyan funksiyalarni bajarish yoki qo‘yilgan umumiy maqsadga erishish uchun konglomerat, yagona yaxlitlikdir. Turizm sohasida

klasterlashtirish muhim indikator sifatida globallashuv jarayonlari bilan bog‘liq bo‘lib, iqtisodiyotning deyarli barcha tarmoqlarini qamrab olmoqda.

Rivojlanayotgan turistik klasterning markaziy bo‘g‘ini yoki yadrosi turoperatorlar va sayyohlik agentliklari kompaniyalari guruhi yoki infratuzilma ob’ektlari (masalan, joylashtirish ob’ektlari) yoki turistik qiziqish ob’ektlari (masalan, muzeylar, yirik turistik majmualar) bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, har qanday holatda klaster rivojlanishi-ning asosiy sharti mintaqada uning turistik marshrutlari va oqimlarining mavjudligi hisoblanadi. Shu asosda vujudga keladigan turizm klasterlariga misol sifatida barqaror turistik oqimlarni keltirib chiqaradigan madaniy tadbirlar bilan bog‘liq holda turizmni faollashtirish mumkin[1].

Hududiy miqyosda klasterni shakllantirish muammosi va turizm klaster siyosatining real voqiyeligi davlat organlari darajasida ham o‘z aksini topgan va qo‘llab-quvvatlanmoqda. Shunday qilib, mamlakatimizda 2025 yilgacha bo‘lgan muddatda O‘zbekiston Respublikasida turizm sohasini rivojlantirish konsepsiyasida davlat klaster siyosati iqtisodiy munosabatlar tizimini rivojlantirishda ma’muriy va boshqa to‘siqlarni olib tashlashga yordam beradigan yangi murakkab institut sifatida tan olingan.

Mintakaning innovatsiya salohiyatidan foydalanish va uni kengaytirishda turizm klasterlarini tashkil etish kuyidagi imkoniyatlarni beradi:

– turizm biznesi, fan va davlat boshqaruv tashkilotlarining birgalikdagi harakatlarining muvofiqlashtirilishi;

– turistik klaster qatnashchilari faoliyatining resurslarga ega bo‘lish imkoniyatini (axborot, innovatsiya va texnologik) kengaytirish hamda infratuzilma ob’ektlaridan birgalikda foydalanish yo‘li bilan harajatlar, jumladan, transaksiya harajatlarini kamaytirish asosida samaradorligini oshirish;

– turizm xizmatlarining ishlab chiqaruvchilari va iste’molchilari o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni kuchaytirish asosida innovatsion mahsulotlarni yaratish va bozorga olib chiqish jarayonini jadallashtirish;

– klasterni shakllantirishda ishtirok etuvchi investorlar uchun imtiyozlarning mavjudligi sababli mintaqada qulay investitsiya muhitini shakllantirish;

– yangi biznesni yaratish va rivojlantirish sharoitlari yaxshilanishi tufayli raqobatning rag‘batlantirilishi;

– turistik mahsulotni iste’molchilarga yetkazib berishning barcha zarur bug‘inlari bitta hududda to‘planishi natijasida qo‘shilgan qiymat o‘sishining yopiq zanjiri shakllanishi.[2]

Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida tashkil etilgan turistik klasterlarning rivojlanish xususiyatlarini tahlil etish ularning muvaffaqiyati klaster katnashchilari o‘rtasida shartnoma munosabatlari shakllanishi uchun maxsus shart-sharoit yaratish muxim ekanligini kursatdi. Bu jihatdan yetakchi urin davlat va huquq institutlariga tegishli bulishi kerak, jumladan, davlat klasterga tadbirkorlik sub’ektlari, investorlar, fan va ta’lim vakillarini jalb etish yo‘li bilan ular o‘rtasidagi munosabatlar rivojlanishini rag‘batlantirishi mumkin[3].

K.Braun va R.Geddeslarning fikriga ko‘ra, turistik klasterda davlatning ishtiroki xususiy va xorijiy investitsiyalarni jalb etish buyicha dasturlarni qo‘llab-quvvatlash, turizm infratuzilmasini rivojlantirish, zarur me’yoriy-huquqiy hujjatlarni ishlab chikish, turistlarning xavfsizligini ta’minlash, atrof-muhit va tarixiy yodgorliklarni himoyalashda namoyon buladi[4].

Turistik klasterni shakllantirishda davlat ishtiroki zarurligini inkor kilmasdan, bunday tuzilmalarning shakllanishi va faoliyat yuritishida asosiy o‘rin tadbirkorlik sub’ektlariga tegishli

[1] Зырянов, А. И. Туристские кластеры Пермского края / А. И. Зырянов, С. Э. Мышлявцева // Туризм в глубине России – 2010: материалы международного научного семинара. – Пермь: ПГУ, 2010. – С. 3-10.

[2] Ғуломова Г.П. Туристик кластерларнинг инновацион муҳити // Иқтисод ва молия. 2019. 11(131), 17-22-бетлар. https://cyberleninka.ru/article/n/turizm-klasterlarining-institutsional-mu-iti/viewer

[3] Ғуломова Г.П. Туристик кластерларнинг инновацион муҳити // Иқтисод ва молия. 2019. 11(131), 17-22-бетлар. https://cyberleninka.ru/article/n/turizm-klasterlarining-institutsional-mu-iti/viewer

[4] Ғуломова Г.П. Туристик кластерларнинг инновацион муҳити // Иқтисод ва молия. 2019. 11(131), 17-22-бетлар. https://cyberleninka.ru/article/n/turizm-klasterlarining-institutsional-mu-iti/viewer

ekanligini ta’kidlash zarur. Tadbirkorlik sub’ektlarining integratsiyalashuvga, samarali va ochiq hamkorlikka tayyorligi, kooperatsiya munosabatlarining yaxshi yo‘lga qo‘yilganligi hamda norasmiy aloqalarning rivojlanganligi hududda klasterlarni shakllantirish va rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.[1]

A.E.Boykoning fikricha, barcha klaster tuzilmalarining samarali faoliyat yuritishi nafaqat hudud byudjetini sezilarli darajada to‘ldirish, balki mahalliy aholi uchun keng bandlik maydonini shakllantirish, qo‘shimcha investitsiyalar jalb etishni rag‘batlantirish, tarixiy-madaniy obidalarni, alohida muhofaza etiladigan joylarni asrab-avaylash, tabiiy hududlar, ekologik vaziyatni yaxshilash, xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirish, hududning ixtisoslashtirilgan turistik va boshqa infratuzilmasini yaxshilash, sayyohlarni mamlakatda dam olishga qayta yo‘naltirish imkonini beradi[2].

Bizning fikrimizcha, mamlakatimizda ichki va kirish turizmini rivojlantirishga nisbatan klaster yondashuvini qo‘llash quyidagi shart-sharoitlar va imkoniyatlarni namoyon etadi:

−turistik klasterlar va boshqa ixtisoslashtirilgan turistik-rekreatsion hududlar doirasida kichik biznes sektorini rivojlantirish;

−milliy va hududiy darajalarda mavjud turistik resurslar va infratuzilma ob’ektlari salohiyatidan ham ichki, ham xorijiy turistlarni jalb qilish uchun samarali foydalanish;

−mahalliy aholi, keng jamoatchilik, hukumat vakillari e’tiborini mamalakat va uning alohida hududlarida ichki va kirish turizmini rivojlantirish muammolariga jalb qilish;

−klaster yondashuvi asosida turizm sohasini rivojlantirish uchun davlat-xususiy sheriklik mexanizmlari va chora-tadbirlar tizimidan foydalanish;

−milliy turizm bozorining xorijiy va mahalliy investorlar uchun jozibadorligini oshirish;

−turizm sohasida muhim hududlarda turistik klasterlar tizimini yaratish orqali milliy turistik bozorning tashkiliy-boshqaruv tuzilmasini optimallashtirish;

−turizm infratuzilmasini takomillashtirish, turizm yo‘nalishlarining milliy va hududiy tizimini yaratish, mamlakatning asosiy hududlarida mavjud turistik resurslardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish;

−turistlarning kiruvchi va ichki oqimini ko‘paytirishda sifatli va xavfsiz turizm mahsulotlari va xizmatlariga bo‘lgan ehtiyojni qondirish maqsadida turli sohalardagi tashkilotlar faoliyatini faollashtirish;

−turizm sohasi uchun yuqori malakali kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish hamda fan va ta’lim muassasalarining mavjud ilmiy va ta’lim salohiyatidan samarali foydalanish;

−yangi ish o‘rinlari yaratish – ayniqsa ishchi kuchi tanqisligi yoki aksincha, ishsizlik darajasi yuqori bo‘lgan hududlarda.

Biroq, mamlakatimizda ichki va kiruvchi turizmni rivojlantirish bo‘yicha klaster strategiyasining barcha mavjud jozibadorligiga qaramay, yuqoridagi jarayonlarga risk sezilarli darajada to‘sqinlik qiladi. Shunday qilib, mamlakatda turizmni rivojlantirish bo‘yicha ishlab chiqilayotgan dasturlar yoki turizmni rivojlantirisho‘ strategiyasining asosiy maqsadi xorijiy sayyohlarni jalb qilishdan iboratdir. Binobarin, ushbu maqsadga erishish sayyohlarni yetkazib beruvchi asosiy davlatlarga respublikaning ijobiy imijini shakllantirish bilan bevosita bog‘liq. Mamlakatning bugungi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini hisobga olsak, turoizmni rivojlantirish bo‘yicha o‘lkan imkoniyatlar va resurs salohiyati mavjud.

Birgina Samarqand viloyatida turizmni rivojlantirish bo‘yicha o‘lkan salohiyat mavjud bo‘lib, umumiy mehmonxonalar tarkibiga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, Samarqand shahrida 22 ta prezident nomerlari tashkil qilingan. Shundan 16 tasi xalqaro turizm markazida. Qolgan mehmonxonalarning barchasi zamonaviy va xalqaro talablarga javob beradigan 3-4 yulduzli

[1] Ғуломова Г.П. Туристик кластерларнинг инновацион муҳити // Иқтисод ва молия. 2019. 11(131), 17-22-бетлар. https://cyberleninka.ru/article/n/turizm-klasterlarining-institutsional-mu-iti/viewer

[2] Бойко А.Е. Формирование туристских кластеров как инструмент развития внутреннего туризма в России / А.Е.Бойко // Власть и управление на Востоке России. – 2009. – № 2 (47). – С. 224-228.

mehmonxonalarni tashkil qiladi. Samarqand shahrida o‘zi mustaqil sayohat qilishni istaganlar uchun ham alohida dastur ishlab chiqilgan. Bu harita dasturini olgan mehmon Samarqand shahrining istalgan nuqtasidan barcha tarixiy obidalarga, ovqatlanish joylariga, muzeylarga borish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu kitobcha shaklida bo‘lib, QR kod orqali saytga kirib, kerakli manzilni oson topish imkonini beradi.[1]

Turistik markazda nafaqat sayohatchilarni, balki ishbilarmon mehmonlarni ham kutib olish rejalashtirilgan. Kongress markazi 18 ming kvadrat metrlik funksional maydonga ega. Yuqori texnologiyali zalda 3500 ishtirokchiga mo‘ljallangan o‘n uchta konferensiya zallari mavjud.[2]

Turistik markazining yana bir yo‘nalishi – sog‘lomlashtirish turizmidir. Dam olish maskanining tibbiy klasteri to‘rtta Vellness Park mehmonxonalari bilan ifodalanadi. Ularning har biri keng qamrovli tibbiy ko‘rikdan o‘tkazish va tanani yaxshilash uchun mo‘ljallangan dasturlarga muvofiq ishlaydi. Majmua hududining uchdan ikki qismini bog‘ hududi egallab, u yerda Germaniya, Belgiya, Italiya va Gollandiyadan 50 mingdan ortiq atirgul, 30 ming tup daraxt va yuz minglab butalar ekilgan.[3]

Samarqand turistik markazi hududida chet elliklar uchun boj olinmaydigan savdo do‘konlari tashkil qilingan. Prezidentning tegishli qarori bilan “Samarqand – Yangi O‘zbekistonning turizm darvozasi” targ‘ibot kampaniyasi yo‘lga qo‘yiladi. Shuningdek, 2026 yilgacha mehmonxona biznesi vakillari kerakli tovarlar va turistik markazda “vaqtincha” olib kiriladigan uskunalar uchun davriy bojxona to‘lovlaridan ozod etiladi. 2022 yil 24 dekabrda PQ-455-son O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Samarqand viloyatining turizm va transport salohiyatidan samarali foydalanish, viloyatni “Samarqand – Yangi O‘zbekistonning turizm darvozasi” konsepsiyasi asosida rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Qarori qabul qilinib, unga muvofiq “Samarqand — Yangi O‘zbekistonning turizm darvozasi” targ‘ibot kampaniyasi yo‘lga qo‘yildi. Shunga ko‘ra, 2026 yil 1-yanvargacha tadbirkorlar: 4 yulduzli va undan yuqori toifadagi mehmonxona uchun zarur tovarlarni olib kirganda bojxona bojini hamda Samarqand turistik markazida qurilish uchun «vaqtincha olib kirish» bojxona rejimiga olib kiriladigan uskunalar uchun davriy bojxona to‘lovlarini to‘lashdan ozod etiladi. Shuningdek, Samarqand turistik markazi hududida chet ellik shaxslar uchun boj olinmaydigan savdo do‘konlari tashkil etiladi. 2023 yil 1 sentyabrgacha shaharlararo va xalqaro avtobus qatnovlari axborot texnologiyalari orqali yo‘lga qo‘yiladi. Mazkur tizimda: chiptalarni “Uzbus” platformasida harid qilish tartibi; avtobuslarga GPS qurilmalarini o‘rnatish hamda monitoring qilish bo‘yicha yagona platforma yaratiladi.[4]

Shunday qilib, hududiy turizmni rivojlantirish dasturlarida odatda turistik klasterlar turistik va madaniy yo‘nalishning o‘zaro bog‘langan ob’ektlari – joylashtirish vositalari, ovqatlanish tashkilotlari, zarur asosiy va yordamchi infratuzilma bilan jihozlangan qo‘shimcha va tegishli xizmatlar majmuasi ekanligi ko‘rsatilgan. Avtoturistik klasterlari iste’molchilarga turistik, qo‘shimcha va turdosh xizmatlarni bir-birini to‘ldiradigan va avtoturistlar uchun madaniyatli xizmat ko‘rsatish shartlarini kafolatlaydigan tashkilot va korxonalarni birlashtiradi.

Turistik va avtoturistik klasterlarning mohiyati va mazmunini bunday umumlashtirilgan tushunish klaster yondashuvini muvaffaqiyatli amalga oshirishga yordam bera olmaydi. Klaster nazariyasiga ko‘ra, klasterlar ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatuvchi tashkilotlar va ilmiy-tadqiqot ishlari bilan shug‘ullanuvchi muassasalarning hududiy va tarmoq yaqinligi asosida shakllantirilishini ta’kidlashni zarur deb hisoblaymiz. Bu esa pirovard natijada mahsulot tannarxini pasaytirish, taqdim etilayotgan mahsulot va xizmatlar hamda ularning milliy va xalqaro miqyosda

[1] https://daryo.uz/k/2022/09/15/turistlar-samarqandda-580-mln-dollar-evaziga-qad-rostlagan-xalqaro-turizm-markazi-va-boqiy-shaharni-18-sentabrdan-boshlab-tomosha-qilishi-mumkinligi-malum-qilindi-video/

[2] https://daryo.uz/k/2022/09/15/turistlar-samarqandda-580-mln-dollar-evaziga-qad-rostlagan-xalqaro-turizm-markazi-va-boqiy-shaharni-18-sentabrdan-boshlab-tomosha-qilishi-mumkinligi-malum-qilindi-video/

[3] https://daryo.uz/k/2022/09/15/turistlar-samarqandda-580-mln-dollar-evaziga-qad-rostlagan-xalqaro-turizm-markazi-va-boqiy-shaharni-18-sentabrdan-boshlab-tomosha-qilishi-mumkinligi-malum-qilindi-video/

[4] https://www.gazeta.uz/uz/2022/12/26/samarkand/

raqobatbardoshligini oshirish imkonini beradi. Aynan innovatsion sektor bilan integratsiya bunday ustunliklarga erishish imkonini beradi.

Demak, turistik klasterlashni ta'riflash tegishli me'yoriy-huquqiy hujjatlar (dasturlar, strategiyalar, konsepsiyalar) va turistik klasterlarni shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan texnologiya, chora-tadbirlar tizimi sifatida talqin qilish kerak. Turistik klaster esa – mavjud turistik resurslar va ixtisoslashtirilgan infratuzilma, yagona boshqaruv organi – klaster ma'muriyati ostidagi tashkilotlarning innovatsion faolligi negizida faoliyat yurituvchi turistlarga xizmat ko‘rsatishga ixtisoslashgan geografik jihatdan yaqin va o‘zaro bog‘langan ob'ektlar majmuasi sifatida ular birgalikda raqobatbardosh turistik mahsulot va xizmatlarni taklif qilish orqali turistlarning ehtiyojlarni samarali qondira oladi.

Cheklovchi omillar nafaqat tashqi muammolar va risklar, balki ichki muammolar ham bo‘lib, ular, birinchi navbatda: turizm xodimlari malakasining pastligi; turizm sohasidagi aksariyat tashkilotlarda mavjud bo‘lgan ichki korporativ muammolar; xizmat ko‘rsatish jarayonlarini texnik va texnologik ta'minlash bo‘yicha xorijiy turistik kompaniyalardan sezilarli darajada orqada qolishi; ham byudjet, ham byudjetdan tashqari mablag‘larni o‘zlashtirish; turizm sohasida biznes yuritishning shaffof bo‘lmagan texnologiyalari va boshqalar.

N.V.Shabalina turistik klasterlarni shakllantirish va rivojlantirishning asosiy muammolari sifatida quyidagilarni ajratib ko‘rsatadi[1]: klasterlashning barcha afzalliklari va samarasini ro‘yobga chiqarish va amalga oshirishga qodir bo‘lgan yuqori malakali mutaxassislarning yetishmasligi; turizm sohasidagi tadbirkorlarning past innovatsion madaniyati; strategik rejalashtirish va davlat-xususiy sheriklik asosidagi faoliyatning yetarli darajada rivojlanmaganligi; mintaqalarning infratuzilmaviy muammolari; turistik klasterlarni shakllantirish va ishga tushirishning uzoq davri; turistik klasterlash bo‘yicha me'yoriy-huquqiy bazaning, birinchi navbatda, mintaqaviy darajada nomukammalligi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

siyatlari va tendensiyalari (Samarqand viloyati misolida) // I.f.d. diss. – Samarqand: SamISI, 2017.

8. Архипова В.Ф., Девизов А.С. Об инфраструктуре как определяющем факторе развития туризма в регионе. URL:http://www.roman.by/r-78201.html

N.N. Milliy iqtisodiyot barqaror rivojlanishiga turizm sohasi ta'sirini prognozlashtirish T

v B.Sh., Tursunova G.R. Turizm asoslari. Darslik. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus

s ta'lim vazirligi. – T.: «Fan va texnologiya», 2014. 151-b.

h **11.** Ernazarov O.E. Innovatsiyalar asosida sanoat korxonalari samaradorligini oshirish //

D Diss. PhD. – T.: TDTU, 2021. 13-14-b.

e **12.** O.N.Xaitov "Hududiy turizm sohasida innovatsion faollikni oshirishning tashkiliy-

iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish" Monografiya. Samarqand. 2024. 256-b.

t 7. https://lex.uz/docs/6102462

y

b

TASHKILOTNING INNOVATSION RIVOJLANISHINING ASOSI SIFATIDA KADRLAR MALAKASINING MOHIYATI VA TARKIBI

Xaitov Oxunjon Nomoz o‘g‘li, Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali
Sanaqulov Baxrom Bektosh o‘g‘li, talaba
baxromsanaqulov2006@mail.ru

Annotatsiya. Zamonaviy tashkilotning innovatsion rivojlanishini ta'minlash, tanlangan innovatsion rivojlanish strategiyasini shakllantirish va amalga oshirish tashkilotning intellektual resurslarining ulkan ahamiyatini belgilaydi, ular birinchi navbatda xodimlar tomonidan amalga oshiriladi.

[1] Шабалина, Н. В. Введение в туристскую кластеризацию / Н. В. Шабалина [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.bzm.su/articles/article-05

Kalit so‘zlar: kompetensiyalar, innovatsion faoliyatni boshqarish, menejment, kompaniyalar, biznes.

Аннотация. Обеспечение инновационного развития современной организации, формирование и реализация выбранной стратегии инновационного развития определяют огромное значение интеллектуальных ресурсов организации, которые в первую очередь реализуются сотрудниками.

Ключевиэ слова: компетенции, управление инновационной деятельностью, менеджмент, компании, бизнес.

Abstrakt. Ensuring the innovative development of a modern organization, forming and implementing a selected innovative development strategy determines the enormous importance of the organization's intellectual resources, which are primarily implemented by employees.

Key vords: competencies, management of innovative activity, management, companies, business.

Kirish. Zamonaviy tashkilotning innovatsion rivojlanishini ta’minlash, tanlangan innovatsion rivojlanish strategiyasini shakllantirish va amalga oshirish tashkilotning intellektual resurslarining ulkan ahamiyatini belgilaydi, ular birinchi navbatda xodimlar tomonidan amalga oshiriladi. Shunga ko‘ra, strategik innovatsion rivojlanish masalalari va xodimlarni boshqarish masalalari, uning vakolatlari bir-biri bilan chambarchas bog‘liqdir.

Darhaqiqat, aksariyat zamonaviy tashkilotlarning mavjudligi va rivojlanishi uchun sharoitlar zamonaviy iqtisodiyotning holati tufayli bir qator xususiyatlar bilan farq qiladi. Ichki bozorda o‘sib borayotgan raqobat, jahon iqtisodiyotiga qo‘shilish fonida menejmentning strategik jihatlariga qiziqish sezilarli darajada kuchaymoqda, shu jumladan raqobatdosh ustunliklarning ichki (tashkilot chegaralariga nisbatan) va tashqi manbalarining nisbiy ahamiyatini aniqlash. Biroq, taniqli strategik menejment masalalari tadqiqotchisi V.S.Katkalo, mahalliy olimlar va menejerlarning firmalarning strategik menejmenti kontseptsiyasiga nisbatan tobora ortib borayotgan talabi so‘nggi yillarda ushbu sohada juda kam ma’lumotlarga duch keldi. Strategik menejment nazariyasining genezisini tavsiflab, muallif ta’kidlaganidek, strategik menejmentning resurs konsepsiyasi so‘nggi o‘n yilliklarda unda qo‘llanilgan bir qator uslubiy yangiliklar tufayli eng ko‘p talab qilinmoqda: firmalar strategiyasini o‘rganish iqtisodiy, tashkiliy va boshqaruv yondashuvining sintezi; firma qiymat yaratish uchun bunday strategiyani amalga oshirganda paydo bo‘ladigan raqobatbardosh ustunlik (strategik boshqaruv nazariyasida) konsepsiyasining asl talqini, mavjud yoki potensial raqobatchilari tomonidan bir vaqtning o‘zida amalga oshirib bo‘lmaydigan; strategik menejmentning mohiyatini proaktiv konsepsiya doirasida yangi talqin qilish, bunda firmadan noyob resurslar va qobiliyatlarni faol ravishda yaratish va rivojlantirish talab etiladi.

Shunga ko‘ra, muvaffaqiyatli strategiyalarning mohiyati raqobatchilarni “har qanday narxda” bostirish emas, balki boshqa firmalar tomonidan nusxalash qiyin bo‘lgan o‘zlarining tashkiliy vakolatlarini yaratishdir. Bu borada strategik menejment nazariyasidagi eng muhim yangilik bu vaqt omiliga ustuvor ahamiyat berish bo‘lib, u yetakchi firmalarning tashkiliy o‘rganish va bilimlarni boshqarish muammolarini hal qilishda yetakchi firmalarning tashkiliy qobiliyatlari sifatida dinamik qobiliyat tushunchasini shakllantiradi. Ta’kidlanishicha, raqobatbardosh ustunlikni izlash uchun kompaniyalar tobora ko‘proq ko‘zlarini o‘zlarining ichki muhitiga qaratmoqdalar, o‘z atrofida biznes maydonini yaratish mumkin bo‘lgan qobiliyatlarni aniqlashga harakat qilish. Biroq, so‘nggi yillarda strategik menejment nazariyasi hali asosiy tushunchalardan birining umumiy qabul qilingan talqinini ishlab chiqmagan: “kompetensiya”, bu tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, resurs yondashuvini yanada rivojlantirishni va empirik sinovlarni qiyinlashtiradi asosiy vakolatlar tushunchasi. Ishonchim komilki, “kompetensiya” atamasi (lotincha raqobatlashish – “men erishaman”, “uchrashaman”, “mos kelaman”; yoki vakolatli – “mos”) atamasi V. Maksvell tomonidan 1982 yilda ilmiy muomalaga kiritilgan va bu degani qisqa vaqt ichida ko‘rib chiqilgan ushbu tashkilot xodimlari egallagan bilim va qobiliyatlarning oqilona kombinatsiyasi. Ushbu kontseptsiyadan foydalanish tarixi o‘n yildan ko‘proq vaqtni boshlaganligi sababli, hozirgi kunga kelib uning juda ko‘p ta’riflari shakllangan. Shunday qilib, taniqli

amerikalik menejment nazariyotchilari J.Pirs va R.Robinsonlar kompetensiyani noyob resurslar to‘plami va ulardan foydalanish uchun noyob imkoniyatlar sifatida belgilaydilar. Tadqiqotchilar R.Sanches, A.Xen va X.Tomas kompetensiyalarni resurslar va aktivlarni yaxlit muvofiqlashtirilgan taqsimlash bilan bog‘liq tashkiliy jarayonlar va kundalik operatsiyalar majmuasi sifatida belgilaydilar.

Mavzuning dolzarbligi. Zamonaviy lug‘atlarga murojaat qiladigan bo‘lsak, vakolatning bir oz farq qiluvchi xususiyatlarini topish mumkin: ba’zi organlar va shaxslar qonunlar, qoidalar, nizomlar, qoidalarga muvofiq bo‘lishi kerak bo‘lgan yoki ega bo‘lgan vakolatlar to‘plami; muayyan davlat organining (mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish organi) yoki mansabdor shaxsning qonuniy ravishda belgilangan vakolatlari, huquqlari va majburiyatlari to‘plami, uning davlat organlari (yoki mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish organlari) tizimidagi o‘rnini aniqlash. Boshqacha qilib aytganda, kompetensiya kontseptsiyasini talqin qilishda ikkita asosiy yondashuv mavjud bo‘lib, ularni shartli ravishda rasmiy (tashkilot talablari asosida) va shaxsiy (vakolatlarni tashuvchilarni tavsiflovchi) deb belgilash mumkin. Boshqa tadqiqotchilar ham ushbu tafovutga e’tibor qaratmoqdalar: V.Efremov va I.Xanykovlarning ishlarida “kompetensiya” tushunchasi ikki ma’noga ega bo‘lishi mumkinligi ta’kidlangan: 1) qonun, nizom yoki boshqa akt bilan berilgan ma’lum vakolatlar doirasi. Ma’lum bir organga yoki mansabdor shaxsga; 2) har qanday sohada bilim, tajriba.

Bundan tashqari, mualliflar ikkinchi qiymatdan asosiy sifatida foydalanishni afzal ko‘rishadi, shu asosda ular kompetensiyaga quyidagi ta’rifni berishadi: tajribani o‘z ichiga olgan axborot resursining maxsus xususiyati, xodimlar tomonidan yakka tartibda yoki birgalikda amalga oshiriladigan belgilangan maqsadlarga erishish uchun resurslar va biznes jarayonlarini (tashkilotning imkoniyatlarini) tashkil etish va boshqarish usuli to‘g‘risida bilim va ko‘nikmalar. Umuman olganda, ushbu ta’rif juda to‘liq va murakkab ekanligini hisobga olsak ham, biz buxgalteriya hisobi va “rasmiy” yondashuvga ehtiyoj borligini ta’kidlaymiz, chunki bu ishchining faoliyatining muayyan usuli asosida tajriba, bilim va ko‘nikmalar yotadi. mehnat bozori talabi va ijtimoiy amaliyot. Natijada, ma’lum bir mutaxassisning ish hajmining konturi va profili shakllanadi, uning vakolatlari ham, ish jarayoni va umuman tashkilot tarkibidagi o‘rni belgilanadi.

7.1-jadval

Kompetensiya tushunchasining asosiy xususiyatlari

Qobiliyatlarning xususiyatlari	**Vakolatlar xodimlarning vakolatlari to‘plami sifatida**	**Kompetensiyalar xodimlar uchun axborot manbai sifatida**
Shakllanish manbai	Tashkilot talablari	Xodimlarning imkoniyatlari
Obyekt xususiyatlari	Ishning o‘ziga xos xususiyatlari	Xodimlarning o‘ziga xos xususiyati
Zarur ta’sir	Rasmiylashtirish obyekti	Boshqarish obyekti

Tadqiqotchilarning ta’kidlashicha, zamonaviy ilmiy-texnik taraqqiyotning zamonaviy darajasida amalga oshiriladigan imkoniyatlarni amalga oshirish ko‘plab omillarga bog‘liq, ammo oxir-oqibat u tashkilot xodimlariga nisbatan yuqori talablarni ko‘zda tutadi va zamonaviy sharoitlarda malakali ishchi va vakolatli mutaxassis qanday talablarga javob berishi kerakligi haqidagi savolga javob beradi, vakolat darajalarini rasmiylashtirishni talab qiladi. Shunga ko‘ra, har ikkala tarkibiy qism hisobga olinishi uchun “vakolat” ta'rifini shakllantirish mantiqiy ko‘rinadi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, vakolatlar, bir tomondan, tashkilotning qobiliyatlarini amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan xodimlarning vakolatlari majmuasi, boshqa tomondan, xodimlarga ega bo‘lgan maxsus axborot resurslari (tajriba, bilim va ko‘nikmalarni o‘z ichiga olgan), yakka tartibda yoki birgalikda. Ushbu talqin “vakolat” ta’rifidan foydalanishning ikkita asosiy jihatini aks ettirishga imkon beradi (ham tashkilot ehtiyojlari, ham xodimlarning haqiqiy imkoniyatlari).

Shu bilan birga, ta’kidlash kerakki, vakolat kontseptsiyasining taqdim etilgan jihatlari o‘zgarishsiz va vaqt omili ta’sirini va mavjudlik sharoitlari dinamikasini hisobga olgan holda, o‘zaro ta'sir bilan tavsiflanadi: tashkilot talablari axborot manbai sifatida vakolatlarga ta’sirini kuchaytirishni va kadrlar imkoniyatlarining o‘zgarishini – kadrlarni qabul qilish vakolati sifatida vakolatlarni moslashtirishni nazarda tutadi.

Bundan tashqari, zamonaviy tadqiqot adabiyotlarida ma’lum bir vakolat turlarining xususiyatlariga oid juda ko‘p sonli ishlar mavjudligini ta’kidlash lozim. Shu bilan birga, ushbu turlarni mantiqiy ravishda tuzish har doim ham mumkin emas, chunki ko‘pincha vakolatlarni turlarga bo‘lish uchun tasnif mezonlari mavjud emas. Shunday qilib, nashrlarda standart (asosiy), asosiy, o‘ziga xos, yetakchi, professional, innovatsion va boshqalar kabi vakolatlar turlariga havolalar mavjud. Turli xil manbalarda mavjud bo‘lgan vakolatlar tasnifining variantlari jadvalda keltirilgan.

Taqdim etilgan manbalarda keltirilgan xususiyatlarga asoslanib, vakolat turlarini aniqroq tuzilishini amalga oshirish zarur bo‘lib tuyuladi. Avvalo, biz ta'kidlaymizki, strategik boshqaruv nazariyasi doirasida asosiy e’tibor “asosiy vakolatlar” xususiyatlariga qaratilgan. Ushbu atama ilmiy va kasbiy muomalaga K.K. Prahalad va G. Xamel, 1990 yilda Garvard Business Review-da korporativ asosiy vakolat. McKinsey mukofotiga sazovor bo‘lgan ushbu maqola Garvard Business Review-ning eng ko‘p keltirilgan va qayta nashr etilgan maqolalaridan biri va XX-asr oxirida menejment fikri tarixidagi eng muhim voqealardan biridir. Mualliflarning fikriga ko‘ra, asosiy qobiliyatlar – bu qobiliyatlar firma faoliyati va strategiyasi uchun juda muhimdir. Uning uchta asosiy xususiyati bor: u turli bozorlarga potentsial kirishni ta’minlaydi; u yakuniy mahsulotning o‘ziga xos afzalliklarini belgilaydi; raqobatchilar tomonidan deyarli qaytarib bo‘lmaydigan, chunki bu individual individual texnologiyalar va ko‘nikmalarning o‘zaro ta’siridir.

Turli mualliflar asosiy vakolatning boshqa xususiyatlarini taklif qilishdi. V. Efremov va I. Xanykov ushbu masalani o‘rganib chiqib, asosiy kompetensiyaning sakkizta muhim xususiyatlarini aniqlaydilar:

1. Asosiy kompetensiyani aniqlash qiyin, u ko‘rinmas.
2. Asosiy malakadan faqat u mavjud bo‘lgan biznes tizimi doirasida foydalanish mumkin.
3. Asosiy kompetensiya foydalanishdan eskirmaydi.
4. Foydalanish jarayonida asosiy kompetensiyaning sifati va samaradorligi oshadi.
5. Asosiy kompetensiya takrorlanmas va almashtirib bo‘lmaydigan.
6. Asosiy kompetentlik raqobatchilardan yaxshiroq rivojlangan.
7. Asosiy kompetentlik iste'molchilarga yo‘naltirilgan.
8. Asosiy malakadan boshqa vakolat va qobiliyatlarni o‘zaro mustahkamlash uchun foydalanish mumkin.

Aynan shu vakolat turi tadqiqotchilar tomonidan tez-tez tahlil qilinadi. Shu bilan birga, asosiy vakolatlar haqida boshqacha tasavvur ham mavjud. Shunday qilib, I.Gurkov vakolatlarning ikkita asosiy turini – kalit va ildizni ajratib ko‘rsatib, ularning birinchisiga kompaniyaning ma’lum bozor segmentida barqaror ishlash uchun zarur bo‘lgan ko‘nikmalarini, qobiliyatlarini va aloqalarini, ikkinchisiga esa – bir yoki bir nechta bozorlarda strategik ustunlikka erishish uchun kompaniya. Bir tomondan, amalda o‘rnatilgan atamaga yangi ma’no qo‘shish qiyin (I.Gurkovning fikriga ko‘ra, yuqorida aytib o‘tilgan mualliflar asosiy vakolatlarni beradigan fazilatlar bilan ajralib turadigan asosiy vakolatlar). Boshqa tomondan, bu juda mantiqiy muallif bir necha turdagi vakolatlarning mavjudligini talab qiladi (agar asosiylari mavjud bo‘lsa, unda boshqa vakolat turlari qanday?). Ushbu lavozimlardan vakolatlarni standart (asosiy) va kalitlarga ajratish yanada muvaffaqiyatli bo‘lganga o‘xshaydi.

Ushbu yondashuvga muvofiq kompetensiyalar quyidagicha tavsiflanadi: standart (asosiy) vakolatlar – kompaniyaning ma’lum bir segment segmenti uchun xos bo‘lgan vazifalarni hal qilish, ularni amalga oshirishga imkon beradigan raqobatdosh ustunliklari, qobiliyatlari, texnologiyalari, kompaniyaning xodimlarining bilimlari va mahoratlari to‘plami. standart sifatida qabul qilingan darajadagi operatsion jarayonlar; asosiy kompetensiyalar - eng katta foydalanish qiymatini yaratishda ishtirok etadigan eng yuqori darajadagi vakolatlar (asosiy vakolatlarning

yuqoridagi klassik tushunchasiga muvofiq). Boshqa so‘zlar bilan aytganda, raqobatchilarning aksariyati standart vakolatlarga ega, demak, bunday vakolatlarning yo‘qligi kompaniyaning bozordan tezda yo‘q bo‘lib ketishiga olib keladi (bunday vakolatlarning boshqa nomi ham bor – “gigiyena”, ya’ni kompaniyaning mavjud bo‘lishi uchun zarur bozor). Asosiy vakolatlar biznesning o‘ziga xosligini, uni yuritishning o‘ziga xos usulini belgilaydi – tashkilot raqobatchilaridan nimani ustunligini aks ettiradi. Ushbu bo‘linma yordamida biz “o‘ziga xos” vakolatlar deb ataladigan asosiy vakolatlarni aniqlashimiz mumkin – bu marketologlar ishlaydigan kontseptsiya. Tasdiqlash manbada keltirilgan o‘ziga xos vakolatlarning indikativ ro‘yxati bo‘lishi mumkin: tadqiqot va rivojlantirish sohasidagi ilmiy bilimlarning yetarli darajasi, mijozlarning muammolariga samarali yechim topishga imkon beradi; strategik ahamiyatga ega bo‘lgan xomashyo va butlovchi qismlardan foydalanish; patentlar va tegishli texnik ekspertizalarning mavjudligi; mahsulot sifatini yaxshilash va ishlab chiqarish tannarxini pasaytirishga imkon beradigan uskunalar va texnologik jarayonlarga nisbatan maxsus ishlab chiqarish imkoniyatlari; xarajatlarni kamaytirish va noyob mahsulot xususiyatlarini olish uchun belgilangan qurilmalar, joylar va texnologiyalar; raqobatchilar kirishi qiyin bo‘lgan maxsus bozorlarga (maxsus mijozlarga) kirishni ta'minlaydigan tarqatish tizimi.

Albatta, ushbu misollarda biz asosiy atributlarga kiradigan noyob vakolatlar haqida gapiramiz. “Asosiy” vakolatlar (raqobatchilar tomonidan deyarli takrorlanmaydigan individual texnologiyalar va ko‘nikmalarning murakkab o‘zaro ta’siri sifatida talqin etiladi) ham ularning ostiga kiradi. Bundan tashqari, bunday identifikatsiyadan foydalanish bizni innovatsion vakolatlarni tashkilotning asosiy vakolatlarining o‘ziga xos turi sifatida izohlashga imkon beradi. Innovatsion kompetensiyalarning xususiyatlari A.A.Dagayev. Nazariyotchilarning fikrlari va amaliyot menejerlari tajribasini tahlil qilib, muallif ikkita asosiy innovatsion kompetensiyani ajratib ko‘rsatdi: yangi istiqbolli g‘oyalarni “ajrata olish” qobiliyati va ularni amalga oshirish uchun fikrlovchi odamlardan samarali ishchi jamoani tashkil etish qobiliyati.

E’tibor bering, innovatsion kompetensiyaning ikkinchi varianti (muallif uning mavjudligi va ishlatilishini tavsiflovchi aniq amaliy misollarni keltiradi: ijodiy fikrlash uchun bo‘shliqlar mavjudligi, ijodiy fikrlashni rivojlantiradigan dasturlarni ishlab chiqish va h.k) kalit soniga (o‘ziga xos) mos keladi.) vakolatlar. Biroq, muallif misollarni ham keltiradi innovatsion yetakchining shaxsiy xususiyatlarini tavsiflash, ularni innovatsion kompetensiyalarning alohida turiga yo‘naltirish. Ushbu bo‘linish, bizning fikrimizcha, aynan kompetensiya tushunchasining ikkilanganligi sababli paydo bo‘lgan (avval aytib o‘tganimizdek). Quvvatni ikki o‘lchovli tushunishga yuqorida keltirilgan asosli yondashuvdan foydalanib, biz vakolatlarni asosiy (gigiyenik) va kalit (o‘ziga xos, ildiz) ga ajratish – bu vakolatlarni xodimlarning vakolatlari to‘plami sifatida tavsiflovchi tasnif. Boshqa vakolat turlari, bizning fikrimizcha, vakolatlarni kadrlar egallagan resurs sifatida tavsiflaydi. Shunday qilib, Bonl.ru biznes jurnali nashrlarida quyidagi vakolatlarning tasnifi berilgan: kompaniya tuzilmasi yoki uning sohasi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan aniq tashkiliy vakolatlar (masalan, kompaniya mahsulotlarini bilish); tijorat faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan biznes kompetensiyasi (masalan, sotish qobiliyati, muzokaralar olib borish texnikasi, loyihani boshqarish xususiyatlari va boshqalar). ish bilan bevosita bog‘liq bo‘lmagan, lekin xodimga kompaniyada yaxshi pozitsiyani egallashga imkon beradigan qobiliyatlarni o‘z ichiga olgan shaxsiy vakolat (masalan, shaxsiy fazilatlar yoki jamoada ishlash qobiliyati). Bundan tashqari, Smart Education ta’lim portali materiallarida quyidagi vakolatlar turlari ajratilgan: korporativ - faoliyatning mavqei va mazmunidan qat'i nazar, kompaniyaning har bir xodimiga xos bo‘lishi kerak bo‘lgan ishbilarmonlik va shaxsiy fazilatlar; pozitsion – xodimning tashkilotdagi rasmiy maqomi bilan belgilanadigan vakolatlar; quyidagilarga bo‘linadi: - boshqaruv; - mutaxassisning vakolati. - texnik - maxsus (professional) bilimlar, ko‘nikmalar va ko‘nikmalar, xodimlarning o‘z vazifalarini samarali bajarishlari uchun zarur. Ularning oldingilaridan farqi shundaki, ular shaxsning xususiyatlari va qobiliyatlariga ta’sir qilmaydi, balki xodimning belgilangan talablarga muvofiq ishni bajarish qobiliyatini ta’minlaydigan maxsus bilim va ko‘nikmalar sohasiga ta’sir qiladi. E’tibor bering, ushbu tasnif avvalgisi bilan to‘liq bog‘liq

emas. Kasbiy vakolatlarga kelsak, Y.Shakun quyidagi tipologiyani taklif qiladi: boshqaruv; 76 kommunikativ; analitik.

Taklif va xulosalar. Ko‘rinib turibdiki, ushbu tipologiya asosan yuqoridagi tasniflarga to‘g‘ri keladi, ammo ishlatilgan tasnif mezonlarining muhim xususiyatlariga aniqlik kiritmaydi. Xuddi shu manbada vakolatlarning yana bir tasnifi keltirilgan (tashkilot mutaxassislariga nisbatan): ta’lim va kognitiv - bilim faoliyati, maqsadlarni belgilash va rejalashtirish, tahlil qilish, aks ettirish va o‘zini o‘zi boshqarish, muammolar va muammolarni hal qilish qobiliyati va hk.; axborot-ma’lumotni izlash, tanlash, qayta ishlash, tahlil qilish va talqin qilish bilan bog‘liq qobiliyat; kommunikativ – boshqa odamlar bilan o‘zaro aloqalar, hamkorlikni aniqlash, ijtimoiy rollarni bajarish va boshqalar bilan bog‘liq qobiliyatlar. Qobiliyatlarning yana bir qiziqarli tasnifi I.A.Qish: insonning shaxsiyati bilan bog‘liq kompetensiyalar (sog‘liqni saqlash, qadriyat-semantik yo‘nalish, fuqarolik, o‘zini rivojlantirish va boshqalar), ya'ni insonning axloqiy tomonlariga ta'sir qiladi; boshqa odamlar bilan ijtimoiy ta’sir o‘tkazish vakolati (aloqa, o‘zaro ta’sir va boshqalar); inson faoliyati bilan bog‘liq vakolatlar (kognitiv, tadqiqot faoliyati, axborotni qayta ishlash va boshqalar). Bundan tashqari, A.Dagayevning yuqorida aytib o‘tilgan maqolasida muallif tomonidan ta’kidlangan innovatsion kompetensiyalardan biri yetakchining shaxsiyat fazilatlariga aniq murojaat qiladi (maqolada bunday fazilatlarning batafsil ro‘yxati keltirilgan: uzluksiz ta’lim va o‘qitish, qiziqish, ochiqlik, tezkorlik va harakatga e’tibor, ilhom va motivatsiya mahorati., ijodkorlik va boshqalar). Shunga ko‘ra, ushbu kichik ko‘rinish mavjud tasniflarga ham ma’lum darajada mos kelishi kerak. Bizning fikrimizcha, taklif qilingan kompetensalar matritsasi vakolatlarning turlari va tasniflarining xilma-xilligini mantiqiy tartiblash vositasi bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Matritsa doirasida vakolatlarni taqsimlashning ikki turi mavjud: korporativ (tashkilotning barcha xodimlari uchun umumiy) va pozitsion (xodimning joyi va funksiyalari bilan belgilanadi), shaxsiy (xodimlarning zaruriy shaxsiy xususiyatlari) va bilimlari (xodimlarning zarur bilimlari, ko‘nikmalari va qobiliyatlari) bo‘yicha.

Shunga ko‘ra, ilgari aytib o‘tilgan tashkiliy, kognitiv, axborot kompetensiyalarini korporativ bilim kompetensiyalariga kiritish mumkin. Korporativ shaxsiy-axloqiy, ijtimoiy vakolatlarga. Pozitsion bilimlar professional (texnik, maxsus) kompetensiyalarni o‘z ichiga oladi. Pozitsion shaxsiy - kommunikativ, ishbilarmonlik (boshqaruv / mutaxassis vakolati).

Bunga qo‘shimcha ravishda, biz ushbu matritsaning ham asosiy, ham asosiy vakolatlar doirasida (agar ular tashkiliy talablar to‘plami sifatida talqin qilinadigan bo‘lsa) qo‘llanilishini ta'kidlaymiz. shaxsiy (xodimlarning zarur shaxsiy xususiyatlari) va bilim (xodimlarning zarur bilimlari, ko‘nikmalari va qobiliyatlari) to‘g‘risida. Shunga ko‘ra, ilgari aytib o‘tilgan tashkiliy, kognitiv, axborot kompetensiyalarini korporativ bilim kompetensiyalariga kiritish mumkin. Korporativ shaxsiy – axloqiy, ijtimoiy vakolatlarga qo‘shimcha ravishda, biz ushbu matritsaning ham asosiy, ham asosiy vakolatlar doirasida (agar ular tashkiliy talablar to‘plami sifatida talqin qilinadigan bo‘lsa) qo‘llanilishini ta’kidlaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1.Abdukarimov B.A. Kommunal xizmatlarni takomillashtirish –aholiga qulayliklar yaratish omili. - T.: Fan va texnologiya, 2007. -28 b.

2.Abdukarimov B.A. va boshqalar. Korxona iqtisodiyoti (darslik).-T: «Fan», 2005. -B. 241.

3.Агапова И.И. История экономической мысли. Курс лекций. – М.: Ассоциация авторов и издателей «ТАНДЕМ». Издательство ЭКМОС, 1998.

4. Jo‘rayev A.S., Xo‘jamqulov D.Yu., Mamatov B.S.: Akademik M.Sharifxo‘jayev tahriri ostida. Investitsiya loyihalar tahlili: o‘quv qo‘llanma – T.: Sharq, 2003. – 256 b.

5. Vahobov A.V. Bozor munosabatlariga o‘tish bosqichidagi ko‘p ukladli iqtisodiyot va uning takroran hosil bo‘lishi. -T.: «Moliya», 2002. -335 b.

KORXONA FOALIYATNI RAQAMLASHTIRISH ASOSIDA XODIMLAR ISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH.

O.N.Xaitov, Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali
S.D.Nasrullayev talaba

Annotasiya. Ushbu maqolada raqamli iqtisodiyot tushunchasi, O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyotning rivojlanish istiqbollari bayon etilgan va hozirda bu istilohni butun dunyodagi siyosatchilar, iqtisodchilar, jurnalistlar, tadbirkorlar – deyarli barcha qo‘llamoqda.

Kalit so’zlar: raqamli iqtisodiyot, axborotlashgan jamiyat, raqamli texnologiyalar, Elektron hukumat.

Ma’lumki, raqamli iqtisodiyot hozirgi mavjud sohalarning yarmidan ko’prog’ida beqiyos o’zgarishlar keltirib chiqarishi ta’kidlanmoqda. Jumladan, Jahon banki ekspertlari fikricha, tezkor internetdan foydalanuvchilar sonining 10 foizga ko’payishi milliy iqtisodiyotlar yalpi hajmini har yili o’rtacha 0,4-1,4 foizga oshirish imkonini beradi. Dunyoda raqamli iqtisodiyot o’sishining sur’atlari yiliga deyarli 20 foizni tashkil etmoqda. Taraqqiy etgan davlatlarda raqamli iqtisodiyotning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 7 foizga yetgan. Ular hozirning o’zida raqamli iqtisodiyotning joriy qilinishidan juda katta naf ko’rishmoqda. Xususan, Amerika Qo’shma Shtatlari yiliga 400 milliard AQSh dollaridan ko’proq raqamli xizmatlarni eksport qilmoqda. Mazkur davlat yalpi ichki mahsulotining 5 foizidan ko’prog’i bevosita internet va axborottelekommunikasiya texnologiyalari bilan bog’liq sohalarga to’g’ri keladi. 2025 yilgacha AQSh sanoatni raqamlashtirishdan qo’shimcha 20 trln. dollar daromad olishi kutilmoqda. Bunday iqtisodiy samaradorlik, ayniqsa iste’mol tovarlari ishlab chiqarish (10,3 trln. dollar), avtomobil sanoati (3,8 trln. dollar) va logistikada (3,9 trln. dollar) yuqori bo’lishi ta’kidlanmoqda.[3]

Turli tadqiqotlar natijalari bo’yicha raqamli iqtisodiyotning dunyo iqtisodiyotidagi salmog’i 4,5 foizdan 15,5 foizgachani tashkil etadi. Jahon axborot-kommunikasiya texnologiyalari sektorida yaratilayotgan qo’shilgan qiymatning deyarli 40 foizi va blokcheyn texnologiyalari bilan bog’liq patentlarning 75 foizi Amerika Qo’shma Shtatlari va Xitoy Xalq

Respublikasi hissasiga to’g’ri keladi.

Raqamli iqtisodiyot – bu iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy aloqalarni raqamli texnologiyalarni qo’llash asosida amalga oshirish tizimidir. Ba’zida u internet iqtisodiyoti, yangi iqtisodiyot yoki veb-iqtisodiyot degan terminlar bilan ham ifodalanadi.

1995 yilda amerikalik dasturchi Nikolas Negroponte “raqamli iqtisodiyot” terminini amaliyotga kiritdi. Hozirda bu istilohni butun dunyodagi siyosatchilar, iqtisodchilar, jurnalistlar, tadbirkorlar – deyarli barcha qo’llamoqda. 2016 yilda Butunjahon banki dunyodagi raqamli iqtisodiyotning ahvoli haqida ilk marta “Raqamli dividendlar” mavzusida ma’ruza e’lon qildi

Raqamlashtirishning ahamiyati va ta’sirini qanchalik ortib borayotganligini baholash uchun so’nggi o’n yillikdagi bir nechta yirik texnologik kompaniyalar va raqamli platformalarning jahon bozoridagi kapitallarining ulushini ko’rish kifoya. Xususan, BMTning savdo va rivojlanish konferensiyasi ma’lumotlarida qayd etilganidek, bu ko’rsatkich 2009 yilda 16 foizni tashkil etgan bo’lsa, 2018 yilning oxiriga kelib 56 foizga yetgan. 2018 yil 18 dekabrda O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “O’zbekiston Respublikasi davlat boshqaruviga raqamli iqtisodiyot, elektron hukumat hamda axborot tizimlarini joriy etish bo’yicha qo’shimcha chora-tadbirlar to’g’risida”gi №5598-sonli Farmoni e’lon qilindi. [2] Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish, “Elektron hukumat” tizimining joriy etilishini ta’minlash, aholi, biznes va davlat o’rtasida samarali o’zaro hamkorlikni yo’lga qo’yish uchun qo’shimcha shart-sharoit yaratish maqsadida, shuningdek, 2017-2021 yillarda O’zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo’nalishi bo’yicha Harakatlar strategiyasiga muvofiq Farmonda elektron hukumatning davlat, aholi va biznesning samarali hamkorligini, shuningdek, jahonning raqamli makoniga integrasiyalashuvini ta’minlash bo’yicha yagona milliy tizim sifatidagi maqsadli ahamiyatini belgilash ko’zda tutilgan. Loyihalar bo’yicha yagona milliy distribyutorni tashkil etish orqali yaxlit jarayon (ishlab chiqish, loyihalashtirish, kelishish, tovarlar, ishlar, xizmatlar xarid qilish, shuningdek, ularni foydalanishga topshirishning yagona tizimi) barpo etiladi. Natijada mamlakatimizda davlat xizmatlari ko’rsatish tizimi izchillik bilan takomillashib boradi, investisiya

iqlimi va ishchanlik muhiti yaxshilanadi. 2018 yil 18 dekabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi davlat boshqaruviga raqamli iqtisodiyot, elektron hukumat hamda axborot tizimlarini joriy etish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi №5598-sonli Farmoni e'lon qilindi. [2] Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish, "Elektron hukumat" tizimining joriy etilishini ta'minlash, aholi, biznes va davlat o'rtasida samarali o'zaro hamkorlikni yo'lga qo'yish uchun qo'shimcha shart-sharoit yaratish maqsadida, shuningdek, 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasiga muvofiq Farmonda elektron hukumatning davlat, aholi va biznesning samarali hamkorligini, shuningdek, jahonning raqamli makoniga integrasiyalashuvini ta'minlash bo'yicha yagona milliy tizim sifatidagi maqsadli ahamiyatini belgilash ko'zda tutilgan. Loyihalar bo'yicha yagona milliy distribyutorni tashkil etish orqali yaxlit jarayon (ishlab chiqish, loyihalashtirish, kelishish, tovarlar, ishlar, xizmatlar xarid qilish, shuningdek, ularni foydalanishga topshirishning yagona tizimi) barpo etiladi. Natijada mamlakatimizda davlat xizmatlari ko'rsatish tizimi izchillik bilan takomillashib boradi, investisiya iqlimi va ishchanlik muhiti yaxshilanadi.

Xususan, elektron hukumat tizimini takomillashtirish, dasturiy mahsulotlar va axborot texnologiyalarining mahalliy bozorini yanada rivojlantirish, respublikaning barcha hududlarida IT-parklarni tashkil etish, shuningdek, sohani malakali kadrlar bilan ta'minlashni ko'zda tutuvchi 220 dan ortiq ustuvor loyihalarni amalga oshirish boshlangan. Bundan tashqari, 40 dan ortiq axborot tizimlari bilan integrasiyalashgan geoportalni ishga tushirish, jamoat transporti va kommunal infratuzilmani boshqarishning axborot tizimini yaratish, ijtimoiy sohani raqamlashtirish va keyinchalik ushbu tajribani boshqa hududlarda joriy qilishni nazarda tutuvchi "Raqamli Toshkent" kompleks dasturi amalga oshirilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 5 oktyabrdagi '"Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6079-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan "Raqamli O'zbekiston-2030" strategiyasi O'zbekiston Respublikasining raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni rivojlantirishning strategik maqsadlari, ustuvor yo'nalishlari hamda o'rta va uzoq muddatli istiqbolli vazifalarini belgilaydi, shuningdek, BMTning Barqaror rivojlanish maqsadlari va Elektron hukumatni rivojlantirish reytingida belgilangan ustuvor vazifalardan kelib chiqib, raqamli texnologiyalarni yanada keng joriy etish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.[1] "Raqamli O'zbekiston-2030" strategiyasida raqamli rivojlanishning strategik maqsadlari va ustuvor yo'nalishlari sifatida raqamli infratuzilmani, Elektron hukumatni, raqamli iqtisodiyotni, raqamli texnologiyalar milliy bozorini va axborot texnologiyalari sohasida ta'lim berish va malaka oshirishning ustuvor yo'nalishlari belgilab berildi.

Mamlakatimizda ilm-fanni yanada ravnaq toptirish, yoshlarimizni chuqur bilim, yuksak ma'naviyat va madaniyat egasi etib tarbiyalash, raqobatbardosh iqtisodiyotni shakllantirish borasida boshlagan ishlarimizni jadal davom ettirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020 yil 24 yanvardagi Oliy Majlisga yo'llagan Murojaatnomasida 2020 yilga "Ilm, ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili" deb nom berish taklifi ilgari surilishi tom ma'noda O'zbekiston hayotida global taraqqiyotga hamohang ravishda tarixiy burilish davri boshlanganini tasdiqladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 5 oktyabrdagi '"Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6079-sonli Farmoni // www.lex.uz
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 18 dekabrdagi "O'zbekiston Respublikasi davlat boshqaruviga raqamli iqtisodiyot, elektron hukumat hamda axborot tizimlarini joriy etish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi №5598-sonli Farmoni // www.lex.uz
3. Klaus Shvab. Chetvertaya promыshlennaya revolyusiya. – M., Eksmo. 2016. S.30
4. Gulyamov S.S. va boshqalar. Raqamli iqtisodiyotda blokcheyn texnologiyalari. - T.: "Iqtisod-Moliya", 2019y
5. "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasi // www.lex.uz

INNOVATSION IQTISODIYOT SHAROITIDA KORXONALAR RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISH YO‘LLARI

Hatamov Humoyun, Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada innovatsion iqtisodiyot sharoitida korxonalar raqobatbardoshligini oshirishning ilmiy va amaliy jihatlari tahlil qilingan. Innovatsion texnologiyalarni joriy etish, ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish va ekologik barqarorlikni ta'minlash orqali raqobatbardoshlikni oshirish yo‘llari ko‘rib chiqilgan. O‘zbekistonning innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirayotgan islohotlari misolida nazariy va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: *innovatsion iqtisodiyot, raqobatbardoshlik, texnologiya, ilmiy-tadqiqot, ekologik barqarorlik, sun’iy intellect, startaplar, moliyalashtirish mexanizmlari.*

Kirish.

Innovatsion iqtisodiyot sharoitida raqobatbardoshlikni oshirish korxonalar uchun eng dolzarb vazifalardan biridir. Bugungi raqobat muhitida texnologik taraqqiyot va innovatsiyalar korxonalar uchun yangi imkoniyatlar yaratib, bozor talablariga tezkor moslashish imkoniyatini ta’minlaydi. Innovatsion iqtisodiyot esa bu jarayonni jadallashtirishning samarali yo‘nalishlaridan biri sifatida ko‘zga tashlanadi. O‘zbekiston Respublikasi innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlarni amalga oshirilib Xususan,**“Milliy Innovatsion Rivojlanish Dasturi – 2030”** qabul qilinib, unda ilmiy-tadqiqot loyihalariga davlat tomonidan moliyaviy ko‘mak berish va startaplarni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilgan. Texnoparklar va innovatsion markazlar qoshida kichik va o‘rta korxonalar uchun maxsus inkubatsiya dasturlari yo‘lga qo‘yilgan bo‘lib, ular korxonalarni texnologiyalarni o‘zlashtirish va yangi mahsulotlar yaratishga rag‘batlantiradi. Shuningdek, O‘zbekistonning mintaqaviy rivojlanish siyosatida texnologiyalarni qishloq xo‘jaligi, energetika va sanoat sohalariga integratsiya qilish ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan. Misol tariqasida, 2023-yilda Farg‘onada ilk bor sun’iy intellekt asosida boshqariladigan qishloq xo‘jaligi tizimi ishga tushirildi. Bu loyiha O‘zbekistonni mintaqada raqobatbardosh qilish bilan birga, qishloq xo‘jaligidagi samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi. Innovatsion iqtisodiyotning rivojlanishida inson kapitalining roli tobora ortib bormoqda. O‘zbekistonda so‘nggi yillarda yosh mutaxassislarni tayyorlashga qaratilgan “TechnoStart” va “Intellect 2.0” kabi milliy dasturlar joriy etildi. Ushbu dasturlar orqali yiliga 10 mingdan ortiq mutaxassis yangi texnologiyalarni o‘rganib, bozorga mos keluvchi kasbiy bilimlarni egallaydi. Maqola innovatsion iqtisodiyotning nazariy asoslari, korxonalar raqobatbardoshligini oshirishning zamonaviy usullari va O‘zbekistonning bu boradagi o‘ziga xos tajribasini chuqur tahlil qilishga qaratilgan. Ayniqsa, davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi hamkorlik, xalqaro tajribani milliy sharoitga moslashtirish hamda ekologik barqarorlikka asoslangan yondashuvlar maqolaning asosiy mavzulari sifatida yoritiladi.

Adabiyotlar tahlili

Innovatsion iqtisodiyot nazariy jihatdan ko‘plab iqtisodchilar tomonidan o‘rganilgan bo‘lib, ulardan biri **Maykl Porterning "Competitive Advantage" (1985)**[1] asaridir. U o‘z nazariyasida raqobatbardoshlikni oshirishning asosiy omillari sifatida texnologik yangiliklar, innovatsiyalar va resurslarni samarali boshqarish tamoyillarini ta'kidlaydi. Shuningdek, **Schumpeterning** innovatsiyalar va "**ijodiy buzilish**" (**Creative Destruction**)[2] kontseptsiyasi bo‘yicha yondashuvi raqobatning harakatlantiruvchi kuchi sifatida innovatsiyalarning roli muhimligini ko‘rsatadi. Ko‘plab xalqaro tadqiqotlar, jumladan, **Jahon Bankining "Global Innovation Index" (2023)**[3] hisobotida innovatsion iqtisodiyot rivojlanishini jadallashtirish uchun davlat tomonidan moliyaviy rag‘batlar va xalqaro hamkorlikni kuchaytirish zarurligi ta’kidlanadi. Bu hisobotda Janubiy Koreya va Germaniya kabi davlatlarning muvaffaqiyatli tajribalari misolida texnoparklar va ilmiy-tadqiqot markazlarining roli chuqur o‘rganilgan. Ilmiy maqolalarda innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirishda raqamli texnologiyalarning ahamiyati alohida

[1] Maykl Porter "Competitive Advantage" (1985) asari

[2] Jozef Shumpeter (Joseph Alois Schumpeter) ijodiy buzilish" (Creative Destruction) kontseptsiyasi

[3] Jahon Bankining "Global Innovation Index" (2023) hisobotida

ta'kidlanadi. Misol uchun, **Brynjolfsson** va **McAfee (2014) "The Second Machine Age"**[1] asarida avtomatlashtirilgan tizimlar va sun'iy intellekt texnologiyalari orqali ishlab chiqarish jarayonlarining samaradorligi oshirilishi mumkinligini ko'rsatadi. O'zbekiston tajribasiga kelganda, mamlakatning "Innovatsion rivojlanish strategiyasi" (2022) asosida texnoparklar va innovatsion markazlar tashkil etilishi raqobatbardoshlikni oshirish yo'lida muhim qadamlardan biridir. Jumladan, Toshkentdagi Inha universiteti va Innovatsion rivojlanish vazirligi qoshida tashkil etilgan ilmiy-tadqiqot laboratoriyalari yosh olimlarning yangi texnologiyalarni ishlab chiqishdagi faolligini oshiradi. Shuningdek, davlat grantlari va xalqaro moliyaviy tashkilotlar, xususan, Yevropa Tiklanish va Taraqqiyot Banki (EBRD) tomonidan ajratilgan mablag'lar innovatsion tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlashda muhim omil hisoblanadi. UNESCOning ilmiy-tadqiqot faoliyati bo'yicha ma'lumotlariga ko'ra, innovatsiyalarni rivojlantirish bo'yicha davlatlararo hamkorlikning kuchaytirilishi iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Texnologik innovatsiyalar bilan bir qatorda, "yashil iqtisodiyot" tamoyillariga asoslangan texnologiyalarni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. **Gunningham** va **Grabosky (1998) "Smart Regulation"**[2] asarida ekologik barqarorlikni ta'minlash va innovatsiyalar orqali iqtisodiy o'sishga erishish mumkinligi ta'kidlangan. O'zbekistonda bu yo'nalishda qayta tiklanuvchi energiya manbalarini joriy qilish bo'yicha dasturlar amalga oshirilmoqda. Xalqaro tajribalardan kelib chiqib, Janubiy Koreya, Singapur va Xitoyning texnologik yutuqlari O'zbekiston uchun foydali o'rnak bo'lib xizmat qilmoqda. Ayniqsa, bu davlatlarning davlat-xususiy sektor hamkorligi asosida innovatsion klasterlarni rivojlantirish tajribalari diqqatga sazovor.

1. Innovatsion boshqaruv tizimlarini joriy etishning ahamiyati Korxonalarning boshqaruv tizimini zamonaviylashtirish va innovatsion texnologiyalarni joriy etish ularning raqobatbardoshligini oshirishning muhim sharti hisoblanadi. Tahlil shuni ko'rsatdiki, yuqori texnologiyali boshqaruv tizimlarini qo'llagan korxonalar mahsulot sifati va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda sezilarli muvaffaqiyatlarga erishadi. Masalan, mahalliy korxonalardan biri bo'lgan "O'zAuto Motors" kompaniyasining boshqaruv tizimini avtomatlashtirish orqali ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirgani natijasida ichki va tashqi bozordagi ulushini oshirganligini kuzatish mumkin.

2. Raqamli texnologiyalarni qo'llashning natijalari

Tadqiqotda sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar (Big Data) va avtomatlashtirilgan tizimlarning korxonalar samaradorligiga ta'siri o'rganildi. Ushbu texnologiyalar nafaqat xarajatlarni kamaytirishga, balki bozor talablariga mos mahsulot va xizmatlarni taqdim etishga imkon beradi.Masalan, xalqaro kompaniyalarning tajribasi ko'rsatadiki, sun'iy intellekt asosida ishlovchi tizimlar iste'molchilarning ehtiyojlarini aniqlashda va ularga mos mahsulotlar ishlab chiqarishda muhim o'rin tutadi. O'zbekistonda ham bu texnologiyalarni joriy qilishda sezilarli yutuqlarga erishildi. Toshkent shahrida bir qator IT-kompaniyalar tomonidan ishlab chiqilgan platformalar mahalliy tadbirkorlarning raqobatbardoshligini oshirishga yordam bermoqda.

3. Ilmiy-tadqiqot va innovatsiyalarni moliyalashtirishning natijalari

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, korxonalarning ilmiy-tadqiqot faoliyatlariga yo'naltirilgan sarmoyalari ularning innovatsion rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. UNESCO ma'lumotlariga ko'ra, ilmiy-tadqiqot ishlari uchun ko'proq mablag' ajratgan davlatlar iqtisodiy o'sish sur'atlarini sezilarli darajada oshirgan. O'zbekistonda davlat tomonidan ilmiy-tadqiqot faoliyatlarini moliyalashtirish maqsadida maxsus grantlar va imtiyozlar joriy etilgan. Xususan, "Innovatsion rivojlanish jamg'armasi" tomonidan ajratilgan mablag'lar yosh tadqiqotchilarning yangi texnologiyalarni ishlab chiqish bo'yicha loyihalarini qo'llab-quvvatlamoqda.

4. Yashil texnologiyalarni joriy etishning iqtisodiy samarasini tahlil qilish

Ekologik barqarorlikni ta'minlash hozirgi davrning asosiy vazifalaridan biridir. O'zbekistonda qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanishni kengaytirish va ekologik xavfsiz texnologiyalarni joriy etish bo'yicha bir qator loyihalar amalga oshirildi. Masalan, Samarqand viloyatida barpo etilgan quyosh elektr stansiyasi nafaqat elektr energiyasini

[1] Brynjolfsson va McAfee (2014) "The Second Machine Age" asari
[2] Gunningham va Grabosky (1998) "Smart Regulation" asari

ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirdi, balki ekologik tozaligi bilan ham e'tiborni tortdi. Shu orqali ushbu loyiha nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy jihatdan ham yuqori natijalarni ko'rsatdi.

5. Startaplar bilan hamkorlikning ahamiyati

Startaplar korxonalarga yangi innovatsion mahsulotlarni bozorga tezkor yetkazib berish imkoniyatini beradi. Tahlil shuni ko'rsatadiki, startaplar bilan muvaffaqiyatli hamkorlik qilgan korxonalar raqobatbardoshlikni oshirishda sezilarli natijalarga erishadi. O'zbekistonda "Startup Development Program" doirasida bir qator yirik kompaniyalar startaplar bilan hamkorlikni yo'lga qo'yib, mahsulot ishlab chiqarish jarayonlarida innovatsion yechimlardan foydalandi. Bu esa bozor ulushining oshishiga va xarajatlarning kamayishiga olib keldi.

6. O'zbekiston tajribasi

O'zbekistonning innovatsion iqtisodiyotga o'tish bo'yicha tajribasi tahlil qilindi. Davlat tomonidan texnoparklar va ilmiy markazlarni rivojlantirishga yo'naltirilgan siyosat natijasida bir qator sezilarli yutuqlarga erishildi. Xususan, "Yashnobod" texnoparki tadqiqot va ishlanmalar markazi sifatida yuqori samaradorlik ko'rsatmoqda. Bu markazda ishlab chiqilgan yangi texnologiyalar sanoat va xizmat ko'rsatish sohalarida qo'llanilmoqda. Bunday markazlarning faoliyati iqtisodiy samaradorlikni oshirish bilan birga, mamlakatning global bozorlar bilan integratsiyalashuviga xizmat qiladi.

7. Xalqaro tajribadan o'rganilgan saboqlar

Innovatsion iqtisodiyot rivojlanishida xalqaro tajribaning o'rni katta. Janubiy Koreya va Singapur kabi davlatlar texnologik innovatsiyalarni keng joriy etish orqali iqtisodiy o'sishga erishgan. Ushbu davlatlarning muvaffaqiyatli tajribasi O'zbekistonda qo'llanilib, innovatsion rivojlanish bo'yicha strategiyalar ishlab chiqildi.Masalan, Janubiy Koreyaning texnoparklarni boshqarish modeli Toshkent shahridagi "Tashkent Tech" texnoparkida tatbiq etilgan bo'lib, bu model mahalliy tadbirkorlar va ilmiy-tadqiqot markazlari o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirishga xizmat qilmoqda.

Xulosa va takliflar

Mazkur tadqiqotdan xulosa qilib aytish mumkinki, innovatsion iqtisodiyot sharoitida korxonalar raqobatbardoshligini oshirish quyidagi choralarni amalga oshirishni talab etadi: raqamli texnologiyalarni joriy etish, ilmiy-tadqiqot faoliyatlarini kengaytirish va startaplarni qo'llab-quvvatlash. O'zbekiston sharoitida texnoparklar va innovatsion markazlarning faoliyatini yanada kuchaytirish hamda 'yashil texnologiyalar'ni qo'llash orqali global bozorda raqobatbardoshlikni oshirish mumkin. Mazkur tavsiyalar mamlakatning innovatsion iqtisodiyoti rivojiga hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Porter, M. E. (1985). *Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance*. New York: Free Press. **2** Schumpeter, J. A. (1942). *Capitalism, Socialism, and Democracy*. Harper & Brothers. **3** Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*. W. W. Norton & Company. **4** Jahon Banki (2023). *Global Innovation Index* hisobotlari. **5** O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Innovatsion rivojlanish strategiyasi" haqidagi farmoni (2022). **6** UNESCO (2023). *Ilmiy-tadqiqot faoliyatlari bo'yicha global statistik ma'lumotlar*. **7** Gunningham, N., & Grabosky, P. (1998). *Smart Regulation: Designing Environmental Policy*. Oxford University Press.

8 O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi (2023). "Texnoparklar va startaplarni rivojlantirish bo'yicha hisobot".

DAVLATIMIZ BYUDJETI IJTIMOIY-IQTISODIY RIVOJLANISHINING MUHIM OMILLARI VA XARAJATLAR

Xaitov Oxunjon Nomoz o'g'li, Samarqand davlat universitetining Kattaqo'rg'on filiali
Igamberdiyeva Sevinch, talaba
xaitovoxunjon@samdukf.uz

Annotatsiya: Ushbu maqola shiddat bilan rivojlanayotgan bugungi dunyoda bozor munosabatlariga o'tish davrida ijtimoiy va iqtisodiy jarayonlarni nazorat qilishda davlatning roli

va ahamiyati keskin o‘zgarishi va boshqa shu kabi muhim jarayonlar yoritilib berilgan. Bozor sharoitida boshqaruvning ma'muriy-buyruqbozlik usullaridan farqli o'laroq, davlatning iqtisodiyotga aralashuvi ancha cheklangan va birinchi navbatda bozor mexanizmining uzluksiz ishlashini ta'minlash, ishlab chiqaruvchi kuchlarni rivojlantirish, mamlakatning mudofaa qobiliyatini mustahkamlash, global muammolarni hal qilishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Shuningdek, ijtimoiy jihatdan oqilona taqsimlash va qayta taqsimlash orqali aholining eng zaif qatlamlarini iqtisodiy qo'llab-quvvatlash va ijtimoiy himoya qilish. ijtimoiy mahsulot va milliy daromadlarni muhim yo‘naltirilmoqda. Muhtaram Prezidentimiz tomonidan davlat byudjetini samarali shakllantirish bilan bir qatorda soliq va majburiyatlarda ham yengilliklar yaratilib berilmoqda.

Kalit so‘zlar: Taqsimlash; nazorat qilish; bevosita soliqlar; bilvosita soliqlar; byudjet daromadlari shakllanishi; byudjet sohasidagi islohotlar.

O‘zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti asosan soliq va yig‘imlarlardan tashkil topadi. Davlat byudjetining 90% dan ortig‘ini soliqlar tashkil qiladi. Bozordagi ijtimoiy, siyosiy, ishlab chiqarish, ekologik muammolarni hal qilishda iqtisodiy jarayonlarni davlat tomonidan tartibga solishning eng muhim vositasi bu byudjet mexanizmi. Davlat yalpi ichki mahsulot va milliy daromadni byudjetga qayta taqsimlash orqali davlatning bozor mexanizmiga mos keladigan ijtimoiy ishlab chiqarish va iqtisodiy nisbatlarini shunday tuzilishini yaratishga intiladi. Byudjet mexanizmi orqali davlat mamlakatning iqtisodiy o‘sishi, ijtimoiy sohani kuchaytirish, ilmiy-texnikaviy rivojlanish sur’atlarini jadallashtirish, ishlab chiqarishning moddiy-texnik bazasini tubdan qayta jihozlash, innovatsion jarayonlarni rivojlantirish, ishsizlikni kamaytirish va bandlikni oshirish kabi makroiqtisodiy jarayonlarning rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish byudjet siyosatining ustuvorliklarini o‘zgartirish asosida amalga oshirilishi mumkin, ular tobora tezkor va mavjud muammolarni hal qilishdan jamoat faoliyatining turli sohalarini qamrab oluvchi uzoq muddatli va maqsadli dasturlarni ishlab chiqish va izchil amalga oshirishga o‘tishi kerak.

Bozor sharoitida byudjet mexanizmini ishlab chiqish byudjetning ishbilarmonlik muhiti va tadbirkorlarning ishbilarmonlik faolligi darajasiga tobora ta’sir ko‘rsatishi, iqtisodiyotni monopoliyadan chiqarish, uning xususiy sektorini rivojlantirish, ishlab chiqarishni xususiylashtirish va hokazo soliq, davlat investitsiyalari, byudjet ssudalari kabi moliyaviy vositalar orqali amalga oshirilishi kerak. , byudjetni moliyalashtirish hajmi davlatning boshqaruvning turli jihatlariga ta’sir qilishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi va bu tezkor yangilanishga yordam beradi novnyh ishlab chiqarish aktivlari, infratuzilma, ijtimoiy ishlab chiqarish, mehnat bozorida ish o‘rinlari tarkibida rivojlantirish, ilm-fan, sog‘liqni saqlash, madaniyat, ta’lim davlat tizimini takomillashtirish moliyalashtirish va qayta tayyorlash yangi mexanizmini yaratish.

Har qanday zamonaviy jamiyatning iqtisodiy tuzilishi shakllanishida va rivojlanishida etakchi, hal qiluvchi rolni hukumat tanlagan iqtisodiy siyosat doirasida amalga oshiriladigan davlat tomonidan tartibga solish o‘ynaydi. Davlatga iqtisodiy va ijtimoiy tartibga solishni amalga oshirishga imkon beradigan eng muhim mexanizmlardan biri bu moliyaviy mexanizm – jamiyatning moliyaviy tizimi bo‘lib, uning asosiy bo‘g‘ini davlat byudjetidir. Davlat moliya tizimi orqali markazlashtirilgan shakllantiradi va davlat organlariga yuklangan funktsiyalarni bajarish qobiliyatini ta’minlab, markazlashtirilmagan mablag‘larning shakllanishiga ta’sir qiladi. 90-yillarning boshlarida amalga oshirilgan iqtisodiy va siyosiy islohotlar ham davlat moliya sohasiga, birinchi navbatda byudjet tizimiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin emas edi. Davlat byudjeti davlat resurslarini jalb qilish va sarflashning asosiy vositasi bo‘lib, siyosiy kuchga iqtisodiyotga ta’sir ko‘rsatish, uning tarkibiy tuzilishini moliyalashtirish, iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini rivojlantirishni rag‘batlantirish, aholining kam himoyalangan qatlamlarini ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash uchun real imkoniyat beradi. Ko‘rinib turibdiki, mamlakatimizdagi iqtisodiy islohotlarning muvaffaqiyati ko‘p jihatdan jamiyatning moliyaviy tizimini o‘zgartirish yo‘nalishi, davlat byudjet siyosati zamon talablariga qanchalar javob berishiga bog‘liq.

Moliyaviy ulkan xilma-xillikda ma’lum umumiy xususiyatlarda farq qiluvchi alohida sohalarni ajratish mumkin. Shunday qilib, yalpi ijtimoiy mahsulotning tannarxini taqsimlashning

alohida sohasi davlatda korxonalar, tashkilotlar, muassasalar va aholi bilan rivojlanayotgan moliyaviy munosabatlar natijasida shakllanadi. Ushbu munosabatlar umumiy bo‘lib, ular taqsimot jarayonida vujudga keladi, davlat ajralmas ishtirokchidir va ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish uchun mo‘ljallangan mablag‘larning markazlashtirilgan fondini shakllantirish va ulardan foydalanish bilan bog‘liq . Moliyaviy munosabatlarning ushbu umumiyligi davlat byudjeti deb ataladigan kontseptsiyaning iqtisodiy tarkibini tashkil etadi . Davlat byudjeti chunki iqtisodiy munosabatlar majmui ob’ektivdir. Taqsimotning mustaqil sohasi sifatida mavjudligi ob’ektiv ravishda ijtimoiy ishlab chiqarishni o‘zi tomonidan belgilanadi, uning rivojlanishi uchun tegishli markazlashtirilgan resurslar kerak bo‘ladi. Mablag‘larning markazlashtirilishi umuman iqtisodiyotning ishlashini ta’minlash uchun xalq xo‘jaligida uzluksiz aylanishni tashkil qilish uchun zarurdir. Xarajatlarni taqsimlashning aniq byudjet sohasi mavjudligi ham davlatning tabiati va funktsiyalari bilan belgilanadi. Davlat ustuvor tarmoqlarni moliyalashtirish, butun jamiyatda ijtimoiy-madaniy tadbirlarni o‘tkazish, mudofaa muammolarini hal qilish va davlat boshqaruvining umumiy xarajatlarini qoplash uchun markazlashtirilgan mablag‘larga muhtoj. Shunday qilib,iqtisodiy rivojlanishning hozirgi bosqichida markazlashtirilgan moliyaviy resurslar davlatga ijtimoiy ishlab chiqarishning zarur sur’atlari va nisbatlarini ta’minlashga, uning tarmoq va hududiy tuzilishini yaxshilashga, iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirishning ustuvor dasturlari uchun zarur mablag‘larni shakllantirishga va katta ijtimoiy o‘zgarishlarni amalga oshirishga imkon beradi. Moliyaviy markazlashtirish tufayli mablag‘lar iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning muhim sohalariga, davlatning iqtisodiy va ijtimoiy siyosatini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun shart-sharoitlarni tayyorlashga yo‘naltirilmoqda. Shunday qilib, xarajatlarni taqsimlashning alohida qismi sifatida davlat byudjeti aniq ijtimoiy maqsadni amalga oshiradi – bu milliy ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiladi. Xarajatlarni taqsimlashning ma’lum bosqichlaridan o‘tgan va aholiga kengaytirilgan ko‘payish, ijtimoiy va madaniy xizmatlar, mudofaa va boshqaruv uchun kengaytirilgan ehtiyojlarni qondirish uchun davlatga kirgan, ijtimoiy mahsulot va milliy daromadning muayyan qismini bajaradigan ob’ektiv taqsimot munosabatlarining mavjudligining iqtisodiy shakli. Budjet fondini shakllantirish va undan foydalanish uning taqsimlanishi va qayta taqsimlanishi munosabati bilan qiymat harakati jarayonini ifodalaydi.Davlat byudjeti, boshqa iqtisodiy toifalar singari, ishlab chiqarish munosabatlarini ifoda etadi va tegishli moddiy timsolga ega: byudjet munosabatlari markazlashtirilgan davlat fondlarida – byudjet fondida shakllantiriladi. Natijada jamiyatda ro‘y berayotgan real iqtisodiy (taqsimlash) jarayonlar davlat tomonidan jalb qilingan va foydalanilayotgan mablag‘lar oqimida o‘z ifodasini topmoqda. Byudjet fondi- Bu ijtimoiy mahsulot va milliy daromadning harakatlanishining ob’ektiv ravishda aniqlangan iqtisodiy shakli bo‘lib, u xarajatlarni taqsimlashning taniqli bosqichlaridan o‘tgan va aholiga kengaytirilgan takror ishlab chiqarish, mudofaa va boshqaruv uchun kengaytirilgan ishlab chiqarish ehtiyojlarini qondirish uchun davlatga kelgan. Budjet fondini shakllantirish va undan foydalanish uning taqsimlanishi va qayta taqsimlanishi munosabati bilan qiymat harakati jarayonini ifodalaydi. Ijtimoiy takror ishlab chiqarishda davlat byudjetining roli, avvalambor, davlat byudjetining yordami bilan milliy daromadning qariyb 30 foizi va yalpi ijtimoiy mahsulot (xarajatlar) ning 10 dan 15 foizigacha taqsimlanishi va qayta taqsimlanishi bilan belgilanadi. U mablag‘larni milliy iqtisodiyotning turli tarmoqlari, ishlab chiqarish tarmoqlari, ijtimoiy faoliyat sohalari, iqtisodiy mintaqalar va mamlakat hududlari o‘rtasida taqsimlaydi. Davlat byudjeti iqtisodiyotga umuman ta’sir qiladi, chunki u butun xalq xo‘jaligining byudjeti funksiyasini bajaradi. Davlat byudjeti uning ishlab chiqarishini rag‘batlantiruvchi rol o‘ynab, moddiy ishlab chiqarish sohasida katta rol o‘ynaydi. Budjet mablag‘lari ham jismoniy (ham alohida korxonalar doirasida), ham jamoat (xalq xo‘jaligida) mablag‘larning aylanishini ta’minlash uchun ishlatiladi. Amaldagi va boshqa xarajatlarni ta’minlab, mavjud va yangidan ishga tushirilgan korxonalarda kapital qo‘yilmalar va aylanma mablag‘larni byudjet tomonidan moliyalashtirish, uning uzluksiz ishlashi va bir xilligini ta’minlab, alohida korxonalardagi mablag‘larning aylanishiga kiritilishi mumkin.Noishlab chiqarish sohasiga ajratiladigan byudjet mablag‘lari uning ishlashi va rivojlanishining asosiy manbai hisoblanadi. Ushbu sohadagi muassasa va tashkilotlarning aksariyati o‘z daromad manbalariga ega emas va byudjet mablag‘lari hisobidan ishlaydi.

Davlatning ta’lim va sog‘liqni saqlash, ijtimoiy ta’minot, fan, madaniyat va san’at sohasiga sarflaydigan xarajatlari moliyaviy asos bo‘lib, ularsiz milliy miqyosdagi ijtimoiy va madaniy tadbirlarni o‘tkazish mumkin emas. Byudjet daromadlarini shakllantirish va byudjet mablag‘laridan foydalanish jarayonida mamlakatdagi iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni davlat tomonidan tartibga solish funksiyalari hal etiladi . Byudjet daromadlari – bu, bir tomondan, davlat va xo‘jalik yurituvchi subyektlar va fuqarolar o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlar. Shu bilan birga, byudjet daromadlari bu davlat hokimiyati va mahalliy o‘zini o‘zi nazorat qilish organlari ixtiyorida olingan mablag‘lardir. Byudjet daromadlarini shakllantirish jarayonida milliy daromadning bir qismini davlat foydasiga majburiy ravishda olib qo‘yish amalga oshiriladi. Shu asosda davlat bilan korxonalar va aholi o‘rtasida moliyaviy munosabatlar vujudga keladi. Byudjet korxonalar va biznes tashkilotlarining daromadlarini taqsimlashda faol ishtirok etmoqda. Korxonalar foydasining bir qismini byudjetga tortib olish shakllari va hajmi va ularning ish natijalariga bo‘lgan qiziqishlari o‘rtasida ma’lum bog‘liqlik mavjud. Daromadning bir qismini byudjetga tushirish shakli korxonalarning ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanish, rentabellikni oshirish va daromadlarni oshirishga bo‘lgan qiziqishlariga bog‘liqdir.

Byudjet orqali milliy daromad butun hududga, shuningdek ishlab chiqarishdan noishlab chiqarish tarmoqlariga qayta taqsimlanadi , buning uchun sog‘liqni saqlash, ta’lim, madaniyat, boshqaruv va mudofaa sohalaridagi ehtiyojlarni moliyalashtirish uchun byudjetdan mablag‘lar yaratiladi.

Byudjetdan milliy daromadlarni qayta taqsimlashning asosiy vositasi sifatida foydalangan holda, davlat mablag‘larni avvalambor milliy iqtisodiyotning tarmoqlariga va ushbu bosqichda ustuvor rivojlanishni talab qiladigan iqtisodiy sohalarga yo‘naltiradi, ya’ni byudjet orqali, milliy daromadlarni hududlararo va tarmoqlararo qayta taqsimlash amalga oshiriladi. Shunday qilib, umuman mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi va mintaqalarning mutanosib rivojlanishi manfaatlariga rioya qilinadi. Davlat byudjeti hisobidan fundamental ilmiy tadqiqotlar olib boradigan ilmiy muassasalarni moliyalashtirish ta’minlanadi, bu esa o‘z navbatida amaliy fanni rivojlantirish va yangi texnologiyalarni yaratish uchun asosdir. Davlat byudjet orqali zarur mablag‘ni ilm-fanning eng istiqbolli sohalariga yo‘naltirish orqali shu orqali mamlakat ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishini ta’minlaydi. Bularning barchasi davlatning iqtisodiy hayotini muvofiqlashtirish, milliy iqtisodiyotda moliyaviy va moddiy resurslarni oqilona aralashtirish, texnologik taraqqiyotga ko‘maklashish va davlatning iqtisodiy salohiyatini mustahkamlashga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

13. Alimova M.T. Hududiy turizm bozorining rivojlanish xususiyatlari va tendensiyalari (Samarqand viloyati misolida) // I.f.d. diss. – Samarqand: SamISI, 2017. 25-26-b.

14. Архипова В.Ф., Девизов А.С. Об инфраструктуре как определяющем факторе развития туризма в регионе. URL:http://www.roman.by/r-78201.html

15. Safarova N.N. Milliy iqtisodiyot barqaror rivojlanishiga turizm sohasi ta’sirini

16. Tuxliyev I.S., Hayitboyev R., Safarov B.Sh., Tursunova G.R. Turizm asoslari. Darslik.

17. Ernazarov O.E. Innovatsiyalar asosida sanoat korxonalari samaradorligini oshirish // Diss. PhD. – T.: TDTU, 2021. 13-14-b.

18. O.N.Xaitov “Hududiy turizm sohasida innovatsion faollikni oshirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish” Monografiya. Samarqand. 2024. 256-b.

19. https://lex.uz/docs/6102462

GIDRODINAMIK DISPERSIYANI HISOBGA OLGAN HOLDA G‘OVAK MUHITDA MODDA KO‘CHISH MASALASINI SONLI MODELLASHTIRISH

Sag‘dullayev Otabek Qo‘drat o‘g‘li,
Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali, assistent,
otabek892603@gmail.com

Annotatsiya: *Modda ko‘chishi va adsorbsiyasi jarayonlarini o‘rganish ko‘plab sanoat va tabiiy jarayonlarni tahlil qilishda muhim o‘rin tutadi. G‘ovak muhitda modda oqimining o‘ziga xos xususiyatlari, absorbsiyalangan modda konsentratsiyasining vaqt va fazoga bog‘liq o‘zgarishlari bu jarayonlarning murakkabligini belgilaydi. Ushbu murakkabliklarni ifodalash uchun kinetika tenglamalar va gidrodinamik dispersiyaning matematik modellarini qo‘llash zarur. Mazkur maqolada g‘ovak muhitda modda ko‘chish jarayonlari aktiv va passiv zonalarga bo‘lingan holda o‘rganilgan. Aktiv zonada absorbsiyalangan modda miqdori maksimal konsentratsiya va parchalanish jarayonlari bilan chegaralanadi, passiv zonada esa absorbsiyaning sekinlashuvi kuzatiladi.*

Kalit so‘zlar: *Absorbsiya, g‘ovak muhit, gidrodinamik dispersiya, chekli ayirma.*

Kirish

G’ovak muhitlarda modda ko‘chish jarayoni uzoq vaqt davomida ko‘plab muhandislik sohalarida katta ahamiyatga ega bo‘lib kelgan. Masalan, neft muhandisligi sohasida kimyoviy moddalar, uglevodorod rezervuarlariga kiritilib, neftni qayta olish jarayonini yaxshilashga yordam beradi [1]. Gidrodinamik dispersiya nazariyasi muhandislarga kimyoviy moddalar qanchalik uzoqqa tarqalishini aniqlashga yordam beradi, shuningdek, maqsadli hududni qamrab olish uchun mos kiritish nuqtalarini loyihalash imkonini beradi. G’ovak muhitda dispersiya yer osti suvlarini ifloslantiruvchi moddalar qanday tarqalishini va ularni qanday ifloslantirishi haqida oldindan taxmin qilishda yordam beradi [2,3,4].

Umuman olganda, g‘ovak muhitda tarqaladigan moddalar yoki zarrachalar ikkita ta’sir orqali tarqaladi: molekulyar diffuziya va konvektiv dispersiya (yoki mexanik dispersiya). Ikkala dispersiya mexanizmini birlashtirgan modda ko‘chish jarayoni gidrodinamik dispersiya deb ataladi [3,5,6].

MASALANING QO‘YILISHI

Aktiv va passiv zonalarga ega bo’lgan ikki zonali g‘ovak muhit ko‘rib chiqiladi. Ko‘chish tenglamasi [5]

$$\frac{\partial c}{\partial t}+v_x\frac{\partial c}{\partial x}=D\frac{\partial^2 c}{\partial x^2}-\frac{1}{\theta}\frac{\partial c_a}{\partial t}-\frac{1}{\theta}\frac{\partial c_p}{\partial t}-\lambda_e c \qquad (1)$$

bu yerda $v_x=\frac{w_x}{\theta}$ suyuqlikni fizik tezligi, bu yerda c konsentratsiyasi hajmi, c_a aktiv zonadagi adsorbsiyalangan moddaning konsentratsiyasi, c_p passiv zonadagi adsorbsiyalangan moddaning kontsentratsiyasi, θ g‘ovaklik, λ_e birinchi tartibdagi parchalanish koeffitsienti (parchalanish), $\vec{w}$ filtrlash tezligi.

(1) tenglamada diffusion hadda D ni jarayonga mos o’zgaruvchi funksiya sifatida qarab quyidagini hosil qilamiz:

$$\frac{\partial c}{\partial t}+v_x\frac{\partial c}{\partial t}=\frac{\partial}{\partial x}\left(D(x)\frac{\partial c}{\partial x}\right)-\frac{1}{\theta}\frac{\partial c_a}{\partial t}-\frac{1}{\theta}\frac{\partial c_p}{\partial t}-\lambda_e c \qquad (1^*)$$

bu yerda c - hajmiy konsentratsiyasi, c_a - aktiv zonadagi adsorbsiyalangan moddaning konsentratsiyasi, c_p - passiv zonadagi adsorbsiyalangan moddaning kontsentratsiyasi, θ - g‘ovaklik, λ_e birinchi tartibdagi yemirilish koeffitsienti (yemirilish), v_x - sizish tezligi, D - diffuziya koeffisiyenti.

Aktiv zona uchun kinetika tenglamasi:

$$\frac{\partial c_a}{\partial t} = \begin{cases} \beta_{ar} c - \lambda_{ea} c_a, \ если \ \ 0 < c_a \le c_{ar} \\ \beta_{aa} c - \beta_{ad} c_a - \lambda_{ea} c_a, \ если \ \ c_{ar} < c_a < c_{a0} \\ 0, \ если \ c_a = c_{a0} \end{cases} \quad (2)$$

bu erda β_a aktiv zonadagi moddaning adsorbsiya intensivligini tavsiflovchi koeffitsient, c_{a0} aktiv zonadagi erishiladigan maksimal konsentratsiya, λ_{ea} aktiv zonada adsorbsiyalangan moddaning parchalanish koeffitsienti, $\beta_{ar}, \beta_{aa}, \beta_{ad}$ kinetika koeffisentlari, c_{ar} zaryadlash effekti tugaydigan maksimal konsentratsiyadir.

Passiv zona uchun kinetika tenglamasi:

$$\frac{\partial c_p}{\partial t} = \begin{cases} \beta_{p0} c - \lambda_{ep} c_p, \ если \ \ 0 < c_p \le c_{p1} \\ \dfrac{\beta_{p0} c_{p1} c}{c_p} - \lambda_{ep} c_p, \ если \ \ c_{p1} < c_p \le c_{p0} \\ 0, \ если \ c_p = c_{p0} \end{cases} \quad (3)$$

bu yerda c_{p1} eskirish ta'siri boshlanadigan maksimal konsentratsiyadir, λ_{ep} – passiv zonada adsorbsiyalangan moddaning parchalanish koeffitsienti.

O'zgaruvchan gidrodinamik dispersiya:

$$D = D_0 \left(1 + e^{-\omega x}\right), D_0 = const, \omega > 0 \quad (4)$$

u holda (1) va (4) tenglamalardan quyidagiga ega bo'lamiz :

$$\frac{\partial c}{\partial t} + v_x \frac{\partial c}{\partial t} = \frac{\partial}{\partial x}\left(D_0 \left(1 + e^{-\omega x}\right) \frac{\partial c}{\partial x} \right) - \frac{1}{\theta} \frac{\partial c_a}{\partial t} - \frac{1}{\theta} \frac{\partial c_p}{\partial t} - \lambda_e c \quad (5)$$

(2), (3) - (5) tenglamalar quyidagi shartlar bilan yechiladi

$$c(0,x) = 0, c_a(0,x) = 0, c_p(0,x) = 0 \ , \ c(t,0) = c_0, c(t,\infty) = 0 \quad (6)$$

Masalaning yechilishi. (2), (3) va (5) masalalarni yechish uchun chekli ayirmalar usulini qo'llaymiz [6]. $D = \{0 \le x < \infty, \ 0 \le t \le T\}$ sohada $\omega_{h\tau}$ to'rni kiritamiz, bu yerda T o'rganilayotgan jarayonda maksimal vaqt. OX o'qida $[0, \infty)$ oraliqni h qadam bilan va vaqt bo'yicha $[0, T]$ oraliqni τ qadam bilan bo'laklarga ajratib olamiz. Masalani approksimatsiya qilish uchun quyidagi to'rni kiritib olamiz

$$\omega_{h\tau} = \left\{ \left(x_i, t_j\right), \ x_i = ih, \ i = 0,1,..., \ \ t_j = j\tau, \ j = 0,1,..., J, \ \ \tau = T/J \right\}.$$

$c(t,x)$, $c_a(t,x), c_p(t,x)$ funktsiyalari o'rniga $\left(x_i, t_j\right)$ tugunlaridagi qiymatlari mos ravishda c_i^j, $c_{a,i}^j$, $c_{\text{p},i}^j$ ni belgilagan aniq funksiyalarni ko'rib chiqamiz.

(5) tenglama $\omega_{h\tau}$ to'rda quyidagi ko'rinishda approksimatsiya qilamiz

$$\frac{c_i^{j+1} - c_i^j}{\tau} + \left(v_x + D_0 \cdot \omega \cdot e^{-\omega x_i}\right) \cdot \frac{c_i^{j+1} - c_{i-1}^{j+1}}{h} = D_0 \left(1 + e^{-\omega x_i}\right) \cdot \frac{c_{i+1}^{j+1} - 2 \cdot c_i^{j+1} + c_{i-1}^{j+1}}{h^2} - \\ - \frac{1}{\theta} \cdot \frac{c_{a,i}^{j+1} - c_{a,i}^{j+1}}{\tau} - \frac{1}{\theta} \cdot \frac{c_{p,i}^{j+1} - c_{p,i}^{j+1}}{\tau} - \lambda_e \cdot c_i^{j+1} \quad (7)$$

(2) va (3) tenglamalar uchun ayirmali sxemalar quyidagicha bo'ladi:

$$\frac{c_{a,i}^{j+1} - c_{a,i}^j}{\tau} = \begin{cases} \beta_{ar} \nu c_i^j - \lambda_{ea} c_{a,i}^j, & 0 < c_{a,i}^j \le c_{ar}, \\ \beta_{aa} \nu c_i^j - \beta_{\text{ad}} c_{a,i}^j - \lambda_{ea} c_{a,i}^j, & c_{ar} < c_{a,i}^j < c_{a0}, \\ 0, & c_{a,i}^j = c_{a0}. \end{cases} \quad (8)$$

$$\frac{c_{p,i}^{j+1}-c_{p,i}^{j}}{\tau}=\begin{cases}\beta_{p0}c_i^j-\lambda_{ep}c_{p,i}^j, & 0<c_{p,i}^j\le c_{p1},\\ \dfrac{\beta_{p0}c_{p1}c_i^j}{c_{p,i}^j}-\lambda_{ep}c_{p,i}^j & c_{p1}<c_{p,i}^j<c_{p0},\\ 0, & c_{p,i}^j=c_{p0}.\end{cases} \quad (9)$$

(7), (8) va (9) tenglamalarni ayirmali sxemalarini quyidagicha olamiz:

$$A\cdot c_{i-1}^{j+1}-B\cdot c_i^{j+1}+E\cdot c_{i+1}^{j+1}=-F_i^j \quad (10)$$

$$A=h\cdot\tau\cdot\left(v_x+D_0\cdot\omega\cdot e^{-\omega x_i}\right)+\tau\cdot D_0\cdot\left(1+e^{-\omega x_i}\right),$$

$$B=h^2+h\cdot\tau\cdot\left(v_x+D_0\cdot\omega\cdot e^{-\omega x_i}\right)+2\cdot\tau\cdot D_0\left(1+e^{-\omega x_i}\right)+\lambda_e\cdot\tau\cdot h^2,\ E=\tau\cdot D_0\cdot\left(1+e^{-\omega x_i}\right),$$

$$F=h^2\cdot c_i^j-\frac{h^2}{\theta}\cdot\left(c_{a,i}^{j+1}-c_{a,i}^j\right)-\frac{h^2}{\theta}\cdot\left(c_{p,i}^{j+1}-c_{p,i}^j\right)$$

(6) boshlang'ich va chegaraviy shartlar ham to'r ko'rinishida ifodalanadi.

$$\begin{aligned}c_{a,i}^j&=0,\ i=\overline{0,I},\ j=0,\\ c_{p,i}^j&=0,\ i=\overline{0,I},\ j=0,\\ c_i^j&=0,\ i=\overline{0,I},\ j=0,\\ c_i^j&=c_0,\ i=0,\ j=\overline{0,J},\end{aligned} \quad (10)$$

bu yerda I ning yetarlicha katta qiymatlari uchun $c_I^j=0$ bo'ladi.

XULOSA

Ushbu maqolada gidrodinamik dispersiya asosida g'ovak muhitda modda ko'chish jarayonlari tahlil qilindi va ularning matematik modellashtirish usullari ishlab chiqildi. Modda ko'chish jarayoni aktiv va passiv zonalarga ajratilib, har bir zonada moddaning adsorbsiyasi va parchalanish jarayonlari kinetik tenglamalar orqali tavsiflandi. Bu yondashuv muhitning fizik-kimyoviy xususiyatlarini hisobga olgan holda modda tarqalishining aniq kuzatish imkonini yaratdi.

Moddalar oqimini aniqlashda gidrodinamik dispersiyaning rolini chuqur o'rganish maqsadida, diffuziya koeffitsienti o'zgaruvchan funksiya sifatida qabul qilinib, uning vaqt va fazodagi dinamikasi modellashtirildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, gidrodinamik dispersiya va molekulyar diffuziya jarayonlarining kombinatsiyasi g'ovak muhitda moddaning kengayishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR

1. Вениционов Е.В., Рубинштейн Р.Н. Динамика сорбции из жидких сред. – М.: Наука, 1983. – 237 с.
2. Tien C., B.V. Ramarao, Granular Filtration of Aerosols and Hydrosols, 2nd ed., Elsevier, 2007.
3. Минц Д.М. Теоретические основы технологии очистки воды. – М.:Изд. Литературы по строительству, 1964. – 156 с.
4. Gitis V., Rubinstein I., Livshits M., Ziskind M. Deep – bed filtration model with multistage adsorption kinetics. *Chemical Engineering Journal* . – 2010. *No.* 163. pp. 78 – 85.
5. Khuzhayorov B., Makhmudov J., Fayziev B., Begmatov T., Sagdullaev O. Model of Two-Component Suspension Filtration in a Porous Medium with Multistage Deposition Kinetics // AIP Conference Proceedings, 2022, 2637, 040019. doi: 10.1063/5.0118455.
6. Samarski A. A. The Theory of Difference Schemes; CRC Press: New York, NY, USA, 2001

Bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining pedagogik vazifalarni bajarishida refleksiv kompetensiyalarni shakllantirish

Boqiyev G‘ulomjon Ochilovich
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
“Pedagogika va o‘qitish metodikasi”
kafedrasi v.b.professori
Temirova Soxiba Shavkatovna
Pedagogika mutaxassisligi magistranti
Boqiev@mail.ru

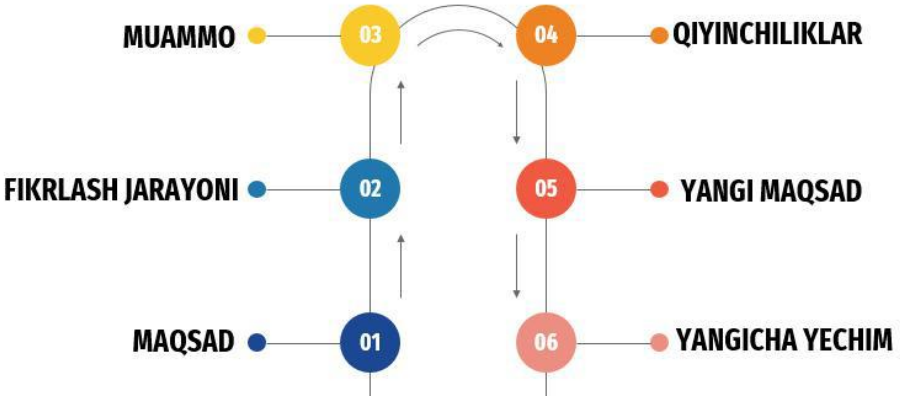
Annotatsiya: ta’lim o‘qituvchilarining pedagogik vazifalarni bajarishida refleksiv kompetensiyalarni shakllantirish masalalariga bag‘ishlangan bo‘lib o‘qituvchilarning pedagogik vazifalarni bajarishida refleksiv kompetensiyalarni shakllantirishning nazariy asoslari haqida ma’lumot beradi. Shuningdek, boshlang‘ich sinflarda refleksiv kompetensiyalardan foydalanishning o‘ziga xos xususiyatlari haqida bildirilgan fikrlar diqqatga sazovordir.

Tayanch so‘zlar: refleksiv kompetensiyalardan, tajriba-sinov, tajriba-sinov, metod, usul, samarador, ilmiy-nazariy

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimining asosiy maqsadi bilimli, dunyoqarashi keng, raqobatbardosh, komil insonni tayyorlashga yo‘naltirish hisoblanadi. Bunga erishish uchun talabalarni turli sohalar bo‘yicha egallagan bilimlarini kundalik hayotda amaliy qo‘llashga o‘rgatish orqali ularda refleksiv ko‘nikma va malakalarni shakllantirish muhim axamiyat kasb etadi. Ma’lumki, har bir fan asoslarini muayyan ta’lim bosqichlarida o‘qitish tamoyillarini belgilab beruvchi asosiy normativ hujjat Davlat ta’lim standarti bo‘lib, unda ma’lum bir fanni o‘qitishning maqsad va vazifalari, ta’lim oluvchilar o‘z lashtirishi zarur bo‘lgan bilimlar mazmuni, ular asosida egallashlari kerak bo‘lgan refleksiv ko‘nikma va amaliy malakalarning kompetentsiyaviy talablari ham belgilab berilgan.

Refleksiv ko‘nikmalar refleksiv tafakkur bilan bog‘liq bo‘lib, o‘quv manbalarda pedagogik refleksiyaga ortga nazar solish, o‘z xatti-harakatlari va holatlarini ifodasi, tahlili sifatida ta’rif berilgan.

Refleksiya maqsadni belgilashni talab etadi, maqsad esa fikrlash jarayonini boshqaradi. Bunday fikrlash va pedagogik refleksiyadagi o‘z iga xoslik shundaki, yengib o‘tish kerak bo‘lgan to‘siq, yechimini kutayotgan muammo, turli xil qiyinchilik, shubhaning mavjudligi - refleksiv fikrlashning yangi maqsadi, yo‘nalishini belgilab beradi. Bo‘lajak o‘qituvchining shakllanishi va rivojlanishi mazkur maqsadga erishishga yo‘naltirilgan faoliyat mobaynida yuz beradi. Bo‘lajak o‘qituvchining ixtiyoriy predmetli faoliyati – o‘quv, bilish, ta’limiy, kommunikativ, ma’naviy faoliyat sub’ekti motivini tashkil etish va uning maqsadini ta’minlashdan iboratdir:

Faoliyatni tashkil etish va uning maqsadini ta’minlashning shakllaridan biri pedagogik refleksiya sanaladi hamda umumiy ko‘rinishda u insonning o‘z ichki dunyosi hamda o‘z hayot faoliyati tajribasini tushunishni anglatadi.

Refleksiv ko‘nikmalar ichki qadamlar (shubhalar) zanjirini, ularni o‘z -o‘zi bilan muhokama qilish, tushunmovchilik, sodir bo‘layotgan va kutilayotganga javob variantlarini izlashni aks ettiradi. Pedagogik refleksiya predmeti sifatida individning ichki tajribasida mavjud bo‘lgan bilim, tasavvur, tushuncha, hissiyot, munosabat, istak va qadriyatlar xizmat qiladi.

Bo‘lajak o‘qituvchilar ni refleksiv ko‘nikmalarni rivojalantirish bo‘yicha olib borilgan tadqiqot ishlarda refleksiv ko‘nikma xulq-atvorning mohiyatini aniqlashga yordam beradi va fikrlashning shaxs uchun ahamiyatli bo‘lgan komponentlari bilan qo‘shilib, vaziyatlarni samarali hal qilish chog’ida yetakchi faoliyat sifatida namoyon bo‘lishi keltirilgan.

Refleksiya fikrlash jarayonida hamda xulq-atvorda bajaradigan funktsiyalarning xilma-xilligi va xulq-atvorni, harakatlarni tartibga solishda o‘ynaydigan rolning ahamiyati refleksiyani ta’lim jarayonlarining juda kerakli unsuri deb hisoblashga asos bo‘ladi.

Tahlil: Refleksiv ko‘nikmalarni asosiy xususiyati pedagogik jarayon ichida erkinlik printsipini tadbiq etish hisoblanadi. Lekin shuni ta’kidlash joizki, bo‘lajak pedagoglarni tayyorlovchi aksariyat oliy ta’lim muassasalari ta’limiy faoliyatida talabalarlarning shaxsini takomillashtirishga e’tibor qaratmaydi. Natijada shaxsning, aniqrog’i, bo‘lajak pedagog axloqiy rivojlanishdan orqada qoladi. Tadiqotchilar refleksiyani so‘ndiruvchi va an’naviylikni uyg’otuvchi ikkita asosiy omillarini ajratadi:

1. Refleksiya, fikrlash, tushunish, erkin bilish faoliyati. vositalariga emas, balki “bilimlarga” o‘rgatish faoliyati.
2. Bilish va ijro etish muhimligi g’oyasi hamda bilmaslik va shubhani qabul etmaslik.

Me’yor steriotipi, bajarilgan amallarni qayta ko‘rib chiqish ehtiyojini vujudga keltirmaslik, ko‘rgazmalilik asosida berilgan ma’lumotlarni shubhasiz qabul qilishi, anglashning ustunligini emas, bilish muhimligini tushunchasini hosil qilishi, me’yorlar oldida og’ishish – an’anviylik va refleksiyasizlik shakllanishiga olib keladi. Sh.Qurbonov, E.Seytxalilov, M.Quronov, R.Ahliddinov va I.Majidovlarning fikricha, refleksiya samarali fikrlashning muhim tarzi, yuz berayotgan hodisani keng tizim kontekstida tushunish jarayonlarini alohida tashkil etish (u vaziyat va harakatlarni baholashni, vaziyatlarni hal qilish usullari va operatsiyalarini topishni o‘z ichiga oladi), vazifalarni hal qilishga jalb etilgan individ hamda boshqa odamlarning o‘z ini-o‘z i tahlil qilishi, o‘z holati hamda harakatlarini faol o‘ylab ko‘rishdan iborat jarayondir. Shu sababli refleksiya (orqaga qaytish) ichidan (bir individning kechinmalari va o‘z iga o‘z i hisob berishi) ham, tashqaridan (jamoa bo‘lib fikrlash faoliyati va birgalikda yechim izlash sifatida) ham bo‘lishi mumkin.

Refleksiv ko‘nikmalar orqali erkinlik prinsipini amalga oshirish bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy shakllanishi, uning ma’naviy takomillashishining asosiy sharoitlaridan biri hisoblanadi. Refleksiv ko‘nikmalarni falsafiy-metodologik aspektda anglashini bilish usuli sifatida, psixologik aspektda o‘z ongini anglash, pedagogik aspektda pedagogik fikrlash va madaniyatning tashkiliy qismi sifatidagi anglashni qamrab oladi. Refleksiv ko‘nikmalar pedagogning kasbiy faoliyati tizimiga kiradi.

Mazkur tizimda biz tomonimizdan refleksiyaning ikki turi ajratiladi: tashqi va ichki. Kasb ma’naviyati – bu kasbda insoniylikning ustuvorligi sababli refleksiv ko‘nikmalar bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy ma’naviyatini shakllantirishning eng ishonchli vositasi hisoblanadi. Pedagogika fanining rivojlanishi pedagogik ta’lim tizimi markaziga inson shaxsini birinchi o‘rniga qo‘yadi. Mazkur sharoitlarda o‘qituvchi umuminsoniy qadriyatlarni tashuvchisi bo‘lib xizmat qiladi.

Akademik V.A.Slastyonin o‘z tadqiqot ishlarida zamonaviy pedagog analitik-refleksiv, konstruktiv-prognostik, tashkiliy-faoliyatli, baholash-axborot, korrektsion-tartibga soluvchi kabi dolzarb va murakkab masalalarni yechish zaruratini ta’kidlaydi.

Ko‘rib turganimizdek, ularning asosiy e’tibori hamda bosh maqsadi yaxlit pedagogik jarayonning tahlili va refleksiyasi, yuzaga keluvchi qiyinchiliklarni bartaraf etish, natijalarni bashoratlash, namunaviy pedagogik texnologiyalardan, kreativ, ijodiy, shaxsiy-

yo‘naltirilganlariga o‘tishdadir. Bunday turdagi texnologiyalarda asosiy rolni refleksiv ko‘nikmalar o‘ynaydi.

Xulosa. 1. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining refleksiv ko‘nikmalari ijtimoiy tizimdagi faoliyat sub’ekti sifatida o‘zini aks ettirishga asoslangan faoliyatning asosini tahlil qilish, tushunish va loyihalashtirish ko‘nikmalari sifatida namoyon bo‘ladi.

2. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida refleksiv ko‘nikmalarini

shakllantirish – yangi pedagogik vazifalarni hal qilishning yanada murakkab va yaxlit usullarini bosqichma-bosqich o‘zlashtirish jarayoni xisoblanadi.

Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida professional va shaxsiy bilimlarni shakllantirishga bo‘lgan ehtiyojni faollashtirish uchun: Men kimman?, Mening vazifam nima?, Mening maqsadim nimalardan iborat? kabi savollarga asoslanish tavsiya etiladi. Bu esa ularni doimiy ravishda o‘z -o’ini refleksiv anglashga qaratilgan qadriyatlar tizimi va maqsadlarni asosiy tamoyillardan tashkil topgan shaxsiy-kasbiy falsafaga rioya qilishga chorlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Xalikov A.A. “Kasbiy refleksiya va pedagogik faoliyat”.// Maktab va hayot. – Toshkent. –2012.

2.R.A.Mavlonova N.Raxmonqulova “Boshlang‘ich ta’limning integratsiyalashgan pedagogikasi” T.: Ilm-Ziyo 2009.

3.Азизходжаева Н.Н. Педагогик технология ва педагогик маҳорат. Ўқув қўлланма. – Тошкент: ТГПУ, 2003. – 174 б.

4.Ткач И.С. Активизация развития педагогической рефлексии будущего учителя физической культуры в процессе вузовского образования: Дис. … канд. пед. наук. – Хабаровск, 2002.

5.Толипов Ў.Қ. Олий педагогик таълим тизимида умуммеҳнат ва касбий кўникма ва малакаларни ривожлантиришнинг педагогик технологиялари:

Дис. ... пед. фан. док. – Тошкент, 2004. – 314 б.

6.Тошпулатова М.И. Бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларининг методик тайёргарлигини такомиллаштириш (PhD) Авторефрат Дис. ...

пед. фан. ном. – Т: ТДПУ, 2018.

MUNDARIJA

1.	**So‘z boshi.**	5
1-Sho‘ba: Uzluksiz ta’lim tizimida o‘qitish samaradorligini oshirish, innovatsion tadqiqotlar.		
2.	**Ураков. Ш.Р.** Олий таълим муассасаларида профессор-ўқитувчилар фаолиятини баҳолашда хорижий тажрибалар……...	6
3.	**Tu Jie,.** Exploration and practice of precision apprenticeship talent training model for automotive majors in chinese higher vocational colleges (Nanjing Polytechnic Institution) …….	9
4.	**Xu Jiuchun**. Implementation path of deepening the integration of industry-education integration in higher vocational education (Nanjing Polytechnic Institute,Nanjing, Jiangsu,China……...	11
5.	**Dr.Tabassum Qazi.** Teaching and learning in the digital world: opportunities and challenges……..	13
6.	**Jumayev U.G’**. Pedagog kadrlar tayyorlashda zamonaviy informatsiyon texnologiyalardan foydalanishning samarali usullari……..	15
7.	**Raxmonov E.K.** Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishidagi talabalarni o‘qitishda raqamli texnologiyalarni o‘zlashtirish samaradorligini nisbiy modellashtirish orqali tahlil qilish……...	16
8.	**Ahatqulov S.Z**., **Maxramova D. Rasulov U.M.** Onlayn test platformalarining pedagogik samaradorligi…….	19
9.	**Мукаддас Н.Б.** Interfaol texnologiyalar – ta’lim samaradorligini oshirishning asosiy omildir……...	21
10.	**Hayitov Sh.A., Karshiboyev Sh.E., Rahmonova X.G‘., Toshpo‘latova B T., Uroqova X.G‘.** Fizika fanidan amaliy mashg‘ulotlarni wolfram matematika dasturi yordamida tahlil qilish……..	24
11.	**Boqiyev G‘.O., Jo‘rayeva R.M**. Pedagogik fanlarni muammoli o‘qitish asosida talabalarning kreativ kompetentligini rivojlantirish……	26
12.	**Jonimqulov T.I**. Texnik universitetda kimyo fanidan talab qilinadigan intellektual imkoniyatlarni rivojlantirish……..	28
13.	**Qobilova N.X.** Ixtisoslik fanlarini integrativ yondashuv asosida o’qitishning nazariy asoslari……..	30
14.	**Boqiyev G‘.O., Bozorova Z.A.** Oliy o‘quv yurtida tarbiyaviy ishlarni tashkil etishga tizimli yondashuv……..	32
15.	**Boqiyev G‘.O., Eshtemirova O‘S.** Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirishda tarbiya darslarida innovatsion texnologiyalarni qo‘llash…….	35
16.	**Fayzullayeva F.Y.** O’smirlik davridagi o’quvchilarda xarakter aksentuatsiyasi va uning o’quv faoliyati samaradorligiga ta’siri…….	36
17.	**Karshiboyev Sh.E., Rahmonova X.G‘.** Raqamli texnologiyalar vositasida fizikadan laboratoriya mashg‘ulotlarini tashkil etish va o‘tkazish metodikasi……..	39
18.	**Ashurov B.I**. Jismoniy tarbiya darslarida pedagogik texnologiyalardan foydalanishning ahamiyati va samaradorligi……..	41
19.	**Bahodirova N.** Bolalarda ijtimoiy konikmalarni shakllantirish……	44
20.	**Xalbayeva G.A., Bahronova M.** Ruhiy rivojlanishida og‘ish kuzatilgan maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarning ta’lim-tarbiyasi masalalari……..	46
21.	**To‘rayeva N..R.** Bolalarni gadjetlar ta’siridan himoyalash va milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalashga qo‘yiladigan talablar …….	50
22.	**Bozorova G.R.** Maktabgacha katta yoshdagi bolalarda tasviriy san’at vositasida ijodkorlikni shakllantirishning shakl va metodlari ……..	52
23.	**Игамов С.С.** Технология фанини мазмунида халқ ҳунармандчилигини ўргатишни ташкил этишнинг илмий-методик асослари ……..	57
24.	**Komolova I.X.** Talabalarni art-pedagogika asosida kasbiy faoliyatga tayyorlashning pedagogik – psixologik asoslari ……	59
25.	**Rahmatullayeva G.Sh., Babakulova M.N.** Bolalarda kitobxonlik orqali ma'naviy sifatlarni shakllantirish …….	65
26.	**Raximova F.Sh.** Inkluziv ta’lim tizimida maxsus maktabgacha ta’lim pedagogikasining o‘rni va ahamiyati……	67
27.	**Quchqorova N.M., Muhamedova N. R.** Bo‘lajak o‘qituvchilar media kompitentligini shakllantirish metodikasi …….	69
28.	**Namozova M.R., Sayfiddinova J.Z.** Ertaklar va she’riyat olamining inklyuziv ta’limga ta’siri ……..	71
29.	**Nomozova L.R., Baxromova O.M.** Kichik maktab yoshidagi bolalarda ijodiy fikrlashni rivojlantirish……...	75
30.	**Nurullayeva D.** Maktabgacha ta`limda ijtimoiy pedagogik faoliyat……..	77
31.	**Okilova K.S.** O‘qituvchini uzluksiz kasbiy rivojlanishi ……..	79
32.	**Okilova K.S.** Uzluksizlik, uzviylik va o‘qituvchilarni kasbiy rivojlantirish metodologiyasining mohiyati ……	83
33.	**Qilichova X.** Maktabgacha yoshdagi bolalarning jismoniy rivojlanishi……...	86
34.	**Xalbayeva G.A., Rahmonova Z.Sh.** Bolalarni maktab ta’limiga psixologik tayyorlash……	88

35.	**Saidova O.T.** Methodical methods in the development of the social and professional image of the teacher……	90
36.	**Rajabova Z.** Bolalarni maktab ta'limiga ijtimoiy psixologik moslshtirish……..	93
37.	**Abduraxmanova Ch.B**. Boshlang'ich ta'limda mustaqil ishlarni tashkil etishning samarali roli……..	98
38.	**Umarov N.I.** Boshlang'ich ta'limda didaktik o'yinlardan foydalanish ……...	100
39.	**Shavqiyev E.R.** Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tasviriy faoliyat mashg'ulotlarini tashkil etish imkoniyatlari …….	102
40.	**Butayeva Sh.S.** Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun interaktiv o'quv platformalarining afzalliklari...	105
41.	**Shodiyeva D.** Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda chiroyli yozuv texnikasini shakllantirish……..	107
42.	**Shodmonov F.A.** Boshlang'ich sinflarda ekologik madaniyatni shakllantirishning pedagogik usullar va tadqiqotlari ……...	109
43.	**Xalbayeva G.A. Shunqorova R.** Maktabgacha yoshdagi bolalarni aqliy tarbiyalashda innovatsion texnologiyalardan foydalanish ……..	110
44.	**Xalbayeva G.A.** Bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashning ilmiy-metodologik tahlili……..	114
45.	**Yusupova F.** Inklyuziv ta'lim tizimida steam texnologiyasining ahamiyati……	118
46.	**Nazarova Z.T., Mardonova O'.**Uzluksiz ta'lim tizimida inklyuziv ta'limning o'rni va ahamiyati…...	120
47.	**Nazarova Z.T.** Ta'lim sifati samaradorligini oshirishda xorijiy tajribalardan foydalanish……..	123
48.	**Ziyodullayeva J.** Maktabgacha ta'lim tashkilotining oila va jamoat birlashmalari bilan o'zaro aloqasi……	126
49.	**Qarshiyeva Z.Sh., Musurmonova R.** Bolalarning dialogik va monologik nutqning mazmuni va vazifalari…….	128
50.	**Qarshiyeva Z.Sh., Davronova F.J** Maktabgacha yoshdagi bolalarning mantiqiy tafakkurini rivojlantirishda aqliy faoliyatning o'rni ……	130
51.	**Isayeva D.S.** Methodological basis of developing synonymous reflection in students……	136
52.	**Qarshiyeva Z.Sh.** Maktabgacha yoshdagi bolalarni tarbiyalashda shaxsga yo'naltirilgan yondashuv…	138
53.	**Sulaymonov M., Qarshiboyeva M**. Ko'ngil va dilning psixologik talqini……..	141
54.	**Турсунова Д.А.** Повышение эффективности преподавания в системе непрерывного образования: инновационные исследования учащихся с сдвг……	145
55.	**Mansurov F.N.** Ta'lim muvaffaqiyatini samarali tashkil etish…….	148
56.	**Hotamov M.A.** Jismoniy madaniyat va sportda sog'lomlashtirish texnologiyalarining muammolari …	151
57.	**Hotamov M.A.** Jismoniy tarbiya darslari jarayonida harakatli o'yinlardan foydalanish yo'llari ……	153
58.	**Kalkanova L.** Xotira rivojlanishining maktabgacha tarbiya yosh davrida o'ziga xos xususiyatlar …….	156
59.	**Temirova B.K., Гарифуллина А. М.** Воспитание любви к прекрасному у дошкольников в развивающей предметно-пространственной среде……...	158
60.	**Nurboboyev Sh.** Ta'lim muassasalarida boshqaruv samaradorligini oshirishda psixologik mexanizmlarning roli…….	160
61.	**Fozilova M.** Autizm spektr buzilishlari: Zamonaviy tadqiqotlar va amaliy yondashuvlar……...	164
62.	**Iskandarova M.** Boshlang'ich sinf o'qish darslarida uyga vazifa berish tartibi va mustaqil ishlar…….	169
63.	**Berdiqulova A**. Maktabgacha ta'limda o'yin nexnologiyalari ……	172
64.	**To'ychiyeva S., Shavqiyev.E.R.** Maktabgacha ta'lim muassasalarining o'rta guruhlarda aplekatsiya mashg'ulotlarini olib borish texnologiyasi ……...	175
65.	**Himmatov Sh.** Talabalarning frilanserlikka oid kompetentligini rivojlantirishga mo'ljallangan veb-platforma ishlab chiqish va undan foydalanish metodikasi……..	176
66.	**Umarov N.I., Xidirova Sh.N.** 1000 ichida nomanfiy butun sonlar ustida arifmetik amallarni o'rgatish metodikasi……...	178
67.	**Mirzayeva V., Muzaffarova J.** Maktabgacha va kichik maktab yoshidagi bolalarning nutqi va ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishda raqamli texnologiyalarning o'rni…….	181
68.	**Xoldarova M.** Didaktik o'yinlarni maktabgacha ta'lim tizimida qo'llash usullari va samaradorligi…..	185
69.	**Abdullayev N.** Jismoniy tarbiyada zamonaviy tadqiqotlar……...	187
70.	**Yusupova Z., Karimova Z.** Maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanishida inklyuziv muhit va oilaning ishtiroki……	188
71.	**Boymirzayeva D.** Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida nutqni rivojlantirish metodlari va usullari……..	191
72.	**Namozova L.** Yuqori sinf o'qituvchilarida kasbiy mahorat omillarini rivojlantirish yo'llari …….	192
73.	**Teshaboyeva M.** Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq buzilishi kamchiliklarini bartaraf etishning pedagogik-psixologik metodlar tahlili……...	195
2-Sho'ba: Til va adabiyotni o'qitishda zamonaviy yondashuvlar, innovatsion tadqiqotlar, interfaol usullar		
74.	**Xayrullayev X.Z.** Tilshunoslikning dolzarb masalalari: fan va ta'lim chorrahasida……	198
75.	**Sobirov A.K.** Nutqiy muloqotda so'z tartibi o'rni……	200
76.	**Мирзаев Х.Х., Хайруллаева З.Х.** Использование современных цифровых ресурсов в обучении говорению на уроках русского языка в школах с узбекским языком обучения……	203
77.	**Тухтаева Н.И.** Особенности методики обучения русского языка как неродного……	205

78.	**Sayipova D.R.** O‘zbek mumtoz nasridagi shoh asar…….	208
79.	**Акрамова Н.**Х. Применение учебных кейсов в обучении русскому как иностранному (РКИ)….	210
80.	**Ganiyeva D.S**. O‘zbek tili tovushlar tizimining taraqqiyot bosqichlari ……..	213
81.	**Яркулова Ф.У.** Тесты на уроках русского языка……	217
82.	**Умирова Д.С., Каримов И.О.** Инновационные технологии в контексте сознательно-коммуникативного подхода……	220
83.	**Файзуллина Н.Д.** Проблема адаптации компьютерного сленга……	222
84.	**Rustamov M.A.** Pragmalingvistika fanining shakllanish tarixi……	225
85.	**Sayipova D.R.** Mustaqil ishlarni bajarishda tarixga bir nazar……..	229
86.	**Rustamov M.A.** O‘zbek tilida sodda gaplarni murakkablashtiruvchi vositalar……	231
87.	**Кучкарова Г.Э**. Особенности изображения сатирического и юмористического в творчестве Н.Теффи……	236
88.	**Tursunova Sh.** Qalblarning sevgani…….	238
89.	**Axmedov S.S.** Zulfiya poetikasida olmosh anaforalarning qo‘llanilishi……..	240
90.	**Suyunova D.R.** Shoyim Bo‘tayev qissalarida obrazlar talqini…….	241
91.	**Норбобоев С.С.** Использование синтаксических фразеологизмов в речи……	244
92.	**Мирзаев Х.Х., Жумаев У**. Роль языкового анализа в формировании навыков русской речи…..	246
93.	**Тухтаева Н.И., Баротова Н**. Методика изучения иноязычных слов на уроках русского языка....	249
94.	**Тухтаева Н.И., Наркулова М.У.** Методы и приёмы развития речи у одарённых детей школ с узбекским языком обучения……...	251
95.	**Яркулова Ф.У., Норжигитова И.З.** Искусственный интеллект в современном мире и его роль в жизни студентов и учеников школ……..	253
96.	**Яркулова Ф.У., Абдурахимова С.А.** Второстепенные члены предложения в русском и в узбекском языках…….	255
97.	**Яркулова Ф.У., Хамзаева З.** Тенденции развития грамматических норм современного русского языка……..	258
98.	**Акрамова Н.Х., Омонова М.А.** Роль цифровых технологий в обучении русскому языку учеников школ с узбекским языком обучения……..	259
99.	**Умирова Д.С., Эшназарова З.** Технологизации современного образования …….	263
100.	**Файзуллина Н.Д., Сафарова Н.Ш**. Новые технологические зависимости и их влияние на русский язык…….	265
101.	**Кучкарова Г.Э., Музаффарова С**. Роль и проблемы переводной литературы в современном обществе ……...	268
102.	**Кучкарова Г.Э., Эралиева М**. Женские образы в произведениях Л.Н.Толстого……	271
103.	**Норбобоев С.С**., **Исматова С.Г**. Изучение творчества Алишера Навои в мировой литературе…	273
104.	**Tursunmurodova D.R.** Bobur she’riyatida zohid obrazining badiiy talqini……	275
105.	**Sobirov A.K**. Davlat tili himoyaga muhtojmi!?.....	278
106.	**Tirkashev J.U.** Ot so‘z turkumi doirasida lingvistik ontologiya va konseptlar ro‘yxatini shakllantirishning nazariy asoslari, yaratilishi va amaliy qo‘llanilishi……..	280
107.	**Abdusolyeva Sh.Q**. Kattaqo‘rg‘on adabiy muhitida salohiy ijodining tutgan o‘rni…….	284
108.	**Rustamov M., Yusupova G.** Rauf Parfi xokkularining g‘oyaviy va badiiy xususiyatlari……...	286
109.	**Bekmurodova R. E., Abdumannatova N.A**. Badiiy asarlarda sinonimiya hodisasi …….	288
110.	**Dilshodova F.** “Qutadg‘u bilig’’ dostonida to‘rtliklar……..	290
111.	**Mardiyeva X.T.** Kattaqo‘rg‘on adabiy muhiti va nojiy ijodining o‘rni……...	292
112.	**Pirnazarova S.O.** Abdulhamid Majidiyning ijodiy faoliyati……	295
113.	**Tursunova Sh., Arzimurodova D.Sh.** Jadidchilik – milliy uyg‘onishning yorqin sahifasi……	297
114.	**Yaxshiboyeva F.F., Sayipova D.** XIX asrning ikkinchi yarmidagi progressiv adabiyotining iste’dodli va sermahsul namoyondasi - Ochildi Miriy ……..	300
115.	**Zuxriddinova A.I.** Sintaktik aloqa va sintaktik munosabat……..	302
116.	**Umirova Z.M**. Pahlavon mahmud -xorazm xayyomi……...	306
117.	**Suyundiqova M.** “Hikmatlar sochgan shoir” – sulaymon boqirg‘oniy merosi……	308
118.	**Sharofova Sh.** Sayfi Saroyi va uning “Guliston bit-turkiy” asarining o‘zbek adabiyoti tarixida tutgan o‘rni……	309
119.	**Sarimsoqova S.** O‘zbek mumtoz adabiyotida ruboiy janrining o‘rni……...	312
120.	**Rajabova A**. Abu mansur saolibiyning ijodiy faoliyati……	314
121.	**Po‘latova F.** Jaloliddin rumiy merosi va uning bugungi kunda tutgan o‘rni……	316
122.	**O‘lmasova D**. Orfoepiya masalalari……..	318
123.	**Olimova Sh.J.** Gulxaniy va uning “Zarbulmasal” asari xususida…….	319
124.	**Maxmudova Sh.** Nutq madaniyati……	320
125.	**Karimova N.F**. O‘zbek tilida interaduktiv munosabat bildiruvchi birikmalar…….	322

126.	**Arzimurodova D.Sh**. O‘rxun – enasoy obidalari, qadimgi turk yozuvi va alifbosi haqida ayrim mulohazalar……	326
127.	**Ashirova M.** XX asr o‘zbek adabiyotining taraqqiyot tendensiyalari……..	327
128.	**Abdivaitova S.** Ibn Sino va uning adabiyotga qo’shgan hissasi……...	330
129.	**Zuxriddinova A.I**. O‘rxun-Enasoy bitiklarining badiy xususiyati……...	332
130.	**Sobirov A.K.,Temirova G.N.** Erkin vohidovning “Ruhlar isyoni” dostonida paremiologik birliklarning vazifasi……..	334
131.	**Abduhakimova D.** Maxmudxoja Behbudiy g‘oyalarining bugungi kunga tatbiqi……...	339
132.	**Saxlaqulova Z. M**.Bexbudiy hayoti, ijodi va publisistikasi…….	340
133.	**Nuriddinova Z.N**. Cho‘lponning “Kecha va kunduz” asarida ijtimoiy muammolar va badiiy go‘zallik…….	343
134.	**Suyunova D.R., Norsafarova I.** Og‘zaki va yozma nutq shakllari……..	345
135.	**Suyunova D.R., Yo‘ldosheva A.M.** Qashqadaryo viloyati shevalarining leksik tahlili …….	347
136.	**Nizomova H.G‘., Abdumannatova N.A**. Muhammad Yusuf she’riyatida xalqona va an’anaviy obrazlar talqini……...	348
137.	**Qodirova M.** “Avesto” – qadimiy ma’naviy manba…….	351
138.	**Suyunova D.R., Shoxo‘jayev S.** Tilimizdagi j va dj undoshlarining muammolari tahlili……...	353
139.	**Erkinova R.O**. Avesto kitobining axloqiy qoidalari va bugungi kundagi o‘rni……...	355
140.	**Farxodova M**. Avesto - O‘rta Osiyoning tarixiy-adabiy yodgorligi……	357
141.	**Fayzullayeva L**. Jadid adabiyotining ijtimoiy hayotdagi o‘rni……	359
142.	**Ibidimova L.M**. Ma’naviyat xazinasi (odil yoqubovning „ulug‘bek xazinasi’’ romani asosida)……	360
143.	**Jo‘rayeva K**. O‘zbek dialektikasi rang-barangligi (kattaqo‘rg‘on shahri va koson tumani qiyosida)…..	363
144.	**Mixriyeva N**. Oltun yorug‘” dagi afsonalardan “Ku tau afsonasi” ning bugungi hayotdagi ahamiyati...	364
145.	**Ne’matullayeva M.O**. Adabiy merosni o‘rganishning yoshlar tarbiyasdidagi ahamiyati……	367
146.	**Qilichova A.Z.** Filologiyaning jamiyatdagi o‘rni va nutq madaniyatining ahamiyati …… ……	368
147.	**Toshtemirova S.J**. Kattaqo‘rg‘on adabiy muhitida so‘ffi olloyorning tutgan o‘rni ……	370
148.	**Иванова Д., Баранова П.** Цифровые сервисы в адаптивном изучении иностранного языка……..	375
149.	**Kitibaeva A., Azimova M.** Using humor to critique: techniques in political discourse……..	377
150.	**Shahanov B.** Nazar eshonqul asarlarida ijodiy o‘ziga xoslik prinsiplari……..	379
151.	**Abduraxmonov J.** Talabalarning kognitiv mustaqilligini rivojlantirish metodikasi……	382
152.	**Berdiqulova Sh.** Bog’lovchilar tahlilida tinish belgilarining o’rni……...	384
153.	**Diyarov A.** O‘zbek tilidagi bog‘dorchilik terminlarining shakliy-struktur tavsifi……	386
154.	**Kamalova M.** Krashen in action: a case study of acquisition, order, and input in esl……..	389
155.	**Khamidov T., Yo’ldosheva D.** Problems of teaching writing in english in educational establishments……	391
156.	**Mamadkulova K., Abdukarimova A.** History of the development of the hospitality industry in Europe.....	393
157.	**Mamadkulova K., Botirov O.** Modern intensive methods of teaching foreign languages and their application in universities……..	396
158.	**Murodova I.** The role of learning styles in second language learning…….	399
159.	**Murodova M., Homidova F.** Problems of implementing digital technologies and modern methods in the educational process……..	400
160.	**Murtozayeva Z., Shoymurodova M.** Learning homonyms of set expressions in teaching language……..	402
161.	**Normuminov M., Nuriddinova N.** How competitive activities boost language learning in an efl classroom……	405
162.	**Normuminov M., Mamarakhimova Z.** Enhancing english vocabulary through artificial intelligence: the role of chatgpt and quizlet in education……...	408
163.	**Ochilova G.** Translation theory as a science. The origin of the concept of translation……	410
164.	**Ruziyeva N.** Fransuz va o‘zbek tillari frazeologik birliklarining qiyosiy tahlili……..	413
165.	**Ruzmatova G.** Pragmatic functions of anecdotes in everyday communication……...	416
166.	**Sattorova F., Mashrabjonova Sh.** The impact of cuisine in teaching culture…….	419
167.	**Usmonova G., Narziyeva G., Samatova Sh.** The changes of modern english language……	421
168.	**Yakubov F.** Diskurs kognitiv tahlilining matn aspekti…….	424
169.	**Yakubov F.** O‘zbek siyosiy diskursining kognitiv tahlili…….	427
170.	**Yuldashev Sh.** Considerations on the lingvopragmatic and lingvoculturological analysis of informative and communicative gestures in English and Uzbek……...	429
171.	**Alibekova R., Normuminov M.** How to teach English at kindergarten level…….	431
172.	**Aliyeva S.** Theme: The impact of climate change on global food security……..	435

173.	**Buriyeva M., Holiqulova U., Nasrullayeva G.** Listening and speaking skills development: techniques for enhancing oral communication……..	438
174.	**Ergasheva M., Murtozayeva Z.** Exploring structural differences between Uzbek and English languages……	441
175.	**Ergasheva N.** Shavqiy Kattaqo‘rg‘oniy o‘zbek adabiyotida yangi bir sahifa……...	446
176.	**Eshmamatova Sh., Bolkiboev D.** Effective Strategies for Teaching English Vocabulary to Young Learners in Uzbekistan……...	448
177.	**G‘aybullayeva Sh., Ro‘ziyeva Ch.** Teaching creative writing techniques……..	451
178.	**G‘aybullayeva Sh., Hamzayeva M.** Qiziqarli iboralar……	453
179.	**Gayvullayeva J., Gulomiddinova E., Fayziyev D.** The role of technology in modern english language teaching……...	455
180.	**Homidova F., Mamatova F.** Using relative clauses in english and uzbek languages…….	458
181.	**Homidova F., Mashrabjonova Sh.** The role of university research in addressing global challenges……..	460
182.	**Ilhomova M.** Non-verbal communication differences in English-speaking and Uzbek cultures…….	462
183.	**Irisova G., Absattarova D.** Distinguishing between facts and opinions…….	464
184.	**Murodova M., Ismoilova N.** Cultural challenges in teaching english as a foreign language in rural areas of uzbekistan…….	466
185.	**Murodova M., Jurakulova B., Akhmadova U.** Easily engaging first-grade students at school and explaining topics to them in a simple and quick way……	469
186.	**Kamalova M., Hojiyeva M., Abdurazzoqova K.** If clauses in uzbek and english: a comparative analysis……..	472
187.	**Kamalova M., Xolmo‘minova Sh., Latipov M.** Challenges with English pronunciation for EFL learners and pedagogical implications: comperative study and proposed solutions……..	474
188.	**Kamalova M., Hojiyeva M., Abdurazzoqova K.** Enhancing english language learning through technology: opportunities and implications……..	477
189.	**Kholmamatov A., Murodjonov J., Usmonova G.** Comparison of British and American vocabulary……..	480
190.	**Kurbanbayeva L., Murtozayeva Z.** “Robinzon kruzo” asari: mustaqillik, tirik qolish va insoniy qadriyatlar haqidagi abadiy doston…….. …….	482
191.	**Mamatova F., Ochilova O., Latipov M.** The role of grammar in language teaching: approaches and methods **……**	484
192.	**Mashrabjonova Sh., Bo‘riyeva M.** Making comparisons in the english language……	485
193.	**Nasriddinova B., Murtozayeva Z.** Parts of speech in english and uzbek……..	486
194.	**Nuriddinova N., Diyarov A.** The practical basis of teaching english grammar with interactive methods …….	488
195.	**Ochilova O., Qurbonova D., Latipov M.** English as a global language…….	492
196.	**Otamurodova Z., Murtozayeva Z.** Shakespeare unbond……	495
197.	**Po‘latova M., Sulaymonova N., Sattorova F.** Types of media……...	497
198.	**Po‘latova M., Otaqulova G., Sattorova F.** Using "if" and its comparison with other languages……	498
199.	**Kudratova B., Tursunova S., Sattarova F.** Making comparisons in English and Uzbek……..	501
200.	**Rakhmonova E.** Modern approaches, innovative research, and interactive methods in teaching language and literature……...	503
201.	**Rahmatova Sh., Aminova R., Diyarov A.** Role of games in teaching vocabulary…….	505
202.	**Ruzimurodova D., Murtozayeva Z.** Artur Konan Doyl ijodida Sherlok Xolmes obrazi: mantiq, kuzatuvchanlik va adabiy yuksalish timsoli……...	508
203.	**Murtozayeva Z., Safarova Z.** Ingliz adabiyotida romantik davri (1780-1830) …….....	510
204.	**Saidahmadova B., Xudoyqulova S., Sattarova F.** Importance of mental health a learning foreign language ……	512
205.	**Sattorov Sh. Abdurasulov T., Usmonova G.** Empowering young learners through digital vocabulary instruction: effective tools and strategies……..	514
206.	**Sayfullayeva N., Murtozayeva Z.** Charlotte bronte's "Jane Eyre"……..	515
207.	**Shoymurodova M., Yakubov F.** Learning synoymys of set expressions in teaching language……..	517
208.	**Sulaymonova M., Ulug'bekova S., Rahmatullayev S., Sattorova F.** Impact of global disease all over the world……	521
209.	**Tojiboyeva J., Murtozayeva Z.** Gulliverning sayohatlari: tanqidiy fantaziya va insoniyatga satirik nigoh……..	523
210.	**Usmanova K., Haydarova F.** Impact of personal identity in teaching languages……...	525
211.	**Xolikulov M., Sanayev A., Usmonova G.** How to teach english to young children: fun, simple, and effective tips……...	527

212.	**Yo‘ldosheva S., Murtozayeva Z.** Lord Bayronning “She walks in beauty” she’rining stilistik tahlili……..	529
213.	**Yo‘ldosheva M., Tirkashev S.** Using parallel structures in English writing: enhancing clarity, style, and precision……..	533
214.	**Yuldashev Sh., Majidova Sh.** The Growth of IT: Connecting the world for a smarter future in the age of it5.0……...	536
215.	**Yuldasheva G., Umirjonova E.** Teaching main techniques for the writing process…….	538
216.	**Ziyatova E., Diyarov A.** Descriptive context of literary portrait in literary text……	541
217.	**Toyirova J., Ruzmatova G.** New methods of using mobile technologies in the educational system……	542
218.	**Nag’matullayev S., Ruzmatova G.** Comparing classic and contemporary english in literature……...	545
219.	**Komilova M., Ruzmatova G.** Major trends in etymology of english words…….	546
220.	**Abdinorova A., Ruzmatova G.** Artificial intelligence in language learning: opportunities and challenges…….	548
221.	**Rahmatova M., Ruzmatova G.** Some assumptions on modern approaches to teaching languages …….	550
222.	**Rahmatullayeva S., Ruzmatova G.** Difference in thematic scope of english and uzbek anecdotes…….	552
223.	**Rahmatullayeva Sh., Ruzmatova G.** Difficulties in the english language teaching process and effective solutions to them……..	554
224.	**Rahmatullayeva Sh.** Effective methods in teaching english…….	556
225.	**Savriddinova F.** The role of motivation in learning english……...	557
226.	**Yorqulov Q.** The importance of english as a global language……	559
3-Sho‘ba: Ijtimoiy – gumanitar fanlarni o‘qitishning zamonaviy metodlari.		
227.	**Quchqorov J.S.** Fuqarolik jamiyati insoniyat sivilizatsiyasi taraqqiyotining yuksak bosqichi.....	561
228.	**Butoyev I.U.** Jamiyatni ma’naviy yangilanishida sog‘lom turmush tarzining o‘rni……...	563
229.	**Jumanazarov S. S.** Globallashgan ta’lim sharoitida tarbiya fanini o‘qitishning zamonaviy yondoshuvlari……...	567
230.	**Xolxujayeva Y.U.** Turkiston o‘lkasining diniy tarkibini yoritilishi (1867-1917-yillar misolida)…….....	570
231.	**Javliyev F.K**. Inson salomatligining nazariy-metodologik masalalari…….	572
232.	**Ibragimov J.T.** Ijtimoiy hamkorlik, o‘zaro yordam va jamiyat ijtimoiy axloqi……..	576
233.	**Do‘stov B.T.** O‘zbekistonda ijtimoiy fanlarni o‘qitishda adolat, tenglik va inson huquqlarini rivojlantirishning dolzarbligi…….	583
234.	**Abdullayeva X.** Kattaqo‘rg‘on shahri tarixi: O‘tmishdan bugungacha……...	589
235.	**Raximova F.Sh.** Inkluziv ta’lim tizimida maxsus maktabgacha ta’lim pedagogikasining o‘rni va ahamiyati.....	592
236.	**Bozorova G.R.** Maktabgacha katta yoshdagi bolalarda tasviriy san’at vositasida ijodkorlikni shakllantirishning shakl va metodlari.....	595
237.	**Ibragimov J.T., Nomozova Sh.A.** Bolalar bilan ijtimoiy ish olib borish texnologiyalari ……	601
238.	**Urinboyeva J.U.** XIX asr oxiri XX asr boshlarida Samarqand viloyatida ijtimoiy hayot……..	605
239.	**Urinboyev D.U.** XIX asr ikkinchi yarmi XX asrlarda Zarafshon muzofotining tashkil etilishi……	608
240.	**Omonboyev L. A.** O‘zbekistonda millatlararo munosabatlarni mustahkamlashda milliy madaniy markazlarning o‘rni……..	611
241.	**Usanova M.B.** Yoshlarni tarbiyalashda mafkuraviy immunitetning o‘rni……..	614
4-Sho‘ba: Aniq va tabiiy fanlarni o‘qitishda muammo va yechimlar.		
242.	**Ro‘zimuradov X.X., O‘roqova S.** Tekis algebraik egri chiziqlarni darajasi geometriya va kompyuter algebrasi metodlari yordamida tadqiq qilish…….	618
243.	**Madatov I., Turaev U.** Analysis of rectangular flat plate bending via finite element method (Fem)……	621
244.	**Mardiyev R., Mamatqulova M.** Siljishli funksional operatorlarning Gyol’der fazolarida bir tomonlama teskarilanuvchanligi……..	625
245.	**Turaev M., Turaev U.** Study, analysis and determination of strain tensor invariants. spherical and deviatoric parts of strain tensor…….	626
246.	**Usmanov S.E., Po‘latov B.S., Turdimurodov O.F.** Singulyar sirtlar bilan bog‘langan maksimal operatorlar haqida…….	629
247.	**Usmanov S.E., Po‘latov B.S., Ibragimov N.S.** Parametrik tenglamalar bilan berilgan singulyar sirtlar haqida……	632
248.	**Abdullayev O., Gafforova S.** Furye qatorlari va uning ayrim tadbiqlari……	633
249.	**Abdullayev O., GafforovaS.** Taqribiy hisoblashlarning o‘quvchilar hisoblash madaniyatini shakllantirishdagi ahamiyati……	636
250.	**UralovJ.** Analysis of the solow growth model using maple software…….	638
251.	**Rajabov S.X., Farmonov O‘.R., Turdimurodov O.F.** Aniq va tabiiy fanlarni o‘qitishda muammolar va ularning yechimlari……...	641

252.	**Наврузов К., Ражабов С.Х., Турдимуродов О.** Касательное напряжение сдвига при колебательном течении вязкоупругой несжимаемой жидкости в плоском канале…….	645
253.	**Sharipov X., Xoliqov L.** Geometrik yasashga doir masalalarni Geogebra dasturida vizuallashtirish……	647
254.	**Turdimurodov O.F., Otayorov O.Sh., Berdiyorova N.O., Normurodova O.Q.** Ratsional tartibli hosilalar, ularning matematik usullari va amaliy qo‘llanilish……..	649
255.	**Almuratov F., Kakhramonova M.** Homothetically shrinking solutions with one bounded component……	653
256.	**Shukurov Z., Eshmurodova Z.E.** EKUB va EKUK topishni turli usullari……..	655
257.	**Nasrulloyeva R., Qurbonboyeva Sh.** Maktab darsligidagi differensial tenglamalarni yechishdagi muammolar……	656
258.	**Barotov E.** Operatorning fazosida siljish qo'zg'almas nuqtalarga ega bo'lmagan holda teskarilanuvchanlik shartlari…….	659
259.	**Shukurov Z., Nuriddinova Sh.Sh.** Kasr tartibli hosila tushunchasi……..	662
260.	**Turdimurodov O.F., Otayorov O.Sh., Tõxtamurodova M., Ergashova E.Y.** Analitik hisoblab bo‘lmaydigan integrallarni hisoblash usullari va ularning yechimlari……..	664
261.	**Rashidova L.** "Aylanma stollar dars metodi"-Matematikani qiziqarli qilishning innovatsion usuli……...	666
262.	**Xudoyberdiyev S.Sh., Muxtorova M.B.** Kombinatorikaga kirish. Kombinatorikaning ehtimollikdagi ahamiyati……..	669
263.	**Rustamova F.Sh., Roziqova M.B., Asadova D.Z.** Matematika darslarida zamonaviy hamda interfaol metodlardan foydalanish……..	672
264.	**Mahmudov J.D.** Tasodifiy miqdorlarning shartli matematik kutilmasi…….	675
265.	**Najmiddinova Sh.M., Sultonova S.A., Otayorova M.I.** Ixtiyoriy uchburchakka ichki va tashqi chizilgan aylanalar markazlari orasidagi masofani hisoblash…….	678
266.	**Шарипов С.С.** Техника олий таълим муассасаларида бўлажак муҳандисларнинг математик компетентлигини ривожлантириш орқали уларни касбга йўналтириш……	680
267.	**Sharipov S.S..** Texnika oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak mehandislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish tizimining modeli…….	686
268.	**Turakulova M.N., Ruziqulova N.A.** Virtual laboratoriyalar orqali biologiya ta’limining interaktivligi va samaradorligini oshirish .....…….	693
269.	**Mavlonova J.** Tabiiy fanlarni o‘qitishda ekskursiyalarning ahamiyati	695
270.	**Malikov D.B., Yusupova Sh.Y.** Chiqindilarni qayta ishlash muammolarini o‘rganish va bartaraf qilish……..	697
271.	**Nurmonova Y.B.** “Odam salomatligi” fanini o‘qitishda gigiyenik ko‘nikmalarni shakllanitirish……..	700
272.	**Ruziqulova N.A., Bozorova U.B., Abdurashidova N.Sh.** Biologiya fanini o‘qitishda loyiha asosidagi yondashuvlarning o‘rni va ahamiyati .....……..	701
273.	**Shernazarov B.S., Boboqulov D.F.** Keys-stadi texnologiyasini o’qitilishi va qo’llanilishi	703
274.	**Abdurashidova S.Sh., Turdaliyeva R.A.** “Dorivor issop - hyssopus officinalis biologik xususiyatlari”…….	704
275.	**Abdurashidova N.Sh., Rasulov Ch.B.** “Paq-paq”-physalis alkekengi o’simligining tibbiyotdagi ahamiyati……	708
276.	**Abdurashidova N.Sh., Davronova M.D.** Tabobatdagi qizil oltin - za’faron……..	711
277.	**Abdurashidova N.Sh., Rabbimqulova X.A.** Tog‘ rayxon (origanum tyttanthum) - o‘simligining dorivorlik xususiyatlari	714
278.	**Bozorova U.B., Ibodullayeva B.X., Turniyozova N.R.** Biologiyada talabalarning ilmiy fikrlashini rivojlantirish metodikasi	717
279.	**Abduhakimova G.Sh., Bozorova U.B.** Xalq tabobatida ishlatiladigan dorivor qoqio'tning xusisiyatlari……	719
280.	**Bozorova U.B., Yorqulova P.I.** Pisa tadqiqotlarida kognitiv darajalari va ta'lim tizimidagi roli……...	721
281.	**Bozorova U.B., Narzullayev Z.K., Shernazarov B.S.** Pisa sinovlari va ularning ta`lim tizimlariga tasiri ...	723
282.	**Qo‘chqorova D.B., Sottorova Sh.A.** Yuqori darajali to‘ldiruvchilar asosida kompozitsion materiallar olishning zamonaviy usullari .....…….	726
283.	**Hamidova F.O‘., Ergashov N.Z.** Tabiiy va sintetik bo‘yoqlarning ahamiyati .....……...	729
284.	**Файзуллаев Н.И., Жавҳаров Ж.Ж.** Катализаторнинг стационар қатлами шароитида монохлорметанни парчалаш реакцияси бўйича тадқиқотлар ..... ……...	731
285.	**Kenjayeva G.A., Mahammadiyeva Sh.M.** Kompozitsion materiallarni tish blombasida ishlatilishi……	734
286.	**Rustamova S.T., Qo'chqorova D.B.** Kimyo fanini o’qitishda diogramma va piktogrammalarning ahamiyatini oshirish.....	737
287.	**Xudoyberdiyeva F.I., .Hikmatova H.I., Rayimova Z.A., Maxmudova B.E.** Oleumga oid kimyoviy masalalar yechishdagi tipik xatoliklar va ularni bartaraf etish usullari ..... ……...	739

5-Sho‘ba: Amaliy va iqtisodiy masalalarni yechishda raqamli texnologiyalarning o‘rni.		
288.	**Dr.Tabassum Qazi.** Teaching and learning in the digital world: opportunities and challenges……..	742
289.	**演讲版.** The digital transformation of vocational education under the background of artificial intelligence...	743
290.	**纸质版.** Embracing the Digital Transformation of Vocational Education in the Age of Artificial Intelligence..	744
291.	**Kudratov M.** Digital solutions in the development of health and wellness tourism in Uzbekistan…….	746
292.	**Rasulov U.** Test texnologiyalarining o‘quv jarayoniga integratsiyasi, samaradorlik tahlili……..	749
293.	**O’tayev J., Kasimov F.** Ta’limda virtual va to’ldirilgan reallik texnologiyalari…….	751
294.	**O’tayev J. (O’zbekiston), Nurettin Doğan (Turkiya), Kasimov F. (O’zbekiston)** Eğitimde sanal ve artirilmiş gerçeklik teknolojilerinin yapay zeka ile entegrasyonu…….	753
295.	**Daliyev Sh., Qo‘chkarova M., G‘oziyeva F., Esanova G.** Ikkinchi tartibli oddiy differensial tenglamalarni hisoblash usullari va ba'zi tadbiqlari……...	755
296.	**Xaitov O., Asrorqulov A.** Raqamli iqtisodiyot sharoitida qishloq joylarida yoshlar ishsizligini oldini olish masalalari……..	760
297.	**Xasanov A.** O‘zbekistonda xizmat sohasini transformasiya qilishda DPI (dynamic performance index) tizimining imkoniyatlari……	763
298.	**Hakimov D.** Mahalla boshqaruvida raqamli texnologiyalar va innovatsiyalarni joriy etishning iqtisodiy rivojlanishga ta’siri……..	766
299.	**Kuldoshev L.** Xizmat ko‘rsatish sohasida raqobatbardoshlik salohiyatini yo‘llari va yondashuvlari……...	769
300.	**Axmedov S.** Xizmat ko‘rsatish sohasida raqamli iqtisodiyotning kichik korxonalar faoliyatidagi o‘rni va ahamiyati……..	773
301.	**Bahodirov Sh.** “Raqamli iqtisodiyot sharoitida sanoat korxonalarining innovatsion boshqaruv modeli”…….	775
302.	**Bektemirova G., Shukurov E.** Dasturlash ko‘nikmalarini oshirish bo‘yicha kreativlik potentsialini rivojlantiruvchi contest tizimlar…….	779
303.	**Berdiyev N.** Хизмат ko‘rsatish sohasida iqtisodiy jarayonlarni boshqarish mexanezimlari…….	781
304.	**Usmonov E.** Oliy ta’lim tizimida raqamli texnologiyalarning o‘rni va ahamiyati…….	784
305.	**Abduxoliqova H.** O‘zbekistonda oilaviy mojarolarning oldini olishda konfliktologiya fanining imkoniyatlari……	785
306.	**Ahtamqulov M., Eshturdiyeva Z.** Python dasturlash tilining tkinter kutubxonasini o‘qitish usullari…….	789
307.	**G‘affarov Sh.** Brayl alifbosini tanib olishdagi yondashuvlar……..	793
308.	**G‘affarov Sh.** Brayl matnini raqamlashtirish va sun’iy intellekt asosida tahlil qilish algoritmlari……	795
309.	**Jumaniyozova Sh.** Dasturlashni o‘rgatishning nazariy asoslari…….	796
310.	**Jumaniyozova Sh.** Dasturlashni o'rgatishda innovatsion yondashuvlar va mobil texnologiyalar…….	797
311.	**Shodmonov J., Usmonova M.** Web dasturlash asosida talabalar portfoliosini yaratish texnologiyalari……..	799
312.	**Shodmonov J., Maxsudov M.** Tibbiyotda 3D grafikani qo‘llash, organlarni modellashtirish…….	801
313.	**Sag‘dullayev O., Salimova Sh., G‘affarov Sh., Jumaniyozova Sh.** Sun’iy intellekt va big data asosida kelajakdagi iqtisodiy holatni bashorat qilish……...	802
314.	**Xolmirzayeva Sh., Qillichov F.** O'zbekistonda raqamli biznes moddellarini rivojlantirish va samarali xizmat ko'rsatishni ta'minlash…….	805
315.	**A’zamova F., Sanakulova I.** Demografik o'zgarishlarning iste'mol va jamg'arma darajasiga makroiqtisodiy ta'siri……	807
316.	**Temirova X., Abbasova M.** Nogironligi bo‘lgan bolalar uchun jamiyat va ta’limda teng imkoniyatlar….....	809
317.	**Shodmonov J., Xalilov R.** 3D bosma texnologiyalari uchun uch o‘lchovli modellar yaratish va tayyorlash……	812
318.	**A’zamova F.** Raqamli valyutalar va ularning global iqtisodiyotdagi o'rni…….	814
319.	**Sanakulova I.** Sanoat iqtisodiyotida sun’iy intellektning o’rni va ahamiyatini oshirish mexanizmlari…….	817
320.	**Bektemirova G., Shukurov E.** Dasturlash ko‘nikmalarini oshirish bo‘yicha kreativlik potentsialini rivojlantirish usullari……	819
321.	**Jaxonova O., Jahonova S.** Raqamli iqtisodiyotning makroiqtisodiy o‘sish omillariga ta’siri……..	820
322.	**Xaitov O., Botirov O.** O‘zbekiston respublikasida hududiy turizmning innovatsion salohiyatini rivojlantirish yo‘llari……	824
323.	**Xaitov O., SanaqulovB.** Tashkilotning innovatsion rivojlanishining asosi sifatida kadrlar malakasining mohiyati va tarkibi……..	828
324.	**Xaitov O., Nasrullayev S.D.** Korxona foaliyatni raqamlashtirish asosida xodimlar ish samaradorligini oshirish……	834
325.	**Hatamov H.** Innovatsion iqtisodiyot sharoitida korxonalar raqobatbardoshligini oshirish yo‘llari…….	836
326.	**Xaitov O., Igamberdiyeva S.** Davlatimiz byudjeti ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining muhim omillari va xarajatlar.....	838
327.	**Sag‘dullayev O.Q.** Gidrodinamik dispersiyani hisobga olgan holda g‘ovak muhitda modda ko‘chish masalasini sonli modellashtirish…….	842

FACEBOOK

TELEGRAM